

ASTANA
2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU

11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

ASTANA
2th INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON LAW and SOCIAL SCIENCES
11-12 November 2023, ISTANBUL/TURKEY

BİLDİRİLER TAM METİN KİTABI
PROCEEDINGS BOOK

TÜRK-ALMAN ÜNİVERSİTESİ
TÜRKISCH-DEUTSCHE UNIVERSITÄT

TÜRK-ALMAN ÜNİVERSİTESİ VE ASTANA YAYINLARI
TÜRKISCH-DEUTSCHE UNIVERSITÄT AND ASTANA PUBLICATIONS

**ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL
BİLİMLER SEMPOZYUMU**
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

**ASTANA 2th INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON LAW AND SOCIAL SCIENCES**
11-12 November 2023, ISTANBUL/TURKEY

ISBN: 978-625-6501-50-8

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı:

Prof. Dr. Cemal YILDIZ
Türk-Alman Üniversitesi

Prof. Dr. İlyas DOĞAN
Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Editörler:

Dr. Ömer E. EGELİĞİ
Türk-Alman Üniversitesi

Dr. Aigerim SERDALİYEVA
Astana Yayınları

Sunulan Bildiri Sayısı: 255

Türkiye'den Katılan Bildiri Sayısı: 91

Diğer Ülkelerden Katılan Bildiri Sayısı: 164

Katılım Sağlayan Ülkeler: Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Hindistan, Türkmenistan, İran, Fransa, Rusya, Gürcistan, Burundi, Bulgaristan, Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Makedonya, Fildişi Sahili

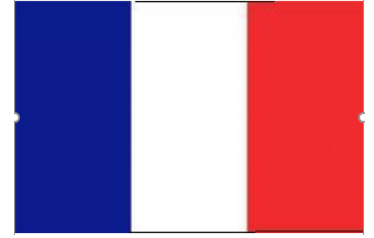
Bu kitap sempozyumda sunulmuş olan bildirilerin Tam Metinlerini kapsar. Yazıların yasal ve etik sorumluluğu yazarına aittir. Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.

25 Aralık 2023

ANKARA

II

27 Haziran 2018'de yayımlanan Akademik Teşvik Yönetmeliği Madde 7/9 da belirtildiği üzere “(9) (Değişik: RG-17/1/2020-31011-CK-2043/3 md.) Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışında en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yarıdan fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır”. Bu kapsamda 11-12 Kasım 2023 tarihlerinde İstanbul, Türkiye’de düzenlenen ASTANA 2. Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilimler Sempozyumu akademik yükselme ve teşvik ödeneği kriterini sağlamaktadır.

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Cemal YILDIZ, Türk-Alman Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İlyas DOĞAN, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. M. Fikret GEZGİN, Beykent Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Sabahattin NAL, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Dr. Aigerim SERDALIYEVA, Astana Yayınları

Dr. Gülden ÇAMURCUOĞLU, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Dr. Melek MEHMETOĞLU, Azerbaycan

Dr. Ömer E. EGELİĞİ, Türk-Alman Üniversitesi, Türkiye

Dr. Sevil PİRİYEVA KARAMAN, Ankara Üniversitesi, Türkiye

LLM Bekir Fatih BİLGİ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Av. Ahmet Batuhan DOĞAN, Astana Yayınları, Türkiye

Altyn KUSSEINOVA, Rusya Federasyonu

Bahadır DOĞAN, Astana Yayınları, Türkiye

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Anıl ÇEÇEN, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Anna BARTKULAŞVİLİ, AMBA, Azerbaycan

Prof. Dr. Barshagul ISSABEK, South State Pedagogical University, Kazakistan

Prof. Dr. Can ÜNVER, İstinye Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ferhat MEHDİYEV, Azerbaycan

Prof. Dr. Gülnar NURBETOVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Kazakistan

Prof. Dr. İygilik BEYSENOVİÇ, M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazakistan

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Yener ÜNVER, Özyeğin Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Zeki TAŞTAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Alla MONGUSH, Tıva Devlet Üniversitesi, Rusya

Doç. Dr. Almira IBASHOVA, Dean South State Pedagogical University, Kazakistan

Doç. Dr. Bedirhan Yavuz HATUNOĞLU, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Bülent ALGAN, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Celalettin GÜNGÖR, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Güljan OTARBAYEVA, M. Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Jamilya MUNAŞOVA, Merkezi-Asya İnovasyon Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Mohammad Monir ALAM, Jamu Üniversitesi, Hindistan

Doç. Dr. Nedim MERİÇ, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Olga STYCHEVA, Güney Kazakistan Pedagoji Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Ongarkul KOBLANOVA, Sırderya Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Jazira SAYIN, L. N. Gumilyov National University, Kazakistan

Doç. Dr. Sıddık BAKIR, Atatürk Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Svetlana BAİMOLDİNA, L. N. Gumilyov National University, Kazakistan

Doç. Dr. Tamara ÖLÇEKÇİ, TİKA, Kırgızistan

Dr. Asker PİRİYEV, Kazakistan Halk Asamblesi Üyesi, Kazakistan

Dr. Danakul SEİTİMBETOVA, M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazakistan

Dr. Gülnar JUMAGULAVA, Merkezi-Asya İnovasyon Üniversitesi, Kazakistan

Dr. Kezban YILDIZ, Bordeaux Sosyal Hizmetlerinde Sosyal Danışman, Fransa

Dr. Kübra MASOOMI, Jawaharlal Nehru University, İran

Dr. Saltanat NİYAZBEKOVA, South State Pedagogical University, Kazakistan

Dr. Roza TUKENOVA, M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazakistan

Dr. Saule AMANDIKOVA, M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazakistan

Uluslararası Akademik Yayınevi

İletişim Adresi / Contact Info

e-mail: astanasempozyum@gmail.com
Web: <https://www.astanasempozyum.com>

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

İÇİNDEKİLER

ANIMALISTIC METAPHOR IS AN IMPORTANT ELEMENT OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD Zhetessova Zh. A.	1-6
MİZAHİ SÖYLEM: ANLATI YÖNÜ Prof. Dr. Issakova S. S.	7-13
MİZAHİ SÖYLEMİN TÜR SINIFLANDIRMASI Dr. Kultanbayeva N. K.	14-19
KLASİK DÖNEMDEN TANZİMAT DÖNEMİNE KADI Kübra AKAY	20-37
PROBLÉMATIQUE DES ADF-NALU EN RDC ; QUI SONT-ILS, ET APRÈS YODI DJUME Pablo	38-48
KAZAKİSTAN'DA ORTA SINIFIN OLUŞUM DİNAMİKLERİ: ASTANA ŞEHİRİ ÖRNEĞİNDE SOSYOLOJİK ANALİZ Dr. Tazhibayeva Gülnar DUYSENBAYOVNA	49-63
ULUSLARARASI HUKUK KAPSAMINDA İHTİLAFLI DENİZ ALANLARINDA DENİZALTI TELEKOMÜNİKASYON KABLOLARI: MEVCUT DURUM, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ Dr. Öğr. Üyesi Berkant AKKUŞ	64-82
KAZAKİSTAN CUMHURİYETİNDE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN ULUSLARARASI YASAL DÜZENLEME Dr. Svetlana Baimoldina MALİKOVNA	83-92
DISASTER OF "STALIN'S MODEL OF SOCIALISM" IN KAZAKHSTAN Doç. Dr. Nursulu DUYSSENOVA Zauresh KOYGELDIYEVA	93-102
CREATIVE POTENTIAL OF "AK ZOL" NEWSPAPER AUTHORS Zauresh KOYGELDIYEVA Assoc. Prof. Dr. Nursulu DUYSSENOVA	103-109
UYGUR HUKUK VESİKALARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE KÖLE SATIŞI UYGULAMASI VE KÖLELİK ANLAYIŞI Fatma Betül BAYRIK	110-120
AZƏRBAYCAN-ALMAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ Leyla Qasanzade	121-127
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN YÖNETİMİ ALTINDA SOSYO-EKONOMİK REFORMLAR Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA	128-136
ÇİVİ YAZILI HUKUKİ BELGELERE GÖRE ESKİ MEZOPOTAMYA'DA HAYVAN HAKLARI Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR	137-147
SOSYAL MEDYADA İHLAL EDİLEN İTİBARIN HUKUKEN İADE EDİLMESİ Dr. Öğr. Üyesi Sarp ŞAHANKAYA	148-157
1921 ANAYASASI'NIN TÜRK İNKILÂBININ DİNAMİZMİNE OLAN ETKİLERİ Öğr. Gör. Dr. Ersin GÜRDAMAR	158-172
KAPSAYICI EĞİTİM İÇİN BEKLENTİLER KAZAKİSTAN'DA VE DÜNYA DENEYİMİNDE Researcher Shakhista Alisherovna MAKHMUTALİEVA Doç. Dr. Altynay Kenzhemuratovna KALZHANOVA	173-177

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

KAZAK VE TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER HAKKINDA Prof. Dr. Bakyt AİTBAYEVA Dr. Sevil PİRİYEVA KARAMAN	178-182
EŞHİS KONULAN ÇOCUKLARDA EĞİTİM SORUNLARI KONUŞMA GECİKMESİ Researcher Adel Khamzayevna ISMAİLOVA Doç. Dr. Altynay KALZHANOVA	183-187
ZİHİNSEL GELİŞİM GERİLİKLİ ÇOCUKLARIN SOSYALLEŞMESİ Araştırmacı Viktoriya Vyacheslavovna VOLOVİKOVA Doç. Dr. Altynay KALZHANOVA	188-193
SYMBOLIC MEANING OF THE SACRED CONCEPT OF "KOK BÖRİ" IN TURKIC MYTHOLOGY Doç. Dr. Anur Abdrahmanovna ZHIYENBEKOVA	194-200
NƏSİMİ POEZİYASI HAQQINDA DƏYƏRLİ TƏDQIQAT: "BÖYÜK İDEALLAR ŞAİRİ" Ruhangiz ALİYEVA	201-205
ZENBUR DERGİSİNE YANSIYAN SORUNLAR Şahane Mammedova (Köçerli)	206-209
DAVİD KOLB'UN YAŞANTI TEMELLİ ÖĞRENME MODELİ BAĞLAMINDA 2019 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINA BİR BAKIŞ Galip ÇAĞLAYAN	210-223
MƏŞHUR YUSUP MİRASINDAKİ "ER TÖŞTÜK" MASAL VERSİYONU Serikgul SULTANKAZHY	224-229
MƏHƏMMƏD NİDAİNİN "MƏNAFEÜN-NAS" ƏSƏRİNDƏ BƏH-RƏ-LƏN-Dİ-Yİ TƏBİBLƏR Sonaxanım HADİYEVA	230-238
ISSUES OF THE SOCIAL STATE, JUSTICE AND LEGALITY IN THE POLITICAL-LEGAL DOCTRINE OF EASTERN THINKERS Fıryuza Abdurashidovna MUKHITDINOVA	239-246
SEMAVİ DİNLERDE KUDÜS VE MESCİDİ AKSA Dr. Hayri ERENAY	247-263
AVUKATLIK SÖZLEŞMESİNDE AŞIRI YARARLANMANIN SONUÇLARI Araş. Gör. Banu ATLI DARCAN	264-281
THE CIVIL LIABILITY OF THE CARRIER INTERNATIONAL AIR: CASE OF LOST BAGGAGE Drs. MATABARO MANEGABE Suleiman	282-307
AGGRAVATION OF THE ECOLOGICAL SITUATION IN THE ARAL SEA AND ITS SURROUNDINGS Prof. Dr. YUNUSOVA KHURSHIDA ERKİNOVNA	308-319
"ПУТЬ АБАЯ" TRANSMISSION OF PROXIMAL SIGN AND PROXIMAL BEHAVIOR IN M. AUEZOV'S NOVEL "THE WAY OF ABAI" Dr. Almagul KAZMAGAMBETOVA Assoc. Prof. Dr. Bakyt AITBAYEVA	320-335
BILINGUALISM IN EDUCATION: ISSUES OF INTEGRATION AND DIFFERENCE Researcher Assemgul Manatovna MAULENOVA	336-339
KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ ANAYASASINDA 2022 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER SONRASI ANAYASA YARGI SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER Dr. Aigerim SERDALİYEVA	340-353
KONUŞMA BOZUKLUKLARININ DÜZELTİLMESİNDE YENİLİKÇİ TEKNOLOJİLER Samaya Vali kızı Gazrati	354-362
EFFECTIVENESS OF MULTIMEDIA ELECTRONIC TEXTBOOKS IN LANGUAGE TEACHING Res. Assel Manatovna MAULENOVA	363-366

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

AİLE HAFIZASI OLUŞUMUNDA SOSYAL AĞLARDA PAYLAŞIMIN ROLÜ ÜZERİNE ETNOGRAFİK BİR ÇALIŞMA Dr. Abdullah TÜRKMEN Doç. Dr. Hüseyin TOLU	367-376
GERÇEK TARİHİ ŞİİRLERİN BİRLEŞMESİ Prof. Dr. Rakhimov B.S.	377-379
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ULUSAL KURTULUŞ MÜCADELESİNİN İÇ VE ULUSLARARASI ÖNKOŞULLARIN ORTAYA ÇIKMASI Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA Dr. Sevil PİRİEVA KARAMAN	380-389
METHOD OF AUTOMATIC MICROCLIMATE CONTROL IN A GREENHOUSE COMPLEX Lecturer Phd. Aizhan YERULANOVA Assoc. Prof. Elibek ASANGALIIEV	390-395
1876 ANAYASASI'NIN HAZIRLANMASI SÜRECİNDE MEVLEVİ ŞEYHİ OSMAN SELÂHADDİN DEDE'NİN ROLÜ Prof. Dr. Ergin ERGÜL	396-424
APPLICATION OF DIGITALIZATION IN LEGAL SCIENCE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS Mukhitdinova Firyuza Abdurashidovna	425-432
ABU RAYHAN BERUNİY-THE ROLE OF THE GREAT GENIUS OF THE MIDDLE AGES IN EDUCATING THE SPIRITUAL THINKING OF THE YOUTH OF NEW UZBEKISTAN Diloram Babajanova	433-442
İNSAN HAKLARI: SON MU, GELECEK Mİ? Yıldırım ORTAOĞLAN	443-453
AYDINLANMANIN AYDINLANMASI: HZ. İBRAHİM ÖRNEĞİ VE BİRLİKTE YAŞAMAK Arş. Gör. Dr. Mustafa BARIŞ	454-462
DEDE KORKUT HİKÂYELERİ'NDE 21. YÜZYIL BECERİLERİ Belgin KESKİN	463-471
ECKIGE ЖАҲА КӨЗҚАРАС: КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫ Dr. Khanshaim KARABAEVA	472-476
EMLJE EREЖЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ Dr. Toleubek ZAİSANBAEV Araştırmacı Ainur ABDYKADYROVA Araştırmacı Ingkar TURUSSKELDİ	477-486
THE LEGITIMACY OF GOVERNMENT UNDER INTERNATIONAL LAW: NIGER CRISIS CASE Dr. MONDJOMBO SAIDI SINDANI	487-509
ON THE FORMATION OF A MOTIVATIONAL-VALUES ATTITUDE OF UNIVERSITY STUDENTS TO THEIR HEALTH Abdullina Liliya Bakirovna	510-515
BÖLGE ADLİYE MAHKEMESİ CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞININ İTİRAZ YETKİSİNİN KAPSAMI VE UYGULAMADA ORTAYA ÇIKAN HUKUKSAL SORUNLAR Dr. Mustafa ATALAN	516-530
KIRGIZ KÜLTÜRÜNÜN KAHRAMANLIK KARAKTERİNİ YANSITAN ULUSAL AT OYUNLARI Abdurasulova Aksana Ikramzhanovna	531-537
THE ROLE OF FAMILY AND NATIONAL VALUES IN FORMING INDEPENDENT THINKING ACTIVITY OF YOUTH IN UZBEKISTAN Saodatoy Ikromaliyeva	538-541

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ -LI ADDAN AD EKLE YAPILAN YER VE SU ADLARI Dr. Meirim İssakhanova	542-547
TOPLU YAPI KAPSAMINDAKİ ORTAK YERLERİN BAKIM VE KORUNMASINDA RIZA Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KÜÇÜKDAĞLI	548-560
THE ROLE OF ORPHANS AND DEPRECATED CHILDREN IN SOCIETY Safikhodjaeva Nadira NABİEVNA	561-567
STATE POLICY ON WOMEN AND GIRLS AT THE NEW STAGE OF REFORMS IN UZBEKISTAN Zarnigor Olimjon qizi OLİMJONOVA Docent M. Baltabaeva	568-570
XVII ƏSR - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏSNƏVİ JANRI Ruziyə Zaman qızı Quliyeva	571-576
MOLEKÜLER FİZİK BÖLÜMÜ LABORATUAR DERSLERİNİN STEM YÖNTEMİYLE ÖĞRETİLMESİNİN ETKİNLİĞİ Doç. Dr. Aliya SARYBAYEVA Assem AKHANOVA Öğretmen Aigerim BAIMAKHANOVA Doç. Dr. Ganiya ORMANOVA	577-585
THE EFFECTIVENESS OF STEM TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN PHYSICS Assoc. Prof. Dr. Ganiya ORMANOVA Assoc. Prof. Dr. Khadisha ABDRAKHMANOVA Akylbek KULZHANOV	586-591
ACTIVITES MINIERES EN RD CONGO ET RESPONSABILITE INDUSTRIELLE DU TITULAIRE D'UN DROIT MINIER ET/OU DE CARRIERES POUR DES PREJUDICES INDIVIDUELS ET ECOLOGIQUES Aimé BANZA Ilunga	596-624
DİJİTALLEŞME SİGORTA ACENTELERİNİN GELECEĞİ İÇİN BİR TEHDİT Mİ, YOKSA BİR FIRSAT MI? Öğr. Gör. Dr. Erdiñ CESUR	625-641
OTİSTİK SPECTRUM BOZUKLUĞU TANISI ALAN ÇOCUKLARA SAHİP EBEVEYNLERİN BİLGİ DÜZEYİ Dr. Azamat AMETOV Dr. Azhar ZHAIYKKYZY	642-655
AİLE HEKİMLERİNİN OTİSTİK SPEKTRUM BOZUKLUĞU HAKKINDA YETERLİLİK VE BİLİNÇ SEVİYESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ Dr. Azamat AMETOV Dr. Azhar ZHAIYKKYZY	656-681
OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU İLE İLGİLİ SOSYAL REFAH TRENDİ OLARAK DESTEKLEYİCİ TEKNOLOJİLER: WEB OF SCIENCE VERİ TABANI ÜZERİNDEN BİBLİYOMETRİK ANALİZ (2010- 2023) Dr. Azamat AMETOV	682-696
İNGİLTERE'DE OTİSTİK SPEKTRUM BOZUKLUĞU OLAN ÇOCUKLARIN PSİKOSOSYAL DURUMLARINI İYİLEŞTİRMEYE YÖNELİK BÜTÜNLEŞTİRME OKULLARIN DENEYİMİ: SİSTEMATİK İNCELEME Dr. Azamat AMETOV	697-726
GÜNCEL AŞAMADA ÇOCUKLARDA OTİZM ŞİDDET DERESESİ İLE SOSYAL İLETİŞİM ARASINDAKİ İLİŞKİ Dr. Azamat AMETOV Munara KENZHEGUL	727-746
TÜRKİYE'YE TEDAVİ AMAÇLI GELEN KAZAKİSTANLI SAĞLIK TURİSTLERİN HASTANELERDEN MEMNUNİYETİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA Dr. Azamat AMETOV	747-767

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

OKUL ÖNCESİ OTİZMLİ ÇOCUKLARDA SOSYAL BECERİLERİN GELİŞİMİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ Dr. Azamat AMETOV	768-779
INFLUENCE OF RELATIONSHIP ON PERSONALITY DEVELOPMENT Dr. Gulnara Shyngysovna DZHUMAGULOVA Dr. Zhamilya Balkybekovna MUNASHOVA	780-788
THE GOVERNOR-GENERAL OF TURKESTAN K.P.FON KAUFMAN'S CULTURAL POLICY IN THE COUNTRY (IN THE EXAMPLE OF ISLAM) Kamolova Muxlisa Farhod qizi	789-793
THE SPIRITUAL HERITAGE OF NOMAD CIVILIZATION Researcher Anarkul Elmuratkyzy YESIMOVA	794-799
O'ZBEKISTON VA TURKIY XAMKORLIK MASALALARI Baltabaeva Manzurahon Cobirjonova Mohlaroy	800-803
HISTORY OF WOMEN'S PRESS IN UZBEKISTAN Dildora Valisherovna Alinazarova Salomova Barchinoy Zhurakulovna	804-808
THE ROLE OF IFEAC IN STRENGTHENING THE COOPERATION BETWEEN FRANCE AND CENTRAL ASIA Yulduz Bakhromovna KUSHANOVA	809-815
THE ROLE OF IFEAC IN STRENGTHENING THE COOPERATION BETWEEN FRANCE AND CENTRAL ASIA Yulduz Bakhromovna KUSHANOVA	816-823
THE STATUE OF KHORAZMSHAH JALOLIDDIN KHORAZM BECOME A "VISIT PAPER". Tojiyev Alisher Sultannazirovich	824-830
HISTORY OF FEW NATIONS IN UZBEKISTAN Yusupova Sevara Nizamitdinovna	831-835
MINIATURES OF THE "BABURNAMA" MANUSCRIPT. MINIATURE ART OF THE BABURIAN PERIOD Norchayev Ravshan Toshtemirovich Toshtemirova Maftuna Ravshan kizi	836-844
IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON SECURITY AND STABILITY OF ARAB STATES IN THE REGION Assoc. Prof. Durdona MADAMINOVA	845-851
KAYS İBN MULAVVAH'IN POETİKASI İLE NİZAMİ GENCEVİ'NİN MİRASI ARASINDAKİ İLİŞKİ Sadiqova Könül Fahreddin kızı	852-860
KAZAK TÜRKÇESİ VE TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ Bayan ZHUNUSSOVA	861-873
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR - BUYUK DAVLAT ARBOBI, YIRIK OLIM VA TAFAKKUR SOHIBI Prof. Dr. Rahmonali Xasanov	874-882
TRAINING OF INDUSTRIAL PERSONNEL IN UZBEKISTAN (1920-1960) Akramova Fazilat Artikbaevna	883-889
THE MEANING OF THE TERMS "DIASPORA" AND "IRREDENTA" IN DIASPOROGY Isakov Bakhadir Nigmatullayevich	890-894
GREAT UNIVERSAL SCIENTISTS AND THEIR PLACE IN THE HISTORY OF WORLD CIVILIZATION Inoyatov Kutlugjon Hamdamovich	895-901
ADVANCED JADID CULTURE IN CENTRAL ASIA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY Gairat Talipovich Abdullahodzaev	902-906

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

THE POWER OF THE POETIC WORD ON MARTIN HEIDEGGER, CHATBOTS AND THE POST-HUMAN LANDSCAPE Dr. Gabriela IVANOVSKA	907-913
İNCİL METİNLERİNE GÖRE SU OLGUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Dr. Ramazan YILDIRIM	914-923
KAZAK DİLİNİN DEVLET DİLİ OLARAK ÖĞRETİLMESİNE YÖNELİK UYGUN METODOLOJİNİN OLUŞTURULMASI SORUNU Prof. Dr. Sayle Jumakasovna SHAHİNA	924-928
O'ZBEKİSTONDA ZİYORAT TURİZMİNİN RİVOJLANIŞI Sanabar Nurmatovna DJURAYEVA	929-935
GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM BAĞLAMINDA BOŞ ZAMAN OLGUSU Arş. Gör. Duygu NURAL Arş. Gör. Beste Nisa ORHUN	936-949
ASKERİ GÜLABOĞLU ESERLERİNİN BAKÜ YAZMA NÜSHALARI HAKKINDA Tünzale Elizade kızı Seyfullayeva	950-963
"ŞERHİ-MESNEVİ"ESERİNİN BAKÜ YAZMA NÜSHASI Mirzayeva Xoşqedem Alyoşa kızı	964-975
INTERETHNIC RELATIONS IN CENTRAL ASIA: HISTORY AND MODERNITY Yusupova Sevara Nizamitdinovna Oripova Shakhnoza Kadirovna	976-980
KAZAKİSTAN'DA EĞİTİMCİ HAZIRLIĞININ ÖZELLİKLERİ Doç. Dr. Ademi BOTABAYEVA Doç. Dr. Rahat YELUBAYEVA Dr. Aygerim TAZHİKOVA . 981-987	
IN THE MODERN SYSTEM THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF INTERNATIONAL RELATIONS Zhurayeva Kamola Saifiddinovna	988-996
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN JOURNALISM: NARRATIVE SCIENCE Assist. Prof. PhD Gulmira AMANGELDIYEVA Assist. Prof. PhD Zhazira YERKIN Assist. Prof. PhD Makpal ZHUMATAEVA	997-1003
NAMİQ KAMALIN SƏNƏT DÜNYASINDAKİ ROLU Musayeva Aytən Cəbrayıl qızı	1004-1009
TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL GELENEKLERİN TARİHİ Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA Balgerim BEKARYS KYZY	1010-1015
ATIK HAVUZLARI VE DAĞ ÇÖPLÜKLERİNİN YÖNETİMİ ALANINDA ÇEVRE İHLALLERİNE İLİŞKİN ULUSLARARASI SORUMLULUK Araştırmacı PHD Almaz Mamedovna OSMANOVA	1016-1025
KAZAK DİLİ ÖĞRETİMİNDE İNTERNET KAYNAKLARININ ETKİLİ KULLANIMI Prof. Dr. Bakyt AİTBAYEVA	1026-1031
HUKUK VE DİSİPLİNLERARASILIK Dr. Öğr. Üyesi GÜNEŞ ÇAP	1032-1051
TEDARİK ZİNCİRİ ÇEVİKLİĞİ VE TEDARİK ZİNCİRİ DAYANIKLILIĞININ FİRMA PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ Öğr. Gör. Dr. Esra Nur GÖKHAN	1052-1067
SAMAD VURGUN'UN EDEBİ VE TEORİK GÖRÜŞLERİ Lala Safar kızı Hüseynova	1068-1072

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

ŞANLI VE ŞEREFLİ ZAFER Chinara Tofig kızı Gabulova.....	1073-1076
TÜRK EDEBİYATINDA SERBEST ŞİİRİN GELİŞMESİNDE NAZIM HİKMET'İN ROLÜ Araş. Gör. Ramide Akif kızı Abbasova.....	1077-1082
TRANSFORMATION OF THE SOCIAL FUNCTIONS OF CULTURE AND ART IN CREATING A NEW SPIRITUAL SPACE Khodjaeva Rozibi Madievna.....	1083-1090
TEMEL HAKLARIN İHLALİ NEDENİYLE AVRUPA TUTUKLAMA EMRİNİN REDDİ Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KOÇ.....	1091-1098
ADADDİN EL-İCİ'NİN EL YAZMALARI HAZİNESİNDEKİ ESERLERİ Doç. Dr. Rubaba Şirinova.....	1099-1102
ARAP DİLİNİN GELİŞİMİNDE ORTAÇAĞ AZERBAIJAN BİLİM ADAMLARININ ROLÜ Dr. Bayramova Sevinc Behram gızı.....	1103-1107
YAPAY ZEKA NELER VAAD EDİYOR?:TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YAPAY ZEKA'NIN POTANSİYEL ETKİLERİ Öğr. Gör. Dr. İsmail KUÇU.....	1108-1116
KAZAKİSTAN'DA COVID SONRASI TURLAR VE AKTİVİTELERİN İYİLEŞTİRİLMESİ İÇİN YENİLİKÇİ ÇÖZÜMLER, BÜYÜK NUR-SULTAN ÖRNEĞİ Dr. Azamat AMETOV Adlet ASSYKPAYEV.....	1117-1156
ASYA ÜLKELERİNDE FİNANSAL GELİŞMİŞLİK İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: 2000-2020 DÖNEMİ İÇİN BİR PANEL VERİ ANALİZİ Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ Eriş ÜNVER.....	1157-1167
KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİNDEKİ YABANCI YATIRIM ORTAMI Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ Nurzat CEEMBAEVA.....	1168-1181
MODERN SUCCESSFUL SCHOOL MANAGEMENT MODEL Researcher Chinar TYLEGENOVNA MAZHINOVA.....	1182-1187
EFFECTIVE MANAGEMENT OF EDUCATIONAL WORK AT SCHOOL: IDEAS OF THE ALASH INTELLIGENTSIA AND NATIONAL VALUES Researcher Zhansaya MURATOVNA IMANKENOVA.....	1188-1193
THE ROLE OF THE STUDENT IN SELF-DEVELOPMENT THROUGH THE STEM METHOD IN MASTERING CHEMISTRY Researcher Shynar AKYLBEOVNA ALTAYEVA.....	1194-1199
PRESENTATION OF NATIONAL VALUES TO STUDENTS BY TEACHING THE ART OF AITYS Researcher Saule MYRZABEKOVA AITONOVNA.....	1200-1204
THE IMPORTANCE OF THE LITERARY SUBJECT IN THE DEVELOPMENT OF MORAL QUALITIES OF PRIMARY SCHOOL PUPILS Researcher Anargul ZAMANOVNA AKHMADIEVA Researcher Altyn ZHURSINKANKYZY ZHURSINKANOVA.....	1205-1210
WAYS TO INCREASE THE STUDENT'S CREATIVITY THROUGH NEW LEARNING PLATFORMS Researcher Akgul SAIRANBEKKYZY.....	1211-1215
THE IMPORTANCE OF PEDAGOGY IN THE FORMATION OF THE CORRECT ATTITUDE TO WORK AND MASTERING THE CULTURE OF WORK Res. Asel ZHANARBEKKYZY KADYLBEK Res. Arai BOLATOVNA ZARIPOVA.....	1216-1222

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

MY POINT OF VIEW ON UPBRINGING

Res. Manar KAKESHOVNA ZHANKEBAYEVA Res. Nargiz KAIRATKYZY SABYR..... 1223-1228

A QUALIFIED TEACHER IS A REQUIREMENT OF TIME

Res. Bakyt DAVLETCHANOVNA OZHEKENEVA Res. Alira PAZYLOVNA NIGMETOVA 1229-1233

IN THE ERA OF GLOBAL INFORMATIZATION, STUDENTS INSTILLING NATIONAL VALUES

Res. Aizhan ASKARKYZY Res. Madina ALTYNKHANOVNA SAKALBAYEVA..... 1234-1237

CHOOSING A PROFESSION-CORRECTLY LAYING ONE BRICK OF YOUR LIFE

Res. Ayaulym KUMAROVNA ASSYLBAYEVA Res. Umit KYZYROVNA AKHMETOVA... 1238-1241

THE PLACE OF NATIONAL VALUES AND COMPETENT EDUCATION IN THE UPBRINGING OF CHILDREN IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Res. Almira KONAKAEVNA YEDILBAEVA Res. Zhanna RIZABEKOVNA SUYUNDINOVA..... 1242-1248

NATIONAL VALUES-THE FORTRESS OF THE NATION

Res. Ainur GALYMBEKOVNA OSPANOVA Res. Syndar USENOVNA AKTAEVA 1249-1252

SPECIFIC STEPS IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Res. Gulnaz NURLYBEKOVNA MUSINOVA Res. Dinara SAKHANOVNA AKHMETOVA . 1253-1259

COLLOQUIAL LEXEME FOUND IN ARTICLES IN THE NEWSPAPER "DIDAR" OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Researcher Tolky ALPYSPAYEVNA TEMKENEVA 1260-1264

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE GAME IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Researcher Ademi BOLATKYZY BAIZHUMANOVA 1265-1269

PROFESSIONAL ORIENTATION WORK AT SCHOOL

Res. Zhaniya KAIRBEKOVNA SATKENEVA Res. Aizada BAKYTZHANOVNA SAMEKENOVA 1270-1275

ALPHA CHILDREN: TOPICAL ISSUES TO CONSIDER IN TRAINING AND EDUCATION

Res. Rysbekova Shynar Maulykhanovna Res. Oralbayeva Zhuldyz Manarbekovna..... 1276-1281

THE ROLE OF THE CLASS TEACHER IN RAISING CHILDREN

Res. Altynai ADILBEKOVNA ANUARBEKOVA Res. Moldir ZHUMAKANKYZY SMAGULOVA 1282-1286

WAYS TO FORM EFFECTIVE METHODOLOGICAL WORK AIMED AT IMPROVING THE READING LITERACY OF A STUDENT IN PRIMARY SCHOOL

Res. Aiymgul KAKENKYZY KUMALKANOVA Res. Raushan ERLANOVNA AKYLBAYEVA..... 1287-1291

STUDY OF SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN IN THE PROCESS OF TRANSITION FROM PREPARATORY CLASSES TO PRIMARY SCHOOL

Res. Bakytgul SOVETOVNA TURABAYEVA Res. Karlygash KATAYEVNA ZHUMAGALIYEVA 1292-1297

UNIVERSAL EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS THE IMPORTANCE OF VALUES IN RAISING CHILDREN

Res. Nazerke BAKYTBEEKYZY ASSYLBEK Res. Nazym NURLANKYZY MAUILKANOVA 1298-1302

ÇOKDİLLİ EĞİTİMİN GELECEĞİ

Akzhunisova N.B. Smakova T..... 1302-1310

ABAY'IN ESERLERİNDE MANEVİ EĞİTİM

Baymoldina Anar Sabyrovna 1311-1315

İBRAHİM'İN ÖĞRETİSİ

Rakhmetova Bazar Anasovna Serikbayeva Zhannur Kuanyshbaevna 1316-1320

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

KARKARALI BÖLGESİNDEKİ YER VE SU ADLARI Muftalova Akku Kusaynovna	1321-1327
BOŞANMIŞ VE ÇALIŞAN KADINLARIN ÇOCUKLARI İLE OLAN İLETİŞİM PROBLEMLERİ Ayşe ULAŞ	1328-1337
INTENSIFICATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY Prof. Dr. Koblanov Zhanpeis	1338-1351
TÜRK MİLLETİNİN KÖK TARİHİ Abrorbek Alişeroğlu KADİROV	1352-1355
MIGRANT MOVEMENT IN TURKESTAN AT THE END OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES Faizulla Kabilov	1356-1360
KHOJA AHMAD YASSAVIY IS THE FOUNDER OF THE YASSAVIYA TARIQAT Gulistan Masharipova	1361-1367
PROCESSES OF STUDYING AND MUSEUMALIZATION OF AXISKENT HISTORY Hasanova Feruza Rahmonalievna	1368-1377
BUILDINGS AND HISTORICAL MONUMENTS OF THE TEMURIAN PERIOD Vokhidova is the daughter of Shahlo Bakhrom	1378-1388
THE THIRD RENAISSANCE: THE NEED AND SIGNIFICANCE OF CREATING A NEW UZBEKISTAN NATIONAL EDUCATION Hojiyev Farhod Jumaboyevich	1389-1396
BİLGİ-BİLGİ HUKUKİ İLİŞKİLERİNİN ANA NESNESİ OLARAK Seyimbetova Danakul Tuenbaeva Kalima Musayeva Suikum	1397-1406
DİL POLİTİKASI VE YENİ BİR DİL ÖĞRENMENİN PERSPEKTİFLERİ Prof. Maia KIKVADZE Assoc. Prof. Teona BERİDZE	1407-1412
GELİŞEN EĞİTİM BAĞLAMINDA BİREYİN SOSYALLEŞMESİ Madina K. PULATOVA Madina S. SYZDYKOVA	1413-1418
OKUL ÇOCUKLARININ SİVİL FAALİYETLERİNİ ŞEKİLLENDİRMENİN YOLLARI A. S. ORTAYEVA	1419-1424
EDEBİYAT EĞİTİMİ İÇİN BÜTÜNLEŞTİRİCİ FIRSATLAR Prof. Dr. Olga Andreevna STIÇEVA	1425-1431
RESİM PRİZINDAN ULUSAL TARİH Araştırmacı ElenaVladimirovna SPİNOVA	1432-1438
YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİLERİNDE İLETİŞİM BECERİLERİNİN GELİŞİMİNDE DRAMATİK ETKİNLİĞİN ROLÜ Abramova Galina Iosifovna Talip Gülzhan Tazabekova Gülmira Balabekovna	1439-1445
HUSSERL'DE YÖNELİMSELLİK KAVRAMI Arş. Gör. Dr. Ahmet Kadir USLU	1446-1455
TÜRKİYE'DE YARGININ SİYASALLAŞMASI: 28 ŞUBAT SÜRECİ ÖRNEĞİ Dr. Muhittin IŞIK	1456-1463
VECİHİ OFLUOĞLU PERSPEKTİFİNDEN PANTOMİN SANATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ÜLKEMİZDE PANTOMİM SANATININ DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI Öğr. Gör Umut Abdül SÜSLER Araş. Gör. Ramazan BİLGE	1464-1473

ASTANA 2. ULUSLARARASI HUKUK VE SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
11-12 Kasım 2023, İstanbul/Türkiye

SOME CURRENT ISSUES OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIA
Prof. Dr. Shohistahon ULJAEVA MAMAJONOVNA 1474-1478

QO'QON XONLIGIDA TA'BLIM TIZIMI VA ADABIY MUHIT TALQINI XUSUSIDA
Zebo Muradova 1479-1485

ANIMALISTIC METAPHOR IS AN IMPORTANT ELEMENT OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Zhetessova Zh. A.

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Kazakhstan, Aktobe

ORCID ID: 0000-0002-7594-1695

zhanar_almasovna@mail.ru

ABSTRACT

The article analyzes the animalistic metaphor. The article aims to analyze the features of animalistic metaphors in modern fiction and identify individual laws of the use of metaphorical models in the text. An animalistic metaphor is a complex phenomenon that contains both figurative and cognitive potential for expressing concepts about the world. The essence of the zoo metaphor lies in the creation of associations that allow a person to connect the phenomena of different subject areas with the help of nominative activity. The main associative connection is one of the main characteristics of the animalistic metaphor. Metaphor is considered as a form of realization of knowledge about the surrounding reality. The metaphor allows us to identify the associations of a particular language inherent in the native language, to penetrate the general laws of human thinking. The associative convergence of common features of two different objects is the main mechanism of metaphorization.

Animalistic metaphor reflects the way of dividing and classifying reality perceived within a particular linguistic community and is a reflection of the value system. The image that underlies the animalistic metaphor plays the role of an internal form with characteristic associations. You can create an associative field using the means of expressiveness of images or signs. The emergence and reproduction of animalistic nomination is manifested in the representation of the world with the help of expressive means of language, which are associated with the need for human thinking. Animalistic metaphors in each language culture and informational fund reflect the human control over the appearance and habits of animals and express the attitude of people towards them. The animalistic metaphor is considered the main thought operation in the process of cognition of reality. It acts as an element of conceptual ideas about the world. For example, the word "bear" in Kazakh is associated with such concepts as clumsiness, rudeness, and tactlessness. The word "bear" in the composition of animalistic units is associated with different qualities of the character. In these animalistic metaphors, the concept of a person and an animal is associated with the manifestation of clumsiness and rudeness at the same time. The word bear, being in a context about a person, indicates an additional meaning that appears when identifying conceptual representations with the literal meaning of the word used metaphorically. Researchers consider metaphor not only as a means of decorating speech but also as an element of knowledge of the processes of creating mental ideas about the world. Understanding an animalistic metaphor is associated with a dynamic process in which a ready-made meaning about animals and at the same time an associative idea of a person about animals, as well as entities outside the language, are immediately involved. The animalistic metaphor plays an important role in describing certain qualities of a person. The names of animals indicate that they are associated with certain features of human nature, behavior, and appearance. The study of the animalistic metaphor allows us to reveal the features of the worldview of the people.

Keywords: Animalistic metaphor, Cognition of reality, Names of animals, Linguistic community, Metaphorization, Image of the world, Conceptual ideas, Characteristic associations

HAYVANSAL METAFOR, DÜNYANIN DİLSEL RESMİNİN ÖNEMLİ BİR UNSURUDUR

Zhetessova Zh. A.

ÖZET

Makale hayvansal metaforu analiz ediyor. Makalenin amacı, modern kurguda hayvansal metaforların kullanımının özelliklerini analiz etmek ve metinde metaforik modellerin kullanımına ilişkin bireysel yasaları belirlemektir. Hayvansal bir metafor, dünyayla ilgili kavramları ifade etmek için hem mecazi hem de bilişsel potansiyeli içeren karmaşık bir olgudur. Hayvanat bahçesi metaforunun özü, bir kişinin farklı konu alanlarındaki fenomenleri aday faaliyet yardımıyla birleştirmesine olanak tanıyan derneklerin yaratılmasında yatmaktadır. Ana çağrışımsal bağlantı, hayvansal metaforun temel özelliklerinden biridir. Metafor, çevredeki gerçeklikle ilgili bilginin gerçekleştirilmesinin bir biçimi olarak kabul edilir. Metafor, insan düşüncesinin genel yasalarına nüfuz etmek için ana dilin doğasında bulunan belirli bir dilin çağrışımlarını tanımlamamıza olanak tanır. İki farklı nesnenin ortak özelliklerinin çağrışımsal yakınsaması metaforlaştırmanın ana mekanizmasıdır.

Hayvansal metafor, belirli bir dilsel topluluk içinde algılanan gerçekliğin bölünme ve sınıflandırılma biçimini yansıtır ve değer sisteminin bir yansımasıdır. Hayvansal metaforun altında yatan imge, karakteristik çağrışımlara sahip içsel bir form rolünü oynar. Görüntülerin veya işaretlerin anlatım araçlarını kullanarak ilişkisel bir alan oluşturabilirsiniz. Hayvansal adaylığın ortaya çıkışı ve yeniden üretimi, insan düşünme ihtiyacıyla ilişkilendirilen ifade edici dil araçlarının yardımıyla dünyanın temsilinde kendini gösterir. Her dil kültüründe ve bilgi birikiminde yer alan hayvansal metaforlar, insanların hayvanların görünümü ve alışkanlıkları üzerindeki kontrolünü yansıtır ve insanların onlara karşı tutumunu ifade eder. Hayvansal metafor, gerçekliğin biliş sürecindeki ana düşünce işlemi olarak kabul edilir. Dünyayla ilgili kavramsal fikirlerin bir unsuru olarak hareket eder. Örneğin Kazakça'da "ayı" kelimesi beceriksizlik, kabalık, düşüncesizlik gibi kavramlarla ilişkilendirilir. Hayvansal birimlerin bileşimindeki "ayı" kelimesi, karakterin farklı nitelikleriyle ilişkilendirilir. Bu hayvansal metaforlarda insan ve hayvan kavramı aynı zamanda beceriksizliğin ve kabalığın tezahürüyle ilişkilendirilmektedir. Ayı sözcüğü, bir kişiyle ilgili bir bağlamda yer alması, kavramsal temsillerin mecazi olarak kullanılan sözcüğün gerçek anlamı ile özdeşleştirilmesi sırasında ortaya çıkan ek bir anlamı belirtir. Araştırmacılar metaforu yalnızca konuşmayı süslemenin bir aracı olarak değil, aynı zamanda dünya hakkında zihinsel fikir yaratma süreçlerine ilişkin bir bilgi unsuru olarak da görüyorlar. Hayvansal bir metaforu anlamak, hayvanlar hakkında hazır bir anlamın ve aynı zamanda bir kişinin hayvanlar ve dil dışındaki varlıklar hakkında çağrışımsal bir fikrinin hemen dahil olduğu dinamik bir süreçle ilişkilidir. Hayvansal metafor, bir kişinin belirli niteliklerini tanımlamada önemli bir rol oynar. Hayvan isimleri, onların insan doğasının, davranışının ve görünüşünün belirli özellikleriyle ilişkili olduğunu gösterir. Hayvansal metaforun incelenmesi, insanların dünya görüşünün özelliklerini ortaya çıkarmamızı sağlar.

Anahtar Kelimeler: Hayvansal metafor, Gerçeklik bilgisi, Hayvan adları, Dilsel topluluk, Dünya imajı.

Any language, reflecting and naming objects and phenomena of the surrounding world, forms a picture of the world for the people who speak it. This term first appeared in the natural sciences, namely in physics, at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. It was first used by G. Hertz, who described the picture of the world as a set of objects of the external world, reflected in internal images or symbols. According to the scientist, it should naturally reflect the essence of objects [1, 207]. The picture of the world is a complex multidimensional concept, universal and unchanged for all times and peoples, and at the same time diverse in all languages and cultures, reflecting their geographical, historical, and cultural features of development. In other words, a picture of the world is a real reflection of the world in people's minds, based on ideas about the world.

The national picture of the world in the form of a single whole is a well-organized structure of concepts of people about the surrounding reality, in which national values, traditions, and folklore are expressed. The national picture of the world also includes the result of the historical development of the nation, and information about the nature, place, and way of existence of a people, in particular climate, animal, and plant life. The diversity of all these factors leads to the formation of different national worldviews with different views and different national values, which are also expressed in language. Thus, every nation has its linguistic picture of the world, which historically develops in its consciousness. Moreover, each language reflects a certain worldview, which becomes mandatory for all members of the ethnolinguistic community.

The study of the vocabulary of the group "names of animal", which is one of the richest and most diverse thematic groups and part of the national linguistic picture of the world, has long been successfully carried out on the material of various languages of the world. But the interest of scientists in it, nevertheless, does not fade, since the names of animals are a kind of prism of national perception of the world. It displays traditions and customs, ethnic and cultural characteristics. That is why the study of the names of representatives of the animal world remains forever relevant, and some linguists note that the neological boom, which has a universal character, is especially noticeable in the group of zoonyms. A. S. Maslova distinguishes in the semantic structure of animal names such nominations as the first (zonym), the second (zoo metaphor), and the intermediate position (zoomorphism). "Unlike zoo metaphor, zoomorphism is perceived as a way of designating a subjective symbol individualized by the author, and the result of the metaphorical transfer is not its only referent" [2, 52]. Much attention in research is paid to the metaphorical meanings of zoonyms used to characterize a person. So, M.N. Lapshina believes that zoo vocabulary "for centuries has served as a rich and interesting source for the appearance of metaphorically motivated names of a person" [3, 56]. According to O.V. Galimova, "the most convenient in identifying the ethnocultural specifics of the zoo vocabulary that characterizes a person is the traditional term "zonym", understood by us as a lexical-semantic version of the word acting as a generic name of an animal, and as a metaphorical naming when analyzing vocabulary from the point of view of the emotional and evaluative characteristics of a person, whose reference carrier for the linguistic consciousness of people a certain representative of the fauna acts" [4, 12].

The word metaphor has been known since the time of Aristotle, and since then many definitions have been given to this method of using the word in its figurative sense. Metaphor is understood as a trope and as a means of expression. It is widely used in literary texts, preserved in phraseological units, idioms, and aphorisms. Metaphors are not just words that are used figuratively. Like the idea that metaphor is a kind of special form of comparison, metaphor cannot be understood only as a word used in a figurative sense, because metaphor is a hidden comparison. For our research, the metaphorical picture of the world is of particular interest, in which the metaphor is the main means of comprehension. Metaphorical picture of the world is one of the most important topics for research in lingua metaphorology as an original way of imaginative representation of the surrounding reality. From the point of view of the anthropocentric paradigm, the metaphor of any living language forms a metaphorical picture of the world characteristic of the imaginative thinking and vocabulary of the people speaking it and is a reflection of the national and cultural diversity of the artistic means of this ethnos. For example, folk tales, legends, songs, and my the contain observations of animals and attempt to compare their habits with human behavior and to find common features and differences. Animalistic metaphors reflect centuries-old human observations of the appearance and habits of animals, and convey the attitude of people toward them, thereby being a cultural and information fund in every language. The type of metaphor "animal → human" is one of the ways of personality metacharacteristics. The purpose of such metaphors is to attribute to a person certain signs that always have an evaluative meaning, i.e. the transfer of animal properties to a person implies evaluative connotations. Zoonyms themselves are neutral to the assessment, but a person, noticing the signs given by nature in animals, ascribes to himself their ethical, mental, and behavioral characteristics.

Our study presents linguistic material consisting of zoomorphisms that characterize a person since this part of national languages is the most indicative for identifying cognitive preferences in choosing figurative correspondences among native speakers of Kazakh and English. The associations aroused in the process of forming a metaphor give grounds, seeing the similarity between different objects, to establish their analogy, and above all between the elements of the surrounding reality and the invisible world of ideas, as well as various kinds of abstract concepts created by the mind in the process of abstract representation of reality. Let us consider such a figurative comparison "hungry as a wolf / have a wolfish appetite". That's what the English and the Kazakh usually say about a very hungry person. In English, there is a literal idiom "hungry as a wolf", however, along with it there is also such an expression as "to eat like a horse", here a hungry person is compared to a horse, because in the understanding of English-speaking peoples, "an adult gelding can eat food in a day, weighing 2% of its weight bodies". The dogs have played a significant role in the everyday life of both Eastern and Western peoples since the early Neolithic. The man began to tame wild animals a long time ago, and the dog became the first faithful friend who accompanied a person on a hunt and guarded his home. Throughout the history of human development, the dog has been close to man and occupied an important place in his daily life. The ancestors of domesticated dogs are wolves. The first wolf dogs were tireless hunters and formidable watchmen.

It seems very strange to our contemporaries that in many cases the figurative meanings of the zoonym dog do not correspond at all to the proverbial expression "dog is a friend of man". In all languages, negative qualities are attributed to the dog. For example, dog—about a low, mean, cruel, and ignoble, about an evil, scandalous person; worse than a dog, a dog's life, a dog's death, a dog's tail, chasing dogs, etc. The positive meaning of the zoonym dog has only in stable combinations of dog loyalty, and dog devotion. The adjective dog does not cause positive associations. The phrase «dog's life» means «very hard, unbearable».[5,262]. The word donkey has metaphorical meanings: 1) stubborn, stupid, 2) silent and submissive. For example: "stubborn as an ass" means that the character is a very stubborn person. The word "bear" in Kazakh is associated with such concepts as clumsiness, rudeness, and tactlessness. The word "bear" in the composition of animalistic units is associated with different qualities of the character. In these animalistic metaphors, the concept of a person and an animal is associated with the manifestation of clumsiness and rudeness at the same time. The word bear, being in a context about a person, indicates an additional meaning that appears when identifying conceptual representations with the literal meaning of the word used metaphorically. Having considered the examples, we can conclude that the images of animals are endowed with properties that go back to the depths of human consciousness and sometimes contradict the logic of things. The imagery of animalistic vocabulary is muted as much as possible, and researchers associate the need for the use of such units and constructions with their nominative specificity rather than with real expressiveness. The development of human knowledge about oneself as a special object is directly related to the expansion and deepening of concepts about the person himself through comparison and the search for similarities with images of the realities of the natural world.

Thus, the role of animalistic metaphors in constructing a linguistic picture of the world is significant. A metaphor does not create a fragment of a linguistic picture of the world but fills its entire space. Metaphorization brings knowledge about the world into a dynamic state, since in this process a ready-made existing meaning and at the same time an associative representation caused by it, as well as seemingly incompatible at first glance non-linguistic entities are involved, which manifests the cognitive function of metaphor.

LITERATURE

1. Hertz, G. Principles of mechanics set forth in a new connection. Life of Science: an anthology of introductions to the classics of Natural Science, —M., 1973.—pp. 206-210.
2. Maslova, A.S. The use of the index of invectivity in the characterization of zoometaphors in the modern Russian language. Scientific Bulletin of Belgorod State University. Humanities series, —2013, —№ 13.—pp. 51-58.
3. Lapshina, M.N. Semantic evolution of the English word (the study of vocabulary in the cognitive aspect)— St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg. University, 1998. — 159 p.
4. Galimova, O.V. Ethnocultural specificity of zoo vocabulary characterizing a person: on the material of the Russian and German languages: abstract. dis. candidate of Philology. — Ufa, 2004. — 22 p.

5. Marchuk, L., Rarytskyi, O., Lychuk, M. Metaphorical biological models in artistic discourse. *XLinguae*, Volume 13, Issue 2, April 2020, http://www.xlinguae.eu/files/XLinguae2_2020_22.pdf

MİZAHİ SÖYLEM: ANLATI YÖNÜ

Prof. Dr. Issakova S. S.

Filoloji Bilimleri

K. Zhubanov adına Aktyubinsky Bölge Üniversitesi

Aktobe Şehri, Kazakistan

ÖZET

Makale mizahi söylemi karşılaştırılabilir bir açıdan araştırıyor. Dilbilimdeki söylem sorununa, türlerine, mizahi söylemine ilişkin bir tanım verilmiştir. Mizahi söylemin karakteristik özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın materyali olarak Kazakça, Rusça, Arapça, İngilizce, Fransızca dillerinin mizahi hikayeleri alınmıştır. Söylem kavramının, birçok akademisyen tarafından incelenen ve dilbilim de dahil olmak üzere beşeri bilimlerde yaygın olarak kullanılan referans terimlerden biri olarak kullanıldığını savunuyoruz. Bu çalışma sırasında N.D.'yi bulduk. Harutyunova'nın [1] tanımıyla, söylemin yaşam durumundaki birçok faktörü birleştiren tutarlı bir metin olduğu yönündeyiz: konuşma, ekstrasilinguistik, pragmatik, sosyokültürel, psikolojik vb. Bu çalışmada VI Karasik'in söyleminin tipolojisinden başlıyoruz [2]. Bilim adamı sosyolinguistik söylem türlerine şunları içerir: a) pedagojik, dini, politik, bilimsel ve tıbbi söylemi içeren kurumsal söylem; b) günlük söylem; ve ayrıca pragmalinguistik: a) mizahi söylem, b) ritüel söylem. V. I. Karasik'in önerdiği "komik iletişim durumunda metin" ifadesiyle yönlendirilen mizahi söylem kavramını tanımlayarak [3] mizahi söylemi, hayatın gerçeklerini tasvir etmede komik iletişim durumunda bir metin olarak tanımlayarak, onu dışsal dilbilimsel, sosyal, kültürel, psikolojik ve diğer faktörlerden etkilediğine inanarak ifade ediyoruz. Mizahi hikayelerin karşılaştırılabilir bir analizi, Kazak milletinin olumlu niteliklerine samimiyet, hoşgörü, sosyallik, zeka, misafirperverlik / naifliği göstermektedir; Rus milleti neşeli, becerikli, sabırlı, elleri açık/ kaygısız, açık sözlü bir kişiliğe sahipti, tembeldi; Araplar sakin, hoşgörülü, ölçülü/cimriydi; İngilizler formalite ve nezaketi sevdiler, becerikli/gururluydular; Fransızlar iyimser, kibar, yeniliğe özlem duyuyorlardı/itaatsizlerdi, düşüncesizlerdi, vb. Etnik mizah, insanların davranışlarının ve davranışlarının özellikleri hakkında değerlendirici ve duygusal yargıları içeren ortak tipik fikirlendir; Araplar sakin, hoşgörülü, ölçülü /cimriydi; İngilizler formalite ve nezaketi sevdiler, becerikli/ gururluydular; Fransızlar iyimser, kibar, yeniliğe özlem duyuyorlardı/itaatsizlerdi, belirli bir kültüre ait. Etnik klişe, çeşitli etnik grupların temsilcilerinin fiziksel, ahlaki ve zihinsel görünümünün genelleştirilmiş bir temsilidir, etnik bilinç biçimi olarak etnik klişeler, sadece kendileri hakkında değil, diğer halkların ve kültürlerin yabancı unsurları hakkında da istikrarlı temsiller oluşturur.

Finansman Bilgileri: Makale, 2023-2025 yılları için PKK'nın Devlet Hibe Fonu tarafından finanse edilen «etnik klişeler ve mizahi söylemde Kahkaha Kategorisi: Karşılaştırılabilir Yönler» adlı IRN AR19676461 bilim projesi kapsamında yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizahi söylem, Mizahi hikayeler, Söylem, Metin

ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ: САЛҒАСТЫРМАЛЫ АСПЕКТ

Исакова С.С.

ТҮЙІН

Мақалада әзіл-оспақ дискурсы салғастырмалы аспектіде зерттелді. Тіл біліміндегі дискурс мәселесіне, оның түрлеріне, әзіл-оспақ дискурсына анықтама берілді. Әзіл-оспақ дискурсына тән белгілер анықталды. Зерттеу материалы ретінде қазақ, орыс, араб, ағылшын, француз тілдерінің әзіл әңгімелері алынды. Дискурс ұғымын көптеген ғалымдар зерттеген және гуманитарлық ғылымдар саласында кеңінен қолданылатын, оның ішінде тіл білімінде тірек терминдердің бірі ретінде жұмсалады деп тұжырымдаймыз. Осы зерттеу барысында біз Н.Д. Арутюнованың дискурс өмір жағдаятындағы сөйлеу, экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б. көптеген факторларды біріктірген байланысқан мәтін деген анықтаманы басшылыққа аламыз. Біз бұл жұмыста В.И. Карасиктің дискурс типологиясын негізге аламыз. Ғалым дискурстың әлеуметтік-лингвистикалық түрлеріне: а) институционалды дискурс, оған педагогикалық, діни, саяси, ғылыми және медициналық дискурс түрлерін жатқызады; б) тұрмыстық дискурс; сонымен бірге прагмалингвистикалық түрлеріне: а) әзіл-оспақ дискурсы, б) ритуалды дискурсты жатқызады. Әзіл-оспақ дискурсы ұғымын анықтауда В.И. Карасик ұсынған «күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін» деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, әзіл-оспақ дискурсын өмір шындығын бейнелеудегі күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін деп анықтап, оған экстралингвистикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және тағы басқа факторлар ықпал етеді деп тұжырымдаймыз. Әзіл әңгімелерді салғастырмалы талдау қазақ ұлтының жағымды қасиеттеріне шыншыл, шыдамды, көпшіл, тапқыр, қонақжай/жағымсыз қасиеттеріне жалқаулығы, аңғалдығын; орыс ұлтының көңілді, тапқыр, шыдамды, қолы ашық/қамсыз, тік мінез, еріншек; арабтар сабырлы, төзімді, ұстамды/сараң; ағылшындар ресмилік пен сыпайылықты сүйеді, тапқыр/мақтаншак; француздар оптимист, сыпайы, жаңалыққа құштар/тәртіпсіз, жеңілтек т.б. болатынын анықтады. Этникалық әзіл - бұл белгілі бір мәдениетке жататын адамдардың мінез-құлқы мен мінез-құлқының ерекшеліктері туралы бағалау-эмоционалды пайымдауларды қамтитын жалпы типтік идеялар. Этникалық стереотип - әртүрлі этникалық топ өкілдерінің физикалық, моральдық және психикалық келбеті туралы жалпыланған түсінік, этникалық сананың бір түрі ретінде этникалық стереотиптер тек өздері туралы ғана емес, сонымен қатар басқа халықтар мен мәдениеттердің бөтен элементтері туралы тұрақты түсініктерді қалыптастырады.

Қаржыландыру туралы ақпарат: Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: әзіл-оспақ дискурсы, әзіл әңгімелер, дискурс, әзіл-оспақ дискурсы, мәтін.

Қазіргі тіл білімінде «дискурс» терминіне дәлме дәл анықтама берілген жоқ. Дискурсқа байланысты жазылған зерттеулер мен ізденістер әлі де жалғасын табуда. Дискурс шетелдік (Т.Ван Дейк, Ю.С.Степанов, Е.И.Шейгал, Т.М.Николаева, Чеор, А.А.Кибрик, Н.Д.Арутюнова, Гивон, Патрик Серио, М.Саббс, В.Е.Черняевская, Уолдрейор, М.Бахтин, З.Харрис, В.А.Звигенцев, М.Л.Макаров, Г.Каспаров, Э.Грачьевич т.б.) және отандық (Б.С.Жұмағұлова, А.Әділова, С.Б.Альпатина, К.Қ.Садирова, А.Е.Сәденова, З.Ш.Ерназарова, Ш.А.Сабитова, Ш.А.Нұрмышева, Г.Н.Смағұлова, Г.Бүркітбаева, Ж.М.Кеншінбаева, Қ.Ө.Есенова, Е.Әлкебаева, А.Т.Қасымбекова, Г.Әзімжанова, Н.Уәли, Л.Ақтанова, Г.Мұратова, Н.Құлтанбаева т.б.) зерттеушілер тарапынан жан-жақты қарастырылып келеді. Атап айтар болсақ, дискурс, дискурс теориясы, дискурс талдау, мәтін мен дискурс арақатынасы, сөйлеу актісі, сөйлеу жанрлары, дискурс жанрлары, дискурс түрлері, олардың жіктелуі, дискурстың когнитивтік-прагматикалық аспектілері, ұлттық дискурс мәселелері, ұлттық дискурсты өзге тілдермен салыстыра зерттеу, ұлттық дискурс ерекшеліктерін анықтау, ұлттық дүниетаным мен ұлттық сананы бейнелейтін фольклорлық дискурс мәселелері және т.б.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ғылыми зерттеулерде дискурс терминінің бірнеше анықтамасы кездеседі. Мәселен, В.И. Карасик дискурсты «сөйлеу жағдаятындағы мәтін» деп анықтайды [Карасик, 1997:5]. Н.Д.Арутюнова дискурсқа «этнолингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлардың жиынтығындағы байланысқан мәтін, адамдар қарым-қатынасындағы әлеуметтік әрекет ретінде қарастырылатын сөйлеу» деп анықтама береді [Арутюнова 1990:136]. Сонымен бірге ғалым дискурсты «речь, погруженную жизнь» деп сипаттайды.

Дискурс типологиясы туралы шетелдік В.И. Карасик, Ю.В. Рождественский, Т. Ван Дейк, Ю. Е. Прохоров, У. Чейф, В.Б. Кашкин, Д. Шиффрин тағы басқа ғалымдар жазды. Жіктеудің дәстүрлі негізіне ақпаратты беру тәсілі алынады, яғни ауызша дискурс және жазбаша дискурс деп ажыратылады. Сонымен бірге, бүгінгі таңда ғылыми білім саласында дискурстың монологтық және диалогтық түрлері деген терминдер де кездеседі және дискурсты ұйымдастырудың полилогтық түрі бар екенін де ұмытпаған жөн деп жазады зерттеуші В.Б. Кашкин [Кашкин, 2004].

Біз бұл жұмыста В.И. Карасиктің дискурс типологиясын негізге аламыз. Ғалым дискурстың әлеуметтік-лингвистикалық түрлеріне: а) институтционалды дискурс, оған педагогикалық, діни, саяси, ғылыми және медициналық дискурс түрлерін жатқызады; б) тұрмыстық дискурс; сонымен бірге прагмалингвистикалық түрлеріне: а) әзіл-оспақ дискурсы, б) ритуалды дискурсты жатқызады.

Сонымен дискурс ұғымын көптеген ғалымдар зерттеген және гуманитарлық ғылымдар саласында кеңінен қолданылатын, оның ішінде тіл білімінде тірек терминдердің бірі ретінде жұмсалады деп тұжырымдаймыз. Осы зерттеу барысында біз Н.Д. Арутюнованың дискурс өмір жағдаятындағы сөйлеу, экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б. көптеген факторларды біріктірген байланысқан мәтін деген анықтаманы басшылыққа аламыз.

Кез келген халықтың әзілі секілді қазақ әзілдерінің қоғаммен бірге дамитындығын зерттеу барысы көрсетті. Әзіл тақырыбына жазылған еңбектерде мәдениетіміздегі әзілдің орны, ерекшеліктері мен қалыптасуы қарастырылған. Қазақтан шыққан тарихта қалған тұлғалардың жарасты әзіл-әңгімелері, әр заманның ағымы, әлеуметтік жағдайы, әр кезеңдегі жағдай әзіл әңгімелерде талданып, мақалада арнайы мысалдармен берілген. Сондай-ақ, отбасылық әзілдер, ұлтаралық достық әзілдер, құрбы-құрдас арасындағы орынды әзілдер секілді тақырыптар талданған [Смағұлова, Г.Н., Әмірханова, Г.А., 2016]. Қазақ тіл білімі тарихында сатира мен әзілдің арнайы лингвистикалық аспектісін ғылыми негізде зерттеп, осы салада диссертация қорғаған ғалымдардың ішінен И.В.Жумагулованы[И.В. Жумагулова,], Б.М.Мауленованы[Б.М. Мауленова,], Б.С. Жонкешовты[Б.С. Жонкешов,2006] атауға болады.

Дискурс тұрғысынан әзілдің ықтимал циклдік мәселесін прагматикалық шешу әзіл мәтіндері мен әзіл-оспақ көріністерінің құрылымы мен механизмдерін талқылаудан басталады. Әзілді зерттеу саласындағы жетекші ғалымдар дайындаған осы кітап контекстік семантикадан бастап жалпы ауызша әзіл теориясы, когнитивті лингвистика, дискурстық зерттеулер, социолингвистика арқылы онтологиялық семантикалық әзіл теориясына дейінгі мәселелерді әртүрлі теориялық тұрғыдан қарастырады.

Ч.Дэвистің «Ethnic humor a round the world: A comparative analysis» / «Бүкіл әлемдегі этникалық әзіл: салғастырмалы талдау»[Davies Ch., 1990] кітабында әр түрлі қоғам әзілдері ғылыми тұрғыдан зерттелген. Бұл кітап психологтардың, фольклористердің және философтардың еңбектеріне сүйене отырып, әзіл мәселесін жан-жақты қарастырады.

Фольклорлық дискурстың бір түрі болып саналатын әзіл-оспақ дискурсын салғастырмалы зерттеулер екі немесе үш тіл негізінде қарастырылғанына қарамастан, әзіл-оспақ дискурсының когнитивті көрінісіне қатысты мәселелерді түпкілікті шешілген деп санауға болмайды. Бұл мәселені шешу белгілі бір тілде сөйлейтін және ортақ мәдени құндылықтар жүйесі бар адамдардың дүниетанымының жалпы және ұлттық ерекшеліктерін көрсету тұрғысынан әзіл мәтіндеріндегі этникалық стереотиптер мен күлкі категориясын жан-жақты зерттеудің жаңа жолдарын іздеуді талап етеді. Қазақ тілінде әзіл-оспақ дискурсы арнайы зерттелмегені байқалады және құрылысы әр түрлі бірнеше тілдердің материалдары бойынша салғастырмалы талдаулар кездеспеді.

Әзіл-оспақ дискурсын құрылысы әртүрлі тілдер материалы бойынша салғастыра зерттеудің бірнеше бағыттары бар. Ең алдымен салғастырылатын әзіл-оспақ жанры таңдап алыну қажет. Әзіл-оспақ жанрларының түрлері өте көп. Солардың ішінде анекдот мәтіндерін салғастыра зерттеу ғалымдар назарын аударып отыр. Анекдот мәтіндерін когнитивтік-семантикалық талдау, тақырыбы бойынша топтастыру, күлкі категориясының зерттеуге алынып отырған этностар тіліндегі көрінісін анықтау, анекдоттардағы этникалық стереотиптер, анекдот мәтіндеріндегі күлкі әсерінің орын алуындағы аялық білім т.б. басқа сұрақтар әзіл-оспақ дискурсын салғастырмалы зерттеуде зерделенуі тиіс. Осыған байланысты бірнеше мысалдарды талдайық:

Un jour, mon homme-de-maison de mari décide de laver son maillot de foot. Quelques secondes après être entré dans la salle de lavage, il me crie :

- «Quel cycle j'utilise pour la machine ?

- Ça dépend, je lui réponds, qu'est-ce qui est écrit sur ton maillot ?

Il me crie :

- PSG...»(Et ils diront qu'il n'y a que les blondes...)

(Бір күні менің жігітім өзінің футболкасын жумақшы болды. Жуынатын бөлмеге кірген соң, бірнеше секунд ішінде айқайлады:

- Жуудың қандай циклын таңдау керек?

- Ол сенің футболкаңдағы жазуға байланысты.

Ол маған тағы айқайлап:

- ПСЖ...(Олар ақ шашты қыздар туралы анекдоттар айтады тағы...)

Берілген анекдот қабылдаушыда күлкі әсерін туғызу үшін ПСЖ – Paris-Saint-Germaine – футбол клубы туралы фондық білім болу керек. Францияның спорт мәдениеті туралы ақпараты аз адам немесе мүлдем хабары жоқ қабылдаушыда әзіл-оспақ дискурсы орын алмайды.

Г. Д. Томахин салыстырылған тілдер неғұрлым ерекше болса, олардың тарихында мәдени байланыстар неғұрлым аз болса, олардың байланыс нүктелері соғұрлым аз болады, соғұрлым олар бір-бірінен ерекшеленеді деп жазады[Томахин, 1988]. Анекдотты түсіну, сол арқылы күлкілі әсер туғызу үшін фондық білімнің қаншалықты маңызды екенін төмендегі мысалдан анық көреміз. Мысалы:

-Un jour, raconte un homme, ma femme en a eu assez de ma modeste Carte bleue de La Poste. Elle m'a plaqué pour une carte American Express beaucoup plus sexy. (Бір күні, менің қарапайым пошталық картамы пайдаланып жүрген әйелім, мені «Америкен экспресс» картасы үшін тастап кетті, дейді ер адам).

Бұл анекдотты түсіну үшін бірқатар әлеуметтік-мәдени білімдер қажет болады. Францияда банк шотынан бөлек пошталық шот та қатар жүреді. Пошталық шот қолдануға жеңіл, қарапайым француздарға арналған, өйткені үлкен банктердің банкоматтары барлық жерде бола бермейді, ал пошта барлық қала, ауылдық жерлерде кездеседі. Оның үстіне пошталық картаның иесі болу орта қол француз екенін, бай емес екенін білдіреді, ал «Америкен экспресс» картасының иесі ауқатты француз екенін білдіреді, өйткені мұндай карта ірі қаржылық аударымдарды жасауға мүмкіндік береді. Көріп отырғанымыздай, аталған анекдотты естіген адамның картаның түрлері және олардың қызметтері туралы фондық білімдері болмаса әзіл-оспақ дискурсы мен күлкілі әсер орын алмайды, демек қарым-қатынас өз мақсатына жетпейді.

Жолаушылатып келе жатқан еврей қасындағы Алдаркөсені алдамақ болып, тұзақ құрады. Логикалық есеп жасырып, Алдардың қалтасын қаққысы келіп:

- Мен жауап бере алмасам 1000 теңге, сен жауап бере алмасаң 500 теңге бересің, - депті.

Алдаркөсе ойланбастан:

- Үш аяқты жануарды таба аласың ба? – депті.

Еврей әрі-бері ойланып, таба алмағасын 1000 теңге беріп, Алдаркөседен өзі айтуды өтінеді. Сонда Алдар:

- Мен де білмеймін, 500 теңге саған, - деп, еврейдің өз ақшасымен құтылыпты.

Бұл анекдот Алдар көсе бейнесі туралы фондық білімі жоқ қабылдаушыда күлкілі әсер туғызбайды, өйткені Алдар көсенің еврейден асқан қу, ақылды айлакер екенін білу үшін тыңдарманда қазақ ауыз әдебиеті туралы, ондағы кейіпкерлер туралы ақпарат болу керек.

Төмендегі анекдот та тыңдарманнан белгілі бір мәдени-тұрмыстық ақпаратты білуді қажет етеді.

Чукча күннің аязында тоңған қазақ досын үйіне әкеліп, тоңазытқыштан мұздай суды алып береді.

Ашуланған қазақ:

- Мұның не, мені мазақ қылып тұрғаның, - дейді. Чукча сонда өшін алғандай: Қазақ, ыстық күні ыссы шай бергенің есінде ме? – депті.

Анекдот күлкілі әсер туғызып, қарым-қатынас өз мақсатына жету үшін тыңдаушыда Чукчалар мен қазақтардың өмір сүру салты туралы аялық білімдері болуы міндетті. Мәселен, Чукчалар үшін аязда салқын суды ішу қалыпты нәрсе болса, қазақтардың ыстық күнде ыссы шай ішуі де қалыпты нәрсе екенін түсінбеу әзіл-оспақ дискурсының жүзеге асуына кедергі болады.

Қорыта айтқанда, анекдоттар тыңдарманның күлкісін тудыруға арналған шағын мәтіндер. Олардың авторы болмайды. Анекдоттарды айтқанда әзіл-оспақ дискурсы орнау үшін тілдік және тілден тыс факторлар ықпал ететіні анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. Москва "Наука" 1988.
2. Жумагулова В.И. Сатира и юмор в прессе Казахстана [Текст] - Алматы, 2001 - С. 243.
3. Жонкешов Б. С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика) // Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация, Алматы, 2006.
4. Карасик В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения [Текст] // Жанры речи: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж, 1997. Вып.1. С. 175-182.
5. Капкин В.Б. Введение в теорию коммуникации: Учеб. пособие. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. 175 с.
6. Мәуленова Б.М. Қазақ сатирасының тілі (лингвистикалық сипаттама): Филол. ғылым. канд... дисс. авторефер.: 10.02.02. – қазақ тілі [Мәтін] – Астана, 2006. – 23 б.

7. Смағұлова Г.Н., Әмірханова Г.А. Қазақ әзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері [Мәтін] //ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы, №1(159), 2016. - Б. 234-239. <<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1866>>.

8. Томахин, Г.Д. Реалии – американизмы / Г.Д. Томахин. Пособие по странов. Учеб. пос. для инст. и фак. ин. яз. – М.: Высш. шк., 1988. – 239 с.

9. Davies Ch. Ethnic humor around the world: A comparative analysis [Text] / Christie Davies. –Bloomington; Indianapolis: Indianauniv. press, Cop.1990. – 404 p.

MİZAHİ SÖYLEMİN TÜR SINIFLANDIRMASI

Dr. Kultanbayeva N. K.

K. Zhubanov adına Aktyubinsky Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0003-4609-6135

nuryku76@mail.ru

ÖZET

Makale mizahi söylemin tür sınıflandırmasının tanımlanmasına odaklanacaktır. Çalışmanın alaka düzeyi, Kazak dilbiliminde mizahi söylemin tür sınıflandırmasının özel bir araştırmanın konusu olmadığı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Herhangi bir söylemin tür özgüllüğü sorusu, türlerin genel tipolojisini geliştirmek ve bu tür söylemlerin tamamlanmış bir tür resmini oluşturmak için gerekli görünmektedir. D. Boksör ve F. Cortes-Condé, alıcının sınıflandırma ilkelerine ve mizah biçimine bağlı olarak üç tür evmizahı arasında ayırım yapar: 1) alay etmek (alay etmek), 2) varolmayan şeylerle ilgili şakalar (başka bir şey hakkında şaka yapmak), 3) kendini küçümseme (kendi kendini küçümseme). Mizahı bu şekilde sınıflandırmak doğrudur, ancak olası tüm komik iletişim biçimlerini kapsamaz.

En önemlisi, türlerin işlevsel yönlerine göre ayrılmasıdır. Mizahi söylemin tür sınıflandırması hakkında yazılan çalışmalara dayanarak, bunlar şu şekilde ayrılabilir: temsili mizahi türler (epigramlar); deklaratif mizahi türler (mizahi aforizma); değerlendirici mizahi türler (feleton, parodi, hicivsel roman - bu tür bir yönelimin eserlerinde yazar kendi bakış açısını ifade eder, muhatapın karşılık gelen tepkisini beklerken herhangi bir şeyin değerlendirilmesi ifade edilir); iletişimsel mizahi türler (anekdot, mizah, çocuk şiiirleri, saçmalıklar, velerizm - bu türler çoğunlukla sözlü konuşmada bulunur ve muhatapların ortak bir dili daha hızlı bulmalarına yardımcı olan mizah biçiminin yanı sıra bilgi alışverişi aracı olarak hizmet ederler); karikatürize mizahi türler (feleton, parodi, ironik şiiir, hicivsel roman, limerick- içlerinde gerçeklik, okuyucunun (muhatap) dikkatini belirli dillere çekmek amacıyla kasıtlı olarak yapılan biraz değiştirilmiş, çarpık bir şekilde temsil edilir gerçekliğin parçalarına); ölümcül mizahi türler (mizah, anekdot - genellikle sözlü konuşmada kullanılır, iletişimi kolaylaştırır ve iyi iletişim kurar; referans mizahi türler (chastushka, mizahi aforizma- birikmiş insan deneyimini mizahi bir biçimde yansıtır); akülü mizahi türler (hicivsel roman, ironik şiiir - sadece iletme için değil, aynı zamanda korumak için de bilgi); konjonktif mizahi türler (muhatapın belirli bir tepkisine odaklanan - muhatap, «şakayı» anlamalıdır, bu nedenle, "şakayı" anlamalıdır, "şakayı" anlamalıdır); aksi takdirde konuşma eylemi olmayacaktır).

Çok sayıda mizah türü nedeniyle, türlerinin tek bir sınıflandırmasını yapmak zordur. Bununla birlikte, bu türlerin içsel sınıflandırmasını, ortak özelliklerini ve farklılıklarını anlamak, komedinin doğasını anlamının yanı sıra, mizahi türlerin özelliklerini, eşsiz doğasını birleştiren mizahi atmosferi tanımayı, komünistlerin iletişim türünü ve durumunu dikkate alarak bunların çeşitli biçimlerini bulmayı mümkün kılmaktadır.

Finansman Bilgileri: Makale 2023-2025 yılları için PKK'nın Devlet Hibe Fonu tarafından finanse edilen «etnik klişeler ve mizahi söylemde Kahkaha Kategorisi: Karşılaştırılabilir Yönler» adlı IRN AR19676461 bilim projesi kapsamında yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Mizahi söylem, Mizahi tür, Mizahi atmosfer, Komedi

ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЖІКТЕЛУІ

Құлтанбаева Н.К.

ТҮЙІН

Мақала әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуін анықтауға арналады. Зерттеудің өзектілігі қазақ тіл білімінде әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі арнайы зерттеу нысаны болмағандығымен түсіндіріледі. Кез келген дискурстың жанрлық ерекшелігі туралы мәселе жанрлардың жалпы типологиясын әзірлеу және дискурстың осы түрінің аяқталған жанрлық бейнесін жасау үшін қажет болып көрінеді. Д. Боксер мен Ф. Кортес-Конде тұрмыстық әзілдің үш түрін ажыратады, қабылдаушы мен әзіл нысанының жіктелу принциптеріне қарай: 1) мазақ ету (teasing), 2) жоқ нәрсе туралы әзілдер (joking about an absent other), 3) өзін-өзі қорлау (selfdenigrating joking). Әзіл-оспақтың осылай жіктелуі дұрыс, бірақ ол күлкілі қарым-қатынастың мүмкін түрлерінің барлығын қамтымайды.

Жанрларды олардың функционалдық бағыты бойынша бөлу ең маңызды болып табылады. Әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі туралы жазылған еңбектерге сүйене отырып, оларды төмендегідей бөлуге болады: репрезентативті әзіл-оспақ жанрлары (эпиграмма); декларативті әзіл-оспақ жанрлары (әзіл-оспақ афоризмі); бағалау әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, сатиралық роман – осындай жанрлық бағыттағы шығармаларда автор өзінің көзқарасын, талқыланатын нәрсені бағалауды адресаттың тиісті реакциясын күте отырып білдіреді); коммуникативті әзіл-оспақ жанрлары (анекдот, әзіл, балалар тақпағы, бос сөз, велеризм – бұл жанрлар негізінен ауызша сөйлеуде кездеседі және ақпарат алмасу құралы ретінде қызмет етеді, сонымен қатар бұл әңгімелесушілерге ортақ тілді тезірек табуға көмектесетін әзіл түрінде болады); карикатуралық әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, ирониялық поэзия, сатиралық роман, лимерик - оларда шындық біршама өзгертілген, бұрмаланған түрде ұсынылған, бұл оқырманның (әңгімелесушінің) назарын шындықтың белгілі бір бөліктеріне аудару мақсатында әдейі жасалады); фатикалық әзіл-оспақ жанрлары (әзіл, анекдот – ауызша сөйлеуде жиі қолданылады, қарым-қатынасты жеңілдетеді және жақсы қарым-қатынасты қалыптастырады; референтті әзіл-оспақ жанрлары (частушка, әзіл-оспақ афоризм – жинақталған адам тәжірибесін әзіл түрінде көрсетеді); аккумулятивті әзіл-оспақ жанрлары (сатиралық роман, ирониялық поэзия – ақпарат беру үшін ғана емес, сонымен қатар және оны сақтау үшін); конативті әзіл-оспақ жанрлары (адресаттың белгілі бір реакциясына бағытталған – адресат «әзілді» түсінуі керек, әйтпесе сөйлеу әрекеті болмайды).

Әзіл-оспақ түрлерінің көптігіне байланысты оның жанрларының бірыңғай жіктемесін құру қиындық тудырады. Алайда, бұл жанрлардың ішкі жіктемесін, олардың жалпы белгілері мен айырмашылықтарын түсіну комедиялықтың табиғатын түсінуге, сондай-ақ әзіл жанрларының ерекшеліктерін біріктіретін әзіл-оспақ атмосферасын, оның ерекше табиғатын тануға, коммуниканттардың қарым-қатынас түрі мен жағдаятты ескере отырып оларды жүзеге асырудың түрлі формаларын табуға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: әзіл-оспақ, әзіл-оспақ дискурсы, әзіл-оспақ жанры, әзіл-оспақ атмосферасы, комедиялық.

Кез келген дискурстың жанрлық ерекшелігі туралы мәселе жанрлардың жалпы типологиясын әзірлеу және дискурстың осы түрінің аяқталған жанрлық бейнесін жасау үшін қажет болып көрінеді. А.Вежбицкаяның пікірінше, тілмен ерекшеленетін сөйлеу жанрлары қоғам мәдениетінің кілті болып табылады [1]. Сөйлеу жанрлары біздің сөйлеуімізді грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдар сияқты ұйымдастырады. М.М.Бахтин сөйлеу жанры арқылы айтылымның өзін емес, айтылымның типтік түрін түсінеді [2].

Лингвистика ғылымында жанр ұғымын анықтаудың бірнеше тәсілдерін ажыратуға болады. Әдебиеттануда жанр жалпы мақсат қоюмен, ұқсас композициялық формалармен және тақырыптық біртұтастықпен біріктірілген мәтіндік шығармалардың бір түрі ретінде түсіндіріледі. Функционалды-стистикалық әдіс негізінде оның мәні сөйлеуді (мәтінді) ұйымдастырудың табиғи ерекшеліктерін және мәтіндік іс-әрекетті қоғамдық сананың нысаны және әлеуметтік-мәдени қызмет түрі ретінде жүзеге асыру әдісін анықтаудан тұрады, адам санасы мен іс-әрекетінің маңызды салаларымен байланысты функционалды стильдер ерекшеленеді. Функционалды-стистикалық көзқарас сөйлеу шығармашылығын, оның стилдік ерекшеліктерін ең жалпы сипаттамалардан типтік және айрықша белгілеріне дейін талдау бағытын анықтайды.

Бірқатар авторлар сөйлеу жанрын анықтауда мәтін ұғымынан шығады және сөйлеу жанрларын сөйлеу актілеріне қарағанда күрделі бірліктер деп санайды. Олар күрделі құрылыммен сипатталады, бірнеше иллокутивті күштерді қамтуы мүмкін. Сөйлеу жанрлары тек айтылған ой ғана емес, мәтіндердің тұрақты тақырыптық, композициялық және стилистикалық түрлері ретінде қарастырылады. Демек, сөйлеу жанры ұғымын сөйлеу әрекеттерімен емес, тақырыптық немесе логикалық-прагматикалық жақтан аяқталған мәтіндермен байланыстырған жөн. М.Ю.Федосюк жанрлар мен коммуникативті бірліктерді салыстырады, аталған ұғымдардың мағынасында жалпы мәдени құндылықтар жүйесімен байланыстыратын белгілі бір компонент бар екенін айтады. М. Ю. Федосюк орыс тілінің сөйлеу жанрларын тек осы мәдениетке тән бағалау компоненті бар жанрлар деп санайды [3]. Сөйлеу мәдениеттерін жіктеу кезінде бір мәдениетке тән және екіншісіне жат жанрларды зерттеу үлкен маңызға ие.

Дискурстың кез келген түрін қабылдау кезінде тыңдаушыны белгілі бір типтік коммуникативті жағдаятқа бейімдейтін жанрды ажырату, тану мәселесі үлкен маңызға ие. Қарым-қатынасқа қатысушылардың сөйлеу жанрының формальды-лингвистикалық тұтастығын тануы мен жанрды ажыратуы әртүрлі тілдік, сөйлеу және коммуникативті бірліктердің күрделі, кешенді өзара байланысымен қалыптасады. Жанрлар жүйесі сол қоғамның құндылықтар жүйесін бекітеді: бір жағынан, әр жанрдың артында оның мақсаттары мен белгілерін анықтайтын өзіндік құндылықтар жүйесі бар, ал екінші жағынан, жанрлардың өзі тұтастай алғанда қарым-қатынас үшін құндылық болып табылады. А.Вежбицкаяның пікірінше, сөйлеу жанрлары сол қоғамның мәдениетін түсінуге көмектеседі [1].

Психолінгвистикалық тұрғыдан алғанда, сөйлеу жанры белгілі бір менталды үлгі ретінде «есте сақтауды құрылымдық жағынан ұйымдастырудың ерекше түрі» болып саналады; әрбір тіл сөйлермені сөйлеу жанрларының белгілі бір жиынтығына ие болады, бұл оның жанрлық құзыреттілігін құрайды. Тіл сөйлерменінде жақсы қалыптасқан жанр жүйесінің болуы оның сөйлеу әрекетін жеңілдетеді, осылайша адамдар «жанрға тәуелді болады» [4].

Жанрлар әртүрлі аспектілерде қарастырылады: жалпы филологиялық (М. Ю. Федосюк, Т. В. Шмелева), дискурсивті (И.Н. Борисова, М. Л. Макаров), стилистикалық (М.Н. Кожина, Т.В. Матвеева), психо-лингвистикалық (К.Ф. Седов), мәдениеттану (А. Вежбицкая, В. И. Карасик), риторикалық (О.Б. Сиротинина), әлеуметтік-прагматикалық (В. Дементьев, К. А. Долинин), коммуникативті-белсенді (В. Е. Голдин), когнитивті (А. Г. Баранов). Біз жанрды адамдардың өзара әрекеттесуінің типтік жағдайының ауызша түрі, біртұтас мақсатпен және белгілі бір дәрежеде бірдей немесе жақын тақырыппен біріктірілген, типтік коммуникативті жағдаятта жүзеге асырылатын ұқсас композициялық формалары бар мәтіндік шығармалар жиынтығы ретінде анықтаймыз.

Әзіл-оспақ дискурсы ішіндегі жанрларды бөлу, кез келген басқа дискурс сияқты, көптеген жанрлардың шекараларының айқын еместігіне байланысты күрделі болып саналады. Д. Боксер мен Ф. Кортес-Конде тұрмыстық әзілдің үш түрін ажыратады, қабылдаушы мен әзіл нысанының жіктелу принциптеріне қарай: 1) мазақ ету (teasing), 2) жоқ нәрсе туралы әзілдер (joking about an absent other), 3) өзін-өзі қорлау (selfdenigrating joking) [5]. Әзіл-оспақтың осылай жіктелуі дұрыс, бірақ ол күлкілі қарым-қатынастың мүмкін түрлерінің барлығын қамтымайды.

Әзіл-оспақ дискурсының қалған жанрлары қалыптасатын негізгі сөйлеу жанрын бөліп көрсететін тәсілге назар аударған дұрыс. Бұл, ең алдымен, С.Н.Плотникова атап өткендей, күрделі дискурстық формация болып табылатын әзіл-оспақ дискурсының ерекшелігіне байланысты. Бір жағынан, комедиялық дискурс идеалды мәтіндердің белгілі бір жиынтығында жүзеге асырылады, бұл оны дискурстың функционалды прагматикалық түрлеріне жақындатады. Екінші жағынан, бұл дискурс ерекше менталдылықты білдіруге бағытталған, бұл оның кез келген басқа дискурсқа оңай еніп кетуіне мүмкіндік береді [6].

Әзіл әртүрлі мәтін түрлерінің бөлігі болуы мүмкін. Кез келген нысанға күлкілі көзқарасты газет мақалаларынан, публицистикадан табуға болады, тіпті өте маңызды лирикалық шығармалар әзіл-оспақ түрінде жазылған үзінділерді қамтуы мүмкін. Ю. В. Щурина комедиялықтың сөйлеу жанрларын және күнделікті қарым-қатынас саласындағы әзіл-қалжыңды, анекдотты, афоризм, велеризм, фразка, диалогтік миниатюра, эпиграмма және тағы басқаларын қарастырады. Бұл жерде тұрмыстық әзіл-қалжыңның сөйлеу жанры бастапқы комедиялық сөйлеу жанры ретінде сипатталады. Әдеби-көркем қарым-қатынас саласындағы әзіл-оспақ дискурсының барлық сөйлеу жанрлары екіншілік жанр ретінде танылады [7].

В.З. Санников атап өткендей, әр әзілдің әзіл-оспақ, кекесін немесе сықақ бағыты болады, бірақ бүкіл мәтінге тән әзіл-оспақтан, кекесін мен сықақтан айырмашылығы, әзіл

шығарманың құрылымында жекелік сипатта сақталады және одан алып тастауға болады. Сонымен қатар, тілдік әзіл – бұл күлкілі мазмұны бар көлемі шектеулі мәтін (немесе мәтіннің дербес бірлігі) [8]. Қарым-қатынасқа қатысушылар күлкі орынды болатын ерекше атмосфераны орнатады.

Көптеген зерттеушілер әзіл жанрын әзіл-оспақ дискурсының орталық жанры ретінде анықтайды. Әзіл анекдоттың сөйлеу жанрының негізі ретінде ұсынылады, ол өзінің баяндау сипатымен және неғұрлым нақтылы мазмұнымен ерекшеленеді. Анекдот жанры фольклорлық дәстүрге сүйенеді, ертегі, миф элементтеріне ие. Анекдот ауызша әдебиет түрлерінің қатарына жатады және фольклорлық мәтіндер жанрының заңдарына сәйкес құрылады. В.И. Карасик анекдотты мәтіннің осыған ұқсас басқа түрлерінен ажырататын белгілерімен сипатталатын баяндаудың тұрақты түрі ретінде қарастырады. Негізінде, бұл сөйлеу жанры жағдаятты-тақырыпты қазіргі қарым-қатынас жағдаятымен үйлестірумен сипатталатын ауызекі қарым-қатынасты білдіреді [9]. Анекдот қазіргі нақты қарым-қатынас жағдаяты мен ойдан шығарылған сюжеттің үйлесімімен сипатталады. А. Е. Кургановтың пікірінше, анекдот – бұл «реті келсе кез келген жерде көрінетін жанр». Анекдоттың өзі қажет емес және қызықты емес, анекдот, ең алдымен, басқа жанрлық заңдарға сәйкес жұмыс істейтін мәтіндерге еніп барып қызмет етеді. Анекдотты мәтіндегі дәстүрлі мәтін ретінде қарастыруға болмайды (бұл жанрдағы жанр) [10].

Анекдоттың мәтінаралық табиғаты оның прецеденттік мәтін ретінде қызмет ететіндігінен көрінеді. Демек, анекдот жоғары мәтінаралық сипатқа ие: бір жағынан, ол дискурстың басқа түрлеріндегі өзгеше жанрлық сипаттамалары бар мәтіндерге еніп, өзімен-өзі қызмет етеді, ал екінші жағынан, бұрынғы мәтін түрлерін қолдана отырып оған сілтеме жасауға болады.

Жанрларды олардың функционалдық бағыты бойынша бөлу ең маңызды болып табылады. Әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі туралы жазылған еңбектерге сүйене отырып, оларды төмендегідей бөлуге болады: репрезентативті әзіл-оспақ жанрлары (эпиграмма); декларативті әзіл-оспақ жанрлары (әзіл-оспақ афоризмі); бағалау әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, сатиралық роман – осындай жанрлық бағыттағы шығармаларда автор өзінің көзқарасын, талқыланатын нәрсені бағалауды адресаттың тиісті реакциясын күте отырып білдіреді); коммуникативті әзіл-оспақ жанрлары (анекдот, әзіл, балалар тақпағы, бос сөз, велеризм – бұл жанрлар негізінен ауызша сөйлеуде кездеседі және ақпарат алмасу құралы ретінде қызмет етеді, сонымен қатар бұл әңгімелесушілерге ортақ тілді тезірек табуға көмектесетін әзіл түрінде болады); карикатуралық әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, ирониялық поэзия, сатиралық роман, лимерик - оларда шындық біршама өзгертілген, бұрмаланған түрде ұсынылған, бұл оқырманның (әңгімелесушінің) назарын шындықтың белгілі бір бөліктеріне аудару мақсатында әдейі жасалады); фатикалық әзіл-оспақ жанрлары (әзіл, анекдот – ауызша сөйлеуде жиі қолданылады, қарым-қатынасты жеңілдетеді және жақсы қарым-қатынасты қалыптастырады; референтті әзіл-оспақ жанрлары (частушка, әзіл-оспақ афоризм – жинақталған адам тәжірибесін әзіл түрінде көрсетеді); аккумулятивті әзіл-оспақ жанрлары (сатиралық роман, ирониялық

поэзия – ақпарат беру үшін ғана емес, сонымен қатар және оны сақтау үшін); конативті әзіл-оспақ жанрлары (адресаттың белгілі бір реакциясына бағытталған – адресат «әзілді» түсінугі керек, әйтпесе сөйлеу әрекеті болмайды).

Әзіл-оспақ түрлерінің көптігіне байланысты оның жанрларының бірыңғай жіктемесін құру қиындық тудырады. Алайда, бұл жанрлардың ішкі жіктемесін, олардың жалпы белгілері мен айырмашылықтарын түсіну комедиялықтың табиғатын түсінуге, сондай-ақ әзіл жанрларының ерекшеліктерін біріктіретін әзіл-оспақ атмосферасын, оның ерекше табиғатын тануға, коммуниканттардың қарым-қатынас түрі мен жағдаятты ескере отырып оларды жүзеге асырудың түрлі формаларын табуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1997.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
3. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы речевых жанров // Вопросы языкознания. – 1997. – № 5. – С. 102 – 121.
4. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
5. Boxer Diana, Cortés-Conde. Florencia from bonding to biting: Conversational joking and identity display // Journal of pragmatics. – 1997. – № 27.
6. Плотникова С. Н. Комический дискурс // Языковая личность: культурные концепты. Сб. науч. трудов. / ВГПУ, ПМПУ – Волгоград; Архангельск: Перемена, 1996.
7. Щурина Ю. В. Шутка как речевой жанр: автореф. дис... канд. филол. наук. – Н. Новгород, 1997.
8. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки русской культуры, 1999.
9. Карасик В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи:
10. Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж, 1997. Вып.1.
11. Курганов Е. Анекдот как жанр. – СПб.: Академический проект, 1997.

KLASİK DÖNEMDEN TANZİMAT DÖNEMİNE KADI

Kübra AKAY

Iğdır Üniversitesi

Iğdır, Türkiye

ORCID ID: 0009-0007-5512-5619

kbraakay10@gmail.com

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde yargı kurumundan sorumlu kuruluş olarak kadılık meydana getirilmiştir. Kadılık, Osmanlı Devleti'nde adaletin temelini oluşturmaktadır. Ve bu kuruluş Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar boyunca varlığını sürdürmüştür. Kadı, kazalarda hukuki ve idari birçok alanda yetki sahibi olan kamu görevlisidir. Kadı, görev yaptığı yerde hem idari ve beledi işler ile uğraşırken hem de şer'i mahkemenin başında yer almıştır. Klasik dönemde oldukça saygın bir meslek olan kadılık Tanzimat dönemine doğru diğer kurumlarda olduğu gibi kadılık kurumunda da bozulmalar meydana gelmiştir. Özellikle usulsüzlüklerin ve rüşvetin artması, eğitim kalitesini düşmüş olması bu kurumda bozulmalara sebep olmuştur. Bu çalışmada, kadının Klasik dönemden Tanzimat dönemine kadar geçirdiği değişim ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Adalet, Kadı, Yargı, Şer'i Mahkemeler.

FROM THE CLASSICAL PERIOD TO THE TANZİMAT PERIOD

Kübra AKAY

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the kaddish was established as the institution responsible for the judicial institution. Kadılık was the basis of justice in the Ottoman Empire. And this organization continued to exist in the Ottoman Empire for many years. A qadi is a public servant who has authority in many legal and administrative areas in accidents. In his place of duty, the qadi was engaged in administrative and municipal affairs and at the head of the Shari'a court. Towards the Tanzimat period, which was a highly respected profession in the classical period, there were deteriorations in the institution of kaddish as in other institutions. In particular, the increase in irregularities and bribery and the decrease in the quality of education have caused deterioration in this institution. In this study, the change of women from the Classical period to the Tanzimat period is discussed.

Keywords: Ottoman Empire, Justice, Qadi, Judgment, Sharia Courts.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren adalet anlayışını esas alan bir yönetim sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle, klasik dönemde adalet anlayışı ve uygulaması idari yapının merkezinde yer alıyordu. Devletin merkezi yönetiminde padişah yer almaktaydı. Padişahlar, merkezi yönetimdeki yetkilerini birçok kuruluş ve buralarda görevli olanlar aracılığı ile sağlamıştır. Bu kuruluşlardan biri olan kadılık ve burada yer alan kadı yargısal görevler ile yetkiliydi. Fakat kadı, sadece yargısal yetkiler ile sınırlandırılmamış bunun yanında taşralarda asayişin sağlanması, beledi hizmetlerin yürütülmesi, halka hizmet veren çeşitli görevler ile donatılmıştır. Yani kadı, yargı görevinin dışında halka hizmet sunan, sosyal ihtiyaçlarını karşılayan ve halkın güvenliğinden sorumlu olan görevlere tabi tutulmuştur. Böylelikle, kadının bu görevleri net bir şekilde birbirinden ayrılmayıp tek bir görevlide toplanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisi padişah da bulunsa da, Şer'i konularda yargı yetkisi padişah tarafından atanan kadıya aittir. Osmanlı Devleti'nin temelini şeriat oluşturduğu için kadı, şer'i hukuka uygun olan ve şer'i hukukun belirlediği kurallar çerçevesinde karar vermekteydi. Ve verdiği bu kararlar kesinlik taşımaktaydı. Örfi hukukta ise padişah doğrudan söz hakkına sahipti. Padişah, toplumsal düzeni sağlamak için koyduğu kurallardan ortaya çıkan sorunları, şer'i hukuka aykırı olmamak koşuluyla, bizzat kendisi veya görevlendireceği kişiler aracılığıyla çözmekteydi. Bu bağlamda, kadının tek başına karar vermediği ve kendisine iletilen emirler doğrultusunda hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Fakat, Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle padişah bu yetkisinden feragat etmiş ve bu gibi durumlarda sorunun şeriata ve hukuka uygun olarak mahkemeler vasıtasıyla çözülmesi şartı getirilmiştir. Tanzimat dönemine kadar uyuşmazlıkların çözümleri şer'i mahkemelerde görüşülmüştür. Her türlü uyuşmazlığa bakmakla yetkili olan şer'i mahkemeler genel yargı kurumlarını oluşturmaktaydı. Bu mahkemelerin başında da kadı yer almaktaydı. Şer'i mahkemeler dışında var olan yargı kurumları da bulunmaktaydı. Bunlar ise ; Cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri olmak üzere yer alıyorlardı.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde hukuksal, yönetsel, siyasal birçok alanın yapısı değiştirilmiştir. Bu değişimler yargı alanında da ortaya çıkmış ve yargı sistemi içinde yeni yargı kurumları ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminde tek kadıdan oluşmuş olan ve tek dereceli bir yapıya sahip olan klasik Osmanlı mahkemeleri dışında, Nizamiye mahkemesi ve Ticaret mahkemesi de oluşturulmuştur. Klasik mahkemeler ise şer'i mahkeme olarak görev alanı daraltılıp korunmuştur.

Çalışmada, Şer'iyeye mahkemelerinden başlanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yargı teşkilatına bağlı Klasik dönemdeki kadılık kurumu hakkında genel bilgi verilmektedir. Böylece, kadıların eğitimi, yardımcıları, tayinleri, görevleri, dereceleri incelenerek Tanzimat dönemine doğru kadılık kurumunun nasıl değiştiği ve kurumda çıkan bozulmaları ele almıştır.

1. ŞER'İYYE MAHKEMELERİ

Osmanlı Devleti bir İslam devleti gibi hareket ettiği için devletin temel hukuk kaynağı İslam hukukuydu. Bu doğrultuda kadı, İslam hukukun önde gelen uygulayıcısı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar geçen sürede ortaya çıkan hukuki uyuşmazlıkların çoğu Şer'iyye mahkemelerinde çözümlenmekteydi.¹ Ayrıca Osmanlı Devleti'ne teslim olan yabancılar arasındaki davalar, Osmanlı yargısı dışında kurulan konsolosluk mahkemelerinde görülmüyordu. Benzer şekilde, 1917 yılına kadar zımmiler arasında aile ve miras davaları, cemaat mahkemeleri adı verilen mahkemelerde bireysel ruhani temsilciler tarafından karara bağlanıyordu.²

Osmanlı Devleti'nde İslam hukuk teorisine uygun olarak toplu hakimli mahkemelerin varlığına ek olarak, uygulamada tek hakimli mahkemelere de rastlanmıştır. Ve mahkemede kadılar hakimlik görevi ile hükümler vermiştir. İslami usul ve kurallar ile yönetilen tüm ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı yargısının başyargıcı olarak kadılar görevlendirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk yapısı, İslam'daki adli teşkilatın ilk biçimlerini yansıtmış ve Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memlük hanedanları aracılığıyla gelişmiştir. Diğer bir deyişle, Osmanlı Devleti'nin adli teşkilat yapısı yukarıda sayılan devletler ile karşılaştırıldığında önemli benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Ancak Osmanlı yargı teşkilatının benzerliği, söz konusu ülkelerin birebir taklidi olduğu veya herhangi bir değişiklik yapılmadığı anlamına gelmemektedir.

Özellikle, kadıların sorumlulukları, yetkileri ve mahkeme görevleri ve hukuki ilkeleri farklılık göstermektedir.³ İslam devletlerinde mezalim, şurta, hisbe kadı'l küdatlık gibi kazai ve idari yapıların yerlerine oluşturulan kurumlar bakımından Osmanlı teşkilatına ait bir yapının olduğu söylenebilir.⁴

Kadıların ve mevalinin buldukları bölge ve şehirlerde şer'i mahkemeler mevcuttu. Kadılar dini ve hukuki işlemlerde kendilerine verilen görevleri yerine getirip her türlü evlilik, miras, vasi atanması ve azli, suç ve cinayetler ile diğer tüm hukuki ve dini işlemlerde Hanefi mezhebine uygun kararlar almaktaydılar. Şer'i ve hukuki bütün işlemler kadılar tarafından görülmekteydi.⁵

Tanzimat dönemine kadar bütün hukuki işlemler Şer'iyye mahkemelerinde görüşülüp karara bağlanmaktaydı. Şer'iyye mahkemelerinde genellikle bir kadı görev yapmaktaydı fakat

¹ Hasan Tahsin Fendioğlu, Osmanlıda Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı, Yeni Türkiye Yayınları, Osmanlı Özel Sayı, Ankara, 1999, S.454.

² Nevin Ünal Özkorkut, Kapitulasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2004, C.53, S.2, s.84-90.

³ Abdülazim İbrahim, Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Şer'iyye Mahkemeleri, Kırıkkale Hukuk Mecmuası, 2022, C.2, S.2, s.577-601.

⁴ Şeniz Anbarlı Bozatay – Konur Alp Demir, Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal bir Değerlendirme, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, C.6, S.10, s.81-82.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s.113.

mahkemenin bulunduğu yer büyük ise kadılara yardım edecek kişilerde bulunmaktaydı.⁶ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, İslam'a inanan Müslüman bir ülkeydi ve hukuk yapısı İslam hukukuna dayalıydı. Dolayısıyla, devletin en önemli organı olan yargı kadılardan oluşmaktaydı. Fakat, Şer'iyeye mahkemeleri ve kadılar haricinde de yargı organı ve kurumları da bulunmaktaydı.⁷

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KLASİK DÖNEMİNDE KADI

Hepimizin bildiği gibi Osmanlı Devleti yüzyıllarca üç kıtaya hükmetmiş ve adalet anlayışına dayalı bir devletin temellerini atmıştır. Devletin yargı yetkisine tabi tüm kurumlar tarafsızlık ilkesine önem vermiştir. Kadılık sistemi bu prensibin en bariz örneğini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde beylikler döneminden itibaren fethedilen yerlerde kanunları temsil eden bir kadı ve idareyi temsil eden de bir subaşı ataması gerçekleştiriliyordu.

Kadı kelimesi, Arapçada kaf ve dad kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen 'Kada' yani yargılama kelimesinden türetilen ve yargıç anlamına gelen bir terimdir.⁸ Osmanlı kadısı İslam devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisi olarak yer alıyordu.⁹ Öncelikle bir hukuk adamı olarak bağımsızdı ve padişahın mutlak yetkisine sahipti.¹⁰ Osmanlı Devleti'nde ilk kadının Osman Gazi tarafından atandığı bilinmekte ve kadılar ilk olarak kazaskerlerin merkezi otorite ile yazışmaları sonucu padişah tarafından tayini yapılırken, II. Mehmet döneminden itibaren yeni düzenlemeler yapılmıştır.¹¹

Buna göre kadı olarak atanacak kişilerde kazaskerlerin teklifi önem kazanmış ve nihayetinde veziriazam tarafından değerlendirilerek kadı olarak atamaların yapılmasına başlanmıştır.¹² Bilindiği üzere Osmanlı Devleti idari bölümler olarak ilk önce eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmış olup nahiyeler ve köyler dışında kalan diğer idari merkezler aynı zamanda birer yargı merkezi kabul edilmiştir.¹³

Kazalar, Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında sancakların küçük birimlere ayrılması ile ortaya çıkan yerleşim birimleridir.¹⁴ Kadı, Osmanlı Devleti'nin adli teşkilatının temel taşıydı. Aynı zamanda buldukları yerin hem hakimi, hem belediye başkanı aynı zamanda emniyet amiri olarak görev alırken bazen de hem mülki amiri hem de halkın her konuda başvurabileceği sosyal güvenlik makamını oluşturmaktaydı.¹⁵ Yargının başında yer alan kadı, kazaların güvenliğinden ve

⁶ İbrahim, a.g.e. , s. 577-601.

⁷ İbrahim, a.g.e. , s.577-601.

⁸ İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı'da Kadı, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017),11

⁹ Ferda Esengün Hasekioglu, Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l- Kudat, Marmara Üniversitesi, 2019, S.16,

¹⁰ Ortaylı, a.g.e. , s. 3.

¹¹ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.76.

¹² Bozatay-Demir, a.g.e. , s.76.

¹³ Ahmed Akgündüz, İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2019, C. ?, S.14, S.16.

¹⁴ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.76.

¹⁵ Akgündüz, a.g.e. , s.16.

belediye tipi hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu tutulmuştur. Bu açıdan bakıldığında kadı, görev yaptığı bölgede hem emniyet müdürü hem de mülki idare amiri konumundaydı.¹⁶

Osmanlı kadısına farklı alanlarda ağır sorumluluklar verilmiş ve görevleri 19. yüzyıl başlarına kadar bu şekilde devam ederken özellikle Tanzimat ile birlikte (1839), hukuk alanında yapılan düzenlemeler daralmış Osmanlı kadısının da görevleri Tanzimat döneminden itibaren nizamiye mahkemelerinin kurulması ile sınırlandırılmıştır.¹⁷

Osmanlı kadısını niteleyen üç özellik bulunmaktadır:¹⁸

- Kadı'nın doğrudan merkeze bağlı olup, mahalli otoritelerden ve yöneticilerden bağımsız olması,
- Yargı yanında mülki ve mali konularda da sorumlu bir yönetici olması,
- Belirli bir hiyerarşi ve eğitimden geçmiş olması ve bir yerdeki görev süresinin belirli ve kısa olması.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılar, en yüksek mevkilere kadar yükselebilmiş ayrıca ilmiye sınıfından olup, kul taifesinde değillerdir. Bu bakımdan da ehl-i örf gibi siyaset ile cezalandırılmamışlardır.¹⁹

2.1. Kadılar'ın Eğitimi:

Osmanlı topraklarında devlet kademelerinde çalışmak isteyen kişiler medrese eğitimi aldıktan sonra memur hayatına başlamaktaydılar. Bu açıdan baktığımızda Osmanlı medreselerinin görevlerinden birinin de devlet memuru yetiştirmek olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde kadı olarak atanmak birtakım niteliklere sahip olmak kadar, belirli bir eğitim sistemine ve hiyerarşik geçiş sürecine dayanmaktaydı.²⁰

Medresede ulema sınıfına mensup kadı yetiştirmek için yüksek eğitim veren başka bir eğitim kurumu yoktu. Medreselerden mezun olan kişiler kadılık görevinin yanı sıra müftülük, müderrislik, cami hizmetleri, katiplik gibi görevler de üstlenmekteydi.²¹

II. Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde medreseler gelişerek teşkilatlanmış ve Mehmed döneminde medreselerde okutulan dersler ağırlıklı olarak dini ilimlere dayanmakla beraber, Kanuni döneminde medreselerde matematik ve tıp alanlarında eğitim verecek bölümler de kurulmuştur. Bu iki padişah döneminde yapılan düzenlemeler sonucu medreseler şu şekilde derecelendirilmiştir:²²

- Haşîye-i Tecrid Medresler (Yirmili Medreseler),

¹⁶ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.76.

¹⁷ Hasekioğlu, a.g.e. , s.18.

¹⁸ Ortaylı, a.g.e. , s.39.

¹⁹ Kadir Arslanboğa, Kadılık'ın Tarihi Gelişimi, Kardelen Dergisi, 2006, C. ?, S.53, s. 55-59.

²⁰ Ortaylı, a.g.e. ,s.24.

²¹ Çağdaş Cansın Korkmaz, Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Döneminde Kadı,

²² Bozatay-Demir, a.g.e. , s.81.

- Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler),
- Kırklı Medreseler,
- Hariç Medreseler,
- Dahil Medreseler,
- Sahn-ı Seman Medreseleri,
- Altmışlı Medrese,
- Süleymaniye Medreseleri.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde, medreseler aşağıdan yukarıya doğru bir hiyerarşik bir şekilde düzenlenmiştir. Bu aşamaları bitirmek çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktaydı. Medrese eğitiminin tamamlanma süresi yaklaşık yirmi yıl olan on iki aşamalı bir yapıda devam etmekteydi.²³

Osmanlı Devleti'nde kadılar, ilmiye sınıfına mensuptu ve medreseyi bitirip icazet alması gerekiyordu.²⁴ Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı üç kategoriye ayrılmıştır. Müderrisler eğitim ile, müftüler fetva göreve ile, kadılar ise kaza (yargı) görevinden sorumluydular.²⁵

Klasik dönemde medreseden mezun olanların önünde iki seçenek bulunmaktaydı: İlki bitirdiği medresede danışman olarak kalıp yükselerek müderris olmak, bunun için diğerlerine oranla üstün başarılı olmaları gerekiyordu. İkinci seçenek ise ; Onlar kadar başarılı olamayanlar, bir başka ifade ile medresede ilim ehli olarak kalma imkanı bulamayanlar kadı olurlardı.²⁶

Medrese tahsilinde hariç ve dâhil olmak üzere iki aşamalı eğitim aşaması bulunmaktaydı. Ağırlıklı olarak taşrada bulunan bu medreseleri tamamlayan öğrenciler belirli staj döneminden ve sınavdan sonra naip olabilirlerdi. Medrese eğitimini tamamlayarak mezun olan kişi adaylık hakkını kazanarak ilgili kazaskerin defterine ismini yazdırır ve sıra beklemeye başlardı. Eğitimlerini devam ettirmek isteyen kişiler Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulan Sahn Seman Medreselerine gidip başarılı olurlarsa icazet alarak mülazım olabilirlerdi. Diğer taraftan, Mülazımlar ise kaza kadılığı yapmaya hak kazanırlar ve eğitime devam etmek isteyen öğrenciler Altmışlı ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulan yüksek medreseleri tamamlayarak en son basamak olan Dar'ül Hadisten mezun olurlardı. Böylece müderrislik veya yüksek derece hâkimlik görevlerine atamaları gerçekleşirdi.²⁷

Kadı unvanına atanmak isteyen adaylar, önce padişah huzurunda sınava alınırdı. 18. yüzyıldan itibaren bu kural değişerek adaylar kazasker huzurunda sınava girmişlerdir. Sınavı geçen adayın şeyhülislama bildirilmesinden sonra onun onayı ve emri ile aday hakkında bir Ferman-ı Ali yazılmaktaydı. Kadılar mesleğe başlamadan önce kadıaskerlik dairelerinden birine

²³ Bozatay- Demir, a.g.e., s.81.

²⁴ Ortaylı, a.g.e., s.12.

²⁵ Ortaylı, a.g.e., s.24.

²⁶ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Selda Kılıç, Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu, s.32-33.

²⁷ İbrahim, a.g.e., s.582-583.

kayıt olmaları gerekmekteydi. Bu dairelerde Ruzname-Akdiye (Kadılar Defteri) adlı bir deftere kayıt yaptırmaya zorunluluğu bulunmaktaydı. Bir kadının ataması eğer bu deftere kayıt edilmedi ise elindeki berat hükümsüz olup ispat etme zorunluluğu vardı.²⁸

2.2. Kadıların Tayini ve Görev Süresi:

Kadılar, medreselerde eğitim görüp icazet alarak mülazemet edenlerden atanmaktaydı. Medreseden çıkıp kazasker divanına mülazemet edenler, müderris olmak istemeyip kadılık etmek isterler ise doğrudan doğruya kaza kadılıklarına atandıkları gibi bir süre müderrislik yapıp sonra kadı olmak isteyenler de müderrisliklerinin derecesine göre kaza, sancak veya eyaletlerden birinin kadısı olurlardı.²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadıların atanması için aşağıdaki niteliklerin bulunması gerekiyordu:³⁰

- Reşit olmalı,
- Temyiz kudretine sahip olmalı,
- İman sahibi ve adil olmalı,
- Bitaraf olmalı,
- Nesebi sahih olmalı,
- Yeterli derecede hukuki bilgi sahibi olmalı.

XIV. yüzyılın ortalarından XVI. Yüzyılın ortalarına kadar kazaskerlikler resmi ilmiye sınıfının en yüksek makamı olması itibariyle mevleviyet denilen büyük kadılıklar da dahil olmak üzere bütün kadıların tayinleri Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin arzına bağlıydı. 150 akçelik kadılıklara kadar olan tayinlere ait defterler Divan-ı Hümayun'un belirli günlerinde okunur ve padişahın iradesi alınır. Bunun üstündeki büyük kadılıklara da yine kadıaskerler, sadrazam aracılığı ile padişahın iradesini alırdı.³¹

Kadının mesleğe girerken kadıaskerlik dairelerinden birine dahil olması gerektiğini söylemiştik. Bu dairelerde Ruznâme Akdiye (Kadılar defteri) denilen defterlere kayıt olma zorunluluğu vardı. Daha sonraları bu defterlere Tarık defteri denilmiştir. Eğer bir kadının atanması bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüzdü ve iptal edilmesi lazımdı. Berat, atanmanın kanuni ispatıydı. Bunsuz görev Beratsız fuzuli mahkeme kurmak diye adlandırılmıştır.³²

Osmanlı Devleti'nde kadıların, görev süreleri farklılık göstermekle birlikte kaza kadılarının görev süreleri genel olarak 20 ay, Mevleviyet derecesindekilerin ise 1 yıldır. Kadıların görev

²⁸ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.82.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.94.

³⁰ Ortaylı, a.g.e. , s.21.

³¹ A. Refik Gür, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası 2014), 60.

³² Feda Şamil Arık, Osmanlılarda Kadılık Müessesesi 1, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1997, C.?, S.8, s.6-7.

sürelerinin bu kadar kısa olmasının nedeni yerel halka yakın olmamaları ve hiyerarşide olası tıkanmaların önüne geçilmesiydi.³³

Sancak kadıları ve mevleviyet kadıları payesini haiz olanlar ile kaza kadıları arasında görev süresi yönünden fark vardı. Mevleviyet payelilerin yevmiyeleri 300-500 akçe arasında değişmekteydi. Mevleviyet payesi ile anılan, bu büyük kadılıklar birkaç grupta toplanmıştır:³⁴

- Haremeyn mevleviyeti
- Bilad-ı hamse mevleviyeti
- Mahreç mevleviyeti
- Devriye mevleviyeti.

Mevleviyetlerin görev süresi zaman içerisinde daha da kısalmış 16. yüzyıldan itibaren üç yıl, daha sonra iki yıl; 17. yüzyıldan sonra bir yıla kadar düşürülmüştür. Küçük kadılıkların görev süresi ise, ilk başta iki seneye, zaman ilerledikçe yirmi aya kadar düşürülmüştür. Kadıların görevde kaldığı süre dönemlere göre on sekiz aydan üç seneye kadar değiştirilmiştir. Görev süresini tamamlayan kadılar yeni görev üstlenmek ve bir üst dereceye yükselmek için sıra beklemişlerdir. Osmanlı'da önemli bir yere sahip olan Mısır kadısı bir yıl süresince atanır ve bu ülkenin diğer kadılarını kendi tayin ederdi.³⁵

Kadıların görev tayini ve görev yerlerindeki sürelerinin uzatılması, kısa tutulması veya iki kadının becaşileri ile ilgili zengin örneklere kazasker ruznamçesi diye adlandırılan defterlerde rastlanmaktaydı. Müddet-i örfiye, bir kadının genelde iki yıllık görev süresidir. Görevin verilmesi için kullanılan tabir 'sadaka etmek, edilmektir'. Kadı, kaza dairesine bu süre zarfında mutasarrıf olur. Tabii sürenin kesilmesi veya uzatılması da mümkündür.³⁶

2.3. Kadıların Görevden Alınması:

Kadılar hukuki vazifelerini yerine getirirken kasıtlı olarak hukuka aykırı bir karar almadıkça, mülki ve beledi görevlerini sebepsiz olarak ihmal etmedikçe görevden alınmaları veya süreleri dolmadan görev yerlerinin değiştirilmesi söz konusu olmamıştır. Ancak kadılar kendi istekleri dahilinde görevlerinden istifa edebilirler ve karşılıklı olarak iki kadı kendi arasında görev yerlerini değiştirebilirlerdi. Kadılar herhangi bir sebepten ötürü görevden alınmaları durumunda müftülük ve müderrislik gibi görevler üstlenebilmekte ve dolayısıyla geçim sıkıntısı çekme gibi durumları söz konusu olmamaktaydı.³⁷

Bir kadının görevden alınmasının veya istifasının kabulü belirli şartlara bağlıdır. Bu şartlar:³⁸

³³ Ortaylı, a.g.e. , s.28.

³⁴ Ortaylı, a.g.e. , s.29.

³⁵ İbrahim, a.g.e. , s.588-589.

³⁶ Ortaylı, a.g.e. , s.27.

³⁷ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.82-83.

³⁸ Ortaylı, a.g.e. , s.22.

- Aklını ve temyiz kabiliyetini kaybetmesi,
- Kör, sağır, dilsiz olması,
- Görevini kötüye kullanması veya kanunu ihlal etmesi,
- İmanını kaybetmesi,
- Yolsuzluğunun anlaşılması,
- Bilgisizliği anlaşılır veya bizzat kendi açıklar ise dünyevi otorite onu azledebilir.

Osmanlı Devleti'nde hukuksal manada yargı yetkisi Padişah'tan kadıya vekalet yöntemi ile geçmektedir. Padişah, yargılama yetkisinin asıl sahibi olarak her zaman için vekili olan Kadı'nın verdiği kararları kontrol edebilir, zorunlu görüldüğü durumlarda iptal edebilir, yeniden yargılama yapma kararı verebilir ya da başka bir görevliyi yargılama yapması için görevlendirebilirdi.³⁹

2.4. Kadıların Dereceleri:

Kadılıklar ağırlıklı olarak büyük ve küçük kazalar ile sancak ve taşra olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Son zamanlarda ilçe olarak adlandırılan ve mülki idare teşkilatımız bünyesinde kullanılan kazaların adları herhangi bir ilçenin askerlik işleri dışında diğer idari, adli ve mahalli işlerin kadılar tarafından yürütülmesi yönüyle idari teşkilatımıza girmiş ve devam etmiştir. Kaza kadılarının tayinleri kazaskerlere aittir.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılık müessesesi kaza, sancak ve eyalet kadılıkları olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Kaza kadıları da Rumeli, Anadolu, Mısır olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Rumeli kadıları Rumeli'nde, Anadolu ve Mısır kadıları da Anadolu ve Mısır'da hizmet görerek yükselirdi. Rumeli'dekilere Rumeli Kadıaskeri, Anadolu'dakilere de Anadolu Kazaskeri merci teşkil ederdi.⁴¹

Rumeli kadılığı yapanlar, Rumeli Kazaskeri siciline kayıtlı olduklarından Anadolu kadısı olamazlar. Rumeli'deki kazalarda ilerleyerek kadı olurlardı. Aynı şekilde Anadolu kazalarında kadı olanlar da Anadolu kadı siciline kayıtlı olmaları ile orada devir yaparlardı.⁴²

Anadolu kadılarının sayısı 241 olup on dereceye, Rumeli kadılarının sayıları 223 olup dokuz dereceye, Mısır kadılarının sayısı ise 35 adet olup altı dereceye ayrılmaktaydılar. Kazaların durumu zaman ölçüsü içinde dikkate alınır, genişleyen kazalar derece bakımından büyütülür, aksi bir durum görüldüğünde kazaların dereceleri düşürülürdü. Zorunluluk olmadıkça, kadıların bir gruptan diğerine geçmesi mümkün olmazdı. Böyle bir nakil için ilgili kadıaskerin, durumu gerekçesi ile şeyhülislam bildirmesi ve keyfiyetin bundan sonra şeyhülislam tarafından padişaha arzı, onaylanıp bu hususta özel bir 'emri hümayun' çıkarılması gerekirdi.⁴³

³⁹ Kadir Caner Doğan, Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları, ASEAD Dergisi, 2019, C.6, S.4, s.38.

⁴⁰ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.98.

⁴¹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.63.

⁴² Uzunçarşılı, a.g.e. , s.98.

⁴³ Gür, a.g.e. , s.63-64.

2.5. Kadıların görevleri:

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde özel olarak yargılama için ayrılmış belirli mahkeme binaları bulunmamaktaydı. Kadıların görevlerini yerine getirdikleri yerler, yıllar içinde farklılık göstermiştir. İlk zamanlarda kadıların adalet dağıttıkları yerler camiler olup daha sonra görevlerini kendi evlerinde ve konaklarında yerine getirmeye başlamışlardır. Kadıların asıl görevi, görevli olduğu yörede bizzat mahkemelere başkanlık etmek ve yargıya gelen davaları karara bağlamaktır.⁴⁴

Kazai işlerden başka yerine ve önemine göre, askeri, idari, mali ve siyasi birçok işlerle görevlendirdikleri anlaşılan kadıların asıl görevlerinin, davaların hal ve faslı suretiyle şeriat hükümlerini sağlamaştırmasıdır.⁴⁵ Teoride ve uygulamada kadı genel olarak sivil ve cezai denilen davalara bakmaktaydı. Fakat görevinin şer'i niteliği, kadının idari bazı görevleri de yürütmesini, denetlemesini gerektirirdi. Bu nedenle cami, vakıf gibi kurumların yönetim ve denetiminden şehir idaresi ve asayiş işlerine kadar her alanda kadıyı yetkili olarak görmek mümkündür.⁴⁶

Kadının tek görevi yargı değildi. Sanatkar ve esnafın kontrolü, lonca düzeninin, yönetimin ve bununla ilgili kuralların gözetimi, şehrin ekonomik hayatıyla yakından ilgili olarak fiyat tespit ve kontrolü, diğer taraftan şehirlerin alt-yapısal tesislerinin denetimi, imar nizamının korunmasını gözetmek, vakıfların yöneticilerini denetlemek, bu konudaki atamalar ile ilgili olarak arzda bulunmak gibi, hepsinin ayrılmaz bir bölüm teşkil eden çeşitli görevleri bulunmaktaydı. Asayiş konusunda subaşı, asesbaşı gibi görevlilerle işbirliği içindeydi.⁴⁷

Klasik hukukçuların muamele, münakehat ve ukubat olarak üç gruba ayırdığı bu görevler şöyle sıralanabilir:⁴⁸

- Naib, müteveli, imam, hatib vs. tayini,
- Noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasi tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini, alacak senedi ve kefalet vs. gibi senetlerin tanzimi,
- Miras, evlilik akdi tanzimi,
- Tapu sicil muhafızlığı,
- İnfaz hakimliği görevi,
- Mülki görevleri, vüzerâ haslarının kontrolü, narh tespiti, lonca teftişi, iaşe, kale dizdarları teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iaşe ve ibatesine yardım, birtakım dini grup ve zaviye ve tekkelerin ahvalini teftiş ve gözetme.

⁴⁴ Doğan, a.g.e. , s.37.

⁴⁵ Gür, a.g.e. , s.80.

⁴⁶ Ortaylı, a.g.e. , s.40.

⁴⁷ Ortaylı, a.g.e. , s.41.

⁴⁸ Ortaylı, a.g.e. , s.42-43.

Bu sayılan görevleri yerine getirmek için, Osmanlı kadısının merkez ile doğrudan yazışma hakkı bulunurdu. Buna arz yetkisi denirdi. Bu yetkiyi bazen cemaatin taleplerini temsilen de yerine getirirdi. Gerçekte kadının amiri kazaskerlik dairesidir.⁴⁹

Kadılar, Osmanlı Devleti'nin idari, mali, siyasi, kültürel kuruluşlarının, teşkilatının baş kontrolü idiler. Devletin aksayan, iyi yürütülmeyen işlerinden de birinci derecede sorumlu tutulurlardı. Beylerbeyi bile kadının yanında bir icra amiri durumunda kalırdı. Kadılar beylerbeyinin kanuna aykırı hareketlerinin önüne geçilmek gerektiğinde durumu merkeze bildirmekle yükümlüydüler. Kadı, Osmanlı Devlet teşkilatı ve idaresinin beyni konumundaydı.⁵⁰

Kanunların koruyucusu ve uygulayıcısı, merkezi iktidarın gözü ve kulağı olarak kendi yetki alanı içinde yer alan tüm devlet görevlilerinin kontrol ve gözetimi kadıya aitti. Kadı bölgesindeki işlerde meydana gelen aksaklıkları merkeze rapor etmekle yükümlüydü. Ayrıca, sivil halkı ilgilendiren konuları da takip eder ve sonuçlandırır. Hükümetin halktan toplanmasını istediği vergileri denetlemekte yine kadının görevleri arasında yer almaktaydı.⁵¹

Kadılar, bugün askerlik şubelerinin ve diğer askeri makamların yürüttükleri bazı işlerle de uğraşmaktaydı. Sefer sırasında sancakbeyi, beylerbeyi ve subaşlar savaşa giderken, kadılar buldukları yerleri terk etmezdi. Kadılar bu durumlarda ordunun ihtiyaçlarının sağlanması, iâşe ve diğer yiyecek maddelerinin ve gerekli savaş malzemesinin hazırlanması, iâşe maddelerine ait bedellerin hesabı sonradan görülmek üzere mültezimlere ödettirilmesi, yol ve konaklama ücretlerinin karşılanması ile toplanan vergilerin orduya tam zamanında ulaştırılması gibi görevleri de bulunmaktaydı.⁵²

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür, Osmanlı kadıları her türlü dava için genel yetkiye sahip olarak görevlendirildikleri halde, zaman zaman çeşitli düzenlemelerle belirli konulardaki veya belli kişilerle ilgili ya da belli miktarlara ilişkin davalara bakmakla sınırlandırıldığı söylenebilir.⁵³

2.6. Kadıların Görev Bölgesi ve Görevine Yardımcı Olanlar:

Her kadı belli bir kaza veya sancak bölgesine atanırdı. Her iki durumda da kendisine ait görevleri bu bölge dahilindeki şehir, kasaba, nahiyeye ve köylerde yerine getirmekle yükümlüydü. Kadı, bu görevleri tek başına yerine getiremeyeceği için mekânsal düzeyde kendine bazı yardımcıları seçmekteydi.⁵⁴

Kural olarak, her kadı yalnızca kendi yetki alanı içindeki davalara bakabilirdi. Bu, kadıların sadece kendi yargı çevrelerinde ikamet eden kişilerin davalarına bakacağı anlamına gelmemekteydi;

⁴⁹ Ortaylı, a.g.e. , s.43.

⁵⁰ Ortaylı, a.g.e. , s.86-87.

⁵¹ Abdülkadir Erçin, Osmanlı Devleti'nde Kadı ve Şer'i Mahkemeler, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları, E Dergisi, 2015, C.2, S.1, S. 17-18.

⁵² Erçin, a.g.e. , s.18.

⁵³ Mustafa Şentop, Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemesinin Görev ve Yetkisi, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 2006, C. ? , S.1 , S.100.

⁵⁴ Ortaylı, a.g.e. , s.44.

onlarla beraber misafir olarak da olsa yargı çevresinde her şahıs davalı veya davacı olma hakkına sahipti. Yani, davalı kadının yargı yetkisi dahilinde olduğu sürece bir yetki itirazı yapamaz; nerenin ahalisinden olursa olsun, hatta misafir olarak bir kadının yargı çevresinde ise oranın mahkemesine davalı sıfatıyla dava edebilir.⁵⁵

2.6.1. Naip

Naip anlam bakımından vekil demektir. Şer'îye mahkemelerinde kadılar adına vazife gören muhtelif naipler bulunurdu. Kazanın büyüklüğüne veya işlerin yoğunluğuna göre bu naiplerin sayıları da artabilirdi. Naipler görevlerinin niteliklerine göre 'kaza naipleri, kadı naipleri, mevali naipleri, bap naipleri, ayak naipleri, arpalık naipleri' adlarıyla altı kısımdan oluşurdu. Genellikle naipler, kadınların vekilleri sıfatıyla vazife görürler ve hasılatı aralarında sözleşme esasına göre paylaşırlardı.⁵⁶

Kadılar ilgilendikleri işler itibarıyla yoğun oldukları bölgelerde kadılık vasıflarına sahip olan, kendisine işleri hakkında yardımcı olabilecek naipler seçmekteydiler. Kimi zaman uzak bölgelere tayin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyip merkezde kalarak kendi yerlerine naip tayin etmekte ve bu naiplerin maaşlarını kendi gelirlerinden ödemekteydiler.⁵⁷

Kadı, kaza dairesi dahilindeki küçük ünitelerin, yani her nahiyenin başına bir naip tayin eder. Naip, kendi bölgesi dahilinde kadının fonksiyonlarını görür. Osmanlı kadısı bunların sayısını kendi isteği ile artıramazdı. Yeni bir naip tayini ile bölgesi dahilinde mahkeme kurması için, bunun gerekçesini merkeze arz etmesi, tayin ve kuruluş izni alması gerekirdi. Kadı, naip tayin ederken genellikle o mahallin ulemasından seçerdi. Bunlar o yerin medreselerinden icazet almış kimselerdir. Bu gibiler kadının maiyetindeki işlere de tayin edilirdiler.⁵⁸

Naiblerin görevleri, kadı adına onun görevlerini de yerine getirmektir. Davalara bakmak, gerektiğinde keşfe çıkmak, görevlerinin içinde yer alır. Ancak mülki otorite olup olmadıkları ve kadının yetki sahasına giren her işlemi icraya yetkili olup olmadıkları belli değildi. Sicillerde naiblerin normal hususi hukuk davaları dışında katl, hırsızlık gibi olaylarda keşifle görevlendirildiklerine dair birçok kayda rastlanmıştır.⁵⁹

1689 yılından sonra naiplik müessesesi bozulmuş, çoğu ehliyetsiz ve cahil naipler kendilerinin ödeyecekleri şehriyeyi fazlasıyla çıkarmak için haklıyı haksız ve haksızı haklı çıkararak para karşılığı verdikleri hükümlerle türlü haksızlıklarda buldukları olmuştur. Bazen de ağa ve zorba sınıfından korkarak veya onlarla anlaşarak vazifelerini kötüye kullanmışlardır. III. Selim döneminde konulan bir kanunla, mazul mevali tarafından naipliklerin kaldırılacağından fazlaya satılmaması, aşçı, kaftan ağası ve hizmetkar gibi kişilerin bu işe girmemeleri istenilmişse

⁵⁵ Şentop, a.g.e. , s.101.

⁵⁶ Gür, a.g.e. , s.68-69.

⁵⁷ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.83.

⁵⁸ Ortaylı, a.g.e. , s. 44-45.

⁵⁹ Ortaylı, a.g.e. , s. 45-46.

kadı naiplerini ıslah etmemiştir.⁶⁰

2.6.2. Subaşı

Osmanlı devrinin başlangıcında merkezden tayin edilmekteydi. 16. yüzyıl sonlarından itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından onlara bağlı bir memur olarak tayin edilmeye başlanmıştır. Subaşının asayiş ile ilgili görevleri sadece şehir içine özgü değildi. Esasen her sancak, kazaya karşılık gelen subaşılıklara ayrılmıştır. Subaşının tayinini beylerbeyi veya sancakbeyi bir mektupla kadıya bildirirdi.⁶¹

Subaşların görevleri genel olarak iki kategoriye ayrılmıştı: İlki Malî görev (rüsüm-ı serbesti yada bâd-ı hava) denilen cürm ve cinayet, niyabet, resm-i arusane gibi vergileri halktan toplamaktı. İkinci görev ise bu mali göreve ilişkin olarak kolluk görevi (asayiş ve düzenin) sağlanmasıydı.⁶²

Kolluk görevi aslında geleneksel idare sisteminde yargı bölümünden bir görev olup, kadıya ait olması gerekirken kadı kolluk görevini vekaleten subaşıya bırakmıştır. Bu nedenle kadının hükümlerinin ve merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek ve suç işleyenleri takip edip yakalamak, koğuşturmak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak onun göreviydi. Ancak kadı hükmü olmaksızın cezalandıramazdı.⁶³

Subaşı, bazı ticaret faaliyetlerinden ve çeşitli suçlar konusundan kesilen para cezalarından oluşan geliri, bir mültezim gibi toplamak ve merkeze yollamak ile sorumlu tutulmuştur. Böylece bir çeşit maliye memurluğu yapmış olurdu ki bundan dolayı kendisine ‘zaim veya emin’ unvanları da verilmiştir.⁶⁴ Tüm bunlarla beraber subaşı, bir anlamda adli zabıta, diğer anlamda en yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak Osmanlı kadısının en başta gelen yardımcısı olmaktadır.⁶⁵

2.6.3. Asesler(Yasakçılar)

Subaşının yanında, sancakbeyi tarafından atanan yeterince ases bulunurdu.⁶⁶ Yani, subaşının yardımcısı niteliğindedeydi. Asesler geceleri çarşı ve pazar yerlerini beklerlerdi. Şehrin neresinden ne kadar ases bekleyeceği kanunnamelerde belirtilmişti. Görevleri karşılığında, asesler dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırdı.⁶⁷

Bu ücret geliri beylerbeyi veya sancakbeyine tahsis edilmiştir. Asesbaşılık genellikle 16. yüzyıldan itibaren mukaataya veriliyordu.⁶⁸ Ases olarak görev yapacak kişinin esnafın güvendiği kimseler arasından seçilmekteydi. Aseslerin görev bölgelerinde meydana gelen herhangi bir

⁶⁰ Gür, a.g.e. , s.69.

⁶¹ Ortaylı, a.g.e. , s.49.

⁶² Arık, a.g.e. , s.29.

⁶³ Ortaylı, a.g.e. , s.49.

⁶⁴ Arık, a.g.e. , s.30.

⁶⁵ Ortaylı, a.g.e. , s.50.

⁶⁶ Ortaylı, a.g.e. , s.50.

⁶⁷ Kadir Arslanboğa, Kadılığın Tarihi Gelişimi, Kardelen Dergisi, 2006, C. ?, S.53, s. 55-59.

⁶⁸ Ortaylı, a.g.e. , s.50.

hırsızlık olayında şayet suçlu bulunmazsa, asesler çalınan malların maddi karlılığı olarak esnafın zararını kendi gelirlerinden karşılamakla sorumlu tutulmuştur.⁶⁹

16. yüzyılın sonlarından itibaren asayişsizliğin artması dolayısıyla subaşılar takviye kuvvet olarak yasakçılar verilmiştir. Yasakçılar şehir asayişinde subaşı ve kadının yardımcısı olarak olağanüstü şartlar dolayısıyla ortaya çıktılar. Bu kuvveti genellikle kapıkulu askeri meydana getiriyordu.⁷⁰

2.6.4. Kale Dizdarları

Beylerbeyi, sancakbeyi ve kadının denetimi altında şehrin iç kalesinin müdafaa ve inzibatından sorumlu olan dizdar ve kale erlerini de kadının yardımcısı olan ehl-i örf arasında saymak gerekiyordu.⁹¹ Dolayısıyla bu mekanların korunması oldukça önem taşımaktaydı. Bu konuda asıl sorumluluk kadında olmakla beraber kale dizdarları kadının yardımcısı olarak bu görevi yerine getirmekteydi.⁹² Osmanlı kadıları, sancakbeyi veya beylerbeyinin devamlı sefere gittikleri göz önüne alınırsa, esasında şehir yönetiminin ve güvenliğinin birinci derecede sorumlu amiriydi.⁷¹

2.6.5. Muhtesip ve Narh İşlemi

Muhtesip kelimesi 'hisba' dan gelmektedir. İslam hukukunda muhasebe anlamındadır ve sonradan mali zabıta ve genelde zabıta gibi kullanılmıştır. Bir zabıta ve çarşı pazar ve ekonomik faaliyeti denetleyen bir zabıta halinde ortaya çıkmıştır.⁷²

Muhtesip, klâsik İslâm da çarşı pazar kontrolü dışında, re'sen ahalinin toplum kuralına uymasını denetler ve zorlardı. Muhtesip dini kurallara uyulmasını sağlayan geniş görevli bir memur olarak kadıyı da bu konuda uyandır ve eleştirebilirdi. Osmanlı döneminde muhtesibin bu görevleri son derece daralmış ve o diğer örf ehlini meydana getiren memurlar arasında özellikle çarşı pazar ve narh kontrolüyle, meskukatın rayicine dikkat etmekle görevli bir memur haline gelmiş olup, kadının başlıca yardımcısıydı.⁷³

Kadı ile muhtesibin önemli görevinden biri para rayicine dikkat etmek ve alışverişin bu rayic üzerinden yapılmasını gözetmektir. Bu gözetim ve denetimi asıl yürüten muhtesiptir. Kadı ve muhtesibin başlıca görevi, işe maddelerine narh koymak ve bunun uygulamasını sağlamaktır.⁷⁴

2.6.6. Kassamlık

Kadılık müessesine bağlı ve onun bir kısım fonksiyonlarını gören önemli bir memuriyetti. Vefat eden bir kimsenin mirasının varislerine taksim eden memura kassam denilirdi. Biri kadıaskere bağlı, diğeri de mahalli kadılıklar emrinde iki sınıf kassamlık bulunuyordu.

⁶⁹ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.84.

⁷⁰ Ortaylı, a.g.e. , s.51.

⁷¹ Ortaylı, a.g.e. , s.51.

⁷² Ortaylı, a.g.e. s.52.

⁷³ Arslanboğa, a.g.e. , s.55-59.

⁷⁴ Ortaylı, a.g.e. , s.54.

Kadıaskerlik kassamları, askeri sınıf miraslarını varislerine taksim etmekte, her kazada veya birkaç kazaya birden bakmaz üzere, kassamlık makamı bulunurdu.⁷⁵

Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerleri ve Anadolu'dakiler Anadolu kazaskerleri taraflarından tayin edilirdi. Bunlar tahsil ettikleri kısmet-i askeriyeyi o mahallin kadılığındaki sandıkta saklayarak kazaskerlerin mühürlü mektupları ve fermanla gelmiş olan askeri kassam müfettişi veya süvari kassamları geldiği zaman kadı veya naibler taraflarından onlara teslim edilirdi.⁷⁶

Her kadılıkta bir kassam defteri bulundurulur, bu deftere mirası teşkil eden bütün eşya kalem kalem yazılır, sonra bilirkişi dinlenerek kıymetleri takdir ettirilir, varislerin hisseleri belirlenirdi. Kassamların alacağı para, müteveffanın hazırlanması ve kefen masrafları ile borçları mirasından indirilerek geri kalan miktar şer'i hükümlere göre varislerine verilirdi.⁷⁷

2.6.7. Müftüler:

Müftü, kadıların Şer'i konularda kendisine danışabileceği ve Meclis-i İdarenin tabi üyesi niteliğine sahip bir yardımcısıydı. Halktan gelen Şer'i sorulara açıklık getirmek de müftülerin görevleri arasındaydı. Beldenin ulemasına başkanlık ederek medreselerde görev yapan müderrislerin görevlerinin en iyi şekilde yapması için kendilerine öncülük ederdi.⁷⁸

2.6.8. Katipler

Kâtiplik, yargılama esnasında kadıya büyük yardım sağlayacak makamlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadı kararlarının usule uygun şekilde deftere geçirilmesinde hukuk metni yazmak için yetiştirilmiş bu kimselerin katkısı çok büyüktür. Aynı türden davaların aynı şekilde kaleme alınması ve yargılamada eksikliğin bulunmamasında görev üstlenmişlerdir. Kâtipler, kadı tarafından düzgün yazı yazan, güvenilir ve marifetli kişiler içinden seçilirdi. Kadının seçmiş olduğu kâtip bir yazı ile başkâtime iletirdi.⁷⁹

3. KADILIK KURUMUNUN BOZULMASI

Kadılık kurumunun bozulmasının nedenlerini bazı araştırmacılar, bu kurumun içerisinde iltimas, rüşvet gibi bir takım olayların yaygınlaşmasına bağlamaktadırlar. Musa Çadircı'ya göre; Kadılar gördükleri davalardan rüşvet alarak haklıyı haksız, haksızı haklı çıkarmaya başlamışlardır. Kendi adlarına atadıkları naibleri sık sık değiştirerek yerlerine yenisini atamışlar, yerel yöneticilerin seçimlerine karışmışlar, dilediklerini rüşvet karşılığında ayan, voyvoda veya muhtar seçtirebilmişlerdir. Mehmet Ali Ünal ise ilmiye sınıfı arasındaki ilmi payelerin iltimasla elde edilmeye başlanması, adet ve teamüllerin bir yana bırakılması ve yüksek mevkilere ehil olmayan kişilerin gelmesi, Osmanlı hukuk sistemi üzerinde etkisini hemen göstermiştir. Çünkü adalet

⁷⁵ Gür, a.g.e. , s.78.

⁷⁶ Ortaylı, a.g.e. , s.124-125.

⁷⁷ Gür, a.g.e. , s.78.

⁷⁸ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.105.

⁷⁹ İbrahim, a.g.e. , s.596.

mekanizmasının ve kaza idaresinin başında olan kadılar medreselerden yetişmekteydi.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllara dayanan gücünün arkasında askeri ve siyasi gücü vardır. Aynı zamanda devletin güçlü idare yapısı ve yargı sistemi de yüzyıllar boyunca bu gücün sağlanmasında ve sürdürülmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı yargı sisteminin teşkilat yapısı Avrupa ülkeleri tarafından da taklit edilmiştir. Zamanla ülkenin askeri, siyasi ve idari yapıları güç kaybetmeye, devletin sarsılmaz gibi görünen kurumsal yapısı yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Bu tasfiye süreci yargıyı da olumsuz etkilemiş ve hukuka uygun hareket edilmemesi, rüşvet ve yargı faaliyetlerine karışan diğer unsurlar, yargının ehil olmayanların eline geçmesi, yargıya duyulan güven azalmış, sosyal güvenlik açısından sorunlar yaşanmaya başlanmıştır.

Osmanlı yargı sistemi yüzyıllar boyunca çok işleyen bir yapıya sahip olmasına rağmen devletin çöküş sürecine girdiği dönemde idari yapılanma bozulmaya başlamış ve bundan yargı organı da etkilenmiştir. Kişiler maddi yönden çok fazla geliri olmayan ve hakkında çok sayıda dedikodusu yapılan kadılık mesleğini yapmak yerine, geliri fazla olan ve daha saygın olarak görülen fetva işleri ile uğraşmak veya medrese hocalığı yapmayı seçmişlerdir. Böyle bir tercih sonucunda mahkemelerde medrese mezunu kadıların yerine, işten çok fazla anlamayan ve kadıların yüzyıllardır temel prensip olarak benimsedikleri ahlak ilkesinden uzak olan naipler söz sahibi olmuşlardır. Diğer yandan insanlar mahkemelere başvurmak yerine hem maddi yönden ucuz olması hem de zamandan tasarruf kazanılması adına müftülerden fetva alma yöntemiyle aralarındaki anlaşmazlıkları çözme yoluna gitmişlerdir.⁸¹

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin hukuk teşkilatı İslam hukukuna dayanıyordu. İslam'ın getirdiği düzenin yanı sıra Selçuklu Devleti'nin mirası da Osmanlı Devleti'nin idari ve adli teşkilat yapısını etkilemiştir. Yargı yetkisi teorik olarak padişahın elinde olmasına rağmen padişah, temsilcileri aracılığıyla bu yetkiyi kadı olarak bilinen görevlilere devretmişti. Bu nedenle kadı, yargı yetkisini kullanırken bağımsız hareket etme ve yalnızca adalete hizmet etme eğilimindeydi. Adaletin sağlanması için kadının bu şekilde kendinden emin hareket etmesi önemliydi.

Merkezi hükümete karşı birincil yetki ve sorumluluğa sahip olan kadıya, görevlerini yerine getirirken, özellikle yargı yetkisinin kullanırken, müdahale edilmesi veya yönlendirilmesi söz konusu değildi. Kadı, yargı yetkisini kullanırken, resmi rütbesi ne olursa olsun görevlerini yerine getirmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun, egemenliği altındaki bölgelerde idari ve hukuki yapılar oluşturması gerekiyordu. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan hemen sonra Osman Gazi'nin fethettiği bölgelere kadı tayin etmesi tesadüfi olmamıştır. En küçük idari merkez bölgesinde hizmet veren Kadılar, devlet teşkilatının da temelini oluşturmuştur. Devlet, Kadı'nın eğitiminde çok titiz çalışmış ve Osmanlı idari mekanizmasının çarklarının düzgün işlemesine

⁸⁰ Emel Bengü Bal, Tanzimat'tan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016), s.11.

⁸¹ Bozatay-Demir, a.g.e. , s.86.

önemli katkılarda bulunmuştur. Bu doğrultuda Kadı'nın ilmi eğitimine büyük önem verildiği ve onlara nitelikli bir medrese eğitiminin verildiği görülmektedir. Kadılar temelden eğitim alıp, kazalara gönderilerek tecrübe kazanmaktaydılar. Deneyim kazanan kadının önünde hiçbir engel bulunmamaktaydı.

Kadı, tayin edildikleri bölgede padişahın idari ve kanuni temsilcileridir. Kadı, kendisine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmeye çalışarak, özellikle klasik dönemde merkezi yönetim sisteminin uygulanmasında devletin en önemli bileşenlerinden biri olmuştur. Bununla beraber İslam hukukunu tüm ülke çapında uygulama görevini de üstlenmişlerdir. Ancak Kadı'nın uzun süredir ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durumdan etkilendiği, gücünün ötesinde faaliyetlerde bulunduğu ve yolsuzluk yaptığı da görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi ile birlikte yasal dönüşümüyle birleşen bu faaliyetler, Kadı'nın otoritesinde ciddi sınırlamalara yol açmıştır. XX. Yüzyılın başında kadılar ve Şer'iyye mahkemeleri büyük ölçüde yetkisiz kılınmış olsa da, Kadılık sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar ayakta kalmaya çalışmıştır.

16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kurum ve kuruluşlarının bozulması ve çökmesi, kadı ve yargı üzerinde büyük etki yaratmıştır. Özellikle, medresede eğitim ve öğretiminin bozulması, buradan mezun olan ancak yeterli bilgi ve beceriye sahip olmayan ve kadılık makamlarına atanmaların yol açtığı olumsuz etkiler ve arpalık yönteminin eklenmesiyle de 17. yüzyıldan itibaren kademeli olarak artmıştır. Diğer kurumlar gibi, kadı ve yargı kurumlarında da bazı bozulmaların başlaması ile birlikte önlemler alınmak istenmişse de yetersiz kalmıştır. 17. yüzyıldan itibaren zaman zaman çıkarılan fermanlarda dikkat edilmesi gereken hususlar defalarca vurgulanmışsa da olumlu sonuç alınamamıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Gür, A. R. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi. (2. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2021). XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. (8. Baskı). Türk Tarih Kurumu.

Ortaylı, İ. (2017). Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı. (3. Baskı). Kronik Yayınları

Ortaylı, İ. (2021). Türkiye Teşkilat Ve İdare Tarihi. (1. Baskı). Kronik Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (2022). Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı. (5. Baskı). Türk Tarih Kurumu.

Makaleler:

Akgündüz, A. (2009). İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi. ?(14), 13-48.

Akman, A. (2019). Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. 8(1), 431-450.

Arık, F. Ş. (1997). Osmanlılarda Kadılık Müessesesi. Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. ? (8), 3-71.

Aydın, M. A. (2006). İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları. ? (1), 11-21.

Bozatay, Ş. A. Ve Demir, K. A. (2014). Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 6(10), 71-89.

Dinç, E. N. (2022). Osmanlı'da Kadılar İçin Yapılan İmtihanlar ve 19. Yüzyıldan Bir İmtihan Örneği: Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin Risale-i İmtihâniye fi Bâb-i Bey'i'l-fâsid mine'd-Dürer'i. Bülent Ecevit Üniversitesi Dergisi. 9(2), 339-388.

Doğan, K. C. (2019). Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi. 6(4), 34-40.

Durhan, İ. (2008). Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler. EÜHFD. 12 (3-4), 56-111.

Ekinci, E. B. (2005). Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 3(5), 417-439.

Erçin, A. (2015). Osmanlı Devleti'nde Kadı ve Şeri Mahkemeler. Bartın ve Yöresi Tarih-Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi. 2(1), 15-23.

Feyzioğlu, H. S. Ve Kılıç, S. (2005). Tanzimat Arifesinde Kadılık- Naiplik Kurumu. Tarih Araştırmaları Dergisi. 24 (38), 31-53.

Gökçe, O. (?). Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri. Genç Hukukçular Hukuk Okumaları.

Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları. Tarih Okulu. ? (14), 163-200.

Koçak, B. Ve Sancaktutan, E. (2021). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi Yenilikleri: Tanzimat Sonrası Yeni Kurumlar. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi. 56(3), 1936-1948.

Şentop, M. (2005). Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 3(5), 647-672.

Şentop, M. (2006). Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları. ?(1), 87-105.

Tezler:

Gayretli, M. (2008). Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları (Yayınlanmış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.

Şen, A. (2023). Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Dönemi (1879-1924) Dava Belgelerinin Düzenlenme Biçimleri (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Galatasaray Üniversitesi.

PROBLÉMATIQUE DES ADF-NALU EN RDC ; QUI SONT-ILS, ET APRÈS

YODI DJUME Pablo

zamanisumaili@gmail.com

L'ADF-NALU est l'un des groupes armés qui opèrent dans le massif de Ruwenzori à l'Est de la RD Congo. Les acteurs qui s'y intéressent, à savoir les gouvernements congolais, ougandais, les Nations Unies et la population victime affichent des divergences quand il s'agit de définir sa composition, ses motivations, sa chaîne de commandement et plus encore son idéologie, son organisation interne, ses capacités militaires et sa chaîne de ravitaillement.

Par conséquent, avant d'envisager toute intervention militaire contre les ADF-Nalu, il convient de faire la part du mythe et de la réalité et de réduire sa base socio-économique.

Les ADF-Nalu luttent initialement contre le régime ougandais de Yoweri Museveni, mais ils ne sont jamais parvenus à s'y implanter. Mouvement d'origine ougandaise, il s'est enraciné dans l'Est de la RDC et, plus particulièrement, dans des zones montagneuses difficiles d'accès.

Dans les lignes qui suivent nous parlons sur la genèse de la rébellion, les motivations ainsi que les coalitions des mouvements qui forment l'ADF-NALU.

Section 1.: GENÈSE D'UNE RÉBELLION ENTRE DÉFAITE INTÉRIEURE ET SOUTIEN EXTÉRIEUR

L'ADF a été créée en 1995 par les membres de la secte islamique Tabligh. Ses premiers dirigeants sont originaires du centre de l'Ouganda. Ils se sont alliés à une vieille rébellion ougandaise, la « National Army for the Liberation of Uganda » (NALU) qui, elle avait comme base sociologique l'Ouest de l'Ouganda, c'est-à-dire, la frontière qui longe la partie Nord du Nord-Kivu.¹ En fait, ce que l'on qualifie aujourd'hui d'ADF / NALU est une conjonction d'au moins 3 mouvements rebelles ougandais à savoir :

- Le Rwenzururu (qui date d'avant l'indépendance de l'Ouganda)
- Le NALU, et
- L'ADF

Sa configuration aujourd'hui est un regroupement plus complexe qui exige une nouvelle intelligence pour comprendre sa nature et ses activités. C'est l'objet des lignes qui suivent.

Section 2.: QUELQUES REPÈRES CHRONOLOGIQUES2

La région de Ruwenzori est une chaîne des montagnes de plus de 120 Km de longueur et plus de 65 Km de largeur, avec des sommets parmi les plus hauts d'Afrique ; 5,109 mètres.³ Le

¹ Rigobert MINANI BIHUZO, Montée de l'Islamisme radical et violent en Afrique, Abidjan, Les éditions du CERAP, 2017, P.192

² Kristof TITEKA et Koen VLASLAROOT, « Rebels without borders in Ruwenzori borderland? » Biography of allied Democratic forces in Journal of eastern African studies, volume 6, N°1 February 2012, p. 154-176

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Ruwenzori_Montains; consulté le 22 Août 2023, à 13h54'

versant Ougandais de ce massif montagneux est habité par les ethnies Kondjo et Baama et du côté congolais par l'ethnie Nande. Avant la colonisation, ces peuples appartenaient à un même royaume (Toro).⁴ Les royaumes de l'ouest de l'Ouganda sont connus pour être, depuis le temps colonial hostiles au pouvoir central de Kampala.

2.1. Le premier Ancêtre des ADF-NALU; «le RUWENZURURU»

Les racines historiques des ADF-Nalu renvoient au premier mouvement indépendantiste Rwenzururu dont le creuset ethnique est la communauté Bakonjo, une tribu minoritaire de l'Ouest de l'Ouganda. Déjà sous la colonisation, deux faits majeurs se produisent en Ouganda :

- ❖ En 1919 déjà, les Bakondjo avaient lancé leur première rébellion contre les Anglais, et
- ❖ En 1950, ils vont créer la rébellion « Ruwenzururu ».

Au lendemain de l'indépendance de l'Ouganda en 1962, ils proclameront la région rebelle indépendante sous la dénomination « Rwenzururu United Kingdom ». Celle-ci comprenait aussi, selon la compréhension de ses initiateurs, l'Est de la RDC (ancien royaume de Kondjo avant la colonisation). Les leaders de ce mouvement seront arrêtés et leur quartier général va immigrer pour s'installer dans la région de Beni-Lubero à l'Est de la RDC.

La lutte de Ruwenzururu s'avère s'achever officiellement le 15 août 1982, date à laquelle Charles Wesley IREMA NGOMA WILLINGLY, l'« Omusinga » (Omusinga est le titre royal donné aux monarques du Royaume de Rwenzururu) des Bakondjo, rejoint le gouvernement de Milton Obote, qui octroie l'autonomie au royaume de Rwenzururu à défaut d'indépendance. Néanmoins, à peine quatre ans plus tard, un autre groupe armé opposé à Kampala, la Nalu, s'installe dans l'ancienne zone d'activité du Rwenzururu et noue des contacts avec ses dirigeants et ses ex-combattants.

2.2. Création de NALU

Pour conquérir le pouvoir à Kampala, la rébellion de MUSEVENI va fédérer plusieurs rébellions alors opérationnelles en Ouganda. Après la chute du régime de Milton Obote en 1986 au profit de Yoweri Museveni, les groupes rebelles de l'ouest se diront marginalisés et leurs leaders négligés. D'où la tension entre eux et Museveni.⁵

Le responsable des services de renseignements du régime déchu (le Régime de Milton OBOTE), Amon Bazira, crée la Nalu. Cette organisation est un rassemblement de fidèles de Milton Obote, mais aussi d'Idi Amin Dada. A sa création, la Nalu est soutenue financièrement et militairement par les pouvoirs zairois et kenyan qui se méfient de Museveni. A partir de 1988, elle est chassée d'Ouganda par l'armée et s'établit dans les territoires congolais de Beni et du Lubero.

⁴ [https://fr.wikipedia.org/wiki/Nande_\(peuple\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Nande_(peuple)), consulté Mardi, le 22 Août 2023

⁵ Rigobert MINANI BIHUZO, Op.cit., P.192

En plus d'anciens éléments du Rwenzururu, elle récupère des combattants congolais comme les Maï-Maï Kasindiens. Installé autour de la ville frontalière de Kasindi entre l'Ouganda et la RDC, au pied des monts Rwenzori, ce groupe est dirigé par Enoch NYAMWISI MUVINYI. La Nalu intègre aussi dans ses rangs des anciens combattants de la rébellion Simba de 1964 créée par Gaston Soumialot, ce qui en fait déjà un mouvement congolo-ougandais.

En 1990, la Nalu entame sa première campagne d'envergure et commet 43 attentats à la grenade à Kampala et Jinga. Le 5 juillet 1991, l'armée ougandaise tue un des dirigeants du Rwenzururu dans un accrochage avec des éléments de la Nalu. Toutefois, bien que la branche Rwenzururu de la Nalu soit décapitée, cela ne l'empêche pas de continuer ses opérations. En 1992, le groupe attaque la capitale du district de Kasese. Cette offensive est rapidement contenue par l'armée ougandaise, qui reprend Kasese en quelques jours. En août 1993, Amon Bazira est assassiné à Nakuru, au Kenya. La disparition de son fondateur marque la fin de la période d'activité de la Nalu.⁶

2.3. Création de l'ADF

Après la chute d'Amin Dada en 1979, les musulmans ougandais sont opprimés par les régimes de Milton Obote II, puis de Yoweri Museveni. Dans les années 1980, le mouvement religieux musulman Tabligh utilise cette oppression et l'appui financier du gouvernement soudanais pour recruter au sein de la jeunesse ougandaise et devenir une structure importante dans la communauté musulmane locale. La lutte pour la domination de l'espace religieux qui s'ensuit se traduit par des violences.

En 1989, deux sectes islamiques s'affrontent pour le contrôle de la mosquée de Kampala. La justice condamne les tabligh en faveur de « Ugandan Muslim Supreme Council » et leurs imams seront mis en prison. A partir de ce moment, les tablighs commencent à promouvoir un agenda pour un Etat Islamique. A leur libération en 1993, ils vont s'exiler sous la direction de Jamil MUKULU dans l'ouest de l'Ouganda pour former en 1994 le (UFFM) « Uganda Freedom Fighter Mouvement » avec l'appui de l' « Islamic Salaf Foundation composés en grande majorité des membres de la secte Tabligh ». Le UFFM devenu en 1995 l'ADF.⁷

2.4. Formation de la coalition entre NALU et ADF

Signalons d'abord qu'à ce stade, plusieurs dirigeants du Mouvement Ruwenzururu avaient déjà intégré le NALU, ce qui se présentait déjà comme une première coalition.

En septembre 1995, à Beni dans la province congolaise du Nord Kivu, Yusuf Kabanda, un des dirigeants de l'opposition musulmane ougandaise armée, scelle avec le commandant Ali Ngaimoko de l'Armée nationale pour la libération de l'Ouganda (Nalu) une alliance dénommée les Forces démocratiques alliées-Armée nationale pour la libération de l'Ouganda (ADF-Nalu).

⁶ « Uganda rebel chief murdered in Kenya », Los Angeles Times, 21 Août 1993. Entretiens de Crisis Group, vétérans de l'armée ougandaise, Kampala, 2 mai 2012.

⁷ Rigobert MINANI BIHUZO, Op.cit., P.195

Conclue hors de l'Ouganda avec l'aide des services secrets soudanais et congolais. Cette alliance regroupe deux mouvements défaits par l'armée régulière dénommée Force populaire de défense de l'Ouganda (UPDF).

Sans liens idéologiques ni opérationnels préalables, mais ces deux mouvements avaient en commun :

- D'être opposés au régime ougandais,
- De se trouver au même moment sur le sol congolais pour le maquis, et
- De bénéficier du soutien, chacun de leur côté, par les ennemis de Kampala : les régimes soudanais d'Al-Tourabi et congolais (Zairois) de Mobutu et enfin du régime Kenyan.

Section 3.: ADF-NALU COMME UN DES HÉRITAGES DU RÉGIME MOBUTU

Le régime de Mobutu était un des soutiens des rébellions contre Museveni. Il avait pour ce faire offert l'aéroport de Bunia comme base des ADF naissants. Ensuite il leur autorisera d'ouvrir un camp à Buhira et à Beni, qui durant le règne de Mobutu était le quartier général de ce mouvement. Le Soudan pour sa part, fournissait au groupe l'appui en renseignement et en armement. Les ADF avaient aussi un autre camp d'entraînement à Juba.⁸

➤ L'une des raisons de l'appui du régime de Mobutu à cette rébellion était le fait que l'Ouganda et par la suite le Rwanda se coalisaient eux aussi pour fragiliser le régime de Kinshasa. C'est cette coalition qui en 1996 aidera à créer l'AFDL.⁹

Section 4.: ACTIONS DES ADF-NALU CONTRE L'OUGANDA

En 1996, les effectifs des ADF-Nalu sont estimés entre 4 000 et 5 000 combattants. A cette période, c'est Yusuf Kabanda qui dirige le mouvement depuis le Lubero, en RDC, Jamil Mukulu n'étant que son second. Alors qu'ils sévissaient en Ouganda, les ADF-NALU vivaient en bonne intelligence avec la population locale en RDC. Entre 1997 et 2000, ils ont déstabilisé l'ouest de l'Ouganda (Kasese, Bundibugyo, Kabarole, Kyenjojo) et causé le déplacement de plus de 85% de la population de Bundibugyo. Déjà à l'époque, en Ouganda, la stratégie des ADF était de créer la terreur. Le 13 novembre 1996 ils ont attaqué le poste frontalier de Mpondwe, ensuite Kabarole ; Bundibugyo, Kasese et lancé quelques grenades dans la capitale Kampala. Leurs cibles seront les postes de polices, les camps de l'UPDF, l'Administration civile, et souvent la population civile.¹⁰

Même après la défaite de Mobutu en mai 1997 et la coalition entre l'AFDL et l'UPDF, la campagne des ADF-NALU contre le régime de Museveni n'ont pas faibli alors que l'AFDL et l'armée ougandaise avaient comme objectif de couper ses lignes de ravitaillement à savoir ; les

⁸ Rigobert MINANI BIHUSO, Montée de l'Islamisme radical et violent en Afrique, Abidjan, Les éditions du CERAP, 2017, P.195

⁹ Rigobert MINANI, 1990-1997 ; 7 ans de transition politique et perspective démocratique en RDC, Kinshasa, ed. CEPAS / Rodheic, 2008, P.42-43.

¹⁰ Kristof Titeka et Koen Vlaslaroot, *Idem*, p.159

aéroports du Nord – Est de la RDC par où transitait l'appui du Soudan. Mais ces actions ne seront pas suffisantes. Les ADF seront par la suite un cauchemar pour Kampala.

Il faudra attendre jusqu'en 1999 pour voir une opération musclée de l'UPDF inquiéter sérieusement cette rébellion, où ils seront dispersés et leurs bases détruites. Après cette défaite, les actions de l'ADF en Ouganda iront décroissantes. Cependant certains de ses hommes se replieront dans le massif forestier et montagneux de Ruwenzori. Entre 2000 et 2003, ils seront la cible des actions conjointes FAC (FARDC) / UPDF.

Section 5.: RUPTURE DE LA COEXISTENCE PACIFIQUE ENTRE LES ADF-NALU ET LA POPULATION LOCALE (NANDE)

En 2003, l'armée ougandaise quittera le territoire congolais. Ainsi les ADF-NALU se réorganiseront, mais en 2005 une importante opération conjointe FARD / MONUC (MONUSCO) détruira leurs camps d'entraînement et tuera plus de 90 rebelles. Ce mouvement ne sera cependant pas vaincu. Il conduira d'autres opérations en Ouganda en 2006 et 2007. Celle de 2007 lui sera fatale, avec la perte de plusieurs commandants et hommes de troupe. Mais la rébellion n'était pas réduite pour autant.

Le moment où les FARDC commencent seuls à s'attaquer au ADF-NALU sonne le glas de la fin de la coexistence pacifique entre ce groupe et la population locale de Beni – Lubero.¹¹

Après le départ des troupes ougandaises, les ADF – NALU continuent à être la cible des FARDC, ceux-ci se révoltent contre les militaires mais aussi contre la population civile qui les a hébergés pendant plus d'une décennie.

En septembre 2007, l'Ouganda et la RDC signent à Arusha un pacte pour conjuguer leurs efforts contre les ADF. Mais avant de commencer les opérations militaires en 2008, les FARDC parviennent à convaincre les ADF-NALU de cesser la lutte armée. En échange, ils demandent le dialogue avant leur démobilisation et leur rapatriement. L'Ouganda rejeta l'offre du dialogue. En conséquence ce groupe rebelle même affaibli restera en RDC et aura par la suite le temps de recruter et de se consolider.¹²

Mais l'Ouganda continuera à faire pression sur la RDC pour qu'elle entreprenne des actions militaires contre ce mouvement au même titre que ce qu'exigeait le Rwanda pour les FDLR. Les engagements régionaux obligeront les FARDC, en 2010, d'initier une autre opération militaire d'envergure contre les ADF-NALU.

Le 25 juin 2010, les FARDC déclenchent l'opération Rwenzori. Présentée comme une action unilatérale, elle est préparée par les FARDC en collaboration avec la MONUSCO. Cette offensive permet aux troupes congolaises de prendre plusieurs camps des ADF ainsi que de couper

¹¹ IRIN, UGANDA : IRIN Special Report on the ADF rebellion, 1999

¹² Rigobert MINANI BIHUZO, Montée de l'Islamisme radical et violent en Afrique, Abidjan, Les éditions du CERAP, 2017, P.198

plusieurs de leurs lignes logistiques. Les affrontements entre FARDC et ADF se caractérisent par des atteintes aux droits de l'homme de la part des deux parties et le déplacement de près de 100 000 individus. Le 31 juillet 2010, à la veille de la visite du ministre de la Défense à Beni, les ADF distribuent des tracts dénonçant les exactions des FARDC. Ils y accusent aussi le président Joseph Kabila de ne pas respecter des accords qu'il aurait conclus avec les ADF où il les autoriserait à séjourner en RDC en échange de leur non-ingérence dans les affaires congolaises.

A la fin de l'année 2011, toujours invaincus, les ADF se rapprochent de divers groupes armés et cherchent à se renforcer. Au début 2012, le groupe lance une attaque infructueuse contre les positions de l'armée congolaise à Mukoko, près d'Oïcha, dans le territoire de Beni, et, le 20 mars, les FARDC et la MONUSCO annoncent le déclenchement de l'opération Radi Strike. Cette nouvelle action s'avère problématique dès ses débuts et trop courte pour avoir un impact. L'opération s'arrête le 11 avril 2012 lorsque Joseph Kabila annonce la suspension de toutes les opérations militaires au Nord Kivu à la suite de la rébellion du M23.¹³

C'est ainsi que la rupture sera consommée entre les ADF, les FARDC et la population.

Section 6.: CAMPAGNE DE TERREUR EN AU NORD-KIVU

Cette opération marque le début de la campagne de terreur systématique de l'ADF contre les populations civiles. La violence atteindra des proportions inimaginables.

- Du 02 au 03 Octobre 2014 : Massacre à Mukoko,
- Du 03 au 04 Octobre 2014 : Massacre à Apetina Sina,
- Du 05 au 06 Octobre 2014 : Massacre à Linzosiseni,
- Du 06 au 07 Octobre 2014 : Massacre à Banoli, Liva et Mayibo
- Du 08 au 09 Octobre 2014 : Massacre à Tenambo
- Du 15 au 16 Octobre 2014 : Massacre à Ngadi,
- Du 18 au 19 Octobre 2014 : Massacre à Mavivi,
- Du 22 au 23 Octobre 2014 : Massacre à Kokola,
- Le 27 octobre 2014 : Massacre à Oïcha, Mamiki,
- Du 28 au 29 Octobre 2014 : Massacre à May Moya, Muthendero et Mavivi
- Du 29 au 30 Octobre 2014 : Massacre à Bango, Kambi ya chui, Mongomongo, Mbau,
- Du 01 au 03 Novembre 2014 : Massacre dans la ville de Beni.

En 1 mois le décompte est de 112 violemment tués.

¹³ « Nouveaux affrontements entre FARDC et ADF/Nalu à Beni », Radio Okapi, 29 mars 2012 ; « RDC : affrontements à Beni entre les FARDC et les rebelles ougandais des ADF/NALU », www.radiookapi.net , 6 avril 2012. Consulté le 25 août 2023

Section 7.: ADF-NALU COMME UN CONGLOMÉRAT HÉTÉROCLITE DES GROUPES ARMÉS ET AUTRES HORS LA LOI DES GRANDS LACS.¹⁴

Aujourd'hui, les ADF-NALU sont un conglomérat de hors la loi. Son noyau islamiste a montré une grande capacité de survie, de se régénérer et de faire des recrutements dans toute la région des Grand Lacs. Parmi les centaines de leurs combattants emprisonnés à Beni et à Kinshasa, on compte des ressortissants de différents pays.

Section 8.: CARACTÈRE ISLAMIQUE RADICAL DE CE MOUVEMENT

Le caractère « terroriste » des ADF est une question discutée. Il apparaît cependant que son idéologie islamique a supplanté les idéologies de ses partenaires. De par son comportement il ne fait l'ombre d'aucun doute aujourd'hui que ce mouvement est de tendance islamiste radical et terroriste. On pourrait identifier un certain nombre de ses caractéristiques.

D'abord par ses origines, ce mouvement a été créé par une secte islamique considérée comme un des incubateurs de l'islamisme radical.

Ensuite, avant qu'il ne quitte la RDC en 2014 pour se cacher en Tanzanie où il a été arrêté en Avril 2015, son leader Jamil MUKULU inondait Kampala des bandes cassettes avec des enregistrements sonores et autres « prêches » appelant au Jihad comme on en trouve dans plus d'un groupe islamique.

En outre dans les maquis, les ADF-NALU distribuent des corans aux hommes des troupes et leurs apprennent les prières arabes. Ils enseignent aux troupes qu'ils combattent au nom d'Allah et que ceux qui prient sont protégés par le même Allah, comme le montrent les images et sons récupérés par des journalistes lors de la destruction de « Madina » leur état-major général en 2014.

Les ADF se sont aussi distingués dans les enlèvements des civils. Ceux qui sont capturés sont obligés de se convertir à l'Islam comme l'ont confirmé certains rescapés.

Le gouvernement ougandais a toujours affirmé, en partie pour attirer l'appui des USA, que les ADF ont un lien avec les groupes intégristes comme l'Al-Qaeda et Al-Shabab. En effet, à un certain moment, affirment les analystes, les ADF ont eu des liens avec le réseau islamique au Kenya et au Pakistan.

Une autre confirmation encore plus explicite des ADF comme mouvement islamique vient de la Cour Pénal Internationale (CPI).

Enfin ses méthodes d'actions sont proches de Boko haram. Il procède par des enlèvements des masses, opère des massacres violents à grande échelle et convertit ses captifs de force.¹⁵

¹⁴ Rigobert MINANI BIHUZO, Op.cit., p.198

¹⁵ Kristof Titeka et Koen Vlaslaroot, idem, P.167

C'est pour toutes ces raisons que les USA ont, en 2001, ajouté ce groupe sur la liste exclusive des « groupes terroristes ».¹⁶

Section 9.: MOBILISATION CIVILE ET RÉSISTANCE LOCALE CONTRE LES ADF-NALU

On ne peut comprendre pourquoi la population de Beni a, le 16 août 2016, hué le premier ministre Matata MPONYO et sa délégation si l'on ne mesure pas le sentiment d'abandon dont elle a souffert depuis l'accélération des massacres en 2010 malgré son effort pour sonner l'alarme et attirer l'attention du gouvernement.

À partir de 2010 la population de Beni-Lubero se rend compte assez rapidement que la situation n'est plus sous contrôle de personne. Les ADF – NALU deviennent gênants pour le leadership local. Ils commencent à mettre à l'étroit les chefs coutumiers locaux et résistent au pouvoir coutumier local. Ceux de chefs qui leur rappelleront qu'ils étaient des étrangers seront sauvagement assassinés souvent avec femme et enfants.

Certains chefs furent obligés de s'exiler hors de leurs chefferies. D'autres ont par pragmatisme acceptés de collaborer, et d'autres enfin qui décideront de résister en utilisant les milices locales seront la cible principale des assassinats.

Au même moment où les opérations militaires des FARDC essayent de desserrer l'étau contre Beni-Lubero, les représailles contre la population locale seront intensifiées. On assistera aux enlèvements, assassinats ciblés, et massacres à répétition.¹⁷

Ces exactions seront documentées en détails par les ONGDs locales¹⁸, et les structures de l'Eglise¹⁹. Des messages d'alertes et d'appel à l'aide seront lancés par les notables de la région ainsi que les hautes autorités religieuses. Ceux-ci seront relayés par d'autres autorités à Rome.

Mais comme le diront en des termes forts les Evêques du Kivu, le gouvernement à Kinshasa semblait ne pas mesurer l'urgence :

« Curieusement la sécurité, la paix et l'intégrité territoriale se semblent pas avoir été prioritaires dans la stratégie des autorités publiques... l'Etat laisse pourrir la situation à l'Est du Pays. Nous avons des difficultés à comprendre les ambiguïtés, les tergiversations et les paradoxes de notre gouvernement... face à cette insécurité, le gouvernement serait-il incapable, démissionnaire ou complice ? ».

¹⁶ IRIN, The US on Wednesday included the Uganda rebel lord's Resistance Army (LRA) and Allied Democratic Forces (ADF) on its "terrorist exclusion list" designed to protect the safety of the country and its citizens under the new US patriot Act, Nairobi 2001.

¹⁷ Thomas d'Aquin MUITI LUANDA, Justine MASIKA, Teddy KATALIKO, KAMBALE ETIENNE, DAVID MASOMO, OMAR KAVOTA, et d'autres acteurs de la société civile, PALUKU NGOHANGONDI Jean Paul, Statistique qualitative des exactions commises par les ADF / NALU du 02 Octobre 2014. Rapport de l'ONG Convention pour le respect des droits de l'homme coordination nationale à Oïcha, le 17 octobre 2014.

¹⁸ Rapport de l'ONG Convention pour le respect des droits de l'homme coordination nationale à Oïcha, le 17 octobre 2014 (Rapport du 14/07/2014, 14/12/2014 ; 05/01/2015, 04/03/2015, 30/07/2015 et 15/08/2015)

¹⁹ Caritas Butembo-Beni, rapport d'octobre 2014, décembre 2014, février 2015, Avril 2015 et décembre 2015.

Et les rapports de la société civile, faisant le décompte des morts seront dépassés par des nouveaux dans l'indifférence totale de l'opinion nationale et internationale.

« Depuis le 02 octobre 2014 jusqu'au 08 Juin 2015, le compte était de 430 personnes sauvagement exécutées, ce qui présente une moyenne de 54 civils tués chaque mois, soit 14 civils / semaine et donc 2 morts chaque jour ».²⁰

Le dernier rapport des experts des Nations Unies de 2016²¹ parlent de 684 civils tués entre septembre 2014 et décembre 2016.

Section 10: CONTROVERSES SUR L'IDENTITÉ DES VRAIS TUEURS ACTUELS DE BENI ET D'ITURI

Qui sont aujourd'hui qualifiés d'ADF-NALU ? Répondre correctement à cette question est le premier pas à faire pour relever le défi de la paix et la sécurité posé par ce mouvement rebelle. L'on se doit de déplorer que jusqu'à présent règne encore une confusion sur l'identité de ce groupe, ses motivations et surtout sa capacité à ressusciter des cendres et à frapper de manière impitoyable la population locale.²²

Comme on l'aura montré, ce que les ADF/NALU gardent d'Ouganda semble se limiter à leur origine. Depuis bien longtemps, ils n'ont conduit aucune opération de grande envergure contre leur pays d'origine. Leur cible principale est désormais l'armée congolaise et la population civile meurtrie de Beni-Lubero, jusqu'à s'étendre en Ituri. La complexité de la composition et des alliances de ce mouvement a fini par brouiller les pistes de plus d'une personne même les plus avisées. Les auteurs des massacres répétitifs à Beni sont dès lors identifiés de diverses manières.

Certains affirment que : « Ceux qui tuent à Beni, ce sont des terroristes. Ce sont des islamistes, des djihadistes du genre ou de l'espèce BOKOHARAM, ELSHABAAB, AL-QUAIDA, etc. Cela avec comme objectifs la mise en place d'un système de terreur d'épuration systémique des populations civiles, le déplacement forcé des populations en vue d'occuper progressivement leurs terres et d'exploiter les ressources naturelles... ce sont des véritables terroristes qui s'assignent pour mission d'islamiser de force toute la région et créer un Etat Islamiste dans la région des Grand-Lacs.²³

Mais le rapport des experts des Nations Unies confirme le fait que les auteurs des tueries, comme l'ont déclaré plus d'une fois les populations locales rescapées, s'expriment soit en

²⁰ Rapport de l'ONG Convention pour le respect des droits de l'homme coordination nationale à Oicha, le 17 octobre 2014 (Rapport du 08/06/2015)

²¹ Nation Unies, Conseil de sécurité, Rapport final du Groupe d'experts sur la République démocratique du Congo (S/2016/466), 23 mai 2016. 172 pages.

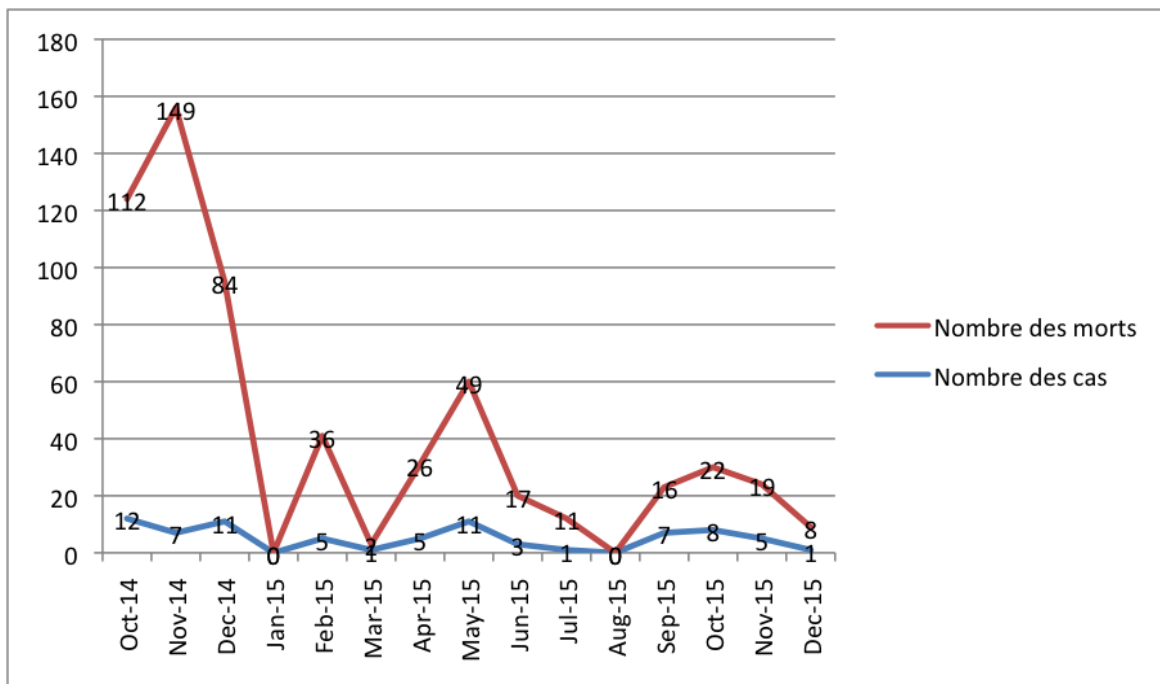
²² Daniel FAHEY, Congo's « Mr X » : the man who fooled the UN, in World Policy Journal Vol XXXIII, n°2, Summer 2016

²³ Omar KAVOTA et Teddy KTALIKO, "Situation sécuritaire au Nord – Kivu, SOS contre le terrorisme en puissance à Beni et Goma", conférence de presse à Kinshasa, le 08 juin 2014, à l'hôtel Kabinda-center, commune de Lingwala, Kinshasa.

Kinande, soit en Kiganda, soit en Kinyarwanda, soit en Kiswahili, et parfois en Lingala. Ce fait ne dédouane cependant pas ce mouvement car le rapport conclut que : « Sur la base de ses enquêtes, toutefois, le groupe d'experts conclut que les factions des ADF opérant dans la zone située entre Eringeti, Kamango, Kainama et Oicha sont les principaux responsables des tueries ».

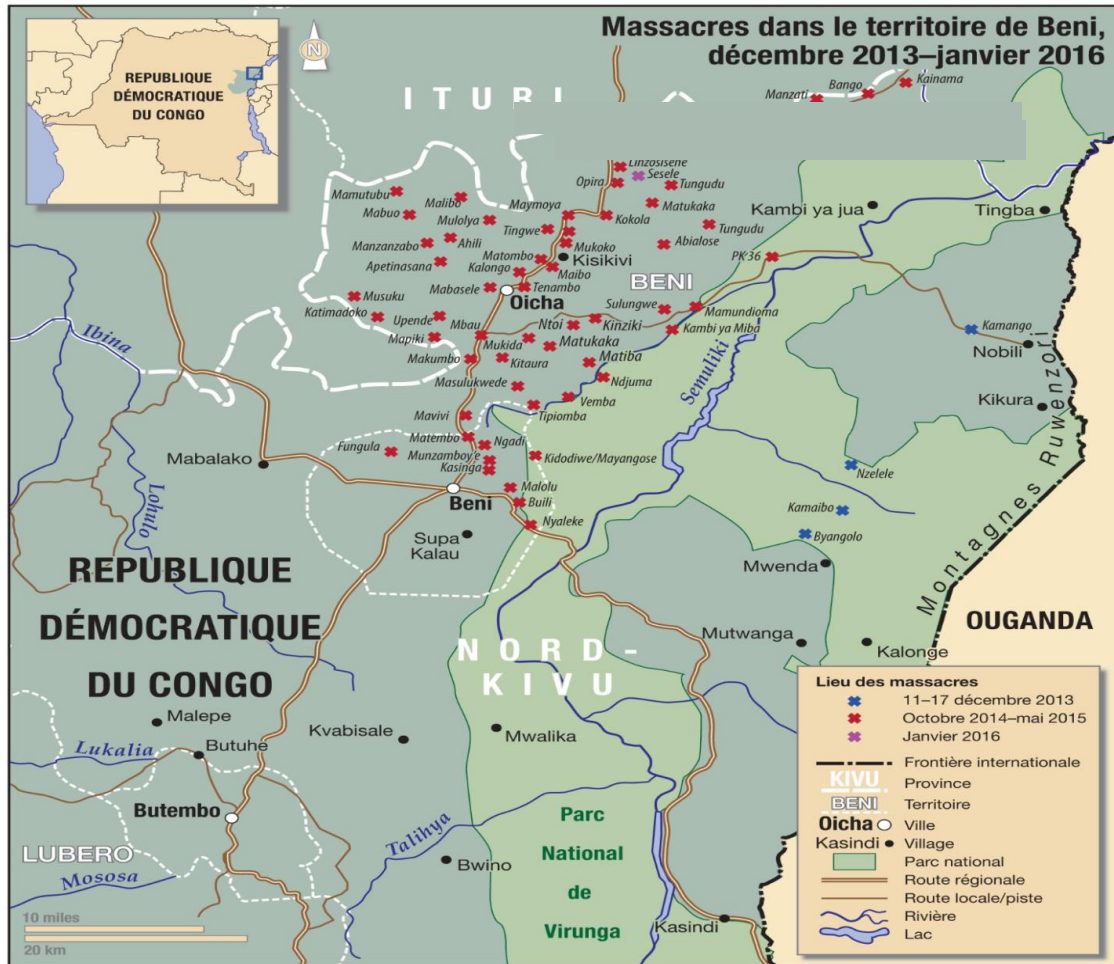
Le rapport confirme que ce groupe a intégré des personnes venues des autres groupes armés de la région et pense même que l'ADF original a éclaté en plusieurs factions. Enfin, un ancien membre du groupe des experts montre comment même la MONUSCO en RDC a été pour très longtemps désorientée par des faux ADF.

Figure n1: RYTHME DES MASSACRES / octobre 2014-Décembre2015 ²⁴

²⁴ GEC, Rapport d'enquête N° 1, mars 2016, p.5

²⁵ GEC (Groupe d'études sur le Congo), MAP grafix 2016

Source: GEC

Interprétation des graphiques

Comme le montre ces deux graphiques (l'un ci-dessus, et l'autre ci-dessous), les massacres commis en 2013 visaient la frange du territoire de Beni, couloir fréquenté et contrôlé par les ADF. Il s'agit des villages enclavés du Parc national des Virunga, dont la partie nord, proche du Mont Ruwenzori, est devenue le bastion de la rébellion ougandaise. La série de massacres, entre octobre 2014 et décembre 2015, a pris une nouvelle tournure : les assaillants ont ciblé la partie nord du territoire de Beni, zone qui englobe les localités urbaines et rurales allant de Beni-ville à la limite du territoire entre Beni et l'Ituri. Les milieux ruraux restent les endroits privilégiés des meurtriers : alors que les carnages ont été perpétrés trois fois en ville (deux fois dans les faubourgs de Beni et une fois à Oicha), ils l'ont été à soixante-quinze reprises dans des milieux ruraux.²⁶

²⁶ Idem

KAZAKİSTAN'DA ORTA SINIFIN OLUŞUM DİNAMİKLERİ: ASTANA ŞEHİRİ ÖRNEĞİNDE SOSYOLOJİK ANALİZ

Dr. Tazhibayeva Gülnar DUYSENBAYOVNA
Y. Altynsarin adındaki Ulusal Eğitim Akademisi
Stratejik gelişim departmanı, PhD, Baş uzman

ÖZET

Toplumsal eşitsizliğin araştırılmasında ve açıklanmasında sınıf analizinin rolü, sosyal bilimler tarihi boyunca değişen bir süreç olmuştur. Ancak “sınıf” kavramı hâlâ toplumsal gerçekliğin anlaşılmasında işlevsel bir kavramsal araç olarak kalacaktır. XXI. yüzyılda kapitalist yönün gelişme sürecinde oluşmaya başlayan “orta sınıf” analizinin teorik temelleri ve günümüz modern Kazakistan’ın gelişme aşamalarında orta sınıfın oluşumuna ilişkin bir takım sorular önemlidir. Bu makalenin amacı Astana’nın orta sınıfını etkileyen toplumsal değişimler de dahil olmak üzere Kazak orta sınıfının oluşum ve gelişim dinamiklerini analiz etmektir. Ayrıca bu makalede toplumun sosyal yapısı ve sosyal sınıfına ilişkin yerli ve yabancı literatürün kronolojik bir incelemesi yapılmış olup, “tarihsel değerlendirme” yöntemiyle gerekli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Makalede ele alınan Astana şehrinin orta sınıfının gelişim dinamiklerini belirlemek amacıyla sosyolojik bir çalışma yapılmıştır. Araştırma yöntemi olarak anket kullanılmıştır.

Kazak orta sınıfının karakterinin, özellikle oluşum ve değişim dinamikleri açısından Batı orta sınıftan önemli ölçüde farklı olduğunu belirtmek gerekir. Bu makalede Kazak orta sınıfının oluşum ve gelişim sürecinde niteliksel farklılıkların olduğu ayrıntılı olarak tespit edilmiştir. Bu özelliklerden en önemlisi Astana orta sınıfı olarak tanımlananların çoğunluğunun ekonomik durumunun anlatılması ve sosyal değişimlerin etkisinin de belirlenmesidir. Ayrıca Kazakistan'da son iki yılda yapılan sosyolojik araştırmaların uzman özelliklerinin analizi yapılmıştır. Ülkemizde son yıllarda bu tür analitik çalışmaların nadiren yapıldığı açıktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal yapı, Orta sınıf, “yeni” orta sınıf, Kazak orta sınıfı.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОРТА ТАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ДИНАМИКАСЫ: АСТАНА ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА (ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ)

Тәжібаева Гүлнар Дүйсенбайқызы

АНДАТПА

Әлеуметтік теңсіздікті зерттеуде және түсіндіруде таптық талдаудың атқаратын рөлі әлеуметтік ғылымдардың бүкіл тарихында өзгеріп отыратын үдеріс. Дегенмен, «тап» ұғымы әлі де әлеуметтік шындықты түсінудің функционалдық тұжырымдамалық құралы болып қала бермек. ХХІ ғасырдағы капиталистік бағыттың даму процесінде қалыптаса бастаған «орта тап» талдауының теориялық негіздері және қазіргі заманғы Қазақстанның даму кезеңдеріндегі орта таптың қалыптасуы туралы бірқатар сұрақтар бүгінгі таңда маңызды сипатқа ие. Бұл мақаланың мақсаты Қазақстандық орта таптың қалыптасуы және даму динамикасы, соның ішінде Астаналық орта тапқа әсер еткен әлеуметтік өзгерістерге талдау жасау болып табылады. Сонымен қатар, бұл мақалада қоғамның әлеуметтік құрылымы және әлеуметтік тап туралы қарастырылған шетелдік және отандық әдебиеттерге хронологиялық шолу жасалып, «тарихи бағалау» әдісі арқылы керекті мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік берілді. Мақалада қарастырылған Астаналық орта таптың даму динамикасын анықтау үшін әлеуметтанулық зерттеу жүргізілді. Зерттеу әдісі ретінде сауалнама қолданылды.

Қазақстандық орта таптың сипаты батыстық орта таптан, әсіресе қалыптасу және өзгеру динамикасы бойынша айтарлықтай ерекшеленетінін атап өткен жөн. Бұл мақалада қазақстандық орта таптың қалыптасу және даму процесіндегі сапалық айырмашылықтары бар екені егжей-тегжейлі анықталды. Осы ерекшеліктердің маңыздысы Астаналық орта тап ретінде анықталғандардың көпшілігінің экономикалық жағдайына сипаттама беріп, әлеуметтік өзгерістердің әсері де анықталды. Сонымен қатар, Қазақстанда соңғы екі жыл ішінде жүргізілген әлеуметтанулық зерттеулердің де сараптамалық сипаттамаларына талдау жасалынды. Елімізде мұндай талдамалық зерттеулер соңғы жылдары сирек жүргізіліп жатқаны анық.

Түйін сөздер: әлеуметтік құрылым, орта тап, «жаңа» орта тап, Қазақстандық орта тап.

КІРІСПЕ

Тап ұғымы әлеуметтік теңсіздіктің кең тарихи вариациялары туралы сұраққа жауап беруге қызмет ететін ұғым ретінде ерекше маңызды. Осыған байланысты тап мәселесі ХІХ ғасырдан бастап әлеуметтанудың негізгі және айқындаушы белгісіне және эмпирикалық зерттеулердің негізгі бағытына айналды. Әлеуметтік құрылым мен әлеуметтік тап ұғымдары бір-бірімен өте тығыз байланысты. Капитализмнің дамуы мен әлеуметтік теңсіздіктің қатар жүруінен пайда болған таптық мәселелер Қазақстанды да айналып өтпек емес.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін өте маңызды саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді басынан кешірді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанның әлеуметтік құрылымында айтарлықтай жаңалықтар болды. Сонымен қатар, Қазақстандағы бірегейлік мәселесі мен жаңа ұлттың құрылу үдерісі де негізгі мәселелердің қатарында болды. Социалистік экономикалық басқару үлгісінен нарықтық экономикалық принциптермен жұмыс жасайтын экономика үлгісіне көшу нәтижесінде туындаған мәселелер толығымен жойыла қоймады. Дегенмен, мемлекетті басқарушылардың пікірі бойынша, мемлекеттің қазба байлықтарының молдығы өтпелі кезең мәселелерін шешуге септігін тигізген болатын. Табиғи байлықтарға бай демографиялық мүмкіндіктер Қазақстанның қуатты экономикалық әлеуеті бар мемлекет екенін көрсетті¹ (Аженов, Бейсенбаев, 1997).

Тәуелсіздігін алғанына 30 жыл толған Қазақстан Республикасы қуатты экономикалық әлеуетіне қарай Орта Азиядағы экономикалық жағынан бай, географиялық жағынан ең үлкен және саяси тұрақты мемлекет болып табылады. Десек те, 30 жылдың ішінде Қазақстан өзінің негізгі мәселелерін айтарлықтай деңгейде шешкенменен, жиі-жиі туындайтын этникалық шиеленіс, әл-ауқат деңгейінің көтерілуін бүкіл қоғамға көрсете алмау деген сияқты әлеуметтік-экономикалық мәселелері болды және бола да бермек. Осындай өзгерістер негізінде Қазақстанның қоғамдық құрылымында таптық мәселелер де көрініс тапты. Бүгінгі таңда қоғамның экономикалық әл-ауқатын арттыру және осы тұрғыда орта тапты нығайту Қазақстанның басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Орта тап қашанда қоғамның дамуына әсер еткен негізгі тап. «Орта тап» ұғымы әлеуметтік ғылымдарда пайда болатын теориялық және логикалық құрылымдарымен сипатталады. Орта тап қоғамдағы кедей тап пен жоғары таптың арасындағы аралық позициядағы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын білдіретін ұғым болғанымен, оның әлеуметтік кеңістігінің қандай екенін анықтау өте қиын және күрделі.

Қазіргі таңда орта тап инновациялық ойлар мен экономикалық бастамалардың стратификациялық құрылымында жоғары ұтқырлықты қамтамасыз ете алатын ерекшеліктерге ие. Орта тап қоғамға жаңа идеяларды тасымалдауға және экономикалық мағынада кәсіпкер рөлін алуға мүмкіндігі бар маңызды тап. Бұл тап үнемі өзінің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға ұмтылатын және кәсіпкерліктің жаңа технологиялық қызметін жүзеге асыру арқылы тәуекелге бара алатын тап. Демек, орта тап қоғамның дамуына қомақты үлес қосып отырған тап. Осы себепті орта тап ешбір қоғамда маңызын жоймайды².

Біз орта таптан көп нәрсе күтеміз. Жаһандық қоғамда дәстүрлі түрде орта таптың экономикалық және әлеуметтік рөлін кем дегенде үш сипаттамамен көрсетуге болады. Біріншіден, ақпараттық қаруланған және барлық ауыртпалықтарға жоғары деңгейде төзімділікпен шыдай алатын, қоғамның дамуына және жұмыспен қамтамасыз ету мен

¹ Matifolla Azhenov, D. Beysenbayev, Социальная Стратификация в Республике Казахстан, Алматы, Білім, 1997.

² L. Ivatova, Политическая Институционализация Среднего Класа в Контексте Улучшения Импиджа Республики Казахстана, Алматы, RIKS, 2010, 160-165 бб.

өнімділіктің өсуін қамтамасыз ететін орта тап. Екіншіден, орта таптың негізгі құндылықтарын бойына сіңірген, адам капиталы мен жинақтарын біріктіруге үлесін қосатын орта тап. Үшіншіден, сапалық тұтынушылық өнімдерге деген сұраныс пен өндіріске маркетингтік инвестиция құюды қамтамасыз ететін орта тап.

Қазақстандық орта таптың даму жағдайы да шешімін табуды талап ететін біршама мәселелерден тұрады. Қазақстанда орта тап өкілдері бар ма және олар халықтың қанша пайызын құрайды? деген сұрақтар бүгінгі таңда мемлекет басшысын да, ғалымдарды да толғандырып отырған мәселе. Өкінішке орай, Қазақстанда тұрақтылықтың кепілі болып саналатын орта тапты ешкім зерттеп, зерделеп жатқан жоқ. Дегенмен, бірқатар қазақстандық сарапшылардың пікіріне назар аударсақ, орта тапқа жеке үйі барлар және шетелдік автокөлігі бар тұрғындар жатқызылады³.

Сонымен қатар, орта тап өкілдерін анықтауда оның айлық табысы мен тұрғын үй алаңы ғана есепке алынбайды, оған қоса бірқатар сапалық өлшемдерге де назар аударылуы тиіс. Атап айтқанда, жоғары немесе арнайы кәсіптік орта білімі, жыл сайын қымбат шипажайлар мен демалыс орындарында демалу мүмкіндігі, өзін-өзі дамыту, балаларын шетелдік жоғары оқу орындарында оқыту, есепшоттарында белгілі бір соммада қаражаттарының болуы да ескерілуі тиіс.

Әлеуметтік стратификация мәселесі Қазақстанда мемлекеттік деңгейде де, ғылыми деңгейде де маңызды болып саналатын мәселелердің бірі. Дамыған және дамушы елдердегі сияқты Қазақстанда да орта таптың дамуы тұрақты қоғамдық құрылымның қажеттілігі ретінде қабылданып, осы бағытта зерттеулер жүргізілуде. КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азиядағы табысты мемлекет ретінде орныққан Қазақстан дамушы мұнайлы мемлекет ретінде танылды. Тәуелсіздік алғаннан бері орын алған нарықтық экономикалық өзгерістер елдегі экономикалық және әлеуметтік құрылымды өзгертіп, тиісінше саяси оқиғаларға да әсер етті. Сәйкесінше, қоғамдық құрылымда орын алып жатқан өзгерістер мен қайта құрулар таптық құрылымда да көрініс табады. Нарықтық экономикаға көшу жағдайлары мен еркін нарықтық экономиканың серпіні аясында пайда болған таптық айырмашылықтар барған сайын айқын бола түсті және Қазақстанда бұл мәселені шешу шиеленіссіз шешімін тапты⁴ (А. Нурмагамбетов, С.Ахметов, 2010). Тәуелсіздік алғаннан кейін Елбасы Н.Назарбаевтың бастамасымен Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында орта таптың дамуына септігін тигізетін ауқымды әлеуметтік саясаттар қолға алынды. Осы шеңберде орта тапты қолдау үшін мынандай шаралар жүзеге асырыла бастады: Дүниежүзілік банкпен келісім, Америка Құрама Штаттарымен, Еуропалық Одақпен және Азия Даму Банкімен жасалған

³ Kanat Berentayev, Первый раз в средний класс, или кому в Казахстане будет жить хорошо (Pervyi raz v srednii klass, ili komu v Kazakstane budet zhit horosho) Orta sinifta ilk kez veya Kazakistan'da kim iyi yaşayacak, Almaty, Liter, 2004, s.10.

⁴ А. Нурмагамбетов, С.Ахметов, «Роль формируемого среднего класса в трансформации общественных отношений и формировании гражданского общества в Казахстане» Алматы, RİKS, 2010, 234-239 бб.

келіссөздер, сондай-ақ орта тапты қолдау туралы алғашқы заңдар қабылданды⁵ (Назарбаев, 1998).

Бүгінгі таңда қоғамның экономикалық әл-ауқатын арттыру және осы тұрғыда орта тапты нығайту Қазақстанның басты мақсаттарының бірі болды. Нарықтық экономиканың тудырған жағдайларымен Қазақстанның жалпы әлеуметтік-экономикалық құрылымы қарқынды өзгеруде, соған сәйкес қоғамдық құрылымда да өзгерістер мен қайта құруларды басынан өткерді. Мұндай өзгерістер мен қайта құрулар үдерісі стратификациялық құрылымда елеулі өзгерістер тудыруы мүмкін деп болжауға болады.⁶ (Baidel'dinov, 1999, бет 416) Бұл тұрғыда Қазақстанда орта таптың пайда болуы, орта таптың белгілерін, критерийлерін анықтау, жалпы әлеуметтік құрылымдағы орта таптың арақатынасы сияқты мәселелердің маңызы зор. Сондай-ақ орта тап мәселесімен жылдар бойы айналысып келе жатқан әлеуметтанушылардың пікірлері бойынша орта таптың басты белгілерінің бірі-орта таптың әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешу қабілетінің жоғары екенін атап көрсеткен⁷ (Сарсембаев, 2010, бет 48).

Осы себептерге байланысты Қазақстанда орта таптың пайда болуы және осы таптың әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу қазіргі таңда өзекті мәселелердің қатарында екені анық. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында саяси, экономикалық және әлеуметтік қиындықтарға тап болған Қазақстанның әлеуметтік құрылымында да едәуір мәселелер пайда болды.

Тарихи деректерге қарайтын болсақ, Қазақстанның әлеуметтік құрылымының өзгеруіне себеп болған тағы бір жағдай, кеңестік әкімшіліктің басты мақсаттарының бірі болған ауыр өнеркәсіпті құруға күш салу болды. Индустрияландыру кезеңі Қазақстанға да өз әсерін көрсетті. Революциядан кейін көп ұзамай 1920 жылдары ірі өнеркәсіп орындары мен ірі зауыттар ашылып, темір жолдар салына бастады және қазақтардың арасында жұмысшы табының саны арта бастады. 1926 жылы Орта Азия мен Сібірді байланыстыратын, сонымен қатар Қазақстандағы ең ірі өнеркәсіптік инвестиция болып саналатын «Түрксіб» темір жолы жобасы бекітілді. Бұл жоба 1931 жылы пайдалануға беріліп, онда 134 мыңнан астам жұмысшы қызмет атқарды. Мұндағы жұмысшылардың басым көпшілігі қазақтар болатын. Осылайша Қазақстанның алғашқы жұмысшы табы пайда болды. Осы кезеңде Қазақстан индустрияландыруда 59%-ға, ауыл шаруашылығында 41%-ға өсімге қол жеткізді. 1939 жылы Қазақстан қорғасын өндіруді 73,9%-ға, мыс өндіруді 54%-ға, мұнайды 20%-ға және 6,3 миллион тонна көмір өндіріп, Кеңес Одағында көмір өндіру бойынша үшінші орынға шықты. Бұл өндірістік өрлеуге қажетті жұмыс күшіне тек қана қазақтар емес, сонымен қатар, басқа мемлекеттен қоныс аударған

⁵ Н.Назарбаев, Стратегия и Развития Казахстана до 2030 года: проблемы и пути их реализации, Алматы, Kazakhstan Press, 1998, 135 б.

⁶ Laik Avramovich Baidel'dinov, Проблемы формирования гражданского общества в Республике Казахстан, Алматы, Сана, 1999, 416 б.

⁷ Matifolla Azhenov, Mansiya Sadyrova, Социология Социальной Структуры, Алматы, Қазақ Университеті, 2007, 48 б.

жұмысшылар да жұмыла кірісті. Осы жылдар ішінде Қазақстанға 559 мыңға жуық адам қоныс аударса, 1 миллион 800 мың адам елге өз еріктерімен көшіп келіп қоныстанған. Қазақстанға қоныс аударғандар ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпте еңбек етіп, жұмысшы табының дамуына үлес қосты. 1930 жылдардың аяғында Қазақстан Кеңес Одағы өнеркәсіп өнімдерінің барлық түрлерін шығаруға қабілетті әлемдегі санаулы елдердің біріне айналды⁸.

1965-1985 жылдар аралығындағы кеңестік қоғамның әлеуметтік құрылымының өзгеруіне көптеген себептер негіз болған. Халықтың білімі және мәдени деңгейінің көтерілуімен қатар, қоғамның да талабы мен сұранысы арта бастады. Ғылыми-техникалық революцияның нәтижесінде пайда болған әлеуметтік үдерістер кеңестік қоғамды өзгертудің қуатты факторының біріне айналды. Сонымен қатар, осы жылдары зиялы қауым қоғамның жетекші күшіне айналды. Әйтсе де, биліктің күшейген әлеуметтік-экономикалық дағдарысқа төтеп берудегі қиындықтары стратификацияланған құрылымның қоғамның сұранысына сай қайта құрылуына кедергі жасап, халық арасындағы наразылықты күшейтті. Бұл кезеңдегі қоғамдық құрылымның жалпы ерекшелігі ол КСРО-да жұмысшы табы қарқынды өсе бастады және 1980 жылдардың аяғында жұмысшы табының жалпы саны 67 миллионға жетті. Соның ішінде қазақтар халықтың 72%-ын құрады⁹. КСРО-да жұмысшылар санының тез өсуі көптеген әлеуметтік факторларға байланысты болды. Біріншіден, 50-ші жылдардан бастап елімізде өнеркәсіптік кәсіпорындар, құрылыс алаңдары, көмірсутектерді өндіру және тағы да басқа кәсіпорындардың саны қарқынды өсті. Екіншіден, құрылыс компаниялары мен жұмысын жаңадан бастап жатқан кәсіпорындар, соның ішінде пайдалы қазбаларды өндіруде жоғары технологияға емес, қол еңбегі басым аралық технологияға сүйенді. Мұндай бастама жұмысшылардың көп болуын талап етті. Жұмыстың басым бөлігін біліктілігі төмен жұмысшылар атқарды. Сәйкесінше, бұл кезеңде Кеңес өкіметі КСРО статистикасы бойынша жұмыссыздық болмаған ел деп танылды¹⁰.

Осы жылдардағы жағдайды Қазақстанның әлеуметтік құрылымы мен стратификациясы тұрғысынан қарастыратын болсақ, осы кезеңдегі ең маңызды тап ретінде жұмысшы табының пайда болғанын байқауға болады. Басқа кеңестік елдермен салыстырғанда Қазақстан жұмысшы табының үлес салмағы жағынан ең жоғары орында тұрған мемлекет ретінде танылды. Мұның бірнеше себептерін атап көрсетуге болады. Біріншіден, бұл жылдары Қазақстанда Ақтау, Кентау, Жаңатас сияқты жаңа қалалар салынып, бұл қалаларда әскери мақсатта қолданылатын қажетті шикізаттар өндірілді. Екіншіден, 1970-жылдардың басында Қазақстанды колхоздар мен совхоздарды біріктіру шаралары қолға алына бастады. Бұрынғы «колхозшылар» деп аталатын шаруалар совхоз жұмысшылары деп аталды және республикадағы жұмысшылардың жалпы саны 1

⁸ М.Қозыбаев, К.Нүрпейіс, Қ.Жукешов, Қазақстан Тарихы, Алматы, Мектеп, 2013, 57 б.

⁹ Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, New York, Routledge, 2014, s.12.

¹⁰ Zhizn' Natsional'nostei gazetesi, No: 29 (37), 3 Ağustos 1919'den aktaran Carr, *The Bolshevik Revolution*, s. 321. 15.07.2017. URL: <https://elibrary.com.ua/m/articles/view/>

миллионға жетті. 80-жылдардың ортасында республикадағы 7 миллион халықтың 5 миллионға жуығы жұмысшы табын құрады¹¹.

1980 жылдардың аяғында Қазақстанның халық шаруашылығындағы қазақ жұмысшы табы Кеңес Одағындағы барлық жұмысшылардың 25%-ға жуығын құрады. Сондай-ақ, ауыл шаруашылығы, мұнай өнеркәсібі, құрылыс және басқа да салаларда қазақ жұмысшыларының үлесі жоғары болды. Қазақ әлеуметтанушысы М.С.Әженов осы кезеңде КСРО-дағы жұмысшы табын келесідей етіп жіктейді:

1. Жоғарғы тап - әскери маңызы бар беделді салаларда жұмыс жасайтын жоғары білікті, білімді, жоғары жалақы алатын жұмысшыларды қамтыды.

2. Орта тап – әртүрлі кәсіптердегі, әртүрлі салаларда және ауыл шаруашылығында жұмыс жасайтын әртүрлі біліктіліктегі жұмысшы табы.

3. Төменгі тап – кәсіби білім мен тәжірибені қажет етпейтін қол еңбегімен айналысатын төмен білікті жұмысшылар¹².

Осы жағдайларға сүйене отырып, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы Кеңес Одағы кезінде түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бұл кезеңде әлеуметтік иерархияға байланысты әлеуметтік теңсіздіктің маңызы да арта түсті. Қазақстанның әлеуметтік құрылымына елеулі әсер еткен элементтерге мыналарды жатқызуға болады: ауыл мен қала арасындағы бөлініс, шаруашылық құрылымының мемлекеттік-ұжымдық дуализмі және таптық жіктелу¹³.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда ауқымды және тұрақты орта тапты құру үшін мемлекет тарапынан жасалған негізгі іс-шаралардың және басты мақсаттарының бар екендігі жоғарыда атап өттік. Қазақстандық орта тапқа берілген анықтамаларда тарихи даму барысында әртүрлі бағалар мен тұжырымдамалар жасалды. Соның ішіндегі ең маңыздысы қазақстандық орта таптың стратификациялық моделі. Орта тапты сипаттау критерийлері табыстың деңгейі мен жеке көрсеткіштері арқылы анықтауға болады. Бұл параметрлерге өмір сүру салты, талғам, өмірлік ұстанымдары, тұтыну тәртібі, құндылықтары, саяси көзқарастары мен әлеуметтік тұрақтылықтың элементтерінен тұрады. Орта тапқа арналған үлгілерді табу, әдетте осы аталған параметрлердің әртүрлі жиынтықтарды бөлектеу шеңберіндегі мағынаға ие. Дегенмен, Қазақстандық орта таптың қалыптасуына нақты көзқарастардың әрқайсысы кеңестік дәуірдегі стратификациялық жүйеге қатысты талдауға болатынын көрсетеді. Кеңестік қоғамда нарықтық қатынастарды шектеулі түрде атауға болғанымен, бұл қатынастардың сипаты мен ауқымы Батыс қоғамынан түбегейлі ерекшеленеді. Дегенмен, кеңестік қоғамда «номенклатура» деп

¹¹ Аженов М.С., Изменения социально – классовой структуры Казахстана в процессе коммунистического строительства (Komünist inşaat sürecinde Kazakistan'ın sosyal sınıf yapısındaki değişiklikler), Алматы, Қазақстан, 1973, 156 б.

¹² Аженова М.С., Бейсенбаев Д., Социальная Стратификация в Республике Казахстан, Алматы, Білім, 1997, 49 б.

¹³ Аженов М.С., Садырова М.С., Социология Социальной Структуры, Алматы, Қазақ университеті, 2007.

аталатын билеуші элиталар мен технократтар сияқты батыстық қоғамдық құрылымнан ерекшеленетін басқа да әлеуметтік топтар болды. Алайда, Қазақстандағы ұқсас сипаттары бар мұндай қоғамдық құрылым тәуелсіздік алғаннан кейін күн тәртібіне қойылған экономикалық реформалардан кейін жойыла бастағаны анық¹⁴ (Кенжеғали Сағадиев, 1998, бет 474) . Оның орнына барлық мәртебеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әлеуметтік стратификацияның жаңа моделі пайда бола бастады. Қазақстандағы орта тапты табыс деңгейі бойынша сипаттау басқа постиндустриалды елдердің жағдайына ұқсас құрылым уақыт өте келе пайда бола бастады. Осы тұрғыда Қазақстандық саясаткер, дипломат Иманғали Тасмағамбетовтың айтқанындай, жаһандық дамуда посткеңестік елдердің саяси трансформация үдерісі «жабық» қоғамнан өзіндік саяси және экономикалық плюрализмі бар «ашық» қоғамға өту үдерісі ретінде айқындалады¹⁵. (Тасмағамбетов, 1998).

Экономикалық даму нәтижелеріне қарасақ, Қазақстанда орта таптың қалыптасуы табысты деп санауға болатын бағытты ұстанғанын айта аламыз. Бүгінгі таңда Қазақстандық орта таптың өкілдері ретінде мемлекеттік қызметкерлерді, шағын және орта бизнес иелерін, жоғары оқу орындарындағы оқытушы-профессорларды, дәрігерлерді, менеджерлерді, жоғары білікті жұмысшыларды айта аламыз. Сонымен қатар, әрбір қоғамдағы орта таптың қалыптасу үдерісі өз деңгейінде бірдей емес және аймақтық ерекшеліктерге байланысты екенін айта кеткеніміз жөн. Орта тап мәселесін қазақстандық М.С.Әженов, Д.Е.Бектлеева, Қ.Г.Ғабдуллина, Б.Ескеев, Ә.Нысанбаев, Б.И.Ракишева, Э.С.Отар, Д.Бұрханова, А.Сәрсембаев және т.с.с. саясаттанушы және әлеуметтанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерінен көруге болады. Бұл ғалымдардың көпшілігінің Қазақстанда орта таптың барлығын мойындағанымен, екінші жағынан орта таптың қалыптасуының және дамуының белгілі бір кемшіліктері бар екенін де білдіреді.

Қазақстандық орта тапты зерттеу әлі күнге дейін маңызын жоймаған мәселелердің бірі және солай болып қала бермек. Себебі, қоғамдық өзгерістер әрқашан топтық және таптық дамудың негізгі тетігі екені анық. Бұл мақалада зерттеу нысанымыз ретінде Астана қаласындағы орта таптың әлеуметтік жағдайын зерттеуді жөн көрдік. Зерттеу әдісі ретінде сауалнама әдісі қолданылды және деректерді жинау әдісі ретінде құрылымдалған сауалнама жүргізілді. Сауалнама әлеуметтанулық зерттеулердегі сандық зерттеу әдістеріне жататын әдіс. Сандық зерттеу дегеніміз – оқиғалар мен құбылыстарды сыртқы өлшеу мен бақылау арқылы деректерге қол жеткізу әдісі. Кез келген зерттеу ғылыми теориялар мен гипотезалардан тұрады. Зерттеуде таңдалған нақты әдістер мен статистикалық әдістер деректерді жинауда да, талдау және өңдеуде де ерекше маңыздылыққа ие. Қазіргі таңда кез келген ғылым саласында әлеуметтанулық зерттеулер жүргізу маңызды құндылыққа ие¹⁶. (Arıkan, 2012)

¹⁴ Kenzhegali Sagadiyev, Bakhytzhama Bekturganova, Средний Класс -"тест" на современности: История, Теория, Статистика, Алматы, АСИП, 1998, 474 бет.

¹⁵ И.Тасмағамбетов, «Стратегия формирования социальной политики в транзитных политических системах», Алматы, КазНУ журналы, 1998, 46 б.

¹⁶ Rauf Arıkan, Anketler ve Anket Soruları, ankara, Nobel, 2012, s.11

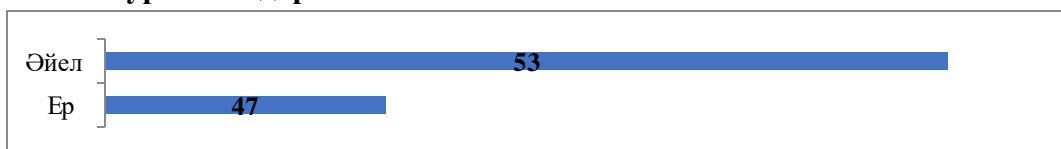
Зерттеудің теориялық негізі зерттеуге қатысты әдебиеттерге шолу жасау әдісімен, ал далалық зерттеу бөлімі сауалнама және құжаттарды талдау әдістерімен жүзеге асырылады. Бұл мақаладағы зерттеу сауалнамасы 2020 жылы Астана қаласындағы шағын және орта кәсіпкерлерге, дәрігерлерге және ЖОО-да қызмет атқаратын ғалымдар мен оқытушыларға жүргізілді. Бұл үш мамандықты таңдаған себебіміз, соңғы бес жылда Астана қаласына басқа қаладан келіп жатқан жұмысшылар саны артып жатыр. Атап айтқанда, жеке кәсіпкерлер мен денсаулық сақтау саласында қызмет атқаратын қызметкерлер көбейді. Бұл қызметкерлердің басым бөлігі орта тапты құрайтыны анық. Сондықтан да бұл зерттеуде осы аталған үш кәсіптік топ таңдалды және бұл топты таңдау біздің зерттеуімізде мақсатты таңдау жасауға себеп болды.

Зерттеуде белгіленген тапсырмаларды орындау үшін мәліметтерді сандық жинау әдісі қолданылды. Респонденттер арасында мәліметтер жинау әдісі ретінде «бетпе-бет» жүздесу әдісі (face-to-face) қолданылды. Респонденттермен байланыс орнату «қар ұшқыны» әдісі арқылы жүзеге асырылды. Сауалнама респонденттердің тұрғылықты жерінде, жұмыс орнында және бизнес орталықтары мен бұқаралық орта шеңберінде жүзеге асырылды. Сауалнама қазақ және орыс тілдерінде жүргізілді.

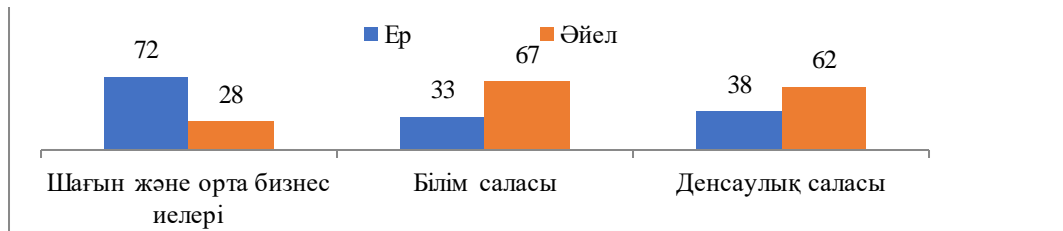
Экономикалық тұрғыдан қарағанда табыс адамдардың өмір сүру деңгейінің ең жақсы көрсеткіші ретінде қабылданады. Дегенмен, өмір сүру деңгейін көрсету үшін негізгі табыстан басқа да параметрлер бар. Бұл параметрлер респонденттердің орта тапқа жататынын анықтауда өте маңызды. Мақаладағы зерттеу барысында біз Астана қаласындағы орта тапты сипаттайтын келесідей критерийлерді анықтадық: табыс деңгейі мен экономикалық әл-ауқаты, кәсібі, білім деңгейі, дүниетанымы мен құндылықтары, тұтыну әдеттері, бос уақытты тиімді пайдалану, нарықтық экономикаға бейімделу, отбасылық қарым-қатынасы және болашаққа жоспары. Бұл зерттеу уақыт бойынша жүргізілген кезеңмен шектеледі. Бұл зерттеу 2020 жылдың қыркүйек пен қараша айларында жүзеге асырылды.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 47%-ы ерлер, 53%-ы әйелдерден құралды. Шағын және орта бизнес өкілдері арасындағы ерлердің саны басқа топтарға қарағанда басымырақ екені байқалды. Ал, білім және денсаулық саласында әйелдер басымырақ болды.

1. Сурет. Гендерлік сипаттама

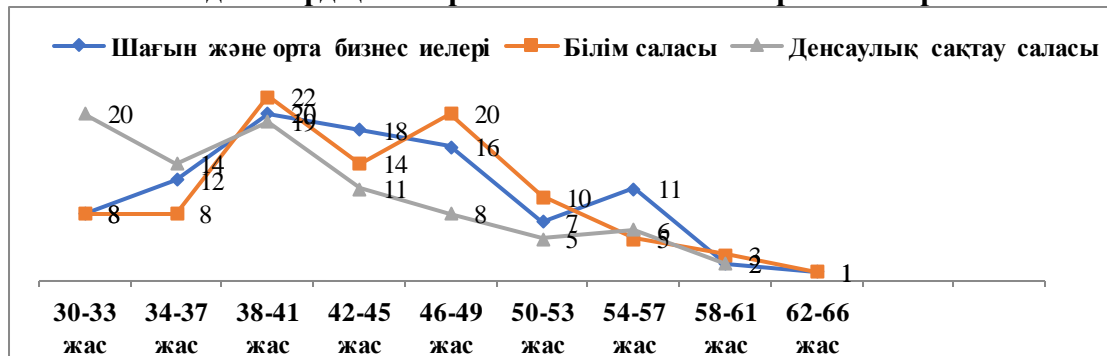
2. Сурет. Үш мамандық бойынша гендерлік айырмашылықтар

Зерттеуге қатысқан респонденттер жас ерекшеліктеріне сай Қазақстанның басқа қалаларынан келген 22-66 жас аралығындағы шағын және орта бизнес иелеріне, ЖОО қызмет атқаратын оқытушы-профессорлары мен Денсаулық сақтау саласының қызметкерлеріне жүргізілді. Респонденттердің жас ерекшеліктерін саралай отырып, үш мамандық бойынша Астаналық орта таптың орташа жасы 39-ды құрайтынын анықталды. Сауалнамамызға қатысқан үш топтың жас ерекшеліктеріне сәйкес жынысы бойынша шағын және орта бизнес иелерінің арасында басқа екі топқа қарағанда ерлердің саны басымырақ болып шықты.

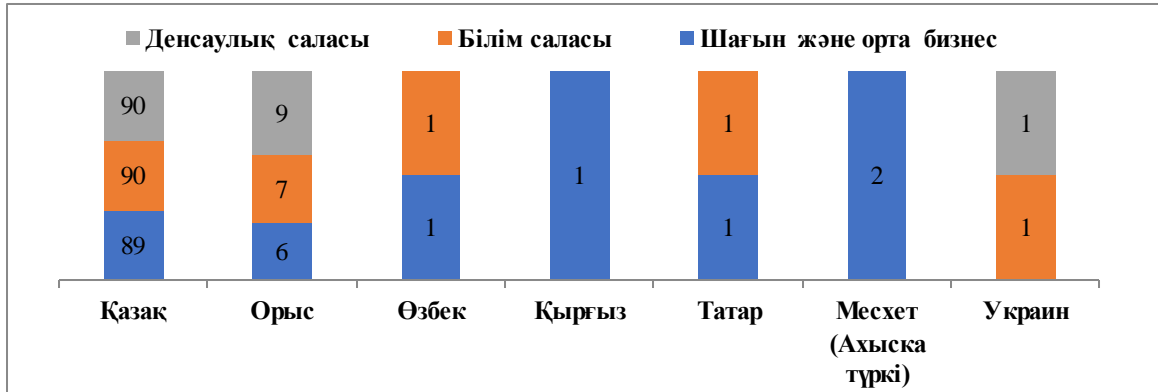
Шағын және орта бизнес иелерінің жас бойынша ең жоғары жас үлесі 38%-ды құрады, яғни 41-20 жас аралығындағы қызметкерлер. ЖОО-да қызмет атқаратын оқытушы-профессорларының жасы бойынша ең жоғарғы пайыздық көрсеткіші 22%, яғни 38-41 жас аралығындағылар. Денсаулық сақтау саласы бойынша ең жоғарғы жас ерекшелігінің мөлшері 20%-ға тең келді, яғни 30-33 жас аралығындағылар. Мұны төмендегі диаграммадан көруге болады.

3. Респонденттердің жас ерекшелігі бойынша көрсеткіштер

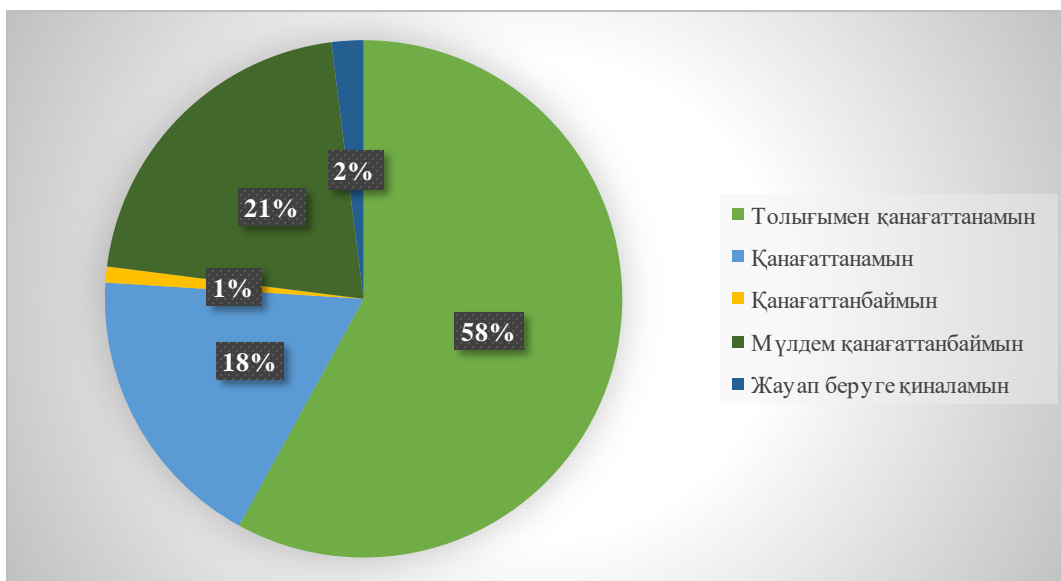
Сауалнамаға қатысқан үш топты ұлттары бойынша жіктелуіне назар аударсақ, респонденттердің абсолютті көпшілігін қазақтар, яғни 90%-ы, 7%-ы орыстардан және 3%-ы басқа ұлт өкілдерінен (татар, өзбек, қырғыз, месхет, украин) болды. Төмендегі кестеден көріп отырғанымыздай шағын және орта бизнес иелері және ЖОО қызмет атқаратын оқытушы-профессорлардың арасында түрлі ұлттардың бар екендігін байқауға болады. Ал, денсаулық сақтау саласында қызмет атқаратындардың көпшілігі екі тілде еркін сөйлейтіндерді (қазақ және орыс тілдерінде) құрайды.

4. Сурет. Респонденттердің ұлты бойынша мәліметтер

Сауалнамаға қатысушылардың арасында орта таптың экономикалық жағдайына қанағаттануы үлкен маңызға ие. Осы тұрғыда респонденттерге «Сіздің отбасыңыздың экономикалық жағдайына көңіліңіз толады ма?» деген сұрақ қойылды. Үш топтан алынған жауаптарға қарайтын болсақ, сауалнамаға қатысушылардың 76%-ы өз отбасының экономикалық жағдайына көңілі толатындығын білдірді. Яғни, респонденттердің 58%-ы экономикалық жағдайларына жоғары деңгейде қанағаттанса, 18%-ы толық қанағаттанатындықтарын атап кетті. Ал, экономикалық жағдайларына мүлдем қанағаттанбайтындардың пайыздық көрсеткіші 21%-ды құрады.

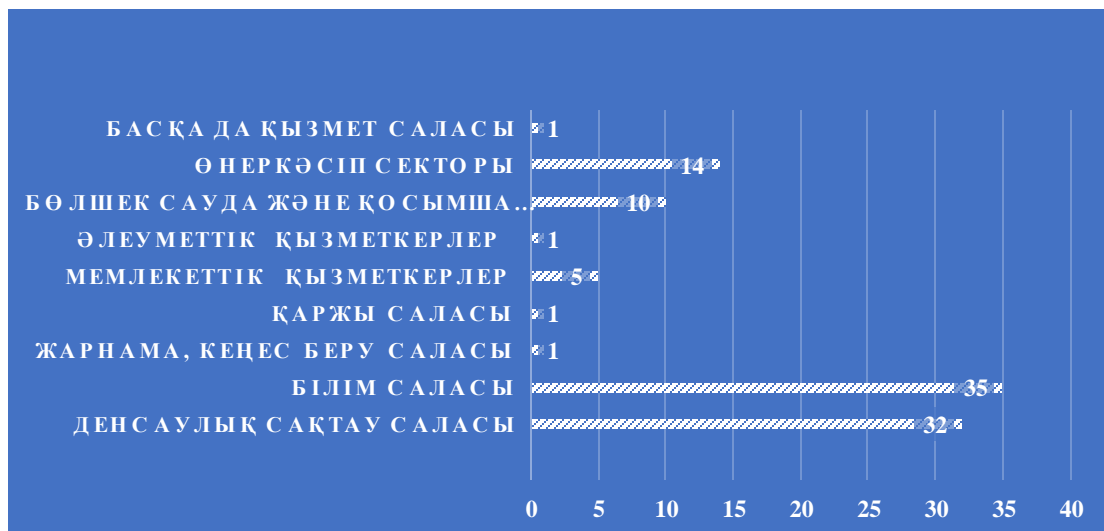
5. Сурет. Сауалнамаға қатысқандардың экономикалық жағдайларына қанағаттануы

Бұл үш топтың өкілдерін мемлекеттік немесе жеке кәсіпкер деп танысақ та, олар өздерінің құндылық деңгейін жоғалтпайды. Бұл біздің зерттеуімізге қатысушылардың

арасында орта тап пен жаңа орта тапты анықтауға мүмкіндік берді. Сауалнамаға әртүрлі салада қызмет атқаратындар қатысты. Сауалнама нәтижесінде барлығы тоғыз санат анықталды. Атап айтқанда, өнеркәсіп, бөлшек және қосалқы қызметтер саласы, әлеуметтік қызметкерлер, мемлекеттік қызметкерлер, қаржы секторы, білім беру саласы, денсаулық сақтау саласы және бизнес, жарнама, кеңес беру саласы.

7. Сурет. Үш топ бойынша респонденттердің атқаратын қызметі (%)

Зерттеу нәтижесі бойынша респонденттерді үш топқа бөлуге болады: ЖОО-да қызмет атқаратын оқытушы-профессорлардың пайыздық көрсеткіші 36%, шағын және орта бизнес иелері 32%, ал денсаулық сақтау саласында қызмет атқаратындардың үлес салмағы 32%-ды құрады.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаттарының бірі орта тап пен жаңа орта тап өкілдерін анықтау болып табылады. Орта тап ол барлық қоғамда бола алатын тап. Ал, «жаңа» орта тап ол жаһандану үдерісінің даму кезінде өзін жан-жақты дамыта білген тап. Зерттеу нәтижесі бойынша Астаналық орта таптың «жаңа» орта тапқа ойысып жатқанын байқауға болады.

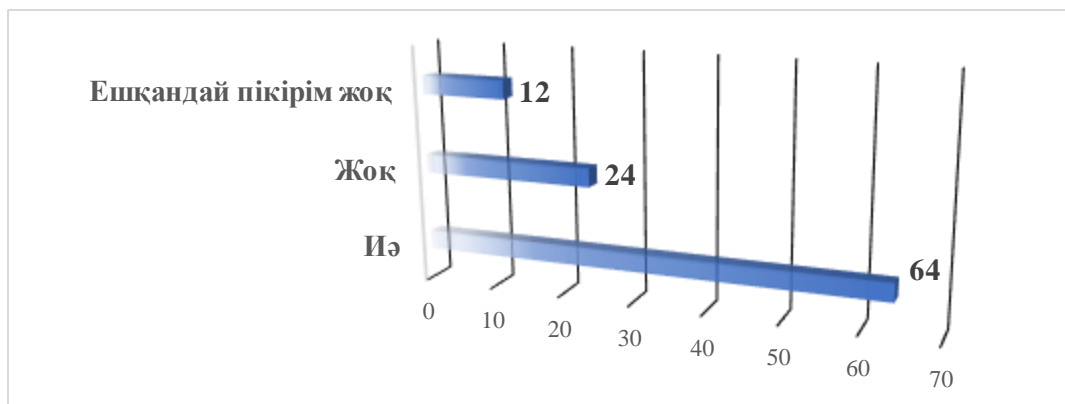
Жаңа орта тапты анықтаудың негізгі тетіктері әлеуметтік беделі мен әлеуметтік жағдайы екені анық. Жаңа орта таптың ескі орта таптан айырмашылығы үнемі жаңашылдыққа ұмтылуы мен өзін-өзі дамытуы мен жоғары табыс табуға ұмтылуында. Маркстың ілімі ешбір қоғамда маңызын жоймаған. Орта тап туралы ілімді де Маркс ойлап тапқан болатын. Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейінгі әлеуметтік құрылымында Маркстің ілімінің баламасы басымырақ болған. Бұл құбылыс тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы 10 жылдықта да жалғасын тапты.

Дегенмен, дүниежүзілік экономикалық нарықтың пайда болуы және ғылыми-техникалық революцияның дамуы Вебердің капитализм ілімінің дамуына негіз болды. Бұл үдеріс қоғамда «жаңа» орта таптың тез қалыптасуына ықпал етті. Э.О.Райттың «ұсақ буржуазияны» «жаңа» орта тап деп атап кеткеніндей, әрқашан мансап пен мәртебені алға

қоятын «жаңа» орта таптың моделі Қазақстанда да байқалады. Райттың бұл «ұсақ буржуазиясы» қазіргі Қазақстан қоғамындағы шағын және орта кәсіпкерлерді меңзейтіні анық. Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан шағын және орта бизнес иелерінің кейбіреуі кәсібі мен айлық табыстары жайында толық және ашық мағлұмат бермеді. Бұл топты біз «прото» орта тапқа жатқыздық.

Бұл зерттеудің негізгі бағыты Астана қаласындағы орта тапты анықтау болатын. Осыған орай сауалнамаға қатысқан респонденттерден «Сіз өзіңді орта тап ретінде көре аласыз ба?» деген сауал қойған болатынбыз. Респонденттердің 64%-ы өздерін орта тап санайтынын білдірсе, 24%-ы өздерін орта тап ретінде көре алмайтындарын білдірді. Ал, 12%-ы бұл сұраққа жауап беруден бас тартты. Сауалнама нәтижесінен көріп отырғанымыздай, респонденттердің басым көпшілігі өздерін орта тап ретінде көре алады. Орта тап кез келген қоғамды тұрақтандырушы және қозғаушы күші болғандықтан, біздің зерттеуіміздегі мақсатты үш топтың ішінде орта таптың басым болуы Қазақстанның болашағының жарқын екенін көрсетеді.

9. Сурет. Мақсатты үш топтың өздерін орта тап ретінде көретіндігі туралы диаграмма (%)

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада Қазақстандағы орта таптың қалыптасу динамикасы зерттеліп, Астана қаласындағы орта таптың пайыздық деңгейін анықтау мақсатында далалық зерттеулер негізінде әртүрлі тұжырымдар жасалды. КСРО ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда орта таптың қалыптасуы мемлекеттік меншікті жекешелендіру, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мен өсуі есебінен пайда бола бастады. Тәуелсіздіктен кейінгі түрлі салалардағы реформалар орта таптың қалыптасуына әсер етті. Білім, экономика, мәдениет, тарих, медицина салаларындағы инновациялар мен құқықтық реттеулер қазақстандық орта таптың жаңа моделінің пайда болуына әсер етті. Осы жаңашылдықтарға орай мемлекетте жаңа заңдар мен заңнамалар қабылдана бастады.

Бұл жаңашылдықтар Қазақстанда орта таптың қалыптасуы, дамуы және өзгеруі үшін аса маңызды екенін атап өткен жөн. Қоғамдық өмірдің ең маңызды салаларында жасалған бұл шаралар әлеуметтік және экономикалық өзгерістерді тудырды және бұл өзгеріс әлеуметтік қабаттарда да көрініс тапты. Осы тұрғыда Қазақстандағы орта таптың әлеуметтік сипатын біркелкі емес. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде қазақстандық орта таптың ішінде «жаңа» орта тап деп анықтауға болатын екінші таптың пайда болғанын айтуға болады. Бұл тап қоғамдағы жаңа қажеттіліктерге жауап беру үшін әртүрлі қызметтерді атқаратын тап.

Қорытындылай келе, Астана қаласы мысалында орта тап Қазақстандағы әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің бірі болып табылады деп айтуға болады. Зерттеу нәтижесі бойынша Астаналық орта тапты біркелкі емес деп анықтасақ та, оларды белгілі бір экономикалық деңгеймен және әлеуметтік мәртебесімен, материалдық қамтамасыз етілуімен, мәдени дамуымен, әлеуметтік құндылықтармен сипатталатын әлеуметтік тап ретінде айта аламыз. Үнемі экономикалық белсенділік танытатын бұл таптың басқа әлеуметтік таптармен салыстырғанда жоғары білімі, біліктілігі мен құзыреттілігі бар. Сонымен қатар, даму үшін мүлікке қаржы салатын бұл тап инновациялық технологияларды қолдануға барынша ашық деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.Андреев «Два средних класса» в российском обществе?», Наука, Москва, 1999
2. Аристотель «Политика», Москва, 2002
3. Г.Абдраймова «Высшее образование и формирование среднего класса в Казахстане, КазНУ, Алматы, 2012, 39-44 стр.
4. К, Абдиев «Статистический ежегодник Казахстана: статистический сборник», Алматы, 2004
5. Н.Аитов «Неравенство равных людей», Санат, Алматы, 1998
6. Б. Алдашев «Качество жизни в контексте рыночной экономики», евразия, Алматы, 1994
7. Н.Алексеев «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.)», Уст-Каменогорск, Полиграфия, 1999
8. R. Alexander «Re-Writing the French Revolutionary Tradition: Liberal Opposition», Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
9. A. Raymon «Sınıf Mücadelesi», Çeviren Güngör, E., Derhan Yayınları, İstanbul, 1992.
10. Archer, J. Maggot «Class Formation in Nineteenth Century America: The Case of the Middle Class», Annual Review of Sociology, North Carolina, 1993.
11. Г.Асылханова «Стратификационные Системы Современного Общества Казахстана», ПарГУ им.С.Торайгырова, Павлодар, 2010

12. М. Аженов «Социальная Стратификация в Республике Казахстан», Білім, Алматы, 1997
13. Н. Jan Balzer «Russia's Middle Classes», Post-Soviet Affairs, 170, 1998.
14. Р. Bourdieu, «Economic Capital, Cultural Capital, Social Capital. Social inequalities, Special», Volume 2 of the Social World, Göttingen, 1983
15. V.Bozkurt, «Değişen Dünyada Sosyoloji» (Cilt 9. Baskı), Osmangazi- EKİN Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2011.
16. Д.Бурханова «Факторы, Влияющие на Формирование Среднего Класса в Казахстане», Жібек Жолы, Алматы, 2013
17. Д.Бурханова, «Ценности и экономические стратегии среднего класса в Казахстане», КазНУ, Алматы, 2014
18. J. Burnham «The Managerial Revolution», John Day Company, New York, 1941.
19. Daily, John C. «Kazakhstan's Emerging Middle Class, Printed in Singapore, Silk Road Paper, March 2008, s. 8-9.
20. С.Кора-Мурза «Советская цивилизация. От начала до Великой Победы», Алгоритм, Москва, 2005.
21. Ch. Miller «The Struggle to Save the Soviet Economy: Mikhail Gorbachev and the Collapse of the USSR», Chapel Hill: University of the North Carolina Press, 2016.
22. К.Мухтарова «Опыт Регулирования Системы Образования Зарубежом», КазНУ, Алматы, 2010
23. Prashad, V. Potluri «Üçüncü Dünya Üzerinde Kızıl Yıldız», Yordam Yayınları, İstanbul, 2018.
24. О.Шкаратан «Социология неравенства», Теория и реальность», ВШЭ, Москва, 2006

ULUSLARARASI HUKUK KAPSAMINDA İHTİLAFLI DENİZ ALANLARINDA DENİZALTI TELEKOMÜNİKASYON KABLoları: MEVCUT DURUM, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Berkant AKKUŞ
İstanbul Okan Ün., Hukuk Fak.
ORCID ID: 0000-0001-6652-2512
berkantakus91@gmail.com

ÖZET

İhtilafli deniz alanlarında denizaltı telekomünikasyon kabloları, deniz hukuku açısından önemli ve hassas bir konuyu ele almaktadır. Uluslararası deniz hukuku, denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve kullanımıyla ilgili kuralları ve normları belirler. Bu alanlardaki kablolar, bir ülkenin egemenlik alanlarından geçebilir ve farklı ülkeler arasında geçişler yapabilir. Bu durumda, kablo döşeme işlemleri uluslararası anlaşmalara, özellikle de Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) uygun olmalıdır. BMDHS, deniz alanlarının kullanımıyla ilgili genel kurallar ve prensipler içerir ve ülkeler arasındaki ihtilafları çözmek için bir çerçeve sağlar. Ancak, ihtilafli deniz alanlarında kablo döşeme işlemleri zaman zaman gerilimlere yol açabilir. Bu nedenle, uluslararası ilişkilerde uygun diplomasi ve iş birliği önemli hale gelir. Denizaltı telekomünikasyon kablolarının kullanımıyla ilgili anlaşmazlıkların çözümü için müzakereler, arabuluculuk veya uluslararası mahkemeler gibi mekanizmalar kullanılabilir. Bu süreçler, taraflar arasındaki anlaşmazlıkları çözme ve denizaltı kablolarının etkin ve güvenli bir şekilde kullanılmasını sağlama amacını taşır. Bu bağlamda, uluslararası hukuk ve diplomasi, ihtilafli deniz alanlarında denizaltı telekomünikasyon kablolarının düzenlenmesi ve kullanımıyla ilgili önemli roller oynamaktadır.

Bu bildiriye ana araştırma sorularını sıralamak gerekirse: İhtilafli deniz alanlarında denizaltı telekomünikasyon kablolarının mevcut durumu ve kullanımı nasıldır? BMDHS ve diğer uluslararası anlaşmalar, ihtilafli deniz alanlarında denizaltı kablolarının döşenmesi ve kullanımını nasıl düzenlemektedir? İhtilafli deniz alanlarında denizaltı kablolarının kullanımıyla ilgili yaşanan hukuki ve diplomatik sorunlar nelerdir? İhtilafli deniz alanlarında denizaltı telekomünikasyon kablolarıyla ilgili uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde hangi hukuki mekanizmalar ve diplomasi stratejileri kullanılmaktadır? Denizaltı kablolarının ulusal güvenlik ve çevresel faktörlere etkisi nelerdir?

Bu araştırma doğrultusunda, uluslararası hukuk açısından ihtilafli deniz alanlarında denizaltı telekomünikasyon kablolarının düzenlenmesi ve kullanımıyla ilgili mevcut durum analiz edilerek gelecekteki sorunlar öngörülebilecektir. Ayrıca, uluslararası ilişkilerdeki diplomasi stratejilerinin etkinliği ve denizaltı kablo ihtilaflarının çözümü için önerilen politika seçenekleri üzerinde de önemli bir ışık tutulacaktır. Araştırmanın sonuçları, uluslararası hukukçular, diplomatlar, denizcilik endüstrisi uzmanları ve politika yapımcılar için faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Deniz Hukuku, Denizaltı Telekomünikasyon Kabloları, İhtilafli Deniz Alanları

SUBMARINE TELECOMMUNICATION CABLES IN DISPUTED MARITIME AREAS UNDER INTERNATIONAL LAW: CURRENT STATUS, ISSUES, AND SOLUTIONS

Assist. Prof. Dr. Berkant AKKUŞ

ABSTRACT

In an era dominated by digital communication, submarine telecommunication cables play a pivotal role in facilitating global connectivity. However, the installation and maintenance of these cables in disputed maritime areas raise intricate legal questions. This research aims to investigate the legal frameworks governing submarine telecommunication cables in disputed maritime territories under international law. By analyzing existing conventions, treaties, and case laws, the study will provide comprehensive insights into the legal challenges and potential solutions surrounding this critical issue.

The primary objectives of this research are as follows: To assess the existing international legal frameworks regulating submarine telecommunication cables in disputed maritime areas. To identify the challenges faced by states and private entities in the installation, maintenance, and protection of these cables. To explore case studies of disputes related to submarine telecommunication cables in disputed maritime regions. To propose recommendations and guidelines for states and international organizations to address legal uncertainties and promote cooperation in managing submarine telecommunication cables in disputed areas.

This research outlines a comprehensive study focused on submarine telecommunication cables in disputed maritime areas under international law. By addressing the legal ambiguities and challenges associated with these cables, the study aims to promote cooperation, stability, and connectivity in the digital age. Through rigorous analysis and thoughtful policy recommendations, this research will contribute significantly to the fields of international law, maritime studies, and telecommunications.

Keywords: Law of the Sea, Submarine Telecommunication Cables, Disputed Maritime Areas

GİRİŞ

İhtilafı deniz alanlarında tek taraflı faaliyetlerin yürütülmesi genellikle sorundur. Bu durum, hak iddia eden devletler arasındaki deniz sınırı ihtilaflarını alevlendirmek için önemli etkenler olabilen, hidrokarbonların veya balıkçılığın araştırılması ve işletilmesi ile ilgili tek taraflı davranışlar için kesinlikle geçerlidir. Ancak bunlar, birden fazla sahil devletinin çıkarılan deniz hak iddialarına konu olan sularda gerçekleştirilecek faaliyetlerden sadece ikisidir. İhtilafı deniz alanlarında gerçekleşen bir diğer faaliyet de denizaltı telekomünikasyon kablolarıyla ilgili faaliyetlerdir. Örneğin Güney Çin Denizi ve Doğu Çin Denizi'nde, bu denizlere kıyaslı olan devletler için bağlantı sağlayan karmaşık bir denizaltı kablo ağı mevcuttur. Çakışma alanlarındaki denizaltı kabloları konusu, ara sıra yapılan atıflar dışında, literatürde büyük ölçüde ihmal edilmiştir (Roach & Smith, Excessive Maritime Claims, 2012, s. 461). Uygulamada, çoğunlukla denizaltı

kablo endüstrisi tarafından dile getirilen çeşitli zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu zorluklardan biri, çakışan deniz sınırı iddialarına sahip sahil devletlerinin, ihtilafli deniz alanlarından geçen denizaltı kablolarını kendi yetki iddialarını güçlendirmek için iyi bir fırsat olarak algılamasıdır (Rapp, *Submarine Cables: Critical Infrastructure Supplier Perspective*, 2010). Bazı hak iddia eden sahil devletleri, hak iddialarının gücünü zayıflatmamak veya başka bir hak iddia eden devlete, herhangi bir eylemde bulunmaktan kaçınarak, bir devletin belirli bir deniz yetki alanı üzerindeki hak iddiasını kabul ettiğini iddia etme şansını vermemek için haklarını aktif bir şekilde savunmanın zorunlu olduğuna inanmaktadır.

Denizaltı telekomünikasyon kabloları hem sahil devletleri hem de uluslararası toplum için kritik öneme sahiptir (United Nations General Assembly, 2011, s. 3). Uluslararası iletişim trafiğinin yanı sıra finans ve güvenlik sistemlerinin de bel kemiğidirler. Telekomünikasyon verilerinin büyük çoğunluğu telefon kablolarının yanı sıra deniz tabanına döşenen veya toprak altına gömülen fiber optik kablolar aracılığıyla iletilmektedir (Takei, 2012, s. 207). Çeşitli akademisyenler, 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde¹ (BMDSH) yer alan denizaltı kablolarına ilişkin ilgili hükümlerin, kullanım ve amaçlarına bakılmaksızın tüm denizaltı kabloları için geçerli olduğunu varsaymaktadır (Nandan & Rosenne, 1995, s. 270). Bu bildirin odak noktası, uluslararası telekomünikasyon verilerinin taşınması için kullanılan denizaltı kablolarıdır.

İhtilafli deniz alanlarında, denizaltı telekomünikasyon kablolarıyla ilgili olarak iki senaryo göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlardan ilki, hak iddia eden sahil devletlerinden birinin topraklarına inmeden yalnızca ihtilafli deniz alanlarından geçen transit kablolarla ilgilidir. İkincisi ise birden fazla devlet tarafından hak iddia edilen deniz yetki alanlarından geçen ve kablo sisteminin nihayetinde hak iddia eden sahil devletlerinden birinin topraklarına indiği kablolarla ilgilidir. İkinci senaryoya örnek olarak, Çin ve Japonya'nın üzerinde hak iddia ettiği Senkaku/Diaoyu Adaları'nı çevreleyen sulardan geçen ve bir noktada Çin topraklarına inecek olan bir denizaltı kablosu verilebilir. Sahil devletinin tesislerini devletin kara topraklarına bağlayan ve bu süreçte hak taleplerinin çakıştığı alanlardan geçen denizaltı kabloları bu maddenin kapsamı dışındadır.

Bu bildirin ana hatları aşağıdaki gibidir. İlk iki bölümde, denizaltı kablolarının döşenmesi ve bakımını düzenleyen BMDHS'nde yer alan uluslararası hukuk sistemi ve kablo güzergahı araştırmalarına ilişkin kısa bir analiz sunulmaktadır. Daha sonra odak noktası, birden fazla sahil devletinin aynı deniz yetki alanı üzerinde egemenlik ya da egemenlik hakları iddia ettiği alanlara ve denizaltı kablolarıyla ilgili davranışların bir sonucu olarak ortaya çıkan belirli sorunlara kaymaktadır. Bunu takiben, denizaltı kablo operasyonlarında yer alan üç aktörün (denizaltı kablo endüstrisi, üçüncü devletler ve hak iddia eden sahil devletleri) bu alanlarda ortaya çıkan sorunlara nasıl yaklaştıkları tartışılacaktır. Bu üç aktörün bakış açıları üç alt bölümde ele alınmaktadır. Denizaltı kablo endüstrisi tamamen veya kısmen özelleştirilmiş üç aktörü

¹ U. N. Convention on the Law of the Sea, adopted on 10 December 1982 in Montego Bay, Jamaica, entered into force on 16 November 1994, 1833 *U.N.T.S.* 397.

kapsamaktadır (Davenport, 2012, s. 202): Genellikle telekomünikasyon operatörleri olan denizaltı kablolarının sahipleri (örneğin, AT&T ve Singapore Telecommunications Limited); deniz tabanına veya içine kablo döşeyenler (örneğin, Tyco Telecommunications) ve kablo güzergâh araştırmacıları. Bu makalede üçüncü devletler, ihtilaflı bir deniz alanında egemenlik veya egemenlik hakları bulunmayan, ancak bu alanlarda BMDHS'ndeki hak ve özgürlükleri kullanma hakkına sahip olan devletler olarak tanımlanmaktadır. Bildiri, genel olarak uygulanabilir kuralları ve ihtilaflı deniz alanlarının ortaya çıkardığı farklı zorlukları ortaya koyduktan sonra, bu tür alanlardaki denizaltı kablo faaliyetlerinin hidrokarbonlar veya balıkçılıkla ilgili faaliyetlerden farklı bir nitelik taşıdığını savunmaktadır. Bu argüman, gerekli saygı kavramına ilişkin bölümde daha da desteklenmektedir. Denizaltı kablolarının kritik önemi ve ihtilaflı deniz alanlarının beraberinde getirdiği zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, bu bildiri aynı zamanda denizaltı kabloları kavramın tartışılması yoluyla, bu faaliyetlerde yer alan aktörlerin genellikle çatışan çıkarlarını BMDHS'nde öngörülen hukuk sisteminin sınırları dahilinde bir tür dengeye getirmeyi amaçlamaktadır. Son olarak, bildiri bazı nihai değerlendirmelerle sona ermektedir.

DENİZALTI TELEKOMÜNİKASYON KABLolarININ DÖŞENMESİ VE BAKIMI İÇİN HUKUK SİSTEMİNİN İNCELENMESİ

Denizaltı telekomünikasyon kabloları genellikle çeşitli sahil devletlerin farklı deniz alanlarından geçer ve bu nedenle değişen derecelerde sahil devletinin yetkisine tabidir. Bu durum, uygulanabilir hukuk sisteminin ve sahil devletinin yetkisinin kapsamının bir kablo sisteminin bölümleri için farklı olduğu anlamına gelir. Bir denizaltı kablo sisteminin veya bu sistemin belirli bölümlerinin, iki veya daha fazla sahil devlet arasında ihtilaflı olan bir veya daha fazla bölgeden geçme olasılığı vardır. Deniz sınırının henüz belirlenmediği alanlardaki durumu tartışmadan önce, uluslararası teamül hukukunu yansıttığı düşünülebilecek olan BMDHS'nde transit denizaltı kablolarını düzenleyen genel hukuk sistemini tanıtmak faydalı olacaktır (Roach, *Today's Customary International Law of the Sea*, 2014, s. 257).

Denizaltı kablolarına uygulanacak hukuk sistemi ve sahil devletinin bu faaliyet üzerindeki yargı yetkisinin kapsamını değerlendirirken, sahil devletinin egemenliği altındaki deniz alanlarından olan karasuları ve işlevsel olarak sahil devleti yargı yetkisi dahilindeki alanlardan olan münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı arasında bir ayırım yapmak gerekir. Sahil devlet, esas hattan itibaren 12 deniz milini geçmeyen karasuları içinde deniz yatağı, su sütunu ve üzerindeki hava sahası üzerinde egemenliğe sahiptir (Churchill, 2022, s. 203). Bu egemenlik sayesinde sahil devlet, karasuları içinde yeni denizaltı kablolarının döşenmesi ile mevcut kabloların bakım ve onarımı ile ilgili tüm faaliyetleri düzenleme yetkisine sahiptir. Karasularının ötesinde, BMDHS sahil devletlerin denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetleri düzenleme konusunda daha sınırlı haklara sahip olduğunu belirtmektedir.

BMDHS'nin 87. maddesinin 1. fıkrasının (c) paragrafı, tüm devletlere açık denizlerde denizaltı kabloları döşeme, bakım ve onarım özgürlüğü sağlayarak transit denizaltı kablolarının önemini ortaya koymaktadır. Bu özgürlüğün münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı

alanlarında kullanılması, sözleşmenin sırasıyla V. ve VI. bölümlerinde yer alan hükümlere tabidir. BMDHS'nin 58. ve 79. maddelerinin 1. paragrafı uyarınca, tüm devletler karasularının ötesindeki deniz alanlarında transit denizaltı kabloları döşeme, bakım ve onarım hakkına sahiptir. Ancak bu hak mutlak değildir. Bu hak diğerlerinin yanı sıra, bir sahildevletinin devletin münhasır ekonomik bölgede ve kıta sahanlığında doğal kaynakların araştırılması ve işletilmesi için sahip olduğu egemenlik hakları ile nitelendirilir (Kaye, 2007, s. 399).

Kıta sahanlığına ilişkin ilgili hükümler BMDHS'nin 79. maddenin 2. ve 4. paragraflarıdır. Her iki paragraf da sahildevletlerinin doğal kaynaklar üzerinde sahip oldukları hakları vurgular. Bu hakları korumak için tedbirler almalarına imkân tanıyan durumlar ele aldığından, BMDHS'nin 79. maddesinin 2. ve 4. paragrafları bir dereceye kadar benzer anlamlar taşımaktadır. İkinci paragraf, sahildevletlerinin kıta sahanlığının araştırılması, doğal kaynaklarının işletilmesi ve boru hatlarından kaynaklanan kirliliğin önlenmesi, azaltılması ile kontrolü için makul tedbirler alabileceğini öngörmektedir. BMDHS'nde neyin makul bir tedbir teşkil ettiğine dair bir tanım bulunmaması ışığında (Davenport, 2012, s. 211), sahildevletinin doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını diğer devletlerin ihlallerine karşı korumak için hangi koşulların uygulanabileceğine karar verme konusunda bir miktar hareket alanına sahip olduğu ileri sürülebilir. Makul tedbirler kriterini karşılayabilecek örnekler, resifler gibi çevresel açıdan hassas alanların bir denizaltı kablo sisteminin önerilen güzergahı içinde olduğu durumlarda bir devlet tarafından alınan tedbirler veya hidrokarbonların işletilmesi için belirlenmiş alanlardan kaçınmak için alınan tedbirlerdir (Beckman, *Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea*, 2010, s. 6). Koşullar elverdiğinde, çevresel izinlerle ilgili zorluklar ve bu tür alanların diğer kullanıcılarının rakip kullanımları nedeniyle, resifler veya diğer hassas doğal alanlardan denizaltı kablo endüstrisi tarafından kaçınılacaktır. Hidrokarbonların geliştirilmesi için belirlenmiş olan deniz alanları, denizaltı kablo faaliyetleri için özellikle sorunlu olabilir, çünkü sahildevletleri petrol ve gaz kaynaklarını kablo faaliyetlerine tercih etme eğilimindedir. Bazı durumlarda, kablo sahipleri imtiyazın kapsadığı alandan geçiş yapabilmek için hidrokarbon imtiyaz sahibine tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, sahildevletleri tarafından alınan tedbirler, denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı için genel bir engel teşkil etmemelidir.

Sahildevletlerinin tedbir alma yetkisi, BMDHS'nin 56. ve 78. maddelerinin 2. paragrafı ile daha da sınırlandırılmıştır. İkinci hüküm, kıta sahanlığının araştırılması veya işletilmesi sırasında, bir sahildevletinin diğerlerinin yanı sıra denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı hakkına haksız bir şekilde müdahale edemeyeceğini öngörmektedir. BMDHS'nin 56. maddesinin 2. paragrafı, münhasır ekonomik bölge kuran sahildevletlerinin, haklarını kullanırken üçüncü devletlerin haklarına gereken saygıyı göstermelerini ve sahildevletlerinin BMDHS'ne uygun hareket etmelerini gerektirmektedir. Yukarıdaki iki paragrafa aynı anlama gelen, ancak mekânsal olarak kıta sahanlığı alanlarıyla sınırlı olan bir hüküm, BMDHS'nin 79. maddesinin 5. paragrafıdır. Üçüncü devletlerin sahildevletlerinin haklarına gereken saygıyı gösterme yükümlülüğü altında olduğunu öngören benzer bir hüküm 58. maddenin 3. paragrafıdır.

BMDHS'nin 79. maddesinin 2. paragrafından, sahil devletlerinin kirlilik kontrolüne yönelik düzenlemeleri denizaltı kablolarıyla değil, denizaltı boru hatlarıyla ilgili olmaları halinde kabul edebilecekleri sonucu çıkmaktadır. Denizaltı telekomünikasyon kablolarının sahil devletlerinin kirlilik kontrolü amacıyla tedbir alma yetkisinden muaf tutulduğu görüşü akademisyenler tarafından desteklenmektedir (Beckman, *Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea*, 2010, s. 6). Bunun nedeni denizaltı kablolarının deniz çevresini etkilememesi ya da çok az etkilemesidir (Takei, 2012, s. 211). Transit denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı özgürlüğüne ilişkin diğer sınırlamalar BMDHS'nin 79. maddesinin geri kalan paragraflarında yer almaktadır.

BMDHS madde 79'un 3. paragrafının kapsamı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Bir görüşe göre, denizaltı kablo sisteminin güzergahının sahil devletinin onayına tabi olmadığı ileri sürülürken (Roach & Smith, *Excessive Maritime Claims*, 2012, s. 453); diğer bir görüşe göre, sahil devletinin yetki alanındaki bölgelerden geçen bir denizaltı kablo sisteminin güzergahı sahil devletinin onayına tabi olabilir (Kaye, 2007, s. 400). Denizaltı kablo güzergahının belirlenmesinin sahil devletinin kontrolüne tabi tutulması, bir sahil devletinin kıta sahanlığının doğal kaynaklarının araştırılması ve işletilmesi için alabileceği makul bir önlem olarak yorumlanabilir (Takei, 2012, s. 212). Denizaltı telekomünikasyon kablo güzergahının belirlenmesinin hiçbir şekilde münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığında sahil devletlerinin düzenleyici kontrolü altında olmadığı görüşünü savunan Beckman, kablo güzergahının belirlenmesinin bir sahil devleti tarafından alınabilecek makul bir tedbir şemsiyesi altına değerlendirilebileceğini reddetmiştir (Beckman, *Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea*, 2010, s. 7). Bu pozisyon, Avustralya, Kanada, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere çok sayıda sahil devleti tarafından devlet uygulamasında takip edilmektedir. Leanza, karasularının ötesinde gerçekleşen faaliyetler için, üçüncü devletlerin denizaltı kabloları ile ilgili hakları ile sahil devletinin bununla ilgili faaliyetlere müdahale etmeme yükümlülüğü arasında BMDHS tarafından kurulan dengenin, bir güzergahın belirlenmesinin sahil devletlerinin rızasını gerektirdiğini savunmuştur (Leanza, 2010, s. 131). Bazı devlet uygulamaları bu doğrultuda gelişmiştir. Çin, Hindistan, Malezya ve Rusya Federasyonu gibi bazı sahil devletleri, denizaltı kablolarına ilişkin olarak, kablo güzergahlarının belirlenmesi üzerinde tam düzenleyici sahil devlet kontrolü sağlayan ulusal mevzuatı kabul etmişlerdir (Davenport, 2012, s. 212). Hollanda'nın karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinde denizaltı kablolarının döşenmesi ve bakımı ile bir güzergahın belirlenmesi izin şartına tabidir (Rijswick, 2009, s. 205). Buna karşılık, Belçika gibi diğer devletler boru hatlarının güzergahını sadece hükümetin iznine tabi kılmıştır (Act of 22 April 1999 Relating to Belgium's Exclusive Economic Zone in the North Sea, 2023).

BMDHS'nin 79. maddesinin 4. paragrafı, kıta sahanlığına döşenen ancak aynı zamanda karasularından geçen veya bir sahil devletinin kara topraklarına giren bir denizaltı kablosunun, sahil devletinin onayına bağlı olduğunu ve sahil devleti tarafından kabul edilen herhangi bir koşula uygun olması gerektiğini öngörmektedir. Bu durumun sadece karasularından geçen kısım için mi geçerli olduğu yoksa sahil devlet yetkisinin kablo karasularına girmeden önce de geçerli

olup olmadığı konusunda bir tartışma ortaya çıkmıştır (Beckman, Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea, 2010, s. 7). Dolayısıyla, denizaltı kabloları üzerinde sahildevletinin yetki alanının kapsamı konusunda belirsizlikler devam etmektedir. Ancak, sahildevletlerinin hakları ve üçüncü devletlerin denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı hakkı göz önünde bulundurulduğunda, karasularının ötesinde bulunan sularda yeni kabloların döşenmesi veya mevcut denizaltı kablolarının bakımı ve onarımının, sahildevletinin bu alanlardaki doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını etkilemediği sürece, sahildevletinin izin talep etmeyebileceği faaliyetler olduğu varsayılabilir.

KABLO GÜZERGAHI ARAŞTIRMASINA UYGULANACAK HUKUK SİSTEMİ

Denizaltı kablolarının filen döşenmesinden önceki bir aşama, deniz tabanının detaylı bir şekilde incelenmesidir. Bu faaliyetin temel amaçlarından biri, balıkçılık, demirleme ve petrol çıkarma gibi rakip faaliyetlerin denizaltı kablolarına zarar verebileceği deniz alanlarını tespit etmek ve daha sonra bunlardan kaçınmaktır. Bir denizaltı kablo şirketi, batimetrik haritalardan web tabanlı interaktif görüntülere kadar çeşitli kaynak ile materyallere dayanan ilk rotaların tasarlandığı çalışmasını tamamladığında, bu rotalar araştırmalar yapılarak daha fazla incelenecektir.

Araştırma çalışmalarında, bir deniz alanı üzerinde çatışan hak iddialarının varlığı, denizaltı kablo sisteminin nihai rotasına karar verilirken dikkate alınan faktörlerden biridir. Arazi etüt etme sürecinde kullanılan yöntemlerden bazıları deniz bilimsel araştırmalarında kullanılanlara benzemektedir (O'Connell, 1984, s. 1030). Bazı sahildevletlerinin denizaltı kablo güzergahı araştırmalarına şüpheyle bakmalarının önemli bir nedeni, kablo güzergahı araştırması yapan bir geminin iddia ettiği şeyi yapıp yapmadığını veya doğal kaynaklar hakkında bilgi toplayıp toplamadığını objektif yollarla tespit etme imkanlarının olmamasıdır. Bu endişe, hak iddia eden bir sahildevletinin bir kablo şirketi ile başka bir devlet arasında imzalanan araştırma sözleşmelerinin içeriğini incelemesine, elde edilen verilere erişimine izin verilmesine veya bir araştırma yapılırken bir gözlemcinin hazır bulunmasına izin verilerek hafifletilebilir.

BMDHS'nin 56. maddesinin 1(b) paragrafı ve 246. maddesi uyarınca, münhasır ekonomik bölgede ve kıta sahanlığında denize ilişkin bilimsel araştırmalarının yürütülmesi sahildevletlerinin iznine tabi olduğundan, bazı devletler kablo hattı araştırmalarını denize ilişkin bilimsel araştırma olarak sınıflandırmakta ve böylece bu faaliyetleri sahildevletinin yetki alanına sokmaktadır. Ancak benzerliklere rağmen, kablo güzergahı araştırması denize ilişkin bilimsel araştırma rejimine tabi değildir (Soons, 1982, s. 157). Üçüncü Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı müzakereleri sırasında, denize ilişkin bilimsel araştırmaların nasıl tanımlanacağı konusu birkaç kez gündeme gelmesine rağmen, bu faaliyetin tanımı üzerinde bir anlaşmaya varılamamıştır. Denize ilişkin bilimsel araştırmalara yönelik genel anlayış, insanoğlunun deniz çevresi hakkındaki bilgisini iletirmekle ilgili olduğu ve sonuçların kamuya açık bir şekilde yayılması gerektiği yönündedir (Soons, 1982, s. 124). Kablo güzergahı araştırmaları yoluyla toplanan veriler bu özelliklerden yoksundur, çünkü bu veriler, bir denizaltı kablo sisteminin inşa

edilmeye başlanmasını sağlayan en uygun kablo güzergahını tasarlamak gibi dahili ve pratik bir amaç için verileri kullanan şirketlerle ilgilidir. Ayrıca, verilerin tescilli olduğu ve bu nedenle kamuya açık olarak dağıtılmaması gerektiği düşünülmektedir. Karasularında, kablo güzergahı araştırmalarının yürütülmesi sahildevletinin iznine tabidir. Bu durum, karasuları hak iddialarının çakıştığı bölgelerde, araştırma için birden fazla hak iddia eden sahildevletinin rızasının alınması gerektiği anlamına gelmektedir. Ancak münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı için, kablo güzergahı araştırmasının sahildevletinin rızasına bağlı olup olmadığı sorusunun cevabı daha karmaşıktır.

Arazi etüt etme çalışmaları BMDHS kapsamında denize ilişkin bilimsel araştırma olarak nitelendirilemeyeceğinden, ilgili konu sahildevletinin egemenlik haklarını kullandığı alanlarda kablo güzergahı etüt etme için hangi kuralların uygulanacağıdır. BMDHS münhasır ekonomik bölgedeki veya kıta sahanlığındaki kablo güzergahlarının araştırılması için özel kurallar içermediğinden, bu faaliyetin hangi kurallara tabi olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır (Lagoni, 2012, s. 934). Bir argümana göre, denizaltı kablolarının döşenmesinden önce en uygun güzergahın geliştirilmesi söz konusu olduğundan ve bu da nihayetinde bir masa başı çalışması ve fiili etüt yapılması suretiyle elde edilen bilgiler vasıtasıyla gerçekleştirildiğinden, kablo güzergahı etüdü BMDHS 58. maddenin 1. paragrafında öngörüldüğü üzere yeni denizaltı kabloları döşeme hakkına yardımcı bir haktır (Leanza, 2010, s. 131). Bu argümanda haklılık payı vardır zira araştırma hakkı olmaksızın denizaltı kablosu döşeme hakkının kullanılması pratikte mümkün değildir. Sahildevletinin kablo güzergahı araştırması üzerindeki yetkilerinin kesin kapsamı, BMDHS'ndeki münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığına ilişkin hükümlere dayanmaktadır. Münhasır ekonomik bölge rejimini ele alan bölümde, BMDHS'nin 56. maddesinin 1. paragrafı, bir sahildevletinin sadece belirli sayıda faaliyet üzerinde yetkisini kullanabileceğini öngörmektedir.

Bu hüküm, kablo güzergahı araştırmalarının yürütülmesinin sahildevletinin yetkisi dışında bırakıldığı şeklinde yorumlanmıştır, çünkü bu faaliyetin işlevsel olarak sahildevletinin yetkisi dahilinde olduğu açıkça belirtilmemiştir (Beckman, *Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea*, 2010, s. 9). Kıta sahanlığına ilişkin hükümlerdeki önemli bir fark, BMDHS'nin 77. maddesinin 1. paragrafının, sahildevletinin doğal kaynak üzerindeki haklarına ek olarak, kıta sahanlığının kendisini araştırma münhasır hakkını tanımasıdır. Münhasır ekonomik bölgede uygulanan BMDHS'nin 56. maddesinin 1. paragrafında ise sahildevletinin sadece orada bulunan doğal kaynak üzerindeki hakları hüküm altına alınmıştır. Beckman tarafından savunulduğu üzere, bu durum sahildevletinin doğal kaynak üzerindeki arama ve işletme haklarını güvence altına almak için kıta sahanlığındaki kablo güzergahı araştırmalarına uygulanacak makul tedbirleri alabilecekleri sonucunu doğurmaktadır (Beckman, *Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea*, 2010, s. 9). Bu görüş, kablo güzergahı araştırmasının BMDHS'nin 79. maddesinin 1. paragrafında yer alan denizaltı kabloları döşeme hakkına yardımcı bir unsur olması nedeniyle, bunun ancak BMDHS'nin denizaltı kabloları döşeme hakkına getirdiği sınırlamaların kablo güzergahı araştırmalarına *mutatis mutandis* uygulanması yoluyla sınırlandırılabilirliğini savunan Lagoni tarafından desteklenmiştir (Lagoni, 2012, s. 954). Bu mantık ihtilafli münhasır

ekonomik bölge veya kıta sahanlığı alanlarına da uyarlanabilir, bu da BMDHS'nin 58. maddesinin 1. paragrafında belirtilen denizaltı kablosu döşeme özgürlüğünün bir parçası olduğu için kablo güzergahı araştırmasının yapılmasına izin verildiği anlamına gelecektir. Sahildar devletlerin haklarına gereken saygının gösterilmesi açısından, üçüncü devletler hak iddia eden sahildar devletlere bir bildirimde bulunmalı ve talep üzerine toplanan verilere erişim izni verilmelidir.

İHTİLAFLI DENİZ ALANLARININ DENİZALTI KABLO FAALİYETLERİNE GETİRDİĞİ ZORLUKLAR

Farklı sahildar devletlerin hak iddialarının çakıştığı alanlarda denizaltı kablolarıyla ilgili davranışlarda bulunan üç ana aktör olan sahildar devletler, üçüncü devletler ve denizaltı kablo endüstrisi için bir dizi zorluk tanımlanabilir. Üç tür sorun belirlenebilir: Yeni denizaltı kablolarının döşenmesinden kaynaklanan sorunlar, mevcut kabloların bakımı ve onarımı ile ilgili sorunlar ve kablo güzergahı araştırması ile ilgili zorluklar. İhtilafli deniz alanlarında denizaltı kablo faaliyetlerinin yürütülmesine ilişkin özel zorluklar ve sorunlar ilgili deniz alanına göre değişmektedir. Dolayısıyla, sahildar devletin yetki alanına giren münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı deniz alanlarında, karasularından farklı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Karasularında, birden fazla sahildar devletin egemenlik iddiaları, her bir devletin ilgili sulardaki denizaltı kablo faaliyetleri üzerinde neredeyse tam yetki kullanabileceğini varsaymasıyla çakışmaktadır. Çakışan münhasır ekonomik bölgelerde veya kıta sahanlığı alanlarında egemenlik hakları ve yetki alanları çakışır. Dolayısıyla, ihtilafli deniz alanlarının her iki kategorisinde de, farklı veya çelişkili tedbirler ile düzenlemeler için doğal bir şans vardır. Bu alanlardaki denizaltı kablo faaliyetleriyle ilgili sorunun özü de burada yatmaktadır (Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v. Colombia), Judgment of 19 November 2012, [2012] I.C.J. Reports, 66, s. 177).

DENİZALTI KABLO SEKTÖRÜ

İhtilafli deniz alanları denizaltı telekomünikasyon kablolarıyla ilgili davranışlarda sorun yaratabilir. Denizaltı kablo operatörlerinin, bir deniz alanında hak iddia eden tüm devletlerin kanun ve yönetmeliklerinden haberdar olmaları, bunlara uygun hareket ettiklerinden emin olmaları ve hak iddia eden herhangi bir devletin yaptırım uygulamasından kaçınmaları gerekir.

Yetki konusundaki belirsizlik ve hangi sahildar devletin egemenlik haklarını veya egemenliğini kullanabileceğine dair netliğin olmaması, kaçınılmaz olarak ekstra maliyetlere ve gecikmelere yol açmaktadır (Beckman & Davenport, CIL Report—Workshop on Submarine Cables and the Law of the Sea, Singapore, Centre for International Law, 14–15 December 2009, 2009, s. 21). Denizaltı kablosunun kesintisiz çalışmasını sağlamak için zamanın çok önemli olduğu onarım faaliyetleri söz konusu olduğunda, ihtilafli bir deniz alanı kablonun onarılabileceği süreyi etkileyebilir. Örneğin, 2006 yılındaki Hengchun depreminin ardından, çakışan deniz hak iddialarının bulunduğu bölgelerde yer alan çok sayıda denizaltı kablosu hasar görmüştür. Gecikmenin kaynaklarından biri, kıyadaki hak iddia eden devletlerden birden fazla onarım izni

alınması gerekmesiydi (International Cable Protection Committee, 2009). Denizaltı kablo endüstrisinin işleyiş biçiminin genel bir özelliği, denizaltı kabloları döşemeyi, onarmayı veya bakımını yapmayı planlayan kablo şirketlerinin, aynı deniz yetki alanı üzerinde çakışan deniz hak iddiaları olan devletlerle özel olarak muhatap olmalarıdır. Hak iddia eden bir devletle yapılan görüşmelerde, benzer bir izin başka bir hak iddia eden devletten talep edildiği gerçeği genellikle açıklanmaz.

Sektör gerekli izinleri iki kategoride sınıflandırmaktadır. Öncelikle, deniz tabanında kalıcı olarak bulunmak veya kullanmak için gerekli olan sözde mülkiyet izinleri vardır. İkinci olarak, denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetlerin yürütülmesine izin veren düzenleyici izinler bulunmaktadır. Bu ikinci kategoriye, gemilerin yabancı sularda faaliyet göstermesine, bir plajın kazılmasına ve genel çevre izinlerine imkân veren izinler de dahildir. Geçmişte kablo sahipleri, ihtilafı veya ihtilafsız sulardan geçen denizaltı kablolarıyla ilgili olup olmadığına bakılmaksızın, kablo kurucusunun işe başlamasını sağlamak amacıyla planlanan bir kablo güzergahı için gerekli tüm evrakları alma sorumluluğunu taşıyordu. Bununla birlikte, denizaltı kablo endüstrisinde bir değişim meydana gelmiştir. Deniz yatağı üzerine veya içine denizaltı kabloları döşemek için uzmanlığa sahip olan şirketler, sahildar devletlerden gerekli izinlerin çoğunu almaktan giderek daha fazla sorumlu hale gelmiştir. Belirli bir izin alınmasından kimin sorumlu olduğu kurulum sözleşmesinde belirlenir ve sözleşme müzakerelerinde çekişmeli olabilen bir konudur. Kurulum şirketleri genellikle kablo sahipleri adına balıkçılarla veya belirli bir deniz alanındaki diğer kullanıcı gruplarıyla müzakereler yürütürken, bir kablonun karaya çıkarılması için izin alma sorumluluğunu üstlenmezler; bu sorumluluk kablo sahiplerine aittir. Gemilerin belirli sularda faaliyet göstermesine imkân veren izinler kablo gemilerinin sahipleri tarafından alınmaktadır. Aynı bir kategori de, bir deniz alanının rakip kullanımları varsa gerekli olan üçüncü taraf geçiş anlaşmalarıdır. Bu anlaşmalar en iyi şekilde özel aktörler arasında akdedilen sözleşmeye dayalı anlaşmalar olarak anlaşılmalıdır.

Bir kablo güzergahı sisteminin geliştirilmesi aşamasında, balıkçılık, demirleme veya hidrokarbon kullanımı gibi rakip faaliyetlerin denizaltı kablolarına zarar verebileceği deniz alanlarından kaçınmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra kablonun karaya çıkmayacağı sahildar devletlerin deniz alanlarından ve birden fazla sahildar devletin çakışan hak taleplerinin olduğu deniz alanlarından mümkün olduğunca kaçınılacaktır. Bu durum, bir veya daha fazla hak iddia eden devletin izin alması gereken ihtilafı deniz alanları için de geçerlidir. Bir izin şartının kabul edilmesine bakılmaksızın, coğrafi koşulların izin verdiği bir durumda, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı taleplerinin çakıştığı alanlardan kaçınmak genel bir endüstri politikası meselesi gibi görünmektedir. Ancak bu durum, belirli bir bölgenin coğrafi özellikleri nedeniyle mümkün olmayabilir. Örneğin, Güney Çin Denizi'nde bir kablonun tüm ihtilafı sulardan kaçınacak şekilde yeniden yönlendirilmesi, güzergaha bağlı olarak, önerilen bir rotaya binlerce kilometre kablo eklenmesini gerektirecektir.

Bu genellikle uygulanabilir bir alternatif değildir. Sahildar devletlerin çakışan karasuları iddialarının bulunduğu bölgelerden geçen bir güzergâh geliştirilmişse, genel prosedür, iddia sahibi

devletlerden birden fazla izin alınmasıdır. Bu izinleri almak için, deniz bölgesi öngörülen güzergâh üzerinde bulunan sahil devletindeki yerel temsilciler kablo sistemi sahipleri tarafından görevlendirilecek ve hükümetin onayını almaktan sorumlu tutulacaktır.

Bir denizaltı kablosunun, çakışan münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı iddialarının bulunduğu bir deniz alanından geçmesi durumunda ortak prosedür, tüm iddia sahibi sahil devletlere bir bildirimde bulunmaktır. Bu bildirimler, gecikmeleri önlemek ve bir sahil devletinin endişelerini veya itirazlarını dile getirmesi halinde denizaltı kablosunun güzergahının ayarlanmasına izin vermek için aylar öncesinden gönderilecektir. Bu tür bir bildirimde, kablo şirketi hak iddia eden devletlere BMDHS kapsamında belirli bir bölgede denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetler yürütmesine izin verildiğine inandığını bildirecektir. Yukarıda belirtildiği üzere, BMDHS'nin bu şekilde yorumlanması bazı sahil devletlerin ilgili mevzuat ve kuralları ile çelişmektedir. Örneğin Çin, (Office of Policy, Law and Regulation, State Oceanic Administration, 1991, s. 35) izin alınmasını şart koşmaktadır. Bir veya daha fazla hak iddia eden devletin izin şartı koştuğu deniz alanlarında faaliyet göstermek isteyen denizaltı kablo şirketlerinin, belirlenen şart ve koşullara uymaları gerekmektedir. Uygulamada, kablo şirketleri tarafından bazen kullanılan bir yöntem de isteksiz, rızasız izin almaktır. Denizaltı kablo endüstrisi için bir sahil devletinin izin şartına uyup uymama kararı, sahil devletindeki ticari çıkarlar, sahil devletiyle ilişkiler, ilgili maliyetler, gecikme ve izin almanın siyasi sonuçları gibi çeşitli faktörler tarafından desteklenen ticari bir karardır.

Denizaltı kablolarının zarar görmesi durumunda, küresel iletişim ve internet hizmetleri uzun süre kesintiye uğrayabilir. Telekomünikasyon endüstrisinin temel ilgi alanı denizaltı kablolarının sürekli çalışmasını sağlamaktır. Eğer bir hasar meydana gelirse, en önemli kaygı kabloların mümkün olan en kısa sürede tamir edilmesidir. Bu nedenle, kablo uzmanları tarafından kullanılan yaygın bir araç, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı taleplerinin çakıştığı alanlarda bir denizaltı kablosunun onarımı veya bakımı gerektiğinde sahil devletlere bir bildirim sunmaktır. Bu bildirimde, deniz alanında ne yapmayı planladıkları ve faaliyetin ne zaman gerçekleşeceği belirtilecektir.

Kablo şirketleri, belirli bir hak iddia eden devletin tarafını tutuyormuş gibi görünmekten kaçınmak için büyük çaba sarf etmektedir. Kablo şirketlerinin hak iddia eden bir devletten izin alma konusundaki genel tereddütleri de buna paraleldir. Bununla birlikte, sektörün tarafsız ve nötr olma imajını koruması zor olabilir (Beckman & Davenport, CIL Report—Workshop on Submarine Cables and the Law of the Sea, Singapore, Centre for International Law, 14–15 December 2009, 2009, s. 21). Hak iddia eden farklı sahil devletler kablo şirketleri tarafından ayrı ayrı ele alınmaktadır, ancak bir hak iddia eden devletten izin alındığı ortaya çıktığında, bu durum başka bir hak iddia eden devlet tarafından olumsuz karşılanabilir. Tarafsızlığın tehlikeye girebileceği bir başka durum da, Çin ve Güney Kore'nin talep ettiği gibi, süreci izlemek üzere başka bir hak iddia eden devletin ulusal yetkililerinin gemide bulunduğu kablo güzergahı araştırması yapan bir gemiye karşı yasal tedbir uygulanmasıdır.

ÜÇÜNCÜ DEVLETLER

Çakışan deniz hak iddialarının bulunduğu bir alanda egemenliği veya egemenlik hakkı bulunmayanlar olarak tanımlanan üçüncü devletler, BMDHS veya genel uluslararası hukuk kapsamında sahildevletinin saklı tutmadığı hak ve özgürlükleri kullanabilirler. Aynı deniz alanı üzerinde çakışan hak taleplerinin varlığı üçüncü devletlerin haklarını değiştirmez. Sonuç olarak, karasularının dış sınırlarının ötesinde, transit denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı için BMDHS'nin 58. ve 79. maddelerinin 1. paragrafında sağlanan hak, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı iddialarının çakıştığı alanlarda uygulanabilir. Üçüncü bir devletin bir faaliyeti yürütme hakkına sahip olup olmadığı, faaliyetin türüne ve faaliyetin gerçekleştiği deniz alanının karasuları, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı olup olmadığına bağlıdır. Denizaltı kablolarına odaklanan üçüncü devletler için bu durumda, ihtilafli alanlarda döşeme, bakım ve onarım hakkı geçerli olsa da, BMDHS'nin sahildevletleri tarafından bu hakka getirilmesine izin verdiği her türlü sınırlama ve koşulun eşit şekilde geçerli olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, karasularının çakıştığı bölgelerde denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı neredeyse tamamen sahildevletinin düzenleyici kontrolü altındadır. Üçüncü devlet gemileri sadece zararsız geçiş hakkına sahiptir, yani sürekli, süratli bir şekilde seyretme ve bu hakla bağlantılı olmayan faaliyetlerde bulunmaktan kaçınma hakkına sahiptir. Denizaltı kablo faaliyetleri zararsız geçiş hakkı kapsamına girmez, zira bu faaliyetler seyrüsefer için arzı değildir (Aksar, 2022, s. 46). Karasularının dış sınırlarının ötesinde durum daha az nettir. Yukarıda, yeni denizaltı kablolarının döşenmesi ve mevcut kabloların bakımını düzenleyen BMDHS'ndeki uluslararası hukuk sistemine ilişkin bölümde ele alındığı üzere, sahildevletlerinin bu faaliyetlere ilişkin koşulları belirlemeye yönelik yargı yetkisi haklarının kapsamına ilişkin çeşitli yorum sorunları ortaya çıkmıştır. Yorum gerektiren temel konular, sahildevletlerinin güzergahlarının belirlenmesi üzerinde ne ölçüde yetki kullanabilecekleri ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını korumak için ne tür tedbirler alabilecekleri ile ilgilidir. Uygulamada, denizaltı kablo faaliyetleri yürütmek isteyen üçüncü devletler, doğal kaynakların ne zaman tehlikeye girdiği veya girebileceği konusunda hak iddia eden devletlerin farklı görüşleriyle karşılaşabilirler. Bu durum hak iddia eden bir devletten diğerine geçecektir ve bir devlet denizaltı kablo operasyonları yürütme hakkına saygı gösterirken, diğer bir hak iddia eden devlet tam yetki tesis etmiş olabilir. Birden fazla hak iddia eden sahildevletinin, bir denizaltı kablo sisteminin güzergahının belirlenmesini kendi rızalarına bağlı kılması halinde daha fazla zorluk ortaya çıkabilir.

HAK İDDİA EDEN SAHİLDAR DEVLETLER

Denizaltı kablolarıyla ilgili davranışlar genellikle sahildevletlerinin fazla ilgisini çekmemiştir. Ancak devletler, hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olabilecek denizaltı kablolarının önemini giderek daha fazla farkına varmaktadır. Bunun olumlu bir sonucu da denizaltı kablolarının önemi konusunda artan farkındalığın sahildevletleri, kendi yetki alanlarındaki çıkarları ile denizaltı kablo endüstrisi ve üçüncü devletlerin çıkarlarını dengeleyecek kanun ve düzenlemelere duyulan ihtiyacın farkına varmalarını sağlamasıdır. Bunun olumsuz bir

sonucu da denizaltı kablolarının sahildevletinin otoritesine tabi olması konusunda artan bir istekliliktir. Bu da diğer devletlerin (ve operatörlerin) denizaltı kablolarını döşeme, bakım ve onarım hakkını azaltacaktır. Davenport, sahildevletlerinin denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetler üzerindeki düzenleyici kontrollerini genişletme yönünde artan bir eğilim olduğunu belirtmektedir ve bu durum münhasır ekonomik bölge ile kıta sahanlığı içindeki faaliyetler üzerinde sahildevletlerinin kontrolünü artırma yönündeki daha büyük bir eğilimin parçası olarak değerlendirilebilir (Davenport, 2012, s. 223). Deniz haklarının çakıştığı alanlarda, hak iddia eden sahildevletlerinin artan ilgisi, denizaltı kablo endüstrisi tarafından şikayetlerin dile getirilmesine yol açmıştır (Rapp, Submarine Cables: Critical Infrastructure Supplier Perspective, 2010). Tüm sahildevletlerinin dikkatinden kaçan ilgili bir konu, denizaltı kablo faaliyetleri için ihtilafli deniz alanlarından kaynaklanan sorunların nasıl ele alınacağıdır. Hak iddia eden devletler arasında, özellikle bu tür bölgelerdeki denizaltı kablo faaliyetlerinin yönetimine ilişkin resmi veya gayri resmi herhangi bir düzenleme mevcut görünmemektedir.

Sahildevletleri açısından, ihtilafli deniz alanlarında denizaltı kablolarıyla ilgili olarak birbiriyle bağlantılı iki soru bulunmaktadır: Birincisi, bir sahildevletinin denizaltı kablolarıyla ilgili kanun ve yönetmelikleri kabul etme hakkı var mıdır? İkincisi, sahildevletinin ihtilafli bir deniz alanında kendi kanun ve yönetmeliklerine dayanarak denizaltı kablolarıyla ilgili davranışlara karşı hareket edebilir mi?

İlk soru, denizaltı kablolarına ilişkin genel hukuk sistemiyle yakından ilgilidir. Farklı sahildevletlerinin hak iddialarının çakıştığı deniz alanlarında, sahildevletlerinin kendi yasa ve yönetmeliklerini uygulama yetkileri de aynı şekilde çakışmaktadır. Zou, deniz haklarının çakıştığı bölgelerde her bir sahildevletinin uygulama yetkilerinin kesin olarak belirlenmesinde önemli güçlüklerin ortaya çıktığını belirtmişlerdir (Zou, 2005, s. 139). Denizaltı kabloları söz konusu olduğunda da durum farklı değildir. Bir sahildevletinin ihtilafli deniz alanlarında denizaltı kablolarına ilişkin kanun ve yönetmeliklerini uygulama yetkisine sahip olup olmadığı sorusundan önce, uluslararası hukuk kapsamında denizaltı kablolarına ilişkin kanun ve yönetmelikleri yürürlüğe koyma genel hakkına sahip olup olmadığı ve *a fortiori* kanun ve yönetmeliklerine uyulmaması halinde yasal tedbir kararı alıp alamayacağı sorusu akla gelmektedir (Kwast, 2008, s. 69). Dolayısıyla, ilke olarak, sahildevletlerinin yasa ve yönetmelikleri uygulama konusundaki mevcut hakları, deniz sınırının henüz belirlenmediği alanlarda ne genişler ne de azalır. Genel bir bakış açısıyla, yasal tedbir kararı uygulama hakkı egemenliğin veya egemenlik haklarının bir ifadesi olarak görülebilir. İhtilafli deniz alanlarında denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetlere yönelik yasal tedbirlere ilişkin genel bir yasağın dayandırılabilmesi bir *de lege lata* argümanı bulmak zordur. İhtilafli münhasır ekonomik bölgelerde veya kıta sahanlığı alanlarında yasal tedbirler uygulamasının uluslararası hukuka uygun olduğu durumlar, ihtilafli statüsünün bir sonucu olarak farklılık gösterebilir ve tartışmalı bir şekilde daha dar olabilir. Bu durum, başka bir hak iddia eden devletin davranışına veya onun tarafından ruhsatlandırılmış bir faaliyete karşı alınan yasal tedbir kararıyla ilgiliyse geçerli olacaktır; zira bu tür bir karar, yasal tedbir kararının üçüncü devletlere karşı alınmasından çok daha fazla zorluk yaratacaktır (Milano & Papanicolopulu, 2011, s. 588). Bir sahildevletinin diğer bir hak iddia eden devlete karşı yasal tedbir uygulama olasılıkları

üzerinde bu tür bir kısıtlayıcı etkiye sahip olabilecek bir kuralın önemli bir örneği, hak iddia eden sahildevletlere BMDHS'nin 74. ve 83. maddelerinin 3. paragrafında yer alan nihai bir sınırlandırma anlaşmasına varılmasını zorlaştıracak her türlü davranıştan kaçınma yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük, bir deniz sınırı belirleme anlaşmazlığının çözümünden önceki dönemde, hak iddia eden devletlerin nihai bir sınır belirleme anlaşmasına varılmasını engelleyecek davranışlardan kaçınmalarını sağlamaya çalışmaktadır (Logchem, 2013). Bu hükümlerin uygulanabilmesi için, söz konusu denizaltı kablo faaliyeti ile hak iddia eden devlet arasında bir bağlantı olması gerekmektedir. Bu duruma örnek olarak, bir denizaltı kablo şirketinin bir hak iddia eden devletin rızası ile faaliyet göstermesi ve başka bir hak iddia eden devlet tarafından yasal tedbir işlemine konu olması veya birden fazla hak iddia eden devletin aynı faaliyete karşı yasal tedbir işlemi yürütmek istemesi verilebilir. Uygulamada, bir denizaltı kablo sisteminin belirli bir sahildevlet devletin topraklarında karaya çıkacağı durumlarda, bu devletin sadece denizaltı kablo sisteminin kendi karasularına giren kısmı için koşullar belirlemesi veya bu kısmı etkilemesi değil, aynı zamanda tüm güzergâh üzerinde daha geniş bir söz sahibi olmaya çalışması da nadir değildir. Sonuç olarak, kablonun karaya çıktığı sahildevlet devletin, hak iddiasının başka bir hak iddia eden devletle çakıştığı bir bölgeden denizaltı kablo sisteminin geçmesini talep edebileceği düşünülebilir. Bu durumda, eylemin nihai bir sınırlandırma anlaşmasına varılmasını engelleyip engellemediği veya tehlikeye atıp atmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Ancak, sorunların önemli bölümünün denizaltı kablo endüstrisi ile sadece bir hak iddia eden sahildevlet arasında meydana geldiği göz önüne alındığında, yukarıda tartışılan 74. ve 83. maddelerin 3. paragrafının önemi azalmaktadır.

İHTİLAFLI DENİZ ALANLARINDA DENİZALTI KABLO FAALİYETLERİ: FARKLI BİR FAALİYET TÜRÜ

Bir önceki bölümde, öncelikle denizaltı kablo endüstrisi ve buna bağlı olarak üçüncü devletler için özetlenen zorluklar dışında, bugüne kadar ihtilafli deniz alanlarında hak iddia eden devletler arasında veya bir hak iddia eden devlet ile üçüncü bir devlet arasında denizaltı kablo operasyonlarına ilişkin herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Bu durum, birbirleriyle çakışan deniz hak iddialarına sahip sahildevletler arasında çatışma için katalizör görevi görebilen hidrokarbonların veya balıkçılığın araştırılması veya işletilmesi ile ilgili faaliyetlerle tam bir tezat oluşturmaktadır.

İhtilafli deniz alanlarında denizaltı kablo operasyonlarından kaynaklanan sorunlar, diğer denizcilik faaliyetlerinden farklı bir ölçek ve yoğunluktadır. Sadece çakışma alanlarından geçen transit denizaltı kablolarıyla ilgili olarak, hak iddia eden sahildevletlerden herhangi biri için doğrudan bir ekonomik kazanç söz konusu olmadığı gibi, bu faaliyetlerin bir sonucu olarak ilgili alana ilişkin hukuki konumlarının da etkilenmeyeceği açıktır.

Kablo şirketlerinin, denizaltı kablosu döşeme, bakım ve onarım özgürlüğünün doğrudan kendileri için geçerli olduğu ve bu hakkı, münhasır ekonomik bölge ya da kıta sahanlığı taleplerinin çakıştığı alanlarda denizaltı kablo faaliyetlerinin yürütülmesiyle bağlantılı olarak

kullanabilecekleri varsayımıyla hareket ettikleri görülmektedir. Madde 297'nin 1(a) ve (b) paragraflarında açıkça belirtilen, BMDHS'nin 58. maddesi kapsamındaki denizaltı kablolarının döşenmesi, onarımı ve bakımı özgürlüğü veya ilgili haklar konusunda ortaya çıkan uyuşmazlıklar zorunlu uyuşmazlık çözümü rejimine tabidir (Takei, 2012, s. 215). BMDHS'nin uygulanması veya yorumlanmasına ilişkin uyuşmazlıkların bağlayıcı kararlarla sonuçlanan zorunlu yargısal çözüm rejimi olarak sunulabileceğine dair genel kurala rağmen, bu yol devletlere ayrılmıştır (Davenport, 2012, s. 221). Denizaltı kablo endüstrisi, hak iddia eden devletlerin yönetmeliklerine, yasalarına ancak dolaylı olarak itiraz edebilir ve devletler tarafından bu yönetmelikler ile yasalar temelinde gerçekleştirilen herhangi bir yaptırım eylemine yanıt verebilir. Resmi uyuşmazlık çözüm yolu, ilgili denizaltı kablo gemisinin bayrağını taşıdığı devlet veya denizaltı kablosunun sahibi olan devlet tarafından kullanılabilir. Bununla birlikte, bir denizaltı kablosundaki ilgili tarafların kapsamı, doğrudan ilgili kablo şirketinden, bir denizaltı kablo gemisinin bayrak devletinden veya kablo şirketinin devletinden daha geniş olabilir. Bir denizaltı kablosunun en az iki sahildevletinin topraklarına inmesi gerektiğinden bu durum açıktır. Dolayısıyla, bir transit kablonun arızası, kablonun döşendiği devletlerden herhangi biri tarafından hak iddia edilmeyen ihtilafli bir deniz alanında meydana gelirse, bu durumda kablonun döşendiği devletlerin söz konusu alandaki arızanın giderilmesinde doğrudan menfaatleri vardır. Teorik olarak, ihtilafli bir bölgede denizaltı kablolarının onarımı için bir veya daha fazla hak iddia eden sahildevletinin politikasının zorluklara neden olduğu durumlarda, bir kablo sisteminin karaya çıktığı sahildevletlerinin denizaltı kablo şirketi adına araya girmesi mümkün olabilir. Bu çabaların gerçekleşmesi elbette kablo şirketlerinin, bir devletin BMDHS'nin XV. Bölümü kapsamındaki zorunlu uyuşmazlık çözüm prosedürlerine başvurması ihtimaline ya da bu konuyu diplomatik kanallar aracılığıyla yabancı bir hükümetin dikkatine sunma konusundaki istekliliğine bağlı olduğuna şüphe yoktur. Bir başka karmaşık faktör de denizaltı kablo sistemlerinin nadiren tek bir şirkete ait olmasıdır, zira çoğu tamamen ya da kısmen özelleştirilmiş 6 ila 20 şirketten oluşan konsorsiyumlar halinde faaliyet göstermektedir.

Kablo şirketleri arasında, uluslararası hukuk açısından bu düzenlemeler, yasalar ya da bu yasal temeller üzerinde gerçekleştirilen eylemler sorgulanabilir olsa bile, sahildevletinin yasalarına ve düzenlemelerine karşı çıkma konusunda çok az hazırlıklı oldukları ya da hiç hazır olmadıkları vurgulanmalıdır (Davenport, 2012, s. 222). Bunun ana nedeni, hiçbir denizaltı kablo şirketinin zaman veya maliyet açısından, sektörün haklarının tanımına ilişkin bir sorunu uyuşmazlık çözümüne getirmeyi göze alamamasıdır. Sahildevletinin yönetmelikleri veya yasaları tartışmalı bir şekilde aşırı olduğunda, bir kablo şirketinin elinde, söz konusu bölgeye denizaltı kablosu döşememek veya belirli bir bölgeden geçişe izin veren gerekli maliyetleri ödemek de dahil olmak üzere bir dizi seçenek vardır. Bir noktada üçüncü taraf devletten, devlete yargılamada yasa ve yönetmeliklere meydan okumaya yönelik böyle bir istekliliğin ortaya çıkacağını varsayarsak, denizaltı kablo gemilerinin genellikle müdahale etmek istemeyebilecek elverişli devletlerin bayraklarını taşıdıkları gerçeği meseleleri daha da karmaşık hale getirecektir.

GEREKLİ SAYGI KAVRAMI

İhtilafı münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı alanlarındaki denizaltı kablo faaliyetleri bağlamında, BMDHS'nin 74. ve 83. maddelerinin 3. paragrafı, ortaya çıkabilecek sorunların ağırlıklı olarak hak iddia eden sahildevlet devlet/devletler ile üçüncü devlet/devletler arasındaki ilişkide olduğu ve hak iddia eden devletler arasında çok fazla olmadığı göz önüne alındığında, uygulamada daha az öneme sahip olacaktır. Üçüncü devletleri ilgilendirdiği ölçüde, bir deniz alanının ihtilafı statüsünün onların haklarını sınırlamadığını tekrarlamakta fayda vardır. Sahildevlet devletler ve üçüncü devletlerin haklarının dengelenmesinde olası bir çözüm, her iki aktör kategorisinin de BMDHS madde 58 paragraf 3; madde 56 paragraf 2 ve madde 79 paragraf 5'in paralel hükümleri kapsamındaki hak ve ödevlerini yerine getirirken gözetmesi gereken gerekli saygı kavramında aranabilir. Gerekli saygının gösterilmesi kavramı, diğer devletlerin haklarına saygı gösterilmesini ve itidalli olunmasını gerektirir (Churchill, 2022, s. 206). Buna ek olarak, BMDHS'nin 300. maddesi, sözleşmeden doğan yükümlülüklerin iyi niyetle yerine getirilmesini, özgürlüklerin, hakların ve yargı yetkisinin, hakların kötüye kullanılması anlamına gelmeyecek şekilde kullanılmasını şart koşmaktadır. BMDHS kapsamında, transit denizaltı kablolarının döşenmesi, bakımı ve onarımı hakkı ile sahildevlet devletlerin deniz alanlarındaki denizaltı kabloları üzerindeki hakları arasında bir hiyerarşi bulunmamaktadır (Takei, 2012, s. 214). Bu haklar bir arada mevcuttur. İhtilafı deniz alanlarında, gerekli saygı ve karşılıklı kısıtlama uygulanarak, zaman zaman çatışan iki hak kümesinin böyle bir arada var olması sağlanabilir. Denizaltı kablo şirketlerinin, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı taleplerinin çakıştığı bölgelerde denizaltı kablo operasyonları yürütecekleri zaman gönderdikleri bildirimler, sahildevlet devletlerin haklarına gereken saygının gösterilmesine bir örnektir.

Denizaltı kablo endüstrisi için, izin talep etmek ile hak iddia eden sahildevlet devlete bildirimde bulunmak arasında kayda değer bir fark vardır. Bir hak iddia eden devletten izin almak başka bir hak iddia eden devlet tarafından olumsuz yorumlanabilirken, bir devlete bildirimde bulunmak daha az sorundur. İhtilafı münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı alanlarında denizaltı kablo faaliyetlerinin yürütülmesi için bazı hak iddia eden sahildevlet devletler tarafından belirlenen zahmetli, uzun ve çoklu izin gerekliliklerinin BMDHS'ne dayanarak gerekçelendirilmesi zordur (Davenport, 2012, s. 212). Daha önce de belirtildiği üzere, karasularında denizaltı kablo endüstrisine getirilen çoklu izin gereklilikleri, faaliyetlerin yürütülmesini önemli ölçüde geciktirebilir, ancak bu durum, örtüşen egemenlik iddialarının mantıklı bir sonucu gibi görünmektedir. Hak iddia sahibi sahildevlet devletler arasında, ihtilafı bölgelerdeki denizaltı kablo faaliyetlerinin nasıl yönetileceği konusunda çok az etkileşim olduğu görülmektedir. Denizaltı kablo endüstrisinin sıklıkla dile getirdiği bir şikâyet, ihtilafı alanlarda hak iddia eden devletler arasında bir koordinasyon mekanizmasının bulunmamasının, endüstriye yük bindirilmesinin başlıca nedenlerinden biri olduğudur (Rapp, Submarine Cables: Critical Infrastructure Supplier Perspective, 2010). İhtilafı deniz alanlarında denizaltı kablo faaliyetlerinin yürütülmesine ilişkin prosedürlerin standart hale getirilmesi, sektörün üzerindeki yüklerin hafifletilmesi yönünde uzun bir yol kat edilmesini sağlayacak ve maliyet tasarrufu ile idarenin azaltılmasıyla sonuçlanacaktır. Böyle bir koordinasyon mekanizmasının alabileceği somut

şekillerden biri, BMDHS'nin 74. ve 83. maddelerinin 3. paragrafında öngörüldüğü üzere, hak iddia eden sahil devletleri arasında geçici bir düzenleme yapılması olabilir. Hak iddia eden sahil devletlerinin geçici düzenlemeler üzerinde anlaşmaya teşvik eden yükümlülük, genellikle hak iddia eden devletlerin pratik nitelikteki geçici düzenlemeler üzerinde iyi niyetle müzakereler yürütmesi gerektiği şeklinde yorumlanmaktadır (Lagoni, 2012, s. 354). Bu hüküm belirli bir sonuca ulaşılmasını gerektirmez; sadece müzakerelerin, ihtilafli bir deniz alanının ortaklaşa yönetilebileceği veya geliştirilebileceği bir yol oluşturmaya yönelik olması gerektiğini belirtir. Dolayısıyla, hak iddia eden sahil devletleri böyle bir geçici düzenlemeyi sonuçlandırmak için yasal olarak bağlayıcı bir yükümlülük altında değildir. Tartışmalı deniz alanlarında denizaltı kablolarının yönetimine ilişkin bir düzenlemeye varılması konusunda müzakerelere girmek isteyen hak iddia eden sahil devletlerinin iyi niyetle müzakere etme yükümlülüğü olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Denizaltı telekomünikasyon kabloları için, hem mevcut denizaltı kabloları farklı sahil devletlerinin hak iddialarının çakıştığı alanlardan geçtiğinde hem de bu alanlarda yeni kablolar inşa etme planları yapıldığında, bu tür alanların ortaya çıkardığı zorluklar esas olarak denizaltı kablo endüstrisi etrafında toplanmaktadır. İhtilafli deniz alanlarında denizaltı kablo faaliyetlerinde sorun yaşanıp yaşanmayacağı kablo şirketlerinin çalışma şekline göre belirlenmektedir. Örneğin, denizaltı kablo endüstrisinin genel politikası gibi görünen, hak iddia eden sahil devletlerinin karasularının çakıştığı alanlardan kaçınmak, hiçbir olayın meydana gelmemesiyle sonuçlanmıştır. Her ne kadar sahil devletlerinin geniş yetkileri göz önünde bulundurulsa da, bu alanlar en büyük çatışma potansiyeline sahiptir. Denizaltı kablo endüstrisinin ihtilafli karasularından ve daha az ölçüde de örtüşen münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı iddialarının bulunduğu alanlardan kaçınmak için gösterdiği özene rağmen, bir kablo güzergahının bu tür alanlardan tamamen kaçınması, ya bir deniz alanının coğrafi özellikleri nedeniyle ya da yeniden yönlendirmenin önemli ek maliyetler getirecek olması nedeniyle bazen imkansızdır. Birden fazla sahil devletin birbiriyle çelişen münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı iddialarının bulunduğu bölgelerde faaliyet yürütmenin, denizaltı kablo endüstrisi için mükerrer izin gereklilikleri, gecikmeler ve bu bölgelerde faaliyet göstermeye ilişkin genel belirsizlik gibi zorluklarla dolu hantal bir süreç olduğu kanıtlanmıştır. Bir sınırın ihtilafli olduğu deniz alanlarında, üçüncü devletlerin hak ve özgürlüklerinin korunduğu gözlemi ışığında, hak iddia eden sahil devletlerinin hakları ile denizaltı kablo endüstrisinin haklarını dengelemek için Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin diğer hükümlerine başvurmak makuldür. Sektörün uygulaması, denizaltı kablo faaliyetlerini gerçekleştirmeden önce sahil devletlere bildirimde bulunmaktır. Bildirimler sadece denizaltı kablo endüstrisi için pratik bir araç olmakla kalmamış, aynı zamanda BMDHS'nin 58. maddesinin 3. paragrafının gerektirdiği şekilde sahil devletlerinin haklarına gereken saygının gösterilmesinin bir örneği olarak da yorumlanmıştır. Bu yaklaşım, yasa ve yönetmelikleri ihtilafli deniz alanlarında transit denizaltı kablolarıyla ilgili faaliyetlerin yürütülmesini zorlaştıran bazı hak

iddia eden sahil devletlerin politikalarıyla karşılaştırılabilir. Denizaltı kablo faaliyetleri, transit denizaltı kabloları söz konusu olduğunda herhangi bir menfaat söz konusu olmadığından, bir bölge üzerinde çakışan hak talepleri olan sahil devletlerin öncelikleri arasında genellikle yer almamaktadır. Her ne olursa olsun, hak iddia eden sahil devletler, bir deniz alanının ihtilafı statüsüne bakılmaksızın, üçüncü devletlerin haklarına gereken saygıyı gösterme yükümlülüğü altındadır. İhtilafı deniz alanlarında meydana gelebilecek diğer faaliyetlerin aksine, denizaltı kablo faaliyetleri, genellikle devletler arasındaki ilişkileri alevlendirmeyen bir faaliyetin en iyi örneğidir. Bu nedenle, hem hak iddia eden sahil devletlerin hem de üçüncü devletlerin bu tür alanlardaki denizaltı telekomünikasyon kablolarına ilişkin hak ve menfaatlerini koruyan bir düzenlemeye ulaşılabilir.

KAYNAKÇA

Act of 22 April 1999 Relating to Belgium's Exclusive Economic Zone in the North Sea. (2023, 11 23). Wet Betreffende de Exclusieve Economische Zone van België in de Noordzee. <https://www.un.org/>: https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/BEL_1999_Act.pdf adresinden alındı

Aksar, Y. (2022). Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II. İstanbul : Seçkin Yayıncılık.

Beckman, R. (2010). Submarine Cables: A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea. The 7th International Conference on Legal Regimes of Sea, Air, Space and Antarctica (s. 1-17). New Delhi: The Indian Society of International Law.

Beckman, R., & Davenport, T. (2009). CIL Report—Workshop on Submarine Cables and the Law of the Sea, Singapore, Centre for International Law, 14–15 December 2009. Submarine Cables and the Law of the Sea (s. 1-75). Singapore: The National University of Singapore Centre for International Law.

Churchill, R. (2022). The Law of the Sea. Manchester: Manchester University Press.

Davenport, T. (2012). Submarine Communications Cables and Law of the Sea: Problems in Law and Practice. Ocean Development and International Law, 201-242.

International Cable Protection Committee. (2009). Submarine Cable Network Security. Singapore: The Submarine Cable Protection Information Sharing Workshop.

Kaye, S. (2007). International Measures to Protect Oil Platforms, Pipelines and Submarine Cables from Attack. Tulane Maritime Law Journal, 377-423.

Kwast, P. (2008). Maritime Law Enforcement and the Use of Force: Reflections on the Categorisation of Forcible Action at Sea in the Light of the Guyana/Suriname Award. Journal of Conflict and Security Law, 49-91.

Lagoni, R. (2012). Cable and Pipeline Surveys at Sea. H. Hestermeyer içinde, Coexistence, Cooperation and Solidarity: Liber Amicorum Rudiger Wolfrum (s. 933-955). Leiden: Koninklijke Brill.

Leanza, U. (2010). Marine Scientific Research and the Right to Lay Submarine Cables and Pipelines. N. M. Gutierrez içinde, *Serving the Rule of International Maritime Law: Essays in Honour of Professor David Joseph Attard* (s. 128-136). New York: Routledge.

Logchem, Y. (2013). The Scope for Unilateralism in Disputed Maritime Areas. C. Schofield, S. Lee, & M. Kwon içinde, *The Limits of Maritime Jurisdiction* (s. 175-197). Leiden: Martinus Nijhoff.

Milano, E., & Papanicolopulu, I. (2011). State Responsibility in Disputed Areas on Land and at Sea. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 588-640.

Nandan, S., & Rosenne, S. (1995). *United Nations Convention of the Law of the Sea 1982: A Commentary*, Vol. III. The Hague: Martinus Nijhoff.

O'Connell, D. (1984). *International Law of the Sea: Volume II*. Oxford: Clarendon.

Office of Policy, Law and Regulation, State Oceanic Administration. (1991). *Collection of the Sea Laws and Regulations of the People's Republic of China Article 4(3) People's Republic of China, Regulations on Management of Laying Submarine Cables and Pipelines*, adopted on 20 January 1989. Beijing: Office of Policy, Law and Regulation, State Oceanic Administration.

Rapp, R. (2010). *Submarine Cables: Critical Infrastructure Supplier Perspective*. The 34th Annual Center for Oceans Law and Policy (s. 1-21). Charlottesville: University of Virginia School of Law.

Rijswick, M. (2009). Interaction between European and Dutch Water Law. S. Reinhard içinde, *Water Policy in the Netherlands* (s. 203-224). New York: Routledge.

Roach, A. (2014). Today's Customary International Law of the Sea. *Ocean Development & International Law*, 239-259.

Roach, A., & Smith, R. (2012). *Excessive Maritime Claims*. Leiden: Martinus Nijhoff.

Soons, A. (1982). *Marine Scientific Research and the Law of the Sea*. Deventer: Kluwer Law and Taxation.

Takei, Y. (2012). Law and Policy for International Submarine Cables: An Asia-Pacific Perspective. *Asian Journal of International Law*, 205-233.

Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v. Colombia), Judgment of 19 November 2012, [2012] I.C.J. Reports, 66 (International Court of Justice).

United Nations General Assembly. (2011). *United Nations General Assembly Res. A/RES/65/37, Oceans and the Law of the Sea*. New York: United Nations.

Zou, K. (2005). *Law of the Sea in East Asia: Issues and Prospects*. New York: Routledge.

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN ULUSLARARASI YASAL DÜZENLEME

Dr. Svetlana Baimoldina MALIKOVNA

Kazakistan Cumhuriyeti

ORCID: 0000-0003-1347-331X

baimoldinasveta@yandex.ru

ÖZET

Fikri mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü devletinde önemlidir; çünkü ekonomik kalkınma, hukuki ilişkilerin iyileştirilmesi, kamu hizmetlerinin dijitalleşmesi, halkla ilişkilerin geliştirilmesi büyük ölçüde fikri mülkiyet haklarına uyulmasına ve bunların doğru uygulanmasına bağlıdır. Kazakistan'ın dünya toplumuna entegrasyonu, Kazakistan pazarlamasına yabancı yatırım çekmesi, uluslararası anlaşmalara katılması, ortak devletlerin fikri mülkiyet haklarına uyumu gerektirir. Devlet egemenliğini kazandıktan sonra Kazakistan Cumhuriyeti, fikri mülkiyet haklarının korunması çerçevesi de dahil olmak üzere her alanda kendi yasal platformunu geliştirdi. Kazakistan Cumhuriyeti'nde fikri mülkiyet haklarının korunması halihazırda yasal yöntemlerle, ulusal yasa ve yönetmeliklerin yanı sıra uluslararası yasal belgelerle yürütülmektedir. Ekonomisi gelişmiş olan önde gelen yabancı ülkelerde, 17. yüzyıldan itibaren fikri mülkiyet haklarını korumaya yönelik hukuki ve örgütsel tedbirler uygulanmaktadır. Bununla birlikte şu yöntemler de kullanılmaktadır: "Anton Piller'in emri", "Marev'in emri", "Norwich İlaç çözümü" ve fikri mülkiyet haklarının yasa dışı kullanımını engellemeye yardımcı olan diğer yöntemler.

Anahtar Kelimeler: Fikri mülkiyet, Dijitalleştirme, Uluslararası anlaşmalar

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Баймолдина Светлана Маликовна

АННОТАЦИЯ

Защита прав интеллектуальной собственности имеет важное значение в правовом государстве, поскольку развитие экономики, совершенствование правовых отношений, цифровизация государственных услуг, развитие общественных отношений, во многом зависит от соблюдения прав интеллектуальной собственности, правильного их применения. Интеграция Казахстана в мировое сообщество, привлечение иностранных инвестиций в рынок Казахстана, присоединение к международным договорам, требует соблюдение прав интеллектуальной собственности государств-партнеров. После обретения государственного суверенитета Республика Казахстан разработала свою правовую платформу во всех сферах, в том числе и в рамках защиты прав интеллектуальной собственности. Защита прав интеллектуальной собственности в Республике Казахстан в настоящее время осуществляется правовыми методами, национальными законами и нормативно-правовыми актами, а также международно-правовыми документами. В ведущих зарубежных странах с развитой экономикой, еще с 17 века применяются правовые и организационные меры, направленные на защиту прав интеллектуальной собственности. Наряду с этим, применяются такие методы как: «ордер Антона Пиллера», «Судебный запрет Марева», «средство Норвич Фармакл», а также другие методы, которые способствуют пресечению незаконного использования объектов права интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, цифровизация, международные договора.

В новом Послании Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года, «Экономический курс справедливого Казахстана» одной из приоритетных задач является "креативное производство", основанное на творческом потенциале и интеллектуальном капитале граждан. «Более того, креативная экономика становится движущей силой развития крупных городов, притягивающих талантливых, творческих людей. В Казахстане данный сектор до сих пор не развит. Вклад креативной индустрии в ВВП не дотягивает и до 1%, а его доля в структуре занятости тоже крайне низка. При этом у нас есть целая плеяда соотечественников, благодаря своему таланту получивших признание даже на мировой арене. Мы должны создать все условия для масштабного развития креативной экономики в нашей стране. В том числе правовыми инструментами защитить интеллектуальную собственность. Это принципиально важный момент. Интеллектуальная собственность – такое же имущество, как оборудование или технологии», отмечается в Послании Президент Республики Казахстан [1].

Реализация поставленных в программе задач требует комплексного подхода к совершенствованию правовой базы в сфере прав интеллектуальной собственности, которая позволит с максимальной эффективностью внедрять объекты интеллектуальной собственности в экономику Казахстана.

За период государственного суверенитета в Республике Казахстан было принято ряд законов, правовых норм, направленных на защиту прав интеллектуальной собственности:

В Конституции Республики Казахстан, принятой на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. в статье 20, пункте 1. гарантируется «свобода слова и творчества», при этом, «цензура запрещается». Также, в п.2 данной статьи провозглашается «право свободно получать и распространять информацию любым, не запрещенным законом способом» [2, ст. 20]. Данные нормы гарантируют гражданам свободу творческой деятельности, которая по существу, является интеллектуальной деятельностью человека.

Приняты ряд законодательных актов, содержащих нормы, обеспечивающие регулирование прав в сфере интеллектуальной собственности: Конституция Республики Казахстан, принятая 30 августа 1995 г.; Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г.; Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г.; Кодекс об административных правонарушениях от 5 июля 2014 г.; Закон Республики Казахстан «Об авторских и смежных правах» от 10 июня 1996 г.; «Патентный Закон Республики Казахстан» от 16 июля 1999 г.; Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001г., Закон Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» от 13 июля 1999 г., Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 г., и другие нормативно-правовые акты.

Также нормативной основой защиты прав интеллектуальной собственности служит ряд международных договоров, соглашений и конвенций, регулирующих отношения в сфере интеллектуальной собственности, участницей которых является Республика Казахстан: Конвенция, учреждающая Всемирную Организацию Интеллектуальной

собственности (ВОИС) от 14 июля 1967 г., Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений (в редакции 1972 г.), Мадридское соглашение международной регистрации знаков от 1891г. Кроме того, иные нормативно-правовые акты, затрагивающие проблемы защиты и использования прав интеллектуальной собственности.

Несмотря на обилие принятых законов, нормативно-правовых актов, для более качественной защиты прав интеллектуальной собственности, на наш взгляд, необходимо изучить зарубежный опыт стран с развитой экономикой.

В ряде зарубежных стран получили распространение различные способы защиты правообладателя до того, как спор будет разрешен судом. Наиболее интересные способы защиты правообладателя были выработаны в странах англосаксонской системы. Широкую известность получил такой инструмент как **«ордер Антона Пиллера»**. Суть его заключается в том, что по ходатайству правообладателя суд может издать приказ, разрешающий этому лицу произвести проверку объекта, где как он полагает, совершаются действия, нарушающие его исключительные права. Выдача этого судебного приказа производится в отсутствие ответчика, что дает возможность провести инспектирование нарушителя в наиболее выгодный момент, не дав ему возможности скрыть контрафактные экземпляры или соответствующие документы.

Другой известный инструмент **«судебный запрет Марева»** (Mareva injunction). Использование этого судебного инструмента направлено не на предотвращение уничтожения доказательств, как ордер Антона Пиллера, а на ограничение ответчика в распоряжении собственностью, которая может потребоваться для удовлетворения иска. В некоторых случаях приказ может быть издан и в отношении определенных объектов собственности, если известно, что средства, полученные в результате неправомерного использования исключительных прав, были потрачены на эти объекты. Часто судебные приказы содержат одновременно положения, относящиеся к обоим упомянутым инструментам.

И третий важный инструмент – это **«средство Норвич Фармакл»** (Norwich Pharmacal action). Издание соответствующего судебного приказа дает истцу возможность требовать от третьего лица (которое может не являться нарушителем его исключительных прав и даже не знать о таких нарушениях) предоставления всей необходимой информации, которая может потребоваться при рассмотрении спора с нарушителем исключительных прав. Впервые данный способ защиты был применен в 1972 году в деле Norwich Pharmacal, когда истец потребовал от таможенных органов раскрытия конфиденциальной информации о лицах, ввозивших в страну лекарства, содержащие запатентованный им компонент. Учитывать возможность применения этих инструментов важно при ведении коммерческой деятельности за рубежом [3, С. 433].

Выбирая методы защиты прав интеллектуальной собственности, необходимо ознакомиться с многолетним опытом и наработанной практикой борьбы с нарушениями прав интеллектуальной собственности тех стран, которые можно отнести к странам с

высоким экономическим развитием и наиболее развитой индустрией интеллектуальной собственности.

Как показывает мировой опыт индустрии интеллектуальной собственности, значительная роль в экономическом развитии цивилизованных стран принадлежит правовой охране объектов интеллектуальной собственности. Одним из лидирующих государств в мире по всем позициям в сфере применения и защиты объектов интеллектуальной собственности является США.

Зарождение законодательства в сфере охраны объектов интеллектуальной собственности в США наблюдается после окончания войны за независимость (1775-1783 г.), когда Конгресс США принял резолюцию, рекомендовавшую обеспечить в ряде штатов охрану авторских прав. Позже, в 1787 г. в Конституции США было зафиксировано положение о том, что американская Конституция наделяет Конгресс властью "содействовать прогрессу науки и полезных ремесел, гарантируя на определенный период времени авторам и изобретателям исключительное право на их художественные произведения и изобретения". Таким образом, в XVIII в. американская Конституция закрепила права граждан этой страны на интеллектуальную собственность.

США - первое государство, принявшее меры по защите своей интеллектуальной собственности на международном уровне. В рамках специального раздела 301 раздела 1303 Общего закона о торговле и конкуренции, принятого Конгрессом США в 1988 г., предусматривается выявление стран, нарушающих права американцев на интеллектуальную собственность. Соответственно, ежегодно Комиссия по торговле США готовит перечень стран, не обеспечивающих достаточной охраны интеллектуальной собственности. Данный перечень состоит из трех списков:

- первый (приоритетные зарубежные страны), в которых допускаются самые грубые нарушения;
- второй (страны, подлежащие приоритетному наблюдению);
- и третий (страны, подлежащие просто наблюдению).

В отношении стран, занесенных в первый список, США могут принимать достаточно жесткие санкции, такие как, например, увеличение импортных пошлин, сокращение импортных квот, приостановление либо аннулирование особых льгот, ранее предоставленных данной стране в соответствии с соглашением о торговле. Однако, если страна доказала свою решимость обеспечить США правомерный доступ на свой рынок, она может быть исключена из перечня "301" в любой момент. Таким образом, США вынуждают другие государства принимать меры по совершенствованию своей национальной системы охраны объектов интеллектуальной собственности.

На рубеже XXI века американская индустрия интеллектуальной собственности, в частности авторского права, является одной из крупнейших и быстрорастущих отраслей экономики США. В 1991 г. все виды индустрии авторского права: индустрия программного обеспечения, кинематографическая, телевизионная и видеоиндустрия, индустрия музыки и звукозаписи, издательская индустрия и др. обеспечили 325,0 млрд. долл. добавленной

стоимости, или примерно 5,5 % ВВП. В этом аспекте индустрия авторского права вкладывает в экономику США больше, чем любой отдельный сектор обрабатывающей промышленности, включая производство самолетов и их запасных частей, первичных металлов, изделий из металла, электронного оборудования, промышленного оборудования, пищевых и родственных продуктов, химических и смежных продуктов.

Индустрия авторского права создает рабочие места гораздо быстрее, чем многие ведущие секторы экономики. Ныне в США в индустрии авторского права занято работников больше, чем в таких отраслях, как авиастроение, автомобильная, сталелитейная, фармацевтическая, текстильная и др. Зарубежные продажи индустрии авторского права только в 1991 г. принесли в казну США не менее 36,2 млрд. долл. Это превысило экспортную выручку многих ведущих отраслей, кроме авиастроения и сельскохозяйственного производства.

В настоящее время в США действует Закон "Об авторском праве", который является федеральным законом. Суд в уголовном порядке преследует за нарушение этого закона, если оно совершено умышленно, с целью получения коммерческого преимущества или частной финансовой выгоды. Наряду с федеральным законом существует ряд уголовных законов в каждом штате, которые также применяются для борьбы со сбытом и распространением незаконно воспроизводимых товаров, относящихся к объектам интеллектуальной собственности. Среди них есть законы, охраняющие от незаконного использования по каждому отдельному виду продукции, несущие в себе признаки объектов интеллектуальной собственности. К ним относится закон о недобросовестной конкуренции, против подделывания этикеток, связанных с фирменными наименованиями корпораций и т.п.

На федеральном уровне ответственность за борьбу с нарушением авторского права несут Федеральное бюро расследований (отделение Министерства юстиции США) и Таможенная служба (отделение Министерства финансов США). Усилиями ФБР только в 1993 финансовом году (октябрь 1992г. - сентябрь 1993 г.) индустрии авторского права США были избавлены от потенциальных экономических убытков на сумму 75 миллионов долларов США. Достижения Таможенной службы США за тот же период - более 45,8 млн. долл.

Борьбой с "пиратством" в США в сфере производства и проката кинофильмов и видеокассет занимается американская кинематографическая ассоциация (АКА). Американская Ассоциация индустрии звукозаписи (ААИЗ) охраняет продукцию своих членов-компаний путем активной борьбы с пиратскими звукозаписями на уровне производства, распространения и розничной торговли. Ассоциация американских издателей (ААИ) имеет обширные программы защиты авторского права, которые включают судебную защиту, обучение и образование. В сфере судебной защиты прав ААИ и ее члены принимали участие в нескольких устанавливающих прецедент судебных делах. В 1991 г. восемь членов ААИ выиграли судебный процесс против цепи фотокопировальных магазинов "Кинко". Суд решил, что практика "Кинко" - создание пакетов

материалов для учебных курсов путем фотокопирования отрывков из трудов, на которые распространяется авторское право, без получения разрешения от владельца авторского права - являлась нарушением закона.

Представители ААИ активно работают с администрациями университетов и персоналом фотокопиральных лавок, добиваясь неукоснительного соблюдения законных интересов владельцев авторских прав.

Национальная ассоциация музыкальных издательств (НАМИ) представляет интересы более 500 американских компаний, которые являются владельцами, распорядителями или администраторами авторских прав на музыкальные произведения. Ассоциация принимает участие в многочисленных исках, охраняя права музыкальных издательств и защищая юридические принципы в сфере авторского права.

Альянс делового программного обеспечения (БСА), представляющий интересы крупнейших американских компаний, изготавливающих примерно 75 % пакетов программного обеспечения в мире, ведет неустанную борьбу с "пиратством", которое ежегодно приносит индустрии убытки в 2,2 млрд. долл. Деятельность БСА по борьбе с "пиратством" включает в себя иски, внезапные налеты и аудиторские проверки компаний.

В уголовных делах представители БСА координируют свою деятельность с ФБР, Министерством юстиции, Таможенной службой, а также с властями штатов. БСА также активно занимается гражданскими исками. Принимая меры против предприятий, подозреваемых в незаконном использовании пакетов программного обеспечения, БСА получает по своему заявлению гражданские ордера на обыск и проводит аудиторские проверки компьютерных систем намеченных компаний. Каждая аудиторская проверка включает в себя внутреннюю проверку законного и незаконного использования программных пакетов организацией. В результате этих проверок организации должны стереть все незаконное программное обеспечение, купить взамен легальные экземпляры и возместить компенсаторные убытки сторон, чьи авторские права были нарушены. БСА имеет специальную прямую антипиратскую телефонную линию в США и активно расследует все поступающие сообщения о "пиратстве", полученные по этой линии.

В сфере индустрии авторского права задействованы гигантские деньги.

С развитием информационных и других высоких технологий эта тенденция будет нарастать. Именно поэтому США предпринимают самые жесткие меры для ликвидации "пиратства" как в пределах своей страны, так и за рубежом. Правительство США готово пойти даже на разрыв торгово-промышленных отношений с теми странами, где не соблюдается правовая охрана интеллектуальной собственности [4, С. 12-199].

Подход США к усилению защиты прав интеллектуальной собственности за рубежом состоит в следующем:

- в стремлении повысить международные стандарты защиты посредством международных соглашений и с помощью международных организаций;

- в условиях по совершенствованию мер, связанных с защитой прав ИС и исполнением соответствующих соглашений, при проведении двухсторонних переговоров со своими торговыми партнерами.

Законодательство США делает защиту интеллектуальной собственности одним из критериев, служащих для оценки права стран на получение экономических льгот в рамках Генеральной системы преференций США и Инициативы Карибского бассейна. Кроме того, торговые законы США предусматривают ежегодный анализ законодательства других стран, регулирующих защиту прав ИС с помощью штрафных санкций. В 1988 г. была внесена поправка в торговое законодательство США, что дало возможность правительству США реагировать на неадекватную или неэффективную защиту прав ИС [5, С. 39].

Усиление защиты прав интеллектуальной собственности в странах с развитой индустрией высоких технологий, ужесточение патентного режима положительно отразилось не только на экономике этих стран, но и на других сферах общественной жизни. В 1996 г. Бразилия приняла очень хорошее патентное законодательство. С тех пор страна привлекла новые инвестиции в размере от 1,7 до 2,2 млрд. долл. в высокотехнологичные отрасли, особенно сконцентрированные в фармацевтическом секторе. Япония, где патентной охраны фармпрепаратов не было до 1978 г., также ощутила резкий рост американских инвестиций в фармацевтические НИОКР – со 135, 8 млн. долл. в 1985 г. до 505,5 млн. долл. в 1994 г. Аналогичным образом, страны, укрепившие патентную охрану фармпрепаратов, добились впечатляющего роста в национальной фармацевтической промышленности. Италия, ввела сильную патентную охрану фармпрепаратов в 1978 г. В тот год в местные фармацевтические НИОКР было инвестировано лишь 123 млрд. лир. А всего через десять лет эти инвестиции увеличились до 592,3 млрд. лир и продолжают расти. Мексика укрепила систему патентной охраны фармпрепаратов в 1991 г. В результате инвестиции как в НИОКР, так и в предприятия по выпуску медикаментов увеличилось в общей сложности с 41 млн. долл. США в 1990 г. до 103 млн. долл. всего три года спустя [6, С. 90].

В соответствии с классификацией ООН входит 17 видов организованных транснациональных преступлений. Согласно п.2 ст.3 Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности, принятой резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года, нарушения прав интеллектуальной собственности носит транснациональный характер, о чем свидетельствует международная практика борьбы с преступлениями, связанными с нарушениями прав интеллектуальной собственности.

В связи с распространением транснациональной преступности в сфере интеллектуального пиратства на территории стран СНГ и за его пределами, государства стран Содружества Независимых Государств 6 марта 1998 года приняли Соглашение «О сотрудничестве по пресечению правонарушений в области интеллектуальной собственности».

Государства-участники настоящего Соглашения в лице правительств, именуемые в дальнейшем Сторонами, выражая глубокую озабоченность расширением масштабов правонарушений в области интеллектуальной собственности, руководствуясь Межгосударственной программой совместных мер борьбы с организованной преступностью и иными видами опасных преступлений на территории государств - участников Содружества Независимых Государств на период до 2000 года, утвержденной Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 17 мая 1996 года, желая создать благоприятные условия для гармоничного развития взаимной торговли, экономического, промышленного и научного сотрудничества, основываясь на положениях Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 года, сознавая необходимость координации усилий Сторон и принятия эффективных мер к пресечению правонарушений в области интеллектуальной собственности, согласились в целях выработки согласованных форм и реализации методов взаимодействия в области охраны и защиты интеллектуальной собственности Стороны будут осуществлять сотрудничество в вопросах предупреждения, выявления, пресечения и расследования правонарушений в этой области на основе соблюдения принципов равноправия и взаимной выгоды и в соответствии с международными договорами и своим национальным законодательством.

Каждая Сторона обязуется на основе взаимности физическим и юридическим лицам обеспечить режим не менее благоприятный, чем своим физическим и юридическим лицам в отношении защиты прав на интеллектуальную собственность.

Согласно статье 4 Соглашения, Полномочные органы Сторон осуществляют сотрудничество путем: а) обмена информацией о пресечении правонарушений в области интеллектуальной собственности; б) создания общей информационной базы данных по вопросам пресечения правонарушений в области интеллектуальной собственности с перечислением субъектов, имеющих доступ к ней; в) проведения мероприятий по предупреждению, выявлению, пресечению и раскрытию правонарушений в области интеллектуальной собственности; г) обмена опытом работы по предупреждению, выявлению, пресечению и раскрытию правонарушений в области интеллектуальной собственности; д) обмена учебной, методической и специальной литературой; е) организации совместных научных исследований, семинаров и конференций; ж) содействия в подготовке и повышении квалификации кадров; з) предоставления по запросам Сторон нормативных актов, регламентирующих деятельность в области интеллектуальной собственности.

Одной из сложных проблем защиты прав ИС является защита прав интеллектуальной собственности в компьютерных системах, во всемирной сети ИНТЕРНЕТ. Большую обеспокоенность в последнее время представляет также защита прав ИС в процессе использования фармацевтических препаратов, поскольку в данном случае, при употреблении контрафактными препаратами, которые как правило, изготавливаются

некачественно, в результате - наносится большой вред здоровью населения, а порой приводит к летальному исходу [7].

Текущая практика показывает, что наиболее эффективным способом борьбы с нарушением авторских прав является использование новых технологий, таких как цифровой водяной знак, специальные метаданные, трехмерные изображения и др. [8].

Для решения данных проблемы правовой охраны интеллектуальной собственности в правовом аспекте, глобальной сети ИНТЕРНЕТ, в фармацевтике, на наш взгляд необходимо принять следующие меры:

1. Использовать положительный опыт борьбы с нарушениями прав интеллектуальной собственности зарубежных стран с развитой индустрией интеллектуальной собственности.

2. Гармонизировать отечественные стандарты в сфере лицензирования, использования, охраны и защиты объектов интеллектуальной собственности с международными.

3. Усовершенствование технических мер по защите прав интеллектуальной собственности, разработать не воспроизводимые опознавательные признаки оригинальной и лицензионной продукции.

4. Организовать обучение специалистов среди сотрудников правоохранительной системы в сфере защиты прав охраны интеллектуальной собственности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Экономический курс справедливого Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года. Источник: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1.

2. Конституции Республики Казахстан, принятой на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.

3. Калятин В.О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права). Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА. 2000. – 480 с.

4. Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. Законодательство и практика его применения: Учебное пособие. – М.: Юрист. 2002.- 288 с.

5. Права интеллектуальной собственности в Соединенных Штатах Америки. Документы, комментарии специалистов, справочных материалы. Составитель Э.Джонсон. М.: «Издательство ЛИБЕРЕЯ», 2002. – 143 с.

6. Джералд Дж. Моссингоф. Прогресс в фармацевтической промышленности. Права интеллектуальной собственности в Соединенных Штатах Америки. Документы, комментарии специалистов, справочных материалы. Составитель Э.Джонсон. М.: «Издательство ЛИБЕРЕЯ», 2002.-143 с.

7. Баймолдина С.М. «Проблемы правовой охраны интеллектуальной собственности в фармацевтике». Международная научно-практическая конференция. Астана: Академия государственного управления при Президенте РК. 2005.- 234-238 с.

8. Денисенко С.В. Интеллектуальная собственность в международном частном праве. Вестник юридического факультета Южного федерального университета – 2023. – Т.10, № 2. – С. 41-46.

DISASTER OF "STALIN'S MODEL OF SOCIALISM" IN KAZAKHSTAN

Doç. Dr. Nursulu DUYSSENOVA

Academy of Science of the Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-3259-1549

nur_sulu18@mail.ru

Zauresh KOYGELDIYEVA

L.N. Gumilev Avrasya University, Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-4603-1975

zauuuuu@mail.ru

ABSTRACT

In the article, the dominant «white» in history is the 20th century. The persecution campaign conducted in the 1920s and 1950s and the meaning of Stalinist policy are revealed. After the establishment of the totalitarian system in the 20s, the distortions in the life of the society and the consequences of narrow politics have caused the spiritual consciousness of the people, it is said about the suffering.

At the end of the 20s, the period known in history as the «Stalinist model of socialism» was the beginning of totalitarian repression. Stalin's left-wing policy brought the Kazakh society under ideological pressure and held the people's consciousness in a fist. I.Stalin's coming to the head of the government fueled political terror, the struggle against «nationalism» intensified during the Soviet era, A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, Zh. Akbaev, M. Dulatov, M. Zhumabaev, S. .Saduakasov and others. citizens become victims of repression under the slander of «nationalists». The political repression carried out in the beginning and end of the 1930s made the ranks of the Kazakh nation hollow.

In the history of Kazakhstan, the 20s and 50s were a very complicated period full of contradictions. Between these years, the policy of «pressure» has dominated the country's economy and public political life for a long time. Coercion and violence methods specified by the government are implemented and thousands of people are exiled on the basis of political accusations. Thousands of people were imprisoned, shot, and sent to camps on political charges of being «alien and hostile to the Soviet government».

Keywords: Soviet era, Political repression, Aqtandak, Spiritual consciousness, Totalitarian system, Kazakh intellectuals, Cosmopolitanism, Nationalism, Government, Authority.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «СОЦИАЛИЗМНІҢ СТАЛИНДІК МОДЕЛІНІҢ» ҚАСІРЕТІ
Нұрсұлу ДҮЙСЕНОВА
Зауреш КОЙГЕЛЬДИЕВА

АННОТАЦИЯ

Мақалада тарихта «ақтаңдағы» басым ХХ ғ. 20-50-ші жылдардағы жүргізілген қуғындау науқаны және сталинизм саясатының мәні ашылып көрсетіледі. 20-шы жылдары тоталитарлық жүйе билігі орнағаннан кейін қоғам өмірінде орын алған бұрмалаушылықтар мен қысаң саясаттың салдары халықтың рухани санасына тигізген зардабы, қайғы-қасіреті туралы айтылады.

20-шы жылдардың аяғында тарихта «социализмнің сталиндік моделі» деген белгілі кезеңі тоталитарлық қуғын-сүргіннің бастауы болды. Сталиндік солақай саясат қазақ қоғамын идеологиялық қыспаққа алып, халық санасын бір уыста ұстады. И.Сталиннің үкімет басына келуі саяси террорды өршітіп, «ұлтшылдықпен» күресі кеңес дәуірінде күшейе түсіп, қазақ зиялыларының алды болған, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрескен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сәдуақасов және т.б. азаматтар «ұлтшылдар» деген жаламен қуғын-сүргін құрбандарына айналады. 30-шы жылдардың басы мен аяғында жүргізілген саяси қуғын-сүргін қазақ ұлтының қатарын ойсыратып жібереді.

Қазақстан тарихында 20-50–ші жылдар өте күрделі, қайшылыққа толы кезең. Осы жылдардың түйісу аралығында еліміздің экономика саласында, қоғамдық саяси өмірінде жаппай орныққан «қысым көрсету» саясаты ұзақ уақыт бойы үстемдік етті. Үкімет тарапынан көрсетілген күштеу, зорлық-зомбылық әдістері жүзеге асырылып, сан мыңдаған адамдарға саяси айыптар тағу негізінде қуғындалады. Мыңдаған адам «кеңес өкіметіне жат, қас» деген саяси айыптармен түрмеге жабылады, атылады, лагерьге айдалады.

Кілт сөздер: кеңес дәуірі, саяси қуғын-сүргін, ақтаңдақ, рухани сана-сезім, тоталитарлық жүйе, қазақ зиялылары, космополитшылдық, ұлтшылдық, үкімет, өкімет.

КІРІСПЕ

Бүгінде қазақ халқының басынан кешірген қилы да, қиын тарихын келешек ұрпаққа жеткізу тарихшылардың басты міндеті болып табылады. Тарихта «ақтаңдағы» басым 20-50-ші жылдардағы жүргізілген қуғындау науқаны әділ бағасын алып, сталинизм саясатының мәні ашылып көрсетілуде.

20-шы жылдары тоталитарлық жүйе билігі орнағаннан кейін қоғам өмірінде орын алған бұрмалаушылықтар мен қысаң саясаттың салдары халықтың рухани санасына қайғы-қасірет әкелді.

20-шы жылдардың аяғында тарихта «социализмнің сталиндік моделі» деген белгілі кезеңі тоталитарлық қуғын-сүргінді бастады. И.Сталиннің үкімет басына келуі саяси

террорды өршігіп, «ұлтшылдықпен» күресі кеңес дәуірінде күшейе түсті. 30-шы жылдардың басы мен аяғында жүргізілген саяси қуғын-сүргін қазақ ұлтының қатарын ойсыратып жіберді.

Қазақ зиялыларының алды болған, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрескен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сәдуақасов сынды азаматтар «ұлтшылдар» деген жаламен қуғын-сүргін құрбандарына айналды. Сталиндік солақай саясат қазақ қоғамын идеологиялық қыспаққа алып, халық санасын бір уыста ұстауға тырысты.

«Ұлтшылдық» деген термин патша үкіметі кезінде қалыптасты. Академик М.Қозыбаев бұл жөнінде: «Патша өкіметі ұлтшылдықты оппозиция есебінде таныды, оның тамырына балта шабуды саясатқа арна етті. Кеңес өкіметі сол империялық саясатты шын мәнінде жалғады, өйткені олар аз ұлттар тым-тырақай бөлініп, бөлшектеніп кетеді деп түсінді. Оларды апса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаудың жолы бонопартизм деп түсінген И.Сталин ұлттардың ойшыл, жасампаз топтарын тұқырту деп білді», – деп жазған [1].

Кеңес дәуірінің билігі «ұлтшылдық» терминіне «буржуазиялық» дегенді қосты. Халықтарды қорқытып-үркігіп, үрейлендіріп, ұлттың табиғи бейнесін жоюға тырысқан казармалық социализм жүйесін орнатып, одақтас республикалардың бей-берекетін шығарды. Қазақ халқының ежелден келе жатқан әдет-ғұрпы, наным-сенімі, тұрмыс-тіршілігі тотаритарлық қыспаққа ілінді. Бұл жүйе - ой-сана, мәдениет, ілім, біліміне зардабын тигізіп, ұлттық салт-дәстүрмен өмір сүру салтына тежеу қойылды. Қазақ ұлтының тұтастығына дәнекер болған тіл мен дінге шабуыл басталды. Елді табиғи қасиетінен, танымынан, тамырынан ажыратып, жасанды идеология жүйесімен алмастырды. Оған қарсы келгендер «халық жауы» ретінде жазаланды.

Қазақстан тарихында 20-50–ші жылдар өте күрделі, қайшылыққа толы кезең. Осы жылдардың түйісу аралығында еліміздің экономика саласында, қоғамдық саяси өмірінде жаппай орныққан «қысым көрсету» саясаты ұзақ уақыт бойы үстемдік етті. Үкімет тарапынан көрсетілген күштеу, зорлық-зомбылық әдістері жүзеге асырылып, сан мыңдаған адамдарға саяси айыптар тағу негізінде қуғындалды. Мыңдаған адам «кеңес өкіметіне жат, қас» деген саяси айыптармен түрмеге жабылды, атылды, лагерьге айдалды.

«Ұлтшылдықпен» күресу кеңес мемлекетінің айнымас белгілерінің біріне айналды. Қазақ халқының жендеті атанған Ф.Голощекин Қазақстанға «шылдық, шілдікті» әкеліп, зобаланды жандандыра түсті. Қазақ зиялыларын жік-жікке бөліп, олардың өзара бір-бірімен күрес жүргізуіне жағдай жасап отырды. «Жікшілдік» пен «ұлтшылдыққа» қарсы айыптау ашық түрде сипат алды. Әсіресе осы екі ұранмен айыптау 1925-1933 жылдары қатты ушықты.

Бұл қуғын-сүргін 1940-50 жылдары да жалғасын тапты. Осы жылдары социализм принциптері барынша бұрмаланып, еліміздің дамуында күрделі мәселелер туғызды. Саяси

қуғын-сүргінді жасаушылар 1940-50 жылдары «буржуазияшыл» терминіне «космополитшылдық» қосылды. «Космополитшылдық» буржуазияның бүкіл дүние жүзіне үстемдік жүргізуге тырысқан агрессиялық саясатының көрінісі ретінде танылды [2]. 1937-38 жылдары қуғыннан «аман» қалған зиялылар 1940-50 жылдары сталиндік жүйесіне ілікті. 1937 жылы басталған жаппай тұтқындау 1953 жылдың наурызына дейін толастамады.

1917 жылдың қараша-желтоқсан айлары қазақ халқы үшін өте қарбалас кезең болды. Себебі, қазан төңкерісінің мәнін түсінбей, үреймен қабылдаған халық қараша-желтоқсан айларында Земство мен Құрылтай жиналысына сайлау науқанына тартылып, бұл жауапты шаралар мен саяси өзгерістерді толық қабылдап, қорытып үлгермей жатты. 1918 жылы 5 қаңтарда үміппен күткен Құрылтай жиналысын большевиктер таратып, саяси ахуалдың жедел өзгеруі ұлт зиялыларын әбігерге түсірді. Олар большевиктік-кеңестік билікпен келісімдерге келіп, қазақ жерінде азамат соғысын өршітпеуді көздеп, большевиктік жүйеге бейімделуге мәжбүр болды.

1917 жылдың 7(20) желтоқсанында В. Лениннің төрағалығымен өткен мәжілісте Халық Комиссарлар Кеңесінің контрреволюцияшылар мен төңкерісшілерге қарсы күресте Бүкілресейлік төтенше комиссия құру туралы қаулы қабылдап, барлық ұйымдарға бақылау орнады. Әсіресе баспасөз ісі мен жоғарғы оқу орындары жігі бақыланды. Нәтижесінде 1918-1923 жылдары ресейлік ғалым-академиктер қамауға алынды, тергелді [3].

1918 жылы 5 қаңтарда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы күшпен таратылған соң Алашорда мен Кеңестік биліктің арақатынасы күрделене түсті. Кеңес өкіметі Алашорда үкіметін өте қауыпты, оппозиция деп таныды. Алашшылар ұлт мүддесін қорғады. Азамат соғысының барысында кеңес билігі құлаған өңірлерде қазақ зиялылары Алашорда үкіметінің уездік-облыстық бөлімдерін құрып, оның қызметін дұрыс жолға қою ісін ұйымдастыруға жұмылдырды. Қазақ зиялылары большевиктер тарапынан таратылған Земство мекемелерін қайта қалпына келтіруге тырысты. Алайда, олар большевиктік жүйесімен қатар, Уақытша Сібір және Колчак диктатурасынан да қысым көрді.

1918 жылы 4 қарашадағы Колчак үкіметінің жарлығымен Алаш автономиясы таратылды деп жарияланды. Колчак үкіметі Алаш автономиясын қазақтың территориялық мемлекеттігі деп танудан бас тартты. 1919 жылы Кеңес өкіметі алашордашыларға берілген амнистиясынан кейін оның белсенді мүшелері Қазақ АКСР-і мен Түркістан АКСР-нің әр түрлі мемлекеттік ұйымдарында жауапты қызметтер атқара бастады.

1922 жылдың күзінен бастап алашордашылар, оның ішінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов пен Мұхтар Әуезов те бар, Қазақ АКСР-нің жоғарғы мемлекеттік және басқару органдарынан жаппай қуу науқаны басталған болатын. Өйткені қазақ коммунистерінің бір бөлігі оларды кеңес өкіметі мен социалистік құрылыс ісінің жауы деп бағалады [4].

Азамат соғысының нәтижесінде «қызылдар» мен «ақтарға» бөлінген күштердің талас-тартысы халықтың азап шегуіне, сан мыңдаған жазықсыз жандардың опат болуына

алып келді. Қазақ қоғамы «қызылдарға» қарсы саяси күрес жүргізіп, «ақтармен» ымыраласуға да барды. Кеңес өкіметіне қарсы деген желеумен мыңдаған азаматтар, оның ішінде алашордашыларда қуғындалып, моральдық және тән азабын шекті, олардың көбі аяусыз өлтірілді.

Қазақстандағы 1920 жылдардағы қуғын Алашорда мүшелерін алқымдады. Кеңес өкіметі Алаш пен Алашорданы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінен аластауда алдау мен арбау әдістерін де, қару жұмсап күштеу жолын да қолданды [5].

1919 жылғы 4 сәуірдегі Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің басшылары «Алашорда» үкіметінің мүшелері мен қызметкерлері өздерінің «бұрынғы контрреволюциялық қызметі үшін қуғындалып, жазаға тартылмауға тиісті» деген қаулысы бойынша Алаш қозғалысына қатысқандардың барлығына жасалған кешірімге қарамастан, Қазақстанның саяси, экономикалық, мәдени өрлеуіне үлес қосқан ұлттық-демократиялық өкілдерін қудалай бастады. РК(б)П-нің V өлкелік партия конференциясының қаулысынан кейін алашордашылар жаппай буржуазиялық-ұлтшыл идеологияны жақтаушылар деп айыпталып, оларға қарсы күрес өте белсенді түрде жүргізілді.

В.Ленин қайтыс болғаннан кейін, партия басшылығы түгелдей И.Сталиннің қасына шоғырланды. Оның билік басына келуі партия басшылығы арасында әртүрлі топтардың күресін күшейтті. «Оңшыл уклонистермен» күресті өрістетіп, ол барлық билікті өз қолына топтастырды. Елдегі ахуал өзгеріп, социализм құрудың сталиндік нұсқасы жүзеге асырылды. Бұл саясатқа қарсылық білдірген қайраткерлер «ұлтшыл», «пантүрікшіл» ретінде айыпталып үкіметтің жауапты, басшылық жұмыстарынан ығыстырылып, үнемі қысымға ұшырап отырды.

РК(б)П XII съезінде И.Сталиннің ұлт мәселесі бойынша жасаған баяндамасы талқыланып, қызу пікірталас барысында М.Сұлтанғалиев оның баяндамасын қатты сынға алады. М.Сұлтанғалиев И.Сталиннің «жергілікті ұлтшылдық» деген анықтамасына қарсы келуі, оның тұтқындалып, түрмеге жабылуына алып келді. Т.Рысқұлов, С.Қожановтарға «ұлтшыл», «пантүрікшіл», «империализм тыңшысы» деген айыптар тағылып, қысымшылық көрсетіле бастады. Сондай-ақ, Т.Рысқұловқа М.Сұлтанғалиевпен байланысы бар деген де айып тағылды.

Партия тарапынан тапсырмамен мерзімді баспасөз беттерінде ұлтшыл-буржуазиялық идеология өкілдері ретінде «байтұрсыновшылдық», «садуақасовшылдық», «сейфуллиншілдік», «қожановшылдықпен» айыпталған қызметкерлер мен интеллигенция өкілдерін сынап жазған мақалалар жариялана бастады.

1925 жылы Қазақстандағы жағдай күрт өзгеріп, Қазақстан өлкелік партия комитетін басқаруға Ф.Голощекин келді. Оның келуі қуғын-сүргін саясатын одан әрі өршіге түсті. Академик М.Қозыбаев: «Кешегі 20-30-шы жылдары қазақ сахарасын Сталиннің қаныпезер жендеті Голощекин биледі, қамырша иледі, ел азды, сарбаз тозды», – деп орынды жазған еді [6].

Ф.Голощекин 1927 жылы «қазақ ауылы Қазан лебін сезген емес» деп, «Кіші Қазан» бағытын жүзеге асыру идеясын ұсынды. Голощекинді қолдаушылар да табылды. Қазақстан өлкелік комитетінің екінші хатшысы І.Құрамысов, Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы О.Исаев, Қазақстан Орталық Кеңесі комитетінің төрағасы Е.Ерназаров және т.б. басшы қызметтегілер қолдады. М.Шоқай бұл жайында: «Олардың бәрі де Голощекиннің саясында жүріп, Түркістан даласының қызыл «жетекшілері», «жолбасшылары» деген атаққа ие болғандар...Олай болса, Голощекин жасаған қылмыстардың бір бөлігі оларға да тиіселі»,– деген еді [7].

Голощекин қазақ зиялыларын жік-жікке бөліп, өзара бір-бірімен күрес жүргізуіне жағдай жасап отырды [8]. Өзіне қарсы шыққан Ж.Мыңбаев, С.Сәдуақасов, С.Қожановтарды кеңес өкіметіне қарсы пікірдегілер деп көрсетті.

1926 жылы Ә.Бөкейханов «контрреволюциялық қызмет жүргізді» деп тұтқынға алынып, Мәскеудегі Бутырка түрмесіне қамалады. Алайда, оның үстінен қылмыстық іс дәлелсіз болғандықтан түрмеден босатуға тура келді [9].

Қазақстаннан Ф. Голощекин идеясын қолдаудан бас тартқан зиялылар шеттетіле бастады. 1927-1929 жылдар аралығында әр түрлі себептермен Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Нұрмақов және т.б. республикадан шеттетілді.

1928-1929 жылдары жеке басқа табынуының алғашқы тұсында қырықтан астам қазақ зиялылары «сұлтанғалиевшылар ісімен байланысты» деп түрмеге қамалды. Қазақстан саяси айыптармен жер аударылғандар мекеніне айналды. Жер аударылғандар қатарында Л.Троцкий, жер мәселесін зерттеуші белгілі ғалымдар А.Чаянов, Н.Кондратьев, С.Щецов және т.б. болды [10].

1928 жылы Донбастағы инженер-техниктердің «зиянкесті» әрекеттері әшкереленіп, осыған байланысты «Шахта ісі» сот процесі басталып, 53 инженер мен техниктер сотқа тартылды [11]. Осыдан кейін «буржуазиялық мамандарды» әшкерелеу барлық республикаларда орын алды. Бұл Қазақстанда да жалғасын тапты. Шетелдік капиталистермен тығыз байланыста болды деген желеумен мамандардың біршама тобы айыпталды [12].

Сталиндік қуғын-сүргін 30-шы жылдардың басын қамтыды. Бұл кезеңдегі қуғын-сүргін ел басына түскен үлкен нәубет болды. Контрреволюциялық астыртын ұйымға қатысы бар деген жалған желеумен А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың үстінен іс қозғалып, қамауға алынды. ОГПУ-дың сот коллегиясының 1930 жылғы 4 сәуірдегі үкімі бойынша қазақ зиялылары ұзақ мерзімге концлагерьге айдалып, жер аударылды.

30-шы жылдардың басында Ә.Ермеков, М.Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, Ы.Мұстамбаев және т.б. зиялылар заңсыз түрде қамауға алынды [13]. 1932-33 жылдары Қазақстанда тарихта болмаған қырғын апат болып, қазақ тең жартысынан айырылды.

Осындай зобалаңдардың асқынуына идеология, әсіресе, 1932 жылы 10 қаңтарда БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің мәдениет және насихат бөлімдері мен Қазақстандық марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы» қаулысы себеп болды.

1932 жылдың 20 сәуіріндегі ОГПУ-дің үшпінші шешімімен № 2370 іс бойынша М.Тынышбаев, Х. және Ж. Досмұхамедовтар, А.Үмбетбаев, М.Мурзин, Ә.Мұнайтпасов, Қ.Кемеңгеров, М.Бұралкиев, Ә.Омаров, Ж.Күдерин, Ж.Ақбаев, С.Кәдірбаев, Ж.Тілеулиндер бес жылдық мерзімге жер аударылды [14]. 1927-ші жылғы Республикалық Халық Шаруашылық санағының орталық басқармасының болжамы бойынша 1932-ші жылы Қазақстандағы ауыл халқының саны ғана 4,2 миллион болуға тиіс еді.

1937 жылдан басталып Екінші дүниежүзілік соғысы аяқталғанға дейін созылған «Үлкен террор» атанған бұл уақыт қазақ тарихындағы өте ауыр да қасіретті кезең болды. Қуғын-сүргін толқыны қазақ халқының көрнекті қайраткерлері мен шығармашылық зиялыларын шарпыды.

1937-38 жылдардағы қызыл террор барша елді жайлады. Қазақстанда 103 мың адам қуғын-сүргінге ұшырап, оның 23 мыңнан астамы атылды. Республика жерінде 25 елді мекенде обсервациялар құрылды, оларға бүкіл одақтан 70 мыңнан астам жер аударылған кулактар әкелінді. Қазақ сахарасы ГУЛАГ – тың жүйесі жайлаған елге айналды, тек қана Карлагтан 2 млн-ға жуық қуғын-сүргінге ұшыраған халық өтті [15].

1937-38 жылдары қазақтың оқыған интеллигенция өкілдерінен 66 мың адам жапа шекті. Оның ішінде қазақ халқының тәуелсіздігі жолында күрескен, ғылым және білім салаларына елеулі үлес қосқан ұлт зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж. және Х. Досмұхамедовтар, С.Асфендияров, Қазақстанның мемлекет және қоғам қайраткерлері С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Ұ.Құлымбетов, О.Жандосов, Ж.Сұлтанов, А.Кенжин және т.б. қуғын-сүргін құрбаны болды.

Сталиндік зорлық-зомбылықтың құрбаны болғандар Карлаг, Степлагта, Алжирде қасірет тартты. Қазақстан «саяси қылмыскерлердің» айтарлықтай бөлігі лагерьлер өлкесі болды.

1940-50-ші жылдары әкімшіл-әміршіл жүйе күшейіп, И.Сталиннің жеке басына табыну үстемдік құрды. Адам бостандығын аяққа басу, нақақтан-нақақ қаралау, табалау, оларды саясат пен мемлекеттік басқарудан шеттету сияқты теріс құбылыстар етек жайды. Осы тұста сталинизм әбден асқынып, оның идеологиясын жаппай насихаттаушылар, социализмді «қаралаушыларды», идеологиялық «диверсия жасаушыларды» табуға белсене кірісті. «Халық жауларына» және «социализм жауларына» қарсы күрес науқандары үздіксіз жүргізіліп, соғыс кезінде жау қолына түскен сан мыңдаған солдаттар мен кеңес әскерінің офицерлері жазалаушылар құрығына ілікті. Көптеген «әшкереленген» істер қолдан жасалынды.

Қуғын–сүргін тоқпағы алдымен зиялы қауым өкілдеріне бағытталып, бұл науқан «буржуазиялық ұлтшылдармен және тексіз космополитшылдармен күрес» ұранымен жүргізілді. Бұған БК(б)П Орталық Комитетінің 1946 жылғы 14 тамыздағы «Звезда» және «Ленинград» журналдарына байланысты қаулының қабылдануы ерекше әсер етті. Осы қаулының негізінде ғылым, әдебиет, өнер қайраткерлерін қаралайтын қаулылар қабылданды. Нәтижесінде Қазақ КСР Ғылым Академиясының қоғамтану институттарының, Қазақстан Жазушылар одағының, республиканың жоғарғы оқу орындарының жұмысынан, көрнекті ғалымдардың зерттеулерінен және әдебиет пен мәдениет қайраткерлері еңбектерінен саяси, идеялық және идеологиялық қателіктер табу жөніндегі науқаны басталды. Оның құрығына ғылым саласындағы қазақтың көрнекті өкілдері әдебиетшілер мен жазушы-ақындар, тарихшылар Е.Исмайылов, С.Мұқанов, Х.Бекхожин, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов С.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев, Қазақстан Ғылым Академиясының президенті Қ.Сәтбаев және т.б. қоғам қайраткерлері ілікті. Оларға саяси түрде айып тағылып, зиялылар «буржуазияшыл-ұлтшылдар», «космополитшылдар» ретінде қызметтерінен қуылды, түрмеге қамалды.

Интеллигенцияға қарсы идеологиялық шабуылдың негізгі құжаты – «Звезда» және «Ленинград» туралы қаулы 1988 жылы 20 қазанда қайта құру ықпалымен өз күшін жойды. 1988 жылдың 11 шілдесі мен 1989 жылдың 5 қаңтарында қабылданған КОКП Орталық Комитетінің қаулыларында сталинизм жылдарында зардап шеккендердің барлығын ақтауды, партиядан негізсіз шығарылғандарды қалпына келтіруді талап етілді. Қаулыда саяси қуғын-сүргін құрбаны болғандардың есімдерін ақтап, ескерткіш орнату, олардың жерленген орындарын қалпына келтіру жөнінде ұсыныстарды реттейтін топ ұйымдастыру мәселесі қойылды.

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Президенті М.Горбачевтің 1990 жылғы 13 тамыздағы қол қойған «20-50-ші жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің құрбандарының құқығын қалпына келтіру туралы жарлығы жаппай қуғын-сүргінді айыптай отырып, оларды өркениеттілік нормаларына үйлеспейді деп, КСРО Конституциясының 127-114-баптары негізінде 3 бөлімнен тұратын қаулы қабылдады. Онда ұжымдастыру кезеңінде шаруалар жөнінде, сондай-ақ 20-50-ші жылдары саяси, әлеуметтік, ұлттық, діни және басқа себептер бойынша барлық азаматтар жөнінде жүргізілген қуғын-сүргін заңсыз деп табылып, олардың азаматтық құқықтарын қалпына келтіру мәселесі қойылды [16].

XX ғ. 1920-50 жж. зиялыларға қарсы бағытталған саяси қуғын-сүргін қоғамда өте ауыр із қалдырды. 30-шы жылдары «халық жаулары» үшін арнайы салынған лагерьлер жүйесі 1940-50 жылдары да саяси қылмыскерлерге толы болды. «Буржуазиялық ұлтшыл», «космополитшыл» ретінде айыпталғандардың кейбіреулері, бас бостандығынан айырылып лагерьлерге айдалса, басқалары қызметтерінен төмендетілді, жұмыстарынан шығарылды, ғылыми атақ дәрежелерінен айырылды.

Бұл озбырлық, зорлық, зомбылық тұсында Қазақстанға күштеп көшірілген өзге ұлттар да болды. Осы кезең қоғамды, әсіресе зиялыларды жалтақ, жасқаншақ, екіжүзділікті қалыптастыруға әкелді. Бұрын халық игілігі үшін қызмет етуді мақсат тұтқан зиялылардың орнын партияға қызмет етуді ойлайтын интеллигенция тобы басты.

И.Сталин және оның жандайшаптары неге қазақ зиялыларына қарсы болды деген сұраққа академик М.Қозыбаев былай жауап берген еді: «Біріншіден, олар қазақ елін жаңа заманда қазақ ұлтының өкілдері билеу керек деп санады; Екіншіден, қазақ мемлекеттігі совет жүйесі құрамында өзіндік ұлттық болмысын қалыптастыру керек деп білді; Үшіншіден, саясатта плюрализм болуын қалады; Төртіншіден, саясаттың негізі – отаршылдық қалдықтарын бар салада жою деп таныды; Бесіншіден, олар Кеңес өкіметіне сенді, одан өздеріне деген сенім болуын талап етті» [17].

«Космополитшылдықпен» күрес зардабын, қысымын ұлт зиялылары көрді. Сталиндік жеке басқа табынушылық орын алды. Тоталитарлық билік жүйесі әсерінен өндіріс, ғылым, білім салаларына бақылау орнатылды. Ғылыми интеллигенция арасында бір-бірінің жазған еңбектеріне сыни көзбен қарап, қателіктер іздеу әдетке айналды. Саяси айыпталғандар қызметтен қуылып, олардың «саяси зиянды» еңбектері қолданыстан алынып, пайдалануға тыйым салынды. «Ұлтшыл», «космополитшылдарды» әшкерелеуде өкімет мерзімді баспасөзді шебер қолданды.

1920-50 жж. үкімет басшыларының қолдауымен жүргізілген бұл саяси қуғын-сүргін – ғасырлар бойы қалыптасқан бір тұтас ұлттың ой-санасын, мінез-құлқын, рухани болмысын, өзіндік психологиялық ерекшеліктерін қатты жасытып, өзгеріске ұшыратты.

XX ғ. 80-ші жылдардың соңында тарихшы Рамазан Сүлейменов бұл жайында былай деп жазған еді: «30-шы, 50-ші жылдардағы репрессияның табы бүгінгі күнімізден де сезілетіні шындық. Жөнсіз, жосықсыз қудалау біздің интеллигенцияны зәрезап қылғандығы сонша үрейдің өзі мұра сияктанып, бір ұрпақтан екіншіге жалғасып келеді» [18].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 45-б.
- 2 ҚСЭ. Т.5. – А., 1974. – 624-б.
- 3 Перченко Ф.Ф. Академия Наук на «великом переломе» // Звенья. Исторический альманах. Вып.1. – М., 1991. С.163.
- 4 Нұрпейісов К. Алаш және Алашорда тарихының зерттелуі хақында // Қазақ тарихы. – 1994. – № 1.-10-б.
- 5 Нұрпейіс К. Жиырмамыншы ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі және ұлттық-демократиялық интеллигенция // Отан тарихы. – 1999. – № 3.-19-б.
- 6 Қозыбаев М. Тарих зердесі.– Алматы: «Ғылым», 1998. 1-кітап. – 344 б. 95-б.
- 7 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1998. Т.1. –512 б. 30-б.

8 Ахметов Қ. Қазақстан мәдениетінің қилы тағдыры. Алматы: «Ғылым», 2002. –280 б., 199-б.

9 Отчет Краевого Комитета VI Всеказахской партконференции. –Кзыл-Орда, 1928. С.41

10 Нұрпейіс К. Қ.И.Сәтбаев 40-50- ші жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде // Қ.И.Сәтбаев және Қазақстанның қоғамдық ғылымдары (Мерейтойлық Сәтбаев оқуларының материалдары). –А., 1999. –84-б.

11 Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 304 б., 104-б.

12 Куманев В.А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. –М.: Наука, 1991.– С.42.

13 Қозыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. –Алма-Ата, Рауан, 1990. –С.58.

14 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное) –Алматы: «Ана тілі», 1998. –384 б. 378-б.

15 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Арыстар тұғыры). 2-кітап. –Алматы: Ғылым, 1998. – 100-101-бб.

16 Социалистік Қазақстан. – 1990.– 15 тамыз.

17 ҚСЭ. Т.5. –А., 1974.

18 Социалистік Қазақстан. – 1988.– 25 тамыз.

CREATIVE POTENTIAL OF "AK ZOL" NEWSPAPER AUTHORS

Zauresh KOYGELDİYEVA

Gumilev Avrasya University
Kazakhstan

ORCID ID: 0000-0002-4603-1975
zaureuuuu@mail.ru

Assoc. Prof. Dr. Nursulu DUYSENOVA

Academy of Science of the Republic of Kazakhstan

ORCID ID: 0000-0003-3259-1549
nur_sulu18@mail.ru

ABSTRACT

The article describes the authors who published «Ak Zhol» publication and contributed to gaining its own place in society. New research was done on articles published in newspapers.

The main authors enriched the potential of the publication, wrote quality articles, were constantly in creative search, touched on new, relevant topics in each of their articles, and showed an example of free expression of thought.

The publication published many research articles, as well as about the origin of Kazakhs and Kyrgyz. We have made sure that the valuable thoughts of the public figure M. Dulatov on the issues of aesthetic education for young people today have not decreased, if not increased, educational value for the formation of a comprehensive citizen of young people.

Mirzhakip Dulatov was a scientist who tried to increase the creative potential of the newspaper.

Most of the materials published in the pages of «Ak Zhol» newspaper were problematic and analytical articles.

In the course of our research, M. Dulatov focused on the ingenuity and justice of the judges in his articles, and we found out that during the time when the Kazakhs did not obey the king, they were wise and intelligent among themselves. When the author mentioned the reasons for being fair, we noticed that he wanted to have an irreplaceable power according to his time.

Keywords: White road, Press, Nation, Youth, King.

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІ АВТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Зауреш КОЙГЕЛЬДИЕВА
Нұрсұлу ДҮЙСЕНОВА

АННОТАЦИЯ

Мақалада «Ақ жол» басылымының жарыққа шығып, қоғамда өзіндік орнын алуға үлесін қосқан авторлар туралы жазылған. Газет беттерінде жарық көрген мақалаларға тың зерттеулер жасалды.

Негізгі авторлар басылымның әлеуетін байытып, сапалы мақалалар жазғанын, үнемі шығармашылық ізденісте болғанын, әр жазған мақалаларында жаңа, өзекті тақырыптарды қозғап, еркін ой білдірудің үлгісін көрсеткен.

Басылым бетінде көптеген зерттеу мақалаларын, сондай-ақ қазақтар мен қырғыздардың шығу тегі туралы да жариялаған. Қоғам қайраткері М.Дулатов жастарға эстетикалық тәрбие беру мәселелері бойынша құнды ойлары бүгінде жастардың жан-жақты азамат болып қалыптасуына тәрбиелік мәні артпаса кемімегендігіне көз жеткіздік.

Газеттің шығармашылық әлеуетін көтеруге ат салысқан ғалым Міржақып Дулатов болды.

«Ақ жол» газеті беттерінде жарияланған материалдарының басым көпшілігі проблемалық, талдамалы мақалалар болған.

М.Дулатов мақалаларында билердің тапқырлығы мен әділдігіне тоқталған, қазақтың патшаға бағынбай тұрған заманында өз арасында данышпан, ақылгөйі болғанына зерттеу барысында көз жеткіздік. Автор әділ болудың себептерін айта келе, өз заманына сай таптырмайтын билік болғанын қалайтындығын байқадық.

Кілт сөздер: Ақ жол, баспасөз, ұлт, жастар, патша.

КІРІСПЕ

«Ақ жол» басылымы беттерінде белсенді авторлар қатары өте көп. Негізгі авторлар басылымның әлеуетін байытып, сапалы мақалалар жазғанын, үнемі шығармашылық ізденісте болғанын, әр жазған мақалаларында жаңа, өзекті тақырыптарды қозғап, еркін ой білдірудің үлгісін көрсеткен.

Міржақып Дулатов «Алашорданың» көрнекті қайраткері, ұйымның идеялық жағынан жетекшілерінің бірі С.Қожановпен жақын дос болуымен қатар бірге жұмыс істеген «Ақ жол» газетінде де сол байланысты үзбеген. «Ақ жол» газетінің редакциясындағы белсенді авторлардың бірі болған. Басылым бетінде көптеген зерттеу мақалаларын, сондай-ақ қазақтар мен қырғыздардың шығу тегі туралы да жариялаған. Қоғам қайраткері М.Дулатов жастарға эстетикалық тәрбие беру мәселелері бойынша құнды ойлары бүгінде жастардың жан-жақты азамат болып қалыптасуына тәрбиелік мәнін жоғалтқан емес.

1921 жылдың 2 ақпанында «Ақ жолдың» № 21 санында Міржақыптың «сауатсыздықты жоғалту» атты мақаласы жарияланған. Онда Түркістан Республикасындағы сауаттылық мәселелері, хат танытудың іс-шаралары өткізілетіні, білім-ғылымға ұмтылуы қажеттігі туралы жазылған. Бостандықтың, адамшылықтың жолына түсу үшін кез келген адам сауатты болуға, жазу мен сызуға үйренуі міндетті екені кеңінен талданып жазылған. Автор: «Адам баласын құл еткен байлық, капитал болса, капиталды тудырған надандық... Кедейлер, еңбекшілер патша

заманында қараңғы, суық үйлерде аш-жалаңаш, күні-түні жұмыс қылды. Дертке шалдықты, қатын-баласы мұқтаждық көрді. Байлар, капиталшылар бұлардың табан ақы, маңдай терімен байлығын арттырды, дүниеге қожа болды» [1,26-б], - дей келе, үкімет кедейліктен, надандықтан құтқарудың сара жолын ұсынып отыр, соны пайдалану қарапайым халықтың міндеті деп түйіндейді.

1921 жылы 6 ақпандағы басылым №23 санында «Екі жарты бір бүтін» атты мақаласында М.Дулатов Қазақстаннан бөлінген Түркістан Республикасы бір үйден енші алып шықса да бірі бірінен ажырамайтын біртұтас ел екені туралы жазылған. Халқы, саны, салты бір елдің көп жұмысты бірігіп істеуге тура келетіндігін баса айтады. «Жалпы қазақ-қырғызды алғанда, біздің оқымысты, өнерлі азаматтарымыз өте аз, надан халықпыз. Бұл кемшілігімізді сипаттап отырудың қажеті жоқ. Бәрімізге аян. Ал Түркістан мен Қазақстан екеуін қатар қойып салыстырғанда, Қазақстанда оқымысты азаматтар көбірек. Қазақ Республикасы білімді адамдарға өзі де белшесінен батып отырмаса да, Түркістанға қарасу керек. Мәселен, Ташкенде қазақ-қырғыз институты бар. Оқытушылары жетіспей отыр. Яғни, бақыр қазан қайнаса баршамызға бірдей» [1,62-б],-деп, сонымен қоса газет ісі туралы мәселені де көтереді.

«Біздің баспасөзіміз, әдебиетіміз әлі жас. Бойы өсіп, бұғанасы қатқан жоқ. Еңбектеп, қаз тұрып, қайта жығылып жүр. Осы жас сәбиді екі жақтап екі қолынан жетелеп аяқтандыруымыз, тәрбиелеуіміз, өсіруіміз керек» [1,62-б], - дейді. Автор Түркістанда газет, журналдарға жазылатын адамдардың аздығы, харіп терушілердің аздығы, баспаханасы көбейіп отырған Ташкентте харіп терушілер курсы ашу қажеттігі туралы мәселені орынды қозғаған.

Міржақып Дулатовтың «Ақ жол» газеті беттерінде жарияланған материалдарының басым көпшілігі проблемалық, талдамалы мақалалар болып келеді. Басылымның № 41 санында «Еңбекшілер автономиясы» деген бас мақаласы жарияланған. Онда Ресейде 180 млн халық бар екені, олардың діні, тілі, салты мен ділі бір-бірімен үйлеспейтіні, бірақ ірі мемлекет астына жиналғандықтан саясат дұрыс болу керектігі туралы сөз қозғайды. Қол астындағы ұлттарға қысымшылық жасамай, орыстар үшін деген бағдар дұрыс еместігін дәлелдеген автор заңның бәрі орыс тілінде болып отырғанын, сот, билеуші, әскер орыс екендігіне көңілі толмайтынын анық білдіреді. «Закон орыс тілінде болды. Оқу оқыту, кеңсе тілі орысша болды. Сот орысша болды. Билеушілер де орыс болды. Жер-су, қазына, әскер билігі орыс қолында болды. Орыс емес ұлттар «бұралқы», «бұратана» атанып айтқанға көңгіш, айдағанға жүргіш көн терілі көк есек болды. Орыс отаршылары, Россиядағы уақ ұлттардан маймыл ойнатқандай қылды» [1,363-б], - деп, ащы шындықты нақты дәлелдермен келтірген. Украина, Финляндия, Польша Россиямен қош айтысып өз автономияларын алғанын, қазан төңкерісінің туын, кеңес үкіметі қол астында қалған ұлттарға жағдай жасау қажеттігін де тізіп көрсетеді.

Қазақ-қырғыздың досы кім, қасы кім деген сауалға жауап іздеген М.Дулатов көрінгенге жем болмай, дұрыс жолға түсудің амалдары мен тәсілдерін анық көрсетеді. Еңбекшілердің теңелгенін, кеңес автономия алғандығын, төңкерістің тарихын айта келе, күштің бәрі ұйымдаса білуде екенін, өзгеге жалынбай бірігіп әрекет етуге шақыруы орынды. Осы мақаланың өн-бойынан «Ақ жол» газеті арқылы Түркістанда ұлттық идея мен бірліктің насихатталғанын, кеңес үкіметінің саясаты туралы қоғамда ой-пікір қалыптастыру көзделгені байқалады. «Ақ Жолдың»

№ 24 санында «Халық соты» атты М.Дулатовтың көлемді мақаласы жарық көрген. Сол кездің өзінде Міржақып «Сот түзелмей, халық түзелмейді. Сот халықтың жайын, салтын, тілін білмесе, сот емес ол – сор» [1, 81-б], - дегені әлі де өзектілігін жоймады.

Қазақтың патшаға бағынбай тұрған заманында өз арасында данышпан, ақылгөйлерінің болғанын алға тартқан М.Дулатов билердің тапқырлығы мен әділдігіне тоқталған. Әділ болудың себептерін айта келе, өз заманына сай таптырмайтын билік болғанын дәлелдеп жазады. Ақшаға сатылып, биліктің қадірін кетірген сол кездегі соттардың ісіне ел ішінде дау-жанжал көбейіп, ақ караға, қара аққа айналып отырғандығын нақты мысалдармен дәйектейді. Орыс сотының үш қайнаса сорпасы қазақтың әдет-ғұрып, салт-санасына сәйкес келмейтіні, шалағай, жемқор тілмаштардың кесірі, халық тұрмысының нашарлығы жан-жақты сипатталады. Мақаланы публицист: «Сотқа шын еңбекшілер қамын ойлайтын, ақшаға сатылмайтын, халықтың әдет-ғұрпын жетік, ақ жүрек, әділ адамдарды сайлау керек» [2, 83-б],- деп түйіндейді. Мақалада заңның мағынасы әдеп-ғұрып, рәсім деген сөз екені, заң әдет-ғұрыпқа қайшы келмеуі керек екендігі кеңес үкіметінің заңдары қазақ салтына икемделуі қажеттігі де айтылады.

Мадияр деген лақап атпен жазған Міржақып Дулатовтың «Ел күйзелді» атты мақаласы 1921 жылы 9 сәуірде №45 санында басылған. Халықтың басынан кешкен тарихын жаза келе, түрлі зобалаңды, жұтты, 1916 жылды, ашаршылық кезін, адамы жүнжіп кеткен жұрттың жағдайы жақсармай отырғанын жасырмайды. «Ақ жол» жүзінде Арқа елінің күздеулігі бұрында жазылып келіп еді. Соңғы күндері алынған хаттардың анық хабарына қарасақ, жас көңілге қайғы толып отыр. Жұтаған мал, қалың ауру, қаптаған өлім» [3, 43-б], - деп Қарқаралы, Торғай, Ырғыз, Омбы, Темір, Бөкей уездерінің шаруаларының күйзеліп, ел ашығып, қырылып жатқанда қысылған жұртқа көмек беруге шақырған автор нақты деректерді тізіп, өз ойы мен пікірін келтіреді. Мақала соңында өкіметтің не шара қарастырып жатқандығын сұраған автор елдің зарыққанын жеткізген.

«Ақ жолдың» №55 санында Мадияр деген лақап атпен Міржақып Дулатовтың «Қазақ зиялылары» атты мақаласы жарық көрген. Автор қазақ зиялылары қатарына ақындар мен жазушыларды жатқыза отырып, олардың арасындағы келіспеушіліктер мен ымыраластықтың жоғын ашына жазады. Әлеумет ісі мен саясатта әлі де болса өздерін көрсете алмай отырған қазақ зиялыларының кемшіліктерін жоюдың жолдарын кей жағдайда бейтараптық, бір беткейлік мінездер де қажеттілігін де таразыланған. Қазақтар арасында оқығандардың аздығы, әлі де болса шын ұлтжандылықтың мәні мен мағынасын түсінетіндердің көп емес екендігіне өкініш білдіреді. «Шын таза, шын еңбекшіл, шын жұртшыл азаматтар партияға кірсе, олардың соңынан жұрт та ереді. Ішінде бірлі-жарым таза жігіттер болғанымен, көбі бұзақылар болып, адал, арамды талғамай, «Келіңдер жолдастар, бірігелік, қорықпаңдар, біздің тобымызға кіріңдер...» деп қол бұлғағанда, соңынан жөңкіле жөнелетін адамдар аз табылар деп ойлаймын» [3, 209-б], - деп оқығандарды, орыстарды көп білмейтінін, қалтасына қызыл билет алып алғандардың барлығы адал еместігін де ескертеді. Үкімет тізгінін қолына алған азаматтар адал болса, ұлтжанды болса бір тудың астына жиналу қиын емес деген қорытындыға келеді. Мақалада автор түзу саясатты ұстанып, ортақшылдық жолында бірігуге шақырады.

Әлихан Бөкейханов «Алашорданың» төрағасы, көрнекті қоғам қайраткері, публицист, Әлихан Бөкейханов Сұлтанбек Қожановпен тығыз байланыста болған «Ақ жол» газетіне

орталықтан материалдық көмек алуға қол ұшын береді. «Қыр баласы лақап атымен жазған мақалалары мен әңгімелері «Ақ жол» басылымында көп жарияланған. Патшалық саясатқа қарсы, алаш идеясына арналған материалдары газеттің нөмірлерінде үзілмей жарияланып тұрған.

1920 жылдардағы сақталған баспасөз бетінде шыққан материалдардан қазақтардың әлеуметтік-мәдени ортадағы әйел теңдігі мәселесі және әйелдердің әлеуметтік көшбасшылығын қалыптастыру мен дамыту процестеріне едәуір үлес қосқанын көруге болады.

Сол кездегі қоғамының даму жағдайында әйел қоғамының әлеуметтік және саяси-құқықтық тәжірибиесіндегі рөлі өзекті болды. XX ғасыр басындағы әйел тақырыбындағы еңбектеріне шолу жасай отырып, қазақ қоғамындағы әйелдердің проблемаларына қатысты кедергілерді анықтауға мүмкіндік береді. З. Сағыбаева «Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы» [4,12-б] атты диссертация тақырыбындағы XX ғ. басындағы әйел публицистер шығармалары мен баспасөз беттері арқылы әйелдер мәселелерін қозғай отырып, сауаттылыққа, мәдениетке, өнерді үйренуге шақыруды мақсат еткен. Қазақ әйелдерінің қоғамдағы орны қандай болуы керек, не жетпейді, қандай мәселелерге аса көңіл бөлу қажеттігі туралы материалдарды, жаңа қоғамның әйелі, ананың рөлі қандай болмақ деген сарындағы мақалаларды, әйел шығармашылығын зерттеген. Әйелдердің қоғамдық көшбасшылығы және әйел теңсіздігі тақырыбы «Ақ жол» газетінің тақырыптарының бірі болғанын басылым беттерінен көрінеді.

«Ақ жол» газетінің №16 санында 1921 жылы «Әйел теңдігі» атты «Азамат» атты лақап атпен Міржақып Дулатовтың сараптамалық мақаласы жарық көрген. Осы басылым беттерінің әр санында «Әйел теңдігі» деген айдар ашылып, әр нөмірінде материал берілетіндігі туралы айтылған. Қазақ-қырғыздың әйелге деген көзқарасына тоқтала келе, автор қыздарды оқыту керектігі туралы пікірлерін ортаға салады. «Бүкіл халықтың тәрбиесі әйелдің қолында. Әйел – халықтың анасы. Тәрбиесіз ананың өсірген баласы қандай болмақ? Күңнен ер көңілді, ақ пейілді азамат қалай туар? Күңнен құл тумақшы емес пе? Қазақ-қырғыз әйелде адамгершілік, сүйіспеншілік болмаған соң, ол кімді жақсылап тәрбиелесін» [1, 298-б], - дей келе, Түркістанда әйел мәселесі, осыған байланысты заңның қажеттілігі туралы жазған автор азаттыққа талпынудың жолдарын көрсетеді. Мақала соңында қазақ-қырғыздың оқыған әйелдеріне үн тастап, жаңадан ашылған басылымдағы «Әйел теңдігі» айдарымен берілетін материалдарды белсенді түрде үлес қосуына, мақалалар жазуына шақырады.

«Ақ жол» газетінің белсенді авторларының бірі – Сара Есова Қызылорда облысында туған, кейіннен ата-анасымен Түркістанға көшіп мектепке барған. Орынбордағы татар әйелдер мектебінде оқыған Сара ислам негіздері, татар және орыс тілдерін, математика, қолөнер, география мен жаратылыстану пәндерін оқып, игереді. Кейіннен Ақмешітке оралып, мұғалім болып қызмет атқарады. Сара Есова Нағима Арықова, Алма Оразбаева, Мәдина Бегалиева құрбыларымен қатар жүріп шалғай ауылдарды аралап, әйелдерді сауаттандыруға шақырады. Әйелдерге құқықтық мәселелер бойынша кеңестер беріп, медициналық көмек көрсетудің жолдарын да ұсынады.

Сара Есованың «Қазақ-қырғыз еліне!» атты мақаласы басылымның 1921 жылғы 12 ақпанындағы санында жарияланған. Әйел мәселесіне келгенде әдеттерді өзгертіп, қазақ-қырғыз

әйелдерінің шетте қалмаудың жолдарын көрсетеді. «Қазақ-қырғыз әйелінің тұрмысында төңкеріс болғаннан бері болып отырған бір өзгеріс болса, ол жақында 20 январь 28-не шейін Әулие-ата қаласында болған аймақтық қазақ-қырғыз кедейлерінің тұңғыш сиезінде қаралып, сол өзгерістер осы күннен тұрмысымызға кірсін деген қаулысы» [2, 108-б], - деп тығырықтан шығаратын қаулы екендігін, әйелдердің де өнер-білімге ұмтылуы қажеттігі туралы айтады.

Публицистің «Күншығыс ортақшыл әйелдерінің тұңғыш жиылысы» атты есеп мақаласы «Ақ жолдың» №55 санда 1921 жылы 5 мамырда жарық көрген. Бұл мақалада Мәскеуде өткен әйелдердің тұңғыш жиылысы туралы баяндалып, талданған. «Жиылыста қаралған мәселелер әйелдердің міндеті, ұйымдастыру шаралары, ұсақ-түйек, қол кәсіптері, үгіт-насихат жұмысын жүргізу сиезі» [3, 219-б], - дей келе әйелдер клубы, майда-шүйдені, өнерді үйрететін жерлерді ашу проблемасы туралы С.Есованың сөйлеген сөзін мақалада келтіреді.

«Бөкейде қазақ әйелдері арасында» атты мақалада Бөкей губерниясындағы қазақ халқының көбі оқыған, сауатты екенін айта келе публицист екі жылдан бері Бөкейде қалың мал алу үрдісі тоқтатылғаны, қазақ әйелдері арасында істейтін бөлімінің жақсы жұмыс істеп жатқандығы туралы ақпараттар береді. Бөкей губерниялық әйелдер жиналысына 150-дей әйел қатысып, үгіт-насихат жұмыстары белсенді түрде жүзеге асырылғандығы айтылады. «Бөкейде оқыған әйелдер көп. Қазақстанның аймақтық ортақшылдарының сиезінде де әр жерден келген уәкілдердің әйелдері ісі туралы баяндама бергенін қарап, тексеріп отырғанда да, әйелдер ісінің тәртібі жолға қойылған жері Бөкей губерниясы екендігі көрінді» [5, 167-б], - дейді. Бұл істің басы қасында жүрген қайраткер Алма Оразбаеваға алғыс айтқан автор, Сара Есова әйелдер мәселелерін жарыққа шығаруға белсене араласытынын жасырмайды.

Сара Есова публицист ретінде «Ақ жол» газетінің «Әйел теңдігі» айдарымен берілген мақалалардың басым көпшілігінің авторы. 1920 жылдары басталған әйел мәселесі, отбасы проблемалары, әйелдің әлеуметтік мәртебесі белгілі заң нормаларымен бекітілуі қоғамда үлкен сілкініс жасады.

Осы құжаттардың шығуына байланысты әйелдің қоғамдағы орны мен рөлін, олардың қызметін қолдау, ұлттық, діни ұйымдарды, әйелдер бірлестіктерін құру ісін жандандырып, шығармашылық, өнер, білімге бейімдеп, әр түрлі бөлімдер құруды қолға алған уақыт болды. Бұл құбылыстың әйел мен қоғам арасындағы қатынастардың барлық спектрімен байланысты бірнеше деңгейлі және қоғамда әртүрлі проблемалардың көтерілуінің қызығушылығы артқаны көрінеді. Сол кездегі газет беттерінде жазылған мақалалардың өзекті болғанын және тақырып аясында жан-жақты талдануы байқалады.

Қорыта келе, «Ақ жол» басылымы беттері, газеттің сапалы шығуына, сонымен қатар шығармашылық әлеуетін байытуға үлесін қосқан авторларға тоқталып, басылымның өзекті мақалалары қарастырылып, сарапталды. «Ақ жол» газетінің авторлары шығармашылық ізденісте болғанын, жан-жақты тақырыптарды жазумен қатар, қоғамға ой сала білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ақ жол (газеті). Көптомдық. 1 том. / Құрастырған Х.Есенқарақызы. –Нұр-Сұлтан: Алашорда қоғамдық қоры, 2020. -381-б.
- 2 Ақ жол (газеті). Көптомдық. 2 том. / Құрастырған Х.Есенқарақызы. –Нұр-Сұлтан: Алашорда қоғамдық қоры, 2020. -381-б.
- 3 Ақ жол (газеті). Көптомдық. 3 том. / Құрастырған Х.Есенқарақызы. –Нұр-Сұлтан: Алашорда қоғамдық қоры, 2020. -384-б.
- 4 Сағыбаева З.Д. Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы. / кандидаттық диссертация жұмысы / -Алматы: 1999.
- 5 Ақ жол (газеті). Көптомдық. 4 том. / Құрастырған Х.Есенқарақызы. –Нұр-Сұлтан: Алашорда қоғамдық қоры, 2020. -382-б.
- 6 Айтуғанов Ш. Қанды қырғын құрбаны//Қазалы. №148. 29 мамыр, 2019.

UYGUR HUKUK VESİKALARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE KÖLE SATIŞI UYGULAMASI VE KÖLELİK ANLAYIŞI

Fatma Betül BAYRIK

Genel Türk Tarihi Bilim Uzmanı

ORCID: 0000-0001-6324-2574

betulbayrik@protonmail.com

ÖZET

Erken devirlerdeki Orta Asya Türk devletleri içerisinde Hsiung-nu ve Kök Türklerin kölelik uygulaması ile Uygurların kölelik uygulaması arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Uygur devrine kadar ağırlıklı olarak konar-göçer yaşam biçimini tercih eden Türklerde bu tercihin neticesi olarak bireysel kölelik pek görülmemiş, ancak Uygur devrinde yerleşik yaşamla birlikte hukuk vesikalarında karşımıza köle satış belgeleri de çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmada eski Türklerin kölelik anlayışının aynı devirlerdeki diğer devletlerden farklılık gösterdiği, özgün bir biçime sahip olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla köle satış vesikaları kaynak gösterilerek Türk tarzı köleliğin özellikleri aktarılacaktır. Alanda tarihçi perspektifinin eksikliği ve genel anlamda diğer disiplinler tarafından da çok fazla araştırılmamış olması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Tarihsel yöntem kullanılarak hazırlanan çalışma, Uygurlarda kölelik uygulamasının var olduğunu ancak bunun çok yaygın bir uygulama olmadığını, köle satışının da genelde ihtiyaçtan ötürü yapıldığını göstermektedir.

SLAVERY PRACTICES AND THE CONCEPT OF SLAVERY IN ANCIENT TURKS ACCORDING TO UYGHUR LEGAL DOCUMENTS

Fatma Betül BAYRIK

ABSTRACT

In the early periods of Central Asian Turkic states, differences can be observed between the practice of slavery by the Xiongnu and the Göktürks, and that of the Uyghurs. Until the Uyghur period, the predominantly nomadic Turkic people rarely practiced individual slavery, likely as a result of their preference for a nomadic way of life. However, with the transition to a sedentary lifestyle during the Uyghur period, documents related to the sale of slaves began to appear in legal records. This study suggests that the concept of slavery among the ancient Turks differed from other contemporary states during the same periods and had its unique characteristics. Consequently, this research will convey the features of Turkic-style slavery by referencing slave sale documents. The absence of a historical perspective in the field and the limited exploration of this topic by other disciplines in a general sense make this study significant. Using a historical methodology, this study demonstrates the existence of slavery practices among the Uyghurs, albeit not widespread, and suggests that slave sales were typically conducted out of necessity.

GİRİŞ

İlk çağlardan başlayarak modern dünyaya kadar yaygın ve alışlagelmiş bir uygulama: kölelik. Eski medeniyetlerde köleler alınıp-satılan, maddi değeri olan birer mal olarak değerlendirildiklerinden bu mesele genellikle ticaret hukuku içine dahil edilmiş, Uygur hukuk vesikalarında da ticaret hukukunun bir alt dalı olan alım-satım vesikaları içerisinde karşımıza çıkmıştır. Konuya ilişkin elimizde çok az belgenin bulunması araştırmaları zorlaştırmakta ve eski Türklerin kölelik uygulamasına yaklaşımını tespit edebilme noktasında engeller çıkarmaktadır. Meseleye dair bilgi edinebilmek için yararlandığımız imkanlar çok kısıtlı olmakla birlikte bizlere eski Türk devletlerinin kültürü hakkında verdiği bilgilerin içerisinde az da olsa kölelik hakkında da ipucu sunmaktadır. Bunlardan yola çıkarak Türklerde bireysel köleliğin, eski çağlarda çok fazla yaygın olmayan bir uygulama olduğunu, daha ziyade bilhassa komşu ülke ve toplulukları kendilerine bağlayarak bir çeşit köle konumuna getirdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum kuvvetle muhtemel konar-göçer yaşam biçiminin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmış, yerleşik düzeni olmayan Türkler tıpkı hapis sisteminin gelişmediği gibi kölelik uygulamasını da pek tercih etmemişlerdir.

Uygur Kağanlığı devrinde Türklerin yerleşik yaşama geçmesi sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan hayatlarının birçok noktasını doğrudan etkilemiştir. Uygurların sosyal hayatındaki köklü değişimler edebiyatın da gelişmesini sağlamış, böylelikle günümüze kadar ulaşan ve eski Türk edebiyatı için çok önemli yere sahip olan birçok edebi eseri kaleme almışlardır. Bu edebi eserlerin dışında ise İslamiyet öncesi devirlerdeki Türk hukukuna dair kıymetli kaynaklar olan hukuk vesikalarını yazmış, söz konusu vesikalarda özel hukuk ve kamu hukuku kapsamında önemli konulardan bahsetmişlerdir. Uygurların hukuk sahasında böyle metinler yazmış olmaları bizlere Uygur Kağanlığının; hukuki yapıda, *töre* olarak isimlendirdiğimiz sözlü hukuk kurallarının kapsamını genişleterek daha ileri bir düzeye taşıyan, gelişmiş bir devlet olduğu mesajını vermektedir.

Eski Türklerde kölelik uygulamasının, çağdaşı olan topluluklardan farklılık gösterdiği aşıkarak birlikte bu konuyu irdeleyebilmemiz için öncelikle köleliğin ne olduğu ve ilk çağ toplumlarında nasıl bir uygulama bulduğu meselesini açıklığa kavuşturmamız gerekir. Gülnihal Bozkurt, köleliğin tanımını “*insanların hürriyetlerinden yoksun kılınarak başkalarının mali sayılmaları*” şeklinde yapmaktadır.¹ Bu tanım diğer birçok tanım ile hemen aynı şeyleri söylediğinden uzun uzadıya köleliğin ne olduğunu açıklamaya lüzum olmadığı kanaatindeyiz. Özetlemek gerekirse; kölelik insanlık tarihi kadar eskidir ve kişilerin her türlü hak ve özgürlükten yoksun olarak birer eşya niteliğinde alınıp satılmasıdır.

İlk çağ medeniyetlerinde kölelik meşru bir kurum olmakla beraber, toplumlar hukuki açıdan herhangi bir sorun teşkil etmeyen, *hürler* ve *köleler* şeklinde 2 ana gruba ayrılmaktaydı. Buna göre *hür* kişiler işlerini görmesi için *köleler* satın alabilir ve onların *sahibi* olurdu. Kölelerin hiçbir hakka sahip olmadığını ifade ettik, ancak burada önemli bir nokta vardır ve köleler *yaşama*

¹ Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1981, Cilt: 38, Sayı: 1, s. 65.

hürriyetinden de yoksundurlar. Yani kölelerin sahipleri, istedikleri takdirde, kimseye hesap vermeden ve herhangi bir cezai yaptırıma maruz kalmadan kölelerinin canını alabilmekteydiler. İlk yazılı kanunların Mezopotamya’da ortaya çıktığı bilinmektedir, bu kanunlarda çeşitli suçların (adam öldürme, hırsızlık yapma, tecavüz etme vs.) cezalandırılarak toplumda güvenlik ortamını tesis etmeyi çalışıldığı görülmüştür. Fakat böyle bir ortamda kölelere karşı işlenen suçların, *suç olarak sayılmaması* önemlidir. Bu meseleyi insan hakları bağlamında değerlendirecek olursak günümüzde kabulünün asla mümkün olmayacağı, köleliğin devam etmesi durumunda dünyanın ayağa kalkacağı aşikardır. Fakat tarihi değerlendirirken yapılmaması gereken ilk hata şüphesiz dönemin şartlarını göz önünde bulundurmadan, günümüz ile kıyaslayarak yorum yapılmasıdır. Bu sebeple eski çağlardaki kölelik kurumunu günümüz hukuk sistemlerinden bağımsız olarak değerlendirmek gerekir. Fakat kölelik, sadece ilkel toplumlara has bir uygulama olarak görülmemelidir zira yakın çağlara kadar Avrupa’da bu uygulamanın devam ettiği, köleliğin kaldırılması için büyük uğraşlar verilerek yerleşmiş bir “toplum kültürünün” değiştirildiği bilinmektedir. Kölelik üzerine yapılan çalışmalar da ağırlıklı olarak bu son dönemi içerir ve eski çağlarda kölelik araştırmaları daha kısıtlı bir boyutta kalmıştır.

Köleler eski çağda ekonomik hayatın temel taşlarından biridir. Hür insanların işlerini yaptırmak için köleler edindiği ve ilahi dinler geldikten sonra köleliğin hoş karşılanmadığı devirlerde bile sadece ekonomik kaygılarla buna sıcak bakmadıkları görülmektedir.²

Antik Yunan’da kölelik, toplumun bir parçasıydı ve nüfusun önemli bir kısmını köleler meydana getirmekteydi. Siyasi, sosyal yahut ekonomik hiçbir hakka sahip olmayan bu kişiler yanlarında buldukları ailenin bir üyesi değil, eşyası olarak görülmüştür. Antik Yunan kültüründe köle edinmek politik yaşamda aktif olabilmek için gerekli bir unsur olmuştur.³ Aristoteles, bedenlerini kullanarak çalışan kölelerin doğaları gereği buna yatkın olduklarını söyler, bu durum çok normal karşılanmaktadır. Mutlaka başka milletlerden meydana gelen kölelerin, zekasal anlamda daha aşağı olduğu kabul edilmiştir.⁴

Anadolu’da ise kölelik kavramı, bölgenin en eski yazılı belgeleri olan Kültepe (Kaniş) tabletlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tabletlerdeki köle satış belgelerinden anlaşıldığı üzere köleler satış bedellerini sahiplerine ödeyerek hürriyetlerine kavuşabilir yahut bir başkasına satılabilirlerdi.⁵ Sosyal statülerine göre sınıflara ayrılan Anadolu halkında, *wardum* adı verilen bu köle sınıfına işçi/hizmetçi gözüyle de bakıldığı anlaşılmaktadır.⁶

Mezopotamya uygarlıklarında köleliğin, Anadolu ile benzer özellikler taşıdığı görülür. Sümerlerde köle sınıfının önemli bir kısmı savaş esirlerinden oluşurken, bir kısmı da çeşitli yollardan köle haline gelmişlerdir. Babaya karşı gelmek, suç işlemek yahut borçlarını ödememek

² Bozkurt, s. 66.

³ Nihal Petek Boyacı, “Platon’un İdeal Toplum Modelinde Köleler/Kölelik”, Kilikya Felsefe Dergisi, 2014, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 42.

⁴ Boyacı, s. 42.

⁵ Sebahattin Bayram, Salih Çeçen, “Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu’da Kölelik Müessesesi”, Belleten, 1996, Cilt: 60, Sayı: 229, s. 581.

⁶ Bayram, Çeçen, s. 583.

bu yollara örnek verilebilir. Diğer topluluklarda görüldüğü gibi Sümerlerde de köleler sahiplerinin malı olarak kabul edilmiştir.⁷ Ancak bu toplulukta dikkat çeken bir unsur göze çarpar, köle bir anneden doğan çocuklar hür babaları ile aynı haklara sahip olmuşlardır. Bu bakımdan Sümerlerde kölelik diğer toplumlardan ayrılır.⁸ Babillerde köleler yine efendilerinin malı sayılmış ancak köle olmanın tek şartı köle bir aileden doğmak olmamış, hür kişiler de çeşitli durumlarda köle vaziyetine düşebilmişlerdir. Ayrıca kölelerin evlilik gibi hakları da bulunmuştur.⁹ Asurlarda kölelerin bazı haklara sahip olduğu görülür. Fakat yine de hürlerden her anlamda aşağı konumda olmuşlardır.¹⁰

Hint medeniyeti ile özdeşleşen kast sistemi, köleliğe meşruiyet kazandırır ve bu medeniyette kölelerin bile derecelerine göre sınıfsal farklılık gösterdikleri bilinmektedir. Farklı yollardan köleleşen kişilerin, efendileri istediği takdirde hürriyetlerine kavuşabildikleri görülür.¹¹ Çin medeniyetinde ise çağdaşı olan birçok toplum gibi halk *hür* ve *köle* olarak iki sınıfa ayrılmış, köleler yalnız Çinli olmayan kişilerden meydana gelmiştir. Fakat Çinliler, diğer topluluklardan farklı olarak kölelerine bir eşya gibi davranmamış, onlara iyi yaklaşmışlardır.¹²

Eski çağ uygarlıklarının genellikle savaşta esir alınan kişileri öldürmek yerine köleleştirmeyi tercih ettikleri görülür. Bunun başlıca sebebi yukarıda bahsedildiği üzere hiçbir bedel ödemediğinde elde ettikleri bu insanlar aracılığıyla ekonomilerine katkı sağlamak, ücretsiz işçi edinmektir. Köleleştirilen kişiler savaş tutsakları olduğu gibi, borçlu kimseler de olmuştur. Savaş tutsakları ekseriyetle farklı milletlere mensupken borçlular daha çok efendileri ile aynı milletin üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki tip grup, kölelerin içinde en çok yer alan sınıflardır.¹³

Mısırlılar eski çağlarda köleliğin en yaygın olduğu, aynı zamanda bunlara en kötü şekilde muamele edilen uygarlıklardan biridir. Bu medeniyette köle sahibi olmak bir zenginlik göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹⁴

Anlaşıldığı üzere kölelik mefhumu ilk çağ uygarlıklarında ortak bir mesele olup, büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bazı medeniyetler kölelerine karşı daha insani yaklaşmış, bir takım temel haklar tanımış olsalar da temelde hepsi köleleri alınıp satılır bir mal olarak görmüşlerdir. Bu durum bilhassa Avrupa ülkelerinde yakın çağa kadar devam etmiş, Milletler Cemiyeti'nin (daha sonra da Birleşmiş Milletler) tüm dünyada köleliği yasaklaması ile bu kurum ortadan kaldırılmıştır.¹⁵

⁷ Bozkurt, s. 70.

⁸ Bozkurt, s. 71.

⁹ Bozkurt, s. 76.

¹⁰ Bozkurt, s. 79.

¹¹ Bozkurt, s. 68.

¹² Bozkurt, s. 69.

¹³ Bozkurt, s. 67.

¹⁴ Bozkurt, ss. 80-81.

¹⁵ İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", Belleten, 1983, Cilt: 47, Sayı: 187, s. 807.

ESKİ TÜRKLERDE KÖLELİK

Eski Türk toplumlarında köleliğin varlığına ilk olarak Çin yıllıkları aracılığı ile rastlanır. Türklerin uzun yıllar komşusu ve çoğu zaman düşmanı olan Çin uygarlığında gelişmiş bir yapı olarak karşımıza çıkan kölelik, bir müddet sonra Türklerde de görülmeye başlamıştır. Köle sınıfı çoğunlukla savaş esirlerinden meydana gelmektedir.¹⁶ Eski Türklerde kölelik kurumu ile ilgili olarak, çok yaygın bir uygulama olmaması ve çoğunlukla kölelere ihtiyaç duyulmaması önemlidir. Zira konar-göçer yaşam biçimini benimseyen bu topluluklar hayvan sürüleri ve temel eşyaları ile beraber devamlı hareket halinde olduklarından köleleri çalıştıracakları bir ortam mevcut olmamıştır. Ağır işlerdeki taşıma gibi ihtiyaçları başta at olmak üzere çeşitli hayvanların kuvveti ile karşılamışlardır. Bu durum eski Türklerde köleliğin diğer topluluklardan farklı olarak gelişmemesinin en büyük nedenlerindedir.¹⁷

Aristokrat – ayrıcalıklı sınıfın genellikle toprağa bağlı olarak geliştiği görülen toplulukların aksine Türk kültüründe toprak sahibi olma inkamı bulunmadığından böyle bir sınıfın varlığından da söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla diğer medeniyetlerde görülen *toprak köleliği*nden de bahsedemeyiz. Uygur devrine kadar Orta Asya coğrafyasında hüküm sürmüş Türk teşekküllerinde köleliğin varlığına dair yalnız Çin kaynaklarında bilgi verilmekte, burada da köle değil, *kul* kavramı kullanılmaktadır. Ancak kölelik hiçbir hakkı olmayan, eşya statüsündeki insanların mensubu olduğu bir kurum olduğundan kul ile köleyi aynı sınıfa sokmak pek doğru görünmemektedir. Zira eski Türklerde kul, çeşitli sebeplerden sahip olduğu haklardan mahrum kalmış esirleri ifade eden bir kavramdır. Kölelerin kesin varlığı ile karşılaşmamız Tabgaçlar ile Uygurlara dayanmaktadır.¹⁸

Hsiung-nu devrinde kölelik bireysel değil, kabile köleliği biçimindeydi. Bu kabileler Hsiung-nu'ların sınıfsal olarak altında bulunan ve doğrudan Hsiung-nu'lara bağlı kabilelerdir.¹⁹ Çin yıllıklarından edindiğimiz bilgiler ışığında varılan bu sonuç yine de Hsiung-nu'larda köleliğin varlığından kesin olarak bahsetmemize olanak vermez. Öte yandan bu devlette ayrıcalıklı bir sınıfın izine de rastlanmaz. Eski Türklerde yer alan *orun* kavramı bize önde gelen kabilelerin devlet meselelerinde, *toyda* rol oynadıklarını ve diğer kabileler arasında öne çıktıklarını göstermektedir fakat bu kabileler yahut kişiler sonsuza kadar aynı mevkide kalmamışlar, zamanı geldiğinde konularını başkalarına bırakmışlardır. Bu durum Hsiung-nu'larda sosyal statü bağlamında imtiyazlı bir sınıfın olmadığını göstermektedir.²⁰ Konar-göçer yaşam biçimine sahip olan Hsiung-nu'larda köleler topraklarda, mülklerde işçi olarak değil sürülerin başında çoban olarak çalıştırılmıştır. Bu kölelerin elde tutulma amacı daha ziyade kurtuluş bedeli almak olmuştur.²¹

¹⁶ Parlatır, s. 808.

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Kültür ve Teşkilat”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1992, s. 195.

¹⁸ Kafesoğlu, s. 196.

¹⁹ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 46.

²⁰ Kafesoğlu, s. 198.

²¹ Bozkurt, s. 98.

Kök Türklerde de Hsiung-nu'lardaki gibi kölelik yaygın bir uygulama olmamıştır. Fakat Orhun Abidelerinden anlaşıldığı üzere yine de toplumda *köle* ve *hür* ayrımı yapılmıştır. Kök Türkler de savaş tutsaklarını kendilerine köle yapmışlardır. Orhun Abidelerinde geçen *kul* ve *kün* kelimeleri bu devlette köleliğin varlığına dair bir işaret olmakla beraber tam manasıyla bir kölelikten bahsetmek için yeterli de değildir. Zira daha evvel de bahsedildiği üzere hizmetçi manasına gelen *kul* ile, cariyeye manasına gelen *kün* kavramları diğer medeniyetlerde gördüğümüz kölelik tanımını kapsayan kavramlar değildir.²²

Uygurlarda, alım-satım vesikaları grubunda yer alan *köle satışı belgeleri* bu medeniyette doğrudan bir köleliğin varlığına işaretler. Uygurlarda köleliğin çeşitli yolları olduğu görülür. Savaş esirleri ve onların çocuklarının köle olması en yaygın uygulamalardan olmakla beraber bir babanın evladını tutsak olarak satması, borçların ödenmemesi gibi durumlarda da köleleşme gerçekleşmiştir. Dolayısıyla eskiden hür olan kişilerin sonradan köle olması mümkün kılınmıştır. Uygurlarda kölenin üzerindeki her türlü hak efendisine ait olmuştur. Bu doğrultuda kölenin sahibi kölesini dilerse satabilir, evlendirebilir veya azat edebilirdi.²³ Uygurlarda her ne kadar kölelik uygulamasının varlığından söz edebiliyor olsak da kölelerin sayıca çok fazla olmadığı, bu nedenle de köle edinme maliyetinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Uygurlarda kölelerle ilgili en dikkat çekici unsur bu sınıfa tanınan haklardır. Örneğin evlilik hususu çoğu medeniyette kölelere kesinlikle tanınmayan bir hakken Uygurlarda hem böyle bir hak tanınmış hem de kölenin kendi hür iradesine bırakılmıştır. Bu kölelerin mahkemeye başvurarak azat edilmeyi isteyebilmesi de Uygurlarda kölelere gösterilen muamelenin ne derece ileri olduğunun göstergesidir.²⁴

UYGUR HUKUK VESİKALARINDA KÖLE SATIŞ BELGELERİ

Uygur Kağanlığının yıkılmasının ardından Doğu Türkistan'a yerleşen bir grup Çin'in etkisinde kalmış ve yeni bir hukuk sistemi geliştirmiştir. Çalışmamızda, Turfan Uygurları olarak isimlendirilen bu topluluğa ait hukuk vesikaları içerisindeki köle satış belgeleri incelenmiş ve eski Türklerin kölelik uygulaması hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Uygurlarda kölelerin maliyeti çok yüksek olduğu için alım-satım meselesi de genelde ihtiyaca bağlı olarak gelişmiş, maddi ihtiyacı olan kişiler kölelerini satarak bu ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmiştir. Köle satışında bedel olarak kullanılan materyalin daha ziyade *böz* (*pamuklu kumaş*) ve *gümüş* (*para*) olduğu görülür.²⁵

“Maymun yılı on ikinci ayın ikinci gününde bana, Tadmilig'e ve Kara Buka'ya ikimize, harçlık gerekli olup Kutlug adlı kadın köleyi satıp Kutlug Tämür'den yüz elli kalın böz aldık.

²² Parlatır, s. 809.

²³ Bozkurt, s. 99.

²⁴ Bozkurt, ss.99-100.

²⁵ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 97.

Bu yüz elli bözü satış yapılan günde biz Tadmilig ve Kara Buka, ikimiz, tamamen sayıp aldık. Kutlug Tämür, (ben) de tamamen sayıp verdim.

Bu Kutlug adlı kadın köleye bin yıl, on bin güne kadar Kutlug Tämür sahip olsun. İsterse kendisi kullansın, istemezse başka kişiye satsın.

Biz Tadmilig ve Kara Buka, ikimizin, ağabeyimiz, küçük erkek kardeşimiz, onluğumuz, yüzlüğümüz her kim olursa itiraz etmesin.

Güçlü bey ve maiyetinin, elçinin gücünü kullanıp itiraz ederlerse, geri alayım derlerse bu Kutlug'un dengince iki kişi hazırlayıp vererek sözleri geçerli olmasın.

İtiraz eden kişi zarara girsin. Kutlug Tämür zarar görmesin.

Tanık Türädü. Tanık Tünür Muşuz. Tanık Torçı. Tanık Toyın. Bu nişan, biz Tadmilig ve Kara Buka, ikisine, iyice sorup yazdım. Bu nişan, ben tanık Türädü'nündür. Bu nişan, ben tanık Muşuz'undur. Bu nişan, ben tanık Torçı'nındır. Bu nişan, ben tanık Toyın'ındır.

Kutlug'un asıl sözleşmesidir (baş bitiğidir)."²⁶

Vesikadan anlaşıldığı üzere Tadmilig ve Kara Buka isimli kişilere para gerekli olduğundan kadın kölelerini satmışlardır. Satılan kölenin "bin yıl, on bin gün" gibi bir zaman ifadesiyle karşı tarafa ait olduğunun belirtilmesi, muhtemelen sonsuzluk ile bağdaştırılmıştır. Köleyi satın alan kişinin dilediği takdirde bu köleyi başkasına satabileceği ifade edilir. Dikkat çekici bir diğer unsur da şayet bu köle satışına, satan kişilerin yakınları itiraz ederlerse bir cezanın ödenmesinden bahsedilmesidir. Bu durum diğer köle satış belgelerinde de geçerlidir, köle satışında satın alan kişinin hakları cezai yaptırımlar ile korunmuştur.

Diğer belgelerde de göreceğimiz tanık gösterme, sözleşmenin geçerliliğini sağlamak için hiçbir zaman ihmal edilmemiş, sözleşmenin hem alıcı-satıcı hem de tanıklar huzurunda onaylanması sağlanmıştır.

"Tavuk yılı dördüncü ayın sekizinci gününde bana Liv Taypu'nun oğlu Kovçü'ye kullanmak için gümüş gerekli olup Pukiñ adlı erkek kölemi saygıdeğer Kişsun'a kırk yedi sıtır gümüş paraya doğru bir şekilde sattım.

Bu satış bedeli (olan) kırk yedi sıtır gümüşü bu sözleşme hazırlanan günde ben saygıdeğer Kişsun tamamen sayıp verdim. Ben Kovçü de tamamen sayıp aldım.

Bu Pukiñ adlı köleye saygıdeğer Kişsun sahip olsun. İsterse kendisi kullansın, istemezse başka kişiye devretsın.

Benim de damadım Samsiba, küçük erkek kardeşim Sısı, evdekiler, her kim olursa olsun itiraz etmesinler.

²⁶ Berker Keskin, **Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2022, s. 388.

Eğer itiraz ederlerse bu kölenin dengince iki köle hazırlayıp vererek geri alsınlar.

...

Tavuk yılı dördüncü ayın dokuzuncu gününde ben Kovçü, Pukiñ adlı erkek kölenin satış bedeli (olan) kırk yedi sıtır gümüşü tamamen aldım.

...

Pukiñ adlı erkek kölenin asıl sözleşmesidir (baş bitig).’’²⁷

Bu vesikada kölenin satış bedeli olarak alıcıdan gümüş talep edildiği görülmektedir. Bir önceki vesika ile aynı özellikleri taşıdığını ifade edebiliriz.

“On beş yaşında Türk köle [...] sattım.

Bu Türk kölenin satış bedeli için ikimiz şöyle kararlaştırdık: Pazarda geçerli, her on çığda (bir) damgalı yüz kunpuya ve üstü kahverengi, altı arda rengi (?) hastaliksız hızlı koşum atına (anlaştık).’’²⁸

Bu vesikada dikkat çeken unsur satılan kölenin Türk olmasıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki Uygurlar, kendi devletlerinin mensubu olmayan diğer Türkleri de köle olarak almışlardır. Buradan hareketle köle edinirken ırkına değil mensubu olduğu devlete bakıldığı ifade edilebilir. Satış bedeli olarak at verilmesi de atın bu devirde Türk sosyal ve ekonomik hayatında ne derece önemli olduğunun göstergesidir.

“Domuz yılı altıncı ayın yedinci gününde bana Yarp Togril’a kullanmak için gümüş gerekli olup Kimzun adlı kadın kölemi elli sıtır gümüş paraya İnäçi’ye doğru bir şekilde sattım.’’²⁹

“Köpek yılı onuncu ayın onuncu gününde bana Ālik Kaya Açı’ya kullanmak için böz gerekli olup on iki yaşındaki Tak Kün adlı kız kölemi Āniçük’e doğru bir şekilde sattım.

Satış bözü için şöyle konuştuk: Pazarda geçerli, altı kenarlı, damgalı, seksen böze anlaştık.’’³⁰

“Kaplan yılı altıncı ayın beşinci gününde bana, Kaçam’a kullanmak için gümüş gerekli olup Tanguta’yı Pusardu’ya bir yastuk, beş sıtır gümüşe sattım.’’³¹

Vesikaların hemen hemen aynı tarzda yazıldıkları görülmektedir. Köle sahibinin bir miktar para ya da böze ihtiyaç duyması neticesinde köle başkasına satılmıştır. Yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi bu vesikaların da devamında itiraz edenlerin çarptırılacağı ceza belirtilmiş ve tanıkların onayı alınmıştır. Tüm vesikalarda aynı sıralama olduğu ve bu kısımlar köle satışının

²⁷ Keskin, s. 389.

²⁸ Keskin, s. 390.

²⁹ Keskin, s. 390.

³⁰ Keskin, s. 391.

³¹ Keskin, s. 391.

sosyal durumu hakkında ehemmiyet taşımadığı için örnek verilen tüm vesikalarda tekrar etmeye lüzum görmedik.

“[...] yılı birinci ayın birinci gününde bana Baçak’a kullanmak için böz gerekli olup Bâdrüz’den elli tane çift katlı böz alıp benim Âsân Tegin adlı cariyemi Bâdrüz’e, elli tane çift katlı böße doğru şekilde sattım.”³²

Bu vesikada bir cariyenin satıldığı görülmektedir. Uygurlarda erkek kölelerin yanı sıra kız / kadın kölelerin ve cariyelerin varlığı da dikkat çekmektedir. Cariye satışına dair benzer bir örnek de şu vesikada geçer;

“Sıçan yılı [...] ayın [...] gününde bana, Kalımdu’ya kullanmak için böz gerekli olup ben Kalımdu’nun birisinden kesin olarak satın aldığım Tulat adlı cariyemi Bulat’tan yüz böz alarak (ona) doğru bir şekilde sattım.”³³

Başkasından satın alınan bir cariyenin ihtiyaçtan dolayı yine bir başkasına satıldığını gösteren bu vesika diğer köle satış belgeleri ile benzerlik göstermekle beraber cariyeye satışının gerçekleşmesi bakımından bir önceki vesika ile aynı türdendir.

SONUÇ

Eski Türklerdeki kölelik uygulamasına dair edinilen en temel sonuç böyle bir uygulamanın varlığına rastlanılmasıdır. Tıpkı çağdaşı olan devletler gibi Türklerde de kölelik görülmüş ancak diğer medeniyetler kadar “olağan” ve “yaygın” bir uygulama olmamıştır. Bunun başlıca sebebi olarak Uygurlara kadar olan dönemde yerleşik yaşam biçiminin tercih edilmemiş olması gösterilebilir. Hemen her uygarlıkta genellikle başka milletlerden edinildiği görülen kölelerin çoğu savaş esiri olarak alınmış ve bir kısmı esir alanlarca kullanılırken bir kısmı da çeşitli köle pazarlarında satılmıştır. Ancak konar-göçer yaşam biçimini benimseyen Hsiung-nu ve Türk Devletleri için kölelerin fayda sağlamaktan çok yük olacağı düşünülmektedir. Uygurlar öncesi Türkistan coğrafyasında kurulmuş bu devletlerin daha ziyade başka milletleri ve devletleri köleleştirdiği, bireysel köleliği pek tercih etmedikleri görülmüştür. Böylelikle bilhassa komşu devletlere karşı güçlerini kuvvetlendirmiş, onları kendisine bağlı hale getirmiş ve buna karşılık bireysel kölenin yüküyle de uğraşmak zorunda kalmamışlardır. Dolayısıyla yerleşik yaşam öncesi dönemde köleliğin çok yaygın bir uygulama olmadığı, nadiren rastlanıldığı görülmektedir.

Uygurlarda ise durumun değiştiği anlaşılmaktadır. Bu devirlerde yerleşik yaşama geçilmesi toprağa bağlı köleliğin de yavaş yavaş yaygınlaşmasını sağlamış hatta Turfan Uygurları, köle satış sözleşmeleri hazırlamışlardır. Ancak elde edilen bilgiler ışığında, Uygurlar devrinde bile köleliğin diğer medeniyetlerde olduğu kadar yaygın bir uygulama olmadığını, köle sayısının az olmasının bir sonucu olarak maliyetinin yüksek olduğunu ve bu durumun köleliğin yaygınlaşmasının önünde bir engel teşkil ettiğini ifade edebiliriz.

³² Keskin, s. 391.

³³ Keskin, s. 392.

Uygur hukuk vesikalarının incelenmesiyle elde edilen bilgilere dayanarak, eski Türklere ait bu sözleşme metinlerinde kölenin öldürülmesi ile ilgili herhangi bir ifadenin geçmediği görülmüş, daha ziyade metinlerin hepsinde “isterse kendisi kullansın, istemezse başka kişiye devretsin / satsın” şeklindeki ifadenin yer alması dikkat çekmiştir. Yalnızca bu ifadelere dayanarak Türklere köleleri öldürme serbestliğinin olmadığını söyleyemeyiz fakat her halükarda diğer medeniyetlerin köleleri öldürdüğüne ve herhangi bir cezai yaptırımla karşılaşmadığına dair birçok belge karşımıza çıkarken bu konuda eski Türk hukuku bağlamında herhangi bir ize rastlanmamıştır.

Köle satışının belgelendirildiği hukuk vesikalarında dikkat çeken bir diğer unsur kölelerin cinsiyetidir. Elimizdeki vesikalarda özellikle “kız / kadın / cariye” kölelerin satışına rastlanmaktadır. Genelde para ihtiyacından satıldığı görülen bu kölelerin cinsiyeti mutlaka belirtilmiştir. Buradan yola çıkarak yalnızca ağır işlerde çalıştırılacak erkek kölelerin alınmadığı, kadınların da köleleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Vesikalardan çıkarılan sonuçlara göre kölelerin azat edilmesi yahut evlendirilmesi de mümkün görünmektedir. Bu husustan elde edilecek en önemli sonuç şudur; söz konusu devirlerde birçok medeniyette kölenin hiçbir hakkı bulunmazken, Türkler çok sık rastlanan bir örnek olmamasına karşın kölelerine bir yaşam dahi kurmuşlardır.

Eski çağlardan beri kölelerin başka milletlerden alındığını görüyoruz, ancak Uygur hukuk vesikalarında dikkat çekici noktalardan biri genelde kölelerin ismi verilerek satıldığı belirtilirken bir vesikada “on beş yaşında Türk köle sattım” şeklinde bir ifadenin geçmesidir. Bu önemli bir konudur zira kendisi de Türk olan Uygurların aynı ırktan bir kişiyi köle olarak alıp / sattığını gösterir. Bu noktada Uygurların köle edinirken hangi milletten olduğuna çok da önem vermediği, kendi ülkesi dışında herkesi köle edinebileceği anlaşılmaktadır.

Köleliğin yaygınlaşmamasındaki en büyük nedenler arasında maliyet olduğunu belirtmiştik. Vesikalardan anlaşıldığı üzere kişiler acil ihtiyaçlarını (genellikle böz veya gümüş olarak) karşılamak için kölelerini satmışlardır. Bu da bir kölenin satış ücretinin, acil ihtiyaçları karşılayıp kişiyi rahatlatmak kadar yüksek miktarda olduğunun göstergesidir. O halde şunu söyleyebiliriz; Uygurlarda köle herkesin edinebileceği bir unsur değildi, bedeli yüksek ve elde edilmesi zordu. Satan kişiler yüksek oranda maddi ihtiyaçlarından dolayı kölelerini satmaktaydı.

19. yüzyıla kadar dünyada varlığını sürdüren köleliğin, günümüz hukuk sistemleri ve insan hakları bakımından ele alındığında eski Türklere çağna göre gelişmiş ve görece medenileşmiş bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Türklerin sosyo-kültürel ve ekonomik koşullarıyla açıklanabileceği gibi *töre* ile de açıklanabilir. Türk töresinde kişi hakları hususunda önemli yasalar yer almaktadır ve bunlar köle edinilmesi veya kölelere zulmedilmesi noktasında bir engel teşkil etmiş olabilir. Bu bakımdan eski Türkler kölelik anlayışında çağdaş olan uygarlıklardan bir adım önde görünmektedir.

KAYNAKÇA

Ögel, Bahaeddin. 2020. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayram, Sebahattin, ve Salih Çeçen. 1996. «Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi.» Belleten 60 (229): 579-604.

Boyacı, Nihal Petek. 2014. «Platon'un İdeal Toplum Modelinde Köleler/Kölelik.» Kilikya Felsefe Dergisi 1 (1): 41-52.

Bozkurt, Gülnihal. 1981. «Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik.» Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 38 (1): 65-103.

İzgi, Özkan. 1987. Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kafesoğlu, İbrahim. 1992. «Kültür ve Teşkilat.» Türk Dünyası El Kitabı içinde, 187-236. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Keskin, Berker. 2022. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Parlatır, İsmail. 1983. «Türk Sosyal Hayatında Kölelik.» Belleten 47 (187): 805-830.

AZƏRBAYCAN-ALMAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Leyla Qasanzadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0006-7093-0598

qasanzade.leyla@mail.ru

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin mübadiləsi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşımışdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə, coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə, dramaturji, poetik, roman, fəlsəfi, felyeton formaları göstərilir.

Açar sözlər: Səyyah, ədəbiyyat, səyahətlər, mədəniyyət, tarix

AZERBAIJANI-GERMAN LITERARY RELATIONS

Leyla Hasanzadə

ABSTRACT

It is elected with antiquity of travel books in the world literature. Travel books have functioned about foreign countries and cultures for transfer and forming in ancient times of important knowledge important. Information in travel book draws nearer people as introduction to the external world. Especially, travel books are assuming big importance from point of view of geography and ethnology. Travel notes of this genre in the dictionaries of terms of a few numbers of literary criticisms, journey, forms of dramaturgy, poetical novel, philosophical feuilleton are shown.

Keywords: Traveler, literature, travels, culture, history, geography, ethnography etc.

ÖZET

Dövlətlər arasında qurulan və inkişaf edən ədəbi-mədəni əlaqələr və onun genişlənməsi siyasi və iqtisadi bağlılığın qurulmasından sonra gələn mərhələdir.

Həm strateji, həm də iqtisadi-coğrafi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan qədim dövrlərdən həm qonşu, həm də digər dövlətlər arasında istər siyasi-iqtisadi, istərsə də ədəbi-mədəni əlaqələri yaratmaq və inkişaf etdirmək baxımından fərqlənmişdir.

Ayn-ayrı vaxtlarda Azərbaycana gələn səyahətçilər, tarixçi və coğrafiyaşünaslar bizim tariximizdə özləri barədə müəyyən iz qoymaqla bərabər, Azərbaycan haqqında və ya digər sahələrlə bağlı informasiyanı götürmüşlər. Hələ ən qədim zamanlardan qədim Yunanıstandan Strabon, Homer, Herodot bu torpağın mövcudluğu, ədəbi-mədəni irsi barədə öz əsərlərində dəfələrlə məlumat vermişlər. Belə səyahətçilərin sonradan dönə-dönə gəlişi, bizim dövlətimizlə müxtəlif ölkələr arasında müxtəlif istiqamətli əlaqələrin qurulmasına gətirib çıxarır.

Dövlətlər arasında qurulan və inkişaf edən ədəbi-mədəni əlaqələr və onun genişlənməsi siyasi və iqtisadi bağlılığın qurulmasından sonra gələn mərhələdir.

Ədəbi əlaqələrin bir sıra ədəbiyyatdankənar formaları da vardır ki, ədəbiyyat sahəsində müəyyən yaxınlığa gətirib çıxarır. Ədəbiyyatşünas alim D.Dyurişinin fikrincə, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də, bir sıra komparativistik ədəbi işlərdə bu formalar ən ciddi müzakirə obyektidir. Bu baxımdan, səyahət və səyyahların rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ədəbiyyatşünaslıq kitablarında da bu öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, D.Dyurişin Klod Pişua və Andre M.Russontfl “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” əsərində səyahət və səyyahların rolunun ədəbiyyatlararası əlaqələr və oxşarlıqlarda kifayət qədər geniş surətdə nəzərdən keçirilməsini vurğulayaraq qeyd edir: “Bədii nəzəri tədqiqatlarda xüsusi diqqət verilməsə də, ədəbi problemlərdən uzaq olsa da, səyahətlərin müxtəlif formalarının da bu və ya digər tərzdə beynəlxalq və habelə ədəbiyyatlararası əlaqələrə təsir etməsi kimi aydın faktı inkar etmək olmaz”. Burada həmçinin, J.M.Karrenin səyahətnamələrin tarixi və bir ölkənin ədəbiyyatının başqa ölkə tərəfindən bədii interpretasiyası tarixi haqqında fikirlərini xatırlamaq lazımdır .

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin transferi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşmışdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə, coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə, dramaturji, poetik, roman, fəlsəfi, felyeton formaları göstərilir .

Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında Şərq haqqında bilgilər demək olar ki, müstəsna olaraq səyahətnamələrdə və ya bu səyahətnamələrə olan kompilyasiyalarda verilmişdir.

XVII əsr Avropada səyahət təsvirlərinin ilkin yaşı hesab edilir. 1700-cü ilə qədər bir çox Avropa ölkələrində, başlıcası isə İtaliyada qiymətli və zəngin toplular yaradılmışdır ki, bunlarda çoxlu sayda səyahət təsvirləri var. XVIII əsrin sonlarında tərtib edilmiş səyahət təsvirlərinin siyahısına əsasən demək olar ki, bu əsərlər arasında latın dilində yazılmış səyahət təsvirləri xüsusi yer tutur. Bu siyahıda XVI-XVII əsrlərdə 30-a yaxın latınca olan səyahət təsviri vardır ki, bunlar birmənalı surətdə Şərqdən bəhs edir və təqribən yarısı Almaniyada nəşr edilmişdir.

Alman tədqiqatçısı P.Hulçun məlumatına görə, 1700-ci ilə qədər Şərq haqqında məlumat verən müqayisəli səyahət təsvirləri və səyahət əsərləri sırasında 143 əsər vardır ki, həmin əsərlərdən 5% İspaniyanın, 15% Hollandiyanın, 18% İngiltərənin, 28% Almaniyanın, 34% Fransanın payına düşür. Bunlardan 38 alman səyahət təsvirinin yalnız 28-i 1660-1700-cü illərdə nəşr edilmişdir. Alman dilində olan səyahət təsvirlərinin 27-si xarici dillərdən (11-i fransız, 7-si holland, 5-i italyan, 2-si isə ingilis, 2-si ispan dillərindən çevrilmişdir; bunlardan 23-ü 1660-1700 illər arasında nəşr edilmişdir) tərcümə olunmuşdur. P.Hulç bu səyahət təsvirlərinin ən mükəmməl nümunəsi kimi Adam Oleariusun səyahət kitabını göstərir [11]. Qeyd olunan dövrdə səyahətnamələr əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün yazılır və müxtəlif məqsədlər daşıyırdı. Belə ki, bəzi səyahətnamələr missionerlərə işlərinin sübutu və reklam vasitəsi kimi xidmət edirdisə, digər səyahətnamələr tədqiqat, təhsil məqsədi daşıyırdı. XVI əsrdə Frankfurt am Mayn, XVII əsrdə Nürnberq, Hamburq və Amsterdem səyahətnamələrin nəşriyyat ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Alman dilli alim və səyyahların Azərbaycan haqqında elmi mülahizələri və məlumatları uzun zamandan məlumdur. Dörd əsrdən bəri Almaniyanın sərhədlərini aşaraq Avstriya -

Macarıstan və Rusiya da daxil olmaqla H.Şiltberqer, G.Tektander, A.Olearius, E.Kempfer, S.Q.Qmelin, A.Q.Serebrov, F.M.Biberştayn, K.E.Ayxvald, H.Abix, Ç.Hentsşe, N.Zaydlitts, H.Bruqş, Q.Radde, A.Pettsold kimi bir çox alman mənşəli səyyahlar bu ərazini təsvir və tədqiq etmişlər. Onlar ya ekspedisiya tərkibində səyahət etmiş və ya müxtəlif elm sahələri üzrə - etnologiya, coğrafiya, botanika, tarix, mədəniyyət, geologiya, tibb, kənd təsərrüfatı, arxeologiya, topoqrafiya, kartoqrafiya və s. tədqiqat aparmışlar. A.Oleariusun ən mükəmməl səyahət nümunəsi hesab edilən səyahətnaməsindən bəhs etməzdən öncə, hələ XV əsrdə Hans Şiltberqerin yazdığı səyahətnamədən bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

H.Şiltberqerin Yaxın Şərqdə uzun müddət olmasına baxmayaraq, yaratdığı səyahətnamədə tarix və ölkəşünaslıq mənbəyi kimi zəngin məlumatlar olmasa da, burada Azərbaycan, daha doğrusu Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri haqqında səthidə olsa, bəzi qeydlər vardır.

Die Stadt Nachidschewan liegt an dem Hang des Berges Ararat, auf dem die Arche landete, in der Noah ein Sintflut überdauerte. Rund herum ist fruchtbarer Boden...

Am Weißen Meere (das auch die Kaspische See genannt wird) liegt der Ort Scheki, wo Seide wächst...

Naxçıvan şəhəri tufandan can qurtaran Nuhun gəmisinin dayandığı Ararat dağının ətəyində yerləşir. Ətrafda məhsuldar torpaqlar var.

Ağ dənizin sahilində (o, həmçinin Kaspi dənizi adlandırılır) ipək istehsal edilən Şəki şəhəri yerləşir.

XVII əsr alman səyyahlarından Azərbaycanı ziyarət edənlərdən, Azərbaycan haqqında, eləcə də Naxçıvan qalaları haqqında daha dəqiq və ətraflı məlumat verən Adam Olearius olmuşdur.

Adam Oleari, Ölşleger - alman səyyahı, görkəmli alim. Təqribən 1599-cu ildə Saksoniyada doğulmuş, 1671-ci ildə ömrünü başa vurmuşdur. Leypsiq Universitetini bitirmiş, fəlsəfə magistri dərəcəsi almışdır. Tarixdən başqa coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat və fizikanı yaxşı bilirdi. Bir müddət Leypsiq Universitetində işlədikdən sonra Almanıyanın xırda feodal hakimlərindən biri olan Qolşteyn hersoqunun sarayında xidmətə başladı. O, Qottorpdə - Hersoq sarayında riyaziyya tçı kimi fəaliyyət göstərir, saray kitabxanası və muzeyini idarə edirdi. Oleari rus, türk (o cümlədən Azərbaycan), ərəb və fars dillərini bilirdi. Hersoq III Fridrix (1616-1659) dərin məlumatlı Olearini Moskvaya (1633-1634) və Səfəvilər dövlətinə (1635-1639) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin tərkibinə daxil etmişdi.

Qottorpdən Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636-1638-ci illərdə Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycana səyahət etmiş, burada da Səfəvi sarayına - İsfahana getmişdi. Qayıdanbaşı alman elçilərinin yolu yenə də Azərbaycandan düşmüşdü. Beləliklə, Səfəvi sarayına gedib qayıdarkən Oleari Azərbaycanın Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Dərbənd, Astara, Lənkəran, Qızılbaş kimi yaşayış məntəqələrində, Muğanda olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid zəngin material toplamışdı.

Olearinin məlumatları bəzi Avropa səyyahlarının qeydlərindən daha qiymətlidir. Müəllif bir çox elm sahələrinə dair dərin biliyə malik idi. Əvvəlki müəlliflərin, o cümlədən qədim Roma və yunan müəlliflərinin, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz haqqındakı məlumatlarını dərinlən öyrənmişdi. Buna görə də hər hansı coğrafi məntəqədən bəhs edərkən onun yerini dəqiq qeyd edir,

başqa müəlliflərin məlumatlarına tənqidi yanaşır, oxucuya daha düzgün məlumat verməyə çalışır. Maraqlıdır ki, alman alimi səyahət zamanı apardığı şəxsi müşahidələr və topladığı məlumatlar əsasında Qafqazın, Xəzərin xəritələrini tərtib etmiş, Şamaxının və Dərbəndin təsvirini vermişdi. O, səfər zaman Şərqi dillərini öyrənmiş, gördüyü hər bir coğrafi obyekt, tarixi abidə, şahidi olduğu hadisələr, mərasimlər haqqında zəngin məlumat toplamış, özü ilə Almaniyaya qiymətli əlyazmaları, kişi və qadın milli geyimləri, hətta bitki və heyvanlar aləmindən nümunələr aparmışdı [15].

1647-ci ildə onun "Yeni Şərqi səyahət təsviri" ("Neue Orientalische Reisebeschreibung") adlı səyahətnaməsi nəşr olunur. Səyahətnamə Şlesviq-Holştayn hersoqu V Fridrixin tapşırığı ilə 1635-1639-cu illərdə İrana edilən səyahət nəticəsində meydana gəlmişdir. Əsər Baltik dənizindən Narvaya qədər, oradan Moskvayadək, Moskvadan Volqaboyunca gəmilə Xəzər dənizinə qədər, oradan Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil, Qəzvin və İsfahana qədər olan səyahəti əhatə edir. A.Oleariusun təsvirləri onun son dərəcə nadir müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir.

O yalnız təsvirlə kifayətlənməyib Herodot, Strabon, Ksenofon kimi antik yazıçıların verdiyi məlumatları müqayisə etmiş, özündən əvvəl yazılmış səyahətnamələrə münasibətini bildirmişdir. Müəllifin həm bu əsərində, həm də səyahətnamənin daha mükəmməl variantı olan "Moskvaya və İrana səyahətin ətrafı təsviri" ("Vermehrto Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung") əsərində Azərbaycanı da bəhs edilir. Lakin mühacir Azərbaycan türkolocu Ə.Cəfəroğlunun qeyd etdiyi kimi "ne yazık ki, Oleariyanın bize buraxdığı bu məlumat Dağıstanla yalnız Azərbaycanın şərqi hissəsinə yəni Muğan, Dərbənd və Şamaxı kimi məhəllələrin temas etməkdir. Zira heyətin azası yalnız bu sahələrdə bulunmuş və iləri varamamıştır" [6]. A.Oleariusun bu səyahətnaməsindən sonralar yaranmış səyahətnamələrin əksəriyyətində də demək olar ki, Azərbaycanın Muğan, Dərbənd və Şamaxı kimi əyalətləri təsvir olunur. Bu da həmin dövrdə İrana və digər Şərqi ölkələrinə səyahət edən səyyahların eyni istiqamət üzrə hərəkət etməsindən irəli gəlirdi. A.Oleariusun Azərbaycan haqqında verdiyi məlumatlar bəzi mənbələrdə ətrafı qeyd olunsay da, bu mənbələr üçün əsərin orijinalı deyil, rus variantları istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın təsvirinə aid önəmli bilgilərdən biri də Engelbert Kempferin latın dilində yazdığı 5 kitabdan (fasciculus) ibarət olan "Xarici möcüzələr" ("Amoenitates exoticae") əsərində verdiyi məlumatlardır. Oleariusun səyahətnaməsindən təsirlənən E.Kempfer təsvirlərində onun qeydlərinə əsaslanmışdır [12]. Əsas hissəsi İrana (I və IV kitabı bütövlükdə, III kitabın bir hissəsi), digər hissələri isə Yaponiyaya həsr olunmuş bu topluda İsveçdən başlayaraq Finlandiya, Estoniya, Rusiya, daha sonra Volqa çayı vasitəsilə Həştərxan, Xəzər dənizi, Bakı və Abşeron, İran, cənubi Hindistan, Seylon və Yaponiyayadək olan səfərlər təsvir olunmuşdur. Əsərdə, eyni zamanda, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə dair - Bakıya və Abşeronun neft mənbələrinə səyahət, Şamaxı, Şamaxıdan Muğan əyalətinə, Muğan düzü, Talış, Beşbarmaq dağı - yarımbaşlıqlar öz əksini tapmışdır. Oleariusun təsvirindən fərqli olaraq Kempferin təsvirləri daha dolğundur. Əsərdə Azərbaycana aid ən maraqlı hissə toplusunun II kitabında Bakı və onun neft mənbələri haqqında məlumatlar və eyni zamanda, Bakı şəhərinin "əOkesra" adlandırılan Abşeron yarımadasının ilk eskizidir. Əsər bir neçə dəfə hissələrlə alman dilinə çevrilmişdir. Həmin tərcümələrdən biri də Karl Mayer Lemqo tərəfindən çevrilmiş "Engelbert Kempferin səyahət gündəlikləri" adlı əsərdir.

Maraqlı cəhət budur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orta əsrlərdə Rusiyadan keçməklə İrana edilən səyahətlərin hamısının Azərbaycandan eyni istiqamət üzrə olduğuna görə yazılan səyahətnamələrdə də həmin yerlər - Beşbarmaq dağı, Şamaxı, Bakı, Abşeron, Muğan daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verilən mənbələr arasında təbiətşünas alim S.Q.Qməlinin “Üç təbiət aləmini tədqiq etmək üçün Rusiyaya səyahət” adlı əsərini göstərə bilərik. Əsərdə Dərbənd şəhəri, Quba, Şabran, Beşbarmaq dağı, Bakının neft mənbələri, Bakı, Şamaxı, Salyan, Kür çayı ətraflı təsvir olunmuşdur. E.Kempfer A.Oleariusun səyahətnaməsinə əsaslandığı kimi, S.Q.Qməlin də əsərində tez-tez E.Kempferin qeydlərini xatırlamışdır. Belə ki, Bakının neft mənbələri hissəsində bunun təqribən 100 il əvvəl E.Kempferin təsvir etdiyini göstərərək “neftin tükənməz anası” adlandırdığı yarımadanı Kempferin qeyd etdiyi kimi "Okesra" deyil, "Abşeron" adlanır [9]. Lakin S.Q.Qməlin səyahətnaməsində Kempferə görə daha dəqiq məlumat verir. Bunun üçün hər iki səyahətnamədən Bakıya aid olan hissəni müqayisə edə bilərik:

E.Kempfer Bakı haqqında:

“Urbs Baku magnam redolet antiquitatem, cum structurae insolentia, tum appellatione sua. Quibus libido est exotica a nostris derivare nominibus, ita dictum volunt a Bacho, vinearum Deo...Melius Persce ita vocari conjiciunt a Baad Kuuh, id est, vento montano, qui ex fastigio accumbentis jugi propulsus, hic mire scevit, & civibus crebras parit molestias. Figura sua exacte in quadratum posita, ex montosa adjacentis jugi declivitate in mare usque extenditur, referente unoquoque latere mille & amplius passuum longitudinem. Duo urbis latera fluctus alluunt; unum quod portum excipit, alterum quod aperto mari objicitur: reliqua duo exigua fossa ambit, in petrosabasi urbis excisa. Moxnibus cinditur geminis, quidecimpassum dissidentibus, quorum interiora longe supereminet; utraque insigni urbis ornamento, in femicirculos, quos propugnacula putes, crebro sunt inflexa, & in summitate pinnis distincta densis, ovatis; per quorum interstitia hostis peti sagittis, & arceria civitate possit. Sunt ea, quae mare respiciunt, mœnia, cetera ex luto indurato sat bene coagmentata. Gemina porta viatorem intromittit, adversa urbis parte collacata, obducta & firmata ferreis laminis. Ex portu vero tribus ostiis ingressus patet, pro mercium eömmodiori transvectione” [8].

“Bakı şəhəri adı kimi qədim olan tikiliş üslubu ilə çox qədim təsir bağışlayır. Bəzən onu şərab allahı olan Bacchusla (Bakxla) əlaqələndirir..., farslar onun Baad Kuuh sözündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər... Şəhərin ərazisi kvadrat şəklindədir. O, dağ çökəkələrindən başlayaraq dənizə qədər uzanır, həmin tərəf 1000 addımdan artıqdır. Şəhərin 2 tərəfini dəniz suları yuyur. Bir tərəfdə liman yerləşir, digər tərəf açıq dənizə çıxır, qalan iki tərəf qayalardan yonulmuş dar qəbirlərlə əhatə olunmuşdur. O, arasında 15 addımlıq boşluq olmaqla iki divarla əhatə olunmuşdur, bunlardan daxili divar xarici divardan daha yüksəkdir. Onlar qalanı xatırladan qabarıqları və sıx yerləşmiş çatı təpələri ilə şəhərə möhtəşəm bəzək verir. Bu boşluqla düşmən ox yağışına tutula bilər və onunla düşməndən qorunmaq mümkündür. Dənizdən sonra yerləşən divarlar kərpicdən, daxili divar isə bərk gildən düzəldilmişdir. Şəhərin qarşı tərəfində yerləşən iki darvazadan səyyahlar içəri buraxılır. Amma limanda olan üç darvaza rahat mal tədarüku üçün açıqdır”.

S.Q.Qməlinin Bakı haqqındakı təsvirinə diqqət yetirək:

"Die Stadt Baku stöst nördlich an den Berg Bischbarmak, westlich an Schamachie, südlich an Sallian, und ist eine uralte ungefähr unter dem 39sten Grad 30 Min. in einem ungleichen Viereck erbaute Stadt. Sie ist, oder Sie war vielmehr, mit doppelten Mcturen umgeben, die von Ralcksteinen aufgeföhret sind. Die innere Mauer übertriffi die äussere an Grösse, und diese ist durch die Gewcdt des Wassers verloren gegahgeh, so, dafi nur noch an der südostlichen Seite einige Überbleibsel Zeugen von der ehemaligen Herrlichkeit abgeben. Die Mauren von Baku reichen also bis in die See hinein. Sie haben ihre ordentliche Brustwehren, die sich aber in einem schadhafte Zustand befirden, und an ihren Spitzen sind in gehörigen Entfernungen Oefnungen für Musketen und Pfeile angebracht. Der Graben liegt an der nordwestlichen Seite der Stadt, auf einem dürren Hügel, und hat keine Verbindung mit der See.. [10].

“Bakı şəhəri şimaldan Beşbarmaq dağına, qərbdən Şamaxıya söykənir, cənubdan Salyanla sərhədlənir və təqribən 39-30 dərəcə altında qeyri-bərabər olan dördbucaqlı formada tikilmiş şəhərdir. O, əhəng daşından tikilmiş ikiqat divqla əhatə olunmuşdur. Daxili divar xarici divardan daha hündürdür, xarici, divar suyun zərbəsindən aşınmaya məruz qalmış, belə ki, yalnız cənub-şərq tərəfdə keçmiş əzəmətdən bəzi qalıqlar mövcuddur. Bakı şəhərinin divarları dənizə kimi uzanır. Bu divarlar əsas siper olsa da, onlar zədələnmiş vəziyyətdədir və onların zirvəsində müəyyən məsafədə musket və oxlar üçün yerlər qoyulmuşdur. Qəbiristan şəhərin şimal - qərb hissəsində quru qaya üzərində yerləşir, dənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur”.

Nümunələrdə S.Q.Qmelini E.Kempferdən fərqləndirən stilistik əlamət ondan ibarətdir ki, S.Q.Qmelinin səyahətnaməsində daha çox əyanilik var və coğrafi baxımdan daha dəqiqdir. Təsadüfi deyil ki, G.Linde və S.Apt “Kaukasisches Mozaik” əsərində Bakı şəhərinin daha dəqiq təsviri və xəritəsinin məhz S.Qmelin tərəfindən verildiyini qeyd edirlər. Hər iki səyahətnamədə xalqın adət-ənənəsi, yas mərasimi, xan sarayında qonaq qarşılınması, burada müxtəlif xalqların yaşaması, şəhərlərin geniş təsviri, əkin işləri, buradakı ticarət, üzümçülük, qəbiristanlar, xına bitkisinin istifadəsi və s. ilə bağlı ətraflı məlumatlar verilmişdir. Xəzər dənizinin təsvirləri sırasında Qustav Qerberin verdiyi təsvir daha mükəmməldir [14].

Yuxarıda qeyd olunan səyahətnamələrdən fərqli olaraq, XIX əsrin səyahətnamə və məruzələrində isə Azərbaycanın ayrı-ayrı hissələri - qərb, şimal, şərq və cənub hissələri təsvir edilmişdir. Bu baxımdan etnoqraf N.Zaydlitsin (Seidlitz, 1857) və təbiətşünas, etnoqraf-səyyah Q.Raddenin səyahətnamə və məruzələrini göstərə bilərik.

N.Zaydlits səyahətnamənin ön sözlündə yazır: “1855-1856-ci illərdə təbiəti, hər şeydən əvvəl isə faunası məni maraqlandıran Zaqafqaziyanın şərq quberniyalarına və onlarla həmsərhəd olan fars vilayəti Azərbaycana olan səyahətimi... ictimaiyyətə çatdırıram” (Seidlitz, 1857). Daha sonra müəllif Abşeron yarımadasını, buradakı duz göllərini, Azərbaycan ərazisindəki Talış xanlığını, Şamaxı və Yelisavetpol quberniyasını, Lənkərançay, Veriçay, Arpaçay, Girdimançay, Turfançay, Gəncəçay, Muğan düzü, Quba, Mingəçevir, Nuxa, Ağstafa, Sədərək, Gədəbəy mis yataqları, Dübrar dağı, Helenendorf və Annenfeld alman koloniyalarını təsvir etmişdir.

Azərbaycan haqqındakı məruzələr arasında Q.Raddenin 1873/74-cü və 1890-cı illərdəki məruzələrini göstərmək olar. Q.Raddenin 1873/74-cü ildəki “Qafqaz haqqında 4 məruzə”sindən (Radde, 1874) ikisi - 1. Ağstafadan Göycə gölünədək, Göycədən Arazadək; 2.Neft - Qafqazda neft

yataqlarının vacibliyini düzgün işıqlandıran bəzi faktlar Abşeronun əbədi alovu - kimi hissələr Azərbaycana həsr olunmuşdur.

Q.Raddenin Azərbaycanın təbii gözəlliklərinə həsr etdiyi qiymətli materiallardan biri də "Cənub-Qərbi Xəzər məntəqəsinin flora və faunası" adlı əsəridir (Radde,1886). Bundan əlavə, Q.Raddenin bu dövrdə hər zaman yaralı yerimiz olan "Qarabağ. Rusiyanın Qarabağında 1890-cı ilin yayında yerinə yetirilən səyahət haqqında olan məruzə"sini və çəkdiyi xəritəni ("Karabagh. Bericht über die im Sommer 1890 im russischen Karabagh ausgeführte Reise") göstərə bilərik.

Mənbələrdə verilən məlumatlara görə, 1796-1807-ci illərdə botanik, Qafqaz xətti ilə ipək istehsalı üzrə inspektor, F.Marşal fon Biberştayn (1768-1826) Şirvanın və Dağıstanın tarixi-coğrafi təsvirini, 1830-cu illərdə Katelinsin Kaspı ekspedisiyasının iştirakçısı, həkim P.P.Zablotskiy (1814-1882) Talışın statistik və geoqrafik təsvirini vermiş, 1851-ci ildə Talışda olmuş Paul Frans Riss (?-1861) Talış etnoqrafiyasını yazmış, habelə 1858-1861-ci illərdə C.Hentşə Talışa, 1859-cu ildə İ.L.Serebryakov (1833-1868) Gəncəyə, 1863-cü ildə A.Pettsold Nuxa, Ordubad, Quba, Şamaxı, Şuşaya, 1913-cü ildə Prof. Auhaqenin rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərindən ibarət Almaniyadan olan bir nümayəndə heyəti Bakı və Yelizavetpol quberniyalarına səyahət etmiş (Auch, 2001: 63-66), K.Sedeker Bakı və Bakıtrafi kəndlər (Baedeker, 1912), Dr. A.Büdel Azərbaycanın oroqrafiyası, geodeziyası və topoqrafiyası, geologiyası, yeraltı sərvətləri, iqlimi, hidroqrafiyası, ərazisi və meşə təsərrüfatı, sənayesi, daxili və xarici ticarəti, Bakı-Batumi neft boru kəməri, dəniz nəqliyyatı haqqında dəyərli məlumat vermişdir Petermanns, 1926).

ƏDƏBİYYAT

1. A. Pettsold, 2001, s.50.
2. A.Pettsold, 2001, s.63-66.
- 3.Bauerkämper Bödeker, Struck, 2004.s. 9-30.
- 4.Bracher, <http://iasl.uni-muenchen.de>
- 5 J.M.Karren, Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 1951, s.69-77
6. Ə.Cafəroğlu, Türklərdə Latin Hurufatı Meselesi, 1933, s.254-263.
7. D.Dyurişin, Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq əsəri, 1979, s. 112
- 8.Engelberto Kempero, Amoenitatum exoticarum,1712, s. 268.
- 9.S.Q. Gmelins, Dritter Theil, Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen, 1774, s. 43.
10. S.Q.Gmelins, Dritter Theil, Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen, 1774, s. 52.
- 11.Hultsch, 1936, Une lettre inédite de Paul Tannery à Frédéric Hultsch, s.18
- 12.A.Oleari, "Moskvaya səyahətin təsviri" kitabı, 1656.
- 13.Тимофеев Тураев, Словарь литературоведческих терминов, 1974, стр.304
- 14.Linde/Apt., "Kaukasisches Mozaik", 1971, s.50.
- 15.Yaqub Mahmudlu, Səyyahlar, kəşflər Azərbaycanda. 2012, s. 230-231.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN YÖNETİMİ ALTINDA SOSYO-EKONOMİK REFORMLAR

Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Türkistan, Kazakistan
gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

ÖZET

Makale, Osmanlı imparatorluğunun çöküşünün ve eski Osmanlı-Türk elitinin siyasi iflasının en önemli bağlantılarını, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sosyo-ekonomik reformlarla ilgili gerekli radikal reformların tanıtımıyla inceliyor. Türk ülkeleri SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığa kavuştu. Bundan sonra Türk dünyasının tarihi üzerine yapılan araştırmalar, gelecek nesillerin yaygınlaşması, Türk Ülkeleri Topluluğunun gelişimi ile ilgili güncel bilgiler verilmektedir. Bu yolda Türk ülkelerinin tarihi, büyük şahsiyetler de dahil olmak üzere incelenip kaleme alınması önemli. Türkiye cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından Mustafa Kemal Atatürk her alanda reformları gerçekleştirdi.

Makalenin amacı, Osmanlı imparatorluğunun gerileme döneminin özelliklerini ve Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türk devletinin hukukunun ve yeni anayasasının farklılaştırılmasını, ülkenin yargı sisteminin ve hukuk normlarının Batı modeline geçişini, sosyo-ekonomik alanda reformların tanımlanmasını, Şeriat mahkemesinin kaldırılmasını ve çok eşliliğe yasaklanmasını, eğitim sistemindeki reformları ve medresenin kapatılmasını, yeni Türk alfabesinin analiz edilmesini ve Türk kadınlarının sosyal haklarına ilişkin konuları ele almasını analiz etmektedir. Atatürk'ün demokratikleşme reformları ülkenin tüm yaşam alanlarını süpürdü. Kadınların yüksek öğrenim kurumlarında eğitim görmelerine izin verildi. Kadınların iş yapma, oy kullanma, parlamentoya seçilme hakları vardı. Laik bir devlete çevrildi, Kur'an-ı Kerim Türkçe'ye çevrildi. Efsanevi Aya Sofya Camii ulusal müze haline geldi. Birleşik bir eğitim sistemi ortaya çıktı. Ülkede binlerce yeni okul açıldı, Türk çocuklarına ücretsiz eğitim verildi. Büyük Atatürk, Anavatan, Devlet, Cumhuriyet ve kamu hukukunun temel ilkelerini, ulusal-Türk fikrinin temellerini formüle etmiştir. Buna ek olarak, Anayasaya dahil edilen bir dizi ilke kabul edildi. Mustafa Kemal Atatürk'ün altında, Türkiye Cumhuriyeti'nin barış ilkeleri, barış gücü, diyaloga açıklık ve sosyo-ekonomik alanda reformlar yoluyla istikrara kavuştuğu anlatılıyor.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Reform, Basın, Eğitim, Milliyetçilik

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІК БАСҚАРУЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАР

Гүлжамал ЖОРАЕВА

ТҮЙІН

Мақалада Осман империясының құлдырауы мен бұрынғы османлы - түрік элитасының саяси банкроттығы Ататүріктің қажетті түбегейлі реформаларды енгізуіне жол ашылып, Мустафа Кемал Ататүріктің басқаруындағы Түркия Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық реформаларға қатысты ең маңызды байланыстары қарастырылған. Түркі елдері КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіздікке жетті. Осыдан кейін, түркі әлемінің тарихын зерттеу, болашақ ұрпаққа дәріптеу, түркі елдердің достастығын дамыту өзекті. Бұл жолда түркі елдерінің тарихы, оның ішінде ұлы тұлғалардың тарихы маңызды. Түркия Республикасы жарияланғаннан кейін, Мустафа Кемал Ататүрік барлық салаларда реформалар жүргізді.

Мақала мақсаты Осман империясының құлдырау кезеңінің ерекшеліктері мен Мустафа Кемал Ататүрік тұсындағы құқық пен түрік мемлекетінің жаңа конституциясын саралау, елдің сот жүйесін және құқықтық нормаларды батыс үлгіге көшіру, әлеуметтік-экономикалық саладағы реформаларды айқындау, шарият сотын тарату және көп әйел алуға тыйым салу, білім беру жүйесіндегі реформалары мен медреселердің жабылуы талданып, жаңа түрік Алфавиті мен түрік әйелдерінің әлеуметтік құқықтарына қатысты мәселелерін қарастырады. Ататүріктің демократияландыру реформалары ел өмірінің барлық саласын қамтыды. Әйелдерге жоғары оқу орындарында оқуға рұқсат етілді. Әйелдер бизнес жасау, дауыс беру, парламентке сайлану құқығына ие болды. Зайырлы мемлекетке көшірілді, қасиетті Құран түрік тіліне аударылды. Аты аңызға айналған Айя-София мешіті ұлттық мұражайға айналды. Бірыңғай білім беру жүйесі пайда болды. Елде мыңдаған жаңа мектептер ашылып, түрік балалары тегін білім алды. Ұлы Ататүрік ұлттық түркі идеясының негізі - отан, мемлекет, республика және қоғамдық құқықтың негізгі қағидаларын тұжырымдады. Сонымен қатар, Конституцияға енгізілген бірқатар қағидалар қабылданды. Мустафа Кемаль Ататүріктің тұсында Түркия Республикасы бейбітшілік, бітімгершілік, диалогқа ашықтық ұстанымдары мен әлеуметтік-экономикалық саладағы реформалары арқасында турақтылыққа жеткені айқындалады.

Кілт сөздер: Мустафа Кемаль Ататүрік, реформа, баспасөз, білім, ұлтшылдық.

КІРІСПЕ

Түркия Республикасы құрылғаннан кейін сыртқы саясатта, әлеуметтік-экономикалық саладағы реформаларда көптеген мәселелер бар еді. 1 қараша 1922 жылы жаңа түрік мемлекетінің саяси жүйесін қалыптастыруда алғашқы қадам, султандықтың жойылуы болды. 23 сәуірде 1920 жылы ТҰҰМ-ның ашылуымен жаңа Түрік мемлекеті құрылды. Бұл жаңа мемлекеттің құрылуымен ұлт-азаттық күресте жеңуінде Осман Султандығының маңызды рөлі болмады. Түркия ұлы ұлттық мәжілісі, 20 қаңтар 1921 жылы қабылдаған конституцияға қосқан кейбір баптармен султан мен халифаны, саяси, діни және құқық өкілеттіктерден айырған еді. Бұл баптар:

1. Егемендік, шартсыз түрде ұлттың қолында, басқару жүйесі, халықтың өзі- өзіні басқару ұстанымына негізделген.

2. Түркия мемлекеті, Түркия Ұлы Ұлттық Мәжіліс тарапынан басқарылады және «Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі Үкіметі» деп аталады.

3. Заңдар жасау және заңдарды жүргізу күші мәжілістің қолында. Мәжілістің үстінде ешбір күш жоқ.

4. Шариат үкімдерін орындау жұмыстары Түркия Ұлы Ұлттық Мәжіліске тиесілі. Бұл баптар султандықтың жойылғанын ашық көрсетіп тұр.

Ататүрік зерттеулерде тарихты бұрмаламай сол қалпында жазып шығудың маңыздылығын мына сөздерімен түсіндірген: “Тарих жазу, тарихты жасаудай маңызды. Жазған жасағанға адал болмаса, өзгермейтін ақиқат адамды таң қалдыратын мазмұн алады” [1].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл мәселені зерттеудің жетекші тәсілі тарихи ғылыми талдау әдісі болып табылады, Мустафа Кемаль паша дәуіріндегі Түркия тарихының ұстанымдары мен реформалары зерделенген. Зерттеуді талдау нәтижелеріне Түркия Республикасының негізгі ұстанымдары, Мустафа Кемал Ататүрік тұсындағы құқық пен түрік мемлекетінің жаңа конституциясы, әлеуметтік-экономикалық саладағы реформаларды, білім беру жүйесіндегі реформаларын, медреселердің жабылуын, жаңа түрік Алфавиті мен түрік әйелдерінің әлеуметтік құқықтарын қарастырылады. Зерттеу жұмысында тарих ғылымындағы тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдістер қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛДАУЛАР

Мустафа Кемал Ататүрік тұсындағы экономикалық реформалар

Мустафа Кемал 22 ақпан 1923 жылы Измирде Экономикалық Конгресс ұйымдастырды. Алайда, Экономикалық Конгрес Бірінші дүниежүзілік соғыстан бес жылдан кейін яғни, Түркия Республикасының жариялануынан сегіз ай алдын Мустафа Кемал тарапынан бұйрық берілген соң ұйымдастырылып, ел ішіндегі экономикалық тепе-теңдік пен экономикалық құрылымды жақсартуға бағытталған. Конгресте негізгі секторлармен анықталған іс-шаралар «Экономикалық Пакт негіздері» атымен бірлестірілуі және түрік кәсіпкерлігінің нығайуы шешімі қабылданды. Конгресте ұлтшыл және либералдық саясаттың негіздері қабылданды. Республиканың 1923-1929 жылдары бүтін әлемде болып жатқан либералдық саясаттардың қолданған кезеңі болды. Бұл кезеңде жылдық жалпы ұлттық өнімнің артуы 1923-1929 жылдардағы ауыр экономикалық қиындықтарға қарамастан (10,9%) көрсеткіште болды. Бұның ең маңызды себебі, соғыс жылдарында аграрлық саладан соғыс майданына кетіп, соғыс біткен соң аграрлық салаға қайтуымен аграрлық өндірістің артуымен байланысты болды [2, 5 б].

1924 жылы жеке кәсіпкерлікті қаржыландыра білу үшін жұмыс банкі құрылды. Бұл әрекетпен Үкімет жергілікті капиталист топтарды дамытудағы қалауын көрсетіп жатқан

еді. 1927 жылы шығарылған өнеркәсіпті қолдау заңы болса жергілікті жеке өнеркәсіптерге кең қорғаныс және мүмкіндіктер берді. Басқа қолдаулармен заң жеке өнеркәсіпті дамытуда маңызды рөл ойнады. Мемлекеттің бұл кезеңдегі экономикадағы активтері Осман империясынан қалған мемлекет монополиялары фабрикадан тұратын еді. 1915 жылы Осман империясы кезеңінде мемлекетке тиесілі болған фабрикалардың саны 22 жетіп, 1925 жылы құрылған «Санайы Маадин» банкіне өткізілді. Мемлекеттің бұл кезеңдегі маңызды экономикалық іс-шараларының біріне теміржолдардың салынуы зор үлесін тапты. 1930 жылы теміржолдар Анкарадан-Сивасқа дейін жетті. 1928 және 1929 жылдары Анкара-Улуқышла және Мерсин-Адана теміржолдары шетелдік компаниялар тарапынан сатып алынды. 1929 жылға дейін мемлекеттің кеден салығы бойынша дербестігі кешіктірілгені үшін сыртқы бәсекелестікке қарсы өз өнеркәсібін қорғау мүмкіндігі де жоқ еді. Кеден салығын көтеру мүмкіндігі болмауы мемлекетті маңызды кірістен айырып тұрғанда Орталық Банктің болмауы, бұл функцияны шетелдік бір банк болған Османдық Банк жүргізуі мемлекеттің ақша саясатын бақылауға және валюталық операцияны бақылауға алуға мүмкіндік бермейтін еді. Измир Экономикалық конгрессінде қабылданған шешімдер арасында «ашардың» жойылуы да мемлекеттің маңызды салық кірісінен айырып, экономиканы бағыттандырудағы әрекет алаңын қысқартқан еді. Кедендік салықтардың өсуіне байланысты тыйым салынудың 1929 жылы шығу себебімен төмендетілген салықтардан пайда көргісі келетін импорттаушылар кең көлемде импорт жасады. Бұл жағдай 1923 жылдан бері сыртқы сауда балансында тапшылықтың одан әрі өсуіне алып келді. Сол жылы төлене бастаған османлы қарыздары жағдайды ұшықтырды. Нәтижесінде, 1929 жылы түрік лирасының құны тез құлдырауға әкеп соқты. 1929 жылы АҚШ-та басталып, бүкіл әлемге таралған ұлы дағдарыстың нәтижесінде әлемдік экономика сол уақытқа дейін болмаған құлдырауға ұшырады. Батыс экономикасы импортты 25 пайызға төмендетсе, экспорттық бағалар 50 пайызға төмендеді және жұмыссыздықтың үлкен өсімі байқалды. Әлемдік сауда айтарлықтай төмендеді, өйткені барлық елдер экономикалық тоқырау жағдайынан құтылу үшін протекционизмге жүгінді. Осы оқиғалардың алдында бірнеше заттардан тұратын ауылшаруашылық өнімдерін сататын Түркия, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмады. Сонымен қатар, әлемдік нарықтағы ауылшаруашылық өнімдер бағасы құлдырауы басқа тауарларға қарағанда көп болды. Шығудың жалғыз жолы-Түркияның өндірістік аймағында тауарларының қажеттіліктерін өздері қанағаттандыру болды. Бірақ он жылдық тәжірибе жеке сектордың сәттілікке жете алмайтындығын көрсетті. Бұл оқиғалар мемлекеттен экономикаға белсенді араласуды талап етті. Түрік лирасы құнының төмендеуіне жол бермеу үшін «Түрік ақшасының құнын қорғау туралы заң», сауданы реттеу, саудадағы өрескелдіктің алдын алу және «экспортты бақылау мен қорғау мақсатында қабылданған заң» күшіне енді. 1930 жылы орталық банк құрылды, сыртқы сауданы реттеуге қатысты басқа заңдар дайындалды. 1933 жылы инвестициялық банк болып саналатын Сүмербанктің құрылу заңы мемлекет құратын саланың жобаларын дайындау және қаржыландыру мақсатында қабылданды. Ол 1934 жылы тәжірибеге енгізген бесжылдық өнеркәсіп жоспарымен Туркия жоспарланған даму тәжірибесіне кіріскен елдер

арасында алғашқысы болды. 1932 жылы мамырда Кеңес Одағымен пайызсыз 8 млн. доллар 20 жылдық қарыз туралы келісімге қол қойылды. Бұл дамушы елге несие берудің алғашқысы саналып, келесі 25 жыл ішінде басқа қарыз алынбаған. Бұл қарыз қант зауыттары мен Кайсери қаласында құрылатын тоқыма фабрикаларына кеңестік материалдарды сатып алуға пайдаланылатын еді. Сумербанк жобаны жасауды және жоспарды қаржыландыруды өз мойнына алды. Бес жылдық жоспармен өндірілген елдегі өнімді қайта өңдеу көзделді. Осы топқа өндірістің салалары мақта мен жүннен тоқу, тамақ, қант және қарапайым өндіріс салалары болып табылады. Сонымен қатар, жоспарға бұдан тыс 6 субиндустрия топтарына жиналған озық өнеркәсіпке бағытталған өндірісі кіреді: химия, қағаз-целлюлоза, тау-кен, тоқыма, керамика, темір және болат. Жоспарда көзделген зауыттардың саны - 20, ал қажетті ресурстар - 45 миллион түрік лирасы болды. Бұлардың екеуін қоспағанда, олардың барлығы мерзімінен бұрын орындалды. Осы жоспарды жүзеге асыруда, жеке коммерциялық банк ретінде құрылған жұмыс банкі де бөтелке мен шыны зауытын құруға және пайдалануға қатысты. Бірінші өнеркәсіптік жоспар іске асырылып жатқанда, екінші өнеркәсіптік жоспарды дайындау 1936 жылы басталып, жоспардың жобасы дайындалды. Алайда, екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы белгілерімен бірге 1938 жылы жобаға өзгерістер енгізілді. 1939 жылы жоспар «Экономикалық қорғаныс жоспарына» айналдырылды. Осы жылдардан бастап Түркияға тән өзіндік экономикалық саясат соғыс жылдарында динамикасын біртіндеп жоғалта бастады және 1945 жылдан кейін бұл саясат тоқтады. Ататүрік алға тартқан экономикалық саясаттың жетістігі айқындалды. 1929 жылғы дағдарыс нәтижесінде бүкіл әлемдік экономика үлкен экономикалық депрессияға ұшырағанда, Түркия 1930 жылдары ұлттық өнеркәсіптік әрекетін бастаған еді. 1930-1932 жылдарда жылдық орташа 3,5, 1933-1939 жылдар аралығында 8,1 пайыздық өсімге қол жеткізді. 1932-1939 жж. шетелдік компаниялар таратылып, теміржолдар мемлекет меншігіне өткен жылдар еді. Түрік Сумербанк, Этибанк, Денизжилик Банкі және т.б. осы кезеңде құрылды. Түркияның өнеркәсібін негізін құрайтын темір және болат, тоқыма, қағаз, химия, қант сияқты өнеркәсіп салалары дамыды. Бір сөзбен айтқанда, осы кезеңдегі экономикалық саясаттың ұлттық индустрияландыру әрекетінің жетістігі деп түсіну қателік болмас еді [3, 5-8 б].

Мустафа Кемал Ататүрік тұсында Білім Беру жүйесіндегі реформалар

Тевхид-и Тедрисат заңы (Білім беру жүйесінің біріктірілу заңы). Республикалық режимнің діни саясатының шекарасын анықтайтын тәжірибелердің бірі - Таухид Тедрисат заңы. Бұл заң алдымен мектеп пайдасына медресе мен мектеп арасындағы екіжақтылықты жойды. Осы шеңберде оқу-жаттығу қызметін Ұлттық білім министрлігінің астына және бір мекемеде ұйымдастыруға шешім қабылданды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы мектептің қолшатырында діни және зайырлы білім беру қарастырылған. Мустафа Кемал, Түрік келешегі тек қана білім беру мәселесінің шешілуімен байланысты екенін ұлт-азаттық күрес жылдарында түсінген еді. Білім беру жүйесінің толығымен мемлекеттің бақылауына алынуын қалайтын еді. Бұл жағдайда білім беру жүйесі заманауи формада жаңадан

құрылатын еді. Осман империясында Танзиматтан кейін Батыстық үлгіде оқу орындары құрыла бастаған және бұрыннан келе жатқан медреседе оқу жалғасып жатқан еді. Сонымен империяда екілік пайда болып, батыстық үлгідегі оқыту және медреседе оқыту талаптары арасында талас-тартысқа ұласты. Бұл екілікті тоқтату мақсатымен 3 наурыз 1924 жылы Халифат жойылған күні Тевхид-и Тедрисат заңы (оқыту жүйесінің біріктірілу заңы) шықты. Бұл заңмен бірге барлық мектептер Ұлттық Білім Министрлігіне қарайтын болды. Оқытудың біріктірілуімен бірге шетелдік үлгідегі мектептер Ұлттық Білім Министрлігінің бақылауына алынды. Бұл заңға сай дін сабақтары 1927 жылы таңдалу жағдайына жетті. Бірақ, 1930 жылы дін сабақтары бастауыш мектеп бағдарламасынан, 1931 жылы орта мектеп бағдарламасынан, 1939 жылы ауылдағы бастауыш мектеп бағдарламасынан алынды. Арап және парсы тілдері сабақтары 1929 жылы мектеп бағдарламасынан алынып, орнына латын және грек тілдері сабақтары енгізілді [4].

Медреселердің жабылуы

Білім берген барлық мектептер Ұлттық Білім Министрлігіне қарайтын болды. Осман мемлекетінің құрылу және даму кезеңінде жақсы білім беру мекемесі болған медреселер, уақыт өте жаңалықтарға қарсы шығушылардың орталығына айналды. Түркияда 1924 жылы 479 медресе және бұл жерде оқитындар саны 18 мың оқушы болды. Бұл оқушылардың арасында 6 мыңы шын ынтасымен оқыса, қалған 12 мыңы әскерге бармау үшін медресеге тіркелгені анықталды. Медреселердің жабылуынан кейін қайтадан бұл мектептердің ашылуын қалайтындар бар еді. Ататүрік 18 қыркүйек 1924 жылы Ризеде жүргенде бір кісі жанына келіп одан медреселердің ашылуын сұрады. Ататүрік, оған мемлекеттің ауыр жағдайға түсу себептерінің арасында медресенің бар екендігін айтты. Енді, дінді оқыту да Мемлекет бақылауында мектептерде берілетін еді. Мустафа Кемал бұны былай ашықтаған еді: «...Бізде арнайы дін адамдары тобы жоқ. Барлығымыз бірдейміз және дініміздің үкімдерін бірдей үйренуге мәжбүрміз. Әр адам дінін, дін істерін, иманын үйренуі үшін бір жер керек, ол да мектептір» [5, 239-240 б].

Осман империясынан қалған білім беру жүйесінің жағдайы

	Мектеп саны	Оқытушы саны	Оқушылар саны	Оқушылар санының жалпы халық үлесі %
Бастауыш	4894	10238	341941	2,8
Орта мектеп	72	796	5905	0,05
Лицей	23	513	1241	0,01
Кәсіптік оқыту	64	583	6.547	0,054
Жалпы саны	5.053	12,130	355.634	2,96

Республиканың алғашқы жылдарындағы үш ұлттық білім министрін атап өту керек: Мустафа Неджати, Саффет Арыкан және Хасан Али Южел. Саффет Арыкан 1936 жылы 26 мамырда Министрлік бюджеті Туркия Ұлы Ұлттық Мәжілісінде талқыланып жатқан кезде сөйлеген сөзінде ауыл балаларының % 25-і ғана мектепке бара алады, егер осылай жұмыс

істей берсе, 35000 мектеп жоқ ауылға мұғалім жіберу үшін жүз жыл қажет деп жариялаған болатын. 1933 жылы 40,000 Ауылдың 32000-ында мектеп, пошта қызметі немесе дүкен болмаған. 11 миллион адам тұратын 40 000 ауылдағы халықтың 2% -ы ғана сауатты болды. Сондықтан, шешімдерді іздеу барысында Ауыл Нұсқаушылар Ұйымы 1936-1937 жылдары құрылды. Әскери қызметіні ефрейтор және сержант ретінде істейтіндер 8 айлық курстан өткеннен кейін мұғалімдер болып ауылдарға жіберілді. 1940 жылы ашылған Ауыл институттарының түлектерімен бірге, 1950 жылға келгенде ауылдарға 26000 жаттықтырушы мен институт оқытушылары жіберілді. Ересектерге білім беру үшін Халық үйлері де құрылды. 1932 жылы құрылған 34 халық үйінің ішінен 1950 жылы оның саны 478-ге жетті. Халық үйінің кішігірім мысалдары ретінде 1940 жылы құрылған, 141 Халық бөлмесінің саны 1950 жылы 4322-ге жетті. Халық үйлері 9 филиалдан тұрды: Тіл, тарих және әдебиет, Бейнелеу өнері, Театр, Спорт, Әлеуметтік көмек Қоғамдық сыныптар мен курстар. Кітапсарай (кітапхана) және баспа, Шаруалар, Музей және көрме [6, 18-19 б].

Жаңа түрік алфавиті

Тарихта, әр түрлі уақытта түрік қоғамдары гөктүрк, соғды, уйгур, мани, брахми, суряни, араб, грек, армян, иврит, латын және славян алфавиттерін қосқанда 12 түрлі алфавит қолданылды. Бірақ кейінірек, ислам дінінің қасиетті кітабы құранда араб әріптерімен жазылғандықтан, араб алфавитін қолдана бастады. Сондықтан, белгілі бір сегменттен басқа жалпы көпшілік сауатты оқудан айырылып, надандықтың жетегінде кетті. Араб әріптері түрік тіліне де, түрік қоғамына да бейімделудің бір түрі қамтамасыз ете алмады. Бұл үйлесімсіздіктің ең үлкен көрсеткіші - 1928 жылға дейін сауаттылық деңгейі 7% құрады. «...Ұлттың он пайызы оқу және жазуды біліп, тоқсан пайызы білмесе, одан адам ұялу керек». «Ұлтымыз жазуымен, ақылы мен бүтін өркениет әлемінің жанында екенін көрсетеді», - деген Ататүрік басшылығында жасалған дайындықтар 1 қараша 1928 жылы латын әріпті жаңа түрік алфавиты-түрік қоғамы және түріктердің ұлттық мақсаттар мен қағидаларды ұстану, тиісті тіл мен алфавит жүйесін құру жолында жаңа дәуір басталды. Бұл жоспарлардағы алғашқы жұмыс жаңа түрік әріптерді үйрету және танымал ету, сауатты адамдар санын көбейту болды. «Ұлттық мектептер ұйымы» осы мақсатта құрылды. Тек осы мектептерде сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде қолдануға болатын қарапайым білімдері мен дағдылары берілді. Сонымен алғашқы бесжылдықта ұлттық мектептерде шамамен 1,5 миллион ересек адам оқуды және жазуды үйренді [7, 7 б].

Құқық саласындағы реформалар

Ататүріктің зайырлылықты жүзеге асыру үшін жасаған өзгерістердің ішінде, ең маңыздыларының бірі 1926 жылы қабылданған Мәдени заң еді. Түрік азаматының әлеуметтік, экономикалық, және мәдени өмірін толығымен қамтитын бұл заң, түрік қоғамын өркениет әлемімен байланыстыратын еді. Бұл заң Швеция сияқты өркениетті елдің мәдени заңын пайдаланып, көп құқық мамандарынан құрылған комиссияларда талқыланып, түрік адамы мен қоғамына сай жағдайға жеткізіліп, жаңадан дайындалған, 17

ақпан 1926 жылы заңдастырылып, 4 сәуір 1926 жылы қолданысқа енгізілді. Бұл заң - 1926-1998 жылдары кішігірім өзгерістерден басқа, еш өзгертілмей пайдаланылды [8, 201 б].

«Межелле»-заңының жойылуы Шариат үкімдеріне негізделген. «Межелле» заңы – 1839 жылы Танзимат әрекетінен Ахмет Жевдет Пашаның басшылығында жасалған (1869-1876 жж.) 7 жылдық жұмыстан кейін шығарылған еді. 1851 жылы бабы бар және 1876 жылдан 1926 жылға дейін 50 жыл қолданылды. «Межелледегі үкімдер діни үкімдерге негізделгені үшін зайырлылыққа сай келмегендіктен Ататүрік тарапынан толығымен күші жойылған еді. Оның орнына «Мәдени заң» және «Қарыздар заңы» енгізілді [9, 16 б].

Түрік әйелдерінің әлеуметтік құқықтары

Осман империясы тұсында әйелдің үйден шықпауы, гарем өмірінде пайдаланылуы, бірден көп әйелмен үйлену, кәнизак ретінде пайдалану бостандығы, еркектің «боссын» деуімен есіктің сыртына шығарылуы, мұрада еркектің үлесінің көптігі, бұл жағдайлардың барлығы – әйелдердің екінші тап жағдайына түсуіне себеп болды. 4 қазан 1926 жылы «Межелле заңы» орнына «Түрік мәдени заңы» қабылданып, әйелдер екінші тап адамдары болудан азат етіліп, өркениет әлемінде өз орнын алды [7, 206-207 бб].

Заңды неке: Ататүрік және ол құрған Республиканың, әйелдерге берген құқықтардан ең маңыздылардан бірі-заңды неке міндеттілігі болды. Заңмен еркек те, әйел де қорғалған. Заңды некеден кейін қалағандар салт-дәстүрге діни некелерін қия алатынын қабылдаған.

Мұра мәселесі: Діни құралдарға сәйкес мұрадан үштен бірі әйелдерге, үштен екісі еркекке тиесілі болды. Ал мәдени заң бойынша мұраны әйел мен еркек арасында тең бөлінетін болды.

Көп әйелдік: Дін бойынша ең көбі 4 әйелге үйлену құқығы берілетін еді. Республика тұсында Мәдени заң бойынша тек қана бір әйел алу мәжбүрлігімен, әйелдің құқығы тағы бір рет қорғалған еді [8, 212-213 бб].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, Сельджуктар кезеңінде және Осман империясының құрылыс кезеңінде Анатолияның Түркілесу мен Исламдануында маңызды үлестері болған тарикаттар, ғасырлар өткен соң шын мақсаттарын жоғалтқан еді. 1925 жылы Мустафа Кемал Ататүрік, Кастамонуды айналуда сөйлеген сөзінде: «Құрметті ұлтымыз! Біліп алыңыздар, Түркия Республикасы, шейхтер және муридтер мемлекеті бола алмайды. Ең дұрыс, ең шынайы жол мәдениет жолы... Теккелер міндетті түрде жабылады. Түркия Республикасы әр салада дұрыс жолды көрсететін, насихаттайтын күшке ие» - деп айтқан еді. Республика үкіметі, 30 қараша 1925 жылы шығарған үкімімен текке мен завиелерді жапты. Сол үкіммен ол күнге дейін қолданылған шейхтік, дервиштік, аталық, сейиттік, муриттік, челебилік сияқты атақтарды да жойды. Ол адамдардың киген дәстүрлі киімдеріне де тыйым салынды.

Осман мемлекетінде тегінің мәжбүрлігі жоқ еді. Бұл жағдай, әлеуметтік қатынастар үшін кемшілік еді. Адамдар тек алғашқы аттары мен айтылғандығы үшін әлеуметтік қатынастарда шатасушылық пайда болып жатты. Халық санағының құжаттары ретсіз еді.

Барлық салада қиындықтар туғызатын еді. Бүтін бұл қиындықтарды шешу мақсатымен, 21 маусым 1934 жылы Тегі заңы шыққан болатын. Мұстафа Кемал осы заңға сәйкес 24 қараша 1934 жылы Ататүрік тегін алды [10, 262-266 бб.].

Мұстафа Кемал Ататүріктің көзқарасы бойынша, ұлттық намыс жігерді күшейту тек тарихи санамен болатыны білген еді. Өйткені әлеуметтік-экономикалық және саяси тәуелсіздікке қол жеткізген ұлттың рухани тәуелсіздігін де қамтамасыз ету үшін тарих зерттеулерін тереңдету маңызды еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кара А. Ататүріктің тарих реформасы және тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасы. 22 март 2012.
2. Esat Çelebi; Atatürk'ün Ekonomik Reformları ve Türkiye Ekonomisine Etkileri (1923-2002), Doğu Üniversitesi İşletme Bölümü, 2002.
3. Prof. Dr. Okan H. Aktan; Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık.
4. Турекулиев Т. Түрік республикасында дін мен саясат арасындағы қарым-қатынас. <https://prezi.com/p/kx6l9po3ijzi/presentation/>.
5. Doç. Dr. Salih Yılmaz; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. 2014.
6. Yrd. Doç. Dr. Hakkı Uyar ; Atatürk Dönemi İç Politikası (1920-1938).
7. Og. Kd. Ütgm. Omer Faruk Arslan; Atatürk ve Eğitim.
8. Cemil Denk: Atatürk; Laiklik ve Cumhuriyet, 1999.
9. Әбелдаев Ж.Ә. Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті. Оқу құралы. Алматы «Қазақ университеті» 2018.
10. Тусупбекова Л; Канкенова И; Кадыров Б; Курятов В; Турежанова М. «Истинный друг и надежный партнер. Встреча Нурсултана Назарбаева и Абдуллы Гюля»: Zakon Kz, 26.05. 2010 г.

ÇİVİ YAZILI HUKUKİ BELGELERE GÖRE ESKİ MEZOPOTAMYA'DA HAYVAN HAKLARI

Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR

Muş Alparslan Üniversitesi

Muş, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-9529-1167

h.kayahasdemir@alparslan.edu.tr

ÖZET

İnsan-hayvan ilişkisi dünyadaki yolculuğun başlangıcından itibaren uzunca bir zamandır süregelmektedir. Evcilleştirmeye birlikte hayvanların sosyo-ekonomik yaşamda daha fazla yer alması, hayvanların hukuki statüsü, insanların hayvanlar karşısındaki sorumlulukları, hayvanlara karşı işlenen suçlar ve bu suçlara karşı uygulanan cezai yaptırımlar gibi konuların en eski hukuk metinlerinde yer almasını sağlamıştır. Sözlü hukuk kurallarını ilk kez yazıya aktaran Sumerler ve onlardan sonra yazılı hukuk geleneğini sürdüren Samilere ait hukuk metinlerinde hayvanlara mülk bağlamında yer verildiği görülmektedir. Bu kanunların şekillenmesinde eski Mezopotamya toplumlarında iktisadi hayatın çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayalı olması etkili olmuştur. Bu bağlamda kanun maddelerinde hayvanların kira ve satış bedelleri, hayvanlara verilen zararlar ve hayvanların meydana getirebileceği zararlara yönelik yaptırımlar yer almaktadır.

Çalışmamızda Sumer ve Sami hukuk metinlerinde hayvanlarla ilgili yer alan kanun maddeleri ele alınarak, hayvanların mülkiyeti kapsamında uygulanan cezai yaptırımlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sumer Hukuku, Sami Hukuku, Hayvan Hakları, Eski Mezopotamya'da Evcil Hayvan Mülkiyeti.

ANIMAL RIGHTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA ACCORDING TO CUNEIFORM LAW DOCUMENTS

Assoc. Prof. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR

ABSTRACT

The human-animal relationship has been going on for a long time since the beginning of the journey in the world. The increased involvement of animals in socio-economic life with domestication has enabled subjects such as the legal status of animals, the responsibilities of humans towards animals, crimes committed against animals and criminal sanctions against these crimes to be included in the oldest legal texts. It is seen that animals are included in the context of property in the legal texts of the Sumerians, who were the first to make oral law rules written, and the Semites, who continued the written law tradition after them. The fact that economic life in ancient Mesopotamian societies was mostly based on agriculture and animal husbandry was effective in preparing these laws. In this context, the articles of the law include the rental and sales prices of animals, the damages caused to animals, and the sanctions for the damages that animals may cause.

In our study, the articles of law regarding animals in Sumerian and Semitic law texts will be discussed and the criminal sanctions applied within the scope of ownership of animals will be evaluated.

Keywords: Sumerian Law, Semitic Law, Animal Rights, Pet Ownership in Ancient Mesopotamia

GİRİŞ

Dicle (Tigris) ve Fırat (Euphrates) nehirleri arasında yer alan konumundan dolayı “iki nehir arasındaki ülke” anlamına gelen Mezopotamya’nın sınırları günümüzde İran, Suriye, Türkiye’nin bir kısmı ve Irak’ın tamamını kapsamaktadır.¹ İnsanlık tarihinde ilklerin birçoğu bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Sosyal ve ekonomik hayatta önemli rolleri olan bazı hayvanların evcilleştirilmesi; buğday, arpa, çavdar ve mercimek gibi bazı hububatların evcilleştirilip, insan kontrolünde üretilmesi, tarımda sabanın kullanılması ve yazının kullanılması bu ilkler arasında sayılabilir.²

Oldukça zengin bir faunaya sahip olan Mezopotamya coğrafyasındaki hayvan türleri hakkındaki bilgilerimizi başlıca arkeolojik bulgular ve Mezopotamya literatüründe yer alan farklı türlerdeki yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz.³ Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan hukuki metinlerde geçen hayvan isimleri arasında öküz, inek, köpek, koyun, eşek, domuz, aslan, keçi ve at yer almaktadır.⁴

Hukuki metinlerde yer bulan hayvanlarla ilgili ifadeleri anlayabilmek için bu hayvanların eski Mezopotamya’da sosyo-ekonomik yaşamda ne ifade ettiğini bilmek gerekir. Günümüzde olduğu gibi eski Mezopotamya’da da tüm hayvanlar tüketilebilir ve tüketilemez hayvanlar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.⁵ Her iki gruba ait hayvanlar insanlar tarafından farklı nedenlerle evcilleştirilmiş ve yaşam alanlarında muhafaza edilmiştir.⁶ Eski Mezopotamya toplumlarında evcil hayvanların seçiminin temelinde taze ete kolay ulaşma arzusu bulunmaktaydı. Etin ana kaynağını oluşturan koyun ve keçi ekonomik öneme sahip hayvanlardı ve bireysel sürülerin yanı sıra tapınağa ya da saraya ait olan büyük sürüler halinde bir arada tutulurlardı. Koyun ve keçiden sonra en sık tercih edilen domuzlar ise daha çok yağları için beslenirdi.⁷ Başlangıçta sadece besin kaynağı olarak görülen hayvanların güçlerinin tarım ve ulaşımda kullanılmasıyla ekonomik önemleri de artmaya başlamıştır.⁸ Bu bağlamda öküzler et kaynağı olarak kullanılmaktan ziyade daha çok saban sürme ve araba çekme gibi güç isteyen işlerde kullanılmıştır.⁹ (Resim 1) At ve deve gibi daha güçlü ve hızlı hayvanlar Eski Mezopotamya’da evcilleştirilmeden önce öküz, katır ve eşekler başlıca yük hayvanı olarak kullanılmıştır.¹⁰ Ticaret yolları vasıtasıyla uzak bölgelerden hammadde temini ve mamul maddelerin gönderilmesi eşek kervanları aracılığıyla sağlanmıştır. Bir insanın taşıyabileceğinden çok daha fazla yükü taşıyabilen bu hayvanlar sayesinde ticaret ağı ve kültürel etkileşimin sınırları genişlemiştir. Körpe, tüm bu taşımacılık faaliyetlerinin insan gücü ile sınırlı

¹ Tekin, 2017: 11; Crawford, 2015: 6.

² Saggs, 1965: 67–68; Postgate, 1992: 157; Zeder- Hesse, 2000: 2254.

³ Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklara göre Eski Mezopotamya’da yaşayan hayvanlar başlıca koyun, keçi, öküz, inek, eşek, domuz, ceylan, arı, köpek, kurt, tilki, ayı, sırtlan, aslan, kedi, deve, kaplumbağa, balık ve kuş türlerinden oluşuyordu. Mezopotamya faunası hakkında detaylı bilgi için bkz. Postgate, 1992: 158–166; Arslantaş, 2009: 405 vd.

⁴ Urukagina reformları, Ur-Nammu kanunu, Lipit-İhtar kanunu, Ešnunna kanunu, Hammurabi kanunu, Orta Asur kanunu, Ammi-Şaduqa fermanı için bkz. Tosun- Yalvaç, 1975.

⁵ Siddiq, 2019: 123.

⁶ Postgate, 1992: 158.

⁷ Oppenheim, 1964: 45; Saggs, 1965: 35–36; Postgate, 1992: 158–159.

⁸ Körpe, 2018: 233.

⁹ Postgate, 1992: 157; Saggs, 1965: 35.

¹⁰ Bertman, 2003: 254–255.

kalması halinde uygarlıkların gücünün ve etkisinin son derece sınırlı kalmış olacağını belirtmektedir.¹¹

Bu hayvanlar eski Mezopotamya'da iş yüklerinin yanı sıra ikincil ürünleri bakımından da oldukça değer görmüştür. Taze ete ulaşmak için genellikle yaşlı hayvanlar tercih edilirken, verimli çağlarındaki koyun, keçi ve inek gibi evcil hayvanların sütleri peynir ve tereyağı üretiminde kullanılmıştır. Süt ve süttten imal edilen ikincil ürünler eski Mezopotamya insanların sofralarında günlük besin maddesi olarak yer almıştır.¹² Ayrıca inek, öküz, koyun, keçi ve domuzdan elde edilen yapağı, kıl ve deri tekstil başta olmak üzere çeşitli eşyaların üretiminde hammadde olarak kullanılmıştır. Bu açıdan da hayvanlar ayrı bir ekonomik öneme sahip olmuştur.¹³

Hayvanlar eski Mezopotamya inanç dünyasında da önemli role sahip olmuştur.¹⁴ Tanrılar ile insanlar arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğu Mezopotamya inancında, insanların tanrılara karşı olan ödevlerini, tanrıların da insanlara karşı olan sorumluluklarını yerine getirdiği bir dengeden bahsedilebilir. Tanrıların ihtiyaçlarını gidermek için yaratıldığı kabul edilen insanın ritüeller ile ödevlerini yerine getirmesine karşılık, hem yeryüzünde hem de ölümler dünyasında rahat yaşamak üzere tanrılar tarafından koruma altına alınacağına inanılmıştır.¹⁵ Bu ilişki belirli hayvanların ritüellere uygun olarak düzenli sunulması ile pekişiyordu.¹⁶ Bu kapsamda tapınaklarda tanrılara kurban edilecek hayvanlar tapınak çobanlarının sorumluluğu altında himaye edilmiştir. Ayrıca bu amaç için seçilen hayvanların sağlıklı ve iyi durumda olmalarına özen gösterilmiştir.¹⁷ Yukarıda yazılanlardan anlaşıldığı üzere hayvanlar eski Mezopotamya toplumlarında beslenme başta olmak üzere, tarım, ulaşım, ticaret, tekstil üretimi ve inanç gibi birçok alanda etkili olmuşlardır.

Günümüzde eski Mezopotamya toplumlarına ait bilinen ve neşredilen yazılı hukuki metinlerin bir kısmı Sumer bir kısmı Akad dilinde kaleme alınmıştır. Urukagina reformu, Ur-nammu kanunu, Ana İttişu kanunu ve Lipit İştur kanunu Sumerce yazılırken; Eşnunna kanunu, Hammurabi kanunu, Orta Asur kanunları ve Ammi-Şaduqa fermanı Akadça yazılmıştır.¹⁸

1. SÜMER HUKUKİ METİNLERİNDE HAYVAN HAKLARI

Sumerler örf ve adetlerden oluşan sözlü hukuk kurallarını icat ettikleri çivi yazısı sayesinde yazıya aktaran ilk uygarlık olmuştur.¹⁹ Sözlü hukuk kurallarının yazıya aktarılmasıyla birlikte oluşturulan kanunlarda özel mülkiyetin korunmasına yönelik hükümlere yer verildiği

¹¹ Körpe, 2018: 233; Günbattı, 2012: 105.

¹² Potts, 1997: 89.

¹³ Potts, 1997: 89; Saggs, 1965: 70.

¹⁴ Scurlock, 2002: 361.

¹⁵ Demirci, 2017: 13.

¹⁶ Scurlock, 2002: 361.

¹⁷ Crawford, 2015: 59–60.

¹⁸ Tosun-Yalvaç, 1975.

¹⁹ Bilgiç, 1963: 106–108.

görülmektedir.²⁰ Gerek Sumer gerekse onlardan sonra yazılı hukuk geleneğini devam ettiren Sami kanunlarında yer alan hükümlere dayanarak evcil hayvanların Mezopotamya toplumlarında özel mülkiyet olarak kabul edildiği ve sosyo-ekonomik kaygılar çerçevesinde kanun maddelerinde haklarının korunduğu söylenebilir.²¹ Bu kapsamda Sumerlere ait olan Urukagina reformları, Ur-Nammu ve Lipit-İstar kanununda hayvan haklarının korunması yönelik hükümler bulunmaktadır. Lagaş şehri kralı Ur-Nanşe'yi tahtan indirip yerine gelen Urukagina çıkardığı reformlarla toplumdaki mevcut yozlaşmaların önüne geçmek istemiştir.²² Söz konusu hukuki metnin 8 ve 11. maddelerinde özel mülkiyet kapsamında değerlendirilen evcil hayvanların sahiplerinin rızası dışında satılmaması için alınan tedbirlerden bahsedilmektedir. 8. maddenin 28–31. satırlarındaki *“Besili beyaz koyunları besili göğüslü, karınlı (?) kuzuları paraya koyduğu (çevirdiği sattığı) için çavuşu oradan uzaklaştırdı”* ifadesi ile muhtemelen saraya ait olan bu hayvanları satmaları nedeniyle memurların görevden uzaklaştırıldığı belirtilmiştir.²³ Yine 11. maddenin 20–32. satırları arasında bir hayvanın sahibinin rızası dışında satın alınmayacağı belirtilerek, evcil hayvanların özel mülkiyet kapsamında korunduğu vurgulanmıştır. Söz konusu satırların tercümesi şöyledir: *“Kralın altında (maiyetinde) bulunan bir görevlinin iyi bir eşeği doğarsa onun amiri ona satın alayım derse, satın almak üzere iken gönlüme hoş görünen (gönlümün istediği) gümüşü tart derse (satın alacağı) gün satmayacağım derse onun amiri, canı istediği gibi ona vurmasın (zorlamasın)”*.²⁴ Urukagina reformu ile karşımıza çıkan saraya ait evcil hayvanlar hem Sumer hem de Sami hukuki metinlerinde karşımıza çıkmaya devam edecektir.

III. Ur Sülalesi'nin kurucusu olan Ur-Nammu tarafından çıkarılan kanunun 87–96. satırları arasında *“O zamanlar tarlalar nisquma (vergi?) tabi olmuştu, deniz ticareti denizcilerin nezaretine, çoban ise “öküz alan”, “koyun alan”, “eşek alana” tabi tutulmuştu”* ifadesi yer almaktadır.²⁵ Kanunlar ve içerdiği hükümlerin ait olduğu topluma dair hem kültürel hem de ekonomik birçok öge barındırdığı göz önüne alındığında Ur-Nammu kanununda yer alan bu maddeye dayanarak bir çıkarım yapmak mümkündür. Bu açıdan baktığımızda III. Ur Sülalesi döneminde hayvanların bakımından sorumlu olan çobanların bir meslek grubuna dâhil oldukları ve onlardan beklenen bazı görevlerin olduğu söylenebilir. Ancak kanunda konu ile ilgili daha fazla detay verilmediği için çobanların görevleri ve görev ihmalinde uygulanacak olan yaptırımlar hakkında bilgi edinemiyoruz.

İsin şehrinin kralı Lipit-İstar tarafından oluşturulan Lipit-İstar kanununda hayvan hakları ile ilgili dört madde yer almaktadır. Madde 34: *“Eğer bir adam bir öküz kiralarsa sırtını (boyunduruktan dolayı) zedelerse fiyatının üç katını tartacaktır.”* Madde 35: *“Eğer bir adam öküz kiralarsa, (onun) gözüne zarar verirse fiyatının yarısı kadar tartacaktır.”* Madde 36: *“Eğer bir adam öküz kiralarsa, boynuzunu kırarsa fiyatının ¼ nü ödeyecektir.”* Madde 37: *“Eğer bir adam*

²⁰ Bilgiç, 1963: 103–106; Bilgiç, 1947: 576–577.

²¹ Tosun, 1973: 561–562.

²² Bilgiç, 1963: 107.

²³ Tosun-Yalvaç, 1975: 25.

²⁴ Tosun-Yalvaç, 1975: 61; 27–28.

²⁵ Kinal, 1983: 136–137; Finkelstein, 1968–1969: 67.

öküz kiralarsa kuyruğunu zedelerse fiyatının ¼ nü ödeyecektir."²⁶ Lipit-İstar kanununda hayvan hakları ile ilgili maddeler sayesinde çeşitli işlerde gücünden istifade etmek için bazı hayvanların dönem toplumunda kiralandığını anlamaktayız. Bu özelliği ile Lipit-İstar kanunu hayvan kiralınmasına dair kuralların düzenlendiği ilk hukuki metindir. Kanunun ilgili maddelerinde kiralanın hayvanın vücut bütünlüğüne verilecek olan olası zararlar karşılığında uygulanacak yaptırımlardan bahsedilmektedir.

2. SAMİ HUKUKİ METİNLERİNDE HAYVAN HAKLARI

III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasıyla birlikte Mezopotamya'daki şehir devletlerinin yönetimi Sumerlerden Samilere geçmiştir. Sumerlerin oluşturduğu yazılı hukuk geleneğini sürdüren Samilerin hâkimiyeti boyunca kanunlar Akadça yazılmıştır.²⁷ Akad diliyle yazılan ilk kanun olan Eşnunna kanununda hayvan hakları ile ilgili sekiz madde yer almaktadır. Kanunun 40. maddesinde yer alan "*Eğer bir adam, bir erkek köle, bir kadın köle, bir öküz veya değeri olan ne varsa satın alırsa, (fakat) satanı ispat edemezse o hırsızdır*"²⁸ ifadesine göre hayvanların özel mülkiyet kapsamında kabul edilmesi geleneği sürdürülmüştür. Bu kapsamda değerli olarak kabul edilenler içerisinde sayılan öküzlerin zaman zaman hırsızların hedefinde olduğu anlaşılmaktadır. Kanuna bu hükmün eklenmesi ile sahipli olan bu hayvanların sahibine bedel ödenmeden, rızası dışında el konulamayacağı açıkça belirtilmiştir. Kanunun 3 ve 10. maddeleri hayvanların kira bedeli hakkındadır. Madde 3: "*Bir yük arabası emeği (kirası) öküzleri ve sürücüsü ile (birlikte) 1 massiktum 4 sat arpadır. Eğer gümüş (ödenecekse) emeği 1/3 şeqeldir. Onu bütün gün sürebilecektir.*"²⁹ Madde 10: "*1 sutum arpa eşeğin emeği, 1 sutum arpa sürücüsünün emeği, bütün gün onu sürecektir.*"³⁰ Mezopotamya'da erken dönemlerde yük hayvanı olarak çoğunlukla öküz kullanılırken M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısından sonra yük hayvanı olarak eşekler de kullanılmaya başlanmıştır. Hatta M.Ö. 2. binden sonra atın yük hayvanı olarak kullanılmasından sonra bile eşekler en önemli yük hayvanı olarak kabul edilmeye devam etmiştir.³¹ Bu kapsamda hayvanlar bir başkasına kiralanırken sağlıklı kalmaları ve verimli şekilde çalışmaya devam edebilmeleri için kanun maddesinde koruma altına alınmıştır. Eşnunna kanununun 53–57. maddeleri hayvanların insanlara ya da birbirine verebileceği olası zararlar karşısında uygulanacak yaptırımlarla ilgilidir. Söz konusu maddeler içerisinde özellikle 56 ve 57. maddeler şimdiye kadar yazılan hukuki belgelerde evcil hayvan olarak köpeğin ilk defa zikredilmesi açısından önem taşımaktadır.³² Eski Mezopotamya toplumlarında tanrıların koruyucusu, şifacı ve insanın yoldaşı gibi farklı rollerde karşımıza çıkan köpekler erken dönemlerden itibaren Mezopotamya sanatında da yer bulmuştur.³³

²⁶ Tosun-Yalvaç, 1975: 61; 69–70.

²⁷ Kinal, 1983: 76; Goetze, 1956: 16.

²⁸ Tosun-Yalvaç, 1975: 83; Yaron, 1988: 67.

²⁹ Tosun-Yalvaç, 1975: 79; Yaron, 1988: 47.

³⁰ Tosun-Yalvaç, 1975: 80; Yaron, 1988: 49.

³¹ Oates, 2015: 206.

³² Tosun-Yalvaç, 1975: 84–85; Yaron, 1988: 77–79.

³³ Duymuş Florioti, 2014: 53–59.

Köpekler evcil hayvanlar olarak günümüzden farklı olmayacak şekilde boyunlarında tasmalarla betimlenmişlerdir. (Resim 2–3) Madde 56: “Eğer bir köpek azarsa, bölge sahibini uyarırsa ve o köpeğini yatıştırmazsa, bir adamı ısırır ve ölümüne sebep olursa, köpeğin sahibi 2/3 mana gümüş tartacaktır.” Madde 57: “Eğer bir köleyi ısırır ve ölümüne sebep olursa 15 shekel gümüş tartacaktır.” denilmektedir. Hükümlerden de anlaşıldığı üzere köpekler besin kaynağı ya da yük hayvanı olarak kullanılmasa da eski Mezopotamya toplumlarında insanlara yakın olan evcil hayvanlardan biri olmuş ve hayvanların doğurabileceği olası zararlardan sahipleri sorumlu tutulmuştur.

Mezopotamya’da şimdiye kadar bulunmuş ve neşredilmiş hukuki metinler içerisinde hayvan haklarına dair en çok madde Hammurabi kanununda yer almaktadır. Hayvan hakları kapsamında kanunda özel mülkiyet, kira bedeli, tedavi hakkı, hayvanların insanlara verebileceği olası zararlar karşısında uygulanacak yaptırımlar ve çobanların sorumlulukları gibi farklı başlıklar altında hükümler yer almaktadır.³⁴ Madde 8: “Eğer bir adam sığır, koyun, eşek, domuz veya bir gemi çalarsa ve bunlar tanrıya veya saraya aitseler (çaldığının) otuz katını verecektir; muşkēnum’a³⁵ ait ise on katını ödeyecektir. Eğer çalanın verecek hiçbir şeyi yoksa öldürülecektir.”³⁶ Bu hükümde Eski Babil toplumunda evcil hayvanların özel mülkiyet olarak kabul edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hayvanların sahiplerinin rızası dışında alıkonulmasında verilecek olan cezada hayvanların saray veya tapınağa ait olması ile sıradan bir insana ait olması arasındaki fark gözetilerek cezai yaptırımın uygulandığı görülmektedir. Kanunun 224 ve 225. maddelerinde hayvanların tedavi haklarına yönelik hükümler yer almaktadır. Madde 224: “Eğer bir veteriner hekim, ağır yaralı bir öküz veya eşeği ameliyat eder ve canını kurtarırsa, öküz veya eşeğin sahibi, hekime ücret olarak 1/6 shekel gümüş verecektir.” Madde 225: “Eğer ağır yaralı bir öküz veya eşeği ameliyat eder ve ölümüne sebep olursa, öküz veya eşek sahibine değerinin ¼’ünü verecektir” denilmektedir.³⁷ Hammurabi kanununun 245–248. maddeleri kiralanın öküzlerin kasten ya da ihmal sonucunda yaralanması ya da ölümü durumunda uygulanacak yaptırımlarla ilgilidir. 245- 246. maddelerde yük hayvanı olarak ağır işlerde kullanılmak üzere kiralanın bu hayvanların ölümü ya da iş göremeyecek kadar ağır yaralanması durumunda sahibine yeni bir hayvanın ödenmesi hükmedilmiştir.³⁸ Tarım ve hayvancılık Mezopotamya’da en önemli ekonomik kaynaklardan olduğu için bu faaliyetlerin devamlılığını etkileyebilecek olumsuz unsurlar kanun maddeleri ile önlenmeye çalışılmıştır.³⁹ Kanunun 261-267 maddeleri hayvancılık faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli rolleri olan çobanların görevleri ile ilgilidir. 263. maddede çobanın kendisine emanet edilen öküz veya koyuna sahip çıkamaması

³⁴ Hammurabi kanunu § 7, 8, 35, 224, 225, 241,242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271.

³⁵ muşkēnu kelimesi sözlükte “sıradan, hizmetten sorumlu olmayan kişi, fakir, yoksul” olarak açıklanmıştır. Bkz. CAD, M/2: 272.

³⁶ Tosun-Yalvaç, 1975: 186; Harper, 1904: 13.

³⁷ Tosun-Yalvaç, 1975: 207; Harper, 1904: 79–81.

³⁸ § 245: “Eğer bir adam bir öküz kiralayıp ihmal veya şiddet yoluyla ölümüne neden olursa, öküz sahibine eşit değerinde bir öküz verecektir.”; § 246: “Eğer bir adam bir öküz kiralarsa ve ayağını kırarsa veya topal ederse öküz sahibine eşit değerinde bir öküz geri verecektir.” Tosun-Yalvaç, 1975: 208; Harper, 1904: 87.

³⁹ Crawford, 2015: 60; Klengel, 2001: 216–217.

halinde sahibine bu hayvanları tazmin edeceği belirtilmiştir.⁴⁰ Madde 264: “Eğer bir çoban kendisine verilen sığır veya koyun sürüsü gütmek karşılığı olan emeğinin karşılığını tamamen alıp memnun olduğu halde, sığırın sayısını eksiltir, koyunun sayısını eksiltir, yavru (verimini) azaltırsa (her şeye rağmen) sözleşme gereğince yavruyu ve verimi verecektir.” Madde 265: “Eğer kendisine gütmek üzere sığır ve koyun sürüsü verilen bir çoban ihanet edip damga değiştirir veya para karşılığı (onları) verirse, bu ispat edilecek, çaldığı sığır ve koyunun 10 katını sahiplerine ödeyecektir.”⁴¹ Bu iki maddede geçen ifadelerden çobanların zaman zaman kendilerine emanet edilen hayvanları sahiplerinin haberi ve rızası dışında sattıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu durum ispatlandığı takdirde çobanları ağır maddi bir yaptırım beklemiştir. Yine bu iki maddede hayvanların sahipleri ve çobanlar arasında bir sözleşme yapılarak, hayvanların teslim edildiği anlaşılmaktadır. 265. maddede geçen “damgaların değiştirilmesi” ifadesine dayanarak bu hayvanların özel mülkiyet çerçevesinde günümüzde olduğu gibi diğer hayvanlarla karışmaması için sahibine özgü bir sembolle işaretlendiği söylenebilir. Kanunun sonraki maddelerinde hayvanların salgın hastalık veya çobanın ihmali sonucunda zarara uğraması durumunda farklı cezaların verildiği görülmektedir. Salgın hastalık ya da vahşi hayvan saldırısı sonucu yaşanan hayvan kayıplarında çoban suçsuz bulunmuş, çobanın ihmali sonucunda hayvanlar zarara uğramışsa, zararın tazmin edilmesi istenmiştir.⁴²

Babilliler tarafından geliştirilen yazılı hukuk geleneği daha sonra Asurlular tarafından sürdürülmüştür. Siyasi tarihi eski, orta ve yeni olmak üç dönemde incelenen Asur toplumunun hukukuna dair yazılı bir kanun metni sadece Orta Asur Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır. Mahkeme kayıtlarında Eski ve Yeni Asur Dönemlerinde de standart bir hukuk anlayışının olduğu anlaşılabilir da bu dönemlere ait yazılı kanun metinleri henüz bulunamamıştır.⁴³ Orta Asur kanununda hayvan hakları ile ilgili üç madde yer almaktadır. TAB C+G Kol I Madde 4: “Eğer bir adam kendinin olmayan rehin olarak evinde bulundurduğu ister bir öküz, ister bir eşek, ister bir atı veya herhangi bir hayvanı para karşılığında verirse (satarsa) aynı değerinde bir hayvanı (hayvan sahibine) ödeyecektir. Gümüş (para) iade etmeyecektir. Fakat hayvan vermezse, paradan eli kalkacaktır (sattığı hayvan karşılığı aldığı parada hakkı olmayacaktır). Adamın evinde ahurlanan hayvan sahibi ise hayvanını alacak, hayvanı satın alan (ise) parasını satıcıdan (geri alacaktır).” TAB C+G Kol II Madde 8: “Eğer bir adam bir hayvanı veya herhangi bir şeyi çalarsa suçlanıp, ispat edilirse (mahkûm edilirse) [x mana] kalay verecek (ona) 50 sopa vuracaklar [x gün kralın hizmetinde çalışacaktır]. Memleketin hâkimleri bu hükmü [verdiler]. Eğer krala ulaşırsa (mahkeme kral huzurunda olursa), çalınan şeyi çaldığı kadar az veya çok ödeyecek (ayrıca) kralın verdiği cezayı çekecektir.” TAB C+G Kol II Madde 9: “Eğer bir adam emanet edilmiş olan bir

⁴⁰ § 263: “Eğer (çoban) kendisine verilen öküz veya koyunu yok ederse, öküze öküz, koyuna koyun (karşılık olarak) sahiplerine verecektir.” Tosun-Yalvaç, 1975: 209; Harper, 1904: 91.

⁴¹ Tosun-Yalvaç, 1975: 209–210; Harper, 1904: 91.

⁴² § 266: “Eğer bir ağılda tanrı dokunması (salgın hastalık) vaki olur veya bir aslan (bir hayvanı) öldürürse, çoban tanrı önünde temize çıkacak, ağılın (hayvan) kırılmasını ağıl sahibine kabul edecektir.”; § 267: “Eğer çoban ihmal edip ağılda sakatlık meydana getirirse, ağılda çıkan sakatlığın zararını, sığırı koyunu sağlamlştırarak (sakatlığı gidererek) sahiplerine verecektir.” Tosun-Yalvaç, 1975: 210; Harper, 1904: 91–93.

⁴³ Akyüz, 2020: 888.

öküz veya koçu veya bu cins bir şeyi yok ederse ve muhafaza için dışarda bir yere konulmuşsa, evinde bu hayvanları muhafaza eden bu adam, mal sahibine evinde sakladığını söylemezse ve bunlar elinde yakalanırsa, mal sahibi onu alacak, o adam hırsızlıktan sorumlu olacaktır.”⁴⁴ Çoğunlukla kadınlarla ilgili hükümler içeren Orta Asur kanunlarında hayvan haklarına yer verilen bu üç madde ile hayvanlar özel mülkiyet kapsamında koruma altına alınmıştır.

I. Babil Sülalesinin sondan bir önceki kralı Ammi-Şaduqa tarafından çıkarılan fermanla hayvan haklarına dair bir madde yer almaktadır. Tahribata uğradığı için tam okunamayan 10. maddede saraya ait hayvanların mülkiyetinden ve saraya ait inek ile keçi gibi bazı hayvanların ölümü durumundan muhtemelen onlardan sorumlu olan çobanların saraya tazminat olarak yapacağı ödemedi bahsedilmektedir. Kanun maddesinde *“Her bir inek ölüsü için derisi ile birlikte tahıl ve 1 2/3 mana 5 şeqel yün, her bir keçi ölüsü için derisi ile birlikte 2/3 mana keçi yünü saraya verilecektir”⁴⁵* denilmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu hayvanlar hayatta iken onların fiziki güçleri ve ikincil ürünlerinden faydalanırken, öldüklerinde etleri ve derilerinden istifade edilmiştir. Kanunda yer alan maddelerde çobanların hayvanlara karşı olan sorumluluklarından detaylı bahsedilmemiş ancak olası ölüm durumunda hayvanın maddi değer taşıyan derileri ile birlikte teslim edilmesi gözetilmiştir.

SONUÇ

Hukuki metinler ait oldukları toplumların ve dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve inanç gibi birçok unsuruna dair öğeler barındırır. Bu açıdan baktığımızda gerek Sumer gerek Sami toplumlarında oluşturulan kanun ve hukuki metinlerde hayvan haklarına dair hükümlere verilmiş olsa da bu hakların günümüz dünyasında kabul görenlerden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Hem Sumer hem de Samilerin hâkimiyeti boyunca Mezopotamya’da ekonomik faaliyetlerin başında tarım ve hayvancılığın yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda kanun, reform ve fermanlarda hayvan haklarının daha çok bu faaliyetlerin aksatılmaması için sosyo-ekonomik kaygılarla oluşturulmasının nedeni anlaşılacaktır. Yine bu kaygılar çerçevesinde insanların günlük yaşamını ve iş yükünü hafifletecek hayvanların hukuki metinlerde koruma altına alındığı görülmektedir. Toplumun devamının sağlanması için gerekli olan beslenme, tarım, ulaşım, ticari faaliyetler ve inanç ile ilgili uygulamalarda önemli rol oynayan bazı evcil hayvanların Mezopotamya’da ilk yazılı hukuki metinden itibaren özel mülkiyet kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Hukuki metinlerin çoğunda hayvan kiralama ile ilgili hükümlerin yer alması bunun toplumda yaygın bir uygulama olduğuna ve maddi açıdan bu hayvanları sahiplenemeyecek insanların varlığına işaret etmektedir.

⁴⁴ Tosun-Yalvaç, 1975: 259.

⁴⁵ Tosun-Yalvaç, 1975: 269.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, F., 2020. "Asur Belgelerinde Kan Parası", *Belleten*, 84/301, ss. 887–906.
- ARSLANTAŞ, Y., 2009. "Mezopotamya'nın Faunası ve Florası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*", Elazığ 2009, ss. 405–430.
- BERTMAN, S., 2003. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia, Facts on File*, New York.
- BİLGİÇ, E., 1947. "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Belleten*, 11/44, ss. 571–602.
- BİLGİÇ, E., 1963. "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *DTCF Dergisi*, 21/3–4, ss. 103–119.
- CRAWFORD, H., 2015. *Sümer ve Sümerler*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- DEMİRCİ, K., 2017. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapmak, Ayışığı Kitapları*, İstanbul.
- DUYMUŞ FLORİOTİ, 2014., "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği"", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/55, ss. 45–70.
- FİNKELSTEİN, J. J., 1968-69. "The Laws of Ur-Nammu", *Journal of Cuneiform Studies*, 22/3–4, ss. 66–82.
- GOETZE, A., 1956. *The Laws of Ešnunna*, American Schools of Oriental Research and Department of Antiquities of The Government of Iraq.
- GÜNBATTI, C., 2012. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 89, Kayseri.
- HARPER, R. F., 1904. *The Code of Hammurabi King of Babylon About 2250 B.C.*, The University of Chicago Press, London.
- KINAL, F., 1983. *Eski Mezopotamya Tarihi*, DTCF Basımevi, Ankara.
- KLENGEL, H., 2001. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Telos Yayıncılık, İstanbul.
- KÖRPE, R., 2018. "Çöllerin Gemileri: Eski Yakınoğu Ulaşım Tarihinde Develer, Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar", Ed. Bilcan Gökce-Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitapevi, Ankara.
- OATES, J., 2015. *Babil*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- OPPENHEİM, A. L., 1964. *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, Chicago.
- POSTGATE, N., 1992. *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*, Routledge, London.
- POTTS, D. T., 1997. *Mesopotamian Civilization The Material Foundations*, The Athlone Press, London.
- SAGGS, H. W. F., 1965. *Everyday Life in Babylonia and Assyria*, Assyrian International News Agency Books Online.
- SCURLOCK, J., 2002. "Animals in Ancient Mesopotamian Religion", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. B. Jean Collins, Brill, Leiden.

SİDDİQ, A. B., 2019. Tarihöncesi Toplumlarında İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası, Çizgi Kitapevi, Konya.

TEKİN, H., 2017. Tarihöncesinde Mezopotamya, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD).

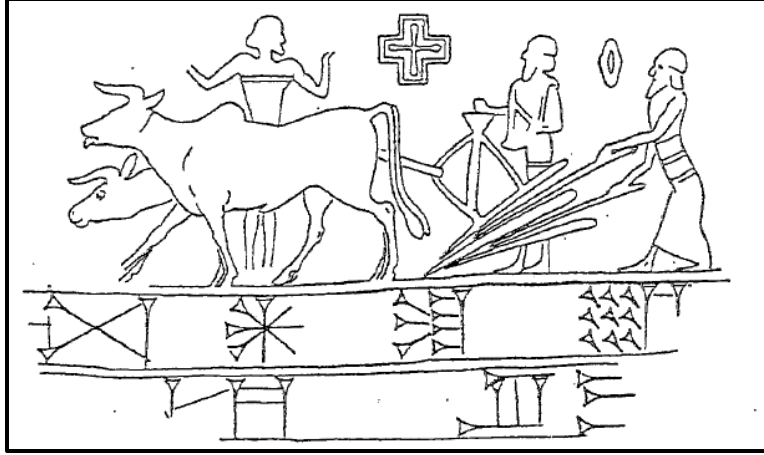
TOSUN, M., 1973. “Sumer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, Belleten, 37/148, ss. 557–582.

TOSUN, M.-YALVAÇ, K., 1975. Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

YARON, R., 1988. The Laws of Eshnunna, Brill, Leiden.

ZEDER, M. A. -HESSE, B., 2000. “The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago, Science” , 287/5461, ss. 2254–2257.

EKLER

Resim 1: Saban süren öküzler (Potts, 1997: 78).

Resim 2: İpten yapılmış tasma ile köpeğin dizginlenmesi betimlenen pişmiş toprak levha (British Museum. Müze Numarası: 91911, a. Kayıt Numarası: 1850,0630.1. Buluntu Yeri: Babil (Irak) (?). Yıl: 1850. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1850-0630-1).

SOSYAL MEDYADA İHLAL EDİLEN İTİBARIN HUKUKEN İADE EDİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Sarp ŞAHANKAYA

Çankırı Karatekin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

ORCID ID: 0000-0002-3906-6977

ssahankaya@karatekin.edu.tr

ÖZET

Manevi kişilik hakkı oluşturan kişinin ismi, şeref ve haysiyeti, özel hayatı vb. değerlerin günümüzde daha çok sosyal medya yolu ile ihlal edildiği vakiadır. Bu mecrada kişi hakarete maruz kalabilir, hakkında gerçeğe aykırı bilgiler sunulabilir veya örgütlü ve toplu hareketler ile itibar suikastının mağduru olabilir.

Kişinin itibarı, toplumda nasıl algılandığı ile ilgilidir. Hukukumuzda itibar daha çok “şeref ve haysiyet” başlığı altında, manevi kişisel değerler arasında ele alınmaktadır. Şeref ve haysiyet, manevi kişisel değerlerin temel bileşeni ve özünü teşkil etmektedir. Bunun hukuka aykırı olarak ihlal edilmesi durumunda toplum nezdindeki değerlerin eski haline getirilmesi yani itibarın hukukten iade edilmesi talep edilebilmektedir.

Sosyal medyada gerçekleştirilen ve kişilik hakkını ihlal eden fiillere karşı hukuk davaları ve ceza davalarının yanında içeriğin çıkarılması/erişimin engellenmesi gibi yeni alternatifler de bulunmaktadır. 5651 sayılı “İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun”dan doğan bu alternatifler daha çabuk çözüm getirebilmeleri nedeniyle uygulamada sıklıkla kullanılmaktadır ancak daha kuvvetli ve kalıcı yaptırım Türk Medeni Kanunu’nun kişilik hakkını koruyucu davaları ile sağlanmaktadır.

Bu çalışma daha çok Türk Medeni Kanunu’ndan doğan kişilik hakkını koruyucu davaların tamamlayıcısı olarak da nitelenebilecek, itibarın hukukten iade edilmesini ele alan “düzeltmenin veya kararın üçüncü kişilere bildirilmesi ya da yayımlanması istemi” üzerinde duracaktır. Anayasa’nın 32. maddesinde yer verilen “düzeltme ve cevap hakkı” da kısaca ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler : Kişilik Hakkı, Manevi Kişisel Değer, İtibar, Tekzip, Kararın Yayınlanması.

LEGAL RESTORATION OF VIOLATED REPUTATION ON SOCIAL MEDIA

Assist. Prof. Dr. Sarp ŞAHANKAYA

ABSTRACT

It is a fact that values such as the name, honor and dignity, private life etc. which constitutes moral personal right are violated mostly through social media today. In this environment, the person may be insulted, untrue information about him may be declared or he may become a victim of reputation assassination through organized and collective actions.

A person's reputation is about how he is perceived in society. In our law, reputation is addressed among moral personal values, mostly under the title of "honor and dignity". Honor and dignity constitute the basic component and essence of moral personal values. If this is violated unlawfully, restoration of this value may be requested which can also described as legal rehabilitation of the reputation.

In addition to civil lawsuits and criminal cases against acts committed on social media that violate personal rights, there are also new alternatives such as content removing content/access blocking. These alternatives arising from the Law No.5651 are frequently used in practice because they can provide quicker solutions, but stronger and more permanent sanctions are provided by the Turkish Civil Code's personal rights protection cases.

This study will focus on the "request for notification or publication of the correction or decision to third parties", which deals with the legal restoration of reputation, which can be described as a complement to the cases protecting personal rights arising from the Turkish Civil Code. The "right to correction and reply" included in Article 32 of the Constitution will also be briefly discussed.

Keywords: Personal Right, Moral Personal Value, Reputation, Refutation, Publication of Decision.

GİRİŞ

Sosyal medyanın gelişimi ve artan kullanımı sayesinde fikirler ve görüşler çok kısa sürede, çok fazla kişiye ulaşabilmektedir. Bunların başkalarının kişilik hakkını oluşturan onur, itibar gibi manevi kişisel değerleri ihlal etmesi de sıklaşmıştır.

İtibarı sosyal medyada ihlal eden fiiller farklı şekillerde tezahür edebilmektedir. Bu fiillerin sayılması ve sınırlanması, teknolojik ve sosyolojik gelişmeler nazara alındığında mümkün değildir. Günümüzde daha sık rastlanan saldırı fiilleri; özel hayatın ihlal edilmesi, hakaret ve karalama olarak ortaya çıkmaktadır.

İtibarın saldırıya uğramasını takiben Türk Medeni Kanunu'nun hükümlerine başvurulabilmektedir. Bu genel hükümler saldırının önlenmesi, sonlandırılması ve tespit edilmesini takiben düzeltmenin ve kararın bildirilmesi ve yayımlanması imkânını da getirmektedir. Özellikle kararın yayımlanması, üçüncü kişiler nezdinde gerçeğin ortaya konulması

ve kişinin tahrir edilen itibarının iade edilmesini sağlamaktadır. Doğrudan Anayasa'da yer verilen cevap ve düzeltme hakkı da benzer bir işlevi yerine getirmektedir.

1. SOSYAL MEDYADA KİŞİLİK HAKKINA SALDIRI

Web 2.0 dönemi¹ ile birlikte internet kullanıcılarının birbirleri ile iletişim kurmalarının önü açılmıştır. Sosyal medya da bu dönemin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sosyal medya, zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın düşüncelerin ve görüşlerin paylaşılabilmesine imkân tanımaktadır². Klasik, geleneksel medyadan farkı ise dinleyici, okuyucu, izleyici olan kişilerin, düşüncelerini ve görüşlerini aktarabilmeleri ve etkileşime geçebilmeleridir. Diğer bir deyişle, sosyal medyada, geleneksel medyadan farklı olarak tek taraflılık söz konusu olmamaktadır³.

Sosyal medyada kişiler sadece tüketici değildir. Herkes yayınlar üzerinde etkileşime geçebilir ve bu sayede çok yönlü iletişim kurulabilir⁴. Bu yeni medyanın sosyal ilişkileri değiştirdiği, zamanın ruhunu temsil ettiği bile ileri sürülebilir. Sosyal medya her geçen gün önemini ve kullanımını arttırmaktadır.

Sosyal medyanın getirilerinden birisi olan, kişilerin görüşlerini ve düşüncelerini topluma duyurabilme imkânı, bu beyanlar ile başkasının kişilik hakkının ihlal edilebilmesi ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Sosyal medya vasıtası ile başkasının vücut bütünlüğü, yaşama hakkı vb. maddi (bedensel) kişisel değerleri ihlal edilemez. Bu mecrada saldırı tehlikesi altında olan kişilerin manevi kişisel değerleridir.

Sosyal medyada üretilen içeriğin paylaşılması, başkalarına gösterilmesi söz konusu olmaktadır⁵. Sosyal medya vasıtasıyla itibara karşı gerçekleştirilen saldırılar da çoğunlukla içerik paylaşımı yoluyla gerçekleşmektedir. Sosyal medya içeriği, başkaları için erişilebilir hale getirilmiş düşünce, yorum, fotoğraf, ses, metin, video vb. unsurlardan oluşmaktadır⁶.

Sosyal medyada gerçekleştirilen saldırıda mağdurun doğrudan, ismen zikredilmesi şart değildir. Saldırının kime yöneldiğinin anlaşılması yeterlidir. Mağdurun üçüncü kişiler tarafından tanınabilir olması durumunda ihlal gerçekleşmiş sayılmaktadır. Yargıtay 4.HD'nin kararında,

¹ İkinci nesil internet hizmetleri anlamında kullanılmaktadır. Toplumsal iletişim sitelerini içermektedir ve kullanıcıların ortaklaşa yarattıkları ve paylaştıkları içerikleri bünyesinde barındırmaktadır. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Web_2.0)

² AKSAYAN BİRSEN, Gönül: **Sosyal Medyada Paylaşılan İçerik Nedeniyle Kişilik Hakkı İhlalleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s.31; İLALAN, Yunus Emre: **İnternet Ortamında Kişilik Haklarının İhlali, Korunması ve Başvuru Yolları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s.39.

³ AKSAYAN BİRSEN, s.40.

⁴ AKKURT, Sinan Sami: "**Kişilik Hakkının Sosyal Medya Kullanıcıları Tarafından İhlali Hâlinde Ortaya Çıkacak Cezâ Sorumluluğuna Medenî Hukuk Bağlamında Bir Bakış**", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 25(2), 2017, s.332.

⁵ KAYA, Mine: "**Sosyal Medya ve Sosyal Medyada Üçüncü Kişilerin Kişilik Haklarının İhlali**", TBB Dergisi, 2015 (119), s.277-306, s.280.

⁶ KAYA, s.291.

“...adı, sanı, kimliği belli olmasa da ona yöneldiği konusunda kuşku bırakmayacak şekilde ithamlara, yönelimlere yer veren ifadeler” ifadeleri ile bu hususa vurgu yapılmıştır⁷.

Türk/İsviçre hukukunda genel bir kişilik hakkına yer verilmiştir. Bu genel kişilik hakkı çerçevesine dâhil olan değerler ise mahkemeler ve doktrin tarafından tayin edilmektedir. Bu sayede, teknolojik gelişmeler, yeni toplumsal ilişkiler vb. ile birlikte ortaya çıkan yeni değerlerin de kişilik hakkı kapsamında korunması sağlanmaktadır⁸. Bu husus, “*Kanun koyucu kişilik haklarını oluşturan değerlerin sürekli değişen ve gelişen yansımalarını dikkate alarak sınırlandırma yoluna gitmemiş; kişisel değerlerden oluşan kişilik hakkı esnek bir çerçeve içinde, ele alınmıştır.*”⁹ ifadelerini haiz Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararında da ifade edilmiştir.

2. MANEVİ KİŞİSEL DEĞER OLARAK İTİBAR

Türk doktrini ve yargı kararlarında “şeref, haysiyet, onur” başlığı altında inceleme yapılmaktadır. Münferit olarak “*itibar*”, Türk doktrini ve yargı kararlarında zikredilmekle birlikte nadiren ele alınmaktadır. Bu nedenle, ilk olarak itibar kavramının kişisel değerler arasındaki yeri tespit edilmelidir.

Şeref ve haysiyet ile ilgili olarak bir Yargıtay kararında, “... toplumun gerekli saydığı ahlaki niteliklere sahip olduğu ya da böyle kabul edildiği için, kişiye verilen değeri ifade eder. Kişinin onuru, şerefi ve saygınlığı onun toplum içindeki tüm manevi değerlerinden oluşur.”¹⁰ ifadelerine yer verilmiştir.

Alman/İsviçre doktrininde onur, içsel ve dışsal onur olarak ikiye ayrılmaktadır. İçsel onur, insan olmanın kendiliğinden getirdiği saygı duyma hali (*Achtungsanspruch, Ehrgefühl*) olarak ifade edilmektedir. Dışsal onur ise kişinin toplumda algılandığı iyi itibarı (*gute ruf*) olarak ele alınmaktadır¹¹. Kılıçoğlu/Kılıçoğlu Yılmaz, aynı ayırımı ele alırken sübjektif ve objektif şeref ve haysiyet terimlerine yer vermektedir¹². İtibar kavramı, dışsal/objektif şeref ve haysiyet olarak belirtilen değeri tam olarak karşılamaktadır. Hukuk, kişilerin iç dünyalarında yaşadıkları ve düşündüklerinden ziyade, onların hareketleri, beyanları vb. dış dünyaya yansıttıklarını konu edinmektedir. Bu bağlamda kanaatimizce; bahis konusu yapılan manevi kişisel değer, itibar kavramı altında incelenmesi de düşünülmelidir.

⁷ Y4HD 26.12.2017, 2016/2955 E., 2017/8684 K. (AKSAYAN BİRSEN, s.74).

⁸ KILIÇOĞLU, Ahmet/KILIÇOĞLU YILMAZ, Kumru: **Kişilik Hakkı ve Korunması**, Turhan Kitabevi, Ankara 2023, s.13; DURAL, Mustafa/ÖĞÜZ, Tufan: **Türk Özel Hukuku Cilt II Kişiler Hukuku**, 22.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2021, s.99.

⁹ YHGK 01.12.2012, 2011/4-687 E., 2012/26 K. (<https://karararama.yargitay.gov.tr/> Erişim Tarihi: 09.11.2023)

¹⁰ Y7HD 01.06.2015 2014/17076 E., 2015/10713 K. (<https://karararama.yargitay.gov.tr/> Erişim Tarihi: 09.11.2023)

¹¹ HAUSHEER, Heinz/AEBİ-MÜLLER, Regina: **Das Personenrecht des Schweizerischen Zivilgesetzbuches**, 2. Auflage, Stampfli Verlag, Bern 2008, s.181; MUNDHENKE, Daniel: **Rechtsdogmatische und rechtspolitische Bedeutung der Schmerzensgeldrechtsprechung bei Verletzungen des allgemeinen Persönlichkeitsrechts durch Presseorgane**, Cuvillier Verlag, Göttingen 2006, s.21.

¹² KILIÇOĞLU/KILIÇOĞLU YILMAZ, s.17.

“Onur, şeref, haysiyet” kavramlarının anlamı ve kapsamı, zamana ve sosyal çevreye göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bu kavramlar mutlak ve değişmez değildir¹³.

Tüzel kişilerin de onur, saygınlık, itibar gibi kişisel değerlere sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu husus, “Tüzel kişinin kişilik haklarından olan onur ve saygınlığı onun korunan değerlerinin başında gelir. Bu nedenle tüzel kişi onur ve saygınlığından vazgeçemeyeceği gibi, bu değerlerini hukuka ve ahlaka aykırı olarak da sınırlayamaz... Bir tüzel kişinin kişisel haklarından olan (adı, şerefi, onuru ve itibarı gibi) varlıklarına yapılan saldırının; bu manevî değerlerinde bir eksilmeye (manevî zarara) neden olacağı gerçeği ise ortadadır.”¹⁴ ifadelerini haiz kararda açıkça belirtilmektedir.

Şeref ve haysiyet, günümüzde en çok ihlal edilen kişisel değerler arasındadır. Bu durumun oluşmasında sosyal medyanın çok önemli bir rol oynadığı ise yadsınamaz bir gerçektir. Kitle iletişim araçlarının gelişiminin sebep olduğu bu artan ihlaller nedeniyle kuvvetlendirilmiş bir korumaya ihtiyaç duyulduğu dile getirilmektedir¹⁵.

3. İTİBARI İHLAL EDEN HUKUKA AYKIRI FİLLER

Bir kişinin itibarını ihlal edebilecek fiiller farklı şekillerde tezahür edebilmektedir. Hem sosyal medyanın hem de kişilik hakkının değişken ve esnek yapısı nazara alındığında saldırı fiillerinin sınırlanarak sayılmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Aşağıda sosyal medyada daha sık görülen saldırı fiilleri ele alınmıştır.

İtibara saldırı teşkil eden sosyal medya içerikleri daha çok özel hayatın ihlali, hakaret ve karalama şeklinde tezahür etmektedir¹⁶. Bunların yanında unutulma hakkının ihlal edilmesi ve tehdit de söz konusu olabilmektedir. Bu fiiller; mağdurun küçük düşürülmesine, komik duruma sokulmasına, toplum tepkisine maruz bırakılmasına veya hakkında yalan, yanlış bilginin yayılmasına vesile olmaktadır¹⁷.

Özel hayat, gizli hayata dâhil olmasa da sıkı ilişkilerin bulunduğu çok yakın çevre ile (aile, yakınlar ve arkadaşlar) paylaşılan olaylar ve hareketler olarak nitelenebilir¹⁸. Kişinin özel hayatının, toplum veya başkaları ile paylaşılması sık rastlanan bir ihlal fiili olarak ortaya çıkmaktadır. Burada eğer özel hayatı paylaşılan kişi önceden onay vermiş veya hayatının bu kısmını alenileştirmiş ise fiil hukuka aykırılık teşkil etmemektedir¹⁹.

¹³ ANTALYA, Gökhan/TOPUZ, Murat: **Medeni Hukuk**, 2.Tıpkı Basım, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2018,s,137.

¹⁴ **YHGK 01.12.2012, 2011/4-687 E, 2012/26 K.** (<https://karararama.yargitay.gov.tr/> Erişim Tarihi: 09.11.2023)

¹⁵ OĞUZMAN, Kemal/SELİÇİ, Özer/OKTAY-ÖZDEMİR Saibe: **Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)**, 19.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2020, s.171; AKSAYAN BİRSEN, s.70.

¹⁶ KAYA, s.292.

¹⁷ AKSAYAN BİRSEN, s.70.

¹⁸ HELVACI, Serap: **Gerçek Kişiler**, 8. Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul 2017, s.122.

¹⁹ AKSAYAN BİRSEN, s.125.

Hakaret; onur kırıcı, küçültücü söz veya davranıştır²⁰. Yöneltilen sözün veya davranışın onur kırıcı ve/veya küçültücü nitelik teşkil edip etmediği yer, zaman, mağdurun özellikleri, sosyal-kültürel çevre vb. koşullara bağlı olarak değişmektedir. Hâkimin bu unsurları dikkatli şekilde inceleyerek söz veya davranışın kamuoyunda tahkir edici sayılıp sayılmayacağını değerlendirmesi gerekmektedir²¹. “...köy çeşmesinde başkalarının duyacağı biçimde gerçekleşen eylem nedeniyle küçük düşmemesi başkalarına olayı açıklamak zorunda bırakılmak ve şüpheli bakışların odağı haline gelmek nedeniyle acı ve elem duymaması hayatın olağan akışına aykırıdır.”²² ifadelerini haiz kararda hakaretin, manevi yönden etkisi değerlendirilmiştir.

Karalama fiili (*defamation*), kısaca, başkasına leke sürmek, kötülük yüklemek olarak tanımlanabilir²³. Bu fiilde, gerçeğe aykırı bir bilgi verilerek kişinin isminin ve/veya itibarının zedelenmesi söz konusu olmaktadır²⁴. Bu fiili ayırt etmeye yarayan husus, verilen bilginin gerçek olduğunun iddia ve/veya ima edilmesidir. Bu bağlamda verilen bilgi veya kullanılan ifade ağır ve vurucu olsa da gerçek ise karalama fiili oluşmamaktadır²⁵.

Yaşanmış olaylar güncelliğini yitirdikten sonra, haklı sebep olmaksızın bunların tekrar açıklanması da hukuka aykırılık teşkil edebilmektedir. Unutulma hakkı olarak nitelendirilen bu hak, bir Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararında, “*üstün bir kamu yararı olmadığı sürece, dijital hafızada yer alan geçmişte yaşanan olumsuz olayların bir süre sonra unutulmasını, başkalarının bilmesini istemediği kişisel verilerin silinmesini ve yayılmasının önlenmesini isteme hakkı*”²⁶ olarak ifade edilmiştir. Doktrinde ise, “*geçmişte hukuka uygun olarak yayılmış olan olumsuz kişisel verilerin, zamanla meydana gelen değişikliklere bağlı olarak kamuya sunulmasının kısıtlanabilmesi yetkisi*” şeklinde tanımlanmıştır²⁷.

4. İTIBARIN HUKUK YOLUYLA İADE EDİLMESİ

A) Bildirim ve Yayınlanma Yoluyla (Türk Medeni Kanunu md.25/II)

Türk Medeni Kanunu’nun 25. maddesinin ilk iki fıkrası, “ (I) Davacı, hâkimden saldırı tehlikesinin önlenmesini, sürmekte olan saldırıya son verilmesini, sona ermiş olsa bile etkileri devam eden saldırının hukuka aykırılığının tespitini isteyebilir. (II) Davacı bunlarla birlikte, düzeltmenin veya kararın üçüncü kişilere bildirilmesi ya da yayınlanması isteminde de bulunabilir.” şeklindedir. Bu hüküm, kişilik haklarının genel hükümler ile korunmasını ele almaktadır.

²⁰ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 08.11.2023.

²¹ AKSAYAN BİRSEN, s.59-60.

²² **Y4HD 21.02.2013, 2012/14689 E., 2013/2933 K.** (<https://karararama.yargitay.gov.tr/> Erişim Tarihi: 09.11.2023)

²³ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 08.11.2023.

²⁴ MCGONAGLE, Tarlach: **Freedom of Expression and Defamation**, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2016, s.17.

²⁵ MCGONAGLE, s.17.

²⁶ **YHGK, 17.06.2015, 2014/4-56 E., 2015/1679 K.** (AKSAYAN BİRSEN, s.131).

²⁷ USTA, Oğuz: **Kişilik Hakları Bağlamında Unutulma Hakkı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, s.76.

Bu hüküm mehz İsviçre Medeni Kanunu'nun (ZGB) 28a maddesinden alınmıştır. ZGB § 28a/1 hükmü de yasaklama/önleme (*verbieten*), ortadan kaldırma/son verme (*beseitigen*) ve tespit/belirleme (*feststellen*) davalarını düzenlemektedir.

Önleme davası, saldırı daha doğmadan önce onu bertaraf etmeye yöneliktir²⁸. Son verme davası, devam eden hukuka aykırı durumu ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır²⁹. Tespit davası ise, kişilik haklarının ihlalini ve hukuka aykırılığı belirlemeye yöneliktir³⁰. Tespit davasının önem arz eden işlevinin “*hükümün ilanı*” için dayanak teşkil etme olduğu öne sürülmektedir³¹.

Hukuka aykırı içeriğin sosyal medyadan kaldırılması mağdurun itibarının iade edilmesi için yeterli değildir. Bu içeriği görmüş kişilerin zihinlerindeki olumsuz etki devam etmektedir. Türk Medeni Kanunu'nun 25. maddesinin ikinci fıkrası bu noktada devreye girmektedir.

Türk Medeni Kanunu'nun 25. maddesinin ikinci fıkrası ile getirilen düzeltme veya kararın üçüncü kişilere bildirim ya da yayımlanma imkânı, bağımsız bir dava niteliği taşımamaktadır. Bu imkân, ilk fıkrada yer verilen davalarla birlikte kullanılabilir. Yapısı itibarıyla önleme davası ile birlikte kullanılması ise güçlük arz etmektedir. Bildirim ve yayımlanma, durdurma davası ve daha çok tespit davası ile birlikte ileri sürülen bir talep olarak karşımıza çıkmaktadır³².

Düzeltilme ve kararın yayımlanması ile ilgili olarak önem arz eden husus yayının nerede, nasıl ve ne şekilde gerçekleştirileceği olmaktadır. Mahkeme tarafından bu talebe ilişkin verilecek kararda olabildiğince belirli ve net olmak gereklidir³³. İsviçre Federal Mahkemesi bu taleplerde, yayımlanma ile ilgili “*aynı medya ortamı ve aynı hedef kitle*” olmasını esas almaktadır³⁴. Bu konuda davacının hazırladığı düzeltmeye ilişkin metnin doğrudan yayımlanması da bir seçenek olarak tezahür etmektedir³⁵.

B) Düzeltme ve Cevap Hakkı

Cevap ve düzeltme hakkı, basın tarafından gerçeğe aykırı olarak yapılan yayınlara karşı kamuoyunun doğru ve gerçekleri öğrenmesini sağlamak amacıyla matuf bir haktır. Haksız şekilde itibarı zedelenen kişi, kamuoyunda oluşan yanlış kanyı cevap ve düzeltme hakkını kullanarak düzeltmektedir. Bu hak, dava niteliği taşımayan çekişmesiz yargı faaliyeti olarak tezahür etmektedir³⁶.

Düzeltilme ve cevap hakkı doğrudan Anayasa ile tanınmıştır. Anayasa'nın 32.maddesi, “(I) *Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.* (II) *Düzeltilme ve*

²⁸ KILIÇOĞLU/KILIÇOĞLU YILMAZ, s.333.

²⁹ KILIÇOĞLU/KILIÇOĞLU YILMAZ, s.339-340.

³⁰ VAN DER MEER, Jens/PERREN, Ruben: **Repetitorium Personenrecht**, 2.Auflage, Orell Füssli Verlag, Zürich 2011, s.111.

³¹ SEROZAN, Rona: **Medeni Hukuk Genel Bölüm/Kişiler Hukuku**, Vedat Kitapçılık, İstanbul2011, s.426.

³² USTA, s.199.

³³ USTA, s.201.

³⁴ **BGE 126 III 217 ff.** (VAN DER MEER/PERREN, s.114)

³⁵ VAN DER MEER/PERREN, s.114.

³⁶ KILIÇOĞLU/KILIÇOĞLU YILMAZ, s.475.

cevap yayımlanmazsa, yayımlanmasının gerekip gerekmediğine hâkim tarafından ilgilinin müracaat tarihinden itibaren en geç yedi gün içerisinde karar verilir.” ifadelerini haizdir.

Mevzuatımızda bu hak özel kanunlar ile düzenlenmektedir. 5187 sayılı Basın Kanunu, 2954 sayılı Türkiye Radyo Televizyon Kanunu ve 6112 sayılı kanunda düzeltme ve cevap hakkına ilişkin hükümler bulunmaktadır. Sosyal medya yoluyla meydana getirilen ihlaller bakımından ise 5651 sayılı “*İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun*” kullanılabilmektedir.

5651 sayılı “*İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun*”un 9.maddesinin başlığı “*İçeriğin yayından çıkarılması ve cevap hakkı*” iken 6518 sayılı Kanun’un 93. maddesi ile “*İçeriğin yayından çıkarılması ve erişimin engellenmesi*” olarak değiştirilmiştir. Bu hüküm incelendiğinde göz çarpan, hükmün esasen cevap hakkına ilişkin bir düzenleme içermediğidir. Bu konuda, *Kılıçoğlu/Kılıçoğlu Yılmaz*, düzeltme ve cevap hakkının, bu kanunda yayından kaldırma ve erişim engelleme olarak düzenlendiği ve kişilerin internet ortamında sabit ve her zaman erişilebilir olan yayınlardan ancak bu şekilde korunabileceği görüşündedir³⁷. Kanaatimizce, sabit olan içeriğin yayından çıkarılması/kaldırılması ve erişimin engellenmesi, cevap hakkından farklıdır. Hükmün başlığının değiştirilmesi isabetli olmuştur ancak uygulamada ihtiyaç duyulan cevap hakkına ilişkin düzenleme halen eksiktir. İnternet/sosyal medya yoluyla yapılan kişilik hakkı ihlallerinde cevap hakkının, bu hükme yapılacak ekleme ile özel olarak düzenlenmesi yararlı olacaktır.

Mehaz İsviçre Medeni Kanunu’nda cevap hakkı; şekil ve içerik (ZGB § 28h), prosedür (ZGB § 28i), yayımlanma (ZGB § 28k) ve mahkemeye başvuruyu (ZGB § 28l) ele alacak şekilde düzenlenmiştir. Kanaatimizce, yukarıda önerilen özel hüküm yolundan farklı olarak düzeltme ve cevap hakkına - mehaz İsviçre Medeni Kanunu’nda olduğu gibi - kişilik hakkının korunmasına ilişkin Türk Medeni Kanunu’nun hükümleri arasında detaylı şekilde yer verilmesi de bir seçenek olarak tezahür etmektedir. Bu düzenlemenin, kişilik hakkının günümüzde belki de en yoğun ihlal edildiği mecra olan sosyal medyada gerçekleştirilen saldırılara da kolaylıkla uygulanabilir şekilde tasarlanması önem arz edecektir.

Yargıtay kararlarında yer verilen “*görünür gerçeklik*” kavramının da bu bölümde kısaca ele alınması gereklidir. Görünür gerçeklik, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararlarında “*o anda, yani yayının yapıldığı anda, belirlenen ve var olan ve orta düzeydeki kişilerce de yayının yapıldığı biçimi ile kabul edilen olgular*”³⁸ olarak ifade edilmektedir. Yargıtay, görünürdeki gerçekliğe uygun olan haber ile ilgili –maddi gerçeğe aykırı olsa bile- düzeltme (tekzip) talep edilemeyeceği yönünde karar vermiştir³⁹.

³⁷ KILIÇOĞLU/KILIÇOĞLU YILMAZ, s.482.

³⁸ YHGK, 19.03.2003, 2003/4-167 E., 2003/176 K. ve Yargıtay HGK, 01.06.2011, 2011/4-278 E., 2011/376 K. (CANBOLAT, Ferhat/KOŞAR, Günhan Gönül: “*Basın Yoluyla Kişilik Hakkının İhlalinin Tespitinde Kullanılan Yargıtay ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Ölçütlerinin Değerlendirilmesi*”, TBB Dergisi, 33(151), 2020, s.276)

³⁹ Y7CD 23.11.2006, 2005/10573 E., 2006/17936 K. (AKSOY, Hüseyin Can: “*Cevap ve Düzeltme Hakkı Çerçevesinde Haberin Gerçeğe Aykırılığı*”, TBB Dergisi, (112), 2014, s.59.)

SONUÇ ve ÖNERİLER

Manevi kişisel değerler günümüzde çoğunlukla sosyal medya yoluyla ihlal edilmektedir. 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun, süregelen ihlalin kaldırılması ve sona erdirilmesi ile ilgili uygulaması da yaygın olan hükümler getirmektedir.

Saldırının sosyal medyada yani maddi ortamda sona erdirilmesi, kişilerin zihninde aynı etkiyi meydana getirmemektedir. “Çamur at izi kalsın” deyişinin gerçekleşmemesi için başka hukuki yolların işletilmesi gerekmektedir.

Türk Medeni Kanunu’nun düzeltme ve kararın yayımlanmasına ilişkin hükmü (TMK.md.25/II) bu noktada devreye girmektedir. Anayasa’da yer verilen (md.32) düzeltme ve cevap hakkı da aynı amaca hizmet etmektedir.

Düzeltilme ve cevap hakkı özel kanunlar ile düzenlenmektedir. Bu düzenlemelerin özellikle sosyal medyada gerçekleştirilen ihlallerde itibarın iadesi noktasında tatmin edici çözümler getirmediği düşünülmektedir.

Kişilik haklarının ihlali durumunda cevap hakkı, İsviçre Medeni Kanunu’nda detaylı şekilde ele alınmaktadır. Hukukumuzda da Türk Medeni Kanunu ile getirilecek aynı doğrultuda hükümler elverişli olabilecektir. Bunun dışında, özel olarak internet ve sosyal medyadaki ihlallerde cevap hakkına ilişkin 5651 sayılı Kanun’a ek hükümler getirilmesi düşünülebilecektir.

KAYNAKÇA

AKKURT, Sinan Sami: “Kişilik Hakkının Sosyal Medya Kullanıcıları Tarafından İhlâli Hâlinde Ortaya Çıkacak Cezaî Sorumluluğa Medenî Hukuk Bağlamında Bir Bakış”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 25(2), 2017.

AKSAYAN BİRSEN, Gönül: Sosyal Medyada Paylaşılan İçerik Nedeniyle Kişilik Hakkı İhlalleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019.

AKSOY, Hüseyin Can: “Cevap ve Düzeltme Hakkı Çerçevesinde Haberin Gerçeğe Aykırılığı”, TBB Dergisi, (112), 2014.

ANTALYA, Gökhan/TOPUZ, Murat: Medeni Hukuk, 2. Tıpkı Basım, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2018.

CANBOLAT, Ferhat/KOŞAR, Günhan Gönül: “Basın Yoluyla Kişilik Hakkının İhlalinin Tespitinde Kullanılan Yargıtay ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Ölçütlerinin Değerlendirilmesi”, TBB Dergisi, 33(151), 2020.

DURAL, Mustafa/ÖĞÜZ, Tufan: Türk Özel Hukuku Cilt II Kişiler Hukuku, 22. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2021.

HAUSHEER, Heinz/AEBİ-MÜLLER, Regina: Das Personenrecht des Schweizerischen Zivilgesetzbuches, 2. Auflage, Stampfli Verlag, Bern 2008.

HELVACI, Serap: Gerçek Kişiler, 8. Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul 2017.

İLALAN, Yunus Emre: İnternet Ortamında Kişilik Haklarının İhlali, Korunması ve Başvuru Yolları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

KAYA, Mine: “Sosyal Medya ve Sosyal Medyada Üçüncü Kişilerin Kişilik Haklarının İhlali”, TBB Dergisi, 2015 (119), s.277-306.

KILIÇOĞLU, Ahmet/KILIÇOĞLU YILMAZ, Kumru: Kişilik Hakkı ve Korunması, Turhan Kitabevi, Ankara 2023.

MCGONAGLE, Tarlach: Freedom of Expression and Defamation, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2016.

MUNDHENKE, Daniel: Rechtsdogmatische und rechtspolitische Bedeutung der Schmerzensgeldrechtsprechung bei Verletzungen des allgemeinen Persönlichkeitsrechts durch Presseorgane, Cuvillier Verlag, Göttingen 2006.

OĞUZMAN, Kemal/SELİÇİ, Özer/OKTAY-ÖZDEMİR Saibe: Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler), 19. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2020.

SEROZAN, Rona: Medeni Hukuk Genel Bölüm/Kişiler Hukuku, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2011.

USTA, Oğuz: Kişilik Hakları Bağlamında Unutulma Hakkı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022.

VAN DER MEER, Jens/PERREN, Ruben: Repetitorium Personenrecht, 2.Auflage, Orell Füssli Verlag, Zürich 2011.

1921 ANAYASASI'NIN TÜRK İNKİLÂBININ DİNAMİZMİNE OLAN ETKİLERİ

Öğr. Gör. Dr. Ersin GÜRDAMAR

Adıyaman Üniversitesi

Adıyaman, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-4714-2087

egurdamar@adiyaman.edu.tr

ÖZET

1921 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk basamak taşıdır. Mustafa Kemal Atatürk, 24 Nisan 1920 tarihli önerge ve 13 Eylül 1920 tarihli "Halkçılık Programı" ile 1921 Anayasası'nın ön hazırlıklarını gerçekleştirmiş oldu. Ancak 1921 Anayasası'nın ilan edilebilmesi için I. İnönü Zaferi'nin gerçekleşmesi gerekmektedir. Kısa, geçici, sivil ve bir geçiş anayasası olması sebebiyle dinamik bir özelliğe sahip olan bu anayasayı ön plana çıkartan bir diğer özelliği ise yerel yönetim anlayışına önem veren çoğulculuğu bünyesinde barındırmasıdır. I. Meclis ülkeyi işgalden kurtarma faaliyetlerini meşru bir zemine oturtmaya çalıştığı için bu sorumluluğu özellikle ilk üç maddesi aracılığıyla Osmanlı saltanatından alarak millete yüklemişti. Bu anayasa yürürlükte olduğu süreçte millet iradesi meclise tam olarak yansıtılabilmisti. Anayasa'nın 5. maddesine göre vekiller sadece kendi illerinin değil aynı zamanda bütün milletin vekilidir. Böylece kendisini tüm millete karşı sorumlu hisseden dinamik bir meclis yaratılmaya çalışılmıştı. Anayasanın 7. maddesi önemli kararlar alma hakkını meclise vererek Emperyalizme karşı refleks göstermiş ve Sevr'i tanımadığını açıkça ortaya koymuştu. Yine anayasanın 9. maddesi bütüne hâkim olan yasama üstünlüğü ilkesi inkılâba dinamizm sağlamak amacıyla esnetilmişti. Bu maddeye göre meclis başkanı meclis adına yetkileri kullanabilmekte ve aynı zamanda Bakanlar Kurulu'nun da doğal başkanı kabul edilmekteydi. Ülkenin içinden geçtiği zorlu koşullar göz önüne alındığında "Başkomandanlık Yasası" ve "Güçler Birliği" ilkesine paralel bir bakış açısı söz konusudur. Zaten 1924 Anayasası ile bu durum ortadan kaldırılmıştı. 1921 Anayasası merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki sınırı çizmiş ve yerel yönetimlere geniş yetkiler tanımıştı. Aynı zamanda bu yetkiler genel müfettişlerin denetimine tabi olacak şekilde çerçevelenmekteydi. Bu anayasayı Türk İnkılâbının geçirdiği süreçlerle eş zamanlı değerlendirmek kaçınılmazdır. Anayasa'nın 1. maddesi Cumhuriyeti kurmuş ve bu durum 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ile kalıcı hale gelmişti. Bu sebeple 29 Ekim 1923 tarihinde mevcut durum ilan edilmiş ve anayasa bu duruma göre güncellenmişti. Cumhuriyet'in ilan edildiği gün çıkarılan 364 sayılı kanun ile de gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle 1921 Anayasası TBMM'ye kalıcı ve olağan dışı bir boyut katarak onun geçici olduğu algısını yıkmayı amaçlıyordu. Sonuç olarak anayasalar, sade, anlaşılır ve net olmalıdır. Demokrasi anlayışının sadece anayasalar ile yerleşmesi mümkün olamaz. Bunu kolektif bilinç ile gerçekleştirmek ve anayasayı tamamlayıcı bir konuma oturtmak gerekmektedir. 1921 Anayasası bu bilince çok net bir çerçeve çizerek ve ona dinamizm katarak işlevini yerine getirmiş oldu. Bu çalışma 1921 Anayasası'nın anlamını ve işlevini objektif bir şekilde ortaya koyabilmeyi amaçlamış ve özgün sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Yine bu çalışmada 1921 Anayasası'nın Cumhuriyet'in kurulmasına ve Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına olan katkıları karşılaştırmalı olarak ve özgün bir şekilde ele alınmıştır. Konu incelenirken Atatürk'ün söylev ve demeçleri, nutuk, süreli yayımlar, dönemin araştırma kaynakları, zabıt cerideleri ve anılardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1921 Anayasası, Millî Mücadele, Türk İnkılâbı, Dinamizm, Cumhuriyet

THE EFFECTS OF THE 1921 CONSTITUTION ON THE DYNAMISM OF THE TURKISH REVOLUTION

Lecturer Dr. Ersin GÜRDAMAR

ABSTRACT

The 1921 Constitution is the first stepping stone of the pilgrimage of the Republic of Turkey. Mustafa Kemal Atatürk made the preliminary preparations for the 1921 Constitution with the proposal dated April 24, 1920 and the "Populism Program" dated September 13, 1920. However, in order for the 1921 Constitution to be declared, the First İnönü Victory had to take place. Another feature that makes this constitution, which has a dynamic structure with the principle of being a short, temporary, civil and transitional constitution, is that it embodies pluralism that gives importance to the understanding of local government. Since the activity of saving the I. Assembly kingdom from occupation tried to establish a legitimate ground, this protection was given to the nation by taking it from the Ottoman sultanate, especially through the first three articles. In these constitutional periods, the will of the nation was fully reflected in the parliament. According to Article 5 of the Constitution, deputies are not only representatives of their own provinces but also of the whole nation. Thus, an attempt was made to create a dynamic assembly that felt responsible to the entire nation. Article 7 showed a reflex against imperialism by giving important decisions to the assemblies and showed that he did not recognize Sevres in general. Again, the 9th article of the constitution, the principle of the legislative principle that dominates the whole, was stretched to provide dynamism to the revolution. According to this article, the chairman of the assembly exercises the powers on behalf of the assembly and at the same time, the Council of Ministers is naturally accepted as the chairman. Considering the difficult conditions going through the country, it includes a perspective parallel to the "Law of the Commander-in-Chief" and the "Union of Powers" principle. In fact, this situation was abolished with the 1924 Constitution. The 1921 Constitution drew the border between the central government and local governments and gave broad powers to local governments. At the same time, these powers are framed to be subject to the supervision of general inspectors. It is inevitable to evaluate this constitution simultaneously with the processes of the Turkish Revolution. Article 1 of the Constitution established the Republic and this situation became permanent with the abolition of the sultanate on November 1, 1922. For this reason, the current situation was declared on 29 October 1923 and the constitution was updated accordingly. Necessary arrangements were also made with the law numbered 364, which was enacted on the day the Republic was proclaimed. In the words of Mustafa Kemal Atatürk, the 1921 Constitution aimed to destroy the perception that it was temporary by adding a permanent and extraordinary dimension to the Grand National Assembly of Turkey. As a result, constitutions should be simple, understandable and clear. It is not possible for the understanding of democracy to be established only with constitutions. It is necessary to realize this with a collective consciousness and to place the constitution in a complementary position. The 1921 Constitution fulfilled its function by drawing a very clear framework to this consciousness and adding dynamism to it. This study aimed to reveal the meaning and function of the 1921 Constitution in an objective way and tried to reach original results. Again in this study, the contributions of the 1921 Constitution to the establishment of the Republic and the victory of the War of Independence will be discussed in a comparative and original way. While examining the subject, Atatürk's speeches and statements, speeches, periodicals, research resources of the period, minutes, and newspapers were used.

Keywords: 1921 Constitution, National struggle, Turkish Revolution, Dynamism, Republic.

GİRİŞ

Anayasalar devlet ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen metinlerdir. Anayasa devletin sınırsız gücünü belirli ölçülerde sınırlayabilir. Bununla birlikte anayasaları sadece bu yönüyle değerlendirmek gerçekçi olmaz. 1921 yılında TBMM'nin kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Yeni Türk Devleti'nin kuruluşuna katkı sunmuş ve onu gereksiz tartışmaların içinden çıkararak meşrulaştırmıştır.

Kurtuluş Savaşı başlangıcından sonlanana kadar hukuksal bir zemin arayışı içinde olmuştur. Atatürk, 16 Mart 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın işgali üzerine Ankara'da kurulacak olan meclisin kurucu özellikte olmasını istemişti. Kurucu bir meclis oldukça dinamik davranabilir ve köklü değişimlere imza atabilirdi. Bununla birlikte halkın alışık olmadığı bir deyim olduğu gerekçesiyle Erzurum ve Sivas Kongrelerinde uyarılar gelince "*olağanüstü yetkiye sahip bir meclis*" ifadesi tercih edilmişti¹. Rejimi değiştirmek amacıyla kurulan bir meclis hilafet-saltanat tartışmalarıyla zaman kaybetmekteydi. 1921 Anayasası ve özellikle 1. Maddesi meclisin bu haline de bir dinamizm katmayı amaçlamıştı.

23 Nisan 1920 ve 20 Ocak 1921 tarihleri arasında geçen süre incelendiğinde TBMM'de devrimci bir ruh yapısının oluşmadığı gözlemlenir. Kurucu meclis hayaliyle Türk devrimini başlatan Atatürk, TBMM'nin durağanlığı yüzünden ilerleyememekteydi. Bunun en önemli sebebi vekillerin kendilerini Meclis-i Mebusan'ın devamı olarak algılamaları, Kanun-i Esasi'yi anayasa olarak görmeleri ve devrimci bir ruhla hareket etmemeleriydi. Bu noktada devrimi hızlandıracak ve tamamlayacak bir anayasaya ihtiyaç bulunmaktaydı². TBMM, kurulduğu ilk günlerden itibaren anayasa hazırlama fikrindeydi. Bunun için "*Hukuki Esasiye Encümeni*" adı altında bir komisyon çalışmalar yürütmeye başlamıştı³.

24 Nisan önergesi 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilene kadar geçen sürede geçici bir anayasa görevi gördü⁴. Meclis'teki bazı üyeler hilafet ve saltanatın kalıcı olduğunu düşünüyordu. Bu sebeple hükümet kurmaya ya da anayasa yapmaya gerek yoktu. Ancak 24 Nisan önergesi saltanat ve hilafetin kaderine TBMM karar verecektir diyerek bu konudaki tartışmalara nokta koydu.

Atatürk, *Nutuk* adlı eserinde 1921 Anayasası'na 13 Eylül 1920 tarihli meclise sunulmuş bir programın kaynaklık ettiğini ifade etmişti. Atatürk, 18 Eylül'de okunan kısım ile meclisin açılışından sonra okunup kabul edilen tasarıyı "*Halkçılık Programı*" adı altında bastırıp yayınlamıştı. Bu beyannamenin teması emperyalizm ve kapitalizme karşı savaş açmasıydı. Öyle ki birtakım gruplar da bu programdan esinlenerek bazı isimler takınmaya ve programlar belirlemeye başlamıştı⁵. 1921 Anayasası'na dair ilk taslak ve anayasaya dair tartışmalar 37 gün boyunca devam etti. Tartışmaların temelinde Anayasa maddelerinin içinde hilafet kelimelerinin ne

¹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, 8. Baskı (Tıpkıbasım), TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 562.

² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 21. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 244.

³ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2002, s. 83.

⁴ Tanör, *a.g.e.*, s. 235.

⁵ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, 8. Baskı (Tıpkıbasım), TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 793.

şekilde yer alacağı bulunmaktaydı. Kafaları eski düzende kalan vekillerle bir devrimi gerçekleştirmenin ne kadar zor olduğunu gören Atatürk, 25 Eylül 1920 tarihinde yaptığı bir açıklama ile bu sorunu çözdü⁶. Atatürk, mecliste yaptığı konuşmada hilafet ve saltanat meselesiyle uğraşılmasını uygun bulmadığını belirtmişti⁷. Atatürk'e göre saltanat millete geçmişti. Bu kavramlarla uğraşmak ise Türk Devrimi açısından sakıncalıydı. Türk milleti Ali ve Muaviye devrini yaşamayacaktı. Bu zihniyetle 13 Eylül tarihli tasarı TBMM'nin 18 Eylül tarihli toplantısında okunmuş ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bu tasarıdan çıkmıştı⁸. Atatürk'ün bu zihniyeti ve bu doğrultuda şekillenen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sayesinde Türk Devrimi hilafet-saltanat tartışmalarında boğulmaktan kurtarıldı. Bu anayasa maddelerinin özü ve vizyoner yapısı Türk devrimine büyük bir dinamizm katmıştı.

1. TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NUN HAZIRLANMA SÜRECİ

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından yaşanan işgaller Osmanlı Devleti'nin iradesini ortadan kaldırdı. İşgalin ardından ortaya çıkan duruma Osmanlı devlet adamları farklı tepki gösterirken ulusalcı komutanlar farklı bir tepki gösterdi⁹. Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla o şartlar içinde reissiz bir hükümet kurma zorunluluğu oluştu. Bu vazife o kadar mühim, içinde bulunulan zaman ise bir o kadar tarihiydi¹⁰. 25 Nisan 1920 tarihinde ise yürütme gücünün hangi ilkelere göre oluşturulacağı tartışılmıştı. Bu tartışmalar sonucunda ortaya farklı görüşler çıkmıştır. Atatürk'e göre bakanlar meclis tarafından seçilmelidir. Celalettin Arif Bey'e göre önce geçici bir "İcra Encümeni" seçilmeli ve bakanların nasıl seçilecekleri ve meclisle ilişkilerinin nasıl olacağını düzenleyecek bir "tasarı komisyonu" oluşturulmalıydı. Tokat vekili Nazım Bey ve arkadaşlarına göre yürütme işleri ait oldukları Meclis komisyonlarınca yerine getirilmeliydi. Nazım Bey'e göre geçici bir hükümet kurulduğu izlenimi halkta cumhuriyet izlenimi yaratması açısından sakıncalıydı. Bu sebeple icra işlerini komisyonlar yürütmeliydi. Bolu vekili Nuri Bey ise bakanların meclis tarafından seçilmelerini fakat aynı zamanda ilgili komisyonun başkanı olarak yürütme işlerinin görülmesinde de o komisyona bağlı olmalarını önermekteydi¹¹.

Meclis görüşmelerinin sonucunda Celalettin Arif Bey, bakanların seçilmesi ve meclisle ilişkilerini düzenlemek için 15 kişilik bir layiha Encümeni'nde ele alınmasını o zamana kadar da beş-altı kişiden oluşan geçici bir icra encümeni seçilmesini önermişti. Atatürk'ün de bu görüşe katılmasıyla 25 Nisan 1920 tarihli ve 5 sayılı kararla "Kuvve-i İcraiye Teşkiline Dair Kanun" çıkarılmış ve 6 üyeden oluşan geçici bir hükümet kurulmuştu¹².

⁶ Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 83.

⁷ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt 1, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 135.

⁸ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **a.g.e.**, s. 760-761.

⁹ Burak Çelik, **Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası**, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 30.

¹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İctima, 1. Celse, 24.04.1920, s. 31.

¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 3. İctima, 2. Celse, 25.04.1920, s. 31-51.

¹² **Kanunlar Dergisi**, Cilt 1, 5 Numaralı Kanun, 25/04/1920.

Devlet yönetiminin ayrılacağı bölümleri sayan ve böylece seçilecek icra vekillerini belirleyen birinci maddenin görüşülmesi esnasında özellikle Genelkurmay Başkanı'nın durumu tartışma konusu olmuştu. Refik Şevket Bey bir Milli Savunma Bakanı varken aynı amaca hizmet eden Genel Kurmay Başkanı'nın da İcra vekilleri heyetine dahil edilmesini gereksiz ve Kanun-i Esasi'ye aykırı bulmuştu. Buna karşılık Atatürk, Milli Müdafaa Vekaleti deyiminin Osmanlı hükümetindeki Harbiye Nezareti anlamında kullanılmış olduğunu; görevlerinin ordunun iâşesi, giydirilmesi ve donatılması gibi hususlardan ibaret bulunduğunu, ordunun savaşa hazırlanması ile görevli olan Genelkurmay Başkanlığı'nın fonksiyonunun ise tamamen farklı olduğunu belirtmişti¹³. Ardından 2 Mayıs 1920 tarihli ve 3 sayılı kanunla "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun" çıkartılmış ve 11 üyeden oluşan bir hükümet kurulmuştu¹⁴. Kanunun ikinci maddesi ilginç tartışmalara sebep olmuştur. Maddeye göre İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyeti mutlakası ile aralarından intihap olunur. İcra vekillerinin nasıl seçileceği uzun süren tartışmalara sebep olmuş ve 4 Kasım 1920 ile 8 Temmuz 1922 tarihlerinde tekrar değiştirilmişti¹⁵.

Anayasa Komisyonu'nun hazırlayıp 18 Ağustos 1920'de meclise sunduğu BMM'nin Biçim ve Niteliğine İlişkin Yasa Tasarısına ve gerekçesine bakıldığında vekillerin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı saltanatını kalıcı, BMM'ni ise geçici gördüğü anlaşılıyordu¹⁶. Bununla birlikte bu tasarı uzun tartışmalardan sonra reddedilmişti.

Tokat vekili Nazım Bey'in İç işleri Bakanı olması üzerine Mustafa Kemal Paşa bu durumu onaylamadı. Bunun üzerine 4 Kasım 1920 tarihinde verilen bir önerge¹⁷ ile kanunun 2. Maddesi değiştirildi. 47 Sayılı İcra Vekilleri Kanununun İkinci Maddesini Muadil Kanun şu şekildedir: İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisi Reisinin Meclis azalarından göstereceği namzetler meyanında ekseriyeti mutlaka ile intihap olunurlar¹⁸.

İcra vekilleri Heyeti 13 Eylül 1920 tarihinde BMM'ne 31 maddelik bir Anayasa tasarısı sunmuştu. "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası" adındaki bu belge "Halkçılık Programı" adıyla bilinmektedir. Program 18 Eylül 1920 tarihinde TBMM genel kurulunda okundu. Bu program BMM'nin temel nitelikleri ve yönetim biçimi hakkındaki bakış açısını belirlemekteydi¹⁹. Meclis, bunun bir kanun tasarısı mı yoksa bir hükümet programı mı olduğu sorgulamaya başlamıştı. Ali Şükrü Bey'e göre bu kanun değildir. Kendisine göre bu bir programdır. Bu programı hazırlayanlar halkın ruhunu iyi anlayamamışlar, din hususunu eksik bırakmışlar ve Bolşeviklik akımlarından

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, 8. İçtima, 1. Celse, 01.05.1920, s. 163-164.

¹⁴ Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 3 Numaralı Kanun, 2/5/1920.

¹⁵ Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992, s. 11.

¹⁶ Çelik, a.g.e., s. 47.

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 94. İçtima, 04.11.1920, s. 292.

¹⁸ Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 47 Numaralı Kanun, 4/11/1920.

¹⁹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e., s. 794.

esinlenmişlerdir. Tanzimatçıların yaptığı gibi halkın alışkın olduğu bir yaklaşım sergilenmezse daima halkta bir direnç oluşacaktır²⁰.

Maliye vekili Ferid Bey ve Dahiliye vekili Refet Bey ise bu metnin kanun değil hükümetin siyasi programı olduğunu, eğer benimsenirse kanun haline getirileceğini belirtmişlerdi. Mentеше vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey, programın hükümetin değil, meclisin malı olması gerektiğini savunmuştu. Yapılan görüşmelerin ardından Halkçılık programı, her şubeden seçilen üçer kişiden kurulu özel ve geçici bir komisyona havale edilmişti. Başkanlığını İzmir vekili Yunus Nadi Bey ve raportörlüğünü Burdur vekili İsmail Suphi Bey yapmaktaydı²¹.

Milli egemenlik ve kuvvetler birliği ilkeleri TBMM tarafından tartışmasız bir şekilde kabul edilmişti. Bu iki ilke meclisteki büyük bir çoğunluğun ayrışmadığı alanlardı²². Teşkilat-ı Esasiye Kanununun ek maddesinde atf yaptığı Nisab-ı Müzakere Kanununun²³ 1. maddesi şöyledir: Büyük Millet Meclisi, hilafet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden ibaret olan gagesinin husulüne kadar şeraiti atıye dairesinde müstemirren inikat eder.

1921 Anayasa tasarısının en çok tartışılan yönü temsilin temeline ilişkin olanıdır. Hükümet ve encümen tasarıları arasındaki en temel fark budur²⁴. Halkçılık ilkesine yüklenen anlamlardan birisi de halkı bürokrasi egemenliğinden kurtarmaktı. Mesleki temsil taraftarları bu sistemin ahi ve lonca teşkilatlarında olduğunu iddia ederler²⁵. 1921 Anayasası kâğıt üzerinde meclis hükümeti sistemini benimsediği halde parlamenter rejimin temelini inşa ettiğine dair görüşler de mevcuttur. Uygulamada da bakanlar meclisin yürütme işlerine karışmasına ağırlıklı olarak karşı gelmişlerdi²⁶.

Encümen tasarısına göre TBMM'nin kuruluşuna ilişkin hükümler bulunuyordu. "Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevad-ı Kanuniye" aracılığıyla tartışma konusu olmuş bir sistem yeniden önerilmişti. Bu sisteme göre Meclis Genel Kurulu her toplantı yılı başında belli bir süre çalışıp ertesi yıla kadar dağılacak ve daha küçük bir kurul aynı yetkilerle çalışmaya devam edecekti. Encümenin tasarısı 20 Ocak 1921 tarihli bir birleşimde reddedilmişti. Böylece madde yasadan tamamen çıkartılmışti. Atatürk'e göre önerilen hüküm mesleki temsil ilkesiyle alakalıydı. 800-1000 kişilik bir meclis oluşacak ve çalışmayacaktı²⁷.

İcra vekilleri tasarısının 14. Maddesi ise BMM'nin yetkilerine ilişkindi. Bu madde tartışılırken kanun-şariat ilişkisi, BMM'nin niteliği, Meclis-Hükümet ilişkileri ve Kanun-i Esasi'nin geçerliliğine ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştü. Yozgat vekili Hulusi Efendi ve Karesi vekili Vehbi Bey Kanun-i Esasinin hala yürürlükte olduğunu, 118. Maddenin dikkate alınması gerektiğini ve Müslüman olan bir meclisin kendi dinine aykırı kararlar veremeyeceğini

²⁰ Murat Sevinç-Dinçer Demirkent, **Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları**, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul2021, s.66-67.

²¹ Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 20-21.

²² Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 24.

²³ **Kanunlar Dergisi**, Cilt 1, 18 Numaralı Kanun, 5/09/1920.

²⁴ Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 26.

²⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt 6, 106. İçtima, 30.11.1920, s. 176-177.

²⁶ Ergun Özbudun, **1924 Anayasası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültür Yayınları, İstanbul2012, s. 18.

²⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt 7, 135. İçtima, 20.01.1921, s. 398.

belirtmişti. Bu sebeple anayasanın 7. Maddesine "ahkâm-ı şeriyenin tenfizi" ifadesi eklenmişti²⁸. TBMM, bir yandan kayıtsız şartsız milli egemenlik ilkesini benimserken, bir yandan da bu egemenliğin şeriat hükümleriyle sınırlı olduğunu kabul ederek bir çelişkinin içine düşmüştü²⁹.

Muhafazakâr vekiller ya meclisin üstünlüğünü savunmuş ya da meclisin yetkilerinin vurgulanmasındansa bakanların yetkilerinin tanımlanmasını talep etmişti. Hükümetin yetkilerini kısıtlayarak Atatürk'ün otoritesini azaltmayı ummuşlardı. İcra Vekilleri Heyeti tasarısının 17. Maddesi TBMM Başkanı'nın aynı zamanda hükümetin de başkanı olacağını ve alınan kararları onaylamaya yetkili olduğunu öngörüyordu. Encümen tasarısının 9. ve 10. Maddelerine göre ise bu hüküm çıkarılmış hükümet üyelerinden birisinin başkan olması öngörülmüştü. Atatürk'e muhalif olan vekiller onun iktidarını dengelemek amacıyla meclis başkanlığı ve başbakanlığı (icra vekilleri) ayırmayı planlamıştı³⁰. Nitekim 1921 Anayasası'nda Meclis başkanı İcra vekillerinin başkanı olduğu gibi İcra Vekilleri Heyeti içinden birisini başkan seçmişti. Yani meclis ve hükümet ilişkisinde yaşanan bu çatışmada bir orta yol bulunmaya çalışılmış ancak ortaya karmaşık bir sistem çıkmıştı³¹.

20 Ocak 1921 tarihinde anayasa ile ilgili yapılan meclis görüşmelerinde Erzurum vekili Hüseyin Avni Bey Bakanlar Kurulu'nun yetkilerinin sınırlandırılabilceğini BMM'nin ise sınırlandırılmayacağını belirtmişti³². Hüseyin Avni Bey'e göre başkanın ve bakanların görev, sorumluluk ve sınırları net bir şekilde tespit edilmeliydi. Başkan ve bakanlar o yetki içinde hareket etmeliydi. Ancak Kurtuluş Savaşı'nın şartları göz önüne alındığında yetkiye sınır çizmek Türk İnkılabının dinamizmini yok edebilir ve onu yavaşlatabilirdi.

Hüseyin Avni Bey'in açıklamalarına Atatürk karşı çıkmış ve ilk madde ile meclisin yetkilerinin verilmiş olduğunu, meclisin bu yetkileri bir şahsa bırakmak istemediğini ve kendi üzerine aldığını belirtmişti³³. Yetki üzerinden yürütülen tartışma gizli bir anlam içermekteydi. Hüseyin Avni Bey 1. Maddede geçen halkın yazgısını bizzat ve bilfiil idare eder ifadesini çok geniş bir anlam içerdiğini ve sınırlandırılması gerektiğini ifade etmişti. Hüseyin Avni Bey, bu sınırlama beraberinde meclisi sınırlayacağı için meclisin ne ölçüde yetkisi olduğunu milletçe bilmek lazımdır sözleriyle hilafet-saltanat kurumunu aşp aşmadığını dili döndüğünce sorup öğrenmeye çalışmaktaydı. Hüseyin Avni Bey, konuyu idam yetkisi, terfi, rütbe gibi başlıklar üzerinden sürdürmeye çalışınca Atatürk, prensip olarak hilafet ve saltanatı kabul ettiklerini, ona verilecek hukuk ve yetkilerin sonraya bırakılması gerektiğini belirtmişti³⁴.

Atatürk'ün yönlendirmeleriyle Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan 1921 Anayasası taslağı TBMM özel encümeni tarafından incelenerek mecliste kabul edilmişti³⁵. 20 Ocak 1921

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İctima, 20.01.1921, s. 400.

²⁹ Özbudun, 1921 Anayasası, s. 37.

³⁰ Özbudun, 1921 Anayasası, s. 41.

³¹ Özbudun, 1921 Anayasası s. 42.

³² TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İctima, 20.01.1921, s. 399-400.

³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İctima, 20.01.1921, s. 401.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İctima, 20.01.1921, s. 404-405.

³⁵ Gözübüyük, a.g.e., 49.

tarihinde kabul edilen 85 Numaralı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 23 madde ile bir ek madde olmak üzere toplam 24 maddeden oluşmaktaydı. Kanunun 1. Maddesine göre hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir³⁶. Bu ifade Türk milleti için büyük bir siyasi değişimin ve kopuşun işaretiydi. Bey etrafında toplanıp dağılan Türk milleti tarihinde ilk kez hakimiyetini eline almıştı. Bu anlayış sayesinde sadece Türk devrimi değil Türk Milleti de büyük bir dinamizm içine girmişti.

Atatürk, Sadrazam Tevfik Paşa'ya gönderdiği 30 Ocak 1921 tarihli telgrafta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yer vermiş ve böylece TBMM'nin üstünde hiçbir güç olmadığını ifade etmek istemişti. 1921 Anayasası bu şekilde hem bir meşruiyet kaynağına dönüşmüş hem de gidilecek yolun tıkanmadan belirli bir güzergahta akması sağlanmıştı³⁷.

2. TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NUN YEREL YÖNETİM VURGUSU

İşgallerin başladığı 13 Kasım 1918 ile BMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihleri arasında Osmanlı Mebusan Meclisi iki kere kapatılmıştı³⁸. Türk milleti iradesini korkmadan ortaya koyabileceği kesintisiz bir zemine ihtiyaç duyarken bazı Osmanlı mebusan vekilleri BMM'ni geçici görme eğilimdediydi. Ancak 1921 Anayasası BMM'ni kalıcı bir şekilde planlarken temsil ilkesini de yerele yaymak niyetindeydi.

1921 Anayasası yerel yönetim ilkesinin büyük ölçüde yer aldığı tek anayasadır. İcra Vekilleri Heyetiyle Encümen Tasarısı bu konuda benzerlik gösterir. Aralarında büyük bir fark yoktur. Her iki tasarrımın da öngördüğü yerinden yönetim sistemine göre; Türkiye coğrafi ve iktisadi ilişkiler açısından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar ise nahiyelere ayrılacaktır. Vilayetler, yerel işler bakımından tüzel kişiliğe ve tam özerkliğe sahip olacaktır³⁹. 1876 Anayasası'nda yer alan ancak uygulanmayan yerel yönetim fikrinin 1921 Anayasası'nda baskın olduğu görülmektedir. Vilayet ve nahiyelere muhtariyet verilmiş, halkın seçimiyle oluşacak kurulların aktif olması öngörülmüştü. Bununla birlikte verilmesi planlanan muhtariyet daha çok sağlık, eğitim ve sosyal alanlarla sınırlandırılmış, iç-dış politika, hukuk ve askeri alanlar ve dış ticaret hariç tutulmuştu. Bu durumun ardında yatan düşünce halkçılık düşüncesi temelinde demokratikleşme adımlarını yerinde başlatarak tüm ülkeye yaymaktı⁴⁰.

1921 Anayasası yerel yönetim fikrine ağırlık vermiş ve Misak-ı Milli'de de vurgulandığı gibi insanların ırksal ve sosyal haklarına ve çevresel şartlarına tamamıyla riayet edileceği belirtilmişti⁴¹. Böylece 1921 Anayasası yerel yönetim ilkesi etrafında Anadolu'da yaşayan Türk-Müslüman toplulukları kaynaştırmaya ve Kurtuluş Savaşı'nı yönlendirmeye çalışmıştı. 1921 Anayasası hem Kurtuluş Savaşı'nı kazanabilmek hem de Yeni Türk Devleti'ni inşa edebilmek için

³⁶ **Resmî Gazete**, Sayı 1, 07.02.1921, s. 1-3.

³⁷ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **a.g.e.**, s. 753.

³⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 31.

³⁹ Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 43.

⁴⁰ İhsan Güneş, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt/Vol.:20-Sayı/No.:2, s. 246.

⁴¹ Özbudun, **1924 Anayasası**, s. 64.

bu dinamizmi yaratmak zorundaydı. Yerel yönetim kapsamındaki hükümler her ne kadar uygulamaya geçirilememiş olsa da o dönemin zorlu şartlarında iyi niyetli bir girişimdi.

Encümen-i Mahsus raportörü İsmail Suphi Soysallı'ya göre yerel yönetim halkın bürokrasi yüzünden mahrum kaldığı tüm hizmetleri daha sağlıklı bir şekilde almasını sağlayacaktır. Halk yöneticilerini kendisi seçecektir. İyi seçmemişse iyi hizmet alamayacaktır. Kazalar tüzel kişiliğe sahip olmayacak ancak nahiyeler (bucak) tüzel kişiliğe sahip olacaktır. Ancak bu sistem Amerika'daki gibi değildir. Bu tüzel kişilikli yönetimler sadece yerel işlerde özerkliğe sahiptir⁴². Nahiyelere tüzel kişilik verilmesi ekonomik kaygılara dayanmaktaydı. Mütegalibe sınıfı devletin atadığı nahiyeye müdürlerini etkileri altına almışlardı. Bu sisteme göre halk seçtiği nahiyeye müdürünü azletme hakkına da sahiptir. 1921 Anayasası'nda iki farklı komisyon ve neredeyse bütün milletvekilleri yerel yönetim ilkesi üzerinde uzlaşmışlardır⁴³.

Ertuğrul Vekili Necip Bey: *Bizde evvelemerde bir şey vardı, bir kâbus... Eski tarzı idare. Emici, ezici, köhne... yalnız alır, halka bir şey vermez. Vergi alır, fakat bir şey vermez, emniyeti dahiliye ve hariciyeyi bile temin edemez, bunu bile yapamaz. Bendeniz bu eski idarenin o kadar süratle kaldırılması taraftarıyım. İnşallah bunun yerine daha iyisini koyacağız. Fakat koymasak bile bunu alelülak kaldırmakla hiçbir zarar etmeyiz. Bilfarz idare-i dahiliye belediyelere aittir, denilse bundan daha iyi olur demektedir⁴⁴.*

Yerinden yönetime ilişkin maddeler üzerinde en çok tartışılan husus yerel yönetim ilkelerinin uygulanma şekli üzerinde olmuştur. Vilayet meclis başkanı ile TBMM valisinin bir arada görev yapmasının sakıncalı olacağı ifade edilmiştir⁴⁵. 1921 Anayasası Türk anayasa tarihinde görüşülme yöntemi ve kabul yeter sayısı bakımından esneklik gösterebilen tek anayasadır. Bu durumda meclisin kurucu özelliği büyük rol oynamıştır. Üçte iki çoğunluk sayısına ulaşarak bu kanunu uygulamak neredeyse imkansızdı. Üye tam sayısı 360 olan mecliste 240 şartı uygulanabilir olmaktan çok uzaktı. Anayasa gösterme oyu ile kabul edilmiştir. Kaç oyla kabul edildiği resmen belli olmasa da sadece Tunalı Hilmi Bey'in muhalif olduğu bilinmektedir. Üçte iki kuralının uygulanmaması üzerine Adliye Bakanlığı ve Meclis İkinci Başkanlığı görevlerinden istifa eden Celaleddin Arif Bey muhalif bir tutum sergileme yoluna gitmişti⁴⁶.

3. TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NUN TÜRK DEVRİMİNE OLAN KATKILARI

Birçok anayasa hukukçusu 1921 Anayasası'nı meclis hükümeti olarak kabul etse de bu kavramdan önemli sapmalar yaşanmış ve 29 Ekim 1923 tarihli anayasa değişikliği ile parlamenter

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 99. İçtima, 18.11.1920, s. 421-422.

⁴³ Özbudun, 1921 Anayasası, s. 45.

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 114. İçtima, 14.12.1920, s. 419.

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 119. İçtima, 22.12.1920, s. 565.

⁴⁶ Özbudun, 1921 Anayasası, s. 48-49.

sisteme büyük ölçüde adım atılmıştır⁴⁷. 1921 Anayasası merkezi yönetimler ile yerel yönetimler arasındaki sınırı çizmiş ve vakıflar, medreseler, eğitim, sağlık, iktisat, ziraat, bayındırlık ve sosyal yardım konularında yerel yönetimlere geniş yetkiler tanımıştı. Aynı zamanda bu yetkiler genel müfettişlerin denetimine tabi olacak şekilde çerçevelenmekteydi. 29 Ekim 1923 tarihinde çıkarılan 364 sayılı kanun ile gerekli düzeltmeler yapılmış ve yerel yönetimlere verilen yetkiler Cumhurbaşkanlığı bünyesinde toplanmıştı. Bu düzenleme Türk İnkılabını yeni bir yola sokmayı amaçlamış ve bu sebeple Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini artırmıştı.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri esnasında Karesi vekili Vehbi Bey bu kanuna aykırı olmayan Kanun-i Esasi maddelerinin de geçerli olmasını talep etmiş aksi taktirde memleketin temelini olmayacağını iddia etmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin kurucu bir meclis olduğunu ve Kanun-i Esasi'nin tamamen kaldırılıp yerine yenisinin konabileceğini belirterek meclisin sahip olduğu gücü hatırlatmıştır⁴⁸. Mazhar Müfit Bey'e göre Kanun-i Esasi'nin TBMM'de yeri yoktu. Kanun-ı Esasi hükümeti Sevr'i kabul eden İstanbul hükümetidir. TBMM hükümeti Kanun-i Esasi'yi tanımamaktadır. Bu ifadeler Kanun-i Esasi'nin bağımsızlığı ilke edinen Türk devrimcilerinin ihtiyaçlarını karşılamadığını göstermektedir. Türk Devrimi başlangıç, gelişme ve nihayet aşamaları incelendiğinde ve çağdaşlarıyla kıyaslandığında meşruluk ve hukukilik yönüyle ayrılmaktadır. Türk Kurtuluş Savaşı fiili yönünü meşruluk ve hukuk yönüyle de tamamlamayı ihmal etmemiştir. Bu yönüyle 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu önemli bir yere sahiptir. Böyle bir meşruluk Osmanlı Devleti'nin Kanun-i Esasisi ile mümkün olamazdı⁴⁹. Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye İktisat Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Türk İnkılabına olan etkileri ve dönüşümle birlikte kattığı dinamizmi şu şekilde ifade etmişti⁵⁰:

Misak-ı Milli, milletin istiklal-i tamını temin eden ve bunun için iktisadiyatında inkişafına mâni olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düsturdur. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Osmanlı İmparatorluğu'nun, Devletinin tarihe münkalib olduğunu idrak eden, onun yerine yeni Türkiye Devletinin, kaim olduğunu ilan eden bir kanundur. Bu devletin hayatında bila kayd-ü şart hakimiyetin milletin uhdesinde kalacağını ifade eden kanundur. Bu kanun; hakimiyetin milletin uhdesinde kalabilmesi için halkın bizzat kendini idaresini şart kılan bir kanundur. Artık Türkiye halkı için yegâne mümessil teşrii ve icraî selâhiyeti haiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetidir, diyen bir kanundur; Bab-ı Ali yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetini koyan bir kanundur.

Anayasalar toplumu ilgilendiren bütün alanları kapsamayabilir. Burada önemli olan husus temel kuralları kapsamasıdır. Bununla birlikte temel kurallarda bile eksikliği olan belgeler anayasa özelliğine sahip olmuştur. 1875 Fransız Anayasası yargı erkini kapsamadığı halde bir anayasa

⁴⁷ Özbudun, 1924 Anayasası, s. 21.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İctima, 20.01.1921, s. 401-402.

⁴⁹ Tanör, a.g.e., s. 247.

⁵⁰ A. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, 4. Baskı, Yayın No: 59, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s. 209.

olarak kabul edilmiştir. Yine 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da benzer şekilde yargı erki ile ilgili hükümler içermese de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olma özelliğine sahiptir⁵¹. Burada anayasayı güçlü birer metinler haline getiren unsur toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş olması ve kendisinden bekleneni verebilmesidir. 1921 Anayasası da Türk milletini hilafet-saltanat tartışmalarından kurtarmış ve Türk Devrimi'ne bir dinamizm katmıştır.

1921 Anayasası, Atatürk'e göre meclis ve hükümetin durumunu, yetkilerini, biçim ve özelliklerini belirleyen ilk yasa olma özelliğini taşır. 24 Nisan önergesi temel alınarak çalışmaya başlayan anayasa komisyonu bir yasa tasarısı hazırlamaya başlamıştı. Atatürk'e göre hilafet-saltanat sorunuyla uğraşmak gereksiz ve faydasızdı. 1920 yılı şartlarında çözülemeyecek bir sorun olan hilafet-saltanat sorunuyla uğraşmak yerine Türk milletinin varlığını ve bağımsızlığını kurtaracak, meclisi ve hükümeti güçlendirecek bir anayasa yapmak daha gerçekçiydi⁵². İsmet Paşa, Fransa Radikal Sosyalist Parti lideri Edoard Herriot'a, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilham kaynağının 1871 Paris Komünü olduğunu söylemişti⁵³. Anayasalar bir toplumun yönetilmesini sağlayan ve ona enerji veren ana kaynaklardır. 1921 yılında yayınlanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun egemenlik kayıtsız şartsız milletindir anlayışı kongreler döneminde ortaya çıkan milli kuvvetleri etkin ve milli iradeyi hâkim kılmak esastır anlayışının bir devamıdır⁵⁴.

Anayasalar devlet ve vatandaş arasındaki hak ve sorumlulukları belirleyen metinlerdir. 1921 Anayasası ise hazırlandığı şartlar ve yüklendiği misyon itibarı ile özgürlükleri doğrudan konu almamıştı. Bununla birlikte 1. Maddesinde yer alan "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ifadesi özgürlükleri kapsayan geniş bir anlama sahipti⁵⁵. Birey özgürlüğünden önce millet özgürlüğü birinci plandaydı⁵⁶. 1921 Anayasası, Kanun-i Esasi'den farklı bir meşruiyet kaynağına sahipti. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sahip olduğu milli egemenlik ilkesi yönüyle devrimci bir anayasadır⁵⁷.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hem yayımlandığı tarihte hem de sonrasında Türk Devrimi'ne dinamizm katmış ve bütün tikanlıkları açmıştı. 1921 Anayasası ve Kurtuluş Savaşı'nın ardından TBMM iki önemli karara imza attı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair (30 Ekim 1922) 307 numaralı karar ile Türkiye Büyük Millet Meclisinin, hukuku hâkimiyet ve hükümrânının mümessili hakikisi olduğuna dair (1 Kasım 1922) 308 numaralı karardır⁵⁸. 308 numaralı kararda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na neden ihtiyaç duyulduğu ve bu kanunun nasıl bir fonksiyona sahip olduğu net bir şekilde ifade edilmişti. Buna göre yaşanan olumsuzlukların sebebi Saray ve Babıali idi. Türk

⁵¹ Cem Eroğul, **Anatüzeve Giriş**, 11. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2010, s. 18.

⁵² Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **a.g.e.**, s. 759-760.

⁵³ Doğu Perinçek, **Türkiye'nin Anayasa Birikimi**, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 116.

⁵⁴ Emin Memiş, **Anayasa Hukuku**, Yeni Asya Matbaacılık, İstanbul 1996, s.36.

⁵⁵ Nevzad Ayas, **Anayasamızda Hürriyet, Görev ve Sorum**, Ankara 1949, s. 10.

⁵⁶ Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi**, 7.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s. 170.

⁵⁷ Hasan Tunç-Faruk Bilir, **Anayasa Hukuku**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005, s. 8.

⁵⁸ **Kanunlar Dergisi**, Cilt 24, 307 Numaralı Karar, 30/10/1922, s. 311.; **Kanunlar Dergisi**, Cilt 24, 308 Numaralı Karar, 1/11/1922, s. 328.

milleti Anadolu'da yeni bir devlet kurmuş, hakimiyeti de kendi üzerine almıştı. Bu iki karar da meşruiyetini Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan almaktaydı.

Atatürk, 1923 yılının temmuz ayına gelindiğinde gözden geçirmesi için Hasan Rıza Soyak'a bir taslak sunmuştu. Taslakta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddeleri düzenlenmişti⁵⁹. 29 Ekim 1923 tarihinde kabul edilen 364 Numaralı kanunun 1. Maddesine göre Türkiye Devleti'nin Hükümet Şekli Cumhuriyettir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı makamı da oluşturulmuştu. Bu değişikliğe göre devletin dini İslam, dili ise Türkçe olacaktı⁶⁰. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Cumhuriyet rejiminin temelini attığı gibi milli hakimiyet ile yasama arasında demokratik bir ilişki oluşturabilmiştir⁶¹.

SONUÇ

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hem şekil hem de siyasi yapı olarak Osmanlı Devleti'nden ayrılan bir zihniyetin ürünüydü. Büyük Millet Meclisi'nin bir devam meclisi olmasına karşın kısa sürede bir devrimle yeni bir devletin kurulmasına aracılık ettiği şüphesizdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması esnasında gösterilen iradeyi asli kurucu iktidar ve tali kurucu iktidar ayırımına girerek önemsizleştirmek büyük bir yanlıdır. Türk devletlerinde devamlılık esas olduğu gibi eski çağlardan beri bir hukuk çerçevesi her zaman olmuştur. Teşkilat-ı Esasi'nin hazırlandığı dönemde Kanun-i Esasi'nin varlığı bu anayasaların birisini asli diğerini ise tali duruma getirmez. Dönemin şartları gereği "Kurucu Meclis" yerine verilen "Olağanüstü Yetkilere Sahip Meclis" ifadesine gereğinden farklı anlamlar yüklemek 1921 Anayasası'nın kurucu ve kurtarıcı özelliğini yok saymaya sebep olmakla birlikte gerçekçi ve doğru bir bakış açısı olmaz. 1921 Anayasası Türk devlet geleneğindeki devamlılık esasını dikkate alarak önemli bir devrimin gerçekleşmesine aracılık etmiştir.

Meclis hükümeti, olağanüstü hallerde, özellikle ihtilâl dönemlerinde başvurulmuş geçici ve istisnai bir hükümet şeklidir. Meclis hükümetinin örnekleri olarak gösterilen İngiliz Uzun Parlamentosu, Fransız Milli Konvansiyonu, 1848 ve 1871 Fransız Kurucu Meclisleri ve Birinci TBMM tipik anlamda ihtilal ve olağanüstü hâl meclisleridir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Baltık Devletlerinde, Polonya'da ve Avusturya'da kurulan meclis hükümetleri de kısa ömürlü olmuşlardır. Meclis hükümeti sitemini demokratik bir rejim içinde uzun süre devam ettirebilmiş tek ülke, kendine özgü birçok şartları olan İsviçre'dir.

İcra vekillerinin seçim işi, tamamen meclise ait bir yetki olmuş ve vekiller meclis tarafından teker teker seçilmişlerdir. Bakanların seçilmesi doğrudan doğruya meclise ait olduğu gibi, meclis onların azlinde de tek söz sahibidir. 1921 Anayasası'nın 8. Maddesine göre meclis gerektiğinde bakanları değiştirebilmektedir. Kurtuluş Savaşı döneminde kabul edilen hükümet

⁵⁹ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 179.

⁶⁰ **Resmî Gazete**, Sayı 41, 07.11.1923, s. 3.

⁶¹ Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 107.

kurma yöntemi, İcra vekilleri arasında, parlamenter rejimin temel özelliklerinden biri olan kabine dayanışmasını zayıflatabilecek türdendi.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yerel yönetimlere ağırlık verilmesi Kurtuluş Savaşı'nın süreciyle de çok alakalıydı. Yerel kurtuluş örgütleri Misak-ı Milli sınırlarında çok etkiliydi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa- i Hukuk Cemiyeti merkezi bir anlayıştan ziyade yerel güçlere dayanmaktaydı. 1921 Anayasası da yerel güçlerden aldığı dinamizm ile Kurtuluş Savaşı'nın hareket gücünü oluşturmuştu. Kurtuluş Savaşı devam ederken bu karakterde bir anayasaya ihtiyaç vardı. Cumhuriyetin ilanının ardından daha merkezîyetçi bir anayasa ile Yeni Devleti inşa etmek gerekmektedir. 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan değişiklikler ve 1924 Anayasası bu düşünce doğrultusunda hazırlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmesi ile güç yerele dağılmıştı. Bu doğrultuda hareket edildiğinde Yeni Türk Devleti yerel yönetimlere dağılmış olan güce dayanarak inşa edilebilirdi. Bu sebeple katı ve merkezîyetçi olmayan esnek, dinamik ve yerel yönetim fikrinden beslenen bir anayasaya ihtiyaç vardı.

Atatürk'e göre milleti sadece düşmanın fiili işgalinden kurtulmak değil aynı zamanda ona tam bağımsızlığı sağlayacak dönüşümleri de kazandırabilmek gerekmektedir. Özgürlükçü bir ruh ile hazırlanan 1921 Anayasası 1923 değişiklikleri ile Türk İnkılabına dinamizm katmayı amaçlamıştır. Atatürk'ün vekil seçilmesini önlemeyi amaçlayan yasa girişiminin de bu durumda etkisi bulunmaktaydı. Çünkü Kurtuluş Savaşı'nı ve inkılâbı salt ülkeyi düşman işgalinden kurtarmak olarak gören ve inkılâbın sona erdiğini düşünen ancak en önemlisi cehaleti sorun olarak görmeyen bir anlayış söz konusuydu.

Atatürk, Türk milletinin bu en zor yıllarında TBMM'deki hilafet-saltanat tartışmalarını görmüş ve Türk Devriminin içine girebileceği durağanlığı aşmaya çalışmıştır. Bu durağanlığı aşacak ve Türk Devrimine dinamizm katacak olan hareket bir anayasa hazırlamaktır. Böylece zihinlerdeki meşruiyet sorunu halledilmiş olacak ve Türk milleti asıl hedefe yönelmiş olacaktır. Türk milletinin asıl hedefi iş görmeyen, eskiyen kurum ve zihniyetleri terk ederek geleceğe dönük doğru ve yerinde kararlarla kendisini yeniden inşa edebilmektir. 1921 Anayasası çok kritik bir dönemde devreye girerek Türk Devriminin hilafet-saltanat tartışmaları bağlamında yaşayabileceği çok önemli bir tıkanıklığı zamanında önlemiş oldu. 1921 Anayasası meclisin güç ve yetkilerini tanımlayarak ona hem meşruiyet kazandırmış hem de onu işler hale getirmiştir.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, TBMM'nin Kanun-ı Esasi ile bağlarını kopararak ona devrimci ve kurucu bir nitelik kazandırmış ve muhalif gruplar da hilafet ve saltanata dair kaygıları olsa da bu durumu kabullenmişler ve ciddi bir direnç göstermemişlerdir. 1921 Anayasası'nın bu yönüyle Türk İnkılabına büyük bir dinamizm kattığı ortadadır. 1921 Anayasası bu özelliği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hızlandırmıştır. Bu anayasa sayesinde Saltanatın ve Hilafetin kaldırılması daha kolay gerçekleşmiştir.

Genelde anayasalar iktidarı sınırlarken 1921 Anayasası buna ek olarak yeni bir devlet kurmuş ve iktidarı hilafet-saltanatın elinden alarak millete devretmiştir. Osmanlı Devleti zamanında yaşanan anayasal gelişmelerin amacı saltanatın sınırsız gücünü sınırlamayı amaçlamışken Kemalist kadro tarafından hazırlanan 1921 Anayasası'nın amacı ise hakimiyetin

kaynağını değiştirmekti. Ulusal egemenlik 1. Madde ile padişaktan alınarak millete verilmiştir. 1921 Anayasası bu yönüyle hem Türk Devrim'ini hızlandırmış hem de bu devrimin önemli bir meşruiyet kaynağı haline gelmiştir.

1921 Anayasası Türk İnkılâbına dinamizm katmış ve Kurtuluş Savaşı'na bir çerçeve çizmiştir. 1923 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ise Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini artırarak devrimi hızlandırmıştır. Ancak 1924 Anayasası ile Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin azaltılması devrimin bittiğinin zannedilmesinden kaynaklanmıştır. Türk İnkılâbını sadece ülkeyi işgalden kurtarmak olarak algılayan anlayışa karşın Atatürk ülkeyi dönüştürmeyi ve muasır medeniyetler arasına yerleştirmeyi de amaçlamıştır. Atatürk'e göre inkılâp süreklilik arz eden bir durumdur. 1924 Anayasası ise inkılâbın mimarını yavaşlatmayı amaçlamış ve tek parti döneminin yaşanmasına sebep olmuştur. Atatürk, tarihin bir anına saplanıp kalmadığı gibi inkılâpçılığı Türkiye Cumhuriyeti'nin süreklilik arz eden bir temel yapı taşı olarak görmüştür. 1921 Anayasası Atatürk'ün ortaya koyduğu devrimci, vizyoner ve esnek bir akılla birleşerek Cumhuriyet'in kuruluşuna esneklik kazandırmış ve kurucu bir anayasa özelliği kazanmıştır.

KAYNAKÇA

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, I: 113, 13.12.1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima 2, Celse 1, 24.04.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima 3, Celse 2, 25.04.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima 8, Celse 1, Cilt 1, 01.05.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 94. İçtima, 04.11.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 99. İçtima, 18.11.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 106. İçtima, 30.11.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 114. İçtima, 14.12.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 119. İçtima, 22.12.1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 7, 135. İçtima, 20.01.1921.

Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 5 Numaralı Kanun, 25/4/1920.

Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 3 Numaralı Kanun, 2/5/1920.

Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 18 Numaralı Kanun, 5/09/1920.

Kanunlar Dergisi, Cilt 1, 47 Numaralı Kanun, 4/11/1920.

Kanunlar Dergisi, Cilt 24, 307 Numaralı Karar, 30/10/1922.

Kanunlar Dergisi, Cilt 24, 308 Numaralı Karar, 1/11/1922.

Resmî Gazete, Sayı 1, 07.02.1921.

Resmî Gazete, Sayı 41, 07.11.1923.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, Cilt I, 8. Baskı (Tıpkıbasım), TTK Basımevi, Ankara 2010.

- AYAS, Nevzad, Anayasamızda Hürriyet, Görev ve Sorum, Ankara 1949.
- ÇELİK, Burak, Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- DEMİREL, Ahmet, İlk Meclis'in Vekilleri, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- EROĞUL, Cem, Anatuzeeye Giriş, 11. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2010.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Açıklamalı Türk Anayasaları, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2002.
- GÜNEŞ, İhsan, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 20, Sayı/No: 2, s. 233-256.
- MEMİŞ, Emin, Anayasa Hukuku, Yeni Asya Matbaacılık, İstanbul 1996.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, 4. Baskı, Yayın No: 59, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.
- ÖZBUDUN, Ergun, 1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992.
- ÖZBUDUN, Ergun, 1924 Anayasası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- PERİNÇEK, Doğu, Türkiye'nin Anayasa Birikimi, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- PARLA, Taha, Türkiye'de Anayasalar, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- SEVİNÇ, Murat-DEMİRKENT, Diñcer, Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- SOYAK, Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- TANİLLİ, Server, Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş, Cem Yayınevi, 7. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 1993.
- TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- TUNÇ, Hasan-BİLİR Faruk, Anayasa Hukuku, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.

KAPSAYICI EĞİTİM İÇİN BEKLENTİLER KAZAKİSTAN'DA VE DÜNYA DENEYİMİNDE

Researcher Shakhista Alişerovna MAKHMUTALİEVA

O. Zhanibekov Güney Kazakistan Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan
shaukatova21@gmail.com

Doç. Dr. Altynay Kenzhemuratovna KALZHANOVA

O. Zhanibekov Güney Kazakistan Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan
kalzhanova@mail.ru

ÖZET

Bu makale Kazakistan'da kapsayıcı eğitimin geliştirilmesine yönelik sorunları ve beklentileri ortaya koymaktadır. Ülkede kapsayıcı eğitimi tanıtmının, uluslararası deneyimin tanıtılması da dahil olmak üzere ortaya çıkan sorunları çözmenin yolları.

Kapsayıcı eğitim, modern insanların bilincinde ve açık demokratik devletlerin tercihinde bir devrindir; bir dizi Birleşmiş Milletler sözleşmesiyle desteklenen küresel bir harekettir.

Kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi, sadece engelli çocuklara yönelik eğitimin değil, tüm eğitim sisteminin geliştirilmesidir. Herkese eşit şartlar ve koşullarda öğrenme fırsatı sunarak, engelli çocukların kendilerini toplumun tam katılımcıları gibi hissetmelerine, gelişmelerine ve başkalarına faydalı olmalarına olanak tanır.

Anahtar Kelimeler: Kapsayıcı eğitim, Engelli çocuklar, Adaptasyon, Modifikasyon, Düzeltme sınıfları

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И МИРОВОЙ ОПЫТ

**Махмуталиева Шахиста Алишеровна
Калжанова Алтынай Кенжемуратовна**

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются проблемы и перспективы развития инклюзивного образования в Казахстане. Пути внедрения инклюзивного образования в стране, решения возникающих проблем, в том числе с помощью внедрения международного опыта.

Инклюзивное образование — переворот в сознании современного человека и выбор открытых демократических государств, это глобальное движение, которое поддерживается рядом конвенций Организации Объединенных наций.

Развитие инклюзивного образования — это развитие образования не только для детей с ограниченными возможностями, но и всей образовательной системы. Оно дает возможность обучаться всем на равных правах и в равных условиях, позволяют детям с ограниченными возможностями чувствовать себя полноценными участниками общества, развиваться и стать полезными окружающим.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, адаптация, модификация, коррекционные классы.

ПРИНЦИПЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И МИРЕ

Важной особенностью инклюзии является способность создавать образовательное окружение, которое адаптируется под потребности каждого ребенка и вкладывает все усилия в его всестороннее развитие. В инклюзивной школе нет необходимости, чтобы ученики тратили дополнительные усилия на приспособление к новому окружению и коллективу, ведь сама школа активно подстраивается под них. [1]

Именно поэтому основными принципами инклюзивного образования является адаптация и модификация смысла и методов обучения. Детальнее о каждом из образующих принципов:

- **Адаптация** способствует улучшению концентрации детей с особыми потребностями при выполнении заданий. Например, если ученик часто теряет строку во время чтения, педагог или наставник могут предоставить ребенку линейку, чтобы выделить нужную строку и помочь ему сконцентрироваться на задании. Если у ребенка с проблемами зрения возникают трудности сосредоточиться на рабочих листах, содержащих несколько заданий одновременно, то учитель или тьютор могут разрезать лист на части и предложить выполнить только ту часть, где находится необходимое задание.

- **Модификация** подразумевает под собой изменение характера заданий. Например, сокращение объема усваиваемого материала или уменьшение длительности урока. Каждое из модифицирующих инклюзивный образовательный процесс решений педагогическому коллективу стоит обсуждать и согласовывать с семьей ребенка.

Помимо адаптации и модификации, инклюзивное образование также опирается на несколько специальных принципов:

- Принятие и уважение индивидуальных образовательных потребностей, с ориентацией на них;

- Максимальная доступность и определение оптимальной нагрузки для каждого ученика с особыми образовательными потребностями;

- Создание условий для полного включения каждого ученика в учебный процесс;

- Постановка целей и создание условий для повышения успехов каждого ученика. [5]

Дети с особыми потребностями в обучении имеют несколько вариантов получать образование, а именно:

- Домашнее обучение;
- Дистанционное обучение;
- Спецшколы и интернаты;
- Коррекционные классы общеобразовательных школ.

У каждой из упомянутых форм образования имеются свои достоинства и ограничения. Необходимо отметить, что включение детей с особенными потребностями в общий учебный процесс обеспечивает им социальный опыт и поддержку квалифицированных тьюторов, что, в конечном счете, способствует их гармоничному развитию.

Более того, такое сосуществование с другими учащимися позволяет последним стать более самостоятельными, ответственными и терпимыми.

Однако инклюзивное образование также сопровождается определенными проблемами для школ, родителей и самих учеников. Некоторые из этих проблем легко решить при правильном подходе, но другие требуют времени. Например, благоприятную атмосферу в инклюзивном классе можно создать в течение нескольких месяцев или даже недель при наличии опытного тьютора и психолога, однако возникнет вопрос относительно материально-технической базы и учебных пособий, который потребует нескольких, а то и десятков лет для его решения. [1] Несмотря на то, что любая школа, по законодательству Казахстана, открыта к ученикам с особыми потребностями, на практике дело обстоит сложнее. Зарождение и развитие инклюзивного образования в Казахстане в образовательный процесс внедряется с 2016 года. В стране ратифицированы несколько международных соглашений, которые манифестируют равный доступ к образованию всех детей, независимо от их происхождения, состояния здоровья и других особенностей. Вот эти конвенции:

- «О правах ребенка» (согласно Постановлению Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года);
- «О правах инвалидов». (Согласно Закону Республики Казахстан от 20 февраля 2015 года № 288-V ЗРК);
- «О борьбе с дискриминацией в области образования» (Согласно Закону РК от 28 января 2016 года № 449-V ЗРК. Конвенция вступила в силу 16 июля 2016 года).[6]

В 2016 году власть Казахстана подписала международные «Конвенцию о борьбе с дискриминацией в области образования» и «Конвенцию о правах инвалидов». Положения конвенций внесли в законодательство страны, а именно – в Закон РК «Об образовании». С этого времени официально стартовало введение инклюзии в государственные и частные образовательные заведения страны. Уже в 2017 году общеобразовательные казахстанские школы посещало более 60 тысяч детей с особыми образовательными потребностями, в 2018 году – их стало еще на тысячу больше. Все больше и больше увеличивается количество детей, которые нуждаются в инклюзивном образовании. Тем не менее материальное и методическое обеспечение развивается более медленно, чем спрос на инклюзивное образование. Например, в 2019 году только четверть детских садов и треть технических и профессиональных учебных заведений были готовы принимать детей с особыми потребностями. У школ показатель был выше – больше половины (60%) были оснащены необходимыми приспособлениями. [4]

Наиболее интенсивно инклюзивное образование Казахстана развивается в Алматы и Павлодарской области. Самое медленное развитие наблюдается в Туркестанской и Алматинской областях. Несмотря на то, что максимальные показатели охвата инклюзией общеобразовательных заведений еще не достигнуты, динамика развития инклюзивного образования все же является положительной, ведь с каждым годом количество оснащенных школ и подготовленных тьюторов растет. А вместе с ними растет и общественная осознанность и готовность включать детей с особыми образовательными потребностями в общий учебный процесс. Поступление в инклюзивную школу, по закону

в Казахстане регулируют доступ к инклюзивному образованию следующим образом: при поступлении ребенка с особыми потребностями любая школа обязана предоставить тому возможность получить инклюзивное образование. Для этого школа при поступлении такого учащегося обязана обратиться к управлению образования с просьбой об оснащении класса необходимой мебелью и оборудованием. Речь идет о специальных тактильных дорожках, печатных материалах с рельефно-точечным шрифтом Брайля, специальных фонарях для слабовидящих, а также – санитарных комнатах и кнопках вызова персонала. Кроме обеспечения материально-технической и учебно-методической частями, школа обязана предоставить учащимся с ООП специальных профессиональных помощников – тьюторов, которым может быть как другой учитель, так и профильный специалист. Тьютор необходим и для обеспечения эффективности обучения, и для помощи учащемуся в адаптации к классу. Кроме тьюторов, с учащимся с ООП в инклюзивных школах также будут заниматься логопеды, дефектологи и психологи. [7]

Чтобы ребенок с особыми потребностями мог поступить в инклюзивную школу, необходим стандартный пакет документов и дополнительное заключение психолого-медико-педагогической комиссии, в котором будут собраны индивидуальные рекомендации о построении оптимального учебного процесса.[3]

Инклюзивное образование – формат, который существует в Казахстане всего шесть лет, но уже показывает выдающиеся результаты, о которых сообщают все участники образовательного процесса. Благодаря государственной поддержке и неустанной работе педагогов и методистов в сфере инклюзивного образования это направление в ближайшие годы будет все больше совершенствоваться и развиваться. [2]

ЛИТЕРАТУРА:

1. Методическое пособие: «Инклюзивное образование: настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ». Коллектив авторов — «ВЛАДОС», 2011, 170с. Methodological guide: "Inclusive education: a handbook of a teacher working with children with disabilities." Team of authors — "VLADOS", 2011,170p/ (in Russ.)
2. Инклюзивное образование в Казахстане: <https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane-i-za-rubezom/>
3. https://akvobr.ru/inkluzivnoe_obrazovanie_ehto.html
4. Вильшанская А.Д., Прилуцкая М.И., Протченко Е.М. Психолого-медикопедагогический консилиум в школе: взаимодействие специалистов в решении проблем ребенка. М.: Генезис, 2012. 256 с. [Vil'shanskaya A.D., Prilutskaya M.I., Protchenko E.M. Psychological, medical, and pedagogical consultation at school: specialists' collaboration in solving the problems of a child. Moscow: Genesis, 2012. 256 p. (In Russ.)].
5. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/materialy-mo/2017/05/26/inkluzivnoe-obrazovanie-problemy-i-puti-ih-resheniya>

6. <https://www.unicef.org/kazakhstan/documents/конвенция-о-правах-ребенка>
7. Неустроева, Е. Н. Использование педагогических технологий инклюзивного образования в начальной школе / Е. Н. Неустроева, Ю. П. Прокопьева. — Текст : непосредственный // Инновационные педагогические технологии : материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.). — Казань : Бук, 2017. — С. 45-48.
Neustroeva, E. N. The use of pedagogical technologies of inclusive education in primary school / E. N. Neustroeva, Yu. P. Prokopyeva. — Text : direct // Innovative pedagogical technologies : materials of the VII International Scientific Conference (Kazan, October 2017). — Kazan : Buk, 2017. — pp. 45-48

KAZAK VE TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER HAKKINDA

Prof. Dr. Bakyt AİTBAYEVA

Al Farabi Kazakh National University

ORCID ID: 0000-0002-4288-6204

beibarys@mail.ru

Dr. Sevil PİRİYEVA KARAMAN

Ankara Üniversitesi

Ankara, Türkiye

ÖZET

Kazaklar ve Türkler, ortak din, tarih ve kültüre sahip, manevi değerleri bir arada paylaşan, Türkçe konuşan halklardır. Kazak dili ile Türk dili yakından ilişkili olmasına rağmen farklı dilsel özelliklere sahiptirler. Kazakça ve Türk dillerinin fonetik özelliklerini, gramer farklılıklarını, ortak kelime ve atasözlerini analiz edeceğiz.

Genel olarak Türk boylarının dilleri ilk olarak Mahmud Kaşakarî'nin "Divani Lugat-at Türk" adlı eserinde yazılmıştır. Bu bizim paha biçilmez mirasımızdır. Bu değerli eser, Türk halklarının ortak sözcüklerinden oluşan bir sözlük ve ansiklopedik mirastır. Sözlükte verilen ortak kelimeler Kazakça ve Türkçe dillerinin aynı kökten akraba diller olduğunu kanıtlamaktadır.

Tuymebaev Zh.K. ve Sagidolda G. "Kazak ve Türk dillerinin karşılaştırmalı-betimleyici grameri" adlı eserinde fonetik ile ilgili şu incelemeyi yapar: "Fonetik, dilin ses sistemini inceleyen dilbilimin temel dallarından biridir. Fonetik, araştırma yönlerine göre dahili olarak tanımlayıcı, tarihsel, karşılaştırmalı ve karşılaştırmalı olarak sınıflandırılır. Tanımlayıcı fonetik, dilin ses sistemini o dönemin bakış açısına göre ayırırken, tarihsel fonetik, dilin ses sistemini tarihsel gelişimi açısından inceler. Karşılaştırmalı fonetik ise ilgili dillerin ses sistemlerini karşılaştırarak her dilin ortak noktalarını ve kendine özgü özelliklerini belirlemeyi, karşılaştırmalı fonetik yapısı ise yabancı, ilgisiz dillerin ses sistemlerindeki tipolojik benzerlik ve farklılıkları belirlemeyi amaçlamaktadır. Amacımız iki dildeki ortak kelimelerin ses alışverişi olmasına rağmen aynı anlama sahip olduklarını göstermektir. Ayrıca tüm Türk halklarında ortak olan Arapça-Farsça dillerinden giriş sözcüklerini analiz etmek. Günümüzde Kazak dili Kiril alfabesini, Türk dili ise Latin alfabesini kullansa da her iki dilin de ortak bir kök kelimesi bulunmaktadır. Makalede bu kelimeleri birkaç gruba ayırdık.

Anahtar Kelimeler: Kazak dili, Türk dili, Akrabalar, Ortak kelimeler, İlk kelime, Sesli harf

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ ОРТАҚ ТҰСТАРЫ ХАҚЫНДА

Айтбаева Бакыт Манатовна
Пириева Караман Севиль

АНДАТПА

Қазақтар мен түріктердің діні, тарихы мен мәдениеті ортақ, рухани құндылықтарды бірге бөлісіп келе жатқан тамыры бір түркітүлдес халықтар. Қазақ тілі мен түрік тілі түбі бір туыстас болғанымен олардың бір-бірінен өзгеше тілдік ерекшеліктері бар. Қазақ тілі мен түрік тілінің фонетикалық ерекшеліктерін, грамматикалық өзгешеліктерін ортақ сөздер мен мақал-мәтелдерін талдап көрсетпекпіз.

Жалпы, түркі тайпаларының тілдері туралы ең алғаш Махмуд Қашақари өзінің «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегінде жазған болатын. Бұл – біздің баға жетпес мұрамыз. Бұл құнды еңбек – түркі халықтарының ортақ сөздері жинақталған сөздік және энциклопедиялық мұра. Сөздікте берілген ортақ сөздер қазақ және түрік тілдерінің бір түбірден тараған туыстас тіл екенін дәлелдейді.

Түймебаев Ж.Қ. және Сағидолда Г. «Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы» еңбектерінде фонетикаға мынадай талдау жасайды: «Фонетика - тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін тіл білімінің іргелі салаларының бірі. Фонетика зерттеу бағыт-бағдарына қарай сипаттамалы, тарихи, салыстырмалы, салғастырмалы болып іштей жіктеледі. Сипаттамалы фонетика тілдің дыбыстық жүйесін сол уақыт тұрғысынан саралайтын болса, тарихи фонетика тілдің дыбыстық жүйесін оның тарихи дамуы тұрғысынан зерделейді. Ал салыстырмалы фонетика туыстас тілдердің дыбыстық жүйелерін салыстыра отырып, олардағы ортақтықтар мен әр тілдің өзді-өздеріне ғана тән ерекшеліктерін, ал салғастырмалы фонетика құрылымы бөтен, туыс емес тілдердің дыбыстық жүйелеріндегі типологиялық ұқсастықтар мен өзгешеліктерді анықтау мақсатын көздейді.» Біздің де мақсатымыз – екі тілдегі ортақ сөздердің дыбыстық алмасулары болса да, бірақ олардың бір мағына беретінін көрсету. Сонымен қатар, түркі халықтарының барлығына ортақ араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерге талдау жасау. Қазіргі күнде қазақ тілі кирилл әліпбиін ал түрік тілі латын әліппесін қолданса да, екі тілдің өзіндік түбірі бір ортақ сөздері бар. Мақалада осы сөздерді бірнеше топқа жіктедік.

Кілт сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, туыстас, ортақ сөздер, ата сөз, дауысты дыбыс

Kazaklar ve Türkler, ortak din, tarih ve kültüre sahip, manevi değerleri bir arada paylaşan, Türkçe konuşan halklardır. Kazak dili ile Türk dili yakından ilişkili olmasına rağmen farklı dilsel özelliklere sahiptirler. Kazakça ve Türk dillerinin fonetik özelliklerini, gramer farklılıklarını, ortak kelime ve atasözlerini analiz edeceğiz.

Genel olarak Türk boylarının dilleri ilk olarak Mahmud Kaşakar'ın "Divani Lugat-at Türk" adlı eserinde yazılmıştır. Bu bizim paha biçilmez mirasımızdır. Bu değerli eser, Türk halklarının ortak sözcüklerinden oluşan bir sözlük ve ansiklopedik mirastır. Sözlükte verilen ortak kelimeler Kazakça ve Türkçe dillerinin aynı kökten akraba diller olduğunu kanıtlamaktadır.

Tuymebaev Zh.K. ve Sagidolda G. "Kazak ve Türk dillerinin karşılaştırmalı-betimleyici grameri" adlı eserinde fonetik ile ilgili şu incelemeyi yapar: "Fonetik, dilin ses sistemini inceleyen dilbilimin temel dallarından biridir. Fonetik, araştırma yönlerine göre dahili olarak tanımlayıcı, tarihsel, karşılaştırmalı olarak sınıflandırılır. Tanımlayıcı fonetik, dilin ses sistemini o dönemin bakış açısına göre ayırırken, tarihsel fonetik, dilin ses sistemini tarihsel gelişimi açısından inceler.

Karşılaştırmalı fonetik ise ilgili dillerin ses sistemlerini karşılaştırarak her dilin ortak noktalarını ve kendine özgü özelliklerini belirlemeyi, karşılaştırmalı fonetik yapısı ise yabancı, ilgisiz dillerin ses sistemlerindeki tipolojik benzerlik ve farklılıkları belirlemeyi amaçlamaktadır. Amacımız iki dildeki ortak kelimelerin ses alışverişi olmasına rağmen aynı anlama sahip olduklarını göstermektir. Ayrıca tüm Türk halklarında ortak olan Arapça-Farsça dillerinden giriş sözcüklerini analiz etmek. Günümüzde Kazak dili Kiril alfabesini, Türk dili ise Latin alfabesini kullansa da her iki dilin de ortak bir sözcük hazinesi bulunmaktadır. Makalede bu kelimeleri birkaç gruba ayırdık.

Бірінші, ортақ сөздердегі бір дыбыстың алмасуы:

- Түрік тіліндегі *ç* дыбысының қазақ тілінде *ш* дыбысына алмасуы, мысалы: *aç - аш* *açık- ашық*;
- Сөз басында келетін *v* қазақ тілінде *б* дыбысына өзгеруі, мысалы: *ver - бер, var - бар*;
- Түрік тіліндегі *y* дыбысы қазақ тілінде *ж* дыбысына ауысуы, Мысалы12: *yaz-жаз, yeti- жеті, yaş - жас, yıl- жыл*;
- *g* дыбысы қазақ тіліндегі *к* дыбысына алмасуы, мысалы: *gerek -керек, gün -күн, göz – көз*;
- Түрік тілінде сөз басында келетін *d* дыбысының *t* дыбысына өзгеруі, мысалы: *dar- тар, dil-тіл, doksan-тоқсан, deniz -теңіз*;
- Сөз ортасында не соңында келетін *ş* дыбысы қазақ тілінде *с* дыбысына өзгеруі, мысалы: *baş- бас, kaşık-қасық, kişi -кісі*;
- Кейбір сөздердің соңында және ортасында келетін *ğ* дыбысы *у* және *ғ* дыбыстарына алмасады. Мысалы: *dağ-тау, ağaç -ағаш*;
- Араб, парсы тілдерінен енген ортақ сөздерде қазақ тіліндегі *n* дыбысы түрік тілінде *ф* дыбысына алмасуы, мысалы: *fikir-nікір, defter- дәнтер, fil-nіл*;
- Түрік тіліндегі араб және парсы тілдерінен енген сөздердің басындағы *h* дауыссыз дыбысы қазақ тілінде *қ, к* дыбыстарына ауысады немесе түсіп қалады. Мысалы: *hafta -анта, hayırlı -қайырлы*;
- Түрік тілінде қатар келетін екі дауыссыз дыбыс арасына қазақ тіліндегідей дыбыстардың кірігуі кездеспейді. Мысалы: *farz-парыз*;
- Сөз басында келетін *y* дыбысы қазақ тілінде дауыссыз *ж* дыбысына ауысады. Мысалы: *yaz-жаз, yaş- жас yol- жол, yedi-жеті*;
- Түрік тіліндегі *g* дыбысы қазақ тіліндегі *к* дауыссыз дыбысына алмасады. Мысалы: *gel- кел, gerek-керек, göz- көз, gün- күн*;

- Түрікшеде *b* дыбысы сөз басында келер болса, онда ол қазақшада *m* дыбысына ауысады. Мысалы: *ben- мен, bin-мың, burun- мұрын*.

Екінші, ортақ сөздердегі жалғаулар мен жұрнақтардағы дыбыс алмасуы:

- Екі тілде де сын есім тудыратын жұрнақтардағы дыбыс алмасуы, мысалы: *adaletli – әділетті; kutlu – құтты*;
- Есімдерден зат есім тудыратын жұрнақтардағы дыбыс ауысуы, мысалы: *baltacı – балташы; gözlük – көзілдірік; türkçe-түрікше, kazakça-қазақша*;
- Көптік жалғауындағы дыбыс алмасуы, мысалы: *taşlar – таслар; kitaplar – кітаптар; atlar – аттар*;

Профессор Ж.Қ. Түймебаев: «Түрік тілінде көптік жалғау көптік мәннің сыртында, өзі жалғанған сөзге құрметтеу, сыйлау мағыналарын үстемелейді: *Kendileri hentiz gelmediler* «Өзі әлі келген жоқ». *Yoklar* «Ол жоқ».-, дейді.

- Түрік тіліндегі *-ki* қосымшасы қазақ тілінде екі қосымшамен алмасады. Мысалы: *benimki-менікі, sonki-соңғы*;
- Көмектес септігінің жалғауы, мысалы: *oğluyla-ұлымен, bıçakla-пышақпен*;
- Зат есімнің жіктелуіндегі III жақ жекешеді айырмашылығының болуы: *-dirl-dir, -durl-diir; -tirl-tir, -turl-tiir* мысалы: *evdedir- үйде*;
- Сын есімнің шырайлы түрі түрік тілінде *daha* сөзімен берілсе, қазақ тілінде *-ырақ/-ірек, -рақ/рек, -лау/-леу, -дау/-деу, -мау/-меу* қосымшаларымен беріледі. Мысалы: *daha büyük- үлкенірек, daha küçük- кішілеу*;
- Түрік тіліндегі топтық сан есім *-ar/-er, -şar/-şer* қазақ тілінде шығыс септігімен беріледі. Мысалы: *altısar-алтыдан*;
- Түрік тіліндегі ауыспалы келер шақ формасы *-r/-ar/-er/-ır/-ir/-ur/-ür* қазақ тіліндегі *-a/-e/-й* жұрнақтарымен алмасады. Мысалы: *kalir-қалады, yürür- жүреді*;
- Түрік тіліндегі бұрынғы өткен шақ *-miş/-miş/-muş/-müş* қазақ тілінде *-n/-ын/-ін* жұрнақтарымен беріледі. Мысалы: *ben almışım-мен алыппын*;
- Есімше түрік тіліндегі *-dik/-dik/-duk/-dük/-tik/-tik/-tuk/-tük* жұрнақтарымен берілсе, қазақ тілінде *-атын/-етін/-йтін немесе -қан/-кен/-ған/-ген* жұрнақтарына алмасады. Мысалы: *yürdük-жүрген, bildik-білетін*;
- Түрік тіліндегі жинақтық сан есімі *-i/-i/-u/-ü* қосымшасы арқылы берілсе, қазақ тілінде *-ау/-еу* қосымшаларымен беріледі. Мысалы: *biri-біреу, altı-алтау; dördü-төртеу*;
- Барыс септігіндегі жіктеу есімдігі түрік тілінде *-a/-e/-na* жалғауы қазақ тілінде *-ға/-ге, -қа/-ке/-ған* қосымшасымен беріледі. Мысалы: *bana-маған, sana-саған; size-sізге, bize-бізге*;

Türkçe ve Kazakça dillerinde ortak kelimeler:

kalem-қалам, defter-дәптер, masela-мысалы, fal-бал, gelin-келін, gemi-кеме, gen-кең, geri-кері, haber-хабар haberci-хабаршы, hanım-ханым, harmon-гармон, hoş-хош, hukuk-құқық, hurma -құрма, hükümet-үкімет, iğne-ине, yüz-жүз, şart-шарт, iş başı- іс басы, kabir-қабір, kabuk-қабық, kadın-қатын, kak-қақ, kalın-қалың, kan-қан, kanat-қанат, kapak-қақпан, kar kara-қап-қара, bulut-бұлт, kaş-қас, karga-қарға, karpuz-қарбыз, karsak-қарсақ, karşı-қарсы, kaşık-қасық, katı-қатты, kütüphane-кітапхана, kısa-қысқа, kıskanış-қызғаныш, kış-қыс, kız-қыз, kişi-kісі, maksat-мақсат, mantı-манты, memleket-мемлекет, ayak-аяқ, mesele-мәселе және тағы басқа. Яғни, тілді білмесе де, бұл сөздерді естігенде бірден түсінуге болады, себебі екі тілде де мағыналары бір сөздер.

Her iki dilde ortak olarak kullanılan ve anlamı aynı olan atasözleri:

Atasözleri yüzyıllardır korunarak babadan oğula anlamını kaybetmeden aktarılan kıymetli mirasımızdır. Her iki dil de atasözleri açısından zengindir. Günümüz Türk ve Kazak dillerindeki bazı atasözleri hem kişilik hem de anlam bakımından birbirine yakın ve tutarlıdır.

Tүрік тілінде Қазак тілінде

Dost acı söyler.

Beş parmak bir değildir.

Birlik olmayan yerde dirlik olmaz.

Дос жылатып айтады.

Бес саусақ бірдей емес.

Бірлік болмай, тірлік болмас.

ЕШІС КОНУЛАН ЧОКУЛДАРДА ЕВІТІМ СОРУНЛАРИ КОНУШМА ГЕЦІКМЕСІ

Researcher Adel Khamzayevna ISMAILOVA

adel.ismailova.02@mail.ru

Doç. Dr. Altynay KALZHANOVA

kalzhanova@mail.ru

ÖZET

Bu makale, konuşma gecikmesi tanısı alan çocuklara eğitim verilmesindeki sorunları ortaya koymaktadır. Her yıl çocukların konuşmasının gelişimi önceki nesillerden giderek daha belirgin bir şekilde farklılık gösteriyor. Gecikmiş konuşma gelişimi genetik yatkınlığın bir sonucudur. Bu teşhisi alan çocukların zorunlu tıbbi ve eğitimsel yardıma ihtiyacı vardır. Çevresel faktörler de çocuğun konuşma gecikmesini etkiler ancak bu sapmanın temel nedeni bu değildir. Çocuğun konuşma gelişiminin hangi hızda bozulabileceğini belirlemek de imkansızdır. Konuşmanın genel ve sistemik bir az gelişmişliği var. Genel - normal zekaya sahip çocuklarda gecikmiş konuşma gelişimi.

Entegre bir yaklaşım (ilaç tedavisi, düzeltici egzersizler, fizik tedavi) en etkili yöntemdir. Düzeltme yönteminin seçimi, konuşma gelişimindeki gecikmeye neden olan nedene bağlıdır. Konuşma gelişimi gecikmiş bir çocuk için, ilaç tedavisi ve sorunu ortadan kaldırmak için psikolojik ve konuşma terapisi yöntemini içeren entegre bir yaklaşımı ima eden düzeltici ve gelişimsel çalışmalar gereklidir. Önleyici tedbirler, çocuğun gelişimi ve konuşma işlevi için en uygun ortamın yaratılmasını içerir.

Anahtar Kelimeler: Gecikmiş konuşma gelişimi, Zihinsel gelişim, Konuşma işlevi, Bütünleşik yaklaşım, Toplum.

ПРОБЛЕМЫ В ОБРАЗОВАНИИ У ДЕТЕЙ С ДИАГНОЗОМ ЗАДЕРЖКА РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ

Исмаилова Аделя Хамзаевна

Калжанова Алтынай Кенжемуратовна

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются проблемы в обучении детей с диагнозом задержка речевого развития. С каждым годом развитие речи детей отличается от предыдущих поколений всё сильнее и заметнее. Задержка речевого развития является последствием генетической предрасположенности. Детям с таким диагнозом нужна обязательная медицинская и педагогическая помощь. Средовые факторы так же влияют на задержку речи ребенка, но это не является первостепенной причиной этого отклонения. Также нельзя определить с какой скоростью может ухудшаться развитие речи ребенка. Существует общее и системное недоразвитие речи. Общее - задержка речевого развития у детей с нормальным интеллектом.

Комплексный подход (медикаментозное лечение, коррекционные упражнения, физиотерапия), являются самым эффективным методом. Выбор метода коррекции, зависит от причины, вызвавшей задержку речевого развития. Для ребенка с задержкой речевого развития необходима коррекционно-развивающая работа, которая подразумевает комплексный подход, включающий и медикаментозное лечение, и психологический, и логопедический способ устранения проблемы. Профилактическими мерами, является создание оптимальной среды для развития ребенка и его речевой функции.

Ключевые слова: задержка речевого развития, психическое развитие, речевая функция, комплексный подход, социум.

В настоящее время все чаще встречаются дети с диагнозом задержка речевого развития. Детям с таким диагнозом нужна обязательная медицинская и педагогическая помощь. Задержка речевого развития является последствием генетической предрасположенности. Она встречается чаще у мальчиков[5].

Суммарная распространенность задержки психического развития у детей составляет 7-10%. Задержка речевого развития – это один из видов задержки психоречевого развития. В настоящее время процент детей с этим заболеванием растет, но точную цифру назвать не можем.

Существует общее и системное недоразвитие речи. Общее - задержка речевого развития у детей с нормальным интеллектом. Системное – задержка речи на фоне других психических заболеваний.

Таблица 1. Признаки задержки речевого развития.

Возраст	Признаки
В первый год жизни	— отсутствует лепетоднообразное звучание; и гуление, их малая активность или
До года	— у ребенка отсутствует реакция на звуки;
До 1,5 лет	— ребенок неправильно повторяет чужие слова, или даже не делает попыток.
В возрасте 1,5-2 лет	— не может выполнить простое действие со слов взрослых;
В 2,5 – 3 года	— не умеет составлять простые предложения (фразы);
В 3 года	— отсутствует собственная речь (ребенок может только повторять чьи-то фразы и слова), предпочтение других способов общения (мимика, жесты).

Если интеллектуальную недостаточность незаметно в дошкольном возрасте, то ее более отчетливо видно в школьном возрасте. Она выражается в бедном запасе сведений о мире, медленном формировании понятий о размере и о форме предметов, также имеются трудности при счете, непонимании элементарных рассказов и трудностями с пересказом. Поведение у таких детей незрелое.

Если родители обнаружили у ребенка хотя бы одно из вышеперечисленных проявлений ЗРР, то его нужно показать специалистам, для своевременного выявления проблемы и подбора методов ее решения.

Изначально, стоит обратиться к педиатру. После проведения осмотра, педиатр может дать направление к другому специалисту: психологу, неврологу, психиатру или оториноларингологу. Так же порекомендует пойти к логопеду.

Специфические расстройства развития речи и языка. Задержка речевого развития формируется у неврологически здоровых детей. У него отсутствуют отклонения связанные со слухом и зрением. Он воспитывается в нормальной среде. Ребенок способен понимать и общаться в хорошо известных ситуациях, но речь нарушена. Норма и темп развития речевых навыков варьируется от 1-3 лет. У детей с задержкой речи имеются проблемы с письмом и чтением. Задержка речи считается патологической, когда выявляется отставание на 2 стандартных отклонения. Обычно при такой степени задержки имеются

сопутствующие проблемы. Однако чем старше ребенок, тем степень задержки меньше, так как речь улучшается при естественном развитии человека. Необходимо обращать внимание на тип речевого функционирования. Речь может быть просто задержанной, как у ребенка более младшего возраста, а может быть патологически задержанной, если качественно отличается от нормальной. Если задержка в некоторых специфических аспектах развития речи сопровождается недостаточностью школьных навыков (специфическое отставание в чтении и письме), нарушениями в межперсональных взаимоотношениях и/или эмоциональными или поведенческими расстройствами, то маловероятно, что это вариант нормы. Вторая трудность диагностики – отличить задержку речевого развития от умственной отсталости или задержки развития в контексте психических расстройств. При умственной отсталости речь нарушена в равной степени с другими психическими функциями. А при специфическом нарушении развития речь и интеллект могут быть развиты в достаточной мере, но на первый план выступают нарушения поведения и коммуникации [7].

Семья – первый социум для ребенка. Сегодня все больше детишек-молчунов, которые поздно начинают говорить, почему и как это исправить? В норме в первый год жизни в активном словаре ребенка имеется примерно 10 слов, которые состоят из повторяющихся слогов: ма-ма, па-па, дя-дя и т. д. К двум годам в речи ребенка появляются простые предложения, состоящие из двух слов, а активный словарь вырастает до 50–100 слов. В 2,5 года он начинает строить развернутые предложения из 3–4 слов. К четырем годам словарный запас возрастает до 1 000–1 500 слов.

Специалисты допускают отклонения от нормы в сроках речевого развития на 2–3 месяца у девочек, и на 4–5 месяцев – у мальчиков. Определить, является ли запаздывание сроков появления активной речи задержкой речевого развития или индивидуальной особенностью, могут только специалисты (невропатолог, психиатр, логопед, детский психолог).

Причины молчания у детей могут быть разными: это может быть проблема психологическая (недостаток внимания взрослых или же, наоборот, гиперопека, отсутствие потребности в разговоре), в этом случае родители должны уделять больше внимания и вносить эмоциональный аспект в отношения со своим ребенком.

Если проблема неврологического характера и задержка развития речи происходит в результате мозговых дисфункций, то лечение назначает врач-невропатолог. Общая коррекция может заключать в себе: лекарственную терапию, педагогическую коррекцию, логопедический массаж, артикуляционную гимнастику, упражнения для мелкой моторики. Полезно для ребенка посещение детского сада, где он может общаться с детьми-ровесниками или более старшего возраста; занятия спортом и физкультурой. При своевременном выявлении (в идеале в 2–3 года) лечение задержки речевого развития при совместных усилиях родителей и специалистов заканчивается успешно.

В Казахстане живут 76 тысяч детей, которых не относят ни к одной категории инвалидности.

Сегодня в Казахстане есть различные объединения, которые защищают права детей с определенными диагнозами. Но организации, которая курирует и защищает права детей всех возрастов и диагнозов, нет.

Идея заключается в том, чтобы обеспечить реальную инклюзию с равными правами всех детей вне зависимости от форм диагнозов и возрастов с целью консолидации общих усилий и опыта в данном направлении всех представителей НПО. Потому что как ни крути, но каждый родитель особенного ребенка – это своего рода спецназ, который прошел огонь и воду и который обладает бесценным багажом знаний.

Сейчас Союз объединяет детей с 18 нозологиями, в том числе редкими генетическими заболеваниями. Это дети с синдромом Дауна, Ангельмана, ДЦП, аутизмом, расстройствами аутистического спектра (РАС), задержкой психического развития (ЗПР), задержкой речевого развития (ЗРР), тугоухостью разной степени, проблемами со зрением, заболеваниями опорно-двигательного аппарата и т.д.

В Казахстане необходимо возобновить качественную работу неонатальных отделов при каждом родильном доме, где будут выявлять и изучать различные патологии у новорожденных. Система раннего скрининга и диагностики, к сожалению, не совершенна, этому свидетельствует ежегодное увеличение большого количества особенных детей. Родители часто сами понимают, что с ребенком что-то не так. Ищут информацию в Интернете, обращаются к частным специалистам, вступают в родительские группы в WhatsApp. Я сейчас говорю про детей, которые по внешним признакам здоровы. У них нет характерных черт лица, которые присущи для лиц, к примеру, с синдромом Дауна. Это так называемые “невидимые инвалиды”. Но даже если ребенок изначально родился с врожденным генетическим дефектом, то и здесь нет гарантии, что он сразу получит помощь и на него оформят инвалидность. Оформление инвалидности – длительный и сложный квест с непонятным маршрутом.

По данным Бюро национальной статистики, на лето 2022 года в Казахстане проживали 742 тысячи лиц с инвалидностью. Из них 175 тысяч детей с ОВЗ. Из 175 тысяч официально инвалидность имеется у 99 тысяч детей. Остальные 76 тысяч – вне статуса. То есть они имеют ограниченные возможности, но их заболевания не входят в перечень заболеваний, которым положена инвалидность. Это в основном неврологические нарушения, такие как РАС, ЗПР, ЗРР, различные дефекты речи.

Для этой группы практически нет никаких программ помощи и коррекции. Им не положено пособие по инвалидности. Родители остаются со своей проблемой один на один. Оставить их развитие на самотек нельзя, обычные сады не смогут помочь в их социализации. Один из родителей вынужден уволиться, чтобы возить ребенка на коррекционные занятия, к врачам.

При этом 80% мам детей с особенностями – одинокие женщины или вдовы. Многие бросают супруги, так как не выдерживают тягот жизни в семье с таким ребенком. Из-за нехватки денег, не имея источника дохода, женщины и вовсе вынуждены не отдавать ребенка в детские сады или заниматься ими, так как за все нужно платить. Дети без

квалифицированной помощи деградируют, не развиваются. Мамы уже рады получить инвалидность, но эти деньги пойдут не на развитие детей, а на выживание – оплату еды и коммунальные расходы.

Эти цифры – только официальные данные. На самом деле детей, которым нужна помощь, намного больше. У нас очень много необследованных детей. Как правило, в отдаленных поселках и аулах[6].

Таким образом, речевое развитие ребёнка сегодня является одним из актуальнейших вопросов в развитии ребёнка, и проблема ранней диагностики задержек является центральной. Необходимо проводить просветительские акции, встречи и беседы с родителями для их стимуляции в раннем возрасте посещения логопеда для диагностики и коррекции речи. Стиль жизни и обилие доступного мешают благополучному развитию нервной системы ребёнка и влекут за собой нарушения не только речевой, но и психической сферы. Отсутствие вовремя проведённой диагностики речевого развития может привести к системной речевой патологии[6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Венгер А.А., Выгодская Г.Л., Леонгард Э.И. Отбор детей в специальные дошкольные учреждения. М.: Просвещение, 1972. 143 с. [Venger A.A., Vygodskaya G.L., Leongard E.I. Selection of children for special preschools. Moscow: Prosveshchenie, 1972. 143 p. (In Russ.)].
2. Вильшанская А.Д., Прилуцкая М.И., Протченко Е.М. Психолого-медикопедагогический консилиум в школе: взаимодействие специалистов в решении проблем ребенка. М.: Генезис, 2012. 256 с. [Vil'shanskaya A.D., Prilutskaya M.I., Protchenko E.M. Psychological, medical, and pedagogical consultation at school: specialists' collaboration in solving the problems of a child. Moscow: Genesis, 2012. 256 p. (In Russ.)].
3. Гузева В.И., Гузева В.В., Гузева О.В. и др. Диагностика и коррекция когнитивных нарушений у детей дошкольного возраста с эпилепсией. Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова 2015;115(10):51–5. [Guzeva V.I., Guzeva V.V., Guzeva O.V. et al. Diagnosis and correction of cognitive impairment in preschool age children with epilepsy. Zhurnal nevrologii i psikiatrii im. S.S. Korsakova = S.S. Korsakov Journal of Neurology and Psychiatry 2015;115(10):51–5. (In Russ.)]. ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES 62 ТОМ 12
4. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей. Под ред. С.Г. Шевченко. М.: Аркти, 2001. 244 с. [Diagnosis and correction of retardation of mental development in children. Ed. by S.G. Shevchenko. Moscow: Arkti, 2001. 244 p. (In Russ.)].
5. Журба Л.Н., Мастюкова Е.М. Нарушение психомоторного развития у детей первого года жизни. М.: Просвещение, 1981. 192 с. [Zhurba L.N., Mastyukova E.M. Abnormal psychomotor development disorders in babies during the first year of life. Moscow: Prosveshchenie, 1981. 192 p. (In Russ.)].
6. <https://liter.kz/ne-t-rbiesiz-a-osobennyi-rebenok-kak-deti-s-nevidimoi-invalidnosti-uyzhivaiut-v-kazahstane-1665025444/>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/zaderzhka-rechevogo-razvitiya-u-detey-vvedenie-v-terminologiyu/viewer>

ZİHİNSEL GELİŞİM GERİLİKLİ ÇOCUKLARIN SOSYALLEŞMESİ

Araştırmacı Viktoriya Vyacheslavovna VOLOVİKOVA

vika.volovikova.03@mail.ru

Doç. Dr. Altynay KALZHANOVA

kalzhanova@mail.ru

ÖZET

Bu makale modern Kazakistan'da kapsayıcı eğitimin sorunlarını ortaya koymaktadır. Ülkede özel eğitime ihtiyaç duyan çocukların sayısı her geçen yıl artıyor. Bu bağlamda kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi sorunu giderek acil hale gelmektedir. Kapsayıcı eğitim, tüm eğitim sisteminin geliştirilmesinde bir sonraki adımdır.

Zihinsel engelli çocuklar geçtiğimiz yüzyıldan beri araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Birçok öğretmen, psikolog ve defektolog bu kategorideki çocukları inceledi. Bu hususa rağmen, uygulamada bu kategorideki çocukların doğru bir şekilde tanınması, zamanında tespit edilmesi ve onlara psikolojik ve pedagojik yardım sağlanmasında zorluklar yaşandığından sorunlu olmaya devam etmektedir.

Zihinsel gerilik, çocukların bilişsel işlevlerinin akranlarına göre daha yavaş olduğu, normal zihinsel gelişim hızının ihlalidir. Böyle bir çocuk daha az meraklıdır, ancak etrafındaki dünyada pek fazla "duymuyor" veya "görmüyor" gibi görünüyor, çevresinde meydana gelen fenomenleri ve olayları anlamaya veya kavramaya çalışmıyor. Bu onun algısının, dikkatinin, düşüncesinin, hafızasının, duygusal-istemli alanının özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Zihinsel süreçlerin ataletinden yoksundurlar, bu nedenle yalnızca yardımı kabul edip kullanmakla kalmazlar, aynı zamanda öğrenilen zihinsel aktivite becerilerini diğer durumlara aktarabilirler. Çoğu zaman, çeşitli bilgi türlerini özümsemekte büyük zorluk çekerler çünkü hem fiziksel hem de entelektüel olarak hızla yorulurlar. Özel eğitime ihtiyaç duyan çocukların öncelikle sosyalleşme ve çevrelerindeki dünyaya uyum sağlama konusunda yardıma ihtiyaçları vardır.

Anahtar Kelimeler: Sosyalleşme, Zihinsel engelli çocuklar, Kaynaştırma eğitimi

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

**Воловикова Виктория Вячеславовна
Калжанова Алтынай Кенжемуратовна**

В данной статье раскрываются проблемы инклюзивного образования в современном Казахстане. В стране с каждым годом растет количество детей с особыми образовательными потребностями. В связи с этим, проблема развития инклюзивного образования становится все более актуальной. Инклюзивное образование является следующим шагом в развитии всей образовательной системы.

Дети с задержкой психического развития обратили на себя внимание исследователей еще в прошлом столетии. Изучением детей данной категории занимались многие педагоги, психологи и дефектологи. Несмотря на это аспект остается проблемным, так как на практике существуют трудности правильного распознавания, своевременного выявления детей данной категории и оказания им психолого-педагогической помощи.

Задержка психического развития представляет собой нарушение нормальных темпов развития психики, когда когнитивные функции детей формируются медленнее, чем у их сверстников. Такой ребенок менее любознателен, но как бы «не слышит» или «не видит» многого в окружающем его мире, не стремится понять, осмыслить происходящие вокруг него явления и события. Это обуславливается особенностями его восприятия, внимания, мышления, памяти, эмоционально-волевой сферы. У них отсутствует инертность психических процессов, поэтому они способны не только принимать и использовать помощь, но и переносить усвоенные навыки умственной деятельности в другие ситуации. Чаще всего с большим трудом усваивают различного рода информацию, потому что быстро утомляются как физически, так и интеллектуально. Дети с особыми образовательными потребностями в первую очередь нуждаются в помощи по социализации и адаптации к окружающему миру.

Ключевые слова: социализация, дети с задержкой психического развития, инклюзивное образование

В настоящее время есть множество препятствий, которые мешают развитию инклюзивного образования в Казахстане. Это, прежде всего, неадаптированные под особенности развития детей программы обучения, отсутствие специальных методик, оборудования, технологий и подготовленных педагогов. Практически все страны мира имеют национальные концепции инклюзивного образования, поскольку без определения целей, принципов и стратегий развития невозможно его реализация [1]. Следовательно, первостепенной задачей является создание условий, которые бы позволили получить каждому ребенку образование, успешно социализироваться и развить свои способности. Школа должна предоставлять детям с особыми образовательными потребностями ряд необходимых условий: принятие учителем разнообразных возможностей учащихся,

использование различных методов и форм работы, приемов обучения, которые ориентированы на индивидуальные возможности учеников, дифференцированное оценивание достижений учащихся. Инклюзия предполагает не просто «механическое» включение ребенка с особыми образовательными потребностями в учебный процесс, это постоянное взаимодействие образовательной системы со всеми заинтересованными ведомствами (здравоохранение, социальная защита, юстиция), с родителями. Акцент в данном подходе должен делаться на интеграцию детей с особыми образовательными потребностями в среду сверстников, для облегчения их дальнейшей адаптации в обществе. Дети с задержкой психического развития представляют самую многочисленную группу среди детей с особыми образовательными потребностями.

Возникновение задержки психического развития связано с действием как неблагоприятных факторов социальной среды, так и с различными наследственными влияниями. При правильно организованном сопровождении взрослого, дети с ЗПР могут выполнять предлагаемые им интеллектуальные задания на близком к норме уровне. Наличие внешних раздражителей вызывает значительное замедление выполняемой детьми деятельности и увеличивает количество ошибок. Они очень чувствительны к переменам погоды. Любые изменения в погоде, сказываются на их работоспособности и поведении. Дети с задержкой психического развития могут испытывать трудности с контролем своих эмоций и поведения. Они могут иметь высокий уровень гиперактивности, беспокойства или агрессии, что может затруднять их участие в социальных ситуациях. Согласно данным ряда исследований, дети с ЗПР при обучении в школах с обычными детьми, легче адаптируются к школьной системе. Психологи, медики, изучающие детей с задержкой психического развития, отмечают, что у них значительно ослаблены «социальные возможности личности».

Социальное развитие ребенка является сложным и многогранным процессом, который объединяет два важных аспекта: социализацию и индивидуализацию. Социализация является одной из наиболее сложных педагогических проблем при работе с детьми, страдающими задержкой психического развития. Процесс социализации протекает всю жизнь и является долгосрочным процессом. Успех в этой области требует терпения и постоянной работой. Однако, благодаря скоординированной деятельности педагогов, поддержки родителей и специально разработанных программ, дети с задержкой психического развития могут достичь значительных успехов в социализации и стать активными участниками нашего общества.

Анализ процесса социализации как педагогического явления позволяет представить его содержание в виде структуры, включающей ряд взаимосвязанных компонентов: коммуникативный, познавательный, поведенческий и ценностный компоненты. Коммуникативный компонент, включает овладение языком и речью, познавательный компонент – освоение определенного круга знаний об окружающей действительности,

поведенческий компонент – усвоение модели поведения, ценностный компонент – отношение к ценностям общества.

Для успешной социализации ребенку необходимо удовлетворение основных его потребностей. Это прежде всего потребность в безопасности в сфере отношений со сверстниками, потребность в принадлежности к данной группе, в признании и уважении. Как правило, вторичным нарушением у школьников с ЗПР являются нарушения речевой функции: общее недоразвитие речи, фонетико-фонематическое нарушение речи, дизартрия. Все это влияет на установление контакта с другими детьми. Они могут испытывать сложности в общении, выражении своих мыслей. Дефицит собственных представлений и знаний о социальных ценностях взаимодействия, роли человека в жизни приводит младшего школьника с ЗПР к регулярным неудачам и, как следствие, к возникновению самоидентификации себя как «неудачника». Такие дети испытывают трудности в понимании невербальных сигналов социального взаимодействия, таких как жесты или мимика лица. Также, они медленно усваивают правила социального поведения. Им тяжело включаться в групповую деятельность, присоединяться к играм и активностям других детей.

Работа по социальному развитию детей с задержкой психического развития имеет важное значение для их успешной адаптации к обществу и жизни в быстро изменяющемся мире. Темп и качество реабилитации во многом зависит от внешних факторов, в частности, от влияния общества [2]. Общество должно менять свое отношение к детям данной категории. Традиционная практика размещения детей с задержкой психического развития в изолированных коррекционных учреждениях уже не соответствует современным представлениям о воспитании, социализации и образовании. Пребывание в коррекционных учреждениях может затруднять формирование нормального развития у детей с задержкой психического развития. Они лишаются возможно ориентироваться на общепринятые образцы поведения, что может препятствовать их готовности к преодолению различных ситуаций. Наблюдая за своими сверстниками, дети с ЗПР как «зеркало» стараются копировать их поведение, что способствует нормализации и стимулирует развитие. Поэтому в большей степени социализироваться помогают детям с ЗПР, не взрослые, а сами дети. Как отмечал Б. Ф. Ломов, «в условиях общения повышается общая активность мышления, обогащаются приемы решения тех или иных задач, формируются более емкие обобщения, поскольку используется не только собственный опыт, но и опыт других людей» [3]

Социальное развитие личности осуществляется в деятельности. Социализация детей младшего школьного возраста с ЗПР осуществляется в большей степени через игру, как самый близкий, доступный, интересный для детей вид деятельности. В.А. Сухомлинский говорил: «Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности». Педагоги могут создавать различные игры, где дети должны взаимодействовать друг с другом. Это помогает научиться принимать решения в группе, учитывая мнения сверстников и развивать навыки коммуникации. Интересная игра может стать полезным инструментом для развития умственных способностей ребенка. Но это не значит, что

занятия должны проводиться только в форме игры. Игра действительно является одним из методов обучения и развития, который может дать хорошие результаты. Однако, для достижения наилучших результатов, игру следует сочетать с другими образовательными методами: наблюдениями, беседами, чтением и другими. Содержание игр должно соответствовать уровню умственного развития ребенка. Игры должны предлагать специфические ситуации и задачи, которые соответствуют возрасту и пониманию. В процессе игр происходит обучение детей адекватному взаимодействию с окружающими детьми и взрослыми. [4]

Решению проблем социализации детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития может способствовать включение:

1. Индивидуальной поддержки и тренировки, чтобы помочь детям развить коммуникативные навыки и навыки социального взаимодействия.
2. Работы с педагогами и родителями, для создания дружеской и поддерживающей атмосферы в семье и школе, где ребенок с ЗПР может чувствовать себя принятым и общаться с другими членами общества без страха или предубеждения.
3. Расширения интересов и возможностей для участия в групповых активностях, включая спорт, искусство и другие формы деятельности.
4. Обучения ребенка навыкам саморегуляции и эмоциональной самоэффективности.
5. Адаптации учебной программы и использование специализированных методик для обучения и социализации детей с задержкой психического развития.
6. Работы с логопедом, психологом, дефектологом.

В целом, социальное развитие детей с ЗПР требует совместных усилий образовательных учреждений, родителей и всего общества. Только создав благоприятную и поддерживающую среду, мы сможем обеспечить полноценное развитие этих детей и их успешную адаптацию к жизни в современном мире. Включение таких детей в общую школьную среду имеет ряд преимуществ и пользу для них, а также для остальных учащихся. В общеобразовательной школе дети с разными уровнями способностей и потребностей могут получать образование вместе. Это способствует их полноценной интеграции в общество, помогает преодолеть стереотипы и предрассудки, развивает толерантность и эмпатию у всех учащихся. Более того, такое включение способствует формированию инклюзивной образовательной системы, которая учитывает потребности и права всех детей, независимо от особенностей их психического развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Включение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательный процесс [Электронный ресурс] – Режим доступа: Włączenie_dzieci_ze_specjalnymi_pot.pdf
2. Статья. Основные направления воспитательной работы по социализации школьников начальных классов с ЗПР. – Режим доступа: основные направления коррекционной работы с детьми зпр | Статья: | Образовательная социальная сеть (nsportal.ru)
3. Р.Д. Триггер. Психологические особенности социализации детей с задержкой психического развития. — СПб.: Питер, 2008. — 192С
4. Шарова, И. В. Игровая технология как один из способов активизации познавательной деятельности обучающихся / И. В. Шарова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 52 (394). — С. 421-423. — URL: <https://moluch.ru/archive/394/87330/>

SYMBOLIC MEANING OF THE SACRED CONCEPT OF "KOK BORI" IN TURKIC MYTHOLOGY

Doç. Dr. Amur Abdrahmanovna ZHIYENBEKOVA

ORCID ID: 0000-0003-4516-2436

ainur7105@mail.ru

ABSTRACT

In the article, there are many words with the same root and meaning in the spoken literature of Turkic-speaking peoples. One loses its meaning, the other adapts over time and uses it in life. The fact that among these words the word "Kok Bori" is of interest to all Turkic people will be studied in the course of this article. At first glance, it may seem that the word for the color of a wolf, Tarlan, is a chain, but at the root there is a wide meaning, it is explained in the article. In the course of the study of the meaning of the word "Bluebird", the author focused on the word "blue".

A) in the form of the usual "epithet" denoting the critical nature of the object ("the background was blue", "the blue light is colored", "the light is blue than the mirror", "the eyes are blue than the sky", "Kok Bori", "kokzhal Arlan")

B) the direct name of a particular object or person ("let it be our blue tent", "shoot the bullet in the sky", "Kok – the name of the son of Oguz")

C) The Creator, the Emir of the strong Allah ("blue Tengri", "blue light came from heaven", "if the girl laughed, blue Tengri "in the sense of" Tengri would laugh, if she cried, blue Tengri would cry", "to the Blue Tengri I will pass")

Keywords: Kok Tengri, Kok Bori, Symbol, myth, Turkic kaganate

ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ КИЕЛІ «КӨК БӨРІ» ҰҒЫМЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Жиенбекова А. А

ТҮЙІН

Мақалада түбі бір түркі тілдес халықтардың ауызекі әдебиетінде түбірі, мағынасы бір сөздер көптеп кездеседі. Біреуі өзінің мәнін жоғалтып пайдаланудан шықса, енді бірі уақыт өте бейімделіп, тұрмыс-тірлікте қолданып келе жатыр. Сол сөздердің ішінде «Көк бөрі» сөзі барша түркі халқын қызықтыратындығы осы мақала барысында зерделенеді. Бір қарағанда жай ғана бөрі, тарлан қасқырдың түсін білдіретін сөз тізбек сияқты болып көрінгенмен, түбінде кең мағына жатқанын мақалада түсіндіріліп айтылып кеткен. Автор «Көк бөрі» сөзінің мағынасын зерттеу барысында «көк» сөзіне тоқтала кеткен. а) Заттың сын – сипатын білдіретін кәдімгі «эпитет» түрінде («өң – шырыйы көк еді», «көк жарық түсті», «жарық айнадан көгілдірек», «көзі көктен көгірек», «көк бөрі», «көкжал арлан»)

б) Белгілі бір заттың не кісінің тікелей аты («көк шатырымыз болсын», «оқты көкке атыңдар», «Көк – Оғыздың ұлының аты»)

в) Жаратушы, әмірі күшті Алла («көк тәңірі», «көктен көк жарық түсті», «қыз күлсе, көк тәңірі» мағынасында «тәңірі күлер еді, жыласа көк тәңірі жылар еді», «көк тәңірге мен өтемін»)

Кілттік сөздер: көк тәңірі, Көк бөрі, символ, миф, Түркі қағанаты

ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Көк бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Көк бөріге қатысты әңгімелер ежелгі үйсін, түркі және монғол аңыздарында кездеседі.

Мына төмендегідей мағыналарды түпсіз тұңғыық аспан әлемі, әуе

- Құс алған көкке қарар (халық даналығы), Көк аспан - көк жүзі, аспан күмбезі, Көк күмбезі – аспан әлемі, Киіз үйдің керегесінен т.б. көктейтін түйенің терісінен істелген таспа, қайыс. Қарап тұрдым керегенің көгінен[1].

- Заттың көгілдір аспан тәрізді түсі. Бала көкке құмар болады.

- көк бөрі – азулы, адуынды деген мағынаны білдіреді.

М. Жармұхамедовтың «оғыз нама» дастанында «көк» сөзі айрықша жиі қолданылып бір – бірінен алшақ үш түрлі мәнге ие болып тұр:

а) Заттың сын – сипатын білдіретін кәдімгі «эпитет» түрінде («өң – шырыйы көк еді», «көк жарық түсті», «жарық айнадан көгілдірек», «көзі көктен көгірек», «көк бөрі», «көкжал арлан»)

б) Белгілі бір заттың не кісінің тікелей аты («көк шатырымыз болсын», «оқты көкке атыңдар», «Көк – Оғыздың ұлының аты»)

в) Жаратушы, әмірі күшті Алла («көк тәңірі», «көктен көк жарық түсті», «қыз күлсе, көк тәңірі» мағынасында «тәңірі күлер еді, жыласа көк тәңірі жылар еді», «көк тәңірге мен өтемін») [2].

ТЕОРИЯЛЫҚ АНАЛИЗ

Мен бұл «көк бөрі» сөзін талдау барысында алдымазға қойылған көптеген сұрақтарға жауап іздеуге тура келді. Соның ішінде ең негізгілерін алатын атап айтсақ

Байрағымыз неге көк?

Түріктер өзінің шығу тегін неге көк бөріден таратады?

«Көк бөрі» туралы көптеген аңыздар шындыққа ұласа ма?

С.К.Игібаевтің «Түркі қағанатының құрылуы және оның күйреуі» атты тарихи еңбегіндегі айғақтары нені дәлелдеді?

«Оғыз қаған» жырындағы жол бастаған Көкжал бөрінің көк бөріге қатысы бар ма?

3. Тұрсынханұлының кітабы неге «Көк бөрілердің көз жасы» деп аталды?

Тудың көгілдір бір түстілігі бұлтсыз ашық аспан күмбезін еске түсіреді. Зеңгір көк ашық аспан барлық халық үшін әрқашан бейбітшіліктің, аманшылық пен тыныштықтың белгісі болған[3].

Көк бөрі туралы аңыздардың қытай тіліндегі жылнамаларында сақталып қалған деректерде былай суреттеледі;

Бір халық жаугершілік заманда қырылған екен. Бетпақ дала ішінде аяқ – қолы шабылып жараланған он жасар бала ғана тірі қалғандығы айтылады. Ол балаға бір қаншық қасқыр жолығып, емізіп, қанын тоқтатып, жарасын жалап жазып алады.

Бала есейгенше сол қасқырмен бірге тұрған деседі. Кейін жаулар бала жігітті тауып алып, өлтіргенше буаз қасқыр Гауачан тауының терістігіндегі бір үңгірге барып

жасырыныпты. Қаншық қасқыр осы үңгірде 10 бала босанады. Он ұл есейіп, үйленіп, көбейіп үлкен елге айналыпты – мыс. Он ұлының ең күштісінің Ашшина есімі олардың жалпы атына айналыпты, кейін халық үңгірге сыймайтын болған кезде Ашшинаның ұрпағы Асянь – Шад деген елбасы халықты үңгірден шығарып, олар түрік деген атпен Алтайды қоныс еткен[4]. Мен оқып танысқан «Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабынан мынандай деректен екінші сұрағыма жауап алғандаймын. Енді «көк бөрі» аңыздарының шындығы қайсы десеңіз, б.з.V ғасырының бес жүз үйлі бөрі тайпасы Сарыжазық дейтін өз мекенінен көшіп, Алтайдың оңтүстігіне барып қоныстанады. Бұл заманымыздың 439 жылы болатын. Елді бастап барған бектің аты – Түркіт екен. «Түркіт» - «дулыға» деген сөз – күшті, ержүрек мағынасында айтылады. Түріктер сол заманда – ақ темір қорыта білген. Темірден қару – жарақ, қажетті бұйымдар жасаған. «Көк бөрі» аңызы осындай тарихи оқиғалардың елесі болуы мүмкін[5]. Түрік тайпалары ежелден өз туына бөрінің бейнесін тоқып салатын, соғысқа шыққанда атының басына бөрінің бас терісін қаптап салатын болған. Қасқырдың төтемдік рөлінің түркі халықтарының танымындағы орны ерекше. Сонау 535 жылы Ергене Күнде көтерілген Алтын бөрі бас ту мен Бөрі (Көк бөрі) деп шақырған ұран олардың ұрпақтарымен тарих көші соқпағында кешегі ХІХ ғасырға дейін тозбай, өшпей бірге келді.

«Бөрі басы» – ұраным,
 Бөрілі менің байрағым!
 Бөрілі байрақ көтерсе,
 Қозып кетер қайдағым
 Бөрілі байрақ астында
 Бөгеліп көрген жан емен.
 Бөрідей жортып жүргенде

Бөлініп қалған жан емен, - деп келетін Сүйінбай ақын жыры осының куәсі. Бұл жыр жалғыз Сүйінбай ақынның сөзі емес, тарихтың сөзі. Қазақ халқы қазіргі күнге дейін ержүрек, батыл жігіттерді «Көк бөріге» теңеп көркем шығармаларда бөріні батылдық пен батырлықтың символы ретінде бейнелейді[6].

Түркология пән ретінде қалыптасқаннан бері оның зерттеу объекті кебінесе байырғы Орхон ескерткіштерінің тілі жене оның қазіргі түркі халықтарының тілімен болған байланысын зерттеу болып келгені мәлім. Ал, байырғы түркі халықтарының тарихын түркі тіліндегі байырғы ескерткіштермен, өзге де деректермен, бұдан бұрынғы ғалымдар еңбектерімен салыстыра зерттеу, әсіресе, аталмыш этностың қазақ тарихымен байланысын жан-жақты қарастыру бүгінгі отандық түркологияның басты міндеті болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, С.К.Игібаевтің «Түркі қағанатының құрылуы және оның күйреуі» атты еңбегі осы бастықтың орынын толтыруға қызмет ететін тың ізденістің жемісі деп есептеймін. Ол бұдан бұрынғы ғалымдар еңбегін саралай отырып, түркі қағанатының қалыптасуы мен түркілердің этникалық тегі, Қытайдың Таң империясымен болған байланысы, кейін келе Түркі қағанатының орынында пайда болған өзге де қағанаттар туралы тың ойларын, ғылыми дәлелдерін ортаға салады. Әсіресе, автордың Н.Я.Бичурин мен Л.Н.Гумилев еңбектеріне сілтеме жасай отырып, олар тарапынан жіберілген қателер,

атап айтқанда, түркі халқы мен олардың билеуші тайпасы ашиналар монғол тілдес болған, монғол тілінің басқа диалектінде сөйлеген деген пікірлеріне тойтарыс береді. Түркілердің ата-бабасы ғұндардың да, телестердің де түркі тілдес этнос болғандығын бұлтартпас фактілермен делелдейді.

Л.Н.Гумилев түріктер алғашында Алтайға келгенде, олардың жауы алтайлықтар мен осы күнгі қазақтың арғы ата-бабалары болған,-дейді. Сонда қазақтың ата-бабасы кімдер еді? Гумилевтің ойынша, қазақтар ата-бабасынан Түркілермен мүлде қатыссыз бөгде этнос болғанға ұқсайды. Бұл XIII ғасырға дейін монғол үстіртін мекендеген түркі халқының тарихын түркі халықтарының өзінен аулақтатқысы келетін, сол үшін оларды бірден монғол текті етіп көрсетуге тырысатын көне кеңестік атитүрікшілдік идеологияның бір көрінісі деуге болады. Л.Н.Гумилев бұнымен ғана шектеліп қалмайды, көне түркілерден соң билік басына келген ұйғырларды (этнонимі ғана өзгерген түркі тайпаларын) еуропалық нәсіл ретінде көрсетеді. Бүгінге дейін көптеген ғалымдар олар айтқан жаңсақ пікірлерді бірінен соң бірі көшіріп алып пайдаланып келеді. Сөйтіп, түркі халықтарының тарихын көне түркі қағанатының тарихымен байланыстырғысы келмейтін, кереғар бағыт-бағдар беретін концепция ғылымда әбден орнығып алған. Бұл еңбекте осы тектес концептуалды мәселелерге теориялық және дерекнамалық тұрғыдан талдау жасай отырып, қателігін ашып көрсетеді. Түркі қағанатының құрылған жылын, бәз біреулер айтып жүргендей, 545 жыл емес, қайта 535 жылдан да бұрынырақ екенін атап көрсетеді.

Бұл үшін 535 жылы Қытайдың Вэй патшалығының түркі ордасына елші жібергендігін басты дерек ретінде көрсетеді. Түркі тарихын зерттеп жүрген ғалымдар А.И.Крукчи мен С.А. Примбетовтардың Л.Н. Гумилев пікіріне сілтеме жасай отырып, VI ғасырдың басында түріктер Қытайдың боданы еді деген пікірін жоққа шығарады. Көптеген зерттеулерді, деректерді пайдаланып, Батыс және Шығыс түрік қағанатының ресми бөлінген жылы 584 жыл екендігін көрсетеді. Сонымен бірге, шығыс түркілерінің Қытай қоластына қараған жылы жұрт айтып жүргендей, 50 жыл емес, айналасы 30 жыл екендігіне сілтейді. Өйткені, 650 жылы Шығыс Түрік қағанаты өмір сүруін тоқтатты. Бодан болды. Бірақ 679 жылдан басталған көтерілістің әсерімен 693 жылы Шығыс түрік қағанаты қайта құрылады,— дейді автор. Бұдан Шығыс түркі қағанатына тән түркі тайпаларының бодандыққа мүлде мойын ұсынып кетпегендігін байқауға болады. Бұл түркі халықтарының кейінгі тағдыры мен өткен тарихының арасында елдік пен ұлттық рухты сақтау жолында белгілі дәстүр сабақтастығы жатқандығын көрсетеді.

Сондай-ақ, еңбекте Түркі қағанаты мен одан соңғы ұйғыр, қарлұқ, түркеш, қыпшақ мемлекеттерінің тарихи сабақтастығы туралы да ой өрбітеді. Еңбектің жалпы құрылымынан қарағанда, қыпшақ мемлекеті байырғы Түркі қағанатының заңды жалғасы ретінде жарастырылады. Өйткені, қыпшақтар да бір кезде Орхонның шығысындағы байтақ даланы мекендейтін түркі тайпасы болатын. Батыс түрік қағанаты кезінде олар тарихи деректерде айтылатын кимақтардың бір тайпасы ретінде дамыды. Түріктердің жол астында болып, түркі тілінде сөйледі. Батыс түрік қағанаты жойылғаннан кейін олар түріктердің өзге тайпаларынан бөлініп шығып, VIII ғасырда Ертіс өңіріне иелік етті. IX ғасырдың соңғы

жарымында олар Ертіс бойында Кимак мемлекетін жұрды. В.В.Бартольд те кыпшақтардың осы қимақтар негізінде дамып, жарыққа шыққандығын алға тартады [7].

Мына төмендегі аңызда Оғыз қаған жыры туралы бейнеленеді.

Күндерде бір күні Айқаған деген анадан еркек бала туады. Оның шырайы көк, аузы оттай қызыл, көздері қаракер, шашы мен қасы қара болатын. Ол анасының омырауынан бір – ақ рет емеді де, шикі ет, тамақ сұрайды. Тез тілі шығып, қырық күнде жүріп, ойнауға жарайды. Бөрі белді, бұлғын жаурынды, аю кеуделі, өгіз аяқты болады. Өсіп – жетіледі. Сол маңда үлкен орман бар еді. Онда бір Қат дейтін жалмауыз аң пайда болып, ел – жұртты жеп қояды екен. Оны аулауға Оғыз қаған шығанды. Орманға барады да, бір бұғыны ұстап алып, талдың шыбығымен ағашқа байлап кетеді. Ертеңіне қайтып келсе, Қат бұғыны жеп қойыпты. Енді бір аюды ұстап алып, алтын белбеумен байлап кетеді. Оны да жеп қояды. Одан кейін өзі кеп тұрады. Қат келіп мүйізімен ұрғанда, найзамен түйреп, қылышпен басын шауып алады.

Бір күні Оғыз қаған ел – жұртына жарлық шашып, той жасайды. Тойдан соң, Көк бөріні ұран етіп, дүниенің төрт бұрышына қаған болмақ ойы бар екенін айтады. Оң жағындағы Алтын хан бірден бағынады. Сол жақтағы Үрім хан: «Сөзін қабылдамаймын. Тұрысамын!» - дейді.

Оғыз қаған Үрім ханға қарсы аттанады. Қырық күн өткенде Мұзтаудың түбіне келген соң, шатырын түсіріп, ұйықтап кетеді. Таңертең шатырға күндей жарық түсіп, жарықтан Көкжал бөрі шығып, Оғыз әскерлеріне жол сілтеп, Еділге келгенде тоқтайды. Осы жерде жеңіске жетеді.

Бұл аңыздан Көкжал бөріні тағы бір қырынан танығандаймыз [8].

Мен Зәкенхан Тұрсынханұлының «Көк бөрінің көз жасы» кітабын қызықты екенін естіп қысқы демалысымда оқыдым. Алғашында кітап сюжеті мені өзіне тартпаған сияқты болды. Алған істі аяқсыз қалдырмайтын әдетіммен тұтас оуға кірістім. Бірақ оқи келе кітапқа деген ынтам артып, бігіргенге дейін асықтым.

Зәкенхан Тұрсынханұлының бұл еңбегінде XII – XIII ғасырдағы Орта Азияға Шыңғыс хан мен оның балаларының жасаған шапқыншылығы, жергілікті халықтың жанкешті қорғанысы, көрген бейнеті, көз жасы көркем тілде суреттеледі.

Ал, автордың романды неге «Көк бөрілердің көз жас» деп атағаны, менің ойымша кітаптың өз атында тұрған секілді. Себебі: Шыңғыс, Жошы шапқыншылығынан кейін күйзелген ел, жаншып басса да, жалғызын өлтіріп жылатып еңіретсе де берілмей бекем болған, езгінің астында ақситып азу тісін көрсеткен, қайсар да қайратты елді бөрі демей кім дерсің? [9].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қасқырдың суреті кейжағдайда елтаңбаға қолданылды. Қырғыздарда ауырған балаға қасқырдың тұяғын мойнына ілген екен және қасқырдың тісін тұмар ретінде таққан. Қырғыз елінің мифінде қасқыр жолбасшы кейпінде бейнеленді. Башқұрт сөзінде баш-басшы, құрт-қасқыр деген мағына берді. Қасқыр терісі қырғыз халықтарының салт-дәстүрінде үйдің бір

бөлігіне ілініп қойылған. Қарақалпақ әйелдері қасқыр жүрегімен тамақтанып жүктілігін өткізген және туылған сәбиді қасқыр терісіне ораған. Қазақ, қырғыз, түркімендер де қасқырмен кездесу түінде де өңінде де жақсылыққа балаған. Қазақ, түркі халықтарында бала көп шетінесе, балалардың атын Бөрібай, Бөріхан, Байбөрі, Ақбөрі, Қасқырбай, Алыпбөрі, Берікбөрі, Бөріберді деген есімдер берген. Қырғыздарда қасқыр басын үйдің кіреберісіне тастаған, ол зұлымдықтан қорғайды немесе жақсылық әкеледі деп сенім білдірген. Қазақ халықтарында малдарды қорғау үшін қасқырдың басын іліп қойған. Осы тақырыпты зертеген ғалымдардың пікірінше бөрі атауы жаңа сөздерде кездесе бастаған. Қазақ халқы бұл жануарды киелігін құрметпен қараған. Орта ғасырларда қырғыз халықтарында ұрыны табу үшін қасқыр сiңiрiн өртеген екен. Этнограф Кузеевтің кітабында жануарлар туралы жазылған. Бұл кітапта қасқыр, аю, бүркіт, жылқы, сиыр, қой және басқада жануарлар кірген. Жануарлар символы туралы қырғыз жазушысы 1991 жылы Бикбулатовтың еңбегінде жазылған. Илимбетовтің мақаласында бөрі қырғыз құраушылары тарихи тамыры деп санаған. Фатихоавның жазуынша жануарларды жас баланы сиқырмен емдеген туралы жазады. Ф.Урманчиевтің айтуы бойынша маңғол тайпаларынан ерте түркі елдер арасында алғаш пайда болған. Бұл пікірді басқада зерттеушілер айқындайды. Ал П.В. Коновалов болса қасқыр маңғолдарға тән екенін, түркілер бұғыға табынғанын мәлімдейді. Қасқырға табынушылық тек қана түркі-маңғол тайпаларына тән емес басқада халықтарда да кездеседі. Қасқыр – қасиетті жануар көптеген елдердің мифологиясында кездеседі. Ұлы ойшыл В.А. Гордлевский қасқырды маңызды жануар деп санаған. И.Н. Березин қасқырды түркілермен маңғол тайпаларының қалыптасу тегі деп санаған. Потанин қасқырға сенудің ерекшелігі туралы айтты. Ғұн дәуірінде ғұн патшасы қасқырды өздерінің бабаларын деп санады. П.Коноваловтың айтуынша ғұндарда чоно қасқыр руы болғанын дәлелдейді. Ғұн мемлекетінде басшы туралы мифологияда күннің және қасқыр туралы бейнеленеді. Н.Я. Бичуриннің пікірі бойынша үйсін басшысы Гунмоны қасқыр асырап аман алып қалғанын айтады. Ю.А. Зуев қасқыр мен он жасар баладан Ашин тайпасы тарағаны туралы аңызға зерттеу жасады. Ұлы орыс ғалымы Л.Гумилевтің пікірінше қасқырдан телес тайпасы тарағаны туралы аңызды мәлімдейді және қасқырмен шаньюи қызынан телес тайпасы, ал қаншық қасқырмен ер баладан түріктер тараған деп санайды. Ұлы Темучиннің өмірі туралы аңыздарда қасқыр бейнесі туралы көп кездес

Ал, қазақ тарихының басқа кезеңдеріне келсек, қай кезеңін алсақ та сол қайсарлықтың ізін көріп қалғандаймыз. Мысалы: жетпіс жыл бойы Кеңес еліне бодан болған, диктаторлық саясатта тәрбиеленген қазақ жастарының біртұтас Қазақстанның еркіндігі үшін жаппай көтерілуіне не себеп? Ата – бабамыздан мұраға қалған қанымызға сіңген ЕРКІНДІК пен БОСТАНДЫҚ сүйгіштігіміз бе, әлде сол қанымызға қосқан БӨРІ – АНАмыздың үлесі ме? Менің ойымша екеуі де, шындыққа ұласатын секілді. Себебі, басып – жаншып, өз ой, өз арманынан айрылған көнбіс халықтың бір күнде көтеріліске шығуына кім, не себеп? Әрине, бұған себеп қанға сіңген рухтық – киелі қасиет. Ертеңгі күнге деген сенім мен күшті биліктің арқасында қазіргі теуелсіздігімізге жеткеніміз дәлел.

«Көк бөрі», «Көк»- сөздері. Біз үшін киелі, қадірлі, қасиетті. Дәл осы сөз алпыс екі тамырында қазақтың қаны ойнаған бойындағы ар – намыс пен қазақтың қамын ойлаған мынау алып даламның төсін емген осы бір құт мекенде өсіп - өнген «көшпенділер» деп аталған бабалардың көшіне енген бар қазақтың қан жүрегінде сақталатын, құранның аятындай жатталатын сөз болса керек. Арқадағы Ақорданың төрінен көкке өрлеген көк байрақпен көгіме арғы тегі Көкбөрі деп саналған қайсар мінез қазақтың тәуелсіздік қыраны қалықтаған күні туды. Қанша ғасыр өтсе – дағы көнермеген, тозбаған, айтқан сайын рухынды қозғаған, тыңдағанда көкірегіңде намыс оты маздаған дәл осындай құдіретті сөз, қазағымның бүгіні мен ертеңінде талай- талай жас оттарды маздатып, өшкенімізді жандырып, жоғалғанымызды іздеуге себеп болары қақ. Жаңа ғасыр таңы тағы атқанда, қазағымды әлем танып жатқанда, Көкбайрағым көтеріліп аспанға, ынтымақ пен ырысымыз жарасқан бұл шақтарда көк аспан, ата-баба рухына сиына отырып жахандану көшіне алға тарқанда Қазақстан елі Евразия ғана емес бүкіл әлемге танымал болды. Бұған көптен себеп елбасы президентіміз Н.Назарбаевтің ұстанып отырған достық, ынтымақтастық саясаты болса керек. Көк байрақтың астында, иманды сөзі аузында, «алла» деген, «көк тәңір» деген ел- жұртымның берекесі берік, алты ауызы түгел болғай!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы 4 том – Алматы 2002 ж. 682б.
2. М. Жармұхамедов «Көненің көзі» - Алматы «Санат» 1996 ж,54 б.
3. Ана тілі 3 сынып – Алматы «Атамұра» 2003ж.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті – Алматы «Ана тілі» 1991 ж.
5. Қазақ тілі 10 сынып- Алматы «Мектеп» 2006 ж.
6. Образование тюркского каганата и его распад – Өскемен 2004 ж.
7. Қ. Өмірәлиев «Оғыз қаған эпосының тілі» - Алматы: «Ғылым» 1988ж.
8. Тұрсынхан Зәкенұлы «Көк бөрілердің көз жасы» - Астана «Елорда» 2002 ж.
9. Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр – аңыздар» - Алматы: 1985 ж.
10. Жетісу газеті Талдықорған қаласы 14.01.2006ж.

NƏSİMİ POEZİYASI HAQQINDA DƏYƏRLİ TƏDQIQAT: “BÖYÜK İDEALLAR ŞAİRİ”

Ruhangiz ALİYEVA

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun
böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aliyeva-72@ mail.ru

GİRİŞ

Nəsiminin adı bütün insanlar - bizlər üçün çox qiymətlidir. Şərqi qiymətli şairi olub, ana dilimizdə ilk dəfə bədii fəlsəfi şeirlər yazan şair, yüksək zəkası ilə bütün dünyada yüksəlmiş və tanınmışdır. Nəsimi Azərbaycan dilini bədii dil kimi ilk dəfə olaraq tarix və mədəniyyət sahəsinə çıxaran, dilimizi cilalandıran və zənginləşdirən bir şairdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini nəzərə almasaq, yazılı ədəbiyyatda Nəsimidən əvvəl İ. Həsənoğlunun 2 qəzəli, Şeyx Səfiyəddinin ana dilində şeir toplusu, XIV-XV əsrdə Qazi Bürhanəddinin ana dilində “Divan”ı dövrümüzə gəlib çatmışdır ki, bunlar da ana dilimizdə olan ədəbiyyat nümunələrinin ilk rüşeymləri idi. Nəsimi isə Azərbaycan şeir dilini güdrətli bir silaha çevirmiş və onu daha da təkmilləşdirmişdir. Ondan sonra yetişən sənətkarlar ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar.

Acar Sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzağa Quluzadə, Nəsimi,

ЦЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О ПОЭЗИИ НАСИМИ

Рухангиз Алиева

РЕЗЮМЕ

Имя Насими очень дорого для всех нас – людей. Он был знаменитым поэтом Востока, впервые написал на родном азербайджанском языке художественно-философские стихи, отличался высоким умом, стал известным во всем мире. Мирзага Гулузаде является одним из талантливых мастеров слова, хорошо знакомых с богатой сокровищницей азербайджанской классической поэзии. Его творчество отличается своей силой. Можно смело утверждать, что нет поэта, более близкого к мировоззрению, практике художественного творчества М.Гулузаде, чем Насими. М. Гулузаде любил Насими, очень много читал произведения, стихи родного поэта, изучал, анализировал его творчество. В истории азербайджанской литературы Имадеддин Насими прославился тем, что стал основоположником философской поэзии на родном языке, воспевающим Красоту и Любовь. Стихи Насими можно назвать «гимнами о нравственном величии Человека».

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Мирзага Гулузаде, Несими

GİRİŞ

Nəsiminin adı bütün insanlar - bizlər üçün çox qiymətlidir. Şərqi qiymətli şairi olub, ana dilimizdə ilk dəfə bədii fəlsəfi şeirlər yazan şair, yüksək zəkası ilə bütün dünyada yüksəlmiş və tanınmışdır. Nəsimi Azərbaycan dilini bədii dil kimi ilk dəfə olaraq tarix və mədəniyyət sahəsinə çıxaran, dilimizi cilalandıran və zənginləşdirən bir şairdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini nəzərə almasaq, yazılı ədəbiyyatda Nəsimidən əvvəl İ. Həsənoğlunun 2 qəzəli, Şeyx Səfiyyəddinin ana dilində şeir toplusu, XIV-XV əsrdə Qazi Bürhanəddinin ana dilində “Divan”ı dövrümüzdə gəlib çatmışdır ki, bunlar da ana dilimizdə olan ədəbiyyat nümunələrinin ilk rüşeymləri idi. Nəsimi isə Azərbaycan şeir dilini qüdrətli bir silaha çevirmiş və onu daha da təkmilləşdirmişdir. Ondan sonra yetişən sənətkarlar ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar.

Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı 25 əsrə qədər böyük bir mərhələni əhatə edir. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı qədim zəngin bədii mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr edir. Xalqımızın bu böyük dövrdə yaratdığı ədəbi abidələr yetişdirdiyi bütün şəxsiyyətlər bizdə əməyə, insana, elmə, sədaqətə, dostluğa, sülhə, nəcib insan duyğularına məhəbbət oyadır, bizləri mənən zənginləşdirir.

Nəsiminin adı bütün insanlar - bizlər üçün çox qiymətlidir. Şərqi qiymətli şairi olub, ana dilimizdə ilk dəfə bədii fəlsəfi şeirlər yazan şair, yüksək zəkası ilə bütün dünyada yüksəlmiş və tanınmışdır. Nəsimi Azərbaycan dilini bədii dil kimi ilk dəfə olaraq tarix və mədəniyyət sahəsinə çıxaran, dilimizi cilalandıran və zənginləşdirən bir şairdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini nəzərə almasaq, yazılı ədəbiyyatda Nəsimidən əvvəl İ. Həsənoğlunun 2 qəzəli, Şeyx Səfiyyəddinin ana dilində şeir toplusu, XIV-XV əsrdə Qazi Bürhanəddinin ana dilində “Divan”ı dövrümüzdə gəlib çatmışdır ki, bunlar da ana dilimizdə olan ədəbiyyat nümunələrinin ilk rüşeymləri idi. Nəsimi isə Azərbaycan şeir dilini qüdrətli bir silaha çevirmiş və onu daha da təkmilləşdirmişdir. Ondan sonra yetişən sənətkarlar ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar.

BÖYÜK İDEALLAR ŞAIRİ

Mirzağa Quluzadə Azərbaycan klassik şeirinin zəngin xəzinəsinə yaxşı bələd olan istedadlı söz ustalarından biridir. Yaradıcılığı olduqca qüvvəlidir. Cəsarətlə demək olar ki, M. Quluzadənin dünyagörüşünə, bədii yaradıcılıq təcrübəsinə Nəsimi qədər doğma şair yoxdur. Quluzadə Nəsimini sevmiş, onun əsərlərini, şeirlərini çox oxumuş, öyrənmiş, ümumiyyətlə, yaradıcılığını təhlil etmişdir. Alim Nəsimi yaradıcılığını böyük fəxrlə təsdiq etmiş, onun haqqında çoxlu sayda məqalə və kitablar yazmışdır. Onun «Böyük ideallar şairi» adlı kitabında qeyd edilir ki, Nəsimi yaradıcılığı ilə Azərbaycan klassik şeirinin inkişafı tarixinə və ictimai fikri tarixinə yeni bir istiqamət verdi.

M. Quluzadə Nəsimi yaradıcılığını təhlil etməklə, şairin ədəbi irsinin böyük ictimai-tarixi əhəmiyyətini şərh etməklə olduqca qiymətli iş görmüşdür. Nəsiminin parlaq istedadı, sənətkarlıq qüdrəti poeziyanı yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Nəsimi irsinin öyrənilməsi Quluzadədən öncə də olmuş və sonralar da bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmışdır.

M.Quluzadə Nəsiminin yaradıcılığından bəhs edərkən göstərirdi ki, Nəsimi İslam dininin bir sıra ehkamlarına : ibadətə, riyazət xurafatına etiraz etmiş, dünya səadətində, həyat sevgisinə düşmən olan dini fanatizmə qarşı çıxmışdır. Şair fikir hürriyyəti ürək azadlığı, həyat sevgisi tərənnüm edən insanı və gözəlliyi ucaldan şeirləri ilə fikrin inkişafına çox faydalı təsir göstərmişdir. M.Quluzadə şairin mürəkkəb yaradıcılığını öyrənərkən mövcud mənbələr üzərində dayanmışdır. O, Nəsiminin şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrini təhlil etmiş və belə fikrə gəlmişdir ki, yaradıcılığında ən böyük tarixi-mədəni əhəmiyyəti olan cəhət onun Azərbaycan bədii dili üzərində işləməsi və qiymətli nəticələr əldə etməsidir. Nəsimi yaradıcılığında farsca, ərəbcə ibarələr, şairin dini fəlsəfi təhsilindən irəli gəlirdisə, Azərbaycan xalq dili xüsusiyyətləri də onun xalqa bağlılığından, türkdilli şeir ənənəsindən irəli gəlirdi. Şair Azərbaycan dilində şeirlərini yazmaq üçün xalq dilindən və xalq yaradıcılığından geniş istifadə etmişdir. Şeiri oxuduqca Nəsimi ruhunun həsrət və iztirabları canlı xalq dilində məharətlə və aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Yanaram eşqindən, axır gözlərimdən yaşlar,
Firqətin dərdi çıxardı yürəyimdə başlar.
Müddəi gər təi edib, başıma qaxar eşqini,
Sınuğa vacib deyildir munca atmaq daşlar.

Qeyd etdiyimiz dörd misra qəzəl dil və üslubuna görə çox təravətlidir. Xalq hikmətindən istifadə edən şairin burada həmqafiyə kimi verdiyi (yaşlar ,yoldaşlar) hamısı ana dilinə aiddir. Şeirinin mövzusu, məhəbbət, ayrılıq həsrəti olduğu üçün təşbeh və müqayisələrlə bərabər Azərbaycan dilinin ifadə incəliyi, bədii təsvir vasitələrində parlaq surətdə əks etdirilmişdir. Nəsimi fikirlərini, hissələrini bədii boyalarla, təşbehlərdən məharətlə istifadə edərək zənginləşdirilmiş bir sənətkardır. M. Quluzadə Nəsiminin ədəbi şəxsiyyətini, onun bədii istedadının qüvvətli təsirini yüksək qiymətləndirmiş və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi çoxlu məqalələr, kitablar çap etdirmişdir. Nəsimi şeirinin və onun ənənələrinin tədqiqi Azərbaycanın görkəmli, istedadlı sənətkarlarından olan M.Quluzadə yaradıcılığında olduqca qüvvətlidir.

Şifahi ədəbiyyat xəzinəmizə yaxşı bələd olan Nəsimi bir sənətkar kimi böyük diqqətlə dilin lüğəti tərkibindən, təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək Azərbaycan bədii dilini zənginləşdirmişdir. Nəsimi Azərbaycan şeirinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsinə, Azərbaycan şeirinin bədii ifadə vasitələrinin və eləcə də forma cəhətdən qüvvətlənməsinə yardım etmişdir. Nəsiminin ədəbi irsi yalnız Azərbaycan lirikasına deyil, türk, özbək, türkmən ədəbiyyatının da inkişafına çox faydalı təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Nəsimi irsini öyrənən türk xalqları, Şərqi və Qərbi ölkələri böyük şairin əsərlərini maraqla, məhəbbətlə oxumuşlar. XIX əsrdə üç dəfə nəşri onu göstərir ki, Nəsiminin ədəbi irsi dünyanın bir çox yerlərində rəğbətlə qarşılanmış qabaqcıl ideyalar, bədii dil, üslub nümunəsi kimi istifadə edilmişdir. Nəsimi şeiri yaradıcılığı əsrlər boyu bir çox sənətkarlar üçün yaradıcılıq və bədii təcrübə məktəbi olmuş və onun ənənələri davam etdirilmişdir.

M.Quluzadə “Böyük ideallar şairi “adli kitabında yazır; “ Nəsimi Türkiyədən ərəb ölkələrinə: İraqa, Suriyaya gedir, yeni-yeni adamlarla görüşüb dostlaşır. Suriyanın şeir, sənət xadimləri, tərəqqipərvər adamları Nəsimini mehribanlıqla qarşılayır, ona dərin ehtiram bəsləyirlər. Ərəb dilini, ərəb ədəbiyyatını yaxşı bilməsi sayəsində Nəsimi Suriyada qabaqcıl ərəb ziyallılarının diqqətini özünə cəlb edir, onların içərisində böyük hörmət qazanır. Ehtimal etmək olar ki, şair ərəbcə şeirlərini də burada yazmışdır.

“Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” misrası ilə başlayan qəzəli insanın allahlıq səviyyəsinə yüksəlişindən danışır. Nəsimi insanı öz idrakı ilə “Mən Haqqam” deyir və insanı ucalıq məqamına yüksəldir. Bu dünyaya sığmayan insanın cismi deyil, ağı və idrakıdır. Nəsimi insanın Allah deyəndə insanla kainatı vəhtəti üzərində ucaldır. Şairə görə kamil insan öz ağı və eşqi ilə insanların gözləri qarşısında qaranlığı yox edib günəş kimi işıq saçmağa qadirdir. Haqqı ancaq kamil və yetkin insan görə bilər. Həmin yetkin insan da sevilməyə layiqdir. Dünya-görüşü cəhətdən hürufi -panteist olan Nəsimi Allahla təbiəti eyniləşdirmişdir. Nəsimiyə görə, ruh, cansız təbiətdən canlı təbiətə doğru inkişaf edir. O, insanı təkamülün son mərhələsi hesab edir. Bütün şeirlərində də insanı duymağa və zövq almağa çağırır.

İnsan həyatın bəzəyi-zinətdir. İnsan pərəstişə, böyük qüvvətə layiqdir. Təbiətin naz-neməti, dünyamızın gözəllikləri insan üçündür. İnsan hər şeyə qadirdir və demək, insan Yer üzərində həqiqətən xalığın-Allahın təcəssümü, təzahürüdür və sevilməyə, pərəstişə, əzizlənməyə layiqdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi təbiətə hürufilik təlimi əsasında yaşayır. Canlı təbiətin özündən yarandığını israr edərək şeirlərində göstərir;

Çün həkdən eylər səfər mədən nəbat olur şəcər,
Rövşən görür ehli- nəzər kol tömeyi-heyvan dəlir.
Çün tömeyi-heyvan olur,oda ki, insü can olur,
İnsana vasil olmağa bidəstüpa perran gəlir.

Şeirdən belə aydın olur ki, insan öldükdə ruhu göylərə, cismi torpaga qarışır. Torpaqdan mədən, mədəndən nəbatat. nəbatatdən heyvanat yaranır. Nəsimi belə hesab edir ki, yer, göy öz xidmətlərini insandan alır. Əsərlərində təbiət gözəlliklərini tərənnüm etsə də, onun əsas obyektı insandır.

Hürufiliyi qəbul etmiş Nəsimi dünyagörüşündə bir oyanış, şeirlərində mübariz ruh, ictimai-siyasi bir məzmun əks olunur, hətta şairin lirik qəhrəmanı belə əvvəlki aşiq deyil, o həyat fəlsəfəsi uğrunda mübarizə aparən ağıllı qəhrəmanıdır. Nəsiminin dərisini soydular, lakin onun poeziyasından heç bir şey əksildə bilmədilər, əksinə dörd tərəfə: bütün aləmə işıq, şölə sacdı. Sanki ona müqəddəslik verildi. İnsanlar tərəfindən Nəsimi bir müqəddəs kimi bəyan edildi.

Nəsimi ibadətdənsə, eşq ilə Allaha qovuşmağa üstünlük verirdi. Hürufi panteizmi təbliğ edərək hər şeyi Allah sayır. Nəsiminin ilahi və dünyəvi məzmununda yazdığı şeirində də insan problemi əsas məsələdir. Şair insanın gözəllik və mənəvi azadlığını hər şeydən yüksək tutur.

İnsanın həyat sevgisinə qarşı çıxanları pisləyir, tənqid edir və onları div, şeytan adlandır. Şeirlərində belə insanların mənzərəsini yaradıb, nədanlığı, cahilliyi pisləyir.

Böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat tarixində anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş, məhəbbət və gözəllik nəğməkarı kimi şöhrət tapmışdır. Onun şeirlərini insanın mənəvi əzəməti haqqında yazılmış himn adlandırmaq olar.

Nəsiminin faciəli qətli, onun mərdliyi, qorxmazlığı haqqında əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır. Əfsanələr böyük şairi fədakar, qəhrəman, böyük əməllər şairi kimi yüksəldir.

NƏTİCƏ

Kecən əsrdə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi dünya miqyasında keçirildi. Bakıda heykəli qoyuldu və təntənəli açılışı oldu. Bu il- 2019-cu ildə şairin 650 illik yubileyi keçiriləcək. Yubiley ərəfəsində Nəsimi və davamçılarının ədəbi irsinə, əsərlərinin müxtəlif dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarına diqqət artmışdır. Bu yaxınlarda Ankaranın Milli kitabxanasından Nəsiminin anadilli "Divan"ının iki nüsxəsinin surəti əldə edilmişdir. Tapılmış bu əlyazmalar şairin və davamçılarının yaradıcılığının öyrənilməsi, araşdırılması baxımından çox vacibdir. İnanırıq ki, bu il həmişəki kimi alimlərimiz, tədqiqatçılarımız tərəfindən Nəsimi yaradıcılığı araşdırılacaq, Nəsimi haqqında elmi əsərlər yazılacaq, yeni-yeni kitab çap olunacaqdır.

Ədəbiyyat elmimizin inşafı naminə ömrünün sonuna kimi yorulmadan çalışan görkəmli alimimiz M.Quluzadə ədəbiyyatımız üçün etdiyi xidmətləri onu daima yaşadacaq və xatirəsi həmişə anılacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Nəsimi "Seçilmiş şeirləri" Bakı -1982
2. M.Quluzadə."Böyük İdeallar şairi" Bakı-1973
- 3 .R. Azadə "Mənəvi dunənimiz bu günün işığında."Bakı-2011
4. İmadəddin Nəsimi . Bakı- 1972
5. Габил " Насими" Баку -1974
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Bakı- 2008
7. H.Araslı. İmaməddin Nəsimi, Bakı -1972
8. AMEA –nın ədəbiyyat məcmuəsi 2018. N12
9. İmaməddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri-2004
10. www. dergipark.gov. tr .Mahmudov Yusif Məhəmmədoğlu. Azərbaycan klassik şeir və düşüncələrinin əsərlərində ekoloji fikirlərinin cəlişmi (xı-xix yüzyl arası)

ZENBUR DERGİSİNE YANSIYAN SORUNLAR

Şahane Mammedova (Köçerli)

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi onuruna Edebiyat Enstitüsü

ORCID ID: 0009-0003-3052-3419

shahanakocharli89@gmail.com

ÖZET

20. yüzyılın başında, Birinci Rus Devrimi'nin etkisiyle, özgürlük eğilimini, yenilik ve gelişime sempatiyi, zamanı geçmiş gelenek ve göreneklere eleştirel yaklaşımı yansıtan bir dizi hiciv dergisi yayınlanmaya başladı. Bu dergiler arasında Molla Nasreddin dergisi geleneğine sadık kalan Zenbur, özellikle fikirleri ve siyasi yönelimi açısından öne çıkıyordu. Sade bir dilde yazılmasının derginin okuyucular arasında yayılmasında büyük etkisi oldu. Molla Nasreddin dergisi gibi Zenbur yazarları da Azerbaycan dilinin saflığı için mücadele vermiş ve onu Arapça-Farsça ve Rusça kelimelerle bozanlara karşı derin nefretlerini dile getirmişlerdir. Dergi din ve fanatizmle mücadele etmiş ve din adamlarını eleştirmiştir. Dergide toplumdaki kusurları eleştirmek için en çok kullanılan yöntemlerden biri ironiydi.

Anahtar Kelimeler: Hiciv dergileri, Eleştiri, Zenbur, İroni

THE PROBLEMS REFLECTED IN ZANBUR MAGAZINE

Shahana Mammadova (Kocharli)

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century, under the influence of the First Russian Revolution, a number of satirical magazines began to be published, reflecting a tendency to freedom, sympathy for innovation and progress, a critical attitude to cultural backwardness, outdated customs, and traditions. Among these magazines, *Zanbur*, which was faithful to the traditions of *Molla Nasreddin* magazine, was especially distinguished in terms of its ideas and political direction. Writing in a simple vernacular had a great impact on the spread of the magazine among readers. Like *Molla Nasreddin* magazine, *Zanbur* writers also fought for the purity of Azerbaijani language and expressed their deep hatred for those who corrupted it with Arabic-Persian and Russian words. The magazine fought against religion and fanaticism and criticized the clergy. One of the most used methods in the magazine to criticize the flaws in society was irony.

Keywords: Satirical magazines, Criticism, Zanbur, Irony

The beginning of the 20th century covers a period of social contradictions in the history of Azerbaijan. In this period, under the influence of the First Russian Revolution, a number of satirical magazines began to be published, reflecting a tendency to freedom, sympathy for innovation and progress, a critical attitude to cultural backwardness, outdated customs, and traditions. “Satirical magazines, drawing attention to the negativity prevailing in life under the conditions of sharp class struggle, and the life of the people full of deprivation, awakened the masses through laughter and encouraged them to participate in the public struggle for their rights.” (N. Akhundov, 1968, p.5) Among these magazines, *Zanbur*¹, which was faithful to the traditions of *Molla Nasreddin*² magazine, was especially distinguished in terms of its ideas and political direction. The publisher of *Zanbur* magazine was Dr. Abdulkhalig Akhundov, the editors at different times were R. Salimkhanov, A. Azimzade, and M. Palavendov. The first issue of the magazine was published on March 13, 1909. A. Muznib was the editor-in-chief of *Zanbur* magazine from the 22nd issue. Seventy issues of the magazine were published in 1909-1910.

Zanbur used various literary-journalistic writing and drawing methods to convey its ideas to a wide audience. Writing in a simple vernacular had a great impact on the spread of the magazine among readers. Like *Molla Nasreddin* magazine, *Zanbur* writers also fought for the purity of Azerbaijani language and expressed their deep hatred for those who corrupted it with Arabic-Persian and Russian words. The magazine, which was against the artificialization of our literary language, criticized those who poisoned our language with foreign elements: “... God, you are a writer, do you even understand what you are reading? Man, this is not the Turkish language! That surpassed Arabic, Persian, maybe even the language of the Yemeni Arabs [...] will they wake up people like us with such articles?” (*Zanbur*, 1909, 5)

Zanbur magazine tried to spread science and civilization among the people, laughed bitterly at the cultural backwardness of the country and the deficiencies in the education system, and often expressed its concerns on this issue. The tragic fate of the nation, which did not understand the value of science and education and was lagging behind the developed nations, evoked a deep sense of sadness and regret in the poets and writers, who united around the *Zanbur* magazine.

In the feuilletons published in the magazine, there are a lot of words, proverbs and phrases that are often used in the common language. These words and phrases individualized the speech of the characters described in the magazine.

Although the literary examples in the magazine were written in simple vernacular, some parts were written entirely in Persian. Besides, the Russian words used in the magazine were related to the widespread use of foreign words that entered our language during the period of slavery of the tsarist government.

The literary devices used in the published examples conveyed the meaning to readers more effectively: “Mullahs know their work very well. Our heads do not know what their feet know.”

¹ A satirical magazine published weekly in Baku in 1909-1910

² A satirical magazine published in Tiflis (in 1906-1917), in Tabriz (in 1921), and in Baku (in 1922-1933)

(*Zanbur*, 1909, 2) The author of the example exposed the mullahs using irony and implied that the mullahs know “very well” how to deceive the ignorant people. The mullahs, who carried the flag of religion in their hands, kept the people obedient “like a flock of sheep”, as they said. Mullahs were compared to devils for their dirty deeds: “Mullah is a devil, who destroys houses, be aware.” (*Zanbur*, 1909, 3)

Zanbur magazine fought against religion and fanaticism and criticized the clergy. Thus, the magazine was trying to wake up the people from their sleep of heedlessness. The magazine also criticized the fact that mullahs and sheiks turned sacred places into a source of income, while the ignorant people believed in such places and found the cure for their illnesses and problems in these places. “Oh men, oh dishonest people, how can a person doubt such holy places? Anyone who doubts the sacred place of Babaratma is godless.” (*Zanbur*, 1909, 6)

In general, when the examples in the magazine are examined, it is seen that one of the most used methods in the magazine to criticize the flaws in society was irony. In fact, irony allowed writers to convey meaning directly to readers: “What is wrong with the water in our hammams? They are like pure rose water. If you see a little oil on the surface of the water, what’s wrong?” (*Zanbur*, 1909, 7) As we can see from the example, the main target of criticism here is the uncleanness of Baku hammams in those years. Although the water of hammams was described as “pure rose water”, it was implied that the water of those hammams was actually a source of disease.

The authors of *Zanbur* expressed their opinions on the most important political events in the life of the Near Eastern countries. As we know, the first strong revolutionary movement started in Iran under the influence of the First Russian Revolution. At the time *Zanbur* began publication, the revolutionary democratic movement in Iran and Türkiye had reached its highest point. *Zanbur* writers often wrote about the revolutionary movement in those countries and exposed the traitors of the revolution. Also, the treacherous acts committed by the Shah of Iran, Mohammad Ali Shah, against the revolutionary forces were criticized.

Zanbur contains many examples about the fate of Azerbaijani women, their deprivation of all human rights and other problems. *Zanbur* wrote about difficult and unbearable living conditions of Azerbaijani women and their falling away from education and public affairs. Like other satirical magazines, *Zanbur* also wanted to change the inhuman attitude towards women and give them equal rights with men. The forced marriage of young girls, violence against women, polygamy, veiling and other problems were criticized in the magazine.

The landlords, who stole people’s earnings, were exposed in *Zanbur*: “Who would dare to say anything to me? I would immediately shoot him in the head. The people earned and I ate. Wasn’t all the money mine?” (*Zanbur*, 1909, 6) These lines expressed the longing of the beys and aghas for the pre-revolutionary period.

It should also be noted that, in addition to its positive aspects, the *Zanbur* magazine also had some contradictory and flawed aspects. Although the magazine indicated the target of criticism, it often failed to find a way out of the difficulty, and published some artistically-ideologically weak examples on its pages. Islam Agayev³, who drew attention to the contradictory aspects of the magazine, wrote about it: "... Muznib's prejudiced article directed against the works of the prominent writer A. Shaig is of this type. Muznib [...] deliberately analyzed A. Shaig's romantic works in a realistic way, thus creating a laughable situation instead of objective criticism." (İ. Aghayev, 1969, p.76)

The satirical *Zanbur* magazine, which has a special place in our press history with its democratic position, could not resist the tsar's censorship and its publication was stopped in October 1910.

REFERENCES

Akhundov, N. (1968). Azerbaijani satire magazines. Azerbaijan SSR Academy of Sciences Publishing House.

Aghayev, İ. (1969). Satirical *Zanbur* magazine. Azerbaijan SSR Academy of Sciences Publishing House.

Zanbur (April 10, 1909). I did not understand. Kaspi printing house, (5).

Zanbur (March 20, 1909). That is not our business. Kaspi printing house, (2).

Zanbur (March 27, 1909). Preaching. Kaspi printing house, (3).

Zanbur (April 17, 1909). Oh, those days. Kaspi printing house, (6).

Zanbur (April 24, 1909). Hammam. Kaspi printing house, (7).

Zanbur (April 17, 1909). Dream. Kaspi printing house, (6).

³ Doctor of philological sciences, professor, writer, poet, member of the Union of Azerbaijani Writers

DAVİD KOLB'UN YAŞANTI TEMELLİ ÖĞRENME MODELİ BAĞLAMINDA 2019 TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINA BİR BAKIŞ

Galip ÇAĞLAYAN

Kırıkkale Ün., Sosyal Bilimler Enst.

Kırıkkale, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5791-2201

galipcaglayan465@gmail.com

ÖZET

Bireyler, öğrenme sürecinde hedeflediği kazanımı gerçekleştirmek için farklı öğrenme stillerini uygulamaktadır. David Kolb'un ortaya koyduğu yaşantı temelli öğrenme modeli bu stillerden birkaçıdır. Ona göre her bireyin bir öğrenme biçimi vardır. Bunlar; aktif yaşantı, somut yaşantı, yansıtıcı gözlem ve soyut kavramsallaştırma'dır. Aktif yaşantıya sahip bireyler, yaparak ve yaşayarak bir öğrenme gerçekleştirme eğilimindedir. Somut yaşantıya sahip bireyler, duyguları ön plana çıkararak öğrenmeyi tercih etmektedir. Yansıtıcı gözleme sahip bireyler, yapmaktan veya hissetmekten ziyade öğrenmek istediği durumu izleyerek gerçekleştirmektedir. Son olarak soyut kavramsallaştırmaya sahip bireyler ise öğrenmek istedikleri durumlara daha çok sebep sonuç ilişkisiyle yaklaşarak öğrenmelerini gerçekleştirmektedir. Bireylerin bu stillerle öğrenme gerçekleştirebilmesi eğitim-öğretimin niteliğiyle ilgilidir. Eğitim ve öğretimde bireylerin yapma, duyu, izlenim ve düşünme tarzı gibi eylemleri kazanmasında öğretim programları önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın örneklemini 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde ortaya koyulan veriler doküman incelemesiyle elde edilirken verilerin yorumlanması ve çözümlenmesi sürecinde içerik analizi kullanılmıştır. Kolb'un yaşantı temelli öğrenme modelinde yer verdiği her ana stil ve bu stillerle ilişkili olan alt beceriler kullanılarak programın inceleme çerçevesi oluşturulmuş ve programda bu ana stiller ve ilişkili alt beceriler hangi başlıklar altında ne oranda yer verildiği belirlenmiştir. Netice olarak 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yaşantı temelli öğrenme modelinde yer alan stiller ve bunlara ilişkin alt becerilere ait doğrudan herhangi bir başlığa yer verilmediği, ilişkili kavram ve ifadeler üzerinden programın farklı başlıkları altında öğrenme stillerinin ve bunlarla ilgili becerilerin düzensiz yer aldığı ve bu başlıklar altında soyut kavramsallaştırma stili ile ona ilişkin yerleştiren becerisine sahip bireylerin niteliklerinin programda diğerlerine göre daha fazla değinildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kolb, Yaşantı temelli öğrenme, Öğretim, Program, Türkçe Dersi Öğretim Programı

AN OVERVIEW OF THE 2019 TURKISH CURRICULUM IN THE CONTEXT OF DAVID KOLB'S EXPERIENCE-BASED LEARNING MODEL

Galip ÇAĞLAYAN

ABSTRACT

Individuals apply different learning styles in order to realise the acquisition they aim in the learning process. The experience-based learning model put forward by David Kolb is one of these styles. According to him, each individual has a learning style. These are active experience, concrete experience, reflective observation and abstract conceptualisation. Individuals with active experience tend to learn by doing and experiencing. Individuals with concrete experience prefer to learn by bringing emotions to the forefront. Individuals with reflective observation realise learning by watching the situation they want to learn rather than doing or feeling. Finally, individuals with abstract conceptualisation learn by approaching the situations they want to learn more with cause and effect relationship. The ability of individuals to learn with these styles is related to the quality of education and training. In education and training, curricula are important for individuals to acquire actions such as doing, feeling, impression and thinking style. In this direction, the sample of the study consists of the 2019 Turkish Lesson Teaching Programme. While the data revealed in the research process were obtained through document analysis, content analysis was used in the process of interpreting and analysing the data. By using each main style and sub-skills related to these styles in Kolb's experience-based learning model, the examination framework of the programme was created and it was determined under which titles these main styles and related sub-skills were included in the programme and to what extent. As a result, it has been determined that the 2019 Turkish Language Teaching Programme does not include any direct title of the styles and related sub-skills in the experience-based learning model, learning styles and related skills are irregularly included under different titles of the programme through related concepts and expressions, and under these titles, the qualities of individuals with abstract conceptualisation style and related placement skills are mentioned more than others in the programme.

Keywords: Kolb, Experience-based learning, Teaching programme, Turkish Curriculum

GİRİŞ

İnsan öğrenmeye meyilli bir varlıktır. Bu yüzden öğrenme sürecinde hedeflediği kazanımı gerçekleştirmek için farklı öğrenme stillerini uygulamaktadır. David Kolb'un ortaya koyduğu yaşantı temelli öğrenme modeli de bu stillerden birkaçıdır. Ona göre her bireyin bir öğrenme biçimi vardır. Bunlar; aktif yaşantı, somut yaşantı, yansıtıcı gözlem ve soyut kavramsallaştırmadır. Aktif yaşantıya sahip bireyler, yaparak ve yaşayarak bir öğrenme gerçekleştirme eğilimindedir. Somut yaşantıya sahip bireyler, duyguları ön plana çıkararak öğrenmeyi tercih etmektedir. Yansıtıcı gözleme sahip bireyler, yapmaktan veya hissetmekten ziyade öğrenmek istediği durumu izleyerek gerçekleştirmektedir. Son olarak soyut kavramsallaştırmaya sahip bireyler ise öğrenmek istedikleri durumlara daha çok sebep sonuç ilişkisiyle yaklaşarak, mantıksal analize önem verip

öğrenmelerini gerçekleştirmektedir. Kolb, yaptığı bu dört temel sınıflandırmayla birlikte kişilerin bu becerilere sahip olmasıyla bazı alt becerileri de kendi içinde barındıracağını ifade etmiştir. Öğrenme stillerinin bütünlük bir yapıda olduğunu söyleyen Kolb, modelini geniş bir perspektifte sunmuştur. Ona göre hem aktif yaşantıya hem de somut yaşantıya sahip kişiler, yerleştiren; somut yaşantı ve yansıtıcı gözlemi birlikte barındıran kişiler, değiştiren; yansıtıcı gözlem ile soyut kavramsallaştırmayı içinde barındıranlar özümseyen; son olarak hem soyut kavramsallaştırmayı hem de aktif yaşantıya sahip bireyler ise ayrıştırıcı özelliği göstermektedir (Kolb, 1984). Bu sınıflandırmayla birlikte yerleştiren özelliği gösterenler; hayatta yeni tecrübeler edinme, kararlı olma, çeşitli fırsatları elde etme, etkileşim sağlama, akranlarına göre liderlik vasfına sahip olma, toplumsal konulara duyarlı olma gibi davranışlar sergileyebilirler. Değiştiren özelliğine sahip olanlar; bireysel öğrenmeler gerçekleştirme, farklı uygulamaları deneme, nesnelere duyularla belirginleştirme, değerleri önemseme, duyarlılığa sahip olma ve gözlem yeteneğini geliştirme çabası içinde olabilmektedir. Özümseyen niteliğine sahip olanlar; çeşitli bilgileri organize edebilme, nitel verileri nicel hâle dönüştürme, pratiklikten, esneklikten ziyade mantıksal çözümler ortaya koyma davranışları sergilerler. Ayrıştırıcı özelliği gösterenler ise daha çok yaşantılara açık olma, yeni fikirleri benimseme, hedeflerinde kararlılık gösterme, problem çözme becerisi gelişmiş, durumlar arasındaki ilişkileri fark etme özellikleriyle ön plana çıkmaktadır (Jonassen & Grabowski, 1993; Özen, 2011).

Bu doğrultuda bireylerin bütün bu becerilere sahip olması eğitim-öğretimin niteliğiyle ilgilidir. Eğitim ve öğretimde bireylerin duygu, izlenim, düşünme tarzı ve yapma gibi eylemleri kazanmasında öğretim programları önem arz etmektedir. Bunun için programların bu becerileri destekleyecek şekilde hazırlanması esas teşkil etmektedir (Karadağ, 2013). Program, kavram olarak tek başına genel bir çerçeve sunsa da bu çerçevenin düzlemine sırasıyla eğitim, öğretim ve ders programları oluşturmaktadır. Eğitim programı, öğrenme sürecindeki bireylere hem okul içinde hem de okul dışında önceden tasarlanmış etkinlikler vastasıyla ortaya koyulan öğrenme yaşantılarının tümüdür (Demirel, 2007; s. 43). Öğretim programı, bireylerin hayatlarının belli kesimlerinde planlı, düzenli ve belli bir sistematikte ortaya çıkan genel olarak sürecin bir belgeyle bitirildiği ve kişilerde önceden hazırlanmış kazanımların hayat boyu edinmesini sağlayan etkinlik bütünüdür (Saracoğlu ve Küçüköğlü, 2015; s. 45). Son olarak ders programı ise öğretim programı kategorisinde belli bir dersin hedeflerini bireylere kazandırmak amacıyla planlanmış etkinlikleri kapsar. Bu yönüyle içerik olarak daha fazla ayrıntıyı kendinde barındırmaktadır. Bunun yanı sıra eğitim ve öğretim kavramları bazen karışılabilir özelliği gösterse de eğitim programı, okul içi ve okul dışı faaliyetleri kapsayıcı nitelik gösterdiği için en genel kabul edilir. Öğretim programı ise belirlenen bir dersin hedeflerini düzeye uygun şekilde sadece okul faktörü veya sadece bir kurumun süreklilik gösteren değişkenleri altında verilmesiyle daha dar kapsamlıdır. Ayrıca öğretim programlarını, eğitim programlarından ayıran temel niteliklerden biri de süreç bitiminde kişilerin bir ölçmeye tabi tutulması ve sürecin sonunda bir belge veyahut notla karşılaşmalarıdır (Kaş ve Göktürk, 2021).

Bireylerin toplum hayatında kendilerini ifade etmesini sağlayan, duygu durumlarını, izlenimlerini, yaptığı eylemleri farklı yollarla aktarma imkânı sunan Türkçe, ana dili bağlamında son derece büyük öneme sahiptir. Bunun için de Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın Kolb'un ortaya koyduğu dört temel öğrenme stili ve buna paralel olarak diğer alt becerileri verecek şekilde tasarlanması önem arz etmektedir. Çocuklar bu becerilere sahip olacak hedefler doğrultusunda kazanımlar elde etmeli ve bunu gündelik yaşamın her kesiminde yansıtmalıdır. Bu yüzden de bu çalışma; toplum içinde bireylerin farkındalığını oluşturan, bireylerin öz denetim mekanizmasını geliştiren, kararlı, yenilikçi, toplumsal konulara duyarlı, bireysel öğrenebilen, değerleri benimseyen, problemleri analiz edebilen, bilgiyi organize edebilmeyi sağlayan yaşantı temelli öğrenmenin Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda hangi başlık altında nasıl ve ne oranda verildiğinin tespiti üzerine ele alınmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Çalışmanın hedefi doğrultusunda nitel araştırma türünden faydalanılmıştır. Bu araştırma türünde özellikle sosyal bilimler alanında sürekli güncellenen düşünce ve zihinsel süreçlerin dinamikliğini ortaya koymak esas alındığı için araştırma için farklı adlandırılmalara gidilmiştir. Nitekim tarihin akışı içinde çeşitli olguları saptamaya yönelik olduğu için 'doğal araştırma türü, herhangi bir probleme ilişkin araştırmacının fikirlerini kapsadığı için 'yorumlayıcı araştırma' son olarak bir konunun derinlemesine incelenmesi yapıldığı için 'alan araştırması' adını taşımaktadır. (Baltacı, 2017).

Örneklem

Çalışma seçkisiz olmayan yöntemlerden amaçsal örneklem kullanılarak yapılmıştır. Bu örneklem türü çalışmanın hedefine bağlı olarak zengin bilgilerin yer aldığı durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır (Büyüköztrük vd., 2022). Buna bağlı olarak da incelemeye alınan 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Araştırma sürecinde ortaya koyulan veriler doküman incelemesi tekniği vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Doküman incelemesi evrene alınan yazılı belgelerin çalışmanın hedefleri doğrultusunda içeriğinin titizlikle ve belli bir sınıflandırmaya tabi tutularak yapılan bir yöntemdir (Wach, 2013). Araştırma sürecinde Kolb'un yaşantı temelli öğrenme modelinde yer verdiği her ana stil ve bu stillerle ilişkili olan alt beceriler kullanılarak 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın inceleme çerçevesi oluşturulmuş ve programda bu ana stiller ve ilişkili alt özellikler hangi başlıklar altında ne oranda yer verildiği belirlenerek ortaya koyulmuştur. Daha sonra elde edilen neticeler tablo kullanılarak gösterilmiş, bulgular kısmında bu becerilerin programda nasıl

yer aldığı verilmiştir. Ayrıca inceleme sonucunda çıkan veriler, çalışmanın kapsam geçerliliği ve güvenilirliği için Türkçe eğitimi alanında en az iki akademisyene gösterilmiş ve bu uzmanların görüşleri çerçevesinde çalışma verilerinin amaca hizmet etme derecesi gözden geçirilmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin yorumlanması ve çözümlenmesi sürecinde içerik analiz tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi; yazılı doküman içerisindeki ana konu alanları ve bu konular altında verilmiş diğer alt konuları ortaya çıkarmak için çeşitli sınıflandırmalara gitme durumudur (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Bu bağlamda çalışmada Kolb'un yaşantı temelli öğrenme modelindeki dört temel stil ana kategori olarak ele alınmış ve bu stilleri oluşturan özellikler de alt bileşen sayılmıştır.

BULGULAR

2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yer alan her başlık sırasıyla çalışmada ele alınmıştır. Bu yüzden çalışmanın kapsam geçerliliği için öncelikle programdaki her başlığa alfabetik sıra gözetilerek her birine bir harf verilerek kodlama yoluna gidilmiştir. Bu kodlama şöyledir: A: Millî Eğitim Bakanlığı Öğretim Programları, B: Öğretim Programlarının Amaçları, C: Öğretim Programlarının Perspektifi, D: Değerlerimiz, E: Yetkinlikler, F: Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın Uygulanması, G: Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın Özel Amaçları, H: Öğrenme Öğretme Yaklaşımı, İ: Ölçme ve Değerlendirme Yaklaşımı, J: Temalara İlişkin Açıklamalar, K: Ders Kitabına Alınacak Metinlerin Nitelikleri, L: Kazanımlar olarak verilmiştir. Kodlanan her başlık yaşantı temelli öğrenme modelinin temel stilleri ve alt becerileri dikkate alınarak incelenmiş ve elde edilen bulgular tablo hâlinde sunularak gerekli yorumlar yapılmıştır.

Tablo 1: Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda Yaşantı Temelli Öğrenme Modelinin Görünümü

Stiller	Özellikler	Alt Beceri	A	B	C	D	E	F	G	H	İ	J	K	L	(t)
Aktif Yaşantı	Yaparak yaşayarak öğrenme Pratiklik yapma Uygulama yapma İşe yarayanı benimseme Davranışlarla etkileme		8	2	0	4	8	2	0	3	5	3	0	0	11
		Yerleştiren													
Somut Yaşantı	Hissederek öğrenme Duyulara önem verme Çevreye karşı duyarlılık Etkileşim hâlinde olma Olguları belirginleştirme		0	3	0	2	0	1	2	0	1	5	2	3	
		Değiştiren	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	0	1	
Yansıtıcı Gözlem	İzleyerek öğrenme Dikkat kesilme Bilgiyi sezme İyi bir gözlemci olma Titiz davranma														
		Özümseyen	4	2	0	2	11	1	7	5	9	10	1	26	
Soyut Kavramsallaştırma	Mantıksal analiz Kavram ve düşünce Akıl yürütme Problem çözme Sebeup sonuç ilişkisi														
		Ayrıştıran													
Aktif Yaşantı	Yaparak yaşayarak öğrenme Pratiklik yapma Uygulama yapma İşe yarayanı benimseme Davranışlarla etkileme														
Toplam			12	7	0	9	19	5	9	8	16	46	3	175	

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yaşantı temelli öğrenme modeli stillerinin bir araya gelmesiyle kendini gösteren alt becerilerin etkilerini görebilmek için yukarıdaki tablo oluşturulmuştur. Programdan elde edilen verilere göre; Kolb'un modelinde yer alan dört temel stil toplamda 175 defa çeşitli yerlerde geçmiştir. En çok bahsi geçen stil 78 defa ile soyut kavramsallaştırma olurken onu ikinci olarak onu takip eden aktif yaşantıdan 73 defa bahsedilmiştir. Üçüncü olarak onları 19 sayısıyla somut yaşantı takip ederken programda kendine en az yer bulan ise beş rakamıyla yansıtıcı gözlem olmuştur. Bununla birlikte en az iki temel stilin bir araya gelmesiyle oluşan alt becerilerin tablodaki görünümüne bakıldığında; aktif yaşantı ve somut yaşantı stillerinin bir araya gelmesiyle oluşan yerleştiren becerisinin 92, somut yaşantı ve yansıtıcı gözlem stillerinin bir araya gelmesiyle oluşan değiştiren becerisinin 24, yansıtıcı gözlem

ve soyut kavramsallaştırma stillerinin bir araya gelmesiyle kendini gösteren özümseyen becerisinin 83 ve son olarak hem soyut kavramsallaştırma hem de aktif yaşantı stiline niteliklerini kendinde barındıran ayrıştıran özelliğinin doğrudan veya dolaylı olarak 151 defa geçtiği görülmektedir.

A: Millî Eğitim Bakanlığı Öğretim Programları

Programın bu başlığı altında “...bilgiyi üreten, hayatta işlevsel olarak kullanabilen, problem çözebilen, eleştirel düşünen, girişimci, kararlı, iletişim becerilerine sahip, empati yapabilen, topluma ve kültüre katkı sağlayan vb. niteliklerdeki bir bireyi tanımlamaktadır.” (MEB, 2019; s. 3) ifadesi farklı stillerin bulunduğunu göstermektedir. Buna göre bilgiyi üretme, problem çözme, eleştirel düşünme soyut kavramsallaştırma; hayatta işlevsel olarak kullanma, girişimci, kararlı, iletişim becerilerine sahip, empati yapabilen, topluma ve kültüre katkı sağlayan bireyin nitelikleri aktif yaşantı stili içerisinde ele alınabilir.

“...kazanım ve açıklamalar da ilgili disiplinin yetkin, güncel, geçerli ve eğitim öğretim sürecinde hayatla ilişkileri kurulabilecek niteliktedir.” (MEB, 2019; s. 3) ifadesindeki kazanımların günlük hayatla ilişkisine dayanıldığı için aktif yaşantı stiline etkileri burada da görülmektedir. Ayrıca “...üst bilişsel becerilerin kullanımına...” (MEB, 2019; s. 3) vurgu yapılması soyut kavramsallaştırma stiline etkilerinin dolaylı olarak bu başlık altında bir kez daha geçtiğini görebilmekteyiz. Bunun yanı sıra “...günlük hayatla değerler, beceriler ve yetkinlikler çevresinde bütünleşmiş bir öğretim programları toplamı oluşturulmuştur.” (MEB, 2019; s. 3) ifadesi de aktif yaşantı stiliyle ilişkilidir.

B: Öğretim Programlarının Amaçları

Bu başlık altında geçen ilk maddede “bedensel ve duygusal gelişim” vurgusu somut yaşantıya; “zihinsel gelişim” (MEB, 2019; s. 3) vurgusu ise soyut kavramsallaştırmaya karşılık gelmektedir.

İkinci maddeye bakıldığında “...gündelik hayatta ihtiyaç duyacağı temel düzeyde sözel, sayısal ve bilimsel akıl yürütme ile sosyal becerileri ve estetik duyarlılığı kazanmış...” (MEB, 2019; s. 3) ifadesinde geçen “gündelik hayat” ve “sosyal beceriler” aktif yaşantının; “bilimsel akıl yürütme” soyut kavramsallaştırmanın; “estetik duyarlılık” ise somut yaşantı stiline izlerini taşımaktadır.

Dördüncü maddede ise “...millî ve manevi değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştürmüş, üretken ve aktif vatandaşlar olarak...” (MEB, 2019; s. 3) liseyi tamamlayan öğrencilerin nitelikleri ifade edilirken benimsenen değerlerin hayat tarzına uygulanmak istenmesi bireylerden aktif yaşantı stiline sahip olmasını göstermektedir.

C: Öğretim Programlarının Perspektifi

Bu bölümde değerler ve yetkinlikler hakkında kısa bilgiler verilerek bu başlıklar altında ayrıntılar verilmiştir.

D: Değerlerimiz

Bu bölümde geçen “...*eğitim sistemimiz her bir üyesine uygun ahlaki kararlar alma ve bunları davranışlarında sergileme yeterliliğini kazandırma amacıyla hareket eder.*” (MEB, 2019; s. 4) ifadesinde geçen ahlaki kararlar alma ve davranışlarla ortaya koyulması aktif yaşantıyla ilgilidir.

Ayrıca on tane kök değere yer verilmiştir. Bunlar: adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik. (MEB, 2019; s. 4) Programda sıralanan bu kök değerlerden “*öz denetim*” ve “*sorumluluk*” üst bilişsel özellikler gösterdiği için soyut kavramsallaştırma; “*sabır*” değeri yansıtıcı gözlem; “*yardımseverlik ve dostluk*” değerleri aktif yaşantı ve son olarak “*sevgi ve saygı*” değerleri ise duyuyla ilişkili olduğu için somut yaşantı stiline etkilerini taşımaktadır.

E: Yetkinlikler

Programın bu başlığında yetkinliklere değinilmiştir. (MEB, 2019; s. 4-5). Bu yetkinliklerden “*ana dilde iletişim*” ve “*yabancı dillerde iletişim*” sosyal ve kültürel bağlamda etkileşimi vurguladığı için aktif yaşantı stili içinde değerlendirilebilir. “*Matematsel yetkinlik ve bilim/teknolojide temel yetkinlikler*” kısmında problem çözme, mantıksal ve uzamsal düşünme, matematik modları kullanma becerisi ve metodolojiden yararlanmadan bahsedilmesi bunun yanında “*dijital yetkinlik*” kısmında bilginin değerlendirilmesi, üretilmesi, eleştirel şekilde kullanılmasına değinildiği için soyut kavramsallaştırma stiline etkileri görülebilir. Öğrenmeyi öğrenme yetkinliği çocuklarda neyi, niçin ve nasıl öğrenme farkındalığı yarattığı için soyut kavramsallaştırma olarak ele alınırken, bütün bunların hayatta uygulama görmesine vurgu yapılması aktif yaşantı stiline örnektir. Bunun yanı sıra “*sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinlikler*” doğrudan aktif yaşantı stiliyle ilgiliyken “*inisiyatif alma ve girişimcilik*” yetkinliğinde bireyin düşüncelerini eyleme dönüştürme ve risk alma vurgusu yapıldığı için aktif yaşantının izleri görülebilmektedir. Aynı yetkinlik altında yaratıcılık ve yenilikçi düşünme tarzına da vurgu yapılması soyut kavramsallaştırma stiline etkilerini göstermektedir. “*Kültürel farkındalık ve ifade*” yetkinliğinde de deneyim vurgusuyla aktif yaşantıya işaret edilirken duyguların yaratıcı bir şekilde ifade edilmesinde soyut kavramsallaştırma stiline etkileri görülmektedir.

F: Öğretim Programlarında Ölçme ve Değerlendirme Yaklaşımı

Bu başlıkta öğretim programlarına yön veren ilkeler sıralanmıştır. Bu ilkelerden üçüncüsünde *“Eğitimde ölçme ve değerlendirme uygulamaları eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır ve eğitim süreci boyunca yapılır. Ölçme sonuçları tek başına değil izlenen süreçlerle birlikte bütünlük içinde ele alınır.”* (MEB, 2019; s. 6) ifadesinde sürece dayalı bir izlenim söz konusu olduğu için yansıtıcı gözlem stiline bahsedilebilir. Beşinci ilkede eğitim sadece *“bilişsel”* için değil aynı zamanda *“hissetme (duygu)”* ve *“yapma (eylem)”* için de verilmesini vurguladığı için bilişsel, soyut kavramsallaştırma; hissetme (duygu), somut yaşantı; son olarak yapma (eylem) ise aktif yaşantı stiline dahil edilebilir. Bu kısımda son olarak altında ilkede geçen *“ölçme ve değerlendirme uygulamaları öğretmen ve öğrencilerin aktif katılımıyla gerçekleştirilir.”* ifadesi doğrudan aktifliğe, iş birliğine vurgu yaptığı için aktif yaşantı stiline dahil edilebilir.

G: Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın Özel Amaçları

Programın bu başlığı altında özel amaçlar sıralanmıştır. Amaçları sıralanmadan önce programın *“...öğrencilerin temel dil becerilerinin yanı sıra üst düzey bilişsel becerilerini geliştirmelerine katkı sağlayacak şekilde düzenlendiği...”* (MEB, 2019; s. 8) bilgisi ortaya koyularak üst düzey bilişsel becerilere vurgu yapılmıştır. Burada bireylerin üst bilişsel bir beceri göstermesi, bireylerin kendi öğrenme sorumluluğunu, farkındalığını oluşturmaktan geçtiği için soyut kavramsallaştırma stili örnek verilebilir. Sıralanan on maddelik özel amaçlar kısmında ise beşinci ve dokuzuncu maddelerde *“duygu”* kavramıyla somut yaşantı; aynı şekilde beşinci maddeyle beraber altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu maddelerde *“bilginin keşfedilmesi”*, *“zihinde yapılandırılması”*, *“medya kaynaklarından bilgiye erişme”*, *“düzenleme”*, *“sorgulama yapılması”* ve *“düşünce”* kavramının önemine vurgu yapılması bizi soyut kavramsallaştırma stiline götürmektedir.

H: Öğrenme Öğretme Yaklaşımı

Programın bu bölümünde *“...öğrenciler kendi öğrenmelerinin sorumluluğunu almaları konusunda teşvik edilmesi...”*, *“bilişsel yapılarını öğrenmede kullanmalarını istemesi”* (MEB, 2019; s.8-9) soyut kavramsallaştırma ile ilgili bir durumken *“...sınıf içinde ve dışında anlamlı uygulamalar yapmaları için teşvik edilmesi...”*, *“öğrencilerin öğrenme öğretme sürecine aktif katılımının sağlanması istenmesi...”*, *öğrenme sürecinde sosyal ve bedensel beceriye vurgu yapılması* bu ifadelerin aktif yaşantı stili altında değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bunun yanında *“...öğrencilerde verileri toplama, organize etme ve sınıflamada becerisini kazandırma...”* ifadesi soyut kavramsallaştırma içinde ele alınabilir.

İ: Ölçme ve Değerlendirme Yaklaşımı

Bu kısımda öğrencinin süreç içindeki değişimlerini gözlemek için “...kontrol listesi, dereceli puanlama anahtarı ve değerlendirme ölçeği şeklinde yapılandırılmış gözlem formlarından yararlanılması...” (MEB, 2019; s.10-11) yansıtıcı gözlem stiline dahil edilebilir.

Aynı şekilde öğrencilerin “bilişsel özelliğine vurgu yapılması”, “öğrencilerin kendi öğrenmelerinin sorumluluğunu almalarında öz değerlendirme becerisini edinmeleri” “yazılı sınavlar yapılandırılırken öğrencilerin üst düzey bilişsel becerilerin kullanılmasına imkân sağlayan çeşitli madde türlerinden yararlanılması” “...öğrencilerin çıkarımda bulunma, eleştirel düşünme, analiz etme, görsel okuma, akıl yürütme, uzamsal becerilerini kullanmaları ve geliştirmelerine katkı sağlaması” ifadeleri soyut kavramsallaştırma stili altında ele alınabilir.

Aynı zamanda bu bölümde geçen “iş birliği yapma, çevresindeki kişilere saygılı davranma, etkinliklere aktif katılma, çaba harcama” “...disiplinlerle ve günlük hayatla ilişkilendirme” ifadeleri aktif yaşantıyla ilgiliyken “...öğrenmede duyuşsal becerilerinin ölçülmesine de önem verilmesi...” somut yaşantı stili ilgili olduğu düşünülebilir.

J: Temalara İlişkin Açıklamalar

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın uygulanma safhasında çeşitli ana temalara ve bunlara ilişkin konu önerilerine (MEB, 2019; s.15-16) yer verilmiştir. Bunlardan ele alınan stillerle net olarak doğrudan veya dolaylı ilişkisi olanlar şöyle ele alınmıştır:

“Erdemler” teması altında verilen “paylaşma, iyilikseverlik ve yardımlaşma” konun önerileri doğrudan sosyal beceri gerektirdiği için aktif yaşantı altında ele alınabilir. “Millî Kültürümüz” altında konu önerisi olarak verilen “insan ilişkileri” doğrudan aktif yaşantı olarak ele alınabilir.

“Birey ve Toplum” teması altında verilen konu önerilerinden “empati, komşuluk ilişkileri, küreselleşme, selamlaşma, sosyal içerme, sosyokültürel farkındalık, toplumsal kurallar” aktif yaşantı stili altında değerlendirilebilir.

“Okuma Kültürü” teması altında yer alan “eleştirel okuryazarlık” doğrudan soyut kavramsallaştırma ile ilişkilendirilebilir.

“İletişim” temasına bakıldığında “aile iletişimi, bilgi iletişimi, diğer canlılarla iletişim, etkili iletişim, iletişim becerileri, insanlarla iletişim, kitle iletişim araçları, komşuluk, kültürel iletişim, kültürler arası iletişim, öğrenci hareketliliği, öğrenci öğretmen iletişimi vb.” konu önerileri etkileşim vurgusu içerdiği için aktif yaşantı stili altında ele alınabilir.

“*Kişisel Gelişim*” teması altında verilen “*çatışma yönetimi, öz denetim, öz eleştiri, öğrenmeyi öğrenme ve sorumluluk*” soyut kavramsallaştırma; “*girişimcilik, karar verme ve sosyal gelişim*” ise aktif yaşantıyla ilişkili düşünülebilir.

“*Bilim ve Teknoloji*” temasındaki tekrar geçen “*girişimcilik başta olmak üzere sosyal medya, ulaşım*” konu önerileri aktif yaşantı; “*matematik okuryazarlığı, yenilikçilik*” soyut kavramsallaştırma; son olarak “*merak duygusu*” yansıtıcı gözlem stili ile ilişkilendirilebilir.

“*Sağlık ve Spor*” temasındaki konu önerilerinden “*adil oyun, spor kültürü, sportmenlik*” somut yaşantı stili altında ele alınabilir.

“*Sanat*” temasına bakıldığında da “*estetik, estetik duyarlılık*” somut yaşantıyla ele alınabilirken “*yenilikçi düşünme*” soyut kavramsallaştırma stiline dahil edilebilir.

“*Vatandaşlık*” teması altında verilen “*iş birliği, paylaşma*” aktif yaşantı; “*sorumluluk*” ise soyut kavramsallaştırma stiliyle ilişkili düşünülebilir.

K: Ders Kitabına Alınacak Metinlerin Nitelikleri

Türkçe ders kitabına alınacak metinlerin bazı nitelikler taşıması gerekmektedir. Bu kısımda bu nitelikler sıralanmıştır. Bu maddelerden beşincisine bakıldığında “*duygulara*” vurgu yapmasıyla somut yaşantı, “*düşüncelere*” vurgu yapmasıyla da soyut kavramsallaştırma stiline sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda yedinci madde de “*edebî ve estetik değer taşıyan metinlerle*” somut yaşantı stiline etkileri göze çarpmaktadır (MEB, 2019; s. 18).

L: Kazanımlar

Programda dinleme öğrenme alanı içerisinde yer alan “*dinlediklerinde/izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur.*” ve “*dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder.*” (MEB, 2019; s. 35) kazanımlarında öğrencilerden bir olaya ilişkin akıl yürütme istenildiği için soyut kavramsallaştırma stiline etkileri görülebilir. Bunun yanında “*dinlediklerinin/izlediklerinin içeriğini değerlendirir.*” (MEB, 2019; s. 35) “*dinlediklerinde/izlediklerinde tutarlılığı sorgular.*” (MEB, 2019; s. 43) ve “*dinledikleri/izledikleri medya metinlerini değerlendirir.*” (MEB, 2019; s. 47) kazanımları da soyut kavramsallaştırmaya dahil edilebilir. Aynı zamanda “*dinlediklerinde/izlediklerinde başvurulan düşünceyi geliştirme yollarını tespit eder.*” (MEB, 2019; s. 43) kazanımı altında verilen “*karşılaştırma*” becerisi en az iki değişken arasındaki ilişkiden kaynaklı olduğu için soyut kavramsallaştırmaya stili altında bu kazanım da değerlendirilebilir. “*Dinlediği/izlediği hikâye edici metinleri canlandırma*” (MEB, 2019; s. 35) kazanımında ise öğrenciler rol oynama becerisi kazandıkları için somut yaşantı stiline etkileri görülebilmektedir. “*Dinleme stratejilerini uygular.*” kazanımı altında verilen “*katılımlı*”, “*grup halinde dinleme*” (MEB, 2019; s. 35) ve “*empati*”

(MEB, 2019; s. 43) stratejilerinde aktif yaşantının izleri görülürken “eleştirel” (MEB, 2019; s. 47) dinlemede ise soyut kavramsallaştırmanın etkileri vardır.

Programda konuşma öğrenme alanı içerisinde yer alan “konuşmalarında beden dilini etkili bir şekilde kullanır.” (MEB, 2019; s. 35) kazanımı somut yaşantı stili içinde ele alınabilir. “Hazırlıklı konuşma yapar.” (MEB, 2019; s. 43) kazanımı altında verilen “öğrencilerin düşüncelerini mantıksal bir bütünlük içinde sunmaları...” ifadesi soyut kavramsallaştırma stiline etkilerini göstermektedir.

Programda okuma öğrenme alanı içerisinde yer alan “okuma stratejilerini kullanır.” kazanımı altında verilen “tahmin ederek”, soyut kavramsallaştırma; “grup halinde”, “söz korosu” (MEB, 2019; s. 36) “okuma tiyatrosu” (MEB, 2019; s. 40) ve “tartışarak okuma” (MEB, 2019; s. 44) aktif yaşantı stiline dahil olurken “eleştirel okuma” (MEB, 2019; s. 48) ise soyut kavramsallaştırma stiline girmektedir. “Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder.” kazanımı akıl yürütme gerektiren bir beceri olduğundan dolayı soyut kavramsallaştırma stiline dahil edilebilir. Aynı zamanda “metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.” (MEB, 2019; s. 36) kazanımı da bu stil içerisinde değerlendirilebilir. Bunun yanında “görsellerle ilgili soruları cevaplar.”, “medya metinlerini değerlendirir.”, “metinler arasında karşılaştırma yapar.”, “bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular.”, “okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur.” ve “grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgilere ilişkin soruları cevaplar.” (MEB, 2019; s. 40) “metinlerin yazılı hâli ile medya sunumlarını karşılaştırır.” ve “metinde kullanılan düşünceyi geliştirme yollarını belirler.” (MEB, 2019; s. 45) kazanımları soyut kavramsallaştırma stiline örnek verilebilir.

Programda yazma öğrenme alanı içerisinde yer alan “Bilgilendirici metin yazar.” kazanımı altında “öğrenciler yeni öğrendikleri kelimeleri kullanmaya ve günlük hayattan örnekler vermeye teşvik edilir” ifadesinde günlük hayat vurgusu yer aldığı için aktif yaşantı ile ilgiliyen aynı kazanımın diğer alt ifadesi olan “anlatımı desteklemek için grafik ve tablo kullanmaları sağlanır.” ifadesi de soyut kavramsallaştırma stiline dahil edilebilir (MEB, 2019; s. 37). “Hikâye edici metin yazar.” kazanımı altında “öğrencilerin günlük hayattaki gözlem ve deneyimlerine dayanarak hikâye konusu ve hikâye unsurlarını belirlemeleri sağlanır.” ifadesindeki “gözlem” vurgusu yansıtıcı gözlem ile ilgiliyen “deneyim” vurgusu ise aktif yaşantıyla ilgili düşünülebilir. “Yazma stratejilerini uygular.” kazanımı altında yer alan “metin tamamlama” (MEB, 2019; s. 38) “tahminde bulunma” (MEB, 2019; s. 42) “eleştirel” ve “yaratıcı” (MEB, 2019; s. 50) stratejileri soyut kavramsallaştırma ile ilişkiliyen “grup olarak yazma” (MEB, 2019; s. 42) aktif yaşantıyla ilişkilidir. Bunun yanı sıra “duyulardan hareketle yazma” (MEB, 2019; s. 46) stratejisi de somut yaşantı stiliyle bağdaştırılabilir. “Bir işin işlem basamaklarını yazar.” kazanımı mantıksal bir bütünlük gerektirdiği için soyut kavramsallaştırma ile ilgili olduğu düşünülebilir. “Yazdıklarını paylaşır.” kazanımı doğrudan aktif yaşantıyla bağdaştırılabilir (MEB, 2019; s. 38). Son olarak yazma başlığı altında yer alan “cümlelerin öğelerini ayırt eder.” kazanımı bir analiz becerisi gerektirdiği için soyut kavramsallaştırma stili altında değerlendirilebilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Öğretimin niteliğinin artırılmasında etkili öğrenme süreçlerinin kullanılması mutlaka bireylerde daha iyi bir öğrenme durumunun oluşmasını sağlar. Kolb'un sunduğu bu dört temel stil ve onlarla ilişkili becerilerin etkililiği de bu süreçte etkili olabilmektedir. Hem derslerin işleyişinde hem de programların hazırlanmasında bu modelin kullanılması öğrenme çıktıları için temel faktör olabilir. Bu doğrultuda alanyazına bakıldığında Koçoğlu ve Ulu Kalın 'nın (2017) sosyal bilgiler eğitimi çalışma alanında yaşantı temelli modelin öğrencilerin gözünde nasıl işlendiği ele alınmıştır. Buna göre öğrencilerden disiplinlerarası bir yaklaşımla alınan verilerde bu modelin hem ortak hem de farklı değişkenlerce öğretimde kullanıldığına ilişkin yorumlar elde edilmiş ve önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Mutlu ve Aydoğdu'nun (2003) yaşantı temelli öğrenme modelinin fen bilgisi öğretimindeki etkisini incelemek üzere ele aldıkları çalışmada bireysel farklılıklara vurgu yaparak bu modelin farklı konulara hizmet edecek şekilde uygulanabileceğini ifade etmişlerdir. Literatür kapsamında bakıldığında bu modelin hem derslerle ve özellikle programlarla olan etkisini görmek adına çalışmaların çok olmaması bir eksikliğin kanıtıdır. Alan uzmanlarının hem kendi disiplinlerinde hem de disiplinlerarası bir yaklaşımla bu çalışmalara yer vermeleri öğrenme-öğretim süreçlerindeki etkililiği artırma adına olumlu sonuçlar ortaya kocayacaktır. Bu çalışmada da netice olarak Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yaşantı temelli öğrenme modelinde yer alan ana stiller ve alt becerilere ait doğrudan herhangi bir başlığa yer verilmediği, ilişkili kavram ve ifadeler üzerinden programın farklı başlıkları altında bu stillerin ve alt becerilerin düzensiz yer aldığı ve bu başlıklar altında soyut kavramsallaştırma stiline diğerlerine göre daha fazla değinildiği tespit edilmiştir.

Ayrıca programda soyut kavramsallaştırma stiline diğerlerine göre çokça yer verilse de bu becerilerin programda özellikle sınırı çizilmiş bir çerçeveye verilmemesi programın bu yanının eksik olduğunu göstermektedir. Bu eksikliğin giderilmesinde dil önemli bir vasıta olabilir. Bu yüzden kişilerde bu ana ve alt becerileri kazandırmada dilin eğitimi oldukça önem arz etmektedir (Karadağ, 2012). Bu da eğitim ve öğretim programlarının özellikle ana dili olan Türkçe dersi için öğretim programının her başlığı altında dengeli bir biçimde hem yerleştiren, değiştiren hem de ayırıştıran, özümseyen becerilerine yer verilerek, bu konunun çerçevesi daha sağlam bir zemine oturtulmasıyla olanaklı hâle gelebilir. Nitekim programın özel amaçlar kısmına sadece bu becerilere yönelik maddeler de eklenebilir ve kazanımlar bu stillerin ortaya koyduğu becerilerle gözden geçirilebilir.

KAYNAKLAR

Aşkar, Petek ve B. Akkoyunlu. (1993) Kolb öğrenme stili envanteri. Eğitim ve Bilim Dergisi, 37-40.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2022). Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

Demirel, Ö. (2007). Eğitimde program geliştirme. Ankara: Pegem Yayıncılık.

E. Koçoğlu ve Ö. Ulu Kalın (2017). Kolb'un yaşantısal öğrenme modeline göre sosyal bilgiler eğitimi çalışma alanının analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, (16), 64.

Jonessan, D. H. ve Grabowski, B. L. (1993). *Handbook of individual differences, learning and instruction*. Publisher: Hillsdale and New Jersey.

Karadağ, Ö. (2012). Duygusal zekâ açısından Türkçe dersi öğretim programı (6, 7, 8. Sınıflar). *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (20), 567-579.

Karadağ, Ö. (2013). Emotional intelligence functions of Turkish proverbs. *Society for Personality Research*, 41(2), 295-310.

Kaş, B. ve Köktürk, Ş. (2021). Akademik çeviri programları kapsamında eğitim, öğretim, eğitim programı ve öğretim programı kavramlarının değerlendirilmesi. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: (8), 96-110.

Kolb, D. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. NJ: Prentice Hall.

M. Mutlu ve M. Aydoğdu (2003). Fen bilgisi eğitiminde kolb'un yaşantısal öğrenme yaklaşımı. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 13.

Özen, Y. (2011). Sosyal bilgiler eğitimi öğrencilerinin öğrenme stilleri ve bunların çeşitli değişkenlerle ilişkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, (24), 1-24.

Saracaloğlu, A. S. ve Küçüköğlu, A. (2015). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Tavşancıl, E. ve Aslan, A. E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.

MEŞHUR YUSUP MİRASINDAKİ “ER TÖŞTÜK” MASAL VERSİYONU

Serikgul SULTANKAZHY

Kazakistan

ORCID ID: 0009-0006-4918-0083

serikgulsultangajy@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada ünlü şair, bilim adamı, gençliğinden itibaren kendi eserlerinin yanı sıra kazak sözlü ve yazılı edebiyatın bir araya getiren ve toplayan Meşhur Yusup Köpeyulu'nun keşfedilmemiş dünyaları dikkate alınmıştır.

Bu yıl bilim adamı doğumunun 165. yıl dönemi. Meşhur Yusup Köpeyulu'nun eserleri ve hayatı sadece Kazak halkı için değil, Türk dünyası için de önemlidir. Bu araştırmada Ankara Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı, Prof. İsmet Çetin'in rehberliğinde (danışmanlığında) Meşhur Yusup'un bu güne kadar araştırılmamış «Er Töştük» masalı incelenmiştir.

Meşhur Yusup'un yazılarında yaklaşık otuz tane gelenek ve görenek manzum şiir (yır), efsanelerin 200 örneği, yırın dört örneği, on bir hikâye ve destan, elliye kadar bilmece ve kara söz, ozanlar atışmasının yirmi beş örneği, yaklaşık otuza kadar ozan ve jıray'n şiirleri ve ona kadar masal bulunmaktadır. Bunun dışında en fazla sayıda efsane ve destan, atasöz ve yanıtmaç vardır. Araştırmamızın sonucunda bu on masal üzerine "Er Töstik" masalını ekledik.

Bügüne karad "Er Töstüğü"ün bütün türk halklarına ortak kara söz ve şiirile yazılmış destan ve masal olan birçok versiyonu vardır. Araştırmada filoloji bilimleri doktoru, bilim adamı Nartai Yusup ile röportaj yapıldı. Ona göre "Er Töstük" masal veya destanlarının olay örgüsü değişse de birbirlerine çok benzerler. Ancak Meşhur Yusup'un el yazındaki "Er Töstük" masalındaki karakterlerin isimleri farklıdır ve masalın son kısmı korunmamıştır. Bu Meşhur'un mirasındaki hala araştırılmamış eserlerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Meşhur Yusup, Er Töstük, Masal, Sözlü edebiyat

МӘШҺҮР ЖҮСІП МҰРАЛАРЫНДАҒЫ «ЕР ТӨСТІК» ЕРТЕГІСІНІҢ НҮСҚАСЫ

Serikgul SULTANKAZHY

АННОТАЦИЯ

Бұл ғылыми зерттеуде ақын, ғалым, жастайынан өз шығармаларымен қатар қазақ ауыз және жазба әдебиетіне қатысты құнды қолжазбаларды жинақтаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының зерттелмеген дүниелері назарға алынды.

Биыл ғалымның туғанына 165 жыл. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектері, өмір сүрген дәуірі тек қазақ халқы үшін ғана емес, түркі әлемі үшін маңызды. Мақалада Анкара Гази университеті Білім ғылымдары факультеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің (Gazi üniversitesi Eğitim fakültesi Türk dili ve edebiyeti bölümü) жетекшісі, профессор Ісмет Четиннің (İsmet Çetin) жетекшілігімен Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы ертегілер, оның ішінде «Ер төстік» ертегісі назарға алынды.

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында тұрмыс-салт жырларының отыз шақты түрі, аңыз-әңгімелердің екі жүздей үлгісі, жырдың төрт үлгісі, қисса-дастанның он бір, жұмбақ пен қара сөздің елу шақтысы, ақындар айтысының жиырма бес нұсқасы, отыз шақты ақын-жырау өлеңдері және он шақты ертегі бар. Бұдан бөлек дастан-жырлар мен саны жағынан ең көп мақал-мәтел, жаңылтпаштарды кездестіруге болады. Ал осы он шақты ертегінің қатарын «Ер Төстік» толықтырып отыр.

«Ер Төстіктің» түркі халықтарына ортақ қара сөзбен, өлеңмен жазылған дастан, ертегі нұсқалары көп. Ал Мәшһүр мұраларындағы «Ер Төстікте» кейіпкерлер аты мүлдем өзгеше аталады. Зерттеуде филология ғылымдарының докторы, мәшһүртанушы Нартай Жүсіптен сұхбат алынды. Оның айтуынша, «Ер Төстік» ертегілерінде немесе дастанда оқиға желісі өзгеріп отырғанымен манмұн жағынан бір-бірлеріне қатты ұқсас. Дегенмен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Ер Төстік» ертегісіндегі кейіпкерлер аты өзгеше және ертегінің соңғы жағы сақталмай қалған. Бұл Мәшһүр мұраларындағы әлі күнге дейін толық зерттелмеген туындылардың бірі.

Кілт сөздер: Мәшһүр Жүсіп, Ер Төстік, Ертегі, Ауыз әдебиеті мәшһүртану

Farabi, İbn Sina (Avicenna), Ömer Hayyam gibi Doğu dahi isanları dünyaca ünlüdür. Bu bilim adamlarının özelliği derin eğitilmiş, vecize (özdeyiş) düşünen, büyük kişilikleridir. Kazaklara ait filozof Meşhur Yusuf de bu bilim adamlarıyla aynı sırada yer alan Doğu bilimcisidir.

Meşhur Yusuf Köpeyoğlu, tıp alanında da düşüncelerini yoğunlaştıran, küçük yaşlardan itibaren Kazak ağız edebiyatını, folklorunu bir araya toplayan, ozan Buhar Jray, Abılay Han ve 18. yüzyılın tarihini yazan büyük bir şairdir. En önemlisi Meşhur'un mirasından Türk dünyasındaki eşsiz eski destanları, şiirleri, atasözlerini ve masalları, yani çeşitli edebi eserleri bulabiliriz.

Meşhur Yusuf hayatında eğitim için üç kez uzun yolculuğa çıkmıştır. 28 yaşında Buhara'ya gelerek dini yükseköğrenim kurumunda okudu. Daha sonra Taşkent'te eğitimine devam etti. Üç yıl içinde tüm Orta Asya'da, Semerkant, Taşkent, Türkistan ve Buhara şehirlerinde bulundu.

Buhara'da yaşarken Arapça, Farsça ve Çağatay dillerini öğrendi. Türk asıllı halkların kültürlerini inceledi ve tanıdı.

Meşhur, ülkeye döndükten sonra Kazak halkının özgürlüğü için çabalamıştır. Rus İmparatorluğu'nun merkezileşme politikasına karşı verilen mücadelenin ardından Meşhur'un çalışmalarına baskı yapılmıştır. Türk dünyasının her arşivine sempatiyle yaklaşan Meşhur'un adının, yukarıda adı geçen alimlerle birlikte anılmamasının sebeplerinden biri de budur.

Meşhur Yusuf Köpeyoğlu'nun bir araya toplayan eserleri bütün türk halkları için önemlidir. Bu çalışmada alim Meşhur Yusuf'un bütün masalların, özellikle önemli olan «Er Töştük» masalına odaklanmaya çalışıyoruz.

Genelde Meşhur Yusuf'un eserlerinde otıza yakın halk türküsü, iki yüze yakın efsane örneği, dört şiir (jır) örneği, on bir hikaye ve destan örneği, elliye yakın bilmece ve kara söz, yirmi beş atışma örneği, otıza yakın ozan ve şairlerin şiirleri, on kadar masal bulunmaktadır. Bunun dışında efsaneler şarkılar, çok sayıda atasözü ve tekerlemeler de vardır.

Alimin sözlü edebiyat örneklerini hangi dönemden itibaren toplamaya başladığı bilinmemektedir. Arkeolog ve halk destanları araştırmacısı Akademisyen Alkey Margulan'ın Meşhur Yusuf Köpeyoğlu'na yazdığı mektuplardan bazıları korunmuştur. Mektupta "Suyindik Oljabay Kahraman masalı" diye eserin adı gösterilir, Alkey'in Seralı adlı bir adama görev verdiği belirtilmektedir. Alkey Margulan bu masalın Meşhur Yusuf eserlerinden kopyalandığını söylüyor. Alkeyin gösterdiği el yazıda şöyle yazıyor: "1865'te şair Sakau'nun ağızından duydum ve kaydeden ben Meşhur Yusuf Köpeyoğlu". Burada Meşhur Yusuf'un 7 yaşında olduğu da söyleniyor. Yani şair bu yaştan itibaren sözlü edebiyat eserlerin toplamaya başlamış ta olabilir¹

Genelde sözlü edebiyatta yazarı bilinmeyen çok anonim eserler bulunmaktadır. Fakat Meşhur Yusuf her eserinin kime ait olduğunu dikkatlice kaydetmiştir. Bu nedenle bugüne kadar Buhar Jıray arşivine tam erişe bildik.

Alimin «Kara Mes» adlı eserinden son yıllarda yayınlanan ikinci cildin'e beş masalı seçilmiştir. Bunlardan biri "Altınbaş", "Uzun boylu cesur Esim", "Jelkildek", «Asankaygı», «Edil-Jayı»-dır. Bunun dışında Meşhur Yusuf aracılığıyla bize ulaşan "Tama Saribas keskin nişancısı" hikâyesi ve diğer masallar da bulunmaktadır.

«Altınbaş» ülkede pek bilinmeyen bir masaldır. Bu hikaye başından sonuna kadar şiir şeklinde yazılmıştır. Aynı sırada «Jelkildek» var. "Uzun boylu cesur Esim" bu güne kadar çok araştırılmış ve incelenmiş bir yayındır. Ancak bu eser Yusuf'un el yazılarında masal olarak sınıflandırılrsa da yazı dili 3-6 yaş arası bir çocuk için zor, anlamı ise karmaşık olabilir. «Jelkildek» masal içerisinde bulunan Tinkey ve Kunikey kız isimleri birçok halk masalında geçen karakterlerdir. Mesela «Güneş altındaki Kunikey kız» kazak halk masallarının en sevilen masallarından biridir. Bunun dışında «Jelkildekteki» ana kahraman Er Töştük gibi silah vurursa ölemez, kılıç kesemez ve ateş yakamaz güçlüdür². Fakat Meşhur Yusuf'un eserlerindeki bu

¹ Эзірлеген С.Б. Күлімжан, «Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп (1858 – 1931)» / Баянауыл ауданының орталықтандырылған кітапхана жүйесі

² Meşhur Yusuf «Halk ağızından derlenen edebiyat örnekleri» 2 cild, Almatı «Bilim» 1992 y, s 17

masallardan en önemlisi «Er Töştük»dür. Çünkü o masal günümüze kadar gelen diğer «Er Töştükler'den» farklıdır.

Kazaklarda «Er Töştük» kuçaktan kuçağa aktarılan en eski masallardan biridir. Ancak şu ana kadar bu masalın Meşhur Yusufun eserlerinde yer aldığından hiç bahsedilmemiştir.

Genelde «Er Töştük» sadece Kazaklara ait bir miras değildir. Onun bazı Türk halklarına ait kara sözlerle yazılmış destan ve masalların birçok versiyonu bulunmaktadır. Filoloji bilim dalı doktoru, profesör J. A. Aymuhambet'in «Er Töştük destanı: Kazak, Kırgız, Tatar versiyonları»³ adlı makalesi iyi araştırılan, bu konuyu yön yönünden gösteren bir çalışmadır. Öncelikle Türk halklarına ait pek çok ortak masal ve destan bulunduğunu belirterek, bunlar arasında en yaygın olanlardan biri «Er Töştük»-ten bahsediyor. Kazak versiyonunda "Er Töştük" Alkey Margulan tarafından "kahramanlık şiiri" [1, 80], Ramankul Berdibay tarafından "eski destan" [2, 80], Seyt Kaskabasov ise "kahramanlık hikayesi" [3, 80] olarak sınıflandırılmıştır.

«Er Töştük» ilk kez 19. yüzyılın 70'li yıllarında V. Radlov tarafından «Türk boylarının halk edebiyatı örnekleri» adlı eserinin 3 cildinde Batı Sibiryaya Tatarlarının «Yirtöşlek» masalı yayımlanmış ve sonra da 2146 mısradan oluşan Kırgız destanı «Er Töştük» destanı yukarıdaki eser'in 5 cildinde yayımlanıyor. G.Potanin, V.Radlov'un eserindeki versiyonlardan yola çıkarak «Er Töştük» destanını dünyadaki diğer halkların folklor mirasıyla karşılaştırarak motiflerin burada en yaygın olduğunu göstermektedir.

Günümüze kadar Kırgızlara ait kara sözle yazılan birkaç «Er Töştük» versiyonu da yer almaktadır. Bunlardan Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'ne J.Jamgyrşioğlu, Y.Şamanoğlu, J.Kazakbayoğlu tarafından sunulan diğer eserlerden bahsetmek önemlidir [8]. Fakat Sayakbay Karalaev'in söylediği Kırgız versiyonunda «Er Töştük» «Manas» destanına katkısı olan, onun etrafındaki kahramanlardan biridir. Örneği «Koketay'ın asi» bölümünde Töştüğü'nin yer altına inişinin hikayesi anlatılacak. Peki bütün bunlar ve Meşhur Yusuf'un «Er Töştüğü» arasındaki fark nedir?

Filoloji bilim dalı doktoru Nartai Yusufa göre masallar veya destanlarda olay örgüsü değişse de birbirlerine çok benzerler. Ancak Meşhur Yusuf Kopeyoğlu'nun el yazlarındaki «Er Töştük» kahramanlarının isimleri farklı ve masalın son kısmı korunmamıştır.

Birçok versiyonda «Er Töştüğü'nün» isimi kiygiz evinin şanrağında ya da otağ'da (eskiden katılanıp açılabilir kafes şeklindeki destek) asılan siyah kısağın göğüs etiyle ilişkilendirilir.

«Yavurları bırakıp giden yaşlı baba-anne siyah bir kısağın etini üç yıl boyunca saklıyor ve onu idareli bir şekilde yiyor. En sonunda sadece kara kısağın göğüs eti kalır. Mytşah Bay karısına şunları söylüyor:

- Bu göğüs dışında çocuklar için sakladığımız kara kısağın etinden sabağa (değerli misafirler için kışık etten ayrılan pay) yok». Kocasının «Bu sebeple göğüs etini çocuklara saklayalım!» dediğine rağmen karısı hamile olduğu için o et'e ilgi duyarak yiyor. Daha sonra bir erkek çocuk doğur ve adını göğüs etine ilgili Töştük koyar. (Meşhur Yusuf. Er Töştük. masalı)".

³ ULAGAT «EP TÖSTİK» ЭПОСЫ: ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ, ТАТАР НҰСҚАЛАРЫ//
<https://ulagat.com/2020/11/24/ep-tostik-eposy-qaq-qyrgyz-tatar>

Bu Meşhur Yusuf Kopeyoğlu'nun "Er Töştük" masalından bir alıntıdır. Gördüğümüz gibi zengin adamın adı Elaman değil Mytşahtır. Ancak Töştüğün adı göğüs etiyle ilişkilendirilmektedir.

S.Karalaev'in versiyonuna göre "Ülke Edebiyatı" serisindeki Kırgızlara ait kara sözile yazılan "Er Töştük" masalında Elaman beyin dokuz oğlunun ortadan kaybolmasından birkaç yıl sonra Er Töştük doğar. Töştüğün doğumundan sonra babası bir kısrak keser ve halkını ziyafet yapmaya davet eder. Yaşlı ak sakallılara çocuğuna isim koymalarını rica ettiği sırada kapıdan elinde asayla bir kutsal insan içeri inerek "Çocuğunuzun adı Töştük olsun!" diye ortadan kaybolur. Örneği «Эртеси аялы тууду, анын атын коюш учун кула бээ союп, кумдагы элди чакырып, ала бээ союп ашыркы (тоо арасындагы) элди чакырып, дөбөдөй эт, көлдөй чык кылып той берди. Ак сакалдарга баламдын атын коюп бериңиздер деди. Ошондо башында селдеси бар, колунда аса-мусасы бар дубана эшиктен кирип келип, балаңыздын аты Төштүк болсун, Төштүк болбосо бок болсун, оомийин, аллоху акбар деп бата берип көзден кайым болот»⁴

Bir başka ama yeni de S.Karalaev aracılığıyla günümüze yetişen kara söz ile yazılan Er Töştük versiyonunda isimle ilgili efsane tamamen farklıdır. Yaşlı baba anne çocuk isterler ve kurban keser, mezara giderek geceyi geçirir, gece yarısı bir dilek tutar. Dilekleri kabul olduğu sırada yere düşen meyveleri yiyerek gitmeye hazırlandıklarında mezardan bir ses gelir ve "Eğer erkek çocuk doğursa adını Töştük koy." diyor. Örneği «Балдарынан кайыр болбогондан кийин, Элеман бай кемпирине кеңешет: «Мазарга барып, бала тилеп алалык» деп. Кемпири макул деп бир коюн жетелеп алып, мазарга союп сыйынып жатса таңга жакын болгондо асмандан бир ак жемиш, бир көк жемиш түшөт. «Кудай берди деп экөөнү экөө жеп кеткени жатса, мазардан бирөө табыш берет: «Кемпириң эркек тууса Төштүк кой атын, кыз тууса өзүң бил!» дейд»⁵ Buna göre genelde hepsinde ortak bir hikaye çizgisi olsa da anlam açısından farklılık gösteren pek çok versiyonu vardır.

Meşhur Yusuf Kopeyoğlu'nun "Er Töştük" masalında Töştüğün dokuz değil sekiz erkek kardeşi vardır. Kahraman çocukluğundan beri bir yaramazlıkla sahip birisi olarak büyüyor. Dövdüğü çocukların annesinden kardeşlerinin ortadan kaybolduğunu duyuyor ve böylece macera başlıyor.

"Er Töştüğün bu masaldaki karısının isimi Kenjekey değil, Bikeş hanımdır. "...Bundan sonra Mytşah bay evine geldi, halkını topladı, ortak kararile dokuz oğlunu bir ailenin kızlarına evlendirmeye seşti ve gelinlerini bulduktan sonra bütün attalını kız hakkılarına verdi. Dönüş yolunda Er Töştük kızların en küçüğü Bikeşe aşk olup ona evlenmeye karar verir. Ama Bikeş Töştüğ'e şunu söyler: - Babam ve annem bize her şeyin verir. Fakat uç sılın kimseye kıyamaz. Onları sen rica ederek sorabilirsin! Biri - Akjal atı, biri dişi deve, biri kaftan. (Meşhur Yusuf. Er Töştük. Masalı). Hikaye bu şekilde anlatıyor.

Filoloji bilim dalı doktoru Nartay Yusuf Meşhur Yusuf'un «Er Töştük» masalı hiç araştırılmamış eserlerinden biri olduğunu söylüyor.

⁴ Эр Төштүк С.Каралаевдин айтуусу боюнча, «Эл адабияты» сериясынын 2-том. 425- бет

⁵ Эр Төштүк С.Каралаевдин айтуусу боюнча, «Эл адабияты» сериясынын 2-том. 435-бет

Genel olarak Meşhur Yusuf geçmiş'le günümüz arasında altın bir köprüdür. Alim Meşhur Yusuf Köpeyoğlunun Türk dünyasına ortak olan eserlerin hala incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Muhtar Auezov'un Meşhur'un erken dönem eserlerin bize ulaştırması konusunda asil bir sözü vardır. "Kazak yazılı edebiyatı ve sözlü edebiyatının bilim dalı olan tarih yazımı bölümünde Meşhur'un bu tür çalışmalarına her zaman makul bir değerlendirme yapmak gerekir." Bugün Muhtar Auezov gibi Meşhur'un haysiyetini, kıymetini derinden anlayan insanlar parmaklarla sayılabilir. O yüzden alimin her eserinin büyük değerini anlayıp takdir etmek ve bunu gelecek nesillere aktarmak asil görevimizdir!

MƏHƏMMƏD NİDAİNİN “MƏNAFEÜN-NAS” ƏSƏRİNDƏ BƏHRƏLƏNDİYİ TƏBİBLƏR

Sonaxanim HADİYEVA

Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu

ORCID ID: 0009-0002-4331-941X

sonaxeyal@mail.ru

XVI əsr türk ədəbiyyatında həm şair, həm də təbib kimi tanınmış, II Sultan Səlimin sarayında həkimbaşı olmuş Məhəmməd Nidai bir çox tibbi, tarixi əsərlərin və şeirlərin müəllifidir. Əslən Misirdən olan Nidainin atası Misirdən Qüdsə, ordan da Ankaraya gəlmiş, Nidai Ankarada doğulmuşdur. Türkiyədə onun bir sıra əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Nidainin “Mənafeün-nas” və “Kitabi-tibbi-mənzum” adlı iki əsərinin əlyazması saxlanılır. Hər iki əsər tibb tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir. İnsanların faydalanması üçün özünə qədər olan tibbi əsərləri oxuyub “xalis türk dilində” əsər yazmaq qərarına gələn Məhəmməd Nidai hər iki əsəri II Sultan Səlimə ithaf etmişdir. Bu məqalədə “Mənafeün-nas” əsərində Nidainin bəhrələndiyi təbiblərdən Hippokratın, Klavdius Qalenin (Calinus), Loğmanın, Əbu Əli ibn Sinanın, Şərəfəddin Sabunçuoğlunun, Şeyx Məhəmməd bin Həməzə Ağşəmsəddinin və Yəqub həkimin həyatı, həkimlik fəaliyyəti, kibbi əsərləri haqqında məlumat verilir. Məhəmməd Nidainin əsərində bu təbiblərə istinadən verdiyi üsullardan və dəvalardan bəhs edilir.

Açar sözlər: Nidai, Mənafeün-nas, Əsər, Tibb tarixi.

DOCTORS TO WHOM MAHAMMAD NIDAI ADDRESSED IN HIS "MANAFEUN- NAS"

Sonakhanim HADIYEVA

ABSTRACT

Mahammad Nidai, known as both a poet and a physician in the 16th century Turkish literature, who was the chief physician in the court of Sultan Selim II, is the author of many medical, historical works and poems. Originally from Egypt, Nidai's father came from Egypt to Jerusalem and from there to Ankara, Nidai was born in Ankara. A number of his works have been involved in research in Turkey. Both works are valuable sources for studying the history of medicine. Mahammad Nidai, who decided to write a work in "pure Turkish language" after reading the medical works he had for the benefit of people, dedicated both works to Sultan Salim II. Manuscripts of Nidai's two works named "Manafeun-nas" and "Kitabi-tibbi-manzum" are stored at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. This article provides information about the lives, medical activities and works of such doctors as Hippocrates, Claudius Galen (Calinus), Loghman, Abu Ali ibn Sina, Sharafeddin Sabunchuoglu, Sheikh Mahammad bin Hamza Aghshamsaddin and Doctor Yaqub, to whom Nidai addressed in his work "Manafeun-nas". Mahammad Nidai's work mentions the methods and remedies given by these doctors.

Keywords: Nidai, Manafeun-nas, Work, History of medicine.

XVI əsr türk ədəbiyyatında həm şair, həm də təbib kimi tanınmış, II Sultan Səlimin sarayında həkimbaşı olmuş Məhəmməd Nidainin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Mənafeün-nüs” və “Kitabi-tibbi-mənzum” adlı iki əsərinin əlyazması saxlanılır. Hər iki əsər tibb tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir. İnsanların faydalanması üçün özünə qədər olan tibbi əsərləri oxuyub “xalis türk dilində” əsər yazmaq qərarına gələn Məhəmməd Nidai hər iki əsəri II Sultan Səlimə ithaf etmişdir. Bu məqaləmizdə “Mənafeün-nas” əsərində Nidainin bəhrələndiyi təbiblərin həyatına və təbiblik fəaliyyətinə də qısa nəzər salmaq istəyirik.

Nidainin müraciət etdiyi təbiblərdən biri e.ə. 460-377 illərdə Yunanıstanda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş və klinik təbabətin əsasını qoymuş Hippokratdır. O, Kos adasında anadan olmuş, Afinada təhsil almışdır. Asiyanı, Liviyanı, Yunanıstanı, Misiri dönə-dönə gəzmişdir. Tibb təhsilini atası Herakliddən almış Hippokrat əsil təbabəti məbəd təbabətindən ayırmış, onun ayrıca elm kimi inkişaf etməsi üçün xeyli səy göstərmişdir. Ona görə həkim xəstəliyi deyil, xəstəni müalicə etməlidir. Bizə məlum olan ilk tibbi əsər də onun “Korpus Hippokratikum” adlı kitabıdır ki, onu yunan dilindən rus dilinə professor B.İ.Rudnev tərcümə etmişdir. Hippokrat xəstəliklərin yaranmasını əsasən xarici amillərlə bağlayırdı. Hippokrat öz kitabında fəlsəfi nəzəriyyə ilə çıxış edərək, hər şeyin dörd ünsürdən yarandığını bildirmiş və bu ünsürlərin yaratdığı dörd qarışıqın (qan, səfra, bəlgəm, sövdə) insan həyatında önəmli rol oynadığını, bütün xəstəliklərin də bu dörd qarışıqın artmasından əmələ gəldiyini qeyd etmiş və fəaliyyəti boyunca bunu təcrübələrində sübut etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə qan qəlbə, öd qara ciyərdə, bəlgəm beyində, qara öd dalaqda olur. Bu humoral nəzəriyyə ondan sonrakı həkimlər tərəfindən qəbul edilmiş və uzun illər Hippokratın adını tibb tarixində yaşatmışdır.

Hippokrat dəfələrlə Misirdə olmuş, onlardan bir çox tibbi bilikləri öyrənmiş, lakin özünün tədqiqatları və orijinal fikirləri ilə tibbi nəzəriyyələşdirmiş və tibbi fəlsəfə yaratmışdır. Bütün tədqiqatçılar onu antik təbabətin reformatoru hesab edirlər. Hippokrat əsərində istifadə etdiyi 200-ə qədər dərman bitkisinin adını çəkmişdir (2, s. 3) O, ən çox sadə dərmanlarla müalicəyə üstünlük vermiş, mürəkkəb dəvalardan uzaq olmuşdur. Amma lazım olanda cərrahi əməliyyatlar da aparmışdır. Hippokratın ilk sözü “zərər vermə” olmuşdur. Hippokrataqədərki təbabət bu kitabda əhatə olunmuşdur. Cərrahlıqdakı ən böyük kəşflər də Hippokratın adı ilə bağlıdır, onun elmi cərrahlığın əsasını qoymuş, o, yaraların, sınıqların, çıxıqların müalicə üsullarını təklif etmiş, tetanusun, irinli xəstəliklərin, sepsizin klinik təsvirlərini vermiş, hətta xəstələrin sifətinə baxmaqla diaqnoz qoya bilirmiş (3, s. 14). Hippokrat öz əsərlərində 20-yə qədər göz xəstəliyi, o cümlədən qlaukoma, katarakta, nistaqam haqqında məlumat vermişdir (4, s. 6). Təbabətdə ilk dəfə dezinteriya terminini Hippokrat işlətməmişdir. O, bağırsağ xəstəliklərini iki qrupa bölmüş, ağrısız, duru və çoxkütləli ishala diareya (enteritik ishal), sancılarla müşayiət olunan, az və tez-tez baş verən, bəzən də qanlı-irinli olan ishallara dizentriya (kolotok ishal) adı vermişdir (5, s. 5). Qədim və orta əsrlər tibb dünyasında məşhur həkim kimi tanınan, təbabətin atası sayılan, bu günümüzdə də “And”ı yaşayan Hippokratın özündən əvvəlki və sonrakı nəsli bütövlükdə özlərini təbabətə həsr etmişlər. Hippokratın o zaman içdiyi and qədim Yunanıstanda həkimlik əxlaqının əsas prinsipləri kimi qəbul edilmiş, sonralar bütün dünyaya yayılmışdır. Andda həqiqi həkimin gözəl, nəcib sifətləri öz əksini tapmışdır.

Məhəmməd Nidainin tədqiqata cəlb olunan “Mənafeün-nas” əsərində Məcun babında yazır: “Məcunəl-həsən: cimayı qəvi edər, şəhvəti ziyadə edər və mədəyi pak edər, təama iştəhayı gərm edər və gəliz yelləri dağdar və bögrəgə və bağıra qüvvət verər. Bunun haqqında Baqrat həkim demiş ki, bu məcunı yesə və gıdayı islah edə, təbibə möhtac olmaya. Sənəti: insun məsəri və kərəfs töxmi və hüvəc və şalgam töxnləri onər dirəm və zur iki dirəm və məstəki və qərənfil və aqırqərha və udəl-hindi birər dirəm, iricə səhəq oluna, üç ədviyə ağrı kəfi alınmış bal ilə məcun edüb hər gün birər misqal istemal edə” (1, vər. 101a).

Nidainin əsərində I-II əsrlərdə yaşadığı qeyd edilən Klavdius Qalen (Calinus) haqqında məlumat da rast gəlik. Hippokratın humoral nəzəriyyəsini bir qədər də inkişaf etdirən Qalen Əflatundan və Ərəstundan bəhrələnmişdir. Onun tibbə aid bir sıra əsərləri vardır. Onun təbabətə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri “Qan Dağılım” nəzəriyyəsidir. Qalenə görə məzac (temperament) insanı fiziki, fizioloji, psixi cəhətdən fərqləndirən təbii xüsusiyyətdir. Qalenin anatomiya, fiziologiyaya, müxtəlif xəstəliklərə aid kitabı min ildən artıq həkimlərin dərsliyi və stolüstü kitabı olmuşdur. Qalen ürək döyünməyə, ürəyin fəaliyyətinə xüsusi fikir vermiş, cinsiyyətin, yaşın, iqlimin, yuxunun və xarici amillərin nəbz rətminə təsirini öyrənmişdir. Ürəyin tac damarları Qalenə məlum idi və ilk dəfə o arteriyaların anevrizmi haqqında yazmışdır. O təcrübi yolla müəyyən etmişdir ki, döş qəfəsindən çıxarılmış ürək mərkəzi sinir sistemindən asılı olmayaraq döyünməkdə davam edir və bununla da sübut olunmuşdur ki, yığılma impulsarı ürəyin özündə əmələ gəlir (6, s. 7). Qalen əsasən mürəkkəb dərmanlarla müalicəyə üstünlük vermişdir. Lakin həm müalicə, həm də profilaktik məqsədlə qanalmadan istifadə etməyin tərəfdarı olmuşdur (7, s. 5). Qalen başın bir yarısının ağrısını “Hemikraniya” adlandırmış və bu xəstəliyin müalicəsində pəhriz, gimnastika, vanna, ovxalama və qanburaxmanı məsləhət görmüşdür (11, s. 7). Onun əsərlərindəki göz və onun xəstəliklərinin təsviri əsrlər boyunca oftalmologiyanın inkişafına təsir etmişdir (4, s. 7). Əlyazmalar İnstitutunda “Tibbi-Calinus”un 1856-cı ildə İsa Dərbəndi tərəfindən köçürülmüş əlyazması saxlanılır.

“Mənafeün-nas”da məcunlardan söhbət açan Nidai Calinus və Əflatundan misal gətirdiyi məcun haqqında yazır: “Məcuni-müşk bildigi bürudət və rütubəti dəf edər və məşənəyi arıdar və acı gələn tamlı yelləri kəsər və sovuq enən məni qızdurar, bu hallı adəmin oğlu, qızı olmasa, bunun kibi kimsənələrə səhhət verər və mühərrayi-dəmdir və ərüq və səddələri açar. Əgər yarar gıdalar və piri-hünərlər edərsə, tez xilas bulur. Bunlardan geyri otuz fəidəsi dəxi vardır. Calinus və Əflatundan rəvayətdir ki, tərkibi budur: bir dəng müşk və səlixə və savəci-hindi və cəndiyanə-irumi ikişər dirəm və kəmyun və kərəfs töxmi və məstəki üçər dirəm və ud və qərənfil və mərrisafi bucuğər dirəm, əsəli-məssəfa üç ədviyə miqdarı, məcun edüb gündə bir misqal edə” (1, vər. 97b-98a).

Məhəmməd Nidai “Mənafeün-nas”da məşhur tarixi şəxsiyyət olan Loğmandan söz açır. O hətta “Loğmanın oğluna nəsihəti”ni türkcə nəzmə çəkmişdir ki, bu mənzumə də əsərdə yer alır. Müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimdə adı ilə bağlı surənin olması onu göstərir ki, Loğmandan nə əvvəl, nə də sonra böyük təbib olmamışdır. Bəlkə Loğman da peyğəmbər olmuşdur. Əsərin 56-cı babında gərəksiz şeylərin bədəndən xaric olunmasında istifadə edilən şərbətlərdən bəhs edən Nidai bir hədisə müraciət edərək yazır: “Hər yıldı ərə və övrətə bir kərrə şərbət içmək vacibdir,

zira bədəndə məruz gıdayı bivəqt yeməkdən və çox yeyib töxmə olmaqdan hasil olur” (yenə orada, vər. 93a). Sonra Əflatundan sitat gətirir və özünün şərbət ilə bağlı qəsidəsini təqdim edir. Əsər on bənddən ibarət olub, mürəbbə formasında yazılmışdır. Hər bəndin sonunda “Vücudun mülkünü əmrəzdən xalis edər şərbət” misrası təkrarlanır. Müəllif şərbətin insan üçün faydasını açıqlayır: Höccət Həzrəti-Loğman buyurmuşdur ki, əgər sağlam olmaq istərsən, bahar əyyamı şərbət iç ki, xəstəlik görməyəsən. Bədən iqliminin sultanı candır, xəstəliyə tutulsa cismnin rahatlığı olmaz. Şərbət sövdanı, səfranı, bəlgəmi sorar, soxulcanı, quluncu, nəməzburu, tatar qurdunu müalicə edər. İlanın, əqrəbin və s. zəhərlərini bir şərbətlə neçəsinin bədəmindən çıxardım. Bədən bir hovuzə bənzər, ildə bir dəfə onu yumasan yosun kimi səfra və bəlgəm insan cismni tutar və bunun təmizlənməsi də şərbətlə olur. Həzrəti-Loğman bunu ildə bir dəfə içərdi və neçə illər cahanda xoşhal yaşadı. Bu, mənə ustadımdan yetişmişdir, neçə illərdir ki, onu içirəm, cahanda misli yoxdur, içən kimi cəbdəki məruzələr xəcil olur. “Gəl imdi gəflət etmə, iç, bu şərbət dərdə dərmandır, Vücudun yılda bir pak etməyən ələmdə nadandır. Nidai, adəmə səhhət verən bu şərbəti-candır, Vücudun mülkünü əmrəzdən xalis edən şərbət” (yenə orada, vər. 95 a).

57-ci babda bir sıra məcunlardan, onların xüsusiyyətlərindən və xəstəliklərdə işlədilməsindən söz açan müəllif yenə də Loğmana müraciət edir: “Cümlədən biri məcun-cavidandır ki, Həzrəti-Loğman edər. Farsi nəzm etmişlərdir və bu fəqir nəzmlə tərkibə tərhəcə elədim və bu mənzumədə məcunlar bəşirmənin sənətin bildirdim, ta ki, guri müacın bəşirmədə mübtədə olmaya: Dedi Loqman həkim piri-xirəd, Yeddi illət var bəni-adəmdə bəd. Biri falic, nımtən derlər ana, Həq iraq etsün buni ondan sona. Biri ərəqən-nisayan zəhməti, Kiməsə həq verməsün ol illəti” (yenə orada, vər. 104).

Müəllif burada qulunc, babasil, nəzlə, bel soyuqluğu, bel ağrısı və s. xəstəliklərin adını sadalayaraq, səbəbini, mənşəyini göstərən, Məcun-cavidanın bədəndəki yelləri, bəlgəmi çıxardığını, istər qocaya ver, istər uşağa, bütün dərmlərin dərmanı olduğunu qeyd edən Nidai həm də onun reseptini təqdim edir.

Müsəlman dünyasının ən məşhur təbibi İbn Sinadır (980-1037). Əslən ərəbdir, tacik hesab olunur, Buxaraya yaxın Afşan adlı yerdə anadan olmuş, əsl adı Hüseyin ibn Əbdullah ibn Hüseyin Əbu Əli ibn Sina əl-Bəlxidir. Şərqdə İbn Sina, Qərbdə Avisenna kimi tanınmışdır. İlk təhsilini atasından almış, 10 yaşında Qurani-Kərimi əzbər bilmişdir. Bir sıra dünyəvi elmlərə yiyələnmiş, Aristotelin və Farabinin fəlsəfi görüşlərini qəbul edib uzun müddət onların təsiri altında olmuşdur. Əbu Mənsur Həsən Qəməri və Yəhya ibn İsa kimi həkimlərdən tibb elminin incəliklərini öyrənmişdir.

Z. Rəhmankulova İbn Sinanın müəllimi olmuş Əbu Mənsur əl-Kumriy haqqında məlumat verərək, onun tibbi mövzuda 8 kitabı olduğunu, lakin əlimizə cəmi iki kitabının gəlib çatdığını bildirir:

“Kitabəl-gina vəl muno” (“Yetərli və istənilən kitab”) və “Kitab ət-tənvir fil-isilohat-tibbiyyə” (“Tibbdəki dəyişikliklər haqqında kitab”) (12, s. 192-193).

İbn Sina 17 yaşında ikən Buxara şahzadəsi Nuh ibn Nəsr Samanini sağalmaz xəstəlikdən qurtarmış və ona saray kitabxanasının rəhbəri vəzifəsi tapşırılmışdır. 20 yaşında atasını itirmişdir. Az sonra ona hamilik edən Sasani hökmdarı vəfat etdikdə qarışıqlıqdan uzaqlaşmaq üçün Buxaranı

tərk etmişdir. Xarəzmə gələn İbn Sina Əli ibn Məmunun sarayında yerləşmiş və məktəbdə dərs deməyə başlamışdır (17, s.15-35).

İbn Sina fəlsəfə, məntiq, astronomiya, fizika, kimya, riyaziyyat, arxeologiya, geologiya və xüsusilə təbabət, dərmanşünaslıq sahəsində böyük uğurlara imza atmışdır. O, özünün “Qanun” kitabında anatomiya, fiziologiya, gigiyena, terapiya və s. tibbi elmlər sahəsində dəyərli nəzəri və təcrübi məsələlərdən bəhs etmişdir. İbn Sina öz “Qanun”unda tibbi bilikləri sistemləşdirdiyinə görə bu əsər samballı dərslik kimi özündən əvvəlki dərs kitablarını sıxışdırıb aradan aparmışdı. Bir çox xalqların dillərinə, o cümlədən rus dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur. Bu əsər 6 əsr tibbi dərslik kimi istifadə edilmişdir. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Qanun ət-tibb”in ən qədim əlyazması, 1143-cü ildə köçürülmüş nüsxəsi və XIV əsrə aid edilən ikinci bir nüsxəsi saxlanılır. A.İbrahimovun məlumatında Əlyazmalar İnstitutunda İbn Sinanın “Qanun” əsərinin II cildinə müvafiq “Əl-mücellidüs-sani min-əl-qanun fit-tibb” adlı ərəbcə və “XVIII əsrin II yarısında köçürülməsi ehtimal olunan “Xülasətül-tibb” adlı farsca (8, s. 9) əlyazmaları da saxlanılır.

İbn Sinanın “Qanun fit-tibb” adlı əsəri 5 cildə tərtib edilmişdir: “Külliyat əl-qanun”, “Müfrədat”, “Müalicat”, “Hümmiyyat”, “Mürəkkəbat və ya Akraadin”. Bundan başqa alimin “Əl-şəfa”, “Əl-nicat”, “Əl-ışarət” adlı əsərləri də təbabətdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur. İbn Sina təbabətə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Xəstəni müayinə edərkən anamnez toplayar, xəstənin məzəcına, yaşayışına, yediyi qidalara, hərəkətinə diqqət edərmiş. Nəbzi ölçər, sidiyi müayinə edərmiş. O, ilk dəfə insan sidiyini buxarlandıraraq, yerdə qalan ağ maddənin şirin olduğunu öyrənmiş və bununla da şəkər xəstəliyini kəşf etmişdir. Onun oftalmoloji tədqiqatları da olmuşdur. Bir sıra terapevtik xəstəliklərin müalicəsini ilk dəfə o, göstərmiş, hətta taun, vəba, cüzam, sarılıq kimi yoluxucu xəstəliklər haqqında məlumat vermişdir. İlk dəfə hava-damcı infeksiyaları haqqında İbn Sina məlumat vermişdir (18, s. 5). “Qanun” əsəri XII əsrdə ilk dəfə latıncaya tərcümə edilmiş və XVI əsrə kimi latın dilində təxminən 30 dəfə çap olunmuşdur. (9, s. 12). İbn Sina hamiləliklə bağlı bir çox müalicə və profilaktik üsullar təklif etmişdir ki, onlardan bəzilərinə indi də istifadə edilir. (10, s. 95-113). Qərbi dillərində ilk dəfə 1473-cü ildə Milanda nəşr edilən “Qanun” XVIII əsrdə Sultan III Mustafa zamanında Mustafa ibn Əhməd adlı toqatlı həkim tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmiş və “Tül-Mathun” adlandırılmışdır.

A. Adıvar XIV əsr alimlərindən Şeyx Cəmaləddin Ağsarayinin (öl.1388) İbn Sinanın “Qanun”unun xülasəsi kimi “Mucezül-qanunü halül-mucez” adlı əsər yazdığını, əsərin rəğbətə istifadə edildiyini yazır (13, s. 26). Hippokrat 200 dərmanın, Diaskorid 400 dərmanın, Qalen 500 dərmanın təsvirini vermişdirsə, İbn Sina 800 dərmanın təsvirini vermişdir. Əbu Əli İbn Sina kəçəvər dəmləməsini öd yollarında, qara ciyər xəstəliyində, diş ağrısında, allergiyada işlətməyi məsləhət görmüşdür. Kəçəvər suyu iştahı artırır və sidikqovucu təsir göstərir. Təbiəti ən bilikli təbib hesab edən İbn Sinanın “Təbabətin qanunları və sağlamlaşdırma” kitabında mineral maddələrlə müalicəyə xüsusi diqqət yeririlmişdir. İbn Sinaya görə idmanla məşğul olan adamın müalicəyə ehtiyacı yoxdur, hərəkət onun üçün müalicədir. “Mənafeün-nas”ın yeddinci bəndində nəbzədən bəhs edən müəllifin İbn Sinaya müraciətinin şahidi oluruq: “Nəbz deyü şərə beyin tamarlarının qəbz və besəti və hərəkətinin əlamətidir, bunun hərəkəti canun və cismin səhhəti

ələmətidir və şol nəfəs ki, alur-verirsən, ruhun fəzullatı anun ilə dəf olur. Pəs bu hərəkət on növ olur, yedi qismdir: biri təvil, ikinci qısır, üçüncü mötədil, dördüncü əriz, beşinci etidal ilə tar olmaq, altıncı müşərrəf, yəni baqmaq, yedinci yapışmaqdır. Əmma Kitabı-qanunda yigirmi yedi qism buyurmuşdur...” (1, vər. 13b).

Nidai məcun babında da İbn Sinadan misal verir: “Məcuni-Əbu Əli Sina: ağız qoqusun dəf edər, bəlgəmi kəsər və ağızdan gələn qara suyu qət edər və bədəndəki yelləri təhlil edər və bögrəgi qəvi edər və qavuşdağı taşı əridər və bəvasirə fəidə eylər və cimaya qüvvət verər və bel ağrısına nafedir. Sənəti: nanxah və töxmi-hüvəc və turaq otı on ikişər dirəm və basbasə və qərənfil və məstəki ikişər dirəm və aqırqərha və udi-xam buçuğər dirəm və müşk yedi çəgirdək, əsəl və ya şəkər yüz əlli dirəm, qəvi məzaca üç dirəm, zəifə miqdarınca verə” (yenə orada, vər. 101).

Şərafəddin Sabunçuoğlu (1386-) orta əsrlər Osmanlı tib tarixində özünəməxsus yeri olan təbiblərdəndir. M.T. Bursalı yazır: “Şərafəddin bin Əli (Sabunçuoğlu) məmləkəti olan Amasiyada 14 il “Darüşşəfa” təbabətində çalışmış bir fəzil təbibdir. 873-cü ildə müəllifin 17 bab üzrə tərtib olunmuş “Müçərrəbnamə” adında türkcə tibbi əsəri vardır ki, Ayasofiya və Həmdiyə kitabxanalarının hərəsində bir nüsxəsi mövcuddur. Bu əsərin əvvəlində mühüm “Müfrədati-tibb” cədvəli verilmişdir. Xarəzm şahının “Əqrabadin”ini də tərcümə etmişdir. Bunun da bir nüsxəsi Qılınc Əli Paşa kitabxanasında vardır. Bunlardan başqa bir də mənzum tibbi əsəri vardır ki, bunun da müəllif xəttlə yazılmış nüsxəsi Vələdi-Çələbi Əfəndi həzrətlərinin xüsusi kitabxanalarındadır. Bu əsərdə “Sabunçuoğlu ləqəbi yazılmışdır (17, s. 220). E. Karatay yazır ki, I Təbib Şərafəddin bin Əli əl-Həcc İlyas əl-Amasi Xarəzmşahdan Qərabadini 858/1454-cü ildə Şahzadə Sultan Bəyazid bin Sultan Məhəmmədin adına tərcümə etmişdir, əsər 33 babdan ibarətdir (15, s. 573-74).

Nidai əsərin 59-cu babında tiryəklərdən bəhs edərkən burada ani təsir edən bir tiryəqin məhz ona aid olduğunu qeyd edir: “Tiryəqi-bərşişə, yəni bir saətdə xasiyyət göstərmək olur deməkdir. Bu tiryəqda dəxi ol yuqaruda bəyan olunan tiryəkin cəmi xəvxsası mövcuddur, bu tiryəkin xassəsin Şərafəddin bəyan etmişdir. Əmma hər mərəzə münasib tədbirlə istemal edə, ta kisayib gələ. Sənəti: cəndyana və sünbül və qərənfil və darfilfil və darçın və mərrı-safı və xud və həbbülğar və zərəbnad və zərəvəndi-təvil və zərnib və turunc və əfyun və dəhəni-bəlisən, hər birindən beşər dirəm, filfili-əbyəz və bərzinc onər dirəm və aqırqərha və fərfyun birər dirəm və zəfəran iki buçuq dirəm. Əfyunla bilisan yağını kəfi alınmış balda əzə və baqı əczayı yumşaq dögə, üç ağı bal ilə məcun edüb sərçəli zərf içində altı ay saqladıqdan sonra istemalı buçuq dirəmdən bir dirhəmədəkdir. Hər kəsin məzəcəinə görə verə. Əmma bir misqal versə, ziyan etməz və buni bilə ki otuz yladək xasiyyəti olur. Altmışa varınca tənəzzüldədir. Altmışdan sonra mənfəəti qalmaz” (1, vər. 108).

Müəllif əsərin 56-cı babında şərbətlərdən söz açarkən onun işlətdiyi bir şərbət haqqında da məlumat verir: “Məcuni-müsəhhəl məidəyə qüvvət verər, təamı həzm etdürər və baş çəkiznəməsin dəf edər. Şərafəddin edər. Bən bu nüsxəyi yunan kitablarından istixrac etdim, məcuni-nicat xəvvasını bu tərkibdə buldum, andan sonra otuz-qırq yıl məcuni-nicat yerinə verdim və çoq dürlü fəidələrdən istemal etdikdə buldum demiş həqiqət hər nə ki, buyurmuşuz, dəxi elə bulduq. Sənəti: kabili həlilə qabı və sarı həlilə qabı hər birindən səkiz dirəm və qızıl və bəhməz və suruncan beşər dirəm, zəncil üç dirəm, darçın və sünbül beşər dirəm, məstəki və insun və əftimun və gəriqun ikişər

dirəm və həbbünnil dörd dirəm, tərbəd altı dirəm, məhmudə yedi dirəm, zəfəran bir bucuq dirəm, cümləsin döğüb ələyüb və tatlu badam yağ ilə cərəb edüb bir gün-bir gecə turduqdan sonra üç ədviyə miqdarı kəfi alınmış balla məcun edə və əgər təbiəti nərm etmək üçün və məidə islahı üçün olursa, hər sabah bir dirəm istemal etsə rəvadır. Əmma ishal üçün şərbəti beş dirəmdən yedi dirəmədəkdir” (yenə orada, vər. 94b-95a).

Şeyx Məhəmməd bin Hənzə (Ağşəmsəddin (öl. 863) tibbə dair təcrübələrindən tərtib olunmuş “Maddətül-həyat (1458-59) (14, s. 570) adlı əsərin müəllifidir. “İslam Ansiklopedisi”ndə adı “Ak Şams al-Din Muhammed b. Hamza” kimi verilmişdir (16, s. 230). A.Hümeyra yazır: “Ağşəmsəddin mütəsəvvif, fəqih və şair olduğu qədər təbib olaraq da tanınmış çox görkəmli bir elm adamıdır. Buna görə o, “Təbibül-ərvah və təbibül-əbdan” (ruhların və bədənlərin həkimi) ləqəbiylə tanındılmışdır. Ruhi və bədəni xəstəliyə tutulmuş olanları bitki mənşəli qarışıqlarla müalicə etmiş, İstanbulun fəthindən öncə həkimlik işində çalışmışdır. Həm də “Risaleüt-tibb” və ya “Maddətül-həyat” adlarıyla özünə aid edilən bir tibb kitabı mövcuddur. Ancaq tarixi sənədlərdə əsərin adı və Ağşəmsəddinə aid olub-olmadığı xüsusunda müxtəlif məlumatlar qeyd edilmişdir” (16, s. 205). Mənbələrdən Ağşəmsəddinin 11 əsərinin adını öyrənirik:

1. Risalətün-Nuriyyə;
2. Dəsül-Metainis-sufiyyə;
3. Risalə fi kəvəlil-mütəsəyyəhit-tain ibn Fəxrəddin;
4. Risaleyi-Zikrullah;
5. Risaleyi-şəhri Akvah nan Bayram Vəli;
6. Risalətüd-Dua;
7. Məqədi-Övliya;
8. Risalətün fit-tibb (Maddətül-həyat);
9. Məktublar;
10. Nəsihətnəme-yi-Ağşəmsəddin;
11. Kimiyayi-səadət tərcüməsi.

Məhəmməd Nidainin “Mənafeün-nas” əsərində də Ağ Şəmsəddinin adına rast gəlirik. Müəllif “Məcunlar” babında yazır: “Məcuni-Qətini-Şirazi: Ağ Şəmsəddin məcunundan qüvvətlidir və anda olan xəvvasın cəmisin bunda bulduq. Mücərrəbdir və mübarək məcundur. Sənəti: zəncil və insun və əsirgən töxmi və topalaq və günlük və hüvəc töxmi və andız və xuluncan və üzərlik töxmi beçər dirəm və qərənfil və dari-filfil və darçın və məstəki üçər dirəm və cevzi-bəvva və zəfəran dördər dirəm və şuniz otuz dirəm və bəllut altı dirəm və qavrulmuş buğday oti yüz yigirmi dirəm və iki ağrı kəfi alınmış bal ilə məcun edə, istemalı iki dirəmdən üç dirəmədəkdir.

Məcuni-Ağ Şəmsəddin: fəqir bu məcuni çox işlədim, bihədd fəidələrin görüb, şərhindən ziyadə mənfəətlərin müşahidə etdim. Oğlı, qızı olmayanlara və ərlikdən qalanlara və səlasil bövlə və beli ağrıyana və bel sovuqluğuna və baş çikzinməsinə və qüvvəti-haziməyə və sancuya və deprenlərə və omuzların ağrısına və vəchi-məfasilə və ərəqənnisaya və bəvasirə və qulunca nafedir. Əmma biz bu ozunu üzrə işlədik: şuniz otuz dirəm və zəncil və səd və hüvəc töxmi və soğan töxmi və insun beşər dirəm və darçın və dari-filfil və kəbabə üçər dirəm və məstəki və

günlük və əgir və zəfəran və qərənfil və andız ikişər dirəm və xuluncan dörd dirəm və cüvəzi-bəvva üç danə dirəm və bəllut altmış. Bir-bir döğüb, ələkdən keçürüb, cəm edüb, iki ağrı kəfi alınmış əsəli-müsəffa ilə məcun edə. İstəməli üç dirhəmdən beş dirhəmədəkindir” (1, vər. 102v-103a).

“Mənafeün-nas”da Nidainin Yəqub həkimə müraciətinin də şahidi oluruq: “Bu məcuna həkim Yəqub kəndi risaləsində böyləcə təzil vermiş ki, bu dәмүrdəkin məcunun ğeyrə nisbəti yoqdur, əcayibdir, ərligə fəidəsi əzimidir. Dəmүrdəkinə dəyişirüb küləkdə qurda, döğə və bir şişə yəquya və gerü yaşından dəyişirib, döğüb, sıqub, suyundan otuz dirəm və qurısından on dirəm, bunları şişəyə qoyub günəşə asa qoya, qırq gün tura, hətta ol su qurıya, andan sonra anun on dirəminə bir dirəm zəncil qata, bal ilə məcun edüb vəqtində on dirəm yeyə. Əmma əğər ol qurudan bal qatmadan üç dirəm və suyundan beş dirəm və qırq dirəm səddə qatub və bir dirəm (e.ə. 460-377) dəxi zəncil qatub içə, əzim fəidələr görə, əsrari-hükəmadandır” (1, vər. 98). Yəqub həkim yəhudi olmuş, sonralar müsəlmanlığı qəbul etmiş fəzil adamlardandır. Dəftərdarlıq dərəcəsinə qədər çatmış, hətta vəzir vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Sultən Məhəmməd Fətehin həkimliyini etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə ilk dəfə şamil adlı xəstəliyin müalicəsini tapmışdır. Bu xəstəlik o zaman insanın rəngini qaraldan xəstəlik kimi tanınmış, müasir dövrdə ona Adisson xəstəliyi deyilir (13, s. 53). Nidainin “Mənafeün-nas” əsərini tədqiq edəndə görürük ki, əsər tibb tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir. Əsəri oxuduqca, doğrudan da müəllifin insan orqanizmi haqqında, onda baş verən xəstəliklər və bu xəstəliklərin müalicəsi haqqında yüksək biliyə malik olduğunun şahidi oluruq. Nidai burada öz dövründə məlum olan bütün bilikləri ümumiləşdirməyə çalışmış və nəhayətdə doğrudan da sanballı bir əsər yazmışdır ki, özünün qeyd etdiyi kimi həkim olmayan ərazilərdə bu kitabdan istifadə etməklə bir çox xəstəlikləri aradan qaldırmaq, hətta bir sıra xəstəliklərin baş verməməsi üçün əvvəlcədən profilaktik tədbirlər görmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. ƏYİ. B-6293 الناس منافع. ندائی محمد
2. Dəmirov İ.A., Hüseyinov D.Y., Şükürov C.Z. Bitkilər və təbabət. Bakı, Gənclik, 1992, 128 s.
3. Cəfərov Ç. Ümumi cərrahlıq. “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2006. 552 səh.
4. Musayev P.Q., Əliyeva S., Qəhrəmanov H. Göz xəstəlikləri. Bakı, “Təhsil” 2008. 536 səh.
5. Nəcəfov Ə.Y. Kəskin bağırsağ infeksiyaları. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1986, 128 s.
6. Əfəndiyev T. “Ürək”. Bakı, Azərnəşr, 1977, 104 s.
7. Qasımov H. “Qanalma”. Bakı, Azərnəşr, 1979, 60 s.
8. İbrahimov A. “Xalq təbabətinə aid əlyazmalar”. Əlyazmalar xəzinəsində. III c., Bakı, 1972, səh. 5-12.
9. Hüseyinov C. “Ümumi patoloji anatomiya”. Bakı, “Maarif”, 1976, 280 s.
10. Ələkbərli F. “Şərqdə ailə və nikah”. Bakı-Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi-2001, 196 s.

11. Qreçko V.Y. Baş ağrısı. Bakı, Azərneşr, 1986, 104 s.
12. Rahmankulova Z. Orta Asiya Hanlıkları ve Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkilerinde Tibbiye Konusu. 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi. 10.Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. 20-24 Mayıs 2008, I c. s. 192-194.
13. Adıvar A. Osmanlı Türklerinde İlm. İstanbul, 1982, 243 s.
14. Karatay F.E. Topqarı Sarayı Müzesi Türkçe yazmalar kataloqu, İstanbul, 1961, I c. 624 s.
- 15.İslam Ansiklopedisi. I c. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 1965, 1067 s.
- 16.Aslantürk Ayşe Hümeysra. Akşemseddinin “Maddetül-hayat” adlı eseri ve muhtevası. 5.Uluslararası İslam Tıp Tarihi Cemiyeti Kongresi. 25-28 ekim (oktober), 2010. İstambul-Türkiye, 205.
17. Bursalı M.T. Osmanlı Müellifleri, III c, İstanbul, 1238.
18. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки, т.1,перевод с арабского М.А. Салье, У.Т.Каримова, А. Расулева, Ташкент, ФАН,1981, 550с.
- 19.Юнусова Х.А. Воздушно-капельные инфекции. Узбекской ССР Ташкент, Медицина, 1965, 240 с.

**ISSUES OF THE SOCIAL STATE, JUSTICE AND LEGALITY IN THE POLITICAL-
LEGAL DOCTRINE OF EASTERN THINKERS**

Firyuza Abdurashidovna MUKHITDINOVA

Doctor of Law, Tashkent State Law University, professor
feruza.mukhitdinova@gmail.com

ANNOTATION

The article analyzes the issue of the formation of a new scientific worldview facing the Social Sciences. Works about the formation and development of views of Eastern thinkers on society, Public Administration, Law, were scientifically studied by the author. The emphasis is on the importance of such concepts as the legal and social state, politics, democracy, legislation, Justice. Having further studied the political and legal teachings of Oriental scientists from the point of view of jurisprudence, it was recommended to widely use it in the formation of a legal state, civil society.

Keywords: Legal and social state, Politics, Democracy, Legislation, Justice

**ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ СИЁСІЙ-ХУҚУҚІЙ ТАЪЛИМОТИДА
ИЖТИМОЙ ДАВЛАТ, АДОЛАТ ВА ҚОНУНИЙЛИК МАСАЛАЛАРИ**

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна

АННОТАЦИЯ

Мақолада ижтимоий фанлар олдида турган янги илмий дунёқарашни шакллантириш масаласи таҳлил этилган. Муаллиф томонидан Шарқ мутафаккирларининг жамият, давлат бошқаруви, ҳуқуқ, тўғрисидаги қарашлари шаклланиши ва ривожланиши ҳақида асарлар илмий ўрганилган. Ҳуқуқий ва ижтимоий давлат, сиёсат, демократия, қонунчилик, адолат каби тушунчаларнинг аҳамиятига эътибор қаратилган. Шарқ олимларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларини ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан янада тадқиқ этиб, ундан ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти шаклланишида кенг фойдаланиш тавсия этилган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий ва ижтимоий давлат, сиёсат, демократия, қонунчилик, адолат

KIRISH

Mamlakatimizda huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini barpo etishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlab olish va amalga oshirish jarayonida tarixiy, siyosiy-huquqiy ildizlarga tayangan holda, yangi zamonaviy g'oyalar, yondashuvlar shakllanib bormoqda. Boshqacha aytganda, davlatchilikni rivojlantirishning hozirgi va kelgusi bosqichiga mo'ljallangan siyosiy-huquqiy tadqiqotlarning konseptual asoslarini ishlab chiqish yurisprudensiyaning, qolaversa, yuridik fanning dolzarb masalasiga aylanib bormoqda. Tabiiyki, ushbu konsepsiyaning muhim tarkibiy qismini O'zbekistonda uzoq yillar davomida shakllangan siyosiy-huquqiy ta'limotlar tashkil etadi. Shu bois milliy davlatchilik rivojlanishining hozirgi bosqichida siyosiy-huquqiy ta'limotlardan ijodiy foydalanish, ularni tadqiq etish metodologiyasini shakllantirish mamlakatimizda yurisprudensiya va yuridik fan oldida turgan dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari, ayniqsa, jamiyat va davlat haqidagi qarashlari, davlatni boshqarish haqidagi fikr va takliflari davrlar osha tadqiqotchilar hamda siyosatchilarning, arboblarning diqqat-e'tiborini tortib kelgan. Ularning ko'lami to'g'risida umumiy tasavvur uyg'otuvchi bibliografik tadqiqotlar fikrimizga dalil bo'la oladi. Jumladan, Ibn Xallikon, Bayhaqiy, Abu-l-Faraj, Saraxsiy, Burhonuddin Marg'ioniy, Davoniy, Koshifiy xorijiy G'arb mamlakatlarida ijod qilgan: K.Brokelman, E. Braun, K.E.Bosvort, G.Gibb, I. Goldsiyer, G.fon Gryunebaum, A. Mes, Ye.E.Rouzental, F.Rouzental, hamda Sharq arab olimlaridan Ahmad Mubarak al-Bag'dodiy, sharqshunoslardan V.V.Bartold, A.M.Bahovuddinov, Ye.E. Bertels, S.N.Grigoryan, B.G'.Gofurov, M.D.Dinorshoyev, A.M.Johid, A.X. Qosimjonov, A.V.Sagadeyev, S.Satibekova, L.R.Syukiyaynen, A.B. Xolidov, G.B. Shaymuhambetova, xususan, O'zbekiston olimlaridan I.Mo'minov, A.A.Semenov, S.P.Tolstov, M.M.Xayrullaev, T.N.Qoriniyozov, A.Yakubovskiylarning ilmiy ishlari kiradi.

Uchinchi guruh nashrlar sirasiga mavzuga oid muayyan boblarni o'z ichiga olgan U. Ahmadjonov, H. Aliqulov, H. Boboyev, S. Jabborov, A. Juzjoniy, Z. Islomov, M. Is'hoqov, S. Is'hoqov, A. Ishanov, D. Karimov, L. Kashinskaya, N. Komilov, M. Komilov, A. Mansur, Z. Muqimov, Q. Nazarov, N. Obidova, R. Obidov, H. Odilqoriyev, M. Rajabova, A. Raxmanov, D. Rahimdjanov, A. Saidov, J. Toshqulov, U. Uvatov, Q. Umarova, A. Hasanov, M. Hasanov, Sh. Eshonova va B. Eshonjonovlarning darslik, monografiya, esse va boshqa asarlarini kiritish mumkin.

Tadqiqot obyekti: Sharq mutafakkirlarining davlat va huquq haqidagi qarashlari, ularning davlat va uni boshqarishga oid ta'limotlari bilan bog'liq ilmiy faoliyatlari sanaladi.

Tadqiqotning predmeti: Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari, ular qarashlarini o'rganish paytida yuzaga keluvchi muammolar, ularning hal etilishiga oid izlanishlar hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi dialektik, tarixiy-huquqiy, tizimli, tarkibiy-funksional, qiyosiy-huquqiy va boshqa metodlardan foydalanildi.

MUNOZARA

Buyuk ajdodlar kelajakda namunaviy davlat va jamiyat qurish va insoniyatni to'la baxtli bo'lishi uchun mukammal bo'lgan boshqaruv o'rnatilishi, maxsus organlar tashkil etilishi, mansabdor shaxslar tayinlanishi yoki saylanishi va ular faoliyatida adolat va inson manfaati eng oliy oldingi o'rinda bo'lishini asarlarida alohida ilgari surishgan. Sharq mutafakkirlarining bu ilmiy merosi, umuman o'rta asr Sharqining madaniy-ma'naviy hayotidan, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy masalalaridan juda boy ma'lumot beradi. Mutafakkirlar ilmiy merosiga bo'lgan qiziqish ular yashab, ijod etgan davrdanoq boshlangan. Chunki ular o'z asarlarini o'sha davrda Sharq mamlakatlarida ilmiy adabiy til hisoblangan arab tilida yozishgan.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy asarlari XII-XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan. So'nggi asrlarda ko'chirilgan nusxalari ko'p mamlakatlarning kutubxona va muassasalarida saqlanadi.

Binobarin, Sharq Uyg'onish davri, ya'ni o'rta asrchilik turg'unligidan yangi davrga o'tish bosqichida yaratilgan siyosiy-huquqiy qarashlar, falsafiy fikrlar taraqqiyoti insoniyat tafakkurini boyitish uchun qo'shilgan ulkan hissadir. Zotan, Sharq Uyg'onish davri o'ziga xos iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ilmiy muhitni o'z ichiga olganki, ushbu davrning "Uyg'onish davri" deb atalishi aslo bejiz emas. Aslini olganda, Forobiyning davlat-huquqiy ta'limoti G'arbiy Yevropa mutafakkirlarining ta'limotlaridan mazmun jihatdan ham, asosiy qoidalarga ko'ra ham sezilarli darajada farq qiladi. Chunonchi, Forobiyning ilmiy tadqiqot usullari keyinchalik Yevropada Leonardo da Vinchi hamda Galileyning tadqiqotlarida qo'llanilgan.

Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino tomonidan ilgari surilgan fozil shahar, davlat, yetuk madaniy davlat, ma'rifatli davlat kabi ideal davlat g'oyalari keyinchalik o'rta asr utopist nazariyotchilari – Tomas Mor hamda Tomazzo Kampanellalar siyosiy qarashlarida rivojlantirilgan.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlari uzoq tarixiy davr mobaynida G'arbiy Yevropa mutafakkirlari, masalan, B.Spinoza, T.Gobss, J.Lokk, Sh. Monteske, D.Didro, P.Golbax, Volter, Gelvatsiy qarashlarida yanada rivojtilgan hamda aynan shu qarashlar demokratiya, gumanizm to'g'risidagi yangidan-yangi ta'limotlar rivojiga asos bo'lgan.

Fransuz tadqiqotchisi A.M.Guashonning fikricha: "Ibn Sino falsafiy qarashlaridagi ong va e'tiqod masalalari, G'arb sxolastikasining asosiy maqsadini tashkil etadi".

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlaridagi "ijtimoiy adolat" tushunchasini ikki ma'noda: ya'ni siyosatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etsak: siyosiy huquq va erkinlik ma'nosida, yurisprudensiya nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, shaxs, jamiyat va davlat faoliyatining huquqiy kafolati ma'nosida tushunish mumkin.

Shu jihatdan Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari Yevropa Uyg'onish davrida har bir shaxsning umumiy farovonlik yo'lida beg'araz xizmat qilishini targ'ib qiluvchi g'oya sifatida ahamiyat kasb etgan. "Umumiy farovonlik" iborasi mazmunida respublika tuzilishi shaklidagi, fuqarolar tengligi va adolatparvarlik prinsiplariga asoslangan

davlat mohiyati aks etadi. Shunga ko‘ra o‘zaro tenglik va adolat kafolatlari qabul qilinayotgan qonunlarda o‘z ifodasini topishi lozim edi.

Bizning fikrimizcha, Forobiyning huquqiy qarashlarida ilgari surilgan qonun va qonunchilikni takomillashtirish haqidagi fikrlari mashhur fransuz mutafakkiri Fransua Mari Arue Volter hamda uning zamondoshlari Sharl Lui Monteske va Jan-Jak Russolar tomonidan rivojlantirilgan, desak, xato bo‘lmaydi. Jumladan, Volterning fikricha, erkinlik chegaralari qonunlar bilan belgilanadi. Shu sababdan “huquq hukmronligi” g‘oyasi G‘arbda keng tarqalgan.

Volter so‘z erkinligi, vijdon erkinligi, mulkning daxlsizligi kabi mavzular bilan birga, mehnat erkinligini ham targ‘ib qiladi.

Zero, Forobiy, Ibn Sino qarashlarida jamiyat a‘zosi o‘zining sevimli kasb-koriga ega bo‘lishi va erkin kasb tanlash huquqiga ega bo‘lishi zarurligi qayd etilganidek, Volterning mehnat erkinligi haqidagi qarashlari fransuz jamiyatida siyosiy-iqtisodiy qarashlarning cho‘qqisi, yangi davrning o‘ziga xos jihati edi. Volter feodal jamiyatni isloh qilish tarafdori bo‘lib, davlat boshqaruvida mutlaq monarxiyani afzal ko‘rgan. Shuningdek, Sharqda ma‘rifatparvar hukmdor g‘oyasi Volterning ma‘rifatli monarx haqidagi qarashlarida seziladiki, Volterning fikricha, agar monarx ma‘rifatli bo‘lsa, bu – jamiyat uchun foydalidir, shunda mutlaq monarxiya boshqaruvi ma‘rifatli hisoblanadi. Hukmdor ega bo‘lishi lozim bo‘lgan fazilatlar faqatgina uning ma‘rifatli bo‘lishi bilan cheklanmasligi kerak. Jamiyatni adolatli boshqarish uchun hukmdor o‘z tabaqalarining istaklarini to‘g‘ri anglab yetishi va marhamatli bo‘lishi lozim. Sharq Uyg‘onish davri mutafakkirlari siyosiy-huquqiy qarashlarini fransuz faylasufi Jan-Jak Russo qarashlari bilan qiyosiy tahlil etsak: Sharq mutafakkirlari fozil shahar, adolatli davlat, odil boshqaruv haqidagi fikrlari Russoning siyosiy-huquqiy qarashlaridagi kambag‘al kishilar to‘g‘risida qayg‘urish, insonlarning “tabiiy holat”ini, ya‘ni hamma teng va ozod bo‘lgan davrni ulug‘lash haqidagi fikrlarga hamohangdir. Chunonchi, Russo o‘zining “Insonlar o‘rtasidagi tengsizlikning kelib chiqishi va asoslari to‘g‘risida mulohazalar” (1755) nomli asarida ijtimoiy tengsizlikni qoralaydi. Russoning fikricha, insonlar o‘rtasidagi tengsizlikning bosh sababi – yerga bo‘lgan xususiy mulkchilikdir.

Russo jamiyat, davlat va huquq mavzularini xalq suvereniteti nuqtai nazaridan turib yoritadi. Forobiyning fozil shahar va uni boshqarish xususidagi fikrlarining davomi sifatida Russoning “Ijtimoiy shartnoma” asari jahon siyosiy-huquqiy qarashlari xazinasiga qo‘shilgan ulkan hissadir. Muallif fikricha, jamiyat a‘zolarining shartnomaviy munosabatlari natijasida birlashuvi bilan Fuqarolik jamoasi holatining Siyosiy organizmga aylanishi jarayoni tugallanadi. Bu siyosiy organizm Davlat hisoblanadi. Ushbu uyushma (assotsiatsiya) bir butun holda – xalq, alohida ko‘rilganda – oliy hokimiyatda ishtirok etuvchi fuqaro, davlat qonunlariga bo‘ysunuvchi tabaqa hisoblanadi. Shuningdek, Russo qarashlarida qonun va qonunchilik haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovordir.

Sharq Uyg‘onish davri mutafakkirlarining jamiyat va davlat to‘g‘risidagi qarashlari keyinchalik Yevropa olimlari, jumladan, Monteske ta‘limotida ham o‘z ifodasini topgan. Agar Forobiy, Beruniy qarashlarini eslasak, mutafakkirlar urushlarni qoralashgan, hatto Forobiy jamiyatda qonunga ehtiyoj bo‘lishining sabablaridan biri sifatida urush, tabiiy ofatni ko‘rsatgan

bo'lsa, fransuz olimi Monteskening fikriga ko'ra, kishilar jamiyatga birlashishi bilanoq o'zlarining kuchsizliklarini unutishadi. Ular o'rtasida oldin mavjud bo'lgan tenglik yo'qoladi, alohida kishilar va xalqlar o'rtasida turli urushlar kelib chiqadi. "Bunday urushlarning paydo bo'lishi, - deb yozadi Monteske, - kishilar o'rtasida muayyan qonunlarni o'rnatish zaruratini tug'diradi".(4) Natijada xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar (xalqaro huquq); hukmdorlar va boshqariluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar (siyosiy huquq); barcha fuqarolarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar (fuqarolik huquqi) vujudga keladi.

Jamiyatda yashovchi kishilarning umumiy qonunlarga ehtiyoji davlat paydo bo'lishi zaruratini tug'diradi. Monteske fikricha: "Jamiyat hukumatsiz yashay olmaydi. "Barcha alohida kuchlarning birlashuvi, - Gravina ta'kidlashicha, - siyosiy holat (davlat) deb nomlanadigan hodisani shakllantiradi. Alohida kishilar kuchlarining bunday birlashuvi ular erki yagonaligi, ya'ni fuqarolik holati mavjudligini bildiradi".

Davlat (siyosiy holat) shakllanishi va umumiy qonunlar o'rnatilishi uchun Monteske fuqarolik holati deb nomlagan kishilarning jamiyatda yashay olishi yetarlidir.

Qonun – bu, umuman olganda, barcha kishilarni boshqarib turuvchi insoniy ongdir, - deb ta'kidlaydi Monteske. Shuning uchun "har bir xalqning siyosiy va fuqarolik qonunlari ushbu ongning alohida bo'g'inlari bo'lishi kerak". Ma'lumki, har qanday jamiyatda huquq davlat bilan fuqaro o'rtasida bog'lovchilik rolini o'tab kelgan. Shunga muvofiq holda, mazmun- mohiyatiga ko'ra ikki xil boshqarish tarkib topgan. Bu haqda qadimgi mutafakkirlar ham batafsil gapirib o'tishgan. Xukmdorning manfaatiga xizmat qiluvchi jamiyatda fuqarolarga nima qilish mumkin yoki mumkin emasligi qonunda aniq, lo'nda belgilab qo'yiladi va "faqat qonunda ruxsat berilgan harakatlarnigina sodir etish mumkin" degan prinsip amal qiladi.

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy merosining G'arb olimlari ta'limotiga ta'siri haqidagi M.M.Xayrullayevning fikriga ko'ra: «Forobiyning Sharq madaniyatidagi eng oliy xizmatlaridan biri yana shundaki, u o'rta asr Sharqida birinchi bo'lib fazilatli, ideal jamoa, davlat, adolatli rahbar va davlatni aql asosida boshqarish haqidagi utopik ta'limotni olg'a surdi. Forobiy o'zining erkin fikrlari uchun reaksion ruhoniylar tomonidan dinsizlikda, xudosizlikda ayblandi, so'ngroq uning asarlari yondirildi. Lekin uning ilg'or ratsionalistik va gumanistik fikrlari Ibn Sino, Ibn Rushd, Nizomiy, Umar Xayyom, Maymonid, Rodjer Bekon, Spinoza kabilar dunyoqarashining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dunyo madaniyatining rivojlanishida katta ijobiy rol o'ynadi».

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari, xususan, Forobiyning xayoliy orzusida bo'lgan "fozil shahar-davlat" haqidagi; fozil davlat qurish konsepsiyasi bo'yicha qarashlari ingliz olimi, huquqshunos Tomas Morning "Utopiya" asarida ideal davlat haqidagi g'oyasi orqali rivojlantirilgan. Jumladan, Tomas Morning siyosiy-huquqiy qarashlariga ko'ra, shunday bir davlat (aslida xayolda) barpo etish mumkinki, bu davlat fuqarolari uchun mulk umumiy bo'lib, barcha fuqarolar teng mehnat qilib, barchaning tengligi va erkinligi qonun bilan himoya qilinadi. Utopiyada jamiyat a'zolari va ularning oilalari uchun birdek shart-sharoitlar mavjud bo'lib, 6 soatlik ish kuni barcha uchun umummajburiyat sifatida amal qiladi. Utopiyaning siyosiy tuzumi

saylav asosida tashkil etilgan bo‘lib, markaziy va mahalliy boshqaruv xalqning ishtirokida saylovlar asosida tashkil topadi. Oliy hokimiyat – Senat bo‘lib, Senat ham saylov asosida tuziladi. Utopiyada barcha uchun amal qiladigan “Axloq kodeksi” qabul qilingan bo‘lib, uning bosh g‘oyasi insonparvarlikka, xalqparvarlikka qaratilgan. Faqat shu g‘oya bilan utopiyadagilar baxtga erishishlari qayd etilgan. Jamiyatning asosiy bo‘g‘inini oila tashkil etar ekan, Tomas Mor oiladagi muammolarni hal etish masalalarini Senatga taqdim etgan.

«Utopiya»da davlatning mansabdor shaxslari xalq xizmatidagi kishilardir. Davlat rahbari saylanadi va u knyaz nomi bilan ataladi. Mansabdor shaxslar – filarxlar deb atalgan va ular oila rahbari bo‘lib, ushbu jamiyatda axloqiy normalar yuqori baholanadi.

Xayoliy davlat g‘oyalarini rivojlantirgan italiyalik Tommazo Kampanella o‘zining «Quyosh Shahri» asarida ideal jamiyat to‘g‘risidagi fikrlarini xususiy mulkchilikning yo‘qligi, ishlab chiqarish vositalari jamiyatga qarashliligi hamda Quyosh shahri fuqarolarining barchasi mehnat qilishlari kerakligi haqidagi g‘oyalarni ilgari surgan. Quyosh shahrida ayollar va erkaklar teng huquqli bo‘lib, davlat rahbari eng donishmand va bilimli fuqarodan saylangan. Davlat boshqaruvchisi diniy va dunyoviy rahbar hisoblangan.

Ibn Sino ilmiy merosi va qarashlari Dante Aligeri tomonidan rivojlantirilgan. Dante yoshligida diniy maktabda o‘qib, keyin Bolonya universitetida tahsil olgan hamda falsafa, axloq, ilohiyot, tarix, mantiq va turli xalqlar adabiyotini mustaqil ravishda o‘rgangan. Dante 1304-1308 yillarda Beatrice xotirasiga bag‘ishlangan falsafiy mazmundagi “Ziyofat” asarini hamda monarxiyaga doir siyosiy qarashlari ilgari surilgan bir qator asarlarini yaratgan.

G‘arb donishmandi o‘zining “Ziyofat” asarini o‘rta asr dunyoqarashini o‘zida ifodalagan Sharq olimlari ta’sirida, yangi ilmiy ta’limotlarga tayangan holda, yaratgan, desak, ayni haqiqatni aytgan bo‘lamiz. Dante oliy insoniy xususiyatlar, ayniqsa, saxiylik, oliyanoblik haqida fikr yuritgan ekan, Ibn Sino va G‘azzoliy g‘oyalariga tayangan holda yozadi: “Avvalambor, inson ruh va tanadan iborat; saxiylik ruh bilan bog‘liq. To‘g‘ri, bu haqda turli faylasuflar, turli fikrlarni bayon qiladilar. Ibn Sino va Al-G‘azzoliy ruhlar dastlab yaratishdan fazilatli yoki qabih bo‘ladi, deyishgan”.

Sharq Uyg‘onish davri mutafakkirlari, ayniqsa, Forobiy ilgari surgan kichik jamiyat, o‘rta va buyuk jamiyat, davlatlar haqidagi ta’limot bugungi kunda amalga oshgan, o‘z tasdig‘ini topgan ta’limotdir.

Inson huquqlarining tabiiy huquqiy konsepsiyasini shakllantirishda XVI-XVIII asrlarda yashab o‘tgan ingliz huquqshunosi J. Lokk, amerikalik T.Peyn va Jefferson, fransiyalik Russo, Monteske, Volter, gollandiyalik Grotsiy kabi ma’rifatparvar mutafakkirlar yetakchi o‘rin tutdilar. Ularning odamlarning tengligi, tug‘ilishdan ularga ato etilgan yashash, erkinlik va xavfsizlik kabi huquqlarning daxlsizligiga doir g‘oyalari burjua inqiloblari va burjua davlatlarining shakllanish jarayonidagi konstitutsiyalar Angliyada 1628 yildagi «Huquqlar to‘g‘risidagi arznoma», «Huquqlar to‘g‘risidagi loyiha»da, Amerikada «Virjiniya huquqlari to‘g‘risidagi deklaratsiya» (1689), «AQSH mustaqillik deklaratsiyasi» (1776) hamda «Huquqlar to‘g‘risidagi loyiha» (1791)da, Fransiyada «Inson va fuqarolarning huquqlari deklaratsiyasi» (1789)da o‘z ifodasini topdi. Shu jihatdan «Virjiniya huquqlari to‘g‘risidagi deklaratsiya» diqqatga sazovor. Bu inson

huquqlari konsepsiyasi bayon etilgan konstitutsiya tipidagi dastlabki xujjat edi. Unda barcha odamlar Tangri tomonidan teng qilib yaratilgan va ularga ajralmas muayyan huquqlar ato etilgan, degan qoida mavjud. Hayot kechirish, erkinlik, hamda baxt-saodatga intilish shu huquqlar sirasiga kiradi.

Zero, «Huquqshunos uchun yuz millionlab kishilarning huquq tomonidan himoya qilinishi, boshqarilishi hodisasidek teran, bahstalar mavzuni tadqiq etish va o'rganishga sazovor bo'lish oliy baxtdir», deb yozgan edi Baron Tornau. (7)150 yil ilgari xorijlik uchun oydin bo'lgan bunday haqiqat biz uchun ham tushunarli bo'lishi lozim. Buyuk faqih Burhoniddin Marg'oniyniing «Hidoya» asari sharqshunos olimlardan Brokkelman, Flyuger, Rozen, Mars, Krachkovskiy, Semenov va boshqalar diqqatini tortgan hamda ularning jiddiy xulosalariga asos bo'lgan.

Darhaqiqat, ushbu “mumtoz asarning Yevropa tillariga ham tarjima qilingani, butun dunyoda katta qiziqish bilan o'rganilayotgani, unga turli tillarda ko'plab sharh va izohlar bitilgani Marg'oniyni merosining umumbashariy ahamiyatidan dalolat beradi”. Shuning uchun ham «Hidoya» asari hozirgi kunga qadar fiqh bo'yicha eng yaxshi qo'llanmalardan biri bo'lib qolmoqda. Qisqasi, Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari siyosiy-huquqiy ta'limotlarining G'arb xalqlari siyosiy-huquqiy fikrlariga ta'siri bilan bog'liq bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Umuman olganda, Sharq Uyg'onish davri allomalarining adolatli jamiyat, olamning abadiyligi haqidagi g'oyalari Yevropa Uyg'onish davriga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu tarixiy haqiqatdir. Ayni paytda yuqorida nomlari zikr etilgan mutafakkirlar zamonida musulmon Sharqi mamlakatlarida uyg'onish va o'sish davri o'z cho'qqisiga chiqib, keyingi taraqqiyot bosqichini G'arbg'a uzatdi, desak, aslo xato bo'lmaydi.

Mustaqillik tufayli O'zbekiston o'tmish mutafakkirlarining davlat, boshqaruv, hokimiyat to'g'risidagi taraqqiyparvar ta'limotlari va g'oyalaridan to'liq foydalanib, o'zining tarixiy hamda an'anaviy o'ziga xosligidan kelib chiqib, o'z maqsadlarini amalga oshirish imkoniga ega bo'ldi. Shu bois endilikda biz respublikamizni mukammal milliy davlatchilikka olib kelishi mumkin bo'lgan o'z istiqbol va taraqqiyot yo'limizni tanlab oldik. Ammo hozir bugungi kun ertangi kunga o'xshamaydi, tub o'zgarish va yangilanishlar davri murakkab bo'lib, ba'zan hatto maqsadni belgilash qiyin kechishi tabiiy. Bu – ayni haqiqat. Birinchidan, hozirgi kunda o'tmish ijtimoiy-huquqiy merosining oqilona jihatlarini zamonaviy milliy davlatchilik konsepsiyasida qo'llash yoki unga o'tkazishga imkon beradigan umumiy to'qnashish nuqtalarini topish o'ta murakkab va qiyin. Ikkinchidan, Sharq va G'arb modellari o'zaro uyg'unlashtirilganda doimo ham davlat tuzilmasining maqbul variantlarini beravermaydi. Shunday bo'lsa-da, respublika qabul qilgan bu variantni o'tmish tajribasi va shu kun ta'sirining ilmiy natijasi hamda ilmiy asoslangan vorisligi deyish mumkin.

Shunday qilib, O'zbekistonda huquqiy davlat qurish g'oyasini amalga oshirish samarasi ko'p jihatdan o'tmish ijtimoiy-huquqiy merosining oqilona yo'nalishlarini milliy davlatchiligimiz konsepsiyasida qay darajada qo'llay olishimizga bog'liq bo'ladi.

XULOSA

Sharq mutafakkirlarining jamiyat va davlatning paydo bo'lishi hamda rivojlanishi haqidagi qarashlari tahlil etildi;

Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sinolarning jamiyat va davlatning mohiyati, davlatni boshqarish shakllari haqidagi g'oyalari ko'rib chiqildi;

Olimlarining qonunlar, ularni hayotga tatbiq etish va qonunchilikni takomillashtirish haqidagi qarashlari, shu bilan birga, huquqiy madaniyat muammolari bilan bog'liq ta'limotlari tadqiq etilib, adolat tushunchasi birinchi bor siyosiy-huquqiy nuqtai nazardan o'rganib talqin etildi, jumladan, mutafakkirlarning adolatga bo'lgan umumiy qarashlari ilohiy, kalom ilmi bilan talqin etilsa, dunyoviy nuqtai nazardan adolat qaror topishi odil xukmdorga bog'liq, adolat muammolarining yechilishi ahloqiy ta'limotlardandir.

Shuningdek, fuqarolarning polisdagi tengligi, davlat va hukmdorlarning jamiyat a'zolari oldidagi mas'uliyatlari qadimgi Yunon mutafakkirlari ta'limotlarining asosiy xususiyati bo'lib, ushbu ta'limot sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan rivojlantirilganligi, odil hukmdor-adolatli davlat timsoli g'oyasi umumlashtirildi;

Sharq olimlari siyosiy-huquqiy ta'limotlarining Sharq va G'arb xalqlari siyosiy-huquqiy fikrlari rivojiga ta'siri yoritildi;

Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlari bugungi kun va yurisprudensiya nuqtai nazaridan o'rganilib, eng muhim xulosalar, taklif va tavsiyalar ilgari surildi.

ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Al-Farabi. Politika//Vostochnaya filologiya. Dushanbe, 1973.-Vip.2.-S.102-178.
2. Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktati. –Alma-Ata: Nauka, 1973. -400s.
3. Al Kindi. O pervoy filosofii // Izbrannie proizvedeniya mislitley stran Blijnego i Srednego Vostoka. – M., 1961. – S. 57–106.
4. Al Farabi. Traktat o vzglyadax jiteley dobrodetelnogo goroda // Filosofskiy traktati. – Alma Ata: Nauka, 1970. – S. 193–378.
5. M. Guashon. Vliyaniye Avitsenni na Zapade // Ibn Sino i srednevekovaya filosofiya. - Dushanbe: Donish, 1981. –C. 157.
6. Frolova Ye. A. Individualnoye bitiyey, iskomoye, no ne naydennoye // Srednevekovaya arabskaya filosofiya. Problemi i resheniya. – M.: Vostochnaya literatura RAN, 1998.–S. 115–145.
7. Al Farabi Abu Nasr Muxammed. Istoriko- filosofskiy traktati./ Per.s arab. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – S. 623.
8. Al-Farabi. Filosofskiy traktati. – Alma-Ata: Nauka, 1972. -445 s.
9. Ostroumov N.P. Islamovedeniye. Shariat po shkole mazxab Abu Xanifa. – S. 23..
10. Grigoryan S.N. Velikiye misliteli Arabskogo Vostoka. (Ibn Badjja, Ibn Tufeyl, Ibn Rushd). – M.: Znaniye, 1960. - 24 s.
11. Djaxid A.M. Nekotorie voprosi teorii gosudarstva v vozzreniyax Abu Nasr al-Farabi. – Dushanbe: Irfon, 1963. -24 s.
12. Djaxid A. M. Abu Nasr al-Farabi o gosudarstve. Dushanbe: Donish, 1966. -118 s.

SEMAVİ DİNLERDE KUDÜS VE MESCİDİ AKSA

Dr. Hayri ERENAY
DİB, Başkanlık Müftüsü
erenayhayri@gmail.com

ÖZET

Kudüs ve Mescid-i Aksa, birçok peygambere ev sahipliği yapmış, vahye muhatap olan kavimlerle peygamberlerin tevhit mücadelesine şahitlik etmiştir. İslami kaynaklara göre Hz İbrahim'in Kudüs' hicret etmesiyle başlayan tevhit mücadelesi, Hz. İsa ile devam etmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed, miraca Kudüs'teki kutsal mabet Mescid-i Aksa'dan yükselmiştir.

Kudüs'ün içinde bulunduğu kadim coğrafyalardan birisi olan Filistin bölgesi, tarihten günümüze tevhit ve küfrün mücadelesine şahit olmuş, Mescid-i Aksa bu mücadelenin merkezinde yer almıştır. Stratejik konumundan dolayı, tarih boyunca birçok saldırı, savaş ve yağmaya maruz kalan Kudüs, sık sık el değiştirmiş kutsal mabet savaşlarda büyük zarar görmüştür. Yaşanan bu işgal ve el değiştirmelerde galip gelen devletlerin, bölgede kendi kültürlerini hakim kılmak için verdikleri mücadele bu coğrafyanın bir çok kültürü içinde barındırmasına yol açmıştır.

Çok sayıda peygamber kabrini içerisinde barındıran kutsal şehir, Davut, Süleyman, Zekeriya, İsa peygamber ve diğer peygamberlerin yaşadığı zorlu sınavlara şahitlik etmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed'in de Kudüs ve Mescid-i Aksa ile yolu kesişmiş, kutsal mescit, İsrâ ve Miraç hadisesine ev sahipliği yapmıştır. Müslümanlar, namazlarda Kabe'ye dönülmesi emrini içeren kible ayeti gelinceye kadar namazlarını Mescid-i Aksa'ya yönelerek eda etmişlerdir.

Hal böyle olunca Kudüs, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlarca kutsal kabul edilerek saygı görmüştür. Bu üç semavi dinin mensuplarının, Kudüs şehrinde barış içinde yaşadıkları dönemlerde bölgeye huzur hâkim olmuş, çatışma içinde oldukları dönemlerde ise Kudüs ve insanlık barışa hasret kalmıştır. İslam peygamberi Hz. Süleyman ve Müslümanların şehirde yönetimi ele aldıkları dönemlerde, Kudüs ve Mescidi Aksa'da barış hâkim olmuş, bölgede imar ve şehirciliğin ilerlemesiyle ekonomik refah seviyesi en üst düzeye çıkmıştır.

Bu tecrübelerden anlaşılıyor ki Kudüs ve Mescid-i Aksa başta olmak üzere, Ortadoğu bölgesinde barış ve kardeşlik hakim olup, mabetlerde ibadet edenler kendini güvende hissettiklerinde, dünya da güven ve huzur hakim olacaktır. Çalışmamızda, Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın tarihi, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'daki yeri ve kutsiyetine değinilecek, bölgede barışın hakim olması için geçmişteki olumlu tecrübelere dikkat çekilecektir.

JERUSALEM AND AL-AQSA MOSQUE IN ABRAHAMIC RELIGIONS

Hayri ERENAY

ABSTRACT

Jerusalem and Masjid al-Aqsa hosted many prophets and witnessed the prophets' struggle for monotheism with the tribes that received revelation. According to Islamic sources, the struggle for monotheism started with the migration of Prophet Abraham to Jerusalem. It continued with Jesus. The last prophet Hz. Muhammad ascended to the ascension from Masjid al-Aqsa, the holy temple in Jerusalem.

The Palestine region, one of the ancient geographies where Jerusalem is located, has witnessed the struggle between monotheism and infidelity from history to the present day, and Masjid al-Aqsa has been at the center of this struggle. Due to its strategic importance in the Middle East geography, the sacred temple has faced constant attacks as it has faced many attacks, wars and plunder. The policies implemented by the states that were victorious in these occupations and changes of hands in order to make their own beliefs and cultures dominant in the region caused the geography to host many cultures.

The holy city, which contains many prophets' tombs, has witnessed the difficult tests experienced by David, Solomon, Zechariah, Jesus Christ and other prophets. The last prophet Hz. Muhammad also crossed paths with Jerusalem and Masjid al-Aqsa, and the holy mosque hosted the Isra and Miraj events. Muslims performed their prayers facing the Masjid al-Aqsa until the Qibla verse came, which included the command to turn to the Kaaba during prayers.

As such, Jerusalem was considered sacred and respected by Jews, Christians and Muslims. During the periods when the members of these three heavenly religions lived in peace in the city of Jerusalem, peace prevailed in the region, and during the periods when they were in conflict, Jerusalem and humanity longed for peace. Prophet of Islam. During the periods when Suleiman and the Muslims took control of the city, peace prevailed in Jerusalem and Al-Aqsa Mosque, and the level of economic prosperity reached its highest level with the progress of construction and urbanism in the region.

It is understood from these experiences that when peace and brotherhood prevail in the Middle East region, especially in Jerusalem and Al-Aqsa Mosque, and when worshipers in temples feel safe, trust and tranquility will prevail in the world. In our study, the history of Jerusalem and Masjid al-Aqsa, their place and sanctity in Judaism, Christianity and Islam will be touched upon, and attention will be drawn to the positive experiences of the past to ensure peace prevails in the region.

GİRİŞ

İnsan, imtihan için gönderildiği dünyada, Allah'ın rızasını kazanarak Ahiret yurduna hazırlık yapmakla sorumlu kılınmıştır. Bu hedefi elde edebileceği prensiplere bağlı kalabildiği sürece, erdemli yürüyüşünü sürdürebilecektir. Bu zorlu ve çetin süreç, itikadi, ahlaki ve ameli prensipler bütünlüğü içinde, ilahi emirlere uygun olarak yönetilebildiği oranda, hedeflenen sonuç elde edilebilecektir. Bu unsurlardan birisinin eksik olması, imtihanın başarı ile sonuçlandırılmasına engel olacaktır. Tarih boyunca insanlığın mabetlere gösterdiği bağlılık ve ihtiram, dinin temel esaslarına saygının ayırt edici göstergelerden birisi olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Mabetlere saygı, üç büyük dinin kaynaklarında ve müntesipleri arasında her zaman önemli görülmüştür.

Temel İslam kaynaklarına göre yeryüzünde, uğrunda sefere çıkmayı değer üç mescit ve bu mescitlerin bina edildiği üç kutsal şehir vardır. Mekke Beytullah'la, Medine Mescit-i Nebi ile Kudüs ise Mescit-i Aksa ile müşerref kılınmıştır. Kur'an ayetleri, hadisler ve İslami kaynaklarda, Mescidi Aksa ile şereflendirilen Kudüs'ün, Müslümanlar ve tüm insanlık için önemine sıkça vurgu yapılmıştır. Ulü-l azim peygamberler başta olmak üzere, birçok peygamber barış ve esenlik yurdu Kudüs'te bulunmuş; bazıları da tebliğ faaliyetlerini bu bölgede sürdürmüşlerdir. Bu sebeple Kudüs, tarih boyunca tevhit ve küfürün mücadelesine şahit tutulmuş, temelleri peygamberler tarafından atılıp inşa edilen Mescidi Aksa, insanlığın barış, huzur ve imanına vesile olmuştur. Hicretten sonra da Müslümanların kiblesi olmaya devam etmesi ve Miraç mucizesinin bu şehirde cereyan etmesinden dolayı Mescit-i Aksa, İslam toplumunun hafızasında özel bir değer ve önem kazanmıştır. İsrâ ayetine göre, Aksa mescidinin içinde bulunduğu Kudüs, çevresi ile birlikte Allah tarafından mübarek kılınmış bir şehirdir. Ayette geçen "Beraknâ havlehu/ Çevresini de mübarek kıldık" ifadesi ile de sadece kendisi değil çevresinin de kutsiyetine vurgu yapılmıştır.

Müslüman toplumlarda bu beldeye hürmet gösterip değer vermek, her Müslüman için dini ve ahlaki bir erdem olarak görülmüştür. Bu mukaddes şehirde, tevhit inancını hâkim kılmak için çetin mücadeleler veren peygamberler, büyük bedeller ödemelerine rağmen davalarından dönmemiş, Allah'ın dinini yeryüzünde hâkim kılma mücadelesini sürdürmüşlerdir. Peygamberlerin Kudüs'te verdiği mücadelede İsrail oğulları, kimi zaman tevhit mücadelesine destekleri ile kimi zaman da tebliğ görevini üstlenenlere karşı duruşları ile hep ön planda olmuşlardır. Kendilerine Allah'ın ayetlerini tebliğ eden peygamberlere çoğunlukla ilk önce Yahudi din adamları muhalefet etmişlerdir. Allah'ın ayetlerini tahrif etmeyi alışkanlık haline getiren Hamamların düşmanlıklarının, kimi zaman peygamberleri katledecek kadar ileri gittiği görülmektedir.

Çalışmada, Kudüs ve Mescidi Aksa'nın Yahudilik, Hristiyanlık ve İslami kaynaklara göre manevi değerine vurgu yapılırken, bölgenin kutsallığına dair kaynaklardaki bilgilere kısaca yer verilecektir. Kudüs ve Mescidi Aksa'ya hak ettiği değer verilirken, orta yolu elden bırakmamak, insanların dinlerine bağlı kalarak diğer din mensuplarının inançlarına saygı göstermesini de temin edecektir. Bölgede semavi din mensupları arasında huzur ve savaş halinin, tüm bölgeyi etkilediğini dikkati çekilecektir. Kudüs'ün insanlık tarihinde oynadığı önemli rolü anlamak, bugün yaşanan birçok sorunun çözümüne ve dünya barışına önemli katkılar sağlayacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle kısaca Kudüs ve Mescidi Aksa'nın tarihine değinmekte fayda vardır.

1. KUDÜS VE MESCİT-İ AKSA TARİHİ

Kudüs ve Mescidi Aksa'nın tarihi, neredeyse insanlıkla beraber başlamıştır. Elimizdeki bilgilere göre Kudüs ve bölgesinin tarihi, erken bronz çağına kadar dayandığı anlaşılmaktadır. Kudüs şehrinin adının geçtiği en eski belge MÖ XIX. ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır tablet metinleridir. Kudüs, hâkimiyetine girdiği tüm milletlerin dilinde aldığı isimlerin anlamı kutsal şehir anlamını koruyan belki de ilk şehirdir. Sami dillerinde "Salem", Aramice'de "Beth

Makdeşa”, İbranice ’de “Bet ha-Mikdaş” ve Arapça’da “Beytülmakdis” olarak da isimlendirilen Kudüs kelimesi, “Allah’ın evi”, “barış ve selam yurdu” anlamlarına gelmektedir. Evliya Çelebi'nin deyimini ile: “Bütün milletlerin hasret çektiği yer bu Kudüs-i Şerif’tir.”¹ Kudüs, her türlü necasetten, günahattan ve şirkten ilahi kudret eli ile arındırılarak temizlenmiş şehir manasına da gelmektedir.²

Museviliğe göre kutsal mabet, dünya var edilmeden önce yaratılmıştı ve göklerdeydi. Rab, dünyayı onun gölgesinin düştüğü yerden yaratmaya başlamış, ardından aynı noktada Hz. Âdem’i yaratmıştır.³ İnsan, yaratılışın altıncı gününde, diğer bütün varlıklardan sonra Tanrı’ya benzer bir surette, ilk defa erkek ve dişi olarak yaratılmıştır. İlk insan (adam), bizzat Tanrı tarafından yerin toprağından (adamah) yapılmış, daha sonra burnuna hayat nefesi üflenerek canlı bir varlık olmuştur⁴ Buhari ve Müslim’in sahihinde geçen bir hadise göre ise Mescidi Aksa, Mescidi Harâm’dan sonra içinde insanların Allah’a ibadet etmeleri amacıyla inşa edilen en kadim ikinci mabettir.⁵

Bazı kaynaklarda zikredilen bilgilere göre Kudüs’ün ilk adı 'Buyûs' olup bu isim bölgeye yerleşen el-Buyusiyyun kabilesine nispetle verilmiştir. Buyusiler bölgeye milattan önce üç bin yılında yerleşerek şehrin ilk kurucuları olmuştur.⁶ Milattan önce iki bin üç yüz yılında yazılmış olan 1. Firavun dönemine ait kitabelerde de Buyusi kabilesinden, 'Feyusiler' olarak bahsedilirken aynı zamanda ticari bir merkez olarak şehir hakkında bilgiler de verilmektedir. Şehri ilerleyen asırlarda, Arap yarım adasından göç edip gelen Kenânîler hâkimiyetleri altına alarak Yur-Şalim veya Ur-şelim ismini vermişlerdir.⁷ Kenânîlerden sonra bölgenin hâkimiyetini Romalılar ele geçirmiş ve şehrin adını İlya olarak değiştirmişler ise de eski isim olan Ur-Şelim kullanılmaya devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde, Müslümanların bölgeyi fethetmesi ile şehre “Kudüs” ismi verilmiş bununla birlikte "Beytü'l- Makdis ve el-Beytü'l-Makdis" ismi de kullanılmıştır.⁸

Kudüs, Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Lut gölüne 24, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe olarak 52 km. uzaklıkta bulunan şehrin deniz seviyesinden yüksekliği Harem-i Şerifin olduğu noktada 747 metredir.⁹

Şehrin bulunduğu coğrafya, güneyinde Eyle ve Edon, kuzeyinde Şam ve Fenike, doğusunda Meob ve Amman, batısında ise Akdeniz ve Filistin bölgelerinden oluşmaktadır.. Ayrıca ölü deniz ve Ürdün nehri bu bölgenin içinde kalmaktadır. Kaynaklarda Hz. Musa'dan sonraki dönemlerde Filistin bölgesinde, İsrail oğulları, Filistinliler, Yebuseler, Hiviler, Amoriler, Hititler,

¹ İbrahim Ethem Polat, *Kudüs Seyahatnamesi*, Bengü Yayınları, Ankara 2011, s. 42; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, YKY, İstanbul 2005, C.IX, s. 463-466.

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal er-Râgıb el-İsfehani,, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, Dimeşk, 1423-2002, s.660.

³ Tekvîn 1/1-2; 2/7; 2/4-25; 2/7, Kitab-ı Mukaddes, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995.

⁴ Süleyman Hayri Bolay, *'adem md.'*, DİA, İstanbul 1998, C.I, s. 358-363.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmâil bin İbrâhîm el-Cu'fi el- Buhari, *Sahih-i Buhari*, Matbaay-ı Amire, İstanbul 1329, “Enbiyâ”, 10, 40; 36; Ebu'l-Huseyin el- Kuşeyri en-Nisâbüri el- Müslim, *Sahih-i Müslim*, Daru's-Selam, Arabistan 2000, Mesâcid, 1, 2.

⁶ M. Muhammed Halife, *Arubetu'l- Kudus ve İslamiyyetuhe*, Mecelletü'l-Ezher, sayı: 53, 1981 Kahire, s.1277.

⁷ M.M. Halife, *Arubetu'l- Kudüs*, s.1282.

⁸ M.M. Halife, *Arubetu'l- Kudüs*, s.1277.

⁹ Ömer Faruk Harman, *'kudüs md.'* DİA, C.XXVI, s. 334.

Kenanlılar ve Perizzilerin yaşadıklarını bilgisine yer verilmektedir. Bu topraklarda sırasıyla Talut (m.ö. 964-926), Davut peygamber (m.ö.1004-964) ve oğlu Hz. Süleyman (m.ö. 964-926) tarafından idare edilmiş olan Birleşik Krallık devleti de kurulmuştur.¹⁰Yapılan arkeolojik kazılarda, bölgede bulunan zengin demir ve bakır yataklarının madenlerinin işlenmesi için kurulan büyük boyutlara sahip fırınların kalıntılarına rastlanmıştır.¹¹

Kudüs şehrinin tarihi, yukarıda zikrettiğimiz gibi mevcut bilgilere göre asırlar öncesine kadar gitmektedir. Şehirde yapılan kazılarda bulunan ve milâttan önce IV. binyıla ait çömlerlerdeki yazıtlar, dördüncü bin yılın son döneminde, buranın güneydoğusunda yaşayan bir topluluğun varlığını ortaya koymaktadır. İlk ve orta Bronz çağına ait bulgulardan, Hiksoslar dönemi ve öncesinde III. binyıl ve II. binyılın ilk devirlerinde bu bölgenin insanlar tarafından yerleşim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kudüs'ün tarih sahnesine çıkışı, Erken Bronz çağında bazı eski Ken'ân şehirleriyle aynı döneme rastlamaktadır. XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinlerinde Kudüs, bir Ken'ân site devleti olarak zikredilmektedir.¹²

Hz. Musa'nın risaleti dönemi olan milattan önce bin iki yüz doksanlı yıllarda, İsrail oğullarının, Mısır'dan çıkarak Kudüs'e yerleşmiş oldukları ön görülmektedir. Doğal olarak bu tarih aynı zamanda onların Mısır'dan çıkış tarihleri anlamına da gelmektedir. Bu olayın, II. Ramses'in saltanat dönemi olan milattan önce 1304 ile 1237 yılları arasında gerçekleştiği tahmin edilmekte olup göçe iştirak eden İsrail oğullarının altı bin civarında oldukları zikredilmektedir. Hz. Musa'dan sonra siyasi birlikleri dağılmış, ancak Davud peygamberin krallığı döneminde Kudüs'ün başkent yapmasıyla yeniden devlet kurabilmişlerdir. Bu aynı zamanda Yahudilerin yeniden tarih sahnesine çıkmalarını da sağlamıştır. Tarih boyunca bu bölgede, çok sayıda peygamber yaşamış ve tevhit mücadelesi vermiştir. Bazı kaynaklarda, Peygamberlerin çoğunluğunun Kudüs ve çevresinde metfun bulduklarına dair bilgiler bulunmaktadır.¹³

Hz. Süleyman, devletin başına geçtikten sonra Kudüs'ün etrafına beyaz taşlardan oluşan kalın ve uzun bir sur inşa ettirerek¹⁴ şehir altyapısını yeniden kurmuştur.¹⁵ Süleyman peygamber, Kudüs'te insan gücünü aşan insanı hayrete düşürecek devasa binalar yaptırarak görkemli yapılar ve sanat abideleriyle şehri adeta yeniden inşa etmiştir.¹⁶

Bu muhteşem eserlerden bir tanesi de Sebe Kraliçesi Belkıs'ı karşılamak üzere inşa ettirdiği, altından su akan şeffaf cam zeminli selamlama ve kabul yoludur.¹⁷ Belkıs, ilk bakışta

10-Ebu'l-A'lâ Mevdudi,*Teşhîmu'l-Kur'ân*, (çev.: Komisyon), İnsan Yay., İstanbul 1996, C. III,s.83.

11- M. Muhammed el- Halife, *Arûbetü'l-Kudus*, s.1277, 1282.

12 Ömer Faruk Harman, *DİA, 'kudüs md.'* Ankara 2002, C.XXVI, s. 324.

13-M.M. Halife, *Arûbetü'l-Kudüs*, s.1383.

14-M.M. Halife, *Arûbetü'l-Kudüs*, 1278.

15- Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *Kaşâşü'l-enbiyâ'el-müsemmâ 'Arâ'isü'l-mecâlis*, Mısır 1370-1951, s.308; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kamil fit-tarih, Beyrut 1385-1965, C.I*, s. 228; 6; Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, ed- Dineverdi, el- Ahbaru'z-Zaman, Kahire 1960, s. 21.

16- Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbüri el- Hakim, el-Müstedrek, Riyat try, C. II,s.588; 36; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri eş-Şâfiî es-Suyûti, *ed-Dürrül Mensur Fit-Tefsir Bil-Me'sur*, I-VI, Mısır 1314, C. V,103.

17 Hayri Erenay, Hz.Süleyman ve Sebe Kraliçesi Belkıs, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998, s.9.

zeminde akan suyu görmüş, şeffaf camı fark edemediği için ıslanmaması için elbisesini, topukları görülecek şekilde yukarı toplamıştır.¹⁸ Bazı kaynaklarda kaydedildiğine göre Süleyman peygamberin emrine insan, cin ve kuşlardan oluşan bir ordu verilmiştir. Bu ordunun içindeki maharet sahibi zanaatkârlar, hizmetini görmek için hayret verici sanayi ürünleri imal etmiş Süleyman'ın emrettiği yere, dilediği şekilde binalar inşa etmişlerdir.¹⁹

Milattan önce iki bin üç yüz yılında I. Firavun döneminde yazılmış olan kitabelerine göre ise bölgeye ilk yerleşenlerin Feyûsiler olduğu zikredilmektedir. Neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan kadim şehir Kudüs tarihini, "İslam öncesi Kudüs, Müslümanların fethinden sonra Kudüs, Haçlı Seferlerinin ardından Kudüs ve İsrail'in işgalinden sonra Kudüs" başlıkları altında incelemek mümkündür.²⁰ Tarihi çok eskilere dayanan Kudüs şehrine ait ilk bulgular, şehrin tarih sahnesine ilk çıktığı yılların erken bronz çağına denk geldiğini ve Ken'an şehirlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. İslam tarihi kaynaklarına göre, Kudüs'e ilk yerleşen ve şehri kuranlar ise Amâlikalılardır.²¹

İsrail oğullarının Kudüs'e yerleşmeleri, Hz. Musa öncülüğünde milattan önce bin iki yüz doksanlı yıllara rastladığı ifade edilmektedir. Tarihcilere göre bu aynı zamanda İsrail oğullarının Mısır'dan çıkış tarihidir. Kaynaklar bu olayın II. Ramses'in tahta olduğu milattan önce bin üç yüz dört ile bin iki yüz otuz yedi yılları arasında gerçekleştiğini, göç esnasında İsrail oğullarının sayısının altı yedi bin arasında olduğu belirtmektedirler. Kudüs bölgesi bütün semavi dinlerce kutsal kabul edilmiş ve bu bölgeye ayrı bir önem ve hürmet gösterilmiştir. Tarih boyunca bu bölgede, çok sayıda peygamber yaşamış ve tevhit mücadelesini bu bölgede vermiştir. Peygamberlerin çoğunun mezarı da bu bölgede olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.²²

Kudüs, ilk defa Müslümanların gündemine Hicretten önce hüzün yılında, risaletin onuncu senesinde yaşanan İsra ve Miraç hadisesini müteakip olmuştur. Allah Rasulü Hz. Muhammed, Burak'la bir gece Mescit-i Haram'dan Mescit-i Aksa'ya "isra" yolculuğu ile götürülmüştür. Buradan da Miraç mucizesi gerçekleştikten sonra Mekke'ye Mesciti Haram'a geri döndürülmüştür.²³ Tüm bunlar, mucize olarak çok kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Müslümanlar bu olayın ardından ilk defa Kâbe ve Mescit-i Aksa arasında bir bağ kurmuşlardır.

Bölgenin ve Kudüs'ün, İslam devleti topraklarına katılması ise Rasûlullah'ın vefatının ardından halife Hz. Ömer zamanında olmuştur. Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasındaki İslam ordusu, Hicri 14. yılda Kudüs'ü kuşatınca Patrik Safronyus, Müslümanlara şehrin anahtarını İslam halifesi Hz. Ömer'e vermek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Medine'den yola çıkan Halife, Miladi 636 yılında Kudüs'e girmiş, şehrin anahtarını Patrik'ten teslim alarak müsâlaha ile savaşız olarak Kudüs'ü İslam şehri haline getirmiştir. Beytülmakdis'e huzur ve sükûnet, Hz. Ömer'in şehri fethetmesinin ardından hâkim olmuş, Halife Kudüs'te yaşayan diğer dinlere mensup olanların can,

18-Neml, 27/44.

19-Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Yakubi, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1379-1960, C. I, s. 88.

²⁰ Musa Basit dğ., *Kudüs Tarihi*, Nida Yayınları, İstanbul 2011, s.5.

²¹ Ömer Faruk Harman, 'Kudüs md.', DİA, C.XXVI, s. 325.

²² M.M. Halife, *Arûbetü'l-Kudüs*, 1383.

²³ el-İsrâ 17/1.

mal ve din emniyetlerinin temin eden bir emanname yayınlamıştır. Akabinde de Halife,²⁴ "İlya" olan şehrin ismini yeniden "Kudüs ve Beytül Makdis"²⁵ olarak değiştirmiştir.

Müslümanların ilk kiblesi, ikinci mescidi ve üçüncü haremi olan Mescit-i Aksa, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Ârâmîce "Beth makdeşa", İbrânîce "Beth hamikdaş", Arap dilinde ise "Beytül Makdis" olarak isimlendirilmiştir. Türkçe karşılığı "Mukaddes ev" manasına gelen bu isim, sonraki yıllarda şehrin tamamını içine alacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Müslümanların, şehir için kullandığı "Kudüs" kelimesi de yukarıdaki kelimelerle aynı kökten türemiş olup bazı kullanımlarda şehri değil mabedi ifade ettiği görülmektedir.²⁶

"Kudüs" ismi ise ilk defa Hz. Ömer döneminde Müslümanların burayı fethetmesi ile kullanılmaya başlanmış, bu isimle beraber Beytül Makdis ve el-Beytül Makdis ismi de kullanılmıştır.²⁷ Günümüzde ise mabede çevresiyle beraber Mescit-i Haram adı verildiği gibi müştemilatıyla birlikte Haremi Şerif denilmektedir. Haremi Şerif'le, Eski Kudüs sınırlarında bulunan, kuzeyi 321, güneyi 283, doğusu 474, batısı 490 m. uzunluğunda, yüksekliği yer yer 30-40 m. ulaşan surlarla çevrili Kubbetü's-sahra'nın da içinde bulunduğu mukaddes alan kastedilmektedir.²⁸

2. MESCİT-İ AKSÂ'NIN YENİDEN İNŞÂSI

Kudüs ve Mescidi Aksa, kurulduğu günden itibaren, bir çok devlet ve milletin dikkatini üzerine çekmiştir. Şehir ve mabet, işgalci güçlerin iktidarlarını ispatlama merkezi olarak görüldüğü için muktedir devletlerin sıkça işgaline uğramıştır. Bu işgallerden tüm şehir zarar görmüş olsa da en büyük tahribatı her zaman kutsal mabet yaşamıştır. Hatta bazı işgallerde mabet yağmalanmış, kıymetli taşları sökülmüş ve yakılarak binası bile yok edilmiştir. Yaşanan bu yağmalama ve yıkımlardan sonra Mabet, birçok kez yeniden inşa süreci geçirmiştir. Bunlarda en çok bilineni ise Davud'un Siyon Tepesindeki temel yerini belirlemesinden sonra Süleyman peygamberin krallığı döneminde yapılan yeniden inşa ve imardır.

Ahdi Atik'te mescidin inşası ile ilgili detaylı bilgiler verilmektedir. Buna göre, mescit İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışının 480. Yılında, Yahudi takviminin ikinci ayı olan "ziv" ayında (nisan-mayıs) başlamıştır. Hz. Süleyman'ın tahta çıkışının 4. yılında inşasına başlanmış yedi yıl kadar inşaat devam etmiştir. mabet 60m uzunluk, 20m genişlik ve 30 arşın* yüksekliğe sahiptir.²⁹ mabet tamamlandığında ihtişamlı bir açılış töreni düzenlenmiş, bu esnada yaşanan mucizelere şahit olan İsrail oğulları taş zemin üzerine secdeye kapanmışlardır. Mabedin ibadete açılış merasiminde Hz.

*1 Yahudi arşını = 45 cm. uzunluğa eşittir.

²⁴ Abdulmuttalip Arpa, "Rum Suresi Çerçevesinde Beytül Makdis'in Fethinin Müjdelmesi", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (2014), s.207.

²⁵ Recep Dikici, *Kudüs Tarihi Faziletleri ve Alimleri*, Akif Yayınları, İstanbul 2018, s. 21; Can Ekin Köroğlu, Etnik Temizlik Filistin, Frida Yayınları, İstanbul 2010, s.10.

²⁶ Nebi Bozkurt, 'Mescid-i Aksa md.', DİA, C. XXIX, s. 268.

²⁷ M.M. Halife, *Arûbetü'l- Kudüs*, s.1277.

²⁸ Nebi Bozkurt, 'mescidi aksa md.', DİA, Ankara 2004, C.XXIX, s.268.

²⁹ I. Krallar, 6/1-37.

Süleyman'ın, yirmi iki bin öküz, yüz yirmi bin koyun kurban ettiği ve bir hafta boyunca bayram yapıldığı kaydedilmiştir.³⁰

Bu ihtişamlı mabetten günümüze, muhtemelen sonradan yapılan onarımlarda tekrar kullanılan bazı köşe taşları dışında ayakta fazlaca bir bölüm kalmamıştır. Ahd-i Atık'ın tasvirlerinden yapının mimari olarak Ortadoğu ve antik Yunandaki tapnaklardan etkilendiği anlaşılmakta olup özellikle Teynet (Tell Tainat) kazılarında temel yapısı ortaya çıkan ve milâttan önce IX-VIII. yüzyıllara ait olduğu öngörülen mabet planının Süleyman Mabedi olabileceği muhtemel gözükmektedir.³¹

İslami kaynaklara göre, Davut (a.s) iktidarında fetih ve cihatla meşgul olduğundan dolayı mescidi yapımına gerekli zaman ayıramamıştır. Mescidin inşası ise, saltanat yıllarında fetih ve cihatla birlikte şehirlerin imarına da önem veren Hz. Süleyman'a nasip olmuştur. Saltanatının dördüncü senesinde, eski temelleri üzerine yeniden mescidin inşasına başlayarak tamamlandığı günü de bayram ilan etmiştir. Süleyman Peygamber, açılışa on iki bin sığır, on iki bin koyun kestirerek halka dağıtarak kutlamaları on dört gün sürdürmüştür. Akabinde de şehrin dışında sahraya çıkıp Allah'a şöyle duada bulunmuştur: *“Ya Rab! Bu saltanatı bana veren sensin, mesciti tamamlamayı bana nasip eden de sensin. Allahum! Bana lütfettiğin nimetlere karşı şükretmem için bana yardım et. Bana dininin üzerinde iken ölmeyi nasip et, hidayet verdikten sonra kalbimi sapturma.”*³²

Hz. Süleyman, babasından idareyi devralınca Kudüs'ün etrafına beyaz taşlarla örülmüş kalın ve uzun bir hisar yaptırarak,³³ şehir altyapısını geliştirmiştir.³⁴ Süleyman (a.s) Kudüs'te dev eserler ve insanı hayrete düşürecek devasa binalar yaptırarak bu görkemli yapıları sanat abideleriyle donatmıştır.³⁵

Hz. Davud, Mabedin yapımı için önceden hazırladığı tüm malzemeleri ve elemanları Süleyman'a teslim etmiş ve kutsal mabedi yapma görevinin kendisine verildiğini söylemiştir.³⁶ Lübnan dağlarından, Mabet için ihtiyaç olan taş ve keresteler temin edilmiştir. Sûr Kralı Hiram, tüm bu malzemeleri Hz. Süleyman'ın gönderdiği işçilere ve kendi ustalarına temin ettirip kullanılacak hale getirtip Kudüs'e göndermiştir. Çünkü mabedin yapımı sırasında Kudüs'te ne keser ne de çekiç sesi duyulmadığı rivayet edilmiştir.³⁷

Hz. Süleyman, mescidin yapımında kullanılmak üzere emrindeki cinlere altın, gümüş, yakut ve çeşit çeşit inciler temin ettirmiş daha sonra bu kıymetli taşları işleyecek maharetli ustalar bularak mescidin tezyinatını yaptırmıştır.³⁸ Ayrıca değişik memleketlerden getirmiş olduğu çam ve

³⁰ II. Tarihler, 7/1-10.

³¹ Nebi Bozkurt, *'mescidi aksa' md.*, DİA, C.XXIX, s.269.

³² Ebü'l-Abbâs Ziyâüddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el- Kurtubi, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk.: Ahmed Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş, Kahire 1964, C.XIV, s.28 l; 39; Yakubi, *Târih*, C.I, s.81- 87; Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV yayn., Ankara 2004, C.II, s.211.

³³ M.M. Halife, *Arûbetü'l-Kudüs*, 1278.

³⁴ Salebi, *Arâis* 308; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 228; Dineverdi, *Ahbar*, 21.

³⁵ Hakim, *Müstedrek*, II, 588; Suyûti, *Dürretü'l-Mensûr*, V, 103.

³⁶ I. Tarihler, 22/1-16.

³⁷ I. Krallar, 5/13-18; 6/7.

³⁸ Salebi, *Arâis*, s. 348.

selvi ağaçlarından elde edilen tahtalar üzerine, mükemmel oymalar yaptırarak temin edilen inci, yakut, altın gibi mücevherleri ince bir ustalıklıla mescidin süslemesinde kullandırmıştır.³⁹

Mescidin duvarlarını beyaz sarı ve yeşil taşlarla ördürmüş, direklerini halis ve şeffaf billur taşlardan yaptırarak tavan ve duvarlarını inci, yakut ve bin bir çeşit mücevherle süsletmiştir. Ayrıca mescidin tabanına firuze (afiruz) denilen kıymetli taşlar döşetmiş, bütün bu süslemelerden sonra mescit o dönemin yeryüzündeki en mükemmel binası olmuştur. Öyle ki gecenin karanlığında üzerinde kullanılan mücevheratın parıltısından mescit, uzaktan bir dolunay gibi parlayan ve etrafına ışıklar saçan bir eser haline gelmiştir.⁴⁰

Hız. Süleyman, Mescit-i Aksa'nın inşası tamamlandığında Musa (a.s)'dan kalan Tabut-u Sekine'yi mescidin içine yerleştirilmiş, mescidin yanına da ibadet için kendisine mahsus bir küçük mabet yaptırmıştır. Bu mabet, günümüze kadar ayakta kalan ve Ulu Kilise adı ile de anılan Kamame kilisesidir. Hristiyanlarca kutsal kabul edilen bu mabette günümüzde halen ayinler icra edilmektedir.⁴¹

Hız. Süleyman, misafir devlet başkanlarını karşılamak üzere sarayının giriş kısmına, tabanından su akan camdan şeffaf döşemeli bir yol yaptırmıştır.⁴² Kaynaklar Süleyman (a.s)'in, emrine verilen insan, cin ve kuşların ona hayret verici sanayi ürünleri yaptıklarını ve onun dilediği yere, dilediği şekilde binalar inşa ettiklerini kaydetmektedirler.⁴³ Tüm bunlar onun döneminde şehircilik ve mimarinin ileri seviyelere ulaşmış olduğunu göstermektedir. Günümüzde yapılan arkeolojik kazılar Hız. Süleyman'ın Kudüs'te çok büyük imar faaliyetleri yaptığını göstermektedir. Bu kazılarda özellikle askeri hizmetler için yapılmış büyük tavra ve kalelere rastlanmıştır. Mogido bölgesinde yapılan kazılarda, dikdörtgen şeklinde devasa bina kalıntılarına rastlanmış, yapılan incelemelerde bunların at beslemede kullanılan tavlar olduğu anlaşılmıştır. Kazıları idare eden arkeologlar, bu tavlardan sadece birinde dört yüz elli atın barnabileceği alt bölümlerin tespit edildiğini ifade etmişlerdir.⁴⁴

3. SEMAVİ DİNLERDE KUDÜS

3.1. Yahudilikte Kudüs ve Mescidi Aksa

Kudüs, içerisinde Hız. İbrahim ve diğer peygamberlerin yaşadığı, mukaddes bir bölge olması ve Hız. Süleyman tarafından yeniden inşa ettiği Beytül Makdis bulunması hasebiyle, semavî dinlerde mukaddes bir belde olarak kabul edilegelmiştir.⁴⁵ Kaynaklarda zikredilen bilgilerden, Kudüs'ün kutsallık sürecinin, İsrail oğulları tarih sahnesine çıkmadan uzun yıllar önce başladığı anlaşılmaktadır. Bu şehrin ve bölgenin kutsal görüldüğüne dair mevcut veriler, dini metinler ve

39-Salebi, *Arâis*, s.309.

40-Salebi, *Arâis*, s.310; Not: "Beyti'l-Makdis" ismi İbranicede ki "Beit-ha-Miktaş"ın Arapçalaşmış şeklidir. Tarih boyunca Mescidi Aksa için çeşitli isimler kullanılmıştır. Mescid-i Aksa, Beytül Makdis, Mescid-i İlyâ, Selâm, Uş-Şelim, Yebuz bu isimlerden en fazla iştihar bulanlardır. Ancak Müslümanlar arasında bu isimlerden en çok Kudüs mescidi ve Beytül Makdis isimleri kullanılmaktadır. Bu iki isim günümüzde de kullanılmaktadır.

41-Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdi el-Hüzelî, *Mürücu'z-Zeheb*, I-IV, Mısır 1348-1964,C. I, s.57-58. 42-Neml, 27/44.

43-Yakûbî, *Tarih*, I,88.

44 Hayri Erenay, Hız.Süleyman ve Sebe Kraliçesi Belkis, s.23.

45Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l- Cevzi, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut 1995, s. 63-147.

arkeolojik bulgulara dayanmaktadır. Dini metinlerin başında, Yahudiliğin kutsal kitaplarını içinde barındıran Tevrat ve onun tefsiri mahiyetindeki çalışmalar gelmektedir.

Tevrat'a göre, Kudüs'ün kutsallığını Yahudiler ilk başlarda kabullenmedikleri gibi karşı direniş göstermişlerdir. Şehrin kutsiyetini kabulleniş süreci asırlar boyu devam etmiştir. Yahudiler, kutsiyet konusuna her zaman ırk eksenli yaklaşmış Kudüs'ün kutsallığının, İsrail oğullarının bölgeye girişi ile başladığı savını kabul edegelmişlerdir. Tevrat'a göre, Kudüs şehrinin asıl ismi Şalim'dir. Kurucusu ise İbrahim peygamberi kutsayan Melkizedektir. İbrahim peygamber, kutsamanın bedeli olarak, yaptığı savaşlardan elde etmiş olduğu ganimetlerin belli bir ondalığını Melkizedek'e ödemiştir. Kral Melkizedek'in lakabı, "kohen El Elyon" yani Tanrının hizmetkârıdır.⁴⁶

Bu bilgiler Kudüs'ün, İbrahim'den önce insanları kutsayan, kendisine ganimetlerden ondalık pay verilen kutsal bir otoriteye ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Kral Melkizedek ve kutsadığı İbrahim'in, yeri ve göğü yaratan Yüce Tanrı inancına sıkı sıkı bağlı olduğuna vurgu yapılması da,⁴⁷ Kudüs ve bölgenin çok önceden kutsal olarak kabul edildiğinin en güçlü göstergesi olmaktadır. Melkizedek'in Nuh tufanından sonra yeryüzünde yaşayan Sam olduğuna dair bilgiler de Kudüs'ün kutsiyet sürecinin Yahudilerden çok daha eski tarihlere dayandığını göstermektedir. Melkizedek'in(Sam'ın), dua ve kutsamalarını bu şehirde yapmış olması da kutsiyet tarihinin erken dönemlere kadar dayandığını gözler önüne sermektedir.⁴⁸

Tevrat'ta, Kudüs şehri "Salem" ismiyle bir kez geçmektedir.⁴⁹ Moriah Dağının, İshak'ın kurban olarak takdim edildiği Süleyman Mabedinin yapıldığı yer olduğu görüşü ise tartışmalıdır.⁵⁰ Kudüs'ün krallık ve ibadet merkezi haline gelişi Hz. Dâvûd'un devletin başına geçmesi ile başlamıştır.⁵¹ Mabedin ilk inşa edildiği yer, Sion Tepesi diye isimlendirilen kutsal tepedir. Sion ismi, aynı zamanda Kudüs'ün tamamı için de kullanılmıştır. Hz. Dâvûd'a krallığının sonsuza kadar devam edeceği müjdelendiğinde bu aynı zamanda krallık ve mabedin içinde bulunduğu şehir olan Kudüs'ün ebediliğine de delili olarak kabul edilmiştir.⁵² Hz. Süleyman'ın saltanatı döneminde mabedin yeniden inşası, Kudüs'e ayrı bir kutsallık sağlamıştır. Dâvûd saltanatının sonsuza kadar süreceğine dair ilahi vaat, mabedin Tanrı'nın ebedî mekânı olarak kabul edilmesini sağlayarak şehrin kutsiyetine güç kazandırmıştır.⁵³

Kudüs, Yahudi şeriatında diğer şehirlerden çok farklı değerlendirilerek yüksek bir konumda tutulmuştur. Bu kutsiyet sebebiyle bazı kurallar Kudüs için uygulanmamıştır. Tanrı'nın seçtiği mukaddes bir yer olarak kabul edildiği için⁵⁴ kurban takdimi ve hac ibadeti sadece mabette icra edilebileceği inancı temel prensip olmuştur. Bunun sonucu olarak da yılda üç kez Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında her erkek Yahudi, kurban takdimi için Rabbin huzurunda

⁴⁶Eldar Hasanoğlu, *Semavi Dinlerin Kiblesi Kudüs*, (Selam Şehri Kudüs kitabı içinde), DİB yay., Ankara 2021,s.20.

⁴⁷ Tekvin 14/19, 22.

⁴⁸ Eldar Hasanoğlu, *Semavi Dinlerin Kiblesi Kudüs*, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınlar, İstanbul2019, s.22.

⁴⁹ Tekvin, 14/18.

⁵⁰ Ömer Faruk Harman, 'kudüs' md., DİA, C.XXVI,s.326.

⁵¹ II. Samuel, 6-7; Bablar, 24/18-25; I. Tarihler, 21/18-22.

⁵² II. Samuel, 7/13-16.

⁵³ Ömer Faruk Harman, 'kudüs' md., DİA,Ankara 2002, C.XXVI, s.327.

⁵⁴ II. Krallar, 21/4; Mezmur, 132/13.

(mabette) bulunmakla mükellef kılınmıştır.⁵⁵ Yahudiler burada hac ibadetlerini icra ettiklerinden dolayı ziyaretçilerin şehirde belli bir müddet ikamet etme zarureti hâsıl olmuştur. Bu durum da mabedin işlevini yerine getirdiği dönemlerde, şehir halkının kültür hayatını oluşturan temel faktörlerden birisi olagelmıştır. Kudüs, Tanrı tarafından seçilmiş bir şehir olduğu için Yahudilikte en yüksek simge ve kurtuluş ümitlerinin sembol şehri olmuştur.⁵⁶

Şehir, milâttan sonra 70 yılında yaşadığı istila ve yağmalama olaylarından sonra Yahudilerin hayatında etkisi kaybetmiştir. Ancak manevi ihtişamın sembolü ve şeriatın tecessüm etmiş şekli olarak her zaman zihinlerde mevcudiyetini korumuş, Kudüs'e duyulan hasret her vesileyle dile getirilmiştir. Yahudiler her yerde ve her saatte, dualarını mutlak surette Kudüs'e dönerek yapmak mecburiyetindedirler. Kudüs'e dönülerek yapılmakta olan yemek dualarında da Kudüs'ün yeniden inşa ve ihya dileği yer almaktadır. Günde üç defa yapılan Amidah duasında da şehrin ve Dâvûd Krallığının yeniden kurulması hedefleri dile getirilmektedir. Aynı şekilde Yahudiler, yılda üç defa tuttıkları oruçlarda da Kudüs'ün işgal ve inkırazı anısına yas tutmaktadırlar.⁵⁷

Yahudilikte Kudüs, kutsiyetinden ötürü kible ve hac merkezi olarak kabul edilmiştir. Tevrat'ın Tekvin bölümünde Kudüs, Şalim ismiyle anılmakta olup şehrin kurucusu olarak da Kohen El Olyen/Yüce Tanrının Hizmetkârı olarak isimlendirilen Şalim kralı Melkizedek gösterilmektedir.⁵⁸ Yahudi müfessirler ve tarihçiler, Şalim şehrinin Yerusâlim, yani Kudüs olduğu görüşündedirler.⁵⁹ Tanrının hizmetkârı diye anılan Melkizedek hakkında Tevrat'ta çokça bilgi verilmemekte ancak onun İbrahim'i kutsadığı ve savaş ganimetlerinden kendisine ondalık bir pay ayrıldığı zikredilmektedir.⁶⁰

Hz. Davud, Kudüs'ü Calut'un işgalinden kurtardıktan sonra şehre bir mabet yapmak istemiştir. Bu mabedin yapıldığı Moriya Tepesinin zirvesindeki Yevuslu Aravna /Ormanın harman yeri, kendisine tüm heybeti ile görülen melek tarafından gösterilmiş akabinde de Tanrı, Davud'a aynı noktada bir de sunak yapmasını emretmiştir.⁶¹ Bu noktayı belirleme emri Davud'a vahyedilmiş ancak mabedi inşa etme görevi oğlu Süleyman'a verilmiştir.⁶² Günümüzde de bu bölge, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler tarafından kutsal kabul edilmekte olup üzerinde mescit, tekke, dergâh gibi ibadet mekânları bulunmaktadır.

Şehrin, Hz. Musa ve Harun'dan sonra yeniden dini ve siyasi merkez haline gelişi Hz. Davud'un devletin başına geçmesiyle mümkün olabilmiştir.⁶³ Yahudilikteki Kudüs'ün, kıyamete kadar varlığını devam ettireceği inancı, Davud'un krallığının sonsuzluğuna dair verilen kutsal müjdeye isnat ettirilmiştir.⁶⁴ Davud'un oğlu Hz. Süleyman tarafından mabedin inşa edilmesi şehre

⁵⁵ Çıkış, 23/17; Tesniye, 16/16-17.

⁵⁶ Ömer Faruk Harman, 'kudüs' md., DİA, C.XXVI, s.328.

⁵⁷ Ömer Faruk Harman, 'kudüs' md., DİA, C.XXVI, s.329.

⁵⁸ Tekvin 14/18.

⁵⁹ Eldar Hasanoğlu, *Semavi Dinlerin Kiblesi Kudüs*, s.21.

⁶⁰ Tekvin 14/19-20.

⁶¹ II. Samuel 24/15-19,25.

⁶² II. Tarihler 3/1.

⁶³ II. Samuel 24/18-25; I. Tarihler, 21/18-22.

⁶⁴ II. Samuel 7/13-16.

yeni ve güçlü bir kutsallık kazandırırken Davud'un saltanatının sonsuza dek devam edeceği müjdesi, mabedin Tanrı'nın ebedî mekânı olduğuna dair inancı iyice perçinlenmiştir.⁶⁵

Mezurlar'a göre Kudüs, sadece ahit sandığının getirildiği Davud şehri Sion değil aynı zamanda Rab tarafından krallığının merkezi olarak seçilmiş bir şehirdir. Bununla birlikte bu şehir aynı zamanda Rabbin meskeni olarak da vasıflandırılmaktadır.⁶⁶ Yereya Peygamber, Kudüs'ün "Rabbin tahtı, adalet yurdu, kutsiyet dağı" şeklinde çağrılacağını söylemektedir. O ayrıca bu kutsal şehri "yüksekliği güzel, bütün yeryüzünün sevinci"⁶⁷ "güzelliğin kemali"⁶⁸ olarak tanıtmaktadır. Peygamber Yereya, Kudüs'e şöyle seslenmektedir: "Eğer seni unutursam ey Yerusâlim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer Yerusâlim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın."⁶⁹

3.2. Hristiyanlıkta Kudüs ve Mescidi Aksa

Kudüs, Hristiyanlığın temel kaynakları olan İncillerde de önemli bir yere sahiptir. Markos İncili'ne göre Hz. İsa, Galile halkına tebliğde bulunmuş ancak onlar davete icabet etmemişlerdir. Bunun üzerine Kudüs'e giderek şehre girerek mabedi temizlemiştir. Bundan rahatsızlık duyan Yahudi hahamları İsa'ya engel olmaya kalkışınca o da şehrin cezalandırılacağını ve mabedin kirletileceğini bildirmiştir. İsa'ya karşı gösterilen bu düşmanlık, onun şehrin dışında çarşıya gerilmesine sebep olmuştur. İşlenen bu cinayetin bir cezası olarak da mabedin kutsal perdesi yırtılmıştır.. Diğer İncillerde, Kudüs'le ilgili bu bilgilere bazı ayrıntılı ilâve bilgiler yapılmaktadır. Yuhanna İncilinde de Hz. İsa'nın defalarca Kudüs'e geldiğini ifade edilmektedir. İnciller'de verilen bilgilere göre Hz. İsa'nın hayatı Kudüs'te sona erince havâirler orada "kutsal ruh"u alırlar.⁷⁰

İnciller'de Kudüs, Yerusâlim olarak adlandırılmaktadır. Hemen hemen tüm İncillerde Kudüs'ten bahsedilmekte olup bölgenin kutsiyetine vurgu yapılmaktadır. Markos İncil'ine göre Hz. İsa, Galile bölgesinde halka tebliğ faaliyetine başlar ve onların olumsuz tavrı üzerine Şakirtleri ile Kudüs'e dönerek mabedin içinde açılan tezgâhları dışarı atmıştır. Mabedin maksadı dışında kullanılmasına karşı çıkararak buranın sadece Tanrıya ibadet yeri olduğunu halka tebliğ etmiştir.⁷¹

Hz. İsa'nın mabedi satıcı tezgâhlarından temizlemesi, Yahudi otoritelerinin tepkisini çekmiş bundan dolayı peygambere husumet beslemeye başlamışlardır. Bunun üzerine Hz. İsa, işledikleri günahlardan dolayı şehrin düşman ordularınca talana uğrayarak isyankâr halkın cezalandırılacağını ve mabedin kirletileceğini haber vermiştir.⁷² Mabet, bu yağmaların sonucunda haydutların inine dönüştürülmüştür.⁷³ İnciller İsa Mesih'in Kudüs'e gelip mabette ticaret yapılmasının buranın şanına yakışmadığını söyleyerek tüccarları oradan kovduğunu haber verir.⁷⁴

⁶⁵ Ömer Faruk Harman, 'Kudüs md.', DİA, C. XXVIII, S. 268-271.

⁶⁶ Mezmur 132/11-16; 31/23; 33/16.

⁶⁷ Mezmur 48/2.

⁶⁸ Mezmur 50/2.

⁶⁹ Mezmur 137/5-6.

⁷⁰ Ömer Faruk Harman 'Kudüs' md., DİA, C. XXVI, s.329.

⁷¹ Markos 11/15-17.

⁷² Luka 21/20-24.

⁷³ Yereya 7/11.

⁷⁴ Matta 21/12; Markos 11/15; Luka 19/45; Yuhanna 2/ 13-16.

Yine İsa Mesih, kendisinden mucize isteyenlere mabedin yıkılıp yeniden üç günde yapabileceğini söylemiştir. Bazı pasajlara göre İsa, bununla aslında kendi bedenini kastetmiştir.⁷⁵

Nitekim İsa Mesih çarmıha gerilirken mabedin en kutsal odası olan Kodeş ha-Kodaşım'ın perdesinin boydan boya ortadan yırtılmasıyla, kimsenin görmemesi gereken sırların herkese ifşa olması, kilise babaları tarafından ileri sürülen "artık mabedin kutsallığının kalkıp yerini insanın/Oğul'un/İsa Mesih'in kutsallığınının başladığı" tezinin temeli olarak kabul edilmiştir.⁷⁶

3.3. İslamda Kudüs ve Mescidi Aksa

Kur'an'da doğrudan Kudüs ismi geçmemekle birlikte, Mescidi Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahsedilmiş⁷⁷ ayrıca bulunduğu bölge "mukaddes toprak"⁷⁸ "iyi, güzel bir yer"⁷⁹ olarak nitelendirilmiştir. Hadislerde ise Mescidi Aksâ'nın, Beytullah ve Mescidi Nebi'den sonra ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescitten birisi olarak zikredilmiştir. Ayrıca yeryüzünde Mescidi Harâm'dan sonra inşa edilen ikinci mescit olduğu belirtilmiş,⁸⁰ Hz. Peygamber'in Beytülmağdis'te namaz kılmayı tavsiye ettiği de aktarılmaktadır.⁸¹

Hz. Peygamber'in, Kâbe'yi de önüne almak suretiyle hicretten önce iki veya üç yıl boyunca Kudüs'e doğru namaz kıldığına dair⁸² rivayetler bulunmaktadır. Aynı zamanda Medine döneminde de on altı veya on yedi ay bu minval üzere Kudüs'e doğru yönelen Rasûlullah, Kabe'ye yönelme emrini alır almaz, Beytullah'a dönerek namazlarını eda etmeye başlamıştır.⁸³ Hz. Peygamber'in sağlığında bir müddet Kudüs'e doğru namazlarını eda etmiş olması, Müslümanların bu şehri mukaddes bir belde ve dinî bir merkez olarak görmelerinde etkili olmuştur. Aynı şekilde bir gece Rasûlullah'ın isra yolculuğu ile Kabe'den Mescidi Aksa'ya götürülmesi, akabinde de buradan miraca yükselmesi, Kudüs'ün Müslümanlar gözünde kutsiyetini iyice arttırmıştır.⁸⁴ Kütüb-i Sitte dışındaki rivayetlere göre Hz. İsa, nüzulünden sonra vefat ettiğinde Medine'de Resul-i Ekrem'in kabri yanına veya Kudüs'e defnedilecektir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, Mescidi Harâm'dan çevresi mübarek kılınan Mescit-i Aksâ'ya gece götürülmesi (İsrâ)⁸⁵ ve ardından miraç mucizelerinin Mescit-i Aksâ'da cereyan etmesi, Müslümanlar için bu şehrin önemini arttırmıştır.

⁷⁵ Yuhanna 2/18-22.

⁷⁶ Matta 27/51; Markos 15/38; Luka 23/44.

⁷⁷ İsrâ 17/1.

⁷⁸ el-Mâide 5/21.

⁷⁹ Yûnus 10/93.

⁸⁰ Buhârî, *Sahih*, Fażlü'ş-şalât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne, 6; Hâc, 26; Enbiyâ, 8, 40; Müslim, Sahihî Müslim, Hâc, 288; Mesâcid, 2; Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en- Nesâî, *es-Sünen*, Mısır 1348-1930, Mesâcid, 3.

⁸¹ Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşir b. Şeddad b. Amr b. İmrân el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, (nşr.: Muhyiddin Abdülhamid), Mısır, 1371, Şalât, 14.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbni Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, 1-8, Beyrut 1346-1957, C. I, s. 243; Kurtubî, Tefsiri Kurtubî (el-Câmi'), C. II, s. 150; Fahrüddin er-Razi, Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb, (Ter: Lutfullah Cebeci vdğ.), Akçağ Yayınları, Birinci baskı, Ankara 1988, C. IV, s. 110.

⁸³ Buhârî, Sahih, Şalât, 31; Tefsir, 18; Müslim, Sahih, Mesâcid, 11-12.

⁸⁴ Hayri Erenay, "Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ". Kocaeli İlahiyat Dergisi 7 / 1 (Haziran 2023): 173-193.

⁸⁵ el-İsrâ 17/1.

İslâmi kaynaklarda Kudüs ismi doğrudan zikredilmemiş, ancak işari olarak farklı isimlerle zikredilmiştir. Müfessirler, Kur'an'daki "el-Mescitü'l-Aksâ"⁸⁶, "Mübevee sıdkin"⁸⁷ ve "el-Arzü'l-Mukaddese"⁸⁸ gibi tabirlerle Kudüs'teki Beytülmuqaddes'in⁸⁹ veya şehrin de içinde bulunduğu Filistin bölgesinin kastedildiğini ifade etmişlerdir.⁹⁰ Kur'an-ı Kerim'de "Mescit-i Aksa"⁹¹ şeklinde zikredilen yerin, Kudüs'teki el-Aksa Mesciti'nin bulunduğu harem bölgesi olduğunda, kaynaklar ittifak etmiştir.⁹² Aynı şekilde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da âyette geçen el-Mescitü'l-Aksâ'nın Beytülmuqaddis, mübarek kılındığı haber verilen çevresinden de Kudüs ve civarı olduğunu dile getirmektedir.⁹³

Arapça 'da en uzak anlamına gelen "aksa" kelimesinin mescide isim olarak verilmesinin sebebi ise buranın Mekke'ye en uzak kutsal mescit olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁴ Mescit-i Aksa, insanların ibadet edebilmeleri için Mescit-i Haram'dan sonra inşa edilen en eski ikinci mescittir. Allah Resulüne "Yeryüzünde ibadet için inşa edilen ilk mescit hangisidir?" sorusunu soran Ebu Zer'e, Rasûlullah: "Mescit-i Haram" cevabını vermiştir. "Sonra hangisidir?" diye sorduğunda da "Mescit-i Aksa'dır" dedikten sonra da : "Bu ikisinin arasında kırk yıl vardır." buyurmuştur.⁹⁵

Hz. Muhammed'in miraç yolculuğuna çıkmadan önce ilk kible Mescit-i Aksa'ya getiriliş hadisesi, İsra suresinde şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açıkça belirtilmektedir. Ayrıca Müslümanlar, hicretten sonra yaklaşık bir buçuk yıl kadar Mescit-i Aksa'ya yönelerek namaz kılmaya devam etmişlerdir. Böylelikle hem İslam'ın Mescidi Aksa'ya ve bu bölgeye verdiği kıymet ortaya konulmuş hem de İslam ümmeti nezdinde mescidin kadir ve kıymetinin canlı kalması hedeflenmiştir. Öte yandan Allah Resulü, Kudüs'ün fethinden yıllar önce ziyaret için yolculuğa çıkılabilecek üç mescitten birisi olarak Mescit-i Aksa'yı da zikretmiştir.⁹⁶

Bu mescitlerde kılınan namazların kişinin evinde kıldığı namazdan elli bin kat daha kıymetli olduğunu belirtmiştir.⁹⁷ Bu müjdesi ile Allah Resulü, Beytülmuqaddis'in fethini gerçekleştirmek için gerekli olan dini, ilmi, siyasi ve askeri alt yapıyı bizzat hazırlamış olmaktadır.⁹⁸ Böylelikle hem Kudüs'ün fethi için bir hedef gösterilmiş, hem de kiblenin Mescit-i Haram'a dönmesinin Mescit-i Aksa'yı itibarsızlaştırmadığına işaret edilmiştir. Kudüs'ün İslam'la

⁸⁶ el-İsrâ 17/1.

⁸⁷ Yûnus 10/93.

⁸⁸ Mâide 5/21.

⁸⁹ Taberî, *Tefsiri Taberî*, C. XV, s.16-17.

⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, *Tefsiri Kebir*, C.XI, s.196-197.

⁹¹ el-İsrâ 17/1.

⁹² Aşır Örenç, *Hadislerde Kutsal Mekan Algısı*, Doktora Tezi, SDÜ, 2013, s.136.

⁹³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Neşriyyat, İstanbul 1982.C. IV, s.3144-3145.

⁹⁴ Nasıruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el- Beydavi eş-Şirâzî, *Envârut-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil* (Mecmûatinmine't-Tefâsir içinde), İhyau't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1320, c.1, 564.

⁹⁵ Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitabü'l-Mesâcid, 1-2.

⁹⁶ Buhari, *Câmiu's-Sahih*, Fadlû's-Salât, 1,6; Müslim, *Sahih-i Müslim*, Hac, 511-513.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed bin Yezid İbni Mace, *Sünen-i İbni Mâce*, yy., Mısır,1952, Kitabü İkâmeti's-Salât, 198.

⁹⁸ Abd al-Fattah Al-Awaisi, *Beytülmuqaddis Berekat Daireleri Teorisi* (İstanbul: Beytülmuqaddis Çalışmaları Vakfı Yayınları, 2015, s. 2.

tanışması Hz Ömer zamanına dayansa da⁹⁹ aslında bu fethin müjdesi, Rasûlüllah'ın ve müminlerin namazlarını Mescit-i Aksa'ya doğru kılınmasıyla verilmiş olmaktadır. Beytülmakdis'e gösterilen ihtimam, Allah Resulü zamanında başlamış Tebuk, Hayber ve Mute Savaşlarıyla Kudüs yolu güvenlik altına alınması hedeflenerek üç harem bölgesinin birbirine bağlanmasının önemine işaret edilmiştir. Hz. Muhammed(s.a)'in vefatının ardından, onun sahabeye gösterdiği bu hedefin gerçekleştirilmesi için Hz. Ebubekir devrinde Filistin bölgesine seferler düzenlenmiştir. Nihayet Hz. Ömer döneminde zirveye ulaşan bu seferlerin neticesinde Kudüs'ün fethi ikinci halifeye nasip olmuştur.¹⁰⁰ Hz. Ömer, Kudüs'ün anahtarını teslim alır almaz, kendisi de bizzat çalışarak Mescit-i Aksa'nın molozlar altında kalmış alanını temizletip Sahra'nın güneyinde cemaate namaz kıldırmıştır. Fethin akabinde de ilk iş olarak buraya bir mescit inşa ettirmiştir.¹⁰¹

KAYNAKÇA

ARPA, Abdulmuttalip, "Rum Suresi Çerçevesinde Beytülmakdis'in Fethinin Müjdelenmesi", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (2014), s.207.

AL-AWAİSİ, Abd al-Fattah, Beytülmakdis Berekat Daireleri Teorisi (İstanbul: Beytülmakdis Çalışmaları Vakfı Yayınları, 2015.

BASİT, Musa dğ., Kudüs Tarihi, Nida Yayınları, İstanbul 2011.

BEYDAVİ, Nasıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, Envârut-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl (Mecmûatinmine't-Tefâsir içinde), İhyau't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1320.

BOLAY, Süleyman Hayri, 'adem md.', DİA, İstanbul 1998, C.I, s. 358-363.

BOZKURT, Nebi, 'Mescid-i Aksa md.', DİA, C. XXIX, s. 268

BUHARİ, Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmâil bin İbrâhîm el-Cu'fi, Sahih-i Buhari, Matbaay-ı Amire, İstanbul 1329.

Dikici, Recep, Kudüs Tarihi Faziletleri ve Alimleri, Akif Yayınları, İstanbul 2018, s. 21; Can Ekin Köroğlu, Etnik Temizlik Filistin, Frida Yayınları, İstanbul 2010,s.10.

DINEVERDI, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, , el- Ahbaru'z-Zaman, Kahire 1960.

EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşir b. Şeddad b. Amr b. İmrân el-Ezdî, Sünen-i Ebî Dâvûd, (nşr.:Muhyiddin Abdülhamid), Mısır, 1371.

Erenay, Hayri, Hz.Süleyman ve Sebe Kraliçesi Belkis, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.

----- "Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ". Kocaeli İlahiyat Dergisi 7 / 1 (Haziran 2023)

GÖREGEN, Mustafa, "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Ed: Ali Aksu, C. Ü Rektörlük Matbaası, 2018, s.1.

⁹⁹ Haydar Oruç, *Mescid-i Aksa Tarihi*, Statüsü ve Güncel Gelişmeler, ORMER PERSPEKTİF SERİLERİ, ARALIK 2015, NO: 15, s. 3.

¹⁰⁰ Mustafa Göregen, "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Ed: Ali Aksu, C. Ü Rektörlük Matbaası, 2018, s.1.

¹⁰¹ Nebi Bozkurt, ' Mescid Aksa md.', C.XXIX, s. 270

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem, Beyrut 1995.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî, el-Kamil fit-tarih, Beyrut 1385-1965.

İBNİ MACE, Ebû Abdullah Muhammed bin Yezid, Sünen-i İbn-i Mâce, yy., Mısır,1952.

İBNİ SAD, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, et-Tabakatü'l-Kübra, 1-8, Beyrut 1346-1957, C. I, s.243;

İSFEHANİ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal er-Râğb, el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân, Dimeşk, 1423-2002.

HAKIM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbüri, el-Müstedrek, Riyat try.

HALİFE, M. Muhammed, Arubetu'l- Kudus ve İslamiyyetühe, Mecelletü'l-Ezher, sayı: 53, 1981 Kahire, s.1277.

HARMAN, Ömer Faruk 'kudüs md.' DİA, C.XXVI, s. 334.

HASANOĞLU, Eldar, Semavi Dinlerin Kiblesi Kudüs, (Selam Şehri Kudüs kitabı içinde), DİB yay., Ankara 2021.

-----Semavi Dinlerin Kiblesi Kudüs, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınlar, İstanbul 2019.

Kitab-ı Mukaddes, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995.

Köksal, Asım, Peygamberler Tarihi, TDV yayn., Ankara 2004.

KURTUBİ, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân, thk.:Ahmed Berdûnî-İbrahim İtfeyiş, Kahire 1964.

MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî, Mürücü'z-Zeheb, I-IV, Mısır 1348-1964

MEVDUDÎ, Ebu'l-A'lâ, Tefhîmu'l-Kur'ân, (çev.: Komisyon), İnsan Yay.,İstanbul 1996

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyin el- Kuşeyri en-Nisâbüri, Sahih-i Müslim, Daru's-Selam, Arabistan 2000.

NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, es-Sünen, Mısır 1348-1930.

ORUÇ, Haydar, Mescid-i Aksa Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler, ORMER PERSPEKTİF SERİLERİ, ARALIK 2015, NO: 15, s. 3.

ÖRENÇ, Aşır, Hadislerde Kutsal Mekan Algısı, Doktora Tezi, SDÜ, 2013, s.136.

POLAT, İbrahim Ethem, Kudüs Seyahatnamesi, Bengü Yayınları, Ankara 2011,s. 42; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, YKY, İstanbul 2005, C.IX, s. 463-466.

RAZİ, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb, (Ter:Lutfullah Cebeci vdğ.)Akçağ Yayınları, Birinci baskı, Ankara 1988.

SA'LEBÎ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed, Kaşâşü'l-enbiyâ' el-müsemmâ 'Arâ'isü'l-mecâlis, Mısır 1370-1951. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, ed- Dineverdi, el-Ahbaru'z-Zaman, Kahire 1960.

SUYÛTİ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, ed-Dürrül Mensur Fit-Tefsir Bil-Me'sur, I-VI, Mısır 1314.

ŞEYBÂNÎ, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, el-Kamil fit-tarih, Beyrut 1385-1965.

YAKUBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, Târîhu'l-Ya'kûbî, I-II, Beyrut 1379-1960,C. I, s.88.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kuran Dili, Eser Neşriyyat, İstanbul 1982.

AVUKATLIK SÖZLEŞMESİNDE AŞIRI YARARLANMANIN SONUÇLARI

Araş. Gör. Banu ATLI DARCAN

Dokuz Eylül Ün., Hukuk Fak.
İzmir, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-0739-3308

atlibanu@gmail.com

ÖZET

Avukatlık sözleşmesinde avukatın hukuki yardım sağlama şeklindeki iş görme edimine karşılık müvekkil (Avukatlık Kanunu m. 164/f. 4, c.2 istisna olmak üzere) ücret ödeme borcunu üstlenir. Taraflar ücreti götürü, dava veya hükmedilenin değerine göre, zamana veya başarıya bağlı olacak şekilde ve hatta bu ücret türlerini karma biçimde bir araya getirerek serbest iradelerine göre kararlaştırabilir. Ancak taraflarca yapılan ücret anlaşması, Avukatlık Kanunu'ndaki sınırlamalara riayet etmenin yanı sıra Türk Borçlar Kanunu'ndaki geçerlilik şartlarını da ihtiva etmelidir. Avukatlık sözleşmesinde ücretin türü fark etmeksizin aşırı yararlanma gündeme gelebilir. Bu bakımdan, harcanan zamana göre ücret veya götürü ücret yahut başarı priminin bulunduğu karma ücret türünden hangisinin kararlaştırıldığı önemsizdir. Bu çalışma ile avukatlık sözleşmesinde aşırı yararlanmanın bulunmasının, özellikle edimler arasındaki açık oransızlığın Türk Borçlar Kanunu'nun aşırı yararlanma ve ahlâka aykırılık hükümleri ile Avukatlık Kanunu m. 163/f. 2 ve m. 164/f. 4 kapsamında ele alınması, müvekkil tarafından sözleşme ile bağlı olunmadığının bildirilmesi durumunda ücretin akıbeti, aşırı yararlanma ve/veya ahlâka aykırılığın mevcut olduğu uyuşmazlıklarda Yargıtay kararlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada ayrıca İsviçre ve Alman hukuklarında avukatlık sözleşmesi bakımından aşırı yararlanmanın bulunmasının sonuçları incelenerek Türk hukuku bakımından çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avukatlık Sözleşmesi, Ücret Anlaşması, Aşırı Yararlanma, Avukatlık Ücret Anlaşmasının Geçersizliği

CONSEQUENCES OF UNFAIR ADVANTAGE IN ATTORNEY CONTRACT

Res. Assist. Banu ATLI DARCAN

ABSTRACT

In attorney contract, the client undertakes the obligation to pay remuneration (with the exception of Article 164/4, sent. 2 of the Attorneyship Law) in return for the lawyer's performance of the act of providing legal services. The parties may freely agree on a fixed fee, based on the value of the case or the award (contingent on the case's outcome), a fee based on time or success, or even a combination of these types of fees. However, the fee agreement concluded by the parties must not only comply with the limitations of the Attorneyship Law, but also include the validity requirements of the Turkish Code of Obligations. Regardless of the type of fee, unfair advantage may arise in an attorney agreement. In this respect, it is irrelevant which type of fee is agreed, such as a fee based on the time, a fixed fee or a mixed fee that includes a success premium. This study aims to examine the existence of unfair advantage in the attorney agreement, particularly the clear disproportionality between the performances, within the scope of the provisions of the Turkish Code of Obligations on immoral and unfair advantage, Articles 163/2 and 164/4 of the Attorneyship Law, the fate of the fee in the event that the client notifies that s/he is not bound by the contract, and the evaluation of the decisions of the Court of Cassation in disputes involving the presence of unfair advantage and/or immoral. The study will also examine the consequences of the existence of unfair advantage in Swiss and German law in terms of the attorney agreement, and provide recommendations under Turkish law.

Keywords: Attorney Contract, Remuneration Agreement, Unfair Advantage, Invalidity of Attorney Remuneration Agreement

I. GİRİŞ

Avukatlık sözleşmesi, avukat ile müvekkil arasında akdedilen ve Avukatlık Kanunu'nda düzenlenmiş olan hukuki yardımları konu alan, kural olarak ücret karşılığı yapılan bir sözleşmedir. İrade özgürlüğü kapsamında taraflar ücretin miktarını ve ücret türünü belirlemede kural olarak serbesttir. Bu kapsamda taraflar ücreti isterlerse baştan götürü şekilde belirler, isterlerse dava veya hükmolunacak şeyin değerine göre oransal olarak belirler, isterlerse de ücretin zamana veya başarıya dayalı hesaplanacağını kararlaştırırlar. Her ne kadar ilke olarak sözleşme özgürlüğü uygulama alanı bulsa da tarafların irade özgürlüğü bir yandan Avukatlık Kanunu'nun çeşitli hükümleri diğer yandan da Türk Borçlar Kanunu'nun genel hükümleriyle sınırlandırılır. Avukatlık Kanunu m. 164/f. 2 "*Yüzde yirmibeşi aşmamak üzere, dava veya hükmolunacak şeyin değeri yahut paranın belli bir yüzdesi avukatlık ücreti olarak kararlaştırılabilir*" şeklinde kaleme alınmışken, Avukatlık Kanunu m. 163/f. 2 "*Avukatlık ücret tavanını aşan sözleşmeler, bu Kanunda belirtilen tavan miktarında geçerlidir. İfa edilmiş sözleşmenin geçersizliği ileri sürülemez. Yokluk halleri hariç, avukatlık sözleşmesinin bir hükmünün geçersizliği, bu sözleşmenin tümünü geçersiz kılmaz*" şeklindeki düzenlemesiyle oransal olarak belirlenen ücrette üst sınırın aşılması ihtimali için oranın tavan miktar üzerinden geçerli olacağını düzenlemiştir. Bu durumda, şu soruların

cevaplandırılması gerekmektedir: oransal (nisbi) ücretin kararlaştırıldığı bir avukatlık sözleşmesinde tavan miktarın aşılması somut olayın diğer koşullarıyla birlikte aynı zamanda aşırı yararlanmanın şartlarını da sağlıyorsa, tavan miktarı aşan ücret, kanundaki sınıra mı çekilmelidir? Müvekkil aşırı yararlanma nedeniyle sözleşmeyle bağlı olmadığını bildirirse ücretin akıbeti ne olacaktır? Aşırı yararlanmanın aynı zamanda ahlâka aykırılık teşkil ettiği ihtimalde ücret ne şekilde belirlenmelidir? Götürü ücret kararlaştırıldığında aşırı yararlanmanın şartları gerçekleşirse ücret nasıl belirlenir? Bu soruların cevaplandırılmasına geçmeden önce İsviçre ve Alman hukukunda avukatlık sözleşmesi bakımından aşırı yararlanmanın bulunması hakkında açıklamalara yer verilecek, sonrasında hukukumuzdaki durum ve Yargıtay kararları üzerinde durulacaktır.

II. İSVİÇRE HUKUKU VE ALMAN HUKUKUNDA AVUKATLIK SÖZLEŞMESİNDE AŞIRI YARARLANMANIN MEVCUDİYETİ VE SONUÇLARI

A. İsviçre Hukukunda

İsviçre hukukunda avukatlık sözleşmesinin hukuki niteliği vekâlet sözleşmesi olarak kabul edilmektedir ve her sözleşme gibi, avukatlık sözleşmesinin de irade bozukluğu, ahlâka aykırılık ve aşırı yararlanma nedeniyle iptal edilebilir olduğu ifade edilmektedir¹. Avukatlık sözleşmesinde kararlaştırılan ve avukat tarafından talep edilen ücretin uygunluğu değerlendirilirken, vekaleti yerine getirmek için gereken eğitim, avukatın özel becerileri, işin zorluğu ve aciliyeti temel olarak belirleyicidir².

Avukatlık sözleşmesinde aşırı yararlanmaya ilişkin tartışmalar İsviçre hukukunda daha çok başarı ücreti (*Erfolgshonorar*) kapsamında yürütülmektedir. İsviçre hukukunda başarı ücreti, bunun türleri ve geçerli olup olmadığı ya da başarı ücretine ne ölçüde izin verildiği bu çalışmanın inceleme alanına dahil olmadığından, bu ücret türü yalnızca aşırı yararlanmanın ortaya çıkabileceği ihtimal bakımından ele alınacaktır³.

¹ **Walter FELLMANN**, “Der einfache Auftrag, Art. 394-406 OR”, Berner Kommentar, 1992, Art. 394, N. 428; **Walter FELLMANN**, Anwaltsrecht, 2. Auflage, Stämpfli Verlag, Bern, 2017, N. 499; **Walter FELLMANN**, “Übersetztes Anwaltshonorar als Berufspflichtverletzung und das vermeintliche Recht der Kantone, das Anwaltshonorar zu regulieren”, Anwaltsrevue/Revue de l'avocat, 1/2020, s. 40.

² Genel giderler (birim zaman başına) ile talep edilen ücret arasındaki ilişkiye de dikkat edilmelidir. Bkz. **FELLMANN**, Übersetztes Anwaltshonorar, s. 40.

³ İsviçre'de başarı ücretlerine ilişkin düzenleme, 23 Haziran 2000 tarihli Avukatların Serbest Dolaşımına İlişkin Federal Kanun'un (BGFA) 12. maddesinin e bendinde yer almaktadır. İlgili hükme göre, avukatlar bir dava sona ermeden önce müvekkil ile ücretin yerine geçmek üzere davanın sonucuna katılma konusunda bir anlaşma yapamazlar; ayrıca davanın aleyhte sonuçlanması halinde ücretten feragat etmeyi taahhüt edemezler. İsviçre hukukunda başarı ücretine ilişkin detaylı açıklama ve tartışmalar için bkz. **Kaspar SCHILLER**, “Erfolgshonorare nach BGFA: Nur die Vereinbarung der reinen Beteiligung am Prozessgewinn ist verboten”, Anwaltsrevue 1/2010, s. 42; **Kaspar SCHILLER**, “Das Erfolgshonorar nach BGFA, SJZ 100, 2004, Nr. 15, s. 357; **Hans NATER**, “Das Verbot des Erfolgshonorars – Verhinderung des Zugangs zum Recht?” HAVE – Haftpflichtprozess 2008, 2008, s. 33; **Corinne WIDMER LÜCHINGER**, “Die zivilrechtliche Beurteilung von anwaltlichen Erfolgshonorarvereinbarungen, AJP, 2011, **Philipp HABERBECK**, Zum Verbot des reinen Erfolgshonorars für

Avukatın gördüğü işin, özellikle yürüttüğü davanın sonucuna göre başarı ücreti alması pek çok ülkede olduğu gibi İsviçre öğretisi ve içtihatlarında da oldukça tartışmalıdır. Başarı ücretine karşı çıkan yazarların ileri sürdükleri gerekçelerden biri de avukat ile müvekkil arasında mevcut olan bilgi asimetrisi nedeniyle, avukatın, davanın zorluğu ve kazanılma şansı hakkında müvekkilini manipüle ederek onu daha yüksek miktar üzerinden ücret anlaşmasına ikna edebilecek olması ve başarı ücretiyle birlikte aşırı yararlanma ihtimalinin doğmasıdır⁴.

Doğrudan davanın sonunda elde edilen menfaate göre oransal bir başarı ücreti almak yerine, davanın kazanılması ihtimali için avukata bir başarı priminin verilmesi Federal Mahkeme'nin içtihatlarında bazı sınırlamalarla kabul edilmektedir. İsviçre Federal Mahkemesi, avukatın her hâlükârda bir (temel) ücret aldığı ancak davanın kazanılması hâlinde bu ücrete ek olarak bir başarı primine de hak kazandığı başarı ücretini *pactum de palmario* olarak ifade etmektedir⁵. Federal Mahkeme'ye göre, avukatlık ücretinin başarıya bağlı olan kısmı, başarıya bağlı olmayan ücrete kıyasla “*avukatın bağımsızlığını zedeleyecek ve aşırı yararlanma tehlikesi doğuracak*” kadar yüksek olamamalıdır. Federal Yüksek Mahkeme sabit bir üst sınır belirtmekten kaçınmak istese de devam eden cümlede böyle bir sınır belirlemektedir. Mahkeme en azından “*başarıya bağlı ücretin başarıya bağlı olmayan ücretten daha yüksek olması durumunda*” sınırın aşıldığı tespitine yer vermektedir⁶.

Federal Mahkeme, Avukatların Serbest Dolaşımına İlişkin Federal Kanun'un (BGFA) m. 12/bent e hükmünün avukatın bağımsızlığını ve aşırı yararlanmaya karşı müvekkilin korunmasının amaçlandığı kanaatindedir. Federal Mahkeme'nin yakın tarihli bir kararına göre, avukat tarafından fahiş bir ücret teklif edilmesi yani soyut bir aşırı yararlanma tehlikesi dahi BGFA 12. maddenin e bendini ihlal etmektedir⁷.

İsviçre Borçlar Kanunu (OR) m. 21, sözleşmenin kurulduğu tarihten itibaren bir yıl içinde aşırı yararlanma nedeniyle sözleşmenin iptaline imkân tanıdığından, avukatlık sözleşmesi bakımından da sadece aşırı yararlanma yönünden değerlendirme yapılmasına uygulamada çok rastlanılmamaktadır. Zira avukatlık ücreti, sözleşmenin imzalanmasından itibaren bir yıl içinde neredeyse hiç faturalandırılmamaktadır, böylece müvekkil aslında sözleşme ile bağlı olmadığına ilişkin beyanın zamanında kullanılmasından mahrum kalmaktadır⁸.

B. Alman Hukukunda

Alman hukukunda aşırı yararlanma (*Wucher*), Türk-İsviçre hukukundan farklı olarak BGB § 138 II'de ahlâka aykırılığın bir türü olarak düzenlenmiştir ve hukuki yaptırımı kesin

Prozessanwälte, Jusletter 13, 2018, N. 43; **Benjamin SCHUMACHER/Roberto DALLAFIOR**, “Die Vereinbarung von Erfolgsprämien für den Anwalt”, AJP, 2017, s. 1286 vd.

⁴ **FELLMANN**, Anwaltsrecht, N. 446, 449.

⁵ BGer, 4A_240/2016, 13.6.2017.

⁶ BGer, 4A_240/2016, 13.6.2017, E. 2.7.5.

⁷ **WIDMER LÜCHINGER**, s. 1454.

⁸ **Jörg SCHMID/Céline BUSSMANN**, “Die privatrechtliche Rechtsprechung des Bundesgerichts im Jahr 2017 (1/2)”, Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins, 2018/154, s. 745 (ss. 740-763).

hükümsüzlüktür⁹. Hükme göre, özellikle, bir başkasının zor durumundan, deneyimsizliğinden, temyiz kudretinden yoksunluğundan veya önemli ölçüde irade zayıflığından yararlanarak, bir edim karşılığında bir kimsenin kendisine veya üçüncü bir kişiye, edimle göze çarpacak derecede orantısız malvarlığı menfaatleri vaat veya temin ettiği hukuki işlem geçersizdir¹⁰. Şayet subjektif koşullar bulunmuyorsa, yalnızca edimler arasındaki aşırı oransızlık aşırı yararlanmayı gündeme getirmez, ancak ahlâka aykırılık kapsamında değerlendirme yapılabilir.

Alman hukukunda avukat ve müvekkil yazılı şekilde bir ücret sözleşmesi yapabileceği gibi, sağlanan hukuki yardım için Avukatlık Ücret Kanunu'nda (RVG¹¹) düzenlenmiş avukatlık ücretlerinin geçerli olacağını da kararlaştırabilirler. RVG § 3a III ise, kararlaştırılan ücret, tüm koşullar göz önünde bulundurulduğunda *makul olmayan bir şekilde yüksekse*, ücretin kanundaki ücret miktarına kadar uygun bir miktara indirilebileceğini düzenlemiştir. Örneğin Alman Federal Mahkemesi'nin bir kararına göre, ceza avukatının yasal ücretlerin beş katından fazla olan ücreti, makul olmayan bir şekilde yüksektir. Ancak avukat münferit davayla ilgili özel koşulları ispatlarsa bu karineyi çürütebilir¹². Ne var ki bu karar öğretilerde şu gerekçelerle eleştirilmiştir: Federal Mahkeme, avukatı, müvekkili ile istisnai durumlar haricinde gösterdiği çaba ve iş görmesine uygun bir ücret üzerinde anlaşmaya varma imkânından mahrum bırakmaktadır; bu durum, kanunun yeknesak uygulanması, müvekkilin aşırılıklardan korunması, sabit ve kolay hesaplanabilir bir ölçüt aracılığıyla derece mahkemelerinin rahatlatılması gibi Federal Mahkeme tarafından sunulan gerekçelerle haklı gösterilemez, bu gerekçeler mesleği icra etme özgürlüğüne aşırı ve makul olmayan tecavüz teşkil etmektedir; Federal Mahkeme'nin sadece yargının ve müvekkillerin menfaatlerini değil, aynı zamanda avukatlık mesleğinin, avukatlık hizmetleri için harcanan zaman ve emekle orantılı bir ücretlendirme konusundaki haklı menfaatlerini de dikkate alması gerekmektedir¹³. Federal Mahkeme'nin sonrasında da benzer yönde verdiği kararlar olmakla birlikte, somut uyuşmazlıkta aksi şekilde değerlendirme yaptığı kararlarının da bulunduğu söylenmelidir¹⁴.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. **Selmani OKUMUŞ**, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na Göre Aşırı Yararlanma (Gabin), Ankara, 2015, s. 53.

¹⁰ Aşırı yararlanmanın söz konusu olduğu sözleşmelerde, edimler arasındaki oransızlığın giderilerek kesin hükümsüzlük yerine sözleşmenin ayakta kalmasının mümkün olup olmadığı tartışmalıdır. Bkz. **OKUMUŞ**, s. 54.

¹¹ Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz - RVG).

¹² BGH, 27. 1. 2005 - IX ZR 273/02, NJW, 2005, s. 2142-2145. Bu karar nedeniyle, ihtilaf durumunda avukatın kendi faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı kanıt sunabilmesi için iç faaliyet ve zaman kaydı tutması tavsiye edilmektedir (**Klaus WINKLER/ Joachim TEUBEL**, Vereinbarungen mit Mandanten, 2018, N. 421).

¹³ **Nikolaus LUTJE**, "Judex non calculat - Das Fünffache der gesetzlichen Gebühren als verbindliche Honorargrenze für Strafverteidigungen?", NJW 2005, s. 2490-2493.

¹⁴ Bkz. BGH, 4.2.2010 - IX ZR 18/09, NJW, S. 19, 2010, s. 1364 vd.. Yasal ücreti beş kattan fazla aşan bir ücretin makul olmayan bir şekilde yüksek olduğuna dair fiili karinenin hukuk uyuşmazlıkları için de geçerli olduğu ancak avukatın bu karineyi çürütebileceği, somut olayda da götürü ücretin makul olmayan şekilde yüksek olmadığı bkz. yönünde: BGH, 10.11.2016 - IX ZR 119/14, NJW-RR 2017, s. 377 vd. Karara göre, avukatın edimi ile kararlaştırılan ücret arasında, ücret sözleşmesinin ahlâka aykırılığını gösteren açık bir orantısızlık olup olmadığı, avukatın belirli bir vekâlet kapsamında borçlu olduğu işin kapsamı ve zorluğuna göre hangi ücretin piyasa için uygun ve yeterli olduğuna bağlıdır.

Federal Mahkeme'ye göre, ahlâka aykırılık için BGB § 138 anlamında ahlâka aykırılığa yol açacak aşırı ücret ile RVG § 3a III anlamında makul olmayan şekilde yüksek ücret, birbiriyle aynı standartlara sahip değildir. Aksine iki hüküm arasında hem hukuki sonuçlarda hem de fiili koşullarda farklılıklar vardır. Kararlaştırılan ücret ahlâka aykırı ise, ücret sözleşmesi geçersizdir; sadece yasal ücretler talep edilebilir. Buna karşın, kararlaştırılan ücret makul olmayan bir şekilde yüksekse, RVG § 3a III 1 (eski RVG § 3a II 1) uyarınca uygun miktara indirilmelidir. Ücret ve hizmet arasında büyük bir orantısızlık olup olmadığı sorusu, ahlâksızlık bağlamında objektif olarak uygun piyasa fiyatlarına göre belirlenecek olsa da piyasa standartları RVG § 3a III (eski RVG § 3a II) uyarınca ücretin uygun miktarı için belirleyici referans noktası değildir. Fiili açıdan bakıldığında, kararlaştırılan bir ücretin ahlâka aykırı olup olmadığı sorusu, sözleşmenin akdedildiği andaki koşullara bağlıdır¹⁵; karşılıklı hizmetlerin objektif değeri arasında bir orantısızlık olması, ki bunun için yasal ücretlerin aşılması genellikle tek başına yeterli değildir, ahlâka aykırılığı haklı gösteren başka koşulların da eşlik etmesi gerekir. Öte yandan, RVG § 3a III (eski RVG § 3a II) uyarınca, vekâletin sona erdiği zaman dikkate alınmalıdır; kararlaştırılan ücret yasal ücretlerin beş katından fazlaysa, bu, ücretin makul olmadığına dair bir karineye yol açar. Ancak kararlaştırılan ücret ahlâka aykırı ise, hemen yukarıda belirtildiği üzere ücret sözleşmesi geçersizdir; sadece yasal ücretler talep edilebilir¹⁶. Buna göre, bir ücret sözleşmesi ahlâka aykırı olmayabilir, ancak yine de makul olmayan bir şekilde yüksek bir ücrete yol açabilir¹⁷. Bir ücretin makul ya da makul olmayan ölçüde yüksek olup olmadığını belirlemek kolay değildir. Değerlendirilmesi gereken hususlar özellikle şunlardır: Avukatın faaliyetinin kapsamı ve zorluğu; konunun müvekkil için önemi, avukatın başarılı çabalarının müvekkilin mali durumu ve likiditesi üzerinde olumlu bir etki yaratmış olması, yani avukatın faaliyetinin başarısı; genel olarak müvekkilin mali ve gelir durumu.¹⁸

RVG § 3a gereğince indirim, geçerli bir ücret anlaşmasını gerektirir, bu nedenle anlaşmanın kanuni bir yasağın ihlali (örneğin BRAO § 49b II) veya ahlâksızlık nedeniyle geçersiz olması söz konusu değildir¹⁹. RVG § 3a kapsamında kararlaştırılan ücretin düşürülebilmesi için, tüm koşullar göz önünde bulundurulduğunda ücretin makul olmayan bir şekilde yüksek olması gerekir. Bu nedenle, ücretin makul ücretin biraz üzerinde olması yeterli değildir. Aksine, avukatın ücreti ile yaptığı iş arasında uzlaşmaz bir çatışma olmalı, müvekkili ücret ödeme yükümlülüğüyle bağlı tutmak beklenemez olmalıdır. Bu aşamada tarafların sözleşmeyi imzalarken akıllarında ne olduğuna, ücret üzerinde anlaşırken neyi hesapladıklarına bağlı kalmamaz, ancak olayların daha sonraki gelişimi dikkate alınmalıdır. İndirim sırasında, hâkim, kararlaştırılan ücretin avukat

¹⁵ Aynı yönde bkz. **Julia von SELTMANN**, BeckOK RVG, 61 Edition, 2023, § 3a, N. 18; **Klaus WINKLER/Joachim TEUBEL**, Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, (Ed. Mayer/Kroiß), 8. Aufl. 2021, RVG § 3a, N. 59.

¹⁶ BGB § 138, ücret sözleşmesinin hükümsüz olması sonucunu doğururken, avukatlık sözleşmesi kanuni ücretlerin borçlu olunması sonucuyla varlığını sürdürmektedir. **WINKLER/ TEUBEL**, RVG § 3a, N. 59.

¹⁷ BGH, 10.11.2016 – IX ZR 119/14, NJW-RR 2017, s. 380.

¹⁸ **Wolfgang MADERT/Herbert P. SCHONS**, Die Vergütungsvereinbarung des Rechtsanwalts, 3. Auflage, C.H. Beck München, 2006, N. 187.

¹⁹ **MADERT/SCHONS**, N. 185.

tarafından gerçekleştirilen belirli bir iş için makul olmayan bir şekilde yüksek olup olmadığını değerlendirebilmek için erişilebilir tüm koşulları objektif olarak tespit etmelidir²⁰.

III. 1136 SAYILI AVUKATLIK KANUNU'NDAKİ HÜKÜMLER BAKIMINDAN ÜCRET ANLAŞMASINDA AŞIRI YARARLANMANIN BULUNMASI DURUMUNDA BUNUN SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Türk öğretisinde avukatlık sözleşmesinin hukuki niteliği tartışmalı²¹ olsa da her sözleşme gibi avukatlık sözleşmesinin de Türk Borçlar Kanunu (TBK) m. 27'ye aykırı olmaması ve ayrıca sözleşmede aşırı yararlanmanın bulunmaması gerekmektedir. TBK m. 28'e göre, bir sözleşmede karşılıklı edimler arasında açık bir oransızlık varsa (*objektif şart*), bu oransızlık, zarar görenin zor durumda kalmasından veya düşüncesizliğinden ya da deneyimsizliğinden yararlanılmak suretiyle gerçekleştirildiği takdirde (*sübjektif şart*), zarar gören, durumun özelliğine göre ya sözleşme ile bağlı olmadığını diğer tarafa bildirerek ediminin geri verilmesini ya da sözleşmeye bağlı kalarak edimler arasındaki oransızlığın giderilmesini isteyebilir. Zarar gören ileri sürmedikçe hâkimin aşırı yararlanmayı re'sen dikkate alması mümkün değildir²².

Aşırı yararlanmanın müvekkile ilişkin sübjektif şartları bakımından, müvekkilin tüketici olduğu durumlar daha titizlikle değerlendirilmelidir. Örneğin bir kimse, ilk kez bir dava ile muhatap olup avukat ile sözleşme yaparsa, avukatın bu durumu fark edip bilgilendirme yükümlülüğüne uymayarak ücret konusunda yeterli aydınlatmayı yapmaması, yargılama gideri olan vekâlet ücretinin avukata ait olduğunu söyleyerek işin zorluğu noktasında müvekkilin durumundan yararlanmak suretiyle sağlayacağı hukuki yardıma karşılık fahiş ücret anlaşması yapması aşırı yararlanmayı gündeme getirebilir. Ne var ki avukatlık sözleşmesinin tüketici sözleşmesi olduğu ve ücretin açıkça oransız kararlaştırıldığı her durumda, aşırı yararlanmanın varlığından söz etmek de doğru olmayacaktır. Daha önce avukatlarla çalışmış ve bu konuda tecrübesi olan tüketicinin, ücret anlaşması konusunda deneyimsizliği daha farklı değerlendirilebilir. Yine bir davanın açılma ihtimali nedeniyle avukatla sözleşme yapmak isteyen müvekkilin her zaman zor durumda olduğu söylenemez, ancak devam eden bir davada ve kritik bir süreçte avukatın bu durumu yüksek bir ücret anlaşması veya başarı primi için kullanması aşırı yararlanmaya yol açabilir.

²⁰ MADERT/SCHONS, N. 186.

²¹ Avukatlık sözleşmesini Türk hukukunda vekâlet sözleşmesi veya vekâlet sözleşmesinin bir türü niteliğinde kabul eden görüş için bkz. **Halûk TANDOĞAN**, Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri, Cilt: II, Dördüncü Tıpkıbasımdan Beşinci Tıpkıbasım, Vedat Kitapçılık, 2010, s. 368; **Mustafa Alper GÜMÜŞ**, Borçlar Hukuku Özel Hükümler Kısa Ders Kitabı, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, 2019, s. 433; **Murat AYDOĞDU/Nalan KAHVECİ**, Türk Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri (Sözleşmeler Hukuku), 5. Baskı, Adalet Yayınevi, 2021, s. 8; Yargıtay HGK, T. 1.4.2021, E. 2019/14, K. 2021/399. *Sui generis* sözleşme olduğu yönünde bkz. **Meral SUNGURTEKİN ÖZKAN**, Avukatlık Mesleği, Avukatın Hak ve Yükümlülükleri, 3. Bası, Barış Yayınları, 2012, s. 231; **Songül KARATEKE**, Avukatlık Sözleşmesinde Ücret, Turhan Kitabevi, 2006, s. 30; **Ferhat CİMBAR**, Avukatlık Sözleşmesinde Ücret, On İki Levha Yayıncılık, 2019, s. 50. Tipik sözleşme olduğu yönünde bkz. **Özcan GÜNERGÖK**, Avukatlık Sözleşmesi, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2009, s. 28.

²² **OKUMUŞ**, s. 182 vd.

Aşırı yararlanmanın objektif koşulu, edimler arasında açık oransızlığın bulunmasıdır. Bu koşulun varlığı, sözleşmenin kurulduğu an dikkate alınarak değerlendirilir²³. Ancak dikkat edilmelidir ki, aşırı yararlanmanın olup olmadığı hususunda yapılacak araştırma, edim ve karşı edim ile sınırlıdır. Dolayısıyla avukatın gördüğü işin zorluğu ve kapsamı başta olmak üzere, avukatın sağladığı hukuki yardımın tüm yönleriyle değerlendirilmesi ve bunun karşısında ücretin aşırı yüksek görülüp görülemeyeceğinin incelenmesi gerekmektedir. Avukatın edimi sonuç taahhüdü içermediğinden ve davanın kazanılmasını avukat taahhüt etmediğinden, dava sonunda müvekkilin elde edeceği menfaat ile avukatlık ücretinin karşılaştırılması suretiyle açık oransızlığın olup olmadığı hususunda bir sonuca varılamaz. Kaldı ki bunun yapılabilmesi, ancak avukatın edimini ifa etmesinden sonra *ex post* bir değerlendirmeyi gerekli kılar. Bu ise aşırı yararlanma kurumu ile sağlanmak istenen korumanın ötesine geçmek olur.

Aşırı yararlanmanın şartları gerçekleştiğinde²⁴ zarar gören, sözleşme ile bağlı olmadığını bildirebilir veya edimler arasındaki oransızlığın giderilmesini isteyebilir. Ancak aşırı yararlanmanın “sözleşme ile bağlı olmama” şeklinde kanunda ifadesini bulan iptal edilebilirlik yaptırımının hukuki niteliği öğretide tartışmalıdır²⁵. Öğretide görüş birliği olan husus, sözleşme ile bağlı olmama iradesinin beyan edilmesi, yani iptal hakkının kullanılmasıyla artık sözleşmenin kurulduğu andan itibaren ortadan kalkmasıdır. Hemen belirtmek gerekir ki, avukatlık sözleşmesinin sürekli borç ilişkisi doğuran bir hukuki yardımcı konu aldığı ihtimalde, sözleşme ile bağlı olmama iradesinin ortaya konması, işin doğası gereği, geriye etkili sonuç doğurmayacaktır. Böyle bir durumda, genellikle TMK m. 2, dürüstlük kuralından hareketle geçersizliğin, iptal hakkının kullanıldığı ana kadar ifa edilen edimleri etkilemeyeceği kabul edilmektedir²⁶. Buna karşılık, sözleşme ile bağlı olmamanın ileriye etkili olması, iradenin ortaya konduğu andan önceki dönem bakımından sözleşmenin olduğu hâliyle geçerli olduğu sonucunu doğurmaz. Bu durumda, o ana kadar ifa edilmiş edimler bakımından edimlerin dengelenmesi ve aşırı oransızlığın giderilmesi gerekmektedir²⁷.

Aşırı yararlanma, ücretin türünden bağımsız olarak -tarafarca götürü ücret, nisbi ücret, zamana dayalı veya başarıya bağlı ücretten hangisi kararlaştırılmış olursa olsun- ortaya çıkabilir. Ancak ülkemizde zamana dayalı ücret, İsviçre ve Almanya'dan farklı olarak, daha çok danışmanlık şeklindeki hukuki yardım için kararlaştırıldığından, davada müvekkilin temsili

²³ Necip KOCAYUSUFPAŞAOĞLU, Borçlar Hukuku Genel Bölüm I, İstanbul, 2014, § 39, N. 9; OKUMUŞ, s. 97; Barış DEMİRSATAN, “Miras Sözleşmelerinde Aşırı Yararlanmanın Uygulanabilirliği”, DEÜHFD, Cilt 22, Sayı 2, 2020, s. 1061 (ss. 1053-1088).

²⁴ Müvekkil, sözleşme ilişkisi devam ederken çoğu durumda aşırı yararlanmadan kaynaklanan haklarını kullanmak yerine, avukatı azletme yoluna gider. Ancak avukat edimini ifa ettikten sonra ücretini talep ettiğinde, müvekkilin aşırı yararlanma nedeniyle sözleşmenin geçersiz olduğunu veya ücretin indirilmesi gerektiğini kendisine açılan davada savunma olarak ileri sürmesi daha muhtemeldir.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. KOCAYUSUFPAŞAOĞLU, § 39, N. 27 OKUMUŞ, s. 61 vd.; Seda İrem ÇAKIRCA, Aşırı Yararlanma Kavramı, İstanbul, 2015, s. 25 vd; M. Beşir ACABEY: “Aşırı Yararlanma (TBK m. 28)”, MÜHF-HAD Özel Hukuk Sempozyumu Özel Sayısı (Prof. Dr. Cevdet Yavuz’a Armağan), 2011, s. 117 vd.

²⁶ Çiğdem Mine ASLAN, Gabinin Unsurları ve Hukuki Sonuçları, Ankara, 2006, s. 119; OKUMUŞ, s. 171 vd.

²⁷ Bkz. Suat SARI, “6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununun Aşırı Yararlanma (Gabin) Hükümlerinde Gerçekleştirdiği Değişiklikler”, Prof. Dr. Mustafa Dural’a Armağan, İstanbul 2013, (ss. 1026-1040) s. 1037.

şeklindeki hukuki yardımlarda aşırı yararlanmaya konu ücret türleri çoğunlukla nisbi ücret ve götürü ücret ile başarı primi şeklinde kararlaştırılan karma ücrette ortaya çıkmaktadır.

Bu ihtimalde öncelikle ücret alacağına temel teşkil eden hukuki yardım yönünden bir ayırım yapılmalı, değeri parayla ölçülebilen dava ve işler ile değeri parayla ölçülemeyen dava ve işler ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Değeri para ile ölçülebilen dava ve işlerde aşırı yararlanmanın gerçekleşmesi üzerine, hâkimin ücreti nasıl takdir etmesi gerektiğini tespit edebilmek için öncelikle Avukatlık Kanunu'ndaki hükümlerin incelenmesi gerekmektedir. Avukatlık Kanunu'nda götürü ücret için bulunmamasıyla birlikte, nisbi ücret için üst sınır düzenlenmiştir. Avukatlık Kanunu m. 164/f. 2 “Yüzde yirmibeşi aşmamak üzere, dava veya hükmolunacak şeyin değeri yahut paranın belli bir yüzdesi avukatlık ücreti olarak kararlaştırılabilir” şeklinde düzenlenmiştir. Avukatlık Kanunu m. 163/f. 2, cümle 1 ise “Avukatlık ücret tavanını aşan sözleşmeler, bu Kanunda belirtilen tavan miktarında geçerlidir” şeklindedir. Ayrıca Avukatlık Kanunu m. 164/f. 4'te de avukatlık ücretinin kararlaştırılmamış olduğu veya taraflar arasında yazılı ücret sözleşmesinin bulunmadığı yahut ücret sözleşmesinin belirgin olmadığı veya tartışmalı olduğu veya ücret sözleşmesinin ücrete ilişkin hükmünün geçersiz sayıldığı durumunda ücretin hâkim tarafından belirleneceği düzenlenmiştir.

Değeri para ile ölçülebilen dava ve işlerde sözleşmede *nisbi ücretin kararlaştırılması* ve bu oranın fahiş olması durumunda hâkimin öncelikle müvekkilin talebini incelemesi gerekmektedir. Şayet aşırı yararlanmanın subjektif şartları ispatlanır ve müvekkil aşırı yararlanma nedeniyle *sözleşmenin geçersiz olduğu* yönünde savunma yaparsa (esasen bu sözleşme ile bağlı olmadığı yönündeki iradenin ortaya konmasıdır), hâkimin ücreti Avukatlık Kanunu m. 164/f. 4 kapsamında (davanın kazanılan bölümü için avukatın emeğine göre ilâmın kesinleştiği tarihteki müddeabihin değerinin %10 ilâ %20'si arasında) belirlemesi gerekmektedir. Bunun aksine, kararlaştırılan ücreti kanundaki tavan sınıra yani % 25'e indirememelidir. Özellikle müvekkilin zor durumundan, düşüncesizlik veya deneyimsizliğinden faydalanarak ve onu sömürme kastyyla hareket ederek, sağladığı hukuki yardıma karşılık ücretin açıkça oransız olmasına yol açan avukatın kanunun öngördüğü tavan sınırdan ücrete hak kazanması, onun korunması anlamına gelir ki bunun haklı bir gerekçesi olamaz²⁸.

Avukat tarafından açılan ücret alacağı davasında, müvekkilin kararlaştırılan nisbi ücretin fahiş olduğu ve sözleşmede aşırı yararlanmanın bulunduğu, bu nedenle *ücretin indirilmesi gerektiği* yönünde savunma yapması üzerine, yine aynı soru gündeme gelmektedir. Burada da hemen yukarıda değinildiği gibi, hâkim Avukatlık Kanunu m. 164/f. 4 kapsamında mı ücreti

²⁸ Özellikle müvekkilin tüketici olduğu ihtimalde benzer yönde bkz. **Alper UYUMAZ**, Avukatlık Sözleşmesinde Ücrete İlişkin Bir Hükmün Bulunması ve Bununun Aşırı Yüksek Olması Durumunda İndirilmesi, TBB Dergisi, 2023 167, s. 281-282.

belirlenmelidir²⁹, yoksa edimler arasında oransızlığı mı gidermelidir ya da taraflarca sözleşmede kararlaştırılan oranı %25'e mi indirmelidir³⁰?

Öncelikle müvekkil sözleşme ile bağlı olmadığını bildirmediği sürece sözleşme ayakta kalacaktır, dolayısıyla bu durumda bir geçersizlik bulunmadığından m. 164/f. 4'ün uygulanması doğru değildir. Ancak kanaatimizce her durumda oranın kanundaki sınıra indirilmesi de uygun değildir. Avukat müvekkilin düşüncesizliğinden, deneyimsizliğinden veya zor durumundan faydalanarak onu edimler arasında açık oransızlığın bulunduğu bir ücret anlaşması yapmaya ikna etmiş ise, durumun ortadan kalkmasından sonra müvekkilin süresi içinde bunu ileri sürmesi üzerine her durumda tavan sınır üzerinden ücrete hükmedilmesi yerine, hâkimin edimler arasındaki oransızlığı gidermesi gerekmektedir. Dolayısıyla edimler arasındaki oransızlığın giderilmesi %25'in altında bir oran üzerinden ücretin belirlenmesini gerektiriyorsa, hâkim buna göre karar vermelidir³¹. Müvekkilin tüketici sıfatını taşıdığı hâllerde, oranın %10 üzerinden takdir edilmesi kabul edilebilir³².

Nisbi ücretin kararlaştırıldığı ve aşırı yararlanmanın subjektif şartlarının gerçekleşmediği, yani müvekkilin zor durumda bulunması, deneyimsizliği veya düşüncesizliğini söz konusu olmadığı ya da avukatın sömürme kastının bulunmadığı ancak yine de edimler arasında açık oransızlığın bulunduğu ihtimalde, ücret anlaşmasının geçersiz olup olmadığı ve geçersiz ise hâkim tarafından ücretin ne şekilde belirleneceği de üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Öncelikle açık oransızlığın aşırı derecede olduğu bazı hâllerde³³, TBK m. 27'de düzenlenen ahlâka aykırılığın mevcut olduğu sonucuna varılabilir³⁴. Bu takdirde ücret anlaşması kesin hükümsüz olacaktır ve fakat Avukatlık Kanunu m. 163/f. 2, c. 3 gereğince avukatlık sözleşmesinin tümü geçersiz sayılmayacaktır ve hâkimin ücreti m. 164/f. 4'e göre tayin etmesi gerekecektir³⁵. Ancak

²⁹ UYUMAZ, s. 277.

³⁰ Öğretide nisbi ücretin kararlaştırıldığı ihtimalde kanundaki sınırın aşılması üzerinde aşırı yararlanma iddiasının gündeme gelmeyeceği, burada yüzdelik sınırın kanundaki tavan sınır olan %25'e indirilerek geçerli kalacağı savunulmaktadır. Bu yönde bkz. CİMBAR, s. 138-139; Furkan EKEN, Avukatlık Sözleşmesinde Ücretin Belirlenmesi, İstanbul, 2021, s. 39, dn. 169.

³¹ Aşırı yararlanma ile düşey kısmi hükümsüzlük (indirim) yaptırımının birbiriyle yarışmadığı ve üst sınır getiren hükmün ihlali halinde, ihlal edilen normun amacına uygun olarak hâkimin yasal sınıra kadar indirim yaptırımını uygulaması gerektiği yönünde bkz. Nagehan KIRKBEŞOĞLU, Türk Özel Hukukunda Kısmi Hükümsüzlük, İstanbul, 2011, s. 228, 232. Avukatlık Kanunu'ndaki düzenlemenin hem özel hem daha ayrıntılı olduğu, 2001 değişikliğinden sonra Türk Borçlar Kanunu'nun genel hükümlerine doğrudan başvurma imkanının kalmadığı görüşünde bkz. Nejat ADAY, Avukatın Sözleşmeden Doğan Hukuki Sorumluluğu, İstanbul, 2016, s. 85.

³² UYUMAZ, s. 282.

³³ Edimler arasındaki aşırı oransızlığın ahlâka aykırılığa yol açabilmesi için başka bazı yardımcı kriterler aranmaktadır. Bkz. Derya ATEŞ, Borçlar Hukuku Sözleşmelerinde Genel Ahlaka Aykırılık, Ankara, 2007, s. 247.

³⁴ Oransızlığın yüksek derecede gerçekleştiği bazı hallerde, ahlaka aykırılık gerekçesiyle TBK m. 27 hükmüne başvurma günümüzün toplumsal ve ekonomik gerçeklerine uygun ve haklı bir çözüm olarak benimsendiği yönünde bkz. DEMİRSATAN, s. 1058.

³⁵ İsviçre'de ahlâka aykırı görülen sözleşmenin, ücretin izin verilen seviyeye indirilmemesi gerektiği ve ikame (ödeme) olmaksızın ücret talebinin ortadan kalkması gerektiği yönünde WIDMER LÜCHINGER, s. 1457. Yazar sözleşmenin geçerliliğini koruyan indirimin, deneyimsiz müvekkillerin son derece eşitsiz ücret sözleşmeleri yapmaya ikna edilmesine yol açabileceğini belirtmektedir. İngiliz hukukunda başarı ek ücretinin %70'ten %15'e indirilmesi yönünde bkz. Begum v. Klarit [2005] EWCA Civ 210 (<https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2005/210.html>).

ahlâka aykırılık tespiti yapıldıktan sonra hâkimin takdir yetkisini %10 oranı üzerinden kullanması ve ücreti buna göre belirlemesi kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Aşırı yararlanmanın sübjektif şartlarının gerçekleşmediği ve ahlâka aykırılığın varlığından da bahsedilemediği, sadece edimler arasında açık oransızlığın bulunduğu ihtimalde ise ücretin miktarı sonradan tartışma konusu olursa, kanımızca m. 163/f. 2, c.1 gereğince nisbi ücret tavan miktar üzerinden kararlaştırılmış sayılmalıdır. Nitekim ücretin kararlaştırılmasında ahlâka aykırılık bulunmuyorsa, avukat tarafından sömürülmeyen ya da kanunda sayıldığı şekilde zayıf konumda bulunmayan müvekkilin, en azından %25 oran üzerinden ücret ödemeye razı geldiği göz önünde bulundurularak tavan sınırdan ücretin belirlenmesi yoluna gidilebilir.

Değeri para ile ölçülemeyen dava ve işlerde, avukat tarafından sağlanan hukuki yardım ile müvekkilin ödeyeceği ücret arasında açık oransızlığın nasıl tespit edileceği üzerinde de durulmalıdır. Örneğin bir ceza veya boşanma davasında, avukatın edimini, alacak davası gibi dava değeri veya dava sonunda hükmolunacak değer üzerinden ücretlendirmesi mümkün değildir. Özellikle ceza veya boşanma davası gibi hem uzun yıllara yayılan hem de müvekkil gibi avukatı da psikolojik olarak yıpratın davalar bakımından, Avukatlık Asgari Ücret Tarifesinde yazan tutarlar ise bazen kararlaştırılamayacak kadar düşük kalmaktadır. Bu durumda, ülkemizdeki avukat sayısı da düşünüldüğünde, bir müvekkilin tek bir avukata muhtaç olduğu ve mutlaka onunla sözleşme yapma mecburiyeti olduğu söylenemezse de müvekkilin danıştığı avukat tarafından, içinde bulunulan durumun vahameti konusunda korkutulması, diğer avukatların da bu tutarda yüksek ücret aldığı ve hatta düşük ücret talep edenlerin mesleğin başında yahut deneyimsiz olduklarının söylenmesi gibi iradenin sağlıklı oluşmasına etki edecek söylemler, irade bozukluğu ile birlikte aşırı yararlanmanın gerçekleşmesine neden olabilir.

Aşırı yararlanmanın şartları gerçekleştiğinde, değeri para ile ölçülemeyen dava ve işlerde hâkim avukatlık asgari ücret tarifesine göre ücreti takdir etmelidir (m. 164/f. 4, son cümle). Ancak aşırı yararlanmanın sübjektif şartlarının gerçekleşmediği ve yalnızca edimler arasında açık oransızlığın olduğu durumlarda, ücrete hâkimin müdahale etmesi mümkün görünmemektedir. Zira Alman hukukundaki RVG § 3a III hükmü gibi, Avukatlık Kanunumuzda götürü ücret için hâkimin sözleşmedeki bedele müdahalesine imkân tanıyan bir düzenleme bulunmamaktadır. Borçlar hukukunun genel ilkelerinde de edimler arasındaki dengenin bozulmasını sadece sınırlı alanlarda düzeltmek için hukuki yollar mevcuttur. O hâlde bir ceza davası için örneğin küçük bir şehirde mesleğe yeni başlayan avukat, tarifinin biraz üzerinde ücret talep ederken, büyük şehirde kıdemli bir avukat tarifinin 10 katı veya avukatlık yapan bir ceza hukuku profesörü tarifinin 100 katı ücret talep edebilir. Serbest piyasada her avukat kendi emeğinin kıymetine dilediği gibi paha biçebilir ve ekonomik gücü dahilinde müvekkil bunların arasında seçim yapmakta serbesttir. Bu seçimi yapan ve irade özerkliği kapsamında sözleşmenin içeriğini belirleyen taraflardan biri, sonrasında yaptığı seçimin sonuçlarından edimler arasındaki dengesizliği ileri sürerek sınırlamaz; zira edim ve karşı edim arasında eşdeğerliliğin bulunması, sözleşmelerin geçerli olması için aranan bir unsur değildir. Bu bağlamda ancak Avukatlık Kanunumuza götürü ücretler bakımından da uygulanabilecek ve makul olmayan derecede yüksek olan ücreti hâkime indirme yetkisi veren bir

hüküm eklenirse edimler arasındaki aşırı oransızlığın giderilmesi mümkün olur. Böyle bir hüküm ilave edildiğinde, asgari ücret tarifesi hâkimin belirleyebileceği en alt miktar için bir sınır teşkil eder. Buna karşın hâkim, oransızlığı giderecek şekilde avukatın eğitimini, emeğini, harcadığı zamanı, işin kapsam ve zorluğunu dikkate alarak asgari ücret tarifesinin üzerinde bir ücrete hükmedebilmelidir. Zira müvekkilin zor durumda olması, düşüncesizliği veya deneyimsizliği yoksa veya avukatın sömürme kastı bulunmuyorsa, sadece edimler arasındaki oransızlık nedeniyle avukatın emeği göz ardı edilerek her hâlükârda tarifedeki miktara hükmetmek adaletsiz sonuçlara yol açabilir. Bu noktada Alman öğreti ile içtihatlarıyla kabul edilenler ve RVG § 3a III hükmü hukukumuz için de yol gösterici olabilir.

Tarifede değeri para ile ölçülebilen bazı dava ve işler için oransal ücretin kararlaştırılmayacağı ve götürü ücretin alınacağını ayrıca düzenlemiştir. Örneğin ortaklığın giderilmesi davası böyledir. Bunun dışında kamulaştırma davaları için Kamulaştırma Kanunu'nun 31. maddesinin e bendi gereğince kamulaştırma bedelinin tamamının veya bir kısmının avukat veya dava vekili veya onlar adına hareket edenlere ait olacağını kararlaştırılması yasaklanmış, buna aykırı hareketin ise aynı Kanunun 33. maddesi gereğince suç teşkil ettiği düzenleme altına alınmıştır. Ancak bu tür davalarda ortaklığı giderilecek taşınmazın değeri veya kamulaştırma bedeli üzerinden oransal ücret kararlaştırmak yerine, avukatların fahiş oranda götürü ücret talep etmesine uygulamada sıkça rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda da götürü ücrete müdahale edilebilmesi -davanın zorluğu, harcanacak emeğin fazlalığı gibi hususlarda müvekkilin aldatılması veya sözleşmenin kurulmasında ahlâka aykırılık bulunmadığı sürece- mümkün değildir.

IV. YARGITAY'IN AVUKATLIK SÖZLEŞMESİNDEKİ FAHİŞ ÜCRETLERE İLİŞKİN KARARLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Yargıtay içtihatları incelendiğinde, avukatlarının açtığı ücret alacağı davasında müvekkillerin avukatlık sözleşmesinde kararlaştırılan ücretin fahiş olduğu, aşırı yararlanmanın ve/veya ahlâka aykırılığın bulunduğu, sözleşmenin geçersiz olduğu ya da ücretin kısmen ödendiği bu nedenle davanın reddi yönünde savunmaların yapıldığı görülmektedir. Yargıtay ücretin fahiş olup olmadığını, ücret ile müvekkile sağlanan hak ve menfaat arasında aşırı bir oransızlık bulunup bulunmadığını değerlendirmek suretiyle ortaya koymaktadır. Ancak bu noktada bir hususu tekrar önemle vurgulamak gerekir: aşırı yararlanmaya konu açık oransızlık, sözleşme konusu edimler dikkate alınarak değerlendirilir. Avukatlık sözleşmesi bakımından bu, avukatın borçlu olduğu hukuki yardım edimi³⁶ ile müvekkil tarafından ödenecek ücrettir. Dolayısıyla avukatın göstereceği çaba, harcayacağı zaman, işin zorluğu ve kapsamı dikkate alınarak kararlaştırılan ücretin fahiş olup olmadığı tartışılacaktır. Bu aşamada hukuki yardım bir davanın takibi ise, dava sonunda müvekkilin elde edeceği menfaat, aşırı yararlanmanın tespiti bakımından dikkate alınamaz; zira avukatın edimi davayı kazanmak değildir, o müvekkilinin menfaatine olacak şekilde davayı özenle yürütür ve sağladığı hukuki yardım için ücretini alır. Dolayısıyla edimler arasındaki aşırı oransızlık, avukatın

³⁶ Hizmet edimleri açısından sözleşmeye konu olan edimin benzer hizmetler için âdet olmuş, herkesçe kabul edilmiş değeri objektif değer olarak kabul edilmektedir. Bkz. ÇAKIRCA, s. 146.

hukuki yardımının çok basit ve kolay bir iş olmasına rağmen, müvekkilin durumundan istifade ederek onu yüksek bir ücret anlaşması yapmaya ikna etmesi sonucu ortaya çıkabilir.

Avukatın sağladığı hukuki yardımın sonunda müvekkilin elde ettiği menfaatin, avukatın ücreti ile arasında aşırı oransızlık olması, *diğer bazı kriterlerle birlikte* ele alındığında ahlâka aykırılık bakımından bir değerlendirme yapılmasını akla getirebilir. Şayet avukat, özellikle davanın müvekkilin arzusuna göre sonuçlanma şansını tecrübelerine göre değerlendirip, açıkça daha üstün ve güçlü olan konumunu müvekkilden daha yüksek bir taahhüt elde etmek için kullanıyorsa ve müvekkilin bu yükümlülüğü kendi menfaatleri bakımından kabul edilebilir görülemiyorsa, özellikle müvekkilin ekonomik özgürlüğünün ihlaline neden oluyorsa aşırı yararlanmanın şartları bulunmadığı sürece, ahlâka aykırılık gündeme gelebilir³⁷. Bu aşamada aşırı ekonomik taahhüt sonucu ortaya çıkan somut durumda, borçlunun alacaklıya karşı olan yükümlülüğünün kabul edilebilir olup olmadığının değerlendirilmesiyle ahlâka aykırılığın gerçekleştiği söylenebilecektir³⁸.

Yargıtay da aşırı yararlanma iddialarının yer aldığı durumlarda çoğunlukla avukatlık ücreti ile avukatın takip ettiği dava sonunda müvekkil lehine hükmedilen miktarı karşılaştırarak, ücret ile dava sonunda hükmedilen miktarın birbirine çok yakın olmasını ahlâka aykırı görmektedir. Bu kararlara örnek olarak, *yargılama sonucu 22.083.043.254 TL üzerinden davanın kısmen kabulüne karar verilmiş olan uyuşmazlıkta, avukatlık ücret sözleşmesi ile avukata 20.000.000.000 TL avukatlık ücreti ödeneceğinin kararlaştırılmış olmasının, iyiniyet ve ahlâk kuralları ile bağdaşmadığı, bu nedenle sözleşmenin geçersiz olduğu* yönünde Yargıtay 13. HD, T. 06.02.2013, E. 10509, K. 15307 sayılı kararı; *davacı avukatın takip ettiği işin müddeabihinin 217.000,00 TL, ödenmesi kararlaştırılan vekalet ücretinin ise maktuen 100.000 EURO olması nedeniyle, edimler arasında aşırı bir dengesizlik bulunduğu nedeniyle avukatlık sözleşmesinin geçersiz olduğu* yönünde Yargıtay 13. HD, T. 29.05.2013, E. 26533, K. 14348 sayılı kararı; *sözleşmenin yapıldığı tarihte bir taraf için sağlanan hak ve menfaate eşit düşmeyen fahiş bir hak ve menfaatin, karşı tarafa sağlanmasının ahlak kurallarına aykırı düşeceği, taraflar arasında kararlaştırılan avukatlık ücret sözleşmesindeki ücret ile karşı tarafa sağlanan hak ve menfaat arasında fahiş bir oransızlık bulunup bulunmadığının değerlendirilmesi gerekeceği* yönünde Yargıtay 13. HD, T. 14.05.2013 E. 5117, K. 12405 sayılı kararı; *taraflar arasında yapılmış avukatlık ücret sözleşmesi ile avukata yürüteceği tazminat davasında 10.000.000 TL avukatlık ücreti ödeneceğinin kararlaştırıldığı, sözleşmenin konusunu oluşturan davada fazlaya ait haklar saklı tutularak 250.000 YTL maddi, 10.000.000 YTL manevi tazminat istemiyle dava açıldığı, dosyaya ibraz edilen bilirkişi raporundan talep edilecek maddi tazminat miktarının 10.673.45 YTL olduğunun belirlenmesi karşısında, sözleşmede kararlaştırılan ücret, müddeabihin tamamına yakın kısmını kapsadığından iyiniyet ve ahlak kuralları ile bağdaşmadığından, bu ücret sözleşmesinin geçersiz sayılacağı* yönünde Yargıtay 13. HD, T. 29.03.2009, E. 11804, K. 3099 sayılı kararı anılabilir³⁹.

³⁷ ATEŞ, s. 173.

³⁸ ATEŞ, s. 253.

³⁹ Keşif tarihi itibarıyla davacının hissesine isabet eden değer 112.500,00 TL olduğu, sözleşme ile kararlaştırılan ücretin ise 67.400,00 TL'ye tekabül eden 50.000,00 USD olduğu anlaşıldığından, dava değeri ile sözleşmede

Ne var ki, bu kararalar iki yönden eleştiriye açıktır. İlk olarak ahlâka aykırılık, sözleşmenin kurulduğu andaki şartlar dikkate alınarak değerlendirilir. Yargıtay ise bu kararlarında sözleşmenin kurulduğu anı değil, sözleşmenin ifası sonucu müvekkilin elde ettiği menfaatleri karşılaştırarak sonuca varmaktadır⁴⁰. Bunun muhtemel nedeni, Avukatlık Kanunu'nda, değeri para ile ölçülebilen işler bakımından başarı ücreti olarak davanın sonucuna katılmanın %25 ile sınırlandırılmış olmasıdır. Hükümde belirtildiği üzere, taraflar avukatlık ücreti olarak dava sonunda hükmolunan şeyin %25'ine kadar olan miktarı avukatlık ücreti olarak belirleyebilir. Yargıtay'ın ahlâka aykırılık değerlendirmesini yaparken davanın sonucunda müvekkilin elde ettiği menfaatleri değerlendirip avukatlık ücretiyle karşılaştırmasının nedeninin bu hüküm olduğu düşünülebilir. Dikkat edilmelidir ki, ilgili hüküm yalnızca avukatlık ücretinin dava sonundaki hükmolunan değer üzerinden belirlendiği durumda uygulama alanı bulur. Ancak somut olayda taraflar nisbi ücret kararlaştırmamış olabilir, örneğin taraflar götürü ücret üzerinde anlaşıp davanın kazanılması ihtimali için başarı primi kararlaştırmış olabilir. Böyle bir ihtimalde kararlaştırılan götürü ücret ve başarı priminin hukuki yardıma göre oransız olup olmadığı, bir risk öngörüsü temelinde sözleşmenin akdedildiği sırada belirlenebilir.

Yargıtay'ın yaklaşımı ve Avukatlık Kanunu'nun bu düzenlemesi ayrıca avukatın ediminin sanki sonuç taahhüdü içeriyormuş gibi ele alınmasına neden olmaktadır. Oysa avukatın davanın sonucuna göre değişen miktarda ücret alması durumunda dahi avukatın sonuç taahhüdü bulunmamakta, yalnızca ücreti geciktirici koşula (başarıya) bağlı kılınmaktadır. Bu durumda davanın kaybı üzerine kararlaştırılan götürü ücret talep edildiğinde, dava sonunda müvekkilin elde ettiği herhangi bir menfaat olmadığı için ücret talebi ret mi edilecektir? Şüphesiz böyle bir yaklaşım isabetli değildir. Ne yazık ki, doğru olmayan bu yaklaşım Avukatlık Kanunu'nun ifadesine de yansımış ve 164. maddenin 4. fıkrasında "*davanın kazanılan bölümü*" için ücretin belirleneceği hüküm altına alınmıştır. Hukuki yardım neticesinde müvekkilin elde ettiği menfaatlerin, avukatlık ücreti ile mübadele ilişkisi içindeymiş gibi denklik ilkesi kapsamında değerlendirilmeye çalışılması kabul edilebilir değildir. Yargıtay'ın bu yönde olan kararlarından bazıları şu şekildedir:

Yargıtay 13 HD, T. 15.2.2001, E. 2001/742, K. 2001/1516:

kararlaştırılan ücret miktarı arasında aşırı oransızlık bulunduğu açıkça görüldüğünden, sözleşmenin geçersiz olduğunun kabulü gerekeceği yönünde **Yargıtay 13. HD, T. 13.04.2010, E. 15185, K. 5016**; Mahkemece hükmedilen tazminat miktarının 54.169 YTL olup, sözleşme ile kararlaştırılan vekalet ücretinin ise 30.000 YTL olup, vekil edene sağlanan menfaatin %50'sini aşmakta olduğunu, bu bedelin BK.'nun 19. maddesi ve MK.'nun 2. maddesi hükmüne aykırı ve fahiş olduğunun kabul edilerek, yapılmış olan ücret sözleşmesinin bu nedenle geçersiz sayılması gerekeceği" yönünde **Yargıtay 13. HD, T. 26.03.2009, E:13423, K:4085**; (kararlar için bkz. **Talih UYAR**, "Avukatlık Ücret Sözleşmesinde "Maktu" Vekalet Ücreti Öngörülen Bir İş İçin Düzenlenmiş Olan ("600.000 USD+KDV+STOPAJ" Ödeneceğini Belirten) Yazılı Avukatlık Ücret Sözleşmesinin Geçersizliği –TBK.'nun 27/I ve TMK'nun 2. Maddesine Dayanılarak- İleri Sürülebilir Mi?", Ankara Barosu Dergisi 2015/ 3, s.477-479 (ss.475-480).

⁴⁰ 16.000 TL işçilik alacağı için 7.000 TL vekalet ücretinin (%43,75'i) fahiş olduğu yönünde **Yargıtay 13 HD, T. 14.4.2014, E. 2013/32950, K. 2014/11783**; Dava sonunda verilen hükümle doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli menfaatler sağlansa bile vekâlet ücreti hesaplanırken dikkate alınması gereken menfaatin doğrudan doğruya dava sonunda verilen karara dayanılarak elde edilebilecek edim olması gerektiği yönünde **Yargıtay 13 HD, T. 29.3.2011 2010/9663, 2011/4773**.

“...sözleşmenin yapıldığı tarihte, bir taraf için sağlanan hak ve menfaatte eşit düşmeyen fahiş bir hak ve menfaatin karşı tarafa sağlanması ahlak kurallarına aykırı düşer. Bu nedenle olayımızda, davacı Avukatlık yardımı ile davalıya sağladığı hak ve menfaatler belirlenmeli, sözleşme tarihindeki kur üzerinden, 10.000 Amerikan Dolarının Türk Lirası karşılığı bulunmalı, böylece kararlaştırılan ücret ile sağlanan hak ve menfaat arasında, fahiş nispetlilik varsa, bunun ahlaka aykırı olduğu kabul edilerek sözleşme geçersiz sayılarak şimdiki gibi, Avukatlık asgari ücret tarifesine göre hesaplanacak miktar kadar davacı alacağını varlığı kabul edilmeli aksi halde; sözleşme hükmüne göre karar verilmelidir.;

Yargıtay 13 HD, T. 16.1.1996, E. 1996/10, K. 1996/80:

“Taraflar arasında düzenlenmiş 15.12.1991 tarihli sözleşmede takip edilecek iş için peşin ücret ödenmeyeceği, ücretin tamamının dava sonunda 130 Cumhuriyet ata altını olarak veya o tarihteki rayici üzerinden ödeneceği kararlaştırılmıştır. Önümüzdeki davada, davalı taraf, sözleşme ile davacı avukatın takibine bırakılan işteki hak ve menfaatlerinin değerinin bir başka deyişle davanın müddeabihinin değerinin 143.820 TL. olup sözleşme tarihinde dahi 130 Ata altının bunun çok üstünde olduğunu bildirmek suretiyle bu sözleşmenin yasaya aykırı olduğunu ve boş olarak imzalanan sözleşmenin anlaşmaya aykırı doldurulduğunu bildirmiştir. Gerçekten 143.820 liralık bir menfaat için bunun çok çok üstünde ücret öngörülmesi iyi niyet ve ahlak kuralları ile bağdaşmaz. O halde davalı tarafın bu savunmaları üzerinde durularak sözleşme tarihinde davacının takibini üstlendiği davadaki davalı payının değeri ve bu davanın davacının yardımı ile davalıya sağladığı hak ve menfaatler belirlenmeli, öngörülen ücret ile aralarında fahiş nispetlilik olup olmadığı, dolayısıyla sözleşmenin kanuna, ahlaka aykırı bulunup bulunmadığı tesbit edilmeli, fahiş nispetlilik halinde bunun kanuna ve ahlaka aykırı olduğu kabul edilerek geçersiz sayılmalı ve dolayısıyla sözleşmenin boşa imzalanması nedeniyle anlaşmaya aykırı doldurulmuş olduğu kabul edilmelidir.”

Yargıtay 13 HD, T. 8.12.1995, E. 1995/11194, K. 1995/10999:

“davalı, davacı avukatın takip ettiği davadan hak ve menfaatinin, başka bir ifade ile davaya konu taşınmaz değerinin 12.000.000 TL. olduğu, bu değerdeki bir taşınmaz için o tarihteki kur karşılığına göre 21.396.000 TL.lik bir ücret öngörülmesinin ahlak kurallarına aykırı ve batıl olduğunu ileri sürmüştür. Gerçekten 12.000.000 TL. değerindeki bir menfaatin sağlanabileceği umudu ile 21.396.000 TL.lik ücret öngörülmesi iyi niyet ve ahlak kurallarıyla bağdaşmaz.”

Konuya son vermeden önce İsviçre Federal Mahkemesi'nin verdiği bir karara burada değinmek istiyoruz. Federal Mahkemenin önüne gelen uyuşmazlıkta, avukatın toplam ücret talebi 40.000 İsviçre frangıdır ve 10.000 İsviçre frangı olan dava konusu ihtilafı tutarı aşmaktadır. Müvekkiller, ücret talebi en geç ihtilafı miktara ulaştığında, avukatın kendilerini bu durumdan haberdar ettiğini kanıtlayamadığı sürece, davalı avukatın özen yükümlülüğünü ihlal ettiğinin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Müvekkiller, avukat tarafından özen yükümlülüğü kapsamında ücretin miktarına ilişkin açıklama yükümlülüğünün ihlal edildiğini ve kendilerinin bilgi eksikliği nedeniyle durumun farkına varamadıklarını, özellikle de maliyetleri kontrol etmemelerinin bilgi eksikliğini kanıtlandığını iddia etmektedir. Ancak Federal Mahkeme,

müvekkillerin iş tecrübesi olan kişiler olduğunu, uzun yıllar Almanya’da serbest meslek sahibi olduklarını ve birkaç şirket yönettiklerini, böyle bir bilgiye sahip olan kişilerin, avukat tarafından kendilerine gönderilen 13.635,55 İsviçre Frangı tutarındaki kısmi faturanın, ihtilaf konusu olan 10.773 İsviçre Frangı tutarını aştığı konusunda bilgilendirilmelerine gerek olmadığını, avukatın özen yükümlülüğünü ihlal etmediğini ve ücretin geçerli olduğunu hükme bağlamıştır⁴¹.

SONUÇ

Avukatlık sözleşmesinde aşırı yararlanmanın şartları gerçekleştiğinde, müvekkil sözleşme ile bağlı olmadığını veya ücretin indirilmesi gerektiğini ileri sürerse avukatın ücretinin nasıl belirleneceği hususunun çözüme kavuşturulması gerekir. Değeri para ile ölçülebilen dava ve işlerde sözleşmede nisbi ücret kararlaştırılmış ve müvekkil sözleşmenin geçersiz olduğunu iddia ederse (esasen bu sözleşme ile bağlı olmadığı yönündeki iradenin ortaya konmasıdır), hâkimin ücreti Avukatlık Kanunu m. 164/f. 4 kapsamında (davanın kazanılan bölümü için avukatın emeğine göre ilâmın kesinleştiği tarihteki müddeabihin değerinin %10 ilâ %20’si arasında) belirlemesi gerekmektedir. Müvekkil ücretin indirilmesi gerektiği yönünde bir savunma yaparsa, hâkimin edimler arasındaki oransızlığı gidermesi gerekmektedir. Dolayısıyla edimler arasındaki oransızlığın giderilmesi %25’in altında bir oran üzerinden ücretin belirlenmesini gerektiriyorsa, hâkim buna göre karar vermelidir. Müvekkilin tüketici sıfatını taşıdığı hâllerde, oranın %10 üzerinden takdir edilmesi kabul edilebilir. Aşırı yararlanmanın subjektif şartlarının gerçekleşmediği ve ahlâka aykırılığın varlığından da bahsedilemediği, sadece edimler arasında açık oransızlığın bulunduğu ihtimalde ücretin miktarı sonradan tartışma konusu olursa, m. 163/f. 2, c.1 gereğince nisbi ücret tavan miktar üzerinden kararlaştırılmış sayılmalıdır, zira müvekkil her hâlikârda %25 oranına kadar ücret ödemeyi kabul etmiştir. Değeri para ile ölçülemeyen dava ve işlerde hâkim avukatlık asgari ücret tarifesine göre ücreti takdir etmelidir. Yalnızca edimler arasında açık oransızlığın olduğu durumlarda ise hâkim kural olarak sözleşmeye müdahale edemez. Ancak Avukatlık Kanunu’na Alman hukukundaki RVG § 3a III hükmü gibi hâkime makul olmayan ücreti indirme yetkisi tanınarak hâkimin oransızlığı giderecek şekilde avukatın emeğini, harcadığı zamanı, işin kapsam ve zorluğunu dikkate alarak asgari ücret tarifesinin üzerinde bir ücrete hükmedebilmesi yönünde bir hüküm eklenmesi durumunda ücretin indirilmesi mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

ACABEY, M. Beşir: “Aşırı Yararlanma (TBK m. 28)”, MÜHF-HAD Özel Hukuk Sempozyumu Özel Sayısı (Prof. Dr. Cevdet Yavuz’a Armağan), 2011.

ADAY, Nejat: Avukatın Sözleşmeden Doğan Hukuki Sorumluluğu, İstanbul, 2016.

ASLAN, Çiğdem Mine: Gabinin Unsurları ve Hukuki Sonuçları, Ankara, 2006.

⁴¹ BGer, 4A_ 380/2016, 01.11.2016.

- ATEŞ, Derya: Borçlar Hukuku Sözleşmelerinde Genel Ahlaka Aykırılık, Ankara, 2007.
- AYDOĞDU, Murat / KAHVECİ, Nalan: Türk Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri (Sözleşmeler Hukuku), 5. Baskı, Adalet Yayınevi, 2021.
- CİMBAR, Ferhat: Avukatlık Sözleşmesinde Ücret, İstanbul, 2019.
- DEMİRSATAN, Barış: Miras Sözleşmelerinde Aşırı Yararlanmanın Uygulanabilirliği, DEÜHFD, Cilt 22, Sayı 2, 2020, s. 1053-1088.
- EKEN, Furkan: Avukatlık Sözleşmesinde Ücretin Belirlenmesi, İstanbul, 2021.
- FELLMANN, Walter: “Der einfache Auftrag, Art. 394-406 OR”, Berner Kommentar, 1992.
- FELLMANN, Walter: “Übersetztes Anwaltshonorar als Berufspflichtverletzung und das vermeintliche Recht der Kantone, das Anwaltshonorar zu regulieren”, Anwaltsrevue/Revue de l'avocat, 1/2020.
- FELLMANN, Walter: Anwaltsrecht, 2. Auflage, Stämpfli Verlag, Bern, 2017.
- GÜMÜŞ, Mustafa Alper: Borçlar Hukuku Özel Hükümler Kısa Ders Kitabı, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, 2019.
- GÜNERGÖK, Özcan: Avukatlık Sözleşmesi, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 2009.
- HABERBECK, Philipp: Zum Verbot des reinen Erfolgshonorars für Prozessanwälte, Jusletter 13, 2018.
- Jörg SCHMID/Céline BUSSMANN, “Die privatrechtliche Rechtsprechung des Bundesgerichts im Jahr 2017 (1/2)”, Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins, 2018/154, s. 740-763.
- KARATEKE, Songül: Avukatlık Sözleşmesinde Ücret, Turhan Kitabevi, 2006.
- KIRKBEŞOĞLU, Nagehan: Türk Özel Hukukunda Kısmi Hükümsüzlük, İstanbul, 2011.
- KOCAYUSUFPAŞAOĞLU, Necip: Borçlar Hukuku Genel Bölüm I, İstanbul, 2014.
- LUTJE, Nikolaus: “Judex non calculat - Das Fünffache der gesetzlichen Gebühren als verbindliche Honorargrenze für Strafverteidigungen?”, NJW 2005.
- MADERT, Wolfgang/SCHONS, Herbert P.: Die Vergütungsvereinbarung des Rechtsanwalts, 3. Auflage, C.H. Beck München, 2006.
- NATER, Hans: “Das Verbot des Erfolgshonorars – Verhinderung des Zugangs zum Recht?” HAVE – Haftpflichtprozess 2008.
- OKUMUŞ, Selmani: 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na Göre Aşırı Yararlanma (Gabin), Ankara, 2015.
- SARI, Suat: “6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununun Aşırı Yararlanma (Gabin) Hükümlerinde Gerçekleştirdiği Değişiklikler”, Prof. Dr. Mustafa Dural'a Armağan, İstanbul 2013, s. 1026-1040.
- SCHILLER, Kaspar: “Das Erfolgshonorar nach BGFA”, SJZ 100, 2004.
- SCHILLER, Kaspar: “Erfolgshonorare nach BGFA: Nur die Vereinbarung der reinen Beteiligung am Prozessgewinn ist verboten”, Anwaltsrevue 1/2010.
- SCHUMACHER, Benjamin/DALLAFIOR, Roberto: “Die Vereinbarung von Erfolgsprämien für den Anwalt”, AJP, 2017.

SUNGURTEKİN ÖZKAN, Meral: Avukatlık Mesleği, Avukatın Hak ve Yükümlülükleri, 3. Bası, Barış Yayınları, 2012.

TANDOĞAN, Halûk: Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri, Cilt: II, Dördüncü Tıpkıbasımdan Beşinci Tıpkıbasım, Vedat Kitapçılık, 2010.

UYAR, Talih: “Avukatlık Ücret Sözleşmesinde “Maktu” Vekalet Ücreti Öngörülen Bir İş İçin Düzenlenmiş Olan (“600.000 USD+KDV+STOPAJ” Ödeneceğini Belirten) Yazılı Avukatlık Ücret Sözleşmesinin Geçersizliği –TBK.’nun 27/I ve TMK’nun 2. Maddesine Dayanılarak- İleri Sürülebilir Mi?”, Ankara Barosu Dergisi 2015/ 3, s. 475-480.

UYUMAZ, Alper: Avukatlık Sözleşmesinde Ücrete İlişkin Bir Hükümün Bulunması ve Bunun Aşırı Yüksek Olması Durumunda İndirilmesi, TBB Dergisi 2023, 167, s. 261-288.

von SELTMANN, Julia: BeckOK RVG, 61 Edition, 2023.

WIDMER LÜCHINGER, Corinne: “Die zivilrechtliche Beurteilung von anwaltlichen Erfolgshonorarvereinbarungen, AJP, 2011.

WINKLER, Klaus/TEUBEL, Joachim: Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, (Ed. Mayer/Kroiß), 8. Aufl. 2021.

WINKLER, Klaus/TEUBEL, Joachim: Vereinbarungen mit Mandanten, 2018.

**THE CIVIL LIABILITY OF THE CARRIER INTERNATIONAL AIR:
CASE OF LOST BAGGAGE**

Drs. MATABARO MANEGABE Suleiman

Hope Africa University Bujumbura
République du Burundi
josephkabinmatabaro@gmail.com

ABSTRACT

Our article deals with the civil liability of an international air carrier: case of loss of luggage. Worrying questions motivated this choice. What are the legal conditions for the implementation of the civil liability of the international air carrier: case of loss of luggage? To which category of legal orders does the civil liability of the international air carrier provided for by the Warsaw Convention of 1929, the Montreal Convention of 1999 belong? How is the compensation of the international air transport passenger who is the victim of lost luggage operated? These are the questions that guided our research. More than one passenger uses the aircraft to travel with their baggage. It is imperative for victims of lost luggage linked to the carrier by contract to know how to move to court to find compensation.

To answer our problem, the following hypotheses have been formulated: the legal conditions for the implementation of the civil liability of the international air carrier in the event of loss of passenger baggage are: the existence of the fault that caused the damage, the causal link between this fault and the damage suffered;

The civil liability provided for by these two conventions (C.V 1929 and C.M 1999) is contractual due to the fact that the existence of a contract of carriage is necessary for the application of conventions under the terms of their first articles, which provides that the liability based on the agreements would be of a contractual nature between the international air carrier and the passenger who lost his checked or hand luggage;

Legally, the compensation of a passenger for loss of luggage takes place after having established the civil liability of the author of the fault who caused damage to the victim. In the absence of an amicable arrangement, it is determined by the judge of a competent court based on the conventions mentioned above and the internal laws relating thereto.

At the end of the data analysis and their interpretation, the results obtained confirm our research questions; hence some suggestions were made to the main actors concerned.

Keywords: Liability, Civil, Carrier, International, Air, Loss and Baggage

DE LA RESPONSABILITE CIVILE DU TRANSPORTEUR INTERNATIONAL AERIEN: CAS DE PERTE DES BAGAGES

Drs. MATABARO Manegabe Suleiman

RESUME

Notre article porte sur la responsabilité civile de transporteur international aérien : cas de perte de bagages. Des questions préoccupantes ont motivé ce choix. Quelles sont les conditions juridiques de la mise en œuvre de la responsabilité civile du transporteur international aérien : cas de perte de bagages ? A quelle catégorie d'ordres juridiques appartient la responsabilité civile du transporteur international aérien prévue par la convention de Varsovie de 1929, la Convention de Montréal de 1999 ? Comment s'opère l'indemnisation du passager du transport aérien international victime de perte de bagages ? Telles sont les questions qui ont guidé notre recherche. Plus d'un passager utilise les aéronefs pour se déplacer avec leurs bagages. Il est impérieux pour les victimes de perte de bagages liée au transporteur par contrat de savoir comment se mouvoir en justice pour trouver réparation.

Pour répondre à notre problématique, les hypothèses suivantes ont été formulées : les conditions juridiques de la mise en œuvre de la responsabilité civile du transporteur aérien international en cas de perte de bagages du passager sont : l'existence de la faute ayant causé le dommage, le lien de causalité entre cette faute et le dommage subi ;

La responsabilité civile prévue par ces deux conventions (C.V 1929 et C.M 1999) est contractuelle du fait que l'existence d'un contrat de transport est nécessaire à l'application de conventions aux termes de leurs premiers articles, qui prévoit que la responsabilité fondée sur les conventions serait de nature contractuelle entre le transporteur aérien international et le passager en perte de ses bagages enregistrés ou bagages à mains ;

Juridiquement, l'indemnisation d'un passager en perte de bagages s'opère après avoir établi la responsabilité civile de l'auteur de la faute qui a causé dommage à la victime. A défaut d'arrangement amiable, elle est déterminée par le juge d'un tribunal compétent en s'appuyant sur les conventions citées ci-haut et sur les lois internes y relatives.

A l'issue de l'analyse des données et de leur interprétation, les résultats obtenus confirment nos questions de recherche; d'où certaines suggestions ont été formulées à l'endroit des principaux acteurs concernés.

Mots-clés: Responsabilité, Civile, Transporteur, International, Aérien, Perte et bagages

INTRODUCTION

Le transport aérien international, qui existe depuis des années et surtout depuis la révolution industrielle, a connu un essor considérable facilitant par là même un développement en matière socio-économique et politico-militaire de plusieurs pays.

En fixant un regard analytique sur les activités des aéronefs, on se rend compte qu'elles sont parfois à l'origine des incidents tels que : les accidents, les nuisances sonores, provoquées l'arrivée des passagers ou des bagages avec retard, perte ou destruction des bagages enregistrés ou

non enregistrés, l'inexécution des engagements retrouvés dans le contrat, etc. Tous ces éléments peuvent engager la responsabilité civile du transporteur aérien international.

Celui-ci est ainsi tenu à la réparation des dommages causés aux victimes se trouvant dans son appareil volant ainsi qu'à leurs bagages. Cette responsabilité est prévue aux dispositions des articles 17, 18, 19, 24, 25, 26, 27 de la Convention de Varsovie du 12 octobre 1929 qui avait été suivie de certaines Conventions et Protocoles internationaux dont notamment : la Convention de Rome I du 29 mai 1933 ; la Convention de Rome II du 7 octobre 1952 ; la Convention de Guadalajara du 18 septembre 1961 ; la Convention de Montréal du 23 septembre 1972 ; la Convention de Chicago du 17 décembre 1944 ; le Protocole de La Haye du 28 septembre 1955.

La Convention de Varsovie peut être complétée par certaines dispositions nationales dans différents Etats-Parties pour arriver à déterminer la responsabilité civile engagée. Comme exemple, nous avons pris le cas du Code Civil Burundais Livre III qui est une norme nationale, pour apporter des solutions au dommage causé au passager par la perte des bagages suite à la faute du transporteur aérien international en cas de la responsabilité civile établie.

LITTERATURE

L'ensemble des opérations ayant trait au déplacement des personnes et des bagages sont mieux appréhendés et définis dans le cadre du concept de transport. Dans la société moderne au niveau interne qu'international, le transport intéresse de plus en plus toutes les couches de la population, œuvrant dans différents domaines. Les opérations de transport exercent sur les êtres humains une grande influence dans leur vie en société. Le transport intervient à tout niveau de l'activité économique dans la production, la transformation, l'échange, la distribution, la répartition des richesses et la consommation. Toutes ces opérations et activités rattachées au transport aérien international peuvent engendrer des dommages dans leur exécution et dont les victimes doivent demander réparation.

Cette partie définit les concepts fondamentaux de notre sujet afin d'en faciliter la compréhension des développements ultérieurs.

Définition du Transport international aérien : L'article 1er de la convention de Varsovie de 1929 à son 2e al. nous définit le transport international en stipulant que : « est qualifié 'transport international', au sens de la présente convention, tout transport dans lequel, d'après les utilisations des parties, le point de destination, qu'il y ait ou non interruption du transport ou transbordement, sont situés soit sur territoire de deux hautes parties contractantes, soit sur le territoire d'une seule haute partie contractante si une escale est prévue dans un territoire soumis à la souveraineté, au mandat ou à l'autorité d'une autre puissance, même non-contractante. Le transport sans une telle escale entre les territoires soumis à la souveraineté, au mandat ou à l'autorité de la même haute partie contractante n'est pas considéré comme international au sens de la présente convention » (Convention de Varsovie, 1929).

Le transport aérien international est celui qui emprunte les espaces aériens de deux ou plusieurs États, ou d'un d'États et de la haute mer ou, si les points de départ et destination sont

situés sur le territoire d'un même État, lorsqu'une escale, technique ou commerciale, est prévue sur le territoire d'un autre État (Code et lois du Burundi, 2006, Art. 359).

Définition du Droit de Transport : En réalité, tout acte de production, de transformation, d'échange, de répartition des richesses et de consommation suppose au préalable effet de transport. La nécessité et la complexité des actes de transport ont amené les spécialistes en la matière à créer une discipline appelée «droit de transport». Le transport qui concerne les personnes, les marchandises ou des animaux peut être terrestre, maritime ou aérien. Dans notre travail, nous sommes intéressés par le transport aérien. Ainsi, le droit de transport est l'ensemble de règles qui régissent les opérations de transport qui se réalisent par le moyen juridique appelé «contrat de transport».

Définition du Contrat de Transport : Le moyen juridique appelé contrat de transport constitue une pierre angulaire de toutes les opérations de transport et par conséquent la branche du droit de transport n'aurait pas sa raison d'être dans le domaine juridique sans son existence. Hermad définit le contrat de transport comme étant : «un contrat par lequel un entrepreneur s'engage envers une personne à conduire d'un lieu à un autre, par un mode de locomotion déterminé, une marchandise ou une personne moyennant un certain prix» (Hermad, 1955, p.177). Contrat de transport aérien est celui par lequel un transporteur, personne physique ou morale, s'engage contre rémunération à conduire par aéronef, d'un point de départ à un point de destination convenue et dans un délai déterminé, des passagers, des marchandises ou du courrier (Code et lois du Burundi 2006, Art. 426).

Contrat de transport aérien : Est régi par les conventions internationales en vigueur au Burundi. Le contrat de transport domestique est régi par la réglementation nationale qui dans un but d'harmonisation, applique les conventions internationales en vigueur (Code et lois du Burundi 2006, Art. 420) Droit aérien : LESSEDJINA retient que le droit aérien est l'ensemble des règles qui régissent les activités des appareils qui se meuvent dans les airs ainsi que leur rapport avec la personne à la surface (Lessedjina, 1999, p.26).

Responsabilité civile : La responsabilité civile est l'obligation de réparer un dommage subi par autrui à la suite de l'événement dont elle est responsable. La responsabilité peut être contractuelle ou extracontractuelle. Elle est contractuelle lorsqu'elle provient du contrat; et là, il y a réparation du préjudice causé à l'autre partie au contrat, du fait de ne pas respecter toutes les clauses du contrat.

Selon Fontaine, la responsabilité contractuelle est l'obligation de réparer le dommage résultat de l'inexécution d'un contrat (Hassenforder, 1996, p.11). Elle est délictuelle lorsqu'elle oblige la réparation d'un préjudice survenu en dehors de tout lien contractuel. Cette responsabilité existe en cas de faute prouvée, mais aussi dans certaines hypothèses en cas de responsabilité présumée : c'est la responsabilité sans faute (Bernard, 1978, p.63).

Transporteur : Selon Larousse, «le transporteur est une personne physique ou morale, dont le transport est le métier ou l'activité» (Larousse, 2015). Juridiquement, le transporteur est un professionnel qui s'engage contractuellement à déplacer les marchandises ou les personnes et

leurs bagages s'il y en a, sous sa responsabilité. Il doit les déplacer en sécurité totale, car le déplacement est un élément essentiel du contrat de transport (Convention de Varsovie, 1929).

Passager : Un passager est une personne qui voyage soit dans un véhicule ou dans un avion, mais qui n'assume peu ou pas de responsabilité pour les tâches requises pour que ce moyen de transport utilisé arrive à destination (Dictionnaire français en ligne, 2020).

Bagages : Le bagage est un objet ou un bien matériel et/ou mobilier que l'on emporte avec soi en voyage (Larousse, 2015). Juridiquement, le bagage est une chose ou un ensemble des choses que le transporteur s'engage ou accepte de transporter en même temps que le passager, comme le stipule l'Art. 1 des «IATA General Conditions of Carriage (Passengers and baggage)». Dans sa résolution 1724, IATA définit les bagages comme étant «your personal property accompanying you in connection with your trip» (IATA-Résolution, 1724). Il y a deux sortes de bagages : le bagage enregistré et le bagage non enregistré appelé également bagage à main ou bagage à cabine.

METHODOLOGIE

Nous avons utilisé une méthode exégétique qui consiste à l'interprétation des textes des lois, les conventions auxquelles nous ferons recours pour mieux procéder dans l'élaboration de notre travail. Elle est utilisée dans la compréhension des textes par la recherche de l'intention du législateur et expliquer sa volonté qui a été à l'origine de la norme. Elle est fondée sur l'exégèse des textes juridiques consistant à interpréter les textes de lois, des conventions, le juge doit de manière générale effectuer une interprétation qui consiste à dégager ce que peut dire la loi et d'en tirer les conséquences de cette loi sur les cas d'espèce. Les arguments logiques les plus souvent utilisés dans l'interprétation des lois sont : le raisonnement a contrario (dans le cas contraire); le raisonnement a fortiori (à plus forte raison); le raisonnement a pari (par analogie).

Cette méthode nous a permis d'analyser juridiquement des instruments internationaux relatifs à notre sujet pour nous imprégner de l'esprit de ces textes et à jeter un regard juridique sur les conventions internationales et leurs applicabilités.

Nous avons aussi utilisé la méthode documentaire qui consiste à un balisage des sources disponibles relatives à un sujet donné; qui est l'ensemble des étapes permettant de chercher, d'identifier, choisir des documents sur un thème ou sujet précis, défini et délimité. C'est donc l'élaboration d'une stratégie de recherche requérant une méthodologie efficace dans le contexte actuel dominé par les instruments d'informations.

Selon Grazitz, la méthode documentaire consiste à une fouille systématique de tout ce qui est écrit ayant une liaison avec le domaine de recherche. Pour cette raison, nous avons consulté des ouvrages, des thèses, des mémoires, des rapports et des notes de cours ainsi que des sites web, etc.

Nous avons également utilisé la méthode analytique qui faite de l'analyse le moyen principal d'enseignement dans les recherches. C'est assez dire que ce nom de méthode analytique manque de précision, l'analyse pouvant entrer pour une part considérable dans les systèmes pédagogiques les plus différents. Cette méthode permet d'analyser systématiquement toutes les

informations ainsi que les données récoltées, s'il y en a. Les méthodes d'analyse étant diverses, pour notre travail, c'est l'étude des cas qui nous concerne. Cette méthode va nous conduire à analyser systématiquement chaque cas en rapport avec la responsabilité civile du transport aérien international. En D.I.P, la théorie analytique a pour prétention de décrire le droit tel qu'il est, sans y introduire des jugements des valeurs de types philosophiques ou des éléments explicatifs de type sociologique ou politique.

RESULTATS

Cette partie de l'article présente la collecte de données pour cette étude. Il traite également de l'analyse des données et interprète et discute des résultats/conclusions et de l'interprétation des résultats. Les données sont collectées à partir du questionnaire. Cependant, une méthodologie de recherche qualitative a été utilisée pour interpréter les résultats trouvés sur le terrain.

Au cours de cet article nous parlerons de la responsabilité civile contractuelle car les deux conventions (C.V de 1929 et la C.M de 1999) soutiennent l'exigence d'un fondement contractuel à l'opération de transport parce que l'application des conventions présuppose l'existence d'un contrat de transport aérien, remplissant les conditions de l'art. 1 C.M. Nous avons jugé mieux de cadrer notre travail dans l'analyse juridique au lieu de l'analyse et interprétation de données suite aux contraintes signalées dans la limitation du sujet.

En responsabilité Civile Contractuelle du Transporteur International Aérien, suite à la technologie aéronautique, l'homme se déplacer facilement et rapidement par l'aéronef. Le transporteur aérien a pour objet matériel un déplacement; peu importe la vitesse et l'itinéraire, c'est l'acte matériel de transport qui compte, qui est l'objet principal du contrat. Ce déplacement humain provoque d'incidents à cause du développement du machinisme. Les progrès foudroyants de la technologie à l'aube de la seconde guerre mondiale ont fait du transport aérien l'un des modes de transport le plus sûr du monde et le plus rapide selon De Juglart (M.), (1989, p.930).

Le contrat de transport est consensuel, synallagmatique et à exécution successive. Il est à titre onéreux et rien ne s'oppose à ce que le transport ne stipule aucune rémunération, alors le transport est gratuit; si le transporteur le fait rien que par complaisance. La relation, n'est pas contractuelle et ses effets ne s'apprécient qu'au regard de la responsabilité civile délictuelle.

D'après la doctrine et la jurisprudence, le transport se caractérise par le déplacement, la maîtrise de l'opération par le transporteur et le caractère professionnel du transporteur. Si ces trois éléments sont réunis, le contrat est qualifié du transport malgré l'appellation que peuvent donner les parties selon Collart (D.) et Delebecque (PH), (1998, p.608).

Le transporteur est indépendant dans sa profession, car il doit assurer lui-même la gestion technique et commerciale des opérations : le déplacement s'exécute sous son contrôle.

Le déplacement de bagages par l'aéronef, amènera le passager à contracter avec le transporteur aérien. Suite à ce contrat de transport aérien l'une des parties peut trouver sa responsabilité civile contractuelle engagée. Sur quoi, nous nous baserons juridiquement pour établir et arriver à prouver cette responsabilité civile contractuelle.

Avec l'existence de la Responsabilité Contractuelle, les législateurs ont parlé de certains système de responsabilité tel que : la responsabilité objective, la responsabilité limitée ou illimitée et la responsabilité contractuelle qui est l'intitulé même de ce sous chapitre.

L'étendue du régime de responsabilité contractuelle, dépend du contenu du contrat. Le transporteur aérien sera responsable du dommage subi par les bagages enregistrés ou non, sauf s'il prouve que ce dommage est dû à la force majeure, à la faute des tiers ou lui et ses préposés ont tout fait pour éviter la cause du dommage.

La responsabilité contractuelle est l'obligation de réparer le dommage résultant de l'inexécution d'un contrat. Le débiteur de cette obligation doit rendre le contractant sain et sauf à la fin de l'exécution du contrat. Ne pas le faire est la manifestation tangible de la violation du contrat selon le Tourneau (PH.), 1982, p.93.

Les systèmes de la Convention de Varsovie de 1929, de Montréal de 1999 et la loi N°01/016 du 31 Septembre 2001 code de l'aéronautique civile au Burundi : en matière de responsabilité civile du transporteur, c'est le système de responsabilité contractuelle basé sur la faute présumée qui est retenu par la C.V de 1929, celle de Montréal 1999 ainsi que la loi N°01/016 du 31 Septembre 2001. Le transporteur est responsable de plein droit de tout dommage subi par les bagages. Pour qu'il soit exonéré de cette responsabilité, il doit prouver que la faute du tiers ou de la victime (art. 21 C.V) ou qu'il a tout fait pour éviter la cause du dommage (art. 25 C.V). L'art. 17 §2 C.M permet au transporteur aérien de se dégager de la responsabilité si et dans la mesure où le dommage résulte de la nature ou du vice propre des bagages ; sans oublier de se fonder sur l'art. 29 C.M qui occupe une place centrale dans le système de responsabilité en conférant l'exclusivité aux arts. 17, 18, 19 C.M. Il faut dégager les conditions de base du dommage, sa cause, la faute commise et le lien de causalité existant.

Les conditions de responsabilité du transporteur sont fixées aux arts. 17 à 21 C.V, 17 à 19 C.M et aux arts. 455-459 Code de l'aéronautique civile au Burundi.

Les bagages étant sous contrôle du transporteur, ce dernier a l'obligation de bien les garder pour qu'il n'arrive pas la destruction ou la perte de ces bagages, qui peut l'amener à réparer. Si l'un de ces dommages arrive, les passagers ou les destinataires sont en droit de déclencher une action en justice contre le transporteur international aérien.

Le fondement de la responsabilité du transporteur pour les bagages figure à l'art. 17 § 2 C.M qui stipule que : « Le transporteur est responsable du dommage survenu en cas de destruction, de perte ou avarie de bagages enregistrés, par cela seul que le fait qui a causé la destruction, la perte ou l'avarie s'est produit à bord de l'aéronef ou au cours de toute période durant laquelle le transporteur avait la garde des bagages enregistrés. Toutefois, le transporteur n'est pas responsable si et dans la mesure où le dommage résulte de la nature ou du vice propre des bagages. Dans le cas des bagages non enregistrés, notamment des effets personnels, le transporteur est responsable si le dommage résulte de sa faute ou de celle de ses préposés ou mandataires ».

La responsabilité du transporteur est engagée aux conditions suivantes :

- Il faut un « fait » dommageable. Contrairement à l'art. 17 §1 C.M, la convention ne requiert pas ici la survenance d'un accident. Comme dans le transport de marchandises, tout fait, quel qu'il soit, ouvre potentiellement droit à réparation.
- Seul sont visés par la convention les faits dommageables survenus dans une certaine période. Ainsi, pour les bagages enregistrés, ils doivent se produire « à bord de l'aéronef » ou au cours de toute période durant laquelle « le transporteur avait la garde des bagages ». Pour les bagages de cabine, l'art. 17 §2 C.M ne spécifie en revanche pas dans quelle période le fait générateur doit intervenir.
- Le fait générateur intervenu dans les conditions ici décrites doit causer une atteinte : « la destruction, la perte ou l'avarie du bagage ». Ces notions et leur distinction sont les mêmes que dans le contexte du transport de marchandises (Art. 18 §1 C.M).
- Cette atteinte doit elle-même provoquer un préjudice ; ce qui a été dit pour les dommages corporels vaut ici également.
- Le rôle exercé par la faute du transporteur varie selon le type de bagages dont il est question. Pour les bagages enregistrés, la faute n'est pas une condition de la responsabilité du transporteur. Tout au plus celui-ci peut-il s'exonérer de sa responsabilité s'il prouve que le dommage résulte de la « nature » ou d'un « vice propre » des bagages (Art. 17 §2 C.M, 2e phase). Pour les bagages de cabine, la situation est inverse, puisqu'il appartient au lésé de prouver une faute du transporteur (Art. 17 §2 C.M 3e phase). Le transporteur peut en outre dans chaque cas invoquer la faute propre du demandeur ou de la personne dont celui-ci tient ses droits pour s'exonérer (Art. 20 C.M).

En vertu de l'art. 22 §2 C.M, la responsabilité du transporteur pour les bagages est limitée à la somme de 1.131 DTS par passager, sauf déclaration spéciale d'intérêt du passager. En cas de faute lourde, le transporteur ne peut cependant pas se prévaloir de cette limitation de responsabilité (Art. 22 §5 C.M).

Sur ceux, la C.V de 1929 à son art. 18 al. 1, 2 et 3 stipulent que : « 1 le transporteur est responsable du dommage survenu en cas de destruction, perte et avarie des bagages enregistrés ou des marchandises lorsque l'événement qui a causé le dommage s'est produit pendant le transport aérien. 2 Le transporteur n'est pas tenu d'examiner si ces renseignements et documents sont exacts ou suffisants. 3 La période du transport aérien ne couvre aucun transport terrestre, maritime ou fluvial effectuée en dehors d'un aéroport. Toutefois, lorsqu'un tel transport est effectué dans l'exécution du contrat de transport aérien en vue du chargement, de la livraison ou du transbordement, tout dommage est présumé, sauf preuve contraire, résulter d'un événement survenu pendant le transport aérien ».

En effet, la C.V en son art. 22 al. 3, limite la responsabilité du transporteur contractuel en ce qui concerne des objets dont les voyageurs conservent la garde (bagages à main). Pour ce cas, ladite convention s'applique. Le dommage provient, aussi dans le transport des bagages enregistrés de la destruction, de la perte et de l'avarie des bagages. La cause du dommage sera un événement (art. 18 al.1 C.V).

Le dommage survenu aux bagages découle d'un fait générateur conformément aux arts. 17 C.V, ceci est le reflet du caractère principal des obligations dites des résultats qui incombent à tout transporteur.

Signalons également qu'aux termes de l'art. 18 C.V sur la destruction, la perte ou l'avarie des bagages enregistrés lorsque l'évènement qui a causé le dommage s'est produit pendant le transport aérien. La faute causée aux bagages existe, même légère soit-elle, engage la responsabilité de son auteur : nul n'a besoin d'une faute qualifiée. Le transporteur international aérien étant tenu par l'obligation de résultat. Il doit exécuter ses obligations en transportant les bagages sains et saufs jusqu'à la destination en respectant le moment convenu entre contractants.

Concernant le transport des bagages le transporteur est présumé avoir commis une faute chaque fois qu'il y aura destruction, perte ou avarie pendant la période de transport.

Le dommage causé par la faute restera, entièrement ou partiellement, à la charge de l'auteur de celle-ci.

Une action en paiement par équivalent au créancier de l'obligation inexécutée s'ouvre par toute inexécution d'un contrat; cela nous amène à dire que la responsabilité contractuelle est engagée en présence d'une faute contractuelle.

L'importance d'un lien de cause à effet entre la faute et le dommage, s'impose qu'elle que soit la nature de la responsabilité (délictuelle ou contractuelle).

Pour que la victime arrive à constituer les moyens de preuves qu'il peut brandir à la charge de transporteur pour engager sa responsabilité, elle doit être capable de prouver de dommage et sa cause, de la faute et de lien de causalité dans leur relation contractuelle pendant la période de transport.

En s'appuyant sur l'art. 4 al.1 C.V nous trouvons que dans le transport des bagages, autre que les menus objets personnels dont le voyageur conserve la garde, le transporteur est tenu de délivrer un bulletin de bagages.

L'Exigences juridiques de la Mise en Œuvre de la Responsabilité Contractuelle nous amène à dire, par une action en justice du demandeur qui est la victime ou ses ayants droits, pour arriver à obtenir la condamnation du transporteur à la réparation du dommage et au paiement des D.I; c'est en réunissant d'abord toutes les conditions nécessaires de la responsabilité contractuelle que naît l'obligation de réparer. Cette obligation doit être mise en œuvre pour que satisfaction totale soit accordée à la victime, en s'adressant au tribunal compétent (l'art. 28, al.1 C.V, le demandeur peut saisir à son choix, les tribunaux suivants : le tribunal du domicile du transporteur, le tribunal du siège principal de son exploitation, le tribunal du lieu où il possède un établissement par le soin duquel le contrat a été conclu, le tribunal du lieu de destination), contre qui l'action est exercée (exercée contre le transporteur, ses proposes, mais certains éléments importants s'ajoutent selon le mode de transport qui avait été utilisé, et qui serait, soit le transport unique, soit la pluralité des transporteurs), les personnes habilitées à ester en justice (l'action est ouverte à tous ceux qui ont un intérêt légitime. Dans le transport aérien des bagages, le droit d'intenter une action en justice est accordée alternativement à l'expéditeur et au destinataire selon l'art. 14 C.V de 1929), la réparation du dommage (en réunissant toutes les conditions nécessaires de la responsabilité

contractuelle du transporteur aérien. La victime des dommages peut porter cette affaire née devant la juridiction compétente afin que le jugement l'amène à l'obtention de la réparation des dommages subis), l'exonération (l'art. 20 al. 1 C.V qui dispose que : «le transporteur n'est pas responsable s'il prouve que lui et ses préposés ont pris toutes les mesures nécessaires pour éviter le dommage ou qu'il leur était impossible de les prendre»), la limitation de cette responsabilité contractuelle (le transporteur reçoit les colis selon leurs poids sans estimer leur valeur. Et comme il perçoit le tarif du transporteur par kilogramme, il est juste de limiter sa responsabilité en fonction de poids. Comme le dispose l'art. 22 al. 2 C.V qui limite la responsabilité du transporteur dans le transport des bagages à 250 franc par kilogrammes, sauf déclaration spéciale d'intérêt à la livraison faite par l'expéditeur au moment de la remise du colis au transporteur sera tenu de payer jusqu'à concurrence de la somme déclarée, à moins qu'il ne prouve qu'elle est supérieure à l'intérêt réel de l'expéditeur à la livraison selon l'art. 22 al. 2 C.V de 1929). Le transporteur pourra se garantir contre tout imprévu, quelle que soit la nature des bagages et quel que soit le prix. Il pourra, de ce fait, calculer d'avance la somme totale qu'il aura à payer comme indemnité et s'en assurer.

L'action s'exerce contre le transporteur contractuel, cela est bien entendu, pris en tant que tel, est défendeur au procès en responsabilité civile. Cependant, la procédure est simple pour le transport unique (l'expéditeur ou le destinataire exercera son recours contre ce transporteur contractuel unique) que pour la pluralité des transporteurs (l'art. 30, al. 3 C.V veut tout simplement dire que l'expéditeur dispose en plus de l'acte contre le premier transporteur, d'un autre côté contre le transporteur qui a exécuté le transport au cours duquel le dommage a eu lieu; la destination par contre peut actionner en plus du dernier transporteur, celui qui a fait le voyage au cours duquel le dommage, l'avarie ou le retard s'est produit selon Lessedjina (I. I.), (1999, p.162).

Exigence de la Lettre de Transport aérien

En ce qui concerne les énonciations de la lettre de voiture font foi jusqu'à preuve du contraire. Mais en pratique, les compagnies internationales aériennes ne donnent pas des récépissés, mais elles créent des lettres de transport aérien à émettre d'un modèle identique à celle qui est utilisée dans le régime international.

La C.V à son art. 8 détermine les mentions que doit contenir la LTA et qui sont également reprises dans le décret du 19 janvier 1920 relatif aux commissionnaires et aux transporteurs à son art. 11 qui nous précise les mentions que doit contenir la L.T.A à savoir : le lieu où le document a été créé et la date à laquelle il a été établi, le point de départ et de destination, les arrêts prévus, sous réserve de la faculté, pour le transporteur, de stipuler qu'il pourra le modifier en cas de nécessité et sans que cette modification puisse faire perdre au transport son caractère international, le nom et l'adresse de l'expéditeur, le nom et l'adresse du premier transporteur, le nom et l'adresse du destinataire, s'il y a lieu, la nature de la marchandise, le nombre, le mode d'emballage, les marques particulières ou les numéros de colis, le poids, la quantité, le volume ou les dimensions de la marchandise, l'état apparent de la marchandise et de l'emballage, le prix du transport, s'il est stipulé, la date et le lieu de paiement et la personne qui doit payer, si l'envoi est fait contre remboursement, le prix de marchandise et éventuellement, le montant de frais, le montant de la valeur déclarée conformément à l'art. 22, al. 2, le nombre d'exemplaires de la lettre de transport

aérien, le document transmis au transporteur pour accompagner la lettre de transport aérien, de délais de transport et l'indication sommaire de la voie à suivre (via) s'ils ont été stipulés, l'indication que le transport est soumis au régime de responsabilité établie par la présente convention.

Cette convention de Varsovie à son art. 5 continue en précisant que tout transporteur des marchandises a le droit de demander à l'expéditeur l'établissement et la remise d'un titre appelé : « lettre de transport aérien » ; tout expéditeur a le droit de demander au transporteur l'acceptation de ce document. Toutefois, l'absence, l'irrégularité ou la perte de ce titre n'affecte ni l'existence ni la validité du contrat de transport qui n'en sera pas moins soumise aux règles de la présente convention, sous réserve des dispositions de l'art. 9.

Comme ci-haut signalé, la LTA est établie par l'expéditeur en trois exemplaires, le premier porte mention pour le transporteur et est signé par le destinataire ; le deuxième porte mention pour le destinataire et il est signé par le transporteur ; le troisième est remis à l'expéditeur après acceptation de la marchandise, signé par le transporteur. Dans la pratique, c'est le transporteur qui établit les trois exemplaires et en remet deux à l'expéditeur et au destinataire.

Force Probante de la Lettre de Transport aérien

Comme nous l'avons signalé précédemment, la LTA fait foi de la conclusion du contrat, des conditions du contrat et de la réception des marchandises sauf preuve de contraire. Il s'agit des mentions relatives au poids, à l'emballage de la marchandise, au nombre de colis, et aux dimensions de l'emballage. Dans ce cas, la LTA constitue un bon moyen de preuves très efficaces contre le transporteur à qui incombe la charge de la preuve qui peut néanmoins y insérer des réserves selon Mukendi Wafwana, (1998, p.31).

Les mentions se trouvant à la LTA citée ci-haut ne sont pas limitatives et là les parties peuvent en augmenter d'autres. Il y a d'autres mentions qui ne peuvent pas être opposées au transporteur, car leur vérification a été réalisée par celui-ci en présence de l'expéditeur et se trouvant sur la LTA.

L'absence de la LTA ou encore des mentions indiquées à l'art. 8 de ladite convention prive le transporteur du droit de se prévaloir des dispositions de la convention de Varsovie qui excluent et limitent sa responsabilité selon Mukendi Wafwana, (1998, p.32).

Dans le Transport des Passagers

La victime, ses héritiers ou ses ayants droit sont habilités à intenter une action en justice. Comme la C.V de 1929 est muette sur cette matière, c'est la loi applicable qui le détermine.

Victime

Le droit Burundais reconnaît à la victime directe ou indirecte qui peut être une personne physique ou morale le droit d'agir en justice contre le transporteur aérien responsable du dommage subi. Le passager étant lui-même victime du dommage causé suite au contrat du transport aérien et dont le transporteur aérien est présumé responsable ; nous parlons de la victime directe.

De ce fait, il y aura une action directe contre le transporteur aérien qui avait conclu le contrat de transporteur aérien avec cette dernière. La victime indirecte quant à elle, est toute personne qui, à la suite du dommage causé, ayant entraîné la mort du passager, cette victime peut

être soit le (la) conjoint (e) du survivant (e), ses ayants droit, voir même ses ayants cause qui aurait dans ce cas, une action contre le transporteur aérien présumé responsable.

Héritiers

Les héritiers poursuivront exclusivement une réparation que la victime elle-même aurait pu réclamer. Le code de la famille détermine des héritiers ou des ayants droit qui ont droit à une action en réparation. Ce sont des victimes indirectes, comme signale ci-haut du dommage subi, des tiers au contrat de transport passé entre le passager et le transporteur aérien qui sont : les enfants du *de cuius*, le (la) conjoint (e) survivant (e), le père et la mère, les frères et sœurs germains ou consanguins ou utérins et les oncles et tantes paternels ou maternels du *de cuius*.

De ce qui précède, disons que, peuvent exercer une action en responsabilité contre le transporteur, la personne qui est partie au contrat de transport avec le transporteur aérien, donc victime directe d'une part ; et d'autre part les victimes indirectes. Les conditions et limites de C.V s'appliquent aussi bien aux passagers qu'à leurs ayants droit.

Litvine Max estime qu'il était souhaitable que le législateur énumère de manière limitative les personnes habilitées à agir au procès en responsabilité dans le contrat de transport comme l'on fait. C'est ainsi que la loi néerlandaise du 10 septembre 1936 et la « carriage by act 1932 dans les Royaume-Uni avaient précisé les personnes qui peuvent intenter l'action », selon Letvine (M.), 1970, p.219.

Mais aussi, parmi les victimes indirectes, nous avons aussi la victime-personne morale ; notamment pour ce qui concerne une entreprise ou une société qui envoie son agent ou cadre en mission de service et que ce dernier subit un dommage. La personne morale est affectée indirectement et a droit à la réparation, car, si la mission à laquelle devrait répondre le missionnaire ou le mandataire avait une importance capitale sur le fonctionnement et le rendement de la société ou entreprise, le transporteur devra répondre de ce dommage à moins qu'il prouve le contraire. Ici, il s'agit plus de dommage causé dans le retard de l'exécution du contrat de transport, qui, en fait, doit déplacer les passagers d'un point à un autre suivant les respects des clauses du contrat.

Disons que la personne transportée préjudiciée ou ses héritiers ont droit d'agir en justice et, il faut signaler que la preuve est libre.

Dans le Transport des Bagages et des Marchandises

Dans le transport aérien des bagages et des marchandises, le droit d'intenter une action en justice est accordé alternativement à l'expéditeur et au destinataire selon l'art. 14 C.V du 12 octobre 1929. L'expéditeur, est la personne qui conclut un contrat avec le transporteur pour le transport des marchandises par air ; en revanche, le destinataire est la personne désignée sur la L.T.A et laquelle les marchandises doivent être remises par le transporteur, il peut s'agir de l'expéditeur lui-même.

L'action en responsabilité appartient à l'expéditeur et au destinataire. Dans cette optique, l'art. 14 C.V dispose que : « l'expéditeur et le destinataire peuvent faire valoir tous les droits qui leur sont respectivement conférés par les arts. 12 et 13, chacun à son propre nom, qu'il agisse dans son propre intérêt ou dans l'intérêt d'autrui, à condition d'exécuter les obligations que le contrat impose ».

L'expéditeur peut, même lorsque son droit de disposition a cessé, tenter une action contre le transporteur à exécution du contrat ou en D.I pour une inexécution ou exécution défectueuse. En revanche, le destinataire est associé au contrat de transport ; dès que le droit de disposition lui est acquis, il a un droit à une livraison correcte, sans avarie et sans retard. Son droit qui est exclusif de celui de l'expéditeur et du destinataire engagera le transporteur à réparer le dommage causé à chacun d'eux par la perte, l'avarie ou le retard. Le gain manqué par l'un peut s'ajouter au gain manqué par l'autre si ces éléments de préjudice se sont produits de façon distincte. Par contre la valeur intrinsèque de la marchandise, en cas de perte ou d'avarie, ne saurait être comptée deux fois estime Letvine (M.), 1970, p.134.

Signalons toute fois que, seules les parties (l'expéditeur et le destinataire) au contrat de transport aérien peuvent exercer l'action née du contrat ; mais aussi le destinataire réel peut tenter l'action contractuelle si sa qualité d'intéressé au contrat ressort des énonciations du document de transport à savoir la L.T.A selon De Juglart (M.), 1989, p.134.

En plus de cela, l'art. 26 al. 1 et 4 C.V nous éclair en stipulant que la réception des bagages et marchandises sans protestation par le destinataire constituera présomption, sauf preuve contraire, que les marchandises ont été livrées en bon état et conformément au titre de transport. A défaut de protestation dans les délais prévus, toutes actions contre le transporteur sont irrecevables, sauf le cas de fraude de celui-ci.

Réparation des Dommages ou Indemnisation

En réunissant toutes les conditions nécessaires de la responsabilité contractuelle du transporteur aérien. La victime des dommages peut porter cette affaire née devant la juridiction compétente afin que le jugement l'amène à l'obtention de la réparation des dommages subis. Par ailleurs, l'indemnisation qui peut être définie comme la réparation d'un préjudice doit en principe être intégrale, y compris en matière contractuelle, sous réserve de la réparation du seul dommage prévisible. Le « principe de réparation » n'est pas étranger au transport aérien, il est en effet affirmé par la convention de Montréal selon le Préambule al. 3. Du reste la technique du forfait se heurte à cette exigence puisque l'indemnisation est détachée de la réalité du préjudice. Certes, pour obtenir une indemnisation intégrale de son préjudice, le passager aérien sera le plus souvent amené à demander une indemnisation complémentaire selon Nicolat (B.), Jérémy (J-M) et Laurent (S.), 2019.

L'indemnisation doit donc intervenir à l'initiative du transporteur. Elle est portable conformément au régime des obligations monétaire en droit interne (C. civ., art. 1343-4.). Aucune action en justice n'est nécessaire pour permettre aux passagers d'obtenir son versement, la cour de justice a d'ailleurs eu l'occasion de le préciser le 10 janvier 2006, dans l'affaire C-344/04, *international Air Transport Association, European Low Fares Airline Association c/ Department for Transport*, pt 45 « sans que ceux-ci aient à supporter les inconvénients inhérents à la mise en œuvre d'action en dommages-intérêts devant les juridictions ». Les modalités de paiement des indemnités prévues par le règlement'inscrivent aussi dans l'idée d'un versement spontané de la part du transporteur aérien. Il peut en effet intervenir par espèces, virement, chèque ou, avec l'accord du passager, prendre la forme de bons de voyage ou d'autres services. Concernant la perte

de bagages qui peut causer d'autres préjudices qui ne sont pas réparés au titre de l'indemnisation forfaitaire. Par ailleurs, l'indemnisation forfaitaire ne répare pas nécessairement la totalité du préjudice résultant du désagrément subi. Dans ces différentes hypothèses, le passager pourra obtenir une réparation intégrale de ses dommages tantôt sur le fondement du règlement n° 261/2004 tantôt, par renvoi, sur d'autres fondements comme les conventions de Varsovie de 1929 et de Montréal de 1999 (selon la législation européenne dans le règlement n° 261/2004, du 11 février 2004 établissant des règles communes en matière d'indemnisation et assistance des passagers).

Cette responsabilité du transport aérien par les passagers et les marchandises ou bagages peut être exonérée suite à certaines hypothèses ; enfin, elle est en principe limitée par la C.V de 1929 laquelle limitée, le montant de la réparation si responsable n'a pas été exclue par le transport international aérien.

Transport des Bagages et des Marchandises

Sachant que le principe de réparation est fondé sur la considération du poids tient au fait que le transporteur reçoit les colis selon leurs poids sans estimer leur valeur. Et comme il perçoit le tarif du transporteur par kilogramme, il est juste de limiter sa responsabilité en fonction de poids. Comme le dispose l'art. 22 al. 2 C.V qui limite la responsabilité du transporteur dans le transport des bagages et marchandises à 250 franc par kilogrammes, sauf déclaration spéciale d'intérêt à la livraison faite par l'expéditeur au moment de la remise du colis au transporteur sera tenu de payer jusqu'à concurrence de la somme déclarée, à moins qu'il ne prouve qu'elle est supérieure à l'intérêt réel de l'expéditeur à la livraison selon l'art. 22 al. 2 C.V et qui estime la valeur à 250 francs-Or à 20 \$.

Ainsi comme le pense Zoghbi, le transporteur pourra se garantir contre tout imprévu, quelle que soit la nature des marchandises et bagages et quel que soit le prix. Il pourra, de ce fait, calculer d'avance la somme totale qu'il aura à payer comme indemnité et s'en assurer.

Dans la pratique les compagnies aériennes qui sont membres de l'I.A.T.A acceptent les marchandises avec la déclaration spéciale de valeur réelle, mais limitent leur responsabilité à concurrence de la valeur réelle de ces marchandises et bagages. Toutes fois, l'art. 33 C.V laisse la liberté au transporteur de refuser la conclusion d'un contrat de transport. aérein avec déclaration spéciale de valeur.

Concernant cette déclaration spéciale d'intérêt TOSI pense que cette déclaration doit être explicitée et faite au moment de la remise sur les marchandises ou bagages au transporteur.

Dans la pratique, cette déclaration se fait pour le besoin de la cause dans la LTA ; car une certaine jurisprudence à défaut d'une telle précaution dénie toute efficacité à cette déclaration.

D'autant plus que, les clauses de limitation de la responsable dans un contrat d'adhésion, tel est le cas du contrat de transport aérien en particulier, sont souvent en défaveur de la victime au profit du transporteur aérien qui est le professionnel.

Sur ce point Starck Boris a un point de vue contraire en estimant que, quelle que soit la personne civilement responsable et la gravité du dommage, la victime doit être protégée. D'où la responsabilité objective qui apparaît avec son corollaire des assurances.

La C.V de 1929 donne certaines limitations concernant la réparation du dommage subi. Mais la question de la responsabilité civile implique une réparation du dommage que la victime a dû subir et cette réparation doit être intégrale. Bien sûr, qu'ici il s'agit de la responsabilité contractuelle où les parties ne sont liées que de leur compte notamment de ses clauses. Mais, nous pensons que lors de la réparation, le juge doit se placer du côté de la victime pour que la réparation soit intégrale.

Dans la réparation, la victime peut obtenir une double réparation, c'est-à-dire l'entreprise l'indemnise et l'assureur du responsable civilement l'indemnise également. Le cumul de réparation est envisageable, car il s'agit d'une réparation intégrale selon de Juglart (M.), (1989, p.285).

Conditions de Base

Selon l'interprétation classique de l'art. 258 CCBL III, la responsabilité civile se caractérise par la réunion de 3 éléments qui sont : la faute qui est le fait générateur de la responsabilité, le dommage causé à la victime, le lien de cause à effet direct entre cette faute et le dommage subi par la victime.

Mais comme nous l'avons signalé ci-haut, l'élément «faute» pour la responsabilité subjective n'a pas été retenu dans la responsabilité délictuelle. C'est l'élément à base du risque pour la responsabilité objective.

Troubles de Voisinage ou Bruit

D'après Litvine, le bruit envisage le problème sous trois aspects : bruit causé par les aéronefs lors des manœuvres au sol dans les aéronefs, bruit cause par les aéronefs lors de procédure de décollage et d'atterrissage.

En ce qui concerne les deux aspects du problème posé, il serait réaliste, précise l'auteur que les administrations compétentes en matière d'aéroport et par conséquent d'une manière générale, l'État, soit responsable des inconvénients causés aux riverains par les bruits des aéronefs. Mais on peut imaginer la création des servitudes à charge des autorités responsables et l'organisation d'un régime d'indemnisation des riverains établis avant la création des riverains tels est le cas en Belgique avec le système d'insonorisation et des rachats des maisons aux bords des aéroports.

Et bruits et dommages matériels causés à la surface produit par le survol des aéronefs se déplaçant aux vitesses supérieures ou inférieures à la vitesse du son.

A ce 3e aspect poursuit l'auteur, là où l'intensité du bruit est moins élevée, aucun gêne excessif, ni dommageable n'en résulte, et en absence de toutes opposition spéciale s'y appliquant, seul le recours au droit commun peut être envisagé selon Letvine (M.), (1970, pp.307-311).

Le bruit constitue un trouble de voisinage ou précisément une nuisance particulièrement insupportable aux abords des aérodromes d'après Tosi.

En Belgique, par exemple, le gouvernement a essayé de résoudre le problème par la mise sur pied des mesures antibruit ou d'insonorisation des immeubles notamment par la région Bruxelles-Capitale, par la technique de la «montée optimisée» laquelle est une technique qui consiste à imposer aux avions lourdement chargés de décoller, pour des raisons de sécurité de la

piste 25 et de faire une boucle à haute altitude autour de la banlieue de Bruxelles avant de mettre le cap sur leur destination avec cette technique, les avions décolleront toujours de la piste 25, mais atteindront l'altitude de 9 000 pieds, contourneront Bruxelles pour aller vers Huilberg ou vers Chievres selon leur destination. Toutefois, certains riverains continueront à faire les frais de la montée « optimisée ».

Pour ce qui est de l'insonorisation la Belgique, notamment la Région flamande a accepté le deal en échange d'un plan d'insonorisation des habitants dont la majorité est située sur son territoire : environ 11 750 maisons sont concernées par le programme d'insonorisation acoustique (Bruit de l'aéronef, Article N° 2, La libre Belgique, vendredi 16 août 2002).

Lien de Causalité entre Dommage et fait Générateur

Signalons que la réparation du dommage n'est pas subordonnée uniquement à la double existence : l'inexistence d'un dommage (matériel, corporel et moral) et l'existence d'un fait générateur de responsabilité (fait personnel, fait d'autrui et fait des choses). Encore faut-il que ce dommage se rattache à ce fait générateur de responsabilité par un lien de cause à effet, par un lien de causalité. Il faut que ce fait générateur de responsabilité ait été la cause du dommage.

Cette existence de lien de causalité s'impose quel que soit le fait générateur de responsabilité et la preuve du lien de causalité incombe au demandeur, c'est ce dernier qui doit établir cette relation de cause à effet entre le fait illicite et le dommage. C'est dire que le doute de l'existence de ce lien profite au défendeur selon Weil (A.) et Terre (F.), 1986, p.210.

La C.V à son art. 1 al. 1 précise que le dommage doit provenir d'aéronef en vol ou d'une chose tombant de celui-ci. Quant aux évolutions de l'aéronef, l'art. 1 al. 1 précise que l'aéronef est considéré en vol depuis le moment où la force motrice est employée pour décoller, jusqu'au moment où l'atterrissage a pris fin.

De ce fait, pour engager la responsabilité délictuelle du transporteur aérien, la victime doit prouver que le dommage provient d'un aéronef en vol ou d'une personne ou encore d'une chose tombant de celui-ci. Toutefois, il n'y aura pas lieu à réparation si le dommage n'est pas la conséquence directe du fait qui l'a produit, ou s'il résulte du seul fait du passage de l'aéronef à travers l'espace aérien conformément aux règles de circulation aérienne applicables.

Conditions Additionnelles

L'article 258 CCBLIII étant base légale de la responsabilité civile fondée sur la faute ; la responsabilité extracontractuelle répond au principe général de cette dernière.

En ce qui concerne le contrat de transport aérien, signalons que sur base de son obligation de résultat, il fait appel à un fondement complémentaire à la faute (la sécurité).

Fondement de la Faute par l'Article 258 CCBLIII

Sachant que la responsabilité extracontractuelle se fonde sur l'idée de la faute.

« Sans faute, pas de responsabilité ». Comme nous pouvons le voir, nous partons du comportement subjectif de l'auteur du dommage pour déterminer sa responsabilité. Le fondement traditionnel de la responsabilité est la faute.

De ce fait, la faute du transporteur en général et celle du transporteur international en particulier peuvent s'entendre de tout fait du transporteur contraire à l'obligation énoncée dans CCL III Burundais.

La responsabilité civile a comme fondement premier une obligation de réparer le préjudice résultat soit de l'inexécution d'un contrat, soit de la violation de devoir général de ne causer aucun dommage à autrui par son fait personnel ou du fait des personnes dont on répond.

Dans ce cas, le fondement de la responsabilité délictuelle est bien énoncé à l'art. 258 CCL III Burundais qui dispose que : « tout fait quelconque de l'homme qui cause à autrui un dommage oblige celui par la faute duquel il est arrivé à la réparer ».

La nécessité de l'existence de la faute se trouve dans cet art. ; mais toute fois, l'art. 259 CCL III Burundais fait en revanche ressorti à son tour que la faute peut aussi résulter de la négligence ou de l'imprudence ; alors que l'art. 260 CCL III Burundais met sur la personne du transporteur la faute des personnes dont on doit répondre ou ses préposés.

Nous devons noter que l'action en responsabilité extracontractuelle a un certain caractère d'ordre public en sens qu'il est interdit d'y renoncer d'avance (c'est-à-dire avant la réalisation du dommage) ; et de ce fait, les conventions d'irresponsabilité sont nulles. En plus, elle n'est pas une action attachée à la personne, puisqu'elle fait partie du patrimoine de la victime, ou elle tend à faire entrer une somme d'argent selon Katwala (K. K.), (1996, p.146).

Dans ce système, la charge de la preuve revient à la victime. En principe, cette indemnisation doit pouvoir réparer aussi intégralement que possible le préjudice constate. Le juge a ici un rôle déterminant.

Selon les doctrinaires, le fondement de la responsabilité délictuelle basé sur la faute n'est pas unique en matière du transport aérien ; on pense qu'un fondement complémentaire basé sur la sureté ou la garantie est indispensable pour engager la responsabilité extracontractuelle du transporteur international aérien afin de protéger la victime.

Fondement Complémentaire à la Faute (la Sureté ou la Garantie)

Cette théorie de la garantie est soutenue par Boris Starck dans sa thèse de doctorat, reprise par lui en diverses occasions ; elle reproche à ce que les différentes thèses ne se penchent que dans la solution du problème du seul côté de l'auteur du dommage, qu'il soit fautif ou créateur de risquer, et d'omettre en conséquence « le point de vue de la victime » or cette perspective conduit l'auteur à soutenir que, tout comme il a un droit à l'honneur un droit à sa propre image, un droit à l'intimité de sa vie privée, protégée en eux-mêmes, chacun a droit à la sécurité, et qu'il faut concilier ce droit avec le droit d'agir accordé à chacun.

Selon Boris, il existe au profit de la victime une garantie objective, sans qu'il soit nécessaire que le responsable ait commis une faute. Et que cette théorie de la garantie n'en repose pas moins sur la distinction fondamentale, dont ni les critères ni les conséquences ne se trouvent. Sur cette théorie, la *lege lata* et même la *lege firenda*, fait encore, quant au fondement de la réparation, une part excessive à l'idée de la faute. De ce fait, le dommage moral peut donner lieu à réparation, alors même que son auteur n'a pas véritablement commis la faute, au sens classique de mot selon Terre (F.), (1986, p.623, N° 661).

Pour raison de risques considérables auxquels sont exposés les transporteurs internationaux aériens, ils doivent pouvoir faire face à d'énormes sommes à payer ; en cas de survenance de sinistre, en souscrivant une police d'assurance. C'est pour cela qu'il est dangereux, sinon impossible, pour un transporteur d'exercer ses activités sans souscrire une police d'assurance. Ce qui vient en application de la théorie de garantie.

La sécurité (ou garantie) mieux l'assurance est la couverture par excellent d'une personne morale collective, appelée assureur, d'un risque dont le poids est imprévisible à l'échelle de l'assurance. Par ce contrat d'assurance, ce dernier transfère à l'assureur la charge de ce risque, contre le simple engagement de lui verser des primes déterminées en argent.

En revanche, les assurances de responsabilité ont pour but de garantir l'assuré contre les recours exercés contre lui par des tiers en raison des dommages, qu'il a pu leur causer et qu'engage sa responsabilité. Le sinistre va donc mettre en présence trois personnes : l'assureur, l'assuré, le tiers lésé ou la victime selon Salvatier (R.), 1979, p.424.

L'assurance en responsabilité délictuelle est une assurance qui garantit l'assuré contre les conséquences premières de la responsabilité civile extracontractuelle pouvant lui incomber à la suite d'un accident, en raison des dommages corporels ou matériels causés à des personnes non transportées par l'aéronef assuré ou par des objets tombant de celui-ci. Le contrat d'assurance a pour objet la couverture de risque, lequel doit être réel et licite ; et doit être déclaré par l'assuré à l'assureur. Et sur ce point, l'assureur est débiteur de l'indemnité d'assurance envers l'assuré en général, envers la victime en particulier, éventuellement dans l'assurance de la responsabilité selon Dupry (C.C.) et Ressayre (M.), (1980, p.265).

L'assureur a tout intérêt à recourir à la réassurance en matière de la couverture des risques de transport aérien international. Il serait mieux pour lui d'assurer tout seul et de penser indemniser lors de la réalisation d'un sinistre (plus souvent auprès de plusieurs autres sociétés) appelées «réassureurs» ou «cessionnaires», pour une partie des risques qu'elle a pris en charge ; et cette pratique est très courante en transport aérien. En droit de transport aérien, le contrat d'assurance est non seulement obligatoire, mais sa garantie est stricte et rigoureuse, car elle permet une indemnisation équitable et régulière.

Nous noterons que dans le transport aérien, nous avons l'assurance «case» qui couvre le corps de l'aéronef visant à remplacer ou à la réparation de celui-ci après accident ; et une «assurance en responsabilité» souscrite par le propriétaire de l'aéronef et elle est impérative dans la mesure où l'aéronef est soit donné en location, soit affrété, car une des hypothèses estime qu'il est solidairement responsable vis-à-vis des dommages causés, et ce, selon une responsabilité objective, ou selon un système de présomption de responsabilité.

Michel De Juglart dit que cette garantie constitue une des parties les plus importantes de transport aérien. La convention stipule bien à ce propos que tout aéronef d'un État contractant doit, pour circuler au-dessus du territoire d'un autre État contractant, être assuré pour le dommage et dans les limites prévues par les textes, la législation interne de chaque pays étant d'ailleurs en droit de substituer à cette assurance soit un dépôt en espèce, soit une garantie bancaire, avec affectation spéciale et préférentielle. Il est même prévu qu'un certificat officiel ou une mention officielle d'un

document de bord fixera la nature, l'étendue et la durée de l'un de ces modes des garanties ou de ces modes combinés.

Pour cela, estime Philippe le Tourneau que la victime d'un dommage indépendamment de l'action peut exercer contre l'autre du dommage les civilement responsable du fait d'autrui, jouit de certaines garanties contre l'insolvabilité du débiteur. Une garantie importante contre l'insolvabilité résulte de l'assurance de responsabilité, qu'elle soit imposée ou volontaire. Dans ce cas, la victime a de plus une action directe.

Ce qui veut, lorsque le responsable est assuré pour sa responsabilité civile, que cette assurance soit obligatoire ou non, la charge de l'indemnité pèsera sur l'assureur. Le schéma normal est que la victime s'adresse au responsable, lequel se retrouve contre son assureur. Mais pour mieux protéger la victime, cette dernière jouit d'une action directe contre l'assureur. La victime peut donc demander réparation à ce dernier directement sans même s'adresser au responsable ; le plus souvent, elle agira contre les deux ensembles.

C'est au niveau de la garantie que nous retrouverons les différentes limites de l'indemnisation ; mais en tout état de cause, cette indemnité permet bien sûr d'indemniser la victime ou ses héritiers, mais pas une indemnité totale.

Signalons qu'il arrive à ce que l'assureur soit exonéré du paiement de la réparation du dommage subi par la victime dans la mesure où la faute incombe soit au transporteur aérien, soit à la faute du pilote que nous pouvons parler de la défaillance humaine. L'assureur ne pourra pas honorer son engagement. Ceci est souvent contenu dans les clauses de contrat d'assurance. Ce fondement de garantie est important en transport international aérien parce qu'il va de la place qu'il occupe la réparation des dommages et de la crédibilité du transporteur aérien envers ses clients (les passagers...).

Limitation de l'Indemnisation du Dommage

En parlant de l'indemnisation de la part de la victime, elle doit prouver l'existence du dommage qu'elle a subi. Ce dommage doit être certain au moment où le juge statue de telle sorte que son évolution en soit facilitée.

Les C.R ont limité l'indemnisation dans la crainte d'entraver, par un régime trop rigoureux pour le développement de l'aviation commerciale, tout en prévoyant une responsabilité du transporteur international aérien à base des risques.

La C.R de 1933 a non seulement fixée le maximum des sommes dues par le transporteur d'aéronef en cas d'accident, mais elle a également prévue le mode de réparation de ses sommes. L'art. 8 C.R de 1933 énonce le principe et le mode de limitation de la responsabilité de transporteur aérien.

Notons que deux modes de limitations sont envisagés, notamment la limite quant aux dommages corporels, et la limite en fonction du poids de l'aéronef.

Dès le moment où le principe de la responsabilité extracontractuelle est admis, il s'agit de déterminer sur quelle norme cette limitation interviendrait. Les sommes indiquées en francs sont considérées comme se rapportant aux francs français, elle pourra être convertie dans chaque monnaie nationale en chiffre rond (art. 19 C.R de 1933).

La limite de la responsabilité du transport ne pourra être supérieure à 600 000 francs Français ni inférieure à 200 000 francs Français. Le tiers de cette valeur est affectée à la réparation des dommages causés aux tiers et les deux autres tiers à la réparation des dommages causés aux personnes et aux biens.

Il faut savoir que le système actuel d'indemnisation des victimes au sol d'un aéronef régi par la C.R de 1952, sur le plan des principes et des indemnités est tenu, car une victime au sol d'un accident d'aéronef est indemnisée en fonction du poids de l'aéronef.

En bref, nous avons essayé tout au long de ce chapitre de déterminer la responsabilité extracontractuelle du transporteur aérien avant d'aborder la mise en œuvre de cette responsabilité civile. Cette responsabilité objective est compromise comme une obligation de réparer le dommage résultant de la violation du devoir général de ne causer aucun dommage à autrui par le fait personnel ou fait des choses dont on répond. Et la responsabilité objective retenue par les conventions de Rome est fondée sur le risque et non seulement sur la faute, afin de protéger et d'indemniser les victimes.

Nous remarquons une certaine limitation de l'art. 258 CCBL III, et cela se résume sur trois points, à savoir :

Il sera difficile à la victime de démontrer le lien de causalité qu'il existe entre la faute et le dommage, et difficulté pour la victime de prouver la faute, dans ce cas précis nous pouvons dire que l'art. 258 CCBL III tombe et a perdu son sens ; la victime aura du mal à identifier l'auteur du dommage. Tel est le cas d'affrètement, où nous avons le fréteur d'un côté et l'affréteur de l'autre côté. Et la situation pourrait encore plus se compliquer s'il y a eu présence d'un commissionnaire ; mais aussi, il arrive que le débiteur soit identifié, condamné à dédommager les victimes, mais il est insolvable. Cette question est répondue par la théorie de Boris Starck.

Recevabilité de l'Action en Responsabilisé

L'article 17 C.R de 1933 prévoit que l'action en recevabilité pour dommage causé à la surface se prescrive par une année et dans tous les cas par trois ans à compter du jour du dommage. Cet article dispose que : «ces actions se prescrivent par un an à compter du jour du dommage. Si la personne prouve qu'elle n'a pas pu avoir connaissance soit du dommage, soit de l'identité de la personne responsable, la prescription commence à courir du jour où elle a pu en avoir connaissance. Dans tous les cas, l'action se prescrit par 3 ans à partir du jour où le dommage a été causé».

La recevabilité de l'action en responsabilité pour le dommage causé aux tiers à la surface par l'aéronef devant le tribunal compétent est subordonné au délai de prescription et de protestation.

La C.R laisse le mode de calcul de la prescription ainsi que les causes de suspension et d'interruption de la prescription à l'appréciation du tribunal saisi.

Par contre, l'art. 21 C.R de 1955 porte le délai de prescription des actions en responsabilité pour le dommage causé à la surface à deux ans à partir du jour où est survenu le fait générateur du dommage. Toutefois, l'action n'est plus recevable à l'expiration de 3 ans à partir du jour où est survenu le fait qui a produit le dommage. Elle continue en disposant que le droit d'engager une

nouvelle action au cas où l'exécution du premier jugement a été refusée, se prescrit par une année à compter de la date duquel le demandeur a reçu notification du refus d'exécution du jugement. De ce fait, les C.R de 1933 et de 1952 laissent la détermination des causes de suspension et d'interruption à la fois du tribunal saisi.

Toutefois, il faut préciser que, pour ce qui est de la saisine du tribunal, la convention fixe le délai dans lequel les victimes d'un accident d'avion à la surface doivent notifier leurs réclamations au transporteur, indépendamment de toute action en justice. Ceci est dit dans l'art. 10 de C.R de 1933 qui dispose que : « Les personnes qui ont subi les dommages dans le même accident doivent faire valoir leurs droits ou notifier les réclamations à l'exploitant dans le délai maximal de six mois à compter du jour de l'action. Ce délai écoulé, il sera valablement procédé au règlement d'indemnité, les intéressés ayant laissé écouler le délai susvisé sans faire valoir leurs droits ou notifier leurs réclamations ne pourront exercer leurs droits que sur les montants qui n'auraient pas été distribués ».

DISCUSSION DES RÉSULTATS

La présente étude a examiné en profondeur la question de la responsabilité civile du transporteur international aérien en cas de perte des bagages, un domaine qui revêt une importance cruciale pour les passagers, les compagnies aériennes et les régulateurs internationaux. Les résultats et les analyses présentés tout au long de cette recherche ont permis de mettre en lumière plusieurs éléments clés.

Tout d'abord, il est clair que la perte des bagages demeure une préoccupation majeure pour les passagers voyageant à l'échelle internationale. Les conséquences personnelles et financières de cette expérience peuvent être considérables. Dans ce contexte, les dispositions internationales telles que la Convention de Varsovie, la Convention de Montréal et le Règlement (CE) n° 261/2004 ont un rôle essentiel dans la détermination des droits et des obligations des parties impliquées.

De plus, l'étude a souligné la nécessité d'une meilleure communication entre les transporteurs aériens, les autorités de régulation et les passagers. Les politiques et les pratiques de gestion des bagages varient considérablement d'une compagnie aérienne à l'autre, ce qui peut entraîner une confusion et une frustration accrues pour les passagers. Des normes plus claires et une transparence accrue sont nécessaires pour garantir une meilleure compréhension des droits des passagers et des obligations des transporteurs.

En outre, l'analyse des jurisprudences nationales et internationales a montré que les tribunaux sont de plus en plus enclins à reconnaître les droits des passagers en cas de perte des bagages, notamment en accordant des indemnités plus équitables. Cela indique une évolution positive vers une plus grande protection des droits des passagers.

Cependant, des lacunes et des défis subsistent, notamment en ce qui concerne la preuve de la valeur des bagages perdus et la durée des procédures de réclamation. Les transporteurs aériens doivent continuer à améliorer leurs procédures internes pour traiter rapidement et efficacement les réclamations des passagers.

Cet article a contribué à éclairer les enjeux complexes entourant la responsabilité civile du transporteur international aérien en cas de perte des bagages. Elle a mis en évidence l'importance de réglementations claires et de pratiques équitables pour protéger les droits des passagers. Alors que le secteur de l'aviation continue d'évoluer, il est essentiel que les transporteurs, les régulateurs et les passagers travaillent de concert pour garantir un système de responsabilité civile qui soit équitable, transparent et adapté aux besoins de tous les acteurs impliqués.

CONCLUSION

Aux termes de ce travail sur la responsabilité civile du transporteur international aérien : cas de perte des bagages, il est utile de dégager quelques considérations qui nous semblent les plus importantes dans le domaine du transport international aérien.

Nous avons essayé au cours de ce travail de tirer les grands principes fondamentaux de la responsabilité civile du transporteur international aérien et les difficultés d'interprétation par les tribunaux des textes des différentes conventions invoquées telles : la C.V de 12 Oct. 1929, les C.R de 1933 et de 1952, la C.M de 28 mai 1999... cela est dû aux différences qui existent entre les diverses législations nationales.

Plusieurs pays ont ratifiés la C.V de 12 octobre 1929 et celle de Rome de 1933 et de 1952 ainsi que celle de Montréal de 1999 pour les adopter à leurs transports nationaux. D'autres ont incorporé dans leurs lois nationales certains principes de droit international. Enfin, quelques pays ont règlementés la responsabilité du transporteur international aérien sur des bases différentes de celle de la C.V de 1929 en appliquant les règles de leurs droits communs (le Cuba, le Pérou, le Canada, le Panama,...).

Il n'est pas à exclure que les tribunaux exonèrent le transporteur aérien de toutes les responsabilités en considérant prouver qu'eux et leurs proposés ont pris toutes les mesures nécessaires pour éviter les dommages et que l'autre se prononce pour la responsabilité limitée dans le sens de la C.V de 1929.

Le juge doit se placer du côté de la victime pour que cette dernière ait un jugement équitable quant à ce qui est de son indemnisation. A notre avis, nous constatons que, l'art. 20 C.V de 1929 est une disposition beaucoup moins bienveillante qu'on ne pourrait le supposer de prime à bord. En fait, si l'on exige du transporteur international aérien la diligence du bon père de famille dans la conduite de l'aéronef, on lui permet de se libérer de sa responsabilité.

La nécessité de protéger cette industrie naissante (navigation aérienne) a, en son temps expliqué le choix de la responsabilité objective par la C.V de 1929. Les dispositions de cette convention ont été conclues de manière à tenir compte dans une large mesure des intérêts des transporteurs aériens.

Cette faveur était commandée par la générosité que présente la navigation aérienne. Nous estimons quant à nous, qu'à l'heure actuelle, le transport aérien est devenu sûr et qu'il n'y a plus des raisons de limiter cette responsabilité. Il appartient dès lors au législateur international de supprimer toutes ces limitations ou, à la limiter, les relever.

Certains États n'ont pas adhéré à la C.V, d'autres y ont adhéré, sans adhérer aux modifications qui ont été apportées avec le temps en ignorant les efforts et l'intérêt d'unification de la législation internationale relative au transport aérien.

Au regard de la vocation de C.V qui est l'unification des règles relatives au transport aérien international, certains États se sont dotés de leurs propres textes (tel est le cas du Canada avec la convention de Montréal).

On note la diversité des systèmes juridiques nationaux qui sont loin d'assurer l'unification poursuivie par le législateur international, c'est donc regrettable de voir que certaines dispositions de la C.V renvoient au droit commun de la responsabilité.

Comme nous l'avons signalé pour la C.V, il y'a lieu de se demander si à l'heure actuelle, les dispositions de la C.R limitant la responsabilité du transporteur international aérien à l'égard de tiers à la surface se trouvent encore justifiées étant donné que le transport aérien est devenu sûr, et il n'est plus une industrie naissante, mais bien très développée. Nous pensons qu'il appartient au législateur international de supprimer purement et simplement toute limitation.

Partant des règles de l'assurance, il est encore regrettable qu'il n'existe pas sur le plan international des règles uniformes. Le droit aérien n'étant pas seulement un droit national, mais un droit international, il conviendrait que les règles de l'assurance soient uniformisées.

D'aucun n'ignore que le transport aérien est un secteur où la moindre négligence peut entraîner des conséquences graves; en se souvenant des catastrophes dans ce secteur, dans différents coins du monde. Sur ce point, en survolant différents États, pour une autre destination, ils peuvent causer des grands dommages soit dans les États où ils décollent, soient dans les États survolés et dans les États où ils vont atterrir.

Cela nous amène à confirmer qu'il revient à tous les États du monde de se mettre ensemble pour avoir un instrument juridique international accepté par tous, pour une meilleure protection des bagages des passagers.

Nous ne prétendons pas cependant, avoir vidé la question de la responsabilité civile du transporteur international aérien. Notre objectif était de contribuer à l'étude de la responsabilité civile du transporteur international aérien qui, apparemment facile, mais réellement complexe, a fait l'objet d'une littérature abondante depuis à peu près un siècle.

Tout au long de ce travail nous avons essayé non seulement à dégager les grands principes dirigeant la responsabilité civile du transporteur international aérien : cas de perte des bagages, mais aussi d'attirer l'attention des usagers de ce moyen de transport (passagers) sur leurs droits et leurs obligations quand ils contractent avec le transporteur international aérien, en cas des accidents d'aéronefs et de perte des bagages comment s'y prendre pour être rétabli légalement dans ses droits.

En droit positif burundais, l'art. 258 CCBL III à lui seul n'arrive pas à expliquer le dommage causé par transporteur international aérien dans le cas de perte des bagages sans être accompagné des certaines conventions que le Burundi devrait adopter.

RECOMMANDATIONS

Aux États Parties Contractantes

Les États parties signataires des différentes conventions relatives au transport aérien, doivent créer les équipes conjointes pour protéger les intérêts de leurs populations pour une meilleure sécurisation de leurs bagages en garantissant les droits et les obligations de toutes les parties intéressées par ce secteur de transport aérien.

A l'Autorité de l'Aviation civile aérienne au Burundi

Mettre en place une équipe non identifiable par les compagnies aériennes pour surveiller régulièrement la gestion de cas de perte des bagages.

BIBLIOGRAPHIE

Ouvrages généraux

- Aristote, Rhétorique, L1.ch 23 XXV.
- Beffelan, Lanore (Y.). (1982). Droit civil premier, 5eme ed., Paris : Masson
- Bernard, J. (1987). Dictionnaire de droit, T.2, 2eme ed. Paris : Dalloz
- Capitant, H. (1970). Responsabilité civile,. 6e ed, Paris : Montchrestien
- Carbonier, J. (1950). Droit civil : Les obligations, Paris : PUF
- Chabas, F..(1991). La leçon de droit civil, 8eme Ed., Paris : Montchrestien
- Corten, O. (2009). Méthodologie du droit international public, Bruxelles : Edition. Université de Bruxelles
- Dupry, C. C. et Ressayre, M. (1980). Précis de Droit civil : Obligations, suretés et principaux contrats, T.2, Paris : Dunod
- Fontaine, M. ; Cavalier, R. et Hassenforder, J.D. (1996). Dictionnaire de Droit : Plenpot, Paris : Fourchet
- Guinchard, R. et Vincent, J. (2001). Lexique des termes juridiques, 13eme ed., Paris : Dalloz
- Hermad, J. (1955). Les contrats commerciaux, les mandats commerciaux, le transport, Paris : Sirey
- Jauffret, A. (1975). Manuel du droit commercial, 15e Ed., Paris : Dunod
- Kalambayi, Lupungu. (1998). Droit civil : Les biens, Kin., PUZ.
- Katwala Kaba, Kashala. (1996). De la prescription en matière civile, Betena, Ntambwa, Kin
- Le Tourneau, PH. (1982). Responsabilité civile, 3eme ed., Paris : Dalloz
- Le Tourneau, PH. et Cadiet, L. (2000). Droit de responsabilité et de contrats, Paris : Dalloz
- Le Tourneau, PH. et Cadiet, L. (2001). Droit de responsabilité et de contrat, Paris : Dalloz
- Piron ,P. Et Davos, J. (1960). Codes et lois du Congo belge, T.1, Bruxelles : Larcier
- Salvatier, R. (1979). La théorie des obligations en droit prive économique, 4eme ed. Paris : Dalloz
- Temolono, Disengamina, M. (2004). Elément de droit civil : Les obligations, module de formation de parajuriste, F. Kanrad, Kin.

Terre, F. (1986). Droit civil : Les obligations, 7eme ed., Paris : Dalloz

Terre, F. ; Simler, PH. et Lequette, Y. (2005). Droit civil : Les obligations, 9eme ed., Paris : Dalloz

Weil, A. et Terre, F. (1986). Droit civil : Les obligations, 4eme ed., Paris : Dalloz

Ouvrages spécialisés

Chauvneau, P. (1951). Droit aérien, Paris : LITEC

Coquoz, H. (1983). Le droit international aérien, Paris : Montchrestien,

De Juglart, M. (1989). Traite de droit aérien, T.1, 1er ed., Paris : LDGL

De Juglart, M. (1995). Traite élémentaire de droit aérien, T.2, 2eme ed, Paris : LDGL

Emmanuel, Decaux, Olivier de Frouville. (2018). Droit international public, 11eme ed., Paris : Dalloz

Jean, Combacau et Serge, Sur. (2014). Droit international public, Lexitensio, 11eme ed., Paris : LGDJ

Laurent, Chassot. (2012). Les sources de la responsabilité du transporteur aérien international : entre conflit et complémentarité, SCHULTHESS Editions Romandes, Genève

Lessedjina, Ikwame Ipi'ozia. (1999). Le droit aérien, Kin : PUZ

Litvine, M. (1970). Droit aérien, notion de droit belge et droit international, Bruxelles : Ets Emile, Bruyant

Mateesco, N.M. (1980). Traite de droit aérien aéronautique, 3eme ed., Paris : Pedone

Matouk, H. (1971). Les assurances aériennes, Paris : LGDJ

Mukendi Wafwana, E. (1998). Responsabilité du fait des aéronefs, Kin : AIRDEV

Nicolat Balat, Jérémie, J.-M et Laurent Siguoirt. (2019). L'indemnisation et l'assistance des passagers du transport aérien, Paris : LexisNexis

Rodiere, R. et Marcadal, B. (1990). Droit de transport terrestre et aérien, 5eed., Paris : Dalloz

Rodiere, R. (1962). Droit de transport, 2eme Fisc., Paris : Sirey

Sundberg, J. (1966). Quelques aspects de la responsabilité pour le retard en droit aérien, RFDA

Tosi, J-P. (1978). Responsabilité aérienne, Paris : LITEC

Zoghbi, H. (1962). La responsabilité aggravée du transporteur aérien, Paris : LDGL

Les conventions

La convention de Varsovie de 12 Octobre 1929

La convention de Rome du 29 Mai 1933

La convention de Rome du 07 Octobre 1952

La convention de Montréal du 28 Mai 1999

Décret-loi

Décret-loi du 19 Janvier 1920 portant sur les commissionnaires et les transporteurs

Décret-loi du 30 Mars 1931 portant sur l'application de la convention de Varsovie au Burundi.

La loi du 23 Janvier 1971 portant réglementation de l'aviation civile modifiant par le décret-loi numéro 21/76 du 23 avril 1976.

L'arrêté ministérielle numéro 07.021/877 du 08 Mai 1971 sur les licences de personnel aéronautique

L'arrêté ministérielle numéro 07.021/1003 du 19 Mai 1971 se rapportant ; l'immatriculation, la nationalité, la propriété et la navigabilité des aéronefs.

L'arrêté présidentiel numéro 209/10 du 15 Juillet 1977 sur les aérodromes civils et les servitudes aéronautiques.

L'arrêté présidentiel numéro 206/10 du 15 Juillet 1977 portant création du comité national de facilitation du transport aérien.

L'arrêté présidentiel numéro 208/10 du 15 Juillet 1977 portant création du comité national de sureté de l'aviation civile ;

Jurisprudences

Affaire AIR CONGO contre Pierre BEKUDJI, Cour d'appel de Leo., le 07 Mars 1966 R.D.Congo

Affaire Compagnie Parisienne de Réescmpte contre Air Liban, tribunal civil de la seine, Paris, le 11 janvier 1955 CA de Paris, RFDA, in DE JUGLART (M.), Traite de droit aérien, T.1, 1e Ed., LDGL, Paris.

Affaire Robert contre Houdouin, tribunal civil de la seine, Paris le 09 Juillet 1960 in RGA, 1961, in DE JUGLART (M.), Traité de droit aérien, t.1, 1e Ed., LDGL, Paris.

Affaire Type K. Nicolai Kazarine et Andrei Gousskov contre M.P, Tribunal de Grande Instance de la Gombe, RPA 15 935, du 05 Mai 1995.

Affaire Type K. Nicolai Kazarine et Andrei Gousskov contre M.P, Tribunal de Paix de la Gombe, RP 14 482 du 05 Août 1996.

Autres sources

Colloque de Liffurta sur la convention de Varsovie de 12 Octobre 1929 en 1945, France.

Kalongo, Mbikayi. (1996). Cours de droit des obligations, 2eme Graduat, UNIKIN, Kin.

Lwango, T. (2005) .Cours de progrès techniques et responsabilité civile, 2eme Licence, Goma : ULPGL, Droit.

Marcellin, RAE. (1963). La responsabilité des transporteurs en République du Congo, Bruxelles, Les éditions de l'institut de sociologie, 1962 ; in revue internationale de Droit Comparé.

Philippe, Van. (2002).Bruit d'aéronef, L'article numéro 2, in revue La Libre Belgique.

Rapport du Tribunal Locré, T. XIII.

AGGRAVATION OF THE ECOLOGICAL SITUATION IN THE ARAL SEA AND ITS SURROUNDINGS

Prof. Dr. YUNUSOVA KHURSHIDA ERKINOVNA

Khurshida@mail.ru

ABSTRACT

The Aral Sea is considered to be one of the largest freshwater and non-flowing lakes located in the desert region of the world, and it is the fourth largest in the world, and the second largest in the Soviet Union after the Caspian Sea. The sea receives water mainly from Amudarya and Syrdarya. When the island's water did not recede, the sea level received sunlight equivalent to 7 billion tons of conditional fuel capacity every year. This was equal to the total capacity of fossil fuels in the country. About 40 percent of sunlight is absorbed by seawater, creating a warm climate favorable for agriculture over a large radius. In the 1960s, the depth of the island was 53 meters, and its total area was 66.1 square meters. km. established By 1987, its water area decreased to 20,000 sq. km. The total volume of water has doubled, the coastline has shrunk from 30 km to 80 km, two-thirds of this area has turned into salt marshes, and atmospheric pollution has increased 5 times the norm.

Reservoirs were misplaced to develop reserve lands for cotton cultivation. There are more than 50 reservoirs in Central Asia, which used to release water to irrigate cotton. The water did not fully reach Syrdarya and Amudarya. The largest reservoirs in Uzbekistan were located in the Andijan region on the Syr Darya river. Built in 1959-1967, three large reservoirs built in the Karakum Canal in Turkmenistan received 300 m³ of water per second from the Amudarya. These conditions naturally caused the sea to dry up. It had a serious impact on agriculture and animal husbandry in Kyzylorda of Kazakhstan, Tashkhovuz of Turkmenistan, Republic of Karakalpakstan of Uzbekistan, Khorezm, Navoi, Bukhara regions. Salt dunes exposed at sea level killed trees in Turkmenistan's orchards. A new sand-salt desert known as "Arolqum" has appeared on 5.5 million hectares of dry seabed. More than 75 million tons of dust and salts were released into the atmosphere every year from the sandy salt located in the field. The drinking water of the inhabitants of the island is contaminated with salt, and oncological, gynecological, gastrointestinal and liver diseases have increased among the population. Among women and children, especially lung, anemia and calcium deficiency diseases have increased dramatically.

Keywords: Aral Sea, Amudarya, Syrdarya, Ecology, Cotton growing

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ВА УНИНГ АТРОФИДА ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ

Юнусова Хуршида Эркиновна

Орол денгизи ер қуррасининг чўл минтақасида жойлашган энг йирик, суви шўр ва оқмайдиған кўллардан ҳисобланиб, катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи, совет давлати ҳудудларида Каспий денгизидан кейин иккинчи ўринда турган. Денгиз сувни асосан Амударё, Сирдарёдан олган. Оролнинг суви пасаймаган вақтларда денгиз сатҳига ҳар йили 7 миллиард тонна шартли ёқилғи қувватига тенг қуёш нури тушган. Бу мамлакатда қазиб олинадиган жами ёқилғилар қувватига баробар бўлган. Қуёш нурининг тахминан 40 фоизини денгиз суви ютиб, катта радиусда қишлоқ хўжалиги учун қулай илиқ иқлимни юзага келтирган. 1960 йилларда Оролнинг чуқурлиги 53 метр бўлиб, унинг умумий майдони 66,1 кв. км. ни ташкил этган. 1987 йилга келиб, унинг акваторияси 20.000 кв.км.га камайиб кетди. Сувнинг умумий ҳажми икки марта, қирғоқ 30 км дан 80 км гача қисқариб, бу майдоннинг учдан икки қисми шўр ерларга айланган, атмосфера ифлосланиши меъёридан 5 марта ошган.

Пахтачиликни ривожлантириш учун кўриқ ерлар ўзлаштирилиши учун сув омборлари нотўғри жойлаштирилди. Ўрта Осиёда 50 дан зиёд сув омборлари бўлиб, улар пахтани суғориш учун сув чиқариб турган. Сув Сирдарё ва Амударёга тўлиқ етиб бора олмаган. Ўзбекистонда энг йирик сув омборлари Сирдарё оқимидаги Андижон вилоятида бўлган. 1959-1967 йилларда қурилган Туркменистондаги Қорақум канали ўзанида қурилган катта учта сув омборлари Амударёдан секундига 300 метр³ сув олди. Бу ҳолатлар табиийки денгизнинг қуриб боришига ҳам сабаб бўлди. Қозоғистоннинг Қизилўрда, Туркменистоннинг Тошқовуз, Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Навоий, Бухоро вилоятларидаги дехқончилик ва чорвачиликка жиддий таъсир этди. Денгиз сатҳида очилиб қолган тузли барханлар, Туркменистоннинг мевазор боғлардаги дарахтларни нобуд қилди. Денгизнинг қуриган тубидан иборат 5.5 миллион гектар майдонда “Оролқум” деб номланувчи янги қум-тузли чўли пайдо бўлди. Майдонда жойлашган қумли тузнинг ҳар йили 75 миллион тоннадан кўп чанг ва тузлар атмосферага кўтарилди. Орол бўйи аҳолиси ичимлик сувлари тузлардан ифлосланиб, аҳоли орасида онкологик, гинекологик, ойқозон-ичак ва жигар касалликлари кўпайиб кетди. Аёллар ва болалар орасида айниқса, ўпка, камқонлик ва кальций етишмаслиги касалликлари кескин ортди.

Калит сўзлар: Орол денгизи, Амударё, Сирдарё, экология, пахтачилик

Совет давлатининг 70 йилдан зиёдроқ олиб борган сиёсати, хусусан та-биий хом ашё ресурсларидан ўйламай фойдаланиш, қишлоқ хўжалигининг пахта якка ҳокимлиги гирдобига тушиб қолиши, табиатга нисбатан зўрлик, узоқ йиллар давомида шакланган экологик маданият ва маъсулият, анъана ва қадриятларни тан олмаслик каби ҳолатлар инсон билан бирга табиат ўр-тасидаги муносабатга ҳам катта таъсир этди. Хусусан, табиатнинг бирор соҳасидаги мувозанати бузилса, унинг оқибатлари бошқа соҳаларга ҳам

таъ-сир этиши мумкинлиги ва бунда табиатнинг имкониятлари чексиз, чегара-сиз эмаслиги¹ бу тузумда унутиб қолдирилди. Йиллар давомида табиатга кўр - кўрона муносабатда бўлиш, оқибатларини инобатга олмай табиат қонунларини инсон манфаатларига бўйсундириш давлат сиёсатининг бош йўналишига айланди. Шу сабабли ҳам экологик фожеалар СССРда хатарли даражага келиб қолди.

Совет давлати ҳукмронлиги йилларида Ўзбекистон ССР Иттифоқдош республикалар орасида экологик вазият оғир бўлган республикалар қаторига кирган. Табиий хомашё ресурсларидан ўйламай фойдаланиш, пахта якка ҳокимлигининг изчиллик билан давом эттирилиши табиий мувозанатни издан чиқарганди². Совет давлатида иқтисодий экстенсив ривожланиш омилларига эътибор катта бўлган бу жамиятда “мамлакат ихтиёридаги беқиёс бойликларга авайлаб муносабатда бўлиш ғояси бутунлай ёт эди”³. Шу сабабли Ўзбекистонда экологик вазиятнинг оғирлашиши сабабларига анча чуқурроқ ёндошиш тақозо этилади.

Ўрта Осиёда юзага келган экологик тангликнинг энг оғири Орол денги-зи қуриб бориши, унинг атрофидаги ҳудудларда оғир ижтимоий, иқтисодий вазият юзага келиши эди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Орол денгизи ҳавзасида Марказий Осиёнинг 5 та республикаси жойлашган бўлиб, ҳудуди 1550 минг км²ни ташкил этгани ҳолда, суғориладиган майдонлар 7,95 млн гектарга тенг. Минтақада тикланадиган сув ресурслари ҳажми йилига ўртача 118-120 км³ни ташкил этади. Уларнинг асосий таркиби Амударё, Сирдарё сувлари ҳамда ер ости сувлари захиралари (14,7 км³)дан иборат. Сув омборлари ҳажми – 60 км³га тенг⁴. Денгиз ҳавзасида Орол денгизига қўйиладиган умумий сув ресурсларининг 55,4 фоизи – Тожикистон ҳудудида, 25,3 фоизи – Қирғизистонда, 7,6 фоизи – Ўзбекистонда, 3,9 фоизи – Қозоғистонда, 2,4 фоизи – Туркманистонда, қолган 5,4 фоизи – Афғонистон ҳамда қисман Хитой ва Покистон давлатларида шаклланади⁵.

Амударёнинг узунлиги 2540 км га тенг бўлиб, ҳавзасининг ҳудуди 309 минг км² ни ташкил қилади. Ҳавза бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик сув ресурслари йилига 78 км³дан ортиқни ташкил қилади, шундан 62,9 км³ (80%дан ортиғи) Тожикистонда шаклланади, Ўзбекистон улушига 4,7 км³ (6%) тўғри келади⁶. Панж ва Вахш дарёлари қўшилишидан бошлаб Амударё деб аталиб, унинг ўрта оқимида ўнг тарафдан Кофирнигон, Сурхондарё ва Шеробод ҳамда чап тарафдан Қундуз сувлари қўшилади. Дарё Тожикистон ва қисман Афғонистон шимолида шакллангач, Афғонистон ва Ўзбекистон чегарасидан оқиб ўтиб, Туркманистон ҳудудига киради ва яна Ўзбекистон ҳудудига қайтади. Дарёга кейинги 1257 км масофада бошқа оқимлар келиб қўшилмайди⁷.

¹ Қаранг: // Вестник Российской Академии Наук. – М., 1997. Т. 67. – № 5. – С. 415-421.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет муштамлақчилиги даврида... – Б. 563.

³ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Ташкент: Ўзбекистон, 1998. Т. 6.– Б. 106.

⁴ Рахимов Ш.Х., Хамраев Ш.Р. Водные ресурсы в бассейне Арала // Экология и статистика. Сб. статей. (www.ipeco.ru).

⁵ Водные ресурсы бассейна Аральского моря. 06.06.2009. <http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>

⁶ ДЭҚЖА. Ўзбекистон Республикасида агроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза-2008... - Б. 39.

⁷ Водные ресурсы бассейна Аральского моря (<http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>).

Сирдарёнинг узунлиги 3019 км га тенг бўлиб, хавзасининг ҳудуди 219 минг км² ни ташкил қилади. Ҳавза бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик ресурслари йилига тахминан 37,21 км³ ни ташкил қилади⁸. Бу сувнинг 74 фоиздан кўпроғи Қирғизистонда, 14 фоизи Ўзбекистонда, 9 фоизга яқини Қозоғистонда, 3 фоизга яқини Тожикистонда шаклланади⁹. Дарё Норин ва Қорадарё қўшилишидан шаклланиб, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон ҳудудларидан ўтади ва Қозоғистон ҳудуди орқали Орол денгизига куйилади. Дарёнинг ўрта оқимида Охангарон, Чирчиқ ва Келес дарёлари келиб қўшилади. Дарёга тушадиган охириги оқим Арис сувлари ҳисобланади¹⁰. Бугун Сирдарё оқими сув омборлари ёрдамида тўлик бошқарилади¹¹.

Совет давлати ҳукмронлиги йилларида Ўзбекистонда қўриқ ерларни ўзлаштириш, уларни суғориш, қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлиб, ирригация ва мелиорация ишлари билан ҳам боғлиқ бўлган пахтачиликда ҳосилдорликни ошириш йўлидаги ҳаракатлар ўз навбатида Орол денгизининг қуриб боришига ҳам таъсир этди. Орол денгизи ер қуррасининг чўл минтақасида жойлашган энг йирик, суви шўр ва окмайдиган кўллардан ҳисобланиб, катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи, совет давлати ҳудудларида Каспий денгизидан кейин иккинчи ўринда турган денгиз бўлган. Шунингдек, Орол денгизи сувни асосан Амударё, Сирдарёдан олган. Оролнинг суви пасаймаган вақтларда денгиз сатҳига ҳар йили 7 миллиард тонна шартли ёқилғи қувватига тенг қуёш нури тушган. Бу эса мамлакатда қазиб олинмайдиган жами ёқилғилар қувватига баробар эди. Қуёш нурининг тахминан 40 фоизини денгиз суви ютиб, катта радиусда қишлоқ хўжалиги учун қулай илиқ иқлимни юзага келтирган. 1960 йилларда Оролнинг чуқурлиги 53 метр бўлиб, унинг умумий майдони 66,1 кв. км. ни ташкил этган. 1987 йилга келиб, унинг акваторияси 20.000 кв.км.га камайиб кетди. Сувнинг умумий ҳажми икки марта, қирғоқ 30 км дан 80 км гача қисқариб¹², бу майдоннинг учдан икки қисми шўр, тузли, қум ва шўр ерларга айланган. Денгиз атрофларида атмосфера ифлосланиши меъёридан 5 марта ошган.

Бу денгизнинг қуриб бориши бутун жаҳонни ташвишга солиб турган вақтда, қуриган Оролнинг тубида яхши экинзорлар яратамиз деган ғайри илмий тасаввурларга берилиб, янги ерларни ўзлаштириш, ирригация шаҳобчаларини қуриш масаласи ҳам илгари мурилгналигини таъкидлаб ўтиш лозим. Орол денгизи бутун Марказий Осиё минтақаси иқлимини мўътадиллаштириб, шимолдан келадиган совуқ оқимлардан сақлаб турувчи тўсиқ бўлган. Лекин, совет олимлари Орол қуриса ҳеч қандай зарарли оқибатларга олиб келмаслиги ҳақидаги фикрларни мунтазам таъкидлаб турганлар. География фанлари доктори, профессор С.Ю. Геллер “Биз Орол денгизининг қуриган ерларидан шамол учуриб келадиган тузлар Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги суғориладиган экин майдонларига зарар

⁸ Конвенция о биологическом разнообразии. Третий национальный доклад Узбекистан. Ташкент, 2006. -С. 7.

⁹ Ибатуллин С.Р., Ясинский В.А., Мироненков А.П. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. Евразийский Банк развития, 2009. – С.9.

¹⁰ Водные ресурсы бассейна Аральского моря (<http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>).

¹¹ Ёкубов М. Сабаб ва оқибат // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 1996. - №1. - Б.45.

¹² Судьба Арала... – С. 173.

келтиради, деб айтишга асосимиз йўқ”¹³, деб, хатто, Орол денгизининг суви қуриб қолган ерларида дехқончиликни ривожлантириш мумкин деган фикрларни илгари сурган. Бундай фикрларни Туркменистон ФА Саҳрочилик институти директори, академик А.Г. Бобоев ҳам олдинга сурган. “Мен, - деган эди у, – Оролни сақлаб қолишдан кўра, уни қуриштириш фойдалироқ деган, олимлар қаторига кираман. Биринчидан, Орол қуригач, унинг ерларида жуда катта серҳосил ерлар юзага келади. Тахминий ҳисоб – китобларга қараганда, бу ерлардан ҳар йили ўрта ҳисобда 1,5 млн. тонна пахта олиш мумкин. Бу Оролда балиқчилик ва бошқа соҳаларни ривожлантиришдан келадиган даромаддан кўра кўпроқдир. Иккинчидан, кўплаб олимлар, жумладан, мен ҳам, Оролнинг қуриши атрофидаги иқлим шароитларига таъсир этмайди деб ҳисоблайман”¹⁴.

Орол денгизининг қуришини ўзига бир қатор сабаблари бор. Ўзбекистон совет Иттифоқига пахта етказиб берувчи аграр давлатга айланганлиги боис, пахтачиликни ривожлантириш учун мунтазам кўриқ ерлар ўзлаштириб борилди. 1988 йилга келиб Ўзбекистоннинг суғориладиган пахта майдонлари ва экин ерлари 4 миллион 100 минг гектарга етди¹⁵. Пахта экиш учун кўплаб майдонларнинг ўзлаштириб очилиши билан сув экин майдонларига сингиб борди. Аста – секин ҳудудларда экологик вазият бузилиб, аҳоли саломатлиги ачинарли ҳолатга туша бошлади¹⁶. Пахтачиликни ривожлантириш мақсадида сув омборлари ҳам нотўғри жойларга қурилди. Ўрта Осиё ҳудудида 50 дан зиёд сув омборлари бўлиб, сув омборларидан пахтачилик учун сувнинг ҳудуднинг турли минтақаларига тарқатилиши Орол денгизи учун аҳамияти катта бўлган Сирдарё ва Амударё сувларини Орол денгизига етиб боришига тўсиқ бўлди. Ўзбекистонда энг йирик сув омборлари Сирдарё оқимидаги Андижон вилояти ҳудудларига жойлаштирилди¹⁷.

Хоразм вилоятида шўрланмаган ерлар 1970 йилда умумий ўзлаштирилган ерларнинг 86 фоизни ташкил этган, 1989 йилга келиб бу майдонлар 68 фоизни ташкил этди, Қорақалпоғистон АССРда эса шўр босган ерлар умумий экин майдонларининг 54 фоизини ташкил этди¹⁸. Ҳар гектар ерни суғориш учун сарфланган сув ўртача 36.000 куб. Метрни ташкил этиб, бу илмий асосланган суғорув нормативдан 4 март кўп бўлган, шўр ювилган сувлар эса қумликларга оқизилган¹⁹. Натижада қумликларга, чўлларга оқизиб юборилган сувлардан ҳосил бўлган Арнасой, Айдаркўл каби қўллар ҳам Оролга ҳар йили оқиб бориши лозим бўлган 5-8 куб. км сувни ушлаб қолган.

¹³ Судьба Арала... – С. 161.

¹⁴ Судьба Арала... – С. 162.

¹⁵ Султонов С.П., Ахмедов Б.П. Экология ва атроф–муҳитни муҳофаза қилиш асослари. -Тошкент:ЎАЖБНТ, 2004. –Б. 117.

¹⁶Баҳромов С. Здоровоохранения Узбекистана: проблемы и перспективы // Коммунист Узбекистана. 1988 год № 7 июль. –С. 28.

¹⁷Эргашев А ва бошқалар. Сувнинг инсон ҳаётидаги ўрни. –Тошкент: Фан,2009 –Б. 114

¹⁸ Судьба Арала. – Ташкент: Мехнат, 1988. – С. 171.

¹⁹ Судьба Арала... – С. 172.

Орол денгизига сув етиб бормаслигининг яна бир сабаби 1959-1967 йилларда қурилган Туркменистондаги Қорақум канали ўзанида ҳам қурилган катта учта сув омборлари Амударёдан секундига 300 метр³ сув олган. Натижада, Орол денгизи йилдан - йилга пасайиб, денгизнинг қуриб бориши олдини олиб бўлмайдиган жараёнга айланиб, минтақаси аҳолисининг турмуш тарзига, ривожланишига ҳам салбий таъсир эта бошлади. Қозоғистоннинг Қизилўрда, Туркменистоннинг Тошҳовуз, Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Навоий, Бухоро вилоятларидаги деҳқончилик ва чорвачиликка жиддий таъсир эта бошлади²⁰. Денгиз сатҳида очилиб қолган тузли барханлар, Туркменистоннинг мевазор боғларига таъсир этди ва улардаги дарахларнинг қуриши, нобуд бўлишига олиб келди.

Авалло денгизга Сирдарё ва Амударёдан оқиб келиб қуйилган сувлар Орол денгизига табиий, биологик ҳолатини бузиб юборганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Пахта экин майдонларидан оқиб келган зах ва саноат корхоналарининг чиқинди сувлари ариқ ва ирмоқлар орқали Сирдарёга келиб қўшилиши дарё сувнинг ифлосланишини ортириб юборган. Ҳар иккала дарё суви таркибида захарли кимёвий моддаларнинг ортиб бориши унинг атрофидаги ўсимлик, ҳайвонлар ва аҳолининг касалланишига сабаб бўлди. Масалан, Сирдарё ва Амударё атрофлари Марказий Осиё минтақасидаги асосий индустриал - аграр ҳудудлардан бири ҳисобланиб, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги учун Сирдарё сувидан 100 фоиз, Амударё сувидан 80 фоиз миқдорида фойдаланган²¹. Айниқса Сирдарё атрофларида турли корхоналар, 47,9 миллион гектар ер мавжуд бўлиб, бу ерларнинг 1,5 млн. гектари Наманган, Фарғона, Андижон, Сирдарё, Тошкент ва Жиззах вилоятларига тўғри келган²². Бу ердаги корхоналардан ва экин экиладиган майдонлардан чиққан 400 миллион куб.м. ифлос сувлар Сирдарёга қуйилган. Республиканинг саноат марказлари Тошкент, Бекобод, Янгийўл, Оҳангарон, Олмалиқ, Чирчиқ каби шаҳарларида тўпланган ифлос сувлар ҳам асосан шу дарёга қуйилган. Умумий тарзда Сирдарё сувлари нефть маҳсулотларидан 30 - 60 марта, фенолам билан 6 марта, цинк билан 13 марта, ртут билан 1,2 марта кўп зарарланди²³. Амударё ва Сирдарёнинг чиқинди сувлардан ифлосланиб, Оролга бориб қуйилиши билан денгизнинг ифлосланиши 4 бараварга ортиб кетган²⁴. Амударё, Сирдарё сувларининг ифлосланиши, Орол денгизининг ифлосланиб қуриб бориши Қорақалпоғистон АССР, Хоразм виёлоты Қизил Ўрда, Тошховуз туманларида иқлим шароитларини кескин ўзгартириб, экологик - гигиена ва санитария - эпидемиологик аҳволни оғирлашгирди.

²⁰Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийетимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-китоб. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –Б. 283.

²¹ Эгамбердиев Р., Раззоқов А. Ўзбекистонда қўриқ ерларни суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. (Мирзачўл мисолида). – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 267.

²² Ўз МА, 2454-фонд, 6-рўйхат, 5966-иш, 8-варақ.

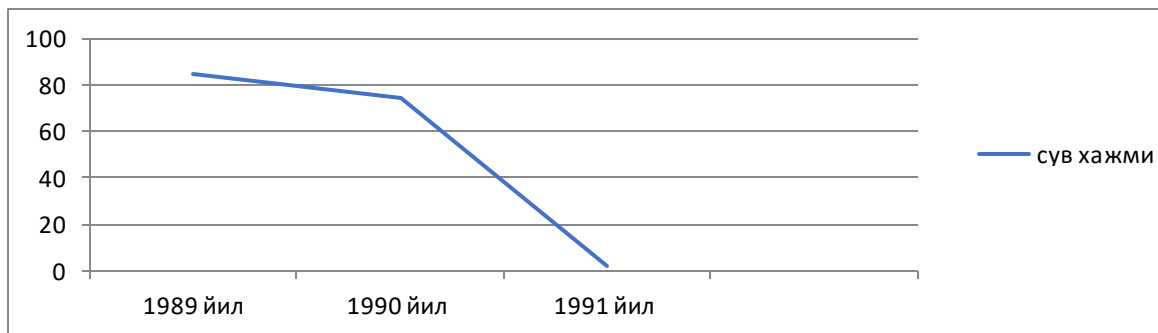
²³ Ўз МА, 2272-фонд, 1-рўйхат, 1105-иш, 4-варақ.

²⁴Муҳамедов А. В поисках оросительной воды // Коммунист Узбекистана. 1990 год №1 январь. –С. 53.

Орол денгизининг қуриши натижасида, денгизнинг қуриган тубидан иборат 5.5 миллион гектар майдонда “Оролқум” деб номланувчи янги қум-тузли чўли пайдо бўлган²⁵. Майдонда жойлашган қумли тузнинг ҳар йили 75 миллион тоннадан кўп чанг ва тузлар атмосферага кўтарилди.²⁶ Атмосфератуз ва қум зарраларидан ифлосланиб, қўшни давлатларга ҳам ўтди. 1989 йилдан 1991 йиллар мобайнида Орол денгизидаги сув сатҳига эътибор қаратсак, Қорақалпоғистон вилояти ҳудудларида сув танқислиги Орол денгизида сув ҳажмининг ўзгариш динамикаси²⁷ IV.3.4. куйидагича кўринишга эга бўлди.

Динамика IV.3.4.

Орол денгизида сув ҳажмининг ўзгариш динамикаси. (1989-1991йй)

Орол бўйи аҳолиси ичимлик сувлари тузлардан ифлосланиб, аҳоли орасида онкологик, гинекологик, ойқозон-ичак ва жигар касалликлари кўпайиб²⁸, Фақат Қорақалпоғистон АССРда ошқозон - ичак касалликлари иттифоқ даражасидан қарийиб 30 мартта юқори бўлди. Агар 1950 йилларда Орол денгизидан йилига ўртача 25-27 мингтонна қимматли балиқ турлари овланган бўлса, 1979 йилга келиб Орол денгизида аҳолини доимий тирикчилик манбаи бўлиб келган кемачилик фаолияти тўхтаб қолди. Оролбўйи ҳудудида истиқомат қилиб келган аҳолиси орасида ўт ҳалтада тош пайдо бўлиши, сурункали гастрит, буйрак касалликлари ва кизилўнгач раки каби касалликлар кўпая бошлади. Аёллар ва болалар орасида айниқса, ўпка, камқонлик ва кальций етишмаслиги касалликлари кескин ортиб борди. Энг ачинарлиси, болалар орасида ногирон туғилишлар ва ўлимлар сони кескин ошди. Маҳаллий аҳоли уй шароитида боғдорчилик ва полиз экинларини эка олмай

²⁵Мирзиёев Ш. Бирлашган Миллиятлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқини ўрганиш бўйича. Илмий-оммабоп рисола. –Тошкент: Маънавият, 2017. –Б. 100.

²⁶Мирзиёев Ш. Бирлашган Миллиятлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқини ўрганиш бўйича. Илмий-оммабоп рисола. –Тошкент: Маънавият, 2017. –Б. 100.

²⁷Ўзбекистонда Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза-2008. –Тошкент: –Б. 63; Аҳмедов Э, Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998. –Б. 11.

²⁸Гайдарова Р. Линия судьбы // Правда Востока. 1989 год 14 май.

қолди²⁹ Уй ҳайвонларни боқишда ем-ҳашақларнинг етишмаслиги каби муаммолар кўпайиб борди.

Республикада аҳоли саломатлиги муаммолари, унинг натижасида болалар ўлимининг ҳам ортиб боришини қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

Жадвал³⁰ 1.3.6.

1984-85 йилларда Ўзбекистонда болалар ўлими (ҳар минг киши ҳисобидан)

Вилоятлар	1984	1985
Қорақалпоғистон АССР	51,0	62,5
Андижон	41,6	42,6
Бухоро	51,2	49,2
Жиззах	41,7	46,7
Қашқадарё	39,5	40,6
Навоий	45,7	44,9
Наманган	44,1	42,3
Самарқанд	52,3	50,3
Сирдарё	56,6	55,2
Сурхондарё	37,9	41,6
Тошкент вилояти	35,3	36,4
Фарғона	44,9	50,1
Хоразм	55,9	50,4
Тошкент шаҳри	31,9	33,1
Республика бўйича	45,1	46,2

²⁹Bregel, "Central Asia-In the Islamic Period up to the Mongols", in E. Yarshater (ed), Encyclopaedia Iranica, vol. 5, (Costa Mesa CA: Mazda Publishers, 1992): 199-205; Zaharchenk, B. T., Voda v turmenskoizhizni, (Ashgabat, 1990); Gleason, G., The struggle for control over water in central Asia: republican sovereignty and collective action, RFE/RL Report on the USSR, (June 21, 1991); Micklin, P. P. & W. D. Williams, The Aral Sea Basin, NATO ASI Series 2: Environment, 11, Springer Verlag (1996).

³⁰ Ўз МА, 2454-фонд, 6-рўйхат, 5981-иш, 58-варақ.

Юқоридагилардан кўринадики, Қорақалпоғистон АССРда болалар ўлими (бир йиллик маълумотда) бошқа вилоятлардагига нисбатан анча юқори бўлган. Бундан ташқари, Қорақалпоғистон АССРда ўта хавфли ўсма касалликлари мамлакатдаги умумий кўрсаткичлардан 7 марта, Мўйноқ ва Тахтақўпир туманларида эса 20 - 30 марта ортиқ эди. Натижада қадимдан яшаб келган кўплаб туб аҳоли ўз уйларини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Аҳоли кўшни давлатлар бўлган Туркменистон, Қозоғистон ва Ўзбекистоннинг марказий шаҳарларига кўчиб ўтди.

Кейинги даврда Қорақалпоғистонда атмосфера ҳавосининг туз-чанглар таъсирида ифлосланиши сурункали касалликлар – сурункали бронхит, бронхиал астма, сил ва бошқаларнинг кескинлашишига олиб келмоқда. Қорақалпоғистонда бронхиал астма билан касалланиш кўрсаткичи – 66,7 га тенг бўлиб, бу кўрсаткич умумреспублика даражасидан 2 баравар юқори бўлмоқда³¹. Қуйи Амударё ҳудудида яшайдиган аҳоли ўртасида аёлларда тарқалаётган камқонлик (анемия), саратон касали, ошқозон ва 12 бармоқли ичак яралари пайдо бўлди. Худудда ҳар йили 500 киши сил касаллиги билан касалланиши кузатилган³². Мамлакатда сил касаллиги билан рўйхатга олинганлар ҳар 100 минг аҳолига 67,5 кишини ташкил қилгани холда, бу кўрсаткич Қорақалпоғистонда 135,5 кишини ташкил қилди³³. Худуддаги ичимлик сувининг паст сифати ўткир ошқозон-ичак касалликлари ва бошқа инфекцион касалликларни ўсишига таъсир кўрсатди. Қорақалпоғистондаги касалланиш даражаси Ўзбекистон бўйича ўртача кўрсаткичдан 11,2 фоизга кўп бўлди³⁴. Оролбўйида экологик шароит ўзгариши оқибатида бир қатор ноёб қушларнинг асосий ин қуриш жойи бўлиб хизмат қилган Амударё дельтаси ортинологик нуқтаи назардан аҳамиятини йўқотди³⁵.

Совет иттифоқи тарқалиб кетгунга қадар Орол денгизини қутқариш борасида бир нечта лойиҳалар ишлаб чиқилди. Лекин бирорта лойиҳани амалга ошириш учун етарли маблағ ажратилмади. Орол денгизининг сувсиз қолган қуруқ ерларида тузларнинг очилиб қолиши, денгизга яқин худудларда экологик фожеани юзага келтирди. Орол денгизининг экологик фожеалари натижасида Ўзбекистонда иқтисодий, ижтимоий соҳаларда узилишларни келтириб чиқарди³⁶. Бу вақтларда ягона халқ хўжалиги мажмуида бўлган Ўзбекистон ССР учун Орол денгизи сувини тўлдиришнинг аниқ бир йўли бўлиб, бу Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриб юбориш эди³⁷. КПСС МҚнинг 1982 йил май пленумида

³¹ ҚР минтақавий тадқиқотлар маркази жорий архиви. Современное состояние экологической обстановки в Республике Каракалпакстан (На материалах социологического исследования). Нукус, 2009. -31 янв. -С2.

³² Хюфлер Ф., Новицкий З. Зелёный щит осушенного дна Арала. Ташкент, 2003. -С.65.

³³ ТА Регионального исследовательского центра РК: Современное состояние экологической обстановки в Республике Каракалпакстан (На материалах социологического исследования). Нукус. - 2009. 31 янв. -С3.

³⁴ Популярная экологическая энциклопедия Республики Узбекистан. Т.1. Ташкент, 2008. -С. 94.

³⁵ Хушвақтов И. Қутқариш ва асраш керак // Маърифат. - 2008. - 8 март.

³⁶ Johannes Linn. Central Asia Human Development Report. Slovakia. Bratislava. 2005. –P. 100.

³⁷ 1970 йил 24 июнда КПСС МҚнинг 612-сонли “1971 – 1985 йилларда ерларни мелиорация қилишни яхшилаш, дарёлар сувларини истиқболлари” номли қарори чиққан ва бу қарорга кўра Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга оқизиш учун 33 миллион рубль ажратилган бўлиб, бу қурилишни 1986 йилда тугатиш ражалаштирилган эди. Орадан ўтган вақт давомида (1978 – 1984 йй.) 150 дан ортиқ лойиҳалаш ташкилотлари

қабул қилинган озик - овқат дастурида ҳам белгиланган вазифа-ларни амалга оширишнинг барчаси Сибирь дарёларини оқимини бир қисми-ни Ўрта Осиёга олиб ўтиш асосидагина рўёбга чиқариши мумкин бўлар эди. Ўзбекистон ССР раҳбарияти бу лойиҳани амалга оширилиши республика-даги иқтисодий муаммоларни ечишда кўмак беришидан манфаатдор эди³⁸.

Бироқ, бу ҳаракатлар XX аср 80 - йилларининг ўрталарига келиб олимлар ва ёзувчиларнинг қаршилигига дуч келди. Улар, "агар Сибирь дарёси сувлари Ўрта Осиёга оқизилса, Сибирда экологик вазият оғирлашиб кетади"³⁹, деган фикрни ўртага ташладилар. 1985 йил 5 – 6 июнда Ленинградда СССР Ёзувчилари уюшмасининг “Ижтимоий, иқтисодий прогресс” деб номланган мавзуда кўчма мажлиси бўлиб ўтади. Ушбу йиғинда Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарлардан олимлар ҳам иштирок этди. Улар ўз чиқишларида, Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини Ўрта Осиёга оқизишга қарши чиқиб, бу борадаги тадбирларни илмий ва амалий жиҳатдан чуқур асосланмаган деб кўрсатилди⁴⁰. Йиғилиш иштирокчилари СССР Олий Совети раиси А. Громикога хат йўллаб, унда, “мамлакатда ерларни мелиорация ҳолати, сув хўжалиги билан боғлиқ масалалар бўйича жиддий танқидий мақолалар чоп этилмоқда. Кенг жамоатчилик Сибирь дарёлари сувини жанубга оқизиш масаласига ҳам жиддий норозилик билдирмоқда. Чуқур ўйланмаган бу тадбир юз миллионлаб маблағлар беҳуда сарфланишига олиб келиши мумкин”, деган фикрлар билдирдилар⁴¹. Хат муаллифлари ҳукумат раҳбарларидан, СССР Олий Совети сессияси иштирокчиларидан Сибирь дарёлари сувини жанубга оқизишни 1986 - 1990 йилларга мўлжалланган давлат режасига киритмасликни талаб қилдилар. Бу талаб эътиборга олинмаса, мамлакат иқтисодигина эмас, балки кенг жамоатчилик фикрини эътиборга олиш масаласига ҳам пуғур етказилиши мумкинлигини эслатиб ўтдилар⁴². Натижада, 1986 йил 14 августда “Шимол ва Сибирь дарёлари сувини бир қисмини жанубга оқизиш борасида олиб борилаётган ишларни тўхтатиш ҳақида” қарор қабул қилинди. Қарорда Шимол ва Сибирь дарёларини сувини бир қисмини жанубга оқизишнинг экологик, иқтисодий оқибатларини кўшимча ўрганиш, моддий ва молиявий маблағларни, мавжуд сув ресурсларини, мелиорациялаштирилган ерлардан самарали фойдаланишга сарфлаш мақсадида Шимол,

Сибирь дарёлари оқимини бир қисмини Ғарбий Сибирь, Урал, Ўрта Осиё ва Қозоғистонга оқизиб келтиришнинг таҳик-иқтисодий асосларини ишлаб чиқди. Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга оқизиш мақсадида “Тўрғай” варианты танлаб олинди. 1978 йил апрель ойида Тошкентда сув хўжалиги, лойиҳалаш юзасидан махсус Бутуниттифок конференцияси ўтказилади. Мазкур конференция Сибирь дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга оқизишнинг муҳим масалаларига бағишланади. Ўша йиллари “аср лойиҳаси” номини олган бу лойиҳа кўп миллион гектар янги ерларни ўзлаштиришга, Ўрта Осиё – Сибирь “яшил кўпригини” барпо этишга кўмак бериши лозим эди. Мазкур йўналишда куриладиган канал орқали эса кема катновини ташкил этиш мумкин эди. Шунингдек, Ўрта Осиё аҳолиси бандлиги ҳам ошиши лозим эди.

³⁸ РГАНИ, ф. 89, перечень-35, документ-7, л. 2-4. Бу ҳужжатда Ўзбекистон ССР КП МҚ биринчи котиби Ш.Р.

Рашидов, Ўзбекистон ФА президенти, академик О.С. Содиков, Қорақалпоғистон АССР КП биринчи котиби

Е. Айтмуродовлар томонидан Орол денгизини тўлдириш ва Сибирь дарёларини оқимини бир қисмини Ўрта

Осиёга буриб юбориш тўғрисидаги таклифлар битилган мактублар сақланади.

³⁹ РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 7.

⁴⁰ РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 5.

⁴¹ РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 8.

⁴² РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 4.

Сибирь дарёлари сувини Волга дарёсига оқизиш борасида олиб борилаётган лойиҳалаш ва тайёргарлик иш-лари тўхтатилишини маъқул деб топди⁴³. 1986 йилда КПСС МҚ ва СССР Министрлар Совети Сибирь дарёлари сувларини Волга дарёсига оқизишни тўхтатиш ҳақида қарор чиқарди. Ушбу қарорга биноан Давлат режа қўмитаси, Госагропром, Мелиорация ва Сув хўжалиги вазирлигига лойиҳалаш ва тайёргарлик қўриш билан боғлиқ бўлган ишларни 1986-1990 йилларга белгиланган режаларга киритилмаслик вазифалари белгиланди.

Марказий Осиёга сув юбориш ўрнига минтақада сувни тежаш, ерлар-ни мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ирригация шаҳобчаларини қайта таъ-мирлаш, ҳар бир гектар суғориладиган ер майдонларидан самарали фойда-ланиш йўлига ўтиш вазифаси белгиланди⁴⁴. Ушбу қарорга биноан Давлат режа қўмитаси, Фан ва техника Давлат қўмитаси, СССР ФА, ВАСХНИЛга Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР, Қирғизистон ССР, Тожикистон ССР, Туркменистон ССР Министрлар Совети билан ҳамкорликда Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг 2001 йилгача белгиланган комплекс ривожлантириш дастурини ишлаб чиқариш белгиланди⁴⁵.

Орол сувининг куриб бориши билан боғлиқ бўлган экологик инқироз-нинг янада чуқурлашиши турли ташкилотларни, депутатлар гуруҳини, зиё-лилар, ёзувчиларининг куч - ғайратларини яна ҳам бирлаштиришни тақозо этарди. Орол масаласи бутун мамлакат миқёсида бўлиб турган демократик жараёнларда ҳам жуда кўп тортитувларга сабаб бўлди. СССР Олий Совети-нинг сессиясида ҳам ўзбекистонлик бир гуруҳ депутатлар 1989 йил Орол атрофини экологик ҳалокат зонаси деб эълон қилишни ва шу билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга оширишни талаб қилдилар. Қорақалпоқ ёзувчи-си Т. Қаипбергенов СССР Олий Совети сессиясида Амударёдаги сувнинг 1/3 қисмини олиши натижасида асосий қисм қумликларга сингиб кетганини исботлаб берди. Унинг кўрсатишича, бунинг натижасида пайдо бўлган қўл-лар бўшшиқларни тўлдириб, ботқоқликлар ҳосил қилган⁴⁶. Бу ҳаракатлар натижасида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси қошида Орол денгизини кутқариш қўмитаси тузилди. Ч. Айтматов, А. Нурпеисов, Т. Қаипберганов каби адиблар Оролни сақлаб қолиш учун биринчи бўлиб бу қўмитага маблағ ўтказдилар. “Новый мир” (“Янги дунё”), “Помир” журналлари, СССРда табиатни муҳофаза қилиш Давлат Қўмитаси ва бошқа ташкилотлар иштирокида “Орол – 88” экспедицияси ҳам ташкил этилди. Ушбу экспедициянинг асосий вазифаси Орол муаммосининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий - экологик жиҳатларини ўрганишдан иборат бўлди⁴⁷.

⁴³ РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 3.

⁴⁴ РГАНИ, ф. 89, перечень-36, документ-12, л. 4.

⁴⁵ РГАНИ, ф.89, перечень-36, документ-12, л. 4.

⁴⁶ Первая сессия Верховного совета СССР. Бюллетень 31. – М.: Изд. Верх. Сов. СССР, 1989. – С. 28.

⁴⁷ “Экология – 89” шиори остида. “Экология – 89” программасининг раҳбари П. Шермухамедов УзТАГ мухбири билан суҳбатлашди // Совет Ўзбекистони. 1988, 21 апрель.

1988 йил 19 сентябрда КПСС МҚ “Орол денгизи районида экология ва санитария вазиятини тубдан яхши - лаш, унинг ҳавзасидаги сув ва ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда уларни муҳо-

Шунингдек, Орол денгизида жойлашган Возрождение Совет Иттифоқи даврида (1952 йилдан 1991 йилга қадар) ҳар хил биологик агентлар ва аэрозоллар, шу жумладан Сибир яраси, вабо ва чечак вируслари устида тажрибалар ўтказилган⁴⁸. 1992 йилда мазкур полигон расман ёпилгач, АҚШ ва Россиянинг ҳарбий мутахассислари мазкур ҳудудни зарарсизлантириш ишига киришдилар. 2001 йилнинг октябрь ойида эса АҚШ мудофаа департаменти ва Ўзбекистон Республикаси мудофаа вазирлиги ўртасида тузилган келишувга мувофиқ, мазкур ҳудудда мавжуд экологик хавфларга барҳам бериш бўйича қарийб 6 млн АҚШ доллари ҳажмидаги ишларни амалга ошириш режалаштирилди⁴⁹. Умуман олганда, Ўзбекистонда Орол инқирози келтириб чиқарган экологик фожиани енгилаштириш, Оролбўйи табиий-биологик фондини асраб-авайлаш борасида кўп ишлар қилинмоқда. Кейинги ўн йил ичида Ўзбекистон шу мақсадда 1 млрд АҚШ долларидан ортиқ қийматга эга қатор лойиҳа ва дастурларни амалга оширди⁵⁰. Лекин, бу билан Орол фожиасини бартараф этиш қийин.

Умуман, совет давлатидаги “социалистик ҳўжасизлик” муштабид ту-зумнинг сўнгги ўн йиллигида жиддий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бу зиддиятлар мавжуд тузум учун тасодифий бўлмасдан, узок вақт мобай-нида тўпланиб қолган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий бўҳронларнинг юзага чиқиши оқибати эди.

фаза қилишни кучайтириш тадбирлари тўғрисида”ги махсус 1110 рақамли қарорни қабул қилди. Бу қарорга кўра Орол бўйи атрофидаги танг экологик вазиятни олдини олиш ишлари режалаштирилди. Ўзбекистон ССР КП МҚ ва Министрлар Совети 1988 йил охирида юқоридаги қарорга асосланиб Орол хавзасида сув ҳў-жалигини бошқариш, мелiorация ишларини амалга оширишни бошқарадиган ягона умумиттифоқ идораси тузиш ҳақида таклиф киритди. Унда Орол бўйи атрофидаги ерларда сувдан фойдаланишини қаттиқ лимит-лаш, ерларни комплекс созлаш, текислаш, суғориш тизимларини техникавий даражасини яхшилаш асосий вазифа қилиб белгилаб берилди. Белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун 25 млрд. рубль маблағ лозим бўлиб, маблағларнинг 70 фоизи суғориш тизимларини созлаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, коллектор-дренажер тармоқларини куриш ва эскиларини яхшилашга сарфланиши лозим эди.

⁴⁸ БМТТД Веб-сайти undp.sk: Устранение экологических угроз в Центральной Азии. ЮНДП, 2003 . - С. 26.

⁴⁹ Global Secerity Org, 2003 (www.globalsecurity.org).

⁵⁰ Мусаев Ш. Европарламентда Орол муаммоси//Ўзбекистон овози. - 2010. - 19 окт.

**"ПУТЬ АБАЯ" TRANSMISSION OF PROXIMAL SIGN AND PROXIMAL BEHAVIOR
IN M. AUEZOV'S NOVEL "THE WAY OF ABAI"**

Dr. Almagul KAZMAGAMBETOVA

Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
alma_kaz70@mail.ru

Assoc. Prof. Dr. Bakyt AITBAYEVA

Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan
alma_kaz70@mail.ru

ABSTRACT

In this article reviews the mechanisms, ways and the methods of the proxem verbalization and behavioral proxem in the language of art literature. On the anvil of the article, installed case of proxems, their role and position in the art language of Kazakh and Russian peoples. This is characterized by the verbal proxem of communicators, who are Russian and Kazakh native-speakers. This article based on the analysis of factual materials from artistic works of (M. Auezov "the way of Abay").

In the work described functional features proximodo behavior, describes the ways of verbalization of Proxim literary texts analyzed languages, revealed the national-cultural specificity of Proxim each of the researched languages and modes of transmission of Proxim in the artistic translation, the model of lexicographic source.

It seems that the conclusions made in the article allow us to expand the linguistic and cultural understanding of the role of proxemics in the language and the features of the rules of proxemic behavior that reflect the national and cultural specifics of the Russian and Kazakh languages.

Keywords: Proxem, Behavioral proxem, трансмиссия=verbalization, Mechanisms, Ways and the methods.

Modern linguistics and related Sciences, being on the wave of "communicative" boom, are enriched by numerous studies examining various aspects of verbal and nonverbal language. Human communicative activity arouses a lively research interest in the study of such nonverbal means of language as proximity. Modern linguistics and related Sciences, being on the wave of "communicative" boom, are enriched by numerous studies examining various aspects of verbal and nonverbal language. Human communicative activity arouses a lively research interest in the study of such nonverbal means of language as proximity. The article is devoted to one of the topical issues in the world and domestic linguistics - verbalization of proximal behavior in the language of fiction.

Relevance of the study. The appeal to proximity in fiction is explained, first of all, by the fact that with increasing interest in intercultural communication and coverage of all aspects of human activity, there is an urgent need for more and more in-depth study of the historical, social and cultural evolution of non-verbal symbolic means of expression. Meanwhile, in the existing

works, the mimic-gestural side of nonverbal means of communication is more represented, while proximity remains a much less studied area. In this paper, the nonverbal side of communication is considered from the perspective of both traditional and new developing areas of modern linguistics, semiotics and intercultural communication, thanks to which the study of nonverbal means of language has intensified.

The study of proximal means is certainly relevant, since modern linguistics pays great attention to the description of all linguistic and non-linguistic units that are important for communication, including "bodily" ones. A special place among them is occupied by nonverbal components and ways of their language design.

Famous Russian scientist G. E. Kreidlin in his monograph "Nonverbal semiotics" and doctoral dissertation "Nonverbal semiotics in relation to verbal" indicates the relevance and necessity of studying nonverbal components of communication. In particular, proximal signs in the situation of speech communication of representatives of different peoples. Proximal behavior is a person's attitude to the communicative space and his behavior in this space [1].

The **purpose** of the work is to describe the mechanisms, methods and techniques of verbalization of proximal behavior in the language of a work of art.

To achieve this goal, the paper sets the following specific research objectives: to establish the corpus of proximal signs, their role and place in the language of fiction of Kazakh and Russian parodies:

- to characterize functional features of proximal behavior of communicants, speakers of Kazakh and Russian languages, in the literary text;
- describe methods of verbalization of proximal sign in literary texts of the studied languages;
- to reveal the national and cultural specificity of proximal sign in the communicative space of the Kazakh and Russian peoples and the ways of transmission of proximal sign in literary translations.

The object of the research is the proximal behavior of communicants in the context of artistic works.

The subject of the study is verbalization of proximal behavior in the works of Kazakh and Russian languages.

The theoretical basis of the study was the complex development of the famous Russian scientist G. E. Kreidlin, who was the first to present a systematic scientific exposition of the foundations of nonverbal semiotics in its relation to linguistics [1]. The theoretical and methodological basis of the study is made up of piles of Kazakhstani researchers, in which the problems of nonverbal semiotics are considered: S.B.Beisembayeva, G.F.Bulgakova, M.P.Yeshimov, K.Kazhgalieva, Y.K.Momynova, M.M.Mukanov, A.N.Nurmanov, Zh.K.Omiralieva, M.M.Seidakhanova, L.D.Seisenova, S.S.Tatubaev, as well as foreign scientists: A.D.Akishina, P.L.Berdvill, L.Vesta, V.Wundt, S.A.Grigorieva, S.Johnson, T.T.Zhelezanova, L.O.Kulish, U.Labarra, G.Sebeon, S.V.Senchenko, S.K.Sapozhnikov, M.E.Stolyarova, I.A.Sternip, J.Traeger, E.Hall and other.

The article used the following sources, including lexicographic: "Abai Zholy" M.Auezov; "The Way of Abai" by M.Auezov (translated by A.Nikolskaya, T.Nurtazina and L. Soboleva), L.N.Tolstoy "After the dance party", A.Kuprin "Duel"; the Explanatory dictionary of the Russian language; Explanatory dictionary of the living great language by V.Dal; a modern Dictionary Russian language dictionary Russian language of S.I.Ozhegov, N.Yu.Shvedova; Explanatory dictionary of the Kazakh language; the Dictionary of Russian gestures and mimics A.A.Akishina and Hk.Kano; Phraseological dictionary of the Russian language; Kazakh-Russian Phraseological dictionary by H.K.Kozhahmetova etc.; Dictionary of phrases (edited by S.Kenesbayev); Brief Etymological dictionary of the Kazakh language; Etymological dictionary of the Russian Language by M.Fasmer (edited by B.A.Larin) in 4 volumes; Encyclopedic dictionary of traditional culture of the Kazakh language (G.Khalykuly).

The actual material of the article is 570 units of Russian and 560 units of Kazakh languages from artistic works.

The article uses the following **methods and techniques**: descriptive method, observation method, comparative method; when collecting the actual material, the method of continuous sampling was used.

The main emphasis in the presentation of factual material in its theoretical understanding and commenting is on semantic and functional elements that play a crucial role in the communicative interaction of nonverbal units with verbal ones.

The scientific novelty of the thesis is due to the very formulation of the problem by considering the verbalization of proximal behavior in the language of fiction, as well as the implementation of a holistic multi-aspect study of proximal signs in the Kazakh and Russian linguistic and cultural communities. In addition, the thesis described the functional features proximal behavior in different linguistic-cultural societies, describes the ways of verbalization of proximal signs in the literary texts analyzed languages, revealed the national-cultural specificity of proximal signs each of the researched languages and modes of transmission of proximal signs in the artistic translation, the model of lexicographic source.

The theoretical significance of the work is to expand the linguistic and cultural understanding of the role of proximal signs in the language and the features of the rules of proximal behavior, reflecting the national and cultural specificity of the Russian and Kazakh languages.

The practical application of the research results is determined by the possibility of using its materials, theoretical provisions and results in University courses on the theory of language, intercultural communication, linguistic cultural studies, psycholinguistics, as well as in various special courses: "Language and ethnicity", "Nonverbal communication". The materials of the study will help in compiling a dictionary of Kazakh and Russian languages.

The article deals with the following provisions:

1. The corpus of proximal signs, identified from the texts of fiction, is characterized by typologically common parameters for the Russian and Kazakh languages (General laws of semiotization and cultivation of space; verbal or nonverbal statement of a person on his personal space; General laws of spatial organization of the environment and the choice of communication

channel), and unique, peculiar to only one of these languages features (rules of choice of place and distance; rules of spatial mutual position and orientation of bodies during communication, and other)

2. Proximal behavior is clearly manifested in the act of intercultural communication, filled with national-cultural and linguistic information. Proximal behavior of communicants is built according to the "scenario" determined by social status, gender and age, choice of place and distance depending on the situation of communication. In works of fiction, writers consciously record the proximal behavior of communicants when describing human characteristics, often using, along with individual author's means, repetitive clichéd units of proximal reconstruction.

3. General strategies of proximal behavior are manifested in the linguistic regularities of verbalization of proximal in the Kazakh and Russian languages, in which there are special expressions denoting the actual communicative space or distance between the participants of communication. Verbalization in literary texts is carried out by means of lexical, morphological and syntactic constructions.

4. Verbalization of proximal signs in the artistic context is characterized by national and cultural specificity and latent meanings of the spatial sphere, which is directly related to the interaction of communicants and indicates the special designations of symbolic proximal signs. Proximal signs when translating from one language to another require additional explication associated with national and cultural characteristics of proximal behavior.

MAIN PART

In connection with the increase in the intensity of interlingual and intercultural contacts, special attention of linguists, psychologists and sociologists is directed to the study of the process of communication between representatives of different cultures. In recent years, linguistics has identified a number of studies devoted to the study of proximal means of language (A.A.Akishina, S.A.Grigorieva, T.T.Zhelezanova, L.O.Kulish, G.E.Kreidlin, S.V.Senchenko, S.K.Sapozhnikov, M.E.Stolyarova, I.A.Sternin, etc. In Kazakh science, G.F.Bulgakova, M.M.Mukanov, A.N.Nurmanov, Zh.K.Omirapieva, M.M.Seidakhanov, A.D.Seysenova and others addressed this aspect in fragments). Despite the continuing interest of scientists in the study of nonverbal means, it should be noted that proxemics is one of the interesting and as yet little-studied problems of linguistics.

As our research has shown, scientists working in a variety of fields of knowledge, ambiguously interpret this term, reserving the right to narrow or expand it: in the "Great psychological dictionary" proxemics is presented as "a scientific direction close to ethology and environmental psychology, dealing with the study of spatial behavior of humans and animals" [2]; Arthur Reber, in the Great explanatory dictionary of psychology, understands proxemics as "the study of space and its use in various social and cultural situations, with the main areas of interest being crowding, territoriality and the study of personal space" [3];

A.M Prokhorov. introduces the term proximal (from lat. proximus-closest) - located closer to the body (or organ) [4]; American anthropologist E.Hall gives the following definition:

"proxemics, Shi spatial psychology, is the use of spatial relations» [5]; G.E. Kreidlin characterizes proxemics as the science of communication space, or communicative space, "it is the science of how a person thinks in a communicative space, how he lives and uses it» [1]; A.P. Sadokhin proposes to define proxemics as " the use of spatial relations in communication, expressed in the separation of personal territory, personalization of the place and object of communication, which become the property of a person or a group of individuals» [6].

At the same time, a number of scientists (S.B.Beisembayeva, Zh.K.Omiralieva, M.P.Yeshimov) refer proxemics as a science that studies the spatial parameters of human behavior to the sphere of paralinguistics. Thus, Zh. K. Omiralieva, characterizing proxemics as the distance between communicants in different types of communication and their vector direction, distinguishes proximal paralinguistics.

O. Spengler, characterizing culture in spatial extent, allocates as a symbol of Russian culture infinite plain (similarly in the Kazakh culture - Dala). G.S.Suyunova considers the specifics of spatial orientation of these two cultures through the concept of steppe and notes the dominant visual perception of space among the Slavs. The forest, according to G.S.Suyunova, is the habitual habitat of the Slavs, in the forest he feels more protected than in the steppe. As G.S.Suyunova notes, in both languages sema "space" and "infinity" is a mandatory element of the word "steppe", the boundaries of time and space are blurred in it [7].

G. E. Kreidlin refers to paralinguistic means only sound codes of nonverbal communication and proposes to keep the term "paralinguistics" only to refer to sound and transonic phenomena, and to separate the other subsystems of nonverbal communication from paralinguistic means and consider them as separate Sciences of nonverbal semiotics (paralinguistics, kinesics, gaitic, gastics, chronemics and proxemics) [1].

Understanding paralinguistically means considered appropriate to consider non-verbal means, adhering to the standpoint of G.E.Kreidlin because the proposed classification is the most comprehensive although it is possible to consider proximal sign as unit of space, with physical parameters corresponding to the nature of the communication, which communicants retain around themselves as a kind of working volume of a communicative act, i.e. proximal sign - that the spatial background of the implementation of verbal and nonverbal communicative behavior [9].

It should be noted that initially proximal studies (E.T.Hall) were aimed at identifying similarities and differences in the spatial aspect of speech communication among representatives of different cultures in order to overcome the misunderstandings that arose in this regard [5].

Modern achievements of science in this field indicate that the organization of the space in which communication takes place has a certain structure and optimal zones for each specific type of communication.

The generally accepted classification of interpersonal distances in space is recognized by the classification proposed by E.Hall, who distinguishes 4 types of interpersonal communications:

- intimate (15-45 cm): only close, well-known people are allowed;
- personal (45-120 cm): for everyday conversation of friends and colleagues;
- social (120-400 cm): usually observed during formal meetings in offices;

- public (more than 400 cm): implies communication with a large group of people.

As can be seen, the distance between people from one zone to another increases as the degree of intimacy between them decreases. G. E. Kreidlin, having improved the classification of distances, includes the long distance. [1].

In their works E. Hall, followed by R. Shater, A. E. Sheflen et al. propose to classify interpersonal distances in the space of dialogue, each of which kinetic activity and proximal behavior of people differ, and the difference is functionally, socially, culturally or pragmatically significant.

Describing the communicative act according to G.E.Kreidlin [1], it is necessary to distinguish two types of distances: physical and psychological. Physical distance and psychological distance between the participants of communication is organized according to its own laws. This is manifested both in the language code, for example, in the General principles and ways of expressing speech acts and in words denoting emotions; if, for example, you can miss a person only when he is physically far away from you, then dislike for someone or something is an unwillingness to be with this someone or something in psychological proximity.

Each nation develops a national conceptualization of space and, accordingly, has its own spatial model of the world. Most researchers agree that the spatial model of the world includes "horizontal" and "vertical" projections. It should be noted that in the spatial picture of the world of the Kazakhs there are no clear horizontal, vertical projections, and the system works: Man - Heaven (God), which is reflected in the ritual Muslim culture, according to which when washing and performing five-fold prayer hands are raised up, all prayers are paid to the sky.

The national conceptualization of space is based on the principles of spatial orientation, among which A. I. Danilenko distinguishes:

1) the principle of boundary properties, 2) the principle of symmetry, 3) the principle of partition. He combines these principles into a system which he calls the scheme of inertial proportions, which is constructed from a set of spatial characteristics of the object, its outlines and substantive properties, conceptualized with the help of the parameters of the designation. He calls the second system external characterization. This system helps a person to categorize in relation to space designated objects in their boundary properties.

G. Gachev, characterizing the Italian spatial picture of the world, emphasizes such important components as *verticality* (here G. Gachev uses the term *statuarity*) and *lowering*. Verticality is manifested in the fact that, for example, the *room* - in Italian *stanza*, i.e. "parking", not as, for example, but in French *logement* "couch", or in Kazakh *бөлме* - "partition", etc.

Being in one or another sphere of communication activity, a person can, depending on the conditions of his relationship with the outside world, be inside or outside of natural structures or artifacts. The presence of people inside or outside of offices, houses, apartments, institutions, offices and lecture halls is associated with the performance of their social functions prescribed by the social role places of residence consider it appropriate to call functional-role. The functional-role space includes formalized places of residence (*алда/артынан, жоғары/төменде, қатар/бұрышында, ортада/шетте, впереди/сзади, вверху/внизу, сбоку/в углу, слева/справа,*

в центре/с краю).

Having studied various classifications, we, in turn, carried out our own classification of proxemics:

- according to the nature of the impact on the perceiver - proxemics visual, visual-acoustic, visual-tactile (*алдымнан шығып, шыла навстречу, she came out to meet him* - visual, *бері кел, иди сюда, come over here* - visual-acoustic, *құшақтай алып, обнял, hugged* - visual-tactile);
- according to the nature of performance by different parts of the body - somatic (*бетпе-бет, қолтықтап, лицом к лицу, рука об руку, face to face, hand in hand*);
- according to the gender and gender, men's (*малдас құрып отыру, шынтақтап отыру*) and women's (*аяғын созып отыру немесе аяғын жиып отыру*);
- according to the semantic basis of descriptive and expressive (*ортасында, в центре, in the centre* - descriptive, *құшақтай алып, обняв, hugged* — expressive);
- according to the morphological characteristic: verb's (*приближались, отошел, approaching, moved away*), adverb's (*жақында, алда, артынан, поблизости, впереди, сзади, nearby, in front, behind*), preposition's (*за, к, перед, for, to, before*) only in the Russian language and the Kazakh language, the possessive affixes, function words, conjunctions (*қарай*), specific proxemics (*малдас құрып отыру*);
- according to the nature of the participation of communicants in the performance of proxem (individual, mutual, individual-mutual).

Individual proxemy fulfilled one of the communicants. To illustrate the following situation: *Жалғыз жүрген жолды көңілсіз көріп, алдыңғы жағында кетіп бара жатқан екі аттыны әдейі әңгімелесіп отыру үшін қуып жеткен екен. Ему скучно ехать одному, и вот он догнал путников, чтобы поболтать с ними (Ауэзов М., Путь Абая). He was bored to go alone, and so he caught up with the travelers to chat with them.*

When performing mutual proxemics, both communicants take part. For example: *Осы жайды көріп, болжай сала, Абай мен Ғабитхан екеуі қатарынан Камшатқа созылды. Абай и Ғабитхан сразу бросились к малютке (Ауэзов М., Путь Абая). Abay and Gabithan immediately rushed to the baby*

In the performance of group or individual-mutual processions, several persons take part. For Example: *Үшеу-төртеуі тұтас кіріп, сәлем берісті. Все четверо вошли вместе и в один голос отдали салем (Ауэзов М., Путь Абая). All four entered together and greeted each other with one voice.*

Also, depending on the spatial location of the communicants, we propose to distinguish between static and dynamic proxemics.

Static proxemics is the position of an object (subject) in relation to another or others. For example: *Жаңағы иешелерден басқа: жеңгелер, көрші үйлердің қатындары, бірін-саран тыста жүрген шал-кемпір, онан соң осы ауылдыңбарлық үйлерінен шығып (етістік), жүгірісіп келіп жатқан (етістік-глагол) балалар бар. Подошли многочисленные невестки и женщины соседних юрт, несколько старух и стариков, копошившихся поблизости;*

примчались со всех ног мальчишки (Ауэзов М., Путь Абая). Came numerous sister-in-law and woman of a neighboring Yurt, a few old women and old men pottering about nearby, came running with all his boys.

Dynamic proxemics are different forms of movement of one object (subject) relative to another or other objects of real reality. *For example: Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала, шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды. Смущенный своей оплошностью, мальчик пошел к отцу (Ауэзов М., Путь Абая). Embarrassed by his mistake, the boy went to his father.*

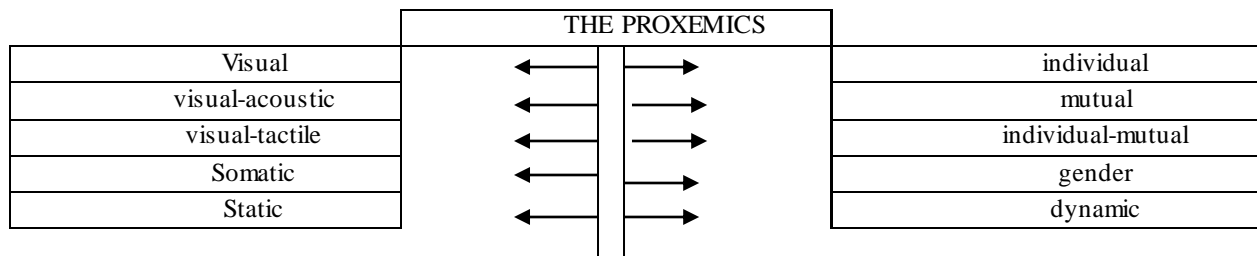

Figure 1: Classification of proxemics

The Central plan of proxemics is nonverbal communication. According to one of the most common definitions, a proxemics is "a conditional kinetic act that differs in communicative character from other acts of unconditional proximal behavior".

By adopting this definition, it is possible to clarify the status of a number of proximal behaviors in their relation to the para-language. Thus, it is obvious that the proxemics, which are an integral part of any physical action, uncomplicated semiological content, can not be attributed to the paralinguistic.

Thus, under our definition it is impossible to bring any other movements of the body: random movements during oral verbal conversation or monologue, actions without purpose (*to sit down on a chair*), purely reflex movements (*to recoil, start from surprise*).

In addition to proximal zones, proxemics also considers personal space, stereotypical forms of behavior in space. Proxemics are created by means of body movements in space, in which communicants take a place relative to each other and surrounding objects, set their body the direction of movement, while retaining the right to stay in a particular space.

So, the space is filled with objects (subjects), which are located in it relative to each other. Thus, one subject (X) can be localized above/below, ahead/behind, left/right, far/close, above/below, etc. from another subject (Y). These various spatial relations between communicants in language are expressed, first of all, by prepositions and adverbs: *Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде, қоноқ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Абай быстро оглянулся и только теперь заметил отца. Құнанбай стоял с несколькими стариками поодаль, позади Гостиной юрты (Ауэзов М., Путь Абая). Abay quickly looked around and only now noticed his father. Kunanbai stood with a few old men at a distance, behind the Living room of the Yurt.*

The position of "close-far" communicants take depending on the nature of speech

communication and in accordance with the distribution of communicative space in the five proximal zones.

The ability to choose the right distance for the interlocutors to communicate is an important prerequisite for its effectiveness. Inadequate use of the interlocutor's zones guarantees difficult establishment of contact and mutual understanding.

The peculiarity of the grammatical structure of a separate national language is due to the existence of national semantic forms of thinking along with universal logical forms of thinking (concepts, logemes, logical chains). In contact with representatives of different linguistic and cultural communities, it turns out that even if they speak the language of the interlocutor, the speakers of different national cultures act according to their "own" behaviors, use "their" kinesic and proximal systems, and rely on "their" cultural knowledge. Therefore, the interaction of representatives of different ethnic communities is complicated by national-specific components of culture. These components include national traditions (stable elements of culture, customs (traditions in the socio-normative sphere of culture), everyday life, everyday behavior (accepted in a certain society norms of communication), national worldview, reflecting the specifics of the perception of the world around us, especially the thinking of representatives of national cultures and, finally, national art.

As you know, the methods of measuring distance are specific for different peoples. For example, parts of the human body were originally "space measurement tools" for transmitting distance such as "very close", "far", for example: *рукой подать, под носом, қол созым жер, иек астында, at hand, under the nose*. When measuring the area of allotments in Russian villages used to be a voice, *roll call* (a short distance, where the voice is heard). Determining the distance by voice is typical for many peoples, for example, in Ukraine, the distance was determined by the degree of *audibility of an ox roar, neighing of a horse*, for Eastern peoples, the standard measure of distance was *cock crowing*. There are known methods of measuring space with an axe, ropes, spades, using tobacco smoke *a path of two bitches* (the distance at which you can smoke two pipes). Similar distance measurements were used in England.

It should be noted that the units and means of measuring distances in many peoples coincide, for example, the methods of measuring distance that existed in the past and are still used in speech: *верженис камня* (distance on a stone throw), an expression characteristic of the Church Slavonic language. In Polish, Czech and Bulgarian expressions *камнем добросить, всего один бросок камнем - stone throw, just one stone throw* has a portable *рукой подать - value at hand*. Along with the stone, a stick thrown by someone also served as a measuring device. The expression *палкой бросить - stick throw* indicates a short distance and is used to this day. In the Kazakh language there is a similar expression *таяқ тастам жер (расстояние брошенной палки - distance of the thrown stick)*.

If initially a person to measure the distance used only simple household items that were at hand and did not require much effort, then in the future "with the development of throwing techniques and change the unit of measurement of distance» [10]. "Peaceful measuring" devices *камень - a stone, палка - a stick* are replaced by *пущенную стрелу - a shot arrow, пушечный*

выстрел - a cannon shot, на перелет стрелы - a flight of arrows (the word *shot* has the root of arrows. As you know, the arrow is the measuring limit and the distance is approximately 60-70 m. *Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргінішілерден оқ бойы алда отырған. Весь день он подгонял коня, держась впереди провожатых на расстоянии пущенной стрелы. All day long he urged his horse on, keeping ahead of the guides at a distance of an arrow shot. На пушечный выстрел - on a cannon shot has a value extremely far, in the Kazakh language оқ бойы corresponds to this value.*

Thus, if the Russians were mainly dominated by visual methods of measuring distance, the Kazakhs determined distances mainly acoustically, using "voice", sounds, which is reflected in phraseological phrases, Proverbs and sayings. For example, Kazakh expressions: *Әу дем жер* (100 m.), *шақырым* (1 км.), indicate the presence of acoustic data when determining the length of a distance.

The study of proximal behavior shows that the dominant principle of world measurement in the Russian language picture of the world is the principle of anthropocentricity, in other words, the measure of space and the parameters of objects is the person himself. To quote the expression of Protagoras, "Man is the measure of all things."

Focus on the person, his appearance allows you to organize Proxima but parts of the body as somatic proxemy:

- a long distance (*рукой не достанешь - you can't reach it with your hand, рукой подать да двадцать верст пробежать - but you can run twenty versts with your hand, қол жетер жер, қол жеткенше; нога не ступала, куда ноги несут - the foot did not step, where the feet are carried*)'

- close distance (*рукой подать, рука об руку, рука с рукой, взявшись за руки, под рукой, рядом, наступают на пятки, по пятам, след в след, на родственной ноге, на короткой (дружеской) ноге, плечом к плечу, локоть к локтю, нос к носу, лоб в лоб, под подбородком, грудь в грудь, затылок в затылок - hand, hand in hand, hand hand, hand in hand, at hand, near, come on the heels of the heels in the tracks, on the related leg on a short (friendly) foot, shoulder to shoulder, elbow to elbow, nose to nose, forehead to forehead, under the chin, chest to chest, his head in the back*) etc.

Зрительные способы намерения пространства ярко выражены в фразеологизмах с компонентом *глаза* (**близко:** и др.; **далеко:** и др). Visual ways of space intention are clearly expressed in phraseological units with the *eye* component (**close:** *с глазу на глаз, на глазах, перед глазами, глаза в глаза, көз алдында, көз жететін жер, көз шалым жер, eye to eye, in the eyes, before the eyes, eye to eye* etc.; **far away:** *с глаз долой, куда глаза глядят, көз көрмес, көз жаздыру, out of sight, out of sight,* etc.)

The manifestation of cultural semantic differences in the national conceptualization of space is expressed in the cultural functions of proximal behavior. In the Kazakh and Russian communities, spatial territories are filled with cultural meanings related to social gender and age. Spatial organization of premises is regulated by the features of social life of their inhabitants, as well as human behavior in a closed space of the house. Thus, in the culture of the Kazakh people,

the space of the Yurt was strictly divided into male and female half. The male half is the left side, where objects belonging to men were stored (saddle, Kamcha, etc.). To the right of the entrance was the women's quarters, where household items, dishes and everyday items were stored. For example, expressions such as *қыз бала «оң жақта» жүргенде* или *қыз бала «оң жақта» отырғанда* they are a reflection of the semiotization of the communicative space. The space of the Yurt was strictly regulated. Men and guests were forbidden to walk counterclockwise around the hearth. Women could walk in the opposite direction. The organization of the communication space helped to strengthen the status of the head of the family, reflected the traditional structure of the family. The man, the head of the family sat in the place of honor (төр) - this place in the Yurt was considered sacred. Here it should be said that the Russians also followed these rules, i.e. the spatial structure strengthened the authority of the head of the family, supported the traditional family structure. Lower down on either side sat the rest of the family, according to their age and status. The unmarried daughter sat higher, as she enjoyed privileges. For example, *«Гостей принимали, как родных. Поэтому вокруг скатерти разместилась вся семья Суюндика. Токжан села между родителями, совсем близко от Абая».* "Guests were accepted as relatives. Therefore, the entire Suyundik family was placed around the tablecloth. Tokzhan sat down between her parents, very close to Abay." There is even a taboo: *қыз бала босағаға отырмайды – незамужняя дочь никогда не сидит у порога - an unmarried daughter never sits on the doorstep.* The bride in Kazakh families did not sit in the place of honor, but sat at the entrance, for example, *«За кроватью, ближе к двери, сидела Куике»* "Behind the bed, closer to the door, sat Kuike». As H.A.Argymbaev notes, daughters-in-law never sat down on the place of honor, even after the death of the father-in-law and mother-in-law, төр was considered a Saint place: *«От ауы бөлек келіндер ата енесі тұратын үйдің төріне шықпайтын, олардың төсегіне жатпайды, отырмайды да. Тіпті олар өлген күннің өзінде үлкен үйдің төрі, ата-ененің төсек-орны келіндер үшін өте киелі деп есептелетіндіктен, бұл ғұрыпты бұзушылар ауруға ұшырайды деп ойлайтын. Бұл әдет ата-ене отырған үлкен үй, қара шаңырақты сыйлау, құрметтеу, оған табынудың нышаны тәрізді»* [10].

Features of Pro-family behavior of Kazakh women are reflected in the works of the Author. Altynsarina, in particular, he notes: "According to the Kazakh tradition, a young woman two or three years after marriage is not shown to her father-in-law and in General all the older relatives of her husband. Having entered their Yurt, she cannot go further than 5-6 steps from the door to the inside of the Yurt»[10].

It should be noted that in every natural language there are special expressions that indicate the actual communication space or distance between the participants of communication, the change of communication partners or specific parameters of the existing communication environment: compare: *Come here. He stood beside me. Sit with us. Don't come near me! Get out of here! Don't you dare turn your back on me! She came close to her-close, at a distance, at a respectful distance. We held hands and looked into each other's eyes and swore an oath.*

Many of these language expressions are accompanied by strictly defined gestures and postures, and the execution and perception of gestures as well as the use of words are associated

with the space of communication. In particular, different communicative gestures require different physical distances between partners, and this implies in one way or another indicating the distance in the lexicographic representation of gestures.

A huge number of Russian and Kazakh spatial units, in the initial values denoting the invasion of a certain space (or exit from it) and the adoption of a person of a pose, in the derived values represent cognitive, sensory, evaluative and other areas of human mental activity, *compare: захватывать/басып алу/ capture, занимать/кіріп алу, орналасып алу, орын тебу/borrow, завоевывать (пространство)/жаулап алу/ conquer, отодвигаться от кого-либо/жылжу, ығысып отыру, жылжып отыру/move away from someone, делать шаг навстречу/істеу, жасау/ take a step forward, принимать/қабылдау, қарсы алу/accept, продвигаться вперед/ілгері жылжу, алға басу/ to move forward, вставать на чье-либо место/алу/stand in someone's place, приближаться/жақындау, жақын болу, тура келу/ approach, становится рядом/қасында тұру/ it is near, отходить подальше/бұрылып кету/ move away etc.*

Thus, the historical development, traditions, features of life, geographic factors determine the spatial orientation of the carriers of different cultures, presented at Proximo representing the national images of the Kazakh and Russian peoples, and the study proxemics means, taking into account national and cultural specificity on the material of literary texts allows to penetrate deeper into the nature of the communicative act.

Next, we will talk about the techniques, mechanisms and methods of verbalization of proximal behavior in the organization of communicative space; the data of the analysis of proximal in the works of Kazakh and Russian writers are summarized.

The appeal to the literary text from the position of anthropological linguistics is one of the priority directions of linguistics of the XXI century and puts forward one of the important questions the study of verbal and mostly non-verbal aspects of language. Therefore, for the complete creation and description of portraits of characters in various works of art, it is important not only to analyze the speech portrait, but also to study verbalization (lat. *Verbalis* - oral, verbal) proxem, phonation, kinetic means of language, the description of which allows you to fully convey the habits of the characters, their national and individual characteristics, manner of speaking, culture of communication and other characteristics. Verbalized manifestations of nonverbal forms of communication form the "second space" of a work of art, which leads to the need to take into account additional meanings when interpreting the text. A. Vezhbitskaya believes that in order to understand human nonverbal behavior, it is necessary to iterate the description of verbal and nonverbal communication.

Studies of proximal units in works of fiction strongly suggest that, first, most writers, realizing the importance of this aspect of speech, regularly fix it when describing human characteristics, and, secondly, often use, along with individual author's means, repeated cliched units of recreation of kinemas and Proxima, forming a complete functionally and semantically united system.

As noted above, communicative behavior, unlike pragmatic behavior, is captured only in context. As the analysis of several "dance" scenes and literature of the XIX-early XX century

shows, the motif of dance is reflected in works of various kinds. However, the presence of stable invariant elements in the motif structure (physical contact, orientation of bodies, etc.) suggests that the dance contains an invariant that allows us to interpret the dance as a symbolic complex.

The main functions for both expressive behavior and dance are indicative-diagnostic, regulatory and communicative. They are differently represented in different types of dance. Close distance in pair dance, presence of touches, location "face to face" and intersection of personal spaces of partners which have, according to some data [2], ellipsoid form, testify to close personal communication of partners. Group dance involves not very close distance and *vzaimoperezekayuschieya* personal space partners, which is considered by us as the implementation of intra-group relations. Individual dance, performed alone, without addressing a real or imaginary partner, is considered by us as an auto-communication, the main purpose of which is self-knowledge and self-regulation.

In every natural language, there are special expressions that denote the communicative space between the participants in the communication (compare "Stirred *so close to him* and smiled *so close to him*»)

Russian Russian and Kazakh verbs are the main component of phrases of Pro-Semitic meaning (in view of the polysemy of most Kazakh and Russian verbs, they actually mean lexical and semantic variants of a certain content): 1) movement and movement; 2) stay; 3) actions; 4) states. The semantics of all postpositives combined with these verbs is based on the proximal meaning. They indicate the transition of the subject of the verb to a new proximal state – its, the verb, rise, fall, removal, entry, promotion, i.e. it is a kind of localizer. Along with the description of the verb combination, phraseological combinations with the meaning of movement in space are used as the leading component in the phrases studied by us.

Приведём примеры лексикографического описания проксем русского и казахского языков:

Вышла навстречу came out to meet (verb + adverb). In the opposite direction to someone, something moving for rapprochement. In a figurative sense: (to meet) sympathizing, to assist someone, something. Console you console a verb, means: 1) the movement from the inside, directions. Denotes a movement that expresses the communicant's desire to reduce the distance to maximum proximity. Например, *Подъехал я к дому, она **вышла навстречу** и стала привязывать коня, а песня моя пошла гулять по свету.* (Ауэзов М., *Путь Абая*). *I rode up to the house, she **came out to meet me** and began to tie the horse, and my song went for a walk around the world.*

Алдымнан шығып (үстеу + егістік). Қарсы кездесті, алдынан жолықты, құрметтеп қарсы алды. **Алдынан қарсы шығу - выехать, выйти навстречу.** *Келсем, алдымнан өзі шығып, атымды байлап жатыр, - деп, Жұмабай жаққа қарап, иек қағып қойды* (Әуезов М., Абай жолы).

Проксемы создаются также с помощью телодвижений в пространстве, где коммуниканты задают своему телу направление движения, сохраняя за собой право на пребывание в конкретном пространстве. Большую роль на становление проксемических

компонентов в казахском языке сыграл кочевой образ жизни, в связи с которым еще одно пространственное перемещение - это кочевки из «кыстау» (зимовье) на «жайлау» (летовка). С данными перемещениями тоже связаны определенные знаки.

Proxima are also created with the help of body movements in space, where communicants set their body direction of movement, while retaining the right to stay in a particular space. A large role in the formation of proximal components in the Kazakh language was played by the nomadic way of life, in connection with which another spatial movement is the nomads from «кыстау» (winter quarters) to «жайлау» (summer quarters). Certain signs are also associated with these movements. Например: *They took off all together, amicably, went, without stretching in a way. Usually auls during the migration were drawn in a string, like a flock of cranes or geese. The location of the rider on a horse or on a cart also carries a large semantic load. As a sign of shame, a man is put on a horse backwards.* To illustrate, let's give the following example: ... *And taking urazbai out of the car like a child, he placed Him outside on the back of the cart, and ordered the driver to tie him up. In this form, it is only the next night that Ospan brings the bound Urazbai to his village in disgrace. The rumor of this unheard-of humiliation instantly spread to the neighboring auls.*

Thus, Proxima Express the General nature of existing between communicants status, situational relations or deviations from them (to invite a guest to a place of honor or to refuse him this). As we have seen in the course of the study, the Kazakh language abounds with proximal components of communication, which can be a fertile ground for further research in this area.

The analysis of literary translations allows us to fully identify the national specifics of a particular people, to give a more objective picture of the character of literary characters, as well as to explore the problems that arise in the Kazakh translation studies in connection with the description of proximal means.

Observations have shown that the object of comparison is usually localized in syntactic structures more than the sentence, especially in cases when the facts of differences in the proximal behavior of the two peoples are realized. Research has identified different types of lexical means of reflection proxemics social elements, fixing proxemy either by the form of performance, in terms of content, including semantic, pragmatic aspects and stylistic peculiarities of use of Proxim or describing proxemy in different aspects at the same time.

Along the way, we note the complexity of the verbal description of a number of proxemics when translated from Kazakh into Russian. The main reasons for difficulties in the transmission of proxem are as follows:

1. lack of compliance with the proxemics of Kazakhs and Russians in form and content. Coincidence in some cases can create a false impression about the absolute identity of the corresponding proxemics;
2. proxemics the existence of gaps of different types, the translation of which problems arise: on the one hand, wanting to preserve the national specificity of Proxim, the translator finds the ways of expressing proxemy in the translation, on the other hand, the copying method of the description of proxemy in the original, the translator may result in incomplete

transfer it that will lead either to confusion or to misinterpretation of the behavior of the character in the absence of necessary knowledge to the reader.

For example, «*малдас құрын отыру*» it has no equivalents in Russian. On the other hand, the lacunae method assumes the establishment of the invariant/variant relationship, when the invariant is thought of as a kind of speech behavior with all its components, which characterizes a representative of any culture, and the variants are forms of implementation of the invariant, having some differences and coincidences, but compared with any other linguistic and cultural variants.

In the Kazakh language, spatial relations are a heterogeneous phenomenon, since it involves different-order means (case affixes, postpositions and service names), and in the Russian language, these are verbal phrases with adverbs and prepositions. Static and dynamic spatial relations are contrasted on the basis of differences in the semantics of affixes of spatial cases.

Thus, the proximal behavior of the characters is an important informative part of the literary text.

CONCLUSION

In conclusion, the results of the analysis of the corpus of proxemics identified from artistic works are summarized, as well as conclusions from the results of the study are formulated, and prospects for the development of this problem are noted.

Proxemics are an interesting object of research, because in almost all forms of oral and written communication, they play an important role in characterizing the characters of works and allow us to judge the degree of relationship, status and other characteristics of communicants. Proxemics in cross-cultural communicative interaction, have both typologically similar parameters, and national-specific unique properties that are associated with the language picture of the world of communicants.

The study of proxemics showed that the typology and diversity of Proxemics in the Kazakh and Russian languages allow us to judge their special symbolic symbolism associated with the culture and tradition of peoples.

The usual proximal behavior of communicants is built on a certain "scenario" associated with social status, gender and age, the choice of place and distance, depending on the situation of communication. The most vividly proximal units are represented in artistic texts, in which the authors use them in such a way that they reveal the characters of the characters, their relationships, their position in society; they acquire special connotative shades. Proxemics in artistic texts differ in the presence of latent meanings of the spatial sphere, which is directly related to the interaction of communicants and is closely related to the culture and traditions of peoples.

Typological General strategies of proximal behavior conceptualize their regularities in the Kazakh and Russian languages; I testify! about special designations of sign proxemics which at translations from one language to another demand either the additional explication connected with national-cultural features, or are presented in the form of lacunae.

The emergence of certain proximal phenomena is due to the entire course of the historical development of society.

The research prospects are related to the further study of proximal behavior in intercultural communication, taking into account the national and cultural specificity of the peoples of the world.

LIST OF USED LITERATURE

- [1] Krejdlin G.E. Neverbal'naya semiotika: YAzyk tela i estestvennyj yazyk. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. - 584 s.
- [2] Bol'shoj psihologicheskij slovar' / Sost. i obshch. red. B. Meshcheryakov, V. Zinchenko, SPb.: EVROZNAK, 2005. - 672 s.
- [3] Reber A. Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar': v 2-h t., - M.: Veche, ACT, 2000. - T.2. - 567 s.
- [4] Prohorov A.M. Bol'shoj enciklopedicheskij slovar'. - M.: «INFA- M», 1997. - 658 s.
- [5] Hall E.T. Proxemics // Current anthropology. 1968. - № 9. - P. 83-108.
- [6] Sadohin A.P. Teoriya i praktika mezhkul'turnoj kommunikacii: Uchebnoe posobie dlya vuzov. - M.: K)IITI-Dana, 2004. - 271 s.
- [7] Suyunova G.S. Lingvokul'turologicheskie aspekty opisaniya slova «step» v russkom i kazahskom yazykah // Materialy respublikanskoj nauchno- prakticheskoy konferencii «Problemy lish vistiki na rubezhe vekov». - Karagandy, 2001. - S. 283-284.
- [8] Kolshanskij G.V. Paralingvistika. M., 1974. 80 s.
- [9] Galicheva A.I. Kinesicheskij i prokssmicheskij komponenty rechevogo obshcheniya: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.19. M., 1987. - 22s.
- [10] Labunskaya V.A. Psihologiya ekspressivnogo povedeniya. M.: Znanie, 1989.-62s.

BILINGUALISM IN EDUCATION: ISSUES OF INTEGRATION AND DIFFERENCE

Researcher Assemgul Manatovna MAULENOVA

E.A. Karaganda University named after Buketov
maulenoVA1977@mail.ru

ABSTRACT

Language contacts are one of the most important factors of a non-linguistic nature that contribute to the formation of certain innovations in the language. Almost every language experiences the influence of neighboring languages in the diachronic process. Social and linguistic interaction between different states and peoples broadens and deepens language contacts.

Keywords: Bilingualism, Education, Methods, Innovations, Languages

УЧЕБНОЕ ДВУЯЗЫЧИЕ: ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ И ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

Researcher Assemgul Manatovna MAULENOVA

Языковые контакты являются одним из важнейших факторов экстралингвистического характера, способствующих образованию в языке определенных инноваций. Практически каждый язык испытывает в диахроническом процессе влияние соседних языков. Социальное и языковое взаимодействие между различными государствами и народами расширяет и углубляет языковые контакты. Как отмечает Н.Б. Мечковская, происхождение языка и его контакты с «себе подобными» – это силы, как бы спорящие друг с другом, с противоположных сторон формирующие своеобразие конкретного языка [1, 169]. Генетическое наследство выступает как внутренняя структурная определенность языка и основа его саморазвития. Контакты языков проявляются в их взаимодействии и взаимовлиянии друг на друга. Контакты – это наиболее заметные события языковой истории; именно языковые контакты более всего изменяют языки.

Сегодня очевидным фактом стало то, что возникла острая необходимость обеспечения рынка труда высококвалифицированными специалистами, свободно владеющими государственным и русским языками. Не вызывает сомнений и очевидная необходимость в конвертируемости образовательной парадигмы для решения государственных задач первостепенной важности: интеграция Казахстана в мировую экономику, конкурентоспособность выпускников отечественных вузов, удовлетворение спроса на рынке труда и др.

Как отмечает Н.Б. Мечковская, происхождение языка и его контакты с «себе подобными» – это силы, как бы спорящие друг с другом, с противоположных сторон формирующие своеобразие конкретного языка [1, 169]. Генетическое наследство выступает как внутренняя структурная определенность языка и основа его саморазвития. Контакты языков проявляются в их взаимодействии и взаимовлиянии друг на друга. Контакты – это наиболее заметные события языковой истории; именно языковые контакты более всего

изменяют языки.

Сегодня очевидным фактом стало то, что возникла острая необходимость обеспечения рынка труда высококвалифицированными специалистами, свободно владеющими государственным и русским языками. Не вызывает сомнений и очевидная необходимость в конвертируемости образовательной парадигмы для решения государственных задач первостепенной важности: интеграция Казахстана в мировую экономику, конкурентоспособность выпускников отечественных вузов, удовлетворение спроса на рынке труда и др.

Как уже было отмечено, двуязычие, или билингвизм, – одно из важных лингвистических понятий, связанных с языковым контактом. Явление, известное как билингвизм, представляет исключительный интерес не только с точки зрения лингвистики, но и с позиций философии, психологии, социологии и даже физиологии.

Большинство ученых выделяют несколько факторов, влияющих на тип билингвизма: 1) степень билингвизма; 2) степень различия языков; 3) возраст обучения второму языку; 4) отношение ко второму языку [2,28].

Формальное применение языка в значительной степени обусловлено социальной характеристикой и условиями языковых взаимоотношений. Поэтому при обучении второму языку должны учитываться лингвистические правила, инструкции, рекомендации, а также внешние факторы.

В Республике Казахстан языковая ситуация характеризуется такими обозначениями: полиязычие, двуязычие родственных языков и разноструктурных языков. В этом плане нас заинтересовала точка зрения М. Уи, который выделяет следующие типы билингвизма, возникающие в результате языкового контакта:

- билингвизм, проявляющийся одновременно с ограниченной культурной ассимиляцией в строго определенной технологической области: рыбной ловле, гончарном производстве и т. п. При этом наблюдается внесение из чужого языка в родной терминов, связанных с данной производственно-экономической деятельностью. Эта ситуация называется *спорадическим билингвизмом*;

- билингвизм на более глубоком уровне культурной ассимиляции, когда в орбиту освоения кроме указанных областей вовлекаются традиционные системы экономической и социальной организации этноса. Эта ситуация называется *ориентированным билингвизмом*. При нем использование родного языка все еще продолжается, хотя и в ограниченных масштабах. Одновременно осуществляется процесс широкого заимствования из чужого языка терминов, связанных с усваиваемой культурой;

- билингвизм, при котором новым языком начинают овладевать все члены этнической общности. В то же время происходит постепенное забвение вначале технологических терминов родного языка, а затем социальной, этнической и религиозной терминологии. Эта ситуация называется *общим билингвизмом* [3, 156].

Считаем, что одним из важнейших аспектов освоения билингвизма, без которого невозможно усвоение второго на базе первого родного языка, является социальный

лингвистический аппарат. Основные социальные аспекты языкознания такие как общество, общественное сознание, социальный запрет, социальная картина, эпоха, проблемы быта, практика, социальный заказ общества – составные части общественного строя, которые нужны как для определения универсальных основ языкознания, понятий язык и познание, свидетельствуют о развитии общества, но и являются сегодня насущной необходимостью для обеспечения конкурентоспособности выпускника образовательного учреждения, обеспечения успешности современного образования. В этом отношении интересна точка зрения З.Г. Муратовой, которая полагает, что ситуацию билингвизма можно охарактеризовать в трех планах: 1) с точки зрения функционирования компонентов двуязычия; 2) с учетом особенностей возникновения и развития билингвизма как социального явления; 3) с точки зрения степени владения языками [4, 208].

Важно помнить, что чем больше структурных различий между компонентами двуязычия, тем больше фактов интеркаляции и интерференции возникают при речи билингва, и наоборот. Интеркаляция среди двуязычных казахов может возникнуть в следующих случаях:

- 1) При наличии эквивалента на казахском языке применение частиц русского языка
- 2) При разговоре на русском языке, произношение казахских слов на русский лад;
- 3) При разговоре на казахском языке, параллельного функционирования двух языков;
- 4) Скрытое применение интеркаляции при дословном переводе.

Исследователи выделяют 4 группы двуязычных казахов:

- 1) Те, кто по сравнению с русским языком, усвоил родной язык. Это свойственно большинству двуязычных казахов;
- 2) Те, кто по сравнению с казахским языком, усвоил русский язык. Это встречается в основном у городской молодежи;
- 3) Разговорная и письменная речь тех, у кого развит уровень интерферента в двух языках, то есть способность разговаривать вперемешку на двух языках;
- 4) Разговорная и письменная речь тех, кто говорит на двух языках без интерферента (учителя, преподаватели, научные сотрудники, двуязычные писатели и др.) [4, 43].

При обучении любому языку каждый преподаватель опирается на лингвистический постулат о знаковой природе языка. Любое высказывание может быть представлено в виде психолингвистической модели: мотив – мысль (речевая интенция) – внутреннее программирование – лексико-грамматическая реализация высказывания – выход в речевое общение. На наш взгляд, система работы с текстом как единицей обучения, над формированием связного высказывания, должна строиться с учетом данной модели. В этом случае система тщательно продуманных упражнений позволит усвоить не только все грамматические формы самостоятельных частей речи практическим путем в составе

речевых моделей, включаемых в диалогическую или монологическую речь при усвоении лексических тем и микротем. Языковой материал текста позволит студенту реализовать речевые намерения, презентация которых определена с учетом принципов доступности, цельности, научности, функциональности.

Таким образом, если в обществе существует билингвизм, то многие члены этого общества вырастают в разной степени билингвами – в зависимости от того, какой доступ они имеют к каждому из языков. Одни люди хорошо овладевают обоими языками, у других один из языков может сильно отставать или отличаться по объему умений от другого (например, на одном лучше пишут, а на другом лучше говорят). Ситуация билингвизма нестабильна: языки имеют тенденцию смешиваться на разных уровнях, и это происходит, как правило, тем быстрее, чем ближе они генетически. Однако, данное явление как лингвистический феномен, несомненно, представляет особый интерес не только ученых, но и методистов, педагогов-словесников, всего филологического сообщества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Мечковая Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. - 2-е изд., испр. - М.: Аспект-Пресс, 2000. - 206 с. 2000.
2. Цветкова, Т.К. Теория билингвизма как методологическая основа обучения иностранному языку // Вопросы филологии.- 2008.- № 1.- С. 114-118.- Библиогр.: С. 118.
3. Бахтикиреева, У.М. Художественный текст писателя — билингва в билингвальном образовании: (к вопросу о формировании би – и – поли – лингвальной личности)/ У.М. Бахтикиреева, М. Исаев // Вопросы филологии.- 2005.- № 1.- С. 29-32.
4. Муратова, З.Г. Понятие билингвизма и некоторые вопросы обучения иностранному языку // Лингводидактические исследования.- М., 1987.- С. 166-175.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 261 с
6. Кондубаева М.Р. Научно-исторические основы формирования культуры речи двуязычного учителя-словесника: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Алматы, 1995. – 339 с.

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ ANAYASASINDA 2022 YILINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER SONRASI ANAYASA YARGI SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER

Dr. Aigerim SERDALİYEVA

Kazakistan

ORCID ID: 0000-0003-3824-6025

aserdaliyeva@gmail.com

ÖZET

Anayasa mahkemeleri, demokrasi ilkeleri ve insan haklarının korunması prensiplerine dayanan modern ülkelerin çoğunda bulunur. Kazakistan Cumhuriyeti de çok yakın bir zamanda mevcut Anayasa Konseyini Anayasa Mahkemesine dönüştürmüştür. Bu gelişme, hukukun üstünlüğü alanında Kazakistan'daki en başarılı gelişmelerden biri olarak değerlendirilebilir. 1992'den 1995'e kadar Kazakistan'da Anayasa Mahkemesi faaliyet göstermiş olmasına rağmen, 1995 yılında yeni anayasanın kabul edilmesiyle kaldırıldı ve yerine 2023 yılına kadar faaliyet gösteren Anayasa Konseyi kuruldu.

Bu çalışmada, Kazakistan Cumhuriyeti'nde 2023 yılından itibaren faaliyet göstermeye başlayan Anayasa Mahkemesi'nin yetki ve görevleri ele alınmıştır. Çalışmanın temel amaçlarından biri, Anayasa Yargısı sisteminin üçüncü kez radikal bir şekilde değiştirilmesinin nedenlerini anlamaktır. Bunu yaparken öncelikle Kazakistan Cumhuriyeti'nde anayasa yargı sisteminin gelişme süreci ve daha sonra 2023 yılında kurulan Anayasa Mahkemesi incelenmiştir.

Çalışmada, Kazakistan Cumhuriyeti'nde farklı dönemlerde kabul edilen anayasa, anayasal kanunlar ve kararnamelerden oluşan dokümanlar veri analizi yöntemi incelenerek ele alınmıştır. Çalışmanın problemini, Kazakistan Cumhuriyeti'nde çok kısa bir sürede anayasa yargısı sisteminin üç kez değişikliğe uğramasının yargı sisteminin sürdürülebilirliğine olumsuz etkisi ve kamuoyunun hukuk devletine olan güven kaybı sorunsalı oluşturur.

Analiz sonucunda, 2022 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin, Kazakistan'ın yargı sisteminde önemli değişikliklere yol açtığı söylenebilir. Anayasa yargısına ilişkin yapılan değişikliklerin amacı, yasa yapma faaliyeti üzerinde denetimi güçlendirmek ve yetkililerin gücünü kötüye kullanmasını önlemek, böylece vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini sağlamak olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca son değişikliklerle Kazakistan Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yapılması imkânı doğmuştur. Vatandaşlara tanınan bu hakla birlikte Kazakistan'da bireylerin hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasında oldukça önemli bir aşamaya ulaşılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın problemi olarak belirtilen hususların belli bir zaman dilimi ve halkın bireysel başvuru mekanizması yönünde bilgisinin artması neticesinde ortadan kalkacağı ve yargı sisteminin daha şeffaf bir şekilde çalışmış olacağı ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa Mahkemesi, Kazakistan, Bireysel Başvuru.

ИЗМЕНЕНИЯ В КОНСТИТУЦИОННОЙ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ, ПОСЛЕ ВНЕСЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В КОНСТИТУЦИЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В 2022 ГОДУ

Доктор Айгерим СЕРДАЛИЕВА

АННОТАЦИЯ

Во многих современных странах, основанных на принципах демократии и защиты прав человека, существуют конституционные суды. Республика Казахстан недавно преобразовала существующий Конституционный Совет на Конституционный суд. Этот шаг можно рассмотреть, как один из наиболее успешных достижений в области верховенства права в Казахстане. Несмотря на то, что в Казахстане с 1992 по 1995 год действовал Конституционный Суд, с принятием новой Конституции в 1995 году он был упразднен и заменен Конституционным Советом, который функционировал до 2023 года.

В данной работе рассматриваются полномочия и обязанности Конституционного Суда Республики Казахстан, который начал функционировать с 2023 года. Одной из основных целей исследования является выявление и понимание причин радикальных преобразований в системе конституционной юрисдикции в третий раз. Для этого вначале был проанализирован процесс развития и становления конституционного судопроизводства, а затем рассмотрены функции и полномочия, созданного в 2023 году Конституционного Суда.

В работе был использован метод анализа документов, включающих нормативные акты, принятые в различные периоды в Республике Казахстан. Проблемой данного исследования является систематическое изменение в третий раз конституционного судопроизводства, который может негативно повлиять на устойчивость судебной системы и доверие общества к правовому государству в будущем.

В результате анализа можно сказать, что изменения, внесенные в конституцию в 2022 году, имеют существенное влияние на судебную систему Казахстана. Целью внесения изменений было укрепление контроля над законодательной деятельностью и предотвращение злоупотребления властью, обеспечивая тем самым основные права и свободы граждан. Кроме того, эти изменения позволили гражданам подавать индивидуальные жалобы в Конституционный Суд. С предоставлением этого права гражданам, был достигнут значительный прогресс в обеспечении прав и свобод личности. С увеличением информированности общества о механизме индивидуальных обращений в конституционный суд с течением определенного периода времени проблема, выделенная в данной работе, будет устранена. Следовательно, можно предположить, что в дальнейшем судебная система будет функционировать более прозрачно.

Ключевые Слова: Конституционный Суд, Казахстан, Индивидуальные обращения.

ВВЕДЕНИЕ

Основными принципами правового государства являются верховенство закона, наличие независимой справедливой судебной системы, соблюдение принципа разделения властей, гарантия прав и свобод личности, а также регулирование, либо принятие законов в соответствии с нормами международного универсального права.¹

Все эти принципы невозможно соблюдать без конституционного контроля, который осуществляется в передовых демократических странах конституционным судом. Основным полномочием конституционного суда является защита прав, гарантированных конституцией путем контроля действующих законов на предмет их соответствия конституции². Таким образом, можно сказать, что конституционный суд выполняет функцию по предотвращению злоупотребления властью³. Например, путем отмены указов президента или неконституционных законов конституционный суд выполняет роль сдерживающего механизма, предотвращая установление диктатуры или супер президентства. Он также обладает правом отмены законов, которые ограничивают права и свободы личности, тем самым гарантируя гражданам их конституционные права.

С момента обретения независимости Республикой Казахстан прошло 32 года. Однако, за это короткое время юрисдикция конституционного суда подвергалась изменению три раза. Этот факт может представлять собой угрозу юридической безопасности, так как постоянная смена юридических норм, либо судебной системы может привести к правовой нестабильности и правовой непредсказуемости. Систематические изменения в конституционной юрисдикции могут привести к политической нестабильности и ухудшению доверия граждан к правовому государству в целом. Данный вопрос составляет основную проблему данного исследования⁴.

Для исследования данного вопроса был использован метод контент анализа документов. Данная работа состоит из трех разделов. В первом разделе кратко описана история возникновения конституционного суда и ее необходимость. Для выявления и описания причины неоднократного изменения конституционного судопроизводства Казахстана была рассмотрена история становления конституционной юрисдикции в этой стране. Последний раздел работы содержит понятие объектов и субъектов конституционного контроля на примере созданного нового конституционного суда в Казахстане.

¹ Mehpare Çaptuğ, Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 9/17 (2021): 133. E.T. 06.12.2023. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mdergi/issue/63043/957891>; Mehmet Altundiş, Hukuki Güvenlik İlkesi, *Yasama Dergisi*, 10 (2008):60-61. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yasamadergisi/issue/54538/743278>.

² Валентина Бибило, *Судебные системы зарубежных государств*, (Минск: БГУ, 2012): 5. Сmt. https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/41395/1/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0__3c.pdf.

³ Григорий Василевич, *Конституционное Правосудие*, (Минск: Право и экономика, 2012): 5.

⁴ Mehpare Çaptuğ, Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi, 134.

1.0 КОНСТИТУЦИОННОМ СУДЕ В ЦЕЛОМ

Конституционная юрисдикция впервые возникла в Соединенных Штатах Америки в связи с федеральным устройством штата. В дальнейшем в основную компетенцию и задачу данного органа вошла функция защиты прав и свободы человека⁵.

В Европе необходимость в конституционной судебной системе возникла после второй мировой войны в результате военных преступлений, которые совершались против человечества. Трагедия и горький опыт, с которым столкнулся мир после второй мировой войны вынудило многие государства создать конституционный суд, который будет эффективно защищать права и свободу человека⁶. К другими основным причинами о необходимости создания конституционного суда в Европе, стало распространение идеи о демократии, развитии концепции разделения ветвей власти, утверждения о принципе верховенства конституции и верховенство законов. А самое главное, защита прав и свобод человека от законотворческой деятельности власти⁷.

В мажоритарной парламентской системе, основанной на принципе суверенитета или верховенства парламента не предусмотрен механизм наподобие конституционного суда. Так как в понимании мажоритарного государства суверенитет парламента юридически неограничен и не требует какого-либо контроля со стороны независимых судебных органов наподобие конституционного суда над законотворчеством парламента. Согласно этому пониманию, судебные органы не могут устанавливать контроль над парламентом, который является выборным гражданами органом. Потому что законодательный орган – единственный орган, осуществляющий суверенную власть⁸. В качестве примера можно обозначить такие страны, как Англия, Новая Зеландия, Израиль, Бельгия, и Швейцария, которые не признают конституционную юрисдикцию. Так как они более приемлют мажоритарную форму демократии. В которых превалирует мнение о суверенности парламента. Кроме того, некоторые из этих стран, в особенности Англия, не имеет писаной и кодифицированной конституции⁹.

В плюралистическом понимании демократии в отличие от мажоритарной, для обеспечения верховенства конституции и конституционности принятых законов применяют судебный контроль. В этих странах, понятие демократии развитие

⁵ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 29.

⁶ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 29.

⁷ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 29.

⁸ Алексей Чепус, Парламентская ответственность правительства в странах Западной Европы (на примере Швеции и Дании), *Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство»*, Т. 7, 4/28 (2019): 42. (ss. 40-45). См. <https://cyberleninka.ru/article/n/parlamentskaya-otvetstvennost-pravitelstva-v-stranah-zapadnoy-evropu-na-primere-shvetsii-i-danii>; А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин Е.Ю. Мелешкина и другие. *Как измерить и сравнить уровни демократического развития в разных странах?* (Москва: МГИМО, 2008): 31-32. См. https://mgimo.ru/files/58350/kb-04_polit-atlas.pdf?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.

⁹ А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин Е.Ю. Мелешкина и другие. *Как измерить и сравнить уровни демократического развития в разных странах?* 32.

конституционной судебной системы стало возможным благодаря идее, что конституция наделяет законодательную власть представлять народ, и заниматься законотворчеством при условии, что законы, принятые им, будут соответствовать конституции. В связи с чем для проверки деятельности парламента необходим конституционный суд¹⁰. С распространением данного мнения подавляющее большинство демократических стран, включая некоторые государства, в которых преобладает мажоритарная модель демократии, признали о необходимости судебного контроля над принятыми законами. К этим странам можно отнести такие страны как США, Германия, Италия, Франция, Дания, Исландия, Ирландия, Швеция, Австрия, Австралия, Канада, Япония, Норвегия, Индия и Турция. В некоторых странах СНГ, таких как Россия, Украина, Узбекистан и Кыргызстан, тоже приемлема деятельность конституционной юрисдикции¹¹.

II. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

После провозглашения независимости 16 декабря 1991 года Республика Казахстан, как и все постсоветские страны выбрала курс демократии и либерализации страны. Таким образом, первая конституция Казахстана, принятая в 1993 году, провозгласила Казахстан демократическим и правовым государством¹².

Принцип демократизации невозможно соблюсти без надлежащего контроля, который осуществляется в передовых демократических странах конституционным судом¹³. Если рассмотреть первую конституцию независимого Казахстана, то она закрепила деятельность конституционного суда в РК¹⁴. Статус, конституционного суда согласно закону от 16 декабря 1991 года “О независимости Республики Казахстан” являлся высшим судебным органом по защите конституции.

Согласно статье 95 Конституции Республики Казахстан, принятый в 1993 году положение о конституционном суде, был составлен следующим образом: “Судебная власть в Республике Казахстан принадлежит Конституционному суду, Верховному суду, Высшему арбитражному суду и нижестоящим судам, учреждаемым законом. Конституционный суд является высшим органом судебной власти по защите Конституции Республики Казахстан”. Данное положение можно рассматривать как первым фундаментом либо источником в построении конституционализма в Казахстане¹⁵.

¹⁰ А.Ю. Мельвилль, М.В. Ильин Е.Ю. Мелешкина и другие. *Как измерить и сравнить уровни демократического развития в разных странах?* 17.

¹¹ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 30.

¹² Конституция Республики Казахстан 1993 года. Принят Верховным Советом РК от 28 января 1993 года. Преамбула. (Утратил силу в связи с принятием новой конституции от 30 августа 1995 года). См. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_

¹³ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 12.

¹⁴ Виктор Малиновский, “Конституционные Советы Казахстана и Франции. Некоторые Грани Сравнения”, *Право и Государство*, 2 (59), (2013): 28.

¹⁵ Малиновский, 29.

Деятельность которого началась после избрания состава суда 2 июля 1992 года. Но в связи с принятой новой конституции 1995 года действующий конституционный суд был упразднен и вместо него был создан Конституционный Совет¹⁶. То есть созданный в 1992 году конституционный суд профункционировал всего 2 года.

Новая конституция, принятая в 1995 году, была создана по Французской модели конституции от 1958 года¹⁷. Которая предусматривала конституционный совет вместо конституционного суда¹⁸. Конституционный совет по статусу не входит в судебную систему, а является государственным органом, обеспечивающим конституционный надзор¹⁹. Хотя в Конституционном законе от 29 декабря 1995 года № 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан” в статье 1. статус совета излагался следующим образом: “Конституционный Совет как государственный орган, обеспечивает верховенство Конституции Республики Казахстан на всей территории Республики” далее в подпункте 1) “при осуществлении своих полномочий самостоятелен и независим от государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, подчиняется только Конституции Республики и не может исходить из политических и иных мотивов”. Несмотря на то, что в законе статус конституционного совета рассматривался под призмой “государственного органа” а не “суда” то деятельность данного органа на практике полностью соответствовала “суду”. Если учитывать тот факт, что конституционным советом, за период своей деятельности было рассмотрено 180 обращений и вынесено более 140 нормативных постановлений²⁰.

Организация конституционного совета состояла из семи членов, включая председателя. Председателя и двух его членов назначал президент страны. Остальные четыре члена назначались по два человека Сенатом и Мажилисом Парламента сроком на шесть лет²¹. Кроме этого, предусматривалось положение о пожизненном членстве в Конституционном Совете экс-Президентов Республики²². Данное положение было изменено в 2023 году в связи с конституционными изменениями, которые прошли 5 июня 2022 года²³.

¹⁶Троицкая Александра, “Об Основных Критериях, Факторах и Условиях Выбора Последовательности Конституционной Модернизации в Сравнительном Аспекте”, *Конституционное и Муниципальное Право*, 19 (2019): 53.

¹⁷ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 30.

¹⁸ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 29.

¹⁹Конституционный Суд Республики Казахстан, “История Становления и Развитие Конституционного Контроля в Республике Казахстан”. См. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/article/details/57767?lang=ru>.

²⁰ Малиновский, 29.

²¹ Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 3. См. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002737_

²² Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 2; Василевич, *Конституционное Правосудие*, 32.

²³ Сергей Ударцев, “Конституционная Реформа 2022 года в Казахстане: Корректировка Модели Государства, Укрепление Правозащитных Механизмов После Массовых Беспорядков Начала года”, *Государственно-*

На всеобщем голосовании, которое прошло 5 июня 2022 году было принято решение о создании конституционного суда. Следом за которым 5 ноября 2022 года был принят Конституционный Закон “О Конституционном Суде Республики Казахстан” за номером 153 – VII КЗР (далее закон от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР). Согласно новому закону от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР состав конституционного суда изменился. Так если раньше конституционный совет состоял из семи членов, то его увеличили до одиннадцати судей. Порядок назначения с процессуальной точки зрения остался прежним. Однако если при конституционном совете председатель назначался президентом напрямую, то в новом конституционном суде для назначения председателя президенту уже потребуются согласие сената. Кроме того, заместитель председателя конституционного суда, будет назначаться также президентом, но уже по представлению председателя суда. Принцип назначения остальных членов остался прежним без изменения. Изменения произошли в количественном плане и в порядке назначений председателя и его заместителя.

Таким образом согласно закону четырех судей и председателя суда назначает сам президент. (Последнего по согласию сената) остальных шесть членов по трое назначает

а
ж
л
и
с
и
Президентов.

Следующее важное изменение в созданном новом конституционном суде является отсутствие положения о пожизненном членстве экс-президента. После внесенных изменений, отныне членами конституционного суда не могут быть экс-президенты²⁵. Данное изменение имеет позитивный характер с точки зрения принципа разделения ветвей власти. Присутствие и деятельность экс-президентов в работе конституционного суда имел бы угрозу на принцип независимости судей, если учитывать возраст и авторитет экс-Президентов.

с
н
д
р

Если сделать сравнительный анализ между конституционным советом и конституционным судом в отношении объектов конституционного контроля, то можно сделать вывод, что объекты конституционного контроля не подверглись каким-либо изменениям. При конституционном совете до 2023 года объектами конституционного контроля выступало решение спора о правильности проведенных республиканских референдумов, а также президентских, парламентских выборов и решение парламента о досрочном освобождении президента от должности²⁶. При конституционном совете объектами контроля являлись принятые парламентом законы, постановления и

правовые Исследования, 5 (2022): 56. См. <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnaya-reforma-2022-goda-v-kazahstane-korrektirovka-modeli-gosudarstva-ukreplenie-pravozaschitnyh-mehanizmov-posle>.

²⁴ Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном суде Республики Казахстан” статья 3.

²⁵ Сергей Мингазов, “Конституционный Суд Казахстана Признал Утратившим Силу Закон о Елбасы Назарбаеве”, Forbes, 2023. См. <https://www.forbes.ru/society/483640-konstitucionnyj-sud-kazahstana-priznal-utrativsim-silu-zakon-o-elbasu-nazarbaeve>.

²⁶ Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 17 подпункт 1.

международные договора²⁷ и обращения судей республики на конституционность нормативных актов. Все перечисленные объекты контроля не подверглись изменениям и в 2023 году.

Самым значимым и неоспоримо важным инструментом при защите конституционности для конституционного суда всех демократических государств это наличие субъектов обращения в лице граждан. Который не был предусмотрен в предыдущем конституционном совете. В созданном новом конституционном суде принято положение, которое дает право гражданам напрямую обращаться в конституционный суд. Более подробно о новых положениях и изменениях компетенции нового конституционного суда рассмотрены в следующем разделе.

II. ПОНЯТИЕ ОБЪЕКТОВ, СУБЪЕКТОВ И ВИДОВ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫМ СУДОМ КАЗАХСТАНА

В современном мире необходимость в конституционном суде исходит из концепции, что любая юридическая норма, принимаемая государственными органами (закон, договор, решение суда, решение правительства либо президента) должны непременно соответствовать конституции государства²⁸. В случае несоответствия того или иного нормативного акта к конституции по концепции они не должна применяться либо должны считаться недействительными²⁹. В связи с этим можно полностью утверждать, что конституционный контроль выполняет правоохранительную функцию за правотворческой деятельностью парламента.

Конституционный контроль проверяет соответствия закона или нормативные акты в целом, либо отдельную их часть. Проверка законов, нормативных актов и международных договоров и т.п. которые входят в компетенцию суда являются объектами контроля.

Кроме вышеперечисленных объектов в некоторых зарубежных странах в зависимости от государственного устройства к объектам конституционного контроля можно отнести спорные вопросы в отношении деятельности между федеральным государством и его составляющими субъектами. Данный тип контроля в доктрине называют формальной³⁰.
В

В некоторых странах, как Германия и Турция в компетенцию конституционных судов входит контроль за деятельностью различных политических партий. Примером можно привести конституционный суд Турции, который имеет компетенцию рассматривать ч

²⁷ Для более подробной информации см. Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 17 подпункт 2.

²⁸ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 7-8.

²⁹ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 7.

³⁰ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 32.

³¹ Конституция Российской Федерации 1993 года. (с изменениями и дополнениями от 1 июля 2020 года). Статья 125. См. <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-9.htm>.

деятельность политических партии³². Если деятельность политической партии сочтут не конституционной, либо противоречащей ей, партия может быть распущена либо лишена ф

В Казахстане в соответствии закону за номером 153 – VII КЗР объектами конституционного контроля являются: законы, принятые парламентом до подписания президентом; принятые парламентом и его палатами постановления; международные договоры до ратификации³⁴. Также по индивидуальным обращениям граждан и прокуратуры к объектам конституционного контроля можно отнести действующие нормативные акты Республики Казахстан³⁵. К объектам конституционного контроля по спорным вопросам в Казахстане можно отнести вопросы по поводу проведенных выборов. Согласно закону за номером 153 – VII КЗР конституционный суд РК компетентен решать споры, связанные о проведенных выборов президента, парламента, республиканского референдума либо вопрос принятии решения парламентом о до строчном освобождений от д

Все вышеперечисленные нормативные акты и спорные вопросы являются объектами конституционного контроля, который был создан в 2023 году. Но следует отметить, что в отношении объектов контроля конституционного суда РК нечем не отличается от компетенции предыдущего конституционного совета. Все положения остались прежними, которые были до 2023 года.

К субъектам конституционного контроля в доктрине относят государственные органы и должностных лиц, которые могут непосредственно обратиться в конституционный суд³⁷. Если исходить из принятого конституционного закона за номером 153 – VII КЗР, в Казахстане к субъектам конституционного контроля нужно отнести: президента, председателей мажлиса и сената парламента, премьер-министра, депутатов парламента численностью не менее одной пятой от общего числа, уполномоченного по правам человека, суды, генерального прокурора и граждан страны. До 2023 года в Казахстане в конституционный совет могли обращаться все из вышеперечисленных кроме генерального

д

е

н

³² Закон о Создании Конституционного Суда и Судебной Процедуры в Турецкой Республике, от 30 марта 2011, статья 3. См. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/kanun/>.

³³ Закон о Создании Конституционного Суда и Судебной Процедуры в Турецкой Республике, от 30 марта 2011, статья 3 подпункт d.

³⁴ Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном суде Республики Казахстан” статья 23 подпункт 2. См. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000153>

³⁵ Конституция Республики Казахстан от 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.), статья 78, https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution; Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном Суде Республики Казахстан” статья 23 подпункт 4.

³⁶ Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном суде Республики Казахстан” статья 23 подпункт 1.

³⁷ Василевич, *Конституционное Правосудие*, 28.

прокурора, граждан и уполномоченного по правам человека³⁸. Здесь нужно отметить значимость права, который дали гражданам Казахстана на индивидуальное обращения в конституционный суд. С 1995 года по 2023 год у граждан Казахстана не было права обращаться в конституционный суд. Данная форма обращения является самым важным инструментом при построении правового и демократического государства, которая стремиться соблюдать права и свободы граждан. Так в большинстве в своем именно граждане, либо суд того или иного государства на практике могут выявить и указать на нормативный акт, который ущемляет права человека. Во-первых, индивидуальное обращение позволяет каждому человеку пользоваться основными правами и свободами, а во-вторых, данный инструмент решает конституционные вопросы и механизм защиты, интерпретации и улучшения конституционного строя посредством принимаемых решений.

Так, согласно новому конституционному закону за номером 153 – VII КЗР для индивидуального обращения гражданам Казахстана требуется исчерпать все судебные инстанции и иметь наличие судебного иска, связанного с нарушением прав человека государственной властью. Это требование должно быть связано с нарушением основных прав, закрепленных в Конституции Республике Казахстан.

Форма рассмотрения индивидуального обращения по содержанию в доктрине называют конкретным. Так как содержание обращения будет направлена уже на действующий нормативный акт, с которым столкнулись или выявили во время судебного процесса. В зависимости от времени конкретную форму контроля относят к последующему контролю. Так как проверке подвергаются законы и нормативные акты, которые уже в

После внесения изменений в Конституцию Казахстана в 2022 году и последовательные изменения, которые произошли в конституционном судопроизводстве дали разрешение на индивидуальное обращение гражданам. Однако граждане РК могут обратиться в суд на рассмотрение нормативного акта исключительно по вопросам, которые непосредственно затрагивают их права, закрепленные Конституцией⁴⁰. Отсюда следует сделать вывод, что граждане РК не смогут обратиться с конституционный суд ссылаясь на права, которые указаны в международном договоре.

Хотя во многих зарубежных странах граждане как Российской Федерации, либо Турции могут ссылаться на права, которые гарантированы им международными конвенциями. Например, граждане вышеуказанных стран могут ссылаться на Европейскую

а

к

о

³⁸ Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 20.

³⁹ Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О Конституционном Совете Республики Казахстан”, (Утратил силу) статья 20.

⁴⁰ Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном Суде Республики Казахстан” статья 23 подпункт 4 и статья 45 подпункт 1.

с

и

л

v

Конвенцию по Правам Человека, которую Казахстан еще не ратифицировал⁴¹. Такой тип обращения позволил бы установить дополнительную защиту прав граждан на уровне международных судов. Это было бы в интересах и самого Казахстана, которая стремится построить правовое общество. Но нужно признать, что Казахстан все еще находится на стадии развития и последние изменения, которые произошли в конституционном судопроизводстве, дают надежду на то, что в будущем Казахстан ратифицирует Европейскую Конвенцию по Правам Человека.

Что касается конституционного контроля то его можно разделить на несколько форм (видов) в зависимости от содержания обращения. Во Франции и в Казахстане можно увидеть *абстрактную форму контроля*. Под абстрактной формой контроля нужно понимать, что конституционный суд будет рассматривать нормативный акт в целом или определенную ее часть, которая еще не вступила в законную силу. Данное рассмотрение предусматривает отмену данного закона либо определенную ее часть. В случае конституционности рассмотренных объектов суд может опровергнуть обращение и нормативный акт вступит в юридическую силу. В Конституции Республики Казахстан и в конституционном законе о Конституционном Суде предусмотрено абстрактное предварительное рассмотрение⁴². Данную практику Казахстан перенял у Франции, которая практикует рассмотрение жалоб на еще не вступившие в законную силу нормативные акты. Как указано в предыдущем разделе, Казахстан при принятии конституции 1995 года отталкивался от французской модели конституции. В которой по сей день функционирует к

Для обращения в конституционный суд по абстрактной форме для уполномоченного органа, либо уполномоченного лица не требуется определенный повод. В зависимости от времени данное обращение представляет собой предварительную проверку того или нормативного акта на конституционность до вступления в силу. По содержанию данный тип контроля в доктрине относят также к материальной, так как она нацелена определенно на конкретный закон, либо на ее определенную часть. Иногда она может быть нацелена на конкретный раздел, либо статью.

Под формальной формой подразумевают обращение, нацеленное на проверку и оценку соблюдения процессуальных правил. Это может быть сама процедура принятия закона, либо других нормативных актов. Здесь проверяется сам процесс, но не содержание закона. Под данную форму обращения можно отнести компетенцию Конституционного Суда Казахстана, которая может проверить соблюдались ли все правила парламентом по принятию решения о досрочном освобождении президента. Под формальной формой

⁴¹ Из стран СНГ членами Совета Европы которые ратифицировали, Европейскую Конвенцию по Правам Человека это Азербайджан, Армения, Грузия, Латвия, Литва, Молдавия, Россия, Украина, и Эстония. См. Аскар Калдыбаев, "Казахстану Необходимо Присоединиться к Европейской Конвенции По Правам Человека", *Капитал Центр Деловой Информации*, 2019.

⁴² Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737. (Утратил силу) статья 17 подпункт 2.

⁴³ Конституция Франции от 1958 года, статья 56. См. <https://www.refworld.org/docid/3ae6b594b.html>.

обращения в Конституционный Суд Казахстана можно отнести случае спора о правильности проведённых выборов: президента, депутатов парламента и республиканского референдума⁴⁴. Формальную форму обращения в зависимости от времени обращения нужно отнести к последовательной.

Согласно доктрине и мировой практике конституционный суд после рассмотрения обращения может принять решение (постановление) в следующих формах:

- Соответствующим к конституции. В этом случае оспариваемый объект будет сохранять свою юридическую силу.
- Противоречащим к конституции (неконституционным) в этом случае оспариваемый объект (нормативный акт или ее конкретная часть, международные договоры, выборы, деятельность политических партии и т.д) утрачивают свою юридическую силу и не применяется судами и другими государственными органами страны.
- Противоречащим частично.

Решение (постановление) конституционного суда становится общеобязательным и окончательным для всех. Пересмотр такого решения возможен лишь конституционным судом.

Согласно подпункту 2) статьи 42 закона за номером 153 – VII КЗР конституционный суд Республики Казахстан компетентен принимать решения во всех этих трех формах. Пересмотр решения конституционного суда, возможен только самим конституционным судом. Согласно подпункту 1 статьи 61 закона за номером 153 – VII КЗР конституционный суд Республики Казахстан компетентен выступить инициаторами пересмотра своего же решения. Кроме того, данная привилегия есть и у президента страны. Однако президент может выступить инициатором пересмотра решения только в случаях если:

- изменилась норма Конституции Республики Казахстан, на основании которой было принято решение;
- открылись новые существенные для предмета обращения обстоятельства;

положение, которое дает полное право президенту республики выступать инициатором о пересмотре решения конституционного суда, может подвергнуть в опасность принцип независимости и беспрецендентности судей конституционного суда. Кроме этого, данное положение проблематично и с точки зрения принципа разделения ветвей власти. Потому что данный принцип подразумевает сосредоточенность законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти в разных руках. В рамках своих полномочий конституционный суд должен быть самостоятельным и не независимым.

⁴⁴ Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном Суде Республики Казахстан” статья 23 подпункт 1 и статья 57 подпункт 12,13,14 дополнительно смотрите статья 63 подпункт 8.

Инициатива о пересмотре своих решения должны принадлежат только Конституционному суду.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате анализа можно сказать, что изменения, внесенные в конституцию в 2022 году, имеют существенное влияние на судебную систему Казахстана. Целью внесения изменений было укрепление контроля над законодательной деятельностью и предотвращение злоупотребления властью, обеспечивая тем самым основные права и свободы граждан. Наличие Конституционного Суда по обеспечению верховенства конституции свидетельствуют о демократическом характере государства, который стремится развивать такой конституционный строй, который по своему содержанию будет отвечать универсальным международным стандартам.

Если сделать сравнительный анализ между конституционным советом и созданным конституционным судом, то объекты конституционного суда не подверглись каким-либо изменениям. Изменения произошли в составе и в процедуре избрания членов конституционного суда, а также срока их полномочий. Основным изменениям подверглись субъекты конституционного суда, а также сам статус института.

Принятые изменения позволили гражданам подавать индивидуальное обращение в Конституционный Суд. С предоставлением гражданам данного права, был достигнут значительный прогресс в обеспечении прав и свобод личности. Так как индивидуальное обращение в конституционный суд обеспечит более строгое соблюдение принципа правового государства и защиту людей от нарушений их основных прав, которые являются одним из наиболее важных вопросов правового государства, нарушаемых государственными органами.

С увеличением информированности общества о механизме индивидуальных обращений в конституционный суд с течением определенного периода времени проблема, выделенная в данной работе, будет устранена. Следовательно, можно предположить, что в дальнейшем судебная система будет функционировать более прозрачно и независимо.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Altundiş, Mehmet. Hukuki Güvenlik İlkesi, Yasama Dergisi, 10 (2008): 60-94.
- Çaptuğ, Mehpare. Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 9/17 (2021): 133-160.
- А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин Е.Ю. Мелешкина и другие. Как измерить и сравнить уровни демократического развития в разных странах? Москва: МГИМО, 2008.
- Бибило, Валентина. Судебные системы зарубежных государств, Минск, БГУ, 2012.

Василевич, Григорий. Конституционное Правосудие, Минск: Право и экономика, 2012.

Закон о создании конституционного суда и судебной процедуры в Турецкой Республике, от 30 марта 2011. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/kanun/>.

Калдыбаев, Аскар. “Казахстану необходимо присоединиться к европейской конвенции по правам человека”, Капитал Центр Деловой Информации, 2019.

Конституционный закон РК от 29 декабря 1995 года за 2737 “О конституционном совете Республики Казахстан”, (Утратил силу).

Конституционный закон РК от 5 ноября 2022 года за номером 153 – VII КЗР “О конституционном суде Республики Казахстан”.

Конституционный Суд Республики Казахстан, “история становления и развитие конституционного контроля в Республике Казахстан”. См. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/article/details/57767?lang=ru>.

Конституция Республики Казахстан 1993 года. Принят Верховным Советом РК от 28 января 1993 года. (Утратил силу в связи с принятием новой конституции от 30 августа 1995 года).

Конституция Республики Казахстан от 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.). https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

Конституция Российской Федерации 1993 года (с изменениями и дополнениями от 1 июля 2020 года). <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-9.htm>.

Конституция Франции от 1958 года. <https://www.refworld.org/docid/3ae6b594b.html>.

Малиновский, Виктор. “Конституционные советы Казахстана и Франции. Некоторые грани сравнения”, Право и Государство, 2/59 (2013): 29-32.

Мингазов, Сергей. “Конституционный суд Казахстана признал утратившим силу закон о Елбасы Назарбаеве”, Forbes, 2023.

Троицкая, Александра. “Об основных критериях, факторах и условиях выбора последовательности конституционной модернизации в сравнительном аспекте”, Конституционное и Муниципальное Право, 19 (2019): 49-60.

Ударцев, Сергей. “Конституционная реформа 2022 года в Казахстане: Корректировка модели государства, укрепление правозащитных механизмов после массовых беспорядков начала года”, Государственно-правовые Исследования, 5 (2022): 52-62.

Чепус, Алексей. Парламентская ответственность правительства в странах Западной Европы (на примере Швеции и Дании), Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство», Т. 7, 4/28 (2019): 40-45.

KONUŞMA BOZUKLUKLARININ DÜZELTİLMESİNDE YENİLİKÇİ TEKNOLOJİLER

Samaya Vali kızı Gazrati
Çimkent, Kazakistan
sam-758@mail.ru

ÖZET

Modern toplum, okul öncesi çocuklar arasında giderek artan konuşma bozuklukları sorunuyla karşı karşıyadır. Bu makale, okul öncesi çocuklarda konuşma bozukluklarının teşhisi, düzeltilmesi ve önlenmesinde görev alan konuşma terapistlerinin çalışmalarının önemine dikkat çekmektedir. Sadece çocukların eğitimine değil, aynı zamanda öğrenme güçlüğü olan çocuklarla çalışan öğretmenlerin eğitimsel ve sosyal çevreye başarılı bir şekilde uyum sağlaması için etkili bir destek sisteminin oluşturulmasına da özel önem verilmektedir.

Makale ayrıca okul öncesi çocuklarda konuşma düzeltmede bilgisayar programları, sanal gerçeklik ve mobil uygulamalar gibi modern teknolojilerin önemini vurgulayarak onları bu bağlamda değerli araçlar haline getiriyor. Ayrıca evde konuşma terapisinin etkinliğini sağlamak için ebeveynlerin ve öğretmenlerin konuşma bozukluğu olan çocuklarla çalışma yöntemleri konusunda eğitilmesine özel önem verilmektedir.

Bu makalede anlaşıldığı üzere yenilik, konuşma bozukluklarının düzeltilmesi ve önlenmesinde etkinliğin artırılmasına yardımcı olan yeni yöntem ve teknolojilerin tanıtılması anlamına gelmektedir. Pedagojik teknoloji, öğretmenlerin eğitim hedeflerine ulaşmak için kullandıkları, öğrencilerin bireysel özelliklerini dikkate alarak, sonuçların izlenmesi ve değerlendirilmesi ile yenilikçiliğe ve en uygun çalışma yöntemlerinin seçimine vurgu yapan bir yöntem ve araçlar sistemidir.

Anahtar Kelimeler: Erken teşhis, yenilikçi dijital teknikler, pedagojik teknolojiler, konuşma terapisinin etkinliği, eğitimdeki yenilikler.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В КОРРЕКЦИИ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ

Газрати Самая Вали гызы

АННОТАЦИЯ

Современное общество сталкивается с растущей проблемой нарушений речи среди детей дошкольного возраста. Эта статья обращает внимание на важность работы логопедов, которые занимаются диагностикой, коррекцией и профилактикой речевых нарушений у детей дошкольного возраста. Особое внимание уделяется не только обучению детей, но и созданию эффективной системы поддержки для педагогов, работающих с детьми с особенностями обучения, чтобы обеспечить успешную адаптацию в образовательной и социальной среде.

В статье также подчеркивается важность современных технологий, таких как компьютерные программы, виртуальная реальность и мобильные приложения, в коррекции речи у детей дошкольного возраста, что делает их ценными инструментами в данном контексте. Кроме того, особое внимание уделяется обучению родителей и педагогов методикам работы с детьми с нарушениями речи, чтобы обеспечить эффективность речевой терапии в домашних условиях.

Инновации, как понимается в данной статье, означают внедрение новых методов и технологий, которые способствуют улучшению эффективности коррекции и профилактики речевых нарушений. Педагогическая технология представляет собой систему методов и средств, используемых педагогами для достижения образовательных целей, с акцентом на инновационности и выборе оптимальных методов работы, учете индивидуальных особенностей учащихся, а также контроле и оценке результатов.

Ключевые слова: Раннее выявление, инновационные цифровые методики, педагогические технологии, эффективность речевой терапии, инновации в образовании.

В настоящее время мы наблюдаем значительный рост числа детей дошкольного возраста, страдающих от нарушений речи. В связи с этим, в современных условиях особое значение приобретает работа специалистов логопедов, которые занимаются диагностикой, коррекцией и профилактикой нарушений речи у детей дошкольного возраста.

Для педагогов, которые работают с детьми с особыми образовательными потребностями, особенно важным становится создание эффективной системы комплексной поддержки, чтобы помочь им освоить программу дошкольного образования и успешно адаптироваться в социальной среде.

Особое значение приобретает раннее выявление нарушений речи и начало своевременной коррекции. Для этого важно проводить регулярные обследования детей на предмет нарушений речи, а также обеспечить доступность речевой коррекции для всех детей с особыми образовательными потребностями.

Цель состоит в определении потребностей детей с тяжелыми нарушениями речи в образовательном процессе, включая выявление особенностей их взаимодействия с педагогическими технологиями, а также создание педагогических условий для эффективного внедрения инновационных цифровых методик.

ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ:

-изучить теоретические и методические аспекты инновационных технологий в коррекции и профилактике речевых нарушений для оптимизации процесса коррекции и профилактики детей с нарушениями речи.

-проанализировать целесообразность и эффективность внедрения инновационных технологий в образовательную среду для коррекции и профилактики речи детей.

Кроме того, современные технологии, такие как компьютерные программы, виртуальная реальность и мобильные приложения, могут помочь в коррекции речи детей дошкольного возраста, что делает их особенно ценными в настоящее время.

Важно также уделить внимание обучению родителей и педагогов методикам работы с детьми с нарушениями речи, чтобы обеспечить эффективность речевой терапии в домашних условиях тоже.

Слово «инновация» имеет латинское происхождение. «Novatio» означает «обновление», «изменение», а «in» переводится как «в направлении». Буквально «innovatio» — «в направлении изменений». Причем это не любое новшество, а после применения которого происходят значительные улучшения эффективности, качества деятельности старого забытого. (Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, И.А. Просандеева., - 2022. - С. 4–7)

Педагогическая технология - это система методов, приемов, средств и организационных форм, которые используются педагогом в процессе обучения и воспитания учащихся для достижения определенных целей. Такая система представляет собой план, который помогает педагогу организовать процесс обучения и воспитания, определить цели, задачи и контроль за их выполнением. Важной составляющей педагогической технологии является инновационность, то есть использование новых методов и технологий, которые позволяют более эффективно достигать целей обучения и воспитания. Основными элементами педагогической технологии являются выбор оптимальных форм и методов работы, учет индивидуальных особенностей воспитанников, контроль и оценка достижения поставленных целей.

Поскольку организация деятельности детей с нарушениями речи требует особого подхода, педагоги вынуждены искать новые подходы для развития детей.

Современная логопедическая практика и коррекционно-развивающий учебный процесс включают использование различных педагогических технологий, которые способствуют достижению эффективных результатов.

Инновационные технологии цифровизации применяемые в образовании детей - средство, которое помогает расширять возможности обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями наравне с нормативными детьми.

В специальной педагогике необходимо использование инновационных (нетрадиционных, информационных, коммуникационных) технологий наряду традиционными. К этим информационным и коммуникационным средствам относятся компьютеры, средства связи (смартфоны, планшеты), иное информационно-

коммуникационное оборудование. Однако преимущества инновационной технологии в цифровизации заключаются в том, что его можно продуктивно использовать как в традиционных, так и в инновационных областях специального образования.

Виды инновационных технологий, применяемые в специальном образовании.

1. Здоровьесберегающие технологии.
2. Проектная деятельность.
3. Развивающие технологии.
4. Коррекционные технологии.
5. Информационные технологии.
6. Познавательная-исследовательская деятельность.
7. Личностно-ориентированные технологии.

Методы и технологии для коррекции речевых нарушений можно классифицировать по различным направлениям:

Технологии логопедического обследования;
 Технологии развития артикуляционной моторики;
 Технологии развития мелкой моторики;
 Технологии коррекции звукопроизношения;
 Технологии развития фонематического слуха;
 Технологии формирования речевого дыхания при различных нарушениях произносительной стороны речи;

Технологии коррекции голоса при различных нарушениях произносительной стороны речи;

Технологии развития интонационной стороны речи;
 Технологии коррекции темпо-ритмической организации устной речи;
 Технологии развития лексико-грамматической стороны речи;
 Технологии развития связной речи;
 Технологии моделирования;

Технологии формирования навыков речевой саморегуляции и их введения в речевую коммуникацию;

Здоровьесберегающие технологии;

Компьютерные технологии.

Одним из перспективных направлений коррекционно - развивающей работы с детьми являются электронные образовательные ресурсы, мультимедийные интерактивные проекты (аудиальные, аудиовизуальные, компьютерные игры и программы.) (Даркулова К.Н., Асан А., Исмаил Ж., - 2020 г. - С.3-4)

Многие образовательные организации открыли Интернет-сайты, практикуют проведение занятий в формате онлайн, установили систему организованной учебной деятельности, участие в играх и творческих конкурсах. (Султангазиева Ш.С. 2016. – с.12-13)

Педагоги, работающие с детьми с речевыми нарушениями, все чаще прибегают к использованию информационно - коммуникационных технологий в своей работе, так как

они в сочетании с традиционными методами обучения демонстрируют более высокие результаты. Интерактивные методы, включающие использование инфографики, становятся предпочтительными перед традиционными методами наглядности. (Ермолаева Ю.С., Даркулова К.Н., - 2022. - С.559-561)

Однако в целом, процесс цифровизации развивается медленно и связан с рядом проблемы кадровой обеспеченности.

Слабо обеспечивается доступность цифрового образовательного контента для детей с различными видами нарушений здоровья в Казахстане. Единственное место, где можно найти видеоуроки и электронные тренажеры для детей с особыми образовательными потребностями, такими как нарушения слуха, зрения и речи, находится на сайте Национального научно-практического центра развития специального и инклюзивного образования (<https://special-edu.kz/>) в рубрике "Методическая копилка".

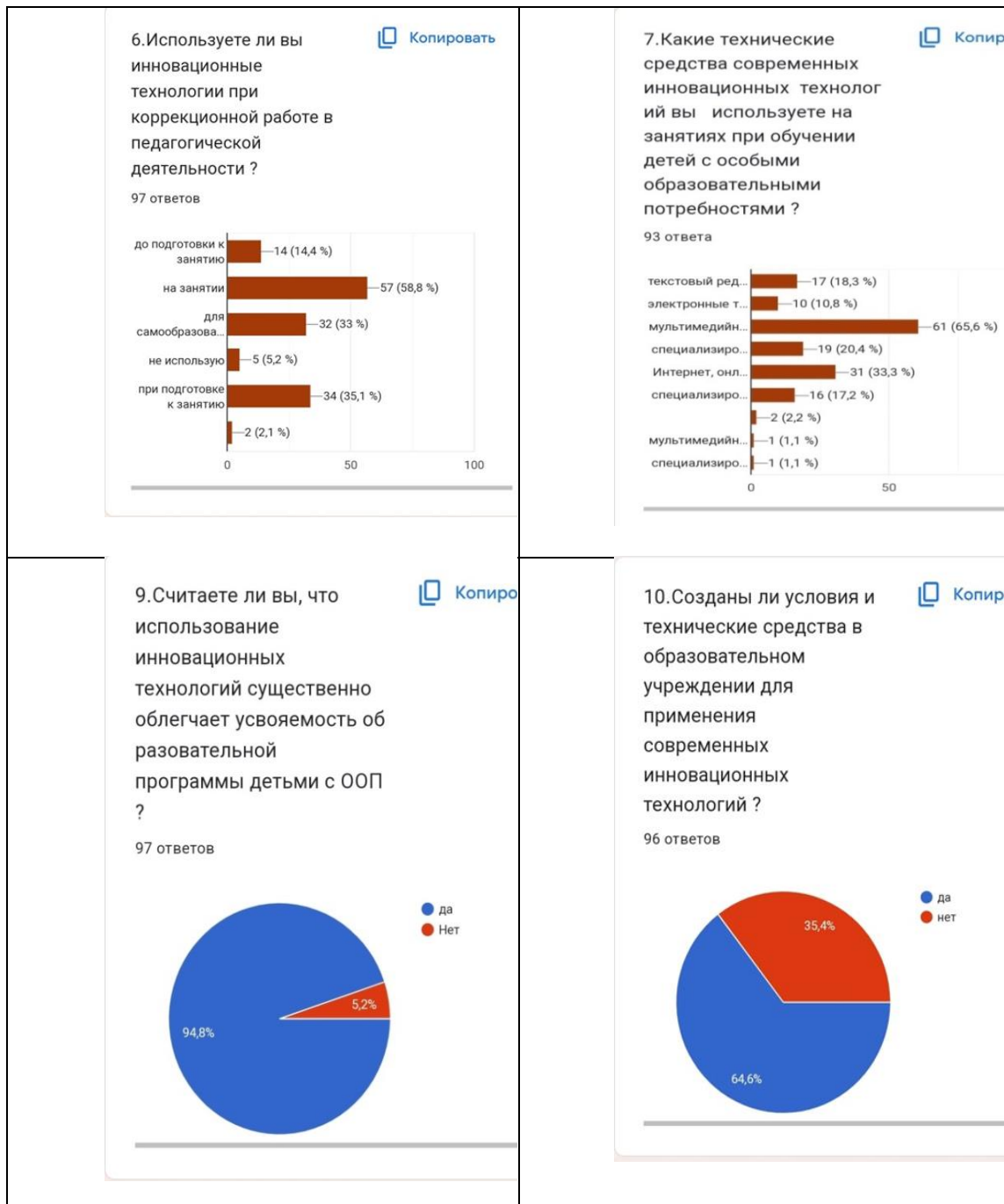
В связи с этим мы осуществили мониторинг среди специальных педагогов в виде опроса, в котором приняли участия 96 специальных педагогов разного профиля по крупным городам Казахстана. Это позволило нам теоретически обосновать и выявить потребности детей в цифровой среде обучения, а также изучить условия, в которых осуществляется цифровое образование для детей с особыми образовательными потребностями.

На начальном этапе исследования предложили педагогам ответить на вопросы специально организованной анкеты на платформе «Google форма»

URL:https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSertID4Jv2N11IX2R1_cVoUif94sjhPgHwLQ5M1qX-jjZCcIgclosedform

В анкете содержится 12 вопросов, на которые необходимо было дать развернутые и открытые ответы. Мы также просили педагогов оценить, как инновационные технологии влияют на развития воспитанников с особыми образовательными потребностями, с которыми они работают в рамках коррекционной деятельности, как с положительной, так и с отрицательной стороны.

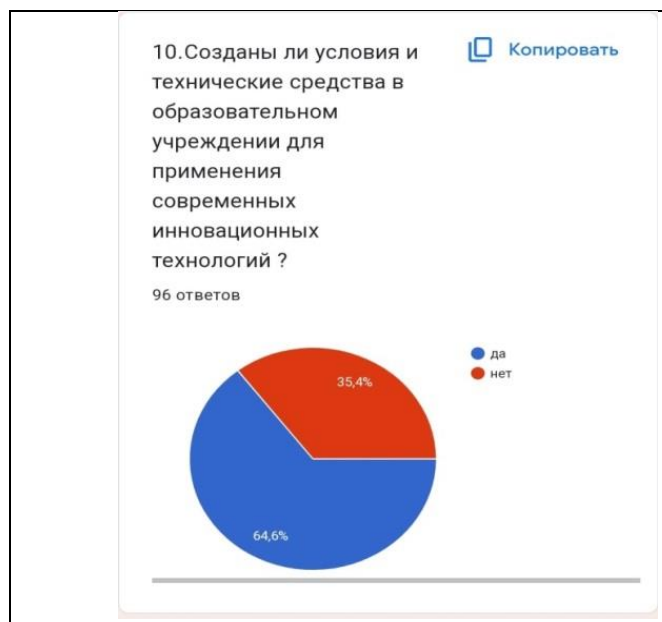
58,8% педагогов используют методы инновационных технологий во время занятий и 94,8% считают, что использование инновационных технологий существенно облегчает усвояемость образовательной программы детьми с особыми образовательными потребностями. Однако, все зависит только от благоприятных условий, что родители и педагоги будут создавать для развития и обучения детей.

35,4% специальных педагогов утверждают, что образовательные учреждения не предоставляют необходимые условия технических средств, по этой причине специальным педагогам необходимо повысить уровень знаний, получить дополнительные цифровые технические средства и методические рекомендации по организации цифрового образования, чтобы продуктивно включаться в коррекционную работу с детьми с особыми образовательными потребностями. Современные цифровые технологии, предоставляя организационную и технологическую поддержку системе обучения во время занятий, также

обеспечивают многофункциональность как средство обучения (наглядность, мультимедиа, интерактивность и др.)

Мониторинг учебной деятельности и образовательной технической среды детей с особыми образовательными потребностями показал 64,6%, что в образовательных учреждениях созданы условия эффективного внедрения цифрового образования. Достижения навыков использования инновационных технологий детьми с особыми образовательными потребностями на среднем уровне. Что является удовлетворительным показателем использования цифровизации в коррекционной работе.

Анализ данных позволяет сделать вывод о выраженном влиянии системного, целенаправленного воздействия, реализованного на методологическом и инструментальном уровнях, на формирование искомой готовности. Реализация процесса внедрения инновационных технологий в коррекцию и профилактику речи детей заключается в создании и применении новых методов и подходов для более эффективной работы с детьми, с целью улучшения качества коррекции и профилактики речевых нарушений. Этот процесс включает в себя непрерывное исследование и разработку новых подходов, их тестирование и внедрение в практику работы логопеда. Такая работа способствует более глубокому и качественному формированию речи и развитию соответствующих психических процессов у детей.

Обработка полученных данных: анализ содержания ответов педагогов позволил установить характер их профессиональной готовности и познавательный интерес по внедрению и использованию инновационных технологий в коррекционной работе во время учебной и воспитательной деятельности с детьми с особыми образовательными потребностями. А также определили наличие возможности использования цифровизации в

коррекционной работе. Большинство традиционных инетрадиционных методик легко применить на практике через инновационные технологии.

Использование цифровых инновационных технологий на занятиях способствует созданию атмосферы психологического комфорта, ускоряет процесс коррекции и повышает его результативность. Дети развивают волевые качества, такие как самостоятельность, собранность и сосредоточенность, учатся преодолевать трудности, контролировать свою деятельность и оценивать результаты самодеятельности.

Благодаря использованию цифровых технологий, дети приобщаются к сопереживанию, их поведение на занятиях становится более раскрепощенным, а самооценка повышается. Это свидетельствует о том, что цифровые инновационные технологии могут быть равноправными традиционным методам развития и воспитания детей. При систематическом использовании мультимедийных программ в учебном процессе в сочетании с традиционными методами обучения, они могут стать важным фактором интеллектуального и эмоционального развития ребенка, способствуя развитию его творческих способностей.

Применение инновационных цифровых технологий в образовательном процессе позволяет достигать высокого уровня эстетики и эмоциональности, используя разнообразные средства, такие как видео, фотографии, анимация и музыка, а также предлагая обширный дидактический материал. Инновационные технологии в целом приводит к повышению качества образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стукаленко, Н.М. Инновационные технологии в высшем профессиональном образовании. / Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, И.А. Просандеева // Наука и реальность. - 2022. - № 4 (12). - С. 4–7
2. Даркулова К.Н., Асан А., Исмаил Ж. Применение инновационных логопедических технологий в коррекции речи детей дошкольного возраста XII Междунар. студенческая электрон. науч. конференция. «Студенческий научный форум», г. Москва, 25-26 октября 2023 г. <https://scienceforum.ru/2020/article/2018021613>
3. Султангазиева Ш.С. Развитие системы дошкольного образования детей дошкольного возраста на основе инновационных технологий./Новые тенденции внедрения современных методик и технологий в дошкольных организациях. Материалы Международной научно-практической конференции. Астана, 2016 г., 23 июня. – Астана, 2016. – 203 с., с.12-13.
4. Ермолаева Ю.С., Даркулова К.Н. Преимущества компьютерных технологий в обучении детей с психофизическими нарушениями Сборник научных статей научно-практической конференции «Байтанаевские чтения-Х» и XI традиционной республиканской научно-практической конференции обучающихся, приуроченных к 12 апреля – Дню науки. Шымкент, 2022. -618 стр. С.559-561

EFFECTIVENESS OF MULTIMEDIA ELECTRONIC TEXTBOOKS IN LANGUAGE TEACHING

Res. Assel Manatovna MAULENOVA

Karaganda Technical University named after Saginov
beibarys@mail.ru

ABSTRACT

It is important to note that new innovative and communication technologies are intensively included in the educational process, Internet technologies are part of the general information culture of the teacher and student, because teaching emphasizes the importance of the student's independent activity in searching, understanding and processing new information, and in this process the teacher is the organizer of the learning process Acts as a leader for students and provides them with the necessary help and support.

Keywords: Technologies education, Multimedia, Teacher

Multimedia electronic textbooks are an information-technological hypertext structure containing all types of speech activity.

"Multimedia" means "multimedia" in Latin. Multimedia is text, sound, video, etc. combined use.

The multimedia electronic textbook helps the language learner to remember and understand unfamiliar words by seeing and hearing. Methodist-scientist K. Kadasheva says: "When listening-understanding, seeing-observation tools are used, three main types of lessons are defined:

- approval and conclusion of the textbook material;
- bring closer to reality in life and increase knowledge;
- revitalization of speech in the activity of the student's abilities.

The multimedia teaching program for teaching the Kazakh language does not respond to any requests of language learners, in each part of the educational process in the state language, one or another exercise is the main focus, depending on the volume or duration. Only a properly designed set of exercises will make the training process purposeful, communicative and effective. A multimedia electronic textbook should contain materials, test tasks, audio materials, and video materials that language learners can perform independently. It accelerates listening and speaking skills, helps to understand unfamiliar words. A language learner has the ability to go back to material he did not understand.

The task of the teacher in the organization of the educational process is the rational use of electronic textbooks.

The use of electronic textbooks in the classroom forms the cognitive activity of the language learner, promotes independent action in solving certain problems. The main goal is to learn and master the language. Therefore, a teacher who effectively used an electronic textbook in language teaching:

- with professional skills;
- with the ability to think logically;
- with innovative activities;

- with high methodological skills;
- with the ability to focus on the most important thing in teaching;
- with the content style of the material;
- is distinguished by the language learner's ability to develop independent work skills.

We can refer distant teaching like a theoretical feature, on the other hand, it is like any teaching, and from another point of view, and this type of teaching has its own feature that defines the main principles.

There are given the main principles in creating systems of Distant Teaching in special book:

1. The basic pedagogical principle in educational process of system of distant teaching.

The idea of this principle is to create theoretical conception in the system of distant teaching, at first we should start from didactic examples. When pedagogical way is not enough, the system of computer aided experience can be useful, therefore technical aid can play the main role.

We shouldn't forget that high technical instruments itself can improve teaching process. "Distant teaching" means "teaching" and it defines requirements and optimization of Distant Teaching. So that's why, If the teaching of psychology, didactics and methodology of any discipline would not be interrelated with the System of distant teaching, even there would expense in creating programs and technical aids, it would be crucial in training new specialists.

For example, the principle of individual searching learner can study fast or can pass difficult variants of teaching programs. Division of learners depends on teaching results. Last years this principle based on nowadays pedagogics for teaching individual person, and later it had changed. The main feature of directed teaching of individual students is to divide learners into groups that can decrease or increase their results and bring some reasons.

At University or at some educational institution is accepted psychological work we can divide learners into high, low, and middle degree according to this we can give them different tasks and include their individual ability and begins building of development individual diagnostic trajectory. Individual teaching gives an opportunity at Universities and educational institutions with the help of technologies of distant teaching.

This is second principle of distant teaching-teaching process, types and ability of movable method and it shows high importance of unmovable principle.

2. Ability and unmovable principle according to these system students can not to attend lecture and seminar like any other lessons; they can work in their convenient time. It is very necessary for those students who don't want to change their life or for students work. It plays crucial role for teachers and for students.

University gives opportunity for students in a way of education degree and ages, there is limit for them. Duration of teaching is unlimited. Each student can get education and pass exams in any time. Students can get education in short time or they can prolong teaching for a certain time.

This principle gives learners an opportunity to study, to create and to choose individual characteristics and fulfill them. The ability principle appears in creating and organizing materials, also in different levels which demand on student's education. In such centre traditional, new technologies and computer technologies based on the majority of teaching materials which guarantee such ability.

To the base of this principle refer as many authors showed learning mobile principle. This principle helps us to change learning program or gives an opportunity to complete in necessary way in distention teaching which consists of with information net, the base of educating and documents, also to create banks. Also in teaching and changing to other directions gives us an opportunity to save invariant information.

The ability principle distant teaching leads in all stages: in preparing the structure of course program, in different educational tasks and through suggesting supplements, in organizing the process of reading counts as ruling principle. The educational places aiming to save money and effort to prepare educational technologies stay on old computer programs which prepared and based used at universities. In the result the process of improving education with new technology, the coefficient of important action is less, and functions obtaining limits with old traditional information and leading supplements.

This principle not only teaches children and also important in modern life. And here we see the individual principles in educating children. The problems of organizational- pedagogic in fulfilling this principle did not search in traditional teaching. In modern informational technology is waiting for the new possibilities. The problem is not only the process of teaching students also preparing for learning course and fulfilling them in practice. In this case the methodology for preparing learning program discussed more than the courses of distant teaching system.

3. In creating Distant Learning System for preventing to make learning process appropriate to purchased technique or imitating news consisting methodological purposely principles, which uses new information technologies to fashion, every optimal step needs pedagogical control. In first stage not the installation of technique should take place, learning course and teaching should be completed with conception.

4. According to the principles of Teaching Technologies should be equivalent to the samples of Distant Learning. To organized kinds of teaching, we refer lectures, seminars and practical lesson, imitative and business games, producing practice, course and diploma work, control of knowledge. In process of organizing Distant Learning System, there can be samples, which traditional form of teaching doesn't consist, also in certain time there can appear some new samples of Distant Learning, which can be added to it. Objective directed or project-informatio n al samples refer to new samples.

5. Principle of free choice to education content of learners. The main requirement in this principle: the content of learning course and disciplines of Distant Learning System should be appropriate to State Education Standards of Republic of Kazakhstan.

6. Integrative principles, forming and inserting informational technologies are coherent to traditional system of specific education when they are naturally Distant Learning System give social and economic impact.

Nowadays, Education System undergo the period of formation and developing of Distant Learning. The content and meaning of this phenomena is not completely stale, there is no methodological variants of its fulfilling basic methodological principles of organizing is in arrears before installing technologies. This sphere of pedagogy is full of mistakes.

Nowadays on the base of teaching process lays the connection between teacher and student. As an experiment of distant education shows efficient connection must be individual. But most specialists in this sphere think that in order to achieve justice, efficiency and accuracy educational materials of distant education must go with organizational system of distant education.

7. Module is to combine the content of education and technologies of its mastering. Each individual module gives notion about definite sphere. Course-modules give opportunities to build educational programme which is responsible for individual demands and demands of group.

The content of education is shown as individual complexes (informational blocks). Didactical aim is set for student and also connected with the educational level.

Module which consists of cognitive action and module programme which is based on it can be the centre of teaching. Modular education refers to conception of reinforce didactic units. Each module consists of theoretical and practical materials and main teaching elements.

As additional elements:

- Element for describing purposes of module
- Checking element

Principal teaching elements consist of relevant, theoretical, checking and methodological blocks.

AİLE HAFIZASI OLUŞUMUNDA SOSYAL AĞLARDA PAYLAŞIMIN ROLÜ ÜZERİNE ETNOGRAFİK BİR ÇALIŞMA

Dr. Abdullah TÜRKMEN

Recep Tayyip Erdoğan Ün., Eğitim Fak.,
Rize, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-8740-2106

abdullah.turkmen@erdogan.edu.tr

Doç. Dr. Hüseyin TOLU

Recep Tayyip Erdoğan Ün., Eğitim Fak.,
Rize, Türkiye

ORCID: 0000-0003-0769-6779

huseyin.tolu@erdogan.edu.tr

ÖZET

Sosyal medyanın gelişen ve küreselleşen yaşamlarımızı farklı şekillerde etkilemesi kaçınılmaz bir toplumsal gerçek haline gelmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı etnografik araştırma yönteminin yaklaşımlarını kullanarak sosyal ağlar aracılığıyla paylaşılan ve görünür hale getirilen aile fotoğraflarının aile hafızasını ve aile imajını nasıl oluşturduğunu anlamaya çalışmaktır. Günlük yaşamın ve özel alanın görsel kayıtları, sosyal medyada çok yaygın bir sosyal uygulama haline geldiğinden, çeşitli sosyal bilim alanları açısından incelenmeye değerdir. Sosyal bilimsel çalışmalara özellikle bu tür görsel resimlerin sosyal medya üzerindeki etkilerinin nesiller arası iletişimi sağlama ve kültürel hafızayı aktarma açısından ne olduğu sorusu yön vermiştir. Bu araştırmada ailelerin sosyal medyada fotoğraf paylaşma alışkanlıkları ve bu alışkanlıkları kullanarak oluşturdukları aile anılarını anlamak amacıyla bir saha araştırması yapılmıştır. Rize ilinde seçilen orta ve alt sınıf çekirdek ailelerin evleri ziyaret edilerek gerçekleştirilen saha araştırmasında, derinlemesine görüşme, resmi olmayan görüşme ve gözlem teknikleri kullanılmıştır. Analiz sonucunda sosyal ağlarda paylaşılan aile fotoğraflarının aile hafızasının oluşmasında kurucu unsurlardan biri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu çalışma, sadece Millî Eğitim Bakanlığına değil, başta İçişleri, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olmak üzere eğitim sosyolojisi ve eğitim psikolojisi alanlarına ilişkin çeşitli öneriler ve ileri araştırma önerileri sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aile Fotoğrafları, Bellek, Sosyal Ağlar, Fotoğraf Paylaşımları

AN ETHNOGRAPHICAL STUDY ON THE ROLE OF SHARING ON SOCIAL NETWORKS IN THE FORMATION OF FAMILY MEMORY

Dr. Abdullah TÜRKMEN
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin TOLU

ABSTRACT

It has become an inevitable social fact that social media affects our evolving and globalizing lives in different ways. In this sense, the purpose of this study is to use the ethnographic research method's approaches to attempt and understand how family photographs which are shared and made visible through social networks create family memory and family image. Visual records of daily life and private space are worth examining for various social science fields because they have become such a common social practice on social media. Social scientific study has been particularly guided by the question of what the effects of such visual pictures on social media are in terms of assuring intergenerational communication and conveying cultural memory. In this research, field research was conducted to understand the families' photo sharing habits on social media and the family memories they create using these habits. In the field research, which was carried out by visiting the houses of middle- and lower-class nuclear families selected in the province of Rize, with in-depth interview, informal interview, and observation techniques. As a result of the analysis, family photos shared on social networks appear to be one of the founding elements in the creation of family memory. In this context, this study aims to make various suggestions and further research proposals on the fields of educational sociology and psychology, not only to the Ministry of National Education, but also primarily to the Ministry of Internal Affairs, Family and Social Services.

Keywords: Family Photos, Memory, Social Networks, Photo Shares.

1. GİRİŞ

Fotoğraf, icadından bu yana, aile imgesinin ve aile hafızasının inşasına yardımcı olmada önemli bir rol oynarken, aynı zamanda üyelerde ailelerine karşı belirli bir aidiyet duygusu uyandırmaktadır. Bu anlamda bu fotoğraflar ailenin kanıtıdır. Aile fotoğrafları üzerine araştırma yapan sosyal bilimciler olarak, “bu fotoğrafta bize olağandışı görünen ne” diye kendimize sordüğümüzde, zihnimizde aileye dair olağan kabul edilen, birbirini tekrarlayan, yerleşiklermiş imgelerle karşılaşırız. Her şeyden önce, aile fotoğrafları bütünlükle ilgilidir ve aile fertlerinin bir aradalığının görsel temsilleridirler. Düğün, sünnet, doğum günleri gibi önemsenen ritüellerin fotoğrafları hele, albümlerin ve zihinlerimizdeki aile imgesinin vazgeçilmezleridirler. Sosyal bilimlerde aile fotoğraflarına odaklı araştırmalarda, çoğunlukla fotoğrafların gösterdikleri yani içerikleriyle incelenildiği görülmektedir. Araştırmacılar özel alanın bu görsel kayıtları ile toplumsal travmalar, toplumsal değerler, alışkanlıklar ve normlar arasında bağlar kurmaya çalışmışlardır (Hirsch, 2012). Aile fotoğraflarının toplumsal boyutlarına odaklı literatür, paylaşılan görsellerin bireysel alandan bağımsız olarak, toplumsal benlik ve bizlik kavramlarıyla ilgili normların da aktarılmasıyla sosyolojik boyutlarının da önemini vurgulamışlardır (Acar, 2017, Erkonan, 2014, Ulu, 2011, Rose, 2010, Chambers, 2001, Hirsch, 1997). Bu bağlamda, aileye dair

görsel imgeler salt gerçekliğin belgeleri olarak görülemezler. Onlar aynı zamanda aile ideolojisinin sosyal görsel kurgularıdır. Dünyanın farklı coğrafyalarında, birbirinden farklı kültürlerde dahi tekrarlanan pozlar, aile bireylerinin fotoğraflardaki konumlanışları, kıyafetler, seçilen mekanlar vb. gibi ortaklıklar, fotoğraflarla modern aile ideolojisi arasında bağlar kurmanın yollarından biri olmuştur. Fotoğraf unutmayı ve hatırlamayı deneyimlemenin bir yoludur. Bu bakımdan hafızaya fotoğrafın varlığı, kullanımı veya paylaşılması Foucault'a göre; "İnsanlar ne yaptıklarını biliyor; çoğunlukla yaptıklarını neden yaptıklarını biliyorlar, ama bilmedikleri şey yaptıklarının ne yaptığıdır" (Foucault, 1983).

Günümüzde de aile fotoğrafları dijital araçlara uyum göstermiş ve sosyal medyanın olanaklarıyla üretim biçimleri ve sunumları çeşitlenmiştir. Böylece gelişen teknoloji ile fotoğrafta analog çağdan dijital çağa geçilmiştir. Özellikle günümüzde sıklıkla kullandığımız sosyal medya sayesinde fotoğraflar, bakılacak, toplanacak, paylaşılacak ve dağıtılacak bir şey haline gelmiştir. Dijital fotoğrafçılık daha kolay, daha erişilebilir bir şekilde görüntülenebilir, paylaşılabilir, basılabilir ve analog fotoğrafçılığa kıyasla daha az maliyetlidir. Dijital fotoğrafçılığın öne çıkması sosyal medya fotoğrafının işlevini değiştirmiştir. Fotoğraf sadece bir anımsatıcı değil aynı zamanda bireylerin eğlenmesi, sosyalleşmesi, benliğini yaratması ve kendini başkalarına sunmak için bir araç olabilmektedir. İnsanlar anı yakalamak ve şimdiye odaklanmak yerine fotoğraf çekip yemek yerken veya ailesiyle ya da arkadaşlarımızla bir geziye çıkarken vb. onların görüntülerini kaydederler. Bu durum hem dijital fotoğrafçılığa artan ilginin bir sonucu hem de bu görüntüleri sosyal medyada paylaşma motivasyonunu artırmıştır. Heidegger'e göre; "Her şey, teknolojimizi bir araç olarak doğru şekilde manipüle etmemize bağlıdır. Dediğimiz gibi teknolojiyi "ruhsal olarak elimize alacağız". Bunda ustalaşacağız. Teknoloji insan kontrolünden çıkma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkça, ustalık arzusu da o kadar acil hale geliyor" (Heidegger, 1977).

Dijital ortamda yapılan etnografik araştırmalar, araştırmacının birden çok konum edinmesini ve elindeki malzemenin niteliğine bağlı olarak esnek yaklaşımlar göstermesini gerektirmektedir. Bu nedenle sanal ortamdaki veri elde etmeyi belirli tekniklere indirgemeksizin, mevcut sanal ortamın özelliklerini ve araştırmanın bağlamını dikkate alarak birbirinden farklı etnografik yaklaşımlar geliştirilebilir. Sanal ortamın değişkenliği, yeni uygulamaların kullanıcı davranışları üzerindeki etkilerinin çeşitliliği, alternatif iletişim türlerini mercek altına alırken yeni yöntemlerin geliştirilmesini gerektirir. Sosyal medyada belli temalarda geniş bir veri kümesinin değerlendirilmesi, mevcut verilerin söylem analizlerinin yapılması, sanal ortamda belli bir topluluğun topluluk olma özelliklerinin incelenmesi veya kullanıcı davranışlarının araştırılması vb. gibi araştırma odağına bağlı olarak, araştırma teknikleri ve araştırmacıların yaklaşımları çeşitlenir (Prior ve Miller, 2012, Murthy, 2011, Hine, 2008). Dijital ortamın bu nitelikleri, araştırmacının konumunun da değişken ve esnek olmasına yol açar. Araştırmacı sanal ortamda hem gözlemcidir hem de aktif kullanıcı yani sahanın içindedir. Bu yüzden araştırmacı aynı ortamın kullanıcısı olarak kendi deneyimlerini araştırma sürecine yansıtırken, kendi dışında sanal ortamdaki topluluğun ya da bireylerin iletişim biçimleri üzerine de gözlem ve deneyim biriktirmeye çalışır. Nasıl bir etkileşim olduğunu, katılımcıların kendilerini nasıl tanıttıklarını,

hangi tutumların ön plana çıktığını, hangi paylaşımların daha yoğun olduğunu vb. gibi gözlemlerler.

Türkiye'de bu konuyla alakalı yapılan çalışmalara bakıldığında aile fotoğrafçılığı üzerine iki tane yüksek lisans bir tane doktora olmak üzere üç adet tez yapıldığı görülmektedir. Ok (2007) yüksek lisans tezinin araştırma konusu olarak aile fotoğraflarını seçmiştir. Bu tezinde insanın yaşamını biriktirerek sürdüren sosyal bir varlık olduğuna dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Aile, toplum ve fotoğraf kavramlarını birleştirerek aile fotoğraflarını kullanarak insanların zaman içindeki hareketlerini araştırmıştır. Bu konudaki bir diğer yüksek lisans tezi çalışması Aytemiz'e aittir. Aytemiz (2005) araştırmasında Türk antika pazarında dolaşan terk edilmiş aile fotoğraflarını anlamaya çalışmıştır. Benjamin ve Barthes'in fikirlerinden kendi oluşturduğu teorik çerçeveye kadar antika satıcılarının istenmeyen aile fotoğrafları ve fotoğrafların dağıtım konusundaki tartışmalarını araştırmıştır. 2013 yılı sonunda yayımlanan Değişen İstanbul Tanıkları, Aile ve Düğün Fotoğrafları kitabı, Ulu'nun Antropoloji Anabilim Dalı'nda yazdığı bir tez çalışmasıdır. Ulu, kitabında İstanbul'un üst-orta sınıf aileleri ve profesyonel düğün ve aile fotoğrafçılığı yapan fotoğrafçılarla derinlemesine röportajlar ve gözlemler gerçekleştirmiştir. Bu fotoğrafların kültürel hafızanın oluşumundaki öneminin altını çizen Ulu, röportajlarının analizlerini kategorize ederek bu ailelerin fotoğraf pratiklerini, aile hikayelerini ve bunlara yansıyan kültürel hafızayı anlamaya çalışmıştır.

Bu araştırmanın amacı, aile fotoğraflarını sosyal medyada paylaşma alışkanlığının, aile hafızasını ve aile imajını nasıl şekillendirdiğini etnografik yöntemler kullanarak anlamaktır. Ailenin ideale yaklaşma çabası kendi aile anıları üzerinden gerçekleşmektedir. Çalışma aile olaylarını fotoğraflarla nasıl aktarıyoruz, fotoğrafları nasıl kaydediyoruz, sosyal ağlarda nasıl albümler oluşturuyoruz, o fotoğraflarda kimler var gibi sorular aile hafızasının kurgusal yönüne dikkat çekmeye çalışmaktadır. Ayrıca ailenin geçmişinden ve kültürel kaynağından alınan ideal aile anlayışı, hafıza ve politik tutumla yakından ilgilidir. Aileler kendi belleklerinin tercihlerini, ideal olanı sosyal medyada hangi biçimlerle gösterirler? Bu çalışma çerçevesinde araştırmaya katılan aile bireylerinin evlerinde fotoğraf izleme, derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlem tekniklerini harmanlayarak aile fotoğraflarının nasıl aile hafızası ve aile imajı oluşturduğunu anlamaya çalışmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı etnografik araştırma yönteminin yaklaşımlarını kullanarak sosyal medyanın bellek üzerinden sürekli dolaşıma sokulan, aile fotoğraflarının aile hafızasını ve aile imajını nasıl oluşturduğunu anlamak amacıyla bir alan araştırmasıdır. Çalışmanın örneklemini dahilinde Rize ilinde seçilen orta ve alt sınıf 6 çekirdek ailenin evleri ziyaret edilerek toplamda 32 katılımcı ile görüşmeler yapılmıştır. Bu aileler orta ve düşük sosyoekonomik sınıftan ailelere örnek olarak seçilmiştir (Çiftçi ve Çağlar, 2014). Bu da araştırmacılara aile imajı ve hafıza inşa süreçlerindeki sosyal sınıf farklılıklarından kaynaklanabilecek farklı dinamikleri karşılaştırma imkânı vermektedir. Aile özelliklerini belirlemek gerekirse görüşülen Kalkavan, Cengiz ve Saruhan aileleri orta sınıf çekirdek ailelerdir; Görüşülen Uslu, Navdar ve Karahasanoğlu aileleri

alt sınıf çekirdek aile özellikleri göstermektedir. Aile isimleri, soyadlarının gizli kalması için takma adlarla birlikte soyadları kullanılmıştır. Ayrıca görüşmelerin başlıklarında adı geçen kişilerin isimleri kısaltılarak gizlenmiştir. Araştırmanın saha çalışması Eylül 2022 ile Şubat 2023 tarihleri arasında katılımcıların kendi evlerinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcı ailelerden ikisinin üyeleriyle de Skype üzerinden görüşme yapılmıştır.

Bu araştırma kapsamında aile üyelerinin evlerinde yapılan fotoğraf izleme, derinlemesine görüşme, resmi olmayan görüşme ve katılımcı gözlem tekniklerini harmanlayarak aile fotoğraflarının nasıl aile hafızası ve aile imajı oluşturduğunu anlamayı amaçlamıştır. Bu çalışma kapsamında araştırma görüşmeleri 15-60 yaş arası katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Açık uçlu sorular kullanılmıştır, ancak görüşmenin niteliğine bağlı olarak diğer soruların kullanımı spontane olarak kullanılmıştır. Görüşme öncesinde katılımcılar, araştırmanın kapsamı ve amacı hakkında bilgilendirilmiştir. Görüşmeler, katılımcının izni göz önünde bulundurularak kaydedilmiştir. Katılımcılar, verilerin bu araştırma dışında kullanılmayacağı konusunda bilgilendirilmiştir ve isterlerse görüşme dökümlerini okuyabileceklerini belirtmişlerdir. Görüşmeler en az yarım saat, en fazla 2 saat sürecek şekilde tasarlanmıştır. Görüşmeler çoğunlukla insanların olmalarını istedikleri ve kendilerini rahat hissettikleri evlerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma için görüşmelerin evlerde yapılmasının avantajlarından biri de çerçevelenmiş fotoğraflara bakmak olmuştur.

Literatürde bu tür çalışmaların tümü kültürel bellek adı altında ele alınmaktadır. Bu tür araştırmalara bu kavramla bakmak tamamen doğrudur. Sonuç olarak kültürel bellek, ailenin sosyal ve günlük yaşamının onu yansıtan unsurlarını içerir. Kültürel belleğin yapısı yaklaşık olarak sabit, değişmez ve kalıcı olduğu düşünülebilir (Assmann, 2001). Aile belleği, ailelik kurgusunda ve aile imajının oluşturulmasında elbette kültürel belleğin de tesiri altındadır. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde ve gözlemlerde, ortak fotoğraf pratiklerine dayalı bir aile anlayışının geliştirilmesinde bu duruma itiraz edilmemiştir. Fakat neyin anımsandığı ve nereye kadar anımsandığı, ne kadarının nakledildiğinin özelinde aile belleğine iletişimsel bellek olarak algılanması daha kaçınılmaz bir muamele olarak benimsenmiştir. Bu sebepten dolayı, bu çalışmada aile belleği ve hafızanın destekleyicisi fotoğraflarına yoğunlaşmıştır.

3. ARAŞTIRMADA KULLANILAN VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ

Araştırma yönteminde ele alınan veriler, araştırmanın özelliği olarak farklı etnografik veri toplama yöntemlerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Veriler, fotoğrafa dayalı anlatılar yoluyla ortaya çıkan derinlemesine görüşmeler, katılımcı gözlemleri ve resmi olmayan konuşmalar yoluyla elde edilmiştir. Bu veri toplama teknikleri araştırma sorularıyla yakından ilgilidir. Saha çalışmasına başlamadan önce yaptığımız okumalardan aklımıza gelen temel araştırma soruları şunlardır:

1. Ailenin fotoğrafla olan ilişkisi nedir?
2. Aileler fotoğraf çekerken nelere dikkat etmiştir? Ailece kalma isteğinin poz vermeye nasıl bir etkisi olmuştur?

3. Sahip olduğunuz basılı fotoğraflar ile dijital ortamda çekilen fotoğraflar arasında sizce bir fark var mıdır? Bir duygu hissediyorsanız bunu açıklayabilir misiniz?
4. Ailenizle birlikteyken hiç "hadi resimlere bakalım" diyor musunuz? Yoksa fotoğraflar daha çok özel günlerde veya evde misafirleriniz olduğunda mı ortaya çıkarılıyor? Yalnız kaldığınızda hiç aile fotoğraflarınıza bakar mısınız?
5. Sosyal medyadaki aile fotoğrafları ve albümleri etkili midir?
6. Sosyal medyadaki aile fotoğraflarının aile imajının oluşturmadaki rolü nedir?
7. Anıların hatırlanmasında dijital mi yoksa basılı fotoğraflar mı daha çok etkili olmaktadır?
8. Gittiğinizde bir seyahatte veya ailenizle/arkadaşlarınızla bulduğunuzda fotoğraf çeker ve bunları sosyal medyada paylaşır mısınız? Neden?

Araştırmanın soruları genelden özele doğru tasarlanarak katılımcılara sunulmuştur. Derinlemesine görüşmenin soruları pilot görüşme için seçtiğimiz ailede test edilmiştir. Araştırma ailelerin özel konutlarında gerçekleştiği için katılımcı gözlem tekniğine de ihtiyaç duyulmuştur. Araştırmacı olarak birlikte çalıştığımız ailelerin evlerinde fotoğrafların yerlerini, fotoğrafları nasıl sakladıklarını, fotoğraflara bakarken nasıl davrandıklarını, fotoğraflarla nasıl duygusal bir ilişki kurduklarını ve fotoğraflarla nasıl bir duygusal ilişki kurduklarını en önemlisi de aile hafızasının nasıl işlediğini gözleme fırsatı bulmuş olduk. Bu gözlemler sahada not edilmiş ve alandan ayrıldıktan sonra saha günlüğüne kaydedilmiştir. Saha görüşmeleri ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır. Kayıt cihazı görüşmelerin başında açılmış ve görüşmenin sonuna kadar açık bırakılmıştır.

Araştırmaya katılan aileler meslektaşlarımızın aileleri ya da arkadaşlarımız aracılığıyla ulaştığımız ailelerdir. Araştırma yöntem odaklı olduğundan aile tercihlerimizi sınırlamaya çalıştık, aileleri rastgele tanımlayarak mümkün olduğunca ailelerin farklı sosyal-ekonomik ve kültürel yapılarını dikkate almaya çalıştık. Bu durum bir karşılaştırma yaparak yeni soruların üretilmesinde etkili olmuştur. Ailelerin tamamı halen Rize'de yaşamaktadırlar. Katılımcılar için herhangi bir yaş sınırı koyulmamıştır. Aile özelliklerini belirlemek amacıyla görüşülen Kalkavan, Cengiz ve Saruhan aileleri orta sınıf çekirdek ailelerdir; Görüşülen Uslu, Navdar ve Karahasanoğlu aileleri alt sınıf çekirdek aile özellikleri göstermektedir. Soyadlarının gizli kalması için takma adlarla birlikte soyadları kullanılmıştır. Ayrıca röportaj bölümlerinde adı geçen kişilerin isimleri kısaltılarak gizlenmiştir. Araştırmanın saha çalışması Eylül 2022 ile Şubat 2023 tarihleri arasında ailelerin kendi evlerinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcı ailelerden ikisinin üyeleriyle de Skype üzerinden görüşme yapılmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE ANALİZLERİ

Çalışmanın analiz kısmı aile görüşmeleri ve gözlemleri sonucunda alınan notlardan ve elde edilen verilerin kategorize edilmesiyle ortaya çıkmış yorumlardan oluşmaktadır. Araştırma sonuçları ve analizleri, sosyal ağlar üzerinden paylaşılan aile fotoğraf pratikleri uygulamalarının spesifik durumundan yola çıkarak, aile üyelerinin hafıza, geçmiş ve aile hakkındaki düşüncelerine göre düzenlenmiştir. Analiz bölümünde öncelikle ailenin fotoğrafla ilişkisine ve ailenin fotoğrafla

görünür ilişkisine bakılmıştır. Fotoğraf makinesine sahip olma, evlerdeki fotoğraf çerçevelerini ve yerleşimini, fotoğraf albümlerini ve aile bireylerinin kendi aralarında veya başkalarıyla birlikte bu albümlere bakma ritüellerini tartıştı. Fotoğraf albümleri, aile bireylerinin aile geçmişinin görsel bir hikâyeye dönüştürülmesinde etkili olmaktadır. Fotoğraf albümlerine bulunan resimler, istenilen hikâyeyi oluşturacak şekilde seçilip düzenlenmiştir. Aile üyelerinin veya diğer kişilerin yaptıkları albümlere bakma davranışları ritüelliktik bir karakter oluşmak amacıyla olduğu düşünülebilir.

Kültürel hafıza alanı aynı zamanda aile anıları olarak tasarlanan fotoğraf albümlerine, aile dışından veya aile bireyleri ile bakmayı da içermektedir (Yurdakul ve Yükleyen, 2009). Geçmiş hatırlama ve onurlandırmayı amaçlayan bu etkinliklerin yanı sıra sadece aile bireylerinin fotoğraflarına bakmak da nostaljik bir gözle izlenmiştir. Üyelerin bazen yalnız kaldıklarında fotoğraflara incelemesi, nostaljik duygulanma ile ilişkilendirilmiştir. Bu seçkin unsurlar, aile hafızasının oluşmasında etkili olan fotoğrafın başlıca aygıtları olduğunu düşünebiliriz. Bu araçların yarattığı ilişkiler sadece aile hafızasını nasıl oluşturduklarını açıklamakla kalmıyor, aynı zamanda iletişimsel hafıza olarak kabul edilen aile hafızasının aktarımında nasıl bir vazifeye sahip olduğunu düşünebiliriz. Tüm bu yapılar aile hafızasının iletişimsel hafızasını beslemektedir. Çünkü aile bunları sadece kültürel bir gelenek olarak değil, aynı zamanda iletişim kurma ve sınırlı hafızasında kalıcılık ihtiyacını sürdürme çabası içinde de kullanıyor.

Ailenin hafızasını oluşturan bir diğer faktör ise fotoğrafların poz pozisyonlarıdır. Öznenin kendi seçtiği poz veya fotoğrafçının konuya sorduğu pozlar; giyim, makyaj, yüz ifadeleri ve görünüm fotoğraf pozuna aittir. Poz önemlidir çünkü ideali sembolik olarak temsil eder. Üstelik poz vermek toplumsal ve sosyolojik bir uygulamalıdır. Pozun gelecekle yarattığı ilişki, şimdiki andan yükselen bir bağdır ancak pozun da bir geçmişi ve beden hafızası vardır. Aile fotoğraflarında verilen pozlar sadece aile fotoğrafı oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda aile hafızası da oluşturmaktadır. Bedenlerin yarattığı ve kültürel geleneklerin etkisi altındaki pozlar, ilerideki bir zaman için ölmek üzere dileğin bir kümesidir. Bu nedenle aileler anıları oluştururken verdikleri pozlara dikkat ederler. Fotoğrafik duruşlar, görüntünün öyküsünü aile anıları yoluyla yeniden anlatma yeteneğine sahip olup, aile üyeleri arasında benzersiz bir bağ oluşturur.

Aileler sahip oldukları fotoğraflarla geçmiş hatırladıkları, yaptıkları albümlerde geçmiş yolculuk yaptıkları, fotoğraflarını kronolojik sıraya koydukları ve isteğe bağlı etkinliklerle hizaladıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca aile fotoğrafları, aile hafızasının bir ihtiyacı tüm aile için önemli olarak algılanmaktadır. Görüşülen aileler sınıf farklılıkları nedeniyle fotoğrafa ulaşma konusunda eşit fırsatlara sahip değildirler. Ancak her ailenin genel düşüncesi ailenin bir aile imajına sahip olması gerektiği yönündedir. Araştırmanın da gösterdiği gibi, basılı fotoğraf albümleri yaşlılar için hala önemliken gençler anılarını dijital platformlarda saklamayı tercih etmektedirler. Gençler dijital cihazlarına güveniyor depolamak ve hatırlamak için kendi hafızalarından yararlanmayı tercih etmektedirler. Bu araştırmanın sonuçları dijital teknolojinin hafızayı nasıl etkilediğini ve gelecekte insanlar için anıların algılanışını nasıl değiştirebileceğini göstermesi açısından önemlidir ve literatüre katkı sağlamıştır. Hoşgörü yalnızca öğrenilebilir (yetiştirilme yoluyla), doğası gereği beynimize kodlanmamıştır. Sosyal medya, ebeveynler,

arkadaşlar, okullar, kitaplar vb. tarafından bize rasyonel akıl yürütme yoluyla nasıl hoşgörülü olacağımız veya hoşgörüsüzlüğün diğer biçimlerine nasıl katılacağımız ve aşırılıkçı olacağımız öğretiliyor veya daha doğrusu manipüle ediliyor veya eğitim sistemlerimiz tarafından kontrol edilmektedir (Ulutas, 2010). Türkiye'de sosyal medyanın etik kaygılarını incelerken aile birliği ve hafızanın dikkate alınması gereken en iyi hususlar olabileceği söylenebilir (Gülalp, 2003). Geleneksel siyasi meseleler, sosyal-kültürel kaygıların ruhunu temsil eder, ancak tekno-sosyal etkileşimlerin sonuçları hem geleneksel hem de geleneksel olmayan sosyal meselelerin yeniden canlandırılacağı çevrimiçi bir ortamı ifade edebilir (Bayat, 2014).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

İletişim teknolojileri, hız ve tüketimin büyük önem taşıdığı günümüz dijital dünyasında, dijital yaşamın her alanına yayılan teknolojiler, gelişimle birlikte toplumsal açıdan da önemli hale gelmiştir. Günlük hayatı kuşatan internet, insanları bir araya getirmektedir. Gün geçtikçe sinir hücreleri gibi bir ağa dönüşen toplumumuz, dijital olarak bağımlı bir toplum haline gelmektedir (Eyrek, 2020). Her gün yüz milyonlarca insan deneyimlerini sosyal medyalarında paylaşmaktadır. Ocak 2020 dijital raporuna göre, dünya üzerinde 7,75 milyar insan internetin tamamını kullanmaktadır. Bu sayı dünya nüfusunun %55'ine kabul görmektedir ve sayıları giderek artmaktadır (Kemp, 2020). Bu çalışmada, etnografik araştırma yöntemlerini kullanarak, sosyal ağlar aracılığıyla paylaşılan aile fotoğraflarının aile hafızasını ve aile imajını güçlendirmedeki rolünü anlamaya ve keşfetmeye çalıştık. Aile nedir sorusunun yanıtlanmasında aile fotoğraflarının önemli bir rol oynadığını fark ettik. Her ailenin ve üyelerinin hayatı, sahip oldukları aile fotoğraflarıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla topladıkları aile fotoğrafları da bir hikâye oluşturmaktadır. Aile fotoğrafları ve bu fotoğrafların yarattığı söylemler aile tarihini oluşturur. Aileye göre geçmiş, toplumun kökenini oluşturmaktadır. Ailenin geçmişine ait bu fotoğraflar ve hikayelerin oluşturduğu hafıza aynı zamanda bir aile hafızasıdır. Çekirdek aile düzeyinde incelediğimiz aile hafızası da kolektif olarak aynı arzuya şekillenmektedir. Aile fotoğrafları, ailenin anımsanması veya anımsatması için değerli bir aygıt olmasının ötesinde, aile anılarını meşrulaştırma ve aile imajını ideal çerçevede idealleştirme konusunda pratik bir amaca sahiptir.

Genel olarak konuşursak, aile fotoğrafları üç amaca hizmet eder. Birincisi, geçmişten gelen sosyal bir belge olmasıdır. Günlük yaşamın erken dönem pratiklerini ve dönemin farklı özelliklerini anlamaya yardımcı olur. Bunlar tarihin tamamı hakkında değil, geçmiş hakkında bilgi edinmek için kullanılabilir belgelerdir. Hangi döneme bakarsak bakalım, o dönemin resmî alanının bireycil alana yansıyan özelliklerinin kesişimini bize sunmakla kalmamakta, aynı zamanda aile hayatı, sınıf yapısı, kimlik gibi pek çok yapıyı da açıklama yeteneğine sahiptir. Aile fotoğraflarının bir diğer işlevi de aile imajının oluşmasında rol oynamasıdır. Her ne kadar arzu edilen ideal ailenin temsili olarak düşünebilsek de bu imaj aileyi kurumsal olarak da desteklemektedir. Ayrıca ailenin oluşturduğu imajı geleceğe taşıma ve dolayısıyla geçmişte değiştirme görevini de yerine getirirler. Aile fotoğrafları hem aile hafızasının taşıyıcısı hem de onu şekillendiren nesnelere. Aile fotoğrafları her ne kadar geçmişte korumaya çalışsa da geleceğe dair de bir teşviktir. İletişim hafızası gibi aile hafızasının da zamanla kaybolması mümkündür; yani

hafızanın aileye aktarımı sınırlıdır. Bu nedenle online veya offline görüntülerin birkaç nesil sonra yok olması ihtimali son derece yüksek olmasından dolayı, fiziksel varoluşunu sürdürmek için değişik yöntemlerle resimlere güvende olmasını sağlıyorlar. Bu yüzden aile fotoğraflarının korunmasını istemektedirler. Aile görselleri sosyal tabakalaşma ile ilgilenebilmektedir. Ailenin ait olduğu sosyal tabakalaşma, sahip oldukları fotoğraflara doğrudan yansımaktadır. Orta ve daha düşük kesim ailelerin fotoğraf kullanımları ve fotoğraf algıları, hem ekonomik koşullar nedeniyle fotoğraf çekme imkanının olması, hem de sosyal tabakalaşma oluşturduğu kültürel yapının fotoğrafa yansması nedeniyle farklılık göstermektedir. Görsellerde sunulan duruş, duruş ve kıyafetler üzerinden anlaşılan sınıf farklılıklarının yanı sıra, sınıfın ürettiği kültürün göstergeleri, aile üyelerinin fotoğrafla ilgili düşünce ve davranışları olup, aile anılarının oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla ikinci bir sonuç olarak aile hafızasında da bir sınıf tanımlayıcısının olduğu görülebilir. Biz bu toplantıları ailelerimizle masa etrafında ya da kanepede oturarak yapmayı tercih ettik. Katılımcıların aile olarak belleklerinin kolektif yapılarını ortaya çıkarmak adına görüşmeleri diyaloglarla geliştirdik. Bu türde yapılacak araştırmalar için daha derinleşmek adına araştırmacılara önerimiz toplumsal olayların ya da yaşanan travmaların etkileri ve buna bağlı olarak kimlik meselesi yine aile fotoğrafları üzerinden hareket ederek bu konular irdelenebilir. Son söz olarak; konuyla ilgili analizlerimiz sonucunda sosyal ağlarda paylaşılan aile fotoğraflarının aile hafızasının oluşmasında kurucu unsurlardan biri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu çalışma, sadece Millî Eğitim Bakanlığına değil, başta İçişleri, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olmak üzere eğitim sosyolojisi ve eğitim psikolojisi alanlarına ilişkin çeşitli öneriler ve ileri araştırma önerileri sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, G. (2017). "Modern Aile Tarihinde Fotoğraf ve Anlatı İzinde: Ailedeki Ulus ve Evlatlıkları". Yayınlanmamış Master Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Assmann, J. (2001). Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik. (Ayşe Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aytemiz, P. (2005). Spectral Images: "Dispossessed Family Photographs" Circulating in Antique Markets in Turkey. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Bayat, A. (2014). Post-Islamism. The Changing Faces of Political Islam, Oxford.
- Benjamin, W. (2013). "Teknik Araçlarla Yeniden-Üretim (Çoğaltma) Çağında Sanat Eseri." Fotoğrafın Kısa Tarihi. (Osman Akınhay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Çiftçi, C. ve Çağlar, A. (2014). "The impact of socio-economic characteristics of parents on student achievement: Poverty is fate?" International Journal of Human Sciences, 11(2), 155-175.
- Eyrek, A. (2020). Screen memory - amnesia in the cultural industry. İstanbul : Doruk Pub.
- Foucault, M. (1983). Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics (2nd ed.). The University of Chicago Press.
- Gülalp, H. (2003). Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de İslamın Temelleri (Identity Politics: Roots of Islam in Turkey), Metis, İstanbul.

- Heidegger, M. (1977) *The Question Concerning Technology*.
- Hirsch, M. (1997). *Family Frames Photography Narrative and Postmemory*. USA: Harvard University Press.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory*. NY: Columbia University Press.
- Kemp, S. (2020). Digital 2020: 3.8 Billion People Use Social Media. [online]. [2020-03-09]. Available at: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media/>.
- Murthy, D. (2011). Emergent digital ethnographic methods for social research. S. N.
- Ok, S.S. (2007). *Aile Fotoğrafi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Ulu, M. (2013). *Değişen İstanbul'un Tanıkları: Düğün ve Aile Fotoğrafları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ulutas, U. (2010). Religion and Secularism in Turkey: The Dilemma of the Directorate of Religious Affairs, *Middle Eastern Studies*, 46 (3), pp. 389-399.
- Yurdakul, G. ve Yükleven, A. (2009). Islam, Conflict, and Integration: Turkish Religious Associations in Germany, *Turkish Studies*, 10:2, pp. 217-231.

GERÇEK TARİHİ ŞİİRLERİN BİRLEŞMESİ

Prof. Dr. Rakhimov B.S.

Academician Buketov Karaganda State University

ÖZET

Araştırmacılar, tarihi şiirlerin Kazak destanının benzeri görülmemiş bir zenginliği olduğunu gösteren çok yönlü analizler yapmış ve bunun birçok alanda belirginleştiğini söylemişlerdir. Tarihsel şiirler, eski kahramanlık destanlarının hakikatini tasvir etme yöntemlerini kullanarak, belli bir dönemin durumlarını bütünüyle göstermenin yeni bir yolunu bulmuşlardır. Gerçek olayları şiirsel açıdan anlatan tarihi destan, eski epos'un masal unsurlarını değil, gerçek efsaneleri, psikolojik tarihi şarkıları alır. Kazak sözlü edebiyatı, özellikle epik şiir de dahil olmak üzere, gelişmesinin gözle görülür biçimde doruğa ulaştığını kanıtladı. Bu nedenle, bilimin çalışması ilginçtir ve yeni destansı eserlerin doğasından birleştiğini görmek, onun nasıl öne çıktığını tanıır. Kazak folklor biliminde birleşme konusunu inceleyen S. Sadyrbaev bu sürecin dört şartını örnekliyor: Birincisi, bir kahramanla ilgili çeşitli olayların ayrı ayrı söylenebilmesi; ikincisi biyografik birikimdir; üçüncüsü soy soyundan gelenlerin birleşmesi; dördüncüsü, az sayıda kahramanın ana kahramana itaat etmesi durumunda buna tek merkezde birleşme denir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi şiirlerin, Kahramanlık destanlarının, Özellikle epik

UNITING OF REAL HISTORICAL POETRIES

Prof. Dr. Rakhimov B.S.

Researchers made versatile analyze which shows that historical poetries are unprecedented wealth of Kazakh epic and say that it became apparent in several fields. Historical poetries taking methods of depicting truth of former heroic epics found a new way of showing whole situations of certain period. Historical epic describing real events from poetic view takes true legends, psychological historical songs, not taking fairytale elements of ancient e epos. Kazakh oral literature, especially including epic poetry proved that it developing notably reached its climax. Therefore, it's interesting for science studying and seeing it's uniting from the nature of new epic works recognizes how it stands out. S. Sadyrbaev who studies issue of uniting in science of Kazakh folklore illustrates four conditions of this process: the first is that variety of events about one hero may be said separately; the second is biographical accumulation; the third is genealogical descendant uniting; the fourth is if few heroes obey to the main hero it is called uniting to one centre.

It was concluded that first three of them in this uniting is clearly seen in heroic poetries.

It is well known from history that Kazakh people lived through different periods, epic heritage composed at that period is a monument of one era. "There is no common entirety without epic era".

One of the initial conditions of the uniting is exact conclusions about relativity to epic era.

The main period of uniting historical poetries is Kazakh-Kalmak invasion, but the era of accumulation is period of Abylaykhan. There are four historical poems uniting condition. The first three of them are widespread in Kazakh heroic epics, condition of uniting reached its climax in historical epic.

1. For example, various events happened to hero compile several cycles in separate historical poetries. In poetry "Otegen hero" "The birth of Otegen", "Otegen's heroism", "Searching for resettlement", "Otegen's forecasting the future," "In campaign" "Otegen's life," and "Otegen's testing Abyulay", "Otegen and Sabalak", "Abulay's coming after Otegen's death", "Khan bitht from Kara" "Otegen's dividing from Abulay", "Otegen's words said to Abyulay", "Otegen's hating Khans", "Otegen's helping to poors", "Otegen's marriage", "Otegen's interpreting dreams ", "Otegen's foresight", etc.

Abulay khan in poetry "Sabalak" Sabalak's youth, first heroism, becoming Khan, being in captivity, etc. Bogenbay, Kabanbay, Olzhabay, Shakshak Zhanibek, Arkaluk, Surum, etc show such several cycles. "Issatay-Mahambet", "Kenesaru-Nauruzbay", "Ernazar Becket," "Jangozha hero" poetries that demonstrating resistance to the colonization of the XIX century showed heroism, Amangeldy, Bekbolat and other epic works relating to uprising in 1916 consist of several cycles.

2. "Biographic uniting" that includes whole life of hero of heroic epos from his birth is said as historical exposition in the introduction of historical poetry. Historical epic right off start from hero's heroic courage way not focusing on hero's childhood, first trip, issue of wedding in heroic epos. It is planned at the decision at the end of poetry to make full analysis by reviewing his life covering it wider. Giving biographical data in this way shows that it is close to real truth by showing specific peculiarity of it and by making different from mythological dreams and wishes.

3. In historical poems it is described hero's being in need of one child then having baby with special body construction, person's nature who is close to death being separated from others or hero's, who is going to go to campaign against enemies, all ancestors being heroes. It is known from the poetry that legendary Abylay Khan's ancestors were heroes. Famous Bogenbay hero's ancestors Aldewin, from hi Koshkar- Akshas were valiant heroes, Bogenbay born from Akshalay was like his ancestor heroes. Kabanbay hero's ancestors or even his all kin were heroes. Shakshak Zhanube hero's ancestor Amanzhol's name became a slogan, his son Shakshak, Shakshak's son Koshet, Kosghey's son Koshkar, Koshkar's son Zhanibek all were hero. Similarly Otegen, Olzhabay, Arkaluk, Surum, etc. all were described as heroes in poetries like their fathers. Real historical eposes of XIX century about Kenesaru-Nauruzbay, Ernazar-Beket, Zhankozha, Issatay-Mahambet, etc, poetries about heroes of the national liberation uprising in 1916 Amangeldu and Bekbolat do not eliminate genealogical history of heroes. It means that genealogical uniting in historical epic is completely systematized.

4. If thoroughly understand periods of historical epic and real- historical poems there can be found the fourth condition of uniting. All Kazakh heroes' gathering under domination of Abulay

and obeying to Bogenbay and Kabanbay proves this statement. E.Esenberlin's trilogy "Nomads", K.Zhumadilov's romance-novel "Daraboz", etc works show this. Let us note that there are works. Especially several heroes totally obeying to one hero is especially seen in real historical epics of XIX century national liberation uprising in 1916.

Undoubtedly, this is the main character of the main measurement of changing of time frames and domination of periods in the epic era. It proves that the main point of nation is unity and the main size is heroism.

It can be recognized that image of epic ruler formed from uniting of historical epics. It is undoubtedly that Abylay is real sign of it. This is described and explained in the next chapters.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ULUSAL KURTULUŞ MÜCADELESİNİN İÇ VE ULUSLARARASI ÖNKOŞULLARIN ORTAYA ÇIKMASI

Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA

H. A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Türkistan / Kazakistan

ORCID ID: 0009-0003-9737-8770
gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Dr. Sevil PİRİEVA KARAMAN

Ankara Üniversitesi
Ankara, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-9781-8236
spiriyeva@hotmail.com

ÖZET

Makalede Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal kurtuluş mücadelesinin iç ve dış önkoşullarının ortaya çıkmasının karmaşık sorunlarını araştırıyor. Modern uluslararası sermaye değişimleri jeopolitik, jeostratejik ve ekonomik arasında en önemli yeri işgal etmektedir. Avusturya, Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya'nın zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesinde rekabetini içeren uluslararası ilişkilerde büyük güçlerin çatışmaları tanımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal kurtuluş mücadelesinin iç ve dış önkoşullarının ortaya çıkmasının önemi, Avrupa'daki bölgesel siyasi değişimler, devletlerin iç ve dış diplomasisinin özellikleri analiz edilmektedir.

Makalenin amacı, önde gelen emperyalist devletlerin, 19. yüzyılın 70'lerinden bu yana kapitalizmin emperyalizme yükselişinin etkisi altında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sermaye yatırımlarının tekeli kontrolü için mücadelelerinin güçlendirilmesi, Türkiye'nin ekonomik boyun eğmesinin en önemli kolları: krediler, faydalar, bankalar, dış ticaret ve teslim olma sisteminin penetrasyonu, kendi hatalarından dolayı Osmanlıların kendileri tarafından yaratılan imparatorluğun yıkılması. Ayrıca, sık sık yapılan talepler, salgın hastalıklar, bunların hepsi büyük insan kurbanlarına yol açtı. Köylerde sınıf katmanlaşmasının artması, köylülerin durumlarının bozulmasına tepki olarak iktidardan hoşnutsuzluğu, vergi ödemeyi reddetmesi, köylüler arasında ulusal kurtuluş hareketlerinin yaygınlaşması, Türk endüstrisinin mekanik motorlarının bulunmaması ortaya çıkıyor. Devlet askeri fabrikaları, belediye işletmeleri, ulaşım, madencilik işletmeleri dışındaki tüm sanayi yabancıların elindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal kurtuluş mücadelesinin önkoşulları nedeniyle maliyeler zayıflatıldı, ulaşım çöktü, tüketim malları ve yiyecekleri yoktu. Kadınların ve çocukların katıldığı kitlesel gösteriler ve hükümet karşıtı protestolar her yerde kendiliğinden gerçekleşti. Buna ek olarak, Türk hükümetinin faaliyetleri, İtaatkar ülkelerin yüksek komiserleri tarafından tamamen kontrol edildi. İngiliz birlikleri, Türkiye'nin topraklarının ele geçirilmesini, işgal, keyfilik, soygun ve şiddetin önkoşullarının ortaya çıkmasını ilk ifade eden İngiliz birlikleridir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı imparatorluğu, ulusal kurtuluş, mücadele, Türk halkı, egemenlik.

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІҢ ІШКІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫНЫҢ ТУЫНДАУЫ

Гүлжамал ЖОРАЕВА
Севиль ПИРИЕВА КАРАМАН

ТҮЙІН

Мақалада Осман империясындағы ұлт-азаттық күрестің ішкі және халықаралық алғышарттарының туындауының күрделі мәселелері зерттеледі. Қазіргі кездегі халықаралық күрделі өзгерістер геосаяси, геостратегиялық, экономикалық тұрғылардан аса маңызды орында тұр. Ұлы державалар Австрия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Италия, Германияның әлсіреген Осман империясын бөлудегі бақталастығын қамтитын халықаралық қатынастардағы қақтығыстары айқындалады. Осман империясындағы ұлт-азаттық күрестің ішкі және халықаралық алғышарттарының туындауының маңызы, Еуропадағы территориялық саяси өзгерістері, мемлекеттердің ішкі және сыртқы дипломатиясының ерекшеліктері талданады.

Мақаланың мақсаты XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап капитализмнің империализмге өсуінің әсерінен жетекші империалистік мемлекеттердің Осман империясындағы капитал салымдарының салаларын монополиялық бақылау үшін күрестерінің күшейе түсуі, Түркияға экономикалық бағынудың маңызды тұтқалары: несиелер, жеңілдіктер, банктер, сыртқы сауда және капитуляция жүйесінің енуі, османдықтардың өздері құрған империясының өздерінің қателіктеріне байланысты құлдырауға ұшырағаны қарастырылады. Сонымен қатар, жиі жүргізілетін реквизициялар, эпидемиялар, мұның бәрі көп адам шығынына әкелді. Ауылдарда таптық стратификацияның күшейе түсуі, шаруалар өздерінің жағдайларының нашарлауына жауап ретінде билікке наразылық туғызғаны туралы, салық төлеуден бас тартуы, шаруалар арасында ұлт-азаттық қозғалыстардың кең таралуы, түрік өнеркәсібінің механикалық қозғалтқыштарының мүлдем болмағандығы айқындалады. Мемлекеттік әскери фабрикалардан, муниципалдық кәсіпорындардан, көлік, тау-кен кәсіпорындарынан басқа барлық өнеркәсіп шетелдіктердің қолында болды.

Осман империясындағы ұлт-азаттық күрестің алғышарттарының туындауынан қаржы бұзылды, көлік құлдырады, тұтыну тауарлары мен азық-түлік жетіспеді. Әйелдер мен балалар қатысқан жаппай демонстрациялар мен үкіметке қарсы наразылықтар барлық жерде өздігінен өтті. Сонымен қатар, Түрік үкіметінің қызметін Антанта елдерінің жоғарғы комиссарлары толығымен бақылап отырды. Британ әскерлері бірінші болып Түркияның территорияларын басып алуы, оккупация, озбырлық, тонау, зорлық-зомбылықтар алғышарттарының туындауы тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Осман империя, ұлт-азаттық, күрес, түрік халқы, егемендік.

КІРІСПЕ

Осман империясындағы ұлт-азаттық күрес - Османлы тарихындағы үлкен кезең. Империядағы әртүрлі ұлттық топтар мен ұлттар өздерінің немқұрайлылығы немесе Османлы билеушісінен үлкен автономия үшін кірген кезден қарастырылады. Бұл кезең көптеген оқиғаларды қамтыды және көптеген жеңістер, қақтығыстар мен соғыстарды қамтиды. Осман империясындағы ұлттық революциялық күрес әртүрлі факторларды қамтиды, соның ішінде: этникалық ерекшеліктерді. Осман империясы бай болды және әртүрлі этникалық топтар да кірді, сондай-ақ түріктер, арабтарда, күрдтер, гректер, сербтер, армендер, болгарлар.

Бірінші дүние соғысы кезінде Германия тарапында соғысқан Осман империясы барлық фронтта жеңіліске ұшыраған болатын. Төрт жыл әскери әрекеттер Осман империясын құлдырау сәтіне жеткізген еді, ал түрік халқының ұлттық тәуелсіздігі қауіп үстінде еді. 1918 жылы 30 қазан күні Султан үкіметі Антанта державалары алдында берілуге мәжбүр болды. Жас түріктер жетекшілері елден қашты, ал партиялары таратылған еді. Мудросс келісімшарты Султанның билігі тек қазіргі Түркия аумағын қамтитын жерде екенін бекіткен еді. Жеңілгендер қол қойған келісімшарт нәтижесінде елдің аумағын бөліп алу мүмкіндігі пайда болды. Көп ұзамай қауіпті перспектива жүзеге аса бастады. Соғыста жаулап алынған жерлерден басқа, ағылшындар Мосул мен Искендерунді, итальяндар Анталья және оның айналасын, гректер Измирді жаулап алды. Қалыптасқан жаңа жағдайда Антанта жоспарларына кедергі бола алатын бір шешім – бұл ұлттық мемлекетті құру еді [1, 205 б].

Османдықтардың өздері құрған империясы, өздерінің қателіктеріне байланысты құлдырауға ұшыраған еді. Ислам ынтымақтастығының біраз діни идеалдары, киелі соғыстың толық жеңілу себебімен жаман аяқталды. Үнділер, Алжирліктер сияқты көптеген пайғамбардың үмметі Чанаккаледе, Мысырда, Сирияда дұшпандары жанында соғысты. Соңында Мекке араптары Ағылшындармен бірікті. Ислам ынтымақтастығы бірлігінің нашарлауы оны түбінен шайқады. Осы себеппен түрік халқы өзіні жалғыз, әлсіз сезінді. Стамбулдың және Анатолияның бір бөлігінің басып алынуы, одан соң, жерлерінен айырған Севр келісімшарты халқтың үмітсіздігін арттырды. Бірінші дүние соғысы аяқталған соң, Англия мүдделерінің Шығыс Жерорта теңізінде Грекия тарапынан кепіл бола білуіне байланысты, гректерді өзіне өкіл, бүтін Орташығыста жәрдемші етіп тағайындады. 1919 жылы мамыр айында Анатолияда тәртіпсіздік үкім сүріп жатыр және христиан халқына қауіп төндіріп тұр деген сылтаумен Ллойд Джорджтың шақыруымен Гректерге Измирге кіруіне мүмкіндік берді. Жүз мыңдық әскер Кіші Азияға ене бастады. Бұл жағдайда, ең маңыздысы Стамбулдағы түріктердің арасында ең беделді адамдар мемлекет егемендігінің қорғанатындығына сенбейтін еді. Бұл жағдайда көтеріліс болмағанша түрік халқының жағдайы мүшкіл екендігі түсінікті еді [2, 13-14 б].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Осман империясы тұсындағы әлеуметтік, саяси және экономикалық негізгі кезеңдері мен бағыттарын зерттеу, Осман империясының рөлі мен орнын жүйелі көзқарасын қалыптастыру, әлеуметтік маңызды оқиғалардың тарихымен танысып, түріктердің өмірі мен мәдениетіне, осман империясындағы ұлт-азаттық күрестің ішкі және халықаралық алғышарттарының туындауын айқындау.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛДАУЛАР

Бірінші дүние соғысына Германдық әскери блок тарапында кірген Осман империясы жеңіліске ұшырады. 1918 жылы 30 қазан Лемнос аралының Мудросс портында, Агамемнон атты ағылшын крейсерінде бейбітшілік келісімшартына қол қойды. Келісімнің шарттарына сай султандық үкімет барлық әскери кемелерін беруге, әскерлерін демобилизациялауына, араб аумақтарынан барлық әскерін шығаруға, және теміржолдарды, почта және телеграфты жеңімпаздардың бақылауына беруге міндетті еді. Антанта елдері порттарды, одақтастарға әрбір қауіп тұдыратын жағдайда стратегиялық маңызды пункттарды басып алуға құқығы болды. Осман империясы құлдырау сәтіне жеткен еді. Биліктің басында болған жас түріктер партиясы Иттихат және Теракки өзінің саяси өмірін тоқтатты, ал партия жетекшілері Энвер паша, Талаат паша, Джемал паша және т.б шетелге қашты. 1919 жылдың басында билікке Англия бағытын ұстаған Хюрриет және Иттилах партиясы келді. Бас уәзір болып Султанның күйеу баласы Ферит паша тағайындалды. Парламент «бітім» жасағанға дейін таратылған еді. Антантаның әскери флоты бұғазға кірді, ағылшындар Мосул және Искендерун аймақтарын оккупациялады (кейін Искендерун және Киликияның оккупациясын француздар жүзеге асырды), француздар Сирияның солтүстігін, итальяндықтар Оңтүстік-Батыс Анатолияны және Коньяға дейінгі көрші аумақтарды басып алды. Одан басқа, 1919 жылы 15 мамыр күні Антанта державаларының рұқсатымен Грекия Измирді басып алды. Осылайша Антанта державалары ашық түрде Түркия жерін бөлу және Түрік егемендігін жою саясатын жүргізді [3, 164-165 б].

Мудросс келісімшарты 1918 жылы 30 қазан Антанта мен Түркия арасындағы әскери әрекеттерді аяқтаған еді. Бұл одақтастарға, әсіресе ағылшындарға империяның аумағын басып алу арқылы Таяу Шығыс аумағын, коммуникациясын және табиғи ресурстарды иемденіп қана қоймай, ол жерден Кеңестік Ресейдегі азаматтық соғысқа араласу мүмкіндігі пайда болды. Іс-жүзінде Ұлыбританияның көптен бері арманы, осы жерде ең көп әскери күшге ие болған Англияның Таяу Шығыста өзінің гегемониясын орнатып және басқа одақтастарын аумаққа жақындатпауы орындалды. Келіссөз кезінде Адмирал Кальторп кеме бортына француздардың өкілін жолатқан жоқ. Келісімшарт бойынша, Босфор және Дарданелл бұғаздары, империяның астанасы Стамбул Антанта елдері тарапынан оккупацияланды және қажеттілік туындаған жағдайда мемлекеттің әрбір аумағын оккупациялауға құқығы бар еді. 1918 жылы 2 қарашада билік еткен жастүріктер жетекшілері Энвер паша, Талат паша және Джемал паша өз адамдарымен Стамбулдан неміс кемесінде Германияға қашып кеткен еді. Келіссөздер кезіндегі түрік делегациясының

басшысы бітімге қол қою рәсімінен оралған теңіз министрі Рауф Бей: «Қол жеткізілген бітімгершілік біздің күткенімізден асып түсті. Мемлекеттің тәуелсіздігі, султандық және ұлт намысы сақталды.» [4, 113 б].

Бітімге сәйкес, британ әскерлері жеткен және артқа шегінген османдық әскерлерінің қорғауында болмаған аумақтарда белсенді әскери қимылдар тоқтатылды. Бұл бітіммен болашақта заманауи Түркия шекаралары арасындағы ұқсастық, Мудросс келісімшартының жаңа мемлекеттің шекараларының негізін қалыптастырушы себеп екеніне жол ашты. Алайда келісімнен кейінгі дүрбелең кезең бұған күмән келтірді, Мудроссты не Османдықтар не Антанта елдері тұрақты қоныс жобасы ретінде қарастырмады. Османдықтар Үшпiк Одаққа жасалынған бітімнің ең ауыр шарттарына ұшырағандықтан, елдің әртүрлі аудандарыда қақтығыстар жалғасып немесе басталған еді. Антанта елдері онсызда ауыр болған бітім шарттарын бұзып геосаяси басымдыққа жетуге ұмтылды. Қолтаңбалардың сиясы кепкенше, ағылшындар Солтүстік Месопотамиядағы мұнай орындарына бай Мосулды басып алды. Антанта мемлекеттерінің әрқайсысының аумақтық мүдделері бар еді, және бұл Стамбул (1915) мен Сайкс-Пико (1916) келісімшарттарында рәсімделді. Армян аудандарына берілген кепілдікті алға қойып Француздар Искендерун портына әскер шығарып, желтоқсанның соңына қарай бүтін Киликияны (Мерсин, Адана айналасы) басып алып жатқанда, ағылшындар шығыстағы Марашты және бітіммен бөлінген Алепподағы Айтапты басып алды. Ресей өзіне Стамбул мен Шығыс Анатолияны бөлген еді, 1917 жылы революциядан кейін соғыстан шығып, 1918 жылы Большевиктер режимімен жасалған Брест-Литовск келісімшартымен 1878 Берлин конгресіндегі Осман империясынан алған Карс, Ардахан және Батуми аудандары бойынша құқығынан бас тартқан еді. Карс және Ардахан үшін Османдықтармен 1918 жылы мамырда Ресейден тәуелсіздік алған Армения арасында тартысып жатқанда, әрі Османдықтарды әрі Большевиктерді бақылауда ұстағысы келген ағылшындар Грузияда мұнайға бай Батуми қаласын басып алды. Мудросстың, Антанта күштеріне стратегиялық аудандарды, теміржолдар мен порттарды бақылау құқығын берген пункттер, олардың портты қалаларын, ішкі хабарласу орталықтарын іс-жүзінде басып алуға, және Антанта теңіз флотын порттарда орналасуына жол ашты. Вахидеддин тағын қорғай білу үшін және Османды мүлкінің бір бөлігіндегі билігін сақтап қалу үшін Антанта елдерімен келісе алатынына сенетін еді, алайда келісімшарттан кейінгі жағдай, Антанта елдерінің жақсы ниетте екендігіне күмән келтіретін еді. Барлық күштерін пайдаланған Вахидеддин желтоқсанда мәжілісті жапты. Империяның қалған жерлерінде қауіп төніп тұрған тәуелсіздігі бейбітшілік конференциясында шешілуін күткенде, Вахидеддиннің султандық атағы символдық сипатқа ие бола бастады. Бұл жағдайда оған билігінің шектелуін халифаттың күшіне тоқталу арқылы өтеу қалды. Ағылшындардың мейіріміне күні қараған халифа Ұлыбританияның отарлау саясатына өте қолайлы болды. Вахидеддиннің артында мемлекеттің өмірін ағылшындардың қолдауымен тапқан Стамбул элитасының қолдауы да болды. Жеңімпаздар астананың айналасын тарытып жатқанда, стратегиялық аймақтарды басып алуды жалғастырды. Француз генералы Франчет д'Эсперей грек әскерімен қоса

Антанта әскерінің қолбасшысы ретінде 1919 жылы 8 ақпанда Стамбулға келді. Бағынышты Сұлтан 1919 жылғы наурыз бен 1920 жылғы қазан аралығында Дамад Ферит Пашаны ұлы уәзір етіп тағайындады. Иттихат және Тераккиге қарсы «Либерал» оппозицияға басшылық еткен Дамад Ферит Пашамен ағылшындар бірлесе отырып, иттихатшы жетекшілері, офицерлер мен көрнекті қайраткерлерін ұстап әскери сотқа жіберу арқылы, олардың көпшілігін Мальтаға түрмеге және сүргінге жіберді [5, 102-104 б].

Антанта мемлекеттерінің «қамқорлығымен» Стамбул қайғылы, үмітсіздікке толы күнде еді. Барлығы, «Енді олар бізге не қаласа, соны істейді», - деген қорқынышта болды. Суық, қараңғы қыс басталды. Көмір болған жоқ, трамвайлар жұмыс істемеді, Босфор пароходтары аз болды. Егерде көшелер жартылай жарық болса, бүйір көшелер қараңғы болғандықтан, ұрылар мен қарақшылар толы еді, қараңғы түскеннен кейін ешкім мылтықсыз шықпайтын еді. Полиция аз болды, оларға сыбайластықтары үшін сенім болған жоқ. Ақша құнсызданды, азық-түлік бағалары шектен тыс көтерілді. Түріктер үйлерінде қамалған, тек қана нан сатып алу үшін шыға алатын еді. Кейбіреулер жұмыс таба алу үшін, астанаға кірген Антанта күштерінің жанына жұмысқа кіру үшін түрік емеспіз деуге өтті. Бір жағынан гректер көшеде көрген түрікті дуалға итеріп, оларды грек штаб-пәтеріндегі грек туының алдында сәлем беруге мәжбүрлейтін еді. Осындай қорлыққа егілмеу үшін артқы жолдардан өтер еді. Бір күні Стамбулда дүрбелең сыбыс тарады: «Ая Софияға қоңырау қойып жатыр». Бір топ мұсылмандар Ая Софияға қарай жүгірді. Алайда, түрік сарбаздарының аулада күзетіп тұрғанын көрген соң рахат тыныс алды. Қарашаның ортасына қарай Антанта әскерлері қалаға кірді. Адмирал Калторп британдықтардан басқа Антанта әскери кемелерімен салтанатты түрде, Чанаккаледен Босфорға өтіп келді. Портты кемелермен толтырғаны соншалық, теңіз әрең көрінетін еді. Түріктер үшін тағы бір жаман күн бұл - генерал Франчет д'Эсперидің әскерлерінің басында Стамбулға салтанатты түрде кірген күн еді. Ақ атқа мінген генерал қалаға дәл Фатих Султан Мехмет сияқты кіріп, оны халықтың есінен шығаруға ұмтылды. Көп ұзамай француздар ескі Стамбул ауданына, ағылшындар Бейоғлу ауданына, итальяндықтар Босфор шекарасына орналасты. Саяси және әкімшілік бақылау әлі де түріктердің қолында болғаны үшін, қаланы «техникалық» тұрғыда басып алу саналмайтын еді. Бірақ, түріктер бұның артынан жаулап алу шығатынын білген еді. Саяси жағдай өте күрделі болды. Энвер, Джемал және Талат сияқты жетекшілердің қашуы, Мәжілісте дүрбелең жағдай тудырды. Иттихат және Теракки депутаттары өз өмірлерін сақтау асығушылығымен, Осман империясының соғысқа кірудегі өз жауапкершіліктерін ұмытып, ескі министрлерге қарсы шығып, оларды сотқа тартылуларын қалаған еді. Иззет пашаның кабинетіндегі үш министрде қысымға ұшырады. Олар, соғыс жария болғандығына қарай лауазымнан кетуге өтініш білдірген. Қаржы министрі Джавид бей, Шейх-уль-Ислам және партияның бас хатшылығын атқарған Фетхи бей еді. Сұлтан қазір бұл жағдайдан пайдаланып қалуды көздеді. Ол Аян Реисті Ахмет Иззет пашаға жіберіп, аталған үш министрді отставкаға жіберуді талап етті. Немесе бүтін кабинет отставкаға кету керек және аталған үш министр кетіп, жаңа үкімет құрылу керек еді. Ахмет Иззет Паша, Фетхи және Рауф бей қолдауымен бұған қарсы шықты және конституцияға

сәйкес тек Сұлтан ұсынуға құқығы бар еді, бұйрық беру емес екендігін Сұлтанға айтты және өзінің жеке жауапкершілігін құрметтеу керектігін мәлімдеді. Рауф бей бітімгершілік шарттары мен Калторптың бейресми хаты туралы ақпарат беруге алдына шыққанда, әдеттегідей өзінің ашықсөздігімен Султанды ескерткен еді. Калторп қоғамдық тәртіп бұзылмағанға дейін және Антанта азаматтарына қауіп төнбегенге дейін Стамбул басып алынбайды деген уәде берген еді. Сондықтан да бір дүрбелең басталуынан қорықты. Себебі, Сұлтанға жақын дегенден басқа атағы болмаған Дамад Ферит үкіметке зиян келтіретін қатынастарға кірді. Үкіметтің гректерді өлтіруге дайындалып жатқандығы туралы айту арқылы қосарлық пен жанжал тудыруды бастады. Рауф Бей, бітімгершіліктен кейін ішкі дүрбелең жағдайға түскен Болгария мен Австрияда бұл жағдайдан бәрінен бұрын ең көп зиян көретін сол елдердегі биліктегілер екендігін айтты. Мұны естіген Сұлтан қобалжып кетті. Сұлтан, оның жездесінің ойларымен келіспейтінін айтып, орнынан тұрды. Бұл, кездесудің аяқталғанын көрсетті. Сұлтанға, Рауф бейге мәнерлі және қатал түрде қарады, «Мырза, біздің ұлт отар қой сияқты. Ол басына қойшы алғысы келеді. Міне, мен сол қойшымын» деді. Рауф бей ештеңе айтпастан Султанның бөлмесінен шықты. Рауф бей келесі күні кабинетке хабар берді. Иззет паша аурып жатқан еді. Оның үстінде жауынгер ретінде соғыс саласында шайқасып үйреніп қалған болса да, саясат саласындағы шайқасы бір шекарадан аспайтын еді. Әсіресе, атақты саясаткерлермен шайқасуға не мінезі не кәсіби біліктілігі жететін еді. Антанта теңіз флоты Босфорда орналасқан жағдайда, бір саяси дағдарыс туғызып одақты бұзудан қорықты. Бұндай жағдайда Иззет пашаның қолынан бір нәрсе қалды. Ол да Сұлтанның конституцияға қарсы қайшы әрекет етті деп шегінуі болды. Басқа министрлер, қолдарынан ештеңе келмегендіктен келісім берді. Сұлтан үкіметтің отставкасын қабылдады, Иззет пашамен қошгасып жатқанда «Мен өзімді нашар сезініп жатырмын», деді. «Терезеден сыртқа қарай алмай отырмын. Бұны көруге шыдай алмаймын» бұғаздағы кемелерді көрсетіп тұрған еді [6, 230-233 б]. Осылайша, елдің нақты мүдделері үшін демократиялық және либералды режим орнатуға тырысқан соңғы Османлы үкіметі де бір айдан астам мерзімнен кейін биліктен кетті.

Түркия өзінің жағымды географиялық жағдайына, қолайлы табиғи жағдайына, шикізат қорының мол қорына, сондай-ақ ішкі саяси әлсіздігіне байланысты ұзақ уақыт бойы Батыс державаларының назарын аударды. XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап капитализмнің империализмге өсуінің әсерінен жетекші империалистік мемлекеттердің Осман империясындағы капитал салымдарының салаларын монополиялық бақылау үшін күресі күшейе түсті, бірақ өзара қайшылықтар оларға мүмкіндік бермеді. Түркияға экономикалық бағынудың маңызды тұтқалары несиелер, жеңілдіктер, банктер, сыртқы сауда және капитуляция жүйесі болды. Шетел капиталы теміржол, теңіз көлігі, байланыс, несие және банк мекемелеріне, өнеркәсіптік, муниципалдық және коммерциялық кәсіпорындарға тиесілі. Біртіндеп экономикалық және саяси өмірдегі «алақан» Түркияны әлемдік империалистік соғысқа өз жағына тартып, «өзінің әскери және қаржылық вассалына» айналдырған империялық Германияға түседі. Түркияда соғыс жүргізу үшін мықты экономикалық база болған жоқ. Ел ойран болды, қазына талқандалды. Армия мен

флот толығымен неміс әскери қолбасшылығына бағынды. Дәрі-дәрмек, киім, оқ-дәрі, азық-түлік, көлік, байланыс және басқа да әскери техника жетіспеді. Соғыс жылдары ел экономикасында келесі өзгерістер болды. Ауыл шаруашылығы құрдымға кетті. Егістік алқабы 64 миллион гектардан 25030 миллион гектарға дейін қысқарды, дәнді дақылдардың өнімі екі есеге азайды, экспортталған темекі, мақта және басқа да техникалық дақылдардың түсімі азайды. Аумақтарды қысқарту, жиі жүргізілетін реквизициялар, эпидемиялар, мұның бәрі көп адам шығынына әкелді. Сонымен бірге ірі жер иелері шығынға ұшырап қана қоймай, байып та кетті. Жас түрік үкіметі мен неміс империалистері оларға тұқымдармен, ауылшаруашылық машиналарымен, ақшамен, жұмыс күшімен және басқа да жеңілдіктермен көмектесті. Ауылда таптық стратификация күшейе түсті, шаруалар өздерінің жағдайларының нашарлауына жауап ретінде билікке наразылық туғызды, салық төлеуден бас тартты, бірақ шаруалар арасында қозғалыс кең таралмады. Өнеркәсіптің жағдайы келесідей болды: жалпы түрік өнеркәсібі табиғатта қолөнер болды және механикалық қозғалтқыштары жоқтың қасы болды. Мемлекеттік әскери фабрикалардан, муниципалдық кәсіпорындардан, көлік, тау-кен кәсіпорындарынан басқа барлық өнеркәсіп шетелдіктердің қолында болды. 1918 жылы тұзды алу екі есеге қысқарды, ал басқа пайдалы қазбалар өндірісі төмендеді. Қаржы бұзылды, көлік құлдырады, тұтыну тауарлары мен азық-түлік жетіспеді. Сонымен қатар, соғыс өндіруші өнеркәсіптің бірқатар жаңа кәсіпорындарын тудырды. Оқ-дәрі, мата және басқа әскери материалдар шығаратын жаңа кәсіпорындар пайда болды. Әскери конъюнктура түрік буржуазиясының байыпталуына ықпал етті, бірақ жұмысшылар мен қолөнершілердің жағдайы аянышты болды. Елде алыпсатарлық өрістеді, нормалау жүйесі енгізілді, тұтыну тауарларының бағасы үздіксіз көтеріліп, жалақы 1913 жылғы деңгейде қалды. Жұмыс күні сағат 14-ке жеткізілді, демалыс және мереке күндері алынып тасталды. Ортағасырлық гильдияларға біріккен қолөнершілер күйзеліске ұшырады, бірнеше ай бойы жалақы алмайтын және өсімқорларға құлдыққа түсуге мәжбүр болған ұсақ шенеуніктердің, діни басқарманың және сауда қызметкерлерінің жағдайы да көзсіз болды. Германияға қарсы көңіл-күй офицерлер арасында да таралды. Олардың арасында жасырын қоғам пайда болды. Ол шығарған жарлықтардың бірінде: «Сарбаздар, сіз басқалардың мүддесі үшін күресесіз. Сіз қымбат Отанымызды Германияның колониясына айналдыру үшін өз өміріңізді құрбан етіп жатырсыз» деген. Майданнан жаппай қашу сарбаздардың наразылық формасына айналды. Олар жалғыз-жарым және топтасып, көбінесе қару-жарақпен қашып кетті. Арнайы құрылған жазалаушы отрядтар да бұл ұшуды тоқтата алмады. Елде жас түрік режиміне наразылық күшейді. Тіпті әйелдер мен балалар қатысқан жаппай демонстрациялар мен үкіметке қарсы наразылықтар барлық жерде өздігінен өтті. Германияның дүниежүзілік соғыста жеңілуіне байланысты Англия Таяу Шығыста империалистік мемлекеттер арасында «тағдыр иесінің» басты рөлін атқара бастады. Оның Түркиядағы мақсаты - бұғаздарды басып алу және Кіші Азияны бөлшектеу болды. Бұл Ұлыбритания империализмінің кеңестік Ресейге араласуымен, Иран мен Ауғанстанға протекторат құрумен, араб аймақтарын басып алумен және сол арқылы британдық отарлардың немесе жартылай колониялардың Үндістаннан Босфорға үздіксіз

белдеуін құрумен байланысты бас жоспарының бөлігі болды. Түркия әскери жеңіліске ұшырағаннан кейін ол Мудрос атышулы бiгiмiне қол қойды, бұл Осман империясының күйреуін бiлдiрдi. Антанта державалары оны бөлудi толық жүзеге асыра аламыз деп сендi. Империалистер Түркияда оккупацияны бастайтын, содан кейін елдi бөлшектейтін күш көрмедi. Антантаның қарсыластары - жас түріктер саяси сахнадан кеттi. Біраз уақыттан кейін феодалдық-компрадорлық буржуазияның өкiлдерi («Бостандық және келісім» партиясы) билікке келдi. Сұлтан Мехмед пен оның күйеубаласы, ұлы уәзир Дамад Ферит паша Британ империализмiне толықтай бағынды [7, 1-3 б]. Түркияның берілуінен кейін оны басып алу басталды. 1918 жылдың аяғында одақтастар - Антанта державалары әскери кемелерін бұғаздарға алып келдi. Түрік үкіметінің қызметін Антанта елдерінің жоғарғы комиссарлары толығымен бақылап отырды. Британ әскерлері бірінші болып Түркияның оңтүстік-шығысындағы территорияларды басып алды.

1918 жылдың наурыз айының басында одақтастар Измир бекіністерін басып алды. 1919 жылдың мамырынан бастап Греция Антантаның барлық елдері, бірақ әсіресе Ұлыбритания жеткізетін интервенцияның негізгі құралына айналды. Оккупация озбырлық, тонау және зорлық-зомбылықпен қатар жүрдi, батыс Анадолыда тұрғындар физикалық түрде жойылды. В.В. Фрунзе былай деп жазды: «Қарақшылық пен қиянат туралы бейнені елестету қиын болар еді». Түркия өзін мемлекеттік тәуелсіздігінен айырылу қаупі астында тапты. Алайда, империалистік үкіметтер Түркияны айыптаған тонау қарсылық тудырып, ең қатты империалистік державаларды қолдарын тартып алуға мәжбүр етті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осман империясындағы ұлт-азаттық қозғалыс бүкіл Триполитан, Балкан және дүниежүзілік соғыстардан шаршаған және қансыраған елде басталды. Осылайша, Түркиядағы ішкі жағдайды талдау революцияның алғышарттары бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде қалыптасқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кез-келген төңкерістің әлеуметтік алғышарттары күйде бар жүйені өзгертуге мүдделі белгілі бір әлеуметтік топтардың болуымен анықталады. Экономикалық алғышарттар экономиканың кез-келген қайта құруларға дайындық дәрежесімен көрінеді, ал саясат «экономиканың шоғырланған көрінісі» болғандықтан, мемлекеттік биліктің басым формасын сақтауға қай таптардың мүдделі екендігін және бұл қаншалықты екенін анықтауға болады. Соғыс жылдарында құлдырауға ұшыраған экономика түрік халқының негізгі бөлігін апатты қаржылық жағдайға душар етті: шаруалар, жұмысшылар, қолөнершілер, зиялы қауымның көпшілігі, шағын және орташа бюрократия. Генералдардан басқа офицерлердің барлығы дерлік елдің саяси және экономикалық құрылымындағы өзгерістерді жақтады. Оккупацияның басталуы және Түркияның ұлттық егемендігінен айрылу қаупі антиимпериалистік лагерге алып келді. Бұл қаланың негізінен ішкі сауда-саттықпен айналысқан ұсақ және орта буржуазиясы, олар дүниежүзілік соғыс жылдарында өсіп, күшейе түсті. Сонымен қатар, либералды помещиктер мен кулактардың бір бөлігі антиимпериалистік күреске қосылды, ал елдің бөлшектенуі оларға жер мүлкінен айырылу

қаупін туғызды. Бұлар Сұлтан үкіметінің тірегі болған және жер иеленудің бар қалдықтарын сақтауға мүдделі феодалдармен тығыз байланысты революциялық лагердің уақытша жолдастары болды. Егер олар сол кезде Түркияға ұлттық жойылу қаупі төнбесе, олар империалистермен кез келген келісімге баруға дайын болды. Революция кезіндегі антиимпериалистік лагердің түрлі-түсті сыныптық құрамы бір ортақ нәрсеге ие болды - елдің тұтастығы мен тәуелсіздігін қорғау. Революцияның негізгі қозғаушы күші көптеген ғасырлар бойы феодалдық қанаудан, зорлық-зомбылық пен Сұлтан билігінің озбырлығынан зардап шеккен, шетелдік және түрік капиталистерінің ауыр езгісін басынан өткерген ел халқының 9/10 бөлігін құрайтын шаруалар болды [8, 1-3 б]. Шаруалар қозғалысын саны жағынан аз жұмысшы табы басқарған жоқ және өзінің жеке партиясы мен саяси күрес тәжірибесі болмады, ал ұлт-азаттық қозғалыстың басынан бастап басып алынған үш негізгі өндірістік аймаққа шоғырланды - Стамбул, Измир және Киликия. Түрік халқының азаттық қозғалысын ұлттық сауда буржуазиясы басқарды. Ұлт-азаттық революцияны ұйымдастыруда және жүзеге асыруда жетекші рөлді патриот түрік интеллигенциясы, әсіресе, олардың арасында офицерлерден шыққан Мустафа Кемал паша (Ататүрік) ойнады. Ол кезде Кемал 38 жаста, Османлы армиясының генералы болған, талантты қолбасшы ретінде кең танымал болған, офицерлер мен сарбаздар арасында жеке адалдығы мен патриотизмімен танымал болған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Новейшая история стран Азии и Африки, XX век; Учеб.для студ.выс.учеб. заведений: В 2 ч / Под.ред. А.М.Родригеса. – Москва: Гуманит.изд центр ВЛАДОС, 2001. – Ч. 1900-1945. - 368 с.
2. Paul Gentizon: "Mustafa Kemal ve Uyanandoğu" Türkçesi: Fethi Ülkü , Bilgi Yayınları I Bilgi Dizisi: 100 ISBN 975 - 494 - 477 - 6 94. 06. Y. 0105. 0728 Birinci Basım 1983, ikinci Basım, Ekim 1994.
3. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки Истории Турции: Главная Редакция Восточной Литературы; Издательство «Наука». Москва 1983. С. 296.
4. Киреев Н.Г. История Турции XX век / Н.Г. Киреев. - Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. - 608 с.
5. TÜRKİYE TARİHİ. Modern Dünyada Türkiye; 1839-2010. Editör: Reşat Kasaba, Çeviri: Zuhâl Bilgin.
6. Lord Kinross. Atatürk Bir Millet in Yeniden Doğuşu; Türkçesi: Necdet Sander; Altın Kitaplar Yayınevi.
7. Г.З.Алиев. ТУРЦИЯ в период правления младотурок (1908-1919 гг.); Москва: Наука, 1972.
8. НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В ТУРЦИИ 1918-1922. Подготовлено - к.и.н., профессор Ранчинский В.П.Брянский Государственный Университет имени Академика И.Г.Петровского; Исторический Факультет.

METHOD OF AUTOMATIC MICROCLIMATE CONTROL IN A GREENHOUSE COMPLEX

Lecturer Phd. Aizhan YERULANOVA

D. Serikbaev East Kazakhstan Technical University

ORCID ID: 0000-0002-8429-8507

A_Erulanova@BK.ru

Assoc. Prof. Elibek ASANGALIIEV

D. Serikbaev East Kazakhstan Technical University

ORCID ID: 0000-0003-4002-8350

elibek60@mail.ru

ABSTRACT

New technologies and methods based on the use of electronics and microprocessors have become firmly established in our everyday life. Routine plant care can now be automated and entrusted to automatic systems. Correctly setting up the equipment and taking into account individual needs will maintain the microclimate and create optimal conditions for the growth and development of plants. The goal of the work is to develop new methods for automatic microclimate control in a greenhouse. To achieve the goal of the work, the following tasks were solved: to construct a model of a greenhouse, to study the operating principle of the characteristics of humidity sensors and a microcontroller, to develop an algorithm for controlling humidity in the greenhouse. Controllers with a digital interface simplify the irrigation programming process and are small in size. They are designed to work with irrigation systems of various configurations. Useful functions of digital microcontrollers include: the presence of various programs for starting irrigation systems, the use of different operating schedules taking into account the season, regulation and limitation of the duration of irrigation with provision of delays between the activation of various modes, the ability to enter and store parameters of the programmed manual operating mode in the controller's memory, setting and saving program settings when using additional power from batteries; ease of viewing entered settings; a prescribed algorithm of actions in case of power failure; compliance with current standards for electronic devices; Possibility of connecting external sensors from popular manufacturers, including models for wireless control of frost and rain sensors; built-in diagnostics of electrical connections; preview functions. The main task of an automated irrigation system is to provide plants with the exact amount of water they need.

Keywords: Greenhouse model, Automatic control, Microclimate, Control method, Microprocessor technology.

МЕТОДЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ МИКРОКЛИМАТОМ В ТЕПЛИЧНОМ КОМПЛЕКСЕ

АННОТАЦИЯ

Новые технологии и методы, основанные на использовании электроники и микропроцессоров прочно вошло в наш быт. Регулярный уход за растениями теперь можно автоматизировать и доверить автоматическим системам. Правильная настройка оборудования и учет индивидуальных потребностей позволит сохранить микроклимат и создать оптимальные условия для роста и развития растений. Цель работы - разработка новых методов автоматического управления микроклиматом в теплице. Для достижения цели работы были решены следующие задачи: построить модель теплицы, изучить принцип работы характеристик датчиков влажности и микроконтроллера, разработать алгоритм управления влажностью в теплице. Контроллеры с цифровым интерфейсом упрощают процесс программирования полива и имеют небольшие размеры. Они предназначены для работы с оросительными системами различной конфигураций. К полезным функциям цифровых микроконтроллеров можно отнести: наличие различных программ запуска оросительных систем; использование разных графиков работы с учетом сезона; регулирование и ограничение продолжительности полива с обеспечением задержек между активацией различных режимов; возможность введения и сохранения параметров программируемый ручной режим работы в памяти контроллера; установка и сохранение настроек программы при использовании дополнительного питания от аккумуляторов; удобства просмотра введенных настроек; прописанный алгоритм действий при отключении электроэнергии; соответствия действующим стандартам на электронные устройства; возможности подключения внешних датчиков популярных производителей, в том числе моделей для беспроводного управления датчиками мороза и дождя; встроенная диагностика электрических соединений; функции предварительного просмотра. Основная задача автоматизированной системы полива – обеспечить растения именно тем количеством воды которое им необходимо.

Ключевые слова: модель теплицы, автоматический контроль, микроклимат, методы управления, микропроцессорная техника.

ВВЕДЕНИЕ

В стратегическом послании Президента Республики Казахстан К. Токаева утверждалось, что «Перед нами стоит еще одна задача – добиться реального прорыва в агропромышленном комплексе. Потенциал отечественной сельскохозяйственной отрасли колоссален, однако мы до сих пор не можем раскрыть его в полной мере. Вокруг Казахстана огромные рынки сбыта, которые нуждаются в качественных продуктах питания. Стратегическая цель нашей страны – стать одним из ведущих аграрных центров Евразийского континента. Это невозможно без поэтапного перехода от первичного производства к выпуску продукции более высоких переделов. В приоритете должны быть

перспективные для нас направления: глубокая переработка мяса, молока и зерна, развитие промышленного тепличного хозяйства» [1]

Создание благоприятных условий для жизнеспособности и роста растений является необходимым условием для получения хорошего урожая. Поддержание оптимального микроклимата, для эффективного выращивания сельскохозяйственных культур невозможно без внедрения автоматизированных систем управления. Кроме этого, выращивание различных сельскохозяйственных культур невозможно круглогодично, т.к. климатические условия являются не всегда подходящими. Создание современных, автоматизированных тепличных комплексов позволит решить данную задачу. Внедрение таких систем позволит автоматизировать управление не только находясь непосредственно на объекте, но и удаленно.

Удаленное управление тепличным комплексом позволит усилить контроль за микроклиматом. В случае нештатных ситуаций сотрудники могут получить информацию, находясь на расстоянии. Это позволяет оперативно реагировать на различные сбои при работе тепличного комплекса.

Для решения системы контроля и управления ростом растений возникает необходимость проведения исследований на базе тепличного комплекса. Данные исследования включают разработку двухуровневой системы контроля и управления микроклиматом тепличного комплекса, создание специальных алгоритмов, позволяющих автоматизировать процесс. Двухуровневая система состоит из нижнего и верхнего уровня. На нижнем уровне будет осуществляться задача, связанная с автоматизацией контроля и управления, а на верхний уровень будут передаваться результаты оценивания и принятия решений, при необходимости, непосредственно оператором.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Внедрение современных технологий в сельское хозяйство позволит снизить воздействие человеческого фактора, улучшить показатели производительности и в итоге снизить себестоимость конечной продукции тепличных комплексов. Разработка алгоритмов контроля и управления на базе современной микропроцессорной техники позволит осуществлять управление микроклиматом не только по месту, но и удаленно.

Для возможности реализации системы контроля и управления тепличного комплекса поставлена следующая

цель исследования: разработать двухуровневую автоматизированную систему контроля и оптимального управления микроклиматом многофункционального тепличного комплекса.

Основываясь на поставленной цели, на верхний уровень возлагаются задачи, связанные с контролем микроклимата и принятии решений, а на нижний уровень – задачи оптимального управления микроклиматом тепличного комплекса.

Результаты исследований планируется внедрять в тепличных комплексах как небольших, так и в крупных сельскохозяйственных предприятиях Республики Казахстан и в дальнейшем за рубежом.

С внедрением новой технологии управления микроклиматом в тепличном комплексе снизится себестоимость и качество конечной продукции, а применение современной микропроцессорной техники с созданием новых алгоритмов управления повысит качество управления технологическим процессом выращивания растительных культур.

В настоящее время при бурном развитии электроники, компьютерной техники появились широкие возможности применения микропроцессорной техники в системах автоматического управления микроклиматом в теплице. [2-4]

В этой связи разработан алгоритм программы. Часть блок схемы алгоритма программы управления влажностью представлен ниже (Рис.1).

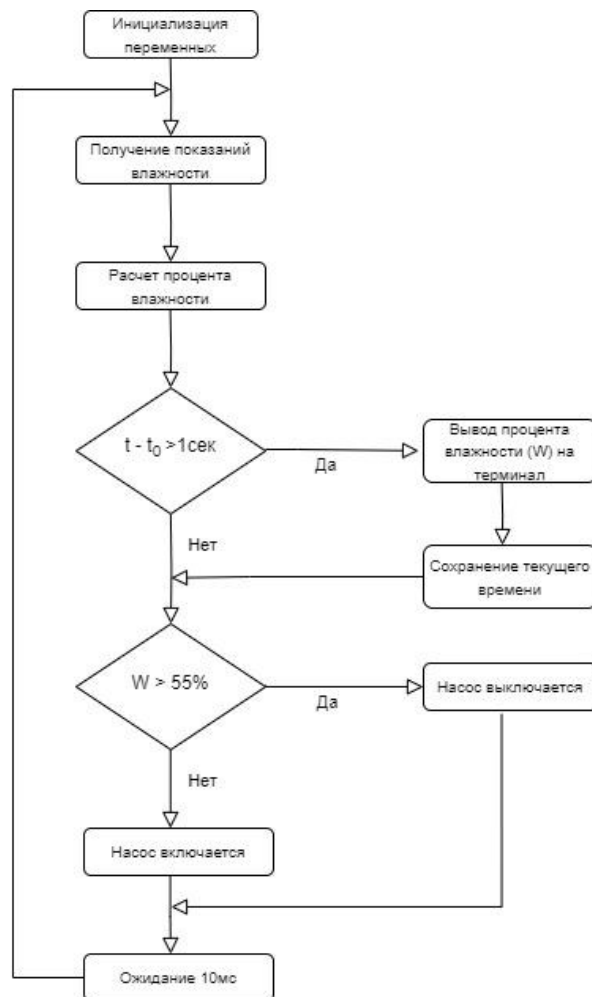

Рис. 1 Алгоритм программы

Также в работе разработан модель теплицы. Модель теплицы из органического стекла (полиметилметакрилат).(Рис.2)

Рис.2 Действующий макет теплицы для растений

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разработан алгоритм системы автоматического управления влажностью тепличного комплекса. Построена модель теплицы. Вся система полива работает благодаря контроллеру ESP8266, а именно он в соответствии с заданной программой управляет устройствами и регулирует число поливов.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivo>.
2. Yerulanova A. Muslimova A Development of the conceptual model for the virtualization of the technological process for dispensing bulk materials. «Procedia engineering» Vol.206(2017) s.752-759.
3. Еруланова А. Автоматизация системы дозирования сыпучих материалов. Монография. Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2018, ISBN 978-601-208-489-4, 129 с. Тираж 550 экз.
4. <http://wiki.amperka.ru/products:sensor-soil-moisture-resistive>

1876 ANAYASASI'NIN HAZIRLANMASI SÜRECİNDE MEVLEVİ ŞEYHİ OSMAN SELÂHADDİN DEDE'NİN ROLÜ

Prof. Dr. Ergin ERGÜL

Ankara Medipol Üniversitesi

Ankara, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-6974-6594

ergin.ergul@ankaramedipol.edu.tr

ÖZET

Bildiri, modern anlamda ilk Türk Anayasası olan 1876 tarihli Osmanlı Anayasası'nın (Kanun-i Esasi) hazırlanması sürecinde, dönemin önemli ve etkili şahsiyetlerinden Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede'nin (1820-1887) rolünü aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bu konuda aile içinde sözlü olarak aktarılan rivayete göre, Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra anayasayı hazırlama görevini Midhat Paşa ile Osman Selâhaddin Dede'ye vermiştir. Kanun-i Esasi, 23 Aralık 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamid tarafından bir ferman şeklinde ilan edilmiştir. Türk anayasa hukuku kitaplarında, Anayasa fikrinin Sultan Abdülhamid'e kabul ettirilmesi ve taslağının hazırlanma süreci ile ilanının zamanlamasında dönemin etkili devlet adamı Midhat Paşa'nın (1822-1884) belirleyici rolüne işaret edilir. Osman Selâhaddin Dede II. Mahmud devrinden beri sosyal ve siyasi hayattaki rolü ile öne çıkmaktadır. Yenikapı Mevlevihânesi Tanzimat devlet adamlarının ve Genç Osmanlıların uğrak yeridir. Osman Selâhaddin Dede de gerek Midhat Paşa, gerekse II. Abdülhamid ile yakın ilişkileri olan bir şahsiyettir.

Bildiride, Osman Selâhaddin Dede'nin Anayasanın hazırlanmasında rolünü vurgulayan aile içinde günümüzde onun anne tarafından torunun oğlu olan Osman Bayru (Doğum tarihi: 1943) beyefendiye kadar aktarılagelen söz konusu rivayet, tarihçiler ve anayasa hukukçularının eserleri ile Mevleviliğe ve Yenikapı Mevlevihânesine ilişkin çalışmalardaki bilgiler ışığında değerlendirilecektir. Bu bağlamda özellikle, Yenikapı Mevlevihânesi, Osman Selâhaddin Dede'nin şahsiyeti ve siyasi hayattaki rolü, II. Abdülhamid, Midhat Paşa ve Veliht Mehmed Reşad ile ilişkileri, Kanun-i Esasi'nin ilanını hazırlayan siyasi gelişmeler, II. Abdülhamid'den tahta çıkarılma koşulu olarak anayasanın ilanı sözü alınması, Midhat Paşa'nın öncülüğünde Kanun-i Esasi'nin hazırlanması hususlarına ilişkin kaynaklardaki bilgiler gözden geçirilecektir. Son olarak ulaşılan sonuçlar değerlendirilerek Türk Anayasa ve hukuk tarihinin önemli bir dönemine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1876 Anayasası, Meşrutiyet, Osman Selâhaddin Dede, II. Abdülhamid, Midhat Paşa.

THE ROLE OF MAWLAVI SHEIKH OSMAN SELÂHADDİN DEDE IN THE PREPARATION PROCESS OF THE 1876 CONSTITUTION

Prof. Dr. Ergin ERGÜL

ABSTRACT

This paper aims to illuminate the role of Osman Selâhaddin Dede (1820-1887), the sheikh of Yenikapı Mawlawi Lodge, one of the important and influential figures of the period, in the preparation process of the The Ottoman Constitution of 1876 (the Kânûn-i Esâsî/Basic Law), which is the first Turkish Constitution in the modern sense. According to the rumor that runs in the family on this subject, after Sultan Abdulhamid II ascended to the throne, he gave the task of preparing the new constitution to Midhat Pasha and Osman Selâhaddin Dede. The Constitution on 23 December 1876 was declared in the form of an edict by Sultan Abdulhamid II. In Turkish constitutional law books, the decisive role of the influential statesman of the period, Midhat Pasha (1822-1884), in the adoption of the idea of the Constitution by Sultan Abdulhamid II and in the preparation of its draft and in the timing of its announcement is pointed out. Osman Selâhaddin Dede has come to the fore with its role in social and political life since the reign of Sultan Mahmud II. Yenikapı Mevlevîhânesi was a frequented place for Tanzimat statesmen and Young Ottomans. Osman Selâhaddin Dede was a person who had close relations with both Midhat Pasha and Abdulhamid II.

This story, which has been passed down to Osman Bayru (born in 1943), who is the son of the grandson of Osman Selâhaddin Dede, will be evaluated in the light of the works of historians and constitutional lawyers, and the information in the studies on Mawlawi order and Yenikapı Mawlawi Lodge. In this context, Yenikapı Mawlawi Lodge, the personality and role of Osman Selâhaddin Dede in the political life, his relations with Abdülhamid II, Midhat Pasha and Crown Prince Mehmed Reşad, political developments that prepared the announcement of 1876 Constitution, the information in the sources about the proclamation of the constitution as a condition of enthronement from Abdulhamid II, the preparation of the constitution under the leadership of Midhat Pasha will be reviewed. Finally, by evaluating the results, it will be tried to shed light on an important period in the history of the Turkish Constitution and law.

Keywords: 1876 Constitution, Constitutional Monarchy, Osman Selâhaddin Dede, Abdulhamid II, Midhat Pasha

GİRİŞ

Modern anlamda ilk Türk Anayasası, Kanun-i Esasi olarak adlandırılmış olan 1876 Osmanlı Anayasasıdır. Anayasa, 23 Aralık 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamid tarafından bir ferman şeklinde ilan edilmiştir.

Türk anayasa hukuku kitaplarında, Anayasa fikrinin Sultan Abdülhamid'e kabul ettirilmesinde, hazırlanma sürecinde ve ilanının zamanlamasında dönemin etkili devlet adamı Midhat Paşa'nın (1822-1884) belirleyici rolüne işaret edilir (Başgil, 1946: 15, Okandan, 1948: 206; Özer, 2012: 67; Atar, 2017: 42; Gözler, 2019:14). Söz konusu rolü nedeniyle Midhat Paşa,

Türk siyasî hayatında anayasal ve parlamenter rejimin tarihî bir simgesi sayılır (Çetinsaya, Buzpınar, 2005: 1). İncelememize göre, Türk anayasa hukuku kitaplarındaki bilgilerin kaynağı esas olarak İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1871-1957) İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977), İsmail Hami Danişmend (1889-1967) ve Enver Ziya Karal (1908-1982) gibi önde gelen Osmanlı tarihçilerinin eserleridir. Örnek olarak Karal şöyle demektedir:

Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin çalışmalarıyla Meşrutiyet fikri ve programı memleketin bazı aydınları tarafından kabul edilmiş ve çeşitli mücadele safhalarından sonra, Midhat Paşa'nın tesiriyle II. Abdülhamid devrinde, Kanunu Esasi ilân edilmiş, parlâmento kurulmuş ve bu suretle bir meşrutiyet idaresi tesis edilmiştir” (Karal, 2011: 496).

Bu tarihçilerin kaynakları ise büyük ölçüde Mahmud Celâleddin Paşa, Said Paşa, Süleyman Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Ebuzziya Tevfik ve Mabeynci Fahri Bey gibi dönemin olaylarına tanıklık etmiş şahsiyetlerin hatıra ve gözlemlerini konu edinen eserlerdir.

Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği sırada dönemin Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede, II. Mahmud devrinden beri sosyal ve siyasî hayattaki rolü ile öne çıkmaktadır. Yenikapı Mevlevîhânesi Tanzimat'ın meşhur devlet adamlarının ve Yeni Osmanlıların uğrak yeridir. Kendisi gerek meşrutiyet ve anayasa fikrinin en önemli savunucusu ve yeni padişaha kabul ettiricisi olan Midhat Paşa ile gerekse anayasayı ve meşrutiyet rejimini ilan eden II. Abdülhamid'le yakın ilişkileri olan tanınmış ve saygın bir şahsiyettir. Sosyal ve siyasî sorunlara bakışında Midhat Paşa ile yakınlığı ve Abdülhamid'in tahta çıkmasına katkısı konularında hayat öyküsüne ilişkin ansiklopedik yazılar yanında özellikle Yenikapı Mevlevîhânesi ve Mevlevîliğe ilişkin kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Biz bu çalışmada anayasa hukuku eserlerinde ayrıntılı şekilde ele alınan Kanun-i Esasi'nin içeriğine ve hükümlerine girmeyeceğiz. İncelememiz Kanun-i Esasi taslağının hazırlanmasına ilişkin mevcut bilgilere yeni bir unsur ekleyen ve sözlü olarak günümüze kadar aktarılan bir bilginin yazılı kaynaklardaki tarihi bilgiler ışığında değerlendirilmesiyle sınırlı olacaktır.

Türk anayasa hukukunda önemli bir aşamaya karşılık gelen Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasına ilişkin yeni bir bilginin, Türk hukuk tarihi açısından da değer taşıdığı, bu nedenle de kayda geçirilmesinin önemli olduğu açıktır.

Aile içinde anlatılagelen söz konusu bilgi Sultan Abdülhamid'in 1876 Kanun-i Esasi'ni hazırlamak üzere Midhat Paşa ve dönemin Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Selâhaddin Dede'ye birlikte görev verdiği ve kaynaklarda Midhat Paşanın başkanlığında bir komisyonca hazırlandığı ifade edilen bu taslağa onun da katkı ve görüş verdiğine ilişkindir.

Söz konusu bilginin, anlatıldığı şekliyle kaynaklarda yer alıp almadığı, yer almyorsa Osman Selâhaddin Dede'nin şahsiyeti, dönemindeki siyasî rolü ve siyasetçilerle ilişkileri çerçevesinde bu bilginin teyit edilip edilemeyeceği, tarihçilerin, hukukçularının eserleri ile Mevlevîlik, Yenikapısı Mevlevîhânesi ve Osman Selâhaddin Dede'ye ilişkin kaynaklar ışığında araştırılacaktır. Bu bağlamda, ilk olarak söz konusu sözlü bilgiyi ve kaynağını aktaracak, ardından da Kanun-i Esasinin hazırlanma sürecine ilişkin kaynaklarda yer alan bilgiler ve bu projenin hayata geçirilmesinde siyasî iradeyi oluşturan Sultan Abdülhamid ve teknik çalışmanın mimarı kabul

edilen Midhat Paşa ile Osman Selâhaddin Efendi arasındaki ilişkilerini ele alacak, son olarak da iddianın gerçekliği konusunda ulaştığımız sonucu ifade edeceğiz.

1. SÖZLÜ BİLGİLER

Osman Selâhaddin Dede'nin anne tarafından torunun oğlu olan Osman Bayru (d. 1943) beyefendi'den aile içinde anlatılagelen bazı bilgileri 7 Mart 2021 tarihinde yazıya geçirdik¹. Bildiri olgunlaştıktan sonra 10.11.2023 tarihinde Osman Selâhaddin Dede'nin baba tarafından torununun torunu olan Prof. Dr. Nasır Abdülbaki Baykara (d. 1948) beyefendi ile de bir görüşmede yapma imkanı olmuş², Osman Selâhaddin Dede'nin Midhat Paşa ve II. Abdülhamit ile ilişkileri konusunda duyum yoluyla sahip olduğu bilgilerin yazılı kaynaklardaki bilgileri genel olarak teyit ettiği gözlenmiştir.

Osman Bayru bey'in aktardığı bilgiler daha sonra değerlendirme kolaylığı sağlaması açısından açınsından paragraflar halinde aşağıda verilmiştir.

a) *Sultan Abdülhamid'in tahta çıkması kararlaştırıldığında, Osman Selâhaddin Efendi ve bazı dini şahsiyetler kendisini Dolmabahçe'ye götürmek üzere bulunduğu Çırağan sarayından alırlar. Abdülhamid'in tedirgin olduğunu gören Osman Selâhaddin Efendi, "Sizi Padişahımız olarak ilan etmek üzere Dolmabahçe'ye götürüyoruz, 'Padişahım çok yaşa' der. Bunun üzerine diğerleri de 'Padişah'ım çok yaşa' derler. Bu andan itibaren Abdülhamid'in Şeyh Osman Selâhaddin Efendiye ilgi ve sevgisi daha da artar.*

b) *Abdülhamid, Padişah olduktan sonra bir müddet her hafta Yenikapı Mevlevihânesine gelerek Osman Selâhaddin Efendi'den Mesnevi dersleri alır. Daha sonra derslerin Sarayda devam etmesini ister. Osman Selâhaddin Efendi birkaç hafta da sarayda ders verir. Sonraki gidişlerinde Padişah Osman Selâhaddin Efendiyi bekletir ve görevlilerden birisine meşgul olduğunu söyler. Osman Selâhaddin Efendi üzülür ve birdaha ders vermek üzere saraya gitmez. Böylece Padişah'a yönelik Mesnevi Dersleri sona erer.*

Bu bilgilerin bir bölümü ise Osman Bayru beyin anneannesi Münire hanımefendinin hatıralarına dayanmaktadır. Buna göre, Münire hanım II. Abdülhamid döneminde;

c) *Yenikapı Mevlevihânesinin etrafında hep haftiyelerin bulunduğunu, birkaç defa arama yapmak için içeri girdiklerini, hatta bir defasında harem dairesine bile girerek kendilerini tedirgin ettiklerini, aradıkları şeyin ise Veliht Mehmed Reşad'dan Osman Selâhaddin Efendi'ye gelmiş olabilecek bir mektup veya bir not olduğunu; geçirdikleri bu sıkıntılı dönemden sonra Sultan Reşad'ın Padişah olur olmaz Yenikapı Mevlevihânesini ziyaret ettiğini, ziyaretlerinin birinde Osman beyin henüz 3 yaşlarında bir çocuk olan annesi Azra'yı görevlilerden birisinin Sultanın arabasına bindirdiğini, Sultan Reşad'ın arabasına binerken içerde gördüğü küçük Azra'yı kucaklayarak, öpüp arabadan indirdiğini,*

anlatmış.

Aile içinde anlatılarak Osman Bayru beye kadar gelen konumuzla doğrudan ilgili başka bir bilgi ise II. Abdülhamid'in Midhat Paşa ve Osman Selâhaddin Dede'ye Kanun-i Esasi taslağını

¹ Bu bilgileri bizimle Paylaşan Osman Bayru Beyefendi ve kıymetli eşi Hz. Mevlana'nın 22. Kuşaktan torunu Esin Çelebi Bayru Hanımefendi ile aile içindeki bu bilgiden bizi haberdar ederek kendileri ile temas geçmemize vesile olan Prof. Dr. Kenan Gürsoy hocaya teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

² Hem Yenikapı Mevlevihânesi ve Mevlevi geleneğine ilişkin geniş bilgisinden istifade ettiğimiz Nasır Abdülbaki Baykara hocaya, hem de bu görüşmeyi sağlayan Hz. Mevlana'nın 22. kuşaktan torunu ve Uluslararası Mevlana Vakfı başkanı Faruk Hemdem Çelebi beye ayrıca teşekkür ederim.

hazırlama görevi verdiği, çalışmaların Yenikapı Mevlevîhânesi'nde gerçekleştirildiği, ve Dede'nin Padişah'a Meclis-i Mebusan'ı sürekli tatil etme yetkisini veren Anayasa maddesine itiraz ettiği dir. Buna göre;

d)Sultan Abdülhamid tahta çıktıktan sonra Osman Selâhaddin Efendi ve Midhat Paşa'ya yeni Anayasa taslağını hazırlama görevi vermiştir.

e)Yenikapı Mevlevîhânesindeki çalışmalar sırasında Osman Selâhaddin Efendi, Padişah'a Meclis-i Mebusan'ı sürekli tatil etme yetkisini veren Anayasa maddesine itiraz etmiştir. Midhat Paşanın ısrarı ile madde Anayasaya konmuştur.

2.YENİ KAPI MEVLEVİHANESİ VE OSMAN SELÂHADDİN DEDE

2.1. Yenikapı Mevlevîhânesi

Kökene Mevlâna Celâleddin Rumi'ye (1207-1273), kurumsallaşması ise onun oğlu Sultan Veled'e (1226-1312) dayanan Mevlevilik sosyal, kültürel ve sanatsal bir eğitim ve öğretim kurumu işlevi gören 174 Mevlevihane aracılığıyla Osmanlı Türkiyesi'nin sosyal ve kültürel hayatında en fazla etkili olmuş tarikatlardan biridir Bunda Osmanlı padişahlarının ve devlet adamlarının Mevleviliğe ilgisi de rol oynamıştır. Bu husus birçok kitap ve makalede ele alınmıştır. Mevlevihanelerin tarihi ve Mevlevi dedelerinin hayat hikâyeleri bu ilişkiyi daha açık bir şekilde gözlemlemeyi mümkün kılmaktadır.

Genel olarak III. Selim'den (1761-1808) II. Abdülhamid'e (1842-1918) kadarki saray erkânının, Mevleviler ile daha yakın ilişki içinde oldukları gözlenmektedir. Devrin önemli devlet adamı Halet Efendi'nin (1760-1823) Mevlevi oluşu ve Padişahların ve Tanzimat Erkânının yaklaşımları Mevleviliğin, II. Abdülhamid'in meclisi tatiline değin devlet içinde en imtiyazlı tarikatlardan birisi halini gelmesini sağlamıştır (Haksever, 2009: 76).

İstanbul'da kuruluş tarihi itibariyle Galata Mevlevîhânesi'nden sonra ikinci sırayı alan Yenikapı Mevlevîhânesi (1597), zamanla gelişip büyüyerek Mevleviliğin İstanbul'daki en büyük merkezi hâline gelmiştir. Bu merkez bütün unsurlarını bir arada bulunduran bir Mevlevîhâne olması sebebiyle Mevlevilerce "âsitâne" olarak kabul edilmiştir. Yenikapı Mevlevîhânesi XIX. yüzyıla gelinceye kadar Mevleviliğin önemli merkezlerinden birisi kabul edilmiş, Mevlevilik tarihine mührünü vuran birçok mevlevinin yetişmesine katkıda bulunmuştur (Küçük, 2000: 95). Mevlevîhâne 17. yüzyılda Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi (1640-1711) gibi dev bir musiki dehasını yetiştirmiştir. Sonraları Galata Mevlevîhânesi'ne şeyh olan Gâlip Dede (1757-1799) ile büyük bestekâr Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi (1778-1846) de Yenikapı'da yetişen çok önemli iki şahsiyettir (Kaya-Küçük, 2011: 10).

Yenikapı Mevlevîhânesi'nin tarihine bakıldığında başta padişahlar olmak üzere devlet adamlarının ilgi ve alâkalarını dergâh üzerinden hiç eksik etmedikleri görülür. Bu durum, özellikle İstanbul Mevleviliğinin saraya ve yöneticilere yakınlığını göstermesi bakımından önemlidir (Kaya-Küçük, 2011: 17).

2.2. Osman Selâhaddin Dede

Osman Selâhaddin Dede (1820-1887), Yenikapı Mevlevîhânesi'nin en önemli şeyhlerinden birisi olup Tanzimat dönemi ve XIX. yüzyıl siyasi hayatına damgasını vurmuştur (Küçük, 2007: 122). Kaynaklarda ismi Osman Selâhaddin Efendi, Mevlevî Osman Efendi, Şeyh Osmân Selâhaddîn el-Mevlevî ve Şeyh Osman Efendi olarak da geçmektedir. 1864'ten itibaren devam ettirdiği Mesnevî derslerinden dolayı Mesnevîhan Osman Selâhaddin Dede olarak da anılmıştır. Döneminin Vakit gazetesinde yer alan bir haberde İstanbul mebuslarını seçmek için oluşturulan intihab heyeti üyelerinden bahsedilirken ismi ve Osmanlı protokolünde şeyhlere verilen "reşadetli" teriminin kullanıldığı unvanı şöyle geçmektedir: *Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini reşadetli Osman efendi hazretleri*" (Asımzade Hakkı, 1907: 23; Kaya, 1990: 23).

Yenikapı Mevlevîhânesiyle ilgili bilgi veren kaynaklar arasında Mehmed Ziya'nın "Yenikapı Mevlevîhânesi" isimli kitabı Mevlevîhânenin tarihçesi ve dergâhta görev yapan şeyhler hakkında en geniş ve doğru bilgileri içeren bir kaynak olarak kabul edilmektedir (Küçük, 2002: 163, dip.2). Bu kaynakta yer alan bilgilerden anlaşılacağı üzere, bu dergâhın 18. Postnişini olan Osman Selâhaddin Dede yalnızca bir mutasavvıf değil, Tanzimat dönemi ve XIX. yüzyıl sosyal ve siyasi hayatına damgasını vurmuş önemli bir şahsiyettir. Mevlevîhâne II. Abdülhamid'in iktidara gelişine kadar hem önde gelen Tanzimat devlet adamlarının hem de onları eleştiren Yeni Osmanlılar'ın (Jön Türkler'in) önemli uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu durum Mevlevîhâneyi nevi şahsına münhasır kılmaktadır (Haksever, 2009: 77).

Feldman'a göre de; Yenikapı Mevlevîhanesi, 1839'da başlayan Tanzimat reformlarının büyük bir destekçisi olarak ortaya çıkmaktadır. 1831'de genç yaşta Yenikapı Mevlevîhânesi'nin şeyhi Osman Selâhaddin Dede yaklaşık elli yıl bu Mevlevîhâne'nin başında durmuş ve Tanzimat'ın iki büyük mimarı olan Fuad Paşa (ö.1868) ve Ali Paşa da (1871) onu sevenlerin arasında yer almıştır. Kendisi aynı zamanda büyük reformcu Midhat Paşa'nın yakın arkadaşınıydı (Feldman, 2022: 82).

Her yönüyle devrinin ünlü ve etkili şeyhlerinden biri olan Osman Selâhaddin Dede'ye toplumun çeşitli kesimlerinden insanlar yanında dönemlerinde yaşadığı padişahlar da teveccüh, ilgi ve saygı göstermişlerdir. II. Mahmud'un (1785-1839) karlı ve soğuk kış günlerinde bile Yenikapı Mevlevîhânesi'ne gidip kendisini ziyaret ettiği, Sultan Abdülmecid'in (1823-1861), şehzadeleri Abdülhamid ve Reşad Efendilerle birlikte dergâha geldiği belirtilmektedir (Kaya, 2019:378).

Osman Selâhaddin Dede'nin 1865 yılında Yenikapı Mevlevîhânesinde Mesnevi dersleri vermeye başlamış ve bu ders uzun yıllar devam etmiştir. Dede'nin, birçok tasavvufi eseri arasında daha sonra çıkacak bir yangında yandığı için günümüze ulaşmayan Mesnevi şerhi ile Sultan Reşad'a yazdığı "Padişahlara lazım olan ahlaki ve siyasi vasıflar" başlıklı bir eserinden de bahsedilmektedir (Mehmed Ziya, 2005:154). Yeni tarihli bir çalışmada ise onun bilinen 1879 yılında istikbalin sultanı Şeyhzade Mehmed Reşad için Türkçe'ye tercüme ettiği Hz. Ali'ye ait meşhur bir ahidnamenin yanı sıra, aynı sene içinde meydana getirdiği sanılan bir diğer eserinin

olduğu, bu kitapçığın Hz. Ali'ye nisbet edilmiş 280 civarında güzel sözü içine alan ve “Nesr’ül-leâli” ismiyle adlandırılan derlemenin çevirisi olduğu belirtilmektedir (Ceyhan-Elgeren, 2017: 29).

Mehmed Ziya tarafından Sultan Reşad’a sunulduğu belirtilen söz konusu eserle Ceyhan-Elgeren’in Sultan Reşad için çevrildiği belirtilen siyasetname türünden Ahdnâme-i Ali çevirisinin aynı eser oldukları anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Mehmed Reşad bölümünde 759 numara ile kayıtlı el yazması nüsha yer aldığı üzere Osman Selâhaddin Dede, çevirinin başında Hz. Ali’nin İslâm tarihinde tuttuğu ehemmiyetli yerden ve Mısır valisine yazıp verdiği bu buyruğun değerinden bahsederek söz konusu fermanın yüksek manası gereğince davranmaya, reislik ve sultanlık makamında bulunan kişilerin daha haklı olduğunu belirtir. Bu emirnamenin Şehzade Mehmed Reşad tarafından okunup anlaşılması ve gerektirdiği gibi amel edilmesi için, onu Türkçeye çevirdiğini anlatmaktadır (Ceyhan-Elgeren, 2017: 39).

Osman Selâhaddin Dede birtakım önemli resmi görevler de üstlenmiştir. Bunlardan ilki 1868-1878 yılları arasında, 1866’da kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde faaliyet gösteren tarikatlara ait bütün tekkeleri denetlemekle görevli Meclis-i Meşâyih’in başkanlığını yürütmüştür (Işın, 1993: 130). Osman Selâhaddin Dede’nin bu makama layık görülmesinde Dede’nin yetkinliğiyle birlikte; devrin padişahı Abdülaziz’in Mevlevi muhibbi ve aynı zamanda neyzen olmasının da tesiri olmuştur (Kara, 1993: 388). Ayrıca, 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İâne Komisyonu’nda ve diğer bazı komisyonlarda üye olarak bulunmuştur (Kaya, 2019: 378). Haksever’e göre, 1876 Kanun-i Esasi’nin ilanından sonra oluşturulan Meclis-i Mebusan’da İstanbul Milletvekili olarak da görev yapmıştır (Haksever, 2017: 79). Oysa kaynaklarda Meclis-i Mebusan’ın İstanbul (Dersaadet) mebusları arasında Osman Selâhaddin Dede’nin ismi yer almamaktadır. Doğrusu, Osman Selâhaddin Dede, Dersaadet Mebusu seçilmekle birlikte Meclis-i Mebusan açılmadan istifa etmiş, dolayısıyla fiili olarak milletvekilliği yapmamıştır ³.

Gölpınarlı’nın ifadesiyle, “Osman Selâhaddin Efendi, bilgisiyle, irfânıyla vakarıyla, hatta siyasi hayatıyla olgun bir mevlevi şeyhi olmakla beraber ahlaki salâbeti (sağlamlığı), dini taassubu (bağlılığı) ve mevlevi erkanına riayetiyle de tanınmış bir zahittir” (Gölpınarlı, 2018: 207). Osman Selâhaddin Dede’nin kaynaklarda vurgu yapılan ilmi ve manevi olgunluğu yanında, onu ayrıcalıklı kılan en önemli özelliği Tanzimat dönemi siyasi kadrolarıyla kurduğu yakın ilişki sonunda, Yenikapı Mevlevîhânesini özgürlük fikirlerinin tartışıldığı başlıca merkezlerden biri durumuna

³ Vakit gazetesinin 16 Şubat 1877 tarihli nüshasından; “Dersaadet Ahalisi Vekilleri Dün saat üç raddelerinde şehremanetinde ictima ederek usulü üzere şeyh Osman efendi ile maliye nazırı devletlü Yusuf paşa ve atıfetlü Ahmet Vefik efendi hazratıyla bab-ı ali tercüme odası hülefasından İzzetlü Ahmet Hilmi efendi ve dava vekili izzetli Hasan Fehmi efendi ve Mileli; gayri müslimeden maksutzade Sebuhan efendi ile hüdaverdizade Ohanne efendi ve doktor Servişin efendi ve Vasileki bey serakuni ve musevi milletinden Avram Açmayan efendi ekseriyet-i âra ile mebus intihap olunarak mazbatasını tanzim ve edildikten sonra mumaileyh -şeyh efendi tarafından duay-ı devam-ı eyyam afiyet ve terakki-i şan ve şekve-i devlet ve millete dair bir dua okunup hüzzar dahi amin. Havan oldukları halde dağılmışlardır” (Asımzade Hakkı, 1907: 26; Kaya, 1990: 13).

Vakit gazetesinin 7 Mart 1877 tarihli nüshasından: “Dersaadet mebuslarından devletlü Yusuf paşa hazretleriyle şeyh Osman efendi istifa ettikleri cihetle bunların yerine mebus intihabı zmnında dünkü gün şehremanetinde ictima eden vekiller Fatih dersiamlarından döküşlü Yusuf efendiyi intihap ederek diğer birinin intihabı ictima-ı saniye tehir kılınmıştır” (Asımzade Hakkı, 1907: 27; Kaya, 1990: 14).

getirmesidir" (Işın, 1993:130). Kaynaklarda Osman Selâhaddin Dede zamanında Mevlevîhâneki toplantılara katıldığı belirtilen devlet adamlarının isimleri, buranın kazandığı önemi göstermektedir. Çünkü bunlar, Sadrazam Midhat Paşa, Keçecizâde Fuad ve Âfi paşalar, Mısırlı Kâmil Paşa, Prens Mustafa Paşa, Âdile Sultan'ın eşi Damad Mehmed Ali Paşa, Şeyhülislâm Sâhib Molla (Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi), Şeyhülislâm Mehmed Sâdeddin ve Mehmed Refik efendiler gibi Tanzimat'ın önde gelen güçlü devlet adamları ve bürokratlarıdır (Mehmed Ziya, 2005: 148; Işın 1993: 130).

Haksever'e göre, Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini Osman Selâhaddin Dede, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde farklılıkları bir arada sunabilen bir karakterdir. Selâhaddin Dede, hem Tanzimat döneminin üst düzey bürokratları hem de Jön Türklerle ilişkileri bakımından dikkat çekici bir isimdir. Kendisi, devletin modernleşme adımlarını desteklerken meşruti idarenin en ideal yönetim şekli olduğunu da düşünmektedir (Haksever, 2017: 107).

Işın'a göre de, I. Meşrutiyet Anayasası'nın ilk tartışıldığı yer, Yenikapı Mevlevîhânesi'dir. Midhat Paşa aracılığıyla Namık Kemal'in öncülük ettiği Yeni Osmanlılar hareketi içinde yer alan Osman Salâhaddin Dede, diğer Anayasacı aydınlar gibi V. Murad'ı desteklemiş, bu nedenle II. Abdülhamid tarafından Yenikapı Mevlevîhânesi sürekli gözaltında tutulmuştur (Işın, 2012).

2.2.1. Osman Selâhaddin Dede ve II. Abdülhamid

Osman Selâhaddin Dede, Abdülhamid öncesi dönemde, birbirini izleyen II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz'in dönemlerinde bu üç padişahın da teveccüh ve iltifatını kazanmıştır. Mehmed Ziya'nın verdiği bilgiye göre, Sultan II. Mahmud, Yenikapı Dergâhı müdavimlerinden olup, oğlu Abdülmecid de tahta geçtikten sonra babası gibi Yenikapı Dergâhını ve Osman Selâhaddin Dede'yi sık sık ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin bazılarında yanına oğulları Abdülhamid ve Reşad efendileri de getirmiştir. Ayrıca Abdülhamid bazen kardeşi Reşad'la iki kere de tek başına gelmiştir (Mehmed Ziya, 2005: 151).

Mehmed Ziya'ya göre; Osman Selâhaddin Dede'nin Abdülhamid'le dergâha gelişleri anındaki diyalogları daha sonra Abdülhamid Han'ın tahta geçmeye hazırlandığı sıralarda ve tahta geçtikten sonra da devam etmiş ve Veliâht Abdülhamid'in tahta geçmesi için destek talebine olumlu cevap vermiştir (Mehmed Ziya, 2005: 150). Ayrıca devrin etkili siyasi ismi Midhat Paşa ile Abdülhamid Han'ın diyalogunu da Osman Selâhaddin Dede temin etmiş ve bu görüşmeler neticesinde Midhat Paşa da bazı şartlarda Abdülhamid'e destek sözü vermiştir. (Mehmed Ziya, 2005: 150; Kara, 1991: 301).

Kaya da, bu hususu şöyle ortaya koymaktadır: "Osman Selâhaddin Dede'nin II. Abdülhamid'le ilişkisi onun tahta geçmeye hazırlandığı sıralarda da devam etmiştir; II. Abdülhamid tahta geçmek için ondan kendisini desteklemesini istemiştir. Midhat Paşa ile II. Abdülhamid'in görüşmesini de Osman Selâhaddin Dede sağlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda Midhat Paşa bazı şartlar ileri sürerek Abdülhamid'e destek sözü vermiştir" (Kaya, TDV İslam Ansiklopedisi: 379).

Mehmed Ziya da, Beşiktaş Sarayı'ndaki görüşmeye ilişkin şu bilgileri vermektedir: Abdülhamid ile Osman Selâhaddin Dede arasında dergâh dışındaki ilk görüşme ise, Beşiktaş Sarayı'nda bulunan Abdülhamid Han'ının veliaht dairesinde gerçekleşmiştir. Abdülhamid Şeyhin elini öpüp hürmet ve yakınlık göstermiş, kendisinden Sultan Abdülazize ait olan ve Hıristaki isminde birine rehin verilen mücevherlerin kaybolmaya başladığından bahsederek, şeyhe bu hususta dahli bulunan Damat Nuri Paşa'yı şikâyet etmiş, buna çare bulunması için durumu Midhat Paşa'ya anlatmasını rica etmiştir (Mehmed Ziya, 2005: 150). Daha V. Murad tahtta iken, Veliiaht Abdülhamid'in özel daveti üzerine gerçekleşen bu buluşmada muhtemeldir ki, Abdülhamid Han Osman Selâhaddin Dede'den tahta geçmesi hususunda destek talebinde bulunmuş, talebine olumlu cevap almış olmalıdır.

Mevlana ve Mevleviliğe dair eserleri ile tanınan Gölpınarlı Beşiktaş sarayı'ndaki görüşme'de Kanun-i Esasi açısından önemli bir bilgi de vermektedir. Buna göre; “Yenikapı şeyhi Osman Selâhaddin Dede'ye mensup olduğu rivayet edilen Midhat Paşa, nazarı dikkati çekmemek için, saltanata Abdülhamid'in getirilmesi kararı ile neticelenen ilk toplantıyı, şeyhin kendi köşküne yakın olan ve tekke civarında bulunan köşkünde yapmıştı. Bundan önce Damat Mahmud Paşa ile Midhat Paşa, bu kararı Yenikapı Mevlevihânesinde bir mukabele esnasında vermişlerdi. Sonradan Osman Dede, Abdülhamid'in davetiyle Beşiktaş sarayında Veliiaht dairesine gitmiş, şehzadeyle görüşmüştü. Bu görüşmede Abdülhamid'le Midhat Paşa arasındaki Büyükdere sırtlarında, Hacıosman bayırı'yla Maslak yolu arasındaki köşkte vuku bulan ilk buluşma kararlaştırılmıştı. Bu buluşmada Osman Dede de bulunmuş ve Abdülhamid, Midhat Paşa'ya Kanun-i Esasiyi ilan edeceğini vadetmiş, hatta rivayete göre Paşa, Abdülhamid'den buna dair bir kağıt da almıştı” (Gölpınarlı, 2018: 251). Mehmed Ziya da söz konusu buluşmaya şöyle değinir: Bu buluşma neticesinde Osman Selâhaddin Dede aracılığı ile Sultan Abdülhamid Han'la Midhat Paşa arasında ilk görüşme, Boğaziçi'nde Hacı Osman Bayırı ile maslak yolu üzerindeki köşkte gerçekleşmiştir. Mehmed Ziya bu buluşmaya aracılık edenin Cemile Sultan'ın eşi Taif'te vefat eden Damad Mahmud Paşa olduğunu kaydetmektedir (Mehmed Ziya, 2005: 150).

Aynı buluşmadan bahsederken Kara da şöyle demektedir: “Midhat Paşa'yı Osman Selâhaddin Dede götürmüş ve bu önemli buluşma neticesinde Şehzade Abdülhamid Midhat Paşa'ya padişah olduğu takdirde Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu'nu ilan edeceğine dair söz vermiş ve bu sözün tek tanığı da Osman Selâhaddin Dede olmuştur” (Kara, 1993: 301).

Osman Selâhaddin Dede II. Abdülhamid'in tahta çıkışında en önemli isimlerden biridir (Haksever, 2009: 77). Abdülhamid'in Topkapı Sarayı'nda yapılan beyat merasimine çağrılan alim ve ileri gelenler arasında Osman Selâhaddin Dede de yer almıştır (Mehmed Ziya, 2005: 149).

Tarihçi Karal, Topkapı'daki beyat merasimini, “31 Ağustosta vükelâ, ulema ve rical, Topkapı'da kubbe altında toplandılar...Önceden hazırlanmış olan fetva okundu...Netice hırka-i şerife dairesinde beklemekte olan Sultan Abdülhamid'e bildirildi. Veliiaht bunun üzerine Babussaade önünde kurulan tahta çıktı. Hazır bulunanlar başta sadrazam olmak üzere biat ettiler ve Sultan Abdülhamid'in devri bu suretle başlamış oldu” diyerek aktarır (Karal, c.VII, 2003: 367).

Sultan Abdülhamid tahta geçtikten sonra da Osman Selâhaddin Dede'ye yakın ilgi ve alaka göstermiş, saltanatı süresince zaman zaman huzura çağrılmış, bazı konularda görüşlerine başvurulmuş, sarayda Mesnevi okutmasını istemiş ve kendisine ayda 1000 kuruş maaş bağlanmıştı (Mehmed Ziya, 2005:151 ve 153).

Osman Selâhaddin Dede görüşlerini çekinmeden ifade eden bir şahsiyettir. Mehmed Ziya'nın anlattığına göre, Osman Selâhaddin Dede bir gün Padişah'ın huzuruna kabul edilir. Birçok iltifat ve hürmet gördükten sonra, dünyanın gidişinden, özellikle devlet işlerinden bahsedilir. Osman Efendi "Nalbant kuyumculukta, kuyumcu nalbantlıkta kullanılır ise başarı elde edilemez" diyerek fikrini beyan eder.⁴ Dede'yi karalamak isteyenler, onun kuyumcudan maksadı Midhat Paşa'dır. Bu sözle Midhat Paşa'nın Sadrazamlıkta tutulmamasını kastediyor. Kendisi Midhat Paşa taraftarıdır diyerek kendisini padişah nezdinde karalarlar. Muhalifler en çok Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi meselesi ile Şeyh ile Midhat Paşa arasındaki ilişkileri kullanarak telkinlerde bulunurlardı (Mehmed Ziya, 2005: 152).

Söz konusu telkinler etkili olmalı ki Şeyh ile Abdülhamid arasındaki yakınlık uzun sürmemiş, Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inde dahli bulunduğu suçlamasıyla saray nezdinde gözden düşmesi, onunla samimiyeti bilindiği için, Osman Selâhaddin Dede ile Abdülhamid Han arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. II. Abdülhamid, padişahlığı döneminde Midhat Paşa ve yakın çevresi hakkında Abdülaziz'e komplo düzenlemek iddiasıyla soruşturma açtırmış, dolayısıyla Dede'nin de sarayla ilişkisi kesilmiş ve Yenikapı Mevlevîhânesi Sultan Abdülhamid iktidarında jurnalcilerin en yakından takip ettikleri yerlerden biri olmuştur (Işın, 1993: 130). Midhat Paşa'nın akıbeti, sarayın, Yenikapı Mevlevîhânesine ve bu münasebetle de bütün Mevlevilere karşı da görüşünü değiştirmişti. Sarayda Mesnevi okutmaya memur olan Osman Dede, ihtiyarlığı dolayısıyla zahmete girmemesi ve dergâhta oturup evrâd ve ezkârıyla meşgul olması iradesiyle saraydan uzaklaştırılmıştı (Gölpınarlı, 2018: 252; Mehmed Ziya, 2005: 152; Haksever, 2017: 77). Duruma hayli üzülen Dede, bundan sonraki günlerini okuyup yazmakla geçirmiştir (Mehmed Ziya, 2005: 152). Dede 1880 yılında Meclis-i Meşayih reisliği görevinden de alınmıştır (Haksever, 2017: 82).

Haksever'e göre II. Abdülhamid'in tavrı değişikliği, sadece Osman Selâhaddin Dede'ye ve Mevlevîliğe ilişkin olmayıp, Midhat Paşa ve anayasa hareketini destekleyen ulemayı ve padişahın tehdit unsuru olarak gördüğü diğer tarikatları da kapsamaktadır (Haksever, 2017: 108). Karal'a göre de, II. Abdülhamid Mevlevî tarikatine bağlı olan Veliaht Reşat Efendi'nin Konya'daki Çelebi Efendi ile münasebetlerinden endişeli idi (Karal, 2011: 300).

⁴Kamu görevlerinde ehliyet ve liyakate göre görevlendirme yapmanın önemini vurgulayan bu ifadeyi Osman Selâhaddin Dede Mesnevi'deki aşağıdaki beyitlerden (c.2, 302-303) ilhamla söylemiş olmalıdır: *Kuyumcu âletinin ayakkabıcının elinde olması, buğdayın kumsala ekilmesi gibidir. Ayakkabıcı âletinin çiftçinin elinde olması da köpeğe saman, eşeğe kemik verilmesi gibidir* (Mevlana, 2017: 189).

2.2.2. Osman Selâhaddin Dede ve Midhat Paşa

Osman Selâhaddin Dede'nin Tanzimat dönemi devlet adamları arasında en yakın ilişkisi Midhat Paşa iledir. Işın'ın da vurguladığı gibi, onun siyasi hayattaki yerini belirleyen kişi, yakın dostu Sadrazam Midhat Paşa olmuştur (Işın, 1993: 130). Dede'nin Kanun-i Esasi'ye giden süreçteki rolü de doğrudan Midhat Paşa ile bağlantılıdır. Nitekim Mehmed Ziya şu tespiti yapmaktadır: “Hiç kuşkusuz Osman Selâhaddin Dede'yi devrin siyasi olayları içine çeken, Dede'nin her konudaki İrfan ve ferasetinden yararlanmayı düşünen Sadrazam Midhat Paşa'dır” (Mehmed Ziya, 2005: 181).

İki şahsiyet arasındaki ilişkinin anlaşılması için öncelikle genel hatlarıyla da olsa Midhat Paşa'nın Kanun-i Esasi'nin ilanı dönemine kadarki eğitim, idari ve siyasi hayatına bakmak gerekir. Midhat Paşa ilmiye sınıfından yargıç bir babanın oğlu olup çocukluğunda Kuran'ı ezberleyerek hafız olmuş, Arapça ve Farsça öğrenmiş ve medrese eğitimi almıştır. Ayrıca İbn ül Emin İnal'ın verdiği bilgiye göre, 1849 senesine kadar Mesnevihan Hoca Hüsamüddin Efendi'nin derslerinde de bulunmuştur (İnal, 1983: 316). Bunun yanı sıra, gençliğinde kendini başka konularda da çok iyi yetiştirmiş, Fransızca öğrenmiş ve dünyadaki gelişmeleri yakından izlemiştir. 1857'de altı ay kadar Paris, Londra, Brüksel Viyana gibi Batı'nın belli başlı merkezlerini dolaşmış ve Fransızcasını geliştirmiştir. Genç yaşta önemli görevler üstlenmiştir. Bunda Tanzimat döneminin önemli siması Mustafa Reşit Paşa'nın dikkatini çekmesi etkili olmuştur (Baykal, 1964: 9; Ecevit, 2009: 3).

Abdülmecit döneminde vezir rütbesiyle Niş Valisi (1861), Tuna Valisi (1864, Şurayı Devlet'in ilk başkanı (1868) olmuştur. Şurayı Devlet'in şimdiki adı “Danıştay” olmakla beraber, o dönemde bu kuruluşun işlevi, şimdiki Danıştay'ın işlevinden farklı idi. O dönemde Şurayı Devlet, bir idari yargı organı gibi değil, bir yasama organı gibi çalışıyordu. Başkanı Bakanlar Kurulu üyesiydi ve Bakanlar Kurulu üyeleri arasında ağırlıklı bir yeri vardı (Ecevit, 2009: 10). Daha sonra Bağdat Valisi (1869) görevlerini müteakip 1872'de Sultan Abdülaziz tarafından devletin en etkili görevi olan Sadrazamlığa getirilmiştir. İki ay yirmi bir gün devam eden bu görevi 1874'e kadar kısa süreli adalet bakanlığı ve Selanik valiliği görevleri izlemiştir. Bu tarihte valilikten azledildiğinde, İstanbul'a dönmüş ve Topkapı dışında Çırpıcı Çayırı'nda Yenikapı Mevlevîhânesi yakınındaki Arapzade Çiftliğini satın alarak kendisine bir köşk yaptırmış ve arazide bahçe işleriyle meşgul olmuştur. Baykal'a göre; “bir buçuk yıl kadar süren bu özel hayat döneminde Paşa devlet işlerinden uzak olsa da, meşrutî bir idare sisteminin kurulması konusunda düşünce ve planlarını da zihninde olgunlaştırmaktaydı” (Baykal, 1964: 35). Karal'a göre, Midhat Paşa hür fikirli, iffet ve istikamet sahibi idi. İslahat fikrine samimiyetle bağlı idi (Karal, c.VII, 2003: 148). Nitekim bu nedenle Abdülaziz'in; Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrazamlığı nedeniyle istibdatçı idaresini kuvvetlendirmesi üzerine, meşrutiyet için çalışmalara başlamıştır. Kendisine iltihak eden arkadaşlarıyla, bu çalışmalar onu Abdülaziz'i tahttan indirecek bir saltanat değişikliği yapmaya kadar sürüklemiştir (Karal, c.VII, 2003: 133).

Uzunçarşılı'ya göre, Midhat Paşa söz konusu çiftlikte topladığı aydın geçlerle görüşür, hükümetin ve padişahın icraatlarını eleştirir ve kınar, keyfi yönetimi bertaraf etmek için hazırlık

yapardı. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebuzziyya Tevfik, Ahmet Midhat Efendi ve İstinyeli Tevfik Ney gibi aydınlar onun toplantılarına devam ederdi (Uzunçarşılı, 2021: 26). Dolayısıyla Paşa, imparatorluğun içinde bulunduğu buhranlardan kurtulmasını meşrutiyetin ilânı de mümkün görüyordu. Bu bakımdan Genç Osmanlılar Cemiyetinin başkanı olarak kabul edilmekte idi (Karal, 2003: 105).

Konumuz açısından önemli olan husus Midhat Paşa'nın aldığı arazi ve burada yaptırdığı köşkün Osman Selâhaddin Dede'nin şeyhi olduğu Yenikapı Mevlevîhânesi yakınında olmasıdır. Mehmed Ziya'ya göre; Midhat Paşa'nın Mevlevî ve Selâhaddin Dede'nin müntesibi olduğuna dair her ne kadar kesin bir bilgi yoksa da (Haksever, 2009: 77) dergâhın yakınındaki Arapzade Çifliği'ni satın alması ve bu komşuluk sayesinde dergâha daha sık gelip gittiği, sohbetlerine katıldığı belirtilmektedir (Mehmed Ziya, 2005: 148). Bu durum Midhat Paşa'nın Osman Selâhaddin Dede'ye saygısını ve Mevlevîliğe muhabbetini göstermektedir. Gölpınarlı'nın ifadesine göre de, Midhat Paşa Yeni Kapı Mevlevîhânesi'nin yakınında Arapzade çifliğini alarak Mevlevîhâne'ye komşu olmuştur. Bundan sonra da sık sık Mevlevîhâne'ye gidip gelmeye Osman Selâhaddin Dede'nin sohbetlerine katılmaya başlamıştır. Paşa sık sık Mevlevîhâne'ye gelmiş ve Osman Dede'ye büyük bir muhabbet ve saygı duymuştur (Gölpınarlı, 2018:220). Nitekim İnal, Son Sadazamlar Eserinde, Yıldız Mahkemesi'nin evrakları arasında rastladığı Midhat Paşa'nın bir soruya cevabi yazısında şöyle dediğini belirtir: “Yine ben o günlerde Topkapıda'ki çifliğin işleri ile meşgul iken Valide sultan tarafından Hamdi Paşa gelip Mevlevîhânenin (eserde Yenikapı Mevlevîhânesi notu düşülmüştür) mihrabı içinde beni buldu. Valide Sultan sana selamını ilettiler sizi bir surette görmek istiyor” (İnal, 1983: 339).

Gölpınarlı, “Yenikapı Şeyhi Osman Selâhaddin Dede'ye mensup olduğu rivayet edilen Midhat Paşa” ifadesini kullanarak (Gölpınarlı, 2018: 251) Paşa'nın Mevlevî olduğu görüşüne yakın durur. Midhat Paşa'nın kızı Memdûha Hanım da Mevlevîhâne'nin harem dairesine bitişik olan bostanı satın alıp dergâha bağışlamıştır (Kaya-Küçük, 2011: 18). Yine kızının, Midhat Paşa'nın konağında bazen başında Mevlevî sikkesiyle oturduğunu söylediği belirtilmektedir (Mehmed Ziya, 2005: 148).

Devletin sorunlarına çözüm arayışının arttığı bir dönemde her iki şahsiyetin de meşrutî yönetimi ideal yönetim olarak görmelerinin, aralarındaki yakın ilişki ve muhabbetin sebebi olduğu düşünülebilir.

Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek V. Murad'ın tahta geçmesinde Osman Selâhaddin Dede'nin nüfuzundan da yararlandığı tarihi kaynaklarda vurgulanan bir husustur. Danişmend'e göre, bu süreçte “Midhat Paşa'nın en mühim faaliyetinin; Veliht Murad Efendi ile olan gizli yazışması gösterilir: Bir hayli zamandır devam edip duran bu yazışmada aracı olarak kullandığı kişiler şair Ziya Paşa ile Veliht Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki ve aslen İtalyan olan hususi Hekimi Doktor Capoleone (Kapolyon) dur. Nüfuzuyla meşhur Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi'nin de Midhat Paşa delaletiyle hal'e taraftar olduğundan bahsedilir” (Danişmend, 1972: 258). Danişmend'in bu konudaki kaynağının Mahmud Celaleddin

Paşa (1853-1903) olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Paşa Mir'ati Hakikat (Tarihi Hakikatlerin Aynası) kitabında şöyle demektedir:

“Midhat Paşa ise, açığa alındığı sırada Hüseyin Avni Paşa'ya kolaylıklar hazırlamakta geri durmayıp Topkapı dışında yaptırdığı köşkte Yeni Osmanlılar adıyla anılan Mehmed Ziya gibi aşırı fikir sahiplerinden kendisine kapılanmış olanlara ve bir aralık Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Efendi'ye padişahı düşürme meselesini duyurarak onlarla daima görüş alışverişinde bulunuyor, sarraf Hrisaki Efendi ve doktoru Kapolyon vasıtasıyla da Şehzade Murad Efendi ile gizlice haberleşiyordu (Celaleddin Paşa, 1983:106).

Osman Selâhaddin Dede V. Murad'ın tahta çıkmasından sonra diğer tarikat şeyhleri ile birlikte tebrik ve beyat için saraya davet edilmiş ve burada bir dua yapmıştır. Bu bilgi vak'a-nüvis Lütfi Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in hal'i vakasına ilişkin Abdülhamid'e sunduğu Risale'de yer almaktadır. Yazar, V. Murad'ın tahta çıkışı sonrasını anlatırken şöyle demektedir:

“Cumartesi günü Turuk Aliyye meşâyihî (tarikat şeyhleri) ve Galata bankerleri Mabeyn-i Hümayuna da'vetle tebrik ve bi'at ettiler...Akîb-i biati meşayihde (şeyhlerin bi'atinin ardından) Mevlevî Şeyhi Osman Efendi makama münasib dua etmiştir” (Uzunçarşılı, 1943: 367).

Midhat Paşa'nın kişiliği hakkında tarih kitaplarında yer alan en önemli tespitlerden biri özellikle emrinde görev yaptığı Padişahlara karşı davranışlarının ve kullandığı üslubun sertliğidir. Mehmed Ziya daha sonra Midhat Paşa'nın başına gelecek felaketin sebebi olacak bu üsluba karşı Osman Selâhaddin Dede'nin kendisine şu uyarıyı yaptığını nakleder: “Padişahların saygın konumları itibariyle kendilerine yapılacak maru'zat ve uyarıların yumuşak söz ile ifadesi siyasetin ve İslam hukukunun gereğidir.” Yine aynı yazar, Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın bazı davranışlarını Selâhaddin Dede'ye şikayet ettiğini, onun da Midhat Paşa'ya bu konuda bir mektup yazdığından bahsetmektedir (Mehmed Ziya, 2005: 148).

3. KANUNİ ESASININ İLANI HAZIRLAYAN GELİŞMELER

3.1. V. Murad'ın Tahta Geçirilmesi

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid ve Süleymaniye medreselerinin öğrencilerinin karıştığı öğrenci (talebe-i ulûm) hareketi halktan da destek görünce Sultan Abdülaziz, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'yi azletmek zorunda kalmış, yerlerine sadrazamlığa Mütercim Rüşdü Paşa'yı, şeyhülislâmlığa Hayrullah Efendi'yi, seraskerliğe de (ordu başkomutanlığına) Hüseyin Avni Paşa'yı getirmiş, Midhat Paşa'ya ise, Danıştay (Şûrâ-yı Devlet) başkanı olarak Bakanlar Kurulu'nda (Hey'et-i Vükelâ) yer vermişti (Aydın, 2001: 329; Lewis, 2017: 220). Bu dört şahsiyetin karakterleri ve devlet idaresi hakkındaki düşünceleri arasında keskin farklar vardı. Bununla beraber, şu iki noktada, birleşiyorlardı: birincisi kendilerini devamlı olarak devletin yüksek mevkilerinden uzaklaştırmış olan Mahmut Nedim Paşa'ya düşmanlık, ikincisi kendilerine hiçbir vakit açık gönülle itimat göstermemiş olan Sultan Abdülaziz'e itimatsızlık (Kara, 2003: 104). Lewis'e göre, Abdülaziz'in indirilerek yerine V. Murad'ın geçirilmesinin başlıca sorumluları Midhat Paşa, Hüseyin Avni paşa ve Harbiye Komutanı

Süleyman Paşa'ydı (Lewis, 2017: 221). Bu dönemin tarihini sıcağı sıcağına en iyi yazan (Berkes, 2016: 323) Mahmut Celaleddin Paşaya göre, iktidar değişikliğini gerçekleştirmek için Şehzade Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki aracılığıyla medreselere gizlice para dağıtan ve öğrenci ayaklanmasını başlatan Midhat Paşa'dır (Celaleddin Paşa, 1983). Tunaya'nın ifadesiyle Osmanlı bürokrasisi içinde Kanun-i esasi taraftarı ve karşıtı iki gruptan bahsedilebilir. Taraftar grubun başında Midhat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey vardır. Midhat Paşacı grup, aynı zamanda eylemcidir (Tunaya, 2003: 6). İnal'a göre de, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini ihzar ve icra edenlerin ileri gelenlerinden biri de Midhat Paşadır (İnal, 1983). Fakat bu Hüseyin Avni paşa gibi şahsi çıkarla hareket etmemiş devletin hayatını idamesi için yegâne çare saydığı meşrutiyet yönetimini tesise, Sultan Abdülaziz'in tahtta ve iktidarda bulunmasını engel gördüğü için hal'i ihtiyar etmiştir (İnal, 1983: 338). Uzunçarşılı'nın yazdığına göre, Midhat Paşa Abdülaziz aleyhine hareketlerinde biraz pervasızca hareket ederek şehzade Abdülhamid Efendi ile sık sık temas ediyordu. Midhat Paşa'nın bu halinden endişe eden ve ağzından bir söz kaçıracağından korkan Sadrazam Rüştü Paşa, bu konuda Serasker Hüseyin Avni Paşaya bir uyarı ve şikâyet mektubu da yazmıştı (Uzunçarşılı, 2021: 45). Midhat Paşa bir taraftan Abdülaziz tarafından meşrutiyetin ilan edilmesi durumunda hal'den vazgeçebileceğini düşünerek, bu konuda Sultan Abdülaziz'e takdim edilmek üzere Valide Sultan'a bir layiha da sunmuştur. Ancak bu girişimlerinden bir sonuç çıkmamıştır. Nihayetinde söz konusu ekip tarafından 30 Mayıs 1876 Salı sabahı asker kullanılarak Sultan Abdülaziz tahtan indirilmiş, Sultan V. Murad tahta geçirilmiştir (Korkmaz, 2016: 562).

Konumuz açısından dikkat çekici bir tespiti Tarihi İsmail Hâmi Danişmend yapmaktadır. Danişmend, Midhat Paşa'nın Sultan Abdul Aziz'i tahttan indirerek V. Muradı tahta geçirme ve kendisini de iktidara taşıma girişiminde bazı tanınmış şahsiyetleri alet olarak kullandığını belirtirken, bunlar arasında "...ve bilhassa nüfuzu ile meşhur Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendinin de bulunduğu" ifadesine yer vermektedir (Danişmend, c.4, 1972: 254). Yine aynı tarihçi Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan gelişmeleri aktarırken şöyle demektedir: "Nüfuzuyla meşhur Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi'nin de Midhat Paşa delaletiyle hal'e taraftar olduğundan bahsedilir" (Danişmend, c.4, 1972: 258).

Midhat Paşa, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırlığından istifasının ardından 6 ay boyunca herhangi bir resmî görevde yer almamış, bu süre içinde Topkapı dışında Çırpıcı Çayırı'nda Yenikapı Mevlevîhânesi yakınındaki Arapzade Çiftliğini satın alarak, burada yaptırdığı köşkünde Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Meşrutiyet idaresinin tesisine ilgili çalışmalar yürütmüştür (Danişmend, 1972: 254; Korkmaz, 2016: 307 ve 561). Bu çerçevede Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifadesiyle Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Efendiye padişahı düşürme meselesini duyurarak onunla görüş alışverişinde bulunmuştur" (Celaleddin Paşa, 1983: 106).

Dolayısıyla, Abdülaziz'in asker desteği ve şeyhülislam fetvasıyla tahttan indirilmesi Midhat Paşa'nın da içinde yer aldığı Abdülaziz karşıtı koalisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu darbeyi gerçekleştirenler içinde Meşrutiyet rejimi (anayasal monarşi) dolayısıyla yazılı bir anayasa hazırlanıp ilan edilmesi düşüncesinin önde gelen savunucusu olan Midhat Paşa'nın Osman Selâhaddin Dede ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla V. Murad tahta çıkartıldığında, Midhat Paşa'nın Rüştü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ile tartıştığı ancak desteklerini

alamadığı 19 maddeden 60 ya da 65 maddeye kadar genişlediği söylenen bir tasarıdan bahsedilmektedir (Berkes, 2016: 314). V. Murad'ın tahta çıkarılmasına giden süreçte Paşa'nın Yenikapı Mevlevîhânesi yakınındaki köşkünde ikamet etmesi ve Osman Selâhaddin Dede ile sık görüşme imkânı olması ve onun Abdülaziz'in hal'i için Osman Selâhaddin Dede'nin desteğini aldığına dair bilgiler onun bu metni kendisiyle paylaştığı ve müzakere ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.

İstibdada ve hükümdarın keyfi muamelelerine set çekmek, şahsi hürriyete kıymet vererek meşrutiyeti ilan etmek arzusuyla Abdülaziz'in hal'ine karar veren heyete dâhil olan Midhat Paşa, fikirde mütecanis olmayarak hal işinde ayrı ayrı kanaatlerle hareket etmiş olan arkadaşlarıyla bu husus için hayli çekişmiş ise de arzusuna muvaffak olamamış, yalnız V. Murad'ın hatt-ı hümayununa güya meşruti idareyi ima yoluyla kayıt koydurabilmişti (Uzunçarşılı, 2021: 123).

3.2. II. Abdülhamid'den Kanun-i Esasinin İlanı Konusunda Söz Alınması

V. Murad'ın tahttan indirilmesi ihtimali belirince, Lewis'e göre, Midhat Paşa, 27 Ağustos 1876 tarihinde, taht varisi V. Murad'ın küçük kardeşi Abdülhamid'i görmeye annesinin Nişantaşı'ndaki sarayına gitti. Hürriyet taraftarlığı için kendisinden önceden söz almak amacındaydı. Veliâht'a Kanun-i Esasi'nin taslağı gösterildi, Abdülhamid onayladı ve destek sözü verdi (Lewis, 2017: 223). Bazı kaynaklarda bu görüşmede Osman Selâhaddin Dede'nin de bulunduğu belirtilmektedir (Haksever, 2017: 77). Meşruiyetçiler ile II. Abdülhamid arasındaki anlaşma bir anayasa yapılması karşılığında "Hanedan-ı Âl-i Osman"ın temsilcisi olarak, onun tahta çıkarılmasını içeriyordu (Gençkaya, Bişgin, 2021: 18). En önde gelen meşrutiyet taraftarı olarak Midhat Paşa'nın Şehzade Abdülhamid'den tahta çıkarılması halinde meşrutiyeti ve anayasayı ilan edeceğine dair söz aldığı konusunda kaynakların ittifakından söz edilmelidir. Uzunçarşılı'ya göre; V. Murad'ın tahttan indirilmesi kararlaştırılınca "Midhat Paşa Veliâht Abdülhamid'le görüşerek meşrutiyeti kabul ve ilan edeceğine dair söz almıştır. Gerçekten de Abdülhamid'in tahta çıkmasını izleyen bir Anayasa (Kanun-i Esasi) tanzim etmeyi başaran Midhat Paşa arzusuna ulaşarak Türkiye'de Birinci meşrutiyeti ilan ettirmiştir" (Uzunçarşılı, 2021: 123). Karal'a göre 29 Ağustos 1876'da, sadrazamın tavsiyesi üzerine Midhat Paşa, Abdülmecit'in eşlerinden Pristo Hanım'ın Nişantaşı'ndaki konağında Abdülhamid ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede cülus ve kanun-i esasi maddeleri görüşüldü. Abdülhamid Osmanlı devletinin iç ve dış durumunun nezaketini takdir ediyordu. Kamuoyu ve Avrupa yeni bir devir beklemekte idi. Bu devrin de ilk işareti Kanun-i Esasi'nin ilânı olacaktı. Midhat Paşa'ya Kanun-i Esasi ilân edeceğine dair söz verdi. Ertesi gün hal ve cülus meselesi vükelâ heyetinde görüşüldü ve karara bağlandı (Karal, c.VII 2003: 366). Yine Karal'a göre, "Abdülhamid, padişahlığının ilk günlerinde Midhat Paşa'ya Kanun-i Esasi'nin ilan olunacağı konusunda önceden verdiği sözü tekrarlamıştı" (Karal, 2011: 3).

Anayasanın hazırlanmasında Padişahın haklarını korumaya özen gösteren Cevdet Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa gibi muhafazakârlarla Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Ziyâ Paşa ve Nâmîk Kemal'in başını çektiği liberal-reformist grup mücadele etmiştir (Gençkaya, Bişgin, 2021: 18).

Berkes'e göre, Midhat Paşa'nın zayıf damarını keşfetmiş olan Abdülhamid gizli görüşmede Murad'ın hastalığı geçmeyeceği kesinleşirse tahta geleceğini, ama ancak şartlı olarak bunu kabul edeceğini, kabul ettiği şartların derhal anayasa yapmak, yalnız sorumlu nazırların tavsiyelerini dinlemek, kendiliğinden devlet işlerine karışmamak olduğunu, garanti olarak da Sadullah, Ziya ve Namık Kemal gibi kişileri sekreter olarak saraya almak olduğunu belirtmişti. Bir söylentiye göre Midhat Paşa elindeki tasarıyı ona da göstermiş, okumuş ya da anlatmıştır. Abdülhamid şartlı (meşruta) olmayan bir hükümdarlığı kabul etmeyeceğini kesinlikle bildirmiştir (Berkes, 2016: 317). Baykal'a göre, "Midhat Paşa, tahta getirilmeden önce Şehzade Hamid Efendi ile birçok defalar buluşarak adeta pazarlığa girişmiş ve meşrutiyeti ilan edeceğine dair ondan kesin olarak teminat almıştı. Bu sıralar Şehzade, meşrutiyetin harareti bir taraftarı olarak görünmüştür. Cülusunun hazırlandığı günlerde, Midhat Paşa ile Maslak çiftliğinde yaptığı buluşmaların sonucunda, bu fikirlerini gayet açık bir şekilde ifade etmiş, hatta usulü meşrutiyet ve meşverete dayanmayan bir hükümeti asla kabul etmeyeceğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Aynı günde Midhat Paşa ile veliaht arasında Kanun-i Esasi'nin ilanı, devlet işlerinde yalnız sorumlu danışmanların oylarına başvurulması ve nihayet V. Murad zamanında saraya alınmış Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beylerin yerlerinde bırakılmaları konularında mutabık kalınmıştır" (Baykal, 1964: 48). Lewis'e göre de, "güçlü devlet adamları arasında Sultan V. Murad'ın tahttan indirilmesi fikri oluştuğunda, 27 Ağustos 1876'da V. Murad'ın küçük kardeşi Abdülhamid'i görmeye annesinin Nişantaşı'ndaki sarayına gider. Hürriyet taraftarlığı için kendisinden söz almak amacındadır. Ona nazırların sunduğu Kanun-i Esasi'nin taslağı gösterilir. Abdülhamid onaylar ve destek sözü verir" (Lewis, 2017: 223). Tunaya'ya göre, "V. Murat padişah olduktan çok kısa süre sonra akıl hastalığı nedeniyle hal edilince, yerine hiç beklemediği anda II. Abdülhamid, Midhat Paşa ile yaptığı bir anlaşma sonunda "Hanedan- Ali Osman'ın temsilcisi olarak tahta çıkarılmıştır. Bu pazarlık bir anayasa koşuluna dayanmıştır." Ali Fuat Başgil de şöyle der: "II. Abdülhamid, Midhat Paşa ve arkadaşlarının (Kanun-i esasi) tanzimi ve Meşrutiyet tesisi gibi arzularını yerine getireceğini vadetti. Ve önce sözünü tuttu" (Başgil, 2019, 85). Özçelik'e göre; Sultan Hamid tahta geçmeden önce Midhat Paşa ve Arkadaşları kendisiyle, henüz Veliaht iken, gizli olarak birkaç defa görüşmüşlerdir. Bu görüşmeler sırasında Veliaht Hamid Efendi, Meşrutiyet ilan edeceğine söz vermiştir (Özçelik, c.II, 1983: 52). Yukarıdaki kaynaklardan Abdülhamid'den anayasanın ilanı konusunda söz alma Midhat Paşa ve birlikte hareket ettiği arkadaşlarının inisiyatifine bağlanmaktadır. Bazı hukukçu yazarlar, Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya haber göndererek bu sözün verilmesine giden süreci başlattığını yazmaktadır. Aldıkaçtı ise şöyle demektedir: "padişah'ın deli olduğu anlaşıldıktan sonra, veliaht Abdülhamid, Midhat Paşa'ya haber göndererek Anayasayı ilan etmeye kararlı olduğunu söyleyip tahta geçirilmesini istedi. İki Kağıthane Kasrında buluşarak konuyu tartıştılar (Aldıkaçtı, 1973: 51). Gözler'e göre de, "Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da hal edildi. Yerine Veliaht Murat Efendi V. Murad unvanı ile tahta geçirildi. V. Murad kısa bir süre sonra delirdi. Veliaht Abdülhamid, Midhat Paşaya haber göndererek Kanun-i Esasi'yi ilan edeceği konusunda söz vererek tahta geçirilmesini istedi. 31 Ağustos 1876'da V. Murad hal edildi ve yerine II. Abdülhamid geçirildi. II. Abdülhamid söz verdiği üzere Kanun-i Esasiyi 23 Aralık 1876 günü bir ferman ile ısdar etmiştir."(Gözler, 2021: 46). Döner de benzer bir

ifade kullanmaktadır: “Veliâht Abdülhamid Padişah arayışında olan Midhat Paşa’ya haber göndererek Anayasayı ilan etme konusunda kararlı olduğunu söyleyip tahta geçirilmesini talep etti. Midhat Paşa ve taraftarları 31 Ağustos 1876’da V. Murad’ı hal ederek Anayasa’yı ilan etme sözü veren Abdülhamid’i tahta çıkardı. Abdülhamid de sözünde durarak hazırlanan anayasayı 23 Aralık 1876’da bir fermanla ısdar ederek yürürlüğe soktu” (Döner, 2022: 39).

Bu noktada konumuz açısından önemli bir bilgiyi Karal vermektedir: “Abdülhamid bu sözü vermemiş olsa, Midhat Paşa ve arkadaşlarının adayları arasında Osman Selâhaddin Dede’nin Şeyhi olduğu Yenikapı Mevlevîhâne’sine mensup Şehzade Mehmet Reşad Efendi’dir. Ancak Abdülhamid, istenen sözü ve bazı kaynaklara göre yazılı teminatı (senedi) vererek Padişah olurken Şehzade Reşad Efendi de Veliâht olmuştur (Karal, c.VII, 2011: 2).

İbrenin Abdülhamid lehine dönmesinde Vükela Heyetinde yer alan Damad Mahmud Paşa’nın rolü de önemlidir. Sivil bürokraside kendi ağırlığını ortaya koyan Mahmud Paşa, askerî alanda Redif Paşa’nın desteğini alarak ve dinî sahada Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini Osman Selâhaddin Dede’yi devreye sokarak Şehzade Abdülhamid’in tahta geçmesindeki en etkin isim olmuştur (Çağlar, 2016: 174).

Gölpınarlı’nın daha ayrıntılı anlatımına göre de, Midhat Paşa, dikkat çekmemek için, saltanata Abdülhamid’in getirilmesi kararı ile neticelenen ilk toplantıyı Osman Selâhaddin Dede’nin kendi köşküne yakın olan ve tekke civarında bulunan köşkünde yapmıştı. Bundan önce Damat Mahmud Paşa ile Midhat Paşa bu kararı Yenikapı Mevlevîhânesinde bir mukabele sırasında vermişlerdi. Sonradan Osman Efendi, Abdülhamid’in davetiyle Beşiktaş sarayında veliaht dairesine gitmiş, şehzadeyle görüşmüştü. Bu görüşme de Abdülhamid’le Midat Paşa arasındaki, Büyükdere sırtlarında Hacıosmanbayırı’yla Maslak yolu arasındaki köşkte vuku bulan ilk buluşma kararlaştırılmıştı. Bu buluşmada Osman Efendi de bulunmuş ve Abdülhamid, Midhat Paşaya, Kanun-i Esasi’yi ilan edeceğini vaad etmiş, hatta rivayete göre Paşa, Abdülhamid’den buna dair bir kâğıt da almıştır (Gölpınarlı, 2018: 251).

Midhat Paşa ve Veliâht arasında Osman Selâhaddin Dede’nin de hazır bulunduğu bu görüşmede verilen karar üzerine Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa da anılan köşke giderek ilk defa olarak Abdülhamid’le görüşmüştür (Mehmed Ziya, 2005: 150).

Abdülhamid efendiyle olan anlaşma üzerine Midhat Paşa, sadrazamı ve şeyhülislamı bir kez daha birleştirerek Murat’ın akli yetersizliğini kabul eden bir fetva ile düşürülmesini, 31 Ağustosta Abdülhamid’in tahta geçirilmesini sağlamıştır. II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876’da V. Murad’ın halledilmesi üzerine törenle tahta çıkmıştır. II. Abdülhamid’in cülus ve biat merasimi eski Osmanlı hükümdarlarında olduğu gibi Topkapı Sarayında Babüssaade önünde yapılmıştır (Uzunçarşılı, 2021: 123). Karal’a göre, ertesi gün Beşiktaş sarayında, yeni ve geniş ölçüde, bir biat töreni daha yapılmıştır. Sadrazam, nazırlar, hükümet, ilmiye, askeriye büyükleri cemaat temsilcileri törene iştirak ederek, tebrik ve saygı sunuşunda bulunmuşlardır. II. Abdülhamid, tören sırasındaki davranışıyla güven verici olup Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Midhat Paşa’ya nezaket ve hürmet göstermiştir (Karal, 2011: 1).

Abdülhamid'in biat töreninde Osman Selâhaddin Dede'nin de bulunduğunu aktaran Mevlevî kaynaklar, onun Abdülhamid'in takdirini alan bir davranışından bahsetmektedirler. Buna göre; "Abdülhamid'in tahta geçirilme töreninde bulunan Osman Efendi, Padişah'ın derin minnetini kazanmıştı. V. Murad'ın tahttan indirilmesine dair verilen fetva saraya gelmemiş, şeyhülislam telaşa düşmüş, bu sırada Osman Dede, icmâ-ı ümmet, yani Müslümanları temsil eden söz ve rey sahibi büyüklerin ittifakı, fetva değil midir) demiş bu söz üzerine fetva beklenmeden Abdülhamid'e beyat edilmişti. Padişah'ın bu sözü üzerine eğilip Osman Dede'nin alınını öptüğü de rivayet edilmiştir (Gölpınarlı, 2018: 252).

Söz konusu olay Mehmed Ziya tarafından daha ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır: "Osman Selâhaddin Dede V. Murad'ın tahttan indirilip yerine Abdülhamid Han'ın tahta çıkarıldığı gün, Koca Mustafa Dergâhı şeyhi Razi Efendi, Merkez Efendi Şeyhi Nureddin Efendi ve diğer meşayihle beraber Topkapı Sarayı'nda yapılan beyat merasimine çağrılmışlar, Abdülhamid'in tahta geçmesi için yazılan fetvanın saraya gelmesinin gecikmesi üzerine "telaşa düşen Şeyhülislam Hayrullah Efendi'ye: "İcma-yı ümmet fetva değil midir?" diyerek, orada bulunan zevatın Abdülhamid'e beyat etmesini sağlamış ve bu sözlerden ve Dede'nin ferasetinden etkilenen Abdülhamid Han eğilip Dede'nin elini öperek saygısını belirtmiştir" (Mehmed Ziya, 2005: 149).

Ancak Midhat Paşa'nın akıbeti, sarayın, Yenikapı Mevlevîhânesine ve bu münasebetle de bütün Mevlevîlere karşı görüşünü değiştirmişti. Sarayda Mesnevî okutmaya memur olan Osman Dede, ihtiyarlığı dolayısıyla zahmete girmemesi ve dergâha oturup evrad ve ezkarıyla meşgul olması iradesiyle saraydan uzaklaştırılmıştır (Gölpınarlı, 2018: 252).

Baykara ise sözlü görüşmemizde bu konuda yazılı kaynaklarda rastlamadığımız bir bilgi vermiştir. Buna göre, "Sultan Abdülhamid, Dede'ye hacca gitmesini söylemiştir. O bu isteği hac vesile edilerek sürgün edilmek istenildiği olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle sultana bundan böyle Dergâhtan hiçbir şekilde çıkmayacağını, şeyhlik görevine ilişkin hususları ise oğlu Celâleddin Dede'nin yerine getireceğini bildirmiştir" (Baykara, 2023).

Osman Selâhaddin Dede, 28 Temmuz 1885 tarihinde II. Abdülhamid'e yazdığı oldukça zengin entelektüel birikiminin yansıdığı bir mektupta, sarayla ilişkilerin nasıl raydan çıktığına ilişkin ayrıntılara yer vermekte, sarayda Mesnevî-i Şerîf dersleri verdiği esnada niçin uzlete çekilmeye mecbur bırakıldığını izah ederken kendisiyle rekabet halindeki kimi çıkar gruplarının yaydığı haksız dedikodulara işaret etmektedir. Sultanın yüreğinde şüphe tohumları eken bu dedikoduların ifiradan ibaret olduğunu vurgulamakta, Abdülhamid'in tahta çıkışı sırasında layık görüldüğü iltifât-ı seniyyeye atf yaparak zımnen kendisinin bu süreçte oynadığı kilit rolü hatırlatmaktadır (Yolcu, 2023: 7).

Osman Selâhaddin Dede'den sonra da Yenikapı Mevlevîhânesi üzerindeki gözetim artarak devam etmiştir. Gölpınarlı bunun sebeplerine ilişkin olarak şöyle demektedir:

Celâleddin Dede zamanında da (v.1908) Yenikapı Dergâhı, istibdadın kapatamadığı, fakat en fazla korktuğu ve daima gözaltında bulunduğu bir yerdi. Okunacak mevlude kadar karışan, oğlu Abdülbaki Efendi'nin evlenmesinde, kadınların arabalarına varıncaya kadar araştırmalar yaptırılan Abdülhamid

idaresinin hakkı da yok değildi. Abdülhamid'in padişahlığı, bu dergâh şeyhinin delaletiyle kararlaştırılmıştı. Veliâht Reşad Efendi de Osman Selâhaddin Dede'ye mensuptu. Celâleddin Efendi'nin Paris'teki Jön Türklerle münasebeti hakkındaki rivayetlerin de aslı vardı” (Gölpınarlı, 2018: 252).

3.3. Midhat Paşanın Öncülüğünde Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması

Şartlı bir hükümdar olma koşulu ile tahta gelen II. Abdülhamid'in tahta gelişiyle, artık anayasa hazırlıklarına girilmesinin yolu açılmış oluyordu. Abdülhamid'in iki önceki padişahı tahttan indirmiş ve kendisini de tahta çıkarmış Mehmet Rüştü Paşa ile Midhat Paşa'ya güveni yoktu. Ancak padişah en başlarda bu güvensizliği gizlemeyi uygun görmüştü. Öyle ki Abdülhamid, padişahlığının ilk günlerinde Midhat Paşa'ya Kanun'î Esasi'nin ilan olunacağı konusunda önceden verdiği sözü tekrarlamıştı (Karal, 2011: 3). Ayrıca, padişahın tahta çıkması münasebetiyle, millete ilan etmesi gereken hattı hümayununun hazırlanması görevini de Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa yerine Midhat Paşa'ya vermişti (Karal, 2011: 4). Abdülhamid Bâb-ı Âlî'de merasimle okunan cülus Hatt-ı Humayunu'nda vaktiyle yaptığı şifahi va'dini resmen teyid etmiş, derhal bir Kanun-i Esasi hazırlamak üzere Midhat Paşayı görevlendirmiştir (Özçelik, c.II, 1983: 52).

Mehmet Rüştü Paşa 19 Aralık 1876'da istifa etmiştir. Yerine Midhat Paşayı tavsiye etmişti. Saray ekibi de padişaha aynı doğrultuda telkinde bulunmuştur. Devletin içinde bulunduğu koyu buhranı ancak Midhat Paşanın halledebileceği yolunda genel bir kanaat oluşmuştu. II. Abdülhamid, hoşlanmadığı ve fikirlerini beğenmediği halde dönemin şartları ve zorunluluk gereği kendisini aynı gün Sadrazam olarak atamayı uygun görmüştür (Karal, 2011: 5).

Baykal'a göre; “Sultan Murad'ın üç ay kadar süren saltanatı sırasında Anayasa (kanun-i Esasi) üzerinde etraflı çalışmalar yapılmakta idi. Öyle anlaşılıyor ki, Midhat Paşa'nın meşrutiyet ve anayasa fikri ve bu husustaki hazırlıkları, ta Tuna valiliği zamanına kadar gitmektedir. Fakat son yıllarda, fikirleri olgunlaşmış ve tam bir vuzuha kavuşmuştur” (Baykal, 1964: 48). Nitekim Paşa, 1875 kışında İngiliz büyükelçisi Sir Henri Elliot'a kendi ekibinin bir anayasa yapma amacında olduğunu söylemekteydi (Lewis, 2017: 224). Midhat Paşanın V. Murad'ın kısa iktidarında görevleri arasında kanun taslaklarını hazırlamak da yer alan Şura'yı Devlet Başkanı olarak kabinede yer aldığı hatırlanmalıdır (Eren 2020: 168). Öyle görünüyor ki Midhat Paşa, Mayıs 1876'da hükümete girdikten hemen sonra yeni anayasa planları büyük bir hızla başlatılmıştır (Lewis, 2017: 225).

Bazı tarih kitaplarında Sultan Hamid'e yirmiye yakın anayasa projesinin verildiği belirtilmektedir (Danişmend, c.4, 1961: 292; Berkes, 2016: 322). Ancak bunların arasında en önemlileri Midhat Paşanın projesiyle Mabeyn Başkâtibi Küçük Said Bey/Paşa projeleridir (Özçelik, c.II, 1983: 52). Midhat Paşa'nın sunduğu tasarı Kanun-ı Cedid adını taşır (Tunaya, 2003:7). Midhat Paşa bu tasarımı hazırlarken 1831 Belçika Anayasası'ndan esinlenmiştir (Aldıkaçtı 1973: 52). Midhat Paşa'nın Kanun-ı Cedid'i güçlü bir hükümdarlık makamı, ama bunun yanında vekillerin meclise karşı sorumlu olmalarını öngörüyordu. Daha sonra kurulacak Kanun-i Esasi Komisyonu çalışmalarına esas alınan tasarımın Midhat Paşa tasarısı olduğu belirtilmektedir (Berkes, 2016:329). Ancak Meşrutiyet hazırlıklarının Midhat Paşaya mal edilmesini istemeyen ve

Kanun-ı Cedid'i de "ülke koşulları"na uygun görmeyen padişah ise Sait Paşa'ya Fransız anayasalarını (1814, 1830,1875) çevirtmiş (Karal, 2011:291) ve bakanlardan da bunları "notlamaları"nı istemiştir. Bu şekilde ikinci taslak oluşmuştur.

Nihayet 24 Eylül 1876'da Kanun-i Esasi'yi hazırlamak üzere Midhat Paşa'nın başkanlığında ulema, asker ve mülkiye memurlarından oluşan *Cemiyeti Mahsusa* adı altında yirmi sekiz ya da otuz bir kişilik bir komisyon kurulmuştur. 7 Kasım'da ise daha yoğun bir çalışma yürütmek üzere Namık Kemal'a ve Ziya Paşa'nın da içinde yer aldığı yedi kişilik bir alt komisyon oluşturulmuştur (Komisyon üyelerinin isim ve görevleri için bkz. Berkes, 2016: 322; Kılıç, 1993: 566). Söz konusu Komisyonların üyeleri arasında Osman Selâhaddin Dede'nin ismi geçmemektedir. Işın'a göre, Midhat Paşa I. Meşrutiyet öncesi anayasa tartışmalarını hiç kuşkusuz Selâhaddin Dede'nin Mevlevîhâne'deki toplantılarına da taşımıştır (Işın, 1993: 130). Baran da, aynı hususu, "Midhat Paşa da Dede'nin yakın dostlarından. Öyle ki Sadrazam Midhat Paşa I. Meşrutiyet öncesi Anayasa konusundaki görüşlerini Osman Dede'yle paylaşmış ve tartışmıştı" demektedir (Baran, 2011: 236). Birinci elden bir kaynak olmasa dahi, tarihi kaynakların ittifakla vurguladığı iki şahsiyet arasındaki yakın ilişki ve sıkı dostluk, Midhat Paşa'nın gayri resmi olarak geçmişten beri görüşlerine başvurduğu Osman Selâhaddin Dede ile dönemin en kritik konusu olan Anayasa konusunu ve içeriğini istişare etmiş olmasını doğal ve hayatın olağan akışına uygun görmeyi gerektirir.

Anayasanın hazırlanmasında Padişahın haklarını korumaya özen gösteren Cevdet Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa gibi muhafazakârlarla Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemal'in başını çektiği liberal-reformist grup mücadele etmiştir (Gençkaya, Bişgin, 2021: 18).

Tarihçi Murad Bardakçı Anayasa taslağının kaleme alınmasına ilişkin söylentiye dayalı şu bilgiyi vermektedir:

"Anayasayı, Midhat Paşa'nın başında bulunduğu bir komisyon hazırlamıştı ama söylentilere göre metni Paşa bizzat kaleme almış, hatta bu işi yapmak için gözlerden uzak bir yer aramış ve bir tekkeye, İstanbul'un surduşındaki tek Mevlevî dergâhı olan Yenikapı Mevlevîhânesi'ne kapanmış, orada günlerce çalışmıştı" (Bardakçı, 2013).

Kuşkusuz böyle bir söylenti Midhat Paşa'nın Yenikapı Mevlevîhânesi ve onun başında bulunan Osman Selâhaddin Dede'yle ilişkileri göz önüne alındığında dikkate alınabilecek bir bilgidir. Aynı zamanda Midhat Paşa'nın kendi tasarısını hazırlaması ve/veya Komisyon tasarısını gözden geçirdiği süreçte doğal olarak başta Osman Selâhaddin Dede olmak üzere Mevlevihane'ye devam eden yeni Osmanlılarla istişare ettiğini de gösterir.

Komisyon, taslaklardan ve bazı yabancı anayasalardan (Belçika, Polonya ve Prusya, vb.) da yararlanarak asıl anayasa tasarısını hazırladı. Midhat Paşa Kanun-i Esasi çalışmalarını sona ererken, seçim ve toplantı usulleri hakkında "Talimatı Muvakkate" ismi ile anılan seçim Kanunu'nu 28 Ekim 1876 tarihinde padişaha onaylatıp illere bildirmiştir (Dal, 1992: 15-16). Bunun sebebi Midhat Paşa'nın önce Meclisi toplayıp, ardından Kanun-i Esasiyi ilan etmek

düşüncesidir. Sonuçta tersi görüşte olan Abdülhamid'in isteği gerçekleşmiş, Meclis Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra seçilmiştir.

Ülkenin içte ve dışta sıkıntılı günlerden geçtiği bir sırada Mehmet Rüşti Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi üzerine Abdülhamid, tek kurtarıcı olarak görülen, reform yanlısı olarak bilinen ve büyük etkinliği olan Midhat Paşayı bu makama getirmek zorunda kalmıştır. (Lewis, 2017: 227; Tanör, 2016: 126). Bu atamadan bir gün sonra Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri ile arasında çıkan meseleleri çözüme bağlamak ve Müslüman olmayan unsurlara tanınacak hak ve imtiyazları görüşmek amacı ile İstanbul'da Tersane Konferansı toplanmıştır. Bu konferansta büyük devletler kendi aralarında bir proje hazırlayacaklardı. Osmanlı Devleti bu projeyi daha sonra konferansa katılarak inceleyecekti.

Bu sırada Komisyonca tamamlanan Kanun-ı Esasi'nin metni Sadrazam Midhat Paşa'nın başkanlığında toplanan Heyet-i Vükela'nın yani Bakanlar Kurulunun incelemesine sunulmuştur. Buradaki görüşmelerde Kanun-i Esasi Projesi bir hayli değişikliğe uğramıştır. Özellikle Midhat Paşa'nın şiddetli muhalefetine rağmen, yeni bir hüküm olarak meşhur 113. madde Kanun-i Esasi metnine eklenmiştir. Heyet-i Vükela tarafından tâdil ve kabul edilen Kanun-ı Esasi Tasarısı ardından II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Hükümdar da kendisine arz olunan Kanun-ı Esasi projesini kabul ve tasdik ile Sadrazam Midhat Paşa'ya göndermiş ve onun Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında düstur-ül amel olmak üzere ilanını emretmiştir (Özçelik, c.II, 1983: 52).

Midhat Paşa'nın tezi şuydu: Avrupa devletlerine verilen söz uyarınca anayasa bitirilip İstanbul Konferansından önce ilan edilebilirse, müdahaleler de önlenir; aksi halde Avrupa vesayeti sürüp gider. Zaten, Midhat Paşa'nın konferans toplanmadan anayasayı ilan için gösterdiği çabalar, anayasanın ilanı tarihinin Tersane Konferansının açılış gününe rastlatılması, Osmanlı temsilcisi Dışişleri Bakanı Saffet Paşa'nın delegelere hitaben "Bu dakikadan itibaren Türkiye Hükümeti meşrûta sırasına dâhil olmuştur" diyerek artık bu toplantıya gerek kalmadığını açıklaması da bunu doğrular (Tanör, 2016: 126). Nitekim 23 Aralık 1876 günü Tersane Konferansına Osmanlı Devleti temsilcisinin katıldığı sırada, top sesleri ile Kanun-i Esasın kabul ve yürürlüğü ilan edilmiştir (Dal, 1992: 15-16; Tanör, 2016: 133).

Ancak Kanun-i Esasi devletlerarası konferansa engel olamamıştır. Bunlar atılan Kanun-i Esasi toplanma rağmen, kendi kendilerine konferansa devam ederek kararlarını bildirmişlerdir. Tersane Konferansı 20 Ocak 1877'de sona ermiştir. 5 Şubat'ta ise Midhat Paşa görevden alınmış ve ülkeyi terk etmesi emredilmiştir (Lewis, 2017: 228). Bu suretle Kanun-i Esasi'ye geçmiş olan 113 üncü maddenin ilk kurbanı Midhat Paşa olmuştur. Sadrazamlığı 49 gün sürmüştür (Karal, 2011: 14). Konferans kararları reddedildiğinden 24 Nisan 1877'de Rusya savaşı ilan etmiştir (Berkes, 1978: 329). Kanun-i Esasi'nin kurduğu Meclis 19 Mart 1877'de açılmıştır.

Meclis-i Umûmi adını taşıyan parlamento padişah tarafından atanan Heyet-i Âyân ve doğrudan "sınırlı" bir seçmen tarafından seçilen ve çalışma gündemi ve süresi ("vazife-i muayyene", tatil, fesih) Padişah iradesine bağlı olan Heyet-i Mebûsan olmak üzere iki kanattan

oluşmaktaydı. Padişah'ın izni ile Şûra-yı Devlet, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyân'ın katıldığı yasama sürecinde Padişah'ın onayı ve mutlak veto hakkı bulunuyordu. Dolayısıyla, Parlamento kurulmuş ancak sistem parlamenter değildi. Bununla birlikte, Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı yanında değiştirilmesinin her iki meclisin 2/3'ünün desteğine ve Padişah'ın onayına bağlı olması (md. 116) katı bir anayasa olduğunu göstermektedir. Anayasa, bir maddesinin bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemeyeceği" (md. 115) hükmüne yer vermektedir (Gençkaya, Bişgin, 2021: 20).

Bununla birlikte, Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi padişahın kutsal haklarından birisi olarak yeniden seçilme koşuluyla parlamento dağıtma hakkı tanımaktaydı. Ancak yeniden yapılacak seçimler için bir süre sınırı söz konusu değildi. Abdülhamid bu maddeye dayanarak, meşrutiyetin ilan edilmesinden yaklaşık on dört ay sonra, 13 Şubat 1878'de Meclisi tatil etmiştir.⁵ Anayasa'nın yeniden uygulanmaya konması 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile gerçekleşecektir.

Mevlana ailesi içinde sözlü olarak aktarılan bilgiye göre, Osman Selâhaddin Dede bu Anayasa hükmüne karşı Midhat Paşa'ya itirazını dile getirmiştir. Osman Selâhaddin Dede'nin sonradan gerçekleşen bu maddenin suiistimali ihtimalini düşündüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklarda 113. maddenin aksine bu maddenin Anayasa tasarısına girişi ve üzerindeki tartışmalara ilişkin herhangi bir bilgiye rastlamadık. Bu maddenin 113. madde gibi Sultan Abdülhamid'in ısrarı ile metne girdiği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid'in iktidara hâkim olduktan sonra Osman Selâhaddin Dede'ye karşı tutumunda onun Anayasa tasarısının Sultan Hamid açısından kritik olan hükümlerinde karşıt görüşte olmasının özellikle etkili olduğu anlaşılmaktadır.

3.4. Padişah'a Sürgün Yetkisi veren 113. Maddenin Anayasaya Girmesi

Midhat Paşa sadrazam olduğu sırada Meclis-i Mebusan toplantıya çağrılmış bulunuyordu. Kanun-i Esasi ise henüz ilan edilmemişti. Evvelce Midhat Paşa tarafından hazırlanmış olan bir tasarı üzerinde hala tartışmalar devam etmekte idi. Paşa bütün gayretini bu mesele üzerine topladı. Başlıca tartışma konusu, Padişahın hukukunu tespit etmek teşkil ediyordu. Sarayın müşavir heyeti ve özellikle Mahmud Paşa (Çağlar, 2016: 175) olmak üzere vükelâ heyetinin bir kısmı saltanat hukukunu korumak endişesiyle tasarının 113. maddesinde, Padişah'ın kendilerinden şüphe ettiği kimseleri memleket dışına sürgün göndermeye yetkili olduğuna dair bir hüküm koymak istiyorlardı. Bu II. Abdülhamid, madde bu halıyla kabul edilmediği takdirde Kanun-i Esasi ilan etmeyeceğini ihsas ettirmişti. Komisyon çoğunluğu da madde lehinde tutum almıştı. Ancak Genç Osmanlılar, aydınların bir kısmı ve İngilizler bu maddeden dolayı Midhat Paşa nezdinde şikâyetle bulundular. Namık Kemal ve Ziya Paşa : "Biz öyle pejmürde kanun istemeyiz. Ya Kanun tanzim edildiği gibi kabul edilmeli veyahut ilânından sarfi nazar olunmalı, 113 üncü maddenin ilâve edilmesi Kanun-i hükümden iskat eder" dediler (Kartal, 2011: 8). Ancak Abdülhamid 113 madde

⁵ MADDE 7.- Vükelanın azil ve nasbı ve rütbe menasıp tevcihi ve nişan itası ve eyalâtı mümtazenin şeraiti imtiyaziyelerine tevfi kanun icrayı tevcihati ve meskukat darbı ve hutbelerde namının zikri ve düveli ecnebiye ile muahadat akdi ve harb ve sulh ilânı ve kuvvei berriye ve bahriyenin kumandası ve harekatı askeriye ve ahkâmı şeriye ve Kanun-iyenin icrası ve devairi idarenin muamelatına müteallik nizamnamelerin tanzimi ve mücazaatı Kanun-iyenin tahfifi veya affi ve meclisi umuminin akt ve tatili ve ledelikiza heyeti mebusanın azası yeniden intihap olunmak şartile feshi hukuku mukaddesei Padişahi cümlesindendir.

önerisi üzerinde sonuna kadar direndi; bu madde konmazsa kendisinin de kanunu imzalamayacağını kesin olarak belirtti. Maddeye kendi eliyle son şeklini verdi. Kanun-i Esasinin, bütün noksanlarıyla ilân edilmesini de büyük bir başarı olarak kabul ediyordu. Bu noksanları, Meclis-i Mebusan'ın ve halkın nüfuzu ile ileride düzeltebileceğine inanıyordu. Bu nedenle Ziya Paşa ve Namık Kemal, bu maddenin uygulanmasının vereceği tehlikeli sonuçlar hakkında uyarısına rağmen Midhat Paşa gelişen dış baskıyı da hafifletmek amacıyla onları ikna etti (Aldıkaçtı, 1973: 52). O Kanun-i Esasi'nin bütün noksanları ile ilan edilmesini bile büyük bir başarı olarak kabul ediyordu. Bu noksanları, Meclis-i Mebusan'ın ve halkın nüfuzu ile ileride düzeltebileceğine inanıyordu (Kartal, 2011: 10). Midhat Paşa ve arkadaşları son bir gayretle, II. Abdülhamid'i "Kanun-i Esasi'nin hemen ilan edilmesi lazım geldiğine ikna etmeye çalışmışlardır (Başgil: 2019: 89). Padişah 23 Aralık 1876 sabahı Kanun-i Esasi'yi imzaladı ve öğleden sonra saat bir sıralarında ilan edildi (Berkes, 1978: 325).

Dönemin olaylarına tanıklık eden Celaleddin Paşa da şöyle der; Midhat Paşa sadrazam olunca, Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmekten başka bir işe önem vermeyip, gece gündüz buna gayret etti. Ayrıca söz konusu 113. maddenin tasarıdan çıkarılmasına bir hayli çalıştıysa da, buna imkân bulamadı ve çaresiz, kanunun o şekilde ilan edilmesine muvafakat gösterdi (Celaleddin Paşa, 1983: 206).

Midhat Paşa, Konferanstan önce Anayasa'nın yürürlüğe girebilmesi uğruna bu ödünü verdi ve onaydan çıkmasını sağladı (Ecevit, 2009: 19). Ancak, bu madde anayasa ve Meşrutiyetin ilanında çok büyük rol oynayan Midhat Paşa'ya uygulanmak suretiyle, Midhat Paşa bu hükmün uygulandığı bir kimse olmuştur. Sadrazamlığı 49 gün sürmüştü (Özçelik, c. II, 1983: 52; Kartal, 2011: 14).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yazılı kaynaklarda sözlü bilgilerden a) paragrafında yer alan bilgiye ilişkin doğrudan bir ifadeye rastlamadık. II. Abdülhamid'in cülus merasimi Topkapı sarayında, kaynaklarda Osman Selahaddin Dede'nin dua yaptığı belirtilen V. Murad'ın cülus merasimi ise Dolmabahçe sarayında yapılmıştır. Sözlü rivayet bu bilgiyi, Topkapı Sarayındaki Abdülhamid'in tahta geçirilme töreninde bulunan Osman Efendi'nin Şeyhulislamın fetvası beklenmeden II. Abdülhamid beyat edilmesini sağladığına ilişkin tarihi belgelere dayalı bilgi gibi, Padişah'ın kendisine saygı ve minnetinin artmasına yol açan bir olay olarak aktarmaktadır. İki olayın farklı olaylar olup olmadığı veya karıştırılıp karıştırılmadığı hususu daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmekte olup başka bir araştırmanın konusu olabilir.⁶

⁶ Nasır Abdülkadir Baykara, görüşmemizde bu bilgiyi duymadığını belirttikten sonra Topkapı sarayında beyat sırasında gerçekleşen konuşmayı kaynaklardakine benzer şekilde aktarmıştır.

b) paragrafındaki II. Abdülhamid'in, Padişah olduktan sonra bir müddet Osman Selâhaddin Dede'den Mesnevi dersleri aldığı bilgisi, ufak nüanslar dışında kaynaklardaki bilgilerle de örtüşmektedir.

c) paragrafındaki II. Abdülhamid döneminde Yenikapı Mevlevihânesi'nin sıkı bir gözetim ve kontrol altında tutulduğu bilgisini incelenen kaynaklar teyit etmektedir.

d) paragrafındaki II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra Osman Selâhaddin Efendi ve Midhat Paşa'ya yeni Anayasa taslağını hazırlama görevi verdiği bilgisi bu çalışmanın ana inceleme konusunu oluşturduğundan daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

İlk olarak, önde gelen Osmanlı tarihçileri ile anayasa hukukçularının eserlerine bakıldığında Kanun-i Esasisinin hazırlıklarında şu aşamalardan bahsedildiği görülmektedir:

1-Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek, yerine V. Murad'ın geçirilmesi sürecinde Midhat Paşa'nın da önemli bir rol oynadığı Meşrutiyet Paşa'yı bu sürece dâhil eden temel saikin yeni Padişah'a meşrutiyet rejimi ve yazılı bir anayasa ilanını sağlamak olduğu,

2-Abdülhamid'in henüz veliaht iken kendisiyle görüşen Midhat Paşa'ya anayasa ilan etme konusunda söz verdiği ve hatta bu konuda bazı kaynaklara göre sened olarak ifade edilen bir yazılı belge imzaladığı,

3-Abdülhamid'in tahta çıkma (cülus) töreninde ilk iş olarak Midhat Paşayı Anayasa taslağını hazırlamakla görevlendirdiği,

4-Midhat Paşa ve padişah'ın görev verdiği bazı kişilerin taslak metinler hazırladıkları,

5- Taslaklardan yararlanılarak nihai projeyi hazırlamak üzere Server Paşa başkanlığında bir komisyon oluşturulduğu ve Kanun-i Esasi Projesinin maddelerinin bu komisyonca kaleme alındığı,

6-Taslağın Midhat Paşa başkanlığında Heyeti Vükela'da (Bakanlar Kurulu) görüşülerek son şeklini aldığı, Padişah'a sürgün yetkisini veren 113. maddesinin Midhat Paşa'nın muhalefetine rağmen burada eklendiği.

İkinci olarak Yenikapı Mevlevihânesi ve Mevleviliğe ilişkin eserler ile bazı tarihçilerin eserlerinde Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden Kanun-i Esasi'nin ilanına kadar süreçte Midhat Paşa'yla birlikte Osman Selahaddin Dede'nin rolünü ortaya koyan aşağıdaki bilgilere de yer verilmektedir:

1-Osman Selâhaddin Dede, II. Abdülhamid saygı duyduğu, Midhat Paşa'nın ise dostluk kurduğu, istişare ettiği ve saygınlığından ve etkisinden yararlanmaya çalıştığı bir isimdir.

2- Osman Selahaddin Dedenin Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde doğrudan bir rolünden bahsedilmese de, Midhat Paşa aracılığıyla süreçten bilgilendirildiği ve padişahın tahta çıkma töreninde de yer almıştır.

3-Midhat Paşa bu süreçte Yenikapı Mevlevîhânesine yakın bir köşkte oturmakta ve sık sık Mevlevihane'ye gitmekte, Dede ile görüşmektedir.

4-Midhat Paşa'nın Abdülhamid'le görüşmelerinin sağlanmasında Osman Selâhaddin Dede etkin ol oynamış ve II. Abdülhamid'in anayasayı ilan edeceği sözünü verdiği görüşmede Midhat Paşa'nın dışında tek tanığı olmuştur.

5- Osman Selâhaddin Dede, II. Abdülhamid'in tahta çıkış töreninde yer almış geciken Şeyhülislam fetvasının beklenmeden beyatın gerçekleşmesini sağlamıştır.

6-Osman Selâhaddin Dede, tahta çıkmasından sonra II. Abdülhamid'e bir müddet Mesnevi dersi vermiş, Midhat Paşa'nın tasfiyesinden sonra derslerine son verilmiştir.

7-Osman Selâhaddin Dede'nin elli beş yıl başında olduğu Yenikapı Mevlevîhânesi, meşrutiyet taraftarı Yeni Osmanlıların faaliyet merkezi olmaya II. Abdülhamid döneminde de devam etmiş, Veliht Sultan Reşad'ın da, kendisi için bir siyasetname çevirisi yapan Osman Selâhaddin Efendi'ye mensup olması Mevlevihane'nin de sıkı bir gözetim ve denetim altında olmasına yol açmıştır.

Bütün bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Osman Selâhaddin Dede'nin II. Abdülhamid tarafından doğrudan anayasa taslağını hazırlamakla görevlendirildiğine ya da bu amaçla oluşturulan resmi komisyonda yer aldığına dair açık bir bilgi mevcut olmasa da, onun döneminin aynı zamanda siyasi bir figürü ve özellikle de Midhat Paşa'nın yakın bir dostu olarak 1876 Anayasası'nın hazırlanması sürecinde etkili olduğu sonucu çıkmaktadır.

Kaynaklardaki bilgiler, onun geniş bir bilgi birikiminde sahip, devlet adamlarıyla iyi bir diyalog kurmuş saygın bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Onun Sultan Reşad için çevirdiği eser de siyasi konulara duyarlılığının ve ilgisinin ayrı bir göstergesidir. Yenikapı Mevlevîhânesi'nin onun döneminde Sultanlardan vezirlere, bürokratlardan Yeni Osmanlı aydınlarına bir dönem siyasi kişiliklerin ve aydınların toplanarak sosyal ve siyasi konuları, iç ve dış sorunları müzakere ettikleri bir yer halini aldığı görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in veliahtlığı ve Midhat Paşa'nın Sadrazamlıktan alınmasına kadar ki dönemde Yenikapı Mevlevîhânesine gelerek, gerekse saraya davet ederek Osman Selâhaddin Efendi'den Mesnevi Dersi aldığı ve kendisine büyük saygı gösterdiği anlaşılmaktadır. Midhat Paşa'nın da Osman Selâhaddin Dede'ye büyük saygı ve güven duyması yanında, sosyal ve siyasi konularda kendisinin görüşlerine değer verdiği de anlaşılmaktadır.

Osman Selâhaddin Efendinin iki tarafın da saygı ve güven duyduğu bir isim olmasının, kendisine Veliht Abdülhamid ve Midhat Paşa arasında ilişkilerin gelişmesinde aktif bir rol almasını sağladığı gözlenmektedir. Yazılı güvenilir kaynaklara göre Veliht Abdülhamid ile Midhat paşa arasında bir Anayasa hazırlanması ve ilanı konusunda yapılan görüşmenin ve Abdülhamid'in verdiği söz ve belki de senedin tek tanığı da Osman Selâhaddin Dede'dir. Osman

Selâhaddin Efendinin Sultan Abdülhamid’i iktidara taşıyan süreçte Midhat Paşa’nın desteğini sağlamasında önemli rol oynadığı görülmektedir.

Özellikle Osman Selâhaddin Dedenin dönemin sosyal siyasi hayatındaki rolü, Midhat Paşa ile yakın ve samimi ilişkileri, II. Abdülhamid’in şehzadelikinden Midhat Paşa’yı tasfiye etmesine kadarki dönemde kendisine saygısı ve bu çerçevede kaynaklarda yer alan bazı anekdotlar, farklı amaçlarla kaleme alınmış bu yayınları karşılaştırılması ve analizi söz konusu rivayetin gerçekliğine konusunda bir değerlendirme yapabileme imkânı sunabilir.

Yazılı kaynaklarda Padişah’ın Anayasa hazırlıkları sırasında sadece Midhat Paşaya görev vermesinden bahsedilmektedir. Ancak Sultan Abdülhamid’e sunulan 20 kadar Anayasa projesinden bahsedilse de bunların bir kaçı dışında kalanının kimler tarafından sunulduğu konusunda bilgi verilmemektedir. Bununla beraber yazılı kaynakların ve özellikle anayasa hukuku eserlerinin hem ilk görevlendirme, hem de taslağa nihai şeklinin verilmesinde Bakanlar kuruluna başkanlık etmesi nedeniyle süreci Midhat Paşa üzerinden okuması normaldir.

Bu bilgiler ışığında sözlü bilgi değerlendirildiğinde; Padişahın tahta çıkar çıkmaz kendisine güven duyduğu, Midhat Paşa ile yaptığı görüşmeleri ayarlayan ve bunlara bizzat katılan Osman Selâhaddin Efendi’yi Midhat Paşa’nın anayasa taslağı hazırlığına destek vermesini ve üzerinde birlikte çalışmalarını istemiş olması makul görülmekte ve olayların olağan akışına uygun düşmektedir.

Osman Selâhaddin Efendi’nin Kanun-i Esasi taslağını kaleme alacak komisyon da görevlendirilmemiş olması da daha üst konumu ve padişah ve Midhat Paşa nezdindeki konumu ve itibarı dikkate alındığında olayların akışına uygun gözükmektedir.

Burada akla Osman Selâhaddin Dede taslağın hazırlanmasının özellikle hangi aşmasında katkı vermiştir? Sorusu gelmektedir. Bilgilere göre en başta oluşturulan komisyon tarafından dikkate alınan birden çok taslak arasında en önemlisi Midhat Paşa’nın “Kanun-i Cedit” adlı taslağıdır. Dolayısıyla bu taslağın hazırlanmasında Osman Selâhaddin Dede’nin rolünün daha fazla olduğu düşünülebilir. Diğer yandan Komisyon tarafından değişik taslaklar değerlendirilerek hazırlanan taslağın Midhat Paşa başkanlığındaki Bakanlar Kurulunda görüşülerek Padişah’a sunulacak hale getirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu görüşmeler sırasında da Midhat Paşa’nın fikirlerine büyük değer verdiği ve konuyu öncesinde birlikte çalıştığı Osman Selâhaddin Dede ile müzakere etmiş ve onun görüşlerine başvurmuş olması akla gelmektedir.

e)fikrasındaki Sözlü bilgi Osman Selâhaddin Efendi’nin Padişah’a Meclisi tatil etme yetkisi veren Anayasa maddesine itiraz ettiğini aktarmaktadır. Biz kaynaklarda bu hususu teyit edecek bir ifadeye rastlamadık ⁷. Kaynaklarda üzerinde durulan husus Padişah’a sürgün yetkisi veren Anayasanın 13. maddesini Midhat Paşa’nın anayasanın ilanına engel olmamak için Padişah’ın zorlaması ile gönülsüz şekilde kabul ettiğidir. Ancak bu konudaki sözlü bilgi onun genel görüş ve yaklaşımına uygun düşmektedir. Meşrutiyet ve Anayasa ilanının samimi bir

⁷ Nasır Abdülkadir Baykara da, bu hususta bilgisi olmadığını ifade etmiştir.

tarafarı olarak Osman Selâhaddin Dede'nin Meşrutiyet'in ve anayasanın uygulamada gerçekleşmesinin önünde engel oluşturacak hususlarda mutlakiyetçi yönetim taraftarlarından farklı düşünmesi ve ayrı düşmesi doğaldır. Anayasa'nın ilanı konusunda Padişah'ın veliahtlığında verdiği sözün ve senedin tek tanığı olması yanında II. Abdülhamid'in süreç içinde gözlemlediği Osman Selâhaddin Dede'nin Midhat Paşa ile bu ve benzeri düşünce ve yaklaşım benzerlikleri Midhat Paşanın görevden alınmasından sonra kendisinin gözden düşmesinin başta gelen nedenlerinden olsa gerektir.

Sonuç olarak, sözlü bilgi ile yazılı kaynaklardaki bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Osman Selâhaddin Efendi'nin de sözlü olarak gayri resmi şekilde Kanun-i Esasi taslağının hazırlanmasında Padişahça görevlendirildiği, Midhat Paşa'nın da gerek taslağın hazırlanması gerekse bakanlar kurulunda nihai şeklinin verilmesi aşamalarında kendisinin görüşlerini aldığı sonucuna varılabilir.

KAYNAKÇA

Akay, Nimetullah (2015). "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Mevlevîlik", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 20, Sayı 34, Temmuz–Aralık 2015, 122-152.

Aldıkaçtı, Orhan (1973). Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 2. Baskı, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Asımzade Hakkı (1907). Türkiye'de Meclis-i Mebusan, Kahire: Matbaa-i İctihad,. Elektronik erişim: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/62e9d2b6-63b2-41ae-8baf-be5effab1465/content>,

Atar, Yavuz (2017).Türk Anayasa Hukuku, 11. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları,

Aydın, Mehmet Akif (2001). "Tanzimat", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları.

Baran, Atilla (2011). "Yenikapı Mevlevîhânesinin Dünü ve Bugünü", Nev-Niyaz, Ihlamur Mevlana Özel Sayısı, Konya: NKM Yayınları, 232-237.

Bardakçı, Murat (2013). "İşte, ilk anayasamızın gizlice kaleme alındığı yer: Yenikapı Mevlevîhânesi", Habertürk, 07.04.2013, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/833925-iste-ilk-anayasamizin-gizlice-kaleme-alindi-yer-yenikapı-mevlevihane>

Başgil, Ali Fua (1946). Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Başgil, Ali Fuat (2019). Esas Teşkilât Hukuku, Birinci Cilt, Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri, 1960 Tarihi Basımdan Tıpkı Basım, İstanbul: Yağmur Yayınevi.

Baykal, Bekir Sıtkı (1964). Midhat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Yayınları.

Berkes, Niyazi (2016). Türkiye'de Çağdaşlaşma, 22. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Celaleddin Paşa, Mahmut (1983). Mir'ât-ı Hakikat, Tarihi Hakikatlerin Aynası, Haz.İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekât Yayınevi.

Ceyhan, Adem- Elgere, Fatma Şükran (2017). Osman Salâhaddin el-Mevlevî'ye Ait Olduğu Sanılan Bir Eser: Nesrû'l-leâli Tercümesi, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 18, İstanbul, 29-84.

Çağlar, Burhan (2016). “Zindandan Gelen Sadâ: Fethi Paşazâde Mahmud Paşa'nın Taif Mektupları, Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi. İstanbul: Mahya Yayınları.

Dal, Kemal (1992). Türk Anayasa Hukuku, Ankara.

Danışmend, İsmail Hami (1961). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Beşinci cilt, İstanbul

Danışmend, İsmail Hami (1972). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Dördüncü cilt, İstanbul.

Döner, Ayhan (2002). Türk Anayasa Hukuku, Ankara: Yetkin Yayınevi.

Ecevit, Bülent (2009). Midhat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eren, Abdurrahman (2020). Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku, 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları.

Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar (2005). “Midhat Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, c. 30 , 7-11

Gölpınarlı, Abdülbâki (2018). Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik, İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Gözler, Kemal (2019). Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 24. Baskı, Bursa: Ekin Yayınları,

Gözler, Kemal (2021). Türk Anayasa Hukuku, 4. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.,

Hakşever, Ahmet Cahid (2009). Modernleşme Sürecinde Mevleviler ve Jön Türkler, İstanbul: H Yayınları.

İşm, Ekrem (1993). "İstanbul Mistik Mevlevîhâneler", İstanbul Dergisi, 1993, sy. 4, s. 125-131.

İşm, Ekrem (2002). “Modernleşme Çağında Mevlevîlik: Siyaset, İdeoloji ve Örgütlenme”, X. Milli Mevlana Kongresi, 2-3 Mayıs 2002, Konya, 2002, cilt: I, s. 227-236.

İşm, Ekrem (2012), “İstanbul'da Mevlevîlik”, 22 Haziran 2012, http://akademik.semazen.net/article_detail.php?id=680

İnal, İbnül Emin Kemal (1982). Son Sadrazamlar, Cilt1, 3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları.

Kara, Mustafa (1991). "Tanzimat Dönemi ve Tasavvufi Hayat" Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara.

Kara, Mustafa (1993). “Tasavvuf”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1993, XIV

Karal, Enver Ziya (2003). Osmanlı Tarihi, VII. cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876), 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karal, Enver Ziya (2011). Osmanlı Tarihi, VIII. cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri 1876-1907, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu,

Kaya, Bayram Ali - Küçük, Sezai (2011). Defteri Dervişan, Yenikapı Mevlevîhânesi Günlükleri, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Kaya, Bayram Ali (2019). “Osman Selahâddin Dede” (1820-1887), TDV İslam Ansiklopedisi, 3. Baskı, İstanbul: TDV Yayınları, 378-379.

Kaya, Zeki (1990). Meşrutiyet ve (Türkiye'de Meclis-i Mebusan), İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans.

Kılıç, Selda Kaya (1993). “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, Ankara: AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM, sy. 4, 1993, 557-633.

Kızıltan, Yılmaz (2006). “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 1 (2006) 251-272)

Küçük, Sezai (2002). “Bütün Yönleriyle XIX. Yüzyılda Yenikapı Mevlevîhanesi”, X. Milli Mevlana Kongresi, 2-3 Mayıs 2002, Konya, 2002, cilt: I, 163-196

Lewis, Bernard (2017). Modern Türkiye’nin Doğuşu, 9. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları.

Mevlâna (2017). Mesnevi-i Ma’nevî (çev. Derya, Örs, Hicabi, Kırlangıç), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Okandan, Recai Galib (1948). Umumi Anme Hukukumuzun Genel Hatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Özer, Atilla (2012). Türk Anayasa Hukuku, Türklerin Devlet Anlayışı ve Anayasal Yapılanma, Ankara: Turhan Kitabevi,

Tanör, Bülent (2016). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 27. Baskı, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (2003). Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunç, Hasan (2022). Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1943) “Sultan Abdülaziz Vak‘asına Dair Vak‘a-nüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, Belleten, C.VII, Sayı 28, 1943, s.349-373.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2021). Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, 3. Baskı, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.

Yolcu, Bahattin (2023). “Bir Ben-Anlatısının Arkeolojisi: Yenikapı Mevlevîhânesi Postnişîni Osmân Selâhaddîn Dede’nin Sultan II. Abdülhamîd’den ‘Afv-ı Hümâyûn Niyaz Eden Mektubu”, Zemin, s. 5 (2023): 214-225.

Mehmed Ziya, İhtifalci (2005). Yenikapı Mevlevîhânesi, Yayma Haz. Murat A. Karavelioğlu, İstanbul: Ataç Yayınları.

APPLICATION OF DIGITALIZATION IN LEGAL SCIENCE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Mukhitdinova Firyuza Abdurashidovna

Doctor of Law, Professor, Tashkent State Law University

Tashkent, Uzbekistan

feruza.mukhitdinova@gmail.com

ABSTRACT

The article of participation at the conference with an article is to reveal the significance and relevance in the legal relations of human rights in the newest conditions of society, when digitalization and its applications are developing around. In this modern society, it is necessary to analyze and develop on sound research evidence-based recommendations for applications, on the use of computer technology. The author examines the legal framework governing this process, as well as theoretical, historical and legal analysis of digitalization, comparative and scientific research of modern trends in the use of digital technologies in human life; based on the study of foreign and national experience.

Keywords: Digitalization, Resource, Internet, Relations, Law, Court, Lawsuit, Archive, Uzbekistan

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна

АННОТАЦИЯ

Целью участия, на конференции со статьей раскрыть значение и актуальность в правоотношениях прав человека в новейших условиях общества, когда вокруг развивается цифровизация и её применения. В этом современном обществе, необходимо проанализировать и разработать на обоснованных исследованиях научно-обоснованных рекомендаций применений, по использований компьютерных технологий. Автор рассматривает правовую основу, регламентирующая данный процесс, а также осуществляется теоретико, историко-правовой анализ цифровизации сравнительное и научное исследование современных тенденций в использовании цифровых технологий в жизни человека; на основе изучения зарубежного и национального опыта.

Ключевые слова: цифровизация, ресурс, интернет, отношения, закон, суд, иск, архив, Узбекистан

ВВЕДЕНИЕ

Новый Узбекистан выбрал путь инновационного развития в рамках реализации стратегии развития. В этом становятся необходимыми новые подходы и механизмы. Самое главное, что в поисках ответа на вопрос о том, что препятствует инновационному развитию общества с человеческими ресурсами, было разработано множество теорий и концепций, но новая цифровизация и анализ ее правовой базы включают причины вышеуказанных проблем.

Целью научной статьи является сравнительное и научное исследование современных тенденций в использовании цифровых технологий в жизни человека; на основе изучения зарубежного и национального опыта. Также хотела бы отметить того что, цифровые технологии в юриспруденции уже принесли немало пользы. Их ценность для прав человека и развития огромна. Как известно, каждый сектор развития имеет важное значение в этой профессии.

Цифровизация – новые подходы к применению в различные сферы жизни общества и производства с внедрением современных цифровых технологий.

Также, в основе цифровизации есть защита прав человека без вмешательства человеческих факторов. Например, перевод учащихся с одной образовательной школы в другую. Весь документооборот через компьютерной технологии и в этом есть значения цифровизации. лежит аналитика данных. Также, если устроить ребенка хоть в детские сады, или в школу то с подключением социальные сети, можно узнать через систем мониторинга рейтинг этих учреждений, и вакансии что любой человек сможет получить данные о загруженности и рейтинга. А на основе этих данных — выбрать подходящую для своего ребенка. А логическим продолжением являются дистанционные обучения. Это привело почти всех стран к переходу технологиям дистанционного обучения что показал отличные результаты в сфере образования в том числе для современного Узбекистана.

Во-первых, в цифровом образовании каждый преподаватель может составлять учебные программы в соответствии с индивидуальной скоростью и способностями каждого своего ученика.

Во-вторых, цифровое обучение даёт множество преимуществ и развивает навыки самому ребёнку даже студенту, например, как моторику, принятие решений, что заметно повышает общий уровень знаний и успеваемости.

В-третьих, в образовательных учреждениях благодаря использованию цифровых методов: пользуются презентациями, видеоматериалами, также практические демонстрации, онлайн-обучение тоже являются преимуществом цифровизации в сфере образования.

А если просмтреть ее в сфере медицине, то можно сказать что, одна из важных и ключевых целей цифровизации медицины — повышение удобства пользования ее услугами и сервисами. Например, внедрении электронных рецептов по лечению пациента, то преимущества использования таких документов очевидны для всех участников – и врача, и пациента, и фармацевта. Электронные рецепты очень удобны в перспективе для пациентов

с хроническими заболеваниями. Именно им больше выгодны электронные рецепты так как, им не придется в очередной раз ходить за выписки препарата.

Логическим продолжением хочу отметить что в здравоохранении тоже пользуются применением цифровой технологий, что позволит: быстрее обследовать пациента и ставить более точный диагноз больному. Это повысит статус медицинских работников, и доверие пациентов врачам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ СТАТЬИ

Важность и актуальность цифровизации уже проанализирована и доказана в работах многих ученых разных направлениях науки, как педагогика, медицина, юриспруденция, строительство и др.

Уже со второй половины прошлого века модели использования электронных и компьютерных средств в образовании предлагались на Западе, что молодежь Востока стремилась учиться в европейских вузах. Оправданная концепция нового времени применений новых технологий в образование еще развивался к концу XX века с новыми идеями. Изучая доступности применений новейших технологий как цифровых, ученые стали разрабатывать новых условий для обучения молодежи.

К примеру, можно привести научную работу Ш.Ш. Садыкова про специфику цифрового обучения и совершенствования высшего образования Республики Узбекистан в условиях цифровой трансформации экономики. Что важно в этих исследовательских работах, новое время применяются дистанционное обучение, с применением программу «ZOOM», а в аудиториях уже несколько лет применяются проекторы, электронные журналы, дневники и т.д. Об этом свидетельствуют научные труды Х. М. Ромеро-Родригес, И. Аснар-Диас, Ф. Х. Фенохо-Лусена.

Опыт Германии: как по статьи В. Е. Гаибова, Л. Н. Данилова «Digitalization in higher education: new didactic concepts» внесли новшество о применяемых цифровых элементах и технологиях в высшем образовании в разных странах. По данным их исследований можно предложить следующее: во-первых, ссылаясь на отечественную педагогическую методов и применения цифрового обучения можно говорить о пользовании в цифровой формат лекций с использованием проекторов и компьютер, и др.

Во-вторых, улучшение и применение мобильное обучение, обучение в социальных сетях;

В-третьих, применений имитационных моделирований;

Сегодня уже четвертый вид применяется уже в межгосударственных мероприятиях, как научные конференции в формате онлайн-формы и др.

Прежде всего, поясним: цифровизация образования и дистанционное онлайн-образование — не одно и то же. Понятие цифровизации гораздо шире. Оно означает использование различных программ, приложений и других цифровых ресурсов для электронного обучения как удалённо, так и непосредственно в школе или вузе (например, когда какие-то задания выполняются на компьютере или на планшете в классе).

Кроме того, цифровизация касается не только учебных процессов, но и организационных. Например, те же электронные дневники и журналы, а также возможность написать учителю электронное сообщение вместо того, чтобы звонить или приходить в школу лично, — это тоже цифровизация.

Цифровизация образования стала особенно заметной после начала пандемии коронавируса. Школы и вузы вынужденно переехали на дистант в онлайн, и это затронуло всех — школьников и их родителей, учителей, студентов и преподавателей вузов.

Но на самом деле процессы цифровизации начались гораздо раньше. Использование цифровых средств в образовании — мировой феномен. О масштабах явления свидетельствует хотя бы размер рынка образовательных цифровых технологий (этот рынок называется **EdTech**) — к 2025 году, по оценке Всемирного экономического форума, он достигнет 342 млрд долларов США. Только на одной платформе Coursera в прошлом году училось онлайн 100 миллионов слушателей.

Цифровизация всех сфер деятельности человека приводит к тому, что обучение в высшей школе тоже нуждается в цифровой модернизации, традиционный педагогический процесс дополняется электронным. Фактически первая категория в немецком исследовании — это цифровые средства, третья — цифровые практические методы обучения, четвертая — формы организации обучения.

Так 29 июня 2021 года было принято постановление Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности юридических служб государственных органов и организаций". По постановлению, предусматривалось создание центров юридического обслуживания во всех районах (городах) республики. На данный момент центры, которые начали свою деятельность, выполняют поставленные перед ними задачи один за другим.

Центр юридических услуг, который поставил перед собой ряд целей, таких как оказание качественной и квалифицированной юридической помощи государственным организациям и повышение правовой грамотности и правовой культуры работающих в них сотрудников, а также обеспечение юридической и всесторонней тщательности и высокого качества документов, принятых государственными органами. государственные организации сегодня используют возможности цифровизации.

Электронная система "е-юрист" создает легкость при выполнении таких работ, как внедрение в электронную систему образцов документов внутреннего распорядка, договоров и другого правового характера и бесплатное использование образцов существующих проектов документов, доступ к личному кабинету организациями, использующими электронную систему, подготовка любого проекта документа и аналитических материалов к нему, обработка

В частности, подготовка соответствующих заключений ответственными сотрудниками Центров, прикрепление документов к электронной системе электронной цифровой подписью и взаимный обмен документами, выдача и электронный прием специального номера, который не может быть повторен после получения положительного

заклучения от центров организациями, использующими электронную систему, автоматическая нумерация этих документов в последовательной последовательности, подтверждение

Указ "О дополнительных мерах по коренному совершенствованию юридического образования и науки в Республике Узбекистан", подписанный президентом, служит для вывода деятельности нашего университета на новый уровень в направлении научных работ и инноваций, а также во всех сферах.

Необходимо отметить, что сегодня от системы образования, особенно юридического, требуется быстрая адаптация к новым вызовам, с которыми сталкиваются общество и экономика в эпоху глобализации.

Особенности образовательного процесса в высших учебных заведениях, а также значение университетов в обществе и экономике быстро меняются. Во всем мире университеты конкурируют друг с другом в привлечении студентов, преподавателей и финансов. В такой конкуренции университеты, которые идут в ногу со временем и используют новые цифровые возможности, получают преимущество перед другими.

В этос цифровизация предоставила новые возможности для образования и управления, облегчив сбор и анализ данных, взаимодействие и коммуникацию. Преимущества оцифровки включают в себя повышение эффективности, активности учащихся, личностно ориентированное образование и использование новых методов обучения. Также она облегчает управление университетами, учебными планами, профессорами, персоналом и ресурсами.

Одним из главных преимуществ цифровизации является возможность повышения активности студентов. Используя цифровые инструменты, такие как платформы онлайн-образования, социальные сети и мобильные приложения, университеты могут создавать интерактивные и увлекательные образовательные программы, которые поддерживают мотивацию студентов и позволяют им двигаться в нужном направлении. Цифровизация также позволяет университетам использовать новые методы обучения, такие как игры и виртуальная реальность.

Также определены приоритеты дальнейшего развития юридического образования и науки, среди которых создана образовательная среда, которая открыта, прозрачно, свободной от субъективизма и злоупотреблений, внедряет систему "Электронный университет" (E-University).

В соответствии с этим в Ташкентском государственном юридическом университете разработан и внедрен ряд электронных систем. В частности, оформлена электронная заявка для студентов по любому вопросу, внедрен специальный центр обслуживания студентов, который работает по принципу "единого окна", создана электронная система защиты выпускных квалификационных работ и магистерских диссертаций и отбора научных руководителей, механизм электронного получения договора об оплате и был запущен онлайн-контроль задолженности по платежам.

Сегодня в вузах применяются на занятиях использование цифровых учебников, видеоуроков, видеолекции совмещаются даже в Ютубах. Молоежь в любое время может использовать и повышать своих знаний с использованием видеолекции лобого ученого и по юриспруденции, и по медицине, и так далее. Но важно то что, сегодня многие люди которые находившийся дома с использованием компьютерных технологий, мобильное устройство могут узнать положительные и отрицательные стороны лобой лекарственных препаратов, даже народное лечение.

Самым основным результатом, связанным с образовательным процессом, стало внедрение платформы дистанционного обучения и электронной системы оценивания. Университетская платформа дистанционного обучения (<http://distant.tsul.uz>) в то время как в всемирно признанной системе "Moodle" (объектно-ориентированная динамическая среда обучения) эта система была значительно усовершенствована. В частности, пользуются программное средство "Zoom" для проведения лекционных занятий, механизмы подачи контрольных работ и передачи их из системы "Антиплагиат", на сайте размещено более 21 тысячи электронного контента (видеозапись, аудио, электронные рефераты, материалы Kazus). образовательная платформа.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СФЕРЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Сегодня Ташкентский государственный юридический университет имеет более 40 зарубежных партнеров, 31 из которых являются престижными университетами в международном рейтинге. В рамках этого международного сотрудничества определены вопросы академического обмена студентами, взаимодействия профессоров и преподавательского состава в области юридической науки и образования, стажировок.

С этой целью было достигнуто соглашение с Регенсбургским университетом, что повышает интерес обучения в Германии и студентам и даже профессорскому составу. Правовой основой является двухсторонний договор который был подписан в 2020 году в Ташкентском государственном юридическом университете с открытием центра немецкого права и сравнительно-правовых исследований.

Выпускники юридического университета идут на работу как в судебной власти, адвокатуре, нотариальные конторы где и сегодня уже пользуются компьютерными технологиями, но больше всего меня интересует цифровизации после окончания университета использование в судопроизводства выпускниками.

Во-первых, это имеет огромное значения для обеспечения открытости, гласности в работу судов особое внимание уделяется внедрению новейших информационных технологий, где мало используется человеческий фактор. Во-вторых, электронное обращение граждан в судебную систему или наоборот через систему электронного судопроизводства, дистанционно рассматриваются судебные дела.

Указ Президента Республики Узбекистан от 13 июля 2018 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию судебно-правовой системы и повышению доверия к

органам судебной власти» стал правовой основой внедрения на практику процедуры систематических публикаций судебных решений.

Чему привело цифровизации в судебной власти? Во-первых, после того как применяется обращения граждан через системы электронных судов Республики Узбекистан суды оснащены современными средствами информационно-коммуникационных технологий. Особое место занимает в судебной власти, где граждане, проживающие в разных регионах республики одновременно могут участвовать через (Онлайн - видеоконференц связи): что не выходя из дома могут участвовать все стороны дистанционно в судебных заседаниях защищая свои права. Какие преимущества имеет такая цифровизация в судебной власти? Эта система удобна тем что, участие в судебных заседаниях без необходимости покидания участниками своего региона;

Во-вторых, такое внедрение сократит время для рассмотрения иска в краткие сроки, сэкономить финансовых средств сторон.

В-третьих, в судах первой инстанции внедрено полностью программное обеспечение что без вмешательства со стороны равномерно распределяет и исковые дела среди судей, которое позволяет внесение справедливых решений, подписанные электронной цифровой подписью судьи.

Логическим продолжением стало внедрение на практику отправление в электронном виде решений, вынесенных судами исполнительных документов, в органы принудительного исполнения. Сегодня даже решения по алиментам на ребенка или на родителей тоже могут получить истцы в этом виде.

Также, новшеством стал созданные электронные архивы, сохраняющие решений судов.

Поэтому гражданам сегодня нравится защищать своих прав сидя из дома, в электронном виде обращаться в суды. Ведь им доступен отслеживать ход рассмотрения своих заявлений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Есть споры и дискуссии в сфере цифровизации так как, некоторым кажется цифровизация спорным процессом.

Ведь обладающим все доступно и легко использовать цифровизацию в любой сфере жизни. Самым простейшим вызов такси через приложения в мобильном устройстве как «Яндекс», «Такси». Или приобрести билеты на самолетах или электронные билеты для поезда и тд. Еще более доступным становится туристические обслуживание: любая страна, любой вид туризма через онлайн программ. Очевидно, что не любой цифровой инструмент

— благо для обучения и что иногда неудачи в процессе внедрения технологии сводят на нет благие намерения.

Поэтому сегодня мы хотим поддерживать цифровизацию во всех сферах жизни общества как противостоянием коррупции, вменяемости со стороны.

Реализуемые государственными органами программы и проекты в сфере цифровизации и в сфере образования ориентированы на трансформацию всего технологического процесса обучения и к подготовке высококвалифицированных специалистов инновационной формации, соответствующих новым требованиям цифровой экономики.

Если это я сравню с Ташкентским государственным юридическим университетом, то хотела бы отметить что в университете идет колоссальная работа для обучения студентом анлийского, китайского права с использованием смарт контрактов и международными электронными договорами, которые являются основой развития международного торговля и международно- частные правовых отношений современности.

В этом я вижу значения цифровизации в юриспруденции.

В заключение следует отметить, что в ближайшем будущем юридическая наука и образование современного Узбекистана, глубоко интегрированные с передовым мировым юридическим образованием использование цифровизации, внесут свой вклад в правовое обеспечение всех сфер нашей страны. И в заключение хочу отметить, организаторов международной конференци в виде онлайн: которые дали возможность ученым многих стран участвовать и обменяться своими исследовательскими научными работами в сфере цифровизации в юридической науке. Как профессор Ташкенского государственного юридического университета, преподавателеи Истоию государство и право, а также историю политическиз и правовых учений хочу сказать вамое главное: «Цифровизация эта удар на коррупцию в любой сфере жизни общества».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Об утверждении Указа Президента Республики Узбекистан, от 29.04.2020 г. № УП-5987 «О дополнительных мерах по кардинальному совершенствованию юридического образования и науки В Республике Узбекистан». [Электронный ресурс]. – URL: <https://lex.uz/ru>
2. Об утверждении Постановления Президента Республики Узбекистан, от 29.06.2021 г. № ПП-5168 "О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности юридических служб государственных органов и организаций Электронный ресурс]. – URL:<https://lex.uz>.
3. The Main Directions of Improving Higher Education in the Republic of Uzbekistan in the Context of Digital Transformation of the Economy file:///C:/Users/PC.
4. Romero-Rodríguez J. M., Aznar-Díaz I., Hinojo-Lucena F. J. Models of good teaching practices for mobile learning in higher education // Palgrave Commun. – 2020. – Vol. 6 (80). – URL: <https://doi.org/> <https://www.oracle.com/cis/artificial-intelligence/what-is-ai>

ABU RAYHAN BERUNİY-THE ROLE OF THE GREAT GENIUS OF THE MIDDLE AGES IN EDUCATING THE SPIRITUAL THINKING OF THE YOUTH OF NEW UZBEKISTAN

Doctor of Historical Sciences, Professor
Uzbek State University of World Languages
bobojonova@mail.ru

ANNOTATION

This article is devoted to highlighting the role of Abu Rayhan Beruniy's views in enriching the worldview of the youth of New Uzbekistan, the outstanding contribution of the great genius of the Middle Ages to the development of world consciousness, life and activity of the eternal. The great legacy of our great personalities to generations in order to lead the world to good and progress through the study of science and education is an invaluable treasure for humanity. In the new Uzbekistan, special attention is paid to the issue of in-depth study of the heritage of our ancestors, enlightened grandfathers who came out of the people of our history, and above all the great emirs who passed away. Among these great people, the scientific and spiritual legacy of our great-grandfather Abu Rayhon Beruni, which he left to today's generations, is incomparable and is considered an important factor in increasing their intellectual potential. The main purpose of this article is to increase the intellectual and spiritual potential of young people, to study in depth the scientific and historical heritage of great geniuses, to encourage them to learn and learn from the life of these breeds, as well as to direct them to show enthusiasm for high achievements and creativity.

Keywords: Abu Rayhan Beruni, Scientific heritage, Great genius, World civilization, Encyclopedist, Great scholars, New Uzbekistan.

ABU RAYHON BERUNİY-O'RTA ASR BUYUK DAHOSINING YANGI O'ZBEKISTON YOSHLARI MA'NAVİY TAFAKKURINI YUKSALTIRISHDAGI O'RNI

Diloram Babajanova

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Abu Rayhon Beruniy qarashlarining Yangi O'zbekiston yoshlari tafakkur olamini boyitishdagi o'rne, o'rta asr buyuk dahosining dunyo tamaddunini rivojlantirishga qo'shgan beqiyos hissi, mangulikka daxldor hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlarni yoritishga bag'ishlangan. Buyuk siymolarimizning ilmu ma'rifat o'rganish orqali olamni ezgulikka, taraqqiyotga yetaklash maqsadida avlodlarga qoldirgan buyuk merosi insoniyat uchun bebaho xazinadir. Yangi O'zbekistonda tariximiz, eng avvalo o'tgan buyuk siymolar xalq orasidan chiqqan, shu omma taqdiri bilan hamnafas ajdodlarimiz, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ana shu buyuklar qatorida ulug' alloma bobomiz Abu Rayhon Beruniyning ham bugungi avlodlarga qoldirgan ilmiy va ma'naviy merosi beqiyos bo'lib, ularning intellektual salohiyatini yuksaltirishda muhim omil sanaladi. Ushbu maqolada yoshlarning intellektual va ma'naviy salohiyatini yuksaltirish, buyuk daholar ilmiy-tarixiy merosini chuqur o'rganish, bu zotlar hayotidan ibrat olish va saboq chiqarishga undash hamda ularni yuksak marralar va bunyodkorlik sarijonbozlik ko'rsatishga yo'naltirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, Ilmiy meros, Buyuk daho, Dunyo tamadduni, Qomusiy olim, Buyuk allomalar, Yangi O'zbekiston

1. ДОЛЗАРБЛИГИ (INTRODUCTION)

Узоқ йиллар давомида халқимиз орзиқиб кутган истиқдолнинг 32 йиллигини нишонлаш арафасида турар эканмиз, айникса, сўнги олти-етти йилда, ҳар куни, ҳар ҳафтаси йилларга тенг бу даврда иқтисод, сиёсат, маърифат, маънавий соҳасида қандай натижаларга эришганимизни сарҳисоб қилиб қўриладиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъбири билан айтганда, “...миллий давлатчилигимизни, ўзлимиз ва инсоний ҳақ-ҳуқуқларимизни тиклаб берган, барча ютуқ ва марраларимизнинг замини бўлган Мустақиллик куни биз учун, келгуси авлодларимиз учун доимо энг улуғ, энг азиз байрам бўлиб қолади”[1].

Келажак сари ташланаётган дадил қадамлар бардавом бўлишини таъминлашда дунёда ўзига яраша юксак салоҳияти, беназир нуфузига мос равишда ўрин эгаллаётган мустақил Ўзбекистон аталмиш давлат бор экан, бу юртда ана шу номга муносиб миллат яшамоқда. Бу юртда унинг ота-боболари, авлод-аждодлари, буюк зотлари яшаб ўтган. Айни пайтда, бу борада тўпланган тажриба, ана шу буюк зотларнинг бебаҳо мероси ҳамиша миллат бошини баланд, қаддини тик қилади, бағрикенг ўзбек халқини олға етаклайди. Чунончи, “...халқлар тарихида ўзига хос туб янгиланиш даврлари борки, бундай замонларда муайян миллат даҳоси, унинг ўз салоҳиятини намоён этишга интилиши, яратувчанлик фаолияти энг юксак чўққиларга кўтарилади”[2.5].

Ўзбекистонда ёшларнинг маънавий тафаккурини юксалтириш, буюк аждодлар хотирасини ёдда сақлаган ҳолда, эъзозлаб, юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, уларни ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш учун қулай шарт-шароитлар яратиш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бинобарин, халқимизнинг сиёсий тафаккури, ижтимоий фаоллиги ва олиб борилаётган ислохотларга дахлдорлик туйғуси тобора ортиб бораётган ҳамда босиб ўтилган шонли йўлимизга назар ташлар эканмиз, Янгиланган Конституциянинг 78-моддасида келтирилганидек, “давлат ва жамият болаларда ҳамда ёшларда миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқликни, мамлакатидан ҳамда халқнинг бой маданий меросидан фахрланишни, ватанпарварлик ва Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат туйғуларини шакллантириш тўғрисида ғамхўрлик қилади”. Зеро, буюк сиймоларимиз номлари дунё илм-фани ривожига бекиёс ҳисса қўшганликлари боис, мангуликка дахлдордир. Уларнинг илму маърифат ўрганиш орқали оламни эзгуликка, тараққиётга етаклаш мақсадида авлодларга қолдирган буюк мероси инсоният учун бебаҳо ҳазинадир. Ана шу буюклар қаторида улуғ аллома бобомиз Абу Райҳон Берунийнинг ҳам бутунги авлодларга қолдирган илмий ва маънавий мероси бекиёс бўлиб, уларнинг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришда муҳим омилдир.

2. МЕТОДЛАР ВА ЎРГАНИЛГАНЛИК ДАРАЖАСИ (MATERIAL AND METHODS)

Бугунга келиб дунёда ўзига яраша юксак салоҳияти, беназир нуфузига мос равишда ўрин эгаллаётган мустақил Ўзбекистон аталмиш давлат бор экан, бу юртда ана шу номга муносиб миллат яшамокда. Бу юртда унинг ота-боболари, авлод-аждодлари, буюк зотлари яшаб ўтган. Дунёда миллатлар кўп, улар ичида буюк ва бой ўтмишга эга бўлган ўзбек миллати ҳам бор. Жаҳон аҳли Ўзбекистонга қараб, бизнинг миллат сифатидаги қиёфамизни, муқаддас динимиз, маданиятимиз ва миллий-тарихий қадриятларимизга хос бўлган бағрикенглигимизни кўради. Ҳозирги кунда Янги Ўзбекистон аталмиш юртимизга бутун дунёнинг нигоҳи қадалган, қадимий маданиятимиз ва маънавий қадриятларимизни жаҳон аҳли тан олаётган бир даврда аждодларимиз қолдирган бой миллий қадриятларимизни авайлаб-асраш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Шунда биз, ўтмишдаги буюк зотларимиз: “Имом Бухорий, Имом Термизий, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Мансур Мотуридий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний каби мутафаккир боболаримиз ҳаёти, фаолияти, асарларида ўз талқинини топган адолат ва адолатпарварлик ғояларида мужассам бўлди”[2.16], деб айта оламиз. Улар қолдирган улкан маънавий меросдан ўрнак ва ибрат олиб, бу ғояни ёшлар онгига тезроқ етказа оламиз ҳамда уларнинг илмга, тарихимизга бўлган ҳурмат-эҳтиромини янада оширамиз, уларда миллий ғурур шаклланишига имкон яратган бўламиз, ёшлар маънавий салоҳиятини юксалтиришда буюк боболар меросининг нечоғлик қимматли эканлигини кўрамиз.

Ўзбекистонда ёшлар маънавиятини юксалтириш, ўтган буюк аждодлар хотирасини ёдда сақлаган ҳолда, эъзозлаб, юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, уларни ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш учун қулай шарт-шароитлар яратиш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бинобарин, Президент таъкидлаганидек, “Янги Ўзбекистонни барпо этишда азму шижоатли ёшларимизни халқимизнинг чинакам таянчи ва суянчи, деб биламиз”[3] ҳамда жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшиб, ўз ғоялари, тафаккури билан ўзбек миллий ғоясига асос солган аждодларимизнинг бой мероси ва сермазмун тарихимизга, миллий қадриятларимизга ҳам таянилади. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос жиҳатларини, хусусан, маънавиятини юксалтиришда энг аввало, беқиёс таъсир кучига эга бўлган миллий-тарихий қадриятининг ўрни катта. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда илмий мерос, миллий, диний ва тарихий қадриятларнинг қайта тикланиши, буюк зотлар, хусусан, буюк алломаларнинг тарбияга оид таълимотларининг ўрни ва аҳамияти катта.

Тарихий манбаларда Берунийнинг болалиги ҳақида маълумотлар сақланмаган деб ёзишади, аммо унинг Қиёт (Кот) шаҳрида туғилганлиги ва унинг устози математика билимдони Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ (тах.960–тах.1036) унга ҳомийлик қилганлиги ҳақидаги маълумотлар учрайди. Абу Наср ибн Ироқ Берунийдаги истеъдод куртакларини унинг ёшлигидаёқ пайқайди ва унга математик ҳисоб-китоб сирларни

ўргатишга астойдил киришади. Таниқли шарқшунос олим, профессор Ашраф Аҳмедовнинг қайд этишича, Абу Райҳон Беруний ёшигидан “математика ва астрономиядан мукаммал маълумотларни эгаллаб, ... ўн олти ёшиданоқ мустақил астрономик кузатишлар олиб борди. 995 йил атрофида у турар жойларнинг географик координатлари ва улар орасидаги масофаларни аниқлаш мақсадида фан тарихида биринчи бўлиб Ер глобусини ясади”[4.5].

Абу Райҳон Берунийнинг хотираси кучли ва ўта қизиқувчан бўлган. Машғулотларни ёд олиш, бир кўрган буюмларни ўша онда эслаб қолиш қобилияти кучли бўлган. Шоирларнинг туркий, арабий ва форсий тилларда ёзган шеърларини, узун ғазалларини осонгина ёдлай олган. Унинг бу истеъдоди айниқса, ўзга тилларни тез ўзлаштиришда ва қадимги хоразмликларга хос одат – ёшигидан Қуръони каримни ёд олиш машқида, бу хусусиятлари, яъни кучли хотираси иш берган. Академик С.П.Толстов илмий анжуманларнинг бирида Европа олимларидан бири “Беруний XI аср Леонардо до Винчиси” деганида: “Леонардо да Винчи XV аср Берунийсидир” деб таъриф берган эди. Шунингдек, Фредерик Старр АҚШдаги Жон Хопкинс университети профессори, Марказий Осиё ва Кавказ тадқиқотлари институти таъсисчи директори, Ўзбекистон маданий меросини ўрганиш, сақлаш ва оммалаштириш бўйича Бутунжаҳон жамияти илмий кенгаши аъзоси: “Беруний ўз дарсхона-хужрасини тарк этмаган ҳолда, Колумбдан бир неча аср аввал, Янги Дунёни, яъни Американи кашф этган”, деб оламшумул янгиликни ўртага ташлади. Шу билан бирга, “Беруний Ер айланасини ўлчашда қўллаган услуб бугунги кундаги замонавий техникалар қўллаб аниқлаган натижадан бор-йўғи 10,44 мил фарқ қилган, холос”[5].

Абу Райҳон Беруний ёзиб қолдирган турли маълумотлар Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, туркий эл-улуслар ўтмиши билан боғлиқ кўплаб чигал масалаларга аниқлик киритади. Айниқса, унинг ўғуз туркларига тегишли билгилари ўзининг бирламчи ва аниқлиги билан ажралиб туради. Бунинг негизида эса, Беруний яшаб ижод қилган ўлкаларда ўғузларнинг ўрни бўлакча бўлгани ётади. Шу ўринда Берунийнинг “Осор ул-боқийа” (“Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарида ўрин олган ўғузлар бошқарувида қўлланилган унвон масаласини кўриб чиқишда бунга гувоҳ бўлиш мумкин.

Берунийнинг математик ва астрономик ҳисоб китобларга оид фикрлари Ўзбекистон нашриётида 2022 йил нашр қилинган VII жилд танланган асарларига киритилган бўлиб, бу жилдда мутафаккирнинг учта рисоласи жой олган. Уларда муаллифнинг юксак даражадаги математик салоҳияти ўз ифодасини топган бўлиб, айлана ичига чизилган синик чизиқларга кўра ватарларни аниқлашга оид ҳисоб китоблари мужассамлашган. Бу рисолада Беруний Қадимги Юнонистонда (Архимед, Аппалоний), Хоразмда (Абу ал-Ҳасан ибн Ушғоз Жашназ, Абу Саъид Журжоний, Абу Наср ибн Ирок), Самарқандда (Сулаймон ас-Самарқандий, Мисрий ас-Самарқандий), Хуросонда (Абдужалил ас-Сижизий, ал-Хубубий, Абдуллоҳ ибн-Бомшош, Ҳабаш ал-Ҳосиб), Арабистонда (Ибн ал-Ҳайсам, Аҳмад аш-Шанний) илгари ўтган ва замондош математик олимларнинг усулларини таҳлил этиб, ҳар бир масалага ўзининг муносабатини

хамда ечиш усулини тавсия этган. Бу борада Берунийнинг интеллектуал салоҳияти нақадар юксак бўлганлигини ҳис қилиш мумкин.

3. ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ (RESULTS)

Янги Ўзбекистонда тарихимиз, энг аввало ўтган буюк сиймолар халқ орасидан чиққан, шу омма тақдири билан ҳамнафас аждодларимиз, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Буюк олим Абу Райҳон Беруний таваллудининг 1050 йиллигини халқаро миқёсда кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-361-сонли қарорининг қабул қилиниши [6] ва унга кўра, буюк аждодимиз юбилей тантаналарини нишонлашга жиддий тайёргарлик кўрилиши ва муносиб нишонлашга доир вазифаларнинг белгиланиши айтилган бўлди. Жумладан, 2022-2023 йилларда буюк мутафаккир, қомусий олим, табиатшунослик асосчиларидан бири Абу Райҳон Беруний мажмуаси қурилиши, боғ барпо этилиши, китобларининг чоп этилиши ва шу каби эзгу ишларнинг амалга оширилиши асосий мақсад этиб қўйилди ва бу борада белгиланган улкан вазифалар амалга оширилмоқда.

Дунё илм-фани ривожига ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшган улуғ аллома Абу Райҳон Берунийнинг номи мангуликка дахлдор бўлиб, унинг илму маърифат ўрганиш орқали оламни эзгуликка, тараққиётга етаклаш мақсадида авлодларга қолдирган буюк мероси инсоният учун бебаҳо хазина, шу билан бирга, келажак авлодларга қолдирган илмий ва маънавий мероси беқиёсдир.

Қомусий аллома Абу Райҳон Беруний Ал-Хоразмий, Форобий ва Ибн Сино билан бир қаторда турувчи мусулмон Шарқи “Уйғониш даври”нинг энг машҳур намояндаси. Ўз даврида биринчи бўлиб Ернинг шар шаклида эканлигини ва у қуёш атрофида айланиши ғоясини илгари сурган, кейинроқ Ер радиусини катта аниқлик билан ўлчаган. Дунёга машҳур Марказий Осиёлик қомусий олимлардан бири – Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний 973 йил Хоразмнинг ўша даврдаги пойтахти Кат шаҳри (ҳозирги Беруний шаҳри)да дунёга келди.

Абу Райҳон Беруний жами бўлиб, 160 дан ортиқ кўлёмаларни ёзиб қолдирган. Уларнинг бешдан бир қисмигина бизгача етиб келган. Бухорода туғилган Ибн Сино (Ғарбда “Авиценна”) билан Ал-Беруний замондош бўлган ва улар бир бирига хатлар ёзиб, илмий фикрлари билан алмашиб турганлар ва қалин дўст бўлиб, ҳаёт кечирганлар. Ал-Берунийнинг ўзига хос жихати шундан иборатки, у ислом оламининг универсал характердаги олими ҳисобланган, барча тадқиқотларини шунчаки қоғозга туширибгина қолмай, бу тадқиқотларнинг амалга ошириш босқичлари ва тарихини ҳам ёритиб ўтган. Унинг бу соҳада олиб борган ишлари жуда муваффақиятли бўлган [7].

Буюк аллома ўзидан сўнгги авлодларга катта илмий мерос қолдирди. Берунийнинг ўз даври илм-фанининг турли соҳаларига оид кўплаб, турли ҳажмдаги асарлари, ёзишмалари қолганлиги бизга маълум. Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, фармокогнозия, тарих, филология масалаларига оид қатор рисолалар ҳам яратди ва санскрит тилидан арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржималар қилди, бадий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. “Астрологияга кириш”, “Астрономия калити”, “Жонни даволовчи қуёш китоби”, “Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида”, “Кўпайтириш асослари”, “Птолемей “Алмагест”нинг санскритчага таржимаси”, “Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар”, “Фарғоний “Элементлар”ига тузатишлар”, “Турклар томонидан эҳтиёткорлик”, “Оқ кийимлилар ва карматлар ҳақида маълумотлар”, “Шеърлар тўплами”, “Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси”, “Ибн Сино билан ёзишмалар” шулар жумласидандир [7].

Абу Райҳон Беруний қолдирган бой мерос асрлар давомида ўрганиб келинди. XIX асрдан бошлаб Европа ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, италян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган европалик олимларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Америкалик тарихчи олим Ж.Сартон Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, унинг ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди, деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос В.Р.Розен эса, унга илмий қарашлари хайратланарли даражада кенглиги, унинг ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳига хос эканлигини қайд этади. Берунийнинг ўз Ватани Ўзбекистонда ҳам унинг ижодига катта эътибор бериб келинмоқда. Унинг ҳаёти, фаолияти ва илмий мероси ҳақида Ҳ.Абдуллаев, И.Мўминов, В.Зоҳидов, Я.Ғуломов, У.Каримов, С.Булгаков, А.Д.Шарипов каби олимлар қатор рисола, асарлар яратдилар. Мамлакатимизда унга бағишланган кўплаб Халқаро илмий конференциялар ўтказилди ва бугунги кунда ҳам бу ишлар давом эттирилмоқда. Биринчи бор Берунийнинг “Қадимги ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Масъуд қонуни”, “Геодезия”, “Сайдана” каби асосий асарларини ўз ичига олувчи кўп томли сайланма асарлари ўзбек ва рус тилларида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан нашр этилиб, китобхонлар жамоасига етказилди. Шунингдек, 2010 йилда чоп этилган китоблар орасида файласуф олим Б.Тураев томонидан “Абу Райҳон Беруний” китобчаси, 2019 йилда эса олима Г.Машарипованинг “Хоразм Маъмур академияси алломалари табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий ва маънавий меросининг ижтимоий тафаккур тараққиётига таъсири” номли монографияси ҳам нашр қилинди”[8].

Келтирилган мисоллар Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги, аввало, халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросининг кенг ўрганилиши, ёшлар қалби ва онгига миллий ғоянинг чуқур сингдирилаётганлиги билан узвий боғлиқдир. Ўзбекистоннинг бугунги ёшлари шароит ва янги имкониятлардан унумли

фойдаланган ҳолда, ўтмишда яшаб ўтган буюк алломалар ва устозлардан ибрат олиб иш юритсалар, жаҳон илм-фани ва маданияти ютуқларини тўлиқ эгаллайдилар, мамлакат тараққиёти, юксалиши учун етук ва малакали кадрлар бўлиб етишадилар. Ана шуларни назарда тутиб, Президент таъкидлаганидек, “Ёшларимиз ўз олдига катта марраларни қўйиб, уларга эришишлари учун кенг имкониятлар яратиш ва ҳар томонлама қўмак бериш – барчамиз учун энг устувор вазифа бўлиши зарур. Зеро, тараққиётнинг мутлақо янги босқичига қадам қўяётган Янги Ўзбекистонда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган даъваткор ғоя ҳаётимизга тобора чуқур кириб бораётган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилаётган бир пайтда, аждодларимизнинг бебаҳо мероси – абадиятга дахлдор маънавий хазина эканлигини чуқур анланса, бу жараёнда ёшлар қанчалик салоҳиятли, маънавияти ва ҳуқуқий билими юксак бўлса, илм-фан янада тараққий этади. Президент таъкидлаганидек, “бугун биз интилаётган Янги Ўзбекистонни барпо этиш, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш осон эмас. Бундай улуғ вазифанинг шarti ва мезонлари кўп. Аммо энг муҳим ва ҳал қилувчи омил – бу демократик ислохотлар йўлидир. Шу боис халқимиз манфаатига тўла жавоб берадиган бу йўлдан ҳеч қачон ортга қайтмаймиз. Қанчалик қийин бўлмасин, фақат олдинга қараб борамиз”[9]. Бу борада ёшлар таълим-тарбиясида муҳим аҳамиятга эга бўлган маънавий-маърифий тадбирлар таъсирчанлигини янада ошириш янада долзарб аҳамият касб этмоқда.

Айниқса, янгиланаётган Ўзбекистоннинг замонавий тараққиёт йўлида халқнинг энг катта бойлиги бўлган улкан интеллектуал ва маънавий салоҳият эгаларидан бўлмиш ёшлар маънавияти ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришдаги ўрни янада муҳим аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда тобора янгиланаётган Ўзбекистонга қараб, унинг куч-қудрати манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигида эканлигини англаш қийин эмас. Дарҳақиқат, халқимиз инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, саҳоват ва мурувват, бағрикенглик сингари халқимизга хос бўлган фазилатларнинг нозик куртакларини асрлар бўйи авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтириш учун, инсонга бўлган эътиборни кучайтириш ҳамда ўз эҳтиёжини қондириш зарур бўлган шарт-шароит яратишдан иборатдир.

Ўтмишга ҳамоҳанг бугунги кунимизгача миллий тафаккуримиз негизида шаклланиб келган, турли ғоя ва амалий ҳаракатларда ўз ифодасини топаётган ҳар бир ишда яратувчанлик, меҳнат қилиш, бунёдкорлик ишларини йўлга қўйишда буюк алломалар, хусусан, Беруний меросини, унинг асарларини чуқур ўрганиш интеллектуал салоҳиятли ёшлар тарбиясида муҳим ўрин эгаллайди, уларни истеъдодларини намойиш қилишга ундайди ва янги кашфиётлар сари отлантиради

Бугун мамлакатимизда Янги Ўзбекистон Учинчи Ренессансини рўёбга чиқариш жараёни бошланган экан, қадимий маданиятимиз ва маънавий кадриятларимизни, Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирлари қолдирган бой меросни авайлаб-асраш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда, “узоқ ўтмишдан ҳозирги давргача миллий тафаккуримиз негизида шаклланиб келган, турли ғоя ва амалий ҳаракатларда ўз ифодасини топган эл-юртимизнинг орзу-умидлари бугунги кунда Янги Ўзбекистон тушунчасида жамулжам бўлди”[10.18].

Илм-фан тараққиёти ҳамда дунё тамаддунида Ўзбекистон фан ва технологиялар борасида етакчи ўринларга интилар экан, ўтмишдаги буюк зотларимиз миллий кадриятларимизда алоҳида ўрин тутадиган авлодлар ўртасидаги ворислик туйғусини, уларнинг бир-бирига дахлдор эканини, ҳаётнинг бамисоли узвий халқалар каби кетма-кет боғланишини англаш, анъаналар давомийлигини сақлаш инсоний бурчимизга айланмоқда. Алломаларнинг тарбияга оид таълимотларидан хулоса чиқарган ҳолда, бугунги кун учун тўғри йўл танлаш, мутафаккир ота-боболаримизнинг руҳи покларига ҳурмат билан қараш, миллий кадрият ва анъаналаримизни топташга йўл қўймаслик, уларни кўз қорачиғидек асраш, янгиланаётган бугунги кунда ана шу ноёб ва мўътабар мероснинг қай даражада сақланиб, авайланиб келинаётгани, уни ҳар томонлама ўрганиш, кенг омма, айниқса, ёшлар онгига сингдириш, жаҳон жамоатчилигига тарғиб этиш борасида амалий ишлар фаол олиб борилмоқда. Ватанимиз келажаги бўлган баркамол авлодни етиштириш учун миллатимизнинг ҳар бир вакили ўз фарзандини миллий ғоямиз, кадриятларимиз, тилимиз, қадимий тарихимиз, маданий бой ўтмишимизда чуқур из қолдирган буюк сиймоларимизга муҳаббат ва ҳурмат руҳида тарбиялаш билан бирга, халқимизнинг ўзигагина хос бўлган инсонпарварлик, байналмилаллик, самимийлик ва бағрикенглик руҳида ҳам тарбиялашимиз, Янги Ўзбекистон учун ҳар қачонгидан ҳам зарурроқдир.

4. ХУЛОСАЛАР (CONCLUSION)

Янги Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантириш мақсадида мамлакат тараққиётининг янги босқичига қадам қўйилган ҳозирги даврда Учинчи ренессанс пойдеворини яратишга бел боғланган. Ана шу мақсадни кўзлаган Президент Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “миллий маънавиятимиз тарихида ўчмас из қолдирган улуғ алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг турли мамлакатлардаги музей ва кутубхоналарда сақланаётган қўлёзмаларини ўрганиш, мавжуд нусхаларини юртимизга олиб келиш, атрофлича тадқиқ қилиб, халқимизга етказиш борасида муҳим ишлар амалга оширилиши”[10.34] йўлида амалий ҳаракатларга ундаб келмоқда. Ана шу мақсадда Янги Ўзбекистонда буюк алломаларимизнинг бебаҳо меросини чуқур ўрганиш ва уни кенг жамоатчиликка етказиш устувор масалалардан бирига айланган. Зеро, жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига бекиёс ҳисса қўшган буюк аждодларимиз қолдирган улкан маънавий меросдан ўрнак ва ибрат олиб, бу ғоявий таълимотни ёшлар онгига қанчалик

даражада сингдира олсак, уларнинг тарихимизга бўлган хурмат-эҳтиромини янада оширган бўламиз.

Масалага хулоса шундаки, ёшлар масаласи, уларнинг маънавий тафаккурини ўстириш масаласи эътибор марказидан, кун тартибидан ўрин олганининг сабаби, аввало, аҳолининг ярмидан кўпроғини ташкил этадиган ёшлар миқдор жихатидан йирик қатлам, катта куч ҳисобланади. Шунингдек, ёшлар куч-қувватга тўла, ғайратли бўлгани учун улар бошқа гуруҳларга нисбатан фаол, янгиликларга очиқ, инноваторлиги ва ташаббускорлиги билан ажралиб туради. Шу боис, Президент, “биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим”[11.], деб таъкидлагани бежиз эмас. Шу боисдан ҳам, Янги Ўзбекистонда буюк алломаларимизнинг бебаҳо меросини чуқур ўрганиш ва уни ёшлар маънавиятини юксалтиришга кенгроқ жалб этиш вазифалари устувор масалалардан бирига айланган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Беруний кенг қўламли хотирага, мантиқий хулоса маданиятига, аналитик фалсафий тафаккурга эга бўлган, зехни ва интуицияси ўта кучли энциклопедик интеллект эгаси бўлган мутафаккирдир. Унинг табиий-илмий, ижтимоий-гуманитар ва аниқ фанларга қўшган салмоқли ҳиссаси, фундаментал ғоялари ҳозирги замон цивилизацияси тараққиётида ҳам, Янги Ўзбекистон ёшлари маънавий тафаккурини юксалтиришда ҳам муҳим ўринга эгадир.

ИҚТИБОСЛАР/СНОСКИ/REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ўттиз бир йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи// <https://president.uz/uz/lists/view/5484>
2. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.—Тошкент:Ўзбекистон, 2021.—Б.5, 16.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ўттиз бир йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи// <https://president.uz/uz/lists/view/5484>
4. Ахмедов А.А. Беруни асарига сўзбоши // Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар VII жилд: Математик ва астрономик рисолалар. Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2022. Б.5.
5. https://t.me/beruniyshunoslik_markazi/647
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Буюк олим Абу Райхон Беруний таваллудининг 1050 йиллигини халқаро миқёсда кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-361 сонли қарор www.xabar.uz > jamiyat > abu-rayhon-beruniy-
7. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Ал-Беруний (973-1048) [http://www.ud.uz/uz/unique charming/great personality/542/](http://www.ud.uz/uz/unique_charming/great_personality/542/) (Мурожаат 15.09.2021).

8. Машарипова Г. Хоразм Маъмун академияси алломалари табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий ва маънавий меросининг ижтимоий тафаккур тараққиётига таъсири. Монография. – Тошкент: Navro'z, 2019.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ўттиз бир йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи// <https://president.uz/uz/lists/view/5484>

10. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.– Б.18, 34.

11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

İNSAN HAKLARI: SON MU, GELECEK Mİ?

Yıldırım ORTAOĞLAN

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fak.

Ankara, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5813-1191

yildirim.ortaooglan@gmail.com

ÖZET

Sağduyuya sahip olması bakımından, insan öznesinden, yaşamını daha anlamlı kılacak değerler inşa etmesini beklemek garipsenmese gerek. Bu beklenti, bir yönüyle sahip olunan yetilerin geliştirilmesini hedeflerken diğer yönüyle arzuladıklarını zaten onlara sahip olması gereken şeylermiş gibi görmesine neden olabilir. Böylece doğanın ona sundukları ile kendi istekleri arasında bir çatışma kaçınılmazdır. Varlığını devam ettirmesi bakımından insan, daha iyi bir yaşamın olanağı için ne ya da neler ister? Modern dünyada bu istemenin en önemli karşılığı insan haklarıdır. Dolayısıyla, insan haklarından sadece “en üstün ahlak ilkeleri ve siyasi idealleri” değil aynı zamanda yaşam dünyamızı daha iyi bir yere dönüştürürken bu dünyayı paylaştığımız diğer bireylerin haysiyetini de koruyan olanaklar bütünü anlamak gerekir. Moyn insan haklarını, “henüz varolmayan bir yerin imgesi üzerine kurulu” olduğundan dolayı ütopyacı bir program olarak adlandırır. Bu programın amacı, uluslararası hukukla ülkelerin kesin sınırlarını aşarak onların sınırlarının dokunulmazlığını ortadan kaldırmaktır. Bu bağlamda insan hakları, hakları gasp edilen kimselere daha iyi bir yaşam sunma imkânıyla övünür. Bunu kimi zaman devletlerle iş birliği içinde kimi zamanda –insan haklarını ihlal eden devletler olduğunda- onları suçlayarak yapar. Böylece insan hakları toplumsal hareketlerin en yüksek ideallerini ifade etmesinin yanı sıra siyasi birimlere ilişkin en yüksek tasavvurları taşıyacak bir kavram olarak da tanımlanmıştır. Söz konusu kavram hem geleceğe yönelik bir umut taşır hem de belirli bir amaca doğru harekete geçme isteği uyandırır. Bu bağlamda insan haklarını “savaş dönemi ümitlerinin mezarına bırakılmış bir çelenk” olduğunu düşünmek ne kadar olanaklıdır? İnsan haklarının egemen olduğu bir zaman çağımızın kayıp yoksun zamanını mı ifade etmektedir? Ya da özgürlük ve eşitlik sloganlarıyla insan hakları, ilk olmaktan çok uzak başka hayaller ve ütopyalar çöktüğü için güçlenen diğer ütopyalardan sadece biri midir?

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Ütopya, Adalet, Eşitlik

HUMAN RIGHTS: THE END OR THE FUTURE?

Yıldırım ORTAOĞLAN

ABSTRACT

In terms of having common sense, it should not be strange to expect the human subject to construct values that will make his life more meaningful. While this expectation aims to improve the abilities they have, on the other hand, it may cause them to see what they desire as something they should already have. Thus, a conflict between what nature offers and their own desires is inevitable. What does human want for a better life opportunity in terms of persisting existence? In the modern world, the most important response to this demand is human rights. Thus, human rights should be understood not only as “the highest moral principles and political ideals” but also as a set of possibilities that transform our world for the better while protecting the dignity of the other individuals with whom we share it. Moyn calls human rights a utopian program because it “draws on the image of a place that has not yet been called into being”. The aim of this program is to transcend the strict borders of countries through international law and to abolish the inviolability of their borders. In this context, human rights prides itself on its ability to offer a better life to the disenfranchised. It sometimes happens in cooperation with states and sometimes - when states violate human rights - by denouncing them. Human rights are thus defined as a concept that not only expresses the highest ideals of social movements, but also as a concept that carries the highest visions of political units. The concept carries both the hope for the future and the will to act towards a specific goal. How possible would it be to think human rights as “a funeral wreath laid on the grave of wartime hopes”. Does a time dominated by human rights represent the lost and deprived time of our age? Or are human rights, with their slogans of freedom and equality, not being the first but one of the other utopias that have been strengthened as a result of collapsed distant dreams and utopias?

Keywords: Human Rights, Utopia, Justice, Equality

GİRİŞ

İnsan, yaşamını anlamlı ve iyi kılacak temel değerler peşinde koşan bir varlıktır. Bu insanın bir yandan sahip olduğu yetileri geliştirmesini sağlarken diğer yandan arzuladıklarını zaten onlara sahip olunması gereken şeylermiş gibi görmesine neden olur. Böylece, doğanın ona sundukları ile kendi istekleri arasında bir çatışma kaçınılmazdır. Bu çatışmanın merkezinde, varlığını devam ettirme çabası içinde olan insan, daha iyi bir yaşamın olanağını istemesinin ana hedefi haline getirir. Modern dünyada bu istemenin karşılıklarından biri insan haklarıdır. Genel olarak bakıldığında insan hakları kavramından “en üstün ahlak ilkeleri ve siyasi idealler”in anlaşıldığını söyleyen Moyn, buna karşın söz konusu kavramın daha fazlasını ifade ettiğini belirtir: “İnsan hakları, bu dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek ve her bireyin haysiyetinin, uluslararası kapsamda bir korunmadan güven içinde faydalanabildiği yeni bir dünya yaratmak gibi çağrışmaları kendi içinde barındırır” (Moyn, 2017: 7). Moyn’a göre bu belirleme “henüz varolmayan bir yerin imgesi üzerine kurulu” olduğundan dolayı ütopyacı bir programdır. Bu programın amacı,

uluslararası hukukla ülkelerin kesin sınırlarını aşarak onların sınırlarının dokunulmazlığını ortadan kaldırmaktır. Bu bağlamda insan hakları, hakları gasp edilen kimselere daha iyi bir yaşam sunma imkânıyla övünür. Bunu bir taraftan devletlerle iş birliği içinde yaparken diğer taraftan insan haklarını ihlal eden devletler¹ söz konusu olduğunda onları suçlayarak yapar. Böylece insan hakları, toplumsal hareketlerin en yüksek ideallerini ifade etmesinin yanı sıra siyasi birimlere ilişkin en yüksek tasavvurları taşıyacak bir kavram olarak da tanımlanmıştır. Söz konusu kavram hem geleceğe yönelik bir umut taşır hem de belirli bir amaca doğru harekete geçme isteği uyandırır.

İNSAN HAKLARININ TARİHSEL KONUMU

İnsan hakları, özellikle 1970’li yıllarda Batılıların yaşamında büyük bir değişim sağlar. Aydınlanma döneminde ilan edilen, “doğuştan kazanılmış ölümsüz haklar” uygulamada neredeyse ayrı bir şekilde olmuştur. Uygulamadaki farklılıktan dolayı 1948’de ilan edilen *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*² “yeni bir çağın habercisi olmaktan çok savaş dönemi ümitlerinin mezarına bırakılmış bir çelenk” (Moyn, 2017: 7) olmaktan öteye gidememiştir. Çünkü hem Sovyetler Birliği hem de sömürgecilik karşıtı güçler soğuk savaş döneminin getirdiği etkilerle birlikte bireysel hakların kutsallaştırılmasından ziyade komünizm ve milliyetçiliğe bel bağladılar. Bundan dolayı da insan haklarının egemen olduğu bir paradigma çok geçmeden tedavülden kaldırılmıştır.

Moyn’a göre insan hakları 1970’lerde bir anda ortaya çıkmıştır. İlk –“sömürgelelerin özgürleşmesi ve bağımsız milletlerin yaratılmasını”– ifade eden insan hakları sonrasında ise “devlet karşısında bireyin korunması” anlamını taşımaktadır. Özellikle de *Uluslararası Af Örgütü’nün 1977’de Nobel Barış Ödülü’ne* layık görülmesi insan haklarının Batılıların yeni dünya kavrayışında temel söylem olarak öne sürülmesini sağlamıştır. Bununla birlikte özellikle siyasetçiler, devletlerin dış politikalarının belirleyicisi olarak insan haklarını görmüşlerdir. Moyn’a göre insan haklarının fark edilebilirliği aynı zamanda kamusal alanda da kendisini görünür kılmıştır. Örneğin; 1940’lı yıllara kadar “insan hakları” gazetelerde neredeyse hiç kullanılmamışken 1977’de *New York Times*’ta o zamana kadar yayımlanan tüm kullanımından beş kat daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Moyn, insan haklarının bu durumunu en iyi şekilde ifade ettiğini düşündüğü Philip Roth’un şu sözünü alıntılar: “İnsanlar tarihi uzun vadeli düşünür, fakat tarih, gerçekten de oldukça ani gelişen bir şeydir” (Moyn, 2017: 10). Bu belirlemeler ışığında Moyn, insan haklarının daha iyi bir dünya imgesi sunması bakımından tarihsel anlamda son ütopya olduğunu söyler. İnsan hakları Platon’un, *Devlet* kitabının bir savı olan adalete -adalet, güçlünün işine gelendir- yönelik kadim bağlılığın modern bir şeklini ifade eder. Çünkü özgürlük ve eşitlik sloganlarıyla insan hakları, ilk olmaktan çok uzak başka hayaller ve ütopyalar çöktüğü için

¹ Yeşilçayır, kuşaklar çatışmasını temele alan çalışmada, devletlerin, “siyasal ya da ideolojik tercihleri ve devletin menfaatleri söz konusu olduğunda insan haklarına yönelik kayıtsız tutumlar” içinde olabileceğini düşünür (Yeşilçayır, 2020: 78).

² Moyn, *Evrensel Bildirge*’nin “milliyetin kutsallığının yerini almaktansa” sürdürdüğünü söyler.

güçlenen diğer ütopyalardan sadece biridir: “Toplumsal eylem alanında olduğu gibi düşünce alanında da insan haklarını en iyi ‘hayatta kalma’ özellikleri tanımlar: insan hakları, başka siyasi ideolojiler yenilgiye uğrarken yenilmeyen bir tanrıdır” (Moyn, 2017: 10). Bu kavram, diğer ütopyalar gibi yenilmediyse bu onun diğer ütopyalara kıyasla daha geniş kitleler tarafından ahlaki bir alternatif olarak görülmüş olmasından dolayıdır.

İnsan hakları tarihi, milenyumun başından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Onun yeni bir disiplin olarak gelişmesini ele alan tarihçiler ise söz konusu disiplinin gelişmesini hem bayram havasında karşılamışlar hem de yeni bir disiplin olması bakımından bu durumu öykülerle süslemişlerdir. Peki, yeni bir disiplin olarak gelişmeye başlayan insan haklarının başlangıcı kime ve neye dayandırılacaktır? Söz konusu soruya ilişkin olarak birçok ikilik mevcuttur: “Yunanlılar mı yoksa Yahudiler mi, ortaçağ Hristiyanları mı yoksa modern çağın başındaki filozoflar mı, demokrat devrimciler mi yoksa kölelik karşıtı kahramanlar mı, Amerikan enternasyonalistleri mi yoksa ırkçılık karşıtı vizyonerler mi başlangıç noktası olarak gösterilecekti?” (Moyn, 2017: 10). İnsan haklarının temeli olan ‘human’ kavramı üzerine düşünen Douzinas, Foucault’nun³ insanlığın modernitenin icadı olduğu savını tekrarlarlarken Atina’da ve Roma’da yurttaşların özgür olmaları üzerinden tanımlandığını işaret eder. Çünkü onlarda “insan türünün üyesi olma anlamında ‘insan’dan” söz edilmez. “Özgür insanlar Atinalı ya da Spartalı, Romalı ya da Kartacalılardı, fakat kişi değillerdi. Yunan ya da barbarlardı, fakat insan değillerdi” (Douzinas, 2016: 27).

Moyn yukarıda ifade edilen ikiliklerin temel sebebini kilise tarihçilerinin Hristiyanlık dinine karşı yaklaşımları gibi tarihçilerin de insan haklarına benzer yaklaşımı olarak görür. Çünkü kilise tarihçileri “temelde yatan sebepleri, tarihin seyrinde yaratılmış olmaktan ziyade, keşfedilmiş gibi görüyor”. Böylesi bir yaklaşım, insan haklarının kendisini mümkün kılacak olan (ihtiyaç duyduğu) mitleri sağlar (Moyn, 2017: 11). Moyn, ele alınan yaklaşımlar bağlamında insan haklarının kamusal alanda hem eskiden beri var olan hem de zaten ne söylediği apaçık ortada olan bir amaç olarak görüldüğünü ifade eder. Bunların dışında, insan haklarına dair başka bir yaklaşım ise onun güçlü bir ideal olarak kendine has yapılarla sahip olduğunu ortaya koyar.

Her ne kadar çağımız bir önceki çağa kıyasla daha ‘aydınlık’ olduğunu iddia etse de o, toplu katliamların, soykırımların, etnik temizliklerin ve Holokost çağının taşıyıcısıdır. Bu nedenle, insan hakları tarihinin kanla yazıldığına yönelik yaklaşım haksız sayılmasa gerek (Douzinas, 2016: 51-52). Buna karşın, insan haklarının gerçek tarihi söz konusu olduğunda açık bir şekilde şu görülmektedir: İnsan hakları, savaştan ya da savaş sonrası duruma bir tepki olarak yani Holokost’a karşı bir tepki olarak ortaya çıkmamıştır. Çünkü savaş sonrası dönemde “Holokost bilinci”⁴ henüz yaygın bir şekilde görünmemektedir. Dikkat edilmesi gereken daha önemli nokta ise bu dönemde

³ Foucault, her ne kadar *Kelimeler ve Şeyler*’de insanın kumlara yazılmış fakat birazdan denizin dalgalarıyla silinecek bir yazıya benzetmiş olsa da (Foucault, 2001: 539) sonraki röportajlarında bu yargının çok çabuk verilmiş olduğu konusundaki endişesini dile getirir. Burada dikkat çekilen nokta, insanın felsefede “bilgi nesnesi olarak değil, özgürlük ve varoluş öznesi olarak” kaybolduğunu göstermektedir (Foucault, 2011: 107).

⁴ İnsan haklarına bağlılık, Holokost belleği sonucu aydınlanmıştır; “haklara yepyeni amaçlara hizmet etmesi için başvurulduğunda bu gerçekleşmiştir.” Bu bağlamda insan hakları asıl anlamını yoğun olarak kullanılmasında değil, Holokost bilinci için yeniden icat edilmesinde bulmuştur.

uluslararası haklara yönelik hiçbir hareketin olmamasıdır. Bu alternatif yaklaşımın çözmesi gereken soru şudur: Neden 1940’larda değil de 1970’lerde insan hakları herkesin ümitlerini geleceğe taşıyan bir ütopya olarak ortaya çıkmıştır? (Moyn, 2017: 12)

Moyn, insan haklarının yükselişinde rastlantının payının yüksek olduğunu düşünür. Ama en önemli sebep hem evrenselci tasarımların çökmüş olması hem de insan haklarının ikna edici bir alternatif olarak inşa edilmesidir. Moyn’a göre insan haklarını ilk kez ortaya koyan BM’in insan haklarının iddia ettiği şeyi gerçekleştirmesi için aynı zamanda ortadan kalkması gerekmektedir. Çünkü BM⁵ “ilkesel olarak egemenlikten ya da imparatorluktan kopmayı reddeden büyük güçlerin bir ittifakı” şeklinde öne çıkmıştır. Ve sömürsüzleştirmeyle birlikte yeni devletlerin ortaya çıkması, insan haklarının anlamını değiştirmiştir. Bu değişimin yanı sıra insan hakları 1970’lerdeki patlamasına kadar geri planda kalmıştır. Moyn’a göre bunun birçok nedeni vardır:

“Soğuk Savaş koşulları dışında bir Avrupa kimliği arayışı; Sovyet ve daha sonra Doğu Avrupa muhaliflerinin siyasetçiler, gazeteciler ve aydınlar tarafından kabul edilişi ve Vietnam (1965-73) faciasından sonra ABD’de dış siyaset anlamında yaşanan daha yeni, ahlaka uygun hale getirilmiş koşullardaki liberalleşme (...) Batılı gözlemcilerin gözünde resmî sömürgeciliğin sonunun gelmiş olması ve sömürgecilik sonrası devletin girdiği krizdir” (Moyn, 2017: 13).

Belirlenen nedenlerle ilişkili olarak bugünün bireysel haklarını ifade eden anlamında “insan hakları” kavramı yerini almıştır. İnsan hakları, birçok amaçla doğmuş olmalarının yanı sıra özgürlüğün, kimliğin ve refahın gerçekleştirilmesi gibi siyasi bir misyonu yüklenmek zorunda bırakılmıştır. İnsan hakları kavramı, bugün güçlü olduğu düşünülen kaçınılmaz kavramlardan sadece biridir. “Fakat bu aynı zamanda, bu kadar yakın zamanda içine doğdukları dünyadan şimdiden daha çok farklı bir ortamda, hayati öneme sahip güncel bir program takip ettiklerinden insan haklarının, korunması gereken bir miras olmaktan ziyade, yeniden icat edilmesi –hatta artık geride bırakılması– gereken bir buluş olduğu anlamına da gelir” (Moyn, 2017: 14). Bu bağlamda insan hakları, kendinden öncekilerin yıkıntılarının üzerine kurulmuş olması gibi başka bir ütopyanın da onun yıkıntıları üzerine kurulup kurulmayacağı ise bir muamma olarak kalmaktadır. Bununla birlikte insan haklarının son ütopya olarak doğduğunu düşünen Moyn, yeni bir ütopyanın sahneye çıkma ihtimalinin ise her zaman devam ettiğini söyler. Bu bağlamda, gerçeklikle ilişkisi bakımından ütopya, “her türlü kültürel üründe saklı geleceği bulan ve eleştirdiği her türlü ideolojideki köklü heves nüvesini muhafaza eden geniş hayal gücüne verilen addır” (Douzinas, 2016: 79).

Kuçuradi, insan haklarının kavramsal karşılığının bulanıklaşmasından ya da sınırlarının belirsizleşmesinden dolayı “tehlikeli” olduğunu düşünür. İnsan haklarının temel ve devredilemez oluşunu merkeze yerleştiren Kuçuradi, onların “her toplumsal ve siyasal kararın temelini konmaları” ve “her an herkesçe ve herkes için korunmaları” gerektiğini düşünür (Kuçuradi, 2016:

⁵Moyn biraz akıllı olan herkesin, Birleşmiş Milletler’in gerçek hedefinin, dünyayı ahlaki hale getirmekten ziyade büyük güçleri dengede tutmak olduğunu BM kuruluşundan kısa bir süre sonra fark ettiğini söyler (Moyn, 2017: 53).

1). Buna karşın Moyn, insan haklarının bugün bu kadar güçlü hale gelmelerindeki arka planı anlamak için öncelikle onun doğuştan gelen haklar olduklarına yönelik genel savın bir tarafa bırakılması gerektiğini söylemekle başlar. Eğer böyle yapılmazsa bu hakların arkasındaki nedenlerle yüzleşemeyiz. Çünkü insan haklarına yönelik klasik kavrayış: “Stoacı Yunan düşünürler ve Roma felsefesiyle başlar, Ortaçağın ve modern çağın başlarının doğal yasaları ile devam ederek Amerikan ve Fransız devrimlerinin şahsında, 1776’daki Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789’daki İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile doruk noktasına ulaşır” (Moyn, 2017: 16). Moyn’un insan haklarının tarihini ortaya koymasındaki temel yönelimini belirleyen yaklaşım klasik kavrayışın eleştirisidir. İnsan haklarına yönelik klasik kavrayışın amacı, aynı zamanda kendisine selefler yaratmaktır. Burada amaç, insan haklarına tarihsel bir arka plan oluşturarak onu *mit*leştirmektir. Moyn insan haklarının “selef”lerini açık bir şekilde görmesi bakımından Hannah Arent’e hakkını teslim eder.

Arendt “hakka sahip olma hakkı”yla (Arendt, 2014: 307) birlikte insan haklarının “kendini siyasi bir topluluğa ait olmaya dayandıran ilk haklar ile sonrasındaki nihai ‘insan hakları’ arasında çok açık ve temel farklar” olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu bağlamda insan haklarının iki şekilde ayrılması gerekmektedir. 1. “modern çağın başındaki devrimi ve on dokuzuncu yüzyıl siyasetini harekete geçiren” insan hakları, 2. “1940’larda temelleri atılan ve son on-yirmi yılda bu kadar cazip hale gelen ‘insan hakları’” (Moyn, 2017: 16). Çünkü birincisi, herhangi bir ülkedeki “yurttaşlık siyaseti”ne ikincisi ise ülkenin dışında gerçekleşen “ıstırap siyaseti”ne karşılık gelir.

Bir başka tartışma ise “insanlık” (*humanitas*) kavramının Romalılar tarafından icat edilmesiyle birlikte Stoacıların “kozmpolit”nin tam olarak neyi kastettikleri üzerinedir. Moyn’a göre Stoacıların “kozmpolit”i tüm erkekleri bir araya getiren bir kavramdır. Bununla birlikte Stoacılık ve Hıristiyanlığın evrenselci olduğunu söyleyen Moyn, Hıristiyanlığın din üzerinden gitmesi bakımından Stoacılık’tan ayrıldığını gösterir. Söz konusu tartışmayla birlikte Moyn modern bildirgelerde ortaya konulan kavramsal içeriklerin hiçbirinin başlangıçta tasarlandığı şekliyle ifade edilmediğini söyler. Örneğin; mülkiyet hakkı ve vicdan özgürlüğü kavramı anlamlarını yolda bulanlardandır. Bunun yanı sıra Douzinas, ilk hümanizmanın Yunan ve Roma uygarlıklarının karşılaşmaları neticesinde ortaya çıktığını düşünür. Romalılar tarafından üstünlüklerini ortaya koymak için kullanılan bu hümanizma, kendisinden sonraki erken modern hümanizma ve çağdaş hümanizmalara kaynaklık etmiştir (Douzinas, 2016: 28).

Moyn, doğal kanun ile doğal haklar arasındaki ilişkiyi Hıristiyanlık açısından değerlendirir. Hıristiyanlık, doğal kanuna karşı doğal hakların savunuculuğunu kendi inançları bakımından sakıncalı görüyordu. Bunun temel sebebi, kişinin isteklerine göre değişmeyen bir tasarımın (doğal kanun), kişiye özel, sahip olunan bir tasarıma dönüşmesi (doğal hak) büyük bir problem olarak görülmesidir. Moyn’a göre Hobbes’un “kişinin kendini koruma meşrutiyeti” olarak ifade ettiği şey, doğal haklardan ilkidir. Bu doğal hakla birlikte temel bir durum ortaya çıkar: Gerektiğinde kendini korumak uğrunda “öldürme yetkisine sahip olarak savaşmak”. Söz konusu ilk hakka dikkatlice bakıldığında devlet karşısında bireyi güçlendirmekten ziyade devletin

kendisini güçlendirmektir. Çünkü iç barış ancak yurttaşlar yönetme yetkisini devlete verdiklerinde mümkün görünmektedir.

1789'da Fransızlar tarafından ilan edilen *İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi*'nde egemenliğin esas olarak ulusta olacağına yönelik kesin beyan bugünün "insan hakları"nı değil "egemen ulus-devletin anayasasında ileri sürülen haklar Fransız devrimi'nin dünya siyasetine bıraktığı büyük ve kaçınılmaz mirastır" (Moyn, 2017: 29). Çünkü Fransızlar devrim bildirgelerinde egemenliğin temelini ancak ulusta olabileceğine dair savlarını öne sürmüş ve bu egemenliği de ancak ulus kaynaklı bir gücün kullanabileceğini ilan etmişlerdi. Bu bağlamda eğer 19. yüzyılda insan haklarına yönelik bir hareketten söz edilecekse bu ancak "insan haklarını ulusal çevre içerisinde korumak peşinde olan liberal milliyetçilik" olabilir.

Yukarıdaki belirlemelerden hareketle, genel olarak çıkarılacak sav, insan haklarının özellikle ikinci dünya savaşından sonra ulus-devlet üstünde kavramsallaştırılma çabasıdır. Bunun en iyi örneğini ise bize Arendt sunar. Daha önce sorulan bir soru da cevabını bulmaktadır. İnsan haklarının 1940'larda değil de 1970'lerde zirveye çıkması, rotasını ulus-devlet özleminden çıkarmasıyla mümkün olmuştur. Bununla birlikte siyasetin değerler konusunda yeni bir kavrayışa yönelmesi bunu sağlayan şey oldu.

İnsan haklarının kökeni tartışmasında başlangıcın 2. Dünya savaşı ve sonrasındaki gelişmeler gösterildiğinde yanılıcı olacağını söyleyen Moyn, insan haklarının bu dönemde ne olduğundan çok ne olmadığına önemli olduğu üzerinde durur. İnsan hakları ne Holokos'ta verilen bir cevaptır ne de faciaları önleyen bir ideolojidir. İnsan hakları, kısmen de olsa modern devletin yarattığı egemenlik kavrayışına karşı fikir ayrılıklarını ima eder. Moyn'a göre her şeyden önce insan hakları bu dönemde öne çıkan bir fikir bile olmamıştır. İkinci dünya savaşından sonra insan hakları uluslararası örgütlenmeyle derinden bağlı olmasının yanı sıra hiçbir harekete de ilham kaynağı olmamıştır. Böylece insan hakları savaş sonrası dönemde hem yeterince muğlak bir anlama sahip hem de muhafazakâr bir ütopya olarak karşımıza çıkmaktadır. Moyn'a göre "dünyanın hayal gücünü karşılayabilmek için bu hakların yeni bir ideolojik ortamda yeniden doğru düzgün tanımlanması gerekiyordu" (Moyn, 2017: 46).

Roosevelt'in *Dört Özgürlük* (6 Ocak 1941) konuşmasında konuşma ve ifade özgürlüğü, tapınma özgürlüğü, yoksulluktan kurtulma özgürlüğü ve korkudan kurtulma özgürlüğünden bahsetmesi insan haklarının sahneye tasarlanmış ve bir plan çerçevesinde girmiş olduğunu değil de oradan geçiyormuş gibi girmesine neden olmuştur. İnsan hakları sahneye "vahşi ve azgın güçlerin dünyayı zapt etme arayışına karşı hemen ortak bir mücadeleye girişmesi" gerektiğini savunan bir savaş sloganı olarak girmiştir. Ama bu sloganın neyi ifade ettiğini ise kimse bilmiyordu. İnsan hakları tarihinde önemli bir nokta da Roosevelt'in kavramı kullanım şekline yatmaktadır: Roosevelt'in "kavramı soğukkanlı bir şekilde savaş dönemi kariyerine kadar yükseltmesi, özellikle kavramın daha önceki eğilimleri genişleterek birçok farklı kavramı bünyesinde toplayabilecek boş bir kazan haline gelmiş olmasından dolayı önem taşıyor" (Moyn, 2017: 49).

Yine bu dönemde, Katolik siyaset yazarı Jacques Maritain, insan haklarının felsefi zemini oluşturmak için çalışmalarına başlamaktadır. Bununla ilişkili olarak 1942’de *Fortune* dergisine “insan haklarını ve haysiyetini Tanrısız talep etmenin” tehlikeli olabileceğini “kavram olarak insan bireyin haklarını ve ona olan bağlılığı modern zamanların en dikkate değer siyasi gelişmesi” olduğunu yazar. Aynı zamanda 1942 Paskalya’sında din adamlarının ortak kaleme aldığı *İnsan ve Hristiyan Hakları*’nda Alman psikoposlar, rejimleri, kilisenin haklarını çiğnediği için değil daha ziyade ilahi olarak güvence altına alınmış olan insan haklarının aşağılanmasıyla dolayı protesto etmişlerdir. Moyn’a göre insan haklarının ölü doğduğuna⁶ yönelik savın arka planındaki anlam arayışından galip ayrılan taraf muhafazakâr Hristiyan yorumdur. “Hristiyan yorum, başından beri bu hakların tanımlanmasına yardımcı olmuş, fakat Soğuk Savaş başladığında bunları mumyalamıştı. Başka bir ifadeyle, daha geniş anlamda muhafazakârlık insan haklarını yerle bir etmektense, tanımlamıştı” (Moyn, 2017: 68). Bu tanım, insan hakları için hem doğum hem de ölümdür. Söylenbilir ki, Hristiyanlığın savaş sonrası dönemde insan haklarının yolunu çizmesi bakımından önemi, dindar olarak görülen aydınların insan haklarının davasını desteklemeleridir. İnsan hakları davasının desteklenmesi Hristiyan karşı çıkışların ötelemesinin yanı sıra faşizmin sahnedeki çekilmesiyle mümkündür. Moyn’a göre “özünde ölü doğum olan Avrupa insan hakları ‘rejim’i içerisinde bir yaşam ışığının görünmesi, 1950-60’ları bulacaktı ve o zaman bile netice, çok kısa sürede bir etki uyandırmadı. İngiltere’nin 1950’lerin sonlarında yaşadığı Kıbrıs krizi, sistemin ilk defa devlet arasındaki kullanımını sağladı” (Moyn, 2017: 73).

İnsan hakları fikrinin savaş sonrası dönemde çok fazla ilgiyle karşılanmamasının önemli sebebi ise oluşan problemleri yapıya bir çözüm önerisi sunmuyor oluşudur. İnsan hakları ilkin neredeyse komünizm karşıtlığıyla özdeşleştirilerek soğuk savaş döneminin “sloganı” olmuştur. Bu belirleme 21. yüzyılda Batı devletlerinin özellikle Ortadoğu’yu belirli bir yöne doğru dönüştürmek istemesiyle de ilişkilendirilebilir. Özellikle Irak, Suriye ve Libya örnekleri üzerinden düşünüldüğünde slogan “insan hakları, demokrasi, özgürlük” gibi insanlığın hayır diyemeyeceği cezbedici fikirlerdir. Ama gözden kaçırılmaması gereken temel durum ise şudur: İnsan haklarına yönelik teorinin ve pratiğin uyuşmaması fikrin kendisinden değil kendisini bunun uygulayıcıları olarak gören devletlerdir. Bundan dolayı, insan haklarından ya da onun talep ettiği şeyleri talep eden diğer fikirlerden bu nedenden dolayı vazgeçmek sorunlu bir kavrayış gibi görünmektedir.

Soğuk savaş döneminden hemen sonra ortaya çıkan kamplar evrensel bir adalet kampanyasını olağan hale getirdi. “Yüzyılın en büyük suçlarının kök salmasına ve filizlenmesine karşı insan haklarının doğrudan bir yanıt olduğunu dair mitin oluşmasına olanak sağlayan savaştan sonraki bu hatalı ve siyasetle ilişkisi kesilmiş bakış açısı; daha yakın zamanda ortaya çıkan çağdaş ütopyacı tahayyüle odaklanmanın önemini gözler önüne serer” (Moyn, 2017: 75).

İkinci Dünya savaşı sırasında ilan edilen *Atlantik Bildirisi*’nde (9 Aralık 1941), yeniden hayat bulan ‘kendi kaderini tayin hakkı’, sömürgecilik karşıtlarına ilham veren bir ilkedir. Buna karşın

⁶Moyn’a göre, “belki de insan haklarının doğarken öldüğüne dair en iyi kanıt, bu hakların, onları savunma, hatta tanımlama konusunda gönüllü düşünürlerin takip edeceği daha fazla genel kampanyayı harekete geçirmemiş olmasıdır” (Moyn, 2017: 69).

aynı esin, insan hakları için geçerli olmamaktadır: “Kavram tam da Müttefikler kendi kaderini tayin hakkı vaatlerinde geri adım atmaya başladığında kariyerine başladı” (Moyn, 2017: 78). Özellikle *Atlantik Bildirisi*’nden sonra insan hakları kavramı kendini ‘kendi kaderini tayin’ hakkına dâhil edilmiş bir şekilde buldu. Belirli bir süre sonra ancak ‘kendi kaderini tayin’ bir kriz içine girdiğinde ise bireysel insan haklarından alınan ilhamla yeni bir dünyaya (ütopyadan oluşan bir dünyaya) doğru gidiş gerçekleşmiştir.

Sömürsüzleştirme süreci boyunca amaç, ‘kendi kaderini tayin hakkı’ ile birlikte sömürge altında yaşayan devletlerin kendilerine özgü kimliklerini var etmesine olanak sağlamaktır. Bu bağlamda hem silahlı hem pasif birçok direniş gerçekleşmiştir. Ama her ne kadar Gandhi’nin yarattığı pasif direniş büyük bir güç kazanmış olsa da Fidel Castro’nun zaferi ve Che Guevara’nın yükselişi aynı zamanda silahlı mücadeleye olan isteği de uyandırmaktaydı. Bu bağlamda söylenebilir ki, Batılı gençlerin rüyalarını insan hakları değil, Moyn’nun ifade ettiği şekliyle “radikal moda” süslüyordu. Bunun eleştirilmesi ise 1970’leri buldu. Bu eleştirilerle birlikte “insan hakları önceki sömürge bölgelerine dair bir tür umudun ve alternatif arayışının harabeleri üzerine yükselmiştir” denilebilir. Eğer sömürsüzleştirme insan haklarının teorik ve pratik anlamda gelişmesini sağlamışsa bunu tam da insan haklarının ihtisamlı yükselişinde onun vaat ettiklerini uygulayarak yapmıştır.

Moyn insan haklarının tarihini ele aldığından ve bu tarihte söz konusu devrim için kırılmaları berraklaştırma amacı güttüğünden temel bir soru üzerinde sıklıkla durur: “1940’lara kadar küresel idealizmin odak noktası olmayı başaramayan ve bunu takiben 1950 ve 1960’larda gençlik hareketine ya da sömürge karşıtı harekete müdahil olamayan insan hakları, nasıl olmuştu da bunu 1970’lerde başarmıştı?” (Moyn, 2017: 108).

İnsan hakları, insanların “tarihte ilk kez daha iyi bir dünya için kurdukları hayalleri, geniş kitleler halinde” ifade etmeye çalıştıkları bir dildir. Bunu da ayakları yere basarak yapmaktadırlar. Kendisiyle çatışma içinde olan diğer tasarımlarla mücadele ederek ve onların cevap veremedikleri şeylere cevap vererek bozguna uğratmıştır. Çünkü, insan hakları, hayalperest olmaktan ziyade mümkün olabilecek olanı isteyen bir gerçekliktir. Bu doğrultuda, insan haklarının, diğer ütopyaların başarılı olamadığı ama daha fazlasını vaat eden bir ütopya olduğunu söylemek mantıklı görünmektedir. Bunun yanı sıra, toplumsal hareketlerin ilk kez insan haklarını bir slogan olarak kabul etmeye başlaması en önemli sebep olarak görülebilir.

1970’li yıllar insan hakları için bir dönüm noktasıdır. Çünkü hem *İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi* hem de uluslararası insan hakları projeleri hakkında ne kadar az şey bilindiği ortaya çıkmıştır. İnsan hakları diğer seçeneklerin uygulanmadığı bir ortamda uygulanabilir bir amaç sunmuştur. Özellikle 1970’lerin başında insan haklarının ABD’de Demokrat Parti’nin dış siyaseti için potansiyel bir dil haline gelmesiyle birlikte ve ardından 1977’de Jimmy Carter’ın başkan seçilmesinden sonra kavramın başarısı tasdiklenmiştir. Carter’ı güncel insan haklarına bağlayan şey ise ahlaklılık konusundaki duruşu olarak gösterilmektedir. Moyn’a göre Carter’ın başarısı,

doğru zamanda ve doğru yerde insan haklarını –her ne kadar muğlak olsa da- ‘halk tabanlı bir seferberlikten global retoriğin merkezine’ taşımış olmasıdır.

1970’lerin insan hakları devrimi, tüm halklara yönelik ümitlerin yeşermesini sağlamıştır. İnsan hakları, vaat ettiklerini gerçekleştirme çabası içindeyken dogmaların öne sürdüğü düşünceyi benimsemeyen ve insanlara mutluluk vermeyen birçok ideolojiden bıkmış olanlara bir çıkış yolu sunuyordu. Bu bağlamda insan haklarının bir farklılık oluşturduğu düşünülüyorsa bu her şeyden önce “1970’lerin toplumsal hareketlerinin akıl karıştırıcı arbedesinde rekabet ederek motive edici bir ideoloji olarak hayatta kalmasında yatar; çünkü ütopyadan vazgeçmeye dair yaygın arzuya takılarak yine de bir ütopya öne sürmüştür.” Moyn insan haklarının “başarısız olmuş siyasetin yerine akla yatkın bir ahlak koymasının sonradan bir bedeli” olabileceğini de söyler.

SONUÇ

İnsan haklarının ortaya çıkmasının sebebi ne küreselleşme ne de enternasyonalist kavrayıştır. Daha çok hem ulus devlete karşı olan inancın yıkılması hem de ulus devletin aşılp yerine başka alternatif bir yapıyı sunacak düşüncenin terk edilmesidir (Moyn, 2017:181). Moyn’a göre insan haklarının başarısının en önemli nedeni hem diğer ütopyaların bir kriz içinde olması hem de onun 2. Dünya savaşı sonrası dönemde tarafsız bir figüre dönüşmesidir. Bu tarafsızlık aynı zamanda insan haklarını ağır bir yükün altına koymaktadır. Bundan dolayı da iki temel durum tarafından etkiye maruz kalır. Bunlardan ilki Amerika başkanı Jimmy Carter’ın kısa başkanlık döneminde görüldüğü üzere “saf ahlak vizyonlarına” yönelik tavrın geride kalması, daha önemli olan ikincisi ise insan hakları savunucularının kabul edilmek zorunda bırakıldıkları siyasi amaçlardır. Buna bağlı olarak söylenebilir ki, insan haklarının tarafsızlığı ile onun siyaset karşıtı olmayan bir paradigma benimsemiş olması paraleldir (Moyn, 2017: 182).

Genel olarak bakıldığında, insan hakları diğer tüm ütopyalar çöktüğü zaman bir ahlâki ütopya olarak ortaya çıkmıştır; ama siyaset üstü doğmuş olmasından dolayı önerdiklerini yapamayacak bir niteliğe sahiptir. Açıkça söylemek gerekirse, insan hakları, siyasi bir program olmadan doğmuştur. Bu durum da insan haklarından ne beklenip ne beklenmeyeceğini muammada bırakmaktadır. Çünkü her ne kadar diğer ütopyaların boşluğunu doldursa da ondan istenen her şeye çözüm üreten bir ütopya olduğunda başarısız olması zaten kaçınılmazdı. Bunun en açık göstergesi ise yerine geldiği diğer ütopyaların da aynı sebepten dolayı yok olmalarıdır.

Moyn’un insan haklarını son ütopya olarak görmesi açıklayıcı ve aydınlatıcı olmasının yanı sıra söz konusu kavrama ilişkin olarak tarihsel bir bakışın nasıl yapıldığına dair arka planı da bize sunmaktadır. İnsan hakları, yükselen faşizm ve totaliter rejimler göz önüne alındığında çağımızda teorik olmasa da pratik anlamda sorunlu görünmektedir. Bu durum söz konusu kavramın yeni bir ütopyanın doğuşunu gerçekleştirebileceği anlamına da gelebilir. Çünkü her kriz yeni bir kavrayışın gün doğumunu gerçekleştirir. Bu yeni kavrayışın adı insan hakları mı olur ya da onun anlamını taşıyan ama çağımızdaki krize cevap verecek yeni bir adlandırma mı olur bilinmez; ama söz

konusu duruma çözüm sunacak olan kavramın tarih sahnesinde görünüp görünmeyeceği şimdilik büyük bir gizem içindedir.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (2014). Totalitarizmin Kaynakları II: Emperyalizm. (B. S. Şener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları

Foucault, M. (2011). Felsefe Sahnesi - Seçme Yazılar V. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2001). Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Moyn, S. (2017). Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları. (F. Ev, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Moyn, S. (2018). Not Enough: Human Rights in an Unequal World. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Kuçuradi, İ. (2016a). İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Kuçuradi, İ. (2016b). Çağın Olayları Arasında. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Douzinas, C. (2016). Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları: Eleştirel Bir Yaklaşım. (R. Sağlam ve K. Akbaş). Ankara: NotaBene Yayınları.

Douzinas, C. (2018). İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı. (K. Akbaş ve U. D. Tuna). Ankara: Dipnot Yayınları.

Yeşilçayır, C. (2020). "İnsan Haklarında Kuşaklar Tartışması ve Bir Çözüm Denemesi". Temaşa Felsefe Dergisi 13: 73-85.

AYDINLANMANIN AYDINLANMASI: HZ. İBRAHİM ÖRNEĞİ VE BİRLİKTE YAŞAMAK

Arş. Gör. Dr. Mustafa BARIŞ

Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fak.
Edirne, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-0647-1917
mustafabaris@gmail.com

ÖZET

Tercüme; diyalog ve entelektüel gelişim için oldukça verimli bir araçtır. Toplumların ilerleme yollarını açan ve aydınlatan diğerlerinin anlayış ve başarılarına olan açıklık ve toleranslarıdır. Çok sayıda eserin IX. yüzyıldan itibaren Batı'ya tercüme yoluyla ulaşması modern Batı uyanışının bilimsel temellerine katkı sağlamıştır. Aydınlanma, hayatı anlamlandıran değer ve formların renginin soluklaşması sonucu yeni düzeni oluşturacak düşüncelerin araştırıldığı 18. yüzyıl dönem adıdır. Bu dönem, elçilerin işlevi ile bu anlamda paralellik gösterir. Güzel rol modellikleriyle elçiler, toplumu var eden dini ve ahlaki değerlerin bozulması sonucu birer "aydınlaticılar" olarak gönderilmiştir. Elçilere ve dolayısıyla getirdikleri değerlere hayat imkanı vermemek, Hz. İbrahim'in ateşe atılması gibi, "karanlıkta kalmak" demektir. Kur'an'a göre böyle toplumlar gücünü kaybeder, kötülüklerle mücadele edemezler. İnsanlık tarihinde uzunca bir dönem literal aydınlanma, oksijen gereksinimi duyan aygıtlarla sağlanmaktadır. Elektriğin havasız/vakumlanmış bir ortamda işlev göstermesi aydınlatmanın bir tez ve antitez, diyalektik ilişki yoluyla gerçekleştiğini göstermektedir. Gaz lambası ve mum kullanımında oksijenin gerekliliğinden, lambada olduğu gibi oksijenin yokluğuna geçiş birbirini değilse de eylemleri doğru, güzel, faydalı ve iyi kılan ölçü; insan medeniyetine yaptığı katkıyla anlaşılır. Artık insan kurban edilmesini engellemesi ve putperestliğe karşı fitrat/hanif dininin tebliğcisi olması yönleriyle Hz. İbrahim'in "güzel örnekliliği" hala insanlığı aydınlatmakta, ısıtmakta ve ışıtmakta başka bir ifadeyle onun öğretisi geçerliliğini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Hz. İbrahim, Diyalektik, Tolerans, Usûl.

ENLIGHTENMENT OF ENLIGHTENMENT: THE EXAMPLE OF PROPHET ABRAHAM AND LIVING TOGETHER

Res. Assist. Dr. Mustafa BARIŞ

ABSTRACT

Translation is a highly productive tool for dialogue and intellectual development. It paves the way for societies and enhances their understanding and tolerance of the achievements of others. The translation of numerous works to the West from the 9th century onwards contributed to the scientific foundations of the modern Western awakening. The Enlightenment is the name of the 18th-century period when new ideas were explored as the colors of values and forms that give meaning to life faded. This period parallels the role of envoys. Envoys, as exemplary role models, were sent as "illuminators" following the corruption of the religious and moral values that constitute society. Failing to provide life opportunities for envoys and, consequently, the values they brought is equivalent to "remaining in darkness." According to the Quran, such societies lose their power and cannot combat evil. For a long period in human history, enlightenment was provided through devices that required oxygen. The fact that electricity can function in an airless or vacuum environment shows that enlightenment occurred through a dialectical relationship between thesis and antithesis. The necessity of oxygen in the use of gas lamps and candles, and the transition to their absence, does not invalidate but rather affirms actions that are right, beautiful, useful, and good, measured by the contribution they make to human civilization. Hz. Ibrahim (Prophet Abraham), with his role in preventing human sacrifices and propagating the natural/monotheistic religion against idolatry, continues to enlighten humanity. His teachings still maintain their relevance.

Keywords: Enlightenment, Hz. Ibrahim (Prophet Abraham), Dialectic, Tolerance, Method

Tercüme, diyalog ve entelektüel gelişim için oldukça verimli bir araçtır. Toplumların ilerleme yollarını açan ve aydınlatan diğerlerinin anlayış ve başarılarına olan açıklık ve toleranslarıdır.¹ Grek medeniyetinden tercüme ve intibaklar Emevîler zamanında dağınık, düzensizdi. Pek sık rastlanan bir halde değildi. Tercüme hareketleri ancak Abbasi erken döneminde, devlet destekli bir hareket olarak ortaya çıktı.² 750'de yönetimin değişmesiyle, 754-774 arasında Halife Mansur devleti yönetti. Güvenilir ilk felsefi çevirilerinin yapıldığı dönemdir. Hind risalesi olan Brahmagupta'nın Siddhanta'sı Mansur zamanında tercüme edildi.³ Kategoriler, Hermeneutica ve I. Analitikler'den müteşekkil çalışmalar Pehleviceden büyük edebiyatçı Abdullah İbn Mukaffâ veya oğlu Muhammed tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴

¹ Labeeb Ahmed Bsoul, *Translation Movement and Acculturation in the Medieval Islamic World* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 5.

² Lenn Evan Goodman - Donald Hill, *Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period*, ed. J. D. Latham vd. (New York: Cambridge University Press, 1990), 478.

³ Goodman - Hill, *Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period*, 479.

⁴ Macit Fahri, *İslam Felsefesi, Kelâmı Ve Tasavvufuna Giriş*, çev. Şahin Filiz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002).25., Goodman - Hill, *Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period*, 480-481.

813-833'te Halife Me'mun idaredeydi. Zeki, ilme değer veren, cömert, fihhi bilgilere hakim, bilgin, eleştiriye açık, halka saygılı, dinî hayatta mazbut Me'mun, hocası Ebu'l Huzeyl e-Allaf'tan çok etkilenmiş ve Mu'tezile'yi devletin resmi ideolojisi yaparak halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. En önemli projesi ise Beytü'l-Hikme idi. Bununla farklı dillerden felsefi-bilimsel eserler tercüme edilecek ve halkın aydınlanması sağlanacaktı.⁵

İslam kurumlar tarihinde ilk kurum olma özelliğini taşıyan Beytü'l-Hikme, Harun er-Reşid zamanından sonraki yapısıyla bir kütüphaneden ziyade bir akademi (beyt) halini almıştır. Savaşlarda bile tazminat olarak kitap isteyen yönetim, Beytü'l-Hikme'ye Mısır, Filistin, Suriye, Irak, Yukarı Mezopotamya, Küçük Asya, Kostantiniyye, İran, Horasan, Harezm, Hint ve Sudan'dan kitaplar getirterek Antik Çağ'dan kalan kitapların insanlık namına korunmasını sağlamıştır.⁶ Akademi, Kindî, Hârezmî, Benû Musa, Battani, Razî, Farabî gibi evrensel şahsiyetlerin yetişmesine beşiklik etmiştir. Çok sayıda eserin IX. yüzyıldan itibaren Batı'ya tercümeyle ulaşması modern Batı uyanışının bilimsel temellerine katkı sağlamıştır.⁷

Aydınlanma en temelde 18. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan ve batıl inançlara karşı çıkışın ismidir. Bununla beraber insan aklının ve bilimin gücüne beslenen sınırsız iyimserlikle seçkinleşen *kültürel dönem* başka bir ifadeyle felsefe hareketidir. Aydınlanma önce Locke ile İngiltere'de başlamış, sonrasında Hume ve Adam Smith önderliğinde İskoçya'ya ve en nihayetinde Fransa ve Almanya'ya doğru genişlemiş geniş kapsamlı ve güçlü bir hareketi temsil etmektedir.⁸ Bu süreçte aydınlanmak isteyen insanın kendisi, aydınlatılması istenen şey de insan hayatının anlam ve düzenidir. İnsanlık yaşamı boyunca bir zaman gelip de hayatın nizamını ayarlamış olan değerler, formlar canlılıklarını yitirince, yeni bir düzene kılavuzluk edecek düşünceler aranır. Söz konusu dönemin aydınlanmasının en karakteristik özelliği budur.⁹ Aydınlanma yüzyılının ideali, bilginin ilerlemesine duyulan intellektüel bir kültürdür. Aklın aydınlattığı doğrular ile yaşam bulacak olan bu kültür sonsuz bir ilerlemeye adaydır. Akla karşı duyulan bu güven yüzünden Aydınlanma düşüncesi, geleneklerin köleliğinden kurtulacağına, yazgısını kendisi kendi eliyle düzenleyeceğine, insanın özgürlük ve saadetinin devamlı artacağına inanır.¹⁰

Reformation ile başlayan din savaşları, mezhep ayrılıkları, bitip tükenmek bilmeyen dogmatik kavgalar 17. yüzyılda bıkkınlık yaratmıştır. Uzlaşma ve barış isteklerine yol açmıştır. Leibniz üç büyük Hristiyan mezhebi uzlaştırmaya çalışmış, Locke "Tolerans Üzerine Mektuplar" ile bu sıkıntılara çare aramıştır. Aydınlanma'nın başta gelen anlayışı "akıl dini"dir. Aydınlanma bir yandan Hristiyanlık ile akıl dinini uzlaştırmayı dener. Locke "Gerçek Hristiyanlığın" akla uygun olduğunu göstermeye çalışır.¹¹ Diğer yandan ise "tarihi din" ile büsbütün ilgisini keserek biricik din olarak akıl dinini kabul eder. Salt akıl dininden olanlar deistlerdir. Deizm ilk olarak 16.

⁵ Mehmet Azimli, *Tarih Okumaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 69.

⁶ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme: Antikçağ Bilim Ve Felsefi Eserlerinin İslam Dünyasına Tercümesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 298.

⁷ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 300-301.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 50-51.

⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 289.

¹⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 291.

¹¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 321.

yüzyılda ortaya ateizme tepki olarak çıkmıştır. Teizm ve deizm yanı kökten türemiş ve “tanrısıza karşı olmak”, “Tanrılı” veya “Tanrıci” demektir.¹²

Denilebilir ki deizm; üç güçlü duygunun birleştiği bir kavşak noktasıdır. Bunlar; **nefret**, **sevgi** ve **umuttur**. Deistler; papazlardan, papazlık kurumundan ve gizem tüccarlarından, akliselime saldırılardan **nefret ettiler**. Klasik felsefecilerin etik öğretilerini, doğanın değişmeyen ve muazzam düzenliliğini, hurafelerden kurtulmuş insanlığın özgürlük duygusunu ise çok **sevdi**ler. Özel hayattan kamu düzenine yaşam problemlerinin sadece insan aklına dayanarak çözülebileceğini umdular. Böylelikle evrenin tüm esrarlarını çözemsek de insanoğlunun bilimsel soruşturmaları ile onları tanımlayabilip, çerçeveleyebileceğine olan **umutları vardı**.¹³

Bütün elçilerin ama özellikle “kesin kararlılar” olan ulu’l-azm peygamberlerin gönderiliş sebepleri ile Aydınlanma arasında birtakım paralellikler kurulabilir. Elçiler gönderildikleri toplumların aydınlatıcısı yani önder ve rehberleridir. “Güzel örneklikler” sergileyen elçiler, içinde yaşadıkları toplumda “erdemlerin/değerlerin” canlılıklarını yitirmesi veya tamamen yok olması üzerine örnek rol modeller olarak işlev göstermişlerdir. Aydınlanma’da yanlış din anlayışına yöneltilen eleştiriler ile Hz. Muhammed’in politeistik inanışla mücadelesi arasında ortaklıklar vardır. Hz. Muhammed’in en temelde gönderiliş sebebi, Arap politeist inancının yerine tevhid düşüncesini yerleştirmek ve ahlaki planda dürüst olmayı gerçekleştirmektir.¹⁴ Hz. Muhammed’in bu mücadelesinin benzerini ve ilk örneğini Hz. İbrahim’in hayatında da bulabiliriz. Bu bağlamda literal anlamda aydınlanma bir başka ifadeyle “ateşten elektriğe geçişten” hareketle dini aydınlanmanın diyalektik ilişkisine müracaat edip barış ve tolerans iklimi içinde yaşamın teorik imkanını ortaya koyacağız. Bunun için öncelikle Allah’ın varlığının ve birliğinin delillendirmesi, karşıt fikirlerin “tolerans” ile karşılanması gerektiği ve nihayetinde gönderildiği toplumu aydınlatan Hz. İbrahim’in “ateşe” atılması vakıalarını inceleyeceğiz. Bilimde ilerlemede gerçekleşen tez-antitez, diyalektik sürecinin dini metinleri anlamada bir perspektif olacağı savunulacak ve hayatta tüm görüşlerin canlılık bulacağı bir “tolerans toplumu” inşa etmenin gerekliliği vurgulanacaktır.

Allah’ın var olduğu ve birliği ilim konusudur.¹⁵ Allah, Kur’an için “hadis”¹⁶ kelimesini/kavramını kullanmıştır. Kur’an-ı Kerim bir hidayet kitabıdır. Lakin hidayete erdirici

¹² Gökberk, Felsefe Tarihi, 322.

¹³ Peter Gay, Deism: an Anthology, ed. Louis Synder (California: D. Van Nostrand Company, 1968), 13.

¹⁴ Michael Cook, Kısa Dünya Tarihi, çev. Melahat Fındık (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 318-319.

¹⁵ Muhammed 47/19.

¹⁶ en-Nisâ 4/87, ez-Zümer 39/23, el-Câsiye 45/5-6: “Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah’ın gökten rızık (sebebi) indirip onunla ölümünden sonra yeri diriltmesinde, rüzgarları estirmesinde düşünen bir toplum için ibretler vardır. İşte şunlar, Allah’ın ayetleridir, onları sana gerçek ile okuyoruz. Allah’tan ve O’nun ayetlerinden sonra hangi hadise (söze) inanacaklar?” Dikkat çekilen dünya olayları, vakıaları, halleri ile Allah’ın “hadis” diye bahsettiği ayetleri arasında ilişki kurulmasıdır. Günümüz ifadesiyle “bilim yapılmasına” atıf yapıldığını çıkarsamak yanlış olmaz. Ek olarak, “h-d-s” köküyle, başka bağlamda dünyanın bir “mümkün varlık” olduğu; “sonradan yaratılmayla”, “yoktan yaratma” ile mevcut oldukları tartışılmıştır. Bekir Topaloğlu, Allah’ın Varlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971), 50-54. Aynı bağlam Thomas Aquinas tarafından da tartışılmıştır. Aquinas’ın Tanrı’nın varlığına dair gerekçelendirmelerin üçüncüsüne imkan ve zorunluluk delili denir. Bu temellendirmede Aquinas; mümkün/contingent ve zorunlu/necessity kavramlarından hareket eder. Ona göre dünyada olan şeyleri; olmaları mümkün olmaları ve olmamaları açısından tasnif edebiliriz. Bir anlık dünyada her şeyi, “mümkün” olarak görelim. Bu varsayım, bizi her mümkün varlığın bir zamanlar var olmadığını kabule götürecektir. Yani mümkün varlık zamanın bir anında yoktu.

tek kitap değildir. Müslümanlar için dini bilgilerin kaynağı, Kur'an'dır. Kur'an'da din; hüküm/ceza günü, ahiret/kesin karar, mutlak kanun ve şeriat, tabiat kanunları ve kâinat nizamı, boyun eğmek, tâat ve itaat, bağlama, bağlı olma manalarında kullanılmıştır. Şeriat yalnız pratik ve amel ile ilgilidir. İnanç ve itikadı içine alacak şekilde olmadığı için din, daha geniş kapsamlı olarak istilahta kullanılmaktadır. Kur'an, semavi olmayan dinlere de, din demektedir. Semavi dinlerin kaynağı Allah'tır.¹⁷

Dini olsun veya olmasın tüm araştırma alanlarında karşıt düşüncelerin birlikte yaşayabilmesi için toleransa ihtiyaç vardır. John Stuart Mill, eleştirel düşünce penceresinin her zaman açık tutulması gerektiğini açıklamaya çalışmıştır. O, “düşünce ayrılığının mümkün olduğu her konuda, hakikat, birbiriyle çarpışan iki grup halindeki nedenler arasında yapılacak bir ölçümlemeye bağlıdır. Doğal felsefede bile, aynı olayların başka bir açıklama biçimi bulunabilir sürekli...”¹⁸ fikrini öne sürmüştür. “Her kim bir davanın yalnızca kendi yanındaki cephesini bilirse, davayı az bilir.”¹⁹ sonucuna varmıştır. Bu görüşe göre hakikati, bir tartışmanın her iki yönünü de aynı biçimde ve tarafsız dinlemiş ve her iki yanın nedenlerini en güçlü bir ışık altında görmeye çabalamış olanlar gerçekten bilirler. Bu varsayım; eylem ve düşüncelerin, insani konuların gerçekten anlaşılması için o kadar sağlam bir koşuldur ki, eğer bütün önemli hakikatlere karşı çıkanlar yoksa dahi, insanın onları var olarak düşlemesi ve kendini en becerikli eleştircilerin toplayabileceği en güçlü kanıtlarla donatması gerekir.²⁰

Bu anlayış, insanı günlük dilde yer bulan davacı-davalı, iktidar-muhalefet gibi bazı kavram çiftlerinin hayatiliğine götürür. Ticari alanda günümüzde en çok değer verilen **para** bile dünyada tek başına olsaydı, para da değersiz olacaktı. Hukuk olmadan yönet(iş)imin imkansızlığı açıktır. Yönetimde, insanlar arasında iktidar ve muhalefetin olması, denenmiş ve faydası en çok görülmüş temel yönetim ilkesidir. Devletlerin dayanağı adalettir. Adaletin varlığı ise demokrasilerin niteliği ile ilgilidir. Demokrasilerin vazgeçilmez niteliği ise, çoğunluk yönetimi sanılmasına rağmen, toplumdaki en küçük yapı olan tek bir insanın hakkının bile geniş kitleler karşısında korumasındaki titizliktir. Kur'an, milli, siyasal, kültürel vb. hayattaki çoğulculuğa atf yaparken, dinde tevhit inancında ve Tek Allah'a ibadette ayrılık ve görüş farklılığı istememektedir.²¹ Bu tevhidin, görünüş çeşitliliği ise insanlık ailesinin barış içinde yaşaması için kaçınılmaz bir

Mümkün varlığın tanımı gereği zaten zamanın her anında olması imkansızdır. O halde hiçbir şeyin var olmadığı bir zamanı düşünebiliriz. Bu nedenle, şu anda var olan mümkün varlıkların var olmasını sağlayacak bir şey söz konusu olmazdı. Bu düşünce, bizi şu anda hiçbir şeyin var olmayabileceği noktaya getirir ki bu; absürd bir durumdur. (Zira sağduyu ile varlığın var olduğu bilinir) Kısaca her varlığı contingent olarak kabul ettiğimizde vardığımız nokta kabul edilemez bir durumdur. Bu yüzden, her varlık mümkün varlık değildir. Varlığına başka bir şeyin katkı yapmadığı, başka varlıklara neden olan bir zorunlu varlık vardır. Bu varlık, Tanrıdır. Bkz. Aquinas Thomas, Summa Theologiae: Questions on God, ed. Brian Leftow - Brian Davies (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2006), 25-26.

¹⁷ Hüseyin Atay, Kur'an ve Diğer Dinler (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 21-32.

¹⁸ John Stuart Mill, Özgürlük Üzerine, çev. Türk Tuncay (İstanbul: Oda Yayınları, 2012), 51.

¹⁹ Mill, Özgürlük Üzerine, 52.

²⁰ Mill, Özgürlük Üzerine, 53.

²¹ el-Bakara 2/285, el-İhlâs 112/1-4, el-Bakara 2/255, el-En'âm 6/159.

zorunluluktur. Allah'ın acıma ve zenginliği, ona inanan ve tövbe eden kullar için hem doğrudan/sevaptan hem hatadan/günahtan kazançlar yaratır.²²

Din insanları kin ve nefret tohumlarıyla, söylevleriyle bölmez. İnsanların birbirleri üzerine tahakküm kurmasına değil, birbirlerine karşı tolerans ve esneklik temelli tanışma ilkelerini önerir. Kısaca İslam, iyilik başlığı altındaki tüm eylemlere yönelten Tanrı kökenli motivasyon kaynağı prensiplerdir. Bu prensiplerin ne zaman, nasıl, neden, niçin ve ne kadarının var olunan noktada/durumda geçerli olacağı Müslüman zihnini çok ve etkili çalışmaya sevk etmelidir. Akıl ve karşılıklı çözüm odaklı olma insanı buhran zamanlarında da ayakta tutar. Dini anlamda ise bu vakıa, kulun dünya sınavından başarıyla çıkmasına yardım eder. Bu bağlamda işlevsellikleri açısından daha iyiye gidiş olarak tanımlanabilecek olan ateş kullanımından elektrik kullanımına geçiş ilginç de bir vakıaya karşılık gelmektedir.

XX. yüzyılın önemli bir bölümünde Türkiye'de kullanılan aydınlatma aracı gaz lambaları ve mumlardır. Ateş için en gerekli olan elementlerden biri, **oksijendir**. Sadece bu işlevsellikler değil, insan, bitki ve hayvanlar için de oksijen vazgeçilmez bir elementtir. Olayın başka boyutu da vardır. "1878'de William Wallace'ın yaptığı 500 mum gücündeki ark lambasından etkilenen Edison, bundan daha güvenli olan ve daha ucuz bir yöntemle çalışan yeni bir elektrik lambasını geliştirme çabasına girişti. Bu amaçla açtığı bir kampanyanın yardımıyla önde gelen işadamlarının parasal desteğini sağladı ve Edison Electric Light Company'yi kurdu. Oksijenle yanan elektrik arkı yerine, **havası boşaltılmış, bir ortamda (vakum)** ışık yayan ve düşük akımla çalışan bir ampul yapmayı tasarlıyordu. Bu amaçla, 14 ay boyunca filaman olarak kullanabileceği bir metal tel yapmaya uğraştı. Sonunda 21 Ekim 1879'da özel yüksek voltajlı elektrik üreteçlerinden elde ettiği akımla çalışan karbon filamanlı elektrik ampulünü halka tanıttı. Üç yıl sonra New York sokakları bu lambalarla aydınlatılacaktı."²³

Aydınlatmada mum ve gaz lambasında kullanılacak ateş için gerekli olan oksijenin, ampul içinde olmaması gerekliliğinin, zahiren, bilimsel ve mantıksal bir çelişki veya tez-antitez/diyalektik²⁴ ilişkisi barındırdığı iddia edilebilir.

P: Aydınlanma için oksijen şarttır.

~P: Aydınlanma için oksijen şart değildir.

Hem P önermesini kabul ettiğimizde hem de ~P ile de aydınlanabiliyorsak bu analogi, karşıt fikirlerin birlikte var olması gerektiğine başka bir ifadeyle toleransa delil olur. Hem pozitif bilimlerde hem sosyal bilimlerde ilerleme, daha iyi aydınlanma da ancak toleransa gerçekleşir.

²² el-Furkân 25/70.

²³ "Thomas Edison", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, ed. Philip W. Goetz (İstanbul: Ana Yayıncılık ve Encyclopedia BRITANNICA INC., 1988), 8/10-11.

²⁴ Metodoloji, düşüncenin durağanlıktan değil, karşıtlıklardan geçerek ilerlediğini ifade eden yöntemdir. Tek bir diyalektik tanımlı yoktur. Farklı filozoflar, farklı olayları, (doğa olayları-toplum olayları) farklı bağlamlarda (tin ve ide), (tez ve antitez) açıklamak için bu kelimeyi kullanmışlardır. Sokrates ve Platon, Immanuel Kant, Georg W. Friedrich Hegel ve Karl Marx örnekleri için de bkz. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 129.

Vakıa temelde ve gerçekte; kullanılacak her şeyin/aletin, tüm canlıların ve özelde insanlık ailesinin hizmetinde var olması gerekliliğini hatırlatmalıdır. Dünyanın insan²⁵ medeniyetine hasredilmesi bu bağlamı açıklar. Türümüzden başka hiçbir canlı, tüm coğrafya ve zamanda bizim gibi değişim ve dönüşümü gerçekleştirilememiştir. Lakin yine de insanlık tarihimize dinsiz sözde bilim; acıma ve yardımlaşma duygudaşlığından uzak madde tapıcılığına yol açmıştır. Bilimden uzak sözde din de; yoksulluğu ve dayatmayı doğurmuştur.

“Andolsun biz, daha önceden İbrahim'e de doğru yolu bulma yeteneğini vermiştik. Zaten biz onu(n olgun insan olduğunu) biliyorduk.”²⁶ vasfıyla nitelenen Hz. İbrahim (a.s.) toplumuna şöyle seslenmişti: “Doğrusu siz de, babalarınız da açık bir sapıklık içine düşmüşsünüz!”²⁷ “Bilgi, akıl, zeka, ızan, hikmet ve daha nice cömertlik ve cesaret timsali”²⁸ dersi, kendi toplumu tarafından Hz. İbrahim'in “ateşe atılması”²⁹ sonucunu doğurdu. Allah'ın doğru ve dürüst davrananlara mükâfâtı surenin devamında anlatılmaktadır.³⁰ Zulmet\cehalet karşısında, ilim ışığı yakanları “boğmanın\havasız bırakmanın\onlara yaşam hakkı vermemenin” sonuçları hiç de iyi değildir: Toplumda “güç” kaybolur,³¹ “kötülükler önlenemez”³² onlar “karanlıkta”³³ kalırlar. Kendisine hikmet verilen³⁴ Lokman'ın (a.s) oğluna toleransı salık vermesi ve onu diğer nasihatlerle de beslemesi; din ve iyilik çerçevesindeki bazı güzel örneklerin yine en güzel şekilde ifade edilmişleridir.³⁵

İslam bilginleri Allah'ın Hz. İbrahim'i üç şeyle sınadığını kabul ederler. Bunlar, Nemrud'un ateşi, hiçbir tarım imkanı olmayan çölün ortasına (Mekke'ye) ailesiyle göçü ve oğlunu kurban ettiğini gördüğü rüyasıdır.³⁶ Yakmalık sunu olarak Hz. İbrahim'e İshak'ın yerine koç verilmesi olayını, insan kurbanları yerine hayvanların kurban edilmesi şeklindeki tanrısal emir olarak anlamak mümkündür.³⁷ Hz. İbrahim, ilk doğum erkek çocuklarının Tanrı'ya kurban edildiği bir toplulukta tebliğ görevini yapmakla görevlendirildiğinde, bu toplumda dini bir gelenek olarak var olan bu uygulama, Tanrı tarafından kaldırılmıştır.³⁸

Kur'an'da Hz. İbrahim üzerinden işaret edilen hususlar vardır. Hz. İbrahim akıl yürütmesiyle her türlü sır ve gizemi yapısından söküp atarak tabiatı gerçek kimliğine kavuşturmuştur. İnsan zihninin tabiatın ötesine geçme gücünü keşfederek insana metafizik dünyanın kapılarını açmıştır. Allah insana düşen akıl yürütmeyi Hz. İbrahim'e yaptırarak akılı

²⁵ et-Tîn 95/1-8.

²⁶ el-Enbiyâ 21/51.

²⁷ el-Enbiyâ 21/54.

²⁸ el-Enbiyâ 21/58.

²⁹ el-Enbiyâ 21/68.

³⁰ el-Enbiyâ 21/69-72.

³¹ el-Enfâl 8/46.

³² Yûnus 10/100.

³³ el-Bakara 2/17.

³⁴ el-Bakara 2/269.

³⁵ Lokmân 31/12-19.

³⁶ Şaban Ali Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2012), 48.

³⁷ Özden Kanter Ekinci, “Hz. İbrahim ve Kurban” *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2011), 369.

³⁸ Özden Kanter Ekinci, “Hz. İbrahim ve Kurban”, 375.

Allah'ın yeryüzündeki terazisi olarak yüceltmıştır. Ayrıca insana, Allah'ın tabiatın içinde değil de ötesinde aranması gerektiğini öğretmiştir. Bir anlamda Hz. İbrahim düşünce bağıyla bağlanan büyük insanlık ailesinin temellerini atmıştır.³⁹

İnananın sahip olduğu “güven” ve “emniyet” dolayısıyla “konfor” alanını inanmayanlara anlatması beklendiği gibi, inanmama kararı veren bireylerin de akli olarak bu felsefi pozisyona neden ikna olduklarını açıklaması beklenir. Tolerans ikliminde, hem inancın hem inançsızlığın hem de herhangi bir hükme varamamanın birbirlerine eleştirileriyle yaptıkları katkılar tüm farklılıklarla birlikte yaşama paradigmasını gerekçelendirir ve gerçekleştirir. Bu çıkarım, her dünya görüşünün doğru olduğunu değil, her görüşün yaşam hakkı olduğunu destekler. İslam'ın diğer inançlardan farkı akli olması yani delile dayanmasıdır. Tam da bu yüzden Allah katında tek hak dindir. Öte yandan mushaf, tam ve korunmuştur. Fakat sınırlıdır. Sorunlar/meseleler ise namütenahidir. Akıl ve vahiy birbirinin alternatifi değildir. Bu ikisi, meseleler karşısında insanlığa çözüm yolları gösteren içtihatlar kaynağı eder ve onları besler. Allah vahiyle insana bilmediğini öğretirken⁴⁰ “aklı olmayanı”, “hata yapanı” değil “aklı olup da onu kullanmayı” sorumlu tutmuş ve eleştirmiştir.

KAYNAKÇA

- Atay, Hüseyin. Kur'an ve Diğer Dinler. İstanbul: Destek Yayınları, 2021.
- Azimli, Mehmet. Tarih Okumaları. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bekir Topaloğlu. Allah'ın Varlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971.
- Bsoul, Labeeb Ahmed. Translation Movement and Acculturation in the Medieval Islamic World. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Demirci, Mustafa. Beytü'l-Hikme: Antikçağ Bilim Ve Felsefi Eserlerinin İslam Dünyasına Tercümesi. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı., 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan. Ankara: Lotus Yayınevi, 2012.
- Fahri, Macit. İslam Felsefesi, Kelâmı Ve Tasavvufuna Giriş. çev. Şahin Filiz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı., 2002.
- Gay, Peter. Deism: an Anthology. ed. Louis Synder. California: D. Van Nostrand Company, 1968.
- Goodman, Lem Evan - Hill, Donald. Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period. ed. J. D. Latham vd. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 10. Basım., 1999.
- Michael Cook. Kısa Dünya Tarihi. çev. Melahat Fındık. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı., 2014.
- Mill, John Stuart. Özgürlük Üzerine. çev. Türk Tuncay. İstanbul: Oda Yayınları, 2. Baskı., 2012.

³⁹ Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, 52.

⁴⁰ el-Alak 96/4-5.

Özden Kanter İkinci. “Hz. İbrahim ve Kurban” 9/1 (2011), 365-376.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kader/issue/19175/203776>

“Thomas Edison”. AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi. ed. Philip W. Goetz. C. 8. İstanbul: Ana Yayıncılık ve Encyclopadia BRITANNICA INC., 1988.

Thomas, Aquinas. Summa Theologiae: Questions on God. ed. Brian Leftow - Brian Davies. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, Up-To-date Ed., 2006.

DEDE KORKUT HİKÂYELERİ'NDE 21. YÜZYIL BECERİLERİ

Belgin KESKİN

Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst.

Kırıkkale, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-7642-0325

belgin.kskn@gmail.com

ÖZET

Günümüz dünyasında sürekli değişen şartlara ve karmaşaya ayak uydurmak hayati öneme sahiptir. 21. yüzyıl kendinden önceki yüzyıllar gibi kendisiyle birlikte çeşitli gelişmeleri ve değişiklikleri oluşturmaktadır. Bu değişikliklere uyum sağlamak içinse çeşitli beceriler ortaya koyulmuştur. Bu doğrultuda sosyal ve duygusal beceriler, dil ve iletişim becerileri, üst düzey düşünme becerileri, benlik becerileri, öğrenme becerileri, çalışma becerileri, okuryazarlık becerileri çocuklarda geliştirilmek istenen beceriler olmuştur. Öğrenme-öğretimde kullanılan metinler sıralanan bu becerilerin aktarılmasında araç rolü üstlenmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri de kendi ekseninde belli başlı beceri ve değerleri okuyucusuna ileten metinler arasındadır. Çalışmada Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen 21. yüzyıl becerilerinin ne ölçüde yer aldığı incelenmiştir. Bu yüzden çalışmanın hedefi doğrultusunda nitel araştırma yönteminden faydalanılarak doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Netice olarak her ne kadar 21. yüzyıl becerileri tam anlamıyla bu geleneksel hikâyelerde açıkça ifade edilmemiş olsa da Dede Korkut Hikâyeleri'nin bazı bölümlerinde ele alınan beceriler kendini göstermiştir. Bu becerilere bakıldığında sosyal ve duygusal beceriler, dil ve iletişim becerileri daha çok tespit edilmiştir. Bu temel beceriler genel olarak insanlığın tüm dönemlerinde ve koşullarında ihtiyaç duyabileceği evrensel niteliklere sahiptir. Bu ve benzer evrensel değerlere sahip metinlerin 21. yüzyıl becerilerini barındıracak şekilde öğretimde kullanılması bireylerin kişisel ve mesleki başarılarını desteklemede kritik öneme sahip olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyeleri, 21. Yüzyıl becerileri, Öğretim, Beceri

21ST CENTURY SKILLS IN DEDE KORKUT STORIES

Belgin KESKİN

ABSTRACT

In today's world, it is vital to keep up with the ever-changing conditions and complexity. The 21st century, like the centuries before it, brings with it various developments and changes. In order to adapt to these changes, various skills have been put forward. In this direction, social and emotional skills, language and communication skills, higher order thinking skills, self skills, learning skills, study skills, literacy skills have become the skills that children want to develop. Texts used in learning-teaching have assumed the role of tools in transferring these skills. Dede Korkut Tales are among the texts that convey certain skills and values to their readers on their own axis. In this study, the extent to which 21st century skills are included in Dede Korkut Tales is examined. Therefore, in line with the objective of the study, qualitative research method was utilized and document analysis technique was used. As a result, although 21st century skills are not clearly expressed in these traditional stories, the skills discussed in some parts of Dede Korkut Stories have manifested themselves. When we look at these skills, social and emotional skills, language and communication skills were mostly identified. These basic skills have universal qualities that humanity may need in all periods and conditions. The use of texts with these and similar universal values in the teaching of 21st century skills can be critical in supporting the personal and professional success of individuals.

Keywords: Dede Korkut Stories, 21st Century skills, Teaching, Skills.

GİRİŞ

İnsan, doğası gereği çevresine ve gelişen dünyanın değişen şartlarına uyum sağlamak zorundadır. Bu uyumu sağlamak belli bir çaba ve emek gerektirir. Geçmişten günümüze büyük değişimler olsa da belirli beceriler zaman içerisinde kendisini korumaktadır. Fakat son yüzyılda teknolojiyle birlikte günlük yaşamın gelişme ve değişme hızı önceki dönemlerin tamamından çok daha fazladır. Bundan dolayı bireyden beklenen beceri ve uyum farklı bir noktaya gelmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte bu dijital çağda bilgi üretimi ve paylaşımı büyük bir hız kazanmış, bilgiye erişim hızı ve çeşitliliği önceki dönemlere göre büyük ölçüde artmıştır. Bu durum; insanların beklentilerini, hayallerini, eğitim tercihlerini, meslek seçimlerini ve günlük işlerini de değiştirmiştir.

Bu değişen dünya manzarasında, insanlar bireysel ve toplumsal olarak nasıl uyum sağlayacaklarını yeniden düşünmelidir. Eğitim sistemleri, geleceğin gereksinimlerine uygun olarak geliştirilmeli ve bireyleri bu yeni çağın taleplerine hazırlamalıdır. İş dünyası ve kariyer tercihleri bu değişimlere ayak uydurmalıdır. Bu yeni çağın getirdiği fırsatlar ve zorluklar, insanoğlunun bilgi ve beceri temelinde sürekli kendini geliştirme ihtiyacını vurgulamaktadır. Bu nedenle, insanlar, bu dönemin sunduğu potansiyeli en iyi şekilde kullanabilmek ve başarılı olabilmek için öğrenmeye ve değişime açık olmalıdırlar.

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTK, 2023) 21.yüzyıl becerilerin sınıflandırılmasında; sosyal ve duygusal beceriler, dil ve iletişim becerileri, üst düzey düşünme becerileri, benlik becerileri, öğrenme becerileri, çalışma becerileri, okuryazarlık becerilerini kullanmaktadır. Bunun yanı sıra incelenen birçok çalışmada da bu tasnifin daha çok kullanıldığı görülmüştür.

21. yüzyıl eğitim sistemi, sadece bilgi değil, becerilere de vurgu yapmaktadır. Eğitim programları, öğrencilere düşünme becerilerini öğretecek ve kazandıracak şekilde düzenlenmelidir. Bu, sadece sınıf içinde değil, hayat boyu süren bir öğrenme sürecini teşvik etmelidir (Dilekçi, 2021). Bu becerileri öğrenciye aktarmak için etkili bir öğrenme-öğretim süreci geçirilmelidir. Bu süreç içerisinde kullanılan materyallerin başında gelen ders kitaplarında bulunan ve seçmeli olarak verilen *Destanlar ve Masallarımız* dersinin içeriğinde yer alan Dede Korkut Hikâyeleri, çalışmanın konusudur.

Verilen eğitimlerin temelinde yer alan kültür aktarımında kullandığımız Dede Korkut Hikâyeleri, geçmiş yüzyıllardan bugüne kalan miraslarımızın başında gelmektedir. Edebî eserler, evrensel beceriler için önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Destanlar, şiirler, hikâyeler gibi edebî ürünler, kültürel değerlerin aktarılmasında etkili bir araç olarak kullanılabilir. Türk toplumunun köklerini, ortak geçmişini ve kültürünü yansıtan önemli bir eser ise Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Bu eser, Türk milletinin birlik ve kimlik duygusunu güçlendirmek, tarihlerini ve değerlerini gelecek nesillere aktarmak için önemli bir kaynaktır (Torun, 2011).

Dede Korkut Hikayeleri, Türk toplumunun zengin kültürel mirasını ve değerlerini kuşaktan kuşağa taşıyan bir hazinedir. Türk edebiyatının temel taşlarından biri olarak kabul edilen eser Türk kültürünün derinliklerine ulaşmak için önemli bir kaynaktır. Edebî çalışmaların önemli bir ismi olan Fuat Köprülü, Türk edebiyatının gözde eseri olarak kabul ettiği Dede Korkut Hikâyeleri'ne büyük bir değer atfetmektedir (Deveci, Belet ve Türe, 2013).

Köprülü, "Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız yine Dede Korkut ağır basar." sözleriyle Dede Korkut Hikâyeleri'nin edebî değerini vurgular. Fuat Köprülü'nün bu görüşü, eserin Türk edebiyatının ve kültürünün zenginliğine katkı sağladığını ve değerini yıllar geçtikçe artırdığını göstermektedir. Bu noktada geçmişten gelen mirasımızı geleceğe taşıırken günümüz becerilerinin evrensel boyutlarda olması hasebiyle bahsi geçen hikâyelerde bulunup bulunmaması veya nasıl ele alındığı önem arz etmektedir.

Bu hikayeler, sözlü gelenekten yazılı bir formata dökülmüş, Türk edebiyatının önemli eserlerinden biri olarak kabul edilir. Hikâyeler, Oğuz Türklerinin yaşam tarzı, ahlakî normları, kahramanlıkları ve mitolojisi hakkında değerli bilgiler sunar. Ayrıca hikâyelerdeki karakterler ve olaylar, genellikle ahlakî öğretileri içerir, bu da hikâyeleri eğitici birer kaynak hâline getirir. Dolayısıyla Dede Korkut Hikâyeleri, Türk kültürünün derin köklerine sahip bir miras olarak kabul edilir ve Türk milletinin kimliğini gelecek nesillere aktarmada önemli bir rol oynar.

ARAŞTIRMA MODELİ

Bu araştırma, Dede Korkut Hikâyeleri'nde bulunan becerileri tanımlamayı amaçlamış ve çalışmanın hedefi doğrultusunda nitel araştırma türünden faydalanılarak tarama modeli esas

almıştır. Tarama modeli, öğrenmenin gerçekleşmesi ve istenen davranışların gelişmesi için, geçmişte veya günümüzdeki bir durumu olduğu gibi anlatan süreçlerin bütünüdür (Bahtiyar, Can, 2016).

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Bu çalışmada verilerin toplanmasında doküman incelemesi yapılmıştır. Doküman incelemesi, belirli bir hedefe yönelik olarak kaynakların bulunması, bu kaynakların okunması, notların alınması ve son olarak bu kaynakların değerlendirilmesini içeren bir süreçtir (Karasar, 2005). Verilerin çözümlenmesinde ise içerik analizi yapılmıştır. Esasında hayatın önemli bir kısmı olan iletişimin sonuç alabilmesi noktasında yer alan içerik analizinde, araştırmacılar iletişimin bir ögesi olan mesajı düzenli ve nesnel olarak araştırır ve kendine has niteliklerini ilişkin öngöründe bulunurlar (Hepkul, 2002).

Araştırmada Dede Korkut Hikâyeleri'nde verilen 12 hikâye temel alınmıştır.

- Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu
- Ulaş Oğlu Salur Kazan Boyu
- Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boyu
- Salur Kazan Oğlu Uruz Boyu
- Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu
- Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu
- Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu
- Aruz Koca Oğlu Basat ile Tepegöz Boyu
- Begil Oğlu Emren Boyu
- Uşun Koca Oğlu Seğrek Boyu
- Salur Kazan'ın Esir Düştüğü Boy
- Dış Oğuzların İç Oğuzlara İsyan Ettiği Boy

Araştırmada doküman olarak 2010 yılı ilk baskısı yapılan Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından "Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi" bünyesinde Süleyman Teyek tarafından hazırlanan "Dede Korkut Hikâyeleri" adlı eser kullanılmıştır.

BULGULAR

1. Sosyal ve Duygusal Beceriler

Sosyal ve duygusal beceriler, bir bireyin düşüncelerini, duygularını ve davranışlarını etkili bir şekilde düzenleme yeteneklerini ifade eder. Bu tür beceriler, okuryazarlık veya aritmetik gibi bilişsel becerilerden büyük ölçüde farklıdır. Çünkü sosyal ve duygusal beceriler, sadece temel bilgi işleme yeteneklerini değil, aynı zamanda kişinin duygusal zekâ ve ilişki becerilerini yansıtır. Bu beceriler, bir kişinin duygusal durumları nasıl anladığı, yönettiği, kendisini nasıl algıladığı ve diğer insanlarla nasıl etkileşimde bulunduğuyla ilgilidir. Bu, insanların başkalarıyla empati kurabilme, duygusal zekâ geliştirebilme ve olumlu ilişkiler kurabilme yeteneklerini içerir (TTK,2023).

Psikolojik iyi oluş, duygu düzenleme, planlama ve organizasyon, empati, iş birliği çalışma, sosyal ve kültürel farkındalık, ilişki yönetimi, çatışma çözme gibi alt başlıklarına sahiptir. Bu

başlıklar çerçevesinde Dede Korkut Hikâyeleri incelendiğinde esasında günümüzde yeni karşılaştığımız becerilerden olmadığı ve bununla beraber evrensel değerler taşıdığından birçok örnekle karşılaşılmıştır.

İş birliği ve grup çalışmasının önemi, Salur Kazan Oğlu Uruz Boyu Hikayesi'nde vurgulanmaktadır. Hikâyede, başta Kazan Bey'in tek başına düşmana karşı savaşa gitmesiyle yenilgi yaşanır. Ancak bu aşamada Hatun, kırk kızla birlikte diğer Oğuz beyleriyle iş birliği yaparak düşmanları mağlup eder. Oğuzlar, bu başarıyla yurtlarına dönerler. Bu noktada, diğer beyler ve kırk hatunlar, iş birliği ve koordinasyon içinde hareket ederek ortak bir hedefe ulaşırlar. Bu örnek, hikâyede iş birliği ve grup çalışmasının gücünü vurgulayarak bireylerin birlikte çalışmanın sonuçlarını nasıl artırabileceğini gösterir.

Esneklik, değişen koşullara uyum sağlama ve bu değişikliklere uygun bir şekilde değişme yeteneği anlamına gelir (TTK, 2023). Bu beceri, bireyin karşılaştığı farklı durumlara ve gereksinimlere hızlı ve etkili bir şekilde cevap verebilme kabiliyetini ifade eder. Esneklik, kişinin esnek düşünme, problem çözme ve yeni durumları kolayca adapte olma yeteneğiyle ilişkilidir. Bu beceri, bireyin kişisel ve profesyonel yaşamında başarıyı artırabilir. Çünkü değişen koşullara uyum sağlama yeteneği, kişinin sorunları çözme ve farklı durumları etkili bir şekilde ele alma yeteneğini yansıtır. Esneklik, kişisel gelişimde ve iş hayatında önemli bir yetenek olarak kabul edilir.

Kitapta geçen Dış Oğuzların İç Oğuzlara İsyan Ettiği Boy Hikâyesi'nde Kazan, her üç yılda bir İç ve Dış Oğuz beylerini bir araya getirir ve onlardan helâllüğünü alırken nesi var nesi yoksa yağmalatırdı. Ancak bir seferinde, Kazan'ın evini yağmalatmaları sırasında Dış Oğuz beyleri gelmez ve bu görevi İç Oğuz beyleri üstlenir. Bu olay sonrasında, Dış Oğuz beyleri Kazan'a düşman olurlar. Bir bey olan Kılbaş, Dış Oğuz beylerinden Aruz'un evine gider ve Dış Oğuz beylerinin Kazan Han'a karşı kin beslediklerini öğrenir. Kılbaş'ın bu bilgiyi getirmesinden sonra, Dış Oğuz beyleri yemin ederler ve Beyrek'in bu yemine katılmaması hâlinde öldürüleceğini söylerler. Beyrek, kabul etmez ancak Dış Oğuz beyleri de ona zarar veremezler. Aruz Bey, Beyrek'in sağ uyluğunu keser. Beyrek, ölümünün yaklaştığını anlayarak Kazan Han'a kanının yere dökülmemesi için vasiyet eder. Kazan Bey, bu vasiyeti yerine getirerek İç Oğuz beylerini toplar ve Aruz'un evini yağmalar, onu öldürür. Sonunda Kazan, Dış Oğuz beylerini affeder. Hikâyede değişen koşulların bir devinim sağladığı ve kahramanların da buna göre şekil alarak hareket ettiği görülmektedir.

Çatışma çözme becerisi, çatışmanın taraflarını iş birliği yapmaya teşvik ederek farklı çıkarlar, görüşler veya hedefler arasında bir uzlaşmaya varma ve anlaşmazlığı yapıcı bir şekilde çözme yeteneğini ifade eder (TTK, 2023). Bu beceri, taraflar arasında olumsuz bir çatışmanın potansiyel zararını azaltırken, daha iyi bir iş birliği ve iletişim ortamı oluşturarak daha sürdürülebilir ve olumlu sonuçlar elde etmeyi amaçlar. Yukarıda bahsedilen hikâyede değişen koşullara uyum sağlamakla birlikte ortada bulunan çatışma öyle ya da böyle çözülmüştür. Tarafların kendi aralarında anlayış, empati, uzlaşma ve problem çözme becerilerini kullanması; çatışma çözme becerisine, uzun vadeli ilişkilerin ve iş birliğinin geliştirilmesine yardımcı olabilir. Bu yetenek, kişisel ilişkilerden iş dünyasına kadar birçok farklı bağlamda önemlidir.

Uşun Koca Oğlu Seğrek Boyu Hikâyesi'nde, çatışmaya konu olan olay aç doyurulmadan ve kan dökülmeden kazan Bey'in karşısında oturamama durumuyla başlar. Ancak çatışmanın çözümü için Eğrek, bir akın talep eder ve olaylar bu talep üzerine gelişir. Eğrek'in bu isteği, taraflar arasında daha fazla anlayış ve uzlaşma sağlama amacını taşır. Olayların gelişimiyle birlikte, akın sürecinde yaşanan olaylar kahramanları farklı noktalara taşır.

2. Dil ve İletişim Becerileri

Dil ve iletişim becerileri, bireylerin kendi duygularını, düşüncelerini, davranışlarını ve değerlerini etkili bir şekilde ifade etmelerine, başkalarının duygu ve düşüncelerini anlamalarına, bilgi ve fikir alışverişi yapmalarına, görüşlerini, arzularını, ihtiyaçlarını, korkularını ve endişelerini aktarmalarına yardımcı olan önemli becerilerdir (TTK, 2023). Bu beceriler, insanların günlük yaşamlarında etkili iletişim kurmalarını sağlar, kişisel ilişkilerini geliştirir ve iş birliği yapmalarını kolaylaştırır. Dil ve iletişim becerileri aynı zamanda insanların duygusal zekâ, empati ve etkili iletişim yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olur. Bu beceriler, kişisel ve profesyonel başarı için kritik öneme sahiptir. Etkin dinleme, müzakere etme gibi alt başlıklara sahiptir.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu Hikâyesi'nde, zorluklara rağmen dünyaya gelen ve onu namıyla onurlandıran bir oğula sahip olur. Dirse Han, oğlunu dinlemeden başkalarının doldurmasına gelerek onu okla vurur. Bu da iletişim becerilerini yeterli düzeyde kullanmadığını gösterir. Buna rağmen oğlu onu kaçırarlardan kurtarır. Bu hikâyede etkili iletişim becerilerinin eksikliği ve olumsuz bir örnek bulunmaktadır.

Dede Korkut, her hikâyede öğüt veren bilge bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Bu öğütleri dinleyen beyler, yaşadıkları olayları bu öğütler doğrultusunda çözmeye çalışırlar. Begil Oğlu Emren'in Hikâyesi'nde de Bayındır Han, kendisine gelen haraç olayıyla ilgili olarak Dede Korkut'un öğütlerini dinler. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde, Bayındır Han, çevresindekilerin görüşlerini de değerlendirir. Bu noktada, müzakere etmek ve etkili iletişim kurmak, sorunları çözmek için kritik bir rol oynar. Dede Korkut'un öğretileri ve çevresindeki insanların katkıları, beylerin karşılaştıkları zorlukları aşmalarına ve başarıya ulaşmalarına yardımcı olur. Bu hikâyeye, müzakere ve iş birliğinin önemini vurgular ve iletişimin, çözüm süreçlerinde ne kadar hayati bir rol oynayabileceğini anlatır.

3. Üst Düzey Düşünme Becerileri

Binkley vd. (2012) üst düzey düşünmenin, bilişsel süreçlerin birçok farklı yönünü içerdiğini, bunlar arasında analitik, eleştirel, yaratıcı ve yenilikçi düşünme becerilerinin bulunduğunu ifade eder (akt. TTK, 2023). Analitik düşünme, karmaşık problemleri parçalayarak analiz etmeyi içerir. Eleştirel düşünme, bilgiyi sorgulama, yanıtları değerlendirme ve mantıklı sonuçlara ulaşma yeteneğini ifade eder. Yaratıcı düşünme, yeni fikirler üretme ve özgün yaklaşımlar geliştirme süreçlerini içerirken; yenilikçi düşünme, mevcut bilgiyi kullanarak yeni ve etkili çözümler bulma kapasitesini yansıtır. Bu tür düşünme becerileri; karmaşık sorunları çözmeye, karar verme, öğrenme ve başkalarıyla etkili iletişim kurma süreçlerinde büyük bir öneme sahiptir. Üst düzey düşünme, bireylerin bilişsel kapasitelerini en üst düzeye çıkarmalarına yardımcı olur ve birçok farklı bağlamda kullanılabilir.

"Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Hikayesi," problem çözme becerilerini vurgulayan önemli bir öğreti olarak karşımıza çıkar. Hikâye, evlenme sürecinde karşılaşılan zorlukların nasıl aşılabileceğini ve birbirini anlama sürecinin neden önemli olduğunu anlatır. Hikâyedeki çift, evlenmeye karar verdiklerinde çeşitli zorluklarla karşılaşır. Bu zorluklar, fiziksel tehditler ve zorlayıcı koşullar içerir. Ancak çift, bu sorunların üstesinden gelmek için iş birliği yapar, yaratıcı çözümler üretir ve dayanıklılıklarını gösterir. Bu, problem çözme becerilerini kullanma ve kriz anlarında soğukkanlılıkla nasıl hareket edileceğini anlatan bir örnek sunar.

Ayrıca, hikâye, çiftin birbirini daha iyi tanıma ve anlama sürecini vurgular. Bu, problem çözme sürecinin temel bir bileşenidir. Çünkü bir sorunun kaynağını ve nasıl ele alınacağını anlamak, etkili bir çözüm bulmanın anahtarıdır. Bu hikâye, insanların karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelebilmek için iş birliği yapma ve yaratıcı çözümler bulma yeteneklerini geliştirmeleri gerektiğini gösterir.

"Ulaş Oğlu Salur Kazan Boyu Hikâyesi"nde, Salur Kazan, Uruz Han'ın önerisini dinlemeden ava çıkmaya karar verir. Uruz Han, ona bir fikir sunar, ancak Salur Kazan, bu fikrin gerçekleşmeyeceğine inanır ve onun önerisini reddeder. Ancak bu noktada, analitik düşünme yeteneği konusunda yanılmıştır. Verilen öğüdü tutmamıştır. Fikri daha derinlemesine incelemeye için büyük bir hata yapar ve sonucunda ağır bir bedel öder. Ülkesi işgal edilir, eşi ve oğlu tutsak düşer. Bu hikâye, analitik düşünmenin ve verilen öğüdü ciddiye almanın ne kadar önemli olduğunu vurgular ve karar verirken daha fazla dikkatli olmanın gerekliliğini öne çıkarır. Aynı zamanda yanlış anlamaların ve hızlı kararların ciddi sonuçlara yol açabileceği bir öğüt sunar.

4. Benlik Becerileri

Skinner vd. (2009), benlik becerilerinin bireyin kendisine yönelik tutum ve algılarını içerdiğini ve bu becerileri, kişinin kendi benlik duygusunu geliştirebilme yeteneği, hedeflere bağlılık düzeyi ve öğrenme motivasyonunu ifade eder (akt. TTK, 2023). Kişinin kendi gücünü tanıma, hedeflerine bağlılık gösterme ve öğrenmeye olan isteği, benlik becerilerinin temel unsurlarıdır. Bu beceriler, kişinin kişisel gelişimini destekler, özsaygısını artırır ve daha yüksek motivasyonla hedeflerine ulaşma yolunda yardımcı olur. Benlik becerileri, bireyin kendi potansiyelini keşfetmesine ve geliştirmesine olanak tanır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu Hikâyesi, özgüven ve cesaretin önemini vurgulayan bir hikayedir. Deli Dumrul, hikâyede bir köprü inşa eder ve bu köprüyü kullanacak herkesten akçe talep eder. Ancak bu sadece maddi bir talep değil, aynı zamanda Deli Dumrul'un kendi yiğitliğini ve cesaretini gösterme şeklidir. Deli Dumrul, bu olağanüstü cesaretini Azrail'e karşı bile kullanabilecek kadar özgüvene sahiptir. Bu, kendisine olan inancını ve kendi yeteneklerine duyduğu güveni yansıtır. Kendisine ve becerilerine olan bu özgüven, onun cesurca kararlar almasına, zorluklarla yüzleşmesine ve başkalarının saygısını kazanmasına yardımcı olur.

Hikâye, özgüvenin, cesaretin ve kendi değerini anlama yeteneğinin nasıl kişisel gelişimde kritik bir rol oynadığını vurgular. Deli Dumrul'un Hikâyesi, bireylerin kendi güçlü yönlerini tanıma ve cesurca hareket etme kapasitelerini teşvik eder.

21. yüzyıl becerileri açısından öğrenme becerileri, çalışma becerileri ve okuryazarlık becerileri giderek daha büyük bir öneme sahip olmaktadır. Bu beceriler, son yüzyıllarda hızla

gelişen teknolojik ve bilgi çağında bireylerin başarılı olmalarını destekleyen temel yeteneklerdir. Dede Korkut Hikâyeleri ise 12-14. yüzyıllar arasında olduğundan ve bu beceriler için örnek barındırmamaktadır.

SONUÇ

"Dede Korkut Hikayeleri," Türk halk edebiyatının önemli bir parçasıdır ve Türk kültürünün zengin tarihî ve mitolojik değerlerini içinde barındıran epik destanlardan oluşur. Bu hikayeler, Oğuz Türklerinin yaşam tarzı, ahlakî normları, kahramanlık anlayışı ve mitolojisi hakkında derinlemesine bilgiler sunar. Ayrıca Dede Korkut'un bilge kişiliği ve hikâyelerdeki karakterler arasındaki etkileşim, çeşitli beceri türlerine odaklanır. Bu çalışmada, Dede Korkut Hikayeleri içinde bulunan beceri öğelerini dört ana kategori altında incelenmiştir.

Sosyal ve Duygusal Beceriler: Bu kategori, insanların duygusal zekâ, empati, iş birliği, sosyal farkındalık ve ilişki yönetimi gibi yeteneklerini kapsar. Hikâyeler, kahramanların insanlar arasındaki duygusal bağları nasıl geliştirdiklerini ve zorlukları nasıl aştıklarını gösterir. İş birliği ve grup çalışmasının önemi, Salur Kazan Oğlu Uruz Boyu Hikayesi'nde vurgulanırken çatışma çözme becerileri de her hikâyede kendi olay örgüsü dahilinde gerçekleşmektedir.

Dil ve İletişim Becerileri: Bu kategori, etkili iletişim, etkili dinleme ve müzakere yetenekleri gibi dil ve iletişim becerilerini içerir. Hikâyelerde Dede Korkut, bilgelik ve öğütler veren bir figür olarak karşımıza çıkar ve beyler arasındaki etkili iletişim bu öğütler üzerine inşa edilir. Begil Oğlu Emren'in Hikayesi'nde iletişim ve müzakere önemli bir rol oynar.

Üst Düzey Düşünme Becerileri: Bu kategori, analitik düşünme, eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme ve yenilikçi düşünme gibi üst düzey düşünme yeteneklerini içerir. Hikâyeler, kahramanların karmaşık sorunları nasıl analiz ettiklerini, eleştirel bir bakış açısı geliştirdiklerini ve yaratıcı çözümler ürettiklerini gösterir. Örneğin, "Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Hikayesi" problem çözme yeteneklerini vurgular.

Benlik Becerileri: Bu kategori, kişinin özsaygısı, özgüveni ve öğrenmeye olan motivasyonunu içerir. Hikâyeler, karakterlerin kendi değerlerini anlama, özgüvenlerini geliştirme ve cesurca kararlar almalarını anlatır. Özgüven ve cesaret, Deli Dumrul Boyu Hikayesi'nde önemli bir tema olarak öne çıkar.

Sonuç olarak Dede Korkut Hikayeleri, Türk kültürünün derin köklerine sahip bir miras olarak kabul edilir ve aynı zamanda 21. yüzyıl becerilerinin geliştirilmesinde bir kaynak olarak hizmet eder. Bu hikayeler, sosyal ve duygusal beceriler, dil ve iletişim becerileri, üst düzey düşünme becerileri ve benlik becerilerinin önemini vurgulayarak insanlara bu becerileri geliştirmeleri için ilham verir. Bu noktada 21. Yüzyıl becerisi olan fakat hikâyede rastlanmayan bazı beceriler de mevcuttur. Bunlar; öğrenme becerileri, çalışma becerileri ve okuryazarlık becerileri başlıkları altında yer alan becerilerdir.

KAYNAKÇA

Bal, M. (2019). Türkçe dersinin 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *Turkish Studies*, 13(4), 49-64.

Binkley et. al., (2012). Defining twenty-first century skills. In P. Griffin, B. McGaw, & E. Care (Eds.), *assessment and teaching of twenty-first century skills*. 17-66.

Deveci, H., Belet, D. ve Türe, H. (2013). Dede Korkut Hikâyelerinde yer alan değerler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (46), 294-321.

Dilekçi, A. & Karatay, H. (2021). Türkçe Dersi Öğretim Programlarında 21. yüzyıl becerileri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 10 (4), 1430-1444.

Dilekçi, A. (2021). 21. yüzyıl becerilerine göre tasarlanan öğretim etkinliklerinin eleştirel ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmeye etkisi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Hepkül, A. (2002). Bir sosyal bilim araştırma yöntemi olarak içerik analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 1-12.

Karasar, N. (2005). Bilimsel araştırma yöntemi. *Nobel Yayın Dağıtım*.

Kılıç Türel, Y.; Şengül Vautier, C.G.; Şimşek, E.; Fırat Kızıltepe, E. "21. Yüzyıl becerileri ve değerlere yönelik araştırma raporu". *Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı*, 2023. 11153521_21.yy_becerileri_ve_degerlere_yonelik_arastirma_raporu.pdf (meb.gov.tr)

Tavşancıl Tarkun, E. (2000). Nitel araştırmalar. *Öneri Dergisi*, 3 (14), 29-34.

Teyek, S. (Haz.). (2010). *Dede Korkut Hikâyeleri*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Torun, Y. (2011). Dede Korkut Hikâyelerinde barınma ile ilgili sözler ve bu sözlerin birliktelik kullanımları üzerine. *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (3), 1251-1263.

Uluyol, Ç. ve Eryılmaz, S. (2015). 21. Yüzyıl becerileri ışığında fatih projesi değerlendirmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35 (2), 209-229.

ЕСКІГЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС: КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫ

филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан, Алматы

АНДАТПА

Зерттеушілердің мәліметі бойынша адамзат тарихында жүз қырық жазу үлгісі болған. Қырық жазу үлгісі қазіргі заманға дейін жеткен көрінеді. Оның ішінде жиырма жазу үлгісі ресми түрде қолданылып келеді екен. Көне түркі жазуы бүгінгі күнге жеткен қырық жазу үлгісінің қатарында болғанымен, ресми қолданыста жоқ. Соған қарамастан бүгінде көне түркі жазуына деген қызығушылық қазақ қоғамында артып келе жатқаны байқалады. Қызығушылықтың болуы заңдылық. Себебі көне түркі жазуы – түркі халықтарының төл тарихы, төл жазу мәдениетін айшықтайтын бірегей құнды мұра. Қазақ халқында «Ел болған ескісін сақтайды» деген мақал бар. Осы тұрғыдан алғанда, ел болып сақтайтын қазынаның бірі – көне жазуы. Тасқа қашалып жазылған хаттардың бір парасы – Күлтегін ескерткішінің көшірмесі Астанаға жеткізіліп, білім ордасынан орын алды. Бұл тарихи оқиға қазақ елінің рухани жаңғыруына жасалған және бір тың қадам деп бағаланады.

Автордың мақаласында көне түркі ескерткіштерін зерттеумен айналысқан қазақстандық ғалымдардың кеңес дәуіріндегі және тәуелсіздік жылдарындағы ғылыми ізденістеріне қысқаша шолу жасалады. Шетелдік тіл мамандарының көне түркі жазуының мүмкіндігі мен болашағына қатысты пікірлері сараланады.

Мақалада көне түркі жазуы мәдени мен тарихи мұра ескерткіші ретінде ғана қаралмай, оны заманауи мақсат, мүдде тұрғысынан жаңа қолданысқа еніп жатқандығына назар аударылады. Көне түркі жазуын насихаттау мақсатында қазақстандықтардың республикалық және халықаралық деңгейде атқарып жатқан іс-шаралары мен жобалары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: жазу үлгісі, жазу мәдениеті, көне түркі жазуы, түркітану, қазақ жазуының тарихы, жазба ескерткіштер

ESKİYE YENİ BİR BAKIŞ: ESKİ TÜRK YAZISI

Doç. KARABAEVA KHANSHAIM

ÖZET

Araştırmacılara göre insanlık tarihinde yüz kırk çeşit yazı bulunmaktadır. Kırk yazı örneği günümüze kadar ulaşmış gibi görünüyor. Bunlar arasında resmi olarak yirmi yazı modeli kullanılmaktadır. Eski Türk yazısı günümüze ulaşan kırk yazıdan biridir ancak resmi kullanımda değildir. Ancak günümüzde Kazak toplumunda eski Türk yazılarına olan ilginin arttığı görülmektedir. İlginin olması doğaldır. Çünkü eski Türk yazısı, Türk halklarının özgün tarihini, özgün yazı kültürünü ortaya koyan eşsiz değerli bir mirastır. Kazak halkının "Bir ülke eskisini korur" diye bir atasözü vardır. Bu açıdan bakıldığında ülkenin hazinelerinden biri de antik yazılardır. Taşa kazınan harflerin bir kopyası -Kültegin anıtının bir kopyası- Astana'ya getirilerek eğitimin merkezine yerleştirildi. Bu tarihi olay, Kazak ülkesinin manevi dirilişinde yeni bir adım olarak değerlendiriliyor. Yazarın makalesi, Sovyet dönemi ve bağımsızlık yıllarında eski Türk anıtları üzerinde çalışan Kazakistanlı bilim adamlarının bilimsel araştırmalarına kısa bir genel bakış sunmaktadır. Eski Türk yazısının imkânı ve geleceği konusunda yabancı dilbilimcilerin görüşleri farklılaşmaktadır.

Makalede, eski Türk yazısının sadece kültürel ve tarihi bir miras anıtı olarak görülmediği, aynı zamanda modern amaç ve ilgiler açısından yeni bir şekilde kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Eski Türk yazısının tanıtılması amacıyla Kazakistanlıların cumhuriyetçi ve uluslararası düzeyde gerçekleştirdiği faaliyet ve projelere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yazı stili, Yazı kültürü, Eski Türk yazısı, Türk çalışmaları, Kazak yazı tarihi, Yazılı eserler.

Тіл ғылымында жүз қырықтай жазу үлгісі белгілі болса, оның қырық шақтысы туралы ғана нақты деректер бар. Брахми, пахлави, набатей, манихей және т.б. жазу үлгілері ғылыми ортада танымал. Қазіргі заманда жиырма шақты жазу үлгісі ресми қолданысқа түскен. Олардың ішінде ең көп қолданылатын жазу – латын жазуы. Жер шарындағы адамдардың қырық пайызы осы жазуды тұтынатын көрінеді.

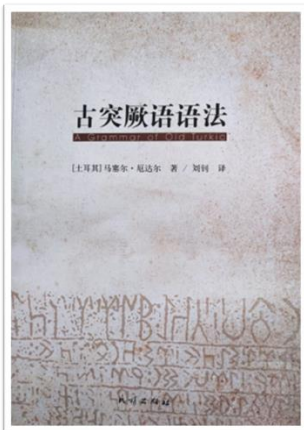
Қытай жазуын миллиардтаған адам меңгерген. Қытайда мекендейтін қазақтар Ахмет Байтұрсынұлының араб жазуы негізінде жасалған төте жазу немесе Байтұрсынұлы жазуы деп аталған әліпбиді қолданады. Араб жазуы қытайлық ұйғыр, татар, қырғыздардың және парсы, урду, т.б. тілдердің әліпбиіне негіз болған. Интернет желісіндегі мәліметтерге сүйенсек, жер шары тұрғындарының жеті пайызы араб жазуын қолданады. Демек, араб жазуы тұтынушысы көп жазу ретінде екінші орында. Көпшілік қолданатын танымал жазу үлгілерінің қатарында кирилл жазуы мен үнді жазулары бар. Грузия, Израиль, Армения мемлекеттерінің өзінде ғана қолданылатын дара жазу үлгілері белгілі.

Бұл мақала түркілердің көне жазу мәдениетіне арналған. Ғылыми ортада орхон-енисей жазулары деп те аталатын бірегей жазу бүгінгі күнге жеткен қырық жазу үлгісінің қатарында болғанмен, ресми қолданылмайды. Ғалымдар бастапқыда «руна» деп атаған тасқа қашалған көне сына жазулар туралы алғашқы деректер XVII ғасырдың екінші жартысында мәлім бола бастаған. П.С. Паллас, Н.М. Ядринцев және т.б. ғалымдар жазу үлгілерін жинаса, жазуды оқудың кілтін тапқан – Вильгельм Томсен. Дат ғалымы жазудың

оңнан солға қарай оқылатын, 38 таңбадан тұратынын, дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке болып жіктелетінін анықтап, *тәңірі* және *түркі* сөздерін оқу арқылы руна жазуының түркі халықтарына тиесілі екендігін дәлелдегеніне биыл 130 жыл толады.

Көне түркі жазуы – түркі халықтарының төл тарихы, төл жазу мәдениетін айшықтайтын бірегей құнды мұра. Қазақстандық түркітанушы Ғұбайдолла Айдаров көне түркілердің жазуы туралы: «Түркі халықтарының тарихи мұраларын шын мәнінде бағалауы білу, олардың тарих, мәдениет және тіл тұрғысынан алғанда баға жетпес қазына екендігін көпшілікке ... жеткізу – кезек күттірмейтін негізгі міндеттердің бірі» деп, «Білге қаған ескерткішінің тілі» (1966), «VIII ғасырдағы көне түркі жазулы орхон ескерткіштерінің тілі» (1971), «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1986), «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» (1991) еңбектерін жазған. «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» оқулығында көне ескерткіштер тілінің ерекшеліктері ғылыми тұрғыда жан-жақты сипатталған. VI-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей және Көне Ұйғыр жазба ескерткіштері деп аталатын 2 бөлімде аталған ескерткіштердің түрі, олардың табылу тарихы, мәні, тілдік ерекшеліктері жүйелі баяндалып, жоғары оқу орындары студенттеріне теориялық әрі практикалық білім береді.

2018 жылдың сәуір айында қытай тілінде «Көне түрік грамматикасы» атты 640

беттік көлемді зерттеу баспадан шықты. Авторлары – түрік ғалымы Марсел Ердал мен ханзулық Лю Чжао. Кітапта қазақ ғалымдары Ғабдолла Айдаров пен Алтай Аманжоловтың зерттеулеріне сілтеме жасалып, зерттеушілердің 1959-1971 жылдар аралығында шыққан 8 ғылыми еңбектерінің тізімі көрсетілген. Бұл дерек қазақ ғалымдарының көне түркі жазуын зерттеуге қосқан еңбектерінің түркітану ғылымындағы салмағын көрсетеді.

Қазақ халқында «Ел болған ескісін сақтайды» деген мақал бар. Соңғы жылдары қазақ қоғамында көне түркі жазуына қызығушылық артып, көне дүниені тану жаңа бағытта дәріштеле бастады. 2001 жылы 18 мамырда көне түркі сына жазуымен өрнектелген Күлтегін ескерткіші көшірмесінің Астанадағы Л.Н. Гумелев атындағы Еуразия ұлттық университетіне қойылуы, Жазулар мұражайының ашылуы қазақ елінің рухани жаңғыруы үшін жасалған маңызды қадам ретінде бағаланады. 2014 жылы Қазақстан Республикасының Парламенті шешімімен 18 мамыр «Түркі жазуы күні» деп жарияланып, Үкімет шешімді ресми түрде бекітті. Бүгінде қазақ елінде 18 мамыр «Түркі жазуы» күні деп аталады. Мереке қарсаңында халықаралық форум, конференция, көрме, байқаулар өткізіліп, кітаптар шығарылуда.

Көне түркі жазуы мәдени мен тарихи мұра ескерткіші ретінде ғана қаралмай, ол заманауи мақсат, мүдде тұрғысынан жаңа қолданысқа енуде. Алматы қаласында «Түркі тәңірі» қоғамдық қоры құрылған. Қордың мақсаты көне түркі жазуын, мәдениеті мен тарихын зерттеп насихаттау. Caspian University жоғары

оқу орнының қолдауымен ашық конференция, арт-көрме, көне түркі жазуын үйрету сабақтары өткізіледі.

Алматы қаласының тұрғындары мен қонақтары ғимараттың қабырғасына салынған

муралдан көне түркі жазуымен *тәңір* деп жазылған айшықтарды көреді. Бұл заманауи өнер туындысын Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының студенттері салған. Мурал үшін қазақ суретшісі Мұхит Аханаевтың эскизін қолданған.

Күлтегін ескерткіші бейнеленген Қазақстанның ұлттық валютасы бар. Халықаралық банкнот қоғамдастығы (International Bank Note Society) 1000 теңгелік банкнотты «2013 жылғы ең үздік банкнот» деп таныған. Банкнотта Күлтегіннің тас мүсіні және аты көне түркі жазуымен берілген.

Көне түркі жазулары қазақстандық қолөнер шеберлерінің туындыларында да қолданыла бастаған. Қазақстан қолөнершілер Одағының төрағасы, Орта Азия бойынша Әлемдік қолөнер кеңесінің вице-президенті, ЮНЕСКО сапа белгісінің иегері, «Мәдениет саласының үздігі», этнодизайнер Айжан Бекқұлова: «Егер біз ұлттық шығармашылыққа сүйенбесек, әр кез бір жерді айнала беріп, жаңа зат ойлап таптық деп санайтын боламыз. Халық көп нәрсені ашып қойды, бізге тек соны сақтап, биігірек деңгейге көтеру керек», - деп, өз шығармашылығында көне жазу элементтерін пайдаланады.

Қорыта айтқанда, көне түркі жазуы мәдени және тарихи мұра ескерткіші ғана емес. Көне сына жазуы – заманауи мақсат, мүдде тұрғысынан кез-келген мақсатта қолдануға икемді түркілік бренд. Болашақта көне түркі жазуының қайта түлеп қолданысқа енуін де жоққа шығаруға болмайды. Керісінше, осы мақсатта көне жазу мәдениетімізді халықаралық, мемлекеттік деңгейде насихаттап, нақты іс-шаралар мен жобалар іске асырыла бермек.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТ

Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы «Мектеп», 1986. -180 бет.

1. https://instagram.com/turk_tengri_fund?igshid=MzRIODBiNWF1ZA
2. <https://symb1.cc/ru/alphabets/old-turkic/>
3. <https://kazakhstan.britishcouncil.org/kk/crafting-futures-kazakhstan-aizhan->

bekkulova

ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Dr. Toleubek ZAİSANBAEV

Ulusal Tıp Üniversitesi

Almatı, Kazakistan

Araştırmacı Ainur ABDYKADYROVA

Ulusal Tıp Üniversitesi

Almatı, Kazakistan

Araştırmacı Ingkar TURUSSKELDİ

Ulusal Tıp Üniversitesi

Almatı, Kazakistan

beibarys@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Қазақстан Республикасының болашақта көшетін латын әліпбиі жобасында қандай кемшіліктер бар екендігі туралы айтылады. Ол кемшіліктерді ашып көрсету үшін мақала авторлары қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің зерттелуі мен емле ережелерінің қалыптасу тарихына қысқаша шолу жасайды. XX ғасырдың 20-30 жылдары басталған емле ережелері мен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы даудың әлі күнге дейін толастамай келе жатуының себебі қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы тілші ғалымдар арасында біржақты пікір жоқтығынан екенін көрсете келіп, авторлар ол кемшілікті жоюдың ең бірінші шарты—қазақ әліпбиінен қазақ тіліне тән емес дыбыстарды белгілейтін әріптерді шығарып тастау керек деген тұжырым жасайды. Екінші мәселе қазақтың өзінің төл сөздерінің жазылуын бірізділікке түсіру керек дей отырып, авторлар әсіресе латыннегізді әліпби жобасындағы и, у әріптерімен жазылатын сөздерді қайта қарау керек екендігіне тоқталады. Сондай-ақ мақалада кірме сөздердің жазылуын бірізділікке түсірудің жолдарын табу қажеттілігі де сөз болады.

Кілт сөздер: дыбыстық жүйе, емле ережелері, төл сөздердің жазылуы, латын әліпбиі, кірме сөздердің жазылуы, латыннегізді әліпби жобасы.

YAZIM KURALI OLUŞTURMANIN TEMEL İLKELERİ

T.K. Zaisanbaev
A.R. Abdykadyrova
I.M. Turuskeldi

ÖZET

Makalede gelecekte Kazakistan Cumhuriyeti'ne devredilecek olan Latin alfabesi projesinin eksikliklerinden bahsedilmektedir. Bu eksiklikleri ortaya çıkarmak için makalenin yazarları, Kazak dilinin ses sistemi ve yazım kurallarının oluşumuna ilişkin çalışmaların tarihçesine kısa bir bakış sunmaktadır. 20. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında başlayan Kazak dilinin imla kuralları ve fonetik sistemi konusundaki anlaşmazlığın günümüze kadar devam etmesinin nedeni, Kazak dilinin fonetik sistemi hakkında görüş birliği olmamasıdır. muhabirler arasında. alışılmadık sesleri ifade eden harflerin hariç tutulması gerektiği sonucuna varıyor. İkinci sorun ise Kazakçanın orijinal kelimelerinin yazılışının tutarlı hale getirilmesi gerektiği, yazarlar Latin temelli alfabe projesinde i ve y harfleriyle yazılan kelimelerin revize edilmesi gerektiğini vurguluyor. Makale ayrıca giriş kelimelerinin yazımını tutarlı hale getirmenin yollarını bulma ihtiyacından da bahsediyor.

Anahtar Kelimeler: Ses sistemi, Yazım kuralları, Yerli kelimelerin yazılışı, Latin alfabesi, giriş kelimelerinin yazılışı, Latin temelli alfabe projesi

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Кирилл әліпбиіндегі қазақ тілінің орфографиялық ережелерінде кемшіліктер өте көп. Оның себебі жазу мәселесіне саясаттың араласуы болды. Қазақ жазуын қалыптасуының бастауында болған ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесі және емле ережелерін қалыптастыру туралы пікірлері негізінен дұрыс бағытта болатын. Орыстандыруды мақсат еткен Кеңес Өкіметі үшін олардың пікірлері, көзқарастары дұрыс емес еді, сондықтан алаш зиялыларының қазақ жазуы туралы айтқандары басшылыққа алынбады. Мақалада олардың пікірлерінің дұрыс жақтарын қазіргі орфографиялық ережеге енгізу үшін, латыннегізді әліпби жобасындағы емле ережелерімен өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы емле ережелері салыстырылды. Мақалада ғылыми еңбектерге шолу жасау және салыстыру әдістері қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуде бірден-бір дұрыс жолда болған А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктерін көкірек көзімен түйсініп, дұрыс тұжырымдар жасады. Ол қазақ тіліндегі **а, о, ұ, ы** және **е** дыбыстарын ғана арнайы таңбалайды. Ал **ә, ө, ү, і** дыбыстарын таңбалау үшін арнайы белгі – дәйекшіні ұсынады [2, 270-271]. А.Байтұрсынұлы да, сондай-ақ өткен ғасырдың 20-30-жылдары қазақ тілі дыбыстары туралы зерттеу еңбектер жазған Е.Омаров та, Қ.Кемеңгерұлы да қазіргі қазақ тілінде үнді дауыссыз дыбыстарға жатқызылып жүрген дыбыстарды жартылай дауысты дыбыс деп таныған. А.Байтұрсынұлының 1914 жылғы шыққан «Тіл-құралы» мен 1925

жылғы «Тіл - құралын» салыстырып қарағанда оның жартылай дауысты дыбыстарға деген көзқарасын аздап өзгергенін профессор О.Жұбайдың зерттеуінен көруге болады. Профессор О.Жұбай А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров және Қ.Кемеңгерұлының қазақ тілінің дыбыстық құрамы туралы көзқарастарын мынандай кестемен көрсетеді:

А.Байтұрсынұлы Тіл – құрал 1915	А.Байтұрсынұлы Тіл – құрал 1925	Е.Омаров Қазақ тілінің дыбыстары	Қ.Кемеңгерұлы Грамматика Казахского языка
Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е
Жарты дауысты: у, и	Жарты дауысты: у, и, р, л	Жарты дауысты: ымыралы: у, и, р, л ымырасыз: м, н, ң	Жарты дауысты: у, и, р, л

[3, 6].

Өткен ғасырдың басында қазақ тілінің зерттелуіне зор үлес қосқан ғалымдардың бірі Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі дауысты дыбыстарды жуан: а, о, ы, ұу, ый; жіңішке: ә, ө, у, і, үу, йй деп жіктейді де, дыбысталу түріне қарай:

1. Толық дауыстылар: а/ә, е, о, ө
2. Келте дауыстылар: ы/і мен ұ/ү
3. Қосынды дауыстылар: ұу/үу мен ый/йй деп бөледі [4, 170-171].

Осы зерттеулерге қарап отырсақ А.Байтұрсынұлы да, Е.Омарұлы да, Қ.Жұбанов та дауысты дыбыстарды, негізінен, дұрыс анықтаған. Тек қазіргі қазақ тілінде үнді дауыссыз дыбыстарға жатқызылып жүрген у, й дыбыстарын жартылай дауысты дыбыстар деп қателескен.

Мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілі фонетикасын оқытуда әлі күнге дейін академик І.Кеңесбаевтың ғылыми еңбектері басшылыққа алынып келеді. Ол қазақ тілінде тоғыз жалаң дауысты (монофонг) (а, е, ы, і, ә, о, ұ, ұ), екі қосынды дауысты (дифтонгоид) бар (и, у) деп есептейді [5, 223].

І.Кеңесбаев қазақ тіліндегі дыбыстарға артикуляциялық сипаттама бергенде орыс тілінің фонетикалық зерттелуін басшылыққа алған. Соның нәтижесінде қазақ тілі фонетикасын зерттеуде орыс тіліндегі фонетикалық заңдылықтарды, құбылыстарды қазақ тілінің бойынан да іздестіру басталды. Нәтижесінде, көп жағдайда, фонетикалық құбылыстарды орыс тіліндегідей етіп түсіндіру дәстүрге айналды. І.Кеңесбаев орыс тіліндегі и мен у дауыстыларын қосып қазақ тіліндегі дауыстылар санын 11 дауыстыға жеткізді. Кейінірек І.Кеңесбаев, А.Ысхахов, К.Аханов «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбектерінде орыс тіліндегі э дыбысын қосып, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар санын он екіге ұлғайтты [6, 12]. Ал профессор Мырзабектен Сапархан қазақ тілінің байырғы төл сөздерінің құрамында 9 дауысты дыбыс бар, ал у мен и орыс тілінен енген сөздердің құрамында ғана дауысты болады деп есептейді [7, 12-20].

Профессор Ә. Жүнісбек қазақ тілі фонетикасының орыс тілінің үлгісімен зерттелгенін, көптеген тұжырымдардың орыс тілінің үлгісімен жасалғанын сөз етеді.

Сөйтіп, фонетика туралы зерттеудің мұндай бағытын «еуропацентристік» немесе «еуропа-өзімшіл» бағыт деп атайды. Үндіеуропа тілдері үшін *фонема*, тай-қытай тілдері үшін *тонема*, түркі тілдері үшін *сингема* терминін қолданған дұрыс болады дейді. Осыған байланысты түркі тілдері үшін аллофон термині де келмейді деп Ә. Жүнісбек түркі тілдері үшін аллосингема терминін қолданады. Ә. Жүнісбектің талдауы бойынша қазақ тілінде үш тірек дауысты бар бар. Олар: жалаң дауысты **а** (екі аллосингемадан тұрады **а, ә**), жалаң дауысты **ы** (төрт аллосингемадан тұрады **ы, і, ұ, ү**), құранды (дифтонг) дауысты **о** (үш аллосингемадан тұрады **о, ө, е**) [8, 47-48]. Ә. Жүнісбек қазақ тілінің дыбыстық құрамын зерттеген көптеген зерттеушілердің **ә** дыбысы араб тілінен енген деген тұжырымдарын жоққа шығарады. Басқа тілден ешқашан дыбыс еңбейтінін ескерсек, өзге тілдерден сөз алмайтын тіл болмайды, бірақ ол сөздерді өзінің тілдік заңдылығына бағындырып алады деген қорытынды жасауға болады. Тілге тән емес дыбыстар жазудың әсерінен, жасанды түрде енуі мүмкін. Шындығында қазақ тіліне ешбір тілден дыбыс енген жоқ. Оны А. Байтұрсынұлының: «Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген. Өзгелер табиғатты зорлап, емлеге таңып, тілін аздырған» [9, 248], – деген сөзімен түсіндіруге болады.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар туралы зерттеулерге қысқаша шолу барысында қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс (4 жуан, 5 жіңішке) бар деген тұжырымды қолдаймыз. Ал орыс тілінен енген сөздерде дауысты деп қазақ тілінің дыбыстық құрамына енгізіліп жүрген **у, и, э** дыбыстарын қазақ тілді адам тура орыс тіліндегідей етіп дыбыстай алмайды. Арнайы дайындықпен ғана айтуға болатын дыбыстарды тілімізге сіңісіп кеткен дыбыстар қатарына жатқызудың ешбір жөні жоқ. Жат дыбыстарды тура сол тілдегідей етіп айтуға айтуға қазақ тілінің артикуляциясы мүмкіндік бермейді және ешбір елде басқа тілден енген сөздерді дыбыстау үшін деп әліпбиіне тілдің табиғатында жоқ дыбыстарды қоспайды. Енді төменде қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар туралы пікірлерге қысқаша тоқталайық.

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар санын анықтауда да әлі күнге дейін бірзділік жоқ. Мектеп оқулықтарынан бастап жоғары оқу орындарында оқытылатын оқулықтар мен оқу құралдарында **у** мен **и** дыбыстарын «дауыстыдан кейін келсе, дауыссыз, ал дауыссыз дыбыстан кейін келсе дауысты» болады деп ақылға сыймайтын ережемен оқытып келеді. Мектеп оқулықтарында *су, бу, қиын, киім* сияқты сөздерде **у** мен **и** дауысты болады, ал *тау, ай* сияқты сөздерде дауыссыз болады деп оқушылардың басын қатырады. *Су, бу, қиын, киім* сияқты сөздердің дыбысталуы *сұу, бұу, қыйын, кийім екенін* білмейтін тіл мамандары да жетіп артылады. Ал *хат, хабар* сияқты сөздердегі **х** дыбысын, сондай-ақ *шаһар, қаһар, айдаһар* сияқты он шақты сөздерде қолданылатын **һ** дыбысын қатаң дауыссыздар қатарына қосып қана қоймай, бұлар тілімізді байытты, солардың арқасында оминим, омогрфтардан құтылдық деп те мақтанатын болдық. Солардың бірі Н. Әміржанова 1938 жылы әліпбиімізге **х** дыбысының енгізілуі арқасында *қор* (бір нәрсенің жиынтығы), *хор* (музыка) *қабар* (қабағын қабарту), *хабар* (мәлімет) сияқты сөздер бұрын бір тұрпатта **qor, qabar** болып жазылса, енді әр тұрпатта жазылатын болды, соның нәтижесінде олардың лексикалық мағыналары айқындалып тұратын болды дейді [10, 115].

Қазақ тілінде омоним сөздер аз емес. Олардың лексикалық мағынасы сөз тіркесінің, сөйлемнің құрамында анықталатынын айтып жатудың өзі артық. Омоним сөздерден қашамыз деп тілімізге жөн-жосықсыз әріптерді тықпалай беру сауат ашуды қиындатудан басқа ешқандай пайда бермейді. Бірақ кірме дыбыстардың барлығы бірдей тіліміздің табиғатына келмейді деуге болмайды. «Кейбір кірме дыбыстарды оп-оңай пайдаланып кете береміз. Оның себебі қазақ дыбыстарының құрылымында (структурасында) ол дыбыстар үшін бос орын болғандықтан. Сондықтан *xat* десек те, *qat* десек те сөз мағынасына нұқсан келмейді, сөз түсінікті қалпында қала береді. Бірақ алғашқы сөздің естілімінде қазақ тіліне жат норма белгісі байқалып тұрады [8, 81]. Осы **x, h** дыбыстарын әліпбиге кіргізу қажет пе деген мәселе өткен ғасырда қазақ жазуын латын әліпбиіне көшереміз деген кезде де сөз болған. 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезінде» жазу ережелері туралы баяндама жасаған Е.Омарұлы **x, h** дыбыстарын әліпбиге кіргізуге қарсы болды. Бірен-саран жат сөздерде ғана кездесетін бұл дыбыстарды бұқара халық мүлде айтпайды, бұл дыбыстарды әліпбиге кіргізіп, бұқара халық жат дыбыстарды бұлжытпай айта алатын болып кетсе, халықтың тілі бұзылады деп өте дұрыс айтқан. Ол өз ойын: ««Ахау», «халалай», «ah», «yuh» сықылды бір-екі сөздер болғаны үшін әліпбиге «x» мен «h» ні кіргізу дыбыс жүйесі жағынан керек болғанымен, жеңілдік жағынан үлкен шатақ болады. Қазақта «ә», «мә» деген одағайлар да бар, «іңгі»– дейтін де одағай бар, аттың жүрісін бәсеңдету үшін айтылатын ықылық бар десек, әріптің саны 24 емес 240 болып кетуі мүмкін»[1, 23-24],– деп қорытындылайды.

X, h дыбыстары араб, парсы тілінен енген сөздерде айтылады деп әліпбиге енгізсек, **в, ф, ц, ч** дыбыстары орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерде жазылады деп ереже шығарып алдық. Онымен қоймай бұл дыбыстар қазақ тілін дамытты деген теріс пікір қалыптасып қалған. Мысалы, Р.Барлыбаева: «Әдеби тіліміздің лексикасының советтік дәуірде мықтап дамуы оның дыбыстық жүйесінің дамуына да әсер етпей қойған жақ. Ол неден көрінеді десек, біріншіден, тіліміздің құрамындағы жаңа дыбыстардың (*ц, ч, x ц, э, ф*) пайда болуынан, екіншіден, жаңа буындардың дыбыстық құрамының күрделенуінен (*прокурор, пленум, калька, класс* т.т.), дауыссыз дыбыстарымыздың жаңа үндесуіндегі (заводқа, штабқа, класта, Омскіге т.т.) жаңалықтардан, үшіншіден, жаңа орфографиялық, орфоэпиялық нормалар мен ережелердің пайда болуынан көреміз» [11, 126],– деп жат дыбыстардың тілімізге тигізіп жатқан кері әсерін орыс тілінің игі әсеріне жатқызады.

Бір-біріне құрылымдық жақтан ұқсастығы жоқ тілдерге ортақ жазу шығарамыз деуден туған мәселелерді шешу үшін «Қазақ орфографиясындағы қиындықтар» [12] деген арнайы зерттеу еңбек жазуға да тура келді. Әрине бұл еңбек те қазақ орфографиясындағы қиындықты шеше алған жоқ және шеше де алмас еді, себебі қазақ жазуына түбегейлі өзгеріс керек. Ол үшін қазақ тіліндегі дыбыстарды түгендеп алуымыз қажет. Сондықтан қазақ тілінде 11 (12) дауысты, 25 (26) дауыссыз дыбыс бар деген сияқты қате түсініктерден арылуға тиіспіз.

Сонымен, қазіргі қазақ тілінде неше дауыссыз дыбыс бар деген сұраққа жауап беру үшін тағы да профессор Ә.Жүнісбекке жүгінуге тура келеді. Ол қазақ тіліндегі дауыссыз

дыбыстар қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыспен тіркес құрай алуын басшылыққа алады. Осы тұрғыдан келгенде **к, ғ** дыбыстары тек жуан дауыстылармен, **к, г** дыбыстары тек жіңішке дауыстылармен тіркесетінін ескеріп, **қ-к** дыбыстарын бір ғана қатаң дауыссызға және **ғ-г** дыбыстарын бір ғана ұяң дауыссызға жатқызады. Сөйтіп ол қазақ тілінде 17 (**б, ғ-г, д, ж, й, қ-к, л, м, н, н, п, р, с, т, ұ, у (w), ш**) дауыссыз дыбыс бар деп санайды [8]. Осылайша ол А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбановтар көрсетіп кеткен 19 дауыссызды қазақ тілінің төл дауыссыздары деп негізге алады.

Қазір тіл мамандары Кеңес Өкіметінің өктем саясатының кесірінен қазақ тілінің табиғатынан алшақтап кеткен қазақ жазуын латын әліпбиіне көшу арқылы жөндеуге болады деп есептейді. Бірақ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мамандары ұсынып отырған латын негізді әліпби емлесінің жобасымен танысу барысында жазудағы қиындықтар бұрынғыша қалып отырғанын байқаймыз. Төменде осы емле жобасындағы кемшіліктерге жеке-жеке тоқталайық.

Біріншіден, бұл жобада қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне кірмеген Vv (Вв), Ff (Фф), Chch (Чч), Hh (Хх) дыбыстары жүр. Қазақ тіліне тән емес дыбыстарды (әріптерді) әліпбиге кіргізу, жоғарыда айтқанамыздай, қазақ тіліне тән емес дыбыс тіркесімдерінің пайда болуына алып келеді, яғни кирилл әліпбиімен жазған кездегі қиыншылықтар қайта басталады. Бұл жерде латын негізді әліпби жобасының емле-ережелерін жасаушыларды түсінуге де болады. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді 80 жылға жуық орыс тіліндегідей етіп жазуға көздері үйреніп қалған адамдарға шет тілдерден енген сөздерді қазақылап жазу артта қалғандық сияқты болып көрінетін болды. 1924-жылы Орынбор қаласында өткен съезде Е.Омарұлы: «Жат сөз қазақ тіліне сіңіп түбкілікті қазақ сөзі болып шығуы үшін,- мағанасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек. Бұл шартқа келмеген сөз қазақ сөзі бола алмайды, тек кітеб сөзі болып қана қалады. Олай болып кетсе кітеб тілі ел тілінен басқаланып шығады,- кітебтің елге пайдасы болмайды» [1, 97],– деп, басқа тілден енген сөздерді өзгертпей қабылдаудың тілге қандай зиян беретінін ашып көрсеткен. Кезінде Е.Омарұлы қазақ тілінің заңдылығына бағынбаған сөздер құлаққа ерсі естіледі десе, бұл күндері керісінше орыс тілінің заңдылығымен жазылып тұрған сөздерді қазақыландырып дыбыстау құлаққа ерсі болып естілетін дәрежеге жетті. Әсіресе орыс тіліндегі кісі аттарын, әлемдік географиялық атауларды орыс тілінің жазылу үлгісімен қабылдап үйреніп қалған адамдарға орыс тіліндегі *Александр, Мария, Егор, Федор* сияқты кісі есімдері, *Германия, Англия* сияқты мемлекеттердің атаулары қазақ тілінің дыбысталу заңдылығы бойынша *Ескендір, Мәриә* (немесе *Мәриәм*), *Жәгәр, Шодыр, Алмания, Ангылыя* болады деп түсіндіру мүмкін емес. Қазіргі қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде орыс тілінің жазылу үлгісімен жазылып жүрген терминдер жүз мыңнан асып кетті. Ғылым-білімі дамыған еуропа елдерінен орыс тілі арқылы күн сайын қаншама сөз еніп жатқанын ескерсек, оларға тосқауыл қою мүмкін емес екендігін айтып жатудың өзі артық. Мектеп қабырғасында күнде кездесетін *химия, физика, математика* сияқты сөздерді қазақыландырып *қыймыйа* (немесе қимиа), *пизике, мәтемәтике* деп айтуды жабайылық, надандық деп санайтын болдық. Қазақтың өз тілі өзіне өгей болып кетті.

Енді жобадағы І (и), ұ (у) әріптерінің емлесі туралы мына параграфтарға назар аударайық.

6-параграфта: «І (й), ұ (у) әріптері төл сөздерде дара дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады: аі, ұі, оіshy, ау, сáу́кеle, demeу́shi, қау́у» [13, 8],- деген ережеге сүйенсек, *mi* (*ми* – айтылуы *мый*), *ki* (*ки* айтылуы – *кйй*), *qi* (*қи* – айтылуы *қый*) сияқты қазақтың төл сөздері екі дауыссыз дыбыстан жасалып тұрған болып шығады. Сегізінші параграфта бұл ереженің тігісін жатқызу үшін: «Айтылудағы уі (ый), іі (йй) дыбыс тіркестері сөздердің барлық буынында і әрпімен жазылады: *igilik, melik, inabat, iman; kiim, tiin, tiyn, mīras, sia, siaqty; bi, álpbi, tarhı*», -деп толықтыру берген де: «Қосарлы уі (ый) әріптері тек суі (сый), туі (тый) сөздерінде (оларға қосымша жалғанғанда да) жазылады: *suılyq, suıymduılyq, suıú; tuıum, tuıulú, tuıú*» (Қазақ емлесінің, 2018 ж., 8), – деп ескерту қосып қойған. Айтылуы *сый* мен *тый* сөзінен айырмашылығы жоқ *ми, қи* сөздерінде **ы** дыбысы неге жазылмайды, бұл қандай ғылыми негізге сүйеніп жасалған ереже деген сұраққа жауап жоқ.

Жобаның 7-параграфындағы: «І (и), ұ (у) әріптері шеттілдік сөздерде дара дауысты дыбыс ретінде таңбаланады: *instıtút, kno, grant; úniversıtet, fútbol, resúr*» [13, 8], – деген түзету енгізілген. Бұған қоғамның шеттілдерден енген сөздер туралы қалыптасып қалған көзқарасына тым қарсы шыға беруге болмайтынын ескеріп, амалсыздан жасалған ереже деп түсіністікпен қараймыз. Ал құрамында **й, у** әріптері жазылатын бір буынды төл сөздеріміздің емлесін қайта керек деп есептейміз.

Қазақ тілінің бұрынғы орфографиялық сөздіктерінде де латын әліпбиі жобасында да біріккен сөздердің жазылулары бірізділікке түспеген. Енді осы мәселеге тоқталайық.

Жобаның 29, 41, 42 параграфтарында біріккен сөздердің жазылуы туралы айтылған. Жоба ережелерінде бұрынғы орфографиялық ережелердегідей біріккен сөздердің жігінде болатын дыбыстық өзгерістер ескерілмеген. Бұлар – орыс тілінің жазылу үлгісімен жасалған ережелер. Орыс тілі қопарылмалы (флективті) тіл болғандықтан, ол тілдің орфографиялық ережелері үшін морфологиялық қағидат (прицип) басты орында болуы маңызды. Ал жалғамалы тілде ең бірінші орында фонетикалық ұстаным тұруы тиіс. Яғни жобадан келтірілген мысалдағы *mektēpaldu top* емес – *mektēbaldy top; kereńqulaq* (өс.) емес – *kereńgulaq; aqlaq* (тамақ) емес – *aǵlaq; aqbıkes* (тамақ) емес – *aqrıkes* т.б. Бұл жерде қазақ тіліндегі көрші дыбыстардың бір-біріне ықпал ету заңдылықтарын ескеру керек. Қазақ тілінде дыбыстар бір-біріне дауыс қатысына және жасалу орнына қарай (артикуляция) әсер етеді. Соған байланысты қазақ тіліндегі дыбыстардың бір-біріне ықпал етіп, оны өздеріне ұқсатуының үш түрі бар (ілгерінді (прогрессивті), кейінді (регрессивті), тоғыспалы (прогрессивті-регрессивті) ықпал). Жоғарыдағы мысалдарда ілгерінді және кейінді ықпал заңдылықтары ескерілмеген.

Морфологиялық қағидатқа негізделген бүгінгі жазуымыздың кесірінен қазір әсіресе жас буынның тілі әбден бұзылды. Кітаптағыдай тақылдап сөйлейтін оларды кейде қазақтілді адамдар түсінбей де қалады. Тіпті олар ғана емес, теле-радио дикторлары да, журналшылар да қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарын бұзып

сөйлейді. Бұған теледидарда, радиода көп айтылатын *көкөніс* сөзін мысалға келтіруге болады. Бұл сөзді *көгөнүс* деп айтатын диктор жоқ десе де болады. Қазақтың төл сөздерінің өзінің жазылуы мен айтылуы арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Мұндай үлкен айырмашылықтар жазу тарихы мыңдаған жылдарға кететін елдерде ғана болады. Кирилл әліпбиіне көшкен 80 жылға жуық уақыт аралығында қазақ тілінде табиғи түрде осынша үлкен дыбыстық өзгеріс болды деп айта алмаймыз. Тілдегі дыбыстық өзгерістер жүздеген жылдарға созылып, баяу жүзеге асады. Тілді тұтынушылар ол өзгерістердің қалай жүзеге асқанын байқамай да қалады.

Жазылу айтылуға барынша жақын болуы керек деген пікірді сонау 1928 айтқандардың бірі Ж.Аймауытов екенін көреміз. Ол «Емлені оңайлату жобасы» деген мақаласында: «Ереже не ғұрлым аз болса, со ғұрым жазу оңай болмақ», «Сөздің құлақпен естігендегі дыбысы мен көзбен көргендегі таңбасы не құрым жақын болса, со құрым қат жазу оңай болмақ» [14, 147],– деп жазыпты. Бірікен сөздердің жазылуы былай, айтылуы былай болады деп отыру сауаттылықты төмендетпесе жоғарылатпайды және жоғарыда айтқанымыздай сөйлеу тілінің бұзылуына алып келеді.

Осы жобаның 113 параграфында: «-кт, -ск, -нкт, -пт, -мп, -мб, -фт әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша у, і дәнекері арқылы, ал -кт, -ск, -нкт сияқты құрамында к әрпі барларына тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: *fakt-i-ge, fakt-i-si; obiekt-i, y-pyń; shrift-i-ge; lift-i-de*» [13, 21],– деп жазылған. Біздің ойымызша, бұл ережедегі **kt, sk, mb** дыбыс тіркесіміне аяқталған сөздерге қазақ тілінің заңдылығы бойынша **у, і** (ы. і) дыбыстары қосылып, яғни *fakti; obiekti; diski; romby* болып жазылуы тиіс. Тіл білімінде эпитеза деп аталатын бұл құбылыс қазақ тіліне тән емес дыбыс тіркесіміне аяқталатын сөздерді жазуда басшылыққа алынуы керек еді.

Осы параграфтағы *aksept, shrift* сөздерінің жазылуына тоқталмас бұрын қазақ тіліндегі *doc, pac* сөздері туралы айта кетейік. Бұлар *дуст, расм* [15, 286] деген парсы сөздері. Қазақ тілінде сөз екі қатаң дауыссызға аяқталмайтындықтан, бұл сөздердегі бір қатаң дауыссыз түсіп қалған. «Тіл-тілде кейбір сөздердің соңындағы дыбыстардың түсіп қалуы (қысқартылып ықшамдалу) құбылысы жиі кездеседі. Бұл құбылыс апокопа деп аталады. Апокопа құбылысына ұшырайтындар көбіне кірме сөздердің соңындағы элементтер» [16, 365]. Яғни, *aksept, shrift* сөздері апокопа құбылысы бойынша *aksep, shrif* болып жазылғаны дұрыс. Ал осы параграфтағы *pynkt* сөзі *pynkit* болып, яғни эпентеза құбылысы ескеріліп жазылуы тиіс. 113 параграфта бір ғана ережемен жазылады деп мысалға келтірген сөздерде әр түрлі фонетикалық құбылыстар (эпитеза, апокопа, эпентеза) жүзеге асады. Үшеуін бір ережеге сыйғызу дұрыс емес. Бұл – кирилл әліпбиі кезіндегі ережені қайта көшіріп жаза салу. Бұдан тіл заңдылығы ескерілмеген ереже не үшін қажет деген сұрақ туындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілінің барлық мәселесі латын әліпбиіне ауысумен шешілмейді. Үш мәселе ең бірінші орында тұруы тиіс. Бірінші – қазақ тіліне тән емес дыбыстарды әліпби құрамынан шығару. Екінші – қазақтың төл сөздерінің жазылу емлесін бірізділікке түсіру. Үшінші – кірме сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімдеу жолдарын анықтау. Әрине, кірме сөздердің барлығын бірден қазақыландырып жіберу оңай емес екенін біз де түсінеміз. 80 жылға жуық санамызды улап тастаған орфографиялық ережелеріміздің зардаптарын бірден жою мүмкін емес. Дегенмен, олардан біртіндеп арылудың алғы шарттарын жасауымыз керек. Ол үшін қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі туралы хабарлар баспасөз беттерінде жарияланып, теледидерден, радиодан жиі-жиі үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп, пікірталастар болып тұруы тиіс. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы дұрыс көзқарастағы мамандар пікірлеріне басымдылық беріліп, олардың пікірлерін көпшілік қауымға түсіндірген жөн. Қазақ тілінің өзінің заңдылығы бар екенін, сингармонизм қазақ тілі үшін ең маңызды құбылыс екенін көпшілік қауым түсінгенде ғана қазақ жазуы жөнделеді, қазақ тілі өзінің төл табиғатына оралады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Алматы: «Атамұра», 2005. – 144 б.
2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 352 б.
3. Жұбай О. «Қазақ тілінің фонетикасы бойынша Қ.Кемеңгерұлының танымы». «Ізденіс», №3, 2000 ж.
4. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку Алма-Ата, «Наука» – 1966 г., –362 стр.
5. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). – Алматы «Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы», 1962 ж, – 316 б.
6. Кеңесбаев І., Ысқақов А. Аханов К. Қазақ тілі граммтикасы. – Алматы: «Мектеп», 1966. –188 б.
7. Мырзабектен С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Мектеп, 1996. – 84 б.
8. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
9. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.
10. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012 ж. – 300 б.
11. Барлыбаева Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. Алматы: «Мектеп», 1978. – 144 б.
12. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: «Ғылым», 1988. – 113 б.
13. Қазақ емлесінің негізгі ережелері. Алматы, 2018 ж. 22 б.

14. Жүсіпбек. «Емлені оңайлату жобасы» // «Жаңа мектеп». 1928. №4, 5. 34-38 бб.
Кітапта: XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013 ж. – 640 б
15. Жеменей И. Парсыша-қазақша және қазақша-парсыша сөздік. – Алматы: Санат, – 1994 ж., – 368 б.
16. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: «Мектеп», 1965 ж., – 585 б.

**THE LEGITIMACY OF GOVERNMENT UNDER INTERNATIONAL LAW: NIGER
CRISIS CASE**

Dr. MONDJOMBO SAIDI SINDANI

ORCID ID: 0000-0002-4009-5951

mondsaidi26@gmail.com

ABSTRACT

On July 26, 2023, the Nigerien army, led by the presidential guard, overthrew President Bazoum and seized power in Niger. The day after the military coup, several thousands of Nigeriens, most of them with waving Russian flags in their hands, marched through the streets of the capital Niamey to celebrate the army's takeover of power. Internationally, the coup d'état of 26 July has been widely condemned by the international community, led by France, Niger's former colonial power. France, the European Union and many other Western powers have refused to recognise the new authorities of the military government of Niger, because, they believe, the new authorities do not have the democratic legitimacy of the people of Niger. Likewise, the Economic Community of West African States (ECOWAS), of which Niger is a founding member, has also condemned this seizure of power by force. It should be remembered that under various international conventions and legal texts in force on the African continent, unconstitutional changes of government violate international law and will be subject to sanctions. In the specific case of Niger, ECOWAS even considered that this should take the form of a military intervention to ensure the restoration of constitutional order in Niger and noted that the aforementioned measures may include the use of force. However, between the security crisis and memories of the colonial and neo-colonial past, the coup d'état in Niger raised questions under international law about the legitimacy of the government and the legitimacy of foreign military intervention to re-establish democratic institutions in a sovereign country. This article aims to answer the following questions: The legitimacy of the government under international law, quid? Could the coup d'état in Niger justify the use of force or intervention in the internal affairs of a State?

Keywords: Legitimacy, Government, International law, Crisis, Niger

DE LA LEGITIMITE DU GOUVERNEMENT AU REGARD DU DROIT INTERNATIONAL : CAS DE LA CRISE DU NIGER

Dr. MONDJOMBO SAIDI SINDANI

RESUME

Le 26 juillet 2023, l'armée nigérienne, avec à sa tête la garde présidentielle, renverse le Président Bazoum et s'empare du pouvoir au Niger. Au lendemain du coup d'Etat militaire, plusieurs milliers des Nigériens, la plupart brandissant des drapeaux russes dans les mains, sont descendus dans les rues de la capitale Niamey pour célébrer la prise du pouvoir par l'armée. A l'échelle internationale, le coup d'Etat du 26 juillet est largement condamné par la communauté internationale, en tête de file la France, l'ancienne puissance coloniale du Niger. Cette dernière, l'Union européenne et tant d'autres acteurs du monde occidental refusent même de reconnaître les nouvelles autorités du gouvernement militaire nigérien, parce que, estiment-ils, que les nouvelles autorités n'ayant pas la légitimité démocratique du peuple nigérien. De même, la Communauté économique des États de l'Afrique de l'Ouest (CEDEAO), dont le Niger est l'un des membres fondateurs, a également condamné cette prise du pouvoir par la force. Il sied de rappeler que dans diverses conventions et textes juridiques internationaux en vigueur sur le continent africain, les changements anticonstitutionnels de gouvernement violent le droit international et seront passibles de sanctions. Dans le cas du Niger, la CEDEAO a même estimé que cela devrait prendre la forme d'une intervention militaire pour assurer le rétablissement de l'ordre constitutionnel en République du Niger et a noté que les mesures susmentionnées peuvent inclure le recours à la force.

Cependant, entre crise sécuritaire provoquée et souvenirs du passé colonial et néocolonial, le coup d'Etat au Niger a soulevé, au regard du droit international, des questions relatives à la légitimité du gouvernement et celles relatives à la légitimité de l'intervention militaire étrangère afin de rétablir les institutions démocratiques dans un pays souverain. Cet article vise à répondre aux questions suivantes: Quid de la notion de légitimité du gouvernement au regard du droit international? Le coup d'Etat au Niger pourrait-il justifier le recours à la force ou l'intervention dans les affaires intérieures d'un Etat?

1. INTRODUCTION

Le Niger, une ancienne colonie française, est un vaste territoire enclavé d'une superficie de 1267000 km². Depuis son accession à l'indépendance en 1960, le Niger a connu une évolution politique en dents de scie, marquée notamment par plusieurs coups d'Etat militaires, situation qui a eu des incidences sur la démocratisation et la gouvernance du pays. Le pays est surtout touché par la situation de crise sécuritaire qui prévaut dans la région du Sahel par des liens à la fois internes et externes.

Sur le plan interne, le Niger a du mal à gérer les tensions au sujet de sa population touarègue. Ces derniers constituent le troisième groupe ethnique du pays, représentant environ 9,3 % de la population nigérienne. Depuis le début des années 60, les Touaregs reprochent aux

pouvoirs publics nigériens le fait de les exclure de la gestion des affaires publiques. Mais ce sentiment d'exclusion avait été particulièrement exprimé à partir des années 70, qui sont marquées par des tensions entre le Niger et la Libye au sujet de l'expulsion de Touaregs non nigériens¹. Des mouvements de protestation Touaregs successifs ont été réprimés par l'armée, nécessitant la conclusion d'une série d'accords de paix intervenus au milieu des années 90. Malgré l'existence de ces accords, le Niger est toujours resté, entre les années 2007 et 2008, le théâtre des attaques des Touaregs du Mouvement des Nigériens pour la Justice, MNJ².

Sur le plan externe, la dispersion transfrontalière et transrégionale des peuples Touaregs dans les pays du Sahel a provoqué des tensions avec d'autres Etats (particulièrement la Libye). Force est de constater qu'en raison de sa situation géographique particulière, le Niger est depuis une époque récente au carrefour des deux corridors des crises dans la région du Sahel³.

Situé à l'intersection des deux corridors de conflits, entre le Mali, le Burkina Faso et le Nigéria, le Niger est exposé aux retombées des conflits qui se poursuivent le long de ces corridors. C'est dire qu'en plus de la nécessité d'affronter les conséquences de sa situation géographique sahélienne, le pays doit gérer sa propre dynamique interne de conflit et d'insécurité. Il a également devoir faire face aux vecteurs potentiels d'insécurité qui avaient été créés par le conflit au Mali, par la crise provoquée par Boko Haram et par la disparition de la présence de l'État dans le sud de la Libye. C'est dans ce contexte qu'à la fin du mois de juillet 2023 que le pays va vivre son énième coup d'Etat de l'histoire.

En effet, le 26 juillet 2023 pour être précis, les forces armées nigériennes, à la tête desquelles le chef de la garde présidentielle, le général Abdourahamane Tchiani, se sont emparées du pouvoir du président démocratiquement élu, Mohamed Bazoum, et ont suspendu la constitution et toutes les institutions politiques du pays⁴. Le président Bazoum, ainsi que sa famille, ont été placés en résidence surveillée et vivaient dans des conditions austères. Les explications du coup d'État varient. Certains suggèrent que les forces armées (et en particulier le général Tchiani) étaient mécontents d'avoir été mis à l'écart par le président ; d'autres par contre affirment que c'est en raison des préoccupations croissantes concernant la pauvreté et la sécurité au Niger ; tandis que d'autres encore soutiennent que c'est la Russie qui fomenté délibérément des troubles civils dans les anciennes colonies françaises dans le cadre de sa confrontation plus large avec l'Occident.

En effet, le 30 juillet, la Communauté économique des Etats de l'Afrique de l'Ouest (CEDEAO) dont le Niger est membre impose des sanctions à la junte militaire et lui donne un ultimatum d'une semaine pour réintégrer le président Bazoum sous peine d'intervention militaire. Le 1er août, le Burkina Faso et le Mali, réagissant à la menace de la CEDEAO, font une déclaration

¹ Sendzimir, J., C. P. Reij et P. Magnuszewski (2011). **Rebuilding resilience in the Sahel: re-greening in the Maradi and Zinder regions of Niger**. *Ecology and Society* 16 (3), p. 1.

² Annuaire démographique des Nations Unies (2001).

³ Groupe de la Banque africaine de développement (2013). **Niger Combined 2013-2017 Country Strategy Paper and Portfolio**, *Review*, p. 2 et 8.

⁴ Niger coup: West African countries suspend key military meeting on "standby" force', *The Guardian* (12 August 2023 www.theguardian.com/world/2023/aug/12/niger-coup-west-african-countries-suspendkey-military-meeting-on-standby-force)

selon laquelle leurs pays considéreraient tout recours à la force militaire contre le Niger comme une « déclaration de guerre » à leur encontre. La date limite de l'ultimatum étant dépassée, la CEDEAO publie le 10 août une déclaration annonçant la mise en place d'une « force d'intervention » et a de nouveau averti la junte militaire qu'aucune option n'est exclue, y compris l'utilisation de la force en dernier recours »⁵.

Le 20 août, le nouveau chef d'État autoproclamé, le général Abdourahamane Tiani, a présenté sa feuille de route dans une allocution télévisée : une période de transition ne dépassant pas trois ans et un dialogue national inclusif. Il a également réaffirmé que son pays se défendrait en cas de recours de la force contre son pays par la CEDEAO ou toute autre puissance extérieure.

Ce nouveau coup d'État est un coup dur pour le Niger, la région du Sahel et l'Afrique de l'Ouest en général. Les nouveaux hommes du Niger ont publiquement accusé la France, qui dispose de quelque 1500 soldats au Niger, de chercher à déstabiliser leur pays. La crise a également été suivie de près à Washington en raison de la présence de bases militaires américaines et de l'engagement politique des États-Unis dans ce pays enclavé au cœur du Sahel.

Si les indicateurs économiques et sociaux du Niger le placent au bas de l'échelle des indices de développement mondiaux, ces mesures sous-estiment également l'importance stratégique de ce vaste pays. Sa position géographique au carrefour de l'Afrique du Nord, de l'Afrique de l'Ouest et de l'Afrique centrale, ses ressources minérales et pétrolières, son potentiel de développement des énergies renouvelables et sa forte croissance démographique expliquent l'intérêt apparemment démesuré des moyennes et grandes puissances pour la crise actuelle.

Les réactions internationales au coup d'État du Niger comprennent des condamnations du secrétaire général des Nations unies et de l'Union africaine, des États-Unis d'Amérique, de la France, de l'Allemagne, de l'Union Européenne, ainsi que d'autres pays, notamment la Russie, le Kenya et de l'Algérie voisine.

Dans la même logique, en date du 25/08/2023, faisant suite à la demande des nouvelles autorités nigériennes, la France refusant de reconnaître la légitimité de ces dernières, a refusé de rappeler son ambassadeur en poste au Niger déclaré persona non grata par celles-ci⁶. Emboitant le pied de la France, l'Union européenne, également, refuse de reconnaître la légitimité des nouvelles autorités nigériennes, soulignant que la seule autorité légitime est le Président démocratiquement élu Mohammed Bazoum, déchu par la junte au pouvoir⁷. Dans la foulée, le secrétaire général de l'ONU, Antonio Guterres, a empêché la participation et la prise de parole, lors de la 78ème session de l'assemblée générale de l'ONU, aux nouvelles autorités issues du coup d'Etat du 26 juillet 2023. Les autorités nigériennes, quant à elles, ont accusé le chef de l'ONU d'avoir violé la Charte de

⁵ West African bloc prepared for military intervention after Niger coup', The Guardian (17 August 2023) <https://amp.theguardian.com/world/2023/aug/17/west-african-bloc-prepared-for-military-interventionafter-niger-coup>.

⁶ Niger : le bras de fer entre les autorités et la France se poursuit, <https://fr.africanews.com/2023/09/02/niger-le-bras-de-fer-entre-les-autorites-et-la-france-se-poursuit/>

⁷ Corten, O (2023). "La crise du Niger et les perspectives d'intervention militaire : que dit le droit international ?", Groupe de recherche et d'information sur la paix et la sécurité. <https://www.grip.org/la-crise-du-niger-et-les-perspectives-dintervention-militaire-que-dit-le-droit-international/>

l'ONU qui interdit aux Nations unies « l'ingérence dans les affaires intérieures des Etats membres »⁸.

Force est de constater qu'entre crise sécuritaire provoquée et souvenirs du passé colonial et néocolonial, le coup d'Etat au Niger a soulevé, au regard du droit international, des questions relatives à la légitimité du gouvernement et celles relatives à la légitimité de l'intervention militaire étrangère afin de rétablir les institutions démocratiques dans un pays souverain. Toutefois, notre article vise seulement à apporter une petite lumière à la question relative à la légitimité des gouvernements au regard du droit international. La question relative à la légalité ou à l'illégalité de l'intervention militaire pourra faire l'objet d'autre analyse dans des publications ultérieures. A cet effet, notre article vise à répondre à la question principale : quid de la notion de légitimité des gouvernements au regard du droit international ?

Outre l'introduction (1), nous examinerons le concept de légitimité au regard du droit international contemporain (2). Il s'agira de faire un bref aperçu du concept légitimité (2.1) et ses différents types (2.2). Nous aborderons également la légitimité juridique et reconnaissance de gouvernement au regard de la doctrine (3). En d'autres termes, nous analyserons la nature juridique de la reconnaissance de gouvernement (3.1), les objets de la reconnaissance des gouvernement (3.2) et les effets de la reconnaissance de gouvernement (3.3) pour finir par une petite conclusion (4).

2. LA LÉGITIMITÉ AU REGARD DU DROIT INTERNATIONAL CONTEMPORAIN

La légitimité posant de manière générale le problème du "fondement" et du caractère obligatoire de la loi a toujours occupé une place limitée dans l'analyse juridique principalement en raison de son caractère juridiquement non défini. En revanche, si, en droit interne, le problème de la légitimité semble trouver une solution dans l'existence d'un organe supérieur susceptible d'opérer les méditations nécessaires entre les contrôles de légalité et les appréciations de légitimité, la situation est différente en droit international en ce sens que les Etats, principaux sujets de droit se prévalent de légitimités diverses susceptibles de conduire à des conflits en cas de nécessité d'appréciation de situations juridiques et politiques. Cette situation est manifeste dans le droit international classique où la légitimité a toujours été considérée comme une propriété de l'ordre interne des Etats. Mais cette apparente neutralité du droit international à l'égard de tous les modèles de légitimité s'explique essentiellement par l'adéquation entre légitimité et légalité et par la prééminence du principe d'effectivité. De plus, les changements intervenus dans la société internationale matérialisés par l'action des nouveaux Etats indépendants, des nouveaux régimes ou des nouvelles autorités ont brisé ce bloc de validité, en dissociant légitimité et légalité, et ont donc fait appel à une nouvelle légitimité.

⁸ Hammady, O. (2023). "Assessing the Legality of ECOWAS Planned Military Intervention in Niger". EJIL-Talk! 6 September 2023.

Pendant longtemps, la démocratie n'a pas été prise en compte en droit international. En 1986, la Cour internationale de justice a déclaré dans son arrêt Nicaragua que le droit international coutumier ne contenait aucune norme concernant la forme interne du gouvernement. D'après la Cour, tout le reste serait un non-sens par rapport au principe de souveraineté de l'Etat⁹. Ce point de vue prédominant dans les études de droit international a changé radicalement au début des années 1990, après la fin de la dichotomie idéologique de la guerre froide. Le nouvel interventionnisme du Conseil de sécurité de l'Organisation des Nations unies (ONU) et un grand nombre des nouvelles démocraties émergentes en Amérique latine, en Asie et en Afrique ont conduit à une euphorie généralisée de la démocratie. Francis Fukuyama prédit la fin de l'histoire et les juristes commencent à débattre de l'émergence d'un droit à la gouvernance démocratique¹⁰.

Près de vingt ans après la chute du mur de Berlin, l'euphorie démocratique des spécialistes des relations internationales et de droit international s'est calmée. La démocratie n'est pas la panacée qu'elle était largement considérée comme telle. En outre, la troisième vague de démocratisation a été finalement plus faible que ce que de nombreux observateurs avaient prévu au début des années 1990. A cet effet, la démocratie, en droit international, n'est ni un droit absolu ni une obligation stricte.

Depuis 2019, six Etats africains, principalement ceux du Sahel ont vit dix coups d'Etat sur leurs territoires. Dans quatre, ces pays africains ont vu leurs leaders politiques se faire renverser par les militaires.

Toutefois, à chaque coup d'Etat, la question de la légitimité des nouvelles autorités politiques des pays concernés ne cesse de soulever les débats dans la communauté internationale entre juristes, politiques, spécialistes des relations internationales et autres chercheurs indépendants. En d'autres termes, au regard des changements violents qui s'opèrent dans certains pays du monde, notamment au Niger et les débats juridiques doctrinaux qui s'en suivent, il est très important d'appréhender la notion de légitimité au regard du droit international.

2.1. Bref aperçu sur les acceptions du concept de légitimité

La légitimité est au cœur de tout discours politique ou juridique et détermine une grande partie de débat politique dans les sociétés développées et moins développées. La légitimité concerne les droits sociaux, économiques et politiques, et c'est ce qui transforme la capacité de coercition et l'influence personnelle en autorité politique durable. C'est l'acceptation, déclarée ou non, de relations politiques inégales dans lesquelles certains reçoivent, assument ou héritent du pouvoir sur d'autres. Elle est essentielle à l'ordre politique, à la stabilité de la paix et au développement.

Toutefois, la légitimité universelle n'existe pas. Elle dépend de contextes, de circonstances et de communautés particuliers. La légitimité a des multiples sources formelles et informelles. Mais on s'accorde généralement à dire qu'elle sera plus grande lorsque les niveaux d'inclusion, de

⁹ Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Judgment) [1986] ICJ, Rep 14, § 205.

¹⁰ Varayudej, Same (2006). A Right to Democracy in International Law: Its Implications for Asia. Annual Survey of International & Comparative Law. 12(1), p. 6.

participation, de représentation et d'accomplissement politiques sont élevés. De nombreux conflits des XXème et XXIème siècles ont porté sur la légitimité d'institutions étatiques ou de régimes politiques particuliers.

En outre, le manque de contenu normatif concernant les revendications de légitimité est un autre sujet qui fait l'objet des débats et présente beaucoup de défis. Il est important de noter qu'en raison de la nature complexe de la notion de légitimité, la perception et le jugement de cette dernière nécessitent une compréhension plus approfondie et une approche plus systématique du phénomène afin de créer une voie pour des implications appropriées ainsi qu'un flux d'unité en droit international en ce qui concerne les questions y afférentes. La question de savoir si une institution (un gouvernement) donnée est légitime ou non au regard du droit international et si une approche singulière est adéquate pour traiter ce sujet reste toutefois d'actualité. En outre, la responsabilité des parties impliquées et la question de savoir laquelle peut déterminer l'étendue de la légitimité est une autre question qui peut être examinée.

En effet, la légitimité est devenue un sujet de plus en plus important en droit international. Les raisons de ce récent regain d'intérêt pour la justification de l'autorité sont intimement liées aux transformations que subit l'ordre juridique international. D'un ordre normatif consensuel, centré sur les relations interétatiques, le droit international s'est transformé en un cadre normatif complexe et dense englobant des domaines qui, jusqu'à récemment, semblaient étrangers au droit international. L'influence croissante du droit international a suscité un débat intense sur la pertinence de la base conventionnelle de sa légitimité. En particulier, en raison de l'impact direct des normes juridiques internationales sur les individus dans des domaines précédemment couverts par le droit national, un déficit de légitimité s'est créé, faisant de la légitimation du droit international une préoccupation urgente.

L'intérêt croissant pour la légitimité au cours des dernières années représente un changement significatif. Historiquement, ni le droit international ni les relations internationales n'ont accordé beaucoup d'attention à cette question. Les juristes internationaux avaient tendance à se concentrer sur la légalité plutôt que sur la légitimité. Quant aux politologues, ils avaient tendance à se concentrer sur le pouvoir et les intérêts, plutôt que sur des facteurs normatifs tels que la légitimité. Le regain d'intérêt pour la légitimité reflète l'intérêt croissant des juristes internationaux pour les études interdisciplinaires et l'ouverture plus grande des politologues aux perspectives constructivistes.

Dans le contexte du droit international, la légitimité en tant que concept a fait l'objet d'une attention considérable de la part des universitaires et des acteurs politiques à l'échelle mondiale. Pourtant, la question reste ambiguë et n'a pas été examinée, car la légitimité a été utilisée ou abusée en fonction du contexte, ce qui a entraîné récemment des confusions et des incohérences.

En tant que concept, la légitimité fait l'objet de plusieurs acceptions utilisées par divers acteurs notamment, les juristes, les politologues, les activistes des droits humains, les politiciens, les universitaires voire les journalistes. En raison de l'utilisation fréquente du concept légitimité et de ses nombreuses implications en termes de signification, la systématisation de celui-ci s'est

heurtée à un défi considérable¹¹. En effet, la signification à accorder au concept légitimité varie en fonction du temps, de l'espace et du domaine dans lequel celle-ci a été utilisée. Toutefois, il existe une notion distincte qui aide à cette fin. Il a été noté que le mot peut être considéré comme une méta-définition qui englobe et implique tous les aspects de la légitimité dans la mesure de leurs possibilités. Ceci alors que la majorité des études se sont concentrées sur une implication singulière du mot qui peut être pertinente pour la justice ou les formes de démocratie. Ce concept a connu un regain d'attention au cours des dernières années. Ainsi, le concept et les conceptions y afférentes ont été notés comme indiqué précédemment en ce qui concerne le terme utilisé de diverses manières jusqu'à la méta-définition conceptuelle, qui aborde un ensemble de conceptions concernant la légitimité. Cela a pu prêter à confusion, car dans certaines critiques, la légitimité a été rejetée. Il convient également de noter que ces critiques portent sur l'utilisation spécifique du mot "légitimité". De même, il convient de noter que certains travaux des recherches se préoccupent de la légitimité et la mettent en exergue. Cependant, ces derniers peuvent ne pas comprendre toute l'étendue du concept, ce qui peut alors être une faiblesse. En outre, il sied de souligner que c'est grâce aux travaux de Talleyrand que le concept de légitimité a atteint le contexte du droit international, qui avait une essence plus politique que les principes de droit¹².

Plusieurs changements substantiels dans plusieurs régions du monde, notamment dans la région du Sahel, ont contribué à mettre l'accent sur la notion légitimité de gouvernement. La question de la légitimité de gouvernement soulève de nombreuses questions importantes. Sur le plan conceptuel, qu'entendons-nous par "légitimité" et quelle est sa relation avec d'autres concepts tels que la légalité, l'autorité, l'obéissance, le pouvoir, l'intérêt personnel, la moralité et la justice ? Sur le plan normatif, quelles normes devrions-nous utiliser pour évaluer la légitimité d'un gouvernement ou des autorités politiques d'un Etat au regard du droit international ? Les normes de légitimité sont-elles uniformes ou varient-elles en fonction du type et de l'étendue de l'autorité qu'exerce les autorités d'un Etat ? Ces facteurs sont-ils complémentaires ou ont-ils parfois à l'encontre les uns des autres ? Quels sont les facteurs qui expliquent que la communauté internationale considère certaines autorités, même issues des coups d'Etat, comme légitimes et d'autres illégitimes ? etc.

En réfléchissant au problème de la légitimité, il est utile, dans un premier temps, de distinguer le concept général de légitimité des conceptions plus particulières de la légitimité¹³. Souvent, les termes "légitime" et "illégitime" sont utilisés simplement comme des termes d'approbation et de désapprobation. Par exemple, on peut qualifier l'énergie nucléaire d'illégitime, c'est-à-dire hors des limites de l'acceptabilité, ou un argument de "légitime", c'est-à-dire logiquement valide. En sciences politiques et en droit international, cependant, le concept de légitimité est généralement compris de manière plus étroite, comme se rapportant à la justification et à l'acceptation de l'autorité politique¹⁴. Une institution (un gouvernement) ou un dirigeant

¹¹ Thomas, C.A. (2013). "The Concept of Legitimacy and International Law. London School of Economics and Political Sciences, Law Department, www.lse.ac.uk/collections/law/wps/wps.htm.

¹² Ibid.

¹³ Bodansky, D. (2012). "Legitimacy in International Law and International Relations. Sandra Day O'Connor College of Law Arizona State University, Draft: January 26.

¹⁴ Ibid.

légitime a le droit d'exercer son autorité, il a le droit de gouverner (ou, pour utiliser l'expression plus courante, de diriger) alors qu'une institution ou un dirigeant illégitime ne l'a pas.

Une grande variété de facteurs peut conférer à un acteur politique d'un Etat ou à une institution politique (un gouvernement) le droit de gouverner : la responsabilité démocratique, la légalité, la religion, la tradition, l'expertise, la préservation de l'ordre, le succès dans la résolution de problèmes collectifs, le respect des droits de l'homme, etc. Ces différentes conceptions de la légitimité sont toutes cohérentes avec le concept général de légitimité en tant que droit de gouverner.

La légitimité est déterminée par le fonctionnement efficace ou non de la relation contractuelle entre l'Etat et les citoyens. Les citoyens à titre individuel ou collectif reconnaissent les acteurs politiques, les institutions et les relations en échange de services qui garantissent leur bien-être individuel et collectif. Lorsqu'un tel bien-être n'est pas assuré, la légitimité diminue et les dirigeants se retrouvent souvent contraints de passer d'une gouvernance persuasive à une gouvernance coercitive.¹⁵

La légitimité du gouvernement doit être compris comme l'acceptation populaire d'un gouvernement, d'un régime politique ou d'un système de gouvernance. Le concept légitimité peut être interprété de manière normative ou "positive". Le premier sens se réfère à la philosophie politique et traite de questions telles que : "Quelles sont les bonnes sources de légitimité ? Un ordre ou un régime politique spécifique mérite-t-il d'être reconnu ? A ce titre, la légitimité est un thème classique de la philosophie politique. Le second sens repose sur des approches empiriques qui tentent de mesurer le degré d'acceptation populaire des régimes existants ou de tester les explications causales des degrés faibles ou élevés de légitimité.

Ainsi, gagner en légitimité est un besoin qui ne se limite pas aux régimes démocratiques, mais qui est considéré comme une condition de base pour gouverner, car les régimes qui ne disposent pas d'un minimum de légitimité sont confrontés à l'impasse ou à l'effondrement. Par conséquent, tout régime cherche à justifier son règne, et cette justification peut se fonder sur différents concepts. Au cours de l'histoire, on a observé des changements entre les différents concepts de légitimité. Traditionnellement, le règne des monarques était justifié par leur origine divine. Le siècle des Lumières a contribué à remettre en question cette source religieuse de légitimité, et les révolutions démocratiques qui ont suivi ont déclaré que la volonté du peuple était la source fondamentale de la légitimité. A d'autres termes, il existe plusieurs types de légitimité. Toutefois, dans le cadre de cet article, nous aborderons seulement deux types de légitimité du gouvernement, notamment, la légitimité nationale du gouvernement et celle internationale.

¹⁵ Ibidem.

2.2. Types de légitimité de gouvernement

Lorsque le Conseil de sécurité a adopté les résolutions 1970 (2011)¹⁶ et 1973 (2011)¹⁷ autorisant l'intervention militaire des Etats membres de l'ONU en Libye, la condamnation du régime de Kadhafi a été quasi unanime. Le fait que le gouvernement de Mouammar Kadhafi ait eu recours à la force militaire contre sa propre population était considéré comme inacceptable. Fait remarquable, la plupart des déclarations officielles ont invoqué la perte de légitimité du gouvernement pour justifier leur position.

Une attitude presque identique a été et est toujours observée dans le cas de la Syrie. Même si le Conseil de sécurité n'a pas autorisé les Etats membres de l'ONU à intervenir en raison des vetos de la Russie et de la Chine, la plupart des Etats occidentaux rejettent la légitimité du gouvernement syrien depuis 2011. Le recours à la violence aveugle contre la population syrienne a amené plusieurs Etats à demander au Président Bashar Al Assad de démissionner en invoquant, une fois de plus, sa légitimité perdue. Le Royaume-Uni, la France et l'Allemagne, par exemple, ont déclaré en août 2011 : "Nos trois pays estiment que le président Assad, qui recourt à la force militaire brutale contre son propre peuple et qui est responsable de la situation, a perdu toute légitimité et ne peut plus prétendre diriger le pays. Nous l'appelons (...) à se retirer (...)".¹⁸ Des déclarations similaires ont été faites lors d'un débat au Conseil des droits de l'homme en août 2011. L'exemple de la déclaration bulgare peut suffire : Malgré les efforts remarquables de nombreux médiateurs internationaux, le régime syrien a poursuivi sa politique de répression plutôt que de dialogue, ce qui a entraîné une perte de légitimité au niveau national et international¹⁹. Cette position est toujours exprimée. En novembre 2014, le porte-parole de la Maison Blanche, Josh Earnest, a déclaré : "Nous pensons qu'il [Assad] a perdu la légitimité de diriger"²⁰. Ce genre de déclarations officielles se sont répétées et continuent de se répéter depuis l'année 2019 pour condamner la prise des pouvoirs par la force militaire (coup d'Etat), notamment au Myanmar, en Guinée Conakry, au Mali, au Burkina Faso et dernièrement au Niger.

Ces déclarations officielles peuvent être interprétées comme la naissance d'une nouvelle approche de la légitimité des gouvernements. Jusqu'à présent, la légitimité a été considérée comme une question exclusivement interne (légitimité nationale des gouvernements). Sommes-nous sur le point de voir se développer une dimension internationale de la légitimité (légitimité internationale des gouvernements²¹) qui complète sa dimension nationale ?

Plusieurs aspects du droit international (bien connus et largement débattus) semblent liés au concept de légitimité internationale des gouvernements ou peuvent être considérés comme ses prédécesseurs, tels que le concept d'intervention humanitaire et le droit de recourir à la force²² ou

¹⁶ Odendahl, Kestin (2015). National and International Legitimacy of Governments. Walther Schücking Institute for International Law, Kiel. 4(5), p. 1.

¹⁷ Idem.

¹⁸ OHCHR, 'Statement of Bulgaria at the Human Rights Council debates situation of human rights in Syrian Arab Republic in Special Session' (22 August 2011).

¹⁹ Odendahl, K. (2015). Op. Cit.

²⁰ Idem.

²¹ Odendahl, K. (2015). Op. Cit.

²² Ibid.

la condamnation des gouvernements qui ne respectent pas le droit international²³. Dans tous ces cas, cependant, la question de savoir si le gouvernement concerné est internationalement légitime ou non (en ce sens qu'il a la reconnaissance de la communauté internationale pour diriger le pays) n'a été ni posée ni utilisée comme argument. En outre, dans tous ces cas bien connus, les gouvernements étaient seulement invités à se conformer au droit international ; ils n'étaient pas invités à démissionner. Ce n'est plus le cas aujourd'hui. On observe un changement de langage fondamental, la création d'un nouveau terme (légitimité internationale) qui pourrait impliquer un changement dans le droit international avec des conséquences de grande envergure. Le droit international a-t-il perdu sa "neutralité" en ce qui concerne le choix et la forme du gouvernement ? Un gouvernement doit-il remplir certains critères, définis par le droit international, pour être considéré comme internationalement légitime ?

Très peu d'universitaires ont traité ou même identifié cette nouvelle question. Dans un article universitaire publié plusieurs années avant, l'auteur abordant la question de la légitimité internationale, avait déclaré avec beaucoup de prudence que la légitimité internationale des gouvernements était un concept *in statu nascendi* : « Nous assistons à un changement radical du droit international, à la suite duquel la légitimité de chaque gouvernement sera un jour mesurée définitivement par des règles et des processus internationaux »²⁴. Depuis les événements du printemps arabe et ceux qui se vivent actuellement dans la région du Sahel, un nombre croissant de chercheurs sont d'avis que la légitimité internationale des gouvernements est un concept existant qui vient compléter leur légitimité nationale. Ils établissent une distinction claire entre la légitimité « nationale et la légitimité internationale d'un gouvernement²⁵. Certains auteurs, en revanche, se sont penchés sur la question, mais rejettent cette nouvelle approche : « La légitimité est un concept politique et non juridique. En effet, le droit international ne fournit aucun critère pour définir et déterminer la légitimité »²⁶.

Notre article abordera, ainsi, dans un premier temps, le concept traditionnel de légitimité des gouvernements, c'est-à-dire sa dimension nationale. Dans un deuxième temps, elle traitera et analysera la dimension internationale de la légitimité des gouvernements en tant que telle.

2.2.1. La légitimité nationale des gouvernements

Le concept légitimité, comme mentionné ci-haut, est difficile à définir ; il est employé dans différents contextes et par différentes disciplines. Il existe cependant un large consensus sur sa définition lorsqu'il est utilisé en relation avec les gouvernements, c'est-à-dire avec l'autorité de l'Etat. Dans ce cas, la légitimité est comprise comme la "justification de l'exercice de l'autorité publique"²⁷. Une expression plus simple serait la suivante : La légitimité est le droit de diriger un pays. Ce droit est accordé par les gouvernés. C'est le consentement, la volonté du peuple qui légitime un gouvernement. Tant que l'autorité de l'État est reconnue et acceptée par le peuple, elle

²³ UN General Assembly, Resolution 3151 G (XXVIII) (14 December 1973) para. 1.

²⁴ Thomas M. Franck (2000). "Legitimacy and the Democratic Entitlement". in Gregory H. Fox and Brad R. Roth (eds), *Democratic Governance and International Law* (CUP 2000) 25, 29.

²⁵ D'Aspremont, Jean (2006). "Legitimacy of Governments in the Age of Democracy". 38 JILP 877, 882;

²⁶ Talmon, Stefan (2011). "The Difference between Rhetoric and Reality: Why an Illegitimate Regime May Still be a Government in the Eyes of International Law". (EJIL Talk, 3 March 2011)

²⁷ Wolfrum, Rüdiger (2011). "Legitimacy in International Law". in MPEPIL (March 2011) MN 1.

a le pouvoir de prendre des décisions contraignantes. Une fois que le gouvernement a perdu sa légitimité, il doit démissionner, ou le peuple a le droit de changer ou même de renverser le gouvernement. L'idée que l'exercice de l'autorité publique par un gouvernement doit être justifié remonte au siècle des Lumières²⁸.

Il n'y a cependant pas de consensus sur les critères d'acquisition de la légitimité. Les différents points de vue exprimés dans la littérature juridique sur la manière dont la légitimité normative est acquise peuvent être regroupés en trois écoles de pensée:²⁹ La légitimité dépend de facteurs formels (l'autorité publique est exercée par le biais de procédures convenues à l'avance et considérées comme adéquates ou équitables), de facteurs matériels (les décisions prises par l'autorité publique sont conformes aux valeurs et aux aspirations de la population) ou de son origine (ceux qui exercent l'autorité publique ont été choisis par la population). Malgré leurs approches divergentes, tous ces points de vue reposent sur les trois mêmes hypothèses :

1. L'autorité de l'Etat a besoin de légitimité.
2. La légitimité est accordée par les gouvernés, c'est-à-dire le peuple.
3. Les critères de légitimité au sens normatif découlent du droit interne.

Par conséquent, la légitimité des gouvernements est traditionnellement considérée comme une question interne (légitimité nationale des gouvernements). Le droit international est neutre à cet égard.

A ce sujet, nous sommes d'avis que les prises des positions de certains gouvernements occidentaux face aux événements qui se déroulent dans certains pays du Sahel, à l'occurrence au Niger ne trouve aucune base légale, dans la mesure le coup d'Etat contre le régime du Président Bazoum a bénéficié d'une forte adhésion populaire. Aussi longtemps qu'aucune question liée aux violations grave des droits humains ou des violations massives des règles du droit international humanitaire, les Etats tiers n'ont aucun droit d'interférer dans les affaires intérieures du Niger, un Etat indépendant et souverain. Bien que la légitimité nationale des gouvernements ait des implications au niveau international. L'implication la plus évidente concerne la reconnaissance des gouvernements par les autres Etats. Pendant des siècles, l'efficacité de l'autorité de l'Etat a été le seul critère de reconnaissance d'un nouveau gouvernement. Toutefois, comme le montre la pratique, cette attitude a changé depuis la fin de la guerre froide. Les Etats ont clairement tendance à ne reconnaître que les gouvernements « légitimes ». Selon ce point de vue, les gouvernements sont légitimes s'ils sont arrivés au pouvoir conformément au droit constitutionnel national ou s'ils ont été élus démocratiquement³⁰. Une autre implication de la légitimité nationale, c'est-à-dire de l'acceptation par le peuple, au niveau international, concerne des Etats comme l'Afrique du Sud à l'époque du régime de l'apartheid. L'Assemblée générale des Nations unies a déclaré que le gouvernement sud-africain n'avait 'aucun droit de représenter le peuple sud-africain et que les

²⁸ Odendhal, K. (2015). Op. Cit.

²⁹ Ibid.

³⁰ Wolfrum, Rüdiger (2011), Op. Cit.

mouvements de libération reconnus par l'Organisation de 'unité africaine étaient les représentants légitimes de l'écrasante majorité du peuple sud-africain'³¹.

2.2.2. La légitimité internationale des gouvernements

Dans son ouvrage « The Power of Legitimacy Among Nations » publié en 1992, Thomas Franck a fait remarquer l'émergence en droit international d'un droit à la gouvernance démocratique³². Franck a affirmé que, de plus en plus, l'acceptation d'un gouvernement par d'autres Etats dépend de la question de savoir si le gouvernement gouverne avec le consentement de son peuple. Pour étayer cette idée, M. Franck a cité des événements tels que les efforts déployés en 1991 par les autorités militaires et policières haïtiennes pour renverser le président élu d'Haïti, Jean-Bertrand Aristide. Bien que ces autorités aient exercé un contrôle total sur Haïti, la communauté internationale a condamné les putschistes, refusé d'engager des relations diplomatiques normales avec eux ou de faire siéger leurs représentants dans les organisations internationales, et a continué à reconnaître le président Aristide en exil comme représentant le gouvernement légitime d'Haïti. De sévères sanctions économiques et militaires ont été imposées à Haïti et, finalement, en 1994, les putschistes ont été contraints d'abandonner le pouvoir. Le président Aristide est alors rentré en Haïti pour achever son mandat de président. Le même scénario pourra-t-il se reproduire au Niger où certaines puissances occidentales, la France en tête de file, cherchent le même schéma comme celui vécu en Haïti en 1994 ? O tempora, o mores, dit-on. Nous sommes plus au début des années 90, l'ordre mondial étant en pleine mutation, il est fort possible que les nouvelles autorités du Niger, malgré les appels d'un retour au pouvoir sans condition, du Président Mohammed Bazoum afin de respecter l'ordre constitutionnel, ne puissent pas répondre à ces appels, sans pour autant subir le sort vécu par les putschistes d'Haïti.

Les réactions internationales à la crise haïtienne de 1991-1994 et à la crise du Niger en 2023 n'est que l'exemple le plus marquant d'une série d'événements qui suggèrent qu'une norme d'illégitimité gouvernementale est bel et bien en train d'émerger, remettant ainsi en question les notions traditionnelles de souveraineté de l'Etat. Cette remise en question a des implications dramatiques pour deux principes juridiques fondamentaux : celui qui interdit l'usage ou la menace de la force contre l'indépendance politique d'un Etat, et celui qui interdit l'ingérence dans des questions relevant "essentiellement" de la compétence nationale d'un Etat.

Après la publication de l'ouvrage de Franck Thomas, l'attention a été portée sur le contexte du droit international et ses liens avec la légitimité. Ce regain d'intérêt des chercheurs pour le sujet de la légitimité et du droit international a suscité une réponse de la part d'experts du domaine jouissant d'un statut exceptionnel ou distingué, notamment James Crawford et Martti Koskeniemi. Soulignons que la critique de la notion de légitimité internationale a été dérivée du point de vue qui permet l'utilisation stratégique du mot sur la base de sa nature complexe et de ses significations variables, sans souci de cohérence ou presque³³. Car, le concept de légitimité

³¹ Odendhal, K. (2015). Op. Cit.

³² Sean D. Murph (1999). "Democratic Legitimacy and the Recognition of States and Governments", **International & Comparative Law Quarterly**, 48(3), pp. 545 – 581.

³³ Thomas, C.A. (2013). "The Concept of Legitimacy and International Law. London School of Economics and Political Sciences, Law Department, www.lse.ac.uk/collections/law/wps/wps.htm.

internationale est un terme subjectif, qui peut être considéré comme une contradiction avec le droit. En d'autres termes, la légitimité est l'un des nombreux concepts fondamentaux, mais non spécifiquement juridiques, qui ont été repris par le droit. On note que certains sujets du droit international, principalement les Etats ou les organisations internationales, peuvent considérer un sujet comme légitime ou illégitime sur la base de leur agenda ou émotions personnels et l'exprimer plutôt que sur la base d'un examen réel et d'une conceptualisation stratégique de la question en jeu. De même, le discours juridique peut être remplacé par le discours de légitimité et les critiques notent qu'il s'agit, en fait, d'une voie recherchée.

Toutefois, les déclarations citées au début de cette réflexion semblent impliquer que la dimension traditionnelle et nationale de la légitimité des gouvernements s'est enrichie d'une seconde dimension, véritablement internationale (une perte de légitimité nationale et internationale³⁴). Si l'on reprend le modèle de la légitimité nationale, la légitimité internationale des gouvernements repose également sur trois hypothèses, mais le deuxième et le troisième critère sont différents :

- L'autorité de l'Etat a besoin de légitimité ;
- La légitimité est accordée par des égaux, c'est-à-dire la communauté internationale.

Il existe plusieurs arguments théoriques contre et en faveur de l'existence d'une légitimité internationale des gouvernements. L'argument le plus important est que les Etats acceptent de plus en plus que leurs gouvernements doivent répondre aux attentes normatives de la communauté internationale s'ils veulent être considérés comme légitimes³⁵. La plupart de ces attentes normatives sont définies dans des traités internationaux établissant des organisations régionales, telles que la communauté économique des Etats d'Afrique de l'Ouest (CEDEAO), l'Organisation des Etats américains (OEA), Association des nations de l'Asie du Sud-Est (ASEAN ou ANASE) ou le Conseil de l'Europe. Ils établissent que seuls les gouvernements qui répondent à certains critères (tels que la protection des droits de l'homme, la démocratie, l'Etat de droit ou la bonne gouvernance) seront acceptés comme légitimes par les autres Etats parties. Apparemment, les Etats ont reconnu que leurs gouvernements ont besoin non seulement d'une légitimité nationale (c'est-à-dire de l'acceptation par le peuple), mais aussi d'une légitimité internationale (c'est-à-dire de l'acceptation par la communauté internationale).

Comme l'on peut bien observer, les arguments juridiques dans la doctrine ne sont pas suffisants pour déterminer avec exactitude les critères d'appréciation de la légitimité internationale des gouvernements. Par conséquent, il appartiendra aux Etats, dans leurs relations bilatérales ou multilatérales, de décider si le concept de légitimité internationale des gouvernements sera reconnu ou non.

C'est pourquoi, il sied d'examiner la substance potentielle d'une légitimité internationale des gouvernements telle qu'elle découle de la pratique des Etats jusqu'à présent.

³⁴ Hassan Salma, Abdurrahman (2021). Legitimacy in International Law; Functions and Elements. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12 (2), pp. 263- 268.

³⁵ Ibid.

Jusqu'à présent, la pratique des Etats au sujet de la légitimité internationale est claire, mais quelque peu décevante. Il n'existe aucun cas, en dehors du droit des traités³⁶, dans lequel les Etats invoquent le droit international pour nier la légitimité d'un nouveau gouvernement. Les Etats invoquent le droit international exclusivement lorsqu'ils estimaient qu'un gouvernement en place avait perdu sa légitimité. L'argument clé a toujours été le suivant : « un gouvernement qui commet des violations graves des règles du droit international perd sa légitimité internationale ».

Mais quelles sont ces règles ? Jusqu'à présent, seules les violations graves du droit international humanitaire et de droit international des droits de l'homme à l'encontre de la population de l'Etat sont considérées comme répondant au critère de la perte de légitimité. Les autres violations des règles essentielles du droit international, comme l'interdiction du recours à la force ou la violation de l'intégrité territoriale des Etats, n'entraînent pas la perte de la légitimité internationale. A titre illustratif, malgré les vives critiques formulées à l'encontre de l'annexion de la Crimée en 2014 ou de l'invasion de l'Ukraine en 2022 par la Russie, aucun Etat n'a nié la légitimité du gouvernement russe.

Dans le cas de la Libye, la communauté internationale est intervenue sur la base d'une résolution du Conseil de sécurité. Or, le Conseil de sécurité de l'ONU n'a jamais invoqué la perte de légitimité du gouvernement mais a tout simplement fait usage du chapitre VII de la Charte des Nations unies pour maintenir la paix. En outre, l'objectif officiel de l'ONU et de la communauté internationale n'était certainement pas de changer le gouvernement, mais de mettre fin à une menace pour la paix et la sécurité internationales. Une telle intervention peut toutefois conduire à un changement de gouvernement.

Comme souligné ci-haut, la légitimité nationale des gouvernements a certainement des implications au niveau international. Parmi ces dernières, la plus évidente est la reconnaissance des gouvernements par les autres Etats.

A cet égard, nous pouvons affirmer qu'aucune notion du droit international n'a été aussi mal comprise et aussi inutilement confuse que celle de la reconnaissance de nouveaux Etats et de nouveaux gouvernements. La reconnaissance a été le terrain de jeu de diplomates qui lui ont donné le sens qui leur convenait. Elle a certainement fait l'objet d'abus flagrants en tant qu'arme de pression et d'intervention diplomatique. Dans de nombreux cas, elle s'est révélée être un casse-tête insoluble pour les tribunaux dont les décisions ont parfois été contradictoires et déroutantes. Elle a servi de jouet aux politologues qui ont pris plaisir à poser des problèmes abstraits de nature théorique.

Il est nécessaire d'adopter une nouvelle approche réaliste de ce sujet, sans s'encombrer de subterfuges diplomatiques ou de fictions juridiques. Notre objectif dans cet article est de déterminer quelle est la nature juridique, les objets et, le cas échéant, les effets juridiques de la reconnaissance des gouvernements au regard du droit international.

³⁶ Odendhal, K. (2015), Op. Cit.

3. LA LÉGITIMITÉ ET RECONNAISSANCE DES GOUVERNEMENTS AU REGARD DU DROIT INTERNATIONAL

L'acte de reconnaissance est un concept difficile à définir en droit international. Cela est dû à l'absence d'un cadre juridique clair, aux divergences d'opinion juridique sur le contenu des règles pertinentes et aux divers objets qu'un acte de reconnaissance peut avoir. Comme le souligne Browlie, il s'agit d'un "terme omnibus faussement simple, qui implique une variété de situations dans les affaires internationales"³⁷. Néanmoins, les juristes se sont efforcés d'en donner une définition. Ainsi, elle peut être définie comme un acte unilatéral d'un Etat par lequel il reconnaît l'existence d'une entité, d'une situation de fait ou de droit ou d'une prétention juridique avec l'intention de produire des effets juridiques spécifiques³⁸.

En définissant la reconnaissance, il sied de se rendre compte qu'aucune définition n'a de valeur si elle n'est pas le résultat d'une exploration approfondie du sujet. Définir finement, c'est limiter, restreindre et préjuger de l'ensemble du champ d'investigation. Toutefois, pour les besoins de cette étude, nous pouvons nous contenter d'une définition souple de la reconnaissance, à savoir "la détermination de la nature et de l'étendue des relations entre les Etats"³⁹

Une grande partie de la confusion concernant la reconnaissance est due à la difficulté inévitable, inhérente à toutes les questions controversées, de se mettre d'accord sur les principales prémisses. Il faut s'entendre sur une base de discussion, un point de départ fixe. Malheureusement, en raison de la désillusion actuelle et de la confusion générale concernant la nature même et les fonctions du droit international, il n'est pas facile d'établir ces prémisses majeures. En tentant de le faire, le but est simplement d'énoncer les principes qui guident dans l'étude du problème de la reconnaissance.

Le premier élément de la définition est qu'il s'agit d'un acte unilatéral. Ce caractère unilatéral découle du pouvoir discrétionnaire de chaque Etat dans la décision d'accorder ou non la reconnaissance. En effet, il ne semble pas exister d'obligation en droit international de reconnaître une situation ou une créance donnée,⁴⁰ même si elle répond à tous les critères nécessaires⁴¹. Par conséquent, il n'existe pas non plus de droit en droit international général de se voir accorder la reconnaissance. Les Etats sont donc libres de décider d'accorder ou non la reconnaissance et, le cas échéant, sous quelle forme⁴².

³⁷ Ian, Browlie (1983). "Recognition in Theory and Practice", in Ronald ST. John MacDonald and alii (eds.) *The Structure and Process of International law*. Martinus Nijhoff Publishers, p. 627.

³⁸ Serralvo, Jose (2015). "Government Recognition and International Humanitarian Law Applicability in Post-Gaddafi Libya". in Terry, Gill (ed.). *Yearbook of International Humanitarian Law*. Volume 18, p. 5

³⁹ Vidmar, Jure (2014). "States, Governments, and Collective Recognition", https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2482997, p. 16

⁴⁰ International Law Commission, 6th report on unilateral acts, §39.

⁴¹ Schuit, Anne (2012). "Recognition of Governments in International Law and the Recent Conflict in Libya". *14 Int'l Comm L Rev* 381, p. 385

⁴² Schuit, Anne (2012), *Op. Cit.*

3.1. Les objets de la reconnaissance des gouvernements

La reconnaissance d'un nouveau gouvernement est tout à fait différente de la reconnaissance d'un nouvel Etat⁴³. En d'autres termes, il n'est pas possible de reconnaître une entité en tant que gouvernement d'un pays sans reconnaître le territoire que l'entité gouverne en tant que pays. Cependant, il est possible de reconnaître un pays sans reconnaître de gouvernement pour ce pays.

Parfois, cette distinction n'est pas suffisamment prise en compte parce que de nombreux chercheurs ont tendance à traiter les deux sujets dans la même discussion (c'est-à-dire sur le concept plus large de "reconnaissance" en droit international)⁴⁴. Un tel traitement confondu des deux sujets est largement motivé par la commodité: certaines considérations qui s'appliquent aux discussions sur la reconnaissance des pays s'appliquent également aux discussions sur la reconnaissance des gouvernements⁴⁵. Néanmoins, ces mêmes chercheurs soulignent la distinction entre la reconnaissance des pays et la reconnaissance des gouvernements et il est important, pour les besoins du présent article, de mettre en évidence cette distinction⁴⁶. Ici, il s'agit exclusivement des questions liées à la reconnaissance des gouvernements ; et non pas des questions liées à la reconnaissance des Etats.

Certains concepts, tels que le contrôle effectif d'un territoire ou la légitimité, ont souvent été identifiés comme des critères susceptibles d'influencer les décisions de reconnaissance des gouvernements étrangers par les pays. Toutefois, ces critères ont été appliqués de manière incohérente et il n'existe aucun critère juridique bien établi appliqué par un pays pour déterminer s'il reconnaît un gouvernement étranger qui est arrivé au pouvoir de manière extraconstitutionnelle.

L'absence de critère clair est probablement due à trois sources liées entre elles. Premièrement, la reconnaissance est "fondée" sur l'intention du pays qui accorde la reconnaissance⁴⁷. Déterminer l'existence et la nature d'un tel attribut subjectif est toujours une entreprise difficile et complexe. Deuxièmement, il est désormais largement admis que lorsqu'un pays ou une organisation internationale reconnaît une entité comme étant le gouvernement d'un autre pays, cet acte implique l'exercice par le pays reconnaissant de ses droits souverains. Chaque pays est donc libre de reconnaître ou de s'abstenir de reconnaître un gouvernement dans un autre pays, et la reconnaissance, la non-reconnaissance ou la de reconnaissance d'un gouvernement étranger par un pays ne peut être contestée par un autre. Troisièmement, les questions de reconnaissance des gouvernements par les pays sont traitées et résolues comme des questions politiques plutôt que comme des questions juridiques.

Il n'est donc pas surprenant que différents pays aient appliqué des critères différents lorsqu'ils ont reconnu des gouvernements étrangers établis par des moyens extraconstitutionnels.

⁴³ Shaw, N. Malcolm (1997). **International Law**. New York: Cambridge University Press, p. 303.

⁴⁴ Brownlie, Ian (1998). *Principles of Public International Law*, Oxford: Oxford University Press, pp. 86–89.

⁴⁵ Ibid, p. 91.

⁴⁶ Bimal, Jalan (2005). *The Future of India: Politics, Economics and Governance*. New York: Viking, pp. 4–5.

⁴⁷ Whiteman, Marjorie (1963). "Digest of International Law", Vol. 2, pp. 1–132.

D'ailleurs, même différents gouvernements d'un même pays peuvent avoir appliqué des critères incohérents pour reconnaître des gouvernements étrangers⁴⁸.

La nature essentiellement politique de la reconnaissance n'a pas seulement entraîné l'absence de critères juridiques pour la reconnaissance des gouvernements par les pays. La nature essentiellement politique de la reconnaissance n'a pas seulement entraîné l'absence de critères juridiques pour la reconnaissance des gouvernements par les pays. Elle a également dilué la signification juridique des déclarations officielles dans lesquelles le mot "reconnaissance" (ou une variante) est utilisé à l'égard d'une entité extraconstitutionnelle administrant un autre pays. Elle a également compliqué les tentatives visant à déterminer si un pays a ou non reconnu une entité comme étant le gouvernement d'un autre pays.

Par exemple, pour éviter les problèmes liés à l'attribution d'une légitimité à des entités qui accèdent au pouvoir par des moyens extraconstitutionnels⁴⁹, de nombreux pays ont cherché, depuis les années 1970, à mettre en veilleuse le concept de "reconnaissance des gouvernements" dans leurs déclarations publiques⁵⁰. Ces pays se concentrent plutôt sur la question de savoir s'ils seraient prêts à "traiter avec" une autorité en tant que gouvernement. Cette distinction n'est pas qu'une simple nuance politique. Elle peut être la source d'une grande confusion, car certains pays prennent soin de souligner que le fait de traiter avec une entité en tant que gouvernement n'implique pas nécessairement une reconnaissance.

Une source de confusion similaire et connexe est la tentative de distinction entre la reconnaissance de jure et de facto des gouvernements ou (dans une variante plus précise sur le plan sémantique) entre la reconnaissance des gouvernements de jure et de facto. Il arrive qu'un pays ou une organisation déclare "reconnaître" une entité comme étant le gouvernement de facto d'un autre pays. Toutefois, comme le note un universitaire, ces déclarations sont fondées soit sur "un jugement purement politique", soit sur "une détermination juridique de l'existence d'un gouvernement effectif, mais avec des réserves quant à sa permanence et à sa viabilité"⁵¹. Aujourd'hui, il n'y a pas de distinction matérielle en droit international entre la reconnaissance de jure et la reconnaissance de facto (ou entre la reconnaissance de gouvernements de jure et de facto d'ailleurs)⁵². En fait, la coexistence possible de deux gouvernements différents pour un pays (c'est-à-dire un gouvernement de facto et un gouvernement de jure) n'a pas d'importance, l'un de facto et l'autre de jure), ne peut que rendre extrêmement ténu le statut des relations juridiques internationales que l'on cherche à créer par l'un ou l'autre. Par exemple, si une entité devait prendre des engagements visant à lier le pays qu'elle prétend représenter, la validité de ces engagements pourrait être contestée par l'autre entité.

Une troisième source de confusion réside dans le fait que la reconnaissance des gouvernements se manifeste le plus facilement par la désignation d'un statut diplomatique formel

⁴⁸ Peterson, M. J. (1999). **Recognition of Governments: Legal Doctrine and State Practice, 1815–1995**. New York: St. Martin's Press, p. 52.

⁴⁹ Whiteman, Marjorie (1963), *Op. Cit.*, pp. 84-89.

⁵⁰ Shaw, N. Malcolm (1997), *Op. Cit.*, p. 307.

⁵¹ Brownlie, Ian (1998), *Op. cit.*, p. 92.

⁵² Shaw, N. Malcolm (1997), p. 308.

à l'entité reconnue comme gouvernement⁵³. Par conséquent, un pays peut reconnaître une entité comme étant le gouvernement d'un autre pays mais s'abstenir d'entretenir des relations diplomatiques avec ce dernier. Inversement, les relations entre une entité non reconnue et un bureau consulaire n'impliquent pas nécessairement la reconnaissance de cette entité en tant que gouvernement.

Ces complexités, souvent basées sur des actions ou des déclarations politiquement opportunes, créent un potentiel de pièges juridiques importants, et diverses théories sur la reconnaissance ont "détourné les juristes de l'application des méthodes ordinaires d'analyse juridique. Afin d'éviter ces pièges, il est nécessaire de mettre en place un système d'évaluation de la reconnaissance. "Pour éviter ces écueils, et en particulier parce qu'il s'agit fondamentalement d'une question d'intention, l'existence ou l'absence de reconnaissance par un pays doit être évaluée par référence à « tous les comportements et déclarations juridiquement significatifs »⁵⁴. En d'autres termes, un seul acte ou une seule déclaration peut constituer une preuve (même forte) de la reconnaissance, mais l'existence de cette reconnaissance ne peut être vérifiée qu'en examinant toutes les preuves juridiquement pertinentes. En outre, une telle évaluation de la reconnaissance, c'est-à-dire une évaluation fondée sur l'examen de tous les éléments de preuve juridiquement pertinents, est conforme aux méthodes ordinaires d'analyse juridique utilisées dans les situations où l'existence ou la non-existence d'un fait juridiquement critique doit être déterminée à partir de déclarations, d'actions ou d'omissions contradictoires⁵⁵.

3.2. Les effets ou implications de la reconnaissance des gouvernements par des pays ou organisations internationales

Les Etats, en tant que sujets du droit international, sont des entités abstraites qui sont tenues d'agir par l'intermédiaire de leurs agents et représentants⁵⁶, c'est-à-dire leurs gouvernements et organes subsidiaires⁵⁷. Bien qu'en principe, la non-reconnaissance n'affecte pas un gouvernement dans son propre ordre juridique national, elle peut avoir des conséquences importantes en termes de droits et d'obligations internationaux.

Cette section donne un aperçu (non exhaustif) de certaines conséquences juridiques qu'une (non-)reconnaissance peut avoir sur le plan international. Il convient de noter que les conséquences juridiques de la (non-)reconnaissance des gouvernements est un sujet qui n'a pas fait l'objet de suffisamment de recherches. En outre, cette (non-)reconnaissance tend à s'appliquer principalement aux relations bilatérales entre les Etats. Celles-ci sont régies par le droit international, mais mises en œuvre au niveau national, ce qui rend les effets dépendants de la jurisprudence et de la pratique nationales. En raison de ces deux contraintes, il n'est pas toujours possible de tirer des conclusions générales des résultats.

⁵³ Shaw, N. Malcolm (1997), p. 255.

⁵⁴ Brownlie, Ian (1998), p. 86.

⁵⁵ Talmon, Stefan (2011), Op. Cit, p. 118.

⁵⁶ Certain Questions relating to Settlers of German Origin in the Territory ceded by Germany to Poland (Advisory Opinion) [1923] PCIJ Series B No. 6, p. 22.

⁵⁷ Wouters, Jan (2019). International Law: A European Perspective. Hart Publishing, pp. 6-7.

On ne saurait trop insister sur la nécessité de prendre en compte tous les éléments de preuve juridiquement pertinents pour déterminer l'existence ou l'absence de reconnaissance, car la reconnaissance a des implications significatives en droit international. L'implication la plus importante dans le domaine du droit international est peut-être le fait que seule une entité reconnue comme le gouvernement d'un pays peut représenter le pays d'une manière qui crée des obligations internationales contraignantes pour le pays. En revanche, les entités qui ne sont pas reconnues comme des gouvernements n'ont été autorisées à conclure des accords qu'en leur nom propre ou au nom de leur mouvement, et non au nom du pays qu'elles prétendent représenter⁵⁸.

La reconnaissance d'une entité en tant que gouvernement d'un pays a d'autres conséquences importantes en matière de droit international. Par exemple, la question de savoir si le gouvernement peut légalement exercer les droits internationaux du pays, ou si le comportement fautif du gouvernement peut légalement être attribué à ce pays en vertu du droit international⁵⁹. La reconnaissance d'une entité politique en tant que gouvernement d'un pays étranger a également des conséquences pratiques importantes dans la sphère du droit interne. Cette reconnaissance affecte, entre autres, la capacité de l'entité à faire valoir son immunité souveraine, à accéder aux tribunaux nationaux, ou à chercher à obtenir le droit aux biens du pays étranger situés dans le pays reconnaissant. Toutefois, dans ces cas, les tribunaux locaux sont souvent obligés, en vertu du droit public, de suivre l'avis de la branche exécutive de leur gouvernement. Les réponses des tribunaux locaux aux questions de reconnaissance reflètent donc souvent les politiques (principalement politiques) du pays qui accorde la reconnaissance. C'est la raison pour laquelle l'éminent spécialiste Ian Brownlie recommande « une grande prudence ... dans l'utilisation des affaires internes pour établir des propositions sur la reconnaissance en droit international général »⁶⁰.

4. CONCLUSION

Certaines conclusions générales peuvent être tirées de cet examen de la pratique des Etats. Il est clair que les questions relatives aux relations entre les gouvernements et les Etats ou les organisations internationales ne se posent qu'en cas de changement extraconstitutionnel du gouvernement d'un pays membre. La résolution de ces questions dépend d'abord du caractère interne (par exemple, un coup d'Etat) ou externe (par exemple, une occupation étrangère) du changement. Toutefois, dans les deux cas, la résolution est étroitement liée aux opinions de la communauté internationale, et notamment des membres de l'ONU.

En outre, la décision de traiter une entité en tant qu'un gouvernement se fonde sur l'ensemble des preuves des transactions et des relations de la communauté internationale avec cette entité, y compris les preuves des transactions et des relations bilatérales des membres d'une organisation avec l'entité concernée. Par conséquent, il ne peut y avoir de situations dans lesquelles les membres de l'ONU (ou au moins une majorité en termes de droits de vote) traitent avec une

⁵⁸ Talmon, Stefan (2011), *Op. Cit.*, p. 118.

⁵⁹ Article 10, par. 1, Draft Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts, Annex to UN Doc. A/Res/56/83 du 28/01/2002.

⁶⁰ Brownlie, Ian (1998), p. 97.

entité en tant qu'un gouvernement aux seules fins de l'ONU, mais ne traitent pas avec la même entité en tant que gouvernement dans le cadre de leurs propres relations bilatérales ou autres.

Dans le cadre de ce présent article, nous avons observé que la pratique de la reconnaissance est toujours principalement basée sur le critère du contrôle effectif. Ce n'est que lorsqu'un gouvernement démocratiquement élu et jouissant d'une certaine légitimité est renversé par un coup d'Etat, à l'occurrence au Niger, que la communauté internationale est disposée à s'écarter de cette norme et à appliquer le critère de la légitimité démocratique. Le contrôle effectif peut toutefois être complété par le critère de la légitimité démocratique. La crise du coup d'Etat au Niger a relancé le débat sur ces critères, certains pays soutenant le président "légitime" et d'autres les nouvelles autorités militaires du pays qui exercent un contrôle effectif sur toute l'étendue du territoire nigérien. Comme il y a coup d'Etat, si certains Etats ou organisations internationales continuent de reconnaître le régime démocratique du Président Bazoum et que leurs s'accompagnent de l'usage de force militaire et/ou de sanctions économiques dans l'intention d'évincer le nouveau gouvernement nigérien issu du coup d'Etat du 26 juillet 2023, qui du reste bénéficie d'une forte adhésion populaire, ces reconnaissances sont alors contraires au principe de non-ingérence aux affaires intérieures des Etats reconnu en droit international.

Ainsi, la reconnaissance des gouvernements continue à faire l'objet de nombreux débats et de nombreuses contingences. Cela reste vrai, malgré l'existence d'un certain modèle dans les pratiques de reconnaissance. En effet, les pratiques des Etats changent. Il s'ensuit qu'en l'absence d'un cadre juridique établi, les reconnaissances resteront toujours une question complexe reposant largement sur des considérations politiques, mais pouvant avoir des conséquences juridiques importantes. Etant donné les incertitudes entourant les conséquences juridiques, qui rendent précaires les droits internationaux des gouvernements contestés, l'absence d'un cadre international clair peut être déplorée. Mais elle est également compréhensible, étant donné la nature hautement politique de ces actes. Les incertitudes qui entourent le sujet ne sont donc pas près de disparaître de la scène internationale.

REFERENCES

- Annuaire démographique des Nations Unies (2001).
 Article 10, par. 1, Draft Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts, Annex to UN Doc. A/Res/56/83 du 28/01/2002.
 Bimal, Jalan (2005). *The Future of India: Politics, Economics and Governance*. New York: Viking, pp. 4–5.
 Bodansky, D. (2012). "Legitimacy in International Law and International Relations. Sandra Day O'Connor College of Law Arizona State University, Draft: January 26.
 Brownlie, Ian (1983). "Recognition in Theory and Practice", in Ronald ST. John MacDonald and alii (eds.) *The Structure and Process of International law*. Martinus Nijhoff Publishers, p. 627.
 Brownlie, Ian (1998). *Principles of Public International Law*, Oxford: Oxford University Press, pp. 86–89.

Certain Questions relating to Settlers of German Origin in the Territory ceded by Germany to Poland (Advisory Opinion) [1923] PCIJ Series B No. 6, p. 22.

Corten, O (2023). ‘La crise du Niger et les perspectives d’intervention militaire : que dit le droit international ?’, Groupe de recherche et d’information sur la paix et la sécurité. <https://www.grip.org/la-crise-du-niger-et-les-perspectives-dintervention-militaire-que-dit-le-droit-international/>

D’Aspremont, Jean (2006). ‘Legitimacy of Governments in the Age of Democracy’. 38 JILP 877, 882;

Groupe de la Banque africaine de développement (2013). Niger Combined 2013-2017 Country Strategy Paper and Portfolio, Review. p. 2 et 8.

Hammady, O. (2023). ‘Assessing the Legality of ECOWAS Planned Military Intervention in Niger’. EJIL-Talk! 6 September 2023.

Hassan Salma, Abdurrahman (2021). Legitimacy in International Law; Functions and Elements. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12 (2), pp. 263- 268.

International Law Commission, 6th report on unilateral acts, §39.

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Judgment) [1986] ICJ, Rep 14, § 205.

Niger : le bras de fer entre les autorités et la France se poursuit, <https://fr.africanews.com/2023/09/02/niger-le-bras-de-fer-entre-les-autorites-et-la-france-se-poursuit//>

Niger coup: West African countries suspend key military meeting on ‘standby’ force’, The Guardian (12 August 2023 www.theguardian.com/world/2023/aug/12/niger-coup-west-african-countries-suspendkey-military-meeting-on-standby-force

Odendahl, Kestin (2015). National and International Legitimacy of Governments. Walther Schücking Institute for International Law, Kiel. 4(5), p. 1.

OHCHR, ‘Statement of Bulgaria at the Human Rights Council debates situation of human rights in Syrian Arab Republic in Special Session’ (22 August 2011).

Peterson, M. J. (1999). Recognition of Governments: Legal Doctrine and State Practice, 1815–1995. New York: St. Martin’s Press, p. 52.

Schuit, Anne (2012). ‘Recognition of Governments in International Law and the Recent Conflict in Libya’. 14 Int’l Comm L Rev 381, p. 385

Sean D. Murph (1999). ‘Democratic Legitimacy and the Recognition of States and Governments’, International & Comparative Law Quarterly, 48(3), pp. 545 – 581.

Sendzimir, J., C. P. Reij et P. Magnuszewski (2011). Rebuilding resilience in the Sahel: re-greening in the Maradi and Zinder regions of Niger. Ecology and Society 16 (3), p. 1.

Serralvo, Jose (2015). ‘Government Recognition and International Humanitarian Law Applicability in Post- Gaddafi Libya’. in Terry, Gill (ed.). Yearbook of International Humanitarian Law. Volume 18, p. 5

Shaw, N. Malcolm (1997). International Law. New York: Cambridge University Press, p. 303.

Talmon, Stefan (2011). ‘The Difference between Rhetoric and Reality: Why an Illegitimate Regime May Still be a Government in the Eyes of International Law’. (EJIL Talk, 3 March 2011)

Thomas M. Franck (2000). "Legitimacy and the Democratic Entitlement". in Gregory H. Fox and Brad R. Roth (eds), *Democratic Governance and International Law* (CUP 2000) 25, 29.

Thomas, C.A. (2013). "The Concept of Legitimacy and International Law. London School of Economics and Political Sciences, Law Department, www.lse.ac.uk/collections/law/wps/wps.htm.

Thomas, C.A. (2013). "The Concept of Legitimacy and International Law. London School of Economics and Political Sciences, Law Department, www.lse.ac.uk/collections/law/wps/wps.htm.

UN General Assembly, Resolution 3151 G (XXVIII) (14 December 1973) para. 1.

Varayudej, Same (2006). *A Right to Democracy in International Law: Its Implications for Asia*, *Annual Survey of International & Comparative Law*. 12(1), p. 6.

Vidmar, Jure (2014). "States, Governments, and Collective Recognition", https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2482997, p. 16

West African bloc prepared for military intervention after Niger coup', *The Guardian* (17 August 2023), <https://amp.theguardian.com/world/2023/aug/17/west-african-bloc-prepared-for-military-intervention-after-niger-coup>.

Whiteman, Marjorie (1963). "Digest of International Law", Vol. 2, pp. 1–132.

Wolfrum, Rüdiger (2011). "Legitimacy in International Law". in *MPEPIL* (March 2011).

Wouters, Jan (2019). *International Law: A European Perspective*. Hart Publishing, pp. 6-7

ON THE FORMATION OF A MOTIVATIONAL-VALUES ATTITUDE OF UNIVERSITY STUDENTS TO THEIR HEALTH

Abdullina Liliya Bakirovna

Ufa University of Science and Technology

ahatsalihov@mail.ru

Sterlitamak, Russia

ABSTRACT

The article actualizes the issues of forming a healthy lifestyle of students. To solve this problem, it is necessary to form a motivational and value attitude of students to their health. The analysis of the results of the study showed that the majority of students revealed a low and average level of formation of the corresponding indicator. For this purpose, a systematic approach is used in the formation of a healthy lifestyle of subjects of the educational process at the university, a program has been developed and implemented to form a motivational and value attitude to their health, which has practical significance: improving the quality of life, awareness of the importance of a healthy lifestyle, as a consequence, the formation of beliefs, values and motives that inspire a person to take care of his health. Based on the results of the study, psychological and pedagogical recommendations are given for university teachers and students.

Keywords: healthy lifestyle, motivational and value-based attitude to health, university students, attitude to health.

О ФОРМИРОВАНИИ МОТИВАЦИОННО-ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА К СВОЕМУ ЗДОРОВЬЮ

Абдуллина Лилия Бакировна

АННОТАЦИЯ

В статье актуализируются вопросы формирования здорового образа жизни студентов. Для решения этой проблемы необходимо сформировать мотивационно-ценностное отношение обучающихся к своему здоровью. Анализ полученных результатов исследования показал, что у большинства студентов выявлен низкий и средний уровень сформированности соответствующего показателя. С этой целью используется системный подход в формировании здорового образа жизни субъектов образовательного процесса в вузе, разработана и реализована программа по формированию мотивационно-ценностного отношения к своему здоровью, имеющего практическую значимость: повышение качества жизни, осознание важности здорового образа жизни, как следствие формирование убеждений, ценностей и мотивов, которые вдохновляют человека заботиться о своем здоровье. По итогам проведенного исследования даны психолого-педагогические рекомендации для преподавателей вуза и студентов.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, мотивационно-ценностное отношение к здоровью, студенты вуза, отношение к здоровью.

Проблема изучения отношения студентов к своему здоровью является одной из актуальных в современном обществе. Это обусловлено несколькими причинами. Во-первых, здоровье является важнейшим компонентом жизни человека, которое определяет его физическое и психическое благополучие, а также его возможности для активной жизнедеятельности.

Во-вторых, современный университетский образовательный процесс нередко сопровождается большой нагрузкой на студентов, которая может привести к стрессу, расстройствам психического состояния, а также к различным заболеваниям. Поэтому важно изучить отношение студентов к своему здоровью, чтобы понимать, каким образом эти факторы могут влиять на их жизнедеятельность и настроение, и каким образом можно помочь им сохранить здоровье и улучшить качество жизни.

В-третьих, изучение отношения студентов к своему здоровью может помочь выявить проблемы, связанные с недостаточной информированностью этих студентов о здоровье, с ограниченностью доступа к медицинским услугам и с другими факторами, которые могут препятствовать сохранению и улучшению здоровья.

Общеизвестно, что здоровый образ жизни является одним из самых важных аспектов современной жизни. Прогресс общества определяется не только умственным развитием его членов, но также их здоровьем, которое имеет одинаково важное значение. Но, несмотря на все призывы к здоровому образу жизни и информацию о вреде курения, алкоголя и наркотиков, многие молодые люди не придают этому достаточного значения. Вместо этого они занимаются экстремальными видами спорта, употребляют запрещенные вещества и тратят много времени на компьютерные игры. Такое отношение к здоровью не только приводит к негативным последствиям для здоровья студенческой молодежи, но и влияет на успешность их учебы и будущую профессиональную деятельность. Для решения этой проблемы необходимо сформировать мотивационно-ценностное отношение студентов к своему здоровью. Это означает, что студенты должны осознавать важность здорового образа жизни и стремиться к нему, при этом ценить свое здоровье и бережно относиться к нему.

Формирование мотивационно-ценностного отношения студентов к своему здоровью имеет огромную практическую значимость, так как: повышает качество жизни студентов. Студенты, которые заботятся о своем здоровье, имеют больше энергии и жизненной силы, чем те, кто упускает этот важный аспект. Кроме того, они чувствуют себя более уверенно и устойчиво, что приводит к более полной реализации своего потенциала. Это также снижает затраты на медицинскую помощь. Если студенты с самого начала уделяют должное внимание своему здоровью и профилактике заболеваний, то это значительно снижает потребность в медицинской помощи в будущем; способствует повышению активности и продуктивности студентов. Здоровый образ жизни, как правило, приводит к улучшению физического и психологического состояния. Это, в свою очередь, повышает эффективность обучения и работоспособность и приводит к развитию полезных привычек. Если студенты с самого начала приучены заботиться о своем здоровье, то они, скорее всего, будут

продолжать это делать и в будущем. Это создает основу для развития полезных привычек, благоприятно влияющих на здоровье и общее благополучие. Поэтому формирование мотивационно-ценностного отношения студентов к своему здоровью является необходимым условием для успешной учебы и дальнейшей профессиональной деятельности и должно стать приоритетной задачей в высшем образовании.

Названная проблема важна для реализации Национального проекта «Образование и здоровье», который включает в себя меры по улучшению качества образования и здоровья населения в России. В проекте заложена важная цель: повышение уровня здоровья населения. Для этого предусмотрены меры по совершенствованию системы здравоохранения, организации профилактических мероприятий, развитию спортивной инфраструктуры, совершенствованию системы питания в школах и детских садах, а также укреплению здоровья детей и подростков. Особое внимание в проекте уделяется формированию здорового образа жизни, пропаганде здорового питания и физической активности. Также в проекте заложены меры по совершенствованию системы медицинской помощи школьникам и студентам, а также проведению комплексных медицинских обследований населения. Национальный проект «Образование и здоровье» направлен на улучшение качества жизни и здоровья населения, формирование здорового общества и обеспечение стабильного социально-экономического развития страны.

Современные образовательные учреждения должны уделять особое внимание созданию инновационных здоровьесориентированных педагогических технологий, которая включает в себя целый комплекс мероприятий, направленных на формирование здорового образа жизни у молодежи. В целом, создание и применение инновационных и здоровьесориентированных педагогических технологий является важной задачей образовательных учреждений. Такие технологии помогают обучающимся формировать положительное отношение к своему здоровью, развивать личностные качества и овладевать навыками, необходимыми для здорового образа жизни. В этой связи, одним из эффективных путей подготовки студенческой молодежи к решению задач сохранения и укрепления здоровья может стать формирование у них мотивационно-ценностного отношения к своему здоровью, которое, с одной стороны, обеспечит сохранение и укрепление здоровья самих молодых людей, а с другой стороны, выступает, как важное условие их обучения в вузе.

Отношение к здоровью – это подход человека к сохранению своего здоровья и желание улучшить его в случае необходимости. Это подразумевает правильное питание, регулярные занятия физической активностью, избегание вредных привычек, таких как курение и употребление алкоголя, и своевременное обращение за медицинской помощью при необходимости. Важно иметь положительное отношение к своему здоровью и заботиться о нем, чтобы иметь возможность жить полноценной и счастливой жизнью.

Мотивационно-ценностное отношение к своему здоровью отражает убеждения, ценности и мотивы, которые вдохновляют человека заботиться о своем здоровье. Это может включать понимание важности здорового образа жизни, желание сохранить свое здоровье

на более длительный срок, стремление к саморазвитию и личностному росту, а также уровень самосознания и ответственности за свои действия и решения. Для продвижения мотивации и ценностного отношения к здоровью важно образование и общение о здоровом образе жизни. Общение о том, как тело работает и как определенные действия, и выборы может повлиять на здоровье, и о значении установки целей для поддержания здоровья поможет людям избежать поведения, которое может привести к болезненным последствиям в долгосрочной перспективе.

Нами было организовано и проведено исследование мотивационно-ценностного отношения к своему здоровью у студентов. Анализ полученных результатов показал, что у большинства студентов выявлен низкий и средний уровень сформированности мотивационно-ценностного отношения к своему здоровью. На основании полученных результатов была разработана и реализована программа по формированию мотивационно-ценностного отношения студентов к своему здоровью. при этом мы исходили из того, что для формирования мотивационно-ценностного отношения студентов к своему здоровью необходимы комплексные меры, такие как:

- Проведение информационных кампаний, нацеленных на привлечение внимания студентов к вопросам здорового образа жизни.
- Организация занятий и тренингов по формированию мотивации и ценностного отношения к здоровью.
- Постановка конкретных задач и целей, связанных с поддержанием здоровья, и контроль их выполнения.
- Создание условий для здорового образа жизни, таких как спортивные площадки, питание в столовых, здоровый микроклимат в аудиториях.

Исходя из этого мы в программу включали теоретические (в виде лекции) и практические занятия (в форме тренинга, направленные на формирование у студентов мотивационно-ценностного отношения к своему здоровью в условиях современного вуза). Проведение контрольного эксперимента и из анализа его данных сделали вывод, что формирующая программа оказала положительное влияние на развитие здоровьесозидающей и здоровьесберегающей позиции студентов, их способностей ценить здоровый образ жизни, заботиться о своем теле и психологическом благополучии, а также на развитие их ответственности и активности в мотивационно-ценностном отношении к здоровью.

Нами составлены психолого-педагогические рекомендации для студентов:

1. Развивайте позитивный настрой. Наше ментальное здоровье имеет немаловажное значение для нашего физического здоровья. Чтобы развивать позитивный настрой, попробуйте улучшить свое окружение, общайтесь с позитивными людьми, занимайтесь хобби, которое приносит удовольствие.
2. Прежде чем начинать действовать, важно определить свои цели и мотивы. К чему вы стремитесь и зачем вам это нужно? Сможете ли вы сохранить мотивацию на протяжении

всего пути? Мотивационный фактор является самым важным, так как именно он движет вас вперед и побуждает к действию.

3. Правильное питание помогает сохранять здоровье, улучшает физическую форму и устойчивость к заболеваниям. Выбирайте пищу, богатую питательными веществами, отказывайтесь от вредной пищи, придерживайтесь режима приема пищи.

4. Занимайтесь спортом. Занятия спортом улучшают физическую форму, способствуют раскрытию потенциала, укрепляют здоровье. Выберите любое направление спорта, которое вам нравится, чтобы получать от этого удовольствие.

5. Отдыхайте и спите достаточное количество времени. Для сохранения здоровья важно отдыхать и спать хорошо. Установите режим дня, чтобы иметь достаточно времени на сон и отдых, попробуйте преодолеть стрессовые ситуации, занимайтесь медитацией или йогой, чтобы научиться управлять своими эмоциями.

6. Следуйте принципу меры. Нельзя злоупотреблять ни спортом, ни питанием, ни отдыхом. Следуйте принципу меры, чтобы сохранить устойчивость и здоровье.

Также нами разработаны психолого-педагогические рекомендации для преподавателей вуза:

1. Станьте образцом для своих студентов. Как педагог, вы должны быть не просто человеком, который говорит о здоровом образе жизни, но и тем, кто его реально практикует.

2. Поддерживайте и стимулируйте здоровый образ жизни. Это могут быть занятия спортом, здоровое питание, активный отдых. Например, проведите специальные лекции о здоровом образе жизни.

3. Значимость здоровья в нашей жизни должна быть предметом обсуждения и анализа. Важно, чтобы студенты осознавали, как важно сохранять здоровье на долгие годы.

4. Привлекайте к кураторским часам более опытных коллег по здоровому образу жизни, которые смогут поделиться опытом.

5. Способствуйте мотивации студентов на занятиях, например, позволяйте им изучать этику, их отношение к своему здоровью и ответственность за свои действия.

6. Участие педагога в акциях, которые связаны со здоровым образом жизни, должно быть примером для студентов.

7. Мотивируйте студентов на профилактику, направленную на здоровье, например, занятия йогой для укрепления физического и психического здоровья.

8. Продвигайте здоровый образ жизни в рамках материала, который вы преподаёте. Ведь взаимосвязь ЗОЖ и изучаемых материалов есть везде.

9. Будьте настойчивыми в разговорах о том, каким образом студенты могут улучшать своё физическое и психическое здоровье. Вы должны поощрять студентов к более здоровому образу жизни, дающему уверенность и энергию для реализации профессиональных и личных планов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абаскалова Н.П. Системный подход в формировании здорового образа жизни субъектов образовательного процесса «школа вуз». – Новосибирск, 2001.– 316 с. URL: <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/sistemnyj-podhod-v-formirovanii-zdorovogo-obraza-zhizni-subekto v-obrazovatelno go.html>.
2. Габриелян К.Т. Методика изучения показателей группового здоровья в модели ценностно-мотивационной ориентации студентов вуза // Мир психологии. – 2011. – № 4. - С. 182-193.
3. Ирхин В.Н. Здоровьеориентированная воспитательная система вуза: технология управления: монография / В.Н. Ирхин, И.В. Ирхина, Т.В. Никулина. – Белгород: ИПЦ «Политерра», 2010. – 207 с.
4. Маджуга А.Г. Здоровьесозидающее образование. Теория. Методология. Практика: монография. – Уфа: РИО РУМНЦ, 2010.– 300 с.
5. Розин В.М. Здоровье как философская и социально-психологическая проблема // Мир психологии. – 2000. – № 1(21). – С. 12-30.

BÖLGE ADLİYE MAHKEMESİ CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞININ İTİRAZ YETKİSİNİN KAPSAMI VE UYGULAMADA ORTAYA ÇIKAN HUKUKSAL SORUNLAR

Dr. Mustafa ATALAN

İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi
Cumhuriyet Savcısı
m.atalan4064@gmail.com

ÖZET

Yapılacak tebliğ sunumunda, 5271 sayılı CMK'nın 308/A maddesi kapsamında, Bölge adliye mahkemesi ceza dairelerinin kesin nitelikteki kararlarına karşı bölge adliye mahkemesi Cumhuriyet başsavcılığı, re'sen veya istem üzerine, kararı veren daireye itiraz edebilir. Buna göre, olağanüstü itiraz olarak tasarlanan bu madde çerçevesinde, yapılan itirazın Daire kararları üzerindeki etkisi, lehe ve aleyhe itirazda süre yönünden getirilen farklılıklar, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararından sonra, aleyhe itirazlarda sadece esaslı hatalar yönünden itiraz yoluna gidilebilmesi, esaslı hata kavramının nasıl yorumlanması gerektiği, yapılan itiraz sonucu Dairenin itirazı reddetmesi halinde, 308/A Başkanlar Kurulu tarafından verilen kararların niteliği, bu kararların etkinliği, kararı veren kurulun yapısı ve bu hükümlerin uygulanması ile ilgili ortaya çıkan eksiklikler ile çözüm yolları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı, Olağanüstü itiraz, 308/A Başkanlar Kurulu, Kararların etkinliği

THE SCOPE OF THE OBJECTION AUTHORITY OF THE CHIEF PUBLIC PROSECUTOR'S OFFICE OF THE REGIONAL COURT OF APPEAL AND THE LEGAL PROBLEMS ARISING IN PRACTICE

Dr. Mustafa ATALAN

ABSTRACT

Within the scope of Article 308/A of the Code of Criminal Procedure No. 5271, the chief public prosecutor's office of the regional court of appeal may, ex officio or upon request, appeal against the final decisions of the criminal departments of the regional court of appeal to the department that rendered the decision. Accordingly, within the framework of this article, which is designed as an extraordinary objection, the effect of the objection on the decisions of the Chamber, the differences brought in terms of the duration of the objection in favour and against, after the cancellation decision of the Constitutional Court, it is possible to appeal only in terms of fundamental errors, how the concept of fundamental error should be interpreted, if the Chamber rejects the objection as a result of the objection made, the nature of the decisions made by the 308/A Presidents Board, the effectiveness of these decisions, the structure of the board that made the decision, and the deficiencies and solutions regarding the implementation of these provisions will be evaluated.

Keywords: Regional Court of Justice Chief Public Prosecutor's Office, Extraordinary objection, 308/A Board of Presidents, Effectiveness of decisions

GİRİŞ

Ceza Muhakemesi Hukuku sistemi içerisinde, mahkeme tarafından verilen kararlara veya hükümlere yönelik olarak bir denetim sistemi öngörülmüştür. Kararlara yönelik olarak kural olarak itiraz şeklinde bir yol öngörülmüş iken, hükümlere yönelik ise olağan kanun yolları olarak; itiraz, istinaf ve temyiz yolu, olağanüstü itiraz yolu olarak da, kanun yararına bozma, yargılamanın yenilenmesi, Yargıtay ve istinaf C. Başsavcılıklarının itirazı sayılabilecektir.¹ Öngörülen denetim mekanizmalarının temel amacı, hukuksal hataların en üst düzeyde azaltılması, hukuki güvenilirliğin ve nihai olarak maddi gerçeğin ortaya çıkarılması suretiyle adaletin sağlanmasıdır.²

Türk ceza hukuku sisteminde, ilk derece mahkemeleri, istinaf mahkemeleri ve Yargıtay şeklinde oluşturulan üç dereceli yargılama sistemi sonucunda, Yargıtay Başsavcılığının itiraz yetkisine benzer bir düzenlemenin istinaf C. Başsavcılıkları için de getirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bu çerçevede, istinaf C. Başsavcılıklarının itiraz yetkisinin mahiyeti, yapılan itirazın sonuçları, bu itiraz yetkisi nedeniyle oluşturulan kurulların yapısı ve verilen nihai kararların niteliği açıklanmaya ve tartışılmaya değer bulunmuştur.

1. İSTİNAF MAHKEMESİ KARARLARININ NİTELİĞİ

Ceza Muhakemesi Kanunu sisteminde kural olarak bütün hükümler açısından üç dereceli bir yargılama yolu benimsenmiştir. Buna rağmen, CMK'nın 286. maddesinde belirtilen bazı hükümler, hem ilk derece mahkemesi, hem istinaf hem de Yargıtay denetimine tabi iken, ilk derece mahkemeleri tarafından verilen ve CMK'nın 272/3. maddesinde sayılan hükümlerde, hükmün kesin olma niteliği benimsenmiş ve bu hükümlere karşı herhangi bir yasa yoluna gidilmeyeceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, yine bazı hükümler açısından istinaf kanun yolu öngörülmesine rağmen temyiz kanun yolu kapalı hale getirilmiş, CMK'nın 286. maddesinde belirtilen bu hükümlerin bu şekilde istinafta kesinleşmesi kabul edilmiştir.

Aslında, kural olarak istinaf kararlarının, bozma kararları dışında temyiz edilmesinin öngörülmesine rağmen uygulamada, temyiz edilemeyen kararların çoğunlukta olduğu ve hükümlerin büyük bir kısmının istinafta kesinleştiği görülmektedir. Bu çerçevede, bazı kararlar için iki dereceli bir yargılama hakkı bazı kararlar için üç dereceli yargılama hakkı ve bazı kararlar içinse herhangi bir denetim hakkı tanınmaması hususları, kanun yollarına başvuru hakkı ve adil yargılama hakkı kapsamında belirli dönemlerde tartışmalara neden olmuştur. Kanaatimizce, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 7 nolu protokol kapsamında, üye ülkelerin

¹ YENİSEY, Feridun, Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu, İstanbul, 1979, s. 50.; ÜNSAL, Cengiz, "Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının Olağanüstü İtiraz Yetkisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71 (1) 2022: 543-580, s. 546.

² ERSOY, Uğur, Ceza Muhakemesi Hukukunda Aleyhe Değişirme Yasağı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s. 60; YURTCAN, Erdener, Ceza Yargılaması Hukuku, 15. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s.515.

kendi iç hukuklarına göre, kanun yollarını düzenleyebileceği, bu şekildeki farklı kanun yollarının düzenlenmesinin hak arama hürriyetine engel oluşturmayacağı ifade edilmiştir.³

Türkiye’de bölge düzeyinde örgütlenen istinaf mahkemeleri, CMK’nın 280. maddesi gereğince temelde esastan ret, düzeltilerek esastan ret, bozma ve yeniden yargılama yapılması şeklinde kararlar verebilir. Özellikle yeniden yapılan yargılama sonucunda açılan duruşma sonrasında da, esastan ret, düzeltilerek esastan ret, önceki hükmün kaldırılarak, CMK’nın 223. maddesinde sayılan beraat, mahkûmiyet, düşme gibi kararları de verebilecektir. Bir anlamda denetim görevi üstlenen ve ilk derece kararlarını denetleyen istinaf mahkemeleri, başka bir yönüyle ilk derece mahkemesi kararlarını kaldırıp yeni bir karar vermek suretiyle ilk derece formuna dönebilmektedir. Bu yönüyle Yargıtay’la denetimin kapsamı ve kararların farklı olması yönlerinden ayrılmaktadır.

CMK’nın 286/2. maddesinde, istinaf mahkemelerinin kesin nitelikte olan kararları sayma yöntemi ile belirlenmiş, bu kararlara karşı temyiz yoluna gidilemeyeceği ifade edilmiştir. Bu kararların, istinaf mahkemesinin denetiminden geçmesi nedeniyle, esastan verilen bu kararlara yönelik olarak CMK’nın 309. maddesine göre, kanun yararına bozma olağanüstü yasa yoluna da gidilemeyecektir.⁴ Buna karşın, bu kararların verilmesinden sonra, koşulların bulunması halinde, hükümlü lehine veya aleyhine CMK’nın 308/A maddesi gereğince itiraz yoluna ya da aynı Kanun’un 311. maddesi gereğince hükümlü lehine yargılanmanın yenilenmesi yoluna gidilebilecektir.

İstinaf mahkemesi kararının temyize tabi olması durumunda Yargıtay’ın temyiz mercii olarak bu kararı inceleyip denetlemesi yargılamanın üçüncü dereceye taşınması anlamına gelmektedir. Bu şekilde verilen Yargıtay kararlarının da olağanüstü bir yol olarak CMK’nın 308. maddesine göre Yargıtay C. Başsavcılığınca Yargıtay Ceza Genel Kurulu’na götürülmesi de önem arz etmektedir.

İstinaf mahkemesi tarafından verilen bozma kararlarına yönelik bir itiraz yolu öngörülmemiş iken, Yargıtay’ın bozma da dâhil olmak üzere verdiği bütün kararlara yönelik olarak belli koşulların oluşması halinde lehe ve aleyhe itiraz yoluna gidilmesi mümkündür. Bazı yazarlara göre, istinaf dairesinin bozma kararlarına karşı da itiraz yoluna gidilmelidir.⁵ Diğer bazı yazarlar ve kanaatimize göre ise de, ceza dairelerinin bozma kararlarına karşı, CMK’nın 286/1. maddesine

³ AIHS Ek 7 nolu protokol, 2. madde: “1. Bir mahkeme tarafından cezai bir suçtan mahkum edilen her kişi, mahkumiyet ya da ceza hükmünü daha yüksek bir mahkemeye yeniden inceletme hakkını haiz olacaktır. Bu hakkın kullanılması, kullanılabilme gerekçeleri de dahil olmak üzere, yasayla düzenlenir. 2. Bu hakkın kullanılması, yasada düzenlenmiş haliyle önem derecesi düşük suçlar bakımından ya da ilgilinin birinci derece mahkemesi olarak en yüksek mahkemede yargılandığı veya beraatini müteakip bunun temyiz edilmesi üzerine verilen mahkûmiyet hallerinde istisnaya tabi tutulabilir.” hükmünü içermektedir

⁴ KAYMAZ, Seydi, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı”, *Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, Y.:2020, S.4, s. 421.

⁵ KARAKEHYA; Hakan, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 2. Baskı, Ankara 2016, s. 628; BİRTEK, Fatih, *Ceza Muhakemesinde İstinaf*, Ankara 2019, s.351 vd.; ERDEM, M. Ruhan; ŞENTÜRK, Candide, *Ceza Muhakemesinde Kanun Yolları*, Ankara 2018, s. 173.

göre direnilemeyeceğinden ve bu kararlara karşı bir yargı yolu öngörülmediğinden, bozma kararlarına karşı itiraz yoluna da gidilemeyecektir.⁶

Bu kapsamda, istinaf mahkemesi, bir yönüyle hükmü kesinleştiren, diğer yönüyle de ara bir denetim olarak tasarlanıp verilen kararların bir kez de Yargıtay denetimine tabi olduğu ikinci derece mahkemeler olarak tanımlanabilir.

2. KARARLARIN İSTİNAF MAHKEMESİNDE KESİNLEŞMESİNİN YANSIMALARI

Ülkemizdeki ceza muhakemesi sisteminde, kararların büyük çoğunluğunun istinafta kesinleşmesinin olumlu tarafları olduğu gibi olumsuz tarafları da bulunmaktadır. Bu olumlu ve olumsuz hususlar, istinaf mahkemelerinden kaynaklanabildiği gibi kararların niteliğinden ve bazı dış etkenlerden de kaynaklanabilmektedir.

İstinaf mahkemelerinin kurulması, bir zorunluluğun sonucu olmakla birlikte, Avrupa ülkelerindeki sistemlerin ülkemize taşınması ve en temelde yargılamaların hızlandırılması amacı ile oluşturulmuştur.

Yargıtay gibi tek ve köklü bir kurumun denetim yapması temelde bazı avantajlar içermektedir. Şöyle ki, Yargıtay, geçmişten gelen içtihat geleneği ile alanında uzman üye, tetkik hâkimleri ve Cumhuriyet savcılarında oluşmaktadır. Bu şekildeki gelenekçi içtihat yapısı ve ileriye taşınan uzman kadroyla birlikte, içtihat birliğinin sağlanması ve tüm ülkede geçerli ve yeknesak kararların verilmesi amaçlanmıştır. Buna rağmen, insan nüfusu ve buna bağlı olarak iş yükünün artması ile birlikte, Yargıtay'ın bu rolünü yerine getirmesi imkânsız hale gelmiş ve temyizde bekleyen dosyaların sayısı artmış, bu nedenle yargılamaların uzun yıllar sürmesi sonucu doğmuştur. Tek bir denetim mekanizması olarak tasarlanan temyiz mercii Yargıtay, bir süre sonra işlevini yerine getiremez hale gelmiştir, bu durum, genel olarak yargıdaki yavaşlamanın önemli bir sebebi olarak görülmeye başlanmıştır.

İş yoğunluğu ve dosya sayısının artması ile birlikte istinaf mahkemelerinin faaliyete geçmesine karar verilmiş ve bugün 15 bölgede faal olarak görev yapan mahkemelerin yasal zemini oluşturulmuştur.

İstinaf mahkemelerine atanan daire başkanlarının birinci sınıf hâkim veya savcı olması, üyelerin ise en az birinci sınıfa ayrılmış olması gerekmektedir. Bu şekilde, tecrübe sahibi olan yargı mensuplarının bu mahkemelerde görev yapmaları sağlanmıştır. Buna karşın, bu mahkemelerde görev yapan hâkim, üye ve cumhuriyet savcılarının farklı bir eğitimden geçmeden

⁶ ÜNVER, Yener; HAKERİ, Hakan, Ceza Muhakemesi Hukuku, Adalet Yayınevi, 15. Baskı, Ankara, 2019, s.2006.; KAYMAZ, Seydi, “Davasız Yargılama Olmaz İlkesinin İhlal Edilmesi ve Sonuçları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, Cilt 21, Özel sayı, s. 317; KAYMAZ, Seydi, Ceza Muhakemesinde İstinaf, 2. Baskı, Ankara 2020, s. 335; KAYMAZ, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı”, s. 425; BALCI, Fidan; ÖZTÜRK, Seyithan, Yargıtay Kararları Işığında Ceza Yargılamasında İstinaf ve Temyiz, Ankara 2019, s. 259 vd.

veya Yargıtay'da belli bir süre görev yapmadan atanmaları nedeniyle, uygulamada bazı sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle, bu yerde görev yapan yargı mensuplarının öncelikle istinaf eğitimi almaları, belli sürede Yargıtay'da görev yapmalarına imkân tanınması halinde, bu reformlar, içtihat birliğinin sağlanması yönünden önemli bir etken olacaktır.

Farklı bölgelerdeki dairelerin veya aynı bölgedeki aynı suçlara bakan birden fazla dairelerin kararları arasında ya da bu istinaf kararları ile Yargıtay kararları arasında zaman zaman çelişkiler olduğu görülmektedir. Uygulamada, bazı istinaf mahkemelerinin Yargıtay kararları aksine uygulamalar yaptıkları, bazı istinaf mahkemesi kararları ile diğer istinaf mahkemesi kararları arasında zıtlıklar bulunduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, bazı istinaf mahkemeleri, bir eylemi suç olarak tanımlarken, bazı istinaf mahkemeleri ise, bu eylemi suç olarak değerlendirmemektedir. Bu kararların da yerinde kesinleştiği değerlendirildiğinde ve herhangi bir denetimin de olmadığı düşünüldüğünde, hukuki güvenlik, adalet ve hukuk kavramlarının zedelenmesi sonucu doğabilecektir.

Kararların, istinaf mahkemesinde kesinleşmesi, yargılamanın daha hızlı şekilde tamamlanmasını sağlamakta, dosyalar, temyiz için Yargıtay'a gitmeden tamamlanmaktadır. Buna karşın, yukarıda belirttiğimiz çekinceler nedeniyle, hükümlerin istinafta kesinleşmesinin bazı olumsuz sonuçları doğmaktadır. Dosyanın sahibi olan kişi açısından kararın hızlı şekilde verilmesi önemli bir olgu olmakla birlikte adil, hukuka uygun ve doğru kararlar verilmesi de önem taşımaktadır. Hızlı ama iyi incelenmemiş ve temel içtihatlarla aykırı karar verilmesi, bireylerin adalete olan inancını zedeleyeceği gibi hukuki karmaşalara neden olabilecek, ülke içerisinde farklı uygulamaların oluşmasına neden olabilecektir.

Bu nedenlerle, kararların istinafta kesinleşmesinin yarattığı sakıncaları gidermek açısından, CMK'nın 308/A maddesinde düzenlenen istinaf C. Başsavcılığının itiraz yetkisi daha da önem arz etmektedir. Bununla birlikte istinafların kurumsal olarak ve insan kaynağı yönünden güçlendirilmesi, daha çok istinaf mahkemesi açmak yerine daha az fakat uzmanlaşmış mahkemelerin kurulması sağlanmalıdır.

3. İSTİNAF CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞININ İTİRAZ YETKİSİNİN NİTELİĞİ VE KAPSAMI

20/07/2017 tarihinde yapılan değişiklik sonucunda, 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununa 308/A maddesi eklenmiştir. Bu hükümlerle birlikte, ilk düzenlemeden farklı olarak istinaf C. Cumhuriyet başsavcılıklarına itiraz yetkisi tanınmıştır.⁷

⁷ ŞAHİN, Cumhuriyet; GÖKTÜRK, Neslihan, Ceza Muhakemesi Hukuku, 7. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018, s. 306; ÜNVER; HAKERİ, Hakan, 15. Baskı, s. 2006.; 7445 sayılı Kanun'un 22. maddesi ile CMK. 308/A maddesinin birinci fıkrasının birinci cümlesi, "(1) Bölge adliye mahkemesi ceza dairelerinin kesin nitelikteki kararlarına karşı bölge adliye mahkemesi Cumhuriyet başsavcılığı, re'sen veya istem üzerine, kararın kendisine verildiği tarihten itibaren otuz gün içinde kararı veren daireye itiraz edebilir. Sanığın lehine itirazda süre aranmaz. Sanık aleyhine itiraz edilebilmesi için kararı etkileyecek nitelikte esaslı bir hatanın bulunması zorunlu olup, bu itiraz sanık veya müdafine

5271 sayılı CMK'nın 308/A maddesine göre, istinaf mahkemesi tarafından verilen kesin kararlara yönelik istinaf C. Başsavcılığının sanık lehine ve aleyhine itiraz yoluna başvurma yetkisi bulunmaktadır. Karara yönelik itiraz, re'sen yapılabileceği gibi, taraflardan birinin tahrik etmesi sonucunda da gerçekleşebilecektir.⁸

İstinaf C. Başsavcılığının itiraz yetkisinin olağan olup olmadığı teoride tartışmalı olmakla birlikte kanaatimizce söz konusu itirazın, kesin kararlara karşı yapılması nedeniyle, olağanüstü itiraz olarak değerlendirilmesi uygun olacaktır. Bazı yazarlar da söz konusu itiraz yolunu, olağanüstü bir yol olarak nitelendirirken,⁹ bazı yazarlar, bunu olağan bir kanun yolu olarak nitelendirmektedirler.¹⁰

İtirazın hangi sebeple yapılması gerektiği konusunda kanunda açıklık bulunmamaktadır. Yargıtay'ın hukuki olarak temyiz incelemesi yapması gerektiği dikkate alınarak, Yargıtay C. Başsavcılığının da hukuki itirazda bulunma zorunluluğunun bulunduğu kabul edilse de,¹¹ uygulamada Yargıtay'ın hem hukuki hem de vaka denetimi yaptığı ve bu hususun yargı kararları ile de şekillendiği görülmektedir.¹² Buna karşın, istinaf mahkemesinin hem vaka hem hukuk denetimi yapması nedeniyle, İstinaf C. Başsavcılığının da hem hukuki hem de maddi nedenlere dayalı olarak itirazda bulunması mümkündür.¹³

İstinaf dairesince bir sanık hakkında karar verilmemişse olmayan bir karara yönelik, daire tarafından bir koruma tedbiri verilmiş ya da görevsizlik, tevdi, iade gibi usule ilişkin kararlar verilmesi halinde bu kararlara yönelik de itiraz yoluna gidilmeyeceği kabul edilmektedir.¹⁴

daire tarafından tebliğ olunur. Tebligat, ilgililerin dava dosyasından belirlenen son adreslerine yapılmasıyla geçerli olur. İlgililer, tebliğden itibaren yedi gün içinde yazılı olarak cevap verebilir.” şeklinde düzenlenmiştir.

⁸ ARTUÇ, Mustafa, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi Kapsamındaki Kararlar”, S.17, 2021, *Uyumsuzluk Mahkemesi Dergisi*, s. 86.; EVREN, Şenkut, “Değişiklikler Sonrasında Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı'nın İtiraz Yetkisi”, C.25, S.43, 2020, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 341.

⁹ ÖZBEK, Veli Özer; KANBUR, Mehmet Nihat; DOĞAN, Koray; BACAĞSIZ, Pınar; TEPE, İlker, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Seçkin Yayınevi, 2015, s. 877. DONAY, Süheyl, *Ceza Muhakemesi Kanunu Şerhi*, İstanbul: Beta Yayınevi, 2009, s. 506; EREM, Faruk, *Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu*, Ankara: 1996, s. 730; AKKAYA, Çetin, *Kanun Yararına Bozma ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının İtiraz Yetkisi*, Ankara; Kartal Yayınevi. 2007, s. 2.; TOROSLU, Nevzat; FEYZİOĞLU, Metin, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 8. Baskı, Ankara: Savaş Yayınevi, 2011, s. 334; ÖZTÜRK, Bahri, Nazari ve Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları, 2009, s. 673.

¹⁰ YURTCAN, Erdener, 12. Baskı, s. 527.; ÜNVER, HAKERİ, 17. Baskı, s. 790; YENİSEY, Feridun; NUHOĞLU Ayşe, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 6. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018, s. 817.

¹¹ TOSUN, Öztekin, “Temyiz Kararlarına Karşı Kanun Yolları”, *Cumhuriyetin Ellinci Yılında Ceza Adaletinde Reformun İlkeleri Sempozyumu*, İstanbul 1973.s.177 vd.

¹² Ayrıntılı bilgiler için bkz. Yargıtay CGK'nın 28/05/2019 tarih ve 2018/297; 2019/461 E. K. sayılı kararı, (Erişim tarihi; 25/12/2023)

¹³ YENİSEY, Feridun, “Cezada İstinaf ve 1979 da Hazırlanan ‘üst Mahkemeler Kanunu Tasarısı’”, *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, C.1, S.:2 1979, s.58.; KESKİN, Serap, *Ceza Muhakemesi Hukukunda Temyiz Nedeni Olarak Hukuka Aykırılık*, İstanbul 1997, s. 48.; Yargıtay CGK'nın, 2018/13-307 E., 2019/716 E. K. sayılı kararı, www.uyap.gov.tr, (Erişim tarihi; 25/12/2023); SARIGÜL, A. Tanju, *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf*, 3. Baskı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2017, s. 13.

¹⁴ YAŞAR, Osman, *Ceza Muhakemesi Kanunu*, 3. Cilt, 8. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018, s.3641.; KAYMAZ, *Ceza Muhakemesinde İstinaf*, s. 284.

Kanaatimizce, usule ilişkin bu kararların, yargılamayı sonlandırmayan kararlar olması nedeniyle, bu kararlara yönelik olağanüstü bir yasa yoluna gidilemeyecektir.

Sanık aleyhine itiraz başvurusu açısından, kararın C. Başsavcılığına verildiği andan itibaren otuz günlük süre bulunmaktadır. Lehe itirazda herhangi bir süre sınırlaması bulunmamaktadır.¹⁵ Bununla birlikte, Anayasa Mahkemesinin 26/10/2022 tarih ve 2021/48; 2022/7 E. K. sayılı kararı ile 308/A maddesini sanık aleyhine yönelik düzenleme açısından iptal etmesinden sonra, sanık aleyhine itiraz yapılması için kararı etkileyecek esaslı bir hata gerekçesine dayanılması ölçütü kanun maddesine eklenmiştir.¹⁶ Ayrıca sanık aleyhine yapılacak itirazlarda, itirazın ilgili Daire tarafından sanık ve müdafine tebliğ edilmesi gerekmektedir. Hangi hatanın esaslı olduğu açık bir şekilde kanunda ifade edilmese bile, suçun sübutunu, vasfını ve cezanın miktarını değiştirecek olan her türlü hatanın esaslı hata olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

İtirazın daireye ulaşmasından sonra, daire, itirazın kabulüne veya reddine karar verecektir. İtirazın incelenmesi için kanunda “en kısa sürede” ifadesi kullanılarak, itirazın incelenmesi için somut bir süre öngörülmediği görülmektedir.¹⁷

İtirazın kabulüne karar verilmesi halinde, itiraza konu sanık ile ilgili olarak yeni bir karar verilecektir. İtirazın kabulünden sonra verilen kararın da kesin nitelikte olması halinde, farklı gerekçelere dayanılarak verilen bu karara karşı da olağanüstü itiraz yoluna başvurulabilecektir.¹⁸

Daire tarafından, itirazın reddedilmesi halinde, ret gerekçeleri de belirtilmek suretiyle dosyanın ve hazırlanacak raporun 308/A maddesi ile görevli Başkanlar Kurulu’na gönderilmesi gerekmektedir. Bu şekilde benimsenen mekanizmanın, bir üst kurulda incelenmesi yöntemi, genel olarak CMK’da belirlenen itiraz yöntemine benzemektedir. Bu şekilde, aslında kesin olarak verilen kararların olağanüstü itiraz yöntemi ile yeniden değerlendirilmesi inkamı oluşturulmuştur.¹⁹

Yapılan bu itirazın infazı durdurup durdurmayacağı tartışmalı olmakla birlikte, kanaatimizce, söz konusu yolun olağanüstü bir yol olması nedeniyle, yapılan itirazla birlikte

¹⁵ Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının aleyhe itirazının belli bir süre tabi tutulmasının, söz konusu itirazı olağan bir kanun yolu haline getirip getirmediği hususundaki tartışmalar için bkz. KAYMAZ, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı”, s. 417 vd.

¹⁶ AYM, E: 2021/48, K:2022/7, T: 26.01.2022 iptal kararında, ‘...Bu bağlamda kural gereğince sanık hakkında bölge adliye mahkemeleri ceza dairelerinin kesin nitelikte verilen kararlarının sanığın aleyhine de olmak üzere değişebileceği açıktır. Ancak kural, verilen kararlara yapılan itirazlardan sanığın haberdar edilmesini sağlayan herhangi bir mekanizma öngörmemektedir. Sanığın yapılan itirazdan haberdar olmaması ve itiraza karşı savunmalarını bildirememesi adalet duygusunu rencide edeceği gibi davanın tarafları arasındaki adil dengeyi de bozmaktadır. Ayrıca sanığın itirazdan haberdar edilmemesi ve buna karşı savunmada bulunma imkânından mahrum bırakılmasında korunmaya değer üstün bir kamu yararının bulunmadığı da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kural adil yargılanma hakkının ilkelerinden olan silahların eşitliği ve çelişmeli yargılama ilkeleriyle de bağdaşmamaktadır. Açıklanan nedenlerle kural Anayasa’nın 36. maddesine aykırıdır...’ yer almaktadır.

¹⁷ YURTCAN, 15. Baskı, s. 595.; ÜNVER; HAKERİ, 17. Baskı, s. 791-792; EVREN; s. 341.

¹⁸ KAYMAZ, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı”, s. 429.

¹⁹ GÜNDÜZ, Hakan, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi”, C.24, S. 4, 2020, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 562

kendiliğinden infaz durmayacak, bununla ilgili olarak daire tarafından bir karar alınması gerekecektir. Bazı yazarlar, itirazın kendiliğinden infazı durdurmayacağını ileri sürmesine rağmen,²⁰ bazı yazarlar, özellikle aleyhe itirazda kararın görüldüğü tarihten itibaren otuz günlük süre bulunması nedeniyle,²¹ kararın kesinleşmesinin bu sürenin sonunda gerçekleştiği dikkate alınarak, itiraz halinde hâkim tarafından bir karar alınmasına gerek olmaksızın infazın durması gerektiği belirtilmiştir.²²

Temyiz kanun yolundan farklı olarak düzenlenen itiraz kanun yoluna başvuran C. Savcısının, tarafın onayını almadan itirazından vazgeçmesi mümkündür.²³ Buna karşı bazı yazarlar, itirazın sanığın muvafakati olmadan geri alınmayacağını savunmaktadır.²⁴ Kanaatimizce, tarafın kurucu bir unsur olmadığı itiraz yolunda, tarafın rızası olmadan itirazın geri alınması mümkün olmalıdır.

İtiraz kanun yolunun, teknik olarak bir itiraz mı olduğu yoksa istinaf yargılamasının devamı niteliğinde olup olmadığı hususu da tartışmalıdır. Kanaatimizce, 308/A itirazının kesin karara karşı yapılması nedeniyle, yargılama bittikten sonra yapılan bir itiraz olduğu kabul edilmelidir. Kaymaz'a göre, Başkanlar kurulunun itirazı kabul etmesi halinde, dosyayı ilgili daireye göndermesi nedeniyle, bu kanun yolunun, esas itibarıyla bir istinaf yargılaması niteliğinde olduğunu belirtmiştir.²⁵ Kanaatimizce, yapılan itiraz, kanun yolunun olağanüstülük durumu nedeniyle teknik olarak bir itiraz olarak kabul edilmelidir.

308/A itirazı, olağanüstü bir itiraz yolu olarak kabul edilmesine rağmen, uygulamada, istinaf C. Başsavcılıklarının büyük oranda çalışmalarının temelini bu maddeye dayandırdıkları görülmektedir. Bu nedenle, diğer olağanüstü kanun yollarından farklı olarak gittikçe olağanlaşan ve dairenin kesin kararlarına karşı rutin bir denetim öngören sistem olarak kabul görmüştür.

Bununla birlikte, sistemin gittikçe olağanlaşması ve birçok karara karşı itiraz yolunun işletilmesi, hak arama hürriyeti açısından olumlu olarak değerlendirilse bile, sistemin işler olup olmadığı ve etkin bir denetim sisteminin oluşturulup oluşturulmadığı tartışılmalıdır.

²⁰ ERDEM; ŞENTÜRK, s. 177 vd.

²¹ ÇİNKÖ, M. Sıddık, Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi, *Terazi Hukuk Dergisi*, Sayı: 141, Mayıs 2018, s. 100.

²² ÜNVER; HAKERİ, 15. Baskı, s. 2006.; ALACAKAPTAN, Uğur, Temyiz Mahkemesi Başsavcılığının Yaptığı İtiraz Hükmün Kesinleşmesine Mani Olur mu? "*Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*", C.24, Sa.1-4, (1967), s.289 vd. TOSUN, Temyiz Kararlarına Karşı Kanun yolları, s. 190; ÜNSAL, Cengiz, Ceza Muhakemesinde İstinafin Gelişimi ve Bölge Adliye Mahkemelerinde Muhakemenin Yapılması, 1. Baskı, Seçkin Kitapevi, Ankara, 2014, s. 240.; ERSOY, Uğur, "Ceza Muhakemesi Hukukunda Hukuki Çare ve Kanun Yolu Bağlamında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının İtirazı", *Ceza Hukuku Dergisi*, C.10, S.:29, Aralık 2015, S. 67 Vd.

²³ ÜNSAL, Cengiz, "Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının Olağanüstü İtiraz Yetkisi", s. 566.

²⁴ ARSLAN, Çetin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı İtirazı, *Ceza Hukuku Dergisi*, 2007, Yıl 2, S: 5, s. 138.; ÖZEN, Mustafa, Ceza Muhakemesi Hukuku Dersleri, 4. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019, s. 932.

²⁵ KAYMAZ, "Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı", s. 423.

İstinaf C. Başsavcılığının itiraz yetkisi, sonucu itibariyle kararı ortadan kaldıracı etkisi nedeniyle, kurucu bir yetki olarak kabul edilmelidir. Yetkinin kurucu olması, verilen kararın niteliği ile ilgili olduğu kadar bu yetkinin C. Başsavcılığının tekelinde olması ile de ilgilidir.

Hakkında kesin karar verilen dosyanın tarafları, ilgili karara yönelik olarak ancak C. Başsavcılığının itiraz etmesini isteme haklarına sahiptirler. Tarafların doğrudan itiraz etme hakları bulunmamaktadır. Bu çerçevede, söz konusu itiraz talebini alan C. Başsavcılığının itiraz edip etmeme hususunda takdir yetkisi bulunmaktadır. Talebe istinaden itirazın yapılması veya yapılmaması durumunda, tarafların tamamının bu yetkinin kullanılmasına yönelik olarak başvuracakları idari veya yasal bir mekanizma bulunmamaktadır. Yani, C. Başsavcılığının kararı usul veya yasaya uygun bulması durumunda, karara itiraz etme zorunluluğu yasada öngörülmemiştir. Bu nedenle, tarafların itiraz edilmesi için dilekçe vermeleri hususu, C. Başsavcılığının sadece tahriki amacına yöneliktir. Söz konusu talebin hukuki bir yönü bulunmamaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de, söz konusu itirazın taraflara tanınan bir kanun yolu olmadığını kabul ederek, bu kanun yolunun AIHS'nin 35/1. maddesi kapsamında tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu olmadığına hükmetmiştir.²⁶ Buna karşın, bu şekilde olağanüstü itiraz yoluna başvurulmuş ise daire kararının ne olacağı baştan bilinmeyeceği için AIHM'e başvuru açısından söz konusu itiraz sonucunun beklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁷

Tarafların lehe itiraz edilmesini istemeleri yönündeki talebi açısından, yasada bir süre öngörülmediği gibi, itirazın sayısı konusunda da bir sınırlama öngörülmemiştir. Bu nedenle, uygulamada, infaz aşamasına geçen dosyalarda, hükümlülerin, art arda birbirine benzer mahiyette dilekçeler vererek kararın yeniden incelenmesini talep ettikleri görülmektedir. Bu durum, C. Başsavcılığının sürekli olarak itirazı değerlendirme durumunda bırakmakta, aynı dilekçelerle ilgili olarak sürekli olarak ret kararları vermektedir. Bu yüzden, tarafların itiraz talebi için dilekçe vermeleri hususunda yasada bir sınırlama öngörülmesi, bu şekilde infaz işlemlerinin sekteye uğratılması ile hakkın kötüye kullanılmasının önlenmesi gerekmektedir. Aksi durum, dosyaların ilk derece ve istinaf arasında sürekli olarak gidip gelmesine ve kırtasiyeciliğin artmasına neden olmaktadır.

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının itiraz yetkisini düzenleyen CMK'nın 308. maddesinde, dairenin her tür kararına itiraz edilebileceği öngörülmüş iken,²⁸ 308/A maddesi kapsamında; dairenin bozma kararlarına ve temyize tabi kararlarına itiraz edilemeyecektir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığında, itiraz eden Cumhuriyet savcısı, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı yerine itiraz yetkisini kullanırken, İstinaf Cumhuriyet Başsavcılığında Cumhuriyet savcısı kendi adıyla itiraz yetkisini kullanmaktadır.²⁹

²⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Başvuru No: 40965/10, 18/10/2011

²⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Başvuru No: 2013/9044, 05/11/2014

²⁸ ERSOY, Uğur, "Ceza Muhakemesi Hukukunda Hukuki Çare ve Kanun Yolu Bağlamında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının İtirazı", s. 69 vd.

²⁹ ARTUÇ, Mustafa, Ceza Muhakemesi Kanunu, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s. 1183. CENTEL Nur, ZAFER Hamide, Ceza Muhakemesi Hukuku, 13. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 849.

4. 308/A BAŞKANLAR KURULU'NUN YAPISI VE KURUL KARARLARININ NİTELİĞİ

Başkanlar Kurulu, 308/A itirazlarının daire tarafından reddi sonrası görev alan ve kararları kesin olan bir kurul olarak oluşturulmuştur. Kanuna göre, üye sayısı dörtten fazla olan istinaf mahkemelerinde, Başkanlar Kurulu'nun dört üyesi Hâkimler ve Savcılar Kurulu tarafından belirlenir. 7188 sayılı Kanunun kapsamı ile HSK Genel Kurulu'nun 12.12.2019 tarih, 2019/410 sayılı kararına göre, ceza daireleri başkanlar kuruluna, bölge adliye mahkemesi başkanının başkanlık edeceği ifade edilmiştir.³⁰

Bu şekilde, istinaf başkanı, kararna itiraz edilen dairenin başkanı ve kurul tarafından belirlenen diğer üç daire başkanının katılımıyla toplantı sağlanır. Kurul kararları, oy çokluğu ile alındıktan sonra, alınan her türlü karara karşı yargı yolu kapalıdır. Bu kararlara karşı itiraz veya temyiz yoluna gidilmesi mümkün değildir. Verilen karar, ilgili tarafları ve kararı veren istinaf dairesini bağlar. İlgili istinaf dairesinin bu karara karşı direnmesi mümkün değildir.³¹

Bu şekilde oluşturulan kurul, Yargıtay Ceza Genel Kurulu gibi yargısal bir kurul olarak görev yapmaktadır. Bu kurul, idari bir kurul olmadığı için, ortaya çıkan kararlar da yargısal kararlar olarak kabul edilmelidir.

Özellikle ceza dairesi sayısı fazla olan istinaflarda sadece dört daire başkanının kurulda görev yapıyor olmasının olumlu ve olumsuz yanları bulunmaktadır. Bu şekilde sadece bazı daire başkanlarının kurulda görev yapması, işlerin daha hızlı yürütülmesini ve karar alma sürecinin kolaylaşmasını sağlamaktadır. Buna karşın, çok dairesel istinaflarda sadece dört daire başkanının kurulda görev yapması nedeniyle, özellikle uzmanlık gerektiren konularda zorluk yaşandığı gözlemlenmektedir. Belirlenen kurul üyelerinin bütün konularda uzmanlığının olmaması, kendi dairesi dışındaki konulara da bakmak zorunda olması nedeniyle etkin bir denetimin yapılmasında sorunlar yaşanabilmektedir. Ayrıca, kurulda üye olarak görev yapan daire başkanının, kendi dairesinin işleri dışında ayrıca kurulun gündemiyle ilgili işlere bakmak zorunda kalması da, ilgili üyeler üzerinde ayrıca bir külfet oluşturmaktadır.

HSK Genel Kurulu'nun 12.12.2019 tarih ve 410 sayılı kararının 2. maddesine uyarınca, toplantı gündemini belirleme yetkisine sahip olan başkan, başkanlar kuruluna dosya geldikten sonra en fazla iki ay içinde dosyayı gündeme alacaktır. Kararına itiraz edilen daire başkanı veya görevlendirileceği üye tarafından hazırlanan raporun, iki gün önce incelenmek üzere üyelere dağıtılması öngörülmüştür.³²

Oluşturulan kurulun içerisinde kararna itiraz edilen dairenin başkanının da bulunması, kanaatimizce, CMK'daki hâkim tarafsızlığı ilkesine aykırılık oluşturmaktadır. Zira daha önce kararna itiraz edilip ret kararı veren daire başkanının, kurulda da ret kararı verilmesi yönünde oy kullanacağı ve kararının arkasında durarak her konuda uzman olmayan diğer kurul üyelerini

³⁰ GÜNDÜZ, s. 562.

³¹ EVREN, s. 347.

³² KAYMAZ, Ceza Muhakemesinde İstinaf, s. 461.

etkilemesi âşikardır. Böyle bir durumda, beş üyeli bir kurulda, bir üyenin baştan itibaren ret düşüncesiyle kurula katılması, etkin kararlar verilmesinin önüne geçecektir.

Karara itiraz eden Cumhuriyet savcısı itirazı yaptıktan sonra kurul toplantılarına katılmamaktadır. Kararına itiraz edilen daire başkanının toplantıya katılmasına rağmen itiraz eden Cumhuriyet savcısının katılmaması durumunda da, yargıyı temsil eden iddia ve yargılama makamı arasındaki denge bozulmaktadır.

Bilindiği üzere Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, kendilerine dosya geldikten sonra tebliğname hazırlayarak, hazırlayacakları tebliğnameye istinaden dosyayı Yargıtay'ın ilgili dairesine göndermektedir. Buna karşın, istinaf C. Başsavcılığının mevcut yasal düzenlemelere göre tebliğname düzenleme yükümlülüğü bulunmamaktadır. Tebliğname düzenlemesinin gerekip gerekmediği tartışılmakla birlikte, bu düzenlemenin gelmesi halinde bile, tebliğnameye aykırı kesin bir karar verilmesi durumunda, itiraz edilecek kurulun daha etkin ve kurumsal şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Uluslararası hukuk sisteminde de, ülkelerdeki iç dinamiklere göre değişkenlik gösteren farklı uygulamalar bulunmaktadır.³³ Örneğin Kanada'da, 2002 yılından itibaren yapılan değişikliklerle Kanada Ceza Kanunu'nun 696/1-6 maddelerine göre, kesin mahkûmiyet kararlarına karşı Adalet Bakanına başvurma imkanı getirilmiş, 34 İngiltere'de 1997 yılından itibaren haksız mahkûmiyet kararlarına karşı "Ceza Davalarını Değerlendirme Komisyonu" şeklinde bağımsız bir kurul oluşturulmuştur.³⁵ İngiltere'den farklı olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde, yeniden yargılama yapan bir kurul bulunmamaktadır. Yeniden yargılama talepleri, kararı veren mahkemeye yapılmaktadır.³⁶ Bununla birlikte Almanya'da, olağanüstü kanun yolları bulunsa da, CMK'nın 308 veya 308/A itirazları şeklinde itiraz yolları bulunmamaktadır.³⁷ Avusturya ve Fransa sisteminin ise, Türk hukuk sistemine benzer düzenlemeler öngördüğü görülmektedir.³⁸

³³ Avrupa sisteminde olağan ve olağanüstü yasa yolları farklı ülkelere göre düzenlenmiş ise de, söz konusu düzenlemelere göre, bu kanun yollarına yüklenen anlam farklı değerlendirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bz. TOSUN, Öztekin, "Ceza Muhakemesi Hukukumuzda Kanun yollarının Çeşitleri", İÜHFİM, Ord. Prof. Kemalettin Birsen'e Hatıra Sayısı, C.35, S:1-4, 1969, s.16 vd.; UNBERATH, Hannes, "Der Zweck der Rechtsmittel nach der ZPO-Reform-Theorie und Praxis", ZZP, Band 120, Heft 3, 2007, s. 333 den aktaran AKKAYA, Tolga, Medenî Usul Hukukunda İstinaf, Ankara: Yetkin Yayınevi, 2009, s. 68.

³⁴ ANDERSON, Andrea S., "Wrongful Convictions and the Avenues of Redress: The Post-Conviction Review Process in Canada", Appeal: Review of Current Law and Law Reform, Volume.20, (2015), s. 9. (<https://www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/criminal-cases-review-commission/>). Erişim Tarihi: 25/11/2023)

³⁵ GRIFFIN, Lissa, "Correcting Injustice: Studying How the United Kingdom and the United States Review Claims of Innocence", 41 U. Tol. L. Rev. 107 (2009), s. 108

³⁶ GRIFFIN, s. 134 vd.

³⁷ ROACH, Kent, Roach, Kent, "Wrongful Convictions: Adversarial and Inquisitorial Themes" (June 1, 2010). North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation, Volume. 35, (2010), s. 435 vd.; Almanya Federal Cumhuriyeti Ceza Muhakemesi Kanunu (Çev. YENİSEY, Feridun, Yarıaçık Cezaevi Matbaası. Ankara: 1979, s. 138-153.

³⁸ AZİZGAOĞLU, Bahattin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı İtirazının Hukuki Niteliği ve Emsal Usul İtirazları, Adalet Akademisi Yayınları, Ceza Muhakemesinde Kanun Yolları, Ankara: 2018, s. 93.

SONUÇ

Temelde adalete erişimin etkin şekilde sağlanması, bireylerin ihtiyaç duyduğu adalet duygusunun tatmin edilmesi amaçlarıyla yola çıkılması nedeniyle bu amaçların gerçekleştirilmesi için gereken enstrümanların oluşturulması ve bu mekanizma içerisindeki her çeşit argümanın işler hale getirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Kurumsal yapılanmaların sonuç verici olması, bireylerin taleplerini de sonuç alacak ve anlamlı şekilde karşılaması gerekmektedir.

Bu çerçevede, istinaf mahkemesi kararlarının kesinliği ile ilgili olarak CMK'nın 286. maddesinde yeni bir düzenleme yapılarak kesin kararların sayısı ve mahiyeti yeniden belirlenmelidir. Temyize tabi olmak açısından farklı suçlar için getirilen istisnai düzenlemeler yerine ilkesel kurallar konularak derece yargılamaları belirlenmelidir.

308/A itirazında, aleyhe itiraz için, AYM iptal kararından sonra, esaslı hata kavramına yer verilmişken 308 itirazında, aleyhe itiraza gidilmesi için böyle bir şart öngörülmemiştir. Yine 308/A itirazında, aleyhe itiraz halinde, ilgili itirazın Daire tarafından sanık veya müdafisine tebliği edilmesi gerekirken, 308 itirazında Daireye böyle bir yükümlülük yüklenmemiştir. Kanaatimce, 28/03/2023 tarih ve 7445 sayılı Kanun'un 22. maddesiyle 308/A maddesine eklenen bu düzenlemelerin 308. madde için de uygulanması için yasal düzenleme yapılması gerekmektedir.

Başkanlar kurulu üyelerinin, Hâkimler ve Savcılar Kurulu tarafından belli sayıda Daire Başkanları arasından seçilmesi yerine, tüm ceza Dairesi Başkanlarının katılacağı şekilde düzenlenmesi hususu; hukuk güvenliğini, itiraz denetiminin etkin yerine getirilmesini ve uzmanlık gerektiren konularda daha iyi kararlar verilmesini sağlayacaktır. Düzenlemenin bu şekilde devam etmesi durumunda ise, en azından, kararına itiraz edilen başkanın kuruldan çıkartılması, adil bir denetimin öngörülmesi açısından fayda sağlayabilecektir.

Kararların büyük çoğunluğunun istinafta kesinleşmesi nedeniyle, 308/A itirazının büyük hassasiyetle incelenmesi gerektiğinden, oluşturulacak kurulun da bu denetimi hassasiyetle yürütecek şekilde düzenlenmesi beklenmektedir. Bununla beraber, bu kurulun sekreteryasının oluşturulması, gerektiğinde sadece bu kurulda görev yapacak hâkimlerin görevlendirilmesi, rapor işlemlerinin, karara itiraz eden daire başkanı tarafından değil, bu hâkimler tarafından hazırlanarak kurula sunulması, sağlıklı kararlar verilmesi açısından önem arz etmektedir.

Başkanlar Kurulunun ret kararlarına yönelik olarak temyiz yolunun açılması, kurulun daha iyi çalışmasını ve içtihat birliğinin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Aksi takdirde, itirazın reddi ile birlikte ilgili istinaf dairesinin kendi kararları ile başka yer istinaf dairesi kararları arasındaki farklılıklar giderilmemiş olacak, bu şekilde ülke sathında farklı içtihatlar ve uygulamalar ortaya çıkacaktır. Bunun yapılması halinde, Yargıtay'ın içtihat fonksiyonu belirgin şekilde ortaya çıkacak, ülke hukuk sisteminde yeknesaklık sağlanacaktır.

Sonuç olarak, istinaf dairesinin kesin kararlarına karşı öngörülen itiraz yetkisinin doğru şekilde kullanılması açısından mevzuatta değişiklik yapılarak itirazın kapsamı, mahiyeti ve denetim organların yapısı ve kararların hukuki sonuçları yeniden belirlenmelidir.

KAYNAKÇA

AKKAYA, Çetin, Kanun Yararına Bozma ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının İtiraz Yetkisi, Ankara; Kartal Yayınevi. 2007.

ALACAKAPTAN, Uğur, Temyiz Mahkemesi Başsavcılığının Yaptığı İtiraz Hükümün Kesinleşmesine Mani Olur mu? “Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi”, C.24, Sa.1-4, (1967).

ANDERSON, Andrea S., “Wrongful Convictions and the Avenues of Redress: The Post-Conviction Review Process in Canada”, Appeal: Review of Current Law and Law Reform, Volume.20, (2015)

ARTUÇ, Mustafa, Ceza Muhakemesi Kanunu, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018.

ARTUÇ, Mustafa, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi Kapsamındaki Kararlar”, S.17, 2021, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi.

ARSLAN, Çetin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı İtirazı, Ceza Hukuku Dergisi, 2007, Yıl 2, S: 5.

AZIZAGAOĞLU, Bahattin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı İtirazının Hukuki Niteliği ve Emsal Usul İtirazları, Adalet Akademisi Yayınları, Ceza Muhakemesinde Kanun Yolları, Ankara: 2018.BALCI, Fidan; ÖZTÜRK, Seyithan, Yargıtay Kararları Işığında Ceza Yargılamasında İstinaf ve Temyiz, Ankara 2019.

CENTEL Nur, ZAFER Hamide, Ceza Muhakemesi Hukuku, 13. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, 2016.

ÇINKO, M. Sıddık, Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi, Terazi Hukuk Dergisi, Sayı: 141, Mayıs 2018.

EREM, Faruk, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Ankara: 1996.

ERDEM, M. Ruhan; ŞENTÜRK, Candide, Ceza Muhakemesinde Kanun Yolları, Ankara 2018.

ERSOY, Uğur, Ceza Muhakemesi Hukukunda Aleyhe Değiştirme Yasası, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s. 60; YURTCAN, Erdener, Ceza Yargılaması Hukuku, 15. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018.

ERSOY, Uğur, “Ceza Muhakemesi Hukukunda Hukuki Çare ve Kanun Yolu Bağlamında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı’nın İtirazı”, Ceza Hukuku Dergisi, C.10, S.:29, Aralık 2015.

EVREN, Şenkut, “Değişiklikler Sonrasında Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi”, C.25, S.43, 2020, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.

GRIFFIN, Lissa, “Correcting Injustice: Studying How the United Kingdom and the United States Review Claims of Innocence”, 41 U. Tol. L. Rev. 107, 2009.

GÜNDÜZ, Hakan, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtiraz Yetkisi”, C.24, S. 4, 2020, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.

KARAKEHYA; Hakan, Ceza Muhakemesi Hukuku, 2. Baskı, Ankara 2016, s. 628; BİRTEK, Fatih, Ceza Muhakemesinde İstinaf, Ankara 2019.

KAYMAZ, Seydi, Ceza Muhakemesinde İstinaf, 2. Baskı, Ankara 2020.

KAYMAZ, Seydi, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının İtirazı”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XXIV, Y.:2020, S.4.

KAYMAZ, Seydi, “Davasız Yargılama Olmaz İlkesinin İhlal Edilmesi ve Sonuçları”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2019, Cilt 21, Özel sayı.

KESKİN, Serap, Ceza Muhakemesi Hukukunda Temyiz Nedeni Olarak Hukuka Aykırılık, İstanbul 1997.

ROACH, Kent, Roach, Kent, “Wrongful Convictions: Adversarial and Inquisitorial Themes” (June 1, 2010). North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation, Volume. 35

SARIGÜL, A. Tanju, Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf, 3. Baskı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2017.

TOROSLU, Nevzat; FEYZİOĞLU, Metin, Ceza Muhakemesi Hukuku, 8. Baskı, Ankara: Savaş Yayınevi, 2011

ÖZBEK, Veli Özer; KANBUR, Mehmet Nihat; DOĞAN, Koray; BACAKSIZ, Pınar; TEPE, İlker, Ceza Muhakemesi Hukuku, Seçkin Yayınevi, 2015, s. 877. DONAY, Süheyl, Ceza Muhakemesi Kanunu Şerhi, İstanbul: Beta Yayınevi, 2009.

TOSUN, Öztekin, “Temyiz Kararlarına Karşı Kanun Yolları”, Cumhuriyetin Ellinci Yılında Ceza Adaletinde Reformun İlkeleri Sempozyumu, İstanbul 1973.

ÖZEN, Mustafa, Ceza Muhakemesi Hukuku Dersleri, 4. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019.

ÖZTÜRK, Bahri, Nazari ve Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları, 2009

ŞAHİN, Cumhuriyet; GÖKTÜRK, Neslihan, Ceza Muhakemesi Hukuku, 7. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018.

TOSUN, Öztekin, “Ceza Muhakemesi Hukukumuzda Kanun yollarının Çeşitleri”, İÜHFİM, Ord. Prof. Kemalettin Birsen’e Hatıra Sayısı, C.35, S:1-4, 1969.

UNBERATH, Hannes, “Der Zweck der Rechtsmittel nach der ZPO-Reform-Theorie und Praxis”, ZZP, Band 120, Heft 3, 2007, s. 333 den aktaran AKKAYA, Tolga, Medenî Usul Hukukunda İstinaf, Ankara: Yetkin Yayınevi, 2009.

ÜNSAL, Cengiz, “Bölge Adliye Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığının Olağanüstü İtiraz Yetkisi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 71 (1) 2022: 543-580.

ÜNSAL, Cengiz, Ceza Muhakemesinde İstinafın Gelişimi ve Bölge Adliye Mahkemelerinde Muhakemenin Yapılması, 1. Baskı, Seçkin Kitapevi, Ankara, 2014.

ÜNVER, Yener; HAKERİ, Hakan, Ceza Muhakemesi Hukuku, Adalet Yayınevi, 15. Baskı, Ankara, 2019.

YAŞAR, Osman, Ceza Muhakemesi Kanunu, 3. Cilt, 8. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018.

YENİSEY, Feridun; NUHOĞLU Ayşe, Ceza Muhakemesi Hukuku, 6. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2018

YENİSEY, Feridun, Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu, İstanbul, 1979, s. 50.

YENİSEY, Feridun, “Cezada İstinaf ve 1979 da Hazırlanan ‘üst Mahkemeler Kanunu Tasarısı”, Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi, C.1, S.:2 1979.

KIRGIZ KÜLTÜRÜNÜN KAHRAMANLIK KARAKTERİNİ YANSITAN ULUSAL AT OYUNLARI

Abdurasulova Aksana Ikramzhanovna

International University named after K.Sh.Toktomamatov
Kyrgystan, Jalal-Abad city

ÖZET

Kırgız milli oyunlarının oluşumu sürecinde Kırgızların ataları, Karahanlı devletinin bir parçası olan Orta Asya halklarının ataları ile birlikte belli bir iz bırakmıştır (940 - 1270). Bu yıllar ve yüzyıllar boyunca Orta Asya halklarının beden eğitiminde karşılıklı etki ve iletişim büyük güç kazandı. Tarihsel mirasın önemini yalnızca kültürel olgularda değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerde de yansıttığı nesnel bir gerçektir.

Kırgız halkının milli göçebe oyunlarının ve geleneksel yarışmalarının tarihi göçebe kavimler arasında büyük bir yeri olduğunu biliyoruz. Dünya görüşünün şekillenmesinde, gençlerin eğitilmesinde, sağlıklarının iyileştirilmesinde, hayvancılık ve askerliğe hazırlanmada önemli rol oynamıştır. Göçebe Kırgız boylarının yaşamının ve eğlencesinin her alanına girdiler. Bayram ve anma günlerinde, asker toplama ve avlanma organizasyonlarında, çocukların ve gençlerin eğitiminde oyunlar ve yarışmalar yapılırdı. Mutlu atalarımızın halk oyunlarının ve kahramanlık yarışmalarının, özellikle hayvancılığın ve atçılığın korunduğu cumhuriyetin bölgelerinin sakinleri için bağımsızlık döneminde bile geçerliliğini kaybetmediğini belirtmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız kültürü, Göçebe yaşam, Milli oyunlar, At oyunları.

КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН БААТЫРДЫК МҮНӨЗҮН ЧАГЫЛДЫРГАН УЛУТТУК АТ ОЮНДАРЫ

Абдурасулова Аксана Икрамжановна

АННОТАЦИЯ

Кыргыздын улуттук оюндарынын калыптанышынын процессинде кыргыздын ата-бабалары, караханид мамлекеттин курамына кирген Орто Азия элдеринин ата – бабалары менен бирге белгилүү бир из калтырган (940 – 1270жж.). Ушул жылдар жана кылымдар аралыгында Борбордук Азия элдеринин дене тарбиясындагы өз ара таасир жана өз ара байланыш чоң күчкө ээ болгон. Тарыхый мурас өзүнүн маани-маңызын бир гана маданий кубулуштарда эмес, социалдык мамилелерде чагылдырылышы – объективдүү факт.

Элдик көчмөн оюндар жана кыргыз элинин салттуу мелдештери тарыхый көчмөн урууларында чоң орунду ээлегенин билебиз. Алар дүйнө таанымын калыптандырууда, жаштарды тарбиялоодо, алардын ден-соолугун чындоодо, мал чарбачылыгына жана аскер иштерине даярданууда маанилүү роль ойношкон. Алар көчмөн кыргыз урууларынын жашоосунун жана эс алуунун бардык чөйрөлөрүнө киришкен. Оюндар жана мелдештер эс алуу учурларында, майрамдарда жана эскерүү маалында, аскерлерди чогултуу учурунда жана аңчылыкты уюштуруу учурунда, балдарды жана жаштарды тарбиялоодо өткөрүлчү.

Белгилей кетүүчү нерсе, элдик оюндар жана бактылуу ата – бабаларыбыздын баатырдык мелдештери эгемендүүлүк доорунда да актуалдуулугун жоготкон жок, айрыкча республиканын мал чарбачылыгы жана жылкы өстүрүү сакталган аймактарынын тургундары үчүн.

Ачык сөздөр: Кыргыз маданияты, көчмөндүк жашоо, улуттук оюндар, ат оюндары.

КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН БААТЫРДЫК МҮНӨЗҮН ЧАГЫЛДЫРГАН УЛУТТУК АТ ОЮНДАРЫ

Азыркы шартта, кыргыз элдик оюндары жана улуттук спорт түрлөрү популярдуу болуп, ири эл аралык мелдештердин программасына киргизилди. Азия оюндарынын программасына кирген "Күрөш" жана ат оюндарынан "Көкбөрү"нүн киргизилгени буга ачык мисал боло алат. Эл аралык мелдеш программасына "ат чабыш", "тогуз коргоол" оюну, ошондой эле "ордо" эркектер командалык оюнун киргизсе болот. Келечекте ордо оюнун башка коңшу мамлекеттерде өстүрсө болот. Мисалга алсак 150 миңден ашуун этникалык кыргыздар жашаган Кытай Эл Республикасы, Өзбекстан Республикасы (350 миң кыргыздар), Тажикстан (106 миң) жана Россия Федерациясы (700 миңден ашык кыргыздар) ж.б.¹ кыргыздардын маданиятын өнүктүрүүдө спорттук оюндардын тизмесин иштеп чыгуусу зарыл.

Эл аралык спорттук байланыш – дүйнө жүзүндөгү элдердин арасындагы маданий алака түзүүнүн бирден бир жолу жана маданий баарлашуу катары дүйнө жүзүндөгү дене тарбия жана спорттун өнүгүүсүнө жакшы шарттарды түзөт. Эл аралык мелдештерге даярдануу жана катышуу спортчулардын чеберчилигин жогорулатууга, спорттук курулмалардын тармактарын кеңейтүүгө, кадрларды даярдоону жакшыртып, уюштуруу – массалык ишперин өздөштүрүүгө жардам берет². 2016 – жылы бул тармакта аткарылган иш – чаралардан болуп Бүткүл Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарын өткөрүү үчүн Бактуу Долоноту айылындагы дүйнөлүк стандарттагы ат майданынын, Газпромнефть ден – соолукту чыңдоочу спорттук комплексинин курулушу, оюндарды өткөрүү, кыргыз спортчуларынын мелдештерге даярдануусу жана катышуусу жогорудагыга мисал болуп берет.

КЫЗ КУУМАЙ

Бул оюн кыргыз элинин эң бир көрүнүктүү, кызыктуу жана экстремалдык оюн десек болот, себеби бул ат үстүндөгү оюндардын бири. Белгиленген жерден кыз атты чаап чыгат, белгилүү бир чектен жигит артынан кубалап ат салышат. Демек, кыз куумай оюнунун негизги максаты – кыз жигит ага жете албагандай болуп жеткирбей ат салышы керек. Себеби, бул оюнда жигиттин намыскөйлүгүн чагылдырган жери да бар. Эгер жигит жеткен болсо, анда ал жигит татыктуу болмок. Эгер жетпей калса жигит уят болуп калчу. Ошондуктан оюн абдан кызыктуу болгон. Көбүнчө бул оюн той – ашгарда, чоң маарекелерде өткөрүлгөн.

Ал эми оюндун башаты, байыркы тарыхы никелик мамилеге такалат. Кызга жеткен жигит ал кызга үйлөнгөн. Ошондуктан бул оюн коркпогон, өзүнө ишенген, чыныгы эркектер үчүн болгон. Ошентип, кызды уурдабастан оюн аркылуу эле жактырган кызга жетүү мүмкүнчүлүгү бар эле. Кыз куумайдын терең философиясы бар. Анын дагы

¹ Мамбеталиев К.У. (2017). Уникальность Всемирных игр кочевников // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. №12 (86). Часть 2. - С.127-129.

² Штейнбах А. (1978). От Олимпии до Москв. // Очерки. - М.: Детская литература, С.223.

шарттары болгон, мисалы, бул оюнга үйлөнө элек жигиттер, турмушка чыга элек кыздар катышыш керек болчу. Демек, бул учурда эки жаштын гана эмес, эки үй – бүлөнүн дагы ортосундагы алаканы жакшыртып, жакындаткан. Оюн бир нече айлампадан турган. Эгер ошол биринчи айламада жигит кызга жетпей калса, бул жигитке дагы, анын атына, атты даярдаган саяпкерге дагы сөз тийчү. Кээ бир учурларда кыз жеткирбей кетип же тескерисинче жигитти кууп жеткен учурлар дагы болгон, бул деген кыздын атка мыкты отура билүүсүн көрсөтүп, жигиттин шамдагай эместигин, начардыгын көрсөтүп, кызды да жигитти да ушундай жол менен сындай алышкан.

Бирок, коомдун өнүгүшүнө жараша бул оюндун мааниси дагы өзгөрүп турган. Башкача айтканда, бул тамашалуу оюн болуп көңүл ачуу үчүн ойнотулуп калган.

Кыз – куумай оюну бир топ оюндардын ичинен илгертеден бери үзүлбөй сакталып келгени – өзгөчө бир маанидеги жана социалдык турмушка маанилүү функцияга ээ экендигин даана көрсөтүп турат. Ошону менен бирге маданий салт – санаа кыргыз кызынын эркек баласы менен бирге жоокердигин, бийиктигин далилдеп келген. Дагы бир өзгөчөлүгү – оюндардын күлкү – тамаша менен бирге жүргөндүгүнүн белгиси. Демек, бир эле оюн бир нече функцияларды аткарганы оюндардын стратегиялык мүнөзүн жана тарбиялоодо басымдуу ордун алганын көрсөтүүдө.

АТ УСТУНДӨ КУРЖУН ЭҢМЕЙ

Бул оюнда оюнчулардын саны экиден бешке чейин түзгөн. Оюн болсо аянтчада өткөрүлүп, куржун менен ойнотулчу.

Оюнга даярдануу. Толтурулган куржунду тегиз жерге койгондон кийин оюндун шарты жөнүндө сүйлөшүп алышат.

Оюндун баяны. Кезектери келгенде, аттарынан түшпөй, эңкейишип жерден куржунду эңип алып кайра мурдагы ордуна коюуга аракеттенишет. Оюн каалаган убакытка чейин уланышы мүмкүн. Куржунду жерден кыйналбай бат эңип алган оюнчу жеңет.

Оюндун мааниси. Оюнда күч, ийилчээктик, шамдагайлыкка тарбияланат, чечкиндүүлүккө, атты башкарууга, тең салмакты сактоого үйрөтөт.

Ошентип, жогоруда салыштырмалуу тандалган оюндар гана көрсөтүлдү. Негизинен тарых булактарына кайылсак, кыргыз көчмөндөрдүн оюнунун саны төрт жүздөн беш жүзгө чейин жеткен. Кыргыздардын арасында мааниси менен мөөнөтү жана белгиленген милдет, мерчемдери бири – биринен айырмаланган оюндардын ойнолгондугун кытай авторлору да кабарлашат. Кытай булактарынын маалыматтары кандайдыр бир негизде Гардизинин айткандарын толуктап, оюндарды деталдаштырганга көмөк берет. Кытай авторлорунун айтымында, кыргыздардын чоң жыйындарында төө жарыштары, арстандар, аттардын машыгуулары жана башка оюндар ойнолгон³.

³ Кюннер Н.В. (1961). Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Восточная литература, Москва, С.59.

«Тан шу» жазма булагында аталган маалымат төмөнкүдөй мазмунда толукталган: «ат үстүндө чабандестик жана аркандан тең салмактуулукту сактап басуу»⁴.

Чыгыш авторлорунун кабарлары кыргыздар арасында түркүн оюндар ойнолгондугун жана алардын маани – мазмуну майрам түрүнө ылайык өзгөрүп тургандыгын айгинелейт.

Кыязы, чабандестик кылып, төөлөр менен арстандарды ойнотуу, аркан үстүндө басуу сыяктуу оюндар кыргыздардын чоң майрамдарында практикалангандыгын болжосок болот. Гардизинин маалыматынан божомолдонгондой, кыргыздар жылдын башталышын белгилешип, майрамдык салтанат алкагында оюндар ойнолгон. Жаңырган жылда эмнелер күтүлүп, кандай жакшылыктар ыроолонот деген ыклас менен кыргыздар күтүрөтө той тойлошкон.

Балким, анын негизи жана маанилүүсү да ат оюндары менен байланышса керек. Кытай авторлору кыргыздардын жылкылары чымыр жана бийик экендигин, алар катуу кармашкандарды эң мыкты деп эсептешээрин белгилешкен⁵. Кытай авторлору аларды «атагы чыккан», «ажайып жылкылар», «мыкты күлүктөр», «ак аргымактар», деп аташкан. Кытай борборуна жеткирилген жылкылар императордун көңүлүн буруп, Уцун өзү аргымактар туурасында кабар алгандыгын билдирген. Кыргыздар берген аргымактар Кытай империясында ажайып «луню тукумундай»⁶, деп даңазаланган.

Кыргыз өлкөсүндө бир канча түрдөгү жылкылардын багылгандыгын байкаса болот. Кытай авторлору белгилеген, «катуу урушкандар мыкты жылкылар»⁷ деп аталган порода согушка минилген карабайыр буудандар экендиги талашсыз. Жортуулга даярдалган аргымактар «капталынан буттарына чейин чопкут менен корголгон»⁸.

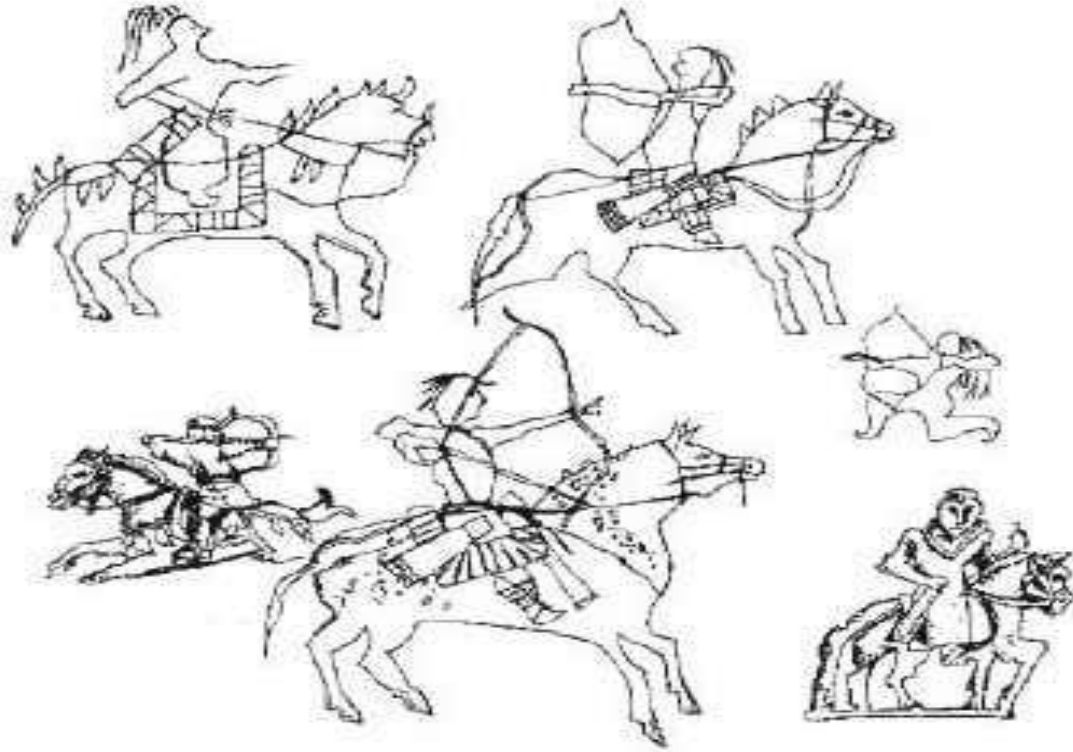
⁴ Бичурин Н.Я.(ИАКИФ). (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. Т.1, Л.: Изд-во АН СССР, Москва, С.127.

⁵ Бичурин Н.Я.(ИАКИФ). (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. Т.1, Л.: Изд-во АН СССР, Москва, С.87.

⁶ Супруненко Г.П. (1974). Некоторые источники по древней истории кыргызов. – Москва, С.70-77

⁷ Кюнер Н.В. (1961). Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Восточная литература, Москва, С.21.

⁸ Худяков Ю.С. (1980). Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. - Новосибирск, С. 241 – С. 53

Кыргыздардын күлүк аттары

Алардын көөдөнү чоң, ичи белине тартылган, узун моюн, башы кууш, жал менен куйругу келишкен тулпарлар болгон. Мындай группадагы жылкылар асыл тукум түрүнө кирген. Асыл тукум аргымактар аристократиялык катмарга таандык экендиги алардын жасалгасынан жана камкордук менен чопкут кийгизилгенинен билинет.

Экинчи топтогу жылкылар жоон денелүү, кыска моюндуу жана баштары чоң келип, кыска буттарына карабастан алардын көлөмдүү экендиги байкалат. Эстеликте алар ала темгил жана бир түстө чагылдырылган.

Жалпысынан, кыргыз элинин түпкү тамыры көчмөндүк менен байланыштуу болгондон кийин ат өзгөчө символикалык мүнөзгө ээ болгон: ат аркылуу көчмөн эл-жерди коргогон; ат менен согушкан; ат аркылуу достук мамилесин көрсөткөн; ат чаап кызга барган; дегеле ат – эн бир улуу дос, эпостордогу маанилүү каарман. Демек, отурукташ жашоого өткөндө деле аттын нагыз символикалык мааниси сакталып калган, бул бир муундан муунга келген өчпөс символ.

Мындан биз кыргыздардын негизги салттуу оюндары жөнөкөй таймаштан тарта, спорттук жана согуштук багыттагы ат оюндарына чейин жасалгандыгын билсек болот. Балким, салттуу жана календарлык оюндун жүрүшүнө кыргыз Ажоосу өзү көзөмөл жүргүзүп, калыстык милдетти аткара керек⁹.

Жалпы жонунан жыйынтыктаганда, оюндар кыргыз коомунда маанилүү роль ойногон. Анын жаш жеткинчектерди тарбиялоодогу функционалдык милдеттери жана

⁹ Гумилев Л.Н. (1999). Байыркы түрктөр. “Кыргызстан-Сорос” фонду, Бишкек, Б. 199.

салтык мүнөзү калктын кылымдап аздектеген мурасын муундан – муунга өткөрүүгө көмөк кошкон. Отурукташ жашоо турмушка өткөндөн кийин кээ бир оюндардын мазмуну өзгөргөнү менен жалпы оюн философиясы кыргыз маданиятында терең денгээлде сакталып келген.

Ааламдашуунун ызгар шамалына туруштук берүү үчүн элибиздин нукура байлыгын түзгөн маданий системага көңүл буруу – мезгилдин талабы. Тарыхый мезгилдерден бери келе жаткан маданияттын бир бөлүгүн түзгөн оюндар да кайрадан элдин аң сезиминде, эсинде тугулушу – объективдүү көрүнүш болуп саналат. Ошондон улам оюн феномени жаңы коз караш менен каралып, электен өткөрүлүп, элге, жалпы адамзатка тартууланышы – бул биздин ааламдашууга болгон жоопторубуздун бири. Демек, канчалык түрдө өзүбүздүн маданиятыбызды, анын ичинде оюндарыбызды мезгилге жараша жаңыланып ааламга сунушпаса, ошончолук рухубуздун бийик кармап тарыхый жолубуздун улантабыз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер – ISBN 9967–11–042–2// Которгондор: С. Мамбеталиев Д.Сулайманкулов, С.Макенов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999. – 896 – Б. 550.

Айдаркулов К. Кылымдар жаңырыгы, – Фрунзе, 1989. – Б. 60 – 82.

Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века, – Фрунзе, 1967. С. 155 – 189

Азизбаев С. С. Участие спортсменов Кыргызстана в Олимпийских играх // Сб.: Проблемы современного олимпийского движения в Кыргызской Республике. - Бишкек: Технология, 1998. - С .130.

Акибаев А. Развитие национальных видов спорта в формате Всемирных игр кочевников // Состояние и перспективы развития национальных видов спорта. Матер. респ. науч. конференции. – Бишкек, 2010. - 9 – 11 – б.

Анаркулов Н. Х. Кыргыз эл оюндары. -Ф.: 1981, 246 бет

Аристотель Политика. - М.: “Мысль”,1987.- I. бөлүм, 3 – статья, Б.2.

Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. Приложения к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893-1894 гг.» - Соч. Т. VIII – Москва, 1973. – С. 48.

Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов Фрунзе: Изд-во "Илим", 1972. — 171 с. // С. 57

Бичурин Н.Я.(ИАКИФ) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена //Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. Т.1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 253

Бугров Н.Н. Социальное значение международных спортивных связей //В кн.: Материалы научной конференции. - Ташкент – Самарканд, 1969. - С.221.

Гайденко П.П. Античная философия: Энциклопедиялык сөздүк. М.: ISBN 5 – 89826 – 309 – 0, 2008.- Б.468.

Гуревич П.С. Философия человека.- М.: ISBN 5 – 201 – 02010 – 0, 1999.- Б.1. Монография.

Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999 – Б. 199

Жусупов К. Байыркынын издери. - Б.: 2001 -328 б. 2. Кыргыздар / Туз. К.Жусупов. - Б.: Кыргызстан, 1991. - 624 б.

Зуев Ю.А,“Тамги лошадей из вассальных княжеств”// Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана, Алма-Ата,1960. С. 12

Касен А. Кыргызские игры и развлечения. / Отв.ред.проф. И.Б.Молдобаев. – Бишкек: Илим, 2004 – ж., 144 – Б.121

Кармышева Б.Х. «К вопросу о культовом значении конных игр в Средней Азии» // Прошлое Средней Азии (Археология, Нумизматика и эпиграфика, Этнография). Отв. Ред. В.А.Ранов. – Душанбе, Изд-во“Дониш”, 1987. С. 326

Кийзбаев М.С. Улуттук спорт түрлөрүнүн келечеги // В кн.: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула. – Бишкек: КГАФКиС, 2008. – 326 – б.

Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 21 апреля, 2003ж. №84.

Кыргыз улуттук дене тарбия: Теориялык жана методологиялык аспектилер. – Бишкек, 2008. – 631 – Б.189

Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 661 б. ISBN 987 – 9967 – 13 – 792 – 9. I бап, Б.6

Кыргыздар: Он төрт томдук. II том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 661 б. ISBN 987 – 9967 – 13 – 792 – 9. I бап, Б. 62

Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - Москва: Восточная литература, 1961. - С.59.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия, Санкт-Петербург., 1832. С. 54

Манас энциклопедия. Том 2. Бишкек — 1995г.

<https://bilim.akipress.org/lib/book:464/manas-entsiklopediya-tom-2bishkek1995g/?f=cp>
Маалыматты жүктөө датасы: 14. 07. 2018. Интернет булактарынан.

THE ROLE OF FAMILY AND NATIONAL VALUES IN FORMING INDEPENDENT THINKING ACTIVITY OF YOUTH IN UZBEKISTAN

Saodatoy Ikromaliyeva
uljaevashohistahon@gmail.com

ABSTRACT

One of the most urgent and complex tasks facing education today is to educate the young generation who can think independently. Education begins with the family. Therefore, first of all, the parents themselves should be knowledgeable, educated and educated. A child grows up hearing Uzbek folk tales and proverbs from his family. Proverbs have an invaluable place in the formation of a child's personality in the family. Proverbs are rich, diverse and colorful in terms of subject matter. In them, the ideas of love for the Motherland, protecting it from external and internal enemies, being loyal to it are embodied in very clear, melodious, figurative expressions. It is very important to use such proverbs in the family for the purpose of education.

The mother's role in the development of the child's language and speech is incomparable. A mother prays to her child when he is young. With this, he gives his love to the child. Gradually, the mother should turn the child into telling stories, memorizing riddles and proverbs. When he grows up, he should make the child interested in books. These will develop the child's speech and intelligence.

For example, by repeating and memorizing riddles, the child's language and speech will be sharpened. The world of fairy tales calls the child to work, be brave, and be honest. From time immemorial, fairy tales have educated the people, especially the young generation, in the spirit of humanity, love for the country, honesty, honesty, hard work, politeness and humility. So, boys and girls who have a mature upbringing in a family environment will think independently in the future and develop speech culture. Taking this into account, family and national values have a special role in developing the ability of the young generation to think independently in Uzbekistan.

Keywords: Family, Dignity, Spirituality, Education, Child

O'ZBEKISTONDA YOSHLARNI MUSTAQIL FIKRLASH FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHDA OILA VA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNI

Tarbiya oiladan boshlanadi. Shunday ekan avvalo ota-onaning o'zi ilmi, bilimlil va tarbiyalangan bo'lishi lozim. Bola yoshligidanoq oiladan alla, o'zbek xalq ertaklari, maqollarni eshitib ulg'ayadi. Oilada bola shaxsini shakllantirishda maqollar bebaho o'ringa ega. Maqollar mavzu jihatidan sarmazmun, turfa, rang-barangdir. Ularda Vatanga muhabbat, uni tashqi va ichki dushmanlardan mustahkam saqlash, unga sodiq bo'lish g'oyalari juda lo'nda, ohangdor, bir shaklda, obrazli ifodalarda gavdalantirilgandir, oilada bu kabi maqollarni tarbiya maqsadida qo'llash o'ta muhimdir.

Farzandning tili va nutqini rivojlantirishda onaning o'rni beqiyos. Ona farzandiga yoshligida alla aytadi. Bu bilan bolaga o'z mehrini beradi. Sekin asta esa ona allani ertak aytishga, topishmoq va maqollarni yodlashga aylantirishi kerak. Ulg'aygach esa bolani kitobga qiziqtrishi lozim. Bular bolani nutqini qobilyatini va zehnini rivojlantiradi.

Masalan, topishmoqlarni qaytarish, yodlash orqali bolaning tili nutqi o'tkirlashadi. Ertaklar olami esa bolani mehnatga, jasurlikka, halollikka chaqiradi. Ertaklar azaldan xalqni, ayniqsa, yosh avlodni insonparvarlik, vatanga muhabbat, rostgo'ylik, halollik, mehnatsevarlik, xushmuomilalik va kamtarlik ruhida tarbiyalab kelgan. Demak, oila muhitida etuk tarbiyaga ega bo'lgan og'il-qiz kelajakda mustaqil fikirlaydi, nutq madaniyati rivojlanadi. Shularni inobatga olgan holda aytadigan bo'lsak, O'zbekistonda yosh avlodni mustaqil fikrlash qobilyatini rivojlantirishda oila va milliy qadriyatlarining alohida o'rni mavjud.

Kalit so'zlar: Oila, Qadr-qimmat, Ma'naviyat, Tarbiya, Bola

Thinking is the highest form of human mental activity, the process of reflecting objective existence in the mind. The mental environment, a social instrument for cognition of events, reality, and also the main condition for the implementation of human activity. This is a higher cognitive process that more fully and accurately reflects reality than intuition, perception and imagination. Thinking is a special function of the human brain. Its neurophysiological basis is the interaction of the first and second signaling systems. In the process of thinking, a person has thoughts, opinions, ideas, hypotheses, etc., and they are expressed in the human mind in the form of concepts, judgments, and conclusions. Our folk proverbs play an invaluable role in the expansion and development of thinking. Over the years, new ones were created between eras, and the range of meanings of the old ones - those that exist in living communication and language - expanded or narrowed. Even some of them were forgotten. While proverbs express centuries-old life experience, the conclusion of constant daily observations in a strictly polarized manner as a complete thought, they are dominated by the diversity of meaning of each word, stability of expression, stability of form. But depending on the place of application, their range of values is constantly expanding. That is why every word in the article requires special attention. They have words that historically have had completely different meanings. In addition, each nation has its

own religious beliefs, way of life, culture, worldview, which are partially reflected in the studied articles of folklore [1]

So nowadays independent thinking of young generation is considered to be one of the most urgent and difficult tasks of today's education. That is why our esteemed President said: "The fact that they are dependent on others and enslaved depends on the upbringing they received from their parents as a child. So raising a child is both an honorable and a difficult task. Mothers have a special place in this. They raise children who are the future of society. It is often up to the mothers to decide what kind of people their children will grow up to be. [2-102- page]

One of the factors reflecting the culture of a nation, the national values of the identity of the people, is the oral creativity of the people, which is unique to this people. Proverbs, one of the most important genres of folklore and one of the most important genres of folklore, are one of the most important topics in linguistics and folklore. The study of proverbs, one of the most important genres of folklore, and folk art in general, is of great importance today. For centuries, folklorists have organized expeditions to find proverbs in remote villages of their countries and, from year to year, collected unique proverbs from the vernacular on various topics. Proverbs are examples of the wisdom of the peoples of the world accumulated over the years. Proverbs were used by people in relation to the concepts of education, due to the most important wealth left by their ancestors. Folk proverbs, which arose as a unique phenomenon of language, philosophy and artistic creativity, are a genre that is a laconic but deep form of folklore. [3] Uzbek folk proverbs have a special place in the development of such qualities in children as humanity and patriotism. They are used by people for a variety of purposes. Sometimes they are used as a way of saying something gently, to carry more weight in a discussion, to make a conversation more lively and meaningful and especially for the one who uses it a lot, it can help him to make his speech more emphatic. In addition to this, examples of proverbs of Turkish people were provided for the first time in the work of Mahmud al-Kashgari called "Diwanu l-Lugat al-Turk". Many of these proverbs, which have a variety of versions, are still used among Uzbek people. For example the proverb, which is provided by Mahmud al-Kashgari, "Kishi olasi ichtin, qilqi olasi tashtin" ("Human's mischief is hidden inside, in animals – outside"), is nowadays used in the form of "Odam olasi ichida, mol olasi tashida".

So here we have a list of examples:

“Honor the older, respect the younger”

“Work is done, time for fun”

“ If your country prospers, you prosper”

“Measure thrice before you cut once”

“ An ass between two bundles of hay”

“ The proof of the pudding is in the eating”

“ Jack of all trades and master of none”

“ Without reason? No cat comes our”

"Power in unity" "Power in knowledge" [4- 12-page]

Family is considered to be one of the factors in the development of language and independent thinking of a child and is the only place, where a child can internalize these skills initially. It performs various valuable functions for its members, especially for children. Perhaps most important of all, it provides for emotional and psychological security, particularly through love, care and educating. So Parents should help their children to memorize these proverbs by explaining their meaning. This helps the child to develop the language at a young age to be active in critical thinking and to become fluent in speech. Children should also be told anecdotes, legends and various fairytales as they play a main role in enriching the spiritual world of young generation, which help to form the ability of intelligence, courage and cheerfulness in the child. Through this, they increase in their children love for the book as they grow up and to read the link and tell what they have read. In a nutshell, use of folklore has a positive effect on both the development of children's interest in knowledge and their upbringing as full-fledged human beings. Thus, the thinking process arises as a result of human needs knowledge, desire to expand and deepen their knowledge about the world and life around them. A characteristic feature of the thought process is the thinker's understanding of the subject of thought. A person thinks about what he perceives and imagines [5]. Therefore, concepts think about a whole class of things. A person thinks about his thinking and other mental processes, as well as about various objective properties of himself, that is, he becomes an object of thought. There can be no dry thinking without relying on one thing.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. We will resolutely continue our path of national development and take it to a new level. - Uzbekistan. 2018. - p. 102.
2. Mavlonova R. et al. Pedagogy T.: Teacher. 2010.
3. Zunnunov A. History of Uzbek pedagogy. T.: Teacher. 1997. 267-6
4. Uzbek folk proverbs. - T., 1958
5. Jabborov I. Uzbek folk ethnography. T., Teacher, 1994.
6. www.ziyounet.uz
7. www.lib.ru

KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ -LI ADDAN AD EKLE YAPILAN YER VE SU ADLARI

Dr. Meirim İssakhanova

beibarys@mail.ru

ÖZET

Kazakistan yüz ölçümü olarak dünyada dokuzuncu sıradadır. Muazzam, büyük evi yüzlerce, binlerce yer ve su adlar yüzyılların bir kalıntısı, kültürümüzün ve tarihimizin bir hazinesi olduğunu söyleyebiliriz. Kazakistan'da toplamda on yedi bölgede bulunan su ve yer adlarındaki addan ad ve addan sıfat yapım -II ekiyle yapılan türetimler üzerinde çalışılacaktır. Kazakistan'da yüz otuzdan fazla millet yaşamaktadır. Bazı bölgelerde yaşayan milletlerin dili de yer ve su adları türetilirken etkilemiştir. Özellikle son yıllarda Kazakistan'da bölgelerin yer ve su adları, Rusça kökenli yer ve su adları Kazakçaya çevrilmeye başlamıştır. Rusça bazı yer ve su adları çevrilirken de -II eki kullanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı Kazak Türkçesinde yaygın olan -II addan ad ekle yapılan yer ve su adları sözcüklerini bulmaktır. Addan ad terimlerinden kelime oluşturma ekin en sık kullanılan yapım eklerinden biri, yer adı da dahil olmak üzere, yer adını içerir. Çalışmada yöntem olarak yer ve su adları sözlüğü taranıp addan ad ekleriyle ilçe, köy, mahalle, deniz, göl ve nehirler adları Kazakistan genelinde gözden geçirilecektir. Kazak Türkçesi yer adları üzerine yapılan çalışmalar taranıp addan ad yapılan yer adları alınacaktır.

Sonuç olarak Kazak Türkçesindeki çok işlevi olan -II ve diğer addan ad eklerinin tek bir işlevi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Yer ve Su Adları, Dilbilim, Kültür

TOPONYM MADE FROM THE -LI NOUN TO NOUN IN KAZAKH

Dr. Meirim İssakhanova

Kazakhstan ranks ninth in the world in terms of surface area. We can say that it is a magnificent, magical remnant of hundreds, thousands of places and water names of centuries, and a treasure of our culture and history. The derivations made from nouns to nouns and adjectives from nouns in water and place names in a total of seventeen regions in Kazakhstan with the suffix -II will be studied. More than one hundred and thirty nationalities live in Kazakhstan. The language of the nations living in some regions also influenced the derivation of place and water names. Especially in recent years, place and water names of regions in Kazakhstan and place and water names of Russian origin have begun to be translated into Kazakh. The -II suffix was used when translating some place and water names into Russian.

The aim of this study is to find the words for place and water names formed with the -II noun suffix, which are common in Kazakh. One of the most frequently used suffixes to form words from noun terms includes place name, including place name. As a method in the study, the dictionary of place and water names will be scanned and the names of districts, villages, neighborhoods, seas, lakes and rivers will be reviewed throughout Kazakhstan with name-to-name suffixes. Studies on Kazakh place names will be scanned and place names made from names will be taken.

As a result, a single function of -II and alias noun suffixes, which have multiple functions in Kazakh will be examined.

Keywords: Kazakh, Toponym, Linguistics, Culture

GİRİŞ

Yer ve su adları, bir ulusun yerleşme tarihi açısından çok önemlidir. Yer adları yaşadığı yeri veya su adına uygun renk, soy, boy, cemaat, bitki, hayvan adlarıyla belgelendirirler. Kazakistan'da yer adları oluşma sırasında değişik coğrafya, kültürler, doğal ekonomik, tarihi, kültürel, sosyal faktörlere başvurulmuştur. Yer adları dil tarihi ve tarih için çok önemli bir alandır. Kazakistan yer adlarının bir kısmı tamamen Kazakça ya da Türkçe kökenliken, bazıları yabancı dillerden, özellikle Rusçadan alınmış yer, su adları bulunmaktadır. Tamamen Kazakça, Türkçe, Rusça, Moğolca, Arapça, Farsça kelimelerden oluştuğu gibi iki dilin karışılmasıyla oluşan yer adları da bulunmaktadır.

Yabancı kelimelerden oluşan ya da ne anlama geldiği anlaşılmayan bazı yer adları Ad Değiştirme uzmanları tarafından incelenip, değiştirilmektedir. Bazı durumlarda eski adlarına geri değiştirilmektedir. Adbilim incelemeleri içinde bütün dünyada en geniş yeri yer adları alır. Dünyada uzun süre yalnızca tarihsel kaynaklar olarak görülen yer adları bugün her şeyden önce dilin bir ögesidir. Dil dışında tarih, coğrafya, etnoloji, halkbilimi ve arkeoloji açısından da önem taşıyan yer adları insanlar tarafından verdiğine göre, kişilerin duygu ve düşünceleriyle bu adlar arasında bağlantı vardır (Pilancı, 1996, s. 8).

Türkler göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat sürmüşler. Yer adı seçilirken çok titiz seçilmiştir (Pilancı, 1996, s. 10). Yer ve su adları seçilirken o bölgenin tüm özelliklerine, yerin çevresine, hava şartlarına, suyun hızına, o bölgede yaşayan hayvanlara, çevredeki renklere, yaşayan boya, soya, o bölgede yetişen bitkiye, efsanelere bakılmıştır.

Yer ve su adlarının işlevleri:

1. Tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar

- 1.1. Çevreye ilgili adlar
- 1.2. Hava şartlarına, bitki örtüşüne ve yetişen ürünlere göre verilen adlar
- 1.3. Çevredeki su ve akarsulara göre verilen adlar
- 1.4. Yerin bir başka yere göre durumunu belirleyen adlar
- 1.5. Çevrede bulunan hayvanlara göre verilen adlar
- 1.6. Çevredeki renklere göre verilen adlar

2. İnsanlara ve topluluklara dayanan adlar

- 2.1. Bölgeye yerleşen ilk toplulukla ilgili adlar
- 2.2. Dine ilgili adlar verme
- 2.3. Meslekle ilgili adlar verme
- 2.4. Yerle ilgili bir kişinin adını verme (Pilancı, 1996, s. 20-21).

Ergün (2019) yüksek lisan tezinde yer adlarının oluşumu tasnifini şöyle yapmış:

1. Renk Adıyla Oluşturulanlar
2. Sayı Adlarıyla Oluşturulanlar
3. Hayvan Adlarıyla Oluşturulanlar
4. Bitki Adlarıyla Oluşturulanlar
5. Madenlerden Oluşturulanlar
6. Boy ve Millet Adı ile Anılanlar
7. Efsane Unsuru Olanlar (Ergün, 2019, s. 22-26)

Türkçede yer adlarının yapı özellikleri

1. Basit kelimelerden oluşan yer adları
2. Türemiş kelimelerden oluşan yer adları
 - 2.1. Addan ad yapma ekleri
 - 2.2. Addan fiil yapma ekleri
 - 2.3. Fiilden ad yapma ekleri
 - 2.4. Fiilden fiil yapma ekleri (Ergün, 2019, s. 22-26).

Addan ad yapma ekleriyle oluşan yer adları ad kök ya da gövdesinden yer adı yapmak için kullanılan yapım ekleridir. Kazak Türkçesinde +L³I² addan ad türeten ekler aşağıdaki gibi işlevleri bulunmaktadır:

1. Sahiplik işlevini yapar (Biray, Ayan, & Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018; Ercilasun, 2007): bala+lı (çocuklu)
2. Var olma işlevini yapar (Biray, Ayan, & Kurmangaliyeva Ercilasun, 2018; Ercilasun, 2007; ЫСҚЫҚОВ, 1991): arba+lı (arabalı), suw+lı (sulu)
3. Bir yere bağlı olma (Bayimukhambetova, 2019; ЫСҚЫҚОВ, 1991): Amerika+lı (Amerikalı)
4. (Olumlu) sıfat yapar (Ercilasun, 2007; ЫСҚЫҚОВ, 1991): baysal+dı (sabırlı)
5. Bir şeyin bolluğunu gösterir (ЫСҚЫҚОВ, 1991): saqal+dı (sakallı)
6. Terim yapar (Хұсайын, ve diğerleri, 2002): дәстүр+li (geleneksel)
7. Yetenek ya da uğraşuyı bildirir (Оралбай, Құрманәлиев, & Балтабаева, 2014): öner+li (yeteneği olan kimse), zerde+li, ikem+di (hemen her şeyi öğrenebilen kimse)
8. İnsanların karakteri ile ilgili sıfatlar yapar (Оралбай, Құрманәлиев, & Балтабаева, 2014): salmaq+tı (ağırbaşlı)
9. Yer adlarını yapar: Ayulı (Аюлы) – Janaar ili Aktau'da bulunur (Аршабеков, 2020, s. 162).

YÖNTEM

Karagandı bölgesinde bulunan yer ve su adları Umbedinova G'nin "Bölgesel yer adları: bibliyografik literatür dizini" ("Өлке жер-су аттары: Библиогр. әдебиеттер көрсеткіші. / Қарағанды обл. ғылыми- әмбебап кітапханасы.; Құраст.: Г.Н.Умбединова.- Қарағанды: б.ж., 2001.- 53 б.: сурет. - (Облыстық кітапхана - өлкетану орталығы)") ve Arşabekov T. "Karaganda bölgesinin toponimleri" (Қарағанды облысы топонимдері. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 382 бет.) kitapları taranarak yer ve su adları bulunacaktır. Yer ve su adlarının anlamına göre tasnifi yapılacaktır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Kazaklarda ortamın renk işaretlerini veya uzayın yönünü belirtmek için beyaz, siyah, alacalı, kırmızı ve sarı sözcükleri kullanılmıştır. **Örneğin:** Doğal dünyada beyaz kelimesi; bitkileri, hayvanları, kuşları, ağaçları, yer adlarını ve hava durumunu belirtmek için kullanılır (Аршабеков, 2020, s. 187). **Renk Adıyla Oluşturulanlar: Aqtas-tı (Ақтасты)** - Aktastı'nın adı tam anlamıyla. Bileşenlerden oluşan ad beyaz - taş - tı addan ad yapan ek eklenerek o yere ait olduğunu gösterir (Умбединова, 2001, s. 26).

İnsanlara ve topluluklara dayanan adlar: Babalı (Бабалы) - engebeli arazi. Eski Türkçede baba<aba yarım eki -lı ekinin almıştır. Babalı - ata-baba yerleşimi (ya da mezarları) (Умбединова, 2001, s. 6).

Yerin bir başka yere göre durumunu belirleyen adlar: Baq-tı (Бақты) – yerleşim yerlerinin adı ve dağın adı. Kaz. "bahtı olan toprak" ya da Eski Türçedeki . adı "Otlatmak" anlamında (Умбединова, 2001, s. 26). **Şöptiköl (Шөптікөл)** – Molodetsk köyünün Kazakça adı. Kaz. çimen ve göl kelimelerinden oluşan ad (Умбединова, 2001, s. 22). Çimli göl anlamına gelir. **Obalı oba (Обалы оба)** - taş ve topraktan yapılmış höyükler, tümsekler, çeşitli büyüklük ve yükseklikte mezar höyükleri vardır. Nura ilçesinde yer almaktadır (Аршабеков, 2020, s. 143). **Aşılı (Ашылы)** – Jannaar ilçesinde yer alır. Karaşok dağının güneydoğusundan doğar ve Karazhal şehrinin güneyindeki tuzlu bataklıklarda kaybolur. Nehrin suyunun acı olması nedeniyle bu ad verilmiştir (Аршабеков, 2020, s. 144). **Jarlı (Жарлы)** - nehir. İki farklı manada söylenmektedir: 1) Fakir, geçinmek için kiralanmış kimse, "fakir"; 2) Nehrin taşıdığı, kanalını kırdığı ve vadi oluşturduğu da söylenebilir (Аршабеков, 2020, s. 151). **Taldı (Талды)** - Söğüt, nemli yerlerde yetişen, ince dallı ve ince yapraklı bir ağaç türüdür. Taldy Nehri Kent Dağı'ndan kaynaklanmaktadır. Söğüt denmesinin nedeni, insanların nehir kenarında yaşamadığı zamanlarda nehir boyunca söğütlerin yetişmesiydi. Daha sonra yerleşimlerin sıklaşması, kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri kurulmasıyla ağaçlar seyrekleşti (Аршабеков, 2020, s. 151). **Qınalı köl (Қыналы көл)**- tuzlu gölü, Zhanaar ilçesine Aktau. Taşkorali dağının güney doğusunda, Balajelkekti dağının güneybatısındadır. Adını liken bitkisinin kıyıdaki taşlarda yetişmesinden alıyor (Аршабеков, 2020, s. 156).

Çevrede bulunan hayvanlara göre verilen adlar Arqarlı (Арқарлы) – dağlar. Arkhar, koyun ırkının toynaklı bir hayvanıdır. Arghar kelimesine addan ad yapan ek “-lı” eki eklenmiştir. ad, sıfat. Dolayısıyla ad, "arkharların yaşadığı yer" anlamına gelir (Умбединова , 2001, s. 26). **Balıq-tı-köl (Балықтыкөл)** - Karkaralı ilçesine bağlı Egindibulak köyünün güneyinde Balıkköl adında 6,8 km uzunluğunda ve 6 km genişliğinde oldukça büyük bir göl bulunmaktadır. Geçmişte bu göl balık açısından çok zengindi ve balıkçılık sektörü burada gelişmişti (Умбединова , 2001, s. 27). **Balıq-tı (Балықты)** – göl Kaz. balık + ty, "bol balık, çok göl" anlamına gelen bir ad (Умбединова , 2001, s. 34). **Qabırşaqtı (Қабыршақты)** – Karaganda bölgesinin Ulytau ilçesindeki göle Qabırşaqtı denir. Uzunluğu - 4 km, genişliği - 2 km. Gölün kıyısı pürüzsüz ve açıktır. Tüm sahil göl suyunun dalgalarının çıkardığı balık pullarıyla doludur. Bu işaret nedeniyle göle Qabırşaq-tı adı verilmiştir (Умбединова , 2001, s. 34). **Aydaharlı (Айдаһарлы)**- dağ, yükseklik 1023,0 m, Şet bölgesi. Ejderha (ad) - lı (sıfat türetme eki) kelimelerinin birleşmesiyle oluşur. Eski çağda bu dağın yeri ejderhaya benzer yılanların çokluğu nedeniyle oluşmuş olabilir (Аршабеков, 2020, s. 200). **Qargalı (Қарғалы)**- arazi, Zhanaar ili, Karaağaç ilçesinde bulunmaktadır. Kargaların çok yaşadığı yer anlamına gelir. Bu tür adlar Sibiryaya ve Batı Moğolistan'da da yaygındır (Аршабеков, 2020, s. 129). **Ayulı (Аюлы)** – Janaar ili Aktau'da bulunur. Eskiden ayıların yaşadığı bir yer olduğu için bu ad verilmiştir. Son ayı 1949'da öldürüldü jeologlar tarafından vuruldu (Аршабеков, 2020, s. 162)

Çevredeki su ve akarsulara göre verilen adlar: Arıq-tı (Арықты) Nura ilçesinin kuzeyinde Arıktı adında bir göl bulunmaktadır. Uzunluk - 1,8 km, genişlik - 1,3 km. Gölün suyu, eskiden buradan çekilen kanallarla arazinin sulanmasında kullanılıyordu, dolayısıyla Arıq-tı adı da buradan geliyordu (Умбединова , 2001, s. 33).

Madenlerden Oluşturulanlar: Tas-tı (Тасты) - Ulytau bölgesindeki eski yerleşim (kalıntıları). Kaz. taş kelimesine -ty ekinin eklenmesiyle oluşturulan bir ad (Умбединова , 2001, s. 33).

Bitki Adlarıyla Oluşturulanlar: Arşa-lı (Аршалы) - nehir. Kaz. Arsha + ly "ardıçların yetiştiği yer" anlamına gelir (Умбединова , 2001, s. 33). **Qıyaq-tı (Қияқты)** - bir göldür. Kıyak kelimesine -ty addan ad ekinin eklenmesiyle oluşturulan ad. "Saz bitkisinin yetiştiği yer" anlamına gelen ad (Умбединова , 2001, s. 48). **Qarağandı (Қарағанды)** - 1932'den beri şehir. İsmi anlamı "yoğun büyümenin olduğu yer". Karagan bir bitkinin adıdır. Karagan kelimesine -dy eki eklenmiş bir ad (Умбединова , 2001, s. 10). **Kökpekti (Көкпекті)** - köy, Nura Nehri'nin sol kolu olan Sverdlov'un adını taşıyan köyün merkezi konumu. Adı "yaban mersini (elips) bitkileriyle dolu bir yer" anlamına geliyor (Умбединова , 2001, s. 18). **Terekti (Теректі)** – tepe zinciri, Sokir ve Nura nehirleri arasındaki havza. Adı "küçük kavak ormanı" anlamına geliyor (Умбединова , 2001, s. 20). **Şili (Шили)** – "Çiya çalılığının olduğu yer" anlamına gelir ş-i-li addan ad yapan ektir (Умбединова , 2001, s. 21).

SONUÇ

Bu araştırmada Kazakistan'ın Karagandı bölgesinde bulunan yer ve su adları incelenmiştir. Yer ve su adlarının anlamına göre işlevleri bulunmuştur. Kazak Türkçesinde toplamda -β² ekinin dokuz işlevi bulunmuştur. Kazak Türkçesinde -lı,-li, -dı, -di, -tı, -ti addan ad yapan ekiyle oluşturulan yer ve su adları farklı kaynaklardan taranıp işlevleri belirlenmiştir. Bu ek yer ve su adlarında sahiplik, hayvan adı bulunan eklerde okluk ve aitlik işlevini yapmıştır. Bazı durumda o bölgede mezar olma anlamına gelmiştir. Örneğin: Babalı (Бабалы)с- Babalı - ata-baba yerleşimi (ya da mezarları) anlamını taşımaktadır. Hayvanın ya da bitkinin çok sayıda bulunduğunu gösterir: Qargalı (Қарғалы)- Kargaların çok yaşadığı yer anlamına gelir. Bazı durumlarda hayvanların eskiden yaşadığını gösteririr ancak o hayvan türünden kalmadığı gösterilir: Ayulı – Janaar ili Aktau'da bulunur. Eskiden ayların yaşadığı bir yer olduğu için bu ad verilmiştir. Son ayı 1949'da öldürüldü jeologlar tarafından vuruldu.

KAYNAKLAR

1. Arshabekov, T. T. (2020). Qarağandy oblysy toponimderi. Nur-Sultan: Tarihi Diahron. (Аршабеков, Т. Т. (2020). Қарағанды облысы топонимдері. Нұр-Сұлтан: Tarihi Diahron.)
2. Ergün, H. (2019). Kazak Türklerinin Destanlardaki Yer Adları zerine Bir Araştırma (yüksek lisans tezi). Kırıklaireli: Kırıklaireli Üniversitesi Sosyaş Bilimler Enstitüsü ağdaş Türk Lehelerei ve Edebiyatları .
3. Kurmangaliyeva Ercilasun G., Biray N., Ayan E. (2015). *ağdaş Kazak Türkçesi*. Ankara: Bilge Kültür Sanat
4. Oralbai, N., Qurmanalıev, K., & Baltabaeva, J. (2014). *Qazaq tiliniń szjasamy*. Almaty: İnj-Marjan.
5. Pilancı, H. (1996). Anadolu'daki Türkçe Yer Adları (Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.
6. Salqynbai, A. B. (2020). *Qazaq tili: szdik quram. Szjasam*. Almaty: Qazaq niversiteti.
7. Ysqyqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili* (ızd. 2.). Almaty: Mektep
8. Ýmbednova , G. N. (2001). lke jer-s attary: Bibliogr. ádebietter krsetkishi. Qarađandy: Qarađandy obl. ғылымı- áмбебап кітапханасы. (Умбединова , Г. Н. (2001). лке жер-су аттары: Библиогр. áдебиеттер крсеткiшi. Қарағанды: Қарағанды обл. ғылыми-эмбебап кітапханасы)

**TOPLU YAPI KAPSAMINDAKİ ORTAK YERLERİN BAKIM VE KORUNMASINDA
RIZA**

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KÜÇÜKDAĞLI

Kahramanmaraş Sütçü İmam Ün., İİBF

Kahramanmaraş, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-6759-194X

akucukdagli@gmail.com

ÖZET

Yaşam alanlarının kentlere kayması ve buralardaki mevcut yapıların konut ihtiyacını karşılamaması üzerine klasik kat mülkiyeti yerini toplu yapılara (sitelere) bırakmaktadır. Ancak toplu yapı uygulaması, klasik kat mülkiyetine kıyasla daha karmaşık sorunları beraberinde getirmektedir. Bu sorunlardan birisi de toplu yapı kapsamındaki ortak yerlerde, Kat Mülkiyeti Kanunu (KMK) m. 19/I'de düzenleme bulan anagayrimenkulün bakım ve korunması yükümlülüğü çerçevesinde gerçekleştirilen yapı işlerine kimlerin (hangi kat maliklerinin) rızasının gerektiğidir. Anagayrimenkul kavramı, ortak yerleri de kapsamına almakta ve KMK m. 19/II, bu ortak yerlerde –kural olarak- “bütün” kat maliklerinin beşte dördünün rızası olmadıkça inşaat ve onarım yapılamayacağını ve değişik renkte dış badana ve boyanın yasaklandığını öngörmektedir. Ancak genel hüküm niteliğindeki KMK m. 19, KMK m. 74 atfi nedeniyle toplu yapılar bakımından uygulanabilir olmakla birlikte, hükmün toplu yapılarda aynen/doğrudan uygulanma olanağı yoktur. Zira toplu yapılarda “ortak yer” kavramı ve “bütün kat malikleri” ifadeleri klasik kat mülkiyetine nazaran detaylandırılmaya muhtaçtır. Bu nedenle KMK m. 19 hükmünün toplu yapılar bakımından kıyasen nasıl uygulanacağını incelemesi gerekmektedir. Ortak yerlerin bakım ve korunması yükümlülüğü, “güzelliği” ve “sağlamlığı” koruma yükümlülüklerini de kapsadığından, doğal afetler ve özellikle depremlemlerin neden olduğu hasarlar, bu sorunun uygulamadaki yeri ve önemini artırmıştır.

Bu tebliğ kapsamında, toplu yapı kapsamındaki ortak yerlerin bakım ve korunmasına yönelik yapı işleri için hangi kat maliklerinin rızasına ihtiyaç bulunduğu incelenecektir. Ayrıca rızanın şekli, kapsamı ve rıza gerekmeyen haller ele alınmak istenen konulardandır.

Anahtar Kelimeler: Kat mülkiyeti, Toplu yapı, Ortak yer, Kat malikleri, Anagayrimenkulün bakım ve korunması

CONSENT FOR THE MAINTENANCE AND PROTECTION OF COMMON AREAS WITHIN THE SCOPE OF HOUSING ESTATES

Assist. Prof. Dr. Ayşegül KÜÇÜKDAĞLI

ABSTARCT

As living spaces are shifting to urban areas and the existing structures in these areas do not meet the need for housing, classical flat ownership is being replaced by housing estates (collective building). However, collective building practice brings with it more complex problems compared to classical flat ownership. One of these problems is who (which flat owners) should consent to the construction works carried out in the common areas within the scope of the housing estates within the framework of the obligation to maintain and protect the main real estate, which is regulated under Article 19/I of the Code of Flat Ownership (CFO). The concept of the main real estate includes the common areas, and Article 19/II of the CFO stipulates that -as a rule- construction and repair cannot be carried out in these common areas without the consent of four-fifths of "all" flat owners, and exterior whitewash and painting in different colors are prohibited. However, although Article 19 of the CFO, which is a general provision, is applicable to housing estates due to the reference to Article 74 of the CFO, it is not possible to apply the provision exactly/directly in housing estates. This is because the concept of "common area" and the expressions of "all flat owners" need to be elaborated in housing estates compared to classical flat ownership. Therefore, it is necessary to examine how Article 19 of the CFO will be applied by analogy in housing estates. Since the obligation to maintain and protect common areas also includes the obligations to preserve their "beauty" and "soundness", the damages caused by natural disasters and especially earthquakes have increased the importance of this problem in practice.

Within the scope of this Communiqué, it will be examined which flat owners' consent is required for construction works for the maintenance and protection of common areas within the scope of a housing estate. In addition, the form and scope of the consent and the cases where consent is not required are among the issues to be addressed.

Keywords: Flat ownership, housing estate, common areas, flat owners, maintenance and protection of the main real estate

I. GENEL OLARAK

Toplu yapı kavramının günümüzdeki haliyle kabulü sosyal ve ekonomik gelişmelerin sonucudur¹. Toplu yapı kavramı, 14.11.2007 tarihinde kabul edilen 5711 Sayılı Kat Mülkiyeti Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun² ile hukukumuzda tanımlamaya kavuşmuştur. Gelişen süreç içerisinde 1966 yürürlük tarihli 634 Sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu (KMK)³ öncelik le

¹ GENÇ ARIDEMİR, Arzu, Kat Mülkiyeti I, İstanbul, 2023, s. 45; GERMEÇ, Mahir Ersin, Kat Mülkiyeti Hukuku, Güncellenmiş 10. Baskı, Ankara, 2021.

² RG. 28.11.2007, S. 26714.

³ RG. 2.07.1965, S. 12038.

1983 yılında 2814 Sayılı Kanun⁴ ile değişiklik görmüştür. Bu değişikliğin temel nedeni; bir (tek) parsel ve bir anayapı oluşumunu esas alan 634 Sayılı KMK'nın, şehirleşme ve nüfus artışının beraberinde getirdiği yeni yapılaşma (dikey yapılaşma) gereksiniminin gerisinde kalmasıdır. 2814 Sayılı Kanun ile öngörülen Ek 3. madde⁵ ile bir (tek) parsel üzerinde birden fazla yapı için kat irtifakı veya kat mülkiyeti kurulabilmesinin önü açılmıştır. Ancak konut ihtiyacı karşısında zamanla birden çok parsel üzerinde birden çok yapı inşa edilmeye başlanmıştır. Bu da, Ek 3. maddeye kıyasla daha kapsayıcı bir düzenleme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Nihayetinde 5711 Sayılı KMK'da Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun ile 634 Sayılı KMK'ya toplu yapıların özel olarak düzenlendiği (KMK m. 66-74) bir bölüm eklenmiştir⁶. Ayrıca KMK m. 74'de "*Bu bölümde öngörülen özel hükümler saklı kalmak kaydıyla, bu Kanunda yer alan bütün hükümler, toplu yapılar hakkında da aynen veya kıyas yoluyla tatbik edilir*" hükmü getirilmiştir. Şu halde, toplu yapılar hakkında özel hüküm bulunmayan durumlarda -toplu yapıların mahiyetine uygun düştüğü ölçüde- KMK'nın genel hükümleri uygulama bulmaktadır.

KMK m. 66/T'de toplu yapı kavramının kanuni tanımı yapılmıştır. Buna göre toplu yapı "*bir veya birden çok imar parseli üzerinde, belli bir onaylı yerleşim plânına göre yapılmış veya yapılacak, alt yapı tesisleri, ortak kullanım yerleri, sosyal tesis ve hizmetler ile bunların yönetimi bakımından birbirleriyle bağlantılı birden çok yapıyı ifade eder*". Bu tanımdan çıkarılabilecek unsurlar bir veya birden fazla imar parseli (anagayrimenkul) üzerinde yapıların olması, yapıların belli bir onaylı yerleşim planına ve mimari projeye göre yapılmış ve yapılacak olması, yapıların alt yapı tesisleri, ortak yerleri, sosyal tesis ve hizmetleri ile bunların yönetiminin birbirleriyle bağlantılı olmasıdır⁷.

Toplu yapı, kat mülkiyetinin özel bir türünü oluşturmakta olup⁸, tanımdan da çıkarılabileceği gibi çeşitli yönleri ile klasik kat mülkiyetinden ayrılmaktadır. Bu farklılıklardan biri ise klasik kat mülkiyetinin bir (tek) imar parseli üzerindeki bir (tek) yapıyı esas almasıdır. Oysa toplu yapı, bir imar parseli veya birden fazla imar parseli üzerindeki birden fazla yapının bir

⁴ RG. 14.4.1983, S. 18018.

⁵ Ek madde 3: "*Bir arsa üzerinde birden çok yapının varlığı halinde, bu Kanunda yer alan hükümlerin uygulanmasında aşağıdaki kurallar dikkate alınır:*

a) *Vaziyet planına göre yapılacak tüm bağımsız bölümlerden yüzde kırkının veya blok inşaatlarda herbiri en az sekiz bağımsız bölümü kapsayan blok veya blokların tamamlanmış bulunması halinde, tamamlanan bağımsız bölümler için kat mülkiyetine geçilebilir. Bu takdirde, tamamlanmamış yapılara ilişkin kat irtifaklarının tapu kütüklerinde nasıl yer alacağı (11 inci maddenin 2 nci fıkrasına bağlı kalınmaksızın) tüzüklerle belirlenir.*

b) *Yapılardan her birine ilişkin ortak giderler o yapıdaki kat malikleri, bütün yapılar için müşterek tesis ve yerlere ilişkin ortak giderler bütün kat malikleri tarafından 20 nci maddedeki kurala göre karşılanır. Yapılardan bir kısmının tamamlanmamış olması halinde, kat irtifakı sahipleri de, kendilerini ilgilendirdiği ölçüde ortak tesis ve yerlere ilişkin giderlere katılırlar.*

c) *Blok yapılarda, bunlardan yalnız birine ilişkin sorunların çözümlenmesinde, kat malikleri kurulu, o blokta bulunan bağımsız bölüm maliklerinden oluşur*".

⁶ Böylece 2814 Sayılı Kanun ile eklenen Ek 3. madde de yürürlükten kaldırılmıştır. KMK m. 66-74 hükümlerinin değerlendirilmesi için bkz. TUZCUOĞLU, Tuğçe, "Kat Mülkiyeti Kanununa Eklenen Toplu Yapılara İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi", Yaşar Üniversitesi Dergisi, C. 8, Özel Sayı, 2013, 2673-2706.

⁷ Germeç, Şerh, s. 1277; Genç Ardemir, s. 46; ALKIM BEKAR, Pınar, 634 Sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu Kapsamında Toplu Yapılar, Ankara, 2022, s. 64 vd.

⁸ Genç Ardemir, s. 52.

bütün oluşturmasını ifade etmektedir. Bu kapsamda KMK'nın klasik kat mülkiyetini (tek imar parseli-tek yapı) esas alan genel hükümlerinin, toplu yapılar (tek veya birden fazla imar parseli-birden fazla yapı) hakkında nasıl uygulanacağı sorun teşkil etmektedir. Ortaya çıkması muhtemel sorunlardan birisi de KMK m. 19'un toplu yapılar hakkında uygulamasıdır⁹. Bu hükme göre “*Kat malikleri, anagayrimenkulün bakımına ve mimari durumu ile güzelliğini ve sağlamlığını titizlikle korumaya mecburdurlar. Kat maliklerinden biri, bütün kat maliklerinin beşte dördünün yazılı rızası olmadıkça anagayrimenkulün ortak yerlerinde inşaat, onarım ve tesisler, değişik renkte dış badana veya boya yaptıramaz*”. Toplu yapılarda ortak yer kavramı ve “bütün kat malikleri” ifadesinden hangi kat maliklerinin anlaşılması gerektiği ise detaylandırılmaya muhtaçtır.

II. TOPLU YAPI KAPSAMINDAKİ ORTAK YERLERİN TÜRLERİ

Toplu yapı kapsamındaki ortak yerlerin tanımı KMK'da yapılmamıştır. Ancak KMK m. 67'de tahsis (özüleme) ile toplu yapılarda nasıl ortak yer vasfının kazandırılacağı düzenlenmektedir. Bu nedenlerle toplu yapı kapsamındaki ortak yerlerin tespitinde KMK m.2/b, KMK m. 4 genel hükümleri ve KMK m. 67 özel hükmü birlikte belirleyicidir¹⁰.

Toplu yapı ortak yerleri bloğa ait ortak yerler, adaya ait ortak yerler ve toplu yapı ortak yerleri olarak sınıflandırılır¹¹. Bloğa ait ortak yerler ise kanun ve işin gereği bloğun fiziksel unsuru olan yerler ve kat maliklerinin iradesi ile bloğun ortak kullanımına tahsis edilen (özülenen)¹² yerler olarak iki başlık altında toplanabilir. Bu kapsamda kanun gereği (KMK m.4/I), bloğun oturduğu zemin kapsamında zorunlu olarak bulunan temeller ve ana duvarlar, taşıyıcı sistemi oluşturan kiriş, kolon ve perde duvarlar ile taşıyıcı sistemin parçası diğer elemanlar, bağımsız bölümleri ayıran ortak duvarlar, tavan ve tabanlar, genel giriş kapıları, antreler, merdivenler, asansörler, koridorlar ve buralardaki genel tuvalet ve lavabolar, çatılar blok ortak yeridir¹³. Kapıcı daireleri, genel çamaşırlık ve çamaşır kurutma yerleri, genel kömürlük ve ortak garajlar, sığınak gibi yerler bloğun zorunlu fiziki unsuru olmasalar da, blok içinde olmaları durumunda kanun gereği blok ortak yerleridir¹⁴. Ayrıca KMK m.4'de sayılan avlu, kuyu, sarnıç ise bloğun dışında yer aldıklarından ancak tahsis ile blok ortak yeri sayılabilir¹⁵. Bunların yanında bloğun dışında yer alan yüzme havuzu, spor tesisi, çocuk parkları vb. tahsis ile blok ortak yeri vasfını kazanabilmektedir.

⁹ ŞENGÜL, Mehmet, Türk Medeni Hukukunda Toplu Yapılar ve Toplu Yapı Yönetimi, İstanbul, 2011; s. 548; ÖKTEM ÇEVİK, Seda, Toplu Yapılarda Yönetim, Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 147; Genç Ardemir, s. 758.

¹⁰ Şengül, s. 214 vd.

¹¹ Örneğin bkz. Öktem Çevik, s. 47 vd.; AKSAN NAR, Şerife, Kat Mülkiyetinde Ortak Yerlerin Tabii Olduğu Hukuki Rejim, Ankara, 2015, s. 55 vd.

¹² Kavram için bkz. Şengül, s. 225 vd.

¹³ Bkz. Şengül, s. 219.

¹⁴ a.e.

¹⁵ a.e.

Ada ortak yeri ise bir adada birden fazla parselin yer alması durumunda¹⁶ bu adayı oluşturan parsellerin ortak kullanımına tahsis edilmiş (özgülenmiş) yerlerdir. Bahçe, yüzme havuzu, parklar, sosyal tesisler bu yerlere örnek gösterilebilir¹⁷.

Toplu yapı ortak yerleri ise kanun veya eşyaya bağlı mülkiyet esaslarına göre özgüleme gereği toplu yapıdaki tüm kat maliklerinin ortak kullanımına ait yerlerdir¹⁸. Bunlar niteliklerine göre ortak yer özelliğindeki parsellerden (i. Ortak hizmet yerleri ve ii. ortak koruma yerleri) ve ortak sosyal ve alt yapı tesislerinden oluşurlar. Örnek olarak otopark, park, yüzme havuzu, dinlenme yerleri, bisiklet ve yürüyüş yolları, ağaçlar, bitki örtüsü, lokal, toplantı salonu gösterilebilir¹⁹.

Kat Mülkiyeti Kanunu madde 69'da ortak yerlerin yönetimi ayrıca düzenlenmiştir. Diğer bir anlatımla, ortak yerlerin sorunlarının çözümünde hangi kurulun yetkili kılındığı KMK m. 69'da ifade edilmektedir. Buna göre –aksi yönetim planında kararlaştırılmadıkça- blok ortak yerleri blok kat malikleri, ada ortak yerleri ada kat malikleri kurulu ve toplu yapı ortak yerleri toplu yapı kat malikleri kurulunca yönetilir²⁰.

III. BEŞTE DÖRT OYÇOKLUĞU (NİTELİKLİ ÇOĞUNLUK) İLE RIZA GEREKTİREN YAPI İŞLERİ

A. Ortak Yerlerde Değişiklik

Kat Mülkiyeti Kanunu m. 16/I hükmüne göre kat malikleri ortak yerler üzerinde arsa payları oranında ortak mülkiyet hükümlerine göre maliktirler. Bu anlamda kat malikleri ortak yerler üzerinde kullanma ve yararlanma hakkı sahibi olduğu kadar, bu yerleri kullanırken diğer kat maliklerine karşı sorumludurlar. Bu sorumluluk belirli yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir²¹:

KMK m. 18/I hükmüne göre kat malikleri hem bağımsız bölümlerini hem de ortak yerleri kullanırken dürüstlük kuralına uygun davranmalıdır. Kat malikleri, özellikle birbirini rahatsız etmemek, birbirinin haklarını çiğnememek ve yönetim planı hükümlerine uymakla, karşılıklı olarak yükümlüdürler. Ayrıca KMK m. 20 uyarınca kat malikleri ortak giderlere katılmakla yükümlüdür. Bunun yanında KMK m. 19/II'ye göre kat maliklerinden biri, ancak bütün kat maliklerinin beşte dördünün yazılı rızasını alarak anagayrimenkulün ortak yerlerinde inşaat, onarım ve tesisler, değişik renkte dış badana veya boya yapabilecektir. Buna ilaveten kat maliklerinin bağımsız bölümlerinde de olsa, yapılmak istenen onarım ve değişiklik şayet bağımsız bölümlerin ortak yerler ile bağlantılı yerlerinde ise bu alandaki yetkileri de sınırlandırılmıştır.

¹⁶ Dolayısıyla tek parsel toplu yapılarda ada ortak yeri bulunmamaktadır.

¹⁷ Öktem Çevik, s. 48; Aksan Nar, s. 56.

¹⁸ Genç Arıdemir, s. 172 vd.; Germeç, Şerh, s. 1291 vd.

¹⁹ Aksan Nar, s. 57 vd.

²⁰ Şengül, s. 407 vd.

²¹ GERMEÇ, Mahir Ersin, “Kat Mülkiyetli Taşınmazlarda Kat Maliklerinin Borçları ve Yükümlülükleri”, Terazi Hukuk Dergisi, C. 10, S. 104, s. 32-42.

KMK m. 19/II c. 3 ve 4 uyarınca “*Kat maliki kendi bağımsız bölümünde anayapıya zarar verecek nitelikte onarım, tesis ve değişiklik yapamaz. Tavan, taban veya duvar ile birbirine bağlantılı bulunan bağımsız bölümlerin bağlantılı yerlerinde, bu bölüm maliklerinin ortak rızası ile anayapıya zarar vermeyecek onarım, tesis ve değişiklik yapılabilir*”. KMK m. 42/I’de ise kat maliklerinin, anagayrimenkulün ortak yerlerinde kendi başlarına bir değişiklik yapamayacağı kuralı tekrarlanmıştır.

B. Kat Mülkiyeti Kanunu m. 19/II ve m. 42/I Arasındaki İlişki

Kat Mülkiyeti Kanunu 19. maddesi 1. ve 2. fıkrası birlikte yorumlandığında şu sonuca varılmaktadır: Anagayrimenkulün²² ortak yerlerinde, anagayrimenkulün bakım ve korunmasına yönelik inşaat, onarım, dış badana veya boya işlerinin yapılabilmesi, kat maliklerinin beşte dört oyçokluğu²³ ile rızasına bağlıdır. KMK m. 19 hükmü toplu yapılar bakımından kıyas yoluyla uygulama bulur.

Görüldüğü gibi ortak yerlerde gündeme gelen her türlü yapı işi bakımından değil, amacı anagayrimenkulün bakım ve korunmasına yönelmiş işler yönünden nitelikli çoğunluk aranmaktadır²⁴. Ancak ortak yerlerde gerçekleştirilecek yapı işleri için kat maliklerinin rızasının arandığı tek hüküm KMK m. 19 değildir. Ayrıca KMK m. 42²⁵, ortak yerlerin faydasının artırılmasına yönelik yapı işlerinde, kat maliklerinin sayı ve arsa payı çoğunluğu ile verecekleri kararı şart koşmaktadır. Bu iki hüküm, kat maliklerinin ortak yerlerde kat maliklerinin rızası olmadıkça yapı işi yapamayacağı kuralının görünümüdür²⁶. Dolayısıyla KMK m. 19/II ve KMK m. 42/I’in birbirinden ayırt edilmesi ön sorundur. Bu anlamda KMK m. 42/I, KMK m.19/II’nin sınırını teşkil etmektedir²⁷.

Kanun koyucunun bu iki hükmü birbirinden ayırt etmeye yarayacak kesin bir ölçüt vermemesi eleştirilmektedir²⁸. Öğretide ortak yerlerde gerçekleştirilecek yapı işinin amacına göre

²² KMK m. 2 tanımına göre anagayrimenkul, kat mülkiyetine konu olan gayrimenkulün bütününe denir.

²³ KMK m. 19’un, 2007 yılındaki değişiklikten önceki metninde onarım ve bakım işine bütün kat maliklerinin rızası (oybirliği) aranmaktaydı. KMK m. 19/II’nin beşte dört oyçokluğu arayan güncel metni, mülkiyet hakkının ihlali olarak değerlendirildiğinden Anayasa’ya aykırı olduğu savunulmuştur. Bkz. CAN, Saffet, “Kat Mülkiyeti Yasasında Yapılan ve Yapılması Gereken Değişiklikler Üzerine”, TBB Dergisi, S. 77, Y. 2008, s. 343 vd.

²⁴ KMK’nın nitelikli çoğunluk aradığı diğer bir hal ise yönetim planı değişikliğidir. Literatürde kanun koyucunun önem atfettiği hallerde nitelikli çoğunluk aradığı ifade olunmaktadır. Bkz. Şengül, s. 544 vd.

Türk Medeni Kanunu’nun “Paylı Mülkiyet” konusunu ele alan hükümlerinden m. 691 ve m. 692’de ise 4/5 çoğunluk zikredilmemiştir. TMK m. 691’de önemli yönetim işleri için (işletme usulünün veya tarım türünün değiştirilmesi, adı kiraya veya ürün kirasına ilişkin sözleşmelerin yapılması veya feshi, toprağın ıslahı gibi) pay ve paydaş çoğunluğu ile karar verilmesi gerekirken; m. 692 uyarınca olağanüstü işlerin (paylı malın özgülediği amacın değiştirilmesi, korumanın veya olağan şekilde kullanmanın gerekli kıldığı ölçüyü aşan yapı işlerine girilmesi veya paylı malın tamamı üzerinde tasarruf işlemlerinin) yapılması aksi kararlaştırılmadıkça oybirliğiyle bütün paydaşların kabulüne bağlıdır.

²⁵ KMK m. 42: “*Kat malikleri, anagayrimenkulün ortak yerlerinde kendi başlarında bir değişiklik yapamazlar; ortak yerlerin düzgün veya bunları kullanmanın daha rahat ve kolay bir hale konulmasına veya bu yerlerden elde edilecek faydanın çoğaltılmasına yarıyacak bütün yenilik ve ilaveler, kat maliklerinin sayı ve arsa payı çoğunluğu ile verecekleri karar üzerine yapılır*”.

²⁶ Karş. Genç Arıdemir, s. 735 ve s. 755 vd.

²⁷ Öktem Çevik, s. 146; Genç Arıdemir, s. 733.

²⁸ Genç Arıdemir, s. 735.

KMK m. 19/II ve KMK m. 42/I arasında ayırım yapılabileceği ifade olunmaktadır²⁹. Bu bağlamda anagayrimenkulün bakım ve korunması yükümlülüğünün kapsamı detaylandırılmalıdır.

C. Anagayrimenkulün Bakım ve Korunması Yükümlülüğü

Anagayrimenkulün bakım ve korunması yükümlülüğü çerçevesinde kat malikleri anagayrimenkulün bakımına ve mimari durumu ile güzelliğini ve sağlığını titizlikle korumaya mecburdurlar.

Bakım yükümlülüğü, anagayrimenkulü oluşturan tüm yapı ve ortak yerlerin³⁰ amaç ve niteliklerine uygun kullanılabilmesi ve varlığının korunması adına yapılması gerekli işlerin yerine getirilmesini ifade etmektedir³¹. Ayrıca anagayrimenkule zarar verecek ve tehlike oluşturabilecek durumlara karşı gerekli önlemler alınmalıdır³².

Koruma yükümlülüğü ise anagayrimenkulün mimari durumu ile güzelliğini (estetliğini) ve sağlığını koruma yükümlülüklerini içermektedir³³. Anagayrimenkulün mimari durumunun korunması yükümlülüğü çerçevesinde onaylı mimari plan ve projelere aykırı şekilde yapı yapılamaz ve ortak yerlerin niteliği değiştirilemez³⁴.

Güzelliği koruma yükümlülüğü çerçevesinde kat malikleri anagayrimenkulün estetiğini bozacak ve dış görünüşünün bütünlüğünü bozar şekilde değiştirecek eylemlerden kaçınmalıdır³⁵. Ayrıca güzelliği koruma yükümlülüğü, tüm yapı ve ortak yerlerin estetiğinin korunmasını sağlamak amacıyla yapılması gereken işlerin yapılmasını da kapsamaktadır³⁶. Ancak anagayrimenkulün ortak yerlerinde yapılacak bu türden işler ve değişik renkte dış badana veya boya yaptırılması beşte dört oyçokluğu ile rızaya tabi işlerdendir. Şu halde, toplu yapılar bakımından deprem nedeniyle dış cephesi hasara uğrayan ortak yerlerde yapılacak onarım ve dış badana/boya işlerinde beşte dört oyçokluğu gerektiği gibi toplu yapı bütünlüğünün korunması da esastır.

²⁹ Öktem Çevik, s. 146; Genç Ardemir, s. 733. Amaç ölçütü ile ayırım yapılamadığı hallerde ise Öktem Çevik'e göre KMK m. 19/II'nin uygulanması esas alınmalıdır (Öktem Çevik, s. 146). Genç Ardemir ise bu hallerde menfaat ölçütünün kullanılmasını savunmaktadır. Buna göre yapı işi sadece bir kat malikinin menfaatini ilgilendiriyorsa KMK m. 19/II; bütün kat maliklerini ilgilendiriyorsa ve bu iş ortak yönetim tarafından yapılacakca KMK m. 42 hükmü uygulanmalıdır (Genç Ardemir, s. 734 vd.)

³⁰ Anagayrimenkule ait taşınır eşyalara da bakım yükümlülüğü kapsamında özen gösterilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bkz. Genç Ardemir, s. 724; GERMEÇ, Mahir Ersin, "Anataşınmazın Bakımı ve Korunması Anayapının Güçlendirilip Depreme Dayanıklı Duruma Getirilmesi", Terazi Hukuk Dergisi, C. 5, S. 42, Y. 2015, s. 115 vd.

³¹ Genç Ardemir, s. 724; Germeç, Deprem, s. 116.

³² Germeç, Deprem, s. 116.

³³ Bakım yükümlülüğü, mimari durumu ve sağlığı koruma yükümlülüğünü de karşılar şekilde yorumlanabilir olsa da, kanun koyucu bu yükümlülükler özel önem atfettiğinden açık düzenlemeye gitmiştir. Bu konuda bkz. Genç Ardemir, s. 726.

³⁴ Germeç, Deprem, s. 117; Genç Ardemir, s. 726.

³⁵ Bu anlamda bağımsız bölümlerde dahi (bağımsız bölüme farklı renk ve özellikte pencere, kapı taktırılması vb.) anagayrimenkulün dış görünüşünde bütünlüğü bozmaya yol açan değişikliklerin yapılmaması gerekir. Bu konuda bkz. Germeç, Şerh, s. 316 vd.

³⁶ Genç Ardemir, s. 727.

Anagayrimenkulün sağlamlığının korunması yükümlülüğü çerçevesinde kat malikleri, anagayrimenkul üzerindeki yapı ve ortak yerlerde sağlamlığı tehlikeye sokacak eylemlerden (özellikle statiji bozacak eylemlerden) kaçınmanın yanında, hasar (çatlak, kırılma, ayrılma, sıva dökülmesi vb.) görülür görülmez onarım ve güçlendirme yapılması borçlarını yüklenirler³⁷. Dolayısıyla anagayrimenkulün sağlamlığını korumaya yönelik işler “önleyici” olduğu kadar, “onarıcı” da olabilir³⁸. Kanun koyucunun KMK’nın çeşitli hükümlerinde taşıyıcı sistemin unsurlarına, anagayrimenkulün güçlendirilmesine, yapı güvenliğine yaptığı atıflardan deprem olgusuna özel önem attığı anlaşılmaktadır³⁹. Bu kapsamda kat malikleri deprem mevzuatına aykırı değişikliklerin yapılmasından kaçınmayı ve depremde hasara uğramış yapıların güçlendirilmesini borçlanırlar⁴⁰. Ancak deprem nedeniyle güçlendirme gerekse dahi taşıyıcı sistemler ortak yer sayıldığından kat maliklerinin –kural olarak- nitelikli çoğunlukla güçlendirmeye rıza göstermesi gereklidir. Bu gibi anagayrimenkulün varlığının devamını sağlayacak işlerde dahi nitelikli çoğunluk aranmasının öncelikli sebebi, yukarıda açıklanan ortak yerlerde kat maliklerinin rızası alınmaksızın değişiklik yapılmasının kural olarak yasak olmasıdır⁴¹. Diğer yandan anagayrimenkul ortak yerlerinin bakım ve korunması amacıyla gerçekleştirilecek yapı işlerinden doğan giderler ortak (genel) giderlerdendir. Aksi kararlaştırılmadıkça “kat malikleri” bu giderlerden arsa payları oranında sorumludur. Dolayısıyla ortak yerlerde gerçekleştirilecek özellikle güçlendirme gibi maddi külfeti yüksek işler, kat maliklerinin menfaatlerini yakından ilgilendirmektedir. Tüm bunların yanında güçlendirme için gerekmesi halinde kat malikleri bağımsız alanlarına girilmesine izin vermeli ve hatta bağımsız bölümü boşaltmalıdır⁴².

KMK m. 42/I’de ise ortak yerlerin düzgün veya bunları kullanmanın daha rahat ve kolay bir hale konulması veya bu yerlerden elde edilecek faydanın çoğaltılması amacıyla yapılacak yenilik ve ilavelerden bahsedilmektedir. Bunlar anagayrimenkulün değerinin ve ondan elde edilmesi beklenen menfaatlerin artmasını sağlamaya yönelik işlerdir⁴³.

³⁷ GERMEÇ, Yükümlülükler, s. 38.

³⁸ Germeç, Kat Maliklerinin Borçları, s. 38.

³⁹ Germeç, Deprem, s. 119.

⁴⁰ Germeç, Kat Maliklerinin Borçları, s. 38.

⁴¹ Zira kat malikleri, ortak yerlere ortak mülkiyet hükümlerine göre maliktirler.

⁴² KMK m. 23/I ve II: “Kat maliklerinden birinin bağımsız bölümünde veya bu bölümdeki tesislerde meydana gelen bir hasar veya bozukluğun onarımı veya giderilmesi veya tesislerin yeniden yapılması ile yapı güvenliğiyle ilgili olarak yapılması gerekli görülen teknik incelemeler için diğer bir bağımsız bölüme girmek gerekiyorsa, o bölümün maliki veya o bölümde başka sıfatla oturanlar, giriş müsaadesi vermeye ve bölümde gerekli işlerin yapılmasına katlanmaya mecburdurlar. Anagayrimenkulün bir kısmının harap olması halinde, harap olan bağımsız bölüm ve eklentilerinin veya ortak yerlerin veya bağımsız bölümdeki tesislerin yeniden yapılması için, sağlam kalan bağımsız bölümlerin içinden veya dışından faydalanılması gerekiyorsa, o bölümlerin malikleri veya orada başka sıfatla oturanlar buna müsaade etmeye mecburdurlar”.

⁴³ Genç Arıdemir, s. 733.

IV. NİTELİKLİ ÇOĞUNLUK İLE RIZASI ARANAN KAT MALİKLERİ

Toplu yapılar bakımından ortaya çıkması muhtemel diğer bir sorun ise KMK m. 19/II'de bahsi geçen "bütün kat malikleri" ifadesinden hangi kat maliklerinin anlaşılması gerektiğidir⁴⁴. Anagayrimenkul ortak yerinin bakım ve korunması amacıyla yapılacak bir işte, blok kat malikleri mi, (mevcutsa) ada kat malikleri mi, yoksa toplu yapı kat malikleri mi karar almalıdır? Bu soruya cevap verebilmek için öğretide ifade edilen iki görüşten hareket edilebilir:

Menfaat birliğine göre ayırım yapılmasını öneren görüşe⁴⁵ göre yalnızca bir blokta yapılan, diğer maliklerin menfaatini ilgilendirmeyen yapı işleri için blok kat maliklerinin; bütün toplu yapıyı ilgilendirecek hususlarda ise toplu yapı kat maliklerinin beşte dördünün rızası aranmalıdır. Bu görüş badana veya boya yapılması gibi toplu yapının estetik ve bütünlüğünü ilgilendirir hususları toplu yapı tüm kat maliklerinin menfaatini ilgilendirir hususlardan saymaktadır⁴⁶.

Ortak yerin bağlı bulunduğu yönetim birimine göre (ortak yerin mahiyeti) ayırım yapılmasını öneren görüşe göre⁴⁷ ise KMK m. 19/II hükmüne konu ortak yer hangi alt ve üst yönetim birimine dâhilse, yapı işlerine ilgili kat malikleri birliği karar vermelidir. Ancak alt yönetim birimlerinde (blok kat malikleri veya ada kat malikleri kurulu) alınacak kararlar yapıların bütünlüğüne aykırı olamaz⁴⁸.

Her ne kadar bu iki görüşün hareket noktası farklı da olsa, ortak noktaları, sadece bir blokta yapılan işlerde dahi toplu yapı bütünlüğünün dikkate alınması gerektiğidir. Dolayısıyla özellikle dış cephe ve boya gibi bir blokta da yapılsa, bu işler tüm toplu yapı kat maliklerinin manevi menfaatini ilgilendirmektedir. Bu tür hallerde yapılacak işe tüm toplu yapı kat maliklerinin (yetki verilmesi halinde temsilciler kurulunun) beşte dört oyçokluğu ile rızası aranmalıdır. Örneğin tek parsel üzerine kurulu beş bloklu bir sitede bloklardan birinde deprem sırasında meydana gelen ana duvar çatlakları ve sıva dökülmeleri nedeni ile dış cephe boyası yapılması zorunluluğu bulunduğunu farz edelim. Bu hallerde bir blokta farklı renkte boya yapılması toplu yapı kat maliklerinin manevi menfaatini (toplu yapıda birlikte düzen içinde yaşama isteğini) ilgilendirdiğinden toplu yapı (tüm) kat maliklerinin beşte dört rızası alınmalıdır.

Bu noktada yapı işine rızası gereken kat malikleri ile yapı işinden doğan giderlere katılacak kat maliklerinin her zaman örtüşmediği ifade edilmelidir. Zira KMK m. 72 uyarınca⁴⁹ "*Toplu yapı kapsamındaki belli bir yapıya veya yapıların sadece birkaçındaki kat maliklerinin ortak kullanım*

⁴⁴ Şengül, s. 548; ÖKTEM ÇEVİK, s. 147; Genç Ardemir, s. 758.

⁴⁵ Öktem Çevik, s. S. 147.

⁴⁶ a.e.

⁴⁷ Şengül, s. 548 vd.

⁴⁸ a.e.

⁴⁹ KMK m. 72 çerçevesinde toplu yapı kapsamındaki ortak yerlerin bakım ve onarılmasından doğan giderlere hangi kat maliklerinin katılacağı, ortak yerin tahsis (özüleme) durumuna göre tayin edilir. Bunun sonucunda kat malikleri bir taraftan bağımsız bölümlerinin bulunduğu bloğun giderlerinden sorumlu olduğu gibi, diğer taraftan toplu yapı kapsamındaki tüm bağımsız bölümlerin kullanımına özgülenmiş ortak yerlerin giderlerinden diğer tüm maliklerle birlikte sorumludur. Bu konuda bkz. Germeç, Şerh, s.1321 vd. Kat maliklerinin ortak giderlere katılma yükümlülüğü hakkında ayrıca bkz. KURT, Ekrem, "Kat Maliklerinin Ortak Giderlere Katılma Yükümlülüğünün Özellikleri", TAAD, S. 14, 2013, s. 299-328.

ve yararlanmasına tahsis edilmiş ortak yer ve tesislere ilişkin ortak giderler, o yapılardaki kat malikleri tarafından, bütün bağımsız bölümlerin ortak kullanım ve yararlanmasına tahsis edilmiş tesis ve yerlere ilişkin ortak giderler ise bütün kat malikleri tarafından karşılanır”.

V. RIZANIN ŞEKLİ VE KAPSAMI

Kat Mülkiyeti Kanunu m. 19’a göre “*Kat maliklerinden biri, bütün kat maliklerinin beşte dördünün yazılı rızası olmadıkça anagayrimenkulün ortak yerlerinde inşaat, onarım ve tesisler, değişik renkte dış badana veya boya yaptıramaz*”. Bu hükümden çıkarılabileceği gibi kat maliklerince verilecek “rıza”nın yazılı olması gerekmektedir. Ancak kat malikleri kurul kararı aranmadığından rızanın mutlaka kurul kararı ile gösterilmesine gerek yoktur. Kat maliklerinin ayrı ayrı verdiği “rıza” beyanının yazıya dökülmesi yeterlidir⁵⁰. Rıza onarımdan önce verilmiş ise izin, onarımdan sonra verilmişse icazet niteliğindedir⁵¹.

Diğer yandan rızanın kapsamına (içeriğine) ilişkin getirilmiş bir asgari standart da KMK’da mevcut değildir. Bunun yanında öğretide, ortak yerlerde yapılmak istenen değişikliğin ayrıntılarının (nelerden ibaret olduğunun) açıkça belirtilmiş olması gerektiği haklı olarak ifade edilmektedir⁵².

VI. KANUN GEREĞİ RIZA ARANMAYAN HALLER

Kat Mülkiyeti Kanunu m. 19/II 2. cümlesi uyarınca “*Ancak, ortak yer ve tesislerdeki bir bozukluğun anayapıya veya bağımsız bir bölüme veya bölümlere zarar verdiği ve acilen onarılması gerektiğinin veya anayapının güçlendirilmesinin zorunlu olduğunun mahkemece tespit edilmiş olması halinde, bu onarım ve güçlendirmenin projesine ve tekniğine uygun biçimde yapılması konusunda kat maliklerinin rızası aranmaz*”. Şu halde, ortak yerlerin bakım ve korunmasına yönelmiş işlerde, aciliyet veya zorunluluk söz konusu ise bunun mahkemece tespit edilmiş olması halinde, kat maliklerinin rızasına başvurmaya gerek yoktur. Ancak bu durumda dahi onarım veya güçlendirme projesine ve tekniğine uygun yapılmalıdır.

İlgi hükme göre ortak yerlerde kat maliklerinin rızası olmadıkça değişiklik yapılamaya çağrı kuralına istisna teşkil eden ilk durum ortak yerlerdeki bozukluğun giderilmemesi halinde anayapı⁵³ veya bağımsız bölümlerin zarara uğraması ihtimalidir. Özellikle deprem ve doğal afetlerin etkisi

⁵⁰ Şengül, s. 546.

⁵¹ Genç Aridemir, s. 739.

⁵² Şengül, s. 547.

⁵³ Anayapı, KMK m. 2/a’ya göre anagayrimenkulün “yalnız esas yapı kısmına” denmektedir. Öğretide bir görüşe göre anayapı kavramı yalnızca klasik kat mülkiyetine özgü bir kavram olarak değerlendirilmelidir (örneğin bkz. Genç Aridemir, s. 61). Dolayısıyla toplu yapılar bakımından anayapı kavramı kullanılamaz. Bunun yerine blok yapı veya münferit bağımsız bölüm (blok olmayan yapı) kavramları kullanılmalıdır (Şengül, s. 32 vd.). Diğer bir görüş ise toplu yapı kapsamındaki bloklardan her birine “anayapı” denilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Germeç, Şerh, s. 73).

ile ileride zararın kapsamının genişlemesi ihtimalinde de aciliyetin varlığı kabul edilmelidir⁵⁴. Ayrıca ortak yerlerdeki bozukluğun yalnızca anayapı veya bağımsız bölümlere zarar verdiği durumlar değil, aynı zamanda kat maliklerinin mülkiyetindeki taşınır eşyaların ortak yerlerdeki bozukluk nedeniyle zarara uğrama ihtimali de gözetilmelidir. Örneğin bir bloğun çatısında var olan bozukluğun onarılmaması durumunda, yaşanması muhtemel bir depremde çatının uçması sonucunda kat maliklerinin park halindeki motorlu araçlarının zarara uğrama ihtimali, zararın daha pahalıya mal olması şeklinde değerlendirilebilir. Ancak KMK'nın anılan hükmü nedeni ile onarımın acil olması tek başına yeterli olmayıp, bunun mahkemece tespiti gerekmektedir⁵⁵.

Diğer yandan anayapının güçlendirilmesinin zorunlu olduğu hallerde rıza aranmaz. Bu kapsama olası bir depreme (veya doğal afete) karşı yapıların güçlendirilmesinin zorunlu olduğu durumlar kadar, yaşanan deprem neticesinde taşıyıcı sistemlerin zarar gördüğü durumlar da girmektedir. Ancak bu hallerde dahi durumun mahkemece tespiti gerekmektedir. Dolayısıyla deprem sonrasında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nca "orta hasarlı" (deprem nedeniyle taşıyıcı sistemlerinde çatlak oluşmuş yapılar) olduğu tespit edilen yapılarda dahi güçlendirmenin, kat maliklerinin rızası alınmaksızın yapılabilmesi mahkeme tespitine bağlıdır. Bunun yanında 6306 Sayılı Kanunun Uygulanma Yönetmeliği 8. maddesi 5. fıkrasındaki⁵⁶ diğer şartların da yerine gelmesi gerekmektedir. KMK m. 19/II ve 6306 Sayılı Kanunun Uygulanma Yönetmeliğinin birlikte nasıl uygulanacağı açık bir soru niteliğindedir⁵⁷. Ayrıca KMK m. 19/II 2. cümlesi ile getirilen "anayapının güçlendirilmesinin zorunlu olduğunun mahkemece tespit edilmiş olması halinde, bu onarım ve güçlendirmenin projesine ve tekniğine uygun biçimde yapılması konusunda kat maliklerinin rızası aranmaz" düzenlemesi, "amaca götürmekten uzak olduğu" düşüncesi ile eleştirilmiştir. Zira bu düzenleme öncesindeki Yargıtay uygulamasının zaten çözüm sunduğu düşünülmektedir⁵⁸.

⁵⁴ Genç Arıdemir, s. 742.

⁵⁵ Genç Arıdemir, mahkeme kararının kurucu şart olarak değerlendirilmesini eleştirmektedir. Bkz. Genç Arıdemir, s. 742.

⁵⁶ 6306 Sayılı Kanunun Uygulanması Yönetmeliği m. 8/V: "Riskli yapının yıktırılması yerine güçlendirilmesinin istenilmesi durumunda riskli yapının yıktırılması için ikinci fıkra uyarınca maliklere verilen süreler içerisinde; maliklerce, güçlendirmenin teknik olarak mümkün olduğunun tespit ettirilmesi, Kat Mülkiyeti Kanununun 19 uncu maddesinin ikinci fıkrasında belirtilen şekilde güçlendirme kararı alınması, güçlendirme projesinin hazırlanması ve imar mevzuatı çerçevesinde ruhsat alınması gerekir. Güçlendirme işi, yapılacak güçlendirmenin mahiyetine göre ruhsatı veren idare tarafından belirlenecek süre içerisinde tamamlandıktan sonra tapu kaydındaki riskli yapı belirtmesinin kaldırılması için Müdürlüğe başvurulur".

⁵⁷ Bu konuda bkz. Genç Arıdemir, s. 728 vd.

⁵⁸ Bkz. ARPACI, Abdulkadir, "Kat Mülkiyetine Tabi Yapıların Güçlendirilmesine İlişkin Yeni Düzenlemeye Kısa Bir Bakış", Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 1, 2009, s. 88 ("Şunu da söyleyelim ki, incelemekte olduğumuz yeni düzenleme getirilmezden önceki Yargıtay uygulamaları, işaret olunan problemleri çözmenin yolunu bulmuştu. Şöyle ki, Yüksek Mahkemeye göre, güçlendirmenin fenni zorunluluk teşkil etmesi halinde, kat maliklerinden biri güçlendirmenin yapılmasını diğer kat maliklerinden isteyebilecek ve gerektiğinde buna karşı çıkanlar aleyhine mahkeme aracılığı ile hazırlanacak proje doğrultusunda binanın güçlendirilmesi ve bunun masraflarının kat maliklerinden tahsili için eda davası açılacaktır (bkz., Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 20.09.2006 tarih ve 18-528/559 sayılı kararı ile atıf yapılan Y18HD'sinin 12.07.2005 tarih ve 5037/7473 sayılı kararı, www.legalbank.net, çevrimiçi 20.12.2009)).

SONUÇ

KMK m. 19 düzenlemesi ile kat maliklerine getirilen anagayrimenkulün bakımı ve mimari durumu ile güzelliğini ve sağlamlığını titizlikle koruma yükümlülüğü toplu yapılar için de geçerlidir. Ortak yerlerin bakımı ve korunması için yapılacak işler, ortak yerlerde paylı mülkiyet esas olduğundan diğer kat maliklerinin rızasına bağlıdır. Bu kapsamda verilecek rıza için gerekli çoğunluk kat maliklerinin 4/5'dir. Ancak toplu yapılarda ortak yerlerin tahsis (özüleme) neticesinde çeşitli türlerinin ortaya çıkması ve buna göre ortak yerlerde gerçekleştirilecek yapı işi ile ilgili yönetim biriminin farklılık göstermesi, yapı işi için hangi kat maliklerinin rızasına başvurulması gerektiği sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda ortak yer, blok ortak yeri ise blok kat maliklerinin; ada ortak yeri ise ada kat maliklerinin; toplu yapı ortak yeri ise toplu yapı kat maliklerinin rızasına başvurulmalıdır. Diğer yandan birlikte düzen içinde yaşama hakkına bağlı olarak yalnız bir bloğu ilgilendirse dahi farklı dış cephe boyası ile ilgili yapı işlerinde toplu yapı tüm kat maliklerinin beşte dördünün rızasının gerektiği kabul edilmelidir. İlgili kat maliklerince verilecek rızanın yazılı olması yeterli olup, kat malikleri kurulunun toplanmasına gerek yoktur. Ancak ayrı ayrı açıklansa dahi kaleme alınan rıza beyanında, planlanan yapı işinin detayları bulunmalıdır. Diğer yandan rızanın aranmadığı haller kanunda açıkça ifade edilmiştir. Buna göre; ortak yer ve tesislerdeki bozukluğun anayapıya (bloğa) veya bağımsız bir bölüme veya bölümlere zarar verdiğinin ve acilen onarılması gerektiğinin veya anayapının (bloğun) güçlendirilmesinin zorunlu olduğunun mahkemece tespit edilmiş olması halinde, bu onarım ve güçlendirmenin projesine ve tekniğine uygun biçimde yapılması konusunda kat maliklerinin rızası aranmaz. Ancak bu hükmün özellikle güçlendirme konusunda pratik bir çözüm sunmadığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

AKSAN NAR, Şerife, Kat Mülkiyetinde Ortak Yerlerin Tabi Olduğu Hukuki Rejim, Ankara, 2015.

ALKIM BEKAR, Pınar, 634 Sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu Kapsamında Toplu Yapılar, Ankara, 2022.

ARPACI, Abdulkadir, “Kat Mülkiyetine Tabi Yapıların Güçlendirilmesine İlişkin Yeni Düzenlemeye Kısa Bir Bakış”, Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 1, 2009, s. 85-90.

CAN, Saffet, “Kat Mülkiyeti Yasasında Yapılan ve Yapılması Gereken Değişiklikler Üzerine”, TBB Dergisi, S. 77, Y. 2008, s. 343-348.

GENÇ ARIDEMİR, Arzu, Kat Mülkiyeti I, İstanbul, 2023.

GERMEÇ, Mahir Ersin, “Anataşınmazın Bakımı ve Korunması Anayapının Güçlendirilip Depreme Dayanıklı Duruma Getirilmesi”, Terazi Hukuk Dergisi, C. 5, S. 42, Y. 2015, s. 115-121 (Deprem şeklinde kısaltılmıştır.).

GERMEÇ, Mahir Ersin, “Kat Mülkiyetli Taşınmazlarda Kat Maliklerinin Borçları ve Yükümlülükleri”, Terazi Hukuk Dergisi, C. 10, S. 104, s. 33-42 (Yükümlülükler şeklinde kısaltılmıştır.).

GERMEÇ, Mahir Ersin, Kat Mülkiyeti Hukuku, Güncellenmiş 10. Baskı, Ankara, 2021 (Şerh olarak kısaltılmıştır.).

KURT, Ekrem, “Kat Maliklerinin Ortak Giderlere Katılma Yükümlülüğünün Özellikleri”, TAAD, S. 14, 2013, s. 299-328.

ÖKTEM ÇEVİK, Seda, Toplu Yapılarda Yönetim, Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

ŞENGÜL, Mehmet, Türk Medeni Hukukunda Toplu Yapılar ve Toplu Yapı Yönetimi, İstanbul, 2011.

TUZCUOĞLU, Tuğçe, “Kat Mülkiyeti Kanununa Eklenen Toplu Yapılara İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi”, Yaşar Üniversitesi Dergisi, C. 8, Özel Sayı, 2013, 2673-2706.

THE ROLE OF ORPHANS AND DEPRECATED CHILDREN IN SOCIETY

Safikhodjaeva Nadira NABIEVNA

Uzbekistan State University of World Languages

uljaevashohistahon@gmail.com

ABSTRACT

This article aims to analyze the life and living conditions of orphans living in orphanages or growing up with relatives in the Republic of Uzbekistan. The analysis of this article will be of great importance in order to describe this topic more fully and openly and to reduce the number of orphans.

In the countries of the world, there are special state boarding schools for orphans and children deprived of parental care and family environment, and their activities were under state control. To the issue of strengthening their socio-political position, especially the role of non-governmental non-profit organizations in their lives and their rapid adaptation to the changing requirements of the market economy, orphanages have a socio-economic, spiritual and educational aspect, in terms of the direction and principles of the educational system, and the economy. provided by the state both in terms of supply and in terms of medical services. Moreover, all their rights were guaranteed by special laws. It is assumed that it is important to research the issues of organizing orphanages, reorganizing or closing existing ones, recognizing them as independent legal entities, kindness to orphans, kindness, compassion, and the special role of humanity from a scientific and theoretical point of view, Currently, it is necessary to carry out large-scale research in order to improve the activities of orphanages, to run the economy, to further increase their social activity, to study the causes of the problems encountered in this process.

With globalization and the demands of the times, introducing a radically updated system of raising orphans and children deprived of parental care, creating the necessary conditions for their formation as a mature generation and ensuring their social adaptation, as well as orphans and parents In order to ensure the implementation of the results of the discussion held with the general public on the issues of state support for children deprived of care, the President of the Republic of Uzbekistan on August 9, 2021 "On measures to introduce a fundamentally updated system of raising orphans and children deprived of parental care" Decision No. PQ-5215 was adopted. According to it, the Cabinet of Ministers, the Ministry of Public Education, the Ministry of Health and the National Guard approved the proposal to attach "Mercy" houses, Children's towns, family orphanages and Children's Homes of the Ministry of Health system to the National Guard.

It was decided to establish cooperation with children's neighborhoods of the National Guard "SOS - Children's Neighborhoods of Uzbekistan" association. Also, take measures to return the students of educational institutions to their parents or substitutes, appoint a guardian or sponsor, adopt and adopt other forms of placement for the National Guard; material, legal and psychological-pedagogical support for orphans and children deprived of parental care; to help establish a quality education and training process in educational institutions, to improve their living conditions, as well as to meaningfully organize free time of students and to develop their intellectual, physical and creative abilities; organization of spiritual, educational and cultural events for orphans and children deprived of parental care; additional tasks such as forming physically healthy, spiritually mature and broad-minded young people using modern methods and forms, interest and involvement of orphans and children deprived of parental care in sports were assigned.

Keywords: Orphans, Orphanage, Happiness, Parents, Trust

ETIM VA OTA-ONA QARAMOG‘IDAN MAHRUM BO‘LGAN BOLALARNING JAMIYATDAGI O‘RNI

Safixodjayeva Nodira Nabiyevna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi mehribonlik uylarida yashayotgan, yoki qarindoshlari bilan katta bo‘layotgan yetim bolalar hayoti va yashash sharoitini tahlil etish maqsadi qo‘yilgan. Ushbu mavzuni to‘liq va ochiqroq tasvirlash va yetim bolalar sonini kamaytirish uchun mazkur maqolaning tahlil etilishi katta ahamiyatga ega buladi, ularga biroz bo‘lsada baxt ulashishdek savobli ishlar amalga oshiriladi, deyish mumkin.

Dunyo mamlakatlarida yetim-yesir bolalar va ota-onasi qarovidan hamda oila muhitidan mahrum bo‘lgan farzandlar uchun maxsus davlat internati tamoyilidagi ta‘lim-tarbiya muassasalari mavjud bo‘lib, ularning faoliyati davlat nazoratiga olingan edi. Ularning ijtimoiy-siyosiy mavqeini mustahkamlash masalasiga, ayniqsa, ular hayotida nodavlat notijorat tashkilotlarining o‘rni va ularning bozor iqtisodiyotining o‘zgaruvchan talablariga tez moslashishi, bolalar uylari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham, ma‘naviy-ma‘rifiy jihatdan ham, ta‘lim-tarbiya tizimining yo‘nalish va tamoyillari jihatidan ham, xo‘jaligining ta‘minoti jihatidan ham, tibbiy xizmat ko‘rsatish masalalari bo‘yicha ham davlat tomonidan ta‘minlanib kedindi. Qolaversa, ularning barcha huquqlari maxsus qonunlar orqali kafolatlangan edi. Bolalar uylarini tashkil qilish, mavjudlarini qayta tashkil etish yoki tugatish, ularning mustaqil yuridik shaxs sifatida tan olinishi, yetim-yesirlarga mehr-muruvvat, mehr-nafqat, mehr-oqibat, insonparvarlikning alohida o‘rni masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilishi muhim ekanligi nazarda tutilib, hozirgi kunda mehribonlik uylari faoliyatini takomillashtirish, xo‘jalik yuritish, ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirish, bu jarayonda uchraydigan muammolar sabablarini o‘rganish yuzasidan keng ko‘lamli tadqiqot ishlari olib borish taqozo etilmoqda.

Globalashuv va zamon talabi bilan bugungi kunga kelib, yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish, ularning barkamol avlod sifatida shakllanishi hamda ijtimoiy moslashuvini ta‘minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash masalalari bo‘yicha keng jamoatchilik bilan o‘tkazilgan muhokama natijalari ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9 avgustda “Yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5215-son qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra, Vazirlar Mahkamasi, Xalq ta‘limi vazirligi, Sog‘liqni saqlash vazirligi va Milliy gvardiyaning “Mehribonlik” uylari, Bolalar shaharchalari, oilaviy bolalar uylari va Sog‘liqni saqlash vazirligi tizimining Bolalar uylarini Milliy gvardiyaga birlashtirish to‘g‘risida gi taklifiga rozilik berildi.

Milliy gvardiya “SOS – O‘zbekiston bolalar mahallalari” uyushmasining bolalar mahallalari bilan hamkorlik o‘rnatishi belgilab qo‘yildi. Shuningdek, Milliy gvardiyaga o‘quv-tarbiya muassasalarining tarbiyalanuvchilarini ota-onasi yoki ularning o‘rnini bosuvchi shaxslarga qaytarish, vasiy yoki homiy tayinlash, farzandlikka berish va joylashtirishning boshqa shakllarini qo‘llash choralarini ko‘rish; yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni

moddiy, huquqiy va psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash; o‘quv-tarbiya muassasalarida sifatli ta‘lim va tarbiya jarayonini yo‘lga qo‘yishga, ularning maishiy shart-sharoitlari yaxshilanishiga, shuningdek, tarbiyalanuvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda ularning intellektual, jismoniy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashish; yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar uchun ma‘naviy-ma‘rifiy va madaniy tadbirlarni tashkil etish; zamonaviy usul va shakllardan foydalangan holda jismonan sog‘lom, ma‘naviy yetuk va dunyoqarashi keng yoshlarni shakllantirish, yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni sport turlariga qiziqtirish va jalb etish kabi qo‘shimcha vazifalar yuklatildi.

Kalit so‘zlar: Yetim bolalar, Mehribonlik uyi, Baxt, Ota-ona, Ishonch

O‘zbekistonda ham boquvchisidan u yoki bu sabab bilan mahrum bo‘lgan etim-esirlarga g‘amxo‘rlik qilish muqaddas “Avesto” va Qur‘oni Karimda ham, Muhammad Payg‘ambarimiz Hadislarida ham alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Qolaversa, Al-Buxoriy, at-Termiziy, SHayx Najmiddin Kubro kabi allomayu ulamolar ham etim-esirlarga ko‘mak qilish, xayr-sadaqa in‘om etish savob ekanligidan ta‘limot berishgan. SHuningdek, boquvchisidan mahrum bolalarga ko‘maklashish, ularni tarbiyalash o‘zbek xalqining azal-azaldan urf-odati va an‘anasiga aylangan. SHu ma‘noda Mehribonlik uylarida tarbiyalanuvchi bolalarni har tomonlama muhofaza qilishni davlat tasarrufiga olish kabi muruvvatli siyosat, bag‘rikenglik, milliy qadriyatlar va an‘analarga asoslangan bo‘lib, bu olamshumul tarixiy ahamiyatga egadir. O‘tgan yillar mobaynida o‘zbek xalqi o‘zining bolajonligi, bag‘rikengligi va insonparvarligi bilan boshqa millatlarga o‘rnak bo‘larlik darajadagi ishlarini amalga oshirdi. Darhaqiqat, etim bolalarni asrab olish, ularga homiylik qilish, o‘zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan doimiy an‘anasi bo‘lib kelgan. Xalqimiz ana shunday ezgu fazilatlariga hamisha sodiq qolgan. Sovetlar tuzumi davrida bolalar uylari va turli internatlar ochilgan. O‘sha muassasalarga boquvchisidan mahrum bo‘lgan bolalar qabul qilingan va tarbiyalangan. Bundan mafkuraviy maqsadlarni ko‘zlangansiyosat yuritildi-ki, bolalar uylaridagi etimlar milliy tarbiya an‘analaridan butunlay uzoqlashtirilgan, ularyot g‘oya va mafkura asosida tarbiyalangan, ta‘lim-tarbiya milliylikdan tamoman uzoqlashgan, kommunistik tarbiya g‘oyalari va mafkurasi tarbiyalanuvchi bolalar ongiga chuqur singdirilgan edi. Milliy qadriyatlar va an‘analar, milliy fikr va tafakkur, milliy g‘urur va ifixordan butunlay uzoqlashtirilgan, ular hatto, o‘zlarining ona tillarini ham deyarli unutgan edilar.

O‘zbekiston mustaqilligi yillari kuchli ijtimoiy siyosat, yoshlar tarbiyasi va sog‘lig‘i borasidagi hukumat qarorlari mahsuli sifatida ota-onasiz va qarovsiz qolgan bolalarga davlat tomonidan g‘amxo‘rlik ko‘rsatish darajasi kuchaydi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan YAngi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida “O‘zbekiston tarixini o‘rganish va targ‘ib qilishni yanada rivojlantirish”¹ maqsadi qo‘yilgan. Zero, “o‘tmishdagi yutuq va g‘alabalardan kuch-quvvat olib,

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони / <https://lex.uz/pdfs/5841063>.

xato va mag'lubiyatlaridan xulosa va saboq chiqarib yashaydigan xalq o'zining taraqqiyot yo'li va kelajagini to'g'ri belgilay oladi"², deb ta'kidladi Prezident SH.Mirziyoev. Etim va qarovsiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilish hukumatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Unga ko'ra, faoliyat olib borayotgan turli jamg'armalar asosan yoshlar bilan ishlashi va boquvchisiz qolgan etim bolalarga diqqat qaratishi bunda muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentning 2019 yil 11 fevraldagi "Etim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4185-son³, 2021 yil 9 avgustdagi "Etim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5215-son⁴ va 2021 yil 9 avgustdagi "Etim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning yangi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5216-son⁵ qarorlari hamda sohaga oid boshqa me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilgan vazifalarni bajarish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Bugungi kunga qadar ijtimoiy fanlarning turli sohalarida mamlakat fuqarolarining ijtimoiy hayotdagi ishtiroki va faoliyatlari bilan bog'liq qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lsa-da, O'zbekistonda, jumladan, Farg'ona vodiysida Mehribonlik uylari faoliyatining takomillashtirilishi, uning huquqiy himoya qilinishi, moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi, ular uchun zarur shart-sharoitlarning yaratilishi, bu erdagi tibbiy-tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish va ularni ijtimoiymavjud muammolarning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilish va ularni hal qilishga qaratilgan takliflar ishlab chiqishda muhimdir. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarga oid adabiyotlarni tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etishda ularni ikki guruhga: mustaqillik yillaridagi adabiyotlar hamda xorijiy mualliflar asarlariga ajratish mumkin.

Mustaqillik yillarida sovetlar tuzumining barbod bo'lishi natijasida barcha fanlar doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar kommunistik mafkura ta'siridan xalos bo'ldi. Bu o'z navbatida ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida tarixiy voqealarni yoritishda yangicha yondashuv va qarashlarga keng yo'l ochib berdi, ayniqsa, ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida tadqiqot ishlariolib borish imkoniyati tug'ildi. Lekin, bu tadqiqotlarda aynan Mehribonlik uylari va ularning tarbiyalanuvchilari faoliyati tarixiylik nuqtai nazaridan tahlil etilmagan, faqat mazkur muammoning ayrim jihatlariga bag'ishlangan maqolalar chop etilgan.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistondagi, xususan Farg'ona vodiysidagi mavjud Mehribonlik uylari faoliyati masalasi tarixiy izchillikda olib borilgan tadqiqotlarda mazkur uylarda tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy-ma'naviy islohotlardagi ishtiroki, yoshlarga doir davlat siyosatida

² Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.—Тошкент:Ўзбекистон, 2021.—Б.288.

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 февралдаги "Етим болалар ва ота-онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4185-сон қарори/<https://lex.uz/docs/4199119>.

⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги "Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни тарбиялашнинг тубдан янгиланган тизimini жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПҚ-5215-сон қарори/ <https://lex.uz/docs/5570968>.

⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги "Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янги тизimini жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-5216-сон" қарори///<https://lex.uz/ru/docs/5569689>.

ularning o'zni muammolari hujjatli manbalar va arxiv materiallari asosida ochib berilgan. Ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishida, jumladan, falsafa va pedagogik sohada mazkur mavzu o'z ifodasini topgan⁶.

Hozirgi kunda Farg'ona vodiysidagi mavjud Mehribonlik uylari faoliyati masalasi, mazkur uylarda tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy-ma'naviy islohotlardagi ishtiroki, yoshlarga doir davlat siyosatida ularning o'zni muammolari hujjatli manbalar va arxiv materiallari asosida ochib berilgan. Tarixiy izchilikda olib borilgan tadqiqotlarda Mehribonlik uylari faoliyatiga doir maqola, qo'llanma va to'plamlar mavjud. Ammo, Farg'ona vodiysidagi Mehribonlik uylari tarixi va ular faoliyatining takomillashtirilishi, uning huquqiy himoya qilinishi, moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi, ular uchun zarur shart-sharoitlarning yaratilishi kabi masalalar tarixiy nuqtai nazardan o'rganilmagan.

Zero, har bir inson o'z hayotida qiyin damlarni boshidan o'tkazar ekan, o'ziga hamroh yoki sirdosh izlaydi. YOshlarning hayoti, faoliyati, qiziqishlari xususida fikr yuritish bugungi islohotlar jarayonida yanada qiziqarli va boradagi o'zgarishlarni tahlil etish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini tashkil etadigan yoshlarning barchasi ham hayotda baxtga to'liq sazovor bo'lganlar, deb bo'lmaydi. Chunki hayotning og'ir sinovlariga duch kelgan yoshlar ko'plab uchraydi, ularning ko'pchilik qismi etimlikda yoki ota-ona mehridan judo bo'lgan holatda hayot kechirmoqdalar. Ularning hammasi ham hayotda o'z o'rnini topgan, deb bo'lmaydi. Ular moddiy jihatdan boy bo'lishlari, sirtidan kayfiyatini a'lo qilib ko'rsatishi, kulishi, hazillashishi mumkin. Ammo, ularning ko'zlariga tikilib, diqqat bilan qaralsa, ularda ona yoki otaga bo'lgan mehr, sog'inch tuyg'ularini ko'rish mumkin. Bir og'iz shirin so'z bilan ummon qilsa bo'ladigan ko'z yoshi yashirinib turganini ko'rish mumkin. Ularni er yuzining har bir qismida uchratish mumkin. Afsuski, buni hech kim inkor qila olmaydi. Kamida 50 yil ortga nazar tashlansa, o'tmish va bugungi kunni qiyosiy taqqoslansa, hozirgi kunda ajrimlar sonining ortib borayotganini, qisqa umr mobaynida arziyas sabablar bilan turli janjallarning yuzaga kelishi oqibatida muammoli mojarolarning kelib chiqayotganini kuzatish mumkin. Ana shunday sabablar natijasida ayrim yoshlarda hayotga qiziqish kamayib, kelajakka ishonchning yo'qolib borayotgani achinarli. SHuningdek, eng asosiysi, ilm olishga qiziqish darajasining pasayganini va pasayishda davom etayotganini ko'rish mumkin. Bolalarning etim bo'lib qolishiga asosiy sabab sifatida ikki shaxs—ota va ona deb nomlanuvchi shaxslarning ilmsizligi, bilim olishdek asosiy vaqtini boshqa bekorchi ishlarga sarflashlik, o'z bilimini farzandi bilan ulashmaslik, birgalikda vaqt o'tkazishdek, baxtli onlarni bolasiga ravo ko'rmasligi, ilmiy ham hayotiy darslar sabog'ini ularga bermasligi, o'zaro shaxsiy munosabatlarda kelisha olmasligi, o'zlarining farzandlari oldidagi burchi va uning qiymatini bilmasliklari oqibatini ko'rsatish mumkin. SHu boisdan ham, farzandlar o'zlariga

⁶Аскарова Ў.Мехрибонлик уйлари ўсмирларида миллий ғурурни тарбиялашнинг педагогик хусусиятлари. Педагогика.фан.номз...дисс.–Тошкент, 2001.–136 б.; Сафаева С. Аёллар масаласи умумижтимоий ва миллий жиҳатлари. Фалсафа фан номз.авторреф...–Тошкент, 2002.–86 б.; Юсупова Г. Мехрибонлик уйлари тарбияланувчиларида толерантлик фазилатини шакллантириш технологияси. Педагогикафан.номз...дисс. – Тошкент, 2011. – 128 б.; Султонова Э. Аёл давлатнинг ривожланиш стратегиясида (Глобал муаммо сифатида). –Тошкент, ЖИДУ, 2005.–250 б.; Ўша муаллиф. Замонавий ўзбек аёлида инсониятнинг бебаҳо маънавий бойлик негизлари // Шарқ аёли: кеча ва бугун (илмий-амалий анжуман материаллари)–Тошкент, 2012.–Б.97-98.

boshqa maslakdosh va ko'maklashadigan hamroh topishlari ularni oiladan, ota-onadan yiroqlashishlariga sabab bo'ladi. O'zaro bir-birini tushunmaslik, oilaviy hamjihatlikning yo'qligi ajrashish bosqichiga etaklaydi. Eng achinarlisi, ular shu masofani bosib o'tayotgan jarayonlari davomida farzandlarini o'ylamagani va gap ajrashishga qadar kelib taqalganida o'z farzandlaridan voz kechishi, ularning taqdirini o'ylamasligi, bolasini o'zidan itarishi kabi holatlar ro'y beradi. Ko'p hollarda farzand onada qoldiriladi, ammo ona moddiy tomondan bu bolani to'liq ta'minlay olmaydi, har tomonlama etuk qilib o'stirilmaydi va bu murg'ak bolaning yangi uyi – mehribonlik uyi bo'ladi. Balki, bolalar onasi bilan qolganlarida, kambag'allikka dosh beraolmasliklari, etishmovchiliklardan qiynalishlari, hatto, o'lib ketishlari ham mumkin edi. SHuning uchun ham, mehribonlik uylari ular uchun eng maqbul joy hisoblanadi. Bu erda yashagan hayotlaridan ko'ngillari to'q, onalardek mehribon tarbiyachilar bor, barcha sharoitlar etarli. Bu jihatdan ularda hamma narsa mavjud, nolishga o'rin yo'q. Bolalar uyida tarbiya topgan bola o'sib, rivojlanib, yuqori darajalarga erishishlari mumkin, biroq qalbining bir chekkasida alam, doimiy og'riq, ota-ona mehri, oila atalmish qo'rg'onning issiq tafti etishmaydi. Ularning qalbini ota-onasizlik, ularning mehr quyoshi yo'qligi tinmay yaralab turadi. YOsh bolalarni ota-onalari bog'larda aylantirib yurganida, do'konlarda harhasha qilayotgan bolalarni ko'rganlarida bunday holat yanada kuchliroq seziladi.

Bolalarning etim bo'lish sabablarini o'rganilar ekan, mavjud muammolarga echim ham topish kerak bo'ladi. Masalan, oilasi chindan ham biror hodisa tufayli vafot etib, mehribonlik uyidan joy topganlarga davlat ota-onasini qaytarib bera olmaydi, biroq barcha sharoitlarning to'liq ta'minlab beradi. Ammo, unga ota-ona bo'la oladigan, farzand isini hush ko'radigan munosib oila topishi ham mumkin. Asrab olmoqchi bo'lgan oilalarni yaxshilab o'rganish ham bu ishni muhim qismi bo'ladi, negaki, bu farzand boshqa oilada o'zini begona va xo'rlangan his qilmasligi va ular tomonidan jismoniy og'ir ishlarga jalb qilinmasligi lozim bo'ladi. Respublikamizda va boshqa davlatlardagi etim bolalar sonini imkon qadar kamaytirish, har bir ota-onada farzandga muhabbat tuyg'usini singdirish va har bir oilada oilaning muqaddas qo'rg'on ekanligini shakllantirish ishiga davlat siyosati darajasida katta ahamiyat berilmoqda.

Boshqa tarafdin, mehribonlik uyi xodimlari orasida psixolog va malakali tarbiyachilarni, etuk huquqshunoslarni ko'paytirishni yo'lga qo'yish zarurligini ta'kidlash joiz. O'z farzandini turli sabablar bilan tashlab ketishga intilayotgan ota-onalarni fikrlaridan qaytarish, ularga farzand oliy ne'mat ekanligini anglatish, qadr-qimmatini tushuntirish, farzandga zor bo'lgan insonlarni misol qilib keltirish, ularda bolaga rahm-shafqat tuyg'usini uyg'otish, psixolog va huquqshunolar yordamida farzandini boshqa oilalar asrab olgan taqdirda, ularning ruxsatisiz qaytarib ola olmasliklarini tushuntirish, o'z jismi jonidan bunyod bo'lgan farzandini butunlay yo'qotishdan qo'rqish hissini uyg'otishga yordam beradi.

Aynan ushbu mavzu ko'plab shoir-u ulamolar, yozuvchilarning ijod mahsulini tashkil etgan. O'zbek yozuvchilaridan G'afur G'ulom "Sog'inish", Boymurod Rametov "Etim bo'lib qolganlar", jahon yozuvchilaridan "Etim yig'isi" va boshqalar shular jumlasidandir. Bularni badiiy adabiyotlarda o'qib, uning mazmun-mohiyatini tushunmasdan o'tib ketish ham haqiqiy inson zotiga munosib emas. Mehribonlik uyining tarbiyachilaridan biri o'z suhbatida: "Bolalarimizning

ko'p qismining ota-onasi bor bo'lib, tashlab ketganlar tashkil qiladi. Juda ham kam qismi chin etimlar. Ba'zida, ayrim hollarda bir oiladan to'rtta-beshtalab bolalarini tashlab ketishadi. Balki, bu moddiy qiyinchilikdan kelib chiqqan, deb o'ylash mumkin. Biroq, yaqin o'tmishga nazar tashlansa, urush yillarida etishmovchiliklar nihoyada kuchli bo'lgan holatlarda ham ota-onalar o'z farzandlaridan voz kechmaganlar, hatto urushda halok bo'lganlarning etim qolgan farzandlarini ham o'z qaramog'lariga olib, tarbiyalaganlar. Hayratlanarli jihati shuki, farzandi endi o'ziga oila topganda, ular o'z bolasini qaytarib olmoqchi bo'ladilar. Va yana yangi muammolar tug'iladi va yana ulardan voz kechishadi. Axir, bola xohlagan paytda o'ynalib, boshqa paytda otib yuboriladigan o'yinchoq emas-ku. Ular ham inson, ularda ham yurak, tuyg'u, mehr-muhabbatga tashnalik mavjud-ku. Nahotki bu tuyg'ular ayrim ota-onalarga yot bo'lsa!”, deb kuyinchaklik bilan ta'kildagan edi.

Amalga oshirilayotgan tadbirlardan so'z ochilsa, o'tgan yillar davomida davlat tomonidan voyaga etgunga qadar asrab olinmagan va mehribonlik uyida qolib ketgan bolalarni 2 va 1 xonali yangi qurilgan uy, vaqtinchalik ish joyi bilan ta'minlandi. Bugungi kunda va kelgusida ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek, “inson qadri, insonni e'zozlash – e'tiborimizdagi eng asosiy masala”, bo'lib qoladi.

Xulosa: Xulosa o'rinda aytish mumkinki, ko'chalarda tentirab yurgan yoki mehribonlik uyidan panoh topgan bolalar bunday hayot kechirishga, har kimning unga qarata aytilgan gap-so'zlariga qaramasdan, boshi egik turishga mahkum bo'lmasligi, mehr-muhabbatga tashna, muhtoj bo'lmasligi, zo'ravonlik qurbonlari bo'lib qolmasligi kerak. Har bir farzand o'z ota-onasi bag'rida ulg'ayishga loyiq. Ular baxtli va samarali hayot va mehr bilan qurshalgan oila qo'rg'onida yashashga loyiq! YAqin kunlarda respublikaning turli hududlarida voyaga etmagan qizlarga taalluqli nohush voqeliklar, ularga nisbatan zo'ravonlik sodir etilganligi guvohi bo'ldik. Bugungi kunda ushbu jinoyatlar ochilib, sudda, jinoyat-protsessual kodeksining talablariga muvofiq jinoyat ishlari sudda ko'rib chiqilmoqda va boradagi tergov ishlari davom ettirilmoqda. Tergov jarayoni Bosh prokuratura tomonidan nazoratga olingan. Hech qachon sodir etilgan jinoyat jazosiz qolmaydi. Bo'lib o'tgan nohush holatlar takrorlanmasligi, buning uchun mutasaddilar hamisha ogoh bo'lib, zo'ravonliklarning oldini olishlari zarur. YAngilanayotgan Konstitutsiyamizga ham aynan, mana shu kabi muammolar, ayniqsa voyaga etmagan qizlarning xo'rlanishi bilan bog'liq masalalarning kiritilib, jinoyatchilarga qo'llaniladigan jazo choralari kuchaytirilayotganligi ayni muddao bo'ldi.

STATE POLICY ON WOMEN AND GIRLS AT THE NEW STAGE OF REFORMS IN UZBEKISTAN

Zarnigor Olimjon qizi OLIMJONOVA

Docent M. Baltabaeva

uljaevashohistahon@gmail.com

ABSTRACT

Today, in the new Uzbekistan, where the foundations of a democratic society have been strengthened and settled, the issue of women has risen to the level of state policy. Special importance was paid to increasing their activity in the socio-economic and political life of the society. A number of laws and decrees were adopted on the issue of women during the transitional reforms aimed at the renewal and democratization of society. On the basis of these legal documents, measures aimed at creating decent living conditions for women, ensuring gender equality, restoring their health, ensuring their employment, directing them to the profession, and protecting the rights of women in the family were systematically implemented. In this article, multifaceted efforts, reforms, draft laws aimed at ensuring gender equality are studied.

Keywords: New Uzbekistan, Women, Gender equality, Social protection, Legal literacy

O'ZBEKISTONDAGI ISLOHOTLARNING YANGI BOSQICHIDA XOTIN- QIZLARGA OID DAVLAT SIYOSATI

Olimjonova Zarnigor Olimjon qizi

Ilmiy rahbar-dotsent M.Baltabaeva

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda demokratik jamiyat asoslari mustahkamlanib qaror topib rivojlanayotgan Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida ularning faolligini oshirishga alohida ahamiyat qaratildi. Jamiyatni yangilash va demokratlashtirishga qaratilgan o'tish davri islohotlarida aynan xotin-qizlar masalasida qator qonun va farmonlar qabul qilindi. Bu huquqiy hujjatlarga asosan xotin-qizlarga munosib turmush sharoitlarini yaratish, gender tengligini ta'minlash, ularning salomatligini tiklash, bandligini ta'minlash, kasbga yo'naltirish, oilada ayollar haq-huquqlarini himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimli ravishda amalga oshirildi. Ushbu maqolada amalga oshirilayotgan ko'p qirrali sai-harakatlar, islohotlar, gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan qonun loyihalari organib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, Xotin-qizlar, Gender tenglik, Ijtimoiy himoya, Huquqiy savodxonlik

Bugungi kunda yangi O'zbekiston – Uchinchi Rennans poydevorini barpo etish, inson manfaati va erkinliklarini ta'minlash maqsadida keng miqyosli islohotlarda aholining 49,7 foizini tashkil qilgan xotin-qizlar jamiyat hayotining faol ishtirokchilariga aylandi[1]. Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarga oid davlat siyosatining huquqiy asoslarini o'rganish va olib borilayotgan islohotlar jarayonini tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilish maqola mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Demokratik jamiyat asoslari mustahkamlanib qaror topib rivojlanayotgan Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bo'lib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida ularning faolligini oshirishga alohida ahamiyat qaratilib kelinyapti. Jamiyatni yangilash va demokratlashtirishga qaratilgan o'tish davri islohotlarida aynan xotin-qizlar masalasida qator qonun va farmonlar qabul qilindi. Bu huquqiy hujjatlarga asosan xotin-qizlarga munosib turmush sharoitlarini yaratish, gender tengligini ta'minlash, ularning salomatligini tiklash, bandligini ta'minlash, kasbga yo'naltirish, oilada ayollar haq-huquqlarini himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. 1991-2016 yillar mobaynida amalga oshirilgan islohotlar samarasi o'laroq xotin-qizlar masalasida qator yutuqlarga erishilgan bo'lsada, bu borada jamiyatda hal qilinishi kerak bo'lgan ko'plab muammolar mavjud edi. O'zbekiston Respublikasining 2017-2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi[2]ga asosan xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'rnini kuchaytirishga qaratilgan vazifalardan kelib chiqib, "2017 yil-Xalq bilan muloqot va inson manfaatli yili" Davlat dasturiga asosan tuzilgan "Xalq qabulxonalarida"da jamiyatning barcha sohalaridagi muammolarning tub sabab-oqibatlarini o'rganildi. Xususan, xotin-qizlar masalasida jamiyatning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan ishchi, tadbirkor, uy bekasi, ishsiz imkoniyati cheklangan xotin-qizlarning muammolari ko'rib chiqildi. Bu jarayonda O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari bilan birgalikda respublikada xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiluvchi nodavlat, notijorat tashkilotlar "Tadbirkor ayol" O'zbekiston ishbilarmon ayollar assotsiatsiyasi, tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati "O'zbekiston liberal-demokratik partiyasi va qator partiyalarning "ayollar qanoti" tomonidan ayollar ahvolini yaxshilash borasidagi Harakat dasturlariga asosan amalga oshirilgan ishlar ham sarhisob qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018 yil 2 fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab – quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2019 yil 2 sentabrda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlarini to'g'risida"gi Qonun hamda 2021 yil 5 martdagi "Xotin – qizlarni qo'llab – quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga asosan mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida xotin – qizlarning faolligini oshirish, ularning haq – huquqlarini himoya qilish, ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishi hamda bandligini ta'minlashga har tomonlama ko'maklashish yangi bosqichdagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi[3].

2017-2021 yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida o'tgan davr mobaynida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh etishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun, 4000 dan ziyod O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari qabul qilindi. Xususan, "xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'rnini kuchaytirish, bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish, oila asoslarini yanada mustahkamlash"ga alohida ahamiyat qaratildi. Harakatlar strategiyasidagi vazifalardan kelib chiqib, "2017 yil-Xalq bilan muloqot va

inson manfaatlarini yili” Davlat dasturiga asosan tuzilgan “Xalq qabulxonalarida” jamiyatning barcha sohalaridagi muammolarning tub sabab-oqibatlarini o‘rganildi. Xususan, xotin-qizlar masalasida jamiyatning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan ishchi, tadbirkor, uy bekasi, ishsiz imkoniyati cheklangan xotin-qizlarning muammolari ko‘rib chiqildi. Bu jarayonda respublikada mavjud O‘zbekiston xalq demokratik partiyasi, “Milliy Tiklanish” demokratik partiyasi, “Adolat” sotsial-demokratik partiyasi, tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati “O‘zbekiston liberal-demokratik partiyasi va “Ekologik” partiya “ayollar qanoti”, “Tadbirkor ayol” O‘zbekiston ishbilarmon ayollar assotsiatsiyasi kabi xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiluvchi fuqarolik institutlari orasida yetakchilik qilib kelayotgan O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi va uning hududiy bo‘linmalarining respublikada xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiluvchi ayollar ahvolini yaxshilash borasidagi Harakat dasturlariga asosan amalga oshirilgan ishlar ham sarhisob qilindi. Xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiluvchi yetakchi tizim sifatida O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi faoliyatini yanada faollashtirish vazifalari yuklatildi. Shu bilan birga, qo‘mita faoliyatiga davlat tomonidan moliyaviy va har tomonlama ko‘mak berishga qaratilgan, sohaga oid muhim hujjatlar imzolandi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga asosan, O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi va Vazirlar Mahkamasi huzuridagi “Oila” ilmiy-amaliy tadqiqot markazi muassisligida Xotin-qizlarni va oilani qo‘llab-quvvatlash jamoat fondi tashkil etildi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistondagi islohotlarning yangi bosqichida, bu kabi yangi haq munosabatlar ushbu sohada faoliyat olib borayotgan xotin-qizlar faoliyatini yangi bosqichga ko‘tardi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekistonda erkaklar ko‘pmi yoki ayollar? O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasining ma‘lumoti <https://kun.uz/news/2021/01/22>.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni: O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha to‘g‘risida Harakatlar strategiyasi// Xalq so‘zi, 2018.08.02.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xotin – qizlarni qo‘llab – quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi 2018 yil 2-fevraldagi Farmoni, “Xotin – qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi 2019 yil 2 sentabrdagi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xotin – qizlarni qo‘llab – quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta‘minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2021 yil 5-martdagi Qarori.Lex uz.

XVII ƏSR - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏSNƏVİ JANRI

Ruziyə Zaman qızı Quliyeva

AMEA Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar
İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin müdiri
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID ID: 0009-0008-8093-7114
ruziya.zaman.55@bk.ru

Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvinin inkişaf mərhələləri düzxətli deyil, dalğavarıdır. Formadan janra doğru böyük bir təşəkkül dövrü keçən məsnəvinin tərəqqi və tənəzzülü zaman-zaman bir-birini əvəzləmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Y.Priyev bu barədə yazırdı ki, "Azərbaycan poemalarının ən yüksək inkişaf mərhələsi, heç şübhəsiz, XII əsr hesab edilir. Sonrakı əsrlərdə poema janrının inkişafında müəyyən durğunluq dövrü başlanır".

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi ənənəsi nisbətən zəifləyir. Bu dövrlərdə yaranmış bütün epik əsərlərdə olduğu kimi məsnəvidə də artıq rəsmi giriş: tövhid, minacat, nət, mərcnamə, mədhiyyə kimi hissələrin bir çoxundan istifadə olunur. Eyni zamanda məsnəvilərdəki ənənəvi başlanğıc (sözün tərifi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərifi, bahariyyə və s.) çox az görünməyə başlayır. Belə ki, XVI əsrin sonu və XVII əsrdə bir neçə ənənəvi poema yaransa da ("Bəxtiyarname", "Vərqa və Gülşə", "Qəndəharnamə" və s.) bədii-sənətkarlıq cəhətdən bu əsərlər Nizami və Füzuli səviyyəsinə qalxa bilmir".

17. YÜZYIL - 20. YÜZYIL BAŞI AZERBAIJAN EDEBİYATINDA MESNEVİ TÜRÜ

Ruziyə Zaman qızı Quliyeva

ÖZET

Azərbaycan edebiyatında mesnevinin gelişim aşamaları doğrusal değil dalgalıdır. Biçimden türe büyük bir oluşum sürecinden geçen mesnevinin ilerleyişi ve gerileyişi zaman zaman bir-birinin yerini almıştır. Edebiyatçı Y. Priyev bu konuda şöyle yazmıştır: "Azərbaycan şiirinin ən yüksək gelişme aşaması hiç şüphesiz 12. yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Sonraki yüzyıllarda şiir türünün gelişiminde bir duraklama dönemi başlar.

XVII-XVIII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında mesnevi geleneği nispeten zayıftır. Bu dönemde yaratılan tüm destan eserlerinde olduğu gibi mesnevide de tevhid, minat, nat, meracnâme, mezhep gibi pek çok kısım kullanılmıştır. Aynı zamanda mesnevilerde geleneksel başlanğıc (kelimenin tanımı, eserin yazılış sebebi, aşkın tanımı, bahariyye vb.) çok az görülmeye başlar. Öyle ki, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda pek çok geleneksel şiir (Bakhtiyarname, Varga ve Gülşə, Kandaharname vb.) oluşturulmuş olsa da bu eserler sanatsal-zanaatkarlık bakımından Nizami ve Fuzûlî'nin seviyesine yükselmez.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi ənənəsi nisbətən zəifləyir. Bu dövrlərdə yaranmış bütün epik əsərlərdə olduğu kimi məsnəvidə də artıq rəsmi giriş: tövhid, minacat, nət, mərcnamə, mədhiyyə kimi hissələrin bir çoxundan istifadə olunur. Eyni zamanda məsnəvilərdəki ənənəvi başlanğıc (sözün tərifi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərifi, bahariyyə və s.) çox az görünməyə başlayır.

Dövrün tələbinə uyğun olaraq məsnəviçilik orijinal üslubda uğurlu şəkildə davam edir. Təsir Təbrizinin “Cahannüma” (“Dünyanın güzgüsü”), “Səməqətül-hisab” (“Hicabın faydası”), “Dəvətül-aşiqin” (“Aşıqlərin köməkçisi”), “Hüsni-ittifaq” (“Birliyin gözəlliyi”) (XVII əsr), Fədainin “Bəxtiyarnamə” (XVII əsr), Məsihinin “Vərqa və Gülşa” (XVII əsr), Sadiq bəy Əfşarın “Fəthnameyi-Abbasi-namdar” (“Şahnamə” bəhrində), “Səd və Səid” (“Xosrov və Şirin” bəhrində) (XVII əsr), Kövsəri Həmədaninin “Fərhad və Şirin” (XVII əsr), (“Xosrov və Şirin” bəhrində) (XVII əsr), Lütfəli bəy Azərin “Yusif və Züleyxa” (XVII əsr), Məhcür Şirvaninin “Qisseyi Şirzad” (XVII əsr) poemaları klassik ənənənin orijinal davamı idi. Kövsəri Həmədaninin “Fərhad və Şirin” (XVII əsr), Rükəddin Məsihinin “Vərqa və Gülşa” (XVII əsr) poemaları məsnəviçilikdə klassik ənənənin uğurlu davamı kimi ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yer tutur.

XVII-XVIII əsrlərdə mənzum hekayə yazmaq ənənəsi başqa bir istiqamətdə davam etməkdə idi. Bu dövrdə mənzum hekayə müstəqil janra çevrilirdi. Artıq irihəcmli əsərlərin daxilində olan mənzum hekayələr ayrıca bir əsər kimi təqdim olunurdu. Doğrudur, bu hekayələrdəki *“epik təsvir və ümumiləşdirmələr poema və mənzum romanlarda olduğu kimi bədii-fəlsəfi yüksəkliyə qalxa bilmirdi”* [2, s.150].

Məhəmməd Əmaninin xalq rəvayətləri əsasında qələmə aldığı “Tiryəkçi”, “Hatəmi-Tai”, “Dəvəsi ölmüş qarı”, “Yoxsul kişinin hekayəsi” və s. (XVII əsr) mənzum hekayələri və Hamidin “Seyfəl-mülk” dastanı (XVII-XVIII əsrlər) məsnəviçilik istiqamətində biz yenilik idi.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında klassik məsnəvi ənənələrinin müəyyən qədər zəifləməsi müşahidə edilsə də, əslində məsnəviçilik öz axarını dəyişmişdi. Məhəmməd Əmaninin yazdığı kiçik həcmli mənzum hekayələr yeni ədəbi növün ilk nümunələri idi. Orta əsr məsnəvilərində hekayənin ideyası və məntiqi nəticəsini dərk etmək üçün şairin özü müəyyən istiqamət verir, Əmani isə qələmə aldığı hadisəyə öz münasibətini bildirmir, oxucu özü oxuduğu əhvalatdan müəyyən bir qənaətə gəlir [2, s.152].

Əmaninin “Tiryəkçi” mənzum hekayəsi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında gördüyümüz “Tövbə sındıran zahidin dastanı” hekayəsini və Məhəmməd Füzulinin “Bəndü-Badə” məsnəvisini yada salır.

“Hatəmi-Tai” hekayəsinin mövzusu folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda comərdlik rəmzi sayılan Hatəmlə bağlıdır. Bu gün də bolluq, bərəkət, zənginlik rəmzi sayılan Hatəmlə bağlı rəvayətlər və deyimlər el arasında yaşamaqdadır. Səxavətli insanlar haqda deyirlər: Filankəs Hatəmtəydi.

Əmaninin mənzum hekayələrində təsvir olunan hadisələr realdır, həyatidir. “Dəvəsi ölmüş qarı”da olan qarı obrazı fərdi cizgiləri ilə seçilir. Şair bu obrazın simasında naqis keyfiyyətləri real planda oxucusuna çatdırır. XVII-XVIII əsrdə yaranan hekayələrdə ictimai-siyasi məsələlərdən daha çox məsnəvi-əxlaqi dəyərlərin qələmə alınmasını müçahidə edirik. Sadiq bəy Əfşarın “Hatəmi-Tai”, “Şahlıq arzusuna düşən şəxsin əhvalatı”, “Heyvanların dilini öyrənmək istəyən Xacənin əhvalatı”, “Təbrizli pəhləvan” mənzum hekayələrində əyləncəli əhvalatlar təsvir olunur.

Hamidin “Seyfəlmülk” dastanı da XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəviçilik istiqamətində yeni bir addım idi. “Leyli-Məcnun” kimi “Seyfəlmülk” dastanının da mənbəyi ərəb ədəbiyyatı, daha doğrusu “Minbir gecə” ilə bağlıdır [2, s.132].

Hamidin “Seyfəlmülk” poeması bu dövrdə yaranan mənşüm hekayələrdən köklü şəkildə fərqlənir. İlk dəfə burada lirik və epik ünsürlər bir-birini əvəzləyir. Epik təhkiyə və lirik haşiyələr hadisələrin ümumi axarına uyğun olaraq psixoloji halları əks etdirir. Xalq dastanlarını yazılı ədəbiyyata gətirmək, real və fantastik elementləri bir vəhdət halına gətirmək məsnəviçilik tarixində bir yenilik idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvinin inkişaf mərhələləri düzxətli deyil, dalğavarıdır. Formadan janra doğru böyük bir təşəkkül dövrü keçən məsnəvinin tərəqqi və tənəzzülü zaman-zaman bir-birini əvəzləmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Y.Priyev bu barədə yazırdı ki, *“Azərbaycan poemalarının ən yüksək inkişaf mərhələsi, heç şübhəsiz, XII əsr hesab edilir. Sonrakı əsrlərdə poema janrının inkişafında müəyyən durğunluq dövrü başlanır. Belə ki, XVI əsrin sonu və XVII əsrdə bir neçə ənənəvi poema yaransa da (“Bəxtiyatnamə”, “Vərqa və Gülşə”, “Qəndəharnamə” və s.) bədii-sənətkarlıq cəhətdən bu əsərlər Nizami və Füzuli səviyyəsinə qalxa bilmir”* [3, s.17].

XIX əsrdə məsnəvi yenidən dirçəlməyə başlayır. Nizami və Füzuli ənənələrinin təsiri ilə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən yeni tərzdə əsərlər yaranırdı. Beləliklə, iki ustad sənətkarın - Nizami və Füzuli yaratdığı ədəbi məktəb yeni istiqamətdə davam edirdi.

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Məxzənül-Əsarar”ının təsiri aydın görünür. Fərqli cəhətə ondan ibarətdir ki, Bakıxanov öz məsnəvisinə ilk dəfə hekayətlərlə yanaşı lətifə, təmsil, çikayət, təmsil də daxil etmişdir.

Əndəlib Qaracadağının “Qisseyi-Leyli və Məcnun” poeması Nizami və Füzuli ədəbi məktəbinin davamıdır.

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Hikmətin fəziləti”, “Tədbirin gözəlliyi”, “Yersiz minnət qoymaq”, “Tərhan və elçilər”, “Dərviş və qız” kimi hekayələrində Nizami ilə yanaşı Şərqi Sədri, Rumi kimi görkəmli şairlərinin ənənələrini yaşatmağa cəhd etdikləri aydın görünür. Mirzə Mehdi Şükühinin “Münazirəyi-Əqlü Eşq” əsərində isə klassik Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan ruhnamələrin təsiri duyulur.

Bu dövrdə Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Xəyalın uçuşu”, Mirzə Şəfi Vazehin “Məktubun intizarında poemalarında məsnəvi üslubu istifadə olunsa da, əvvəlki dövrlərdən fərqli məzmun ifadə olunur. Bundan əlavə, Q.Zakirin “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Tülkü və şir”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli yoldaşlar”, Seyid Əzim Şirvaninin “Rəbiül-Ətfal” dərsiyində istifadə etdiyi “Xoruz və çaqqal”, “Qaz və durna”, “Ayı və siçan”, “Aslan və iki öküz”, “Dəvə və eşşəyin yol getməsi”, “Aslan və qarışqa”, “Dəvə və balası”, “Siçan və pişik” kimi təmsillər məcmuəsində, Mirzə Həsən Rüşdinin “Vətən dili” dərsliyindəki təmsillərdə “Kəlilə və dimnə” ənənəsinə sadıq qalaraq məsnəvidən istifadə etmişlər.

S.Ə.Şirvaninin “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti”, “Körpəyə ehsan”, AA.Bakıxanovun “Hikmətin fəziləti”, “Tədbirin gözəlliyi”, “Yersiz minnət qoymaq”, Qasım Bəy Zakirin “Zövcü-axər”, “Tərhan və elçilər”, “Dərviş və qız” kimi hekayələrində Nizami ilə yanaşı Şərqi Sədi, Rumi kimi görkəmli şairlərinin ənənələrini yaşatmağa cəhd etdikləri aydın görünür. Mirzə Mehdi Şükühinin “Münazirəyi-Əqlü Eşq” əsərində isə klassik Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan ruhnamələrin təsiri duyulur.

Bu dövrdə AA.Bakıxanovun “Xəyalın uçuşu”, Mirzə Şəfi Vazehin “Məktubun intizarında” poemalarında məsnəvi üslubu istifadə olunsa da, əvvəlki dövrlərdən fərqli məzmun ifadə olunur. Bundan əlavə, Q.Zakirin “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Tülkü və şir”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli yoldaşlar”, Seid Əzim Şirvaninin “Rəbbül-ətfal” dərslində istifadə etdiyi “Xoruz və çaqqal”, “Qaz və durna”, “Ayı və siçan”, “Aslan və iki öküz”, “Dəvə və eşşəyin yol getməsi”, “Aslan və qarışqa”, “Dəvə və balası”, “Siçan və balası”, “Eşşək və arılar”, “Siçan və pişik” kimi təmsillər məcmuəsində, Mirzə Həsən Rüşdinin “Vətən dili” dərslindəki təmsillərdə “Kəlilə və dimnə” ənənəsinə sadıq qalaraq məsnəvidən istifadə etmişlər.

S.Ə.Şirvaninin “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayəti”, “Köpəyə ehsan” kimi satirik mənzum hekayələrdə, “Tələbənin hadisəsi”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Fəqih və oğlu”, “Avam ata ilə alim oğlu” kimi didaktik mənzumələrdə məsnəvidən artıq fərqli məqsədlərlə istifadə olunmuşdur.

Cənubi Azərbaycan poeziyasında da XIX əsrdə məsnəvi üslubundan geniş istifadə edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Bağır Xalxalının “Sələbiyyə” əsərində, Mirzə Mehdi Şükühinin “Bəzzazların öyünməsi” əsərində məsnəvi formasından fərqli şəkildə istifadə olunmuş və dövrün eybəcərlikləri ifşa edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Mirzə Ələkbər Sabirin rus klassiklərindən etdiyi “Ağacların bəhsi”, “Qarğa və tülkü” kimi iqtibas və bədii tərcümələrində, “Təbib ilə xəstə”, “Camış və sel”, “Molla Nəsrəddin və oğlu” mənzumələrində də məsnəvilərdən istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə kiçik həcmli məsnəvilər lirikada əsas yer tutur. Abbas Səhhətin “Vən” şeiri bunun ən gözəl nümunəsidir. Məhəmməd Hadi “Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı”, “Ələmi-müsabatdan”, “İranlı qardaşlarıma” poemalarında məsnəvidən yararlanmışdır. Abdulla Şaqin “Böyük xadim”, “Nişanlı qız”, “Vətənə qaydarkən”, “Bahar”, “Dağlar”, “İki qaranquş”, “Layla”, “Qış gecəsi”, “İntizar”, “Çörək dərdi”, “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik”, “Son bahar” və s. kimi həcmli lirik əsərlərində və fəlsəfi və “Ədhəm” (1908), “İki fəmilənin məhvi” (1910) poemalarında da məsnəvidən istifadə edilmişdir. A.Şaiqin “Məhsəti” pyesi də məsnəvi ilə yazılmışdır.

Hüseyn Cavidin “Keçmiş günlər” kitabına daxil olan “Hütubi-Adəm” poemasında (1913), “Məsud və Şəfiqə” dialoqunda, “Qadın”, “Bahar” şeirlərində, “Bahar şəbnəmləri” kitabındakı “Hərb və fəlakət”, “Məzlumlar için”, “İstə bir divanədən xatirə (1912) kimi kiçik” həcmli poemalarında, onun müxtəlif şeir toplularına daxil olan, yaxud heç bir toplusuna düşməyən “Bir qızın son fəryadı”, “Novruz bayramı” kimi şeirlərində, “Şeyx Sənan” (1915), “Uçurum” (1917), “İblis” (1918), “Knyaz” (1929) kimi dram əsərlərində məsnəvidən faydalanmışdır.

Cəfər Cabbarlının “Dilənçi”, “Bayram saxlayanlara”, “Hüseyn Ərəblinskiyə” şeirlərində, “Qız qalası” (1923) poemasında məsnəvidən yaradıcı şəkildə yararlanmışdır.

XX əsrin əvvəllərində bakılı şairlərdən Əbdül xaliq Yusif, Mirzə Ağadadaş Müniri də məsnəvi formasından istifadə etmişdir. Azər Buzovmalının (İmam Əliyev) “Oğuznamə”, “Çingiznamə”, “Bakı xanı Dərya xanın Bikə xanım ilə olan əhvalatı”, “Həmvətənlərimə” kimi poemalarında da məsnəvidən istifadə edilmişdir.

Azər Buzovnalının 1925-ci ildə yazdığı “Oğuznamə” poeması tarixi keçmişimizdən, zəngin türk məniyyətindən soraq verən əsərlərdən biri kimi, ədəbiyyat tariximizdə önəmli yer tutur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Sabirin nəsrə hazırladığı “Oğuznamə” bir daha sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində yenidən dirçəlməyə başlamış və türkün soy-kökündən, saz-söz mədəniyyətindən bəhs edən irihəcmli, möhtəşəm sənət əsərləri meydana gəlmişdir. Professor Məhərrəm Qasımlının dediyi kimi “Oğuznamə” ənənəsi tarixən türk-oğuz dastançılığının tarixi, salnaməçiliyinin ana axarı, mərkəzi damarıdır. “Dədə Qorqud” boyları “Oğuznamə” ənənəsinin bir qoludur,

“Oğuz-kağan” və bu sıradan olan xeyli sayda başqa “Oğuznamə” qaynaqları da vardır [1, s.4].

Azər Buzovnalının “Oğuznaməsi “Dədə Qorqud” boyları ilə səsleşsə də daha qədim dövrlərdən bəhs edən əsərdir. Məsnəvidə hadisələr Nuhun tufanından daha əvvəlki dövrlərdən başlayaraq davam edir və burada Nuhun adı Nuh yalavac kimi təqdim olunur.

Bir yalavac varmış keşmiş zamanda,
Yoquymuş tay ona elmü ürfanda.
Hər yerdə zikr olur adı hörmətlə,
Hər kəs tanır onu şanla, şövkətlə.
Nuh Yalavac derlər onun adına,
Yetərmiş hər millət onun dadına [1, s.26].

“Oğuznamədə” qədim türk mədəniyyətindən soraq verən tarixi məlumatlar, əfsanə və rəvayətlər, nağıllar, dastanlar, eyni zamanda səmavi kitablardan süzülüb gələn məlumatlar bütöv bir toplum halında, məntiqi ardıcılıqla sərgilənir və daxili bağlıqla bağlanır. Bunlardan ən diqqət çəkəni Nuhun tufanıdır.

Məlum olduğu kimi Nuhun tufanı haqqında Tovratda və Qurani-Kərimdə söhbət açılır. Nuhun gəmi düzəltməsi, saleh bəndələri Allahın əmriylə o gəmiyə mindirməsi istər tarixdə, istərsə də səmavi kitablarda və folklorlarda eynidir.

“Oğuznamədə” bütöv bir tarixi dövr-tufandan əvvəlki və sonrakı dövrlər ardıcılıqla təsvir olunur. Azər Buzovnalı. “Oğuznamə” məsnəvisi zaman hüdudlarını aşan çox nəhəng epopeyadır. Şair göstərmək istəyir ki, bütöv xalqlar bir kökdən – Adəm və Həvvadan törənmiş, Nuh isə peyğəmbərdir. Nuhun tufanından sonra bir böyük hadisə baş vermiş, gəmidən xilas olanları yatalaq xəstəliyi tutmuş və səksən nəfər həlak olmuş, tək-cə Nuh Yalavacın üç oğluylla olanların əhli-əyalı sağ qalmışlar:

Qalmış ancaq dərk etməyən bu halı,
Yalavacın üç oğluylla əyalı,
Oğlanlardan üçünə də budur nam,
Biri Yafəs, digəri Sam ilə Ham [1, s.30].

“Oğuznamədə” qədim türklərin ilk mədəniyyət nümunələri yaratmaq qüdrəti diqqət mərkəzinə gətirilir. Azər Buzovnalıya görə ilk dəfə duzun dadını bilənlər də məhz türklər olmuşdur.

Bilməzdilər hələ duzun adını,
 O, bildirdi xəlqə onun dadını.
 Bir gün Fudək çıxmış idi şikarə,
 Ət yeyərkən gedir imiş səvarə.
 Əlindəki əti düşmüş duzluğa,
 Altdan enmiş yerə onu almağa.
 Yerə düşən əti yerdən götürmüş,
 Yemək üçün ta ağzına yetirmiş.
 Başqa görmüş duzlu ətin tamamı,
 Ləzzətilə yemiş onun hamını.
 Damağında qalmış ətin ləzzəti,
 O gündən türk duzla yemişdir əti [1, s.34].

“Oğuznamə” qədim türklərin döyüş səhnələrini, toy və yas adətlərini, dövlətçilik ənənələrini əks etdirmək baxımından unikal əsərdir. Şair göstərir ki, mədəniyyət binasını quran türklərdir. Dəmir, polad mədəniyyətlərini tapan, ilk əkinçilik alətləri düzəldən də türklərdir. İlk smaye türkün əliylə yaradıldı, əkinçilik mədəniyyəti türk ellərində təşəkkül tapdı:

Dəmir, polad mədənləri tapdılar,
 Ziraətə yarar alət tapdılar.
 Başladılar ziraətin işinə,
 Düşdülər bu gözəl işin peşinə [1, s.95].

“Oğuznamə” türkləri “Ergenokom” dastanı ilə də səsleşir. Eyni zamanda burada bir çox imkanların hikməti açılır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buzovnalı, A. Oğuznamə / A. Buzaovnalı. – Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, – 2023 – 112 s.
2. Səfərli, Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri / Ə.Səfərli. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 206 s.
3. Priyev, Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı / Y.Priyev. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 184 s.

MOLEKÜLER FİZİK BÖLÜMÜ LABORATUAR DERSLERİNİN STEM YÖNTEMİYLE ÖĞRETİLMESİNİN ETKİNLİĞİ

Doç. Dr. Aliya SARYBAYEVA

Türkistan/KAZAKISTAN

ORCID ID: 0000-0001-6002-6243

alya.sarybayeva@ayu.edu.kz

Assem AKHANOVA

ORCID ID: 0009-0006-9963-6712

Türkistan/KAZAKISTAN

assem.akhanova@ayu.edu.kz

Öğretmen Aigerim BAIMAKHANOVA

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Türkistan/KAZAKISTAN

ORCID ID: 0000-0002-5364-0146

aygerim.baymakhanova@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Ganiya ORMANOVA

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Çimkent/KAZAKISTAN

ORCID ID: 0000-0002-4990-7485

Ganya_66@mail.ru

ÖZET

Bu makalede, yüksek öğretim kurumlarında moleküler fizik bölümünün öğrencilerinin öğrenim yöntemine ve orada hangi çalışmaların yürütüldüğüne ilişkin bilgi olan yenilikçi Stem'in (science, technology, engineering, mathematics) incelenmesine adanmıştır. Şu anda eğitim kurumları, biri STEM yöntemi olan modern eğitim yaklaşımlarını kullanmaktadır. Dünya tecrübesine dayanarak, bu yöntemin, fen bilimleri alanında öğrenenlerin geniş ve derinlemesine öğrenilmesi amacıyla uygulanan disiplinler arası bir yaklaşım olduğunu biliyoruz. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin fen bilimleri eğitimi alanında yaygın olarak kullanılması, yeni bir öğrenme deneyine (sanal deney) yol açmıştır. STEM teknolojinin sanal simülasyonunun bir biçimi olarak kabul edilir.

Sanal laboratuvar, bilgisayardaki fiziksel süreçleri simüle eden, koşullarını ve yürütme parametrelerini değiştirmenize izin veren bir bilgisayar programıdır. Böyle bir program, etkileşimli öğrenmeyi gerçekleştirmek için özel koşullar yaratır. STEM içeriğine dayalı fizik konularını düzenleyerek, bunun ortak konuların entegrasyonuna nasıl katkıda bulunduğunu, problemleri bulma ve çözme yeteneğini geliştirdiğini gözlemek mümkündür.

Bu konuyla ilgili makalede, moleküler fizik bölümünün laboratuvar derslerinin STEM yöntemiyle öğretilmesinin etkinliğini arttırmak amacıyla Algodoo-2D fizik simülasyonu için dijital programların dilini, «Açık fizik» bilgisayar simülasyon programlarını nasıl uygulayacağını incelemektedir.

Moleküler fizik bölümünün laboratuvar derslerini STEM yöntemiyle öğretmeye çalışırken, öğrenciler için yardımcı öğretim materyalleri olarak elde edilen ürünlerin gittikçe daha fazla ilgi gösterdiği gözlemlenebilir. Çalışmadan elde edilen veriler, yüksek ve orta öğretim kurumlarında kullanılmak üzere sunulmakta ve bu sonuçlar, fizik eğitimi alanında yeni bir yönde araştırma için temel teşkil etmektedir.

Anahtar kelimeler: STEM yöntemi, Etkileşimli PhET simülasyonu, Algodoo, Bilgisayar simülasyonu, Fizik, Sanal simülasyon

МОЛЕКУЛАЛЫҚ ФИЗИКА БӨЛІМІНІҢ ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРЫН STEM- ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ТИІМДІЛІГІ

Әлия САРЫБАЕВА
Әсем АХАНОВА
Айгерим БАЙМАХАНОВА
Гания ОРМАНОВА

ТҮЙІН

Мақалада инновациялық STEM (science, technology, engineering, mathematics) - білім беру әдісіне қатысты жоғары оқу орындарындағы молекулалық физика бөлімінен студенттерде қандай ақпарат бар және ол жерде қандай жұмыстар атқарылып жатқанын зерттеуге арналған. Қазіргі таңда оқу орындарында заманауи білім беру тәсілдері қолданылуда, сол тәсілдің бірі әрі бірегейі - STEM-әдісі. Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, бұл әдістің жаратылыстану бағыттарын оқытуда білім алушыларға кең, әрі терең білім беру мақсатында қолданылатын пәнаралық тәсіл екендігін білеміз. Жаратылыстану білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану оқу экспериментінің жаңа түрін – виртуальды эксперименттің пайда болуына әкелді. Бұл STEM технологиялардың виртуальды модельдеу түрі болып саналады.

Виртуальды зертхана – компьютерде физикалық үдерістерді модельдейтін, оның шарттары мен жүргізу параметрлерін өзгертуге мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарлама. Мұндай бағдарлама интерактивті оқытуды іске асыру үшін ерекше жағдай жасайды. STEM мазмұнға негізделген физика пәндерін ұйымдастыра отырып, бұл жалпы пәндердің интеграциясына ықпал етуін, проблемаларды табу және шешу қабілеттерін дамытуын байқауға болады. Осы мәселеге қатысты мақалада молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқыту тиімділігін жетілдіру мақсатында PhET интерактивті модельдеу, Algodoo - 2D физика модельдеулеріне арналған сандық бағдарлама тілін, «Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламаларын қолдану жолдары қарастырылған.

Молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқытуды зерттеу кезінде алынған өнімдер студенттерге көмекші оқу материалдары ретінде қамтамасыз ету көбірек қызығушылықтар танытатындығын байқауға болады. Зерттеуден алынған мәліметтер жоғары және орта білім беру ұйымдарында қолданысқа ұсынылады және бұл нәтижелер физиканың білім беру саласы бойынша жаңа бағыттағы зерттеулерге негіз болады.

Кілт сөздер: STEM-әдісі, PhET интерактивті модельдеу, Algodoo, компьютерлік модельдеу, физика, виртуальды модельдеу

КІРІСПЕ

Заманауи цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жылдам қарқынмен өтуіне байланысты «STEM» білім беру маңызды және өзекті мәселе болып табылады.

2019 жылдың 27 желтоқсанындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің №988 «Білім және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» бекіту туралы қаулыда индустрия 4.0 талаптарына қол жеткізудің бір жолы ретінде - химия, биология, физика пәндерін STEM-кабинеттермен жабдықтау негізінде оқыту мәселелері қарастырылған [1].

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) - ғылым, технологиялар, инженерия және математика ұғымын білдіреді. STEM негізінде бұл түсініктің жаңа нұсқалары пайда болды, солардың ішінде анағұрлым кең таралғаны STEAM (ғылым, технологиялар, инженерия, өнер және математика) және STREM (ғылым, технологиялар, робототехника, инженерия және математика) болды. Қазіргі уақытта STEM әлемдік білім берудің басты трендтерінің бірі болып табылады [2].

Молекулалық физика – физиканың әр түрлі агрегаттық күйдегі заттардың физикалық қасиеттерін олардың молекулалық құрылысы негізінде зерттейтін саласы. Молекулалық физиканың ең алғаш қалыптасқан бөлімі – газдардың молекулалық-кинетикалық теориясы. Заттардың және олардың зерттеу әдістерінің әр түрлі болуына қарамастан молекулалық физика заттар құрылысының микроскопиялық (молекулалық) сипатына негізделі отырып, олардың макроскопиялық қасиеттерін зерттейді [3].

Молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқыту тиімділігін жетілдіру мақсатында PhET интерактивті модельдеу, Algodoo - 2D физика модельдеулеріне арналған сандық бағдарлама тілін, «Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламаларын қолдану жолдары қарастырылды.

Физикадан білім беру саласында цифрлық технологияларды кеңінен қолдану оқу экспериментінің жаңа түрін – виртуальды эксперименттің пайда болуына әкелді. Бұл STEM технологиялардың *виртуальды модельдеу* түрі болып саналады.

Виртуальды зертхана – компьютерде физикалық құбылыстар мен үдерістерді модельдейтін (үлгілейтін), оның шарттары мен жүргізу параметрлерін өзгертуге мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарлама. Мұндай бағдарлама интерактивті оқытуды іске асыру үшін ерекше жағдай жасайды.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

STEM-әдісі арқылы оқыту тиімділігін жетілдіру мақсатында PhET интерактивті модельдеу, Algodoo - 2D модельдеулері, «Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламалары молекулалық физика бөлімінің зертханалық жұмыстарын нақты жабдықпен практикалық жүзеге асыруға болмайтын құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, броундық қозғалыс, студенттер молекулалардың жылулық қозғалысын бақылайды. Студенттер тәжірибелерді жылдам қайталай алады және көптеген әртүрлі параметрлердің әсерін жылдам зерттей алады.

Оқу бағдарламасының мазмұнына сүйене отырып, біз STEM-білім беру негізінде молекулалық физика бөлімі бойынша студенттер оқу бағдарламасындағы ұғымдармен байланысты тақырыптардың белгілі бір мазмұнын оқыту үдерісін келесі түрде ұсындық:

1-қадам: сабақ мазмұнына сәйкес әрбір сабақты STEM-ге бағытталған білім негізінде жасау қиындық тудырады. Сондықтан да біз инженерия, технология, математика және дизайнның 2-ден астам аспектілерін біріктіре алатын STEM-ге бағдарланған мазмұнды таңдауымыз керек.

2-қадам: сабақтың мақсаттарын анықтау үшін оқу мазмұнына сүйене отырып, білім, білік, мәселелерді шешу дағдылары, қарым-қатынас дағдылары, практикалық және эксперименттік дағдылар сияқты STEM бағдарлау дағдыларына бағытталған бастапқы оқу бағдарламасына сәйкес келуін қамтамасыз етуі керек.

3-қадам: сабақтың мазмұнына, студенттердің білім деңгейіне, жас ерекшеліктеріне, сабақтың жоспарланған уақытына байланысты тиісті шарттарды көрсету керек.

4-қадам: сабақ жоспарын жасау.

Сабақ атауы/сабақтың мақсаттары: білім, дағдылар, қарым-қатынас. Сабақты әзірлеу кезінде студенттерге жаңа теориялық сабақтарды игеруге кететін уақытты ескеру қажет. Себебі, білім, уақыт өте келе студенттерге тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Оқу-әдістемелік қызметте ынталандыру үшін студенттердің ынтымақтастық дағдыларын, практикалық дағдыларын, проблемаларды шешу дағдыларын пысықтауға қатысуын қамтамасыз ететін оқытудың тиімді әдістерін қолдану қажет.

5-қадам: оқу іс-әрекетін ұйымдастыру үдерісінде практикаға, қауіпсіз практикалық сабақтарға қолайлы орындарды ұйымдастыру және сұрыптау және шығармашылық пен ынтымақтастықты ынталандыратын психологиялық орта құру қажет. Студенттер берілген тапсырмаларды орындап жатқанда, мұғалім уақтылы қолдау және басшылық ету үшін топтарды қамтуы керек. Сонымен қатар, соңғы өнімді ғана емес, берілген тапсырмаларды орындау барысында студенттерді бақылау және бағалау қажет.

6-қадам: мұғалім сабақтың мазмұнының сабақтас салаларға сәйкестігін, мектептің қазіргі жағдайымен салыстырғанда орындылығын, практикалық сәйкестігін қайта бағалайды.

Алдыңғы зерттеулер STEM технология студенттердің білім алуға деген қызығушылығын едәуір арттырып, білім алушыларды пассивті ойлаудан белсенді ойлау конструкторларына айналдыруы мүмкін екенін көрсетеді [4].

Зерттеу әдістері 2-кезеңде ұйымдастырылды.

1-кезеңде молекулалық физика бөлімі зерттеуге негіз болған зертханалық жұмыстар сарапталды. Зерттеу барысы оқыту барысында цифрлық технологияларды қолдану арқылы студенттер молекулалық физика бөлімінен білім алуға ынтасын арттыратыны және оның қолданбалы бағдарлығына әсер етуі бойынша мәселелерді ортаға шығарды. Техника саласына қызығатын білімгерлер саны күннен күнге азаюда, сондықтан әсіресе техника саласында олардың ынтасын арттыру маңызды қажеттілік. Көбіне қызығушылықтың жоқтығы табиғат құбылыстарын дұрыс түсінбеушіліктен туындауы мүмкін. Сонымен қатар, білім алушылардың білім деңгейі мен математикалық аппаратты толыққанды игермегендігі де мәселені түсінуге кедергі болатындығы айқындалды.

Зерттеу әдісінің 2-кезеңінде – молекулалық физиканы оқыту барысында компьютерлік динамикалық модельдеу арқылы бірқатар педагогикалық, дидактикалық және технологиялық мәселелерді шешудің мүмкіндіктерін анықтау мақсатында оқу бағдарламаларына талдау жасалынды. Күнделікті өмірде орын алатын жағдайларды заманауи технологиялар және қосымша визуализация құралдары көмегімен білім

алушылардың физика пәніне деген қызығушылығын арттыруға ірекет жасадық. Алайда, студенттердің қызығушылығын ояту қиынға соғатын тақырыптар бар. Мысалы, білім алушылардың көбінің графиктер құру дағдысы қалыптаспаған. Сондықтан, графиктермен жұмыс істеу дағдыларын меңгеруге үлкен мән беріп, тиянақты жаттықтыру керек.

ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ғылыми әдебиеттерге талдау жасау, электрондық оқыту ресурстарын сараптау арқылы Algodoo (<http://www.algodoo.com>), PhET интерактивті модельдеу жобаларының (<https://phet.colorado.edu/>), «Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламаларының молекулалық физиканы оқытуда маңызды орын алатындығына көз жеткіздік.

PhET бағдарламасының анимациялары физиканың кең ауқымды білім беру зерттеулеріне негізделген [5]. PhET модельдеулері анимациялық, интерактивті және ойын тәрізді орталарды ұсынады. Бұл физика пәнін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Олар шынайы өмір құбылыстары мен негізгі ғылым арасындағы байланыстарды атап көрсетеді, көрінбейтін нәрселерді көрінетін етеді (мысалы, атомдар, молекулалар, электрондар, фотондар) және олардың оқуы мен ізденуі үшін көрнекі модельдерді қолданады. Модельдеу Java, Flash немесе HTML5 тілінде жазылған және оларды онлайн режимінде іске қосуға немесе компьютерге жүктеп алуға болады. PhET модельдеулері барлық студенттер және мұғалімдер үшін қолжетімді болып табылады. Мысал ретінде, диффузия құбылысын түсіндіруде PhET бағдарламасын қолдану студенттерге тақырып бойынша зертханалық жұмыстар орындағанда қажет нәтижені алуға мүмкіндік береді (Сурет 1).

Сурет 1: PhET бағдарламасын қолдану арқылы диффузия құбылысын түсіндіруге арналған зертханалық жұмыстар

«Диффузия» тақырыбы бойынша студенттерге оқу мақсаттарының мысалдары беріледі:

- 1) Екі газдың қалай араласатынын түсіндіріңіз.

2) Диффузия жылдамдығына әсер ететін факторларды табу үшін тәжірибе жүргізіңіз.

Біз молекулалық физика бөлімінен физикалық құбылыстарды модельдеу арқылы виртуалды зертханалық жұмыстарды құру және оны оқу үдерісінде қолдануға байланысты ғылыми еңбектерді талдай келе, төмендегідей ерекшеліктерді айқындадық:

- компьютерде виртуалды эксперименттер жүргізу нақты аппараттық құралдарға қарағанда әлдеқайда арзан болып табылады;

- көзге көрінбейтін физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды модельдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, газдардың қасиеттерін зерттеу кезінде P , V , және T арасындағы айнымалының өзгеруі газдың басқа қасиеттеріне қалай әсер ететінін анықтауда жақсы динамикалық графикасы мен дыбысы бар виртуалды эксперимент арқылы анық көрсетуге болады;

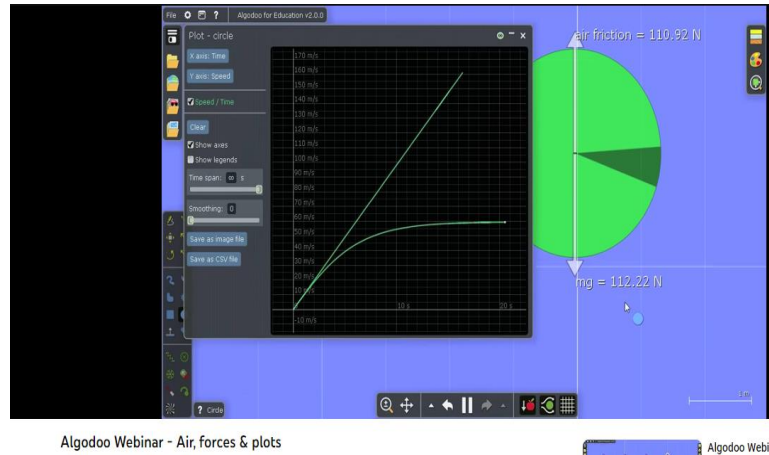
- виртуалды зертханалық жұмыстар интерактивті болып табылады. Олар пайдаланушының әрекеттеріне әртүрлі тәсілдермен жауап бере алады;

- виртуалды зертханалар тәуелсіздікті қамтамасыз етеді, яғни виртуалды зертханалық қызметті тек компьютерлермен жабдықталған сыныптарда жүргізуге болады. Бұл тәсіл зертханалық жабдықты құруға қосымша шығындарсыз орындауға мүмкіндік береді.

- виртуалды зертханалар қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Студенттер виртуалды экспериментке оңай және қауіпсіз қатыса алады. Оны кез келген уақытта деректерді жоғалтпай тексеруге және жоюға болады.

Algodoo - 2D физика модельдеулеріне арналған сандық бағдарлама тілі болып табылады. Бұл студенттер мен мұғалімдерге модельдеуді оңай жасауға және пайдаланушыға ыңғайлы және көрнекі тартымды интерфейс арқылы физиканы зерттеуге мүмкіндік береді. Algodoo интерактивтілігі мен икемділігі жаңа физика тақырыптарына, соның ішінде нақты эксперименттер үшін аз мүмкіндіктер бар тақырыптарға зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Algodoo-ның ыңғайлы графикалық интерфейсі пайдаланушыға құбылысты түсінуді жақсарту үшін визуализацияларды жасауға мүмкіндік береді және студенттерге жарқын бейнелер беру үшін бақылау дисплейлері ретінде қызмет етеді [6].

Algodoo көмегімен түсіп келе жатқан дененің ауамен үйкелісін және түсу жылдамдығын модельдеу негіздерін көрсетуге болады. Күш әсерлерін визуализациялау және графиктерді пайдалану арқылы ауада түсіп келе жатқан денеге кедергі күшінің қалай әсер ететінін оңай талдап, зерттеуге болады (Сурет 2).

Algodoо Webinar - Air, forces & plots

Algodoо Webir

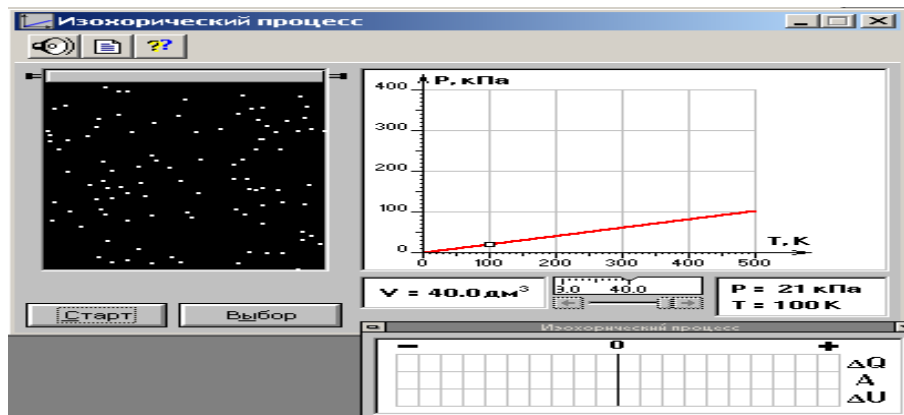
Сурет 2: Algodoo – 2D физика модельдеулері

Демек, Algodoo бағдарламалық тілі интерактивті тақта сияқты заманауи аппараттық сенсорлық экран интерфейстерінің үйлесімі арқылы студенттердің физикалық белсенділіктерін арттыруды қамтамасыз етеді.

«Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламалары виртуальды зертханалық жұмыстарды орындауда мұғалімге сабақты қызықты әрі қарқынды ете отырып, оқытудың ең қызықты және тиімді әдістерін табуға мүмкіндік береді [7].

Компьютерлік модельдеудің басты артықшылығы – физикалық құбылыстарды кеңірек тұрғыдан көрсету және оларды жан-жақты зерттеу мүмкіндігі. Әрбір жұмыс физиканың әртүрлі салаларын қоса алғанда, оқу материалдарының үлкен көлемін қамтиды. Бұл пәнаралық байланыстарды бекітуге, теориялық білімді жалпылау мен жүйелеуге мол мүмкіндіктер береді. Мысалы, молекулалық физика бөлімінің «Изохоралық процесс» тақырыбына виртуальды зертханалық жұмыс орындау барысында, жұмыстың мақсаттары төмендегідей беріледі:

- 1) Изохоралық процесті сипаттайтын компьютерлік модельмен танысу қажет;
- 2) Компьютердегі теориямен танысып шығу;
- 3) Осы виртуальды модельдегі изохоралық процесстің тәжірибе арқылы анықтау (Сурет 3).

Сурет 3: Изохоралық процестің экрандағы көрінісі

Тәжірибе соңында өзіндік бақылау сұрақтары және тапсырмалары беріледі.

1) Идеал газды қандай күй теңдеуі сипаттайды. 2) Газдарда болатын қандай процестерді білесіздер. 3) Қандай жағдайда газды идеал газ деп есептеуге болады. 4) Изохоралық процестегі тұрақты шаманы көрсетіңіз. 5) Менделеев-Клапейрон теңдеуі қалай жазылады. 6) Изохоралық процестің жазықтықтағы графигі қалай. 7) Изохоралық процесті қай теңдеу сипаттайды.

Студенттерге сұрақтарға жауап береді, зертханалық жұмысты орындайды. Молекулалық физикадан студенттер білімдерін жетілдіру (тереңдету, кеңейту), STEAM негізінде қолданбалы білімдер жүйесін, STEAM негізінде техникалық іс-әрекетті орындау икемділіктері мен дағдылары, STEAM негізінде күнделікті өміріне байланысты білімнің қолданбалы сипатты мәселелерін шешуге деген дайындығы дамытылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқытуды цифрлық технологиялар арқылы арттыру, студенттердің қолданбалы білімдері, практикалық икемділіктері мен дағдыларын қалыптастырып, кәсіби іс-әрекетке даярлық деңгейін көтереді. Молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқыту тиімділігін жетілдіру мақсатында PhET интерактивті модельдеу, Algodoo – 2D физика модельдеулеріне арналған сандық бағдарлама тілін, «Ашық физика» компьютерлік модельдеу бағдарламаларын қолдану жолдары қарастырылды.

Молекулалық физика бөлімінің зертханалық сабақтарын STEM-әдісі арқылы оқытуды зерттеу кезінде алынған зерттеу нәтижелері студенттердің қызығушылықтарын танытатындығын байқауға болады. Зерттеуден алынған мәліметтер жоғары және орта білім беру ұйымдарында қолданысқа ұсынылады және бұл нәтижелер физиканың білім беру саласы бойынша жаңа бағыттағы зерттеулерге негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. <http://adilet.zan.kz> 20.04.2023.

2. Tiflis O. STEM Education Programme for Teachers. The British Society for Research into Learning Mathematics / O. Tiflis, I. Saralar-Aras // BSRLM Spring Conference. 2021. –p.1-12.

3. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

4. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S., 2022 – STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course// Ясауи университетінің хабаршысы. –4(126): 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>.

5. PhET Interactive Simulations. Projectile motion. <https://phet.colorado.edu/> 13.03.2023

6. Physics 4A – Projectile Motion with Algodoo Simulation.

<https://www.youtube.com> 13.03.2023

7. <https://domsireni.ru/boilers/otkrytaya-fizika-1-1-virtualnye-laboratornye-raboty/>

**THE EFFECTIVENESS OF STEM TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF
EDUCATIONAL AND COGNITIVE COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS
IN PHYSICS**

Assoc. Prof. Dr. Ganiya ORMANOVA

South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent/Kazakhstan

ORCID ID: 0000-0002-4990-7485

Ganya_66@mail.ru

Assoc. Prof. Dr. Khadisha ABDRAKHMANOVA

South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent/Kazakhstan

ORCID ID: 0000-0002-6110-970X

khadi_kab@mail.ru

Akylbek KULZHANOV

South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent/Kazakhstan

ORCID ID: 0009-0009-7321-437X

kulzhanov20@mail.ru

ABSTRACT

Like all previous industrial revolutions, the Fourth One changes not only production, but also our whole life - the economy, the relations between people, even to some extent the very understanding of what it means to be a human being. Artificial intelligence and robotics, the Internet of Things (IoT) and 3D printing, virtual and augmented reality, bio- and neurotechnologies - these latest methods are becoming part of our daily existence before our eyes. Because of this, the use of physics in various fields of modern natural science began to grow rapidly due to the multiple increase in digital devices.

The subject of physics is distinguished by its proximity to people's lives, that is, it has a direct practical orientation. Currently, physical knowledge is used in endless fields: science and technology, engineering and manufacturing, etc.

Currently, education in Kazakhstan is conducted according to the updated content program, where the main priority is not the assessment of students' knowledge, but the motivation of students to study, the formation of their competencies. The use of STEM technology in the process of teaching physics serves as a tool that allows students to be active and implement an idea based on the use of science and technology.

The article discusses the methods of formation of educational and cognitive competencies of students by teaching Multisim Electronics Workbench Group applications based on STEM technology (science, technology, engineering, math—a curriculum combining lessons of natural science, technology, engineering and mathematics) in physics lessons.

Keywords: Industrial revolution, Educational and cognitive competence, STEM technology, Electronics Workbench Group application, Multisim program.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКА ПӘНІНЕН ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

п.ғ.к, доцент Гания ОРМАНОВА
х.ғ.к., доцент Хадиша АБДРАХМАНОВА
2 курс магистранты Акылбек КУЛЖАНОВ

ТҮЙІН

Барлық алдыңғы өнеркәсіптік революциялар сияқты, төртіншісі өндірісті ғана емес, бүкіл өмірімізді — экономиканы, білімді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, тіпті белгілі бір дәрежеде адам болу дегенді түсінуді өзгертеді. Жасанды интеллект және роботтандыру, заттар интернеті (IoT) және 3D басып шығару, виртуалды және кеңейтілген шындық, био және нейротехнология-бұл соңғы әдістер біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналады. Осыған байланысты сандық құрылғылардың еселеп көбеюі себепті физиканың қазіргі жаратылыстанудың әртүрлі салаларында қолданылуы тез өсе бастады.

Физика пәні адамдардың өміріне жақындығымен ерекшеленеді, яғни тікелей практикалық бағытқа ие. Қазіргі уақытта физикалық білім шексіз салаларда қолданылады: ғылым мен техникада, инженерия мен өндірісте және т. б.

Қазіргі кезде Қазақстанда оқыту жаңартылған мазмұн бағдарламасы бойынша жүргізіледі, онда негізгі басымдылық оқушылардың білімін бағалау емес, білім алушыларды оқуға ынталандыруға, олардың бойында құзіреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Физиканы оқыту процесінде STEM технологиясын қолдану студенттерге белсенді болуға және ғылым мен техниканы қолдануға негізделген идеяны жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құрал ретінде қызмет етеді.

Мақалада физика сабақтарында Electronics Workbench Group қосымшасының Multisim бағдарламасын STEM (science, technology, engineering, math – жаратылыстану, технология, инженерия және математика сабақтарын біріктіретін оқу бағдарламасы) технологиясына негіздеп оқыту арқылы оқушылардың оқу-танымдық құзіреттерін қалыптастыру әдістері қарастырылған.

Тірек сөздер: өнеркәсіптік революция, оқу-танымдық құзіреттілік, STEM технологиясы, Electronics Workbench Group қосымшасы, Multisim бағдарламасы.

Қоғамды жедел ақпараттандыру, электрондық білім беру ресурстарының пайда болуы және кең таралуы қазіргі білім берудің өзекті мәселесін шешетін педагогикалық технологияларды жобалауға мүмкіндік береді. Мұндай білім беру нәтижесі - қоғамдық өмірдің барлық салаларында құзіретті оқушының үйлесімді тұлғасын қалыптастыру.

Оқушылардың құзіреттілігін қалыптастыру инновациялық процесс болып табылады, онда кешенді қызметі мыналарға бағытталған: қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін және оқушылардың жеке білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыратын технологияларды құру.

Оқу-танымдық құзыреттілік - негізгі құзыреттіліктердің бірі ретінде оқушыға танымдық белсенділік дағдылары көмегімен оқып, үйреніп қана қоймай алған білімін тәжірибеде қолдану құзыреттілігі [1]

Жаңа ғасырдың басында әлемге ғылым саласында жұмыс істей алатын, жаңа технологияларды меңгерген ғалымдар қажет екені белгілі болды. Пәндерге негізделген ескі мектеп бағдарламасы қазіргі оқушының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Физика, тарих, биология, математика және басқа да пәндер бір-бірімен қиылыспай, оқушының басында көбіне шашыраңқы ақпараттар қалдырады.

Жақын арада әлемде және әрине, Қазақстанда: IT мамандары, бағдарламашылар, инженерлер және жоғары технологиялық мамандар тапшылығы жоғары болады. STEM білім беру жоғары технологиялық білім берудің негізі болып табылады. Сондықтан Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур және Америка Құрама Штаттары сияқты көптеген елдер STEM бойынша мемлекеттік білім беру бағдарламаларын жүргізуді.

STEM мамандарына сұраныс артуда. Мысалы, ЕО елдерінде бұл салада жұмыс істейтін мамандардың үлесі 2000 жылдан 2013 жылға дейін өсті. 12%-ға. Сондай-ақ Еуропа елдерінде STEM мамандарына деген сұраныс 2025 жылға қарай 8%-ға, ал басқа мамандықтарға 3%-ға ғана өседі деген болжам бар. 2011 жылы сауалнама жүргізілген ЭЫДҰ-ның 16 елінің ішінде STEM түлектерінің ең көп саны Финляндияда болды: 20-39 жас аралығындағы 100 000 халыққа шаққанда 1109. Бұл көрсеткіш Канада мен Швейцариядан екі есе көп [2].

Қазіргі әлемде креативті маманды "алу" - жақсы шығармашылық білімді қажет етеді! Дәл осы шығармашылық білім бүгінгі жастарға ХХІ ғасырдың дағдыларын жан-жақты дамытуға нақты мүмкіндік береді. Шығармашылық экономика мен қоғам дамуының негізгі факторына айналды, бұл барлық процестердің қозғаушы күші.

Физика сабағы адамдардың өміріне жақындығымен ерекшеленеді, басқа ғылымдар сияқты тікелей практикалық бағытқа ие. Дегенмен, оқытудың әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, бүгінгі оқушыны оқуға қызықтыру және ынталандыру өте қиын. Қазіргі уақытта Қазақстанда оқыту жаңартылған мазмұн бағдарламасы бойынша жүргізіледі, онда негізгі рөлді бағалау емес, балаларды оқуға ынталандыру ойнайды. Мұнда әрбір жеке білім алушының жауабын ескеру маңызды, сондықтан әр тапсырмаға дескрипторлар қоса беріледі, онда білім алушы орындауы қажет бірқатар талаптар келтіріледі. Осы дескрипторлар бойынша білім алушы тапсырмаларды орындайды және орындалған алгоритм бойынша білім алушы не үшін және қалай баға алатынын түсінеді [3].

Бүгінгі таңда интерактивті жабдықты қолдана отырып, физика сабағының мазмұнын өзгерту жүріп жатыр, сабақ процесі танымды және қызықты болуда, өйткені бейнелер мен презентациялардан басқа біз электронды кітаптарды, тақырыптардың флипчарттарын қолданамыз және виртуалды зертханаларды көрсетеміз. Жаңа буын басқа тәсілді және басқа әдістерді қажет етеді, тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі сабақтар қазіргі білім алушының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды [4].

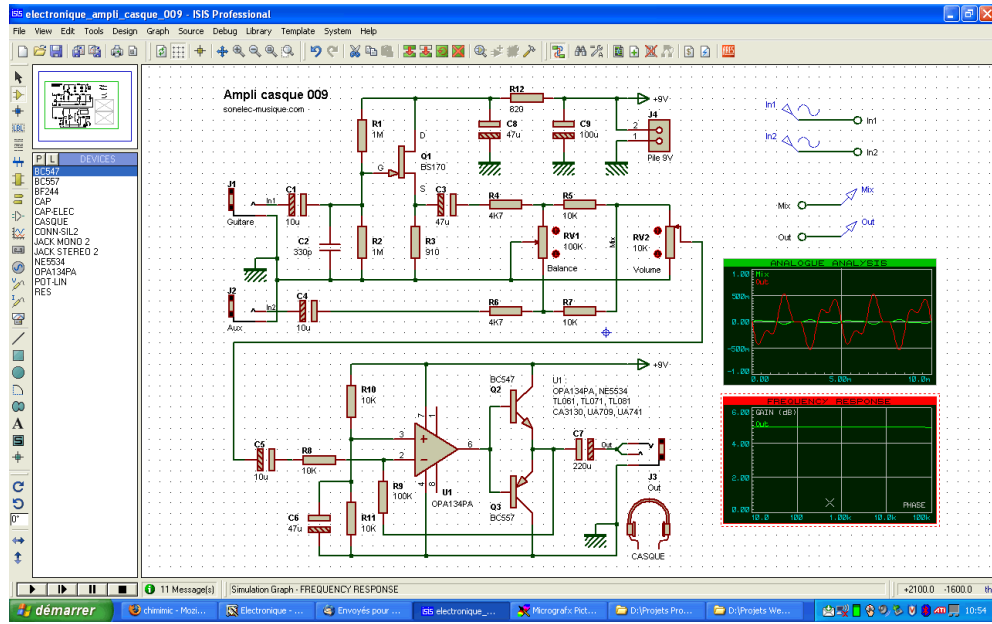
STEM білім берудің артықшылықтарын тұжырымдайық:

1. Тақырыптар бойынша интеграцияланған пәнаралық оқыту-бұл бір мәселені мүлдем басқа пәндер тұрғысынан қарастыруды білдіреді.
2. Білімді нақты өмірде қолдану. Мәселеге сыни көзқарас.
3. Топтық жұмыстың артықшылықтары. Командада жұмыс істеу оқушыларды: өз идеяларын еркін ұсыну, қателесуден қорықпау, басқалардың идеяларын тыңдай білу, түсініксіз болса сұрау. Оқу процесіне белсенді қатысу зерттелетін құбылыстар мен ұғымдарды берік түсінуге әкеледі.
4. Инженерлік мамандықтарға деген қызығушылықты ояту.

Физика сабақтарында оқушылар тек теориялар мен формулаларды жаттап қана қоймай, мысалы, диодтар, транзисторлар моделін құра білуі керек, осылайша олар өз көздерімен бірдей жартылай өткізгіштер қалай жұмыс істейтінін көре алады. Осылайша, олар мектеп партасында отырып, прототиптер мен эксперименттерді сынауға жүздеген сағат жұмсай отырып, әрқашан өз дағдыларын шындайтын инженер, технолог, экспериментатор, ғалым мамандықтарын сынап көре алады [5].

Қазіргі әлемде оқытудың перспективалы бағыттарының бірі, оқытуды дамытудың жаңа кезеңі болып табылатын компьютерлік технологияларды қолдану болып табылады. Электрлік және электронды тізбектерді жобалау және модельдеу сияқты технологиялық мақсаттарды жүзеге асыру үшін әртүрлі техникалық және бағдарламалық құралдар қолданылады. National Instruments компаниясының Electronics Workbench Group бөлімшесінің Multisim бағдарламасы электрлік, электрондық схемалар мен цифрлық, логикалық құрылғыларды модельдеуге арналған бақылау, өлшеу құралдары бар өте қарапайым және үйренуге оңай бағдарламалардың бірі болып табылады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі-оның ішінде бақылау-өлшеу құралдарының болуы, олар басқаруды ұйымдастыру, сипаттамалары, жұмыс жасауы мен сыртқы түрлері бойынша олардың өнеркәсіптік шын негізгі аналогтарына барынша ұқсас.

«Multisim» бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдалану негізінде оқу процесін ұйымдастыру дербес тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың танымдық белсенділік деңгейін арттыруға, оның мүмкіндіктеріне қарай әрбір оқушының білім беру жолын жоспарлауын жүзеге асыруға, әрбір жеке оқушының пәнді, құбылысты түсіну сапасын жоғалтпай керісінше арттырып, осы пән бойынша ақпараттың санын және тапсырмалардың күрделілік деңгейін оқушыларға саралауға мүмкіндік берді (Сурет 1).

1-сурет. «Multisim» бағдарламасында схема құру

«Multisim» бағдарламасын қолдана отырып жоғары сыныптарда физика пәнін оқытуда оқушылардың радиоэлектроникаға қызығушылықтарын арттыруға болады. Сонымен қатар осы бағдарлама бойынша тапсырмаларды құрастыру барысында пәнаралық байланыстарды ұйымдастыруға болады. Мысалы “10” сынып оқушыларына “Электродинамика” тарауында, “Жартылай өткізгіштер. Диодтың ВАС алу” тақырыптарында төмендегідей:

Жартылай өткізгіштердегі токтың жүруінің физикалық заңдылықтарын зерттейді;

Химия пәні бойынша жартылай өткізгіш элементтердің қоспалары туралы білімді ескереді;

Информатика пәні бойынша олардың электроникада қолданылуы немесе алынған нәтижелерді “MS EXCEL”, “Pascal.ABC.NET” қосымшаларды өңдейді.

Айта кету керек, STEM тәсілін барлық жерде қолдануға болады, өйткені бұл әрқашан қымбат зертханалар мен жабдықтарды қажет етпейді. Негізгі инженерлік дағдылары оқушылар сол радиоэлектроника элементтерін бағдарламада схемасын құрастырған кезде қалыптасады.

Сондай-ақ, Қазақстан STEM білім берудің белсенді дамуын бастады. Бұл 2016-2019 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде STEM контекстінде көзделген мектеп білімінің жаңартылған мазмұнына көшумен расталады. Жаңа білім беру саясатын іске асыру үшін STEM оқу жоспарларына жаңа технологияларды, ғылыми инновацияларды және математикалық модельдеуді дамытуға бағытталған элементтерді енгізу жоспарлануда [6].

Қорыта айтқанда, физика сабақтарында оқушылардың оқу-танымдық құзіреттіліктерін қалыптастыруда STEM технологияларын қолдану – білім сапасын

жақсартуда, алған білімдерін өмірдің кез-келген жағдайларында қолдана білуге, сондай-ақ оқушыларды ғылым әлеміне тарту ісіндегі жарамдылығын дәлелдейді. Осылайша біз ізденімпаз және жаңа дүниелер жасауға қабілетті жаңа талантты және креативті оқушылардың пайда болуына ықпал етеміз. STEM білімі – бұл білім берудегі сән ғана емес. Қазір бұл жаһандық әлемдік проблемаларды шешудің ең нақты және тиімді тәсілі.

Бұл жұмыс AP19677375, 2023-2025 ғылыми жобасының аясында орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ

1. Артемьева А.А. Развитие учебно-познавательных компетенций обучающихся основной школы при обучении физике на основе индивидуального подхода // Актуальные исследования. №43 (70), 2021.— М.: – С.60-65.
2. Ногайбаева Г. Развитие STEM образования в мире и Казахстане. //Білімді ел - Образованная страна №20 (57), 2016. –52 б. bilimdi_el@mail.ru
3. Методические рекомендации по внедрению STEM образования. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 162 б. www.nao.kz
4. Л.У. Жадраева, Д.Е. Куатбаева Преподавание школьной физики в условиях STEM образования// ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Физико-математические науки», №1(69), 2020 г.
5. The impact of the virtual laboratory on the physics learning process. Loreta Juškaite Proceedings of the International Scientific Conference. Riga Technical University, Latvia 2019, 5-7б.
6. О.М. Жолымбаев, Е.Т. Абильмажинов, К.О. Шакерхан, Д.Р. Онтагарова, Р.А. Садыкова Приоритетные Аспекты внедрения STEM образования в Казахстане и за рубежом и сравнение тенденций его развития, Вестн. Моск. ун-та. Сер. 20. Педагогическое образование. 2021. №4

**ACTIVITES MINIERES EN RD CONGO ET RESPONSABILITE INDUSTRIELLE DU
TITULAIRE D'UN DROIT MINIER ET/OU DE CARRIERES POUR DES PREJUDICES
INDIVIDUELS ET ECOLOGIQUES**

Aimé BANZA Ilunga

Professeur à la Faculté de Droit
de l'Université de Lubumbashi (RD Congo)

ORCID ID: 0009-0006-0826-4686

aimebanza07@gmail.com

RÉSUMÉ :

L'exercice des activités minières et/ou de carrières est à la base de nombreux préjudices causés aux personnes, aux biens et à l'environnement, d'où l'institution en Droit congolais du nouveau régime de la responsabilité industrielle du titulaire d'un droit minier et/ou de carrières. Ce régime a été instauré par la loi n°18/001 du 09 mars 2018 modifiant et complétant la loi n°007/2002 du 11 juillet 2002 portant Code minier en RD Congo. Ainsi, les articles 285 bis à 285 quinquies du Code minier et les articles 405 bis et 405 ter du Règlement minier sont principalement relatifs à ce régime.

Il s'agit d'un régime de responsabilité objective ou de plein droit fondé tant sur la théorie du risque-profit que sur les principes de pollueur- payeur et de précaution. Il envisage trois phases de procédure à savoir la phase de constat des dommages et préjudices des victimes à l'issue de l'enquête de la Direction de Protection de l'environnement minier, la phase de conciliation proposée par cette Direction entre les victimes et l'entreprise minière et la phase judiciaire en cas de non conciliation. Certes, ce régime de responsabilité contient des dispositions novatrices, dont l'application effective peut significativement contribuer à la protection de diverses victimes directes et par ricochet du fait des activités minières et de carrières. Cependant, l'analyse critique des opportunités indique qu'un bon nombre d'entre elles requièrent des mesures supplémentaires en termes de clarification, d'adoption des textes ou outils d'application et de suivi en vue d'une réparation appropriée de ces victimes. Raison pour laquelle nous avons formulé dix (10) propositions en vue du renforcement de l'efficacité de la réparation appropriée des préjudices individuels et écologiques dans le régime de la responsabilité industrielle. Ces propositions sont liées à la procédure du règlement du litige, à la garantie de réparation et à la bonne qualification et évaluation de ces préjudices.

Mots clés : Activités minières, responsabilité industrielle, titulaire, droit minier, préjudices individuels, préjudices écologiques, environnement, réparation appropriée.

MINING ACTIVITIES IN DR CONGO AND INDUSTRIAL LIABILITY OF THE HOLDER OF A MINING AND/OR QUARRYING RIGHT FOR INDIVIDUAL AND ECOLOGICAL DAMAGE

Aimé BANZA Ilunga

ABSTRACT

The exercise of mining and/or quarrying activities is at the root of many damages caused to people, property and the environment, hence the institution in Congolese Law of the new industrial liability regime for the holder of a mining and/or quarrying right. This regime was introduced by law n°18/001 of March 09, 2018 amending and supplementing law n°007 /2002 of July 11, 2002 on the Mining Code in DR Congo. Articles 285 bis to 285 quinquies of the Mining Code and articles 405 bis and 405 ter of the Mining Regulations mainly concern this regime.

This is a system of objective liability or strict liability based on the risk-benefit theory as well as on the polluter-pays and precautionary principles. It envisages three procedural phases, namely the phase in which the damage and prejudice suffered by the victims is ascertained following an investigation by the Mining Environment Protection Directorate, the conciliation phase proposed by this Directorate between the victims and the mining company responsible, and the judicial phase in the event of non-conciliation. Admittedly, this liability regime contains innovative provisions, the effective application of which can significantly contribute to the protection of various direct and indirect victims of mining and quarrying activities. However, a critical analysis of these opportunities shows that many of them require additional measures in terms of clarification, adoption of implementing texts or tools, and follow-up to ensure appropriate compensation for these victims. For this reason, we have formulated ten (10) proposals to strengthen the effectiveness of appropriate compensation for individual and ecological damage under the industrial liability regime. These proposals relate to the dispute settlement procedure, the guarantee of compensation and the proper classification and assessment of these losses.

Keywords: Mining activities, Industrial liability, Holder, Mining law, Individual damage, Ecological damage, Environment, Appropriate compensation

INTRODUCTION

Il est évident que l'exploitation minière met en danger l'environnement et la vie des hommes dans les communautés locales. L'installation des sociétés d'exploitation minière a de l'impact négatif sur l'atmosphère, sur les infrastructures, sur les propriétés privées et sur la santé, etc. En effet, cette exploitation pollue l'air et l'eau ; et sur le plan sanitaire, les réactions chimiques de certains minerais exposent les populations environnantes à des maladies toxiques.

Fort de ces constats, le législateur congolais a apporté des innovations dans la législation minière au travers la loi n°18/001 du 09 mars 2018 modifiant et complétant la loi n°007 /2002 du 11 juillet 2002 portant Code minier en RD Congo.

Dans les diverses innovations, on compte aussi celle de l'institution de la responsabilité industrielle du titulaire d'un droit minier, créant ainsi un nouveau régime de responsabilité civile. En effet, selon les dispositions de l'article 285 bis du Code minier (inséré par la loi de 2018

susvisée) « tout titulaire d'un droit minier et/ou des carrières est responsable des dommages causés aux personnes, aux biens et à l'environnement du fait de ses activités minières, même en l'absence de toute faute ou négligence. Il est tenu à les réparer. Il ne peut être exonéré que s'il apporte la preuve que ces dommages proviennent d'une cause étrangère à son activité minière (...) ».

Du fait de ses activités minières, le titulaire engage également sa responsabilité en cas de contamination directe ou indirecte des eaux, du sol, de l'atmosphère et causant des dommages à l'homme, à la faune et à la flore¹. Ces dispositions vont de pair avec celles de l'article 68 de la loi portant principes fondamentaux relatifs à la protection de l'environnement en rapport avec « la responsabilité de l'exploitant du fait des dommages causés à l'environnement et à la santé du fait de ses activités ».

En outre, les actions en réparation des dommages causés par les activités minières sur l'homme et l'environnement sont imprescriptibles.

Au regard de ce qui précède, il est légitime de nous interroger dans cette réflexion, d'abord sur le fondement théorique d'un tel régime de responsabilité (autrement, il s'agit de savoir si cette responsabilité est fondée sur la théorie de faute, sur celle du risque, sur celle de la garantie, sur celle de la précaution, ...). Ensuite on peut s'interroger sur la typologie des préjudices réparables et sur les modalités pratiques liées à l'efficacité de ce nouveau régime de responsabilité (ou comment garantir et parvenir réellement à une réparation appropriée des préjudices causés aux personnes, victimes directes et indirectes; aux biens et à l'environnement ?).

En dessous de ces interrogations, il sied de préciser succinctement qu'à travers ce régime de responsabilité civile industrielle (qui n'est pas à confondre avec le régime de responsabilité du fait de l'occupation du sol prévu à l'article 280 du Code minier, le régime de l'indemnisation des occupants du sol prévu à l'article 281 du Code ou le régime de responsabilité sociétale du titulaire de droit minier prévu à l'article 285sexies), le législateur consacre la responsabilité de principe en charge de la personne morale, titulaire d'un droit minier et/ou des carrières. Seules les entreprises ou sociétés exerçant les activités d'exploitation minière industrielle sont visées comme responsables, à l'exclusion donc des exploitants artisanaux. Ce régime qui ne nécessite pas de faute, déroge aux principes moteurs de la responsabilité civile de droit commun prévus aux articles 258 et suivants du Code civil congolais livre III. Il s'agit donc d'un régime de responsabilité civile objective fondé sur la théorie du risque-profit et des principes de pollueur-payeur et de précaution. Mais tant dans la phase de conciliation que dans la phase judiciaire de règlement du litige dans ce régime (tel que prévu par l'article 405 ter du Règlement minier²), il est souhaitable d'envisager des mesures idoines en vue du renforcement de l'efficacité de la réparation appropriée des préjudices individuels et des préjudices écologiques purs et dérivés causés par les activités minières et/ou de carrières en R D Congo.

En bref, par une approche praxéo-herméneutique, cette réflexion est focalisée dans sa première partie à l'analyse des conditions juridiques d'exploitation minière en Droit congolais (I).

Sa deuxième partie s'attèle de manière théorique et pratique à étudier les principes moteurs du nouveau régime de la responsabilité industrielle des exploitants miniers et/ou de carrières (II).

I. DES CONDITIONS JURIDIQUES D'EXERCICE DES ACTIVITES MINIERES EN DROIT CONGOLAIS

Il s'agit d'abord de circonscrire la notion des activités minières et du cadre juridique et institutionnel y relatif ; ensuite analyser les différents droits et obligations qui incombent aux exploitants dans le secteur minier.

I.1. Notions des activités minières et principes moteurs du Droit minier congolais

I.1.1. Portée des activités minières et ses notions

I.1.1.1. Activités et exploitation minières

La notion « d'activités minières » est définie au literal 2 de l'article 1er du Code minier. Il s'agit de « tous services, fournitures ou travaux de l'art des mines directement liés à la recherche, à l'exploitation des substances minérales, y compris les travaux de développement, de construction et d'infrastructure ». Il s'agit en fait d'opérations pratiquées sur certaines substances qui sont des mines. L'attention est attirée par les substances liquides, fossiles et gazeuses (U. N. Ebang Mve, 2015, p.44). On note que l'actuelle législation congolaise contrairement à la législation antérieure, exclue la prospection des activités minières.

L'accès à toutes ces activités nécessite l'obtention d'un titre minier valide, c'est-à-dire le permis officiel délivré par le Cadastre Minier conformément aux dispositions du Code minier et constatant les droits miniers de recherches ou d'exploitation.

Quant à la notion de l'exploitation minière, elle s'appréhende comme toute activité par laquelle une personne morale se livre, à partir d'un gisement identifié, et au moyen des travaux de surface et/ou souterrains, à l'extraction des substances minérales d'un gisement ou d'un gisement artificiel, et éventuellement à leur traitement afin de les utiliser ou de les commercialiser (art. 1 point 20). Il ressort d'abord que les personnes physiques sont exclues de l'exploitation minière ; ensuite le législateur a institué une exploitation minière contrôlée, à un rythme moins soutenu, couplée à la mise en place d'une structure de services de proximité et qui est une des avenues les plus prometteuses pour développer une économie locale diversifiée qui ne sera pas étouffée par le poids de la société d'extraction et qui saura résister à sa fermeture.

I.1.1.2. Notion de mine

Au sens géologique, une mine « est un terrain d'où l'on peut extraire un métal, une matière minérale utile qui s'y trouve sous forme de gisement(gite) ou d'alluvions ³».

On note que le législateur du 11 Juillet 2002 complété par celui du 09 mars 2018 a essayé de moderniser le sens qu'on donnerait au concept «mines» et ce, à l'article 1 point 29 du Code minier qu'on considère désormais comme mine « tout gisement exploitable à ciel ouvert ou en souterrain avec l'usine comprise de traitement ou de transformation des produits issus de cette

exploitation et se trouvant dans le périmètre minier, y compris les installations et les matériels mobiliers et immobiliers affectés à l'exploitation ».

En clair, au sens technique et économique, on peut entendre par mine l'ensemble des travaux et installations servant à l'exploitation d'un gîte. Au sens juridique, enfin, le mot « mine » correspond à l'entité matérielle créée au sein d'un gisement par un titre d'exploitation et faisant de ce fait l'objet d'un droit privatif au profit de son titulaire. En d'autres termes, dans cette dernière acception qui est la plus courante, la « mine » n'est que la transposition juridique du gisement⁴.

I.1.1.3. Notion de carrière

Etymologiquement, le mot carrière (quarriere ou du latin populaire *quadraria*) désigne le lieu où l'on taille les pierres. C'est le lieu d'extraction des matériaux de construction (pierre, roche)⁵.

Pour le législateur congolais, cette notion renvoie à tout gisement des substances minérales classées en carrières exploitable à ciel ouvert et/ou toute usine de traitement de produits de cette exploitation se trouvant dans le Périmètre de carrière pour réaliser leur transformation en produits marchands, y compris les installations et les matériels mobiliers et immobiliers affectés à l'exploitation (art. 1 point 6 du Code minier).

Et quant à la différence entre les mines et les carrières, notons avec l'article 4 du Code minier que sont classés en mines, les gîtes ou gisements des substances minérales non classées en carrières, autres que les combustibles minéraux liquides ou gazeux.

Sont classés en carrières : les gîtes ou gisements des substances minérales non-métalliques utilisables comme matériaux de construction, d'empierrement et de viabilité, de l'industrie céramique, d'amendement pour la culture des terres, y compris notamment le sable, la craie, le gravier, les pierres à chaux et à ciment, la latérite, les terres à foulons et les argiles smectiques, les copals fossiles et les diatomites, à l'exception du marbre, du granite, des phosphates, des nitrates, des sels alcalins et d'autres sels associés qui sont classés en mines dans les mêmes gisements.

I.1.1.4. La notion de droit minier

Si le concept « droit » est à appréhender ici au sens subjectif, la notion de droit minier renvoie donc à toute prérogative d'effectuer la recherche et/ou l'exploitation des substances minérales classées en mines conformément aux dispositions du Code minier (art.1 point 14). Les différents droits miniers sont entre autres le Permis de Recherches, le Permis d'Exploitation, le Permis d'Exploitation des Rejets et le Permis d'Exploitation de Petite Mine.

I.1.2. Quelques principes moteurs du Droit minier congolais

Il ressort des articles 3 et suivants du Code minier, les principes qui suivent :

- Le principe de la propriété de l'Etat sur les substances minérales et ses corollaires ;
- Le principe de l'autorisation préalable pour toute activité minière ;
- Le principe consacrant des zones minières interdites et les substances minérales réservées, etc.

I.2. Aperçu sur les autorités et services intervenant dans les activités minières

Les activités minières sont exécutées sous contrôle de plusieurs autorités institutionnelles et administratives auxquelles la loi confère des compétences particulières. Cependant, au-delà de ces autorités existent également des auxiliaires privés qui, en vertu de la loi, interviennent activement à la mise en œuvre du régime minier.

I.2.1. Des autorités centrales

-Le Premier ministre

L'article 9 du Code minier détermine les prérogatives du Premier Ministre. Notons que sous l'ancienne législation (celle de 2002 à 2018), la plupart de ces prérogatives étaient dévolues au Président de la République.

Le Ministre national des mines (voir article 10 du Code minier) ;

1.2.2. L'Administration des mines

La nouvelle législation a institué l'Administration des mines, qui n'existait pas avant. Elle comprend, selon l'article 10 bis, le Secrétariat général, les directions, les divisions et autres services administratifs du ministère en charge des mines, y compris ceux qui interviennent dans l'administration du Code minier et de toutes ses mesures d'application.

Les directions techniques qui interviennent dans le processus de l'octroi de droits miniers et/ou de carrières sont : la Direction de géologie ; la Direction des mines ; la Direction de protection de l'environnement minier.

1.2.3. Les autorités locales : le Gouverneur de province et le Ministre provincial des mines

(l'article 11 du Code minier) et le **Chef de division provinciale des mines.**

1.2.4. Les services techniques : Le Cadastre minier (article 12) et **l'organisme spécialisé des recherches**, le Service géologique national du Congo. Il s'agit du Service Géologique National du Congo, « SGNC » en sigle, créé par le Décret n° 17/016 du 04 décembre 2017 portant sa création, son organisation et son fonctionnement.

I.3. Les différents droits miniers accordés aux titulaires dans l'actuelle législation

I.3.1. De l'éligibilité aux droits miniers

Il ressort de l'actuelle législation (art.23) que sont éligibles aux droits miniers et de carrières :

- a) toute personne morale de Droit congolais qui a son siège social et administratif sur le territoire national et dont l'objet social porte exclusivement sur les activités minières ;
- b) toute personne morale de Droit étranger dont l'objet social porte exclusivement sur les activités minières et qui se conforme aux lois de la République ;
- c) tout organisme à vocation scientifique.

On peut bien noter que les personnes physiques tant congolaises qu'étrangères ne sont plus éligibles aux droits miniers et de carrières. Le législateur instaure le principe d'exclusivité de l'objet social sur les activités minières pour les personnes morales désireuses de les exercer. Les dispositions de cet article sont à combiner avec notamment celles des articles 71, 71 bis, 92, 104, 154 du Code, ainsi que 144, 144 bis et 206 du Règlement Minier. Il faut rappeler également que,

conformément à l'article 291 du présent Code, les titulaires des droits retirés ne peuvent obtenir de nouveaux droits qu'après un délai de cinq (05) ans à compter de la date d'inscription du retrait au registre tenu par le CAMI (Cadastre minier). Le législateur a rendu plus rigoureuses les conditions d'éligibilités aux droits miniers et/ou de carrières (J-F Mupande Kapwa, 2020, p.60).

En clair, l'actuelle législation consacre l'éligibilité des personnes morales et l'inéligibilité des personnes physiques au régime des droits miniers de recherches et d'exploitation industrielle.

I.3.2. Le permis de recherche

Il est régi par les articles 50 à 63 du Code minier. En effet, le permis de recherches est le droit exclusif reconnu à une personne d'effectuer, à l'intérieur d'un périmètre bien déterminé et pendant la durée de sa validité, les travaux de recherches des substances minérales classées en mines.

Le permis de recherches est toujours constaté par un document appelé le « certificat des recherches ». Ce dernier ne reste pas muet dans la mesure où on y indique les substances minérales pour lesquelles il est octroyé. Lorsque son titulaire souhaite étendre ses activités à d'autres substances se trouvant dans le même périmètre mais non indiquées sur ledit certificat. Dans ce cas, il peut solliciter son extension à des substances susdites.

Par ailleurs, le permis de recherches n'est pas soumis à une instruction technique et environnementale. Toutefois, notons qu'avant de procéder aux travaux, le plan d'aménagement et de réhabilitation (PAR) introduit par le demandeur du permis de recherches doit être approuvé.

Le titulaire d'un Permis de recherches est autorisé à prélever des échantillons des substances minérales dans le Périmètre faisant l'objet de son Permis de recherches pour des analyses ou des essais industriels dans le laboratoire ou dans l'usine de son choix. Tout échantillon prélevé dans le cadre du Permis de recherches est propriété de l'Etat.

L'octroi du permis de recherches requiert de satisfaire aux conditions d'éligibilité et aux conditions financières.

I.3.3. Le permis d'exploitation

I.3.3.1. Notions

Le permis d'exploitation s'appréhende en termes du droit réel immobilier qui confère à son titulaire le droit exclusif d'effectuer à l'intérieur du périmètre sur lequel il est établi et pendant la durée de sa validité, les travaux de recherches, de développement, de construction et d'exploitation visant les substances minérales pour lesquelles le permis est établi.

Etant constaté par le titre appelé « certificat d'exploitation », le permis d'exploitation indique aussi les substances pour lesquelles il est octroyé. Le titulaire qui souhaiterait l'étendre à d'autres substances est tenu d'obtenir l'extension de son permis à ces autres substances associées ou non- associées.

I.3.3.2. Prérogatives du titulaire du permis d'exploitation et conditions d'octroi

En plus du droit d'extraire les substances minérales, le permis d'exploitation confère à son titulaire bien d'autres prérogatives, c'est notamment: la jouissance du sol, l'implantation des usines de traitement ou de transformation, le transport et l'entreposage des produits miniers, la commercialisation (art.64 et s.).

C'est dans cette perspective que le droit de jouir du sol permet au titulaire du permis d'exploitation de procéder aux opérations minières, de construire des installations et infrastructures nécessaires à l'exploitation minière, d'utiliser les ressources d'eau et du bois se trouvant à l'intérieur du périmètre minier pour les besoins de l'exploitation minière. Mais c'est en se conformant aux normes définies dans l'Etude d'Impact Environnemental (EIE) et le Plan de Gestion Environnemental du Projet (PGEP), d'assurer le traitement et la transformation des substances minérales.

L'octroi du permis d'exploitation requiert du titulaire de satisfaire à certaines conditions d'ordre économiques, financières et environnementales prévues à l'article 71 du Code. Il ressort de cet article que le Législateur fixe le minimum du capital social du titulaire qui sollicite un Permis d'Exploitation (PE), en ce qu'il ne peut être inférieur à 40% des ressources financières nécessaires pour mener à bien son projet. Il augmente à 10% les parts ou actions constitutives du capital social de la société requérante du Permis d'exploitation à céder à l'Etat (alors qu'avant c'était à 5%). En outre, le législateur impose qu'à chaque transformation dans le cadre d'une mine distincte ou d'un projet minier d'exploitation distinct, la société requérante crée une filiale dans laquelle elle détient au moins 51% des parts ou actions sociales.

I.3.3.3. Nature juridique et durée du permis d'exploitation

Le permis minier d'exploitation, autorisation administrative octroyée par l'État en vue d'exercer les activités minières d'exploitation, constitue dans sa forme un acte administratif unilatéral accordant à son titulaire des droits et des obligations (Maiga Hamadou Mohamed, 2019, p.41). En effet, l'attribution des droits miniers par contrats administratifs s'oppose au mode actuel d'attribution des droits miniers par acte administratif unilatéral, c'est-à-dire un acte affectant l'ordonnancement juridique et qui crée des obligations ou fait naître des droits par le seul effet de la volonté de l'administration, indépendamment de tout consentement de l'assujetti ou du bénéficiaire (P.-L. Frier et J. Petit, 2014, p. 309)⁶.

Pour ce faire, le permis est un droit réel, immobilier, exclusif, cessible, transmissible et amodiable conformément aux dispositions du Code minier. Ce droit est constaté par un titre minier dénommé Certificat d'Exploitation.

I.3.4. Le Permis d'exploitation de petite mine

L'Exploitation minière à petite échelle est toute activité par laquelle une personne morale se livre à une exploitation de petite taille et permanente, exigeant un minimum d'installations fixes, en utilisant des procédés semi-industriels ou industriels, après la mise en évidence d'un gisement⁷.

Le Permis d'exploitation de petite mine confère à son titulaire les mêmes droits qu'au titulaire d'un Permis d'exploitation.

Quant à sa nature juridique, le Permis d'Exploitation de Petite Mine est aussi un droit réel, immobilier, exclusif, cessible, amodiable et transmissible. Il a une durée de 5 ans, renouvelable une fois⁸.

I.3.5. Le Permis d'exploitation des rejets

L'Exploitation des rejets des mines c'est toute activité par laquelle un tiers, personne morale, extrait d'un gisement artificiel des substances afin de les traiter éventuellement et de les utiliser ou de les commercialiser (art.1 point 23). Les rejets des mines sont les stériles ou le remblai provenant de l'exploitation minière ou tout résidu solide ou liquide provenant du traitement minéralurgique ou métallurgique (art.1 point 76).

I.3.6. Quelques commentaires

On peut relever en dessous de cette énumération de différents droits miniers institués que ceux-ci sont de deux ordres: les droits miniers de recherches et les droits miniers d'exploitation. Les premiers sont constitués par le permis de recherches alors que les seconds sont constitués par le permis d'exploitation, le permis d'exploitation de petites mines et le permis d'exploitation des rejets. En sus, le permis d'exploitation des petites mines et le permis d'exploitation des rejets sont octroyés dans les conditions analogues à celles du permis d'exploitation. Mais ils portent sur des périmètres relativement réduits, ce qui n'est pas le cas pour le permis d'exploitation.

Le Rapport du 31 décembre 2019, produit par le Cadastre minier (CAMI), tel que commenté par Z. Wabula Bimpa (2021, pp.3, 51) nous fait état de : l'existence de 3 308 sociétés minières créées, pour 306 579 carrés miniers, soit 260 438,86 Km² de surfaces de la RDC couverte par les mines et les carrières. Environ 76 % (233 150 carrés) sont en Permis de recherches, 19,65 % (60231 titres) de Permis d'Exploitation et 3,48 % (10 672 titres) de Permis d'Exploitation de petites Mines. Et on peut citer, à titre d'exemple, pour l'espace du grand Katanga, les entreprises comme Générale de carrières et mines (GECAMINES) ; Tenke fungurume mining (TFM) ; Ruashi minig, Mutanda mining (MUMI); Boss mining; Chemical of africa (CHEMAF); Société minière de Kolwezi (SMK) ; Anvil mining company of Katanga (AMCK) ; Kisanfu mining (KIMIN); La sino congolaise des mines; Kansuki mining; Volcano, SWANEMINES, COMIDE, ROCK MINES ; Kamoto Copper Company (KCC), etc.

Cette situation peut être comprise par le fait que la libéralisation du secteur minier en RD Congo a créé une véritable ruée vers les mines. Plusieurs acquisitions ont été faites. Elles sont encore dans la phase de recherche.

I.3.7. L'exploitation minière artisanale

L'Exploitation Artisanale est toute activité par laquelle un exploitant artisanal, se livre, dans une zone d'exploitation artisanale à l'extraction et à la concentration des substances minérales en utilisant des outils, des méthodes et des procédés non industriels conformément aux dispositions du Code minier⁹.

Suivant l'article 109 de ce Code, lorsque les facteurs techniques et économiques qui caractérisent certains gîtes des substances minérales classées en mines ou carrières ne permettent pas d'en assurer une exploitation industrielle ou semi-industrielle, mais permettent une exploitation artisanale¹⁰, de tels gîtes sont érigés, dans les limites d'une aire géographique couvrant maximum deux carrés, en Zone d'Exploitation Artisanale (ZEA).

Il découle de ce qui précède que l'exploitation minière artisanale concerne des gites à faible teneur. En plus de cela, l'exploitant minier artisanal n'a aucun des droits miniers organisés par le Code. Par conséquent, il n'est pas soumis aux obligations liées à la responsabilité sociétale et industrielle. Corrélativement, il n'a que la carte d'exploitant minier artisanal octroyé par le Ministre provincial des mines et dont la validité est d'un an, renouvelable pour la même durée sans limitation.

I.4. Des obligations des titulaires des droits miniers et des carrières

À côté des droits subjectifs qui leur sont reconnus par les différents permis examinés, leurs titulaires ont aussi des obligations.

D'abord, il y a des obligations du maintien de la validité du droit minier. Ainsi, afin de maintenir la validité de son droit minier ou de carrières, le titulaire doit :

- a) commencer les travaux dans le délai fixé (art. 197) ;
- b) payer le droit superficiaire par carré afférent à son titre chaque année avant la date limite fixée à l'article 199 du Code ;
- c) respecter ses engagements vis-à-vis des obligations sociales conformément au chronogramme repris dans le Cahier des charges.

A défaut de remplir l'une ou l'autre de ces obligations, le titulaire est déchu de son droit.

Ensuite, il y a des obligations relatives aux opérations en vertu du titre minier ou de carrières ou d'agrément au titre d'entité de traitement ou de transformation (art.202 et s.). Ainsi, il a l'obligation de :

- a) protéger l'Environnement pendant les recherches et l'exploitation ;
- b) protéger le patrimoine culturel (par la déclaration des indices archéologiques découverts et l'interdiction de déplacer des éléments du patrimoine culturel national découverts) ;
- c) construire et maintenir toutes les infrastructures nécessaires aux activités liées aux titres ou à l'autorisation environnementale afférente ;
- d) se soumettre aux mesures de sécurité, d'hygiène et de protection édictées par des règlements spéciaux ;
- e) Réparer les dommages causés par les travaux de leurs activités minières ;
- f) observer les obligations diverses (se soumettre aux inspections des agents chargés de l'inspection des opérations minières ou de carrières et avoir de bons rapports avec les autorités des communautés locales).

Après avoir analysé les conditions d'exercice des activités minières en RD Congo et les obligations qui pèsent sur les titulaires de droit minier et/ou de carrières, il convient de passer au point relatif à leur responsabilité industrielle.

II. DE LA RESPONSABILITE INDUSTRIELLE DU FAIT DES ACTIVITES MINIERES ET/OU DE CARRIERES ET REPARATION APPROPRIEE DES PREJUDICES

lusieurs sous-points sont analysés dans ce Point II, allant de la portée de la notion de responsabilité industrielle jusqu'aux propositions concrètes en vue de la réparation appropriée des préjudices causés aux victimes.

II.1. Portée de la notion de responsabilité industrielle

La notion de responsabilité industrielle du titulaire du droit minier et/ou de carrières n'est pas définie par le législateur qui l'a instituée. On note simplement que le régime de la responsabilité industrielle est une innovation issue de la dernière révision du Code minier congolais par la Loi n° 18/001 du 09 mars 2018¹¹. En effet, l'article 285 bis du Code minier précise que « tout titulaire d'un droit minier et/ou des carrières est responsable des dommages causés aux personnes, aux biens et à l'environnement du fait de ses activités minières, même en l'absence de toute faute ou négligence. Il est tenu à les réparer. Il ne peut être exonéré que s'il apporte la preuve que ces dommages proviennent d'une cause étrangère à son activité minière... ».

Du fait de ses activités minières, le titulaire engage également sa responsabilité en cas de contamination directe ou indirecte des eaux, du sol, de l'atmosphère et causant des dommages à l'homme, à la faune et à la flore (art.285 ter du Code minier). Ces dispositions de l'article 285 ter sont à interpréter de manière systémique avec celles du régime de responsabilité civile en matière de l'environnement prévu à l'article 68 de la loi portant principes fondamentaux relatifs à l'environnement.¹²

Si on peut classer cette responsabilité industrielle dans des grandes catégories de responsabilité juridique organisées dans des nombreux Droits positifs (à savoir la responsabilité pénale, la responsabilité civile, la responsabilité administrative, la responsabilité sociétale, la responsabilité environnementale), on dira qu'il s'agit d'une forme particulière de responsabilité civile et environnementale instituée en vue de protéger les nombreuses victimes directes et par ricochet du fait des activités minières en RD Congo.

C'est donc une responsabilité objective qui vise à protéger l'être humain, les biens et l'environnement du fait du caractère potentiellement dangereux des activités minières industrielles.

Inversement, elle n'est pas à confondre avec la responsabilité subjective issue de l'obligation de réparer tout préjudice causé au titulaire de droit minier d'exploitation, conformément à l'article 10 de l'Annexe XVII (du Règlement minier) portant Directive relative au modèle-type de cahier des charges de responsabilité sociétale. Cet article énonce que « tout préjudice subi du fait d'actes de violence ou de voies de fait sur le personnel de l'opérateur minier ou d'actes de vandalisme sur son patrimoine d'exploitation perpétrés par un ou plusieurs membres de la communauté locale entraîne réparation suivant les procédures administratives et judiciaires en vigueur ». Dans cette disposition, c'est le titulaire ou ses préposés qui sont victimes, alors que dans la responsabilité industrielle analysée dans cette rubrique, ce sont les personnes tierces, les biens des tiers et l'environnement qui ont subi des dommages du fait des activités du titulaire.

II.2. Du régime de la Responsabilité Sociétale du titulaire (un des régimes voisins à la responsabilité industrielle)

D'autres régimes importants de responsabilité sont proches de celui de la responsabilité industrielle du titulaire de droit minier. Ainsi en est-il de la Responsabilité sociétale du titulaire (art. 285 sexies) et de la responsabilité pour occupation du sol (art.280 et 281 du code minier).

S'agissant de la responsabilité sociétale, l'article 285 sexies du Code minier prévoit que « sans préjudice des dispositions des articles 212, 213, 214 et 242 alinéa 2 du Code, le titulaire des droits miniers d'exploitation et de l'autorisation d'exploitation de carrières permanentes est tenu de contribuer, durant la période de son projet, à la définition et à la réalisation des projets de développement socio-économiques et industriels des communautés locales affectées par les activités du projet sur la base d'un cahier des charges pour l'amélioration des conditions de vie desdites communautés ».

D'après la norme ISO 26000, la Responsabilité Sociétale de l'Entreprise (RSE) est la responsabilité d'une organisation vis-à-vis des impacts de ses décisions et activités sur la société et sur l'environnement, se traduisant par un comportement éthique et transparent qui : contribue au développement durable, à la santé et au bien-être de la société ; prend en compte les attentes des parties prenantes; respecte les lois en vigueur, est en accord avec les normes internationales de comportement et est intégré dans l'ensemble de l'organisation et mis en œuvre dans ses relations¹³.

L'actuelle législation minière congolaise, qui a juridicisé la notion de Responsabilité sociétale, a institué le cahier des charges qui définit la responsabilité sociétale des titulaires de droits miniers d'exploitation ou de l'autorisation d'exploitation de carrières permanente vis-à-vis des communautés locales affectées par les activités minières (art.285 septies du Code minier).

Depuis 2018, le respect des engagements vis-à-vis des obligations sociales constitue désormais une des obligations à peine de déchéance. En revanche le non-respect constitue un manquement conformément à l'article 286 du Code minier, alors qu'avant la responsabilité sociale des entreprises minières relevait d'une approche volontariste sur fond des recommandations, d'un droit mou ou de la soft-Law qui ne pouvait engager directement la responsabilité juridique de entreprises minières¹⁴.

Comme on le voit, le régime de la Responsabilité Sociétale du titulaire est quasi semblable à une responsabilité contractuelle (par l'existence des obligations entre parties dans le cadre d'un cahier des charges), alors que celui de la responsabilité industrielle est du domaine de la responsabilité extracontractuelle. En outre, comme on venait de le dire ci-haut, la sanction de la violation des obligations dans le cadre de la Responsabilité Sociétale du titulaire n'est pas directement le prononcé d'une condamnation de réparation par le paiement des dommages et intérêts.

II.3. Du responsable et du Fondement théorique de la responsabilité industrielle

II.3.1. Du responsable : le titulaire de droit minier et/ou de carrières

Le responsable est le titulaire de droit minier ou de carrières. Ce titulaire est donc une personne morale, une entreprise qui se livre aux activités minières industrielles ou de carrières selon les dispositions pertinentes du Code minier, du Règlement minier et d'autres textes y relatifs.

Mais, le titulaire peut démontrer qu'il n'est pas responsable. C'est ce qui est dit à l'article 285 bis alinéa 2 « Il ne peut être exonéré que s'il apporte la preuve que ces dommages proviennent d'une cause étrangère à son activité minière ».

Mais, il peut se poser un problème de désignation du responsable quand le titulaire a fini ses activités d'exploitation et a disparu. On reviendra un peu plus loin sur cette préoccupation.

II.3.2. Du fondement théorique de la responsabilité industrielle du titulaire

II.3.2.1. Abandon du principe de la faute dans le régime de la responsabilité industrielle

La faute a été initialement conçue comme le seul fondement légitime de la responsabilité civile.

De façon générale, nous définissons la faute comme le comportement illicite de celui qui ne respecte pas l'ordre établi. Le régime la responsabilité individuelle pour faute prouvée est logé aux articles 258 et 259 du CCCL III.

Avant 2018, la responsabilité civile du titulaire de droit minier trouvait son fondement dans ces dispositions du CCCLIII. Mais, il s'est avéré que l'application des dispositions du CCC LIII, notamment l'article 258 selon lesquels « tout fait quelconque de l'homme, qui cause dommage à autrui, oblige celui par la faute duquel il est arrivé à le réparer » avait conduit à des résultats inéquitables pour les victimes des dommages. Elles ne pouvaient en effet obtenir réparation qu'en prouvant une faute de l'exploitant. Or non seulement il leur était pratiquement impossible d'apporter cette preuve, mais encore, dans la plupart des cas, il s'avérait que l'exploitant n'avait commis aucune faute. La jurisprudence majoritaire allait donc dans le sens de rejeter les actions des victimes.¹⁵

C'est pourquoi, l'article 285 bis du Code minier innove en énonçant que « tout titulaire d'un droit minier et/ou des carrières est responsable (...), même en l'absence de toute faute ou négligence », ceci signifie que la faute n'est pas exigée pour l'établissement de cette responsabilité. On est là en présence d'une responsabilité sans faute et dont le fondement théorique est à rechercher ailleurs.

Mais cela ne veut pas dire que s'il y a une faute commise, le titulaire ne répond pas. Il devra au contraire répondre parce qu'en commettant une faute dommageable, il viole l'obligation générale de ne pas nuire à autrui.

II.3.2.2. Invocation de la théorie du risque-profit (ou risque d'activité) comme fondement théorique de la responsabilité industrielle

La responsabilité fondée sur le risque a été conçue pour des activités ou entreprises qui présentent un danger ou un risque particulier pour la société mais qui ne sont pas considérées comme étant contraires à la loi simplement parce qu'elles sont indispensables. Son objectif repose en fait sur l'allocation du risque à la personne qui exerce une activité utile et qui va dans l'intérêt de la société, mais dangereuse. Et les critères qui permettent de qualifier le danger sont en fait « la fréquence du dommage, sa cherté ou son caractère incontrôlable, inévitable ou extraordinaire » (L. Kyaboba Kasobwa, 2013, p.313).

En effet, l'article 285 bis alinéa 1 du Code minier dit clairement que « le titulaire de droit minier et/ou de carrière est responsable (..) du fait de ses activités minières, même en l'absence de toute faute ou négligence » et l'article 405bis alinéa 2 du Règlement minier énonce de manière explicite que « cette responsabilité objective vise à protéger l'être humain, les biens et l'environnement du fait du caractère potentiellement dangereux des activités minières industrielles ». A travers une interprétation exégétique voire herméneutique de ces deux dispositions légales, nous déduisons qu'il s'agit du risque comme fondement théorique de cette responsabilité industrielle.

Comme on le voit, en face des activités minières et de carrières qui sont spécifiquement dangereuses, le législateur a, à bon droit, voulu faire peser la charge de réparation aux entreprises qui créent les risques et accidents dans ce domaine. Et on suppose même que c'est au regard de leurs caractères risqué, dangereux et coûteux que ces activités d'exploitation minière industrielle ne sont permises qu'aux personnes morales en Droit congolais.

Dans la doctrine majoritaire, on distingue plus particulièrement, à cet égard :

-La théorie dite « du risque créé », qui impute l'indemnisation des préjudices à celui qui a créé un danger pour autrui (par exemple le fait de payer un véhicule pour sa propre circulation routière est un risque créé pour les autres citoyens) ;

-La théorie dite « du risque-profit » (ou du risque d'activité) qui impute à celui qui tire profit d'une activité, toutes ses charges, en ce compris l'indemnisation des préjudices qu'elle provoque (par exemple, l'installation d'une usine, l'exploitation d'une entreprise minière ou de carrières, etc.)

A ce sujet Saleilles proclamait l'idée que « toute activité qui fonctionne pour autrui fonctionne au risque d'autrui, et que, c'est celui qui en a la direction qui doit payer les risques » (R. Saleilles, 1898). Il précise en outre que « tout fait d'activité poursuit un but intéressé, le plus souvent ce sera un intérêt économique, celui qui l'a voulu cherchait son avantage ; il doit accepter, par conséquent, à côté des bonnes chances, les mauvaises ; celui qui a les profits doit avoir les pertes » (p. 78).

On comprend que dans le domaine des dommages causés par les activités minières et/ou de carrières, le fondement ou le fait générateur de la responsabilité est techniquement le risque-profit ou risque d'activité. Autrement, le législateur a consolidé dans son texte cette théorie de Saleilles et de Josserand, en admettant que « toute activité minière et/ou de carrières qui fonctionne pour une entreprise, titulaire de droit, fonctionne au risque de cette entreprise titulaire, et que, c'est

elle qui doit payer les risques y compris les conséquences dommageables aux tiers, aux biens et à l'environnement ».

II.3.2.3. Invocation des principes de pollueur-payeur et de précaution

Tout en reconnaissant que la théorie de risque reste le principal fondement théorique en cette matière, les principes de précaution et de pollueur-payeur peuvent aussi justifier de manière particulière la réparation des dommages à l'environnement, les dommages par contamination (art. 285 ter du Code minier) et des maladies imputables aux activités minières (art.285 quater). Ces articles sont toujours à combiner avec l'article 405 bis alinéa du Règlement minier.

1) Du principe pollueur-payeur

Le principe pollueur-payeur, est un principe moteur du Droit de l'environnement, selon lequel, les frais qui résultent des mesures de prévention, de réduction de la pollution et de lutte contre celle-ci doivent être supportés par le pollueur. Et dans le cas d'espèce ce pollueur est le titulaire de droit minier et/ou de carrières.

Ce principe a été énoncé pour la première fois par l'Organisation pour la coopération au développement économique (OCDE) dans sa recommandation C(72) 128 du 26 mai 1972, pour empêcher les autorités publiques nationales de subventionner les frais de contrôle de la pollution des entreprises privées. Au lieu de cela, les entreprises devraient internaliser les externalités environnementales en assumant les frais de contrôle de leur pollution dans la mesure requise par la loi. D'aucuns préfèrent donc à ce principe, le principe de non-pollution en ce qu'il serait plus strict et plus préventif (M. KAMTO, 1996, p.75).

En Droit interne, ce principe est énoncé à l'article 54 alinéas 2 et 3 de la Constitution congolaise du 18 février 2006 qui énonce que « toute pollution ou destruction résultant d'une activité économique donne lieu à compensation et/ou à réparation. La loi détermine la nature des mesures compensatoires, réparatoires ainsi que les modalités de leur exécution ». Les conditions de construction d'usines, de stockage, de manipulation, d'incinération et d'évacuation des déchets toxiques, polluants ou radioactifs provenant des unités industrielles ou artisanales installées sur le territoire national sont fixées par la loi (art.54 al.1). Il s'agit donc des lois qui règlementent les activités à haut risque pour la société et l'environnement, notamment le Code Forestier, le Code Minier, le Règlement minier et les autres réglementations ayant trait à ces activités. Il en est de même de Loi n° 11/009 du 09 juillet 2011 portant principes fondamentaux relatifs à la protection de l'environnement dont les articles 68 à 70 imposent à toute personne coupable de pollution de l'environnement de payer les préjudices qui en résultent.

2) Du principe de précaution

La notion de précaution a, à l'ère actuelle de l'apparition des risques graves et incertains (par exemple des risques industriels dus à l'exploitation minière), une place de choix dans beaucoup de législations à travers le monde. Le principe de précaution a été consacrée de manière expresse pour la première fois au Principe n° 15 de la Déclaration de Rio de 1992 sur l'environnement et le développement qui reste le texte de référence le plus généralement admis : « Pour protéger l'environnement, des mesures de précaution doivent être largement appliquées par les Etats selon leurs capacités. En cas de risque de dommages graves ou irréversibles, l'absence de

certitude scientifique absolue ne doit pas servir de prétexte pour remettre à plus tard l'adoption de mesures effectives visant à prévenir la dégradation de l'environnement ».

Quant au Droit congolais, sans faire directement allusion au principe de précaution, la loi suscitée sur la protection de l'environnement, fait appel au principe de prévention au Chapitre 6 intitulé: de la prévention des risques et de la lutte contre les pollutions et nuisances (art. 37 à 67). La loi n° 017-2002 du 16 octobre 2002 portant dispositions relatives à la protection contre les dangers des rayonnements ionisants et à la protection physique des matières et des installations nucléaires qui, à son article 5, hisse la précaution au rang de principe fondamental. En outre, il découle de la lecture du Code minier et de son Règlement que ces textes font expressément allusion au concept de « prévention ». Même si le concept de « précaution » n'y est pas cité expressément, bien de dispositions dans ces textes et de leurs mesures d'application (Annexes au Règlement minier) font allusion de manière substantielle au principe de précaution.

Pourtant, ce principe comme fondement moderne de la responsabilité civile est défendu par certains auteurs à l'instar de C. Thibierge (1999, p.561) ; G. Schamps (2003, pp.211 et s.) ; M. Hautereau-Boutonnet (2014, pp. 105-136) ; S. Porchy-Simon, 2019, p.154) ; ...

Précisons que la précaution ne se confond pas avec la prévention qui a trait à la possible survenance de risques avérés. Le principe de précaution s'inscrit dans la prise en compte du risque suspecté (différent du risque avéré) par une responsabilité prophylactique. C'est une nouvelle image qu'il faut donner à la responsabilité civile afin de tenter de juguler les nouveaux risques.

Les risques concernés par le principe sont les risques encore incertains mais pouvant être raisonnablement soupçonnés, ce qui conduit à en exclure les risques avérés.

Le but du principe de précaution est ainsi d'obliger quiconque le peut à déployer tous les moyens pour enrayer par avance ce genre de risques. Cette obligation n'est subordonnée qu'à deux conditions : l'importance des dommages (« graves et irréversibles ») qui pourraient découler de la réalisation du risque ; le caractère raisonnable (« économiquement acceptable ») du coût des mesures susceptibles de prévenir la réalisation de ce risque.

Le « préjudice écologique pur » issu des activités minières (destruction d'une espèce animale ou végétale, détérioration de la qualité de l'air, perturbation d'un écosystème...) qui affecte non pas une personne mais le milieu naturel nécessite également un traitement particulier comprenant une approche prophylactique, de par sa dimension collective et son caractère « grave et irréversible ».

Ainsi, dans le secteur minier, devrait-on clairement distinguer deux types de mesures de prévention : la prévention classique pour éviter la survenance de dommages dont on connaît par avance les conséquences (par exemple en ce qui concerne les explosions ou les incendies liés à l'usage de produits inflammables ou explosifs, ou les rejets dans les rivières de des produits miniers toxiques) et la prévention renforcée ou prévention-précaution pour éviter la survenance de dommages dont on ne connaît pas les conséquences en raison de l'incertitude scientifique ou de la controverse scientifique concernant leurs conséquences réelles (par exemple les effets à long terme de rejets miniers chimiques dans les rivières, les effets des faibles doses de radioactivité,...).

L'incertitude dont il s'agit n'est pas liée à la survenance du risque mais aux conséquences que cette survenance peut déclencher.

A cet effet, nous saluons l'institution dans le régime minier congolais du Plan d'Atténuation et de Réhabilitation (PAR) ; de la Directive pour l'élaboration du Plan d'Atténuation et de Réhabilitation, de la Directive sur l'Etude d'Impact Environnementale et Social (EIES) ; de la Réglementation spéciale sur les produits explosifs ; de la Directive relative au Modèle-type de Cahier des charges de responsabilité sociétale ; de la Directive relative à la Délocalisation, à l'indemnisation, à la compensation, au déplacement et à la réinstallation des communautés affectées par les projets miniers ; du Fonds minier pour les générations Futures (art. 8 bis du Code minier), de la liste des maladies imputables aux activités minières, etc. Ces textes ou organismes prévoient des mesures de prévention classique et de précaution des risques et dommages. Même si les mesures de prévention-précaution devraient davantage être consacrées dans le futur régime minier congolais.

Concrètement, la réorientation en termes des mesures de précaution en Droit minier congolais se traduirait par une densification des obligations imposées aux professionnels publics ou privés dont les activités et les produits miniers sont potentiellement risqués pour la santé, la sécurité et l'environnement.

II.4. Dommages visés et préjudices réparables dans le régime de la responsabilité industrielle

Il sied de constater que législateur utilise dans les dispositions des article 285 bis et suivants du Code minier, le terme « dommage » au lieu de celui de « préjudice ». Etant partisan du courant doctrinal grandissant qui fait une distinction entre les deux¹⁶, il nous paraît pertinent d'utiliser le terme « préjudice », surtout quand il s'agit des atteintes causées aux personnes et aux biens.

Dans le cadre des activités minières, les préjudices directement causés aux personnes ou aux biens peuvent être individuels ou collectifs. Et le dommage causé à l'environnement, un dommage de masse, peut engendrer des préjudices écologiques purs et dérivés.

II.4.1. Typologie des préjudices réparables

Il s'agit d'abord des préjudices individuels et ensuite des préjudices écologiques.

II.4.2.1. Des préjudices patrimoniaux issus des dommages causés aux personnes physiques et aux biens du fait des activités minières

Les personnes dont il est question dans l'article 285 bis sont des sujets tiers à l'entreprise des mines ou de carrières. En outre, il s'agit des biens des tierces personnes. Il ne s'agit donc pas des préjudices causés aux travailleurs ou aux biens de l'entreprise. C'est le principe de la réparation du préjudice causé à « autrui » qui s'applique.

Pour ce faire, les préjudices patrimoniaux peuvent être ici les conséquences du dommage corporel et le préjudice patrimonial pur.

1) Les conséquences patrimoniales du dommage corporel causé aux personnes physiques

Le dommage corporel est l'atteinte portée à l'intégrité physique de la personne, qui va de la simple égratignure ou blessure à la mort de l'individu¹⁷, sa gravité étant évaluée au moyen d'une expertise médicale.

Ainsi, il est courant que les personnes vivant aux environs des installations d'exploitation minières soient victimes des dommages corporels de toute nature, dus à ces activités (cas d'explosion, de vibration, de bruits...). Il en est ainsi dans la ville de Lubumbashi, des personnes vivant à côté des installations de Ruashi Minig, de Chemaf, de Gécamines, etc. Même de simples passants à côté de ces installations peuvent être des victimes. A ce sujet, une habitante du Camp Tshiamilemba (camp situé aux environs de l'entreprise Chemaf à Lubumbashi) alléguait les brûlures de sa peau dues aux effets de l'usine d'acide sulfurique de Chemaf¹⁸. On peut citer aussi le cas du décès d'une fille de 14 ans (nommée Katty Kabazo) frappée par un projectile suite aux activités de minage de Ruashi Mining en date du 14 novembre 2017 à la Commune Ruashi¹⁹ (quartier Masangoshi).

2) Le préjudice patrimonial pur

Le préjudice matériel résulte de l'atteinte aux biens de la victime (destruction, détérioration d'objets...) ou de la perte économique due à certains agissements fautifs (acte de concurrence déloyale par exemple). Il peut s'agir des biens des personnes physiques ou des personnes morales.

Les biens qui peuvent être endommagés par les projets miniers comprennent tous les effets et droits collectifs et individuels utiles à la vie des communautés ou des personnes environnantes.

Les biens individuels englobent notamment les logements, les plantes/récoltes perdues, les arbres fruitiers, le droit d'accès à la terre, ... Les biens et droits collectifs comprennent notamment les sites culturels et traditionnels, le droit d'accès aux sources communes de revenus (rivières, forêts,), le cimetière, les marchés, les écoles, les églises, les lieux de loisirs, les formations sanitaires,

Par conséquent, dans le cadre des activités minières, le préjudice patrimonial peut consister dans la destruction des habitations, des champs, des récoltes, des fermes et autres biens appartenant aux personnes voisines des installations minières. A titre d'exemple, les bruits et les vibrations peuvent causer des dommages aux particuliers. Les vibrations sont associées à de nombreux types d'équipements utilisés dans l'exploitation minière, mais l'abattage par explosion est considéré comme la source la plus importante.

La vibration affecte la stabilité des infrastructures, les bâtiments et les maisons des personnes vivant à proximité des opérations de grandes mines à ciel ouvert. A Musonoi (dans la province du Lualaba) les bruits de vibration des explosifs utilisés par l'entreprise minière KCC ont également des impacts sur les communautés locales. Celles-ci dénoncent le fait qu'en raison des explosions répétées qui ont lieu dans la mine, les murs des maisons s'effritent et les toits s'effondrent. Et celles des maisons qui résistent encore risquent de s'effondrer si des mesures urgentes ne sont prises. De même, la plupart des fissures ou d'écroulements des maisons des

particuliers dans les quartiers Kawama et Kalukuluku (dans la ville de Lubumbashi) résultent du fait que, pendant les explosions des mines de la société Ruashi Mining, il y a pratiquement un tremblement de terre qui ébranle les habitations (Rapport, CORDAID, 2015, p.31).

II.4.2.2. Des préjudices extrapatrimoniaux ou moraux issus des dommages causés aux personnes physiques du fait des activités minières

Au sens strict, le préjudice moral « pur » correspond à l'atteinte aux sentiments de la victime à l'instar de celle qu'elle peut éprouver dans son honneur, dans sa réputation ou dans son affection (Ph. Pierre, 2019, p. 1). Au sens large, le préjudice moral regroupe l'ensemble des atteintes qui n'affectent pas directement un patrimoine. Il peut s'agir, outre les préjudices moraux « purs », des effets extrapatrimoniaux d'un dommage corporel à l'exemple du prix de la douleur.

Le préjudice moral se veut être une notion abstraite, insaisissable à première vue. Peut-être faudra-t-il la concrétiser en relevant ses atteintes constitutives et des cas illustratifs en rapport avec l'exploitation minière, il s'agit pour l'essentiel des conséquences extrapatrimoniales du dommage corporel, qui sont très divers et recouvrent : le prix de la douleur, le préjudice esthétique, le préjudice d'agrément et le préjudice d'affection.

En bref, tous les postes de préjudices extrapatrimoniaux suscités et bien d'autres, sont envisageables dans le cadre de la relation délictuelle entre des entreprises minières et des personnes, victimes directes ou indirectes.

II.4.3.3. Du dommage environnemental ou « préjudice écologique » du fait des activités minières

1) Base de la notion

La combinaison des dispositions légales au sujet des dommages causés à l'environnement de l'article 285 bis et celles relatives aux dommages causés à des personnes et à l'environnement par contamination directe ou indirecte de l'article 285 ter, nous ramène à la notion du « préjudice écologique ».

Si l'environnement est défini par l'article 2 point 16 de la loi congolaise sur la protection de l'environnement, comme « l'ensemble des éléments naturels ou artificiels et des équilibres biologiques et géochimiques auxquels ils participent, ainsi que des facteurs économiques, sociaux et culturels qui favorisent l'existence, la transformation et le développement du milieu, des organismes vivants et des activités humaines », le préjudice écologique est celui résultant des atteintes portées à l'environnement ainsi que des conséquences subies par les personnes du fait de ces atteintes²⁰. L'article 68 de cette loi parle du dommage causé à l'environnement, faisant de ce dernier, une victime à part entière (A. Banza Ilunga, 2020, p.147).

2) Distinction entre préjudices subjectifs et préjudices objectifs du fait des activités minières

L'article 285 ter du Code minier énonce que « La responsabilité du titulaire d'un droit minier et/ou des carrières est également engagée en cas de contamination directe ou indirecte du fait des activités minières ayant un impact sur la santé de l'homme et/ou entraînant la dégradation

de l'environnement et se traduisant notamment par la pollution des eaux, du sol, de l'atmosphère et causant des dommages à l'homme, à la faune et à la flore ». Du dommage écologique visé dans cet article, on peut inférer deux types de préjudices réparables.

a. Préjudice objectif autonome

Le préjudice objectif est synonyme de préjudice écologique pur et consiste dans une atteinte à l'intégrité du patrimoine naturel. C'est « le dommage environnemental ou le préjudice écologique pur » (E. Ngo Baha, 2022, p.1). Ainsi, l'environnement qui émerge comme un intérêt en soi, est digne de protection juridique²¹.

Et l'article 285 ter fait expressément allusion aux activités minières qui peuvent dégrader directement ou indirectement l'environnement par la pollution des eaux, du sol, de l'atmosphère... Telle est d'ailleurs la situation des communautés environnantes des sociétés minières de la RD Congo en général ou du Haut Katanga, de Lualaba, de Sud-Kivu et d'ailleurs, qui voient des rivières et des poissons être pollués par des matières minérales ou leurs déchets toxiques, l'atmosphère de leurs milieux être dégradée, etc. A ce sujet, en 2014, le cabinet Sofreco a réalisé une évaluation stratégique environnementale et sociale du secteur minier en RD Congo. En ce qui concerne l'exploitation industrielle, l'étude a identifié des impacts principaux, notamment la déforestation et la perte de la biodiversité, la dégradation des sols et du paysage, la pollution des eaux superficielles et souterraines ainsi que la pollution de l'air²². Dans la même perspective, l'étude a documenté des préoccupations environnementales à travers tous les sites miniers couverts par l'étude: Ruashi Mining, MMG, KCC, Kamo, MUMI et SEK.

Il se dégage d'une autre étude de 2015 plusieurs risques encourus par les habitants des communes de Ruashi et Annexe, mais également dans d'autres communes de la ville de Lubumbashi et de ses environs (Kipushi, Likasi, Kasumbalesa, etc.) : l'érosion et l'éboulement de grandes étendues de terrain ; l'accélération de la destruction des infrastructures routières et ferroviaires; la perturbation climatique que l'on perçoit déjà à Lubumbashi et qui conduit doucement à la désertification de la partie sud (Kipushi, Kasumbalesa) et à la disparition de la végétation spontanée ; le tarissement des cours et nappes d'eau du quartier Masangoshi ; la pollution des sources alimentant la population en eau, le cas de la station de pompage de la Régideso de Kimilolo I et II (A. Bashizi et al., 2015, p.282).

Il en est de même du Rapport de 2012 du Centre Carter qui a démontré des impacts causés sur l'eau, le sol, les plantes comestibles et la santé des communautés de Tshiamilemba et Kabetsha (quartiers de Lubumbashi) et des impacts sur le logement et l'alimentation des communautés de Washeni et Kebumba (villages proches de Lubumbashi) par l'entreprise Chemaf²³. Le même constat est dégagé du Rapport de 2021 de ACIDH et AFRCH sur les dommages causés par les activités de Ruashi Mining aux habitants des communautés locales de Kalukuluku, Luano et Kawama²⁴.

On peut citer d'autres cas pratiques tels que:

- Le déversement d'acides dans la rivière Kifumashi par l'entreprise MMG dans le secteur Bukanda, Province du Haut – Katanga²⁵ ;
- Le cas du dessèchement de la rivière Kakanda et Kambobwa par la Société T.F.M SAS en 2021, générant un conflit qui a opposé cette société aux habitants du village Kambobwa²⁶ ;
- Le cas de la pollution des eaux de la rivières Tshikapa et Kasai, par l'entreprise minière angolaise Catoca, en juillet 2021²⁷. Selon les rapports y relatifs, 12 personnes en sont décédées, de milliers des riverains rendus malades et coupés de leur approvisionnement en eau, des milliers de poissons et bétails morts. En outre, 13 des 18 zones de santé ont été touchées par la pollution dans la province du Kasai. Ces zones comprennent plus de 200 villages et près d'un million d'habitants et dont 80% consomment de l'eau de rivière.

b. Préjudices subjectifs (préjudices écologiques dérivés)

Ce sont des préjudices qui portent atteinte aux intérêts patrimoniaux et extra patrimoniaux des sujets de droit, mais dont la cause est le dommage environnemental. A ce sujet, l'article 285 ter parle « de contamination directe ou indirecte du fait des activités minières ayant un impact sur la santé de l'homme (...), causant dommage à l'homme (...) ». Certains préjudices subjectifs sont donc patrimoniaux comme le préjudice matériel lié aux activités de dépollution due à l'exploitation minière (frais de nettoyage des sites pollués ...), le préjudice économique qui résulte de cette pollution (perte de chiffre d'affaires des professionnels victimes, ...) ; d'autres sont, par contre, extrapatrimoniaux.

En outre, c'est dans cette même perspective de réparation des préjudices subjectifs que l'article 285quater du Code minier impute à l'exploitant la réparation des maladies liées à l'activité minière. Tel est le cas des maladies dues à l'utilisation des eaux des rivières polluées par de l'acide, des huiles, du full et autres produits chimiques (cas des rivières Luano et Kifumashi au Haut-Katanga). Les personnes qui utilisent ces eaux peuvent développer des maladies dermatologiques, pulmonaires, respiratoires, etc. et les femmes, particulièrement, peuvent développer des infections urinaires... En outre, des études ont relevé des niveaux élevés en cobalt, arsenic et plomb dans les urines des habitants qui résident à moins de quelques kilomètres des sites miniers ou industriels de Kolwezi (E. Ilunga Ngunza et J. Muland Katal, 2015, p.748).

Clairement, les habitants des quartiers et villages cités ci-haut affectés par des cas de pollution, subissent des préjudices écologiques subjectifs.

II. 5. Lien de causalité

Si le préjudice réparable aujourd'hui « est tout préjudice certain consistant dans la lésion d'un intérêt licite, patrimonial ou extra patrimonial, individuel ou collectif » ; il appartient à la victime d'établir l'existence d'un rapport certain, direct et immédiat entre son préjudice et le fait générateur, ici le risque créé par l'exploitation minière et au juge d'établir le lien de cause à effet.

Le Droit congolais exige, pour établir la responsabilité civile, outre le préjudice et la fait générateur, un lien de cause à effet entre ces deux éléments. Nous constatons dans la pratique que

le juge a une approche ordonnée du lien de causalité fondée sur un équilibre entre l'attachement à la matérialité des faits et la finalité de l'explication causale.

A ce sujet, on peut lire l'établissement du lien de causalité dans le jugement de 08 décembre 2015 du Tribunal de Grande instance de Likasi (dans la province du Haut-Katanga, RDC), dont l'affaire opposait Monsieur Jeff KIBAMBE contre la Société METAL Mines, en ces termes « attendu que ce qui précède, il paraît qu'il y a un lien de causalité entre l'activité minière de la défenderesse METAL MINES et la maladie relative aux troubles respiratoires dont souffre l'enfant qui est voisin à 90 m de l'usine de traitement des minerais et acide, cela au regard des rapports des experts qui ont emporté la conviction du Tribunal » (S. Mande, 2017, p.261).

II.6. Modalités de règlement du litige et de réparation appropriée

Il ressort de la l'analyse de l'article 405 ter du Règlement minier, les trois phases qui suivent.

II.6.1. Constat du dommage allégué par les victimes à travers l'enquête effectué par la Direction de protection de l'environnement minier

Cette direction, en tant que service technique, devra procéder au préalable par une enquête afin de découvrir, qualifier et quantifier les préjudices issus des atteintes alléguées par les victimes.

II.6.2. Règlement à l'amiable du litige (conciliation et transaction)

Si l'enquête conclut à la confirmation du dommage allégué, la Direction de Protection de l'Environnement Minier détermine l'étendue dudit dommage et les mesures de réparation appropriée qu'elle soumet au titulaire du droit minier ainsi qu'aux victimes (art.405 ter, alinéa 2 du Règlement minier). Ces mesures peuvent visées la réparation en nature ou la réparation par équivalent pécuniaire.

II.6.3. Règlement judiciaire du litige de réparation appropriée

En cas de refus de réparer ou de désaccord entre le titulaire et les victimes, le Tribunal compétent sera saisi par la partie diligente suivant la procédure de droit commun (art.405 ter, alinéa 2 du Règlement minier). Il peut donc s'agir au premier degré des tribunaux de commerce ou de grande instance (selon la qualité des parties) et qui appliqueront les règles de la procédure civile.

II.7. Dix propositions en vue du renforcement de l'efficacité de la réparation appropriée des préjudices dans le régime de la responsabilité industrielle

Ces propositions sont scindées en deux rubriques ci-dessous.

II.7.1. Propositions liées à la procédure, à la garantie de réparation et à la précaution

II.7.1.1. Instauration de l'action en réparation collective des victimes directes et par ricochet des activités minières (ou action de groupe)

Sur le plan de la procédure de réparation, il est souhaitable d'introduire dans le Règlement minier (à l'article 405 ter), l'action en réparation collective (class-action, recours collectif ou action de groupe) en faveur des victimes des activités minières.

Cette action autorise un représentant à introduire une action en justice pour le compte d'un groupe de victimes lésées par une cause commune sans que ceux-ci l'aient mandaté à cet effet et sans que les membres du groupe ne soient identifiés individuellement lors de l'introduction de l'action.

Il serait souhaitable dans le cadre des dommages issus des activités minières, que les personnes physiques soient habilitées à saisir la justice pour le compte des autres victimes, de la communauté locale ou du village affecté par les atteintes à leurs droits et à leur environnement. Dans ce cas, le demandeur, durant l'instance de l'action collective, représentera le groupe des victimes et celles-ci n'auront pas à s'inscrire pour que l'action collective ait un effet sur elles : elles devront être automatiquement représentées, mais pourront choisir de se retirer de l'action si elles le désirent. La loi devra fixer les contours de cette procédure (il s'agit des contours à ajouter aux alinéas 4 et suivants de l'article 405 ter du Règlement minier congolais).

On peut ainsi rappeler, qu'en faveur des victimes directes et indirectes des dommages de masse dus aux violations des droits fondamentaux dans le territoire de Kilwa en 2004, un recours collectif contre la société minière dénommée Anvil Mining avait été initié devant la Cour supérieure du Québec, par l'Association canadienne contre l'impunité en 2010²⁸.

En clair, le mécanisme d'action de groupe présente ainsi d'indéniables qualités qui, globalement, gravitent autour de deux idées : l'accroissement de l'efficacité et la diminution des coûts. Au titre de la première, l'action permet une rationalisation du règlement du litige, ainsi qu'un meilleur équilibre entre le poids du défendeur (entreprise minière ou de carrières) et celui des demandeurs (victimes), lesquels peuvent obtenir de meilleures conditions que s'ils avaient agi individuellement. Au titre de la seconde, par l'unité de règlement du contentieux, il permet d'éviter de nombreuses actions, qui pourraient du reste aboutir à des solutions différentes. Avec une telle action de groupe, les victimes des dommages miniers, qui au départ, sont économiquement faibles, peuvent affronter en ordre concentré ou massé les entreprises minières (qui sont économiquement fortes), tant dans la phase de conciliation que dans celle judiciaire.

Mais, cette action de groupe n'exclut pas l'action individuelle de la victime ou l'action des associations des victimes des dommages écologiques ou miniers.

II.7.1.2. Effet inopérant de l'existence ou non d'un Plan environnemental dans la recevabilité de l'action des victimes

L'article 405 alinéa 1 du Règlement minier précise que « Le titulaire n'est responsable des dommages causés sur l'environnement par ses activités que dans la mesure où il n'a pas respecté les termes de son Plan Environnemental approuvé, y compris les modifications au cours du projet, ou a violé l'une des obligations environnementales prévues au Titre XVIII du Règlement minier (Des obligations environnementales et sociétales) ». Cette condition préalable serait à supprimer à l'article 405 du Règlement minier, elle risque de bloquer les actions de plusieurs victimes des préjudices écologiques objectifs ou subjectifs. Sachant que le régime de responsabilité industrielle est un régime de responsabilité de plein droit ou de présomption de responsabilité (responsabilité objective), se fondant sur les théories de risque et de précaution, quand il y a un préjudice constaté du fait des activités dangereuses dans la communauté, l'auteur, alors le titulaire de droit minier devra y répondre qu'il ait ou non fait approuver un Plan environnemental. Les préjudices dans ce domaine d'activités minières peuvent être de divers ordres, et le Plan peut ne pas avoir prévu tous

les mécanismes de leur non survenance au non d'une incertitude scientifique ou technologique. Si le Plan peut prévenir des risques avérés, il peut y avoir aussi des risques suspectés.

II.7.1.3. De l'imprescriptibilité de l'action en responsabilité industrielle et éventuelle responsabilité de l'Etat congolais

Les actions en réparation des dommages causés par les activités minières sur l'homme et l'environnement sont imprescriptibles. On note qu'en posant le principe de l'imprescriptibilité en cette matière à l'article 285quinquies, le législateur déroge au principe de la prescription trentenaire (ou de 30 ans) de droit commun en matière civile. Cette innovation est à saluer car elle va dans le sens de protéger le droit à la réparation appropriée des victimes diverses dans ce domaine.

Mais, cette réparation devient illusoire quand la société minière auteure des dommages a fini ses activités et disparaît. L'on s'imagine celui contre qui les victimes vont devoir se plaindre devant les instances compétentes. Il serait donc souhaitable, en vue de protéger les victimes, que cette responsabilité, au-delà de peser sur les entreprises, titulaires des droits miniers, puisse être endossée par l'État en cas de disparition de ces derniers. Ceci se justifie par le fait que l'État congolais, en accordant aux titulaires le droit minier et/ou de carrières, en est la source première et un bénéficiaire de seconde main. Et d'ailleurs, en sa qualité de propriétaire exclusif du sol, du sous-sol et des infrastructures minières après expiration du droit minier ainsi que des garanties dont il bénéficie sur sa durée illimitée, il serait, à la disparition des intérêts du titulaire ou de celui-ci, solvable devant les victimes, étant donné que les conséquences dommageables, surtout en matière d'environnement, tardent souvent à se manifester.

II.7.1.4. Bonne application de la loi et renforcement des mesures de précaution

Outre le besoin de renforcer d'autres mesures de précaution dans les Code et Règlement miniers, l'Etat, par le truchement de ses institutions et services du secteur minier, devrait s'assurer de la mise en œuvre effective de la législation de protection de l'environnement dans le cadre d'opérations minières, y compris en garantissant des contrôles réguliers et un accès effectif à des recours de réparation et des sanctions en cas de pollution. La bonne application de la loi suppose donc d'éviter certains maux de la part de toutes les parties prenantes (l'Etat et ses institutions, les entreprises minières, les victimes, la société civile). On devra éviter des maux tels que le trafic d'influence de la part des entreprises minières, l'intrusion des politiciens dans des dossiers de réparation en phase administrative ou judiciaire, la manipulation des agents de l'armée ou de la police par des entreprises minières pour intimider les victimes, la corruption des agents chargés de contrôle, etc.

II.7.1.5. Institution d'une assurance de responsabilité industrielle obligatoire du titulaire de droit minier et/ou de carrières

Un tel mécanisme à insérer dans le Code des assurances ou dans le Code minier, sécuriserait davantage les victimes des risques dus aux activités minières et peut couvrir dans un premier temps les préjudices causés aux personnes et aux biens.

Il est avantageux en termes de procédure que ces victimes puissent initier leurs actions soit contre l'entreprise, titulaire de droit minier soit à contre son assureur. Et au cas où le titulaire est insolvable ou a disparu, l'action est initiée contre son assureur.

II.7.2. Propositions liées à la qualification et à l'évaluation du préjudice par le recours aux principes moteurs de réparation appropriée

II.7.2.1. Recours à la notion homogène de réparation appropriée

Dans la phase de conciliation que dans la phase judiciaire, lors de la qualification et de l'évaluation des préjudices des victimes, il devrait être tenu compte du principe de l'équivalence du préjudice et de l'indemnité (ou réparation intégrale), mieux conceptualisé dans la notion juridique homogène de « réparation appropriée ²⁹ ». Il a été démontré qu'une réparation appropriée peut être, soit compensatoire ou soit vraiment intégrale. Elle peut être aussi une réparation satisfaisante, symbolique voire dissuasive (A. Banza Ilunga, 2020, pp.347). A titre d'exemple, une indemnisation, telle que définie à l'article 2 du Règlement minier³⁰, peut être satisfaisante sans être intégrale.

II.7.2.2. Exigences renforcées quant à l'office du juge dans la qualification et l'évaluation des préjudices individuels et écologiques miniers

Le juge judiciaire congolais ne dispose pas encore des moyens indispensables à un traitement qualifié et cohérent des dossiers impliquant la réparation de préjudices individuels et écologiques liés aux activités minières. Ce contentieux très technique appelle un renforcement des compétences des magistrats et la mise à leur disposition des outils méthodologiques nécessaires.

Ainsi, il faudra :

- D'abord renforcer les compétences des magistrats congolais (anciens, nouveaux, futurs) en Droit minier et en Droit de l'environnement ;
- Ensuite, exiger au juge congolais, quant à la qualification des préjudices individuels et écologiques dérivés causés aux personnes et aux biens du fait des activités minières, de procéder à la motivation avec ventilation détaillée et personnalisée des dommages et intérêts et une bonne estimation du quantum du préjudice.

II.7.2.3. Outils méthodologiques apportés au juge dans sa mission de qualification et d'évaluation des préjudices individuels et écologiques

- Pour qualifier les préjudices individuels causés aux personnes ou aux biens, le juge ou l'organe de conciliation peut recourir à une Nomenclature des préjudices réparables (voir la nomenclature générale suggérée en Droit congolais : « Nomenclature Nationale dans les Actions en Réparation des Préjudices directs et par ricochet », en abrégé la « NNARP ») A. Banza Ilunga, 2020, pp.462-466.

- Quant à l'évaluation des préjudices individuels miniers, le juge peut recourir à un Guide de quantification des préjudices dans les actions en indemnisation des victimes des activités minières (à concevoir par les spécialistes du domaine judiciaire, minier, assurantiel, environnemental, etc.). Il s'agit d'un document à placer aux annexes du Règlement minier, à

l'instar de la liste des maladies causées par l'activité minière qui est déterminée par un arrêté interministériel des Ministres des Mines et de la Santé.

-Quant à la qualification et à l'évaluation du préjudice écologique objectif du fait des activités minières, le juge devrait recourir à une « Nomenclature spécifique du préjudice écologique pur » (document à concevoir et à placer aux Annexes du Règlement minier). En outre, il faudrait, une liste de critères d'évaluation du préjudice écologique qui serait expressément applicable en cas de procédure administrative et judiciaire en réparation. En fin, le recours à la réparation en nature devra être préférée qu'à celui de réparation pécuniaire. Il s'agit en réalité ici de la réparation de la nature, et plus précisément la réparation des éléments naturels endommagés.

- Ou alors, concevoir dans ce domaine, un certain guide révisable qui soit nécessaire tant pour qualifier que pour quantifier les chefs des préjudices individuels, écologiques objectifs et subjectifs (identification et évaluation).

- Le recours expertal avéré est indispensable dans ce domaine : si les services techniques de l'administration minière peuvent être invités pour cette fin (par exemple, la Direction de protection de l'environnement minier), le recours à des experts judiciaires indépendants formés pour des questions de l'environnement minier est encore idoine. D'où l'importance de la compétence, de l'objectivité et de l'indépendance de l'expert.

II.7.2.4. Recours au principe de la réparation dissuasive par des dommages intérêts restitutoires ou punitifs

Les autres alternatives devront introduire en Droit minier congolais (à insérer à l'article 405 ter du Règlement minier, par exemple) dans le cadre des actions individuelles ou des groupes le principe de réparation dissuasive au travers de fortes indemnités pour certains préjudices écologiques objectifs et subjectifs. Permettre, par exemple, la condamnation à des dommages et intérêts restitutoires ou dommages et intérêts punitifs dans le cadre de l'action en réparation collective (ou class-action à la congolaise) pourrait répondre à l'impératif de sanctionner de manière dissuasive les fautes lucratives ou les négligences des entreprises minières et réparer les préjudices directs et par ricochet qu'elles engendrent et ce, peu importe la valeur modique de ces préjudices.

Ces dommages et intérêts devront être prononcés lorsque l'évaluation des préjudices individuels est impraticable ou lorsque l'application du principe de réparation intégrale ne peut conduire à prononcer une indemnité suffisamment dissuasive eu égard au profit que l'entreprise minière défenderesse a retiré de son comportement dommageable. Ces indemnités devront ensuite être réparties aux victimes membres du groupe dans la phase de distribution individuelle, et au cas où cette dernière phase serait impraticable, il devra être procédé à une distribution collective qui est une sorte de réparation indirecte.

II.7.2.5. Recours à la distribution collective des indemnités (ou indemnisation indirecte)

Il sied de préciser qu'en matière de préjudices de masse comme ceux issus des activités minières, il peut se faire que la distribution individuelle des indemnités aux victimes, membres du

groupe ou de la Communauté locale soit impraticable³¹ ou inapproprié, il peut alors être procédé à une distribution collective par l'octroi par exemple, des indemnités à une ASBL ou une Mutuelle locale qui pourra d'une manière ou d'une autre, en faire bénéficier aux victimes membres. Cette indemnisation indirecte remplace alors dans ce cas le principe de réparation intégrale qui, à son tour devra s'effacer au profit d'un autre principe, celui de « compensation juste et équitable » dans les situations où le recouvrement collectif des indemnités s'impose.

Ce recouvrement collectif et donc l'évaluation collective du préjudice minier, implique « une conception nouvelle de la réparation du préjudice qui obéit à d'autres règles qu'uniquement à celle de la mesure du préjudice subi ; les notions d'accès à la justice, de justice corrective, de prévention, de respect volontaire du droit et d'effet dissuasif sont tout aussi présentes dans la recherche d'une compensation globale » (P-C Lafond, 2006, p.195). Dans cette perspective, les principes d'indemnisation indirecte et de compensation juste et équitable susvisés témoignent simplement, une sorte de réalisme juridique dans l'hypothèse de certains dommages causés par les activités minières et constituent bien des formes de réparation appropriée.

CONCLUSION

L'accès aux activités minières et des carrières en RDC, par des personnes morales, nécessite l'obtention d'un titre minier valide, c'est-à-dire le permis officiel délivré par le Cadastre Minier conformément aux dispositions du Code minier et constatant les droits miniers de recherches ou d'exploitation. On cite le permis de recherches, le permis d'exploitation, le permis d'exploitation des rejets et du permis d'exploitation de petite mine, l'autorisation de recherches et d'exploitation commerciale de carrières.

Mais, on a démontré par des cas pratiques et des rapports concordants que l'exercice de ces activités est à la base de nombreux dommages causés aux personnes, aux biens et à l'environnement, d'où l'institution du régime de la responsabilité industrielle du titulaire du droit minier et/ou de carrières par le Code minier révisé en 2018 (art.285 bis et s.).

Ce nouveau régime de responsabilité objective qui est fondé tant sur la théorie du risque-profit que sur les principes de pollueur-payeur et de précaution et propose trois phases de procédure (constat des dommages et préjudices, phase de conciliation et phase judiciaire), contient donc des dispositions progressistes, dont l'application effective peut significativement contribuer à la protection de diverses victimes directes et par ricochet du fait des activités minières et de carrières. Cependant, l'analyse critique des opportunités indique qu'un bon nombre d'entre elles requièrent des mesures supplémentaires en termes de clarification, d'adoption des textes d'application et de suivi en vue d'une réparation appropriée de ces victimes. Raison pour laquelle nous avons formulé dix (10) propositions en vue du renforcement de l'efficacité de la réparation appropriée des préjudices dans ce domaine.

BIBLIOGRAPHIE

1. Ouvrages et monographies

- BANZA ILUNGA, A., 2020, Des préjudices par ricochet en matière contractuelle, contribution à l'étude des principes moteurs de réparation en Droit positif congolais, Thèse en Droit, Université de Lubumbashi.
- CORNU, G., 2022, Vocabulaire juridique, Paris, P.U.F.
- EBANG MVE, U.N, 2015, L'encadrement juridique de l'exploitation minière au Cameroun, Paris, L'Harmattan.
- FABRE-MAGNAN, M., 2019, Droit des obligations, 2 : Responsabilité civile et quasi-contrats, 4e éd., Paris, P.U.F.
- FALLA, E., 2017, La réparation des dommages de masse. Propositions visant à renforcer l'efficacité de l'action en réparation collective, Bruxelles, Larcier.
- FRIER, L. et PETIT, 2014, J., Droit administratif, Paris, L.G.D.J.
- KALUNGA TSHIKALA, 2008, Droit minier et développement durable : critique de la théorie et de la pratique du régime minier congolais, Thèse de doctorat en Droit, Université de Lubumbashi.
- KAMTO, M. 1996, Droit de l'environnement en Afrique, Paris, EDICEF.
- LAFOND, P-C., 2006, Le recours collectif, le rôle du juge et sa conception de la justice : impact et évolution, Cowansville, éd. Yvon Blais.
- KYABOBA KASOBWA, L., 2013, La prévention des atteintes à la sécurité des consommateurs. Etude comparée des Droits Congolais et belge et de l'Union européenne, Saarbrücken, P.A.F.
- LE TOURNEAU, Ph., 2009, Droit de la responsabilité et des contrats, Paris, Dalloz.
- MAIGA AHAMADOU MOHAMED, 2019, Les conditions juridiques d'exploitation des ressources minières dans les Etats de l'Union Economique et Monétaire Ouest-africaine (UEMOA), Thèse de doctorat en Droit, Université d'Aix-Marseille, in <http://www.theses.fr> (consulté le 07/07/2023).
- MANDE, M. S., 2017, Droit de l'environnement, Lubumbashi, P.U.L.
- MAUREL, O., 2009, La responsabilité des entreprises en matière de droits de l'homme, Paris, Documentation française.
- MUPANDE KAPWA, J-F. (coord.), 2020, Code minier révisé et annoté de la République démocratique du Congo. Loi n° 007/2002 du 11 juillet 2002 portant Code minier, telle que modifiée et complétée par la Loi n°18/001 du 09 mars 2018, Bruxelles, Bruylant.
- NEYRET, L. (dir.), 2016, La réparation du préjudice écologique en pratique, Paris, APCEF.
- SALEILLES, R., 1898, Le risque professionnel dans le Code civil, La réforme sociale, Paris.
- TERRE, F. et al., 2019, Droit civil des obligations, 12e éd, Paris, Dalloz.
- TSEKI NZALABATU, Th., 2020, Le Droit minier congolais, Paris, Edilivre.
- VINEY, G. et JOURDAIN, P., 2010, Traité de droit civil, les effets de la responsabilité, 3e éd., Paris, L.G.D.J.
- VUNDUAWE TE PEMAKO, F., 2007, Traité de Droit administratif, Bruxelles, Larcier.

WABULA BIMPA, Z, 2021, Cas de force majeure dans le secteur minier congolais : risques, responsabilité des acteurs et approche d'évaluation, Mémoire de Master en Développement de l'Université Senghor, in [https://dicamines.online/jspui\(12/09/2023\)](https://dicamines.online/jspui(12/09/2023)).

WATSHIMUNA KITATWE, 2017, De la responsabilité sociétale des entreprises minières en RD Congo, Thèse en Droit, Université de Lubumbashi.

2. Articles, rapports et documents divers

BASHIZI, A. et al., 2015, « Exploitation minière en RDC : Vers une political ecology », in *Conjonctures congolaises*, pp. 278-297, p.282, <https://www.eca-creac.eu> (12/07/2023).

CADIET, L., 1997, « Les métamorphoses du préjudice », in *Les métamorphoses de la responsabilité*, Journées René Savatier, Paris, P.U.F.

DUVAL, S., « La notion de préjudice à l'environnement et le droit individuel à la santé », in *Revue de Droit, Déontologie et soin*, Vol 9, n°1, sd., pp. 2-16.

FRANCISCANS INTERNATIONAL et al, « L'impact de l'exploitation minière sur les droits des communautés locales en République démocratique du Congo », Rapport, janvier 2022, in <https://franciscaninternational.org> (12/09/2023).

Guide sur la responsabilité sociétale des entreprises Secteur minier au Katanga, publié par GIZ /RDC, Kinshasa, 2016, p.21, in <https://www.giz.de/de/weltweit/348.html> (14/06/2023).

HAUTEREAU-BOUTONNET, M., 2014, « L'influence du principe de précaution sur la responsabilité civile en Droit français : un bilan en demi-teinte », in *Revue de Droit McGill*, Vol. 10, n°1, pp. 105-136.

KAMUNDALA BYEMBA, 2012, « Exploitation minière industrielle et artisanale au Sud-Kivu Possibilités d'une cohabitation pacifique ? », in Anvers, pp.1-23.

LUALABA, « Pollution minière de Kambobwa, des habitants en paie le frais », in <https://www.magazinelaguardia.info>

NGO BAHHA, E., 2022, « Le dommage environnemental ou le préjudice écologique pur : concepts juridiques ? », in *Revue internationale de Droit et de Science politique*, 2022, hal-03866090.

NKUBA, B. et al., 2016, « Le mercure dans l'exploitation de l'or : responsabilité environnementale et perceptions locales », in *Conjonctures congolaises*, pp.192-212.

PLUCHART, J-J., 2012, « Responsabilité industrielle et éco-innovation », in *Vie et sciences de l'entreprise*, 2012/2 (N°191-192), pp. 78-95, p.89, in : <https://www.cairn.info/revue-vie-et-sciences-de-l-entreprise-2012-2-page-78.htm> (consulté le 14/08/2023).

PORCHY-SIMON, S., 2019, « L'indemnisation des dommages climatiques par le droit commun de la responsabilité civile » in *Le changement climatique, quel rôle pour le droit privé*, Paris, Dalloz, pp. 154 et s.

PROMINES, évaluation stratégique environnementale et sociale du secteur minier de la République Démocratique du Congo », Rapport, Kinshasa, Février 2014, in www.congomines.org (28/05/2023).

SCHAMPS, G., 2003, « Le principe de précaution, dans un contexte de droit communautaire et de droit administratif : vers un nouveau fondement de la responsabilité civile ? », in *Mélanges offertes à Marcel Fontaine*, Bruxelles, Larcier, 2003, pp. 211-244.

THIBIERGE, C., 1999, « Libre propos sur l'évolution du droit de la responsabilité civile vers un élargissement de la fonction de la responsabilité civile ? », in RTD. Civ., n° 2, p.561.

VERBRUGGEN, D. et MERKET, H., « Eaux troubles au Kasai. Pollution par l'industrie diamantaire angolaise et négligence coupable du gouvernement congolais », IPIS Briefing, août 2022, in : <https://ipisresearch.be> (11/09/2023).

NOTES EXPLICATIVES

1. Art. 285 ter de la Loi n° 007/2002 du 11 juillet 2002 portant Code minier telle que modifiée et complétée par la Loi n° 18/001 du 09 mars 2018, J.O. RDC, n° spécial du 3 mai 2018.

2. Décret n° 038/2003 du 26 mars 2003 portant Règlement minier tel que modifié et complété par le Décret n° 18/024 du 08 juin 2018, J.O. RDC, n° spécial du 12 juin 2018.

3. Voir (V.) Le Petit Robert de la langue française, 2014.

4. CE, 9 août 1885, D.P., 1887-3-26 cité par T. TSEKI NZALABATU, 2020, Le Droit minier congolais, Paris, Edilivre, p.28.

5. V. Le Petit Robert de la langue française, 2014.

6. V. aussi F. VUNDUAWA TE PEMAKO, F., 2007, Traité de Droit administratif, Bruxelles, Larcier, p.662.

7. L'exploitation minière à petite échelle (Small scale mining) concerne les gisements qui ne peuvent être exploités à grande échelle, avec des grands moyens de façon économiquement rentable (art.1 point 22 ; art.104 du Code minier).

8. Art. 101 du Code minier.

9. Art. 1 point 21 du Code minier.

10. Pour une cohabitation pacifique entre le secteur artisanal et industriel, v. KAMUNDALA BYEMBA, « Exploitation minière industrielle et artisanale au Sud-Kivu Possibilités d'une cohabitation pacifique ? », in Anvers, décembre 2012, pp.19 et s.

11. V. son article 26 qui insère les articles 285 bis et suivants dans le Code minier ; aussi article 405 bis du Règlement minier.

12. Art.68 de la Loi n° 11/009 du 09 juillet 2011 portant principes fondamentaux relatifs à la protection de l'environnement, J.O. RDC, N° spécial, 16 juil. 2011 : « Sans préjudice des peines applicables pour infractions à la présente loi, et ses mesures d'application, est responsable toute personne qui, par l'exercice de ses activités a causé un dommage à l'environnement et à la santé en violation de la présente loi ».

13. Guide sur la responsabilité sociétale des entreprises Secteur minier au Katanga, publié par GIZ /RDC, Kinshasa, 2016, p.21, in <https://www.giz.de/de/weltweit/348.html> ; MAUREL, O., 2009, La responsabilité des entreprises en matière de droits de l'homme, Paris, Documentation française, p.45 ; PLUCHART, J-J., 2012, « Responsabilité industrielle et éco-innovation », in Vie et sciences de l'entreprise 2012/2 (N°191-192), pp. 78-95, p.89, <https://www.cairn.info/revue-vie-et-sciences-de-l-entreprise-2012-2-page-78.htm>; NKUBA, B. et al., 2016, « Le mercure dans l'exploitation de l'or : responsabilité environnementale et perceptions locales », in Conjonctures congolaises, pp.192-212.

14. V. KALUNGA TSHIKALA, 2008, Droit minier et développement durable : critique de la théorie et de la pratique du régime minier congolais, Thèse en Droit, Université de Lubumbashi, pp.3 et s. ; WATSHIMUNA KITATWE, 2017, De la responsabilité sociétale des entreprises minières en RD Congo, Thèse en Droit, Université de Lubumbashi, pp. 2 et s.

15. V. par exemple, Lshi, 19 janvier 2017, RCA 15990, COMILU Sarl /Contre NGWESHA TSHIENSE et OCC, inédit, dans cet arrêt, la Cour d'appel de Lubumbashi (Province du Haut-Katanga, en RD Congo) a infirmé un jugement de condamnation de la Société COMILU en précisant que l'intimée (Dame Ngweshwa) n'a pas démontré la faute de cette entreprise minière (déversement des déchets toxiques sur la rivière qui longe jusqu'à la ferme de la dame). Mais, dans une autre affaire, se fondant sur les articles 258 et 259 du CCCL III et les rapports des experts, le Tribunal de Grande instance de Likasi avait établi la responsabilité industrielle de la Société METAL Mines pour dégradation de l'environnement qui a causé la maladie à l'enfant de Monsieur Jeff KIBAMBE, le demandeur (TGI/Likasi, 08 décembre 2015, RC 7172, inédit.).

16. La distinction entre dommage et préjudice, v. M. FABRE-MAGNAN, 2019, Droit des obligations, 2 : Responsabilité civile et quasi-contrats, 4e éd., Paris, P.U.F., p. 131 ; Ph. LE TOURNEAU, 2009, Droit de la responsabilité et des contrats, Paris, Dalloz, p. 411 ; Fr. TERRE et al., 2019, Droit civil des obligations, 12e éd, Paris, Dalloz, p.1014 ; L. CADIET, 1997, « Les métamorphoses du préjudice », in Les métamorphoses de la responsabilité, Journées René Savatier, Paris, P.U.F., p. 63 ; etc.

17. Kin, 11 janv. 1976, R.J.Z. 1976, p. 74.

18. V. THE CARTER CENTER, « Les Investissements Miniers en République Démocratique du Congo : Développement ou Appauvrissement des Communautés Locales ? », Rapport d'impact des investissements miniers étrangers sur les droits humains Cas des investissements Chemical of Africa (Chemaf) et Ruashi Mining au Katanga, Octobre 2012, p.46, in <https://www.cartercenter.org> (26/09/2023).

19. V. Rapport sur « Les stratégies utilisées par l'entreprise Ruashi Mining pour éviter d'assumer ses responsabilités dans les cas de violations des droits humains », réalisé par ACIDH et AFREWATCH, Novembre 2021, p.78., in <https://www.business-humanrights.org>

20. CORNU, (dir.), 2022, v. Dommage écologique ; L. NEYRET (dir.), 2016, La réparation du préjudice écologique en pratique, Paris, APCEF, p.9.

21. V. S. DUVAL, « La notion de préjudice à l'environnement et le droit individuel à la santé », in Revue de Droit, Déontologie et soin, Vol 9, n°1, sd., pp. 2-16 ; O. MAUREL, 2009, La responsabilité des entreprises en matière de droits de l'homme, Paris, Documentation française, p.17.

22. PROMINES, évaluation stratégique environnementale et sociale du secteur minier de la République Démocratique du Congo », Rapport, Kinshasa, Février 2014, pp.20-44, in www.congomines.org

23. The Carter center, op. cit., pp.46-47.

24. Rapport sur « Les stratégies utilisées par l'entreprise Ruashi Mining pour éviter d'assumer ses responsabilités dans les cas de violations des droits humains », op. cit., pp. 63 et s.

25. V. CORDAID, « L'exploitation minière au cœur des zones rurales : quel développement pour les communautés locales ? », Décembre 2015, pp. 28 et 29, in : <https://www.cordaid.org/media/medialibrary/2016/01/2015>;

FRANCISCANS INTERNATIONAL et al, « L'impact de l'exploitation minière sur les droits des communautés locales en République démocratique du Congo », Rapport, janvier 2022, in <https://franciscaninternational.org> (16/06/2023)

26. V. « LUALABA : pollution minière de Kambobwa, des habitants en paie le frais », in <https://www.magazineguardia.info> (13/06/2023).

27. V. D. VERBRUGGEN et H. MERKET, « Eaux troubles au Kasai. Pollution par l'industrie diamantaire angolaise et négligence coupable du gouvernement congolais », IPIS Briefing, août 2022, in : <https://ipisresearch.be>

28. Requête pour autorisation d'exercer un recours collectif et pour être désignée représentante, Montréal, 8 nov. 2010, l'Association canadienne contre l'impunité C/ Anvil Mining Limited : Les forces armées de la RDC se sont livrées à de terribles exactions sur les citoyens de la petite ville congolaise de Kilwa pendant la répression d'une insurrection locale mineure en 2004. Exécutions sommaires, fosses communes, viols, pillage, torture, destruction de maisons ont eu lieu. Ayant à cœur la protection de ses intérêts commerciaux et agissant avec un mépris total des droits fondamentaux des victimes, Anvil Mining s'est rendue complice des crimes commis contre les citoyens de Kilwa. Le présent recours visait à obtenir justice pour les victimes de ces crimes.

29. V. A. BANZA ILUNGA, Des préjudices par ricochet en matière contractuelle, contribution à l'étude des principes moteurs de réparation en Droit positif congolais, Thèse précitée, pp. 452 et s. : dans cette étude nous avons soutenu et démontré la thèse de la réparation appropriée des préjudices des tiers-victimes par ricochet (TVPR) en Droit congolais. En matière des préjudices réfléchis contractuels, les principes qui véhiculent la notion de la réparation appropriée, à savoir celui de l'équivalence entre préjudice et l'indemnité, celui indemnitaire et celui d'évaluation concrète devaient être appliqués efficacement par le juge à travers une réparation par équivalent pécuniaire.

Nous sommes partis du constat que le principe de la réparation intégrale a longtemps été consacré par la jurisprudence congolaise et étrangères. Mais en réalité et en pratique, il se révèle soit comme un principe utopique ou non réaliste (en réalité, il n'y a pas de réparation qui soit intégrale ou totale dans tous les cas, d'où le recours au concept « d'indemnisation ») soit comme un principe idéal et relatif.

C'est au regard des limites de ce principe que nous avons proposé à sa reconsidération et avons conclu qu'il est préférable de parler actuellement de la « réparation appropriée » plutôt que de celle intégrale. Sur base de cette reconsidération, le juge devrait chercher à réparer le préjudice non pas *in integrum* mais bien *ad integrum*, en prenant en considération les éléments qui fondent la personnalité de la victime, son affect, sa sensibilité, ... C'est cette réparation *ad integrum* qui nous semble la mieux adéquate.

Il s'est donc dégagé de notre thèse que le principe de « réparation appropriée » constitue une notion juridique homogène susceptible d'être appliquée dans la réparation de toutes les

typologies des préjudices (préjudices matériels, moraux, corporels, écologiques, etc.). Et il peut recouvrir plusieurs qualificatifs à la fois en ce sens que cette réparation appropriée a vocation à être compensatoire ou vraiment intégrale dans une certaine hypothèse mais aussi satisfactoire, symbolique, voire dissuasive dans d'autres hypothèses.

Et quant à la consécration légale du principe de réparation appropriée dans le Code Civil congolais livre III, nous avons proposé la formulation de la disposition de manière suivante : « la qualification et l'évaluation du préjudice subi par la victime directe ou par ricochet s'effectuent dans le strict respect du principe de réparation appropriée. Ainsi, l'indemnité à allouer par le juge, les tiers-payeurs ou autres débiteurs doit permettre à la victime d'être replacée dans sa personne et son patrimoine dans l'état identique à celui d'avant le dommage ».

30. Selon l'Art. 2 du Règlement minier, l'indemnisation est le « paiement effectué par le titulaire et, le cas échéant, l'entité de traitement ou de transformation en faveur de la personne affectée pour la perte d'un bien matériel ou immatériel ou en réparation d'un préjudice physique ou moral ».

31. v. E. FALLA, 2017, p. 716.

DİJİTALLEŞME SİGORTA ACENTELERİNİN GELECEĞİ İÇİN BİR TEHDİT Mİ, YOKSA BİR FIRSAT MI?

Öğr. Gör. Dr. Erdiñ CESUR

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca MYO

Sakarya, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-4697-3866

ecesur@subu.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma dijitalleşme ile birlikte ortaya çıkan iş modellerinin sigorta acentelerinin geleceğine olan etkilerine odaklanmaktadır. Cevabı aranan temel araştırma sorusu şudur: “Yaşanan teknolojik değişimler yakın gelecekte sigorta acenteciliği mesleğini ortadan kaldıracak mı, yoksa bu dijitalleşmenin getireceği fırsatlar onlara yeni kapılar mı açacaktır?”

Dijital çağ olarak tanımlanan günümüzde teknolojik gelişmelerin sayısı hızla artmakta, bu gelişmeler de işletmelerin yeniden yapılandırılmalarını zorunlu hale getirmektedir. Birçok işletme şimdiye kadar alışlagelmiş geleneksel iş yapma tarzlarını terk ederek, dijital iş yöntemlerinden oluşan uygulamaları hayata geçirmektedir. Dijital çağda yaşanan bu değişimler yalnızca mevcut iş modellerini değiştirmekle kalmayıp aynı zamanda işletmeler için yeni fırsatların kapısını aralarken, bazı iş organizasyonlarının da sonunu getirmektedir.

Dijitalleşme ile birlikte bilgi işlem teknolojilerinin, mobil cihazlarının sayı ve modellerinin artması, internetin toplumun büyük çoğunluğu tarafından erişilebilir hale gelmesi gibi etkenler sayesinde sigorta şirketleri herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan müşterilere ulaşma ve onları etkileme imkânına sahip olmakta, yapay zekâ destekli kendi kendine satın alma arı ile poliçe üretip satabilmektedirler. Bir başka ifade ile yaşanan bu teknolojik devrim sigorta işletmelerinin geleneksel sigorta dağıtım sistemlerini değiştirmeye zorlamaktadır.

Nitel bir araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada önce dijital çağ, dijitalleşme, sigorta ve sigortacılık ile ilgili temel kavramlarla kavramsal çerçeve yer almaktadır. Çalışmada hem birincil hem de ikincil veriler kullanılmıştır. Birincil veriler, İstanbul, Kocaeli ve Sakarya’da yer alan sigorta şirketi ve sigorta acenteleri ile yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen verilere dayanmaktadır. İkincil veriler ise, konu hakkında uzman profesyonel danışmanlık firmalarının hazırlamış olduğu sektör raporları ve ilgili literatürdeki araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan çalışmalardan oluşmaktadır.

Çalışmanın sonuçlarına göre, gelecekte dijitalleşme sigorta dağıtım kanallarının yapı ve işleyişini önemli derecede etkileyecek, kendilerini bu değişime adapte edebilen sigorta acentelerinin müşterilerine daha yakın ve etkili şekilde hizmet etmeye devam edeceği tespit edilmiştir. Diğer yandan teknolojik değişim süreceğinde kendilerinden beklenen performans sergileyemeyen sigorta acentelerinin ise saf dışı kalabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Dijital Çağ, Dijitalleşme, Sigorta, Sigorta İşletmeleri, Sigorta Acenteleri,

IS DIGITALIZATION A THREAT OR AN OPPORTUNITY FOR THE FUTURE OF INSURANCE AGENCIES?

ABSTRACT

This study focuses on the effects of business models emerging with digitalization on the future of insurance agencies. The main research question to be answered is: "Will the technological changes eliminate the insurance agency profession in the near future, or will the opportunities brought by this digitalization open new doors for them?"

Today, defined as the digital age, the number of technological developments is increasing rapidly, and these developments make it necessary for businesses to restructure. Many businesses are abandoning their traditional ways of doing business and implementing digital business methods. While these changes in the digital age not only change existing business models, but also open the door to new opportunities for businesses, they also bring the end of some business organizations.

Thanks to digitalization, factors such as the increase in the number and models of information processing technologies, mobile devices, and the internet becoming accessible to the majority of the society, insurance companies have the opportunity to reach and influence customers directly without the need for any intermediary, and artificial intelligence-supported self-purchasing applications. They can produce and sell policies. In other words, this technological revolution forces insurance companies to change their traditional insurance distribution systems.

In this study, where a qualitative research method is used, the basic concepts and conceptual framework related to the digital age, digitalization, insurance and insurance are included. Both primary and secondary data were used in the study. Primary data is based on data obtained from semi-structured interviews with insurance companies and insurance agencies in Istanbul, Kocaeli and Sakarya. Secondary data consists of sector reports prepared by professional consultancy firms specialized in the subject and studies prepared by researchers in the relevant literature.

According to the results of the study, it has been determined that digitalization will significantly affect the structure and functioning of insurance distribution channels in the future, and insurance agencies that can adapt themselves to this change will continue to serve their customers more closely and effectively. On the other hand, as technological change continues, insurance agencies that cannot demonstrate the performance expected from them may be eliminated.

Keywords: Digital Age, Digitalization, Insurance, Insurance Companies, Insurance Agencies

GİRİŞ

Son yıllarda teknoloji ve beraberinde ortaya çıkan inovasyon küresel anlamda sessiz bir devrimi beraberinde getirmiştir. *Dijital Çağ* olarak tanımlanan günümüzde ise teknolojik gelişmelerin sayısı her geçen gün hızla artmakta, bu gelişmeler de işletmelerin yeniden yapılandırılmalarını zorunlu hale getirmektedir (Liu ve diğ., 2023; Nguyen, 2019; OECD, 2023). Birçok işletme şimdiye kadar alışlagelmiş geleneksel iş yapma tarzlarını terk ederek, dijital iş yöntemlerinden oluşan uygulamaları hayata geçirmektedir. Uzmanlar günümüzde iş dünyasının birçok alanında yeni teknolojilerin kullanılıyor olmasının, finans sektöründeki değişimin de temel itici gücü olduğu belirtilmektedir (Chojan ve diğ., 2022; Liu ve diğ., 2023; OECD, 2023). Bankalar ve diğer finans kurumları dijitalleşme aşamasına çoktan geçmiş olmasına rağmen, sigorta sektörü yakın bir zamana kadar geride kalmaktaydı. İnsanlar sigortacılık sektörü dışında dünyanın her yerinde ve alanında dijitalleşme deneyiminin tecrübelerini yaşarken, sigortacılık alanında bu gelişmeler istenilen düzeylerde değildi. Ancak yaşanan bu dijital devrim, sigortacılık sektörüne dijitalleşmeden başka seçenek bırakmamıştır (Acharya ve Hebbar, 2016; Liu ve diğ., 2023; OECD, 2023). Bir başka ifade ile sigorta sektöründe “dijitalleşme” çağın ihtiyacı haline gelmekte ve sektördeki faaliyette bulunan işletmelerin temel operasyonları ve arka ofis işlevlerini daha verimli ve çevik hale getirmesi açısından oldukça önemli görülmektedir. Dijital çağda yaşanan bu değişimler yalnızca mevcut iş modellerini değiştirmekle kalmayıp aynı zamanda işletmeler için yeni fırsatların kapısını aralarken, bazı iş organizasyonlarının da sonunu getirmektedir (Liu ve diğ., 2023; Nguyen, 2019; OECD, 2023).

Bu çalışma dijitalleşme ile birlikte ortaya çıkan iş modellerinin sigorta acentelerinin geleceğine olan etkilerine odaklanmaktadır. Cevabı aranan temel araştırma sorusu şudur: “Yaşanan teknolojik değişimler yakın gelecekte *sigorta acenteciliği* mesleğini ortadan kaldıracak mı, yoksa bu dijitalleşmenin getireceği fırsatlar onlara yeni kapılar mı açacaktır?”

Dijitalleşme ile birlikte bilgi işlem teknolojilerinin, mobil cihazlarının sayı ve modellerinin artması, internetin toplumun büyük çoğunluğu tarafından erişilebilir hale gelmesi gibi etkenler sayesinde sigorta şirketleri herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan müşterilere ulaşma ve onları etkileme imkânına sahip olmakta, yapay zekâ destekli kendi kendine satın alma uygulamaları ile poliçe üretip satabilmektedirler (Liu ve diğ., 2023). Bir başka ifade ile yaşanan bu teknolojik devrim sigorta işletmelerinin geleneksel sigorta dağıtım sistemlerini değiştirmeye zorlamaktadır. Örneğin, sigorta şirketleri, tüm operasyonlarını, yeni ürünler geliştirmeyi ve yeni iş modellerini benimsemeyi gerektiren dijital bir ortamla uyumlu hale getirecek şekilde uyarılma zorluğuyla karşı karşıyadır. Nguyen (2019), dijitalleşme ile birlikte sigorta dağıtım sisteminin değişmesi, sigorta araçlarının işlevlerinin yeniden yapılandırılması ve acenteler/geleneksel komisyoncular aracılığıyla dağıtım modelinden bir dizi doğrudan ve dolaylı kanala doğru sürekli olarak genişlemekte ve değişmekte olduğunu ileri sürmektedir.

Nitel bir araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada önce dijital çağ, dijitalleşme, sigorta ve sigortacılık ile ilgili temel kavramlardan oluşan kavramsal çerçeve yer almaktadır. Çalışmada hem birincil hem de ikincil veriler kullanılmıştır. Birincil veriler, İstanbul, Kocaeli ve

Sakarya’da yer alan sigorta şirketi ve sigorta acenteleri ile yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen verilere dayanmaktadır. İkincil veriler ise, konu hakkında uzman profesyonel danışmanlık firmalarının hazırlanmış olduğu sektör raporları ve ilgili literatürdeki araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan çalışmalardan oluşmaktadır.

Çalışmanın sonuçlarına göre, gelecekte dijitalleşme sigorta dağıtım kanallarının yapı ve işleyişini önemli derecede etkileyeceği, kendilerini bu değişime adapte edebilen sigorta acentelerinin müşterilerine daha yakın ve etkili şekilde hizmet etmeye devam edeceği tespit edilmiştir. Diğer yandan teknolojik değişim sürecinde kendilerinden beklenen performansını sergileyemeyen sigorta acentelerinin ise saf dışı kalabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır.

1. DİJİTAL ÇAĞ, DİJİTALLEŞTİRME VE DİJİTALLEŞME

Tıpkı *Sanayi Devrimi*’nin yaklaşık 150 yıl önce yaptığı gibi, dijital çağ olarak nitelenen günümüzde de *Dijital Devrim*, insan hayatının tüm yönleriyle değişmesine neden olmaktadır. Başta yaşam tarzlarımız olmak üzere, hayatın her alanında ve iş yerlerinde çalışma yöntemleri yeniden şekilleniyor, oyunun kuralları yeniden belirleniyor (Liu ve diğ., 2023). Bir başka ifade ile dijitalleşme iş dünyasında da temel bir dönüşümü zorunlu kılıyor; müşterilerle ilişkileri değiştiriyor, yeni kanalları, ürünleri ve hizmetleri yönlendiriyor, sektörler arasındaki duvarları yıkıyor ve çoğu durumda da iş dünyasının temelden yeniden düşünülmesini zorunlu hale getiriyor. Yaşanan bu değişimler, geleceği kesin olarak tahmin etmeyi neredeyse imkânsız hale getiriyor (Radwan, 2019). Dijitalleşme, dijital teknolojilerin günlük hayata entegrasyonuna dayanan bir süreçtir ve bu süreç, sayısallaştırılabilen her şeyin sayısallaştırılmasıyla gerçekleştirilir. Bu süreç bilginin dijital ağlar, ekipmanlar, cihazlar aracılığıyla işlenmesi, saklanması ve iletilmesi amacıyla herhangi bir biçimdeki analog bilginin uygun elektronik cihazlarla dijital forma dönüştürülmesine dayanmaktadır (Chojan ve diğ., 2022). Dijitalleşmenin gerçek anlamı, kalkınma ve teknolojiye bağımlı dünya hakkında açık bir fikir vermektedir. Dijitalleşme, kolay ve erişilebilirlik için sistemlerin, işlerin ve dağıtımın bilgisayarlaştırılması anlamına gelmekle birlikte, tüketici beklentilerinde büyük bir değişikliğe yol açan yeni bir pazar gücüdür (Acharya ve Hebbar, 2016).

Dijitalleştirme “analog bilgiyi dönüştürmenin basit süreci” olarak ifade edilebileceği gibi, “genellikle bir süreci manüelden dijital taşıma sürecini de ifade etmek için kullanılan bir kavramdır (Gobble, 2018). Bir başka ifade ile dijitalleştirme, “analog verilerin (kağıt arşivlerin) dijital formata dönüştürülmesi” veya “bireysel analog bilgi akışlarını dijital bitlere dönüştürmenin maddi süreci” olarak tarif edilmektedir (Brennen ve Kreis, 2016; Savic, 2019).

Dijitalleşme ise “dijital teknolojinin kullanımını ifade etmekle birlikte, muhtemelen değer yaratmak ve üretmek amacıyla dijital süreçlerin kullanılması olarak ifade edilebilir. Bu sayede yeni iş modelleri ortaya çıkmakta, bilgi işlemenin yanı sıra çeşitli iş süreçlerinin ve operasyonlarının otomasyonuna odaklanmak, toplumsal yaşamın birçok alanının dijital iletişim ve medya altyapıları etrafında yeniden yapılandırılma şekli olarak izah edilmektedir” (Brennen ve Kreis, 2016; Gobble, 2018; Savic, 2019).

Dijital dönüşüm de “iş süreçlerinde sürekli optimizasyondur; pazardaki değişiklikleri algılayabilen ve onlara hızla yanıt verebilme yeteneğine kavuşma sürecidir. Dijital dönüşüm, işleri farklı yapmak için bir yolculuktur ve bu yolculuğun, dijital stratejiyle yönlendirilen net bir yol haritasına ihtiyacı vardır. Bir başka ifadeyle dijital dönüşüm, “müşteriyi tüm kararların ve eylemlerin merkezine yerleştiren, modern bilgi ve bilgisayar teknolojilerini kullanarak tamamen yeni bir iş modeli oluşturmaktır” (Imgrund ve diğ., 2018; Savic, 2019).

2. SİGORTA VE SİGORTACILIK İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sigorta sektörünün ekonomideki rolü büyük ve önemlidir. Sigortanın en önemli işlevleri, bireylere ve şirketlere emniyet ve güvenlik sağlaması, finansal kaynak ve tasarruf yaratması, risklerin yayılmasını sağlaması, topluma tıbbi destek sağlaması, istihdama olan katkısı, gayri safi yurtiçi hasılayı arttırması, ekonomik büyümeyi desteklemesi, finansal sistemin istikrarını ve ödemeler dengesini olumlu yönde etkilemesi şeklinde sıralanabilir (Chojan ve diğ., 2022). Sigorta, birden fazla kişinin veya kurumun risklerinin, hak sahiplerine ödeme yapılan bir fona fiili veya taahhüt edilmiş katkıları yoluyla işleyen bir sistemdir. Sigortalı bakımından sigorta bir transfer cihazıdır (Dalkılıç, 2010; Gupta, 2011; Rejda, 2005). Bir başka ifade ile sigorta kişi ve kurumların ileride ortaya çıkması muhtemel birtakım risklerin gerçekleşmesi sonucu uğrayacakları finansal kayıpları karşılayan bir sistemdir. Riski bir prim karşılığında üzerine alan taraf *sigortacı*, belli bir prim karşılığında riski sigortacıya devreden taraf *sigortalı veya sigorta ettiren*, sigortacı ile sigortalı/sigorta ettiren arasında yapılan anlaşmanın yazılı haline ise *sigorta poliçesi* denir. Sigorta şirketlerinin nam ve hesabına sigorta poliçelerinin hazırlanması ve satışına eden aracılar için *sigorta aracıları* kavramı kullanılır. *Sigorta acenteleri* de bu araçılardan olup, sigorta sözleşmelerinin hazırlanması ve satışını belli bir komisyon karşılığında yapan gerçek veya tüzel kişilerdir (Cesur, 2023).

Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye’de de sigorta sektörü yasal ve düzenleyici kurumlar tarafından düzenlenmekte ve denetlenmektedir. Eylül 2023 tarihi itibarıyla Türkiye’de 50’si Hayat dışı, 19’u hayat ve emeklilik ve 5’i de reasürans şirketi olmak üzere toplamda 74 şirket faaliyette bulunmaktadır. Sigorta şirketleri bankalar, sigorta acenteleri, brokerlar ve diğer dağıtım kanalları üzerinden sigorta ürünlerini müşterilerine sunmaktadırlar. Eylül 2023 tarihi itibarıyla Türkiye’de yaklaşık 17.000 sigorta acentesi faaliyette bulunmaktadır (TSB, 2023).

2.1. Sigorta Sektöründe Kullanılan Dijital Teknolojiler

Sigorta sektöründe kullanılan dijital teknolojiler üç alana ayrılabilir. Bunlar, veri toplama ve analiz teknolojileri, veri depolama teknolojisi ve iletişim ve satış teknolojisi. Tablo 1’te Sigorta sektöründe kullanılan dijital teknolojilerin listesi yer almaktadır.

Tablo 1: Sigorta sektöründe kullanılan dijital teknolojilerin listesi

Alan	Teknoloji	Başvuru
Veri toplama ve analiz teknolojisi	Yapay zeka	Yapay zeka (AI) ve makine öğrenimi (ML), gelişmiş veri analizine olanak tanır ve sonuç olarak özellikle karar vermenin otomasyonu için kullanılır.
	Büyük veri ve hızlı veri	Büyük Veri, büyük veri setlerinin (birçok kaynaktan ve birçok türden, örneğin metin, resim, ses) analiz edilmesine ve ayrıca örneğin telematik ve akıllı cihazlardan elde edilen yapılandırılmamış verilere dayanarak sonuçlar çıkarılmasına olanak sağlayan analiz türüdür.
Veri depolama teknolojisi	Nesnelerin İnterneti (IoT)	Hızlı veri, verilerin gerçek zamanlı olarak hızlı bir şekilde Sensörlerin ve cihazların birbirleriyle iletişim kurabildiği ve bilgi gönderip alabildiği ekosistemler. En çok akıllı cihazlarda, telematikte, akıllı evlerde, şehirlerde, fabrikalarda kullanılır.
	Blok Zinciri	Merkezi olmayan bir işlem veri tabanı oluşturma imkanı, sözleşmeler otomatik olarak saklanabilir ve yürütülebilir (akıllı sözleşmeler).
İletişim ve satış teknolojisi	Bulut bilişim	Alanlar çevrimiçi veri tabanlarında saklanır ve her yerden erişilebilir.
	Uygulamalara sahip mobil cihazlar	İnsanlar artık masaüstü bilgisayarların yerini alan ve her an çevrimiçi olmayı sağlayan cep telefonu, tablet gibi cihazlara sahip. Sigortacılar, uygulamalarını müşteriler ve araçlar için oluşturur.
İletişim ve satış teknolojisi	Chatbotlar ve robo-danışmanlık	Soruları yanıtlamak, tavsiyelerde bulunmak ve destek sağlamak için yapay zekayı kullanan bir yazılım aracılığıyla müşterilerle web sitesi veya mobil iletişim cihazı aracılığıyla iletişim. Robo-danışmanlar
	Sosyal ağ	Facebook, Messenger veya WhatsApp gibi platformlar, özellikle SSS'lerde müşterilerle kolay ve doğrudan iletişim kurmanıza olanak tanıyor. Sigorta şirketlerinin Facebook veya Instagram'da hesapları vardır ve bunları sigortacının günlük yaşamını göstermek ve PR
	Video görüşmeleri	Diğerlerinin yanı sıra satış malzemelerinin sunulabileceği Skype veya FaceTime gibi görsel telefon görüşmeleri.
	Video platformları	Video platformları
İnternet sitesi	İnternet sitesi	hakkında çeşitli bilgiler sunar. Bazı sigorta şirketleri poliçeleri internet üzerinden satmaktadır.

Kaynak: Eling M., Lehmann M., (2018). *The impact of digitalization on the insurance value Chain and the insurability of risks*, "The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice", (43),3, 364-365.

Günümüzde sigorta sektöründe kullanılan dijital içerikli sistemler *InsurTech* olarak adlandırılmakta ve *InsurTech* sigorta ve teknolojiyi birleştiren yeni bir kelimedir. Gelişen teknoloji ve sigortanın birleşiminin bir ürünüdür ve Fintech'ten (Finans alanındaki karşılığı) türetilen ancak ondan farklı olan özel bir daldır (Liu ve diğ., 2023).

2.2. Dijitalleşmenin sigorta sektöründeki işletmeler üzerindeki etkisi

İçinde bulunduğumuz dijital çağda yeni teknolojilerin gelişimi dünyayı değiştiriyor ve dijitalleşmenin her yerde ortaya çıkan sonuçları beraberinde yeni zorluklar ve riskleri getiriyor. Başta *Siber Güvenlik* olayları giderek artan bir ölçekte meydana geliyor ve dijitalleştirilmiş süreçler bu tür saldırılara karşı savunmasız durumda kalmaktadır. Bu tür olaylara karşı sigorta

koruması kurum ve kuruluşlar tarafından giderek daha fazla rağbet görüyor ve artan talebi gören sigorta şirketleri de bu tehdide yönelik çözümler sunmak için çalışıyorlar (Chojan ve diğ., 2022). Örneğin bugün günümüzde sigorta piyasasında, hasar, hırsızlık veya şantaj sonucu veri veya elektronik sistemlerin kaybedilmesi durumunda birinci ve üçüncü tarafların mali ve itibar maliyetlerini karşılayan siber sigorta ürünleri bulunmakta ve her geçen gün bu ürünlere talep artmaktadır (Chojan ve diğ., 2022).

Sigortacılık alanıyla ilgili olarak dijitalleşme, başvuruların değerlendirilmesi veya risk değerlendirmesi süreçlerini kolaylaştırabilir. Bu, sigorta şirketinin çok fazla veri elde etmesine ve bunları etkili ve verimli bir şekilde işlemesine olanak tanıyan *Blockchain*, *Bulut Bilişim*, *Büyük Veri*, *Yapay Zeka*, *ML* ve *Nesnelerin İnterneti* gibi teknolojilerin uygulanmasının etkisidir. Dijitalleşme ile birlikte sigortalama süreci otomatikleştirilebilir, diğer yandan bu teknolojik sistemler aracılığıyla sigortacılar daha fazla veri kaynağına sahip olabilecekler ve çeşitli aktüeryal hesaplamalarla risklerin sonuçlarını daha kesin olarak belirleyebileceklerdir (Chojan ve diğ., 2022).

Dijitalleşmenin sigorta acenteleri ve komisyoncular için ana tehditlerden biri sigorta şirketlerinin doğrudan satış yapması olabilir. Özellikle en popüler ve kolay sigorta ürünleri içerisinde *doğrudan satış* giderek daha popüler hale gelmektedir. Aracı ağının yeterince yoğun olmadığı gelişmekte olan ülkelerde aracılar için doğrudan satış sorun olabiliyor. Böyle bir durumda çözüm, bir acentenin veya komisyoncunun, çevrimiçi olarak sunulmayan, müşteriler tarafından anlaşılması zor olan veya örneğin ek hükümler eklenmesi veya sigorta şirketiyle müzakere yapılması gibi bireysel bir yaklaşım gerektiren belirli ürün kategorilerinde uzmanlaşması olabilir (Chojan ve diğ., 2022).

Geleneksel sigorta acenteleri, dijitalleşmenin görevlerini kolaylaştırabileceğini ve yeni teknolojilerin onlara yalnızca masrafları kontrol etme ve verimlilik konusunda değil, aynı zamanda yeni müşterilere erişme ve onlarla iletişim kurma, ürünleri ve alışveriş deneyimini kişiselleştirme olanağı da sağladığı görülmektedir (Pascal, 2020). Sigorta aracıları, yapay zeka veya büyük veri gibi alanlardaki çözümleri de göz önünde bulundurarak, operasyonların ölçeğine ve sahip oldukları kaynaklara bağlı olarak bunları (örneğin piyasa analizleri yapmak için) kullanabilirler. Sosyal ağlar, görüntülü aramalar, video platformları veya web siteleri, brokerlar ve acenteler tarafından sigorta şirketleri ile aynı şekilde kullanılır, ancak aracılarının çalışmalarında bunlar daha büyük önem taşıyabilir. Sigorta şirketinin doğrudan online satış yapmaması durumunda, sigorta dağıtımında aracılar tek seçenektir (Chojan ve diğ., 2022). Dijital çağda acentelerin kendilerini sektördeki diğer aktörlerden her zaman farklılaştıran katma değeri unutmamaları gerekmektedir. Müşterileriyle olan yakınlıkları ve kişisel temasları müşteriler ve sigortacılar tarafından takdir edilmekte ve sigortalılarla güvenilir ve doğrudan bir ilişki kurmada onları en önemli dağıtım kanalı haline getirmektedir (Pascal, 2020).

3. LİTERATÜR

Dijitalleşmenin sigorta sektörüne etkileri konusunda yurt dışında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Gault, 2018; Nambisan ve diğ., 2019; Bohnert ve diğ., 2019; Eling ve Lehmann, 2018; Eckert ve Osterrieder, 2020, Desyllas ve Sako 2013; Huang ve Meng, 2019, Zang ve diğ., 2019, bu çalışmalardan bazılarıdır. Eckert ve Osterrieder'in (2020) çalışması bunlardan en kapsamlı olanıdır. Araştırmacılar çalışmalarında dijitalleşmenin sigortacılıkla ilişkisini inceleyen araştırmaları derleyip sınıflandırmışlardır. Yapılan çalışmaların en ortak özelliği şüphesiz dijitalleşmenin sigortacılık alanında oyunun kurallarını yeni baştan değiştireceği yönündedir. Dijital çağda iş hayatının her alanında olduğu gibi sigortacılıkta da önemli değişimlerin yaşanacağı, bu değişimlere uyum sağlayanlar için bir sorun olmayacağını ancak bu değişime direnen şirketlerin ise oyunun dışında kalabileceği araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilmektedir.

Acharya ve Hebbar (2016), çalışmalarında dijitalleşme konusunda sigorta şirketlerinin özel sektör firmalarında dijitalleşmeyi kamu sektörüne göre biraz daha yüksek oranda uyguladıklarını genç sigorta aracılarının yeni sistemlerin uygulanmasını ve etkin kullanımını kolayca anlama potansiyeli yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Pisoni (2021) çalışmasında, küçük bir İtalyan sigorta şirketinin dijital dönüşüm dalgasına yanıt vermek için attığı adımları incelemişlerdir. Yazar çalışmasında teknolojiye dayalı organizasyonel dönüşüm, organizasyonun esnek ve değişikliklere duyarlı olmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmada bir kuruluşun dahili inovasyon, start-up'lardan satın alma, onlarla ortaklık kurma veya onlara yatırım yapma yoluyla dijital inovasyonu nasıl benimseyebileceği anlatılmaktadır. Jayameena ve Jayanthila (2021), çalışmalarında dijital dönüşümün sigorta şirketlerini operasyonel verimlilik, hizmet sunumları ve müşteri deneyimi açısından nasıl etkilediği tartışılmıştır. Kuruluşun dijital teknolojileri uygulamada nasıl önde kalması gerektiğini ve dijital dönüşümün sigorta endüstrisinin yeni teknolojileri keşfetmesine nasıl yardımcı olduğunu ve kurumsal verimliliği artırmak için yenilikçi fikirler sağladığını bulmak için yapılan analizlere değinmişlerdir. Şükratovna (2021), çalışmalarında sigorta pazarının dijitalleşmesini analiz etmektedir. Dijital teknolojilerin sigorta sektörüne etkisi ve sigorta pazarındaki dönüşüm eğilimlerini ele almıştır. Yazar çalışmasında, dijitalleşmenin şirketlerin müşterileriyle iletişim biçimlerini değiştirdiğini, kişisel bilgilerin korunması ve siber tehditler gibi konularda yasal alt yapının da bu değişime hızla ayak uydurması gerektiğini vurgulamıştır.

Yaneva (2022), çalışmasında bilgi teknolojisinin sigorta sektörüne girmesinin, mevcut ürünleri değiştirirken yüksek teknoloji şirketleri ile ortaklıklara güvenerek ve niteliksel olarak farklı ve "şeffaf" bir sigorta hizmeti sunarak rekabet avantajı yaratmakta olduğunu ileri sürmüştür. Yazar çalışmasında dijitalleşmenin, temel ilkelerinin şeffaflık ve güven olduğu sigorta şirketleri ile tüketiciler arasındaki ilişkiyi değiştirdiğini ve aralarındaki etkileşim dijital satış ve dağıtım kanalları üzerinden sağlandığına dikkat çekerek, yenilikçi teknolojilerin başarılı bir şekilde uygulanması, büyük veri analizine dayalı olarak müşteri ihtiyaç ve beklentilerine yeterli yanıt verilmesi ile daha verimli olabileceğini ileri sürmüştür.

Türkiye’de konu ile yapılan araştırmalar incelendiğinde, çok fazla çalışma olmadığı gözlenmektedir. Bu çalışmalardan bazılarına örnek olarak, Aydemir ve Özden (2023), Gönen ve Özüdoğru (2021), Yurdakul ve Dalkılıç (2016) verilebilir. Çalışmalar incelendiğinde dijitalleşmenin sigorta sektöründeki etkilerinin ele alındığı görülmektedir.

Diğer yandan uluslararası yönetim ve danışmanlık firmalarının da sigortacılık sektör raporları incelendiğinde dijitalleşmenin sigortacılık sektöründe faaliyette bulunan şirketlerin iş yapma biçimlerini kökten değiştireceği, yeni iş yapma becerilerine ihtiyaç olabileceği ileri sürülmektedir. Söz konusu raporlara göre, sigorta acentelerinin bu değişimden yakından etkileneceği ifade edilmektedir. Standart sigorta ürünlerinin şirket tarafından dijital programlar üzerinden direkt satışının yapılabileceği bunun acenteler için bir kazanç kaybı anlamına gelse de özellikle sigorta ürünlerinin hazırlanmasında ve satışında acentelere gelecekte de ihtiyaç olabileceği, uğranılan kazanç kaybının bu şekilde telafi edilebileceği belirtilmektedir (Allianz 2023; BCG 2023; Deloitte, 2023; Ernest Young 2023; GIMAR, 2023; Global Data 2023; KPMG 2023; Mc Kingsey 2023; NAİC, 2023; OECD 2023; PWC 2023; SİGMA 2023).

4. METODOLOJİ

Çalışmada hem birincil hem de ikincil verilerden yararlanarak nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın doğası gereği hem tanımlayıcı hem de keşfedici bir nitelik taşıyan bu çalışmada birincil veriler, İstanbul, Kocaeli ve Sakarya’da yer alan sigorta şirketi ve sigorta acenteleri yetkilileri ile yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen verilere dayanmaktadır. İkincil veriler ise, konu hakkında uzman profesyonel danışmanlık firmalarının hazırlamış olduğu sektör raporları ve ilgili literatürdeki araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan çalışmalardan oluşmaktadır.

Betimleyici nitel çalışmalar, mevcut literatürde yeterince araştırılmayan karmaşık durumların açıklamak için kullanılır. Betimleyici nitel araştırma, araştırma ortamının uygulamalı olarak ilk elden deneyimlenmesini sağlar ve bulguların bağlam içinde yorumlanmasına olanak tanır (Duane ve Finnegan, 2004; Guba ve Lincoln, 1994). Niteliksel araştırma, araştırmacıya daha geniş bir çevresel ilgi yelpazesinin zengin ve değerli tanımlarını toplama fırsatı sağlar.

Araştırma kapsamında,1 Ağustos ve 30 Eylül 2023 arasındaki dönem boyunca, Türkiye’de sigorta sektöründe faaliyet gösteren 10 sigorta şirketinin acentelerden sorumlu yetkilisi ve İstanbul Kocaeli ve Sakarya’da faaliyette bulunan 10 sigorta acentesi temsilcisiyle yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında sigorta şirketleri ve acentelerin belirlenmesinde *olasılıksız örnekleme yöntemlerinden, kolayda ve amaçlı örnekleme* kullanılmıştır. Bu örnekleme yöntemi araştırmacının rastgele seçiminden ziyade öznele yargısına dayanarak örnekleri belirlediği bir teknik olarak açıklanabilir. Bu örnekleme yöntemi, büyük ölçüde araştırmacıların uzmanlığına bağlıdır. Gözlem yoluyla gerçekleştirilir ve araştırmacılar bunu yaygın olarak kullanır (Miles & Huberman, 2015). Bu çalışmada sınırlı örneklemin

kullanılarak genellikle az bilinen konularla ilgili geniş ve derinlemesine bilgi edinme amacı (De Ruyter & Scholl, 1998) güdüldüğünden böyle bir yöntem kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırma kapsamında görüşme yapılan kişiler, işletmedeki pozisyonları ve görüşme takvimi Tablo 2’de yer almaktadır. Buna göre, 1 Ağustos 2023-30 Eylül 2023 dönemi arasında İstanbul’da bulunan 10 sigorta şirketinin acentelerden sorumlu müdür yardımcısı ve İstanbul, Kocaeli ve Sakarya’da bulunan 10 sigorta acentesi yetkilisiyle görüşülmüştür. Her bir katılımcıya K1, K2, ...şeklinde kodlar verilmiştir.

Tablo 2: Araştırma kapsamında görüşme yapılan kişiler, işletmedeki pozisyonları ve görüşme takvimi

KOD	Çalıştığı Kurum/İl	Pozisyonu	Kıdem/yıl	Görüşme Tarihi
K1	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	8 yıl	1.08.2023
K2	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	10 yıl	1.08.2023
K3	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	5 yıl	11.08.2023
K4	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	6 yıl	11.08.2023
K5	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	10 yıl	18.08.2023
K6	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	12 yıl	18.08.2023
K7	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	8 yıl	25.08.2023
K8	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	3 yıl	25.08.2023
K9	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	2 yıl	8.09.2023
K10	Sigorta Şirketi/İstanbul	Acentelerden Sorumlu Müdür Yrd.	5 yıl	8.09.2023
K11	Sigorta Acentesi/İstanbul	Acente Sahibi	20 yıl	2.08.2023
K12	Sigorta Acentesi/İstanbul	Acente Sahibi	18 yıl	2.08.2023
K13	Sigorta Acentesi/İstanbul	Acente Müdürü	15 yıl	10.08.2023
K14	Sigorta Acentesi/Kocaeli	Acente Müdürü	25 yıl	10.08.2023
K15	Sigorta Acentesi/Kocaeli	Acente Müdürü	14 yıl	17.08.2023
K16	Sigorta Acentesi/Kocaeli	Acente Sahibi	9 yıl	17.08.2023
K17	Sigorta Acentesi/Sakarya	Acente Sahibi	6 yıl	24.08.2023
K18	Sigorta Acentesi/Sakarya	Acente Müdürü	15 yıl	24.08.2023
K19	Sigorta Acentesi/Sakarya	Acente Sahibi	11 yıl	29.09.2023
K20	Sigorta Acentesi/Sakarya	Acente Müdürü	10 yıl	30.09.2023

BULGULAR

Araştırma kapsamında yapılan görüşlerde katılımcılara *Dijitalleşmenin Türk Sigorta Sektörüne İlişkin Etkileri* konusunda önceden hazırlanmış olan soru seti kapsamında sorular sorulmuştur. Sorulardan biri olan ve bu çalışmanın konusunu oluşturan “*Dijitalleşme Sigorta Acentelerinin Geleceği İçin Bir Tehdit mi, Yoksa Bir Fırsat mı?*” sorusu yönetilerek nedenleri ile birlikte açıklanması istenmiştir. Bu konuda katılımcıların verdikleri kısa cevaplar Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: “Dijitalleşme Sigorta Acentelerinin Geleceği İçin Bir Tehdit mi, Yoksa Bir Fırsat mı?” sorusuna katılımcıların verdikleri cevaplar

Sıra	Tehdit mi? /Fırsat mı?	Nedeni
K1	Tehdit	Şirketler dijital platformlar geliştirerek müşterilere direkt satış yapma çabası içindeler, Yakın gelecekte acentelere ihtiyaç azalabilir.
K2	Tehdit/Fırsat	Sigorta şirketleri yapay zeka destekli uygulamalara yöneliyorlar. Bazı ürünlerden direkt satış için hazırlık yapıyorlar. Ancak bazı özellikli ve karmaşık ürünler için acentelerin yeri doldurulamaz.
K3	Tehdit	Herkes internet üzerinden her yere ulaşabiliyor. Karşılaştırmalı fiyatlar alabiliyorlar. O zaman, gelecekte acentelere gerek yok. Biz kendi ürünümüzü satabiliriz.
K4	Tehdit/Fırsat	Kendisini bu yeni döneme hazırlayan acenteler için bir fırsat, bizimle uyumlu olanlar hayatta kalır. Diğerleri için ise yolun sonu görünüyor.
K5	Fırsat	Her sigorta ürünü için değil ama bazı özel branşlarda acentenin yerinin doldurulması çok kolay değil. Eğer onlar da bu dijitalleşmeye ayak uydururlarsa onları yeni fırsatlar bekliyor.
K6	Tehdit/Fırsat	Acentelerin bu yeni teknolojileri nasıl değerlendirdiklerine bağlı. Kendilerini dijitalleşme ile uyumlu hale getirirlerse sorun yok. Ancak bunu yapamayanların işi çok zor.
K7	Fırsat	Sigorta şirketi her ürünü dijital platformlardan satması neredeyse imkânsız. Mutlaka acentesine ihtiyaç duyacak. Ama yeni teknolojilere uyumlu olanlara.
K8	Fırsat	Acenteler reklam ve tanıtım konusunda dijital araçlara yönelirlerse eskisinden daha fazla müşteriye ulaşabilirler. Bu onlar için bir fırsat olarak değerlendirilebilir.
K9	Tehdit	Şirketlerin çoğu artan maliyetlerden dolayı acentesiz direkt satış yapma derdindeler. Bugün olmazsa yarın bunun teknolojik alt yapısını hazırlayınca acenteler saf dışı kalacak.
K10	Fırsat	Sigorta şirketleri her ürünü dijital ortamlarda satamaz. Bunun için acenteye ihtiyaç duyacaktır. Fakat burada dijital çağa ayak uyduramayan birçok acente elenecek. Kalan az sayıda nitelikli acenteler için bu bir fırsata dönüşebilir.
K11	Tehdit	Yakın bir gelecekte sigorta şirketleri acenteleri devre dışı bırakacak kanaatindeyim. İnternet üzerinden bizim müşteri portföyümüze bile teklif gönderiyorlar. Kendileri dijital direkt satış kanalı kurduklarında bize ihtiyaçları kalmayacaktır.
K12	Tehdit	Birçok sigorta şirketi zaten şimdiden kendileri direkt satış yapmaya başladı. Zaten devlet de bu konuda onların lehine

K13	Tehdit	uzaktan satış ile ilgili yasal düzenleme yaptı. Yavaş yavaş diğer ürünlere doğru bu değişim devam ediyor. Belli bir kıvama gelince kimse acentenin yüzüne bakmaz.
K14	Tehdit	Sigorta şirketleri komisyonlarımızı her geçen gün düşürüyor. Bizim müşterilerimize teklif gönderiyorlar. Online sigorta yapmak için her türlü yatırımı yapıyorlar. Demek ki bizi yakın gelecekte gözden çıkaracaklar.
K15	Tehdit	Dijitalleşme acenteler için bir tehdittir. Çünkü müşteriler internet üzerinden çok kolay bir şekilde karşılaştırmalı teklif alabiliyorlar. Avantajlı gördükleri yerden poliçeyi satın alıyorlar. Hasar gerçekleştiğinde zaten sigortalının muhatabı sigorta şirketi. Böylece poliçeyi nerden aldığımız pek önemi yok.
K16	Fırsat	Dijitalleşme bizim için bir tehdit. Çünkü şirketler kendi direkt satış kanallarını internet ortamına taşıyorlar. Akıllı asistanlar aracılığıyla bizim yaptığımız işi dijital asistanlara yaptırıyorlar.
K17	Tehdit	Dijitalleşme bir tehdit gibi görünse de aslında acenteler için bir fırsattır. Acenteler daha fazla müşteri kitlesine bu kanallar üzerinde ulaşarak, daha fazla poliçe satma imkanına sahip olabilirler. Daha fazla iş yapan acente sigorta şirketi gözünde de değerlidir. Endişe etmeye gerek yok.
K18	Tehdit	Devlet çıkardığı yasal düzenlemeler ile uzaktan satışla ilgili yolun kapısını açtı. Asıl işi sigortacılık olmayanlar bile bugün sigortacılık yapabilir hale geldi. Sigorta şirketleri kendileri online platformlar üzerinden poliçe satmaya başladı. Yakında bu daha fazla branşta kendini gösterecek.
K19	Fırsat	Sigorta şirketleri acente komisyonlarını düşürme derdinde. Bugün imkan olsa bizi hemen saf dışı bırakacaklar. Şimdi bakıyoruz akıllı robot sistemleri deniyorlar. Onları devreye alınca bize yolun sonu görünecek.
K20	Fırsat	Biz acenteler bu dijitalleşme sürecinde kendimizi yeni durumlara ayarlayabilirsek, dijital dünyanın fırsatlarından istifade edebilir ve daha çok müşteriye daha hızlı hizmet verebiliriz. Böyle olunca şirket bizi neden gözden çıkarsın ki. Özellikle sigorta ürünlerinde acentesiz olmaz.
		Akıllı robotik sistemler, dijital platformlar belki bazı standart poliçelerde işe yarayabilir. Ancak risk analizi ve değerlendirme süreçlerinde, “gidip yerinde görmek” gibi bazı işlevleri, biz acenteler yapıyoruz. Bu konuda acentelerin yeri kolay doldurulması mümkün değil gibi görünüyor.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Nitel bir araştırma yöntemiyle yapılan bu çalışma Türkiye’de Doğu Marmara Bölgesinde yer alan ve 10 sigorta şirketi ve 10 sigorta acentesi yetkilisinin görüşlerini kapsamaktadır. Bir durum çalışması özelliği taşıyan bu çalışmanın sonuçlarının tüm araştırma evrenine genellenmesi beklenemez. Elde edilen sonuçların bu örnek üzerinde geçerli olacağı ve sadece katılımcıların görüşleri ile sınırlı olabileceği unutulmamalıdır.

Araştırmaya katılan toplam da 20 katılımcının “*Dijitalleşme sigorta acentelerinin geleceği için bir tehdit mi, yoksa bir fırsat mı?*” sorusuna verdikleri cevaplara göre, katılımcılardan 10’u

dijitalleşmenin acenteler için bir tehdit olduğunu belirtmişlerdir. 7 katılımcı dijitalleşmenin acenteler için bir fırsat olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılardan 3'ü dijitalleşmenin hem tehdit hem de fırsatları içerdiğini belirtmişlerdir.

Dijitalleşmenin acenteler için gelecekte bir tehdit olduğunu belirten katılımcılar, sigorta şirketlerinin dijital platformlar geliştirerek müşterilere direkt satış yapma çabası içinde olduklarını, yakın gelecekte acentelere ihtiyacın azalabileceğini ifade etmektedirler. Gelişen teknolojiler ile müşterilerin internet üzerinden karşılaştırmalı fiyatlar alabildiğini ve bundan dolayı da gelecekte acentelere ihtiyacın azalacağını ileri sürmektedirler. Sigorta şirketlerinin çoğunun artan satış maliyetlerden dolayı acentesiz direkt satış yapma çabasında olduklarını, teknolojik alt yapısını hazırlayınca acentelerin saf dışı kalacağını belirtmektedirler. Katılımcılar devletin de bu konuda onların lehine uzaktan satış ile ilgili yasal düzenleme yaparak, acentelerin elini zayıflattığını ve sigorta şirketlerinin acente komisyonlarını düşürerek acentelerin mağdur edildiklerini belirtmektedirler. Örneğin şirketlerin kendi müşterilerine teklif göndermelerini de etik bulmadıklarını nihayetinde bu kazanılan müşterilerin kendi portföyünde olduğunu dolayısı ile kendilerinin saf dışı bırakılarak onlara direkt satış yapmalarının çok doğru olmadığını belirtmektedirler. Ancak dijitalleşme ile bu tür uygulamaların sıklıkla görüleceği ve yakın gelecekte acentelerin gözden çıkarılabileceğini düşünmektedirler. Yapılan yasal düzenlemeler ile asıl işi sigortacılık olmayanların bile bugün sigortacılık yapabilir hale geldiği bir ortamda sigorta şirketlerinin online dijital platformlar üzerinden akıllı robotik uygulamalar ile poliçe satmaya başlamasının yakın gelecekte sigorta acentelerinin sonunu getireceği katılımcılar tarafından ifade edilmektedir.

Dijitalleşmenin acenteler için gelecekte bir fırsat olduğunu belirten katılımcılar, dijitalleşmenin acenteler için fırsatlarla dolu olduğunu, her sigorta ürününü şirketlerin online satamayacağını, bazı özel branşlarda acentenin yerinin doldurulmasının çok kolay olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Katılımcılar, dijitalleşme sürecine ayak uydurulması halinde kendilerini yeni fırsatların beklediğine inanmaktadırlar. Onlara göre, acenteler reklam ve tanıtım konusunda dijital araçlara yönelirlerse eskisinden daha fazla müşteri kitlesine bu kanallar üzerinde ulaşarak, daha fazla poliçe satma imkanına sahip olabilecekler ve nitelikli acenteler olarak sigorta şirketleri nazarında kıymetlerinin artacağını ileri sürmektedirler. Katılımcılar daha fazla iş yapan ve dijital süreçlere kendilerini uyarlayabilen acentelerin sigorta şirketleri gözünde daha değerli olacağını ve endişe duymaya gerek olmadığını belirtmektedirler. Özellikle sigorta ürünlerinde acentesiz poliçe hazırlama ve satışının nerdeyse imkânsız olduğunu ileri süren bu katılımcılar, akıllı robotik sistemlerin, dijital platformların bazı standart poliçelerde işe yarayabileceğini, ancak risk analizi ve değerlendirme süreçlerinde, “gidip yerinde görmek” gibi bazı işlevleri, acentelerin yapması nedeniyle acentelerin yerinin kolay doldurulmasının mümkün olmadığı görüşünü savunmaktadırlar.

Dijitalleşmenin acenteler için gelecekte bir hem bir tehdit hem de bir fırsat olduğunu belirten katılımcılar ise acentelerin dijitalleşme sürecinin kendileri için bir tehdit ya da fırsat oluşunun tamamıyla kendileri ile alakalı bir durum olduğunu ileri sürmektedirler. Bu katılımcılar

acentelerin dijitalleşme çağında kendilerini yenilemeleri halinde oyunun yeni kurallarına dahil olacaklarını ve yaşamına devam edeceklerini, bu açıdan bakıldığında yeni dönemin fırsatlarla dolu olduğunun görüleceğini belirtmektedirler. Ancak klasik tarz iş yapan çağın gerektirdiği iş yapma modeline ayak uyduramayan acentelerin ise göre yolun sonunun görüldüğü görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bir başka deyişle, acentelerin geleceği bu yeni teknolojileri nasıl değerlendirdiklerine bağlı olduğu ileri sürülmüştür.

Sonuç olarak, Dünyadaki ilgili alanda yönetim ve danışmanlık firmalarının geleceğe dair hazırlamış oldukları sektör raporlarında ve ilgili literatürde yurt içinde ve dışında yapılan diğer araştırmalarda elde edilen sonuçlarla kıyaslandığında bu araştırmada da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Sigorta sektöründe faaliyette bulunan şirketler yakın gelecekte dijital imkanlardan en fazla yararlanma yoluna gidecekler ve birçok sigorta ürününü bu yeni akıllı sistemler üzerinden aracısız olarak müşterilerine sunacaklardır. Ancak özellikli ve anlaşılması karmaşık olan sigorta ürünlerinde sigorta acentelerinin yerinin kolay doğrulamayacağı görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Yasal ve Düzenleyici Kurumlara Öneriler

Dijitalleşme ile birlikte ortaya çıkan siber güvenlik gibi yeni durumlara göre gerekli yasal düzenlemelerin yapılması uzaktan satış ve uzaktan satın alma ile ilgili şirketler ve müşterilerin güvenlik endişelerinin giderilmesi gerekmektedir. Bu konuda güvence sağlanması yasal ve düzenleyici kurumların alacağı tedbirler ile mümkün olabilecektir. Acentelerin de saf dışında kalabileceği endişelerinin giderilmesi için teknolojik alt yapı ve eğitim desteklerinin sağlanarak acentelerin rekabet güçleri artırılmalıdır.

Sigorta Şirketlerine Öneriler

Dijitalleşme ile birlikte ortaya çıkan yeni iş modelleri hakkında acentelerin bilgilendirilmesi ve yetiştirilmesinin mevcut sigorta pazarını büyüteceği, dar alana sıkışmış sigortacılık faaliyetlerinin geniş bir yelpaze olarak diğer sigorta ürünlerinin tanıtımı ve pazarlanması ile genişlemesi için dijital imkanların bir fırsat olabileceği önerilmektedir. Acentelerin de bu yeni süreçte geleceğe hazırlanması için sık sık eğitim programları ile onların gelişimleri teşvik edilmeli, dijitalleşmenin getireceği olumsuz durumlardan en az etkilenmeleri için tedbirler alınmalıdır.

Sigorta Acentelere Öneriler

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de dijitalleşme tüm sektörlerde köklü yapısal değişim ve dönüşümlere neden olmaktadır. Bu değişimler sadece işletmelerde değil, müşterilerin satın alma davranışlarında da kendini göstermektedir. Dijitalleşme ile birlikte eskisinden farklı bir döneme girilmektedir. Sigortacılık sektöründe de artık hiçbir şeyin eskisi olmayacağını bilmesi gerekmektedir. Sigorta acentelerinin bu dijital çağın tüm gereksinimlerini iyi okumaları, kendi öz değerlendirmelerini yaparak yeni çağa hazırlanmaları tavsiye edilmektedir. Acentelerin kendi aralarındaki günlük kısır rekabet çekişmelerinden uzaklaşıp mesleğin geleceğine odaklanmalarının kendi menfaatlerine olacağı unutulmamalıdır.

Araştırmacılara Öneriler

“Dijitalleşme sigorta acentelerinin geleceği için bir tehdit mi, yoksa bir fırsat mı?” temel araştırma sorusu kapsamında yapılan bu çalışmanın kapsamı genişletilebilir. Türkiye’nin farklı bölge ve illerinde yapılarak konu derinlemesine incelenebilir. Dijitalleşmenin sigortacılık mesleğine olan etkileri araştırılabilir. Dijitalleşme acenteler için bir tehditse bu tehdit nasıl ortadan kaldırılabilir veya bir fırsatsa bu nasıl değerlendirilebilir? Konularında araştırmalar yapılarak ülke sigortacılığının rekabet gücünü arttıracak çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Allianz (2023). https://www.allianz.com/en/economic_research/publications/specials_fmo/global-insurance-report.html Erişim Tarihi:15.10.2023
- AYDEMİR, P., Ö., Ünal, H., (2023). Yeni Dijital Teknolojilerin Sigorta Sektörüne Etkilerinin İncelenmesi, *Studies on Social Science Insights*, 3, (1), 13-47, <http://dx.doi.org/10.53035/SOSSCI.52> Erişim Tarihi:16.10.2023
- BCG, (2023). <https://www.bcg.com/publications/collections/value-creators-report/insurance> Erişim Tarihi:10.10.2023
- Bohnert, A., Fritzsche, A., Gregor, S. (2019). Digital agendas in the insurance industry: the importance of comprehensive approaches. *Geneva Pap. Risk Insur. Issues Pract.* 44(1), 1-19
- Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. In *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy* (pp. 1-11).
- Cesur, E. (2023). Sigorta acentelerinin yaşamsallığının örgütsel ekoloji kuramı bağlamında incelenmesi: Doğu Marmara Bölgesi örneği, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sakarya
- Chojan, A., Lisowski, J., & Manikowski, P. (2022). Digitalization trends in insurance and their impact on the functioning of the insurance market entities. *Wiadomości Ubezpieczeniowe*, (1).
- Dalkılıç, N., (2010). Muhasebe mesleği sorumluluk sigortalarında yapay sınır ağları yöntemi ile risk değerlendirmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dumlupınar Üniversitesi.
- Deloitte (2023). <https://www2.deloitte.com/tr/en/pages/financial-services/topics/insurance.html> Erişim Tarihi:12.10.2023
- De Ruyter, K., & Scholl, N. (1998). Positioning qualitative market research: reflections from theory and practice. *Qualitative market research: An international journal*, 1(1), 7-14.
- Desyllas, P., Sako, M., (2013). Profiting from business model innovation: evidence from pay-as-you-drive auto insurance. *Res Policy* 42, 101–116
- Duane, A., & Finnegan, P. (2004, March). Managing email usage: A cross case analysis of experiences with electronic monitoring and control. In *Proceedings of the 6th international conference on Electronic commerce* (229-238). Erişim Tarihi:15.10.2023
- Eckert, C., & Osterrieder, K. (2020). How digitalization affects insurance companies: overview and use cases of digital technologies. *Zeitschrift für die gesamte Versicherungswissenschaft*, 109, 333-360.

Eling M., Lehmann M., (2018). The impact of digitalization on the insurance value Chain and the insurability of risks, “The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice”, (43),3, 364-365.

Ernest Young (2023). https://www.ey.com/en_us/insurance/global-insurance-industry-trends Erişim Tarihi:18.10.2023

Gault, F. (2018). Defining and measuring innovation in all sectors of economy. *Res Policy* 47(3), 617–622

GIMAR, (2023). <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-insurance-report-2023-reimagining-life-insurance> Erişim Tarihi: 5.11.2023

Global Data, (2023). <https://www.globaldata.com/store/industry/insurance-market/> Erişim Tarihi: 5.11.2023

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. *Handbook of qualitative research*, 2(163-194), 105. Erişim Tarihi:15.10.2023

Gupta, P. K. (2011). *Insurance and risk management*. India: Himalayan Books.

Gobble, M. M. (2018b). Digitalization, Digitization, and Innovation. *Research-Technology Management*, 61(4), 56-59. doi:10.1080/08956308.2018.1471280 Erişim Tarihi: 5.10.2023

Gönen, N. V., & Özüdoğru, H. (2021). Sigortacılıkta dijitalleşme: Sigorta sektöründeki müşteriler ve acente çalışanları üzerine bir uygulama. *Third Sector Social Economic Review*, 56(4), 2962-2978. Erişim Tarihi: 15.10.2023

Huang, Y., Meng, S. (2019). Automobile insurance classification ratemaking based on telematics driving data. *Decis. Support Syst.* 127, 113–156

Hung Tien Nguyen, 2019. “Digital transformation in insurance distribution: international experience and suggestions for Vietnam”, *Asian Journal of Science and Technology*, 10, (04), 9628-9632. Erişim Tarihi: 4.11.2023

Imgrund, F., Fischer, M., Janiesch, C., & Winkelmann, A. (2018). Approaching Digitalization with Business Process Management. Paper presented at the Conference: Multikonferenz Wirtschaftsinformatik (MKWI), Luneburg.

Jayameena Desikan, & Jayanthila Devi, A. (2021). Digital Transformation in Indian Insurance Industry-A Case Study. *International Journal of Case Studies in Business, IT, and Education (IJCSBE)*, 5(2), 184-196. Erişim Tarihi: 24.10.2023

KPMG (2023). <https://kpmg.com/tr/en/home/industries/insurance.html> Erişim Tarihi: 20.10.2023

Liu, J., Ye, S., Zhang, Y., & Zhang, L. (2023). Research on InsurTech and the Technology Innovation Level of Insurance Enterprises. *Sustainability*, 15(11), 8617. Erişim Tarihi:15.10.2023

Meenakshi Acharya & Dr. C. K. Hebbar. (2016). “Digitalization of Insurance Sector: Issues and Challenges to an Insurance Advisor”, *International Journal of Advanced Trends in Engineering and Technology*, Page Number 5-9, 1, (1), Erişim Tarihi:12.10.2023

Mc Kingsey (2023). <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/ourinsights/global-insurance-report-2023-reimagining-life-insurance> Erişim Tarihi: 4.11.2023

Miles, MB & Huberman, AM (2015). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*, Sage, Thousand Oaks, CA.

NAİC, (2023). <https://content.naic.org/cipr-topics/insurance-industry-snapshots-and-analysis-reports> Erişim Tarihi: 9.10.2023

Nambisan, S., Wright, M., Feldman, M. (2019). The digital transformation of innovation and entrepreneurship: progress, challenges and key themes. *Res. Policy* 48(8), 1–9

OECD (2023). <https://www.oecd.org/daf/fin/insurance/Global-Insurance-Market-Trends2022.pdf> Erişim Tarihi: 14.10.2023

Pascal, E., G., (2020). Traditional insurance industry transformation in the digital age, <https://www.internationalinsurance.org/sites/default/files/202006/TRADITIONAL%20INSURANCE%20INDUSTRY%20TRANSFORMATION%20IN%20THE%20DIGITAL%20AGE%20-%20Eduardo%20Godoy.pdf> Erişim Tarihi: 20.10.2023

Pisoni, G. (2021). Going digital: case study of an Italian insurance company. *Journal of Business Strategy*, 42(2), 106-115.

PWC (2023). <https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/insurance.html> Erişim Tarihi: 22.10.2023

Rejda, G. E. (2005). Risk management and insurance. USA: Person Education Inc.

Savic, D. (2019). From Digitization, through Digitalization, to Digital Transformation. *43/2019*, 36-39.

Shuxratovna, U. M. (2021). Digitalization of the Insurance Market. *JournalNX*, 7(02), 310-316.

SİGMA, (2023). <https://www.swissre.com/institute/research/sigma-research/sigma-2023-03/5-charts-wold-insurance-2023.html> Erişim Tarihi: 5.11.2023

TSB, (2023). Türkiye Sigorta Birliği, <https://www.tsb.org.tr/> Erişim Tarihi: 4.10.2023

Yaneva, T. (2021). Digital transformation of insurance sector. *Известия на Съюза на учените-Варна. Серия Икономически науки*, 10(1), 97-104.

Yurdakul, M., & Dalkılıç, N. (2016). Sigortacılık Sektöründe Dijital Çağ. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (50), 49-67.

Zhang, X.F., Xu, Z.S., Ren, P.J. (2019). A novel hybrid correlation measure for probabilistic linguistic term sets and crisp numbers and its application in customer relationship management. *Int. J. Inf. Technol. Decis. Mak.* 18(2), 673–694 Erişim Tarihi: 9.10.2023

OTİSTİK SPECTRUM BOZUKLUĞU TANISI ALAN ÇOCUKLARA SAHİP EBEVEYNLERİN BİLGİ DÜZEYİ

Dr. Azamat AMETOV

Özel Çocuk Gelişim Merkezi, Şmkent, Kazakistan

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

Dr. Azhar ZHAIYKKYZY

Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü

Sakarya-Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5852-2061

zh.azhar@inbox.ru

ÖZET

Otistik spektrum bozukluğu (OSB) tanısı alan çocukların gelişimi ve eğitimi büyük ölçüde ailenin etkisi ve rolüne bağlıdır. Bu çalışmanın amacı, OSB tanısı alan çocukların ebeveynlerinin bilgi düzeyini değerlendirmektir. Çalışmada, 2 ile 7 yaş arasındaki çocuklarına OSB tanısı konmuş 55 anne verileri kullanıldı. Çalışma çerçevesinde aşağıdaki veriler kullanıldı: a) Sosyodemografik anket (yaş, eğitim vb.); b) Otizm bilgi anketi (OBA). OBA, OSB hakkında bilgi düzeyini ölçmek amacıyla literatür analizi sonucu geliştirilmiş 30 soruluk bir anketidir. Çalışmanın sonuçları SPSS yöntemi kullanılarak analiz edildi. Katılımcılar, "Otizm Belirtileri Anketi" sorularında %74,47 oranında doğru cevaplar verdi. Bu sonuç, katılımcıların otizm hakkında belirli bir bilgi düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Sosyodemografik anketin analizi sırasında anneler arasında sosyodemografik faktörlere bağlı olarak istatistiksel olarak anlamlı fark bulundu. Otizm hakkında kitaplar okuyan ve bu konuda filmler izleyen katılımcılar anket sorularında daha doğru cevaplar verdi. Yüksek öğrenim gören ebeveynler, diğer gruplara göre anket sorularında daha yüksek doğru cevap oranını gösterdi. Çocuklarının OSB tanısı aldıktan sonra ilk 0-3 ay içinde terapiye başlayan aileler, daha geç başlayan ailelere göre anket sorularında daha fazla doğru cevap verdi. Ayrıca, çocuklarının gelişiminde bozukluğu fark eden anneler, daha sonra fark eden annelere göre daha doğru cevaplar verdi. Elde edilen sonuçlar, özellikle otizmlili çocukların ebeveynleri arasında eğitim ve bilinç düzeyinin önemini vurgulamaktadır. Eğitim ve bilgi programları, OSB hakkındaki bilgiyi artırabilir ve bilinç düzeyini yükseltebilir.

Anahtar Kelimeler: Otistik spektrum bozukluğu, Otizm bilgi düzeyi, Annelerin otistik spektrum bozukluğu bilgisi.

СТЕПЕНЬ ОСВЕДОМЛЕННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ С ДЕТЬМИ, ИМЕЮЩИХ ДИАГНОЗ РАССТРОЙСТВО АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Dr. Азамат ӘМЕТОВ
Dr. Ажар ЖАЙЫҚҚЫЗЫ

АБСТРАКТ

Развитие и образование детей с диагнозом расстройства аутистического спектра (РАС) в значительной степени зависят от влияния и роли семьи. Целью данного исследования является оценка уровня знаний родителей, дети которых имеют диагноз РАС. В исследовании использовались данные, полученные от 55 матерей, у которых дети в возрасте от 2 до 7 лет с поставленным диагнозом РАС. В рамках данного исследования использовались а) *Социодемографическая анкета (возраст, образование и т. д.)*; б) *Анкета по знанию об аутизме (АЗА)*. АЗА – состоит из 30ти вопросной анкеты, разработанная исследователями после анализа литературы и предназначенная для измерения уровня осведомленности о РАС. Результаты исследования проанализированы с помощью SPSS. Участники исследования продемонстрировали долю правильных ответов на вопросы «Опросника о признаках аутизма» в размере 74,47%. Из чего следует вывод, что участники имеют определенные знания об аутизме. При анализе социодемографической анкеты среди матерей были выявлены статистически значимые различия в зависимости от социодемографических факторов. Группа участников, которые читали книги об аутизме и смотрели фильмы на эту тему, дали более точные ответы в опроснике. Родители с высшим образованием также продемонстрировали более высокий уровень верных ответов в опроснике по сравнению с другими группами. Семьи, начавшие терапию для своих детей в первые 0-3 месяцев после постановки диагноза РАС, также показали более высокий уровень правильных ответов в опроснике по сравнению с семьями, начавшими терапию позже. Также отмечено, что матери, заметившие различия в развитии своих детей в возрасте 0-19 месяцев, также дали более точные ответы по сравнению с матерями, которые заметили различия позже. Полученные результаты подчеркивают важность образования и информированности среди семей, особенно у родителей детей с аутизмом. Образовательные и информационные программы могут способствовать увеличению знаний и повышению осведомленности о РАС.

Ключевые слова: Расстройства аутистического спектра, Уровень знаний об аутизме, Знания матерей о расстройствах аутистического спектра.

ВВЕДЕНИЕ

Расстройство аутистического спектра (РАС) - это нейроразвивающееся расстройство, характеризующееся нарушениями коммуникации, ограниченностью социального взаимодействия, стереотипным поведением и ограниченными интересами. Из-за разнообразия функций, затронутых в РАС, используется термин "спектр". Из-за

разнообразия этих характеристик в природе РАС, для точной диагностики требуется всестороннее обследование (Американская психиатрическая ассоциация [АРА], 2013).

Симптомы расстройства аутистического спектра

Степень воздействия расстройства на лицо, получившее диагноз РАС, может варьировать. Эта степень воздействия может изменяться от легкой до тяжелой в зависимости от степени ограничения функций лица. Среди признаков, указанных в критериях DSM-V, можно выделить:

- а) Нарушение социальной коммуникации,
- б) Ограниченное и стереотипное поведение,
- в) Появление симптомов на ранних этапах развития,
- г) Потеря функции в степени, позволяющей проводить клиническое вмешательство в социальных, сенсорных и других важных областях,
- д) Задержки, которые нельзя объяснить умственной отсталостью или полным отсутствием развития и т. д.

ВМЕШАТЕЛЬСТВО В РАССТРОЙСТВЕ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Раннее обнаружение РАС, диагностика и начало терапии в ранние стадии жизни играют ключевую роль в вмешательстве в это расстройство (Corsello, 2005; Servi & Baştuğ, 2018). Поэтому в процесс оценки должны быть вовлечены специалисты различных областей (логопеды, эрготерапевты, специалисты по специальному образованию и др.), чтобы определить области, требующие поддержки для детей, находящихся в зоне риска или подозреваемых в нахождении в зоне риска. Специалисты тщательно изучают признаки РАС, которые предоставляют возможность ранней диагностики (например, взгляд в глаза, реакция на имя и др.) (Mitchell и др., 2006). В настоящее время одним из наиболее распространенных тестов для диагностики РАС является тест М-СНАТ. Этот тест был разработан Робинсом и его коллегами в 2001 году. Русские версии этого теста были валидированы и проверены на надежность Кондолот (2014), и он по-прежнему остается одним из важных инструментов для ранней диагностики РАС у детей в возрасте от 18 до 24 месяцев.

РОЛЬ СЕМЬИ В РАССТРОЙСТВЕ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Семья играет решающую и важную роль в развитии и образовании детей с диагнозом РАС (Топ, 2009; Демирбаш, 2021). Сомнение семьи играет важную роль в том, чтобы можно было выявить факторы риска у ребенка и направить его к специалистам. Наблюдения, проводимые семьей в естественной среде ребенка, составляют первый этап оценки (Тома и др., 2002).

Большинство исследований, проведенных среди семей с детьми, получившими диагноз РАС, касается изменений в их жизни после диагноза, а также проблем, мыслей, уровня тревожности и стресса, связанных с этим (Дарыджа и др., 2000; Догру & Арслан, 2008; Топ, 2009; Селимоглу и др., 2013; Кудайбергенова, 2019). После диагноза семьи могут

принимать неправильные решения по уходу и обучению детей с диагнозом РАС (например, откладывать начало обучения, считать, что дети "вырастут из этого" и т. д.) (Гувен, 2019). Предполагается, что знание семьей информации о этом расстройстве играет важную роль в том, чтобы они могли успешно пройти через процесс терапии. Поэтому изучение уровня информированности семей о РАС имеет большое значение (Джен и др., 2021). В исследовании Пономартчук и Бушара (2015) говорится, что матери более чувствительны к изменениям у детей, чем отцы. Поэтому в этом исследовании участвовали только матери детей в возрасте от 3 до 6 лет с диагнозом РАС. Цель исследования заключается в изучении уровня информированности матерей о РАС с использованием опросника "Знание об аутизме" (ОВА). В рамках исследования исследуется следующий вопрос: Различается ли уровень знаний матерей, измеренный по баллам в опроснике ОВА, в зависимости от социодемографических характеристик (уровень образования матери, возраст, в котором мать заметила различия у ребенка) и характеристик анализа процесса (статус терапии у ребенка, возраст при получении диагноза и т. д.)?

МЕТОД

Дизайн исследования

Это исследование было проведено с использованием описательного метода сбора данных и последующей их интерпретации. Оно было создано путем анализа данных, собранных от определенной группы. Планируется сравнение уровня знаний матерей об аутизме с учетом их социодемографических характеристик (возраст матери, уровень образования матери) и информации о процессах, связанных с аутизмом (возраст при установлении диагноза у ребенка, информация о терапии и др.).

Участники

В исследовании участвовали 55 матери детей в возрасте от 2 до 7 лет с диагнозом аутизма. Информация об участниках представлена в таблице 1.

Таблица 1. Информация об участниках

Переменная	Группа	n	%
Возраст матери	Старше 35 лет	32	59,3
	35 лет и младше	22	40,7
Образовательный статус матери	Средняя школа и ниже	15	27,8
	Университет и выше	39	72,2
Возраст, в котором мать чувствует разницу в своем ребенке	0-18 месяцев	15	27,8
	19 месяцев - 2 года	25	46,3
	3 года и выше	14	25,9

ИНСТРУМЕНТЫ СБОРА ДАННЫХ

1) Форма исследования процесса аутизма

Участникам была представлена форма исследования, состоящая из девяти вопросов, перед тем как им был предложен опросник. Цель этой формы - создать независимые переменные исследования, чтобы можно было сравнить ответы участников на вопросы опросника. Информация о вопросах, заданных участникам, представлена в Таблице 2.

Таблица 2 Информация о процессах ОИЗ участников

Вопрос	Ответ	n	%
В каком возрасте вашему ребенку поставили диагноз РАС?	0-2 года	27	50
	3 года	14	25,9
	4 года	8	14,8
	5 лет	3	5,6
	6 лет	2	3,7
Получает ли ваш ребенок какую-либо терапевтическую поддержку? (речевой язык, специальное образование, эрготерапия и т. д.)	Да	52	96,3
	Нет	2	3,7
Как скоро после того, как вашему ребенку поставили диагноз РАС, он начал получать поддержку/терапию?	0-3 месяцев	37	68,5
	4-6 месяцев	6	11,1
	6-12 месяцев	5	9,3
	12 месяцев и выше	6	11,1
Получает ли ваш ребенок речевую и языковую терапию?	Да	29	53,7
	Нет	25	46,3
Есть ли среди вас кто-нибудь еще с диагнозом расстройство аутистического спектра?	Да	19	35,2
	Нет	35	64,8
Знали ли вы об аутизме до того, как вашему ребенку поставили диагноз «расстройство аутистического спектра»?	Да	16	29,6
	Нет	38	70,4
Есть ли среди вас кто-нибудь еще с диагнозом расстройство аутистического спектра?	Да	19	35,2
	Нет	35	64,8
Читали ли вы какие-нибудь книги об аутизме?	Читала	34	63
	Не читала	20	37
Смотрели ли вы какие-нибудь фильмы/документальные фильмы об аутизме?	Смотрела	36	66,7
	Не смотрела	18	33,3

2) Анкета по аутизму (ОВА)

Анкета ОВА состоит из 30 вопросов и была разработана исследователями на основе анализа соответствующей литературы (Atasoy, 2002; Arslan, 2011; Savaş & Toğram, 2013; Nasırbrahimoğlu & Ustaoglu, 2019; ASHA, 2022). Участникам предлагалось выбирать один из вариантов ответа на каждый вопрос: "верно", "неверно" или "не знаю". Каждый правильный ответ в анкете ОВА оценивался в 1 балл, а неправильный ответ - в 0 баллов.

Ответ "Не знаю" считался неправильным и оценивался 0 баллов. По результатам анкеты можно получить от 0 (ноль) до 30 (тридцать три) баллов (Приложение 1).

Процесс сбора данных

Участники были достигнуты как лично, так и через онлайн-платформы, и анкета проводилась в зависимости от предпочтений участников, как лично, так и в онлайн-среде.

Анализ данных/Применение

Данные были анализированы с использованием программы SPSS-22. Для социодемографических вопросов были составлены таблицы частот. При анализе данных были использованы непараметрические тесты, так как значения асимметрии и эксцесса (кривизны и плоскости) (Таблю 3) превышают пороговое значение -2; +2. Для определения различий в средних значениях групп по переменным, основанным на баллах ОВА, использовался непараметрический анализ Крускала-Уоллиса с тремя или более группами и непараметрический анализ Манна-Уитни с двумя группами. Анализы проводились на уровне значимости $p < 0,05$.

Таблица 3 Анализ данных с предположением о нормальности

Переменная	n	Сред.	Процент успеха	SS	Мин.	Макс.	χ^2
ОВА	54	25,39	76,94%	5,6	8	33	31,36

Полученные результаты

В Таблице 4 средний балл ОВА участников с университетским образованием или выше ($26,79 \pm 4,86$) статистически значим и превышает средний балл ОВА участников со средним образованием или ниже ($21,73 \pm 5,90$) ($p = 0,001$).

Таблица 4 Изучение информационного опроса об аутизме с использованием переменной образовательного статуса матерей

Оценка ОВА	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
	* $p < ,05$	Средняя школа и ниже	15	21,73	5,9	-3,335	52
Университет и выше		39	26,79	4,86			

Среднее число участников, почувствовавших разницу в состоянии своего ребенка в течение первых 18 месяцев, составило ($28,46 \pm 3,02$),

Это статистически значимо и больше ($p = 0,004$), чем в среднем ($24,78 \pm 3,49$) среди участников, ощутивших это в возрасте и старше (таблица 5).

Таблица 5 Изучение информационного опросника по аутизму с указанием возраста матери при ощущении различий в ее ребенке

Оценка ОВА	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
		0-18 месяцев	15	28,46	3,02	-2,814	37
3 года и старше		14	24,78	3,49			

Как видно из Таблицы 6, показатель ОВА участников, у которых ребенку был поставлен диагноз аутизм в возрасте 0–3 лет.

Их среднее значение ($26,26 \pm 5,01$) статистически значимо и выше ($22,61 \pm 6,64$), чем у участников, детям которых был поставлен диагноз аутизм в возрасте 4–6 лет ($p = 0,032$).

Таблица 6 Изучение анкеты с информацией об аутизме с диагнозом РАС с возрастной переменной

	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
Оценка ОВА	0-3 года	41	26,26	5,01	-2,144	52	,032*
	4-6 лет	13	22,61	6,64			
* $p < ,05$							

В таблице 7 показано, что участники, чей ребенок получал терапевтическую поддержку, имели ребенка, чей ребенок не получал терапевтической поддержки.

По словам участников, оценки ОВА статистически значимо не различаются ($p = ,254$).

Таблица 7 Изучение анкеты с информацией об аутизме с переменной получения терапевтической поддержки

	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
Оценка ОВА	Да	52	25,63	5,33	-1,242	52	0,254
	Нет	2	19	11,31			

В Таблице 8 средние баллы ОВА участников, которые начали терапию в течение 0–6 месяцев после того, как у их ребенка был диагностирован аутизм ($26,30 \pm 4,89$), статистически значимо выше, чем средние показатели тех, кто получил терапию через 6 месяцев ($21,81 \pm 6,95$).), больше ($p = 0,035$).

Таблица 8 Изучение анкеты с информацией об аутизме с указанием времени начала терапии после постановки диагноза РАС

	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
Оценка ОВА	0-6 месяцев	43	26,3	4,89	-2,114	52	,035*
	6 месяцев и позже	11	21,81	6,95			
* $p < ,05$							

В Таблице 9 показано знание участниками термина РАС до того, как у их детей был диагностирован аутизм.

Согласно переменной, среднее значение тех, кто знает этот термин ($28,43 \pm 3,42$), является статистически значимым и превышает среднее значение тех, кто не знает этого термина ($24,10 \pm 5,87$) ($p = 0,006$).

Таблица 9 Изучение анкеты знаний об аутизме с учетом ранее известного РАС

	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
Оценка ОВА	Да	16	28,43	3,42	-2,768	52	,006*
	Нет	38	24,1	5,87			
* $p < ,05$							

Средний балл ОВА участников, читающих книги о РАС (26,58 ± 5,37),

Он статистически значим и выше ($p = 0,013$), чем в среднем у тех, кто не читает (23,35 ± 5,51). Аналогичным образом, средний балл ОВА участников, которые смотрели фильмы/документальные фильмы об аутизме (27,08 ± 4,04), статистически значим и выше, чем средний балл тех, кто не смотрел (22,00 ± 6,78) ($p = 0,003$) (Таблица 10).

Таблица 10 Информационный опросник «Изучение переменных аутизма: чтение книг и просмотр фильмов об аутизме»

	Группа	n	Сред.	SS	z	sd	p
Оценка ОВА	Читала книгу	34	26,58	5,37	-2,474	52	,013*
	Не читала книгу	20	23,35	5,51			
Оценка ОВА	Смотрела фильм	36	27,08	4,04	-2,985	52	,003*
	Не смотрела фильм	18	22	6,78			
* $p < ,05$							

ОБСУЖДЕНИЕ

Уровень знаний родителей о СДР и их понимание симптомов играют ключевую роль в развитии и образовании детей с СДР. Эти факторы служат основой для раннего вмешательства (Demirbaş, 2021; Top, 2009). Целью этого исследования, направленного на определение уровня знаний матерей, является поощрение усилий по увеличению уровня информированности семей о СДР и создание основы для будущих исследований.

В исследовании было выявлено, что оценки участников по шкале ОВА различаются статистически значимо в зависимости от разных групп переменных, таких как чтение книг и просмотр фильмов/документальных фильмов об аутизме, знание понятия СДР до постановки диагноза, возраст при установлении диагноза СДР, срок начала терапии после установления диагноза, образование матерей и возраст, когда они заметили различия у своего ребенка.

Исследование Can и др. (2021) показывает, что 92,7% участников слышали слово "аутизм". В другом исследовании Viber и др. (2018) 65% матерей заявили, что ранее слышали понятие СДР. В данном исследовании 29,6% участников заявили, что ранее слышали о СДР. Различия между этими исследованиями могут быть связаны с использованием термина "аутизм" в данном исследовании в сочетании с термином "аутизм спектра", а также с числом участников. Поэтому считается важным продвигать термин "аутизм спектра" для общего понимания.

Связь между переменной "Возраст, когда вы почувствовали различие у вашего ребенка?" и оценками по шкале ОВА показывает, что матери, почувствовавшие различие у своего ребенка в первые 18 месяцев, в большей степени превосходят тех, кто почувствовал различие после 3 лет. Эти данные подтверждают, что раннее осознание различий в ребенке связано с уровнем знаний о СДР у матерей. Исходя из этого, предполагается, что увеличение информированности матерей о симптомах СДР может способствовать поддержке раннего этапа терапии.

Также, после постановки диагноза СДР, матери, начавшие терапию в первые 0-6 месяцев, имеют более высокие оценки по шкале ОВА по сравнению с матерями, начавшими обучение через 6 месяцев и позже. Это подтверждает, что матери детей, начавших раннюю интервенцию, более информированы о СДР.

Исследование Can и др. (2021) показывает, что 60,9% участников получили информацию о СДР из телевизионных программ и интернета. Также участники данного исследования в 66,7% случаев смотрели фильмы о СДР и в 63% случаев изучали информацию о СДР из книг. Это свидетельствует о необходимости расширения информационных кампаний и поддержки, а также о важности регулирования источников информации, которые могут создавать путаницу. В исследовании Karabekiroğlu и др. (2009) не было обнаружено статистически значимой связи между уровнем образования и пониманием аутизма. Однако исследование Can и др. (2021) показывает, что участники с высшим образованием имеют более высокий уровень знаний о СДР по сравнению с участниками с начальным образованием. Эти данные подтверждают, что уровень образования матерей связан с их знаниями о СДР.

Исследование Vozdoğan (2022) показывает, что, несмотря на частичное понимание родителей о СДР, они имеют недостаток информации важных вопросах. Большинство родителей, у которых есть дети с диагнозом СДР, считают, что "аутизм можно лечить" и что "аутисты часто обладают специальными навыками, такими как математика или память, по сравнению с сверстниками". Однако при анализе конкретных вопросов в анкете участников было выявлено, что большинство из них дали неверные ответы, такие как "вакцины могут вызывать аутизм", "травмы в раннем возрасте могут вызвать СДР", "дети с диагнозом СДР часто реагируют на звуки и свет более сильно, чем другие дети", и "большинство детей с диагнозом СДР могут преодолеть это расстройство с подходящей помощью".

ОГРАНИЧЕНИЯ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Для сбора данных в рамках исследования был проведен контакт с Центрами обучения аутизму и Центрами реабилитации в области специального образования в различных городах Турции, в том числе в Стамбуле. Однако, множество учреждений отказались сотрудничать, что ограничило количество участников и сужает область исследования. Также следует отметить, что использованный в исследовании опросный лист (ОВА), созданный исследователями для оценки уровня знаний о СДР, не является стандартизированным инструментом, и использование только одного метода измерения ограничивает исследование.

Samarata (2014) отмечает, что раннее обнаружение аутизма и важность работы логопедов в процессе диагностики СДР. В этом контексте предполагается, что проведение семинаров для матерей и будущих матерей о коммуникации, языке и речи детей, проводимых логопедами, может быть полезным. Аналогично, важно, чтобы

информационные источники, к которым обращаются семьи для получения информации после постановки диагноза аутизма у ребенка, были проанализированы экспертами.

Таблица 11. Анализ данных при предположении о нормальности

Вопрос	Неверный ответ		Верный ответ	
	n	%	n	%
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» часто не реагируют на свое имя.	7	13	47	87
Расстройство аутистического спектра сохраняется на протяжении всей жизни.	26	48,1	28	51,9
Любям с диагнозом «расстройство аутистического спектра» нужна только поддержка преподавателя специального образования.	10	18,5	44	81,5
Симптомы расстройства аутистического спектра нельзя обнаружить до 3-летнего возраста.	9	16,7	45	83,3
Одной из характеристик расстройств аутистического спектра является трудность зрительного контакта.	2	3,7	52	96,3
У всех детей с диагнозом расстройство аутистического спектра наблюдаются одни и те же симптомы.	8	14,8	46	85,2
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» не испытывают трудностей в общении.	3	5,6	51	94,4
Лица с диагнозом «расстройство аутистического спектра» могут испытывать некоторые трудности при выполнении действий, требующих использования мелкой моторики, таких как резка бумаги, рисование картинок или бросание кубиков в коробку.	11	20,4	43	79,6
Расстройство аутистического спектра может вызывать задержки и отклонения во многих областях развития, включая общение, поведение и социальное взаимодействие.	7	13	47	87
Все дети с диагнозом «расстройство аутистического спектра» одарены.	11	20,4	43	79,6
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» могут	4	7,4	50	92,6

испытывать внезапные приступы гнева и плача.				
Людам с диагнозом «расстройство аутистического спектра» не составляет труда делиться своими интересами и чувствами.	9	16,7	45	83,3
Проблемы с кормлением часто встречаются у людей с диагнозом расстройства аутистического спектра, и могут наблюдаться такие нарушения поведения, как трудности с жеванием, избирательность в еде и навязчивое переедание.	10	18,5	44	81,5
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» часто испытывают трудности с установлением отношений с окружающей средой.	1	1,9	53	98,1
Расстройство аутистического спектра лечится медикаментозно.	6	11,1	48	88,9
Младенцы с подозрением на расстройство аутистического спектра могут испытывать трудности с реакцией на лиц, осуществляющих уход, в довербальный период (игра «пипи») по сравнению с нормально развивающимися детьми.	13	24,1	41	75,9
Ранняя диагностика и терапия расстройств аутистического спектра положительно влияют на будущую жизнь человека.	3	5,6	51	94,4
Психическая инвалидность сопровождает каждого ребенка, у которого диагностировано расстройство аутистического спектра.	10	18,5	44	81,5
Вакцины вызывают расстройство аутистического спектра.	30	55,6	24	44,4
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» обычно не любят, когда их распорядок дня меняется.	9	16,7	45	83,3
Расстройство аутистического спектра можно устранить с помощью правильного питания и диеты.	20	37	34	63
Заболееваемость расстройствами аутистического спектра выше у мужчин.	16	29,6	38	70,4
Тяжесть расстройства аутистического спектра варьируется от ребенка к ребенку.	5	9,3	49	90,7

Каждый ребенок с диагнозом «расстройство аутистического спектра» слишком остро реагирует на звуки и свет.	34	63	20	37
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» могут слишком остро реагировать на изменения в своей повседневной жизни.	10	18,5	44	81,5
Люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» могут испытывать ограничения, особенно в области общения и социального взаимодействия.	4	7,4	50	92,6
Любям с диагнозом «расстройство аутистического спектра» не составляет труда делиться своими интересами и чувствами.	9	16,7	45	83,3
Любям с диагнозом «расстройство аутистического спектра» трудно имитировать жесты и выражения лица.	6	11,1	48	88,9
Травма, полученная в очень молодом возрасте, может привести к расстройству аутистического спектра.	38	70,4	16	29,6
Многие люди с диагнозом «расстройство аутистического спектра» могут испытывать трудности с указанием на предметы.	5	9,3	49	90,7
Вмешательство, эффективное для ребенка с диагнозом «расстройство аутистического спектра», безусловно, будет эффективным и для другого ребенка с таким же диагнозом.	24	44,4	30	55,6
32) Расстройство аутистического спектра можно обнаружить в любом обществе и расе.	4	7,4	50	92,6
33) При соответствующем вмешательстве большинство детей с диагнозом «расстройство аутистического спектра» преодолеют это расстройство.	47	87	7	13

ЛИТЕРАТУРА

American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders Fifth Edition (DSM- 5). Washington DC; ABD; American Psychiatric Publishing.

Arslan, S. (2011). İstanbul'da otistik çocuklar eğitim merkezlerindeki öğrenci ebeveynlerinin yaşamları boyunca karşılaştıkları sorunların incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

ASHA, American Speech-Language-Hearing Association (ASHA), erişim; 19 Ocak 2022 (<https://www.asha.org/public/speech/disorders/autism/>)

Atasoy, S. (2002). Engelli (otistik) kardeşe sahip olan bireylerin kardeş ilişkilerinin incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Biber, K., Cankorur, H., Akçay, Z. N., & Şunnulu, B. (2018). Çocukları okul öncesi eğitime devam eden annelere otizm spektrum bozukluğuna yönelik farkındalık eğitimi. *Electronic Turkish Studies*, 13(11), 345-362. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.

Bozdoğan, H. İ. (2022). Otizm spektrum bozukluğu tanısı olan bireylerin ebeveynleriyle tipik gelişim gösteren bireylerin ebeveynlerinin otizmle ilgili farkındalıkları. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Camarata, S. (2014). Early identification and early intervention in autism spectrum disorders: Accurate and effective?. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 16(1), 1-10

Can, A., Güner, Ç. Z., Lülecı, E., Bağrıaçık, F., Karavuş, M., Arı, N., ... & Altaş, Z. M. (2021). Altı yaş altı çocukların ebeveynlerinde otizm bilgi düzeyinin ölçülmesi. *The Journal of Turkish Family Physician*, 12(1), 12-21.

Condouris, K., Meyer, E., & Tager-Flusberg, H. (2003). The relationship between standardized measures of language and measures of spontaneous speech in children with autism. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 12(3), 349-358. [https://doi.org/10.1044/1058-0360\(2003/080\)](https://doi.org/10.1044/1058-0360(2003/080))

Corsello, C. M. (2005). Early intervention in autism. *Infants & Young Children*, 18(2), 74-85.

Darica, N., Tuş, Ş. G., & Abidoğlu, Ü. P. (2000). Otizm ve otistik çocuklar. *Özgür Yayınları*, İstanbul, syf:140-150. Demirbaş, D. (2021). Otizmlı çocuğu olan ebeveynlerin otizme yönelik söylemleri. (Yüksek Lisans Tezi). Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Doğru, S. S. Y., & Arslan, E. (2008). Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyi ile durumluk kaygı düzeylerinin karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 543-553.

Güven, E. (2019). Otizmlı çocukların ailelerin yaşadığı sorunlara ilişkin görüşleri. (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Hacıbrahimoğlu, B. Y., & Ustaoglu, A. (2019). Okul öncesi öğretmen adaylarının otizm spektrum bozukluğu olan çocuklara ilişkin bilgi ve tutumlarının incelenmesi. *Inonu University Journal of the Faculty of Education*, 20(2), 491-506.

Karabekiroğlu, K., Cakin-Memik, N., Ozcan-Ozel, O., Toros, F., Öztop, D., Özbaran, B., & Yaman12, A. K. (2009).

DEHB ve Otizm ile İlgili bilgi düzeyleri ve damgalama: sınıf öğretmenleri ve anababalarla çok merkezli bir çalışma. *Klinik Psikiyatri*, 12, 79-89.

Kondolot, M. (2014). Otizm spektrum bozukluklarının tanısında M-CHAT (Modified Checklist for Autism in Toddlers)

Tarama Testi'nin geçerlik-güvenirliğı, Kayseri'de 18-24 aylık çocuklarda otizm spektrum bozukluklarının sıklığı ve etiyolojide bazı çevresel faktörlerin rolü (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kudaibergenova, A. (2019). Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların ailelerinin karşılaştıkları sorunlar: Edirne örneği (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Mitchell, S., Brian, J., Zwaigenbaum, L., Roberts, W., Szatmari, P., Smith, I., & Bryson, S. (2006). Early language and communication development of infants later diagnosed with autism spectrum disorder. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 27(2), S69-S78.

Özdemir, S. (2007). Sosyal öyküler: Otistik çocuklara yönelik bir sağaltım. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 8(02), 49-62.

Ponomartchouk, D., & Bouchard, G. (2015). New mothers' sense of competence: predictors and outcomes. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 1977-1986.

Robins, D. L., Fein, D., Barton, M. L., & Green, J. A. (2001). The Modified Checklist for Autism in Toddlers: an initial study investigating the early detection of autism and pervasive developmental disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31(2), 131-144.

Sarı Çağlar, Y. (2021). Türkiye'deki dil ve konuşma terapistlerinin otizm spektrum bozukluğuna ilişkin özyeterlik düzeylerinin incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Savaş, M., & Toğram, B. (2013). Türkiye'deki dil ve konuşma terapistlerinin otizm alanındaki eğitim ve klinik bilgilerinin belirlenmesi. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 13(4), 183-194.

Selimoğlu, Ö. G., Özdemir, S., Töret, G., & Özkubat, U. (2013). Otizmlili çocuğa sahip ebeveynlerin otizm tanılama sürecinde ve tanı sonrasında yaşadıkları deneyimlerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi . *International Journal of Early Childhood Special Education*, 5(2), 129-161. DOI: 10.20489/intjcesse.107930

Servi, C., & Baştuğ, Y. E. (2018). Otizm spektrum bozukluğunda erken dönem belirtileri: Annelerin görüşlerinin incelenmesi. MA Melekoğlu,(Ed.), 28. Ulusal Özel Eğitim Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı, 166-179.

Thoma, C. A., Held, M. F., & Saddler, S. (2002). Transition assessment practices in Nevada and Arizona: Are they tied to best practices?. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 17(4), 242-250.

Tohum Türkiye Otizm Erken Tanı ve Eğitim Vakfı. (Ocak 2022). Otizm Hakkında Doğru Bilinen Yanlışlar. <https://www.tohumotizm.org.tr/otizm/onemli-bilgiler/dogru-bilinen-yanlislar/>

Top, F. Ü. (2009). Otistik çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları sorunlar ile ruhsal durumlarının değerlendirilmesi: Niteliksel araştırma. *Çocuk Dergisi*, 9(1), 34-42.

AİLE HEKİMLERİ'NİN OTİSTİK SPEKTRUM BOZUKLUĞU HAKKINDA YETERLİLİK VE BİLİNÇ SEVİYESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Eskişehir- Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

Dr. Azhar ZHAIYKKYZY

Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü
Sakarya-Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5852-2061

zh.azhar@inbox.ru

ÖZET

Otizm spektrum bozukluğu (OSB), en yaygın gelişimsel bozukluklardan biridir. Aile hekimleri, OSB'nin erken tanısında önemli rolü üstlenmektedir. Bu çalışmanın amacı, aile hekimlerinin OSB erken tanısındaki bilgi düzeyini ve farkındalığını değerlendirmektir. Araştırmada nitel ve nicel analiz yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda, aile hekimlerinin OSB hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, aile hekimleri tanı koyma sırasında genellikle ebeveyn şikayetlerine dayalı değerlendirmeler yaptığı görülmüştür. Dolayısıyla oluşan bu durumda genel pratisyenlerin çocuklar için özel eğitim ve bu eğitimin önemine yeterince hâkim olmadıkları ve bu nedenle de tanı konulduktan sonra dinamik gözlem konusunda ilgisiz oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aile hekimleri, Otizm spektrum bozukluğu, Otizm, Otizmin erken tanısı.

ОЦЕНКА УРОВНЯ ЗНАНИЙ И ОСВЕДОМЛЕННОСТИ ВРАЧЕЙ ОБЩЕЙ ПРАКТИКИ О РАССТРОЙСТВАХ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА: НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Dr. Азамат ӘМЕТОВ

Dr. Ажар ЖАЙЫҚҚЫЗЫ

АБСТРАКТ

Расстройства аутистического спектра (РАС), является одним из наиболее распространенных нарушений развития. Врачи общей практики (ВОП) играют важную роль в инициировании ранней диагностики РАС. Цель данной работы, оценить уровень знаний и осведомленности ВОП в ранней диагностике РАС. Данное исследование было построено по методу: качественного и количественного анализа. По результатам исследования выявлено, что ВОП не имеют достаточной информации о РАС. А также, результат исследования показал, что, во время диагностики ВОП часто проводят оценки на основе жалоб родителей. Тем самым в данной сложившейся ситуации можно сказать, что ВОП недостаточно осведомлены о специальном образовании для детей и в понимании важности данного образования; вследствие чего не заинтересованы в динамическом наблюдении после постановки диагноза.

Ключевые Слова: Врач общей практики, Расстройства аутистического спектра, Аутизм, Ранняя диагностика аутизма.

ВВЕДЕНИЕ

Расстройство аутистического спектра (РАС) - это расстройство, характеризующееся стойкими нарушениями в социальном взаимодействии и коммуникации, а также ограниченными и повторяющимися поведенческими, интересными областями или деятельностью, которые наблюдаются с ранних лет жизни (American Psychological Association [APA], 2013). Первоначальные источники по поведенческим особенностям РАС уходят в XVIII век. Термин "аутизм" был введен психиатром Эугеном Блюлером в 1910 году, предположительно, использовался в смысле "изоляции от внешнего мира" и происходил от греческого слова, означающего "сам по себе" (Samms-Vaughan M. & Franklyn-Banton, L. 2008). В последующие годы в 1943 году психиатр Лео Каннер и в 1944 году Ганс Аспергер опубликовали статьи, касающиеся аутизма. С тех пор, с 1950-60-х годов и по сегодняшний день были сделаны значительные успехи в области этимологии, диагностики, медицинской и поведенческой интервенции в отношении РАС (Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T., & Baird, G. 2008). Причины РАС, являющегося нейробиологическим расстройством, которое негативно влияет на способность индивидов вести социальную и независимую жизнь, полностью неизвестны, но можно выделить следующие факторы, связанные с его этимологией: хотя симптомы РАС могут различаться, считается, что нарушения могут вызывать различные гены, повреждения, возникшие во время беременности и родов, психологические состояния, социальные факторы окружающей среды и различные токсические воздействия (Jones и Van de Water, 2019). Исследования, использующие нейроанатомические образовательные системы для изучения различных нейробиологических и когнитивных воздействий мозга, показали, что у лиц с диагнозом РАС в детстве были больше, чем у их сверстников, а во взрослом возрасте они становились меньше (Centelles, L., Assaiante, C., Etchegoyhen, K., Bouvard, M., & Schmitz, C. 2012). Кроме того, другие нейроанатомические находки показали, что у индивидов с диагнозом РАС существует меньшее количество клеток, образующих лимбическую систему, которая включает в себя различные функции, такие как поведение, мотивация, долгосрочная память и обоняние (Vor, 2018). Лица с диагнозом РАС часто проявляют поведение, отличающееся от поведения лиц с нормальным развитием (NGG). У лиц с диагнозом РАС часто наблюдаются повторяющиеся действия, предпочтение повторяющегося языка, проблемы с общим вниманием и избегание установления контакта с глазами, а также чрезмерные реакции на изменения (Demir, 2021). Кроме того, у некоторых лиц с диагнозом РАС могут наблюдаться чрезмерная чувствительность и потеря осязания, в отличие от обычного слуха и зрения. В отличие от лиц с нормальным развитием, у лиц с диагнозом РАС часто наблюдаются нарушения коммуникации и взаимодействия, влияющие на стандарты жизни и возникающие в ранние годы жизни (APA, 2013). Эти различия, наблюдаемые у лиц с диагнозом РАС, зачастую приводят к ограниченному общению как с окружающими, так и с близкими людьми, и влияют отрицательно как на них самих, так и на их семьи и ближайший круг. РАС (расстройство аутистического спектра) привлекает внимание как наиболее растущая группа детей с ущербом с ростом

его распространенности (Imran, N., Chaudry, M. R., Azeem, M.W., Bhatti, M. R., Choudhary, Z. I., & Cheema, M. A. 2011). Распространенность РАС была сообщена как 1/10000 до 1985 года и 7/10000 в 1989 году (Green, J. C., Krayder, H., & Mayer, E. 2005). На сегодняшний день распространенность РАС, по данным Центра по контролю и предотвращению заболеваний (Центры по контролю и профилактике заболеваний [ЦППЗ]), составляет 1/59 по данным 2014 года, 1/54 по данным 2016 года и 1/44 по данным 2018 года (Maenner, M. J., Shaw, K. A., Bakian, A. V., Bilder, D. A., Durkin, M. S., Esler, A., ... & Cogswell, M. E. 2021). ЦППЗ сообщает, что распространенность РАС составляет около 1% населения мира и что она наблюдается примерно в 4 раза чаще у мальчиков по сравнению с девочками. Кроме того, подчеркивается, что распространенность РАС увеличилась на 178% с 2000 года (Zauderer, S. 2022). В Казахстане пока не проводились широкомасштабные исследования по распространенности РАС, и точная цифра распространенности не известна, но предполагается, что она близка к мировому среднему (Ametov. A., 2023). Кроме того, известно, что в последние годы увеличилось количество обращений с диагнозом РАС в медицинские учреждения (Sabuncuoglu, D. 2016). Увеличение распространенности РАС рассматривается как серьезная проблема общества (ЦППЗ, 2007; Fombonne, E. 2005).

Несмотря на то, что пока нет известных медицинских методов лечения РАС (Shamsuddin, S. & Rahman, A. S., 2014), известно, что образовательные, социальные и поведенческие программы имеют большое значение для детей с РАС, особенно если они начинаются в раннем возрасте (Hartley-McAndrew, M., Doody, K. R., & Mertz, J., 2014). Поэтому важно проводить раннюю диагностику и скрининг РАС (Aksoy, V. & Şahin, Ş., 2016). Высокая осведомленность и знание о РАС у работников здравоохранения могут способствовать ранней диагностике РАС и, таким образом, предоставлению ранних мер вмешательства (Bakare, M. O., Agomoh, A. O., Ebigbo, P. O., Eaton, J., Okonkwo, K. O., Onwukwe, J. U., & Onyeama, G. M. 2009). В процессе скрининга и диагностики РАС часто на первом этапе стоят ВОП (Bakare, M. O и др., 2009; Sices, L., Feudtner, C., McLaughlin, J., Drotar, D., & Williams M., 2003).

В процессе скрининга особую роль играют семейные врачи. В Казахстане были сделаны значительные усилия по оказанию заботы и лечению, направленным на достижение здоровья населения. В рамках программы по реформе Министерства здравоохранения предприняты шаги для обеспечения доступа населения к программам здорового образа жизни, развития навыков контроля над собственным здоровьем и централизации подхода к предупреждению заболеваний. В рамках этих мер первичная медицинская помощь была пересмотрена и распространена.

Одним из основных элементов этого подхода является наличие врача общей практики, которого каждый человек может выбирать, легко обращаться к нему, консультироваться у него и получать необходимую помощь без препятствий. (<https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/1?lang=ru>)

Система ПМСП была впервые внедрена в 2009 году в качестве пилотного проекта и была распространена по всей стране к концу 2010 года. В этом процессе наблюдаются улучшения в количестве населения на каждого ВОП, в количестве ПМСП и в количестве обращений к ВОП. Эти улучшения за 4 года представлены в Таблице 1.

Таблица 1. Информация о численности населения на единицу, количестве отделений ПМСП и количестве обращений к семейному врачу в год на человека в период с 2021 по 2024 год.

Год Реализации	Численность населения на 1 ВОП	Количество ПМСП	Посещение ПМСП
2021	2.074	5.498	101 199 905
2022	Не более 1.700	5.695	917 764 786
2023	Не более 1.700	5.704	856 395 274
2024 Цель	Не более 1.700	6.013	

Как видно из таблицы 1, важность ПМСП постепенно увеличивается. Система предоставляет предохранительные здравоохранительные услуги и услуги по первичной диагностике, лечению, реабилитации и консультированию на индивидуальной основе. Важно отметить, что важность соблюдения границ, установленных в описании обязанностей семейных врачей, как определено в Правиле оказания ПМСП, опубликованном в 2011 году на сайте Министерства Здравоохранения. Среди этих обязанностей важно выделить следующие: "ВОП обязаны обслуживать зарегистрированных пациентов в целом, предоставляя предотвращающие, лечебные и реабилитационные услуги здоровья, а также осуществляя первичную диагностику, лечение, реабилитацию и консультирование на индивидуальной основе; ВОП должны провести первичную оценку своих зарегистрированных пациентов в пределах шести месяцев путем визита к ним домой или связи с ними; в ходе оказания услуг по здравоохранению на дому или на месте, обязательно предоставляется предотвращающие услуги здоровья на индивидуальной основе, а также услуги первичной диагностики, лечения, реабилитации и консультирования лицам, которым необходимо проводить обследование на наличие ограничений в передвижении, старикам и лицам с аналогичными состояниями, зарегистрированными у них" (Министерство Здравоохранения РК [МЗ], 2011).

Обнаружение и направление лиц, которым не поставлен диагноз на ограничения в передвижении, имеет ключевое значение, и следовательно, важно выяснить, что делают ВОП в этом отношении. Анализ литературы показывает, что в исследованиях изучалось отношение и осведомленность врачей о расстройстве аутизма (Golbasi, Demirel, Karaca, Cicek и Sari, 2021; Hidiroglu, Luleci, Karavus, Guzel и Donmez, 2020; Masarit, Alhafithi, Alsanna и Almaghaslah, 2022; Salama, 2017), а также препятствия в практике семейных

врачей при скрининге на аутизм (Fenikile, Ellerbeck, Filippi и Daley, 2015), знание и отношение семейных врачей к дефициту внимания и гиперактивности (Sabuncuo glu, Sebeci, Rabbar и Hessabi, 2015) и мнения медицинского персонала о знании и ранней диагностике аутизма (Tumur и Celasun, 2022). Однако не было обнаружено подробных исследований, описывающих процессы обнаружения, направления и мониторинга лиц с расстройствами аутизма. Это исследование проведено по этой причине. Поэтому фокус этого исследования заключается в научном подходе к вопросам, таким как понимание понятия "расстройство аутизма" среди ВОП, процедура, которую они следуют, когда считают, что пациент может иметь расстройство аутизма, и как они осуществляют мониторинг пациентов с расстройствами аутизма, а также их предложения по интеграции пациентов с расстройствами аутизма в общество, их взгляды на распространенность расстройства аутизма в Казахстане и в мире, и их общие рекомендации в отношении расстройства аутизма. Отсутствие предварительного исследования в данной области подчеркивает уникальность этого исследования и показывает, что существует потребность в подобных исследованиях. Это исследование является крайне важным для определения того, какие шаги предпринимают ВОП в процессе скрининга, направления и мониторинга расстройства аутизма. Следовательно, целью этого исследования является изучение уровня знаний и осведомленности ВОП о расстройстве аутизма в Казахстане и выяснение их мнения о процессах обнаружения, направления и мониторинга лиц с расстройствами аутизма. В этой связи исследование было проведено в рамках следующих подцелей:

- 1) Каковы мнения ВОП в Казахстане относительно обнаружения, направления и мониторинга лиц с расстройствами аутизма?
- 2) Каков уровень знаний и осведомленности ВОП в Казахстане относительно расстройства аутизма?

МЕТОД

В этом разделе предоставлена информация о дизайне исследования, исследовательской группе, сборе данных, анализе данных, а также о валидности-надежности данных и этических аспектах исследования. Данное исследование организовано в виде смешанного метода. Смешанный метод позволяет систематически и целенаправленно использовать как количественные, так и качественные методы в одном исследовании. Кроме того, он предоставляет возможность объединить количественные и качественные данные для получения более надежных результатов (Maxvell, 2016). Использование как количественных, так и качественных методов в одном исследовании довольно распространено (Verma и Mallick, 2005). Количественный метод позволяет получить данные от множества участников исследования, в то время как качественные методы, такие как наблюдение и интервью, предоставляют возможность более глубокого и детального исследования темы (Green, Krayder и Mayer, 2005). Исследования смешанного

метода не просто объединяют количественные и качественные методы, они представляют собой комплексные интеграционные исследования, в которых сочетаются сильные стороны обоих методов (Firat, Yurdakul и Ersoy, 2014).

Качественный аспект: В качественной части исследования использован дизайн кейс-стади. Основной целью дизайна кейс-стади является фокус на случаях, о которых у нас есть представление, но недостаточно глубокое и подробное понимание (Tellis, 1997). Качественные исследования включают в себя такие методы сбора данных, как наблюдение, интервью и анализ документов, и направлены на создание реалистичного и комплексного представления о восприятиях и явлениях в естественной среде (Yildirim и Simsek, 2018). В качественных исследованиях широко используются методы сбора информации, такие как интервью, наблюдение и анализ письменных документов. Метод интервью является мощным инструментом для раскрытия ситуаций и понимания их в глубину (Demir, 1999). В данном исследовании использовался дизайн кейс-стади для выявления знаний и осведомленности ВОП о расстройствах аутизма в Казахстане с их собственной точки зрения. В дизайне кейс-стади обычно используется метод интервью для получения глубоких данных и детального анализа случаев (Lester, 1999). Количественный аспект: В количественной части исследования использовалась техника сбора данных в виде анкеты, часто применяемая в модели сканирования. В качестве метода выборки использовалась техника кластерной выборки. Кластерная выборка предполагает, что все элементы в кластерах имеют равные шансы быть выбранными (Yesil, 2014).

Исследовательская группа

Участники исследования, принимавшие участие как в качественной, так и в количественной части исследования, включают в себя ВОП, работающих в ПМСП городах Казахстана. В качественной части исследования было задействовано двенадцать ВОП, в количественной части исследования - сто ВОП. Участники были выбраны с помощью метода доступной выборки и метода выборки по критериям. Метод доступной выборки является экономичным методом, который минимизирует затраты на труд, время и финансы (Fraenkel, Wallen и Hyun, 2015). Для этого исследования были установлены критерии, включая наличие медицинского образования и работу в качестве ВОП в центрах ПМСП. Личные данные ВОП не раскрывались, и каждый из них был закодирован как AX1, AX2, AX3 и так далее. Демографические характеристики ВОП, участвовавших в качественной части исследования, представлены в Таблице 2.

Таблица 2. Демографическая информация о выборке

Кодовые имена	Пол	Возраст	Статус образования	Продолжительность стажа	Специальность
АН1	Мужчи	28-32	Высшее	6-11	ВОП
АН2	на Женщи	28-32	Высшее	0-5	ВОП
АН3	на Мужчи	28-32	Высшее	0-5	ВОП
АН4	на Мужчи	39-44	Высшее	12-17	ВОП
АН5	на Мужчи	28-32	Высшее	6-11	ВОП
АН6	на Мужчи	28-32	Высшее	0-5	ВОП
АН7	на Мужчи	28-32	Высшее	0-5	ВОП
АН8	на Женщи	33-38	Высшее	6-11	ВОП
АН9	на Женщи	28-32	Высшее	0-5	ВОП
АН10	на Мужчи	28-32	Высшее	6-11	ВОП
АН11	на Женщи	28-32	Высшее	6-11	ВОП
АН12	на Женщи	28-32	Высшее	0-5	ВОП

При анализе Таблицы 2 видно, что более половины участников (58%) являются мужчинами, а около половины (48%) - женщинами. Большинство участников (83,3%) находятся в возрастной группе 28–32 года. Половина участников (50%) имеет опыт работы врачом в течение 0–5 лет, в то время как 41% участников имеют опыт работы врачом в течение 6-11 лет. Все участники исследования (100%) являются выпускниками интернатуры (семилетнего медицинского образования).

Квантитативная часть исследования включает в себя группу из ста ВОП, работающих в ПМСП. Демографические характеристики ВОП, участвующих в квантитативной части исследования, представлены в Таблице 3.

Таблица 3. Демографические характеристики выборки

ВОП		f	%
Пол	Женщина	48	48,00
	Мужчина	52	52,00
Возрастной диапазон	25-30	39	39,00
	31-35	33	33,00
	36 и выше	28	28,00
Образовательный статус	Высшее (врач общей практики)	78	78,00

Профессиональный стаж	Врач-специалист	22	22,00
	0-5 лет	46	46,00
	6-10 года	35	35,00
	11 лет и выше	19	19,00

В этом исследовании качественные данные были собраны с использованием полуструктурированной формы интервью, разработанной исследователями. Форма интервью включает семь открытых вопросов и была разработана для получения глубокого понимания относительно расстройства аутического спектра. Она была создана на основе литературного обзора, посвященного специальному образованию, аутическому спектру, ВОП и соответствующей литературе. После подготовки была проведена экспертная оценка для обеспечения содержательной верности вопросов. Форма интервью включает вопросы, такие как "Что такое расстройство аутического спектра?", "Как вы определяете, что у ребенка есть расстройство аутического спектра, когда он посещает вашу клинику?", "Какие тесты вы используете для определения наличия расстройства аутического спектра?", "Какие объяснения вы предоставляете семье ребенка, которого вы считаете имеющим расстройство аутического спектра?", "Куда вы направляете семью ребенка, которого вы считаете имеющим расстройство аутического спектра?", "Какие процедуры вы выполняете при мониторинге ребенка с расстройством аутического спектра?" и "Есть ли что-то еще, что вы хотели бы добавить или порекомендовать относительно этой ситуации?".

Квантитативные данные были собраны с использованием техники опроса. В этой технике использовалась анкета, анкета была создана на основе анкеты "Опрос знаний сотрудников здравоохранения о детском аутизме", разработанной Vakare, Ebigbo, Agomoh и Menkiti (2008) и адаптированной для казахской среды Ametov, Zhaiykyzy (2022). Анкета включает в себя вопросы, оценивающие уровень знаний среди сотрудников здравоохранения относительно аутизма спектра. Анкета охватывает четыре области: социальное взаимодействие и коммуникацию, развитие речи и коммуникации, стереотипные и репетитивные признаки аутизма, а также информацию о нейроразвитии и диагностических инструментах.

Данные анкеты были распределены среди ВОП, которые являются частью выборки для исследования. Участники были попросены заполнить анкету и вернуть ее исследователям в электронном виде.

АНАЛИЗ ДАННЫХ

Для качественных данных после завершения интервью, собранные данные были внесены в компьютер без изменений. Данные, полученные в устной и письменной формах, были транскрибированы в компьютере в формате Word. Данные были кодированы с учетом порядка проведения интервью, чтобы избежать путаницы, исходные ответы участников были преобразованы в формат Word. Затем данные были подвергнуты систематическому

анализу, при котором они были разделены на семь категорий, каждая из которых имеет несколько подкатегорий. Данные изучались и анализировались с использованием описательных методов анализа.

Для количественных данных был использован онлайн-опрос с использованием Google Forms. Полученные данные были скачаны в формате Excel и импортированы в программу SPSS 26 для анализа. Для анализа количественных данных использовались различные статистические методы, такие как Аноva и t-тест.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Результаты исследования представлены в двух разделах: качественные и количественные результаты. Качественные результаты основаны на мнениях ВОП о своих знаниях и осведомленности об аутистическом спектре в Казахстане и охватывают семь основных категорий. Категории основаны на ответах участников на следующие вопросы: "Что такое аутистический спектр?", "Как вы узнаете, что ребенок, который посещает вашу клинику, имеет аутистический спектр?", "Какие тесты вы используете для определения наличия аутистического спектра?", "Какие объяснения вы даете семье ребенка, который, по вашему мнению, имеет аутистический спектр?", "Куда вы направляете семью ребенка, который, по вашему мнению, имеет аутистический спектр?", "Какие процедуры вы выполняете при мониторинге ребенка с аутистическим спектром?" и "Можете ли вы что-то добавить или порекомендовать относительно этой ситуации?".

Таблица 4. Что такое расстройство аутистического спектра?

Что такое РАС?	f
Это нервно-психическое расстройство	5
Быть изолированным от общества	4
Это недостаток общения	2
Это отсутствие социальных навыков	2
Это заболевание неизвестной этиологии	2
Это множественная инвалидность	1

Основные результаты качественного исследования отражены в следующих аспектах:

1. Определение РАС:

- В описании аутистического спектра были выделены несколько подходов, включая нейropsychиатрическое расстройство, социальную изоляцию, дефицит в общении, дефицит навыков общения и болезни неизвестного происхождения. Большинство участников охарактеризовали РАС как нейropsychиатрическое расстройство, выделяя отсутствие точных причин: " Когда я думаю о РАС, это расстройство нервного развития, вызванное множеством факторов, причины которых до конца не известны. " (АН9).

2. Распознавание РАС:

- Анкетированные ВОП описали различные способы определения детей с РАС. Некоторые сосредоточились на социальной изоляции и отсутствии общения: «Когда их спрашивают, что такое РАС? Видно, что они думают о людях, оторванных от общества, которые никак не общаются с людьми в обществе и которые становятся одинокими». (АН1). Другие подчеркнули серьезные проблемы в области общения: " Это серьезный недостаток общения. Эта концепция используется в отношении детей, которые ведут себя так, как будто они вас не слышат, не отвечают вам и не выражают своих собственных желаний." (АН3). Эти результаты охватывают понимание РАС среди ВОП в Казахстане. Каждая из категорий описывает разные аспекты восприятия РАС и может быть использована в будущих исследованиях и практике.

Таблица 5. Как понять, что у малыша или ребёнка, пришедшего к вам, расстройство аутистического спектра?

Процесс диагностики РАС?	f
Некоторые поведенческие жалобы родителей	6
Проведение поведенческих наблюдений	3
Статус общения и взаимодействия	2
	1
Регулярное сканирование	
Сосредоточение внимания на повторяющемся поведении	1

Исходя из данных, представленных в Таблице 5, мнения ВОП о том, как они могут определить, является ли ребенок, обратившийся к ним, страдающим расстройством аутистического спектра, в основном можно разделить на пять основных категорий. Эти категории включают в себя следующее: жалобы родителей на некоторое аномальное поведение, проведение наблюдений за поведением ребенка, взаимодействие и коммуникацию ребенка, регулярное проведение скрининговых исследований, а также анализ повторяющихся действий ребенка. Примерно половина опрошенных (6 человек) утверждают, что, определяя наличие РАС у ребенка, они в первую очередь ориентируются на жалобы родителей о поведении своих детей. Например, АН11 говорит: "Если родители жалуются на странное поведение, например, что их ребенок пяти лет и до сих пор не говорит или вообще не смотрит на меня, такие жалобы могут вызвать у меня подозрение на наличие аутизма". АН1 также выразил свое мнение следующим образом: "Жалобы родителей, связанные с задержкой в развитии речи, аномальным или отличным поведением, постоянными повторяющимися движениями, отсутствием контакта глазами, невозможностью установления социальных связей, поздним обучением, невыполнением или непониманием простых команд, такие жалобы родителей могут вызвать у меня подозрение на наличие аутизма". АН12 поддержал это мнение, сказав: "К сожалению, мы не проводим регулярное скрининговое исследование. Я опираюсь на жалобы, поступающие от родителей. Когда родители жалуются на какое-то странное поведение ребенка, это может вызвать у меня подозрение на наличие аутизма". Кроме того, трое из опрошенных (3 человека) заявили, что они также проводят наблюдения за поведением ребенка, чтобы

определить наличие РАСБ. Например, АН2 сказал: "Я провожу наблюдение за поведением ребенка в отношении некоторых действий, чтобы определить, есть ли у него аутизм".

"Невозможность установления контакта с глазами, слабая коммуникация в семейном анамнезе, частое проявление определенных поведенческих черт - после получения жалоб такого рода, я также наблюдаю за поведением. Если наблюдения совпадают с данными из семейного анамнеза, то я предоставляю соответствующее объяснение и направляю их в соответствующие места в связи с аутизмом."

Также в этой связи выявляется, что некоторые проблемы связанные с аутизмом выявляются на основе поведенческих проявлений младенцев и детей, как указано в примере (f.2): "Пример АН6 говорит: 'Если приходящий на прием не вступает в контакт со мной или не устанавливает взаимодействие, я, вероятно, говорю, что у него высокая вероятность аутизма'."

"Пример АН5 утверждает, что они проводят регулярное скрининговое обследование в возрасте от 18 месяцев до 36 месяцев. У нас есть 5 критериев: а) контакт глазами, б) повторяющееся поведение, с) реакция на команды, d) гиперактивность, е) начало разговора. Детям, у которых есть проблемы с этими критериями, ставится диагноз аутизма."

"АН8 говорит: 'Диагноз может быть поставлен в возрасте полтора года. Для меня главным критерием являются повторяющиеся поведенческие проявления'."

Также исследование затрагивает методы и тесты, используемые ВОП при выявлении аутизма у детей.

Таблица 6. Какие тесты вы используете, чтобы определить, есть ли расстройство аутистического спектра

Тесты, используемые при РАС	f
Я не использую тесты	12
Я ничего не знаю о тестах	4
Наблюдение и беседа с родителями	3
Я использую диагностические критерии РАС	1

На основе данных, представленных в Таблице 6, можно увидеть, что мнения ВОП относительно тестов, которые они используют в процессе скрининга и диагностики аутизма, в основном можно разделить на четыре основные подкатегории. Это: "я не использую тесты", "я ничего не знаю о тестах", "я использую критерии диагностики РАС на основе наблюдений и беседы с родителями". Вся выборка (n=12) указывает, что они не используют никакие тесты для определения наличия РАС. Например, участник АН5 из выборки сказал: "Я не использую тесты. Мы направляем подозреваемых пациентов к психиатрам. Необходимо сделать МРТ головы. Нужно исключить/подтвердить другие заболевания, такие как эпилепсия, дефицит внимания и гиперактивность".

Кроме того, некоторые участники выборки (n=4) выразили мнение, что они совсем не осведомлены о тестах. Например, участник АН12 сказал: "Я не использую тесты. К тому

же, я совсем не знаю ничего о тестах". Участник АН2 поддержал это мнение, сказав: "До сих пор я никогда не использовал тесты. На самом деле, у меня нет никакой информации о тестах, я не знаю, как они работают".

Часть выборки (n=3) утверждает, что они проводят наблюдения и беседы с родителями на эту тему, в то время как другая часть выборки утверждает, что они используют критерии диагностики РАС. Например, участник АН10 сказал: "У меня нет никаких тестов. Я считаю, что это может быть аутизм на основе клинического наблюдения". Участник АН7 сказал: "Я использую критерии диагностики аутизма".

Исследование также приводит к результатам относительно того, как семейные врачи объясняют родителям младенцев или детей, которых они считают имеющими РАС. Эти результаты представлены в Таблице 7.

Таблица 7. Как вы информируете семью о РАС

Информирование семьи о РАС	f
Направление к психиатру	7
Важность специального образования	6
Это болезнь	4
Специализированная поддержка	2
Общие сведения о РАС	2
Это не болезнь	1

На основе данных, представленных в Таблице 7, можно увидеть, что мнения семейных врачей относительно того, как они объясняют родителям детей, которых они считают имеющими РАС, можно разделить на шесть основных подкатегорий. Эти подкатегории включают: направление к психиатру, важность специального образования, рассмотрение этого как болезни, важность профессиональной поддержки, общее информирование о РАС и утверждение о том, что это не болезнь. Большинство участников выборки (n=7) направляют считаемых ими детей с РАС к психиатру. Кроме того, значительная часть выборки (n=6) подчеркивает важность специального образования. Например, участник АН12 сказал: "Я подчеркиваю важность специального образования. Я стимулирую родителей предпринимать меры по обучению своих детей в кратчайшие сроки. Кроме того, я направляю детей к детскому психиатру". АН8 выразил мнение следующим образом: "Единственной полезной мерой является получение специального образования. Оно классифицируется как легкое, средней тяжести и тяжелое. Для семей начинается трудный период. Детей следует держать подальше от телевизора, планшета и компьютера. Готовая еда не должна употребляться. Следует употреблять натуральные продукты. Питаться богатыми пробиотиками продуктами. Ранняя диагностика очень важна. Специальным вниманием и обучением 50% детей могут догнать сверстников. Часы обучения, указанные в отчетах, следует увеличить. Помогатели в образовании должны принимать участие в обучении. Следует увеличить количество образовательных учреждений, способствующих социализации. Следует уделять внимание инклюзивному обучению. Семьи нуждаются в психологической поддержке. Хочу подчеркнуть еще раз, что

это не имеет отношения к медикаментозному лечению, важнейшим средством является специальное образование".

Кроме того, некоторые участники выборки (n=4) описывают РАС как болезнь, в то время как один участник выразил мнение, что это не болезнь. Например, участник АН9 сказал: "Я рассказываю, что результаты, которые я обнаружил, могут относиться к болезни, называемой аутизмом, которая может возникать из генетических и окружающих факторов. Я говорю им, что если у вас есть подозрение на эту болезнь, то для ранней диагностики, лечения и обучения важно обратиться к специалисту". АН7 сказал: "Я говорю, что не следует считать аутизм болезнью, а воспринимать его как особенность, и что с немного внимания и заботы дети могут догнать сверстников".

Некоторые участники (n=2) подчеркивают важность профессиональной поддержки, в то время как другие предоставляют общую информацию о РАС. Например, АН2 сказал: "Я считаю, что им нужна профессиональная поддержка...". АН3 сказал: "Я объясняю семье ситуацию и предоставляю общую информацию об аутизме. Я делюсь с ними наблюдаемыми типичными поведенческими особенностями у детей. Я подчеркиваю, что аутизм не является умственной отсталостью и проявляю поддерживающее отношение, чтобы помочь семье справиться с первым шоком. Я предоставляю рекомендации по тому, что они могут сделать на этом этапе. Однако для более четкого объяснения ситуации, я направляю семью к детскому психиатру или центру по рекомендациям исследования. Я облегчаю контакт с другими специалистами и учреждениями".

Находясь на стадии исследования пятой проблемы исследования, которую представляют результаты направления семей детей и младенцев, которых семейные врачи оценивают как имеющих расстройство аутистического спектра, был задан вопрос: "Куда вы направляете семьи детей или младенцев, которых вы оцениваете как имеющих расстройство аутистического спектра?" Нижеследующие подкатегории отражают мнения выборки по этому вопросу и представлены в Таблице 8.

Таблица 8. Куда вы направляете семью по поводу РАС?

Руководство по РАС	f
К детскому психологу	12
В РАЦ	4
К детскому неврологу	1

Исходя из данных, представленных в Таблице 8, видно, что мнения семейных врачей относительно направления семей к специалистам при оценке детей с РАС разделяются на три основные подкатегории: направление к детским психиатрам, направление в РАЦ (реабилитационно-абилитационный центр) и направление к детским неврологам. Все участники исследования (n=12) указали, что в случае оценки ребенка с РАС, они направляют их к детскому психиатру. Часть участников (n=4) утверждают, что в таких случаях они направляют семьи к РАЦ, в то время как другая часть участников указывает,

что направляют семьи к детским неврологам. Например, участник АН5 высказал мнение: "Я направляю к детскому психиатру", в то время как АН2 выразил мнение: "Я направляю к детскому психиатру или детскому неврологу", и АН12 указал: "К детскому психиатру и реабилитационно-абилитационному центру".

Что касается действий ВОП при наблюдении за детьми, которых они оценивают как имеющих расстройство аутистического спектра, для получения результатов, связанных с шестой проблемой исследования, им был задан вопрос: "Какие действия вы выполняете при наблюдении за ребенком или младенцем, которого вы оцениваете как имеющего расстройство аутистического спектра?" Подкатегории, отражающие мнения участников относительно этого вопроса, представлены в Таблице 9.

Таблица 9. Что вы делаете при мониторинге РАС

Процесс мониторинга РАС	f
Не проводить наблюдение	5
Связаться с семьей	4
Связаться с учреждением куда направил	1
Последующее обследование	1
Регулярное наблюдение	1

Исходя из данных, представленных в Таблице 9, видно, что мнение ВОП относительно процесса наблюдения за ребенком или ребенком, который был определен как имеющий расстройство аутичного спектра (РАС), можно разделить преимущественно на пять подкатегорий. Часть образца (n:5) утверждает, что они не выполняют никаких мероприятий по наблюдению за лицами с РАС, в то время как другие (n:4) утверждают, что они поддерживают сотрудничество с семьей в процессе наблюдения за лицами с РАС. Например, АН1 в образце высказывает мнение: "Вне рутины я ничего не делаю. Что касается наблюдения, то нельзя сказать, что я делаю что-либо, связанное с аутизмом. В основном я провожу медицинские процедуры, связанные с здоровьем (развитие, рост, вес и так далее)." В то время как АН5 говорит: "Из-за длительной терапии у нас нет множества вариантов в рамках РАС. Мы поддерживаем семью и напоминаем, что болезнь хроническая и нельзя пропускать наблюдение."

АН10 поддерживает эту точку зрения и говорит: "Для соблюдения схемы лечения, утвержденной соответствующим специалистом, я поддерживаю связь с семьей и стараюсь объяснить им важность образования ребенка." Один из участников образца говорит, что он поддерживает связь с направляемым учреждением, в то время как другой утверждает, что он пытается следить за процессом, проводя некоторые тесты. Например, АН3 говорит: "Я направляю пациента. В определенные промежутки времени я нахожусь в контакте с учреждением, куда направляю, и слежу за процессом." АН4 же говорит: "У детей, у которых поставлен диагноз аутизма, я прошу некоторые метаболические тесты, потому что у детей с диагнозом аутизма могут возникать различные метаболические проблемы. Поэтому я провожу общую оценку здоровья ребенка." Один из участников образца, в отличие от других участников, говорит, что он осуществляет регулярное наблюдение. АН6 выражает

свое мнение следующим образом: "После направления пациента в соответствующее учреждение их следует связаться со мной через регулярные интервалы, чтобы продолжить клиническое наблюдение."

Исследование также выявило результаты, касающиеся рекомендаций семейных врачей относительно расстройства аутичного спектра (РАС). Для достижения цели, связанной с седьмой проблемой исследования, участникам был задан вопрос: "Есть ли что-то, что вы хотели бы добавить или порекомендовать относительно ситуаций?" Мнения участников, отражающие этот вопрос, представлены в подкатегориях, представленных в Таблице 10.

Таблица 10. Каковы рекомендации семейных врачей при РАС?

Рекомендации по РАС	f
Повышение квалификации	7
Информационные семинары	6
Дополнительное время	4
Это невозможно лечить	1

Исходя из предоставленных данных в таблице 10, можно увидеть, что мнения ВОП относительно того, что следует добавить и рекомендовать в отношении РАС в целом разделяются на четыре основных категории. Эти категории включают в себя обучение врачей, семинары по повышению осведомленности, нехватку времени и невозможность лечения.

Большая часть выборки (n:7) предлагает обучение врачей по вопросам СДА. Пример из выборки, АНЗ, выразил свое мнение относительно этого: "К сожалению, в наших ПМСП и в нашем обществе недостаточно осведомленности о РАС. Я поддерживаю идею предоставления соответствующего обучения в ПМСП и информирования врачей, прошедших обучение, о семьях, зарегистрированных в этих центрах, по этому вопросу. Я верю, что это создаст, хоть и небольшую, но важную осведомленность. Опыт моего близкого человека, имеющего ребенка с РАС, и его постоянные обращения ко мне за советом, заставили меня постоянно исследовать эту тему и совершенствовать свои навыки. Однако это далеко не у всех случается так же. Поэтому, я считаю, что все ВОП должны быть систематически осведомлены в этой области".

Другая часть выборки (n:6) предлагает проведение семинаров для семейных врачей по вопросам СДА. Например, АН2 выразил свое мнение: "... Здравоохранительные учреждения должны проводить семинары для ВОП с участием специалистов в этой области для повышения осведомленности."

АН9 представил следующее мнение: "Я считаю, что важно увеличивать масштабные образовательные мероприятия, направленные на информирование общества и обеспечение доступности качественного обучения для каждого ребенка, у которого поставлен диагноз РАС. Кроме того, обязательно нужно проводить обучение для ВОП в области РАС. В моем окружении я наблюдаю, что многие врачи не имеют достаточных знаний о РАС. Потому что нам не предоставляют никакого обучения по этому вопросу. Но, насколько я знаю,

количество детей, рожденных с РАС, постоянно растет. Поэтому я считаю, что необходимо повысить уровень осведомленности."

Некоторая часть выборки (n4) считает, что для скрининга и мониторинга РАС требуется больше времени, в то время как другая часть выборки утверждает, что лечение РАС невозможно. АН4 говорит: "Нам нужно больше времени, чтобы полноценно оценить детей. У меня в настоящее время около 4300 пациентов. Мы сталкиваемся с огромной нагрузкой. Из-за этой загруженности мы не можем проводить регулярные процедуры скрининга и мониторинга. Могу с уверенностью сказать, что мы даже не имеем возможности проводить скрининг у многих детей. Из-за этих причин мы не можем адекватно проводить скрининг."

АН5 выразил мнение о том, что РАС - это трудное заболевание для семей, и лечение РАС далеко не всегда успешно. Он говорит: "РАС - это очень сложное заболевание для семей. Эффективность лечения также невысока. Надеюсь, будут найдены более успешные методы лечения".

В этом разделе представлены количественные данные, полученные в ходе исследования с использованием опроса. Вопросы опроса были разделены на четыре категории, чтобы обеспечить структурированность. Были проведены расчеты средних значений и процентных показателей для каждого вопроса опроса. Данные по каждой категории опроса были представлены в таблицах и проанализированы. Кроме того, были проведены тесты на различия между суммой баллов опроса и независимыми переменными (пол, уровень образования, возраст и стаж работы) и результаты были отрапортованы.

Мнения ВОП относительно социальной неадекватности и недостатка коммуникации у лиц с РАС: мнения выборки относительно восьми вопросов, представлены в таблице 11.

Таблица 11. Дефицит социального взаимодействия и общения

#	Пункт	Не знаю	Да	Нет
1	Выраженные нарушения различных невербальных моделей поведения, таких как зрительный контакт, выражение лица, поза тела и жесты во время социального взаимодействия.	10 (% 10)	83 (% 83)	7 (% 7)
2	Неспособность развивать подходящие для своего возраста дружеские отношения.	5 (% 5)	85 (% 85)	10 (% 10)
3	Отсутствие готовности делиться спонтанными симпатиями, интересами или занятиями с другими.	12 (% 12)	81 (% 81)	7 (% 7)
4	Отсутствие социальной и эмоциональной взаимности.	15 (% 15)	72 (% 72)	13 (% 13)
5	Долгие взгляды в пустоту и невозможность сконцентрироваться на определенных вещах.	14 (% 14)	70 (% 70)	16 (% 16)
6	Ребенок может казаться глухим или немым	13 (% 13)	69 (% 69)	18 (% 18)
7	Снижение интереса к окружающему и окружающим.	9 (% 9)	77 (% 77)	14 (% 14)
8	Социальная улыбка обычно не встречается у детей с аутизмом.	18 (% 18)	62 (% 62)	20 (% 20)

Изучив Таблицу 11, можно увидеть, что большинство выборки (83%) ответило "да" на вопрос о явных нарушениях в различных невербальных поведенческих проявлениях во время социального взаимодействия при РАС, таких как взгляд в глаза, мимика, поза тела и жестикация. Во второй подкатегории первой области опроса, связанной с развитием дружеских отношений у лиц с РАС, также большинство выборки (85%) ответило "да" на вопрос о том, что эти лица не могут развивать соответствующие для своего возраста дружеские отношения.

В третьей подкатегории, связанной с отсутствием желания делиться с другими своими предпочтениями, интересами и активностями, также большинство выборки (81%) ответило "да". В подкатегории, касающейся отсутствия социальной и эмоциональной взаимности, 72% выборки ответило "да". В подкатегории, связанной с длительным смотрением в пустоту и невозможностью сосредотачиваться на чем-то конкретном, 70% выборки ответило "да".

На вопрос о том, что лица с РАС могут казаться глухими или немыми, 69% выборки ответило "да". В подкатегории, касающейся уменьшения интереса к окружающим и другим людям, 77% выборки ответило "да". На вопрос о том, что у детей с РАС обычно нет социальной улыбки, 62% выборки ответило "да".

Мнения ВОП относительно коммуникации и развития речи у лиц с РАС: мнения выборки относительно этого вопроса представлены в Таблице 12.

Таблица 12. Коммуникация и развитие речи

#	Пункт	Не знаю	Да	Нет
	Задержка развития разговорной речи или ее отсутствие вообще.	11 (% 11)	80 (% 80)	9 (% 9)

В Таблице 12 был задан всего один вопрос во второй области, связанный с коммуникацией и развитием речи у лиц с РАС. Он касается задержки в развитии речи или отсутствия развития речи вообще. В этой области 80% выборки ответили "да" на вопрос о задержке или отсутствии развития речи у лиц с РАС.

Мнения семейных врачей относительно стереотипных и повторяющихся симптомов у лиц с РАС: представлены мнения выборки относительно четырех вопросов, касающихся стереотипных и повторяющихся симптомов у лиц с РАС. Эти мнения представлены в Таблице 13.

Таблица 13. Стереотипные и рецидивирующие симптомы

#	Пункт	Не знаю	Да	Нет
1	Стереотипные и повторяющиеся движения (например, взмахи крыльями или сгибание рук или пальцев)	11 (% 11)	83 (% 83)	6 (% 6)
2	Может быть связано с ненормальными привычками питания	31 (% 31)	43 (% 43)	26 (% 26)
3	Постоянная озабоченность частями предметов	13 (% 13)	79 (% 79)	8 (% 8)
4	Интерес к регулярным рутинным занятиям	24 (% 24)	54 (% 54)	22 (% 22)

Мнения ВОП относительно исследования РАС с учетом различных переменных: представлены мнения выборки относительно шести вопросов, касающихся исследования РАС с учетом различных переменных. Эти мнения представлены в Таблице 14.

Таблица 14. Обзор РАС

#	Пункт	Не знаю	Да	Нет
1	Аутизм – это детская шизофрения	22 (%22)	20 (%20)	58 (%58)
2	Аутизм – аутоиммунное заболевание	29 (%29)	12 (%12)	59 (%59)
3	Аутизм – нарушение нервно-психического развития	18 (%18)	70 (%70)	12 (%12)
4	Умственная отсталость может быть сопутствующим заболеванием при аутизме	16 (%16)	56 (%56)	28 (%28)
5	Эпилепсия может быть сопутствующим заболеванием при аутизме	22 (%22,0)	50 (%50)	28 (%28)
#	Пункт	Новорожденный	Младенчест во	Детство
6	Начало аутизма обычно происходит в этом возрасте.	33 (%33)	49 (%49)	18 (%18)

Таблица 15 содержит результаты независимого t-теста по оценкам, полученным в Анкете знаний о детском аутизме среди работников здравоохранения в зависимости от переменной пола.

Таблица 15. Результаты независимого группового тестирования информационного опроса медицинских работников о детском аутизме в зависимости от гендерной переменной

Переменные	Группы	N	\bar{X}	ss	t тест	
					t	p
Общий	Мужской	52	13,52	4,17	1,18	,240
	Женщина	48	12,41	5,15		

Когда был проанализирован Таблица 15, результаты "независимого t-теста для групп" для определения, отличаются ли общие баллы анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения в зависимости от переменной пола, показали, что общие баллы $t=1,18$; $p>0,05$ не показали статистически значимых различий в зависимости от пола.

Результаты "независимого t-теста для групп" по баллам анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения в зависимости от переменной уровня образования представлены в Таблице 16, отражающей данные этой области.

Таблица 16. Результаты t-теста независимых групп в рамках информационного опроса медицинских работников о детском аутизме в зависимости от переменной уровня образования

Переменные	Группы	N	X	ss	t тест			
					t	p		
Общий	Доктор	7	12,	4,84				
		8	25					
	Узкий специалист	2	15,	2,95			-3,01	,003
		2	54					

При анализе Таблицы 16 было установлено, что общие баллы анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения статистически значимо различаются в зависимости от переменной уровня образования в соответствии с результатами "независимого t-теста для групп" ($t=-3,01$; $p<0,05$).

Результаты анализа однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) баллов анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения в зависимости от переменной возраста представлены в Таблице 17, отражающей данные этой области.

Таблица 17. Результаты однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) информационного опроса медицинских работников по показателям детского аутизма в зависимости от возрастной переменной

Шкала	Группы	N	\bar{x}	ss	F	P	Значи мое различ ие
Общий	25-30	39	12, 26	5,15	1,44	,2 42	
	31-35	33	14, 09	4,08 7			
	36 и выше	28	12, 67	4,60			

По результатам анализа Таблицы 17 было установлено, что общие баллы анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения не показали статистически значимых различий в зависимости от переменной возраста согласно результатам однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) ($f=1,44$; $p>0,05$).

Результаты анализа однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) баллов анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения в зависимости от переменной стажа работы представлены в Таблице 18, отражающей данные этой области.

Таблица 18. Результаты однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) информационного опроса работников здравоохранения по показателям детского аутизма в зависимости от переменной года трудового стажа

Шкала	Группы	N	\bar{x}	ss	F	p	Значимое различие
Общий	0-5 лет (A)	46	12,13	5,18	3,90	0,023	A-B
	6-10 лет (B)	35	14,71	3,16			
	11 лет и больше (C)	19	11,84	5,10			

По результатам анализа Таблицы 18 было установлено, что общие баллы анкеты по знанию детского аутизма у работников здравоохранения статистически значимо различаются в зависимости от переменной стажа работы согласно результатам однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) ($F=$; $p<0,05$).

Для выявления конкретных подгрупп, в которых наблюдается статистически значимое различие, был проведен анализ Тьюки. Согласно результатам этого анализа, статистически значимая разница была выявлена только между группой с опытом работы от 0 до 5 лет и группой с опытом работы от 6 до 10 лет в пользу последней ($p<0,05$).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе данного исследования были получены результаты, касающиеся уровня знаний и осведомленности врачей общей практики о детском аутизме в Казахстане, а также выявления их мнения о выявлении, направлении и процессе наблюдения детей с детским аутизмом. Результаты касаются качественных данных и включают в себя ответы на вопросы, такие как "Что такое аутизм спектра, как вы определяете, что ребенок, поступивший к вам, имеет аутизм спектра, какие тесты вы используете для определения наличия аутизма спектра, какую информацию вы предоставляете семье ребенка, которого вы считаете имеющим аутизм спектра, куда вы направляете семью ребенка, которого вы считаете имеющим аутизм спектра, какие процедуры вы выполняете при наблюдении ребенка, которого вы считаете имеющим аутизм спектра, и есть ли что-то еще, что вы хотели бы добавить или предложить по этому вопросу". Исследование выявило, что ответы ВОП на вопрос о том, что такое аутизм спектра, включали в себя описание аутизма как нейropsychиатрического расстройства, изоляции от общества, недостатка в коммуникации, недостатка социальных навыков, болезни с неизвестной этиологией и множественных дефицитов. Эти ответы указывают на то, что ВОП скорее ориентируются на симптомы аутизма и делают определение на основе характеристик детей с аутизмом, чем на само понятие аутизма. Эти результаты указывают на недостаток знаний среди ВОП относительно понимания аутизма. Этот результат согласуется с результатами исследования, проведенного Omak, Alpdogan и Sazak (2022) среди специалистов по специальному образованию.

Другой результат исследования показал, что большинство ВОП определяют детей с аутизмом по некоторым поведенческим жалобам родителей. Только один врач утверждал, что он регулярно проводит скрининг. Несмотря на увеличение осведомленности о детском аутизме среди общества и профессионалов здравоохранения в последние годы, все еще важно определить соответствующие методы скрининга для ранней диагностики детей с аутизмом и регулярно применять их (Fernell и др., 2014). Отказ родителей от признания развития аутизма у своих детей и недостаточные программы скрининга, предоставляемые ВОП, могут замедлить процесс диагностики и усложнить его. Таким образом, можно сказать, что ВОП должны регулярно следить за развитием всех детей после рождения с целью ранней диагностики аутизма.

В исследовании было также выявлено, что все ВОП не используют никакие тесты для определения наличия аутизма. Большинство из них заявили, что не имеют знаний о таких тестах и определяют наличие аутизма через наблюдение и беседы с родителями. ВОП играют важную роль в ранней диагностике детей с аутизмом (Aydin и Ozgen, 2018). Участие ВОП в процессе развития и роста детей усиливает их роль и важность. Поэтому ВОП должны использовать инструменты скрининга для оценки рисков и оценки развития детей с аутизмом. Однако данный результат указывает на то, что врачи не используют никакие инструменты развития для определения аутизма. Этот результат согласуется с исследованиями, которые показывают недостаточное знание профессионалов здравоохранения по оценке аутизма на высоком уровне (Erden, Akcalin, Dogan и Ozturk-Ertem, 2010). Поэтому для ранней диагностики детей с аутизмом и определения их рискованных факторов важно применять разнообразные методики скрининга. По результатам этого исследования большинство врачей, участвовавших в нем, не осуществляют мониторинг детей с расстройством аутистического спектра (РАС), но поддерживают связь с семьей ребенка и не проводят регулярный мониторинг. Эти результаты указывают на то, что ВОП должны принимать более активное участие в процессе диагностики и мониторинга РАС и не ограничиваться только установлением диагноза и скринингом. Особенно важно уделять внимание ранней диагностике и вмешательству. Касательно качественных результатов исследования, большинство ВОП выразили потребность в профессиональном обучении, семинарах по повышению осведомленности и большем количестве времени. Литературные исследования также подтверждают недостаток знаний и времени в области РАС среди работников здравоохранения (Mandell, Novak и Zubritsky, 2005; Rhoades, Scarpa и Salley, 2007). Эти результаты указывают на то, что врачи чувствуют нехватку знаний относительно РАС и нуждаются в дополнительном образовании и обучении, а также в более гибком распределении времени в практике ВОП. Что касается количественных результатов исследования, ВОП чаще всего упоминали следующие характеристики РАС: явные нарушения в невербальном поведении, такие как отсутствие контакта глазами, мимика, поза и движения рук и ног; неспособность установить дружеские отношения, соответствующие возрасту развития; отсутствие желания или способности делиться своими интересами, восторгами и деятельностью с другими. Эти результаты схожи с исследованиями, в которых

указывается, что социальные трудности и недостаток социальной реакции являются основными характеристиками РАС (Hartley-McAndrew и другие, 2014). Также семейные врачи часто упоминали стереотипные движения (например, махание руками или изгибание пальцев) как характеристику РАС. В отличие от этого исследования, в работе Mishaal, Ben-Itzhak и Zachor (2014) указывается, что стереотипные движения не являются доминирующей чертой симптоматики РАС. Однако они также подчеркивают, что иногда и врачи, и родители могут не обнаружить связь между стереотипными движениями и детским аутизмом. Это может быть обусловлено тем, что стереотипные движения у детей с РАС могут стать более явными после трех лет. Рассмотренные характеристики РАС, какие упоминаются врачами, схожи с классическими признаками этого расстройства. В целом, результаты этого исследования подчеркивают необходимость улучшения знаний среди ВОП относительно РАС, а также активной роли этих специалистов в процессе диагностики и мониторинга детей с РАС. Согласно результатам исследования, проведенного с учетом различных переменных для уровня знаний семейных врачей в области охраны здоровья детей (ОЗД), не выявлено значимой разницы между возрастом и полом ВОП и их уровнем знаний по ОЗД. Однако была выявлена значимая разница между уровнем знаний их образованием и стажем работы. Результаты исследования показывают, что участники мужского пола имели более высокие баллы на шкале знаний по ОЗД по сравнению с женскими участниками. Это не соответствует результатам исследования Sabuncuoglu и др. (2015), в котором женские участники имели более высокие баллы по сравнению с мужскими. Возможно, это различие между полами может быть связано с более высокой чувствительностью женщин к инстинкту материнства. Однако это также может быть связано с тем, что количество мужчин среди участников исследования было незначительно больше, чем количество женщин. Согласно результатам исследования, семейные врачи с стажем работы менее 10 лет имеют более высокий уровень знаний в области ОЗД. Это может быть связано с тем, что в последние годы в программе обучения и научных мероприятиях активно предоставляются занятия и обучение по ОЗД, что, возможно, способствует более высокой осведомленности молодых семейных врачей в этой области. Кроме того, различия в уровне знаний по ОЗД среди ВОП, связанные с их образованием, могут быть объяснены тем, что специализированные семейные врачи получили специальное обучение, имели больший опыт в работе с большим количеством случаев и имели больше возможностей для дополнительного обучения по вопросам развития детей с нарушениями. Это исследование было проведено с целью выявления уровня знаний и осведомленности ВОП об аутизме. Общие результаты этого исследования показали, что в соответствии с мнением выборки были получены выдающиеся результаты. Они включают в себя следующее: ВОП не имеют достаточных знаний об аутизме и необходимо проводить работы по информированию и повышению их осведомленности по этому вопросу. Основное внимание в процессе диагностики обычно уделяется мнению родителей, и они часто недостаточно оценивают важность специального обучения и направления на специальное обучение после постановки диагноза. Кроме того, врачи часто не выполняют

процедуры мониторинга после постановки диагноза. В Указаниях по специальному образованию отмечается необходимость начинать предоставление специальных образовательных услуг в раннем возрасте и подчеркивается важность сотрудничества с организациями и учреждениями для обеспечения возможности получения образования в любых учебных заведениях и на всех уровнях обучения для лиц, нуждающихся в специальном образовании (Министерство просвещения Республики Казахстан, 2013). Раннее выявление лиц с аутизмом, постановка диагноза и начало обучения имеют критическое значение. Исследование показало, что уровень знаний и подготовки ВОП по вопросам аутизма ограничен. Результаты других исследований также подтвердили, что врачи недостаточно осведомлены о аутизме (Masarit и др., 2022; Salama, 2017). Эти результаты согласуются с соответствующими исследованиями в литературе. Исследование указывает на нехватку знаний ВОП по вопросам аутизма, поэтому необходимо проводить больше образовательных программ по аутизму для повышения осведомленности среди врачей, что улучшит качество жизни и уровень заботы о детях с аутизмом. Также необходимо провести исследования, чтобы выявить факторы, связанные с недостаточными знаниями среди врачей и оценить уровень осведомленности о аутизме в общем населении. Проблемы, связанные с аутизмом, как в окружающей среде, так и в сфере системы здравоохранения, подчеркивают нехватку информации и образования в данной области (Aydos и Calis, 2021). Для успешной социализации лиц с аутизмом необходимо тщательно оценить и учесть все процессы. Поэтому настоятельно рекомендуется улучшить и расширить образовательные возможности для ВОП, играющих важную роль в этом процессе.

ЛИТЕРАТУРА

Aksoy, V. & Sahin, SS. (2012). Otizm spektrum bozukluğu: Tarama, tanılama ve değerlendirme. Zihinsel yetersizliği ve otizm spektrum bozukluğu içinde (230- 259). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Ametov, A., Zhayikkyzy, A., Опрос знаний сотрудников здравоохранения о детском аутизме.

American Psychiatric Association (APA). (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.). American Psychiatric Association.

Aydin, A. & Kinaci, C. (2019). Otizme çözüm var (9. Baskı). İstanbul: Hayykitap.

Aydos, S. & Calis, E. S. (2021). Otizm spektrum bozukluğu öncesi ve sonrasıyla tanı: Çocuk gelişimci bakış açısıyla bir inceleme. Türkiye Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi, 4(1), 31-53.

Bakare, M. O., Agomoh, A. O., Ebigbo, P. O., Eaton, J., Okonkwo, K. O., Onwukwe, J. U., & Onyeama, G. M. (2009). Etiological explanation, treatability and preventability of childhood autism: a survey of Nigerian healthcare workers' opinion. Annals of General Psychiatry, 8(1), 1-8.

Bakare, M. O., Ebigo, P. O., Agomoh, A. O., Eaton, J., Onyeama, G. M., Okonkwo, K. O., ... & Aguocha, C. M. (2008). Knowledge about childhood autism and opinion among healthcare workers on availability of facilities and law caring for the needs and rights of children with childhood autism and other developmental disorders in Nigeria. *BMC pediatrics*, 9(1), 1-13.

Bor, S. B. (2018). İskenderun özel eğitim merkezlerindeki otizmlili bireylerin beslenme durumlarının değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Centelles, L., Assaiante, C., Etchegoyhen, K., Bouvard, M., & Schmitz, C. (2012). Understanding social interaction in children with autism spectrum disorders: does whole-body motion mean anything to them. *Encephale*, 38(3), 232-240.

Centers for Disease Control & Prevention. (CDC). (2007). Prevalence of autism spectrum disorders- autism and developmental disabilities monitoring network, 14 sites, United States, 2002. *Morbidity and Mortality Weekly Report (MMWR)*, 56, 12-28.

Colak, A. (2015). Otizm spektrum bozukluğunu anlamak. Atilla Cavkaytar (Ed.), *Otizm spektrum bozukluğu içinde* (ss. 21-52). Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

Demir, S. (2021). Otizm spektrum bozukluğu: Tarihçe, tanımlar ve sınıflandırma. Tanıdan Müdahaleye Otizm Spektrum Bozukluğu El Kitabı içinde (3-33). Ankara: Vize Akademik.

Erden, G., Akcakin, M., Dogan, D.G., & Ozturk-Ertem İ. (2010). Çocuk hekimleri ve otizm: Tanıda zorluklar. *Türkiye Klinikleri J Pediatr*, 19(1), 9-15.

Fenikilé, T. S., Ellerbeck, K., Filippi, M. K., & Daley, C. M. (2015). Barriers to autism screening in family medicine practice: a qualitative study. *Primary health care research & development*, 16(4), 356-366.

Fernell, E., Wilson, P., Hadjikhani, N., Bourgeron, T., Neville, B., Taylor, D., ... & Gillberg, C. (2014). Screening, intervention and outcome in autism and other developmental disorders: the role of randomized controlled trials. *Journal of autism and developmental disorders*, 44(8), 2074-2076.

Firat, M., Yurdakul, I. K., & Ersoy, A. (2014). Bir eğitim teknolojisi araştırmasına dayalı olarak karma yöntem araştırması deneyimi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 64-85.

Fombonne, E. (2005). Epidemiology of autistic disorder and other pervasive developmental disorders. *Journal of Clinical Psychiatry*, 66(Suppl 10), 3-8.

Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2015). *How to design and evaluate research in education* (9. ed.). New York: Mc Graw Hill Education.

Gardner, M.R., Suplee, P.D., & Jerome-D'Emilia, B. (2016). Survey of nursing faculty preparation for teaching about autism spectrum disorders. *Nurse educator*, 41(4), 212-216.

Golbasi, H., Demirel, Y., Karaca, S. N., (2021). Sivas İl Merkezi'nde otizm spektrum bozukluğunun (OSB) yaygınlığı ve aile sağlığı merkezleri sağlık çalışanlarının OSB farkındalıkları. *Cukurova Medical Journal*, 46(3), 998-1008.

Green, J. C., Krayder, H., & Mayer, E. (2005). Combining qualitative and quantitative methods in social inquiry. In B. Somekh and C. Lewin (Eds.), *Research methods in the social sciences* in (pp. 275-282). London: Sage.

Guller, N., (2020). Otizm spektrum bozukluğunda bağırsak-beyin aksı ve diyet yaklaşımları. *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(2) 69-82.

Aksu, H., & Eser, E. (2019). Validity and reliability of the Turkish version of the knowledge about childhood autism among health workers questionnaire. *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology*, 29(4), 765-773. Doi: 10.1080/24750573.2019.1637326

Hartley-McAndrew, M., Doody, K. R., & Mertz, J. (2014). Knowledge of autism spectrum disorders in potential first-contact professionals. *North American Journal of Medicine and Science*, 7, 97-102.

Hidroglu, S.,(2020). İstanbul'da bir eğitim ve araştırma hastanesinin cerrahi, cerrahi dışı ve ilk-başvuru disiplinleri (aile hekimliği+ pediatri+ kulak burun boğaz) asistan hekimlerinin çocukluk çağı otizmi hakkında farkındalıklarının değerlendirilmesi. *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 83(2), 105-112.

Imran, N., Chaudry, M. R., Azeem, M.W., Bhatti, M. R., Choudhary, Z. I., & Cheema, M. A. (2011). A survey of Autism knowledge and attitudes among the healthcare professionals in Lahore. Pakistan. *BMC Pediatr*, 11(107), 1-6.

Jones, K.L., & Van de Water, J. (2019). Maternal autoantibody related autism: Mechanisms and pathways. *Molecular Psychiatry*, 24(2), 252-265. Doi:10.1038/s41380-018-0099-0

Kaymak, A. (2016). Otizm spektrum bozukluğu (OSB): Tanım, sınıflama, yaygınlık ve nedenler. İ. H. Diken ve H. Bakkaloğlu (Ed.), *Zihinsel yetersizliği ve otizm spektrum bozukluğu içinde* (264-187). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Kırcaali-İftar, G. (2019). Otizm spektrum bozukluğuna genel bakış. E. Tekin-İftar (Ed.), *Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar ve eğitimleri içinde* (1-22). Ankara: Vize Akademik.

Maenner, M. J., Shaw, K. A., Baio, J., Washington, A., Patrick, M., DiRienzo, M., ... & Dietz, P. M. (2020). Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years—autism and developmental disabilities monitoring network, 11 sites, United States, 2016. *CDC MMWR Surveillance summaries*, 69(4), 1-14.

Maenner, M. J., Shaw, K. A., Bakian, A. V., Bilder, D. A., Durkin, M. S., Esler, A., ... & Cogswell, M. E. (2021). Prevalence and characteristics of autism spectrum disorder among children aged 8 years—autism and developmental disabilities monitoring network, 11 sites, United States, 2018. *CDC MMWR Surveillance Summaries*, 70(11), 1-18.

Mandell, D. S., Novak, M. M., & Zubritsky, C. D. (2005). Factors associated with age of diagnosis among children with autism spectrum disorders. *Pediatrics*, 116(6), 1480-1486.

Masarit, A. M., Alhafithi, M., Alsanna, H., & Almaghaslah, S. (2022). Awareness and Knowledge about Childhood Autism among Family Medicine Residents in Al Madinah Region in Saudi Arabia, 2020. *Middle East Journal of Family Medicine*, 20(1), 15-22.

Maxwell, J. A. (2016). Expanding the history and range of mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 10(1) 12–27.

Mishaal, R. A., Ben-Itzhak, E., & Zachor, D. A. (2014). Age of autism spectrum disorder diagnosis is associated with child's variables and parental experience. *Research in autism spectrum disorders*, 8(7), 873-880.

Omak, S., Alpdogan, Y., & Sazak, E. (2022). Sınıfında OSB'li öğrenci bulunan özel eğitim öğretmenlerinin özel alan yeterliklerine ilişkin görüşleri. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 152-171.

Rhoades, R. A., Scarpa, A., & Salley, B. (2007). The importance of physician knowledge of autism spectrum disorder: results of a parent survey. *BMC pediatrics*, 7(1), 1-10.

Sabuncuoglu, M., Cebeci, S., Rabbar, M. H., & Hessabi, M. (2015). Otizm spektrum bozukluğu ve dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu: Türkiye’de aile hekimliği asistanlarının bilgi ve tutumu. *Turkish Journal of Family Medicine & Primary Care*, 9(2), 46-53.

Sabuncuoglu, D. M. (2016). Otizm bilgi düzeyi: okul öncesi eğitimcileri. *H.Ü. Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(1), 28–52.

Salama, H. M. (2017). Assessment of family physicians’ knowledge of childhood autism. *Family Medicine and Community Health*, 5(4), 266-274.

Samms-Vaughan M. & Franklyn-Banton, L. (2008). The role of early childhood professionals in the early identification of autistic disorder. *International Journal of Early Years Education*, 16(1), 75- 84.

Shamsuddin, S. & Rahman, A. S. (2014, 9-10 June). A preliminary study: awareness, knowledge and attitude of people towards children with autism. *Proceeding of the Social Sciences Research ICSSR (e-ISBN 978-967- 11768-7-0)*, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

Sices, L., Feudtner, C., McLaughlin, J., Drotar, D., & Williams, M. (2003). How do primary care physicians identify young children with developmental delays? A national survey. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 24(6), 409-417.

Sices, L., Feudtner, C., McLaughlin, J., Drotar, D., & Williams M. (2004). How do primary care physicians manage children with possible developmental delays? A national survey with an experimental design. *Pediatrics*, 113(2), 274-282.

Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T., & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47(8), 921-929.

Tamur, Y. & Celasin, N. S. (2022). Aile sağlığı merkezlerinde görev yapan sağlık profesyonellerinin otizm konusundaki bilgi ve erken tanıya yönelik görüşleri. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 16(3), 517-531.

Toret, G., Ozdemir, S., Gurel-Selimoglu, O., & Ozkubat, U. (2014). Otizmli çocuğa sahip olan ebeveynlerin çocuklarının günlük yaşam özellikleri, günlük oyun etkileşimleri, problem davranışlar ve iletişim stillerine ilişkin görüşleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 15(1), 1-44.

Verma, G. K. & Mallick, K. (2005). *Researching education: Perspectives and techniques*. London: Falmer Press.

Will, D., Barnfather, J. & Lesley, M. (2013). Self-perceived autism competency of primary care nurse practitioners. *The Journal for Nurse Practitioners*, 9(6), 350-355.

Yesil, R. (2014). Nicel ve nitel araştırma yöntemleri. R. Y. Kınca (Ed.), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri (51-78)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Zauderer, S. (2022, October 7). Key autism statistics: Rates of autism in 2021 and 2022. Retrieved from <https://www.crossrivertherapy.com/autism-statistics> in 28.10.2022.

Министерство здравоохранения Республики Казахстан
(<https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/1?lang=ru>)

**OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU İLE İLGİLİ SOSYAL REFAH TRENDİ OLARAK
DESTEKLEYİCİ TEKNOLOJİLER: WEB OF SCIENCE VERİ TABANI ÜZERİNDEN
BİBLİYOMETRİK ANALİZ (2010-2023)**

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eskişehir- Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

ÖZET

Web of Science veri tabanı üzerinden 2010-2023 yılları arasında ASB'de destekleyici teknolojilerin kullanımı ile ilgili bibliyometrik verilerin analizi, bu alandaki dinamik gelişim ve araştırma ortamının bir görünümünü sunmayı amaçlamaktadır. ASB ve destekleyici teknolojilerle ilgili bilimsel makaleler, konferans bildirimleri ve diğer bilimsel çalışmaların analizi, bu alandaki önde gelen yazarları, en çok alıntılanan yayımları ve en yeni trendleri belirlemeyi hedeflemektedir. Arama stratejisi, "*autism*" ve "*assistive technologies*" ile ilgili anahtar kelimelerin "*ve*" ve "*veya*" mantıksal operatörlerini kullanarak başlıkta birleştirilmesini içermiştir. Toplamda, ASB ve destekleyici teknolojilerle ilgili 237 yayın bulunmuştur. Bu konudaki yayın sayısı, genel olarak zamanla artmaktadır, bazı dalgalanmalarla birlikte. Web of Science veri tabanında bu çalışmaların 2010'dan başlayarak 2023 yılına kadar 9 farklı disiplin/alan içinde sunulduğu görülmüştür. Bu çalışmada, ASB için destekleyici teknolojilerin geliştirilmesiyle ilgili akademik literatürdeki trendleri incelemek için bibliyometrik analiz kullanılmıştır. Belgeler, Web of Science veri tabanından alınmış ve "*autism*" ve "*assistive technologies*" anahtar kelimeleri araştırma stratejisi olarak kullanılmıştır. VOSviewer yazılımının kullanımı, bibliyometrik ağları yazarlar, anahtar kelimeler ve araştırma kümeleri arasındaki ilişkileri görselleştirmek için kullanılarak, ASB için destekleyici teknolojilerin mevcut durumu hakkında kapsamlı bir anlayış sunmaktadır. Bu tür bir analiz, ASB'li bireylerin ve engellilerin günlük yaşamlarını desteklemek için yenilikçi çözümlerin geliştirilmesine katkıda bulunabilir.

Anahtar Kelimeler: Otizm, Yardımcı teknolojiler, VOSviewer.

**АССИСТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ТРЕНД СОЦИАЛЬНОГО
БЛАГОПОЛУЧИЯ ПРИ РАССТРОЙСТВЕ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА:
БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БАЗЫ ДАННЫХ WEB OF SCIENCE
(2010-2023)**

Dr. Азамат ӘМЕТОВ

АБСТРАКТ

Анализ библиометрических данных о тенденциях использования ассистивных технологий в расстройстве аутистического спектра (РАС) на основе базы данных Web of Science с 2010 по 2023 год позволит получить представление о динамике и исследовательской среде в этой области. Исследование на основе анализа научных статей, конференционных докладов и других научных работ, связанных с РАС и ассистивными технологиями, направлено на выявление ключевых авторов, наиболее цитируемых публикаций и новейших трендов в данной области. Стратегия поиска состояла в объединении ключевых слов, связанных с "аутизмом" и "технологиями поддержки", с использованием операторов логического сложения "или" и "и" в заголовке. Всего было найдено 237 публикации, связанные с технологиями поддержки и аутизмом. Количество публикаций на эту тему, в целом, увеличивается со временем, с некоторыми колебаниями. В базе данных Web of Science было отмечено, что эти исследования были представлены в 9 различных дисциплинах/областях, начиная с 2010 года и до наиболее свежих публикаций 2023 года. В данном исследовании был использован библиометрический анализ для изучения тенденций в академической литературе, касающийся разработок технологий поддержки для расстройства аутистического спектра. Документы были извлечены из базы данных Web of Science, и ключевые слова "autism" и "assistive technologies" использовались как стратегия поиска. Использование программного инструмента VOSviewer для визуализации библиометрических сетей позволит отобразить связи между авторами, ключевыми словами и исследовательскими кластерами, предоставив всестороннее представление о текущем состоянии ассистивных технологий для РАС. Такой анализ может способствовать разработке и совершенствованию инновационных решений для поддержки индивидуумов с РАС и инвалидностями в их повседневной жизни.

Ключевые слова: Аутизм, Ассистивные технологии, VOSviewer.

ВВЕДЕНИЕ

Библиометрический анализ

Библиометрический анализ в последние годы приобрел большую популярность в научных исследованиях (Donthu и др., 2021; Khan и др., 2021). Одной из основных причин этого является развитие и доступность библиометрических программных средств, таких как Gephi, Leximancer, VOSviewer, а также научных баз данных, таких как Scopus и Web of

Science. Библиометрический метод позволяет устанавливать функциональные связи в междисциплинарных научных исследованиях. Более того, популярность библиометрического анализа в исследованиях в области образования заключается в его способности обрабатывать большие объемы научных данных и создавать высокий исследовательский эффект. Ученые используют библиометрический анализ по разным причинам, таким как выявление тенденций в моделях сотрудничества и исследовательских компонентах, а также изучение интеллектуальной структуры конкретной области в существующей литературе (Donthu и др., 2021; Verma и Gustafsson, 2020).

Библиометрическая методология представляет данные в крайне прагматичной форме, и поэтому за последние годы интерес к библиометрическому анализу в научном сообществе возрос. Важно сравнить библиометрический анализ с другими популярными методами исследований, такими как мета-анализ и систематический обзор литературы. Библиометрический анализ в основном включает в себя оценку общей силы, направления и размера воздействия прогнозов мета-анализа, а также распределение изменчивости во всем исследовании и факторы, объясняющие эту изменчивость (Aguinis и др., 2011). Таким образом, систематические обзоры литературы, такие как исследования, основанные на методах и теориях, позволяют получать, упорядочивать и оценивать существующую литературу с использованием систематических процедур (Palmatier и др., 2018; Tranfield и др., 2003).

Подобно библиометрическому анализу, мета-анализ предоставляет обширный обзор литературы и дает нюансное резюме определенной области, хотя ученная литература имеет тенденцию быть менее разнообразной, и гетерогенность существующих исследований и наличие публикационной предвзятости могут негативно сказываться на валидности результатов, полученных с помощью мета-анализа (Aguinis и др., 2011; Junni и др., 2013). В то время как систематические обзоры литературы, использующие классические методы, требуют узкой ориентации и поэтому включают в себя меньшее количество статей (Snyder, 2019).

Библиометрическая методология включает в себя применение количественных методов к библиометрическим данным (Broadus, 1987). Конкретно использование библиометрики в последние десятилетия сделало классические методы исследования менее удобными и громоздкими (Ramos-Rodrigue и Ruiz-Navarro, 2004). Внимание также привлекается тем, что появление научных баз данных, таких как Scopus и Web of Science, упростило получение больших объемов библиометрических данных, а библиометрические программные средства, такие как Gephi, Leximancer и VOSviewer, облегчили анализ таких данных.

Интерпретация данных в библиометрическом анализе чаще всего является объективной по своей природе, хотя она может поддерживать оба цели - например, количество цитирований и публикаций, повторение ключевых слов и тем. Другими

словами, библиометрический анализ полезен для тщательного анализа больших объемов неструктурированных данных, раскрывая кумулятивное научное знание и эволюционные нюансы укорененных областей. Таким образом, качественные библиометрические исследования могут создать прочные основы для продвижения области в новых и значимых направлениях.

АУТИЗМОВЫЙ СПЕКТРАЛЬНЫЙ РАССТРОЙСТВ (ASD)

Аутизмовые спектральные расстройства (ASD) - это группа нейроразвивающих расстройств, характеризующихся ограниченными, повторяющимися образцами поведения или интересов, сопровождающимися нарушениями социального общения и социального взаимодействия (Ousley и Sermak, 2014). Аутизм представляет собой пожизненное развивающееся состояние, которое влияет на то, как люди воспринимают мир и взаимодействуют с другими, и часто характеризуется трудностями в установлении отношений через язык и другие основные понятия. Аутизм часто сопровождается необычными затруднениями в области социального взаимодействия, что делает обычное общение сложным. Аутизм охарактеризован как спектральное расстройство, потому что выражение симптомов разнообразно, и поддержка, необходимая для каждого человека, может варьироваться в зависимости от степени тяжести симптомов. Основными симптомами ASD являются социальное взаимодействие, стереотипное поведение и обработка чувствительных входных сигналов, которые могут быть охарактеризованы в трех областях (Deng и Rattadilok, 2022). Люди с аутизмом часто сталкиваются с трудностями в обучении. Типичные трудности с социальным взаимодействием, характерные для аутизма, могут серьезно влиять на качество жизни аутичных детей и их семей. Нарушения коммуникации у детей с аутизмом являются одной из основных трудностей, которые негативно влияют на естественное развитие и социальное взаимодействие (Nasr, 2002). Лица с диагнозом ASD могут проявлять слабую устную и невербальную коммуникацию, повторяющиеся двигательные действия, ограниченные интересы или гиперреакцию/гипореакцию на сенсорные входы. Эти симптомы могут проявиться до трех лет и сопровождать человека на протяжении всей жизни. Важно отметить, что у лиц с диагнозом ASD часто сопутствуют другие расстройства, такие как умственная отсталость, социальное тревожное расстройство и расстройство дефицита внимания с гиперактивностью (Simonoff и др., 2008). Аутизм разнообразен по выраженности симптомов и их комбинации от одного человека к другому. Согласно определению Американской психиатрической ассоциации, родители могут рано определить, нуждается ли их ребенок в специальной поддержке, и это можно сделать на основе некоторых особенностей, характерных для аутичных детей (Selimoğlu и Özdemir, 2018).

ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПОТРЕБНОСТИ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Расстройство аутического спектра (РАС) - это нейроразвивающее расстройство, которое проявляется в серьезных трудностях в социальном общении и взаимодействии, повторяющемся поведении и стереотипных интересах. Не установлено, что это расстройство связано с конкретной областью мозга и препятствует его нормальному функционированию. Для постановки диагноза РАС требуется, чтобы основные симптомы проявились в раннем возрасте и мешали повседневным активностям ребенка (Чо и Ан, 2016). Некоторые из наиболее распространенных симптомов связаны с трудностями в области внимания и нарушениями когнитивных, сенсорных, двигательных и эмоциональных функций. Дети с диагнозом РАС испытывают трудности в понимании чувств, мотиваций и невербальной коммуникации других людей и управлении социальными отношениями. Подразумевается, что РАС можно диагностировать в раннем детстве, и считается, что раннее вмешательство необходимо для минимизации проявления симптомов. Дети с диагнозом РАС обычно адаптируются к программам, включающим повторяющиеся образцы и активности, в отличие от сверстников с типичным развитием, и реагируют негативно на изменения (Лорд и Волкмар, 2002).

Внутри аутического спектра существует несколько подклассификаций расстройств, таких как синдром Ретта, аспергеровское расстройство и расстройство аутического глобального развития (Даныш, 2001). У каждого из них есть свои характерные особенности, но есть и общие черты. К ним относятся недостатки в навыках коммуникации, социальных навыках и ограничительных и/или повторяющихся действиях. У лиц в аутическом спектре часто бывает нормальный или средний интеллект. Некоторые из них могут иметь выдающиеся способности в какой-либо области, такой как меморизация, распознавание паттернов, вычисления, музыкальные или художественные способности. Другие могут иметь умеренный или низкий уровень интеллекта. Диагноз РАС играет важную роль в создании основы для специальной поддержки.

Популяция лиц с диагнозом РАС разнообразна. Это означает, что интеллект, функциональные навыки, предпочтения, навыки в области языка, двигательные навыки и когнитивные способности у лиц в спектре могут различаться. Поэтому концепция "один размер подходит всем" не применима к этой группе. Для успешной адаптации студентов с диагнозом РАС необходима поддержка в области языка, поведения и социальных навыков (Цай, 2005). Многие из них имеют недостатки в выражении и восприятии речи. Они могут не всегда корректно выражать себя или полностью не понимать сказанное. Это создает преграду в общении между ними, учителями и другими студентами. Значения слов, шуток и идиом не всегда понятны, и интерпретация языка является часто проблематичной. Лица с диагнозом РАС видят мир не в серых тонах, а в черном и белом. Это становится проблемой, когда им нужно делать выводы и предсказывать результаты из того, что они слышат или читают. Многие лица с диагнозом РАС проявляют необычное, повторяющееся и

ограничивающееся поведение. Для непонимающих РАС людей другие странные действия могут выглядеть как попытки самостимуляции, самоуспокоения и справления со стрессом окружающей среды. Однако лица с диагнозом РАС пытаются использовать правильное поведение в правильное время и прогнозировать ожидания на основе невербальной коммуникации, такой как выражение лица, жесты и позы. Это проблематично, потому что многие лица с диагнозом РАС не могут правильно понимать, распознавать и интерпретировать лицевые выражения, эмоции и точки зрения других без значительной тренировки и практики.

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Технологии сыграли важную роль в поддержке образования и развитии навыков повседневной жизни, социальных навыков, а также других академических и коммуникативных навыков. Аудиовизуальные и кинестетические помощники также способствуют увеличению независимости и свободе движения у людей с ограниченными возможностями (Bozkurt, 2017). Вспомогательные технологии широко используются для улучшения учебных способностей детей с ОСБ. Согласно Çuhadar (2008), вспомогательные технологии могут служить важным инструментом для детей с аутизмом, поощряя процесс реабилитации и обеспечивая средство для коммуникации. Таким образом, вспомогательные технологии могут помочь улучшить такие расстройства, как социальные навыки, навыки общения, репетитивное поведение и функциональные навыки у детей с ОСБ.

Вспомогательные технологии можно разделить на две категории: низкотехнологичные и высокотехнологичные (Sağdıç и Sunagül, 2020). Низкотехнологичные устройства описываются как устройства, не требующие источников питания (Daud и др., 2018). Примерами низкотехнологичных устройств являются держатель для карандаша, липучка, рампы, графические органайзеры, калькулятор, connectAbility и скакалка. Эти устройства помогают выполнить задачи, такие как завязывание шнурков или использование карандаша, людям с нарушениями моторики или мелкой моторики. Кроме того, низкотехнологичные устройства, использующие позитивный язык в социальных рассказах, представляют собой другой пример таких устройств для поддержки детей с аутизмом (Arslan, 2018; Miranda, 2001). Высокотехнологичные устройства требуют источника питания, такого как электричество или аккумулятор (Sağdıç и Sunagül, 2020). Примерами высокотехнологичных устройств являются iPad, пентоп-компьютер, смартфон, смарт-ручка, инвалидное кресло и аудиокниги на кассетах. Пентоп-компьютеры, такие как умные ручки LiveScribe, более доступны по цене по сравнению с iPad, но они могут предоставлять функции чтения текста и помощи в чтении. Пентоп-компьютеры могут быть полезны для учащихся с дискалькулией (Alves и др., 2020). Syriopoulou-Delli и Gkiolnta (2022) отмечают, что пентоп-компьютер может помочь развить навыки правописания у

детей с ограниченными возможностями. Программы для упражнений по математике могут эффективно обучать учащихся решать математические задачи умственно (Doughty и др., 2013), а также мотивировать и улучшать навыки сложения и вычитания у учащихся с дискалькулией (Amirpour и др., 2011).

Текущие тенденции в использовании технологий в сфере здравоохранения создают новые возможности для внедрения вспомогательных технологий в клиническую практику с целью удовлетворения потребностей людей с ограниченными возможностями. Технические достижения, особенно в области информационных и коммуникационных технологий, существенно влияют на способы социального взаимодействия людей в настоящее время. Смартфоны и социальные сети позволяют людям взаимодействовать, получать информацию и более активно участвовать в общественной жизни в любой точке мира. Эти изменения также оказывают влияние на семьи людей с особыми потребностями. За последние годы было разработано множество вспомогательных технологий, направленных на активное участие и улучшение качества жизни людей с ОСБ и другими ограничениями (Shic и Goodwin, 2015).

Вспомогательные технологии широко используются учителями в образовательных программах для учащихся с особыми потребностями. Закон о образовании детей с ограниченными возможностями, принятый в 1975 году, определяет положения о специальном и регулярном образовании для детей (Треппа, 1988). Он подчеркивает необходимость обеспечения детям индивидуального образовательного плана, который бы предусматривал обучение в наименее ограничивающей среде. Вспомогательные технологии могут удовлетворять специальные потребности детей с ОСБ и обеспечивать им возможность более независимого обучения. Эти технологии также могут использоваться для улучшения коммуникативных навыков, организации, мотивации, академических навыков, независимости и внимания у детей с ОСБ на разных уровнях развития (Kroth и Edge, 2007; Myles и др., 2009). Развитие коммуникации позволяет этим детям выражать свои потребности с помощью слов, жестов, символов или изображений. Исследования показывают, что многие дети с ОСБ эффективнее анализируют и воспринимают визуальную информацию по сравнению с аудиальной (Heflin и Alaimo, 2007).

Сенсорные устройства, специальное программное обеспечение, роботы и телемедицинские приложения часто используются вспомогательными технологиями для детей с ОСБ. Сенсорные устройства разработаны для обработки нетипичных сенсорных реакций детей с ОСБ, предоставляя им сенсорные стимулы. Ранние прототипы включали в себя слуховые аппараты, которые усиливали звук и фильтровали фоновый шум для детей с ОСБ (Picard, 2009). Специальное программное обеспечение широко используется для облегчения и оценки коммуникации и социальных навыков детей с ОСБ. Некоторые специальные приложения напоминают реалистичные видеоигры и предназначены для тренировки социальных навыков, таких как распознавание эмоций (Aresti-Bartolome и Garcia-Zapirain, 2014). В настоящее время разработаны специальные приложения, которые

предоставляют виртуальные среды для моделирования повседневных ситуаций и практики социальных навыков, такие как контакт глазами и распознавание лиц. В последние годы увеличился интерес к использованию роботов в терапии для детей с ОСБ, так как они могут способствовать улучшению социальной коммуникации, имитационных навыков и снижению репетитивных поведенческих проявлений (Aresti-Bartolome и Garcia-Zapirain, 2014). Например, робот NAO, созданный компанией SoftBank Robotics (2020) в 2006 году, представляет собой человекоподобного и программируемого робота с камерами, микрофонами и сенсорами, позволяющими роботу воспринимать эмоции ребенка через касание и взаимодействовать с ним. Тем не менее, сенсорные устройства, специальное программное обеспечение и роботы чаще всего используются в образовательных и терапевтических средах. С другой стороны, мобильные телефоны и планшеты с телемедицинскими приложениями стали важным элементом повседневной жизни благодаря своей доступности и удобству. Телемедицинские приложения позволяют членам семьи детей с ОСБ получать доступ к профессиональной помощи и информации в любое время и в любом месте (Aresti-Bartolome и Garcia-Zapirain, 2014; Koumpouros и Kafazis, 2019).

Исследования в этой области показывают положительное влияние вспомогательных технологий на развитие детей с ОСБ (Mirenda, 2001; Ploog и др., 2013; Sula и Spaho, 2014; Syriopoulou-Delli и Gkiolnta, 2022). Например, исследования показывают, что установка слуховых аппаратов у детей с ОСБ значительно улучшает их способность распознавать речь в шумной среде, повышает уровень внимания и улучшает поведение в классе (Rance и др., 2017). Кроме того, исследования показывают, что виртуальная реальность с использованием специальных очков может быть эффективным средством для развития навыков восприятия эмоций, коммуникации и взаимодействия у детей с ОСБ (Fteiha, 2017). Hetzroni и Tannous (2004) провели исследование, в ходе которого они обнаружили, что компьютерная программа с множеством компонентов положительно влияет на коммуникацию детей с ОСБ, снижая повторяющиеся высказывания и слова, а также навыки бессвязной речи, в то время как наблюдается значительный прирост навыков адекватной речи. Видео моделирование успешно использовалось для обучения детей с ОСБ навыкам речи и игры, социальной коммуникации, восприятию эмоций, инициированию общения, социальной инициативе и перспективе (D'Ateno, Mangiapanello и Taylor, 2003; MacDonald, Clark, Garrigan и Vangala, 2005; Nikopoulos и Keenan, 2007; Owen-DeSchryver, Carr, Cale и Blakeley-Smith, 2008). В итоге, вспомогательные технологии способствуют уменьшению преодоления трудностей, улучшению качества жизни, развитию независимости и самоуверенности у студентов с ОСБ, а также улучшению их коммуникативных навыков и понимания речи, развитию навыков повседневной жизни, социальных навыков и навыков взаимодействия (Kumar и Sinha, 2021; Schafer и др., 2016; Skylar, 2006).

В данном разделе были проведены и интерпретированы картографические анализы на основе библиографических данных с использованием программы VOSviewer по

ключевым словам "аутизм" и "вспомогательные технологии" в базе данных Web of Science (WoS). В процессе библиографического анализа использовались анализы цитирования (citation), библиографического сопоставления (bibliographic coupling) и совместного цитирования (co-citation) с использованием программы VOSviewer. В ходе этих анализов были построены карты на основе сильных связей между концептами.

ДИСКУССИЯ, ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Цель данного исследования - анализ трендов в академической литературе о технологических разработках для аутизма с использованием метода библиометрического анализа. Для этой цели данные, полученные из базы данных Web of Science (WoS), были проанализированы с использованием программы VOSviewer для создания и визуализации библиометрических сетей.

Результаты анализа цитирования показали, что наибольшую цитируемость имеет работа Lancioni (2014) под названием "Assistive technologies for people with diverse abilities". Согласно анализу цитирования, наивысшую связь имеет журнал "Disability and rehabilitation-assistive technology", автор с наивысшей связью - Perilli, наивысшая связь с учреждением - Университет Бари Альдо Моро, а страной с наивысшей связью является США. США также является страной с самой активной научной литературой по аутизму и дефициту внимания с гиперактивностью (Liu и др., 2023). США и Университет Калифорния-Лос-Анджелес (UCLA) являются ведущими страной и учреждением по исследованиям аутизма и эпилепсии (Wang и др., 2022b). США также является страной с наибольшим количеством опубликованных статей о исследовании травматических опытов в аутизме, Arvid Nikolai Kildahl является самым активным автором, и "Autism" - самым публикуемым журналом в этой области (Hernández-González, 2023a). Аутизм является наиболее изучаемым состоянием в связи с мобильными и носимыми технологиями. Публикации охватывают как аппаратное оборудование (инженерия, электротехника), так и программное обеспечение (информатика, теория и методы), используемое для повышения качества жизни инвалидов (реабилитации). Университеты в США были самыми активными и ведущими в соответствующих публикациях (Chiew и др., 2022). Sweileh и др. (2016) выявили, что большинство публикаций о научных исследованиях аутизма были опубликованы в журнале "Journal of Autism and Developmental Disorders", США оказалась страной с наибольшим количеством публикаций, а Великобритания (Кингс-колледж Лондон) лидировала по числу публикаций и общему числу цитат. Высокоцитируемые статьи в большинстве своем относились к молекулярной генетике. Hernández-González и др. (2023b) анализировали научные исследования по материнству в контексте аутизма и выявили, что США были страной с наибольшим числом опубликованных статей, P.R. Hastings, M.M. Seltzer и J. Van de Water были наиболее активными авторами, а "Journal of Autism and Developmental Disorders" был самым продуктивным и влиятельным журналом.

Carmona-Serrano и др. (2020a) отметили, что были две линии исследований по аутизму: одна, связанная с детьми с аутизмом, а другая - с молодежью. Кроме того, с 2012 года были созданы новые исследовательские области, связанные с диагностикой и инклюзией студентов в образовательные учреждения. Zamit и др. (2022) выделили роль искусственного интеллекта в скрининге аутизма.

В рамках данного исследования, библиографический анализ соответствия показал, что работа Spiel и др. (2019) под названием "Agency of autistic children in technology research- a critical literature review" была самой важной. Согласно библиографическому анализу соответствия, наивысшую связь имеет журнал "Disability and rehabilitation-assistive technology", автор с наивысшей связью - Perilli, учреждение с наивысшей связью - Университет Бари Альдо Моро, и страна с наивысшей связью - США. Shekarro и др. (2023) указали на то, что большинство публикаций о аутизме приходится на США, а следом идут Великобритания, Канада и Австралия. Zammarchi и Conversano (2021) сообщили, что для изучения паттернов восприятия социальных стимулов в большинстве работ о аутизме используется отслеживание глаза, а технологии отслеживания глаз стали все более популярными в исследованиях различных неврологических и психических расстройств. Кроме того, применение искусственного интеллекта в лечении аутизма привлекает внимание исследователей по всему миру. Роботы показывают значительные преимущества и становятся наиболее распространенной технологией. Носимые устройства и интерфейсы мозг-компьютер набрали популярность в последние годы (Zhang и др., 2022).

Согласно результатам анализа общих ссылок, работа Scassellati и др. (2012) под названием "Robots for use in autism research", опубликованная в журнале "Annual Review of Biomedical Engineering", имеет наивысшую связь. Согласно анализу общих ссылок, наивысшую связь имеет журнал "Journal of autism and developmental disorders", а наивысшую связь имеет автор Lancioni. Аналогично Shekarro и др. (2023) утверждают, что журнал "Journal of autism and developmental disorders" играет ключевую роль в публикации исследований о аутизме. Lorenzo и др. (2020) утверждают, что технологии могут быть важным элементом инклюзивного образования для людей с аутизмом, и виртуальная реальность наилучшим образом подходит для их обучения. Carmona-Serrano и др. (2020b) исследовали развитие научной литературы и технологии, используемой в связи с аутизмом. Они выяснили, что первые исследования в этой области появились в 1992 году, но объем исследований значительно увеличился только к 2009 году, и одним из наиболее активных авторов в этой области был Sarkar, N. Zhao и др. (2022) утверждают, что с 2012 по 2021 годы ключевыми темами и трендами в исследованиях аутизма в детском возрасте были коронавирус, микробиота кишечника и физическая активность, а с 2018 по 2021 год наиболее часто упоминаемыми ключевыми словами были "сеть мониторинга инвалидов" (disabilities monitoring network) и "присматривающий" (caregiver).

В заключении, следует отметить, что в последние годы количество библиометрических исследований, связанных с аутизмом, значительно увеличилось.

Однако, несмотря на это, не было проведено библиометрического анализа в области технологических разработок для аутизма. Это исследование может служить источником информации и стимулировать дальнейшие исследования в этой области. Следует отметить, что данные для исследования были получены из базы данных Web of Science, и данные с других платформ, таких как Scopus, PubMed, и TR-Dizin, не были включены в анализ. Ограничение исследования также заключается в том, что данные на других языках не были включены в анализ. Подобные исследования могут быть проведены с использованием различных ключевых слов и в разных базах данных.

KAYNAKÇA

Aguinis, H., Gottfredson, R. K., & Wright, T. A. (2011). Best-practice recommendations for estimating interaction effects using meta-analysis. *Journal of Organizational Behavior*, 32(8), 1033-1043.

Aguinis, H., Pierce, C. A., Bosco, F. A., Dalton, D. R., & Dalton, C. M. (2011). Debunking myths and urban legends about meta-analysis. *Organizational Research Methods*, 14(2), 306-331.

Alves, F. J., De Carvalho, E. A., Aguilar, J., De Brito, L. L., & Bastos, G. S. (2020). Applied behavior analysis for the treatment of autism: A systematic review of assistive technologies. *IEEE Access*, 8, 118664-118672.

Amiripour, P., Bijan-zadeh, M. H., Pezeshki, P., & Najafi, M. (2011). Effects of assistive technology on increasing motivation and capacity of mathematical problem solving in dyscalculia student. *Educational Research*, 2(10), 1611-1618.

Aresti-Bartolome, N., & Garcia-Zapirain, B. (2014). Technologies as support tools for persons with autistic spectrum disorder: a systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 11(8), 7767-7802.

Aslan, C. E. M. (2018). Özel eğitim öğretmenlerinin yardımcı teknolojilere yönelik tutumları. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 8(1), 102-120.

Bozkurt, S. S. (2017). Özel eğitimde dijital destek: Yardımcı teknolojiler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 37-60.

Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of "bibliometrics". *Scientometrics*, 12, 373-379.

Carmona-Serrano, N., López-Belmonte, J., Cuesta-Gómez, J. L., & Moreno-Guerrero, A. J. (2020b). Documentary analysis of the scientific literature on autism and technology in web of science. *Brain sciences*, 10(12), 985.

Chen, Z. J., Li, X. D., Gu, M. H., Li, Y. A., Xia, N., Gong, C., ... & Huang, X. L. (2022). Epidemiology of autism spectrum disorders: Global burden of disease 2019 and bibliometric analysis of risk factors. *Frontiers in Pediatrics*, 2182. <https://doi.org/10.3389/fped.2022.972809>

Cho, S. J., & Ahn, D. H. (2016). Socially assistive robotics in autism spectrum disorder. *Hanyang Medical Reviews*, 36(1), 17-26. Çuhadar, S. (2008). Resimli etkinlik çizelgesi ile sunulan öğretim sürecinin otistik özellikler gösteren çocukların serbest zaman becerilerini öğrenmeleri üzerindeki etkisi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

- Damış, M. Z. (2001). Otistik çocuklar. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, (2), 65-82.
- D'Ateno, P., Mangiapanello, K., & Taylor, B. A. (2003). Using video modeling to teach complex play sequences to a preschooler with autism. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 5(1), 5-11.
- Daud, S. N. S. C., Maria, M., Shahbodin, F., & Ahmad, I. (2018, March). Assistive technology for autism spectrum disorder: a review of literature. In *Proceedings of International MEDLIT Conference* (pp. 1-7).
- Deng, L., & Rattadilok, P. (2022). The need for and barriers to using assistive technologies among individuals with Autism Spectrum Disorders in China. *Assistive Technology*, 34(2), 242-253.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Doughty, T., Bouck, E., Basette, L., Szwed, K. & Flanagan, S. (2013). Spelling on the fly: Investigating a pentop computer to improve the spelling skills of three elementary students with disabilities. *Assistive Technology*, 25, 166-175.
- Feng, X. W., Hadizadeh, M., & Cheong, J. P. G. (2022). Global trends in physical-activity research of autism: Bibliometric analysis based on the web of science database (1980–2021). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(12), 7278. <https://doi.org/10.3390/ijerph19127278>
- Junni, P., Sarala, R. M., Taras, V. A. S., & Tarba, S. Y. (2013). Organizational ambidexterity and performance: A meta-analysis. *Academy of Management Perspectives*, 27(4), 299-312.
- Khan, M. A., Pattnaik, D., Ashraf, R., Ali, I., Kumar, S., & Donthu, N. (2021). Value of special issues in the journal of business research: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 125, 295-313.
- Koumpouros, Y., & Kafazis, T. (2019). Wearables and mobile technologies in Autism Spectrum Disorder interventions: A systematic literature review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 66, 101405.
- Kroth, R. L., & Edge, D. (2007). Assistive technology and devices. *Counseling and Human Development*, 39(9), 1.
- Kumar, R., & Sinha, K. (2021). Benefits of assistive technology and policy implications. *International Journal of Economic Perspectives*, 15(1), 320-330.
- Lin, X., Zhou, R., Liang, D., Xia, L., Zeng, L., & Chen, X. (2022). The role of microbiota in autism spectrum disorder: A bibliometric analysis based on original articles. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 2075. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.976827>
- Liu, A., Lu, Y., Gong, C., Sun, J., Wang, B., & Jiang, Z. (2023). Bibliometric analysis of research themes and trends of the co-occurrence of autism and ADHD. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 985-1002. <https://doi.org/10.2147/NDT.S404801>
- Lord, C., Volkmar, F., & Lombroso, P. J. (2002). Genetics of childhood disorders: XLII. Autism, part 1: Diagnosis and assessment in autistic spectrum disorders. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 9(41), 1134-1136.

Lorenzo, G., Lorenzo-Lledó, A., Lledó Carreres, A., & Pérez- Vázquez, E. (2020). Approach from a bibliometric perspective of the educational application of virtual reality in people with autism spectrum disorder. *Education in the Knowledge Society*, 21(4). <https://doi.org/10.14201/eks.19522>

MacDonald, R., Clark, M., Garrigan, E., & Vangala, M. (2005). Using video modeling to teach pretend play to children with autism. *Behavioral Interventions: Theory & Practice in Residential & Community-Based Clinical Programs*, 20(4), 225-238.

Martínez-González, A. E., & Andreo-Martínez, P. (2022). Autism and gut microbiota: A bibliometric study. *Review Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-13. <https://doi.org/10.1007/s40489-022-00313-x>

Mirenda, P. (2001). Autism, augmentative communication, and assistive technology: What do we really know?. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 16(3), 141- 151.

Myles, B. S., Grossman, B. G., Aspy, R., & Henry, S. A. (2009). Planning a comprehensive program for young children with autism spectrum disorders. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 1(2), 164-180.

Nasr, S. A. (2002). *Language Communication for the Autistic Child: Diagnosis and Treatment Programs*. (2nd ed.). Amman: Dar Alfeqr Press.

Nikopoulos, C. K., & Keenan, M. (2007). Using video modeling to teach complex social sequences to children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 678-693.

Ousley, O., & Cermak, T. (2014). Autism spectrum disorder: defining dimensions and subgroups. *Current Developmental Disorders Reports*, 1, 20-28.

Owen-DeSchryver, J. S., Carr, E. G., Cale, S. I., & Blakeley-Smith, A. (2008). Promoting social interactions between students with autism spectrum disorders and their peers in inclusive school settings. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 23(1), 15-28.

Palmatier, R. W., Houston, M. B., & Hulland, J. (2018). Review articles: Purpose, process, and structure. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 46, 1-5.

Picard, R. W. (2009). Future affective technology for autism and emotion communication. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1535), 3575-3584.

Ploog, B. O., Scharf, A., Nelson, D., & Brooks, P. J. (2013). Use of computer-assisted technologies (CAT) to enhance social, communicative, and language development in children with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43, 301-322.

Ramos-Rodríguez, A. R., & Ruíz-Navarro, J. (2004). Changes in the intellectual structure of strategic management research: A bibliometric study of the *Strategic Management Journal*, 1980–2000. *Strategic management journal*, 25(10), 981- 1004.

Rance, G., Chisari, D., Saunders, K., & Rault, J. L. (2017). Reducing listening-related stress in school-aged children with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47, 2010-2022.

Sağdıç, Z. A., & Sunagül, S. B. (2020). Otizm spektrum bozukluğu ve yapay zekâ uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 92-111.

Schafer, E. C., Wright, S., Anderson, C., Jones, J., Pitts, K., Bryant, D., ... & Reed, M. P. (2016). Assistive technology evaluations: remote-microphone technology for children with autism spectrum disorder. *Journal of Communication Disorders*, 64, 1-17.

Selimoğlu, Ö. G., & Özdemir, S. (2018). Etkileşim temelli erken çocuklukta müdahale programının (ETEÇOM) otizm spektrum bozukluğu sergileyen çocukların sosyal etkileşim becerileri üzerindeki etkililiği. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 514-555.

Shekarro, M., Fazeli-Varzaneh, M., & Kuravackel, G. M. (2023). A bibliometric analysis of executive functions in autism spectrum disorder. *Current Psychology*, 42(8), 6117-6130. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01947-6>

Shen, Y., Zhong, J., Lan, W., Li, Y., Gong, J., Zhao, B., & Hou, X. (2023). Bibliometric study of neuroinflammation in autism spectrum disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1086068>

Shic, F., & Goodwin, M. (2015). Introduction to technologies in the daily lives of individuals with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45, 3773-3776.

Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T., & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47(8), 921-929.

Skylar, A. A. (2006). Assistive technology online resources. *Journal of Special Education Technology*, 21(1), 45.

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339.

Sula, A., & Spaho, E. (2014). Using assistive technologies in autism care centers to support children develop communication and language skills. A case study: Albania.

Sweileh, W. M., Al-Jabi, S. W., Sawalha, A. F., & Zyoud, S. E. H. (2016). Bibliometric profile of the global scientific research on autism spectrum disorders. *Springerplus*, 5, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s40064-016-3165-6>

Syriopoulou-Delli, C. K., & Gkiolnta, E. (2022). Review of assistive technology in the training of children with autism spectrum disorders. *International Journal of Developmental Disabilities*, 68(2), 73-85.

Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British journal of Management*, 14(3), 207-222.

Treppa, M. S. (1988). The Education for All Handicapped Children Act: Trends and Problems with the Related Services Provision. *Golden Gate UL Rev.*, 18, 427.

Tsai, L. Y. (2005). Recent neurobiological research in autism. *Autism spectrum disorders: Identification, ducation, and treatment*, 47-87.

Verma, S., & Gustafsson, A. (2020). Investigating the emerging COVID-19 research trends in the field of business and management: A bibliometric analysis approach. *Journal of Business Research*, 118, 253-261.

Wang, S., Chen, D., Yoon, I., Klich, S., & Chen, A. (2022a). Bibliometric analysis of research trends of physical activity intervention for autism spectrum disorders. *Frontiers in Human Neuroscience*, <https://doi.org/16.10.3389/fnhum.2022.926346>

Wang, Y., Huo, X., Li, W., Xiao, L., Li, M., Wang, C., ... & Sun, T. (2022b). Knowledge atlas of the co-occurrence of epilepsy and autism: A bibliometric analysis and visualization using vosviewer and citespace. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 2107-2119. <https://doi.org/10.2147/NDT.S378372>

Xiao, L., Huo, X., Wang, Y., Li, W., Li, M., Wang, C., ... & Sun, T. (2023). A bibliometric analysis of global research status and trends in neuromodulation techniques in the treatment of autism spectrum disorder. *BMC Psychiatry*, 23(1), 183. <https://doi.org/10.1186/s12888-023-04666-3>

Yang, C., Lin, X., Wang, X., Liu, H., Huang, J., & Wang, S. (2022). The schizophrenia and gut microbiota: A bibliometric and visual analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.1022472>

Zamit, I., Musa, I. H., Jiang, L., Yanjie, W., & Tang, J. (2022). Trends and features of autism spectrum disorder research using artificial intelligence techniques: A bibliometric approach. *Current Psychology*, 1-16. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03977-0>

Zammarchi, G., & Conversano, C. (2021). Application of eye tracking technology in medicine: A bibliometric analysis. *Vision*, 5(4), 56. <https://doi.org/10.3390/vision5040056>

Zhang, S., Wang, S., Liu, R., Dong, H., Zhang, X., & Tai, X. (2022). A bibliometric analysis of research trends of artificial intelligence in the treatment of autistic spectrum disorders. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 1872.

Zhao, J., Lu, Y., Wu, X., Zhou, F., Fei, F., Wu, X., ... & Wang, M. (2022). Bibliometric analysis of research themes and trends in childhood autism spectrum disorders from 2012 to 2021. *Frontiers In Public Health*, 10, 925475. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.925475>

İNGİLTERE'DE OTİSTİK SPEKTRUM BOZUKLUĞU OLAN ÇOCUKLARIN PSİKOSOSYAL DURUMLARINI İYİLEŞTİRMEYE YÖNELİK BÜTÜNLEŞTİRME OKULLARIN DENEYİMİ: SİSTEMATİK İNCELEME

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eskişehir, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

ÖZET

İngiltere'de, otistik spektrum bozukluğuna (OSB) sahip olan çocukların sayısı artmaktadır ve bu çocukların çoğunluğu inklüzyon bütünleştirme eğitimi veren özel okullarda eğitim almaktadır. Ancak, belirtilen okulun, çocukların psikososyal durumların iyileşmeleri üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar yetersizdir. Çalışmada, nitel ve nicel inceleme yöntemi kullanılmış olup: OSB'li çocukların İngiltere'deki özel okullarındaki deneyimleri ele alınmıştır. Dokuz elektronik veri tabanında yapılan sistemli bir araştırma, bu incelemeye dahil edilmeye hak kazanan 21 çalışmayı içeren 24 makale tespit edilmiştir. Anlatı sentezi ve eleştirel bir gözden geçirme neticesinde yapılan kaynak taramasında genel olarak bu çalışmaların özetlendiği ve önyargı riski değerlendirildiği söylenebilir. Elde edilen sonuçlar neticesinde özel eğitim okullarına entegrasyonun OSB'li çocukların psikososyal iyileşmesini sağlamak açısından yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Sosyal bağlılık ve aidiyet hissini programa dahil edilmesi hususunda önemli olduğu belirleyici faktörler olabilir.

Anahtar Kelimeler: Bütünleştirme okulları, Otistik spektrum bozukluğu olan çocuklar, Otizm, CYP-AS.

ОПЫТ ИНКЛЮЗИВНЫХ ШКОЛ ДЛЯ ПСИХОСОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ВЕЛИКОБРИТАНИИ: СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Dr. Azamat ӘМЕТОВ

АБСТРАКТ

Большое количество детей с расстройствами аутистического спектра (CYP-AS) в Великобритании посещают специализированные учреждения инклюзивного образования. Однако исследования показали, что влияния специализированных школ на улучшение психосоциального благополучия остаются недостаточными. В данной работе рассматривается опыт CYP-AS в британских учреждениях инклюзивного образования. Систематический поиск данных по девяти электронным базам выявил 24 статьи, в которых сообщалось о 21-ти исследованиях, имеющих право на включение в данный обзор. Сочетание нарративного синтеза и критического обзора описывало и обобщало результаты исследований, а также оценивало риск предвзятости. Полученные результаты подтверждают гипотезу о том, что одной только интеграции в общеобразовательные школы недостаточно для поддержания психосоциального благополучия CYP-AS. Рекомендуется внедрить методы по развитию социальной связанности и развить чувство принадлежности, которые могут быть решающими факторами в улучшении школьного образования для группы детей с расстройствами аутистического спектра.

Ключевые слова: Инклюзивные школы, Дети с расстройствами аутистического спектра, Аутизм, CYP-AS.

ВВЕДЕНИЕ

Образовательные среды с инклюзивным подходом для детей, находящихся в аутистическом спектре, в Великобритании могут сильно различаться, но я могу предоставить обзор некоторых общих опытов и практик на основе информации, имеющейся у меня на момент последнего обновления в январе 2022 года. Следует помнить, что ситуация может измениться с тех пор, и всегда полезно обращаться к более актуальным источникам для получения последней информации. Вот некоторые ключевые моменты:

1. Правовая основа: В Великобритании инклюзивное образование регулируется законами, такими как Закон о равенстве 2010 года и Закон о детях и семьях 2014 года. Эти законы подчеркивают важность учета потребностей детей с нарушениями здоровья, включая детей, находящихся в аутистическом спектре, в условиях обычных образовательных учреждений.

2. Поддержка в рамках специальных образовательных потребностей (СОП)**: Детям с аутизмом часто предоставляют дополнительную поддержку и ресурсы в рамках системы СОП. Эта поддержка может включать в себя индивидуальные образовательные планы (ИОП), доступ к специалистам в области специального образования и другие меры, адаптированные к их конкретным потребностям.

3. Планирование, ориентированное на личность: В инклюзивных школах часто используется планирование, ориентированное на личность, чтобы обеспечить индивидуальное обучение и поддержку детей с аутизмом в соответствии с их уникальными способностями и трудностями. Этот подход включает сотрудничество с родителями и специалистами для создания персонального образовательного плана.

4. Логопедическая терапия: Многие инклюзивные школы в Великобритании предоставляют логопедическую терапию, чтобы помочь детям с аутизмом улучшить свои навыки общения, что может быть серьезной проблемой для некоторых людей в аутистическом спектре.

5. Интеграция в систему адаптации сенсорных восприятий**: Инклюзивные школы могут предоставлять комнаты и оборудование для работы с сенсорными восприятиями, чтобы помочь детям с аутизмом справляться с чувствительностью и вызовами восприятия. Эти дружелюбные к сенсорам среды могут быть важными для создания комфортной образовательной среды.

6. Тренинг в области социальных навыков: Дети на аутистическом спектре часто имеют трудности с социальными взаимодействиями. Инклюзивные школы могут предоставлять тренинг в области социальных навыков, чтобы помочь им развить лучшие навыки общения и социального взаимодействия.

7. Подготовка учителей: В Великобритании акцент делается на подготовке учителей и специалистов в области образования, чтобы лучше понимать и поддерживать учащихся с аутизмом. Это обучение может улучшить общую инклюзивность школьной среды.

8. Поддержка со стороны сверстников и социальная интеграция: Инклюзивные школы часто поощряют взаимодействие между нейротипичными учащимися и теми, кто находится на аутистическом спектре, чтобы способствовать социальной интеграции и принятию. Это может помочь уменьшить стигматизацию и способствовать пониманию среди учащихся.

9. Планирование переходов: Инклюзивные школы могут предоставлять услуги по планированию переходов, чтобы помочь детям с аутизмом перейти из одной образовательной ступени в другую, например, из начальной в среднюю школу или во взрослую жизнь.

10. Участие родителей: Сотрудничество между родителями и педагогическим персоналом является ключевым фактором успешной инклюзии.

РАС, как правило, начинается в детстве и сохраняется на протяжении всей взрослой жизни, часто оказывая глубокое влияние на функционирование. Показатели распространенности позволяют предположить, что РАС затрагивает 1% детского населения в Соединенном Королевстве (Великобритания), в то время как глобальные показатели считаются ниже и составляют 0,006% (Baird et al., 2006; Baron-Cohen et al., 2009; Elsabbagh) и др., 2012). Его, как правило, выявляют в возрасте до пяти лет, при этом средний возраст диагноза у ЕНСП в Англии в 2014 году для обеспечения более эффективной поддержки детей, например, путем рассмотрения потребностей в медицинской и социальной помощи наряду с образовательными потребностями, расширяя межведомственное участие. и увеличение верхнего возрастного предела для участия в программе с 18 до 25 лет.

AP, SRP и подразделения часто рассматриваются как промежуточные положения между общеобразовательными и специализированными школами. AP имеет тенденцию временно размещать учеников, которые не могут посещать обычные школы по таким причинам, как изоляция или проблемы с психическим и физическим здоровьем, до тех пор, пока учащийся не сможет вернуться в обычную школу или перейти в специализированную школу. SRP и подразделения предоставляют дополнительные специализированные возможности на территории основной школы для меньшего числа учащихся, которые обычно имеют планы ЕНС или заявления SEN. Они физически привязаны к общеобразовательным школам, поэтому СУР-AS обучаются вместе с типично развивающимися сверстниками, получая при этом более интенсивную поддержку, чем обычно предоставляет обычная школа. Однако стоит отметить, что условия могут различаться в каждой школе, и хотя SRP и подразделения могут физически располагаться на территории основной школы, они не гарантируют, что учащиеся будут активно взаимодействовать между собой в разных помещениях. Несмотря на то, что существуют

различные определения «инклюзивного образования», ЮНЕСКО (2005) утверждает, что «инклюзивность рассматривается как процесс рассмотрения и реагирования на разнообразие потребностей всех учащихся посредством расширения участия в обучении, культурах и сообществах, а также сокращения исключений». - влияние внутри и за счет образования» (с. 13). Согласно этому определению, инклюзивное образование предполагает адаптацию содержания и практики в общеобразовательных школах для удовлетворения потребностей всех детей и возлагает ответственность за образование для всех на обычные системы, которые удовлетворяют потребности большинства. Это будет включать в себя SRP и подразделения, которые предлагают профессиональную помощь наряду с основными классами для удовлетворения потребностей СУР-АС.

СУР-АС исторически поддерживается в специализированных школах. Однако за последние три десятилетия все большее число людей посещают учреждения инклюзивного образования. В Англии около 70% СУР-АС учатся в общеобразовательных школах (Министерство образования, 2014). Этот рост связан с принятием политики инклюзивного образования, пропагандирующей философию образования, основанную на правах человека, для всех, независимо от инвалидности. Хотя ранние теории, такие как теория валоризации социальных ролей Вольфенсбергера (1983), предполагали, что простое размещение СУР-АС в условиях инклюзивного образования будет достаточным для поддержки их в школе, философия инклюзивного образования признает, что простая интеграция в основной поток без соответствующей существующей поддержки вряд ли будет эффективной. Такие публикации, как Доклад Уорнока (1978 г.), Закон об образовании (Закон об образовании, 1981, 2011 г.), Закон об особых образовательных потребностях и инвалидности (2001 г.), а в последнее время Закон о детях и семьях (2014 г.) и Специальный закон Кодекс практики образовательных потребностей и инвалидности (Министерство образования, 2015b) стал важным событием в Великобритании, которое потребовало создания более инклюзивной модели образования, где дети с ограниченными возможностями были включены в обычные школы с адаптацией, необходимой для удовлетворения их потребностей.

Движение к инклюзивному образованию в Великобритании отражено на глобальном уровне, и Декларация Саламанка ЮНЕСКО (1994) побудила правительства по всему миру принять принцип инклюзивного образования для всех детей, если нет убедительных причин для обратного. Предлагалось, что обычные школы, которые пропагандируют принцип инклюзии, являются наиболее эффективным и экономичным способом предоставления образования и "борьбы с дискриминационными установками, создания дружелюбных сообществ, построения инклюзивного общества и достижения образования для всех" (ЮНЕСКО, 1994, стр. ix). Десять лет спустя, статья 24 Конвенции Организации Объединенных Наций о правах лиц с инвалидностью (2006) выступила в поддержку прав детей с инвалидностью на образование без дискриминации и предписала предоставление разумных коррекций и индивидуализированной поддержки для максимизации их

социального и учебного потенциала, развития чувства достоинства и самоуважения и укрепления уважения к правам человека и разнообразию. Предполагаемые преимущества инклюзивного образования могут быть связаны с теориями социальной идентичности (Тажфел и Тернер, 1979) и принадлежности (Баумейстер и Лири, 1995), где доказательства поддерживают идею того, что чувство принадлежности к группе способствует улучшению благополучия, положительной самооценки и качества жизни. Согласно этим теориям, инклюзивное образование может быть связано с улучшенным психосоциальным благополучием детей и подростков с аутизмом (СУР-АС) за счет возможностей чувствовать связь с другими и принадлежность к своей школьной общине.

Существует доказательство того, что инклюзивное образование связано с некоторыми преимуществами для СУР-АС, такими как улучшение качества жизни, социального развития, учебной успеваемости и снижение финансовых затрат (например, Коннор, 1998; Хэндлмен и др., 2005; Найт и др., 2009; Париш и др., 2018; Стрейн, 1983). Однако противоречивые доказательства указывают на опыты социального исключения, жертвенности и запугивания, а также дополнительные факторы, такие как шум, переполнение, ограниченные возможности передвижения, требования учебной программы и изменения в рутине, что способствует стрессу и тревожности СУР-АС (Грей и Доннелли, 2013; Хамфри и Льюис, 2008; Мейтон, 2005; Саггерс и др., 2011; Сиутто и др., 2012; Саймс и Хамфри, 2010). Сопутствующие психические проблемы, в частности тревожные расстройства, распространены среди СУР-АС (Джоши и др., 2010), и опыты в инклюзивных школах кажется ухудшают их психическое здоровье.

Среди исследователей, образовательного персонала и семей существует растущая обеспокоенность о влиянии инклюзивного образования на СУР-АС. Уильямс и др. (2019) исследовали школьные опыты, которые способствуют восприятию СУР-АС себя "различными" от своих сверстников, и пришли к выводу, что инклюзивные школы, кажется, увеличивают риск низкой самооценки и проблем в области психического здоровья. Это подчеркивает разрыв между политикой и практикой, который широко обсуждается в литературе (см. Сера, 2015; Форлин и др., 2016; Грима-Фаррелл и др., 2011), где препятствия в реализации политики инклюзивного образования в школах ограничивают успешное включение СУР-АС. Для понимания факторов, способствующих успешному включению СУР-АС в обычные школы, Робертс и Симпсон (2016) исследовали точки зрения студентов, школьного персонала и родителей и обнаружили, что, хотя большинство соглашались с философским принципом инклюзивного образования, существуют несколько преград для его реализации. Среди барьеров были отношения к студентам с аутизмом, недостаток знаний и понимания аутизма, буллинг и недостаток необходимой поддержки на индивидуальном, классовом и школьном уровне. Обе обзоры подчеркивают отсутствие исследований об опытах СУР-АС и призывают к дальнейшему исследованию.

Несмотря на сложности в реализации политики инклюзивного образования, СУР-АС продолжают обучаться в инклюзивных условиях в Великобритании, и понимание того, как

это влияет на их психосоциальное благополучие, является важным направлением исследований. С тех пор было опубликовано несколько новых исследований с момента обзоров Уильямс и др. (2019) и Робертса и Симпсона (2016), которые дополнительно разъяснили жизненный опыт СYP-AS в инклюзивных школах, и многие из них были проведены в Великобритании. Учитывая, что мировые образовательные системы сильно различаются, обзор, сосредоточенный на британских школах, предполагался, чтобы помочь образовательным учреждениям и политикам улучшить школьный опыт СYP-AS. Обзоры Уильямс и др. (2019) и Робертса и Симпсона (2016) оба имели международную направленность, что делает сложным применение их результатов конкретно к Великобритании. Текущий обзор стремится предоставить актуальное понимание жизненных опытов СYP-AS в инклюзивных образовательных учреждениях в Великобритании с точки зрения самих детей и подростков, их учителей и родителей. Он пытается ответить на следующий исследовательский вопрос: как инклюзивное образование в Великобритании влияет на психосоциальное благополучие СYP-AS? Таким образом, этот обзор надеется выявить факторы, которые можно направить на улучшение инклюзивного школьного опыта для этой категории населения.

МЕТОДЫ

Стратегия поиска и критерии отбора

Этот систематический обзор следовал рекомендациям по отчетности PRISMA (Moher и др., 2009). Протокол обзора был зарегистрирован заранее в PROSPERO с номером регистрации CRD42020158737. Исследование проводилось в Великобритании в частичном выполнении докторской степени первого автора по клинической психологии. Авторы искали в Applied Social Sciences Index and Abstracts, British Education Index, CINAHL, EducatiOn-Line, ERIC, Proquest Dissertations and Theses Online, PsycInfo, Scopus и Web of Science. Поисковые запросы были проведены 19 апреля 2021 года без ограничений по дате публикации или языку с использованием булева поискового запроса и ключевых слов, связанных с аутизмом и инклюзивным/обычным образованием (см. Таблица 1). Списки литературы включенных исследований и соответствующие обзоры были просмотрены вручную для поиска дополнительных статей. Исследования включались в обзор, если они:

1. Были направлены на понимание инклюзивного школьного опыта детей и подростков с аутизмом (СYP-AS) в возрасте от 0 до 18 лет, которые либо в настоящее время обучались в инклюзивных образовательных учреждениях, либо ранее провели время в таких учреждениях.
2. Исследовали точки зрения СYP-AS, их родителей и/или школьного персонала.
3. Использовали качественные методы исследования.

4. Проводились в Великобритании.
5. Были опубликованы в рецензируемых научных журналах.

Важность сбора множества точек зрения при исследовании опыта СУР-АС в инклюзивных школах была подчеркнута в предыдущих исследованиях (например, Humphrey & Lewis, 2008a), поэтому был выбран мультиинформантный подход для сбора точек зрения всех тех, кто вносит свой вклад в образовательный опыт этой категории населения. Диапазон возрастов был выбран таким образом, чтобы отразить типичные возрасты школьных детей в Великобритании (5–18 лет), признавая, что диагнозы аутизма часто ставятся в более раннем возрасте. Качественное исследование имеет преимущество получения богатых описаний жизненного опыта населения, поэтому было решено ограничить текущий обзор только этим видом исследования. Ограничение на исследования, опубликованные в рецензируемых научных журналах, было введено с целью выявления высококачественных и доверенных исследований.

В обзор были включены исследования, которые использовали креативные качественные методы, такие как задания на рисование и визуальные подсказки для выражения мыслей и эмоций, а также традиционные интервью или фокус-группы с целью охвата опыта более разнообразной группы СУР-АС. Упражнения на основе изображений могут быть более полезным способом общения с СУР-АС и теми, у кого есть проблемы с устным или письменным общением (Kirkbride, 1999). Авторы также включили исследования, проведенные в разных средах, при условии, что участники провели время в инклюзивных образовательных учреждениях, и исследование было специально направлено на понимание их опыта инклюзивного образования. Даже если СУР-АС в настоящее время обучались в другом виде учебного заведения, было считано ценным собрать их точки зрения, если у них был опыт инклюзивных условий. Если исследование представляло дублирующие данные в нескольких научных статьях, включалась только статья с наиболее полными данными. Однако, если в разных статьях сообщались разные результаты, все они включались. Исследования были исключены, если они фокусировались на понимании опыта студентов в переходный период между школами (поскольку это касалось более конкретно перехода, а не самого школьного опыта), если они оценивали конкретное вмешательство, такое как тренинг социальных навыков, или если они просто представляли сводные данные открытых опросов без развития тем.

АНАЛИЗ ДАННЫХ

Из начальных поисков были удалены все дубликаты, и заголовки и аннотации научных статей были проверены согласно критериям пригодности. Полные тексты потенциально подходящих исследований были извлечены, и авторы были контактированы, если статьи не были найдены. Два рецензента (SE, ZK) независимо оценили все полные

тексты статей на предмет их пригодности, документируя причины исключения. Межрецензентная надежность была высокой - 95%. Все разногласия были разрешены путем консенсуса, и, если не удалось договориться, был привлечен третий рецензент (RV). Это привело к исключению одной статьи из анализа из-за акцента на опыте ассистентов преподавателя. Рецензенты не были в "слепую" к журналам или авторам рассматриваемых исследований.

Для записи характеристик исследований (см. Таблицу 2), отчетных тем и данных из подходящих исследований использовалась таблица извлечения данных, а также инструмент оценки качества Critical Appraisal Skills Programme (CASP; 2018) для оценки риска предвзятости в качественных исследованиях. Инструмент CASP содержит десять вопросов для систематической оценки, проведены ли исследования надежно и этично, действительно ли результаты докладываются ясно, и действительно ли исследование вносит ценный вклад в литературу. Исследования высокого качества удовлетворяли более семи критериям CASP, исследования умеренного качества удовлетворяли четырем - шести критериям, а исследования низкого качества удовлетворяли до трех критериев. Первый автор извлекал данные из включенных исследований, и два рецензента (SE, ZK) слепо и независимо оценивали качество исследований. Межрецензентная надежность оценки качества была высокой - 90%. Ни одно исследование не было исключено на основе оценки качества; она проводилась с целью выявления потенциальных ограничений в статьях и общей выборке. Межрецензентная надежность не была выполнена на этапе извлечения данных из-за временных ограничений, что является распространенной практикой в других обзорах (например, Kelly et al., 2022; Morris et al., 2021; Williams et al., 2019).

Учитывая, что включенные исследования были качественными и высокой степени разнообразны, мета-синтез не был возможным. Вместо этого было проведено сочетание нарративного синтеза и критического обзора, что включало в себя описание характеристик включенных исследований и синтез их результатов. Первый этап включал в себя чтение и повторное чтение статей с записью основных тем, выявленных авторами каждого исследования, и запись данных (прямых цитат участников) в базу данных. Второй этап включал в себя рассмотрение тем в разных исследованиях и формирование предварительных общих тем, которые пересматривались в ходе итеративного процесса повторного чтения статей и анализа, насколько хорошо они отражали темы из статей. Экологическая модель систем Бронфенбреннера (1979) использовалась в качестве руководства для структурирования тем, сначала сосредотачиваясь на студенте, затем расширяясь на его сверстников и учителей, и, наконец, на всем учебном сообществе и его этику. Наконец, ключевые темы были идентифицированы как темы, которые встречались в большинстве исследований. Результаты

Процесс обзора привел к включению 22 статей, опубликованных с 2000 по 2021 год, относящихся к 19 исследованиям (см. рисунок 1 для выбора статей в рамках PRISMA; Moher и др., 2009). Две статьи (Хамфри и Льюис, 2008а, 2008б) были взяты из одной

крупной исследовательской программы и, следовательно, содержали одних и тех же участников. Однако публикации касались разных аспектов исследования, считавшихся актуальными для данного обзора, и поэтому обе они были включены. То же самое относится и к трём другим статьям, связанным с одним исследованием (Гудалл, 2018, 2019; Гудалл и МакКензи, 2019). Для предотвращения дублирования данных, описание участников и школьных настроек ниже включает только данные из 19 исследований. Одно исследование (5,3%) с отчётностью по трем статьям проходило в Северной Ирландии (Гудолл, 2018, 2019; Гудолл и МакКензи, 2019), и остальные исследования проводились в Англии. Тринадцать статей были опубликованы после проведения обзоров Робертса и Симпсона (2016) и Уильямса и др. (2019) в процессе их поиска литературы.

В обзор включено как минимум 499 участников (N=142 детей и подростков с аутизмом (28,5%), N=256 родителей/опекунов (51,3%), N=101 педагогических работников (20,2%)) (одно исследование не сообщило размер выборки родителей и педагогических работников; Хамфри и Льюис, 2008b). Из 142 детей и подростков с аутизмом, 23 (16,2%) были младшего школьного возраста, двое (1,4%) - среднего школьного возраста, а оставшиеся 117 (82,4%) находились на уровне средней школы. Только 37 из них были женского пола (26,1%), хотя четыре статьи не сообщили о поле участников (Холт и др., 2012; Хамфри и Льюис, 2008a, 2008b; Тобиас, 2009). О демографических характеристиках детей и подростков с аутизмом, участвующих в исследованиях, было сообщено очень мало данных. Только три исследования сообщили о этнической принадлежности участников, что соответствует 23 детям и подросткам с аутизмом (16,2%) из выборки (Калдер и др., 2013; Кук и др., 2016, 2018); 16 из них были "белые британцы" (11,3%), двое были "других белых" (1,4%), один - "смешанной расы" (0,7%), а четверо были "черными африканцами" (2,8%). Одно исследование сообщило, что исследование проводилось в этнически разнообразном сообществе, но не предоставило подробностей о этнической принадлежности участников (Хеброн и Бонд, 2017). Пять исследований (22,7%) сообщили о интеллектуальных способностях (Калдер и др., 2013; Эмам и Фаррелл, 2009; Холт и др., 2012; Мойс и Портер, 2015; О'Хаган и Хеброн, 2017); все дети и подростки с аутизмом имели средние или выше средних интеллектуальные способности или были классифицированы как "высокофункционалирующие". Одна статья описала школу, участвующую в исследовании, как школу для детей с тяжелыми обучающими затруднениями, но не предоставила информации о интеллектуальных способностях участников (Хамфри и Льюис, 2008b). Обучающие затруднения, такие как дислексия, диспраксия и синдром дефицита внимания с гиперактивностью, отличаются от умственных нарушений, так как они представляют собой конкретные проблемы с обработкой определенных видов информации, которые не влияют на общий интеллект (Фонд для людей с нарушениями обучения, 2023). См. таблицу 2 для характеристики исследований, включенных в обзор.

Три исследования (15,8%) проводились исключительно на уровне начальной школы (Калдер и др., 2013; Мойс и Портер, 2015; Уоррен и др., 2020), и 11 исследований,

докладывающих о данных в 14 статьях (57,9%), проводились исключительно на уровне средней школы (Коннор, 2000; Кук и др., 2016, 2018; Диллон и др., 2016; Гудолл, 2018, 2019; Гудолл и МакКензи, 2019; Холт и др., 2012; Хамфри и Льюис, 2008a, 2008b; Ландор и Перепа, 2017; О'Хаган и Хеброн, 2017; Тобиас, 2009; Томлинсон и др., 2021). Два исследования (10,5%) проводились как на начальной, так и на средней школе (Эмам и Фаррелл, 2009; Хеброн и Бонд, 2017), одно исследование (5,3%) было проведено как на средней, так и на старшей школе (Майлз и др., 2019), и уровень школы не был указан в двух исследованиях (10,5%; Уэддингтон и Рид, 2006; Уитакер, 2007). Что касается типа школы, одно исследование, докладывающее о данных в трех статьях (Гудолл, 2018, 2019; Гудолл и МакКензи, 2019), было проведено в АП и в добровольном образовательном центре для детей, обучающихся на дому, и семь исследований проводились в классах-группах или специализированных учреждениях (Хеброн и Бонд, 2017; Холт и др., 2012; Ландор и Перепа, 2017; Майлз и др., 2019; О'Хаган и Хеброн, 2017; Тобиас, 2009; Уоррен и др., 2020). Несмотря на то, что основное внимание обзора уделяется инклюзивным образовательным средам, ученики, посещавшие АП и образовательные центры для домашне обучаемых детей, все провели время в обычных школах, и их спрашивали об их опыте в обычном образовании в рамках исследования, поэтому их исследования были включены, так как они предоставили информацию, считающуюся актуальной для обзора. Для восьми исследований, в которых дети и подростки с аутизмом посещали АП, классы-группы и образовательный центр для домашне обучаемых детей, уровень деталей о времени, проведенном в обычных школах, варьировался; четыре исследования, докладывавших о данных в шести статьях, вообще не сообщали об этой информации (Гудолл, 2018, 2019; Гудолл и МакКензи, 2019; Хеброн и Бонд, 2017; Ландор и Перепа, 2017; Майлз и др., 2019), два исследования сообщили, что дети и подростки с аутизмом посещали все уроки в обычной школе, кроме одного или двух (Холт и др., 2012; Уоррен и др., 2020), одно исследование сообщило, что дети и подростки с аутизмом посещали все уроки в обычной школе (Тобиас, 2009), и другое исследование сообщило, что дети и подростки с аутизмом посещали в основном все уроки в обычной школе (О'Хаган и Хеброн, 2017).

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА

Четырнадцать статей были признаны высокими по качеству, семь - средними, и одна - низким качеством (см. Таблицу 2). Авторы статей высокого качества четко сообщали цели и результаты исследования, использовали подходящую методологию и стратегии набора, собирали и анализировали данные тщательно и этично, а также описывали ценность исследования для более широкой литературы. Только одно исследование, описывающее данные в трех статьях, комментировало отношения между исследователями и участниками (Goodall, 2018, 2019; Goodall & MacKenzie, 2019), что вызывает беспокойство, учитывая субъективную природу качественных исследований. Статьи среднего качества недостаточно подробно сообщали о стратегиях набора и анализе данных, что создавало

потенциальные угрозы надежности и достоверности результатов. Статья, считавшаяся низкого качества (Connor, 2000), не сообщала о дизайне исследования, стратегии набора, сборе данных, анализе или этических вопросах, что затрудняло оценку точности и надежности ее результатов. Шесть исследований не сообщали, проводили ли они запрос на этическое одобрение у исследовательского комитета и/или получили ли информированное согласие от участников (Connor, 2000; Dillon et al., 2016; Emam & Farrell, 2009; Humphrey & Lewis, 2008b; Waddington & Reed, 2006; Whitaker, 2007); поэтому неясно, производились ли эти практики. Если это не так, это вызывает беспокойство, учитывая, что исследование проводилось с лицами, где часто возникают вопросы, связанные с способностью, коммуникацией и согласием.

ОСНОВНЫЕ ТЕМЫ

Было выделено шесть ключевых тем и обсуждено с третьим рецензентом: осведомленность и понимание расстройства аутического спектра (РАС), идентичность и принадлежность, взаимодействие с сверстниками, взаимодействие с педагогическим персоналом, школьная среда и школьная культура. Среди детей и подростков с РАС, их родителей и педагогического персонала возникали сходные темы; поэтому данные представлены вместе для всех сторонних лиц. В то время как две темы, идентичность и принадлежность и взаимодействие с сверстниками, относятся к связанным опытам включения в учебное заведение, данные, казалось, отражали разницу в качестве отношений со сверстниками и как это влияло на самоощущение учащихся (т.е. их идентичность) и насколько они чувствовали себя частью коллектива сверстников и внутри своей школы. Таким образом, тема идентичности и принадлежности более связана с самоощущением учащихся и их чувством ценности, признания и уважения со стороны сверстников и широкого школьного сообщества, в то время как тема взаимодействия со сверстниками связана скорее с качеством их социальных взаимодействий, таких как опыт дружбы и издевательства.

ОСВЕДОМЛЕННОСТЬ И ПОНИМАНИЕ РАС

Обсуждение осведомленности и понимания РАС часто встречалось в восьми статьях высокого качества и пяти статьях среднего качества (Cook et al., 2016; Dillon et al., 2016; Goodall, 2018, 2019; Hebron & Bond, 2017; Humphrey & Lewis, 2008a, 2008b; Landor & Perepa, 2017; Myles et al., 2019; Tobias, 2009; Tomlinson et al., 2021; Warren et al., 2020; Whitaker, 2007). В статьях были представлены отчеты о том, что сверстники плохо понимают РАС и негативное воздействие, которое это оказывает на взаимодействие, и о том, что дети и подростки с РАС рассматриваются иначе (Goodall, 2018; Landor & Perepa, 2017; Tomlinson et al., 2021; Warren et al., 2020). Однако, когда у сверстников было хотя бы некоторое

понимание РАС, имели место случаи, когда они использовали характеристики, такие как чувствительность к восприятию, чтобы вызвать беспокойство: "это были вещи, которые прилипали к его спине, это был стук, это были взгляды, это был скрежет" (Cook et al., 2016, с. 259). Также было отмечено, что недостаточное понимание и осведомленность о РАС среди учителей является вызовом. Многие дети и подростки с РАС чувствовали, что учителя не понимают их потребности и в некоторых случаях не мотивированы поддерживать их: "[плохие учителя] не используют полученное обучение, чтобы помочь" (Goodall, 2019, с. 24). Это вызывает беспокойство в отношении неэффективного удовлетворения потребностей детей и подростков с РАС (Myles et al., 2019; Tobias, 2009).

В исследовании Хеброна и Бонда (2017) родители считали важным, чтобы все сотрудники были осведомлены о РАС, так как их дети пережили продолжительные периоды издевательств и исключения из-за неэффективного управления педагогическим персоналом сложностями: "Я приезжал, отвозил его в девять утра ... к тому времени, как я доходил до работы, мне приходилось идти и забирать его" (р.563). Это указывает на то, что обучение по РАС может быть полезным подходом для увеличения понимания. Однако, как предложил один молодой человек в исследовании Гудолла (2019), обучение по РАС не является простым решением, так как "обучение может сделать [учителей] плохими, так как они используют его, чтобы считать детей глупыми" (с. 24). Это вызывает вопрос о том, как можно содействовать пониманию чувствительно и эффективно. В исследовании Уитакера (2007), которое тщательно анализировало данные и имело значительно большую выборку по сравнению с другими исследованиями в этом обзоре, родители описали важность того, чтобы учителя понимали состояние, а также индивида и трудности, с которыми он сталкивается. Одна мать выразила это очень ясно: "Я хотела бы, чтобы персонал понимал, кто моя дочь, и каково это быть ей" (Уитакер, 2007, с. 175).

Хотя большинство статей, которые внесли вклад в эту тему, обсуждали понимание и осведомленность о РАС в отношении сверстников и педагогического персонала, две статьи высокого и среднего качества обсуждали процесс самопонимания детей и подростков с РАС (Dillon et al., 2016; Tobias, 2009). Дети и подростки с РАС в исследовании Диллона и др. (2016) проявляли уровень самосознания, который вызывает сомнения описаниями в литературе о том, что лица с расстройством аутического спектра лишены этой способности (Феррари и Мэтьюс, 1983): "Я становлюсь все более раздражительным сейчас, чем был в 6 классе. И даже сейчас это может начать ухудшаться. Меня это доводит до беспокойства" (с. 225). Исследователи склонны соглашаться с тем, что лица с РАС действительно испытывают трудности в самопонимании, хотя и не лишены этой способности полностью (Хуанг и др., 2017). Преимущества, связанные с развитием этого навыка, включают защиту от аутического выгорания, распознавание увлечений и интересов, формирование отношений с другими и разработку стратегий для справления с окружающей средой (Манцалас и др., 2022; Саут и Сандерленд, 2022). Вероятно, такое

самопонимание также существует в других образовательных средах и указывает на пользу школ в поддержке детей и подростков с РАС в развитии более глубокого самопонимания.

ЛИЧНОСТЬ И ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ

Вопросы, связанные с тем, как дети и подростки с аутизмом воспринимали себя и чувствовали себя частью школьного сообщества, описывались детьми и подростками с аутизмом, их родителями и педагогическим персоналом в 16 статьях (Calder и др., 2013; Connor, 2000; Cook и др., 2018; Goodall, 2018; Goodall и MacKenzie, 2019; Hebron и Bond, 2017; Holt и др., 2012; Humphrey и Lewis, 2008b; Moyses и Porter, 2015; Myles и др., 2019; O'Hagan и Hebron, 2017; Tobias, 2009; Tomlinson и др., 2021; Waddington и Reed, 2006; Warren и др., 2020; Whitaker, 2007). Дети и подростки с аутизмом часто говорили о том, что им хочется вписаться в окружающую их среду и что социальная инклюзия лежит в основе чувства принадлежности в школе: "это как желание быть там и чувствовать, что тебя хотят видеть там" (Myles и др., 2019, с. 11). Ощущение ценности и принятия возникало из опыта, когда дети и подростки с аутизмом слышали их и внимательно слушали в классе и активно включали их в различные мероприятия. К сожалению, исследования в этом обзоре указывали на то, что в целом существовали проблемы с одиночеством, социальным исключением и ощущением своей особенности.

Ограниченные навыки общения и социализации часто создавали барьеры для детей и подростков с аутизмом в их отношениях с сверстниками: "он, вероятно, слишком усердно старается, поэтому его так раздражают, потому что он не понимает правила и произносит неподходящие комментарии" (O'Hagan и Hebron, 2017, с. 16). Это, по-видимому, усиливало ощущение своей особенности в негативном ключе: "Мне не нравится, что у меня аутизм. Я думаю, что это делает меня другим от других людей, и я думаю, что меня воспринимают как другого... Меня часто называли ботаником или странником" (Goodall и MacKenzie, 2019, с. 508). В исследовании Хамфри и Льюиса (2008а) дети и подростки с аутизмом выбирали слова, такие как "дебил" и "фрик", чтобы описать, как они видят себя (с. 31). Такие слова, полные ценностных суждений, иллюстрируют сильные описания, которые некоторые дети и подростки с аутизмом включали в свое представление о себе. В отличие от этого, некоторые дети и подростки с аутизмом смотрели более позитивно на свою особенность, хотя это было характерно скорее для тех, у кого были крепкие дружеские отношения и хорошие успехи в учебе (Хамфри и Льюис, 2008а). Уоррен и др. (2020) сообщили о признаках столкновения идентичности для детей и подростков с аутизмом, посещающих специализированный класс, прикрепленный к обычной школе, и один сотрудник описал, как ученик чувствовал себя "большой рыбой в специализированном классе, но очень маленькой рыбой в обычной школе" (с. 10–11), хотя дети и подростки с аутизмом в исследовании не сообщили о каких-либо проблемах, связанных с ощущением

своей особенностью из-за посещения обоих типов школ и, наоборот, описали это как "круто" и "захватывающе" (с. 10).

Хамфри и Льюис (2008а) предположили, что негативное отношение к ощущению своей особенностью, скорее всего, возникло из обратной связи от других людей, приводя детей и подростков с аутизмом к необходимости адаптировать свое поведение, чтобы вписаться. Это казалось особенно распространенным у девочек, что согласуется с исследованиями, указывающими, что маскирование поведения связано больше с выражением аутизма у девочек (Болдуин и Костли, 2016; Кридленд и др., 2014; Кенъон, 2014; Ринкевич и др., 2016). Девочка в исследовании Кук и др. (2018) объяснила: "Я подумала, что если я изменилась, чтобы быть как моя другая подруга, они будут слушать меня, и все они это сделали, поэтому я решила оставить все так" (с. 310). В то время как маскирование, по-видимому, позволяет детям и подросткам с аутизмом скрывать свои особенности, чтобы быть принятыми и чувствовать себя частью сообщества, родители часто беспокоились, что это может привести к недооценке симптомов и последующему развитию более серьезных проблем (Кук и др., 2018; Уитакер, 2007). Интересно, что родители и школьный психотерапевт в исследовании Томлинсон и др. (2021) сообщили, что получение диагноза аутизма положительно снизило тенденции к маскированию и улучшило самосознание молодых людей. Однако это исследование недостаточно описало свою стратегию набора и процесс анализа данных, поэтому надежность этого вывода не ясна.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С СВЕРСТНИКАМИ

Обучение в обычной школе - это очень общественная среда, и характерные особенности аутизма (ASD) часто создают уникальные проблемы в отношениях с сверстниками. Многие дети и подростки с аутизмом, их родители и педагогический персонал подчеркивали распространенные случаи отвержения, изоляции и запугивания: "Я был изолирован и отделен, словно в пузыре депрессии и тревожности... но при этом я все равно чувствовал себя объектом внимания, с другими, которые смотрели на меня и судили" (Goodall & MacKenzie, 2019, с. 507). Характерные особенности аутизма, такие как социальная наивность, казалось, делали детей и подростков с аутизмом особенно уязвимыми перед запугиванием (Humphrey & Lewis, 2008а). Не всегда было ясно, было ли запугивание всегда связано с тем, что у молодого человека есть аутизм. Тем не менее, жертвоприятие путем нацеливания на определенные чувствительности к сенсорным стимулам, описанное ранее, подразумевает, что запугивание и стигма, связанная с опытом аутизма, действительно имеют место быть.

Отрицательные взаимодействия с сверстниками, связанные с характерными особенностями аутизма, вызывают интересную дилемму в отношении раскрытия диагнозов в школьной среде. Похоже, это был спорный вопрос среди детей и подростков с аутизмом,

причем некоторые предпочитали раскрывать его, чтобы получить поддержку и понимание от других, в то время как другие предпочитали оставить это в тайне из-за стигмы, которую часто вызывают диагностические метки. Для некоторых детей и подростков с аутизмом любой уровень раскрытия воспринимался как преграда для того, чтобы считаться "нормальным": "Я предпочел бы, чтобы они не знали, потому что тогда меня бы не отличали" (Humphrey & Lewis, 2008a, с. 40). Однако также существуют примеры чувствительного раскрытия перед сверстниками, способствующего положительным отношениям среди них: "чем больше они узнают об аспергере, тем более сочувственно они себя чувствуют" (Humphrey & Lewis, 2008a, с. 40). В таких ситуациях Хамфри и Льюис (2008a) предположили, что дети и подростки с аутизмом чувствуют себя способными лучше ориентироваться в сложном мире включающей школы, благодаря поддержке сверстников, способствующей положительному самосознанию.

Опыт дружбы для детей и подростков с аутизмом был описан в десяти исследованиях, и отчеты детей и подростков с аутизмом, их родителей и педагогического персонала согласовывались в высокой степени (Calder et al., 2013; Cook et al., 2016, 2018; Hebron & Bond, 2017; Holt et al., 2012; Humphrey & Lewis, 2008a; Myles et al., 2019; Tomlinson et al., 2021; Warren et al., 2020; Whitaker, 2007). Дети и подростки с аутизмом в исследовании Myles et al. (2019), которое было одним из пяти качественных исследований среди женской аудитории, описывали дружбу как важный фактор для общего счастья в школе, предоставляя ощущение социальной безопасности, которая помогала им справляться с школьной средой. Однако дружбы часто описывались как запутанные, несимметричные и существенно влияющие на ограниченные социальные и коммуникационные способности. Часто дети и подростки с аутизмом подружились со сверстниками с аутизмом или другими отличиями (Cook et al., 2016, 2018; Tomlinson et al., 2021), что согласуется с идеями, предложенными социальной теорией идентичности (Таджфел и Тернер, 1979), предполагающей, что люди стремятся к отношениям с похожими на себя, чтобы укрепить свою личную идентичность. В противоположность этому, некоторые дети и подростки с аутизмом предпочитали быть в одиночестве (Calder et al., 2013), что свидетельствует о индивидуальных различиях в мотивации к развитию дружбы. Исследования, проводившиеся в специализированных школах или отделениях, указывали на то, что эти образовательные учреждения способствуют дружеским отношениям, обеспечивая безопасную и управляемую среду, где есть поддержка для навигации в сложных социальных взаимодействиях (Hebron & Bond, 2017; Holt et al., 2012; Warren et al., 2020).

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ПЕРСОНАЛОМ

Часто обсуждалась важность отношений с педагогическим персоналом для детей и подростков с аутизмом (CYP-AS) в инклюзивных школах. В исследовании Диллона и др. (2016) такие отношения в большинстве своем воспринимались положительно и

связывались с тем, что педагогический персонал считался заботливым и полезным. Отношения воспринимались отрицательно, когда взаимодействие между детьми и подростками с аутизмом и их учителями было ограничено, и когда учителя не адаптировали уроки, чтобы удовлетворить потребности СУР-АС. В исследовании Эмама и Фаррелла (2009) характерные особенности аутизма, по-видимому, создавали напряженность и раздражение для учителей, которые находили сложным задачу модификации своего языка для адаптации к literalности мышления, которое часто проявляется у СУР-АС: "Она обычно принимала буквально... если я говорю кому-то... 'подними носки'... она бы не поняла" (стр. 414). Учителя в этом исследовании описывали, как трудности с социальным и эмоциональным пониманием влияли на их методики преподавания и отношения с СУР-АС. Учителя были менее способны полагаться на выражение лица для оценки темпа своего преподавания и проверки понимания учеников или для передачи невербальных сообщений, и некоторые учителя были замечены, что они были недовольны дополнительными усилиями, которые им приходилось затрачивать, чтобы адаптировать учебный процесс под СУР-АС: "ему действительно не хватает того восторга, которым могли бы обладать некоторые другие дети" (стр. 413, Эмам и Фаррелл, 2009). Многие учителя сообщали о том, что у них возникали противоречия по поводу того, где лежат их обязанности - у СУР-АС или у других учеников, и многим было трудно адаптировать свою практику, чтобы удовлетворить разнообразные потребности класса (Эмам и Фаррелл, 2009; Хамфри и Льюис, 2008а, 2008b). Это нашло отражение в точке зрения молодого человека в исследовании Томлинсона и др. (2021): "люди, которые находятся в верхней школе, думают... ну мне это сейчас не нужно делать, потому что у нас есть поддержка в учебной программе... давайте оставим это им" (стр. 11).

Включение СУР-АС воспринималось более благосклонно учителями обычных школ, когда им предлагалась дополнительная поддержка со стороны сотрудников поддержки. Однако в нескольких отчетах отмечалось, что присутствие сотрудников поддержки снижало взаимодействие между СУР-АС и их учителями, и увеличивало вероятность запугивания из-за их физического присутствия, что сигнализировало о том, что СУР-АС отличаются от сверстников (Эмам и Фаррелл, 2009; Хамфри и Льюис, 2008а, 2008b; Ландор и Перепа, 2017; Томлинсон и др., 2021). В школах, где сотрудники поддержки помогали не только СУР-АС, но и всему классу, или где поддержку предоставляли как сотрудники, так и сверстники, эти проблемы в некоторой мере устранялись (Эмам и Фаррелл, 2009; Ландор и Перепа, 2017). Однако в этих исследованиях не описывалось, каким образом выбирались участники, поэтому возможны искажения выборки.

ШКОЛЬНАЯ СРЕДА

Часто сообщалось, что сенсорные аспекты школьной среды способствуют беспокойству СУР-АС в инклюзивных школах, особенно на старшей ступени, где школы

бывают более крупные и оживленные. Молодой человек в исследовании Томлинсона и др. (2021) поделился тем, что "пожарная сигнализация ужасна... обычно я так раздражаюсь, что кусаю пальцы" (стр. 9). Часто сообщалось, что сверстники предоставляют нежелательные отвлекающие моменты в классе, что мешает СYP-AS выполнять учебные задачи и получать необходимую поддержку от учителей: "сверстники много говорят... они просто продолжают говорить и говорить" (стр. 226, Диллон и др., 2016). Хамфри и Льюис (2008b) отметили, что в их исследовании СYP-AS часто помещали в самые низкие академические группы, которые были более шумными и беспокойными: "На уроках английского языка было так много шума. Я просто хотел, чтобы класс был тихим, чтобы я мог сосредоточиться на своей работе" (стр. 138). Учителя, участвовавшие в исследовании, комментировали, как это влияло на количество поддержки, которую они могли предоставить: "Я трачу так много времени на дисциплинирование... мне приходится признать, что из учеников с аутизмом, которых я преподаю, с ним я разговариваю меньше всего из-за класса, в котором он находится" (стр. 138).

Уровень порядка и предсказуемости, на котором многие СYP-AS полагаются, казался вызванным школьной средой, где частые изменения комнат и расписания были обыденным явлением (Хамфри и Льюис, 2008b). Это соответствует отчетам от СYP-AS, родителей и педагогического персонала о том, что неструктурированные временные интервалы в течение школьного дня, такие как перемены и обеденные перерывы, были особенно трудными: "моменты между, когда мы идем на собрание, играем и закусываем, это время, с которым им сложно справиться" (Уоррен и др., 2020, стр. 7). Многие СYP-AS искали тихие, безопасные места, чтобы снизить свою тревожность (Калдер и др., 2013; Коннор, 2000; Хеброн и Бонд, 2017; Мойс и Портер, 2015; Уитакер, 2007), и специализированные классы и отделения часто предоставляли возможность избежать давления общей школьной среды (Холт и др., 2012; Хамфри и Льюис, 2008b; Ландор и Перепа, 2017; Уоррен и др., 2020).

Несмотря на то, что описанные ранее проблемы с окружающей средой были последовательно сообщены СYP-AS, их родителями и педагогическим персоналом, существуют некоторые различия. Описания, предложенные СYP-AS, в большей степени сосредотачивались на текущем беспокойстве, в то время как родители и педагогический персонал отражали больше о долгосрочных пользах общения с обычной средой для будущей жизни, что включает в себя развитие устойчивости и стратегий справления, доступ к полной программе и возможности развивать социальные навыки (Хеброн и Бонд, 2017; Ландор и Перепа, 2017; Тобиас, 2009; Уаддингтон и Рид, 2006; Уоррен и др., 2020). Один из родителей в исследовании Уаддингтона и Рида (2006) объяснил, что СYP-AS "принуждаются вступать в социальные ситуации, с которыми им придется столкнуться на протяжении всей своей жизни" (стр. 159). Если справление со стрессом в обычной школе имеет долгосрочную пользу, то школы должны быть хорошо подготовлены для поддержки СYP-AS в переносе краткосрочного стресса.

КУЛЬТУРА ШКОЛЫ

Восемь исследований отмечали влияние общей школьной культуры на СYP-AS (Calder et al., 2013; Cook et al., 2016; Hebron & Bond, 2017; Humphrey & Lewis, 2008b; Tobias, 2009; Tomlinson et al., 2021; Waddington & Reed, 2006; Whitaker, 2007). Были выделены важные аспекты инклюзивной и дружелюбной школьной этики, качественного общения между педагогическим персоналом и родителями, а также обязательства и готовность всего педагогического персонала включать СYP-AS в инклюзивные школы. В исследовании Хеброна и Бонда (2017) родители предоставили примеры инклюзивных практик, таких как повышение осведомленности о аутизме во всей школе и включение СYP-AS в учебные задания среди сверстников, что помогло ученикам почувствовать себя более включенными: "Кажется, что все в школе теперь намного более осведомлены, учителя... обеденные дамы. Все они, кажется, знают чуть больше" (стр. 465), "В последний раз его не включили в общую домашнюю работу, а теперь он делает то же самое, что и другие дети, чтобы он не чувствовал себя исключенным" (стр. 465). Положительные эффекты этих практик могут быть объяснены с точки зрения социальной идентичности и чувства принадлежности, где установленные структуры облегчают ощущение принятия, связанности и коллективной идентичности. Томлинсон и др. (2021) пришли к заключению, что "принятие комплексного подхода к поддержке аутичных учащихся является ключевым фактором успешной адаптации [в обычных школах]" (стр. 5).

Для родителей в частности хорошее взаимодействие между домом и школой было "серебряной ценой" (Уитакер, 2007, стр. 176), особенно когда педагогический персонал слушал и действовал на основе знаний и опыта родителей. В исследовании Тобиаса (2009) родители говорили о готовности персонала слушать родителей, независимо от того, кажется ли их заботы тривиальными: "Вы просто чувствуете, что несмотря на то, насколько мелким может показаться инцидент или насколько глупо он может показаться вам и вашему ребенку, для вас и вашего ребенка он таковым не является... Каждый раз, когда я поднимал вопрос в школе... я никогда не чувствовал себя глупо" (стр. 156). Педагогический персонал считал, что, когда руководство обязывается содействовать созданию инклюзивной школьной среды и устанавливает эффективные каналы общения с широкой командой персонала, это помогает лучше удовлетворить потребности СYP-AS. Об этом говорил менеджер ресурсов по аутизму в исследовании Хамфри и Льюиса (2008b): "Мое восприятие заключается в том, что старшее руководство на борту... они открыты для идей, которые, вы знаете, могут открыть школу и сделать ее более доступной для детей с индивидуальными потребностями" (стр. 134). Хамфри и Льюис (2008b) пришли к заключению, что "в конечном итоге" некоторые студенты с аутизмом чувствовали себя частью своего школьного сообщества, а другие не могли активно участвовать, что часто было прямым следствием практики учителей и/или помощников по обучению" (стр. 135). Подобные соображения редко высказывались самими СYP-AS, что может просто отражать тот факт, что эти практики иногда происходят за пределами осознания молодого человека, но тем не

менее подчеркивают важность сбора множества точек зрения для освещения разных аспектов опыта.

ОБСУЖДЕНИЕ

Целью данного систематического обзора было синтезировать качественное доказательство жизненного опыта детей и подростков с аутизмом (СУР-AS) в инклюзивных школах Великобритании. Шесть тем подчеркивают, как вопросы, связанные с пониманием и осознанием аутизма, идентичностью и принадлежностью, взаимодействием с сверстниками и образовательным персоналом, а также школьной средой и культурой, были важными аспектами школьного опыта детей и подростков с аутизмом. Четыре темы были выявлены в предыдущих обзорах (Робертс и Симпсон, 2016; Уильямс и др., 2019), что указывает на последовательность опыта с течением времени и межкультурную консистентность. Однако текущий обзор добавляет аспект идентичности/принадлежности и представляет более широкое видение того, как школьная культура может способствовать положительному опыту. Среди отчетов СУР-AS, их родителей и образовательного персонала существовала значительная согласованность, что указывает на хороший уровень общего понимания у заинтересованных сторон в образовательном опыте СУР-AS. Резкие различия в опыте СУР-AS были редкими, и те, которые появлялись, казались примерами понятных индивидуальных различий. Большинство исследований фокусировались на СУР-AS средней школьной возрастной группы, но из небольшого числа, которое фокусировалось на начальных школах, не казалось, что существуют какие-либо очевидные различия в опыте учеников, и три статьи, включавшие учеников начальной/средней и старшей школ, не описывали различий между этими уровнями. Действительно, существуют различия в развитии между детьми начальной и средней школьной возрастной группы, поэтому ожидается, что различия будут возникать по мере того, как СУР-AS продвигаются через годы обучения и сталкиваются с увеличивающимися академическими требованиями и более сложными социальными отношениями. Также ожидаются различия в развитии траекторий у девочек и мальчиков, учитывая, что исследования указывают на различия в поле от младенчества до взрослого возраста. Девочки с аутизмом, как правило, проявляют меньше и менее интенсивных ограниченных интересов и повторяющихся поведений, а также имеют меньшее нарушение социальной коммуникации и социальной компетенции по сравнению с мальчиками с аутизмом (Макфейден и др., 2023). Это может означать, что у девочек может быть больше шансов оставаться недиагностированными, и их потребности не будут признаны, что ограничит поддержку, предоставляемую им в школе. Сравнение опыта СУР-AS разного пола на разных уровнях школьного образования было бы полезным направлением для дополнительных исследований, чтобы специфические потребности могли быть более эффективно удовлетворены.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Этот обзор показывает, что обычная школа может быть запутанной и сложной системой для навигации для СYP-AS. Характеристики аутизма и то, как на них реагировали другие, часто приводили к тому, что СYP-AS испытывали трудности, влияющие на их академическое обучение и психосоциальное благополучие. Многие СYP-AS чувствовали себя по-разному, недооцененными и изолированными, что усугублялось отрицательными взаимодействиями со сверстниками, персоналом и школьной средой. Это указывает на то, что теория социальной ролевой оценки (SRV) (Вольфенсбергер, 1983) недостаточна для объяснения того, как инклюзивное образование может облегчить положительные опыты в школе для этой группы; неудивительно, что простое посещение обычной школы не означает автоматически, что СYP-AS будут процветать. Включение идей из теорий социальной идентичности (Таджфел и Тернер, 1979) и принадлежности (Баумейстер и Лири, 1995) может предложить более полное понимание; чувство принадлежности и связанности с социальной группой, которую общество считает социально ценной, может помочь лучше поддерживать СYP-AS в инклюзивных средах. Когда принимаются и поддерживаются отношения на основе глубокого, эмпатичного понимания жизненного опыта СYP-AS, негативные опыты вероятно будут компенсированы, и желаемые опыты, такие как взаимные дружбы и положительная самооценка, становятся более доступными. Положительные отчеты в нескольких исследованиях указывают на то, что это может быть случай, поскольку у СYP-AS было более положительных опытов в школе, когда у них были поддерживающие дружбы и они чувствовали себя частью своей группы сверстников и школы в целом, а также там, где была установлена культура принятия через школьную этику и обязательства по инклюзивной практике со стороны персонала.

В исследованиях, включенных в этот обзор, присутствует ряд ограничений, которые вызывают сомнения в их результативности. В то время как большинство исследований считались высококачественными благодаря правильной отчетности о целях, методологии, сборе данных, анализе и вкладе в более широкую литературу (Калдер и др., 2013; Кук и др., 2016, 2018; Диллон и др., 2016; Гудолл, 2018, 2019; Гудолл и МакКензи, 2019; Хеброн и Бонд, 2017; Мойс и Портер, 2015; Майлз и др., 2019; О'Хаган и Хеброн, 2017; Уоддингтон и Рид, 2006; Уоррен и др., 2020; Уитакер, 2007), несколько исследований были оценены как умеренного или низкого качества из-за недостаточных деталей в отчетности (Коннор, 2000; Имам и Фаррелл, 2009; Холт и др., 2012; Хамфри и Льюис, 2008а, 2008b; Ландор и Перепа, 2017; Тобиас, 2009; Томлинсон и др., 2021). Большинство исследований не сообщали об интеллектуальных способностях своих участников, и те, которые это делали, склонны были иметь средние или выше среднего интеллектуальные способности или были помечены как "высокофункционалирующие". Поэтому неясно, будут ли опыты СYP-AS, выявленные в этом обзоре, аналогичны опытам СYP-AS с умственной отсталостью. Люди с аутизмом и умственной отсталостью изучены в меньшей степени по сравнению с теми, у кого аутизм без умственной отсталости (Сигель, 2018). Вероятно, у них будут схожие школьные опыты,

однако исследования показывают, что социальные, адаптивные и коммуникативные навыки, скорее всего, будут более тяжелыми, когда присутствуют несколько состояний (Мэтсон и др., 2009), поэтому СYP-AS с умственной отсталостью, вероятно, столкнутся с дополнительными вызовами в школе, требующими конкретной поддержки для удовлетворения своих потребностей. Данные о этнической принадлежности также редко сообщались, и в исследования включалось мало девочек, что согласуется с исторической недостаточной представленностью девочек в исследованиях по аутизму. Мужская предвзятость была 3:1 в этом обзоре, что схоже с соотношениями, найденными в других исследованиях (Бэрд и др., 2006; Касари и др., 2016). Дальнейшие исследования могли бы извлечь пользу из вовлечения более разнообразной группы СYP-AS в исследования, как с точки зрения пола, так и этнических характеристик и умственных способностей, и обеспечивать отчет о этих деталях. Учитывая разнообразие потребностей в спектре аутизма и различные трудности в развитии чувства идентичности и принадлежности для лиц из разных социокультурных сред, это является важной областью для дальнейших исследований.

Признавая, что качественные исследования являются субъективным процессом, первый автор этого обзора отмечает возможные предвзятости, которые могли внести ее позиция и индивидуальная перспектива. Экологическая системная модель Бронфенбреннера (1979) приходила на ум во время синтеза данных, что, вероятно, повлияло на структурирование ключевых тем; другая модель руководства могла бы привести к появлению альтернативных ключевых тем. Личные интересы в социальной идентичности, вероятно, оказали влияние на восприятие информации, что означает, что другие точки зрения возможно были проигнорированы. Подобные предвзятости могли быть активны в процессе разработки тем, где связи с идентичностью, принадлежностью и социальными взаимодействиями доминировали. Эти потенциальные предвзятости были бы в какой-то степени смягчены благодаря беседам с другими двумя авторами во время этого обзора, хотя проверки межрецензентной надежности для извлечения данных и развития тем не проводились из-за ограничений времени; следовательно, это представляет угрозу объективности представленной информации. Однако этот обзор предлагает новую перспективу недостаточно исследованных опытов СYP-AS и опирается на мнение множества информаторов, чтобы предоставить всесторонний взгляд, который можно использовать для выявления областей, требующих улучшения. Это единственный обзор, сосредоточенный специфически на Великобритании, что означает, что его результаты могут служить основой для формирования британской образовательной политики и предоставления.

Несмотря на ограничения данного обзора и исследования, в него включенные, предлагается новое и полезное синтезирование литературы относительно реального опыта детей и подростков с аутизмом (СYP-AS), посещающих инклюзивные школы в Великобритании. Образовательным учреждениям и политикам рекомендуется

использовать результаты при рассмотрении улучшений в школьном опыте для СУР-AS и тех, у кого есть сходные трудности. Практические рекомендации могут включать в себя совместное проектирование программ обучения по аутизму с участием СУР-AS с целью поощрения более эмпатичного понимания сталкивающихся с трудностями в школе, создание тихих мест для развития адаптивных навыков справления с дистрессирующими аспектами инклюзивной среды, терапевтические возможности для поддержки развития самопонимания и осознанности у СУР-AS, социальные клубы для СУР-AS и их сверстников на основе общих интересов и хобби для поощрения социальной связи, и внедрение инклюзивных практик руководством школы, пронизывающим всеми уровнями персонала, для создания культуры принятия и принадлежности, например, через явное инклюзивное учебное зрение школы, публикацию политики включения школы и создание эффективных каналов коммуникации среди персонала и с родителями. Некоторые из этих рекомендаций соответствуют существующим исследованиям, исследующим эффективность мероприятий по улучшению опыта СУР-AS в инклюзивных образовательных средах. Много работ сосредотачивается на улучшении отношений среди сверстников, например, предлагая социальные обеденные клубы на основе интересов СУР-AS для увеличения социальных взаимодействий (Коегель и др., 2012, 2013). Картер и др. (2010) представляют всесторонний обзор литературы по интервенциям, способствующим социальному взаимодействию. Также проведена работа по повышению навыков самоопределения, способствующих постановке и достижению целей, самопониманию, решению проблем и принятию решений, и было продемонстрировано, что СУР-AS могут извлекать пользу из этих интервенций для более эффективного преодоления школьного опыта (см. обзор Морана и др., 2021). Также существует возрастающая доказательная база эффективности интервенций, направленных на улучшение осведомленности сверстников и учителей о аутизме в школах (см. обзор Кримин и др., 2021) и создание ощущения сообщества на уровне всей школы (Каррингтон и др., 2021; Шохет и др., 2021). Школы, безусловно, будут зависеть от поддержки местных правительств для внедрения таких рекомендаций. Однако эти практики могут значительно улучшить опыт СУР-AS, снижая негативные чувства различия, способствуя формированию крепких связей с другими и ощущению принадлежности в среде, которая способствует принятию и ценности разнообразия.

Вот стратегия поиска:

Булевый поиск по ключевым словам:

1. "массовое образование" или "инклюзивное образование" или "общее образование" или "регулярное образование"
2. "школа массового образования" или "инклюзивная школа" или "школа общего образования" или "школа регулярного образования" или "нормальная школа"

3. "класс массового образования" или "инклюзивный класс" или "класс общего образования" или "класс регулярного образования" или "нормальный класс"

4. "интеграция в школу" или "инклюзия в школу" или "инклюзивная педагогика"

5. "инклюзивная среда" или "инклюзивная среда обучения" или "среда массового образования" или "среда обучения в массовой школе"

6. образование или школа* или класс*

7. аутизм* или Аспергер* или аутическое расстройство или аутический синдром или "расстройство аутичного спектра" или РАС

Комбинируем: ((1 или 2 или 3 или 4) или (5 и 6)) и 7

Эта стратегия поиска используется для поиска соответствующих статей или исследований, связанных с массовым или инклюзивным образованием для лиц с аутизмом (расстройством аутичного спектра) и связанными состояниями. Она объединяет различные ключевые слова и фразы для выявления соответствующих исследований в данной области.

Это поисковые стратегии и запросы, используемые для поиска исследовательских статей и исследований, связанных с расстройствами аутического спектра и инклюзивным образованием в различных базах данных. Запросы направлены на выявление соответствующей литературы по данной теме. Указанные базы данных включают CINAHL, ERIC, Ebsco, Proquest Dissertations, PsycInfo, Scopus и Web of Science, среди прочих. Поисковые запросы включают специфические ключевые слова и MeSH-термины для уточнения результатов поиска.

Вот эти запросы:

1. (DE "Расстройства аутического спектра" OR DE "Синдром Аспергера" OR DE "Аутизм" OR DE "Расстройства аутического спектра у женщин" OR DE "Первазное расстройство развития, не в противном случае указанное") AND (DE "Инклюзивное образование"))

2. ("Аутизм" и "общее образование") или ("Аутизм" и ("инклюзия или интеграция" и "образование"))

Вот также поисковая стратегия из Review Journal of Autism and Developmental Disorders, которая использует булевый поиск по ключевым словам:

1. "Массовое образование" или "Инклюзивное образование" или "Общее образование" или "Регулярное образование" или "Нормальное образование"

2. "Массовая школа*" или "Инклюзивная школа*" или "Общая школа*" или "Регулярная школа*" или "Нормальная школа*"

3. "Массовый класс*" или "Инклюзивный класс*" или "Общий класс*" или "Регулярный класс*" или "Нормальный класс*"

4. "Интеграция в школу" или "Включение в школу*" или "Инклюзивная педагогика*"

5. "Инклюзивная среда" или "Инклюзивная среда обучения*" или "Массовая среда" или "Среда обучения в массовой школе*"

6. Образование или школа* или класс*

7. Аутизм* или Аспергер* или АСР или АСР или "Первазивное расстройство развития" или ПРР

Комбинируем: ((1 или 2 или 3 или 4) или (5 и 6)) и 7

Также приведены MeSH-термины (термины, используемые в медицинских исследованиях) для поиска в базах данных ASSIA и British Education Index.

ЛИТЕРАТУРА

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Association.

Baird, G., Simonoff, E., Pickles, A., Chandler, S., Loucas, T., Meldrum, D., & Charman, T. (2006). Prevalence of disorders of the autism spectrum in a population cohort of children in South Thames: The Special Needs and Autism Project (SNAP). *Lancet*, 368(9531), 210–215. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(06\)69041-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(06)69041-7)

Baldwin, S., & Costley, D. (2016). The experiences and needs of female adults with high-functioning autism spectrum disorder. *Autism*, 20(4), 483–495. <https://doi.org/10.1177/1362361315590805>

Baron-Cohen, S., Scott, F. J., Allison, C., Williams, J., Bolton, P., Matthews, F. E., & Brayne, C. (2009). Prevalence of autism-spectrum conditions: UK school-based population study. *The British Journal of Psychiatry*, 194(6), 500–509. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.108.059345>

Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497–529.

Brett, D., Warnell, F., McConachie, H., & Parr, J. R. (2016). Factors affecting age at ASD diagnosis in UK: No evidence that diagnosis age has decreased between 2004 and 2014. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(6), 1974–1984. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2716-6>

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.

Calder, L., Hill, V., & Pellicano, E. (2013). “Sometimes I want to play by myself”: Understanding what friendship means to children with Autism in mainstream primary schools. *Autism*, 17(3), 296–316. <https://doi.org/10.1177/1362361312467866>

Carrington, S. B., Siggers, B. R., Shochet, I. M., Orr, J. A., Wurfl, A. M., Vanelli, J., & Nickerson, J. (2021). Researching a whole school approach to school connectedness. *International Journal of Inclusive Education*. <https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1878298>

Carter, E. W., Sisco, L. G., & Chung, Y.-C. (2010). Peer interactions of students with intellectual disabilities and/or autism: A map of the intervention literature. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 35(3–4), 63–79.

Cera, R. (2015). National legislations on inclusive education and special educational needs of people with autism in the perspective of Article 24 of the CRPD. In V. D. Fina & R. Cera (Eds.), *Protecting the rights of people with autism in the fields of education and employment: International, European and National Perspectives* (pp. 79–108). Springer Heidelberg. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-13791-9>

Children and Families Act. (2014). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/6/contents/enacted>. Accessed 22 Oct 2022

Connor, M. (1998). A review of behavioural early intervention programmes for children with autism Michael Connor. *Educational Psychology in Practice*, 14(2), 109–117. <https://doi.org/10.1080/0266736980140206>

Connor, M. (2000). Asperger syndrome (autistic spectrum disorder) and the self-reports of comprehensive school students. *Educational Psychology in Practice*, 16(3), 285–296. <https://doi.org/10.1080/713666079>

Cook, A., Ogden, J., & Winstone, N. (2016). The experiences of learning, friendship and bullying of boys with autism in mainstream and special settings: A qualitative study. *British Journal of Special Education*, 43(3), 250–271. <https://doi.org/10.1111/1467-8578.12143>

Cook, A., Ogden, J., & Winstone, N. (2018). Friendship motivations, challenges and the role of masking for girls with autism in contrasting school settings. *European Journal of Special Needs Education*, 33(3), 302–315. <https://doi.org/10.1080/08856257.2017.1312797>

Cremin, K., Healy, O., Spirtos, M., & Quinn, S. (2021). Autism awareness interventions for children and adolescents: A scoping review. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 33, 27–50. <https://doi.org/10.1007/s10882-020-09741-1>

Cridland, E. K., Jones, S. C., Caputi, P., & Magee, C. A. (2014). Being a girl in a boys' world: Investigating the experiences of girls with autism spectrum disorders during adolescence. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(6), 1261–1274. <https://doi.org/10.1007/s10803-013-1985-6>

Critical Appraisal Skills Programme. (2018). CASP Qualitative Checklist. Retrieved September 3, 2019, from Online website: https://casp-uk.net/wp-content/uploads/2018/03/CASP-Qualitative-Checklist-2018_fillable_form.pdf. Accessed 17 Oct 2019

Department for Education. (2014). Special educational needs in England: January 2014. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/362704/SFR26-2014_SEN_06102014.pdf. Accessed 27 May 2020

Department for Education. (2015a). Area guidelines for SEND and alternative provision. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/719176/Building_Bulletin_104_Area_guidelines_for_SEND_and_alternative_provision.pdf. Accessed 27 May 2020

Department for Education. (2015b). Special educational needs and disability code of practice: 0 to 25 years. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/398815/SEND_Code_of_Practice_January_2015.pdf. Accessed 27 May 2020

Dillon, G. V., Underwood, J. D. M., & Freemantle, L. J. (2016). Autism and the U.K. secondary school experience. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 31(3), 221–230. <https://doi.org/10.1177/1088357614539833>

Education Act. (1981). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/60/enacted>

Education Act. (2011). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/21/contents/enacted>

Elsabbagh, M., Divan, G., Koh, Y. J., Kim, Y. S., Kauchali, S., Marcín, C., ... Fombonne, E. (2012). Global prevalence of autism and other pervasive developmental disorders. *Autism Research*, 5(3), 160–179. <https://doi.org/10.1002/aur.239>

Ferrari, M., & Matthews, W. S. (1983). Self-recognition deficits in autism: Syndrome-specific or general developmental delay? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 13(3), 317–324. <https://doi.org/10.1007/BF01531569>

Forlin, C., Watkins, A., & Meijer, C. (2016). *Implementing inclusive education: Issues in bridging the policy-practice gap*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.

Foundation for People with Learning Disabilities (2023). *Learning difficulties*. <https://www.learningdisabilities.org.uk/learning-disabilities/a-to-z/learning-difficulties>. Accessed 9 May 2023

Goodall, C. (2018). Inclusion is a feeling, not a place: A qualitative study exploring autistic young people's conceptualisations of inclusion. *International Journal of Inclusive Education*. <https://doi.org/10.1080/13603116.2018.1523475>

Goodall, C. (2019). “There is more flexibility to meet my needs”: Educational experiences of autistic young people in mainstream and alternative education provision. *Support for Learning*, 34(1), 4–33. <https://doi.org/10.1111/1467-9604.12236>

Goodall, C., & MacKenzie, A. (2019). Title: What about my voice? Autistic young girls' experiences of mainstream school. *European Journal of Special Needs Education*, 34(4), 499–513. <https://doi.org/10.1080/08856257.2018.1553138>

Gray, C., & Donnelly, J. (2013). Unheard voices: The views of traveller and non-traveller mothers and children with ASD. *International Journal of Early Years Education*, 21(4), 268–285. <https://doi.org/10.1080/09669760.2013.842160>

Grima-Farrell, C. R., Bain, A., & McDonagh, S. H. (2011). Bridging the research-to-practice gap: A review of the literature focusing on inclusive education. *Australasian Journal of Special Education*, 35(2), 117–136.

Handleman, J. S., Harris, S. L., & Martins, M. P. (2005). Helping children with autism enter the mainstream (pp. 1029–1042). *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders*. <https://doi.org/10.1002/9780470939352.ch14>

Hebron, J., & Bond, C. (2017). Developing mainstream resource provision for pupils with autism spectrum disorder: Parent and pupil perceptions. *European Journal of Special Needs Education*, 32(4), 556–571. <https://doi.org/10.1080/08856257.2017.1297569>

Holt, L., Lea, J., & Bowlby, S. (2012). Special units for young people on the autistic spectrum in mainstream schools: Sites of normalisation, abnormalisation, inclusion, and exclusion. *Environment and Planning A*, 44(9), 2191–2206. <https://doi.org/10.1068/a44456>

Humphrey, N., & Lewis, S. (2008a). “Make me normal”: The views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools. *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 12(1), 23–46. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eric&AN=EJ782106&site=ehost-live&authtype=ip,uid>

Humphrey, N., & Lewis, S. (2008b). What does “inclusion” mean for pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools? *Journal of Research in Special Educational Needs*, 8(3), 132–140. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eric&AN=EJ815140&site=ehost-live&authtype=ip,uid>

Joshi, G., Petty, C., Wozniak, J., Henin, A., Fried, R., Galdo, M., ... Biederman, J. (2010). The heavy burden of psychiatric comorbidity in youth with autism spectrum disorders: A large comparative study of a psychiatrically referred population. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40(11), 1361–1370. <https://doi.org/10.1007/s10803-010-0996-9>

Kasari, C., Dean, M., Kretzmann, M., Shih, W., Orlich, F., Whitney, R., ... King, B. (2016). Children with autism spectrum disorder and social skills groups at school: a randomized trial comparing intervention approach and peer composition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(2), 171–179. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12460>

Kelly, C., Sharma, S., Jieman, A. T., & Ramon, S. (2022). Sense-making narratives of autistic women diagnosed in adulthood: A systematic review of the qualitative research. *Disability & Society*. <https://doi.org/10.1080/09687599.2022.2076582>

Kenyon, S. (2014). Autism in pink: Qualitative report. Lifelong Learning Programme. Retrieved from <http://www.autisminpink.net/>. Accessed 28 June 2020

Kirkbride, L. (1999). *I’ll go first: The planning and review toolkit for use with children with disabilities*. London: Children’s Society.

Koegel, R., Kim, S., Koegel, L., & Schwartzman, B. (2013). Improving socialization for high school students with ASD by using their preferred interests. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43, 2121–2134.

Landor, F., & Perepa, P. (2017). Do resource bases enable social inclusion of students with Asperger syndrome in a mainstream secondary school? *Support for Learning*, 32(2), 129–143. <https://doi.org/10.1111/1467-9604.12158>

Mantzas, J., Richdale, A. L., Adikari, A., Lowe, J., & Dissanayake, C. (2022). What is autistic burnout? A thematic analysis of posts on two online platforms. *Autism in Adulthood*, 4(1), 52–65. <https://doi.org/10.1089/aut.2021.0021>

Matson, J. L., Rivet, T. T., Fodstad, J. C., Dempsey, T., & Boisjoli, J. A. (2009). Examination of adaptive behavior differences in adults with autism spectrum disorders and intellectual disability. *Research in Developmental Disabilities*, 30(6), 1317–1325. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2009.05.008>

Mayton, M. R. (2005). The quality of life of a child with Asperger’s disorder in a general education setting: A pilot case study. *International Journal of Special Education*, 20(2), 85–101.

McFayden, T. C., Putnam, O., Grzadzinski, R., & Harrop, C. (2023). Sex differences in the developmental trajectories of autism spectrum disorder. *Current Developmental Disorders Reports*, 10, 80–91. <https://doi.org/10.1007/s40474-023-00270-y>

Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., & Altman, D. G. (2009). Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA statement. *BMJ (online)*, 339(7716), 332–336. <https://doi.org/10.1136/bmj.b2535>

Morán, M. L., Hagiwara, M., Raley, S. K., Alsaed, A. H., Shogren, K. A., Qian, X., Gómez, L. E., & Alcedo, M. A. (2021). Self-determination of students with autism spectrum disorder: A systematic review. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 33, 887–908. <https://doi.org/10.1007/s10882-020-09779-1>

Morris, S., O'Reilly, G., & Nayyar, J. (2021). Classroom-based peer interventions targeting autism ignorance, prejudice and/or discrimination: A systematic PRISMA review. *International Journal of Inclusive Education*. <https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1900421>

Moyse, R., & Porter, J. (2015). The experience of the hidden curriculum for autistic girls at mainstream primary schools. *European Journal of Special Needs Education*, 30(2), 187–201. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eric&AN=EJ1056772&site=ehostlive&authtype=ip,uid>

Myles, O., Boyle, C., & Richards, A. (2019). The social experiences and sense of belonging in adolescent females with autism in mainstream school. *Educational & Child Psychology*, 36(4), 8–21.

O'Hagan, S., & Hebron, J. (2017). Perceptions of friendship among adolescents with autism spectrum conditions in a mainstream high school resource provision. *European Journal of Special Needs Education*, 32(3), 314–328. <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1223441>

Parish, N., Bryant, B., & Swords, B. (2018). Have we reached a 'tipping point'? Trends in spending for children and young people with SEND in England. Retrieved from <https://static1.squarespace.com/static/5ce55a5ad4c5c500016855ee/t/5d1cdad6b27e2700017ea7c9/1562172125505/LGA+HN+report+corrected+20.12.18.pdf>. Accessed 5 Apr 2020

Roberts, J., & Simpson, K. (2016). A review of research into stakeholder perspectives on inclusion of students with autism in mainstream schools. *International Journal of Inclusive Education*, 20(10), 1084–1096. <https://doi.org/10.1080/13603116.2016.1145267>

Rynkiewicz, A., Schuller, B., Marchi, E., Piana, S., Camurri, A., Lassalle, A., & Baron-Cohen, S. (2016). An investigation of the "female camouflage effect" in autism using a computerized ADOS-2 and a test of sex/gender differences. *Molecular Autism*, 7(1), 1–8. <https://doi.org/10.1186/s13229-016-0073-0>

Saggers, B., Hwang, Y.-S., & Mercer, K. L. (2011). Your voice counts: Listening to the voice of high school students with autism spectrum disorder. *Australasian Journal of Special Education*, 35(2), 173–190. <https://doi.org/10.1375/ajse.35.2.173>

Sciutto, M., Richwine, S., Mentrikoski, J., & Niedzwiecki, K. (2012). A qualitative analysis of the school experiences of students with Asperger syndrome. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 27(3), 177–188. <https://doi.org/10.1177/1088357612450511>

Shochet, I., Wurfl, A., Orr, J., Kelly, R., Sagers, B., & Carrington, S. (2021). School connectedness to support student mental health and wellbeing. In S. Carrington, B. Sagers, K. Harper-Hill, & M. Whelan (Eds.), *Supporting students on the autism spectrum in inclusive schools* (c. 2). London: Routledge.

Siegel, M. (2018). The severe end of the spectrum: Insights and opportunities from the Autism Inpatient Collection (AIC). *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48, 3641–3646.

South, G., & Sunderland, N. (2022). Finding their place in the world: What can we learn from successful autists' accounts of their own lives? *Disability and Society*, 37(2), 254–270. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1816903>

Special Educational Needs and Disability Act. (2001). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/10/contents>. Accessed 22 Oct 2022

Strain, P. S. (1983). Generalization of autistic children's social behavior change: Effects of developmentally integrated and segregated settings. *Analysis and Intervention in Developmental Disabilities*, 3(1), 23–34. [https://doi.org/10.1016/0270-4684\(83\)90024-1](https://doi.org/10.1016/0270-4684(83)90024-1)

Symes, W., & Humphrey, N. (2010). Peer-group indicators of social inclusion among pupils with autistic spectrum disorders (ASD) in mainstream secondary schools: A comparative study. *School Psychology International*, 31(5), 478–494. <https://doi.org/10.1177/0143034310382496>

Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole: Monterey, CA.

The Warnock Report. (1978). Department of Education and Science Special Educational Needs: Report of the committee of enquiry into the education of handicapped children and young people. London: HMSO.

Tobias, A. (2009). Supporting students with autistic spectrum disorder (ASD) at secondary school: A parent and student perspective. *Educational Psychology in Practice*, 25(2), 151–165. <https://doi.org/10.1080/02667360902905239>

Tomlinson, C., Bond, C., & Hebron, J. (2021). The mainstream school experiences of adolescent autistic girls. *European Journal of Special Needs Education*. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1878657>

UNESCO. (1994). The Salamanca Statement and Framework for action on special needs education. Retrieved from https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/Salamanca_Statement_1994.pdf. Accessed 12 Apr 2020

UNESCO. (2005). Guidelines for inclusion: Ensuring access to education for all. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140224>. Accessed 12 Apr 2020

United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Article 24 - Education. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>. Accessed 12 Oct 2022

Waddington, E. M., & Reed, P. (2006). Parents' and local education authority officers' perceptions of the factors affecting the success of inclusion of pupils with autistic spectrum disorders. *International Journal of Special Education*, 21(3), 151–164.

Warren, A., Buckingham, K., & Parsons, S. (2020). Everyday experiences of inclusion in primary resourced provision: The voices of autistic pupils and their teachers. *European Journal of Special Needs Education*. <https://doi.org/10.1080/08856257.2020.1823166>

Whitaker, P. (2007). Provision for youngsters with autistic spectrum disorders in mainstream schools: What parents say - and what parents want. *British Journal of Special Education*, 34(3), 170–178. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8578.2007.00473.x>

Williams, E. I., Gleeson, K., & Jones, B. E. (2019). How pupils on the autism spectrum make sense of themselves in the context of their experiences in a mainstream school setting: A qualitative metasynthesis. *Autism*, 23(1), 8–28. <https://doi.org/10.1177/1362361317723836>

Wolfensberger, W. (1983). Social role valorization: A proposed new term for the principle of normalization. *Mental Retardation*, 21(6), 234–239.

GÜNCEL AŞAMADA ÇOCUKLARDA OTİZM ŞİDDET DERECESESİ İLE SOSYAL İLETİŞİM ARASINDAKİ İLİŞKİ

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eskişehir- Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

Munara KENZHEGUL

Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü

Sakarya, Türkiye

kenzhegul255@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-2560-7246

ÖZET

Otizmin farklı şiddet derecelerini içeren bir spektrumu bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Şimkent şehrindeki (Kazakistan) genel eğitim ve rehabilitasyon okullarındaki çocuklarda otizmin şiddet derecesi ile sosyal iletişim arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma, nitel analiz şeklinde yürütülmüştür. Araştırma için 3 ile 12 yaş arasındaki 200 çocuktan oluşan bir grup seçilmiştir, bunların 100'ü otizm tanısı almış çocuklardan oluşurken diğer 100 çocuk kontrol grubunu oluşturmaktadır. Veriler, sosyo-demografik anket, sosyal iletişim ölçeği ve çocuk otizm değerlendirme ölçeği kullanılarak yapılmıştır. Elde edilen sonuçların analizinde IBM SPSS Statistics 22 kullanılmıştır. Grup değişkenleri arasındaki farkları belirlemek için One-Way ANOVA (Bağımsız gruplarda tek yönlü varyans analizi), T-testi ve Bonferroni kullanılmıştır. Anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ olarak kabul edilmiştir. Grup değişkenleri arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analizi, cross-scheduling, faktör analizi ve Frekans testi kullanılarak belirlenmiştir. Araştırma sonucunda, otizmin şiddet derecesinin çocuklarda sosyal iletişim üzerinde önemli bir etkisi olduğu bulundu. Tanı almış çocuklarda otizmin şiddet derecesi arttıkça sosyal iletişimlerinin azaldığı görülmüştür. Otizmin klinik belirtilerini azaltmak amacıyla sosyal iletişim eksikliklerinin giderilmesi önemlidir ve bu noktada otizmin erken tespiti ve tedavi sürecinin yürütülmesinde birinci basamak sağlık hizmetinin (BBSH) önemli rol üstlendiğinin altı çizilmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Çocuklarda Otizm, Otizm, Sosyal İletişim.

СВЯЗЬ СТЕПЕНИ ТЯЖЕСТИ АУТИЗМА С СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИЕЙ У ДЕТЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Dr. Азамат ӘМЕТОВ
Мұнара КЕНЖЕГҰЛ

АБСТРАКТ

Существует спектр аутизма, который включает различные степени тяжести данного расстройства. Цель работы: изучить взаимосвязь степени тяжести аутизма с социальной коммуникации у детей с общеобразовательных и в школах с реабилитационным уклоном города Шымкент (Казахстан). Исследование проводилось в форме качественного анализа. Контингент для исследования составил 200 детей, в возрасте от 3 до 12 лет, города Шымкент. Из них, 100 с диагнозом аутизм и 100 с контрольной группы. Данные были собраны методом социально-демографической анкеты, шкалы социальной коммуникации и шкалы оценки детского аутизма. Для анализа полученного результата использовалась IBM SPSS Statistics 22. One-Way ANOVA (односторонний дисперсионный анализ в независимых группах), t-test и Bonferroni были использованы для определения разницы между групповыми переменными. Значение значимости было принято равным $p < 0,05$. С помощью корреляционного анализа Pearson, cross-scheduling, факторного анализа, фреканс теста определены корреляции между групповыми переменными. В результате исследования было выявлено, что тяжесть аутизма у детей оказывает весьма значимое влияние на социальную коммуникацию. Социальная коммуникация уменьшается с увеличением тяжести аутизма у детей с подтвержденным диагнозом. Важно спланировать устранение недостатков социальной коммуникации, с целью уменьшения выраженности клинической картины аутизма, где первичная медико-санитарная помощь (ПМСП) занимает важное место в раннем выявлении аутизма и ведении процесса лечения и коррекции.

Ключевые Слова: Аутизм у детей, Аутизм, Социальная коммуникация.

ВВЕДЕНИЕ

Аутизм был впервые описан Лео Каннером в 1943 году, и им был использован термин "ранний детский аутизм"(1). Расстройства аутистического спектра (РАС) представляют собой целую группу различных состояний. Для всех из них характерны ограниченные повторяющиеся действия, чрезмерную привязанность к рутинам, навязчивые интересы, затруднения в социальном общении, невербальное социальное поведение, проблемы в взаимном общении, стереотипное поведение и др. (3). Согласно диагностическому и статистическому руководству по психическим расстройствам, выпущенному Американской ассоциацией психиатров в 2013 году (DSM-V), аутизм входит в спектр аутистических расстройств и характеризуется интенсивными симптомами,

проявляющимися в раннем детстве, включая ограниченное и повторяющееся поведение, упорство в рутинных действиях, недостаточность во взаимодействии и социальной коммуникации, гипер- или гипоактивность к сенсорным раздражителям (4).

Дети с аутизмом имеют отличия в социальных навыках по сравнению с детьми с нормальным развитием. Эти различия в развитии могут привести к проблемам во взаимодействии, адаптации и социальных навыках. Эти дети часто сталкиваются с проблемами адаптации в социальной среде (4). Они также часто не могут проявить свои социальные навыки. Недостаток социальных навыков у детей также влияет на их поведение (5). Несмотря на разнообразные теоретические подходы, специалисты сходятся во мнении, что в центре недостатков у детей с аутизмом лежат проблемы социальных навыков, поэтому основной целью является развитие социальных навыков (6).

Самые распространенные проблемы поведения, наблюдаемые у детей с аутизмом, включают плач, агрессивное поведение с потенциальным нанесением вреда, приступы гнева, выдергивание волос, повторяющиеся движения, хлопанье в ладоши, ходьбу на пальчиках, крики и другие неадекватные действия в определенных ситуациях. Кроме того, у таких детей часто наблюдаются другие психиатрические расстройства, такие как биполярное расстройство, гиперактивность, дефицит внимания, депрессия и т. д. (38). В настоящее время признается, что аутизм не имеет одной конкретной причины, и он представляет собой сложное неврологическое расстройство, обусловленное взаимодействием множества факторов (39).

Рутинное наблюдение на каждом контроле после рождения и проведение его до дошкольного возраста необходимы, поскольку в ходе таких оценок можно выявить признаки атипичных расстройств развития. Именно поэтому Американская академия педиатрии (AAP) и Американская академия неврологии (AAN) акцентируют внимание на проведении рутинного мониторинга (7). В процессе ранней диагностики детей с аутизмом играют важную роль врачи-детские психиатры, психологи, неврологи, а также логопеды и медсестры (42). В современных системах здравоохранения понятно, что медсестры неотъемлемы для предоставления наилучшего лечения и ухода. Целью медсестер в ранней диагностике является снижение возраста диагностирования аутизма и других развивающихся расстройств, повышение качества жизни семьи, обеспечение качественного и здорового наблюдения с рождения ребенка и до периода дошкольного образования, а также повышение осведомленности о ранних признаках задержки развития и аутизма и информирование (9). Для ранней диагностики аутизма важно обращать внимание на признаки в возрасте 12-18 месяцев. Диагностировать аутизм до 24 месяцев крайне сложно. Для выявления признаков необходима информация от родителей, и также во время осмотра медсестры и врачи анализируют признаки (9).

Исследования, проведенные с 2000 по 2014 годы, показали, что число детей с диагнозом аутизма увеличивается на 6-15% ежегодно (10). В 2012 году Всемирная

организация здравоохранения провела исследование, в котором было отмечено, что глобальная распространенность аутизма составляет примерно 1%, и последующее исследование в развитых странах показало изменчивость от 1% до 5% (11). Отмечается, что ранняя диагностика и обследование могут снизить на две трети затраты на обслуживание пациентов с аутизмом на протяжении всей их жизни (12). В Южной Корее в исследовании, проведенном среди детей в возрасте от 7 до 12 лет, была выявлена распространенность аутизма в размере 2,64% (40). Данные о распространенности этого расстройства среди этнических групп и рас находятся в настоящее время в процессе исследования, но считается, что они могут быть сопоставимы (41).

Социальная коммуникационная недостаточность является одним из ведущих симптомов аутизма, как показывают проведенные исследования. Цель нашего исследования - изучить, как аутистические особи переживают аутизм на разной степени выраженности и как эта разная степень влияет на уровень их социальной коммуникации, а также исследовать взаимосвязь между ними и влияние социодемографических факторов на эти переменные. Наше исследование призвано выявить факторы, которые могут снизить степень агрессии при аутизме и улучшить уровень социальной коммуникации, а также внести свой вклад в литературу по устранению дефицитов, наблюдаемых при аутизме.

Метод исследования

Исследование проводилось с января по июнь 2021 года в городе Шымкент с разрешения школ, предоставляющих реабилитационное образование, а также школ, предоставляющих обычное образование. Исследование проводилось в не экспериментальной, качественной и форме контрольного исследования. В выборке использовалась случайная выборка из невероятных выборок. Этот способ выборки не имеет представительства всей совокупности. Образец исследования включал 100 детей с диагнозом аутизма в возрасте от 3 до 12 лет и 100 детей без диагноза аутизма. Как условие отбора образца, дети должны были находиться в соответствующем возрастном диапазоне и продолжать обучение, а также дети, включенные в группу с диагнозом аутизма, должны были быть оценены согласно критериям диагностики DSM и получить диагноз аутизма от детского психиатра, а дети, не имеющие диагноза аутизма, не должны были получить диагноз аутизма ни от одного детского психиатра. Для участия в исследовании требовалось согласие родителей (с помощью письменного согласия от матери или отца). Подростки и дети, не соответствующие указанным условиям, не участвовали в исследовании.

Сбор данных

Лицам, соответствующим условиям отбора образца и согласившимся участвовать в исследовании, была предоставлена информация об исследовании, проведены наблюдения и интервью, информация собиралась с помощью заполнения специально разработанных форм. Для сбора данных использовались социодемографический опросник, Шкала Оценки Аутизма в Детстве (ШОАД) и Шкала Социальной Коммуникации (ШСК).

Шкала социальной коммуникации

Шкала Социальной Коммуникации (ШСК) – это шкала для скрининга аутизма, разработанная для заполнения лицами, заботящимися о детях с расстройствами общего развития. Значения коэффициента альфа Кронбаха для оценки внутренней согласованности составили 0,90 (14). Шкала Социальной Коммуникации была адаптирована на русский язык и была подтверждена ее действительность и надежность для возрастной группы от 3 до 12 лет (15). Первый вопрос в форме относится к речевой функции и не включается в расчет баллов (16).

Шкала оценки аутизма в детстве

Шкала Оценки Аутизма в Детстве (ШОАД) состоит из 15 вопросов, каждый из которых оценивается по степени выраженности от 1 до 4, и каждая оценка имеет свое значение, обозначающее нормальное, легкое, умеренное или аномальное состояние. Общий балл может варьироваться от 15 до 60 (17). По баллам считается, что лицо с баллами от 15 до 29,5 не имеет аутизма, лицо с баллами от 30 до 36,5 имеет легкую или умеренную форму аутизма, а лицо с баллами от 37 до 60 имеет тяжелую форму аутизма (18). Были проведены исследования по надежности и валидности. В ходе оценки Кронбаха было получено значение 0,95, а коэффициент корреляции надежности составил 0,98 (19-20).

Оценка данных

Для статистической оценки данных использовалась 64-битная версия программного обеспечения IBM SPSS Statistics 22. В анализе данных использовались однофакторный дисперсионный анализ (ANOVA), t-тест, метод Бонферрони для определения различий между группами, при уровне значимости $p < 0,05$. Также применялись кросс-таблица, частотный анализ, факторный анализ и корреляционный анализ Пирсона для выявления связей между групповыми переменными.

Оценка валидности и надежности для ШСК и ШОАД

Для определения валидности исследования ШСК и ШОАД использовался коэффициент Кайзера-Мейера-Олькина (КМО), который показал уровень пригодности выборки. Для ШСК он составил 0,803, а для ШОАД - 0,957. Оценка надежности ШСК и ШОАД проводилась с помощью коэффициентов альфа Кронбаха, которые составили 0,911 для ШСК и 0,988 для ШОАД.

Оценка надежности для коэффициента альфа Кронбаха опиралась на следующие критерии: значения от 0,00 до 0,40 считались ненадежными, от 0,40 до 0,60 - низкой надежностью, от 0,60 до 0,80 - довольно надежными, и от 0,80 до 1,00 - высокой степенью надежности (21).

Этические разрешения

Все семьи, согласившиеся участвовать в исследовании, предоставили письменное разрешение.

Гипотезы и результаты

Гипотезы и результаты исследования включают следующие пункты:

1. Существует связь между степенью аутизма у детей и уровнем социальной коммуникации.
2. Увеличение степени аутизма ведет к уменьшению социальной коммуникации.

Участие в исследовании принимали 34% девочек и 66% мальчиков. По возрастным группам: 45% детей были в возрасте 3-6 лет, 33% - 7-9 лет, и 22% - 10-12 лет. Исследование включало 100 детей с диагнозом аутизма (50%) и 100 детей без диагноза аутизма (50%). Дети с нормальной социальной коммуникацией составляли 46% от всех детей без диагноза аутизма и 14% от детей с диагнозом аутизма. Всего было 59 детей с нормальной социальной коммуникацией. Дети с нарушенной социальной коммуникацией составляли 4% от детей без диагноза аутизма и 38% от детей с диагнозом аутизма. Другие данные исследования представлены в Таблице 1.

Таблица 1: Результаты участников по социально-демографическим характеристикам (n:200)

		n:200	%
Пол	Женский	64	34
	Мужской	136	66
Возраст	От 3-6 лет	90	45
	От 7 до 9 лет	66	33
	От 10 до 12 лет	44	22
Статус диагноза аутизма	Диагноз аутизм	100	50
	Аутизм не диагностирован	100	50
Распределение по оценке тяжести аутизма	Легкий умеренный аутизм	56	28
	Тяжелый аутизм	44	22
Распространение аутизма среди девочек	Аутизм не диагностирован	40	62.5
	Диагноз аутизм	24	37.5
Распространение аутизма среди мальчиков	Аутизм не диагностирован	60	30

	Диагноз аутизм	74	37
Распределение аутизма по возрасту		n:200	%
3-6 лет	Аутизм не диагностирован	18	9
	Диагноз аутизм	70	35
7-9 лет	Аутизм не диагностирован	52	26
	Диагноз аутизм	16	8
10-12 лет	Аутизм не диагностирован	30	15
	Диагноз аутизм	14	7
Распределение собственности ребенка с аутизмом по уровню образования матери		n:200	%
Грамотность	Аутизм не диагностирован	-	-
	Диагноз аутизм	8	4
Выпускник начальной школы	Аутизм не диагностирован	-	-
	Диагноз аутизм	24	12
Выпускник средней школы и эквивалентной школы	Аутизм не диагностирован	14	7
	Диагноз аутизм	46	23
Посещение средней школы и университета	Аутизм не диагностирован	12	6
	Диагноз аутизм	10	5
Выпускник средней школы и колледжа	Аутизм не диагностирован	72	36
	Диагноз аутизм	12	6
Выпускник аспирантуры	Аутизм не диагностирован	-	-
	Диагноз аутизм	2	1
Распределение аутизма в зависимости от семейного дохода		n:200	%
Низкий уровень дохода	Аутизм не диагностирован	-	-
	Диагноз аутизм	6	3
Средний доход	Аутизм не диагностирован	42	21
	Диагноз аутизм	50	25
Хороший доход	Аутизм не диагностирован	54	27
	Диагноз аутизм	38	19

Высокий доход	Аутизм не диагностирован	4	2
	Диагноз аутизм	6	3
Распределение аутизма в зависимости от статуса матери в обучении уходу за ребенком		n:100	%
Мать, получившая образование по уходу за ребенком	Аутизм не диагностирован	39	39
	Диагноз аутизм	26	26
Мать, не получившая образования по уходу за ребенком	Аутизм не диагностирован	11	11
	Диагноз аутизм	24	24
Возраст, в котором дети с аутизмом получают диагноз		n:100	%
Возраст при постановке диагноза	0-2 года и между	56	56
	3-6 лет и между	44	44
Сравнение групп с состоянием расстройства социальной коммуникации		n:200	%
Норма социального общения	Аутизм не диагностирован	94	47
	Диагноз аутизм	26	13
Социальное общение ненормально	Аутизм не диагностирован	6	3
* Процент, перекрестное сравнение, частота			

Анализ уровня социальной коммуникации и степени аутизма в зависимости от независимых переменных представлен в результатах t-теста в Таблице 2.

Таблица 2: Результаты t-тестов участников исследования (n:200)

Переменные		n	Ort.	Ss	F	P
Уровень расстройства социальной коммуникации	Аутизм не диагностирован	100	0,17	0,13	-10,926	0,001
	У кого диагностирован аутизм	100	0,51	0,18		
Уровень тяжести аутизма	Аутизм не диагностирован	100	1,1	0,22	-20,234	0,001
	У кого диагностирован аутизм	100	2,46	0,42		
Уровень тяжести аутизма	Женщина	24	1,67	0,74	-1,000	0,32
	Мужчина	76	1,83	0,77		
Расстройство социальной коммуникации	Женщина	24	0,28	0,22	-1,839	0,069
	Мужчина	76	0,37	0,23		

Уровень тяжести аутизма	Мать обучена уходу за ребенком	65	0,29	0,2	-3,156	0,002
	Мать не обучена уходу за ребенком	35	0,43	0,25		
Уровень расстройства социальной коммуникации	Мать обучена уходу за ребенком	65	1,62	0,69	-2,952	0,004
	Мать не обучена уходу за ребенком	35	2,07	0,8		
Уровень тяжести аутизма	Ей сделали кесарево сечение	55	1,54	0,68	-3,692	0,000
	Она родила нормально	45	2,07	0,76		
Расстройство социальной коммуникации	Ей сделали кесарево сечение	55	0,28	0,22	-2,560	0,012
	Она родила нормально	45	0,4	0,23		

В отношении уровня нарушений социальной коммуникации в Таблице 2 выявлено, что у детей без диагноза аутизма ($X=0,17$) этот уровень ниже, чем у детей с диагнозом аутизма ($X=0,51$). По отношению к степени аутизма, дети без диагноза аутизма ($X=1,1$) имеют более низкий уровень по сравнению с детьми с диагнозом аутизма ($X=2,46$). Уровень нарушений социальной коммуникации детей, связанных с обучением матерей уходу за младенцами, также показал значительные различия [t -значение = $-3,156$, $p(0,002) < 0,05$]. Уровень нарушений социальной коммуникации детей матерей, прошедших обучение по уходу за младенцами ($X=0,29$), ниже, чем у детей матерей, не получавших такого обучения ($X=0,43$). Степень аутизма также оказалась зависимой от того, проходили ли матери обучение по уходу за младенцами [t -значение = $-2,952$, $p(0,004) < 0,05$]. Степень аутизма у детей матерей, прошедших обучение по уходу за младенцами ($X=1,62$), ниже, чем у детей матерей, не получавших такого обучения ($X=2,07$). Также было обнаружено, что уровень нарушений социальной коммуникации зависит от способа рождения [t -значение = $-2,560$, $p(0,012) < 0,05$]. Дети, родившиеся при кесаревом сечении, имели более низкий уровень нарушений социальной коммуникации ($X=0,28$), чем дети, родившиеся естественным путем ($X=0,40$). Степень аутизма также оказалась зависимой от способа рождения [t -значение = $-3,692$, $p(0,001) < 0,05$]. Дети, родившиеся при кесаревом сечении, имели более низкий уровень степени аутизма ($X=1,54$), чем дети, родившиеся естественным путем ($X=2,07$). Сравнение степени аутизма и пола детей не показало статистически значимых различий [t -значение = $-1,000$, $p(0,320) > 0,05$]. Однако уровень степени аутизма у мальчиков ($X=1,83$) был выше, чем у девочек ($X=1,67$). Уровень нарушений социальной коммуникации также не показал статистически значимых различий в зависимости от пола детей [t -значение = $-1,39$, $p(0,069) > 0,05$], но уровень нарушений социальной коммуникации у мальчиков ($X=0,37$) был выше, чем у девочек ($X=0,28$).

Результаты One-Way ANOVA, связанные с уровнем социальной коммуникации и степенью аутизма в зависимости от независимых переменных, представлены в Таблице 3.

Таблица 3. Результаты однофакторного дисперсионного анализа участников исследования (n: 200)

№	Переменная	n	Obs	Sum	F ₀	P	F _{crit}
Уровень расстройств социальной коммуникации	Низкий уровень дохода	50	0,670	0,180	2,770	0,040	1*30
	Средний доход	93	0,360	0,230			
	Хороший доход	91	0,300	0,220			
	Доход очень хороший	11	0,340	0,210			
Уровень тяжести аутизма	Низкий уровень дохода	50	2,480	0,450	1,250	0,300	-0
	Средний доход	93	1,830	0,750			
	Хороший доход	91	1,670	0,770			
	Семейный доход очень хороший	11	1,780	0,810			
Уровень тяжести аутизма	3-6-лето	90	2,230	0,740	12,830	000	1*3/40
	7-9-лето	66	1,410	0,620			
	10-12-лето	44	1,440	0,540			
Расстройство социальной коммуникации	3-6-лето	90	0,450	0,230	7,900	000	1*3/40
	7-9-лето	66	0,220	0,170			
	10-12-лето	44	0,290	0,220			
Уровень тяжести аутизма	Имеет 1 ребенка	58	2,310	0,640	8,320	000	1*2,30
	Имеет 2 детей	88	1,520	0,740			
	Имеет 3 детей	56	1,590	0,670			
	Имеет 4 детей	80	1,730	0,480			
Уровень расстройств социальной коммуникации	Имеет 1 ребенка	58	0,520	0,200	11,210	000	1*2/30
	Имеет 2 детей	88	0,250	0,220			
	Имеет 3 детей	56	0,270	0,180			
	Имеет 4 детей	80	0,290	0,180			
Уровень тяжести аутизма	Играет с игрушками дома	100	2,790	0,470	10,040	000	5/1*2*30
	Играет на детской площадке	190	2,320	0,350			
	Сматривает телевизор и т. д.	110	2,710	0,340			
	Играет дома в активные детские игры	80	2,040	0,710			
	Всё	1520	1,560	0,700			
Расстройство социальной коммуникации	Играет с игрушками дома	100	0,630	0,200	7,050	000	2*50
	Играет на детской площадке	190	0,500	0,100			
	Сматривает телевизор и т. д.	110	0,520	0,220			
	Играет дома в активные детские игры	80	0,470	0,180			
	Всё	1520	0,280	0,220			

По результатам анализа влияния дохода на степень аутизма в Таблице 3 выявлено, что нет статистически значимых различий в степени аутизма в зависимости от дохода [F-значение = 1,246, $p(0,297) > 0,05$]. Однако уровень нарушений социальной коммуникации оказался зависимым от дохода [F-значение = 2,772, $p(0,046) < 0,05$]. Дети с низким доходом имели более высокий уровень нарушений социальной коммуникации по сравнению с детьми, уровень дохода которых был средним, хорошим или очень хорошим ($p < 0,05$). В отношении степени аутизма и возраста было обнаружено статистически значимое влияние

[F-значение = 12,827, $p(0,001) < 0,05$]. Дети в возрасте 3-6 лет имели более высокий уровень степени аутизма по сравнению с детьми в возрасте 7-9 лет и 10-12 лет. Также уровень нарушений социальной коммуникации оказался зависимым от возраста [F-значение = 7,904, $p(0,001) < 0,05$]. Дети в возрасте 3-6 лет имели более высокий уровень нарушений социальной коммуникации по сравнению с детьми в возрасте 7-9 лет и 10-12 лет ($p < 0,05$). Анализ степени аутизма в зависимости от количества детей в семье показал статистически значимые различия [F-значение = 8,324, $p(0,001) < 0,05$]. Дети с аутизмом, у которых в семье один ребенок, имели более низкую степень аутизма по сравнению с детьми, у которых в семье два или три ребенка. Не было статистически значимых различий в степени аутизма между детьми, у которых в семье четыре ребенка и детьми, у которых в семье один или два или три ребенка. В отношении уровня нарушений социальной коммуникации и количества детей в семье также было выявлено статистически значимое влияние [F-значение = 11,212, $p(0,001) < 0,05$]. Дети с аутизмом, у которых в семье один ребенок, имели более высокий уровень нарушений социальной коммуникации по сравнению с детьми, у которых в семье два или три ребенка. Не было статистически значимых различий в уровне нарушений социальной коммуникации между детьми, у которых в семье четыре ребенка и детьми, у которых в семье один или два или три ребенка. Анализ степени аутизма в зависимости от активности детей также выявил статистически значимые различия [F-значение = 10,042, $p(0,001) < 0,05$]. Дети, занимающиеся всеми перечисленными активностями (играют с игрушками дома, играют на игровой площадке, смотрят телевизор и др.), имели более низкий уровень степени аутизма. Но уровень аутизма не различался статистически значимо среди детей, занимающихся активностью на игровой площадке и другими переменными. Уровень нарушений социальной коммуникации также выявил статистически значимые различия в зависимости от активности детей [F-значение = 7,045, $p(0,001) < 0,05$]. Дети, занимающиеся всеми перечисленными активностями (играют на игровой площадке), имели более низкий уровень нарушений социальной коммуникации. Несмотря на другие проводимые активности, значимых различий в степени аутизма не выявлено.

При проведении корреляционного анализа было измерено отношение между оценками участников по шкале социальных коммуникаций ($M = 0,33$, $SD = 0,23$) и оценками детей по шкале оценки аутизма ($M = 1,77$, $SD = 0,76$) при помощи коэффициента корреляции Пирсона. Было обнаружено высокое, положительное и статистически значимое отношение между этими переменными ($r(98) = 0,818$, $p < 0,001$), ($p < 0,05$).

Таблица 4: Регрессионный анализ влияния уровня аутизма на шкалу социальных коммуникаций

Независимая переменная	Зависимая переменная	B	Std. Hata	(β)	t	P	R	R ²	F	p
Шкала оценки детского аутизма	Шкала социальных коммуникаций	-105	.034	818	-3,07	.003	818	669	197,8	<0,001

Изучение Таблицы 4 показывает, что уровень значимости (significance) $p < 0,05$, поэтому построенная регрессионная модель является статистически значимой. Результаты регрессионного анализа относительно влияния отношения между степенью аутизма у детей и их социальными коммуникациями показывают, что степень аутизма у детей имеет положительное и высоко значимое влияние на социальные коммуникации. Значение R², которое указывает на объяснительную способность модели, составляет 0,669 ($R = 0,818$; $R^2 = 0,669$; $p < 0,05$). Это значение показывает, что 66,9% вариации в социальных коммуникациях объясняется независимой переменной, то есть степенью аутизма. Бета-коэффициент независимой переменной в регрессионной модели равен 0,818 ($p < 0,005$). Это означает, что степень аутизма имеет статистически значимое воздействие на социальные коммуникации ($p < 0,05$).

ДИСКУССИЯ

Аутизм - это расстройство, проявляющееся поведенческими признаками, источник которых неизвестен и которое считается имеющим отличную природу от других видов нарушений (22). У них нарушена социальная коммуникация и взаимодействие с окружающим миром. Они могут проявлять равнодушие к окружающим событиям и лицам с мертвым и равнодушным взглядом. Моторные навыки обычно развиваются нормально. Они могут проявлять интерес к неживым объектам и устанавливать с ними связи. Социальная коммуникация часто отличается от нормы, и имеется ограниченный круг интересов. Они могут испытывать трудности или не способны устанавливать социальные контакты, соответствующие их возрасту (2).

При анализе распределения детей по полу среди участников исследования можно отметить, что 64% детей являются девочками, а 136% - мальчиками. Неравенство

объясняется использованием случайной выборки в нашем исследовании. Изучение показало, что из 28 детей с диагнозом аутизма, 28% имеют легкую и среднюю степень тяжести аутизма, а 22 из них имеют тяжелую степень аутизма. Следовательно, большинство детей с диагнозом аутизма имеют легкую и среднюю степень тяжести.

При анализе распределения детей по возрасту и диагнозу аутизма выявлено, что 45% детей находятся в возрастной группе 3-6 лет, и из них 77 детей имеют диагноз аутизма. 33% детей находятся в возрастной группе 6-9 лет, и из них 8 детей имеют диагноз аутизма. 22% детей находятся в возрастной группе 10-12 лет, и из них 7 детей имеют диагноз аутизма. Следовательно, большинство детей с диагнозом аутизма находятся в возрастной группе 4-6 лет. Это может указывать на увеличение осведомленности о расстройстве аутизма и начало раннего обучения.

Согласно литературным данным, с 1993 по 2003 годы наблюдалось увеличение числа случаев аутизма примерно в 3 раза, что объяснялось увеличением диагностических критериев, медийными факторами и повышением осведомленности о расстройстве (27). В зависимости от возраста, была выявлена значимая разница в уровне тяжести аутизма ($F = 12,827$, $p < 0,001 < 0,05$). Дети в возрасте от 3 до 6 лет имели более высокую степень тяжести аутизма по сравнению с детьми возрастом 7-9 лет и 10-12 лет. С учетом возрастной переменной, также обнаружена значимая разница в уровне социальных коммуникаций ($F = 7,904$, $p < 0,001 < 0,05$). Дети в возрасте 3-6 лет имели более высокий уровень нарушения социальной коммуникации по сравнению с детьми возрастом 7-9 лет и 10-12 лет. Это может объясняться быстрым развитием моторных и познавательных навыков в этом возрасте.

Согласно литературным данным, дети в возрасте 3-6 лет проявляют интерес к самосознанию, начинают понимать, что они отличаются от окружающих, и начинают формировать свою личность. Этот период характеризуется повышенным интересом к окружающему миру и стремлением исследовать его (24).

Согласно литературным данным, в Соединенных Штатах один случай аутизма диагностируется среди каждых 68 детей, причем у мальчиков это расстройство встречается в 4,5 раза чаще, чем у девочек. Это означает, что одна из 189 девочек и один из 42 мальчиков страдают от аутизма (13). На основе нашего исследования, было установлено, что 24 девочек и 76 мальчиков имеют диагноз аутизма.

Согласно данным, количество случаев аутизма у мальчиков оказалось значительно выше по сравнению с девочками, примерно в 3,16 раза. В результате, можно заключить, что частота аутизма различается в зависимости от пола, и оно чаще встречается у мальчиков. При анализе уровня тяжести аутизма среди детей, участвовавших в исследовании, не было обнаружено значимых различий в зависимости от пола (t -значение = $-1,000$, $p(0,320) > 0,05$). Анализ уровня нарушения социальной коммуникации также не выявил значимых различий в зависимости от пола (t -значение = $-1,39$, $p(0,069) > 0,05$). В итоге, частота аутизма

различается в зависимости от пола, но уровень тяжести аутизма и нарушения социальной коммуникации не различаются.

При анализе влияния образования матерей на наличие детей с аутизмом было выявлено, что 23% матерей, закончивших среднюю школу и эквиваленты, имеют детей с аутизмом, в то время как 36% матерей с высшим образованием имеют детей без аутизма. Результаты показывают, что у матерей с высшим образованием чаще встречаются дети без аутизма. Это может быть связано с более высокой осведомленностью матерей и их более активным обращением за помощью в специализированные учреждения. В литературе также указывается, что родители детей с аутизмом чаще имеют более высокий уровень образования (26).

При анализе дохода семей и распределения детей среди групп, выявлено, что семьи, у которых дети без аутизма, чаще имеют "хороший" уровень дохода (27%), в то время как семьи с детьми с аутизмом чаще имеют "средний" уровень дохода (25%). Это показывает, что уровень дохода семьи не влияет на наличие детей с аутизмом. В литературе также указывается, что семьи с более высоким уровнем социально-экономического статуса чаще имеют детей с аутизмом (28).

Исследование также показало, что матери, получившие обучение по уходу за младенцем, чаще не имеют детей с аутизмом по сравнению с матерями, не получившими такое обучение. Тем не менее, различия в уровне тяжести аутизма и нарушении социальной коммуникации между матерями, прошедшими обучение по уходу за младенцем, и теми, кто не проходил, не выявлены. Чтобы объяснить это, можно предположить, что обучение по уходу за младенцем может уменьшить стресс и тревожность у матерей, что влияет на вероятность развития аутизма у детей. В литературе также указывается, что родители детей с аутизмом часто имеют повышенный уровень тревожности и депрессии (30).

В исследованиях отмечается, что аутизм может быть связан с различными факторами, такими как инфекции во время беременности, преждевременные роды, медикаментозное воздействие, низкая масса тела при рождении и другие факторы (32).

Когда были рассмотрены данные в зависимости от возраста, на момент получения диагноза, было установлено, что 56% детей с диагнозом аутизма получили его в возрасте от 0 до 2 лет, в то время как 44% получили диагноз в возрасте от 3 до 6 лет. Эти результаты указывают на то, что дети с аутизмом обычно диагностируются рано, и начинается раннее лечение, что свидетельствует о повышении осведомленности о расстройстве аутизма. В литературе указывается, что диагноз аутизма обычно не устанавливается внутриутробно, а наиболее надежно он устанавливается в возрасте от 18 до 24 месяцев, а иногда и раньше 6 лет.

Если рассматривать влияние количества детей в семье на степень аутизма, то было установлено, что между степенью аутизма и количеством детей в семье имеется

существенное различие. Семьи, имеющие одного ребенка, имеют более высокую степень аутизма среди детей с аутизмом, чем семьи, имеющие двух или троих детей. Когда была рассмотрена степень нарушения социальной коммуникации в зависимости от количества детей в семье, также было обнаружено существенное различие. Дети с аутизмом из семей с одним ребенком имеют более высокую степень нарушения социальной коммуникации по сравнению с детьми из семей с двумя или тремя детьми. Таким образом, степень аутизма и нарушения социальной коммуникации снижаются с увеличением числа детей в семье. Это может объясняться наличием людей, с которыми дети могут взаимодействовать социально.

В литературе также указывается, что среди братьев и сестер в семье с детьми с аутизмом обычно существуют положительные взаимоотношения, и они могут играть роль первичных ухаживающих лиц для своих братьев и сестер с аутизмом, помогая им их родителям и обеспечивая спокойствие при агрессивном поведении детей с аутизмом. Такие положительные отношения между братьями и сестрами важны для адаптации и социализации детей с аутизмом в семье.

Когда рассматривается влияние деятельности детей на степень аутизма, было установлено, что степень аутизма различается в зависимости от деятельности детей. Дети, занимающиеся всеми видами деятельности, имеют более низкую степень аутизма по сравнению с детьми, играющими с игрушками дома, играющими на игровой площадке или смотрящими телевизор и прочие визуальные материалы. Когда была рассмотрена степень нарушения социальной коммуникации в зависимости от деятельности детей, также было обнаружено существенное различие. Дети, занимающиеся всеми видами деятельности, имеют более низкую степень нарушения социальной коммуникации по сравнению с детьми, играющими на игровой площадке. Другие виды деятельности не показали существенных различий по степени аутизма.

Исследование также обнаружило, что у детей с аутизмом степень аутизма и нарушения социальной коммуникации повышаются, когда они имеют больше братьев и сестер в семье. Это может быть связано с наличием большего числа социальных контактов и возможностей для общения с братьями и сестрами.

Если рассматривать уровень социальной коммуникации детей в зависимости от степени аутизма, то было обнаружено, что 94% детей без диагноза аутизма имеют нормальную социальную коммуникацию, в то время как у 74% детей с диагнозом аутизма социальная коммуникация не соответствует норме. Эти результаты свидетельствуют о том, что у детей с аутизмом социальная коммуникация обычно снижена по сравнению с нормальными детьми.

В литературе также указывается, что у детей с аутизмом часто наблюдаются нарушения в области социальной и коммуникативной функции, включая ограничения в использовании мимики лица для выражения эмоций и ограниченные способности выражать свои чувства и эмоции. Способность к символической игре, взаимному общению и навыкам

воспроизведения и двигательным навыкам также ограничена. Таким образом, у детей с аутизмом наблюдаются нарушения в области социальной и коммуникативной функции, которые могут повлиять на их способность взаимодействовать и общаться с другими.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В итоге, аутизм спектрального расстройства, чьи точные причины неизвестны, создает недостатки в социальной коммуникации, самореализации и самостоятельной жизни. Диагностика этого расстройства требует много лет, лабораторных тестов не существует, и диагноз устанавливается на основе шкал и критериев DSM. Эффективного лечения для аутизма нет, и его можно улучшать только с помощью образования и некоторых лекарств, направленных на снижение симптомов, но полное выздоровление не достижимо. Также, распространенность аутизма в мире продолжает расти.

В результате нашего исследования было установлено, что агрессия при аутизме связана с нарушением социальной коммуникации. Увеличение агрессии при аутизме также сказывается на нарушении социальной коммуникации. Среди детей, участвовавших в исследовании, было выявлено, что аутизм встречается чаще у мальчиков, чем у девочек.

Мы также обнаружили, что матери, получившие обучение по уходу за младенцами, реже имеют детей с аутизмом по сравнению с матерями, которые не получали такого обучения. Обучение матерей по уходу за младенцами снижает уровень агрессии при аутизме и уровень нарушения социальной коммуникации у детей с аутизмом.

При исследовании детей в зависимости от способа рождения было установлено, что кесарево сечение оказывает влияние на уровень нарушения социальной коммуникации и агрессии при аутизме по сравнению с нормальным родоразрешением. Дети, родившиеся при кесаревом сечении, имеют более низкий уровень нарушения социальной коммуникации и агрессии при аутизме по сравнению с детьми, родившимися естественным путем.

Уровень дохода семьи также влияет на вероятность иметь ребенка с аутизмом. Семьи с средним доходом имеют наивысшую вероятность иметь ребенка с аутизмом. Уровень дохода не оказывает существенного влияния на уровень агрессии при аутизме, но влияет на уровень нарушения социальной коммуникации, при этом семьи с более низким доходом имеют более высокий уровень нарушения социальной коммуникации у детей с аутизмом.

Также было выявлено, что семьи, имеющие одного ребенка, имеют более высокий уровень агрессии при аутизме и нарушения социальной коммуникации у своих детей по сравнению с семьями, имеющими более одного ребенка. При анализе возраста детей было установлено, что у детей в возрасте от 4 до 6 лет агрессия при аутизме и уровень нарушения социальной коммуникации выше, чем у старших детей. С возрастом агрессия при аутизме и уровень нарушения социальной коммуникации снижаются.

Исследование также показало, что дети, участвующие в разнообразных активностях (например, не только смотрящие телевизор), имеют более низкий уровень агрессии при аутизме и более высокий уровень социальной коммуникации по сравнению с детьми, участвующими только в одной активности.

Семейное образование также оказывает влияние на вероятность иметь ребенка с аутизмом. Семьи, в которых родители имеют высшее образование (высшую школу и университет), имеют наивысшую вероятность не иметь детей с аутизмом, в то время как семьи, в которых родители окончили среднюю школу и техникум, имеют наивысшую вероятность иметь детей с аутизмом.

Отмечено, что возраст диагностики аутизма у детей наиболее часто составляет 0-2 года. Сравнивая детей с диагнозом аутизма и детей без этого диагноза в отношении социальной коммуникации, было выявлено, что дети без диагноза аутизма имеют нормальное или более высокое уровень социальной коммуникации по сравнению с детьми с диагнозом аутизма. В исследовании отмечается значительная разница в уровне агрессии при аутизме и уровне нарушения социальной коммуникации между группами, при этом у детей с диагнозом аутизма выявлены более высокие уровни агрессии и нарушения социальной коммуникации.

Исследование указывает на связь между уровнем агрессии при аутизме и социальной коммуникацией у детей. Поэтому предлагается увеличить уровень образования и социальной поддержки для детей с аутизмом, а также раннее выявление этого расстройства путем контроля социальных коммуникативных поведений в раннем детстве. Кроме того, обучение и социальная поддержка должны быть направлены не только на ребенка, но и на семью.

Рекомендуется, чтобы семьи принимали информированные решения о беременности, а в период беременности проводились более глубокие исследования и мониторинг. Также предлагается проводить планированные социальные интеграционные мероприятия для лиц с аутизмом, а также создавать профессиональные области для развития социальных навыков и независимости у лиц с аутизмом.

Исходя из того, что аутизм представляет собой увеличивающийся мировой тренд с высокими экономическими издержками и сложными характеристиками, рекомендуется поддерживать научные исследования по предотвращению и лечению аутизма, а также оказывать поддержку исследователям в этой области.

Также следует предостерегать семьи о возможности злоупотребления детьми, так как аутизм является уязвимым состоянием. Для улучшения этой ситуации и реализации вышеуказанных рекомендаций, важно повышать качество образования в медицинской сфере и активнее применять медицинские знания в раннем выявлении и лечении аутизма.

LİTERATYRA

1. Kanner, L.(1943).Autistic Disturbances of Affctive Contact. Child's Nervous System, 2, 217-250.
2. Yavaş, İ.(1998). Otizmlı Bozukluk. Psikiyatri Temel Kitabı. I.Basım, Cilt 2, Editörler: Güleç, C., ve Köroğlu, E., Hekimler Yayın Birliği, Ankara.
3. Turhan, C. (2015). Otizm Spektrum Bozukluğu Gösteren Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykü ve Video Modelle Öğretimin Etkililik ve Verimlilikleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
4. Köroğlu, E. (2013). Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı. Hekimler Yayın Birliği, İstanbul.
5. Sucuoğlu, B. ve Kargın, T. (2006). İlköğretimde Kaynaştırma Uygulamaları. Yaklaşımlar, Yöntemler, Teknikler. Morpa Yayınları, İstanbul.
6. Matson, J. L., Matson, M. L. ve Rivet, T. T. (2007). Social Skills Treatments for Children With Autism Spectrum Disorders. An Overview, Behavior Modification, 31 (5), 682-707.
7. Hultman, C. M., Sparen, P. ve Cnattingius, S. (2002). Perinatal Risk Factors for Infantile Autism. American Journal of Epidemiology, 14(4), 314-23.
8. Peplau, H.E. (1992). Interpersonal relations: A theoretical framework for application in nursing practice. Nursing Science Quarterly. 5, 13-18.
9. Sayan, A. ve Durat, G. (2007). Risk Tanılaması Yoluyla Otizmin Erken Teşhisi. Hemşirenin Rolü, Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 4, 105-113.
10. Baio, J. (2014). Developmental Disabilities Monitoring Network Surveillance Year 2010 Principal Investigators; Centers for Disease Control and Prevention. Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years Autism and Developmental disabilities monitoring network, 11 sites, United States. Morbidity and Mortality Weekly Report, 63, 1-21.
11. Lyall, K., Croen, L. ve Daniels, J. (2017). The Changing Epidemiology of Autism Spectrum Disorders. Annual Review of Public Health, 38, 81-102.
12. Järbrink, K. (2007). The Economic Consequences Of Autistic Spectrum Disorder Among Children In a Swedish Municipality. Autism, 11(5), 453-463.
13. Christensen, D. L., Baio, J., Braun, K. V. N., Bilder, D., Charles, J., ve Constantino, J. N. (2016). Prevalence and Characteristics Of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 Years Autism And Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 Sites, United States, 2012. Morbidity and Mortality Weekly Report, 65(3):1- 23.
14. Rutter, M. ve Bailey, A. (2007). Lord C, The Social Communication Questionnaire (SCQ), Second Printing, Western Psychological Services.
15. Avcıl, S., Baykara, B., Baydur, H. ve Emiroğlu, N. İ. (2015). 4-18 Yaş Aralığındaki Otizmlı Bireylerde Sosyal İletişim Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. Turk Psikiyatri Dergisi, 26(1), 56-64.
16. Perry, E.K., Lee, M. L. W. ve Martin, C. M. (2001). Cholinergic Activity in Autism Abnormalities in the Cerebral Cortex and Basal Forebrain. American Journal of Psychiatry, 158(7), 1058-1066.
17. Schopler, E., Reichler, R. J. ve Rochen, R. B. (2007). The Child Hood Autism Rating Scale (CARS), 11. Baskı, Western Psychological Services.

18. Mesibov, G., Schopler, E., Schaffer, B. ve Michal, N., (1989). Use of Childhood Autism Rating Scale with Autistic Adolescents and Adults. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, 538-541.
19. Sucuoğlu, B., Öktem, F., Akkök, F. ve Gökler, B. (1996). Otizmli Çocukların Değerlendirilmesinde Kullanılan Ölçeklere İlişkin Bir Çalışma. *Psikiyatri, Psikoloji, Psikofarmakoloji Dergisi*, 4(2), 116-121.
20. İncekaş, S. (2009). Çocukluk Otizmini Derecelendirme Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Uzmanlık Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Anabilim Dalı. İzmir.
21. Fishman, S. N. ve Wolf, L. (1991). The Handicapped Child: Psychological Effects of Parental, Marital, and Sibling Relationships. *Pervasive Developmental Disorders*, 14 (1), 199-217.
22. Gürbüz, A. B., Aksu, H. ve Özgür, B. G., (2016). Early Diagnosed Autism Spectrum Disorder. The Role of the Family Physician. *Medical Journal of İzmir Hospital*, 20(3), 105-108.
- Erden, G., Akçakm, M., Doğan, D. G. ve Ertem, İ. (2010). Çocuk Hekimleri ve Otizm Tanıda Zorluklar. *Türkiye Klinikleri Journal of Pediatrics*, 19 (1), 9-15.
24. Sayıl, M. (2007). Erik Erikson: Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Kimlik. *Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları* (Ed. Aysev, A.S., Taner, Y.): Golden Print İstanbul, 23-37.
25. Öztürk, O. ve Uluşahin, A. (2008). *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, 10. Baskı. Ankara, Bayt.
26. Akçakm, M., Polat, S. ve Kerimoğlu, E. (1993). Otistik ve Zeka Özürlü Çocukların Demografik ve Doğumla İlgili Özellikler Yönünden Karşılaştırılması, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 4(1), 39-46.
27. Yosunkaya, E., (2013). Otizm Etiyolojisinde Genetik ve Güncel Perspektif. *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 76, 84-88.
28. Buldukoğlu, K. (2000). Çocukluk ve Ergenlikte Görülen Duygusal ve Davranışsal Bozukluklar. (Ed. Kum, E.): *Psikiyatri Hemşireliği El Kitabı*. II. Baskı, Vehbi Koç Vakfı Yayınları, İstanbul.
29. Anonim, (2013). *A Parent's Handbook. Your Guide to Autism Programs*. British Columbia.
30. Piven, J., Palmer, P., Landa, R., Santangelo, S., Jacobi, D. ve Childress, D. (1997). Personality and Language Characteristics in Parents From Multiple incidence Autism Families. *American Journal of Medical Genetics*, 74, 398- 411.
31. Erden, G. ve Akçakm, M. (2001). Otizmi Olan Çocuklar ve Kardeşlerinin Davranış Sorunları ve Kişilik Özellikleri Örüntüleri, *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 8, 145-155
32. Abdallah, M. W., Hougaard, D. M., Norgaard, P. B., Grove, J., Bonfeld, E. C. ve Mortensen, E. L. (2012). Gebelikte ve Doğum Sonrasında Enfeksiyonlar ve Otizm Spektrum Bozukluğu Riski: Bir Danimarka Doğum Kohortunda Kayıta Dayalı Bir Çalışma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 23, 1-8.
33. Angell, M.E., Meadan, H. ve Stoner, J., B. (2012). Experiences of Siblings of Individuals With Autism Spectru Disorders. *Autism Resarch and Treatment*. Article ID 949586. Erişim Tarihi: 22.11.2022, <https://doi.org/10.1155/2012/949586>

34. Wing, L. (2012). Otizm El Rehberi (3. Baskı) (Ed. Kunt, S.). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
35. Nealy, C.E., O'hare, L., Powers, J.D. ve Swick, D.C. (2012). The İmpact of Autism Spectrum Disorders on the Family: a Qualitative Study of Mothers' Perspectives. Journal of Family Social Work, 15,187–201.
36. Atalay, A. ve Karadağ, A.(2011). Otizmlı Hastaların Rehabilitasyon Sürecinde Spor Terapilerinin Önemi. Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilim Dergisi, 13, 227- 237.
37. Zwaigenbaum, L., Bryson, S., Rogers, T., Roberts, W., Brian, J. ve Szatmari, P., (2005). Behavioral Manifestations of Autism in the First Year of Life. Int J Dev Neurosci, 23 (2), 143-152.
38. Cavkaytar, A., (2016). Otizm Spektrum Bozukluğu. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Türkiye, Grafik Ofset Matbaacılık Reklamcılık, Ankara.
39. Şener, E. F. ve Özkul, Y., (2013). Otizmin Genetik Temelleri. Sağlık Bilim Dergisi, 22, 86-92.
40. Kim, Y.S., Leventhal, B.L., Koh, Y.J., Fombonne, E., Laska, E. Ve Lim, E.C., (2011). Prevalence of autism spectrum disorders in a total population sample. Am J Psychiatry; 168(9):904- 12.
41. Bishop, S. L., Richler, J., ve Lord, C. (2006). Association between restricted and repetitive behaviors and nonverbal IQ in children with autism spectrum disorders. Child Neuropsychology, 12, 247–267.
42. Aydın, D., ve Özgen, Z.E., (2018). Çocuklarda Otizm Spektrum Bozukluğu ve Erken Tanılamada Hemşirenin Rolü. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 7(3), 97-100

TÜRKİYE'YE TEDAVİ AMAÇLI GELEN KAZAKİSTANLI SAĞLIK TURİSTLERİN HASTANELERDEN MEMNUNİYETİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eskişehir, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

ÖZET

Sağlık turizminde temel amaç, müşteri memnuniyetini sağlamaktır. Müşterinin memnuniyeti, sunulan hizmetten beklentilerinin ne ölçüde karşılandığına bağlıdır. Bu anlamda Türkiye gelişmiş teknoloji faaliyetleri ile bu kaliteyi en iyi şekilde sunmaya çalışmaktadır. Araştırmanın amacı, Kazakistan'dan Türkiye'ye sağlık turizminden faydalanmak için gelen sağlık turistlerin aldıkları hizmetten memnuniyet düzeylerini belirlemektir.

Çalışmada basit tesadüfi yöntem üzerinden çalışılmıştır, rastsal şekilde 30 anket değerlendirilmiştir. Araştırmanın anket sorularından alınan veriler, SPSS (Statistical Package for Social Sciences) programında incelenerek analiz edilmiştir. Kalite, üretim işletmelerine kadar hizmet işletmeleri için de kaçınılmaz bir süreçtir. Hizmet işletmelerinde kaliteyi ölçmenin yöntemlerinden biri de müşteri memnuniyetinin sayısal olarak ölçülmesidir. Hizmet işletmelerinden olan sağlık kuruluşlarında, müşteri memnuniyetinin sağlanması, tedavi sürecindeki kaliteyi artıracak ve verimliliği yükseltecektir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizm, Sağlık, Müşteri Memnuniyeti.

A RESEARCH ON THE SATISFACTION OF KAZAKHSTAN HEALTH TOURISTS FROM HOSPITALS COMING TO TURKEY FOR THERAPEUTIC PURPOSES

Dr. Azamat AMETOV

ABSTRACT

In health tourism, the main goal is to ensure customer satisfaction. Customer satisfaction depends on the extent to which their expectations are met by the services provided. In this regard, Turkey strives to offer this quality through advanced technological activities. The aim of the research is to determine the satisfaction levels of health tourists coming from Kazakhstan to Turkey to benefit from health tourism services.

The study was conducted through a simple random sampling method, with 30 surveys randomly evaluated. Data obtained from the survey questions of the research were analyzed using the SPSS (Statistical Package for Social Sciences) program. Quality is an inevitable process for service businesses, extending from manufacturing businesses. One of the methods to measure quality in service businesses is to measure customer satisfaction numerically. Ensuring customer satisfaction in healthcare facilities, which are service businesses, will enhance the quality of the treatment process and increase efficiency.

Keywords: Health Tourism, Health, Customer Satisfaction

GİRİŞ

Günümüz koşullarında ekonomik anlamda var olan gelişmeler insan yaşamında birçok kolaylığı da beraberinde getirmiştir. İnsanların gelir düzeylerindeki yükseliş yaşam standartlarını da değiştirmiştir. Alım gücü kolaylığının doğması çeşitli alanlarda hizmet almayı ve bunun beraberinde de birçok yeni sektör arayışını doğurmuştur. Sağlık turizmi ekonomik ve teknolojik gelişmelerin sonucunda önem kazanmış ve insanlara turizm hizmeti yanı sıra iyi bir sağlık hizmeti de vermeyi hedeflemiştir. Alım gücü yeterli olsa bile kendi ülkelerinde teknolojinin yeterli olmaması, aranan tedavinin tam karşılanamaması ve bunlar gibi birçok nedenin söz konusu olduğu durumlar insanları sağlık turizmi ile başka ülkelerde sağlık hizmeti arayışı içerisine yönlendirmiştir.

Turizm sektörünü ele aldığımızda ve geçmiş dönem turizm faaliyetlerini değerlendirdiğimizde daha çok dinlenme kavramını ve tatil anlayışını içeren geleneksel bir yapı olduğunu görüyoruz. Bu geleneksel yapının oluşumunda yine ekonomik nedenlerin olması ve daha dar bir alanda turizm anlayışının düşünülmesi farklı alanlarda ihtiyaçların doğmasını engellemiştir. Ancak hızla büyüyen ve gelişen dünyanın bakış açısı her anlamda değişiklik göstermektedir. Bu durum sadece geleneksel turizm ihtiyaçlarını değil, daha farklı ihtiyaçlarında bulunduğu alanlarda eğilimler gösteren yeni bir turizm sektörü doğurmuştur. Böylece ülkeler turizmi sadece deniz, kum ve güneş olarak değil birçok alanda değerlendirerek turizm çeşitliliğini sağlamışlardır. Sağlık turizmi bu çeşitliliğin en önemli türlerinden olmuştur. Sağlık turizminde kişiler alacakları hizmet için seyahat etmekte ve farklı bir ülkeden bu hizmeti karşılamaktadırlar. Bu durum beraberinde birçok olgu doğurmaktadır. Örneğin; gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde yeni bir endüstri alanı oluşturmuştur.

Sağlık turizmi seyahatleri, ülkeye önemli ekonomik katkılar sağlamaktadır. Bu nedenle ülkeler en iyi sağlık hizmetini sunmak ve bunun uygun olması için hem teknolojik alanda hem de bu hizmeti sunan gerek insan gerek kalite gerekse de fiyat anlamında ülkelerle bir yarış içerisine girmiştir. Bu amaç Türkiye’de de çeşitli özel sektörlerin canlanmasına neden olmuştur. Türkiye’de birçok sektör ekonomiye katkı sağlamaktadır; ancak turizm de bu sektörlerin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra turizm sektörü ile ülkeye giren döviz miktarı da önemli katkı sağlamaktadır. Türkiye sağlık turizmi alanında çok iyi bir teknolojiye, iyi hastanelere ve kültürel güzelliklere sahip olmakla birlikte, termal kaynaklarıyla da Avrupa’da ilk sırada yerini almakta ve bu sektörde de en iyi olmayı hak etmektedir.

Sağlık turizminin temel amacı, müşteri memnuniyetini sağlayarak, sürekli gelişime açık olmaktır. Rekabet piyasasında bu durum son derece önemlidir. Bahsedildiği gibi gelişen teknolojiler her ülkede farklı hizmetlere dönüşmektedir. Ülke olarak istenilen hedeflere ulaşmak ve ekonomik istihdamı devam ettirebilmek müşterinin tatmin düzeyi ve memnuniyetiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle sunulan hizmetin her alanda kalitesi müşteri için en önemli etkidir.

Müşteri memnuniyeti; müşterilerin hizmet kalitesinden beklentilerine ve bu beklentilerin ne ölçüde karşılandığına bağlıdır. Bu anlamda Türkiye gelişmiş teknoloji faaliyetleri ile bu kaliteyi

en iyi şekilde sunmaya çalışmaktadır. Sunulan hizmetin kalitesi en uygun ve en güvenilir şekilde sağlandığında müşterilerin dikkatini çekmektedir.

Araştırmanın amacı; Kazakistan'dan Türkiye'ye sağlık turizminden faydalanmak için gelen sağlık turistlerinin ihtiyacı olan hizmetten yararlanırken, buna bağlı olarak da müşterinin memnuniyet düzeyini belirlemektir. Müşterilerin satın aldığı hizmet kalitesini değerlendirebilmek ve memnuniyet düzeylerini ölçmek için bu araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın önemi; sağlık turizmi günümüzün en önemli ekonomik gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Türkiye'de bu alanda dünya sıralamasında ilk 10'uncu sıradadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi ülke olarak istenilen hedeflere ulaşmak ve ekonomik istihdamı devam ettirebilmek müşterinin tatmin düzeyi ve memnuniyetiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle Türkiye'de sağlık kuruluşları tarafından verilen sağlık hizmet kalitesinin ne düzeyde olduğu, ne tür eksiklikler ya da sorunlar ile karşılaşıldığı, müşterilerin bu sağlık kuruluşlarından nasıl beklentileri olduğu, teknolojik gelişmelerin bu sektörde ne kadar önemli olduğunu belirleyebilmek ve varsa eksikliklerin giderilmesi için bir olanak sağlamaktır. Ayrıca işletmelerin kendi kalite politikalarını ve rekabet düzeylerini gözlemleyebilmek için bir ön izlenim oluşturmaktır.

Tezin araştırma kısmında Türkiye'ye Kazakistan'dan gelen ve burada herhangi bir yataklı sağlık hizmetinden faydalanmış olan sağlık turistleri üzerinde çalışma yapılacaktır. Sağlık turistlerine ulaşabilmek için Galata Sağlık Grubu ile birlikte bu çalışma yürütülmüştür. Seçilmiş olan bu kurum Türkiye'de sağlık turizminde çalışan bir Kazakistanlı kurumdur. Bu çalışma Türkiye'de sağlık hizmetlerinden faydalanmış 30 sağlık turisti üzerinde gerçekleştirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Sağlık Turizmi Temel Kavramları

1.1. Sağlık Kavramı

Sağlık kavramını fiziken değerlendirecek olursak, kişinin hasta olma durumuna bağlayabiliriz. Örneğin; bir grip olma ya da daha ileri seviyede bir sağlık sorunu olarak nitelendirebiliriz. Bu örnekten yola çıkarak sağlık kavramının kişinin kendini iyi hissetme halinden var olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal anlamda sağlık kavramını ele alırsak geniş çaplı yorumlama yapabiliriz. Şöyle ki, kişiler sosyal çevrelerinden birçok anlamda etkilenebilmekte ve bu durumda kişiler üzerinde birçok olumlu ya da olumsuz etki yaratabilmektedir.

Sağlık, tanımlanması oldukça zor ve karmaşık kavramlardan biridir. Bu kavramın tanımlanması, tartışılmakta olduğu tarihsel döneme ve tanımlanmakta olduğu kültüre bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Son 150 yıldır, Amerika Birleşik Devletleri'nde sağlığın tanımlanması ile ilgili olarak beklentilerin artış göstermesi bu kavramın kişilerin, "yaşamlarını sürdürebilmelerinden, hasta olmamalarına, günlük aktivitelerini yerine getirebilme yeterliliklerine, mutluluk duygusuna sahip olmalarına ve iyilik halinin sağlanmasına" varıncaya kadar farklı şekillerde tanımlanmasına neden olmuştur (Somunoğlu, 1999: 52).

1.2. Sağlık İşletmesi Kavramı

Sağlık işletmelerinde hem iç müşteriler hem de dış müşteriler için iki ayrı pazar bulunmaktadır. İç pazarda verilen hizmeti elde etmek daha kolay koşullara sahip olabilmektedir. Ancak dış müşteriler için tercih edilen bir işletme olabilmek adına rakiplere oranla daha iyi bir hizmete sahip olmak gerekmektedir. Sağlık işletmelerinde verilen teknik hizmetlerin dışında bunu tamamlayıcı hizmetlere de yer verilmelidir. Örneğin; bir sağlık işletmesinin teknik ekipmanlar ile sunduğu hizmetini değerlendirmek pek kolay olamayabilir. Ancak sunulacak işlem kolaylıkları, çalışan personellerin yeterli bilgi sahibi olabilmeleri, işletmenin konforu, hijyenik olması, fiyat politikaları gibi birçok hizmet de en iyi şekilde verilmeye çalışılmalıdır. İnsan sağlığına hizmet eden bu işletmeler kalite bakımından sadece teknik açıdan değerlendirilmemelidir. Dış müşteriler öncelik olarak bu etkenlere değer vermekte ve hizmeti satın almaktadırlar. Sağlık işletmelerini bir tanım olarak ele alırsak kişiye sunulan sağlık hizmetinin ekonomik olmasından hijyenik ve konforlu, teknik açıdan kaliteli, personel açısından yeterli olmasına kadar tüm bu süreçlerde hizmet sağlayan bir sektör olarak değerlendirebiliriz.

1.3. Sağlık Hizmeti Kavramı

Sağlık sektöründe 1980'li yıllarda başlayan Toplam Kalite Yönetimi (TKY) uygulamalarında 'hasta tatmini', sağlık hizmeti sunumundaki kalitenin önemli bir boyutu olarak ele alınmış ve hastaların sağlık hizmeti ile ilgili geri bildirimlerinin ölçümü önem kazanmıştır. Hastaların, hizmet kalitesine ilişkin algı ve değerlendirmelerinin salt kendi tercihlerine değil, çevrelerindeki kişilerin tercihlerinde de rol oynadığı, hastane seçiminde, arkadaş ve yakınlarının tavsiyelerinin giderek daha etkili olmaya başladığı araştırmalarda saptanmıştır (Aksaraylı ve Devedebakan, 2003: 39-43).

Sağlık hizmetlerinin asıl amacı toplumun arayışı içinde olduğu farklı ihtiyaçları hastalara uygun kalitede, uygun zamanda ve olabilecek en uygun maliyetle verebilmektir. Hizmet kavramının soyut olmasından kaynaklı olarak sağlanan hizmetin de algılanması değişkenlik göstermektedir. Sunulan hizmetin kalitesini değerlendirirken birçok faktör değişikliğe neden olmaktadır. Bu faktörlerde soyut olarak algılandığı için kalitenin derecesi de kişiye göre farklılık göstermektedir. Hizmet kalitesi bahsettiğimiz gibi çoğunlukla soyut unsurlar olduğu için anlaşılması, uygulanması ve kontrol edilmesi açısından netliği olmayan karmaşık olgulardır. Verilen hizmetler fiziksel birer unsur değildir. Bu nedenle, nerede üretimi yapılıyorsa orada tüketiminin olması, yapı olarak heterojen olması, kalitesi ve sunulan hizmetin sunan ve alan kişi açısından farklı değerlendirilebilmesi gibi hizmetin ana yapısına bağlı olabilecek tüm bu örnekler nedeniyle hizmet kalitesi için kusursuz bir tanım elde etmek zordur. Genel anlamıyla sağlık sektöründe hizmet kalitesini var olan sağlık sistemi içerisindeki kurallara ve standartlara uygunluk açısından değerlendirerek ya da mükemmellik derecesi olarak tanımlayabiliriz.

1.4. Sağlık Hizmetlerinin Sınıflandırılması

Sağlık işletmeleri birçok alanda hizmet veren kuruluşlardır. Bu nedenle sağlık hizmetleri sınıflandırılması yapılırken, istenilen sağlık hizmetinin amacına, var olan sağlık problemlerine ve

sağlık hizmetini almak isteyen sağlık servislerine vb. durumlara göre değişiklik göstermektedir. Sağlık hizmetleri, sağlık kuruluşlarında sağlık personelleri tarafından dört grup halinde sunulmaktadır. Bu gruplar şöyledir:

1. Kişileri var olabilecek hastalıklara karşı korumak,
2. Hasta olduklarında gerekli tedaviyi uygulamak,
3. Hastalık ve sakatlık dolayısıyla oluşan sağlık sorunlarının rehabilitasyonlarını gerçekleştirmek,
4. Kişi sağlığını daha üst düzeye getirebilmek adına çalışmalar yapmak.

1.4.1. Koruyucu Sağlık Hizmetleri

Kişi sağlığını korumak amacıyla oluşabilecek hastalıkları engellemek için önceden alınan önlemlerdir. Bu konuda hizmet veren personeller karşılık beklemeden hareket ederler ve bu çalışmalardan toplumun tüm kesimi yararlanabilir. Kamu sağlığının geliştirebilmesi için kişi veya çevre faktörü çok önemlidir. Çünkü çevreyle ilgili uygulanacak tüm tedbirler kamu sağlığını içerdiği için bu kapsamda yer almaktadır. Alınan önlemlere uyum sağlayan her birey aynı zamanda bir hastalığın tedavisine dolaylı yoldan katkı sağlamış olacaktır. Örneğin; günümüzde kapalı alanlarda sigara içmenin yasaklanması, teknolojinin gelişmesiyle birlikte önemli hastalıkların erken teşhis edilmesi, alternatif tıp olanaklarının ilerlemesi, oluşturulan aile hekimi politikası sayesinde halkın ileri düzeyde bilinçlendirilmesi vb. birçok örnek koruyucu sağlık hizmetleri kapsamında yer almaktadır.

1.4.2. Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri

Tedavi edici sağlık hizmetlerinin öncelikli amacı, bireylerde var olan hastalığın teşhisini koymak ve tedavisini gerçekleştirmektir. Bu süreçte kişi sağlığını korumak adına yapılan çalışmaları içermektedir. Hastalıkların tanısının teşhis edilebilmesi ve tedavi sürecinde oluşan randıman artışı sayesinde fiziksel faydanın yanında sosyal fayda da sağlamaktadır. Bu sağlık hizmet türü kişilerin yaşam kalitesini artırmak ile birlikte onlara sağlıklı bir yaşam sunmaktadır. Tedavi edici sağlık hizmetleri 3 grup altında toplanmıştır:

1. Sağlık ocakları, dispanserler, ana-çocuk sağlığı merkezleri, özel poliklinik ve muayenehaneler bu hizmetleri veren kuruluşlar.
2. Sağlık Bakanlığı'na bağlı il ve ilçe devlet hastaneleri ile diğer kurumlara bağlı (kamu ya da özel) genel amaçlı hastaneler.
3. Sağlık Bakanlığının eğitim ve araştırma hastaneleri, ihtisas hastaneleri, üniversite hastaneleri ve özel dal hastaneleri oluşturmaktadır. Bu sağlık kuruluşlarının ortak ve temel amacı, insan sağlığını en üst seviyeye taşımaktır.

1.4.3. Rehabilitasyon Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmetleri içerisinde özel bir yere sahip olan rehabilitasyon hizmetleri herhangi bir kaza, var olan ruhsal sorunlar veya kişinin vücut organlarını olması gerektiği gibi kullanabilmesi için oluşan engelleri ortadan kaldırmayı sağlayan destek yardım hizmetleridir. Birçok olay sonrasında ne yazık ki kişiler bahsettiğimiz bu durumlarla karşılaşabilmekte ve psikolojik anlamda da olumsuz olarak hayatını idame ettirmektedir. Rehabilitasyon hizmetleri sayesinde hem kaybedilen sağlığın tıbbi bazı desteklerle yeniden elde edilebilmesi hem de kişinin yaşam kalitesinin artırılması temel bir amaçtır. Tıbbi destekler ile sağlanan bu hizmet tıbbi rehabilitasyon olarak adlandırılmaktadır. Rehabilitasyon hizmetleri, bireyin kendisini ve ailesini var olan duruma alıştırmak ve yaşamlarını toplum içerisinde uyumlu bir şekilde idame ettirmelerini sağlamak için çalışmalar gerçekleştirir. Böylece bireyin toplumda yer edinmesini de kolaylaştırır. Bireyle re kaybettikleri yetileri unutturmak, onlara yapabilecekleri iş imkanlarını sağlamak ve öğretmek gibi destekleri verir. Bu anlamda vermiş olduğu desteği sosyal rehabilitasyon olarak adlandırırız (Aksaraylı ve Devebakan, 2003: 39-43).

2. Turizm Kavramı

Turizm sektörü insanların farklı ihtiyaçlarına cevap veren, onları dinlemek ve keyifli zaman geçirmek için seyahate teşvik eden bir alandır. Bu sayede kültürel, doğal, sağlık ve birçok alanda daha geziler, turlar ve programlar hazırlanarak seyahat hizmeti sunulmaktadır. “Günümüzde turizmin yarattığı ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkiler, özellikle uluslararası ekonomik ve politik ilişkilerde oynadığı rol giderek önem kazanmaktadır. Bu durum, yalnız uluslararası turizm hareketinden büyük pay alan gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de turizme verilen önemi artırmaktadır. Turizm, uluslararası ölçekte geniş istihdam olanakları yaratan bir sektördür ve dünyada yaklaşık 300 milyon insanı istihdam etmektedir. Başka bir ifadeyle, dünyada her 16 çalışandan biri turizm sektöründedir ve tüm uluslararası sermaye yatırımlarının yaklaşık %7'si turizm alanına yapılmaktadır. Bu bağlamda dünyada ve ülkemizde turizme verilen önem artmakta, turizm eğilimleri çeşitlilik kazanmakta, yeni yerler yeni turizm türleri insanların ilgisini çekmektedir” (Emekli, 2005:100).

Türk Dil Kurumu'na göre turizm “Bir ülkeye veya bir bölgeye turist çekmek için alınan ekonomik, kültürel, teknik önlemlerin, yapılan çalışmaların tümü” olarak açıklanmıştır (www.tdk.gov.tr/), (Kozak M.,A., Kozak, M., Kozak, N., 2008).

İnsanlar turizm amaçlı seyahat etmek istediklerinde sürekli olarak buldukları yerlerin dışında alanlar tercih ederler ve gittikleri yeni yerlerde konaklama, yeme-içme ve gezi programlarına katılırlar. Turizm bu aktivasyonları ile turistik yerlerde ekonomiye oldukça katkı sağlar. Yerel halkın geçim kaynağını turizmden sağladığı bölgeler bu anlamda oldukça karlılardır.

2.1. Turizm Özellikleri

Kavramsal olarak turizm olayının beş temel özelliği bulunmaktadır: (Burkart ve Medlik, 1981: 43'den aktaran Pehlivan, 2008: 6).

- Turizm, bir dizi olay ve ilişkinin bir bütünüdür. Bu olay ve ilişkilerin biri tarafından belirlenemez.

- Bu olay ve ilişkiler, çeşitli yerlere seyahat eden insanların bu hareketlerinden ve buralarda konaklamalarından kaynaklanır. Bu özellik, konunun bir dinamik boyutu 'seyahat' ve bir de statik boyutu 'konaklama' olduğunu ortaya koymaktadır.

- Seyahat ve konaklama, normal olarak yaşanan ve çalışılan yerlerin dışındaki yerlerde olmaktadır. Böylelikle, seyahat edilen ve konaklanan yerlerde yaşayan ve çalışan insanlarınkinden farklı faaliyetler ortaya çıkmaktadır.

- Yer değiştirmeler, geçişi ve kısa dönemli bir nitelik taşımaktadır. Seyahate çıkan kişinin birkaç gün, hafta ya da ay içerisinde geriye dönme niyeti bulunmaktadır.

- Ziyaret edilen yerlerde kazanç sağlamaya yönelik çalışma söz konusu değildir. Ziyaret, iş bulmak ya da iş kurmak gibi amaçlarla ilişkili değildir. Turizm olayının öznesi insandır. Turizmin temelinde insanın 'psikolojik tatmin duygusu' sağlanmasına yardımcı olur.

Turizm, insanların kendilerine ayırdıkları boş zamanlarını değerlendirmeleriyle ve bütçe hesabı yapmalarından dolayı sosyal-ekonomik bir olgudur diyebiliriz. Turizmin her anlamda gelişmesi dünyanın birçok ülkesinde çeşitli toplumsal katkılarda sağlayabilir. Örneğin;

- Ülke barışına destek sağlar.
- Eğitim seviyesini ve kültür seviyesini artırır.
- Kişilerin anlaşılabilmesi için gittikleri ülkenin dilini bilmeleri gerekmektedir. Bu sayede de turizm kişilerde yabancı dil öğrenme şansı sağlamaktadır.
- Kırsal olan turizm bölgelerinde canlanmalara neden olur.
- Ülkenin turistik bölgelerinin değerlendirilmesine neden olur.

2.2. Turizm Şekilleri

Turizm şekillerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Turistin Geldiği Yere Göre Turizm Şekilleri
2. Turist Sayısına Göre Turizm Şekilleri
3. Seyahat Zamanı Seçimine Göre Turizm Şekilleri
4. Konaklama Süresine Göre Turizm Şekilleri
5. Turistik Sosyal Seviye ve İsteklere Göre Turizm Şekilleri

2.3. Turizm türü olarak Sağlık Turizmi

Gelişen teknolojik faaliyetler ve artan ekonomik gelir sayesinde insanlar farklı ülkelere de seyahat ederek sağlık hizmeti almaya başlamışlardır. Sağlık amaçlı yapılan bu seyahatler birçok

farklı tıbbi tedaviler için olabildiği gibi aynı zamanda termal veya yaşlı bakımı veya engelli insanların bakımı için uygulanan tedavi amaçlı seyahatlerde olabilmektedir. Sağlık turizmi yaklaşık son otuz yıl içerisinde gelişim göstererek uluslararası bir seyahat planı haline gelmiştir. Ülkemizde ise sağlık turizmi yaklaşık son on yıl içerisinde gelişim göstermeye başlamıştır (Aktepe, 2013: 171).

3.Sağlık Turizmi

Dünyada ve ülkemizde turizm alternatiflerinin artmasıyla birlikte gelişen ve hızla büyüyen yeni sektörler de yerini almaktadır. Bu sektörlerin en önemlilerinden biri sağlık turizmdir. Sağlık turizmi sadece kıyı turizmi olarak mevsimsel ve eğlence odaklı değil yılın tüm aylarını kapsayan geniş çaplı bir turizm türüdür. Günümüzde insanlar seyahatlerini sadece dinlenme odaklı olarak düşünmemekte ve sağlık amaçlı turistik seyahatler de gerçekleştirmektedirler. Sağlık amacı ile gerçekleştirilen turizmin asıl amacı, var olan sağlık sorunlarına alternatif çözümler bulabilmek veya sağlıklarını uzun süre iyi bir şekilde koruyabilmektir. Sağlık turizmini ve turizm sağlığını birbirinden ayırmak gerekir. Her iki kavramın amacı insan sağlığı olmakla birlikte birbirinden ayrılan temel sebepleri vardır.

Turizm sağlığındaki asıl amaç, seyahat esnasında turistin başına gelebilecek olan her türlü sağlık sorunlarına (bulaşıcı hastalıklara maruz kalması, kaza sonucu ilk yardım, hızlı tedavi yöntemleri gibi) ve gideceği ülkede tedbir amaçlı alması gereken tedavilere yönelik önlemlerdir. Ancak sağlık turizminde ise seyahatin asıl amacı, kişinin birebir var olan sağlık sorunu için çare bulmak amaçlı seyahat etmesidir. Sağlık kavramı ve turizm kavramından doğan ve ülkelere önemli düzeyde katkı sağlayacak olan bu turizm türünde hem pozitif hem de negatif olarak ilişkiyel bir yaklaşım vardır.

Sağlık turizminin olumlu yönlerini sıralamak gerekirse, öncelikle bir tedavi amacı taşıması ve bunun olumlu sonuçlandırılabilmesi, bununla birlikte ülke ekonomisine önemli düzeyde katkı sağlaması ve döviz hareketliliği oluşturmasıdır. Negatif yönünden değerlendirdiğimizde ise başlıca sorun bulaşıcı olabilecek hastalıkların, gidilen ülkede de yaygınlaşması veya gelen hastanın aynı şekilde geldiği ülkede bu gibi bir duruma maruz kalma riskinin bulunmasıdır. Turist sağlığı açısından bu riskin oluşması başta insanlar olmak üzere ülke içerisinde de maalesef büyük kaoslara yol açmaktadır. Bu konuda daha önce yaşanmış en önemli örnek ise 2002 yılındadır. Bu hastalık uzak doğuda meydana gelmiş olan Sars hastalığıdır. Hastalığın Çin, Vietnam, Hong Kong ve Singapur gibi ülkelerde büyük zararlara yol açtığı Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WWTC) tarafından araştırılmış ve yaklaşık olarak 20 milyar dolar maddi bir zarara, aynı zamanda da 3 milyon gibi büyük bir rakama yakın da endüstri çalışanının işinden olmasına neden olarak manevi anlamda da büyük zararlara yol açmıştır.

Genel anlamıyla değerlendirmek gerekirse, sağlık turizminden hem somut hem de soyut anlamda fayda elde edilmektedir. Günümüz koşulları içerisinde sağlık turizminin ekonomik katkısı tartışılmaz bir önem kazanmıştır ve her yönü ile de daha da gelişerek yerini sağlamlaştıran bir turizm türü olmuştur (Karatana ve Özseri 2013:137).

3.1.Sağlık Turizmi Çeşitleri

Sağlık turizminde seyahat nedeni belirli amaçlar için değişiklik gösterebilmekte ve kendi içerisinde çeşitli türlere ayrılmaktadır. Bu turizm türlerini üç başlık altında toplamak mümkündür:

- Termal turizm
- Medikal turizm
- Yaşlı ve engelli turizmi

3.1.1.Termal Turizm

Termal turizm diğer sağlık türleri içerisinde tedavilerin daha çok alternatif yöntemlerden yararlanılarak sağlandığı ve destek tedavi türlerinden oluştuğu bir türdür. Termal turizmin uygulanma yöntemleri; çamur banyoları, mineral kaynaklı sular ile yaptırılan su banyoları, içme ve inhalasyon (soluma türü) yöntemleridir. Ülkemizde termal turizm altında sağlanan hizmetleri şöyle sıralayabiliriz:

- Kür: Tedavi amacıyla belirli dozda seri halde verilen etken madde.
- Kaplıcalar: İklimsel doğa olanakları ile sağlanan tedavi türüdür.
- Balneoterapi: Mineral suların, gazların ve doğal tedavilerin kür ile birlikte destek tedavi uygulamasıdır.
- İnhalasyon Uygulamaları: Mineral sular ile sağlanan soluma yöntemi uygulamalarıdır.
- İçme kürleri: İklimsel bölgeye uygun yerlerde ya da kaplıcalar da mineral suların oluşturduğu içme kürleridir.
- Peloidterapi: Balneoterapi yönteminin doğal olaylar sonucunda meydana gelmiş olan peloidler üzerinde uygulanmasıyla kullanılan bir yöntemdir.
- Klimaterapi: İklimsel olan faktörlerin dozlar şeklinde sistematik bir biçimde kür olarak uygulanmasıdır.
- Talassoterapi: Kişiyi özel ve sağlığına uygun olacak şekilde hazırlanmış olan havuzlar ile uygulanan bir yöntemdir. Bu havuzlar kişinin sinir, iskelet ve kas sistemlerine iyi gelecek şekilde termomineral sulardan oluşmaktadır.
- Fizik tedavi ve iyileştirme: Kaplıca ile sunulan tedaviye destek olarak verilen elektroterapi, masaj yöntemleri ve egzersizlerdir.
- Medikal terapi: Hastaya kaplıca tedavisi esnasında uygulanan ilaç tedavisidir.
- Destek uygulamalar: Hastaya gördüğü tedavisine ek olarak verilen destek programlarıdır (diyet programı, sağlık eğitimleri, günlük aktivasyonlar gibi). (Çelik, 2009: 4).

3.1.2. Medikal Turizm

Medikal turizm, hasta üzerinde cerrahi müdahale gerektiren ve hastaya özel uzmanlık gerektiren tıbbi alanların uygulanması için denizaşırı seyahat gerektiren ve tedavi sağlanan turizm türüdür. Bu turizm türünde özel olarak sağlık turistinın alacağı özel tedavide maliyet etkisi olmasından dolayı turizm endüstrisi ile ilişkili bir durum da doğmaktadır. Oluşan seyahat sürecinde hem sağlık hem de turizm sektörü birlikte rol almaktadır. Hasta hem tedavisini olmak da hem de tatilini yapmak için denizaşırı seyahat etmek amacıyla medikal turizminden faydalanabilmektedir.

Medikal turizmde hastanın ve hasta yakınlarının ferah düzeyi çok önemli yer tutmaktadır. Bu nedenle seyahat gerçekleştiği andan itibaren özenli bir yaklaşım gerektirir. Yurtdışından getirilen hastaya tedavi süresince özel bir hizmet sağlanır. Bu yaklaşımlar için tercih edilen ülkede sağlık turizmi maliyetlerinin yüksek olması da kaçınılmazdır. Gerek ülkemizde gerekse farklı ülkelerde sağlanan sağlık turizmi maliyetleri uygulanan tedavi ile birlikte yüksek olabilmektedir. Teknolojik gelişmelerin hızlı olduğu ve geliştiği ülkelerde sağlık turizmi daha hızlı büyüme göstermektedir. Ülkemiz bu konuda ilk sıralarda yerini almaktadır. Türkiye’de uygulanan başlıca sağlık alanları: diş ameliyatları, saç ekimi, plastik ve estetik cerrahi, göz ameliyatları, tüp bebek uygulamaları ve kalp damar hastalıklarıdır.

3.1.3. Engelli ve Yaşlı Bakım Turizmi

Bakıma ihtiyacı olan yaşlı kişilerin bu ihtiyaçlarını giderebilmek üzere seyahat etmesine yaşlı turizmi denir. Ülkemizde bu turizm türüne yönelik olarak yeni projeler geliştirilmekte ve bu projelerin sağlık turizmi alanında büyük etkileri olacağı öngörülmektedir. Engelli turizmi, yine hastaların bakıma muhtaç olmasından kaynaklanan ve bu ihtiyacın giderilmesine yönelik olarak uygulanan ve destek tedavi yöntemlerinin de sağlandığı turizm türüdür. Ülkemizde engelli turizmüne yönelik Denizli, İzmir ve Afyonda özel hizmetler sağlanmaktadır. Yaşlı bakım ve engelli turizm türlerinin ortak özellikleri hastaların bakıma muhtaç olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber engelli turizminde hastaya destek ve gelişim sağlamaya yönelik destek olarak rehabilitasyonlar da sağlanmaktadır. Kendi ülkelerinde yeterli imkanların olmamasından veya seyahat edilen ülkede şartların daha iyi olmasından kaynaklı olarak bu turizm türleri tercih edilmektedir (Karatana ve Özseri 2013:137).

3.1.4. Müşteri Memnuniyeti Tanımı

Müşteri memnuniyeti ise müşterinin bir ürün ya da hizmet seçiminden itibaren mal ve hizmeti araştırmaya yönelmesi, bulgular elde etmesi, alıp kullanması, onarımı, bakımı ve tüketmesi süreçlerinde edindiği izlenimler, yaşadığı olaylar ile beklentilerine cevap verecek karara ulaşması olarak tanımlanabilir. Müşteri (hasta) memnuniyeti, hizmeti deneyimledikten sonra tüketicinin aldığı hizmetten ne kadar tatmin olduğu veya olmadığını gösteren satın alma sonrası gerçekleşen bir durumdur.

Hasta, algıladığı hizmet kalitesi ile idealize ettiği kalite arasında yaptığı mukayese sonucunda memnuniyet düzeyine olumlu veya olumsuz şekilde bir karar vermektedir (Öz, M. ve Uyar, E., 2014:125). Müşteriler, bizim düşüncelerimiz, davranış biçimimiz ve tutumlarımızı göstermemizden etki alan kişi veya kuruluşlardır. Müşteri memnuniyeti belirli faktörlere bağlı

olarak belirlenmektedir. Bunlardan ilki, müşterinin beklentileridir. Müşterilerin sağlıkla alakalı kurumlarda görmek istedikleri bilimsel, yönetsel ve davranış bazında nitelikler olarak belirlenen beklentiler, müşterilerin yaş, cinsiyet durumu, eğitim seviyesi, sosyokültürel olan kişisel özelliklerine ve sağlık sektöründen önceden alınmış hizmetleriyle ilgili geçmiş tecrübelerine bağlı olarak değişim göstermektedir.

Müşteri memnuniyetini belirleyen diğer faktör ise müşterilerin aldıkları hizmetlere karşı sergiledikleri tutum ve algılardır. Algılar, kişinin aldığı hizmetler ve hizmet üretim aşamasına ilişkin fikir ve değerlendirmeleri temel alınarak ölçülmektedir. Algılama kavramı da yine müşterilerin kişisel özelliklerine ve sağlık hizmetleriyle ilgili önceki deneyimlerine bağlı değişim göstermektedir. Sağlık hizmetlerinden faydalanırken de bize sunulan hizmeti değerlendirir hoşnutluk veya hoşnutsuzluk yaşarız. Bu duruma göre de bir daha aynı kuruluşa gidip gitmeyeceğimize karar veririz (Başer, H., Büber, R., 2012: 265-266). Müşteri beklentilerini gözetmek ve bu beklentileri karşılamak üzere sunulan hizmetlerin müşteriler tarafından nasıl algılandığı, işletmelerin asıl işleyişi, verimi ve performansı hakkında ipuçları vermektedir.

Müşteri memnuniyeti için önceden belirli bir plan hazırlanmalıdır. Müşterilerin beklendikleri hizmetten algıları işletmelerin onlara sunmuş olduğu gerçek kaliteyi ortaya çıkarmaktadır. Bunları öğrenebilmek ve ölçmek için rakipler ile kıyaslama yapılması ve anketler ile değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede işletmenin pazar içerisindeki konumu da belirlenmiş olacaktır. Müşterilerin hizmete yönelik algıları ile beklentileri arasındaki fark ölçülerek bu farkın işletme dâhilindeki anketlerle ve çeşitli rakiplerle kıyaslanması sonucunda gerçek performansın müşteri tatmin kârlılığını artıran etkenlerin belirlenmesi sağlanmaktadır. Bu da işletme pazarlama yönetimine bilgi sağlamaktadır.

3.1.5.Hasta Memnuniyetinin Önemi

Hastalar, sağlık kuruluşlarının sunmuş oldukları hizmetlerin kalite ve önemini belirleyen en önemli kriterlerdendir. Amerika ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde hasta memnuniyeti sağlık bakım kalitesinin bir sonuç ölçütü olarak önemli bir yere sahiptir. Söz konusu hasta memnuniyeti hem iç piyasa hem de dış piyasa da işletme için yegâne önem taşımaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi işletmenin yaşamını sürdürebilmesi müşterinin işletmeden aldığı tatmin düzeyine ve memnuniyetine bağlıdır. İşletmeler müşterilerden gelen geri bildirimler ile kendilerini sorgulayabilmekte ve pazar içindeki yerini değerlendirebilme fırsatına sahiptir. Bu sayede ise yöneticiler pazar yönetimi hakkında yeni stratejiler geliştirmektedirler. İşletmeler hem iç hem de dış müşterilerine hizmet kalitesini sunarken çeşitli planlamalar yapmaktadırlar. İç müşteriler işletme için bazen herhangi bir şey yapmadan da elde edilebilmektedir. Fakat aynı durum dış müşteriler için geçerli olmayabilir. Dış müşteriler dolaylı yollar aracılığı ile işletmeye ulaştıkları için bu müşterilerin algıları ve iyi bilgilendirilmeleri son derece önemlidir. Hizmet kalitesini bilmeyen bu müşteriler internet aracılığıyla ya da daha önce bu işletmeden hizmet gören diğer kişileri referans alarak bilgi sahibi olabilirler. Bu bilgilerin güvenilirliği ve doğruluğu müşteriye işletmeye yönlendirir. Hizmet kalitesi sonucu elde edilen memnuniyet işletmeye olumlu şekilde geri bildirim sağlayacaktır. Bu nedenle müşteri memnuniyeti ve tatmin düzeyi işletme için çok önemlidir. (Küçük O, Naktiyok A 2003: 225-229).

İKİNCİ BÖLÜM

1.Yöntem

Yatan Hasta Memnuniyet Anketi

Aşağıda yer alan ifadeler ile ilgili geri bildirimleriniz, sizlere daha kaliteli hizmet ve memnuniyetinizi arttırmak için büyük önem taşımaktadır.Bu konuda göstermiş olduğunuz ilgi ve katılımınız nedeniyle şimdiden teşekkür eder, geçmiş olsun dilekelerimizi iletiriz.

Azamat

AMETOV

Not: Kişisel bilgileriniz ve ankette verdiğimiz bilgiler kesinlikle gizli tutulacaktır.

Yıl:

Yattığı Klinik:

Ankete Katılan: () Hasta () Hasta Yakını

Yatış Süresi: () 0-5 gün () 6-10 gün () 10 günün üzerinde

Kişisel Bilgiler:

Cinsiyetiniz: () Kadın () Erkek

Ait olduğunuz yaş kategorisini belirtiniz. () 20'nin altında () 30-39 () 40-49 () 50-59 () 60 üstü

Eğitim durumunuzu belirtiniz. () Okuryazar değil () Okuryazar () İlkokul () Yüksek Lisans () Ortaokul () Lise () Üniversite () Doktora

Sıra No	Anket Soruları	Katılmıyorum	Katılıyorum
1	Hastaneye ulaşımında zorluk yaşamadım.		
2	Danışma ve yönlendirme hizmetleri yeterliydi.		
3	Muayene ve tetkikler sırasında kişisel mahremiyetime özen gösterildi.		
4	Hastaneye yatış işlemleri için çok beklemedim.		
5	Doktorumun bana ayırdığı süre yeterliydi.		
6	Doktorum tarafından hastalığım ve tedavim ile ilgili yeterli bilgilendirme yapıldı.		
7	Hemşireler tarafından tedavim ve bakımım ile ilgili yeterli bilgilendirme yapıldı.		
8	İhtiyaç halinde sağlık personeline kolaylıkla ulaşabildim.		
9	Hastane personelinin bana karşı davranışları nezaket kurallarına uygundu.		
10	Hastane genel olarak temizdi.		
11	Odadaki eşyalar çalışır durumdaydı.		
12	Yemek dağıtan personel Temizlik kurallarına uygun davrandı (bone, eldiven, Maske takması vb.).		
13	Hastaneden ayrılırken taburculuk sonrası süreç ile ilgili yeterli bilgilendirme yapıldı.		
14	Hastanenin sunmuş olduğu hizmetler beklentilerimi karşıladı.		
15	Bu hastaneyi aileme ve arkadaşlarıma tavsiye ederim.		

Varsa görüş ve önerileriniz.

Tablo 1 Katılımcıların kişisel bilgilerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

		N	%
Cinsiyet	Kadın	21	70
	Erkek	9	30
Yıl	2022	11	36.7
	2023	19	63.3
Klinik	Sakarya	11	36.7
	Medipol	9	30
	Anadolu	10	33.3
Yatış Süresi	0-5 gün	10	33.3
	6-10 gün	11	36.7
	10 günün üzeri	9	30
Eğitim Durumu	Ortaokul	7	23.3
	Üniversite	23	76.7
Yaş Kategorisi	20'nin altı	2	6.7
	20-29	2	6.7
	30-39	3	10
	40-49	5	16.7
	50-59	15	50
	60 üstü	3	10
	Yaş	50'nin altı	12
	50 ve üstü	18	60
Toplam		30	100

Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır. Bu araştırmanın çalışma grubunu Türkiye'ye dünyanın her tarafından sağlık hizmeti almaya gelen 30 kişi oluşturmaktadır. Çalışmadaki katılımcıların seçiminde uygun (kolay) örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılara ulaşabilme adımı avantaj sağlayan, araştırmaya katılmak için uygun ve istekli öğrencileri seçme imkânı sağladığından uygun örnekleme tekniği tercih edilmiştir (Fraenkel vd., 2014). Katılımcıların 21'i (%70) kadın ve 9'u (%30) erkektir. Yıl değişkeni açısından 11'i (%36,7) 2022 yılından, 19'u (%63.3) ise 2023 yılından oluşmaktadır. Klinik adresleri; 11'i

(%36,7) Sakarya, 9'u (%30) Medipol, 10'u (%33.3) ise Anadolu'dan oluşmaktadır. Katılımcıların 0-5 gün yatış süresi 10 (%33.3), 6-10 gün yatış süresi 11 (%36.7) ve 10 günün üzeri yatış süresi 9 (%30) kişiden meydana gelmektedir. Eğitim durumu bağlamında 7'si (%23.3) ortaokul, 23'ü (%76.7) ise üniversite mezunudur. Son olarak katılımcıların yaşları 50'nin altı 12 kişi (%40), 50 ve üstü 18 kişi (%60) olarak dağılmaktadır.

BULGULAR

Yıl Değişkeni

Tablo 2 Katılımcıların Yıla Göre Madde Puanlarına ait T testi Sonuçları

Değişken (YIL)	N	Ort	F	p	Anlamlı Fark
1-2022	11	4.91	2.663	.041	1>2
2-2023	19	4.32			

Maddeler	Yıl	
	t	p
M1	2,139	,041
M2	1,494	,146
M3	1,785	,085
M4	1,863	,073
M5	1,944	,062
M6	2,478	,020
M7	2,259	,032
M8	2,371	,025
M9	2,243	,033
M10	2,544	,017
M11	1,542	,134
M12	2,457	,020
M13	2,550	,017
M14	2,352	,026
M15	2,776	,010

Yukarıdaki Tablo 2'ye göre yıl değişkeninin, madde 1 (Hastaneye ulaşımında zorluk yaşamadım) için katılımcı puanları üzerindeki etkisi incelenmiştir. M1 için istatistiksel olarak anlamlı bir ana etki vardır; $F(1,18)=2.663$, $p<.05$; bulunan etki büyüklüğü ise orta düzeydedir (kısmi eta-kare = .33). Yapılan t testi kıyaslamasında, 2022 grubu için elde edilen ortalama puanın (ort=4.91) 2023 grubu için elde edilen ortalama puandan (ort=4.32) anlamlı bir biçimde farklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 2022 yılındaki ziyaretçiler diğer gruptan istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde farklılık göstermektedir. Yine benzer şekilde diğer tablo dikkate alındığında m6, m7, m8, m9, m10, m12, m13, m14 ve m15 için 2022 yılı istatistiksel açıdan ayırt edicidir.

Tablo 3 Katılımcıların Klinik Yerine Göre Madde Puanlarına ait T testi Sonuçları

Maddeler	Klinik 1-2		Klinik 1-3		Klinik 2-3	
	t	p	t	p	t	p
	,790	,440	3,214	,005	2,436	,026
	,750	,463	1,859	,079	1,156	,264
	1,112	,281	2,351	,030	1,503	,151
	,602	,554	2,822	,011	1,915	,072
	-,247	,808	3,746	,001	3,616	,002
	1,112	,281	4,950	,000	3,977	,001
	,602	,554	3,836	,001	2,718	,015
	1,112	,281	4,517	,000	3,683	,002
	1,112	,281	3,418	,003	2,537	,021
	,790	,440	4,451	,000	3,589	,002
	1,112	,281	2,351	,030	1,503	,151
	1,024	,319	3,775	,001	2,469	,024
	1,112	,281	5,277	,000	4,323	,000
	,790	,440	3,848	,001	3,095	,007
	,750	,463	5,317	,000	4,317	,000

Tablo 3'e bakarak Klinik 1 (Sakarya) ve Klinik 2 (Medipol) için yapılan kıyaslamada katılımcı puanları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Bu durum hiçbir maddenin puan ortalamaları arasındaki farkın manidar olmadığını göstermektedir.

Klinik 1 (Sakarya) ve Klinik 3 (Anadolu) arasında yapılan karşılaştırmalar incelendiğinde m2 ($p>.05$) dışında diğer tüm maddelerin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu tablo 3'te görülmektedir. Klinik 1 (Sakarya) için maddelerin puan ortalamaları Klinik 3 (Anadolu)'e göre farklılaşmaktadır.

Klinik 2 (Medipol) ve Klinik 3 (Anadolu) arasında yapılan karşılaştırmalar incelendiğinde m2, m3, m4 ve m11'in ($p > .05$) dışında diğer tüm maddelerin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. İstatistiksel açıdan anlamlı olan maddelerin puan ortalamaları birbirlerinden ayrırcı bir şekilde farklılaşmaktadır.

Tablo 4 Katılımcıların Yatış Süresine Göre Madde Puanlarına ait T testi Sonuçları

Maddeler	0-5 gün - 6-10 gün		0-5 gün-10 gün +		6-10 gün-10 gün+	
	t	p	t	p	t	p
M1	-3,214	,005	-2,436	,026	,790	,440
M2	-1,859	,079	-1,156	,264	,750	,463
M3	-2,351	,030	-1,503	,151	1,112	,281
M4	-2,822	,011	-1,915	,072	,602	,554
M5	-3,746	,001	-3,616	,002	-,247	,808
M6	-4,950	,000	-3,977	,001	1,112	,281
M7	-3,836	,001	-2,718	,015	,602	,554
M8	-4,517	,000	-3,683	,002	1,112	,281
M9	-3,418	,003	-2,537	,021	1,112	,281
M10	-4,451	,000	-3,589	,002	,790	,440
M11	-2,351	,030	-1,503	,151	1,112	,281
M12	-3,775	,001	-2,469	,024	1,024	,319
M13	-5,277	,000	-4,323	,000	1,112	,281
M14	-3,848	,001	-3,095	,007	,790	,440
M15	-5,317	,000	-4,317	,000	,750	,463

Yukarıda yer alan Tablo 4'e göre 0-5 gün yatış süresi ve 6-10 gün yatış süresi için yapılan ikili karşılaştırmada m2 ($p > .05$) haricinde katılımcı puanları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilmiştir. Buna göre m2 dışında kalan diğer yatan hasta memnuniyet anketi maddeleri arasındaki puan ortalamaları arasındaki farkın manidar olduğuna işaretir.

0-5 gün yatış süresi ve 10 gün üzeri yatış süresi kategorik değişkenleri arasında yapılan ikili karşılaştırmalar incelendiğinde m2, m3, m4 ve m11 ($p > .05$) dışında diğer tüm maddelerin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu tablo 4 de açıkça görülmektedir.

6-10 gün yatış süresi ve 10 gün üzeri yatış süresi arasında yapılan ikili karşılaştırmalar incelendiğinde katılımcı puanları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki belirtilmemektedir. Bu durum hiçbir maddenin puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olmadığını göstermektedir.

Tablo 5 Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin T testi Sonuçları

Maddeler	Cinsiyet	
	t	p
M1	3,511	,002

M2	2,342	,027
M3	2,966	,006
M4	2,814	,009
M5	4,769	,000
M6	6,073	,000
M7	3,253	,003
M8	3,914	,001
M9	2,650	,013
M10	5,481	,000
M11	1,888	,069
M12	3,950	,000
M13	5,550	,000
M14	5,777	,000
M15	6,679	,000

Yukarıda yer alan Tablo 5'e göre katılımcıların cinsiyet değişkeni bağlamında t testi analiz sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara göre kadın ve erkeklerin puan ortalamaları kıyaslaması neticesinde m11'in ($p > .05$) dışında tutulduğu bunun aksine diğer tüm maddelerin istatistiksel açıdan cinsiyet değişkeni ile bir anlamlılığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin m15 için kadınların puan ortalaması 4.71 iken erkeklerin puan ortalaması 2.89 olarak elde edilmiştir. Bu sonuç kadınların erkeklere kıyasla ayırt edici bir puan ortalamasına sahip olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 6. Katılımcıların Eğitim Durumlarına İlişkin T testi Sonuçları

Maddeler	Eğitim Durumları	
	t	p
M1	-2,966	,006
M2	-2,398	,023
M3	-2,523	,018
M4	-2,431	,022
M5	-1,678	,105
M6	-5,917	,000
M7	-3,067	,005
M8	-4,640	,000
M9	-1,809	,081
M10	-4,521	,000
M11	-1,453	,157
M12	-3,166	,004

M13	-4,716	,000
M14	-5,858	,000
M15	-4,001	,000

Yukarıda yer alan Tablo 6'ya göre katılımcıların eğitim durumları değişkeni kapsamında t testi analiz sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara göre ortaokul ve üniversite eğitim durumuna sahip katılımcıların puan ortalamalarına göz atıldığında m5, m9 ve m11 olmak üzere 3 maddenin kapsam dışı kaldığı gözlenmektedir. Örneğin m5 maddesinde katılımcıların ortaokul puan ortalaması 3.86, üniversite puan ortalaması 4.48 ve toplam puan ortalaması ise 4.33'tür. Tablodan da anlaşılacağı üzere m5 maddesinin anlamlılık değeri (.105, $p > .05$) kritik p değerinin üzerindedir. Dolayısıyla herhangi bir anlamlılığa sahip değildir. Ayrıca diğer tüm maddelerin puan ortalamaları istatistiksel açıdan eğitim durumu değişkeni ile anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

Tablo 7. Katılımcıların Yaş Durumlarına İlişkin T testi Sonuçları

Maddeler	Yaş Durumları	
	t	p
M1	2,380	,024
M2	1,736	,093
M3	1,932	,064
M4	2,118	,043
M5	2,251	,032
M6	2,930	,007
M7	2,560	,016
M8	2,785	,010
M9	1,751	,091
M10	2,826	,009
M11	1,932	,064
M12	2,780	,010

M13	2,993	,006
M14	2,141	,041
M15	3,138	,004

Yukarıda yer alan Tablo 7'ye göre katılımcıların yaş durumları değişkeni kapsamında t testi analiz sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara göre 50 yaş altı ve 50 yaş üzeri yaşa sahip katılımcıların puan ortalamaları dikkate alındığında m2, m3, m9 ve m11 olmak üzere dört maddenin istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı bulunmuştur. Analiz sonuçlarına göre örneğin m13 maddesinde 50 yaş altı katılımcıların 13. Maddeden elde ettikleri puan ortalaması 5.00 iken 50 yaş ve üstü katılımcıların puan ortalaması 3.89 olarak elde edilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere m13 maddesinin anlamlılık değeri ($t(28) = .006, p < .01$) şeklindedir. Dolayısıyla 50 yaş altı ve 50 yaş üzeri katılımcılar arasında manidar bir farklılaşmanın söz konusu olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Müşteri memnuniyeti kavramını uygulayan diğer kuruluşlar gibi tıbbi hizmet alanında da hizmet kalitesi ve hasta memnuniyeti gibi konulara odaklanması gerekmektedir. Yatakta tedaviden memnun kalan hastalar yine hastaneyi tercih edecek ve hastaneyi eşlerine, arkadaşlarına, tanıdıklarına tavsiye edeceklerdir. Sağlık turizminde memnuniyet, hastaların sağlık hizmetlerine erişim ve tedavi süreci ile ilgili aldıkları hizmetten memnuniyet düzeyini ifade etmektedir. Memnuniyet, sağlık turizminin başarısı için kritik öneme sahiptir. Hastaların tedavi sürecinde güvenli ve etkili hizmetler alması, tedavi sonuçlarından memnun kalması ve genel olarak olumlu deneyimler yaşaması sağlık turizminin başarısını ve itibarını etkiler.

Çalışmada Türkiye'ye Kazakistan'dan sağlık hizmeti almaya gelen 30 kişi üzerinde memnuniyet anketinin uygulanması yöntemi ile ele alınmıştır. Araştırmanın yöntemi Türkiye'de sağlık sektöründe hizmet almalarına dair memnuniyet anketi uygulanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda memnuniyet sonucunun tespiti katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, hastanede yatış süreci ve hastane çeşitlerine göre sınıflandırılmıştır.

Bu araştırmada sonuç olarak aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Ankete katılan müşterilerin yaş kategorisine baktığımızda 50'nin altındaki müşterilerin iyiye yakın bir düzeyde memnuniyet duyduğu görülmektedir ve eğitim durumuna bakıldığında üniversite mezunlarının memnuniyet algısı yüksek düzeyindedir.

Hasta memnuniyetinin artırılması için tüm hastane çalışanlarının aynı hassasiyeti göstermesi gerekmektedir. Hastane personelinin saygı, ilgi, nezaket gibi özellikleri hasta memnuniyetini artırır. Doktorun ve diğer hastane personeli olarak sınıflandırılan hemşire, sekreter, sağlık teknisyeni, resepsiyonist ve güvenlik görevlisinden oluşan bir grubun davranışlarına ilişkin görüşler incelendiğinde, Sakarya ve Medipol'den hizmet alan medikal turistlere daha yüksek memnuniyet algısı olduğu açıktır. Anadolu hastanesinde tedavi gören katılımcılara göre daha memnunnardı.

Hastaların memnuniyetini artırmak için sağlık turizmi sağlayıcıları, kaliteli sağlık hizmetlerinin sunulması, hasta iletişimi, tedavi planlaması, hasta güvenliği önlemleri ve destek hizmetleri gibi alanlarda önemli bir çalışma yürütmelidir. Bunun yanı sıra, hasta geri bildirimlerini dikkate almak, iyileştirme fırsatlarını değerlendirmek ve sürekli kalite kontrol ve güvence önlemleri uygulamak da önemlidir. Sağlık turizminde memnuniyet, hasta deneyimini ve sağlık turizmi hizmetlerinin kalitesini değerlendirirken önemli bir ölçüttür. Hem hastaların sağlık turizmi deneyiminden memnun olması hem de sağlık turizmi sağlayıcılarının yüksek kaliteli hizmet sunması, sektörün büyümesine ve gelişmesine katkıda bulunur. Kalite, üretim işletmeleri kadar hizmet işletmeleri için de kaçınılmaz bir süreçtir. Hizmet işletmelerinde kaliteyi ölçmenin yöntemlerinden biri de müşteri memnuniyetinin sayısal olarak ölçülmesidir. Hizmet işletmelerinden olan sağlık kuruluşlarında, müşteri memnuniyetinin sağlanması, tedavi sürecindeki kaliteyi artıracak ve verimliliği getirecektir.

KAYNAKÇA

Aksaraylı, Mehmet ve Devebakan, Nevzat. (2003). “Sağlık İşletmelerinde Algılanan Hizmet Kalitesinin Ölçümünde Servqual Skorlarının Kullanımı ve Özel Altınordu Hastanesi Uygulaması”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.5, S.1: 39-43.

Aktepe, Cemalettin. (2013). “Sağlık Turizminde Yeni Fırsatlar ve Türkiye’de Yerleşik Sağlık İşletmelerinin Pazarlama Çabaları”, İşletme Araştırmaları Dergisi, C.5, S.1: 171.

Başer Hakan ve Büber Recep. (2012). “Sağlık İşletmelerinde Müşteri Memnuniyeti: Vakıf Üniversitesi Hastanesinde Bir Uygulama”, Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, C.4, S.1:266-267.

Çelik, Ayşegül. “Sağlık Turizm Kapsamında Termal İşletmelerde Sağlık Hizmetler Pazarlaması ve Algılanan Hizmet Kalitesi: Balçova Termal İşletmesinde Bir Uygulama” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

Karatana, Özlem ve Özseri H. Salih”. (2013). Sağlık Turizmi Açısından Türkiye’nin Durumu”, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, C.24, S.2:137.

Kozak, Meryem A, Metin Kozak ve Nazmi Kozak. (2008). Genel Turizm (İlkeler – Kavramlar). (Ankara Detay Yayıncılık).

Küçük Orhan, Naktiyok Atılhan. (2003). ” İşgören (İç Müşteri) ve Müşteri (Dış Müşteri) Tatmini, İşgören Tatmininin Müşteri Tatmini Üzerine Etkileri: Ampirik Bir Değerlendirme”, Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, C.17, S.1-2: 225-229.

Öz Murat ve Uyar Esra. (2014). “Sağlık Hizmetleri Pazarlamasında Algılanan Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti Üzerinde Ağzdan Ağza Pazarlamanın Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma”, Kümü Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, C.26, S.16:125.

Somunoğlu, Sinem. (1999). “Kavramsal Açından Sağlık”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, C.4, S.1: 52.

OKUL ÖNCESİ OTİZMLİ ÇOCUKLARDA SOSYAL BECERİLERİN GELİŞİMİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Dr. Azamat AMETOV

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eskişehir- Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

ÖZET

Otizm, nörolojik bir gelişim bozukluğudur ve genellikle çocukluk döneminde belirgin hale gelen bir sosyal problemdir. Bu soruna literatürde geniş yer verilmiştir. Bu süreç elbette birçok bilim dalında bulunabilen karmaşık, çok boyutlu olgular kategorisine aittir: psikoloji, pedagojik, sosyolojik, tıbbi alanları kapsamaktadır. Çalışmada Kazakistan'daki özel çocuk gelişim merkezinde otizmlili çocukların vücut diyagramının oluşumuna yönelik uygulanan yöntemler ele alınmıştır. Araştırmanın amacı, Kazakistan'da okul öncesi otizmlili çocukların sosyal becerilerinin gelişimi üzerindeki çalışmaların etkisini bilimsel olarak doğrulamaktır. Bu sebeple çalışmada otizme ilişkin eserler ele alınmış ayrıca vücut diyagramının motor aktivitenin, refleksif-istemli düzenleme ve kişilerarası iletişimin düzenlemeye, desteklemeye yönelik uygulama kullanılmıştır. Tüm seviyeler birbirine bağımlı olacak şekilde hazırlanmıştır. Bu şekilde ele alınan çalışmanın sonucunda otizmlili çocukların aile üyeleriyle birlikte yaptığı aktivitelerin önemli rol oynadığı tespit edilmiştir. Yapılan uygulama neticesinde otizmlili çocukların okul öncesi vücut diyagramının gelişiminde ebeveynlerin katılımı önemle arz edildiği ve olmazsa olmaz bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Otizm, Otizmlili çocuklar, Sosyal becerilerin gelişimi

DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS IN PRESCHOOL AUTISTIC CHILDREN: THE CASE OF KAZAKHSTAN

Dr. Azamat AMETOV

ABSTRACT

Autism is a neurological developmental disorder, and it is often a prominent social issue that becomes apparent during childhood. This issue has been extensively covered in the literature. This process certainly falls into the category of complex, multidimensional phenomena that can be found in many fields of science: psychology, pedagogy, sociology, and the medical field. The study discusses the methods applied to the formation of the body diagram of autistic children in a special child development center in Kazakhstan. The aim of the research is to scientifically confirm the impact of studies on the development of social skills in preschool autistic children in Kazakhstan. Therefore, the study examines works related to autism, and in addition, the application of the body diagram is used to support motor activity, reflexive-voluntary regulation, and interpersonal communication. All levels are prepared to be interdependent. As a result of the study conducted in this way, it was determined that activities carried out by autistic children with their family members play a significant role. It is concluded that parental involvement is crucial and an essential element in the development of the pre-school body diagram in autistic children through the application carried out.

Keywords: Autism, Children with autism, Development of social skills

GİRİŞ

Günümüzde otizmin gelişimiyle ilgili sorun, dünya genelinde birçok bilim insanı, doktor, psikolog ve eğitimci tarafından yoğun ilgi çekmektedir. Bu konuda sorulan soruların sayısından çok, bu sorulara verilen cevapların eksikliği nedeniyle, otistik spektrum bozuklukları çocukluk döneminde elli yıldan fazla bir süredir sıkça ele alınmaktadır. Psikiyatri biliminin gelişim düzeyine, otistik bozuklukların incelendiği bilimsel alanın doğasına ve klinik özelliklerine bağlı olarak, bunlar sırasıyla semptom, sendrom, hastalık veya gelişimsel patoloji olarak tanımlanmaktadır. Bilimsel topluluğun büyük bir kısmı, otizmin bir şekilde genetik, nörolojik, toksik veya metabolik sorunlarla ilişkili olduğu görüşünü benimsemekte olup, ancak bu hipotezlerin hiçbiri kesin kanıt bulmamıştır. "Özel çocukların" toplumla etkileşimi, sosyalleşme, sosyal becerilerin gelişimi gibi konular da hala önemini korumaktadır. İncelenen literatür temelinde, erken çocukluk otizmi (EÇO) olan çocukların davranışsal yönlerinin düzeltilmesine yönelik birçok düzeltme yöntemi belirlenebilir. Bu yöntemler temelinde farklı yaklaşımlar uygulanmaktadır ve otizmin farklı alanlarına odaklanmaktadır. Örneğin, duygusal-seviyeye dayalı yaklaşım, otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan çocukların duygusal alanını düzeltmeyi amaçlamaktadır. Yetişkin ile çocuk arasındaki duygusal bağın kurulması sayesinde, otistik korkuların ve agresyonun giderilmesi, çocuğun stereotiplerden çıkarılması gerçekleşir. Bunun yanı sıra, duygusal olarak yakın bir yetişkin, çocuğu sosyal ilişkiler dünyasına tanıtır, bu da sosyal becerilerin gelişimine katkıda bulunur. Temelde zıt bir yaklaşım olan duygusal-seviyeye dayalı yaklaşıma karşı, davranışın uygulamalı analizi bulunmaktadır. Bu, davranışsal bir yaklaşıma dayanır ve çocuğun toplum tarafından onaylanan davranışı benimsemesini, çeşitli uyarıcılar ve cezalar sistemi aracılığıyla sağlamayı amaçlar. Her müdahaleden önce uzmanlar, çocuğun davranışını değerlendirir. Buna dayanarak, müdahalede bulunulması gereken belirli bir davranış belirlenir. Çocuk istenilen eylemi gerçekleştirdiğinde, ödülle ödüllendirme elde edilen sonucun güçlendirilmesi gerçekleşir. Aksi takdirde cezalandırma (zayıflatma) gelecekte sapmış davranışın olasılığını azaltma meydana gelir. Bu çalışmada, çocuğun beden şemasını oluşturmak ve sonrasında çocuğun sosyal becerilerini geliştirmenin bir araç olarak beden-merkezli bir yaklaşım kullanılmıştır.

Hipotez: Otizmlili okul öncesi çocuğun beden şemasını ebeveyni ile birlikte öğrenmesi, çocuğun yaşına uygun sosyal beceriler geliştirmesine yol açar.

Amaç: Beden şemasının oluşturulmasının, otizmlili okul öncesi çocukların sosyal becerilerinin gelişimine etkisini bilimsel olarak temellendirmek ve pratik olarak belirlemek.

Amaçları gerçekleştirmek için şu görevler belirlenmiştir:

1. Psikolojik-pedagojik literatürün analizi;
2. Araştırma metodolojisinin geliştirilmesi;

3. Araştırma metodolojisinin uygulanması;

4. Sonuçların analizi.

Araştırmanın temeli, engelli çocuklar ve gençler için şehir rehabilitasyon merkezidir.

Rus ve yabancı yazarların eserlerinde, sosyal becerilerin (sosyal davranış normları) oluşturulma sorununa dair belirli teorik malzeme birikmiştir. Bu süreç, kesinlikle karmaşık, çok boyutlu bir olgu kategorisine aittir ve birçok bilim dalında bulunabilir: psikoloji, pedagoji, sosyoloji, kültür bilimi ve diğerleri. Her bilim dalında, sosyal becerilere dair belirli görüşler bulunmaktadır ve bu konudaki problemleri incelemenin uygun yaklaşımları vardır. Sosyal becerilerin oluşturulması açısından sosyal pedagojinin bakış açısından konuşursak, çocuğun sosyal etkileşim yöntemlerinin, dışsal, sosyal dünyaya entegrasyon mekanizmalarının oluşumu anlamına gelir. Sosyal becerilerin oluşturulmasıyla ilgili olarak "sosyalleşme" terimini görmezden gelemeyiz. Bu terim ilk defa Amerikalı sosyolog F.G. Giddings tarafından 1887 yılında formüle edildi. I.S. Kon'un bakış açısına göre, bu terim, bireyin belirli bir bilgi, norm ve değer sistemini öğrenip yeniden üretebildiği, toplumun tam teşekküllü bir üyesi olarak işlev görebildiği tüm sosyal süreçleri ifade eder [11]. Feldshtein'e göre sosyalizasyon, sosyal ilişkiler dünyasına giriş ve sosyalin insanlık için evrensel bir özellik olarak öğrenilmesidir. Bu yorumla, çocuğun toplumun sosyokültürel başarılarını "edindiği" zaman bireyselleşme sağlanır, çünkü yalnızca toplumsal temaslar, sosyal etkileşim, sosyokültürel alanında kendini tanımlama ve düşünce, öz farkındalık gelişir [11]. Bu nedenle, bir çocuk sosyalleştikçe, o kadar fazla bireyselleşir. Bu, çocuğun diğer insanlarla işbirliği yaparak içsel bireysel özelliklerin geliştiği anlamına gelir. Sosyalizasyon, çocuğun toplumun sosyal normlarını benimsemesi olarak ortaya çıkar, bireyselleşme ise kendini bir özne olarak sürekli keşfetme, doğrulama ve şekillendirme olarak belirir. Sosyalizasyon sürecinin temelinde bulunan sosyal deney, sadece birey tarafından öğrenilmez, aynı zamanda aktif bir şekilde işlenir ve kişiliğin bireyselleştirilmesinin bir kaynağı haline gelir.

Karl Marx bile şöyle demiştir: "Birey toplumsal bir varlıktır. Bu nedenle, hayatının her göstergesi - hatta doğrudan diğerleriyle ortaklaşa yapılmaya bile - toplumsal yaşamın bir tezahürü ve onayıdır" [4]. Çeşitli konseptlerden hareketle, sosyalizasyonu bireyin toplum yapısına giriş süreci olarak düşünmek mümkündür; bunun sonucunda bireyin kendi benlik görüntüsünü oluşturduğu, sosyal normları benimsediği ve bu süreçte kendine özgü bir kişilik oluşturduğu bir süreç. Çocuğun her sosyalizasyon aşaması, gelecek aşama (okul öncesi çocuk, ilerideki birinci sınıf öğrencisi olarak konumlandırılır, küçük okul çağındaki çocuk) perspektifinde ele alınmalıdır, gelecek gelişim aşaması ve yeni bir sosyal pozisyon geçişi göz önüne alınarak [20]. İnsanın belirgin özelliği, sosyal gelişme eğilimidir. Kişisel yapıların, kişiliğin oluşumu sürecinde, sosyalizasyon ve eğitim süreçlerinde kişiliğin nicel ve nitel değişimi olarak tanımlanan kişisel yapıların sosyal gelişmesidir [21].

Çocuğun sosyal gelişimini yönlendiren faktörler, çocuğun içsel potansiyelini ortaya çıkaran koşullardır. İçsel faktörler, çocuğun biyolojik, kalıtsal ve diğer özelliklerini içerir ve gelişimi sürecinde gerçekleştirilir. Dışsal faktörler ise çocuğun çevresi, amaçlı faaliyetler, eğitim ve içsel potansiyelin gerçekleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunan etmenlerdir [21]. S. L. Rubinshteyn, davranışı çevresiyle organizeli bir faaliyet olarak ilişkilendirir ve bu faaliyet aracılığıyla organizmanın çevresiyle bağlantı kurduğunu belirtir. Rubinshteyn'e göre, üç temel, doğası gereği farklı davranış türü vardır: içgüdüsel davranış, beceriler ve akıllı davranış. Becerilerin ve davranış normlarının eğitimi, Rubinshteyn'in belirttiği gibi, bilinç eğitimi kadar zordur. Akıllı davranış, zekanın davranışsal eylemlere dahil edilmesiyle ilgilidir [14]. A. N. Leontyev, "anlam mantığı" kavramını tanıttı ve davranışı amaç belirleme, bilgi ve daha sonraki yaşlarda inanç ve dünya görüşü ile düzenleme önemli olduğunu vurgulayarak davranışı düzenlemenin önemini belirtti. Bu düzenleme, davranışın yönlendirmesi ve toplumsal değerinin bağlı olduğu inanç ve dünya görüşünden kaynaklanır. Sosyal normlar ve kültürel değerler, etkinlik ve kendi gelişimiyle birlikte öğrenilmelidir. Sıkça dışsal davranış çeşitliliği, davranış ve ilişkilerde yapısal modellerin eksikliği yansıtarak, becerilerin yeni içerik alanlarına etkili bir şekilde dahil edilememesiyle kendini gösterir [16]. Sosyal normlar, toplum hakkındaki bilgilerin, diğer insanlarla etkileşim yollarının, sosyal dünyadaki yerinin ve etkileşim geleneklerinin esnek becerilerle birleşimi olarak görülebilir. Bu nedenle, sosyal beceriler sadece bilgi değil, aynı zamanda bu bilgilerin uygulanması, rol davranışı, sosyal fonksiyonların ve geleneklerin kullanımını içerir. Sosyal becerilerdeki davranış, çevresiyle etkileşim içinde kazanılan, pratikte olumlu sonuçlar elde edilen en değerli kişisel deneyimi yansıtır. Belirlendiği üzere, bir çocuğun belirli bir yaşta öğrenmesi gereken sosyal beceri sayısı, yaşamın belirli bir dönemindeki öncül faaliyet türüne bağlı olarak belirlenir. Okul öncesi dönem için belirleyici faaliyet sürükleyici oyun olarak kabul edilir ve çocuğun toplumsal yaşama başarılı bir şekilde katılımını sağlayarak, oyun alanındaki sosyal rolünü benimsemesini sağlar [27]. Başka bir deyişle, okul öncesi çocuğun en önemli sosyal becerileri, onun oyun aktivitesini başarıyla öğrenmesini, oyun alanındaki sosyal rolü içselleştirmesini sağlayan becerilerdir.

Çocuğun sosyal becerilerinin oluşumu bir dizi faktörün etkileşiminden kaynaklanır. İlk önemli faktör, sosyal çevredir. Bu, bir kişinin varoluşu, gelişimi ve faaliyetlerinin toplumsal, maddi ve manevi koşullardır. Dar anlamda (mikroçevre olarak), genel sosyal çevrenin bir parçası olarak, kişinin sosyal ortamını içerir - aileyi, öğrenim ve diğer toplulukları ve grupları. Sosyal çevre, sosyal becerilerin ve genel olarak kişiliğin oluşumunu belirleyen veya geliştiren belirleyici bir faktördür. Sosyal becerilerin oluşumunun ikinci faktörü, bir kişinin etkinliği ve faaliyetidir. Kişi, yaratıcı faaliyet ve etkinlik yoluyla çevresini değiştirir ve buna bağlı olarak çevresindeki insanlar da değişir. İletişim becerileri seviyesi artar, sosyal beceriler gelişir. Bir sonraki faktör, diğer insanlarla çeşitli etkileşim biçimlerinde sosyal etkileşimdir. Sosyal becerilerin oluşumunda biyolojik faktöre ayrı bir dikkat gösterilmelidir. Bu, bir kişinin fizyolojik özellikleri ve özellikle bireyin biyolojik cinsiyeti, ana sinir sisteminin genel ve özel türlerinin özellikleri, beyin morfolojisinin özgünlüğü, belirli bozuklukların, beyin işleyişindeki anormalliklerin varlığı gibi konuları içerir. Sosyal beceriler hakkındaki algının oluşturulması, hatta tipik çocuklar için bile

çok aşamalı ve karmaşık bir süreçtir. Henüz anne karnında olan bir çocuk, sanki başka bir organizmanın bir parçası gibi davranır. Bu süre zarfında, bebeğin tüm yaşamsal ihtiyaçları, anne organizması aracılığıyla karşılanır. Doğumdan önce, kan plasenta aracılığıyla bebeğin dolaşım sistemine girer, oksijen ve gerekli besin maddelerini getirir. Bu sırada oluşan atık ürünler, annenin organizmasından uzaklaştırılır. Bir çocuk ancak doğumdan sonra ayrı bir organizma olur. Bu noktada doğum krizi ortaya çıkar. Şimdi bebek, etrafındaki yeni bir ortama uyum sağlamak zorundadır, bu ortamda farklı sıcaklık koşulları, beslenme düzeni ve fizyolojik işlevler bulunmaktadır. Göbek bağı'nın kesilmesinden sonra, yenidoğanın dolaşım sistemi annesinden ayrılır, bağımsız hale gelir, bebek artık kendi başına nefes almak zorundadır. Her nefes ve her nefes alışverişi. Ancak doğanın dışındaki ilk birkaç ay, bebek hala tamamen ayrılmış bir organizma olarak düşünülmekte zorlanır, çünkü yaşamsal önem taşıyan bazı fizyolojik ihtiyaçları hala annenin aracılığıyla karşılanır. Anne, bebeği kucağına alır, göğsüne yaklaştırır ve besler. Bebeğin annenin memesini bir kendisi gibi hissettiği görüşü vardır. Sadece hayatının ilk ayna kadar, bebek gözlerini yavaşça odaklamayı öğrenir ve annesini gördüğünde bakışlarını annesinin yüzüne dikerek ellerini kaldırır, hızlıca bacaklarını hareket ettirir ve yüksek sesle sesler çıkarır. Bu coşkulu duygusal tepkiye "canlanma kompleksi" denir. Bu tepki, ilk sosyal ihtiyaç olan iletişim ihtiyacının ortaya çıkmasını işaret eder.

Önemli bir nokta olarak, bebek ilk kez annesinin yüzünü dış dünyadan ayırır. Ayrıca, bu fenomen, çocuğun vücut sınırlarının genişlemesini işaret eder, çünkü artık anne organizmasını kendi organizmasından ayırt etmeye başlar. Çocuğun kendi bedeni hakkında algısının gelişiminde ve sonuç olarak sosyal becerilerin oluşumunda hareket eylemlerine önem vermek önemlidir. N. A. Bernstein şunları yazmıştır: "Etkinliğin bu açık biyolojik önemi, organizmaların sadece dış çevreyle etkileşimde bulunmakla kalmayıp, aynı zamanda bu çevre üzerinde etkin bir şekilde etki yaparak, birey için kayda değer sonuçlar doğuran ve 3-4 aylıkken bebek, nesnelere doğru uzanmaya başlar ve nesnelere eliyle kavrar. Kavrama eylemi, bir davranış eylemidir ve davranış, yönlendirmenin zorunlu katılımını içerir. Bu nedenle kavramanın ortaya çıkabilmesi için elin dokunma organına dönüşmesi gerekir, yani "açılması" gerekmektedir [26]. Bu, çocuğun vücudunun parçalarını giderek ayırt etmeye ve onları amaçlarına göre kullanmaya başladığı anlamına gelir. Bu, ilk somatomotor denemelerin gerçekleştiği zamandır ve bebek giderek annesinden uzaklaşır. Yakında nesnelere kendi başına kavrayıp tutabilir hale gelir: oyuncakları, annenin elini, beslenme şişesini vb. Daha sonra çocuk, vücutlarının ve vücut parçalarının amaçlarını daha fazla anlamaya başlar. Ve yaşamının ikinci yarısından itibaren, çocuk, bir nesneye uzatılmış elden türeyen işaretçi jestin anlamını kavrar. Bu jest, L. S. Vygotsky'nin de belirttiği gibi, bir nesneye yönlendirilen bir hareketin, başka bir insana yönlendirilen, iletişim aracına dönüşerek kelimenin öncüsü haline gelir. "İşbirliği" çocuk ve yetişkin arasında başlar [26]. Böylece ebeveyn, çocuğu nesnel dünyaya tanıtır: onun dikkatini nesnelere çeker, onlarla etkileşimde bulunmanın çeşitli yollarını gösterir. Bu şekilde çocuk, ebeveynlerin gösterdiği hareketleri taklit etmeyi öğrenir. Ve yaşının sonuna gelindiğinde, çocuk sadece ebeveynlerin gösterdiği hareketleri tekrarlamakla kalmaz, aynı zamanda onları değiştirebilir.

Meydana gelen değişiklikler, çocuğun sosyal hakkındaki algısının devam ettiğini ve sosyal becerilerin şekillendiğini gösterir. Ayrıca, çocuğun organizmasının olanaklarını, sınırlarını genişletme ve pekiştirme, annesinin vücut hareketlerini kendi vücut parçalarıyla özdeşleştirme sürecinde gelişir. Örneğin, annesi alkışlar. Çocuk, bunun eller olduğunu ve bunlar arasında vuruş yapılabileceğini anlar. Çocuk tekrarlar. Böylece, çocuğun zihninde kendi vücudunun bir şeması yavaşça oluşur ve çocuk doğrudan sosyal etkileşim içindedir. İmitasyonun ortaya çıkması, çocuğun sosyal gelişiminde çok önemli bir rol oynar. Yetişkinin arkasından tekrarlanan hareketler, çocuk tarafından kısa sürede modifiye edilir, davranışına yerleştirilir ve insanlarla iletişim kurmak için kullanılabilir hale gelir. Çocuk, ebeveynine bir nesneyi işaret edebilir, ellerini yayarak memnuniyetini gösterebilir, ebeveynin elini tutabilir ve istenilen nesneye götürebilir. Konuşma da bebeğin imitasyon türüne bağlı olarak gelişir. Çocuk, ebeveynlerin konuştuğunu duyar, sesin ağzından çıktığını görür. Ve bu, iletişim sırasında sesler, kelimeler, konuşma kullanmanın gerektiğini anlamasına neden olur. Daha sonra, nasıl konuşulacağını anlam gelecektir. Çocuk, elbette, kendi geniş bedeninde ses tellerini veya boğazı hemen ayırt edemez, ancak nasıl konuşacağını anlar. Dahası, çocuk sesini nasıl yüksek sesle yapacağını ve nasıl fısıldayacağını anlar.

Birinci yılın sonunda, çocuğun içsel bir bütünlük durumu, içeriden patlar. Bu durumda iki varlık ortaya çıkar: çocuk ve yetişkin. Bu ortak faaliyetin içeriği, çocuğun keşfettiği ve ardından dünyası haline gelen nesnelere kullanımının toplum tarafından oluşturulmuş yollarını öğrenmektir [26]. Etkinlik türleri arasında öne çıkan, nesne etkinliği olarak adlandırılan faaliyet türüdür. Bu tür faaliyet, toplumda benimsenen nesne kullanım yöntemlerini öğrenmeye yönelik bir faaliyettir. E. A. Sorokoumova'ya göre iletişim, nesne etkinliğinin gerçekleştirilmesi için bir araç olarak, nesnelere toplumsal kullanım yöntemlerini öğrenmek için bir araç olarak kullanılır. Erken çocukluk döneminde, çocuk kademeli olarak toplumda insanlara özgü davranış biçimlerini öğrenir. Yetişkinler, çocuğa diğer insanların görüşlerini dikkate almayı öğretirler. Örneğin, bir diğer çocukla şekerini paylaşması gerektiğini veya birinin uyuduğu bir ortamda daha sessiz olması gerektiğini öğrenir. Yetişkin yardımı olmadan çeşitli nesne eylemlerini gerçekleştirme yeteneğini kazanarak, temel bakım becerilerini öğrenerek, çocuk fark eder ki farklı eylemleri kendi gerçekleştiriyor. Çocuk, kendi kendine bakım yapabilme yeteneğine sahiptir, konuşma aracılığıyla diğer insanlarla iletişim kurabilir ve hatta temel davranış kurallarını uygulayabilir. Çocuğun daha karmaşık eylemleri kendi başına gerçekleştirmeye başlamasıyla, "Ben kendim" kavramı ortaya çıkar. Bu şekilde, çocuk okul öncesi döneme girer. Bu dönem, 3 ila 7 yaş aralığındaki yaşları kapsar. Bu süre zarfında, çocuğun kişiliği oluşur, kendi "Ben"ini şekillendirir. Bu gelişim aşamasının temelini "üç yaş krizi" oluşturur. L. S. Vygotsky tarafından belirlenen kriz özellikleri bulunmaktadır. Bu belirtilere "inatçılık" veya "kendi başına hareket etme" denir. Bu, çocuğun bağımsızlığa yönelme eğilimini ifade eder. Artık çocuk her şeyi kendi başına yapmaya çalışır.

Üç yaş krizi çerçevesinde, kişilik krizi ortaya çıkar. Bu süreçte, çocuğun kişiliği ortaya çıkan eylemlerle belirginleşir, kendi "Ben"i oluşturur. Erken çocukluk döneminin sonunda ortaya çıkan "kendi benliğim" bilinci ve yetişkin yaşamına katılım eğilimi, yeni, sosyal nitelikte

ihtiyaçların doğumu olarak ifade edilir. L. S. Vygotsky tarafından belirlenen bu gelişim aşamasının özelliğini tanımlayan bir başka değişken daha vardır. Her yaş döneminin başlangıcında, çocuk ve çevresi arasında bu yaşa özgü, özellikle sosyal bir ilişki gelişir. Bu ilişkiye "gelişim sosyal durumu" denir. Bu, bu dönem boyunca gelişen tüm dinamik değişikliklerin temelidir. Bu, çocuğun yeni kişisel özellikleri edindiği, bunları temel aldığı ve bunları sosyal gerçeklikten, gelişimin ana kaynağı olarak, edindiği yoldur. Dolayısıyla, okul öncesi dönemde sosyal durum, çocuğun - toplumsal bir yetişkin olma yönünde. Bu gelişim aşamasında çocuk, sosyal normların ve insanlarla etkileşim kurma becerilerinin temellerini öğrenir. Ve bu noktada, yetişkin - ebeveyn veya kreş öğretmeni - çocuğun hayatta örnek aldığı, takip ettiği ve öğrenim gördüğü öğretmen, rehber ve rol modelidir.

Bir yaş dönemini tanımlarken, önde gelen faaliyet türünü atlamamak önemlidir. Önde gelen faaliyet, çocuğun kişiliğindeki temel değişiklikleri ve bu gelişim aşamasındaki psikolojik özellikleri belirleyen faaliyetlerdir. Okul öncesi dönemde önde gelen faaliyet, hikaye ve rol yapma oyunu olarak adlandırılır. Yetişkin dünyası, ilişkileri çocuğu o kadar ilgilendirir ki, bu dünyada aktif olarak hareket etmek ister. Ancak bunu doğrudan yapmak mümkün değildir ve çocuk, bu dünya ile dolaylı bir ilişki içinde hareket etmenin bir yolunu bulur. Bunun yanı sıra, her gelişim evresinde, çocuğun belirli psikik süreçlerin ve eylemlerin oluşumu, çocuğun önde gelen faaliyeti içinde gerçekleşir, izole bir şekilde değil.

Çocuğun sosyal becerilerinin gelişimi aynı zamanda hikaye ve rol yapma oyunu çerçevesinde gerçekleşir. Oyun teknikleri sayesinde, çocuk yetişkinlerin rolünü üstlenir ve oyunda onların kişisel ilişkilerini modellemeye çalışır. Bu şekilde, rol yapma oyunu, iletişimi ve nesne etkinliğini birleştirerek, çocuğun gelişimine birlikte etki eder [26].

Okul öncesi dönemde, çocuğun konuşması da büyük değişimlere uğrar. İletişim ve faaliyet ihtiyaçları, yeni konuşma formlarının gelişimine yol açarak, dilin yoğun bir şekilde öğrenilmesine, kelime dağarcığının artmasına ve dilbilgisinin zenginleşmesine neden olur. Bu şekilde, konuşma daha bağlantılı hale gelir [6]. Üç yaş krizinden sonra, yeni oluşumlar ortaya çıkar belirli bir yaş döneminin olumlu kazanımları, yeni bir gelişim aşamasına geçişi mümkün kılanlar. Bu geçiş üzerinde önemli bir etkisi olan en önemli kazanım, "merkezi yeni oluşum" olarak adlandırılır. Bu, bu yaş döneminde ilk kez ortaya çıkan ve çocuğun bilincini, çevresine olan ilişkilerini, içsel ve dışsal yaşamını, bu dönemdeki temel gelişimini esasen ve temelde belirleyen bir dizi zihinsel ve sosyal değişikliklerdir [5]. Bu yaşın yeni oluşumu, motivasyonların alt düzeyde hiyerarşik bir düzenlenmesini ifade eder. Okul öncesi dönemde ortaya çıkan farklı faaliyet türlerinin karakteristik özelliği, bunların artık tek başına, birbirinden bağımsız motivasyonlarla değil, birbirine alt düzeyde sıralanmış motivasyon sistemleri ile daha fazla tetiklenmeye ve yönlendirilmeye başlamasıdır. Bu, çocuğun faaliyetinin sadece şu an değil, geleceğe de yönlendirilmeye başladığı anlamına gelir. Bu bölümün sonunda, çocukların anatomik ve fizyolojik açıdan okul öncesi dönemdeki gelişimini açıklıyorum. 3 ila 5 yaş arasında, birçok motor beceri ve hareket koordinasyonu gelişir [26].

Düzeltilici Çalışmanın Sonuçları

Bu araştırma, otizme sahip okul öncesi çocuklarla yapılan düzeltilici bir çalışmayı içerir ve 23.03.2022 tarihinden 2.06.2022 tarihine kadar gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temeli, sınırlı yeteneklere sahip çocuklar ve gençler için Şehir Rehabilitasyon Merkezi'dir. Düzeltilici çalışma, çocuk-veli çiftinde yapılan derslerle temsil edilmektedir. Dersler, bedensel yönlü egzersizlerin bir kombinasyonunu içerir, bunların bir kısmı oyunlardır. Bu dersleri ayrı ayrı yaptığımız iki ailede denedim. Çocukların yaşı 6 yaşındadır. Kursu başlamadan önce ebeveynlerle ve çocuklarıyla buluştuk. Bu günde çocukların anneleriyle birlikte "Çocuğun Fiziksel Gelişim ve Sosyal Beceriler Değerlendirme" tablosunu doldurduk (Ek A). Bu tabloda çocuğun eylemlerini gözlem parametreleriyle eşleştirmek ve eylemlere yorum eklemek gereklidir - iletişim, çocuğun sempatisi gösterme, çocuğun fiziksel gelişimi gibi. Aynı gün çocukla ilk tanışma ve gözlem gerçekleşti. İlk çocuk, İ. 6 yaşındaydı. Derslerin başında çocukta bir dizi stereotipi gözlemledik: sık sık ellerle sallanma, sıçramalar, eliyle havada "çizim" yapma, yatay bacak açma pozisyonunda otururken aktif olarak ellerini sallama, yukarı doğru kalkma ve ayakta durma. Bunun yanı sıra, etkinliğe katılma konusunda sorunlar yaşandı. Fiziksel gelişim açısından, V.'nin ince ve genel motor becerilerinde sorunları vardı - ellerinin ve ayaklarının parmaklarını hissetmiyordu ve elleriyle çapraz hareketleri zorlukla gerçekleştiriyordu. Ayrıca, V. konuşamıyordu. İkinci çocuk - S. 6 yaşındaydı. Bu çocuk, belirgin bir şekilde yankılamayla konuşan bir çocuktur. Ayrıca bir dizi stereotipi vardı. Bu belirli kelimeleri ve ifadeleri sıkça tekrar etme, ellerle yumuşak hareketler, bazı nesnelere döndürme gibi şeyleri içeriyordu. Ayrıca çocuğun derse çok zor katılması gözlemlendi. Başlangıçta, katılma süresi 2 dakika ve daha azdı.

Yapılan denemelerin açıklanmasından önce, çocuklarla yapılan aktivitelerin zaman açısından çok uzun olmamasının önemli olduğunu belirtmek önemlidir - çocuklarla olan etkinliklerimiz genellikle 30-50 dakika sürdü. Düzeltilici çalışmayı, çocuğun süreçten keyif aldığı bir noktada kesmek önemlidir, böylece devam etme isteği olur [10]. İlk deneme büyük bir top kullanılarak gerçekleştirildi. Çocuğun topun üzerine karın üstü yatması gerekiyordu. Annesi önce gövdesinden, ardından dizlerinden ve ardından ayak bileklerinden tutarak hafifçe öne ve arkaya sallıyordu. Çocuğun elleri bu pozisyonda öne doğru destek için serbest bırakılmalıdır. Bu egzersiz, vestibüler disfonksiyon durumunda (duyusal entegrasyon bozukluğunun bir belirtisi) olumlu bir etki yapar. Burada çocuğun doğal bir hayatta kalma içgüdüleri devreye girer kafasını çarpmamak için ellerini öne çıkarır. Bunun yanı sıra, karın üstü sallanma pozisyonunda bulunmak, çocuğa ihtiyaç duyduğu duyusal uyarıları sağlar. Bu egzersiz, hem I. hem de S. için iki elin mobilitesinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Çocukların her iki elin hareket koordinasyonu zayıf olduğundan ve her iki anne de çocukların kendi başlarına ellerini yıkayamadığını belirttiklerinden, ikinci bir deneme yapıldı. Çocuklara önce sırayla her elin avuç içini sıkmaları ve açmaları, ardından aynı anda yapmaları söylendi. Ardından çocuklara avuç içlerini birbirine sürmeleri önerildi. Sonra bir eli yumruk yapmaları ve diğer elin yumruğunu okşamaları istendi. Daha sonra elleri yer değiştirmeleri gerekiyordu. Bu tür egzersizler, proprioseptif disfonksiyonu olan çocuklar için düzeltilici bir önlem olarak uygulandı. Bu tür işlemleri yaparken, çocuk her iki elde de dikkati

sürdürmeyi ve onları ortak bir faaliyette koordine etmeyi öğrenir. Ayrıca, bu deneme işlevsel bir yaklaşım açısından da meşrulaştırılmıştır - çocuk neden bu eylemleri gerçekleştirdiğini anlar. Bu egzersizin sonucunda, hem S. hem de I.'nin bilek eklemlerinin, parmakların hareketliliği arttı ve her iki elin hareket koordinasyonu iyileşti.

Bir sonraki deneme, çocukların bacak hareketlerinin koordinasyonunu artırmaya yöneliktir. Egzersizin ilk kısmında çocuğa kendini bir turna gibi hayal etmesi ve bir ayağında durması, diğer ayağını ise dizden bükmesi önerildi. Ardından, elleriyle yumuşak salınım hareketleri yapması gerekiyordu. Daha sonra, bacaklar değiştiriliyordu. Egzersizin ikinci kısmında çocuğun önce bir ayağında, ardından diğerinde sıçraması isteniyordu. Bu deneme sonucunda, V. bir ayağında sıçramayı öğrendi ve annesine ya da herhangi bir nesneye tutunarak devam etti. Semyon ise bir ayağında bağımsız olarak sıçramayı başardı. Dahası, çocukların her iki bacak hareket koordinasyonu arttı.

Ayrıca, el hareket koordinasyonunun gelişimine top ile yapılan çift veya takım oyunları da etki eder. Topu bir ortaktan almaya ve ona atmaya çalışırken, çocuğun topun konumunu, kendi ellerinin hareketini, atışa uyguladığı kuvveti ve diğer kişinin konumunu dikkate alması gerekir. Bu bağlamda, bir sonraki denemeyi gerçekleştirdik. Çocuklar yere oturmalı ve bacaklarını açmalıydı. İlk olarak, çocuğa yere oturan anne ve benimle birlikte topu yuvarlaması önerildi. Bu eylem öğrenildikten sonra, çocuğun topu birbirimize atmamız gereken bir oyunun bir parçası olması isteniyordu. Deneme sonuçları çocuklar arasında farklılık gösterdi. I., anneme ve bana topu yuvarlamayı öğrendi, yuvarlanan topu yakalamayı öğrendi ve bazen uçan topa karşı ellerini uzattı. S. sadece topu yuvarlamayı değil, aynı zamanda yakalamayı ve ortaklara atmaya başladı. Ayrıca, top ile oynanan bu organize durum, çocuk için sosyal becerilerin yeni bir gelişim aşamasını açtı. Çocuk girişkenlik göstermeye başladı. C., ben ve baba topu birbirimize atarken, çocuk nesneyi yakaladı, etrafına bakındı, "Anne!" diye bağırdı ve annesine topu vererek başka bir kişiyi sürece dahil etti. Bu durum, benim görüşüme göre, aktivite düzenleme sisteminin düzeylerinin birbirine bağımlılığını açıkça göstermektedir. Bedensel yöntemlerle yapılan egzersizler sayesinde çocuk, kişiler arası iletişim seviyesine ulaştı. Düzeltici çalışmaların ve çocuklarla yapılan denemelerin sonuçlarına göre, ebeveynlerle yapılan son ders gününde çocukların yaşadığı değişiklikler hakkında bir konuşma yapıldı. Anneler, çocukların el ve ayak hareketleri ile ince motor becerilerinin gelişimini gözlemledi. Ayrıca çocukların sözlü talimatları daha iyi yerine getirmeye başladıklarını belirttiler. Her çocuğun gelişimi farklı olduğundan, S. ve İ. arasında farklılıklar ortaya çıktı. Bu nedenle, her çocuğun otoizm özelliklerini ve gelişim koşullarındaki olası farkları belirlemek için her iki çocuğun modifiye edilmiş "M-Chat" otizm anketine yanıt vermeleri önerildi (Ek B). Kazakistan'da şu anda otoizmi tespit etmek ve derecesini belirlemek için resmi olarak tanınmış bir tanı metodolojisi bulunmadığından, "M-Chat" kullanılmıştır. Bu, ABD ve İngiltere'de kabul görmüş bir tanı anketidir ve 23 sorudan oluşmaktadır, bunlardan 6 tanesi kritiktir. Bir çocuk, kritik sorulara iki veya daha fazla uyumsuz cevap verdiğinde veya tüm sorulara üç veya daha fazla uyumsuz cevap verdiğinde testi geçemez (otoistik kabul edilir). Doldurulan anketlere göre, hem Semen hem de Ivan'ın otistik olduğu belirlenebilir. Dahası, bu tanı sayesinde çocukların

otoistiklik derecesindeki farklılıklar görülebilir. Sonuçlar, çocukların başkalarına yönelik yönlendirmelerinde farklılık göstermektedir. Semen, saklambaç oyununu oynama becerisine, annesinin yüzüne yeni bir durum ortaya çıktığında dikkat etmeye sahiptir. Ayrıca çocuk, çevresindeki insanların ne konuştuklarını anlar ve annesi ona bir şey gösterirse veya kendisi bakarsa nesneye dikkat eder. Diğer taraftan Ivan'ın bu durumlarla hiçbir tepkisi yoktur: çocuk, oyunda başkalarından saklanma veya birini arama konseptini anlamaz, çevresindeki insanların yüz ve jestlerine, annesi dahil, tepki vermez. Bu nedenle, S. ve I. arasındaki sosyal beceri gelişimi sonuçları, ilk çocuğun etrafındaki insanların varlığını daha iyi fark etmesi ve onların eylemlerine odaklanması nedeniyle I.'den daha yüksek çıkmaktadır. Bu nedenle, S., örneğin bir topun ne olduğunu ve onu yakalaması gerektiğini daha kolay anlar, ardından oyundaki diğer çocuklara pas atar. Diğerlerinin bunu nasıl yaptığını görür ve onların davranışlarını taklit etmeye başlar, bu da sonradan çocuğun oyun sürecine kendi isteğiyle katılmasına yol açar.

SONUÇ

Bu çalışmada, otizmlili okul öncesi çocukların sosyal becerilerinin gelişimi konusundaki teorik açıklama yapılmıştır. Psikoloji-pedagoji literatürünün analizi temelinde, okul öncesi otizmlili çocukların sosyal becerilerinin oluşturulmasında vücut şemasının etkisi ortaya konulmuştur. Düzenleme ve duyuşsal entegrasyon yaklaşımlarına dayanan teorik bir yapı oluşturulmuştur. Bu sistemde otistik çocukların programlama ve kontrol seviyelerinin zayıf olduğu, refleks-volitif düzenleme ve motor aktivite sağlama düzenleme seviyelerinin de düşük olduğu görülmektedir. Bu sistem çerçevesinde, eğer 3. düzey düşükse, 4. düzey olan kişilerarası iletişim seviyesinin iyi gelişmeyeceği sonucuna varılabilir. Bu da sosyal becerilerin geliştirilmesi çalışmalarının, çocuğun beden yönlendirmesine ve vücut şemasının oluşturulmasına odaklanması gerektiği anlamına gelir. Burada, N. A. Bernstein'ın "Movement and Activity Physiology" adlı kitabındaki bazı konular da tekrarlanmıştır; bu kitap, çocuğun beden bilincinin oluşturulması ve ardından sosyal becerilerin oluşturulması üzerine hareketlerin ve eylemlerin etkisini açıklamaktadır.

Duyusal entegrasyon, hislerin düzenlenmesi olarak tanımlanmış ve daha sonra bir şekilde kullanılacağı belirtilmiştir. Hisler, bir kişiye vücudun ve çevresinin fiziksel durumu hakkında bilgi verir. Bu, sözde duyuşsal kanallar aracılığıyla gerçekleşir. İnsan vücudunun reseptörleri bir uyarıcıya tepki gösterir, impulsu beyine gönderir ve beyin bu uyarımı yorumlar. Bu süreç sayesinde, bir kişinin etrafındaki dünya hakkında bütünlüklü bir görüntü oluşur. Çalışmada, otistik çocukların duyuşsal bozuklukları da ele alınmıştır. Bu teorik yapı temelinde, okul öncesi otizmlili çocukların sosyal becerilerinin geliştirilmesi için bir yaklaşım seçilmiştir: beden odaklı yaklaşım.

Beden odaklı çalışma seansları boyunca, çocuklarla birlikte ebeveynler arasında çeşitli denemeler yapılmıştır. Örneğin, çocuklara topu devirmek, elleri ovuşturmak, tek ayak üzerinde durmak ve benzeri aktiviteler önerilmiştir. Seanslar ve yapılan denemelerin sonucunda çocukların

iki el ve iki ayak hareketlerini daha iyi koordine etmeye, tek ayak üzerinde zıplamayı öğrenmeye, parmak ve ayak parmaklarının hareketliliğini artırmaya başladıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca, çocukların ebeveynlerin sözlü taleplerini daha iyi yerine getirmeye başladığı belirlenmiştir. Örneğin, Semen adlı bir çocuk, oyun sırasında annesini yanına çekmeyi ve topu ona atmaya çağırarak oyun sürecine annesini ilk kez dahil etmiştir. Bu sonuçlar, otizmlili okul öncesi çocukların, ebeveynleriyle birlikte yapılan beden odaklı çalışmalar sırasında basit oyun eylemlerini öğrenerek temel sosyal becerilerini geliştirdiklerini göstermektedir. Bu temel alındığında, "Okul öncesi otizmlili bir çocuğun vücut şemasını ebeveyniyle birlikte öğrenmesi, bu yaşa uygun sosyal becerilerin gelişimine yol açar" hipotezi doğrulanmıştır.

KAYNAKLAR

- 1) Baenskaya E. R. Özel Duygusal Gelişime Sahip Çocukların Eğitimine Yardımcı Olma (Erken Çocukluk) / E. R. Baenskaya. - Moskova: Terevinf, 2007.
- 2) Bernstein N. A. Hareket ve Aktivitenin Fizyolojisi / N.A. Bernstein. - Moskova: Bilim, 1990.
- 3) Bogdashina O. Otizmde Duyusal Algı Sorunları: Ders Kitabı / O. Bogdashina. - Krasnoyarsk, 2015. - 180 s.
- 4) Bratyus B. S. Kişilik Anomalileri / B. S. Bratyus - Moskova: Düşünce, 1988.
- 5) Vygotsky L. S. Çocuk Psikolojisi Sorunları / L. S. Vygotsky - St. Petersburg: Birlik, 1997.
- 6) Vygotsky L. S. Düşünce ve Konuşma / L. S. Vygotsky - Moskova: Labirent, 1999. - 352s.
- 7) Greenspan S. Otizmle Seninle / S. Greenspan, S. Wider. - Moskova: Terevinf, 2013.
- 8) Grandin T. Umut Kapılarını Açmak. Otizmi Aşma Deneyimim / T. Grandin. - Tedavi Pedagoji Merkezi, 1999.
- 9) Dokukina T. V. Çocuk Otizminin Psikolojik Sorunlarının Tarihsel Yönü / T. V. Dokukina, N. K. Grigorieva, T. N. Alyko, N. A. Sergeyeva // Dergi: Çocuk ve Ergen Psikolojisinin Sorunları / Bölgesel Sivil Toplum Kuruluşu, Çocuk Psikiyatristleri ve Psikologları Derneği. - Moskova, 2014. - No.1 - s. 23-28.
- 10) Zavarzina-Memmi E. Başka Bir Çocuğun Maceraları. Otizm ve Daha Fazlası / E. Zavarzina-Memmi - CORPUS, 2014.
- 11) Ivanova N. V. Okul Öncesi Eğitim Kurumunda Çocuğun Sosyal İlişkilerinin Oluşturulması: Ders Kitabı / N. V. Ivanova - Cherepovets: ChSU, 2002. - 150 s.
- 12) Kagan V. Otizm Hakkında Ebeveynlere / V. Kagan - St. Petersburg: Peter, 2015.
- 13) Karvasarskaya E. Bilinçli Otizm veya Benim Özgürlüğüm Yeterli Değil / E. Karvasarskaya - Genesis, 2014.
- 14) Kurpatov A. V., Averyanov G. G. Sistem Davranış Psikoterapisi Kılavuzu / A. V. Kurpatov, G. G. Averyanov - Moskova: ZAO "OLMA Media Grubu", 2007. - 576 s.

- 15) Lebedinskaya K. S., Nikolskaya O. S. Erken Çocukluk Otizminin Tanısı: İlk Belirtiler / K. S. Lebedinskaya, O. S. Nikolskaya - Moskova: Prosveshcheniye, 1991.
- 16) Leontiev D. A. Kişilik Psikolojisi Taslağı / D. A. Leontiev - Moskova: Anlam, 1993.
- 17) Mikhaylova N. N., Yusfin S. M. Destek Pedagojisi: Ders Kitabı / N. N. Mikhaylova, S. M. Yusfin - Moskova: Miros, 2001. - 208 s.
- 18) Nikolskaya O. İnsanın Duygusal Alanı: Çocuk Otizmi Bakış Açısıyla / O. S. Nikolskaya - Moskova: Tedavi Pedagojisi Merkezi, 2000.
- 19) Nikolskaya O. Otistik Çocuk. Yardım Yolları / O. S. Nikolskaya, E. R. Baenskaya, M. M. Liblin - Moskova: Terevinf, 2007.
- 20) Nuzhnova N. M. Küçük Okul Çağı Çocuklarının Sosyalleşmesi İçin Kapsamlı Oyun / N. M. Nuzhnova - Ulan-Ude, 2000.
- 21) Prykhodko O. G. Sağlık Sorunları Olan Çocukların Sosyal Gelişimi / O. G. Prykhodko, A. A. Kondrashova - Dergi: Özel Eğitim. - 2014. - No.3. - s. 34-36.
- 22) Sanson P. Psikopedagoji ve Otizm. Çocuklar ve Yetişkinlerle Çalışma Deneyimi / P. Sanson - Moskova: Terevinf, 2005.
- 23) Semago M. M. Sapmış Gelişmenin Tipolojisi: Analiz Modeli ve Pratikte Kullanımı / M. M. Semago., N. Y. Semago; Genel Editör M.M. Semago. - Moskova: Genesis, 2011. - s. 138-181.
- 24) Slobodchikov V. I. Pedagojik Antropolojinin Temelleri. İnsan Gelişimi Psikolojisi: Ontogenezde Özne Gerçekliğin Gelişimi: Yüksekokullar İçin Ders Kitabı / V. I. Slobodchikov, E. I. Isaev. - Moskova: Okul Basını, 2000. - 416 s.
- 25) Slobodchikov V. I. Genel Psikolojik Gelişimin Bütünsel Dönemleme / V. I. Slob

INFLUENCE OF RELATIONSHIP ON PERSONALITY DEVELOPMENT

Dr. Gulnara Shyngysovna DZHUMAGULOVA

Dr. Zhamilya Balkybekovna MUNASHOVA

Ortalyk Asia Innovative University
Shymkent, Kazakhstan
yesimova.anar@bk.ru

ABSTRACT

Enlarging people's daily experience of communication, getting to know one another, meeting them, and giving them a chance, organized according to the order of "real therapy", are also formed on this basis. In the psychological researches that pay particular attention to the importance of people's communication and reveal its basis, he determined that the characteristics of a person's personality play a special role.

Relationship Levels:

- 1) Macro level - the individual is reflected in the way other people communicate in accordance with the relations, traditions, customs established in the society.
- 2) Meso level is determined by the topic content.
- 3) The micro level is a contact relationship that is manifested by its content and external indicators. The most basic means of communication is language.

And the following sciences study the non-verbal way of communication:

- 1) Kinestics - studies the external appearance of human feelings and emotions, mimicry is the movement of facial muscles, gesticulation is the gestural movement of each part of the body, pantomime studies all body motility, posture, behavior, bending.
- 2) Taxika studies touching, shaking hands, kissing, caressing, pushing, etc. in relational situations.
- 3) Proxemics studies the location of people in space during communication.

Mass communication is the presence of many, direct contacts of people who do not know each other, as well as communication of various mass messages.

Art can be considered as an important form of mass communication, as aesthetic communication. Aesthetic communication, on the one hand, is mass communication itself (theatrical performances, literary evenings, etc.), on the other hand, art itself is an artistic processing of human relations and its other aspects. It can be said that during the role relationship, people lose the stability of their certain behavior, because their actions are mentioned or shown in the performed role.

The term "communication" is translated from Latin and means "to share with everyone". If there is no mutual understanding, there will be no interaction.

In order to know the success of communication, you need to know feedback, that is, how people perceived you, how they received you, and similar questions should be answered. Relationships have different forms and types.

Keywords: Communication, Levels of communication, Verbal, Non-verbal, Communication

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Джумагулова Гульнара Шынгысовна, п.ғ.к.
Мунашова Жамиля Балкыбековна, п.ғ.к.

ТҮЙІН

Адамдардың күндегі қарым-қатынас тәжірбиесін молайту, «нақтылы терапия» тәртібі бойынша ұйымдастырылған танысу, қарсы алу, көңіл бөлу белгілері де осы бойынша қалыптасады. Адамдардың қарым - қатынас жасауының маңызына ерекше мән беріп, оның негізін ашып көрсететін психологиялық зерттеулерде адамның жеке басына тән қасиеттер айрықша роль атқаратынын анықтаған. Қарым-қатынас деңгейлері:

1) Макродеңгей – индивид басқа адамдардың қалыптасқан қоғамдағы қатынастарға, дәстүрлерге, салтқа сәйкес қарым-қатынас жасауынан көрінеді.

2) Мезодеңгей – тақырып мазмұнымен анықталады.

3) Микродеңгей – мазмұны мен сыртқы көрсеткіштері арқылы көрінетін контактілік байланыс. Ең негізгі қарым-қатынас құралы - тіл. Ал қарым-қатынастың вербальді емес тәсілін келесі ғылымдар зерттейді:

1) Кинестика – адам сезімдері мен эмоциясының сыртқы көрінісін, мимика беттің бұлшықеттерінің қозғалысын, жестика дененің әр бір бөлігінің жестік қозғалысын, пантомимика дененің барлық моторикасын, поза, жүріс-тұрысын, иіледі зерттейді.

2) Таксика қарым-қатынас жағдайындағы жанасуды, қолды қысуды, сүйісу, сипау, итеру және тағы басқаларды зерттейді.

3) Проксемика қарым-қатынас кезіндегі адамдардың кеңістікте орналасуын зерттейді.

Жаппай қарым-қатынас - бұл бір-бірін танымайтын адамдардың көптеген, тікелей байланыстары, сонымен бірге қосымша әртүрлі жаппай хабарлардың қатынасының болуы. Жаппай қарым-қатынастың маңызды бір түрі ретінде, эстетикалық қатынас ретінде өнерді алуға болады. Эстетикалық қатынас, бір жағынан өзіндік жаппай қатынас (театрлық көріністер, әдебиет кештері т.б.) басқа жағынан өнердің өзі адамдардың қарым-қатынасын көркемдік өңдеу болып табылады және оның басқа түрлерінің орнын баса алады.

Рөлдік қатынас кезінде адамдар өздерінің белгілі бір мінез- құлқының тұрақтылығынан айырылып қалады деп айтуға болады, өйткені оның жасаған іс-әрекетті орындалып отырған рөлде айтылып немесе көрсетіліп отырады. «Коммуникация» терминін латын тілінен аударғанда, «жалпы, барлығымен бөлісу» дегенді білдіреді. Егер өзара түсінушілік болмаса, өзара ара қатынас та да болмайды. Өзара байланыс жетістігін білу үшін, кері байланысты білу керек, яғни адамдар сізді қалай түсінді, қалай қабылдады тағы сол сияқты сұрақтарға

жауап берілуі тиіс. Формалары және түрі жағынан қарым-қатынас әр түрлі болады.

Кілтті сөздер: қарым-қатынас, қарым-қатынас деңгейлері, вербальды, вербальсыз, коммуникация

Егер ұстаздық қызметте адам шәкірттерімен тілдесіп, оларға жеткізілетін ақпаратты доғаратын болса немесе мекеме басшылары қарамағындағы адамдармен пікір алмасып, олармен қарым-қатынас жасамаса, сондай-ақ тұрмыс қажетін жасау саласында істейтін адамдар өзара тілдесіп қатынас орнатпаса, онда сол мамандық саласында істейтін адамдардың бәрі де рухани жағынан өсіп жетіліп, өз мұқтаждықтарын қанағаттандыра алмай, әр қилы тоқырауға ұшырап еді. Сондықтан әрбір маман мен кәсіпкер, ұстаз бен жетекші, жұмысшы мен басшы - бұлардың бәрі де күнделікті тіршілікте, өз қызметі саласында үнемі бірімен - бірі тілдесіп пікір алысып, халық бұқарасымен қарым-қатынас жасайды. Онсыз кез келген адам рухани тоқырауға душар болары сөзсіз. Адамдар арасындағы қарым-қатынас жасауда аса қажетті шарттың бірі-сөйлеушілердің өз ой-пікірлерін өзгелерге, тыңдаушылардың қарым-қатынас орнатудағы сөйлеуші жақтың ой-пікірін дұрыс ұғынып, оны іс жүзіне асыра білу мәдениеттілігіне байланысты. Біз қарым-қатынас жасаудың үнемі екі жақты процесс екендігіне көзіміз жетеді.

Арнайы жүргізілген зерттеу нәтижелеріне қарағанда адамдардың басым көпшілігі өзінің 70% (ал жетекші қызмет пен басшылық ететін адамдар өздерінің жұмыс мерзімінің 80%) уақытын қарым-қатынас жасауға жұмсайды. Осы орайда қоғам өмірінде адамның бойындағы күш-қуатын, оның білімі мен қабілетін тіршілікке қажетті материалдық заттарды өндіруге жұмсап, рухани өмірін байытумақсаттарында бағытталуға тиіс. Мұндай игілікті мақсаттарды жүзеге асыруда, ең алдымен, адамның жан дүниесінің сырынан терең бойлап, оны әр талапты зерттеп білуді қажет етеді. Л.С. Выготский, Б.Н. Ананьев еңбектерінде қарым-қатынасты өмір әрекетінің бір формасы, адам дамуының әлеуметтік жағдайы, жеке адамның қалыптасуының түрткісі деп қарастырды. А.В. Петровский Қарым-қатынас біріккен іс-әрекет туғызатын, адамдар арасындағы қатынасты дамытатын көп жоспарлы үрдіс. Р.С. Немов бойынша қарым-қатынас барлық тірі жанға тән, бірақ адамда күрделі формада, саналы түрде болады.

У.Джеймс бұл туралы былай деген: «Адам үшін қоғамда байқаусыз, елеусіз қалудан асқан жаза жоқ». Көптеген психотерапевтік жүйелерде адамның бұл жағдайы «негізсіз» деген түсінікпен қалыптасады. Соның ішінде мойындамаудан айырмашылығы, «сенікі дұрыс емес» немесе «сен жамансың» деген сөздермен айтылады және нақтылы белгілі бір үлесі бар, нақтылы емес «сен жоқсың», «сен мұнда жоқсың» деген сөзбен айтылады. Адамдардың күндегі қарым-қатынас тәжірбиесін молайту, «нақтылы терапия» тәртібі бойынша ұйымдастырылған танысу, қарсы алу, көңіл бөлу белгілері де осы бойынша қалыптасады. Ғылыми тілмен айтқанда, адамның «өзіндік минимумын» сақтауға көмектесуіне бағытталған.

Түрлі психологиялық, педагогикалық зерттеулерде дәлелденгендей бала үлкендермен және достарымен белсенді қарым - қатынасқа түсе алады. Қарым - қатынас сан қырлы қызмет, ол дене қозғалысында, қиыншылықтарды жеңуді де, өзара жәрдемді де, ортақ күйінші - сүйіншігі де, сұлу да игілікті де нәрсеге сүйсінуді де қауіпке күйіншілікті де, өзінің жеке ары алдында адал болуды да, жамандық пен жалғандыққа қарсы күресті де, жолдасының лайықсыз ісіне жауапкершілікті өз мойнына ала білуді де қамтиды. Р.С. Буре

былай дейді: «баланың мектепке адамгершілік - еріктік дайындығының міндеті болып ұжымды өзара әрекет жасау қарым - қатынас тәрбиесін жинақтау қалыптастыру болып табылады және әріптестеріне деген дұрыс қарым-қатынас тәрбиелеу». Оның айтуынша бала өзінің ұжым ішіндегі белсенді қажеттілігін түсіне білу керек. Ал біз педагогтар сол сезімді қалыптастыруға тырысуымыз керек. Балалар ұжымын қалыптастыру мәселесі біріккен еңбекте, сабақтарда және басқа тұста шешіледі. Себебі, бір-бірімен дұрыс өзара әрекетті ұйымдастыруына жағдайлар туады.

Белгілі психолог С.Л. Рубинштейн: «Адамның жан дүниесі мен жүрегі өзге адамдарға деген қарым - қатынасынан құралады, олармен тілдесіп пікір алысуынан тұрады, сөйтіп адамның жүрегінің сыры өзге адамдармен қатынас орнатуды ашыла түседі»- деген болатын. Бұл жәй адамның жан дүниесінің сырын ашып көрсететін өмір тіршілігіндегі психологиялық күй. Ол өзге адамдармен қарым - қатынаста тереңдеп жан - жақты дамиды.

Көрнекті психолог маман Д. Карнеги зерттеулерінде «кісі өзге адамдармен кездескенде оған ықылас - ынтасын білдіріп, жылы шырай білдіруі қажет»- дейді, оған жылы шырайлық танытып, сәлемдесетін болса, бұл сол адамдардың көңіл күйін сергітіп, жан дүниесін шаттандырады - дейді. Кімде - кім өзгелермен кездескенде ашық жарқын сөйлесіп аман саулық сұрасатын болса, екі жағы бірдей риза болып, біріне - бірінің жан дүниесінің молайуына ықпал етеді дейді. Адамдардың ашық жарқын сөйлесіп, пікірлесуі отбасындағы өзге адамдарға да жағымды әсер етіп, оларды шаттыққа бөлейді, көңіл күйін көтереді деген ой түйеді.

Американдық психолог әрі социолог Дж. Морено шағын топтағы адамдардың қарым - қатынасын зерттеу үшін социометриялық әдісті ұсынған болатын. Бұл әдіс бойынша ұстаздар мен тәрбиешілер шағын ұжымдырдың жетекшілері, өндірістік - кәсіптік мекемелердегі топтардың басшылары қарамағындағылардың өзара қарым- қатынасын анықтай алады.

Бұл тәсілдің негізгі өлшемі (критерий) түрлі. Басты мақсаты - топ ішіндегі адамдардың тілегі мен мүддесін анықтау. Топтағы адамдардың өзара қарым - қатынастырының үйлесімді болуы, немесе бірін - бірі ұнатуы, ұнатпауы олардың сезімдік эмоциялық күйлеріне байланысты. Ұйымдасқан ұйымшылдық пен бірлік топтардың тәжірбиелік іс -әрекетін мақсат мүддесімен байланысты.

Қарым - қатынас жасаудың адам өміріндегі қоғамдық әлеуметтік және психологиялық негізі, ең алдымен, адамның күнделікті тіршілік қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатымен байланысты екендігі айқын.

Қоғамдық сипатта атқарылатын істердің нәтижелі болуы, ең алдымен, ад олардың саналы түрде жүзеге асырылуына тәуелді. Мұндай ретте адамдардың ісі мен әрекеті қимылының мақсаты болуына байланысты болып отырғандығы осы заманғы психологиялық зерттеулер айқындап берді. Өндіріс пен шаруашылықта, қоғамдық істер мен түрлі қызмет салаларында адамдар арасында дұрыс қарым- қатынас орнатудың тиімділігі мемлекеттік маңызды мәселе екендігі қазіргі кезде әр тарапты ізд Қарым-қатынас ол ортақ қажеттілігі және әрекеттері бір адамдар ара қатынасының көп қырлы даму үрдісі.

Б.Д. Ломов қарым-қатынас деңгейлерін келесідей қарастырады:

- 1) Макродеңгей – индивид басқа адамдардың қалыптасқан қоғамдағы қатынастарға, дәстүрлерге, салтқа сәйкес қарым-қатынас жасауынан көрінеді.
- 2) Мезодеңгей – тақырып мазмұнымен анықталады.
- 3) Микродеңгей – мазмұны мен сыртқы көрсеткіштері арқылы көрінетін контактілік байланыс.

Адамдардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі қоғамдық өмірде араласатын объективті қарым-қатынас негізінде жүзеге асады. Объективті қарым-қатынас және байланыстар (біреуге тәуелді болу, бағыну, бірлесу, өзара көмек көрсету т.б.) кез-келген топта болуы мүмкін. Бұл субъективті жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас. Бұны әлеуметтік психология зерттейді. Ең негізгі қарым-қатынас құралы - тіл. Ал қарым-қатынастың вербальді емес тәсілін келесі ғылымдар зерттейді:

- 1) Кинестика – адам сезімдері мен эмоциясының сыртқы көрінісін, мимика беттің бұлшықеттерінің қозғалысын, жестика дененің әр бір бөлігінің жестік қозғалысын, пантомимика дененің барлық моторикасын, поза, жүріс-тұрысын, иіледі зерттейді.
- 2) Таксика қарым-қатынас жағдайындағы жанасуды, қолды қысуды, сүйісу, сипау, итеру және тағы басқаларды зерттейді.
- 3) Проксемика қарым-қатынас кезіндегі адамдардың кеңістікте орналасуын зерттейді.

Қарым-қатынаста келесі аралық кеңістікті көрсетеді; жақындау аймағы (15-45 см), өте жақын, таныс адамдар қарым-қатынасынан көруге болады; жеке немесе дербес аймақ (45-120 см), достарға бірге істейтін қызметкерлерге арналған кеңістік; әлеуметтік аймақ (120-400 см) көп таныс емес адамдар арасындағы қарым-қатынаста көрінеді; көпшілік зонасы (400 см артық), адамдардың көп тобымен қарым- қатынаста көрінеді. Қарым-қатынас тікелей және жанама, негізделмеген және негізделген болады. Осының ішінде негізделмеген қарым-қатынас табиғи байланыс «бетпе-бет» сөйлесу және ымдау, кимыл арқылы түсіндіру болады. Тікелей қарым-қатынас адамдар қатынасының дамуы тарихындағы бірінші түрі болады. Қарым-қатынас негізінде дамудың кейінгі кезеңдерінде қосымша қарым-қатынастың көптеген түрлері пайда болады. Қосымша қарым-қатынасты толық емес психологиялық байланыс ретінде қарастыруға болады, себебі қатынасқа қатысушылар қайта байланыс жасау кезінде қиналатын болса, олар қатынасты хат алмасу немесе техникалық жарақтар арқылы жүргізеді. Хат алмасу, кітаптардың басылып шығуы, одан кейін көптен техникалық қатынас жарақтарының санының көбейуінен адамдардың тәжірибиесі жоғарлайды, адамдардың қатынасындағы жүйені бірнеше рет қиындатты немесе ауыратты.

Онан әрі, жеке адамдар аралық және жаппай қатынасты айырамыз. Жеке адамдар аралық қатынас тікелей байланыстағы құрамы бойынша тұрақты қатынасусы адамдардың бірі топта болумен байланысты. Ол адамдар арасындағы белгілі психологиялық жақындықты түсіндіреді: жеке адамдардың бір-бірінің ерекшеліктерін білу; уайымдау, түсіну, тәжірибиеде бірігіп әрекет етуі.

Жаппай қарым-қатынас - бұл бір-бірін танымайтын адамдардың көптеген, тікелей байланыстары, сонымен бірге қосымша әртүрлі жаппай хабарлардың қатынасының болуы.

Жаппай қарым-қатынастың маңызды бір түрі ретінде, эстетикалық қатынас ретінде өнерді алуға болады.

Эстетикалық қатынас, бір жағынан өзіндік жаппай қатынас (театрлық көріністер, әдебиет кештері т.б.) басқа жағынан өнердің өзі адамдардың қарым-қатынасын көркемдік өңдеу болып табылады және оның басқа түрлерінің орнын баса алады.

Сонымен бірге кейіпкер аралық және рольдік қатынастардың болуы қажет. Бірінші жағдайда, қатынасқа нақтылы жеке адамдар қатысады. Олардың жеке адамға тән ерекше қасиеттерін адамдар бір-бірімен қатынаста болғаннан кейін біледі. Рөлдік қатынас жағдайында оған қатысушылар белгілі бір әлеуметтік ролі бар (мұғалім - оқушы, сатушы - сатып алушы) адамдар болады. Қазіргі кезде орындалып отырған роль бұл орынды қалыптастырып жинақлайды және адамдардың қоғамдық әлеуметтік жүйедегі орнын да қалыптастырады.

Олардың «ынтымақтастық» қарым-қатынас идеясының мәні бойынша педагог әрқашан балаларға жәрдем көрсетуші, оқушының жеке басын құрметтеу рухында ғана балалармен тіл табысып жұмыс істегенде іс нәтижелі болатындығын дәлелдейді.

Қарым-қатынастың түрлі көріністерін келесідей сипаттауға болады:

1) «Маска контактісі» – формальді қарым-қатынас, онда әңгімелесушінің жеке даралық ерекшеліктері ескерілмейді, яғни бастапқы маска қолданылады (кішіпейілділік, салмақтылық, қатысушылық және тағы басқа). Әңгімелесушіге деген шын қатынасын, эмоциясын көрсетпей, жестер, мимика қолданылады.

2) «Астыртын қарым-қатынас» – басқа адамды керекті және бөгет жасайтын объект ретінде бағалау – егер әңгімелесуші адам керек болса, қарым-қатынасқа белсенді түрде түседі, ал егер бөгет жасаса, агрессивті, ұнамсыз қылықтармен жауап береді.

3) Формальді-рөлдік қарым-қатынас. Қарым-қатынастың тәсілі мен мазмұны алдын-ала белгіленіп қойған, және де әңгімелесуші туралы пікір оның әлеуметтік орнына қарай анықталады.

4) Іскерлік қарым-қатынас – онда әңгімелесушінің мінезі, жеке өзіне тән ерекшеліктері, жасы, оның көңіл күйі ескеріледі, бірақ іс мәнді болып қала береді.

5) Рухани, жеке адам аралық достық қарым-қатынас – мұнда кез-келген тақырыпта әңгімелесуге болады және тек ғана сөзбен емес, бір-бірін бет әлпеті, қозғалысы, интонациясы арқылы-ақ ұғады. Мұндай қарым-қатынас егер, қарым-қатынасқа түсушілер бір-бірінің көзқарасын, қызығушылығын жақсы білсе ғана жүзеге асады.

6) Манипулятивті қарым-қатынас – әр түрлі әдіс-тәсілдер қолдану арқылы әңгімелесушіден пайда табуға бағытталған қарым-қатынас түрі.

Қарым-қатынастың көп қырлығы және көп сапалығы. Бұл тұрғыдан алып қарайтын болсақ, қарым-қатынас адамдардың бір-біріне қатынасы, ақпарат алмасуы. Жеке адамның өзара қатынас аспектісі – бұл құбылыстың бір ғана компоненті. Адамдық қарым-қатынастың ғылыми-технологиялық революцияның әсерінен ең кең тараған формасы –

рухани коммуникация.

А.А. Леонтьев өзінің бір жұмысында «Қарым-қатынасты тек ғана жеке даралық деп түсінбеу керек, оны әлеуметтік феномен ретінде, оның субъектісін бөлек индивид емес, әлеуметтік топ және тұтастай қоғам ретінде қарастыру керек» деген.

Осы айтылғанға сараптама жасай отырып, Б.Ф. Ломов өз көзқарасын былай білдірген: «Біздің ойымызша әлеуметтік және интер жекедаралықты бір-біріне қайшы қою заңды емес, олардың арасындағы қатынас – жалпылық пен бірліктің көрінісі».

Қарым-қатынас және жеке адам ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Біріккен әрекетте адам өзге адамдармен қажет болғандықтан ғана бірігуі керек, олармен араласуы керек, яғни ара қатынасқа түсіп, түсінушілікке жетуі және ақпарат алмасуы керек.

«Коммуникация» терминін латын тілінен аударғанда, «жалпы, барлығымен бөлісу» дегенді білдіреді. Егер өзара түсінушілік болмаса, өзара ара қатынас та да болмайды. Өзара байланыс жетістігін білу үшін, кері байланысты білу керек, яғни адамдар сізді қалай түсінді, қалай қабылдады тағы сол сияқты сұрақтарға жауап берілуі тиіс. Формалары және түрі жағынан қарым-қатынас әр түрлі болады. Қарым-қатынас тікелей және жанама, негізделмеген және негізделген болады. Осының ішінде негізделмеген қарым-қатынас табиғи байланыс «бетпе-бет» сөйлесу және ымдау, кимыл арқылы түсіндіру болады. Тікелей қарым-қатынас адамдар қатынасының дамуы тарихындағы бірінші түрі болады. Қарым-қатынас негізінде дамудың кейінгі кезеңдерінде қосымша қарым-қатынастың көптеген түрлері пайда болады. Қосымша қарым-қатынасты толық емес психологиялық байланыс ретінде қарастыруға болады, себебі қатынасқа қатысушылар қайта байланыс жасау кезінде қиналатын болса, олар қатынасты хат алмасу немесе техникалық жарақтар арқылы жүргізеді. Хат алмасу, кітаптардың басылып шығуы, одан кейін көптен техникалық қатынас жарақтарының санының көбейуінен адамдардың тәжірибиесі жоғарлайды, адамдардың қатынасындағы жүйені бірнеше рет қиындатты немесе ауырлатты.

Сондықтан да, қатынас адамның психикалық дамуындағы маңызды фактор болып шығады. Жалпы алғанда қарым-қатынасты адамның бүткіл өмірі өтуі кезіндегі барлық психикалық процестері мен мінездерінің шынайы бейнесі деуге болады. Мағынасы жағынан қарым-қатынас көпжүйелі болып келеді.

Д.Б.Эльконин айтқандай: «Бала - бұл әрқашан екі адам - бала және ересек». Даму кезеңінде баланың және ересектің сыртқы қалыптасқан қарым-қатынас пен әрекет-тестік түрлері баланың ішкі психикалық жүйе процесін, сонымен бірге өзіндік еркін сыртқы іс-әрекетін қалыптастырады.

Айта кететін маңызды нәрсе, онтогенездік ерте даму кезінде, балалар өмірінде, қарым-қатынас аса маңызды жүйе болады. Ортағасырлар кезінде бір испандық дін өкілі жетімдер үйінің жағдайын айта отырып, былай деген: «жетімдер үйінде балалар қарым-қатынас арқылы берілетін жылулықтың жоқтығынан өле бастады».

Қарым-қатынастың қалыптастыру рөліне талдау жасау кезінде «технократикалық» тұрғыдан түсінуден аулақ болу маңызды. Баланың жеке адамдық

дамуы, оған ата-аналары мен тәрбиешісінің тікелей әсер етуінің объектісі деп ойлауға болмайды, былайша айтқанда ересектердің барлық әсер етуін, ойларын, айтқандарын айтамыз. Ересек пен бала арасындағы қатынас - бұл үйрену, білім алу, дағдыларды тез өзінен-өзі үйрену процесі емес, бұл бір-біріне әсер ету, бірін-бірі байыту және өзгерту кезіндегі қиында, ауыр процесс. Балалар өзіне ұсынылған белгісіз тәжірибеге белсенді және сын сөзбен қарайды, және қарсыласпай оны өзінің ішкі әлеміне қосыпалады.

У.Джеймс бұл туралы былай деген: «адам үшін қоғамда байқаусыз, елеусіз қалудан асқан жаза жоқ». Көптеген психотерапевтік жүйелерде адамның бұл жағдайы «негізсіз» деген түсінікпен қалыптасады. Соның ішінде мойындамаудан айырмашылығы, «сенікі дұрыс емес» немесе «сен жамансың» деген сөздермен айтылады және нақтылы белгілі бір үлесі бар, нақтылы емес «сен жоқсың», «сен мұнда жоқсың» деген сөзбен айтылады.

Педагогтің сөйлеу функциясы - ең алдымен білімді оқушылардың санасына жеткізерліктей болуға тиіс. Оқушыларға жаңа білімді хабарлаған уақытта санасына әсер етумен бірге эмоциялық сезіміне әсер етерліктей болуға тиіс

Мысалы, А.С.Макаренко оқушы мен педагог арасындағы қарым- қатынас «Баладан дұрыс талап ете білу, оның жеке басын құрметтей білу» принципінде құрылу керек деген болатын. В.А.Сухомлинский баламен қарым-қатынас жасай білу тіл табыса білуде балалармен қалай сөйлеудің мәнін көрсетеді. «Мектеп қабырғасында айтылған әрбір сөз - ойластырылған, мақсатталған, ақылға-ойға қонымды үлгілі сөздер болуы керек, айналып сөйлеу мектеп ішінде оқушыға өте жат. Педагог балаға сеніммен қарау керек. Баланы педагогпен еркін сөйлесе білуге тарту керек» - дейді.

Бұндай жағдайда қарым-қатынас іс-әрекеттің бір қыры ретінде көрінеді. Бірақ мұнымен шектелмей адам өзін өзге адамдар орнына қояды, ерекшелігін, жеке даралығын көрсетеді. Бұл қосалқы пән. Бір жағы іс-әрекет пәні, екінші жағынан адамның өзін-өзі әлеуметтік ортада көрсету құралы. Сонымен іс-әрекет қарым-қатынастың бір қыры, ал сезіну іс-әрекеттің бір жағы, бұлардың барлығы бірлесе барлық жағдайда үзілмес бірлік құрайды. Қарым-қатынас үрдісіне енбейтін психикалық құбылыс жоқ. Осы іс-әрекеттен ажырамас қарым-қатынастан индивид адамзат қалыптастырған тәжірибені игереді.

Қарым-қатынас мәселесі бұл әлеуметтік психологияның негізгі проблемалары. Бірақ қарым-қатынас проблемасымен тек психологтар, педагогтер айналысып қана қоймайды, оны философтар, социологтар, политологтар да жан-жақты зерттеуде. Қарым-қатынас мәселесінің ғылыми-теориялық негіздері, шет ел мен отандық ғалымдардың еңбектерінде жасалған талдаулардың мазмұны, сонымен қатар қарым-қатынас психологиясының мақсатміндеттері, функциясы, қарым-қатынас түрлері, қарым-қатынас жасауда мінез түрлері мен типтері анықталған оқу-әдістемелік құралдағы материалдар педагогтер тәжірибеде қолданыстағы тұлға дамуы және қалыптасуына ықпал етуші фактор ретінде тиімді қарым- қатынас жасау дағдыларын меңгеруіне ықпал етеді деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мунашова Ж. Б., Жұмағұлова Г.Ш., Айберова Г.К., Педагогикалық шеберлік: Оқу құралы. - Шымкент: баспахананың атауы, 2020 ж.
2. Мунашова Ж. Б., Жұмағұлова Г.Ш., Айберова Г.К., Психологиялық қарым-қатынас: Оқу құралы. - Шымкент: «Әлем»баспахананың атауы, 2023 ж.
3. Синица И.Е. Педагогтық әдеп және ұстаздық шеберлік. А, 1987.
4. Грехнев В.С. Педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті. 1990.
5. Елканов С.Б. Болашақ мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеу негіздері. М., 1989.
6. Б.А.Тұрғынбаева. Ұстаздық шығармашылық, Алматы, 2007.
7. К.С.Құдайбергенова. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі, Алматы, 2008.
8. Ю.Сапарова, И.Багов. Имиджелогия, Шымкент 2000

**THE GOVERNOR-GENERAL OF TURKESTAN K.P.FON KAUFMAN'S CULTURAL
POLICY IN THE COUNTRY (IN THE EXAMPLE OF ISLAM)**

Kamolova Muxlisa Farhod qizi

The teacher of the National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek
Uzbekistan, Tashkent
kamolova.muxlisa7@mail.ru

ABSTRACT

This article discusses the policy of the first governor-general of the country, K.P. Kaufman's politics about Islam, its essence and the purpose of this after the conquest of Central Asia by the Russian Empire. Islam and Sharia laws are leading importance in almost every field in the Turkestan region. In the country, the rights of the local population to the land were also managed on the basis of Islam laws. That is why the issue of religion was one of the important issues to be resolved in the Turkestan General Governate. The article provides information about the main issues and their results of K.P. Kaufman's policy of "ignoring Islam". The article is written on the basis of information from the sources of that time and modern research.

Keywords: The governor-general, Islam, Vakf, Politics of "denial", Mufti

**TURKISTON GENERAL-GUBERNATORI K.P. FON KAUFMANNING O'LKADA
MADANIY SOHADA YURITGAN SIYOSATI (ISLOM DINI MISOLIDA)**

Muxlisa Farhod qizi KAMOLOVA

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng o'lkaning birinchi general-gubernatori K.P.Kaufmanning hududda islom dini masalasida yuritgan siyosati, uning mohiyati va ushbu siyosatdan ko'zlangan maqsad haqida fikr yuritiladi. Turkiston o'lkasida islom dini, shariat qonun-qoidalari deyarli har bir sohada yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan. O'lkada mahalliy aholining yerga bo'lgan haq-huquqlari ham shariat qonun-qoidalari asosida boshqarilgan. Shuning uchun ham Turkiston general-gubernatorligida din masalasi hal qilinishi lozim bo'lgan muhim masalalar qatorida turgan. Maqolada K.P. Kaufmanning "islomni e'tiborsiz qoldirish" siyosati doirasida amalga oshirilgan asosiy masalalar va ularning natijalari haqida ma'lumot keltiriladi. Maqola o'sha davr manbalari hisoblangan ma'lumotlar hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida yozilgan.

Kirish so'zlar: General-gubernator, Islom, Vaqf, "Inkor etish" siyosati, Muftiylik

KIRISH

O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi hududda yangi shakldagi boshqaruv asoslarini o‘rnatish uchun zamin tayyorladi. Bosqindan keyin rus hukumatining mintaqaning asosiy dini hisoblangan islomga munosabati haqida savol tug‘iladi. Shuni ta’kidlash kerakki, Rossiya davlatining islom olami bilan aloqalari uzoq tarixga ega. Rossiya davlati boshidanoq imperiya tipidagi birlashma – ko‘p millatli va ko‘p konfessiyali xalqlardan iborat bo‘lgan. XIX asrning o‘rtalariga kelib Rossiya tarkibiga musulmon aholisi ko‘p bo‘lgan hududlar (Volgabo‘yi, Qrim, Kavkaz) kirgan. Birinchi Turkiston general-gubernatori K.P. Kaufman Turkiston o‘lkasi boshqaruv tizimini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini jumladan din masalalarini ham belgilab berdi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Ushbu masala mohiyatini ochishda shu davr sharqshunoslari, deyarli barcha Turkiston general-gubernatorlarini yaxshi tanigan N.P.Ostroumov (1899) va V.P.Nalivkin (1886) asarlari, 1908-1909 yillarda o‘tkazilgan taftish komissiyasining rahbari K.K.Palening hisobotlari va tekshiruvlari (1910) qimmatlidir. Ushbu hisobotlarda Turkistonning deyarli 40 yillik taraqqiyoti statistik ma’lumotlar va hisobotlar orqali xolis ochib berilgan. Yurtimiz tarixchi olimlaridan N.A.Abdurahimova, F.R.Ergashev (2002), S.Boltaboyev (2005), F.Isxakov (2009) monografiya, tadqiqotlari, Sh.Muxammedov (2009) maqolasida mavzuning turli jihatlarini ochib berilgan. Xorijlik tadqiqotchilardan M.E.Shushkova (2015) dissertatsiyasi va X.Knauer (2016) tadqiqotlarida ham ushbu masalaga oid ma’lumotlar uchraydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Ushbu maqolani yozishda ma’lumotlarni siyosiy tahlil, muammoviy va miqdoriy tahlil, tizimlilik kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Mahalliy xalqlarning milliy va diniy hayotiga rus hokimiyatning aralashmaslik pozitsiyasi sovet davri tarixiy adabiyotlarida musulmon institutlari va ruhoniylarini e’tiborsiz qoldirish siyosati deb ham atalgan, umuman olganda, o‘sha davr nuqtai nazaridan, O‘rta Osiyoni bosib olish va mustamlaka qilishning birinchi o‘n yilliklarida tanlangan eng maqbul yo‘l shu edi [6].

O‘rta Osiyoda imperator va mustamlaka hokimiyatlarining tub aholining madaniy va ma’naviy qadriyatlariga, ularning diniy e’tiqodlariga bo‘lgan munosabati juda ziddiyatli va uzoq vaqt davomida belgilab qo‘yilgan.

Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi bilan Rossiyada musulmon dini ko‘p millionli “zaryad” oldi va din masalalari hal qilinishi lozim bo‘lgan muhim sohalar qatoriga kirdi. XIX asr boshlarida xorijiy konfessiyalarning diniy ishlar bo‘limi Ichki Ishlar Vazirligi tarkibiy qismiga kirgan. Ushbu bo‘lim o‘z faoliyatida “to‘liq bag‘rikenglik” tamoyiliga amal qilgan, faqat bunday bag‘rikenglik davlat tartibi manfaatlariga to‘la mos kelishi shart edi. Ushbu sohani tartibga soluvchi asosiy qonunchilik hujjati 1896-yilda nashr etilgan “Xorijiy konfessiyalarning ma’naviy ishlari to‘g‘risidagi Nizom” edi. Unga ko‘ra, Rossiyadagi musulmonlarning diniy hayoti Ichki

Ishlar Vazirligiga bo'ysunuvchi davlat muassasalarining "muftiylari" tomonidan tartibga solingan. Dastlab Vazirlik Turkiston o'lkasini Ufa muftiyati orqali, to'g'rirog'i, "Orenburg Muhammadiylar diniy yig'ilishi" yordamida nazorat qiladi, deb taxmin qilingan edi. Biroq, K.P.Kaufman Turkiston general-gubernatori lavozimiga kirishgach, o'zining diniy siyosatini yurita boshladi. 1867 yil 14 iyunda lavozimga kirishganidan ko'p o'tmay, fon Kaufman musulmon ruhoniylari vakillarini to'pladi va ularga to'liq sodiqlik evaziga diniy immunitetni taklif qildi. K.P.Kaufmanning musulmon siyosati odatda "e'tiborsizlik" siyosati deb ataladi. Biroq islomiy muassasalar ustidan to'liq nazorat o'rnatildi. K.P.Kaufmanning g'oyasi, bizningcha, "original". Avvalo, musulmonlarning eng oliy qozi-kalon lavozimi, shuningdek, shariat qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi raislar bekor qilindi [6].

1878 yilda Orenburg Muxammadiylar diniy yig'ilishi Turkiston o'lkasini o'z nazorati ostida ma'naviy jihatdan qaytadan bo'ysundirishga harakat qildi. K.P.Fon Kaufman Rossiya imperiyasi Harbiy vaziriga murojaat qilib, shunday deb yozadi: "O'n ikki yillik tajriba shuni ko'rsatadiki, mahalliy ruhoniylar shariatga ko'ra jamiyat hayoti va boshqaruvi urf-odatlarini va tartib-qoidalariga unchalik aqidaparast va hasad bilan qaramaydilar va ular bilan osonroq til topisha oladilar. bizning ma'muriyatning yangi buyruq va talablari yangi kelganlardan ko'ra." Har doim va hamma joyda islom g'oyalari va tariqatlari hukmronligining eng g'ayratli himoyachilari bo'lgan rus tatarlari va boshqirdlarini ziyorat qilgan din arboblari.. Shu sabablarga ko'ra men tan olaman. Orenburg muftiysi va Turkiston o'lkasining tub aholisining ma'naviy Muhammadiy institutlarini bo'ysundirishgina emas, balki ularning mahalliy musulmon idoralari va shaxslari bilan to'g'ridan-to'g'ri rasmiy aloqada bo'lishiga ruxsat berish ham noqulay...". Natijada, K.P.Kaufman o'ziga berilgan keng vakolatlardan foydalanib, muftiylilik bilan aloqani uzdi [9].

Turkiston general-gubernatori K.P. Kaufman imperatorga yozgan bir hisobotida "Diniy, shu bilan birga siyosiy hisoblangan musulmon maktabini rus hokimiyati qo'llab-quvvatlashi, yordam qilishi mumkin emas edi. Shu ham aniq ediki, uni to'g'ridan-to'g'ri tugatish bizga nisbatan qarshilikni keskinlashtirishga olib keladi. Shuning uchun musulmon maktablariga nisbatan qo'llanilgan usulni, ya'ni ularni inkor etish, tan olmaslik usulini qo'llash qolgan edi, xolos" [4], deb yozadi. K.P.Kaufmanning ma'muriy sohani ma'naviy sohadan ajratish to'g'risidagi qarori "islomni e'tiborsiz qoldirish siyosati" nomi bilan mashhur bo'ldi[9]. "...general Kaufman har qanday missionerlik harakatini mahalliy xalq orasiga olib kiritishidan qaytarib, Sankt-Peterburgdan shu maqsadda kelgan bir ikki kishini Toshkentni darhol tark etishga majbur qilgan"[7].

Turkiston o'lkasida islom dini, shariat qonun-qoidalari deyarli har bir sohada yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan. O'lkada mahalliy aholining yerga bo'lgan haq-huquqlari ham shariat qonun-qoidalari asosida boshqarilgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Turkistonning birinchi general-gubernatori musulmon dini va ruhoniylarining jamiyatdagi o'rnini aniq tushungan va bu rolni susaytirish siyosatini nimadan boshlash kerakligini bilgan. Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman imperatorga yozgan hisobotida ta'kidlab o'tgan edi: "Albatta, bu davlatlar tepasida amir va xonlar turgani bilan davlat ishlarini boshqarishda islom dini vakillari yetakchi rol o'ynaydi. Shu bilan bir qatorda, fan, maorif va sud sohasidagi ishlar ham ularning qo'lidadir" [8].

Imperator mintaqadagi hukmron konfessiyaga nisbatan Kaufman tomonidan taklif qilingan yondashuvlarni umuman ma'qulladi [3].

K.P.Kaufman rus maorif va madaniyati yordamida mahalliy aholini islomdan qaytarish mumkin, deb hisoblagan. Ammo haqiqat butunlay boshqacha bo'lib chiqdi, XX asr boshlarida juda ko'p musulmon ta'lim muassasalari ochildi. 1913-yilda Turkistondagi maorif ishlari faxriylaridan biri, Toshkent seminariyasi mudiri N.Ostroumov o'lkaga xalq maktablari bosh inspektori nomiga yozgan hisobotida Farg'ona viloyatida masjidlar nomi ostida madrasalar ochilayotganini yozadi. Shunday qilib, mahalliy ilm-fan homiylari Turkiston ma'muriyati tomonidan o'rnatilgan madrasalar ochish bo'yicha qat'iy va ko'pincha amalga oshirib bo'lmaydigan qoidalarni chetlab o'tadilar. Madrasa ochilishining yana bir sharti bu o'quv dargohida mullalar tayyorlash uchun rus tili darslarining ochilishi edi. Ostroumov afsus bilan yozadi: "Turkiston o'lkasida islom dini zaiflashayotgani yo'q, musulmon maktablari (madrasa va maktablar) yo'q bo'lib ketmayapti, chunki ma'muriyat va o'quv bo'limining ba'zi mutasaddilari hali ham bu haqda o'ylashda davom etmoqda" [6].

Turkiston o'lkasida islom dinining ta'siri kuchliligini quyidagi faktlar ham isbotlaydi. Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlaridagi turli nomdagi 119 ta rus ta'lim muassasasi hisobiga 5246 ta musulmon maktabi, birgina Farg'ona viloyatidagi 482 ta pravoslav cherkoviga 6134 ta masjid to'g'ri kelgan [2].

Imperator mintaqadagi hukmron konfessiyaga nisbatan Kaufman tomonidan taklif qilingan yondashuvlarni umuman ma'qulladi [3].

XIX asr o'rtalarida Turkistondagi vaqf mulklarining umumiy qiymati haqidagi ma'lumotlar yo'q, lekin vaqflar, madrasalar, masjidlar, maktablar, qabristonlar egalari soni va ular olgan daromadlari buning ancha ahamiyatli bo'lganini tasdiqlaydi. Masalan, yirik madrasalar (150 va undan ortiq talaba) har yili vaqflaridan o'rtacha 40 ming tanga olgan; o'rta madrasalar (50 dan 150 talabagacha) - 12 mingdan 35 minggacha, kichik madrasalar (15-20 talaba) taxminan 5 ming tanga daromad olgan [3].

Turkiston hududi bosib olinishi arafasida uning hududida juda katta vaqflar, masalan, Samarqanddagi Ulug'bek, Sherdor va Tillakori madrasalari, Andijonda O'ftabachi, Toshkentda — Baroqxon, bundan tashqari Xo'jand, Qo'qon, Turkiston, Pishpek, O'zgan va viloyatning boshqa shaharlarida ham yirik madrasalar bo'lgan. Birgina Sherdor va Tillakori madrasalari Zarafshon tumanining turli hududlarida 11 ming tanobdan ortiq yerlar, Samarqandda sakkizta savdo majmuasiga egalik qilgan. Bu vaqflarning o'zi madrasaga 38 ming tanga yoki 7600 rubl daromad keltirgan [3].

Vaqflarning mavjudligi nafaqat masjidlar, madrasalar, maktablar va din vakillarining hayotini ta'minlashga imkon bergan, balki o'n minglab dindorlarni ish bilan ta'minlaganligi va shunga mos ravishda tirikchilik vositasi bo'lganligi sababli katta ijtimoiy ahamiyatga ega edi. Shu holatni hisobga olib, millionlab musulmonlar ongida shariatga ko'ra vaqf mulklarini yaratish, ulardan maktab, madrasalar qurish, yosh avlod ta'lim-tarbiyasini takomillashtirishda foydalanish qat'iy qaror topgan. Mustamlaka hokimiyati dastlab vaqf mulkiga tegmagan. Bundan tashqari, mahalliy aholining asosiy qismiga o'zlarining g'amxo'rliklarini namoyish qilmoqchi bo'lgan

hukumatlar 1868-yilda yer solig'ini daromadning uchdan bir qismidan beshdan biriga kamaytirdilar. Ammo XIX asr 70-yillarning o'rtalarida, metropoliyadan ko'chirib keltirilgan aholining mintaqaga joylashish ko'lamining oshishi sababli, bu soliq yer solig'i bilan almashtirildi.

Turkiston general-gubernatorligi ma'muriyati islom dini vakillarining ichki ishlariga aralashmaslik niqobi ostida ish yuritdi hamda ularga nisbatan ehtiyorkorlik bilan munosbatda bo'lib, general-gubernator K.P.Kaufman taklif etgan quyidagi yo'lni tutdi:

1. Madrasalardagi mutavallilar ustidan xonliklar davrida joriy etilgan ma'muriy nazorat qiluvchi "mutavalliboshi" lavozimi tugatildi.
2. Madrasalarni tamomlaganlarni davlat ishlariga olinishiga to'sqinlik qilish.
3. Madrasalarda dunyoviy fanlarning o'qitilishiga qarshilik qilish.
4. Musulmonlarning muqaddas shaharlari bo'lgan, Makka va Madinaga xaj qilishga to'sqinlik qilmaslik.
5. Islom dini vakillarini davlat ichki ishlariga aralashuvini cheklash.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

K.P.Kaufman ma'muriyatining o'lkani boshqarish borasidagi chora tadbirlarini yetarlicha ehtiyotkorona va mahalliy odatlar va an'analarga nisbatan majburan yon beruvchi deya tavsiflash mumkin [1]. Uning bu davrdagi pozitsiyasi "dushmanlik va kutish" bo'lgan. K.P.fon Kaufman "bu davrdagi har qanday keskin chora yaxshilikdan ko'ra ko'proq zarar keltiradi" deb hisoblagan [5].

ADABIYOTLAR

1. Абдурахимова Н.А, Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими Тошкент: Академия .2002. – 177 б.
2. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора от инфантерии Духовского. Ислам в Туркестане, 1899, – С.12.
3. Исхаков Ф. Центральная Азия и Россия в XVIII-нач. XX вв.-Ташкент. 2009.-226 с.
4. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 77. XI. 1867 - 25. ш. 1881. - С.-Петербург: Б.И., 1885. С. 437-438.
5. Кнауер Н.Х. Немцы древнего края (Туркестан, Средняя, Центральная Азия) Printed in Germany,2016. – С 53.
6. Мухаммедов Ш. Исламский вопрос в Российском Туркестане: или была ли альтернатива политике игнорирования. <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/islamskiy-vopros-v-rossiyskom-turkeстане-ili-by-la-li-alternativa-politike-ignorirovaniya-ch-1/>
7. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. Тарж. З.А.Саидбобоев. – Тошкент: O'zbekiston НМИУ, 2019. – 124 б.
8. ЎзМА: 36 фонд, 1 рўйхат, 2366 иш, 24 varaқ.
9. Шушкова М.Э. Организация управления Туркестаном в начале XX века. – М.2015. – С.157.

THE SPIRITUAL HERITAGE OF NOMAD CIVILIZATION

Researcher Anarkul Elmuratkyzy YESIMOVA

M. Auyezov South Kazakhstan University
Shymkent, Kazakhstan Republics
yesimova.anar@bk.ru

ABSTRACT

The article deals with the study of nomadic culture. Cultural and civilizational security presupposes the formation of various mechanisms that ensure its existence, functioning and enrichment, based on the "spiritual values of nomads", such as a high level of self-organization (self-regulation), ecological cleanliness and the desire to achieve harmony. Balance with nature, social principles of justice, community and closeness to one's ethnic territory, tolerance and inter-ethnic universalism and "cosmism" of thinking, traditionalism (even certain conservatism), predominance of spiritual values, ethicalization of social relations, etc. Factors of nomadic livestock farming and its manifestation in the consciousness and spiritual culture of the Turkic-speaking peoples, which are a single geographical continuum, the basis and essence of which is a necessary unity. This Turkic country and the unity of Central Asia have come a long way.

One of its directions is to glorify the nomadic lifestyle and its values. The lessons of the nomadic civilization will be an effective support for the further development of the Turkic-speaking peoples and the spiritual unity of the Turks. This was discussed at the Turkic summit of the Organization held in Samarkand on November 11, 2022. 2023 has been declared as the year of prosperity of Turkic civilization, and this is not just a declarative slogan.

It is supported by the concept of the Turkic world until 2040, adopted at the 2021 Summit. To face threats together, to solve all the problems together, to expand cooperation in all directions and, most importantly, to announce ourselves to the whole world so that the whole world knows what the Turkish Union is. And the trees planted on the Registan Square in Samarkand are a symbol of strengthening the unity of the Turkic world. After all, a tree is a symbol that represents the central foundation of the world, connecting Heaven and Earth, containing the deepest and most diverse knowledge and truth.

At a time when the world order is being rebuilt and new political and economic forces and connections are emerging, everything is worth looking at differently.

In the end, everything that is familiar today will have a special meaning. In modern times, every Kazakh, Turk, Uzbek, Turkmen, Kyrgyz, Karakalpak, as a descendant of those nomads, at the archetypal level, keeps the same creative potential that is still waiting in the wings. There is no doubt that the resurgent Turkic world will still give humanity many geniuses!

Keywords: Turkic world, Turkic culture, nomads, nomadic civilization, spirituality, cultural continuity, environmental awareness, Central Asia

КӨШПЕЛІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Есимова Анаркүл Елмұратқызы

АННОТАЦИЯ

Мақалада көшпелілер мәдениетін зерттеу мәселелері қарастырылады. Мәдени және өркениеттік қауіпсіздік өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары деңгейі (өзін-өзі реттеу), экологиялық тазалық және үйлесімділікке қол жеткізуге ұмтылу сияқты «көшпелілердің рухани құндылықтарына» негізделген оның өмір сүруін, қызмет етуін және молайтуын қамтамасыз ететін әртүрлі механизмдердің қалыптасуын болжайды. Табиғатпен тепе-теңдік, әлеуметтік қағидалар әділеттілік, қоғамдастық және өзінің этникалық аумағына жақындық, толеранттылық және этносаралық универсализм және ойлау «космизмі», дәстүршілдік (тіпті белгілі бір консерватизм), рухани құндылықтардың басымдығы, қоғамдық қатынастардың этикалануы және т.б.

Біртұтас географиялық континиум, негізі мен мәні қажетті бірлік болып табылатын Түркітілдес халықтарының санасы мен рухани мәдениетіндегі көшпелі мал шаруашылығының факторлары және оның көрінісі. Бұл Түркі елі мен Орталық Азияның бірлігі деп атайтын ұзақ жолды басып өтті. Ал оның бір бағыты ретінде көшпелі өмір салтын, оның құндылықтарын дәріштеу. Көшпелілер өркениетінің тағылымдары, түркітілдес халықтарының одан әрі дамуы мен түркі рухани бірлігінің тиімді тірегі болады. Бұл туралы Ұйымның 2022 жылы 11 қарашада Самарқандта өткен Түркі саммитінде сөз болды. 2023 жыл Түркі өркениетінің өркендеу жылы болып жарияланды, бұл жай ғана декларативті ұран емес. Оны 2021 жылғы Саммитте қабылданған Түркі әлемінің 2040 жылға дейінгі тұжырымдамасы қолдайды.

Қауіптерге бірлесе қарсы тұру, туындаған барлық мәселелерді бірге шешу, Ынтымақтастықты жан-жақты кеңейту және ең бастысы, түркі одағы дегеніміз не екендігін бүкіл ғаламшар білуі үшін, өзіміз туралы бүкіл әлемге дауыстап жариялау.

Әлемдік тәртіп қайта құрылып, саяси, экономикалық жаңа күштер мен байланыстар пайда болып жатқан заманда, бәрі басқаша қарауға тұрарлық. Сайып келгенде, бүгінде таныс нәрсенің бәрі ерекше мәнге ие болады. Ал Самарқанд қаласындағы Регистан алаңына отырғызылған ағаштар түркі әлемінің бірлігін нығайтудың символы. Өйткені, ағаш – дүниенің орталық негізін бейнелейтін, Аспан мен Жерді байланыстыратын ең терең де сан алуан білім мен шындықты қамтитын символ.

Қазіргі заманда, әрбір қазақ, түрік, өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ сол көшпенділердің ұрпағы ретінде, архетиптік деңгейде, әлі де қанатында күтіп тұрған сол жасампаздық әлеуетін сақтайды. Жаңғырып келе жатқан түркі әлемі адамзатқа әлі де талай данышпандарды сыйлайтыны күмәнсіз!

Түйін сөз: Түркі әлемі, түркі мәдениеті, көшпенділер, көшпелілер өркениеті, руханият, мәдени сабақтастық, экологиялық сана, Орталық Азия

«Орталық Азия» ұғымын алғаш рет 19 ғасырдың ортасында А.Гумбольдт енгізгені белгілі. Бұл атаумен аталатын үш томдық монографиясында (1843) ол мұхиттардан шалғай орналасқан және олардың таулардың әсерінен қорғалған шөлді ландшафттары бар барлық Азия аумақтарын аймаққа жатқызады. Орталық Азия аймағы мен Қазақстан халықтары үш ғаламдық этногенездің нәтижесі: үндіарий, түркі және моңғол, бұл эпикалық дәстүрдің бірлігі. Орталық Азия бүгінде біртұтас географиялық континуум болып табылады, оның мәні мен негізі қажетті бірлік, аймақтық достық және түркі интеграциясының маңыздылығы болып табылады. Бұл біз Орталық Азия бірлігінің жолы деп атайтын өте ұзақ жолды басып өтті.

Соның бір жолы – көшпелі өмір салтын, оның құндылықтарын асқақтату. Ата-баба культі, Тәңірді қастерлеу, билер ордасы, ақындық айтыс пен шешеннің дана сөзі. Екі мың жылдан астам Еуразия кеңістігіндегі көшпелілердің өркениеті әлемдік тарихи аренада үстем әскери-саяси күш болды, онымен тіпті қуатты отырықшы өркениеттер де санасуға мәжбүр болды. Бұл тезистің дәлелі ретінде біздің дәуіріміздің 5 ғасырындағы Аттила көшпелі ғұндарының шабуылы кезіндегі «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» немесе 13 ғасырдағы моңғол жаулап алулары сияқты тарихи оқиғалар сол кездегі көптеген еуропалық елдерін шулатты. Атыс қаруының пайда болуы көшпелілер өркениетінің тарихи дамуындағы бетбұрысты кезең болды, оны Батыстың қалыптасып келе жатқан индустриялық өркениетіне өзінің үстемдік жағдайын беруге мәжбүр етті.

Көшпелілер өркениетінің құлдырауы 20 ғасырдың отызыншы жылдарына дейін жалғасып, кейбір зерттеушілер анықтаған қазақ көшпелілерінің классикалық жылқы-көшпелі өркениеті физикалық өлшемде өмір сүруін тоқтатты. Бірақ бұл көшпелілер өркениетінің із-түзсіз жоғалып кеткенін білдірмейді, көшпенділердің өмірлік құрылымының даналығы қазіргі адамзат өзінің өмір сүруі үшін үйренуі қажет тәжірибе арқылы бізге рухани және психикалық өлшемде ұзақ уақыт бойы әсер етеді.

Көшпелі қоғамның басты белгісі – табиғи-әлеуметтік ортаның экстремалды жағдайларындағы нақты көші-қон өмір салты. Біріншіден, жазғы және қысқы температураның күрт айырмашылығы бар көшпелілердің даму орнының климаттық жағдайлары, үлкен құрғақшылық және болжауға болмайтын төтенше оқиғалар көшпелілерді тірі қалудың шегіне қойды. Тарихи деректер осындай қолайсыз климаттық жылдарда көшпелілер санының күрт азайып кеткенін жазады. Екіншіден, көшпелілер өмірінде әртүрлі жағдайларға байланысты әскери жорықтар – қорғаныстық, басқыншылық, т.б. елеулі орын алды.

Материалдық өндірістің жетекші саласы ретінде көшпелі мал шаруашылығы факторы оның санасында, рухани мәдениетінде көрініс тапты. Мысалы, қазақ көшпелілерінің өздері уақытты тамақ әзірлеуге қажетті мерзіммен немесе қойдың қозғалысымен, былайша айтқанда, күннің қозғалысымен өлшейтіні белгілі: «Ет піскенше сонша уақыт кетеді. »

Орта Азия көшпелілерінің материалдық өндірісінің негізгі өнімі малдан өндірілген мал (малдан мал) болды. Көшпелі өмір салты үнемі үй жануарларын өсірумен және тұтынумен байланысты болды. Көшпелілер ру мен тайпаның қамқоршылары аруақтардың құрметіне мал шалып, ата-бабаларының бейігіне табынып, құрбандық шалу арқылы олардан бірдеңе сұраған, мысалы, баласыз адамдар бала сұраған.

«Абай жолы» роман-эпопеясында рудың ортақ атасы Кеңгірбайдың бейігінің басына үлкен көсемдердің жиналып, күн батқанда Абайға қарғыс айтуы тамаша эпизод бар. Сонымен, экзистенциализм батыстық философиялық ойдың ағымы ретінде пайда болмас бұрын көшпелілер өркениетінің ақиқатында адам болмысының мәселелері басты орын алған көшпелілер даналығы қалыптасты. Толығырақ Ч.Ч. Уәлиханов аруақтардың қазақ руының өміріндегі рөлі туралы айта отырып, Темірланға дейін қазақтар өздерінің ата-бабаларының рухына – аруақтарға, отты тазартушы күш ретінде, айға, күнге, жерге және олардың байлығын құрайтын жануарлар, әр тұқымды жеке адамда құдайландыратын, олар сиқырлық пен құрбандық арқылы ата-бабаларының рухының ықыласына ие болатынына, олардың қамқорлығынан ләззат алатынына, оны шайқасқа шақыратынына, бай және бақытты болатынына сенген Сондықтан қазақ: «Тіріге ем – би болады, өлгенге – би болады» («Тіріні сыйлығын би болады, Өлімі сыйлаған би болады») дейді.

Ауыз әдебиетінде, мақал-мәтелдерде, көне әдет-ғұрыптарда да сүт (қасиеттіліктің нышаны) сияқты өмірлік маңызды элементке көп орын берілген. Көшпенділер халықтарында сүтте, қымыз да, сүзбе де жерге төгілмеуі керек деп есептеген. Бірақ сүт тек киелі дүниеге айналдырылып қана қойған жоқ, оған жақсы тілектер немесе қарғыс кезінде ауыр күш берілді. Демек, «(ақ) сүттің азабы келеді» деген қарғыс бар! («Ақ ұрпақ, ақтың киесіне ұшыра!»). Екінші жағынан, Орталық Азия көшпелілерінің мұндай шаруашылық қызметі олардың рухани келбетін анықтап, имандылығын қалыптастырды.

Халықтың бай ауыз әдебиеті, бата мен қарғыс, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, халық әндері мен дастандар рухани мәдениеттің негізгі мазмұнын құрап, өткен дәуірдегі халықтың қоғамдық сана-сезімінің барынша толық көрінісін білдіреді.

Ауызша халық шығармашылығы көшпелілер үшін шаруашылық қызметтің, әдет-ғұрып құқығының, соғыс пен бейбітшіліктің, мораль мен күнделікті өмірдің жазылмаған ережелері болды.

Көшпелілер өркениетінің реалдылығында экологиялық сананың экоцентристік түрі пайда болуда, «оған тән: экологиялық орындылыққа бағдарлану, адам мен табиғат арасындағы қарама-қайшылықтың болмауы, табиғи объектілерді өзара әрекеттесудегі толыққанды субъекті-серіктестер ретінде қабылдау, адамдармен, табиғатпен прагматикалық және прагматикалық емес әрекеттестік тепе-теңдігі» [2, б. 39-40].

Көшпелілердің дүниедегі болмысы оның табиғатпен терең, мызғымас бірлігіне негізделген. Бұл оның тіршілік ету ортасы, материалдық әл-ауқатының қайнар көзі ғана

емес, көшпенділер үшін одан да көп нәрсені білдірді. Табиғатты ең үлкен құндылық ретінде қабылдау көшпелілердің оған деген көзқарасын анықтады. Табиғатқа деген бұл қатынастың бастапқы принципі оны руханиландыру, киелілендіру, құдайландыру болды.

Көшпелілердің табиғатты басқару стратегиясының негізі табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалану болды: малды қалыпты жаю, көшпелілердің маусымдық маршруттарын таңдау, жердің шөптері мен топырақ жамылғысына аз теріс әсер ететін аяқ киім, қорлауды болдырмайтын тыйымдар, әртүрлі табиғи объектілердің және т.б. Сүй, өзгертпе, сақта, зиян тигізбе – көшпенділердің экологиялық санасының императивтері осы еді. Оның үстіне табиғатқа мұндай қатынас көшпелілер өркениетіндегі ноосфералық идеяларды меңзейді.

Ноосфералық идеялар даосизмнің ежелгі философиялық ілімдерінде және грек натурфилософиясында қамтылғанымен, тек 20 ғасырда ғана экологиялық дағдарыстың шиеленісуіне байланысты философияның терең түсіну пәніне айналды. С.Семенова жазғандай: «Автор адам құпиясына, оның ерекше болмысының мәніне, оның өткені мен болашағына алаңдай бастағанда, ізденгіш көзқарас көбінесе бізден басқа планетаның сол жалғыз тірі жаратылыстарына бұрылады. Біздің байланыстарымыз бен қарым-қатынастарымыз соншалықты қарапайым және бір мағыналы емес...» [2, б. 181].

Бүгінгі таңда, үрейлі қарқынмен өсіп келе жатқан экологиялық дағдарыс адамзатты «болу немесе болмау» дилеммасына қойған заманауи жағдайда қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты үйлестіру идеясы көркем түрде жүзеге асады. Шығармаларда ноосфералық идеялар Табиғат-Ананы бейнелейтін жануарлар бейнелері арқылы философиялық тұрғыдан түсіндіріледі.

Сонымен, көшпелілердің өркениетінің экологиялық мұрасы түркігілдес, Орталық Азия аймағы елдері үшін келесі себептерге байланысты маңызды:

1. Экологиялық апат аймақтарының пайда болуына әкелген табиғатқа айуандықпен қараудың қайғылы зардаптарын еңсеру қажеттілігі.

2. Қазіргі Қазақстан аумағында оларға Орталық Азияның кепкен інжу-маржаны – бірегей Арал теңізі, 1949 жылдан 1989 жылға дейін ядролық қару сынақтары жүргізілген Балқаш көліне іргелес аймақ жатады. Ең алдымен, бұл адам әрекетінен жойылған экожүйелерді қалпына келтіру (Арал теңізі, Балқаш көлі және басқа да аумақтар).

3. Орталық Азиялық Одақ кеңістігінде болашақ ұрпақ үшін салауатты экологиялық ортаны құру қажеттілігі. Орталық Азиядағы су ресурстарын ұтымды пайдалану қажеттілігіне байланысты олардың өткір тапшылығы аймақ мемлекеттері арасындағы қарым-қатынаста шиеленіс тудыруы мүмкін. Өйткені, Орталық Азияның барлық ірі өзендері дерлік трансшекаралық, т.б. олардың қайнар көздері кейбір елдердің аумағында, ал ортаңғы ағысы немесе аузы басқа елдердің ішінде орналасқан.

Көшпелілер өркениетінің тағылымдары, олардың Орталық Азия халықтарының одан әрі бірлігі мен түркі рухани бірлігінің тиімді тірегі болады. Бұл туралы Ұйымның 2022 жылы 11 қарашада Самарқандта өткен түркі саммитінде сөз болды. 2009 жылдан бастап түркі елдерінің бірлестігі кеңес мәртебесіне ие болса, 2021 жылдың қарашасынан бастап түркі мемлекеттерінің ұйымына айналды. 2023 жыл Түркі өркениетінің өркендеу жылы болып жарияланды, бұл жай ғана декларативті ұран емес.

Оны 2021 жылғы Саммитте қабылданған Түркі әлемінің 2040 жылға дейінгі тұжырымдамасы қолдайды. Қауіптерге бірлесе қарсы тұру, туындаған барлық мәселелерді бірге шешу, ынтымақтастықты жан-жақты кеңейту және ең бастысы, ғаламшардың білуі үшін өзімізді бүкіл әлемге дауыстап жариялау. түркі одағы деген не.

Әлемдік тәртіп қайта құрылып, саяси да, экономикалық та жаңа күштер мен байланыстар пайда болып жатқан заманда бәрі басқаша қарауға тұрарлық – сайып келгенде, бүгінде таныс нәрсенің бәрі ерекше мәнге ие болады. Ал Самарқанд қаласындағы Регистан алаңына отырғызылған ағаштар түркі әлемінің бірлігін нығайтудың символы. Өйткені, ағаш – дүниенің орталық осін бейнелейтін, Аспан мен Жерді байланыстыратын ең терең де сан алуан білім мен шындықты қамтитын символ. Қазіргі әрбір қазақ, түрік, өзбек, түрікмен, қырғыз, қаралқап көшпенділердің ұрпағы ретінде архетиптік деңгейде әлі де қанатында күтіп тұрған сол жасампаздық әлеуетін сақтап, жаңғырып келе жатқан түркі әлемі адамзатқа әлі де талай данышпандарды сыйлайтыны анық!

ӘДЕБИЕТ

1. <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/212295/1/MDAyX1IucGRm>
2. Дерябо С.Д., Ясвин В.Я. Экологияның екі үлгісі // Адам. - 1988. - No 1. - МЕН. 34-40.
3. Буданова В.П. Ұлы көш дәуірінің айуандық әлемі. М., 2000. Б.33
4. Семенова В.С. Өрлеу қозғалысы: әдебиеттегі ноосфералық идеялар. - қазан. - 1989. - №2. - С. 181-191.
5. Өуезов М. Абай жолы. Роман. Т.1. – Алма-Ата: Жазушы, 1982. – 68 б.

O'ZBEKISTON VA TURKIY XAMKORLIK MASALALARI

Baltabaeva Manzurahon

tarix fanlari falsafa doktori, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti
baltabaevamanzura68@gmail.com

Cobirjonova Mohlaroy

O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola O'zbekiston va Turkiya o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik masalalariga, o'zaro manfaatli hamkorlikning yangi bosqichdagi vazifalari va erishilgan natijalar ilmiy taxliliga bag'ishlangan.

O'zbekiston bilan Turkiya mushtarak til va tarix, o'xshash madaniyat va an'analarga asoslangan bo'lib, ikki davlatni yaqin do'stlik va qardoshlik munosabatlari birlashtirib turadi. Maqolada Turkiyaning O'zbekiston mustaqilligini birinchi bo'lib tan olgan davlat sifatidagi faoliyatida ikki davlat o'rtasida tuzilgan Abadiy do'stlik va hamkorlik shartnomasining ahamiyati, 2017 yil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Turkiyaga tashrifi natijasida tuzilgan Qo'shma bayonotga asosan ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikning strategik sheriklik darajasiga ko'tarilishi, 2018 yildan o'z faoliyatini boshlagan Oliy darajadagi O'zbekiston-Turkiya strategik hamkorlik kengashidagi har tomonlama o'zaro hamkorlikni rivojlantirish vazifalari tahlil etilgan.

Xususan, iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichidagi ikki davlat hamkorligi O'zbekiston tadbirkor va ishbilarmon ayollarining Turkiya ishbilarmon ayollari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirishga keng yo'l ochib berayotganligini yoritish asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Kalit so'zlar: Abadiy do'stlik va hamkorlik shartnomasi, Strategik sheriklik, O'zbekiston Turkiya hamkorlik kengashi, Harakatlar strategiyasi, Ishbilarmon ayol.

UZBEKISTAN AND TURKISH COOPERATION ISSUES

Baltabaeva Manzurahon

Cobirjonova Mohlaroy

ABSTRACT

The article covers the information about economic cooperation between two countries- Uzbekistan and Turkey, targets at the new stage of mutually beneficial cooperation and scientific analysis of the achieved results. Uzbekistan and Turkey are based on the same roots as language and history, similar culture and traditions, and the two countries are entwined by close friendship and brotherly relations. Thence, the importance of the Eternal Friendship and Cooperation Agreement concluded between the two countries when Turkey one of the firsts had accepted independence of Uzbekistan, the promotion of cooperation between two countries to the level of strategic partnership based on the Joint Statement, which was a result of the official visit of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to Turkey in 2017, which was empowered in 2018. The tasks of developing comprehensive mutual cooperation in the high-level Uzbekistan-Turkey strategic cooperation council were analyzed. The main target of the article is to highlight the fact that the cooperation between the two countries at the new stage of economic reforms makes a way to a wide opportunities for the development of mutual cooperation between entrepreneur women and businesswomen of Uzbekistan and of Turkey.

Keywords: Eternal friendship and cooperation agreement, Strategic partnership, Uzbekistan-Turkey Cooperation Council, Action strategy, Business woman.

Har bir davlatning tarixiy-taraqqiyotida xalqaro munosabatlar muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda O'zbekistonda jahon davlatlari bilan xalqaro xamkorlik masalalariga davlatning asosiy strategik vazifasi sifatida alohida ahamiyat qaratilmoqda. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyati bilan munosabatlarga qirishishida 1992 yilning 2 martda Birlashgan Millatlar Tashkilotining to'laqonli aʼzosi bo'lishi muhim bo'ldi. O'zbekiston xorij davlatlari bilan faol diplomatik munosabatlarni yo'lga qo'yib, o'zining hamkorlik masalalarini yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, qator yirik davlatlar bilan o'zaro munosabatlar strategik sheriklik darajasiga ko'tarildi. Bu borada O'zbekiston Turkiya munosabatlari alohida ahamiyatga ega.

Avvalo taʼkidlash kerakki, O'zbekiston bilan Turkiya mushtarak til va tarix, o'xshash madaniyat va anʼanalarga asoslangan bo'lib, ikki davlatni yaqin do'stlik va qardoshlik munosabatlari birlashtirib turadi. Xususan, Turkiya O'zbekiston mustaqilligini birinchi bo'lib tan olgan va 1996 yilda ikki davlat o'rtasida Abadiy do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnomasi imzolangan. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik masalalarining jadallashuvi 2017 yil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Turkiya Respublikasi prezidenti Rajab Toyib Erdo'g'onning taklifiga binoan 2017 yil 25-26 oktyabrdagi Turkiyaga tashrifi natijasida yuzaga chiqdi. Bu uchrashuvda ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni strategik sheriklik darajasiga ko'taradigan Qo'shma bayonot va hamkorlikning turli sohalariga doir 20 dan ziyod hujjat imzolandi[1].

2017 yilning oktyabr oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston-Turkiya biznes-forumida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev “Xalqaro maydonda Turkiya biz uchun ishonchli va muhim hamkor hisoblanadi va biz buni qadrlaymiz”, deb taʼkidladi. Istanbul shahrida bo'lib o'tgan ushbu forumda umumiy hajmi 3,5 mlrd dollari miqdorida 35 ta hujjat imzolandi[2]. Xususan, O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoevning 25 oktyabrdagi Turkiya Buyuk Millat majlisidagi keyingi oliy darajada muzokaralarida parlamentlararo hamkorlikni tashriflar almashinuvi, qo'shma tadbirlar o'tkazish orqali qo'llab-quvvatlash va mazkur yo'nalishdagi aloqalarni mustahkamlash masalalariga eʼtibor qaratildi. Buyuk millat majlisi Turkiya Respublikasining oliy qonun chiqaruvchi organi bo'lib, unga 1920 yil 23 aprelda asos solingan.

Davlat rahbarlarining Qo'shma bayonotiga muvofiq O'zbekiston-Turkiya strategik hamkorlik kengashi tuzildi. 2018 yil 19 fevral ikki davlat Prezidentlari hamraisligida Anqara shahrida o'tkazilgan Oliy darajadagi O'zbekiston-Turkiya strategik hamkorlik kengashining birinchi yig'ilishida siyosat, xavfsizlik va mudofaa, savdo va iqtisodiyot, investitsiya, turizm, energetika, transport va tranzit, qishloq va o'rmon xo'jaligi, madaniyat, taʼlim, fan va texnika, innovatsiyalar, sog'liqni saqlash va boshqa o'zaro manfaatli sohalaridagi hamkorlikni rivojlantirish vazifalari belgilandi[3]. Ularga asosan savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbekiston-Turkiya hukumatlararo komissiyasi hamraisilari erishilgan natijalar to'g'risida mazkur kengashga doimiy axborot kiritib borishga kelishildi. Iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida O'zbekiston davlatning tashqi iqtisodiy siyosatini takomillashtirishga alohida ahamiyat qaratayotganligi O'zbekiston Turkiya hamkorlik munosabatlari misolida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston bilan Turkiya hamkorligi, ayniqsa, oxirgi uch yilda yanada jonlandi. Shavkat Mirziyoevning 2017 yil oktyabrda Turkiyaga tashrifi ikki davlat xamkorlik faoliyatidagi o'zaro

siyosiy ishonchni mustahkamladi, ayni damda Rejep Tayyip Erdog'anning esa 2018 yil aprelda O'zbekistonga qilgan davlat tashrifi samarali hamkorlikka keng yo'l ochdi. Bu ikki mamlakat ishbilarmon doiralari uchun qulay sharoit yaratish, investitsiya muhitini yaxshilash, qo'shma kooperatsiya loyihalari va madaniy-gumanitar almashinuv dasturlarini amalga oshirish kabi ko'plab yo'nalishlarda o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston-Turkiya xamkorligi "Tadbirkor ayol" O'zbekiston ishbilarmon ayollar assotsiatsiyasining Turkiya ishbilarmon ayollari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirishga keng yo'l ochib berdi. Tahlillarga murojaat qilsak, 2016 yil 7 aprelda Turkiya hamkorlik va muvofiqlashtirish agentligi (TIKA) ko'magida O'zbekiston tadbirkor ayollari assotsiatsiyasi poytaxtimizda o'zining yangi ofisini ochishga muvaffaq bo'ldi.

"Tadbirkor ayol" Assotsiatsiyasi yangi ofisining ochilish marosimida qatnashish uchun O'zbekistonga tashrif buyurgan TIKA rahbari Serdar Cham "Ayollar davlat va jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi, ayollar tadbirkorligining rivojlanishi esa aholi farovonligining oshishiga xizmat qiladi. Shunday ekan, Turk agentligi mazkur muassasaga yordam ko'rsatish hamda yangi loyihalarni qo'llab-quvvatlashga tayyor", deya ta'kidladi[4].

2019 sentyabr oyida esa "Tadbirkor ayol" O'zbekiston ishbilarmon ayollar assotsiatsiyasi Buxoro viloyati bo'limi uchun Turkiya xalqaro hamkorlik va rivojlanish agentligining (TIKA) O'zbekistondagi vakolatxonasi ko'magida yangi bino qurib berishga muvaffaq bo'ldi.

2018 yil davomida Turkiyaning Bursa shahrida bo'lib o'tgan tekstil sanoati mahsulotlari ko'rgazmasida O'zbekiston tadbirkor ayollari ishtiroki ta'minlandi. Turkiya tekstil fabrikalari va ishlab chiqarish korxonalarini rahbarlari bilan uchrashuvlar o'zining samarali natijasini bermoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda Turkiyaning ko'plab firma va kompaniyalari faoliyat yuritmoqda. Birgina 2017 yilda yurtimizda Turkiya ishbilarmonlari sarmoyasi ishtirokida 20 dan ortiq korxonalar tashkil etilgan, 53 kompaniyaning vakolatxonalari esa akkreditatsiya qilingan[5].

Yurtimizda turk kompaniyalari faoliyatidagi jadal o'sish 2021 yilda, turk kapitali ishtirokidagi 407 ta yangi korxonalar tashkil etilishi bilan boshlangan. 2022 yilning yanvar-iyun oyida turk tadbirkorlari O'zbekistonda 151 ta yangi korxonalarini ochgan bo'lsalar, joriy yil o'rtalariga kelib O'zbekistonda turk kapitali ishtirokidagi 2013 ta kompaniya faoliyat yurita boshladi[6].

Xulosa o'rnida aytish joizki, Prezident Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan O'zbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga to'la huquqli a'zo bo'lishi va bu harakatni Turkiya davlati tomonidan e'tirof etilishi turkiy tilli davlatlar taraqqiyotida, xususan O'zbekiston-Turkiya hamkorlik munosabatlarida yangi hamkorliklar uchun keng imkoniyatlarga yo'l ochib beradi. Bu esa, "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi"dagi davlatimiz tashqi siyosatidagi qo'shni mamlakatlar bilan ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish va hamkorlikni yanada mustahkamlash, respublikada gender tengligiga erishish, barcha ayollar va qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish sohasidagi milliy maqsadlar doirasidagi vazifalarini muvaffaqiyatli olib borilayotganligidan dalolat beradi[7].

ADABIYOTLAR:

1-2.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Turkiya ga safari.<https://sputniknews-uz.com/politics/20171026>.

3.O'zbekiston va Turkiya munosabatlari tarixidagi yangi saxifa. [https://www Uzbekistan.de](https://www.Uzbekistan.de). 03.2018.

4.Tadbirkor ayollar faoliyati fakt va raqamlarda. [https://www uza.uz/oz.cosiety](https://www.uza.uz/oz.cosiety)

5. parlament.gov.uz.

6. Turkiya O'zbekistondagi kompaniyalari soni boyicha ilk bor xitoyni ortda qoldirdi <https://daryo.uz/k/2022/06/10/>.

7.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 29 yanvardagi PF—60—sonli “2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” haqidagi Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>

HISTORY OF WOMEN'S PRESS IN UZBEKISTAN

Dildora Valisherovna Alinazarova

(PhD), acting associate
docent of the Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
Uzbekistan, Tashkent
dildoraalinazarova@gmail.com

Salomova Barchinoy Zhurakulovna

History teacher of school No. 301 in Tashkent
Tashkent, Uzbekistan
orator8787@mail.ru

ABSTRACT

Based on a wide range of sources and literature, the article highlights the issue of the formation and development of women's journalism in Uzbekistan. The problems of the formation and development of periodicals in Uzbekistan under the leadership of leading journalists and writers of their time, who laid the foundations of Uzbek women's journalism, such as Tozhikhon Shodieva, Sobira Holdor, Khosiyat Tillakhonova, Saodat Shamsieva, Fotima Niezova, Ikbol Akbarkhuzhayeva, Oidin, Zulfiya and Halima Khudoiberdiyev, are considered. Along with them, the article talks about such Tatar teachers as Kamilla Muzaffaria and Fatima Makayeva, who also founded a women's press in the region. And also reveals the theme of the first Uzbek women's magazine – «Saodat».

Keywords: Periodical press, women's journalism, «Saodat», «Gulchehralar», magazine, mass media.

ИСТОРИЯ ЖЕНСКОЙ ПЕЧАТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Алиязарова Дилдора Валишеровна,

Саломова Барчиной Журакуловна

АННОТАЦИЯ

Основываясь на широком спектре источников и литературы, в статье освещается вопрос становления и развития женской журналистики в Узбекистане. Рассматриваются проблемы становления и развития периодических изданий в Узбекистане под руководством ведущих журналистов и писательниц своего времени, заложивших основы узбекской женской журналистики, таких как Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Саодат Шамсиева, Фотима Ниёзова, Икбол Акбархужаева, Ойдин, Зулфия и Халима Худойбердиевы. Наряду с ними в статье рассказывается о таких татарских учителях, как Камилла Музаффария и Фатима Макаева, которые также основали женскую прессу в крае. А также раскрывается тематика первого узбекского женского журнала – «Саодат».

Ключевые слова: Периодическая печать, женская журналистика, «Саодат», «Гулчехралар», журнал, СМИ.

В глобализационном веке мир превратился в единое информационное пространство. Распространение информации о взаимовыгодных отношениях между странами и народами через средство массовой информации полностью позволило информации стать достоянием всех, а также стратегическим ресурсом. Это позволяет использовать информационное пространство и СМИ мирным путем, а не “путем применения силы” для решения политических и геополитических задач различных держав. Следовательно, продвижение принципов свободы информации, оценка состояния свободы получения и распространения информации в регионах, предотвращение посягательства на свободу и независимость журналистов, свобода выражения мнений закреплены в статье 19 «Всеобщей Декларации прав человека» ООН. Практическим шагом в этом направлении стало учреждение в 1993 году Генеральной Ассамблеей ООН по рекомендации 26-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО «Всемирным днем свободы печати».

В мировом масштабе осуществляется большая работа по вопросам национальных печатных изданий, роли прессы в подъеме народного хозяйства, материально-технической базы печати и кадровых вопросов в ней, периодической печати и ее видов, формированию авторитарной концепции в печатном деле, направлениям и финансированию печати и издательского дела в независимых государствах после распада Советского Союза.

В годы независимости в Узбекистане была проведена масштабная работа по повышению роли и места средств массовой информации. Законодательная база отрасли сформирована идеально. В настоящее время создан Общественный Фонд по поддержке и развитию независимых печатных СМИ и информационное агентство Узбекистана. В Указе Президента Республики Узбекистан определены основные задачи по усилению роли средств массовой информации, защита профессиональной деятельности журналистов в современном Узбекистане, что позволило увеличить количество электронных средств массовой информации, газет и журналов, издательств и типографий. Без сомнения, газеты и журналы имеют важное значение не только для развития средств массовой информации, но и для всего общества. Учитывая ее важность, исследование истории становления и развития женской прессы определяет актуальность исследований в области науки.

Становление и развитие периодической печати в Узбекистана связано с такими именами, как Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Саодат Шамсиева, Фотима Ниёзова, Икбол Акбархужаева, Ойдин, Зулфия и Халима Худойбердиева. Эти ведущие журналисты и писательницы своего времени заложили фундамент узбекской женской журналистике. Наряду с ними, стоит упомянуть имена татарских учительниц Комилы Музаффария и Фотиму Макаеву, которые основали в крае женскую печать.

Татарские педагоги сделали все возможное, чтобы сделать джадидские школы более популярными в стране, постоянно повышая осведомленность населения о преимуществах нового стиля обучения. Одной из такой учительниц - Комила Музаффария. Она с юных лет интересовалась образованием, получила образование в уфимской школе для девочек. У неё был сильный интерес к наукам, он самостоятельно изучал русский язык и богословие.

Комила Музаффария начала свою карьеру в уфимской специальной школе для девочек № 3, где проработала четыре года. После замужества (муж: Зариф Музаффари) в 1909 году они вместе с мужем занимались преподавательской деятельностью в различных школах. В 1911 году они приехали в Туркестан и продолжили свою деятельность в школах для девочек и мальчиков в Коканде. Учительница Комила Музаффария-добрая, скромная, мягкосердечная женщина, искренне любящая свою профессию. Она всегда приходила в школу рано, помогала ученикам решать проблемные вопросы, быстро разрешала возникающие разногласия и с любовью учила учеников науке. Комила Музаффария также обладала прекрасным голосом и обучала студентов национальным мелодиям. Свободное время она проводила за чтением книг и написанием статей для прессы, была корреспондентом газеты “Эл”, а также одним из авторов, оказавших влияние на основание и дальнейшую деятельность журнала “Суюм Бека”. Проведение такой работы татарскими просветительницами послужило толчком к возрождению издательского дела в крае. Можно сказать, что это послужило толчком к появлению первых женщин-корреспондентов из числа коренных народов, которые позже стали знатоками журналистики.

Стоит упомянуть следующую журналистку - Фатиму Макаеву, которая вела свою педагогическую деятельность в Намангане, принимая также активное участие в жизни первой газеты на узбекском языке “Фаргона сахифаси” в городе Наманган.

Из женщин-журналистов 20-30-х годов XX века следует особо отметить Таджихон Шодиеву, Собиру Холдорову, Хосият Тиллаханову, Айдын Собирову, Саодат Шамсиеву, Фатиму Ниязову, Икболхон Акбарходжаеву, Музаяну Алавию. Они сыграли большую роль в становлении женской журналистики в Узбекистане, в жизни первого женского журнала “Саодат”. Журнал является популярным, общественно-политическим, художественно-декоративным женским журналом Узбекистана. “Саодат” издаваемый в Ташкенте 8 раз в год, первоначально выходил под названиями “Янги йўл” (1925-1934 гг.), “Ёркин турмуш” (1936-1950 гг.), “Ўзбекистон хотин-қизлари” (1950-1965 гг.). По определенным причинам и из-за войны журнал не издавался с апреля 1934 года по июль 1936 года и с июля 1941 года по октябрь 1950 года. С 1966 года носит нынешнее название. В разные годы журнал редактировали известные узбекские писательницы - общественные деятели: Таджихон Шодиева (1927-1929 гг.), Собира Холдорова (1930-1931 гг.), Хосият Тиллаханова (1931-1934 гг.), Саодат Шамсиева (1936-1937 гг.), Фатима Ниязова (1937-1938 гг.), Икбал Акбархужаева (1939-1941 гг.), Айдын (М. Собирова, 1951-1953 гг.), Зульфия (1953-1985 гг.) и Халима Худойбердиева (1985-1994 гг.).

Во все времена журнал помогал узбекским женщинам быть женственными, любимыми, добрыми к своим детям, преодолевать жизненные невзгоды и найти свое место в обществе. Он послужил школой для формирования многих молодых поэтесс и писательниц, как Х. Ахророва, С. Махмудова, Р. Шомансурова, Х. Худойбердиева, О. Хожиева, Ш. Салимова, Р. Рахмонова, М. Улугова, К. Рахимбоева, Д. Саидова, Х. Бобомуродова. Эти учащиеся школы “Саодат” разных эпох, сегодня выступают в Узбекистане как выдающиеся творческие личности и пропагандируют опыт “Саодат”.

В годы независимости республики “Саодат” - выступает как трибуна женской души, как пропагандист национальных ценностей, как популярный журнал, призывающий женщин к широкой общественной деятельности, как духовный наставник женщин возрождающейся нации к переосмыслению себя как свободных людей, к проявлению своих возможностей. В нем, наряду с освещением образа жизни, домашнего хозяйства, здоровья, воспитания детей, культурно-бытовых потребностей узбекских женщин, преподносятся образцы узбекского культурного наследия и национальных ценностей, мировой литературы, произведения молодых творческих девушек, интересные кадры из жизни известных женщин мира. С 1999 года в качестве приложения к журналу “Саодат” издается газета “Гулчехралар”. Эта газета, выходящая 1 раз в месяц и 12 раз в году, больше освещает молодежную тему. Редактором с 1994 года была Ойдин Хожиева.

Сегодня в женских журналах Узбекистана, в том числе в журнале «Саодат» наличествует множество материалов, обзорающих тенденции моды, красоты; публикуются эксклюзивные интервью со звездами, дизайнерами Узбекистана и мира, ведутся репортажи с главных красных дорожек и происходит выбор самых примечательных новинок сезона. Материалы для «Саодат» и «Гулчехралар» пишут редакторы и просто известные и влиятельные журналисты. Пространство затронутых тем невероятно широко, а современные технологии дают безграничные возможности для превращения авторских находок в яркие, свежие и актуальные информационные ресурсы о моде и красоте, о жизни узбекистанских женщин, которые соответствуют самым высоким стандартам и ожиданиям огромной мировой аудитории.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиназарова Д.В. Становление и развитие национальной печати в Андижане / “Фан тарихига академик А.Р.Муҳаммаджоновнинг қўшган ҳиссаси” мавзусидаги Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман илмий маърузалари тўплами (2020 йил 30 октябр). – Т., 2020. – Б. 147-150
2. Алиназарова Д.В. Первая журналист-женщина / “Ўзбекистон хотин-қизларининг жамият ва оила мустаҳкамлигини таъминлашда туган ўрни: тарих ва ҳозирги замон” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2012 йил 3 декабр). – Карши, 2012. – Б. 117-118.
3. Шодмонова С. Туркистон тарихи - матбуот кўзгусида. – Тошкент: Yangi nashr, 2011;
4. Расулов А. Исокбоев А. Туркистон ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида татарлар. – Тошкент: Turon-iqbol, 2019.
5. Расулов А.Н., Исокбоев А.А. Татарское просветительство и система национального образования в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.) // Историческая этнология. – Москва, 2020. Т. V. – № 1.

6. Шадманова С.Б. Фарғона вилояти матбуоти: вужудга келиши, йўналиши ва фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари) // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзусидаги IV Республика илмий-назарий анжумани материаллари (Фарғона, 2017 йил 25 май). – Фарғона, 2017;

7. Шадманова С. Архивные документы – важный источник изучения истории периодической печати Туркестана. По материалам Центрального государственного архива Республики Узбекистан // Вестник архивиста. – Москва, 2009.

THE ROLE OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN THE SOCIETY

Safikhodjaeva Nadira Nabievna

Uzbekistan State University of World Languages

ABSTRACT

This article aims to analyze the life and living conditions of orphans living in orphanages or growing up with relatives in the Republic of Uzbekistan. The analysis of this article will be of great importance in order to describe this topic more fully and openly and to reduce the number of orphans.

Keywords: Orphans, orphanage, happiness, parents, trust, problems, ignorance, responsibility, adoption, forced use, unkindness, state support, minor girls, violence, protection.

ETIM VA OTA-ONA QARAMOG'IDAN MAHRUM BO'LGAN BOLALARNING JAMIYATDAGI O'RNI

Safixodjayeva Nodira Nabiyevna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi mehribonlik uylarida yashayotgan, yoki qarindoshlari bilan katta bo'layotgan etim bolalar hayoti va yashash sharoitini tahlil etish maqsadi qo'yilgan. Ushbu mavzuni to'liq va ochiqroq tasvirlash va etim bolalar sonini kamaytirish uchun mazkur maqolaning tahlil etilishi katta ahamiyatga ega buladi, ularga biroz bo'lsada baxt ulashishdek savobli ishlar amalga oshiriladi, deyish mumkin.

Kalit so'zlar: Etim bolalar, mehribonlik uyi, baxt, ota-ona, ishonch, muammolar, ilmsizlik, mas'uliyat, asrab olish, majburiy ishlatish, mehirsizlik, davlat ko'magi, voyaga etmagan qizlar, zo'ravonlik, himoya.

Dunyo mamlakatlarida etim-esir bolalar va ota-onasi qarovidan hamda oila muhitidan mahrum bo'lgan farzandlar uchun maxsus davlat internati tamoyilidagi ta'lim-tarbiya muassasalari mavjud bo'lib, ularning faoliyati davlat nazoratiga olingan edi. Ularning ijtimoiy-siyosiy mavqeini mustahkamlash masalasiga, ayniqsa, ular hayotida nodavlat notijorat tashkilotlarining o'rni va ularning bozor iqtisodiyotining o'zgaruvchan talablariga tez moslashishi, bolalar uylari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham, ta'lim-tarbiya tizimining yo'nalish va tamoyillari jihatidan ham, xo'jaligining ta'minoti jihatidan ham, tibbiy xizmat ko'rsatish masalalari bo'yicha ham davlat tomonidan ta'minlanib kedindi. Qolaversa, ularning barcha huquqlari maxsus qonunlar orqali kafolatlangan edi. Bolalar uylarini tashkil qilish, mavjudlarini qayta tashkil etish yoki tugatish, ularning mustaqil yuridik shaxs sifatida tan olinishi, etim-esirlarga mehr-muruvvat, mehr-nafqat, mehr-oqibat, insonparvarlikning alohida o'rni masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilishi muhim ekanligi nazarda tutilib, hozirgi kunda mehribonlik uylari faoliyatini takomillashtirish, xo'jalik yuritish, ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirish, bu jarayonda uchraydigan muammolar sabablarini o'rganish yuzasidan keng ko'lamli tadqiqot ishlari olib borish taqozo etilmoqda.

Globalashuv va zamon talabi bilan bugungi kunga kelib, etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish, ularning barkamol avlod sifatida shakllanishi hamda ijtimoiy moslashuvini taʼminlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash masalalari boʻyicha keng jamoatchilik bilan oʻtkazilgan muhokama natijalari ijrosini taʼminlash maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9 avgustda “Etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-5215-son qarori¹ qabul qilindi. Unga koʻra, Vazirlar Mahkamasi, Xalq taʼlimi vazirligi, Sogʻliqni saqlash vazirligi va Milliy gvardiyaning “Mehribonlik” uylari, Bolalar shaharchalari, oilaviy bolalar uylari va Sogʻliqni saqlash vazirligi tizimining Bolalar uylarini Milliy gvardiyaga birlashtirish toʻgʻrisida gi taklifi rozilik berildi.

Milliy gvardiya “SOS – Oʻzbekiston bolalar mahallalari” uyushmasining bolalar mahallalari bilan hamkorlik oʻrnatishi belgilab qoʻyildi. SHuningdek, Milliy gvardiyaga oʻquv-tarbiya muassasalarining tarbiyalanuvchilarini ota-onasi yoki ularning oʻrnini bosuvchi shaxslarga qaytarish, vasiy yoki homiy tayinlash, farzandlikka berish va joylashtirishning boshqa shakllarini qoʻllash choralarini koʻrish; etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni moddiy, huquqiy va psixologik-pedagogik qoʻllab-quvvatlash; oʻquv-tarbiya muassasalarida sifatli taʼlim va tarbiya jarayonini yoʻlga qoʻyishga, ularning maishiy shart-sharoitlari yaxshilanishiga, shuningdek, tarbiyalanuvchilarning boʻsh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda ularning intellektual, jismoniy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga koʻmaklashish; etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalar uchun maʼnaviy-maʼrifiy va madaniy tadbirlarni tashkil etish; zamonaviy usul va shakllardan foydalangan holda jismonan sogʻlom, maʼnaviy etuk va dunyoqarashi keng yoshlarni shakllantirish, etim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni sport turlariga qiziqtirish va jalb etish kabi qoʻshimcha vazifalar yuklatildi.

Oʻzbekistonda ham boquvchisidan u yoki bu sabab bilan mahrum boʻlgan etim-esirlarga gʻamxoʻrlik qilish muqaddas “Avesto” va Qurʼoni Karimda ham, Muhammad Paygʻambarimiz Hadislarida ham alohida koʻrsatib oʻtilgan. Qolaversa, Al-Buxoriy, at-Termiziy, SHayx Najmiddin Kubro kabi allomayu ulamolar ham etim-esirlarga koʻmak qilish, xayr-sadaqa inʼom etish savob ekanligidan taʼlimot berishgan. SHuningdek, boquvchisidan mahrum bolalarga koʻmaklashish, ularni tarbiyalash oʻzbek xalqining azal-azaldan urf-odati va anʼanasiga aylangan. SHu maʼnoda Mehribonlik uylarida tarbiyalanuvchi bolalarni har tomonlama muhofaza qilishni davlat tasarrufiga olish kabi muruvvatli siyosat, bagʻrikenglik, milliy qadriyatlar va anʼanalarga asoslangan boʻlib, bu olamshumul tarixiy ahamiyatga egadir. Oʻtgan yillar mobaynida oʻzbek xalqi oʻzining bolajonligi, bagʻrikengligi va insonparvarligi bilan boshqa millatlarga oʻrnak boʻlarlik darajadagi ishlarni amalga oshirdi. Darhaqiqat, etim bolalarni asrab olish, ularga homiylik qilish, oʻzbek xalqining qon-qoniga singib ketgan doimiy anʼanasi boʻlib kelgan. Xalqimiz ana shunday

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августда “Етим болалар ва ота-она қарамогидан маҳрум бўлган болаларни тарбиялашнинг тубдан янгиланган тизimini жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5215-сон қарори/ <https://lex.uz/docs/5570968>

ezgu fazilatlariga hamisha sodiq qolgan. Sovetlar tuzumi davrida bolalar uylari va turli internatlar ochilgan. O'sha muassasalarga boquvchisidan mahrum bo'lgan bolalar qabul qilingan va tarbiyalangan. Bundan mafkuraviy maqsadlarni ko'zlangansiyosat yuritildi-ki, bolalar uylaridagi etimlar milliy tarbiya an'analaridan butunlay uzoqlashtirilgan, ularyot g'oya va mafkura asosida tarbiyalangan, ta'lim-tarbiya milliylikdan tamoman uzoqlashgan, kommunistik tarbiya g'oyalari va mafkurasini tarbiyalanuvchi bolalar ongiga chuqur singdirilgan edi. Milliy qadriyatlar va an'analar, milliy fikr va tafakkur, milliy g'urur va iftixordan butunlay uzoqlashtirilgan, ular hatto, o'zlarining ona tillarini ham deyarli unutgan edilar.

O'zbekiston mustaqilligi yillari kuchli ijtimoiy siyosat, yoshlar tarbiyasi va sog'lig'i borasidagi hukumat qarorlari mahsuli sifatida ota-onasiz va qarovsiz qolgan bolalarga davlat tomonidan g'amxo'rlik ko'rsatish darajasi kuchaydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan YAngi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida "O'zbekiston tarixini o'rganish va targ'ib qilishni yanada rivojlantirish"² maqsadi qo'yilgan. Zero, "o'tmishdagi yutuq va g'alabalardan kuch-quvvat olib, xato va mag'lubiyatlaridan xulosa va saboq chiqarib yashaydigan xalq o'zining taraqqiyot yo'li va kelajagini to'g'ri belgilay oladi"³, deb ta'kidladi Prezident SH.Mirziyoev. Etim va qarovsiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilish hukumatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Unga ko'ra, faoliyat olib borayotgan turli jamg'armalar asosan yoshlar bilan ishlashi va boquvchisiz qolgan etim bolalarga diqqat qaratishi bunda muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentning 2019 yil 11 fevraldagi "Etim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4185-son⁴, 2021 yil 9 avgustdagi "Etim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalashning tubdan yangilangan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5215-son⁵ va 2021 yil 9 avgustdagi "Etim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning yangi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5216-son⁶ qarorlari hamda sohaga oid boshqa me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilgan vazifalarni bajarish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Bugungi kunga qadar ijtimoiy fanlarning turli sohalarida mamlakat fuqarolarining ijtimoiy hayotdagi ishtiroki va faoliyatlari bilan bog'liq qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lsa-da, O'zbekistonda, jumladan, Farg'ona vodiysida Mehribonlik uylari faoliyatining takomillashtirilishi, uning huquqiy himoya qilinishi, moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi,

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги ПФ-60-сон Фармони / <https://lex.uz/pdfs/5841063>.

³ Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.—Тошкент:Ўзбекистон, 2021.—Б.288.

⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 февралдаги "Etim болалар ва ота-онасининг қарамог'идан маҳрум бўлган болаларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4185-сон қарори/<https://lex.uz/docs/4199119>.

⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги "Etim болалар ва ота-она қарамог'идан маҳрум бўлган болаларни тарбиялашнинг тубдан янгиланган тизimini жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПҚ-5215-сон қарори/ <https://lex.uz/docs/5570968>.

⁶Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги "Etim болалар ва ота-она қарамог'идан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янги тизimini жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-5216-сон қарори/<https://lex.uz/docs/5569689>.

ular uchun zarur shart-sharoitlarning yaratilishi, bu erdagi tibbiy-tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish va ularni ijtimoiymavjud muammolarning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilish va ularni hal qilishga qaratilgan takliflar ishlab chiqishda muhimdir. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarga oid adabiyotlarni tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etishda ularni ikki guruhga: mustaqillik yillaridagi adabiyotlar hamda xorijiy mualliflar asarlariga ajratish mumkin.

Mustaqillik yillarida sovetlar tuzumining barbod bo‘lishi natijasida barcha fanlar doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar kommunistik mafkura ta‘siridan xalos bo‘ldi. Bu o‘z navbatida ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida tarixiy voqealarni yoritishda yangicha yondashuv va qarashlarga keng yo‘l ochib berdi, ayniqsa, ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida tadqiqot ishlariolib borish imkoniyati tug‘ildi. Lekin, bu tadqiqotlarda aynan Mehribonlik uylari va ularning tarbiyalanuvchilari faoliyati tarixilik nuqtai nazaridan tahlil etilmagan, faqat mazkur muammoning ayrim jihatlariga bag‘ishlangan maqolalar chop etilgan.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistondagi, xususan Farg‘ona vodiysidagi mavjud Mehribonlik uylari faoliyati masalasi tarixiy izchillikda olib borilgan tadqiqotlarda mazkur uylarda tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy-ma‘naviy islohotlardagi ishtiroki, yoshlarga doir davlat siyosatida ularning o‘rni muammolari hujjatli manbalar va arxiv materiallari asosida ochib berilgan. Ijtimoiy-gumanitar fanlar yo‘nalishida, jumladan, falsafa va pedagogik sohada mazkur mavzu o‘z ifodasini topgan⁷.

Hozirgi kunda Farg‘ona vodiysidagi mavjud Mehribonlik uylari faoliyati masalasi, mazkur uylarda tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy-ma‘naviy islohotlardagi ishtiroki, yoshlarga doir davlat siyosatida ularning o‘rni muammolari hujjatli manbalar va arxiv materiallari asosida ochib berilgan. Tarixiy izchillikda olib borilgan tadqiqotlarda Mehribonlik uylari faoliyatiga doir maqola, qo‘llanma va to‘plamlar mavjud. Ammo, Farg‘ona vodiysidagi Mehribonlik uylari tarixi va ular faoliyatining takomillashtirilishi, uning huquqiy himoya qilinishi, moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi, ular uchun zarur shart-sharoitlarning yaratilishi kabi masalalar tarixiy nuqtai nazardan o‘rganilmagan.

Zero, har bir inson o‘z hayotida qiyin damlarni boshidan o‘tkazar ekan, o‘ziga hamroh yoki sirdosh izlaydi. YOshlarning hayoti, faoliyati, qiziqishlari xususida fikr yuritish bugungi islohotlar jarayonida yanada qiziqarli va boradagi o‘zgarishlarni tahlil etish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini tashkil etadigan yoshlarning barchasi ham hayotda baxtga to‘liq sazovor bo‘lganlar, deb bo‘lmaydi. Chunki hayotning og‘ir sinovlariga duch kelgan yoshlar ko‘plab uchraydi, ularning ko‘pchilik qismi etimlikda yoki ota-ona mehridan judo bo‘lgan holatda hayot kechirmoqdalar. Ularning hammasi ham hayotda o‘z o‘rnini topgan, deb bo‘lmaydi. Ular moddiy jihatdan boy bo‘lishlari, sirtidan kayfiyatini a‘lo qilib ko‘rsatishi,

⁷Аскарова Ў.Мехрибонлик уйлари ўсмирларида миллий ғурурни тарбиялашнинг педагогик хусусиятлари. Педагогика.фан.номз...дисс.–Тошкент, 2001.–136 б.; Сафаева С. Аёллар масаласи умумижтимоий ва миллий жиҳатлари. Фалсафа фан номз.автореф...–Тошкент, 2002.–86 б.; Юсупова Г. Мехрибонлик уйлари тарбияланувчиларида толерантлик фазилатини шакллантириш технологияси. Педагогикафан.номз...дисс. – Тошкент, 2011. – 128 б.; Султонова Э. Аёл давлатнинг ривожланиш стратегиясида(Глобал муаммо сифатида). –Тошкент, ЖИДУ, 2005.–250 б.; Ўша муаллиф. Замонавий ўзбек аёлида инсониятнинг бебаҳо маънавий бойлик негизлари // Шарқ аёли: кеча ва бугун (илмий-амалий анжуман материаллари)–Тошкент, 2012.–Б.97-98.

kulishi, hazillashishi mumkin. Ammo, ularning ko'zlariga tikilib, diqqat bilan qaralsa, ularda ona yoki otaga bo'lgan mehr, sog'inch tuyg'ularini ko'rish mumkin. Bir og'iz shirin so'z bilan ummon qilsa bo'ladigan ko'z yoshi yashirinib turganini ko'rish mumkin. Ularni er yuzining har bir qismida uchratish mumkin. Afsuski, buni hech kim inkor qila olmaydi. Kamida 50 yil ortga nazar tashlansa, o'tmish va bugungi kunni qiyosiy taqqoslansa, hozirgi kunda ajrimlar sonining ortib borayotganini, qisqa umr mobaynida arzimas sabablar bilan turli janjallarning yuzaga kelishi oqibatida muammoli mojarolarning kelib chiqayotganini kuzatish mumkin. Ana shunday sabablar natijasida ayrim yoshlarda hayotga qiziqish kamayib, kelajakka ishonchning yo'qolib borayotgani achinarli. SHuningdek, eng asosiysi, ilm olishga qiziqish darajasining pasayganini va pasayishda davom etayotganini ko'rish mumkin. Bolalarning etim bo'lib qolishiga asosiy sabab sifatida ikki shaxs—ota va ona deb nomlanuvchi shaxslarning ilmsizligi, bilim olishdek asosiy vaqtini boshqa bekorchi ishlarga sarflashlik, o'z bilimini farzandi bilan ulashmaslik, birgalikda vaqt o'tkazishdek, baxtli onlarni bolasiga ravo ko'rmasligi, ilmiy ham hayotiy darslar sabog'ini ularga bermasligi, o'zaro shaxsiy munosabatlarda kelisha olmasligi, o'zlarining farzandlari oldidagi burchi va uning qiymatini bilmasliklari oqibatini ko'rsatish mumkin. SHu boisdan ham, farzandlar o'zlariga boshqa maslakdosh va ko'maklashadigan hamroh topishlari ularni oiladan, ota-onadan yiroqlashishlariga sabab bo'ladi. O'zaro bir-birini tushunmaslik, oilaviy hamjihatlikning yo'qligi ajrashish bosqichiga etaklaydi. Eng achinarlisi, ular shu masofani bosib o'tayotgan jarayonlari davomida farzandlarini o'ylamagani va gap ajrashishga qadar kelib taqalganida o'z farzandlaridan voz kechishi, ularning taqdirini o'ylamasligi, bolasini o'zidan itarishi kabi holatlar ro'y beradi. Ko'p hollarda farzand onada qoldiriladi, ammo ona moddiy tomondan bu bolani to'liq ta'minlay olmaydi, har tomonlama etuk qilib o'stiramolmaydi va bu murg'ak bolaning yangi uyi – mehribonlik uyi bo'ladi. Balki, bolalar onasi bilan qolganlarida, kambag'allikka dosh beraolmasliklari, etishmovchiliklardan qiynalishlari, hatto, o'lib ketishlari ham mumkin edi. SHuning uchun ham, mehribonlik uylari ular uchun eng maqbul joy hisoblanadi. Bu erda yashagan hayotlaridan ko'ngillari to'q, onalardak mehribon tarbiyachilar bor, barcha sharoitlar etarli. Bu jihatdan ularda hamma narsa mavjud, nolishga o'rin yo'q. Bolalar uyida tarbiya topgan bola o'sib, rivojlanib, yuqori darajalarga erishishlari mumkin, biroq qalbining bir chekkasida alam, doimiy og'riq, ota-ona mehri, oila atalmish qo'rg'onning issiq tafi etishmaydi. Ularning qalbini ota-onasizlik, ularning mehr quyoshi yo'qligi tinmay yaralab turadi. YOsh bolalarni ota-onalari bog'larda aylantirib yurganida, do'konlarda harhasha qilayotgan bolalarni ko'rganlarida bunday holat yanada kuchliroq seziladi.

Bolalarning etim bo'lish sabablarini o'rganilar ekan, mavjud muammolarga echim ham topish kerak bo'ladi. Masalan, oilasi chindan ham biror hodisa tufayli vafot etib, mehribonlik uyidan joy topganlarga davlat ota-onasini qaytarib bera olmaydi, biroq barcha sharoitlarning to'liq ta'minlab beradi. Ammo, unga ota-ona bo'la oladigan, farzand isini hush ko'radigan munosib oila topishi ham mumkin. Asrab olmoqchi bo'lgan oilalarni yaxshilab o'rganish ham bu ishni muhim qismi bo'ladi, negaki, bu farzand boshqa oilada o'zini begona va xo'rlangan his qilmasligi va ular tomonidan jismoniy og'ir ishlarga jalb qilinmasligi lozim bo'ladi. Respublikamizda va boshqa davlatlardagi etim bolalar sonini imkon qadar kamaytirish, har bir ota-onada farzandga muhabbat

tuygʻusini singdirish va har bir oilada oilaning muqaddas qoʻrgʻon ekanligini shakllantirish ishiga davlat siyosati darajasida katta ahamiyat berilmoqda.

Boshqa tarafdin, mehribonlik uyi xodimlari orasida psixolog va malakali tarbiyachilarni, etuk huquqshunoslarni koʻpaytirishni yoʻlga qoʻyish zarurligini taʼkidlash joiz. Oʻz farzandini turli sabablar bilan tashlab ketishga intilayotgan ota-onalarni fikrlaridan qaytarish, ularga farzand oliy neʼmat ekanligini anglatish, qadr-qimmatini tushuntirish, farzandga zor boʻlgan insonlarni misol qilib keltirish, ularda bolaga rahm-shafqat tuygʻusini uygʻotish, psixolog va huquqshunolar yordamida farzandini boshqa oilalar asrab olgan taqdirda, ularning ruxsatisiz qaytarib olinmasliklarini tushuntirish, oʻz jismi jonidan bunyod boʻlgan farzandini butunlay yoʻqotishdan qoʻrqish hissini uygʻotishga yordam beradi.

Aynan ushbu mavzu koʻplab shoir-u ulamolar, yozuvchilarning ijod mahsulini tashkil etgan. Oʻzbek yozuvchilaridan Gʻafur Gʻulom “Sogʻinish”, Boymurod Rametov “Etim boʻlib qolganlar”, jahon yozuvchilaridan “Etim yigʻisi” va boshqalar shular jumlasidandir. Bularni badiiy adabiyotlarda oʻqib, uning mazmun-mohiyatini tushunmasdan oʻtib ketish ham haqiqiy inson zotiga munosib emas. Mehribonlik uyining tarbiyachilaridan biri oʻz suhbatida: “Bolalarimizning koʻp qismining ota-onasi bor boʻlib, tashlab ketganlar tashkil qiladi. Juda ham kam qismi chin etimlar. Baʼzida, ayrim hollarda bir oiladan toʻrtta-beshtalab bolalarini tashlab ketishadi. Balki, bu moddiy qiyinchilikdan kelib chiqqan, deb oʻylash mumkin. Biroq, yaqin oʻtmishga nazar tashlansa, urush yillarida etishmovchiliklar nihoyada kuchli boʻlgan holatlarda ham ota-onalar oʻz farzandlaridan voz kechmaganlar, hatto urushda halok boʻlganlarning etim qolgan farzandlarini ham oʻz qaramogʻlariga olib, tarbiyalaganlar. Hayratlanarli jihati shuki, farzandi endi oʻziga oila topganda, ular oʻz bolasini qaytarib olmoqchi boʻladilar. Va yana yangi muammolar tugʻiladi va yana ulardan voz kechishadi. Axir, bola xohlagan paytda oʻynalib, boshqa paytda otib yuboriladigan oʻyinchoq emas-ku. Ular ham inson, ularda ham yurak, tuygʻu, mehr-muhabbatga tashnalik mavjud-ku. Nahotki bu tuygʻular ayrim ota-onalarga yot boʻlsa!”, deb kuyinchaklik bilan taʼkildagan edi.

Amalga oshirilayotgan tadbirlardan soʻz ochilsa, oʻtgan yillar davomida davlat tomonidan voyaga etgunga qadar asrab olinmagan va mehribonlik uyida qolib ketgan bolalarni 2 va 1 xonali yangi qurilgan uy, vaqtinchalik ish joyi bilan taʼminlandi. Bugungi kunda va kelgusida ham Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev taʼkidlaganidek, “inson qadri, insonni eʼzozlash – eʼtiborimizdagi eng asosiy masala”, boʻlib qoladi.

XULOSA

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, koʻchalarda tentirab yurgan yoki mehribonlik uyidan panoh topgan bolalar bunday hayot kechirishga, har kimning unga qarata aytilgan gap-soʻzlariga qaramasdan, boshi egik turishga mahkum boʻlmasligi, mehr-muhabbatga tashna, muhtoj boʻlmasligi, zoʻravonlik qurbonlari boʻlib qolmasligi kerak. Har bir farzand oʻz ota-onasi bagʻrida ulgʻayishga loyiq. Ular baxtli va samarali hayot va mehr bilan qurshalgan oila qoʻrgʻonida yashashga loyiq! YAqin kunlarda respublikaning turli hududlarida voyaga etmagan qizlarga taalluqli nohush voqeliklar, ularga nisbatan zoʻravonlik sodir etilganligi guvohi boʻldik. Bugungi

kunda ushbu jinoyatlar ochilib, sudda, jinoyat-protsessual kodeksining talablariga muvofiq jinoyat ishlari sudda ko'rib chiqilmoqda va boradagi tergov ishlari davom ettirilmoqda. Tergov jarayoni Bosh prokuratura tomonidan nazoratga olingan. Hech qachon sodir etilgan jinoyat jazosiz qolmaydi. Bo'lib o'tgan nohush holatlar takrorlanmasligi, buning uchun mutasaddilar hamisha ogoh bo'lib, zo'ravonliklarning oldini olishlari zarur. Yangilanayotgan Konstitutsiyamizga ham aynan, mana shu kabi muammolar, ayniqsa voyaga etmagan qizlarning xo'rlanishi bilan bog'liq masalalarning kiritilib, jinoyatchilarga qo'llaniladigan jazo choralari kuchaytirilayotganligi ayni muddao bo'ldi.

THE ROLE OF IFEAC IN STRENGTHENING THE COOPERATION BETWEEN FRANCE AND CENTRAL ASIA

Yulduz Bakhromovna KUSHANOVA

Researcher of Coordinating-methodological center
under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
ORCID ID: 0000-0002-5908-6406
yu.razikova@mail.ru

ABSTRACT

In the article, at the beginning of the 90s of the 20th century, Central Asia remained an unexplored object for European countries. To establish political relations with the states of the region, the need to study it first of all was on the agenda. One of the unique instruments of French diplomacy with a long history was the interest in strengthening cooperative ties and expanding the sphere of influence through scientific research institutions. By establishing more than 30 scientific institutions, France formed the concept of "French scientific diplomacy" in international relations. Through this, France has been successfully conducting a cultural-humanitarian or "soft power" policy with the support of science at the international level. From the first years of independence, the Republic of France established strong bilateral and multilateral relations with the countries of Central Asia in the fields of education, science, and culture.

Keywords: IFEAC, "Soft power", France, Central Asia, Cultural diplomacy

FRANSIYA VA MARKAZIY OSIYO HAMKORLIGINI MUSTAHKAMLASHDA IFEAC NING O'RNI

Yulduz Baxromovna KUSHANOVA

ANNOTATSIYA

Maqolada XX asrning 90 yillari boshida Yevropa davlatlari uchun Markaziy Osiyo tadqiq qilinmagan obyekt sifatida qolayotgan edi. Mintaqa davlatlari bilan siyosiy munosabatlarni o'rnatish uchun eng avvalo uni o'rganish zaruriyati kun tartibiga chiqdi. Ko'p yillik tarixga ega bo'lgan fransuz diplomatiyasining noyob vositalaridan biri ilmiy tadqiqot muassasalari orqali hamkorlik aloqlarini mustahkamlash va ta'sir doirasini kengaytirishdan manfaatdor edi. 30 dan ortiq ilmiy muassasalarni tashkil qilish orqali Fransiya xalqaro munosabatlarda "fransuz ilmiy diplomatiyasi" tushunchasini shakllantirdi. Shu orqali Fransiya xalqaro miqyosda ilm fanni qo'llab-quvvatlash bilan madani- gumanitar yoki "yumshoq kuch" siyosatini muvoffaqiyatli yuritib kelmoqda. Mustaqillikning ilk yillaridan Fransiya Respublikasi Markaziy Osiyo davlatlari bilan ta'lim, fan va madaniyat sohalarida mustahkam ikkitomonlama va ko'p tomonlama munosabatlarni o'rnatganligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: IFEAC, "Yumshoq kuch", Fransiya, Markaziy Osiyo, Madaniy diplomatiya.

Yevropa davlatlari ichida birinchilardan bo'lib mintaqa davlatlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan Fransiya, Markaziy Osiyoni ilmiy tadqiq qilish ishlarini ham birinchilardan bo'lib boshladi. Fransiya hukumati bu boradagi ishlarni markazlashtirish maqsadida 1993-yil Fransiya tashqi ishlar vazirligi ma'muriyati ostida hamda CNRS - Fransiya ilmiy tadqiqotlar milliy markazi va Fransiyaning chet eldagi tadqiqot institutlari Uyushmasi (UMIFRE) tarkibidagi loyiha sifatida IFEAC – Fransiyaning Markaziy Osiyoni tadqiq etish institutini (L'Institut français d'études sur l'Asie Centrale) tashkil qildi (UAR 3140)¹.

IFEAC asosan uch yo'nalishda: Markaziy Osiyoni tadqiq qilishda Fransiya va Yevropa maktablarining yutuqlarini targ'ib qilish, mahalliy tadqiqotchilarni ijtimoiy fanlarning yangi tarmoqlariga tayyorlash hamda Fransiyaning obro'sini shu hududda va ushbu hududga qiziquvchi xorijiy ilmiy doiralar oldida keng targ'ib qilish kabi yo'nalishlarda faoliyat olib boradi. Albatta bu o'rinda Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy, ma'naviy tarixini xorijiy ilmiy doiralarga targ'ib qilish alohida o'rin tutadi.

Xozirda institut quyidagi yo'nalishlarda ilmiy izlanishlarni amalga oshirmoqda: me'morchilik va shaharsozlik; qo'lyozma meros va tarixni o'rganish; geografiya, tarixiy geografiya, arxeologiya; etnomusiqashunoslik; etnografiya; jamiyatshunoslik va siyosiy fanlar². 2010-yilda institut o'z markazini Toshkent shahridan Beshkik shahriga ko'chirgan.

IFEACning asosiy vazifasi mintaqada ijtimoiy-gumanitar fanlarning barcha tarmoqlari (tarix, sotsiologiya, etnologiya, antropologiya, iqtisod, geografiya va h.k.) bo'yicha faoliyat yuritayotgan Fransiya va Markaziy Osiyo tadqiqotchilarni birlashtirishdan iborat.

Institutni tashkil qilish to'g'risidagi protokolda yozilishicha u quyidagi maqsadlarni belgilaydi:

- mahalliy ilmiy muassasalar bilan hamkorlikda IFEAC ilmiy faoliyatini rivojlantirish va yoyish;
- Markaziy Osiyo mamlakatlari va Fransiya o'rtasida ijtimoiy va ilmiy tadqiqotlar yo'nalishida o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish;
- hamkorlik bo'yicha fransuz hamkor institutlarining (universitet laboratoriyalari, ilmiy-tadqiqot institutlari) faoliyatini rag'batlantirish;
- IFEAC ilmiy-tadqiqot faoliyatini rag'batlantirish va boshqarish, tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanuvchi olimlarni birlashtirishga intilish;
- Tojikiston Respublikasining Dushanbe va Qirg'iziston Respublikasidagi Bishkek shaharlaridagi IFEAC ning mintaqaviy vakolatxonasiga rahbarlik qilish.
- xalqaro, mintaqaviy va milliy miqyosda ilmiy hamkorlikni rivojlantirish, tadqiqotchilarni, ayniqsa, yosh mutaxassislariga IFEAC ko'magini berish;
- yosh mutaxassislar va tadqiqotchilarni tayyorlash;
- ilmiy-amaliy seminarlar, malaka oshirish kurslarini o'tkazishga e'tibor qaratish;

¹ Julio Bendezu-Sarmiento. L'Archeologie Française en Asie Centrale. Cahiers d'Asie Centrale. – Paris, Bichkek, Kaboul, 2013. – 640 p.

² Anne Fenót, Cécile Gintrac. Achgabat, une capitale ostentatoire Urbanisme et autocratie au Turkménistan. – Paris, 2006. – 230 p. – b.60

- diplomatik vakolatxonalar va vazirliklarning markaziy xizmatlari bilan yaqin hamkorlik aloqalarini saqlab turish;
- mahalliy, mintaqaviy va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda ilmiy tadbirlarni tashkil etish;
- UMIFRE bilan tarmoq tadqiqotlarini ragʻbatlantirish va Fransiya arxeologik missiyalari bilan hamkorlik qilish.

Institut oʻz faoliyatini boshlagan yillari geografik jihatdan mintaqaning 5 respublikasini qamrab olish bilan chegaralangan boʻlsa, soʻnggi yillarda u, Rossiyaning madaniy jihatdan Markaziy Osiyoga yaqin boʻlgan maʼmuriy birliklari Tatariston, Boshqirdiston va Sibir xalqlari, shuningdek Afgʻoniston, Eron, Mugʻuliston hamda Xitoyning Sin-Szyan avtonom oʻlkasi xalqlariga oid tadqiqotlarni ham tashkillashtirib, qoʻllab-quvvatlamogʻda.

IFEAC maʼmuriy jihatdan Fransiya hukumati tashqi ishlar vazirligi ajratayotgan stipendiyalarni Yevropa universitetlari va institutlari hamda Markaziy Osiyo davlatlari mustaqil tadqiqotchilariga taqsimlaydi. Yevropa va Markaziy Osiyo ilmiy hamjamiyatlarining akademik mobilligini taʼminlashga xizmat qiladi. Institut Markaziy Osiyo boʻyicha tadqiqotlarni monografiyalar va xalqaro ilmiy konferensiyalarning materiallari toʻplami shaklida nashr qilish boʻyicha Yevropa nashriyotlari bilan hamkorlik qiladi. Institutning markaziy nashri Cahiers d’Asie Centrale xalqaro ilmiy jurnali hisoblanadi. Jurnal 1996-yilda Toshkent shahrida oʻz faoliyatini boshlagan.

Institutning mintaqa uchun yana bir ahamiyatli jihati shundaki u, nafaqat yevropadagi balki jahonning boshqa rivojlangan davlatlari bilan ham Markaziy Osiyoni tadqiqi qilishni qoʻllab-quvvatlash boʻyicha hamkorlik oʻrnatadi, misol uchun u Tokiodagi Rivojlanayotgan Iqtisodiyotlar Instituti bilan hamkorlik oʻrnatgan boʻlib, ular birgalikdagi loyihalar orqali mintaqadagi iqtisodning rivojlanish xususiyatlari va muammolariga oid tadqiqotlarni ragʻbatlantiradi.

Ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish yoʻnalishida bugungi kunda ikkita dasturni taklif qiladi. Bular: doktorantura (DsS) talabalari uchun Fransiya va Markaziy Osiyo oʻrtasida akademik mobillikni taʼminlash boʻyicha FMSH Atlas (Atlas de la FMSH) dasturi va doktorantlar (PhD) 2 oydan 6 oygacha boʻlgan AMI stipendiyalari³.

Oʻtgan yillar davomida institutning turli ilmiy loyihalarining natijalari Cahiers d’Asie centrale jurnalida nashr qilib kelinmogʻda 2021-yilda jurnalning 28 soni nashr qilindi va u mintaqadagi shaharlar antropologiyasiga bagʻishlandi. “Markaziy Osiyodagi kelajak shaharlari” mavzusiga bagʻishlangan sonda bugungi Ostona shahri, Nur-Sulton, Bishkek va Dushanbening oʻzgarayotgan qiyofasi va muammolari haqida ilmiy qarashlar bayon qilingan⁴.

Institutning rasmiy nashri orqali Yevropa davlatlari mintaqaning qadim tarixi va boy madaniyati haqida maʼlumotlarga ega boʻldi. Bu esa oʻz oʻrnida, akademik turizm rivojiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi. Dala tadqiqotlari, qulyozma fondlari, islomiy meros bilan tanishish uchun xorijlik tadqiqotchilarning mintaqa davlatlariga kelish koʻrsatkichi orta boshladi.

³ René Koechlin préface par Catherine Poujol. Voyage en Asie Centrale, Paris-Samarkand, 1888. – Strasbourg, 2002. – 160 p.

⁴ Institut français d’études sur l’Asie centrale. <https://ifeac.hypotheses.org/institut/> (14.12.2022)

IFEAC faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan yana biri bu akademik mobillikni ta‘minlash, gumanitar yo‘nalishda tahsil olayotgan talabalarni qo‘llab-quvvatlashdan iborat. Bu yo‘nalishda institut 2013-yildan boshlab har yili bir qancha stipendiya dasturlarini e‘lon qiladi, xususan 2013-yilda 6 ta dastur e‘lon qilgan. 2014-yil 6 ta, 2020-yilda 1 ta dasturni taqdim qilgan⁵. Institutning Markaziy Osiyo ilm faniga qo‘shgan hissasini quyidagi raqamlar orqali ham tasavvur qilish mumkin. 1996-yildan 2020-yilgacha 3 tilda 43 ta asar, jami 89 ta nashr, 799 ta kutubxonalar fondi. Quyidagi jadvalda institutning yillar kesimida nashrlar xronologiyasi aks ettirilgan.

Yil	1996-1997	1997-1998	1998-1999	1990-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005
Nashrlar soni	20	20	20	10	10	20	14	15	15
Yil	2005-2006	2006-2007	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2014-2015	2015-2016
Nashrlar soni	15	10	15	10	5	5	15	4	10
Yil	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022			
Nashrlar soni	10	5	15	5	5	5			

Fransiya Milliy Assambleyasiga 2001-yilda berilgan hisobotga ko‘ra, 1992-yildan 2000-yilgacha IFEAC har yili mos ravishda Markaziy Osiyoda davlatlari uchun 0,9 MF miqdorida grant ajratib kelgan. Mazkur hisobotda aytilishicha, sovet ittifoqi parchalangandan so‘ng mintaq ta‘lim tizimi va ilm fan sohalarida vujudga kelgan moliyaviy hamda tashkiliy muammolarni bartaraf qilishda institutni ishtirokini mintaqa hukumatlari va ilmiy doiralari qo‘llab-quvvatlagan, shunga ko‘ra institutning mintaqadagi faoliyatini samarali deb baholash mumkin⁶.

Institut tashkil qilingan dastlabki yillarda mintaqaning qadimgi tarixi, madaniyati, arxeologiyasi va mintaq xalqlarining mutloq ko‘pchiligi e‘tiqod qiluvchi islom dini antropologiyasi bilan bog‘liq tadqiqotlarni tashkillashtirdi va qo‘llab quvvatladi. 1995-yil “XIX asrdan buyon Markaziy Osiyoda islom islohotchiligi” (Les réformismes islamiques en Asie centrale depuis le XIXe siècle); “Hindiston va Markaziy Osiyo, savdo yo‘llari va g‘oyalari” (l’Inde et l’Asie centrale, routes du commerce et des idées), 1996-yil “Islom va musiqa” (l’Islam et la musique) mavzularida bir qancha simpoziumlar tashkil qildi⁷.

1995-yil 23-25-oktyabr kunlari Toshkentda IFEAC tashabbusi bilan “Hindiston va Markaziy Osiyo, savdo yo‘llari va g‘oyalari” nomi ostida xalqaro simpozium bo‘lib o‘tdi. Mazkur simpoziumda birinchi marotaba mintaqaning ikki ming yillik tarixi, boy madaniyati va san‘ati haqida butun dunyoga ma‘lumot berildi. Anjuman materiallari institutning rasmiy nashri Cahiers d’Asie Centralening №1 va №2 sonlarida chop etildi. Materiallar bosh muharriri Thierry Zarcone

⁵ Les Cahiers d’Asie centrale n° 28 “Villes du futur en Asie centrale : Astana-Bichkek-Douchanbé au miroir du passé?”. sous la direction de Catherine Poujol. 23/03/2021

⁶ Institut Français d’études sur l’Asie centrale. URL\ <https://www.umifre.fr/c/215>

⁷ <https://ifeac.hypotheses.org/category/financements>

kirish soʻzida “... ilk bor ichkaridan turib, xozirgacha shakllangan Sharq va Gʻarb olimlarining fikrlari va nazariyalariga qarama-qarshi fikrlar aytiladi” – deb yozgan edi.

1997-yilda institut jurnalining №3 va №4 sonlarida Mariya Szuppe tahriri ostida “L’héritage timouride: Iran – Asie centrale – Inde, XVe-XVIIIe siècles” (Temuriylar merosi: Eron – Markaziy Osiyo – Hindiston, 15–18-asrlar”) bir qator maqolalar eʼlon qilindi. Maqolalar orqali Amir Temur va temuriylarning bunyodkorlik ishlari dunyo hamjamiyatiga qaytadan va yangi yondoshuvlar bilan taqdim qilindi. Mazkur loyihada oʻzbekistonlik olimlar Baxtiyor Bobojanov va Roziya Muqminovalar ishtirok etishgan.

Institutning navbatdagi loyihasi 1999-yilda “Patrimoine manuscrit et vie intellectuelle de l’Asie centrale islamique” (Markaziy Osiyoning qoʻlyozma merosi va intellektual hayoti) nomli anjuman boʻldi. Anjuman materiallari jurnalning №7 sonida Asirbek Moʻminov, Frensis Richard va Mariya Szuppe tahriri bilan nashr qilindi.

IFEAC, CNRS va UMIFRE kabi nufuzli muassasalarning qoʻllab-quvvatlashi bilan mintaqa davlatlarida yana bir qator loyihalar muvoffaqiyatli amalga oshirilmoqdaki, natijada ham oʻzaro munosabatlar mustahkamlanmoqda, ham mintaqaning ilm-fan sohalarida rivojlanish surʼati tezlashmoqda.

Shunday loyihalar qatoriga mintaqadagi arxeologik tadqiqotlarni qoʻllab-quvvatlash va hamkorlikda tadqiqotlar olib borish dasturlarini kiritishimiz mumkin. Fransiyaning Yevropa va tashqi ishlar vazirligida “Xorijda arxeologik tadqiqotlar boʻyicha maslahat komissiyasi” (Commission consultative des recherches archéologiques à l’étranger) faoliyat olib boradi, mazkur kommissiya markaziy osiyolik arxeologlarga juda yaxshi tanish boʻlib qolgan, ayanan mazkur kommissiyaning yordami bilan mintaqaning 5 respublikasida ham katta arxeologik missiyalar moliyalashtirilgan.

Jumladan, 1989-2012-yillarda Oʻzbekiston hududida Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti hamkorligi va koʻmagida turli obidalarda va turli tarixiy davrlarda faoliyat yuritayotgan beshta arxeologik missiya faoliyat olib borgan boʻlsa ularni moliyalashtirishning katta qismi Fransiyaning “Xorijda arxeologik tadqiqotlar boʻyicha maslahat komissiyasi” tomonidan amalga oshirilgan.

Ulardan birinchisi – Soʻgʻdiyoning Fransiya-Oʻzbekiston arxeologik missiyasi (MAFOUZ Sogdiane), 1989-yilda tashkil etilgan boʻlib, unga oʻz davrida Milliy ilmiy tadqiqotlar markazi (CNRS) boʻlim boshligʻi Frans Grenet rahbarlik qilgan. Tadqiqotlar natijasida Oʻzbekistonning eng qadimgi davrlaridan boshlab XIII asrgacha boʻlgan tarixi haqida Soʻgʻdiyoni oʻrganish natijasida maʼlumot toʻplangan va eʼlon qilingan.

Ikkinchisi, 1993-yilda tashkil etilgan boʻlib, Fransiya Milliy ilmiy tadqiqot markazi (CNRS) boshchiligidagi Shimoliy Baxtriana fransuz-oʻzbek arxeologik missiyasi. (MAFOUZ Bactriane) U oʻz faoliyatini Termiz shahri atrofida olib borgan. Oʻzbek-fransuz arxeologik ekspeditsiyasi 1993-yildan hozirgi kunga qadar faoliyatini davom ettirib kelmoqda. Bu ekspeditsiyaga dastlab Fransiyaning Ekol Normal Supermer universitetining Sharq va Gʻarb arxeologiya va filologiya laboratoriyasi ilmiy direktori Pyer Lerish rahbarlik qilgan boʻlsa, hozirgi vaqtda Segolen de Pontbriand rahbarlik qilib kelmoqda. Shu oʻtgan davr mobaynida bu

ekspeditsiya bir qator yodgorliklarda jumladan: Eski Termiz hududida, Chingiztepa-1 ning Shahrison Qo'rg'on qismida hamda Chingiztepa-2 saroyning dahliz qismlarida arxeologik tadqiqot ishlarini olib borgan⁸.

Uchinchi missiya, Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tosh davri bo'yicha Ayakagitma arxeologik missiyasi (MAFANAC) bo'lib u, 2005-yilda tashkil etilgan va Qizilqum mintaqasida joylashgan.

To'rtinchi missiya O'zbekiston hududida 2007-yildan buyon O'zbekiston Fanlar akademiyasi bilan hamkorlikda ishlamoqda. Bu guruh janob Julio Bendezu-Sarmiyento (CNRS/Milliy ilmiy tadqiqot markazi) va Samariddin Mustafoulov (Samarqand arxeologiya instituti) boshchiligidagi Fransiya-O'zbekiston qo'shma arxeologik prototarif missiyasi Jarqutan qadimiy manzilgohida qazish ishlarini olib borgan.

2009-yildagi missiya Buxoro vohasining janubi-g'arbiy qismida, Zarafshon daryosi bo'yida joylashgan Paykend aholi punktida ishlagan. 2010-yildan buyon Luvr muzeyi Islom san'ati bo'limining fransuz guruhi janob Rokko Rante boshchiligida birgalikda missiya arablar istilosi davridan (8-asr boshlari) shahardan chiqib ketishgacha bo'lgan islom davriga qaratilgan bo'lib, u yer usti keramikasi bo'yicha birinchi va dastlabki tadqiqotlarga ko'ra, 16-17-asrlarga to'g'ri keladi⁹.

Fransiya-O'zbekiston arxeologik missiyalari natijalari xalqaro ilmiy jurnallarda va monografiyalar shaklida chop etiladi. Har bir missiyada yosh mutaxassislarni tayyorlashga katta ahamiyat beriladi. Qazishmalar davomida topilgan ashyolar puxtalik bilan qayta tiklandi va bugungi kunda ular Arxeologiya instituti yoki O'zbekiston muzeylarida saqlanmoqda. Qazish ishlari olib boriladigan barcha obyektlarda ularni saqlab qolish chorolari ko'riladi.

IFEACning faoliyatida mahalliy ilmiy muassasalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishga intiladi. 2002-yil 24-may kuni O'zbekiston Fanlar akademiyasi ijtimoiy-gumanitar yo'nalishidagi ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari yosh tadqiqotchilarining fransuz tarixchisi Fransua Eno bilan uchrashuvi tashkil qilindi. Mazkur uchrashuv Parijda chop etilgan uch jildlik "O'rta asrlarda (X–XV) musulmon olami" kitobining taqdimotiga bag'ishlandi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan tarix va ilmiy tadqiqotlar sohasidagi hamkorlikka e'tibor qaratganda, bu yo'nalishda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, ilmiy tadqiqot markazlari bilan IFEAC o'rtasida yaxshi aloqalar yo'lga qo'yilganligini ta'kidlash mumkin¹⁰.

2019-yilda institut garanti asosida O'zbekistonda zamonaviy musiqa san'ati, undagi milliy ohanglar va globallasuv sharoitidagi o'zgarishlar hamda bu o'zgarishlarning o'zbeklar madaniyatiga ko'rsatayotgan ta'siri haqida tadqiqot ishi yakunlanib monografiya nashr qilindi. Lucille Lisakning "O'zbekistonda zamonaviy musiqa. Siyosat, o'ziga xoslik va globallasuv" nomli ushbu monografiyasi Fransiyada zamonaviy o'zbek musiqasi haqida nazariy bilimlar shakllanishiga xizmat qildi¹¹.

⁸ <https://worldcat.org/identities/lccn-nr97001804/> Institut Français d'études sur l'Asie centrale

⁹ Question publiée au JO le : 24/09/2001 page: 5385, Réponse publiée au JO le : 31/12/2001 page : 7508. Ex-Républiques soviétiques d'Asie centrale <https://questions.assemblee-nationale.fr/q11/11-66323QE.htm>

¹⁰ Les ambitions de l'IFÉAC <https://www.senat.fr/rap/r97-412/r97-41284.html>

¹¹ <https://daryo.uz/k/2018/09/14/fransiyalik-arxeolog-termiz-arxeologiya-muzeyiga-tashrif-buyurdi/>

Tojikiston va Fransiya o'rtasidagi ilmiy sohadagi hamkorlikda ham IFEAC markaziy ahamiyat kasb etadi. U Tojikistondagi faoliyatini 2000- yillardan faollashtirgan. Tojikiston Fanlar Akademiyasi A. Donish nomidagi Tarix, arxeologiya va etnografiya instituti bilan hamkorlikda tojik xalqi san'ati tarixi, xususan, tojik kinosi, Tojikiston va Afg'onistonning janubiy manzaralari, Tojikistonning tog'li hududlari tarixini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlarni rag'batlantirib kelmoqda. Institut Tojikiston hukumati bilan hamkorlikda turli ilmiy loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan tashabbuslarni akademik miobillik dasturlari doirasida qo'llab-quvvatladi.

2002-yilning 6-aprelida Tojikiston Respublikasida IFEACning filiali ochilishi bilan uning Tojikiston bo'yicha loyihalarini yanada kengaytirdi. Tojikistonlik tarixchilarning ta'kidlashicha IFEAC faoliyati Tojikiston olimlarining ilmiy ishlanmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Mazkur instituti xodimlari katta sa'y-harakatlarni amalga oshirib, Markaziy Osiyo mintaqasi o'tmishini uning buguni va kelajagi bilan "bog'lamoqda". IFEAC xodimlari o'z faoliyatida Markaziy Osiyo davlatlarining o'ziga xos diniy, siyosiy va etnik xususiyatlarini aniqlash va ochib berish uchun eng so'nggi ilmiy ishlanmalardan foydalanadilar.

2014-yilda IFEAC va TR FA Tarix, arxeologiya va etnografiya instituti o'rtasidagi hamkorlik shartnomasi doirasida fransuz olimlari O.Ferrano, F.Rishard, T.Kleme, S.Relle, X.Dri, M.Massulo va boshqalar Dushanbe shahriga ilmiy safar uyushtirdi. Safar davomida F.Rishardning "Fransiya Milliy kutubxonasida Markaziy Osiyodan forsiy qo'lyozmalar to'plami" ilmiy ma'ruzasi taqdim qilindi.

Institut filiali kutubxonasi taashkil qilingan va bu kutubxonadan TR FA xodimlari va universitet olimlari doimiy ravishda foydalanib keladi. O'z navbatida Tojikistondan Parijdagi Sharq tillari va sivilizatsiyalari kutubxonasiga (BULAC- Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) 100 dan ortiq monografiyalar, shuningdek davriy nashrlar yuborildi¹².

XX asrning 90 yillari mintaqa mamlakatlari uchun iqtisodda og'ir o'tish davri, mafkuraviy jihatdan esa yangilanish, shuningdek milliy davlatchilikni qayta tashkil qilish yillari edi. Mazkur murakkab davrda ijtimoiy sohadagi tadqiqotlarni amalga oshirishda moliviy mablag'lar yetishmovchiligi kuzatilar edi shunday sharoitda IFEAC singari tashkilotlarning tashabbuslari va hamkorligi katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Biz yuqorida O'zbekiston va Tojikiston misolida Fransiya ilmiy muassasalarining Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik aloqalari umumiy manzarasi haqida ma'lumotlar keltirdik. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mintaqa davlatlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'ygan boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan Fransiyaning ilm fan sohasini qo'llab quvvatlash bo'yicha loyihalari sezilarli darajada yuqori ko'rsatkichlarga ega. 1992-yildan boshlab bugungi kunga qadar Fransiyaning bir qator ilmiy muassasalari: IFEAC, CNRS, UMIFRE, INALCO va BNF kabilarning moliyaviy va texnik qo'llab quvvatlashi natijasida mintaqa mamlakatlari ilmiy-texnikaviy salohiyatining sezilarli darajada oshishi kuzatildi, bu o'sish arxeologiya, antropologiya, tarix, tibbiyot, biologiya, seysmologiya, geologiya, astrofizika kabi sohalarda ko'zga tashlandi. Eng muhimi xorij olimlari, yevropa hamjamiyati shu jumladan, fransuz olimlari va ilmiy muassasalari bilan ilmiy aloqalarni rivojlantirish orqali Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatda

¹² Французские археологические миссии в Узбекистане / <http://archaeologyca.su/?p=768>

tinch-totuv yashash, do'stona munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan siyosatni ilgari surayotganligini xalqaro hamjamiyatga ko'rsatmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Julio Bendezu-Sarmiento. L'Archeologie Française en Asie Centrale. Cahiers d'Asie Centrale. – Paris, Bichkek, Kaboul, 2013. – 640 p.
2. Anne Fenót, Cécile Gintrac. Achgabat, une capitale ostentatoire Urbanisme et autocratie au Turkménistan. – Paris, 2006. – 230 p.
3. René Koechlin préface par Catherine Poujol. Voyage en Asie Centrale, Paris-Samarkand, 1888. – Strasbourg, 2002. – 160 p.
4. Institut français d'études sur l'Asie centrale. <https://ifeac.hypotheses.org/institut/> (14.12.2022)
5. Les Cahiers d'Asie centrale n° 28 “Villes du futur en Asie centrale : Astana-Bichkek-Douchanbé au miroir du passé?”. sous la direction de Catherine Poujol. 23/03/2021
6. Institut Français d'études sur l'Asie centrale. URL\ <https://www.umifre.fr/c/215>
7. <https://ifeac.hypotheses.org/category/financements>
8. <https://worldcat.org/identities/lccn-nr97001804/> Institut Français d'études sur l'Asie centrale
9. Question publiée au JO le : 24/09/2001 page: 5385, Réponse publiée au JO le : 31/12/2001 page : 7508. Ex-Républiques soviétiques d'Asie centrale <https://questions.assemblee-nationale.fr/q11/11-66323QE.htm>
10. Les ambitions de l'IFÉAC <https://www.senat.fr/rap/r97-412/r97-41284.html>
11. <https://daryo.uz/k/2018/09/14/fransiyalik-arxeolog-termiz-arxeologiya-muzeyiga-tashrif-buyurdi/>
12. Французские археологические миссии в Узбекистане / <http://archaeologyca.su/?p=768>

THE STATUE OF KHORAZMSHAH JALOLIDDIN KHORAZM BECOME A "VISIT PAPER"

Tojiyev Alisher Sultannazirovich
UrSU, History Department teacher
Alishertojiyev@mail.ru

ABSTRACT

In this scientific article, the construction of a memorial complex in the main square of Urganch in memory of Jalaluddin Manguberdi, the transformation of this square into a "visiting card" of Khorezm for tourists, and the creation of the necessary infrastructure for foreign tourists visiting our country, as well as the struggle of the warlord for the freedom of the homeland, at the same time, it is said that the village where Sultan Jalaluddin settled forever has been identified.

Keywords: Jalaluddin statue, "visiting card" of Khorezm, tourism infrastructure, Shahabeddin al-Nasawi, Malik Shahabeddin.

XORAZMSHOH JALOLIDDIN HAYKALI XORAZMNING "TASHRIF QOGOZI"GA AYLANSIN

Tojiyev Alisher Sultannazirovich

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada Jaloliddin Manguberdi xotirasiga Urganch shahrining bosh maydonida yodgorlik majmuasining barpo qilinganligi, bu maydonning sayyohlar uchun Xorazmning "tashrif qog'oziga" aylanishi va yurtimizga tashrif buyuradigan xorijiy sayyohlar uchun zarur infratuzilmaning yaratilayotganligi, hamda sarkardaning vatan ozodligi yo'lida olib borgan kurashi, shu bilan birga Sulton Jaloliddin mangu qo'nim topgan qishloq aniqlanganligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Jaloliddin haykali, Xorazmning "tashrif qog'oziga", turizm infratuzilmasi, Shahobiddin an-Nasaviy, Malik Shahobiddin.

КИРИШ

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев 2020 йил 12-13 март кунлари Хоразм вилоятига ташрифи чоғида фаоллар билан бўлган учрашувда "Жалолиддин Мангуберди тарихининг янги саҳифаларини ўрганиш" мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича топшириқ берган эди. Мамлакатимизда ушбу топшириқ юзасидан бир қатор тадбирлар амалга оширилди ва давом эттирилмоқда.

Урганч шаҳрининг марказида Шавкат Мирзиёев ташаббуси ва ғояси асосида Сulton Жалолиддин Мангубердининг от устида турган ҳолати акс этган ҳайкали бунёд қилинди. Ҳайкал олдида Жалолиддин Мангуберди битиктошининг нусхаси ўрнатилди. Битиктош нусхасида муқаддас Қуръони Карим оятлари, Жалолиддин Мангубердининг шажараси, ушбу ёдгорликнинг яратилиш тарихи акс этирилган. Мажмуа 8 гектар майдонни ташкил этган бўлиб, у ерга 18 минг манзарали дарахтлар, гуллар ва буталар ўтказилган.

Барчамизга маълумки 2022 йил 29 август куни Жалолиддин Мангуберди ёдгорлик мажмуасининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев иштирок қилди ва нутқ сўзлади. Мохир саркарданинг умр мазмуни, қарашлари, қилган ишлари ҳар биримиз учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилади.

Юртдошларимизда миллий ғурурни уйғотиш, ўз тақдирини ўзи белгилаш, ҳур ва озод яшашнинг кадру аҳамиятини чуқур англаш, ватанпарварликни кучайтириш ғоятда муҳим. Ушбу фазилатлар айнан Жалолиддин Мангуберди сиймосида уфуриб турибди[2, б. 2].

Эл-юрт озодлигини ўз ҳаётидан ҳам устун қўйган Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро каби мардлик ва жасорат тимсоли бўлган боболаримиз бутун халқимизнинг ифтихорига айланган[12, б. 3]. Биз миллий қаҳрамон деб биладиган Жалолиддин Мангуберди Ислом оламида мусулмон дунёсининг қалқони сифатида ҳам намаён бўлади[5, б. 3].

Буюк саркарданинг жасорати ва шону-шавкатига мос бўлган маҳобатли бу майдон Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, сайёҳлар учун Хоразмнинг “ташриф қоғози”га айланиши керак.

АСОСИЙ ҚИСМ

Майдон композициясининг асосини саркарданинг баландлиги 25 метр бўлган ҳайкали ташкил қилиб, майдон Ал-Хоразмий ва Ислом Каримов кўчалари кесишмасида жойлашган. Майдон остидан ер ости йўли бунёд қилинди. Унинг кенглиги 17 метр, баландлиги эса 5 метр бўлган ушбу туннель соатига 3,5 минг автомобильни ўтказиш қувватига эга. Туннель тўрт қаторли, узунлиги 500 метр бўлган, Ўзбекистон бўйича вилоятлар орасида биринчи бўлиб барпо этилган ноёб автомобиль туннели ҳисобланади.

Бунёд этилган мажмуа хорижлик сайёҳлар, кексаю ёш – барча ташриф буюрувчилар учун, умумхалқ байрамлари, халқ сайллари ўтказиладиган севимли масканга айланиши, шубҳасиз[10, б. 4].

Чақмоқдек қисқа умри мобайнида ўзбек халқига хос бўлган Ватанга чексиз муҳаббат ва садоқат, юксак ҳарбий салоҳиятни намоён этиб яшаган Жалолиддин Мангуберди каби буюк аجدодларимиз билан ҳар қанча фахрлансак, ғурурлансак арзийди.

Ишонаман, орадан йиллар, асрлар ўтади, Султон Жалолиддин ҳамиша юртимизни кўз қорачиқидек асраб-аввайлаш, унга фарзандлик меҳри, иймон-этиқод билан хизмат қилишнинг ўчмас тимсоли бўлиб қолади[1, б. 2].

Туризм соҳасида олиб борилаётган изчил ислохатлар самараси ўлароқ 2022 йил 27-29 август кунлари Бокуда бўлиб ўтган Ислом ҳамкорлик ташкилотининг 11-сессиясида Хива шаҳри 2024 йилда “Ислом дунёсининг туризм пойтахти” деб эълон қилинди. Хорижий туристлар ҳамда маҳаллий сайёҳлар учун жозибадор “Хоразм” туристик брендини яратиш борасида аниқ ва изчил режа билан ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Хоразмга ташриф буюрадиган хорижий сайёҳлар сонини кескин ошириш учун ҳудудлараро ва халқаро транспорт қатновларини кенгайтириш мақсадида зарур

инфратузилмалар яратилади. Жумладан, йўловчилар оқими бўйича пойтахт аэропортидан кейинги ўринда турадиган Урганч халқаро аэропорти келгуси 2 йилда реконструкция қилиниб, йирик туристик транспорт хабиға айлантирилади[1, б. 2].

Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган салтанатлар тақдири ибратли, бу заминда вояға етган алломаларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси беқиёсдир[6, б. 3]. Ўзбек халқи давлатчилиги тараққиётининг муҳим паллаларидан бири бу Ануштегин Хоразмшоҳлар (1097-1231) даври ҳисобланади[8, б. 3]. Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган қахрамон” асарида ўғил фарзанди бўлмаган ҳинд подшоси Фарсадан билан унинг маликаси ўртасида Хоразмшоҳнинг тенги йўқ ўғлини куёв қилиш режаси ҳақидаги суҳбати акс этган. Бу ажойиб жўшқин сатрлар, албатта, XII асрда Хоразмшоҳлар давлатининг дунё тарихида тугган ўрнидан келиб чиққан дил изҳорларидир[7, б. 21].

Мирзо Улуғбек “Тарихи улуси арбаа” номли китобида Жалолиддин ҳақида шундай фикр билдирган эди: “Тарихда бир Низомий – ҳарбий ва сиёсий шахсият сифатида Жалолиддиннинг мақоми шунча улуғ эрдик, улуғлик унинг вужудида кичиклик қиларди” [13, б. 6].

Мангуберди Чингизхонга қарши жангга кирганда, эндигина, 21 ёшда бўлган. Саркарда 32 йил умр кўрган бўлса, ҳаётининг 11 йилини душманга қарши курашда ўтказган ва унинг мардлигига душманлари ҳам тан берган.

Мангубердига унинг душмани бўлган Чингизхон ҳам “Жалолиддиндек қахрамон фарзанди бор ота нақадар бахтлидир”, дея тан беради[2, б. 2].

Жалолиддин Хоразмшоҳ барча мусулмон мамлакатларини ҳимоя қилиш учун Бағдод халифаси, аюбийлар шахзодалари, салжуқийлар султони Аловуддин Қайқубодга душманларга қарши бирлашиб уруш олиб бориш зарурлигини таклиф қилди. Лекин улар орасидаги ножўя рақобат ва келажакни кўролмаслик унинг енгилишига сабаб бўлди[13, б. 6].

Президент Шавкат Мирзиёев халқ депутатлари Хоразм вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқида: “Енгилмас саркарда, ватан ҳимоячиси, миллий қахрамон Жалолиддин Мангубердининг она юртимиз озодлиги йўлида кўрсатган беқиёс жасорати ва матонати, мана орадан неча асрлар ўтса ҳамки, халқимиз учун буюк ибрат намунаси бўлиб келмоқда” деган эди[3, б. 3].

Жалолиддин Мангубердининг шахсий котиби Шаҳобиддин Ан Насавий эса ўз асарида: “У шерларнинг шери ва отлиқ йигитлар ичида энг довюраги эди, у юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди, сўкинмасди ҳам, у жиддий эди, ҳеч қачон қулмасди, фақат жилмаярди ва кам гап эди. У адолатни севарди” [14, б. 6] деб ёзган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Жалолиддин Мангуберди ҳайкалининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган нутқида: “Келгуси 5 йилда вилоятда янги меҳмонхона ва оилавий маҳмон уйлари ташкил этилиб, хорижий туристлар сони 10 баробар оширилади, яъни ярим миллионгача етказилади. “Очиқ осмон остидаги музей” номини олган Хива шаҳрига темир йўл етиб борди ва янги вогзал ишга туширилди. 2024-йилда эса тезюар поездини Хивага олиб келишни режа қилганмиз.

Тулпор каби учкур, тезюрар поездга Жалолоддин Мангуберди номини берсак, ўйлайманки, сизлар ҳам бу таклифни қўллаб қувватлайсизлар. Шунингдек, Урганч ва Хива шаҳарлари ўртасидаги автомобил йўли бўйида 100 дан зиёд замонавий сервис объектлари барпо этилади[1, б. 2] деган эди.

Туркиянинг Дижле Университети адабиёт факультети тарих кафедраси мудир, доктор Ўқтай БЎЗАН: “Жалолоддин Мангуберди фонди раҳбари, Урганч Давлат Университети тадқиқотчиси Бекзод Абдиримов бошчилигидаги бир гуруҳ изланувчиларнинг Туркияга қилган ижодий сафари нафақат ўзбек ҳамкорларимиз, балки ўзимиз учун ҳам самарали бўлди. Мен ва Дижле Университети тадқиқотчиси доктор Арафат Яз ва бир қанча олимларимиз Жалолоддин Мангубердига оид маълумотларни ўрганиш борасида Ўзбекистонлик тадқиқотчилар билан сўнги 3 йилда яқиндан ҳамкорлик қилиб келмоқдамиз” [11, б. 6] дейди.

Маънавият ва маърифат марказининг Хоразм вилояти бўлими раҳбари, Бекзод Абдиримов покистонлик олим, доктор Васим Сажжод билан ҳамкорликда “Султон Жалолоддин Хоразмшоҳ Покистонда” номли китобни нашрга тайёрлади ва ўзбек, инглиз, урду тилларида чоп қилинди[15, б. 5].

Бугунги кунгача Жалолоддин Мангубердининг бунёдкорлик фаолиятига оид тарихий маълумотлар кам ўрганилган, аммо ўзгаришларимиз жараёнида, унинг номи билан боғлиқ бир қанча тарихий меъморий ёдгорликлар борлигига гувоҳ бўлдик. Масалан, Эрон Хуросонида Жалолоддин қалъаси, Покистондаги Тулажа қалъаси, Самарқанд қалъаси, Арабистон денгизи қирғоғида жума масжиди бугунги кунгача сақланиб келмоқда[9, б. 5].

Яқинда Туркияда бўлиб ўтган халқаро конференцияда бир гуруҳ ўзбек тарихчи ва тадқиқотчи ҳамкасбларимиз билан буюк саркарда дафн этилган жойга оид ноёб манбалар топилганини маълум қилдик. Мазкур манбаларда Султон Жалолоддин Диёрбакир вилояти Силван шаҳридаги Маяфорикин қалъасининг шимолий-шарқидagi Буржи Малик минораси тагига дафн этилгани тўғрисидаги қимматли маълумотлар келтирилган[11, б. 6].

Муаррихлар Жалолоддиннинг Синд дарёси бўйидаги мўғуллардан мағлубияти туфайли онаси, хотини, боласи ва бошқа яқинларидан жудо бўлишини “кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бахтсизлик, оғир қайғу эди”, деб таърифлайди[16, б. 6].

Бир қанча асарларда Жалолоддин Мангубердининг ўлими тўғрисида маълумот берилган, бироқ аниқ жойи кўрсатилмаган. Биргина Сибт ибн ал-Жавзий (1156-1256) “Мират аз-замон” асарида бу ҳақда ёзган. Ана шу асарнинг 23-жилди 312-саҳифасида: “Жалолоддин Мангубердининг жонига қасд этганлар Маёфорикин ҳокими Шаҳобиддин томонидан ўлимга ҳукм қилинади. Кейин Хоразмшоҳни ювдириб, кафанлаб, Маёфорикин ташқарисига дафн қилди. Бу гап татарларга (мўғулларга) етиб боради ва улар Маёфорикин томон юрадилар. Шаҳобиддин эса унинг қабрини текислаб қўйди” [12, б. 6] деб ёзади.

Бизга Шиҳобиддин ан-Насавийнинг асаридан маълум эдики, Жалолоддин Мангуберди 1231 йил Диёрбакир (Амид) яқинида қўшинидан ажралганидан сўнг ёлғиз қолган. Унинг ортидан қувиб, етиб олган бир нечта мўғул аскарини йўқ қилган. Бироқ

саркарда Айн-Дар қишлоғида қароқчилар томонидан ўлдирилган. Саркарданинг ҳалокати тўғрисидаги хабар Маяфорикин шаҳри ҳокими Малик Шаҳобиддин Ғозийга етказилади. Ҳоким Мангуберди жасадини Маяфорикинга олиб келиб, ҳурмат-иззат билан мусулмончилик қоидалари асосида дафн қилади. Аммо бугунги кунгача Айн-Дар номли қишлоқ ёки аҳоли манзилгоҳи Туркия ҳудудида учрамасди. Мазкур қишлоқнинг қаердалигини аниқлашга муваффақ бўлдик. Усмонли даври архивларида мавжуд 1842 йилги аҳолини рўйхатга олиш китобида Силван шаҳри шимолидаги тоғли ҳудудда Айн-Дар номли қишлоқ борлиги қайд қилинган [11, б. 6].

Ан-Насавийнинг асари араб тилида ёзилган ва унинг тўлиқ бўлмаган икки нусхаси етиб келган. Уни бир нусхаси Франция Миллий кутубхонасида, иккинчиси Британия музейида сақланмоқда [4, б. 11].

Президент Урганч шаҳрининг марказида бунёд қилинган сўнгги хоразмшоҳ, моҳир саркарда Жалолоддин Мангуберди ҳайкалининг очилиш маросимидаги нутқида, жумладан, шундай деди: “Биз кўплам муҳташам иморатлар қуришимиз, маҳобатли ҳайкаллар барпо этишимиз мумкин. Аммо ушбу бунёдкорлик ишларимизнинг туб маъносини, тарбиявий аҳамиятини, халқимиз, ёшларимиз қалбига сингдирмасак, бу обидаларнинг маъавий ибратини тушунтира олмасак асосий мақсадимизга ета олмаймиз. Шу сабабли буюк саркарда Жалолоддин Мангуберди сингари ватанпарвар, жасоратли аждодларимиз ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўрганиш, уни халқимиз, айниқса ёшлар ўртасида кенг тарғиб этиш барчамизнинг бурчимизга айланиши лозим” [15, б. 5]. Албатта бу соҳада қилиниши лозим бўлган ишлар ҳали анча, улар мунтазам ва изчил амалга оширилиб борилаверади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Султон Жалолоддин Мангубердининг мўғул босқинчиларига қарши курашда кўрсатган мислсиз жасорати, она халқига садоқати ва чексиз муҳаббатини қадрлаш ҳамда унинг порлоқ хотирасини абадийлаштириш мақсадида Президент таклифи ва ташаббуси билан Урганч шаҳрида саркардага ҳайкал ўрнатилиши, ёдгорлик мажмуасининг бунёд этилиши муҳим тарихий воқеа бўлди. Бу майдон ҳорижий ва маҳаллий сайёҳлар учун, вилоят аҳолисининг дам олиши, сайр қилиш учун хизмат қиладиган, умумхалқ байрам тадбирлари ўтказиладиган чиройли бир масканга айланди. Ўз навбатида Хоразмнинг ўзига хос “ташриф қоғози” маъносида ҳам туризм соҳасининг ривожига ижобий таъсир қилиши билан янада аҳамиятга эга.

Сўнгги йилларда бунёдкорлик ишлари туфайли Урганч шаҳрининг қиёфаси бутунлай ўзгарди. Президент ташаббуси билан 2018 йилда қурилган Охунд бобо жомье масжиди ҳам шаҳарнинг нафақат маҳаллий, балки хорижий сайёҳлар аримайдиган қадамжоларидан бирига айланди.

Шаҳарни қоқ иккига бўлиб оқиб ўтувчи Шовот каналининг ҳар икки қирғоғи қисқа фурсатда шаҳарликлар ва сайёҳлар учун чинакам ҳордиқ чиқариш масканига айланди.

Урганч халқаро аэропортига келган чет эллик сайёҳ шаҳарга илк қадамини кўяркан, кўзи дастлаб юртнинг буюк алломалари – Ал Хоразмий, Абу Райҳон Бериуний ёдгорликлари

ва боғ мажмуаларига тушади. Шаҳар марказига ҳар икки томонда шарқона услубда қурилган турар жойлар, меҳмонхоналар ва бошқа иншоотлар қад кўтарган Ал Хоразмий кўчаси бўйлаб кетаркан, марказий майдон, Жалололиддин Мангуберди ҳайкали, Авесто боғ-ҳиёбони бўйлаб тўғри Урганч темир йўл вокзалига чиқади. Бу кўча гўё, улуғлар хотираси ва замон эврилишлари мужассамлашган яхлит бир санъат асарига ўхшайди.

Сўз ўрнида айтиш керакки, бу улкан бунёдкорликлар ўз-ўзидан бўлаётгани йўқ. Давлат раҳбарининг ҳар ташрифи давомида берган топшириқлари ва кўрсатмалари, ҳудуднинг иқтисодий ва маънавий жиҳатдан янги босқичга олиб чиқишни кўзлаган тарихий фармон ва қарорларининг натижаси ҳисобланади.

Бугунги кунда амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари:

- Жалололиддин Мангубердининг хотирасини абадийлаштиришга;
- халқимизнинг онги, тафаккурида миллий ғурурнинг ошишига;
- ёшларда ватанпарварлик туйғуларининг жўш урушига;
- марказий майдон шаҳарнинг “ташриф қоғози”га айланишига;
- вилоятда туризм инфратузилмасининг кенгайишига;
- Умуман, сайёҳлик соҳасини ўсишига ижобий таъсир қилиб, ўз навбатида халқнинг фаровонлигини ошишига хизмат қилади.

Президент таъбири билан айтганда: “Бизнинг танимизда Жалололиддин Мангуберди, Амир Темур, Паҳлавон Маҳмуд каби боболаримиз қони оқмоқда. Биз шунга муносибмиз ва бу муносибликни ҳар дақиқада бугун халқимизга, жаҳон аҳлига тараннум қилишга шошилишимиз керак!”

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Урганч шаҳрида Жалололиддин Мангуберди ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Чинакам мардлик ва ватанга чексиз садоқатнинг ёрқин тимсоли.” // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 30 август, № 177 (699). – Б.2.
2. Назарбеков О. “Ватан ҳимояси, эрку озодлиги учун курашиб яшашнинг ёрқин тимсоли”. // Халқ сўзи, 2022 йил 31 август, № 190 (8252). – Б. 2.
3. Абдуллаев И. “Ким юртидан ёвни қувса, мендурман ўшал ...”. // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 20 январь, № 13 сон. – Б. 3.
4. Машарипов Қ. “Жалололиддин Мангубердининг жаҳон сиёсий ва ҳарбий тарихидаги ўрни”. – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2021. – Б. 11.
5. Абдиримов Б., Васим Сажжад. “Султон Жалолиддин хоразмшоҳ Покистонда”. – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2021. – Б. 3.
6. Абдиримов Б. “Хоразмийлар изини излаб ...”. – Тошкент: Шарқ маърифати нашр-матбаа уйи, 2021. – Б. 3.
7. Абдиримов Б. Икки буюк саркарда ёхуд Жалололиддиндан Қутузгача. – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2021. – Б. 21.
8. Абдиримов Б. Султон Жалололиддин хоразмшоҳ Покистонда. – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2021. – Б. 3.
9. Дурдиева Г. “Номи тилларда дoston саркарда”. // Янги Ўзбекистон, 2020 йил 7 ноябр, № 214-сон. – Б. 5

10. Одамбоев О. “Урганчда Жалолиддин Мангуберди хайкали ўрнатилади ва ер ости йўли курилади”. // Халқ сўзи, 2021 йил 7 январь, № 4 (7784). – Б. 4.
11. Дурдиева Г. “Жалолиддин Мангуберди мангу қўним топган қишлоқ аниқланди”. // Янги Ўзбекистон, 2021 йил 29 декабрь, № 264. – Б. 6.
12. Раҳимов Ж. Мардлик ва жасорат тимсоли. – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2021. – Б. 3.
12. Дурдиева Г. “Илмий изланиш ва тадқиқотлар туфайли юз очаётган тарих”. // Янги Ўзбекистон, 2021 йил 2 ноябр, № 218-сон. – Б. 6.
13. Шаърий ЖУЗЖОНИ. “Миллат тарихининг барҳаёт сиймоси”. Янги Ўзбекистон, 2022 йил 12 июль, № 139-сон. – Б. 6.
14. Ботиров М. “Мангуликдан жой олган жасорат тимсоли”. // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 6 сентябр, № 181 сон. – Б. 6.
15. Мажидов И. “Буюклик ҳам таъзим қилган зот”. // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 8 сентябрь, № 183. – Б. 5.
16. Матёкубов К. “Синд дарёси бўйидаги жанг”. // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 18 февраль, № 36. – Б. 6.

HISTORY OF FEW NATIONS IN UZBEKISTAN

Yusupova Sevara Nizamitdinovna

Andijan State Pedagogical Institute, Head of Social and
Humanities Department, Associate Professor
yusupovasevara1818@gmail.com

ANNOTATSIIYA

In this article, the process of globalization taking place in the world, issues related to national diversity, small number of nationalities, diasporas in the socio-spiritual life of the countries of the world are expressed. By the present time, the widespread development of migration processes on a global scale also reveals problems related to national minority groups, which are few in number in different countries. These problems are manifested in different regions of the world to one degree or another, and are the cause of certain confessional, ethnic, racial, territorial and other types of contradictions, conflicts and conflicts. In this regard, political issues such as the fact that the activities of the UN High Commissioner for Minorities (UNHCR) at the international level have been focusing on identifying and preventing the above-mentioned conflicts and solving problems have been reflected with the help of facts and examples. Since the first years of Uzbekistan's independence, ensuring inter-ethnic harmony and tolerance in society has been defined as one of the priorities of state policy. In this article, comprehensive reforms have been implemented to further develop inter-ethnic relations, preserve and develop the language, culture, traditions of representatives of different nationalities, and create social and economic conditions.

Keywords: Uzbekistan, Minority, Nation, Harmony, Tolerance

O'ZBEKISTONDA KAM SONLI MILLATLAR TARIXI

Yusupova Sevara Nizamitdinovna

ANNOTATSIIYA

Mazkur maqolada jahonda ro'y berayotgan globallashuv jarayoni dunyo mamlakatlari ijtimoiy-ma'naviy hayotida milliy xilma-xillik, kam sonli millatlar, diasporalar bilan bog'liq masalalarni dolzarb ahamiyatga molik masalalar o'z ifodasini topgan. Hozirgi davrga kelib migratsiya jarayonlarining dunyo miqyosida keng tus olishi turli davlatlarda kam sonli bo'lmish milliy ozchilik guruhlar bilan bog'liq muammolarni ham o'rta tashlamoqda. Ushbu muammolar dunyoning turli hududlarida u yoki bu darajada namoyon bo'lib, ma'lum konfessional, etnik, irqiy, hududiy va boshqa xildagi qarama-qarshilik, ziddiyat va to'qnashuvlarning kelib chiqishiga ham sabab bo'lmoqda. Bu borada BMTning kam sonli millatlar bo'yicha Oliy Komissarligi (VKMM) xalqaro miqyosdagi faoliyatini yuqorida qayd etilgan ziddiyatlarni aniqlash va oldini olishga, muammolar yechimiga o'z e'tiborini qaratib kelayotganligi kabi siyosiy masalalar fakt va misollar yordamida o'z aksini topgan. O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab jamiyatda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Mazkur yo'nalishda millatlararo munosabatlarni yanada rivojlantirish, turli millat vakillarining tili, madaniyati, urf-odatlarini saqlash va rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yaratish bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirilganligi mazkur maqolada batafil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Kam sonli, Millat, Totuvlik, Bag'rikenglik

Jahonda ro‘y berayotgan globallashtirish jarayoni dunyo mamlakatlari ijtimoiy-ma‘naviy hayotida milliy xilma-xillik, kam sonli millatlar, diasporalar bilan bog‘liq masalalarni dolzarb ahamiyatga molik masalalar qatorida kun tartibiga qo‘ymoqda. Hozirgi davrga kelib migratsiya jarayonlarining dunyo miqyosida keng tus olishi turli davlatlarda kam sonli bo‘lmish milliy ozchilik guruhlar bilan bog‘liq muammolarni ham o‘rtaga tashlamoqda. Ushbu muammolar dunyoning turli hududlarida u yoki bu darajada namoyon bo‘lib, ma‘lum konfessional, etnik, irqiy, hududiy va boshqa xildagi qarama-qarshilik, ziddiyat va to‘qnashuvlarning kelib chiqishiga ham sabab bo‘lmoqda. Bu borada BMTning kam sonli millatlar bo‘yicha Oliy Komissarligi (VKMM) xalqaro miqyosdagi faoliyatini yuqorida qayd etilgan ziddiyatlarni aniqlash va oldini olishga, muammolar echimiga o‘z e‘tiborini qaratib kelmoqda.

Dunyo miqyosida sobiq sovet davridagi respublikalarda mavjud kam sonli xalqlar va millatlarning tarixi, mintaqadagi migratsion jarayonlar hamda amalga oshirilgan deportatsiya siyosati va uning milliy transformatsiyaga bo‘lgan ta‘siri, kam sonli millatlar tadqiqining nazariy va ilmiy tahlili bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. SHuningdek, o‘z navbatida ichki barqarorlik va xavfsizlikni ta‘minlash, geosiyosiy manfaatlarni himoya qilish, respublikada millatlararo munosabatlar borasidagi siyosatni amalga oshirish, millatlararo munosabatlardagi barqarorlik va hamjihatlikni ta‘minlash siyosatini amaliy hayotga tatbiq etish barobarida nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab jamiyatda millatlararo totuvlik va bag‘rikenglikni ta‘minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Mazkur yo‘nalishda millatlararo munosabatlarni yanada rivojlantirish, turli millat vakillarining tili, madaniyati, urf-odatlarini saqlash va rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yaratish bo‘yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Zero, “yurtimizda hukm surayotgan do‘stlik va birdamlik muhiti – tinchlik va barqarorlik, amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini oshirish, O‘zbekistonning xalqaro maydondagi obro‘-e‘tiborini yanada yuksaltirishning eng muhim omilidir”¹. Bu borada respublikada yashovchi millatlar o‘rtasida hamjihatlilikni mustahkamlash, millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish, insonparvarlik qadriyatlarini, bu borada amalga oshirilayotgan madaniy-ma‘rifiy ishlarni ilmiy asosda yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda “O‘zbekiston Respublikasining millatlararo munosabatlar sohasidagi davlat siyosati konsepsiyasi”da belgilangan yangi talablar quyidagi muhim vazifalarni amalga oshirish zarurligini taqozo etadi: joylarda millatlararo munosabatlar holatini kuzatish tizimi va mexanizmlarini yaratish. jamiyatdagi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kelishmovchiliklar va nizoli vaziyatlarni erta ogohlantirish va oldini olish bo‘yicha tadbirlarni tashkil etish uchun asos sifatida; O‘zbekiston Respublikasining davlat va ijtimoiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlarini, ilg‘or xorijiy tajribani hisobga olgan holda millatlararo munosabatlarning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirishdir².

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Республика Байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи // <https://president.uz/uz/lists/view/198>

² Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении Государственной политики Республики Узбекистан в сфере межнациональных отношений» от 15 ноября 2019 года. № УП -5876 <https://lex.uz/ru/docs/4597684>

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF–4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”, 2017 yil 19 maydagi PF–5046-son “Millatlararo munosabatlar va xorijiy davlatlar bilan do‘stona aloqalarni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2019 yil 15 noyabrdagi PF–5876-son “Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish, amaliy hayotga tatbiq etish jarayonida ushbu masalalarni ilmiy nuqtai nazardan tadqiq dolzarb masalalar sirasiga kiradi.

Dunyo miqyosida kam sonli millatlar tarixiga bevosita bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar dunyodagi etakchi ilmiy markazlar va oliy o‘quv yurtlarida olib borilmoqda, xususan, shug‘ullanuvchilar qatorida SHimoliy-G‘arbiy Evropa nemislari madaniyati va tarixi institutining Gyottingen bo‘limi (Germaniya, Lyunenbug), SHimoliy Nyuton Betel kolledji (AQSH, Kanzas), Toronto universiteti (Kanada), Rossiya nemislari tarixi va madaniyati tadqiqotchilarining Xalqaro assotsiatsiyasi (Rossiya, RNTMTXA)³, Ukraina-Germaniya ilmiy tadqiqotlar instituti (Ukraina, Dnepropetrovsk); Saratov davlat universiteti (Rossiya), F.M. Dostoevskiy nomidagi Omsk davlat universiteti (Rossiya), rossiyalik nemislarning ijtimoiy fanlar akademiyasi (Rossiya) kabi ilmiy markazlar faoliyat ko‘rsatmoqda.

Jahondagi kam sonli millatlar tarixini chuqur o‘rganish natijasida birmuncha ilmiy yutuqlarga erishildi. Mustaqillikkacha bo‘lgan davrdagi jarayonda kam sonli millatlar tarixini xolisona o‘rganish va ilmiy yondashuv O‘zbekiston Respublikasi hududida turli millatlarni ahvolini nazariy tavsiyalarni ishlab chiqish va asoslashga imkon berdi. 1990yilning noyabr-dekabr oylari davomida Kengash tomonidan migratsion jarayonlarni barqarorlashtirish va millatlararo munosabatlarni yo‘lga qo‘yish bo‘yicha quyidagi ishlar qilingan: mahalliy Kengashlar va partiya organlarining millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish bo‘yicha faoliyati o‘rganib chiqilgan; davlat tili to‘g‘risidagi Qonunni amalga oshirish jarayoni; millatlararo munosabatlar bilan bog‘liq masalalarni hal qilish uchun qonunchilikdan foydalanish amaliyoti va muammolari; aholining turli xil milliy guruhlarining turli milliy va madaniy ehtiyojlarini qondirish amaliyotini takomillashtirish holati va choralari; aholining yashash joyida mehnat va o‘quv jamoalarida millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish bo‘yicha ishlarining shakllari va usullari; millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish masalalarida mahalliy Kengashlarga va partiya organlariga axborot-uslubiy yordam ko‘rsatish masalalari o‘rganib chiqilgan. Toshkent, Buxoro, Farg‘onada millatlararo munosabatlar muammolariga bag‘ishlangan hududiy seminar-uchrashuvlar tashkil etildi. Andijon, Farg‘ona, Namangan, Buxoro viloyatlarida millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirishga amaliy yordam ko‘rsatildi.

Bugungi kunda butun dunyoda kam sonli millatlar tarixini o‘rganish bo‘yicha qator ustuvor yo‘nalishlarda tadqiqotlar davom etmoqda: qabul qiluvchi davlat hududida etnik guruhlar shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari, ularning titul millat bilan o‘zaro munosabatlari; etnik

³РНТМТХА – 1995 й. ташкил тўпкан. Хозирда ассоциациянинг 10та мамлакатнинг 144 аъзоси, олимлари бор (Россия, Германия, Украина, Қозогистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Беларусия, Латвия ва Япония). 25йил ичида асоциация азолари 100 дан ортиқ докторлик (PhD) ва 22 (DSc) дисертацияларини химоя қилишди, юзлаб монографиялар ва асарлар тўплами нашр этилди.

birlikning o'zini anglashi masalalari; identiklik va o'ziga xoslikning saqlanishi; o'zga madaniy muhitda diasporalarning moslashuvi va integratsiyalashuvi muammolari; MDH davlatlaridan emigratsiya qilgan turli millatlar aholisining taqdiri va ularning yangi maskanlardagi sharoitlarga moslashuvi tadqiq etilmoqda.

Bugungi kunda 281 mln.dan ortiq shaxs, ya'ni dunyo aholisining 3,6% xalqaro migratsiya jarayonlariga jalb etilgan bo'lib, bu 1990 yil ko'rsatkichlari (128 mln)ga nisbatan 3 barobar ko'pdir⁴. SHunga ko'ra, biz xalqaro migratsiyaga qabul qiluvchi va yuboruvchi davlatlarning demografik dinamikasi, mehnat bozori hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida e'tibor qarotish muhim, deb hisoblaymiz.

Umuman olganda, "migratsiya" ko'p qirrali tushuncha bo'lgani bois, u ilmiy doirada turlicha talqin etiladi. Mazkur tushunchaning kelib chiqishi, lotincha "migratio" so'zi bilan bog'liq bo'lib, "ko'chish", "siljish" kabi ma'nolarni anglatadi⁵. Maxsus adabiyotlar tahlili, ushbu tushunchadan keng va tor ma'noda foydalanish mumkinligini ko'rsatmoqda. Keng ma'noda migratsiya davomiyligi, uzluksizligi va maqsadli ekanligidan qat'iy nazar, bir yoki bir necha ma'muriy-hududiy birliklar o'rtasida amalga oshiriluvchi hududiy ko'chishlarni anglatadi⁶. Tor ma'noda esa, doimiy yashash joyining o'zgarishi bilan yakun topgan hududiy ko'chish jarayoni tushuniladi⁷.

O'zbekiston mustaqilligi arafasida yangi tarkib topgan Kengash tomonidan migratsion jarayonlarni barqarorlashtirish va millatlararo munosabatlarni yo'lga qo'yish bo'yicha quyidagi ishlar qilingan: mahalliy Kengashlar va partiya organlarining millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish bo'yicha faoliyati o'rganib chiqilgan; davlat tili to'g'risidagi Qonunni amalga oshirish jarayoni; millatlararo munosabatlar bilan bog'liq masalalarni hal qilish uchun qonunchilikdan foydalanish amaliyoti va muammolari; aholining turli xil milliy guruhlarining turli milliy va madaniy ehtiyojlarini qondirish amaliyotini takomillashtirish holati va choralari; aholining yashash joyida mehnat va o'quv jamoalarida millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish bo'yicha ishlarning shakllari va usullari; millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish masalalarida mahalliy Kengashlarga va partiya organlariga axborot-uslubiy yordam ko'rsatish masalalari o'rganib chiqilgan. Toshkent, Buxoro, Farg'onada millatlararo munosabatlar muammolariga bag'ishlangan hududiy seminar-uchrashuvlar tashkil etildi. Andijon, Farg'ona, Namangan, Buxoro viloyatlarida millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirishga amaliy yordam ko'rsatildi.

O'zbekiston Respublikasining migratsiya sohasidagi siyosatini takomillashtirish xorijda mehnat qilayotgan fuqarolari huquq va manfaatlarini himoya qilish, mehnat sharoitlarini yaxshilash hamda ularning shaxsiy va mehnat xavfsizligini ta'minlash ishlari samaradorligini oshirish maqsadida, Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi vakolatlarini kengaytirish, xorijda mehnat faoliyatini yuritishning huquqiy asoslari takomillashtirish, shuningdek, noqonuniy

⁴ International Organization for Migration (2022). World Migration Report 2022. <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>

⁵ Ушакова Д. Толковый словарь русского языка. – Москва, 2000. – Т. 1. – С. 247.

⁶ Рыбаковский Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. – М.: Наука, 1987. – С. 26.

⁷ Рыбаковский Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. – М.: Наука, 1987. – С. 18.

migratsiyani tartibga solish imkonini beruvchi “Tashqi mehnat migratsiyasi to‘g‘risida”gi qonunni qabul qilish, shuningdek, ichki mehnat migratsiyasi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarning oldini olish, mamlakat xavfsizligi nuqtai nazaridan bu boradagi ishlarni yanada takomillashtirish maqsadga muvofiq sanaladi.

MINIATURES OF THE "BABURNAMA" MANUSCRIPT. MINIATURE ART OF THE BABURIAN PERIOD

Norchayev Ravshan Toshtemirovich
professor institute of the Kamoliddin Behzod
national painting and design institute, academician of Turon AC
Toshtemirova Maftuna Ravshan kizi
Kamoliddin Behzod national painting and design institute

ABSTRACT

This article briefly talks about the paintings made in the centuries-old "Boburnoma". In "Boburnoma" we can see the king, father, army chief, sincere, generous, righteous Babur. The oldest and rarest manuscripts of "Boburnoma" from the last quarter of the 16th century have reached us in Persian translation by Abdurahim Khan. They are richly illustrated by Indian miniature painters in Akbar's palace library.

Kamoliddin Behzad's student Mir Said Ali Tabrizi introduced the traditions of the Herat miniature school during the Timurid period, and Khoja Abdus Samad Sherozi introduced the traditions of Iranian miniature art during the Safavid period into Indian miniatures. So, we can say that they were the link connecting the Timurid, Safavid and Babur schools of miniature art. Mir Said Tabrizi and Khwaja Abdus Samad Shirazy laid the foundation of Babur miniature art. They headed the new school established by Humayun in his imperial library. Thus, a new style of art is born, in which the techniques and traditions of the Timurid and Safavid miniatures are filled with new content.

Keywords: Babur dynasty, Miniature, Fine art, Tradition, Skill

“BOBURNOMA” QO’LYOZMASINING MINIATYURALARI. BOBURIYLAR DAVRI MINIATYURA SAN’ATI

Norchayev Ravshan Toshtemirovich,
Toshtemirova Maftuna Ravshan qizi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ko‘p asrlik “Boburnoma”da ishlangan rasmlar haqida qisqacha so‘z borgan. “Boburnoma”da shahanshoh, padar, lashkarboshi, samimiy, saxovatli, xaqgo‘y Boburni ko‘rishimiz mumkin. XVI asrning so‘nggi choragiga oid “Boburnoma”ning eng qadimiy va noyob qo‘lyozmalari Abdurahimxonning fors tiliga tarjimasida bizgacha yetib kelgan. Ular Akbar saroy kutubxonasida hind miniatyura rassomlari tomonidan juda boy tasvirlangan.

Kamoliddin Behzod shogirdi Mir Said Ali Tabriziy Temuriylar davridagi Hirot miniatyura maktabi an‘analarini, Xoja Abdus Samad Sheroziy esa safaviylar davridagi Eron miniatyura san‘ati an‘analarini hind miniatyuralariga kiritdilar. Demak, ular miniatyura san‘atining temuriylar, safaviylar va boburiylar maktablarini bog‘lovchi bo‘g‘in bo‘lgan desak bo‘ladi. Mir Said Tabriziy va Xoja Abdus Samad Sheroziylar boburiylar miniatyura san‘atining po‘ydevorini qo‘ydilar. Ular Humoyun o‘zining imperator kutubxonasida tashkil etgan yangi maktabga rahbarlik qildilar. Shunday qilib, temuriylar va safaviylar miniatyurasi texnikasi va an‘analari yangicha mazmun bilan to‘ldiriladigan yangi san‘at uslubi tug‘iladi.

Kalit so‘zlar: Boburiylar sulolasi, Miniatyura, Nafis san‘at, An‘ana, Mahorat

*Bobur avtobiografiyasi islom adabiyotida
 juda kam uchraydigan janrdir.*

Lui Bazan

Zahiriddin Muhammad Bobur O'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim bo'lish bilan birga yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. Bobur keng dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solgan. Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yilning 14-fevralida Andijonda, Farg'ona ulusining hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida dunyoga kelgan. Bobur yoshligidan adabiyot, nafis san'at, tabiat go'zalligiga mehr qo'ygan. U barcha Temuriy shahzodalar kabi bu ilmlarning asosini otasining saroyida, yetuk ustozlar rahbarligida egalladi.

Bobur Mirzo o'zidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari, estetik didi va ilmiy qiziqishlarini Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurrahmon Jomiy, Lutfiy va boshqa Sharq mumtoz asarlarini mutolaa qilib shakllantirgan.

12 yoshida otasi o'rniga Farg'ona ulusining hokimi etib ko'tarilgan Bobur qalamni qilichga almashtirib, Andijon taxti uchun ukasi Jahongir Mirzo, amakisi Sulton Ahmad Mirzo, tog'asi Sulton Mahmudxon va boshqa raqiblarga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Bir necha yil davom etgan bu kurash qirg'in-barotdan boshqa biror natija bermadi: unda katta harbiy kuch bilan aralashgan Shayboniyxonning qo'li baland keldi va Bobur Samarqandni tashlab ketishga majbur bo'ldi. 1504-yili Shayboniyxon Andijonni ham qo'lga kiritgandan so'ng, Bobur janubga qarab yo'l oldi va Qobul ulusida o'z hokimiyatini o'rnatdi. 1505-1515-yillarda u Markaziy Osiyoga qaytishga bir necha bor urinib ko'rdi. Ammo bu urinishlardan hech qanday natija chiqmadi. So'ng o'z mavqeini yanada mustahkamlash maqsadida, 1519-1525-yillar davomida Hindistonni qo'lga kiritish uchun bir necha bor janglar olib bordi. Tarixiy ma'lumotlarning bayon qilishicha, Boburning Hindistonga yurishida Dehli hukmdori Ibrohim Sulton siyosatidan norozi bo'lgan Panjob hokimlari ham Boburni qo'llaganlar va Sikri jangidagi bu g'alaba Boburga Hindistonda o'z hukmronligini uzil-kesil o'rnatish va Boburiylar sulolasini barpo etish imkoniyatini berdi. "Boburiylar sulolasi" Hindistonda 300 yildan ortiq hukmronlik qildi.¹

Shoir lirik asarlariga xos umumiy xususiyat shundan iboratki, ular mumtoz adabiyotimiz an'analari asosida yaratilgan bo'lsa ham, uslubning sodda va ravonligi, hajmining ixchamligi, ko'proq real hayotiy voqea-hodisalar zaminida maydonga kelgani bilan ajralib turadi. Natijada uning she'rlarida tarixiylik bilan realizm, hayotiylik bilan badiiylik, hissiy bilan haqqoniy ifoda o'zaro uyg'unlashib boradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur me'morchilikka xam alohida e'tibor berib, chorbog'lar qurishga kirishadi. Chorbog' Sharqning iqlim sharoiti bilan bog'liq bo'lib, hokim yoki podshoh oilasi bahor oylaridan ushbu boqqa ko'chib chiqib, butun yozni shu yerda o'tkazishi odat bo'lgan. Bunday bog'lar shahar chetida, ko'pincha oqar suv bo'ylarida qurilgan. Bog'ning qurg'on devori

¹ /e-tarix.uz/shaxslar/726-maqola.html. Z.M.Bobur (1483-1530)

atroflariga soya beruvchi turli daraxtlar, undan so'ng tartib bilan har xil mevali daraxtlar va turfa gullar ekiladi.

Bunday shohona chorbog'lar qurish Sharq me'morchilik an'anasining ajralmas qismi hisoblangan. Bu an'ana temuriylar va boburiylar davrida, ayniqsa ravnaq topgan. Chunonchi, Zahiriddin Muhammad Bobur Qobulda o'rtnashib olgach, uning sevgan mashg'uloti - turli bog'lar yaratish bo'lgan. U Afg'onistonda ana shunday o'nta: Bog'i Shaxri oro, Chorbog', Bog'i jilovxona, O'rta bog', Surat bog', Bog'i Moxitob, Bog'i Oxuxona, Bog'i Vafu, Bog'i Navruziiy, Bog'i Behishtiy nomli bog'lar qurdirgan. Go'zallik va gullar shaydosi bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur o'zi barpo bog'larni dunyodagi bor bo'lgan ko'chat-mevalar va gullar bilan bezaydi. Bobur Hindistonni egallaganidan so'ng, Agra shahrida ham bog'lar (*Bog'i guli Afshan, Bog'i Orom (Jamna daryosi bo'yida joylashgan)*) yaratgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur vafot qilganda dastlab vaqtincha uni Jamna daryosi bo'yida joylashgan boqqa dafn etishgan edi. Bog' o'rni "Rom bog'" nomi bilan hozir ham ziyoratgoh joy hisoblanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur vafotidan keyin go'zal bog'lar barpo etishdek ajoyib an'anani Bobur Mirzoning avlodlari xam davom ettirganlar. Boburiylar sulolasining eng buyuk vakili Akbarshoh davri (1556-1605)da go'zal bog'lar bunyod qilindi.

Keyinchalik chorbog'lar yaratish tartibi bir oz o'zgarib ketdi. XIX asrda Buxoroda qurilgan "Sitorai moxi xosa", Andijonning Oyim qishlog'ida barpo etilgan "Mohlar Oyim" chorbog'i eng so'nggi shunday qurilishlardandir.

Andijon shimolida "Qo'shtegirmon" mavzeidagi Eson Davlatbegim chorbog'i ham o'sha ana'naviy qurilishlar qatorida turadi.²

Taniqli ingliz adibasi Margaret Rumer Godenning (1907-1998) Bobur qizi Gulbadanbegimga bag'ishlagan asarida Eson Davlatbegim chorbog'i tasvirlangan ikkita miniatyura berilgan. Birida yosh Boburning katta onasi bilan suhbatini tasvirlangan. Miniatyurada chorbog' ichki-tashqi devorining darvoza qismlari sharqona aks ettirilgan. Ularning birida tashki devor darvozasiga pillapoyadan ko'tarilib kelayotgan kishini darvoza soqchisi kutib olmoqda va nimadir tushuntirmoqda. So'ngra chorbog'ning ichki devor qismi, eshigi va atrofida yurgan xizmatchilar aks ettirilgan. Eng tepada, ko'shk-ayvonda shahzoda Bobur katta onasi Eson Davlatbegim bilan suhbatlashmoqda.

Ikkinchi miniatyurada chorbog'dagi Boburga Umarshayx Mirzoning Axsida yuz bergan halokati haqidagi xabar yetkazilgan payt aks ettirilgan. "Boburnoma"da yozilganidek, bu noxush xabar, avvalo, chorboqqa kelgan. "Umarshayx mirzoga bu voqea dast berganda men Andijonda, chaxorbog'da edim... iztirob ila o'tlanib, qoshindagi navkar va savdar bilan qurg'on azimati kildim", deb yozadi Bobur.³

Miniatyurada, affidan, chorbog'ning tashqi tomoni aks ettirilgan: mulozimlar otda kelgan xabarchini hayajon bilan kutib olmoqdalar. Pastda tuya va uning jilovdori, odamlar kayfiyatida besaranjomlik holati.. Bu ikki miniatyura chorbog' haqidagi tasavvurimizni anchagina kengaytiradi va bizni bu borada yangi ma'lumotlar to'plashga undaydi.

²/ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdujabbor-yahyoiev-me-mori-meosga-shoirona-nazar/

³ P.Qodirov. Yulduzli tunlar.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyandalaridan biri bo'lish barobarida me'morlik va bog' tuzish, obodonchilik sir-sinoatlarini ham chuqur bilgan. Hindistondagi hozirda olamga mashhur, jahon me'moriy merosida muhim o'rin tutgan, musulmon me'morchiligiga xos bo'lgan muhtasham obidalarini yaratilishiga asos solgan. O'zining mashhur "Boburnoma" asarida u ko'plab me'moriy inshootlarni qisqa, lo'nda va chuqur ta'riflab bergan.⁴

Boburning bizgacha kelgan lirik merosi 4000 ga yaqin bo'lib, ular g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, fard va masnaviyatlardan iborat. Boburning turkiy tilda yozilgan she'rlari obrazlarning keskinligi, aforizmi bilan ajralib turadi. Boburning asosiy asari bu janrning tarixiy adabiyotdagi ilk namunasi bo'lgan avtobiografiya bo'lib, 1493-1508 va 1519-1529-yillardagi voqealarni tasvirlaydi, zodagonlar hayotining tafsiloti, odob-axloqi, urf-odatlarini yorqin aks ettiradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur 47 yillik hayoti davomida jahon miqyosida e'tirof etilgan mashhur "Bobur-noma" avtobiografik kitobi, o'ziga xos va go'zal lirik asarlar (g'azal, ruboiylar), musulmon fiqhiga oid risolalar ("Mubayyin"), poetika ("Aruz risolasi"), musiqa, harbiy ishlar, shuningdek, "Hatt-i Boburiy" maxsus alifbosi kabi boy adabiy va ilmiy meros qoldirdi. U o'zining ona tili o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Uning musiqa va harbiy san'atga oid risolalaridan tashqari barcha asarlari bizgacha yetib kelgan. Ular orasida mashhur "Bobur-noma" ("Bobur kitobi") asari alohida o'rin tutadi, u "Xotiralar" deb ham ataladi. "Boburnoma" — o'zbek namunaviy adabiyotidagi bebaho asarlardan. Unda O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiasiga oid qimmatli ma'lumotlar bor. "Boburnoma" Temuriylar davri o'zbek mumtoz nasrining e'tirof etilgan namunasi va XVI asr birinchi choragidagi o'zbek adabiy tilining ajoyib yodgorligidir. Unda Bobur o'z xotiralarini sodda, yorqin, ommaviy tilda va ixcham qilib yozgan.

XVI asrning so'nggi choragiga oid "Bobur-noma"ning eng qadimiy va noyob qo'lyozmalari Abdurahimxonning fors tiliga tarjimasida bizgacha yetib kelgan. Ular Akbar saroy kutubxonasida hind miniatyura rassomlari tomonidan juda boy tasvirlangan. Bobur nomidagi ana shunday qo'lyozmalardan hozirda ikkita to'liq ro'yxati ma'lum — biri Londondagi Britaniya muzeyida va Nyu-Dehli'dagi Milliy muzeyda. Ushbu qo'lyozmada 69 ta miniatyura bo'lib, uning alohida namunalari o'zbek, hind miniatyura rassomlari va tadqiqotchilari tomonidan nashr etilgan. Endi ular nafaqat Bobur avlodlari, balki keng qamrovli sharq miniatyura tadqiqotchilari, barcha go'zallik ixlosmandlarining mulkiga aylandi.

Sharq miniatyurasi tarixida bir qator maktablarni qamrab olgan to'rtta davr asos solgan: temuriylar davri — Xuroson va Movarannahr (*Hirod, Samarqand, Tabriz, Sheroz maktablari*); safaviylar davri — Eron (*Sheroz, Tabriz, Mashhad, Isfaxon maktablari*); shayboniylar davri — O'rta Osiyo (*Buxoro va Samarqand maktablari*); boburiylar davri — Hindiston (*Agra va Dehli maktablari*).⁵ 16—17-asrlar hind miniatyurasi deyarli barcha tadqiqotchilari, eski an'anaga ko'ra, uni "Buyuk Mo'g'ullar miniatyurasi" deb atashgan. Tarixiy jarayonning obektiv kechishi nuqtai nazaridan qaraganda, voqelikka to'g'ri kelmaydigan eski atamaning o'rniga yangi "Boburiylar davri miniatyurasi" atamasini ilmiy foydalanishga kiritish juda adolatli bo'ladi.

⁴ Saidbek Hasanov. BOBURNOMA

⁵ Википедия.

Boburiylar Hindistondagi temuriylar sulolasining davomchilaridir. Zahiriddin Muhammad Bobur Hindiston bilan O'rta Osiyo va Eron o'rtasida faol aloqa o'rnatib, hind madaniyatining yangi gullab-yashnashiga hissa qo'shdi. O'rta Osiyo va Safaviylar Eron xalqlari san'atining hind san'atiga foydali ta'siri ajoyib natijalar berdi. Xususan, Boburiylar davri hind miniatyurasi mahalliy hind maktablarining temuriylar, safaviylar va Markaziy Osiyo maktablarining eng yaxshi an'analari bilan ijodiy sintezi sifatida vujudga kelgan.⁶

Boburning o'g'li Humoyun Hindistondagi g'alayonlar chog'ida Safaviylar sulolasidan bo'lgan Shoh Tahmasp tomonidan mehmondo'stlik bilan qabul qilingan va bir necha yil Qazvin va Tabrizda bo'lgan. Humoyun Tabrizda bo'lganida miniatyura san'atidan qattiq maftun bo'lgan, Behzod shogirdlari ijodi bilan tanishgan. Shoh Tahmasp saroyida Humoyun mashhur rassomlar, Tabrizlik Mir Said Ali va Sherozlik Xoja Abdus Samad bilan do'stlashib, 1550-yilda Hindistonga o'z saroyiga olib keladi.

Kamoliddin Behzod shogirdi Mir Said Ali Tabriziy Temuriylar davridagi Hirot miniatyura maktabi an'alarini, Xoja Abdus Samad Sheroziy esa safaviylar davridagi Eron miniatyura san'ati an'alarini hind miniatyuralariga kiritdilar. Demak, ular miniatyura san'atining temuriylar, safaviylar va boburiylar maktablarini bog'lovchi bo'g'in bo'lgan desak bo'ladi. Mir Said Tabriziy va Xoja Abdus Samad Sheroziy boburiylar miniatyura san'atining poydevorini qo'ydilar. Ular Humoyun o'zining imperator kutubxonasida tashkil etgan yangi maktabga rahbarlik qildilar. Shunday qilib, temuriylar va safaviylar miniatyurasi texnikasi va an'analari yangicha mazmun bilan to'ldiriladigan yangi san'at uslubi tug'iladi.⁷

Humoyun vafotidan keyin taxtga uning o'n to'rt yoshli o'g'li Akbar o'tirdi. Akbar o'z davlatida yangi milliy madaniyat yaratish vazifasini qo'yadi. Boburiylar san'ati Akbar hukmronlik qilgan paytda jadal rivojlangan. U diniy bag'rikenglik, hind, fors va turkiy vatandoshlarning milliy an'alarini hurmat qilish siyosatini olib boradi. Akbar san'atni yaxshi tushunadigan, o'zi ham rassomlik iqtidoriga ega edi. Islom dinida tirik mavjudotlarni tasvirlash taqiqlanganiga qaramay, Akbar tasviriy san'atni juda qadrlagan. Bu to'g'risida Abu-l-Fazl "Ayin-i-akbariy"da, Akbarning yoshligidanoq rasm chizishga katta qiziqish bildirganligi, uni ilm va zavqlanish vositasi deb hisoblagani, ijodkorlarga homiyligi, ya'ni, ijod ahlini har tomonlama rag'batlantirgani va san'atga bo'lgan qiziqishi haqida yozadi. Amir Hamzaning 360 rivoyatini tasvirlash uchun Behzod maktabidan 50 nafar rassom jalb etilgani, to'planning 12 jildi 1700 miniatyura bilan bezatilgani bunga yorqin misoldir. "Ayin-i-akbariy"da Abu-l-Fazlning yozishicha, Akbar saroyida turli millatlardan 145 nafar miniatyurachi ishlagan. 1573-yilda Akbar Gujaratdan hind uslubidagi uchta rassom - Jagannat, Tara Chanda va Sanval Dasni olib keldi. Keyinchalik Kashmir, Panjob, Rajput va boshqa hududlardan ham rassomlar jalb qilindi. Ular Mir Said Ali va Abdus Samaddan miniatyura san'atini o'rganishgan. Ularning shogirdlari va Akbar maktabini eng yaxshi ijodkorlari deb: Dasnavat, Basavan, Lal, Ustod Mansur, Kesu, Mukund, Davlet, Miskin, Farrux bey Qalmiq, Madhu, Jagan (Jagannat), Maxish, Xemrakan, Tara Chand, Sanval Das, Garibans, Ram va boshqalarni ayta olamiz.

⁶ /east.totalarch.com/babur_nama_art_of_miniature. Искусство миниатюры эпохи бабуридов

⁷ Искусство миниатюры эпохи бабуридов

Hindiston fauna va florasini aks ettiruvchi 32 ta “Boburnoma” miniatyurasining aksariyati hayvonlar tasvirida “Nodir al-Asir”, ya’ni “Asr mo’jizasi” laqabini olgan ustoz Mansur tomonidan alohida mahorat bilan bajarilgan. Hind rassomlari an’anaviy diniy an’analardan voz kechib, Boburiylar miniatyurasiga portretni, tasvirlanganlarning xarakterini, ichki dunyosini aks ettirdi, temuriy va safaviy uslublari esa kompozitsiya, me’morchilik, bezak va rang sxemasida o’zini namoyon qildi.

Jahongir ham xuddi otasi kabi miniatyura rasmlari, badiiy ishlangan qo’lyozmalar va albomlarni to’plovchi jonkuyar edi. U o’z xalqini Eron va O’rta Osiyoga qo’lyozma va boshqa san’at asarlarini sotib olish uchun muntazam ravishda jo’natib turgan. Boburiylar maktabi doimiy ravishda O’rta Osiyo va Eronning taniqli rassomlari bilan to’ldirilib borildi. Jahongir saroyida ishlagan Muhammad Nodir Samarqandiy va Muhammad Murod Samarqandiy bunga misol bo’la oladi.

Boburiylar maktabi Shohi Jahon davrida rivojlanishda davom etdi, ammo endi portretga ustunlik berildi. Boburiylar miniatyura maktabi paydo bo’lgunga qadar Hindistonning shimoli-g’arbiy qismida mahalliy Rajput miniatyurasi yaratilgan. U asosan Gujaratda 15—16-asr boshlarida gullab-yashnagan. Diniy xarakterga qaramay, Rajput miniatyurasida xalqni tabaqasi, dini va millatidan qat’i nazar, barcha odamlarning sevgisi va birodarligi g’oyasini targ’ib qilgan. O’rta Osiyo va Eronning alohida yirik rassomlari Boburiylar saroy kutubxonalariga rahbarlik qilib, yangi uslubning rivojlanishida katta rol o’ynagan bo’lsalar ham, Boburiylar miniatyuralarining asosiy ijodkorlari hind ustalari bo’lib, ular orasida yetakchilari rajputlar bo’lgan. Akbar, Jahongir va Shohi Jahonning Kitobxona (kutubxona) va Karxana (ustaxona)larida Gujarat, Kashmir, Panjob va Hindistonning boshqa qismlaridan ko’plab rassomlar ishlagan.

XVI-XVII asrlarda boburiylar Hindiston madaniyati rivojida beqiyos rol o’ynagan, uning ajoyib obidalari hozirgacha butun dunyo hayratda qoldiradi. Ko’rinib turibdiki, bu jamiyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlaridan tashqari, boshqa omillar – Boburiylar saroyi ma’rifati va uning yuksak estetik ideallari bilan izohlanadi. Boburiylar miniatyurasining realizmi ma’lum darajada dunyoviy motivlar va haqiqatgo’yiligi bilan ajralib turadigan O’rta Osiyo rangtasvirining ta’siri natijasidir. Qolaversa, Boburiylar miniatyurasi ham barcha sharq miniatyuralarida bo’lgani kabi tarixiy, geografik va etnografik omillarni to’liq inobatga olgan holda kitobning ayrim epizodlarini batafsil, to’g’ri va haqqoniy aks ettirishi kerak edi. Hind Rassomlari Akbar, Jahongir va Shohi Jahonning saroy ustaxonasida “Ayin-i Akbariy” (Akbar odoblari), “Akbar-nomi”, “Temur-nomi”, “Amir Hamza” (Amir Hamza ertaklari), “Jomi-at-tavorix” (“Umumiy tarix”), “Tarixi Aufi” (“Tarixi Aufiy”), “Zafar-noma” (“G’alabalar kitobi”), “Shoh-noma”, “Jahongir-noma”, “Boburnoma” qo’lyozmalarida bu vazifani ajoyib tarzda uddalashdi.

Britaniya muzeyida saqlanayotgan “Boburnoma” qo’lyozmasi kitob boshida 96 ta miniatyura va bitta ikki yoqlama peshtaxta mavjud. Qo’lyozmaning formati 21 x 32,5 sm, aksariyat miniatyuralarning formati 15,5 x 28 sm. 96 miniatyuradan ikkitasi tugallanmagan, bo’yoqsiz grafik chizmalar ko’rinishida bo’lib chiqdi. 4, 15, 18, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 78 miniatyuralardan tashqari, barchasida muallifning imzosi bor. Miniatyuradagi rassomlarning ism-shariflari odatda Hirot, Buxoro va Samarqand ustalari tomonidan yozilganidek muallifning o’zi tomonidan emas, balki

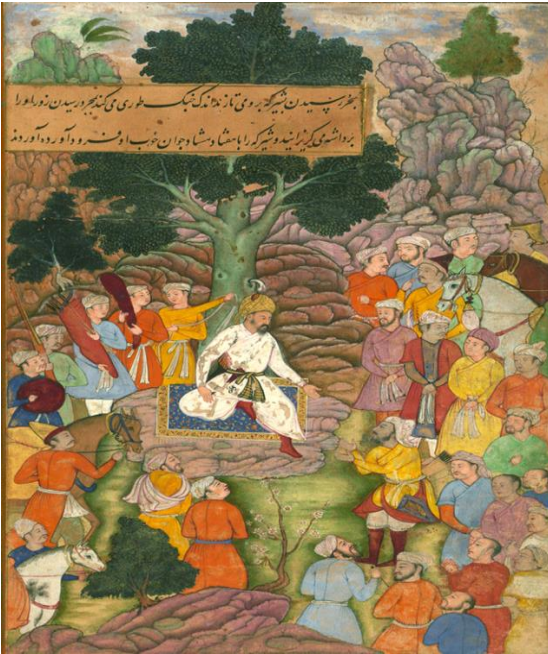
boshqa shaxs tomonidan qo‘lyozmaning pastki chetida qizil siyoh bilan nastalik (Nastalik (forscha nst‘lyq) — arab xattotlik qo‘lyozmalaridan biri) qo‘lyozmada yozilgan. Barcha miniatyuralar, shuningdek, qo‘lyozma matni suyuq oltin va rangli chiziqlar bilan hoshiyalangan. 62 syujetli miniatyura qo‘shimcha ravishda odatdagi ramka ustidagi fil suyagi ipak qog‘ozidan neytral fonda sof oltindan gulli bezaklar bilan bezatilgan. Barcha miniatyuralar yaxshi saqlangan. Birgina “Bobur-noma” qo‘lyozmasini tasvirlashda Akbar saroy miniatyurachilaridan 40 dan ortiq iste’dodli rassomlarning ishtirok etishi Boburiylar davri hind miniatyurasining ijodiy salohiyati naqadar yuksak bo‘lganini yaqqol ko‘rsatadi.

“Boburnoma” miniatyuralarini mavzuiga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin: tarixiy epizodlar – 15 miniatyura (4, 7, 11, 12, 16, 17, 21, 23, 28, 29, 47, 87, 88). , 95, 96); kundalik sahnalar — 13 ta miniatyura (5, 6, 24, 25, 26, 27, 48, 49, 54, 90, 92, 93, 94); harbiy epizodlar - 20 miniatyura (8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 30, 31, 38, 39, 40, 41, 44, 53, 89, 91); ov sahnalari - 6 ta miniatyura (42, 43, 46, 50, 51, 52); bayramlar - 7 ta miniatyura (32, 33, 34, 35, 36, 37, 45); sushi hayvonlari - 5 ta miniatyura (55, 56, 57, 58, 59); qushlar — 12 ta miniatyura (60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71); dengiz hayvonlari - 4 ta miniatyura (72, 73, 74, 75); flora — 11 ta miniatyura (76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86). Barcha miniatyuralardan bor-yo‘gi 20 tasi harbiy epizod va janglarga bag‘ishlangan bo‘lsa, qolgan 73 tasi Hindistonning tarixiy epizodlari, hayoti, ov manzaralari, bayramlari, hayvonot va o‘simlik dunyosini yorqin va ishonchli tarzda aks ettiradi.⁸

“Boburnoma” miniatyuralari, avvalambor, realizm, harakatning jonliligi, haqqoniyligi bilan hayratga soladi. “Bobur xotiralari” voqealari epizodlarini to‘g‘ri va haqqoniy tasvirlashni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan miniatyurachilar yorqin muvaffaqiyatlarga erishdilar. Rassomning matndagi barcha kerakli tarixiy, geografik, etnografik va maishiy atributlardan foydalangan holda to‘liq ijodiy kompozitsiya yaratadi. Shunday qilib, u davrning tipik qahramonlarini tipik sharoitlarda qayta yaratadi. Hind ustalari eng yaxshi chizmalar va yorqin ranglarning hayratlanarli uyg‘unligida davrning ruhini aniq-shaxsli shaklda tiklashga muvaffaq bo‘lishdi. Kesu Kujarati, Ustod Mansur, Nand Kuvalyari, Sangar Kujarati, Farruhbek, Xusrav Quli, Sarun, Ras, Ibrohim Naqqosh va boshqa musavvirilar o‘zlarining ajoyib miniatyuralarini shunday yaratdilar. Boburiylar davri hind miniatyurasi o‘zining badiiy uslubi va estetik me‘yorlari bilan temuriylar va safaviylar miniatyuralaridan yaqqol farq qiladi. Kichik tekislikda (kitob sahifasi varag‘ida) butun bir voqea yoki epizodlar siklini tasvirlash zaruratidan kelib chiqqan sharq miniatyuralari kompozitsiyasining an’anaviyligi “Bobur-noma” ijodkorlari tomonidan katta mahorat bilan qo‘llangan. Har bir kompozitsiya bir-biridan me‘morchilikning dekorativ elementlari, tog‘lar, tepaliklar, daryolar, o‘simliklar, miniatyura maketiga kiritilgan matnlarning parchalari va boshqalar bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, barcha kompozitsiyalar o‘zlarining mustaqilligini saqlab, bir-biriga mohirlik bilan bog‘langan. Boburning singlisi Xonzoda begim bilan uchrashuvi (7-miniatyura) to‘rt qismda ko‘rsatib berilgan. Oldinda — pastdan chodirning tashqi qismi, Bobur va unga hamrohlik qilayotgan Muhammad Ko‘keltoshning otlarini ushlab turgan xizmatkor; ikkinchisida - Bobur va

⁸ Saidbek Hasanov. BOBURNOMA

Muhammadning Xonzoda Begim bilan suhbat; uchinchisida - o'ng tomonda tepada, hovlining umumiy ko'rinishi, to'rtinchisida - Hindiston tabiati. 41-miniaturada Boburning Kobulga kelishi uchta planda – shahar darvozalari, shaharning ichki qismi va himoya qal'asida tasvirlangan.

Fozila Sulaymonova. Boburnomaga ishlangan rasmlar 1990. www.ziyouz.uz

“Boburnoma” qo‘lyozmasining miniatyuralari dramaturgiyasi, tafsilotlari va to‘liqligi bilan ajralib turadi. Hirot, Buxoro, Samarqand, Sheroz va Tabriz miniatyuralarining eng yaxshi an‘analari va mahoratini ijodiy o‘zlashtirgan boburiy rassomlar Hindistonga xos qahramonlarni yaratdilar. Bobur nomli miniatyuralarda tasvirlangan barcha odamlarning hind qiyofasi, ko‘zlari, mo‘ylovlari, soqollari, kiyim-kechaklari, tufilari, belbog‘lari, bosh kiyimlari (sallalari) bor. Ular tashqi ko‘rinishi bilan temuriylar va safaviylar miniatyurasi qahramonlaridan keskin farq qiladi. Ta’kidlash joizki, hind miniatyuralarining o‘rnatilgan kanonik xususiyati Boburning Movarannahrdagi faoliyatini chinakam tasvirlashga to‘sqinlik qilgan. Boburning Andijonda taxtga chiqishi, Samarqandda Shayboniylarga qarshi jangi, Boburning Hirotida singlisi bilan uchrashishi, Badiazzamondagi ziyofati tasvirlangan miniatyuralarda O‘rta Osiyo xalqi hindlar qiyofasida tasvirlangan. Samarqand, Hirotning hashamatli, o‘ziga xos me’moriy yodgorliklari o‘rniga uning manzarasi: unumdor bog‘ va istirohat bog‘lari, hind me’morchiligi, hayvonot va o‘simlik dunyosi miniatyuralarda bezak elementi sifatida berilgan.

Xulosa qilib aytganimizda, "Boburnoma"dagi rasmlar sharq san'atining o‘lmas obidalaridan biriga aylangan. Unda Samarqand, Hirot, Buxoro, Sheroz, Tabriz va mahalliy hind maktablarining eng yaxshi an‘analarini o‘ziga ijodiy singdirgan hind tasviriy san'atining tengi yo‘q nodir namunalari bo‘lishi bilan birga, Akbar davrida yaratilgan hind miniatyura san'atining yuksak darajadagi yangi uslubini ham namoyish qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Saidbek Hasanov. BOBURNOMA.
2. Manba: <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdujabbor-yahyoev-me-mori-merosga-shoirona-nazar/>
3. Manba: https://east.totalarch.com/babur_nama_art_of_miniature
4. Искусство миниатюры эпохи бабуридов

IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON SECURITY AND STABILITY OF ARAB STATES IN THE REGION

Assoc. Prof. Durdona MADAMINOVA
Tashkent State University of Oriental Studies
d_madaminova@mail.ru

ANNOTATION

This article is devoted to a categorical analysis of the concepts of migration and security. The deepening of the process of globalization in the world and the complexity of the interrelationship of socio-economic and political situations at the national, regional and international levels show that the specific characteristics of migration processes, including the significant influence of migration on growth rates, are increasing. In this regard, migration issues are comprehensively addressed based on an interdisciplinary approach, among sectors such as population-labor migration and educational migration, security migration, digital migration, climate migration and tourism migration, as well as migration processes in the Arab countries of the Middle East, aimed at improving the methodological and methodological foundations of interstate, interorganizational and intersectoral approaches. Special attention is paid to the research on the topics. Migration processes in the Arab countries of the Middle East are manifested as a negative factor of regional security in their own way. At this point, it becomes one of the urgent tasks to pay special attention to the issue of migration securitization aimed at the security and stability of the Middle East Arab states. The article examines the issue of interrelationship between migration and security as a research object, and special attention is paid to studying the nature of migration as a threat to security.

Keywords: Migration processes, Security, Middle East, Arab countries, Stability

MIGRATSION JARAYONLARINING MINTAQADAGI ARAB DAVLATLARI XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGIGA TA'SIRI

Durdona MADAMINOVA

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola migratsiya va xavfsizlik tushunchalarining kategorial tahliliga bag'ishlangan. Jahonda globallashuv jarayonining chuqurlashuvi hamda milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatlarning bir-biri bilan bog'lanishidagi murakkabliklar migratsion jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari, jumladan migratsiyaning o'sish sur'atlariga sezilarli darajada ta'siri oshib borayotganligini ko'rsatmoqda. Bu borada migratsiya masalalarini fanlararo yondashuv asosida kompleks tarzda aholi-mehnat migratsiyasi va ta'lim migratsiyasi kabi tarmoqlar qatorida xavfsizlik migratsiyasi, raqamli migratsiya, iqlim migratsiyasi va turizm migratsiyasi hamda Yaqin Sharq arab davlatlaridagi migratsion jarayonlarni davlatlararo, tashkilotlararo va sohalararo yondashuvlarning metodologik-uslubiy asoslarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy mavzulardagi tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yaqin Sharq arab davlatlaridagi migratsion jarayonlar o'ziga xos tarzda mintaqaviy xavfsizlikning salbiy omili sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Bu o'rinda, Yaqin Sharq arab davlatlarixavfsizligi va barqarorligiga qaratilgan migratsiya sekyuritizatsiyasi masalasiga alohida e'tibor qaratishni dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Maqolada migratsiya va xavfsizlikning o'zaro aloqadorligi masalasi tadqiqotobyekti sifatida o'rganilgan hamda migratsiyaning xavfsizlikka nisbatan tahdid sifatidagi mohiyatini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Migratsion jarayonlar, Xavfsizlik, Yaqin Sharq, Arab davlatlari, Barqarorlik

Globalashuv sharoitida davlatlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarida kuzatilayotgan tavofutlarning tobora kengayib borishi, xalqaro migratsion jarayonlarning faollashuviga zamin yaratmoqda. Natijada so'nggi yillarda migrantlar oqimining keskin tarzda ortishi kuzatilib, bunga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tarkibiy jihatdan yangicha ma'no-mazmun kasb etmoqda. Bugungi kunga qadar o'tkazilgan migratsiya va uning davlatlar iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri bilan bog'liq tadqiqotlar nisbatan ustuvorlik kasb etsada, migratsiyani (ayniqsa noqonuniy migratsiyaning) xavfsizlik (milliy, mintaqaviy va xalqaro) prizmasi orqali baholashga nisbatan ham bir qator izlanishlar olib borilganini e'tirof etish o'rinli. SHu bois, bugungi kunda migratsion jarayonlar va ularni tartibga solishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish dolzarb sanaladi¹.

So'nggi yillarda mahalliy va xalqaro tadqiqotlar doirasida migratsion jarayonlar, xususan, noqonuniy migratsiyani milliy xavfsizlik va xalqaro barqarorlik nuqtai nazaridan o'rganish va tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda². Texnologik modernizatsiya va globalashuv jarayonlarining jadallashuvi bilan bog'liq holda yuzaga keladigan turli xavf-xatarlar bilan bog'liq holda kechuvchi zamonaviy xalqaro munosabatlar sharoitida davlatlar milliy manfaatlarini himoya qilish, milliy xavfsizligini ta'minlash va raqobatbardoshligiga erishishning samarali usul va vositalarini shakllantirish va ulardan amaliy foydalanish zarurati ortmoqda. Mavjud xatarlardan biri migratsion jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, bugungi kunda jamiyatda kuzatilayotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarda u asosiy rollardan birini o'ynamoqda, shuningdek, yaqin kelajakda uning ahamiyati yanada ortishi kutilmoqda. Migratsiyaning ijtimoiy, iqtisodiy, demografik va siyosiy oqibatlarini nechog'li sezilarli bo'lish bilan bir qatorda, bu borada ko'plab noaniqliklar kuzatilishi tabiiy³.

Tarixdan ma'lumki, II-jahon urushining oqibatlarini bilan bir qatorda, XX asrda migratsiya global miqyosdagi ijtimoiy-siyosiy transformatsiyaning yuz berishi, texnika taraqqiyoti va global iqtisodiy o'zgarishlarda asosiy katalizator sifatida muhim rol o'ynadi. 1980 yillardan boshlab migratsiya xavfsizlik muammolaridan biri sifatida maydonga chiqdi⁴.

XX asrning 60-70 yillarida davlatlararo iqtisodiy bog'liqlikning kuchayishi, atrof-muhitni himoya qilish, inson huquqlarini ta'minlash kabi masalalarning dolzarb ahamiyat kasb etishi zahirida xavfsizlik borasidagi qarashlarda keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bu esa xavfsizlik bilan

¹<https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-migratsiya-v-kontekste-regionalnoy-bezopasnosti>

²Қаранг:Дядюн К.В. Миграция и преступность: взаимосвязь причин и условий // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2012. № 2. С. 109-114.; Лебедева И.В., Бичарова М.М. Мигранты в Европе и культурная безопасность // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2015. № 3 (44). С. 330-337.; Лелеков В.А., Азарова И.В. Незаконная миграция как криминогенный фактор // Вестник Воронежского института МВД России. 2016. № 4. С. 54-62.; Троицкая О.В. Управление миграцией и безопасность: опыт развитых стран // Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика. 2012. № 4. С. 97-112.

³<https://cyberleninka.ru/article/n/obnovlenie-gosudarstvennoy-migratsionnoy-politiki-v-kontekste-obespecheniya-natsionalnoy-bezopasnosti>

⁴<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0974928419901199> Migration and Security: Implications for Minority Migrant Groups AKM Ahsan Ullah Noor HasharinaHasanSitiMazidahMohamadDiotimaChattoraj // India Quarterly 76(1) 136-153, 2020 © 2020 Indian Council of World Affairs (ICWA) Reprints and permissions: in.sagepub.com/journals-permissions-india DOI: 10.1177/0974928419901199 journals.sagepub.com/home/iqq

bog‘liq tadqiqotlar ko‘lamini oshirib, “xavfsizlik tadqiqotlari” (security studies) tushunchasining vujudga kelishiga turtki bo‘ldi⁵. Ingliz tadqiqotchisi, xavfsizlik sohasidagi etuk olim Djef Gyuisman o‘zining “Ishonchsizlik siyosati: Evropa Ittifoqida qo‘rquv, migratsiya va boshpana” nomli monografiyasida, migratsiyani xavfsizlik muammosi sifatida ikki xil kontekstda ko‘rib chiqish lozimligi borasidagi xulosaga kelgan: *birinchidan*, “Sovuq urush”ning tugashi bilan bog‘liq geosiyosiy dislokatsiya; *ikkinchidan*, globallashuv bilan bog‘liq holda kechuvchi keng ko‘lamli ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish taklifi ilgari surilgan⁶.

Ijtimoiy ong darajasida “xavfsizlik” tushunchasi xavfning yo‘qligi, mavjud emasligi va ishonchlilik sifatida tavsiflanadi. Xavfsizlikning muhim sharti va maqsadi ijtimoiy tizim, shaxs, jamiyat va davlatning omon qolishiga qaratilgan, xavfdan himoyalaniş strategiyasi sifatida namoyon bo‘ladi⁷.

Mahalliy tadqiqotchilar I.I. Boboqulov va X.P. Umarov tahliliga ko‘ra, quyidagilar xavfsizlikning tarkibiy qismi sifatida keltiriladi⁸:

- Himoyalanganlik holati (chora-tadbirlar majmuasi)
- Hayotiy muhim manfaatlar (xavfsizlik ob‘ektlari)
- SHaxs, jamiyat va davlat (xavfsizlik sub‘ektlari)
- Tashqi va ichki tahdidlar (harakatlartiruvchi kuch)

Xavfsizlik tushunchasiga doir turlicha talqinlar ilgari surilishiga qaramay, ularning har biri shaxs, jamiyat va davlatning turli xil xavf yoki tahdidlarga munosabatini ko‘rsatib bera olish xususiyatiga ega. SHu bilan birga, tabiiy va ijtimoiy ofatlar, qo‘zg‘olonlar, inqiloblar, inqirozlar, urushlar, qurolli to‘qnashuvlar kabi potensial va real tahdidlar doimo davlat va jamiyat taraqqiyotiga hamroh bo‘lib kelgan⁹.

Priston universiteti olimi D.A. Bolduin xavfsizlikka doir turlicha ta’rif berilishini ikki muhim jihat bilan bog‘laydi. *Birinchidan*, muayyan xavfsizlik siyosatini boshqasi bilan taqqoslashni nisbatan engillashtirish yo‘li bilan oqilona siyosat tahliliga xissa qo‘shiladi. *Ikkinchidan*, turli qarashlarga ega bo‘lganlar orasida umumiy asos hosil qilish yo‘li bilan, ilmiy aloqalarni faollashtirishga erishiladi¹⁰.

Bugungi kunda xalqaro migratsiya xavfsizlik kun tartibining keng muhokamalarga sabab bo‘lgan, ammo yirik bahslarga boy bo‘lgan sohalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Migratsiyaning xavfsizlik bilan bog‘liq jihatlari “Sovuq urush” davridan keng tadqiq etila boshladi. Dohadagi “Nohoudh Centre for Research & Studies” (Noxuda ilmiy-tadqiqot markazi) markazi tadqiqotchisi Islom Ahmadning fikricha, “Migratsiya tadqiqotlari” hanuzgacha ilmiy-tadqiqot sohasi sifatida

⁵Бобоқулов И.И., Умарова Х.П. Хавфсизлик асослари: ўқув кўлланма. -Т.ЖИДУ, 2011. -Б.11.

⁶Қаранг: Huysmans J. The Politics of Insecurity: Fear, migration and asylum in the EU. London: Routledge, 2006. - 191 p. // <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/26120/1/33%20pdf.pdf>

⁷Кулаков О.М. Миграционная политика и национальная безопасность современного российского государства: политико-правовое исследование : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.01. - Казань, 2007. - 202 с. -С.42.

⁸Бобоқулов И.И., Умарова Х.П. Хавфсизлик асослари: ўқув кўлланма. -Т.ЖИДУ, 2011. -Б.22.

⁹Кулаков О.М. Миграционная политика и национальная безопасность современного российского государства: политико-правовое исследование : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.01. - Казань, 2007. - 202 с. -С.42.

¹⁰ Baldwin D.A. The concept of security. // Review of International Studies. Vol 23(1). 1997. P.5-26.

xalqaro munosabatlarning nisbatan yangi va kichik sohasi hisoblanadi. Buni, avvalo, 1945-1980 yillar oralig'ida migratsiya siyosati va muhojirlar bilan bog'liq masalalarning muayyan qabul qiluvchi/mezbon davlatning o'zigagina tegishli bo'lgan ichki muammo sifatida ko'rib chiqilgani hamda xalqaro xavfsizlikka nisbatan ta'siri etarlicha baholanmagani bilan bog'lash mumkin. Ma'lumki, "Sovuq urush" yillarida migratsiya siyosati kuchlar muvozanatiga, ayniqsa AQSHdagi ijtimoiy va siyosiy muhitga sezilarli ta'sir ko'rsatmagan. SHu boisdan, mazkur yillar davomida migratsiyaning xavfsizlik bilan bog'lik jihatlari, bu borada muhim o'ringa ega bo'lgan davlat yondashuviga asoslangan (state-centric approach) ichki masala sifatida o'rganilgan. "Sovuq urush"dan keyingi yillarda xavfsizlik tadqiqotlarida harbiy masalalar bilan bir qatorda, xavfsizlik bilan bog'liq bo'lgan boshqa muammolar (security-related issues) mavjudligiga ham e'tibor qaratila boshlagan¹¹.

"Xavfsizlik" va "migratsiya" o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, "Sovuq urush"dan keyingi yillarda avj olgan millatlararo nizo va mojarolardan himoyalaniish yoki iqtisodiy imkoniyatlarini yaxshilash maqsadida yuzaga kelgan ko'psonli muhojir va iqtisodiy migrantlardan iborat bo'lgan oqimlar faoliyati natijasi bo'ldi, desak xato bo'lmaydi¹².

Misrlik tadqiqotchi Nazli SHukri migratsiya va xavfsizlik o'rtasidagi aloqadorlikni inkor etmagan holda, uni shubha ostiga oladi. Olim migratsiya, xavfsizlik va o'zaro ta'sir tabiatan sub'ektiv tushunchalar ekanini e'tirof etgan holda, migratsiya va xavfsizlik o'rtasidagi bog'liqlik muammoli va murakkab degan xulosaga keladi¹³. Bir guruh tadqiqotchilarning fikricha, migratsiya va xavfsizlik o'rtasidagi munosabatlar ikki tomonlama xarakterga ega: *bir tomondan*, muammo migratsiya oqimlari ta'siriga uchragan jamiyat va davlatlar xavfsizligi prizmasi orqali o'rganilsa, *ikkinchi tomondan*, migrantlarning o'z shaxsiy xavfsizligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq¹⁴.

Ma'lumki, muayyan davlatlarda kuzatilayotgan emigratsiyaning bosh sababi siyosiy motivlar bilan bog'liq. Bugungi kunda jahonda qochoqlar oqimining shakllanishi bilan bog'liq holat ham aynan siyosiy vaziyat zahirida yuz bermoqda. Ularning aksariyat qismi mezbon davlat hududida siyosiy immigrant maqomini olishga intilmoqdalar¹⁵. Fikrimizcha, migratsiyaning xavfsizlik bilan bog'lik (milliy va shaxsiy darajada) aloqadorligi aynan shu nuqtadan boshlanadi.

AQSHda sodir bo'lgan 2001 yil 11 sentyabr voqealari, nodemokratik rejim va ulardagi nodemokratik g'oyalar bilan yo'g'rilgan immigrantlarning g'arb davlatlaridagi faoliyati kabilar g'arbdagi tadqiqotlarda xavfsizlik muammosini kengroq anglash, baholash va tahlil qilishga olib

¹¹ Islam Ahmed. Migration and security: In search of reconciliation // Migration Letters Volume: 14, No: 3, pp. 371–383
September 2017 //

https://www.researchgate.net/publication/320143256_Migration_and_security_In_search_of_reconciliation

¹² Walters, W. (2010). "Migration and Security". In Burgess, J. P. (ed.) The Routledge Handbook of New Security Studies (pp. 217-8). London, UK: Routledge.

¹³Choucri N. Migration and security: Some key linkages //Journal of International Affairs. – 2002. – Vol. 56. – № 1. – P. 97.

¹⁴ Прохода В.А. - Миграция как угроза безопасности принимающего сообщества: особенности восприятия коренным населением // Национальная безопасность / Notabene. – 2020. – № 2. – С. 62 - 82.

¹⁵ Резник Г.А., Амирова Д.Р. Миграция как угроза национальной безопасности страны: международные и национальные аспекты // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 8, №6 (2016)
<http://naukovedenie.ru/PDF/82EVN616.pdf>

keldi. Mavjud xatarlar nodavlat aktor va tarmoqlar ishtirokida yuz berayotgani, xavfsizlik masalasini yangi bosqichga ko'tardi. Xususan, Kopengagen xavfsizlik maktabining atoqli tadqiqotchisi B.Buzan "Xalq, davlatlar va qo'rquv: xalqaro munosabatlarda milliy xavfsizlik muammosi" nomli monografiyasida ham xavfsizlikka oid tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish hamda shaxslar va ijtimoiy guruhlarni davlatlar bilan bir qatorda, qamrab olgan nodavlat aktorlar tomonidan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtimoliy tahdidlarni o'rganish muhimligi belgilab qo'yildi¹⁶.

Ingliz tadqiqotchilari Dj. Gyuismans va V.Skvayrlar migratsiya va xavfsizlikning o'zaro aloqadorligini ikki xil yo'nalishda, ya'ni xavfsizlikni o'rganish hamda migratsiya tadqiqotlari nuqtai nazaridan tahlil qilish lozimligi haqidagi g'oyani ilgari suradilar. Darhaqiqat, xavfsizlik va migratsiyaga oid tadqiqotlar o'ziga xos murakkab va ko'p qirralidir. Xavfsizlik tadqiqotlari doirasida, xavfsizlikka strategik nuqtai nazardan erishish lozim bo'lgan shart sifatida yondashish mumkin. Migratsiya tadqiqotlari doirasida, migratsiyaga iqtisodiy nuqtai nazardan nisbatan tor, majburiy migratsiyani o'z ichiga qamrab olgan holda esa, kengroq yondashish mumkin. Bunda, qochoqlar va mehnat migratsiyasi ilmiy izlanishlarni kengroq tadqiqot ob'ektiga aylantiradi. Mavjud vaziyatda migratsiya va xavfsizlik tushunchalarining o'z ma'no-mazmuniga ko'ra juda bahsli ekani ko'zga tashlanadi. Natijada, ulardan turli asoslarni o'zida ifodalaydigan ko'plab amaliyotlarni aniqlashda foydalanish imkoni yuzaga keladi¹⁷.

Ko'plab tahlilchilar milliy xavfsizlik tartibsiz migratsiya tufayli xavf ostida qolayotganini ta'kidlaydilar. Tadqiqotchi Xalid Kozerning so'zlariga ko'ra, migratsiyani milliy xavfsizlikka tahdid soluvchi asosiy omillardan biri ekanligi borasidagi tasavvurlar aynan "tartibsiz" migrantlar sonining ortishi hisobiga yuz bermoqda. Ammo, mavjud qarashlar muhojirlarning milliy xavfsizlikka qanday tahdid solayotgani borasidagi asosli tadqiqotlar bilan tasdiqlanmagan¹⁸.

AQSHning milliy xavfsizligi va immigratsiyaga jiddiy ta'sir ko'rsatgan 11 sentyabr voqealaridan so'ng, mavjud jarayonning xavfsiz tarzda kechishini ta'minlashga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Amerikalik olim Patrik J.Byukenening fikricha, nazoratsiz migratsiya davlatni yo'qlikka mahkum etadi. SHuningdek, olim tomonidan tarixi, folklori, tili, madaniyati va e'tiqodiga ko'ra, bir-biri bilan deyarli hech qanday umumiylikka ega bo'lmagan xalqlarning tartibsiz uyushmasi Amerika uchun muhim tahdid ekani haqidagi g'oyalar ilgari suriladi. Uning fikricha, bu - o'ziga xos yangi Bolqonlashtirish siyosatidir¹⁹. P.Byukenen mavjud xatalarning

¹⁶Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Brighton, UK: The Harvester Press.

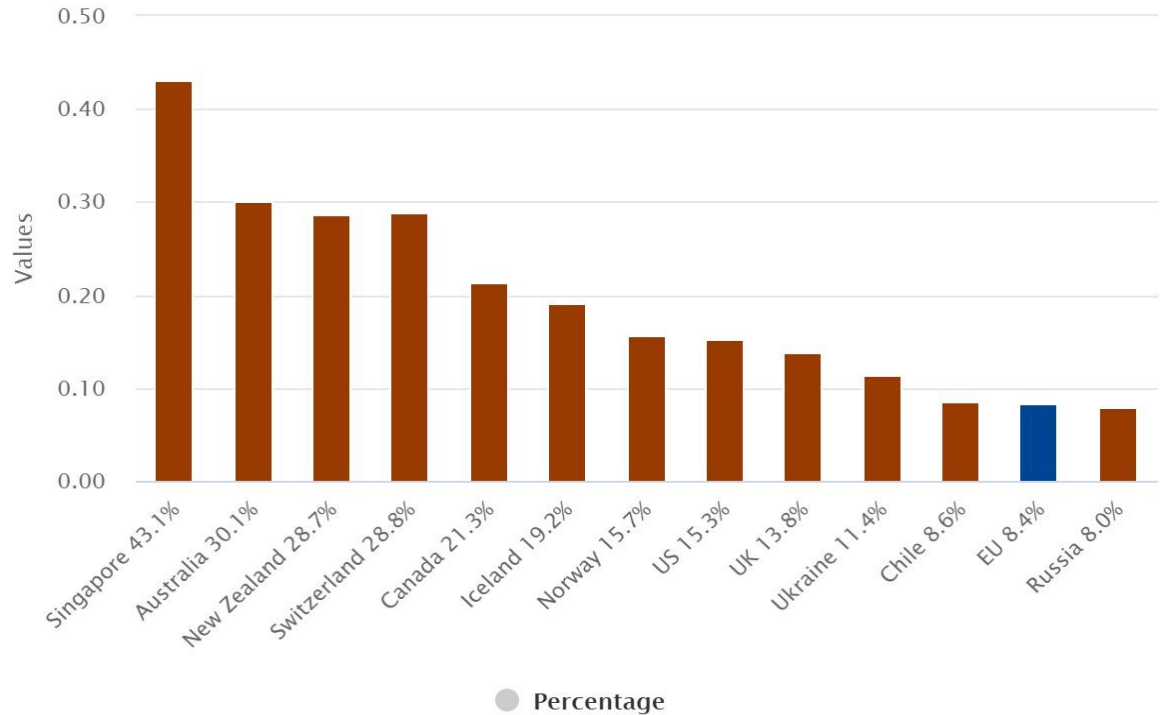
¹⁷Huysmans, Jef and Squire, Vicki (2009). *Migration and Security*. In: Dunn Cavelt, Myriam and Mauer, Victor eds. *Handbook of Security Studies*. London, UK: Routledge.

¹⁸Қарағ: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0974928419901199> Migration and Security: Implications for Minority Migrant Groups AKM Ahsan Ullah Noor HasharinaHasanSitiMazidahMohamadDiotimaChattoraj // India Quarterly 76(1) 136–153, 2020 © 2020 Indian Council of World Affairs (ICWA) Reprints and permissions: [in.sagepub.com/journals-permissions-india](https://journals.sagepub.com/journals-permissions-india) DOI: 10.1177/0974928419901199 journals.sagepub.com/home/iqq <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0974928419901199> Migration and Security: Implications for Minority Migrant Groups AKM Ahsan Ullah Noor HasharinaHasanSitiMazidahMohamadDiotimaChattoraj // India Quarterly 76(1) 136–153, 2020 © 2020 Indian Council of World Affairs (ICWA) Reprints and permissions: [in.sagepub.com/journals-permissions-india](https://journals.sagepub.com/journals-permissions-india) DOI: 10.1177/0974928419901199 journals.sagepub.com/home/iqq

¹⁹ Бьюкенен П. Дж.. Смерть Запада. М., 2004. С. 14.

oldini olish uchun uzoq vaqt davomida immigratsiyaga to‘liq moratoriy joriy etish, AQSHda noqonuniy muhojirlar uchun har qanday amnistiyani rad etish va qonunlarni kuchaytirish lozim deb hisoblaydi.

Jadval 1 Xorijda tug‘ilgan rezidentlarning mamlakatlar aholisi kesimidagi ulushi

Highcharts.com

Manba: Eurostat, UNDESA. 2020. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en

Tadqiqot ishi doirasida “migratsion boshqaruv” tushunchasiga ham alohida to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq. Zero, nazorat va boshqaruvga bo‘ysunmaydigan har qanday migratsion oqim oxir-oqibatda davlatning milliy xavfsizligiga tahdid soluvchi migratsion inqirozlarga sabab bo‘ladi. Ushbu tadqiqot ishi doirasida V.A. Volox, V.A. Suvorova, V.V. Bobylev, O.D. Vorobeva, J.A. Zayonchkovskaya, S.I. Ryazansev, L.L. Rybakovskiy va A.A. Kononov kabilarning global miqyosdagi migratsion muammolarning bugungi holati va istiqbollariga doir ilmiy izlanishlarini o‘rganish asnosida, “migratsion siyosat” tushunchasi ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Ayni paytda, migratsion jarayonlarni boshqarishga doir quyidagi konsepsiyalar ilgari surilmoqda:

1. Migratsion oqimlar va ularning oqibatlari bilan bog‘liq jarayonlarga sezilarli darajada chek qo‘yish imkonini beruvchi *qat‘iy migratsiya siyosatining yuritilishi*. Bunda, muhojirlarning muayyan davlat hududiga kirib kelishi va u erda istiqomat qilishiga nisbatan qat‘iy cheklovlar o‘rnatiladi. Bugungi kundabu kabi siyosat ba‘zi G‘arbiy Evropa va Boltiqbo‘yi davlatlari tomonidan yuritiladi.

2. “Qochoqlar maqomi to‘g‘risida”gi 1951 yilgi Konvensiya mazmunidan kelib chiqqan holda, *yumshoq migratsiya siyosatining yuritilishi*. Bunda, ushbu maqomni berishda hech qanday

cheklovlar o'rnatilmaydi²⁰. SHunday bo'lsada, mavjud siyosat davlatning migratsiya erkinligi bilan izohlanmaydi, balki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar hisobga olinmagani sababli ham huquqiy, ham amaliy jihatdan qonuniy asoslariga ko'ra, mukammal emasligini ko'rsatadi.

3. Davlat manfaatlari va inson huquqlarini himoya qilish tamoyillarini o'zida mujassamlashtirgan *migratsion oqimlarini boshqarish siyosati*. Ushbu konsepsiya tarafdorlari o'zlarining xalqaro majburiyatlarini bajarish asnosida, o'z davlatlari hududidagi barqaror migratsiya darajasini ta'minlash imkoniga ega bo'ladilar.

Xulosa qilib aytganda, XXI asrda globallashuv sharoitida davlatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning kuchayishi, davlatlar va xalqlar o'rtasidagi faol hamkorlikning rivojiga keng yo'l ochdi. Buni rivojlangan davlatlarga ommaviy tarzda migratsion oqimlarning kirib kela boshlaganligi yana bir karra tasdiqlaydi. Garchi bugungi kunda migratsiya turli omillar ta'sirida shakllanib, ob'ektiv voqe'lik kasb etayotganiga qaramay, davlatlar milliy xavfsizlik tizimi doirasidagi asosiy xavf-xatar va muammolardan biriga aylanib bormoqda. Natijada, migratsiya va xavfsizlikning o'zaro aloqadorligi masalasi ko'plab tadqiqotlar ob'ektiga aylanib, migratsiyaning xavfsizlikka nisbatan tahdid sifatidagi mohiyatini o'rganishga keng e'tibor qaratilmoqda. SHundan kelib chiqqan holda, quyidagi xulosalarga kelish mumkin: - migratsiya va xavfsizlik o'rtasidagi bog'liqlikka oid tadqiqotlar sohasida Kopengagen xavfsizlik maktabi nisbatan muvaffaqiyatga erishgan bo'lsada, migratsiya/xavfsizlik aloqadorligi bo'yicha aniq, izchil va keng qamrovli nazariy asoslar bugungi kunga qadar to'liq ishlab chiqilmagan; - migratsiyaning xavfsizlikka nisbatan tahdid sifatida o'rganishda nisbatan sivilizatsion yondashuv ustuvorlik kasb etmoqda. Bugungi kunda rivojlangan jamiyatlar va immigrantlar o'rtasidagi muammolar, aynan sivilizatsion tafovut fonida yuz berayotganligi, keng omma e'tiborini tortmoqda; - dunyodagi beqarorlik, turli ayirmachilik, terroristik harakatlarning faollashuvi turli jamiyatlarda migrantofobiyaning shakllantirilmog'ida. Bugungi kunda jamiyatlar tomonidan hukumatlarni migratsiya sekyuritizatsiyasi masalasiga kengroq jalb qilish zarurati bilan bog'liq chorlovlar tendensiyasi kuchaymoqda.

Migratsiya va xavfsizlik tushunchalarining kategorial tahlili

Категориальный анализ концепсий миграции и безопасности

A categorical analysis of migration and security concepts

²⁰ Конвенция «О статусе беженцев». Принята 28.07.1951 г. Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов, созванной в соответствии с резолюцией 429 (V)// URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees/

KAYS İBN MULAVVAH'IN POETİKASI İLE NİZAMİ GENCEVİ'NİN MİRASI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Sadıqova Könül Fahreddin kızı

AMEA M.Fizuli adına Elyazmalar İnstitutu

Azərbaycan, Bakı

ORCID ID: 0009-0002-7178-3738

k1o1n1u11@gmail.com

ÖZET

Dahi Azərbaycan şairi və düşüncü Nizami Gencevi, "Leyla və Mecnun" destanının temelini atarken, ona mekanik bir yaklaşım göstermemiştir. Dağınık anlatılanlardan mükemmel, olgun ve ölümsüz bir aşk hikayesi yarattı. Nizami'nin şiirini İbn Kuteybe, Ebu'lferac İsfahani, el-Valibi gibi yazarların eserleriyle karşılaştıran bilim adamları, Nizami'nin bu ölümsüz eseri yazarken o yazarların eserlerinden faydalandığı görüşündedir. Böylece Nizami, "Leyli ve Mecnun" hikâyesi üzerine yaptığı çalışmada Ebubekir Velibi'nin eserine yaratıcı bir şekilde yaklaşmış ve şair Mecnun'un lirik şiirlerinin ve buradaki hikâyelerin iç içeriğini canlandırarak oldukça özgün bir eser ortaya çıkarmıştır. Nizami Gencevi, Doğu'da özellikle Arap edebiyatında belli bir geleneği olan "Leyli ve Mecnun" hikayesini Türk-Müslüman dünyası edebiyatının üst sıralarına taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan, Nizami, divan, Qeys.

QEYS İBN MULƏVVƏH POETİKASININ NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ İLƏ ƏLAQƏSİ.

Sadıqova Könül Fəxrəddin qızı

XÜLASƏ

Dahi Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" dastanının əsasını qoyarkən ona mexaniki yanaşmamışdır. Dağınıq rəvayətlərdən, kamil, yetkin və ölməz bir məhəbbət dastanı yaratmışdır. İbn Kütəybə, Əbülferəc İsfahani, Əl-Valibi kimi müəlliflərin əsərləri ilə Nizami poemasını müqayisə edən alimlər bu qənaətdədirlər ki, Nizami bu ölməz əsərini yazarkən həmin müəlliflərin əsərlərindən faydalanmışdır. Beləliklə, Nizami "Leyli və Məcnun" əhvalatı mövzusunda qələmə aldığı əsəri üçün Əbu Bəkr Valibinin əsərinə yaratıcı şəkildə yanaşmış, şair Məcnunun lirik şeirlərinin daxili məzmunu və oradakı əhvalatları fərqli şəkildə canlandırmaqla olduqca orijinal əsər yaratmışdır. Nizami Gəncəvi Şərqdə, xüsusilə ərəb ədəbiyyatında müəyyən ənənəsi olan "Leyli və Məcnun" mövzusunun türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının zirvəsinə qaldırmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami, divan, Qeys.

و لا خير في الدنيا اذا انت لم يزر حبيا و لم يضرب اليك حبيب

(مجنون و ليلي)

Aşık olup sevgiliden şiir dinlemezsen dünyada hiçbir iyilik yoktur (Mecnun Leyla)

Dünyanın bir xeyri yoxdur, əgər sən eşqə düşməsən və aşiqindən şer dinləməsən (Məcnun Leyla)

Qeys ibn Müləvvəh təqribən 689-700-ci ildə yaşamış “Uzri” şair (saf sevgi haqqında şerlər yazan) kimi tanınan ərəb şairidir. Bəzi mənbələrdə onun ümumiyyətlə yaşamadığını, xəyali biri olduğunu çatdıran məlumatlar vardır. Y.E. Bertelsin tədqiqatlarına əsasən bəzi ərəb mənbələri dastanın qəhrəmanı Qeys İbn Müləvvəh Məcnunu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər, Məcnunun (Qeysin) həmçinin tarixi bir fiqur olduğu da deyilir. Mənbələrdə onun Bəni Amir qəbiləsindən olduğu bildirilir. Əsl adı Qeys ibn Müləvvəh (və ya Qeys ibn Muad) idi. O Leylini dəli kimi sevirde deyə onu “Məcnun” adlandırdılar. İbn Quteybənin “Kitabuş-şir və şuara” (الشعراء الشعر كتاب) adlı kitabında ilk dəfə bu məqama toxunulmuşdur. Bu baxımdan ərəb mütəfəkkirlərindən ibn Hakim əl-Qalbi (ö.764), İbn Hişam əl-Qalbi (ö.819) və bir çox ərəb tarixçiləri də yazmışdır ki, Məcnun tarixi şəxs deyil, onun adı rəmzi xarakter daşıyır, o əziyyətli sevginin simvoludur. Deyilir ki, bu şerləri, gənc və sevgidən əziyyət çəkən və həmin dövrdə yaşayan, Bəni Uməyyad qəbiləsinə məxsus, Məcnun ləqəbi ilə yazan biridir. Belə ki, 7-ci əsrin ikinci yarısından etibarən, ərəb poeziyasında Muncli (mungli) şerləri Məcnun təxəllüsü altında geniş şəkildə yayılmışdır. Zaman keçdikcə Məcnun əfsanələri, hekayələri üzə çıxdı və fərqli formalarda yayıldı.

Dahi Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” dastanının əsasını qoyarkən ona mexaniki yanaşmamışdır. Dağınıq rəvayətlərdən, kamil, yetkin və ölməz bir məhəbbət dastanı yaratmışdır. İbn Kütəybə, Əbülfərəc İsfahani, Əl-Valibi kimi müəlliflərin əsərləri ilə Nizami poemasını müqayisə edən alimlər bu qənaətdədirlər ki, Nizami bu ölməz əsərini yazarkən həmin müəlliflərin əsərlərindən faydalanmışdır. Şair Azərbaycanda, eyni zamanda İran da geniş yayılan əfsanələrdən bəhrələnməmiş deyildir. XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin tez-tez sadıq, nakam sevgililər kimi Leyli və Məcnunu xatırlaması göstərir ki, Leyli və Məcnun haqqındakı əfsanə ədəbi dairələrdə Nizami əsəri yazılardan çox-çox əvvəl məlum və məşhur imiş. Qətranın özünün də Məcnun haqqında ərəb mənbələrindən məlumat alması mümkündür. Onun bu məsələdə sərbəst hərəkət etməsi, oxucuya məlum, məşhur hadisə kimi Leyli və Məcnunu xatırlaması isə əfsanənin ərəb mənbələrindən əlavə ədəbi ictimaiyyət arasında da geniş yayıldığını təsdiq edir. XI əsr İran şair və nasiri Nasir Xosrov da bu əfsanənin maraqlı olduğunu qeyd edir, lakin onu daha çox bədəvi ərəblərin mühiti ilə əlaqələndirir, Taifdə Leylinin yaşadığı qəsrin xarabalıqlarını göstərdiklərini, maraqlı hekayələr danışdıqlarını yazır.

“Leyli və Məcnun” hekayəsi olduqca heyrətamizdir. İ.Y.Kraçkovski yazır: “XI əsrin ortalarında fars səyyahı olan Nasiri Xosrova bədəvilər Taif ətrafında dağılmış bir yer göstərirlər və deyirlər ki, bura Leylinin yaşadığı yerdür. Hələ indiki dövrlərdə də səyyahlar suriyalı bədəvilərdən əl-Müləvvəhənin oğlu, bəni Amir qəbiləsindən olan və Leylini sevərək onun ayrılığından səhralarda ölən əmir Qeys barəsində yayılan əfsanəni eşitdiklərini deyirlər. Bu əfsanə

haqqında ilk dəfə Azərbaycanda Nizami, orta Asiyada isə Nəvai yazmışdır. Ərəblər onlar haqqında olan şerləri bilmədikləri üçündür ki, bu əfsanə barəsində XII əsrə qədər bizə aydın olmayan məlumatlar vardır. Ancaq şübhə yoxdur ki, əsas mənbə bu barədə VII əsrdə yaşayan ərəblərdir. Nizaminin bu mövzunu işləkən yerli folklor mənbələrindən başqa, yazılı qaynaqlardan da geniş istifadə etməsi əsər boyu özünü aydın hiss etdirir. Poemanı ərəb mənbələri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, Nizami Leyli və Məcnun haqqındakı xırda və pərakəndə, quru və bədii cəhətdən sönük olan müxtəlif rəvayətləri böyük ustalıqla birləşdirmiş, demək olar ki, heç nəyi atmamışdır.

“Leyli və Məcnun” poeması mövzusu kimi ərəblər tərəfindən çox az araşdırılmışdır. Nizami Gəncəviyə bağlı araşdırmaları Y.Ə.Bertels, 20-ci illərdə isə Y.Marr tərəfindən ərəb divanı olan Məcnunun divanı öyrənilmişdir.

Xronoloji olaraq demə olar ki, Nizamidə əsərin ardıcılığı ərəblərdə olduğu kimi tam eyni deyildir. Bu hekayənin ilkin forması barəsində olduqca çox məlumatlar və müxtəlif mənbələr vardır, lakin verilən məlumatların hamısı dağınıq və yarım işlənmiş formada. Məlum olan mənbələrin bir qismi elmə yaxşı məlumdur, müəyyən bir qismi isə ümumiyyətlə tədqiq edilməmişdir. İlk növbədə Məcnun haqqında yazılmış tarixi və ədəbi əsərlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu mənbələrin arasında əsas baza Əbu-l Fərəc İsfahaninin (ö.357/967) “الاعانی کتاب” (Mahnılar kitabı) və İbn Quteybənin (276/889) “الشعر کتاب” (Şerlər kitabı) əsərləridir. Hər iki müəllifin arasında 100 ilə yaxın bir zaman vardır. Kraçkovskinin kitabında yazılana əsasən demək olar ki, “hər iki mənbənin tədqiqindən aydın olur ki, İbn Quteybənin kitabında nisbətən az məlumat verilmişdir və dəqiq deyil. İsfahani isə, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə geniş yer verməklə yanaşı, həm şifahi, həm də yazılı mənbələrə toxunmuşdur. Onun bu dəqiqliyi olmasaydı biz X əsrə qədər ki Məcnunun hekayəsi haqqında belə əminliklə mühakimə apara bilməzdik.” Bu hekayənin əsl və harada yaranması ilə bağlı dəqiq məlumat olmasa da, Məcnuna qoşulan şerləri ilk dəfə toplayanlar İbn Davud İsfahaninin (ö.870) “Kitabuz-zəhra” (الذهر کتاب) əsəridir. Fars ədəbiyyatının Məcnun şerləri ilə tanışlığı “Kitabul əğani” vasitəsilə olmuşdur.

“Leyli və Məcnun” haqqında bizə gəlib çatan böyük əsərlərin sırasında ilk yerdə İbn Sərracın (418/1106) “Məsari-l uşşaq” (“العشاق مصارع”) poeması, digəri isə Əbu Bəkr əl-Valibinin “Məcnun divanı” (“مجنون ديوان ابن قيس ديوان”) gəlir. Əl-Valibinin divanın iki nəşri ilə rastlaşdıq. Bir nəşr 1999-cu ildə Livanda-Beyrutda nəşr edilmişdir və “Divanu Qeys İbn Mulavvah Məcnun və Leyla” (“الملوح ابن قيس ديوان ليلى و مجنون”) , digəri “Məcnun divanı” (“العامة ليلى بمجنون ديوان”) adlanır və 1922-23-cü (h.1341) illərdə nəşr edilmişdir. Hər iki divanda Əbu Bəkr əl-Valibi tərəfindən toplanmış şerlər yer alır.

Bilindiyi kimi, bir şairin lirik şerlərinin toplandığı məcmuə divan adlandırılmışdır. Lakin divanın tərtibində mütləq əməl edilməsi lazım olan prinsiplər vardır, şeirlər, qəfiyə hərfli üzrə əlifba sırası və ya janrlara görə düzülməli idi. Məcnun şeirlərinin toplandığı kitabda belə bir prinsip yoxdur. Burada Məcnun ləqəbli şair Qeys İbn Müləvvəhin sevgisiylə bağlı əhvalatlar verilməklə onun şeirləri cəmlənmişdir. Bu baxımdan İ.Y. Kraçkovskinin kitabı sərbəst olaraq “Məcnun haqda povest”adlandırmağı müəyyən qədər məzmununa uyğun gəlir. Ancaq bu ad Məcnun şeirlərinin

incə lirizmini, romantik pafosunu əhatə etmir. Divanın “Divanu Qeys İbn Mulavvah Məcnun və Leyla” adlı Beyrut nəşrində bu məlumatlar verilmişdir: “Əlimizdə olan bu divan uzri qəzəlidir və ərəb qəbiləsi olan Bəni Amir qəbiləsinə mənsubdur, qəbilə Hicazın şimalında bir kənddə yerləşmişdir. Divanda olan şeirlər qısaldılmayıb, əksinə Nəcd və Hicaz qəbilələri tərəfindən, xüsusilə Bəni Amir qəbiləsində çox yayılmışdır.” Professor doktor Şövqi Daif tərəfindən hər iki bədəvi qəbilə arasında yayılmış bu uzri şeirlər toplanaraq nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır:

1. İslamın gəlişi və yayılması ilə səhrada bədəvi həyatı
2. Bu qəbilələrin şəhər həyatından, dəbdəbəsindən uzaqlığı divan QEYS s.14

Həmçinin filoloqlardan əl-Mubarrad (285/998), əl-Vaşşa (325/998), İbn Əbur-Rəhim (328/939) kimi ədiblərin adlarını da çəkmək olar ki, onlar öz şeirlərində Məcnundan sitatlar gətirmişdilər. Əbu Bəkr əl-Valibinin “Məcnun haqqında divan”ı M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-1939 şifrəsi altında qorunub saxlanılır. Divanın sonunda qeyd edilir ki, h.1245(1829)-ci ildə mübarək ramazan ayının 9 da cümə günü tamamlanmışdır. Eyni divan həmçinin B-376 şifrəs altında saxlanılan və 1257-ci ildə tamamlanmış bir məcmuənin içərisində də toplanmışdır. Daş basmalar 3 kitabdır. Hər biri ayrılıqda şifrələnmişdir. Bir kitab 1273-cü ildə, digəri Təbriz mətbəəsində 1289-cu ildə və üçüncü kitab 1294-cü ildə basılmışdır.

“Məcnun divanı”na daxil olan şeirlərin bir hissəsi bunlardır:

- "قصيدة وليلى يجمعني الليل أليس" ("Məni və Leylanı bir araya gətirən gecə deyilmi?")
- "عاشق محبة ليلي يا أحبك" ("Səni sevirəm, aşiq eşqi Leyla")
- "عودة عن الحمى حمامات يا أبا" ("Vay vay halına cəhənnəm istisi(hamamı)")
- "باعدت ونفسك ليلي على أتبكي" ("Ruhun ayri ikən Leylaya ağlarsanmı?")
- "الليلى دار يا" ("Ey Leylanın evi")
- "مريضة بالعراق ليلي يقولون" ("Deyirlər ki, Leyla İraqda xəstədir")
- "جازعا تك ولا حزنا مت قلب فيا" ("Ey qəlb öl kədərdən, pərişan olma")
- "المؤنسة" ("Qadın şəri")
- "بواحد لعشت قلبان لي كان لو" ("Əgər iki qəlbim olarsa qoy biri yaşasın")
- "المعذب الفؤاد منك يشتهي متى" ("Əzablı qəlbim səndən nə zaman sağalacaq")
- "والبكا عينك ميعاد ما لعمرك" ("Yaşına görə bu nə göz yaşı, ağlamaqdır")

"Leyli və Məcnun" "Xəmsə"-nin üçüncü poemasıdır. Nizami Gəncəvi bu qədim məhəbbət əfsanəsinə ustad qələmilə bəzək vurmuş, onu bədii yüksəkliyə qaldırmışdır. Şairin yaratdığı bu məhəbbət dastanı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən qiymətli incisinə çevrilmişdir. Məqalədə “Leyli

və Məcnun” poemasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi Səməd Vurğun tərəfindən edilən, 2004 cü ildə nəşri ilə Əbu Bəkr əl-Valibinin “Divanu Qeys İbn Müləvvah Məcnun və Leyla” (“ليلى و مجنون”) adlı divanında Qeys-Məcnun obrazlarının bənzər və fərqli cəhətləri işlənmişdir. XII əsrdə Əbu Bəkr əl-Valibinin əsəri geniş yayılmış və böyük Nizami əsərdən mənəbə kimi istifadə edilmişdir. Hər iki əsərdə olan müəyyən oxşarlıqlar diqqəti cəlb edir. Bunlardan:

Müləvvəhin divanında Qeysin Məkkəyə aparılması hissəsini Nizami Gəncəvi poeması ilə müqayisə etsək, görürük ki, divanda əvvəlcə nəsr hissələr verilir, yəni hadisələr ətraflı şəkildə təqdim edilir, sonra şeir hissəsi verilir. Şeirlərin başlığı var və beyt fərqi var. Müləvvəhdə əvvəlcə 6 beytdən ibarət şer verilir, sonra “həmçinin belə dedi” başlığı qoyularaq 14 beytdən ibarət olan Qeysin Məkkədə etdiyi dua verilir. Məzmun baxımından Nizamidəki Qeysin duası ilə Müləvvəhdəki Qeysin duası oxşardır. Hər ikisinin duasında “Leylinin sevgisini qəlbimdən çıxartma, Rəbbim” deyə beyt vardır.

Müləvvəh divanındakı Qeys obrazı ilə Nizami Gəncəvi poemasındakı Məcnun obrazının bir başqa oxşarlığını “Məcnunun ahuları azad etməsi” başlıklı şeirində də görmək olar. Hər iki müəllif ahudan (ceyran) bəhs edir. Şeirlərin arasında məzmun oxşarlığı çoxdur. “Məcnun səhrada gəzərkən tələyə düşmüş ceyran görməsi” hadisəsi hər iki əsərdə bənzər formada təqdim edilmişdir. Bu hadisənin təsviri Müləvvəhin divanında 6 beytdən ibarət bir şerlə verilmişdir. Son beytində “Allahdan qorx onları öldürmə” adlı misra vardır. Səhranın adı Bəni Təmmim adlanır, Nizamidə səhranın adı yoxdur. Ümumiyyətlə hər iki əsərlə tanış olduqda, görmək olar ki, Müləvvəh divanında konkret olaraq məkan, yer adları çəkilir, ancaq Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”da adlar çəkilir.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”da göyərçinə müraciətlə xüsusi bir beyti yoxdur, lakin “göyərçin səsi”, “göyərçin əməyi”, “göyərçinlər kimi” ifadələrlə müxtəlif beytlərdə bu quşu misal göstərir, Məcnunun Leyliyə can atması göyərçinin su həsrəti ilə tutuşdurulur. Qeys İbn Müləvvəh divanında da “Ey göyərçin” adlı xüsusi bir qəzəl vardır. Hər iki müəllifin eyni adlı quşa rəğbəti diqqəti cəlb edir. Müləvvəh divanındakı beyt:

ياحمامة ابكيتني لقد لعمرى
البواكيا العيون ابكيت و عقبى

Nizami Gəncəvi “Leylinin məktubunun Məcnuna yetişməsi” adlı fəsildə “ey Yəmən ulduzu” deyə Qeysin müraciəti ilə başlayan misralar vardır. Bu misralarda “Yəmən ulduzu” deyə adlandırılan atlıdır. Səh 175/

Bir atlı üzünü göstərdi birdən.
Bir nur parçasıydı o gələn insan,
Bir az yaxınlaşıb düşdü atndan.
Məcnun duydu onun dost olduğunu,

Nəcib bir insana oxşatdı onu.

Baxıb yanındakı o vəhşilərə,

Işarə etdi ki, yatsınlar yerə.

Özüsə atlının yanına qoşdu,

Mehriban bir dillə belə soruşdu:

Ey Yəmən ulduzu, bu nə gəlişdir?

Mən hara, sən hara, nə xeyir işdir?

Buna bənzər Qeys ibn Müləvvah şerlərində bir beyt vardır. Şerin adını müəllif “ey Yəmənli atlı” (اليمانون الركب ايها) adlandırır. Hər iki poemada “yəmənli” obrazı arasındakı oxşarlıq diqqəti cəlb edir. Digər oxşarlıq “Məcnunun qarğa ilə söhbəti” adlı şerdedir. Məcnunun dili ilə:

Canana rast gəlsən, ərz elə ki, mən

Onun həsrətiylə düşmüşəm əldən.

Mənim dadıma çat, yetiş amandır,

Dadıma yetməsən halım yamandır.

Muləvvahın dili ilə:

هابط كنت ان البين غراب يا الا

صبوتي و اليها تحياتي بلغ و

(ey qarğa əgər aşağıdan uçsan, mənim salamımı, səbrimi çatdır yara (ona))

Leyliyə elçi gedən Məcnunun ailəsi rədd cavabı alandan sonra, Məcnuna başqa biri ilə evlənməsini təklif edirlər. Bu hadisəni Nizami Gəncəvidə təsviri daha geniş və fərqlidir. O özünəməxsus ifadələrlə hekayəni daha da zənginləşdirmişdir. “Qeysin divanı”nda konkret olaraq Qeysə öz əmisi qızı ilə evlənməyi təklif edən ailəsi, onu bu şəkildə Leylidən çəkindirməyə çalışmışdır.

Hər iki müəllifin əsərini oxuduqca, onların “Qeys” və “Məcnun” arasındakı fərqi daha qabarıq şəkildə görmək mümkündür. Sanki Nizaminin “Məcnunu” daha çox aşiqdir, özünü heç fikirləşmədən həqiqi eşqə çatmaq istəyir, onun sevgisi Leyliyə deyil, özünəməxsus düşündür, hiss edir. Qeysin sevgisi daha dünyəvidir. O özünü düşündür, xilqətinə uyğun hisslər yaşayır, hirsələnir, küsür insani düşüncələrini ifadə edir.

Muləvvəhin hekayəsində birbaşa Qeysin öz dilindən beytləri oxuyuruq. Nizami Məcnunu beytləri kiminsə dilindən bizə çatdırır, hekayəni sanki başqası yaşayıb, danışır, o heç vaxt “mən” demir. Müləvvəhin Qeysi isə tez-tez bu ifadəni işlədir “mənə deyilir ki” (لي يقولون)

Məcnunu atası onu səhrada axtarmağa gedir və uzun axtarışdan sonra onu tapır. Bu hadisə hər iki müəllifdən müəyyən oxşarlıqla ifadə edilmişdir. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Müləvvəhin divanında əvvəlcə Valibinin dilindən hadisələr olduğu kimi təsvir edilmişdir (nəsr) daha sonar isə, Qeysin dilindən beytlər (nəzm) verilmişdir. “Deyilir ki, onun atası Müləvvəh və qardaşı səhraya onu axtarmağa, həyatda olub-olmadığını öyrənməyə getdilər. Onu pərişan vəziyyətdə, əynində paltarsız, gündən qaralmış, sümükləri sayılacaq qədər arıqlamış vəziyyətdə tapdılar. Atası onu çağırdı: “Ey Qeys, mən sənin atanam bu da sənin qardaşıdır, yaxın gəl.” O onlara yaxınlaşdı. Atası ona dedi: “Sən Allahdan qorxmursan? sən nə qədər öz istəklərinin qurbanı olacaqsan?” Nizami Gəncəvi Məcnunun atası ilə səhrada görüşünü belə təsvir etmişdir:

Yenə yola düşdü zavallı qoca,
 Bütün günü gəzdi yollar boyunca.
 O bəxtsiz oğlunu görəndə birdən,
 Oynadı qocanın qəlbini yerindən.
 Məcnunda yox idi həyatdan əsər,
 Varlığı dəriydi, bir də sümüklər.
 Ata sığalladı onun başını,
 Saxlaya bilmədi öz göz yaşını.
 Axtırdı sel kimi ciyər qanını,
 Uçurdu könlünün xanımını...

Baxdı atasına o bəxti qara,
 Lakin tanımayıb qaçdı kənara.
 Bir adam özünü unutsa əgər,
 Başqa bir insanı tanıyar məgər?
 Dedi: "Sən nəçisən, de görüm kimsən?
 Gəldiyin yollara qurban olum mən".
 "Mən sənin atanam, ey ciyər param,
 Nə vaxtdır, bir səni mən axtarıram".
 Məcnun atasını tanıdı bu an.
 Düşüb ayağına ağladı al qan.

Nizami öz qəhrəmanını daha emosional, atanı isə daha canıyanan təsvir edir (azərbaycanlılara məxsus canıyanalıq, ata-bala münasibəti), ancaq hər iki müəllifin Qeysin görünüşü ilə bağlı verdikləri məlumatlar eynidir. “Qeysin divanı”nda hadisənin gedişatı Qeysin atasına cavabı onların ayrılması daha sadə şəkildə təsvir edilmişdir və Qeysin atasına cavabı belədir :

قصيزة ليلي الواشون لي يقول
 طولها و ليلي عرض ذراعا فليت
 سهل لعمرك بعينها ان و
 عيونها سهل الطير كرام فقلت
 انها بأس لا فوهاء جاحظة و
 سولها و نفسي كل بل كبدي مني
 سرمدا راسك الصخر صلاب فذق
 خليلها الممات خين الى فاني

Nizami elə əfsanədən istifadə etmişdir ki, o bir neçə xalqa məxsus folklor motivlərini özündə birləşdirmişdir. Leyli və Məcnun haqqında əfsanədə islamiyyətdən əvvəl ərəb qəbilələrinin ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar hekayətlər də vardır. Belə ki, Curci Zeydan yazırdı: Nofəl qəbiləsi islamiyyətdən əvvəl Məkkədə vergi toplamaqla məşğul imiş. “Leyli və Məcnun” sujetində isə Nofəl sərkərdədir, hökmdar rütbəsi daşımır.

Poemada əsas epizodik surətlərdən olan Nofəli Nizami məhz islamiyyətdən əvvəlki ərəb yazılı mənbələrindən almışdır. Qeyslə Nofəlin tanışlığı hissəsi həm divanda, həm də poemada məzmun baxımından bənzərdir. Nofəl öz yardımını təklif etdikdən sonra Məcnunun Nofələ cavabı:

Könül açan bu vədəni siz
 Uydurub yalandan deməyirsiniz.
 Mən bir divanəyəm, o ev sonası,
 Onu divanəyə verməz anası.
 Küləyə verməzlər qızıl gültü, bil,
 Bir div balasına ay layiq deyil.
 O bizim tərəfə endirib gəlməz,
 O ay divanəylə dost ola bilməz.
 Nə qədər yudular bizim kömləyi,

Yenə də olmadı suyun köməyi.
 Nə qədər ağ gümüş səpildi, ancaq,
 Bizim qara kilim ağarmadı, bax.
 Xeyir iş gəlsə də sənin əlindən,
 Qismətim deyildir, talesizəm mən.
 Bir qorxum budur ki, sən də doyasan
 Sən də yarı yolda məni qoyasan.

المدى بي بلغت قد ليلي هجر يا ا
 بينها و بيني الدهر لسعي عجبت
 ليلة كل جوى زدني حباها فيا
 الهجر بلغ يكن لم ما على وزنت
 الهجر سكن بيننا ما انقضى فلما
 الحشر موعداك الايام سلوة يا و

Məcnun bəqəbli Qeys ibn Müləvvəhin şeirləri və ona aid edilən şeirləri aşkar etmək olduqca zəhmət tələb edən bir iş olaraq qalır. Lakin məlum həqiqətdir ki, XII əsrdə hələ Əbu Bəkr əl-Valibinin əsəri geniş yayılmış və böyük Nizami ondan bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Mənbənin Təbriz nəşrini (h.1282) (m.1865) xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu nəşr Axund Molla Məhəmməd Xorasani Bayiçinin göstərişilə Məhəmməd ibn Əli Məhəmməd Təbrizi tərəfindən hazırlanmışdır.

“Leyli Məcnun” poemasının qaynağı kimi Valibinin əsərinin əhəmiyyəti odur ki, müəllif Məcnun haqqında əhvalatlara diqqəti cəlb etməklə onun lirik şeirlərini toplamaq istəmişdir. Nizaminin əsərində Məcnun poemanın qəhrəmanı kimi sadəcə dialoqlarda iştirak etmir və monoloqlarını söyləmir, özünün məftunedici qəzəllərini, ümumilikdə götürdükdə lirik şeirlərini oxuyur. Bu şeirlərdə lirik qəhrəmanın daxili çırpıntıları çox səmimi şəkildə verilmişdir. Qəbiləsinin adamları və onu tanıyanlar Məcnunun şeirlərini əzbər bilir, onları şifahi şəkildə toplayır və ağızdan-ağıza ötürürdülər. Poemanın qəhrəmanı şair Məcnunun dilindən söyləmiş şeirlər üst-üstə 800-ə yaxın beytdən ibarətdir ki, bu da süjet xəttinin inkişafı ilə bağlı fəsilələrin təxminən beşdən bir hissəsini təşkil edir.

KAZAK TÜRKÇESİ VE TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ

Bayan ZHUNUSSOVA

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enst.
bayan75-75_75@mail.ru

ÖZET

Kazak Türkçesi, Türk dilinin bir lehçesidir. Şu an yer yüzünde yaklaşık otuza yakın Türk lehçesi bulunmaktadır. Türkçe konuşan halkların çoğunluğu eski SSCB topraklarında, ayrı cumhuriyetlerde, Rusya Federasyonu içindeki cumhuriyetler ile oradaki özerk bölgelerde yaşamaktadırlar. Bunlar: Kazak, Azerbaycan, Kırgız, Özbek, Türkmen, Çuvaş, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Gagavuz, Türk, Uygur vs. halklarıdır. Türkçe konuşan halklar Türkiye’de, İran’da, Afganistan’da, Çin’de, Moğol Halk Cumhuriyeti’nde vb. yaşamaktadır. Kazakça, sadece Kazakistan’da değil, diğer kardeş cumhuriyetlerde ve yurt dışında (Çin, Afganistan, Moğolistan vb.) yaşayan Kazakların da ana dilidir. Türk dilleri birbirleriyle akraba oldukları için birçok benzerliğe ve ortak özelliğe sahiptirler. Kazakçaya en yakın lehçeler: Nogayca, Karakalpakça, Karaçay-Balkarca, Kırgızca, Tatarca, Başkurtça ve Kumukçadır. Türk dillerinin akrabalığı sözlüksel, fonetik (ses) ve dil bilimsel yapılarında izlenebilir. Türk dillerinde pek çok kelime ortaklığı vardır. Bildiride bu ortak kelimeler sözcüksel-anlamsal konulara göre gruplandırılarak analiz edilmiştir. Bu ortaklıklar tabloda görünebilir. Ayrıca makalede isimlerin çekimi, fiillerin çekimi, iyelik ve çokluk eklerindeki benzerlikleri de tablo halinde özetlenmiştir. Dillerarası ilişkiler, sözcüksel, dil bilimsel birimlerin kısılmasına, karşılıklı yer değiştirmelerine, biçimsel farklılıkların ihmal edilmesine, çekimsel çekim sistemlerin, yardımcı ve diğer proseslerin değiştirilmesine yol açabilir. Bir dilin diğerine etkisinin ilk aşaması bireysel sözcüklerin ve kelimelerin aktarımıyla sınırlanırsa, zaman geçtikçe sürecin daha karmaşık hale geldiği görünebilir, yani dile çeşitli eklerin ve hatta ek sistemlerinin girdiği belirlenebilir. Türk dillerinin, Kazak dili de dahil olmak üzere, sözlüksel, dil bilimsel sisteminde, Arap, Fars dillerinden gelen kelimeler de vardır. Makalede bu kelimelerin günümüzdeki Kazak lehçesindeki kullanımını ve gelişim yollarını somut örnekler üzerinde gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Lehçesi, Türk Dilleri, Ortak Kelimeler, Kök, Ekler, Fiillerin Çekimi, İsimlerin Çekimi.

KAZAKH TURKISH AND ITS PLACE BETWEEN TURKISH DIALECTS

Bayan ZHUNUSSOVA

ABSTRACT

Kazakh Turkish is a dialect of the Turkish language. Currently, there are approximately thirty Turkish dialects in the world. The majority of Turkish-speaking peoples live in the territory of the former USSR, in separate republics, in the republics within the Russian Federation and in the autonomous regions therein. These people are: Kazakh, Azerbaijani, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, Chuvash, Karakalpak, Tatar, Bashkir, Yakut, Tuvan, Khakas, Altai, Kumyks, Karachay-Balkar, Gagauz, Turk, Uyghur, etc. Turkish language is speaking by peoples live in Turkey, Iran, Afghanistan, China, the Mongolian People's Republic, etc. Kazakh language is the mother language of Kazakhs living not only in Kazakhstan, but also in other sister republics and abroad (China, Afghanistan, Mongolia, etc.). Since Turkish languages are related to each other, they have many similarities and common features. The closest dialects to Kazakh are: Nogai, Karakalpak, Karachay-Balkar, Kyrgyz, Tatar, Bashkir and Kumyk. The connection of Turkish languages can be traced in their lexical, phonetic (sound) and grammatical structures. There are many common words in Turkish languages. In this paper, these common words were grouped and analyzed according to lexical-semantic topics. These partnerships may appear in the table. In addition, in the article, the similarities in the conjugation of nouns, conjugation of verbs, possessive and plural suffixes are summarized in a table. Interlingual relations can lead to the lexical and the shortening of grammatical units, their mutual substitution, neglect of formal differences, modification of inflectional systems, auxiliary and other processes. If the initial stage of influence of one language on another is limited to the transmission of individual words and phrases, it may seem that over time the process becomes more complex, as the various affixes and even systems of affixes can be entered into the language. In the lexical and grammatical system of Turkish languages, including the Kazakh language, there are also words coming from Arabic and Persian languages. In this paper, the usage and development paths of these words in today's Kazakh dialect are shown with tangible examples.

Keywords: Kazakh Dialect, Turkish Languages, Common Words, Root, Suffixes, Conjugation of Verbs, Conjugation of Nouns.

Eski Türk çağından başlayarak zengin bir yazı dili mirasına sahip olan ve tarih boyunca büyük devletler kurmuş olan Türk ulusu, sadece etnik olarak değil, coğrafi-bölgesel olarak da bilinir. Geniş topraklara yayılmış olan Türk dünyasının içinde her bir Türk boyunun kendine has dil özellikleri vardır. Türk etnosunu oluşturan bu eski boyların günümüz Türk halklarını meydana getirdiği düşünülürse, eski Türk yazıtlarının tüm Türk halkları için ortak bir değer, ortak bir yadigar olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Eski bir dilin ayırt edici özellikleri sadece günümüz dillerinin birinde değil, her bir lehçe grubunun diline yansması, o dönemde kendi ağız özellikleri olan tüm Türklerin ortak bir edebi dili kullandığının kanıtıdır. Bu nedenle, eski Türklerin modern haleflerinin eski Türk yazılı antlarıyla ne ölçüde ilişkili oldukları ve ağırlıklarının ne kadar olduğu merak konusudur.

Modern Türk dilleri arasında eski Türk dilinin fonetik, morfolojik ve leksik yapısını tam olarak devam ettiren bir lehçe yoktur. Çünkü diller, dilsel düzenlilikte sürekli gelişmektedirler (Tomanov, 1992, s.18).

Türk halklarının asırlık tarihinde farklı sosyal koşulların, komşu halklarla olan kültürel, ekonomik ilişkilerin dillerinde izler bıraktığı açıktır. Kökenleri Altay dönemine kadar uzanan Türk halklarının oluşumu ve gelişimi sürecinde komşu halklarla olan karşılıklı ilişkileri sonucunda dil dışı faktörlerinin de yer aldığı bellidir (Qordabaev, 1998, s.22).

Bu tür özellikleri modern Türk dilleri arasında da görmemiz oldukça olasıdır. Bugünkü Kazak dilinin de Türk dilleriyle olan tarihi ve kültürel bağları bunu kanıtlamaktadır.

Türk lehçeleri tasnifine göre Kıpçak grubu veya Kuzey- Batı Türk lehçeleri içerisinde Kazak-Karakalpak-Nogay alt grubuna ait olan Kazak dilinin de kendine ait olan fonetik, sözcüksel ve gramer özellikleri vardır.

Göçebe yaşam tarzı kültürünün devam ettiricisi olan Kazak halkının diğer komşu halklarla teması dillerinde önemli bir iz bırakmış ve bu durum dilsel ilişkilerine de açıkça yansımıştır. Ortak bir kökene sahip olan ve uzun bir gelişim sürecinde akraba halklar arasında tarihi ve kültürel bağlar kuran Kazak dilinin yeri özellikle önemlidir.

Tarihte Türk devletlerinin güçlenmesiyle birlikte Türk dilinin yeri de dünyada güçlenmiştir. 8. Yüzyıldan itibaren Türk dilinin önemini fark eden diğer uluslar bu dili öğrenmeye ilgi duymuşlardır. Örneğin, Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda yazdığı "Türk Dilleri Sözlüğü" Araplara Türk dilini öğretmek için yazılmıştı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, Türk dilini bilen birisi, kuzeydoğudaki Kubilay Hanbalık'tan, yani Beycin'den kuzeybatıdaki Viyana'ya, güneydoğudaki Delhi Sultanlığı'ndan güneybatıdaki Baybars'ın Mısır'daki "Türk Devleti"ne kadar herkesi anlayarak gezebilirdi.

Bu kadar geniş bir alana yayılan Türk dilinin, diğer dillerle etkileşime girmemesi mümkün değildi. Bütün bu bölgelerde Türk dilinin etkisi görülmekteydi. Örneğin, şimdiki Pakistan'da kullanılan Urdu dili, Babur hanedanı tarafından oluşturulan Horde'nin diliydi. Aynı şekilde Osmanlıca veya Çağatayca dediğimiz diller de o zamanın Türkçesine, Arapça ve Farsça'dan yoğun olarak girmiş kelimelerden oluşan "lingvo franca"sı (ortak yazı dili) idi.

Saf Türkçeye gelince, Kaşgarlı Mahmut'a göre, en şeffaf, en temiz ve en doğru dil, Farslarla karışmayan, yabancı ülkelere gitmeyen ve sadece bir dil bilen insanın dilidir. İki dilde konuşanlar ve kentsel alanlara yakın yaşayanlar bozuk bir dile sahip olanlar diye kabul edilmiştir (<https://www.trt.net.tr>).

Bu açıdan baktığımızda, Kazak Türkçesi en şeffaf, en temiz ve en saf Türk dili sayılabilir ve bunun bir nedeni vardır. Kazakların Türk dünyasının tam merkezinde yer almaları nedeniyle Kazak Türkçesini; Arap-Fars dilleri etkisinden Özbek dili, Çin dili etkisi altından Uygur dili ve Rus dilinin etkisi altından da Tatar dili korumuştur. Bu yönüyle Kazak Türkçesi sanki de bir koruma kalkanı içerisinde kalmıştır. Kazak dili, bu dillerin komşuluğunda yaşayan Özbek, Uygur ve Tatar dillerine göre nispeten daha duru bir dile sahip olmuştur. Ancak Kazak dilinin bu yabancı dillerden kelime almadığını söylemek yanlış olur. Kazak dilindeki Arapça, Farsça, Rusça ve hatta Çince kelimeleri göz ardı edemeyiz.

Kazak bozkırı, Volga ve Don kıyılarında bulunan Tatar şehirleri, Amurderya ve Sirderya vadisinde bulunan Özbek şehirleri ve Tarım vadisinde bulunan Uygur şehirleri arasında kalan geniş bir alandır. Radlov'un sözleriyle ifade edecek olursak, "Kazak dili orijinal halini, Türklük karakterini korumuş bir dildir. Evet, bazı yabancı kelimelerin girdiği dikkat çekicidir. Ancak bu kelimeler Kazak dilinin ses uyumuna bağlanmış ve ortak ulusal dilin kelime hazinesine dâhil olmuştur" (Radlov, 1870). Nitekim şimdiki Kazak dilinde "bata" (dua) kelimesinin Arapça "fatıha" kelimesinden geldiğine dikkat edersek, Kazak dilinin yabancı kelimeleri nasıl "Kazakçalaştırabildiğine/Türkçeleştiribildiğine" tanık oluruz. Böylece Arapça ve Farsçadan gelen ve tamamen dilimizin ses uyumuna uyum sağlayan ve öz kelimelerimiz olarak kullanılan sözcükler var. Örneğin, as, abıroy, ar, dünya, aspan, baqıt, şarwa, qızmet, zat, aqıl vs.

Genelde Kazak kültürünün bir bütün olarak en önemli özelliği söz sanatıdır. Ahmet Baytursınılı, "söz sanatı"nı Avrupa dillerindeki "literatür"ün ve Arapçadaki "edebiyat"ın karşılığı olarak veriyor (Baytursımov, 2003). O halde Avrupalılar için edebiyatın temeli "liter" yani harf iken, Araplar ve Müslümanlar için edebiyatın temeli görgü kurallarıdır. Türkler için edebiyatın temeli sözdür, konuşulan sözdür. İşte bu yüzden Kazaklar "öner aldı – qızıl til" (sanat evvellâ – bir dildir) derler.

Kazaklar tüm kültürlerini, özellikle de dünya görüşlerini, duygularını, bilinçlerini, dostluklarını ve düşmanlıklarını bir sonraki nesle atasözleriyle, deyimlerle, matem mısralarıyla ve şarkılar aracılığıyla aktarmışlardır. Şu ana kadar "Aytıs" (atışma) sanatı devam ediyor. "Aytıs sanatı, Kazak halkının göçebe hayatını, ulusal kimliğini, maneviyatını ve bozkır kültürünü yansıtan, bu özelliklere bağlı bir şekilde ortaya çıkıp gelişen eşsiz bir geleneksel mirastır. Aytıs sanatı, Kazak sözlü edebiyatının diğer türleriyle birlikte gelişmiş, hatta bu türleri etkilemiştir.

Kazak aytısındaki doğaçlama yeteneğinin oldukça gelişmiş olduğunu gösteren ve onun milli özelliklerini kanıtlayan çalışmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmıştır. Kazak aytısının bu durumu, Rus ve Avrupalı bilim insanlarını hayrete düşürmüştür. Bilim insanları, gizemli aytıs sanatını önemli bir fenomen olarak görmüşlerdir. Şairlerin (akınların) bu tür bir şiir yarışmasına girebilmek için sadece yetenekli olmaları yeterli değildir, aynı zamanda büyük bir ustalığa ve bilgi birikimine de sahip olmaları elzemdir. Aytıs sırasında gizem ne kadar derinde olsa da, her şairin nakden ve sistemli bir şekilde cevaplayamayacağı yüksek bir zekâ seviyesi gerekmektedir" (Mursalimova, vd, 2022).

Söz sanatı geliştikçe "şeşendik öner"i ("hitabet sanatı", dilde akıcı olmak) önemli hâle geldi. Şeşen demek, kıvrak bir zekâyâ sahip, esprili, konuşması güzel, hatiplik yeteneği olan mantıklı kişidir. Doğru söz karşısında hanlar ve padişahlar bile eğildiler. "Kafa kesilse de dil kesilmez" ifadesi, saha demokrasisinin, eğrinin çok ilerisinde olduğunun kanıtıdır. Belki de şuan söz gücünün değerini Türk medeniyeti açısından yeniden gözden geçirmemiz gerekir.

Kazak dili, birdenbire ortaya çıkmamıştır ve izole bir dil de değildir. Kazak dili, "Türk dili" olarak adlandırılan Hayat Ağacı'nın (büyük çınarın) büyük bir koluna aittir. Aynı kökten büyüdüğü ve bir Türk ata dilinden yayıldığı için bu diller Azeri, Balkar, Başkurt, Gagavuz, Kazak, Karakalpak, Karayım, Karaçay, Kumuk, Kırgız, Nogay, Özbek, Saha (Yakutça), Tatar, Tofa,

Tuva, Türk, Türkmen, Uygur ve Çuvaş Türk dilleri olarak adlandırılır (Qaydarov A., Orazov M., 1992, s.22).

Kazak dilinin Türk dilleri ile akrabalığının nedeni ay, tanrı, gök, yer, su gibi isimlerin; baş, diş, göz, kol, ayak gibi vücut adlarının; kızıl, ak, kara, kök, sarı gibi sıfatların; on, yüz, bin gibi sayı sıfatlarının, yürümek, gelmek, gitmek, uçmak, oturmak, durmak gibi fiillerin; ana, apa, ata, baldız, kaynane vb. gibi akraba isimlerinin ortak olmasıdır (TTEB, 2000, s.56). Hayati anlam taşıyan bu tür isimler genellikle birbirinin yerine geçemez ve Türk dillerinin tek kaynaktan, tek ana dilden yayıldığına bir göstergesidir. Dilbilgisel olarak zaman, şahıs göstergelerinin ve temel ifadelerin Türk dillerinde ortak çekimlere sahip olması, bunların aynı ana dilden türediklerini ve akrabalıklarını gösteren en güvenilir dilsel kanıttır.

Akraba olarak Kazak diline en yakın diller; Karakalpak, Nogay, Tatar ve Kırgız dilleridir (Qordabaev, 1998, s.41).

Türk dillerinin akrabalık yakınlığı onların sözlük anlamında, ses dizgesinde, gramer yapısında açıkça görülebilir. Ayrıca Türk dillerinin her birinin özel fonetik, sözcüksel, gramer farklılıkları vardır. Kazak dilinin diğer akraba dillerle karşılaştırılarak bu tür farklılıkları gözlemlenebilir.

1. Diğer Türk dillerindeki b, ğ, g sesleri yerine Kazak dilinde w, k, q sesleri kullanılır.

Örneğin: Aba > awa, tağ > taw, geldi > keldi, gırmızı > qırmızı.

2. Diğer Türk dillerinde ş sesi olan bazı kelimelerde Kazak dilinde s sesi kullanılır.

Örneğin: baş > bas, taş > tas vb.

3. Diğer Türk dillerinde kelimenin başındaki y sesi yerine Kazak dilinde j sesi telaffuz edilir.

Örneğin: yaş > jas, yol > jol, yaz > jaz, yıl > jil vb.

4. Diğer Türk dillerinde /-lar/ çokluk eki ünsüz uyumuna göre değişmez, Kazak dilinde değişir.

Örneğin: kızlar > qızdar, giyimler > kyimder, atlar > attar, yiğitler > jigitter vb.

5. Diğer Türk dillerinde soru zamirinde n sesi kullanılıyorsa Kazak dilinde q sesi kullanılır.

Örneğin: qanday (nasıl), qayda (nerede) vb.

6. Bazı Türk dillerinde uzun ünlü vardır, Kazak dilinde uzun ünlü yoktur (Qaydarov A., Orazov M., 1992. s.18).

7. Kalınlık-incelik uyumu sağlam, düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlam değildir.

Örneğin: adamdar, kisiler; özen (ırmak), öleñ (şiir) vb.

8. Oğuz grubu Türk lehçelerinde kelimenin başındaki d sesi yerine Kazak Türkçesinde t sesi bulunur. ti- > di-

Örneğin: til>dil, tis>diş, teñiz>deniz vb.

9. Kelime ortasında g > y değişimi görülür.

Örneğin: tügme > tüyme.

10. Bazı Türk dillerinde kelime başındaki v sesi yerine Kazak dilinde b sesi telaffuz edilir. b > v değişimi;

Örneğin: bar > var, ber- > ver-

11. Kelime başında “u / v” türemesi görülür;

Örneğin: ur- > vur-.

12. Bazı Türk dillerinde olmayan “ñ” sesi Kazak dilinde kullanılır.

Örneğin: meñ (ben/kal yerinde), mañ (yakınında), meniñ (benim) vb.

Kazak dili farklı lehçelere veya ağızlara bölünmez. Ülkenin farklı yerlerinde gözlenen fonetik, leksik ve morfolojik sapmaları veya farklılıkları dikkate alarak, Kazak diyalektologları (Sarsen Amanjолоv vb.) Kazak dilini dört bölgesel gruba ayırır: batı, güney, orta-kuzey ve doğu. Bugün bu tür farklılıklar dilde çok belirgin değildir. Bunun iki farklı nedeni olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, Kazaklar göçebe bir yaşam tarzına sahip olan millettir. Dolayısıyla birbirleriyle sürekli iletişim halindeyken ortak bir dil oluşturmuşlardır. İkincisi, Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte herkesin mümkün olduğunca hızlı eğitim alması gerekiyordu (nüfusun kitlesel eğitimi 1920’lerde başladı, 1939’da Kazakistan nüfusunun okuryazarlığı toplam %76,3’e ulaştı (<https://kk.wikipedia.org/wiki>)). Bu nedenle ülkede şuan eğitim almamış kimse yoktur. Bu kadar geniş bir ülkede (toprak bakımından dünyada 9. sıradadır) standart Kazak dili ortak iletişim aracı olarak kullanılmaktadır.

Kazak dilinde temel kelime ortaklığı

Türk topluluklarının ağızda geçmişteki ortak bir hayattan süzülüp gelen müşterek kelimeler sayılamayacak kadar çoktur. İnsan vücuduyla ilgili organ isimleri, akrabalık terimleri, zamirler, sayılar, hayvan ve hayvancılıkla ilgili kelimeler, renk isimleri ve fillerde pek çok ortaklık vardır. Üzerinde durulup işlenecek bu müşterekler uzak coğrafyalardaki aynı kökten gelen ve aynı dili konuşan insanları birbirine yakınlatacaktır.

1. Organ ve Organlarla İlgili Kelimeler

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	awız	ağız
2	köz	göz
3	bas	baş
4	dene; tñn	beden
5	meñ; qal	ben (yüzdeki)
6	bel	bel
7	bet; jüz	bet; yüz
8	boy	boy (vücut)
9	moyın	boyun
10	büyrek	böbrek
11	murın; tanaw	burun
12	tamır	damar
13	teri	deri
14	tis	diş
15	tös; kökirek	döş

Tespit edilen, organlarla ilgili kelimeler bazı yerlerde ses değişiklikleri dikkate alınmazsa, iki dilde de aynı sayılır. En azından bu isimlerin aynı kökenden geldiğini ve aynı kökten türemiş olduğu görülmektedir. Ses değişikliği olarak: Kelime başı “b” sesi kazak dilinde “m” sesine dönüşüyor: burun – murın, boyun-moyın. Kelime başı sert sesler korunmuş: k>g; t>d: köz-göz,

tös-döş, teri-deri. Kelime sonu “ş” sesi kazak dilinde “s” sesine dönüşüyor: baş – bas, diş – tis, tös – tös. Kelime başı “y” sesi kazak dilinde “j” olarak kullanıyor: yüz – jüz (cüz). İlk hecedeki yuvarlak ünlüler kazak dilinde ikinci hecede darılıyor: burun – murın; boyun – moyın vb.

2. Akrabalık İsimleri

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	apa	abla
2	ağay; äkey	amca; emmi
3	ana; şeşe	ana; anne
4	ata-baba; ata	ata
5	äke; ata	baba
6	baja	bacanak
7	apa; siñli; qarındas	bacı; kızkardeş
8	bala	bala
9	baldız	baldız
10	küyew; küyewbala	dāmat; güvey; güyeği
11	nağası; tağa	dayı
12	ata	dede
13	abısın	elti
14	kelin	gelin
15	täte; apa	hala
16	qatın; äyel	hātun
17	ağayın; bawır	kardeş; gardaş
18	äje; apa	nine; büyükanne
19	ul; er bala	oğlan
20	jiyen	yeğen

Tespit edilen akrabalık isimleri büyük oranda Türkçe olmakla birlikte zaman zaman farklılıklar arz etmektedir. Ancak farklı olan kelimelerde de kökü ve türetme usulleri ortaktır. Kazak lehçesinde ‘bala-şağa’ denilen ‘çocuklar’ anlamına gelen bir kelime var, ancak bu kelimenin ‘şağa’ şeklindeki ikinci bölümünün anlamı arkaik kelime olarak anlamı unutulmuştur. Bu kelime tatarcada ‘çāğa’ yani ‘bala’ anlamında kullanıyormuş. Tatarcadaki ‘oğlan’ anlamında gelen ‘malay’ kelimesi kazakçada ‘hizmetçi’ anlamını veriyor. Kırgızcada ‘ece’ kelimesi ‘hala’ anlamına gelir, kazakçada ‘äje’ olarak telafuz edilir ve ‘nine; büyükanne’ anlamını verir. Burda kelimelerin anlamı farklı olsa bile aynı kökenden geldiğini ve Türkçe eş anlamlı ya da aynı mantıkla benzer bir kökten türemiş olduğu görülmektedir. Ayal, amca, emmi/emmi, hala, dayı gibi kelimeler ve bunlarla kurulan birleşiklerde yabancı kelime kullanılmıştır. Ancak farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halkları, mesafenin farkına rağmen benzer kelimeleri kullanmışlar, alıntı kelimelerde de müşterek olanları tercih etmişlerdir. Özellikle geçmişte ortak bir yazı dili kullanan Türk lehçelerinde hem Türkçe hem alıntı kelimelerin benzerliği dikkat çekmektedir.

3. Sayılar

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	bir	bir
2	eki	iki
3	üş	üç
4	tört	dört
5	bes	beş
6	altı	altı
7	jeti	yedi
8	segiz	sekiz
9	toğız	dokuz
10	on	on
11	jyırma	yirmi; yigirmi
12	otız	otuz
13	qırnq	kırk
14	elüw	elli
15	alpıs	altmış
16	jetpis	yetmiş
17	seksen	seksen
18	toqsan	doksan
19	jüz	yüz
20	miñ	bin

Tespit edilen, sayı adları tamamen aynıdır, farklılık sadece bazı seslerde görünüyor.

4. Renk İsimleri

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	aq	ak; beyaz
2	qara	kara
3	qırmızı; qızıl	kızıl; kırmızı
4	kök; kögildir	mavi; gök
5	qızğılt	pembe
6	sarı	sarı
7	jasıl	yeşil
8	sur; külgin	gri; külrengi
9	aksur; surgılt	kır
10	şegir (köz); ker	elâ
11	kızğıltsarı	kavuniçi
12	aq quba	sarışın
13	qoñır	kahverengi
14	kızğılt sarı	turuncu; ateşsarı
15	boz; sur	boz
16	al qızıl; qırmızı	al

Ana renk isimlerinin çoğu, ak, kara, kızıl, gök, yeşil, sarı gibi Türkçe olup, ara renklerle veya benzer nesne isimleri ile türetilmiştir. Bunların ortak olanlar dışındaki renkler benzetilen nesnelere ortaklığı ile dikkat çekmektedir.

5. Hayvan Adları

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	at; jılqı	at
2	ayğır	aygır
3	buqa	boğa
4	buzaw	buzağı
5	tana	dana
6	tüye	deve
7	doñız; şoşka; kaban	domuz
8	esek	eşek; merkep
9	sıyır	inek; sığır
10	it	it
11	qaz	kaz
12	mısqı	keci
13	eşki	keçi
14	qoşkar	koç

Hayat tarzı itibarıyla belki de ilk sıralarda ele alınması gereken kelime türlerinden birisi hayvan isimleridir. Burda da anlaşılmayacak kelimeler yoktur. Türk dillerindeki hayvan isimlerinin de ortak olması sevindirici bir husustur.

6. Zamirler

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	men	ben
2	sen	sen
3	ol	o
4	biz	biz
5	siz	siz
6	olar	onlar
7	mağan	bana
8	bizdiki	bizimki
9	öz/özi	kendi
10	ärkim	herkes
11	kim	kim
12	onıñ	onun
13	oğan	ona
14	onı	onu
15	onda	onun
16	odan	ondan
17	onımen	onunla
18	mende	bende
19	menden	benden
20	menimen	benimle

Verilen tablodaki tespitler dışında kullanılan şekiller de vardır. Bunlar bu temel şahıs zamirlerinin eklerle genişlemiş şekilleridir.

7. Günlük Hayatta Çok kullanılan İsimler ve Fiiller

№	Kazakça	Türkiye Türkçesinde
1	şığıs; küñşığıs	doğu
2	oñtüstik	güney
3	batis	batı
4	soltüstik	kuzey; şimal
5	oñ/aldı	ön
6	oñ	sağ
7	sol	sol
8	soñ; ayağı, aqırğı	son
9	tañ	tan
10	jas	yaş
11	jil	yıl/sene
12	otruw	oturmak
13	turuw	kalkmak
14	jatuw	yatmak
15	jürüw	yürmek
16	kelüw	gelmek
17	uyıqtaw	uyumak
18	şaqr	çağır
19	al	al-
20	ber	vermek
21	kir	gir-
22	sura	sor-
23	söyles	konuş-
24	şaynaw	çiğne-
25	sälemdestüw; amandasuw	selamlaşmak

Günlük ihtiyaçları karşılamak için ham bir maddenin işlenmesi suretiyle elde edilen her türlü isimler ve fiiller bu başlık altında değerlendirilmiştir. Bu isimlerin çoğunun Türk dilinde olması Türk halklarının yaratıcılığını göstermesi bakımından da önemlidir. Özellikle bu dillerde olan isimler ve fiiller ekler farklı olsa da, türedikleri kökün aynı olması dikkat çekicidir.

Çekim Ekleri

Kazak dili tüm Türk dilleri gibi eklemeli (sondan eklemeli) bir dildir. Kazak dilinde de değişmez kökler, onlardan türetilen gövdeler ve kök ve gövdelere eklenen yapım ve çekim ekleri vardır.

Dilimizi kullanışlı hâle getiren; aynı kelimelerle farklı anlamlar ifade edilmesini, kelime hazinesinin genişlemesini sağlayan, eklerdir.

Kazak dilinde ekler yapım (jurnağ) ve çekim (jalğaw) ekleri olmak üzere ikiye ayrılır. Yapım ekleri anlam; çekim ekleri de görev belirler.

Kazak Dilindeki Çokluk Eki

Bir ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için, söz konusu isme çokluk eki getirilerek isim çokluk şekli yapılır. İsmi tekliğini gösteren ayrı bir şekil yoktur, teklik ismi eksiz haldedir.

Kazak Türkçesinde çoğluk eki 8 şekillidir: /-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter/.

-r, -v, -y'den sonar +lar, +ler; -l, -m, -n, -ñ, -z'den sonra +dar, +der; -k, -p, -t, s, -ş'den sonra +tar, +ter biçimleri gelmektedir. Örnek: bala+lar (çocuklar), kisi+ler (kişiler), adam+dar (insanlar), gül+der (çiçekler), kitap+tar (kitaplar), tösek+ter (yataklar).

İyelik Ekleri

Kazak dilinde – taweldik jalğaw (sahiplik eki) olarak adlandırılır.

İyelik ekleri, yalın veya yapım eki almış her tür isme getirilerek, bu ismi kendisinden önceki şahsa, yani Kazakçada mevcut sekiz şahıstan birine bağlar.

Kazak dilinde isimden başka sözcük türlerine iyelik eki getirilmez. Ancak çokluk halindeki bir isim iyelik eki alabilir: kitaptar+ımız, tatar+ımız, çiçekler+i vs. Bunun yanı sıra, çokluk ekinin de iyelik ekinden sonra kullanıldığı bir durum vardır: ağa+m+dar, ata+ñ+dar. Bu örneklerde olduğu gibi sadece teklik 1. ve 2. şahıslarda görülen ve 3. şahıs hiç kullanılmayan bu şekil, iyelik eki almış ismin çokluğunu değil, bu isim de dâhil olduğu bir topluluğu bildirir.

Örnekler

t.1.	qolm (kolum)	tilim (dilim)	balam (çocuğum)
ş.			
2.	qolñ	tiliñ	balañ
ş.	qolñız	tiliñiz	balañız
3. ş	qoli	tili	balası
ç.1.	qolımız	tilimiz	balamız
ş.			
2.	qoldarıñ	tilderiñ	balalarıñ
ş.	qoldarıñız	tilderiñiz	balalarıñız
3. ş	qoldarı	tilderi	balaları

Kazak Dilindeki Hâl Ekleri

a. Yalın Hâli

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de yalın hâl eksiz olarak kullanılır: küyev (damat), iş (iç), qoyan (tavşan), töre.

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki +nIñ, +dIñ, +tIñ'dir. Ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nIñ; tonlu ünsüzlerden sonra +dIñ; tonsuzlardan sonra ise +tIñ şekli kullanılır: balanıñ, äkeniñ (babanın), özimniñ (kendimin), hatınnıñ (hatunun), bizdiñ (bizim), tildiñ (dilin), qızdıñ (kızın), Qazaqtıñ (Kazak'm), jaqsıqtıñ (iyiliğinin).

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +nI; +dI; +tI'dır. İlgi hâlinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra +dI; tonsuzlardan sonra ise +tI şekliyle kullanılır: balamı (çocuğu), äkeni (babayı), özimdi (özümü), qardı (karı), toptı (topu), attı (atı), araptardı (Arapları). Yükleme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklidir: parasatın (ferasetini), atın (atını), közin (gözünü), inisin (erkek kardeşini).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğa, +ge; tonsuzlardan sonra +qa, +ke şekliyle kullanılır: bizge (bize), adamğa (adama), atağa (ataya), balağa (çocuğa), urısqa (Rusa), beynetke (meşakkate), jalğızdıqqa (yalnızlığa), qazaqqa (Kazak'a). İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi +A şekliyle yapılır ve iyelik ekiyle yönelme eki arasında zamir n'si girer: tamağna (yemeğine), betine (yüzüne), balama (çocuğuma), üyine (evine).

e. Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuzlardan sonra +tA şekliyle kullanılır: balada (çocukta), kölde (gölde), tasta (taşta), ağaştta (ağaçta).

f. Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +tAn kullanılır: estilerden (akıllılardan), köşeden (sokaktan), baladan (çocuktan), qazaqtan (Kazak'tan), ottan (ateşten). İyelik eklerinden sonra (çokluk 1. ve 2. şahıs hariç) ayrılma hâli eki +nAn şekline girer: atımnan (atımdan), atıñnan (atından), közinen (onun gözünden), basman (başından).

g. Vasıta Hâli

Vasıta hâli eki Kazak Türkçesinde ekleşmiş şekilde görülür. Ünlüyle ve tonlu ünsüzlerle (z ve j hariç) biten kök ve gövdelerden sonra +menen ve kısaltmış şekli +men; z ve j ünsüzlerinden sonra +benen, +ben ve tonsuz ünsüzlerden sonra da +penen, +pen şekilleriyle kullanılır: közimen (gözüyle), balamen (çocukla), qalammen (kalemle), közbenen (gözle), qızben (kızla), atpen (atla), jippen (iple).

h. Eşitlik Hâli

Kazak lehçesinde “eşitlik hâli” denilen bir hâl yoktur. Kazakça’da yukarıda gösterildiği gibi yedi durum eki vardır. Eşitlik eki olarak, Eski Türkçedeki teg “gibi” benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +dAy; +tAy şeklinde kullanılmaktadır. Eşitlik eki için -şA şekli de kullanılır: tawday (dağ gibi), torgınday (ipek gibi), jigitşe (yigitçe), quşşa (kuş gibi).

4. Aitlik Eki

Aitlik eki tonsuz ünsüzlerden sonra +qı, +ki; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğı, +gi’dir: bügingi (bugünkü), erteñgi (yarmkı), keşegi (dünki), burmğı (önceki), qazırğı (şimdiki), sırtqı (dıştaki), keşki (akşamki).

5. Soru Eki

Kazak Türkçesinde soru ekinin ünlüsü a, e’dir. Baştaki ünsüz de m, b veya p’dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n, ñ, z’den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş’den sonra -pa, -pe olur: bala ma? (çocuk mu?), tañ ba? (tan mı?), jez be? (pirinç mi?), köylek pe? (gömlek mi?), toq pa? (tok mu?).

Dilimizin eklenme sisteminin dikkat çekici bir istisnası olan zamirlerin çekimine göre, burada hâl eklerinin ortaklığını ve farklılığını görebiliriz.

Yalın hâli Ataw septik (nominatif)	men (ben)	sen (siz)	ol (o)	biz (biz)	siz (siz)	Olar (onlar)
İlgi hâli İlik septik (genitiv)	meniñ	seniñ	oniñ	bizdiñ	sizdiñ	olardiñ
Yönelme hâli Barıs septik (datif)	mağan	sağan	oğan	bizge	sizge	olarğa
Yükleme hâli T abıs septik (akuzatif)	meni	seni	onı	bizdi	sizdi	olardı
Bulunma hâli Jatıs septik (lokatif)	mende	sende	onda	bizde	sizde	olarda
Ayrılma hâli Şığıs septik (ablatif)	menen	senen	odan	bizden	sizden	olardan
Vasıta hâli Kömektes septik (instrumental)	menimen	senimen	onımen	bizben	sizben	olarmen

Sonuç olarak aynı köke, ortak kökenlere, gelenek ve göreneklere sahip olan Türk halklarının etnik bileşiminin aynı olduğunu gösteren iki temel özellik vardır. Bunun ilk ve en önemli göstergesi dildir. Türkçe konuşan halkların dilleri bir ölçüde incelendi ve dilbilimciler tarafından sınıflandırıldı. İkincisi, Türk halklarının etnik kökenini reddedilemez bir şekilde kantlayan belgesel bilgiler: tarihi-etnolojik, folklor mirası ve Türk halklarının eski yazılı anıtlarıdır.

Türklerin manevi mirasının dilbilimsel incelemesinin temelleri daha önce başlanmış olsa da, akraba halkların yakınlığı ve manevi değerlerin ortaklığı sadece konuşmada ifade edilip, tek bir yönde, büyük ölçüde incelenmemiştir. Ancak akraba halkların bir kısmı uzak, bir kısmı yakın olsa da ve bilinen bir bölgede birlikte yaşamasalar da dillerinin, manevi ve kültürel hazinelerinin benzerliği her zaman aynı köklere sahip olduklarını gösterir. Dolayısıyla bugünkü durum, dünün aşırı politize edilmiş bilimsel bilgisinin dar sınırlarının ötesine geçerek, daha geniş kapsamlı araştırmalar yapmak için büyük bir fırsat sunmaktadır. Bu fırsat nedeniyle, Kazakistan'daki Türkoloji çalışmaları dahil olmak üzere, Sovyet sonrası ülkelerindeki Türkoloji çalışmaları yeni bir gelişim aşamasına girmiştir.

KAYNAKÇA

- BAYTURSINOV, Ahmet (2003), ÄDEBYET TANITQIŞ, “Atamura” Baspası, Almatı.
- QAYDAROV, Ä., ORAZOV, M. (1992), TÜRKİTANWĞA KIRISPE, “Sanat” Baspası, Almatı.
- QORDABAEV, Tölewbay (1998), TÜRKOLOGİYA JÄNE QAZAQ TIL BİLİMİ, “Sanat” Baspası, Almatı.
- MURSALİMOVA Nasihat, ORALBEK Almas, AÇA Mehmet (2022), KAZAK HALKININ AYTIS SANATI, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt:15, S.469-480.
- RADLOV, V. V., (1870), OBRAZTSI NARODNOY LİTERATURI TYURKSKİH PLEMEN, JİVUŞİH V YUJNOY SİBİRİ İ DJUNGARSKOY, C.3., St. Petersburg.
- TOMANOV, Marhabat (1992), TÜRKİ TİLDERİNİN SALİSTİRMALI GRAMMATİKASI, “QazMUW” Baspası Almatı.
- TÜRKİ TİLDERİ (2000), Ensiklopediyalıq Basılım, “Elorda” Baspası, Astana.

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR - BUYUK DAVLAT ARBOBI, YIRIK OLIM VA
TAFAKKUR SOHIBI**

Prof. Dr. Rahmonali Xasanov

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va *dizayn* instituti

(Zahiriddin Muhammad Bobur taalludining 540 yilligiga bag'ishlanadi)

ANNOTATSIYA

Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar sulolasiga doir moddiy va ma'naviy boyliklar hususida so'z yuritar ekanmiz eng avvalo Zahiriddin Muhammad Boburning adolatli hukmdor, buyuk davlat arbobi, boburiylar sulolasining asoschisi, iste'dodli sarkarda, tarixchi, ruhshunos, nozikta'b shoir, tarjimon, etnograf va geograf olim, ko'p mamlakatlar bilan iqtisodiy-siyosiy aloqa o'rnatishga harakat qilgan tadbirli diplomat ekanligini e'tirof etmoq maqsadga muvofiqdir.

Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy-ijodiy merosini, davlatchilik va sarkardalik faoliyatini keng o'rganish borasida olib borilayotgan tadqiqotlar jahon muzeylarida saqlanayotgan Z.M.Boburga tegishli assorti atiqalar, nodir qo'l yozmalar, qadimiy kitoblar, san'at asarlari va boshqalar xususida jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilishi, respublikamiz hamda xorijlik olimlarimiz tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va ularning qiyosiy tahlili bayon etilgan

Kalit so'zlar: Z.M.Bobur, Boburiylar sulolasi, Movarounnahr, Samarqand, Farg'ona

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR - GREAT STATESMAN, GREAT SCIENTIST
AND THOUGHT**

Prof. Dr. Rahmonali Xasanov

(Dedicated to the 540th anniversary of the birth of Zahiruddin Muhammad Babur)

ABSTRACT

When we talk about the material and spiritual wealth of Zahiriddin Muhammad Babur and the Babur dynasty, first of all Zahiriddin Muhammad Babur is a just ruler, a great statesman, the founder of the Babur dynasty, a talented general, historian, psychologist, poet, translator, ethnographer and geographer. It is appropriate to recognize that he was an active diplomat who tried to establish economic and political relations with many countries.

Zahiriddin Muhammad Babur's scientific-creative heritage, statesmanship and military activities are being widely studied. Researches conducted by our foreign scientists and their comparative analysis are described

Keywords: Z.M. Babur, Babur dynasty, Movarounnahr, Samarkand, Fergana

Ma'lumki, har bir xalqning tarixiy, madaniy-milliy qiyofasini belgilovchi ulug' ajdodlari, buyuk olimlari, yirik adib va shoirlari bo'ladi. Ular tengsiz mehnatsevarlik va fidoyilik bilan ulug' davlat barpo etganlar, o'lmas asarlar yozib qoldirganlar. Barkamol avlod tarbiyasi, ilm-ma'rifat uchun tinmay izlanganlar, shu bois, ulug' ajdodlarimizning hayotiy tajribasi hamda ijodiy merosini o'rganish, ularning ibratli jihatlarini o'zlashtirish oldimizda turgan dolzarb vazifalardandir.

Istiqlol xalqimizga bir qator ulug' ne'matlar berdi. Mana shunday ne'matlardan biri shonli tariximizga, buyuk merosimizga munosabatning tubdan o'zgarishi bo'ldi. Birinchi Prezidentimiz

I.A.Karimovning: «Asrlar mobaynida xalqimizni yuksak ma'naviyat, adolatparvarlik, ma'rifatsavarlik kabi ezgu fazilatlarini Sharq falsafasi va islom dini ta'limoti bilan uzviy ravishda rivojlanadi va, o'z navbatida, bu falsafiy-axloqiy ta'limotlar ham xalqimiz dahosidan bahra olib boyib boradi. Bizning kelajagi buyuk davlatimiz ana shu falsafaga tayangan holda Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Bahouddin Naqshband, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo singari mutafakkir ajdodlarimizning dono fikrlariga uyg'un holda shakllanishi lozim»[2.B.7-8], – degan fikrlari milliy qadriyatlarimizni davr, zamon, istiqlol mezoni asosida tadqiq etishni taqozo etadi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev davlat rahbari sifatida faoliyatlarining dastlabki kunidanoq buyuk tarixiy shaxslar nomlarini tiklash, vatandosh allomalarimiz, adib-ijodkorlarimiz merosini o'rganish, nomlarini abadiylashtirish, ular bosib o'tgan ibratli hayot yo'llarini ko'rsatish orqali yoshlarimizni yurtga sodiq, xalq ishiga fidoyi insonlar qilib tarbiyalashga katta e'tibor berdilar. 2016 yil 1 noyabr kuni Andijonda saylovchilar bilan bo'lgan uchrashuvda **«Markaziy Osiyo tarixida siyosat, aql-idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko'p bo'lgan va ular orasida Zahiriddin Muhammad Bobur borligini, uning nomi bilan har qancha faxrlansak, o'zbek xalqining dovrug'ini dunyoga tanitgan ulug' ajdodlarimizning biri o'laroq, ul zot bizni tariximizni qadrlashga, kelajakka buyuk ishonch bilan qarashga o'rgatadi»**, – deb aytgan dono o'g'itlari Vatan taraqqiyoti, xalqning ma'naviy yuksalishiga butun umrini bag'ishlagan tarixiy shaxslarni ulug'lash borasida boshqalarga o'zlari ham ibrat bo'layotganliklarini ko'rsatadi.

Biz Bobur Mirzoni ulkan davlat arbobi sifatidagina emas, qomusiy alloma, mumtoz shoir sifatida ham cheksiz qadrlaymiz. Z.M.Bobur dunyo tarixida ilm-ma'rifat bobida takrorlanmas iz qoldirgan buyuk hukmdor va alloma sanaladi

Darhaqiqat, mamlakatimiz istiqloлга erishganidan so'ng xalqimizning ulug' daholari, mutafakkirlari hayoti va ijodi, boy ilmiy merosini o'rganish, tadqiq etish, ularning nomi va xotirasini abadiylashtirish borasida keng ko'lamlilik ishlar olib borilmoqda. Jumladan, shox va shoir, buyuk sarkarda va davlat arbobi, bir so'z bilan aytganda, jahon tamadduniga salmoqli hissa qo'shgan Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar sulolasining badiiy, ilmiy merosini o'rganish, ular tomonidan olib borilgan bunyodkorlik, yaratuvchanlik ishlarini keng targ'ib etish bo'yicha ham salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

Davlatimiz rahbarining joriy yil 25 yanvardagi “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilgini keng nishonlash to'g'risida”gi qarori[1] mazkur yo'nalishdagi ishlarni yanada yuqori bosqichga ko'tarishga keng yo'l ochib berdi.

Prezidentimiz qarorida belgilanayotgan vazifalarning aniq va shu paytgacha e'tibor qaratilmagan jabhalarga yo'naltirilganligi bilan mamlakatimiz fuqarolarini ulug' bobomizning serqirra ijodi va jo'shqin hayoti bilan tanishishi barchani to'qlantirdi desam, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Zero, bu jafokash shohning insoniyat tamadduniga qo'shgan benihoyat ulkan hissasini unutib bo'lmaydi. Uning xizmatlari jahon xalqlari, ayniqsa, o'zbekistonlik va hindistonliklar tomonidan cheksiz qadrlanadi.

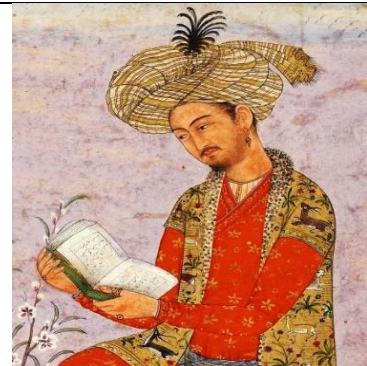
Qarorda jonajon Vatanimiz milliy rivojlanishning yangi bosqichiga – Uchinchi Renessans davriga qadam qo'yayotgan, hayotimizning barcha jabhalarida tub o'zgarishlar yuz berayotgan bugungi kunda Bobur Mirzoning bebaho merosini chuqur o'rganish va ommalashtirish yanada muhim ahamiyat kasb etishi alohida qayd etiladi. Unda mamlakatimizdagi Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bilan bog'liq obida va qadamjolarini ta'mirlash va obodonlashtirish, Boburning hayoti, ilmiy-ijodiy merosi hamda u yashagan davrga oid noyob qo'lyozma asarlarni aniqlash, ularni tadqiq qilish, ibratli hayoti va boy merosini aholi orasida keng targ'ib etish, talabalar hamda tadqiqotchilar o'rtasida Bobur Mirzo hayoti va ijodiga bag'ishlangan ilmiy-publitsistik hamda badiiy asarlar tanlovini o'tkazish, 2023/2024 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun tarix va geografiya yo'nalishlarida Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi davlat stipendiyasini ta'sis etish, umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari o'rtasida "Bobur asarlarining bilimdonlari" tanlovi va "Boburni anglash" mavzusida insholar tanlovini o'tkazish singari qator vazifalar belgilangan.

Bugun, oradan deyarli 540 yil o'tsada, betakror siymolardan biri deb, jahon ilmi-ahli orasida tan olingan Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shoir, qomusiy olim, davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida butun dunyoda ma'lum va mashhurdir. Uning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilm-fani va davlatchiligi tarixida alohida o'ringa ega.

Boburshunos olimlar tomonidan olib borilgan bir qator tadqiqotlar Hozirgi vaqtda yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk ajdodlarimiz — allomalarimizning ilmiy-ma'naviy merosini ilmiy asosda izchil o'rganish har vaqtdagidan ham dolzarflik kasb etmoqda. Chunki bu allomalarning ibratlarga to'la hayot yo'llariyu qoldirgan benazir asarlari nafaqat o'z yurti va zamonasi, balki butun insoniyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etuvchi intellektual meros hisoblanishi shubhasiz. Shunday insonlar borki, o'zining ilm-fan, san'at va madaniyat taraqqiyotga qo'shgan buyuk xizmatlari uchun dahoga aylanadi, el-yurt hamisha uni e'zozlaydi, necha asrlar o'tsada xalq qalbida abadiy yashaydi. Ana shunday buyuk insonlardan biri, jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan Boburiylar sulolasining asoschisi – Zahiriddin Muhammad Boburdir.

Bugun, oradan deyarli 540 yil o'tsada, betakror siymolardan biri deb, jahon ilmi-ahli orasida tan olingan Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shoir, qomusiy olim, davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida butun dunyoda ma'lum va mashhurdir. Uning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilm-fani va davlatchiligi tarixida alohida o'ringa ega.

R.Hasanov-Turon FA akademigi

Bobur portreti, 1605—1615 yillar. Ushbu surat Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda

Жонажон Ватанимиз миллий ривожланишнинг янги bosqichiga – Учинчи

Jonajon Vatanimiz milliy rivojlanishning yangi bosqichiga – Uchinchi Renessans davriga qadam qoʻyayotgan hayotimizning barcha jabhalarida tub oʻzgarishlar yuz berayotgan bugungi kunda Bobur Mirzoning bebaho merosini chuqur oʻrganish va ommalashtirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar sulolasiga doir moddiy va maʼnaviy boyliklar hususida soʻz yuritar ekanmiz eng avvalo Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub boʻlgan ilmiy-ijodiy merosiga toʻxtalish maqsadga muvofiqdir.

Qadimiy Movarounahr va undagi halqlar hayoti haqida jonli guvohlik beruvchi asarlar orasida “Boburnoma” alohida ajralib turadi. Lirik shoir, oʻzbek klassik adabiyotining Navoiydan keyingi vakili Z.M. Bobur tomonidan yaratilgan bu asar ijtimoiy, tarixiy, ilmiy-tabiiy va adabiy lingvistik maʼlumotlar hazinasidir. Unda 1494 yildan 1530 yilgacha Oʻrta Osiyo, Afgʻoniston va Hindistonda kechgan voqealar bayon etilgan [3].

“Boburnoma” ham tarixiy manba, ham geografik muhim qoʻllanmadir. Kitobda Fargʻona vodiysi tasviri keltirilgan. Boburning tasviriga koʻra Fargʻona vodiysi sharqda Qoshgʻar, Gʻarbda Samarqand, janubda Badaxshon togʻlari va shimolda Olmaliq va Olmaota shaharlari va oʻlkalari chegaralari bilan qurshalgan edi.

Qoʻqon xonligi tashkil topmasdan avval Fargʻona vodiysida mashhur va Turkiston tarixida, xususan, madaniyat tarixida katta rol oʻynagan Andijon, Asxikent, Koson, Oʻzgand, Margʻinon (Margʻilon), Isfara, Voruh, Konibodom, Xoʻjand va Oʻsh kabi shaharlar ham bor edi [4.]

Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar sulolasiga doir moddiy va maʼnaviy boyliklar hususida soʻz yuritar ekanmiz eng avvalo Zahiriddin Muhammad Boburning adolatli hukmdor, buyuk davlat arbobi, boburiylar sulolasining asoschisi, isteʼdodli sarkarda, tarixchi, ruhshunos, noziktaʼb shoir, tarjimon, etnograf va geograf olim, koʻp mamlakatlar bilan iqtisodiy-siyosiy aloqa oʻrnatishga harakat qilgan tadbirli diplomat ekanligini eʼtirof etmoq maqsadga muvofiqdir.

Shuni alohida qayd etish joizki, tadbirliligi tufayli Bobur Fargʻona davlatini dushman hujumidan saqlab qola olgan. Eron shohi bilan tuzilgan bitim va undan keyingi munosabatlari Boburning mohir diplomat ekanidan dalolat beradi. Ayniqsa, Hindistonda olib borgan siyosati uning bu xislatlarini yaqqol namoyon qilib berdi. Oʻzi magʻlub qilgan hind rojasi Medini Raoning ikkita qizini oʻgʻillari Humoyun va Komronga xotinlikka olib berishi ham mahalliy xalq mehrini qozonishga va hindlar bilan boburiylarning quda-andachilik munosabatlarini yoʻlga qoʻyishga sabab boʻlgan. U moʻgʻul, afgʻon va hind amir hamda beklari bilan ham yaxshi munosabatlarni saqlab turar edi.

Koʻpgina Afgʻon xonlari uning poyiga bosh urib keldi. Bengal xoni Nusratshoh ham u bilan diplomatik munosabatlar oʻrnatdi. Zahiriddin Muhammad Bobur Hindiston, Oʻrta Osiyo va Rossiya bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni kengaytirish va mustahkamlashga harakat qilganligi ham tarixdan maʼlum. Chunonchi, akademik V.V.Bartol'd oʻzining «Evropa va Rossiyada Sharqni oʻrganish tarixi» nomli kitobida qiziq bir dalilni keltiradi. 1533 yil sentyabr oyida Moskvaning savdo-tijorat ahli oʻzini sulton Boburning elchisi deb eʼlon qilgan «doʻstlik va

birodarlik» munosabatlarini oʻrnatib qaytish maqsadida yuborganligini izhor etgan Hoji Husayn bilan uchrashib hang-mang boʻlib qoladilar. Chunki Bobur Mirzo 1530 yil 21 dekabrda dunyodan oʻtgan edi. Bundan chiqadiki, Hoji Husayn Bobur hayotligi vaqtida doʻstlik munosabatlarini oʻrnatish uchun Hindistondan Rossiyaga sayohatga otlangan va bu yerga ikki yil deganda yetib kelgan [7.B.174Hindistondan aloqa oʻrnatish uchun Rossiyaga kelgan 1534 yil sentyabr oyida Moskva knyazi Vasiliy Ivanovichga oʻzini Hindiston savdogari deb tanitgan elchi Hoji Husayn olib kelgan nomada «Bobur podshoh» deb qayd etilgani buning yaqqol dalilidir[10–B.60].

Charxning ne-ne jabru balolarini tortgan, «ahli jahondin yaxshilik»ni kam koʻrgan shahanshoh shoir barakali ijod qildi va oʻzidan katta boy ilmiy-adabiy meros qoldirdi. Uning sheʼriy devoni, «Boburnoma», «Aruz risolasi», «Boburiy xati», «Mubayyin», «Risolayi volidiya» (tarjima), «Musiqqa ilmi», «Harb ishi» kabi bir qator ilmiy va badiiy barkamol asarlari jahon adabiyoti, madaniyati va sanʼatini rivojlantirishda beqiyos hissa boʻlib qoʻshildi.

Bobur Hindistonda boʻlgan chogʻida hindcha sheʼrlar ham bitishga kirishganligi haqida maʼlumotlar bor [14–B.32.]. Hech shubhasiz, ular ichida eng sarasi, durriyoti «Boburnoma»dir.

Turkiy nasrda asar yaratish borasida uning zamondoshlaridan birortasi ham unga teng kelolmas edi. «Tuzuki Boburiy» yoki «Boburnoma» deb atalgan uning xotiralar toʻplami dunyoda yaratilgan avtobiografik asarlar ichida eng yaxshisi hisoblanadi. Bu asar eng yaxshi tarixiy manbagina boʻlib qolmay, eng yaxshi adabiy asar hamdir. A.S.Beverij xonimning taʼkidlashicha, bu asar «...butun tarixda yaratilgan yozma yodgorliklarning eng bebahosidir». Bobur bu asarda oʻzi boʻlgan oʻlkalarning tabiiy hodisalarini, tabiat manzaralarini, gullar va mevalar dunyosini, sanʼat va hunarmandchiligini hamda xalqlarning turmush tarzini ustalik bilan tasvirlab beradi. U shaxsiy hayot yoʻlini tasvirlar ekan, shu asnoda oʻzining odatlari, yaxshilik va kamchiliklarini, raqiblarini siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini, oʻgʻil va qarindoshlarining odatlarini ustalik bilan bayon etadi. Bu asarni oʻqigan kishi Boburni turkiyni mukammal egallaganiga hamda oʻzi bosib oʻtgan oʻlkalarni geografik ijtimoiy va siyosiy vaziyatini juda sinchkovlik bilan kuzatganiga ishonch hosil qiladi.

«Boburnoma»... Afgʻonistondan – Olmoniyagacha, Turkiyadan Farangistongacha, Hindistondan Buyuk Britaniyagacha, Ispaniyadan Yaponiyagacha, qadim Turkistondan Rossiyagacha, Pokistondan Xitoygacha, yaʼni dunyoning 31 dan ortiq mamlakatiga yetib borgan, xorijiy tillarga toʻliq va parchalar hoida tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilgan sal kam olti asrlik noyob adabiy-tarixiy yodgorlik. Professor Gʻaybulli As-Salom taʼbiri bilan aytganda, «dunyoda hech bir fotihu jahongir tillarda bunchalik doston boʻlgan emas»[12]

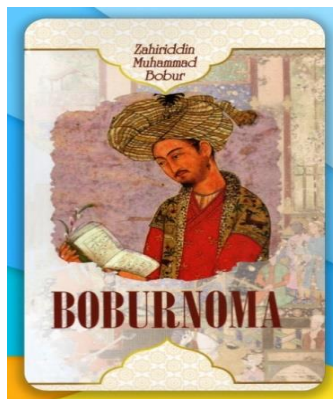
«Boburnoma»dek ulkan memuar asar bir necha asrlardan beri Sharqu Gʻarbning benazir asori atiqasi sifatida qabul qilingan va oʻrganila boshlangan. Qolaversa, jahon kutubxonalari qoʻlyozma fondlarida saqlanayotgan noyob manbalar orasidan «Boburnoma»dek salmoqli oʻrin egallaydigan boshqa bir manbani topish qiyin.

“Boburnoma” ham tarixiy manba, ham geografik muhim qoʻllanmadir. Kitobda Fargʻona vodiysi tasviri keltirilgan. Boburning tasviriga koʻra Fargʻona vodiysi sharqda Qoʻshgʻar, Gʻarbda Samarqand, janubda Badaxshon togʻlari va shimolda Olmaliq va Olmaota shaharlari va oʻlkalari chegaralari bilan qurshalgan edi. Qoʻqon xonligi tashkil topmasdan avval Fargʻona vodiysida

mashhur va Turkiston tarixida, xususan, madaniyat tarixida katta rol o'ynagan Andijon, Asxikent, Koson, O'zgand, Marg'inon (Marg'ilon), Isfara, Voruh, Konibodom, Xo'jand va O'sh kabi shaharlar ham bor edi [5]

Davrning juda ko'p xususiyatlarini qamrab olishi, qomusiy xarakteri va o'zbek adabiy tilining beqiyos boy imkoniyatlarini namoyish etishi bilan **“Boburnoma” Alisher Navoiyning “Hamsa”siga qiyos qilgudek madaniy obida hisoblanadi**

Asarning tez orada shuhrat qozonib XVI asrning o'zidayoq bir necha marta fors tiliga tarjima etilishi ham fikrimiz isbotidir. G'arb olimlari **“Boburnoma”** bilan dastlab forsiy nusxalari bilan tanishadilar. Bu kitob mazmunining rang- barangligi, ulkan materialni o'z ichiga olganli va uslubining go'zalligi bilan XVIII, ayniqsa, XIX asr sharqshunos olimlarining diqqatini o'ziga tortgan, uning turli qo'lyozmalari izlana boshlangan va G'arb tillariga tarjima qilishga kirishilgan edi.

Yevropa va Sharq olimlarining uzviy ravishda e'tiborini qozonib kelayotgan «Boburnoma» XV asrning ikkinchi yarmidayoq fors tiliga o'g'irilgan bo'lsa, XIX asrga kelib uning ingliz, nemis, frantsuz tillariga tarjima etilishi Yevropa olimlarini junbushga keltirdi. G'arbiy Yevropada Bobur ishlariga u yoki bu tarzda murojaat etmagan yirik sharqshunos juda ham kam qoldi. Navoiydan keyin o'zbek mumtoz shoir va adiblaridan hech biri o'z asarlarining tarjimalari bilan G'arb va Sharqda Boburdek mashhur bo'lmagan edi, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Boburshoh ijodi G'arbiy Yevropa sharqshunosligida turli maqsad va darajada tadqiqot ob'ekti bo'lishi hamda tarjima etilishi jihatidan buyuk nemis olimi I.V.Gyote o'zining «Sharq G'arb devoni»ga yozgan sharhlarida «**Etti buyuk alloma**» deb atagan Hofiz, Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Jomiy, Anvariy, Rumiylar merosidan ham bir qadar ustun turajagi bugungi kunda isbot talab qilmaydigan dalildir[13 – B.68]. Shuningdek, Boburshoh va «Boburnoma» haqida muayyan asosli fikrlarni A.M.Midlenfordning «Farg'ona vodiysi», H.Mozerning «Markaziy Osiyo», N.R.Roemerning «**Temuriylar davrida davlat yozuvi**», B.Burxardning «**Xonlar. Amirlar. Sultonlar**» kabi asarlarida uchratish mumkin. So'nggi asarda hozirgacha bizga noma'lum bo'lib turgan Boburshohning «Harb ishi»ga oid ma'lumotlari bilan birga «Mug'ul hukmdorlari va ularning ajdodlari» sarlavhasi ostida 227-sahifada birinchi bo'lib, Boburshoh, so'ngra Humoyun, Akbar, Olamgir I, Avrangzeb, Shohjahon, Jahongir, Olamgir II, Ahmad Shohlarning suratlari ham berilgan. Shunday qilib, Boburshohning tengi yo'q tarixiy-badiiy asari, tarixshunos Elfiniston «**Sharqning Yuliy Sezari**» deb atagan muallifgagina jahonshumul shuhrat in'om etib qolmadi,

balki o'zining nodir sahifalaridan yakqalam etilgan XV-XVI asr o'zbek madaniyatining talay arboblari ham ellar osha sharaf baxsh etdi. Shukrki, yurtimizning mustaqilligi yillarida ulug' vatandoshlarimiz qatori Zahiriddin Muhammad Bobur merosi har tomonlama o'rganilmoqda va ommalashtirilmoqda.

Mashhur "Boburnoma" 4 marta forsiyda, 6 marta inglizchada, qisqartirilgan inglizcha, olmon nashrlari, 4 marta nemischada, farang va turk tillarida, 4 marta rus tilida (hattoki Pokistonda Sind lahjasida ham) 1 marta holland, italyan, hind, ispan, qozoq, arab, pol'nyak, va uyg'ur tillarida chop qilindi

Shuni qayd etish jozki, Temuriylar tarixi haqida batafsil so'ylaydigan yirik manba., bu – "Boburnoma"dir. U jahon adabiyoti va manbashunosligida muhim va noyob yodgorlik hisoblanadi. Eski o'zbek (chig'atoy) tilida yozilgan mazkur asarning "Boburiya", "Voqeanoma", "Tuzuki Boburiy", "Tabaqoti Boburiy", "Tavorixi Boburiy" kabi ko'plab nomlari ham ma'lum [6].

Asarning o'ndan ortiq qo'lyozma nusxalari O'zbekiston fanlar Akademiyasi sharqshunoslik institutida, shuningdek «Boburnoma»ning Britaniya, Dehli muzeylarida, Edinburg (Shotlandiya) va boshqa kutubxonalarda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari mavjuddir.

Ko'plab dunyoviy, jumladan, fors, ingliz, rus, turk, golland, frantsuz tillariga tarjima qilingan. Xususan, asar fors tiliga Boburning nabirasi, yirik hukmdor Akbarshoh amri bilan tarjima qilinadi, unga eng mahoratli hind rassomlari tomonidan miniatyuralar chizilgan. Hozirgi vaqtga qadar "Boburnoma" 25 dan ortiq tillarga tarjima qilingan.

Asar voqealari 12 yoshlik kichkina Boburning hukmdor bo'lganidan boshlanadi. Asar birinchi shaxsdan so'zlangan bo'lib, unda Bobur hayotida ko'rgan-kechirganlaridan tashqari, janglari, yurishlari, qadami yetgan shaharlar va maskanlari haqida qiziqarli ma'lumotlarni qoldiradi.

«Boburnoma»ni varaqlarkanmiz, ko'z oldimizdan Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindiston xalqlariga xos bo'lgan fazilat va nuqsonlar, ularning tafakkur olamini kengligi va murakkabligi bilan birga, o'sha davrdagi hayot muammolari, Bobur davlatidagi siyosiy va ijtimoiy hayotning to'liq manzarasi namoyon bo'ladi. «Boburnoma»da keltirilgan bu tarzda ma'lumotlar Bobur davrida yozilgan boshqa tarixiy manbalar: Mirxond, Xondamir, Muhammad Solih, Binoiy, Muhammad Haydar, Farishta, Abul-Fazl Allomiy va boshqa tarixchilarning asarlarida bu darajada aniq va mukammal yoritilgan emas. Muallif «Boburnoma»da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Behzod, Mirzo Ulug'bek va boshqa allomalar haqida o'zining eng yuqori fikr va mulohazalarini bildiradi.

«Boburnoma» — Movarounnahr, Xuroson, Hindiston, Eron xalqlarining XV asr oxiri — XVI asrning birinchi yarmidagi tarixini o'zida aks ettirgan bo'lsa ham, shu bilan birga juda ko'p dolzarb iqtisodiy, ijtimoiy masalalar, yuqorida nomlari keltirilgan viloyatlarning o'zaro siyosiy-iqtisodiy va savdo munosabatlari, jug'rofiy mavqei, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi, tog'lari, daryolari, xalqlari, qabila va elatlari va ularning yashash sharoitlari, urf-odatlarini, muhim tarixiy inshootlari — hindular va musulmonlarning ibodatxonalari, to'y va dafn marosimlari haqida

nihoyatda nodir ma'lumotlarni o'zida qamrab olgan shoh asardir. Shu bois «Boburnoma» tarixiy va adabiy meros sifatida dunyo olimlarini hayratda qoldirib kelmokda.[19]

Buni biz kuyidagi olimlarning fikrlaridan ham bilishimiz mumkin: Yaponiyalik yirik boburshunos Eyji Mano “Boburnoma”ni “ma'lumotlar xazinasi” deya atagan bo'lsa, angliyalik boburshunos Beverij xonim “butun tarixda yaratilgan yozma yodgorliklarning eng bebahosidir”, deydi. Germaniyalik boburshunos Klaus Shoning esa “Boburnoma”ga baho berib, “mukammal tizimdagi xalq tilida yozilgan eng katta hajmdagi asardir”, deya ta'kidlaydi. Xullas, “Boburnoma” bahosi yo'q asar. Bu memuar asar hali ko'plab boburshunoslar uchun yangi mavzu bo'ladi.

Boburshunos olimlar tomonidan olib borilgan bir qator tadqiqotlarda bayon etilishicha Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub bo'lgan ko'plab asarlar, kitob qo'lyozmalari mavjuddir. Jumladan: 1521 yil “Mubayyin” nomli falsafiy-diniy asar yozilgan bo'lib, unda islom shariatining 5 ustuni bayon etilgan, shuningdek, o'sha yil u “Mubayyinu-l-zakot” soliq chiqimi kitobini ham yozgan. Uning “Harb ishi”, “Musiqqa ilmi” kabi ilmiy asarlari hanuz topilmagan. [20] Bobur arab grafikasi asosida “Xatti Boburiy”ni tuzgan, u turkiy fonetikaga doir. Ushbu xat asosida Qur'on hamda Boburning shaxsiy asarlari qayta yozilgan.

Z.M.Bobur, badiiy tarjimalar bilan ham shug'ullanib, Bahovuddin Naqshbandiyning davomchisi, yirik so'fi Xoji Ahror Valining “Voldiya” (Ota-onalar risolasi) diniy-falsafiy asarini she'riy ko'rinishda tarjima qilgan.

O'tmish adabiyot va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos qo'ygan Bobur har doim olimu fozillar davrasida bo'ldi, xususan ijod ahliga, kasbu hunar sohiblariga samimiy ehtirom ko'rgazib homiylik qildi, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirib turdi. Ijod va san'at ahliga bunday mehrlil munosabat aslo bejiz bo'lmagan. Bobur tabiatan ijodkor edi. Yigitlik yillaridan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada, har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi.

Buyuk ajdodimiz asarlarining milliy va umuminsoniy mohiyatini, uning yosh avlodimiz intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirish, farzandlarimizni shu asosda Yangi O'zbekiston bunyodkorlari etib tarbiyalash borasidagi ulkan o'rni va ta'sirini inobatga olib, Bobur Mirzoning ilmiy va ijodiy merosini mamlakatimiz va xalqaro miqyosda yanada chuqur o'rganish va targ'ib etish maqsadida Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoev imzolagan “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to'g'risida“ 2023 yil 25 yanvardagi PQ-20-sonli Qarori.[1].Buyuk mutafakkir Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini uning ma'naviy-ma'rifiy merosini o'rganish uchun dasturi amaldir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Yurtboshimiz mazkur qarorda ta'kidlaganidek, Buyuk ajdodimiz asarlarining milliy va umuminsoniy mohiyatini, uning yosh avlodimiz intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirish, farzandlarimizni shu asosda Yangi O'zbekiston bunyodkorlari etib tarbiyalash borasidagi ulkan o'rni va ta'sirini inobatga olib, Bobur Mirzoning ilmiy va ijodiy merosini mamlakatimiz va xalqaro miqyosda yanada chuqur o'rganish va targ'ib etish hozirgi kunning eng dolzarb masadalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini nishonlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 25 yanvardagi PQ-20-son qarori.
2. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir, Toshkent: O'zbekiston, 1996. – B. 7-8.
3. Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarnomasi. Forschadan A. O'rinboev tarjimasini. –T., 1960.
4. Babur-Nama. By Eiji Mano, Kyoto, 1996, p XIX.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. B. 154.
6. Bobur va Boburiylar merosi – faxr-iftixor manbai <https://xs.uz/uzkr/post/bobur-va-boburiylar-merosi-fakhr-iftikhor-manbai>
7. Bartold V.V. Yevropa va Rossiyada sharqni o'rganish tarixi. – Toshkent: Fan, 1925. – B. 174.
8. Obidov B. Boburiylar davrida Hindiston va Turkiston aloqalari (XVI-XVII asrlar). «O'zbek diplomatiyasi tarixidan». – T., 2003.
9. Obidov B. Boburiylar davrida Hindiston va Turkiston aloqalari tarixidan XVI–XVIII asrlar.// Sharqshunoslik, №10. 2000. – T.: Fan. – B.120
10. Otajonov N. Boburnoma – jahon kezadi.– Toshkent, 1984, – B. 60.
11. Otajonov N., Tursunova.D. "Boburnoma". Jahongashta qo'lyozmalar. – Toshkent: «Usmon Nosir media» nashriyoti, 2022, 186 bet
12. Salomov G', Otajonov N. Biz bilgan va bilmagan Bobur // O'zbekiston ovozi, 1997, 13 fevral
13. Salimov U. Nemis adabiyotida Bobur va Alisher Navoiy ijodi. – Toshkent: Adabiy meros, 1984. – B. 68
14. Hasan Beg. Boburning adabiy merosi.– Toshkent: Fan, 2008. – B.32.
15. Hasanov R. Axsikent – O'zbek davlatchiligining shakllanishida muhim manba/ "Yangi O'zbekistonda ilm-fan va talim" jur. 2022y. 3-son. – B.10
16. Hasanov R. Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi va uning ilmiy-ijodiy merosi. T.: TALQIN VA TADQIQOTLAR Ilmiy-amaliy jurnal 2023y. №20. – V. 209-221.
17. Hasanov R. Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar sulolasiga dour moddiy va manaviy boyliklar/MRDI AXBOROTNOMASI. Ilmiy-amaliy jurnal.- T; 2023y. № 2(14)2023. – V. 3-13.
18. Hoshimov I. Hindistonda boburiylar sulolasi saltanati.- T.:O'qituvchi, 1996 31.
19. Shahlo NUR Boburiylar merosi – millatning ma'naviy xazinasi. <https://e-tarix.uz/shaxslar/726-maqola.html>
20. <https://arboblar.uz/uzkr/people/al>

TRAINING OF INDUSTRIAL PERSONNEL IN UZBEKISTAN (1920-1960)

Akramova Fazilat Artikbaevna

Lecturer at the National University Uzbekistan's name is Mirzo Ulugbek
fazilat_3110@mail.ru

ABSTRACT

In this article, the author on the basis of the study of fundamental works, studies the issue of training industrial personnel in Uzbekistan. The chronological framework of the article covers from the 1920s to the end of 1960. At the end of the 20s. in Uzbekistan, command and administrative methods of economic management were finally established and the transition to an accelerated pace of industrialization began to be carried out, which began in the country from the second half of the 20s. by the decision of the XIV Congress of the CPSU (b) (December 1925).

Keywords: Industry, Personnel, Labor forces, Production, Profession.

ПОДГОТОВКА ПРОМЫШЛЕННЫХ КАДРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ (1920-1960 гг.)

Акрамова Фазилат Артикбаевна

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор на основе изучения фундаментальных работ, исследован вопрос подготовки промышленных кадров в Узбекистане. Хронологические рамки статью охватывает, начиная с 1920-х годов до конца 1960 года. В конце 20-х гг. в Узбекистане окончательно утвердились командно-административные методы управления экономикой и начал осуществляться переход к ускоренным темпам индустриализации, которая началась в стране со второй половины 20-х гг. по решению XIV съезда ВКП(б) (декабрь 1925 г.).

Ключевые слова: Промышленность, кадры, рабочие силы, производство, профессия.

В 20-30 годы XX в. поиск оптимальных путей использования трудовых ресурсов приводил к существенным изменениям в системе подготовки квалифицированных рабочих кадров. В 1920 г. при Наркомате просвещения РСФСР было создано Главное управление профессионального образования (Главпрофобр), которое координировало деятельность государственных органов, общественных организаций и ведомственных структур по созданию профессионально-образовательных учреждений нового типа.

Система подготовки кадров тесно увязывалась с производством и охватывала все формы обучения квалифицированных рабочих из молодежной среды и лиц других возрастных категорий. Она включала в себя профессиональные курсы и школы на предприятиях, фабрично-заводские училища и учебно-показательные мастерские. В зависимости от наличия материально-технической базы и поставленных задач устанавливались сроки и объемы обучения. Речь шла прежде всего о сочетании

общеобразовательных и технических знаний с отраслевой спецификой. Вместо единой школы фабрично-заводского ученичества (ФЗУ) в соответствии с основными категориями рабочих появились три типа учебных заведений: двухгодичная школа массовых профессий, фабзавуч по подготовке рабочих универсалов средней квалификации и школа повышенного типа, готовившая высококвалифицированных рабочих [1].

Для более рационального обеспечения предприятий рабочей силой в начале 1930 г. было принято решение о создании Главного управления по подготовке промышленных кадров (Главпромкадр) при Высшем Совете народного хозяйства СССР, которое упразднилось после реорганизации в 1932 г. центральных органов управления народным хозяйством. Вся система подготовки рабочих кадров передавалась в ведение наркоматов.

Отраслевой (ведомственный) подход в решении данного вопроса обеспечивал предприятия рабочей силой с учетом специфики производства. Вместе с тем отсутствовало перспективное планирование, обучение подчинялось текущим производственным нуждам. Рабочие технические школы со сроком обучения до 2,5 лет были преобразованы в 6 и 10 месячные производственно-технические курсы. Из учебных планов в одних случаях исключались общеобразовательные и общетехнические дисциплины, в других – восстанавливались [2].

Задачей индустриализации в Узбекистане было создание сырьевой базы центра. В основном здесь строились хлопкоперерабатывающие, шелкомотальные, текстильные фабрики. Так, в 1926 году была построена текстильная фабрика в Фергане, в 1928 году – шелкомотальная в Маргилане, в 1934 году – текстильный комбинат в Ташкенте. Строились также предприятия, которые должны были обеспечить текстильную промышленность оборудованием, сельскохозяйственной техникой, удобрениями. В 1931 году был построен Ташкентский завод сельскохозяйственного машиностроения, в 1932 году – Кувасайский цементно-известковый завод, а в 1937 году – Чирчикский электрохимический комбинат [3].

В развивающейся индустрии Узбекистана к концу 20-х гг. складывалась напряженная кадровая ситуация. Чтобы строить новые промышленные предприятия, вводить их в строй и эффективно эксплуатировать, нужны были кадры, имеющие производственный опыт. Массовая неграмотность среди рабочих местных национальностей серьезно препятствовала подготовке местных специалистов. Органами труда республики была разработана система фабрично-заводского ученичества (ФЗУ), но она была в основном ориентирована на подростков. Поскольку «должна была попутно решать вопросы социального воспитания». Поэтому в школах ФЗУ к концу 20-х гг. учащихся старше 22 лет не было. Еще более тяжелое положение наблюдалось в подготовке инженерно-технических работников с высшим образованием. В 20-е годы была создана совершенно новая в мировой практике вузовская структура – рабочие факультеты (рабфаки). На рабфаки принимали только рабочих, крестьян и демобилизованных красноармейцев. За годы своей учебы рабфаковец должен был пройти полный курс средней школы, в целом же обучение длилось 8-9 лет и в процессе этого пути многие отсеивались.

Подготовка специалистов для развивающейся промышленности требовала огромных финансовых затрат и времени. Значительно проще было решить проблему, пригласив в республику специалистов из центральных промышленно развитых районов страны. Первоначально приглашались высококвалифицированные специалисты для обучения рабочих и оказания помощи в строительстве. Затем стали массово приезжать и неквалифицированные рабочие, особенно строители. Еще одним значительным фактором, усиливавшим приток рабочих из центра, была реализация национальной политики партии, стержнем которой была интернационализация состава рабочего класса, особенно в национальных республиках.

Несмотря на негативные факторы, в целом в результате индустриализации в Узбекистане была создана крупная промышленность, были построены новые железнодорожные и автомобильные магистрали (Туркестано-Сибирская железная дорога), формировался рабочий класс и техническая интеллигенция из представителей местных национальностей.

Подготовка кадров была переориентирована на организацию массового технического обучения рабочих непосредственно на производстве. Постановлением Совета Труда и Оборона от 30 июня 1932 г., которым предписывалось получение рабочими обязательного минимума технических знаний. Вскоре определились и ее основные звенья: курсы технического минимума первой и второй ступени, курсы рабочих массовых квалификаций, которые позволили охватить в 1936-1939 гг. около 15 млн. чел. Одновременно сократилась численность учебных заведений для подростков. Если в 1933/34 учеб. году в СССР насчитывалось 2357 школ ФЗУ (400 тыс. учащихся), то к 1938/39 учеб. году их число сократилось до 1535 (242 тыс. учащихся) [4].

Богатый опыт политического руководства общественным развитием, в частности подготовкой кадров рабочих и специалистов для промышленности, накоплен партийными и общественными организациями, хозяйственными органами и специальными учебными заведениями Узбекистана в период окончательного завершения социалистического строительства и на этапе развитого социализма в 1956-1965 гг. Достаточно отметить, что по уровню подготовки специалистов в средних специальных и высших учебных заведениях Узбекистан в середине 50-х годов опережал многие развитые страны Запада, не говоря уже о государствах Востока. Инженеры и техники, занятые в промышленности, составляют преобладающую часть производственно-технической интеллигенции Узбекистана. В современных условиях совершенствования развитого социализма на основе ускорения научно-технического прогресса и улучшения управления общественным производством вопросы правильной организации подготовки и использования рабочих в народном хозяйстве, особенно в промышленности, приобретают все большее значение.

Поэтому изучение, осмысление опыта развития промышленности, решения проблем подготовки национальных кадров рабочих и специалистов в Узбекистане, повышения их материального благосостояния и творческой активности имеет большое научно-теоретическое и практическое значение.

Значительный прирост промышленного потенциала в Узбекистане был обеспечен на завершающем этапе социалистического строительства и в 60-е годы, то есть в период, хронологически охватываемый настоящим исследованием. Решающее значение в достижении этого успеха имела многогранная работа партийных, советских и хозяйственных органов Узбекистана по расширению и совершенствованию подготовки кадров промышленных рабочих и специалистов. В подготовке промышленных кадров, особенно специалистов для нашей республики заметное место занимают технические, средние специальные и высшие учебные заведения Москвы, Ленинграда, других братских республик.

Научное обобщение и использование этого опыта, несомненно, является важной задачей обществоведов, ибо он свидетельствует как о возможностях (экономических, социальных и политических) социалистического общества, так и о плодотворности взаимного сотрудничества народов нашей страны. Важно отметить, что опыт решения проблем индустриализации, подготовки и воспитания сотен тысяч национальных кадров рабочих и специалистов промышленности представляет большой интерес и для многих стран Азии и Африки, особенно для стран социалистической ориентации.

К 50-летию образования Узбекской ССР и Компартии Узбекистана коллектив историков подготовил и издал три крупные работы, в которых наряду с другими вопросами широко раскрываются деятельность рабочего класса на различных этапах социалистического строительства и возрастание его роли в период развитого социализма.

Успешное восстановление народного хозяйства СССР после Второй мировой войны явилось выдающимся подвигом советского народа. Восстановление экономики страны открыло широкие возможности для дальнейшего ускоренного индустриального развития ранее отстававших национальных республик, в том числе Узбекистана. Существенное значение для развития производительных сил, особенно в промышленности, имело то, что в годы Великой Отечественной войны в Узбекистан было перебазировано из западных районов страны большое число важных и крупных промышленных предприятий.

Благодаря этому, а также развитию собственной промышленности республики, например, к 1950 г. по сравнению с 1940 г. промышленно-производственные фонды в промышленности Узбекистана возросли намного больше, чем в среднем по СССР. Так, эти показатели составили в 1950 г. (в % к 1940 г.) по СССР соответственно 141; 121; 160; по УзССР - 207; 148; 4641.

Благодаря успешному выполнению первых послевоенных пятилеток Советский Узбекистан в середине 50-х годов представлял собой республику с многоотраслевой промышленностью и механизированным сельским хозяйством. К этому времени все возрастающее значение в народном хозяйстве страны стала занимать промышленность Узбекистана, особенно такие ее отрасли, как химическая промышленность, машиностроение, цветная металлургия. Узбекистан стал основным производителем и поставщиком для всех хлопковых районов СССР сельскохозяйственной техники для обработки хлопковых посевов. Производство минеральных удобрений достигло объемов,

позволявших часть продукции поставлять соседним братским республикам. Значительное развитие получили электротехническая промышленность, производство технологического оборудования и машин для многих отраслей народного хозяйства.

Как отмечалось на XIII съезде Компартии Узбекистана (26-28 января 1956 г.), в республике получили дальнейшее развитие отрасли тяжелой промышленности, продукция которых в 1955 году составила около половины всей промышленной продукции. Развитие тяжелой промышленности позволило с каждым годом увеличивать поставку сельскому хозяйству машин, минеральных удобрений и оснащать новой техникой текстильную и легкую промышленность. Высокого уровня развития достигло сельское хозяйство республики, особенно хлопководство. Уже в 1950 г. производство хлопка-сырца превысило 2,2 млн. т., а к концу пятой пятилетки – в 1955 г. достигло почти 2,5 млн. т. [5].

Наряду с ведущими отраслями материального производства быстрыми темпами развивались народное образование, наука и культура Узбекистана, различные формы подготовки рабочих и специалистов, повышался уровень материального благосостояния трудящихся. Все это, наряду с ростом занятости населения в общественном производстве и повышением материального благосостояния трудящихся, I предопределяло усиление работы партии и Советского правительства по совершенствованию системы всеобщего школьного образования и различных форм подготовки кадров рабочих и специалистов для народного хозяйства в том числе и прежде всего промышленности.

Среднегодовая численность занятых в народном хозяйстве республики составила 889,1 тыс. человек в 1950 г. в том числе в промышленности 254,6 тыс. человек. При этом для Узбекистана весьма важно то, что численность женщин среди рабочих и служащих достигла 349,2 тыс. человек.

С успешным развитием экономики республики неразрывно связано и достижение значительных сдвигов в таких областях социальной политики партии, как развитие народного образования, подготовка кадров рабочих и специалистов. Так, в Узбекистане в 1950-1951 учебном году в 6324 школах всех видов обучалось 1347,2 тыс. учащихся. В 37 вузах и 91 среднем специальном учебном заведении в 1950-1951 учебном году обучалось соответственно 42,2 тыс. студентов [6].

В середине 50-х годов, учитывая природно-климатические условия, уровень производительных сил, демографическую ситуацию в Узбекистане, необходимость увеличения его вклада в общесоюзное богатство, XX съезд КПСС и XIII съезд Компартии республики выдвинули на очередную пятилетку очень сложные задачи по дальнейшему подъему промышленного и сельскохозяйственного производства, других отраслей народного хозяйства и материального благосостояния трудящихся.

Решение этих задач прежде всего требовало развития существующих социально-экономических основ подготовки кадров, ибо они представляют собой важнейшую, решающую часть производительных сил. И поскольку главным образом промышленное производство определяет темпы развития всех других отраслей народного хозяйства, то перед партийными, советскими, хозяйственными и общественными организациями

Узбекистана в качестве первоочередной задачи встала проблема увеличения подготовки кадров промышленных рабочих и специалистов.

Подготовка кадров для промышленности, для других отраслей народного хозяйства осуществлялась в Узбекистане с первых месяцев Советской власти. Но существовавшая к середине 50-х годов система их подготовки ни по количественным, ни по качественным показателям уже не отвечала растущим потребностям народного хозяйства республики. В условиях, когда было завершено послевоенное восстановление народного хозяйства западных и центральных районов страны, КПСС и Советское правительство усилили внимание развитию экономики республик Средней Азии, в том числе Узбекистана, опережающими темпами. Это получило свое выражение в решениях XIX-XX съездов партии.

К 1956 году в Узбекской ССР были разведаны значительные месторождения газа, серы, минералов и их разработка ставила задачи развития существующих и создания новых отраслей промышленности. А для этого нужно было увеличить подготовку кадров рабочих и инженерно-технических работников как прежних, так и новых специальностей. Подготовка новых кадров не только для промышленности и всего народного хозяйства постоянно необходима и в силу естественной смены поколений трудящихся. Кроме того, как показано в последующих разделах диссертации, Узбекистан и другие тыловые районы страны, служившие в годы Великой Отечественной войны базой производства продовольственных и других сельскохозяйственных культур, призваны были и впредь увеличивать сельскохозяйственное производство. А это без помощи работников промышленности обеспечить было невозможно.

В экономической стратегии партии Узбекистану отводилась ответственная задача – стать в ближайшие годы основной базой советского хлопководства и единственным в социалистической системе производителем хлопководческой техники. Выполнение этой задачи требовало значительного развития всех отраслей промышленности, связанных с сельским хозяйством и сельскохозяйственным машиностроением. Это также выдвигало необходимость увеличения подготовки промышленных кадров.

Партийные, советские и хозяйственные органы Узбекистана сознавали, что решение больших и трудных задач подъема промышленности и на ее основе – других отраслей народного хозяйства зависит прежде всего от осуществления научно обоснованной программы подготовки высококвалифицированных кадров рабочих и специалистов.

Возможности же – и социальные, и экономические – для существенного расширения масштабов и повышения качества подготовки кадров в Узбекистане к этому времени были. К тому же больше возможностей для оказания Узбекистану помощи в подготовке высококвалифицированных рабочих и специалистов стало и у учебных заведений центральных районов страны.

Таким образом, учитывая эти факторы, ЦК КПУз и правительство Узбекистана возглавили осуществление значительных мер по улучшению и расширению подготовки

кадров рабочих и специалистов для народного хозяйства, прежде всего промышленности, в годы шестой и седьмой пятилеток (1956-1960 гг.).

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Очерки по историографии советского общества. - М.: Мысль, 1970; Вопросы историографии рабочего класса СССР. Редколл.: М.П.Ким (гл. ред.) и др. - М.: Мысль, 1970.
2. Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк. - Т.: Фан, 1970.
3. Желтова Г.И., Исламджанова М.Г. Рабочий класс Узбекистана в освещении советской историографии. В журн. "Общественные науки в Узбекистане", 1972. № 6.
4. Ворожейкия И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. - М.: Политиздат, 1975.
5. Ежов В.А. Рабочий класс СССР в современной советской историографии. В кн.: Рабочий класс в мировом революционном процессе. - М.: Наука, 1975.
6. Ворожейкин И.Е., Сенявский С.Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии). - М.: Мысль, 1977.

THE MEANING OF THE TERMS “DIASPORA” AND “IRREDENTA” IN DIASPOROLOGY

Isakov Bakhadir Nigmatullayevich

Candidate of Historical Sciences
Uzbekistan State World Languages University
b.isakov@uzswlu.uz

ABSTRACT

This article analyzes the meaning of the terms “diaspora” and “irredenta”, which are widely used in diaspora studies. The correct use of these terms in diasporology is important. The increased interest among researchers in the search for criteria that provide clear definitions for the terms “diaspora” and “irredenta” indicates the complexity and diversity of this sociocultural phenomenon.

Keywords: Globalization, Diaspora, Immigrants, Migration, National policy.

DIASPOROLOGIYA FANIDAGI “DIASPORA” VA “IRREDENTA” TERMINLARINING MAZMUN-MOHİYATI

Isakov Baxadir Nigmatullayevich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada diasporologiya fanida keng qoʻllaniladigan “diaspora” va “irredenta” terminlarining mazmun-mohiyati tahlil qilinadi. Mazkur terminlardan diasporologiya fanida oʻrinli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda ham, tadqiqotchilar oʻrtasida “diaspora” va “irredenta” kabi tushunchalarni belgilaydigan aniq nazariy va uslubiy koʻrsatmalar beradigan mezonlarni izlash bilan bogʻliq tadqiqotlarga ehtiyoj kuzatilishi ushbu ijtimoiy-madaniy hodisaning murakkabligi va serqirraligidan dalolat beradi.

Kalit soʻzlar: Globallashuv, Diaspora, Immigrantlar, Migratsiya, Milliy siyosat.

Har bir tadqiqotchi uchun biror-bir fan sohasiga kirish, avvalambor, asosiy terminlarni aniqlash hamda ularga toʻgʻri taʼrif berishdan boshlanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, milliy masala hamda millatlararo munosabatlar sohasini ilmiy tadqiq qilish jarayonida keng qoʻllaniladigan “diaspora” va “irredenta” terminlarining mazmun-mohiyatini anglash katta ahamiyat kasb etadi. Mutaxassislar tomonidan hozirgi kunga qadar diasporalar tarixi bilan bogʻliq koʻplab ilmiy tadqiqotlar oʻtkazilganligiga qaramasdan “diaspora” terminiga turlicha izoh berib kelinadi. Buning sababi, ehtimol, diaspora masalasi tarix, sosiologiya, etnologiya, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik kabi turli fanlarning oʻrganish obʼyeksi ekanligi va turli xil yondashuvlarning muqarrarligi bilan ifodalanadi.

Soʻnggi davrlarda ijtimoiy fanlar sohasida millatlararo munosabatlar masalalarini oʻrganishga boʻlgan qiziqishning ortib borishi, shuningdek, koʻp hollarda aynan “diaspora” terminining keng qoʻllanilishi mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatiga oydinlik kiritish zaruratini tugʻdirmoqda. Taʼkidlash joizki, ushbu atamaning mazmuni haqida ilmiy jamoatchilik oʻrtasida davom etayotgan muhokamalar ijtimoiy fanlar sohasida hozirgi kunga qadar ham diaspora terminini taʼriflashda aniq bir toʻxtam mavjud emasligini koʻrsatadi.

Xususan, diaspora masalari bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchi A.Militarev ta'kidlaganidek, "zamonaviy tadqiqotchi va izlanuvchilar turli jarayonlarga nisbatan bu atamani erkin qo'llash va unga turli mazmun berish holatlari keng tarqalgan"¹.

Shu bilan birga, diaspora tushunchasining turli xil talqinlari mavjudligini inkor qilmagan holda mazkur atamani sharhlashning quyidagi ikki yo'nalishiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, bir guruh mutaxassislar bu atamani qadimgi xalqlarning tarqalishini tavsiflovchi tushuncha sifatida baholaydilar. Jumladan, T.Yudinaning ta'kidlashicha, "diaspora tushunchasi qadimdan ma'lum bo'lib, ko'chirilgan xalqlar yoki turli tazyiqlar ta'siri ostida dunyo bo'ylab tarqalib ketgan xalqlar (yahudiylar va afrikalik qullar), savdo guruhleri (G'arbiy Osiyo va Afrikadagi yunonlar, Janubi-Sharqiy Osiyoga islom dinini olib kelgan arab savdogarlari)ga nisbatan qo'llanilgan"².

Ikkinchi nuqtai-nazar tarafdorlari bo'lgan V.Dyatlov³, T.Poloskova⁴, V.Popkov⁵, N.Van Xer⁶ va D.Armstrong⁷ kabi tadqiqotchilar migratsiya jarayonlarini tadqiq qilish, immigrantlar tashkil etgan transmilliy hamjamiyatlarning har xil turlari va shakllarini yangi yondashuvlar asosida o'rganish asnosida diaspora tushunchasining an'anaviy talqinini qisman rad etadilar va "yangi" yoki "zamonaviy" diaspora tushunchasini qo'llaydilar.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqib, bir qator lug'atlarda "diaspora" terminiga berilgan ta'riflarga e'tibor qaratildi. "Diaspora" termini ko'pgina lug'at va ensiklopediyalarda "yahudiylarning eramizdan avvalgi VI asrda Bobil asirligi davridan boshlab Falastindan tashqarida joylashishi" deb ta'riflanadi. Shuningdek, bu termin asta-sekin yangi hududlarda yashovchi boshqa diniy va etnik guruhlariga nisbatan ham qo'llanila boshlangan⁸. Britannika ensiklopediyasida bu termin aynan yahudiylar tarixi orqali izohlanadi⁹. Mazkur yondashuvlar yahudiy diasporasi, boshqa barcha xalqlarning "diaspora" terminiga muvofiqligini tekshirish bo'yicha boshlang'ich nuqta ekanligini belgilab beradi.

Siyosatshunoslik lug'atida "diaspora" termini "millatning salmoqli qismining o'zi kelib chiqqan asosiy tarixiy mintaqadan (rivojlanish hududidan) tashqarida bo'lishi" hamda "diaspora

¹ Militarev A.Yu. О содержании термина "diaspora" (к разработке дефиниции) // Диаспоры. 1999. №1. С.24 - 26.

² Юдина Т. Н. Социология миграции: к формированию нового научного направления. М, 2004. С. 9.

³ Дятлов В.И. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. 1999. № 1. С. 21.

⁴ Қarang: Полоскова Т.В. Диаспоры в системе международных связей: автореф. дис. ...докт. полит. наук. М., 2000. С.15; Полоскова Т.В. Современные диаспоры: Внутриполитические и международные аспекты. М., 2002.

⁵ Попков В.Д. Диаспорные общины в межкультурном взаимодействии: пути формирования и тенденции развития. автореф. дис. ...докт. соц. наук. М., 2003. С.15.

⁶ Qarang: Van Hear N. New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities. L., 1998.

⁷ Qarang: Armstrong D. Mobilized and Proletarian Diasporas // The American Political Science Review. 1976. Vol. 70. N.2.

⁸ Диаспора // Исторический словарь. http://mirslouvrei.com/content_his/DIASPORA-1402.html

⁹ Diaspora // Encyclopedia Britannica, 2006. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/161756/Diaspora>

majburan ko‘chirish, genosid tahdidi va boshqa omillar natijasida vujudga keladi”, – deb juda ixcham talqin qilinadi¹⁰.

Siyosiy lug‘atda ham garchi unchalik qisqa bo‘lmasa-da, shunga o‘xshash, ya’ni “diaspora – o‘z tarixiy vatanidan tashqarida doimiy ravishda joylashgan etnik (yoki diniy) guruhning ko‘p yoki kamroq qismidir”, – deb ta’rif beriladi. “Diaspora” termini, dastlab, ikki yarim ming yil ilgari faqat Falastindan tashqarida joylasha boshlagan yahudiylarning bir qismiga nisbatan qo‘llanilib kelgan. Keyinchalik bu termin, ayniqsa, bir qator xalqlarning salmoqli qismining boshqa mamlakatlarga ko‘chishi munosabati bilan boshqa diniy va milliy (etnik) guruhlariga nisbatan ham qo‘llanila boshlandi. Diasporalar urushlar, diniy va millatlararo nizolar, majburan ko‘chirish, turli ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa omillar ta’siridan qochib ketish natijasida vujudga kelgan”¹¹.

Sosiologik lug‘atda “diaspora” terminiga yangicha talqin berilgan bo‘lib, “bir qism millat yoki etnik birlikning o‘z vataniga bog‘liqlik tuyg‘usini saqlab qolgan holda, o‘zi kelib chiqqan mamlakatdan tashqarida bo‘lishi”, – deb izohlanadi¹².

Turli lug‘atlarda berilgan ta’riflarning xilma-xilligi ushbu terminga bir qator mutaxassislar tomonidan bildirilgan fikrlarni ham tahlil qilish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Jumladan, diaspora masalalari bo‘yicha taniqli mutaxassis G.Shefferning fikricha, “diasporalar bilan bog‘liq ilmiy izlanishlar boshlangan 1980-yillarda deyarli barcha tadqiqotchilar uchun yahudiy diasporasi boshlang‘ich nuqta vazifasini o‘tagan”¹³. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘z vatanidan tashqarida hayot kechiruvchi boshqa etnik birliklar shunchaki “etnik guruh” yoki “etnik kamchilik” sifatida qabul qilinadi. Lekin, bu nuqtai nazar ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan eskirgan deb hisoblanmoqda. Va aksincha, so‘nggi yillarda etnik guruhlarining davlat chegaralarini kesib o‘tishi bilan bog‘liq har qanday harakatiga diaspora nuqtai nazaridan qaralmoqda. Natijada, o‘z vatanidan tashqarida yashaydigan har qanday etnik guruh “diaspora” deb atala boshlandi.

Yana bir taniqli mutaxassis R.Brubaker tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan “katakлизм diasporasi” tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. R.Brubaker bunday diasporalarning paydo bo‘lishini yirik davlat tuzilmalarining parchalanishi va siyosiy chegaralarning o‘zgarishi bilan bog‘laydi¹⁴. Ya’ni, “katakлизм diasporalari”ni aniqlashdagi asosiy mezon insonlarning chegaradan o‘tishi emas, balki yangi chegaralarning paydo bo‘lishi hisoblanadi. Jumladan, XX asrning 20-yillarida Markaziy Osiyoda o‘tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi oqibatida yuzaga kelgan yangi siyosiy tuzilmalar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Natijada, 1991 yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi va yangi mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishi tufayli ko‘plab etnik guruhlar o‘z millatining asosiy qismi yashaydigan hududdan uzilib qoldi¹⁵.

Akademik V.A.Tishkov tomonidan ilgari surilgan “diaspora konsepsiyasi” ilmiy hamjamiyatda juda keng munozaralarga sabab bo‘ldi. U ko‘plab tadqiqotchilardan farqli ravishda

¹⁰ Diaspora // Политология. Словарь. <http://endic.ru/polytology/Diaspora-3204.html>

¹¹ Diaspora // Политический словарь. https://gufo.me/dict/politics_dict/Дiaspora

¹² Diaspora // Социологический словарь. <https://gufo.me/dict/social/ДИАСПОРА>

¹³ Sheffer G. Diaspora politics: At home abroad. – Cambridge, 2003. – 208 p.

¹⁴ Brubaker R. Accidental Diasporas and external “homelands” in Central and Eastern Europe: Past and present. – Wien., 2000. – 19 p.

¹⁵ Вишнеvский А.Г. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор. <http://ons.gfn.net/2000/3/10.htm>

“diaspora”ni siyosiy hodisa sifatida baholab, asosiy e’tiborni “vatan” yoki “tarixiy vatan” tushunchalariga qaratadi¹⁶. Uning ta’kidlashicha, “diaspora” tushunchasiga berilgan an’anaviy ta’rif sifatida qabul qilingan talqin ushbu tushunchaning mazmun-mohiyatini to’liq ochib bermaydi va bir qator jiddiy kamchiliklarga ega.

Xususan, birinchi va eng muhim kamchilik “diaspora” tushunchasining juda keng talqin qilinishi bo‘lib, immigrantlar jamoalarining barcha shakllarini qamrab oladi hamda immigrantlar, ekspatriantlar¹⁷, qochqinlar, gastarbayerlar¹⁸ jamoalari o‘rtasidagi farqni inobatga olmaydi. Uning ta’kidlashicha, bunday ta’rifdan kelib chiqilsa, unda har bir davlat aholisining katta qismi diaspora toifasiga kirib qoladi.

“Diaspora” terminiga yuqorida berilgan talqinning ikkinchi kamchiligi shundan iboratki, u aholi migratsiyasiga asoslanadi va diasporalar shakllanishining yana bir muhim omili bo‘lgan davlat chegaralarining o‘zgarishini, buning natijasida bir millat o‘zi yashab turgan makonda turib ham diasporaga aylanib qolishi mumkinligini hisobga olmaydi.

A.Naumovning fikri ham yuqoridagi ta’rifni mustahkamlaydi, unga ko‘ra diasporaning shakllanishi ikki xilda sodir bo‘ladi. Birinchisi va eng muhimi migratsiya bo‘lib, aksariyat jahon diasporalari shu yo‘l bilan paydo bo‘lgan. Diasporalar shakllanishining ikkinchi, kamroq tarqalgan ko‘rinishi – bu davlat chegaralarining o‘zgarishi natijasida bir mamlakatda yashovchi aholi hech qayerga ko‘chmasdan ham diasporaga aylanadi¹⁹. Ayniqsa, XX asr oxirida Sovet Ittifoqining parchalanishi oqibatida bunday holatlar keng tus oldi.

G.Shefferning ta’kidlashicha, globallashtirish jarayoni diasporalar oldida yo‘q bo‘lib ketish xavfini tug‘dirmaydi, aksincha, kelajakda turli mamlakatlarda yangi immigrantlar jamoalari paydo bo‘ladi, eski diaspora a’zolari soni esa ko‘payib boradi. Shuningdek, diasporalarning o‘zlari yashayotgan mamlakat madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotidagi ishtirokining faollashuvi kuzatiladi²⁰.

Diasporologiya sohasida so‘nggi yillarda tadqiqotchilar tomonidan foydalaniladigan yana bir termin “irredenta”²¹ to‘g‘risida ham to‘xtalib o‘tish joiz. Hozirgi kunda, tarixiy vatanlaridan uzoqda joylashgan davlatlar hududiga tarqalib ketgan diasporadan farqli ravishda, o‘zlarining tarixiy vatanlari bilan chegaradosh davlatlarda istiqomat qilayotgan millat yoki etnik guruhga nisbatan “irredenta” terminini qo‘llash keng tus olmoqda. Tarixiy vatanining geografik yaqinligi “irredenta”ni diasporadan ajratib turadi. Shu bilan birga, odatda “irredenta”lar o‘zlarini yashab turgan hududining avtohton²² aholisi deb hisoblaydi. “Diaspora” va “irredenta” o‘rtasidagi

¹⁶ Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М., 2003. – С.435

¹⁷ Ekspatriant (lotincha “ex” – “dan” + “patria” – “vatan”) – odatda fuqarolikdan mahrum qilingan holda mamlakatdan vaqtincha yoki doimiy ravishda chiqarib yuborilgan, shuningdek, fuqarolik huquqi tugatilgan shaxs.

¹⁸ Gastarbayer (nemischa “gast” – “mehmon” + “arbeiter” – “ishchi”) – “chaqirilgan ishchi” – vaqtinchalik ish bilan band bo‘lgan chet ellik yoki boshqa davlat rezidentini bildiruvchi termin.

¹⁹ Наумов А. К вопросу о феномене диаспоры. www.russkiymir.ru/ru/mir/diaspora/index.php?from4

²⁰ Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике // Диаспоры. – М., 2003. – № 1. – С.170.

²¹ Irredenta (italyancha “irredenta” – “qaytarib olinmagan”) – 1878 yilda Menotti Garibaldi tomonidan asos solingan, Avstriya-Vengriya imperiyasining italyan aholisi yashaydigan chegara hududlarini Italiya qirolligiga birlashtirish tarafdori bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy harakat.

²² Avtohton (yunoncha “autochthon” – mahalliy, shu joyga xos) – asosan, qadimgi Yunonistonda – hududning tub aholisi; etnogenezi ma’lum bir hududda sodir bo‘lgan guruhlar, mahalliy xalqlar.

farqlarga quyidagilar misol bo'la oladi: Afg'onistondagi o'zbeklar (irredenta) – Rossiyadagi o'zbeklar (diaspora), Rossiyadagi qozoqlar (irredenta) – Afg'onistondagi qozoqlar (diaspora) va hkz.

G'arb davlatlarida, shuningdek, Rossiya va Qozog'istonda ham ijtimoiy fanlarda ayrim tadqiqotchilar tomonidan “irredenta” termini keng qo'llanilmoqda. Jumladan, so'nggi yillarda xalqaro munosabatlar tarixi va etnik siyosat sohalarida “irredentizm” deb ataladigan ushbu muammo bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan²³.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, hatto lug'atlarda ham “diaspora” terminiga turli ta'riflar berilganligi, shubhasiz, ushbu ijtimoiy-madaniy hodisaning murakkabligi va serqirraligidan dalolat beradi. Hozirgi kunda ham, tadqiqotchilar o'rtasida diaspora masalalari bilan bog'liq ancha savollar mavjud bo'lib, “diaspora”, “etnik guruh”, “etnik kamchilik” va “irredenta” kabi tushunchalarni belgilaydigan va aniq nazariy va uslubiy ko'rsatmalar beradigan mezonlarni izlash bilan bog'liq tadqiqotlarga ehtiyoj kuzatilmoqda. Demak, ilmiy jamoatchilik o'rtasida “diaspora” tushunchasi bilan bog'liq munozaralar tadqiqotchilarning fikrlariga oydinlik kiritib, ushbu murakkab ijtimoiy-madaniy hodisani tushunishda ular o'rtasidagi tafovut naqadar katta ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

Shu bilan birga, diasporalashuv jarayoni chuqurlashib, tobora yangi shakllarga ega bo'lib, diasporalar ahamiyati va ta'sirining kuchayib borishi munosabati bilan migrantlarni qabul qiluvchi davlatlar ushbu yangi etnik-madaniy birliklarga nisbatan alohida siyosat ishlab chiqish va amalga oshirish zaruratiga duch kelmoqda. Binobarin, ushbu masalalar bo'yicha ilmiy jamoatchilik o'rtasidagi munozaralar, albatta, davom etadi va yaqin kelajakda yanada dolzarb bo'lib qoladi.

²³ Edwards, Brent Hayes (8 October 2014). "Diaspora | Keywords for American Cultural Studies, Second Edition". Retrieved 21 February 2020. <https://keywords.nyupress.org/american-cultural-studies/essay/diaspora/>; Komprobst, Markus (2008). *Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms*. Cambridge University Press. https://books.google.co.uz/books?id=uk2_xlnULh0C&pg=PA8&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false; Мендикулова Г.М. Казахская диаспора и ирредента: история и современность. <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/kazakhskaya-diaspora-i-irredenta-istoriya-i-sovremennost/>; Миллер А. Ирредентизм и кризис национальной идентичности. <https://globalaffairs.ru/articles/irredentizm-i-krizis-nacziionalnoj-identichnosti/>

GREAT UNIVERSAL SCIENTISTS AND THEIR PLACE IN THE HISTORY OF WORLD CIVILIZATION

Inoyatov Kutlugjon Hamdamovich

doctor of history, academician of Turon FA
National painting named after Kamoliddin Behzod
and a professor at the Institute of Design

ABSTRACT

It is known that the upsurge in cultural life that began in the 9th century in Eastern countries led to changes in spiritual life as well. This rise was called the Eastern Renaissance because it encompassed the entire Arab caliphate, Yakin and Middle Shark. This Renaissance process started from the 9th century and continued until the 15th and 16th centuries.

Along with the Arab peoples, scientists from Iran, North Caucasus, North Africa, and Central Asia also took part in this process. Because the renaissance period that arose in the 9th century in the Arab caliphate began in the cities of Baghdad, Damascus, Aleppo and spread to the cultural life of all other nations, which prepares the ground for cultural development in those countries and starts this process.

In this article, the scientific heritage of the great scholars and encyclopedic scientists, who are famous for their services in the field of science and enlightenment in the whole Eastern world, including Movarounnahr, and their place in the history of world civilization are researched.

Keywords. Eastern Renaissance, Encyclopedic scientists, Observatory, Religious knowledge, Worldly knowledge

BUYUK QOMUSIY OLIMLAR VA ULARNING JAHON SIVILIZATSIYASI TARIXIDA TUTGAN O'RNI

Inoyatov Qutlug'jon Hamdamovich

ANNOTATSIYA

Ma'lumki IX asrda Sharq mamlakatlarida boshlangan va madaniy xayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy xayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Ana shu ko'tarinish butun Arab xalifaligini, Yakin va o'rta sharkni kamrab olganligi uchun xam Sharq Uyg'onish davri deb ataldi. Bu Uyg'onish jarayoni IX asrlardan boshlanib XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Bu jarayonda arab xalqlari bilan birga Eron, Kavkaz orti, Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo olimlari ham ishtirok etdilar. Chunki Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan uyg'onish davri xalifaligining Bag'dod, Damashk, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshka xalqlar madaniy xayotiga tarkaladi, bu esa u davlatlarda xam madaniy rivojlanishga zamin tayyorlaydi va bu jarayonni boshlab beradi.

Mazkur maqolada Butun Sharq olamida, jumladan, Movarounnaxrda xam ilm-fan va ma'rifat soxasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashxur bo'lgan buyuk alloma qomusiy olimlarning ilmiy merosi va ularning jahon sivilizatsiyasi tarixida tutgan o'rni tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Sharq Uyg'onish davri, Qomusiy olimlar, Rasadxona, Diniy bilimlar, Dunyoviy bilimlar

Ma'lumki IX asrda Sharq mamlakatlarida boshlangan va madaniy xayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy xayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Ana shu ko'tarilish butun Arab xalifaligini, Yakin va o'rta sharkni kamrab olganligi uchun xam Sharq Uyg'onish davri deb ataldi.[7.- B.43] Bu uyg'onish jarayoni IX asrlardan boshlanib XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Bu jarayonda arab xalqlari bilan birga Eron, Kavkaz orti, Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo olimlari ham ishtirok etdilar. Chunki Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan uyg'onish davri xalifaligining Bag'dod, Damashk, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshka xalqlar madaniy xayotiga tarkaladi, bu esa u davlatlarda xam madaniy rivojlanishga zamin tayyorlaydi va bu jarayonni boshlab beradi.

Buni biz xalifa Xorun ar-Rashid va uning o'g'li al-Ma'mun davrida Bag'dodda (813-833 yy) «Baytul xikma» («Donishmandlik uyi»), hozirgi davrda Akademiya ma'nosida tashkil etilganidan ham bilsak bo'ladi. «Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblari to'plangan markazga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan, rasadxona ham bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona kurilgan. Bag'doddagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va G'arbda ilm-fanning tarakkiy etishiga, ma'naviy xayotning rivojlanishiga ta'sir etgan». [11.- B.64]

Bu o'rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko'rsatgan homiyligini alohida ta'kidlash joiz.

Zero, xalifa al-Ma'mun ilm-fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlarida xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lib turganda ham Movarounnaxr va Xurosondagi olimlarni to'plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javxariy, al-Farg'oniy, al-Marvaziy kabi vatandosh olimlarning barchasini Bag'dodga chaqirib oladi va «Baytul xikma» - donishmandlik uyi («Ma'mun akademiyasi»)da arab olimlari bilan xamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi.

Shuni ta'kidlash joizki, Sharq uyg'onish davri madaniy rivojlanishida ilm-fan shartli ravishda uch yo'nalishda rivojlanganini ko'ramiz. [10.- B.16]

Birinni yo'nalish - matematika, tibbiyot yo'nalishidagi fanlar bo'lib, bularga matematika, astronomiya, kimyo, geografiya, geodeziya, minerologiya, tibbiyot, farmakologiya va boshqa shularga turdosh fanlar kiritilib, Muxammad Muso al-Xorazmiy, Axmad Farg'oniyilar matematikaga oid, Zakriyo ar-Roziy kimyo va tibbiyotga oid, Ibn Sino, Jurjoniylar tibbiyot va falsafa, Abu Rayxon Beruniy, Ulug'bek Ali Qushchilar astronomiya va tibbiyotga oid yirik asarlar yaratdilar.

Ikkinchi yo'nalish — ijtimoiy-falsafiy yo'nalish bo'lib, bunda falsafa, texnika, mantiq, fikx ruxshunoslik, notiklik va boshqa sohalar bo'lib, bu sohada Al-Forobiy, Al-Kindiy, Ibn Rusht, Ibn Sino, Zaxiriddin Bayxakiy, Muxammad Narshaxiy va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Uchinchi—yunalish — ta'limiy-axloqiy yo'nalish bo'lib, bu soxada qomusiy olimlar o'z qarashlarini ijtimoiy — falsafiy asarlarida ifodalaydilar.

Butun Sharq bilan bir qatorda, Movarounnaxrda xam ilm-fan va ma'rifat soxasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashxur bo'lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika soxasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Al-Farg'oniy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar

maydonga keldi. Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga xam katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar insonning xam aqliy, xam axloqiy, estetik va jismoniy jixatdan kamol topishida, tabiiy xamda ijtimoiy fanlar taraqqiyotida katta axamiyatga ega bo'ladi.

Kuyida Jahon fani, madaniyatiga yirik hissa qo'shgan qomusiy allomalardan biri Ahmad al-Farg'oniy Abdulabbos ibn Muhammad ibn Kasir (798-865) ning ilmiy faoliyati va jahon tamadduniga qo'shgan hissasi haqida qisqacha fikr yuritmoqchimiz.

Ahmad al-Farg'oniy Farg'onada tug'ilib o'sgan, voyaga yetgan buyuk allomadir. U yirik ilm-ma'rifat markazi bo'lgan Bog'doddagi «Baytul hikma»da mudarrislik qilib, tabiiy-ilmiy sohada — riyoziyot, falakiyot, geografiya, hikmat va boshqa qator fanlar yuzasidan ilmiy kashfiyotlar yaratgan olim. Shuni ta'kidlash joizki , qariyb, 1200 yildan buyon al-Farg'oniy yaratgan jashfiyotlar insoniyatga xizmat qilmoqda. .[10.- B.17]

U jahon ziyolilari o'rtasida buyuk falakiyotchi, riyoziyun va jo'g'rofiyun, Sharqda «Xosib» - (matematik) degan laqab bilan shuhrat topgandir. Uning falakiyot, geografiya va riyoziyot sohasidagi asarlari bu fanlar taraqqiyotiga salmoqli hissa bo'lib qo'shildi va o'zidan keyinli olimlar uchun qo'llanma bo'ldi.

Al-Farg'oniyning hayoti haqidagi ma'lumotlar juda kam bo'lganligiga qaramay, o'rta asrlarda Sharqda uning nomi mashhur bo'lgan. Ibn an-Nadim

(X asr), Ibn al-Qiftiy (XII—XIII asrlar), Abul Faraj Bar Ebrey (XIII asr), Hoji Xalifa (XVII asr) kabi Sharq fihristchilari uni o'z asarlarida eslatadilar. .[9.- B.28]

Al-Farg'oniyning asosiy astronomik asari «Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi» («Kitob al-harakat as-samoviya vajavomi' ilm an-nujum») XII asrda Yevropada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi «Alfraganus» shaklida g'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi.

Al-Farg'oniy asarlarining Yevropada tarjima qilinishi va ularning ilk bor 1193 yili jahon tillarida chop etilishi uni jahon ilm ahli o'rtasida «Birinchi arab astronomi»—degan nom olishiga asos bo'ldi.[8.-B.75-]

1669 yili mashhur Golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius al-Farg'oniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan so'ng, al-Farg'oniy va uning asarining Yevropadagi shuhrati yanada ortdi

Shuni ta'kidlash joizki, Ahmad Farg'oniy arab ilmiy atamashunosligining paydo bo'lish va rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimdir.U Bag'dod va Damashq rasadxonalarining qurilishida qatnashdi. Ptolemey «Yulduzlar jadvali»dagi ma'lumotlarni tekshirishda ishtirok etdi. Farg'oniy Bag'dod rasadxonasida astronomik kuzatuv ishlarini olib bordi, ko'pgina kashfiyotlar qildi. Xususan, 812 yilgi Quyosh tutilishini oldindan bildi. Yerning shar shaklida ekanligini qat'iy ilmiy dalillar bilan isbotladi.

Arab xalifaligi davrida, xususan, xalifalar Xorun ar-Rashid va uning o'g'li al-Ma'mun davrida yunon ilmiy asarlariga, ayniqea ularning tarjimasiga qiziqish kuchaya boshladi. Bu davrda

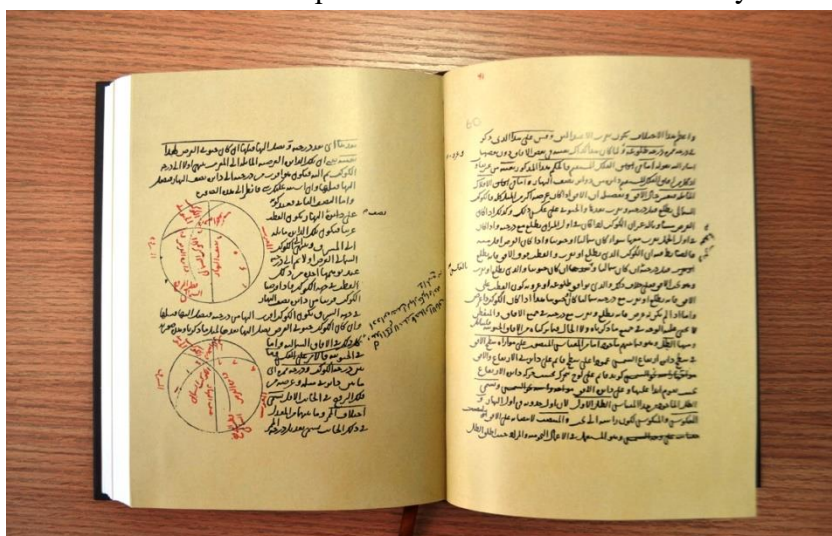
Bag'dod ilmiy tarjima ishlarining markaziga aylandi. Tarjima ishlarida turli mamlakatlar, turli millat vakillari qatnashdilar, ular orasida o'rta osiyolik Ahmad Farg'oniylar bilan birga Muhammad Xorazmiy, Abbas ibn Sa'id Javhariy va Ahmad ibn Abdulloh Marvaziylar ham bor edi.

Xalifa al-Ma'mun davrida ikki rasadxona: biri Bag'dodda, Shammosiya degan joyda, ikkinchisi Damashqqa yaqin Qasiyun nomli tog'da qurildi. Bu rasadxonalarni qurishga al-Ma'mun xizmatida bo'lgan Ahmad Farg'oniylar rahbarligida ko'pgina olimlar jalb etildilar.

Ahmad Farg'oniylar Bag'dod rasadxonasida ilmiy ishlar olib borish bilan birga shu rasadxonaning ma'muriy ishlarini ham boshqarar edi. Ahmad Farg'oniylar bu davrda yunon tilidan arab tiliga (qilinayotgan falakiyotga doir asarlar tarjimasida qatnashdi. Alloma o'zining «Falakiyotga kirish» asarida Ptolemey va boshqa yunon olimlarining bu fan haqidagi fikrlarini o'rgandi va o'sha davrdagi falakiyotga doir bilimlarni sistemali tarzda bayon qilib berdi, shu bilan birga ilgari o'tgan olimlar, jumladan Ptolemeyning bir qator fikrlarini tanqid qiladi.

Ahmad Farg'oniylar Nil daryosining suvini o'lchaydigan yangi o'lchov asbobi yaratdi. Al-Ma'mun falakiyotchilari tuzgan geografik koordinatalarning muntazam ma'lumotlari asosan, Bag'dodda (829 y.) va Damashqda (832 y.) olib borilgan falakiyotga doir kuzatishlar davriga to'g'ri keladi. Bu ma'lumotlar «Ajiz ul-Ma'mun al-mumtaxana» nomi bilan mashhurdir. Bu asar o'zining dastlabki holida bizgacha yetib kelgan emas, ammo u IX asrda falakiyot va geografiya fani rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu Ahmad Farg'oniylar va Muhammad Xorazmiy kabi olimlarning asarlari misolida ochiq ko'rinadi. «Ma'mun ziji»ni asosan Ahmad Farg'oniylarning «Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob» asari orqali bilamiz. Bu falakiyotdan arab tilida yozilgan dastlabki asarlarning biri bo'lib hisoblanadi.[9.- B.28-29]

Al-Farg'oniylarning «Sayyoralar ilmi» («Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob») asari taxminan 824-855 yillar atrofida yozilgan bo'lib, uning qo'lyozma nusxasi Misrdagi «Dor al-kutub» kutubxonasida saqlanadi. Bu asar lotin tilida 1669 yili nashr etilgan

Ahmad al-Farg'oniylarning shu asari tufayli «Ma'mun jadvallari» haqidagi tushunchalar Yevropaga juda erta tarqaldi. Ahmad Farg'oniylarning bu asari XII asrda ikki marta lotin tiliga, XIII asrda esa boshqa Yevropa tillariga tarjima qilindi. Olimning bu asarida falakiyotga doir aoboblar va quyosh soati yasash usuli bayon qilingan. Ahmad Farg'oniylar asarlari muallif

hayotligidayoq ko'pchilik Sharq olimlari tomonidan yuqori baholangan va ular o'z asarlarini yaratishda bulardan foydalanib kelganlar.

Ahmad al-Farg'oniylar falakiyot bilan muttasil shug'ullandi va qator ilmiy-nazariy asarlar yaratdiki, ular ilm olamining diqqat-e'tiborini tortdi. Olimning "Kitobu amal ar-Ruxo-mot", "Kitobu ilal-al aflok" ("Falakda bo'ladigan sabablar haqida kitob"), "Al-madhal ila ilmi hay'at al-aflok va an-nu-Jum" ("Falakiyot va ilmi nujum faniga kirish) singari risolalari shular jumlasidandir.

Ayrim tadqiqotchilarning habar berishiga qaraganda, Ahmad al-Farg'oniylar faqat ilmiy kuzatuvchi va tadqiqotchi bo'lib qolmay, balki rasadxona uchun maxsus asbob-uskunalar ham yaratdi. Shu ishlar natijasi o'laroq, olim va amaliyotchi muhandis "Al-komil fi-usturlab" ("Astrolobiya haqida mukammal bilimlar"), "Fi-san'at va usturlab" ("Astrolobiya yasash san'ati haqida") kabi amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ikki asar yozgan. Risolalar mavzu va mazmunlaridan Ahmad al-Farg'oniylarning chizmachilik san'ati va sir-sanoatini puxta bilgani yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki asbob-uskunalar dastlab qog'ozga chizma holda tushiriladi, keyin amaliy mehnat va tajribalar orqali jism sifatida shakllantiriladi.

Aniqrog'i, Ahmad al-Farg'oniylar "Falakiyot asoslari" nomli ilmiy-nazariy jihatdan mukammal kitobi bilan shuhrat qozondi. Akademik T.N.Qori-Niyoziy so'zlari bilan aytganda, bu asar "astronomik bilimlarning o'ziga xos qomusidir. [12.- B.99]

Juda katta iste'dod sohibi Ahmad Farg'oniylarning ilmiy-nazariy ijodini kuzatar ekanmiz uning Ptolemeydek buyuk olimning falakiyot ilmiga bag'ishlangan "Almajistiy" degan kitobiga sharhlar yozib, unga izoh va ilovalar qo'shganiga, shuningdek, taqvim(islom yilnomasi) tuzilishi haqida ma'lumot berganiga, quyosh soati yasash yo'lini ko'rsatganiga qanoat hosil qilish mumkin

Bayt ul-hikma"da taxminan 840 yilga qadar tadqiqotlar olib borgan Ahmad Farg'oniylar keyinchalik Damashq va Qoxirada chuqur ilmiy va amaliy ishlarni davom ettirib, samarali ijodi bilan katta shuhrat qozondi. O'shandan buyon butun dunyoda uning asarlariga bo'lgan qiziqish davom etib kelmoqda. XII asrdayoq ispan olimlari kremonlik Gerardo, sevilyalik Ioann uning «Yulduzlar ilmi usuli kitob»i asarini arabchadan lotin tiliga tarjima qildilar.

Al-Farg'oniylar tarjimonlar tomonidan unga berilgan «Alfraganus» nomi bilan dunyoga tanildi. Uning lotin va boshqa g'arb tillariga tarjima qilingan mazkur asari _G'arbiy Yevropada to'rt yuz yil davomida falakiyot ilmidan asosiy qo'llanma bo'lib keldi.

Xristafor Kolumb 1492 yilda "Santa Mariya" nomli kema yetakchiligida uchta kema bilan dunyo okeanlari osha qilgan sayohati davomida al-Farg'oniylarning dunyo xaritasidan keng foydalanganligini alohida e'tirof etgan.[13]

Shuni alohida qayd etish joizki, Ahmad al-Farg'oniylarning «Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida» kitobi uning astronomiyaga bag'ishlangan asosiy asaridir. Bu asar «Astronomiya negizlari» deb ham yuritiladi. Bu kitobda al-Farg'oniylar o'z davridagi astronomiyaga oid bilimlarni tartibga soldi, ularni yangi ma'lumotlar bilan boyitdi, astronomik asboblar, Quyosh soati tuzilishining bayonini berdi. O'sha davr an'anasiga muvofiq, mamlakatlarni yetti iqlimga bo'lib o'rgandi, joylarning geografik koordinatalarini sharqdan

g'arbga yo'nalishda berdi. Bu asar astronomiya bo'yicha arab tilida yozilgan dastlabki risolalardan hisoblanadi.

Astronomiyaga oid bilimlar qomusi bo'lmish bu asar Yevropada Kopernikkacha bo'lgan astronomiyadan asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Umuman olganda, Ahmad Farg'oniy tinimsiz samarali ilmiy mehnat va faoliyati tufayli buyuk falakiyotshunos sifatida ilmiy rivoziyot va geografiya sohasida katta obro' qozondi. Qolaversa, u Sharq mamlakatlarida "Hojib" (matematik), G'arb mamlakatlarida esa, "Alfraganus" nomi bilan tanilgan va shuhrat qozongan. Shu bois Yevropa Uyg'onish davrining buyuk namoyandalaridan biri bo'lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan ma'ruzalarni al-Farg'oniy kitoblaridan o'qigan. Al-Farg'oniy nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham eslagan.

U Fanlarning turli sohaları bo'yicha 120 dan ortiq asar yaratdi shuladan 8 tasi jahonning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Al-Farg'oniyning buyuk xizmatlaridan yana biri shundaki, u yerning shar shaklida ekanligini qat'iy ilmiy dalillar bilan isbotladi.

Iqlimlarning tavsifi asosida jo'g'rofiy joylar nomini ilmiy jihatdan o'rganib jadval tuzdi. Nil daryosi sathini o'lchaydigan hozirda Nilometr deb nomlanuvi mashhur qurilmani yaratdi.

Hozirgi kunda al-Farg'oniyning bizgacha yetib kelgan kuyidagi kitob varisolalari dunyo kutubxonalarida saqlanmoqda . Jumladan:

«Astronomiya asoslari haqida kitob» qo'lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. «Asturobyasash haqida kitob»— qo'lyozmalari Berlin London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, «Asturob bilan amal qilish haqida kitob» - birgina qo'lyozmasi Rampurda (Hindiston), «Al-Farg'oniy jadvallari» -qo'lyozmasi Patnada (Hindiston), «Oyning Yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola»— qo'lyozmalari Gota va Qohirada, «quyosh soatini yasash haqida kitob»— qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi. «Al-Xorazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash» asari Beruniy tomonidan eslatiladi, lekin qo'lyozmasi topilmagan. Evropa olimlaridan Dalamb, Brokelman, I. Yu. Krachkovskiy, X. Zuter, A. P. Yushkevich va B. A. Rozenfeldlar al-Farg'oniyning ijodini yuqori baholaganlar.

Darhaqiqat, Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek "...Muhammad Xorazmiy Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab daholar nomi nafaqat islom, ayni vaqtda jahon sivilizatsiyasi tarixida haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan"[1.-B.28]

Zero, Farg'oniyning nomi Xorazmiy kabi butun Sharq va G'arbda mashhurdir. O'rta asrda tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim sifatida manbalarda, so'nggi G'arb va Sharq mualliflari asarlarida, o'z yurti O'zbekistonda, ayniqsa, zo'r g'urur va iftixor bilan tilga olinadi, o'rganiladi, hozirgi kunda ko'chalar, o'quv yurtlariga uning nomi berilgan. 1998 yilda O'zbekistan Respublikasi Birinchi Prezidenti ning farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi. Farg'ona va Qohirada uning sharafiga mahobatli haykallar o'rnatildi

ADVANCED JADID CULTURE IN CENTRAL ASIA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Gairat Talipovich Abdullahodzhaev

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Social Disciplines and Physical Culture at the National Institute of Arts and Design named after. K. Behzada, academician of the Turon Academy of Sciences
Gayratxodja 1952@gmail.com

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century. In Central Asia, significant changes occurred due to the development of industry and trade. Particularly noticeable growth was observed in the cotton-growing agro-industrial complex, which contributed to the emergence of a layer of wealthy people who owned significant capital. This was the young Turkestan bourgeoisie. As a rule, it depended on Russian capital and did not occupy an independent position in economic and political life, which determined its duality. On the one hand, she was drawn to progress, on the other, she tenaciously clung to the old, fearing that the new way of life would shake the centuries-old traditions of Muslim psychology, undermine its foundations and deprive it of privileges. Therefore, the Central Asian bourgeoisie put forward very limited claims and was ready for any compromise with the authorities.

The article presents an analysis of the activities of the Jadids in the Turkestan Governorate General and protectorates of Russia - the Bukhara Emirate and the Khanate of Khiva at the beginning of the 20th century. The author traces the formation of this movement from the moment of its emergence to the spread of Jadidism as an advanced culture in the Central Asian khanates, which was reflected in education and drama.

Keywords: Progress, Jadidism, New method, Doctrine, Culture

ПЕРЕДОВАЯ КУЛЬТУРА ДЖАДИДОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В НАЧАЛЕ XX В.

Гайрат Талипович Абдуллаходжаев

АННОТАЦИЯ

В начале XX в. в Средней Азии происходили значительные изменения в связи с развитием промышленности и торговли. Особенно заметный рост наблюдался в сфере хлопководческого агропромышленного комплекса, что способствовало выделению прослойки состоятельных людей, владевших значительными капиталами. Это была молодая туркестанская буржуазия. Как правило, она зависела от русского капитала и не занимала самостоятельного положения в экономической и политической жизни, что обусловило её двойственность. С одной стороны, она тянулась к прогрессу, с другой – цепко держалась за старое, опасаясь того, что новый образ жизни поколеблет вековые традиции мусульманской психологии, подорвет её устои и лишит привилегий. Поэтому среднеазиатская буржуазия выдвигала весьма ограниченные претензии и была готова к любому компромиссу с властью.

В статье представлен анализ деятельности джадидов в Туркестанском генерал – губернаторстве и протекторатах России – Бухарском эмирате и Хивинском ханстве в начале XX в. Автор прослеживает формирование данного течения с момента его возникновения до распространения джадидизма как передовой культуры в среднеазиатских ханствах, что нашло отражение в просвещении, драматургии.

Ключевые слова: прогресс, джадидизм, новый метод, доктрина, культура

XX asr boshlarida o'rta Osiyoda sanoat va savdo rivojlanishi bilan bog'liq sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, paxtachilik agrosanoat majmuasi sohasida sezilarli o'sish kuzatildi, bu esa katta kapitalga ega bo'lgan boy odamlarning qatlamini ajratishga yordam berdi. Bu yosh Turkiston burjuaziyasi edi. Qoida tariqasida, u rus kapitaliga bog'liq edi va iqtisodiy va siyosiy hayotda mustaqil mavqega ega emas edi, bu uning ikkilanishiga olib keldi. Bir tomondan, u taraqqiyotga intilardi, boshqa tomondan, u yangi turmush tarzi musulmon psixologiyasining azaliy an'analarini silkitib, uning og'ziga putur etkazishidan va imtiyozlardan mahrum bo'lishidan qo'rqib, eskisini mahkam ushlab turdi. Shuning uchun o'rta Osiyo burjuaziyasi juda cheklangan da'volarni ilgari surdi va hokimiyat bilan har qanday murosaga tayyor edi.

Buxoro va Xivadagi burjua oqimlaridan biri Jadidizm bo'lib, u Turkiya, Turkiston, Zaqafqaziya va Tataristonda o'xshash harakatlar ta'sirida bo'lgan. Jadidizm o'z nomini Arabcha "jadid" so'zidan olingan, bu "yangi" degan ma'noni anglatadi. Jadidlar harakati Tataristonda paydo bo'lgan va XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro, Xiva va Turkistonda tarqalgan. Ozarbayjon, Tatariston, Afg'oniston, Misr va Turkiyadagi voqealar, shuningdek, o'rta Osiyo xonliklarida ruslashtirishning boshlanishi milliy ziyolilar orasida konstruktiv reaksiyaga sabab bo'ldi. Jadidizmning ijtimoiy bazasi asosan mahalliy savdo burjuaziyasi, shuningdek, yirik shaharlarning kichik burjua qatlamlari va qisman ziyolilar edi. Jadidlar o'zlarining siyosiy dasturlarini panturkizm mafkurachisi, mashhur Qrim – tatar siyosatchisi Ismoil-Bey Gasprinskiydan olishgan. U Oliy aristokratik doiralardan kelib chiqqan, Qrimdagi musulmon diniy maktabida ma'naviy ta'lim olgan va harbiy ta'lim olgan.

Jadidlarning tashqi harakati ruslashtirish uchun qo'llanma sifatida qabul qilingan rus-mahalliy maktablarga qarshi qaratilgan edi va ularga qarshi turkiy til va ilohiyot asosiy mavzular bo'lgan "yangi zamonaviy maktablar" ni yaratish dasturi ilgari surildi. 1882 yilda Gasprinskiy Turkistonga kelib, maktablarni isloh qilish masalasida general-gubernator N. O. Rozenbaxga murojaat qildi, ammo javob olmadi. 1893 yilda Gasprinskiy Buxoro amiri Abdulaxonga yangi moda maktablarini tashkil etish taklifi bilan murojaat qildi, ammo rad etildi. Keyin u O'rta Osiyoda yashovchi Qrim tatarlaridan shu kabi maktablarni yaratishda foydalangan. XIX asr oxirida jadidlar musulmon ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga intilib, Turkistonda yangi moda maktablarini ochdilar. Sovet tarixchisi G. A. Hidoyatovning ma'lumotlariga ko'ra, 1910 yilda Turkistonning turli tumanlarida 50 ga yaqin bunday maktablar tashkil etilgan. Jadid maktablarining yirik markazlari 20 ta va Qo'qon 16 ta bo'lgan Toshkent bo'ldi. Inqilobdan oldin XX asr boshidan bu maktablarda tatarlar, turklar, forslar va ozarbayjonlar tomonidan yaratilgan darsliklar bilan bir qatorda mahalliy mualliflarning darsliklaridan ham foydalaniymoqda. Jadidi talabalarning amaliy bilimlarni egallashiga ishonch hosil qilishga intildi. Yangi uslubdagi maktablardagi o'quv dasturlari o'qish, turklar yoki forslarga yozish, arifmetika, tarix, geografiya, din asoslari katta o'rin egallagan. Shunday qilib, ushbu dastur pravoslavlariga qaraganda kengroq ta'lim berdi.

Yangi moda maktablarida o'qitish mavjud tuzilmani o'zgartirishga tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan edi. Yangi dasturlardan birini Toshkent madrasasida dars bergan Munavvar

Kari ishlab chiqdi, u yerda keyinchalik mashhur yozuvchi bo'lgan bir nechta yoshlar o'qishdi. Aybek u bilan shug'ullangan paytda dastur diniy ta'limot, muqaddas an'analar, Islom ta'limoti tarixi, Arab va turkiy grammatika, meros huquqi, arifmetika, jahon geografiyasini o'z ichiga olgan.

Ta'lim tizimining innovatorlarining aksariyati kichik burjua muhitidan kelib chiqqan: musulmon seminariyalari talabalari, yozuvchilar, ofis xodimlari, kichik do'kondorlar, amaldorlar va ruhoniylarning katta qismi. Jadidlar boshlang'ich ta'lim tizimini tubdan o'zgartirib, ijtimoiy tabaqalanishni ajratib, kuchaytirdilar. Jadid maktablarining kichik, ammo ko'payib borayotgan soni hokimiyat, amaldorlar va mullarni bezovta qildi, chunki islohotchilar mintaqa madaniyatiga yangi mazmun berishga intildilar. Adabiy yangiliklar, janrlar, shakllar, mavzular, til, uslub eski, stilize qilingan asarlarni o'rnini bosa boshladi, musiqa, rasm va boshqalarda yangi yo'nalish paydo bo'ldi

. Rossiya imperiyasining turli musulmon islohotchi guruhlari vakillari Munavvar Kari va uning izdoshlari tajribasini qabul qilib, yangi uslubdagi maktablarda o'quv dasturini standartlashtirishga intildilar. Biroq, umuman olganda, islohotchilar tan olinmadi.

O'rta Osiyoda islohotning ikkinchi bosqichi siyosiy yo'nalishi bilan ajralib turardi. U ba'zi boshqaruv tuzilmalarini tubdan o'zgartirdi yoki hokimiyatni muayyan siyosiy intiyozlarga majbur qildi. Islohotchilarning sa'y-harakatlariga qaramay, ularning doirasidan tashqaridagi ko'pchilik odamlar jadid islohoti maqsadlari haqida yaxshi ma'lumotga ega emas edilar.

Mahmudxo'ja Behbudi va Munavvar Kari bilimlarni tarqatish orqali jaholatga qarshi kurash olib borishdi, bu esa xalqning umumiy ta'limini oshirishni talab qildi. Yangi moda maktablari standart maktablarga kuchli ta'sir ko'rsatdi, xususan ularni o'z dasturlari va o'qitish usullarini o'zgartirishga undadi. Bu, o'z navbatida, til va yozishni o'rgatishning fonetik usulini, arifmetikani, geografiyani va ayniqsa, tabiatshunoslikni o'rganishni keskin qoralagan konservatorlarning hujumlarini keltirib chiqardi, ular musulmon dunyoqarashiga zid deb hisobladilar.

Jadidlarga o'z saflarida oliy ruhoniylar vakillarini birlashtirgan ulemistlar (olimlar) qarshilik ko'rsatdilar. Ular demokratik islohotlarni rad etishdi va shariat qonunlariga qat'iy rioya qilgan holda jamiyatni rivojlantirishni qo'llab-quvvatladilar. Yangi moda maktablarida diniy ta'limga katta e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, ruhoniylar jadidlarni musulmon o'qitish usullarini tark etishda ayblashdi. Jadidlar, o'z navbatida, ruhoniylarni korruptsiya va gunohkor xatti-harakatlarda ayblashdi. O'rta Osiyo diniy islohotchilari ruhoniylarning korruptsiyasi va axloqsizligi oshgani sayin Islomga bo'lgan hurmat va qiziqish pasayib bormoqda, deb hisoblashgan. Jamol ad-din Al-afg'on (1838-1897), uning va'zlari turkistonliklar orasida og'zaki va matbuot orqali tarqatilgan, Islomning pasayishi uchun javobgarlikni musulmonlarga yuklagan, nafaqat obscurantizm ruhoniylarni, balki mamlakatni boshqarish usullarini ham qoralagan. Mahmudxo'ja Behbudining fikricha, ma'naviy tizimni to'liq rekonstruksiya qilish yangi t'pleyadasini tayyorlashdan boshlanishi kerak edi.

O'rta Osiyoni yangi yo'nalishda ijtimoiy-madaniy rivojlantirish maqsadida jadid rahbarlari nafaqat ta'lim, balki tarixshunoslik, adabiyot, matbaa, din, san'at sohalarida ham bir qator islohotlarni taklif qildilar. Ular axloq, e'tiqod, adolat, sog'liqni saqlash, ayollarning ahvolini yaxshilash va hayotning barcha jabhalarini qayta baholash va t Islohotchilar hududiy hamjamiyat masalasiga alohida ahamiyat berishdi. 1913-1916 yillarda ular o'zlari yashagan hududga nom berishga harakat qilishdi. Jadidlar uni O'rta Osiyoning shimoli-Sharqiy qismini belgilab qo'rganidek Turkiston deb atashgan; ulardan ba'zilari unga ikkala rus protektorati - Buxoro amirligi va Xiva xonligini ham kiritgan. Jadidlarning qiziqishi nafaqat o'rta Osiyo hududi nomini yangi tushunish bilan cheklanib qolmadi, balki ular modernizatsiya qilishga uringan Turkiston tarixiy-geografiyasiga ham tegishli edi. 1903 yildan 1914 yilgacha ular o'rta Osiyo xalqlari hayotida Mangit va qo'ng'rat sulolalarining rolini qayta ko'rib chiqqan bir nechta xronikalar yozdilar. akomillashtirish g'oyalarini ilgari surdilar.

Ruhoniylar yangi tarixiy asarlarni yaratishga va mavjudlaridan foydalanishga to'sqinlik qildilar. Mahmudxo'ja Behbudi-Samarqand islohotchilarining yetakchilaridan biri konservatorlarning muqaddas kitob ham, Muhammad payg'ambarning rivoyatlari ham tarixga murojaat qilmayotgani haqidagi da'volarining yolg'onligini isbotlashga urindi. U Qur'onning to'rtidan bir qismi tarixiy ma'lumotlardan iborat deb hisoblagan.

XX asr boshidagi O'rta Osiyo tarixshunosligiga Ahmad Zeki Velidi togan (1890-1970) Qozon universiteti professori ta'sir ko'rsatdi. U Samarqand va Farg'ona jadidlari bilan chambarchas bog'liq edi. Uning turkiy tarix haqidagi chuqur bilimlari ularda katta taassurot qoldirdi. Toganning "turkiy ramkalar" tarixiy tadqiqotlari tarixga bo'lgan avvalgi dinastiyaviy yondashuvdan sezilarli darajada farq qiladi va aholining etnik tarkibi bo'yicha bilimlarni to'ldiradi.

O'rta Osiyo jadidlarining tarix, ta'lim va tilni "qayta tiklash" haqidagi fikrlari mashhur Qrim-tatar islohotchisi Ismoil - Bey Gasprinskiy tomonidan baham ko'rilgan.

Teatr va dramaturgiyani modernizatsiya qilish g'oyasi turkistonliklar orasida yangi dunyoqarashni shakllantirishga yordam berdi. Xalqning asosiy qismi savodsiz edi. Kitoblar, gazetalar, jurnallar, ya'ni barcha bosma adabiyotlar u uchun mavjud emas edi. Og'zaki nutq hukmronlik qilgan teatr iskala jadidlarning Markaziy shoxiga aylandi. Bu yerda M. Behbudi, A. Samadov, A. Fitrat, Chulpan, A. Badri, N. Kudratulla, Abdulla Qodiriy, Hamza, A. Avloni, X. Shukrullo va boshqalar mashhur bo'lishdi.

1910 yildan 1917 yilgacha dramaturgiya va teatr jadidizm g'oyasining asosiy dirijyori bo'lgan. Garchi jadidlarning amaliy faoliyati faqat madaniy tadbirlarda ifodalangan bo'lsa-da, ammo Amir va xon hokimiyati, ayniqsa ruhoniylar ularni har tomonlama ta'qib qilib, ularga repressiyalar, hibsga olishlar, yashirin va ochiq qotilliklar va boshqalarni yog'dirdilar. Ularning aksariyati Buxorodan Turkistonga, amirlikning rus aholi punktlariga ko'chib kelgan.

Ba'zi jadidlarning taqdiri fojiali edi. Ba'zilar Buxoro dunyosi (M. Behbudi) tomonidan yo'q qilingan, boshqalari sovet davrida mutaassiblar tomonidan o'ldirilgan, ular bir vaqtlar masxara

qilgan va fosh qilgan (Hamza), ularning ko'plari 20-30-yillarda vafot etgan.A. Fitrat, Chulpan). 1917 yilda Rossiyadagi fevral inqilobidan so'ng Buxoro va Xiva jadidlari ikki partiyaga – yosh Buxoro va yoshxivin partiyalariga aylandi, Turkistonda ular Shuro-i-Islom partiyasini tuzdilar. Jadidlarning bir qismi sovet hokimiyatini tan oldi, boshqalari oq harakat va basmachilar bilan hamkorlik qildi va keyinchalik hijrat qildi.

Shunday qilib, jadidlar harakati faoliyat sohasida ham, siyosiy rangda ham xilma-xil edi. Garchi, albatta, ularning faoliyati asosan ma'rifat va madaniyat sohasini qamrab olgan. Jadidlar tomonidan amalga oshirilgan oltita islohotdan birinchisi o'rta Osiyo aholisi, siyosiy va ma'naviy hayotiga eng sezilarli ta'sir ko'rsatgan ta'lim islohoti edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ayini Sadreddin.Voskominani / Sadreddin Ayini .- M., 1960
2. G'afurov, B. D., tojik halqining tarixi.Vol.1 / BD.G'afurov-M., 1955
3. Islom dunyosi.1917 №3
4. Xidatov, G. A. Mening ona vatanim tarixi / G. A. Xidatov-T., 1970
- 5.Shukurov, G. M. Markaziy Osiyo: iroda tarihi tajribasi / G. M. Shukurov.- M., 2001..

THE POWER OF THE POETIC WORD ON MARTIN HEIDEGGER, CHATBOTS AND THE POST-HUMAN LANDSCAPE

Dr. Gabriela IVANOVSKA

Istanbul University, Faculty of Literature
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
ORCID ID: 0009-0000-0333-6421
gabriela.ivanovska@istanbul.edu.tr

ABSTRACT

Motivated by the work and thoughts of German philosopher Martin Heidegger on language and words as a means of self-discovery, and his comments on the role of poetry in the understanding of human life and the world, in this text we focus on the creative potential of the poetic word vis-à-vis the new developments in the multimodal large language models (LLMs) and Chatbots.

The current moment (in which we witness the capacity of human destructive powers and its military interventions on the one hand, and human creative potentials and achievements on the other hand), poses a challenge for reinterpretation of Martin Heidegger's question: 'what are poets for in a destitute time?' inspired by Friedrich Hölderlin's famous verse: "who wants poets in lean years?" ("Bread and Wine") through a post-humanist and affective prism.

Keywords: Martin Heidegger, The function of poets, LLMs and stochastic parrots

ŞİRSEL KELİMENİN GÜCÜ

MARTIN HEIDEGGER, CHATBOTLAR VE İNSAN SONRASI MANZARA ÜZERİNE

Dr. Gabriela IVANOVSKA

ÖZET: Bu çalışmada, çok modlu büyük dil modelleri (LLM'ler) ve Chatbot'lar alanındaki yeni gelişmelerle bağlantılı olarak şiirsel sözcüğün yaratıcı potansiyeli üzerine durulacaktır. Çalışmanın esin kaynağını, Alman filozof Martin Heidegger'in kendini keşfetme aracı olarak dil ve sözcük üzerine çalışmaları ve düşünceleri ile birlikte şiirin, insan yaşamını ve dünyayı anlamadaki rolüne ilişkin yorumları oluşturmuştur.

İnsanların bir yandan yıkıcı gücünün kapasitesine ve askeri müdahalelerine, diğer yanda yaratıcı potansiyeline ve başarılarına tanık olduğumuz bu an, Martin Heidegger'in, Friedrich Hölderlin'ün "Neye yarar ozanlar yoksunluk zamanında?" dizelerinden ("Ekmek ve Şarap") esinlenerek sorduğu "Şairler lüzümsüz zamanda ne işe yarar" sorusunun post-hümanist ve duygulanımsal bir açıdan yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Martin Heidegger, Şairlerin işlevi, LLM'ler ve stokastik papağanlar

1. INTRODUCTION

After the devastating earthquake that happened on the morning of February 6th, in Kahramanmaraş - Türkiye and Syria and claimed more than 50 thousand human lives and displaced more than 2 million people¹, I kept reflecting on the human condition in moments of deep sadness and pain, of loss and powerlessness. Furthermore, in the months that followed the earthquake, in parallel with the feverish battle to save as many lives as possible, from the other parts of the world more and more news kept coming about the new potential dangers to the future of humanity as a consequence of the latest achievements of man in the so-called large multimodal language models (LLMs) and artificially generated intelligence (currently available for public use in a limited form through "Chatbots" such as GPT-4, BERT, LaMDA etc.). Such a context, in which we witness the destructive power of nature and human powerlessness on the one hand, but also human's unfathomable creative potentials and achievements (both for good and bad), was an incentive for reading and reinterpreting Martin Heidegger's essays and his reflections on the function of language, poetry and the poets in lean times (inspired by Friedrich Hölderlin's poem "Bread and Wine") through a post-humanist and affective prism.

2. THE POETIC WORD AS A MEDIUM FOR SELF-KNOWLEDGE

Some of the interpreters of the work of German philosopher Martin Heidegger believe that there is a turning point in his philosophical preoccupations when he moves away from his interpretations on the Being (Dasein) and focuses on language and its function in the understanding of human's existence. However, Heidegger's reflections on language and speech in the collection of essays *Unterwegs zur Sprache* (first published in English in the 1970s in the collection *Poetry, Language, Thought*), is more a continuation, a natural progression, than a departure from his previous preoccupations. In several of the essays in this collection (*Poetry, Language, Thought*), which can be read as a special tribute to poetry as a literary genre, and as a creative act of becoming, Heidegger identifies poetic word as a mediator in the discovery and self-knowledge of the Being. In his essays "The Thinker as Poet" and "The Origin of the Work of Art", Heidegger equates acts of deep thinking, when we delve into the hidden secrets of our being, with the poetic creation, describing poetry as an actual and projective act that can take us closer to the truth, to the core of the Being. That is, poetry for Heidegger is a complex aesthetic and ethical consideration of life and the world. The word, and above all, the poetic word, is the medium and the mediator, with and through which one can contemplate and reach the more profound meanings of life. Poetry, according to Heidegger, should be understood and practiced as an actual act, as a "concrete active relationship" between us and the world, since it is not a purely aesthetic experience, and even less an ethical or didactic one; poetry should be an integral reflective experience of the time we live in.

¹ <https://reliefweb.int/report/turkiye/unfpa-turkiyesyria-earthquake-joint-situation-report-3-20-april-2023> (accessed April 4, 2023)

Philosopher A. Hofstadter, the first translator of Heidegger's essays in English, also points to Heidegger's understanding of poetry as proactive act when he explains the difficulty he faced in the attempt of properly translating "dichten/dichtet". Although it means "poetry" Heidegger also uses it as a verb: to create poetry, to poetize, but also to think/to reflect (2001: xi-xii). Hence, according to Heidegger's understanding, the true philosopher/thinker is a poet just as the true poet is always a philosopher. A similar explanation is offered by the poet Friedrich Hölderlin in his poem *Hyperion*. In the epistolary exchange between Bellarmin and Hyperion (the two main characters of the elegy), when asked how poetic and religious people are also philosophical people, Hyperion answers that:

"...without poetry they would never have been a philosophical people!"..."Poetry ... is the beginning and the end of philosophical knowledge. Like Minerva from the head of Jupiter, philosophy springs from the poetry of an eternal, divine state of being. And so in philosophy, too, the irreconcilable finally converges again in the mysterious spring of poetry." (Hölderlin, 1990: 66)

For Heidegger, who considers Hölderlin as one of the rare visionary poets, poetry is essential to human life because through poetry man discovers and shares his humanity and can reach the higher states of the sublime. Hölderlin in the elegy "Bread and Wine" describes present times as ones forsaken by the gods, but whose presence and gifts are still available to the few brave wanderers and dreamers who are willing to plunge into the darkness of the night and restlessness of the soul. Only "hearts in strength can match heavenly strength as before", writes Hölderlin in "Bread and Wine" and only those "hearts" can once again feel the sublime. (1990: 185) This observation of the lyrical subject of "Bread and Wine" and his lamentation: "I don't know ... who wants poets at all in lean years?" when the world is deaf and the man is alone, Heidegger takes as the basic impetus for thinking about poetry and language, which he elaborates in the essay "What are Poets for?". Here he explains that those who are braver, venture into the depths of the Being, that is, into the language because language, according to Heidegger, is in the domain of the Being. But although the language is accessible to everyone, only the privileged ones know how to penetrate into its essence so that their "word" is not emptied of meaning, nor is mechanical or purely utilitarian one. They are the true "tellers"/sayers of a higher order, they are the poets.

In the explanation of the concept of Being (Dasein), Heidegger also introduces the notion of the light (*Lichtung*) and the profound (enlightened) way of thinking. According to Heidegger in this dimension of "*Lichtung*" (a clearing, an opening, enlightened state) the essence of things and other beings, but also parts of our being, are revealed to us. Heidegger explains that at the core of the being this "open place" occurs, a *Lichtung*, in which we have access to other beings and to ourselves. (Heidegger, 2001: 51-52) Hence, what will be uttered in such a state, is a manifestation arising from the core of the being, from the *Lichtung*, which "opens"/ reveals itself only to the brave wanderers who can penetrate the essence of language. Heidegger writes:

“Those who are more daring by a breath dare the venture with language. They are the sayers who more sayingly say. For this one breath by which they are more daring is not just a saying of any sort; rather, this one breath is another breath, a saying other than the rest of human saying. The other breath is no longer solicitous for this or that objective thing; it is a breath for nothing. The singer's saying says the sound whole of worldly existence, which invisibly offers its space within the world's inner space of the heart.” (2001:137)

Heidegger's philosophical reflections are often hermetic, difficult to read and interpret because even when he elaborates on the function of language and the poetic act he relativizes the boundary between philosophical and poetic expression. However, we find it appropriate to interpret his explanations of poetic expression through the affective prism.

Heidegger borrows the phrase "daring by a breath" (i.e. a little braver than others) from Rilke's poetry, in the sense that the venture towards the secrets of being, through language, should not be an act of hubris, but a one of moderation. Yes, it is a venture in the unknown, but a measured one through the “inner space of the heart” and not through the realms of reason. He goes on to explain that poets make the leap into language, but only when their song transforms our unprotected being and takes us to the *Lichtung*. Brave are the poets who overcome the separation and estrangement from Being and the *Lichtung* through the poetic act. Poets, says Heidegger, are the sayers of “the sound whole of the worldly existence” and can lead us into the light (the Open/*Lichtung*) through the poetic word, which is “ahead of all parting’ and outlives everything objective within the world's inner space of the heart.” (2001:137). Having this in consideration, if we go back to Hölderlin's question: “who wants poets in lean years?” and Heidegger's reflections on what are poets for, we can say that poetry and the poetic word should be the medium for an affective venture into the depths of the human being and a path to our self-knowledge.

3. POETRY, CHATBOTS AND STOCHASTIC PARROTS

Heidegger's thoughts on the importance of poets for the humanity seem relevant in the context of the recent debates about the benefits and/or dangers of the new breakthroughs made by humans within the framework of artificial intelligence (AI) and the so-called generative pre-trained transformers (GPT) now available for widespread use through Chatbots. The scope of this text, as well as the focus, does not allow us a more thorough comment on these multimodal language models (LLM – large language models), so we will only briefly refer to the possibilities of LLMs as Chatbots to simulate a dialogic exchange that resembles a human communication and their ability to “interpret” and summarize extensive texts, diagrams and pictures, but also to “create” new works of art (from reports and diagrams to essays, poems, novels, pictures, etc.).

These potentials of Chatbots are the subject of many current discussion and have caused serious concern, not only among poets/writers/artists (people working in the creative industry), but also among scientists, economists, politicians, etc. because it is feared that Chatbots will “take over” many of the works that humans do today and cause significant social changes and shifts of

the role and place of humans in the world. The concern is legitimate since the potentials of LLMs are still unfathomable to man, but perhaps, indeed, as some comment, we are witnessing the first steps into a post-human future of humanity, which will imply radical rethinking of the concepts of man, humanity, humanism, but also humans' creativity and artwork.

Slavoj Žižek in his text "The Post-human desert" warns that with the advances in artificial intelligence, although the outcome cannot be predicted, if something like post-humanity emerges, our worldview will lose its three pivotal subjects: humanity, nature and the divine. Human identity, Žižek explains, "can exist only against the background of impenetrable nature, but if life becomes something that can be fully manipulated by technology, it will lose its "natural" character."² Also, human sense of the divine is interrelated with the awareness of human finitude and mortality. Consequently, as Žižek suggests, if human life becomes subject to technological manipulations and if we create things that seem supernatural to us from our current perspective, in the technognostic visions of the post-human world, it is questionable whether people will become *homo deus* or absolutely irrelevant, and their lives deprived from any meaning. (ibid.)

In an attempt to avoid the insufficiently argued fascination and sensationalism on the one hand, and panic on the other, in relation to the development and the possibilities of the LLMs, we returned to Heidegger's reflections on language and poetry in order to point out the complexity of language and human communication. In the above explanations about the capabilities of Chatbots, it is no coincidence that the words: "interpret" and "create" are put in quotation marks because at the end of this text we want to point out to (at least for now, still) the fundamental differences and gap that exist between artistic (poetic) works created by man and those by AI/Chatbots (no matter how close or similar they may seem to us), and to emphasize the danger of the reductionist approach in the understanding of language and the artistic acts of creation.

First, even if we ignore the fact that these language models are "trained"/fed with huge textual data that implies the appropriation of cultural products that have been created by man and copyrights are circumscribed or violated, the main question is whether the new cultural products created by Chatbots make sense and can (should?) be treated as original (art) works.

Second, there is also the danger of the so-called tendency for "hallucination" of Chatbots while compiling texts in which they present and refer to data and information that turn out to be untrue during a reliability checks. As a result, these language models not only allow, but can also stimulate manipulation of information and public opinion. This, on the one hand, is a serious problem if the Chatbot is supposed to help in collecting truthful materials and in creating reliable information, scientific reports and data because it would become more and more difficult to check the reliability of the shared information and a lot easier to fabricate and share fake news en masse as if it were a fact. On the other hand, this phenomenon seems incredibly "human" and simulates "freedom", "creativity" and "originality" in the interpretation of the texts available to the LLMs, which, unlike what we are used to, when asked the same questions, can give/create different

² Žižek, Slavoj. (2023). The Post-Human Desert. Into the AI Abyss? in Project Syndicate URL: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/into-the-ai-abyss> (accessed April 4, 2023).

answers and solutions, so one gets an impression of communicating with an "intelligent consciousness".

Finally, in order to explain the dangers, but also the fascination, of the "creative" language capacities of the last generations of LLMs (here we are primarily thinking of GPT-4 and BERT), we will briefly refer to the so-called phenomenon of "stochastic parrots" as opposed to Heidegger's understanding of language and the poetic word as a medium to self-knowledge and a reflection on the essential questions of the world and life itself. In the scientific paper "On the dangers of Stochastic Parrots: Can language Models Be Too Big?", presented in 2021 at the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21) in computer industry and artificial intelligence, the authors of the paper, for the first time, point to several potential dangers that may arise from the way artificial intelligence is developed and how LLMs are (and will be) used. They introduce the term "stochastic parrots" in order to explain how Chatbots generate new texts. The authors of the paper warn about LLMs that although they seem impressive in their ability to produce texts that appear to make sense and use language in a meaningful way, they do not actually understand the meaning of the texts they process, and consequently produce texts that are meaningless (Bender et al. 2021: 616). Although automatically generated texts seem to convey coherent meaning, the interpretation and understanding of the generated texts are one-sided, i.e. they make as much sense as we give them. LLM is, as the authors explain, "a system for haphazardly stitching together sequences of linguistic forms it has observed in its vast training data, according to probabilistic information about how they combine, but without any reference to meaning: a stochastic parrot" (2021: 617). "Stochastic" is a technical term that indicates an unpredictable variable, a chance in the (re)production of certain patterns or processes, which the authors use to explain the process of generating texts by the LLMs, emphasizing that they are behaving like parrots. That is, they can only stochastically repeat and reproduce already existing texts by means of permutations and combinations, which seem to make sense, but in essence, men give them meaning while the system itself has no cognitive capacities.

The problems with this kind of language exchange are multiple. First, although LLMs have huge textual data, it does not necessarily guaranty diversity and makes them susceptible to the reproduction and dissemination of the already existing racial, social, sexual, religious, ideological, etc. prejudices. As a result, the future language communication and exchange with these systems, which are "freed" from responsibility and have no "innate or acquired" ethical filters, will solely depend on the type of control mechanisms which will be (or will not be) applied and how they will be trained and "aligned" with the human needs. But here lies one of the crucial problems. How will we define human needs and what are the insights and human achievements on which the LLMs will be trained and directed to offer as answers/solutions to human dilemmas?! As the authors of "On the Dangers of Stochastic Parrots" comment, one cannot feed AI systems "on world's beauty, ugliness, and cruelty but expecting it to reflect only the beauty" (2021: 615). However, the problem with LLMs is not only that we cannot predict, nor control, what "vision" of the world they will reflect and produce, or the scope of the possible abuse and manipulation, but the fact that by producing and multiplying seemingly reasonable texts, which are essentially emptied of meaning,

will have far-reaching consequences in terms of how we understand man and humanity, how we communicate with each other and how we use language. If the word does not arise from intimate human reflections and from the depths of the human being and the “heart” (but is a mechanical response to random, but probable, linguistic permutations), then the “journey” of man towards her/him/self may indeed lead into the abyss and the post-human desert. In this regard going back to Heidegger's reflections on the meaning of poetry is important because it reminds us of the complexity of language, thought, and human communication and interaction. Žižek's comment is in that direction when he points to the unexpected/surprising insights and ideas that can appear when a person creatively expresses her/himself through language; insights that we will not reach if we mechanize language communication.

So, as Žižek concludes, the problem is not that Chatbots are stupid or naive, but that they are not stupid and naive enough. Hence, the danger is not that people will confuse Chatbots for real persons, but that they will start communicating as ones reproducing the language patterns adopted by such communication “missing all the nuances and ironies, obsessively saying only precisely what one thinks one wants to say” (Artificial Idiocy)³. If so, people might stop recognizing the subtleties and potentials of the language communication and the insights it can give us to better understand ourselves and the world we live in.

REFERENCES

Bender, Emily M. et al. (2021). On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?. Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21), March 3–10. Virtual Event, Canada. URL: <https://doi.org/10.1145/3442188.3445922>.

Braidotti, Rosi. (2019). *Posthuman Knowledge*. Cambridge: Polity Press.

Bucknall, Benjamin S., Dori-Hacohen, Shiri. (2022). Current and Near-Term AI as a Potential Existential Risk Factor. Proceedings of the 2022 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society (AIES'22), August 1–3, Oxford, United Kingdom. URL: <https://doi.org/10.1145/3514094.3534146>.

Dreyfus, Hubert L. (2003). Further Reflections on Heidegger, Technology, and the Everyday. *Bulletin of Science, Technology & Society*, Vol. 23, No. 5, October, 339-349. DOI: 10.1177/0270467603259868.

Heidegger, Martin. (2001). *Poetry, Language, Thought* (Hofstadter, Albert. Trans.). New York: Perennial Classics, Harper Collins Publishers Inc.

Hölderlin, Friedrich. (1990). *Hyperion and Selected Poems*. New York: The Continuum Publishing Company.

³ Žižek, Slavoj. (2023). Artificial Idiocy. in Project Syndicate URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/ai-chatbots-naive-idiots-no-sense-of-irony-by-slavoj-zizek-2023-03?barrier=accesspaylog> (accessed April 4, 2023).

İNCİL METİNLERİNE GÖRE SU OLGUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Ramazan YILDIRIM

Müftü Yrd., Gaziantep, Türkiye
ORCID ID: 0009-0002-6762-9041
abadem06@hotmail.com

ÖZET

Su hayatın kaynağı ve mevcut bilgilerimize göre bilinen hayat formlarının vazgeçilmez ögesidir. Canlıların yaşaması için hayati öneme sahip olan bu unsur dünya gezegeni yapısının da temel maddedir. Başta insan olmak üzere, bütün canlılar sudan yaratılmıştır. Kendisi insanlık için rızık olan su aynı zamanda rızık sebebi, temizlik aracı ve yeryüzünü ölümden sonra diriltip, insanlar ve hayvanlar için her türlü yeşil bitki, ekin ve meyvenin meydana gelmesinin de sebebidir. Bütün din ve kültürde varoluşun asli unsuru olduğuna inanılan su, evrensel bir sembol 'arkhe' kabul edilerek hayat, sonsuzluk, yenilenme, iyileşme, temizlenme, doğurganlık ve kutsallıkla ilişkilendirilmiştir.

Her şeyin başı ve sonu olarak kabul edilen su hakkında beşerî ve semavi dinlerde, eski medeniyet, kültür ve mitolojilerde de bazı destan ve olağanüstü durumlarla karşılaşmak mümkündür. Su, içinde her şeyin çözülüp şeklini kaybettiği, temizlendiği ve yeniden canlandığı kaynaktır. Bu anlamda İncil'in ifadesine göre; insanlığın günahlarından dolayı belli bir zaman suyun altında kalması olan tufan, insanlığı aslına geri döndürmüş, yeni bir çağ ve insanlık inşa etmiştir. Aynı şekilde vaftiz de bozulmanın ardından gelen yenilenmeyi, yeniden doğmayı, günahlardan arınmayı ve kutsanmayı temsil etmektedir. Dolayısıyla Tanrı'nın krallığına girmenin aslî şartı kabul edilmektedir.

Suyu kutsal ruhun tahtı olarak kabul eden Hıristiyan inancına göre vaftiz manevi anlamda hayat verme fonksiyonudur. Vaftiz meselesinden dolayı suya bambaşka bir perspektiften bakan ve öyle değerlendiren Hristiyanlık elbette referanslarını kendi kutsal metni olan İncil'den almaktadır. İşte bu çalışma İncil'in su hakkındaki cümlelerini merkeze alarak Hristiyanlıktaki suya yaklaşımı ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmamızda, Türkiye'deki Yahudi ve Hristiyanlar için özel olarak basılmış, onların dinî terminoloji ve algılarına en uygun Türkçe metin olan Kitabı Mukaddes Şirketi'nin bastığı *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat-Zebur-İncil)* metinlerinden ve konu hakkında yazılan eski ve yeni çalışmalardan istifade ettik.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, İncil, Su, Vaftiz, Kutsama

ACCORDING TO THE TEXTS OF THE BIBLE: AN EVALUATION ON THE PHENOMENON OF WATER

Dr. Ramazan YILDIRIM

ABSTRACT

Water is the source of life and an indispensable element of known life forms according to our current knowledge. This essential element, vital for the existence of living beings, is also the fundamental substance of the structure of the planet Earth. All living beings, especially humans, are created from water. Water, which is sustenance for humanity, is also the cause of sustenance, a means of cleanliness, and the reason for the emergence of all kinds of green plants, crops, and fruits on Earth, reviving the earth after death for humans and animals. Water, believed to be the essential element of existence in all religions and cultures, is considered a universal symbol known as the 'ark' and is associated with life, eternity, renewal, healing, purification, fertility, and sanctity.

In human and divine religions, ancient civilizations, cultures, and mythologies, it is possible to encounter some epics and extraordinary situations related to water, which is considered the beginning and the end of everything. Water is the source where everything dissolves, loses its shape, is cleansed, and revitalized. In this sense, according to the expression in the Bible, the flood, which resulted in humanity being submerged for a certain period due to their sins, returned humanity to its origins and established a new era and humanity. Similarly, baptism represents renewal, rebirth, purification from sins, and sanctification that follows corruption. Therefore, it is considered the essential condition for entering the Kingdom of God.

According to the Christian faith, which regards water as the throne of the Holy Spirit, baptism is a function of giving spiritual life. Christianity, which views water from a completely different perspective due to the issue of baptism, naturally derives its references from its sacred text, the Bible. This study aims to reveal the approach to water in Christianity by focusing on the sentences about water in the Bible. In our study, we benefited from the texts of the Holy Bible Old and New Testaments (Torah-Psalms-Gospel), published specifically for Jews and Christians in Turkey by the Bible Society, which is the most suitable Turkish text for their religious terminology and perceptions, as well as from previous works on the subject.

Keywords: Christianity, Bible, Water, Baptism, Blessing

1. GİRİŞ

Su hayatın kaynağı olduğu gibi bütün hayat formlarının vazgeçilmez temel ögesidir. Dünyamızın 3/4'nü oluşturan *su dünyanın yapısı ve üzerindeki canlıların yaşaması için olmazsa olmaz bir unsurdur*.¹ Hayatın devamı için zaruri olan toprak, hava, güneş ile beraber dört temel unsurdan biridir. Canlandırır, hayat veren, temiz ve temizleyici özelliğinden dolayı su, insanlık

¹ Günay, H. Mehmet, Su Md. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2009, c. 37, s. 432

tarisinin hemen her döneminde her toplum için önemli olmuş ve bugün de olmaktadır.² Bu özelliğinden dolayı zaman zaman toplumlar arasında savaş ve tartışmaların da sebebi olan su, sadece maddi varlığından ibaret değildir. Aynı zamanda manevi anlamda da her din, inanç, felsefe ve mitolojide kendisine yüklenen birçok anlam ve mana mevcuttur. İnsan topluluklarından, tarih boyunca bazı eşya ve maddelere kutsiyet atfedilenler olduğu gibi suya da değer verip kutsallık atfeden toplumlar olmuştur. Neredeyse her inanç ve dinin *kutsal ve gizemli kabul ettiği bir suyu* olduğu gibi bazı mitolojilerde su evrenin potansiyelini ve tüm tohumlarını içinde barındıran *rahim* olarak algılanmıştır.³

2. DİN VE İNANIŞLARDA SU

Alemdeki aslı unsurların ilki olarak telakki edilen su, evrensel bir sembol (arkhe) olarak kabul edilir.⁴ Bütün inanışlarda hayat, sonsuzluk, yenilenme, iyileşme, temizlenme, doğurganlık ve kutsallık gibi hususlarla ilişkilendirilir. Hint ve Grek felsefelerinde her şeyin kaynağı, özü, bütün biçimlerin kendinden çıktığı esas madde, yaratılışı önceleyen ve onu sağlayan şekilsiz unsur, maddenin ilk şekli kabul edilir. Hayatın her alanında kendisine ihtiyaç duyulur ve şifa sebebi sayılır. Hint mitolojisinde Tanrı Brahma ilk sulara uyku halinde yüzerken göbeğinden hayat ağacının çıkmasıyla yaratılış başlamıştır.⁵

Din ve mitolojilerde su kişi, yer ve nesnelere temizleme ve bazen kutsama vasıtasıdır. Mesela; Katolik Roma'da Lourdes, bazı Hristiyan kiliselerinde Ürdün Nehri, İslam'da Zemzem suyu bunlara örnek olarak verilebilir.⁶ Hinduizm'e göre de Ganj Nehri kutsal kabul edilir. Hindulara göre bu kutsal nehir tanrıların oturduğu Himalaya dağlarından akar ve ülkenin farklı taraflarına dağılarak toplam yedi koldan bütün ülkeyi kutsar. Bazı kutsal kişiler tarafından kutsanan veya önemli oldukları dile getirilen bu kutsal suların kendine özgü kullanım şekilleri de vardır. Zemzem içerken dikkat edilecek hususlar gibi. Su ile ritüel yıkanma bugün de yeryüzündeki birçok inanç ve kültürde vardır. Abdest alma, ölümlerin su ile yıkanması, gusül ve vaftiz gibi.⁷

Bâbil yaratılış efsanesinde (Enuma Eliş) kâinatın başlangıcı sudan oluşan kaosa dayandırılır. Eski Mısır, Aztek ve İnka, Ural-Altay, Güney Asya ve Kuzey Amerika'nın yerli kültürlerine ait yaratılış destanlarında her şeyin uçsuz bucaksız sudan çıktığı ve yaratıldığı inancı mevcuttur.⁸ Aynı şekilde Tevrat'ın yaratılış hikâyesinde de su vardır: *Yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah'ın Ruhü suların üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah dedi: Suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın. Allah kubbeyi yaptı ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı ve böyle oldu. Ve Allah Kubbeye gök dedi.*⁹

² Feyzioğlu, Eda, Ekoloji İnsan ve Din, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 13

³ Yiğit, Zeynep, Yahudi ve İslam Kaynaklarına göre Hz. Nuh ve Tufan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 8

⁴ Yayık, Bahar, Alevi İnanç ve Kültüründe Su Sembolizmi, İğdir Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi içinde, İğdir, 2023, sayı, 32, s. 135-147

⁵ Gürkan, Salime Leyla, Su Md. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2009, c. 37, s. 440

⁶ Son zamanlarda Amasya ilimizdeki Venk bölgesinde fark edilen su da özellikle Hristiyanların dikkatini çekmekte ve bazen bu suyu vaftiz için yanlarına almaktadırlar. Venk bölgesi için bkz: Toruk Ferruh, Amasya Kent Dokusunun Fiziksel Gelişimi, PDF, 2008, s. 40

⁷ Taşpınar, İsmail: Su, Dinler ve Ritüeller, <https://www.zdergisi.istanbul/makale/su-dinler-ve-ritueller-74>

⁸ Gürkan, Salime Leyla, Su Md, c. 37, s. 442

⁹ Tevrat, Yaratılış, 1/1, 6-8

Kur'an da Allah'ın, başlangıçta *bitişik olan yer ve gökleri birbirinden ayırdığını, her şeyin sudan yaratıldığını*¹⁰ Allah'ın *arşının suların üzerinde bulunduğunu*¹¹ ifade eder. Suyun Allah'tan bir nimet olduğunu, insan hayatı için önemini, temiz ve temizleyici olduğunu yüzlerce ayeti ile bildirir.¹² Su aynı zamanda pek çok kültürde uygulandığı üzere günden arınma ve ilâhların öfkelerini yatıştırma ya da onları memnun etme adına *-tıpkı kan gibi- bizzat takdime* olarak tanrılara sunulmuştur. Bu anlamda Tevrat'ta, kuyudan su çekilip Tanrı'ya takdim edildiği ve sunak olacak kurbanların sularla birkaç defa temizlendiği veya üzerine su serpildiğinin¹³ dile getirilmesi önemlidir. Burada suyun hem temizleyici hem de Tanrı'ya takdim edilen sunak bir unsur olduğunu görüyoruz.

Su günümüzde de *arındırıcı, temizleyici ve bazı ritüellerin ön koşulu ya da ayrılmaz bir parçası olma özelliğini* korumaktadır.¹⁴ Çünkü her din ve inanışta takdis edilmiş veya kutsallaştırılmış birtakım şeylerle temasta olan temizleyici suların kullanımı mevcuttur. Bu sular arındırır, takdis eder, kötü ruhları kovar ve yeni bir hayat bahşederler. Dinlerdeki abdest, su serpme, banyo, vaftiz gibi çok sayıdaki pratiklerin anlamı da buradan gelmektedir.¹⁵ Bedeni *suya sokma ya da vücuda su, yağ veya kurban kanı sürme geleneği manevi kirlilikten ve günahlardan arınma, yeniden doğma vasıtası olarak birçok dinî gelenekte* yer almıştır. Antik dönemde bazı toplumların; bereket ve ziraat ilah ile tanrıçalarının gücünü artırarak, yağmur ve bol hasat elde etmek için heykellerini suya koyduklarını biliyoruz.¹⁶

Mezopotamya toplumlarında çeşitli Yahudi grupları, Mûsâ şeriatının bir gereği olarak ritüel kirlilikten ve günden arınma adına suya girerlerdi. *İsrail dinine girme şartlarından biri olan bu merasim putperestlikten temizlenerek yeni doğmuş bebek durumuna gelme, karanlıktan aydınlığa çıkma* gibi anlamlar ifade etmektedir. Zaten yoldan çıkan İsrail'in Tanrı'ya dönebilmesi için üzerine temiz su dökerek, kalplerini kir ve putlardan arındırması gerekmektedir ki yeni bir ilahi ruha sahip olabilsin.¹⁷ Tanrı bu imkânı sağlamak için *kendilerine özel bir pınar akıtacağını* da haber verir.¹⁸ Her alanda ilk özü simgeleyen, her biçimin öncülü olan su sürekli akmasıyla, *durmaksızın dua eden bir tür maddi manastır* olarak telakki edilir.

İnsanlar bir şeye ihtiyaç duydukları nispette o şeye değer verir ve onu tanımlama ya da kutsama cihetine giderler. Bu anlamda su da insan yaşamı üzerinde ciddi etkiye sahip olduğundan *kendisine tapılmış, kurbanlar sunulmuş, zaman zaman da korku duyulan bir güç* olarak algılanmıştır. Özellikle tarımın keşfiyle birlikte *su, ay, yağmur, dişilerin doğurganlığı, bitkiler, insanın ölümden sonraki kaderi* arasında bazı bağlantılar kurulmuştur.¹⁹ Bazı mitolojilerde ölen kişinin susuzluk çektiği inancı olduğundan cenazelerde su kullanılarak *ölülerin susuzluğu*

¹⁰ El-Enbiya, 21/30

¹¹ Hud, 11/7

¹² Rum, 24; Lokman, 10; Secde, 27; Fatır, 27; Fussilet, 39; Zuhruf, 11; Kaf, 9; Mülk, 30; Nebe, 14, vb...

¹³ Tevrat, I. Samuel, 7/6; I. Krallar, 18/33-34

¹⁴ Sezal, Zeynep; Su Simgeciliği ve İlahi Dinlerde Arınma, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007, s. 29

¹⁵ Aydın, Mehmet; Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s. 703

¹⁶ Gürkan, Salime Leyla, Su Md, c. 37, s. 443

¹⁷ Tevrat, Hezekiel, 36/25-26

¹⁸ Tevrat, Zekeriya, 13/1

¹⁹ Sezal, Zeynep; a. g. e, s. 13

giderilmeye çalışılmıştır.²⁰ Bazı inanışlara göre de su kaynakları canlı olduğundan *etkileme, iyileştirme, hayat verme hatta geleceği bildirme gücüne* sahiptir. Bundan dolayı ejderha, yılan, deniz kabuğu ve yunus gibi suda yaşayan veya su ile bağlantısı olan canlılar dünyanın verimliliğini kontrol etme gücüne sahip olduklarından bazı toplumlar bu sembollere özel bir güç ve kutsallık atfederler.²¹

3. İNCİL METİNLERİNDE SU

Eski Ahit'in hem yaratıcı hem de yıkıcı niteliklere donatılmış bir güç ve hayatın kaynağı olarak kabul ettiği su yaklaşımı Hristiyanlıkta da aynen kabul edilir.²² Hristiyanlıkta su *inayet, Kutsal Ruh, İncil mesajı ve manen canlandırıcı olan her şeyin* sembolüdür. Hakkında farklı yorumlar olsa da *hayat suyu* motifi de bu bağlamda değerlendirilmektedir. İncil'de *...ve hayat sularının pınarlarına onları götürecektir*²³ Tanrı'nın ve kuzunun tahtından çıkan billur gibi berrak yaşam suyu ırmağı²⁴ ve İsa çarmlıha gerildikten sonra *böğründen çıkan su*²⁵ ifadeleri ile bu efsane sudan bahseder. Böylece dirilmiş olan İsa'nın bedeni diri suyun fişkırdığı ruhsal bir tapınak olarak telakki edilir. Buralarda su, tanrısal hayatın ve rahmetin bir sembolü olarak vurgulanmıştır. Aynı şekilde, *ben susamış olana hayat suyu pınarından meccanen vereceğim*²⁶ ifadesi de bu sudan bahseder.

Hristiyanlıkta su aynı zamanda *manevi yaşamı, Kutsal Ruh ve İsa'nın şahsını* sembolize etmektedir.²⁷ İncil, İsa ile bir kadın arasında su hakkında meydana gelen bir diyaloga yer verir. Bu diyalogu olduğu gibi buraya alabiliriz: İsa kadına şu yanıtı verdi: *Eğer sen Tanrı'nın armağanını ve sana, 'bana su ver, içeyim' diyenin kim olduğunu bilseydin, sen O'ndan dilerdin, O da sana yaşam suyunu verirdi.* Kadın, *Efendim dedi, Su çekecek bir şeyin yok, kuyu da derin, yaşam suyunu nereden bulacaksın? Sen, bu kuyuyu bize vermiş, kendisi, oğulları ve davarları ondan içmiş olan atamız Yakup'tan daha mı büyüksün?* İsa şöyle yanıt verdi: *Bu sudan her içen yine susayacak. Oysa benim vereceğim sudan içen sonsuza dek susamaz. Benim vereceğim su, içende sonsuz yaşam için fişkıran bir pınar olacak.* Kadın, *Efendim dedi, bu suyu bana ver. Böylece ne susayayım ne de su çekmek için buraya kadar geleyim,*²⁸ ifadelerini kullanır.

Başka bir bağlamda; *susayan bir kişi bana gelip içsin, Kutsal Yazı'da denildiği gibi bana iman edenin içinden diri su ırmakları akar*²⁹ ifadelerini kullanır. İncil, *İsa'nın su üstünde yürüdüğünü,*³⁰ *Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildiğini tam sudan çıkarken göklerden, sen benim sevgili oğlumsun, senden hoşnudum, diye bir ses duyduğunu*³¹ böylece İsa'nın tebliğ

²⁰ Erbaş, Ali; Muhtelif Dinlerde Su Motifi, EKEV Akademi Dergisi, sy. 20, Ankara 2004, s. 251

²¹ Gürkan, Salime Leyla, Su Md, c. 37, s. 442

²² Güç, Ahmet; Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı, Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi, (I), 1998, s. 58

²³ İncil, Vahiy, 7/17

²⁴ İncil, Vahiy, 22/1

²⁵ Yuhanna, 19/34

²⁶ İncil, Vahiy, 22/17

²⁷ Erbaş, a. g. m. sy. 20, s. 250

²⁸ Yuhanna, 4/10- 15

²⁹ Yuhanna, 7/37, 38

³⁰ Matta, 14/25

³¹ Matta, 3/1-16; Markos, 1/9- 11; Luka, 3/21, 22

görevinin başladığı dile getirir. *Su ile ellerini yıkamanın istenmeyen bir durumdan beri olduğunu ifade etme* anlamına geldiğini bildirir.³² *İsa'nın rüzgârı ve kabaran su dalgalarını azarlayıp onları dindirdiği,*³³ *sudan ve Ruh'tan doğmadıkça kişinin Tanrı'nın Egemenliğine giremeyeceğini,*³⁴ *bol su olan yerlerde vaftizin yapılabileceği,*³⁵ *yıkanmış olanın temiz olduğu ve ayakları yıkamanın yeterli olduğu*³⁶ dile getirilir.

Ayrıca *İsa Mesih havarilerin ayaklarını yıkadığı*³⁷ için bugün de bazı bölgelerde kiliseye girmeden önce ayaklar yıkanır. Aynı şekilde İsa Mesih'in *kan ve suyla geldiği* ifade edildikten sonra *yalnız suyla değil, su ve kanla geldiği* vurgulanarak *su ve kan birlikteliğine* dikkat çekilir ve buna tanıklık edenin Ruh olduğu dile getirilir. Zira Ruh gerçektir, bu durumda tanıklık edenler *Ruh, su ve kan olmak üzere üçtür, bunların üçü de uyum içindedir.*³⁸

4. VAFTİZ SU MÜNASEBETİ

Hıristiyanlığa göre; Kutsal Ruh *öteki elementler arasından suyu mekân olarak* tercih eder, gökten bereketiyle iner, kutsadığı sular üzerinde durur; ruhu iyileştirir, sonsuzlukta selameti getirir.³⁹ Canlı varlıkları yaratma emrini *ilk alan ve hayatta olan her şeyi yaratan* sudur, Tanrı eserini canlandırmak için onu kullanmıştır. Suyun da *büyüsel değeri ancak Vaftizle ortaya çıkar.* Hıristiyan inanç sisteminde su sembolik bir temizleme ve arındırma niteliğine sahiptir ki bu da vaftiz sakramenti ile ilintilidir⁴⁰ dolayısıyla *vaftiz suyun tabiatüstü ve mistik değerini* ortaya koyar.⁴¹ *Grekçe bapt* kelimesinden gelen *vaftiz, suya daldırma, yıkama anlamında, suya girme ya da sokma işlemi* -eğer kişi hasta ise veya suyu kullanmasına bir engel varsa üzerine su serpmeye ve bu şekilde icra edilen dinî merasim anlamına gelmektedir.⁴² *Bu dine ve dolayısıyla Tanrının krallığına girmenin ilk ve asli şartı vaftizdir.*⁴³ Kelime, orijinal haliyle isim ve fiil olarak İncil'de sıkça kullanılır.⁴⁴

Suyu kutsal ruhun bineği/tahtı olarak kabul eden Hıristiyanlığa göre vaftiz manevi anlamda hayat verme fonksiyonudur. Vaftiz meselesinden dolayı suya apayrı bir perspektiften bakan ve öyle değerlendiren Hristiyanlık, referanslarını kutsal metni olan İncil'den alır. Maddi temizlikle alakası bulunmayan vaftiz *tamamen mistik ve ruhani bir muhtevaya* sahiptir.⁴⁵ Suya girmek *günahkârlığın sona ermesi ve sudan çıkmak da temizlenmiş, kutsal yaşamı* temsil eder. İncil'de; Mesih nasıl ölüp dirildiyse, biz de yeni bir yaşam sürmek üzere vaftiz yoluyla onunla birlikte öldük

³² Matta, 27/24

³³ Luka, 8/24

³⁴ Yuhanna, 3/5

³⁵ Yuhanna, 3/23; Elçilerin İşleri, 8/36-38

³⁶ Yuhanna, 13/10

³⁷ Yuhanna, 13/4-15

³⁸ Yuhanna, 5/6-9

³⁹ Yiğit, Zeynep, a. g. e, s. 14

⁴⁰ Aydın, Mehmet, Hristiyanlık (Mabed ve İbadet), Md. TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, c. 17, s. 348

⁴¹ Sezal, Zeynep; a. g. e, s. 58

⁴² Gürkan, Salime Leyla, Vaftiz Md, c. 42, s. 424

⁴³ Pavlus'un Romalılara Mektubu, 6/3,4

⁴⁴ Matta, 3/7; Markos, 1/4; Luka, 3/3; Yuhanna, 1/25; Resullerin İşleri, 1/22...

⁴⁵ Sezal, Zeynep; a. g. e, s. 59

ve tekrar dirildik,⁴⁶ der. Ölümden hayata, küfürden imana, günahattan tövbeye, dünyadan kiliseye geçişi ifade eden vaftiz Hristiyanların büyük çoğunluğuna göre en önemli ritüel ve imanın bir işareti olarak kabul edilir.⁴⁷

İnsanları günahlarından arındırmak için henüz kilisenin olmadığı zamanlarda Yahya Peygamber tarafından Ürdün nehrinde vaftiz yapılıyordu⁴⁸ fakat tövbeyi önceleyen bu vaftiz Hristiyanlarınkinden farklıydı.⁴⁹ Suyla vaftiz, beden kirinin atılması için değil, Allah'a doğru, iyi bir vicdan talebi içindir⁵⁰ ki vaftiz edilen beden ruhu İsa Mesih'te yeniden dirilir bu, ruhun yeniden canlandırılmasıdır. *Mesih'e imanımı bildiriyorum, İsa ruhumu günahattan temizledi ve şimdi kutsal kılınmış yeni bir yaşama sahibim* anlamına gelir.⁵¹ Su ile yıkanıp takdis olmak, kötü huylardan uzaklaşmak bağlamında ele alınarak su ve vaftiz arasında manevi bir ilişki kurulmuştur.⁵² Böylece vaftiz vücudu yıkayan bir abdest, kalbi temizleyen tövbe ve bir arınma gibidir.

Su ile vaftiz olan kişi, Mesih tarafından kutsanmış ve yeni bir ahlaki hayat kazanmıştır. Artık onun eski benlik ve günahları vaftiz ile haça geçmiş olur, bu şekilde günaha ölü, Mesih İsa'da Allah'a diri sayılır.⁵³ Bu, bir anlamda eski insanın gidip yerine yenisinin gelmesi⁵⁴ anlamına gelmektedir. Eski Doğu, Asya ve Okyanusya'nın efsanelerinde sık sık konu edilen *ölüm suları* ile vaftiz suyu vasıtasıyla günahların öldürülmesi düşüncesi arasında bir bağlantı olduğu düşünülmüştür zira her ikisi de öldürmektedir.⁵⁵ İsa'nın bizzat vaftiz yapıp yapmadığı konusunda farklı rivayetler vardır.⁵⁶ Ancak çarımha gerilip öldürüldükten sonra *dirilir ve havarilere görünerek; baba, oğul, kutsal ruh adına insanları vaftiz etmelerini ve bütün milletleri şakirt yapmalarını* onlara emreder, dünyanın sonuna kadar kendileri ile beraber olacağını onlara söyler.⁵⁷ Kurtuluşa ulaşma yolunda vaftiz son derece önemlidir.⁵⁸

Değişmesi imkânsız bir damga ve yeniden doğuşun simgesi olarak kabul edilen vaftiz, Tevrat'taki tufan, Kızıldeniz'den geçme ve sünnet olma işlemleri gibi değerlendirilmektedir.⁵⁹ Aynı şekilde suyu, kutsal ruhun taşıyıcısı şeklinde kabul eden Hristiyan inancı da Tevrat'a dayanır⁶⁰ ve ondan esinlenir. Vaftiz olarak Mesih'i giyinen bir Hristiyan,⁶¹ ırmak ya da vaftiz küvetine girince sembolik anlamda ölümler diyarına girmiş sayılır. Bunlara üç defa dalınca üç gün

⁴⁶ Romalılar, 6/3-7

⁴⁷ Gürkan, Salime Leyla, Vaftiz Md. c. 42, s. 425

⁴⁸ Matta, 3/1-16

⁴⁹ Elçilerin İşleri, 18/24-26; 19/1-7

⁵⁰ Petrus'un 1. Mektubu, 3/21

⁵¹ 1. Korintliler, 12/13

⁵² Markos, 1/4; Pavlus'tan Korintlilere Mektup, 6/11; Resullerin İşleri, 22/16

⁵³ Romalılara Mektup, 6/6; Efeslilere Mektup, 2/5-6

⁵⁴ Yuhanna, 3/4-7

⁵⁵ Erbaş, a. g. m, s, 126

⁵⁶ Yuhanna, 3/22-26; 4/1-2

⁵⁷ Matta, 28/19-20

⁵⁸ Markos, 16/16; Pavlus'un Titus'a Mektubu, 3/5-7

⁵⁹ Petrus'un 1. Mektubu, 3/20-21; Pavlus'un Korintliler'e 1. Mektubu, 10/1-2; Koloselilere Mektup, 2/11-12

⁶⁰ Tevrat, Yaratılış, 1/2

⁶¹ Galatyalılara Mektup, 3/27

sonra yeniden dirilen Mesih gibi olacağına ve onun gibi bir gün yüceltileceğine inanır.⁶² Hristiyan inancına göre İsa'ya inananlar onda yaşadıkları gibi o da onlarda yaşamaktadır. Mesih'te baki olan bu yeni hayat diğer insanlara vaftiz vasıtasıyla verilmektedir. Pavlus'un, İncil'in muhtelif yerlerindeki sözleriyle⁶³ bu husus dile getirilir.

Daha basit bir şekilde dile getirmek gerekirse vaftiz, inanan bir kişinin iç dünyasında gerçekleşen değişikliğin dışta gerçekleşen tanıklığıdır. Kurtuluşla yakından bağlantılı olduğu halde, kurtulmak için bir şart değildir ancak kurtuluştan sonra Rabbe itaat etkinliğidir. Dolayısıyla sıralama: *a. Kişi önce daveti kabul edip Rab İsa'ya iman eder, b. Vaftiz olur*, şeklindedir.⁶⁴ Artık vaftiz de kişinin Kutsal Ruh vasıtasıyla *yeniden doğumuna vesile olan, ona Mesih'in temizliğini örnek alacak gücü veren ve aynı zamanda onu özgür kılan bir ritüel* olarak ortaya çıkar.⁶⁵ İnsan ancak bu sayede bedene göre değil, Ruha göre hareket edip şeytanın köleleştiren iradesinden kurtulabilir.⁶⁶

İncil metinlerinde, su konusu neredeyse tamamen vaftiz merkezli ele alındığı için bu başlık biraz uzamış oldu. Ancak sudan bahseden İncil metinleri bu yazdıklarımızdan ibaret değildir. Detaylı bir şekilde bakınca İncil metinlerindeki su bahsinin vaftiz bağlamında daha birçok yerde geçtiğini görmek mümkündür. Mesela:

Henüz kilisenin olmadığı dönemde Yeruşalim, Yahudiye ve Şeria yöresi halkının *peygamber Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildiği*, bunun tövbe amaçlı ve su ile yapılan bir vaftiz olduğu ancak Yahya'nın *kendisinden sonra gelecek ve güçlü olan birinin Kutsal Ruh ve ateşle vaftiz edeceğini* söylediğini⁶⁷ okuruz İncil'in cümleleri arasında. *İsa'nın da su ile vaftiz olduğu* bildirilir.⁶⁸ Rabbin adını anarak *su ile vaftiz olmanın günahlardan arındırdığı*,⁶⁹ *bir hastalıktan kurtulunca vaftiz olmanın tavsiye edildiği*,⁷⁰ Hristiyanlık inancında çağrılan umut bir olduğu gibi, beden, Ruh, Rab, iman ve her şeyden üstün, her şeyle ve her şeyde olan, herkesin Tanrısı ve Babası bir olduğu gibi vaftizin de bir olduğu⁷¹ dile getirilir.

Ayrıca İsa Mesih'in kiliseyi *suyla yıkayıp tanrısal sözle temizleyerek kutsal kılmak için kendini feda ettiğini*,⁷² *ölü işlerden tövbe etmenin ve Tanrı'ya inanmanın temeli vaftizler, ölümlerin dirilişi ve sonsuz yargıyla ilgili ilk öğretileri aşarak yetkinliğe doğru ilerlemeyi*,⁷³ Musa'nın, Kutsal Yasa'nın emirlerini halka bildirdikten sonra su, al yapığı, mercan köşk otu ile danaların ve tekelerin kanını alıp hem kitabın hem de bütün halkın üzerine serptiğini,⁷⁴ dile getirir. Arınmış yürek, temiz suyla yıkanmış beden, imanın verdiği tam güvenceyle, yürekten bir samimiyetle

⁶² Erbaş, a. g. m, s. 105

⁶³ Romalılar'a Mektup, 6/4-5; Koloselilere Mektup, 2/12; Petrus'un 1. Mektubu, 3/18-21

⁶⁴ Elçilerin İşleri, 2/42; Elçilerin İşleri, 16/14-15

⁶⁵ Titus'a Mektup, 3/5-6

⁶⁶ Romalılara Mektup, 8/3-11

⁶⁷ Markos, 1/4, 5, 8; Luka, 3/16; Yuhanna, 1/26, 31, 33

⁶⁸ Matta, 3/6, 11, 16; Elçilerin İşleri, 1/5; 11/16; 19/4

⁶⁹ Elçilerin İşleri, 22/16

⁷⁰ Elçilerin İşleri, 9/18

⁷¹ Efesliler, 4/4-6

⁷² Efesliler, 4/26

⁷³ İbraniler, 6/1-2

⁷⁴ İbraniler, 9/19

Tanrı'ya yaklaşma⁷⁵ zaruretinden bahseder. Nuh peygamber döneminde suyla tufanın meydana geldiğini, sekiz iyi insanın yine su sayesinde kurtulduğunu ve bu olayın, dünyayı manevi kirlilerden temizleyen bir çeşit vaftiz gibi olduğunu⁷⁶ vurgular.

5. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Canlılığın kaynağı olan su, bilinen bütün hayat formlarının vazgeçilmez temel unsurudur.

Hayatiyetin devamı için vazgeçilmez olan bu unsur bütün varlığın ve dünyamızın yapısında temel madde olduğundan bazı felsefi ve düşünce sistemleri tarafından evrenin arkhesi olarak kabul edilmiştir.

Su hakkında neredeyse bütün beşerî ve semavi dinlerde, kültür ve mitolojilerde olağanüstü durumlar anlatılır, kutsanır ve değer verilir.

Üç semavi dinin metinlerinde, su hakkında bulunan ifadelerin bir kısmında ortak noktalarla karşılaşmak mümkündür.

Su sadece maddi yapısı olan maddeden ibaret değildir. Her din ve inancın değer verdiği, kutsal kabul ettiği, çok farklı anlamlar yüklediği su veya suları vardır.

Hristiyanlık inancı da suya bambaşka anlamlar ve bu anlamda İncil metinlerinde sıkça su üzerinde durulmuştur.

Suyun büyüsel değeri de vaftizle ortaya çıkar, Hristiyan inanç sisteminde su sembolik bir temizleme ve arındırma niteliğine sahiptir.

Suya atfedilen değer genelde vaftiz sakramenti ile ilintilidir, dolayısıyla vaftiz suyun tabiatüstü ve mistik değerini ortaya koyar.

Hristiyanlığa göre su bulunan bir yere gelindiğinde vaftiz olmaya bir engel yoksa vaftiz olunabilir.

Su ile yapılan vaftiz yenilenme, yeniden doğma, günahlardan arınma ve kutsanma anlamındadır, Tanrı'nın krallığına girmenin de aslı şartıdır.

Nuh peygamber döneminde günahkâr olan insanlık tufan ile belli bir zaman suyun altında bırakılmış böylece insanlık aslına geri dönmüş ve yeni bir inşa başlamıştır. Dolayısıyla tufan dünyanın bütünü için bir nevi vaftizdir.

LİTERATÜR

Aydın, Mehmet; Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005

Erbaş, Ali; Muhtelif Dinlerde Su Motifi, KEV Akademi Dergisi, sy. 20, Ankara 2004

Feyzioğlu, Eda; Ekoloji İnsan ve Din, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011

Güç, Ahmet; Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı, Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi, (I), 1998

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi;

Aydın, Mehmet, Hristiyanlık (Mabed ve İbadet), Md. İstanbul, 1998

Günay, H. Mehmet, Su md. İstanbul, 2009

⁷⁵ İbraniler, 10/22

⁷⁶ 2. Petrus, 2/5-7; 1. Petrus, 3/20-21

Gürkan, Salime Leyla, Su md. İstanbul, 2009

Gürkan, Salime Leyla, Vaftiz md. İstanbul, 2012

Kur'an-ı Kerim, Ankara, DİB Yayınları, 12. Baskı 2006

Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat-Zebur-İncil), İstanbul, Ohan Mat. Ltd. Şti, 2. Basım, 2002

Sezal, Zeynep; Su Simgeçiliği ve İlahi Dinlerde Arınma, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007

Taşpınar, İsmail; Su, Dinler ve Ritüeller, <https://www.zdergisi.istanbul/makale/su-dinler-ve-ritueller-74>

Toruk, Ferruh, Amasya Kent Dokusunun Fiziksel Gelişimi, PDF, 2008

Yayık, Bahar; Alevi İnanç ve Kültüründe Su Sembolizmi, Iğdır Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi içinde, Iğdır, sayı, 32, 2023

Yiğit, Zeynep; Yahudi ve İslam Kaynaklarına göre Hz. Nuh ve Tufan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016

KAZAK DİLİNİN DEVLET DİLİ OLARAK ÖĞRETİLMESİNE YÖNELİK UYGUN METODOLOJİNİN OLUŞTURULMASI SORUNU

Prof. Dr. Sayle Jumakasovna SHAHİNA

E. A. Boketov'un adını Karaganda Üniversitesi Profesörü
beibarys@mail.ru

Dil, insanların birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan bir araçtır. Dilin bu iletişimsel işlevi tek tek kelimelerle değil cümlelerle gerçekleştirilir.

Bir kişi, bir düşünceyi ifade etmek için bir düşünceyi iletmek için gerekli kelimeleri kullanır, ancak tek tek kelimeler ilgili düşünceyi ifade edemez. Dilimizin çeşitli gramer birimleri ve kelimeleri birbirine bağlama yolları vardır. Örneğin:

«...Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өтім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма...»

Abai'nin şiirinin bu dört satırında 20 kelime kullanılıyor. Bu 20 kelimenin şiirdeki sırasını koruyarak tek tek orijinal haliyle isimlendirirsek şiirdeki anlamları ortaya çıkmayacaktır.

Örneğin:

Жүрек түп терең бойла,
Мен бір жұмбақ адам, ол да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жер өс,
Мың жалғыз алыс, кінә қойма.

Bu tür örneklerden söz varlığının ilgili bir düşünceyi tek başına ifade edemeyeceğini görebiliriz. Şiirdeki kelimeler birbiriyle ilişkilendirildiğinde anlamları ortaya çıkar ve düşünce net bir şekilde aktarılır. Buradan, dilimizin gramer yapısının sözcükleri birbirine nasıl bağlayacağımızı belirlediğini görebiliriz. Bu nedenle dil öğrenen kişinin Kazakça konuşma becerisini geliştirmek için dilimizde cümleyi oluşturan ana karakterlerin öğretilmesinin kendine has özellikleri vardır.

Yabancı dil sınıflarında dil öğreniminin metinler aracılığıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Her zamanki gibi metinle dil öğrenimi, metindeki yeni kelimeleri belirlemek, tercüme etmek ve sözlük oluşturmakla başlar. Daha sonra bu kelimelerin sözlük anlamlarına (gerçek veya değişken anlam) dikkat edeceğiz.

Daha sonra dil öğrenen kişiye metindeki ifadeleri yazma ve anlamlarını belirleme görevi verilir. Bir cümlede herhangi bir kelime tek başına ya da kök olarak bir ya da daha fazla sözcüksel anlamda kullanılmanın yanı sıra dilbilgisinin kontrolüne girer ve birden fazla dilbilgisel anlam taşır. Bu bağlamda sözcüksel anlamı olan tek tek sözcüklerin diğer sözcüklerle temasa geçerek hangi dilbilgisel anlamı ifade ettiğini belirlemesi gerekir.

Çoğu durumda, öğrenciler metinlerden cümleleri kopyalayıp yazıyorlar ve sadece kuru ezberlemeyle sınırlı kalıyorlar. Dolayısıyla bu tür ifadelerin cümle oluşturmaya temel oluşturacak şekilde cümle içinde kullanılmasının kapsamı dardır. Bunun sonucunda dil öğrenen kişi bilinçli olarak metnin içeriği hakkında konuşmaz, aksine onu ezberler. Bunun sonucunda ek sorulara

doğru cevap verememeleri ve gerçekte kendi işlerini yapamamaları ortaya çıkar. Bunun temel sebebinin dil öğrenen kişinin cümleleri doğru kuramaması olduğunu biliyoruz.

Diğer milletlerin temsilcilerine Kazakça konuşmanın öğretilmesinin kelime, deyim ve cümleler üzerinden gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, uygulamalı derslerde bu dil birimlerinin sürekli birbiriyle bağlantılı olduğunun konunun öğretmenlerine bilinçli olarak öğretilmesi gerekmektedir.

Belirtmek gerekir ki herhangi bir konuyu açıklayabilmek için öncelikle öğretmenin öğretilen konunun teorik temellerini, ikinci olarak da o konuyu öğretme yöntemlerini iyi bilmesi gerektiğine inanıyoruz. Daha doğrusu, "tam olarak ne öğretilmeli ve nasıl öğretilmeli?", dil öğrenen kişiye Kazakça konuşmayı öğretirken "nelere rehberlik edilmeli"? konuyu her zaman hatırlamalıyız. Üçüncüsü, dil eğitimini uygulamalı derslerde uygulamak daha iyidir. Kısacası teori, metodoloji ve pratik kavramlarının her zaman birbiriyle yakından ilişkili olduğunu unutmamalıyız.

Diğer dillerin dersliklerinde yapılan Kazakça dilinin uygulamalı derslerinde yukarıda belirtilen hususlar her zaman dikkate alınmamaktadır. Konuya yönelik tipik programda verilen metinlerin ezberlenmiş içeriğini sorarak dil öğrenen kişinin Kazakçayı anladığı ve konuştuğu söylenemez. Dil öğretiminde hâlâ dikkate alınması gereken şeyler var. Dilbilgisi kurallarını öğretme yöntemlerine bağlıdırlar. Bunun nedeni dilbilgisi kurallarının cümleye yansması ve cümlenin metinde gerçekleşmesidir. Ve metin kelimelerden, deyimlerden ve cümlelerden oluşur. Kelime ve anlamları dilbilimin sözlük bilimi alanı tarafından ele alınırken, cümleler ve tamlamalar dil bilgisinin sözdizimi alanı tarafından incelenir. Dolayısıyla bu kavramlardan birinden bahsederken diğerinin de her zaman onunla birlikte anıldığını unutmamalıyız.

Bu nedenle dil iletişimi için gerekli olan dil birimlerinin derslerde teorik-uygulamalı olarak öğretilmesinde aşağıdaki konulara dikkat edilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Öncelikle dil öğrenen kişinin dikkatini kelimenin karakteristik işaretlerine çekeceğiz. Özellikle bir kelimenin seslerden oluştuğu, gerçek ve değişken bir anlama sahip olduğu, dilin gramer kurallarına göre dönüşmesi nedeniyle belirli bir kelime sınıfına ait olduğu kanıtlanmalıdır. somut örneklerle anlatılmalı ve eğitimler yapılmalıdır.

Şeylerin ve fenomenlerin isimleri olarak kelimeler, şeyleri, nitelikleri, eylemleri vb. tanımlar. Dilimizdeki kelimelerin anlatım işaretlerine göre üç ana gruba ayrıldığı görülmektedir (1. İsimler: isimler, sıfatlar, fiiller, zarflar. 2. Yardımcı kelimeler: zarflar, yardımcı isimler, yardımcı fiiller. 3. Ara kelimeler: zamirler). , isimler, odagay) ve bunların işlevleri ve özellikleri hatırlanmalıdır.

Cümleler ve deyimler birbiriyle ilişkili kelimelerden oluşur. Kelimeleri birbirine bağlayan yasalar ise morfoloji alanında incelenmektedir. Bu nedenle deyim ve cümleler başta olmak üzere şekil bilgisi kanunlarına göre dönüştürülen tüm kelimeleri metnin yaratıcısı, ilgili düşüncenin ifadecisi olarak görüyoruz. Sözdizimi ise sözcük öbeklerini ve cümleleri incelediği için sözcük öbeklerini ve cümleleri oluşturan birimlerle yani morfolojiyle doğrudan ilgilidir. Bu bakımdan bu alanların her ikisinin de işlevinin ilgili düşünce ve cümlelerin ifade edilmesiyle ilgili olduğunu her zaman unutmamalıyız.

Bu nedenle ders esnasında bu konuya sıklıkla dikkat edilmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Genel dil biliminde olduğu gibi Kazak dil biliminde de cümlenin ham maddesi (maddesi) olarak deyim kabul edilir:

1. "Kelimeler karşılıklı çağrışım yoluyla cümlenin oluşumuna dahil edilir. Bu nedenle cümleler cümle oluşumunun yoğunlaştırılmış malzemeleridir"[2]

2. "Hem cümlenin hem de cümlenin sözcüksel-gramer unsuru kelimedir. Değişimi, başka bir sözcükle bağlantılı olarak kullanılması yalnızca cümlede (bağlamda) belirlenir. Bireysel kelimeler ve düzenli ifadeler gibi cümleler oluşturmak için materyal olacak" [2].

3. "Kelimeler bir araya gelip bir cümle oluşturduğunda çeşitli sözdizimsel yöntemlerle birbirine bağlanır"[2] .

Kelimeleri ve kelimeleri birbirine bağlayan sözdizimsel yaklaşımlar şunlardır: 1. Bağlaçlar (zarf, bağımlı, kısmi, çoğul). 2. Zarflar (zarflar, bağlaçlar, zarflar). 3. Kelimelerin sırası. 4. Tonlama.[3] Bu bir istisnadır. İkincisi, günlük pratikte deyimmin en temel biçimlerini yani iletişim biçimlerini anlamının önemini görüyoruz. Metnin en az 10-15 cümleden oluştuğunu dikkate alırsak her metinden birkaç cümlenin anlamını tespit etmek mümkündür.

Bu görev, okuldan itibaren Kazak dilinin gramerine iyi derecede hakim olan bir dil öğrencisi için fazla zorluk yaratmaz. Tam tersine bazı durumlarda öğrenciler cümleleri doğru kurma kurallarını bilmedikleri için aşağıdaki hataları yapmaktadırlar. Örneğin: okuma materyalleri (doğru - okuma materyalleri), okuma görevleri (doğru - okuma görevleri), metnin içeriği (doğru - metnin içeriği), yüksek öğrenim (doğru - yüksek öğrenim), vb.

"Kazak dilinde tamlamalar, birbirleriyle bağlantı kurma yeteneklerine göre isimler ve fiiller olmak üzere iki ana kola ayrılır. İsim cümleleri kabysa, matasa ve syaru ile ilgilidir. Sözlü ifadeler zarfa bağlanır ve edinilir"[2]

Ünlem, dilimizde en sık kullanılan sözdizimsel iletişim biçimlerinden biridir. Kısaltılmış ifadeler herhangi bir bağlantı olmadan, yalnızca yan yana durarak bağlanır. Daha sonra parantezlerin dilbilgisel bağlantı yöntemi kelimelerin sırasındadır. Dil öğrenen kişinin ana dilindeki böyle bir cümlenin üyeleri, gramer cinsiyet kategorisinin eklemeleri yoluyla birbirine bağlanıyorsa, Kazakça'da belirleyicinin tanımlanan kelimenin önünde durarak hiçbir ekleme yapmadan bağlandığını anlamak gerekir. Örneğin: aktif gençlik (активная молодежь), nitelikli uzman (квалифицированный специалист), yüksek öğrenim (высшее образование) vb. Aynı şekilde ders sırasında parantez içindeki bir cümlenin yan cümlesinin isim, sayı, ilgi zamiri, zarf olduğunu, ana cümlenin isim, isim nesnesi olduğunu örneklerle ispatlamanın etkinliğini fark ettik, bir rakam.

Dilimizde en yaygın kullanılan deyim türlerinden biri de ilgili deyimlerdir. Matasa aynı zamanda belirleyici bir ilişki içindeki kelimelerin birleşimidir. Örneğin: dersin konusu, babamın maaşı, annemin eğitimi gibi ifadeler konuyla ilgilidir. Alt cümleleri tanımlayıcı bir kelimedir ve ana cümleleri tanımlanmış bir kelimedir. Bağlantıları eklemeler yoluyla gerçekleştirilir, bu nedenle bağlantılı cümlelerdeki ilk kelime yüklemde, ikinci kelime ise bağımlı bağlaçta olmalıdır. Edat ifadesi mülkün sahibini, bağımlı ifade ise mülkü ifade eder. Bu kelimelerin bileşimi anlamsal

бағлантыя дауанмактадыр. Бу бақымдан бу түр сөз өбеғи бирбириле яқын бағлантылы олан iki бағлацым, зарф ве бағымлы бағлацла бирликте диккате алынарака уыгуланмасы дил өгурене киши ичин даха алашлыр олакактыр.

Усталыкла илгили дейимлер дилимизде де яаыгын оларак кулланылмактадыр. Менгерел иле бағлантылы цумлелерин дилек кипи барыс, бауары, затыс, ександ, яардым зарфларындан биринде yer алыр ве асыл келиме о бағлацта келимеуе илтиуац дууан фиилдир. Сахип иле илгили фиил ичереи ifadeler дилимизде цок сык кулланылмактадыр.

Тесрубелеримизе гуöre "Генчлиге инаныуорум!" Баулыга гуöre dersimizin бир бөлүмү уукарыда да бахсеттигуимиз гиби катилым юнтемеси ве her түрлү илетишим еткнлигуине (окума, язма, динлеме, конушма, конушма) дауалы оларак дил биримлеринин (фиил цекимлери) ачылканмасына юнелик олмуштур. Орекеклер кулланырака граммер аламы иле. Орекек оларак "генчлик" тек сөзцүгуинүн сөзцүксел аламы, бауша сөзцүклерле бирлештирилип дөнүштурулдугүнде фарклы дилбилгисел аламылар кауанабилмеси сонраки гуөреулер сарасында белерленмиштур.

1-тапсырма. «Жастар» сөзін септеу.

А.с. жастар (молодежь)

І.с. жастардың (молодежи)

Б.с. жастарға (молодежи)

Т.с. жастарды (молодежь)

Ж.с. жастарда (у молодежи)

Ш.с. жастардан (от(с) молодежи)

К.с. жастармен (с молодежью)

2-тапсырма. Септелген сөздерден сөз тіркестерін құрастыру.

А.с. білімді жастар (образованная молодежь), сауатты, бәсекеге қабілетті, бастамашыл, іскер,білікті, күшті, қайратты ,ақылды,белсенді ...

І.с. жастардың бастамасы(инициатива молодежи), міндеті, арманы, күші, білімі, ақылы,тәрбиесі...

Б.с. жастарға сену (доверие молодежи), үміт арту, насихаттау, тапсыру...

Т.с. жастарды қолдау (поддерживать молодежь), тәрбиелеу, шақыру,түсіну...

Ж.с. жастарда болады (бывает у молодежи), болмайды, бар, жоқ.

Ш.с. жастардан қолдау табу (найти поддержку у молодежи), үйрену, үлгі алу...

К.с. жастармен пікір алмасу (обмениваться мнениями с молодежью), жұмыс істеу, тіл табысу, бірігу...

3-тапсырма. Септелген сөздерден сөйлемдер құрастыру.

Білімді жастар - еліміздің болашағы. Жастардың бастамасы өте қызықты болды. М.Жұмабаев жастарға үлкен сенім артты. Президент жастарды қолдады. Бұл ұсыныс жастардан қолдау тапты. Ғалымдар студент жастармен пікір алмасты және т.б.

4-тапсырма. «Жастар» сөзінің анықтамасын жазу.

Жастар-қоғам мүшелері. Жастар-еліміздің болашағы. Жастар- еліміздің экономикасын, ғылымын, білімін, мәдениетін, өнерін, өндірісін, өнеркәсібін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін дамытушы қозғаушы күш.

Gördüğümüz gibi, "gençlik" kelimesiyle ilgili, kabys, matasa ve öğrenilenlerle ilgili çeşitli ifadeler oluşturuldu ve bunların çeşitli gramer anlamları dil öğrenenler için açık hale getirildi ve dil öğrenenlerin kelime dağarcığı yenilendi.

Bu ifadelerle cümle kurmanın en kolay yolu bu, onu daha da karmaşık hale getireceğiz. Cümlelerin kuruluşunun özneye ve anlatıcıya bağlı olduğu, özne ile anlatıcının cümle aracılığıyla kesiştiği bilinmektedir. Konu ve anlatıcı arasında bağlantı kurulmadan cümlelerin doğru kuruluşu tam anlamıyla gerçekleşmez. Kazak dilinde katılımcı, konuyu ve anlatıcıyı birbirine bağlayan ve bir katılımcı tarafından bağlanan bir ektir. (Biz öğrenciyiz, siz öğretmensiniz.) Günlük derste fiilin zaman ve kip biçimleriyle birlikte üç tür katılımcıyı (kısa biçim, tam biçim, emir kipi) sürekli tekrarlayarak, dil öğrenen kişiye cümle kurma eğitimi vermek mümkündür. (Gençlere inanıyorum! Kazakça öğreniyoruz.) Aynı zamanda Kazakçada cümlelerin bölümlerinin sırasına da dikkat etmeliyiz.[4] Kazak dilinde kelimelerin cümle içindeki konumu çoğunlukla sabittir. Örneğin giriş cümlesi başa, anlatıcı ise sona yerleştirilir. Belirleyici, tanımlanan kelimenin önünde, tümleç ve değiştirici ise anlatıcının önünde kullanılır.

Özetlemek gerekirse, günümüzde diğer milletlerden temsilcilerin Kazakça dilini öğrenmeye olan ilgisinin arttığını ve bu konuda öğrencilerin sorduğu soruların ağırlıklı olarak yukarıda tartıştığımız konularla ilgili olduğunu, özellikle kelime, deyim olduğunu söyleyebiliriz. ve cümle yapısı, cümle içindeki kelimelerin sırası. Dolayısıyla biz öğretmenlerin bu konuya önem vermesi gerekiyor.

KULLANILAN LİTERATÜR

1. Hasenov, A. Dil eğitimi: ders kitabı / A. Hasenov. - Almatı: Sanat, 1996. - 415 s.
2. Balakaev, M. Modern Kazak dili: ifade ve basit cümle sözdizimi: yüksek öğretim kurumları phil. Fac'in öğrencisi. / M. için ders kitabı Balakaev. - Astana: [B.j.], 2006. P. 43-46
3. Nurzhamal Oralbay Modern Kazak dilinin morfolojisi ders kitabı-Almatı-2007, s.16-20
4. Kazak dilini öğretme metodolojisi: ders kitabı / F. Ş. Orazbayeva, B. K. Kasım, J. K. Baltabaeva [vb.]; Abai, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanı. Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi. - Karaganda: Medet Grubu, 2019. S.328-331

O‘ZBEKISTONDA ZİYORAT TURIZMINING RIVOJLANISHI

Sanabar Nurmatovna DJURAYEVA

tarix fanlari doktori

O‘zbekiston Milliy universiteti

sanabar.djuraeva@bk.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada turizm sohasi jahon davlatlarida siyosat darajasiga ko‘tarilganligi, bu borada mamlakatimizda ichki va tashqi turizmni rivojlantirish uchun Prezident farmon va qarorlarining qabul qilinishi, yurtimizda ziyorat turizmni rivojlantirish uchun olib borilayotgan islohatlar, ajdodlarimiz ma‘naviy va moddiy merosining tiklanishi, ekoturizmni rivojlantirish, turistlar uchun shart-sharoitlar yaratish, O‘zbekistonda ziyorat turizmining moddiy-ma‘naviy ahamiyati, turizm yo‘nalishida ilmiy tadqiqotlar, innovatsion loyihalar yaratish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Turizm, Moddiy meros, Ob‘ekt, Yodgorlik, Obida, Maqbara, Ziyoratgoh, Arxitektura, San‘at, Ekoturizm, An‘ana, Qadriyat, Urf-odat.

DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN UZBEKISTAN

Sanabar Nurmatovna DJURAYEVA

ABSTRACT

In this article, the tourism sector has risen to the level of politics in the countries of the world, in this regard, the adoption of residential decrees and decisions for the development of domestic and foreign tourism in our country, the reforms carried out for the development of pilgrimage tourism in our country, the restoration of the spiritual and material heritage of our ancestors, the development of ecotourism, the conditions for tourists creation, the material and spiritual importance of pilgrimage tourism in Uzbekistan, scientific research in the field of tourism, creation of innovative projects are highlighted.

Keywords: Tourism, Material heritage, Object, Monument, Mausoleum, Shrine, Architecture, Art, Ecotourism, Tradition, Value, Custom.

Turizm yo‘nalishi bugungi kunda jahon davlatlarida ustuvor sohaga aylangan vaqtda mamlakatimizda tabiiy, ma‘naviy, madaniy, moddiy merosimiz bilan bog‘liq ziyorat turizmi salohiyotini rivojlantirish, u yerga mahalliy aholi bilan birga xorijiy turistlarni ham jalb qilish davlat istiqbolini belgilaydi. Shu bois mustaqillik yillarida mazkur tarmoqni rivojlantirish uchun ko‘rgina ishlar amalga oshirildi.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekistonda turizmni yuksaltirish uchun turistik ob‘ektlarning mintaqalardagi imkoniyatlarini tadqiq etish, jumladan, tarixiy obidalar, arxitektura yodgorliklari, qadamjolar, ziyoratgohlar, tabiiy landshaf va rekreatsiya resurslaridan to‘g‘ri va samarali foydalanish yo‘llarini ilmiy asosda o‘rganish va tegishli amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish katta ahamiyatga ega [1:89-99,1-2].

Malumki, O‘zbekistonda 7-8 mingdan ortiq tarixiy obidalar mavjud bo‘lib, 200 dan ortig‘i YUNESKO ro‘yxatida, islom madaniyati obidalarini asrab-avaylash va tarixiy obidalariga boy

davlat sifatida O‘zbekiston jahonda 9-o‘rinni egallab turibdi [2:99-102]. Madaniy tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan ob‘ektlardan 545 tasi arxitektura, 575 tasi tarixiy, 1457 tasi san‘at va 5500 dan ortig‘ini arxeologik ob‘ektlar tashkil etadi [3:4,197].

Ziyoratgohlarga tashrif turizm sohasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu soha XXI asrda dunyo miqyosida eng ustuvor foyda keltiruvchi sohaga aylangan. Hozir u avtomobilsozlik va neftni qayta ishlash sohasidan keyin uchinchi o‘rinni egallab turibdi [4:504-533,61]. Turizm sohasini rivojlantirish milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotchi olim S.Ro‘ziyev O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishni bosqichlarga bo‘lib, birinchi bosqich, 1992-yil O‘zbekturizmning tashkil etilishi, 1993-1999-yillar ikkinchi bosqich turizm to‘g‘risidagi qonun qabul qilinishi, 2000-yildan uchinchi bosqich boshlanganini, bunda ziyorat turizmi ham alohida o‘rin egallashini qayd etib o‘tadi [5:11-12]. Mazkur bosqichlarga to‘rtinchi bosqich sifatida 2017-yildan keyingi turizm sohasida keng miqyosidagi davlat e‘tiborini kiritish mumkin.

O‘zbekiston jahon turizm tashkiloti Ipak yo‘li loyihasining asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, bu loyiha bo‘yicha turistlarning ixtiyoriga taklif etilayotgan turlarning aksariyat qismi O‘zbekiston hududidan o‘tadi. O‘zbekistonda asosan madaniy turizm boshqa turlarga nisbatan ko‘proq rivojlangan. Mamlakatimizda turizm moddiy-texnik bazasining 87% Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xorazm viloyatlariga to‘g‘ri kelsa-da, Jizzax, Navoiy, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida ham turistlarni jalb etadigan islom ulamolari nomi bilan bog‘liq arxitektura madaniy ob‘ektlari hamda ko‘plab tabiatning xushmanzara ekoturistik xududlari mavjud. Madaniy ziyorat turizmi deganda- insonlar tomonidan o‘zga xalqlarning tarixiy va arxeologik yodgorliklari, madaniyati, urf-odatlariga nisbatan qiziqish asosida amalga oshiriladigan turizm siyosati tushuniladi.

O‘zbekiston zamini islom sivilizatsiyasining muhim markazlaridan biri sifatida butun dunyo sayyohlarini chorlab kelmoqda. Bunda turizm sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan tashkilotlar sifatida Xalqaro turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita, O‘zbekiston musulmonlar idorasi, “Vaqf” xayriya jamoat fondi, Tashqi ishlar vazirligi, viloyat hokimliklarining turizm boshqarmasi, ISESCO (Ta‘lim, ilm-fan va madaniyat bo‘yicha islom tashkiloti). UNWTO (Butunjahon turistik tashkiloti) bilan ziyorat masalalari bo‘yicha hamkorlikda shug‘ullanadi [6:94-104].

O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev takidlaganidek, “Ziyorat turizmi bo‘yicha mamlakatimizning salohiyati juda yuqori bo‘lib [7:273-302], mazkur yo‘nalishda zarur qulayliklar yaratish maqsadida, Din ishlari bo‘yicha qo‘mita tarkibida "Ziyorat turizmini qo‘llab-quvvatlash bo‘limi" tashkil etildi, ayrim musulmon mamlakatlari fuqarolari uchun vizasiz rejim joriy qilindi.

Jumladan, 2016-yil 2-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasida tub burilish davrini boshlab bergan PQ-2666-sonli "O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida"gi Qarori va "O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi farmoni qabul qilindi [8:].

Mazkur farmonda turizm salohiyatidan to'liq va samarali foydalanish, an'anaviy turizmga qo'shimcha tarzda ziyorat qilish, ekologik ma'rifiy, etnografik, gastronomik, sport, davolash-sog'lomlashtirish turlarini ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyatiga tatbiq etish nazarda tutildi [9:368-374]. Ushbu Farmon asosida, O'zbekistonda turizmga oid davlat siyosatini yurituvchi "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi tugatilib, uni o'rniga Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tashkil qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish, o'rta muddatli istiqbolda "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish konsersiyasi"ga asosan, aniq chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish rejalashtirildi [10]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev boshchiligidagi hukumat turizm iqtisodiyotning tarmoqlaridan biri ekanligi, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda ushbu tarmoqni yanada takomillashtirish zarurligi ta'kidlandi.

Prezidentimizning 2018-yil 3-fevraldagi PF-5326-son "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyotini rivojlantirish uchun qulay shar-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonlarida "Respublikaning turizm salohiyatini, birinchi navbatda, investitsiyalarni faol jalb qilish, sohaga innovatsion g'oya va texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, mamlakat boy tabiiy, madaniy va tarixiy merosining mavjud resurslari va imkoniyatlaridan har tomonlama foydalanish hisobiga rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish" ko'zda tutilgan [11]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-fevraldagi "Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3514-sonli hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-14-dekabr kunlari Qashqadaryo viloyatida tashriflari vaqtida, Shahrisabz shahrini festivallar shahriga aylantirish bo'yicha berilgan topshiriqlari ijrosini ta'minlash maqsadida Shahrisabz shahri va unga yaqin hududlarda bo'lib o'tadigan festivallar ro'yxati shakllantirildi va yil mobaynida turli festival, seminar, konferensiyalar tashkil etildi [12].

Bu yerda masalaning yana bir muhim jihati shu bo'ldiki, 2018 yilda 21-23 fevral kunlari Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan islom madaniyatini poytaxti sifatida namoyon bo'lib kelgan Buxoroda turizm forumi o'tkazilib, ziyorat turizmi deklaratsiyasi xalqaro miqyosida imzolandi [13: Xalq so'zi. 2019-yil 22-fevral]. Bu tadbirdan ko'zlangan maqsad respublikamiz hududlarida ziyorat turizmini rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, bu sohaga to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish, O'zbekistonni dunyodagi eng katta ziyoratchilik turizmi markazlaridan biri sifatida e'tirof etish va halol jahon standartlarini joriy qilishni belgilagan edi.

Shuningdek, 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-sonli Farmon asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi 709-sonli farmoyishi qabul qilindi. Unga ko'ra, "Vaqf" xayriya jamoat fondi tashkil etildi [14:273-302, 303-336] Ushbu fond oldida yurtimizdagi tarixiy, me'moriy ahamiyatga ega ziyoratgohlarni saqlash, ta'mirlash, obodonlashtirish, islom dini

rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ajdodlarimizdan diniy-ma’rifiy asarlarini chor etish, yurtimizdagi qadamjo va ziyoratgohlarning musulmon olamidagi nufuzini yanada oshirish, ziyoratgohlarga mahalliy va xorijiy ziyoratchilarni jalb etish uchun shar-sharoitlar yaratish vazifasini amalga oshiradi.

Aytish mumkinki, 2016-2018-yillar davomida, bu sohada qabul qilingan qonunlarning ijrosini Qashqadaryo viloyati raqamlarida kuzatsak, hududda 1043 ta arxeologik, 208 ta me’moriy, 27 ta diqqatga sazovor joy, 43 ta monumental, jami 1321 ta moddiy-madaniy meros ob’ektlari sifatida 50 ta joylashtirish vositalari (2646 o‘rin), 100 tadan ortiq milliy va yevropa taomlari tayyorlaydigan restoran hamda milliy uslubdagi choyxonalar, 18 ta turoperatorlik subektlari faoliyati tashkil etildi. Shu bilan birga, 17 ta turistik sinfga mansub avtotransport vositalari, 43 ta hamroh-tarjimon sayyohlarga xizmat ko‘rsatmoqda. 2018-yilning yanvar-noyabr oylarida viloyatga jami 1,4 mln turistlar tashrif buyurgan bo‘lib, shundan 62,7 ming nafari xorijiy sayyohlarni tashkil etadi. Xorijlik sayyohlar soni ikki barobarga oshgan. Sayyohlarning asosiy qismini Yevropa (46,4% - Italiya, Fransiya, Germaniya, Israniya, Buyuk Britaniya), qo‘shni mamlakatlar 27,4%, Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari 12,6% fuqarolari tashkil etadi [15:Qarshi shahri, 2021-yil 19-mart].

Turizm infratuzilmasida turistning xavfsizligi, eng muhim jihatidir. Mamlakatimizda turistik salohiyatni yuksaltirish, ularga qulay na xavfsiz sharoitlar yaratish maqsadida 2017-yil 23-noyabrda Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq, turistlar oqimi yuqori bo‘lgan Buxoro, Samarqand, Xorazm va Qashqadaryo viloyatlarida 2018-yil 1-yanvardan Surxondaryoda 2019-yil mart oyidan xavfsiz turizmni ta’minlash boshqarmalari tashkil qilindi [16:PQ-4229-sonli qaror. 2019-yil 12-iyun]. Ushbu boshqarma xorijiy davlat va xalqaro tashkilotlardan tashrif buyuradigan delegatsiyalarni kutib olish, ularning xavfsizligini ta’minlash va kuzatish bilan bog‘liq tadbirlarni amalga oshiradi.

2019-yil 5-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Parlamentining O‘zbekiston turizmini rivojlantirish bo‘yicha eng asosiy vazifalar va yo‘nalishlarni belgilab bergan "O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi Farmoni qabul qilindi [17: Xalq so‘zi gazetasi. 2019-yil 8- yanvar, 3-son] va uning asosida 1919-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi e‘lon qilindi.

O‘zbekiston davlati 2021-yilda xalqaro miqyosida pandemiya davrini boshidan o‘tkazgan bo‘lsa-da, mazkur sohani jahon andozalari asosida rivojlantirish ishi davom etmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevralda "O‘zbekiston Respublikasi ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6165-sonli Farmoni qabul qilindi [18]. 2021-yil 24-fevralda Vazirlar Mahkamasining "Ichki va ziyorat turizmni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi 100-sonli Qarori qabul qilingan bo‘lib, ushbu qaror bo‘yicha viloyatda ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish maqsadida ro‘yxat shakllantirilib, turizm boshqarmasiga taqdim etildi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-martda "Moddiy-madaniy meros ob’ektlari va YUNESKOning Umumjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 119-sonli qarori qabul qilingan. Ushbu

qaror bo'yicha barcha moddiy va arxeologiya meros yodgorliklari operativ boshqaruvi bilan Madaniyat boshqarmasiga, Muzei qo'riqxonasiga toshirilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi PF-6199-son "Turizm, sport va madaniy meros sohasida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni asosida Turizm va sport vazirligi faoliyati tashkil etildi [19]. 2023-yil yanvar oyidan Madaniyat vazirligi bilan Turizm va sport vazirligi birlashib, O'zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi sifatida o'z faoliyatini boshladi.

2021-yilda mazkur sohada belgilangan vazifalarga ko'ra 1,7 million xorijiy, 7,5 million mahalliy sayyohni jalb qilish, turizm xizmatlari eksportini 370 million dollorga yetkazish belgilandi. Shundan kelib chiqqan holda mahalliy va xorijiy ziyoratchi sayyohlar oqimini shakllantirish va ular uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratish, respublikaning ziyorat turizmi salohiyotini keng targ'ib qilish chora-tadbirlarini amalga oshirish masalalari ilgari surildi. Ziyorat turizmi bo'yicha 2021-yilda 5 mingga yaqin aviaqatnovlar yo'lga qo'yilib, kamida 700 mingga yaqin ziyoratchi jalb qilindi. 130 mln. dollarlik xizmatlar eksporti amalga oshirildi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, mavjud ziyoratgoh, maqbara, qadamjolar xalqimizning diniy va milliy qadriyatlaridan biri sanaladi. Bugungi kunda Vatanimiz tuprog'ida hoki yotgan shaxslar hayoti, faoliyati, ziyoratgohlar tarixi, u yerdagi urf-odatlarini o'rganish, ma'naviy merosimiz sifatida yosh avlodga yetkazish, respublika, viloyat, tuman miqyosidagi ziyoratgohlarning musulmon olamidagi mavqeyini oshirish, u yerga mahalliy va xorijiy ziyoratchilarni jalb etish, ziyorat turizmini rivojlantirish oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Milliy qadriyatlarimizning bir bo'lagi bo'lgan ziyorat turizmi jahon miqyosida O'zbekiston hududi shunday tarixiy qadriyatlar makoni bo'lganligini, o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni ro'yobga chiqarayotgan xalqimiz uchun buyuk kelajak barpo etishda, bugungi dunyoni yangi ko'z bilan ko'rish, uni yangicha tafakkur bilan idrok etish jarayonlarida, ulug' ajdodlar merosi bilan tanishish lozimligini anglatadi. Bugun yo'qotilgan barcha qadriyatlarni, boy berilgan madaniy va ma'naviy boyliklarni qaytadan to'plash, an'analarni tiklash, o'z milliy qiyofasi bilan O'zbekistonning jahon xalqlari safidan munosib o'rin egallashi yuzasidan olib borilayotgan tadbirlar buyuk ajdodlarimiz qoldirgan merosni qayta tiklash, o'zligimiz, insoniy histuyg'ularimizni, sha'nimiz va oriyatimizni himoya qilishga, uni hamisha baland tutishga va xalqaro miqyosida o'rnimizga ega bo'lishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alimardonova Z.M. Modern concert of tourism development in Surkhandarya region // Central Asian Journal of innovations on tourism management and finance.-Vol: 02 Iss.02, Feb 2021.- Rr. 89-99; Usmanov M.T. O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari (Samarkand viloyati misolida). Avtoref. geogr. fan. nomz. -Toshkent, 2003.- B. 1-2.]

2. Ruziyeva D.I. Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2.- Verlag SWG imex GmbH. Nurnberg, Deutschland, 2014.-Rr. 99-102.
3. Djalilov O.3. Problemi i reprintspektivi razvitiya istoriko-kulturnogo turizma v Uzbekistan (1991- 2010 gg.) avtoref. Diss. kand ist. nauk. -Tashkent, 2011. - B. 4. 197.
4. Dagdeviren A., Ozdemir H., Göker G. Ilgaz İlçesinin Turizm Potansiyeli (Tourism Potential of Ilgaz District)// Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5-4 (2017).-Rr. 504-533; Fayzieva Sh. Osnovnie napravleniya razvitiya turizma v Uzbekistane // Ekonomicheskiy Vestnik Uzbekistana.- 2004, №3. - S. 61.
5. Ro‘ziev S.S. O‘zbekistonda madaniy turizm bozori va uning istiqbollari. Avtoref. iqt. fan. nom — Toshkent, 2009. B. 11-12.
6. Gaibnazarova Z.T. Reprintspektivi razvitiya turisticeskogo potentsiala Uzbekistana // Nauchnye issledovaniya ekonomicheskogo fakulteta. Elektronniy jurnal. 2019. Tom 10. Viruski 1.-S. 94-104;
7. Turizm - mamlakatimiz iqtisodiyotining ertangi kuni. [https://President.uz/uz/1516.](https://President.uz/uz/1516;); Mirziyoyev Sh.M. Oqko‘ngil, oriyatli va mehnatkash insonlar yurti (Surxondaryo viloyati) // Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Toshkent: O‘zbekiston, 2017 B. 273-302.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-4861-sonli farmoni. 2016-yil 2-dekabr <https://www.lex.uz/docs/3548467>.
9. Sayfutdinov Sh.S. O‘zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlari. Elektron manba: www.tsue.uz.-S. 368-374.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” PF-4947 Toshkent shahri 2017-yil 7-fevral // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘rlami, 2017-yil 6-son.
11. Qonunlar va farmonlar mazmun mohiyati haqida batafsil: <https://lex.uz/docs/4474527>. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. Toshkent, 2017, 31-son, 782-modda.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan qaror va farmonlar ijrosi yuzasidan Qashqadaryo viloyatining turizm sohasida erishilgan natijalar to‘g‘risida ma‘lumot. Toshkent, 2021-yil may.
13. O‘zbekistonni ziyorat turizmining markazlaridan biri sifatida e‘tirof etish to‘g‘risida Buxoro deklaratsiyasi imzolandi // Xalq so‘zi. 2019-yil 22-fevral.
14. Mirziyoyev Sh.M. Oqko‘ngil, oriyatli va mehnatkash insonlar yurti (Surxondaryo viloyati) // Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- Toshkent: O‘zbekiston, 2017. B. 273-302. O‘sha muallif. Har qanday sinovlarni yengishga qodir xalq // Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - B. 303-336.

15. Qashqadaryo viloyatining mavjud turistik salohiyati va sohani rivojlantirishning ustuvor vazifalari to'g'risida tezislar // Qashqadaryo viloyati madaniy meros boshqarmasi ma'lumoti. - Qarshi shahri, 2021-yil 19-mart.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Transport va turizm ob'ektlarida jamoat xavfsizligini ta'minlashning samarali tizimini joriy etishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4229-sonli qarori. 2019-yil 6-mart. www.lex.uz

17. Xalq so'zi gazetasi. 2019-yil 8-yanvar, 3-son.

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevral kuni "O'zbekiston Respublikasi ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/5315060>.

19. "Turizm va sport vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni. <https://www.lex.uz/docs/5356603>.

GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM BAĞLAMINDA BOŞ ZAMAN OLGUSU

Arş. Gör. Duygu NURAL

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-6216-1705
duygumetin@yyu.edu.tr

Arş. Gör. Beste Nisa ORHUN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5578-2546
bestenisaorhun@yyu.edu.tr

ÖZET

Tüketim kültürü zamanla, bireylerin yaşam tarzlarını ve kişisel kimliklerini tanımlama biçimini derinden etkileyen ve bireylerin toplumda kendilerini konumlandırma çabalarında bir araç görevi gören önemli bir etken haline gelmiştir. Bu bağlamda tüketim kültürü, zaman içinde sadece ihtiyaçları karşılamaktan çok, lüks ve gösterişli ürünlerin vurgulanmasıyla gösterişçi tüketime evrilmiştir. Kapitalizmin tüm dünyaya sirayet etmesi ile toplumlarda yaygın bir alışkanlık haline gelen gösterişçi tüketim, temelde bireylerin toplumda sosyal statü veya prestijlerini vurgulamak amacıyla yaptıkları tüketim faaliyetlerini ifade etmektedir. Bu tüketim biçiminin temelinde, satın alınan ürünlerin veya etkinliklerin çevre tarafından prestij simgesi olarak algılanması amacı yatmaktadır. Bu olgu zamanla insanların boş zamanlarını geçirirken tercih ettikleri etkinliklerde de kendini göstermeye başlamış ve bu noktada “gösterişçi boş zaman” kavramı ortaya çıkmıştır. Gösterişçi boş zaman, kişilerin boş vakitlerini büyük ölçüde tüketimle geçirmelerini, lüks aktivitelere katılmalarını ve bu etkinlikleri kendilerini toplumda belirli bir statüde konumlandırma ve onay alma amacıyla çevrelerine gösterme çabalarını içeren bir fenomeni ifade etmektedir. Bu araştırmada, “gösterişçi boş zaman” olgusunun kullanıldığı çalışmaların, bibliyometrik analizinin yapılması ile rekreasyon alan yazınındaki çalışmalarda bu teorinin kullanım sıklığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmanın örneklemini; 1985-2023 yılları arasında Scopus veri tabanında “Gösterişçi Tüketim & Rekreasyon” ve “Gösterişçi Boş Zaman” anahtar kelimelerini başlık ve anahtar kelime olarak kullanan toplam 111 çalışma oluşturmuştur. Yapılan analiz sonucunda, gösterişçi boş zaman kavramını kullanan 26 adet çalışma olduğu tespit edilirken hem gösterişçi tüketim hem de boş zaman kavramlarını bir arada kullanan toplam 85 çalışmanın olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca gösterişçi boş zaman kavramına ilişkin ilk yayının 1997 yılında yayımlandığı belirlenmiştir. 2006 yılından sonra ise yapılan çalışmaların artış gösterdiği görülmüştür. Diğer bir araştırma bulgusunda ise gösterişçi boş zaman kavramı ile ilgili en fazla yayın yapan ülkelerin sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Avustralya olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Kültürü, Gösterişçi Tüketim, Gösterişçi Boş Zaman

THE PHENOMENON OF LEISURE IN THE CONTEXT OF CONSPICUOUS CONSUMPTION

Res. Assist. Duygu NURAL
Res. Assist. Beste Nisa ORHUN

ABSTRACT

Over time, consumer culture has become an important factor that deeply affects the way individuals define their lifestyles and personal identities, and serves as a tool in individuals' efforts to position themselves in society. In this context, consumption culture has evolved over time into conspicuous consumption by emphasizing luxury and flashy products rather than just meeting needs. Conspicuous consumption, which has become a widespread habit in societies with the spread of capitalism all over the world, basically refers to the consumption activities carried out by individuals in order to emphasize their social status or prestige in society. The basis of this form of consumption lies in the aim of perceiving the purchased products or activities as a symbol of prestige by the environment. Over time, this phenomenon began to show itself in the activities that people preferred while spending their free time, and at this point the concept of "conspicuous leisure" emerged. Conspicuous leisure refers to a phenomenon that involves people spending their free time largely on consumption, participating in luxurious activities, and their efforts to display these activities to their surroundings in order to position themselves in a certain status in society and gain approval. In this research, it is aimed to reveal the frequency of use of this theory in studies in the recreation literature by conducting a bibliotectic analysis of studies in which the phenomenon of "conspicuous leisure" is used. The sample of the research; between 1985 and 2023, a total of 111 studies were created in the Scopus database using the keywords "Conspicuous Consumption & Recreation" and "Conspicuous Leisure" as titles and keywords. As a result of the analysis, it was determined that there were 26 studies using the concept of conspicuous leisure time, while a total of 85 studies used the concepts of both conspicuous consumption and leisure time together. It was also determined that the first publication on the concept of conspicuous leisure was published in 1997. It was observed that the studies carried out increased after 2006. In another research finding, it was concluded that the countries that published the most about the concept of conspicuous leisure were the United States, the United Kingdom and Australia, respectively.

Keywords: Consumer Culture, Conspicuous Consumption, Conspicuous Leisure

GİRİŞ

Günümüzde tüketimin ne olduğu en tartışmalı konulardan biri olmakla birlikte geçmişte taşıdığı anlamla günümüzde taşıdığı anlamın birbirinden farklılık gösterdiği ifade edilebilir. İlk zamanlarda tüketim insanların sadece zorunlu ihtiyaçlarını karşıladıkları bir olguyken, sonraki dönemlerde temel ihtiyaçları karşılamamanın çok daha ötesine geçerek çoğunlukla arzu, hedonizm, imaj, statü, prestij yaratma gibi amaçlarla yapılan faaliyetler dizisi olarak insanların yaşam biçimlerini şekillendirmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle modern dönemde temel ihtiyaca dayalı tüketen, rasyonel kararlar alan ve tek tip ürünle tatmin olabilen tüketici kimlikleri yerini zevk ve

haz duymak için tüketen ve kendine statü ve prestij kazandıracak ürünleri tercih eden postmodern tüketici kimliklerine bırakmaktadır (Sarı, 2019: 555). Postmodern dönemde tüketim gösterişi bir boyut kazanmıştır. Gösterişi tüketim kavramını literatüre kazandıran kişi ise Thorstein Bunde Veblen'dir.

Amerikalı sosyolog, iktisatçı ve bilim adamı olan Veblen, 19. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı orijinali "The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions" olan "Aylak Sınıfın Teorisi Kurumların İktisadi İncelemesi" adlı kitabında gösterişi tüketim yapan aylak bir kesimin var olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Türk Dil Kurumu aylak kavramını yapacak bir işi olmayan, boş duran kimse şeklinde tanımlamıştır (Türk Dil Kurumu, 2023). Ancak Veblen'e (2016) göre aylaklık üretken olmayan tüketim davranışını ifade etmektedir. Aylak kesimi zengin tabakaya ait kişiler oluşturmaktadır. Bahsi geçen zengin sınıf, çalışma ya üretime dönük hiçbir çabası olmayan ve diğer kesimlerle mukayese edildiğinde daha fazla zamana ve maddi güce sahip olan bireylerden oluşmaktadır (Keskin ve Bayram, 2019: 2; Trigg, 2001: 100). Veblen (2007), bu kesimin tüketim davranışlarına gösterişi tüketim, boş zamanlarını ise gösterişi boş zaman olarak ifade etmiştir (Akşit Aşık, 2022: 26; Frijters ve Leigh, 2008: 1937). Veblen'e göre tüketimin amacı hiçbir zaman sadece biyolojik ihtiyaçların tatmini değildir. Tüketimin gösteriş amacı ile yapılabildiğini ileri sürmüştür (Hız, 2011: 118).

Gösterişi tüketim, bireyin sahip olduğu statüyü ve maddi gücünü diğer bireylerle sergileyerek onlarla arasındaki mesafeyi koruyup onları özendirmeye iten bir tüketim şeklidir (Güner Koçak, 2017: 81). Bireylerin gösterişi tüketime yönelme faydadan ziyade daha çok sosyal sınıf atlama, zenginlik (Huang ve Shi, 2015: 949), statü ve itibar elde etmektir. Bireyleri gösterişi tüketim furçasına iten diğer nedenler ise, insanların psikolojik durumu ve kişilik özellikleri, sosyal ve kültürel çevre, istek ve ihtiyaçlar, mal ve hizmet çeşitliliğinin artması, gelir seviyesindeki artış, moda algısı, reklam ve sosyal medya etkisi, boş zaman algısındaki değişim, lüks kavramın varlığı ve zamanla değişen lüks ürün algısı, toplumda kabul edilmesini istedikleri farklı ve dikkat çeken kimlik arayışı, kapitalizmin topluma sirayet etmesi ve hedonizmin insan doğasının gereği olması şeklinde sayılabilir (Barut ve Güneş, 2018: 83).

Gösterişi boş zaman, kişilerin boş vakitlerini büyük ölçüde tüketimle geçirmelerini, lüks aktivitelere katılmalarını ve bu etkinlikleri kendilerini toplumda belirli bir statüde konumlandırma ve onay alma amacıyla çevrelerine gösterme çabalarını içeren bir fenomeni ifade etmektedir. Bu tür boş zaman etkinlikleri; toplumsal statüyü yükseltmek, kişisel prestiji artırmak ve diğer insanlarla rekabet etmek için birer araç olarak kullanılmaktadır (Güner Koçak, 2017). Aylak sınıfın pahalı hobiler edinme, lüks restoranlarda yemek yeme, iyi giyinme, ünlü destinasyonlarda tatil gitme, popüler spor salonlarına yönelme, en çok izlenen filmleri izleme, en çok okunan kitapları okuma gibi faaliyetleri gösterişi boş zaman olarak nitelendirilmiştir (Akşit Aşık, 2022: 26). Veblen (2005)'e göre gösterişi boş zaman faaliyetleri, ekonomik zenginliğin sergilenmesi yoluyla kişinin toplumsal statü talep etmesinin en etkili yollarından biridir.

Geç orta çağda, boş zaman; gösteriş, lüks, haz ve israfa doğru dönüşmeye başlamış ve boş zamanın kullanımı bir soyluluk işareti olmuştur (Juniu, 2000: 70). Geçmişte temelleri atılan bu

gösterişçi boş zaman anlayışı bir zenginlik, prestij ve güç kaynağı olarak modern zamanımıza kadar ulaşmıştır. Günümüzde de geçerliliğini koruyan gösterişçi boş zaman anlayışı, bireylerin rekreasyon davranışlarını anlamaya ve açıklamaya yönelik yapılan çalışmalarda kullanılmaktadır. Buradan hareketle yapılan bu çalışmada “gösterişçi boş zaman” olgusunun kullanıldığı çalışmaların, bibliyometrik analizinin yapılması ile rekreasyon alanyazınındaki çalışmalarda bu teorinin kullanım sıklığını ortaya koymak amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Gerçekleştirilen çalışmada Veblen’in ortaya attığı bir kavram olan “Gösterişçi Tüketim” ve bu bağlamda “Gösterişçi Boş Zaman” kavramları ele alınmıştır. Bu kapsamda uluslararası literatürde bulunan çalışmalar bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada kullanılan veriler, Scopus veri tabanından elde edilmiş dolayısıyla örnekleme, Scopus veri tabanında yer alan “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını, anahtar kelime ve başlık olarak kullanan 111 çalışma oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında kullanılan veriler, Excel’e işlenmiş ve analizlerin yapılabilmesi amacıyla düzenlenmiştir. Verilerin analizi aşamasında bibliyometrik analiz tekniği kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz, ilgili alandaki çalışmaların disiplinler, yazarlar, yayın yapılan ülkeler ve kurumlar, yayın sayıları, türleri, yılları ve kullanılan anahtar kelimeler gibi verilerin incelenmesiyle gerçekleştirilmektedir (Orhun ve Gülcan, 2022). Bu doğrultuda çalışmada, Gösterişçi Tüketim – Boş Zaman ve Gösterişçi Boş Zaman ile ilgili yayınların toplam sayısı, yayınların yapıldığı ülkeler, yazarları, çalışma alanları, yayın yılları, yayınların yapıldığı kurumlar, yayımlandıkları dergi ve yayın türleri, yayınevleri ile çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler araştırmacılar tarafından analiz edilmiştir. VOSviewer paket programı kullanılarak anahtar kelimelere ait bir kelime ağı haritası oluşturulmuştur.

BULGULAR

Verilerin toplanması esnasında Scopus veri tabanında öncelikle “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramları kullanılmış ve tarama yapılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen verilerin; yayımlandıkları yıllara, yayımlandıkları kaynaklara, yayımlandıkları ülkelere, yayımlandıkları kurumlara, çalışma alanlarına, yazarlara ve yayın türüne göre dağılımları incelenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramları ile ilgili 1985-2023 yılları arasında yayımlanmış toplam 111 çalışma olduğu görülmektedir. “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramını kullanan toplam 26 çalışmaya ve hem “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)*” hem de “*Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını bir arada

kullanan 85 çalışmanın olduğu tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen tarama sonucunda, Scopus veritabanında yer alan çalışmaların yıllara göre dağılımı Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)				Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)			
Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı
2023	2	2009	0	2023	9	2002	0
2022	0	2008	2	2022	8	2001	0
2021	1	2007	2	2021	4	2000	3
2020	2	2006	2	2020	4	1999	0
2019	0	2005	0	2019	5	1998	1
2018	2	2004	0	2018	1	1997	0
2017	2	2003	0	2017	6	1996	1
2016	1	2002	0	2016	7	1995	0
2015	2	2001	0	2015	5	1994	0
2014	2	2000	0	2014	4	1993	0
2013	1	1999	0	2013	2	1992	0
2012	2	1998	0	2012	6	1991	0
2011	1	1997	1	2011	2	1990	1
2010	1			2010	3	1989	0
				2009	5	1988	0
				2008	1	1987	0
				2007	0	1986	0
				2006	0	1985	1
				2005	2		
				2004	3		
				2003	1		
Toplam: 26				Toplam: 85			

Verilerin yıllara göre dağılımı baz alındığında, Scopus veri tabanında “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin ilk yayının 1997’de yayımlandığı, 2006 yılından sonra yapılan çalışmaların sayısında artış olduğu görülmektedir. Hem “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)*” hem de “*Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını bir arada kullanan ilk yayının ise 1985 yılına ait olduğu, en fazla çalışmanın ise 2022 ve 2023 yıllarında yayımlandığı görülmüştür. Elde edilen bulgular doğrultusunda Scopus veri tabanında yer alan “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını kullanan çalışma sayısının düşük olduğu söylenebilir.

Scopus veri tabanında “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 ülke Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2. Araştırmaların Yayımlandıkları Ülkelere Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)		Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)	
Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı
Birleşik Krallık	9	Amerika Birleşik Devletleri	26
Amerika Birleşik Devletleri	4	Birleşik Krallık	18
Avustralya	4	Avustralya	7
Tayvan	1	Kanada	5
İsveç	1	Brezilya	3
İspanya	1		
Güney Afrika	1		
Rusya Federasyonu	1		
Hollanda	1		
Japonya	1		
Finlandiya	1		
Çin	1		
Kanada	1		
Tanımsız	1		

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramı ile ilgili Scopus veri tabanında en fazla yayın yapan ülkeler Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya’dır. “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülkeler ise Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Avustralya’dır.

Araştırmaların, çalışma alanlarına göre dağılımı Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3. Araştırmaların Çalışma Alanına Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)	Yayın Sayısı	Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)-Leisure (Boş Zaman)	Yayın Sayısı
Çalışma Alanı	Yayın Sayısı	Çalışma Alanı	Yayın Sayısı
Sosyal Bilimler	15	Sosyal Bilimler	43
Ekonomi, Ekonometri ve Finans	7	İşletme, Yönetim ve Muhasebe	33
Sanat ve Beşeri Bilimler	7	Ekonomi, Ekonometri ve Finans	29
İşletme, Yönetim ve Muhasebe	6	Sanat ve Beşeri Bilimler	22
Çevre Bilimi	2	Psikoloji	7
Bilgisayar Bilimi	2	Çevre Bilimi	5
Mühendislik	1	Mühendislik	3
		Malzeme Bilimi	1
		Bilgisayar Bilimi	1

Tablo 3’e göre “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin en çok çalışmanın “sosyal bilimler”, “ekonomi, ekonometri ve finans” ve “sanat ve beşeri bilimler” alanında olduğu anlaşılmaktadır. “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin en fazla yayının ise “sosyal bilimler”, “işletme-yönetim ve muhasebe” ile “ekonomi, ekonometri ve finans” alanlarına ait olduğu görülmektedir.

Araştırmaların yayın türüne göre dağılımları Tablo 4’te verilmektedir.

Tablo 4. Araştırmaların Yayın Türüne Göre Dağılımları

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)		Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)-Leisure (Boş Zaman)	
Yayın Türü	Yayın Sayısı	Yayın Türü	Yayın Sayısı
Makale	21	Makale	57
Kitap Bölümü	2	Kitap Bölümü	24
Kitap	1	Derleme	3
Bildiri	1	Özet Bildiri	2
Derleme	1		

Tablo 4’e göre “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin yayımlanmış çalışmaların büyük bir çoğunluğu makale ve kitap bölümü türündedir.

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 dergi/yayınevi Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5. Araştırmaların Yayımlandıkları Dergiler/ Yayınevlerine Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)		Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)-Leisure (Boş Zaman)	
Kaynak	Yayın Sayısı	Kaynak	Yayın Sayısı
Leisure Studies	2	Leisure Studies	6
Voprosy Ekonomiki	1	Developments In Marketing Science Proceedings Of The Academy Of Marketing Science	3
Triplec	1	Routledge Handbook Of Leisure Studies	2
Tourist Studies	1	Journal Of Historical Research In Marketing	2
Textile The Journal Of Cloth And Culture	1	Journal Of Consumer Culture	2
Scandinavian Journal Of Economics	1	International Journal Of Market Research	2
Routledge Handbook Of Leisure Studies	1	International Encyclopedia Of The Social Behavioral Sciences Second Edition	2
Oxford Economic Papers	1	International Encyclopedia Of Housing And Home Economics Of John Rae	2
Leisure Sciences	1	Economic Journal	2
Journal Of Socio Economics	1		

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramı ile ilgili literatüre en fazla katkı sunan derginin “*Leisure Studies*” dergisi olduğu görülmektedir. “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını birlikte kullanan çalışmaların ise en fazla “*Leisure Studies*” dergisinde yayımlandığı tespit edilmiştir. “*Leisure Studies*” dergisini sırasıyla “*Developments In Marketing Science Proceedings Of The Academy Of Marketing Science*” ve “*Routledge Handbook Of Leisure Studies*” takip etmektedir.

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 kurum Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Araştırmaların Yayımlandıkları Kurumlara Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)		Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)-Leisure (Boş Zaman)	
Kurum	Yayın Sayısı	Kurum	Yayın Sayısı
Texas A&M University	2	Harvard Business School	3
University of Technology Sydney	2	Georgetown University	3
Pennsylvania State University	1	Pennsylvania State University	2
Universiteit van Amsterdam	1	University of Bolton	2
University of Tennessee at Chattanooga	1	Universiteit van Amsterdam	2
Helsingin Yliopisto	1	The University of Manchester	2
Cranfield University	1	Northwestern University	2
The Australian National University	1	Universidade Federal do Parana	2
Universitat d'Alacant	1	Monash University	2
Western University	1	Copenhagen Business School	2

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramı ile ilgili literatüre en fazla katkı kurum Texas A&M Üniversitesi ve Sydney Teknoloji Üniversitesidir. “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramları ile ilgili literatüre en fazla katkı sunan kurum ise Harvard İşletme Okulu ve Georgetown Üniversitesi’dir.

Scopus veri tabanında “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” ve “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)*” kavramları ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 yazar Tablo 7’de ayrıntılı biçimde sunulmaktadır.

Tablo 7. Araştırmaların Yazar İsimlerine Göre Dağılımı

Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)		Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)-Leisure (Boş Zaman)	
Yazar	Yayın Sayısı	Yazar	Yayın Sayısı
Scott, D.	2	Paharia, N.	3
van Eeden, J.	1	Keinan, A.	3
de Hoog, R.	1	Bellezza, S.	3
Wiltse, J.	1	Undefined	2
Wearing, S.	1	de Hoog, R.	2
Varul, M.Z.	1	Spigel, L.	2
Turino, F.	1	Scott, D.	2
Taylor, J.S.	1	Lohmann, M.	2
Shishkina, T.M.	1	Kuhn, F.	2
Shi, H.L.	1	Kock, F.	2

Scopus’ta “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin en fazla yayının Scott, D.’ye ait olduğu; “*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim) - Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarına ilişkin en fazla yayının ise Paharia, N.; Keinan, A. ve Bellezza, S.’ye ait

olduğu tespit edilmiştir. Ancak veri tabanında, yazarlara ait yayın sayılarının birbirleri ile çok yakın olduğu görülmektedir.

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin küresel bazda en fazla atıf alan ilk 5 makale Tablo 8’de sunulmaktadır.

Tablo 8. “Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)” Kavramına İlişkin Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 5 Makale

Yazar	Yayın Yılı	Yayın İsmi	Atıf Sayısı
Wiltse, J.	2007	“ <i>Contested waters: A social history of swimming pools in America</i> ”	160
Bell, D., Holliday, R., Jones, M., Probyn, E. & Taylor, J. S.	2011	“ <i>Bikinis and Bandages: An Itinerary for Cosmetic Surgery Tourism</i> ”	41
Foley, C., Holzman, C. & Wearing, S.	2007	“ <i>Moving beyond conspicuous leisure consumption: Adolescent women, mobile phones and public space</i> ”	33
Frijters, P. & Leigh, A.	2008	“ <i>Materialism on the March: From conspicuous leisure to conspicuous consumption?</i> ”	25
Bacon, W.	1997	“ <i>The rise of the german and the demise of the english spa industry: A critical analysis of business success and failure</i> ”	22

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin Scopus veri tabanında en fazla atıf, 160 atıf sayısı Wiltse, J.’ye ait olan “*Contested waters: A social history of swimming pools in America*” yayınına aittir. Bu çalışmayı 41 atıf sayısı ile Bell, D. ve arkadaşlarına ait olan “*Bikinis and Bandages: An Itinerary for Cosmetic Surgery Tourism*” çalışması takip etmektedir.

Tablo 9. “Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)” Kavramlarına İlişkin Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 5 Makale

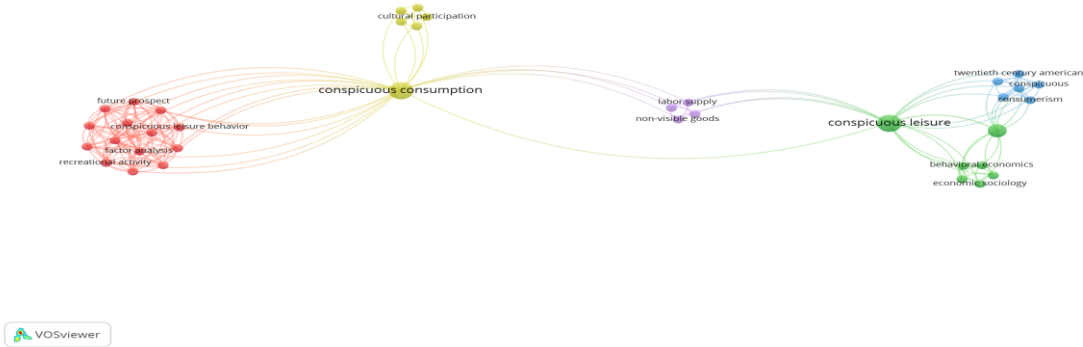
Yazar	Yayın Yılı	Yayın İsmi	Atıf Sayısı
Scraton, S. & Watson, B.	1998	“ <i>Gendered cities: Women and public leisure space in the ‘postmodern city’</i> ”	154
Bellezza, S., Paharia, N. & Keinan, A.	2017	“ <i>Conspicuous consumption of time: When busyness and lack of leisure time become a status symbol</i> ”	153
Arrow, Kenneth J. & Dasgupta, Partha S.	2009	“ <i>Conspicuous consumption, inconspicuous leisure</i> ”	77
Sullivan, O. & Gershuny, J.	2004	“ <i>Inconspicuous consumption: Work-rich, time-poor in the liberal market economy</i> ”	70
Shipman, A.	2004	“ <i>Lauding the leisure class: Symbolic content and conspicuous consumption</i> ”	66

“*Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)- Leisure (Boş Zaman)*” kavramlarını birlikte kullanan ve Scopus veri tabanında yer alan çalışmalara ait en fazla atıf, 154 atıf sayısı Scraton, S. ve Watson, B.’ye ait olan “*Gendered cities: Women and public leisure space in the ‘postmodern city’*” yayınına aittir. Bu çalışmayı 153 atıf sayısı ile Bellezza, S. ve arkadaşlarına ait

olan “*Conspicuous consumption of time: When busyness and lack of leisure time become a status symbol*” çalışması takip etmektedir.

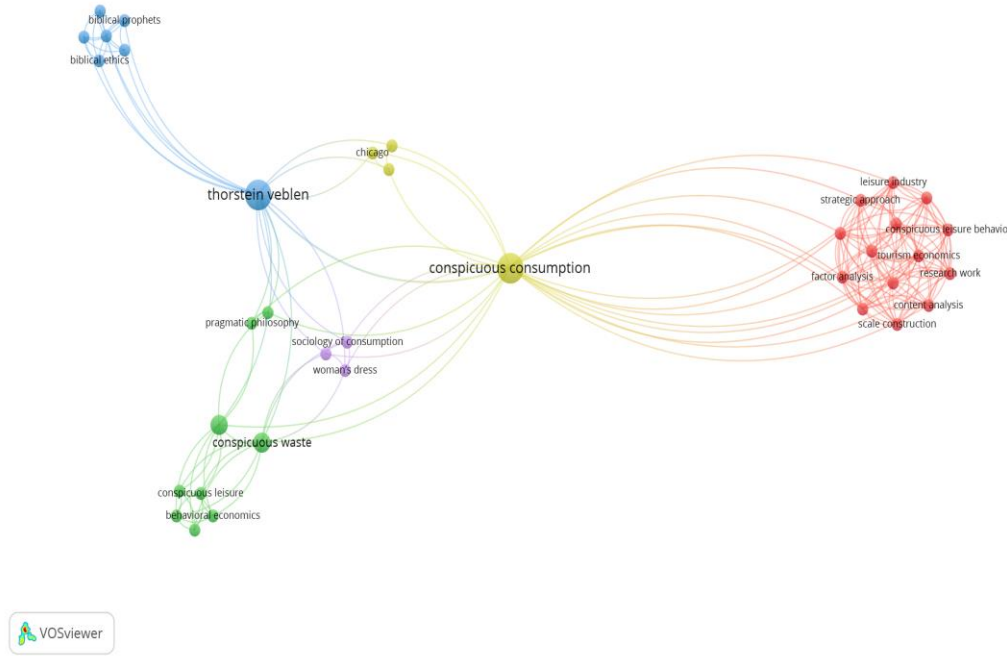
“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin çalışmaların anahtar kelime analizi yapılmış ve oluşturulan kelime ağı Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” Kavramına İlişkin Çalışmaların Anahtar Kelime Analizi

“*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramına ilişkin yayımlanmış çalışmalarda en fazla kullanılan anahtar kelimelerin; gösterişçi tüketim, gösterişçi boş zaman, boş zaman, statü, rekreasyonel aktivite, tüketim, çalışma koşulları, Veblen, materyalizm, iş gücü arzı, gelir, deneysel analiz, tüketim davranışı ve gösterişçi israf olduğu tespit edilmiştir. Anahtar kelimeler incelendiğinde rekreasyon ve rekreasyon ile ilgili fenomenlerin sıklıkla “*Conspicuous Leisure (Gösterişçi Boş Zaman)*” kavramı ile çalışıldığı görülmektedir.

Şekil 2. “Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)” ve Leisure (Boş Zaman)” Kavramlarına İlişkin Çalışmaların Anahtar Kelime Analizi

“Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)” ve Leisure (Boş Zaman)” kavramlarına ilişkin yayımlanmış çalışmalarda en fazla kullanılan anahtar kelimelerin; gösterişçi tüketim, boş zaman, Thorstein Veblen, turizm, rekreasyonel aktivite, tüketim, gösterişçi boş zaman, sosyal statü, sosyal medya, nostalji, orta sınıf, kurumsal iktisat ve tüketim davranışı olduğu tespit edilmiştir. Anahtar kelimeler incelendiğinde rekreasyon ve rekreasyon ile ilgili fenomenlerin sıklıkla “Conspicuous Consumption (Gösterişçi Tüketim)” ve Leisure (Boş Zaman)” kavramları ile birlikte çalışıldığı görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, tüketim kültürünün evrimi ve bireylerin yaşam tarzları üzerindeki etkileri bağlamında özellikle gösterişçi tüketim eğilimlerini ve bu eğilimlerin bir uzantısı olarak ortaya çıkan "gösterişçi boş zaman" kavramını incelemektedir. Scopus veri tabanında 1985-2023 yılları arasında gerçekleştirilen bibliyometrik analiz, "Gösterişçi Tüketim - Boş Zaman" ve "Gösterişçi Boş Zaman" anahtar kelimelerini içeren 111 çalışmayı kapsamaktadır. Bulgular, gösterişçi boş zaman kavramının ilk kez 1997 yılında literatürde yer aldığını ve 2006'dan sonra bu alanda yapılan çalışmaların belirgin bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bulgular bu iki kavrama ilişkin en çok çalışmanın 2022-2023 yıllarında yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla gösterişçi tüketim ve

gösterişçi boş zaman olgularının günümüzde dahi geçerliliğini koruduğunu ve rekreasyon davranışlarını açıklamada kullanıldığını göstermektedir.

Ülkeler bazında incelendiğinde ise, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Avustralya'nın bu konudaki en fazla yayını yapan ülkeler olduğu görülmüştür. Benzer şekilde, "Gösterişçi Tüketim" ve "Boş Zaman" kavramlarını bir arada kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülkeler Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Avustralya olarak belirlenmiştir. Ulusal rekreasyon literatüründe bu konuda bir açıklık olduğu düşünülmektedir. Türkiye'de pratikte gösterişçi tüketim ve gösterişçi boş zaman olgularının, bireylerin rekreasyon davranışlarını etkilediği gözlemlenebilmektedir. Bu nedenle Türkiye'de bu kavramlara ilişkin uluslararası nitelikte daha çok çalışmanın yapılması gerektiği söylenebilir.

Çalışmaların alanlara göre dağılımı incelendiğinde, gösterişçi boş zaman kavramına dair çalışmaların genellikle "sosyal bilimler", "ekonomi, ekonometri ve finans" ve "sanat ve beşerî bilimler" alanlarında yoğunlaştığı görülmüştür. Gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarını bir arada kullanan çalışmaların ise daha çok "sosyal bilimler", "işletme-yönetim ve muhasebe" ile "ekonomi, ekonometri ve finans" alanlarında yoğunlaştığı belirlenmiştir. Yayın türleri açısından incelendiğinde, bu kavramlara ilişkin çalışmaların çoğunlukla makale ve kitap bölümü türlerinde yayımlandığı görülmüştür.

Kurumlar, yazarlar, atf alınan çalışmalar ve anahtar kelimeler bazında yapılan incelemeler de literatürdeki önemli aktörlerin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır. Dergi ve yayınevlerine ilişkin analizde, "Leisure Studies" dergisinin gösterişçi boş zaman kavramıyla ilgili literatüre en fazla katkı sağladığı belirlenmiştir. Gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarını bir arada kullanan çalışmalarda ise en fazla yayının "Leisure Studies" dergisinde yayımlandığı tespit edilmiştir. Kurumlara ilişkin analiz bulgularında, gösterişçi boş zaman ile gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarına dair literatüre en fazla katkı sağlayan kurumlar belirlenmiştir. Gösterişçi boş zaman kavramıyla ilgili en fazla yayını gerçekleştiren kurumlar, Texas A&M Üniversitesi ve Sydney Teknoloji Üniversitesi olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarını bir arada kullanan çalışmalara en fazla katkıda bulunan kurumlar ise Harvard İşletme Okulu ve Georgetown Üniversitesi olarak belirlenmiştir. Yazar bazında incelenen sonuçlara göre, gösterişçi boş zaman kavramıyla ilgili en fazla yayına sahip olan yazar Scott, D. olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde, gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarına ilişkin en fazla yayına sahip olan yazarlar ise Paharia, N.; Keinan, A. ve Bellezza, S. olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, belirli yazarların ve kurumların bu konudaki öncü rolünü vurgulayarak, ilgili literatürdeki önemli paydaşları belirleme konusunda araştırmacılara rehberlik sağlamaktadır. Dolayısıyla gelecekte konu ile ilgili çalışma yapmak isteyen araştırmacılara bu kaynakları, kurumları ve yazarları incelemeleri önerilebilir.

Gösterişçi boş zaman kavramına odaklanan yayımlanmış çalışmalarda en sık kullanılan anahtar kelimeler arasında gösterişçi tüketim, gösterişçi boş zaman, boş zaman, statü, rekreasyonel aktivite, tüketim, çalışma koşulları, Veblen, materyalizm, iş gücü arzı, gelir, tüketim davranışı ve gösterişçi israf bulunmaktadır. Benzer şekilde, gösterişçi tüketim-boş zaman kavramlarına

odaklanan çalışmalarda en sık kullanılan anahtar kelimeler arasında gösterişçi tüketim, boş zaman, Thorstein Veblen, turizm, rekreasyonel aktivite, tüketim, gösterişçi boş zaman, sosyal statü, sosyal medya, nostalji, orta sınıf, kurumsal iktisat ve tüketim davranışı bulunmaktadır. Bu anahtar kelimeler, rekreasyon ve ilgili fenomenlerin gösterişçi boş zaman bağlamında nasıl ele alındığını yansıtmaktadır. Anahtar kelimelerin analizi, gösterişçi tüketim ve gösterişçi boş zaman kavramlarının rekreasyon alanında nasıl ele alındığını ve hangi bağlamlarda incelendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak; incelenen literatür doğrultusunda gösterişçi tüketim kavramının rekreasyon davranışlarını açıklamak için sıklıkla kullanıldığı ve günümüzde dahi geçerliliğini koruduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda gösterişçi boş zaman ve gösterişçi tüketim kavramlarının, bireylerin boş zamanlarını geçirirken sergiledikleri tüketim eğilimlerini ve boş zaman etkinlikleri aracılığıyla sosyal statülerini vurgulama çabalarını anlamak amacıyla alan yazında kullanıldığı söylenebilir.

Bu doğrultuda gelecekte yapılacak olan araştırmalarda, gösterişçi tüketim ve gösterişçi boş zaman kavramlarına daha fazla odaklanması ve bu kavramların rekreasyon alanında nasıl çalıştığını, bireylerin davranışlarını ve toplumsal etkileşimlerini nasıl etkilediğini daha derinlemesine anlamak amacıyla ampirik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Gösterişçi tüketim ve gösterişçi boş zaman kavramları kültürel bağlamda farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle, gelecekte yapılacak olan çalışmaların farklı kültürlerdeki bireylerin bu kavramlara nasıl yaklaştığını incelemesi ve bu konudaki kültürel çeşitliliği daha iyi anlamaya yönelik araştırmaların yapılması önerilmektedir.

Günümüzde dijital gelişmelerin rekreasyon davranışlarını da etkilemesi sebebiyle, bireylerin gösterişçi tüketim ve boş zaman anlayışlarını dijital ve sosyal medya üzerinden nasıl ifade ettiklerini ve bu platformların bu kavramlara olan etkilerini inceleyen çalışmaların gelecekte yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Akşit Aşık, N (2022). Rekreasyon, Tarihsel Gelişim, Teoriler, Farklı Alanlarla İlişkiler ve Güncel Gelişmeler, Yağmur Y ve Gaberli Ü (Ed.), Rekreasyonun Tarihsel Gelişimi (2. Baskı, s. 3-12). Ankara

Barut, D., & Güneş, S. (2018). Gösterişçi tüketimin nedenleri ve mobilya firmalarının gösteriş üzerine geliştirdikleri algı. *International Journal of Academic Value Studies*, 4(18), 81-88.

Frijters, P., & Leigh, A. (2008). Materialism on the march: from conspicuous leisure to conspicuous consumption? *The Journal of Socio-Economics*, 37(5), 1937-1945.

Güner Koçak, P. (2017). Gösterişçi tüketim üzerine teorik ve uygulamalı bir çalışma: Pamukkale Üniversitesi örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(43), 79-112.

Hız, G. (2011). Gösterişçi tüketim eğilimi üzerine bir alan araştırması (Muğla örneği). *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 117-128.

Huang, L., & Shi, H. L. (2015). Keeping up with the Joneses: from conspicuous consumption to conspicuous leisure? *Oxford Economic Papers*, 67(4), 949-962.

Juniu, S. (2000). Downshifting: Regaining the essence of leisure. *Journal of Leisure Research*, 32(1), 69-73.

Keskin, U., & Bayram, A. (2019). Aylak birey davranışlarının çağdaş biçimi: elektronik aylaklık. *Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-24.

Koçak, P. G. (2017). Gösterişçi tüketim üzerine teorik ve uygulamalı bir çalışma: Pamukkale Üniversitesi örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(43), 79-112.

Sarı, B. (2019). Modernizmden postmodernizme tüketicinin evrimi ve ekonomi politikasını anlamak. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(70), 554-568.

Trigg, A. B. (2001). Veblen, Bourdieu, and conspicuous consumption. *Journal of economic issues*, 35(1), 99-115.

Türk Dil Kurumu. (2023). tdk.gov.tr. Erişim Tarihi: 13.11.2023

Veblen, B. T. (2005). *Aylak Sınıfın Teorisi*. İstanbul: Babil Kitabevi.

ASKERİ GÜLABOĞLU ESERLERİNİN BAKÜ YAZMA NÜSHALARI HAKKINDA

Tünzale Elizade kızı Seyfullayeva
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Mehemmed Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü
Filoloji üzre felsefe doktoru
ORCID ID: 0009-0005-5018-5968
tunzale-s@mail.ru

Askeri Gülaboğlu 17. yüzyıl Türk tasavvuf edebiyatının büyük şairi, Halvati tarikatının tanınmış isimlerinden biridir. Tasavvufa bağlı bu büyük şairin yaratıcılığı "Divan", "Camei-esrar", "Sülükus-salikin fi beyani-esrarul arifin" adlı eserlerden oluşmaktadır.

Eserlerinde ve şiirlerinde Halveti tarikatına olan bağlılığını fazlasıyla yansıtmıştır. Asıl adı Muhammed (Mehmed), mahlası Askeri'dir. Babasının adından dolayı "Gülabi", "Gülaboğlu" ve "Çalık Muhammed Ağa" lakaplarıyla da tanınmıştır. "Divan"ındaki şiirlerinde "Muhammed", "Gülaboğlu", "Gülaboğlu Muhammed", "Muhammed Han", "Askeri", "Derviş Askeri", "Askeri Derviş" gibi adı ve mahlası iç-içe geçmektedir. Şairin eserlerinin Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Belitmeliyiz ki, Türkiyede şairin eserleri üzerinde muhtelif mevzularda araştırmalar yapılmıştır.

Azerbaycanda ilk kez olarak Askeri Gülaboğlu'nun yaratıcılığı ile bağlı araştırmalar tarafımızdan yapılmaktadır. Bu yönden şairin Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Mehemmed Füzuli adına Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunan eserlerinin yazma nüshalarını dikkata alarak araştırmalarımızı devam ettirmekteyiz.

Sunduğumuz makalede şairin Azerbaycan'daki yazma eserleri hakkında geniş bilgi vermişiz. Elyazmalar Enstitüsü'nde Askeri "Divan"ının 25, "Camei-esrar" mesnevisinin 3 ve "Sülükus-salikin fi beyani-esrarul arifin" risalesinin 2 nüshası muhafaza edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Askeri Gülaboğlu, Tasavvuf, Bakü, Yazma nüshaları

ABOUT THE BAKU MANUSCRIPT COPIES OF ASKERI GULABOĞLU'S WORKS**Tünzalə Əlizadə qızı Seyfullayeva****ABSTRACT**

Sufism is the name of spiritual life and moral values in Islam. Sufism, which completed its formation and became systematized, entered the process of organization starting from the second half of the 12th century. Sufis, who redefined the rules and methods of Sufism with some differences, established sects generally known by their own names. Sects that make Sufism more effective and spread faster among the people have managed to maintain their existence throughout the Islamic world until today. Various sects were established in the 12th century, and in the 13th century, works providing theoretical information on the subject and a poetry tradition began to emerge. 9-11. in centuries the first examples of Sufi poetry, began to spread in many geographies from Central Asia to Anatolia and the Balkans. This literature, which started with Ahmed Yesevi in Central Asia, dates back to the 13th-14th centuries. It played a major role in strengthening the spirituality of the people through poetry, folk songs and epics in the centuries.

The main Sufi poets and writers of Turkish literature are: Ahmet Fakih, the first representative of religious-Sufi literature in Anatolia, Hacı Bekdaş Veli, the founder of Bekdaşi, Ahmet Gülşehri, Yunus Emre XIV, who lived in Anatolia. He is the strongest representative of lodge poetry in Anatolia at the beginning of the century. Religious and Sufi elements were also included in the poems of Seyyad Hamza, one of the first representatives of Divan poetry in the 13th century. Musa, who has a special position in Bektashism, and Kaygusuz Abdal, whom he trained, are among the leading figures of Turkish Sufi poetry.

Nesimi, the greatest poet of the 14th century Turkish poetry, who gained great fame in Azerbaijan and Anatolia, had a great impact on the development of Turkish Sufi poetry. We can mention the names of great Sufis such as Hacı Bayram Veli, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rumi in the 15th century. In this century, we see the rise of Sufi poets addressing the public in Anatolia. The greatest work of the century is Suleyman Chelebi's "Vasilatun-nicat". Although Hacı Bayram Veli has two poems in aruz verse and three poems in satirical verse, he gained his real fame with the founding of the first Turkish sect, Bayramiyye, and the caliphs he raised.

Sufism was also highly developed in the Turkish literature of the 17th century Ottoman period. Various mosques and madrasahs are factors affecting this development. The most famous poets and artists of the time grew up under the influence of Sufism in the atmosphere of the lodge. Askari Gulaboglu is the great poet of the 17th century Turkish Sufi literature and one of the well-known names of the Halvati sect. The creativity of this great poet affiliated with Sufism consists of works named "Divan", "Camei-esrar", "Sülükus-salikin fi beyani-esrarul arifin".

There are manuscript copies of the poet's works, which reflect his devotion to the Halveti sect, in Turkish libraries. In Turkey, research has been conducted on various subjects on the poet's works.

For the first time in Azerbaijan, research related to the creativity of Askari Gulaboglu is being carried out by us. In this respect, we continue our research by taking into account the manuscript copies of the poet's works in the Manuscripts Institute named after Mehemmed Füzuli

of the Azerbaijan National Academy of Sciences. 25 copies of the Military "Divan", 3 copies of the "Camei-esrar" masnavi and 2 copies of the "Sülükus-salikin fi beyani-esrarul arifin" treatise are preserved in the Manuscripts Institute.

We have provided extensive information regarding these copies in the article we present. The date of writing, scribe, calligraphy, font size and volume of each copy are shown separately. We should point out that Askari Gulaboglu's "Divan" has been translated by us based on the Baku manuscripts, and we are planning to publish it in the near future.

Keywords: Sufism, Askeri, halveti, manuscript, copy

XVII əsr osmanlı dövr türk ədəbiyyatında təsəvvüf yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Müxtəlif təkkə, cami və mədrəsələr bu inkişafa təsir edən amillərdir. Bu dövrdə təkkələr ən üst səviyyədə olmuşdur. Bütün təriqətlər Anadoluda qurduqları təkkələrdə, cami və mədrəsələrdə təsəvvüfü yaymaq, xalqın irfan səviyyəsini qaldırmaq məqsədi ilə sıx fəaliyyət göstərmişlər. Dövrün ən məşhur şair və sənətkarları təkkə atmosferi içində təsəvvüf təsiri ilə yetişmişdir. Əvvəlki əsrlərə nisbətən bu dönəmin say baxımından çox olan təkkə şairləri dini və təsəvvüf əsaslarını geniş xalq kütlələrinə çatdırılması üçün çalışmışlar (4, s.15-17).

XVII əsr Türkiyənin müxtəlif ərazilərində, xüsusilə Anadoluda təriqətlərin daha çox inkişaf etdiyi bir dövrdür. Anadoluda təmsil edilən təriqətlər Xəlvətiyyə, Mövləviyyə, Bahramiyyə, Cəlvətiyyə, Nəqşbəndəniyyə, Qadiriyyə, Səmərqəndəniyyə, Zeyniyyə, Kübreviyyə və Şazəlliyədir.

Bu dövrdə Anadoluda ən geniş yayılan təriqət Şeyx Ömər Xəlvətinin qurduğu "Xəlvətiyyə" təriqətidir. Qeyd etməli ki, Azərbaycanda təsəvvüf sahəsində yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Yəhya Bakuvü və onun təsis etdiyi xəlvətlik XV əsrdən etibarən ədəbi, fəlsəfi, ictimai və siyasi sahələrdə böyük təsirə malik olmuşdur. Xəlvətlik Seyid Yəhya Bakuvü zamanında Azərbaycanın hər tərəfində, o cümlədən İran və Osmanlı dövlətində yayılmışdır. Seyid Yəhyanın vəfatından 40 il sonra isə xəlvətlik Osmanlı imperiyası torpaqlarının hər tərəfində Balkan, Orta Asiya, Qafqaz və Anadolunun ən böyük təriqəti kimi yüzə yaxın qola, yüzlərlə təkyə və yüz minlərlə müridə sahib olmuşdur. Seyid Yəhya Şirvanidən sonra Xəlvətiyyə təriqəti müxtəlif qollara ayrılmağa başlamışdır. Bu qollar arasında 4 qol daha geniş yayılmış, islam dünyasının dini fəlsəfi düşüncəsinin təşəkkül tapmasında və inkişafında böyük əhəmiyyətə səbəb olmuşdur.

XVII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının Xəlvətiyyə təriqətinin görkəmli nümayəndələrindən biri Gülaboğlu Əsgəridir. Əsil adı Məhəmməd olan şairin atasının adı Gülabi olduğundan Gülaboğlu deyə tanınmaqdadır. Məxləsi Əsgəridir.

Laməkan iqliminün şəhrində tikmişük bina,

Həm Gülaboğlu Məhəmməddir bu yerdə adımız (5, 51b).

Əsgəri Gülaboğluya aid biblioqrafik qaynaqlardakı məlumatlar kifayət qədər deyil və birinin təkrarı mahiyyətindədir (Şairin həyatına dair əraflı məlumat yoxdur.

Mənbələrdə şairin doğum tarixi dəqiq olaraq qeyd olunmamışdır (3, s.491). Bəzilərinə 1617-ci ildə doğulduğu güman edilməkdədir. Kütahyanın Zemha kəndində doğulmuşdur. İlk

təhsilini mədrəsədə almış, daha sonra təhsilini Kütahyada davam etdirmişdir. Elmini zənginləşdirmək üçün bir müddət Şamda, Buxarada yaşamışdır. Qayıtdıqdan sonra mürşidi Ümmi Sinana bağlanaraq Xəlvəti təriqətinə yönəlmişdir. Bir müddət Afyonkarahisarda ilk elmi müəssisə olan Hisarardı Əlaəddin Mədrəsəsində müdərrişlik vəzifəsində çalışmışdır. Əsgəri 1693-cü ildə Afyonkarahisarda vəfat etmişdir.

Əsgəri Gülaboğu türk ədəbiyyatında “Divan”ı, “Cameyi-əsrar” adlı bir məsnəvisi, “Sülüküs-salikin fi bəyani-əsrarül arifin” adlı risaləsi ilə məşhur olmuşdur. Şairin əsərlərinin müxtəlif illərdə köçürülmüş əlyazmalarına Türkiyənin məşhur kitabxana və muzeylərində rast gəlmək mümkündür.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda da Əsgəri “Divan”ının 25, “Cameyi-əsrar” məsnəvisinin 3 və “Sülüküs-salikin fi bəyani-əsrarül arifin” risaləsinin 2 əlyazma nüsxəsi mühafizə olunmaqdadır. Həmin əlyazma nüsxələrinin təsvirini aşağıdakı şəkildə təqdim etməyə çalışmışıq:

B-380/1998

Əsgəri “Divan”

Əlyazmanın ilk səhifəsində qara mürəkkəblə verilmiş cədvəlin içərisində katibin qeydləri Allahu Rəbbi, Məhəmməd Nəbiyyi, Və-l İslamu ,Ya Allah, Ya Məhəmməd eyni zamanda, “Əbu Bəkr Osmandan Allah razı olsun” ifadələri qeyd olunmuşdur. Katib cədvəldə həmçinin bu kitabın Əsgəriyə aid olduğunu bildirmiş, “Divan”ın köçürməyə başladığı tarixi göstərmişdir. (h.1312). Katibi: Əbdülqəni ibn Hacı Yunus Əfəndi, Köçürülmə yeri: Şamaxıdır. Kətəbədə əlyazmanın köçürülmə tarixi h.1313 səfər ayının şənbə günü / (m. 1895-ci il) olaraq qeyd edilmişdir. Əlyazmanın ümumi həcmi 116 vərəqdır. Əsgəri “Divan”ı 1a-103b səhifələrində yer almışdır. Ölçüsü: 17,5x22sm, mətnin ölçüsü 13,5x16,5 sm-dir. Çar Rusiyası istehsalı olan (Adişevskaya Fabrika № 4 möhürlü) sarı kağıza nəstəliq (təliq) xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Demək olar ki, bütün qeydlər və məqtə beytlər qırmızı mürəkkəblə verilmişdir. Əlyazma mətni iki sütunda (bəzi vərəqlər üç sütunludur s.111b-112a) verilmişdir. Hər sütunda 15 sətir var. Əlyazma nüsxəsi həm Şərq, həm də ərəb rəqəmləri ilə səhifələnmişdir.

“Divan” “Bəsmələ” ilə başlanır. Əlyazmanın cildi üzərinə qəhvəyi rəngli parça çəkilməmiş kartondur.

Başlanır:

كنت كنزاً سرينى فاش ايلين عرفان منم (5,1a)

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: واجب ممكن سنسن يا رسول (5, 103b)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

B-581/2199

Əsgəri “Divan”

Katibi: Mahmud ibn Hacı molla Süleyman, köçürülmə tarixi h.1292/m.1875-ci il, Köçürülmə yeri: Şamaxıdır. Ölçüsü: 16,5x22, mətnin ölçüsü: 14,5x18,5. Həcmi 97 vərəqdır. Əlyazmanın bərpaya ehtiyacı var. Əlyazma mətni hərəkəli nəsxlə qara mürəkkəblə iki sütunda hər sütunda 11 sətir olmaqla Rusiya istehsalı olan (Tatarovskiy Protaseyeva Fabrik №6) açıq-sarı

kağıza yazılmışdır. 1a səhifəsində müxtəlif dini qeydlər var. Cildi tünd qəhvəyi rəngli dəridir. Cildin üzərində həndəsi fiqurlu müxtəlif cizgilər var. Divan “Bəsmələ” ilə 1b səhifəsindən başlayır. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir.

Başlanır:

کنت کنزاً سرینی فاش ایلین عرفان منم (6,1b)

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: عسکری دو سته اولالی و اصل (6, 97b)

Əsgəri dosta olalı vasil

B-339\1957

Əsgəri “Divan”

Katibi: Abdullah bin Hacı Əbdürrəhman Qutqaşını, köçürülmə tarixi h.1265/m.1848-ci ildir. Köçürülmə yeri: Qəbələdir. Ölçüsü: 21x17, mətnin ölçüsü: 16,5x11,5sm-dir. Cildi ətrafına tünd-göy rəngli parça yapışdırılmış kartondur. Əlyazma mətni nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə iki sütunda hər sütunda 19 sətir olmaqla Avropa istehsalı olan açıq-sarı kağıza yazılmışdır. Bəzi səhifələrdə misralarda sözlərin altından qırmızı mürəkkəblə xətlər çəkilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində “Divan”ın Əsgəriyə aid olması barəsində ərəbcə qeydlər yer almışdır. Daha sonra iki farsca şeir verilmişdir. Divan “Bəsmələ” ilə başlanır. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Əlyazmanın ümumi həcmi 109 vərəqdir. Əsgəri “Divan”ı əlyazmanın 1b-50b səhifələrində yer almışdır.

Başlanır:

کنت کنزاً سرینی فاش ایلین عرفان منم (7, 1b)

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: صبره طاقت قالمادی هیچ عسکریا نیلیم (7, 50b)

Səbrə taqət qalmadı heç Əsgəriyyə neyləyim

51b-dən 59a səhifələrində Əsgərinin **“Bismillahi ərrehmani ərrehimü bənəstəin”** başlığı altında **“Cameyi-əsrar”** məsnəvisi, **59b-65a** səhifələrində **Sülüküs-salikin fi bəyani-əsrarül arifin**”adlı risaləsi yer almışdır.

B-31\1644

Əsgəri “Divan”

Katibi və yazılma tarixi məlum deyil. Ölçüsü: 22x15, mətnin ölçüsü: 9x17sm-dir. Həcmi 97 vərəqdir. Əlyazma mətni nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə iki sütunda hər sütunda 24 sətir olmaqla çar Rusiyası istehsalı olan açıq-sarımtıl və göy rəngli kağıza yazılmışdır. Divan “Bəsmələ” ilə başlanır. Müasir və şərq paqinasıya üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildi tünd-qaraüzlü bəzəkli nazik dermantindir.

Başlanır:

کنت کنزاً سرینی فاش ایلین عرفان منم (8,1)

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: مصطفا دورندیوز بز دین ایمان وقتیدیر (8, 97)

Mustafa devrindəyüz biz, dinü iman vəqtidür

B -801\2421**Əlyazma Qəzəliyyat adlanır**

Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə köçürülmə tarixini XIX əsrə aid etmək olar. Katibi məlum deyil. Ölçüsü: 22x17,5, mətnin ölçüsü: 13x17,5sm, həcmi 61 vərəqdir. Əlyazma bərpa olunub. “Bəsmələ” ilə başlanan əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 19 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan sarı rəngli kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. 1a-da üç müasir möhür, qaralamalar və müxtəlif qeydlər var. Hər misranın sonunda bənövşəyi mürəkkəblə balaca dairə verilmişdir. Həm Şərq, həm də müasir üsulla səhifələnmişdir. Əlyazma sondan naqisdir. Cildi zoğalı rəngli dermantindir.

Başlanır:

كنت كنزاً سرينى فاش ايلين عرفان منم (9, 1b)

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

B-794/2414**Əsgəri “Divan”**

Köçürülmə tarixi XIX əsr olan əlyazma nüsxəsinin katibi məlum deyil. Ölçüsü: 22,5x17,5, mətnin ölçüsü: 11x17sm, həcmi 69 vərəqdir. Divan 1a-62a səhifələrində yer almışdır. Əlyazma bərpa olunub. Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 21 sətir olmaqla açıq-göy rəngli qalın Çar Rusiyası istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnib... “Əlifnamələr”-də hərflər qırmızı mürəkkəblə verilmişdir(51a-51b). Əsər əvvəldən və sondan naqisdir. Cildi zoğalı rəngdə dermantindir. Əlyazma nüsxəsinin ilk səhifəsi şairin “Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm” mətləli şerinin 21-ci beyti ilə başlayır.(4 beyt) Qeyd etməliyə ki, həmin qəzəl əlyazmanın 54a səhifəsində tamlıqla verilmişdir. Daha sonra “İçrə” rədifli qəzəli başlayır.

Başlanır:

قهرو لطفم علتيدى كفو امان نيسبتى (10, 1a).

Qəhrü lütfüm illətidür küfrü iman nisbəti

بنم اول جان اولان جانان قمو جانلاره جان ايجره

Bənəm ol can olan canan qamu canlara can içrə (10, 1a).

Bitir: صبره طاقت قالمادى هيچ عسكرىا نيليم (10, 62a).

Səbrə taqət qalmadı heç Əsgəriyyə neyləyim?

62b-dən 69b-yə kimi Əsgərinin “**Cameyi-əsrar**” məsnəvisi verilmişdir.

Başlanır:

بسمالله الرّحمان الرّحيم

فاتح ابواب قران عظيم

جامع اسرار اسماء صفات

(10, 65b). لامع انوار مسمى و ذات

Bismillahi-ərrəmani ərrəhim,

Fatehi-əbvabi-Qurani-əzim.

Cameyi-əsrar ismavü sifət ,

Lameyi-ənvari-müsəmmivü zat

Bitir:

فی عبادی جنتیبه ایردی اول (10, 69b).

Fi übadi-cənnətiyə irdi ol

B-1347/2970**Əsgəri “Divan”**

Köçürülmə tarixi –h.1286/m.1869-cu il , katibi məlum deyil. Ölçüsü: 22,5x17,5, mətnin ölçüsü: 11x17sm olan əlyazmanın ümumi həcmi 111 vərəqdir. Əsgəri Divanı 1a-83a səhifələrində yer almışdır. Əlyazma bərpa olunub. Əvvəldən və sondan naqisdir. Bərpadan sonra kitabın forzasına əvvəlki kitabın bir səhifəsi yapışdırılmışdır. Burada”Müridlər Şeyx hüzurunda ibadət üçün oxuduqları şeir məcmuəsidir. Əsgəri divanı. Sabiq ərəb məktəbinin tədrisat sərgisi. Sufi və müridlər üçün qəsidələr.” kimi qeydlər vardır.Əlyazma iki sütunda hər sütunda 14 sətir olmaqla açıq-sarı rəngli qalın Çar Rusiyası (Fabrik Sergeyeva №6 yazılmış soyuq möhürlü) istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnmişdir. Cildi sarı rəngdə dermantindir.

Başlanır: مکاکیم یوق مکان ایچره مکانسیز لامکان اولدم (11, 1a).

Məkanım yoq məkan içrə məkansız laməkan oldum

Bitir: واجب ممکن سنسن یا رسول (11, 83b).

Vacibi-mümkün sənşən ya Rəsul

83a-dan 100b-yə kimi Əsgərinin **“Cameyi-əsrar”** məsnəvisi verilmişdir.

Başlanır:

بسمالله الرّحمان الرّحيم

فاتح ابواب قران عظيم

جامع اسرار اسماء صفات

(11, 83a) لامع انوار مسمی و ذات

Bismillahi-ərrəmani ərrəhim,

Fatehi-əbvabi-Qurani-əzim.

Cameyi-əsrar ismavü sifət ,

Lameyi-ənvari-müsəmmivü zat .

Bitir: اول صورت رحمانه باق

ایر احسن انسانه باق (11,100b).

Ol surəti-rəhmanə baq,

İr əhsəni-insanə baq

100b-dən 101b-yə kimi Nəqşbəndi təriqəti haqqında nəsrə yazılmış məlumat yer almışdır.

102a-dan 109b səhifəsinə kimi Əsgərinin **“Risaləyi-sülükis-salikin fi bəyani-əsrarül-arifin”** adlı risaləsi yer almışdır, nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır.

110a-dan 111b-yə kimi Əruz vəzninin qəlibləri haqqında bilgi verilmişdir. Son səhifədə üzük möhrü var.

Başlanır: بنم اول جان اولان جانان قمو جانلاره جان ایچره (11, 1a)

Bənəm ol can olan canan qamu canlara can içrə

Bitir: صبر طاقت قالمادی هیچ عسکریا نیلیم (11, 83a)

Səbrə taqət qalmadı heç Əsgəriyyə neyləyim?

B-2007/3632

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi –h.1294 –m.1878-ci il, katibi məlum deyil. Ölçüsü: 22x19, mətnin ölçüsü: 18,5 x 13,5 sm olan əlyazmanın həcmi 103 vərəqdır. Əlyazma mətni hərəkəli nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə iki sütunda hər sütunda 11 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan açıq-sarımtıl kağıza yazılmışdır. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir.

Cildi tünd-qəhvəyi rəngli dəridir. Cildin üzərində müxtəlif cizgilər var. Əlyazmanın hər səhifəsinin yuxarı hissəsində Allahın 99 adının zikri və Peyğəmbərə salavat(Allahummə salli ələ Mühəmməd və ələ Əli Mühəmməd) verilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində “Zikri-haqqə dil verüb, zövqü səfalar sürüb” qəzəli verilmişdir. Qəzəl burada “Mömin olan fikr edə nəfsilə xənnasını” beyti ilə başlayır(6 beyt). Divan “Bəsmələ ” ilə başlayır(1b).

Başlanır:

كنت كنزاً سرينى فاش ايلين عرفان منم (12, 1b)

Künti-kənzin sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: واجب ممكن سنسن يا رسول (12, 103a)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

Sonda katibin duası yer almışdır:

Təməm oldı həmdullah bu dastan,

Sanasan tazə təprəndi gülüstan.

Həmişə Mahmudı siz yad edəsiz,

Duadan könlümüzi şad edəsiz.

Təmənnə katibə sizdən duadır,

Günahı əfv edən bəri-xudadır (12,103a).

B-2294/3919

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi –h.1278 /m.1861-ci il, katibi: Aslan Həməzəlü bin Molla Məhəmməddir. Ölçüsü: 23x18,6, mətnin ölçüsü: 11x19sm-dir. Əlyazmanın ümumi həcmi 155 vərəqdır. Əlyazma əvvəldən naqisdir.Əsgəri “Divan”ı 4b-83b səhifələrini əhatə edir. 83b-dən 85b-yə səhifələr boşdur.

Əlyazma bərpa olunub. Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 14 sətir olmaqla açıq-sarı rəngli qalın Çar Rusiyası (Surskaya Fabrik Sergeyeva №6 yazılmış soyuq möhürlü) istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əvvəldən naqis olan əlyazmanın ilk səhifələrinə kiçik ölçülü bərpa olunmuş vərəqlər əlavə edilmişdir. Burada katib Miskin Aslan Həməzəlinün adı və 1277-ci il tarixli qeyd vardır. 1a-dan 3a-ya kimi məsnəvi janrında şeir verilmişdir. 3a səhifəsində biz təkrarən Miskin Aslan Həməzəlinün adına və 1277-ci il tarixli qeydə rast gəlirik. Eyni zamanda burada katibə məxsus 4 misralıq şeir də verilmişdir.

3b səhifəsində Abdullah Əfəndi əl-Nisariyə məxsus 14 bənddən ibarət “Bu” rədifli şeir verilmişdir.

4a səhifəsində Abdullah adlı şairə aid “ərəbi” və “Əl-aman” rədifli şeirlər yer almışdır.

Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Cildi boz rəngli dermantindir. Divan “Bəsmələ” ilə başlayır .

Başlanir: كنت كنزاً سريني فاش ايلين عرفان منم (13, 4b)

Künti-kənzin sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: صبره طاقت قالمادی هيچ عسكريا نيليم (13,83a)

Səbrə taqət qalmaqda heç Əsgəriyyə neyləyim?

B-2125/3750 (köhnə:A1148/29983)

Qəzəliyyat adlanır . Divandan seçmələrdir.

Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil.

Əlyazma bərpa olunub. Ölçüsü: 18,7x23sm, 14x18,5. Həcmi-10 vərəqdir.

Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 13 sətir olmaqla açıq-sarı rəngli qalın Çar Rusiyası (Surskaya Fabrik Sergeyeva №6 yazılmış soyuq möhürlü) istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Cildi açıq-mavi rəngli parçadır.

Qeyd etməliyə ki, əlyazma əvvəldən naqisdir. 1a vərəqində “Həqiqət” rədifli qəzəlin son misrası verilmişdir. Daha sonra “Döndərdi bizi şövqilə dolabı-məhəbbət” mətləli qəzəl başlayır.

Başlanir: دوندردی بزی شوقيله دولاب محبت (13, 1a)

Döndərdi bizi şövq ilə dolabı-məhəbbət

Bitir: مرحم بوله بو ياره يا رب عنایت قيل (13, 10b)

ərhem bula bu yarə, ya Rəbb inayət qıl.

B-3014/4639

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi və katibi göstərilməyib. Ölçüsü: 17,7x22,5sm, 12,5x16,5sm-dir.Həcmi 45 vərəqdir.Əlyazma bərpa olunub. Əvvəldən naqisdir. Əlyazma iki sütunda , hər sütunda 14 sətir olmaqla açıq-sarı rəngli qalın Çar Rusiyası istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. 34a-34b səhifələrində müxtəlif şeirlər yer almışdır.Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Cildi xaki rəngli dermantindir.

Başlanir: من ضعيفه قيل شفاعت يا محمد مصطافا (14, 1a)

Mən zaifa qıl şəfaət, ya Məhəmməd Mustafa

Bitir عسكريا جئت مأوايا حاجت قالمادی (14,45b)

Əsgəriyyə cənnəti-mevaya hacət qalmaqda.

B-3100/4725

Əsgəri “Qəzəliyyat”

Köçürülmə tarixi:h.1272/m.1862-ci il, katibi: Hacı Məhəmməd ibn Hacı Əli əfəndi Haputludur Ölçüsü: 15x20,5sm, 10,5x14,5. Həcmi-86 vərəqdir.

Əlyazmanın bərpaya ehtiyacı var. Əsər “Bəsmələ” ilə başlayır. Əlyazma iki sütunda və hər sütunda 12-13 sətir olmaqla açıq-sarı rəngli Şərq kağızına qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq paqinasıya üsulu ilə səhifələnmişdir. Əlyazma cildsizdir.

Başlanir: كنت كنزاً سريني فاش ايلين عرفان منم (15, 2b).

Kunti- kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: واجب ممكن سنسن يا رسول (15, 86a)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

Katibin qeydi: Təmam oldı dedüm, Əlhəmdullah,

Əgər yazdum gələt əstəğfirullah.

B-4607 /6232

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi və katibi məum deyil. Köçürülmə yeri: Haput kəndi (İsmayılı rayonu)

Ölçüsü: 15x20,5sm, 12,5x14 sm, həcmi- 76 vərəqdir. Əlyazmanın bərpaya ehtiyacı var. Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 10 sətir olmaqla rus istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Müasir və Şərq Paqinasıya üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildsizdir.

Əlyazmanın 1a səhifəsində “Buldular” rədifli qəzəlinin son misrası verilmişdir. Vərəqin üst hissəsi cırılmışdır. Daha sonra “Əhli-ürfan məclisində elmi-ürfanı qıl ziyad” mətləli qəzəli başlayır.

Başlanır: عجل عرفان مجلسنده علم عرفانی قيل زياد (16, 1a)

Əhli-ürfan məclisində elmi-ürfanı qıl ziyad

Sonu “Mənüm” rədifli qəzəlinin 3-cü beyti ilə tamamlanır.

علم قدرتدن يتيشدى قلبمدر عرفان منوم (16, 76b)

Elmi-qüdrətdən yetişdi qəlbimə ürfan mənüm

A-566/2184

Əsgəri “Divan “

Köçürülmə tarixi h.1287/m.1870-ci il, köçürülmə yeri Xanəqahdır. Ölçüsü: 22,5x18,3sm, 21,5x16,5sm, həcmi 82 vərəqdir.

Əlyazma iki sütunda hər sütunda 13 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan qalın açıq-sarı rəngli kağıza qara mürəkkəblə şikəstə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnib. Əlyazmada hər şeiri fərqləndirmək üçün şeirlərin son beytindən sonra bənövşəyi, bəzən də qara rəngdə xətt çəkilmişdir. Cildi qara dermatindir.

“Künti-kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm” mətləli şeirin 13-cü beytindən başlayır.

Başlanır: مزحر ضات صفات اسما اولان عاريفلرين (17, 1a)

Məzhəri-zati-sifat əsma olan ariflərin

Bitir: واجب ممکن سنسن يا رسول (17, 80b)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

Sonda katibin adı və əlyazmanın köçürülmə tarixi göstərilmişdir. Fi şəhri Zülhəccə əlhəram fi yövmi şənbə dəv vəqti-əsr, 1287

Əgər sorsan katib ismin ey yar, (17, 81a)

Bil Tacəddindir gəmə giriftar.

B-6575/8200

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Ölçüsü: 17,5x21,5sm; 13x18 ,həcmi:81 vərəqdir.

Əvvəldən naqis olan əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 12-13 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan qalın açıq-sarı rəngli kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Əlyazma cildsizdir.

Bu əlyazma nüsxəsində birinci şeir “Dilrübalar arasında sevdiyim fərzanədir” mətləli şeirin 10-cu beytindən başlayır.

Başlanır: دست عشقندن آنک ممکن دکل اولماق خیلاص (18, 1a)

Dəsti -eşqindən anın mümkün deyil olduqca xilas

Bitir: واجب ممکن سنسن یا رسول (18, 79a)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

B-6371/7996

Əsgəri “Divan” (Divandan seçmə şeirlər)

Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Ölçüsü: 18x23sm; 13x14,5sm, həcmi:43 vərəqdır. Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 14-15 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan qalın açıq-sarı rəngli kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Əvvəldən naqis olan əlyazma nüsxəsinin cildi bərpadan sonra medalyonlu albalı rəngli dermantindir.

Əlyazma “İcrə” rədifli şeirin 2-ci beyti ilə başlayır.

Başlanır: Təəyyün latəəyyündən münəzzəhdür mənim sirrim (19, 1a)

Bitir: واجب ممکن سنسن یا رسول (19, 43b)

acibi-mümkün sənsən ya Rəsul

B-4148/5773

Əsgəri “Qəzəllər”

Köçürülmə tarixi : h.1292/m.1875-ci il; katibi Molla Məhəmməd ibn Mustafa Əfəndi; köçürülmə yeri Ağdaş rayonu Nemətabad kəndidir. Ölçüsü: 17,5x22sm; 11,5x17sm, həcmi 13 vərəqdır. Əsgəri şeirləri əlyazmanın 1b-8b səhifələrini əhatə edir.

Əlyazma mətni iki sütunda hər sütunda 18 sətir olmaqla Çar Rusiyası istehsalı olan qalın açıq-sarı rəngli kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Əvvəldən naqisdir. Cildi: bərpadan sonra boz müşəmbədir. Əlyazma “Bəsmələ” ilə başlayır.

Başlanır: كونكلمك اكلنجسى سنسن یا رسول الله (20, 1b)

Könlümün əyləncəsi sənsən ya Rəsulullah

Bitir: واجب ممکن سنسن یا رسول (20, 8b)

acibi-mümkün sənsən ya Rəsul

B-7342/11004

Əsgəri “Divan” əlyazmada “Şeirlər” adlanır

Katibi və köçürülmə tarixi qeyd olunmamışdır. Ölçüsü: 17x22sm; 10,5x17,5, əlyazmanın ümumi həcmi 62 vərəqdır. İlk 6 səhifə boş buraxılmışdır. Bəsmələ ilə başlanır. Əlyazma Rusiya istehsalı olan kağıza hərəkəli nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Divan 6b-56b səhifələrini əhatə edir. 57a səhifəsindən 62b-yə kimi “Silsiləyi-təriqət” adlı bölüm başlayır. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnilib. Əlyazma cildsizdir.

Başlanır: ای خالق کون مکان دوندر یوزیم درکاحینه (21, 6b)

Ey xaliqi-kövni-məkan döndər yüzim dərgahına

Bitir: واریدات زکر حقّ اسرار غیبیدن کلور (21, 56b)

Varidati-zikri-haqq əsrari-ğeybdən gəlür

B-1393/3016

Əsgəri “Qəzəliyyat”

Köçürülmə tarixi: h.1295/m.1878-ci il. Ölçüsü: 17x21,5; 14,5x16sm. Həcmi: 30 vərəqdir. Əsgəri şeirləri əlyazmanın 1a-20a səhifələrində yer almışdır. Əlyazma mətni Rusiya istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Şərq və müasir üsul ilə səhifələnib. Əlyazmanın cildi bərpadan sonra karton, kötük hissəsi göy rəngli dermantindir.

Başlanır: ای حبیب الله مظهر اسرار ذات (22, 1a)

Ey həbibullah məzhəri-əsrari zat

Bitir: بو صحرا ده نجه اوچسون اسکرینک پرو بالی (22, 20a)

Bu səhradə necə uçsun Əsgərinün pərü balı yoq

B-3108/4733(köhnə:21655)

Əsgəri “Qəzəliyyat”

Katibi və köçürülmə tarixi qeyd olunmamışdır. Ölçüsü: 17x22sm; 12x17,5sm olan əlyazmanın ümumi həcmi 71 vərəqdir. Əlyazma mətni Rusiya istehsalı olan kağıza nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma cildsizdir.

Əlyazma “Fəqr ilə fəxr eyləruz fəqri-fənayüz, zahida” mətləli qəzəlin 5-ci beyti ilə başlayır.

بیژ نیحان اندر نیحانوز کیزلو اسراریمیز (23, 1a)

Biz nihani-əndər nihanuz gizlidür əsrarımız

Bitir: أصاف عقلیله یار اول ایر سلیمان بزمنه (23, 71b).

safi-əqlilə yar ol ir Süleyman bəzminə .

B-5461/7086

Əsgəri “Qəzəllər”

Köçürülmə tarixi: h.1290/m.1873-cü il. Katibi: Bayram bin Molla Niyaz bin Molla Sultandır. Ölçüsü: 18,5x22; 12x17sm, həcmi ümumi 109 vərəqdir. Əlyazma bərpa olunub. Əlyazma mətni açıq-sarı rəngli qalın Çar Rusiyası (Surskaya Fabrik Sergeyeva №6 yazılmış soyuq möhürlü) istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əsgəri şeirləri 52b-105a səhifələrində yer almışdır. Bəsmələ ilə başlanır. Cildi bərpadan sonra medalyonlu albalı rəngli süni dəridir.

Başlanır: کنت کنزاً سرینی فاش ایلین عرفان منم (24, 52b)

Künti-kənzən sirrini faş eyləyən ürfan mənəm

Bitir: واجب ممکن سنسنن یا رسول (24, 105 a)

Vacibi-mümkün sənsən ya Rəsul

B-3164/4789

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Ölçüsü: 17x22; 20x16sm, həcmi: 57 vərəqdir.

Əvvəldən və sondan naqisdir. Müasir və şərq üsulu ilə səhifələnib. Əlyazma mətni iki sütunlu və hər sütunda sətir sayı 11-12 olmaqla nəstəliq xətti ilə Çar Rusiyası istehsalı olan kağıza köçürülmüşdür. Əlyazma bərpa olunub. Cildi bərpadan sonra boz dermatindir. Həm müasir və həm də şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Əvvəldən naqis olan əlyazmanın ilk səhifəsində “Neyləsün” rədifli qəzəlinin son iki beyti verilmişdir (Qeyd etməliyik ki, həmin qəzəlin 11 beyti 1b səhifəsində yer almışdır.). Daha sonra “Əksük deyil” rədifli qəzəli yer almışdır.

Başl باغ لاهوت بلبلویوز زاریمیز اکسیک دکول (25, 1a)

Baği- lahüt bülbüliyüz zarımız əksük deyül

Bitir باد حبیبله تموج ایلین دریا نذور (25, 57b)

Badi-həbbilə təmüvvəc eyləyən dərya nədür?

B-268/1886

Əsgəri “Divan”

Köçürülmə tarixi h.1279 /m.1862-ci il, katibi: Əli bin Əbdüləzim Nuxəvidir. Ölçüsü: 13,5x20,5: 9x16sm, həcmi 147 vərəqdir. Çar Rusiyası istehsalı olan kağıza nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Müasir və Şərq paqinasiya üsulu ilə səhifələnmişdir. 1a-dan 55b səhifəsinə qədər Şəms Təbrizinin şeirləri yer almışdır. Əsgəri şeirləri əlyazmanın 56a-131a səhifələrindədir. Cildi qırmızı və qəhvəyi çalarlı dəridir.

Başlanı بنم اول جان اولان جانان قامو جانلاره جان اچره (26, 56a)

Bənim ol can olan canan qamu canlara can içrə

Bitir: صبره طاقت قالمادی هیچ عسکریا نیلیم (26, 130b)

Səbrə taqət qalmaqdı heç Əsgəriyyə neyləyim?

131b-dən 147a-ya kimi müxtəlif məzmunlu şeirlər yer almışdır. Əlyazma “Sədinin Kəlamı” başlıqlı bölmə ilə bitir.

Sonda katibin qeydi verilmişdir:

Təmənna katibə sizdən bu duadır,

Günahı əfv edən bari Xudadır.

B-6612/8237

Əsgəri “Şeirlər”

Əlyazmanın bərpaya ehtiyac var. Cildi karton, kötük hissəsi xaki rəngli dermantindir. Rusiya istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq şikəstə xətti ilə köçürülmüşdür. Əsgəriyə aid 51 şeir var. Ölçüsü : 17x21,5; 9x17,5sm. Həcmi 28 vərəq. Əsgəri şeirləri 6b-25b səhifəsində yer almışdır (27).

B-3204/4829

Əsgəri “Şeirlər”

Katibi və köçürülmə tarixi məlum deyil. Ölçüsü: 16,5x22, 11,5x19 sm-dir. Əlyazmada müxtəlif şeirlər yer almışdır. Çar Rusiyası istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əlyazmanın ümumi həcmi 51 vərəqdir. Əsgəri şeirləri əlyazmanın 9a-16b, vərəqlərində yer almışdır. Müasir şə Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildi bərpadan sonra medalyonlu yaşıl süni dəridir (28).

B-5850/7475**Əsgəri “Şeir”**

Əlyazmanın köçürüldüyü tarix: h.1321/m.1903-cü il, katibi qeyd olunmayıb. Həcmi 11 vərəqdır. Müasir üsul ilə səhifələnmişdir. Şərq istehsalı kağıza nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Əsgəriyə məxsus şeir “Qisseyi-Rabiye Xatun” adlanan bu əlyazmanın 11 a səhifəsində yer almışdır. “Haqdan inayət olmasa qullar nə etsün neyləsün” mətləli şeir 9 beytdən ibarətdir. Cildi bərpadan sonra albalı rəngli müşəmbədir(29).

Haqqında məlumat verdiyimiz bu əlyazma nüsxələri üzərində araşdırmalarımız davam etməkdədir. Ümidvarıq ki, bütün bunlar gələcəkdə Əsgəri əsərlərinin Türkiyədə saxlanılan əlyazmaları arasında müqayisəli şəkildə araşdırmalar aparmağımızda faydalı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Kıkılıç. Başlanğıçtan günümüze tasavvuf. İstanbul, 1996
2. Bakı Edip Ali. Gülaboğlu M.Askeri, Hayatı ve eserleri.Tanpınar dergisi, c.8. sah.86-87, Afyon 1941-1942.
3. İslam Ansiklopedisi, 1991, III c. s.491
4. Murat Vanlı. 17. Yüzyıl türk şiirinde tasavvuf telakkisi. Doktora tezi. Ankara, 2017
5. ƏYİ B-380, Əsgəri Divan
6. ƏYİ B-339, Əsgəri Divan
7. ƏYİ B-31, Əsgəri, Divan
8. ƏYİ B-801, Əsgəri Qəzəliyyat
9. ƏYİ B-794, Əsgəri, Divan
10. ƏYİ B-1347, Əsgəri Divan
11. ƏYİ B-2007, Əgəri, Divan
12. ƏYİ B-2294, Əsgəri, Divan
13. ƏYİ B-2125, Əsgəri Qəzəliyyat
14. ƏYİ B-3014, Əsgəri, Divan
15. ƏYİ B-3100, Əsgəri, Qəzəliyyat
16. ƏYİ B-4607, Əsgəri, Divan
17. ƏYİ A-566, Əsgəri, Divan
18. ƏYİ B-6575,Əsgəri, Divan
19. ƏYİ B-6371, Əsgəri, Divan
20. ƏYİ B-4148, Əsgəri Qəzəllər
21. ƏYİ B-7342, Əsgəri Divan
22. ƏYİ B-1393, Əsgəri, Qəzəliyyat
23. ƏYİ B-3108, Əsgəri, Qəzəliyyat
24. ƏYİ B-5461, Əsgəri, Qəzəllər
25. ƏYİ B-3164, Əsgəri, Divan
26. ƏYİ B-268, Əsgəri, Divan
27. ƏYİ B-6612, Əsgəri, Şeirlər
28. ƏYİ B-3204, Əsgəri, Şeirlər
29. ƏYİ B-5850, Əsgəri, Şeir

“ŞERHİ-MESNEVİ”ESERİNİN BAKÜ YAZMA NÜSHASI

Mirzayeva Xoşqedem Alyoşa kızı

Azerbaycan Milli Elmler Akademisinin

Mehemmed Füzuli adına Elyazmalar İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0005-6558-2368>

Mirzayevakhoshgadam@gmail.com

Mevlana Celaleddin Rumi, Türk dünyasının en büyük şahsiyetlerinden biri olmuştur. Dünya edebiyatı hazinesine bahş ettiği "Mesnevi"sinde felsefi düşünceleri bedii sözün yüksek duygu ifadesiyle vahdet teşkil etmiş, beşeri özelliğe sahip, konu ve poetik üslubunun zenginliği nedeniyle seçilmiştir.

“Mesnevî” kaleme alınmasından kısa bir süre sonra başta Anadolu olmak üzere bütün İslam coğrafyasında büyük bir şöret kazanmış ve hakkında şerh, tercüme, konulara göre tasnif, sözlük, içindeki ayet ve hadislerin tespiti gibi çalışmalar yapılmıştır.

Bu şerhlerin içinde en çok rağbet göreni ise İsmail Rüşuhiyi Ankaravinin “Mecmuatü’l-Letaif ve Matmüratü’l-Maarif” adlı eseridir. Eserin ismi “Mecmuatü’l-Letaif ve Matmüratü’l-Maarif”tir. Ancak eser, kaynakların çoğunda “Şerhi-Mesnevi” biçiminde geçmektedir. İsmail Rüşuhi Ankaravinin “Şerhi-Mesnevî” si XVII yüzyılda telif edilen ve hem yazıldığı dönemde, hem de kendinden sonraki dönemlerde “Mesnevi” nin anlaşılması için sıklıkla başvuru alan en önemli şerhlerden biridir. Bu eserin Bakü nüshası yazılma tarihine göre Türkiyede bulunan ve kaynak rolünü oynaya bilen yazma eserlerle aynı yıllarda kaleme alınmıştır. Azerbaycanda Mehemed Füzuli adına Elyazmalar İnstitutunda tek nüsha bulunmaktadır. D-517/ 10494 kayıtlı bu nüsha h.1094\ m.1682 yılında nastalîk hattı ile yazılmıştır. Bu yazma nüshası İsmail Ankaravinin “Şerhi-Mesnevi” eserinin III cildidir. Biz bu makalede D-517 kayıtlı nüshanın özellikleri hakkında bilgi vermişiz. Bu yazma nüshasının da elmi bakımdan araştırılmasına vesile olmayı dileriz.

Anahtar Kelimeler: “Şerhi-Mesnevi”, Yazma eserler, Ankaravi, Bakü

THE MANUSCRIPT OF BAKU COPY OF THE WORK “SHARHI-MASNAVI”

Mirzayeva Khoshgadam Alyosha k.

ABSTRACT

The “Masnavi” of Jalaladdin Rumi, who is considered the pinnacle of the Sufi poetry, has been interpreted both from the religious-philosophical and the literary-aesthetic points of view, since the day it was written. Each thinker tried to write perfect interpretations using their religious, scientific, and linguistic knowledge screening through the scientific lens of their era so that people of their time could benefit from this rich heritage. Among these commentaries, one of the most famous is Ismail Rusuhi Ankaravi's work titled "Mecmuatul-Letayif ve Metmuratul-Maarif." Throughout history, this work has often been referred to as "Sharh-i-Masnavi" in various sources. Ankaravi's work, written in the 17th century, has become one of the most important commentaries widely used to understand the “Masnavi”. This commentary distinguishes itself not only for comprehensively covering the "Masnavi" but also for explaining it from a Sufi perspective.

A large numerous of manuscript copies of Ankaravi's work “Sharhi-Masnavi” are preserved in the prestigious libraries of the world. One of these manuscripts is the Baku copy preserved under the unit D-517. The Baku manuscript is the third volume of the work. The third volume of the work completely (the dibache and masnavi parts) exists in the manuscript copy. The article looks through the Baku copy and the description of manuscripts in the catalogs, after giving brief information about the author’s life and works. In this article we will focus on this manuscript by compare as mach as posible it with other manuscript copies, its spesific characteristics.

Keywords: Ankaravi, “Sharhi-Masnavi”, filigree, manuscript copy, Baku

GİRİŞ

Mövlanə Cəlaləddin Rumi türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirin dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi “Məsnəvi” sində bəşəri özəlliyə sahib olan fəlsəfi düşüncələri bədii sözün yüksək duyğu ifadəsiylə vəhdət təşkil etmiş, mövzu və poetik xüsusiyyətlərinin üslub zənginliyinə görə seçilmişdir.

“Məsnəvi” qələmə alınmasından qısa bir müddətdən sonra başda Anadolu olmaqla bütün İslam coğrafiyasında böyük bir şöhrət qazanmış və haqqında şərh, tərcümə, mövzulara görə təsniflər, lüğətlər, əsərdəki ayə və hədislərin izahı kimi tədqiqatlar aparılmışdır. Mövlanənin 26 min beytlik altı dəftərdən ibarət bu şah əsəri bu günə qədər ən çox şərh edilən əsərlərdəndir. Mustafa Süruri Əfəndi, Bosnəvi Sudi Əfəndi, Mustafa Şəmi, Əbdülməcrid Sivasi, Sarı Abdullah, Müəllim Naci, Bursalı İsmayıl Haqqı, Şeyx Muradi Buxari, Əbdülrəhman Halisi Talabani, Abidin Paşa, Əhməd Avni Konuk, Kənan Rifai, Əbdülbaki Gölpınarlı, Adnan Karaismailoğlu və digər müəlliflər əsərin tamamını, ya da bir hissəsini mənzum və ya mənsur şəkildə şərh etmişlər. Ancaq bu şərhələrin hamısı “Məsnəvi”ni tam əhatə edə bilməmişdir (S.Yazar,2011). Əsasən ya əsərin bir bölümünü, ya mövzuya görə bir neçə hekayəsini, ya da seçilmiş hissələri üzərində işləyiblər. Türkcə yazılmış tam şərhələr çox azdır. Hal-hazırda cəmi türk dilində altı şərh var.

İSMAYIL RÜSUXİ ANKARAVİNİN “MƏCMUATÜL-LƏTAYİF VƏ MƏTMÜRATÜL-MAARİF” ƏSƏRİ VƏ ONUN BAKI NÜSXƏLƏRİ

Ankaraviyə qədər Süruri, Mustafa Şəmi də “Məsnəvi”yə türkcə tam şərh yazmışlar. Yazdığı şərhin mükəmməlliyinə görə öz dövründə belə “Həzrət-i Şarih” adı ilə tanınan İsmayılın tam adı İsmayıl bin Əhməd Rüsuxi əl-Bayrami əl-Mövləvi əl-Ankaravidir.

“Rüsuxi” təxəllüsü ona (mənası; sağlam, güclü, bacarıqlı) bir şair kimi övliyaların yolunda adının haqqını verə bildiyi üçün verilmişdir. “Rüsuxi” sözünün digər anlamı Ankaravinin uzun zaman şeyxlik elədiyi Qalata mövləvixanəsinin tikilmə tarixinə (897/1491-1492) uyğun gəlməsidir.

Ailəsi haqqında məlumat çox azdır. Atası Əhməd, anası Səlihə xatundur. İsmayılın evlənməyi məlum deyil. Bəzi mənbələrdə ona qalan mirasla ticarətlə məşğul olma istəyinin baş tutmaması səbəbi ilə 1599-cu ildə 7 illik Misirə islami elmlər öyrənməyə getmişdir. Daha sonra vətənə qayıtmış, 1606-cı ildə səhhətinə görə Konyada I Bostan Çələbinin yanına gəlmiş, onun inayəti ilə həm sağalmış, həm də onun rəhbərliyi ilə çiləsini tamamlamışdır. 1610-cu ildən ömrünün sonuna qədər Qalata mövləvixanəsinə şeyxliyə (7-ci) təyin olunmuşdur. Ölüm tarixi müxtəlif olsa da (1630, 1642 və s.) yekdil fikir kimi h.1041/m. 1632-ci il qəbul edilir. Məzarı Qalata mövləvixanəsindədir (Özdemir, 2013).

İbn Ərəbi və Mövlanənin sufi düşüncə tərzini özünə örnək alan İsmayıl Ankaravi Mövlanəlik təriqətində özünəməxsus bir yerə sahib olmuşdur. Ankaravinin həm yazdığı dini elmi əsərləri, həm Qalata mövlanəlik şeyxi kimi, həm də öz dövründə fikir savaşılarına girdiyi Qadıradələrlə mübarizəsi tədqiqəlayıqdır.

İri həcmli 7 kitabdan ibarət olan “**Şərhi-Məsnəvi**”dən əlavə bir neçə müxtəlif mövzuları əhatə edən kiçik həcmli əsərlər də yazmışdır. Müəllifin sufilik, mövlanəlik, dilçilik, bəlağət elmi, fiqh, Quran və hədislərlə bağlı risalələri hələ aktuallığını saxlaya bilər. Bütün bunlarla yanaşı İsmayıl Ankaravinin şairlik istedadı yaradıcılığına əlavə bir rəng, özünəməxsusluq qatmışdır. Onun əsərlərini tədqiqatçılar mövzulara görə bir neçə qrupa bölüb təsnifləndirmişlər. İsmayıl Ankaravinin toplam 28 əsəri var.

Mövlanəliyə aid əsərlər-“Risaleyi fi-Həqqüs-Səma”, “Hüccətüs-Səma”, “Risalətül-Tənzihiyyə fi-Şənil-Mövləviyyə”, “Risaləyi-Üsuli təriqət və beyat”, “Süluqnameyi -Şeyx İsmayıl”

Təsəvvüfə dair əsərləri-“Minhəcül-füqara”, “Dərəcətüs-salikin”, “Risaleyi-Uyuni-İsna aşərə”,

Şeir şərhləri-“Məqasidül-aliyə fi şərhül-Taiyyə”, “Şərhi -qəsideyi mimiyyə əl Həmriyyə”, “Həkimül-Mündəricə fi şərhü-münfəricə”

İşraqilik və İbn Ərəbinin fəlsəfəsi ilə bağlı- “İzahül-Hikəm”, “Zübdətül-Fühüs fi nəqşi-füsus”

Dini elmlər-“Fütuhatil-ayiniyə”, “Misbahul-əsrar”, “Şərhi- Əhadisi-Ərbəin”, “Kəffül-lisan ən şüribil-dühan”

Bəlağət –“Miftəhül-bəlağa və Misbahül-fəsağa”

Şeir məcmuəsi

“Məsnəvi” ilə bağlı əsərlər–“Simatül-mukinin”, “Cənahül-ərvah”, “Cəmül-ayət”, “Fathül-əbyat”, “Həlli-müşkülətül-Məsnəvi”, “Nisəbi-Mövləvi”, “Töhfətül-bərərə”, “Məbdəi-Məad”(Ceyhan, 2005,155-281)

Ankaravi əsərlərini o dövrün tələblərinə uyğun olaraq üç dildə yazmışdır. O, ərəb və fars dilində əsərləri doğma dili olan türkcədə yazdığı kimi eyni mükəmməlliklə qələmə almışdır. “Şərhi-Məsnəvi”nin dili isə onun yaradıcılığında ayrı bir mövqeyə sahibdir. Çünki bu əsərdə üç dildən də eyni anda istifadə etmişdir. “Məsnəvi”dən beytləri farsca, onların həm qrammatik, həm də fəlsəfi baxımdan izahını türkcə, misal üçün göstərilən ayə və hədislər, digər alimlərin fikirlərini ərəbcə vermişdir. Əsasən, türkcəsini sadə dil ilə yazmışdır. Hətta hekayələrdə xalq danışığından faydalanmışdır. Bununla bərabər çətin təsəvvüfi anlayışların izahında bir qədər dili çətinləşmiş, ərəb-fars dilli sözlər ağırlıqlı işlədilmişdir. Müəllif özündən əvvəl yazılmış tərcümə və şərhləri diqqətlə oxumuş, razılaştığı hissələrdə təqdir edib istinad vermiş, fikir ayrılığı olan yerdə isə çox sərt olmayan ifadələrlə tənqid etmişdir.

“Şərhi-Məsnəvi” ni yazmamışdan illər öncə İsmayıl Ankaravi “Məsnəvi”yə həsr olunmuş əsərlər yazmışdır. Onun bu mövzuda yazdığı ilk əsər “Simatül-Mukinin”dir (h.1017/m.1608). Əsər “Məsnəvi”nin ərəbcə müqqədimesinə elə ərəbcə yazdığı şərhdir. Sonradan bu risaləni türkcəyə tərcümə edərək “Fatihül-əbyat” ilə birlikdə “Şərhi-Məsnəvi”ni tərtib edərkən onun əvvəlinə yerləşdirmişdir.

“Cənahül-ərvah” əsərində Ruminin əsərindən iki rəvayət təsəvvüfi simvolizmlə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir.

Ankaravinin “Cəmül-ayət” əsəri bu mövzuda yazılmış ən önəmli əsəridir. Burada “Məsnəvi”də işlənmiş ayə və hədisləri və bəzi fəlsəfi beytləri hədis qaynaqlarına əsaslanaraq şərh etmişdir. Müəllif bu əsərdə “Məsnəvi”də yeddi yüzə yaxın ayə, yüz əlli səkkiz hədis işləndiyini müəyyən etmişdir.

“Məsnəvi”də Ruminin özü tərəfindən yazılmış ilk 18 beytin şərh “Fathül-əbyat” əsərindədir. Bu əsər əlyazmalarda həm müstəqil əsər kimi, həm də şərhin ilk cildinin əvvəlində təqdim olunur.

“Həlli-müşkülətül-Məsnəvi” (h.1030/m.1620) əsərində “Məsnəvi”nin I-II cildlərində işlənmiş çətin anlaşılan beytlər seçilərək şərh edilmişdir.

“Nisəbi-Mövləvi” risaləsində təsəvvüf düşüncəsinin əsası olan şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət anlayışlarını “Məsnəvi”dən seçilmiş beytlər əsasında şərh etmişdir. Əsər farsca tərtib olunmuşdur.

“Töhfətül-bərərə” əsəri indiyə kimi nəzər saldığımız əsərlərdən fərqlənir. Burada “Məsnəvi”nin düzgün oxunuş qaydaları diqqətə alınmış, başqa şairlərin və Ankaravinin öz şeirləri də təqdim olunmuşdur.

“Məbdəi-Məad” əsəri “Məsnəvi”dən bir hekayə əsasında tərtib olunmuş, məsnəvi janrında yazılmışdır. Müəllif burada “Şərhi-Məsnəvi”nin VII cildində bəhs etdiyi məbdə, məad anlayışlarının izahını vermişdir.(Taştan,2009,32)

Ənənəvi Osmanlı “Məsnəvi” şərhçiliyində yazılan əsərlər bir istiqamətdə, ancaq söz-lüğət səviyyəsində tərtib edilirdi. İsmayıl Ankaravinin şərh dövrünün təsəvvüfi düşüncələri və islam

elmlərindən (hədis və ayələri) mətndə istinad verərək istifadə edilməsi və “Məsnəvi”nin beytlərini daha anlaşılıqlı türkcədə tərtibi ilə digər şərhərdən seçilir.

Müəllif əsərinin yazılma səbəbi kimi məsnəvixanlara Mövlanəlikdə önəmli hesab olunan “Məsnəvi”ni haqqıyla düzgün oxuyub anlamaq üçün köməklik və Qadızadələrin tənqidlərinə qarşı “Quran”, hədis və dövrünün yazılan elmi əsərlərindən iqtibaslar gətirərək cavab verməyi göstərmişdir.

Ankaravinin şərh yazıldığı gündən indiyə kimi ən çox mübahisəyə səbəb olmağı ilə də seçilir. Müəllifin ən çox elmi tənqidlərə məruz qalan əsəri “Məsnəvi”nin yazıldığı güman edilməyən VII dəftərinin şərhidir. Rüsuxi m.1407-cü ildə yazılmış yeddi cildlik bir “Məsnəvi”yə rast gəldiyini israr etmişdir (Ceyhan, 2005, s. 321).

Əsərin dünyada ən əsas nüsxəsi (Türkiyədə Süleymaniyə Kitabxanasındakı Pertev Paşa Bl., 306, 307) müridi Dərviş Qanəm tərəfindən Ankaravinin özünün nəzarəti altında yazılmışdır.

I, II, III cildlər bir kitabda , IV, V, VI cildlər isə digər kitabdadır. İlk kitab 434 vərəq, 41 sətir, ikinci kitab 630 vərəq, 41 sətirdir. Hər iki kitab da 20.5x30.5 sm.-dir. (Taştan,2009,s.91)

Ankaravinin şərh yazarkən istinad etdiyi “Məsnəvi” nüsxəsi əsərin yazıldığı illərdə və eləcə də müasir dövrdə aparılan elmi tədqiqatlarda dəyərli, güvənilir nüsxə hesab olunub (Erdoğan Taştan.2009, 62 s.).

Şərqsünəslıq tarixində «Məsnəvi» ilə bağlı elə bir elmi tədqiqat yoxdur ki, orada Ankaravi şərhinə yer verilməsin. Alimlər əsər yazıldığı gündən indiyə kimi bəzi məsələlərdə (VII cild) müəlliflə razılaşmaslar da, şərhin həm dini, həm dilçilik, həm də o dövrün yaşayış tərzinin bütün sferaları üzrə əvəzolunmaz bir qaynaq rolunu oynadığını təsdiq edirlər. Bu barədə fikrimizcə ən qısa və anamlı dəyəri Semih Ceyhanın bu sözləri ilə ifadə etmək mümkündür:

“Osmanlı Mesnevî şerh geleneği Ankaravî öncesi ve sonrası şeklinde dönemlendirilebilir. Ankaravî'nin tahkik tavrını yansıtan şerhi İran ve Batı dünyasında da etkili olmuştur.” (Ceyhan, s.19)

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun saxlanclarında “Məsnəvi”nin iki şərhinə rast gəlirik. Bunlardan İsmayıl Ankarivi və Dərviş Əlinin şərhələrini göstərmək olar.

Ankaravinin “Şərhi-Məsnəvi” əsərinin aşağıdakı əlyazma nüsxələri mövcuddur:

“Şərhi-Məsnəvi” – I cild əslində “Fatihül-Əbyat” əsəri (B-612)

“Şərhi-Məsnəvi” nin II cildi (D-530)

“Şərhi-Məsnəvi” nin III cildi (D-517)

Digər müəllifin şərh Dərviş Əlinin olub “Şərhi-Cəzireyi-Məsnəvi” adlanır. Bu əsər B-1295 şifri altında saxlanılır.

“Məcmuətül-lətayif və mətmürətül-maarif” əsərinin I, II və III cildinin Bakı nüsxəsi yazılma tarixinə görə Türkiyədə olan qaynaq rolunu oynaya bilən əlyazmalarla eyni əsrdə qələmə alınmışdır. Azərbaycanca Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hər üç cildin də tək əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

Əlyazma fərqlərinə nəzər salmadan öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl Ankaravi Dərviş Qənimlə birlikdə üç ayrı-ayrı nüsxə tərtib etmişlər. İlk olaraq h.1030-cu ildən başlanmış olan şərh h.1036- cı ildə tamamlanmışdır. İlk nüsxəni tərtib edərkən müəllif “Məsnəvi”nin

beytlərini yazmamış, ancaq qırmızı mürəkkəblə “م” qeydi verməklə kifayətlənmişdir. Lakin oxunub anlaşılmasında müxtəlif problemlərin çoxluğuna görə elə həmin il ərzində “Məsnəvi” beytlərinin yer aldığı nüsxələri də tərtib etmişlər. H.1039/m.1629-cu ildə IV Muradın tələbi üzərinə əvvəlki illərdə “Məsnəvi” mövzusunda aid yazdığı əsərləri də (“Simatül-Mukinin”, “Fathül-əbyat”, “Cəmül-ayət” və s.) şərhin içərisinə daxil edib təkmilləşdirərək üçüncü nüsxəni tərtib etmişlər.

أنقروى اسماعيل رسوخى أفندى

مجموعه اللطيف و مطمورات المعارف

Birinci əlyazma nüsxəsi “Şərhi-Məsnəvi”-“Fatihül-əbyat”

شده مثنوى – فاتح الابيات

B-612/3477

“Fatihül-əbyat” əsəri C.Ruminin “Məsnəvi” sinin ilk 18 beytinin şərhidir. Bu əsər sonradan təkmilləşmiş şəkildə I cildin əvvəli kimi tərtib edildiyindən əksər şərh nüsxələrində bu hissədə müxtəlifliklərə çox rast gəlirik. Burada əsərin yazılma səbəbi, əsərin adı və izahı, dövrün şahına həsr olunmuş şeirlər və s. yer alır. Bu nüsxədə 187 b vərəqinin 7-ci sırasında digər nüsxələrlə müqayisə etdikdə 6-7 cümlə ixtisara düşmüşdür. Eləcə də bu vəziyyət bir neçə dəfə təkrarlanmışdır. Şərhin yazıldığı bu məcmuə bütün Şərq elmində ən məşhur olan risalə, haşiyələrin çoxlu sayda olması ilə diqqət çəkir. Əbdülqəni Nuxalının tərtib etdiyi bu kitab Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Məcmuə”lər içində seçilən bir əlyazmadır.

Əlyazma çəhrayı, mavi, açıq-sarı rəngli Avropa kağızı ilə tərtib olunmuşdur. Əsər Məcmuədə yer alır (187b-196a). Əlyazma nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. “Məsnəvi”nin beytləri qırmızı mürəkkəblə verilmişdir. Cildi miqləbli pərdə ilə işlənmiş qəhvəyi rəngli dəridir.

Ölçüsü: 14x22 sm, sətir sayı 35.

Həcmi: Məcmuənin ümumi həcmi 559 vərəq, əsər özü 10 vərəq

Köçürülmə tarixi: h.1285/m.1868-ci il

Katibi: Hacı Əbdülqəni ibn Hacı Məhəmməd əfəndi Nuxalı Xalisəqarızadə

Başlanır:.(187) باسم من اوجد الاشياء من عدم بمعنى الكاف و النون فجعلها مثنوى صورياً ما كان.

Bitir: (196 a) .. دها زياده يازمدى فى اخر شهر شعبان ..

“Şərhi-Məsnəvi” nin II cildi

D-530

Ölçüsü: 33.3x21.5 sm; mətn ölçüsü: 11x24.5 sm.

Həcmi: məlum deyil

Bu əlyazma nüsxəsi D-517 şifrlı əlyazma ilə eyni şəxs tərəfindən tərtib olunmuşdur. Hər iki əlyazmanın kağızları, cildi, katibi eynidir. Lakin bu əlyazma tamamilə məhv olmuş vəziyyətdədir. Əlyazmanın vərəqləri, cildi köyük hissədən qopmuşdur. Cildinin miqləbli hissəsi qalmışdır. Əlyazmanın bütün vərəqləri nəmişlik və çürüntüdən 7-8 vərəq olmaqla bir-birinə yapışmış topalar halındadır. Qara mürəkkəbin rəngi qismən yayılmış, oxunmaz hala düşmüşdür. Əsərin əvvəli-sonu bilinmir. D-517 şifrlı əlyazmada da kövrəklənmiş olan qara rəngə boyanmış

kağızlar bu kitabda tamamilə çürümüş vəziyyətdədir. Çox təəssüflər olsun ki, bu əlyazmadan faydalanmaq artıq mümkün deyil.

Bununla belə bu əlyazmanın varlığı bizə eyni katib tərəfindən “Şərhi-Məsnəvi”nin digər cildlərinin də tərtib edildiyinə dair fikir verir.

D-517/10494

Ölçüsü: 33.3x21.5 sm; mətn ölçüsü: 11x24.5 sm.

Həcmi: 342 vərəq

Əlyazma vərəqi 39 sətirdən ibarətdir. Bu əlyazmada Ankaravinin əsərinin III cildi tam şəkildə mövcuddur.

Əlyazma qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əlyazma vərəqləri çərçivəsiz tərtib olunmuşdur. Müəllif III cildi bəsmələ ilə başlayıb, əməyi keçən hər kəsə xeyir-dualar edir. Dərviş Qənimin əməyini də xüsusi vurğulayır, dualar diləyir. Daha sonra III dəftərin “Məsnəvi”nin övşəti (hər şeyin ortası) olduğunu söyləyir. Müəllif bu cildin içindəki sirrlərlə “Məsnəvi”nin özü və qəlbi olduğu üçün digər cildlərdən üstünlüyünü dəfələrlə vurğulayır. D-517 şifrlı əlyazmada “Məsnəvi”nin III dəftərinin dibaçəsinin şərhi الحکم جنود الله 2a vərəqinin 16-cı sətirindən başlayır. “Hikmət” anlayışına həsr olunan dibaçənin bu şərhi həcmnin

böyüklüyünə görə bu haqda yazılmış bütün şərhərdən seçilir. “Məsnəvi”nin ilk beyti olan “ای ضیاء الحق حسام الدین بیار” izahı 6a vərəqindən başlayır. Birinci beytdən sona qədər bütün beytlər ardıcıl və bir-bir izah edilmişdir. Şərh etmə üsuluna görə qruplaşdırsaq bəzi beytlər qısa şəkildə şərh edilmiş, demək olar ki, tərcümə edilərək bir və ya iki cümlə ilə yekunlaşdırılmışdır. Lakin bəzi beytləri müfəssəl şəkildə istinadlar verərək izah etmişdir.

Birinci beytdən sona qədər əlyazma eyni ardıcılıq ilə tərtib olunmuşdur. Qırmızı mürəkkəblə “məsnəvi” sözü, daha sonra farsca beyt, onun üzərindən beytin sonuna qədər qırmızı rəngli bir xətt və beytin ardınca onun türkcə şərhi verilmişdir.

Son beytin (گر تو خواهی باقی این گفت و گو) izahı 341 a səhifəsindədir.

Əlyazmada C.Ruminin “Məsnəvi”sinin beytləri ancaq qırmızı mürəkkəblə yazılmış “məsnəvi” qeydindən sonra farsca verilmişdi. Hər beytin iki misrasının arasında ortada böyük qırmızı nöqtə qoyulmuşdur. “Beyt” sözü də qırmızı mürəkkəblə qeyd olunmuşdur. Ancaq burada müxtəlif alim, şairlərdən misal olaraq gətirdiyi ərəbcə, türkcə beytlər yer alır. Hər bir hekayənin və ya başlığın adı farsca qırmızı mürəkkəblə yazılmış və altından da xətt çəkilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda başlıq və hekayə adlarının tərcümə edildiyi bildirilib. (Tanyıldız : 66) Lakin Bakı nüsxəsində başlıqlar farsca yazılmış, tərcümə və şərh edilmədən birinci beyt “məsnəvi” sözündən sonra birbaşa yazılıb. Əlyazmada mətnin xaricində heç bir əlavə qeyd verilməmişdir. Mətnin ümumi imla xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda tam bir Osmanlı türkcəsinin bütün özəlliklərini özündə daşıyır. Kitabda yarımbaşlıq, izahlar, “Məsnəvi”dən beytlər, iqtibaslar, şeir nümunələri arasında heç bir mətnarası boşluqlar qoyulmamışdır.

Əlyazma üç rəngli vərəqlərdən tərtib olunmuşdur. Eyni növ vərəq bütünlüklə qara rəngə boyanmışdır. Kitabın sonlarına doğru tünd qəhvəyi rəngli vərəqlər çoxluq təşkil edir. Qara rəngə boyanmış vərəqlərin əlyazmadakı səhifələri aşağıdakı aralıqla işlənmişdir: 13a-18b, 21b-50a, 182a-191b, 200a-211b, 214a-234b. Qara rənglə boyanmış vərəqlər daha kövrək olub, təmas anında parçalanmağa başlayır.

Əlyazma Avropa istehsalı olan kağızda yazılıb. Kağızın qalınlığı dəyişkəndir. Bütün əlyazmanın əksər vərəqi eyni növ kağızdan tərtib olunsada bəzisi qalın, bəziləri orta və yaxud çox nazik qalınlıqdadır. Kağız filiqranlıdır (su nişanı). Gerb içində balaca şir, mətnin kənarında açıq görünə bilən böyük şir, orta ölçüdə olan pələng, qanadları yuxarı qalxmış qartal fiquru və çoxlu sayda latın əlifbasının F, P, G, R, N hərflərinin təsvirləri var. Əksər filiqranlı səhifələrdə xüsusən şir fiqurlu kağızlarda yazını su nişanlarının əksi istiqamətinə-tərsinə yazmışlar. Balaca şir və qartal fiqurunun altında latın əlifbası ilə böyük şriftlə "GFA" təsvirinə rast gəlirik.

Biz bu təsvirlərin oxşarına filiqran portalında (Bernstein Portal) rast gəldik. Buradakı məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, kağız ancaq 1700- cü illərdən sonra, daha dəqiq 1800-1820ci illər arasında (Berlin, Salzburq) istehsal edilə bilər. Buna əsasən iddia edirik ki, bu əlyazma kətəbəsində göstərilmiş tarixdə deyil, daha sonralar tərtib olunmuşdur. Əsərin üzü köçürülərkən katib özü haqqında heç bir məlumat verməmiş, sadəcə h.1094/m.1682-ci ildə tərtib olunmuş əlyazmanı heç bir dəyişiklik etmədən səliqəli şəkildə köçürmüşdür.

https://www.memoryofpaper.eu/BernsteinPortal/appl_start DISP

https://www.memoryofpaper.eu/BernsteinPortal/appl_start DISP#:~:text=%2347-%2D%2D%2D,WZIS,1810,-%2D%2D%2D

Əlyazma Şərq üsulu ilə yanaşı ərəb rəqəmləri ilə də (haşiyənin ortası və yuxarisında) səhifələnməmişdir. Şərq üsulu ilə səhifələnmə (türkce reddade, ayak) hər səhifədə mətnin içərisində son söz kimi verilmişdir. Son iki vərəq və 46-47ci vərəqləri köyük hissədən qopmuşdur. Əlyazmanın heç bir səhifəsində haşiyədə qeyd yoxdur. Əlyazmada heç bir möhürə rast gəlmədik. Kətəbə 341 b vərəqindədir. Son vərəq tamamilə boşdur.

Cildi miqləbli olub zəncirək bəzəyi qalın, digər xətləri nazik 4 sıralı qızılla haşiyələnməmiş tünd yaşıl rəngli dəridəndir. Miqləb də daxil olmaqla künclərdə çox xırda dörd ədəd ulduz işarəsi

və kiçik yarpaq kimi cızıqlar qızılla işlənmişdir. Qapaqlar müxtəlif səviyyədə fiziki təzyiqlərə məruz qalaraq zədələnmişdir. Forzası sarı rəngli qalın kağızdandır.

Köçürülmə tarixi: h.1094\ m.1682

Katibi haqqında heç bir qeyd yoxdur.

Başlanır:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل الجلد الثالث من المثنوى منبع بنابيع الحكم الالهى و صير (1) ابياته اللطيفه و معانيه الشريفة كالجنودى القوى و يقوى بهارواى المرديدن (2) وتقلب على جيوش النفس و شيطان القوى و الصلوة على النبى الهادى (3) الى الصراط السوى الداعى الى سبيل دبه با حكمى و ال موعظتية الحسنته المجادل (4) بالتى هيى احسن الخصال السنى و على آله و اصحابه الزين تبعوه بالحسن (5) الرضى و الايمان الوى اما بعد ايد الله را واحكم بالحكم القرانى و ابسغ عليكم (6) نعمه ظاهره و باطنه بال امن و الاماسن

وقت كم بو كتاب پرمعانين نك تاليف(7) و تصنيفنه داعى كتابت و قرانته بجان و دل ساعى اولديكي ايسه (8) پس لازم كلديكى بونك ديباجه همايونى خير دعائز ايله معنون و شكر و ثناكر 9 ايله مزین اوله و بو كتاب مستطابه مطالعه قلنر و بوندن مستفيد اولنر (10) جمله كزه خير دعالر و شكرانلر قيله و لاسيما اول ولد محترمه جعل الله غنا (11) القلب بالارزاق المغتنمه اعنى **درويش غنمه** خير دعالر ايليه و شكر و (12) ثنلر سويليه كه بو شرحن تحرير و تنميته **حلت و غايى** و جميع تلفتنه (13) قلبا و قالبا باعث و بادی اولمشدر بو جلد ثالته قلب مثنوى تعبر ايلدوكمز سورى و معنوى بر قاج وجه حدن خالى دكلدر وجه سورى اولدر كى هر شينك و سطنه قلب ديرلر پس اون سگز ابیات مع ديباجه العربى جلد واحد اعتبار اولديغى اوزه بو جلد ثالث مجلدات مثنوينك قلبى اولديغينه هر كسيك قلبى مقر و شاهددر اما اكر ناظر وجه سورى اولورسك و شش جلد اولمسنه اعتبار قلورسك جلد رابعه دخى معا قلب مثنوى فرض ايليه اما **جلد سابع ظهوره كلدكده صكره جلد رابعه قلب مثنوى سويله كه صيور تاجمله نك و سطنده واقع اولمشدر** اكر چه صوريه نظر قلمليوب

Bitir:

بو سفر ثالثك شرحى احسن وجهله و ايسر جهد ايله نهايت بولوب شهر ربیع الاولك اور **سطنده** بو نصيف اول هجرت نبويه نك بيك طقسان دورت سنه سنده وقت صبح ده تمام اولدى امید در كه حق سجانه و تعالى مقبول قيله و غيرى دفترلر و ك شرحى دخى بر وجه اسان ميسر اوله وانبرونك دخى شرح و تفسيرى ايسر جهده ظهوره كله و نهايت بوله..

Bakı nüsxəsinin digər nüsxələrdən fərqli bir neçə xüsusiyyətinə nəzər salaraq. Türkiyədəki “Şərhi-Məsnəvi”nin III cildinin əlyazma nüsxələrinə Yazma Əsərlər Kurumunun veritabanında onlayn qaydada axtarış apardıqda çox az sayına rast gəlirik. Ən çox nüsxə əsərin I cildidir. 40 əlyazmadan sadəcə dördü III cildir.

Günümüzə gəlib çatmış əsas nüsxə olan Pertev Paşa 306 ilə müqayisə etdikdə müəyyən faktlar üzə çıxır. İlk olaraq əsərin əvvəlində bir cümlə istisna olmaqla tam eynilik təşkil edir. Əsərin sonuna qədər kətəbədə yazılma tarixini çıxmaq şərtilə eynilik müşahidə olunur. Bakı nüsxəsində 1b vərəqində 23-cü sətirdəki cümlə

اما جلد سابع ظهوره كلدكده صكره جلد رابعه قلب مثنوى سويله كه صيور تاجمله نك و سطنده واقع اولمشدر

انقروى - Pertev Paşa 306 nüsxəsində yoxdur. Bu nüsxədə cümlə bu cürə tamamlanır.

Eləcə də əksər nüsxələrdə də bu cümlə mövcud deyil. Ancaq bu cümlənin işləndiyi bəzi əlyazmalara rast gəlirik.

Bakı nüsxəsi ilə oxşar olan qədim nüsxə (h.1048- ci il) Süleymaniyyə kitabxanası Murad Molla /01286 şifrli kitabdır. Burada yuxarıda təqdim etdiyim cümlə mövcuddur. Əlyazmada əsərin tərtibatı tam fərqlidir. Bakı nüsxəsinə oxşar xüsusiyyətlər daşıyan növbəti əlyazma Bursa İnbəy Kitabxanası Genel-4429 şifrlidir. Burada həmin cümlə 1b vərəqində 18 sətirdə yazılmışdır.

Bir əlyazma Bakı nüsxəsi ilə tam eynilik təşkil etdiyi üçün daha çox diqqətimizi çəkdi. Belə ki, ilk olaraq elə bu cümlə 1b vərəqinin 15-ci sətrində olduğu kimi işlənmişdir. Bu əlyazma Süleymaniyyə kitabxanası Yazma bağışlar kolleksiyasında /05294 şifrlı kitabdır və bütün quruluş, imla xüsusiyyətlərinə görə Bakı nüsxəsi ilə eynilik təşkil edir. Bu eynilik mətnin tərtibi prinsipi, sıralaması, “məsnəvi” sözünün yazılış qaydası və qırmızı mürəkkəblə işlənmiş cümlələrdən ibarətdir. Hər iki əlyazmanın kətəbəsində yazılma tarixi h. 1094-cü il göstərilmişdir. Süleymaniyyə kitabxanası Yazma bağışlar/05294 şifrlı əlyazma “Şərhi-Məsnəvi”nin III cildidir. Bu cildə əlavə 05292, 05293, 05295 şifrləri altında saxlanılan digər cildlər də var. Bu dörd əlyazma eyni xətlə, cild, kağızla tərtib olunmuşdur. Bu əlyazmaların ən maraqlı cəhəti bütün kitablarda kətəbə hissəsində h.1094, h.1093 -cü il göstərilə də, elə həmin səhifələrin haşiyəsində (I-IV cildə) əlyazmanın h.1245-ci ildə Müftizadə Əbdülrəhim tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Bizim fikrimizcə Bakı nüsxəsi və SK-05294 şifrlı nüsxə hər ikisi h.1094-cü ildə tərtib olunmuş əsas nüsxədən olduğu kimi peşəkarlıqla köçürülmüşdür. Hər iki əlyazma topluluğunda köçürülən əlyazmanın kətəbəsi olduğu kimi saxlanılmışdır. Bakı əlyazmalarında SK nüsxələrindən fərqli olaraq köçürən şəxs özü haqqında heç bir məlumat verməmişdir. SK nüsxələrinin I və IV cildinin son vərəqində haşiyədə katibin özü haqqında məlumat var. Ola bilər ki, bu qeyd “Şərhi-Məsnəvi”nin Bakı nüsxəsinin I və sonuncu cildində (bizə məlum olmayan) verilmiş olsun.

Bizim fikrimizcə, Bakı nüsxəsi ilə SK/ Yazma bağışlar əlyazmalarının bir eyniliyi də, , “Şərhi-Məsnəvi” əsərinin bütün cildlərinin eyni nüsxə əsasında (h.1094) tam tərtib olunmalarıdır. Türkiyədə saxlanılan nüsxələrin hamısı mövcud olsa da, Bakı nüsxələrinin ancaq iki cildinə rast gəldik. Arzu edərdik ki, həm üzə köçürülən əsas nüsxəyə, həm də D-530, D-517 şifrlı əlyazmalarla bir tərtib olunmuş digər cildlərə rast gələ bilək. Əlyazmalarda olan imla xüsusiyyətlərini də müqayisə edək.1b vərəqi 13-cü sətrində Bakı nüsxəsində حلت-ışlənmişdir. Pertev Paşa və digər nüsxələrdə علت-şəklində işlənmişdir. Bu nüsxələr arasında xırda fərqlər (بر سوزی əvəzinə بو سوزی), "ول"sözünün düşməsi, Bakı nüsxəsində “ج” əvəzinə “چ” işlənməsi) mövcuddur.

Bakı nüsxələrinin digər nüsxələrlə ortaq özəlliyi əlyazmaların tam bir Osmanlı yazı xüsusiyyətlərini daşmasıdır. Bizim fikrimizcə bu iki əlyazma da vaxtilə Osmanlı dövləti ərazisində tərtib olunmuşdur.

Bu əlyazma nüsxələrinin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hazırlanmış kataloqlarına nəzər salaq.

İlk dəfə çap olunan əlyazma kataloqu M.Sultanovun tərtib etdiyi kitabda B-612 şifrlı əlyazma haqqında məlumat verilmişdir. Burada müəllifin adı tam verilməmişdir, sadəcə bir az yanlışlıqla təkcə “Ənqərəvi” yazılmış, əlyazmanın ümumi göstəriciləri qeyd olunmuşdur (Əlyazmaları kataloqu, 1963, s.168) .

Türk dilində olan əlyazmaların əsas kataloqu hesab olunan rus dilində tərtib olunmuş kitabda müəllifin heç bir əlyazması haqqında məlumat verilməmişdir. Bu kataloqda “Məsnəvi”nin heç bir şərhinə də rast gəlmədik (kataloq, 2009).

Son illərdə nəşr olunan “Əlyazma İnstitutundakı türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu”unun III cildində (Şəxs adları üzrə) bu əsər başqa müəllifin adına qeyd olunmuşdur.

Əlyazmanın tarixi və digər xüsusiyyətləri düzgün verilmişdir. Lakin burada B-612 şifrlı əlyazma ümumiyyətlə türkdilli bir əsər kimi daxil edilməmişdir (Toplu kataloq,2018, s.101).

NƏTİCƏ

İsmayıl Rüsuxi Ankaravinin “Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif” əsərinin II (D-530) və III cildinin (D-517) Bakı nüsxələri fikrimcə kətəbəsində göstərildiyi tarixdə yox (h.1094), daha sonralar qələmə alınmışdır. Bu fikrə gəlməyimizin səbəbi bir neçə faktordur.

Birincisi əlyazmanın üzərində yazıldığı filiqranlı kağızlardır. Bizim fikrimizcə bu su nişanları 1700- cü illərdən qədim deyil.

İkincisi cildinin XIX əsrə aid olmasıdır. D-530 şifrlı nüsxənin dağılmış cildinin tərkibindən təyin oluna bilər.

Üçüncüsü əlyazmada heç bir qeydin, möhürün olmamasıdır. Çünki adətən XVII əsrə aid bir kitab mütləq şəkildə çox oxunmalı, bir neçə sahib dəyişdirməli idi. Lakin bu əlyazmalar həddən artıq səliqəli qalıb.

Axırıncı ən əsas faktor Süleymaniyyə kitabxanası Yazma Bağışlar kolleksiyasına aid 05292, 05293, 05294, 05295 şifrlı “Şərhi- Məsnəvi” cildlərinin h.1094-cü il nüsxəsi əsasında h.1245-ci illərdə üzünün köçürülməsidir. Çünki bu iki nüsxələr arasında eyniliklər həddən artıq çoxdur və fikrimizcə Bakı nüsxələri də təqribi eyni dövrlərdə həmin nüsxə əsasında tərtib olunmuşdur.

Ancaq bizim fikrimizin əsaslı və ya əsasız olduğunu sübut etmək üçün iki fakt olmalıdır. Fikrimizi tam əsaslandırma biləcək fakt üzvi köçürülən əsas nüsxəni (h.1094-cü il) və D-530, D-517 şifrlı əlyazmalarla eyni anda tərtib olunmuş digər cildləri, onların katibi haqqında qeydi tapa bilməkdir.

Fikrimizin əsassız olduğunun sübutu isə Bakı nüsxələrinin kağızlarındakı filiqranların daha qədimdən istehsal olduğunun təsdiqidir. Bu sübut olduğu təqdirdə Bakı nüsxələrinin axtardığımız h.1094-cü ildə yazılmış nüsxə olması təsdiqlənə bilər. Arzu edərdik ki, üzə çıxmayan əlyazmalar tapılsın və tədqiqata cəlb olunsun.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Yazma Eserler Kurumu : Yazma eserler veritabanı

Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, I-II-III cild, Süleymaniyyə kitabxanası, Pertev Paşa-306

Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, I cild, Süleymaniyyə kitabxanası, Yazma bağışlar-05292

Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, III cild, Süleymaniyyə kitabxanası, Yazma bağışlar-05294

Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, III cild, Süleymaniyyə Süleymaniyyə kitabxanası Murad Molla /01286

Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, III cild, Bursa İnebəy kitabxanası, Genel-4429

- AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu:
- 612 Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, I cildin başlanğıcı, B-612
- Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, II cild, D-530
- Ankaravi İsmayıl Rüsuxi, Məcmuatül-lətayif və mətmürətül-maarif, III cild, D-517
- ƏYİ, Dərviş Osman Sinəçak, Şərhi-Cəzireyi-Məsnəvi, B-1295
- Əlyazmalar Kataloqu I cild, tərtib edən: M.Sultanov, Bakı. EA nəşri, 1963.-512s.
- Əlyazmalar İnstitutundakı Türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu, III cild, (şəxs adları üzrə), tərtib edən: Azadə Musabəyli, Bakı, Elm, 2018.351 s.
- Каталог тюркских рукописей . II том (поэзия). Баку-2009. Нурлан. 262 с.
- 2005 Ceyhan Semih; İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi, dok.tez. Uludağ Üniversitesi , Bursa, 2005
- Özdemir Mehmet, İsmail Rüsuxi-yi Ankaravi Şerhi-Mesnevi(Mecmuatul-letayif ve matmuratul-maarif) (IV. cilt) (inceleme-metin-sözlük), dok.tez. Bozok Üniversitesi. Yozgat, 2013
- Tanyıldız Ahmet, İsmail Rusuhi-yi Ankaravi Şerh-i Mesnevi(Mecmu'atü'l-leta'if ve matmuratü'l-ma'arif) I. cilt (İnceleme-metin-sözlük), dok. Tez. Erciyez Üniversitesi, Kayseri, 2010
- Taştan Erdoğan, İsmail Rüsuxi Ankaravi'nin Mesnevi şerhi (Mecmu'atü'l-leta'if ve matmuratü'l-ma'arif) I. cilt, Çeviriyazı-inceleme, dok.tez, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009
- Sadık Yazar, Anadolu sahası klasik türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği.dok.tez. İstanbul Üniversitesi, İstanbul. 2011.

INTERETHNIC RELATIONS IN CENTRAL ASIA: HISTORY AND MODERNITY

Yusupova Sevara Nizamitdinovna

Head of the Department of Social Sciences and Humanities

ASPI, PhD, Associate Professor

Oripova Shakhnoza Kadirovna

Master's student of AGPI

Andijan State Pedagogical Institute

shahnozka1122@gmail.com

ABSTRACT

In this article describes the interaction and relations of the peoples who lived in Central Asia. In the current era of globalization, inter-ethnic relations and their further strengthening are becoming more important than ever. The Central Asian region has been at the center of many civilizations and important historical processes in term of its geographical location. During the formation of great states, the formation of important trade routes, the attacks of invaders and other important historical events, the interaction of the nations and peoples located in this region deserves special attention. Each nation maintains its own identity and conducts cultural, political, and socio-economic relations with other ethnic groups, and even today, the Turkic countries are expanding these diplomatic relations in their own way. The national diversity and unique aspects of the peoples of Central Asia are expressed in the article.

Keywords: Central Asia, People, Interethnic relations, Culture, Policy, History, Traditions, Customs.

MARKAZIY OSIYODA MILLATARO MUNOSABATLAR: TARIX VA ZAMONAVIYLIK

Yusupova Sevara Nizamitdinovna

Oripova Shakhnoza Kadirovna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning o'zaro aloqalari va munosabatlari haqida bayon etilgan. Hozirgi globallashuv zamonida millatlararo munosabatlar va ularning yanada mustahkam va barqarorlashib borishi har doimgidanda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasi geografik joylashuvi jihatidan juda ko'p sivilizatsiyalar va muhim tarixiy jarayonlar markazida bo'lgan. Buyuk davlatlar tuzilishi, turli xil dinlar almashinuvi, muhim savdo yo'llari shakllanishi, bosqinchilar hujumlari va boshqa muhim tarixiy hodisalar davomida ushbu mintaqada joylashgan millat va elatlarning o'zaro munosabatlari alohida e'tiborga loyiq. Har bir millat o'ziga xosligini saqlab qolgan holda boshqa entoslar bilan birgalikda madaniy, siyosiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar olib boradi va bugungi kunga kelib ham turkiy davlatlar bu diplomatik aloqalarni o'ziga xos ravishda kengaytirib bormoqda. Maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining milliy xilma-xilligi va o'ziga xos jihatlari ham o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Xalqlar, Millatlar, Millatlararo munosabatlar, Madaniyat, Siyosat, Tarix, An'analar, Urf-odatlar.

Interethnic relations are not only prosperous relations, mutual understanding between people of different nationalities, but also common values that unite people of different nationalities. Interethnic relations in Central Asia are one of the key aspects of regional security, mutual political trust and respect.

First of all, about the study of history and interethnic relations in Central Asia, it is necessary to focus on the very concept of "Central Asia". This term became widespread after the publication of the book "Central Asia" by the famous German scientist Alexander Humboldt. Some time later, the German scientist Ferdinand Richthofen proposed a new definition of Central Asia, which was based on the geographical principle.

Currently, Central Asia is a multinational region within the state borders of several independent republics – Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Kazakhstan. In each of them, the nation, after which the state was named, makes up the majority of the country's population (the so-called "titular nation"), but representatives of other, large or small ethnic groups that form national minorities for this state also live there.

Today, the problems of interethnic relations and regional integration of the Central Asian States are becoming relevant again. According to the famous Kazakh orientalist V. Yudin: "Central Asia ... was a special node of ethnogenetic processes. Tribes and peoples appeared here, disappeared and reappeared in a new capacity. These connections and processes were diverse and multidirectional, giving different results in different parts of Central Asia. But the main thing is that it was a special center, a special zone of ethnogenesis, as well as various cultural, economic, political, ideological ties"

In history, Central Asia, being the cradle of one of the oldest world civilizations, has been known to mankind for many centuries under the name Turan, Transoxiana, Turkestan, which is not only geographical and political, but also a single cultural and spiritual space, in which more than 70 million people now live, and their culture, population and development problems are diverse, dynamic and strategically important.

Scientists S.P.Tolstov and V.A.Shishkin established in their works that the oldest peoples in Central Asia were the Khorezmians, Bactrians, Sogdians. Saks, Massagets also lived on this territory, and later nomadic tribes of Scythians (who created their own state) and nomadic Huns (in some sources, Huns) appeared. There were sometimes favorable interstate relations between these nationalities, and there were conflicts that led to the decline of states. Especially the unfriendly relations of all peoples with the Huns. The famous orientalist Lev Gumilev wrote that although the Huns, Turks and Mongols were very different from each other, they all turned out to be a barrier at one time that kept China's onslaught on the border of the steppes. "The rejection of Chinese culture is remarkable for all the peoples of Central Asia. Thus, the Turks had their own ideological system, which they clearly opposed to China.

The functioning of the Great Silk Road contributed to the development of interethnic relations not only in Central Asia, but throughout Asia to the Mediterranean Sea. Numerous embassy and trade caravans passed through the Silk Road during the III – XIV centuries . These

caravans carried with them not only goods, products, materials, but also culture, way of life, customs and traditions that were exchanged and spread between the peoples of this Great Way.

In the early Middle Ages, new tribes appeared, such as the Khionites, Kidarites, Tokhars, Karluks, Oguzes, some nationalities disappeared or mixed with other nations. The appearance of the Arabs in the VIII century plays a special role here. A new faith, a new religion, new attitudes of life strongly affects the local peoples. There is a violent resistance, but despite all this, the Arabs have established their power. As a result of Islamization, the social life of that time also became a centrifugal force for the spread of humanistic ideas of Islam in the region, as well as in the steppe zone among the Turkic-speaking nomadic tribes. Islam was accepted and became an organic part of the culture of the peoples of the region. Moreover, the process was not one-sided, but mutual. Islam and Arab culture enriched the Turks, and the Turks at the same time developed this teaching on their own soil. A new culture emerged, born in the synthesis of Arabic and Islamic knowledge and the Turkic environment, and the way of understanding the world, and the Farsi-Dari language acted as an international means of communication, a kind of lingua franca, in which representatives of the peoples and tribes living there expressed their thoughts and feelings, and everyone put their precious contribution into its development. An example of this is the spiritual heritage of such outstanding figures of the Turkic-Muslim culture of Central Asia as Imam al-Bukhari, al-Farabi, Ahmet Yassavi, Alisher Navoi, Abdurakhman Jami, Makhtumkuli, Abai, etc. Thus, Islam has been and continues to be the core of the "common culture", cementing the basis of the unity of the hearts of the peoples of the region for one thousand four hundred years.

Since the middle of the XIII century, as a result of the Mongol conquest, almost all of Central Asia is part of the Mongol Empire, even after the death of Genghis Khan, the peoples of the region remained under the rule of the conquerors for a very long time. The Mongols were nomadic peoples and their invasions diluted the more or less established balance of ethnic groups and the population of Central Asia. But in the end, a significant part of the Mongols also assimilate with the local peoples and become settled.

During the period of Amir Temur, a huge empire was created that united the vast territory of Central Asia. After Amir Temur, the created unified state is divided into small states of associations: Bukhara, Khiva, Kokand, Zhungar, Oirat, Kazakh khanates, the peoples of Central Asia continue to exchange cultural trade among themselves, and in turn interethnic conflicts continue. It is these conflicts that become the reason for the establishment of the power of the Russian Empire over Central Asia. Russian villages, Russian-native schools are already taking place here, which influence the social life of local peoples. Until the collapse of the USSR in 1991, Central Asia remained under the rule of the conquerors. After achieving independence, the five Central Asian states had to determine their fate, their position in the region and in the international arena. Strengthening interethnic relations is an urgent problem for sovereign States in Central Asia. Currently, Central Asia has more than 140 nationalities and nationalities, which is a huge potential for intercultural interaction.

Despite the diversity of natural and climatic conditions of the ethnic territories of the peoples of the Central In Asia, the irrigation system of agriculture was characteristic of everyone

and the priority of the collective lifestyle associated mainly with it: family or related, neighborly (mahalla, ayil). The awareness of almost all peoples, with the exception of Tajiks, of common genetic roots, as descendants from a single Turk-Ata, therefore, expressions about the peoples of Central Asia as "fraternal peoples" are in use, which, naturally, indicates the presence of a common regional identity, sometimes expressed as a community.

The unity of the linguistic base of national languages (Kyrgyz, Kazakh, Uzbek, Turkmen), with the exception of Tajik, belonging to the same Turkic group, favors closer communication of representatives of these peoples at different levels. The common religion for all peoples is Islam - Hanafi Sunnism (Maskhaba), which permits a combination of Sharia and adat (customary law) norms, which contributed to the formation of not only common cult rituals, but also regional traditions and customs such as "hashar" (mutual assistance), the institute of elders (council of elders), etc. There are common features of material (architecture, tools, food) and spiritual culture, such as household rituals, customs (kalyim, matchmaking, friendship institute)

Thus, in these general characteristics of the peoples of the region, we are actually talking about the similarity of their national being and national spirit. For a region-wide self-consciousness conditioned by a common religion, tradition, customs, as well as mutually intelligible languages are the most important phenomena of the spiritual order, which also contains the strength of the spirit of uniting the peoples of this region.

Speaking at the summit in Kyrgyzstan, July 21, 2022, President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev noted that peace and stability of the entire region depend on the cohesion of its countries and "readiness to take decisive measures to protect the common interests of Central Asia." The President has put forward a number of economic, environmental and humanitarian initiatives. "The peace and well-being of Central Asia depends on our unity" - Shavkat Mirziyoyev. Interethnic relations are not only prosperous relations, mutual understanding between people of different nationalities, but also common values that unite people of different nationalities. Interethnic relations in Central Asia are one of the key aspects of regional security, mutual political trust and respect.

First of all, about the study of history and interethnic relations in Central Asia, it is necessary to focus on the very concept of "Central Asia". This term became widespread after the publication of the book "Central Asia" by the famous German scientist Alexander Humboldt. Some time later, the German scientist Ferdinand Richthofen proposed a new definition of Central Asia, which was based on the geographical principle.

LIST OF USED LITERATURE

1. Achylova Rahat. "The concept of Kyrgyz statehood" page 9
2. Vorontsov M.E. "History of the peoples of Uzbekistan", - L.: Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1950. – p.44 – 476 p.
3. Gumilev L.N. "People and nature of the Great steppe", Journal "Questions of History", 1987, No. 11, pp. 64-77 p.

4. Yudin, V.P. 2001. Central Asia in the XIV – XVIII centuries through the eyes of an orientalist. Almaty; Dyke Press, page 3

Online materials

1. sredney-azii-istoriya-i-tendantsii/viewer
2. <https://www.ca-network.org/archives/9492>
3. <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/21/president-uz/>

KAZAKİSTAN'DA EĞİTİMCİ HAZIRLIĞININ ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Ademi BOTABAYEVA

Sherhan Murtaza Uluslararası Taraz İnovasyon Enstitüsü

ORCID ID: 0000-0001-5296-9671

Ademi_e76@mail.ru

Doç. Dr. Rahat YELUBAYEVA

Sherhan Murtaza Uluslararası Taraz İnovasyon Enstitüsü

Dr. Aygerim TAZHIKOVA

Sherhan Murtaza Uluslararası Taraz İnovasyon Enstitüsü

Kazakistan Cumhuriyeti

ÖZET

Modern devletin eğitim alanındaki temel amacı, modern profesyonel öğretmenlerin oluşumu ile ulusal bir eğitim modelinin oluşturulmasıdır. Pedagojik personelin hazırlanmasında aşağıdaki evraklar önemli sayılır: Kazakistan Cumhuriyeti'nin pedagojik eğitiminin modernizasyonu programı, profesyonel standart «Öğretmen», Kazakistan Cumhuriyeti'nin 2020-2025 yılları için eğitim ve bilimin geliştirilmesi programı ve başka programlar da mevcuttur. Adı geçen programlara ve resmi evraklara dayanarak, gelecekteki eğitimcilerin eğitimini geliştiriyoruz. Son yıllarda Kazakistan'da pedagojik uzmanlık alanlarında üniversiteye kabul edildiğinde öğretmenlerin faaliyetlerindeki esneklik ve bilgi düzeyini belirlemek için özel bir sınav (pedagojik durumlara göre) belirlendi. Kazakistan'daki Bolonya sürecinin parametreleri açısından, Kazakistan'ın yüksek öğrenim sisteminde pedagojik personelin hazırlanması aşağıdaki yapıya sahiptir: Bakalorya - yüksek öğrenim, eğitim programları ilgili uzmanlık alanında «lisans» derecesinin atanmasıyla personelin eğitime odaklanmaktadır. Yüksek lisans, eğitim programları «yüksek lisans» derecesiyle personelin eğitime odaklanan lisansüstü bir eğitimidir. Doktora eğitimi, eğitim programları doktora derecesi ile bilimsel, pedagojik ve mesleki faaliyetler için personel hazırlamayı amaçlayan lisansüstü bir eğitimidir. Buna ek olarak, 2023'ten itibaren genç üniversite mezunları için «Stajyer Öğretmen» yeterlilik kategorisi için özel bir test yapılacaktır. İstihdamdaki öğretmenlerin, "Stajyer Öğretmen" yeterlilik kategorisinde elde edilen bir sertifika ve diplomaya sahip olmaları gerekmektedir. Pedagojik personelin hazırlanması, büyük bir sorumluluğa sahip olan bir ülkede sorumlu bir faaliyettir. Pedagojik uzmanlar hükümetten iyi destek aldıklarından, son yıllarda ülkede bu mesleğe olan talep artmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Cumhuriyeti, Öğretmen, Hazırlık, Bolonya süreci, Eğitim programları, Uzmanlık alanı.

ҚАЗАҚСТАНДА ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
БОТАБАЕВА АДЕМИ ЕРКЕБАЕВНА
ЕЛУБАЕВА РАХАТ САЙЛАУБЕКОВНА
ТАДЖИКОВА АЙГЕРИМ ДЖАМБУЛОВНА

АННОТАЦИЯ

Қазіргі мемлекетіміздің білім беру саласындағы алдына қойып отырған басты мақсаты – заман талабына сай кәсіби педагогтарды қалыптастыра отырып, білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру. Педагог мамандарын даярлауда келесі құжаттарды басшылыққа алады, атап айтсақ: Қазақстан Республикасының педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы, «Педагог» кәсіптік стандарты, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы және т.б. құжаттар. Аты аталған т.б. құжаттарды негізге ала отырып, болашақ педагогтарды даярлау ісін дамытып келеміз. Соңғы жылдары Қазақстанда педагог мамандықтары бойынша жоғары оқу орнына түсу кезінде педагог қызметіне икемділік деңгейін анықтауға арналған арнаулы (педагогикалық жағдаяттарға негізделген) емтихан енгізілді. Қазақстанда Болон процесінің параметрлері тұрғысынан Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінде педагог мамандарын даярлау келесі құрылымға ие: *Бакалавриат* - білім беру бағдарламалары тиісті мамандық бойынша «бакалавр» дәрежесін тағайындаумен кадрларды даярлауға бағытталған жоғары білім. *Магистратура* - білім беру бағдарламалары «магистр» дәрежесімен кадрларды даярлауға бағытталған жоғары оқу орнынан кейінгі білім. *Докторантура* - білім беру бағдарламалары философия докторы (PhD), бейіні бойынша доктор дәрежесін бере отырып, ғылыми, педагогикалық және (немесе) кәсіптік қызметке кадрларды даярлауға бағытталған жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарын бітіруші жас түлектер үшін 2023 жылдан бастап «Педагог тағылымдамашы» біліктілік санатына арнайы тест тапсырады. Педагогтар жұмысқа орналасқанда «Педагог тағылымдамашы» біліктілік санаты бойынша алған сертификат пен диплом болуы керек. Педагог мамандарын даярлау елімізде жауапты қызмет, оған артар міндеттемеде көп. Соңғы жылдары елімізде педагог мамандарына үкімет тарапынан жақсы қолдау көрсетілгендіктен, бұл мамандыққа сұраныс артуда.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, педагог, даярлау, Болон процесі, білім беру бағдарламалары, мамандық.

Қазіргі мемлекетіміздің білім беру саласындағы алдына қойып отырған басты мақсаты – заман талабына сай кәсіби педагогтарды қалыптастыра отырып, білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру.

Бұл орайда, 2022 жылы мақұлданған «Қазақстан Республикасының педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасында» [1] педагогтарды әзілеуде ұстанатын басым бағыттар келтірілген, оларға тоқталып өтсек. «Педагогикалық білім берудің әлеуетін күшейту» (ҚР БҒМ) жобасы шеңберінде әзірленген педагогтерды даярлаудың 30 білім беру бағдарламасын іске асыру ұсынылады, олардың негізгі міндеттері: мұғалімдердің

кәсіби құзыреттерін қайта бағалау және толықтыру; педагогикалық білім берудегі және түлектердің бейіндеріндегі орта білім берудің жаңа тәсілдерін көрсету; бастауыш және орта білім беру талаптарына сәйкестігі болып табылады. Болашақ маманды даярлаудағы тәрбиелік аспект білім беру кеңістігінің (ББК) кәсіби бағыты арқылы шешіледі. ББК-де дәстүрлі кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттермен қатар кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттер (КМТҚ) жаңа бейімделгіш көшбасшылық сұранысқа ие. Педагог-бейімделгіш көшбасшының өмірлік маңызды жоспарларын қанағаттандыруға ықпал ететін дамыған қасиеттері мен сапалары бар: табысты, бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие болу; командада табысты жұмыс істеуге, кәсіби және жеке өсу стратегиясы мен бағдарламасын құруға қабілетті» болуы қажет деп атап өтілген.

Ал, «Педагог» кәсіптік стандартында: «Педагогтің міндетті сапасы білім алушының тұлғасына қатысты көрінетін гуманизм болып табылады.

Педагогтің сенімдері мен көзқарастары азаматтарды болашақтың көзқарасына сәйкес тәрбиелеуде және өздерінің құндылықтары мен қатынастарын қалыптастыруда көрінеді.

Педагогикалық іс-әрекетке дайындық педагогикалық білім мен білік, білім беру және этикалық нормалар кешенінің болуымен көрінеді.

Педагогтің еңбек қызметін бағалау білім беру қызметін жүзеге асыру және оны басқару үшін педагогикалық техниканы игеруде, тәрбие мен оқытудың жоғары деңгейде көрінетін педагогикалық шеберлік деңгейін анықтайды.

Педагог өз қызметі барысында үнемі кәсіптік білімі мен құзыреттілігін кеңейтеді және байытады, білім беру инновацияларын жасайды және енгізеді» делінген [1. 2 б.].

Қазіргі таңда жоғарыдағы аты аталған және т.б. құжаттарды негізге ала отырып, болашақ педагогтарды даярлау ісін дамытып келеміз. Болашақ педагогтарды даярлау үдерісіне шолу жасап өтсек, соңғы жылдары Қазақстанда педагог мамандықтары бойынша жоғары оқу орнына түсу кезінде педагог қызметіне икемділік деңгейін анықтауға арналған арнаулы (педагогикалық жағдаяттарға негізделген) емтихан енгізілді. Бейіндік мектеп үшін мұғалімдерді іріктеу кезінде білім беру саласындағы магистр дәрежесінің болуы көтермеленеді. Өздігінен білім алу және өзін-өзі жетілдіру педагог портфолиосында көрінетін қызметінің ажырамас бөлігіне айналды.

Бүгінгі таңда, Болон процесінің параметрлері тұрғысынан Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінде педагог мамандарын даярлау келесі құрылымға ие:

Бакалавриат - білім беру бағдарламалары тиісті мамандық бойынша «бакалавр» дәрежесін тағайындаумен кадрларды даярлауға бағытталған жоғары білім. Оқу мерзімі - 4 жыл.

Магистратура - білім беру бағдарламалары «магистр» дәрежесімен кадрларды

даярлауға бағытталған жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Магистратура өз кезегінде профильге бөлінеді, оқу мерзімі 1-1,5 жыл, ал ғылыми-педагогикалық, оқу мерзімі 2 жыл.

Докторантура - білім беру бағдарламалары философия докторы (PhD), бейіні бойынша доктор дәрежесін бере отырып, ғылыми, педагогикалық және (немесе) кәсіптік қызметке кадрларды даярлауға бағытталған жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Докторантурада оқу мерзімі - 3 жыл [3].

Қазіргі таңда, стратегиялық жоспар бойынша Қазақстанның жоғары оқу орындарын және оқыту сапасын халықаралық практикада бар талаптар мен нормаларға сәйкес келтіру бойынша мақсатты және жүйелі жұмыс жүргізілуде. Қазіргі таңда ЖОО дамуына бағыт-бағдар беріп отырған Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарлама [3], оның мақсаттары - қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде жеке адамды тәрбиелеу және оқыту, ғылымның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлесін арттыру.

Бағдарламаның міндеттері:

- педагог мамандығының жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білімді жаңғырту;
- қалалық және ауылдық мектептер, өңірлер, оқу орындары, білім алушылар арасындағы білім беру сапасындағы алшақтықты азайту;
- қауіпсіз және жайлы оқу ортасын қамтамасыз ету;
- үздік практикалар негізінде білім алушылардың, педагогтердің және білім беру ұйымдарының сапасын бағалаудың жаңартылған жүйесін енгізу;
- экономиканың қажеттіліктеріне және өңірлік ерекшеліктерге сәйкес оқытудың, кәсіптік даярлаудың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету;
- білім алушылардың зияткерлік, рухани-адамгершілік және физикалық дамуын қамтамасыз ету;
- білім беру ұйымдарын цифрлық инфрақұрылыммен және қазіргі заманғы материалдық-техникалық базамен жаратқандыру;
- білім беруді басқару және қаржыландыру жүйесінің вертикалін енгізу;
- ғылымның зияткерлік әлеуетін нығайту;
- ғылыми инфрақұрылымды жаңғырту және цифрландыру;
- ғылыми әзірлемелердің нәтижелілігін арттыру және әлемдік ғылыми кеңістікке интеграцияны қамтамасыз ету.

Педагог және басқада мамандарды даярлауда жоғары оқу орындары мен колледждарге дуалды оқыту жүйесі ендірілді. Практикаға бағытталған дуалды оқыту жүйесі алғаш Германияда пайда болып, негізі қаланды. *Дуалды оқыту жүйесі дегеніміз - теорияны өндіріспен ұштастыра оқыту технологиясы.* Дуалды оқыту жүйесінің кәсіби мамандар даярлауда тиімділігі мен нәтижелілігі зор екендігі тәжірибеде дәлелденген. Оның жарқын мысалдарының бірі - Германиядағы кәсіптік-техникалық білім берудегі даярлаудың дуалдық жүйесі. Мұнда студенттер уақытының үштен екі бөлігінде еңбек ете жүріп өндірістен қол үзбей оқиды, тек уақытының үшінші бөлігін теориялық оқуға, білімді ұйымдастыруға арнайды.

Дуалды оқыту жүйесінің негізгі мақсаты – техникалық-кәсіптік оқу орындарының жұмыс беруші жеке сектордағы өндіріс, шаруашылық мекемелерімен серіктестік ретінде бірлесе отырып, нарық заманында бәсекелестікке төтеп бере алатын, жаңа инновациялық-технологиялық бағдарламаларды меңгеруге дайын мамандар даярлау [5].

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарын бітіруші жас түлектер үшін 2023 жылдан бастап (2021-2022 жылдары түлектер «Педагог» біліктілік санаты бойыншы арнайы тест тапсырған) «Педагог тағылымдамашы» біліктілік санатына арнайы тест тапсырады. Бұл Ұлттық біліктілік тестілеу – бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын және арнайы білім берудің оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында жұмыс істейтін педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген тұлғалардың және жас педагог мамандарының (ЖОО бітірген бакалаврлар мен магистрлер) кәсіптік құзыреттілік деңгейін айқындауға бағытталған рәсім. Білім беру саласындағы уәкілетті орган айқындайтын ұйым әзірлеген тестілер. Ұлттық біліктілік тестілеуі екі блоктан, «Педагог тағылымдамашы» біліктілік санаты үшін 50 тест тапсырмасынан тұрады: «оқу пәнінің мазмұны» бірінші блогы білім беру саласындағы, екінші блок «Педагогика, оқыту әдістемесі» 20 тапсырмадан тұрады. «Оқу пәнінің мазмұны» бойынша тест тапсырмалары тереңдетілген академиялық білімді, сондай-ақ практикалық дағдылар мен қабілеттерді тексеруге бағытталатын болады. Ол үшін 3 нысандағы тапсырмалар пайдаланылады:

- 1) бір дұрыс жауапты таңдаумен;
- 2) бір немесе бірнеше дұрыс жауапты таңдаумен;
- 3) бір дұрыс жауапты таңдаумен контекстік тапсырмалар. Тапсырмалардың нысандары мен мазмұнының әртүрлілігі оқу материалын болжауға, педагог қызметкерлердің нақты білімі мен қабілеттерін бағалауға мүмкіндік береді [6].

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының даярлаған мамандарының сапасын анықтайтын мекеме - «Атамекен» ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы жұмыс істейді. Ол - коммерциялық емес ұйым. Ұлттық кәсіпкерлер палатасы отандық бизнестің ҚР Үкіметі және мемлекеттік органдармен келіссөздер жүргізу жұмыстарының қарқынын арттыру

мақсатында құрылған. «Атамекен» ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы - Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларының рейтингін жүргізу жөніндегі әдістеме даярлаған. Ол бойынша (бұдан әрі – Әдістеме) елдегі жоғары оқу орындарының (ЖОО) білікті түлектерін даярлау мен жұмысқа орналастыруда бизнес пен мемлекеттің мүдделерін қамтамасыз ету мақсатында әзірленді. Онда келесі көрсеткіштерге баса назар аударылады:

- ЖОО-ларды түлекті жұмысқа орналастыру түрінде түпкілікті нәтижеге бағдарлауға;

- гранттар мен бюджеттік қаражатты ЖОО-ларға тарату бойынша шешімдерді қабылдауға;

- ЖОО-лардың бизнеспен байланысын нығайтуға;

- білім беруден жұмыс берушінің қажеттілігіне сай келуге мүмкіндік беретін дағдыларды жинауға өтуге;

- ЖОО түлегінің жұмысқа орналасуы мен жалақысының деңгейіне қарай, ЖОО беделінің көтерілуін ынталандыруға мүмкіндік беретін көп факторлық рейтингті қалыптастырады [7].

Жұмысқа орналасқан педагогтар аттестаттаудан өтеді. Қазақстанда педагогтерді аттестаттау «Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы Заңына сәйкес бес жылда кемінде бір рет өткізіледі [8]. Аттестаттаудан өткізу қағидаларының біліктілік санатына қойылатын талаптарына сәйкес келген жағдайда, педагогтерге мерзімінен бұрын аттестаттаудан өтуге болады.

Қорыта келгенде айтарымыз, педагог мамандарын даярлау еліміз үшін жауапты қызмет болғандықтан, оған артар міндеттемеде көп. Соңғы жылдары елімізде педагог мамандарына үкімет тарапынан жақсы қолдау көрсетілгендіктен, бұл мамандыққа сұраныс біршама артып келеді. Егер педагог мамандары көп болса, онда өзара бәсекелестік артып, саннан сапаға ауысады. Әрбір педагог өз білігі мен білімін көтеру бағытында аянбай ізденетін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы. – Астана, 2022. – 22 б.
2. «Педагог» кәсіптік стандарты. – Астана, 2022. - 55 б.
3. Study In Kazakhstan – **Қазақстандағы жоғарғы оқу жүйесі**
studyinkazakhstan.edu.kz/kz/edu/high

4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2020.

5. Жиенбаева Н.Б., Аутаева А.Н., Махамбетова А.Б. Қазіргі заманғы жоғары оқу орнында білім беру жүйесіндегі дуалды-бағытталған оқытудың теориясы мен практикасы. – Алматы, 2019. – 164 б.

6. Толығырақ <http://testcenter.kz/ru/pedagogam/nkt/o-nkt/>

7. https://atameken.kz/kk/university_ratings

8. Орта білім беру ұйымдары педагогтерінің аттестаттаудан өтуі бойынша әдістемелік ұсынымдар – Астана қаласы: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2023. – 96 б.

**IN THE MODERN SYSTEM THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF INTERNATIONAL RELATIONS**

Zhurayeva Kamola Saifiddinova
Tashkent City Applicant
State University of Oriental Studies
Kamosha_2008@mail.ru

ABSTRACT

Theoretical and methodological foundations for the study of the Central Asian region in the system of modern international relations are presented. The author focused on the regional and geopolitical problems of the Central Asian region. The history and culture of the peoples of Central Asia of foreign countries in the Central Asian region is close, and scientific works in this area have also been analyzed. Turkey and Uzbekistan are connected by many foundations—a similar language, dormant traditions and traditions, a single religion, long-standing friendship and harmonious cultural ties. Many aspects of the two peoples' tamaddu have also been studied in common, ranging from geopolitical settlement and historical progress to the specificity of the reforms taking place at the present stage of development. History and today clearly testify that the Turkic-Uzbek peoples are real fraternal peoples not only in terms of ethnicity, but also in their psyche. These two fraternal peoples have been strengthening their national statehood with perseverance and hard work, having implemented the necessary reforms to remain competitive in a rapidly changing world, despite all the evils of historical progress. Such closeness and the potential of joint approaches have not yet been fully opened. Uzbek-Turkish cooperation is an important and most reliable guarantee of such international scientific conferences in the strengthening of the peoples of both countries on the way to their well-being!

Keywords: Theory, Methodology, Basis, Region, Relationship, State.

**ZAMONAVIY TIZIMDA XALQARO MUNOSABATLARNI O'RGANISHNING
NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI**

Jurayeva Kamola Sayfiddinova

АННОТАЦИЯ

Markaziy Osiyo mintaqasini zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida o'rganishning nazariy va uslubiy asoslari keltirilgan. Muallif Markaziy Osiyo mintaqasining mintaqaviy va geosiyosiy muammolariga e'tibor qaratdi. Markaziy Osiyo mintaqasidagi xorijiy davlatlarning ham Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, madaniyati yaqin bo'lib, mazkur sohadagi ilmiy asarlar ham tahlil etilgan. Turkiya va O'zbekistonni ko'p asos — o'xshash til, uyqash an'ana va tutumlar, yagona din, azaliy do'stlik va uyg'un madaniy aloqalar bog'lab turadi. Ikki xalq tamadduni geosiyosiy joylashuv va tarixiy taraqqiyotdan tortib, hozirgi rivojlanish bosqichida kechayotgan islohotlarning o'ziga xosligigacha bo'lgan ko'p umumiy jihatlar ham o'rganilgan. Tarix va bugungi kun turk-o'zbek xalqlari nafaqat etnik kelib chiqishi jihatidan, balki ruhiyatiga ko'ra ham haqiqiy qardosh xalqlar ekaniga yaqqol guvohlik beradi. Bu ikki qardosh xalq tarixiy taraqqiyotning barcha evrilishlariga qaramasdan, shiddat bilan o'zgarayotgan dunyoda raqobatbardosh bo'lib qolish uchun zarur islohotlarni amalga oshirgan holda o'z milliy davlatchiligini matonat va mehnatsevarlik bilan mustahkamlanib kelmoqda. Mana shunday yaqinlik va yondashuvlarning mushtarakligi salohiyati hali to'liq ochilmagan o'zbek-turk hamkorligi bundan buyon ham har ikki mamlakat xalqlari farovonligi yo'lida mustahkamlanishida ana shunday xalqaro ilmiy kolferentsiyalar muhim va eng ishonchli garovidir!

Kalit so'zlar: Nazariya, Metodologiya, Asos, Mintaqa, Munosabatlar, Davlat.

Tadqiqotning maqsadi: Turkiya va O'zbekistonni ko'p asos — o'xshash til, uyqash an'ana va tutumlar, yagona din, azaliy do'stlik va uyg'un madaniy aloqalar bog'lab turadi. Ikki xalq tamadduni geosiyosiy joylashuv va tarixiy taraqqiyotdan tortib, hozirgi rivojlanish bosqichida kechayotgan islohotlarning o'ziga xosligigacha bo'lgan ko'p umumiy jihatlarga ega.

Muhokama

Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, madaniyati yaqin bo'lib, mazkur sohadagi ilmiy asarlar ham tahlil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning tashabbusi bilan Markaziy Osiyoda hamkorlikni izchil rivojlanish jarayonini ta'minlovchi ijobiy o'zgarishlarning asosiy omili sifatida Toshkentning tashqi siyosiy kun tartibi aloxida o'rin egalladi.

Ushbu siyosatning amalga oshirilishi ko'p yillar davomida Markaziy Osiyo davlatlarining rivojlanishi va hamkorligiga to'sqinlik qilib kelayotgan ko'plab to'planib qolgan muammolarni bartaraf etish imkonini berdi.

Natijada mamlakatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2,5 barobarga, qo'shma korxonalar soni 5 barobarga, o'zaro tashriflar esa 4 barobarga oshdi.

Bugungi kunda barqaror Markaziy Osiyo allaqachon investitsion faollik va iqtisodiy o'sishning muhim markazlaridan biriga aylanib, qo'shni va mintaqadan tashqari davlatlarni hamkorlikka jalb qilmoqda. Xorijiy ekspertlarning fikricha, mintaqa davlatlarining yalpi ichki mahsuloti so'nggi 5 yilda 20 foizga o'sib, 370 milliard dollardan oshdi.

2017 yildan boshlab Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy hamkorlik butun mintaqaning barqarorligi va barqaror rivojlanishining tizimni tashkil etuvchi omiliga aylandi. Buning asosiy leytmotivi O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan viloyat mamlakatlarining umumiy muammolarini ishonchli va konstruktiv muhokama qilish hamda izchil hal etish uchun samarali maydon sifatida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining muntazam maslahat uchrashuvlarini tashkil etish bo'ldi. Ushbu mexanizm Markaziy Osiyodagi asosiy muammoli masalalarni yaxshi qo'shnihilik, o'zaro ishonch, tenglik, hurmat va bir-birining manfaatlarini hisobga olish tamoyillari asosida hal qilishda muhim rol o'ynaydi.

Savdo-iqtisodiy, oziq-ovqat, energetika va boshqa sohalarda Kaspiy davlatlari bilan hamkorlikni kengaytirish ham dolzarb masalalardir. Biroq, bugungi kunda loyihalarning aksariyati ikki tomonlama formatlarda amalga oshirilmoqda va MDH, OTG, SHHT doirasida alohida choralar ko'rilmogda.

Toshkentda Markaziy Osiyo xalqaro institutining tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tdi. Ushbu muassasa mintaqaviy hamkorlik istiqbollari ekspertlar muhokama qiladigan maydonga aylanadi.

Muammo sifatida milliy va xorijiy tahliliy markazlar, shu jumladan "strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti" (O'zbekiston), "Markaziy Osiyo xalqaro instituti" (O'zbekiston), "iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (O'zbekiston), "rivojlanish strategiyasi markazi" (O'zbekiston), "SHHT xalq diplomatiyasi markazi " (O'zbekiston), "Center for Strategic and International Studies" (AQSh), "Foreign Policy Research Institute"(AQSh), "The Jamestown Foundation"(AQSh), "The Heritage Foundation"(AQSh), "The Rand Corporation"(AQSh), "The

Atlantic Council(AQSh), Moskva Karnegi markazi (Rossiya), Rossiya xalqaro ishlar bo'yicha kengashi (Rossiya), Rossiya strategik tadqiqotlar instituti (Rossiya), Valday xalqaro munozara klubi (Rossiya), Qozog'iston strategik tadqiqotlar instituti (Qozog'iston),Tojikiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi strategik tadqiqotlar markazi (Tojikiston), strategik tadqiqotlar Milliy instituti (Qirg'iziston) va boshqalar.

Umuman olganda, muammoni o'rganish doirasida adabiyot to'rtta asosiy guruhga bo'lingan.

Birinchi guruh Markaziy Osiyodagi mintaqaviy xavfsizlik muammolarini, mintaqqa mamlakatlarining zamonaviy tahdid va tahdidlarga qarshi kurashish yondashuvlarini, shuningdek, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni o'rganishga bag'ishlangan mahalliy olimlarning asarlaridan iborat. G. ученых, таких как Yuldesheva, R. Mahmudova, U. Hasanov, A. Nematov kabi o'zbekistonlik olimlarning asarlarida, A.НеъматоваKaspiy dengizi masalalari tizimli o'rganilmoqda. [4]

G. Yuldashevaning so'zlariga ko'ra, Turkiya Kaspiy neftining g'arbiy bozorlarga chiqishi uchun "darvoza" bo'lib xizmat qilishi va Markaziy Osiyoning yangi davlatlari uchun dunyoviy rivojlanish yo'lining modeliga aylanishi mumkin va kerak. [5]

U. Hasanov ta'kidlaganidek, zamonaviy xalqaro munosabatlar mamlakatlar va butun mintaqalar oldida milliy iqtisodiyotlarning barqaror va chidamli modellarini hayotiy ahamiyatga ega qilish masalasini ko'taradi. Ozarbayjon asosiy rol o'ynaydigan Janubiy Kavkaz davlatlari va O'zbekistonning jahon iqtisodiyotidagi o'xshash pozitsiyasiga ega bo'lgan markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiyotlarining integratsiyalashuv darajasi, bu ularning global logistika aloqalariga strategik ishtirokini tasdiqlaydi. Bugungi kunda ikki mamlakatning geoiqtisodiy ustunligining bunday tomoni mintaqaviy va global ta'minot zanjirlarining barqarorligini saqlashning muqobil imkoniyatlarini belgilaydi.

R. Mahmudovning fikricha, 2018 yil 12 avgustda Qozog'istonning Aktau shahrida bo'lib o'tgan "Kaspiy beshligi" sammitida erishilgan Kaspiy dengizining huquqiy maqomini aniqlash bo'yicha tarixiy yutuq Markaziy Osiyo mintaqasi va Janubiy Kavkaz iqtisodiyoti va geosiyosatining bir qator sohalarida vaziyatni jiddiy o'zgartirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Uning fikricha, Agar Kaspiy mintaqasida iqtisodiy faollikning umumiy o'sishi bo'yicha prognozlar amalga ohsa, O'zbekiston ham ko'plab dividendlar olishi mumkin. Birinchidan, o'zbek mahsulotlarini eksport qilish uchun yangi joylarni ochadigan Kaspiybo'yi davlatlarining xarid qobiliyatining o'sishidan, shuningdek, Xitoy—tsa—Kaspiy—Janubiy Kavkaz liniyasi bo'yilab tranzit yuk oqimlarining ko'payishidan. O'zbekiston kompaniyalari tomonidan neft va tabiiy gaz qazib olish bo'yicha qo'shma loyihalarga sarmoya kiritish uchun ham joylar ochiladi. [7]

A. Nematovning fikricha, Kaspiy mintaqasi va Markaziy Osiyo o'rtasida transport-logistika uzellarini ulash jarayonini tezlashtirish dolzarbdir, bu mintaqaviy savdoni rivojlantirishdan tashqari, Kaspiy va Markaziy Osiyo davlatlariga yangi bozorlarga chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, Markaziy Osiyo mamlakatlari tomonidan Boku-Tbilisi-Kars temir yo'lining tranzit imkoniyatlaridan foydalanish ularga transport yo'nalishlarini diversifikatsiya qilishga imkon beradi. O'z navbatida, Janubiy Kavkaz davlatlari

uchun Markaziy Osiyo hududi Xitoy va Janubiy Osiyoga kirishni ta'minlaydigan o'ziga xos darvozaga aylanishi mumkin. [8]

Bundan tashqari, O'zbekiston-Rossiya, O'zbekiston-Eron, O'zbekiston-Turkiya, O'zbekiston-Qozog'iston munosabatlariga bag'ishlangan bir qator dissertatsiya ishlari tayyorlandi *опубликованные*, Markaziy Osiyodagi Kaspiy davlatlarining tashqi siyosati, energetika va transport omillari to'g'risida alohida maqolalar chop etildi. Biroq, Kaspiy mintaqasini O'zbekiston tashqi siyosatida o'rganishga bag'ishlangan yaxlit ish yo'q.

Ikkinchi tadqiqot guruhi MDH mamlakatlari olimlari va ekspertlarining ilmiy ishlariga bag'ishlangan. MDH mamlakatlari olimlari va tadqiqotchilari orasida Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik masalalari bo'yicha quyidagilarni ta'kidlash mumkin: A. Grozina, I. Krugovy, V. Kondratyeva, [9] E. Bajanova, N. Bajanova, S. Jiltsova, A. Zadoxina, T. Zakaurtseva, O. Ivanova, A. Mosloyeva, M. Neymark, G. Rudova, V. stol, A. Shutov, Z. Bjezinskiy, A. Bogaturov, S. viz, E. Kuzmina, A. Malgina, T. Mansurov, M. Narinskiy, N. yemenova, M. Suvanova, A. Tolochko, A. Torkunova, S. Aliyeva, L. Aristova, A. Hasanova, S. Grinevetskiy, S. Li, L. Parxomchik, N. Semenova, M. Suvanova, S. I. Chernyavskiy.

I. Krugovlarning fikricha, O'zbekiston Kaspiy dengiziga to'g'ridan-to'g'ri kirish imkoni yo'qligiga qaramay, mamlakat Kaspiy mavzularida, birinchi navbatda transport va logistika sohasida faol ishtirok etishi mumkin. [10] V. Kondratyevning fikricha, O'zbekiston Kaspiy mintaqasi mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Bu O'zbekiston tomoniga nafaqat uchinchi bozorlarga tranzit kirish, balki Kaspiy mamlakatlari bilan qo'shma iqtisodiy loyihalarni amalga oshirish orqali o'z iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish imkonini beradi.

"Janubiy Kavkaz" siyosatshunoslar klubi rahbari I. Velisadening so'zlariga ko'ra, Evropa va Xitoyni bog'laydigan xalqaro transport arteriyalarining tobora kengayib borishi va amalda yopilishi sharoitida Markaziy Osiyo, Kaspiy, Kavkaz va undan keyin Evropaga yuk tashishni ko'paytirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Transport O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi hamkorlikning muhim yo'nalishiga aylanmoqda. Shu bilan birga, davlatlar tomonidan ikki mamlakatning transport-kommunikatsiya salohiyatini yanada ochish, savdo, energetika va sanoat kooperatsiyasi sohasida hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi faol qadamlar ijobiy qayd etildi. [11]

P. Darabadi, S. Jiltsov, I. Zonn, Sh.Akiner, A. Butayev, G. Voytolovsiy, A. Vylegjanin, N. Gegelashvili, V. Zilanov, O. Litvishko, D. Malyshev, S. Pritchkin, P. Sergeev, E. Anyanov, K. Landa, Z. Mamedov, N. Miller, S. Novoselov, L. Kulagin asarlarida, I. Kurukina, A. Qodirboyeva Kaspiy mintaqasida sodir bo'layotgan integratsiya jarayonlari ko'rib chiqiladi. I. Abdullayev, Y. Barsegov, E. Vylegjanin, A. Kachalov, A. Kovalev, A. Kolodkin, R. Mamedov, D. Panasenko asarlarida Kaspiy dengizining xalqaro-huquqiy maqomi masalalari o'rganilmoqda.

Tadqiqotchi K. G'ajiyev Janubiy Kavkazning mustaqil davlatlarining shakllanishini, Kaspiy dengizining huquqiy maqomi masalalarini va Rossiyaning mintaqadagi tashqi siyosat strategiyasini tahlil qildi. [12] E. Kuzminaning tadqiqotida Markaziy Osiyo mamlakatlarning hozirgi bosqichdagi geosiyosiy holati tahlil qilinadi, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-

siyosiy holati masalalari ko'rib chiqiladi. Alohida bo'lim Markaziy Osiyo mamlakatlarining etakchi davlatlar: Rossiya, AQSh va Xitoy bilan o'zaro munosabatlariga bag'ishlangan. Rossiyaning ushbu mintaqa mamlakatlari bilan geoiqtisodiy hamkorligiga alohida e'tibor qaratildi. Tadqiqotchi S. Semedov Kaspiy mintaqasining energiya salohiyatini, Kaspiy dengizining holati bilan bog'liq muammolarni, mavjud tabiiy resurslarni tahlil qiladi. [13]

O'zbek va turk xalqlari geografik jihatdan dunyoning turli burchaklarida joylashgan bo'lsada, tili, tarixi va madaniyati bir-biriga yaqin bo'lgani bois, ular o'rtasidagi do'stlik va qardoshlik rishtalari tobora mustahkamlanib bormoqda,

Turkiya va O'zbekistonni ko'p asos — o'xshash til, uyqash an'ana va tutumlar, yagona din, azaliy do'stlik va uyg'un madaniy aloqalar bog'lab turadi. Ikki xalq tamadduni geosiyosiy joylashuv va tarixiy taraqqiyotdan tortib, hozirgi rivojlanish bosqichida kechayotgan islohotlarning o'ziga xosligigacha bo'lgan ko'p umumiy jihatlarga ega.

Umumiy tarix bilan bog'langan o'zbeklar va turklarning qardosh xalq ekani, bugungi turklarning ajdodlari zamonaviy Turkiya hududiga Movarounnahr zaminidan kirib kelgan. Shu sababdan O'zbekiston Turkiyada ajdodlar zamini hisoblanadi va “ota yurt”, deb qadrlanadi.

Geografik jihatdan O'zbekiston Osiyoning markazida joylashgan bo'lib, uning turli taraflarini bog'laydi, Turkiya esa Osiyo va Yevropani bog'lab turuvchi davlatdir. Geosiyosiy joylashuvning ushbu xususiyatlari qadim zamonlardan buyon turli madaniyat va sivilizatsiyalarning bir-biri bilan muloqoti va o'zaro hamkorligi, savdo yo'llari kesishish markazlari sanalgan ikki davlatning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq o'ziga xos umumiy jihatlarni ham belgilaydi. Har ikki davlat bir paytlar tarixdagi eng mashhur transport yo'lasi — Buyuk ipak yo'lining asosiy bo'g'inlari edi.

Mamlakatlarimizning mintaqaviy ahamiyati o'z mintaqasi rivojida o'xshash rolini ham belgilab berar, chunki ular o'z vaqtida Osiyoning eng qudratli davlatlari hisoblanardi. Usmoniylar imperiyasi bir paytlar G'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika va Janubi-sharqiy Yevropani birlashtirgan bo'lsa, temuriylar davlati Osiyo va Yaqin Sharqning markaziy qismini Hind okeanigacha -tutashtirgan.

Yigirmanchi asrning tarixiy kataklizmlaridan keyingi zamonaviy tarixda ham ikki xalq taqdirining muayyan mushtarakligi kuzatilmoqda. Turkiyaning yangi tarixi 1923 yilda Otaturk nomi bilan mashhur bo'lgan milliy qahramon Mustafa Kamol boshchiligidagi milliy ozodlik kurashidan so'ng demokratik davlat — Turkiya Jumhuriyati e'lon qilingan davrdan boshlangan. O'zbekistonning yangi tarixi esa 1991 yilda sobiq ittifoq parchalanib, yangi mustaqil demokratik davlat — O'zbekiston -Respublikasi tashkil etilgan paytdan ildiz oladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida, islohotlarning birinchi davrida asosan, sanoatni rivojlantirish strategiyasiga e'tibor qaratdi, bu esa o'sha yillarda ishlab chiqarish resurslarini unumdorlik past sohalardan yuqori unumli sohalarga o'tkazishda muhim edi.

Turkiyada ham xuddi shunday vaziyat kuzatildi. 1980 yilgacha Turkiya iqtisodiyoti importga yo'naltirilgan edi. O'sha davrda xususiylashtirish, xususi biznesni rivojlantirish va chet el kapitalini jalb qilish borasida ko'rilgan chora-tadbirlarga qaramay, turk iqtisodiyoti 1994, 1999

va 2001 yillarda iqtisodiy inqirozga sabab bo'lgan tarkibiy muammolar tufayli beqarorligicha qoldi. Ulardan eng jiddiylari 2000 yil noyabr va 2001 yil fevral oylarida mamlakat iqtisodiyotiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu inqirozlar natijasida iqtisodiy o'sish pasaydi, valyuta qadrsizlandi, 2 millionga yaqin odam ishsiz qoldi, Turkiya iqtisodiyoti Ikkinchi jahon urushidan keyingi eng og'ir damlarni boshidan kechirdi.

2001 yil iyul oyida Adolat va taraqqiyot partiyasiga asos solindi va 2002 yil noyabr oyida bo'lib o'tgan parlament saylovida g'alaba qozondi. Bosh vazir lavozimiga kelgan Rejep Tayyip Erdog'an iqtisodiy islohotlarni jadallik bilan boshlab yubordi. Bank tizimini isloh qilish, pul-valyuta bozori barqarorligini hamda mak-roiqtisodiy ko'rsatkichlarning turg'un o'sishini ta'minlashni maqsad qilgan strategiya bundan ancha ilgari ishlab chiqilgan edi. Moliya va xususiylashtirish jarayoni bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi, ijtimoiy himoya, energetika va telekommunikatsiya sohaslarida ham islohotlar amalga oshirildi. Natijada iqtisodiy o'sish sur'ati 2004 yildagi 2,3 foizdan 9,9 foizga oshdi, -inflyatsiya darajasi va byudjet taqchilligi kamaydi, tashqi savdo aylanmasi va xorijiy investitsiyalar oqimi sezilarli darajada ortdi. 2002-2012 yillarda Turkiya iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiya-lar real YaIMning 64 foiz, aholi jon boshiga YaIMning esa 43 foiz oshishiga olib keldi.

Islohotlar davomida ta'limni rivoj-lantirishga ham yetarlicha e'tibor qaratildi. Ta'lim vazirligi byudjeti 2002 yildagi 7,5 milliard liradan 2011 yilda 34 milliard liragacha ko'tarilib, bu bir vazirlikka taqdim etilgan milliy byudjetning eng katta ulushini tashkil qildi. Majburiy ta'lim muddati 8 yildan 12 yilgacha uzaytirildi. 2003 yilda Turkiya hukumati YuNISEF bilan birgalikda boshlang'ich maktabga qabul qilishdagi gender tafovutni yo'qotishni maqsad qilgan "Qizlar uchun maktab" kampaniyasini boshlab yubordi. 2004 yildan dars-liklar bepul bo'ldi. 2008 yildan Turkiyadagi har bir viloyatning o'z universiteti faoliyati yo'lga qo'yildi. Universitetlar soni 2002 yildagi 98 tadan 2012 yil oktyabr oyida 186 taga ortdi.

Bu orada turk iqtisodiyotining yangi global tahdidlar qarshisida (jumladan, u o'z rivojida muayyan qiyinchiliklarni boshidan kechira boshlagan pandemiya sharoitida) raqobatbardoshligini mustahkamlashga ehtiyoji iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichini o'tkazish zaruratini keltirib chiqardi. 2023 yil mart oyigacha amalga oshirilishi mo'ljallangan iqtisodiy islohotlarga oid yangi harakatlar rejasi 2021 yil 23 martda -e'lon qilindi. Reja 10 ta yo'nalishni o'z ichiga oladi: davlat moliyasi, narxlarni barqarorlashtirish, moliya sektori, joriy taqchillik, bandlik, korporativ boshqaruv, investitsiyalarni rag'batlantirish, ichki savdo, raqobat va bozor nazorati.

Xususan, davlat moliyasi sohasida davlat qarzini boshqarish kuchaytiriladi, soliq nazorati soddalashtiriladi, davlat korxonalarini isloh qilinadi. Moliya sohasida foizsiz moliya tizimi

imkoniyatlari kengaytiriladi. Joriy hisobning tarkibiy taqchilligi qisqartiriladi. Yangi texnologiyalar sohasida salohiyatni oshirish va global raqobatbardoshlikka erishish ko'zda tutilgan. Yoshlar orasida bandlikni ta'minlash, shuningdek, ishchi kuchi sifatini oshirish choralari ko'riladi. Bozorda turli mexanizmlarni birlashtirish uchun mustaqil bozor nazorati instituti tashkil etiladi.

O'zbekistonda o'tgan asrning 90-yillarida boshlangan islohotlarning birinchi bosqichi, dastlabki muvaffaqiyatlarga qaramay, pirovardida, zamonaviy iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga

yo'l bermadi, chunki import o'rnini bosuvchi yondashuvlarning ustunligi ichki bozorni himoya qilish orqali tarmoqlarni qo'llab-quvvatlashni kuchaytirishni taqozo etdi. Bu esa O'zbekiston iqtisodiyotining haddan ziyod yopiqligiga olib keldi.

Xuddi Turkiyadagi yuqorida bayon qilingan islohotlar boshlanishidan oldingi kabi vaziyat yuzaga keldi. Shu bois, hokimiyat tepasiga kelgan

Shavkat Mirziyoev iqtisodiyotni liberallashtirish va uni jahon iqtisodiyotiga integratsiya qilishga qaratilgan islohotlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Turkiyadagi islohotlar bilan ayni paytda O'zbekistonda kechayotgan islohotlar o'rtasidagi o'xshashlikni sezish qiyin emas. Bu, ayniqsa, ta'lim sohasidagi islohotlarga taalluqli bo'lib, bugungi kunda mamlakatimizda tizimni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ushbu islohotlar tahlili ayni paytda xuddi Turkiyadagi kabi global raqobatbardoshlikka erishishni maqsad qilgan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi doirasida yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan yana katta o'xshashlik namoyon bo'lganini ko'rsatdi.

Ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarning bu qadar boy tarixi O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng yaqin do'stona aloqalarni rivojlantirishga katta qiziqish uyg'otmasligi mumkin emas edi. Shu bois, Turkiya Respublikasi 1991 yil 16 dekabrda O'zbekiston mustaqilligini -dunyoda birinchi bo'lib tan oldi. 1992 yil 4 martda ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. 1992 yil aprely oyida O'zbekistonda ochilgan xorijiy elchixonalarining birinchisi Turkiya Respublikasini edi. 1993 yil yanvar oyida O'zbekistonning Turkiyadagi elchixonasi ochildi.

Bugun barchaga ma'lumki, buyuk faylasuf Abu Ali ibn Sinoning Turkiya kutubxona va muzeylarida saqlanayotgan qo'lyozma asarlarining tavsiflari taqdim etiladi. Olimning asarlari mavzu bo'yicha tarjimai hol, tabobat, falsafa, mantiq, ilohiyot, adabiyot, tasavvuf, axloq va tafsir ilmiga ajratildi.

Ibn Sino asarlariga o'z davridayoq va undan keyin ham qiziqish katta bo'lgan. Shu sababli Musulmon sharqning turli mintaqalaridan yetishib chiqqan mashhur olim va tabiblar Ibn Sino asarlariga sharhlar yozib, qisqartmalar tuzganlar. Keyinchalik bu qisqartmalarga sharhlar ham yozilgan.

Turkiyadagi saqlanayotgan qo'lyozmalar orasida Ibn Sino asarlariga bo'lgan e'tibor va ehtiyojni ko'rsatish maqsadida sharhlar, qisqartmalar, shuningdek, ularga bitilgan sharhlar bugungi kunda yoshlarning ilmiy izlanishlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Shunday qilib, mavzuning ilmiy rivojlanishini tahlil qilish:

Tarix va bugungi kun turk-o'zbek xalqlari nafaqat etnik kelib chiqishi jihatidan, balki ruhiya-tiga ko'ra ham haqiqiy qardosh xalqlar ekaniga yaqqol guvohlik beradi. Bu ikki qardosh xalq tarixiy taraqqiyotning barcha evrilishlariga qaramasdan, shiddat bilan o'zgarayotgan dunyoda raqobatbardosh bo'lib qolish uchun zarur islohotlarni amalga oshirgan holda o'z milliy davlatchiligini matonat va mehnatsevarlik bilan -mustahkamlanib kelmoqda. Mana shunday yaqinlik va yondashuvlarning mushtarakligi salohiyati hali to'liq ochilmagan o'zbek-turk hamkorligi bundan buyon ham har ikki mamlakat xalqlari farovonligi yo'lida

mus-tahkamlanishida ana shunday xalqaro ilmiy kolnferentsiyalar muhim va eng -ishonchli garovidir!

ADABIYOTLAR:

1. Aliyev Sh.M., Magomedova A. I. Kavkaz-Kaspiy mintaqasi: yangi Evroosiyo haqiqati // Dog'iston davlat pedagogika universiteti yangiliklari. Tabiiy va aniq fanlar. 2017. T. 11. № 2. 50-57 betlar.

2. R. UsmonovTomonidan. Milliy xavfsizlik nuqtai nazaridan Kaspiy mintaqasining geosiyosiy jarayonlari. Davlat va munitsipal boshqaruv. SKA GS ilmiy yozuvlari. 2015.

3. Lobanov V. A., Naurozbayeva J. K. iqlim o'zgarishining Shimoliy Kaspiy muz rejimiga ta'siri. Monografiya. Spb.: RGSMU, 2021 yil

4. G. Yuldasheva: "Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar: Eron va AQShning roli" monografiyasi to'g'risida. 21.07.2017. <https://www.caa-network.org/archives/9702>; Г.Йулдашева. Zamonaviy Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar: Eron va AQSh. Latviya xalqaro munosabatlar instituti. Kitob. Toshkent-2018 yil. R. Mahmudov Tomonidan..

5. Yuldashev Shahri. Zamonaviy Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar: Eron va AQSh. Latviya xalqaro munosabatlar instituti. Kitob. Toshkent-2018 yil.

6. U. HasanovTomonidan. O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarda mintaqaviy va global kun tartibining ustuvor yo'nalishlari ustunlik qiladi. 2022 yil 22 iyun. <https://news.day.az/politics/1472928.html>.

7. R. MahmudovTomonidan. Kaspiy effekti. 20.07.2019. <https://review.uz/post/kaspiyskiy-effekt>.

8. A. NematovTomonidan. Mutaxassislar Kaspiy mintaqasi va Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlik masalalarini muhokama qildilar. 2020 yil 13 avgust. <https://uzreport.news/politics/eksperti-obsudili-voprosi-sotrudnichestva-mejdu-stranami-kaspiyskogo-regiona-i-tsa>.

9. A. GrozinTomonidan. Kaspiydagi uchrashuv: O'zbekiston qanday qilib Markaziy Osiyo dvigateliga aylanadi. 09.08.2021. <https://uz.sputniknews.ru/20210809/vstrecha-na-kaspii-kak-uzbekistan-stanovitsya-motorom-tsentralnoy-azii-20014034.html>; И.Круговых. Mutaxassis: "Kaspiy mavzusi" to'g'ridan-to'g'ri O'zbekistonga tegishli. 28.09.2019. <https://nuz.uz/v-mire/43575-ekspert-kaspiyskaya-tematika-napryamuyu-kasaetsya-uzbekistana.html>. B, Кондратьев. O'zbekiston Kaspiy mintaqasi mamlakatlari bilan hamkorlikni kuchaytirmoqda. 22.03.2022. <http://casp-geo.ru/uzbekistan-narashhivaet-sotrudnichestvo-so-stranami-kaspijskogo-regiona/>

10. I. Doira. Mutaxassis: "Kaspiy mavzusi" to'g'ridan-to'g'ri O'zbekistonga tegishli. 28.09.2019. <https://nuz.uz/v-mire/43575-ekspert-kaspiyskaya-tematika-napryamuyu-kasaetsya-uzbekistana.html>.

11. O'zbekistonning faol tashqi siyosati Markaziy Osiyo va Kavkaz o'rtasidagi hamkorlikning yangi istiqbollarini ochib beradi.18.06.2022. <https://nuz.uz/politika/1246480-aktivnaya-vneshnyaya-politika-uzbekistana-otkryvaet-novye-perspektivy-sotrudnichestva-mezhdu-czentralnoj-aziej-i-kavkazom.html>

12. Gajiyev K. S. Kavkaz Geosiyosati. M., 2003 yil.

13. Semedov S. A. МеждународноКаспий dengizining xalqaro huquqiy maqomi / / sharhlovchi. 2009. № 4. 70-79 betlar.
14. Jantaleeva M. Sh.Kaspiy mintaqasidagi chegaralarning holati va hududiy kelishmovchiliklar // Kaspiy mintaqasi: siyosat, iqtisodiyot, madaniyat. 2009. № 4. 98-103-betlar.
15. U.S. Foreign Policy in the Caspian Region. Caspian Policy Center, 2018, Jun. 19th URL: <https://www.caspianpolicy.org/u-s-foreign-policy-in- the-caspian-region>.
16. Shaffer B. Iran’s Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the U.S. and Europe // Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region. 2003. Pp. 17–22.
17. Time for a U.S. Strategy in the Caspian // Special report by L.Coffey. 2019. No. 216. 52 p.
18. Vinogradov, S., Wouters, P. The Caspian Sea: current legal problems // Heidelberg Journal of International Law. 1995. No. 55. Pp. 604–623. – URL: http://www.zaoerv.de/55_1995/55_1995_2_a_604_623.pdf
19. Mamedov R. Kaspiy dengizining xalqaro huquqiy holati: kecha, bugun, ertaga (nazariya va amaliyot masalalari) // Markaziy Osiyo va Kavkaz. 2000. №2.
20. Haghayeghi M. The Coming of Conflict to the Caspian Sea // Problems of Post-Communism. 2003. No. 3. Pp. 32–41
21. Janusz-Pawletta B. The Legal Status of the Caspian Sea Current Challenges and Prospects for Future Development. Berlin: Springer Verlag, 2015. 176 p.
22. Aliyeva S. Caspian Sea status. The Long-awaited Convention // EaP Think Bridge. 2018. No. 4. Pp.18–22.
23. Garibov A. Key disputes remain unsettled in the Caspian Sea despite the signing of the Convention on legal status // Eucacis in Brief . 2019. No. 8. Pp. 1–6
24. Ibrayeva A., Tashtemkhanova R., Ospanova A. Energy Export Potential in the Caspian Region and Its Impact on EU Energy Security // Periodica Polytechnica Social and Management Sciences. 2017. No. 25(2). Pp. 127–140.
25. Aydin U., Azhgaliyeva D. Assessing Energy Security in the Caspian Region: The Geopolitical Implications for European Energy Strategy// ADBI Working Paper 1011. Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2019. 22 p. – URL: <https://www.adb.org/publications/assessing-energy-security-caspian-region>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN JOURNALISM: NARRATIVE SCIENCE

Assist. Prof. PhD Gulmira AMANGELDIYEVA

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

ORCID ID: 0000-0002-6107-7824

gulmira.sabyr@mail.ru

Assist. Prof. PhD Zhazira YERKIN

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

zhazira-erkin@mail.ru

Assist. Prof. PhD Makpal ZHUMATAEVA

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

zhumataeva.makpal@bk.ru

ABSTARCT

The emergence of Narrative Science is associated with the development of media communication as a technological basis. In the digital space, the term media text is often used. Narrative Science combines various semiotic codes (verbal, non-verbal, media) into a communicative whole and represents a sign at the content-semantic, compositional-structural and symbolic levels of the text.

The combination of verbal and audiovisual means of transmitting information forms a creolized or polycode text. Through interaction with each other, oral and iconic (pictorial) texts ensure the integrity and harmony of the work, its communicative effect. The iconic component can be represented by illustrations, schemes, tables, symbols, formulas, etc. Verbal and visual elements are used at different levels: substantive, compositional, linguistic. In this case, the priority of a particular type of communication may vary depending on the communicative task and the functional purpose of the text as a whole. In Narrative Science, projects are creolized texts, where written and spoken word, image, sound and design ensure the integrity and harmony of the work, that is, they provide the necessary communicative influence, maximally influencing the addressee of the message.

Within the framework of multimedia journalism, a new type of narrative appears that combines various semiotic elements and allows the reader to tell the story as fully as possible, bringing it closer to the described events and characters. This new narrative technique traditionally differs from going beyond a single sign system and the emergence of unique semantic connections between different elements of the narrative (text, sound, photo, video, infographics, etc.). Changes in the packaging of media texts lead to a change in the perception of their content. In new conditions, text, photography, video, audio recording, graphics, combined with each other, acquire new features that differ from the original functions, complement and expand each other. Narrative Science uses different semantic elements and their combinations in multimedia projects.

In the media space, Narrative Science compensates for technical needs. In addition, it creates hypertext, multimedia, visual Photos/Videos itself. It not only creates new features, but also provides advanced tools for getting into history. In this study, we can talk about the existence of Narrative Science in journalism.

As part of this work, we will explain in the author's program Narrative Science how narrative structures change in the polycode space of the media text and what narrative capabilities multimedia elements provide in journalistic material. We are interested in artificial intelligence in journalism, and not all examples of multimedia communication. At the same time, we will not consider all areas of Narrative Science, but only the history of origin and effectiveness. Most of such materials are presented in the form of linear multimedia longrid.

Keywords: Narrative Science, Artificial Intelligence, Multimedia Journalism, Journalism, Media

ЖУРНАЛИСТИКАДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: NARRATIVE SCIENCE

Gulmira AMANGELDIYEVA

Zhazira YERKIN

Makpal ZHUMATAEVA

АБСТАРКТ

Narrative Science пайда болуы медиа коммуникацияның технологиялық негізі ретінде дамуымен байланысты. Сандық кеңістікте медиа мәтін термині жиі қолданылады. Narrative Science әртүрлі семиотикалық кодтарды (вербалды, вербалды емес, медиа) коммуникативті тұтастыққа біріктіретін және мәтіннің мазмұнды-семантикалық, композициялық-құрылымдық және символдық деңгейлерде белгіні білдіреді.

Ақпаратты берудің ауызша және аудиовизуалды құралдарының үйлесімі креолизденген немесе поликодты мәтінді құрайды. Бір-бірімен өзара әрекеттесу арқылы ауызша және иконикалық (бейнелеу) мәтіндер шығарманың тұтастығы мен үйлесімділігін, оның коммуникативті әсерін қамтамасыз етеді. Иконикалық компонент иллюстрациялармен, схемалармен, кестелермен, символдармен, формулалармен және т.б. ұсынылуы мүмкін. Ауызша және бейнелеу элементтері әртүрлі деңгейлерде қолданылады: мазмұнды, композициялық, тілдік. Бұл жағдайда байланыстың белгілі бір түрінің басымдығы коммуникативті тапсырмаға және тұтастай мәтіннің функционалдық мақсатына байланысты өзгеруі мүмкін. Narrative Science-те жобалар креолизденген мәтіндер болып табылады, мұнда жазбаша және ауызша сөз, сурет, дыбыс және дизайн шығарманың тұтастығы мен үйлесімділігін қамтамасыз етеді, яғни хабарлама адресатына барынша әсер ете отырып, қажетті коммуникативті ықпал етеді.

Мультимедиалық журналистика аясында әр түрлі семиотикалық элементтерді біріктіретін және оқырманды сипатталған оқиғалар мен кейіпкерлерге етене жақындата отырып, оқиғаны барынша толық айтуға мүмкіндік беретін баяндаудың жаңа түрі пайда болады. Бұл жаңа баяндау техникасы дәстүрлі түрде бір белгі жүйесінен асып кетуден және баяндаудың әртүрлі элементтері (мәтін, дыбыс, фото, видео, инфографика және т.б.) арасында ерекше семантикалық байланыстардың пайда болуынан ерекшеленеді. БАҚ мәтіндерінің қаптамасының өзгеруі олардың мазмұнын қабылдаудың өзгеруіне әкеледі. Жаңа жағдайларда мәтін, фотосурет, бейне, аудиожазба, графика бір-бірімен үйлескенде бастапқы функциялардан өзгеше жаңа мүмкіндіктерге ие болады, бірін-бірі толықтырады және кеңейтеді. Narrative Science мультимедиалық жобаларда әр түрлі семантикалық элементтер мен олардың тіркесімдерін қолданады.

Медиа кеңістікте Narrative Science техникалық қажеттіліктердің орнын толтырады. Сонымен қатар, гипермәтіндік, мультимедиалық, визуалды фото/бейнелерді өзі жасайды. Бұл жаңа мүмкіндіктерді жасап қана қоймай, тарихқа енудің кеңейтілген құралдарын ұсынады. Бұл зерттеуде біз журналистикадағы Narrative Science-тың болуы туралы айта аламыз.

Осы жұмыс аясында біз Narrative Science авторлық бағдарламасында медиа мәтіннің поликодтық кеңістігінде баяндау құрылымдарының қалай өзгертінін және журналистік материалда мультимедиалық элементтердің қандай баяндау мүмкіндіктерін беретінін түсіндіріп өтеміз. Бізді мультимедиалық коммуникацияның барлық мысалдары емес, журналистикадағы жасанды интеллект қызықтырады. Сонымен қатар, біз Narrative Science барлық бағыттарын қарастырмаймыз, тек шығу тарихы мен тиімділігін қарастырамыз. Мұндай материалдардың көп бөлігі сызықтық мультимедиалық лонгрид түрінде ұсынылған.

Кілт сөздер: Narrative Science, жасанды интеллект, мультимедиалық журналистика, журналистика, медиа.

As part of this work, we will explain in the author's program Narrative Science how narrative structures change in the polycode space of the media text and what narrative capabilities multimedia elements provide in journalistic material. We are interested in artificial intelligence in journalism, and not all examples of multimedia communication. At the same time, we will not consider all areas of Narrative Science, but only the history of origin and effectiveness. Most of such materials are presented in the form of linear multimedia longrid.

In the modern world, regardless of the availability of data, their functions or skills, every day it is necessary to clearly understand the problem and use it correctly for decision-making. Now we are seeing the emergence of new trends, such as Narrative Science – «data translator» or data visualization tools.

The task of media is to provide users with objective and relevant content. In order to work in accordance with the new reality, journalists must predict changes and be ready for them. The Internet is becoming fast and accessible with the coverage of new areas and regions. Journalists have mastered the development of content for users using portable technologies, mobile phones, etc. At the same time, we should not forget the part of listeners and viewers who prefer (or are forced to use) modern non-standard devices and the fastest Internet connections.

A few years ago, the journalists of the Internews agency conducted a survey «vs Robot journalist» in order to discuss the possibility of «automating» journalism. The interviewed journalists do not exclude the appearance of robot journalists in the future [1]. Scientists say that today's science does not translate a specific person to a computer. Science talks about the possibility of growth of functions transferred to artificial intelligence, for example, data analysis and creation. This will allow journalists to devote more time to the creative side of the profession.

Referring to the above-mentioned article, we testify to the beginning of the development of a new science. «Narrative Science» (literal translation – «talking science») is a new technology that allows you to create a linked text without human intervention. If earlier robot journalists worked only with dead statistics and wrote about the results of sports matches or financial forecasts, now they can also create political texts. For example, Narrative Science has already written about the political preferences of Twitter users before the American presidential election. The developers claim that Narrative Science can work with any kind of information and any topic. The simplest part is changing the format (names, dates, fonts). To do this, journalists help programmers in their work: they determine what the style of articles should be and choose the necessary set of special words and expressions that the robot should know.

The author under the pseudonym «Narrative Science» regularly writes on the world-famous Forbes website. He writes several publications a month and even introduced a separate column on the site. His work is paid. He earned \$6 million last year. Here is one of his latest editions:

The company sets itself more ambitious goals than a simple analysis of statistics and social media posts. Technology developers are currently working on the «One Audience» project, in which they hope to teach narrative science – to create texts for one person or small groups of

people. Articles are formed in the interests of individuals, and their subject matter varies from the evaluation of the exchange to the explanation of the client's medical tests.

In 2010, the intellectual information laboratory of Northwestern University - Narrative Science was opened. Since then, we have connected 100 employees and opened four offices, issued dozens of patents and serve more than 100 corporate clients [2].

However, photos, images and user comments are not all that the media can use to strengthen relationships with the audience. Civic journalism plays an important role in future journalism.

As an example, you can take the website **www.americanpublicmedia.org**. On this resource, 217,458 people are registered from the USA to submit ideas for 66 editorial offices. You can see the great demand for full news. The most successful articles of the Medium blog platform consist of about 1600 words and take seven minutes to read them. «Vas News» was viewed by about four million on YouTube for a series of reports from Ukraine. Although technology facilitates and reduces the price of news distribution in the world, editors and viewers still value special knowledge and skills [3].

This is an indicator in the USA. And in our country, for many, the source of information is television. Due to the fact that we have the same economy with the Russian state, the research conducted in this country can be brought into line with the situation of our country. Based on surveys of more than 1,500 respondents, a statistical picture of the relationship between Russian media in various formats and genres was created. The level of trust is one of the main positions and only 17% of respondents fully trust media journalists. There are more skeptics among the young [4]. Internet media in Russia traditionally catch up with audiences, and for young people, the news of YouTube channels and Telegram channels is at least a reliable source of information than a regular news release on television.

Interestingly, during the skepticism concerning journalists, people approved of their social role in society as much as possible. First of all, it is, of course, the role of an analyst-commentator of events that record the facts of public life: 65% and 43% of respondents, respectively, told about the tasks of journalists in Russia in 2018. In addition, many people – more than one third see investigators in journalists, a quarter of respondents believe that journalists are similar to human rights defenders. Two years ago, Mediastandart interrogated journalists as part of such a study. He believes that they should be responsible to society, but to the same extent, to their family (79% of respondents) and a little less to the media audience (71%). Readers think differently: in their proposals, journalists are primarily responsible to society, and the rest are not so important [4].

Let's compare three definitions of journalism: journalism is a type of public activity for the collection, processing and periodic dissemination of relevant information through mass communication channels (print, radio, television, cinema, etc.); it is one of the forms of mass propaganda and agitation. The information disseminated by journalism should form public opinion and worldview for the audience. Have an idea of the phenomena, processes and trends of modern life in diversity, patterns that determine the formation and development of the economic, socio-political, spiritual and ideological life of society.

NPR.org according to the Narrative Science Computer Program wrote Sports News BETTER than an employee of the news editorial office. Narrative Science Processes the data (including numbers) entered into it, and based on this, it created a News Record. The superiority of the editorial program over a person was clearly reflected in the example of writing a note about a baseball game between the University of Virginia and George Washington University. In fact, in a baseball match, players from one of the teams will win a team without ever hitting the ball or bringing anyone to the goal. It was the first victory in the National Student Sports Association since 2002, but it was not mentioned in the article. Since this time the circle of the competition was a scope, sports journalists expected that this fact would be reflected in the title of the article. However, in a note published on the George Washington University website, a noteworthy fact is mentioned only in the last paragraph.

Then the creators of Narrative Science decided to find out if their program could well record this discovery. They entered the necessary data into the program, and the most important information was in the title and first lines of the news. That is, the program was able to show the main topic of the documentary, which the journalist did not base on. After that, the creators of the program expressed confidence that Narrative Science is capable of much.

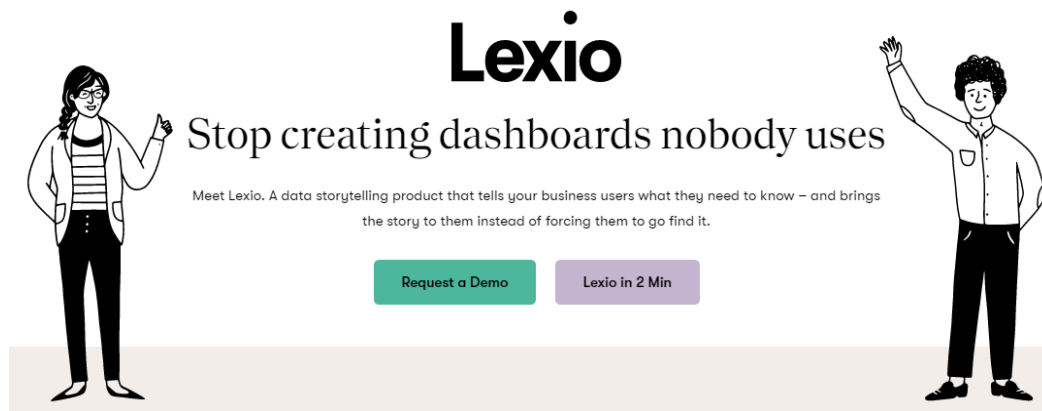

Figure 1-image from the Narrative Science website (<https://narrativescience.com/lexio>)

Most of the articles considered by the company for the first time, sports or financial statistics were processed: the robot took a table or financial report as a basis, isolated the main data in the first part of the article, the composition of the article was created and even came up with a topic of material that reflects the main content (Figure 1).

The most famous article that made a splash in the media industry was the article «Forbes Earnings Preview: Marriott International», which appeared in the next issue of Forbes magazine on July 6, 2012 (Figure 2).

Narrative Science

PROFILE HEADLINE GRABS RSS FEED

Jul. 6 2012 – 2:46 pm | 38 views | 0 comments

Forbes Earnings Preview: Marriott International

posted by NARRATIVE_SCIENCE@NARRATIVE_SCIENCE

Wall Street is optimistic about **Marriott International (MAR)**, which is slated to report its second quarter results on Wednesday, July 11, 2012. Analysts project a profit of 42 cents a share, a rise from 37 cents per share a year ago.

2-photo – «Forbes Earnings Preview: Marriott International» article

This news quickly spread among journalists around the world. After this material, the reader of Narrative Science grew. He is a robot journalist as an author in 2011, he earned a fee of 66 million [5]. This news did not go unnoticed by journalists around the world.

The author even took a special column on the website of the Journal Narrative Science and wrote regularly (Figure 3).

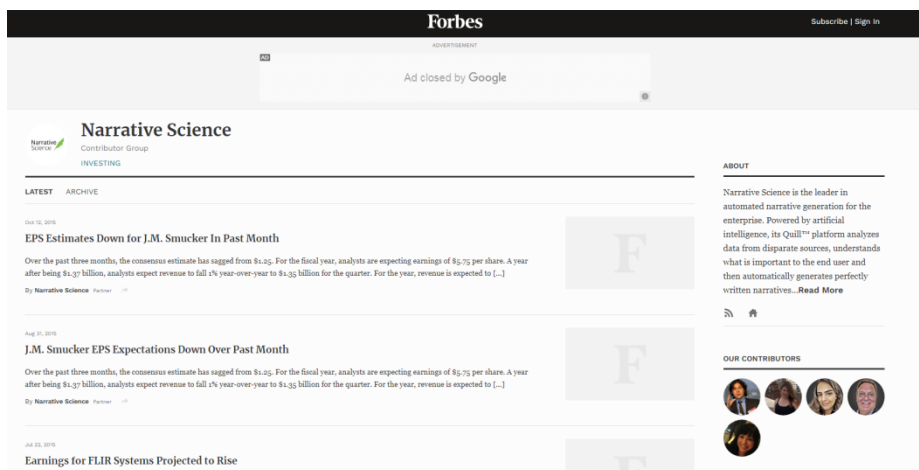

Photo 3-courtesy of Forbes
(<https://www.forbes.com/sites/narrativescience>)

Forbes – one of the most prestigious institutions in financial journalism – now rents a company called Narrative Science and automatically publishes online articles on what to expect from upcoming corporate profit and loss reports. If you upload your own statistics, the smart software will create easy-to-read stories in seconds. As Forbes writes,» Narrative Science uses its

own AI platform to transform data into stories and ideas « [6]. This opinion is confirmed by the creators of the site: Narrative Science has signed a contract with Forbes and now issues reports on the company's revenues to it.

Despite some differences in web journalism, network journalism, cyber journalism, on-line journalism, we use these terms as synonyms. So far, there are no differences on the Internet between online publications of «journalism» and journalistic publications of the «Internet». The first brings professionalism in the field of speech to the Internet, but remains in the broadcasting paradigm and partially uses the possibilities of the communicative space; and the second, on the contrary, actively uses all new forms of interactive communication, but has not yet managed to form a language style and aesthetics in accordance with this service.

But it should be noted that these two poles of online journalism are always converging. Speaking in scientific terms, today's journalism opens the way for the development of new directions, such as Narrative Science.

The dynamic development of this industry raises the question of whether he will take away the work of journalists. We will find out the answer to this in the near future.

REFERENCES

1. «Journalists VS Robots. Survey of media specialists»//<https://newreporter.org/> / (date of application:2012.07.09).
2. «Data Storytelling: The interface of the past, present and future //<https://narrativescience.com/blog/data-storytelling/>(date of application:2019.02.13)
3. «Future of News: Seven insane ways tech will change news» //<https://www.bbc.com/news/technology-30897482/>(date of application: 2015.01.26)
4. «How do you represent us»// <https://www.novayagazeta.ru/>(date of application:2018.10.21)
5. Narrative Science // URL: <https://narrativescience.com/lexio> (date of application: 05.11.2020).
6. Narrativesciencerobotjournalistscustomizednewsandthedangerto civil-discourse // URL: <https://slate.com/technology/2012/03/narrative>. (date of application: 16.11.2020).

NAMİQ KAMALIN SƏNƏT DÜNYASINDAKİ ROLU

Musayeva Aytən Cəbrayıl qızı

AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Laborant

ORCID ID: 0009-0007-5376-8119

ayten.musa88@gmail.com

Məqalədə zəngin tarixə malik olan Türk xalqları ədəbiyyatının, daha geniş mənada desək türk ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan, Tənzimat ədəbiyyatı timsalında Türkiyədə ədəbi mərhələnin və böyük ədəbi nəslin formalaşmasında böyük rol daşıyan, “Yeni Osmanlı Cəmiyyəti” nin yaradıcılarından olan Namiq Kamaldan bəhs edilir. Onun qələmə aldığı “Vətən, yaxud Silistrə” (1873), “Gülnehal” (1873), “Zavallı çocuk” (1873), “Akif bəy” (1874), “Cəlaləddin, Xarəzm Şahı” (1885), “Qara bəla” (1885) əsərlərinə müraciət olunmuşdur. Türkdilli ölkələrin ədəbiyyatına vətən, azadlıq, mübarizə, inqilab mövzularının ilk dəfə XIX əsr türk poeziyasının, türk ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən olan, mübariz şəxsiyyəti, parlaq üslubu ilə digər yazarlardan fərqlənən Namiq Kamalın adı ilə gətirilməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, inqilabçı şair, tənzimat dövrü, Namiq Kamal

NAMİG KAMAL'IN SANAT DÜNYASINDAKİ ROLÜ

Ayten Cebraıl kızı Musyeva

ÖZET

Makalede, zengin bir tarihe sahip Türk halklarının edebiyatının en güçlü temsilcilerinden biri olan ve daha geniş anlamda edebiyat sahnesinin ve büyük edebiyat sahnesinin oluşmasında önemli rol oynayan, Tanzimat edebiyatı tarzında Türkiye'de yetişen ve "Yeni Osmanlı Cemiyeti"nin kurucularından biri olan Namık Kemal'den bahs edilmiştir. Onun kaleme aldığı "Vatan yahut Silistre" (1873), "Gülnehal" (1873), "Zavallı Çocuk" (1873), "Akif Bey" (1874), "Celaleddin Harzemşah", (1885), "Kara bela" (1885) eserlerine müraciət olunmuştur. Türk dili ülkelerin edebiyatına vatan, özgürlük, mücadele ve s. mevzularının ilk kez 19-cu yüzyılın en güçlü temsilçilerinden biri, kişiliği ve parlak tarzıyla diğer yazarlardan seçilen Namık Kemal ismiyle getirildiği söyleniyor.

Anahtar Kelimeler: Türk edebiyatı, Devrimci şair, Tenzimat devri, Namık Kemal

XIX əsr türk poeziyasının daha geniş mənada desək türk ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri heç şübhəsiz Namiq Kamaldır. O, yurdsevərlik, millətə bağlılıq və s. kimi yüksək dəyərlərə bağlı bir Tənzimat dövrü sənətkarıdır və bu dəyərləri Türk fikir həyatına, o cümlədən ədəbiyyatına daxil edən bir şəxsiyyət kimi qəbul olunur. Namiq Kamal Tənzimat dövrü ədəbiyyatının romantik yazıçılarından biridir. Bədii və elmi yaradıcılığın ən müxtəlif janrlarında yazıb yaradan bu görkəmli şəxsiyyət həm də ictimai-siyasi fəaliyyətlə ciddi məşğul olmuşdur. Mübariz şəxsiyyəti, parlaq üslubu ilə dövrünün digər yazarlarından fərqlənən sənətkar qələmini bədii sənətin epik, lirik, dramatik janrlarında sınaqmış, kəskin xarakterli məqalələri ilə diqqətləri cəlb etmişdir. O, nəsr, dramaturji, publisist, elmi əsərlər qələmə alsada da, Türk ədəbiyyatı tarixində ilk növbədə şair kimi tanınaraq məşhurlaşmışdır. Yazdığı şeirlərinə görə, ona “Vətən şairi” adı

verilmişdir. “Hüriyyət” anlayışını şeirlərində işlədən ilk şair olan yazıçı altı dram əsəri yazmış və hər birində müxtəlif mövzulara, problemlərə toxunmuşdur. Kəskin xarakteri ilə diqqətləri cəlb edən Namiq Kamal 1840-cı ildə indiki Albaniya ərazisinə düşən Tekirdağ qəsəbəsində yüksək rütbəli məmur və dindar ailədə dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilinə 6 yaşında olarkən başlayan Namiq Kamalın təhsili ilə atası Mustafa Asim bəy və xüsusi müəllimlər məşğul olmuşdur. Nəslindən dünyaya sədri-əzəmlər, böyük sərkərdələr, şairlər, alimlər gəlmişdir. Hələ uşaq olarkən anasını itirən Namiq Kamal, 8 yaşından etibarən babası Əbdüllətif Paşa tərəfindən himayəyə götürülmüşdür. Kiçik yaşlarındaykən babası və nənəsinin ısrarlı istəyi ilə evlənmiş, evləndikdən sonra isə İstanbula köçmüşdür.

Namiq Kamal bədii yaradıcılıq axtarışlarına türk ədəbiyyatında ənənəvi olaraq aparıcı yer tutan şeir yazmaqla başlamışdır, ilk şeir yazması Qarsda yaşadığı illərə təsadüf edən N. Kamal 13-14 yaşlarından başlayaraq şeir yazmağa başlamışdır (1.s 76). Klassik tərzdə yazan N. Kamalın, klassik şairlər arasında şeir ənənəsinin tərəfdarı və təbliğatçıları olan Arif Hikmət, Avin Qalib, İsmayıl Haqqı və s. kimi söz ustaları ilə tanışlıq onun divan ədəbiyyatı tərzində şeirlər yazmaq həvəsini daha da gücləndirir. Adları çəkilən sənətkarlar arasında onun bədii-estetik zövqünün və özünəməxsus üslubunun formalaşmasına ciddi təsir göstərən isə ilk növbədə Leskofçalı Qalib olmuşdur. Maraqlıdır ki, gənc şairə Namiq təxəllüsünü də məhz Leskofçalı Qalib vermişdir. Türk dramaturgiyasının yaradıcısı olan İbrahim Şinasi ilə tanışlıq Namiq Kamalın şeirə münasibətini dəyişir və şair üslubunu dəyişərək, poetik nümunələr yaratmağa başlayır. Məhz İ. Şinasi ilə o, qərb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmağa başlayır. Beləliklə də Namiq Kamalın yaradıcılığında yeni tipli bədii ədəbiyyat yaratmaq mərhələsi başlayır. Divan ədəbiyyatı ənənəsinə uyğun şeirlər qələmə alan şair sonradan bu əsərlərini ayrıca kitab şəklində nəşr etdirməmişdir. Sənətin, xalqın maariflənməsində bir vasitə olduğunu anlayan yazıçı əsərlərini xalqın anlayacağı sadə bir dildə yazmış, divan ədəbiyyatı ənənələrindən uzaqlaşaraq aydın bir düşüncəni ifadə edən əsərlər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Gəncliyində divan ədəbiyyatı tərzində şeirlər yazsa da, Avropaya getdikdən sonra yeni ədəbiyyat mənimsəmiş və yeni nümunələr yaratmışdır. N. Kamal fransız ədəbiyyatını örnək kimi götürmüş, romantizmin təsiri altında bir sıra əsərlər yazmışdır. O, şeirlərində vətən, azadlıq, gələcəyə böyük inam kimi motivlərə əsas yer verərək, mübariz tipli insan obrazları yaratmışdır.

Namiq Kamal teatr səhnələrində də bir çox marağa səbəb olan pyeslər ortaya qoymuşdur. Teatrı xalqın maariflənməsində məktəb hesab etmiş və bu yolda dəyərli əsərlər yaratmışdır. “Vətən yaxud Silistrə”, “Gülnehal”, “Zavallı çocuk”, “Akif bəy”, “Cəlaləddin Xarəzmşah”, “Qara bəla”, dram əsərlərində tarixi hadisələrə, millət, vətən sevgisi problemlərinə münasibət bildirmiş, real təfəkkür prizmasından hadisələri dəyərləndirmişdir.

Onun ən məşhur pyesi “Vətən yaxud Silistrə” əsəridir. Əsl adı “Vətən” olduğu üçün senzurdan keçmədiyini görən dramaturq əsərin adını dəyişərək “Silistrə” adı ilə yayımlayıb. Lakin sonralar “Vətən, yaxud Silistrə” adı ilə tanınmış və bu adla da çap olunmuşdur. Pyesin əsas mövzusu Kırım uğrunda ruslarla türklər arasında gedən müharibədən götürülmüşdür. Bu müharibənin ən qanlı döyüşlərindən biri Silistrə qalası uğrunda getmişdir. Dramaturq bu döyüşdə igidlik göstərən, vətən naminə canını oda atan türk oğul və qızlarını əsərdə böyük ustalıqla mədh

etmişdir. Əsərdəki obrazların çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir, döyüşdə 120 könüllü ilə birlikdə gələn İslam bəyin qəhrəmanlığı onun sevgilisi Zəkiyənin şücaəti tarixi gərçəklik əsasında əks etdirilmişdir (4.s 132). Bəzi mənbələrdə N. Kamalın vətən fikri çağdaş fransız və alman vətənpərvərliklərinin vətən anlayışının təsiri altında olduğu fikirlər də irəli sürülməkdə idi, amma bu fikir tam yanlışdır deyə düşünürəm. Onun əsərlərinin iç aləminə nüfuz edincə, kənardan osmanlı millətçiliyi kimi görünən yazılarının ruhunda bir türkçülük ortaya çıxır. N.Kamalın əsərlərində, xüsusilə də “Vətən yaxud Silistrə” əsərində Osmanlı adını çox istifadə etməsinə rəğmən, hər fürsətdə də türk adını işlətməsi, türkün və türklüyün böyüklüyündən söz etməsi gözdən qaçacaq məqam deyil. Onun türkçülüüyü Türkiyə hüdudları arasında qalmamış, şair Türkiyədən kənardakı türkləri də hər zaman düşünmüşdür. Namiq Kamal hələ “Vətən, Yaxud Silistrə” pyesini yazmazdan əvvəl “İbrət” qəzetində çap etdirdiyi “Vətən” adlı məqaləsində vətənin böyüklüyünü, müqəddəsliyini, candan da əziz olduğunu yazıb bəyan etmişdi. “Vətən” məqaləsində ədib vətənin nə olduğunu, onun böyüklüyünü, müqəddəsliyini, qüdsiyyətini, insanı özünə bağlayan dərin mənəvi səbəbləri olduqca səmimi, həyəcanlı, təsirli bir şəkildə göstərmişdi. O yazmışdı: “Beşikdəkilər beşiyini, uşaqlar əyləndikləri yeri, gənclər saxlandıqları yerləri, qocalar hər şeydən əllərini üzüb rahat olduqları guşəni, övladlar analarını, ata ailəsini necə hisslərlə sevirse, insan da vətəni o hisslərlə sevir, çünki Allahın bəxş etdiklərinin ən dəyərlisi olan həyat, vətənin havasını tənəffüslə başlar”.

Namiq Kamalın “Vətən şərqişi” şeiri keçən əsrin əvvəllərində müəllifinə böyük şöhrət qazandırmış, ölkə hüdudlarından kənarda, o cümlədən Azərbaycanda da geniş yayılaraq çoxmilyonlu oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Şeirdəki yüksək vətənpərvərlik hissi, türk xalqının, Osmanlı imperiyasının mübarizliyini, qəhrəmanlığını, məğrurluğunu əks etdirən ölməz misralar hər kəsdə qürur hissi yaradır. Buna görə də bu himnə çevrilən şeir dövrünün bir çox mətbuat orqanlarında çap olunmuş, əl-əl gəzərək xalqın dilinin əzbərinə çevrilmişdir. Namiq Kamal dörd bəndlik şeirdə bədii təkrirlərdən istifadə yolu ilə vətən məhəbbətinin əvəzolunmazlığını, bölünməzliyini yüksək sənətkarlıqla əks etdirir:

Amalımız, əfkarımız ikbal-i vatandır,
 Serhaddımıza kale bizim hak-i bedendir,
 Osmanlılarız, ziynətimiz kanlı kefendir,
 Kavqada şəhadətlə bütün kam alırıız biz,
 Osmanlılarız, can veririz, nam alırıız biz!

N.Kamal mətbuat və ədəbiyyatdan insanları vətən uğrunda mübarizəyə səsləməsi üçün daha yaxşı bir vasitə düşünür. Dramaturq bunu teatr vasitəsi ilə etməyə qərar verir. Düşündüyü bu tamaşadan bir gün əvvəl (31.03.1873) Namiq Kamal “İbrət” qəzetində “Teatro” adlı məqaləsini dərc etdirir. Teatrın böyük əhəmiyyətinnən söz açan müəllif onun əsərinə baxacaq tamaşaçılara müraciətlə yazırdı: “Sabah axşam oynanacaq dəyərsiz əsərim haqqında oxuculara bir-iki söz söyləmək istərdim. Bunun birincisi və ən qüvvətli, oyunun əsası olan vətən sevgisi qədər yüksək

bir fikrin mənim kimi bir aciz tərəfindən işlənməsidir. İkincisi, məqsəd yalnız vətən və ailə sevgisi kimi bilinən ən sadə iki hissənin anladılmasından ibarət olduğu üçün oyunun məzmununun da hədsiz sadə qurulmasıdır” / ”İbrət” qəzeti 31 mart 1873-cü il./ (3,1873)

Özünün rejissorluğu ilə hazırlanan 1 aprel 1873-cü ildə Gedikpaşa teatrında tamaşaçılara göstərilən “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri güclü əks-səda oyatdı. Vətənə məhəbbət hissi ilə dolu olan bu əsərin tamaşasından sonra tamaşaçılar “Yaşasın Vətən” sözlərini ucadan deyə-deyə küçələrdən keçirdilər. Sabahsı gün həmin əsərin göstərilməsi qadağan edildi. N. Kamal özü isə həbs edilərək 38 ay Maqos həbsxanasına salındı.

Namiq Kamal beş pərdəli “Gülnehal” dramını 1873-cü ildə Maqosda yazıb. Zülm və istibdad əleyhinə yazılmış bu əsərin əsl adı könüldəki sirr mənasını verən “Razi-dil” olub. Əsərdə müəyyən obrazlar silsiləsində müəllif iki müxtəlif qütbün-zülmün və istibdadın, azadlıq və xeyirxahlığın konturlarını müəyyənləşdirir. Qaplan paşa zülmün, Muxtar bəy isə azadlıq və xeyirxahlığın rəmzi kimi çıxış edir. Zülmkarlığı ilə ad çıxarmış Qaplan paşa insanların bütün haqlarını tapdayıb, işıqlı düşüncə adamlarına hər cür zülm etməkdən çəkinməyib. İş o yerə çatır ki, o, əmisi oğlu Muxtar bəyin sevgilisini əlindən almağa çalışır və bu iyrənc niyyətini həyata keçirmək üçün onu zindana salmağı əmr edir. Muxtarın sevgilisi İsmət bunlara etiraz etsə də, bunun nəticəsi olmur. Lakin Gülnehalın köməyi hər şeyi dəyişə bilər. O, əvvəlcə öz ağıllı məsləhətləri ilə Muxtar bəyi zindandan azad etdirir. Muxtar bəy vilayət mərkəzinə gedir. Qaplanın hərəkətləri barədə məlumat verir. Qubernator Qaplanın edamı barədə fərman verir. Lakin hələlik bunlardan, daha doğrusu, Muxtar zindandan qaçması və qubernatorla görüşməsindən xəbəri olmayan Qaplan öz işindədir. Bu vaxt onun qeyri-insani hərəkətlərinə etiraz edən Gülnehal Qaplan tərəfindən xəncərlə öldürülür. Hadisə yerinə Muxtar bəy gəlir. O, qəzaya hakim seçilir. Qaplan öldürülür. Əsər belə bir sonluqla tamamlanır. Müəllif xalq hakimiyyəti tərəfdarı kimi çıxış edir, xalqın istiqlal, xoşbəxtlik arzularının həyata keçməsinə tərənnüm edir. Bu məqsədlə də xalq tərəfindən sevilən və seçilən Muxtar bəyin hakimiyyəti illərində insanların həyatının yaxşılaşmasını, ədalətli idarəçiliyi ön planda təqdim edir.

N. Kamalın Maqosada yazıb nəşr etdirdiyi “Zavallı çocuk” əsəri ailə mövzusunda həsr edilmiş ilk pyesdir. Əsər valideynlərin təzyiqi ilə zorla tanımadıqları adamlarla evlənmək zorunda qalan gənc qızların acınacaqlı həyatından bəhs edir. Dram əsərində Şəfiqə xanım Gülnehalı fərqli olaraq öz sözünü deyə bilmir. O, öz sevgisini- Ata bəyə olan hissələrini ailəsindən gizlədir və bu da onun və sevgilisinin faciəsinə səbəb olur. Maddi vəziyyətləri çətin olduğundan anası 14 yaşlı Şəfiqəni varlı birinə ərə vermək istəyir. Şəfiqənin atası Xəlil bəy öz qızının gerçək hissələrini, müstəqil fikrini öyrənmək istəsə də, anası buna imkan vermir. Şəfiqə də Gülnehal kimi ölümdən qorxmur, axirətdə öz sevgilisinə qovuşacağı üçün sevinir. Namiq Kamal Şəfiqənin anası Tahirə xanımın simasında öz şəxsi mənafehləri naminə övladlarının taleyinə biganə münasibət bəsləyən valideynləri ittiham edir. Tahirə xanım tək-cə tipik surət olaraq qarşımıza çıxır, yazıçı onu fərdi cizgiləri ilə təqdim edir. Tahirə xanım hətta analıq hissindən məhrum bir tip təsiri bağışlayır. Onun əqidəsinə görə, kiminlə ailə qurmasından asılı olmayaraq, əsl sevgi evləndikdən sonra başlayır. Bu əsəri ilə dramaturq sosial ədalətsizliyi, pulun, qızılın hökmranlığını, feodal əxlaqını kəskin tənqid edir. N.Kamal bu pyesində belə bir ideya irəli sürür ki, dünyada olan bütün bəlaları, ağır,

məşəqqətli həyatı, ölümü insanlar üçün Allah yaratmışdır. Lakin Allahın öz bəndələrinə yazığı gəldiyi üçün bütün bunların müqabilində insanlara məhəbbət hissi vermişdir ki, insan bu hiss vasitəsilə bütün çətinliklərdən guya xilas olur. Yazıçı məhəbbət vasitəsilə insanlara bütün çətinlikləri unutturur, onları xəyali bir aləmdə yaşadır.

Dramaturqun 1874-cü ildə yazdığı “Akif bəy” əsəri cəmiyyətin sosial həyatından bəhs edir. Ailə-məişət mövzusunda yazılsa da, burada da vətən sevgisi, onu müdafiə etmək əzmi, qəhrəmanlıq nümunələri xüsusi ilə təsirlidir. (ELMİ İŞ 2022, 2.s. 54) DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/50-55> Namiq Kamalın “Akif bəy” faciəsi də bir növ ailə-məişət mövzusunda yazılıb. Lakin müəllif burada “Zavallı cocuq”dan fərqli olaraq əxlaqsız bir qadının həm cəmiyyətdə, həm də ailədə oynadığı pozucu rolunun təsvirini ön plana çəkib. Əsərin qəhrəmanı Akif bəy dəniz süvarisidir. Vətəninə və xalqını canından da artıq sevən bu gənc böyük arzularla yaşayır. O, Dilruba adlı bir qızla ailə qurur. İlk baxışdan gözəl və ismətli görünən bu qadın, əslində pozğun həyat yaşayan, namus və ismətdən uzaq olan bir gəncdir. Rus donanması ilə türk donanmasının dəniz savaqları zamanı Akif bəyin gəmisi partladılır və o, təsadüfən bir gəmi taxtası üzərində sahilə çıxaraq xilas olur. Lakin onu hamı ölmüş bilir. Dilruba onun şahid olduğunu sübut edən bir saxta sənəd düzəldərək Əsəd adlı bir başqasına ərə gedir. Akif bəy yaşadığı yərə gəlir. Bütün əhvalatları təfəssilatı ilə öyrənir və Dilruba ilə Əsədin yaşadığı evə gedərək Dilrubanı öldürmək istəyir. Güllə Dilrubanın qarşısına keçən Əsədə dəyir. Əsəd ölüm ayağında Akifi xəncərlə vurur. Hadisə yerinə gələn Akif bəyin atası Dilrubanı öldürür. Əsərin məzmunu ilə tanışlıq faciədə hadisələr daxilində qəhrəmanlıq ruhunun, vətən sevgisinin böyüklüyünü bir daha nümayiş etdirir.

N. Kamalın tarixi mövzuda qələmə aldığı “Cəlaləddin Xarəzmşah” dramı Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı Cəlaləddinin həyat və siyasi fəaliyyətindən bəhs edir. Sırf vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda yazılan bu əsərdə Cəlaləddin Xarəzmşahın monqol istilasını dövründə düşməne qarşı mübarizəsi əsərin ana xəttini təşkil edir. (5.s.158)

Namiq Kamalın “Qara bəla” adlı son pyesi uzaq Hindistanda Babirlər sarayında baş verən əhvalatlardan bəhs edir. Hökmdar qızı Banu nişanlısı Xosrovla gələcək səadətləri barədə düşünür. Lakin qara bir zəncinin Banunun namusuna toxunması qızın zəhər içib özünü öldürməsi ilə nəticələnir. Bunu eşidən Xosrov əvvəl zəncini, sonra isə özünü öldürür. Ümumiyyətlə, bu əsəri türk ədəbiyyatşünasları N.Kamalın ən zəif əsəri hesab edir və bunun səbəbini isə əsəri yazarkən “N.Kamalın Maqosda zindan böhranları içərisində maddi və mənəvi baxımdan zəif düşdüyü vaxta” təsadüf etməsi ilə əlaqələndirirlər.

Namiq Kamal türk ədəbiyyatı tarixində tək-cə qüdrətli şair, nasir və dramaturq kimi yox, həm də böyük tədqiqatçı-alim kimi tanınır. Onun tarixi mövzuda yazdığı “Böyük İslam tarixi”, “Silistrə müharibəsi”, “Osmanlı tarixi”, “Əfkari-pərişan” və s. əsərləri istər türk, istərsə də İslam tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində əvəzsiz mənbədir.

İKTİBAS ƏDƏBİYYAT SIYAHISINDA

1. Elman Quliyev (2009). Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Qismət, 400s. 76s.
2. Elmi iş beynəlxalq elmi jurnal (2022). s. 54. <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/50-55>
3. “İbrət” qəzeti (1873) 31 mart
4. Magistrantların Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş “Humanitar elmlərin aktual problemləri” mövzusunda I Beynəlxalq Elmi Konfrans. (2011). Tezislər toplusu. Bakı: “Kitab-aləm”, 300s. səh.132
5. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş mövzusunda respublika elmi konfransının m a t e r i a l l a r (2022). “Heydər Əliyev Azərbaycan dili və ədəbiyyatının hamisi kimi” . Bakı: 295 s. 158 s.

TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL GELENEKLERİN TARİHİ

Doç. Dr. Güljamal JORAYEVA

H. A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Türkistan, Kazakistan

ORCID ID: 0009-0003-9737-8770

gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Balgerim BEKARYS KYZY

Güney Kazakistan Tıp Akademisi öğrencisi
bbekaryskyzy@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-9737-8770

ÖZET

Makale, Türkiye'nin maneviyatına ve çok çeşitli kültürel geleneklerine bakmaktadır. Dünyanın dört bir yanındaki etnik gruplar ve çoğumuz bu ülkede rahatça dinlenmeyi, öğrenmeyi, çalışmayı ve yaşamayı da seviyoruz.

Türkiye'nin kültürü, yerel nüfusun% 97'sinden fazlasının İslam'ı itiraf ettiği için Müslüman bir devletin karakteristik özelliklerine sahiptir. Türkler görgü kurallarına büyük önem veriyorlar. Onlar her zaman kibar, arkadaş canlısı ve kurtarmaya gelmeye hazırlar. Buna ek olarak, Türkiye'deki davranış kuralları, ülkenin tarihi mirasına yönelik düşünceli bir yaklaşım öngörmektedir. Özellikle insanlar ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'le gurur duyuyorlar. Onun portreleri her yerde bulunabilir. Türkiye'nin kültürel özellikleri arasında aile yemekleri ve akşam yemekleri yer almaktadır. Burada kimse yalnız ya da yolda yemek yemiyor. Gün boyunca yemekler eksiksiz bir kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeğidir. Kural olarak, bütün aile masayı ziyaret eder ve sıklıkla tanıdıklarınızı ve arkadaşlarınızı davet eder. Geç kalmanın uygunsuz olduğu kabul edilir. Dünyanın dört bir yanındaki en popüler klasik oryantal tatlılar helva, rahat lokum, marshmallow, pastila, baklava ve şerbettir. XVII-XVIII yüzyıllarda getirilen, sadece tatillerde pişirilen ve servis edilen lukumların tatlı lezzetlerinin kökeni araştırılmaktadır.

Türk kültürünü, halkın zihniyetini anlamak için, ülkede yaklaşık 4000 türden oluşan Türk halk danslarını incelemek gerekir. Türk halkını selamlama ritüeli kendisi benzersizdir. Selamlama ve buluşma sırasında, erkeklerle kadınlar veya akrabalık bağları olan akrabalar arasındaki hayırsever ilişkiler analiz edilir. Türkiye'de akrabalık unvanlarının özelliklerini düşünen insanlar arasındaki ilişkiler çok karmaşıktır, bu nedenle halkın kültüründe atalarından miras kalan birçok ilginç ve güzel yön vardır. Şu anda Türk halkı birlikte yaşıyor, kültürlerini geliştiriyor, geleneklerini ve geleneklerini sağlam bir şekilde koruyor. Daha önce olduğu gibi, gelenekler her geçen gün saygı görüyor, gelişiyor ve yenileniyor.

Anahtar Kelimeler: Kültürel, Ritüel, Etnik gruplar, Aile, Oryantal tatlılar

ТҮРКИЯДАҒЫ МӘДЕНИ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ТАРИХЫ

Гүлжамал ЖОРАЕВА
Балгерім БЕКАРЫСҚЫЗЫ

ТҮЙІН

Мақалада Түркияның мәдени салт-дәстүрлерінің руханиятқа толы және өте алуан түрлілігі қарастырылады. Бүкіл әлемдегі этностар мен біздің де көпшілігіміз осы елде жайлы демалуды, оқуды, жұмыс істеуді және өмір сүруді жақсы көреміз.

Түркия мәдениеті мұсылман мемлекетіне тән ерекшеліктерге ие, өйткені жергілікті халықтың 97% - дан астамы исламды ұстанады. Түріктер этикетке үлкен мән береді. Олар әрқашан сыпайы, мейірімді және көмекке келуге дайын. Сонымен қатар, Түркиядағы мінез-құлық ережелері елдің тарихи мұрасына әдепті қарауды көздейді. Атап айтқанда, адамдар өздерінің Тұңғыш президенті Мұстафа Кемал Ататүрікті мақтан тұтады. Оның портреттерін барлық жерден табуға болады. Түркиядағы мәдени ерекшеліктер отбасылық түскі ас пен кешкі асты қамтиды. Мұнда ешкім жалғыз немесе жолда тамақтанбайды. Күні бойы тамақтану-бұл толық таңғы ас, түскі және кешкі ас. Әдетте, бүкіл отбасы үстелге қатысады және таныстары мен достарын жиі шақырады. Қонақта болған кезде кеш отыру әдепсіздік болып саналады. Бүкіл әлемдегі ең танымал, классикалық шығыс тәттілері халва, рахат-лукум, зефир, пастила, баклава және шербеттер түрін қарастырады. XVII-XVIII ғасырларда әкелінген, мерекелерде ғана дайындалатын және ұсынылатын тәтті рахат лукумдардың шығу тарихы зерттеледі.

Түрік мәдениетін, халықтың менталитетін түсіну үшін елде 4000-ға жуық түрі бар түрік халық билері зерттелуін қажет етіп отыр. Түрік халқының амандасу салтының өзі ерекше. Амандасу мен танысу кезінде ер адамдар мен әйелдердің, немесе туыстық байланыстағы туыскандардың бір-біріне ізгі қарым-қатынасы талданады. Түркиядағы туыстар атақтарының ерекшеліктерін қарастыратын адамдар арасындағы қарым-қатынас өте күрделі, бұған байланысты халықтың мәдениетінде ата-бабаларынан қалған көптеген қызықты және әдемі аспектілер бар. Қазіргі таңда түрік халқы тату-тәтті өмір сүріп, өздерінің мәдениетін дамытып, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін берік сақтап отыр. Бұрынғыдай салт-дәстүрлер құрметтеледі, жетілдіріледі және күннен күнге жаңарып отырады.

Кілт сөздер: Мәдени, салт-дәстүр, этностар, отбасы, шығыс тәттілері.

КІРІСПЕ

Биыл Түркия Республикасына жүз жыл, оның алғашқы президенті Мұстафа Кемал Ататүрік болды. Ол сұлтандықты жойып, дінді мемлекеттен бөліп, ерлер мен әйелдердің құқықтарын теңестірді, сондай-ақ мемлекет дамуының зайырлы бағытына вектор қойды. Түркия әр уақытта Хетт патшалығының, Фригияның, Трояның, Ежелгі Римнің, Византияның, Селжұқ сұлтандығының билігінде болды. Кейінірек, бұл территориялар Осман империясына айналды.

Бүгінде Шығыс Республикасында ғасырлар бойы жаулап алудың салдарынан күрдтер мен черкестерден бастап арабтарға, татарларға, гректер мен албандарға дейін көптеген ұлттар өмір сүреді. Көптеген этностардың мұндай алуан түрлілігі түрік ұлтының дәстүрлері мен менталитетіне әсер ете алмады. Сондықтан, қазіргі таңда біз Түркияны көп қырлы, жарқын және ерекше деп санаймыз.

Мақалада Түркияның салт-дәстүрлерімен таныстыруды жөн көрдік. Түркия мәдениеті мен бірге салт-дәстүрлері өзінің даму жағдайына байланысты өте ерекше. Мыңдаған жылдар бойы әртүрлі этностардың, ұлттардың, діндер мен өркениеттердің дәстүрлері алдымен түркі мемлекеттерінің, содан кейін Осман Империясының, соңында Түрік Республикасының тарихи жолы, қазіргі түрік туы, мұсылмандардың өмір салты мен дәстүрі және түрік тілі, Анадолы тарихының өзі сияқты ұзақ уақыт бойы қалыптасқан [1]. Қазір елдің визит картасы мен мәдениеттің бір бөлігі түрік тәттілері, түрік орамалдары, түрік қол өнері мен тоқымалары, түрік шайы мен кофе және түрік тағамдары болып табылады. Бүкіл әлемнен келген туристер түріктердің қонақжайлылығына таң қалады. Бұл таңқаларлық, өйткені, бұл қарапайым қонақжайлылық емес, белгілі бір дәрежеде тәтті тағам ұсынғаны үшін ешкім кішкентай түрік дүкендерінің жанынан өтіп кете алмайды. Ал, егер сіз бас тартсаңыз, түріктер ренжімейді, олар сіздің қайдан екеніңізді, мұнда қалай ұнайтыныңызды, қай қонақ үйде тұрғаныңызды сұрайды, жақсы алтын бұйымдарды, былғары заттарды қайдан сатып алуға болатынын және көлікті қайдан жалға алған дұрыс екенін айтады.

Түрік халқының амандасу салтының өзі ерекше қасиетке тән. Амандасу мен танысу кезінде ер адамдар қол алысады. Егер ер адамдар достық немесе туыстық байланыстармен байланыста болса, олар міндетті түрде бір-бірін құшақтап, бетінен сүйеді, ал ер адам әйелмен кездесе, оған алыстан сәлем беруді әдетке айналдырған. Шетелден келген әйелдер өте мұқият болулары керек және түріктермен қол алысып амандаспауы керек. Мұндай қимыл көбінесе жақынырақ танысуға деген ұмтылыс ретінде қарастырылады.

ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛДАУЛАРЫ

Түріктердің бірегейлігін және олардың қазіргі жағдайдағы өзгеру ерекшеліктерін анықтайтын ұлттық салт-дәстүрлері қарастырылады. Көптеген шетелдіктерді түріктердің қолын не үшін сүйіп, маңдайына қойғанына қызығушылық танытады. Бұл Шығыс мемлекетіндегі егде жастағы адамдарға ерекше құрметпен қарап, күнделікті қарым-қатынаста ізгіліктің, кішіпейілділікті білдіруді білдіреді.

Қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр жалпы мұсылман қауымның әдет-ғұрыптары бірдей болмаса да, ұқсас келеді. Мысалы, түркі тілдес халықтар секілді түріктер де туыстық жақындықты әке жағынан есептейді. Жүзге, руға бөліну оларда жойылып кетті дегенмен, үш төрт ұрпақ өтіп кетсе де кейбір әулеттер өздерін Надир балалары, Али балалары т.б деп атайды [2].

"Егер сіз ақ шашты ақсақалдың құрметіне ие болғыңыз келсе, бикештің жүрегін жаулап алғыңыз келсе немесе көз жасын төгіп жатқан баланы жұбатқыңыз келсе, олардың дәмді тәттілерімен емдеңіз" [3] - деп шығыс мақалында бекер айтпаған.

Түркия-талғампаз ұлттық тағамдары бар әсем ел, олардың арасында бүкіл әлемге әйгілі Шығыс десерттері құрметті орын алады. Көптеген басқа елдер үшін олар Таяу Шығыстың гастрономиялық брендіне айналды. Жергілікті тұрғындар үшін тәттілер ұлттық тағамдардың сүйікті тағамы болып табылады. Сәнді сұлтандық түскі ас пен кешкі ас үстелдерінде тәттілер құрметті орынға ие бола бастады. Әйгілі шербет, әдетте, аңызға айналған Шахерезаданың сүйікті тағамына айналды. Кәмпиттер Еуропаға XVII-XVIII ғасырларда әкелінді, олар ең бай үйлерде ғана мерекелерге ұсынылды, өйткені олардың қымбаттығы қарапайым адамдарға қол жетімді болмады. Бүгінгі таңда, атап айтқанда Түркияда 200-ге жуық түрлі түрлер белгілі. Мұндай жомарт ассортиментті түсіндіру оңай. Сондай-ақ, ежелгі уақытта көптеген емдік препараттар ащы болды, сондықтан оларды тәттілердің ішіне орналастыруға тура келді. Нәтижесінде оларды кондитерлер емес, дәрігерлер мен дәріханалар бірінші болып жасады. Сондай-ақ, балға малынған дәмді тағамдар ыстық климатта жақсы сақталды және аз нашарлады.

Олар ұннан жасалған (баклава, курабье, шакер-курек), жұмсақ кәмпиттер (рахат-лукум, шербет, нуга, кос-халва) және карамельдер-козинаки, түрінде болуы мүмкін, олардың құрамына көптеген ингредиенттер кіреді (жаңғақтар, мейіз кептірілген өрік, қара өрік, жержаңғақ, бадам, фесташки және т. б.).

Рахат-Лукум керемет шербетіне тоқталсақ бұл сұлтан Сүлейменнің сүйікті тағамы болған. Бұл десертті сұлтанға оның кондитерлік аспазшысы қажы Бекир Меккеден оралғанда "сыйға тартты". Ал, пишмания-қант талшықтары түріндегі халва. Бір шебер аспазшы өзінің сүйіктісі, сәнді Шығыс сұлулығының құрметіне осы ерекше десертті "шишмания" жасаған, - деген аңыз бар, бірақ кейінірек отбасылық өмірінен көңілі қалған ол атауын "пишмания" - өкінген деп өзгертті.

Баклава немесе түрік дыбысында баклава, тарихшылардың пікірінше, алғаш рет 1453 жылы Осман империясында пайда болды. "Топкапы" сарайының сот аспазшысы оны алғаш рет Сұлтан Мехмед Фатихке дайындады. Жаңадан пайда болған десерт өзінің ерекше дәмімен сұлтанды таң қалдырғаны сонша, ол сарай аспаздық кітабына десерт рецепті енгізуді бұйырды. 1919 жылы Бостонда тәтті сірне салынған үлкен контейнер жарылып, оның "су басуына" себеп болды [4].

Түрік мәдениетін, халықтың менталитетін түсіну үшін елде 4000-ға жуық түрі бар түрік халық билерін зерттеу қажет. Олар салтанатты іс-шараларда, ұлттық және діни мерекелер кезінде орындалады.

Кейбір билер күнделікті жағдайларды бейнелейді, ал басқалары адамдардың қиялын баурап алған шынайы өмірдегі махаббатты сахналайды. Түркияның әртүрлі аймақтарында дәстүрлі билер әртүрлі:

Эгей аймағы және Батыс Анадолыда-зейбек; Орталық және Оңтүстік Анадолыда-халай; Қара теңізде-хорон; Шығыс Анадолыда-бар; Тракияда-хора билері бар. Сондай-ақ, Түркияда құстар мен жануарлардың қимылдарына еліктейтін билер жиі кездеседі [5].

Түркиядағы туыстар атақтарының ерекшеліктерін қарастыратын болсақ, түрік тілі өте бай тіл, әсіресе әр түрлі туыстарына атауларды таңдауға келгенде. Мұнда туыстарымен қарым-қатынасты сипаттайтын бірқатар сөздер берілген. Сөздердің көпшілігін ана немесе әке жағы анықтайды. Егер орыс тілінде барлық немере ағалар үшін "немере ағасы" сөзі берілсе, онда түрік тілінде бәрі басқаша.

Ерлі-зайыптыларда әйелі "кап" (кара), ал күйеуі "коса" (коча) деп аталады. Гендерлік бейтарап "жұбайы" сөзі - "Эш" (Эш) жиі қолданылады, әсіресе егер адам біреуге жүгінсе, немесе өзі туралы ресми түрде сөйлесе. Ерлі-зайыптылардың екеуі де бір - бірін "эшим" (эшим) - "жұбайым" деп атай алады.

Ата-аналар балаларын "kız" (қыз) - "қызы", ал ұлдарын "оғұл" деп атайды. Ағайындылар бір-бірін "Кардеш" деп атайды, онда ұлдар "erkek kardeş", ал қыздар "kız kardeş". Соңғы екі нұсқа бейресми жағдайда көбірек қолданылғанымен, "ағайынды" немесе "әпке" мағынасында, әрине, мұндай өтініштер ресми түрде қолданылмайды. Үлкен әпкелер "Абла", ал ағайындылар "Аби" деп аталады, соңғы сөз "агабейден" шыққан. Бірақ кіші інілері мен әпкелері ерекше емес.

Жалпы, түркі тілдерінде "Ағабек" сөзі асыл текті немесе кез-келген іс-әрекеті үшін құрметті мәртебеге ие болған адамға қатысты қолданылады. Әр тілде бұл сөз әртүрлі мағынаға ие, бірақ барлық жерде ортақ хабар - құрметті адамға үндеу. Соған қарамастан, түрік тілінде үлкен ағайындыларды осылай атауға болады, оларға осындай құрмет көрсетіледі. Өтініш берушімен туыстық қатынастарда тұрмайтын жасы үлкен еркектерді бейресми және достық жағдайда ғана осылай атауға болады.

Тағы бір қызықты сәт - әке мен шешенің тәтелері мен нағашылары да басқаша аталады. Атап айтқанда, әке жағынан апай - "hala", ал ағасы - "amca". Анасы бойынша апай - "teyze", ал ағасы - "dayı" [6].

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркияның ең қызықты қасиеттерінің бірі мәдени мұраға толы салттары мен дәстүрлері. Түрік дәстүрлері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып және бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Түрік дәстүрлері түрік халқының өмірінде маңызды рөл атқарады және әлі де сақталады. Бұл дәстүрлердің мысалдарына үйлену тойларында киілетін қызыл ленталар, мереке кезінде туыстарына бару, Рамазан айында ифтар және жаңа жыл мерекесі жатады. Түрік мәдениеті мен дәстүрлері бай және түрлі-түсті әлемге ие және бүкіл әлемде қызығушылық тудырады.

Түрік киімінің дәстүрлері әртүрлі мәдени тарихымен қалыптасты. Түркиядағы киім аймақтар бойынша өзгереді және оны киетін адамдардың әдет-ғұрыптарын, дәстүрлері мен

сенімдерін көрсетеді. Кафтан мен салмақ сияқты дәстүрлі гормондардан қазіргі сән үрдістеріне дейін түрік киімінің дәстүрлері көп нәрсені ұсынады.

Түрік киімінің дәстүріндегі ең танымал киімдердің бірі-кафтан. Кафтан-Түркияда ғасырлар бойы киінген ұзын, бос халат. Кафтанның дизайны мен стилі уақыт өте келе өзгерді, бірақ ол түрік мәдени мұрасының маңызды бөлігі болып қала береді. Тағы бір танымал киім-бұл физикалық-дәстүрлі түрде Түркияда ер адамдар киетін дәстүрлі қалпақ. Физ бүгінде жиі киілмесе де, ол түрік болмысы мен дәстүрінің символы болып қалған [7].

Түріктер мерекелеуді жақсы көреді және жыл бойы көптеген мерекелер өткізеді. Ең маңыздыларының бірі-Рамазан айының аяқталуын белгілейтін "Рамазан-байрам мерекесі". Рамазан-байрам кезінде адамдар отбасыларымен және достарымен арнайы тағамдардан ләззат алу және сыйлықтармен алмасу үшін жиналады. Бұл қуаныш пен мереке уақыты және түрік мәдениетінің маңызды бөлігі. Тағы бір маңызды мереке-көктемнің басталуын атап өтетін "Хыдырлез". Бұл жаңару мен үміт уақыты, ал адамдар би билеу, ән айту және от жағу арқылы тойлайды. Үйлену тойларынан бастап тамақтануға, музыкадан өнерге дейін Түрік дәстүрлері ежелгі және заманауи әлемді көруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Культура Турции. <https://www.pochalisnami.ua/countries/turciya/culture>
2. Түріктердің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы. https://el.kz/content-19769_12315
3. Турки. Кораев Т.К., Агаева С. Большая российская энциклопедия 2004-2017.
4. Восточные сладости-райское наслаждение. <https://www.pachotour.com/ru/Blog/Detail/vostochnye-sladosti-raisкое-naslazhdenie>
5. Понамаренко О. Традиции Турции - самые интересные и необычные <https://travelask.ru/turkey/traditsii-turtsii-samyie-interesnye-i-neobychnye>
6. Традиции и культурные обычаи в Турции - от прошлых веков к сегодняшним дням <https://mmcp.ru/blog/traditsii-i-kulturnye-obychai-v-turtsii---ot-prosh>
7. Турецкие традиции TOLERANC. <https://tolerance-homes.ru/articles/tureckie-tradicii>

ATIK HAVUZLARI VE DAĞ ÇÖPLÜKLERİNİN YÖNETİMİ ALANINDA ÇEVRE İHLALLERİNE İLİŞKİN ULUSLARARASI SORUMLULUK

Araştırmacı PHD Almaz Mamedovna OSMANOVA

"Orta Asya Avukatlar Birliği" Kamu Derneği Yönetim Kurulu Başkanı
Kırgız Ulusal J. Balasagyn Üniversitesi Hukuk Bilimleri Yönetimi
Bişkek/Kırgızistan

ÖZET

Makalede Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Orta Asya'daki ülkeler, hizmet dışı bırakılan atık havuzlarının varlığıyla ilgili belirli sorunlarla karşı karşıya olması anlatılacaktır. Ayrıca Avusturya, Sırbistan, Finlandiya ve Çek Cumhuriyeti'nde de atık havuzları bulunmaktadır. Atık depolama alanlarının işletilmesiyle bağlantılı çevresel felaketlerin sonuçları, kaynaklara büyük zarar vermekte ve yoğun nüfuslu bölgelerde çok sayıda mağdura yol açmaktadır. Devletlerin uluslararası sorumluluğu sorunu gerçekten de en karmaşık sorunlardan biridir ve uluslararası hukukta net bir çözümü yoktur.

Çalışmanın amacı: Uluslararası anlaşmalar ve uluslararası hukuk normlarının öngördüğü çevre koruma gerekliliklerinin ihlali ile ilgili çevre suçlarında devletlerin uluslararası sorumluluk sorunlarını ele almaktır.

Makalede iki ana devlet sorumluluğu türü tartışılmaktadır: maddi ve manevi (siyasi). Mali sorumluluk, genellikle parasal tazminat veya doğal çevrenin zarar görmüş durumunun restorasyonu şeklinde hasar tazminatını içerir. Doğal çevreye zarar verilmesi durumunda kural olarak yalnızca doğrudan zarar tazmin edilir. Modern uluslararası hukuka göre, uluslararası suçlar suçlar ve haksız fiiller olarak ikiye ayrılmaktadır. Uluslararası suç niteliği taşımayan her türlü uluslararası hukuki işlem, uluslararası haksız fiil veya adi suç olarak kabul edilmektedir.

Bilimsel yenilik, yabancı ülkelerde ve Kırgız Cumhuriyeti'nde atık havuzları ve dağ çöplüklerinin yönetimi alanında çevre ihlallerine ilişkin sorumluluğun karşılaştırmalı analizinde yatmaktadır.

Sonuç olarak, uluslararası sorumluluk konuları karmaşıktır ve belirli durumlarda yoruma ve anlaşmazlığa tabidir. Bu tür anlaşmazlıkların çözümü genellikle uzun müzakereler gerektirir ve siyasi ve ekonomik değerlendirmeler de dahil olmak üzere birçok faktöre bağlı olabilir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Zarar, Hukuk, Ekoloji, Koruyucu tedbirler

МЕЖДУНАРОДНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В ОБЛАСТИ ОБРАЩЕНИЯ С ХВОСТОХРАНИЛИЩАМИ И ГОРНЫМИ ОТВАЛАМИ

Соискатель РНД Османова Алмаз Мамедовна

АННОТАЦИЯ

В странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии имеются особые проблемы, связанные с наличием выведенных из эксплуатации хвостохранилищ. Кроме того, хвостохранилища имеются в Австрии, Сербии, Финляндии и Чехии. Последствия экологических катастроф, связанных с эксплуатацией хвостохранилищ, наносит огромный ущерб ресурсам, приводит к огромному числу жертв в густонаселенных районах. Проблема международной ответственности государств действительно является одной из сложнейших и не имеет однозначного решения в международном праве.

Цель исследования: рассмотреть проблемы международной ответственности государств за экологические правонарушения, связанные с нарушением предусмотренных международными договорами и нормами международного права требований по охране окружающей среды

В статье рассматриваются два основных вида ответственности государства: материальная и нематериальная (политическая). Материальная ответственность предполагает возмещение ущерба, как правило, в форме денежной компенсации или восстановления нарушенного состояния природной среды. В случае причинения вреда природной среде, как правило, возмещается только прямой ущерб. В соответствии с современным международным правом международные правонарушения подразделяются на преступления и деликты. Всякое международно-правовое деяние, которое не является международным преступлением, признается международным деликтом, или ординарным правонарушением.

Научная новизна заключается в сравнительном анализе ответственности за экологические правонарушения в области обращения с хвостохранилищами и горными отвалами в зарубежных странах и в Кыргызской Республике.

В результате, вопросы международной ответственности сложны и могут подвергаться интерпретации и спорам в конкретных ситуациях. Решение подобных споров обычно требует длительных переговоров и может зависеть от множества факторов, включая политические и экономические соображения.

Ключевые слова: среда, вред, закон, экология, меры защиты.

GİRİŞ

Devletlerin uluslararası sorumluluğu sorunu gerçekten de en karmaşık sorunlardan biridir ve uluslararası hukukta kesin bir çözümü yoktur. Uluslararası hukuk düzeni için temel olup, çevresel sorumluluk da dahil olmak üzere bir dizi alan üzerinde etkisi vardır.

Devletlerin çevre suçlarına ilişkin uluslararası sorumluluğu, uluslararası anlaşmalar ve uluslararası hukuk normları kapsamında çevre koruma gerekliliklerinin ihlal edilmesiyle ilgilidir.

Bu, su ve hava kaynaklarının kirletilmesi, ekosistemlerin tahrip edilmesi, yasadışı orman kesimi ve doğal çevreye ve diğer Devletlere zarar verebilecek diğer eylemleri içerebilir.

Çevre suçları ile ilgili uluslararası sorumluluğun özü, uluslararası çevre normlarını ihlal eden bir Devletin sorumlu bulunabilmesi ve eylemlerinin olumsuz sonuçlarına katlanmak zorunda olmasıdır. Bu sonuçlar, etkilenen devletlere tazminat ödenmesini, zararın giderilmesi için önlemler alınmasını ve çevre politikasında değişiklikler yapılmasını içerebilir.

Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, uluslararası sorumluluk konuları karmaşıktır ve belirli durumlarda yoruma ve anlaşmazlıklara tabi olabilir. Bu tür anlaşmazlıkların çözümü genellikle uzun müzakereler gerektirir ve siyasi ve ekonomik hususlar da dahil olmak üzere birçok faktöre bağlıdır.

Uluslararası sorumluluk, uluslararası hukuk sujesinin çevreyi koruma yükümlülüklerini yerine getirmemesi veya çevreyi kirletmesi ve diğer eylemler yoluyla çevreye zarar vermesi şeklinde kendini gösteren çevre ihlallerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Uluslararası çevre suçunun temel unsurları, uluslararası hukuk sujesinin haksız eylemleri ile sebep olunan çevresel zarar arasında nedensellik bağının kurulması ve failin kusurluluk düzeyidir. Modern uluslararası uygulamada "suçsuz veya objektif (strict liability) sorumluluk" da uygulanabilmektedir (N.D. Eriashvili, Y.A. Ivanova, A.S. Rashchenko, 2020, S.55-58. Çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası hukuk normlarının ihlali nedeniyle sorumluluk konusu üzerine. / Rusya İçişleri Bakanlığı Moskova Üniversitesi Bülteni. 2020 №1 C.55-58).

Brezilya (2019, 2015), Kanada (2014), Finlandiya (2012), Macaristan (2010), Kazakistan (2016), Macaristan (2010), Romanya (2000) ve Kanada (2014) dahil olmak üzere çeşitli ülkelerde kimyasal tehlikeli madde depolama tesislerinde meydana gelen kazalar, bu tür olayların hem ulusal hem de uluslararası düzeyde insanlar ve çevre üzerinde yıkıcı etkileri olabileceğini vurgulamıştır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından 2017 yılında sunulan rapor, 1915-2016 yılları arasında kimyasal tehlikeli madde depolama tesislerinde meydana gelen kazaların ana nedenlerini araştırmış ve yetersiz yönetim ve sınırlı finansman da dahil olmak üzere birçok faktörün bu tür olayların çoğuna şart bulunduğunu ortaya koymuştur.

Uluslararası Büyük Barajlar Komisyonu'nun dünya çapında 221 atık barajı kazasını kapsayan 2001 tarihli raporuna dayanan analizler, bu kazaların çoğunun daha iyi izleme ve bakım sistemleriyle önlenebileceğini göstermektedir. Ayrıca kazaların önemli bir kısmının şiddetli yağış ve kar yağışı gibi aşırı hava koşullarından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu durum, atık yönetim tesislerinin tasarımında ve işletilmesinde iklim değişikliğinin dikkate alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Seller, fırtınalar ve toprak kaymaları gibi aşırı hava olayları, atık tesislerine yönelik riskler de dahil olmak üzere teknolojik riskler oluşturabilen doğal afetlerdir. İklim değişikliği çevresel tehlikeleri daha da kötüleştirebilir. Bu nedenle, uzun vadede hem yeni hem de mevcut atık yönetim tesislerinin tasarımı ve işletilmesinde güvenlik düzeyini artırmak için farkındalık yaratma ve proaktif önlemlere ihtiyaç vardır.

Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri, hizmet dışı bırakılmış atık yönetimi tesisleriyle ilgili özel sorunlara sahiptir. Ayrıca Avusturya, Sırbistan, Finlandiya ve Çek

Cumhuriyeti'nde de atık barajları bulunmaktadır. Atık barajlarının işletilmesiyle bağlantılı çevresel felaketlerin sonuçları doğal kaynaklara büyük zarar vermekte ve nüfusun yoğun olduğu bölgelerde çok sayıda can kaybına yol açmaktadır.

Modern uluslararası hukuka göre, uluslararası hak ihlalleri, suçlar ve haksız fiiller olarak ikiye ayrılır. Uluslararası suç kavramı, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanan Uluslararası Sorumluluk Taslak Maddelerinin 19. maddesinde tanımlanmıştır (Karar 56/83 Uluslararası haksız fiillerden dolayı Devletlerin sorumluluğu /Genel Kurul tarafından kabul edilen Karar [Altıncı Komite raporu üzerine (A/56/589 ve Corr.1) // <https://docs.cntd.ru/document/901941379/titles/64U0IK>).

Bir Devletin uluslararası toplumun hayati çıkarları için o kadar temel bir uluslararası yükümlülüğü ihlal etmesinden kaynaklanan uluslararası haksız bu eylem, sözkonusu ihlali bir bütün olarak uluslararası toplum önünde işlenen suç olarak kabul edilir. Uluslararası çevre hukuku kapsamında, uluslararası çevre suçları, diğerlerinin yanı sıra, çevrenin korunmasına ilişkin temel uluslararası yükümlülüğün ağır bir şekilde ihlal edilmesinden kaynaklanabilir.

Uluslararası hukuka göre uluslararası suç sayılmayan her türlü eylem, uluslararası haksız fiil veya adi suç olarak kabul edilir.

Uluslararası hukukta devletlerin iki ana sorumluluk şekli vardır: maddi ve manevi (siyasi). Maddi sorumluluk, genellikle parasal tazminat veya doğal çevrenin bozulmuş durumunun tazmin edilmesi şeklinde hasar tazminatını içerir. Doğal çevreye zarar verilmesi durumunda kural olarak yalnızca doğrudan zarar tazmin edilir.

Maddi olmayan (siyasi) sorumluluk, özür dilemekten, suçlu devletlerin cezalandırılmasına, ekonomik ve diğer yaptırımların uygulanmasına ve silahlı güç kullanımına kadar uzanan çeşitli biçimler alabilir. Ancak bu önlemler nadiren kullanılıyor ve diğer devletlerin ciddi tartışmalarını ve mutabakatlaştırılmasını gerektiriyor.

Tüm uluslararası sözleşmeler, antlaşmalar ve anlaşmaların çevresel suçlar için özel sorumluluk tedbirleri öngörmediği unutulmamalıdır. Çevrenin korunması alanındaki bazı uluslararası kanunlar sorumluluk konusunu daha ayrıntılı olarak düzenlemektedir, ancak evrensel normların genel eksikliği, her bir özel suçun mevcut uluslararası normlar ve anlaşmalar bağlamında değerlendirilebileceği anlamına gelmektedir.

KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ'NİN ATIK BARAJLARI VE YİĞİNTİ ATIKLARININ YÖNETİMİ ALANINDAKİ DEVLET POLİTİKASININ ESASLARI

Yasal tespitte sosyal ilişkilerin ekolojik biçimi, geçen yüzyılın 50'li yıllarının sonlarında yoğun bir şekilde başlamıştır. 50'li yıllardan itibaren Kırgız Cumhuriyeti'nde çevre mevzuatının oluşumu başlamıştır. Doğanın ve çevrenin korunmasına ilişkin bir dizi yasa kabul edilmiştir.

Egemenlik kazanmadan önce, Kırgız Cumhuriyeti'nin doğa ve çevre koruma alanındaki mevzuatı SSCB mevzuatının bir parçası olarak gelişmiştir ve bir dereceye kadar bağımsızlıktan yoksun bırakıldı. Bu pozisyon bazı araştırmacılar tarafından desteklenmektedir. D.A. Kutmanova'ya göre, "Çevre mevzuatı da dahil olmak üzere cumhuriyetimizin mevzuatı uzun bir süre SSCB mevzuatının bir parçası olarak gelişti ve bağımsızlığından mahrum kaldı. Bu nedenle,

asında tüm önemli kararlar SBKP Merkez Komitesi ve SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı merkezinde alınıyor ve resmi onay için cumhuriyetlerin Yüksek Sovyetlerine gönderiliyordu. Bu durum bazen olumsuz sonuçlara yol açmıştır, çünkü birlik merkezinde alınan kararlar bazen şu veya bu cumhuriyetin özelliklerini ve fırsatlarını dikkate almamıştır" (Kutmanova D.A., 2014, S.131 Kırgızistan'da çevre mevzuatının geliştirilmesine ilişkin bazı sorunlar KRSU Bülteni. 2014. Cilt 14. No 6.S. 131).

Egemen Kırgız Cumhuriyeti'nde çevre konularının yasal olarak düzenlenmesi, doğal ve insan kaynaklı olarak değiştirilmiş ekosistemlerin, sürdürülebilirliklerini ve kendi kendilerini düzenleme ve iyileştirme yeteneklerini korumalarına izin verecek bir durumda korunmasını amaçlamaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin kimyasal olarak tehlikeli maddeler için depolama tesislerinin güvenliğine özel önem verdiğini ve Stockholm Sözleşmesi yükümlülüklerinin yerine getirilmesinde kurumlar arası ve sektörler arası işbirliği mekanizmalarının geliştirilmesine aktif olarak katıldığını belirtmek önemlidir (Poliklorlu bifenillerle ilgili olarak Stockholm Sözleşmesi'nin Kırgız Cumhuriyeti tarafından uygulanması hakkında bilgi). Kırgız Cumhuriyeti mevzuatı, Kırgız Cumhuriyeti tarafından imzalanan uluslararası antlaşma ve anlaşmalara uygun olarak, bu tür depolama tesislerinin güvenliğini açıkça düzenlemektedir. Kırgızistan'da şu anda yürürlükte olan 30'dan fazla çevre ve doğal kaynaklar kanunu bulunmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti "Çevre Koruma Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti "Yaban Hayatı Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti "Çevre Uzmanlığı Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti "Özel Olarak Korunan Doğal Bölgeler Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti "Hava Koruma Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti "Su Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti Arazi Kanunu, Kırgız Cumhuriyeti "Toprak Altı Kanunu", Kırgız Cumhuriyeti Çevre Güvenliği Kavramı ve diğerleri gibi bir dizi çevre kanunu kabul edilmiştir.

Atık depolama alanlarının tasarımı, işletilmesi, durumunun değerlendirilmesi ve güvenliği ile ilgili düzenleyici yasal düzenlemeler, talimat ve metodolojik belgeler şu anda aşağıdaki yasalarla temsil edilmektedir: Kırgız Cumhuriyeti "Atık ve Maden Atıkları Hakkında" Kanunu, Kırgız Cumhuriyeti Kanunu " Tehlikeli Üretim Tesislerinin Endüstriyel Güvenliği Hakkında", Kırgız Cumhuriyeti Kanunu "Üretim ve Tüketim Atıkları Hakkında", Kırgız Cumhuriyeti Kanunu "Kırgız Cumhuriyeti'nde çevre güvenliğinin sağlanmasına yönelik genel teknik düzenlemeler".

Buna ek olarak, bu alandaki mevzuat, arazi ve su kullanımı alanındaki kodifiye edilmiş normatif eylemlerin normları tarafından oluşturulmaktadır. Ayrıca, çeşitli yapıların, düzenli depolama sahalarının, atık tesislerinin tasarımı ve inşası için gereklilikleri belirleyen inşaat normlarını ve kurallarını onaylayan bir dizi alt normatif yasal düzenleme de bulunmaktadır.

Bugün, minerallerin geliştirilmesi Kırgız Cumhuriyeti'ndeki en önemli sanayi bloklarından biridir. Madenlerin geliştirilmesi ve çıkarılması alanındaki mevzuat iyileştirilmekte, bu alandaki yabancı yatırımlar aktif olarak çekilmekte ve giderek daha fazla işletme bu alana dahil olmaktadır. Bu tür bir faaliyetin tüm olumlu yönleriyle birlikte, doğal çevreye, özellikle de bu ölçekte herhangi bir müdahalenin önemli çevresel sorunlarla dolu olduğu gerçeğiyle ilişkili çok açık bir dezavantajı vardır. Bu bağlamda, maden işletmelerinin faaliyetleri ve endüstriyel

atık yönetimi üzerindeki kontrol alanında birleşik bir devlet politikasının geliştirilmesi devletimiz için acil bir ihtiyaçtır.

Bilindiği gibi, Kırgız Cumhuriyeti toprakları çoğunlukla deniz seviyesinden 2.500 metreden daha yüksek bir rakımda yer almaktadır. Kırgızistan topraklarının neredeyse %4'ü (8 bin km²), 650 milyar m³'e kadar tatlı su biriktiren buzullar tarafından işgal edilmiştir. Kırgızistan'ın dağlarının toprak altı çeşitli mineral yatakları içerir. Altın madenciliğinin ülkenin GSYİH'sindeki payı yaklaşık %11, sanayi üretiminde %40 ve ihracatta %48'dir.

Bugüne kadar 7 altın yatağı (birincil) geliştirilmektedir - Kumtor, Makmal, Solton-Sarı, Taldıbulak Levoberejniy, Terekkan, İştamberdı, Jamgır, Karakazık. Aşağıdaki sahalar geliştirme için hazırlanmıştır: Kuru-Tegerek-Andaş, Mironovskoye, Şambesay, Kumbel, Terek, Unkurtaş, Kara-Tube Terek (Dalniy bölümü), Chaarat (Tulkubash bölümü), Solton-Sarı (Buchuk bölümü), Altın-Jilga. Djeruy, Bozımçak, İştamberdı (atık havuzu inşası), Makmal (ikinci atık havuzu) madenleri ve atık havuzları yapım aşamasındadır ve aşağıdaki yataklarda işletmeye alınmıştır. Tüm maden işletmeleri tehlikeli sanayi tesisleri olarak sınıflandırılmakta olup, çevreye yönelik en büyük tehlikeyi zehirli ve radyoaktif sanayi atıklarının depolandığı atık havuzları oluşturmaktadır.

Kadjisay atık barajı haricindeki atık barajları Narın, Maylusuu ve Çu nehirlerinin havzalarında yer almaktadır ve sınıraşan niteliktedir. Kadjisai atık barajı Issyk-Kul Gölü yakınlarında yer almaktadır. 36 atığından 31'i radyoaktif atık içermektedir: 28 - uranyum üretim atığı (8,2 milyon m³); 3 - toryum içeren polimetal üretim atığı. Beş atık çöplüğü, toplam hacmi 5,15 milyon m³ olan demir dışı metal üretim atıkları ve toksik kimyasallar içermektedir. Sumsar yerleşiminde, daha önce faaliyet gösteren kurşun-çinko kombinasyonunun üç atık çöplüğü alanında, devlet epidemiyolojik denetim organlarının verilerine göre, fazla kadmiyum içeriği 320 MPC'ye, manganez - 9 MPC'ye ulaşmıştır. Geçmişte atık barajlarının tasarımı ve inşası, tesisleri tehlikeli doğal süreçlerden (toprak kaymaları, seller ve çamur akışları), sızma önleyici çözümlerden, nüfusu korumaya yönelik önlemlerden (sıhhi koruma bölgeleri vb.) korumak için uzun vadeli önlemler sağlamamıştır.

Kimyasal olarak tehlikeli maddeler için depolama tesislerinin inşası, bakımı ve güvenliğinin sağlanması, risk ve tehditlerle dolu karmaşık ve zorlu bir görevdir. Sovyet deneyimi de dahil olmak üzere geçmiş deneyimler, bu sürecin karmaşıklığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, yukarıda da belirtildiği gibi, Kırgız Cumhuriyeti yüksek dağlık bölgelerde yer alan bir ekosistemdir ve bu da onu doğal ve insan kaynaklı etkilere karşı özellikle savunmasız hale getirmektedir. Depremler, toprak kaymaları, çamur kaymaları, seller, kaya düşmeleri ve diğerleri gibi 20'den fazla doğal afet türü ciddi hasara neden olabilir ve Cumhuriyet'in ekosistemine zarar verebilir. Kırgız Cumhuriyeti Çevre Güvenliği Kavramı, şiddetli yağmurlar, kar erimeleri ve yüksek dağ göllerinden sonra Cumhuriyetin neredeyse tüm topraklarında meydana gelen çamur akışları ve sellerin özel bir tehlike oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda 3.900'den fazla nehir havzası potansiyel olarak tehlikeli olarak değerlendirilmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nde, ortalama olarak, yıl boyunca yaklaşık 153 acil durum vakası yaşanmakta ve listelenen afetlerin payı doğal olayların %90'ını oluşturmaktadır" (Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 9 Haziran

2012 tarihli Kararnamesi ile Onaylanan Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Kavramı UP № 120 Erkin-Too. - 2012. - № 53. - 15 Haziran).

Ak-Tyuz, Kadamjai, Kan, Mailuu-Suu, Min-Kush, Orlovka, Sumsar, Terek-Sai, Khaidarkan ve Chauvai gibi Kırgızistan'ın birçok madencilik ve sanayi bölgesinde olduğu gibi, atıkların çıkarıldığı ve işlendiği yerlerde depolandığında, teknojenik maden sahalarıyla ilişkili çevresel tehlikelerle ilgili durumun daha da kötüleştiğini belirtmek önemlidir. Bu durumda, kötü yönetilen atık depolama tesislerinden kaynaklanan antropojenik emisyonlar, cevher yataklarına yakın olan çevredeki peyzajlara salınmaktadır. Bu arazilerde su, toprak ve bitkiler halihazırda normal insan faaliyetleri ve peyzaj biyotası için kritik sınırlara hızla ulaşabilen yüksek seviyelerde ağır ve nadir metaller içermektedir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Narın iline bağlı Cumgal ilçesinin Min-Kuş köyünde şu anda özellikle tehlikeli bir durum söz konusudur. Bu bölgede toprak kayması tehdidi vardır ve eğer bu gerçekleşirse, Tuyuk-Suu uranyum atık barajının yıkılması gibi gerçek bir tehlike söz konusudur. Bu durum, radyoaktif atıkların Min-Kush, Kokomeren ve Narın nehirlerine boşaltılmasına yol açabilir ve bu da gerçek bir çevre felaketini temsil eder.

Bu felaketi önlemek ve Kırgızistan'da insan yapımı atıkların güvenli bir şekilde yönetilmesini sağlamak için acil önlemler alınmalı ve yoğun çaba sarf edilmelidir. Bu sadece teknik ve mühendislik önlemlerini değil, aynı zamanda daha fazla izleme, güvenli teknolojilerin düzenli olarak güncellenmesi ve sıkı atık yönetimi düzenlemelerini de içerebilir. Bu tür önlemler çevreyi korumak ve bölge sakinlerinin güvenliğini sağlamak için gereklidir.

Kırgızistan topraklarında, 132 milyon metreküpten fazla atık depolayan toplam 770 hektarlık alana sahip önemli sayıda kimyasal tehlikeli madde depolama tesisi bulunmaktadır. Bu depolar, çeşitli cevher türlerinin zenginleştirilmesi ve işlenmesi sürecinde ortaya çıkan atıkların yoğun olarak depolandığı yerlerdir. İşlenen cevherlerin ve konsantrelerin türüne bağlı olarak bu atıklar radyonüklidler, ağır metaller ve insan sağlığına zararlı diğer bileşikler içerebilir.

Mineral hammaddelerden değerli bileşenlerin çıkarılması sürecinde kullanılan tehlikeli maddeler arasında siyanürler, asitler, sülfatlar, nitratlar ve diğer kimyasal bileşikler bulunmaktadır. Acil Durumlar Bakanlığı'na göre Kırgızistan'da, 36'sı Mailuu-Suu şehrinde olmak üzere, bu tür zehirli ve radyoaktif maddeler için 92 gömü alanı bulunmaktadır. Bu durum ciddi çevresel riskler oluşturmakta ve atıkların yönetilmesi, çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkilerinin en aza indirilmesi için kapsamlı önlemler alınmasını gerektirmektedir.

Aynı zamanda, 23 atık uranyum elementleri içerirken, geri kalanlar gömülü radyoaktif kayaç kalıntıları, ağır metaller ve siyanür içermektedir. Toksik ve tehlikeli maddelerin toplam hacmi 2.9 milyon metreküptür (Orta Asya'daki Uranyum Atık Çöplükleri: Yerel Sorunlar, Bölgesel Etkiler, Küresel Çözüm. Çerçeve Belgesi. - Cenevre, 2009. - 126 c.)

Ulusal mevzuat ve uluslararası hukukun yasal çerçevesinin analizi, konuların çeğitliliğini göstermektedir. Kimyasal olarak tehlikeli maddelerin depolandığı tesislerin güvenliği ve radyasyon güvenliği alanındaki ulusal mevzuatın uluslararası normlarla bazı farklılıkları bulunmaktadır. Yasal düzenlemelerin çoğu genel niteliktedir ve her zaman yerel koşulların

özelliklerini ve ulusal standartların gerekliliklerini dikkate almamaktadır. Ayrıca, uluslararası normlar ve standartlarla da uyumsuzluk söz konusudur.

Bu bağlamda, Kırgızistan'da daha iyi düzenleme ve kalkınma için öncelikli alanlara odaklanmak üzere bir dizi yasal tedbire acil ihtiyaç duyulduğunu belirtmek önemlidir:

- Düzenleyicinin güçlendirilmesi (düzenleyicinin haklarının, sorumluluklarının ve görevlerinin hayata geçirilmesi);

- Radyoaktif atık yönetiminde politika ve strateji geliştirilmesi;

- Atık yönetimi uygulamalarının iyileştirilmesi (denetim kontrolü, operatörün haklarının, sorumluluklarının ve görevlerinin hayata geçirilmesi, izleme);

- Tesislerin ve faaliyetlerin düzenlenmesi için yasal ve hukuki çerçevenin iyileştirilmesi ve düzenleyici kurumun güçlendirilmesi, eyalette radyoaktif atık yönetimi için politika ve stratejinin geliştirilmesindeki ana yönlerdir. Bu politika ve stratejinin geliştirilmesi kapsamında, öncelikle farklı düzenleyici kurumlar arasındaki sorumlulukların tanımlanması (politika) ve radyoaktif atık yönetimi için bir Devlet programının geliştirilmesi (strateji) dahil olmak üzere geniş eylem alanları belirlenmiştir.

- Düzenleyici kurumun içinde yapılandırıldığı bir ajans yönetmeliği ile hak, görev ve sorumlulukları tanımlayan bir düzenleyici kurum yönetmeliğinin geliştirilmesi;

- Radyasyon tehlikesi olan tesislerin yönetimi için ulusal bir stratejinin geliştirilmesi;

- Hükümete ve düzenleyiciye uzman görüşü ve tavsiyesi sağlamak üzere bağımsız danışma organlarının kurulması;

- Radyoaktif atıklar da dahil olmak üzere atıklar, bunların çevre ve nüfus üzerindeki etkileri vs. hakkında birleşik bir veri tabanının oluşturulması

- Personelin eğitilmesi ve öncelikli alanların geliştirilmesi amacıyla düzenleme, mevzuat, radyoaktif atık yönetimi, izleme alanlarında uluslararası kurumlar ve uzman gruplarla işbirliği yapılması;

- Koruma ve risk değerlendirme standartlarının geliştirilmesi ve uygulanması;

- Radyoaktif atık depolama tesislerinin her biri için tehdit değerlendirmesi Radyoaktif atık yönetimi uygulamalarının iyileştirilmesi: İşletmecinin güvenlik sorumluluğuna ilişkin hükümlerin iyileştirilmesi (izleme programları, düzenleyici kuruma raporlama, personel eğitimi, fiziksel koruma, saha karakteri, tesislerin kaldırılması ve kapatılması, kirlenmiş alanların iyileştirilmesi ve bir kaza durumunda hasar sorumluluğuna ilişkin olarak);

- Radyasyon tehlikesi bulunan tesislerde devlet denetim kontrolü uygulamasının başlatılması;

- Sahalarda sosyo-hijyenik izlemenin geliştirilmesi. Düzenleyici ve yasal çerçevenin iyileştirilmesi. Proje, düzenleyici kurumun etkinliğini artırmak için gerekli olan aşağıdaki taslak belgeleri geliştirmektedir:

- Uranyum endüstrisi işletmelerinde ve radyoaktif atık depolama tesislerinde radyasyon güvenliği üzerinde devlet denetim kontrolünün yürütülmesi için Talimatların geliştirilmesi;

- Kendi topraklarında radyasyon tehlikesi kaynakları bulunan bir tesisin etki alanında radyoekolojik izleme için Talimatların geliştirilmesi.

KAYNAKÇA

1. Eriashvili N.D., Ivanova Y.A., Rashchenko A.S., Çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası hukuk normlarının ihlalinde sorumluluk sorunu. / Rusya İçişleri Bakanlığı Moskova Üniversitesi Bülteni. 2020 №1 C.55-58
2. Kutmanova D.A. Kırgızistan'da çevre mevzuatının geliştirilmesine ilişkin bazı sorunlar KRSU Bülteni. 2014. Cilt 14. No 6.S. 131.
3. Kırgız Cumhuriyeti'nin 2 Haziran 1999 tarihli 45 sayılı Arazi Kanunu; // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
4. "Çevre Koruma Hakkında" [Elektronik kaynak]: 16 Haziran 1999 tarihli Kırgız Cumhuriyeti yasası. Rep. 16 Haziran 1999 № 53 // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
5. "Hayvanlar dünyası hakkında" [Elektronik kaynak]: 17 Haziran 1999 tarihli Kırgız Cumhuriyeti yasası. Rep. of 17 June 1999 № 59 // Information-legal system "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
6. "Çevre Uzmanlığı Üzerine" [Elektronik kaynak]: 16 Haziran 1999 tarihli Kırgız Cumhuriyeti yasası. Resp. 16 Haziran 1999 № 54 // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
7. "Özel olarak korunan doğal bölgeler hakkında". [Elektronik kaynak]: Kırgız Cumhuriyeti'nin 3 Mayıs 2011 tarihli kanunu. Resp. 3 Mayıs 2011 № 18// Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirildi.
8. "Atmosferik havanın korunması hakkında" [Elektronik kaynak]: Kırgız Cumhuriyeti'nin 12 Haziran 1999 tarihli yasası № 51// Bilgi-yasal sistem "TOKTOM Mamleket Pro". Resp. 12 Haziran 1999'dan itibaren № 51// Bilgi-yasal sistem "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
9. "Su Üzerinde" [Elektronik kaynak]: 14 Ocak 1994 tarihli Kırgız Cumhuriyeti yasası. Resp. 14 Ocak 1994 № 1422-XII. // Bilgi-yasal sistem "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
10. "Maden kaynakları" [Elektronik kaynak]: Kırgız Cumhuriyeti yasası. Resp. of 19 May 2018 № 49 // Information-legal system "TOKTOM mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
11. Atık havuzları ve maden atıkları hakkında [Elektronik kaynak]: 26 Haziran 2001 tarihli Kırgız Cumhuriyeti kanunu. Resp. 26 Haziran 2001 № 57 (17 Nisan 2009 № 128 tarihli Kırgız Cumhuriyeti Kanunu baskısında) // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.
12. Tehlikeli üretim tesislerinin endüstriyel güvenliği hakkında [Elektronik kaynak]: 2 Ağustos 2016 tarihli Kırgız Cumhuriyeti yasası. Resp. 2 Ağustos 2016 № 160 // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.

13. Üretim ve Tüketim Atıkları Hakkında [Elektronik kaynak]: 13 Kasım 2001 tarihli ve 89 sayılı Kırgız Cumhuriyeti Kanunu (Kırgız Cumhuriyeti Kanunu baskısında). Resp. of 13 November 2001 No. 89 (Kırgız Cumhuriyeti Kanunu baskısında). Cevap. 26 Mayıs 2018 № 55,12 Nisan 2019 № 47,8 Temmuz 2019 № 83,23 Mart 2020 № 29) // Bilgi-hukuk sistemi "TOKTOM mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan alınmıştır.

14. Kırgız Cumhuriyeti'nde çevre güvenliğini sağlamak için genel teknik düzenlemeler otvalakh [Elektronik kaynak]: Kırgız Cumhuriyeti yasası. Resp. 8 Mayıs 2009 № 151 (17 Nisan 2009 № 128 tarihli Kırgız Cumhuriyeti Kanunu baskısında) // Bilgi-yasal sistem "TOKTOM mamleket Pro". - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.

15. Sınır aşan Bağlamda Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi-UNECE Sözleşmesi [Elektronik kaynak]: 12 Ocak 2001 tarihli Kırgız Cumhuriyeti Kanunu. Rep. of 12 January 2001 № 6 // Information-legal system "TOKTOM Mamleket Pro". - Erişim modu: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekrandan indirilmiştir.

16. UNECE tarafından geliştirilen ve tavsiye edilen atık yönetim tesislerinin işletme güvenliği için kılavuzlar ve iyi uygulamalar [Elektronik kaynak]: - Erişim sitesi: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2015/TEIA/ECE_CP.TEIA_26_Ru_Web_version.pdf. - Ekrandan çıkarılmıştır.

17. Kutmanova D.A. Kırgızistan'da Çevre Mevzuatının Geliştirilmesine İlişkin Bazı Sorunlar. 2014. Cilt 14. No. 6. 131.

18. Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 9 Haziran 2012 tarihli ve 120 sayılı Kararnamesi ile onaylanan Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Kavramı // Bilgi ve Hukuk Sistemi "TOKTOM Mamleket Pro" - Erişim sitesi: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1. - Ekran görüntüsü.

19. Finlandiya'nın çevre felaketi <https://rg.ru/2012/11/13/katastrofa.html>

20. Karar 56/83 Uluslararası Haksız Fiillerden Devletlerin Sorumluluğu / Genel Kurul tarafından kabul edilen Karar [Altıncı Komite'nin raporu üzerine (A/56/589 ve Corr.1) // <https://docs.cntd.ru/document/901941379/titles/64U0IK>.

21. Brumandinho'daki barajın yıkılması

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%B2_%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D1%8B_%D0%B2_%D0%91%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%8C%D1%8E

22. Macaristan'da alüminyum fabrikası kazası [tps://ru.wikipedia.org/wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki)

23. Aral Denizi'nin seviyesinde azalma

<https://ru.wikipedia.org/wiki>

24. Lac-Mégantic'te petrol kazası (Квебек) <https://ru.wikipedia.org/wiki>

25. Baja Marais'te siyanür sızıntısı

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%B0_%D0%B2_%D0%91%D0%B0%D1%8F-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B5

26. "Kalıcı Organik Kirleticilere ilişkin Stockholm Sözleşmesi", Birleşmiş Milletler Çevre Programı, 2001.

KAZAK DİLİ ÖĞRETİMİNDE İNTERNET KAYNAKLARININ ETKİLİ KULLANIMI

Prof. Dr. Bakyt AİTBAYEVA

El Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi

Almatı, Kazakistan

beibarys@mail.ru

ÖZET

Artık dijital bir toplum, dijital bir ortam oluşuyor ve dijital bir dünyada yaşıyoruz. Çünkü günümüzün küresel dünyasında dijital teknolojiler, çeşitli Gadjetler, dijital medya, mobil uygulamalar ve çeşitli dijital cihazlar hayatımızın bir parçası haline geldi. Hayatımızı değiştirdi ve birçok olasılığın önünü açtı. Gelişmiş ülkelerin teknolojileri insan yararına kullanma olanaklarını giderek artırıyor. "Bu olanaklar dil öğretiminde etkili bir şekilde nasıl kullanılabilir? Kazakçada düşüncelerini sözlü ve yazılı olarak özgürce ifade etme yeteneği nasıl öğretilir? Dil öğrenen kişiyi motive etmek için hangi yöntem ve teknolojiler kullanılmalıdır?" şeklinde sorular ortaya çıkıyor. Öğretmenin asıl görevi, dil öğrenen kişinin dili pratik açıdan öğrenmesi için uygun koşullar yaratmak, etkili bir yöntem seçmek, yani ilgisini ve yaratıcı etkinliğini arttırmaktır. Dil öğretimine yönelik internet platformları, dil öğrenen kişinin yeteneği ve bilgi düzeyi dikkate alınarak seçilmelidir. İnternet kaynakları eğitimde çok sık kullanılmaktadır.

İnternet kaynaklarının kullanımı derslerin hazırlanması ve yürütülmesi kalitesini yeni bir seviyeye yükseltir, öğrenme sürecini günümüz gerçekliğine uygun hale getirir. Öğrencilerin bilgi kültürünü artırır ve interneti kendi kendine eğitim için kullanma isteklerini geliştirir.

Anahtar Kelimeler: İnternet platformu, Dil öğretim, Platform kullanarak video oluşturmak

EFFECTIVE USE OF INTERNET RESOURCES IN TEACHING KAZAKH LANGUAGE

Prof. Dr. Aitbayeva B. M.

ABSTRACT

Now a digital society, a digital environment is forming and we live in a digital world. Because in today's global world, digital technologies, various gadgets, digital media, mobile applications and various digital devices have become a part of our lives. It changed our lives and opened up many possibilities. Developed countries are increasingly increasing their opportunities to use technologies for human benefit. "How can these opportunities be used effectively in language teaching? How to teach the ability to freely express thoughts verbally and in writing in Kazakh? Questions arise: "What methods and technologies should be used to motivate the language learner?" The main task of the teacher is to adapt the language learner to learn the language in practical terms.

Keywords: Internet platform, Language teaching, Platform create video using.

Elbette birçok internet platformu var. Bunlar arasında Kazak dilinin öğretiminde hangi internet platformları kullanılabilir? Bir İnternet platformu seçmeden önce hedeflerimizi tanımlamamız gerekir. Lola May'in dediği gibi; "Öğretirken bilmeniz gereken üç şey vardır: konunuz, kime öğrettiğiniz ve materyali nasıl akıllıca seçip kullandığımız." Bir öğretmenin dil öğretimine büyük bir sorumlulukla ve yaratıcılıkla yaklaşması gerektiğini düşünüyorum. Kendinize her zaman şu soruları sormalısınız: "Hedefim nedir? Kime öğreteceğim? Nasıl öğreteceğim?" Önemli olan, derste Kazakça iletişim kurmayı, sunulan materyali kullanmayı ve konuşma becerileri oluşturmayı amaçlamaktır.

Bu amaçla derslerimizde aşağıdaki internet platformlarından faydalanılabilir:

- 1) <https://classroomscreen.com> - tazelenme, eğlence;
- 2) <https://padlet.com> - abonelik, okuma, konuşma etkinlikleri;
- 3) <https://wordart.com> - abonelik işlemi;
- 4) <https://www.thinglink.com> - okuma, dinleme etkinlikleri;
- 5) <https://quizizz.com> - test görevleri;
- 6) www.goanimate.com - dinleme, okuma aktiviteleri;
- 7) <https://sites.google.com/> - okuma, dinleme etkinlikleri;
- 8) <https://getkahoot.com> - izleme görevleri;
- 9) <https://app.pixton.com/-reading>, abonelik, konuşma etkinlikleri;
- 10) <https://vocaroo.com/-dinleme> etkinliği;
- 11) <https://learningapps.org/> - okuma, abonelik, dinleme etkinlikleri.

İnternette birçok platform bulunmaktadır. Dil öğretiminde kullanılabilecek kaynaklardan oluşan bir koleksiyon oluşturdum. Şimdi her internet kaynağını analiz etmeme izin verin.

GoAnimate, kendi animasyonunuzu ücretsiz olarak oluşturmanıza olanak tanıyan bir projedir. Mevcut benzer projelerden farklı olarak, çok çeşitli animasyon işlemlerine izin verir. Yani proje, herhangi bir sunumu tam bir animasyon filmine dönüştürüyor. Proje geliştiricileri, kullanıcılara animasyonlu klipler oluşturmak için kullanabilecekleri hazır bir kit sağlar. Ayrıca bir arka plan seçmenize (park, ofis, üniversite, yemek odası vb.) veya bunu kendinize ait hale getirmenize olanak tanır.

Oluşturulan kompozisyonun her öğesinin standart ayarları vardır (renk, boyut, animasyon).

Goanimate'i kullanarak video oluşturmak için kişisel bir hesaba ihtiyacınız var. Yalnızca kişisel kullanıcı adınızı, e-posta adresinizi ve şifrenizi belirlemekten oluşur. Yani önce kayıt oluyorsunuz, aralarından seçim yapabileceğiniz birkaç tarife var, ancak hizmeti tanıdıktan sonra basit videolar ve animasyonlar yapmak için ücretsiz trafiği seçebilirsiniz.

GoAnimate iki video düzenleyicisi vardır:

1. Quick Video Maker
2. Full Video Maker

Hizmetin ana özelliği, geniş bir jest koleksiyonu aracılığıyla karaktere gerçekçi bir görünüm kazandırma yeteneğidir. Karakter dans ediyor, yemek pişiriyor, göz kırpmıyor vb. hatta herhangi bir metni seslendiriyor. Animasyon klibine müzik ve hatta kendi sesinizi ekleyebilirsiniz.

Programın avantajları:

- kullanım kolaylığı;
- oluşturulan filmi herhangi bir boyutta MP4 formatında dışa aktarım;
- karakterler düzenlenebilir;
- konu çeşitliliği;
- ses: öğretmen, öğrenciler seslerini kaydedebilirler;
- geri bildirim: öğrenciler birbirlerinin animasyonlarını değerlendirme fırsatına sahiptir;
- bilgilerin görsel olarak alınması;
- ilgi: görevler oyun veya yarışma şeklinde organize edilebilir.

Animasyon, herhangi bir özel beceri gerektirmeyen basit bir sürükle ve bırak sistemi kullanılarak yapılır.

Asıl ve en önemli şey, oluşturulan tüm animasyonlu kliplerin sosyal ağlara ve web sitelerine sorunsuz bir şekilde yerleştirilebilmesidir. Söz konusu programın kullanılması öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmaktadır. Bir bilgi ve iletişim teknolojisi olarak Goanimate, yalnızca öğretmenin mesleki yeterliliğinin geliştirilmesine olanak sağlamakla kalmaz, aynı zamanda öğrencilerin iletişimsel yeterliliğinin oluşmasına da katkıda bulunur.

Programı sınıfta kullanmak:

- Öğrencilerin dikkatini çeker;
- Bir önceki konuyu ne kadar iyi anladıklarını gösterir;
- Yaratıcılığı geliştirir;
- Edinilen bilgi ve becerilerin pratikte kullanılmasına olanak tanır;
- İletişim becerilerini geliştirir;
- İlgileri artırır.

ThingLink – basit bir resmi etkileşimli bir nesneye dönüştüren hizmettir.

Etkinliği:

- Bir fotoğrafa video, metin, resim vb. gibi farklı etiketler ekleyin. ekleyerek birden fazla bilgi sağlayın. Ancak çok fazla sembol olmaması gerektiğini unutmayın.
- Etkileşimli içerik. Sembollere tıklayarak yeni bilgileri okuyabilir ve görebilirsiniz.
- İstedığınız zaman etkileşimli görseli güncelleyebilir ve etiket ekleyebilirsiniz. Bu nedenle alaka düzeyini kaybetmeyen içerik.

ThingLink'te etkileşimli bir görüntü oluşturmak için:

1. Siteye girin ve kayıt olun.
2. Create butonunu kullanarak görseli yüklüyoruz. Resim bir bilgisayardan, sitedeki bir bağlantı aracılığıyla, sosyal ağlardan indirilebilir. Ancak görüntünün kaliteli ve net olması gerekir.
3. Etiket Ekle butonuna tıklayın, resmi yükleyin, başlık yazın.
4. İçerik hazırlıyoruz.
5. Gerekli içeriği tabelaya koyuyoruz (metin, fotoğraf, video, ses, siteye bağlantı vb.).
6. Görüntüyü kaydediyoruz.

Etkileşimli bir görüntüyle çalışırken dikkate alınması gereken noktalar:

- Seçilen görüntü net ve ilgi çekici olmalıdır.
- Resimde çok fazla farklı detay olabilir fakat resmin en fazla bir tane olmasına dikkat edin..

- İşaretler için ses, metin, video gibi farklı içerik formatları kullanılmalıdır.
- Her içerik için farklı etiketler seçin. Örneğin: bir mikrofon, bir kitap.
- Bilgi ilginç olmalıdır.

Bu platform dersin hangi aşamasında kullanılabilir?

- Yeni kelimeleri düzeltirken;
- Farklı meslekler vb. hakkında konuşurken;
- Yeni materyali açıklarken;
- Bağımsız çalışmada yaparken (örneğin: sanal seyahat).

ThingLink Hizmetin dezavantajları:

- İngilizce olduğundan, gerekirse otomatik çevirmen tarayıcısı ekleyebilirsiniz. Ama bazıları tercüme etmiyor.

- Ücretsiz fiyat sınırlıdır.

Google Sites çok basit bir sitedir. Google Sites hizmeti, web tasarımı konusunda hiç bilgisi olmayan bir kişinin hızlı bir şekilde kendi sitesini oluşturmasına olanak sağlar. Google Sites, herhangi bir bilgiyi diğerlerinden daha fazla saklamanıza ve işlemenize olanak tanır. Örneğin: Tablolar, metin veritabanları, resimler, sunumlar, YouTube ve Google Video'daki videolar vb.

Google Sites'ı neden kullanmalısınız çünkü: çeşitli hazır şablonlar, içeriği düzenleme yeteneği, biçim seçebilme vb.

Diğer bir seçenek de Google Sites'ta bir Web-Quest oyunu düzenlemektir. Web-Quest, İngilizce'de "internette arama yapmak," anlamına gelir. Web-Quest, İnternet kaynaklarının eğitimde kullanılmasına yönelik bir model, bilginin ana kısmı öğrencinin bilişsel ve araştırma aktivitesinin geliştirilmesini amaçlayan, İnternet kaynakları aracılığıyla elde edilen bir ders formatıdır.

Web-Quest aşağıdaki görevleri çözmeyi amaçlamaktadır:

1. Konu, modül veya ders konusuna göre temel bilgileri edinmek;
2. Eğitim düzeyini sistemleştirmek;
3. Öz kontrol becerisini oluşturmak;
4. Kapsamlı bir eğitim almayı mümkün kılmak;
5. Bağımsız görevlerin yerine getirilmesi sırasında öğrencilere eğitimsel ve metodolojik yardım sağlamak.

Öğretmen aşağıdaki fırsatlara sahip olacaktır:

- Görevi birkaç kez kullanmak;
- Farklı seviyedeki öğrencilere aynı anda başvuru;
- Öğrencilerle kişisel ve yaratıcı çalışma.

Görevin yürütülmesi sırasında öğrenciler çalışmayı etkili bir yönde yürütebilecek, materyali tekrarlayabilecek, psikolojik engelleri kaldırabilecek ve becerilerini geliştirebilecektir.

Learning Apps – Eğitimde çeşitli etkileşimli modüller içeren ve bir görev oluşturmanın çeşitli yollarını sunan bir bilgisayar programı.

Özellikler:

- modüllerin hızlı oluşturulması ve değiştirilmesi;
- görev veritabanını toplayın ve kullanılabilir hale getirin;
- bir dizi hazır göreve sahip olmak;
- görevi birkaç kez gerçekleştirin;
- etkileşimli görevlerin kategoriye göre gruplandırılması;
- görev oluşturma için hazır şablonların varlığı.

Özellikler:

- dil öğrenen kişi edinilen bilgiyi organize eder;
- görevi birkaç kez gerçekleştirerek sonuca ulaşır;
- dil öğrenen kişinin dil öğrenimine olan ilgisini artırır;
- dili öğrenme motivasyonu ortaya çıkar;
- dil öğrencisi bilgisini kontrol edebilir.

Kahoot — Bilgi testi için ücretsiz, eğlenceli bir öğrenme kaynağı, oyun tabanlı bir çevrimiçi öğrenme platformu. Bu platform Ağustos 2013'te Norveç'te başlatıldı. Kahoot platformu, Johan Brand, Jamie Brooker, Phillip Morgan ve Morten Versik gibi bilim insanları tarafından Mobitroll, Norveç Teknoloji ve Bilim Üniversitesi ile ortak bir proje olarak geliştirildi. Kahoot platformu beş ana ve bir yardımcı saha bazında çalışmaktadır. Kahoot, çeşitli web tarayıcıları ve mobil cihazlar kullanılarak bir web arayüzü aracılığıyla oynatılabilir. Kahoot, öğrenci öğrenimini, biçimlendirici değerlendirmeleri veya geleneksel sınıfların dışında analiz etmek için kullanılabilir. Kahoot platformu basit oyunlardan oluşuyor. Kahoot görevlerini oluştururken fotoğraflar ve hatta video klipler ekleyebilirsiniz.

Kahoot'a sınırsız sayıda soru girebilirsiniz. Sınavlarda ve testlerde, öğrencilerin hızını ve etkinliğini belirlemek amacıyla her görev için bir çalışma süresi girebilirsiniz. Bu programın kullanımının iki avantajı vardır: Birincisi, öğretmen ve öğrenciler arasında yakın bir ilişki kurulur, ikincisi öğrencilerin yeni bilgileri ve konuyu tam anlamıyla keşfetmeye olan ilgisi uyandırılır. Kahoot uygulaması okul yılının tüm materyallerini kapsar ve bilgi edinmek için test soruları oluşturmanıza olanak tanır. Kahoot ayrıca yeni materyalleri derinleştirmek için de yaygın olarak kullanılabilir. Bu hizmet, öğrencinin soruya nasıl cevap verdiğini ve tüm ekibin ilerleme grafiğini izlemenize olanak tanır ve her öğrenci, sonuçlarını özel bir tablodan izleyebilir. Öğrenciler, sonuçları gözlemleme ve sonuç çıkarma fırsatına sahip olacaklardır.

Sonuç olarak internette pek çok farklı platformun olduğunu fark ettik. Kendisi için en uygun platformu seçmek öğretmene kalmıştır. Önemli olan, öğretmenin dil öğretmeye yardımcı olan çevrimiçi kaynakları sınırlamamasıdır. Yani çevrimiçi platformlar dil öğretiminin kapsamını genişletiyor, günümüzün bir gereği olduğu söylenebilir. Dil öğretiminde bu platformların kullanılması öğretim sürecinin tamamen değişmesine, birey odaklı bir öğretim modelinin uygulanmasına yardımcı olmaktadır. Bu kaynaklar dersin her aşamasında kullanılabilir: yeni bir konunun açıklanması, teyit edilmesi, özetlenmesi ve kontrol edilmesi. Çevrimiçi platformlar her

yaştan dil öğrenenlere yönelik bir dizi derstir ve aynı zamanda modern öğretmenler için de bir araç olduğu söylenebilir. Genel olarak çevrimiçi platformların avantajları arasında öğrencilerin veya dil öğrenenlerin öğretme, eğitme ve kendi kendini izleme işlevleri yer almaktadır. Bu tür çevrimiçi kaynaklar ve platformlar, Kazakça ders içeriğinin ve öğretim metodolojisinin önemli ölçüde iyileştirilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla dersi ilgi çekici hale getirmek, ders kitabıyla sınırlı kalmamak, çevrimiçi eğitim platformlarının ek materyallerini de kullanmak her öğretmenin becerisine bağlıdır.

HUKUK VE DİSİPLİNLERARASILIK

Dr. Öğr. Üyesi GÜNEŞ ÇAP

Türk-Alman Üniversitesi, Hukuk Fakültesi
İstanbul, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-8374-857X
gunes.cap@tau.edu.tr

ÖZET

Disiplinlerarasılık talebi modern bilim kadar eskidir. Söz konusu talep, antik çağlardan beri tekrar tekrar tartışılan bilimlerin birliği şeklindeki felsefi anlayışla, evrensel ve genel bir bilimsel söylem ve bilginin anlaşılabilirliği umudunu paylaşmaktadır.

Günümüzde disiplinlerarası çalışmalara yönelik azımsanamayan bir ilgi mevcuttur. Özellikle bilimin popülerleşmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması disiplinlerarası eğilimleri olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönüşümün, hukuk alanında da daha fazla disiplinlerarasılığa ya da en azından disiplinlerarası çalışmalara daha hazırlıklı olmaya doğru bir yönelimi beraberinde getireceği söylenebilir.

Disiplinlerarası işbirliğinin önündeki engeller ise çoğunlukla farklı disiplinler yöntemlerinden ve ilgilerden kaynaklanmaktadır. Bilgi nesnesi ve araştırma yöntemi, disiplinler arasında farklılıklar gösterebilir. Bazen yöntem, bir disiplini disiplin yapan şey olarak karşımıza çıkabilir. Bu nedenle, disiplinlerarasılığın disiplinellik düşüncesinden bağımsız olmadığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Hukukun disiplinlerarasılığını analiz etmek hem hukukun disiplinellik hem de hukukun disiplinlerarasılık tartışmasından ayrı düşünülemez. Disiplinlerarasılığa dair araştırmaların genel bulgularının hukuka uyarlanabilir olup olmadığı ise hukukun terminolojisi, organizasyonları, uygulamaları, yöntemleri ve diğer yapıları dikkate alındığında başlı başına yanıtlanmayı bekleyen bir soru olarak karşımıza çıkar.

Bilim teorisi ve bilim sosyoloji gibi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında disiplinlerarası çalışmalara gösterilen teorik ilgiye hukuk dünyasında benzer oranda rastlanamamaktadır. Hal böyle olunca, hukukta disiplinlerarası çalışmalara daha çok yer verilmesi gerektiğine ilişkin istekler hukuk disiplininin kendine özgü karakterini, diğer disiplinlerle olan ilişkilerini ve hukukun disiplinlerarası çalışmaların konusu yapılıp yapılamayacağını sorunsallaştıran ve kavramlaştıran teorik çalışmaların literatürdeki azlığı sebebiyle bir temenniden öteye geçememektedir.

Söz konusu bu çalışma, hukukun disiplinlerarasılığının mümkün olup olmadığı sorusuna odaklanmaktadır. Bu kapsamda öncelikle disiplinlerarasılık dendiğinde ne anlaşılması gerektiği kavramsal bir çerçeve olarak ortaya konacak; devamında hukukun disiplinlerarasılığı tartışılacaktır. Bu bağlamda hukukta disiplinlerarasılığın sınırlarına, hukukun disiplinlerarasılığının gerekçelendirilmesine ve hukuktan örneklerle disiplinlerarası araştırma türlerine yer verilecektir. Son olarak, hukukun hangi koşullar altında disiplinlerarası çalışmaların konusu yapılabileceği soruna bir yanıt bulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Disiplinlerarasılık, Disiplin, Disiplinlerötesilik, Hukuk bilimi, Metodoloji

LAW AND INTERDISCIPLINARITY

Assist. Prof. Dr. iur. Güneş ÇAP

ABSTRACT

The demand for interdisciplinarity is as old as modern science. It shares with the philosophical notion of the unity of the sciences, which has been repeatedly discussed since antiquity, the hope for a universal and general scientific discourse and the intelligibility of knowledge.

Today, there is a considerable interest in interdisciplinary studies. Especially the popularisation of science and the widespread use of mass media have positively affected interdisciplinary tendencies. It can be said that this transformation will bring about a tendency towards more interdisciplinarity in the field of law, or at least towards being more prepared for interdisciplinary studies.

The obstacles to interdisciplinary collaboration mostly stem from different disciplinary methods and interests. The object of knowledge and the research method may differ between disciplines. Sometimes the method may construct a discipline. Therefore, it would not be wrong to claim that interdisciplinarity is not independent from the idea of disciplinarity.

Analysing the interdisciplinarity of law cannot be separated from the discussion of both disciplinarity of law and interdisciplinarity of law. Whether the general findings of research on interdisciplinarity are adaptable to law is a question that awaits an answer in itself when the terminology, organisations, practices, methods and other structures of law are taken into consideration.

The theoretical interest in interdisciplinary studies in various fields of social sciences, such as the theory of science and sociology of science, cannot be found at a similar rate in the legal world. As such, requests for more interdisciplinary studies in law cannot be more than a wish due to the scarcity of theoretical studies that problematise and conceptualise the unique character of the discipline of law, its relations with other disciplines and whether law can be made the subject of interdisciplinary studies.

This study focuses on the question of whether the interdisciplinarity of law is possible or not. In this context, firstly, what should be understood when interdisciplinarity is mentioned will be put forward as a conceptual framework; then the interdisciplinarity of law will be questioned. In this context, the limits of interdisciplinarity in law, the justification of the interdisciplinarity of law and the types of interdisciplinary research with examples from law will be discussed. Finally, an attempt will be made to find an answer to the question under which conditions law can be the subject of interdisciplinary studies.

Keywords: Interdisciplinarity, Discipline, Transdisciplinarity, Science of law, Methodology

GİRİŞ

Disiplinlerarasılık talebi modern bilim kadar eskidir.¹ Söz konusu talep, antik çağlardan beri tekrar tekrar tartışılan “bilimlerin birliği” veya “bilimlerin bütünleştirilmesi” şeklindeki felsefi anlayışla, evrensel ve genel bir bilimsel söylem ve bilginin anlaşılabilirliği umudunu paylaşmaktadır.²

Günümüzde disiplinlerarası çalışmalara yönelik azımsanamayan bir ilgi mevcuttur. Özellikle bilimin popülerleşmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması disiplinlerarası eğilimleri olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönüşümün, hukuk alanında da daha fazla disiplinlerarasılığa ya da en azından disiplinlerarası çalışmalara daha hazırlıklı olmaya doğru bir yönelimi beraberinde getireceği söylenebilir.

Disiplinlerarası işbirliğinin önündeki engeller ise çoğunlukla farklı disiplineller yöntemlerden ve ilgilerden kaynaklanmaktadır. Bilgi nesnesini araştırma yöntemi, disiplinler arasında farklılıklar gösterebilir. Bazen yöntem, bir disiplini disiplin yapan şey olarak karşımıza çıkabilir. Bu nedenle, disiplinlerarasılığın disiplinellik düşüncesinden bağımsız olmadığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.³

Hukukun disiplinlerarasılığını analiz etmek gerek disiplinellik gerekse disiplinlerarasılık tartışmasından ayrı düşünülemez. Disiplinlerarasılığa dair araştırmaların genel bulgularının hukuka uyarlanabilir olup olmadığı ise hukukun terminolojisi, organizasyonları, uygulamaları, yöntemleri ve diğer yapıları dikkate alındığında başlı başına yanıtlanmayı bekleyen bir soru olarak karşımıza çıkar.

Söz konusu bu çalışma, hukukun disiplinlerarasılığının mümkün olup olmadığı sorusuna odaklanmaktadır. Bu kapsamda öncelikle disiplinlerarasılık dendiğinde ne anlaşılması gerektiği kavramsal bir çerçeve olarak ortaya konacak; devamında hukukun disiplinlerarasılığı tartışılacaktır. Bu bağlamda hukukta disiplinlerarasılığın sınırlarına, hukukun disiplinlerarasılığının gerekçelendirilmesine ve hukuktan örneklerle disiplinlerarası araştırma türlerine yer verilecektir. Son olarak, hukukun hangi koşullar altında disiplinlerarası çalışmaların konusu yapılabileceği soruna bir yanıt bulmaya çalışılacaktır.

¹ Uskali Mäki, Philosophy of Interdisciplinarity. What? What? How?, in: European Journal for Philosophy of Science 6 (2016), No: 3, S. 327 (333); Eric Hilgendorf, Interdisziplinarität, in: Eric Hilgendorf / Jan C. Joerden (Ed.), Handbuch Rechtsphilosophie, 2. Aufl., J. B. Metzler, Heidelberg, 2021, S. 491 (493).

² Lorenz Kähler, Die asymmetrische Interdisziplinarität der Rechtswissenschaft, in: M. Rehberg (Ed.), Der Erkenntniswert von Rechtswissenschaft für andere Disziplinen, Springer, Wiesbaden, 2018, S. 105 (105); Eric Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität — am Beispiel der Rechtswissenschaft, in: JZ 19 (2010), S. 913 (914); Stephan Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität der Rechtswissenschaften, in: Stephan Kirste (Ed.), Interdisziplinarität in den Rechtswissenschaften: Ein interdisziplinärer und internationaler Dialog, Duncker & Humblot, Berlin, 2016, S. 35 (54).

³ Douglas W. Vick, Interdisciplinarity and the Discipline of Law, in: Journal of Law and Society 31 (2004), No: 2, S. 163 (164); Mäki, Philosophy of Interdisciplinarity. S. 331.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Gerek yabancı dilden yapılan çevirilerin çeşitliliği gerekse disiplinlerarası çalışmalara özgü farklı teorik yaklaşımların varlığı dilimize kavramsal bir zenginlik katmıştır. Disiplinlerarasılık, çokdisiplinlilik, disiplinlerötesilik gibi kavramlar bilim teorisi tartışmalarında sıklıkla karşılaşılan kavramlardır.⁴ Bu kavramlarla tam olarak neyin ifade edilmek istendiği ise bu tartışmalarda her zaman açık değildir.⁵ Bir çerçeve oluşturabilmek için kavramsal ögelere ayırmak bu noktada yol gösterici olabilir. Disiplin kelimesi Latince *discipulus* (öğrenci) ve *discere* (öğrenmek) kelimeleriyle yakından ilişkilidir.⁶ Dolayısıyla disiplin, bir okulu oluşturan öğrencilerden talep edilen bir niteliktir. Bu nedenle disiplinlerin ortaya çıkışını okulların oluşumuyla ilişkilendirmek etimolojik açıdan zorlama bir yorum olmayacaktır. Ancak bilimsel bir disiplinin veya çalışma alanının ne olduğu, sınıflandırılması ve araştırma alanı söz konusu disiplinin tarihsel gelişiminden pek de ayrı düşünülemez.⁷

Disiplinler arasındaki ayrımın, bilim(ler)in ve hatta nesnel dünyanın önceden belirlenmiş bir düzenini yansıttığını söylemek pek mümkün görünmemektedir.⁸ Ayrımlar genelde olumsal gelişmelere, kararlara ve tesadüflere dayanır.⁹ Günümüz disiplinlerini, kullandıkları yöntemler bakımından bile birbirlerinden net bir şekilde ayırt etmek çoğu zaman mümkün görünmemektedir. Yeni disiplinlerin ortaya çıkmasının yanında yerleşik disiplinlerin alt disiplinlere ayrılabilmesi de gözlemlenebilmektedir. Özetle, disiplinlerarasılıktan bahsetmek, sadece disiplin teriminin doğasında var olan olumsallıklar nedeniyle bile oldukça zordur.¹⁰ “Disiplinlerarası işbirliği nasıl kurumsallaştırılabilir?” ya da “disiplinel sınırlar nasıl tespit edilebilir?” gibi sorular öncelikle bilginin yöntem, epistemolojik ilgi ve bilgi nesnesi ile bütünleşmiş disiplinlerin sınırları ötesinde nasıl oluşturulabileceğine dair epistemolojik sorularla bağlantılıdır.¹¹

Disiplinlerarasılık, (interdisciplinarity, *Interdisziplinarität*) kural olarak, farklı disiplinlerden araştırmacıların ortak bir çalışma yürütmesini ifade eder.¹² Tek disiplinliliğin (*monodisciplinarity, Monodisziplinarität*) aksine çok disiplinlik veya çoklu disiplinlilik (*multidisciplinarity, Multidisziplinarität*), genel anlamda farklı disiplinlerin bir aradalığı anlamına

⁴ Mäki, *Philosophy of Interdisciplinarity*, S. 331.

⁵ Marco Deppe, *Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität: Von ihrem Woher und Wohin zum Ende der 2010er Jahr*, in: Edmund Brandt / Marco Deppe, (Ed.), *Interdisziplinarität: Ansätze, Trends, Materialien*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2019, S. 10 (10).

⁶ Hilgendorf, *Interdisziplinarität*, S. 491; benzer şekilde Hilgendorf, *Bedingungen gelingender Interdisziplinarität*, S. 914.

⁷ Bu noktada bilim dalı (*field, fach*) ve disiplin (*discipline, Disziplin*) ifadelerinin eş anlama gelmediklerini belirtmek gerekir. Bu konuda bkz. Edmund Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung im Spannungsfeld zwischen Disziplinarität und Interdisziplinarität*, in: RATUBS 3 (2010), S. 1 (2). Marco Deppe disiplini şu şekilde tanımlar: “*Disziplin, kendine özgü olması gerekmeyen, ancak onu diğer disiplinlerden yeterince ayıran kendi ontolojik temeli ve metodolojisi olan bilimsel alt bir sistemdir (= uzmanlık alanı).*” Deppe, *Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität*, S. 12 [Çeviri yazar tarafından yapılmıştır].

⁸ Benzer bir yorum için bkz. Hilgendorf, *Bedingungen gelingender Interdisziplinarität*, S. 914.

⁹ Deppe, *Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität*, S. 16.

¹⁰ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 1 vd.; Kirste, *Voraussetzungen von Interdisziplinarität*, S. 38 vd.

¹¹ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 7 vd.

¹² Vick, *Interdisciplinarity and the Discipline of Law*, S. 164; Hilgendorf, *Interdisziplinarität*, S. 491; Mäki, *Philosophy of Interdisciplinarity*, S. 331; Deppe, *Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität*, S. 16.

gelir.¹³ Bu, bir disiplinin diğer bir disipline yardımcı disiplin olarak eşlik etmesidir.¹⁴ Çok disiplinlilik, disiplin sınırlarına dokunmaz ve araştırma sonuçlarını karşılaştırır. Bilgiyi genişletir ve sorun çözme kapasitelerini artırır. Diğer disiplinlerin bilgisi, araştırmacının kendi bilgisini bir bağlama yerleştirmesi için kullanılır. Dolayısıyla disiplinlerarasılığa yol açan, bilgi nesnesinin çok yönlü doğasıdır.¹⁵

Disiplinleriçilik (*intradisciplinarity, Intradisziplinarität*), bir araştırma sorusunu çözmek için farklı alt disiplinlerden / alanlardan araştırmacıların işbirliği yapmasıdır.¹⁶ Örneğin, özel hukuktan ve kamu hukukundan hukukçuların hukuki bir sorunu ortaklaşa araştırmaları durumunda disiplinleriçi bir çalışmadan söz edilebilir. Disiplinleriçilik kavramını - en azından prensipte (bu konular arasındaki farklılıklardan bağımsız olarak) - aynı spesifik hukuki yöntemin uygulandığı durumlarla sınırlamak yerindedir. Hukuk alt dallarının işbirliği yaptığı durumları dolayısıyla disiplinleriçilik kapsamında görmek gerekir. Ancak bu noktada hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi, hukuk tarihi gibi hukukun temel alanları arasında sayılacak alanları ayırmak gerekir. Disiplinler çoğu zaman yöntemlerle tanımlandığından, hukukun temel alanları esasında felsefe, sosyoloji, tarih gibi farklı disiplin yöntemlerini kullanır. Kıta Avrupası hukuku uygulamasında temel alan akademisyenleri genellikle hukuk formasyonuna sahip hukukçulardan oluşsa da metodolojik senkretizme düşmemek için bu farkı dikkate almak önemlidir.¹⁷ Örneğin, bir ceza hukuku uzmanının hukuk dogmatikinde bulunduğu sonuçları, bir yöntem değişikliğinin gerçekleştiğini açıkça belirtmeden suç psikolojisinden elde ettiği bulgularla düzeltmek istemesi metodolojik olarak kabul edilemez olacaktır. Hukuk alanında disiplinleriçilik, hukuk dogmatikine özgü bir sorunu çözmek için hukuki yöntemler kullanan farklı hukuki konular arasındaki işbirliğidir.¹⁸ Hukuk dogmatik ve hukukun temel alanlarının hukuki bir sorunu çözmek için işbirliği yapması ise disiplinlerarasılık kapsamında değerlendirilmelidir.

Genel olarak bilimsel işbirliği bilimde ortaklaşa çalışma isteğini ortaya koyar. Disiplinlerarasılık, genellikle sınırlı bir süre için somut işbirliği anlamına gelirken; disiplinlerötesilik (*transdisciplinarity, Transdisziplinarität*), işbirliğinin konuya ve disipline özgü yönelimlerini değiştirme, bilimsel bir sisteme yerleştirme anlamına gelir.¹⁹ Jürgen Mittelstraß'a göre disiplinlerötesilik, sorunların ve bu sorunların çözümlerinin konuya özgü tek bir disiplinle açıklanmasının mümkün olmadığı veya bu tür açıklamaların ötesine geçildiği her yerde etkili olan bir bilimsel ilke olarak anlaşılmalıdır.²⁰ Mittelstraß için disiplinlerötesilik, ders kitaplarını

¹³ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 57.

¹⁴ Hilgendorf, Interdisziplinarität, S. 491.

¹⁵ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 57.

¹⁶ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 56; Brandt, Rechtswissenschaftliche Forschung, S. 5.

¹⁷ Bu yönde bir vurgu için Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 56.

¹⁸ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 56.

¹⁹ Thomas Gutmann, Intra- und Interdisziplinarität: Chance oder Störfaktor, in: Eric Hilgendorf, / Helmuth Schulze-Fielitz (Ed.): Selbstreflexion der Rechtswissenschaft, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015, S. 93 (111); Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 57; Hilgendorf, Bedingungen gelingender Inter-disziplinarität, S. 914 vd.; Brandt, Rechtswissenschaftliche Forschung, S. 6.

²⁰ Jürgen Mittelstraß, Methodische Transdisziplinarität, in: Theorie und Praxis 2 (2005), S. 18 (19 vd.)

değiştirebilecek teorik bir ilke değildir.²¹ Konuya özgünlük ve disiplinellik gibi, disiplinlerötesilik de araştırmayı yönlendiren bir ilke ve bilimsel bir örgütlenme biçimidir. Disiplinlerötesilik, bilimsel gerekliliklerden çok kurumsal alışkanlıklara borçlu olunan konuya özgünlüğünü ve disiplinler darlığını ortadan kaldırmaya hizmet eder.

Bazı yazarlara göre disiplinlerötesilik, [1] birkaç bilimsel disiplinin (yeni) bir araştırma nesnesi (örneğin, çevre bilimleri) etrafında birleştirilmesi sürecini ve [2] kendi epistemolojik çıkarına hizmet eden ancak başka disiplinler yöntemlere ihtiyaç duyan bir konuyu organize ederek mevcut bir bilimin farklılaşmasını ifade eder.²² Stephan Kirste, disiplinlerötesiliğin bu ikinci şeklinin ne bir uzmanlaşmaya ne ayrı disiplinler arasında bir işbirliğine ne de yeni bir disiplinin kurumsallaşması olan bilimlerin farklılaşmasına doğrudan karşılık geldiğini, esasında bir disiplinin diğer disiplinlerin yöntemlerini benimsediğini ve onları kendi bilişsel ilgisine tabi kıldığını dile getirir.²³

Julie Thompson Klein disiplinlerarasılığın, disiplinlerin birbirlerinden bilgi ödünç alması, disiplinlerin ortak problem çözmeleri, ayrı kalmaya devam eden disiplinler arasında köprü kurma, bilimsel sınırlar arasında sentetik teoriler geliştirme ve birkaç disiplinin örtüşen araştırma konularına dayalı yeni ortak araştırma alanları oluşturmasına (örneğin hukuk antropolojisi, kriminoloji) kadar uzanan bir yelpazesi olduğunu ileri sürer.²⁴ Disiplinlerarasılıkta disiplinler, diğer disiplinlerden yöntemler benimseyerek kendilerini farklılaştırırlar.

Son olarak belirtmek gerekir ki, disiplinlerarasılık söylemi dinamik bir zeminde hareket eder. Bugün disiplinlerarası kabul edilen bir birlikteliğin, zaman içinde kurumsallaşarak yeni bir disiplin haline gelebileceği göz ardı edilmemelidir.²⁵

B. HUKUKTA DİSİPLİNLERARASILIK

Hukuk disiplini için disiplinlerarasılık talebinin kaynağını hukukun toplumla olan ilişkisinde bulmak mümkündür. Hukuki sorunlar, hukuk dogmatikini disiplinlerarası çözümler aramaya sevk eder. Hukuk sadece normatif bir nitelik taşımaz, aynı zamanda toplumsal çıkarları normlar tarafından yapılandırılmış hukuk normlarına dönüştürür ve normlar tarafından yönlendirilen toplumsal süreçler üzerinde de etkili olmak ister. Hukukun dönüştürme görevini yerine getirebilmesi için de kendi sınırlarının ötesine bakabilmesi gerekir. Hukuk dogmatik bu nedenle kendi ötesine işaret eder. Disiplinlerarası araştırmanın olumlu etkilerinden biri bir disiplinin kendi araştırma temellerini genişletebilmesidir. Bir disiplin disiplinlerarası tartışmalar temelinde, kendi bulgularının diğer disiplinlerin üzerindeki sonuçlarını gözlemlemek için kategoriler geliştirilebilir. Örneğin hukuk dogmatikinin, hukuki kararların sonuçlarını inceleyebilmek için ekonomik ve sosyolojik analizlerle tamamlanması hukuk disiplini

²¹ Mittelstraß, *Methodische Transdisziplinarität*, S. 21.

²² Kirste, *Voraussetzungen von Interdisziplinarität*, S. 58.

²³ Kirste, *Voraussetzungen von Interdisziplinarität*, S. 58.

²⁴ Julie Thompson Klein, *Typologies of Interdisciplinarity*, in: Robert Frodeman (Ed.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, 2. Ed., Oxford Handbooks, 2017, S. 21 (22).

²⁵ Deppe, *Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität*, S. 14.

zenginleştirecektir. Problemler sadece hukuka içkin değil, aynı zamanda toplumsal problemler olduğunda, hukukun problem çözme kapasitesini arttırmak disiplinlerarasılık için başlı başına bir neden olacaktır.

I. Hukukta Disiplinlerarasılığın Sınırları

Hukuk, disiplinlerarası temaslarda özellikle zorluk çeken bir disiplindir. Bunun çeşitli nedenleri olduğu söylenebilir. Hukuk disiplininin disiplinlerarası çalışma konusundaki isteksizliğinin en önemli nedeni, muhtemelen terminolojisinin ve yöntemlerinin diğer disiplinlerden çok farklı ve gelişmiş olması ve bu nedenle disiplinlerarası işbirliğinin zor olmasıdır.²⁶ Bu durum özellikle son derece gelişmiş dogmatik araçlara sahip olan Kıta Avrupası hukuku için geçerlidir.²⁷ ABD gibi diğer ülkelerde, diğer disiplinlerin (örneğin ekonominin, edebiyat çalışmalarının ve kültürel çalışmaların) temsilcileriyle işbirliği, disiplinler arasındaki farklılaşmanın çok daha zayıf olması nedeniyle daha az sorunludur.²⁸

Hukukun disiplinlerarasılığı söz konusu olduğunda önemli bir diğer faktör, hukukun konu alanındaki, yani hukuk disiplininin kendi içindeki farklılaşmalarıdır. Hukuk alanındaki yaygın kabul, özel hukuk ile kamu hukuku arasında ve örneğin kamu hukuku içinde de ceza hukuku, anayasa hukuku ve idare hukuku gibi diğer hukuk dalları arasında ayırım yapmaktır. Hukukun bu alt dalları bazı yol gösterici ilkelere ve standartlara tabidir. Söz gelimi, ceza hukukunun kanunilik ilkesi, ceza hukukunu haklı olarak kendi başına bir alt disiplin olarak kabul etmeyi sağlayacak katı bir kıyas yasağı uygular. Bu türden yol gösterici ilkeler yalnızca doktrin tarafından kabul edilmemekte, (AY Md. 38’de ve TCK Md. 2’de olduğu gibi) yazılı olarak da düzenlenmektedir. Bu tür yol gösterici ilkeler ve standartlar hukukun iç farklılaşmasını önemli ölçüde etkiler.²⁹ Ekonomi ceza hukuku, çevre ceza hukuku, bilişim ceza hukuku, tıp ceza hukuku gibi daha detaylı bölümlenmeleri de hukukta görmek mümkündür.

Hukukun farklılaşmasına hukuk disiplininin farklılaşmasının ve uzmanlaşmanın artışı da eşlik etmektedir. Başlıca hukuk alt alanları içinde yeni özel alanlar ortaya çıkmakta ve bu alanlar kısa süre içinde makaleler, monografiler ve şerhler yoluyla geliştirilmektedir. Son dönemde kişisel veriler, yapay zekâ, blockchain ve metaverse gibi konularda makalelerin, monografilerin ve akademik etkinliklerin sayısındaki artış da bu farklılaşma eğilimlerine sadece birkaç örnektir.³⁰ Çevrenin korunması, sermaye piyasasının düzenlemesi, tıp ve sağlık hizmetleri ve internet gibi

²⁶ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 918.

²⁷ Benzer bir yorum için bkz. Jan M. Smits, Hukuk ve Disiplinlerarasılık: Hukuk Araştırmalarının Kaçınılmaz Normatifliği Üzerine, Çev.: Ertuğrul Uzun, in: Hukuk Kuramı 6 (2015), C. 2, S. 59 (60).

²⁸ Benzer bir tespit için bkz. Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 917; yine bkz. Susanne Baer, Interdisziplinäre Rechtsforschung. Was uns bewegt., in: Stefan Grundmann / Michael Kloepfer u.a. (Ed.), Festschrift 200 Jahre Juristische Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin: Geschichte, Gegenwart und Zukunft, De Gruyter, Berlin / New York, 2010, S. 917 (921 vd. ve 926 vd.).

²⁹ Kähler, Die asymmetrische Interdisziplinarität, S. 121.

³⁰ Örnek niteliğinde şunlar sayılabilir: 2018 yılında Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Boğaziçi Üniversitesi Bilgi Sistemleri Araştırma Merkezi “Uygulama ve Teori Bakımından Disiplinler Arası Kişisel Verilerin Korunması” konulu bir sempozyum düzenlemiştir. Uludağ Üniversitesi “Disiplinler Arası Yapay Zeka Yüksek Lisans Programı” sunmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Blockchain Araştırma Grubunu, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ise Metaverse Araştırma Grubunu bünyesine katmıştır.

alanlarda da anlamlı, yani verimli ve sürdürülebilir şekilde etkili olacak düzenlemeler arayışı yer almaktadır. Bu tür sorular açık bir şekilde hukuk, ekonomi, tıp ve bilgisayar teknolojileri arasında disiplinler ötesi bir işbirliğini zorunlu kılmıştır.

Sosyal ve beşerî bilim dallarının pek çoğunda benzer biçimde ortaya çıkan sorular mevcuttur. Betimleyici ve normatif dil arasında ayırım yapma, anlam ve açıklama, nedensellik bağı kurma bu bilim dallarının ortak faaliyetlerden sadece bir kaçıdır. Buna karşın, hukuk disiplininin, diğer disiplinlerin kavramsal tanımlarını ve dilsel alışkanlıklarını çoğu zaman dikkate almayan, bağımsız ve kendine özgü bir kavramsallaştırma eğiliminde olması dikkat çekicidir. Her ne kadar diğer disiplinlerden kavramsal ödünç almalar olsa da bu tür alımlama süreçleri çoğu zaman önemli bir zamansal gecikmesiyle gerçekleşir.³¹

Eric Hilgendorf, hukuk alanında disiplinlerarası çalışmanın ilk sınırlayıcı koşulu olarak, yeni dogmatik unsurların uygulamada sınırlı bir şekilde kullanılabilmesine işaret eder.³² Tıp gibi hukuk da güçlü bir şekilde uygulama odaklı bir disiplindir. Uygulamada kullanılmayan (ya da kullanılmayan) dogmatik unsurların ve teorilerin bu nedenle hukuk için çok çekici olmadığını dile getirir. Dogmatik unsurların çeşitliliği ve farklılaşması, hukuk uygulayıcıları tarafından benimsenmelerini zorlaştırır. Bu bağlamda Jan M. Smits de hukuk eğitimi, araştırma ve hukuk uygulaması arasında keskinleşen bir ayırımın olduğuna vurgu yapar.³³

Hilgendorf, hukukun disiplinlerarasılığını baştan sınırlayan ikinci bir faktörün hukuk sisteminin ve aktörlerinin kayda değer yapısal muhafazakârlığı olduğunu söyler.³⁴ Hukukçuların, hukuk sisteminin teorik temellerindeki değişikliklerin uygulamaya yansiyabilecek olmasından dolayı, diğer disiplinlerden yapılan alımlamalara şüpheyle yaklaştıklarının altını çizer.

İlk bakışta sıradan gibi görünen üçüncü bir faktör ise hukukun hukuk-dışı disiplinler hakkındaki çalışmalara çok az zaman bırakmasıdır.³⁵ Bunun nedeni, hukukun ayrıntılı doğası ve yüksek değişim hızı ile neredeyse tüm hukuki uygulama konularının akademik olarak ele alınmasını gerektirmesidir. Bu konuda Smits, hukuk mezunlarının hukuk uygulaması için yeterince donanımlı olmama kaygısı taşıdıklarına ve bu sebeple dogmatik hukuka daha fazla ilgi gösterdiklerine işaret eder.³⁶

Hukukun ayrıntılı içeriğinin bir diğer dolaylı sonucu da hukukun disiplinlerarası etkileşimde asimetrik bir ilişki yaratmasıdır. Bu asimetri, hukuki öğeler barındıran bir disiplinlerarası araştırmaya hukukçuların hukukçu olmayanlara göre daha istekli olması şeklinde

³¹ 1990’larda dilbilim, felsefe ve sosyoloji gibi alanlarda popülerlik kazanmaya başlayan “performativite” kavramının, hukuk teorisinde “hukukun performativitesi” tartışmaları adı altında ancak yakın zamanda ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir. Bu tartışma için bkz. Güneş Çap, Hukukun Performativitesi, in: Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 16 (205), S. 1607-1633. Benzer şekilde 1990’lar sonlarında cinsiyet ve kimlik tartışmalarında karşımıza çıkan “queer” kavramının ancak 2010 sonrasında “queer hukuk çalışmaları” çatısı altında hukuk tartışmalarına entegre olmuş olması benzer gecikmeyi örneklendirmektedir. Bu konuda bkz. Güneş Çap, Queer Hukuk Çalışmaları, in: Zeynep Özlem Üskül Engin vd. (Ed.), Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk, C. 3, Oniki Levha, İstanbul, 2022, S. 113-142.

³² Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 918.

³³ Smits, Hukuk ve Disiplinlerarasılık, S. 62; aynı şekilde Gutmann, Intra- und Interdisziplinarität, S. 114 vd.

³⁴ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 918.

³⁵ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 918.

³⁶ Smits, Hukuk ve Disiplinlerarasılık, S. 62.

karşımıza çıkar. Lorenz Kähler, en önde gelen disiplinlerarası hareketler olan “hukuk ve ekonomi”, “hukuk ve edebiyat” ve “hukuk ve toplum”un esasında hukukçular tarafından yürütüldüklerine dikkat çeker.³⁷ Hukuk-dışı disiplinlerin, hukukun uzmanlık gerektiren içeriğinden dolayı hukukla etkileşime girmekten kaçındıklarını belirtir.

II. Hukukta Disiplinlerarası Çalışmaların Gereçelendirilmesi

ABD’de 19. yüzyılın sonundan ve Almanya’da 1970’lerden itibaren disiplinlerarası hukuk çalışmalarının yükselişe geçtiği, 1980’lerden bu yana da her iki hukuk kültüründe de disiplinlerarasılığa karşı söylemlerin azaldığı gözlemlenmektedir. Ancak disiplinlerarası bulguların disiplinlerarası araştırmalara dâhil edilmesi ve hatta disiplinlerarası sınırların aşılması meselesi hem genel olarak hem de hukuk alanında hala tartışmalıdır. Anglo-Amerikan hukukunda bu tartışma, “doktrinciler” ile “disiplinlerarası çalışma yanlıları” arasında gerçekleşir. Douglas W. Vick; disiplinlerarasılığı savunanların çoğunun doktrincileri entelektüel açıdan katı ve içe dönük olarak nitelediğini, birçok doktrincinin de disiplinlerarası araştırmaları araştırmacılarının tam olarak anlamadığı teorilerle ve yöntemlerle amatörce uğraştıkları araştırmalar olarak gördüğünü dile getirir.³⁸ Kirste; hukuk alanında disiplinlerarasılık tartışmasının hukuk biliminin bilimsel nedenlerle değil, yalnızca kurumsal atalet nedeniyle kazanılabilecek bir kuşatma veya savunma savaşı olarak anlaşıldığını söyler. Bu tartışmada bir tarafın hukuk biliminin saflığıyla, diğer tarafın ise normatif olarak hukukun sosyal sorumluluğuyla ve hukukun ve onunla işbirliği yapan diğer bilimlerin gerekli bulgularının dikkate alınmasıyla ilgilendiğine işaret eder.³⁹

Hukukun disiplinlerarasılığının sınırları bahsinde belirtilen (uygulamanın ihtiyaçlarının dikkate alınması, yapısal muhafazakârlık ve hukuk uzmanlaşmasında ortaya çıkan talepler gibi) hususlar hukukun disiplinlerarasılığının özel olarak gereçelendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu kısımda disiplinlerarasılığın lehinde ve aleyhinde olan ana argümanlara yer verilecektir.

1. Aleyhte Argümanlar

Yukarıda kavramsal çerçeve başlığı altında özetlenmeye çalışıldığı gibi,⁴⁰ disiplinlerarasılık en başta bir talep olarak belirsizdir. Bunun en önemli nedeni “disiplin” kavramının kendisinin net olmamasıdır. Hukukun bir disiplin olarak sınırlarını tespit etmek başlı başına bir tartışma iken, hukukun ötesine geçmekten yani hukukun disiplinlerarasılığından ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymak ayrı bir tartışma olarak karşımıza çıkar.

Öncelikle akademisyenler açısından disiplinlerarasılığın kendi başına kariyer imkânı sunmaması ve hatta bazı durumlarda kariyer ilerlemesinin önünde engel teşkil edebilmesi sorunlu

³⁷ Kähler, Die asymmetrische Interdisziplinarität, S. 109.

³⁸ Vick, Interdisciplinarity and the Discipline of Law, S. 164.

³⁹ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 35 vd.

⁴⁰ Bkz. yukarıda A.

bir durumdur.⁴¹ Ancak Türkçe disiplinlerarası yayın imkânın araştırmacılar için sınırlı olduğunu söylemek pek de mümkün görünmemektedir.⁴²

Disiplinlerarası projeleri tehdit eden özel risklere değinmek bu noktada yerinde olacaktır. Her şeyden önce, farklı disiplinlerin birbirlerini anlamasında güçlükler ortaya çıkabilir.⁴³ Hatta bu güçlükler, ilgili araştırmacıların iyi niyetlerine rağmen birbirlerini tamamen geçiştirmelerine kadar varabilir.⁴⁴ Başarılı bir disiplinlerarasılık, en azından diğer disiplinin bir problemi nasıl ele aldığıнын, terminolojisinin ve problem çözme önerilerinin asgari bilgisini gerektirir. Disiplinlerarası konferansların, katılımcıların ortak bir dil bulamadıkları ya da ortak bir dil üzerinde anlaşamadıkları veya anlaşmaya istekli olmadıkları için başarısız olduğu eleştiri konusu olabilmektedir.⁴⁵ Anlam sorunlarının üstesinden gelmek için katılımcılar soyutlamaya kaçma eğilimini tercih edebilir; böylece kurulan cümlelerin genelliği artırılarak somut ifadelerden ve örneklerden kaçınılırlar. Çözüm olarak tartışmasız olan ortak kanaatlere başvurulduğu da gözlemlenebilmektedir. Bu, disiplinlerarası çalışmanın ikinci bir riskini beraberinde getirir. Bağlayıcı olmayan iletişim ve önemsiz kılınan içeriğin çoğalması,⁴⁶ disiplinlerarası çalışmanın kısmen itibarsızlaştırılmasına neden olabilecektir.

Dil konusu ile ilgili bir diğer mesele, her disiplinin araştırma nesnesini tanımlamak, açıklamak ve/veya değerlendirmek için kendine özgü bir kelime dağarcığı kullanmasıdır. Farklı disiplinler farklı kavramlar kullanır ve kavramları bir disipline diğerine aktarmak imkânsız olmasa da çok zor olabilir. Bir disipline geçerli olan kavramlar her zaman başka bir disipline anlam ifade etmeyebilir. Örneğin, dilbilimcilerin yaptığı gibi hukuku dilbilimsel kategorileri açısından analiz etmek ya da iletişim bilimcilerinin yaptığı gibi yasama sürecini bir “transkripsiyon”⁴⁷ olarak tanımlamak hukukçular için anlaşılmaz olabilir. Aynı şekilde, sağlık uzmanlarının insan bedenlerini analiz ederken “mülkiyet” veya “mülkiyet hakkı” gibi hukuki kavramları kullanmaları kendilerinden beklenilmez. Kavramların disiplinlerarası geçişi mümkünse de ilgili kavramlar hedef disipline başlangıçta sahip oldukları anlamdan farklı, yeni bir anlam kazanabilirler. Açık bir aktarım gerçekleşmemiş olsa bile, farklı disiplinler aynı kavramları çok farklı şekillerde anlayabilirler. Dilbilimde buna “yalancı eşdeğerlilik sorunu”⁴⁸ adı

⁴¹ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 10. Türkiye’de doçentlik uzmanlık alanları arasında yer alan temel hukuk alanları için bkz. https://www.uak.gov.tr/DuyuruBelgeleri/2023/8/2023BilimveSanatAlaniAnahtarKelimeler_24082023.pdf, (Erişim Tarihi: 16.08.2023).

⁴² Sosyal ve beşerî bilimler için örnek niteliğinde şunlar sayılabilir: *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, *Disiplinlerarası Yenilik Araştırmaları Dergisi*, *Disiplinlerarası Çocuk Hakları Araştırmaları Dergisi*, Koç Üniversitesi Hukuk Fakültesi *Disiplinlerarası Hukuk Çalışmaları Serisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin düzenlediği “Hukukta Disiplinlerarası Yaklaşımlar Konferansları”, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi’nin düzenlediği “IV. Ticaret Hukuku Uluslararası Sempozyumu Ticaret Hukukunda Disiplinlerarası Yaklaşım” etkinliği gibi.

⁴³ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 9.

⁴⁴ Kähler, *Die asymmetrische Interdisziplinarität*, S. 118.

⁴⁵ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 9.

⁴⁶ Brandt, *Rechtswissenschaftliche Forschung*, S. 9.

⁴⁷ Örnek bir kullanım için bkz. Çap, *Hukukun Performativitesi*, S. 1620 vd.

⁴⁸ Bu niteleme için bkz. B. M. J. van Klink / H. S. Taekema, *On the Border. Limits and Possibilities of Interdisciplinary Research*, in: B. M. J. van Klink / H. S. Taekema (Ed.), *Law and Method. Interdisciplinary Research into Law*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, S. 7 (10).

verilir: kavramlar benzer görünüyor olmalarına rağmen başka anlamlara gelirler.⁴⁹ Örneğin pozitivism hukuk felsefecileri için başka, hukuk felsefesi alanından olmayanlar, sözgelimi ekonomistler için başka bir anlam ifade eder.⁵⁰ Bu nedenle, çoklu veya disiplinlerarası araştırmalarda yer alan her akademisyen, kavramları aktarırken çok dikkatli olmak zorundadır.

Üçüncü bir risk ise disiplinlerarası çalışmaların disipline özgü standartlardan taviz verme sonucuna yol açabilmesidir.⁵¹ Örneğin, disiplinlerarası projeler çerçevesinde ceza hukukunun hukuki kesinlik, kanunilik gibi hukuki bağlarından vazgeçmesini istemek elbette yanlış olacaktır.

2. Lehte Argümanlar

Bilimsel çalışmalarda ortaklaşa, birkaç disiplin tarafından ele alınabilecek görevler olması muhtemeldir. Söz gelimi, sağlık, internet veya biyoteknoloji gibi alanlarda kişisel verilerin korunmasına yönelik kanuni bir düzenleme geliştirmenin söz konusu olması ve amaca uygun ve sürdürülebilir bir düzenleme önerisi geliştirmek için çeşitli disiplinlerin birlikte çalışması gerekebilir. Böyle bir çalışma, durumun ve onu belirleyecek olan normların (ampirik olarak) detaylandırılmasını, kavramsal olarak açıklanmalarını ve tutarlılıklarının kontrol edilmelerini ve son olarak da uygun olan bir normun yazılı hale getirilmesini gerekli kılabılır.⁵²

Bazen de konuya özgü olduğu varsayılan tekil sorular, çoğu zaman ancak başka bir disiplinin sonuçlarının yardımıyla anlamlı bir şekilde çözülebilir. Mesela, bir normun farklı yorum türleri ile yorumlanması mümkündür. Yorum türlerinden birine karar verirken, hangi yorumun norm koyucu tarafından ulaşılmak istenen hedefe veya hedeflere en çok yaklaştığı sorusu önemli bir rol oynayacaktır. Ancak, bu tür soruların cevaplanması çoğu zaman açık bir şekilde hukuki bir görev değil, ekonomi, psikoloji veya sosyoloji gibi disiplinlerin alanına giren ampirik görevlerdir.

Hukuk, örneğin AY Md. 55/2'deki gibi "ülkenin ekonomik durumu"na atıfta bulunduğu, hukuki olmayan standartlara da atıfta bulunmuş olur. "İyiniyet", "dürüstlük", "ahlaka uygun" gibi değere dayanan veya "değer içeren" kavramlar kanuni sınırların aşılmasını gerektirir. Bu durumlarda, "kanunen zorunlu" bir disiplinlerarasılıktan söz edilebilir.⁵³ Bu bağlamda bilirkişilerin kanunun uygulanması sürecine dâhil edilmesi de disiplinlerarası bir temastır. Ancak bu temas biçiminin dikkate değer bir özelliği, hukuk sisteminin yabancı bir disiplinden gelen girdilerin nasıl dikkate alınacağına karar verme hakkını saklı tutmasıdır.

Disiplinlerarasılık aynı zamanda kişinin araştırmacı olarak kendi bilimsel düşünce süreçleri üzerinde verimli bir etkiye sahip olabilecek bir ufuk geliştirmesini de mümkün kılar. Bu bağlamda,

⁴⁹ Benzer şekilde hukukçular ve sosyologlar geçerlilik konusunda çok farklı anlayışlara sahip olabilirler. Bir hukuk normu, geleneksel hukuk düşüncesi anlamda, üst hukuk normlarına uygun olarak oluşturulduğunda "geçerli" olarak adlandırılır. Ancak sosyologlar için bu genellikle yeterli değildir: bir hukuk normunun sosyolojik anlamda geçerli olabilmesi için toplumda uygulanması ve itaat edilmesi gerekir; aksi takdirde bu norm sadece kâğıt üzerinde bir kuraldır. Geçerlilik ve etkililik ayrımı için bkz. Bkz. Hans Kelsen, *Saf Hukuk Kuramı*, Ertuğrul Uzun (Çev.), 2. Baskı, Nora, İstanbul, 2020, S. 77.

⁵⁰ Bu örnek için bkz. Vick, *Interdisciplinarity and the Discipline of Law*, S. 167.

⁵¹ Hilgendorf, *Bedingungen gelingender Interdisziplinarität*, S. 921.

⁵² Kähler, *Die asymmetrische Interdisziplinarität*, S. 122.

⁵³ Hilgendorf, *Bedingungen gelingender Interdisziplinarität*, S. 920.

disiplinlerarasılığın sezgisel bir işlevinden söz edilebilir. Başka bir disiplinden araştırmacılarla akademik temas, yeni yaklaşımları ortaya çıkarabilir.

Disiplinlerarasılığın bir diğer avantajı da uzmanlaşmış bilimsel araştırmacıların sunumlarında basitleştirmeye gitmeleridir. Diğer disiplinlerden gelen bilim insanlarının uzmanlaşmış bilimsel soruları ve yaklaşımları daha rahat anlayabilmesi için disiplinlerarası çalışmalarda karmaşıklıktan kaçınılır. Hukuk dili açısından bu basitleştirme, hukukçu olmayanların hukuki konularda bilgi sahibi olmalarını sağlar.⁵⁴

Disiplinlerarası araştırmalar aynı zamanda bilimin popülerleşmesinin de yolunu açar. Dahası, araştırmanın anlaşılabilirliği, araştırmanın denetlenmesi için bir önkoşuldur. Disiplinlerarasılık, araştırmacıları fildişi kulelerinden çıkmaya zorlayarak, çalışmalarını uzman olmayan meslektaşları için bile sınanabilir hale getirir.⁵⁵ Bilimsel sorunlara yeni bilimsel eleştiri biçimlerinde dışarıdan bir gözle yaklaşıma izin verir.⁵⁶

Disiplinlerarası tartışmalar ayrıca, sorun çözme yeteneğini geliştirir. Pratik bir disiplin olarak hukuk, toplumsal çatışmaların çözümüne yardımcı olmalı ve bu çatışmaların gelecekte ortaya çıkmalarını önleyecek ilkeler sunmalıdır. Bununla ilgili olarak Kirste, hukuk bilimlerinin, hukuk alanını araştıran bilimlerle disiplinlerarası söylemlere katılmadığı takdirde, hukukun gerçek hedeflerini yerine getirme yeteneğini kaybedeceğine vurgu yapar.⁵⁷

Son olarak, araştırma nesnesinin çeşitliliği de disiplinlerarası araştırmayı teşvik edebilir. Birkaç disiplinin aynı olguya odaklanması, araştırmacılar için kendi disiplinlerini geliştirme fırsatını da sunar. “*Hukuk söz konusu olduğunda bu, hukukun çeşitli sosyal normlara, davranış biçimlerine ve tutumlara eklemlenmesinin hakkını vermek, ekonomik etkilerini ve sonuçlarını dikkate almak ve değerlerin felsefi temelini analiz etmek anlamına gelir. Ancak, hukukun kendine has niteliklerinin ve hukuk biliminin özelliklerinin göz ardı edilmemesi için hukukun bu etkileri kendine özgü bir şekilde dönüştürdüğü ve kendi sistemine uydurduğu ve özel yapısı nedeniyle toplumsal etkilerinin de kendine özgü bir şekilde gerçekleştiği dikkate alınmalıdır.*”⁵⁸

III. Hukuk ve Disiplinlerarası Araştırma Türleri

Yaygın kullanımda disiplinlerarasılık, genellikle iki veya daha fazla disiplinin bir araya getirildiği her türlü araştırmayı kapsayan oldukça geniş bir kategori olarak karşımıza çıkar. Disiplinlerarası araştırma pratiğine daha yakından bakmanın bir yolu bir araştırma projesine diğer disiplinlerden ne ölçüde katkı sağlandığını ölçekleyen bir araştırma tipolojisi oluşturmak olabilir. Bu türden bir yol izleyen van Klink ve Taekema, bulgularını dinamik bir modelle sunarlar.⁵⁹ Van Klink ve Taekema disiplinlerarası çalışmanın tek bir disiplinin ötesine ne kadar geçtiğini değerlendirmek için öncelikle belirli bir disiplinin bakış açısını belirleyen unsurları ortaya koyarlar. Bir disiplinin ilk ve en göze çarpan özelliğinin, kullandığı belirli kavramlar dizisi ve

⁵⁴ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 920.

⁵⁵ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 920.

⁵⁶ Benzer bir yorum için bkz. Baer, Interdisziplinäre Rechtsforschung. S. 935.

⁵⁷ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 63.

⁵⁸ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 63 [Çeviri yazar tarafından yapılmıştır].

⁵⁹ van Klink / Taekema, On the Border, S. 1 vd.

bunların kullanılma şekli olduğunu söylerler.⁶⁰ Genelde her disiplinin kendine özgü temel kavramları olduğuna ve farklı disiplinlerin aynı kavramları kullanması durumunda dahi bu kavramlara yüklenen anlamların farklılık gösterebileceğine vurgu yapar.⁶¹ Bir disiplini ayırt eden ikinci özellik ise bir disiplinin kullandığı yöntemlerle belirlenir.⁶² Birçok disiplin birden fazla yöntem kullansa da çoğu zaman bir disiplinin karakteristiği olan birkaç tercih edilen yöntem bulunur. Bu yöntemler başka disiplinlerle paylaşılsa bile, bir disiplinin bunları kullanma ve geliştirme şekli kendine özgüdür. Örneğin, metin analizi hem hukukçular hem de edebiyatçılar için temel bir yöntemken, bu yöntemin bu disiplinlerdeki uygulamaları arasında birbirlerinden farklıdır.⁶³ Bir disiplini kendine has kılan bir diğer unsur ise gerçekliğin veya deneyimin incelenen yönünü ifade eden disiplin nesnesidir.⁶⁴ Bazı disiplinler için nesne, disiplinin sınırlarının en açık göstergesiyken, bazı disiplinler için nesnenin karakteri veya kapsamı tartışmalı olabilir. Hukukun nesnesinin de tartışmalı olanlar arasında yer aldığı söylenebilir. Hukuk alanında çalışan akademisyenlerin tam olarak neyi inceledikleri konusunda farklı görüşlere sahip olduklarını görmek için hukukun ne olduğu üzerine yürütülen hukuk felsefesine özgü tartışmalara bakmak yeterlidir. Dördüncü unsur, bir disiplinin ele aldığı sorunların birbirlerinden farklı olması ve bunun sonucunda ortaya çıkan yaklaşım farklılıklarıdır.⁶⁵ Farklı disiplinler farklı sorunları incelerler. Bu aynı zamanda aynı nesneyi farklı yaklaşımlarla açıklamak şeklinde de karşımıza çıkabilir. Sözgelimi bir araştırma nesnesi olarak insan bedeni, biyoloji, tıp, sosyoloji, antropoloji veya etik tarafından farklı şekillerde ele alınabilir. Son olarak, bir disiplinin ayırt edici özelliğinin takip ettiği araştırma hedefi olduğu söylenebilir.⁶⁶ Bu noktada betimleyici ve değerlendirmeyi amaçlayan araştırma arasında ayrım yapmak mümkündür. Bu bağlamda olgunun doğru bir betimlemesini veya açıklamasını amaçlamak veya normatif bir değerlendirmeyi amaçlamak farklı disiplin hedefleri olarak karşımıza çıkar. Örneğin, hukuk bilimi ve hukuk sosyolojisi arasında bu türden bir farklılık olduğu ileri sürülebilir. Dahası, disiplinler veya bir disiplin içindeki farklı yaklaşımlar, betimleme ya da değerlendirme ile bağlantılı amaç veya amaçlar bakımından da farklılık gösterebilir. Örneğin, mahkeme işlemlerinin sosyo-hukuki bir tanımı, ilgili hukuk aktörlerinin içgüdülerini anlamayı veya açık davranışlarını açıklamayı amaçlayabilir.

Van Klink ve Taekema, yukarıda açıklanan beş belirleyici unsuru kullanarak disiplinlerarası hukuki araştırma türlerini tek disiplinli bir bakış açısından tamamen bütünleşmiş disiplinlerarası bir bakış açısına doğru ilerleyen bir skalada açıklarlar. Disiplinlerarası araştırma pratiğinde ortaya çıkan en önemli konuların, problem tanımıyla (problem tanımında disiplinler arasında bir işbirliği var mı?) ve farklı disiplinlerin kavramlarıyla ve yöntemleriyle (araştırmanın kendisi nasıl yürütülüyor?) ilgili olduğunu ifade ederler.⁶⁷ Disiplinlerarasılık kavramını, başka bir

⁶⁰ van Klink / Taekema, On the Border, S. 1.

⁶¹ Bu konuda ayrıca bkz. yukarıda B. I.

⁶² van Klink / Taekema, On the Border, S. 2.

⁶³ Hukuk ve edebiyat ilişkisi hakkında bir tartışma için bkz. Jane B. Baron, Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity, in: The Yale Law Journal 108 (1999), No: 5, S. 1059-1085.

⁶⁴ van Klink / Taekema, On the Border, S. 2.

⁶⁵ van Klink / Taekema, On the Border, S. 2.

⁶⁶ van Klink / Taekema, On the Border, S. 2.

⁶⁷ van Klink / Taekema, On the Border, S. 3.

disiplini içeren her türlü araştırmaya atıfta bulunmak için geniş anlamda ve birleştirilmiş disiplinler arasında gerçek bir etkileşim kuran her türlü araştırmaya atıfta bulunmak içinse dar anlamda olmak üzere iki şekilde kullanılır. Bu doğrultuda hukuk disiplininin ötesine geçen hukuk araştırmalarını da aşağıdaki şekilde sıralarlar:

1. Sezgisel Araştırma

İlk hukuki araştırma türü diğer disiplinleri sezgisel olarak kullanan araştırmalardır. Bu tür araştırmalarda hukuk bir disiplin olarak problem tanımını içerir, ancak araştırmacı başka bir disiplinin faydalı materyallerini veya fikirleri de kullanır.⁶⁸ Araştırmacı ilgili materyali hukuki bir argümana dâhil eder. Bu şekilde diğer disiplini sadece bir argüman veya ilham kaynağı olarak kullanılır. Böylesi bir kullanımın örneği hukukta edebi eserlere atıf yapılmasıdır. Sözelimi bir avukatın, adalet ve hukuk sarmalını anlatmak için Joseph Kafka'nın Dava'sına başvurması sezgisel bir çalışmadır. Söz konusu eserden elde edilen iddia, kendi başına hukuki araştırmalarda geçerli bir argüman olmayacaktır. Böyle bir iddianın hukuki bir argüman olarak kabul edilebilmesi için hukuk disiplini içerisinde tanınabilir hukuki kavramlar temelinde gerekçelendirilmesi gerekecektir. Bu nedenle, sezgisel araştırma perspektifi bir bütün olarak hukuki çerçeve içinde kalır.

2. Yardımcı Araştırma

İkinci tür hukuki araştırma, diğer disiplinleri yardımcı disiplinler olarak kullanır.⁶⁹ Bu araştırma türünde hukuk araştırmacısı, sadece hukuki yöntemlerle çözemeyeceği bir sorun tanımlar. Başka bir disiplinden bir girdiye ihtiyaç duyar. Bu tür bir araştırmada diğer disiplinden elde edilen materyal, hukuki argümanlara bir katkı olarak hizmet eder. Katkıda bulunan argümanın geçerliliği, sadece hukuk disipliniyle belirlenmez. Bu argümanın yardımcı disiplin için de geçerli bir argüman olması gerekir. Bu türün sık rastlanan bir örneği, ampirik bir bilimden malzeme kullanan hukuk araştırmalarında karşımıza çıkar. Örneğin, çevre hukuku alanındaki bir araştırma da ekosistemlerin korunmasını savunmak için biyolojik araştırmalar kullanılabilir. Bu argümanın hukuk içinde geçerli bir şekilde kullanılabilmesi için, ekosistemler içindeki canlı türlerinin karşılıklı bağımlılıklarını biyoloji alanında inceleyen bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu tür araştırmaların sonuçları hala hukuki sonuçlar olacaktır. Bunlar ekosistemin korunmasının düzenlenmesiyle ilgili olacak ve ekosistemlerin biyolojik meselesi hakkında bağımsız iddialar içermeyecektir. Yardımcı disiplinden gelen bu bilgi, bu yüzden araştırmaya bir unsur olarak eklenenecektir.

3. Karşılaştırmalı Araştırma

Üçüncü araştırma türü, karşılaştırmalı olup iki disiplini eşit derecede ele alır.⁷⁰ Çok disiplinli araştırmacının bu türünde, disiplinlerin her biri merkezi sorunun bir tanımını sunar. Bu tür araştırmalarda hiyerarşik olarak üstün olan bir bakış açısı yoktur. Bu tür araştırmaların özü, başka

⁶⁸ van Klink / Taekema, On the Border, S. 3.

⁶⁹ van Klink / Taekema, On the Border, S. 4.

⁷⁰ van Klink / Taekema, On the Border, S. 4.

bir disiplinle yüzleşmenin her iki disiplin için de yeni yaklaşımlar sunan karşılaştırmalı bir çalışmasıdır. Bu türden araştırmalar sıklıkla karşılaştırmalı hukuk alanında kullanılır. İki disiplin arasında eşit bir karşılaştırmayı mümkün kılmak için bir hukuk kültürünün veya bütün bir disiplinin bakış açısının araştırmaya dâhil edilmesi gerekir. Bu tür bir araştırmada, araştırma süreci katmanlı bir şekilde ilerler. Problemin tanımından araştırmanın sonuçlanmasına kadar iki disiplin de kendi koşullarında incelenir. Bu nedenle, bu tür çok disiplinli araştırmaların, farklı disiplinlerden katılımcıların yer aldığı bir araştırma grubu çerçevesinde yürütülmesi sıklıkla gözlemlenir. Her araştırmacı kendi disiplininden bir bakış açısını getirir ve araştırma projesini kendi perspektifinden gerekçelendirmekle öncelikli olarak ilgilenir.

4. Yaklaşımcı Araştırma

Yaklaşımcı araştırma, birden fazla disiplinin yan yana, başka bir deyişle karşılaştırılmadan kendilerine özgü perspektiflerinin birbirlerine entegre edilmesidir.⁷¹ Bu tür araştırmalar, her disiplinin kavramlarını ve yöntemlerini kullanarak disiplinler arasında geçiş yapar. Araştırma sonuçları disiplinlerin farklı yaklaşımlarına dayanır. Bu sebeple, tutarlı tek bir sonuçtan söz etmek mümkün değildir. Yaklaşımcı araştırmalar disiplinlerin bir arada var olmasını zorunlu kılarlar. Birlikte ele alınan disiplinler, söz konusu araştırma sorularının tümünü cevaplamada tek başlarına yeterli değildirler. Ancak bu yetersizlikleri disiplinlerin kendi bakış açılarından vazgeçmeleri anlamına da gelmez. Söz gelimi, kadın suçluluğu gibi çok boyutlu bir olgunun incelenmesinde psikoloji, sosyoloji, kriminoloji, ekonomi gibi farklı disiplinlerden gelen yaklaşımlara ihtiyaç duyulabilir. Suç olgusunun bütünlüklü bir kavrayışı için farklı bakış açılarından ele alınması sağlıklı olacaktır.

5. Karma Araştırma

Son olarak disiplinlerarası bir araştırma, bütünleşik disiplinlerarası araştırma olarak görülebilir. Bu durumda, araştırma sürecinin kendisi her iki disiplinden de unsurlar içerir ve araştırmacı her bir disiplinin kavramlarını ve yöntemlerini bir araya getirir veya her bir disipline de daha geniş bir metodolojik yaklaşım uygular.⁷²

Karma disiplinlerarası araştırma, araştırmada disiplinleri birleştirmenin en kapsamlı biçimi olsa da bu tür araştırmaların disiplinlerarası olarak kalıp kalmayacağını öngörmek pek mümkün değildir. Disiplinler arasındaki ilişkiler değişim gösterebildiğinden karma disiplinlerarası araştırmaların sonucu yeni bir disiplinin doğmasını da beraberinde getirebilir.⁷³

IV. Hukukta Disiplinlerarasılığın Koşulları

Genel olarak bir disiplinin kimliğini disiplinin konu nesnesinin belirlediği varsayımı, sadece ve sadece bilgi nesnesi hukuk olan disiplinleri hukuk disiplini olarak kabul edecektir. Ancak felsefeden etiğe, ekonomiden sosyolojiye ve siyaset bilimine kadar pek çok disiplin hukukla

⁷¹ van Klink / Taekema, On the Border, S. 5.

⁷² van Klink / Taekema, On the Border, S. 5.

⁷³ Benzer yönde Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 58; Deppe, Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität, S. 14.

ilgilenir. Diğer disiplinler için hukuk, örneğin adli tıpta olduğu gibi, disiplinel olarak dikkate alınması gereken çerçeve koşulları yaratır. Farklı disiplinlerin farklılıklarını kaybetmeden aynı bilgi nesnesiyle ilgilenmeleri durumunda, ortak olan bilgi nesnesi bir disiplinin kurucu özelliği olamayacaktır. Hukuk disiplini söz konusu olduğunda bilgi nesnesi, yapay ve kurucu bir karakterle yönteme eklenir.⁷⁴ Hukukta bilgi, metodolojik olarak ilerleyen bilimsel ve pratik bilgi tarafından oluşturulur. Hukukta bilgi ve nesne oluşturma süreci, bilimsel çabanın bilgi tarafından şekillendirilen bir nesneyle ilişkili olduğu döngüsel bir yapıya sahiptir.⁷⁵

Başarılı bir disiplinlerarasılık için ilk önkoşul, araştırmacının kendi disiplininin temelleri ve özellikleri konusunda net olmasıdır. Bir hukuk bilimi geliştirmek bu bağlamda önemlidir. Bununla birlikte hukuk metodolojisi üzerine düşünürken, hukuk biliminin sosyal bilimlerin bir parçası olduğu gerçeği asla gözden kaçırılmamalıdır. Hukuk bilimi teorisi ile sosyal bilimlerin bilim teorisinin terminolojik olarak birbirinden ayrılması, hukuk bilimindeki disiplinlerarası tartışmaların fakirleşmesine yol açacaktır. Bu nedenle, hukukun disiplin içi tartışmalarının disiplinlerarası bir perspektife bağlı kalması gerektiği üzerinde durulur.⁷⁶

Verimli bir disiplinlerarası çalışma için bir diğer vazgeçilmez önkoşul, disiplinlerarası işbirliği çerçevesinde neyin ele alınacağına netleştirilmesidir:⁷⁷ “Hangi olgu veya olgunun hangi yönü ele alınacaktır?”, “İşbirliğinin amacı nedir?” gibi sorulara öncelikli olarak yanıt aranmalıdır. Bu sorularla bağlantılı olarak işbirliği projesi çerçevesinde izin verilen yöntemler konusunda da en azından yaklaşık bir netlik sağlanmalıdır.

Disiplinlerarasılığın bir olasılığı başka bir disiplinden yöntemlerin benimsenmesidir. Bu, metodolojik disiplinlerarasılık olarak adlandırılır. Örneğin, hukuk, hermeneutik gerektiren özel bir metin türüyle, yani normatif metinlerle, uğraştıklarında dilbilimleriyle ortak yöntemler kullanacaktır.⁷⁸ Hukuk bilimi için metodolojik disiplinlerarasılık, hukuki metinlerin diğer akademik disiplinler tarafından değerlendirilmesi olabilir. Sözelimi, hukuki metinler edebi eser olarak ya da siyaset biliminin araçları kullanılarak iktidarın sürdürülmesine yönelik araçlar olarak yorumlanabilir. Nihai amacın hukuku kendine özgü hukuki yapısı içinde daha iyi anlamak olması durumunda hukuk biliminin disiplinlerarası bir uzantısından söz edilecektir.⁷⁹ Örneğin cinsel suçların adli psikolojide olduğu gibi klinik yöntemlerle incelenmesi durumunda durum böyle olacaktır. Bir başka örnek hukuk ve ekonomi birlikteliğinden verilebilir. Hukukun ekonomik analizi, hukukun ve temellerinin ekonomik yöntem ve paradigmalara incelenmesidir. Metodolojik disiplinlerarasılık gözlem, mülakat, istatistik gibi farklı yöntemleri içerebilir.⁸⁰

⁷⁴ KIRSTE, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 39.

⁷⁵ KIRSTE, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 40.

⁷⁶ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 921.

⁷⁷ Hilgendorf, Interdisziplinarität, S. 495; Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 921.

⁷⁸ KIRSTE, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 63 vd.

⁷⁹ Eğer başka bir disiplinin – örneğin edebiyat çalışmalarının veya siyaset biliminin – perspektifinden yapılırsa, bu durumda disiplinlerarasılıktan değil, söz konusu disiplinin yöntemiyle ve bilişsel ilgiyle belirlenen disiplinel bir çalışmadan söz edilir. Örneğin edebiyat çalışmaları, edebi bir tür olarak yargı kararlarını ve sözleşmeleri inceleyebilir. Bu durumda edebiyat alanında bir çalışma yapılmış olur. Bu uyarı için bkz. KIRSTE, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 65.

⁸⁰ KIRSTE, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 64.

Kirste, başka bir disiplinlerarasılık modeli olarak kavramsal disiplinlerarasılıktan bahseder. Niklas Luhmann'a atıfla paradigmalara veya genel kavramlar kullanılarak farklı sosyal sistemlerdeki benzer mekanizmaların analiz edilmesini kavramsal disiplinlerarasılık olarak niteler.⁸¹ Örneğin, hukuk ve kamu yönetiminin karar, sorumluluk, kontrol, yönetim, usul ve organizasyon ve hatta devlet gibi ortak ana kavramlara sahip olduklarına işaret ederek ilgili disiplinlerin araştırmalarının kısmi örtüşmelerle alt kavramlar oluşturmalarını ve ortak kavramlarla ilgili uygun bir sınıflandırma sistemi üzerinde çalışılmalarını önerir. Belirli bir somutlaştırma seviyesinden itibaren, ilgili disiplinlerin kendi yollarına gitmelerinin ve kavramları kendi disiplinlerindeki sistematik bağlama göre oluşturmalarının da gerekeceğinin altını çizer.

Kavramsal disiplinlerarasılık, bir disiplinin başka bir disiplinin kavramlarını basitçe benimsemesi ya da disiplinler arasındaki farklılıkları es geçecek kadar soyut kavramların geliştirilmesi anlamına gelmez.⁸² Ortak kavramlar düşünce yapılarına dönüştürülmelidir. Bu amaçla, diğer disiplinlerden elde edilen bulgular araştırmacının kendi disiplininin ölçütlerine ve yöntemlerine göre yeniden yapılandırılmalı ve kendi disiplinine yerleştirilmelidir.

Tıpkı bilimin sadece bilgi olmayıp örgütlenmeyi gerektirmesi gibi, disiplinlerarasılığın da örgütlenmeyi gerektirdiği ileri sürülmüştür.⁸³ Niklas Luhmann, örgütlü disiplinlerarasılık söyleminin üç şekli bahseder: Birincisi, duruma bağlı disiplinlerarasılık; ikincisi, geçici disiplinlerarasılık; üçüncüsü ise disiplinlerötesiliktir.⁸⁴ Duruma bağlı disiplinlerarasılık, farklı bilimlerin merkezi kavramlarıyla tesadüfi olarak karşılaşmayı ifade eder. İlgili disiplinlerin kavramları hakkında dolaylı iletişim, kafa karışıklığı yaratabilir ya da yeni bakış açıları veya yeni bilgiler ortaya çıkarabilir. Geçici disiplinlerarasılık ise, bilimlerin modası geçmiş soruların sınırlamalarına hapsolmasını önler. İlgili söylemler geçici işbirliği biçimlerinde kurumsallaştırılır. Bunlar ortak seminerler, konferanslar veya belirli bir bilgi nesnesi etrafında bir araya gelmiş uzman toplantıları olabilir. Araştırmacıların ilişkisi, oldukça somut bir nesneye ilişkin bilgi sorunlarına odaklanır. Bu etkinliklerde aynı araştırma nesnesi hakkındaki farklı bakış açıları bir araya getirilmeye çalışılır. Gerek duruma bağlı disiplinlerarasılık gerekse geçici disiplinlerarasılık katılımcı disiplinlerin örgütsel olarak farklılaşmasına yol açmaz. Sadece disiplinlerarasılık kısmen paylaşılır. Disiplinlerarasılığın üçüncü şekli ise, yenilikçi bir değerler dizisi etrafında yeni bir disiplinin oluşturulmasıdır. Bu kurumsallaşma, mevcut disiplinlerden elde edilen kaynakların geri dönüştürülemez bir şekilde yeni bir disipline aktarılmasıyla ortaya çıkar. Disiplinlerötesilik kalıcı olarak kurumsallaşmış iletişim biçimleri aracılığıyla karşılıklı olarak birbirini anlamaya ve başarılı bir bilimsel işbirliğine katkıda bulunur.⁸⁵

⁸¹ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 67. Niklas Luhmann'ın çalışması için bkz. Niklas Luhmann, Die Wissenschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Berlin, 1992, S. 457 vd.

⁸² Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 68.

⁸³ Bazı yazarlar disiplinlerarasılıktan, bir disiplinin diğerine kendi yöntemlerini ve epistemolojik ilgisini emperyalist bir şekilde dayatmaya çalıştığı bir tür sömürgeleştirme sürecini anlar. Örneğin Barkin, sömürgeci bir disiplinin metodolojik sağlamlığı ölçüsünde diğer disiplinin müfredatına nüfuz edeceğini, metodolojisi tartışmalı olan ve zayıf bir şekilde entegre olmuş disiplinlerin bu kuşatmanın nesnesi olacağını söyler. J. B. Balkin, Interdisciplinarity as Colonization, in: Washington & Lee Law Review 53 (1996), No: 3, S. 949-970.

⁸⁴ Luhmann, Die Wissenschaft der Gesellschaft, S. 457 vd.

⁸⁵ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 68.

Kirste, disiplinlerarasılığın bazı psikolojik koşullarının da olduğunu vurgular. Bu koşullar arasında özellikle diğer yöntemlere karşı nazik ve hoşgörülü olmayı, önyargıları yıkmaya istekli olmayı ve kişinin kendi disiplin sınırları hakkında şüpheli olmayı sayar.⁸⁶ Disiplinlerarası projelerin detaylandırılmasında diğer disiplinlerden araştırmacıları ve uygulayıcıları dinlemek, aynı zamanda işbirliği yapılan disiplinlere karşı da duyarlı olmak demektir.

SONUÇ YERİNE

Disiplinlerarasılık tartışması, bilimsel uzmanlaşma talebi ile bilimin bütünleşik doğasına dönme talebi arasında gezinir. Esasında, disiplinlerarasılık söylemi bilimlerin giderek uzmanlaşmasında bir duraklamaya yol açmamıştır.⁸⁷ Aksine, disiplinlerarasılık, tam da bilimsel yeniliği teşvik ettiği için, daha fazla bilimsel uzmanlaşmayı da desteklemektedir.

Disiplinlerarasılık, elbette disiplinlerin birbirlerini yanlış anlamasına, bilginin sığlaşmasına neden olabilir ve hatta mesleki standartları tehlikeye atabilir. Bu nedenle başarılı bir disiplinlerarasılık en azından üç koşul gerektirir: araştırmacının kendi disiplininin mesleki standartları üzerinde düşünmesi, araştırma sorusu üzerinde disiplinlerarası bir uzlaşma ve dilsel ve yöntemsel netlik.⁸⁸ Öncelikle bu, disiplinlerarası araştırmacının ortak bir sorun tanımıyla başladığı ve katılan disiplinlerin her biri için de kabul edilebilir olan bir sonuçla bittiği anlamına gelir. Başarılı bir disiplinlerarasılık için işbirliğine istekli olan disiplinlerin metodolojik ve kavramsal araçlarını dönüştürmesi gerekir. Disiplinlerarasılığın yenilikçi başarısı, kendi kategorilerini ve yöntemlerini yabancı etkileri uygun bir şekilde içerecek şekilde geliştirme çabasında yatmaktadır.⁸⁹ Bu da ilgili disiplinlere aşına olan, yani onların dilini, kavramlarını ve yöntemlerini anlayan ve onların disiplinlerarası olarak geçişini yapabilen araştırmacıları gerektirir. Hukukta bu geçiş, hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi, hukuk tarihi gibi hukukun temel alanları üstlenir. Hukukun temel alanları kalıcı bir disiplinlerarası söylemi kurumsallaştırabilir. Hukukun anlamını belirlemeye ve geliştirmeye yönelik genel epistemolojik ilgisi ile hukukun temel alanları başka disiplinlerin yöntemlerini de uygular ve hukuku bu perspektifte yeniden inşa eder.⁹⁰

Disiplinlerarasılık talebi hukuk eğitimi için de önemlidir. Yaratıcı problem çözme bu talebin merkezinde yer almaktadır. Argümantasyon teknikleri, tanıklık psikolojisi, ampirik ve analitik yöntemler gibi temel becerilere yönelik eğitim hukuk eğitimindeki disiplinlerarası yetkinlikler için düşünülebilir. Hukuk eğitiminde disiplinlerarası yaklaşımlara yer vermek, hukukçuların, pratik sorunları çözmek için kararlarının hukuki olmayan yönlerini farkına varmalarına ve eleştirel düşünebilmelerine de katkı sunacaktır.

⁸⁶ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 75

⁸⁷ Hilgendorf, Bedingungen gelingender Interdisziplinarität, S. 913.

⁸⁸ Bkz. yukarıda B. IV.

⁸⁹ Kirste, Voraussetzungen von Interdisziplinarität, S. 76.

⁹⁰ Bu, onları sosyoloji, tarih veya felsefe gibi diğer disiplinlerden hukukla kurdukları ilişki bakımından ayırır. Çünkü sosyoloji, tarih veya felsefe gibi disiplinler hukuku kendi disiplinlerinin epistemolojik ilgisiyle ve yöntemleriyle inceler.

KAYNAKÇA

Baer, Susanne: Interdisziplinäre Rechtsforschung. Was uns bewegt., in: Grundmann, Stefan / Kloepfer, Michael u.a. (Ed.), Festschrift 200 Jahre Juristische Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin: Geschichte, Gegenwart und Zukunft, De Gruyter, Berlin / New York, 2010, S. 917-936.

Balkin, J. B.: Interdisciplinarity as Colonization, in: *Washington & Lee Law Review* 53 (1996), No: 3, S. 949-970.

Baron, Jane B.: Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity, in: *The Yale Law Journal* 108 (1999), No: 5, S. 1059-1085.

Brandt, Edmund: Rechtswissenschaftliche Forschung im Spannungsfeld zwischen Disziplinarität und Interdisziplinarität, in: *RATUBS* 3 (2010), S. 1-13.

Çap, Güneş: Hukukun Performativitesi, in: *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16 (205), S. 1607-1633.

Çap, Güneş: Queer Hukuk Çalışmaları, in: Üskül Engin, Zeynep Özlem vd. (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk*, C. 3, Oniki Levha, İstanbul, 2022, S. 113-142.

Deppe, Marco: Wissenschaftliche (Inter-)Disziplinarität: Von ihrem Woher und Wohin zum Ende der 2010er Jahr, in: Brandt, Edmund / Deppe, Marco (Ed.), *Interdisziplinarität: Ansätze, Trends, Materialien*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2019, S. 10-16.

Gutmann, Thomas: Intra- und Interdisziplinarität: Chance oder Störfaktor, in: Hilgendorf, Eric / Schulze-Fielitz, Helmuth (Ed.): *Selbstreflexion der Rechtswissenschaft*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015, S. 93–116.

Hilgendorf, Eric: Bedingungen gelingender Interdisziplinarität — am Beispiel der Rechtswissenschaft, in: *JZ* 19 (2010), S. 913-922.

Hilgendorf, Eric: Interdisziplinarität, in: Hilgendorf, Eric / Joerden, Jan C. (Ed.), *Handbuch Rechtsphilosophie*, 2. Aufl., J. B. Metzler, Heidelberg, 2021, S. 491-496.

Kähler, Lorenz: Die asymmetrische Interdisziplinarität der Rechtswissenschaft, in: M. Rehberg (Ed.), *Der Erkenntniswert von Rechtswissenschaft für andere Disziplinen*, Springer, Wiesbaden, 2018, S. 105-151.

Kelsen, Hans Saf Hukuk Kuramı, Uzun, Ertuğrul (Çev.), 2. Baskı, Nora, İstanbul, 2020.

Kirste, Stephan: Voraussetzungen von Interdisziplinarität der Rechtswissenschaften, in: Stephan Kirste (Ed.), *Interdisziplinarität in den Rechtswissenschaften: Ein interdisziplinärer und internationaler Dialog*, Duncker & Humblot, Berlin, 2016, S. 35-86.

Klein, Julie Thompson: Typologies of Interdisciplinarity, in: Frodeman, Robert (Ed.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, 2. Ed., Oxford Handbooks, 2017, S. 21-34.

Luhmann, Niklas: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Berlin, 1992.

Mäki, Uskali: Philosophy of Interdisciplinarity. What? What? How?, in: *European Journal for Philosophy of Science* 6 (2016), No: 3, S. 327-342.

Mittelstraß, Jürgen: Methodische Transdisziplinarität, in: *Theorie und Praxis* 2 (2005), S. 18-23.

Smits, Jan M.: Hukuk ve Disiplinlerarasılık: Hukuk Araştırmalarının Kaçınılmaz Normatifliği Üzerine, Uzun, Ertuğrul (Çev.), in: *Hukuk Kuramı* 6 (2015), C. 2, S. 59-68.

Van Klink, B. M. J. / Taekema, H. S.: On the Border. Limits and Possibilities of Interdisciplinary Research, in: van Klink, B. M. J / Taekema, H. S. (Ed.), Law and Method. Interdisciplinary Research into Law, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, S. 7-32.

Vick, Douglas W.: Interdisciplinarity and the Discipline of Law, in: Journal of Law and Society 31 (2004), No: 2, S. 163-193.

TEDARİK ZİNCİRİ ÇEVİKLİĞİ VE TEDARİK ZİNCİRİ DAYANIKLILIĞININ FİRMA PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Öğr. Gör. Dr. Esra Nur GÖKHAN

Beykoz Üniversitesi

İstanbul, Türkiye

esranurgokhan@beykoz.edu.tr

ÖZET

Günümüzün artan rekabet koşulları her geçen gün daha zorlu ve karmaşık hale geliyor. Firmalar da hayatta kalabilmek ve rekabet avantajı kazanabilmek için tedarik zincirine daha fazla önem vermeleri gerektiğini biliyor; özellikle beklenmeyen riskli koşullarda günümüzün en önemli kavramları arasında karşımıza tedarik zinciri dayanıklılığı ve tedarik zinciri çevikliği kavramları çıkıyor.

Literatüre göre firmaların risklere karşı koyabilmek, müşteri memnuniyeti yaratmak, kesinti ve risklere karşı gelmek için dayanıklı olmaları ; talep dalgalanmalarına hızlı yanıt vermeleri, maliyet ve stok optimizasyonu sağlamları için çevik olmaları gerekmektedir. Müşteri memnuniyeti için firma performansını artıracak yollar geliştirmek , kaynakları doğru dağıtmak ve acil durum senaryoları hazırlamak kaçınılmazdır.

Derleme niteliğinde olan bu çalışmada da literatürde yapılan çalışmalar değerlendirilecek, tedarik zinciri dayanıklılığı ve tedarik zinciri çevikliğinin kapsamı hakkında geniş bilgi verilecektir. Yapılan çalışmaların analiz sonuçları değerlendirilecek ve öneriler detaylı bir şekilde paylaşılacaktır. Çalışmanın literatüre olan teorik katkısı ile birlikte uzmanlara yönetsel çıkarım sağlaması da beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tedarik zinciri dayanıklılığı, Tedarik zinciri çevikliği, Firma performansı, Tedarik zinciri yönetimi, Rekabet avantajı

THE EFFECT OF SUPPLY CHAIN AGILITY AND SUPPLY CHAIN RESILIENCE ON FIRM PERFORMANCE

Lecturer Dr. Esra Nur GÖKHAN

ABSTRACT

Today's increasingly competitive conditions are becoming more challenging and complex every day. Companies also know that they need to pay more attention to the supply chain to survive and gain competitive advantage; The concepts of supply chain resilience and supply chain agility are among the most important concepts of today, especially in unexpected risky conditions.

According to the literature, companies must be resilient to withstand risks, create customer satisfaction, and resist interruptions and risks; They need to be agile to respond quickly to demand fluctuations and ensure cost and stock optimization. For customer satisfaction, it is inevitable to develop ways to increase company performance, allocate resources correctly, and prepare emergency scenarios.

In this review article, studies in the literature will be evaluated and detailed information will be given about the scope of supply chain resilience and supply chain agility. The analysis results of the studies will be evaluated and recommendations will be shared in detail. In addition to the theoretical contribution of the study to the literature, it is also expected to provide managerial implications for experts.

Keywords: Supply chain resilience, Supply chain agility, Firm performance, Supply chain management, Competitive advantage

GİRİŞ

Bu bölümde öncelikle tedarik zinciri, tedarik zinciri yönetimi kavramlarına değinilmiş ardından da literatürdeki çalışmalara göre tedarik zinciri çevikliği, tedarik zinciri dayanıklılığı ve firma performansı konuları ele alınarak birbirleriyle ilişkileri analiz edilmiştir.

Tedarik Zinciri Kavramı

Tedarik zinciri, başlangıç noktasından son müşteriye ulaştırılacak ürün ve hizmetleri üretmek için kullanılan küresel bir ağdır (Wisner vd., 2005). Ticari açıdan tedarik zinciri, müşteriye bir ürün veya hizmet sağlayan tüm kurumların, bireylerin, eylemlerin, bilgilerin ve kaynakların bir sistemidir. Doğal kaynaklar, üretim bileşenleri ve hammaddeler, tedarik zinciri operasyonlarının bir parçası olarak nihai ürüne dönüştürülür ve nihai kullanıcıya teslim edilir (Tedarik Zinciri, nd).

Herhangi bir şirketin tedarik zinciri, hammadde üreticilerinden, hammaddeleri ve yarı mamulleri nihai ürünlere dönüştüren kişilerden oluşur. Başka bir deyişle, bu kişiler üretim süreçlerinde satın alma ve dağıtım kanallarında bitmiş ürünün son kullanıcıya ulaştırılması sırasında değer yaratan tüm unsurlarla ilgilenenlerdir. Tedarik zinciri yönetimi kavramı hem akademik çevrelerde hem de uygulamada popüler olmasına rağmen terimin birçok tanımı bulunmaktadır (Chen ve Paulraj, 2004).

Van der Vorst ve diğerleri (2007) tedarik zincirini, üretimden tüketime kadar farklı departmanlar arasındaki bir dizi süreç ve malzeme akışı olarak tanımlamaktadır. Tedarik zincirleri üreticileri, depoları, tedarikçileri, nakliyecileri, perakendecileri ve tüketicileri içerir. Daha geniş anlamda tedarik zinciri; pazarlama, dağıtım, yeni ürün geliştirme, finans ve müşteri hizmetleri ile işlemleri içerir (Van der Vorst vd., 2007).

Tedarik zinciri, ürün veya hizmetlerin üretimi ve dağıtımında yer alan birçok bağımsız birim/bölüm veya kuruluş ile bunların tesislerinden, işlevlerinden ve faaliyetlerinden oluşur. Tedarik zincirinde ürün ve hizmetler, hammadde ile başlayıp son tüketici veya müşteri ile biten yolculuk sırasında değer kazanır (Timur vd., 2013), dolayısıyla tedarik zincirine değer zinciri de denilebilir (Uslu vd, 2015). Bu bağlamdaki araştırmaların aynı zamanda destek zincirleri, talep hatları, tedarik zincirleri ve değer akışları gibi terminolojilerle dolu olmasının nedeni budur (Chen ve Paulraj, 2004).

Tedarik Zincirlerinin Firmalar için Önemi

Tedarik zinciri, iş ortakları, tedarikçiler, üreticiler, perakendeciler ve müşteriler arasında iletişimi sağlamak, projeleri ortak bir alan üzerinden takip etmek ve yönetmek, müşteri isteklerinin en etkin ve verimli şekilde karşılanmasını sağlamak, kaynakları en etkin şekilde kullanmak, verimliliği artırmak maliyetleri düşürmek, planlı, hızlı ve esnek bir üretim ve dağıtım zincirini ortaya çıkarmak ve gerçekleştirmektir (Gökhan ve Müge, 2022).

Herhangi bir şirketin tedarik zinciri, hammadde üreticilerinden, hammaddeyi ve yarı mamulü nihai ürüne dönüştüren insanlardan, yani üretim süreçlerinde satın almayla

ilgilenenlerden ve ürünün teslimatı sırasında değer yaratan tüm unsurlardan oluşur. Bitmiş ürünleri dağıtım kanallarında son kullanıcıya ulaştırır. Tedarik zinciri, başlangıç noktasında hammadde tedarikçileri ve bitiş noktasında tüketiciler bulunan çok sayıda işletme yerine, hepsini temsil eden tek bir firma gibi görünen sistem düzeyinde bir yaklaşımdır (Zeynep, 2009). Değer zinciri olarak da adlandırılan tedarik zinciri, küresel rekabette çeşitli iş hedeflerine ulaşmaya yardımcı olabileceği için önemlidir. Üretim süreçlerinin kontrol edilmesi ürün kalitesini artırabilir, güçlü bir tüketici markası oluşturmaya, riskleri azaltmaya ve lojistik faaliyetlerini tersine çevirmeye yardımcı olabilir (Gökhan ve Müge, 2022).

Yoğun rekabet ortamında pazar payını kaybetmek istemeyen üreticilerin, üretim merkezleri dışında verimliliği artırmak ve maliyetleri azaltmak amacıyla pazarlama, bölgesel dağıtım ve servis merkezi ağlarının kurulmasına önem vermeye başladıkları görülmektedir. Böylece şirketler ortak bir alan üzerinden projeleri yönetebilir, müşteri isteklerinin en etkin şekilde karşılanmasını sağlayabilir ve kaynakları en verimli şekilde kullanabilirler. Bunun sonucunda işletmelerin ürün teslim ve servis süreleri kısalmıştır (Yörük, 2007; Gokhan, 2022).

TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ

Tedarik zinciri yönetimi, işletmenin geleneksel fonksiyonlarının bir firma ile veya firmalar arasında stratejik ve sistematik olarak uyumu olarak tanımlanabilir. Tedarik zinciri yönetiminin temel amacı, zincirdeki her şirketin uzun vadeli performansını arttırmaktır (Mentzer ve diğerleri, 2001).

Başka bir deyişle, “tedarik zinciri yönetimi, doğru ürünün müşteriye doğru zamanda, doğru yerde, doğru fiyatla ve mümkün olan en düşük maliyetle ulaşmasını sağlayan malzeme, bilgi ve para akışının bütünleşik yönetimi olarak açıklanmaktadır”. Ayrıca temel iş süreçlerini zincire entegre ederek müşteri memnuniyetini artıracak stratejilerin ve iş modellerinin oluşturulması anlamına da gelebilir (Fıçı, 2006).

Öte yandan tedarik zinciri yönetimi oldukça geniş bir kavramdır. Bu nedenle kavramın açıklanmasında sıklıkla kişisel deneyimlere dayanan çeşitli tanımlar ortaya çıkmaktadır. Bazıları tedarik zinciri yönetimini dış kaynaklı ürünlerin belirlenmesi, tedarikçilerin yönetilmesi ve diğer paydaşlarla ilişkilerin yönetilmesi olarak görmektedir. Diğerleri maliyetleri göz önünde bulundurarak tedarik zincirini, malları bir yerden başka bir yere taşımanın etkili bir yolu olarak görmektedir (Lu ve Swaminathan, 2015).

Sürekli değişen koşullara ve müşteri taleplerine hızla cevap verebilen bir tedarik zinciri etkili ve verimli olabilir. Bunu başarmak için; Tedarik zincirleri, müşterilerin beklentilerini verimli bir şekilde karşılamak için bilgi teknolojilerini bir araç olarak kullanarak tedarikçileri, üreticileri, distribütörleri ve müşterileri bütünleşik bir yapıya kavuşturan sistemlere dönüşmüştür. Tedarik zinciri, arz ve talebin yönetilmesi, hammaddelerin tedarik edilmesi, imalat ve montaj, depolama, stoklama, siparişlerin yönetilmesi ve ürünlerin müşterilere dağıtılması gibi işlevleri içerir. Tüm bu

operasyonların sürdürülebilmesi için gerekli olan operasyonları ve bilgi sistemlerini kapsar (Aytaç, 2008).

Sonuçta tedarik zinciri, bir işletmenin akışını bilgi yönetimi ve bilgi teknolojileri aracılığıyla yine teknoloji altyapısı üzerinden yönetmektir (Yörük, 2007).

Tedarik zinciri ve diğer faaliyetler aynı kavram olarak görülse de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Tedarik zinciri yönetimi ile geleneksel malzeme taşıma ve üretim kontrolü arasındaki farklar şu şekilde sıralanabilir:

* Tedarik zinciri monolitik bir mekanizma olarak kabul edilir. Satın alma, dağıtım, üretim ve satış gibi departmanlar ve sorumluluklar işlevsel olarak devredilmemiştir.

* Tedarik zinciri yönetimi stratejik karar almayı gerektirir.

* Tedarik zinciri yönetimi, dengeleyici bir mekanizma olarak kabul edilen stoklar konusunda farklı bir paradigmayı gerektirir.

* Arayüz üzerinden entegrasyonu ön planda tutan, sistemlere yönelik yepyeni bir zihniyete ihtiyaç vardır (Houlihan, 1988).

TEDARİK ZİNCİRİ ÇEVİKLİĞİ

Bu başlık altında tedarik zinciri çevikliği kavramı, tedarik zinciri çevikliğinin şirketler için önemi ve firmaların tedarik zinciri çevikliğini nasıl artırdıkları hakkında bilgiler sunulmaktadır.

Tedarik Zinciri Çevikliği Kavramı ve Önemi

Çeviklik, hızlı değişimin ve belirsizliğin hakim olduğu iş ortamında ortaya çıkan sorunlara yanıt olabilmektedir. Aynı zamanda yerleşik organizasyon, yönetim, üretim ve rekabet paradigmalarına da meydan okumaktadır; çünkü taktiksel olmaktan ziyade stratejik niteliktedir ve mevcut uygulamaları olduğu gibi kabul etmez (Goldman Steven L., Nagel, 1995). Çeviklik kavramı, bir kurumun sürekli değişen ve öngörülemeyen bir ortamda başarılı olma kapasitesidir (Prater vd., 2001).

Yoğun rekabet koşullarında hızla değişen müşteri ihtiyaçlarını en hızlı ve en doğru şekilde karşılamak için çevik bir tedarik zinciri yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu, Amerikan imalat sanayinin Uzakdoğulu rakiplerine kaptırdığı üretim kabiliyeti üstünlüğünü yeniden kazanmayı amaçlayan bir stratejidir. İnovasyona ve veri yönetimine dayanan çevik tedarik zinciri her zaman ‘rakiplerin önünde olma’ felsefesini benimser ve insanları, teknolojiyi ve organizasyonu uyumlu hale getirmeyi ve koordine etmeyi amaçlar (Bilal vd., 2020).

Tedarik zincirinin çevik doğası, herhangi bir şirketin değişen müşteri ihtiyaçlarına göre üretim yapması hayati önem taşımaktadır. Bir firmanın müşterilerinin ihtiyaçlarına göre üretim yapabilmesi için tedarik zincirinin çevik olması yani değişken talebe ve kısa ürün yaşam döngülerine hızlı cevap vermesi kaçınılmazdır (Taraftar ve QRunfleh, 2017).

Tedarik zincirinin çevik doğası, tüketicilerin sürekli değişen ihtiyaçlarını karşılamak ve teslimat için miktar/zaman değişikliklerine etkili bir şekilde yanıt vermek amacıyla yeni ürünleri hızlı bir şekilde tanıtmak için çok önemlidir (Sivayoganathan ve diğerleri, 2004).

Dünya Ekonomik Forumu'nun kurucusu ve yönetim kurulu başkanı Klaus Schwab, günümüzde yaşanan dönüşümlerin yalnızca üçüncü sanayi devriminin devamı değil, dördüncü devrimin habercisi olduğunu ve bunun arkasında üç nedenin yattığını savunuyor: Hız , kapsam ve sistemik etki. (Schneider ve diğerleri, 2017).

Temel olarak çevik bir şirket, yapısını, prosedürlerini ve ürünlerini değişikliklere zamanında yanıt verecek şekilde tasarlanmaktadır. Çeviklik faydalı olsa da karmaşık ortamlarda faaliyet gösteren şirketler, daha çevik olmak için gerekli önlemleri alma konusunda, karmaşık operasyonların ve yönetim yapılarının maliyetleri gibi zorluklarla karşılaşmaktadır (Prater ve diğerleri, 2001).

İşletme özelliği olarak tercih edilebilen sadelik ve çeviklik kavramlarının birbirine karıştırılmaması gerekmektedir. Christopher, uygulamalarında sadeliğe güvenen bazı şirketlerin tedarik zincirlerinde hiç de çevik olmadıklarını vurguluyor. Bu nedenle çeviklik kavramının işlevsel olmaktan çok daha kapsamlı, taktiksel olmaktan ziyade stratejik olduğu düşünülmektedir (Barve, n.d.).

Tedarik zinciri yönetimine yönelik çevik bir yaklaşım birçok şirket tarafından benimsenmeye devam etmektedir. Çeviklik, değişime hızla yanıt verebilme ve dış aksaklıkları yönetebilme yeteneğidir. En etkili sonuçlara ulaşmak için tedarik zincirleri ekonomik, pazar ve diğer yapısal değişiklikleri tanımlamaya çalışmalıdır. Bu değişiklikler meydana gelmeden önce yöneticilerin doğru bilgiyi toplaması ve temel kalıp ve modelleri takip etmesi gerekir. 1995'te Kobe'de yaşanan depremin ardından Seven-Eleven Japonya şirketinin trafik ve otoyol tıkanıklıklarını önlemek ve etkilenen şehrin halkına 64.000 pirinç topu dağıtmak için yedi helikopter ve yüz yirmi beş motosikleti konuşlandırarak tedarik zinciri operasyonlarını yeniden kurması bu konu için iyi bir örnektir (Calvo ve diğerleri, 2020).

Firmalar Tedarik Zinciri Çevikliğini Nasıl Artırır?

İşletmeler, günlük operasyonları ve müşteri hizmetlerini geliştirerek rekabette öne çıkabilir ve karlılıklarını artırabilir. Tedarik zinciri çevikliğini artırmak için ürün geliştirme döngüsü ile üretim ve teslim sürelerinin kısaltılması gerekiyor. Ek olarak, üretimin kişiselleştirme düzeyleri de artırılmalı ve müşteri hizmetleri, teslimat güvenilirliği ve pazar tepkisi iyileştirilmelidir (Swafford ve diğerleri, 2008).

Literatürde çevik tedarik zinciri sistemleri oluşturmak için çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Başarılı işletmelerin çevik tedarik zincirlerine nasıl ulaştığını gösteren yöntemlerden bazıları aşağıda sıralanmıştır:

- ✓ Tedarik zincirlerine yeni ürünler ve siparişler hakkında daha iyi, daha hızlı, daha güvenilir bilgi sağlayan şirketler gelişir.
- ✓ Zincir üyelerinin daha kısa iş süreçlerine ulaşmalarına yardımcı olurlar.
- ✓ Bu şirketler zincir boyunca üretim ve kapasiteleri senkronize ederek koordineli bir iş akışı sağlarlar.
- ✓ Karar destek sistemlerinden faydalanırlar.

- ✓ Malzeme ve bilgi akışını yeniden düzenlemeye çaba gösterirler.
- ✓ Operasyon bilgilerinin zincir boyunca entegre edilmesine özen gösterirler.
- ✓ Başarılı şirketler gereksiz süreçlerin ortadan kaldırılmasını sağlar.
- ✓ Gerçek müşteri talebini karşılayabilecek esnek bir kapasiteye sahip olmaya çalışırlar.
- ✓ Bu şirketler malzeme yerine kapasitenin varlığını korumaya odaklanırlar.
- ✓ Bu şirketler daha fazla yeni ürün geliştirmeye çalışırlar.
- ✓ Satın alma süreçlerinde bilgi teknolojileri kullanımını koordine etmeye/entegre etmeye çalışırlar.
- ✓ Dağıtım becerilerini geliştirirler (Boyacıoğlu, 2018).

Tedarik Zinciri Çevikliği ve Tedarik Zinciri Dayanıklılığı İlişkisi

Tedarik zinciri çevikliği, işletmelerin tedarik, üretim ve dağıtım gibi fiziksel bileşenlerinin hız ve esneklikle nasıl birleştirilebileceğiyle ilgilidir. Artan hız ve daha da önemlisi dayanıklılık, tedarik zincirinin çevikliğini artırır (Agarwal, 2006). Çeviklik kavramının en önemli öncüllerinden biri olan dayanıklılık, rekabet ortamındaki ani değişikliklere hızlı tepki verebilme yeteneğidir (Conboy, 2009). Ancak günümüz işletmelerinin yalnızca verimli değil, aynı zamanda operasyonel açıdan yetenekli ve ciddi kesintilere rağmen talebi tutarlı bir şekilde karşılayan esnek ve dayanıklı bir tedarik zinciri tasarlaması ve yönetmesi zorunludur.

Çeviklik ve dayanıklılık son yıllarda kritik hale gelen iki kavramdır. Carvalho ve ark. (2012), hem çeviklik hem de dayanıklılık kavramlarının tedarik zinciri performansı ve rekabet gücü için en üst düzeyde olduğunu ileri sürmektedir. Tedarik zinciri bozulursa şirketler performans sınırlarını ve rekabet güçlerini koruyamazlar. Örneğin; 2001'de New York'ta yaşanan terör saldırısı, 2002'de Kaliforniya'da Dockers'in grevi ve 2003'te Asya'da yaşanan SARS salgını gibi olaylar birçok şirketin tedarik zincirlerini sekteye uğrattı. Bu noktada Carvalho ve arkadaşları (2012) çeviklik ve dayanıklılığın entegre bir çerçevesinin tedarik zinciri performansı ve rekabet gücü üzerindeki önemini ortaya koydu.

Tedarik zincirleri bu tür ani aksaklıklardan çeviklik ve dayanıklılıkla daha çabuk toparlanabilir. Benzer bir şekilde Eylül 1999'da Tayvan'da meydana gelen deprem, bilgisayar parçalarının ABD'ye sevkiyatını haftalarca, hatta bazı durumlarda aylarca geciktirdi. Çoğu bilgisayar üreticisi ürünlerini müşterileri ne zamanında gönderemedi ve önemli kayıplarla karşı karşıya kaldı. Ancak gerçekleştirdiği eylemler nedeniyle Dell bir istisnaydı. Dell'in deprem sonrasında pazar payını artırması şaşırtıcı değildi (Lee, 2004).

Çevik ve dayanıklı olmak artık sadece riskleri ele alma kapasitesiyle ilgili değil; çevik ve dayanıklı tedarik zincirleri, aksaklıklara dayanmak ve hatta bunlardan yararlanmak için rakiplerden daha güçlü bir konumda olmak için riskleri yönetme kapasitesi gerektirir. Çevikliği ve dayanıklılığı geliştirmenin anahtarı, tedarik zinciri yapısına, süreçlerine ve yönetimine karşı sistemin dayanıklılığını oluşturmaktır (Sheffi, 2005).

Tedarik Zinciri Çevikliği ve Firma Performansı İlişkisi

Tedarik zinciri çevikliği, şirketlerin müşteri talebindeki değişiklikleri öngörme ve bunlara yanıt verme hızıyla ilgilidir. Büyük firmaların ölçek ekonomileri sayesinde firmaların daha az maliyetle daha iyi performans gösterdiği fikri kesinliğini kaybetmiş gibi görünüyor. İşletmeler artık meselenin boyuttan çok çeviklikle ilgili olduğunu anlıyor (Rajaguru ve Matanda, 2011). Bu nedenle şirketler tedarik zincirlerini daha çevik bir yapıda tasarlamaya önem vermeye başladı. Birçok bilimsel çalışmaya da konu olan tedarik zinciri çevikliğinin firma performansı üzerindeki etkisi incelenmiş ve tedarik zinciri çevikliğinin firma performansına etkisinin olumlu olduğu ifade edilmiştir (Tallon ve Pinsonneault, 2011; Swafford vd., 2011). 2008; Yusuf ve Adeleye, 2002). Bu nedenle pazardaki değişikliklere daha hızlı tepki veren şirketlerin daha iyi performans gösterdiği kanıtlanmıştır.

Tedarik zincirinin çevikliği, şirketlerin rekabet stratejisinde önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Tedarik zincirinin hızlı ve çeşitli çevresel ve rekabetçi değişimler karşısında hareket geçmesini sağlayacak yeteneklerin sistematik olarak edinilmesi yoluyla geliştirilir (Khan ve Pillania, 2008). Tedarik zinciri çevikliği fikri, benimsenmesi veya kopyalanması basit kurallar ve prosedürlerden ziyade, tedarik zinciri boyunca çeşitli kanal üyeleri arasındaki koordinasyon ve entegrasyona ilişkin karmaşık bir zihniyeti yansıtır. (Liu ve diğerleri, 2013).

Bir şirket içindeki iç tedarik zinciri fonksiyonları, pazardaki belirsizlikler ortaya çıktığında şirketin etkili bir şekilde yanıt verebilmesini sağlamaktan sorumludur. Tedarik zinciri çevikliği, işletmeler çeşitli stratejiler kullanarak rekabet avantajı elde ettikleri için çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir ve performansı artırılabilir (Nayyar ve Bantel, 1994; Goldman ve diğerleri 1995; Teece ve diğerleri 1997).

TEDARİK ZİNCİRİ DAYANIKLILIK KAVRAMI

Dayanıklılık ekonomi, ekoloji, psikoloji gibi farklı disiplinlerde tartışılan bir kavramdır. Dayanıklılık, sürdürülebilir kalkınma, afet yönetimi ve tedarik zinciri yönetimi gibi disiplinlerarası alanlarda daha da yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Dayanıklılık, tedarik zinciri açısından nispeten yeni bir kavram olup, son yıllarda farklı bir anlayışla yeniden ele alınmaktadır. Bu nedenle öncelikle dayanıklı tedarik zinciri kavramlarının tanımları aşağıda açıklanmıştır. Tedarik zincirinin esnekliği, 'tedarik zincirinin beklenmedik olaylara hazırlıklı olma uyarlanabilir kapasitesi, tedarik zinciri kesintilerine tepki verme hızı ve yeteneği ve tedarik zinciri kesintileri sonrasında tedarik zinciri faaliyetlerinin istenilen düzeyde sürdürülmesi' olarak tanımlanmaktadır (Çınar, 2019).

Vagal'a (2019) göre dayanıklılık, olumsuz olayların meydana gelmesini veya daha da kötüye gitmesini önleme kapasitesi veya kötü bir şey meydana geldikten sonra toparlanma yeteneği olarak da tanımlanabilir. Bir diğer tanım ise tedarik zinciri dayanıklılığının, kriz ve stres durumunda zincirin ve unsurlarının kriz öncesi formuna dönme veya daha uygun bir forma dönüşme yeteneği olduğunu ifade etmektedir (Yao ve Fabbe-Costes, 2018).

Tedarik Zinciri Dayanıklılığının Şirketler İçin Önemi

Bir şirketin ani çevresel değişimin neden olduğu bozulmayı kontrol etme yeteneği sınırlıdır. Bu tür ani dış gelişmelere yalnızca şirketin kendi kararları yanıt verebilir. Dayanıklılık, hayatta kalmak ve gelişmek için zorluklara uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanır (Siagian ve diğerleri, 2021). Bu nedenle tedarik zincirinin dayanıklılığı, son zamanlarda aksaklıkların ve felaketlerin sayısının arttığı bir ortamda analistlerin ve akademisyenlerin dikkatini çekmektedir (Mandal, 2017).

Tedarik zinciri dayanıklılığı, risklerin olumsuz etkilerini azaltır ve en kısa sürede müdahale edilerek zararların ortadan kaldırılmasını sağlar. Şöyle ki, 2000'li yıllardan bu yana dünya çapında çeşitli krizler meydana geldi; örneğin şiddetli akut solunum sendromu (SARS), terör saldırıları, ABD'de Asya tsunamisi ve Irene Kasırgası gibi doğal afetler, Japonya'da tsunami, Japonya'da volkanik patlama. İzlanda, Tayland Selleri... Bu tür olaylarla malzeme, tesis ve altyapı akışında sorunlar ortaya çıkıyor ve tedarik zinciri sorunlarına dönüşüyor. Dayanıklılık kavramının tedarik zinciri yönetiminde önemli bir konu haline gelmesinin nedenlerinden biri de budur (Yao ve Fabbe-Costes, 2018).

Ayrıca dayanıklılık sayesinde işletmeler, doğal afetler, sosyal faktörler, tıbbi acil durumlar, ekonomik gerilemeler veya teknolojik arızalar nedeniyle tedarik zincirinde meydana gelen kesintilerden hızlı ve uygun maliyetli bir şekilde kurtulabilirler. Bu durumlar arasında depremler, grevler, COVID-19 dahil salgın hastalıklar, zincirdeki kritik bir katılımcının iflası veya yazılım krizi yer alır (Spekman ve Sandor, 2010).

Dayanıklı bir tedarik zincirinin üç önemli avantajı vardır.

İyi bir dayanıklılık çoğu zaman riskin en aza indirilmesine yardımcı olur, inovasyona ve büyümeye daha fazla yatırım yapma becerisine yol açarak operasyonların daha verimli olmasını sağlar.

Dayanıklı tedarik zinciri teknolojileri, sistem genelinde verimlilikte genel bir artışa katkıda bulunur.

Teknolojileri ağdaki tüm işlemlerde görünürlük sağlar, riski azaltır ve işletmelerin süreçlerini ve lojistiklerini gerçek zamanlı olarak optimize etmelerine ve uyarlamalarına olanak tanır (Esnek bir tedarik zinciri nedir?, n.d.).

Tedarik Zinciri Dayanıklılığı ve Şirket Performansı İlişkisi

Bilimsel bulguların dikkat çektiği konulardan biri de tedarik zinciri dayanıklılığın şirket performansı üzerindeki etkisidir. Dayanıklı kuruluşlar talihsizlik yaşadıklarında veya değişimle karşı karşıya kaldıklarında ilerlemeye devam ederler; şokları emerek bunları sürdürülebilir ve kapsayıcı büyüme fırsatlarına dönüştürürler. Zorluklar ortaya çıktığında, bu kuruluşlardaki liderler ve ekipler durumu hızlı bir şekilde değerlendirip harekete geçer.

Bu konuyu ele alan çalışmalardan Merschmann ve Thonemann (2011), yüksek tedarik zinciri dayanıklılığına sahip firmaların, daha az belirsiz ortamlarda faaliyet gösteren düşük tedarik zinciri dayanıklılığına sahip firmalarla karşılaştırıldığında, belirsiz ortamlardaki operasyonlarından daha iyi performans gösterdiklerini kanıtlamıştır.

Tedarik zinciri dayanıklılığı, firmaların verimliliğinin ve tedarik zinciri performansının önemli bir ölçüsüdür (Vickery ve diğerleri, 1999). Kurumsal dayanıklılığı sadece krizler yoluyla değil fırsatlar aracılığıyla da geliştiren şirketler, rakiplerine karşı önemli ve kalıcı bir avantaj elde edebilir. Tedarik zinciri dayanıklılığının tüm sistem üzerindeki etkilerini incelemek için dayanıklılık ile firmalar arasındaki ilişkilerin incelenmesi gerekmektedir (Ngai vd., 2011).

Dayanıklılık, bir kuruluşun değişen, karmaşık ve belirsiz iş dünyasında hayatta kalması ve gelişmesi için en önemli doğal özelliklerden biridir (Britt ve diğerleri, 2016). Ukrayna'daki savaş ve küresel salgın nedeniyle, iş dünyası liderlerinin, ön saflarda çalışan çalışanların ve iş birimlerinin aynı anda birden fazla kesintiyle boğuştuğu bu günlerde kurumsal dayanıklılık oluşturmak zor olabilir. Bu nedenle tedarik zinciri dayanıklılığı bir firmanın müşterilerini doğrudan etkiler. Çünkü tedarik zincirinin dayanıklılığı hem pazarlama, üretim gibi iç hem de tedarikçiler, kanal üyeleri gibi dış faktörleri kapsamaktadır.

Ekiplerin karşılaşacağı daha fazla belirsizlik, daha fazla değişiklik ve sürekli baskı olacaktır. Böylece şirketler, tedarik zinciri dayanıklılığı sayesinde eylemlerini anında ve stratejik olarak tersine çevirebilir.

Dayanıklılık ile firma performansı arasında ve dolayısıyla firma performansı ile firma rekabetçiliği arasında pozitif bir ilişki vardır (Sanchez ve Perez, 2005).

Üretim boyutu dışındaki alanlarda tedarik zinciri dayanıklılığı arttıkça performansın da arttığı gözlemlenmiştir. Tedarik zincirinde faaliyetler yukarı ve aşağı doğru dağıtıldığından, dayanıklılığın tek bir firmanın dayanıklılığından ziyade zincirin tamamında ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır (Duclos ve diğerleri, 2003).

PERFORMANS KAVRAMI VE ŞİRKET PERFORMANSI TÜRLERİ

Performans, bir bireyin, bir grubun veya bir girişimin neyi başarabileceğinin ve amaçlanan doğrultusunda neyi başarabileceğinin niceliksel ve niteliksel ifadesidir.

Başka bir tanıma göre firma performansı, firmaların planladıkları ve amaçladıkları organizasyonel faaliyetlerinde nitelik ve nicelik bakımından gelişmesi ve bu gelişmelere paralel olarak doğrudan veya dolaylı finansal etkilerin firmalar üzerinde olumlu katkısıdır (Kalender, 2013). İki tür performans vardır: Bunlar organizasyonel ve yönetsel performanstır. Organizasyonel performans, örgütün genel performansını, yönetsel performans ise yöneticilerin genel performansını açıklayan kavramdır. İşletmelerin temel amacı organizasyonel ve yönetsel performansı arttırmaktır.

Bu durum performans değerlendirmesinde yeni kriterlerin bulunması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Son zamanlarda ortaya atılan paydaş kavramı, işletmelerin geleneksel işlevlerinin yanı sıra, faaliyetlerinden etkilenen, fayda veya zarara uğrayan tüm çıkar gruplarını da dikkate alması gerektiğini savunmaktadır. İş stratejileri işletmenin kısa ve uzun vadeli stratejik hedefleriyle ilgili olduğundan paydaşlar dikkate alınarak gerçekleştirilecek performans ölçümleri de işletmenin stratejik hedefleriyle ilişkili olacaktır. Kısa vadeli karlardan ziyade, paydaşlarla birlikte yaratılacak uzun vadeli katma değer veya toplam zenginlikle ilgilenir. İşletmelerin performansını ölçen en iyi gösterge katma değerdir (Riahi-Belkaoui, 2003).

Lebans ve Euske, kurumsal performansı daha iyi açıklamak için 2006'da bir dizi tanım sunmuştur:

- ✓ Hedeflere ve sonuçlara ne ölçüde ulaşıldığına ilişkin bilgi sağlayan çeşitli mali ve mali olmayan göstergelerdir.
- ✓ Performans dinamikdir, yorum ve muhakeme gerektirir.
- ✓ Mevcut eylemlerin gelecekteki sonuçları nasıl etkileyebileceğini açıklayan nedensel bir model kullanılarak karakterize edilebilir.
- ✓ Şirketin performansını değerlendiren kişiye bağlı olarak farklı şekillerde anlaşılabilir.
- ✓ Performans kavramını tanımlayabilmek için her sorumluluk alanındaki temel özelliklerin farkında olmak önemlidir.

Tedarik Zinciri Çevikliği ve Firma Performansı Üzerine etkileri ile ilgili olarak literatürdeki çalışmalardan bazıları şunlardır:

Türkiye'de bir araştırmada tedarik zinciri yeteneği, firma performansı ve tedarik zinciri çevikliği kavramlarının birbirleri üzerindeki etkileri incelenmiş. 104 şirketten anket toplanmıştır. Araştırmanın bulguları çevikliğin, tedarik zinciri yeteneğinin şirket performansı üzerindeki olumlu etkisini artırdığını göstermiştir. Ayrıca çalışma bulguları tedarik zinciri yeteneği ile firma performansı arasındaki ilişkinin tedarik zinciri çevikliği tarafından yönlendirildiğini de göstermiştir (Ezgi, 2017).

Benzer şekilde Güner (2018) tarafından yapılan çalışmada çeviklik kavramının firma performansına etkisi incelenmiş ve Türkiye'deki 97 firmaya anket uygulanmıştır. Araştırma, tedarik zinciri çevikliğinin firma performansı üzerindeki olumlu etkisini gösterdi. Çalışmada tedarik zinciri çevikliğinin, karmaşık pazar rekabetinin yaşandığı durumlarda firma performansını etkileyen en önemli faktörlerden biri olduğu sonucuna varılmış ve firmaya rakiplerine karşı manevra kabiliyeti sağlayarak rekabet avantajı kazanmasını sağlayacak bir yönetsel uygulama olarak sunulmuştur.

Ying ve diğerleri, (2016) Çin'deki elektronik endüstrisi üzerine bir çalışma yürütmüştür. Araştırmanın amacı, çevikliğin tedarik zinciri ölçümlerini incelemek ve tedarik zinciri çevikliğinin firma performansı üzerindeki etkisini araştırmaktır. Çalışma, rakiplerle karşılaştırıldığında ciro,

net kâr, pazar payı, müşteri sadakati ve performans açısından tedarik zinciri çevikliğinin değerini göstermiştir. Sonuç olarak, tedarik zinciri çevikliği firma performansını hem doğrudan hem de maliyet etkinliği yoluyla etkilemiştir.

Yusuf ve diğerleri (2004) Birleşik Krallık'ta 600 şirketle anket yaptı ve Xiao, Wang ve Liu (2018) 112 Tayvanlı hat taşımacılığı şirketiyle anket yaptı ve her iki çalışma da tedarik zinciri çevikliğinin şirket performansı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu gösterdi.

Degroote ve Marx (2013) ise tedarik zinciri çevikliğini değişimi algılama ve değişime tepki verme üzere iki boyutta ele almış ve her iki boyutun da firma performansını artırdığını tespit etmiştir.

Swafford ve diğerleri (2006) ayrıca tedarik zinciri çevikliğinin işletmelerin performansını artırabileceğini; daha yüksek tedarik zinciri çevikliği, daha yüksek rekabetçi şirket performansı anlamına geleceği sonucuna ulaşmıştır.

Tedarik zinciri dayanıklılığı firmanın devamlılık gücü ile ilgilidir. Dayanıklı firma piyasadaki krizlere direnir ve bu beklenmedik değişikliklerden minimum düzeyde etkilenir.

Lotfi & Saghiri'nin 2018 yılında İran'daki 151 otomotiv parça tedarikçisi firmaya uyguladığı çalışmada, çevikliğin yanı sıra dayanıklılığın da performans sonuçlarını nasıl etkilediğini anlamaya çalıştı. Sonuçlar, daha yüksek düzeyde dayanıklılığın daha iyi performansa yol açacağını gösterdi.

Liner denizcilik endüstrisinde firma performansı, tedarik zinciri esnekliği ve yönetim politikaları üzerinde çalışan Liu ve diğerleri 2018 de, tedarik zinciri dayanıklılığının, kuruluşların çevikliğini artırarak ve tedarik zincirini yeniden yapılandırarak Tayvan denizcilik endüstrisinin performansını artırabileceği sonucuna ulaşmıştır.

Ayrıca literatürde tedarik zinciri çevikliği ve tedarik zinciri dayanıklılığını beraber ele alan çalışmalarda mevcuttur.

Kumar ve Anbanandam (2020) tarafından Hindistan'daki üreticilere uygulanan 'Risk yönetimi kültürünün tedarik zinciri dayanıklılığı üzerindeki etkisi' adlı çalışmasına göre, tedarik zinciri çevikliğinin bir kuruluşun tedarik zinciri dayanıklılığıyla pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Buna göre zincir dayanıklılığı, risk yönetimi kültürü ile çeviklik arasındaki karşılıklı bağımlılığın bir yansımasıdır.

Jüttner ve Maklan (2011) 'genişletilmiş tedarik zincirleri dayanıklılığının nasıl güçlendirilebileceğini' araştırdığı çalışma için üç uluslararası şirketi araştırma kapsamına dahil etmiş ve çevik tedarik zincirlerinin aksaklıkların tespit edilmesinde ve hatta bu sorunların üstesinden gelinmesinde destek sağladığını göstermiştir. Böylece ağ, potansiyel aksaklıklara karşı çevik bir yanıt sunarak, tedarik zinciri operasyonları boyunca artırılmış tam görünülük sağlar ve tedarik zinciri dayanıklılığını artırabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tedarik zinciri çevikliği, bir şirketin talebi ve arzı etkileyen her türlü değişikliğe hızlı tepki verebilmesi anlamına gelebilir. Bu nedenle kuruluşların üretim süreçleri, stok yönetimi ve lojistik konularında çevik ve esnek olmaları gerekmektedir. Örneğin, çevik tedarik zincirlerine sahip firmalar, yeni bir ihtiyacı karşılamak için üretimi değiştirebilir, kesintiye uğrayan geleneksel tedarikçiler yerine alternatif tedarikçi kaynakları arayarak sorunları çözebilmek için ulaşım yollarını değiştirmeyi başarabilirler.

Tedarik zinciri dayanıklılığı, bir şirketin yıkıcı olaylardan sonra konumunu hızla geri kazanarak beklenmedik şoklara dayanma yeteneğidir. Firmalar için her zaman malzeme kaynakları, stoklar ve acil durum planlarına ilişkin yedek plana ihtiyaç vardır.

İçinde bulunduğumuz çağda birçok işletmede çevik ve dayanıklı gibi sıfatlar önemli bir rol oynamaktadır. Çevik sıfatı, bir kuruluşun yeni pazar taleplerini karşılamaya doğru hızlı bir şekilde hareket etme yeteneğini ifade etmesi nedeniyle yaygın olarak kullanılmaktadır. Carvalho ve arkadaşlarına göre. (2012), çeviklik ve dayanıklılık, tedarik zincirinde performansın ve rekabetçiliğin zirvesini temsil eder. Bununla birlikte, tedarik zinciri etkenlerinin tedarik zinciri akışlarındaki etkileri de dikkate alınmalıdır. Şirketler, tedarik zincirinin etkilenmesi durumunda operasyonlarının sınırlarını koruyamazlarsa rakiplerinin gerisinde kalırlar.

Literatürde yapılan çalışmaların derlendiği bu makale doktora tezinden türetilmiştir, çalışmada ayrıca çeviklik ve dayanıklılık kavramları ile performans kavramını ele alan diğer çalışmalar özetlenmiştir.

Çalışmalar tedarik zinciri çevikliğinin ve tedarik zinciri dayanıklılığının bir firmanın genel performansını artırdığını göstermektedir. Çeviklik kavramı ile hız, iş birliği, stok yönetimi daha etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirilebilir. Firmaları daha dayanıklı yapabilecek olan risk yönetimi, planlama, kaynak yönetimi gibi aktiviteler de performansa katkı sunabilir.

Ayrıca Tedarik zinciri çevikliği ile tedarik zinciri dayanıklılığı arasındaki pozitif ilişki de çalışmalarda ortaya konmuştur. Tedarik zinciri çevikliği tedarik zinciri dayanıklılığı sağlayarak firma performansına katkı sağlayabilir. Buna göre firmalar performanslarını artırmak için önce müşterilerini iyi tanımalı ve müşteri taleplerini iyi anlamak için talep tahmini yapmalıdırlar; böylece bu firmalar talep dalgalanmalarına hızlıca yanıt verebilirler. Ayrıca tedarik zinciri firmaları ortaya çıkabilecek risklere karşı acil durum planları yaptıkları zaman da çok daha çabuk adapte olur ve firmayı hızlıca eski haline getirebilirler sağlanan tedarik zinciri dayanıklılığı firma performansını artırabilir.

KAYNAKLAR

Agarwal, A., Ahankar, R. and Mandal, P., (2006), Effectiveness of information systems in supply chain performance: A system dynamics study, *International Journal of Information Systems and Change Management*, 1 (3), 241–261.

Aytaç, P., (2008). Tedarikçi ve Müşteri İlişkilerinin Entegrasyonu: Würth Gmbh. Tedarik Zinciri Uygulaması, Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Barve, A. (2011). Impact of Supply Chains Agility on Customer Satisfaction. 2010 International Conference on E-Business, Management and Economics, 3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3653949>

Bilal, A., Par, B., Dilber, C., & Sacar, Ö. (2020). Temel Ulastirma.

Boyacıoğlu, H. S. (2018). Tedarik Zinciri Operasyonları Çevikliğinin Satın almaya Etkisi :İstanbul ili B2B İşletmelerinde Bir Araştırma. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ.

Boyacıoğlu, H. S. (2018). Tedarik Zinciri Operasyonları Çevikliğinin Satın almaya Etkisi :İstanbul ili B2B İşletmelerinde Bir Araştırma. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ.

Britt TW, Shen W, Sinclair RR, Grossman MR, Klieger DM. (2016). How much do we really know about employee resilience? *Ind. Organ. Psychol.* 9:378–404

Calvo, J., Abat, U., & Ceu, O. (2020). Supply chain resilience and agility : a theoretical literature review Josep Lluís del Olmo and Vanesa Berlanga (Vol. 4, Issue 1).

Chan, A.T.L., Ngai, E.W.T. ve Moon, K.K.L. (2017). The effects of strategic and manufacturing flexibilities and supply chain agility on firm performance in the fashion industry. *European Journal of Operational Research* 259:486–499

Chen, I. J., & Paulraj, A. (2004). Towards a theory of supply chain management: the constructs and measurements. *Journal of Operations Management*, 22, 119–150. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2003.12.007>

Cinar, O. (2019). Rekabet Avantajı Açısından Tedarik Zinciri Dayanıklılığı, Tedarik Zinciri Bütünleşmesi Ve Yeşil Pazarlama Yönelimi İlişkileri Üzerine Bir Araştırma. Marmara University.

Conboy, K., (2009), "Agility from First Principles: Reconstructing the Concept of Agility in Information Systems Development". *Information Systems Research*, Vol.20, No.3, pp.329-354.

Degroote, S. E., & Marx, T. G. (2013). International Journal of Information Management The impact of IT on supply chain agility and firm performance : An empirical investigation. *International Journal of Information Management*, 33(6), 909–916. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2013.09.001>

Duclos, L. K., Vokurka, R. J., Lummus, R. R. 2003. A conceptual model of supply chain flexibility. *Industrial Management and Data Systems*, 103(6), 446-456.

Ezgi, S. (2017). Firma performansi ile tedarik zinciri yeteneği arasındaki ilişkide tedarik zinciri çevikliğinin rolü.

Fıçı, G., (2006). Tedarikçi Yönetiminde Envanter Kontrolü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Gokhan, E. N., & Müge, Y. (2022). Tedarik Zincirinde Yalın Yönetim Uygulamaları:Hoshin Kanri Tekniği. In S. Gamze, E. Yüksel Acı, Ö. Topkaya, & C. Kılıç (Eds.), *Sürdürülebilir Kalkınma Teknoloji Ve İnovasyon Alanında Güncel Araştırmalar*. Ekim Press.

Goldman Steven L. , Nagel, R. N. K. P. (1995). *Agile Competitors and Virtual Organizations: Strategies for Enriching the Customer*.

Houlihan, J. B. (1988). International Supply Chains: A New Approach. *Management Decision*, 26(3), 13–19. <https://doi.org/10.1108/EB001493>

Jüttner, U., & Maklan, S. (2011). Supply chain resilience in the global financial crisis: An empirical study. *Supply Chain Management*, 16(4), 246–259. <https://doi.org/10.1108/13598541111139062>

Kalender, S. (2013). İşletmelerin uluslararası pazarlara girişte karşılaştıkları engellerin ihracat performansı üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik dış ticaret sermaye şirketleri üzerine bir araştırma (Master's thesis, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Kumar, S., & Anbanandam, R. (2020). Impact of risk management culture on supply chain resilience: An empirical study from Indian manufacturing industry. *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part O: Journal of Risk and Reliability*, 234(2), 246–259. <https://doi.org/10.1177/1748006X19886718>

Lee, H. L. (2004). The triple-A supply chain. *Harvard Business Review*, 102–112. Leo, H., Based, C., Systems, I., & Gardner, J. (2014). Disruptive events and how politics can deal with them. January 2013.

Liu H., Weiling Ke W., Wei K.K., Hua Z. (2013). The impact of IT capabilities on firm performance: The mediating roles of absorptive capacity and supply chain agility. *Decision Support Systems* 54 (2013) 1452–1462.

Lotfi, M., & Saghiri, S. (2018). Disentangling resilience, agility and leanness Conceptual development and empirical analysis. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29(1), 168–197. <https://doi.org/10.1108/JMTM-01-2017-0014>

Lu, L. X., & Swaminathan, J. M. (2015). Supply Chain Management. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 709–713). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.73032-7>

Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., & Zacharia, Z. G. (2001). Defining Supply Chain Management. *Journal of Business Logistics*, 22(2), 1–25. <https://doi.org/10.1002/j.2158-1592.2001.tb00001.x>

Nayyar, P.R. ve Bantel, K.A. (1994), “Competitive agility: a source of competitive advantage based on speed and variety”, *Advances in Strategic Management*, Vol. 10 No. 1, pp. 193-222.

Prater, E., Biehl, M., & Smith, M. A. (2001). International supply chain agility - Tradeoffs between flexibility and uncertainty. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(5/6), 823–839. <https://doi.org/10.1108/01443570110390507>

Rajaguru. R and Matanda, M. (2011). "Role of inter-organizational compatibility and IOIS integration in large firms and SMEs retailing chains", *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 23(2): 177-199.

Riahi-Belkaoui, A.. (2003). Intellectual Capital and Firm Performance of US Multinational Firms. *Journal of Intellectual Capital*, 4(2): 215–226.

Roy, S., Raju, A., & Mandal, S. (2017). An empirical investigation on E-retailer agility, customer satisfaction, commitment and loyalty. *Business: Theory and Practice*, 18, 97–108. <https://doi.org/10.3846/btp.2017.011>

Sanchez, A. M., and Perez, M., (2005), “Supply Chain Flexibility and Firm Performance A Conceptual Model and Empirical Study In The Automotive Industry”, *International Journal of Operations and Production Management*, Vol. 25, No. 7, pp. 681-700.

Sheffi, Y., & Rice, J. B. (2005). A supply chain view of the resilient enterprise. *MIT Sloan Management Review*, 47(1).

Siagian, H., Tarigan, Z. J. H., & Jie, F. (2021). Supply chain integration enables resilience, flexibility, and innovation to improve business performance in covid-19 era. *Sustainability (Switzerland)*, 13(9), 1–19. <https://doi.org/10.3390/su13094669>

Spekman, R. E., & Sandor, J. (2010). Outcome-Driven Supply Chains. February 2015. Supply chain. (n.d.). Retrieved August 21, 2021, from https://en.wikipedia.org/wiki/Supply_chain#cite_note-3

Swafford, P. M., Ghosh, S., & Murthy, N. (2008). Achieving supply chain agility through IT integration and flexibility. *International Journal of Production Economics*, 116(2), 288–297. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2008.09.002>

Tallon, P. P. and Pinsonneault, A. (2011). Competing perspectives on the link between strategic information technology alignment and organizational agility: insights from a mediation model. *MIS Quarterly*, 35(2), ss.463-486.

Tarafdar, M., & Qrunfleh, S. (2017). Agile supply chain strategy and supply chain performance: complementary roles of supply chain practices and information systems capability for agility. *International Journal of Production Research*, 55(4), 925–938. <https://doi.org/10.1080/00207543.2016.1203079>

Teece, D.J., Pisano, G. and Shuen, A. (1997), “Dynamic capabilities and strategic management” *Strategic Management Journal*, Vol. 18 No. 7, pp. 509-33.

Van der Vorst, J. G. A. J., Da Silva, C. A., & Trienekens, J. H. (2007). Agro-industrial supply chain management: concepts and applications. In *Agricultural management, marketing and finance occasional paper (Vol. 17)*.

Vey, K., Fandel-Meyer, T., Zipp, J. S., & Schneider, C. (2017). Learning & Development in Times of Digital Transformation: Facilitating a Culture of Change and Innovation. *International Journal of Advanced Corporate Learning (IJAC)*, 10(1), 22. <https://doi.org/10.3991/ijac.v10i1.6334>

Vickery, S., Calantone, R and Dröge, C. (1999), “Supply chain flexibility An empirical study”, *The Journal of Supply Chain Management: A Global Review of Purchasing and Supply*, August, pp. 16-24

Wisner, J. D., Tan Keah Choon, & Leong G.Keong. (2005). Principles of Supply Chain Management – A Balanced Approach. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 22(3), 329–330. <https://doi.org/10.1108/02656710510582525>

Yang, J. (2014). Supply chain agility: Securing performance for Chinese manufacturers. *International Journal of Production Economics*, 150, 104–113. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2013.12.018>

Yao, Y., & Fabbe-Costes, N. (2018). Can you measure resilience if you are unable to define it? The analysis of Supply Network Resilience (SNRES). *Supply Chain Forum*, 19(4), 255–265. <https://doi.org/10.1080/16258312.2018.1540248>

Yörük, D. (2007). Son-Adım Tedarik Zinciri Stratejilerinin Türkiye’deki Online Süpermarketlerin Performansına Etkisi. Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi.

Yusuf, Y. Y., Gunasekaran, A., Adeleye, E. O., & Sivayoganathan, K. (2004). Agile supply chain capabilities: Determinants of competitive objectives. *European Journal of Operational Research*, 159(2 SPEC. ISS.), 379–392. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2003.08.022>

Zeynep, P. (2009). Gıda Sektörü Tedarik Zincirinde Bilgi Teknolojileri Kullanımının Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi, Uludağ Üniversitesi

SAMAD VURGUN'UN EDEBİ VE TEORİK GÖRÜŞLERİ

Lala Safar kızı Hüseynova

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi

Mehemmed Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü

ORCID ID: 0009-0004-4321-5877

huseynova085@gmail.com

ÖZET

Makalede Azərbaycan halkını və milli kültürünü dünyaya tanıtan seçkin halk şairi, oyun yazarı və tanınmış halk figürü Samad Vurgun'un edebi və teorik görüşləri anlatılmaktadır. Samad Vurgun'a göre edebiyat ve bilim toplumu ileri taşımanın en büyük aracıdır.

Samad Vurgun edebiyat okulu, yüzyıllardır süregelen edebiyat geleneklerinin modernlikle ilişkilendirilmesi ve genişletilmesi temelinde oluşturulmuştur. Romantizm ve gerçekçilik sorununu anlatırken yazarın hayata ve gerçekliğe karşı tutumunu ve insan faktörünü esas almıştır. Edebiyatta romantizm teorisi Samad Vurgun ismiyle bağlantılıdır. Samad Vurgun'un geleneğe olan yenilikçi bağlılığı, onu klasik mirasa güçlü bir şekilde bağlı kıldı. Bu da ona 20. yüzyılda bu mirasın en değerli mirasçısı olma onurunu kazandırdı. Çağdaş Azərbaycan şiirini klasik edebiyat ve milli folklorla ilişkilendirerek şiire ve Azərbaycan edebiyat düşüncesine sağlıklı bir yön verdi. Halk şairi Samad Vurgun sadece derin şiirsel sözleriyle değil, aynı zamanda büyük vatanseverliği ve yüksek Azərbaycan idealleriyle de unutulmaz.

Anahtar Kelimeler: Samad Vurgun, Şiir, Romantizm, Gerçekçilik, Yenilik

SƏMƏD VURĞUNUN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Hüseynova Lalə Səfər qızı

Məqalədə Azərbaycan xalqını və onun milli mədəniyyətini dünyaya tanıtdıran, görkəmli xalq şairi, dramaturq və tanınmış ictimai xadim Səməd Vurğunun ədəbi-nəzəri görüşlərindən bəhs olunur. Səməd Vurğun üçün ədəbiyyat və elm cəmiyyəti irəli aparmağın ən böyük vasitəsidir.

Səməd Vurğun ədəbi məktəbi çoxəsrlik ədəbi ənənələrin müasirliklə əlaqələndirilməsi və genişləndirilməsi əsasında formalaşmışdır. O romantizm və realizm problemindən bəhs edərkən həyata, gerçəkliyə yazıçı münasibətini və insan amilini əsas götürürdü. Ədəbiyyatda romantizm nəzəriyyəsi məhz Səməd Vurğunun adı ilə bağlıdır. Səməd Vurğunun ənənəyə novatorcasına bağlılığı onun klassik irslə möhkəm tellərlə bağlılığını yaratmışdı. Bu da ona bu irsin XX əsrdə ən layiqli varisi olmaq şərəfini gətirdi. O, Çağdaş Azərbaycan şeirini klassik ədəbiyyata, milli folklorla bağlamaqla poeziyaya və Azərbaycan ədəbi fikrinə sağlam istiqamət verirdi. Xalq şairi Səməd Vurğun dərin məzmunlu poetik sözü ilə yanaşı, həm də böyük vətənpərvərliyi, yüksək azərbaycançılıq idealları ilə unudulmazdır.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, Şeir, Romantizm, Realizm, Novatorluq

Səməd Vurğun xalqımızın dünya şöhrətli şairi, dramaturq, publisistik, tənqidçi, alim, ictimai xadim, mədəniyyətin fəal qurucusu idi. Onun ürəkdən gələn lirik şeirləri, yüksək pafoslu qəhrəmanlıq poemaları, dram əsərləri ədəbiyyatımızın xəzinəsinə möhkəm daxil olmuş və Azərbaycan hüdudlarından çox-çox uzaqlarda böyük şöhrət qazanmışdır. O, yorulmaz mübariz, gələcəyə nəzər salan arzular şairi idi. Dünyada az sənətkar tapılar ki, yaşadığı zamanda klassikləşsin, əsərləri ümumxalq kütlələrinin mənəvi sərvətinə çevrilsin. Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğuna belə xoşbəxtlik nəsib olmuşdur.

Səməd Vurğun bədii sözün, fikrin məsuliyyətini dərk edən ən məşhur şairlərimizdən biridir. Yaradıcılığında doğma yurd, xalq, ana dili mövzuları geniş yer tutan sevimli şairimiz xalqımızın yaddaşında böyük vətənpərvər şair kimi qalmışdır. Səməd Vurğunun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən parlaq və təkrarsız səhifələrindən birini təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının zənginləşməsində böyük rol oynamış sənətkarın bədii irsi mədəniyyətimizin inkişafında bütövlükdə yeni mərhələ olmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk akademiklərindən biri olan Səməd Vurğunun görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi xidmətləri də təqdirəlayiqdir.

Böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun poetik yaradıcılığı kimi ədəbi-nəzəri irsi də zəngin və çoxcəhətlidir. Onun elmi-publisistik fəaliyyəti də bədii yaradıcılığı kimi ədəbi-ictimai fikir tariximizdə sanballı yer tutur. Şairin elmi-nəzəri görüşlərində mövcud dövrün ədəbi problemlərinin təhlili, həmçinin zəngin tarixə malik ədəbiyyatımızın müxtəlif mərhələlərinə və nümayəndələrinə münasibət əks olunurdu.

Bütün ədəbi fəaliyyəti boyu şairi düşündürən ədəbi məsələlərdən biri də romantik inikas problemi idi. Şairi narahat edən romantik üsluba qarşı olan təzyiqlər idi. Ancaq təbiətən romantik olan şair əsərlərdə romantik pafosu, yazıçı fantaziyasını xüsusi dəyərləndirirdi. Səməd Vurğunun şəxsində Azərbaycan şeiri dünya poeziyasına yeni nəfəs gətirdi. O, romantik poeziya sahəsində sübut etdi ki, “Lirika öz nəğməsini oxuduqdan sonra o saat uçub gedən gəldi-gedər quşlara bənzəməməlidir...Lirik şeir, mahnı insanın qəlbini dilə gətirməli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı, onda nəcib hisslər oyatmalı və beləliklə də insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zəngin etməlidir”(1, s.345).

S.Vurğun lirikada yüksək ideyaların, yüksək fəlsəfi fikir və arzuların ifadə edilməsinin tərəfdarı idi. O, poeziyanı bunsuz ağlabatan hesab etmirdi. Səməd Vurğun göstərirdi ki, “böyük” və “kiçik” ,”adi” və “qeyri-adi” mövzular yoxdur, şair bütün mövzularda fəlsəfi fikirlər ifadə edə bilər. Bu onun sənətkarlığından asılıdır.

Romantizm kimi realizm də Səməd Vurğun poeziyasının, həm də nəzəri fikrinin əsasında olmuşdur. O, sosializm-realizm prinsipinə yanaşmada onu inqilabi romantikasız təsəvvür etmədiyi kimi, inqilabi romantikani da socialist realizmsiz təsəvvürünə belə gətirmirdi. Əksinə romantizmi realizmi qüvvətləndirən bir şərt kimi götürürdü. Bu cəhət həm onun bədii yaradıcılığında, həm də nəzəri görüşlərində parlaq şəkildə öz əksini tapırdı.

Səməd Vurğun üslub müxtəlifliyini və yazıçı fərdiyyətinin rəngarəngliyini irəli sürürdü. Çünki üslub müxtəlifliyi novatorluğa gətirib çıxarır. Səməd Vurğun novatorluq dedikdə, hər şeydən əvvəl məzmun yeniliyini, həyatda dəyişikliyə səbəb olan yeni hadisələrin, ziddiyyətlərin

mübarizəsi prosesində köhnənin yeni ilə əvəz olunmasının bədii ədəbiyyatda inikas olunmasını, müasirliyi nəzərdə tuturdur. Səməd Vurğuna görə ədəbiyyat xalqın inkişaf və tərəqqi yollarını işıqlandıran bir məşəl olmalıdır. Bu ədəbiyyat “xalq yalnız irəliyə, tərəqqiyə dəvət etməlidir”. Şairin novatorluğa münasibəti də məhz bu ümdə qayədən doğurdu. S.Vurğun yazırdı: “ Əsl xəlqilik- əsl novatorluq deməkdir”(2).

S.Vurğun novator olmayan bir sənətkarın yaradıcılığını hərəkətsiz, imkişafda olmayan bir yaradıcılıq hesab edirdi. O, sənətkardan original fərdi üslub, yeni-yeni mövzu kəşfləri və buna uyğun yeni formaların tapılmasını istəyirdi. Ona görə də yazıçılarımızı axtarışda cəsarətli olmağa, böyük mövzuları əhatə edə bilən formalar tapmağa çağırırdı. Səməd Vurğun öz zövqünü xalqdan yüksəkdə tutan, “xalq məni başa düşmür, mənim nə günahım var”- deyən şairlərin yaradıcılığını yalançı novatorluq adlandırır. Xalqdan uzaq, onun mübarizəsinə kömək etməyən, ”sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin təsiri altında “novatorluq” göstərən , “ orijinallıq xatirinə məzmunu formaya qurban verən təzahürlərə qarşı S.Vurğun həmişə haqlı mübarizəsini aparmışdır.

Səməd Vurğunun istər bədii, istərsə də elmi-nəzəri iris çağdaş ədəbi prosesin, ideya-estetik fikrin inkişafına xidmət edirdi. Bu cəhətdən şairin nəzəri görüşlərində klassik ədəbi irslə əlaqədar konsepsiyası maraqlıdır. Şairin klassik ədəbiyyat haqqında bilikləri və maraqları olduqca zəngin və genişdir. S.Vurğun klassiklərimizin ənənələrini müasirliklə əlaqələndirdikdə klassik irsə etinasız yanaşanlara, ədəbiyyatımızı öz ənənələrindən ayırmaq istəyənlərə qarşı öz fikrini belə bildirirdi : “ Bəzi yoldaşlar belə düşünürlər ki, guya klassik ədəbiyyatımız boşluq təşkil edir. Onların fikrincə, klassik ədəbiyyatımız Şərqi “mistik fəzalarında” sönüb getmişdir. Onlar sönməmişdir. Klassik ədəbiyyat yenə də bizim hazırkı ədəbiyyatımızın inkişafı üçün xidmət edir” (3, s.12).

Səməd Vurğun, hər şeydən əvvəl, klassik irsə xüsusi qiymət verməklə, onun böyük əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, tarixə tənqidi münasibəti unutmamağı və beləliklə, yaşadığımız dövrün zövq və əxlaq normalarını üstün tutmaqla bunların bədii sənətimizdə təsvir edilməsini vacib sayırdı. Eyni zamanda o, klassiklərə ehkəmçiliklə yanaşmağı tənqid edirdi. Səməd Vurğun hər bir ədəbiyyatın yaranmasında və irəliyə doğru inkişaf etməsində mütərəqqi ənənələrin zəruriliyini və onun müsbət rolunu inkar edənlərə qarşı daim çıxış edirdi. O, deyirdi ki :” Ənənəyə arxalanmadan yeni ədəbiyyat yaranmaz” (4, s.123). Azərbaycanın, Şərqi və eyni zamanda bəşər estetik fikrinin təkamülündə Azərbaycan klassik irsinin- Nizami, Nəsimi yaradıcılığının mövqeyini yüksək qiymətləndirən S.Vurğunun qənaətləri həmişə obyektivliyi ilə seçilmişdir.

Səməd Vurğun yenilik və sənətkarlıq məsələsindən danışanda milli forma problem üzərində xüsusi dayanırdı. Milli forma problemi şairi daim düşündürmüşdür. Hələ 30-cu illərdə öz əsərlərini yaratmaq fikrində olduğu zaman Səməd Vurğun hadisələri və obrazları mücərrəd məkan və zaman xaricində verməkdən qaçmağa çağırırdı. O, azu edirdi ki, hər bir əsərinin qəhrəmanı onun təmsil etdiyi xalqın ideologiyasını, psixologiyasını, milli xüsusiyyətini açıb göstərməlidir.

Səməd Vurğun böyük ictimai xadim və filosofdur. Şair özü də etiraf etmişdir ki, “hər elmdən çox sevirməm fəlsəfəni. Çünki fəlsəfə elmi min hikmət şərh edərək,min sir açır”

(5, s.516).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və azərbaycançılıq mövzusu Səməd Vurğun yaradıcılığının əsas-ana xəttini təşkil edir. Səməd Vurğunun ədəbi-nəzəri görüşlərində azərbaycançılıq, xəlqilik, millilik xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun əsərlərinin baş mövzusu, baş qəhrəmanı, mütəxəssislərin də təsdiq etdiyi kimi, Azərbaycandır. Öz dövründə Azərbaycan tarixinin alovlu təbliğatçısı olan Səməd Vurğun hətta bolşevizm liderlərinin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərində belə, Azərbaycan torpağını, milli adət və ənənələrimizi, ana torpağımızı yada salır. Azərbaycan sevgisi Səməd Vurğun yaradıcılığını çağdaş dünyamız üçün maraqlı edən əsas ştrixlərdən biridir. Səməd Vurğun və Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Səməd Vurğun yaradıcılığında, poeziyasında, çıxış və məqalələrində bizim tarixi dövlətlərimiz, bu dövlətləri quran insanlar öndə olub. Onun elə bir yazısı, çıxışı çətin tapılar ki, orada xalq şairi xalqımızın tarixi keçmişindən, zəngin folklorundan, aşıq sənəti və muğamından, tükənməz mədəniyyət xəzinəsindən səxavətlə söz açmasın. Qədim dövlət ənənələrimizi dərinədən bilən və bu hissələrə bağlı olan Səməd Vurğun istər aşıq ədəbiyyatından danışanda, istər tariximizin gizli sirlərinin aşkarlanmalı olduğunu təklif edəndə, istərsə də ana dilimizə qayğı tələbilə etdiyi çıxışlarda təpədən-dırnağa azərbaycanlı idi. Səməd Vurğun yaradıcılığında dövlətimizə onun mənən, ruhən, daxilən bağlı olmasını əyani göstərən bir çoxbəndli şeiri var. Dünyada elə bir azərbaycanlı tapılmaz ki, o şeirin hansısa bir bəndini əzbər bilməsin.

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənimсэн,
Anam doğma vətənimсэн,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!

Azərbaycançılıq sevgisi ilə dolu bir bənddir. Burada həm milli tariximizin təbliğatına yer verilir, həm vətənimizin qədimliyinə, biz Azərbaycan türklərinin doğma yurd-yuvası olduğuna bir işarədir. Azərbaycanla biz könüllə canıq. Bir-birimizdən ayrılmamız mümkün deyil. Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin hər bəndində tariximizin təbliğatı var. Qədim insan məskənlərindən, qədim mədəniyyətlərin yarandığı yerlərdən biri olan Azərbaycan şairin yaradıcılığının ilhamverici qüvvəsi olub həmişə. Səməd Vurğun yaradıcılığını araşdıran ədəbiyyatşünaslar, hətta sovet illərində belə, şairin torpağa bağlılıq düşüncəsini vurğulayırdılar. "Azərbaycan" şeirini təhlil edərkən görürük ki, bu poetik dəyər Səməd Vurğun yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. Onun yaradıcılığında olan sadəlik, duyğu zənginliyi, el ruhu, folklor təsiri onun vətənpərvər şeirlərinin yaranmasına səbəb olub.

Ədəbiyyatşünasların verdiyi bilgiyə görə, Səməd Vurğun azərbaycanlı olması ilə hər zaman fəxr edən, qürur duyan, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini getdiyi ölkələrdə layiqincə təqdim etməyi bacaran bir şəxsiyyət olub. S.Vurğun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Xalqın mənəviyyatını təbliğ edən adam, onun ənənələrinin, dilinin yaşamasına çalışan şəxsiyyət birmənəli olaraq azərbaycançıdır. Hər kəs öz sahəsində dövlətimizin, mədəniyyətimizin, tariximizin yaşamasına töhfələr versə, tariximiz də yaşayar, mədəniyyətimiz də. Səməd Vurğun bütün varlığı ilə Azərbaycanı sevdirməyə çalışırdı. Hara gedirdisə özü ilə buradan Azərbaycan ədəbiyyatı örnəkləri aparırdı. Sırr deyil, çoxları Azərbaycanı Səməd Vurğuna

görə sevirdi. O, Azərbaycanı, azərbaycanlı olmağı hansı səviyyədə təbliğ edirdisə, qarşı tərəfin ürəyində Azərbaycana sevgi oyadırdı.

Şair dövrünün, mənsub olduğu ədəbi mərhələnin estetik düşüncə və fikir aləminə tək cə bədii-poetik irsi ilə xidmət etməmişdir. O, ədəbi prosesin tərəqqisinə, eyni zamanda, sözü böyük əhəmiyyət kəsb edən bir alim kimi də təsir edirdi.

Beləliklə, Səməd Vurğun klassik şeirin, milli folklorun poetik ənənələri zəminində boy atan, XX əsr Azərbaycan, ümumən Şərqlə və dünya poeziyasında insan mənəviyyatının sadəliyini, əzəli paklığını vəsf edən və bunları sənətin əsası hesab edən ən qüdrətli alim-şairdir. Səməd Vurğun elə dahi sənətkarlardandır ki, onun nəzəri görüşləri praktiki-təcrübi şəkildə onun poetikası ilə təsdiqlənmişdir. Səməd Vurğun hansı elmi-nəzəri konsepsiya irəli sürübsə onları poeziyasında, yaradıcılığında yüksək bədiiliklə, təcrübi şəkildə həyata keçirmişdir. Bütün bunlar sübut edir ki, akademik, filologiya elmləri doktoru, Xalq şairi Səməd Vurğun əvəzedilməz şair olmaqla yanaşı, bir alim-nəzəriyyəçi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi kimi də ictimai fikir tariximizdə əbədi yaşayacaq və onun elmi-nəzəri konsepsiyaları həmişə öz layiqli yerini tutacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Vurğun S. Əsərləri : 6 cildə. C.5 /Səməd Vurğun.- Bakı: Elm.- 1972.-s.425
2. Vurğun S. Formalizm və naturalizm əleyhinə / Səməd Vurğun //Ədəbiyyat qəzeti.- 1936.- 14 aprel
3. Vurğun S. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı /Səməd Vurğun // İncilab və mədəniyyət.- №11-12.- s.12
4. Vəkilov R. Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri /Rafiq Vəkilov.- Bakı: Yazıçı.- 1982.-s.202
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İsa Həbibbəyli.-Bakı : Elm və təhsil.-2017.- s.516

ŞANLI VE ŞEREFLİ ZAFER

Chinara Tofiq kızı Gabulova

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi

Muhammed Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü

ORCID ID: 0009-0003-7815-2207

chinara.gabulova@mail.ru

ÖZET

Devlet geleneklerimiz tarihi hafızamızdır. İlk Bağımsız devletimiz Azərbaycan 70 yıllık Sovyet işğalından sonra Bağımsız Azərbaycan. Haydar Aliyev və Kurtuluş Günü. Haydar Aliyevin orduda, ekonomide və tarımda reformları. Haydar Aliyevin sloganı “İki devlet, tek millet”. Devletimiz emin ellerde-Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev. İlham Aliyev və Recep Tayyip Erdoğanın dostluğu. Ordumuzun kahramanlığı büyük bir zaferdir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Ordu, Türk, Tarih, Zafer

ŞANLI VƏ ŞƏRƏFLİ ZƏFƏR

Qəbulova Çinarə Tofiq qızı

Dövlətçilik ənənələrimiz tarixi yaddaşımızdır. İlk Müstəqil Azərbaycan dövlətimiz. 70 illik sovet işğalından sonrakı Müstəqil Azərbaycan. Heydər Əliyev və Qurtuluş günümüz. Heydər Əliyevin orduda, iqtisadiyyatda, kənd təsərrüfatında apardığı islahatlar. Heydər Əliyevin “İki dövlət, bir millət” şüarı. Dövlətçiliyimiz əmin əllərdə-prezidentimiz İlham Əliyev. İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan dostluğu. Ordumuzun qəhrəmanlığı-böyük zəfər.

Açar sözlər: Dövlət, Ordu, Türk, Tarix, Zəfər

Xalqımızın ard-ardına formalaşan tarixi dövlətləri bizim vətən sevgimizi, torpaq sevgimizi daimi etmişdir. Bu dövlətlərin hər biri şanlı zəfərlərdən doğulmuşdur və əlli milyonluq xalqımızın rəmzinə çevrilmişdir. Çox təəssüf ki, XVIII əsrdə ölkəmizin xanlıqlara parçalanması, XIX əsrdə rus imperiyasının torpaqlarımıza yürüşü Vətənimizi parçaladı və iki yüz il ərzində dövlətçilik ənənələrimizdən uzaq düşdük. Lakin xalqımız da dövlətçilik yaddaşını unutmamışdı. [1, 322] 1918-ci ilin mayın 28-də Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bunu sübut etdi. Lakin təəssüf ki, 21 ay yaşayan demokratik respublikamız Sovet işğalı ilə süquta uğradı. XX əsrin sonlarında zaman yenidən xalqımızın üzünə güldü. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdi. Lakin bu müstəqillik heç də asan qazanılmadı. Erməni daşnaklarının Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Qarabağı Azərbaycandan qoparması Azərbaycanı böhranlı vəziyyətə saldı. Ölkədəki hərəmərclik, idarəçilikdə təcürbəsizlik, separatizm meyilləri, iqtisadi çöküş sanki yurdumuzun sonunu hazırlayırdı. Beynəlxalq təşkilatlar və bir çox dövlətlər isə susur, erməni işğalına göz yumurdular. Məhz belə bir məqamda xalqımızın iradəsilə 1993-cü ilin iyun ayının 15-də böyük rəhbər Heydər Əliyev Bakıya dəvət olundu və hakimiyyət sükamı ona verildi. Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə ölkədəki hərəmərcliyə son qoydu. Ermənilərlə atəşkəs müqaviləsi bağlamağa nail oldu. O çox gözəl anlayırdı ki, hazırkı vəziyyətdə tərədən dırnağa silahlanan və bir çox dünya

ölkələri tərəfindən müdafiə olunan ermənilərlə müharibə aparmaq mümkün deyil. Dahi rəhbər bu atəşkəsdən istifadə edərək milli ordu yaratmağa başladı. Xarici şirkətlərlə neft kontraktları bağladı. Dağılmış iqtisadiyyatı, sənayeni bərpa etdi, inkişaf yoluna saldı. Beləliklə, müstəqil Azərbaycanda on illik hakimiyyəti dövründə o, Azərbaycanı güclü dövlətə çevirdi və tanınmış dünya dövlətləri içərisinə çəkə bildi. Heydər Əliyevin böyük xidmətlərindən biri də qardaş Türkiyə ilə iqtisadi və siyasi münasibət yaratması idi. Onun məşhur şüarı “iki dövlət, bir millət!” Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının bir-birinə nə qədər doğma və yaxın olduğunu göstərir. Ümummilli liderimiz ömrünün sonunda – 2003-cü ildə hakimiyyəti əmin əllərə tapşırırdı. Prezident seçkilərində qələbə qazanmış İlham Əliyev atasının siyasətini əldə rəhbər tutaraq onun ideyalarını davam etdirdi. Bakı–Tiflis–Ceyhan neft kəmərləri, qaz kəmərləri Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu qaldırdı. Artıq bu illərdə xalqımız ideoloji müharibədə ermənilər üzərində üstünlüyü əldə etdi. Lakin yurd həstətli didərginlərin, Ermənistandan qovulan qaçqınların, bütövlükdə isə xalqımızın işğal olunmuş torpaqlarımızın geri qaytarılması arzusu sönmək bilmirdi. İlham Əliyev böyük səbatla və səbrlə ordumuzu gələcək döyüşlərə hazırlayır, onu ən müasir silahlarla silahlandırır, təkmilləşdirirdi. Beynəlxalq qanunları, BMT-nin 4 qətnaməsini əlində rəhbər tutan Ali Baş Komandan ATƏT-in “nə müharibə, nə də sülh oyunbazlığı”na son qoydu və erməni təhdidlərinə sərt cavab verməyə başladı. Əgər bir neçə il bundan əvvəl beynəlxalq aləmdə təklənmiş Azərbaycan var idisə, prezidentimizin sayəsində Pakistan və Türkiyə ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr möhkəmləndi. Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan beynəlxalq tribunallarda Azərbaycanı dəstəkləyir, onu siyasi cəhətdən müdafiə edirdi. Bu dəstək gələcəkdə Qarabağın azad edilməsində, ordumuzun döyüş qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynadı. [2, 16] Qeyd edim ki, istər müharibə gedişində, istərsə də müharibədən sonrakı günlərdə Türkiyənin rəsmi dairələri ilə yanaşı, türk ictimaiyyətinin də Azərbaycan dövlətinə və xalqına dəstəyi yüksək olmuş, dövlətimizin qazandığı bu böyük zəfər Türkiyə vətəndaşları tərəfindən də böyük sevinclə qarşılanmışdır. Beləliklə, ulu öndər Heydər Əliyevin Türkiyə barəsində səsləndirdiyi bütün fikirlər bir daha bu dostluğun necə möhkəm olduğunu sübut edir. 2016-cı ildə ilk dəfə olaraq Lələtəpə düşməndən azad edildi. Bu qələbə xalqımızın ümidini, inamını artırmışdı. Artıq şairlərimiz də böyük zəfəri gözləyirdi:

Zəfər, zəfər, yalnız zəfər, böyük bir zəfər!

Bu zəfərin qucağında azadlıq gövhər.

Azərbaycan, qüdrətini dünyaya göstər!

Görsünlər ki, kəhkəşanıq, inşallah, inşallah.

Hələ 2010-cu ildə Mübariz İbrahimovun göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq vətən övladlarının vətən təknəli, azadlıq təknəli olduğunu göstərirdi. Ordumuzun sıralarına məhz belə oğullar daxil edilmişdi. Artıq düşmən də hiss edirdi ki, Azərbaycan ordusu 90-cı illərdəki ordu deyil. Bu ordu möhtərəm prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yaratdığı ordudur. Ermənilərin lovğalıqla “məğlub edilməz” adlandırdıqları ordu 2016-cı ilin aprel döyüşlərində ilk dəmir yumruğu yemişdi. Bütün bunlara baxmayaraq erməni təxribatı cəbhəboyu davam edirdi.

2020-ci ilin sentyabrı...Səbr kasası dolmuş xalqımız və ordumuz bir nəfər kimi Ali Baş Komandanın ətrafında birləşdi. Sentyabrın 27-də müharibə başlandı, “Dəmir yumruq” əməliyyatı başlandı. Ordumuz böyük bir sürətlə kəndlərimizi, şəhərlərimizi işğaldan azad edirdi. Tezliklə

Cəbrayıl, Zəngilan, Füzuli, Qubadlı və Qarabağın baş tacı Şuşa işğaldan qurtuldu. Bu müharibə günlərində İlham Əliyev bir çox xarici jurnalistlərlə görüşdü. Bu müharibənin haqq müharibəsi, ədalət müharibəsi olduğunu onlara izah etdi, sübut etdi. 8 noyabrda Şuşa şəhərinin azad edilməsi ilə düşmən geriye çəkildi, məğlub olduğunu etiraf etdi. Ağdamdan, Laçından və Kəlbəcərdən qoşunlarını geri çəkəcəyinə söz verdi. Bu şox böyük bir zəfər idi. Düşmənin beli qırılmışdı. Noyabrın 10-da Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan birgə görüş keçirdi və Ermənistan təslim aktını-kapitulyasiya aktını imzaladı. Şuşanın xilasını xalqımızın 30 illik arzusu, həsrəti idi. Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı, musiqi, mədəniyyət beşiyi, Bülbülün, Xan Şuşinskiyin, Üzeyir Hacıbəyovun və yüzlərlə böyük şəxsiyyətlərin doğma vətəni idi. Şuşanın azad edilməsi Ermənistan ordusunun gücünü tamamilə sarsıtdı. Düşmən verdiyi vədi yerinə yetirdi. Ağdamdan, Laçından, Kəlbəcərdən geri çəkildi. İlham Əliyev çıxışlarının birində deyirdi: “Status olmayacaq! Cəhənnəmə getdi status, gorbagor oldu status! Qarabağ Azərbaycandır!”.

Xankəndində oturan separatçılar hələ də təslim olmaq istəmirdi. Onlar Ermənistanın tör-töküntüsü olan 10 minlik orduya güvənərək Xankəndində yuva salmışdılar. 2023-cü ilin oktyabrın 20-də 24 saat ərzində 10 minlik erməni tör-töküntüləri darmadağın edildi və erməni separatçıların rəhbərləri Vardanyan, saxta prezident Arayik Arutyunyan, David Babanyan həbs edildilər. Bu loğğalar Bakıya tankla gələcəklərini, Bakıda çay içəcəklərini söyləyirdilər. İlham Əliyevin dediyi kimi “onlar arzularına çatdılar”. Düşmən tankları Qənimətlər parkını bəzədi. Özləri isə həbsxanada çay içdilər. [3,94]

Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu. İşğaldan azad edilmiş hər bir şəhərdə, hər bir kənddə Azərbaycanın üçrəngli bayrağı dalğalandı. Artıq 30 illik həsrətdən, nisgildən sonra Qarabağın tutqun üzünü açıldı, başındakı duman, çən dağıldı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli ordumuz, qəhrəman əsgərlərimiz müqəddəs torpaqlarımızdan düşmənin murdar ayağını kəsdi. Bütün elimizə, obamıza qələbə ərnağan etdi, yurdundan didərgin düşən yüzminlərlə vətəndaşımızın Vətən yarasına məlhəm çəkdi, yurda qayıdış ümidlərini dirçəltdi. Qalib sərkərdəmiz işğaldan azad edilən Vətən torpaqlarına başı dik, üzüağ, qürurlu bir qəhrəman kimi qədəm qoydu.

Bu haqq mübarizəsi sayəsində bütün dünya gördü ki, Azərbaycan bir yumruq kimi birdir. İnanırıq ki, tarixin bu keşməkeşli sınağından üzüağ, alnıaçıq, şərəflə və qürurla çıxan Azərbaycan qələbəmizin rəmzinə çevrilən dəyərlərimizi daha da möhkəmləndirəcək və dünyanın formalaşmaqda olan yeni strateji mənzərəsində öz mövqeyini daha da gücləndirəcək. Böyük fəxarətlə və qürur hissləri ilə yazdığım bu məqləmi akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru, ədəbiyyatşünas, şair Teymur Kərimlinin “Şuşanın dağları” şeiri ilə tamamlamaq istəyirəm:

Şuşanın dağları ulduzlu-aylı,
Küçəsi-bazarı haylı-haraylı,
Ağır məclisləri kamanl-naylı,
Döran, o nə naydır belə susdurmusan?
Dövrən, o nə qandır belə qusdurmusan?

Şuşanın dağları yenə də qarmı?
O qarın üstündə qanlar axarmı?
Otuz il yatanın günahı varmı?
Torpaq, nə səbirdir belə göstərmisən?
Torpaq nə qəbirdir ona gül sərmisən?

Şuşanın dağları qayalı-daşlı,
Daşaltı meydanı qanlı savaşlı,
Öc alan igidlər odlu-ataşlı,
Əsgər, o nə oddur belə yandırmısan?
Əsgər, o nə beldir belə sındırmısan?

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
2. L.Əhmədova . Şanlı zəfər tariximiz :. - Bakı, 2020.- 32 s.
3. İradə Əlili, Vüqar Şahinoğlu . Zəfər yolu, -Bakı, Ləman .2021, 148 səh.

TÜRK EDEBİYATINDA SERBEST ŞİİRİN GELİŞMESİNDE NAZİM HİKMET'İN ROLÜ

Araş. Gör. Ramide Akif kızı Abbasova

AMEA, Mehemmed Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü

ORCID ID: 009-0001-6301-8588

ramidet@gmail.com

ÖZET

Makale kadim geleneklere sahip Türk edebiyatının yeni evresini konu almaktadır. Bu aşamayı zirveye taşıyan ve değerli bir edebiyat mirasına sahip olan Nazım Hikmet'in lirikası ve serbest şiirin gelişmesindeki rolüden bahs edilmiştir. Ünlü şairin şiirlerindeki yöntem incelenir, özellikleri, manası, muhteva ve şekil nitelikleri tahlil edilmiştir.

Nazım Hikmet'in Türk şiirinin gelişmesinde ve yepyeni bir yön kazanmasında vazgeçilmez bir rolü vardır. Yenilikçi bir şair olan Nazım Hikmet, Türk edebiyatını yeni bir biçim ve içerikle zenginleştirdi. Her zaman yeniliğin destekçisi olmuş, kafiyeye sınırlarını aşarak serbest şiirin en güzel örneklerini yaratmayı başarmıştır. Makalede şairin farklı şiirlerinden örnekler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk edebiyatı, Nazım Hikmet, Serbest şiir

NAZİM HİKMƏTİN TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA SƏRBƏST ŞEİRİN İNKİŞAFINDA ROLÜ

Abbasova Ramidə Akif qızı

Məqalədə qədim ənənələrə malik olan Türkiyə ədəbiyyatının yeni mərhələsindən (XIX-XX əsrlər), bu mərhələni zirvəyə qaldıran, qiymətli ədəbi irsə malik olan Nazim Hikmətdən, onun lirikasından, sərbəst şeirin inkişafındakı rolundan bəhs edilir. Qüdrətli şairin şeirlərinin metodu araşdırılır. Onun xüsusiyyətləri, mənası, məzmunu və forma keyfiyyətləri təhlil edilir.

Türk şeirinin inkişafında və tamamilə yeni bir istiqamət qazanmasında Nazim Hikmətin əvəzsiz rolu var. Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. O həmişə yeniliyin tərəfdarı olmuş, vəzn və qafiə sərhədlərini aşaraq sərbəst şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmağa nail olmuşdur. Məqalədə şairin ayrı - ayrı şeirlərindən nümunələr gətirilərək təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə, Türk ədəbiyyatı, Nazim Hikmət, Sərbəst şeir

Qüdrətli türk şairi Nazim Hikmət türk poeziyasının inkişafında, tamamilə yeni istiqamət qazanmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Nazim Hikmət XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatında ölməz sənət əsərləri yaratmış şair, nasir, dramaturq kimi tanınır. Lakin poeziya Nazim Hikmət yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Nazim Hikmətin özünü ifadə etməsi üçün şeir ən uğurlu bədii forma idi. Bir qisim ideoloji əsərlərini kənara qoysaq, şairin zəngin poetik yaradıcılığı bu gün də yeniliyin, novatorluğun əvəzsiz nümunələridir. O, həmişə sənətdə yeniliyin tərəfdarı olub, vəzn və qafiyə sərhədlərini aşaraq sərbəst şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmağa nail olub. Nazim Hikmət sənətdə ənənəni həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin sınıanmış, təcrübədən çıxmış yolun eyni ilə təkrar edilməsinin əleyhinə olmuş, fərdi və fərqli üslublara üstünlük vermişdir.

Zaman keçdikcə şairin mövzu etibarilə yeni olan poeziyasında artıq forma dəyişikliyi də aydın görünürdü. Düşüncələrini, hisslərini ifadə etmək üçün köhnə şeir forması şairə sıxıcı bir qəlib kimi görünürdü. Buna görə də o, yeni şeir formaları axtarır, şeirin ifadə dairəsini genişləndirirdi. Sərbəst, ahəngdar şeiri, təzə heca qaydalarını türk poeziyasına ilk dəfə məhz Nazim Hikmət gətirir. Türkiyədə sərbəst nəzmin ilk təmsilçisi, ömrü mübarizələrdə keçən şair Nazim Hikmət özünü belə təqdim edib:

Mən bir insan.

Mən bir türk şairi Nazim Hikmət!

Mən təpədən dırnağa insan.

Təpədən dırnağa mübarizə, həsrət və ümiddən ibarət!(4)

Şairin poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı, dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini ilk olaraq Nazim Hikmət gətirmiş, yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur. Öz yaradıcılığı haqqında danışarkən Nazim Hikmət belə deyirdi: “Dünyanın ən yaxşı insanlarından olan türk xalqının və dünyanın ən gözəl dillərindən biri və bəlkə də ən başda gələnlərindən olan Türk dilinin yad ölkələrdə tanınmasına vəsilə ola bilmək ömrümün ən böyük sevinci və şərəfi olar. Bir kəndli torpağını və öküzünü, bir dülgər taxtasını və rəndəsini necə sevir, mən də türk dilini elə sevirəm.”

Nazim Hikmət yazırdı: "Kim ki, ölçüsüz və qafiyəsiz şeir yazmağın qeyri-mümkünlüyünü deyir, həmin adam heca və ölçüdə şeir yazmağı inkar eləyən qədər haqsızdır. Şeirləri elə də yazmaq olar, belə də." Nazim Hikmətin əski ədəbiyyatı, onun ruhunu və şəklini qəbul etməməsi, əski şeirin məzmununa və biçiminə etirazı onun özünün yaratdığı yeni məzmunu və yeni formaya əsaslanmasaydı, yeni ruhu meydana gətirməsaydı, şair söz sənətində yeni səhifə də açma bilməzdi.

“Şair öz xalqının carçısı olmalıdır!” – deyən şair yaradıcılığının bütün mərhələlərində bu fikri müdafiə etmişdir. Şairin folklordan götürdüyü “Kərəm kimi yanmaq” ifadəsi türk ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni bir bənzətmə idi. Lakin şair Kərəm obrazından şəxsi hisslərini ifadə etmək üçün deyil, ictimai mənafeyi dilə gətirmək üçün istifadə etmişdir. Nazim Hikmət insanları birlik halında mübarizəyə səsləyir, yalnız belə olarsa, mübarizənin nəticəsinin müsbət olacağına inanırdı:

“Dəəərd
 çox,
 həmdərd
 yox.”
 Ürəklərin
 qulaqları
 sağır.
 Hava qurşun kimi ağır...
 Mən deyirəm ki, ona :
 Qoy kül olum
 Kərəm kimi
 yana-yana
 Mən yanmasam,
 sən yanmasan,
 biz yanmasaq,
 nasıl
 çıxar
 qaranlıqlar
 aydınlığa.
 (3. s.85)

“Kərəm kimi” şeiri Nazim Hikmətin inqilabi romantizminin ən yüksək zirvəsidir.

Böyük türk şairi Nazim Hikmət qaranlıqları aydınlığa, işığa çıxarmaq ötrü yanmağa da hazır idi. Kərəm kimi... kül olub göyə sovrulmasından, yerdə heç nə qalmamasından üzülməzdi bəlkə də. Yandı , Kərəm kimi , göylərə çəkildi , amma əvəzində əbədi bir işıq- hələ min illər sonra da qaranlıqları aydınlığa çıxaracaq nur qoyub getdi bizlər üçün. Əsərlərini, pyeslərini ,çıxışlarını, esselərini, amma ən əsası bənzərsiz ömrünü...

Nazim Hikmət poeziyasında vətən sevgisi xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Şairin harada olmasından asılı olmayaraq onun poeziyasında oxucu böyük bir yanğını – vətənə qovuşmaq, həsrətə son qoymaq istəyini görür. Nazim Hikmət Türkiyə həsrətini “Ceviz ağacı” şeirində də qabarıq şəkildə ifadə etmişdir. Özünü İstanbulda Gülhane parkındakı “ceviz ağacı” kimi təqdim edən şair bunu təsadüfi etməmiş, bununla dözümlülüyünü, mətanətini nümayiş etdirmişdir. Hər gün bu parkda gəzişənlər, hətta polis belə ceviz ağacının varlığını duymur.

Yüz min əllə toxunuram sənə, İstanbula.
 Yarpaqlarım gözlərimdir, şaşarak baxarım.
 Yüz min gözlə seyr edərim səni, İstanbulu.
 Yüz min ürek kimi çarpar, çarpar yarpaqlarım.
 Mən bir ceviz ağacıym Gülhane Parkında.
 Nə sən bunun farqındasan, nə de polis farqında. (3. s.169)

N. Hikmətin “Orada tanış olduqlarım” şeirində maraqlı məqam diqqəti cəlb edir. İnqilab və mübarizə şairi adlandırılan N.Hikmət qəfəsdəki sarı bülbülün dili ilə öz arzularını öz arzularını tam fərqli mövqedən bəyan edir :

İstərdim ki,
 əl-ələ tutub
 uşaq bağçasından geri dönəndə
 Uşaqlarımız
 mənim nəğmələrimi söyləsinlər...
 İstərdim ki, şüşələri günəş kimi
 bir kitab evində
 kitab keşikçisi olaydım...(1. s.230)

Nazim Hikmətdə Türkiyə sevgisi , milli ruh və milli qurur duyğusu olduqca yüksək olmuşdur.Şair şeirlərinin birində Türkiyə haqqında belə yazır:

Məmməkətlər içində bir şirin məmləkətdir
 Türkiyə ,
 bizim məmləkət. (1. s. 231)

Bu mənada Nazim Hikmətin “dünyanın ən gözəl insanlarından olan türk xalqını və dünyanın gözəl dillərindən biri və bəlkədə ən başda gələnlərindən olan türk dilinin yabancı diyarlarda tanınmasına vəsilə ola bilmək, ömrünün ən böyük sevinci və şərəfi olur” deməsi təsadüfi səslənmir.

Nazim Hikmətin yaradıcılığında vətən mövzusu olduqca böyükdür . Onun sənətində vətən möhtəşəm bir obrazdır. Bu obraz bütün hallarda konkretidir. Yəni vətəndaşı olduğu Türkiyənin dənizi, gölü, çayı, şəhər və kəndləri, meşələri və s. bütövlükdə Vətən obrazının atributları şəklində məhəbbətlə tərənnüm olunur:

Namuslu, çalışqan, fəqir insanların şəhəri,
 doğma İstanbulum.
 Sevgilim, sənin məkanın olan
 haraya sürgün edilsəm,
 hansı dustaqxanada yatsam.
 Kürəyimdə, torbamin içində götürdüyüm
 Və övlad həsrəti kimi ürəyimdə
 Sənin xəyalın kimi gözlərimdə daşdığım şəhər.... (1.s. 233)

Şair qarşısına çəkilən sədlər, ona qarşı olunan ədalətsizliklər və məhrumiyyətlərə baxmayaraq Nazim Hikmət bu yolun sonunun işıqlı olacağına həmişə ürəkdən inanırdı. Bütün dostlarından dəstək gözləyir, nikbinliyini, inamını itirməmək üçün onlardan “ sonu yaxşıqla bitən kitablar” istəyirdi:

Sonu yaxşıqla bitən kitablar yollayın mana,
 çünki inanıram,
 qəhrəman tariximiz
 Eynən orada olduğu kimi
 Yaxşıqla bitəcək mütləq ! (1.s.234)

Nazim Hikmət Azərbaycanla çox bağlı olub. İlk dəfə 1927-ci ildə Bakıya gəlib. 1928-ci ildə burada onun ilk kitabı - "Günəşi içənlərin türküsü" nəşr olunub. "Bakıya gəldim, dünyalar mənim oldu"- deyirdi Nazim Hikmət. O Azərbaycanı, Bakını çox sevirdi. Nazim Hikmət harada yaşamasından asılı olmayaraq Azərbaycana böyük məhəbbət bəsləmiş, ona ürəkdən bağlı olmuşdur. Bu da səbəbsiz deyildi. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan Nazim Hikmət üçün qədim türk yurdu və türk ruhunu qoruyan insanların yaşadığı müqəddəs bir məkan idi. " Mən türkəm, siz də türksünüz, ruhumuz, gələnlərimiz bir, xalqlarımız, dillərimiz qardaşdır", - deyirdi.(2.s 48)

Şair "Bakıya gedirəm" şeirində Azərbaycana səmimi duyğularını aşağıdakı kimi ifadə edir:
 Bakıya gedirəm, ay balam,
 Bakı-Əsli, mən-Kərəm.
 Bakı gəncliyim demək,
 Dost əlinə əmanət etdiyim ürək.
 Müqəddəs bir məkan idi. (4.s.14)

Azərbaycan ədəbiyyatına, dilinə xüsusi bir marağı var idi. Azərbaycanın tanınmış şairləri, yazıçıları, ədəbiyyatşünasları ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdı.

20-ci illərdə Bakıya ilk gəlişində Nazim bu səfərlə bağlı bir sıra şeirlər yazıb:
 İçimdə bir durmadan qoşmaq
 Yüksək səslə konuşmaq
 Hayqırmaq arzusu var.....
 Yağlı paltarlı, qara gözlü işçilərlə öpüşüb,
 Bakının müqəddəs torpağına
 üz üstə düşüb,
 Ovuclayıb nefti siyah şərab kimi
 İçmək istəyirəm.
 İllər sonra Bakıya yenidən gələndə isə bu şeiri yazır:
 Bu yoldan otuz il öncə də keçdim,
 Dörd gün ,dörd gecə qatarla..... (2. s. 146)

Nazim Hikmətin 1927-ci ildə Bakıya gəlişi, 1928-ci ildə onun ilk kitabının Azərbaycanda nəşri poeziyamıza yeni nəfəs, yeni ruh gətirmişdi.1928-ci ildə Bakıda nəşr olunan "Günəşi içənlərin türküsü" bu gün dünyanın bütün dillərində yüzlərlə əsəri çıxmış Nazim Hikmətin o zaman ilk kitabı, ilk sevinci idi. Və bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatında dəyərli fakt olmuş,

şerimizin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Nazim Hikmət böyük türk şairi olduğu qədər də böyük Azərbaycan şairidir.

Azərbaycanın bir çox sənətkarlarının yaradıcılığında Nazim poeziyasının ətri duyulur. Bu şairlərin içərisində Rəsul Rzanı xüsusi ilə vurğulamaq olar. Rəsul Rza həmçinin Nazim Hikmətin bir sıra şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. O, Nazim poeziyası nümunələrini dilimizə çevirərkən həm orijinala sədaqətlə yanaşır, həm də yeri gəldikcə bəzi kəlmələr də əlavə edirdi. Bu kəlmələr şeiri gözəlləşdirirdi. Rəsul Rza Nazim Hikmətin ən gözəl şeirlərini dilimizə çevirmişdir. Bunların içərisində "Ceviz ağacı", "Mən həbs olunandan bəri", "Həbsxanada yatmalı olanlara bəzi öyüdlər", "Laylay", "Yapon balıqçısı", "Nağıllar nağılı", "Pəncərələr" şeirləri, "İnsan mənzərələri"nin birinci hissəsi, "Qurtuluş savaşı dastanından" adlı poemanın tərcüməsi xüsusi yer tutur.

Türkiyənin ən böyük çağdaş şairini – türk dilinin böyük şairini sevmədən bu dili, bu xalqı, bu ölkəni necə sevmək olar... Dədə Qorqudsuz, Yunis Əmrəsisiz, Nəvaisiz, Füzulisiz türk dünyası olmadığı kimi Nazim Hikmətsiz də türk dünyası yoxdur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı / Elman Quliyev. Bakı: Conatant Empary - 2011, 568 s.
2. Anar. Kərəm kimi / Anar. - Bakı: Elm, 2015.
3. Hikmət N. Seçilmiş əsərlər / Nazim Hikmət. - Bakı: Şərq-Qərb, 2009.
4. Quliyev E. Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı / Elman Quliyev // Xalq cəbhəsi.- 2019.- 20 fevral.-S.14
5. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/mubarize-hesret-ve-umidin-sairi-1646166824>
6. Babayev A. Nazim Hikmət qalaktikası / Aqşin Babayev. Bakı : Elm və təhsil, 2016.

RANSFORMATION OF THE SOCIAL FUNCTIONS OF CULTURE AND ART IN CREATING A NEW SPIRITUAL SPACE

Khodjaeva Rozibi Madiевна

Performance on folk instruments professor of the department
Uzbekistan State Conservatory
navouzbek@mail.ru

ABSTRACT

In the current period, when new Uzbekistan is entering a new stage of development, is rapidly changing, and the foundation of the Third Renaissance is being created, the issues of in-depth study of the rich heritage of great scholars and its communication to the general public have become one of the priority tasks. For many years, issues related to the creation of a new spiritual space in a process where social tasks regarding the national-cultural historical heritage of the Uzbek people, the international, national, cultural, historical, civilizational, natural-scientific, social humanitarian, spiritual, linguistic, philosophical problems of the development of modern civilization are being set. is becoming more and more relevant and this issue will remain relevant in the future.

Keywords: Art, Spirituality, Culture, Nation, Khafiz, Bastakor, Musician

YANGI MA'NAVIY MAKONNI YARATISHDA MADANIYAT VA SAN'AT IJTIMOY VAZIFALARINING TRANSFORMATSIYASI

Xodjaeva Ro'zibi Madiyevna

ANNOTATSIYA

Yangi O'zbekiston taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'yayotgan, shiddat bilan o'zgarib borayotgan, Uchinchi Renessans poydevori yaratilayotgan hozirgi davrda buyuk allomalar boy merosini chuqur o'rganish va uni keng jamoatchilikka etkazish masalalari ustuvor vazifalardan biriga aylangan. Ko'p yillar davomida o'zbek xalqining milliy-madaniy tarixiy merosi, zamonaviy sivilizatsiya rivojlanishining xalqaro, milliy, madaniy, tarixiy, sivilizatsion, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy gumanitar, ma'naviy, lisoniy, falsafiy muammolari borasidagi ijtimoiy vazifalar qo'yilayotgan bir jarayonda yangi ma'naviy makonni yaratish bilan bog'liq masalalar tobora dolzarblik kasb etmoqda va bu masala kelgusida ham dolzarb bo'lib qolaveradi.

Kalit so'zlar: San'at, Ma'naviyat, Madaniyat, Millat, Hofiz, Bastakor, Sozanda

Yangi ma'naviy makonni yaratishda, mamlakatning barqaror rivojlanishi va taraqqiy etishida madaniyat va san'at sohasining transformatsiya jarayonlari katta o'rin tutadi. Kelajak sari tashlanayotgan dadil qadamlar bardavom bo'lishini ta'minlashda dunyoda o'ziga yarasha yuksak salohiyati, benazir nufuziga mos ravishda o'rin egallayotgan mustaqil O'zbekiston atalmish davlat bor ekan, bu yurtda ana shu nomga munosib millat yashayotgani, bu yurtda uning ota-bobolari, avlod-ajdodlari, buyuk zotlari yashab o'tgan. Ayni paytda, bu borada to'plangan tajriba, ana shu buyuk zotlarning bebaho merosi hamisha millat boshini baland, qaddini tik qiladi, bag'rikeng o'zbek xalqini olg'a etaklaydi. Millatning ruhiyati, kayfiyatiga qanot berishga arzirli noyob asarlar

nafaqat jamiyatning gullab-yashnashi, balki kelgusi vazifalarning ham samarali bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. CHunonchi, “...xalqlar tarixida o‘ziga xos tub yangilanish davrlari borki, bunday zamonlarda muayyan millat dahosi, uning o‘z salohiyatini namoyon etishga intilishi, yaratuvchanlik faoliyati eng yuksak cho‘qqilarga ko‘tariladi” [1, 5]. Binobarin, necha-necha ajdodlarimiz orzu qilib o‘tgan mana shunday buyuk ishlarni amalga oshirish, bunday baxt va sharafiga musharraf bo‘lish bugungi avlodga nasib etdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev ta’kidlaganidek, “...biz jonajon Vatanimizga bo‘lgan cheksiz mehrimiz va sadoqatimizni muqaddas bayroq qilib, bor bilim va tajribamiz, aql-zakovatimizni ishga solib, yagona xalq, yagona millat bo‘lib, ko‘zlagan ezgu maqsadlarimizga albatta etamiz. YAngi O‘zbekiston jahon maydonida kuchli salohiyat, munosib obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan, har tomonlama obod va farovon mamlakatga aylanadi” [2, 65]. Zero, 2017 yil 3 avgustda Prezident SH.Mirziyoevning bir guruh ijodkor ziyolilar bilan bo‘lgan uchrashuvida nufuzli oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlarini ijodiy suhbat shaklida tashkillashtirilgani, bolalar musiqa va san’at maktablariga taniqli madaniyat va san’at arboblari rahbar etib tayinlangani, respublika darajasidagi madaniyat va san’at muassasalarining moliyaviy mustahkam idoralar jamoalari bilan “Do‘stlik klublari” shaklida faoliyat ko‘rsatishlariga imkon yaratilgani, Farg‘ona vodiysida O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutining Farg‘ona filialining tashkil etilgani, hozirgi kunda esa Farg‘onada xuddi Toshkent shahridagi Adiblar xiyoboni singari san’atkorlar xiyoboni barpo etilgani yangi ma’naviy makon yaratishda madaniyat va san’at ijtimoiy vazifalarining amalga oshirilishi ana shu ezgu va xayrli ishlar jumlasiga kiradi.

O‘zbek xalqi madaniy merosining ajralmas qismi bo‘lgan milliy maqom san’ati o‘zining qadimiy tarixi, teran falsafiy ildizlari, betakror badiiy uslubi va boy ijodiy an’analari bilan ma’naviy hayotimizda alohida muhim o‘rin egallaydi.

Ayni paytda milliy o‘zlikni anglash, madaniyatimizni har tomonlama rivojlantirish, xalqimiz, avvalo, yosh avlodni yuksak insoniy tuyg‘ular ruhida tarbiyalash, uning estetik didi va tafakkurini shakllantirishda maqom san’atining keng imkoniyatlaridan etarlicha foydalanilmayotgani, mazkur yo‘nalishda zikr etilgan kamchilik va muammolarni bartaraf etish, o‘zbek maqom san’atini chuqur o‘rganib, o‘ziga xos ijro maktablari va an’analarni yangi bosqichda ravnaq toptirish, uning “oltin fondi”ni yaratish va boyitish, xalqaro nufuzini oshirish va keng targ‘ib qilish, shuningdek, o‘n ikki asrdan beri mumtoz kuy-qo‘shiqlarni ardoqlab kelayotgan, milliylikning yuksak namunasi hisoblangan maqomni kelgusi avlodga bezavol etkazish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to‘g‘risida” PQ-3391-son qarori [3] milliy musiqa san’ati, maqom san’ati sahifalariga oltin harflar bilan yozildi. Qarorga binoan, 2018 yildan boshlab sohada faol ijod qilayotgan san’atkorlarni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish maqsadida “Eng yaxshi maqom xonandasi”, “Eng yaxshi maqom sozandasi”, “Eng yaxshi maqom ustози”, “Eng yaxshi maqom targ‘ibotchisi”, “Eng yaxshi yosh maqomchi” kabi nominatsiyalar bo‘yicha mukofotlar ta’sis etildi. Jumladan, SHahrisabdagi Xalqaro maqom san’ati anjumani esa ushbu nodir san’at bayramini dunyo e’tirofiga havola etdi. Anjumanda ko‘rsatilgan barcha nominatsiyalar bo‘yicha g‘oliblar aniqlandi.

Asrlar davomida ulugʻ shoir va olimlar, mohir bastakorlar, hofiz va sozandalarning mashaqqatli mehnati va fidoiyligi, ijodiy tafakkuri bilan sayqal topib kelayotgan ushbu noyob sanʼat nafaqat yurtimiz va sharq mamlakatlarida, balki dunyo miqyosida katta shuhrat va eʼtibor qozongan. Maqom sanʼatining gultoʻji boʻlgan “SHashmaqom” YUNESKO tomonidan insoniyatning nomoddiy madaniy merosi sifatida eʼtirof etilgani katta tarixiy voqelik boʻldi. Mamlakatimizda maqom sanʼatini oʻrganish va rivojlantirish borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, oʻzbek “SHashmaqomi” nota matnlarining nashr etilishi va ularga muvofiq ravishda maqom kuy-qoʻshiqlarining magnit lentalariga yozib olinishi ulkan ilmiy-madaniy ahamiyatga ega voqea boʻldi. “SHashmaqom”ni Evropa mamlakatlarida musiqa mutaxassislari, ixlosmandlari ham turli konsert va festivallarda tinglab, baholab keladi. Uni Germaniya, Fransiya musiqa mutaxassislari tadqiq qilib, hatto chang sozida ishtiyoq bilan ijro etib bermoqdalar.

YUnus Rajabiy nomidagi Maqom ansambli, hududlarda maqom jamoalari, Oʻzbekiston davlat konservatoriyasida shu yoʻnalishda maxsus kafedra faoliyat koʻrsatayotgani, sohaga oid ilmiy izlanishlar olib borilayotgani, hududlarda ixtisoslashtirilgan maqom maktablari ochilgani oʻzbek maqomi rivojiga hali katta samaralar keltiradi, deya faxrlanib eʼtirof etadi Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan artist, taniqli dirijyor Kamoliddin Oʻrinboev. SHuningdek, Oʻzbekiston Qahramoni Munojot Yoʻlchievaning Fransiyadagi betakror konsertlari oʻzbek sanʼatini, maqomini xorijiy mamlakatlarda katta olqishlar bilan kutib olinayotganini taʼkidlash joiz.

Maʼlumotlarga koʻra, yurtimizda 8 mingdan ziyod madaniy meros obʼekti mavjud boʻlib, shundan YUNESKOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi roʻyxatiga 10 ta meros—“Boysun tumani madaniy makoni”, “SHashmaqom” mumtoz musiqasi, “Katta Ashula”, “Askiya sanʼati”, “Navroʻz”, “Palov madaniyati va anʼanalari, Margʻilon hunarmandchilikni rivojlantirish markazi: (atlas – adras), Xorazm raqsi “Lazgi”, “Miniatyura sanʼati” va “Baxshichilik sanʼati” nomzodlari kiritildi.

Buyuk siymolarimiz nomlari dunyo ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qoʻshganliklari bois, mangulikka daxldordir. Ularning ilmu maʼrifat oʻrganish orqali olamni ezgulikka, taraqqiyotga etaklash maqsadida avlodlarga qoldirgan buyuk merosi insoniyat uchun bebaho xazinadir. Ana shu buyuklar ajdodlarimizning bugungi avlodlarga qoldirgan ilmiy va maʼnaviy merosi beqiyos boʻlib, ularning intellektual salohiyatini yuksaltirishda muhim omildir.

Bugunga kelib dunyoda oʻziga yarasha yuksak salohiyati, benazir nufuziga mos ravishda oʻrin egallayotgan mustaqil Oʻzbekiston atalmish davlat bor ekan, bu yurtda ana shu nomga munosib millat yashamoqda. Bu yurtda uning ota-bobolari, avlod-ajdodlari, buyuk zotlari yashab oʻtgan. Dunyoda millatlar koʻp, ular ichida buyuk va boy oʻtmishga ega boʻlgan oʻzbek millati ham bor. Jahon ahli Oʻzbekistonga qarab, bizning millat sifatidagi qiyofamizni, muqaddas dinimiz, madaniyatimiz va milliy-tarixiy qadriyatlarimizga xos boʻlgan bagʻrikengligimizni koʻradi. Hozirgi kunda YAngi Oʻzbekiston atalmish yurtimizga butun dunyoning nigohi qadalgan, qadimiy YAngi Oʻzbekistonda ajdodlarimiz, madaniyatimiz va maʼnaviy qadriyatlarimizni jahon ahli tan olayotgan bir davrda tariximiz, eng avvalo oʻtgan buyuk siymolar xalq orasidan chiqqan shu omma taqdiri bilan hamnafas ajdodlarimiz qoldirgan boy milliy qadriyatlarimizni avaylab-asrash va

rivojlantirishga, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yangi O'zbekistonda xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod ongi va dunyoqarashini islohotlar jarayonida ilgari surilayotgan zamonaviy g'oyalar asosida shakllantirish hamda yangi ma'naviy makonni yaratishda madaniyat va san'at namoyandalarining o'rni va ta'siri beqiyosdir. Har bir xalqning san'ati shu xalqni dunyoga tanitadi, jahon sahnalarida shu xalq nomidan so'z aytishga, madaniyatini yanada boyitishga sharoit yaratadi.

Mamlakat poytaxti Toshkent shahrining qoq markazida hazrat Alisher Navoiy haykali poyida qatag'on qurbonlari bo'lgan adiblarimiz va boshqa yozuvchi-shoirlarga atab "Adiblar xiyoboni" bunyod etildi. Jumladan, farmonda ko'rsatilgan vazifalarga binoan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Ishoqxon Ibrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Usmon Nosir va yana o'nlab millat fidoylari hayotidan hikoya qiluvchi badiiy va hujjatli filmlar yaratildi. Adiblar xiyobonida haykallari o'rnatilgan so'z salafllari G'afur G'ulom, Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek, Hamid Olimjon, Zulfiya, Said Ahmad va Saida Zunnunova, Ozod SHarafiddinov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad YUusufning qatoridan Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammadrizo Ogahiy, Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq, Muhammad Aminxo'ja o'g'li Muqimiy, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, To'lepbergen Qayipbergenov, Ibrohim YUusupov kabi adiblarning ham haykallari joy oldi.

Bugungi kunning qarama-qarshilik va ziddiyatlarini hal etish yo'llari haqqoniy ochib berilgan, zamondoshlarimizning ma'naviy-ruhiy qiyofasi ta'sirchan aks ettirilgan ilmiy va badiiy asarlar, musiqiy, tasviriy san'at asarlari, zamonaviy innovatsion g'oyalar, pedagogik texnologiyalarni hayotga joriy etish bo'yicha ilmiy, amaliy va uslubiy ishlanmalar yaratilishi zamon talabi bo'lib turibdi. Mediamakonda madaniyatsizlik, axloqsizlik ko'rinishlari bilib-bilmay targ'ib etilayotgan bir paytda ularga qarshi kurashish, bunday ma'naviy tahdidlar ortida qanday g'arazli maqsadlar yashiringani, ular qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligini anglagan holda, bu boradagi tushuntirish ishlarini jadallashtirish ham talab etiladi. SHu maqsadda, eskirgan, zerikarli va samarasiz usullardan voz kechib, yoshlar bilan uchrashuv va muloqotni ta'sirchan, yangicha noan'anaviy usullar asosida o'tkazish, xalqimiz ming yillar davomida shakllanib kelgan qadriyatlarimizni ko'z qorachig'idek asrab-avaylashimiz zarur. O'tkazilayotgan har bir tashviqot-targ'ibot ishlarimiz xalqimiz, avvalo, yoshlarimizda yuksak vatanparvarlik, totuvlik va hamjihatlik, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini uyg'otishga xizmat qilishi zarur.

Ajdodlarimiz hamisha shukronalik bilan tinchlik, ilmu ma'rifat, mehr-oqibat, bag'rikenglik va hamjihatlikni, umuman olganda, yuksak insoniy fazilatlarini buyuk ne'mat sifatida qadrlab kelganlar. Ulug'allomalar, ma'rifatparvarlar insoniy fazilatlar asosida hamisha pok va halol, vijdonli, qadr-qimmatini ulug'laydigan kishilarni, madaniyat va san'at sohiblarini tarbiyalaydigan ma'naviy makonni yaratishga intilib kelganlar. Hozirgi kunda tobora yangilanayotgan O'zbekistonga qarab, uning kuch-qudrati manbai xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiq ekanligini anglash qiyin emas. Mamlakatimizda yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, o'tgan buyuk ajdodlar xotirasini yodda saqlagan holda, e'zozlab, yuksak hurmat

va ehtirom ko'rsatish, ularni huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Binobarin, yangi O'zbekistonning buyuk ne'mati bo'lgan erki va ozodligi xalqimizning sa'y-harakati, barakali mehnati va ijodiy faoliyatidan kelib chiqish bilan birga, Turon zaminda voyaga etgan hamda jahon sivilizatsiyasiga munosib hissa qo'shib, o'z g'oyalari, tafakkuri bilan o'zbek milliy g'oyasiga asos solgan ajdodlarimizning boy merosi va sermazmun tariximizga, milliy qadriyatlarimizga ham tayanadi. Har bir millatning o'ziga xos jihatlarini, xususan, ma'naviyatini yuksaltirishda eng avvalo, beqiyos ta'sir kuchiga ega bo'lgan milliy-tarixiy qadriyatining o'rnini katta. YOshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy, diniy va tarixiy qadriyatlarning qayta tiklanishi, buyuk zotlar, xususan, buyuk allomalarning tarbiyaga oid ta'limotlarining o'rnini va ahamiyati katta.

Manbalarga ko'ra, dunyoda 100 ming atrofida muzeylar bor. YUrtimizda hozirgi davrda 127 ta muzey mavjud. YAngi O'zbekiston tarixini yaratish asnosida, Qozog'iston, Rossiya, Germaniya, Italiya, Saudiya Arabistoni, Fransiya kabi davlatlar muzeylari bilan aloqalar tobora rivojlanmoqda.

O'zbekistondagi eng qadimgi maskanlardan biri – Xorazm vohasi bo'lib, bu er qadimiy madaniyat markazlaridan biri hisoblanadi, bu o'lkaning yodgorliklarga boy ekanligi olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida o'z isbotini topgan. Xorazm viloyatining geografik joylashuvi uning qulay imkoniyatlarga ega ekanligini anglatadi. Ayniqsa, Xiva shahri o'zining qadimiy yodgorliklari bilan jahonga mashhur. Istiqlol yillarida viloyatdagi mavjud tarixiy, madaniy obidalarni saqlash, ularni ta'mirlash va restavratsiya qilish borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Viloyatda faoliyat ko'rsatayotgan muzeylardagi eksponatlarni saqlash va ular ustidan zamonaviy nazorat tizimini o'rnatish, muzey xodimlari va gidekskursavodlar malakasini oshirish borasida izchil ravishda faoliyat olib borilmoqda.

YAngi O'zbekistonda tariximiz, eng avvalo o'tgan buyuk siymolar xalq orasidan chiqqan, shu omma taqdiri bilan hamnafas ajdodlarimiz, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 25 avgustda "Buyuk olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-361-sonli qarori qabul qilindi [4] va unga ko'ra, buyuk ajdodimiz yubiley tantanalarini nishonlashga jiddiy tayyorgarlik ko'rilishi va munosib nishonlashga doir vazifalarning belgilanishi ayni muddao bo'ldi. Jumladan, 2022-2023 yillarda buyuk mutafakkir, qomusiy olim, tabiatshunoslik asoschilaridan biri Abu Rayhon Beruniy majmuasi qurildi, bog' barpo etildi, 8 jildlik asarlari to'plami chop etildi va shu kabi ezgu ishlarbarobarida shu yilning 4 sentyabr kuni alloma tug'ilgan Beruniy shahrida ilmiy konferensiya o'tkazildi. Alloma haykali va ramziy qabri poyiga gullar qo'yildi. Bu kabi tadbirlar dunyoning ko'plab mamlakatlari, jumladan Fransiya, Rossiya, Hindiston davlatlarda keng nishonlandi. O'zbekistonda asosiy xalqaro miqyosdagi anjuman 2023 yil 25-27 sentyabr kunlari o'tkazildi.

Ta'lim muassasalaridagi iqtidorli qizlarni ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlash hamda rivojlantirish, ular tomonidan yaratilgan intellektual loyihalarni targ'ib etish ishlariga ko'maklashish, o'quvchi-talabalarni bilim olishga, kitob mutolaa qilishga bo'lgan qiziqishlarini

rivojlantirish, muomala va nutq madaniyatini shakllantirish, shuningdek, ta'lim muassasalaridagi davomat bo'yicha yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etilishida "Tengdosh tengdoshga o'rnak" shiori ostida namunali yoshlar faoliyatini targ'ib qilish yosh qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

YOshlarni jumladan, qizlarni globallashuv sharoitidagi turli ma'naviy tahdidlardan himoya qilish, ularda "Ommaviy madaniyat" tahdidlariga qarshi mafkuraviy immunitetni mustahkamlash yuzasidan ijtimoiy tarmoqlar orqali targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish, qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, kasb-hunarga o'rgatish, milliy urf-odat va an'analar ruhida tarbiyalash, oilaviy hayotga tayyorlash maqsadida "Qizlarjon" klublari faoliyatini yanada takomillashtirish, qizlarda odob-axloq fazilatlarini, yuksak ma'naviyat va keng dunyoqarashni shakllantirish, ularni hayotga tayyorlashda oila-mahalla-ta'lim muassasasining ijtimoiy hamkorligini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Hamma zamonlarda ham madaniyat va san'at sohalari alohida e'tiborga ehtiyoj sezgan. Prezident SH.Mirziyoev madaniyat va san'at sohasida boshqaruvning yuqori bo'g'inidan eng quyi bo'g'inigacha mutasaddilarning shaxsan o'zlari mas'uliyatli ekani, sohada xizmat qilayotgan mutaxassislarning yangi ijod namunalari yaratish, madaniyat va san'atni jahon e'tirofiga olib chiqqan ustozlarning ijodlarini qunt bilan o'rganish borasida amaliy ishlar birinchi rahbarlar zimmasida ekanini uqtirayotgani ham bejiz emas. SHu o'rinda, yoshlarni milliy-ma'naviy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda Xorazm madaniyati hamda san'ati rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk san'atkorlar hayoti va faoliyatini alohida e'tirof etish joiz. Xususan, o'zbek san'atining ulkan namoyandalaridan biri, taniqli hofiz Komiljon Otaniyozovning 100 yillik yubileyining nishonlanishi va bu tantana munosabati bilan Prezident yo'llagan tabrikda shunday deyiladi: "Hech shubhasiz, o'zbek musiqa san'ati tarixida, ayniqsa, uning XX asrdagi ravnaqi va taraqqiyotida benazir ovoz sohibi, otashnafas hofiz Komiljon Otaniyozovning nechog'li buyuk xizmatlari borligini barchamiz yaxshi bilamiz....Ona yurt go'zalligini, Vatanga muhabbat, sevgi va sadoqat, ezgulik, mehr-oqibat kabi yuksak insoniy tuyg'ularni avj pardalarda kuylagan Komiljon Otaniyozov ham hofiz, ham sozanda, ham bastakor sifatida betakror ijodiy maktab yaratib, tariximizda o'chmas iz qoldirdi. U yaratgan qo'shiqlar millionlab insonlar qalbidan chuqur joy egallab, xalq ijodi namunalariga aylanib ketgani ham bu ulug' san'atkorning qanday nodir iste'dod sohibi bo'lganidan dalolat beradi".

Komiljon Otaniyozovdek o'zbek san'ati darg'alarining, balki o'zbek maqom, o'zbek baxshichilik, o'zbek hunarmandchilik, milliy madaniyatning taraqqiyoti uchun qisqa vaqt mobaynida qator ibratli ishlarni amalga oshirdi, shu o'rinda har bir san'at va madaniyat fidoyisining xalqning ko'ngliga kirib borayotgan o'lmas asarlarni yaratishi, mumtoz san'at namunalari targ'ib qilishi, milliy qadriyatlarning yashovchanligini ta'minlashi uchun imkoniyatlarga yo'l ochdi. Buni bugungi yosh ijodkorlar tushunib, anglab, his etgan holda faoliyat olib bormoqdalar.

Madaniyat va san'at muassasalari rahbarlarining oldida turgan vazifalarga davlatning e'tibori, katta yordami, moddiy-texnik bazani rivojlantirish, iqtidorli yoshlarga imkoniyat yaratish borasidagi sa'y-harakatlari natijasida iste'dod egalari o'zlarini namoyon etmoqdalar. Zero, asosiy

vazifa milliy madaniyatimizni yanada rivojlantirish konsepsiyasida aytilganidek, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, aholining o‘sib borayotgan madaniy zhtiyojlarini qondirish, madaniy xizmatlar sifatini oshirish, madaniyat va san’at muassasalarining moddiy-texnik bazasini jahon standartlari darajasida jihozlash, milliy ijodiy mahsulotlarni eksport qilishning samarali tizimini yaratish, xorijiy ijodiy tashkilotlar bilan samarali hamkorlikni yaxshilash, ildizlari ming yillarga borib taqaladigan tarixiy-ma’naviy merosni asrab-avaylashdan iboratdir.

YAngi O‘zbekiston xalqiga yangi islohotlar nafasini etkazish, yoshlar qalbida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlarga daxldorlik hissini kuchaytirish, ularda mehr-oqibat, hamjihatlik hissini uyg‘otish, yoshlarni zamonamizning fidoyi vakillari, qahramonlari bilan tanishtirish, ular qalbida ulug‘ maqsadlarni uyg‘otish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. “YAngi O‘zbekiston – ma’rifatli jamiyat” shiori ostidagi “Ma’naviyat festivali” doirasida 18 ta ijtimoiy loyiha amalga oshirildi. “Ma’rifat” targ‘ibotchilar jamiyatining ilm-fan, madaniyat, san’at, adabiyot va badiiy ijod kabi soha vakillaridan iborat 500 dan ortiq a’zosi jalb etilib, tadbirlarga aholi va yoshlar qamrab olindi [5].

SHuni ta’kidlash joizki, “Ma’naviyat targ‘ibotchilar jamiyati” tomonidan viloyatlardagi mahallalarda madaniy-ma’rifiy tadbirlar, ijodiy uchrashuv va konsert dasturlariga uyg‘un holda “YAngi O‘zbekistonda el aziz, inson aziz” va “YAngi hayot uchun, YAngi O‘zbekiston uchun” shiorlari ostida belgilangan vazifalardan "Ma’naviyat festivali" ham o‘tkazilib kelinmoqda. Mazkur festival doirasidagi madaniy-ma’rifiy tadbirlar, ijodiy uchrashuvlarni yuqori saviyada o‘tkazish maqsadi qo‘yilgan edi. Bugungi kunga qadar qisqa muddatlarda respublikaning barcha tumanlarida yuqoridan berilgan topshiriq o‘z vaqtida amalga oshirildi.

Dunyo ilm-fani rivojiga o‘zining beqiyos hissasini qo‘shgan ulug‘ alloma Abu Rayhon Beruniyning nomi mangulikka daxldor. Uning ilmu ma’rifat o‘rganish orqali olamni ezgulikka, taraqqiyotga etaklash maqsadida avlodlarga qoldirgan buyuk merosi insoniyat uchun bebaho xazina, shu bilan birga, biz avlodlarga qoldirgan ilmiy va ma’naviy merosi beqiyosdir.

YAngi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi, avvalo, xalq ma’naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosining keng o‘rganilishi, yoshlar qalbi va ongiga milliy g‘oyaning chuqur singdirilayotganligi bilan uzviy bog‘liqdir. O‘zbekistonning bugungi yoshlari sharoit va yangi imkoniyatlardan unumli foydalangan holda, o‘tmishda yashab o‘tgan buyuk allomalar va ustozlardan ibrat olib ish yuritsalar, jahon ilm-faniyutuqlarini to‘liq egallaydilar, yangi ma’naviy makonni yaratishda madaniyat va san’at ijtimoiy vazifalarining transformatsiyalashuviga erishadilar, mamlakat taraqqiyoti va yuksalishi uchun etuk va malakali kadrlar bo‘lib etishadilar.

ADABIYOTLAR

1. SHavkat Mirziyoev. YAngi O‘zbekiston strategiyasi.–Toshkent:O‘zbekiston, 2021.
2. YAngi O‘zbekiston–yangicha dunyoqarash. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi asosida. Risola. Mualliflar jamoasi. – Toshkent, 2021.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to‘g‘risida” PQ-3391-son qarori //https://lex.uz/docs/3581613

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning “Buyuk olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-361 sonli qaror www.xabar.uz › jamiyat › abu-rayhon-beruniy

5. Minhojiddin Mirzo. YAngi ma’naviy makon yaratish, ma’rifatli jamiyat qurish sari//”YAngi O‘zbekiston” gazetasi, 2022 yil 27 dekabr.

TEMEL HAKLARIN İHLALİ NEDENİYLE AVRUPA TUTUKLAMA EMRİNİN REDDİ

Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KOÇ
Uşak Üniversitesi Adalet MYO
ORCID ID: 0000-0001-9453-5919
coskun.koc@usak.edu.tr

ÖZET

Avrupa Tutuklama Emri, 2002/584/JHA sayılı Konsey Çerçeve Kararı uyarınca, bir hapis cezasının veya tutuklama kararının infazı amacıyla basitleştirilmiş bir sınır ötesi adli teslim prosedürüdür. Avrupa Birliği (AB) üyesi herhangi bir ülkenin adli makamı tarafından çıkarılan müzekkere, AB topraklarının tamamında geçerlidir. Mekanizma Üye Devletler arasında insan haklarına saygı konusunda benzer standartların olduğu varsayımdan oluşan karşılıklı güven ve yargı kararlarının karşılıklı tanınması ilkesine dayanmaktadır. Bağlayıcı nitelikte olan bu karar af, aynı suçtan dolayı daha önce yargılanma, reşit olmama gibi sınırlı sayıda duruma bağlı olarak reddedilebilir. Ancak son dönemde AB içerisinde en tartışmalı konulardan biri Avrupa Tutuklama Emrindeki iade talebinin belirli temel haklar standartlarına uyulmaması durumunda, talepte bulunulan Devletin yetkilileri tarafından reddedilip reddedilemeyeceği, eğer öyleyse ne ölçüde reddedilebileceği sorusudur. Hukuk doktrininde bu konu “insan hakları istisnası” başlığı altında ele alınmaktadır. Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) konuya ilişkin güncel kararlarında temel hakların ihlali gerekçesiyle Avrupa Tutuklama Emrinin reddini kabul etmektedir. Her ne kadar tüm Üye Devletler Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) uymak zorunda olsa da, uygulamada tutukluluğa ilişkin önemli farklılıklar vardır ve tutukluluğun maddi koşulları Üye Devletler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. *Aranyosi/Căldăraru* (C-404/15 - C-659/15 PPU) kararında ABAD tarafından da kabul edildiği gibi tutukluluk koşullarındaki bu farklılıklar, Avrupa Tutuklama Emrinin işleyişine temel teşkil eden Üye Devletler arasındaki karşılıklı güven ilişkisini olumsuz şekilde etkilemektedir. Bazı Üye Devletlere karşı güvensizlik olduğu bir dönemde, Avrupa Tutuklama Emrinin uygulanmasında temel hakların konumu güçlendirilmiştir. 2016 yılından bu yana, yaklaşık 300 davada Avrupa Tutuklama Emrinin uygulanması, temel hakların ihlaline ilişkin gerçek risk nedeniyle ertelenmiş veya reddedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Tutuklama Emri, Temel haklar, Adil yargılanma

REFUSAL OF EUROPEAN ARREST WARRANTS DUE TO FUNDAMENTAL RIGHTS INFRINGEMENTS

Assist. Prof. Dr. Coşkun KOÇ

ABSTRACT

The European Arrest Warrant is a simplified cross-border judicial surrender procedure for the purpose of execution of a prison sentence or detention order, in accordance with Council Framework Decision 2002/584/JHA. A warrant issued by a judicial authority of any EU Member State is valid throughout the EU territory. The mechanism is based on the principle of mutual trust and mutual recognition of judicial decisions, which assumes similar standards of respect for human rights among Member States. This binding decision may be rejected based on a limited number of circumstances, such as amnesty, previous trial for the same crime, or being underage. However, one of the most controversial issues within the EU lately is the question of whether an extradition request in a European Arrest Warrant can be rejected by the authorities of the requested State if certain fundamental rights standards are not complied with, and if so, to what extent. In legal doctrine, this issue is addressed within the scope of the "human rights exception". In its current decisions on the subject, the Court of Justice of the European Union accepts the rejection of EAW on the grounds of violation of fundamental rights. Although all Member States must comply with the European Convention on Human Rights (ECHR), there are significant differences regarding detention in practice and the material conditions of detention vary widely between Member States. As recognized by the CJEU in the Aranyosi/Căldăraru (C-404/15 - C-659/15 PPU) decision, these differences in detention conditions adversely affect the mutual trust between Member States, which is the basis of the European Arrest Warrant. At a time of distrust towards some Member States, the position of fundamental rights in the application of the European Arrest Warrant has been strengthened. Since 2016, in nearly 300 cases, the application of the European Arrest Warrant has been postponed or refused due to a real risk of violation of fundamental rights

Keywords: European Arrest Warrant, Fundamental rights, Fair trial

GİRİŞ

Ceza hukuku alanında karşılıklı tanınma ilkesini ve adli işbirliğini vurgulayan Tampere (Ekim 1999) zirvesinden sonra Avrupa Konseyi'nin ilk somut adımı Avrupa Tutuklama Emri'dir (ATE). 11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki olaylardan sonra Avrupa hukuk sisteminde şekillenen düzenlemenin amacı, kişilerin güvenlik ve temel haklarına saygı içinde serbest dolaşımını sağlayarak Birliği bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanı haline getirmektir¹. ATE, kovuşturma veya bir hapis cezasının veya gözaltı kararının yerine getirilmesi amacıyla basitleştirilmiş bir sınır ötesi adli teslim prosedürüdür. ATE ve Üye Devletler arasındaki teslim usullerine ilişkin 13 Haziran 2002 tarihli Konsey Çerçeve Kararı (Çerçeve Karar), karşılıklı tanıma ilkesine dayalı cezai konularda işbirliğine ilişkin ilk AB yasal aracıdır. Çerçeve Kararı, açık

¹ Helena Patricio, The European Arrest Warrant in the Case Law of the Court of Justice, UNIO EU Law Journal, Vol. 7, 2014, Portugal, p. 62.63.

sınırların adaletten kaçmak isteyenler tarafından kötüye kullanılmasını engellemek için daha etkili bir mekanizma sağlamış ve AB'nin bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanı geliştirme ve sürdürme hedefine katkıda bulunmuştur. ATE, AB'de cezai konularda adli işbirliği için yaygın olarak kullanılan bir araçtır². Bu sistem, yargılanması veya hüküm giymesi istenenlerin bir ülkeden diğerine teslim edilmesini kolaylaştırmak özellikle hızlandırmak amacıyla ve AB'nin bir özgürlükler, güvenlik alanı olma hedefini ilerletmek amacıyla hayata geçirilmiştir³.

Bu tebliğde AB iade hukukunda en çok tartışılan konulardan biri olan Avrupa Tutuklama Emri'nin başta adil yargılama olmak üzere temel hakların ihlal edileceği iddiası ile reddedilip reddedilemeyeceği Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın konuya ilişkin kararları çerçevesinde incelenmiştir.

I. AVRUPA TUTUKLAMA EMRİ HAKKINDA GENEL OLARAK

15/16 Ekim 1999 tarihli Tampere Avrupa Konseyi kararlarına ve özellikle kararların 35. maddesine göre, hakkında verilen hüküm kesinleştikten ve iade edildikten sonra adaletten kaçan kişilerle ilgili olarak Üye Devletler arasında resmi iade prosedürü kaldırılmış, suç işlediğinden şüphelenilen kişiler hakkında işlemler hızlandırılmıştır. 13 Haziran 2002'de Konsey, Avrupa Tutuklama Emrine ilişkin Çerçeve Kararını kabul etmiş (2002/584/JHA: Avrupa Tutuklama Emrine ilişkin 13 Haziran 2002 tarihli Konsey Çerçeve Kararı) ve Çerçeve Kararı 1 Ocak 2004'te mevcut düzenlemelerin⁴ yerine yürürlüğe girmiştir. Üye Devletler arasındaki Tutuklama Emri ve Teslim Prosedürlerine İlişkin Çerçeve Karar, Üye Devlet yürütme organları arasında pratik-idari yardıma izin veren ve böylece Üye Devletlerin hukuk sistemleri arasında karşılıklı güven sistemine dayanan ceza kararlarının serbest dolaşımına yol açan, yargısal bir işbirliği mekanizması getirmiştir⁵.

ATE hukuk sistemi, asgari kontroller yoluyla, bir kişinin bir cezayı çekmek veya cezai kovuşturmanın infazı amacıyla teslim edilmesi talebinin tanınmasını kolaylaştırmak için önceki

²[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A270%3AFIN\(E.T.05.02.2023\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A270%3AFIN(E.T.05.02.2023))

³ How to Defend a European Arrest Warrant Case, *ECBA Handbook on the EAW for Defence Lawyers*, Palma Edition, 2017, p. 4. <https://www.ecba-eaw.org/extdocserv/ECBA-Handbook-on-the-EAW-Palma-Edition-2017-v1-6.pdf> (E.T.05.02.2023)

⁴ Bu düzenlemeler: 3 Aralık 1957 tarihli Suçluların İadesine Dair Avrupa Sözleşmesi, 15 Ekim 1975 tarihli Ek Protokolü, 17 Mart 1978 tarihli İkinci Ek Protokolü ve 27 Ocak 1977 tarihli Terörizmin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi; 26 Mayıs 1989 tarihli iade taleplerinin iletilmesine ilişkin yöntemlerin basitleştirilmesi ve modernleştirilmesine ilişkin Avrupa Topluluklarının 12 Üye Devleti arasındaki Anlaşma; Avrupa Birliği Üye Devletleri arasında basitleştirilmiş iade usulüne ilişkin 10 Mart 1995 tarihli Sözleşme; Avrupa Birliği Üye Devletleri arasında suçluların iadesine ilişkin 27 Eylül 1996 tarihli Sözleşme; Ortak sınırlarda kontrollerin kademeli olarak kaldırılmasına ilişkin 14 Haziran 1985 tarihli Schengen Anlaşmasını uygulayan 19 Haziran 1990 tarihli Sözleşmenin 4. Bölümüdür.

⁵ Jelena Groma/ Sandra Kaija, *The European Arrest Warrant: Latvian Experience of Application*, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol.4, No.11, 2013, Rome-Italy, p. 310-311.

iade sisteminin yerini almıştır. Bu süreç ilgili Üye Devletlerin adli makamları arasında doğrudan bir diyalog yoluyla işletilir ve karşılıklı güvene dayanır.

ATE, cezaî konularda yabancı yargı kararlarına ve bu kararların karşılıklı tanınma ilkesine dayanır, iade prosedürünü basitleştirir ve hızlandırır. ATE verimlilik ile sağlanan garantiler yoluyla tutuklanan kişinin temel haklarına saygı gösterilmesi arasında bir denge oluşturmuştur. Bu sayede geleneksel iade prosedürüne kıyasla yenilikçi unsurlar getirmiştir. Katı zaman sınırları, daha basit prosedürler, siyasi müdahalenin olmaması, vatandaşların teslim olması, garantiler ve reddetme gerekçelerini yenilikçi unsurlar olarak sayabiliriz⁶.

ATE'nin amacı, bir kişinin bir Üye Devletten diğer bir Üye Devlete zorla nakledilmesidir. Önceki iade sisteminde tutuklama kararı ve iade talebi sürecin iki aşamasıydı. ATE sayesinde artık iki aşamayı birbirinden ayırmaya gerek kalmamıştır. İade prosedürünün doğasında bulunan siyasi aşama kaldırılmıştır. Buna göre siyasi karar sonrasında idari çözüm aşaması da kaldırılmıştır. Bu iki prosedür düzeyinin kaldırılması mekanizmanın etkinliğini ve hızını arttırmıştır⁷.

II. AVRUPA TUTUKLAMA EMRİNİN TEMEL HAKLARA ETKİSİ

Avrupa Birliği'ne Üye Devletlerin ATE'yi karşılıklı tanıma ilkesi temelinde ve Çerçeve Kararına uygun olarak yürütmeleri gerekmektedir. Emrin yerine getirilmemesi hususunda sınırlı sayıda ret gerekçesi vardır. Bununla birlikte, ATE ile Avrupa Birliği Antlaşması'nın 6. maddesinde⁸ yer alan temel haklara ve temel yasal ilkelere saygı gösterme yükümlülüğü ihlal edilemez. Ciddi sınır ötesi suçlarla mücadele etmek temel insan hakları pahasına yapılmamalıdır.

Avrupa Tutuklama Emri ile ilgili Çerçeve Kararın 1.3. maddesi: *“Bu Çerçeve Karar, Avrupa Birliği Antlaşması'nın 6. Maddesinde yer alan temel haklara ve temel yasal ilkelere saygı gösterme yükümlülüğünü değiştirme etkisine sahip olmayacaktır.”* şeklindedir. Çok genel olan 'temel haklara saygı' terimi, Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesi'ne saygı da dahil olmak üzere, usule ilişkin ve maddi adaletin tüm yönlerini kapsayacak şekilde seçilmiştir. Teslimi istenen kişinin haklarının korunması gerektiği ilkesi, aynı zamanda Avrupa İnsan Hakları

⁶ Groma/ Kaija, p. 310.

⁷ Libor Klimek, European Arrest Warrant, Germany, Springer International Publishing, 2014, s. 55.

⁸ “Madde 6

1. Birlik, 12 Aralık 2007 tarihinde Strazburg'da uyarlandığı haliyle, Antlaşmalar'la” aynı hukuki değere sahip olan 7 Aralık 2000 tarihli Avrupa Birliği Temel Haklar” Şartı'nda yer alan hakları, özgürlükleri ve ilkeleri tanıır.”Şart'ta yer alan hükümler, Birliğin Antlaşmalar'da belirlenen yetkilerini hiçbir şekilde” genişletmez.

Şart'ta yer alan haklar, özgürlükler ve ilkeler; Şart'ın yorumlanması ve uygulanmasının düzenlendiği VII. Başlığı altındaki genel hükümlere uygun olarak ve Şart'ta bu hükümlerin kaynaklarını ortaya koyan açıklamalar gerektiği şekilde göz önünde bulundurularak yorumlanır.

2. Birlik, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne katılır. Bu katılım, Birliğin Antlaşmalar'da belirlenen yetkilerinde değişikliğe yol açmaz.

3. İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi tarafından güvence altına alınan ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden kaynaklanan temel haklar, Birlik hukukunun genel ilkelerinin parçasıdır.” <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (E.T. 05.02.2023)

Mahkemesi yargıcı olan seçkin bir İrlandalı yargıç tarafından çok iyi ifade edilmiştir⁹: “Mahkemeler için iade, bir dış politika meselesi olarak ele alınamaz. İlgili konuların objektif olarak belirlenmesinde tamamen tarafsız ve bağımsız kalmalı ve her türlü siyasi veya diplomatik baskıdan uzak kalmalıdır. Buna ek olarak, kaçağın anayasal haklarını korumalı ve kaçağı adaletsizliğe veya bizim adil usuller anlayışımızın normlarına aykırı olacak herhangi bir muameleye veya işleme maruz bırakacak herhangi bir iade yapılmamasını sağlamalıdır.”¹⁰.

Uygulamaya bakıldığında hukuk metinlerinde yazan hususların tam anlamıyla gerçekleşmediği görülmektedir. Kişilerin yetersiz delillere dayanarak ATE tarafından arandığı, uzun süreli duruşma öncesi tutukluluk ve kişilerin davalarını yürütebilmeleri için özel olarak avukata erişim gibi temel yardımları almadıkları yönünde şikayetler bulunmaktadır. Kişi bu ihlalleri AİHM’ye taşıyabilse de bunun için ihlalin gerçekleşmesi ve iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekmektedir¹¹.

III. AVRUPA TUTUKLAMA EMRİNİNDE İNSAN HAKLARI İSTİSNASI

Avrupa Birliği (AB) üyesi herhangi bir ülkenin adli makamı tarafından çıkarılan müzekkere, AB topraklarının tamamında geçerlidir. Mekanizma Üye Devletler arasında insan haklarına saygı konusunda benzer standartların olduğu varsayımdan oluşan karşılıklı güven ve yargı kararlarının karşılıklı tanınması ilkesine dayanmaktadır. Bağlayıcı nitelikte olan bu karar af, aynı suçtan dolayı daha önce yargılanma, reşit olmama gibi sınırlı sayıda duruma bağlı olarak reddedilebilir. Ancak son dönemde AB içerisinde en tartışmalı konulardan biri ATE’deki iade talebinin belirli temel haklar standartlarına uyulmaması durumunda, talepte bulunan Devletin yetkilileri tarafından reddedilip reddedilemeyeceği, eğer öyleyse ne ölçüde reddedilebileceği sorusudur. Hukuk doktrininde bu konu “insan hakları istisnası” başlığı altında ele alınmaktadır. Buradaki çekince teslimin ardından talepte bulunan Devlette belirli usuli güvencelerin sağlanmayacağı ve bunun sonucunda adil yargılanma hakkının ihlal edileceğine ilişkindir. Bu güvenceler arasında bağımsız ve tarafsız bir yargıç huzurunda yargılanma hakkı, dinlenme hakkı, duruşmada hazır bulunma hakkı, kendini suçlamama hakkı, etkili bir yasal başvuru hakkı, yargıya erişim hakkı, kişinin kendi seçtiği bir avukat ile temsil edilme hakkı gibi haklar yer almaktadır¹². Bu tartışmalı durum nedeniyle, ABAD’dan, temel hakların ihlaline yol açabileceği gerekçesiyle hangi koşullar altında ATE’nin reddedebileceği konusunda standartları belirlemesi istenmiştir. ABAD, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın olası ihlallerine ilişkin konseptini ancak 2018

⁹ Per Walsh J. in *Finucane v. McMahon* [1990] 1 IR 165. <https://ie.vlex.com/vid/finucane-v-mcmahon-793341201>, (E.T. 20.11.2023).

¹⁰ Nial Fennelly, *The European Arrest Warrant: Recent Developments*, ERA Forum, Vol. 8, 2017, p. 525.

¹¹ Venelin Terziev, Marin Petkov, Dragomir Krastev, *European Arrest Warrant and Human Rights of the Accused*, International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. VII, Issue 19, April 2021, p.341.

¹² Thomas Wall, *Refusal of European Arrest Warrants Due to Fair Trial Infringements: Review of the CJEU’s Judgment in “LM” by National Courts in Europe*, Eucrim, V. 4, 2020, p.321.

yılında resmi adıyla LM (Celmer davası olarak da anılır) davası¹³ olarak adlandırılan davada oluşturma fırsatı bulmuştur. Bu davaya konu olayda Polonya tarafından narkotik ve psikotrop madde kaçakçılığı suçundan cezai kovuşturmanın yürütülmesi amacıyla ATE'ye dayanarak İrlanda'dan bir şahsın teslim edilmesi talep edilmiştir. ABAD'ın, 25 Temmuz 2018 tarihli kararına göre tüm AB Üye Devletlerinin AB hukukunca tanınan temel haklara uyduğu varsayımından hareketle kural olarak belirli bir vakada diğer üye Devletler tarafından temel haklar denetimi yapılamaz. Ancak kararda bu durumun mutlak olmadığını, Statünün 4. maddesinde belirtilen genel temel haklar hükmüne dayanarak temel haklara saygı gösterilmemesi nedeniyle istisnalar getirilebileceği kabul edilmiştir. ABAD teslim sürecindeki üye Devletler arasındaki güvenin sınırsız olmadığını ancak bağımsız bir yargının ve etkili bir adli korumanın varlığı halinde geçerli olabileceğini ifade etmiştir. ABAD LM davasında daha önceki *Aranyosi & Căldăraru*¹⁴ davasında belirlediği *sinama kriterlerinin* uygulanmasını büyük ölçüde adil yargılanma hakkını da kapsayacak şekilde genişletmiş ve iki aşamalı bir değerlendirmeye geçmiştir. İlk adım: Kararı veren Üye Devletteki adalet sisteminin işleyişine ilişkin objektif, güvenilir, spesifik ve uygun şekilde güncellenmiş bilgilere dayanarak, infaz makamı, adil yargılanma hakkının ihlal edilmesi konusunda gerçek bir risk olup olmadığını değerlendirmelidir. İkinci adım ise *infaz makamının, tehlikenin somut olarak* gerçekleşme ihtimalinin olup olmadığını bir başka deyişle bu riskin bireysel somut durum üzerinde ne şekilde etki yaptığını incelemesi gerekmektedir¹⁵. Bu kriterler ATE'yi infaz edecek Üye Devletin adli makamlarına yol göstermek için belirlenmiştir.

Temel hakların ihlali nedeniyle ATE'nin reddi meselesi 22 Şubat 2022 tarihli ABAD kararında tekrar gündeme gelmiştir. Bu dava, Nisan 2021'de Polonya mahkemeleri tarafından iki Polonya vatandaşına karşı sırasıyla hapis cezasını infaz etmek ve cezai kovuşturma yürütmek amacıyla verilen ATE ile ilgilidir. Talebi alan Amsterdam Bölge Mahkemesi, teslimin adil yargılanma hakkının ihlaline yol açabileceği, ilgili kişilerin Çerçeve Karar kapsamında Polonya makamlarına teslim edilip edilemeyeceğinden şüphe etmiştir. Hollanda mahkemesi, AB Temel Haklar Şartı 47. maddesinden hareketle özellikle hakimlerin atanması sistemiyle ilgili bir dizi büyük ölçekli reformun Polonya yargısının bağımsızlığını önemli ölçüde zayıflattığına ve “adil yargılanma hakkını etkileyen sistemsel veya genel eksikliklere” yol açtığına dikkat çekmiştir. Üye Devlet, bu emrin çıkarılmasında özellikle yargı mensuplarının atanmasına ilişkin prosedürle ilgili olarak yargı bağımsızlığını şüpheye düşüren delillere sahip ise bu kişiyi teslim etmeyi reddedebilir¹⁶. Buna göre bir hapis cezasının veya tutuklama emrinin infazı amacıyla çıkarılan bir ATE üzerine, karar merci emri çıkaran yargıçlar heyetinin oluşumuna ilişkin olarak iadesi istenen kişinin verdiği bilgileri veya diğer delilleri incelemelidir. Bu faaliyet sonunda ATE kararını veren heyetin bağımsızlığının ve tarafsızlığının şüpheli olduğu kanaatine ulaşırsa, söz konusu kişinin

¹³ Case C-216/18 PPU, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0216>, (E.T. 21.11.2023)

¹⁴ C. C-404/15 and C-659/15 PPU, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0404> (E.T. 16.11.2023).

¹⁵ A. Füsün Arsava, Hukuk Devleti Eksiklikleri Nedeniyle Polonya'ya Karşı Yürütülen Yaptırım Mekanizmasının Doğurduğu Etkiler, *Hacettepe HFD*, 11(2) 2021, s. 643.

¹⁶ X and Y v Openbaar Ministerie (joined cases C-562/21 PPU and C-563/21 PPU), 22.02.2022.

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 47. maddesinin ikinci paragrafında yer alan ve önceden kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme önünde adil yargılanma hakkının ihlal edilmiş olmasından hareketle ATE reddedilir. Aksi takdirde teslim edilecek kişi temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edileceğine ilişkin ciddi bir risk altına girer.

Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) konuya ilişkin güncel kararlarında temel hakların ihlali gerekçesiyle ATE'nin reddini kabul etmektedir. Her ne kadar tüm Üye Devletler Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) uymak zorunda olsa da uygulamada tutukluluğa ilişkin önemli farklılıklar vardır ve tutukluluğun maddi koşulları Üye Devletler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. *Aranyosi/Căldăraru* (C-404/15 - C-659/15 PPU) kararında ABAD tarafından da kabul edildiği gibi tutukluluk koşullarındaki bu farklılıklar, ATE'nin işleyişine temel teşkil eden Üye Devletler arasındaki karşılıklı güven ilişkisini olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu kararda, Lüksemburg'daki yargıçlar ilk kez, Avrupa Temel Haklar Şartı Madde 4'de yer alan, kesinlikle korunan işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya ceza yasağının ihlali nedeniyle ATE'nin reddini kabul etmiştir. Sonuç olarak bazı Üye Devletlere karşı güvensizlik olduğu bir dönemde, ATE'nin uygulanmasında temel hakların konumu güçlendirilmiştir. 2016 yılından bu yana, yaklaşık 300 davada ATE'nin uygulanması, temel hakların ihlaline ilişkin gerçek risk nedeniyle ertelenmiş veya reddedilmiştir.

SONUÇ

Avrupa Tutuklama Emri sisteminin operasyonel başarısına rağmen mükemmel olmadığı aradan geçen 20 yıla yakın süre içerisinde anlaşılmıştır. Üye Devletler, Avrupalı ve ulusal parlamenterler, sivil toplum kuruluşları ve AB vatandaşları, ATE'nin işleyişi ve özellikle de temel haklar üzerindeki etkisi ile ilgili bazı endişelerini dile getirmişlerdir. Bazı Üye Devletlerin Konsey Çerçeve Kararını uygulama biçiminde de eksiklikler bulunmaktadır. Bu nedenle Belçika tutukluluk koşulları, işkence, adil yargılanma hakkı, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü gibi konularda eksiklikleri gerekçe gösterip kişiyi talep eden Üye Devlete teslim etmemektedir. Hollanda da hukukun üstünlüğü, bağımsız bir mahkeme, adil yargılama ve tutukluluk koşulları temelinde ret kararı vermektedir. Hollanda, hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı endişeleri temelinde Polonyalı yetkililer tarafından verilen tüm ATE'leri askıya almasıyla diğer ülkeler arasında öne çıkmaktadır.

Temel haklar nedeniyle reddin ancak istisnai durumlarda uygulanabileceği yönündeki tutumunu sürdüren ABAD, her ne kadar *LM* davasında insan haklarının teslim prosedüründe dikkate alınacağını; Avrupa Tutuklama Emri'nin otomatik olarak tanınmasının söz konusu olmadığını belirtse de temel haklar gerekçesiyle reddin sınırlarını belirginleştirememiştir. ABAD'a göre temel haklar büyük önem taşıdığı için infaz makamları tarafından korunabilir. Bu amaçla, ABAD içtihadından, infazı gerçekleştirecek adli makamın ihlal riskinin belirlenmesi ve tehlikenin somut olduğunun belirlenmesi şeklinde iki aşamalı bir inceleme yapması gerektiği anlaşılmaktadır. Doktrinde ve uygulamada yaygın olarak, *LM*'de oluşturulan testin çok katı ve

sonuçta çok dar yorumlanmış bir test olduğu, çok fazla evrak işi ürettiği ancak ilgili kişi (iade edilen kişi) için neredeyse hiçbir katma değer sağlamadığı da iddia edilmektedir.

KAYNAKÇA

ARSAVA, A. Füsün, Hukuk Devleti Eksiklikleri Nedeniyle Polonya'ya Karşı Yürütülen Yaptırım Mekanizmasının Doğurduğu Etkiler, Hacettepe HFD, 11(2) 2021, s. 629-648.

FENNELLY, Nial, The European Arrest Warrant: Recent Developments, ERA Forum, Vol. 8, 2017, pp. 519- 534.

GROMA, Jelena / KAIJA, Sandra, The European Arrest Warrant: Latvian Experience of Application, Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol.4, No.11, 2013, Rome-Italy, pp. 310-315.

KLIMEK, Libor, European Arrest Warrant, Germany, Springer International Publishing, 2014.

PATRICIO, Helena, The European Arrest Warrant in the Case Law of the Court of Justice, UNIO EU Law Journal, V. 7, 2014, pp. 61-80.

TERZIEV Venelin, PETKOV Marin, KRASTEVEV Dragomir, European Arrest Warrant and Human Rights of the Accused, International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. VII, Issue 19, April 2021, p. 339-345.

WALL, Thomas, Refusal of European Arrest Warrants Due to Fair Trial Infringements: Review of the CJEU's Judgment in "LM" by National Courts in Europe, Eucrim, V. 4, 2020, p. 321- 329.

İnternet Kaynakları

<https://www.ab.gov.tr>

<https://www.ecba-eaw.org>

<https://eur-lex.europa.eu>

<https://ie.vlex.com>

ADADDİN EL-İCİ'NİN EL YAZMALARI HAZİNESİNDEKİ ESERLERİ

Doç. Dr. Rubaba Şirinova

ANAS M. Fuzuli adına Elyazmaları Enstitüsü

Bakü, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0003-9470-5860

rubaba.sirinova@mail.ru

ÖZET

Ortaçağda yaşamış olan Ahmet el-İci eş-Şirazi, belâgat, usul ve dil bilgini olup 680/1281 yılında Şiraz yakınlarındaki İci'de doğmuştur. "El-vadiyye", "el-Muvakif fi ilm el-kelam", "Risâle fi ilm el-ahlak", "Talikat litafsir el-Cürcânî lil-Muvakif fi ilm el-kelam", "Edeb zasaf el-Aduddiyye" vb. Hafız, Şirazi'nin yazdığı "Hafız divanı"nda fars bölgesinin beş önemli şahsiyetinden biri tarafından "bilgi ülkesinin krallarının kralı" olarak anılır. Adudeddin el-İci'nin yazdığı "Edebül-Bahs" onlarca şerh, dipnot ve alıntıyla yazılmıştır. Azerbaycanlı alimlerden Muhammed Hanefi Karabaği Tebrizi (942/1535), Mahyeddin Muhammed bin Muhammed bin Muhammed el-Bardai et-Tebrizi el-Hanefi şerh yazmıştır (927/1521) ve Mir Abi-l-Fath Erdabili (875/1470)) bir yorum yazmıştır.

Elazmaları Enstitüsü'nde ilk olarak İci'nin "er-Risala fil-vaz" ve "Uyun el-cevahir" eserlerini keşfettim. Onun "er-Risala fil-vaz" (194b) ve "Uyun el-cevahir" (372b-373a) adlı eserleri hazinemizde B-733 koduyla muhafaza edilmektedir. Bu elyazması Abdulgani Nuhavi Halisagarizade'nin koleksiyonundandır. Eser, 1267/1851 yılında Şeki şehrinde katip Abdulgani Nuhavi Halisagarizade tarafından kopyalanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Azerbaycanlı alimler, Elyazma, Hazine, Divan

ƏDUDƏDDİN ƏL-İCİNİN ƏSƏRLƏRİ ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİNDƏ

Rübabə Bahadır qızı Şirinova

Orta əsrlərdə yaşamış Əhməd əl-İci eş-Şirazi kəlam, üsul və dil alimi olub, 680/1281-ci ildə Şiraz yaxınlığındakı İcidə anadan olmuşdur. O, yüksək biliyə malik olmuş və bir çox əsərlər yazmışdır: "ər-Risələ əl-adudiyyə fi əl-vadiyə", "əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam" "Risələ fi elm əl-əxlaq", "Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam", "Ədəb bəhs əl-Aduddiyyə" və s. Həffiz Şirazi yazdığı "Hafız divanı"nda onu fars bölgəsinin beş önəmli şəxsiyyətlərindən biri "bilgi ölkəsinin padşahlar padşahı" adlandırmışdır. Ədudəddin əl-İcinin yazdığı "Ədəb əl-Bəhs" əsərinə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Azərbaycanlı alimlərdən, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Tebrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi et-Tebrizi əl-Hənəfi şərhi (927/1521), Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili isə (875/1470) haşiyə yazmışdılar.

Əlyazmalar İnstitutunda İcinin "ər-Risələ fil-vaz" və "Uyun əl-cəvahir" əsərini ilkin olaraq aşkarlamışam. Onun "ər-Risələ fil-vaz" (194b) və "Uyun əl-cəvahir" (372b-373a) adlı əsərləri xəzinəmizdə B-733 şifri altında mühafizə olunur. Bu əlyazma Əbqülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin kolleksiyasındandır. Əsər katib Əbqülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə tərəfindən 1267/1851-ci ildə Şeki şəhərində köçürülmüşdür.

Açar sözlər: Orta əsr, Azərbaycanlı alimlər, Əlyazma, Xəzinə, Divan

Orta Çağ'da yaşamış olan Abdurrahman bin Ahmed bin Abdulgaffar bin Ahmed el-İci eş-Şirazi eş-Şafii, kelim, usul ve dil bilgini olup 680/1281 yılında Şiraz yakınlarındaki İci'de doğmuştur. İlk eğitimini İcid'de almadan önce Şiraz'a, ardından İlhanlılar'ın yeni kurulan başkenti Sultaniye'ye giderek Olcaytu Han (1304-1316) döneminde oradaki medreselerde ders verdi. Olcaytu Han'ın ölümünden sonra oğlu Ebu Said Bahadır Han, Adududdin el-İci'yi vali olarak atadı. Adududdin el-İci 727/1327'de Şiraz'a dönerek burada kadılık yaptı ve 736/1335'te İlhanlılar'ın saltanatının sona ermesine rağmen yeniden kadı olarak atandı. [1, XXI, s.410- 411; 2, 186-187]. Kaynaklara göre İci, Hafız Şirazi ile görüşmüş, "Hafız divanı"nda onu, İran bölgesinin beş önemli şahsiyetinden biri, "bilgi diyarının krallarının kralı" olarak adlandırmıştır. 754/1353 yılında Şiraz'dan memleketine dönen İci, bilinmeyen bir nedenle tutuklanarak Diraymiyan'da hapsedilmiş ve orada vefat etmiştir. Adududdin el-İci'nin pek çok eseri bilinmektedir: "er-Risale el-adudiyye fi el-vaz'iyye", "el-Fevaid el-ğiyasiyye fi el-meniba el-beyan", "Şerh mintah es-sual ve'l-amel fi ilmi's sual ve'l-ceddal", "el-Muvakif fi ilm el-kelam", "Risala fi ilm el-ahlak", "Talikat litefsir el-Cürcani lil-Muvakif fi ilm el-kelam", "Edeb bahs el-Aduddiyye " ve benzeri. Adududdin el-İci'nin polemik yürütme yöntemlerine ithaf ettiği "Edebül-Bahs" adlı eseri, "el-Adabul el-Adudiyya", "er-Risala el-Adudiyya", "er-Risala" şeklinde bibliyografik kaynaklarında yer almaktadır [3. II. s.76; 4.I. s.54; 5, III.s.135]. fi edeb el-Bahs", "Risala el-Munazara ve'l-Hilaf", "Edebul hesab el-adudiyya" isimleri verilen Yıllarca medreselerde okutulan ve ezberlenen bu eser üzerine onlarca şerh yazılmıştır. Bunlar arasında es-Seyyid el-Şerif Ali bin Muhammed el-Cürcani (740-816/1339-1413), Usameddin Abülhayr Ahmed bin Mustafa bin Taşköpruzade (901-968/1494-1560), el-Suhuri Ebu el-Hac Abdürrahman yer alıyor. Mevlana Şah Hüseyin, İbrahim Muhammed el-Asfarani, Mevlana Amed Cindi, el-Fazıl Abdul el-Ali İbn Muhammed el-Bercendi, Muhammed Bakir, vb. örnek verilebilir. "Edebül-Bahs" adlı eser Azerbaycanlı alimlerinin de ilgisini çekmiş olup, bunlar arasında Muhammed Hanefi Karabaği Tebrizi (942/1535), Muhyiddin Muhammed bin Muhammed el-Berdei el-Tebrizi el-Hanefi (927/1521) şerh, Mir Ebi-l-Feth Erdebili Mir Ebilfeth Muhammed bin Amin el-Said el-Erdebili (875/1470) ise haşiye yazmıştı. "Edebül-Bahs" eseri 20. yüzyılın başlarına kadar sadece Azerbaycan'da değil, Ortadoğu'nun birçok ülkesinde de okutuluyordu. Bu anıtın onlarca nüshası dünyadaki birçok kütüphane, müze ve el yazması hazinelerinde muhafaza edilmektedir. Ayrıca eserin AMİA'nın Muhammed Fuzuli adına Yazma Eserler Enstitüsü hazinesinde 20'ye yakın el yazması ve XVII-XVIII yüzyıllarda istinsah edilen bir eski matbu nüshası da muhafaza edilmektedir. Orta Çağ'da yaşayan Azerbaycanlı bilginler özgün eserler yazımının yanı sıra şerh de yazmışlar. Çok değerli eserlere şerh yazmak ilk bakışta sınırlı bir bilim alanı, bağımsız bir bilimsel faaliyet olarak anlaşılabilir. Ancak bu, konunun yalnızca bildiğimiz tarafıdır. Klasik Arap filolojisinin başyapıtları, şerhler sayesinde Arapların çoğunluğu için bile okunabilir hale gelmiş ve okuyucu kitlesine yayılmayı başarmıştır. Adududdin el-İci'nin yazdığı "Edebül-Bahs"ini şerh eden alimlerden biri de Muhyiddin Muhammed bin Muhammed bin Muhammed el-Berdai et-Tebrizi el-Hanefi'dir (927/1521). Muhammed el-Berdai Tebrizi erdemli, güzel ahlaklı, nezaketli, alçakgönüllü bir insandı. Kendisi bir bilim insanının ailesinde büyüdüğü gibi, onun ailesinde de bilim adamları yetişmişti. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Şiraz'a giderek bu şehrin alimleriyle birlikte

çeşitli ilim dallarıyla ilgili bilgiler edindi. Eğitimi Şiraz'da tamamladıktan sonra Anadolu'ya giderek Bursa'daki Ahmed Paşa medresesinin müdürü oldu. Sultan Yavuz I Selim'in (1512-1520) emriyle bir süre İstanbul'da saray görevlilerinin eğitimiyle uğraşan Berdai, Edirne'ye taşınarak buradaki medreselerde ders verdi. Arap ve Fars dillerinde tefsir, Arap dili, fıkıh usulü gibi ilim alanlarında çok sayıda eser yazmıştır. Yavuz Selim onun yazdığı bir kasideyi o kadar beğenmiş ki, kendisi de şair olan padişah ona ödül olarak 300 altın, bir samur kürk ve üç ayda bir 80 akçe vermişti. Gazi Berdai'nin "Enver el-Tenzil" ve "Asrar el-Tavil" Kur'an tefsirlerine, Adududdin el-İci'nin "Edebu'l-Bahs" ve Seyyid Şerif Curcani'nin "Tecrid" adlı eserlerine şerhler yazdı. Ahmed Adniravi, güzel bir kişiliğe, erdemli, hoş sohbetli, saf inanç ve ahlaka sahip olduğunu yazıyor. Mevlana Muhiyeddin Berdai 927/1521 yılında Edirne'de vefat etti. Çocuklarından Berdaizade mahlasıyla tanınan Şemseddin Hamdi, ünlü bir şair olmuş, Farsça çok güzel şiirler yazmıştır. Muhiyeddin Berdai'nin "Haşiye el Şerh-i Isagoci lil-Kati" adlı eserinin nüshaları İstanbul Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesinde, Konya Yusufpaşa Kütüphanesi'nde ise "Haşiye el Şerhi Adabi" bulunmaktadır. Elyazmaları Enstitüsü'nde XVI-XIX yüzyıllarda istinsah edilen "Haşiye el Şerhir-Risalatil-Adudiyye fi Edabil-Bahs" adlı eserin 30 kadar nüshasını tespit ettik. Bir buçuk varaklık bir risâledir. Dille varlık arasındaki ilişkinin mantık esasına göre kurulmasını amaçlayan risâlenin birinci kısmında mantıkî bir taksim yapılmakta, ikinci kısımda yer alan tasnifin mevcûdatla ilgisinin kurulması gerektiğine işaret edilmekte, üçüncü kısımda ise bu alâka bir esasa bağlanmaktadır. Risâlede, modern dönemde mantıkçı pozitivistlerin ve özellikle Rudolf Carnap'ın yapmaya çalıştığı gibi dilin mantık esaslı bir temellendirilmesi denenmektedir (*Logische Syntax der Sprache*, Wien 1934). Başta Ali Kuşçu, Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî ve Hifnî olmak üzere risâleye çeşitli âlimler tarafından şerh ve hâşiyeler yazılmış [1, XXI, s.413;6.I,s.41] ve birçok defa İstanbul'da (1267, 1274,) ve Kahire'de (1306,1310) basılmıştır.

“er-Risâletül – vazıyye” ve ya”er-Risâle fil-vaz”, eserin başlığını “Hidayetil Arif” kitabında “er-Risla el-Azdiyye fil ved”, “Mücemil müellifi” ise “Keşfüz-Zununde” “Risla fil-vaz” olarak vermiştir. Bir buçuk varaklık bir risaledir. Dille varlık arasındaki ilişkinin mantık esasına göre kurulmasını amaçlayan risâlenin birinci kısmında mantıkî bir taksim yapılmakta, ikinci kısımda yer alan tasnifin mevcûdatla ilgisinin kurulması gerektiğine işaret edilmekte, üçüncü kısımda ise bu alaka bir esasa bağlanmaktadır. Risâlede, modern dönemde mantıkçı pozitivistlerin ve özellikle Rudolf Carnap'ın yapmaya çalıştığı gibi dilin mantık esaslı bir temellendirilmesi denenmektedir. Başta Ali Kuşçu, Muhammed b. Ahmed ed-Desuki ve Hifni olmak üzere risâleye çeşitli âlimler tarafından şerh ve hâşiyeler yazılmış ve birçok defa basılmıştır (İstanbul 1267, 1275, 1292, 1295, 1297, 1305, 1308, 1311; Kahire 1310) [1, XXI, s.413 - 414] Elyazmalar Enstitüsü'nde bu eserin bir nüshasını bulduk. Bu nüsha B-733 koduyla hazinemizde korunmaktadır. “Risla fil-vaz” koleksiyonunun 194b sayfasını kapsıyor [8.I,173- 174].Eser, Rus yapımı beyaz kağıt üzerine siyah mürekkeple ile yazılmıştır.Metin içindeki bazı ifadeler ve başlıklar kırmızı mürekkeple nispeten büyük puntoyla yazılmıştır. Kapağı koyu kahverengi deri olup, oryantal süslemelerle süslenmiştir. Kapağı madalyonludur. Eserin katibi, Metin bilimcisi Abdülgani Nuhevi Halisagarizade olmuş ve onun koleksiyonundandır. Bu esere pek çok âlim şerh ve haşiye yazmış, bunların arasında Ebul Kasım Alyani, Usameddin, Ali Semerkandi şerh etmiştir; Şeyh Ahmed

Rumi, Mir Ebi el-Feth, Ali Guşçu, Muhammed bin Ahmed ed-Dasuki haşıye, Seyyid Şerif, Mevlana Muhammed el-Şıranşı talik yazmıştır.Bu eser İstanbul'da birkaç kez basılmıştır.

İci'nin bir diğer eseri“Uyun el-Cevâhir” i de Enstütümüzde tespit ettik. Bu çalışma, B-733 şifreli el yazmasının 372b-373a sayfalarını kapsamaktadır. Eser, Rusya'da yapılmış beyaz çizgili kağıt üzerine siyah mürekkeple el yazısı unsurlarıyla yazılmıştır.Metin içindeki bazı ifadeler ve başlıklar nispeten büyük puntoyla kırmızı mürekkeple yazılmıştır.Bazı açıklamalar ise ince, ipeksi yeşil ve kalın harflerle yazılmıştır. Sayfaların arasına kırmızı çarşaf lar yerleştirilmiş, işaretler kullanılmış, kapak kahverengi deri ve süslü madalyonlu, el yazması metinbilimci Abdülgani Nuhavi Halisagarizade'nin koleksiyonundandır. Eser, 1267/1851 yılında Şeki şehrinde katip Abgulgani Nuhavi Halisagarizade tarafından geçirilmiştir [8.I,173- 174].

EDEBİYAT:

- 1.Tahsin Görgün. İci,Adudüddin. TDVİA XXI. İstanbul, 2000.
2. Ahmet Özel Hanefi Fıkıh Alimleri, Ankara, 1990.
عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين ٤-١، بيروت، الجزء الثالث، ٩٥٠ص، الجزء الرابع ٥٨١
4. Каталог арабских рукописей. Академия Наук Азербайджанской ССР Республиканский рукописный фонд. Том 1. Баку, «Элм», 1984.
5. Семенова А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР, под редакцией и при участии проф.А.А.Семенова. I-XXX, Ташкент, 1952-1967
6. حاجی خلیفة و بکاتب چ لبی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، جلد ١-٢، الجلد الاول٤٨+٩٣٨، الجلد الثاني، ٢٠٥٦ص. استنبول ١٩٤١-١٩٤٣
7. Eski çap kitapları kataloğu III cild, arapdilli kitaplar. Tertib eden ve ön sözün muallifi Kamandar Şerifli. “Nurlan” Bakı – 2010.
- 8.Şerifli K. Abdülgani Efendi Nuhevi Halisegarızade Kütüphanesinin Kataloğu. I c. Bakü, Nurlan, 2009.

ARAP DİLİNİN GELİŞİMİNDE ORTAÇAĞ AZERBAYCAN BİLİM ADAMLARININ ROLÜ

Dr. Bayramova Sevinc Behram gızı

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü

ORCID ID: 0000-0001-5211-6898

sevincbayram@mail.ru

ÖZET

Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde ortaya çıkan zengin ve çok yönlü dil bilimine Arap dil bilimi denir. Arap dil bilimi İslam'ın gelişi ve yayılmasıyla gelişmeye başladı. Halifelik döneminde Arapça bilimin ve devletin dili olarak biliniyordu. Bu dil, Latince'nin Avrupa'da oynadığı rolün aynısını Doğu'da, İslam dünyasında da oynadı. Arap dilinin gelişimi doğrudan Kur'an-ı Kerim ile ilgiliydi. Dolayısıyla klasik dille nazil olan Kur'an-ı Kerim'i doğru okuyup anlamak ve Arap olmayanlara doğru bir şekilde aktarmak, dönemin alimlerinin önemli görevlerinden biriydi. Bu amaçla İslam'ın ilk günlerinden itibaren Arapça okullar açılmış, burada Arap dilinin ve Kur'an'ın doğru okunmasının kuralları yani tecvit ilmi öğretilmeye başlanmıştır.

Arap dilbiliminin gelişmesinde Arapların yanı sıra Arap olmayanların da rolü az değildir. Böylece Azerbaycanlı bilim adamları Arap diline bilim ve metodoloji açısından birçok yenilik getirmişlerdir. Bu alimler arasında IX-XV yüzyıllarda yaşamış olan Muhammed İbni Meragî, Hatib Tebrizi (1030-1109), Ebu Muhammed el-Varandi (1089-1146), Safieddin el-Urmavi (1249-1323), Mahmud el-Arrani (?-1333), Mahmud el-Zencani (?-1258), Muhammed bin Ahmed el-Huvayyi (1229-1294), Muhammed el-Tebrizi el-Karabaği (?-1495), Cemal el-Din bin Muhammed el-Aksarayi el-Tebrizi (1339), İbrahim el-Araşi el-Şekevi (XVIII-XIX), Hubaysh el-Tiflisi, Sadaddin Sadullah el-Bardai, Cemaleddin Muhammed el-Erdabili (?-1248), Muhammed İbn Zeyd el-Bardai, Ebu Bekir el-Maraghi, Ahmed bin Hasan Çarpardi (1265-1347) ve diğerlerinin isimlerini zikr ede biliriz. Bu bilim adamlarının Arap dil bilimi alanındaki faaliyetlerine bakıldığında Araplardan geri kalmadıkları, aksine her birinin Arap dilinin gelişimi ve kalkınmasına önemli katkılarda buldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycanlı bilim adamları, Arap dil bilimi, Arap olmayanlar, Kalkınma, Rol

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yaranmış zəngin və çox cəhətli dilçilik elmi olan ərəb dilçiliyi müstəqil şəkildə inkişaf etmiş və yeni-yeni elmi müddəalarla zənginləşdirilmişdi. Ərəb dilinin ilk tədqiqatçıları ərəblərin özləri ilə yanaşı və İslam Şərqi ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar. VII əsrdə Bəsrə, Kufə, sonralar isə Əndəlus, Bağdad və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər ərəb dilini böyük səylə öyrənir, müxtəlif məsələlər barəsində ciddi elmi mübahisələr aparırdılar. Bu elmi mübahisələr də ərəb dilçiliyinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdi. Şərqdə ərəb dilinin öyrənilməsi və tədrisi sahəsində, müxtəlif xalqlar demək olar ki, bir biriləri ilə yarışrdılar. Ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında Azərbaycan alimləri mühüm rol oynamışlar. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə yaşamış və müxtəlif elm sahələri ilə

məşğul olan alimlərimiz ərəb dilini öz ana dili kimi dərindən bilirdilər, Ərəb dilçiliyinin və leksikoqrafiyasının inkişafında xüsusi rol oynamış, ona elmi və metodoloji baxımdan bir çox yeniliklər gətirmiş və bununla da ərəb dilçiliyində Azərbaycan məktəbini yaratmış alimlərin bəzilərinin həyat və yaradıcılığına qısa nəzər salaıq.

Əbu Bəkr Məhəmməd bin Əli əl-Məraği. IX əsrdə yaşamış və dövrünün tanınmış Nəhv alimlərindən olmuşdur. Əl-Məraği Əbu İshaq İbrahim əz-Zəcadidən dərs almış və uzun müddət Mosulda qalmışdı. Alimin “Nəhvə dair müxtəsər kitab”, “Şərhu şəvəhid kitabı Sibəveyhi” əsərləri geniş yayılmış və müasirləri tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir. Alim “Nəhvə dair müxtəsər kitab”, “Şərhu şəvəhid kitabı Sibəveyhi” əsərlərinin müəllifidir [4, s.94]. Alimin dövründə bu əsərlər geniş yayılmış, müasirləri tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir. Alimin yaşadığı illər dəqiq olmasa da, h.311 (m.923)-ci ildə həyatda olduğu qaynaqlarda bildirilmişdi [2, s.548].

Xətib Təbrizi. Görkəmli Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi ərəb filologiyasının inkişafına xüsusi xidmət göstərmişdir. Yaqut ər-Rumi Xətib Təbrizini “ədəbiyyat, qrammatika və leksikoqrafiya elmlərinin başçısı” hesab etmiş, Bağdad qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən Əbül-Bəqa əl-Ukrəbi isə alimi “bütün ədiblərin imamı” adlandırmışdır. Xətib Təbrizi Bağdaddakı məşhur Nizamiyyə mədrəsəsinin açıldığı ilk gündən oraya dəvət olunmuş, mədrəsədə filologiya elmlərinin tədrisinə rəhbərlik və zəngin kitabxananın müdiriyyəti məhz ona həvalə edilmişdi.

Xətib Təbrizi ərəblərin islamiyyətdən əvvəlki on məşhur şairinin qəsidələrini şərh etdiyi əsərində dilçilik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, klassik ərəb dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs etmişdir [5, s. 65]. O, Bağdad məktəbinin nümayəndəsi hesab edilirdi. Alimin bu sahədə yazdığı “Lumətun fin-nəhv”, “əl-mədxəlu fin-nəhv” və “İrab əl-Quran” əsərləri orta əsrlərdə əldən-ələ gəzmiş və ərəb dilçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Xətib Təbrizi ərəb dilinin linqvistik sahəsinə dair ilk əsərin, yəni “Axırdan (sondan) oxunduqda əvvəldən oxunan kimi səslənən sözlər” kitabının da müəllifidir. Həmin əsərdə dilçilik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və klassik ərəb dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs etmişdir.

Əbu əl-Fəzl Hübeyş ət-Tiflisi XII əsrdə yaşamış və həkim, astronom, ilahiyyatçı və dilçi alim şöhrət qazanmışdır. Hübeyş ət-Tiflisinin daha çox tibb sahəsində kitab və əsərləri olsa da, Ərəb dili və ədəbiyyatına dair də qiymətli əsərləri mövcuddur. Onun ərəb dilinin leksikoqrafiyası sahəsində “Tərcuman əl-Quran”, “Vucuh əl-Quran”, “ət-Tərcuman” və “Qanun əl-ədəb” əsərlərini yazmışdır. Bunların içərisində ən məşhuru “Qanunul-ədəb” lüğətidir. Cövhərinin “əs-Sihah” lüğəti tipində tərtib edilmiş bu əsər ərəb leksikoqrafiyasının qafiyə məktəbində özünə məxsus yer tutur. Bunların içərisində ən məşhuru “Qanun əl-ədəb” lüğətidir. Hübeyş Tiflisi bu lüğətin hazırlanmasında bir çox qaynaqlardan faydalanmış və bunu əsərin müqəddiməsində qeyd etmişdir. Burada Zəməxşərinin “Muqəddimətul-ədəb”, Əbu Mənsur əs-Salibin “Fiqhul-lüğəti”, İbn Sikkitin “Kitəbul-Əlfaz” kimi əsərləriylə yanaşı Həririnin “əl-Məqamət”, “Şərh əl-Haməsə” kimi ərəb ədəbiyyatının klassiklərindən də faydalandığı məlum olur [6, s.269]. Hübeyş Tiflisi tərtib etdiyi lüğətinə əlif (ل) həməz (ء) dən ayırır müstəqil bölmədə vermiş, sözləri kök samitlərinin sayına

görə sıralamışdır. Alim bu lüğətdən istifadənin daha faydalı olduğunu, yəni sözlərin daha tez və asanlıqla tapıldığını bildirir. Hübeyş Tiflisinin bu məşhur lüğətinin əlyazmaları dünyanın bir sıra muzey və kitabxanalarında, o cümlədən Britaniya muzeyində, Paris Milli Kitabxanasında və Qərbi Berlinin Dövlət kitabxanasında saxlanılır.

Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yəhya ibn Hişam əl-Əndəlusli Bərdəi. Daha çox İbn əl-Bərdəi adı ilə tanınan alim ərəb dili və ədəbiyyatı sahəsində öz dövrünün ən görkəmli alimlərindən sayılırdı. O, Əli əş-Şulubeyn, Əbu Zərr əl-Xuşəni, Əbul-Həsən ibn Xuruf, Əbu Əli ər-Rəndi kimi alimlərdən dərslər almışdır. Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Bərdəi ərəb ədəbiyyatı və dilçiliyinə dair bir çox əsərlərin müəllifidir. “Məsail ən-Nəxəb”, “Fəslul-məqal fi ərbəniyyətil-əfal”, “əl-İfsah bi-Fəvaidil-İzah”, “əl-İqtirah fi təlxisil-İzah”, “Tətəbbəh biş-Şərhit-Təmim vəl-İslah”, “ən-Nəqd aləl-Muməttə” alimin bu sahədə yazdığı əsərləridir. İbn əl-Bərdəi əsərlərini eyni zamanda nəsr və nəzmlə də qələmə almışdır. Alim h.575 (1179)-ci ildə anadan olmuş və h. 646 -cı ilin cumadiyələxir ayında (3 oktyabr 1248) Tunisdə vəfat etmişdir [2, s.772].

Mahmud ibn Məhəmməd ibn Əli ibn Mahmud əl-Arrani. Hülakilər dövlətinin hakimiyyəti illərində (1258-1357) yaşayan alim tanınmış filoloq və ədəbiyyatşünas idi. O, İbn Hacibin ərəb dilinin sərf və nəhv elmindən bəhs edən məşhur iki əsərinə də şərh yazmışdır. Bunlar “Şərh əş-Şafiyə fis-Sarf” və “Şərh əl-Kafiyə fin-Nəhv” əsərləridir. Alimin anadan olma və ölüm tarixləri bilinmir. Lakin Ömər Rza Kəhhələ alimin h.734-cü ildə (1323) həyatda olduğunu əsərində qeyd etmişdi [2, s.829-830].

Əbu Fəth Məhəmməd bin Cəfər İbn əl-Məraği əl-Həmadani zəngin bilik və yüksək peşəkarlığı ilə seçilirdi. O, Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələrindən olan Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidinin “Kitabul-Eyn” lüğətinə düzəlişlər etmiş, və Mübərridin “əl-Kamil fil-ədəb” kitabı tipli xüsusi bir əsər yazmışdır. Təsədüfi deyil ki, Əbu Həyyan söz sənəti, güclü hafizə və ideyaları baxımından Sirafi, Rummani, Əbu Əli əl-Farisi kimi tanınmış ərəb dilçilərinin belə İbn əl-Məraği ilə müqaisə edilə bilməyəcəklərini göstərir [1, s.245].

İzzəddin Əbdul-Vəhhab əz-Zəncani. XIII əsrin tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünaslarından olan İzzəddin Zəncani Bağdadın cənubunda yerləşən Mədain şəhərində dünyaya gəlmişdir. Alimin ərəb dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, İbn Hacibin “Kafiyə” əsərinə şərh yazmışdır. Onun “Məbadiu fit-Təsrif” kitabı “ət-Tasriful-İzz” adı əsəri İslam ölkələri arasında geniş yayılmışdır. Əsərin əlyazma nüsxələrinə dünyanın bir çox institut və kitabxanalarında rast gəlmək mümkündür. Zəncani bu kitabında felləri, onlardan düzələn söz formalarını, sözdüzəltmə və sözdəyişmə zamanı baş verən fonetik hadisələri şərh etmişdir. Orta əsr filoloqlarının böyük marağına səbəb olmuş bu əsərə çox saylı şərh və haşiyələr yazılmışdır [7, s. 6]. Şeyx İzzəddin Zəncani h. 654-cü ilin zilqədə ayında (dekabr 1256) Bağdadda vəfat etmişdi [8, s.213; 9, s. 330]. İzzəddin Zəncani h. 654-cü ilin zilqədə ayında (dekabr 1256) Bağdadda vəfat etmişdi.

Əhməd bin Həsən əl-Çarpərdi Alimin anadan olma tarixi dəqiq bilinməsə də, bəzi mənbələr onun h.664/1265-ci ildə [10, s. 108] Arranda yerləşən Çarpərd adlı yaşayış mərkəzində anadan olduğu ehtimal olunur. “Çarpərd” orta əsrlərdə Arranda yerləşən Araz çayının şimal hissəsində yerləşən ərazi olmuş və Monqol işğalından sonra həmin yer Qarababağ adlandırılmışdı

[11, s. 29]. Anadan olduğu yeri nisbə olaraq götürən alim Təbriz şəhərinə köçmüş və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır. Əhməd Çarpərđi daha çox Şafii fəqihçisi və nəhvçi alim kimi tanınmışdır. O, İslam elmləri (təfsir, kəlam, əqaid, Şafii və Hənəfi fiqhi), ərəb dilçiliyi və filologiyası sahəsində dəyərli əsərlərin müəllifidir. Alimin ərəb dilçiliyi sahəsində yazdığı əsərləri bunlardır; “əl-Muğni fi ilmin-Nəhv”, “Haşiyə alə şərhil-Mufassal”. Zəməxsəri (1074-1144) nin nəhv elmindən bəhs edən “əl-Mufassal” əsərinə İbn əl-Hacibin həmin əsərə yazdığı “əl-İzah” adlı şərhin haşiyəsidir. “Şükuk alə əl-Hacibiyyə” (Şərhu-l-Kafiyə), İbn əl-Hacib (1174-1248) in ərəb dilçiliyinin nəhv (sintaksis) bölməsindən bəhs edən məşhur “əl-Kafiyə” əsərinin şərhidir. “əl-Fukuk fi şər əş-Şükuk” “əl-Kafiyə” əsərinə yazılan şərhin haşiyəsidir. “Şərhu-ş-Şafiyə” İbn əl-Hacibin ərəb dilçiliyinin sərf (morfologiya) bölməsindən bəhs edən “əş-Şafiyə” əsərinin şərhidir. Qeyd edək ki, İbn Hacibə qədər sırf sərf mövzularını ələ alan müstəqil bir kitab mövcud deyildi. Alim özünə qədər yazılmış əsərlərdən də faydalanaraq bu sahədə mükəmməl bir əsər yazıb ortaya qoymuşdur. Əsərə başda müəllifin özü olmaqla bərabər yazılmış səksənə yaxın şərh içərisində alimlər və elm əhli tərəfindən ən çox bəyənilib rəğbət görən Əhməd Çarpərdinin “Şər əş-Şafiyə” əsəri olmuştur. Bu şərh əsərin özündən geri qalmamış, Osmanlı və Yaxın Şərq ölkələrinin məktəb və mədrəsələrində uzun illər dərs vəsaiti olaraq tələbələrə tədris olunmuşdur.

Cəmaləddin bin Məhəmməd əl-Aqsarayı ət-Təbrizi. Alimin anadan olma və ölüm tarixləri dəqiq bilinməsə də bəzi qaynaqlar onun h.740 (m.1339)-cı ildə həyatda olduğunu yazmışlar. Cəmaləddin Təbrizi dövrünün tanınmış həkimi, ədibi və filoloqu idi. Alim ərəb dilçiliyindən bəhs edən “Kəşful-İrab fi şərhl-Lubab” əsərinin müəllifidir. O, bu əsəri h.740 (m.1339)-cı ildə Şirazda yazıb başa çatdırmışdı [8, s.708].

Sədəddin Sədullah Bərdəi. XIV əsrin əvvəllərində yaşamış alim Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Bərdə şəhərində anadan olmuşdur. Alimin ərəb dilçiliyinə dair bir sıra əsərlərin müəllifidir. Sədullah Bərdəi də Zəməxsərinin “ən-Nəmmuzəc fin-Nəhv” əsərinə şərh yazan alimlərdəndir. Onun bu şərhini İslam Şərqində geniş yayılmışdı [3, s. 205]. Bərdəi bu əsəri şərh edərkən mətnin hər bir sözünü açıqlayaraq izah etmişdi. Qeyd edək ki, Zəməxsərinin “Ənmuzəc fin-Nəhv” əsərinə bir çox alimlər tərəfindən şərh yazılmışdı. “Əsərə yazılan şərhlər içərisində ən məşhurları Cəmaləddin Ərdəbilinin və Sədəddin əl-Bərdəinin yazdıqları şərhlerdir. Bu iki əsər XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda yaxın Şərqin bir çox ölkələrində ərəb dilinə dair əsas tədris vəsaitlərindən biri olmuşdur. Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında həmin əsərlərin çoxsaylı əlyazma nüsxələri mövcuddur.” [1, s. 247].

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni Ərdəbili. Cəmaləddin Ərdəbili h.980-1036 (1572-1627)-cı illərdə yaşamışdır. Qənizadə ər-Rumi adı ilə tanınan alim dövrünün məşhur dilçi və ədəbiyyatşünaslarından olmuşdur. Alim eyni zamanda hənəfi məzhəbinin fəqihli və müfəssiri idi. Hər iki sahədə müxtəlif əsərlərin müəllifi olan alim Carullah Zəməxsərinin ərəb dilçiliyinə dair məşhur “əl-Mafassal fin-nəhv” əsərinə “əl-Ənmuzəc fin-nəhv” adlı şərh yazmışdır [2, s. 417]. Alim yazdığı şərhə əsərin mətnini tam şəkildə vermiş, onu leksik, terminologiya və linqvistik baxımdan şərh etmişdir. Əbdülqəni Ərdəbili Zəməxsəri ilə razılaşmadığı bəzi məsələlərin şərhində fikrini əsaslandırmaq üçün gorkəmli dilçi alimlərin əsərlərindən də nümunələr vermişdir [3, s. 203]. Bu onun şərhini elmi əsaslara dayanaraq yazdığını göstərir. Alimin “Şər ənmuzəc fin-Nəhv” əsərinin

Türkiyənin əlyazmalar saxlanılan kitabxanalarında yuzlərlə nüsxəsi mövcuddur. Bu da alimin əsərindən mədrəsə və məktəblərdə geniş şəkildə istifadə edildiyini düşünməyimizə əsas verir. “Rumi” nisbəsi ilə tanınması onun Türkiyədə yaşadığına işarə edir.

İbrahim əl-Ərəşi əş-Şəkəvi. Alim haqqında mənbələrdə demək olar ki, məlumat verilmir. Lakin, orta əsr Azərbaycanın məşhur kitabşunas, mətnşunas alimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin verdiyi məlumatlara görə İbrahim Şəkəvi Ağdaşla Xaldan arasında yerləşən Ərəş vilayətində anadan olmuşdur. Sonradan Şəkiyə gələrək orada məskunlaşmış və mədrəsələrdə fəaliyyətini davam etdirmişdi. İbrahim Ərəşi dövrünün tanınmış alimlərindən idi. O, Azərbaycanın məşhur kitabşunas, mətnşunas alimi Əbdülqəni Nuxəvinin müəllimi olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq İbrahim Ərəşinin XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşadığını deyə bilərik. Əbdülqəni Nuxəvi ərəb dilçiliyi sahəsindəki təhsilini ondan almışdır. Alim böyük dilçi alim İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyyə” əsərinə şərh yazmışdı. Alimin bu əsəri ərəb dilinin tədrisində mədrəsələrdə geniş şəkildə istifadə edilmişdi. Ərəb dilçiliyi sahəsində onun yazdığı əsərlərdən biri də əz-Zəməşşərinin “əl-Ənmuzəc fin-Nəhv” əsərinə Cəmaləddin Əbdülqəni Ərdəbilinin yazmış olduğu şərhə İbrahim Ərəşinin yazdığı “Haşiyə alə şərhil-Ənmuzəc fin-Nəhv” əsəridir. Alim bu əsərini dərs vəsaiti olaraq hazırlamışdır [3, s. 204].

Bu məqalədə sadəcə orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimlərinin yalnız bir qismi haqqında məlumat verilmişdir. İstər Orta əsr, istərsə də müasir dövr Azərbaycan alimlərinin ərəb dilinin inkişafındakı rolu heç də ərəblərdən az olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. B.M.Məmmədəliyev Ərəb dilçiliyi, Bakı, 1985. həcm. 208.
2. عمر رضا كخالة. معجم المعلقين تراجم مصنفى الكتب العربية, ألمجلد الاول, بيروت ١٩٩٣, ص ٨٤٣
3. K. Şərifov, Alim, pedaqoq və kitabşunas, Bakı-Nurlan 2007, həcm, 256
4. ابن النديم, الفهرست, الجزء الاول, بيروت, ١٩٦٧
5. Mahmudov M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bakı, 1980.
6. Cevat İzgi. İslam ansiklopedisi, .XVIII., İstanbul, 1998. həcm 555
7. Orudjeva L.M. Prouzvedenie az-Zandjani “Mabadiu fit-Tasrif”, AKD, Baku, 1971.
8. كاتب چلبى, كشف الزنون عن اسام الكتب و الفنون, المجلد الثاني, استابول ١٩٤١. ص ٢٠٥٦
9. إسماعيل باشا البغدادي. إيضاح المكنون في الذيل علي كشف الظنون عن أسام الكتب و الفنون, المجلد الثاني, استانبول, ١٩٤٧, ص ٧٣١.
10. علي أكبر دهخدا, لغت نامه, حرف "چ", الجزء ١٨, تهران, ١٢٥٨-١٣٣٤ هجري- شمسي, ص ٤٨٦
11. محمد باقر الموسوي الخوانساري, روضات الجنات في أحوال العامة و السادات, الجزء الأول, تهران, ش, ١٣٩٠, ص ٤٨٣.

YAPAY ZEKA NELER VAAD EDİYOR?: TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YAPAY ZEKA'NIN POTANSİYEL ETKİLERİ

Öğr. Gör. Dr. İsmail KUĞU

Necmettin Erbakan Üniversitesi
Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi
Konya, Türkiye

ÖZET

Yeryüzünde yaratılan canlılar içerisinde düşünme ve davranışları idrak etme yetisi ile bezenmiş yegâne canlı olan insanoğlu, teknolojik devrimlerin kendi kullanımına sunulması sayesinde büyük avantajlar elde etmiştir. Bilgisayarın hayatımıza girmeye başladığı yıllardan itibaren, Bilgisayar Çağı içerisinde sadece günlük yaşam faaliyetleri değil bilimsel çalışmalar da bu büyük evrimden nasibini almıştır. Nitekim, bu büyük gelişmeler dizisinin son halkasında yer alan Yapay Zeka'nın ortaya çıkışı, insanoğlunun bütün sezgisel ve düşünsel faaliyetlerini taklit etmesi bakımından hem endişe verici hemde sevindirici bir gelişmedir. Özellikle beşerî bilimler alanında yapay zeka ve yapay sinir ağları ile donatılmış metodların kullanımı hızla artmaktadır. Avrupa ve Amerika'da sanat tarihi alanında yapılan çalışmalarda bunun örnekleri görülmektedir.

Bu bildiri, yapay zeka (YZ) teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarına getirdiği önemli katkıları ele almaktadır. Yapay zeka'nın gelişmiş görüntü tanıma, sanat eserlerinin dijitalleştirilmesi, büyük veri analizi ve sanat eserleri restorasyonunda kullanılması gibi potansiyelleri, Türkiye'deki sanat tarihçileri ve kültürel miras koruyucuları için büyük bir fırsat sunmaktadır. Bu teknolojinin kullanılması, Türkiye'nin zengin kültürel mirasının korunması, daha fazla insanın bu mirasa erişimi ve sanat tarihi araştırmalarının hızlanması açısından önemli bir rol oynayabilir. Ancak bu potansiyeli tam anlamıyla kullanabilmek için, işbirliği ve teknolojiye yatırım gereklidir.

Yapay zeka, sanat tarihi araştırmalarına yeni bir boyut kazandırırken, Türkiye'nin kültürel mirasının korunması ve tanıtılması için büyük bir potansiyele sahiptir. Bu bildiri, Yapay Zeka'nın Türkiye'deki sanat tarihçilerine, kültürel miras koruyucularına ve eğitimcilerine nasıl yardımcı olabileceğini anlatmaktadır. Kültürel mirasın dijitalleştirilmesi, büyük veri analizi ve sanat eserleri restorasyonu gibi alanlarda Yapay Zeka'nın uygulamaları, Türkiye'nin tarihini ve sanatını daha geniş bir izleyici kitlesiyle paylaşmak ve gelecek nesillere aktarmak için güçlü bir araç olarak kullanılabilir. Bu bildiri, Türkiye'deki sanat tarihçileri ve kültürel miras koruyucularının Yapay Zeka teknolojilerini benimsemesi ve bu alandaki potansiyeli tam anlamıyla değerlendirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

WHAT ARTIFICIAL INTELLIGENCE PROMISES?: POTENTIAL IMPACTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON ART HISTORY RESEARCH IN TURKEY

Lecturer Dr. İsmail KUĞU

ABSTRACT

Among all living creatures on Earth, human beings stand out as the only creatures adorned with the ability to perceive and comprehend thoughts and behaviors. Thanks to the introduction of technological revolutions to their disposal, humans have gained significant advantages. Since the advent of computers in our lives, not only daily life activities but also scientific studies have undergone a major transformation within the Computer Age. The emergence of Artificial Intelligence, the latest link in this chain of great advancements, is both alarming and gratifying in terms of its ability to mimic all intuitive and intellectual activities of human beings. Particularly in the field of humanities, the use of artificial intelligence and artificial neural networks equipped methodologies is rapidly increasing. Examples of this can be seen in art history studies conducted in Europe and America.

This paper explores the significant contributions of artificial intelligence (AI) technologies to art history research. The potentials of AI, such as advanced image recognition, digitization of artworks, big data analysis, and art restoration, offer a great opportunity for art historians and cultural heritage preservationists in Turkey. The utilization of this technology can play a crucial role in preserving Turkey's rich cultural heritage, increasing access to this heritage for a broader audience, and accelerating art history research. However, realizing this potential requires collaboration and investment in technology.

Artificial intelligence adds a new dimension to art history research while holding great potential for preserving and promoting Turkey's cultural heritage. This paper explains how artificial intelligence can assist art historians, cultural heritage preservers, and educators in Turkey. Applications of AI in areas such as digitizing cultural heritage, analyzing big data, and restoring artworks can serve as powerful tools to share Turkey's history and art with a wider audience and pass it on to future generations. This paper emphasizes the importance of Turkish art historians and cultural heritage preservationists embracing AI technologies and fully exploiting the potential in this field.

1. GİRİŞ

İnsanoğlu, yaratılışından günümüze kadar mekansal ve zamansal varlığının bir yansıması olarak her türlü gelişmeye açık olmuştur. Bu gelişmeler çoğu zaman, günlük hayatı kolaylaştıran ve teknolojik ilerlemeleri yansıtan birçok yenilikten ibaret değildir. Aynı zamanda insan zihinsel ve düşünsel gelişimine de önem vermiştir. Tekerleğin insan yaşamına girişinden tarımsal üretime geçişe, yazının ortaya çıkışından madenlerin şekillendirilmesine, sanayi devriminden fotoğrafın icadına kadar birçok teknolojik devrim, sosyal, kültürel, sanatsal, ekonomik ve duygusal gelişimleri yansıttasının yanı sıra gelecekteki yeniliklere de kapı aralamıştır.

İnsanoğlunun tarihsel süreçteki yolculuğu, bilimin ve teknolojinin gelişimiyle şekillendi. İlk çağlardan günümüze kadar, insanlık, merak ve keşif arzusuyla bilimsel gelişmelere katkıda bulundu. Bu yolculuk, taş devrinden endüstri devrimine, bilgisayar çağından yapay zeka çağına uzanan büyük bir serüvendir. Sanat, bu yolculuğun en önemli duraklarından birisini teşkil etmektedir.

Sanat, insanlığın duygularını, düşüncelerini ve tarihini yansıtan bir ayna görevi görmektedir. Taşınabilir ve taşınamaz sanat eserleri ve kültür varlıkları, kültürel mirasımızın temel taşlarını oluşturur. Bu eserler, bir toplumun ya da daha küçük kitlelerin kültürel ve sosyal yaşantısı hakkında bilgi verirken, aynı zamanda da farklı mesajlar vermeyi amaçlar. Sanat tarihi bir bilim dalı olarak, çok çeşitli sanat ve mimarlık eserlerini bilimsel bir çerçevede incelemesi bakımından kritik roller oynar. Bu eserlerin incelenmesi, korunması ve anlaşılması, zamanla karmaşıklaşmış ve bazen de zorlayıcı hale gelmiştir. Teknolojinin evrimi ise bu zorluklara çözüm getirmek üzere ilerlemiştir.

Teknolojik gelişmeler, insanlığın bilgi birikimini, veri işleme kabiliyetini ve analitik yeteneklerini artırmıştır. Bilgisayarlar, büyük veri setlerini analiz etme, desenleri tanımlama ve karmaşık problemleri çözme kapasiteleriyle, araştırma ve keşif alanlarında devrim yaratmıştır. İşte bu bağlamda, yapay zeka gibi çağın önde gelen teknolojileri, sanat tarihinde de yeni ufuklar açmaktadır.

Yapay zeka, sanat tarihi araştırmalarında, özellikle Avrupa ve Amerika kıtasında çok büyük popülerlik kazanmış ve çok özgün çalışmaların yapılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Büyük veri analizi, derin öğrenme algoritmaları ve doğal dil işleme gibi yapay zeka unsurları, sanat eserlerinin analizinde, restorasyonunda ve hatta tarihlerinin çözümlenmesinde büyük bir potansiyele sahiptir. Bu teknoloji, eserlerin incelenmesi ve korunmasında yeni metodlar ve bakış açıları sunarak, sanat tarihine farklı bir boyut kazandırabilir.

Bu çalışma, insanlığın bilimsel ve teknolojik gelişmelere olan reaksiyonunu, sanatın bu süreçteki rolünü ve yapay zekanın sanat tarihi araştırmalarındaki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Yapay zekanın sanat tarihine getirdiği yenilikleri vurgulayarak, Türkiye’de sanat tarihi çalışmalarında ileride yapılacak çalışmalara potansiyel etkisini irdelemektedir.

2. YAPAY ZEKANIN TANIMI

Günümüzün belki de en çok kullanılan günlük terimlerinden birisi olan yapay zekanın farklı tanımları olsa da genel bir tanım, bu platform hakkında bilgi verebilir. Yapay zeka, insan zekasının sorunları çözme, öğrenme ve farklı bilişsel aktivitelerini taklit etme becerisine sahip araçları araştıran ve geliştiren bir bilgisayar bilimi alanıdır (Russell & Norvig, 2010). Yapay zeka, bu tanımda da belirtildiği gibi bir bilgisayarın insan zekasını taklit etmesi, insan gibi düşünmesi ve davranmasının hedeflendiği bir bilgisayar temelli sistemler bütünü olup birçok bileşene sahiptir (Ertel, 2018).

Yapay zeka, insanların hayatını kolaylaştırmak için birçok alanda kullanılmaktadır. Günümüz dünyasında gitgide birçok daha önemli rollere bürünen yapay zeka sistemleri, günlük yaşam etkinliklerinde, toplumsal yaşayışta birçok noktada karşımıza çıkar (Coşkun & Gülleroğlu, 2021). Örneğin, tıp, otomotiv, finans, eğitim, sanat, müzik, oyunlar, vb. gibi birçok alanda kullanılmaktadır.

Gelişmiş toplumlarda hayatında her alanında olduğu gibi sanat tarihi ile ilgili çalışmalarda da yapay zeka karşımıza çıkmaktadır. Sanat tarihi araştırmalarında yapay zeka, sanat eserlerinin analizi, restorasyonu, sınıflandırılması, vb. gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Yapay zeka, sanat tarihi araştırmalarında potansiyel olarak büyük bir etki yaratabilir. Örneğin, yapay zeka, sanat eserlerinin analizinde kullanılan görüntü işleme teknikleri sayesinde, sanat eserlerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesine olanak tanır. Ayrıca, yapay zeka, sanat eserlerinin restorasyonunda da kullanılabilir. Sanat eserlerinin restorasyonu, sanat tarihi araştırmalarında önemli bir konudur. Yapay zeka, sanat eserlerinin restorasyonunda kullanılan teknikler sayesinde, sanat eserlerinin orijinal haline daha yakın bir şekilde restore edilmesine olanak tanır. (Stork, 2023) Ancak, yapay zeka teknolojisinin sınırlamaları da vardır. Örneğin, yapay zeka, insanların yaratıcılığına ve sanatsal anlayışına sahip değildir. Ayrıca, yapay zeka, insanların yerini alamaz ve insanların sanat eserlerine olan bağlılığını ve duygusal bağlarını yansıtamaz. Bu nedenle, yapay zeka teknolojisi, sanat tarihi araştırmalarında insanların yerini alamaz, ancak insanların çalışmalarını destekleyebilir.

3. YAPAY ZEKANIN TANIMI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Yapay zeka sistemleri, birçok insan açısından günümüze çok yakın bir platform olsa da tarihsel arkaplan açısından derin bir geçmişe sahiptir. Temel prensipler açısından, yapay zekanın felsefi temelleri ve ilk somut adımları 17. Yy'a dayandırılmaktadır. Bu yüzyılda, insan ve hayvanların davranışlarını taklit eden otomatlar, zengin ve aristokratik sınıf tarafından ilgi odağı haline geldi. Decartes'in (1596-1650) insanları saat benzeri bir düzenekle çalışan makinelere benzetmesi ise yapay zekanın felsefi temeli olarak bahsedilebilir (Coşkun & Gülleroğlu, 2021). İngiliz matematikçi Charles Babbage (1792-1871), insanın fiziksel özelliklerinin yerine zihinsel işleyişi koyduğu ilk hesap makinesini geliştirdi. Bu hesap makinesi satranç, dama gibi oyunlar oynuyor ve basit matematiksel işlemler yapıyordu (Coşkun & Gülleroğlu, 2021).

Modern anlamda yapay zeka çalışmaları ve uygulamaları İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ivme kazandı. Savaş sırasında Alan Turing, şifre kırma amacıyla "Bombe" adını verdiği bir tam otomatik makine geliştirdi. Bu gelişme kendi dönemi içinde büyük bir gelişme olarak nitelendirilir (Acar, 2020). İkinci Dünya Savaşı sırasında, nörobilim ve bilgisayar bilimlerinin ortaya çıktığı bilim adamları bir araya geldi. İngiltere'de matematikçi Alan Turing ve nörolog Grey Walter, akıllı makinelerin zorluklarıyla uğraşan parlak zihinlerden ikisiydi. İkisi de Ratio Club adlı etkili bir yemekli toplulukta fikirlerini paylaştı. Walter, tarihteki ilk mobil, otonom robot olan bazı robotları inşa etti. Turing, bir bilgisayarın başka bir kişiyle konuşuyormuş gibi düşündürebileceği bir bilgisayar olan Turing Testi'ni icat etti (McCarthy, 2007).

1956'da, genç bir bilgisayar bilimcisi olan John McCarthy'nin örgütlediği bir yaz konferansı için “yapay zeka” terimi icat edildi. 1956 yılında Dartmouth Kolejindeki yapay zeka üzerine düzenlenen bu çalıştay'da McCarthy, ilk kez yapay zeka terimini kullandı (Coşkun & Gülleroğlu, 2021). En üst düzey bilim adamları, yapay zeka nasıl ele alınacağını tartıştı. Bazıları, etkili akademisyen Marvin Minsky gibi, insan davranışını yöneten kuralları önceden programlamayı tercih etti. Diğerleri, beyin hücrelerini taklit eden ve yeni davranışlar öğrenen sinir ağları gibi alttan yukarıya bir yaklaşımı tercih ettiler. Zamanla, Minsky'nin görüşleri hakim oldu ve McCarthy ile birlikte, soğuk savaşta ABD'ye üstünlük sağlayabileceğini uman ABD hükümetinden önemli bir finansman kazandılar. (AI: 15 key moments in the story of artificial intelligence, 2023).

1950 ve 1960'larda yaşanan gelişmeleri takiben, önemli yapay zeka programları hayata geçirilmiştir¹. Bunca gelişmeden sonra 1970 ve 1980 arası dönemde, aşırı popülerleşen ve beklentilerin çoğaldığı yapay zeka çalışmaları sekteye uğradı ve yeterince finansal destek alamadı. Yapay zekanın tarihsel gelişiminde bu döneme “Yapay Zeka Kışı” adı verilmiştir (Öztürk & Şahin, 2018).

1997 yılında IBM tarafından “Deep Blue” adlı yapay zeka programı, ünlü satranç şampiyonu Garry Kasparov'u yenmiştir. Bunun akabinde önemli bir gelişme 2000'lerin başında meydana geldi. Yapay zekaya sahip ilk robot süpürge “Roomba” ABD'de geliştirilerek evlere girmeye başladı. 2010 yılında “derin öğrenme” kavramının gelişmesi ve popüler hale gelmesinin yanı sıra algoritma öğrenmedeki gelişmeler ile bilgisayarların güçlerinin artması, yapay zekâ çalışmalarına pozitif katkıda bulundu (Dia, 2023). 2018 yılında Google tarafından tasarlanan Duplex programı, insan gibi davranarak randevu alacak hale gelmiştir. Kuzey Amerika'da bu yıllarda birkaç eyalette yapay zekâ kontrollü sürücüsüz araçlar hizmet vermeye başladı (İnce, 2017). Bundan sonraki şüphesiz en büyük gelişme, OpenAI şirketi tarafından ChatGPT adlı en geniş kapsamlı yapay zekâ sohbet programının 2022 yılında tanıtılmasıdır. Buna bağlı olarak yapay zekâ ile görüntü işleyen Midjourney ve Dall-E sistemleri de hizmete girmiştir. Günümüzde en yeni yapay zekâ platformu, Google'a bağlı DeepMind'ın geliştirdiği GeminiAI'dir.

4. YAPAY ZEKANIN BİLEŞENLERİ

İnsan zihnini, düşüncesini, davranışlarını ve bilişsel tüm fonksiyonlarını kopyalayarak, bir insan gibi davranma ve düşünme temeli üzerine kurgulanan yapay zeka, genel bir platform olarak düşünülebilir. Yapay zeka fonksiyonlarına ve yeteneklerine göre farklı sınıflara ayrılmıştır. Yetenekleri temel alındığında yapay zeka, dar yapay zeka, genel yapay zeka ve süper yapay zeka olmak üzere üç türe ayrılmaktadır. Fonksiyonlara dayalı olarak yapılan bir sınıflandırmada ise yapay zeka dört farklı türe sahiptir: reaktif makine, sınırlı hafıza, kendi farkındalık ve zihin kuramı. Bunların dışında yapay zekayı tanımlayan bileşenler ve alt kavramlar, makine öğrenimi, derin öğrenme, doğal dil işleme, büyük veri ve yapay sinir ağları'dır (Biswal, 2023).

¹ Aziz (1961), Benzeşim (1963), Eliz (1965), Bilgin (1970) ve Stajyer (1979)

Makine öğrenimi (Machine Learning), yapay zekanın temel taşıdır. Bu bileşen, bilgisayar sistemlerinin verilerden öğrenme kabiliyeti kazanmasını sağlar. Algoritmalar, veri setlerinden desenler tanımlayarak ve bu desenleri kullanarak gelecekteki verileri tahmin etmeye yönelik modeller geliştirir.

Derin öğrenme (Deep Learning), makine öğrenimi alanının bir alt kategorisidir ve çok katmanlı yapay sinir ağları kullanarak kompleks veri görevlerini yerine getirir. Bu yapılar, büyük miktarda veri üzerinde eğitilir ve kendi kendine öğrenme yeteneğine sahip olabilir.

Doğal dil işleme (Natural Language Processing - NLP) bileşeni, insan dilini anlamak, yorumlamak ve üretmek için kullanılır. Metin ve konuşma analizi, dilbilgisel kuralların tanımlanması ve makine çevirisi gibi işlemlerde kullanılan NLP, metin verilerini anlamlı bilgilere dönüştürür.

Büyük veri (Big Data)'de yapay zeka, genellikle büyük miktarda veri kullanarak öğrenir ve tahminler yapar. Büyük veri, yapay zekanın eğitilmesi ve performansının artırılması için kritik bir bileşendir. Bu veriler, örüntüleri tanımlamak ve gelecekteki kararlar için referans almak için kullanılır.

Yapay sinir ağları (Artificial Neural Networks - ANN), insan beyninin çalışma prensibine benzer şekilde tasarlanmış matematiksel modellerdir. Bu ağlar, bilgiyi işleyerek ve analiz ederek karmaşık problemleri çözmek için kullanılır.

Görüntü ve ses tanıma bileşeninde yapay zeka, görüntü ve ses verilerini analiz etmek ve tanımak için özel algoritmalar kullanır. Görüntü tanıma, nesne algılama, yüz tanıma gibi alanlarda kullanılırken, ses tanıma ses dosyalarını işler ve anlamlandırır.

5- YAPAY ZEKA VE TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARINA POTANSİYEL ETKİLERİ

Sanat tarihi, insanlığın kolektif hafızasıdır. İnsanlık tarihinin en önemli miraslarından birini oluşturan sanat eserleri, kültürel, tarihsel ve estetik açılarından derin anlamlar taşır. Ancak, bu eserlerin incelenmesi, korunması ve anlaşılması, zaman içinde zorlaşan ve bazen de imkansız hale gelen süreçler içerir. Birkaç yıl öncesine gelene kadar sanat tarihi araştırmalarında geleneksel yöntemler benimsenmiştir. Son zamanlarda yapay zeka teknolojilerinin yaygınlaşması, disiplinlerarası çalışmaları etkilediği gibi genekselleştirme yöntemlerinde büyük gelişmelere yol açtı.

Yapay zeka, bilgisayar sistemlerinin insan benzeri düşünme ve öğrenme yeteneklerini simüle etme amacı taşır. Sanat tarihi araştırmalarında, yapay zeka büyük bir potansiyel taşır. Bu potansiyel, günümüzde Avrupa ve Amerika'da yapılan çalışmalarda sıklıkla değerlendirilmiştir. Sanat tarihi alanında yapılan araştırmalarda, yapay zeka destekli teknolojiler kullanılırken, çok önemli sonuçlar elde edilmiş, daha önce insan zihninin ortaya koyamadığı birçok detay günyüzüne

çıkarılmıştır. Malesef Türkiye’de sanat tarihi alanında yapılan çalışmalarda yapay zeka kullanımı çok sınırlıdır.

Türkiye gibi zengin bir sanat tarihi geçmişine sahip bir ülke, yapay zeka ile sanat tarihi araştırmalarının kesiştiği noktalarda önemli bir fırsat sunmaktadır. Yapay zeka teknolojileri, Türkiye’de sanat tarihi araştırmalarında birçok noktada kullanılabilir. Bu teknoloji, sanat eserlerinin analizinde, restorasyonunda, tarihçesinin çözümlenmesinde ve hatta belki de henüz keşfedilmemiş detayların ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynayabilir.

Yapay zeka teknolojileri, sanat eserlerinin analizinde, restorasyonunda, restitüsyonunda ve hatta kayıp eserlerin yeniden yapılandırılmasında bile kullanılabilir. Örneğin, yapay zeka teknolojileri, sanat eserlerinin dijital olarak taranması ve analiz edilmesi yoluyla, eserlerin orijinal hallerinin restorasyonunu kolaylaştırabilir. Ayrıca, yapay zeka teknolojileri, sanat eserlerinin stilistik özelliklerini ve özellikle de farklı sanatçıların eserlerindeki benzersiz özellikleri tanımlamak için kullanılabilir. Bu, sanat tarihçilerinin eserlerin kökeni, tarihi ve sanatsal değeri hakkında daha fazla bilgi edinmelerine yardımcı olabilir.

Yapay zeka teknolojileri, sanat eserlerinin restitüsyonunda da kullanılabilir. Örneğin, kayıp bir eserin yeniden yapılandırılması için, yapay zeka teknolojileri, eserin orijinal hali hakkında bilgi sahibi olan diğer eserlerin analiz edilmesi yoluyla eserin yeniden yapılandırılmasına yardımcı olabilir.

Bununla birlikte, yapay zeka teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarında kullanımı, bazı tartışmalara da yol açmaktadır. Bazı eleştirmenler, yapay zeka teknolojilerinin, sanat eserlerinin insan dokunuşundan yoksun kalacağı ve bu nedenle sanatın özünü kaybedeceği konusunda endişelerini dile getirmektedirler. Ancak, yapay zeka teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarında kullanımı, sanat eserlerinin daha iyi anlaşılmasına ve korunmasına yardımcı olabilir.

Mimari eserler ve maddi kültür varlıkları hakkında arşiv belgeleri ve saha çalışmaları ile elde edilen büyük veri yığınları, yapay zeka teknolojileri sayesinde çok kısa sürede araştırmaya uygun hale getirilip analiz edilebilir ve görselleştirilebilir. Ayrıca, bu verilerden yararlanarak, yapay zeka destekli programlar sayesinde sosyal ağ analizi yapılarak, sanatçı eserlerinin kullanımında rol alan önemli aktörler ve bunlar arasındaki bağıntılar ortaya çıkarılabilir.

Taşınabilir kültür varlıkları, Türkiye’de sanat tarihi alanında önemli bir yer işgal etmektedir. Müzeler ve koleksiyonlar, bu eserlere ev sahipliği yaparlar. Aynı zamanda kazı çalışmaları neticesinde her yıl binlerce eser ortaya çıkarılmaktadır. Bu eserlerin bazı durumlarda kolektif olarak çalışıldığı çalışmalar olsa da bu çok nadirdir. Yapay zeka teknolojileri, bunu mümkün kılmaktadır. Özellikle derin öğrenme çatısı altında konumlanan, resim tanıma, obje tanıma ve sınıflandırma ile ilgili programlar sayesinde, büyük ve kitlesel olarak eserler yapay zeka ile tanımlanıp, yeni ulaşılan eserlerin kolayca sınıflandırılması yapılabilir. Bunun yanında eserlere ait süsleme, sınıf ve türü, ölçüleri gibi farklı parametrelerde karşılaştırma ya da aramalar, yapay zeka ile oluşturulmuş dijital koleksiyonlar ve veri tabanları içerisinde yapılabilir.

Yapay zeka teknolojileri, aynı zamanda sanat tarihini eğitim alanında da destekleyebilir. Örneğin; belirli bir öğrenci grubu, sanat tarihi alanında eğitim alacağında yapay zeka ile öğrencilerin profillerine uygun eğitim yöntemleri ve materyalleri tasarlanabilmektedir. Öğrenci yada sınıfa özel müfredat tasarımı mümkün kılınabilir. Bu uygulamalar, müze çapında da uygulama olanağı bulabilir. Müze ziyaretçilerinin eğitilmesinde, materyal ve eğitim yöntemlerinin tasarımı yapay zeka destekli programlarla mümkün hale getirilebilir.

SONUÇ

Yapay zeka teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarına potansiyel katkıları hakkında yazdığımız bu makalede, Türkiye’de sanat tarihi araştırmalarında yapay zeka teknolojilerinin kullanımının giderek arttığına dikkat çektik. Yapay zeka teknolojileri, sanat eserlerinin analizinde, restorasyonunda, restitüsyonunda ve kayıp eserlerin yeniden yapılandırılmasında kullanılabilmektedir. Sanat tarihçileri, yapay zeka teknolojileri sayesinde eserlerin kökeni, tarihi ve sanatsal değeri hakkında daha fazla bilgi edinebilirler.

Bununla birlikte, yapay zeka teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarında kullanımı, bazı tartışmalara da yol açmaktadır. Bazı eleştirmenler, yapay zeka teknolojilerinin, sanat eserlerinin insan dokunuşundan yoksun kalacağı ve bu nedenle sanatın özünü kaybedeceği konusunda endişelerini dile getirmektedirler. Ancak, yapay zeka teknolojilerinin sanat tarihi araştırmalarında kullanımı, sanat eserlerinin daha iyi anlaşılmasına ve korunmasına yardımcı olabilir.

Sonuç olarak, yapay zeka teknolojileri, sanat tarihi araştırmalarında önemli bir rol oynayabilir. Türkiye’de de bu teknolojilerin kullanımı giderek artmaktadır ve gelecekte daha da yaygınlaşması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

İnce, G. (2017). İnsanlığın yapay zeka ile imtihanı. M. Karaca (Dü.) içinde, İnsanlaşan makineler ve yapay zeka. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı.

Öztürk, K., & Şahin, M. E. (2018). Yapay sinir ağları ve yapay zekaya genel bir bakış. Takvim-i Vekayi, 25-36.

Acar, O. (2020). Yapay zeka fırsat mı yoksa tehdit mi? İstanbul: Kriter Yayınevi.

AI: 15 key moments in the story of artificial intelligence. (2023). Retrieved from BBC: <https://www.bbc.co.uk/teach/ai-15-key-moments-in-the-story-of-artificial-intelligence/zh77cqt>

Biswal, A. (2023, Kasım 2023). 7 types of artificial intelligence that you should know in 2024. Simplilearn: <https://www.simplilearn.com/tutorials/artificial-intelligence-tutorial/types-of-artificial-intelligence> adresinden alındı

Coşkun, F., & Gülleroğlu, H. D. (2021). Yapay Zekanın Tarih İçindeki Gelişimi ve Eğitimde Kullanılması. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 54(3), 947-966.

Dia, M. (2023). A brief history of AI. Thats-AI: <https://www.thats-ai.org/en-GB/units/a-brief-history-of-ai> adresinden alındı

- Ertel, W. (2018). Introduction to artificial intelligence. New York: Springer.
- McCarthy, J. (2007). From here to human-level AI. *Artificial Intelligence*, 171(18), 1174-1182.
- Russell, S. J., & Norvig, P. (2010). *Artificial intelligence: a modern approach*. New Jersey: Pearson Education.
- Stork, D. G. (2023, Kasım 21). How AI is expanding art history. *Nature*(623), s. 685- 687.

KAZAKİSTAN'DA COVID SONRASI TURLAR VE AKTİVİTELERİN İYİLEŞTİRİLMESİ İÇİN YENİLİKÇİ ÇÖZÜMLER, BÜYÜK NUR-SULTAN ÖRNEĞİ

Dr. Azamat AMETOV

Özel Çocuk Gelişim Merkezi, Şımkent, Kazakistan

ORCID ID: 0000-0001-5606-6752

ametovazamat37@gmail.com

Adlet ASSYKPAYEV

M. S. Narikbayev KAZGUU University School of Liberal Arts

Astana- Kazakistan

ORCID ID: 0009-0000-1288-2707

asykpaev_2000@mail.ru

ÖZET

Covid-19 nedeniyle, Kazakistan da dünya genelinde olduğu gibi önemli bir turizm düşüşü yaşadı. Geniş kapanmalar ve seyahat kısıtlamaları turistlerin serbestçe seyahat edememesine yol açtı. Tüm konaklama sektörü bundan etkilendi. Bu makalede, büyük Nur-Sultan örneğinde, Covid sonrası turizmin nasıl toparlandığını analiz edeceğiz. Turizm toparlanmasının Kazakistan'da ana itici güçlerinden biri olduğunu düşündüğümüz için Tur Etkinliği sektörüne odaklanmaya karar verdik. Projenin amacı, tur şirketleri pazarını analiz etmek ve onların pandemi döneminde nasıl hayatta kaldıklarını incelemektir. Sosyal medya, içerik ve performans pazarlama araçları blokları üzerinden inceledik, coğrafi hizmetlerin ve çevrimiçi seyahat acentelerinin nasıl çalıştığını, şirketlerin coğrafi hizmetlerini ve çevrimiçi seyahat acentelerini nasıl optimize edebileceklerini, yerli turizm toparlanmasını sermayelendirmek için doğrudan kanalları nasıl hızlandırabileceklerini inceledik.

Bu makalede 60'dan fazla tur operatörü ve tur acentasını analiz ettik. Endüstri liderlerini tanımladık ve daha detaylı inceledik. Özellikle bu şirketlerin ana pazarlama araçları olarak BT veya Bilgi ve İletişim Teknolojilerini analiz ettik. Ayrıca, çalışmamıza dayalı olarak diğer şirketlere önerilerde bulunduk. Bu araştırma, başkent tur operatörlerinin ve bağımsız sağlayıcıların mevcut pazarlama karışımını ve itibar durumunu anlamaya yönelik bir ilk adım olarak görülebilir ve bu, destinasyon rekabetinin ana direklerinden biri olarak. Bu araştırma diğer bölgelerde tekrarlanabilir ve yerel ve küresel çevrimiçi seyahat acenteleri, tur otomasyon sistemleri, web sitesi geliştirme ve mevcut platformlardaki itibar yönetimi uygulamaları gibi daha karmaşık satış kanalları üzerinden daha fazla rekabetçilik bulgularının temeli olabilir. Pazar analizi bulgularına dayanarak, tur şirketleri Covid sonrası dönemde daha etkili ve rekabetçi bir şekilde toparlanmak için temel önerilere ulaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Covid sonrası turlar ve turizm, Turizmde yenilikçi çözümler, Turizm.

**ҮЛКЕН НҰР-СҰЛТАН МЫСАЛЫНДА COVID-ТЕН КЕЙІНГІ ТУРЛАР МЕН
ТУРИЗМНІҢ ҚАЛПЫНА КЕЛУІНІҢ ЖАҢАШЫЛ ШЕШІМДЕРІ****Dr. Азамат ӘМЕТОВ****Адлет АСЫҚПАЕВ****АБСТРАКТ**

Covid-19-ға байланысты Қазақстан, бүкіл әлем сияқты, туризмнің айтарлықтай құлдырауын бастан кешірді. Жаппай карантиндер мен сапарларға шектеулер туристердің еркін жүре алмауына әкелді. Бұл бүкіл қонақжайлылық индустриясына әсер етті. Бұл мақалада біз үлкен Нұр-сұлтан мысалында covid-тен кейінгі туризмнің қалпына келуін талдаймыз. Біз туристік қызмет секторына баса назар аударуды жөн көрдік, өйткені оны Қазақстандағы туризмді қалпына келтірудің негізгі факторларының бірі деп санаймыз. Бұл жобаның мақсаты туристік компаниялардың нарығын және пандемия кезінде өмір сүру жолдарын талдау болып табылады. Біз құралдар блоктарымен – әлеуметтік желілермен, олардың мазмұнымен және өнімділік маркетингімен, геосервистер мен ОТА (онлайн-туристік агенттіктер) қалай жұмыс істейді, компанияның геосервистері мен ОТА-ның беделін қалай арттыруға және бәсекеге қабілеттілігін оңтайландыруға, сондай-ақ ішкі туризмді қалпына келтіруден пайда алу үшін тікелей арналарды қалай жылдамдатуға болатынын зерттедік.

Бұл мақалада біз 60-тан астам туроператорлар мен турагенттерді талдадық. Бізсала көшбасшыларын анықтап, оларды тереңірек зерттедік. Атап айтқанда, біз акт немесе ақпараттық-коммуникациялық технологияларды осы компаниялар үшін негізгі маркетингтік құрал ретінде талдадық. Сондай-ақ, біз зерттеуге сәйкес басқа компаниялар үшін ұсыныстар жаздық. Бұл зерттеуді астаналық туроператорлар мен тәуелсіз жеткізушілердің туристік нарығы мен іс-шараларын түсінудің алғашқы қадамы ретінде қарастыруға болады, олардың қолданыстағы маркетингтік ешені мен беделінің мәртебесі туристік бағыттардың бәсекеге қабілеттілігінің негізгі тіректерінің бірі ретінде түсініледі. Бұл зерттеуді басқа аймақтарда көбейтуге болады және жергілікті және жаһандық онлайн-туристік агенттіктер, турларды автоматтандыру жүйелері, веб-сайттар құру және барлық қол жетімді платформаларда беделді басқару әдістері сияқты күрделі сату арналары арқылы бәсекеге қабілеттілік туралы одан әрі қорытынды жасауға негіз бола алады. Нарықты талдау нәтижелеріне сүйене отырып, туристік компаниялар covid-тен кейінгі дәуірде тиімді және бәсекеге қабілетті қалпына келтірудің негізгі ұсыныстарын табады.

Кілт сөздер: Covid-тен кейінгі турлар мен туризм, Туризмде жаңашыл шешімдер, Туризм.

INTRODUCTION

Since the start of the global pandemic Covid-19, travel and tourism has been among the most affected sectors (UNWTO, 2020) with worldwide lockdowns, canceled flights, closed restaurants, and hotels in nearly every country in the world. Nearly two years into the pandemic and we are not fully recovered yet (OECD, 2021) Policy Responses to Coronavirus (COVID-19). Around the world different technologies and solutions are used to mitigate the effects of Covid-19. In the last year Kazakhstan began to slowly recover its tourism industry (OECD, 2020). With the development of vaccines and lockdowns being lifted a lot of people began to travel. More and more tours and activities are starting to open because of these reasons. Yet we think Kazakhstan's tourism clearly needs more development.

In fact, in 2020, the tourism industry was pushed back 30 years (UNWTO, 2021). In recent years, the growth in this area has been **4%** per year (UNWTO, 2021). Today we find ourselves in a situation where we have an offer and a lot of businesses, but there are no tourists. Without a doubt, it is the largest crisis in the tourism sector. It is estimated that rapid tourism decline caused around 2.86 trillion US dollar losses, more than **50%** of the total revenue (UNWTO). Tourism contributes the most to the service industry and the impact of tourism decline on the economy is huge. It plays a big role in creating jobs, economic development and cultural preservation. Many countries massively depend on tourism. In some countries and regions, it is the major contributor to GDP and the driving force of the economy. For example, in 2019 tourism contributed around 9.3 trillion US dollars to the global economy (Jaffar Abbasa & Riaqa Mubeen, 2021). Yet tourism is always affected the most by health crises or pandemics. The period of pandemic tourism saw a 98% sharp decline in early 2020 (Jaffar Abbasa & Riaqa Mubeen, 2021). It is the result of lockdowns, travel restrictions and bans. All of these were measures to contain Covid-19. Pandemic massively impacts passengers and tourists. In fear of getting the disease themselves they are canceling their flights and trips. It is already one of the deadliest pandemics in history with more than 6 million people dead and more than 495 million cases, according to worldometers.info.

Kazakhstan is slowly recovering from the effects of the pandemic (World Bank, 2022). More restrictions and travel bans are being lifted. Economy is coming back to normal. More and more countries are allowing Kazakhstani citizens visas. From January 1st 2022 around 57 countries are giving visas to Kazakhstan citizens. Visas can range from private to business and tourist. Vaccination in Kazakhstan is very widespread. Vaccines are available for free for every citizen of Kazakhstan. In March 2022 more than 9 million people, or more than 50% of Kazakhstan's population, were vaccinated with at least 1 shot of vaccine (EGOV.KZ, 2022). Most popular vaccines are Sputnik, Qavery faster by developing Information and communications technology or ICT. ICT is now an integral part of the tourism industry. (Steffan Gossling, 2021) It serves as the main marketing tool of Tourism companies by giving them promotional channels. Through social media channels like Instagram, WhatsApp or Facebook companies can reach their target audience and promote their product. ICT also includes GPS services which helps tourists

get to tourism destinations, it gives tourists all the needed information about booking or tourism sites that they are visiting. ICT helps the tourism industry in many ways. In particular we studied ICT in the Tour Activity segment.

In our study we decided to focus on the Tour Activity segment. Since the start of the travel restriction in Kazakhstan, people have been forced to stay inside the country. We suppose that it benefits the Tour Activity segment. Only on viator.com there are more than **246 tours** in Kazakhstan. There are National Parks private tours, Silk Road tours, Medeu Ice Skating Rink tours, city tours and many more. They range from **31\$ up to 3550\$**. And many other services offer similar tours such as tripadvisor.ru, central asia-travel.com, ht.kz and more. We will analyze different tour agents and tour operators in this study and will find what the most successful ones have in common.

Literature review

In this study we used the article “Study of 5 stages of Travel: Benchmarking of five destinations with the Republic Kazakhstan” by «KAZAKH TOURISM». In this article they used Google’s The 5 Stages of Travel to study tourism experience in the Republic Kazakhstan. We used the same model to show how our study will impact tourists’ travel experience. This model has 5 stages of tourism: Inspiration, Planning, Booking, Experience, as well as the post-journey stage sharing of impressions after the trip. According to the article people at first have inspiration to travel. Travel trends expert Daniel Levin stated: “If you want to attract more travelers, don't give them a lot of information. Give them inspiration”. Right now, the majority of potential travelers look for trip information online. Second stage is planning. If people are already inspired to travel somewhere the next logical step is logistics planning: when to travel, how much time to spend, how to get there, and so on. We think ICT can help a lot by providing right information and recommendations. The next stage is booking. In this stage we think ICT plays the biggest role. Technologies can ensure key transactions will go smoothly and no errors will occur. The next stage is Experience. Author of the article says that this stage is the most important one. People will judge a destination according to the experience. All previous stages are leading to that stage and the experience will determine whether tourists will come back to that place or not. In the post journey stage article states that, people share their feelings and emotions with others. In this day and age most tourists share photos and other media during and after their trips. ICT impacts most of the tourism stages. In particular we focused on booking, planning and sharing. We believe developing ICT in the Tour Activity segment will impact these stages of tourism and will increase the reputation of travel agencies.

We also used an article by «Kazakh Tourism» titled “Promotion of urban tourism in Kazakhstan”. According to this study urban tourism is very important for many reasons. The most infrastructure and human capital is concentrated in the cities, also urban tourism suffered the most by the Covid-19 pandemic. According to "European Cities Marketing" the average annual volume

of services rendered by placements fell by 77%. That's one of the reasons we focused our study on the area of big Nur-Sultan. Authors came to the conclusion that urban tourism still is an integral part of the urban economy and helps to maintain infrastructure, but it needs more creative and flexible tour products. «Kazakh Tourism» states that there need to be more effective and modern instruments to ensure exchange of information, knowledge and initiatives in order to ensure development in urban tourism. We hope this study can help to achieve these goals. ICT adoption can help the Tour Activity segment provide innovative and more specialized tour products.

We also used an article by Anand Bethapudi “THE ROLE OF ICT IN TOURISM INDUSTRY”. ICT is very important for the tourism, travel and hospitality industry. Author states that ICT is essential for the success of any tourist organization. With these technologies they can reach their target audience very easily. They promote their products through multimedia tools such as Instagram, WhatsApp, Facebook, TripAdvisor and so on. With recent technological progress in reliability, compatibility and interconnectivity of numerous terminals and applications ICT brings a lot of value for marketing and developing the tourism industry's strategy and operations. Another article we used is “*ICT and the future of tourist management*” by Karen Hughes and Gianna Moscardo. In this study they analyzed how technology affects tourism in five categories: connection, customization, co-creation, choice and compliance. They came to the conclusion that usage of ICT was mostly focused on solving already existing problems or solving them more effectively. And the challenge for many organizations is to think beyond these issues and see new options that can bring fundamental changes. They also highlight the potential of massive job loss in the Tourism industry due to automation and artificial intelligence. However, they also point out many areas for new business and employment opportunities. The challenge now is to take these possible paradigm shifts and seek practitioner responses.

ICT technologies are very important for tour agents and tour operators in Kazakhstan. They use social media and digital technologies as one of the main marketing tools in their business. We think that by analyzing ICT technologies in our study will give us great insight into these companies. The competitiveness of any enterprise is determined by the level of its technological development, the ability to perceive, create and use the latest achievements of science in practical life. A big role in Technological development refers to the scientific and technological potential, the ability of domestic enterprises to withstand strong competition from foreign companies in both domestic and foreign markets. One of the important factors affecting the integration of the processes and business practices of enterprises is information technology. Such technologies include the Internet, personal computers, cellular communication, and telecommunication networks.

First, the World Wide Web supports commercial activities in the service industry. In industries as diverse as banking, consulting, education, retail, gambling. For example, some of the largest companies in the US, Canada and Western Europe are moving their customer service and data processing to other countries to reduce labor costs. And since all operations can be performed using electronic technology, the territory of the enterprise practically does not matter.

Second, end the impact of information technology on business. The main reason for this is that the Internet allows at least to some extent to equalize the conditions for doing business for large and small enterprises, regardless of what products or services they sell. Early market entry required large investments from businesses, but today the skillful use of the Internet's capabilities can change this state of affairs.

Economic outlook for post corona recovery

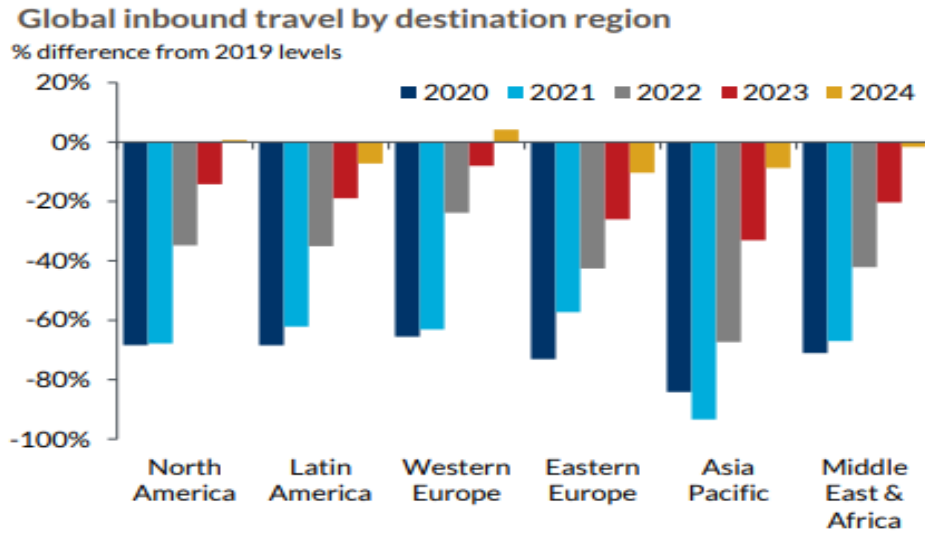
The challenge now is to change the economy to meet the demands of the global market. The crucial step towards integrating Kazakhstan into global trading system is economic development. This will help us create favorable environment for business and other spheres.

Right now, favorable conditions have been created in Kazakhstan for the successful development of foreign economic relations. These prerequisites include: political stability, great natural wealth, developed industry, highly skilled workforce, advantageous geopolitical position, broad economic ties with most of the CIS countries.

The main objective of Kazakhstan's foreign economic activity in a market economy is the active participation of the republic's economy in the international division of labor in order to improve the structure of the national economy, accelerate the development of the economy and increase its importance in the international arena.

In 2022 recovery from Covid-19 slowed down due to effects from the Russian invasion of Ukraine. It affected tourism for many reasons including: it reduced travel from Russia and Ukraine, there are no-fly zones and airspace closure, as well as sanctions impacting wider economics. According to Simon J. Kyte, Senior Economist in the article *“Key themes in travel & tourism for the coming year”*, domestic tourism will continue to recover in 2022, yet international tourism will still be on a pre-pandemic level. He also says that the USA domestic travel segment will lead the way in the region. In the Middle East tourism is expected to recover due to big events such as the World Cup in Qatar. Saudi Arabia is also expected to revive religious tourism in the near future. In Asia the situation is harder and it is expected that recovery will be slower. This is due to many restrictions particularly in China where they maintain a “covid-zero” policy.

Chart 1: GLOBAL INBOUND TRAVEL BY DESTINATION REGION, 2020 - 2024

Source: Tourism Economics

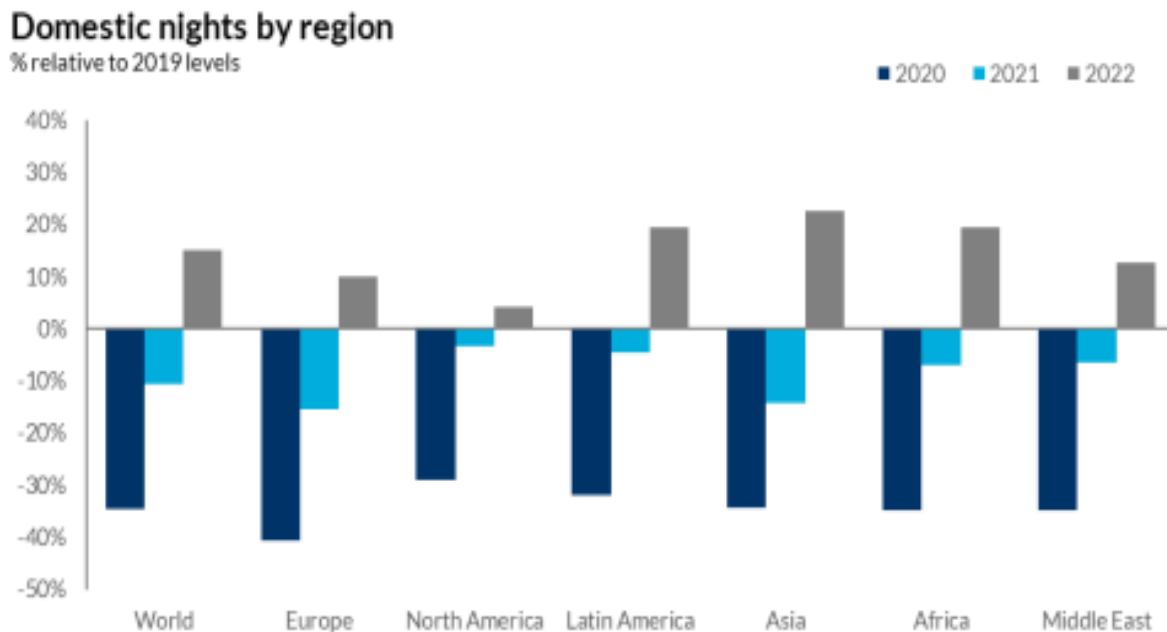
Chart 2: WORLD GDP GROWTH: IMPACT ON FORECASTS FROM UKRAINE WAR

According to the same economist Simon Kyte in the article *“Key themes in travel & tourism for the coming year”*, another challenge in reviving tourist activity is the new Omicron variant. Risks of Omicron will further reduce activity. Because of new restrictions and lockdowns, it is expected that recovery will gain pace in 2022, yet it will also encourage regionalization of travel. Travelers will continue to visit closer and more familiar places, rather than going to long distances. International travel was hit harder than domestic travel. Close distance travel will be the main driver of recovery in 2022. Neighboring countries are expected to open borders to each other

much faster rather than to faraway countries. People generally will much prefer to stay closer to home for a holiday, because confidence is much higher in a familiar destination.

From international experience it is clear that in near future domestic tourism will be very important for tourism revival. That’s why it is very important to study the domestic Tour Activity segment. We think that developing this segment can further boost domestic tourism in the post-Covid era. The Tour Activity segment can be one of the biggest attractions for domestic tourists.

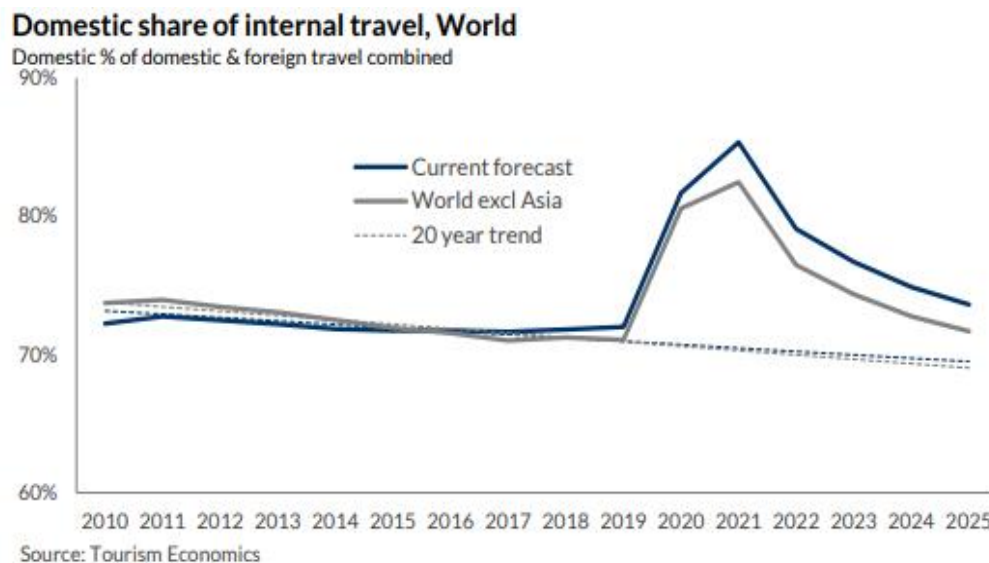
Source: TourismEconomics

Overview of social media platforms

Covid-19 pandemic gave even more importance to social media as the one of the most important marketing tools for any business. According to Global Data in the article “Social Media in Travel and Tourism, 2021 Update - Thematic Research” 60% of millennials think that social media is an acceptable way of running businesses. That’s why social media became a focal point for many tour agencies and tour operators, with many organizations now dedicating entire teams of specialists to maintain social media presence. Social media engagement for travel is no longer a secondary communication channel, right now it is absolutely necessary. The rise of social media influencers gave rapid growth to social media marketing.

Despite the global popularity of Facebook in Kazakhstan and around the world and other popular social media sites like Twitter, YouTube or relatively new platforms like TikTok, Instagram is the main platform used by travel companies. Content creators and influencers can post advertisements any time of the day. Platforms also can give companies access to specific communities or target audiences that will ultimately give them special advantages in marketing. There is also evidence that Instagram even creates overtures (Ulrike Gretzel, 2019). Where relatively unknown destinations were exposed to many people by photos shared and popular on Instagram. In some cases, it even led to infrastructure damages or tensions with local communities.

Different studies show that social media usage increased **72%** during the pandemic (Statista Research Department). Many people were not able to solve issues with companies in person, that's why online presence increased massively. It became so important to travel companies that they started to create teams of social media specialists. This can be social media executives, social media marketer and many more (Global Data). Dedicated social media teams

can be important because, audience decides what content is good or worth sharing. Companies cannot force something to be viral, it can be done only organically. That's why when companies try to create viral marketing advertisements it is in their best interests to hire a professional team. Social media became place not only for communication, but for self expression, learning certain skills and obtaining knowledge. It also became great place for doing business. In this day and age it plays huge role in creating any business.

Social media in the global context

Facebook - this social network, created by Mark Zuckerberg back in 2004, has become popular not only all over the world, but also in our country. It is in the second position in the international Alexa ranking and has nine hundred million users per month. On Facebook people can chat, create groups, share photos and video content.

Twitter is the second most popular in the world with **310 million** monthly visitors. It occupies only eighth place in the same rating, and allows you to leave short messages “tweets”, which are often used by the official media to characterize a particular public person.

Instagram is a popular resource that was originally conceived as a public photo hosting, but over time has grown into something more. Today there are marketplaces, interest groups and a huge number of offers and services. At **36th place** in the ranking of social networks, up to one hundred million visits per month.

VK is another extremely popular social network in our country, which could not be left unmentioned. The site, with eighty million monthly users, dropped to **21st** place in the Alexa rankings.

- View content – posts, videos, music, pictures.
- Personal blog – you can upload your photos, write materials, videos, etc.
- Expressing your opinion – likes, comments, reposts.
- Maintaining publicity is the preparation of publications for an audience with specific interests.

Social media in Kazakhstan context

In Kazakhstan social media plays a huge role. According to gs.statcounter.com the most popular social networks are Facebook, VK and Instagram. According to statistics, social networks are more popular among the youth of Kazakhstan than among the older population of the country. Now the user base of the Internet is made up of people under 40 years old: they spend about 2 hours a day on social networks. It is expected that this indicator will continue to increase in the near future. Information and communication technologies (ICT) nowadays influence all spheres of our lives and serve as a sign of overall social progress. In recent years Kazakhstan's telecommunications experienced huge changes. New technologies brought huge improvements.

The level of ICT development gives very good insight on overall social and economic well-being of the state. According to the ICT Development Index Kazakhstan is ranked 56 among **176 countries**. Result is pretty good and it is one of the highest scores in the Post-Soviet area. According to authors Altayeva A., Altayev A. in the article “Social networks in the information and communication space of Kazakhstan”: “In **2016** almost **79%** of the population of Kazakhstan used the Internet at least once a day, **16%** – at least once a week, less than once a week **5%**”. Social media usage by gender: women make up **52.2%** of all users, the most active age group is women in their 20s and 30s make up **19.1%**. Men are **47.8%** of all users and majority of the male internet users are also in their 20s and 30s.

The social network of Nur-Sultan city

The most popular social media tools in the city of Nur-Sultan: Instagram, Telegram. Now young people in all social networks are developing. Instagram presents different and interesting factors: these are subscriptions, photos, stories, videos, opening of various pages. Considering how fast Instagram has grown in recent years, and the complete absence of competitors that could offer users the same experience as Instagram, it's easy to understand that it has a bright and promising future. Instagram is a real giant in the niche of photo and video applications, it helps to show people your talent in creating photos and videos, and is an indispensable tool for your own promotion to the masses. On Instagram, you can spend around the clock, open business pages and post publications, and all young people are interested in likes and comments. Mostly those who are engaged in blogging, those guys always need support and activity. Basically, they collect subscribers for themselves, and go live, asking questions. Some young people know the live broadcast, and sometimes they only go live. Instagram is a unique app as you can be surrounded by such people in terms of popularity. Even if there is a call button, we do not call, but write a message through the messenger.

Telegram is the second social network that helps to make profiles, there is a call and a message. In Telegram, you can create groups, call a conversation, and put a profile photo. Telegram is installed through phone contacts, and the cell phones of friends and colleagues are automatically stored in the telegram. If you didn't find it, then your friends don't have a telegram.

Initial data and research methods:

The main purpose of this project is to screen the current market of tour companies and mechanisms they've used to survive in pandemic time via marketing instruments. To implement this, we've studied via blocks of instruments – social media, their content and performance marketing, how geoservices and OTA (online travel agencies) works, how to increase reputation and optimize competitiveness of the company's geoservices and OTA, how to accelerate direct channels to capitalize domestic tourism recovery.

The theoretical basis of the study was the work in the field of the influence of social networks on various aspects of the economy, including tourism, by the following authors: periodicals, as well as Internet resources.

The practical basis was the statistical data of the above-mentioned authors, as well as the author's own observations and analysis of various social networks. The following methods were used: analysis of scientific literature, observation and comparative analysis of groups in social networks, statistical method, graphical method, classification, methods of automated research of Internet social networks: Internet counters of registered users, attendance and number of pages, social media views.

Nowadays there are many different social media platform touching different topics and interests. However there are clear leaders in popularity in recognition. The most popular ones are

Facebook, Instagram and Youtube. All this social medias can be used as marketing tools for tourism travel companies. The biggest social media Facebook have more then 1 billion active users. Huge audience like this give companies great reach to potential customer and provides many ways to promote their product.

Travel companies use their Facebook profiles in many different ways. They use it as a way to maintain customer feedback, target potential buyers, publish information about their trips, information about major events and many more. They also use visual content very effectively. By providing video and photo materials of their trips they attract interest and inspire travel many potential customers. Other great way to use Facebook is to create group of interest and communities for tourism and travel. With social media platforms you reach a lot of like minded people. This groups can share interesting stories from trips, unique natural sites, myths, legends and other interesting information about cultural sites.

Tour companies has a new opportunity to sell its product in the age of new technologies, when the Internet has covered practically all fields of activity. We believe that social medias have significant impact on travel companies. Creating a profile of a tourism enterprise, creating thematic groups related to tourism, blogging, communicating with foreign users, advertising videos and videos about tourist destinations are the most common ways to use social networks for tourism development. Different social media can be used differently and have their own purposes. For example Instagram can be more focused on sharing visual content and blogging, while other Facebook can help you get better feedback.

At present, the role of social marketing in tourism in Kazakhstan has increased. More than **75%** of respondents use social networks when choosing a vacation spot. Thanks to Facebook, Instagram, YouTube, not only an advertising campaign for tourism enterprises is carried out, but also more subtle marketing through blogs, groups of interest and communities, and communication with foreign tourists. Social networks can become a tool for creating a positive image of the country, redistributing tourist flows, and forming an information base for tourists.

However, despite all the positive aspects of social networks, we think there are significant problems that negatively affect tourism. These factors include: fraud, distortion of reality, the reliability of the opinion of social media influencers, uneven coverage of age groups of tourists. The existing problems are relevant and require timely solutions.

The situation in Kazakhstan

Thanks to official resources, such as stat.gov.kz, we had an opportunity to analyze and get in-depth data about the following paragraphs:

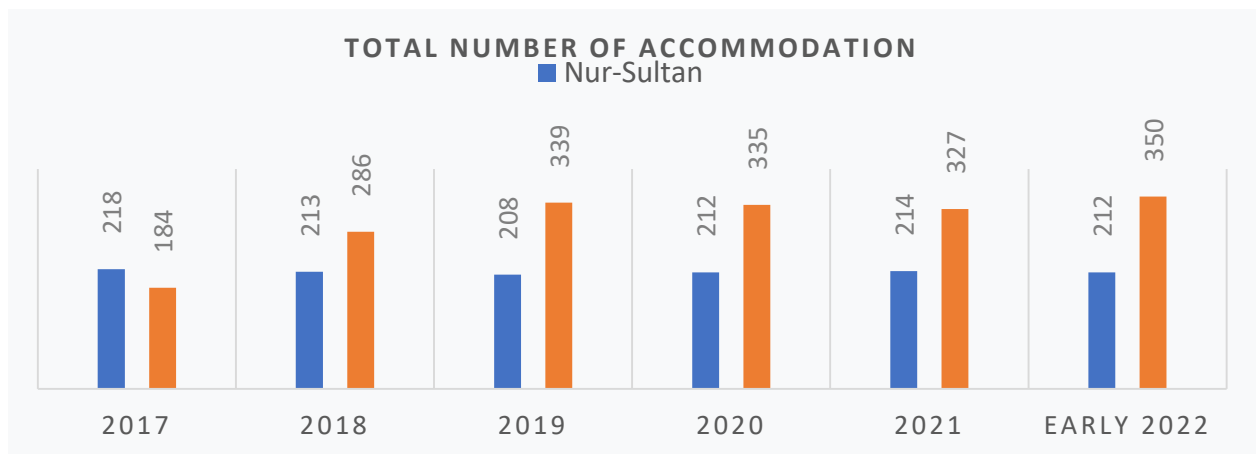
- Total number of accommodations;
- Total % of beds occupied;
- Number of visitors served;

- Total number of residents, who paid for accommodation;
- Total number of non-residents, who paid for accommodation.

Also, it was decided that resources of “Kazakh Tourism” association, as a side source, will provide the following paragraph:

- Volume of services rendered by accommodation in Tenge.

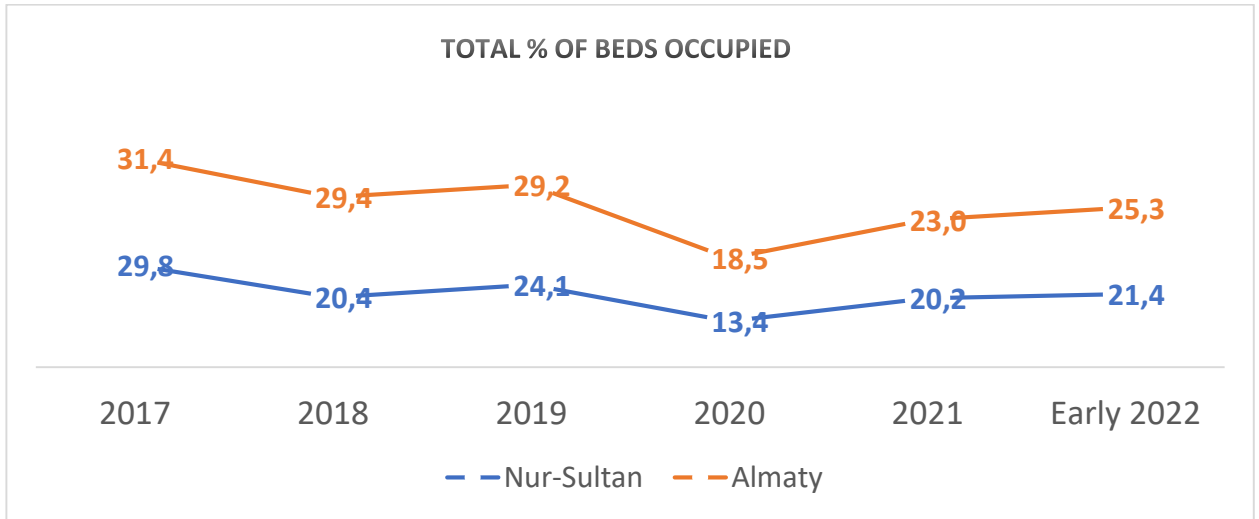
Let’s start by observing the overall situation in the market. For examples of great comparison in order to show certain differences and to support our ideas, we resolved, Almaty and Nur-Sultan market will be set side by side.

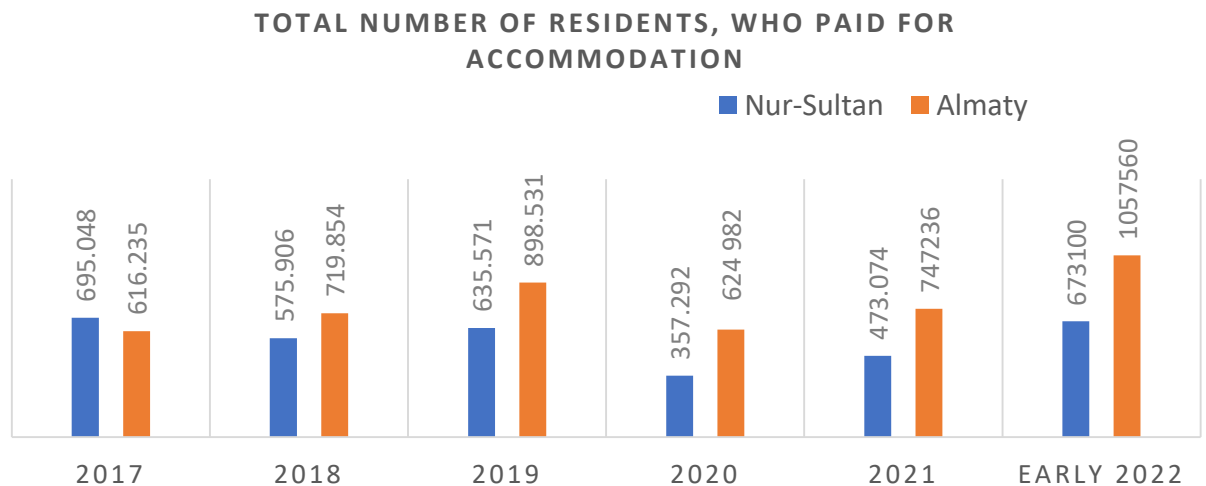
In order to correctly evaluate the market, we need to determine how many competitors, players are in the market. That’s why we analyzed overall using the source in the form of the official statistics website of Kazakhstan, it was decided to take three periods for comparison, such as:

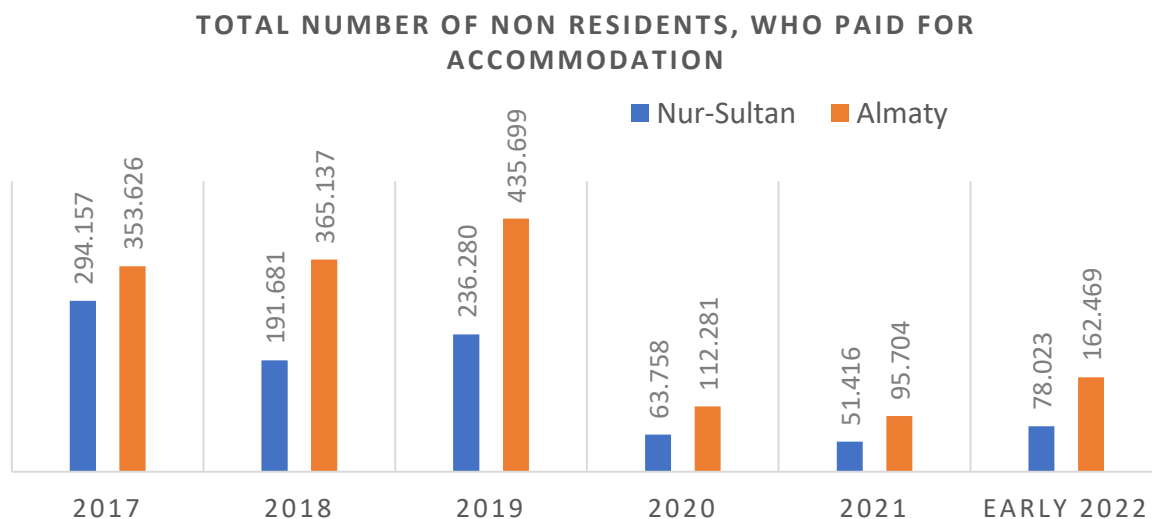
- Kazakhstan before the Pandemic;
- Kazakhstan during the Pandemic;
- Kazakhstan after the Pandemic.

As can be seen from the graph, the total number of official players, who are somehow registered in the registry in Nur-Sultan, averages **210** accommodation facilities, while in Almaty there are about **330**. This is only taking into account data for facilities within the city, when outside the city, in the region, Almaty dominates by a huge margin. As we see on the graph, the situation in Nur-Sultan city isn’t changing at all and everything can look simply, but our research will provide you with more in-depth information, as you dive in.

This graph is one of the first ones, which shows changes in between years. Currently, you can observe that during a couple years, starting from **2017**, our beloved metropolitan areas welcomed the influx of tourists both from within the country and from abroad.

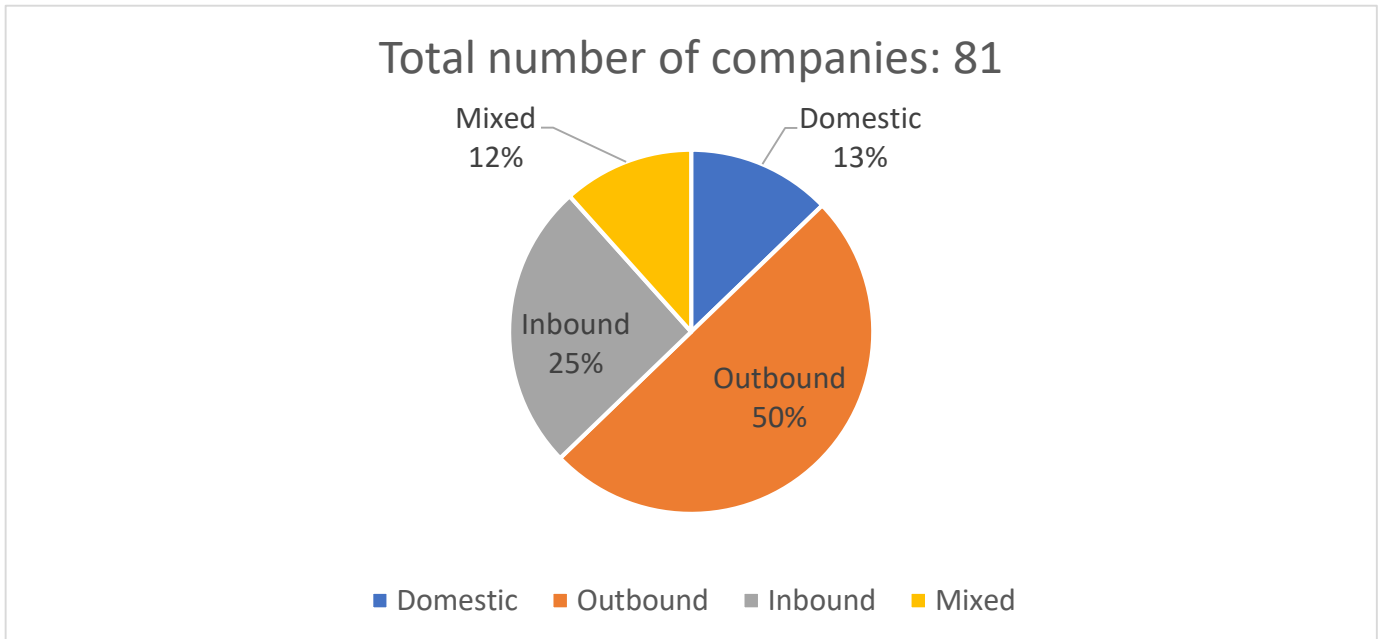

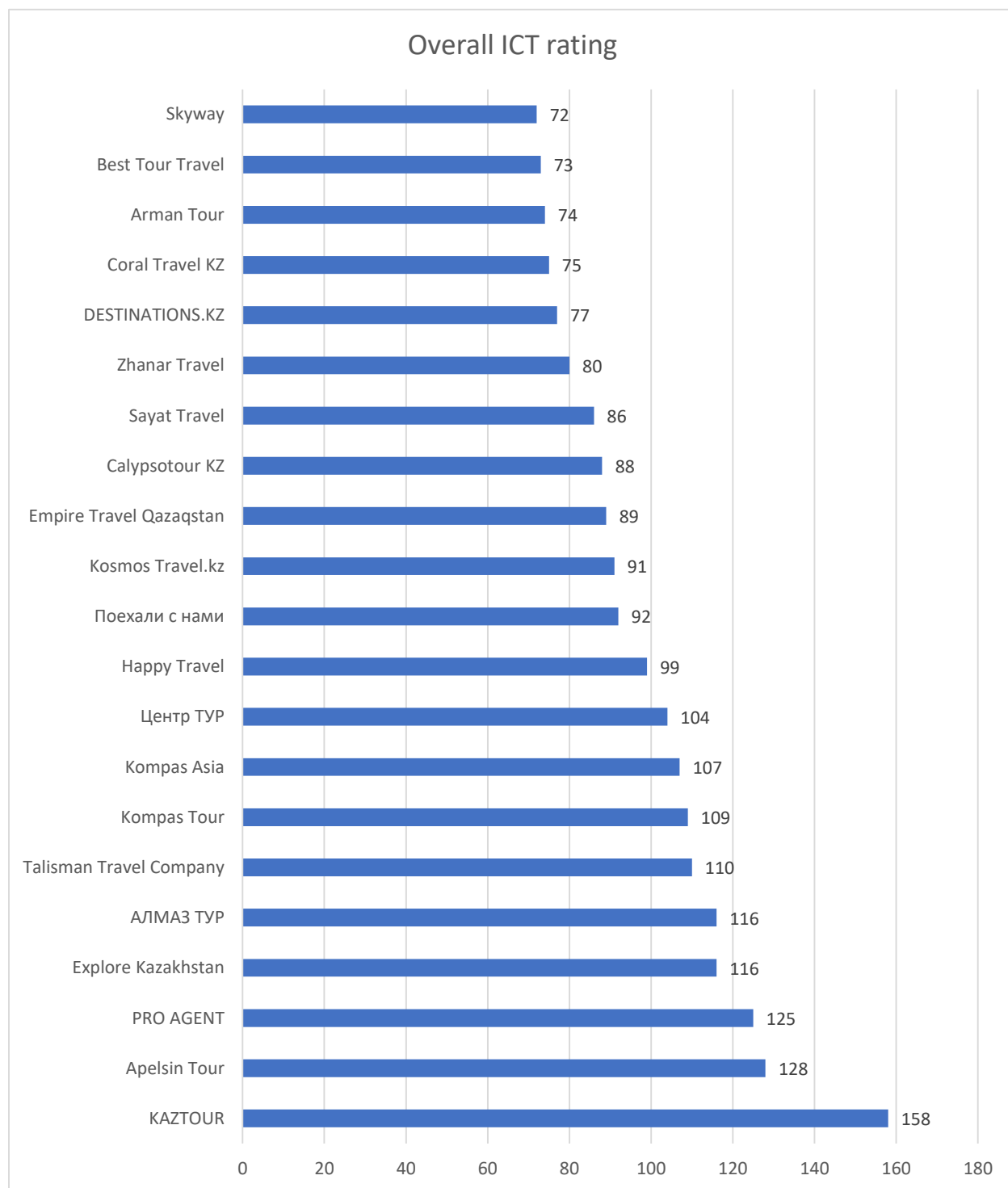

You can see how in the period from **2017 to 2019** it grows in some order of balance, especially for the Almaty market. It should also be said that Nur-Sultan is inferior to Almaty and its numbers on the graph are not stable. However, despite this, an outbreak of the virus was detected in early **2020**, which later developed into a full-fledged global pandemic. Yes, at the moment we are talking about Covid-19. It was something terrifying, both medically and economically. The flow of tourists has stopped, a lockdown and all sorts of special regimes have been announced. From this, as already mentioned, almost all areas of activity suffered. And our accommodation sector is not an exception. No one could have predicted this, so not everyone managed to immediately adapt to situations. As for the hospitality sector, it was the most difficult there, which follows on the graphs: at the end of 2020, there is a decrease in the number of all types of tourism compared to the same period last year by 73.2%, 76.1%, 32.8% and amounted to **2,865.0 thousand people**, **2,034.8 thousand people** and **4,463.2 thousand people**, respectively. The coronavirus pandemic has led to a decrease in the number of visitors for three types of tourism, but, thankfully, accommodations managed to survive through and have less time taken away to have some of their numbers back. Also, we will have analysis of what kind of direct and indirect channels they used to recover.

After we have reviewed the situation with the accommodation sphere and their recovery we should focus on the sphere, where the recovery went problematically. During the period of data collection, we were able to determine the total number of players in the tour activity market, but due to the fact that our resources were limited by the time frame, a certain sample was made. Since the introduction of the sample, we have come to **81 companies** that we decided to study in depth, while the remaining **219** we have to look at only superficially. The collected data shows us tour agencies being the biggest part with **47%**, consisting **tour agencies** researched and followed by **tour operators** with **30%**, and **author tours** consisting **23%**.

Let's observe what types of agencies and operators those companies are. As we can see on diagrams: The biggest part of: Consisting **50%** of the whole circle is outbound tourism type, followed by **29 %**, which is mixed type and the third one, **13%** as domestic and last mixed with domestic, inbound or outbound.

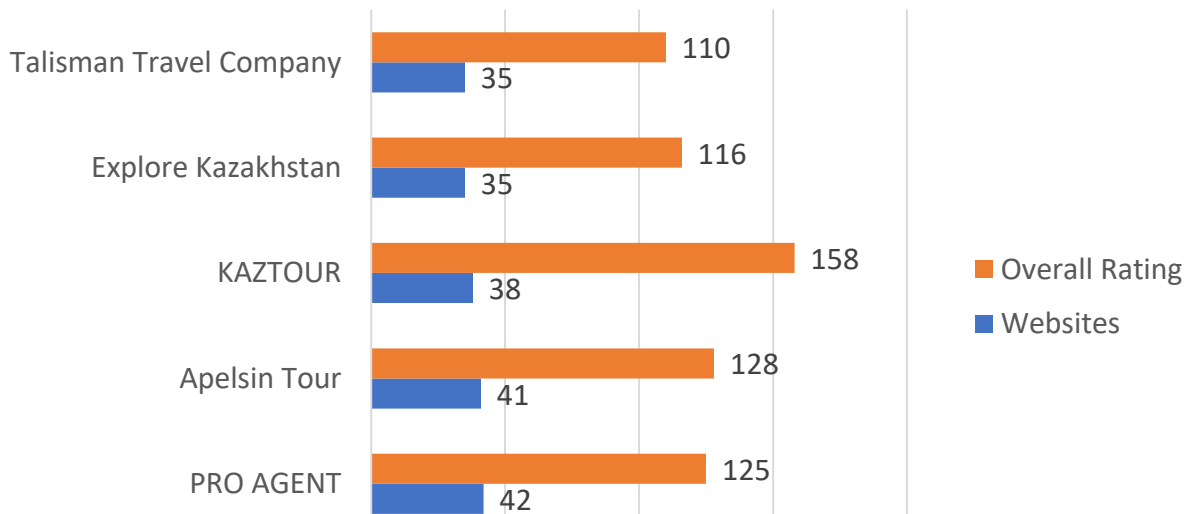

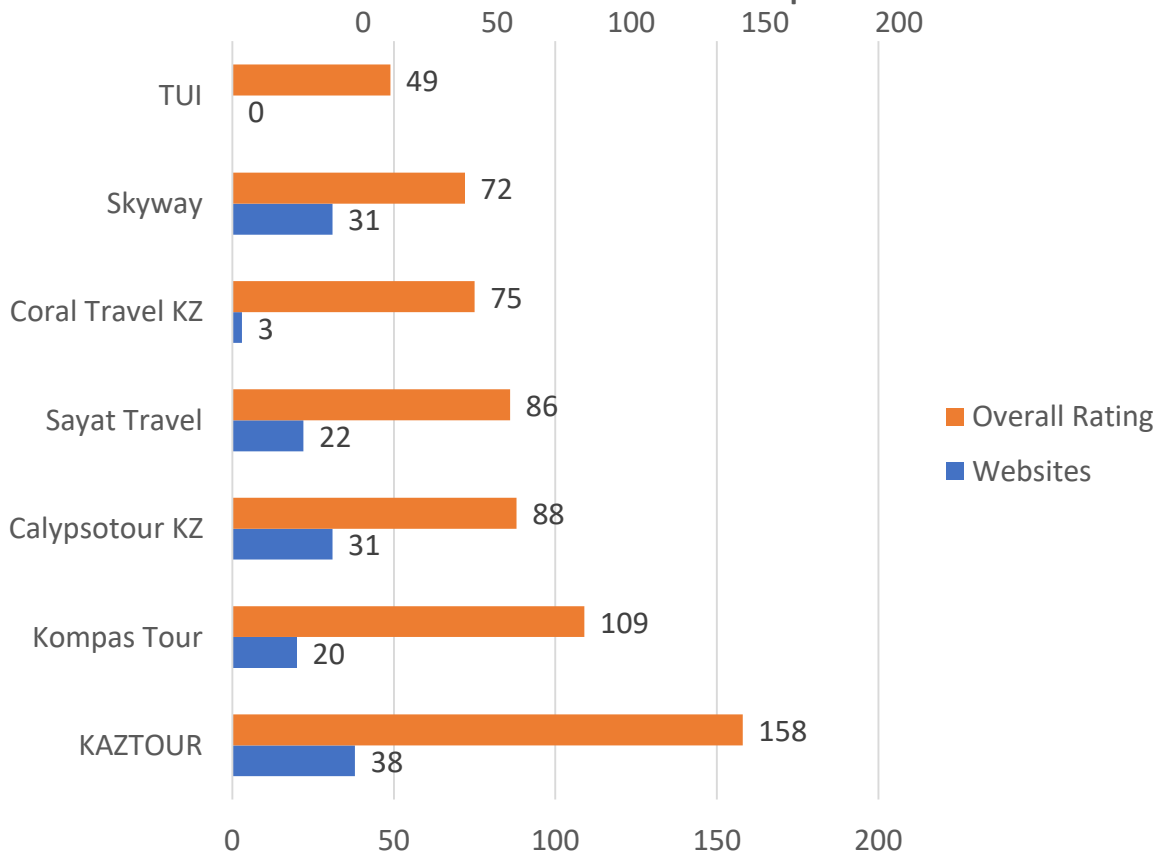
To sum up, by observing the situation among overall leaders, you can see, that there are kaztour, appelsin tour and pro agent. According to our collected data, they have the most developed marketing channels, but still some recommendations and fixes needed.

Observation of Direct Channels

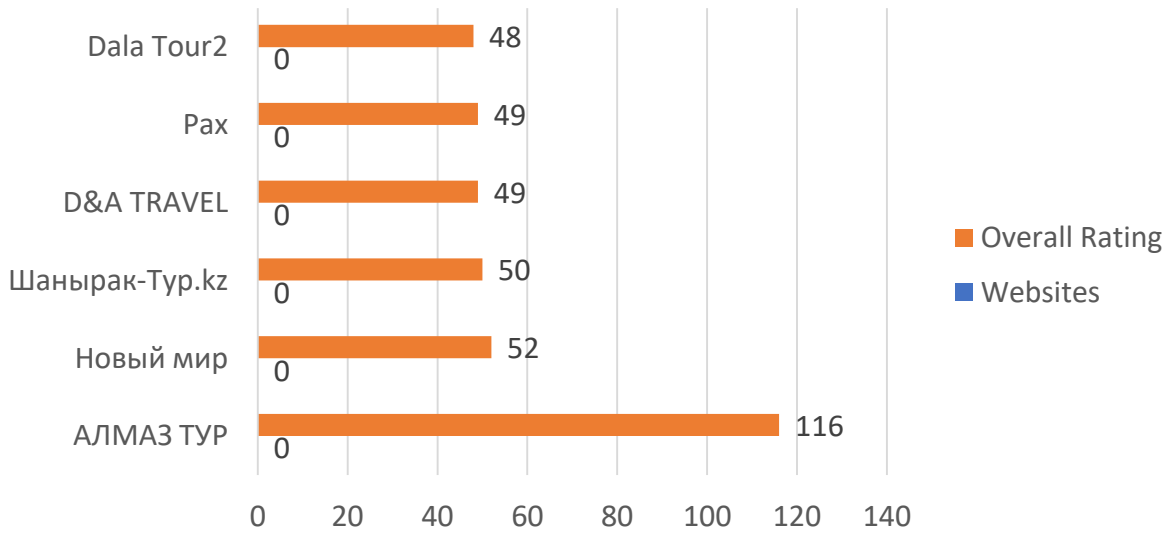
Comparison of Website leaders and their Overall Rating

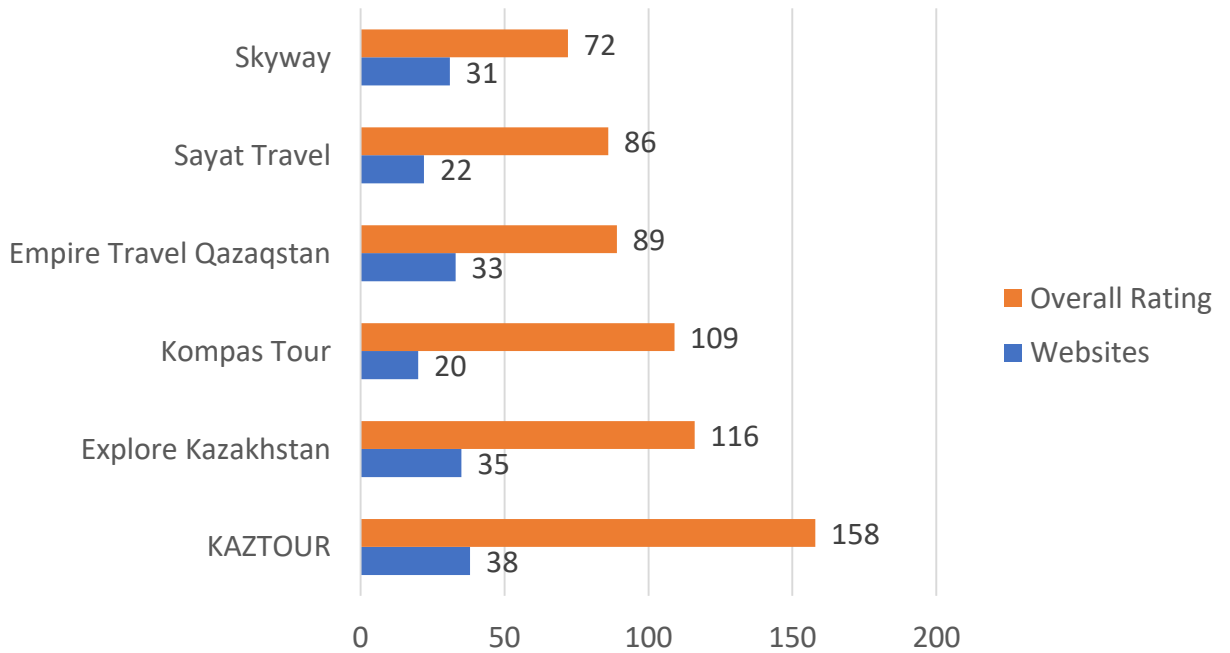
Mixed and Outbound Tour Operators

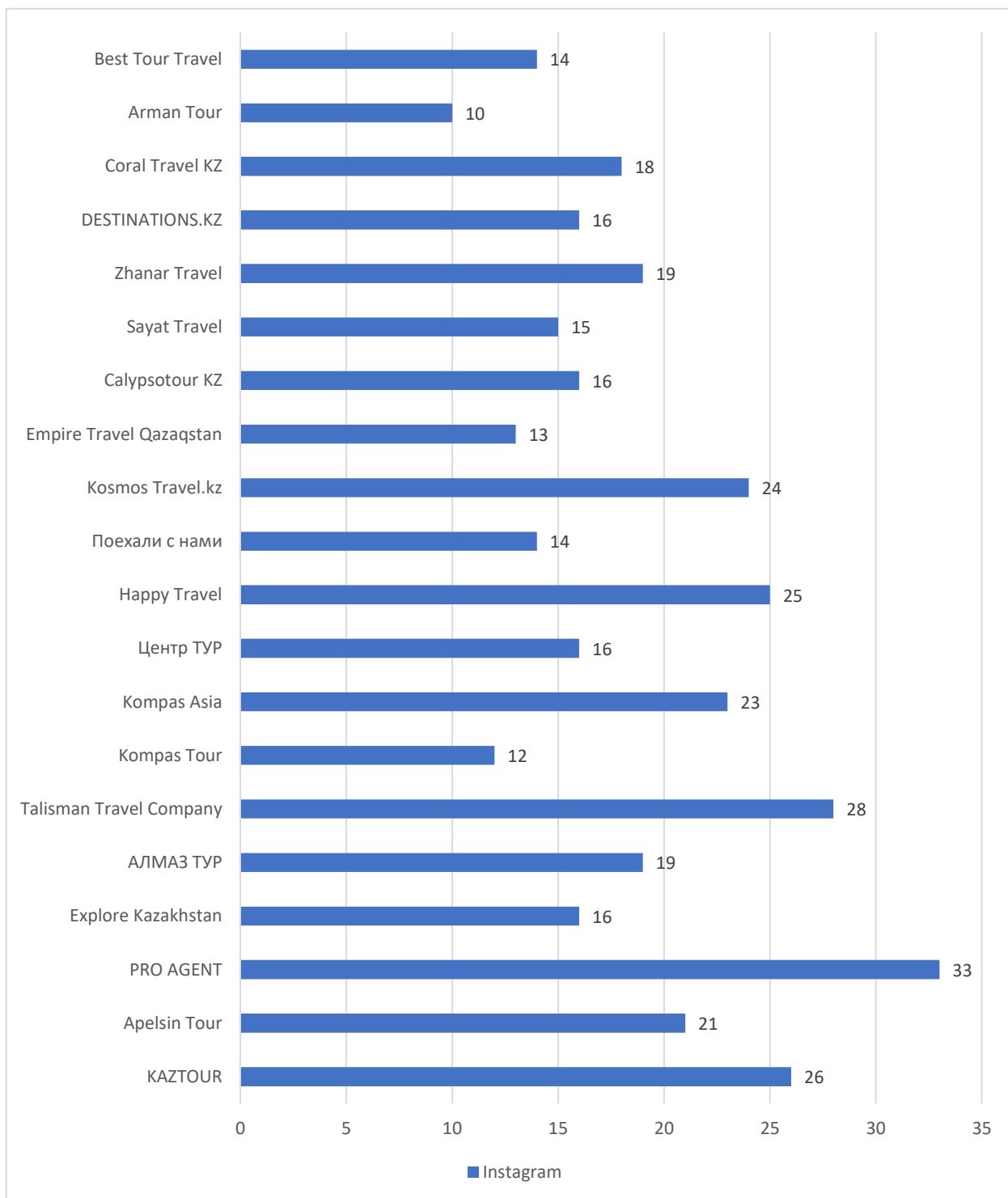

Inbound Tour Agencies

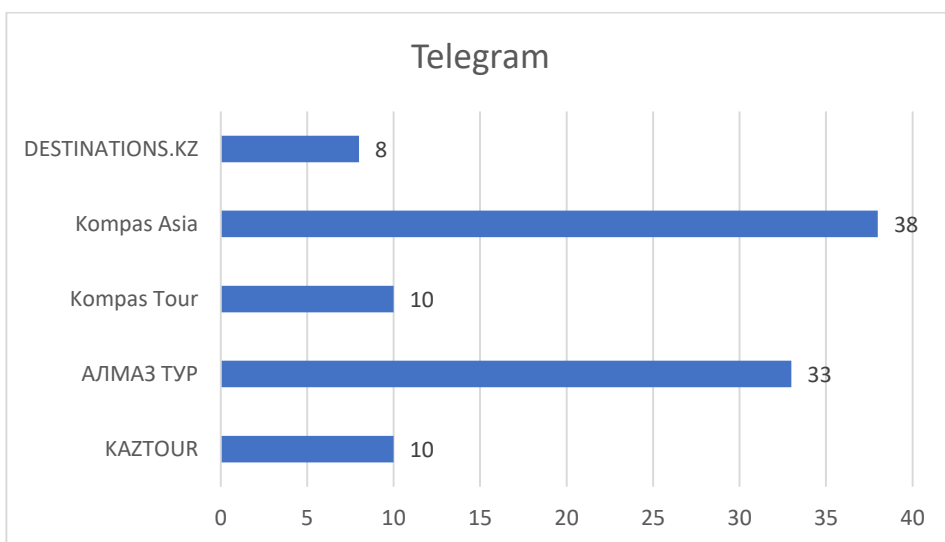
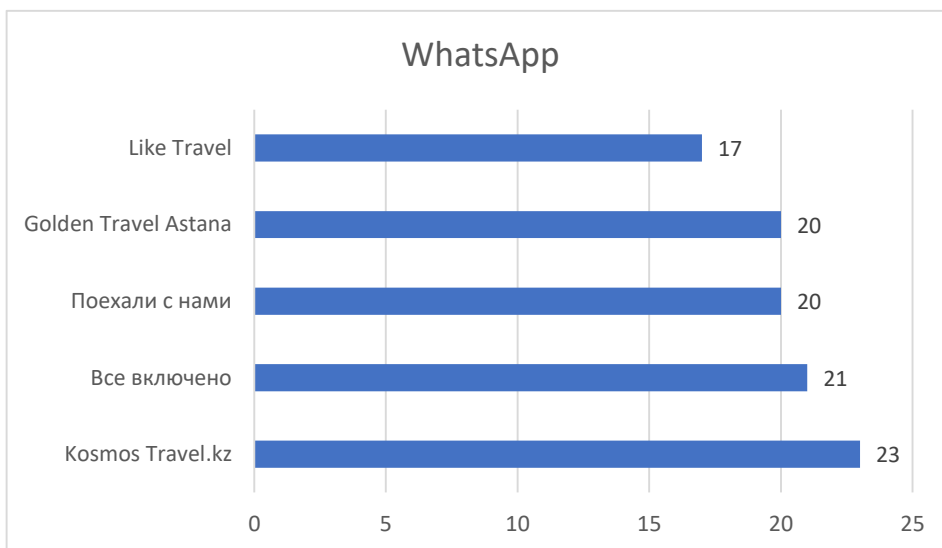

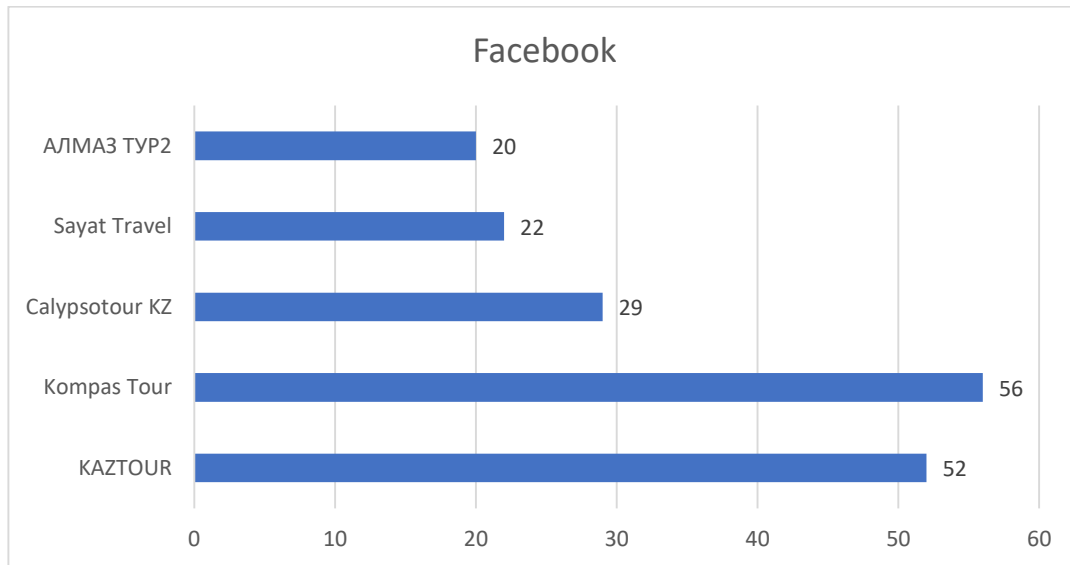
Mixed and Inbound Tour Operators

There's a closer look at the situation in one of the marketing tools as Instagram.

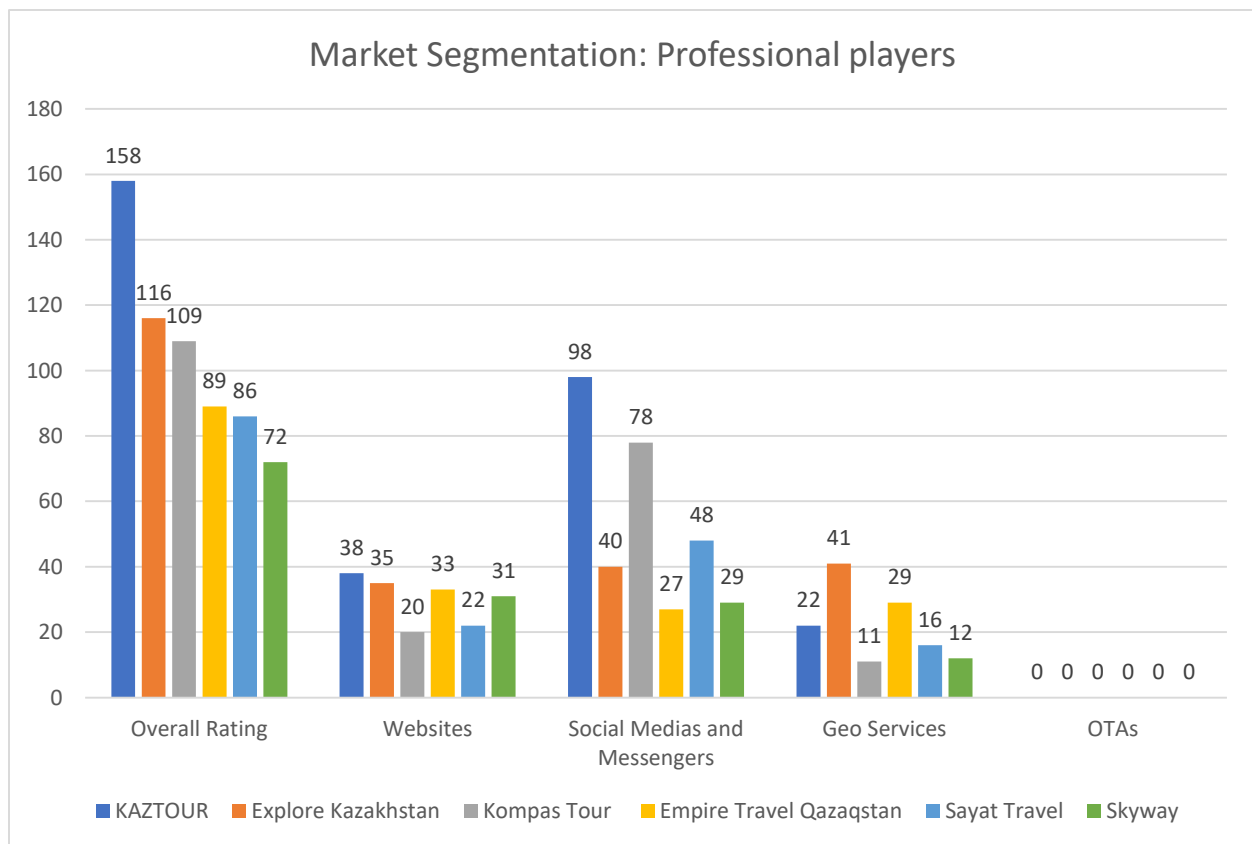
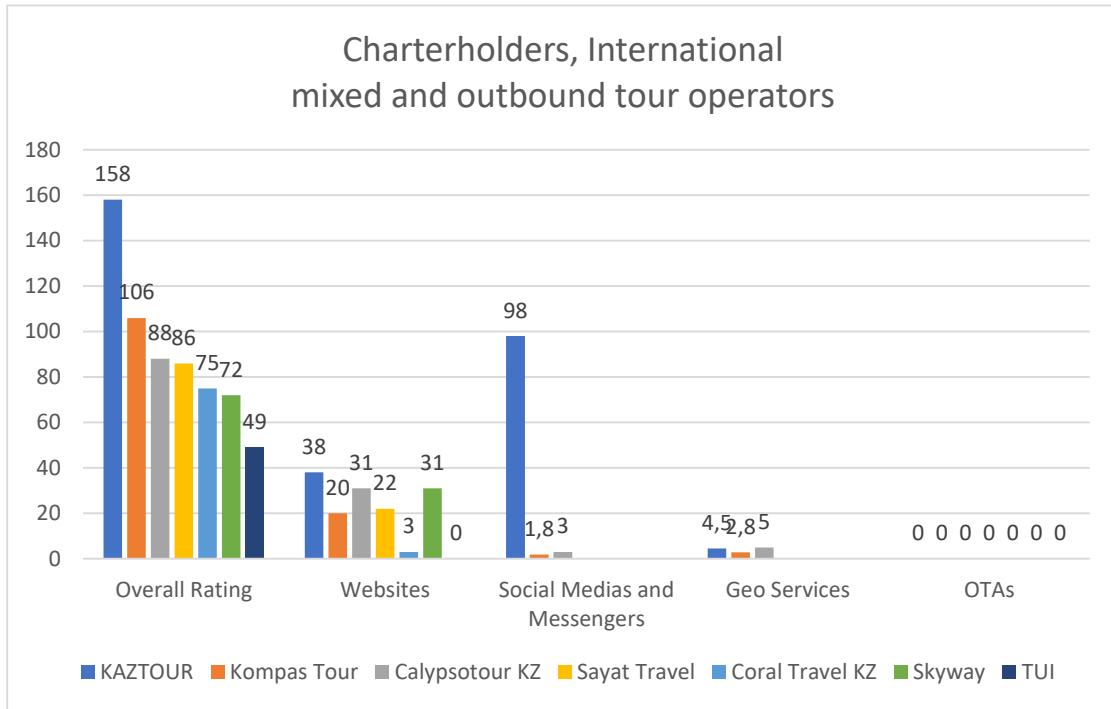

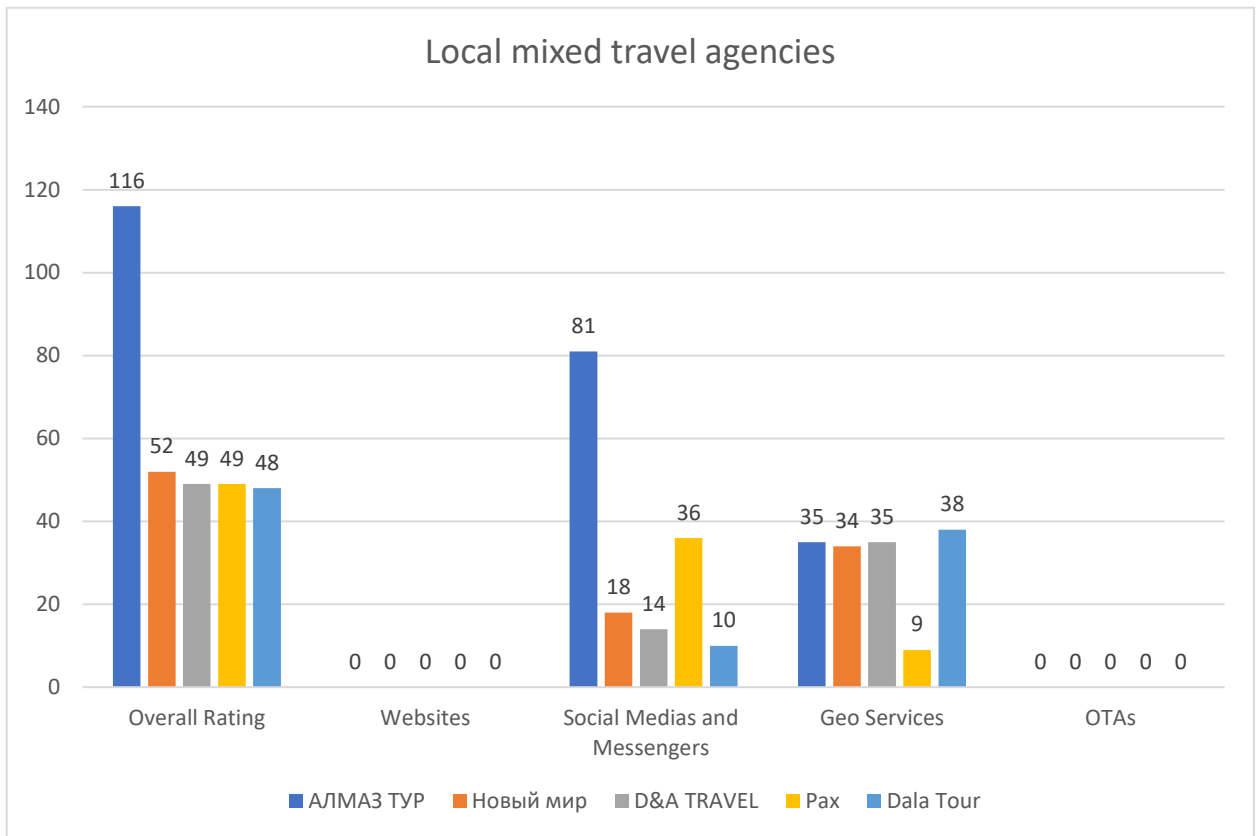

We analyzed the most popular social media platform for travel agencies and operators. We found out that the most popular social media for travel companies are Instagram and WhatsApp. Almost all companies we analyzed have these platforms. Especially Instagram we think is the main marketing tool for travel companies. We think it is because of this platform is focused on images and videos. We can conclude visual media content is the best and most preferred way of marketing for travel companies. We analyzed companies according to what we think is the most important criteria for effective social media marketing. For example, for Instagram we used criteria like Content Quality, Stories, Highlights, Response Rate in DM, Response rate in Comments, engagement rate and so on. Our analysis favored activity on account, quality and quickness of response.

According to collected data, marketing channels, such as Twitter, TikTok and VK are not represented or well served around tour segment. What about YouTube, only company, named Destinations.kz has account on this platform.

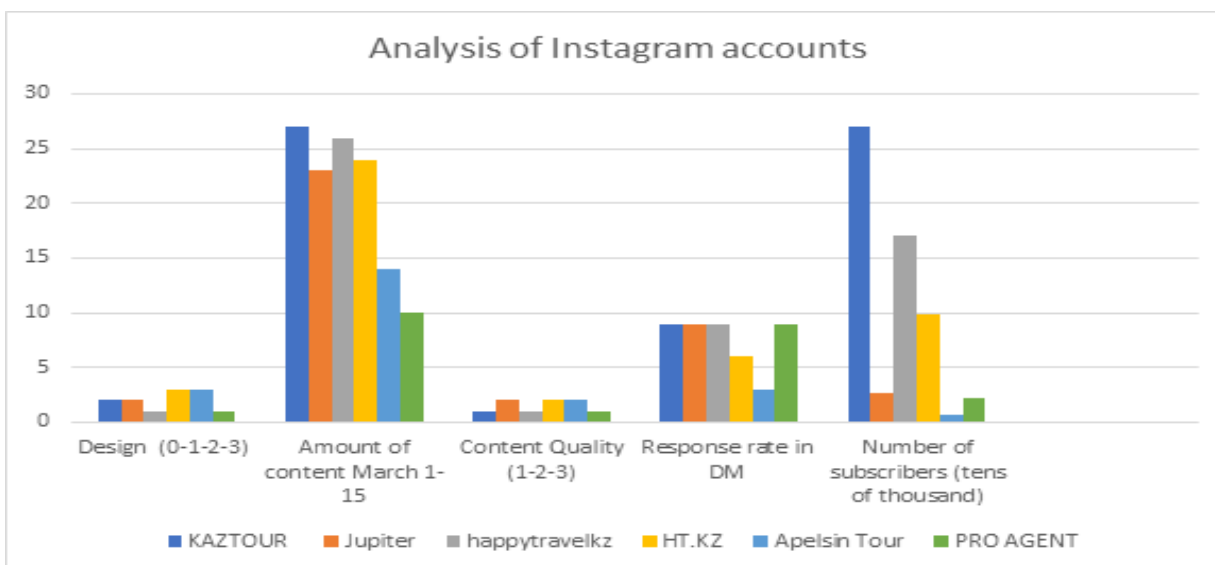

Tour Activity Analysis Summary

Let's dive into the information we got on tour activities. We have managed to create top 3 and top 5 potential leaders of the segment and on their example, we can clearly see, what channels they used and invested in, what channels they didn't use. Interesting fact, that some of those players used features of social media and other services way better than actual leaders of the segment, but lagging behind companies just had other channels not improved or developed enough. There are no perfect leaders, even these leaders have their weaknesses we will mention in future and basically by reviewing cases of those companies we managed to conduct our own list of recommendations, so every company will have a base, on which they will stay balanced and cool. A foundation that won't collapse. the foundation we'll help build.

Instagram Analysis

Instagram is a very popular social media in Kazakhstan. Together with WhatsApp they are by far the most popular. Nearly every company that was researched had an Instagram account. According to Brand analytics, in August 2021, there were more than 1 million authors on the domestic Instagram, that is, people who sent at least one message. Facebook has 282,613 of them for comparison. However, not all users indicate their presence, and if you believe the AST social survey, then out of **12.6 million** Kazakhstanis who use social media, **31%** are registered on Instagram, which is more than **4 million people**. The same survey records that there are more women than men in the Kazakh segment of the social network – **58%** versus **42%**, respectively. Kazakhstanis come to Instagram to follow the lives of local celebrities, follow someone's life dramas or just laugh.

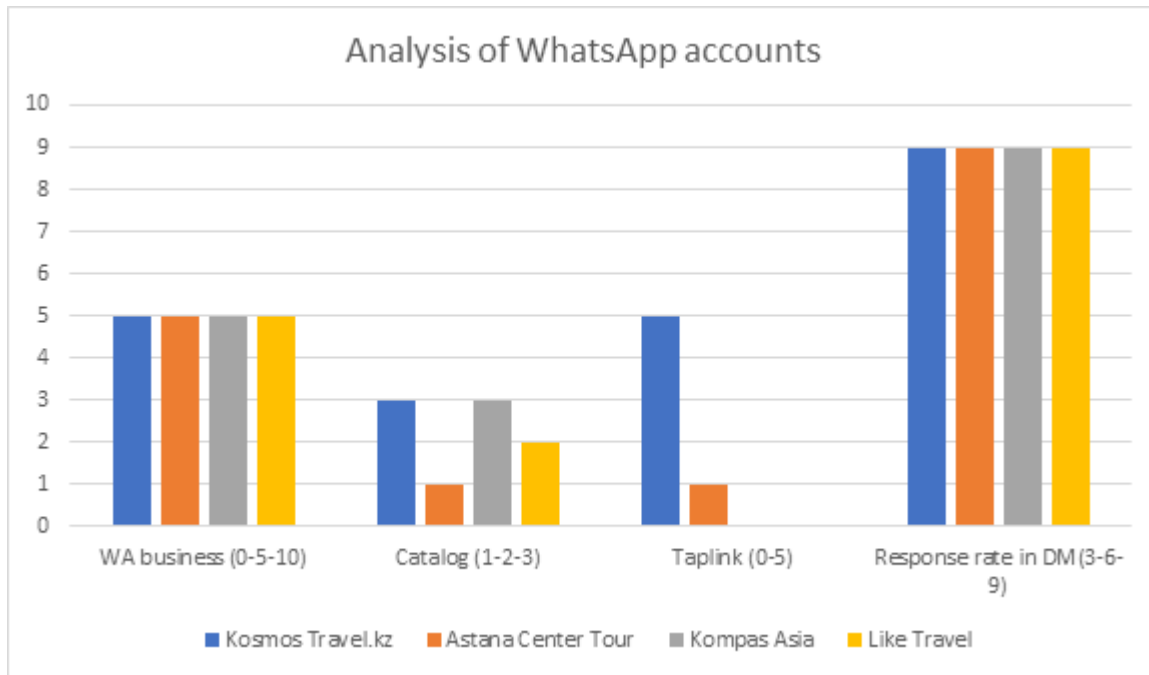
To know more about travel companies and agencies we analyzed their Instagram account and rated them according to our criteria. These include quantity of content, quality of content, whether their account has TapLink, Stories, Highlights or Reels, their response rate in DM, response rate in comments, engagement rate, number of subscribers and overall rating. All these criteria were rated and after all of that summarized into a final score. Most of the companies have a good Instagram account. They post pictures regularly, post stories, reels and so on. They also answer DM pretty fast, a lot of them have auto bots that reply to the second you send your message. And also, a lot of them have many followers, however it is not clear whether these followers are real. Because nearly all of these companies had low engagement rate, which means they have very few likes and comments. The best examples of good Instagram accounts are KAZTOUR, happy travel KZ and ht.kz. We will analyze these companies to better understand what makes them good.

KAZTOUR's Instagram can be one of the best in our area. They are very active and keep quality at a high level. In the period from 1st of march to 15th they posted more than 37 posts. That's 2 posts a day. Usually, they post beautiful images and videos from different resorts, which makes their followers visit these places. Their engagement rate is not that high, each post usually gets less than 100 likes, largely it's due to very frequent uploads. But they do different special deals and these posts get more attention. For example, when you like some posts and leave comments with "+" your children can live for free in a hotel, and other different benefits. Usually by posts like these they increase attraction to their Instagram account. They also post stories daily; they have many highlights and reels. This indicates that they really take Instagram seriously. They are very quick to answer the DM as well. They have a bot that instantly replies to you and asks certain questions regarding your intentions, after that the real person will reply to you for further questions. KAZTOUR frequently replies to comments as well. They also have TapLink in their description which is very convenient. By clicking it you instantly see all their links and addresses in different cities. They have **237 thousand** followers on their account. Majority of them of course aren't active, but it still looks impressive.

Another good example of Instagram accounts is happytravelkz. They are less active than KAZTOUR, from 1st of march to **15th they posted 16 posts**. Yet they feel more personal and higher quality. Another notable thing about their account is the diversity of content. They take regular photos of different countries like any other travel company does, they also post different memes and jokes travel related, they frequently film videos themselves and many more. All of this makes their account much more interesting. They also have a higher engagement rate; their posts frequently get **500-1000 likes**. They also answer DM very fast, often post stories, they have highlights and reels.

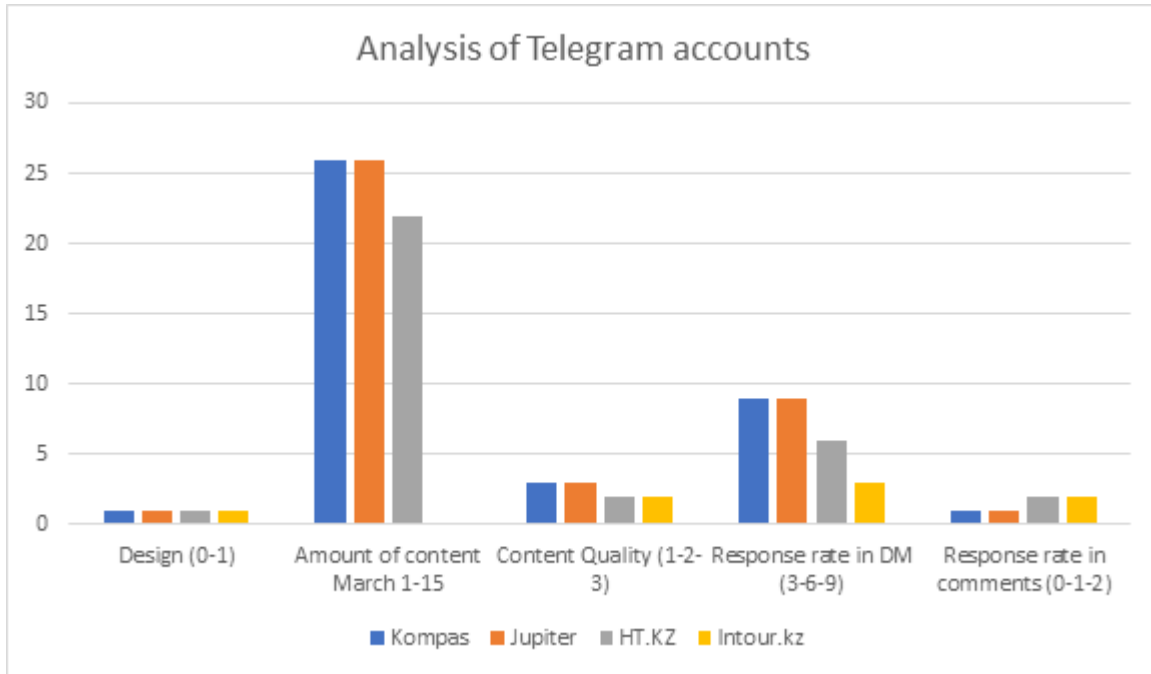
WhatsApp Analysis

We analyzed companies' WhatsApp accounts the same way we analyzed Instagram. Nearly all companies had WhatsApp accounts. We analyzed these categories: is it a WhatsApp business account, their catalog, do they have a TapLink, their status, speed of answering Direct Message and overall score. By far the most important category was speed of answering Direct Messages. We rated it the most highly with scores 3, 6 and 9. 9 are responses in less than 20 minutes, 6 are responses in less than 2 hours and 3 are less than 1 day. Companies with the highest rated WhatsApp accounts are Kosmos Travel.kz, Golden Travel Astana and Astana Center Tour with their scores 23, 20 and 16 respectively. All these companies responded quickly to our messages, and had good catalog and description. They were also business accounts, which is important as well. They were polite in conversation and answered all our questions. Overall, from our analysis we can understand that quick response is the most important thing we should consider when we have a WhatsApp account for a company, additional information about your company will be a plus as well.

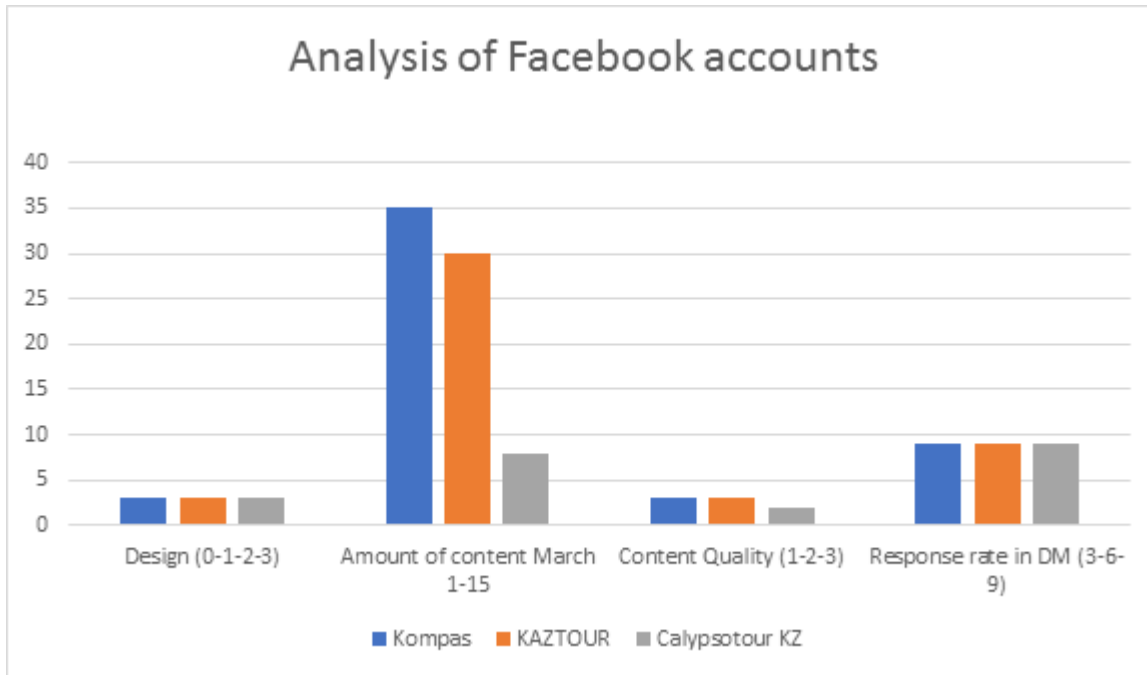
Telegram Analysis

Then we decided to analyze the company's telegram bots. Only 10 companies have telegram bot. Telegram is clearly not the priority channel for most tour agencies. We used categories such as Telegram BOT, Registration (0-1), Contacts (0-1), Content quantity March 1-15, Content quality (1-2-3), Tap link (0-5), Response rate in Direct Messages (3-6-9), Response rate in comments (0-1-2), Engagement rate (1-5-10) and Number of subscribers. By far the most subscribed Telegram bot was in the company HT.KZ; they have 27000. Three companies with the highest score were Kompas, Jupyter and HT.KZ. They all have one thing in common and it is very frequent posting. All three channels post at least 2 posts a day. They also have all the needed information about the company like TapLink, phone numbers and description. They also Direct messages in at least 30 minutes. Despite the Telegram platform being not very popular among other companies, some utilize this social media pretty well.

Facebook Analysis

Facebook is the most popular social media platform in Kazakhstan according to website gs.statcounter.com. 45% of all people that use social media in Kazakhstan use Facebook. Despite this, our analysis showed that out of 65 companies we analyzed only 23 of them had active Facebook accounts. For analyzing Facebook accounts our categories were: Registration (0-1-2-3) Contacts (0-1) Content quantity March 1-15 Content quality (1-2-3) Response rate in DM (3-6-9) Response rate in comments (0-1-2) ER (1-5-10) and Overall rating. The highest rated companies were Kompas, KAZTOUR and Calypso Tour KZ. Good Facebook account has to be very active; these companies are posting at least twice a day. Also speed of answering messages and comments is very important.

Analysis summary

From this analysis we can clearly see the patterns of the tour agencies and tour operators in Nur-Sultan. The most favorite companies' social media platforms are Instagram and WhatsApp. Nearly every company has them, otherwise we think they would have significant disadvantages on the market. We think that Instagram is particularly popular with tour agencies because platforms focus on images. It is worth noting that industry leaders in social media are nearly always international companies or big local companies. Big companies likely have more resources to keep a good social media presence. The least popular social media platforms for companies were Telegram, TikTok and Twitter.

Google 5 stages of the travel consumer journey.

1. Inspiration

Any trip starts with dream, inspiration to travel. It could be simple hike or travel around the world, at first people have an idea to travel. Before any plans are created or registrations made we at first think of going to the trip. You can get inspired by other people, randomly think of going to trip or suddenly get emergency call to go somewhere. A journey always begins with inspiration and the idea of traveling.

2. Planning

Planning is the next step on this path. Provided that the work on brand awareness has been done and tourists have already begun to dream about a certain direction or company, the next step

they are considering is logistics planning: when to travel, how much time to spend, how to get there, and so on.

3. Booking

Travelers at this stage are motivated and interested, but haven't made a purchase yet. At this stage, the key point is to conduct the transaction as smoothly and unhindered as possible, tourists can contact traditional tour operators or book tours and tickets through websites: both direct websites of airlines, hotels and travel agencies, as well as websites of online travel agencies

4. Experience

Impressions and impressions received directly during the trip are the most basic and important element of any trip. We can say that all the other stages described above should somehow lead directly to the journey. It is based on impressions and experiences during the trip, each tourist will judge the destination, and it is this stage that will determine whether they will return again and inspire others to the same journey. During the trip, the tourist's impressions may be affected by the tourist products offered, the infrastructure in the country, (not) convenient transport links and service.

5. Sharing

The post-trip stage includes an internal assessment of the trip and an exchange of impressions with friends. With the spread of the Internet and the development of social media platforms, most tourists during and after the trip necessarily share at least photos on social networks. If you follow this trend correctly and take the right actions, travelers will be able to become the best ambassadors of their destination.

ICT adoption affects all 5 stages of the travel consumer journey. From inspiration where people get inspired through social media, blogs, videos, etc. During planning, ICT is used to prepare for the trip by searching for the right tour guides, checking reviews and reputation of tourism sites. Online travel agencies, destination websites and geo services are used during the booking stage. Easy and effective booking system will definitely affect the overall experience of the trip. And lastly ICT plays a huge role in sharing your experience. People usually love sharing their memories from the trip on social media. We think ICT is an integral part of the travel consumer journey and our study will help to improve one aspect of it.

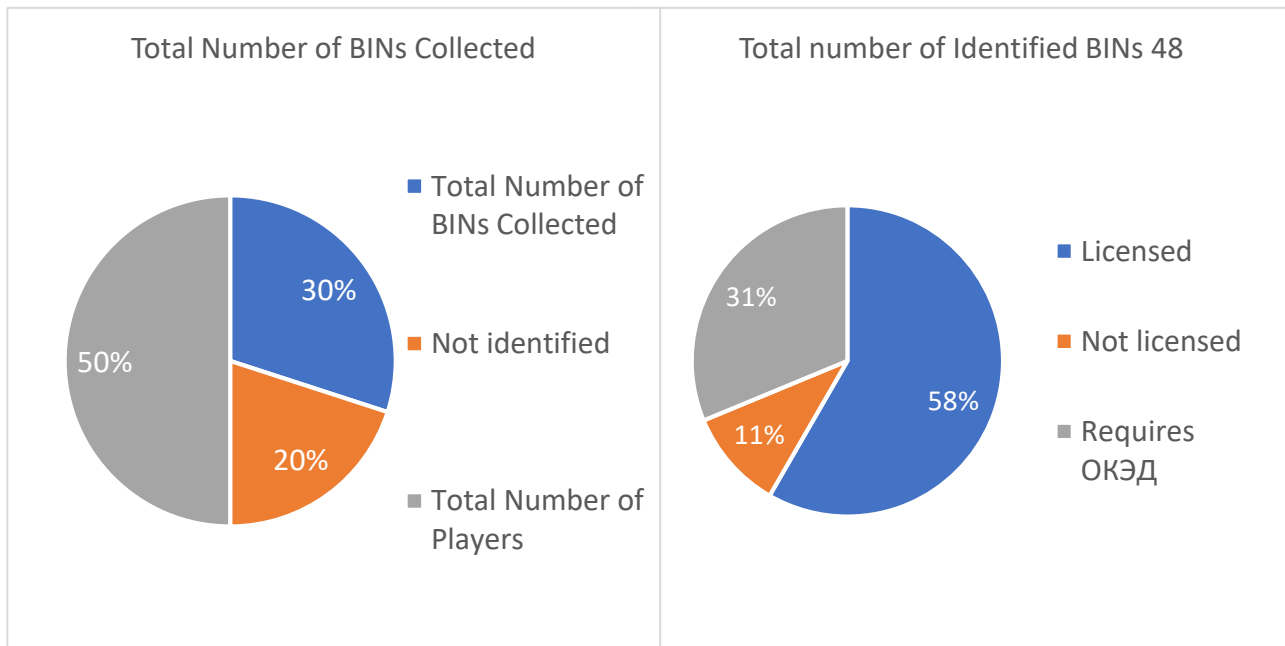
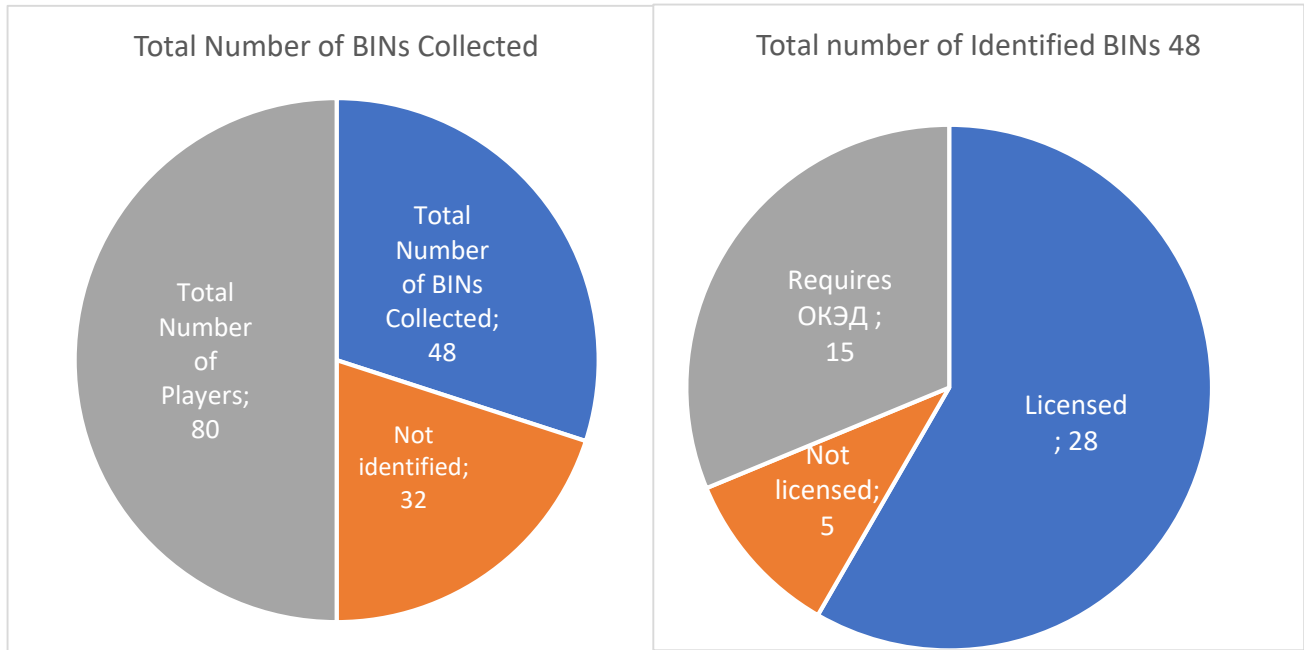
From Google's 5 stages of the travel consumer journey our study is focused on improving the **booking**, **planning** and **sharing** stages of the travel consumer journey. We want to make it easier for clients to get their services and for companies and tour sites to build up a reputation. We identified a problem with adoption of ICT technologies in Nur-Sultan region and missed potential in recovery of tourism. We studied companies' social media, performance of companies' geoservices and OTA and how to increase their reputation and optimize competitiveness. According to our study we also wrote recommendations that we believe will help companies

capitalize on domestic tourism recovery. We think it will significantly improve these stages of tourism planning. We believe by providing better booking, sharing and planning experience companies can increase their reputation and provide better service.

CONCLUSION

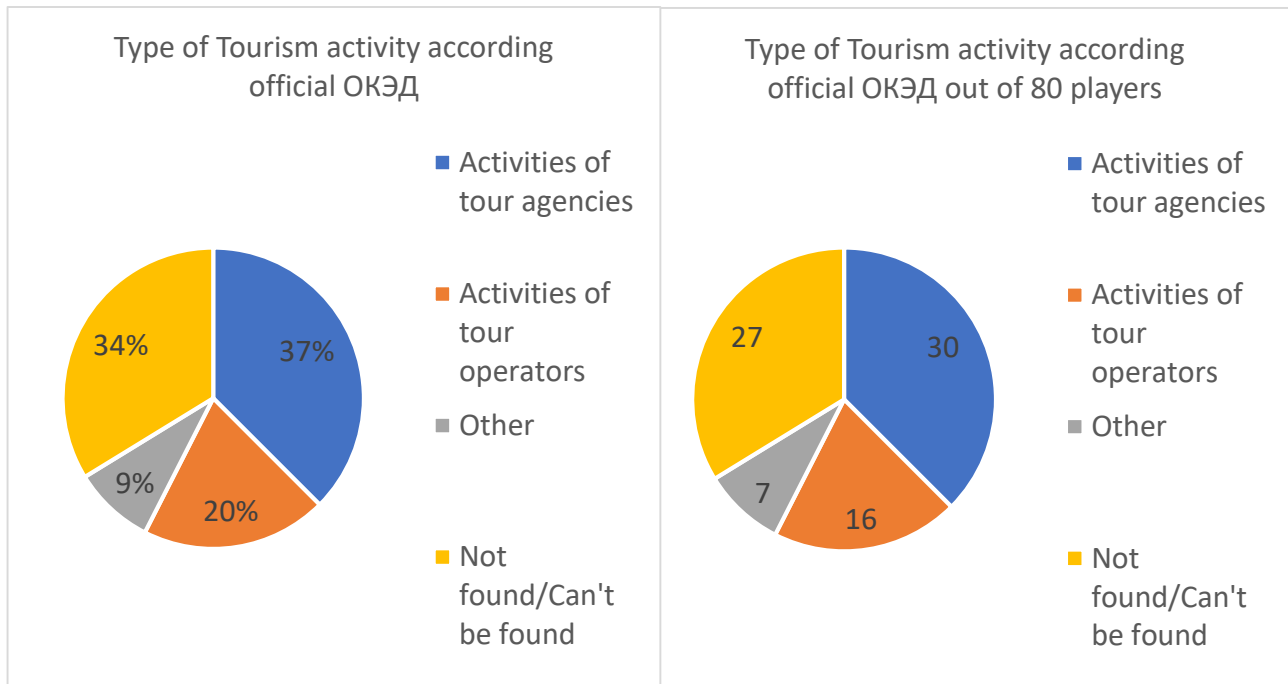
We previously conducted a study of 59 companies in the sample, where we will now include additional players found in the OTA. The total number of companies studied was 81. We segmented them by the type, by the presence of channels, and by product description. Segmentation revealed the following types of activity: domestic, outbound, inbound. The next step was the definition and segmentation of companies by self-identification: Tour Operators or Travel Agencies, and maybe Author's tours. If they are engaged in several markets, then we have determined for them the type of activity: mixed. We looked through the names of the companies and found their business identification number. With the help of BIN, we determined OKED, as well as the officially indicated type of activity. A problem has been detected. Some companies may be engaged in tourism activities, but they do not officially indicate this. That is, they operate without a license. We went from the opposite, looking at official data, a methodology for determining the transparency of companies was revealed. With the help of the BIN, types of activities, licenses for conducting travel agency activities were checked. In the absence of a license

to conduct travel agency activities, a version was put forward that this company conducts tour operator activities, but in some cases, this turned out to be incorrect, that is, no licenses were found.

The general conclusion is that a significant part of the players is engaged in outbound, some small part is engaged in the creation of a product for domestic and inbound tourism, they form a product and have a license. In our opinion, they are the most competitive. It was also determined that outbound tour operators are also divided into subspecies. An example is the classification of the kamkor.kz fund, which divides tour operators into ordinary tour operators, charter tour

operators, retired tour operators and suspended tour operators. We determined that a significant part of the players in terms of the amount of money are tour operators whose products are sold by travel agents. The advantage of outbound tour operators is that they have developed marketing channels, geo-services, direct channels, higher staff turnover, qualified team and competency benefits. However, a separate growth trend of people who are engaged only in inbound or domestic tourism has been identified. The new regulation says that this requires one license, but a significant

part of the players we found do not have a license at all, so they are prohibited from doing business. We haven't been able to find any of them. They have not legally confirmed their status in any way. At a minimum, they are illegal immigrants, but they can be self-employed, this should be checked. According to their characteristics, they are tour operators or travel agents, but in fact they are not in the state register. The entire market is concentrated around outbound tourism as well as inbound tourism, but there's a chance to develop domestic and it's better to develop domestic tourism due to trends and increased interest of the demand. We have to increase quality, but if we can't increase quality, then we can take over by quantity of product and after the organic competition among 1000 products only 10 will stay alive, but with high quality. If the study will be continued, then we can develop our system of automatization and creation of 1000 working seats, if not more, as government needs right now actually. Due to newest measures to ensure employment of the population entered by prime minister published on Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.

The total amount of licenses. There are growth points, as there is an interest in domestic tourism, but not the entire segment of tour operators can be traced. It can exist and offer its services for domestic tourism, but is not regulated by the state in any way. That is, to work illegally and this issue needs to be addressed. Our study offers a peculiar solution. We have lists of companies,

their BINs, OKED and type of activity, as well as using state registers and additional services for checking counterparties, we determined the availability of licenses for a particular type of activity.

The general conclusion is that there is practically no market that generates its own product, and if there is, then it operates illegally and cannot be regulated by the state. There are very few legal players on the market, so it seems that the market is undeveloped and there is no point in developing it. The overall picture is presented as a visualization of the given situation. There is also the problem of the low level of use of marketing channels, OTA is absolutely absent in the legal market of players, although the flow there is huge. The situation with other channels is no different.

Solutions we have for now (some are in progress or needs more budget)

1. To have whole market regulated, so we know, with what numbers we should work and our basic segmentation and system will help to regulate things government needs.
2. To accelerate domestic tourism with regulated activity by increasing ICT competitiveness, we will set the standards and will optimize future products.
3. Increase overall competitiveness by increasing numbers of competitors. We think of creating edtech company, which is focused on educating high-qualified tour operators, product creators.
4. Create marketplace for products to be distributed or distribute it on international OTAs.
5. Amplify direct channels and SMM with almost 0 cost of budget.

RECOMMENDATIONS

Recommendations for websites

1. Create certification for your website.

- 1.1. Use free subscription from Cloudflare, easy 3 steps for SSL Certificate.

Note: We will provide more or less information, depending on the customer's needs. If he will be able to install everything by himself, then we will give him only bullet point 1, without in-depth explanation. If he's buying the starter pack "Explore by Yourself", then he will accept additional information, such as ways to install, instructions, as written in 1.1. If he buys "Explore with US", we will do everything by ourselves, just giving him the final result fast and reliable, providing 24/7 support (depends).

2. Choose your domain name.

Domain name, domain or site name are synonyms for the address where your site will be available. There are several domain levels, let's take travel.aksakal.kz as an example, then:

- **kz** - domain zone (top-level or first-level domain, top-level domain or TLD);
- **aksakal.kz** is a 2nd level domain, which can be anything, usually we come up with it;
- **travel.aksakal.kz** — 3rd level domain or subdomain. Subdomains can be of any nesting level or depth, for example, if **blog.travel.aksakal.kz** existed, it would be considered a fourth-level domain.

Note: Overall, using domain name, which relates to your main product, will be a bonus in attracting customer's attention, but the most important behind it are commercial factors, (without it, making it to top 10 visited websites is impossible).

3. Commercial factors.

There are following factors, such as:

- Trust to the site and the company;
- Usability;
- Wide range of products;
- Prices;
- Possibilities of payment and delivery.

3.1. Trust to the site = Trust to the company:

Usability:

- The site must be aesthetically pleasing;
- Layout without jams on the desktop;
- Clear, easy, functional mobile version;
- Convenient control and navigation;
- Search bar; (with filter by category)
- No grammatical errors, moderately official. Without water in the texts;
- Should contain: contests, blog, articles, news, useful tips from experts.

Contact page:

- Create a contact page, where you can get contact information and navigation. Make sure that it is available from all pages of the site;

Note: The name of the company must be clearly indicated at the top of the page: use pictures, logos or corporate colors;

- Title of the page "Contacts", "Road map", "Address";
- Write full mail address (including post index and city);
- Write a phone number with the city code;
- Write email;
- Write any useful additional specific information, which your customer must know, before going to the place;
- Place directions to the place. For example: maps widgets;
- If it's way too difficult to navigate to your place, then write down an in-depth description of how to get to the place. Upload high resolution images with turns and landmarks;
- Write down additional information about bus stops and place a push button to order a taxi, example: Yandex.Go taxi widget.
- Write down navigation coordinates for different maps applications;
- Write other ways of communication, such as: social media, phone numbers, emails;
- Place minimalistic, simple style Feedback form;
- Ordering callback;
- Meta-tag description;
- Work schedule;
- Contacts of individual employees; (maybe key figures)
- Version to print.

About company:

- Write information about the company and its history;
- Information should be neutral, without any superb words: "~~We're the best~~";
- Prove your professionalism by certificates, ratings, achievements;
- Company details, bank details;
- Write advantages and profits; (special treatment, quality, arguments in order to gain trust) Remind about it on final order page for doubled effect;
- Certifications, Licenses;
- Feedbacks of real customers: video works the best (probably short integration from TikTok or Instagram reels, some sort of edits with satisfied customers);
- Appeal from the Director of the company to the customers.

Social media:

- Instagram; (Main social media according to our market)
- TikTok; (Rising trend for 2022 = must be well invested)

- Facebook; (Some of the market is still stuck on Facebook and trust more to this social media)
- VK; (Can be viable, should be well invested, if you target on Russian audience, will be described more)
- Twitter. (International market)

Note: If you're not able to support certain social media with fresh content, then it's better to delete it, in order to not ruin the company image. Having a dead account is 5 times worse than not having it at all. Don't use or at least control the number of non-associated to your product advertisements.

Messengers:

- WhatsApp;
- Telegram.

Wide range of products:

- A large number of product categories / services;
- Number of goods within the category / types of services,
- Related products/services,
- Filters by brand, price and other characteristics of goods in the store,
- Sorting capability,
- Search form. With a filter by category; a good example is the ozon.ru store,
- Evaluation and rating of goods in the list.

Prices:

- Free features with the purchase of certain options, packages;
- Free rewards, additional benefits, when applying online;
- Wide range of payment methods, including online booking;
- Capability to cancel booking for free; (questionable)
- Detailed description of the procedure for warranty cases.

Support:

- Online consulting;
- FAQ;
- Ordering transfer;
- Telegram BOT;

Note: Don't be aggressive, be more caring to your customer: no annoying pop-ups, messages, which prevent you from using the website.

Process of buying:

- Buy in one click/ Book in one click;
- Authorization via social media;
- The minimum number of fields to fill; (recommended, depends)
- Instant recalculation of the total cost;
- Active links to the product in the list;
- Capability to mark, as Favorite and continue searching;
- Focus on discounts and bonuses, benefit for the buyer;

Notification by mail about the order, the status of its payment and delivery.

Recommendations for social media

According to the current trends in Kazakhstan, there's a rising wave of TikTok. If you plan on investing in marketing channels, then you should focus on TikTok account of your company. You might have a question of how do I create good TikTok account, that will attract customers?

You should establish your product:

- Destination or certain activities you provide.

What your product can bring to your audience?

Every usual TikTok user goes for content and you should understand the advantages of your product. Based on the advantages of your product you build your content. Also, think well about the ambassadors of your company. Your TikTok page should use one or couple of the following strategies:

- Aesthetically appealing (Your videos are aesthetically attracting)
- Information account (Your videos provide useful information)
- Humor appealing (Your content is based on humor)

Note: Focusing on one of the following bullet points will provide value to your content and will make potential customers stay.

Observe and follow ongoing trends of the platform:

- In TikTok, certain background music can be trended and it goes into recommended to audience, which is collected by the TikTok algorithm.

Note: When it comes to TikTok, it's not only about background music trends, because those trends are also created by other people. Basically, it means, that you can create trends, that will attract even more audience to your page.

Easier way to promote your product through TikTok or any marketing channel

You give your product to the influencer, that already has his audience. He will be the ambassador of the brand. And for now, it's the cheapest (not always, because the more audience he has, the more will be the price, but some of the influencers are ready to get away with certain services you will provide back to them) and fastest way to promote your marketing campaign.

Additional data in progress

As a consequence, we have identified marketing opportunities of this research project, which takes more time and resources. Different types of support to the digital business (full-time, part-time)

depends on your type of subscription; Different packages of ICT adoption:

- Social Media
- Direct Channel
- Local and International OTA listing
- Advertising placements on websites or social media.

Also, we are working on 5 different hypotheses that require time to be tested, but in the future.

- Global Distribution
- Standard and Optimization
- Optimizing marketing spend and Increase of Direct Channels
- B2B distribution

Banking Apps and Government Support

REFERENCES

1. Unwto (2020). 2020: worst year in tourism history with 1 billion fewer international arrivals
2. Oecd (2020). The covid-19 crisis in kazakhstan
3. Unwto (2020). Tourism and covid-19 – unprecedented economic impacts
4. Unwto (2020). International tourism and covid-19
5. Carolina sánchez-páramo. Covid-19 will hit the poor hardest. Here's what we can do about it

6. Jaffar Abbasa, Riaqa Mubeenb, Paul Terhembaloremberc, Saqlain Razad, GulnaraMamirkulova. (2021). Exploring the impact of COVID-19 on tourism: transformational potential and implications for a sustainable recovery of the travel and leisure industry.
7. «Kazakh Tourism» (2017) “Study of 5 stages of Travel: Benchmarking of five destinations with the Republic Kazakhstan”
8. Stefan Gössling (2021) “Tourism, technology and ICT: a critical review of affordances and concessions”.
9. Anand Bethapudi (2013) “The role of ict in tourism industry”.
10. Karen Hughes and Gianna Moscardo (2019), “ICT and the future of tourist management”.
11. Lee M. Gafter, Anat Tchetchik (2017), “The role of social ties and communication technologies in visiting friends tourism- A GMM simultaneous equations approach”.
12. GlobalData 2021), “Social Media in Travel and Tourism, 2021 Update - Thematic Research”.
13. Ulrike Gretzel (2019) “The role of social media in creating and addressing overtourism”.
14. Statista Research Department (2022) “Social media use during COVID-19 worldwide - statistics & facts”
15. Mysayeva K.N (2016) “Kazakhstan’s new media development: role of social media on society”
16. Altayeva A., Altayev A (2018), “Social networks in the information and communication space of Kazakhstan”

**ASYA ÜLKELERİNDE FİNANSAL GELİŞMİŞLİK İLE EKONOMİK BÜYÜME
ARASINDAKİ İLİŞKİ: 2000-2020 DÖNEMİ İÇİN BİR PANEL VERİ ANALİZİ**

Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Kırgızistan

ihsugozu@manas.edu.kg

Eriş ÜNVER

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Kırgızistan

2150D03001@manas.edu.kg

ÖZET

Ekonomik büyüme ile finansal gelişmişlik arasındaki nedensellik ilişkisi ekonomik büyümenin dinamikleri ya da oluşturduğu finansal zemin açısından oldukça önemlidir. Büyüme teorilerinin zaman içerisinde geçirdiği evrim ve neticesinde ortaya konan modern yaklaşımlar, Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) finansal gelişme ile yakın ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ilişkinin yönü ve şekli konusunda literatürde farklı sonuçlar elde edilmiş olması, uygulanacak ekonomi politikalarında kararsızlığa yol açabilmektedir. Buna rağmen çalışmaların büyük bir kısmı GSYH ile finansal gelişmişlik değişkenleri arasında aynı yönde bir ilişkinin bulunduğu doğrultusundadır. Bu nedensellik ilişkisinin tek yönlü olduğunu savunanlar kadar iki yönlü bir ilişki olduğunu savunan görüşler de literatürde yer almaktadır. Sınırlı görüşler ise ikisi arasında ilişkinin olmadığı ya da ters yönlü bir ilişkinin olduğu şeklindedir. 24 Asya ülkesi üzerinde yapılan ve 2000-2020 dönemini kapsayan bu panel veri analizinde öncelikle ikinci nesil birim kök testlerinden Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) Birim Kök Testi ve daha sonra Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Z_{NT} nedensellik testleri uygulanmıştır. Nedensellik testi sonucuna göre GSYH ile finansal gelişmişlik arasında çift yönlü bir etkileşim tespit edilmiştir. Ayrıca modele kontrol değişkeni olarak dahil edilen gayri safi sabit sermaye oluşumu (GSSO) ile her iki değişken arasında da çift yönlü ilişkilerin varlığına dair bulgular elde edilmiştir. Buna göre GSYH, GSSO ve finansal gelişmişlik arasında sıkı bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Böylece test sonuçları, teoride yer alan hem arz öncüllü görüşün hem talep takipli görüşün desteklendiği karşılıklı etkileşim görüşünün geçerliliğini doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Finansal Gelişmişlik, Finansal Liberalizasyon, Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu, Asya

THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH IN ASIAN COUNTRIES: A PANEL DATA ANALYSIS FOR THE PERIOD 2000-2020

**Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ
Eriş ÜNVER**

ABSTRACT

The causality relationship between economic growth and financial development is very important in terms of the dynamics of economic growth or the financial background it creates. The evolution of growth theories over time and the resulting modern approaches reveal that Gross Domestic Product (GDP) is closely related to financial development. However, the fact that different results have been obtained in the literature on the direction and shape of the relationship may lead to indecision in the economic policies to be implemented. Nevertheless, most of the studies suggest that there is a relationship between GDP and financial development variables in the same direction. There are views in the literature that argue that this causality relationship is unidirectional as well as those that argue that there is a bidirectional relationship. Limited views are that there is no relationship between the two or that there is an inverse relationship. In this panel data analysis of 24 Asian countries covering the period 2000-2020, firstly Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) Unit Root Test, one of the second-generation unit root tests, and then Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Z_{NT} causality tests were applied. According to the causality test results, a bidirectional interaction between GDP and financial development is found. In addition, gross fixed capital formation (GFCF), which is included in the model as a control variable, has been found to have a bidirectional relationship with both variables. Accordingly, there is a tight causality relationship between GDP, GFCF and financial development. Thus, the test results confirm the validity of the interaction view in the theory, which supports both the supply-led and demand-following views.

Keywords: Gross Domestic Product, Financial Development, Financial Liberalization, Gross Fixed Capital Formation, Asia

1. GİRİŞ

Sürdürülebilir büyümenin yakalanması birçok makro ve mikro dinamiklere diferansiyel etkileşimle bağlı olduğu kabul edilmektedir. 17.yy Merkantilist dönemden günümüze kadar büyüme ve faktörlerine farklı bakış açılarını içeren iktisadi akımlar ortaya çıkmış ancak ekonomik büyümenin genel geçer evrensel bir reçetesi sunulamamıştır. Kıymetli madenlerin önemini vurgulayan Merkantilistler, tarımın tek verimli sektör olduğunu ve doğanın kanunlarını savunan Fizyokratlar, ülkelerini zenginleştirmenin ve sürdürülebilir büyümenin yollarını aramışlardır. Klasik iktisatçılar arasından öne çıkan Smith, Ricardo, Malthus ve Mill, iş bölümü, sermaye birikimi, nüfus artışı ve teknolojik gelişme ile büyümeyi açıklarken sermaye birikimini tasarruflara dayandırmışlardır. Modern büyüme teorisinin temeli Ramsey'in (1928) "Tasarrufun Matematiksel

Teorisi” başlıklı makalesi ile atılırken (Bağcı, 2017), 1960’lara kadar olan dönemde özellikle Harrod (1939) ve Domar’ın (1946) Keynesyen teorinin statik yapısını dinamikleştirerek geliştirdikleri model büyük ilgi uyandırmıştır (Çiftçi, 2015). Öyle ki literatürde Harrod-Domar modeli modern büyüme teorisinin başlangıcı olarak anılmaktadır. Büyüme teorilerinde Solow’un (1957) sermaye birikiminin tasarruf ile ilişkisi üzerinde duran Neo-klasik büyüme modeli önemli bir yer almıştır. Ayrıca Arrow (1962), Romar (1986) ve Lucas (1998) ile birlikte beşeri sermayenin, bilgi ve teknolojik gelişmenin ekonomik büyümeye katkısı önemsenen içsel büyüme teorileri Neo-klasik büyüme modellerine tepki olarak ortaya çıkmış ve teknolojinin dışsal olarak ele alınmasını eleştirmiştir. Neo-klasik teorinin yerli tasarrufların yetersiz kaldığı durumlarda yabancı tasarrufların yeterli yatırımlar ve büyüme için kaynak oluşturacağı tezi ile desteklenen finansal liberalizasyon ise 1980’li yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. Liberalleşme uygulamaları ilk olarak finansal piyasalar aracılığı ile kendini hissettirmiştir. Böylece uluslararası kaynaktan pay alabilmek isteyen ülkeler finansal piyasalarını baskı ve kontrol rejimlerinden arındırarak, piyasaların kurum ve finansal ürün bazında çeşitlilik, etkinlik, derinlik kazandırılması için yapısal bir dönüşüm süreci içine girmişlerdir. Finansal serbestleşme politikalarını büyümenin finansal kaynağı olarak benimserken, piyasalarında gerekli yapısal dönüşümü gerçekleştiremeyen az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin uluslararası sermaye hareketlerinden beklenen faydayı sağlayamayacağı hipotezinin finansal krizler ile desteklenmesi ülkeler için finansal gelişmişliğin bu süreçte önemini açıklamaktadır. Finansal serbestleşme uluslararası sermaye akımlarının ulusal piyasalara rahatlıkla girip çıkabilmesi için bir ön koşul iken, finansal gelişmişlik bu kaynağın reel sektörde ne ölçüde kullanılabildiğini hatta ulusal piyasalara geliş amacını ve kalış süresini ölçen bir göstergedir. Finansal serbestleşme yönetim politikası ile ilgili iken finansal gelişmişlik uzun vadeli kurumsal ve yapısal çok yönlü bir gelişim dönüşüm sürecidir. Finansal gelişmişliğin ölçülebilmesi için piyasadaki göstergeleri incelemek gerekmektedir. Lynch'e (1996) göre bu göstergeler, miktar ölçütleri (parasal büyüklükler, krediler, sermaye piyasası göstergeleri, finansal varlık stoku), yapısal ölçütler, ürün çeşitliliği, işlem maliyetleri ve finansal fiyatlar olmak üzere beş kategoriye ayrılabilir. Nitekim finansal piyasaların kendilerinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmesi bu ölçütlere bağlıdır. Levine (1997) çalışmasında finansal sistemin beş temel fonksiyonunu, ticareti mal ve hizmetler açısından riskten korumak, riskin dağılımını ve çeşitlenmesini sağlamak, atıl kaynakların kullanımı, tasarruf mobilizasyonu, kurumsal kontrol ve faaliyet denetimi olarak tanımlamıştır. Finansal piyasaların bu fonksiyonlarının etkin işlemesi ile ekonomide sermaye birikiminin sağlanması ve teknolojik yeniliğin gerçekleşmesi yoluyla ekonomik büyümeyi etkilediğini savunmuştur. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru yukarıda açıklanan nedenler ile finansal gelişme ve büyüme arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşturulması daha da önem kazanmıştır. Bu çalışmada finansal serbestleşme teorilerine kısaca değinilerek Asya ülkelerinde finansal gelişme ve büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir.

2. TEORİK ALTYAPI VE LİTERATÜR İNCELEMESİ

Ekonomik büyüme, ülkenin tam istihdam çıktısını yeni bir teknoloji, istihdam ve kaynak artışı sağlayacak kurumlar yoluyla arttırması ve sonucunda üretim imkânları eğrisinin sağa doğru kaymasıdır. Bu kurumların işlerliği ağırlıklı olarak finansal piyasaların gelişmişlik düzeyi ile ilgilidir. Finansal piyasaların gelişmesinde ise finansal serbestleşmenin sağlanması önemli bir adımdır. Finansal serbestleşmeye yönelik teorilerde bu ilişkiye oldukça fazla yer verilmektedir. McKinnon (1973) ve Shaw (1973) finansal serbestleşmenin, tasarrufları yatırımlara yönlendirmek suretiyle büyümeyi olumlu etkilediğini ifade etmektedirler. Böylece sermaye giriş ve çıkışındaki engellerin kaldırılarak ulusal piyasaların uluslararası piyasalara entegrasyon sürecinin teorik temelleri atılmıştır. Mckinnon-Shaw hipotezinde savunulan görüşe göre, finansal sistemin gelişmesi ve aktarım fonksiyonlarını işler bir şekilde yerine getirmesi hem kaynakların etkin dağılımı sağlanmakta hem de ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Böylece sınırlı tasarruf hacmine sahip olan ülkeler finansman sağlayabilmekte, yatırımcılar ise portföy çeşitlendirmesi yoluyla risklerini dağıtma olanağına sahip olmaktadır (Mollaahmetoğlu ve Toprak, 2017). Finansal serbestleşmeye eleştirel bakış açısı geliştiren iktisatçılar genellikle yeni yapısalcı ekoldür. Yeni yapısalcı yaklaşımın getirdiği eleştirilerden birisi finansal liberalizasyon ile oluşacak yüksek faiz oranlarının her zaman tasarruf artışı yaratamayacağı ve çoğu zaman stagflasyonist bir etkiye sahip olacağıdır. Özellikle 1980 sonrası Latin Amerika, 1994 Meksika, 1997 Güneydoğu Asya gibi ülkelerde finansal serbestleşmeyi takiben yaşanan krizler McKinnon ve Shaw'ın finansal liberalizasyon ile büyüme politikalarının eleştirilmesine neden olmuştur. Sermaye sıkıntısı çeken ülkeler bu sorunlarını küresel sermaye ile kısa vadede karşılama yoluna gitmiş ancak bu sermayenin reel sektöre aktarılmaması uzun vadede çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir (Has, 2007). Gelişmekte olan ülkelerde finansal aktivitenin artması ve finansal derinleşmenin yaşanmasına rağmen bu durum sanayi ve ticarete fayda sağlamamıştır (Akyüz, 1993). Tüm bu analizler sonucunda finansal piyasaların yapısının, gelişmişlik ve derinliğinin, liberalizasyon sürecinde ne kadar kilit bir rol üstlendiğinin bir göstergesi olmuştur. Bununla birlikte finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi değişkenlerin seçimi ve kullanılan yöntemlere göre de farklılık gösterebilir (Güneş, 2013). Bu farklılıklar iktisat literatürüne birçok çalışmada ele alınmıştır. Bu çalışmalardan Bagehot (1873), Hicks (1969) finansal sistemin sanayileşme düzeyini, Schumpeter (1912) ise teknoloji ile desteklenen finansal sistemin yatırımları arttırarak ekonomik büyümeyi etkilediğini savunmuşlardır (Bağcı, 2017). Robinson (1952) ekonomik büyümenin finansal sistemde talep yarattığını ve Patrick (1966) finansal sektör ile ekonomik büyüme arasında bir etkileşimin olduğunu ileri sürmektedirler. Patrick, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ciddi şekilde gündeme getirmiş ve bu iki değişken arasındaki nedenselliğin doğasını tanımlamak için *talebin takip ettiği ve arzın öncülük ettiği* terminolojisini geliştirmiştir (Yetiz, 2016). Ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkinin varlığını ampirik olarak ilk defa ortaya koyan iktisatçı ise 1969 yılında Goldsmith olmuştur. Finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme üzerine çalışan bir diğer akademisyen Levine (1991), finansal piyasaların üstlendiği fonksiyonları tanımlamış ve bu fonksiyonları yerine getirebilen finansal piyasaların ekonomik büyümeyi desteklediğini savunmuştur. Talep öncüllü ilişkinin varlığını savunan

iktisatçılara göre ekonomik büyüme finansal gelişmeyi sağlarken, arz öncüllü iktisatçılar ise gelişmiş finansal piyasaların yatırımları hızlandıracağını ve böylece ekonomik büyümenin hızlandığını savunmaktadırlar. Ayrıca alan yazında ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu destekleyen çalışmalar da mevcuttur. Bazı yazarlar finansal gelişmeden ekonomik büyümeye yani arz öncüllü hipotezi savunurken, bazıları da ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşarak talep takipli hipotezi desteklemektedir (Aslan ve Küçükaksoy, 2006).

Literatürde dört görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan ilk ikisi yukarıda bahsedildiği üzere arz öncüllü görüş ve talep takipli (veya öncüllü) görüştür. Üçüncüsü ise karşılıklı etkileşim görüşü ve bu konudaki son görüş ilişkisizlik görüşüdür. Bu görüşler arasında sınıflandırılmayan ters yönlü görüşü destekleyen çalışmalar da mevcuttur. Bu görüşler ve bu görüşleri destekleyen çalışmalar aşağıda sınıflandırılmıştır.

Arz öncüllü görüş, nedenselliğin yönünün finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru olduğunu savunmaktadır. Bu hipotezde Neo-klasik iktisat görüşünde olduğu gibi finansal piyasaların serbestleştirilmesiyle tasarruflar teşvik edilecek ve marjinal verimliliği yüksek alanlarına yönlendirilerek büyüme hızlandırılacaktır (Alper ve Öniş, 2001). Finansal kurumlar kredi arzı fonksiyonunu ne derece iyi yerine getirirlerse (ne derece aracılık hizmetini ucuza mal edebilirlerse) o ülkenin ekonomik büyüme performansında da o derece büyük etki görülebilecektir (Kar ve Seyhan, 2002). Arz öncüllü görüşün temel varsayımı finansal piyasaların, tam rekabet piyasasının atomisite koşulunu karşılayacak kadar yüksek arza ulaştığında ortaya çıkacak rekabetçi koşullar vasıtasıyla etkinliğinin artacağıdır. Finansal piyasalarda rekabetçi koşulların gelişebilmesi ise ancak finansal serbestliğin sağlanması ile mümkündür. Böylece maliyetler düşecek, yatırımlar artacak ve ekonomik büyüme sağlanacaktır. Arz yönlü hipotezlerin Neo-klasik teoremin öngördüğü şekilde liberalleşen finansal piyasaların ekonomide geleneksel sektörden, modern sektöre geçişi teşvik ettiği ve modern sektörlerde yeni girişimcilerin artması ile ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye neden olduğu belirtilmiştir (Onur 2005). Bagehot (1873) ile fikri ortaya atılan bu görüş Schumpeter (1912) ile güçlenmiş Goldsmith (1969) ile başlayan ve Hicks (1969), Gupta (1984) ile devam eden ampirik çalışmalara konu olmuş ve McKinnon (1973), Shaw (1973) ile büyüme modeline girmiştir. Ayrıca Fry (1978, 1988), Bencivenga ve Smith (1991), King ve Levine (1993), Levine (1997) çalışmalarında bu görüşe önemli katkılar sunmuşlardır. Arz öncüllü görüş, bugüne kadar yapılan sayısız çalışmada desteklenmiş olup literatürde baskın bir hipotezdir.

Talep takipli (veya öncüllü) görüş ise nedenselliğin yönünün ekonomik büyümeden finansal gelişime doğru olduğunu savunmaktadır. Reel sektörün büyümesiyle ekonomilerde finansal sisteme ve sağladığı hizmetlere talep artacağı için artan bu talep neticesinde finansal sistemin de bir sonuç olarak geliştirecektir (Kar. M. 2001). Finansal sektör, gelişen reel sektörün derinleşen ve çeşitlenen kaynak talebini karşılama, likidite sağlama fonksiyonlarını yerine getirmek için reel sektöre paralel bir şekilde gelişmek zorundadır. Bir başka deyişle büyüme, gelişmiş finansal enstrümanlara ve finans kurumlarına olan talebi artırmaktadır. Robinson (1952)

çalışmasında ekonomik büyümenin sonucu olarak finansal enstrümanların geliştiğini belirtmiştir. Keynesyen ve yeni yapısalcı görüşlere yakın bir çizgide olan talep yönlü yaklaşıma göre reel sektörün büyümesiyle sanayi sektörü gelişirken tarım sektörü de modernleşmektedir. Ticaretin yaygınlaşması yatırım ve tüketim talebini arttırmakta bu da finans sektörünün reel sektöre daha fazla kaynak aktarmasını gerekli kılmaktadır. Robinson (1952) tarafından geliştirilen bu görüş, Patrik'in (1966) ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik ilişkilerini tanımlaması, Gurley ve Shaw'ın (1967) çalışmasında görüldüğü üzere iki değişken arasında güçlü bir bağ olduğunun desteklenmesi ile temellendirilmiş ve tüm liberal akımlara rağmen Jung (1986) Lucas (1988) ve Stern (1989) tarafından ampirik sonuçlarla savunulmuştur.

Burada finansal gelişmeyle yakın ilişkisi olan finansal serbestleşme ile ilgili bir eleştiriden de bahsetmek gerekmektedir. Talep öncüllü görüş finansal serbestleşmeye eleştiri getiren yeni yapısalcı ve yeni Keynesyen görüşe yakındır. Yeni Keynesyen yaklaşıma göre finansal serbestleşme her zaman tasarrufları ve yatırımları artırarak büyümeyi hızlandırıcı ve enflasyonu düşürücü bir etki yapmamaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde önemli ölçülerde finansal bozukluk vardır (Cicioğlu,2009). Yeni yapısalcı görüş ise finansal serbestleşmenin stagflasyonist etkisine dikkat çekerek, böyle bir ortamda firma maliyetlerinin artması nedeniyle üretimin düşmesine neden olabilecektir. Talep öncüllü görüşün ekonomik büyümenin üretim artışı ile başlayacağı öngörüsü bir bakıma liberal politikaların özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki popüleritesine bir eleştiridir.

Bu konuda üçüncü görüş olarak kategorize edilen *karşılıklı etkileşim görüşünün* savunucularına göre katı bir determinizm ile ilişkiyi açıklamak mümkün değildir. Ekonomik büyüme ve finansal sektör arasında birbirini etkileyen, birbirinden etkilenen çift yönlü yönlü nedensellik mevcuttur. Kalkınma iktisatçısı Arthur Lewis, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında finansal piyasaların ekonomik büyümenin sonucu olarak geliştiği ve daha sonra finansın reel ekonominin büyümesinde teşvik edici bir rol oynadığı iki yönlü bir ilişki öngörmektedir (Aslan ve Korap, 2006). Finansal olarak gelişmiş ülkeler kaynakları etkin kullanarak, verimli yatırımlara dönüştürerek ekonomik büyüme sağlamak ve döngüsel olarak bu büyüme finansal piyasaların ve kurumların çeşitlenmesine, derinleşmesine ve erişimin artırılarak finansal gelişmeye yol açmaktadır (Zengin, 2023). Bu görüş bir anlamda hem arz öncüllü hem de talep takipli görüşü ihtiva ettiğinden dolayı bu görüşlerle ilgili yukarıdaki düşünceler ve çalışmalar bir anlamda teyit edilmekle birlikte bu görüşlerin tek başlarına yeterli olmadığı savunulmaktadır.

Finansal gelişmişlik ile ekonomi büyüme arasındaki ilişki ile ilgili dördüncü ve son görüş *ilişkisizlik görüşüdür*. Buna göre içsel büyüme modellerinin öncülerinden Robert Lucas (1988) finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde temel bir belirleyici olmadığını ve bu iki unsur arasında herhangi bir etkileşimin bulunmadığını, bununla birlikte ekonomistlerin bu konuya gereğinden fazla ilgi gösterdiklerini öne sürmektedir. Philippe Aghion ve arkadaşlarının 2005 yılında yaptıkları çalışmada, uzun dönemde finansal gelişmenin büyümeye bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşarak bu görüşü desteklemişlerdir.

Her ne kadar temel sınıflandırma arasında yer almasa da literatürde her iki değişken arasında ters yönlü ilişki olduğunu savunanlar da vardır. Bir anlamda *ters yönlü görüş* de diyebileceğimiz bu düşünceye göre aşırı gelişen bir finansal sistemin varlığı tasarrufların yatırımlara yönlmesine engel olacaktır (Bozoklu ve Yılancı, 2013). Bu görüşü destekleyen çalışmalar mevcuttur. Söz konusu yaklaşıma göre finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Görüşün önde gelen temsilcileri ve çalışmaları sırası ile şu şekildedir; Wijnbergen (1983), Taylor (1983), Buffie (1984), Kohsaka (1984) (Xu, 2000: 332).

3. EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmada 24 Asya ülkesinin 2000-2020 dönemi için finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme ilişkisi incelenmiştir. Bunun için World Bank tarafından oluşturulmuş Finansal Gelişmişlik Endeksi, ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH) ile Gayrisafı Sabit Sermaye Oluşumu 2015 yılı constant/sabit verileri alınarak panel veri analizi yapılmıştır. Ülkelerin seçiminde ilgili yıllardaki verilerin eksiksiz olması dikkate alınmıştır.

Modelde yer alan değişkenlerle ilgili bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Açıklama	Dönem, Cinsi, Değer	Kaynak
lnGDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)	Yıllık, ABD Doları, sabit, Logaritma	World Bank- World Development Indicators
FD	Finansal Gelişmişlik Endeksi	Yıllık, endeks	
lnGSSO	Gayrisafı Sabit Sermaye Oluşumu	Yıllık, ABD Doları, sabit, Logaritma	
Ülkeler	Bahreyn, Bangladeş, Birleşik Arap Emirlikleri, Brunei, Endonezya, Ermenistan, Filipinler, İran, İsrail, Japonya, Kazakistan, Kırgızistan, Güney Kore, Lübnan, Malezya, Özbekistan, Pakistan, Rusya, Singapur, Suudi Arabistan, Tayland, Türkiye, Ürdün, Vietnam		

Finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada 2000-2020 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Modelde kullanılan değişkenlerin öncelikle logaritmaları alınmıştır. Modelin logaritmik hale dönüştürülmesi hem modelin ampirik olarak tahminini hem de açıklayıcı değişkenlere ait esnekliklerin elde edilmesini sağlamaktadır. Modelin logaritmik formu eşitlik (1)’de tanımlandığı gibi yazılabilir.

$$\text{Model 1: } \ln \text{GDP}_t = \beta_1 \text{FD}_t + \beta_2 \ln \text{GFCF}_t \quad (1)$$

Çalışmada öncelikle değişkenlerin ve modelin ayrı ayrı yatay kesit bağımlılıkları test edilmiştir. Daha sonra yatay kesit bağımlılığını açıklayan ikinci nesil birim kök testlerinden biri olan CADF birim kök testi uygulanmıştır.

$$CD_{LM3} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij} \right) \quad (2)$$

Pesaran (2004) tarafından uygulanan yatay kesit bağımlılığı testine ait hipotezler aşağıda yer almaktadır:

H_0 = Yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır.

H_1 = Yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır.

Tablo 2. Değişkenlerin Yatay Kesit Bağımlılığı (Cross-Section Dependence) Test Sonuçları

Değişkenler	lnGDP	FD	lnGSSO	Model*
CD Test İstatistiği	71.55417	21.57441	51.84188	75.45798
Olasılık Değeri	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Karar	Ret	Ret	Ret	Ret

Model için Pesaran scaled LM test istatistiği kullanılmıştır.

Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığının kabul edilmesi dolayısıyla ikinci nesil birim kök testlerinden biri olan ve Pesaran (2006) tarafından uygulanan Cross sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) birim kök testi uygulanmaktadır. Bu test istatistiğinin kesit sayısı ve zaman aralığı olarak hem $N > T$ hem de $T > N$ durumunda geçerli sonuçlar vermektedir. CADF test istatistiğinin formülü aşağıdadır:

$$y_{it} = (1 - \varphi_i)\mu_i + \varphi_i y_{i,t-1} + u_{it} \quad (3)$$

$$i = 1, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T$$

$$u_{it} = y_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

bu denklemde bulunan f_t gözlemlenemeyen ortak etki ve ε_{it} bireysel hatayı göstermektedir. Bu teste göre birim kök hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşmaktadır

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + y_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

$H_0: \beta_i = 0$ Bütün i 'ler için (durağan değil)

$H_1: \beta_i < 0, i = 1, 2, \dots, N_1, \beta_i = 0, i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N$ (durağan).

Genel birim kök istatistiği olarak adlandırılan CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS), panel için her bir yatay kesiti ifade eden ülkelerin birim kök değerlerinin ortalamaları alınarak elde edilmektedir. CIPS istatistiği aşağıda gösterilmektedir

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (6)$$

Modele ait Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) birim kök testi sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Seviye			1.Fark		
	Gecikme	Sabit / Trend	CIPS istatistiği	Gecikme	Sabit / Trend	CIPS istatistiği
lnGSYH	2	0	-1.741	2	0	-2.447***
FD	4	0	-1.842	4	0	-2.453***
lnGSSO	2	0	-1.749	1	0	-2.608***
(Sabit: 0, Trend:1) (N:24, T:21)	%1	-2.40				
	%5	-2.21				
	%10	-2.10				

İstatistiki değerler Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre belirlenmiştir.

Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) birim kök testi sonuçlarına göre değişkenler seviyede birim kök sahibi iken birinci farklarında durağan hale gelmişlerdir.

Tablo 3. Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler	İst.	Bootst. cv (%1)	Bootst. cv (%5)	Bootst. cv (%10)	Olasılık Değeri
GSYH ► FG	8.430	3.447	2.098	1.429	0.000
FG ► GSYH	6.924	2.595	1.856	1.377	0.000
GSYH ► GSSO	5.437	3.253	1.835	1.381	0.000
GSSO ► GSYH	4.931	3.091	1.947	1.364	0.000
GSSO ► FG	5.817	3.033	1.916	1.327	0.000
FG ► GSSO	4.035	3.291	1.896	1.392	0.000

Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Nedensellik Testi için $N > T$ olduğundan dolayı yarı asimptotik dağılım kritik değerler esas alınmıştır.

Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Z_{NT} nedensellik testi sonucuna göre GSYH ve finansal gelişmişlik değişkenleri arasında çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre her iki değişken de birbirinin nedeni olup karşılıklı etkileşim görüşü desteklenmektedir. Ayrıca hem GSYH hem de finansal gelişmişlik ile gayri safi sabit sermaye oluşumu arasında da karşılıklı nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmış olması, üretim sermaye ve finansal gelişmişlik arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamaktır. Çalışmanın analizi 2000-2020 dönemi için panel veri tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Finansal gelişmişlik ve büyüme arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için Dumitrescu & Hurlin (2012) testi kullanılmıştır. Öncesinde yatay kesit bağımlılığı testi ve bu testte çıkan sonuca göre ikinci nesil birim kök testlerinden Cross-sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) Birim Kök Testi kullanılmıştır. Testlerin analiz için sorunsuz bir şekilde sonuçlanmasının ardından uygulanan

Dumitrescu & Hurlin (2012) nedensellik testine göre değişkenler arasında sıkı bir sebep sonuç ilişkisi tespit edilmiştir.

Finansal gelişmişlik ile büyüme arasında tespit edilen iki taraflı nedensellik ilişkisi, bu iki değişken arasındaki ilişkiyi açıklayan teorilerden arz öncüllü görüş ve talep takipli görüşün yalnız başına yeterli olmadığı ve her ikisini de kapsayan karşılıklı etkileşim görüşünün kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Buna göre finansal piyasalarda yaşanan gelişmeler ekonomik büyümede bir değişiklik meydana getirmekte, aynı zamanda bu değişim finansal piyasaların da etkilenmesine neden olmaktadır. 24 Asya ülkesi için yapılan bu çalışma, iki değişken arasında herhangi bir etkileşimin bulunmadığını iddia eden ilişkisizlik görüşünü reddetmektedir. İktisat politikalarının belirlenmesinde her iki değişkenin birbirini etkilediği dikkatle göz önünde tutulmalıdır. Kısaca yapılacak bir müdahalenin ekonomide zincirleme etkisi olacaktır.

KAYNAKÇA

Akyüz, Y. (1993). Financial liberalization: the key issues. (Ed. Akyüz, Y., Held, G.). Santiago: S.R.V. Impresos S.A.

Alper, C.E ve Öniş, Z. (2001). Finansal küreselleşme, demokrasi açığı ve yükselen piyasalarda yaşanan sürekli krizler: sermaye hareketlerinin liberalleşmesi sonrasında Türkiye deneyimi. Doğu Batı Dergisi, 17 (4), 203–225.

Aslan, Ö. ve Korap, H.L. (2006). Türkiye’de finansal gelişme ekonomik büyüme ilişkisi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(17), 1-20.

Aslan, Ö. ve Küçükaksoy İ. (2006). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisi üzerine ekonometrik bir uygulama. İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, 4,12-28.

Bağcı, A. (2017). Tasarruf, finansal gelişmişlik ve büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisi örneği (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Bağcı, H. (2018). Finansal gelişmişlik endeksi oluşturulması: OECD ülkelerinde bir uygulama. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16 (özel sayı), 238-254

Bozoklu, Ş. ve Yılcı, V. (2013). Finansal gelişme ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: gelişmekte olan ekonomiler için analiz. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 28(2), 161-187.

Cicioğlu, Ş. (2009). Finansal serbestleşme sürecinde Türkiye ekonomisinde finansal derinlik ve baskınlık analizi (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Çiftçi,D.D. (2015). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: bir genişletilmiş Solow büyüme modeli denemesi ve ampirik bir uygulama (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, Türkiye.

Güneş, S. (2013). Finansal gelişmişlik ve büyüme arasındaki nedensellik testi. Doğu Üniversitesi Dergisi, 14 (1), 73-85.

Has, H. (2007). Spekülatif sermaye hareketlerinin kontrolü ve Türkiye için politika önerileri. Sermaye Piyasası Kurulu Denetleme Dairesi Yeterlilik Etüdü, İstanbul.

Kar, M. ve Kara, M.A. (2001). Finansal entegrasyon ve sermaye akışkanlığı: Türkiye örneği. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 16(180), 62-71.

Kar, M. ve Seyhan T. (2002). A critical survey of the empirical studies on financial liberalization in Turkey. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 29-45.

Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 35, 690-702.

Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1988), 3-42.

Lynch, D. (1996). Measuring financial sector development: a study of selected Asia-pacific countries. *The Developing Economies*, 3(1996), 1-33.

McKinnon, R. I. (1973). Money and capital in economic development (1. Baskı). Washington: The Brookings Institution.

Mollaahmetoğlu, E., ve Topak, M. S. (2017). The impact of global capital flows on firms' performance: evidence from Turkey. *İGÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 1- 16.

Onur, S. (2005). Finansal liberalizasyon ve GSMH büyümesi arasındaki ilişki. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 127-152.

Patrick, H.T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14 (2), 174-189.

Robinson, J. (1952). The generalization of the general theory in the rate of interest and other essays. London MacMillan, 67-142.

Shaw, E. S. (1973). Financial deepening in economic development (1.Baskı). New York: Oxford University Pres.

Ülgener, S. (1991). Milli gelir istihdam ve iktisadi Büyüme (7. Basım). Der Yayınları: İstanbul.

Xu, Ying. (2011). Towards a more accurate measure of foreign bank entry and its impact on domestic banking performance: the case of China. *Journal of Banking and Finance*, 35(4), 886-901.

Yetiz, F. (2016). Finansal derinleşme ve ekonomik büyüme. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(1), 109-125.

Zengin, B. (2023). Finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye ekonomisinin Toda-Yamamoto yaklaşımıyla analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 2331-2346.

KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ'NDEKİ YABANCI YATIRIM ORTAMI

Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

ihsugozu@manas.edu.kg

Nurzat CEEMBAEVA

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

nurzat.zheembaeva@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada, Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki yatırım ortamının ana özellikleri ele alınmaktadır. Bununla birlikte kategoriler halinde bu yatırım ortamının avantajları dezavantajları güçlü ve zayıf yönleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kırgızistan'ın, her ne kadar millet tarihi olarak eski çağlara dayanan bir geçmişi olsa da Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından itibaren bağımsızlığını henüz yeni kazanmış olması dolayısıyla ekonomisini hızlı bir şekilde istikrarlı hale getirmek için çabalayan genç bir Cumhuriyettir. Yatırımın, üretimin ve kalkınmanın gerçekleşmesi için en önemli adımlardan bir tanesi de yabancı yatırımların ülkeye çekilmesidir. Özellikle doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeye olumlu etkisi ile ilgili oldukça fazla çalışma bulunduğundan dolayı genel kabul gören düşünce pozitif etkisi olduğu üzerinedir. Bu çalışmada bu düşünce temel alınarak ülkedeki yabancı yatırım ortamı araştırılmıştır. Kırgızistan'da yabancı sermaye yatırımlarını çekmek ve yabancı yatırım yapılmasını kolaylaştırmak için çeşitli yasal veya idari düzenlemeler yapılmıştır. Bunun yanında Kırgızistan'ın jeopolitik olarak önemli bir konumda bulunması, İpek yolu güzergahı üzerinde yer alması ve önemli doğal kaynaklara ve güzelliklere sahip olması dolayısıyla yabancı yatırım açısından oldukça avantajlı durumdadır. Ancak genç bir devlet olmasından dolayı henüz siyasi istikrarın tam anlamıyla yerleşmemiş olması, bu açıdan dezavantajlı durumu göstermektedir. İdari yapıdaki sorunların da bir an önce aşılması beklenmektedir. Bunun neticesinde ülkenin yabancı yatırımlar açısından oldukça avantajlı bir hale geleceği ve kalkınmanın daha hızlı gerçekleşeceği düşünülmektedir. Çalışmada bu sürecin teorik altyapısı ve ana belirleyiciler üzerinden yatırım ortamı ile ilgili değerlendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Kırgız Cumhuriyeti, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Dış Ticaret, İpek Yolu, Yatırım Ortamı

FOREIGN INVESTMENT ENVIRONMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ

Nurzat CEEMBAEVA

ABSTRACT

In this study, the main features of the investment climate in the Kyrgyz Republic are discussed. In addition, the advantages, disadvantages, strengths and weaknesses of this investment environment are tried to be evaluated in categories. Although Kyrgyzstan has a history dating back to ancient times as a nation, it is a young republic striving to stabilize its economy rapidly due to the fact that it has just gained its independence since the collapse of the Soviet Union. One of the most important steps for the realization of investments, production and development is the attraction of foreign investments to the country. Especially since there are many studies on the positive effect of foreign direct investments on economic growth, the generally accepted idea is that it has a positive effect. In this study, the foreign investment environment in the country was investigated based on this idea. Various legal or administrative regulations have been made in Kyrgyzstan to attract foreign capital investments and facilitate foreign investment. In addition, Kyrgyzstan is in a very advantageous situation in terms of foreign investment due to the fact that it is located in a geopolitically important geography, located on the Silk Road route, has important natural resources and beauties. However, since it is a young state, the fact that political stability has not yet been fully achieved shows the disadvantageous situation in this respect. The problems in the administrative structure are expected to be overcome as soon as possible. As a result, it is thought that the country will become very advantageous in terms of foreign investments and development will be realized faster. In this study, the theoretical background of this process and evaluations about the investment climate through the main determinants are put forward.

Keywords: Kyrgyzstan, Kyrgyz Republic, Foreign Direct Investment, Foreign Trade, Silk Road, Investment Climate

1. GİRİŞ

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'da bulunan ve yaklaşık yedi milyon nüfusa sahip olan bir ülkedir. Gelirin kişi başına paylaşımının oldukça düşük düzeyde olduğu ülkede kalkınma yeterli düzeyde sağlanmamıştır. Bu açıdan Kırgızistan'da yurtiçi tasarrufların yetersizliği dolayısıyla elverişli bir yatırım ortamının oluşturulması ve yabancı yatırımların ülkeye çekilmesinin gerekli olduğu üzerinde ittifak edilen bir konudur.

Bir ülke için yabancı yatırım, ülkenin ekonomisine yabancı yatırımcılar (şirketler, bireyler veya hükümetler) tarafından yapılan sermaye yatırımlarını ifade etmektedir. Bu yatırımlar sanayi, tarım, enerji, finans, altyapı ve diğerleri gibi farklı sektörlerle yönelik olabilir (Çetintaş, 2001: 1-7). Yabancı yatırım, doğrudan yatırım ve portföy yatırımı da dahil olmak üzere çeşitli şekillerde olabilir (Caves, 1971: 1-27): Doğrudan yatırım (doğrudan yabancı yatırım), alıcı ülkedeki işletmelerin, hisselerin, gayrimenkullerin veya diğer varlıkların oluşturulması veya satın alınması için sermaye yatırımdır. Doğrudan yatırım genellikle uzun vadeli yatırımları ve yatırımcının

işletmenin yönetimine katılımını içerir (Asiedu, 2002: 107- 119) Portföy yatırımı, alıcı ülkede ihraç edilen hisse senetleri, tahviller veya diğer menkul kıymetler gibi finansal varlıkların satın alınmasını ifade eder. Doğrudan yatırımın aksine, portföy yatırımı işletmenin yönetimine katılımı içermez ve daha kolay geri döndürülebilir olabilir. (Braunstein, 2000: 1157-1172)

Kırgızistan'da yatırım, ülkenin ekonomik kalkınmasının en önemli bileşenlerinden biridir. Kırgız hükümeti, iş için elverişli koşullar yaratarak ve çeşitli teşvikler ve garantiler sağlayarak aktif bir şekilde yabancı yatırım çekmeye yönelik politikalar uygulamaktadır. Yatırım çeken ana sektörlerden biri de başta altın olmak üzere madenlerin çıkarılmasıdır (Abyshov, 2011: 111-113). Kırgızistan, Orta Asya'daki en büyük altın üreticilerinden biridir. Centerra Gold ve Chaarat Gold Holdings gibi yabancı şirketler ülkedeki altın yataklarının araştırılması ve geliştirilmesine aktif olarak yatırım yapmaktadır (Sagandykov, 2010: 378). Turizm de Kırgızistan'da yatırım için önemli bir potansiyel teşkil etmektedir. Ülkenin eşsiz manzaraları, dağ zirveleri ve kültürel mirası onu macera ve eko-turizm için cazip bir yer haline getirmektedir. Yatırımcılar otel, restoran, seyahat acentesi ve diğer turizm işletmelerini açmak için yatırım yapabilirler (Sayakbaeva, 2018: 111-114). Kırgız hükümeti aktif olarak altyapıya yatırım çekmeyi de amaçlamaktadır. Bu, bir yol ağının, enerji projelerinin, su tedarikinin ve diğer önemli altyapı tesislerinin geliştirilmesi şeklinde olabilir. Örneğin, Kırgızistan üzerinden bir demiryolu hattı döşenmesini konu alan Trans-Afgan demiryolu projesi, önemli yatırım çekebilecek ve bölgedeki ulaşım altyapısının gelişimine katkıda bulunacaktır.

2. KIRGIZİSTAN'DA YATIRIM ORTAMININ BELİRLEYİCİLERİ

Kırgız Cumhuriyeti'ndeki yatırım ortamı son yıllarda giderek iyileşmekte ve ülkeyi yatırımcılar için cazip bir yer haline getirmektedir. Hükümet, iş ve yatırım için elverişli koşullar oluşturmak üzere aktif olarak çalışmaktadır. Son yıllarda Kırgızistan bölgedeki en reformcu ekonomilerden biri olarak kabul edilmektedir. Dünya Bankası'nın Doing Business 2022 raporuna göre Kırgızistan, dünyanın "iş yapma kolaylığı" sıralamasında 70. sırada yer almıştır. Bu, ülkenin iş kurma, mülk tescili, kredi alma ve iş yapmanın diğer önemli yönleri için prosedürleri iyileştirdiği anlamına gelmektedir. Kırgızistan ayrıca yabancı yatırımcılar için vergi indirimleri ve sermayeyi serbestçe hareket ettirebilme gibi teşvik ve garantilere sahiptir. Kırgız hükümeti, uluslararası kuruluşlarla iş birliği yaparak ve çeşitli destekler sağlayarak aktif bir şekilde yabancı yatırım çekmektedir (Alibekova, 2013: 124). Buna ek olarak Kırgızistan, Orta Asya ve Çin arasındaki ana ticaret yollarının kavşağında stratejik bir konuma sahiptir. Bu durum lojistik, imalat ve turizm gibi ekonominin çeşitli sektörlerinde yatırım için cazip fırsatlar sunmaktadır. Elverişli mevzuat, iyi gelişmiş bir mali sistem, düşük vergiler, öncelikli sektörler ve altyapı projeleri yatırımcılar için cazip koşullar oluşturmaktadır (Ivanesenko, 2007: 27). Bu hedeflere ulaşmak ve geçiş döneminin izlerinden kurtulmak için Kırgız hükümeti, elverişli bir yatırım ortamı sağlamak ve yabancı yatırımcıların haklarını korumak için bir dizi yasal önlem almıştır (Pashalieva ve Kahrıman, 2016: 164). Bu yasal önlemler aşağıda sıralanmaktadır:

– 2003 yılında ülke, yabancı şirketlerin yatırım faaliyetlerini düzenleyen ana mevzuat haline gelen Yabancı Yatırım Yasası'nı kabul etmiştir. Kanun, yabancı yatırımcılara yerel yatırımcılarla karşılaştırılabilir eşit haklar ve garantiler sağlamaktadır. Ayrıca yatırımların korunması ve yatırımcılar ile devlet arasındaki anlaşmazlıkların düzenlenmesi için mekanizmalar sağlamaktadır (Artykbaev, 2011: 172; invest.gov.kg, 05.05.2023).

– Yabancı yatırımları çekmek ve ülkenin belirli bölgelerinde ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla Serbest Ekonomik Bölgeler Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun, serbest ekonomik bölgelerde faaliyet gösteren yatırımcılar için özel vergi, gümrük ve idari ayrıcalıklar sağlamaktadır. Ayrıca yabancı şirketler için basitleştirilmiş kayıt prosedürleri sağlamakta ve bu bölgelerde faaliyet göstermelerini kolaylaştırmaktadır. Kırgızistan'da Manas İş Parkı ve Bordunsky İş Parkı gibi özel ekonomik bölgeler bulunmaktadır (invest.gov.kg, 05.05.2023).

– Enerji, ulaşım ve iletişim gibi büyük altyapı projelerine yatırım çekmek amacıyla Kırgızistan, Kamu-Özel Sektör Ortaklığı Kanunu'nu kabul etmiştir. Bu yasa, altyapı projelerinin uygulanmasında kamu makamları ile özel yatırımcılar arasındaki iş birliğine yönelik kural ve usulleri tanımlamaktadır. Kamu-Özel Sektör Ortaklığı Kanunu, yatırımcılara uzun vadeli yatırım istikrarı garantileri, vergi politikalarının öngörülebilirliği ve gerekli izin ve ruhsatların alınmasında yardım sağlamaktadır (Sayakbaeva, Dzhorobekova., 2020: 274-278, gov.kg, 05.05.2023).

– Kırgızistan ayrıca yabancı yatırımcıların hak ve menfaatlerini koruyan bir Yatırım Koruma Kanunu kabul etmiştir. Yasa, yatırım anlaşmazlıklarının karara bağlanması ve hükümetin suiistimalleri nedeniyle yatırımcıların uğradığı zararların tazmini için mekanizmalar sağlamaktadır. Ayrıca yatırımların ve yatırımlardan elde edilen gelirin ülke dışına serbestçe transferini garanti altına almaktadır (gov.kg, 05.05.2023).

– Adil rekabetin sağlanması ve tekelleri davranışların önlenmesi amacıyla Rekabet Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun, haksız rekabetin yanı sıra yabancı yatırımcılara karşı ayrımcılığı da yasaklamaktadır. Yabancı yatırımlar için cazip bir faktör olan iş için elverişli ve açık bir ortamı teşvik etmektedir (Edwin ve Lai, 2001:61-81, invest.gov.kg, 05.05.2023).

Kırgızistan'daki yabancı yatırım yasaları, elverişli bir yatırım ortamı yaratılmasında ve yabancı sermayenin çekilmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Yabancı yatırımcıların haklarını ve çıkarlarını korumak, vergi ve idari tercihler sağlamak, şirket tescil ve işletme prosedürlerini basitleştirmek ve devlet ile özel yatırımcılar arasındaki iş birliğini teşvik etmeye yöneliktir (Ayupov, 2012: 351). Kırgız hükümeti, ülkenin ekonomik kalkınmasını geliştirmek ve vatandaşlarının yaşamlarını iyileştirmek amacıyla yatırım mevzuatını iyileştirmek ve yatırımcılar için elverişli koşullar yaratmak için çalışmaya devam etmektedir. Dış yatırım yasalarının kabul edilmesine rağmen, Kırgızistan'da hala bazı zorluklar ve sorunlar vardır. Bunlardan bazıları süreçlerin yeterince şeffaf olmaması, izin ve ruhsat almada yaşanan zorluklar, yüksek bürokrasi ve yolsuzluktur. Kırgız hükümeti yatırım ortamını iyileştirmeye devam etmeli, bu sorunları ele almalı ve daha fazla yabancı yatırım çekmek için yasaları uygulamalıdır. Genel olarak, Kırgızistan'daki dış yatırım yasaları yabancı sermayeyi çekmek, ekonomik kalkınmayı teşvik etmek ve elverişli bir yatırım ortamı yaratmak için önemli bir araçtır. Yabancı yatırımcılar için yasal koruma ve güvenceler sağlamakta ve altyapı gelişimini, rekabeti ve uzun vadeli iş birliğini

teşvik etmektedirler. Kırgızistan Hükümeti, ülkenin sürdürülebilir ekonomik kalkınmasını ve refahını sağlamak amacıyla yatırım ortamını iyileştirme ve yatırımcılar için elverişli koşullar yaratma çabalarını sürdürmelidir (Ayupov, 2012: 351).

Kırgızistan'da hükümet, dış yatırımı teşvik eden ve ekonomik büyümeyi canlandıran bir vergi ortamı yaratmak için adımlar atmaktadır. Yabancı yatırımları çekmek için vergi teşvikleri ve tercihleri sağlamaktadır. Yatırımcılar gelir vergisi muafiyeti, katma değer vergisi (KDV), emlak vergisi ve diğer vergi teşviklerinden yararlanabilmektedir. Bu tür önlemler yatırımcılar üzerindeki vergi yükünü azaltmakta ve yatırımları daha cazip hale getirmektedir. (invest.gov.kg, 05.05.2023). Kırgızistan, çeşitli ülkelerle bir dizi uluslararası çifte vergilendirme anlaşması imzalamıştır. Bu, yatırımcıları çifte vergilendirmeden korur ve vergi yükümlülüklerini optimize etmek için vergi teşviklerini ve çifte vergi anlaşmalarını kullanmalarına olanak tanır (invest.gov.kg, 05.05.2023). Kırgızistan, yatırımcılar için basitleştirilmiş vergi raporlama ve ödeme prosedürleri sağlamaktadır. Bu, daha kısa raporlama sürelerini, vergi beyannamelerinin elektronik olarak doldurulmasını ve vergilerin ödenmesini ve daha basit vergi dairesi inceleme prosedürlerini içerir. Bu tür önlemler idari engelleri azaltmakta ve yatırımcılar için vergi uyumunu basitleştirmektedir (invest.gov.kg, 05.05.2023). Ülke, yurt içinde üretilmeyen ve yatırım projelerinde kullanılan ekipman, hammadde ve malzemelere ithalat vergilerinden muafiyet tanımaktadır. Bu, dış yatırımların maliyetini azaltmaya yardımcı olur ve üretim ve ihracatı teşvik eder. Kırgızistan, hükümet ve yatırımcılar arasında yatırım sözleşmeleri imzalama imkanı sunmaktadır. Yatırım sözleşmeleri, yatırımcılara belirli bir süre için ek garantiler ve vergi rejiminde istikrar sağlayabilir. Bu da yatırımcılar için güven ve öngörülebilirlik yaratarak yabancı yatırımların artmasına yardımcı olur. Hükümet turizm, tarım, bilgi teknolojisi ve diğerleri gibi belirli ekonomik sektörler için özel vergi teşvikleri sağlar. Bunlar arasında indirimli vergi oranları, vergi muafiyetleri ve diğer avantajlar yer alabilir. Bu tür teşvikler öncelikli sektörlerin gelişimini teşvik etmeyi ve bu sektörlere yatırım çekmeyi amaçlamaktadır. Vergi sistemi, yabancı yatırımların Kırgızistan'a çekilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Vergi teşvikleri, uluslararası çifte vergilendirme anlaşmaları, basitleştirilmiş vergi raporlama prosedürleri, ithalat vergilerinden muafiyet, yatırım sözleşmeleri ve özel vergi teşvikleri Kırgızistan'ı yabancı yatırımcılar için cazip bir ülke haline getirmektedir. Kırgız hükümeti, yatırımcılar için istikrar ve öngörülebilirlik sağlamak ve elverişli bir yatırım ortamı yaratmak amacıyla vergi sistemini iyileştirmek için çalışmaya devam etmektedir (Zapaiskiy, 1987, 123-150).

Altyapı geliştirme Kırgızistan'ın önceliklerinden biridir. Ülke, karayolları, demiryolları ve havaalanları dahil olmak üzere ulaşım sistemlerini modernize etmek için aktif olarak çalışmaktadır. Kırgızistan ayrıca Orta Asya'da stratejik bir coğrafi konuma sahiptir ve Çin, Rusya ve diğer ülkeler arasındaki ticaret için bir geçiş yoludur. Ülke, yatırımcılar için daha verimli ticaret ve lojistik sağlamak amacıyla karayolları, demiryolları, havaalanları ve limanlar dahil olmak üzere ulaşım altyapısını geliştirmektedir (Ongoro, 2006: 203).

2.1. Dış Yatırım Açısından Kırgızistan'da Finansal Yapı

Finansal yapı, dış yatırımların ekonomiye çekilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yatırımı daha cazip ve erişilebilir kılan koşulları yaratarak, gerekli altyapı ve hizmetleri sağlayacak, yatırımcıların çıkarlarını koruyacak ve ülkenin ekonomik büyümesi ve kalkınması üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilecek dış yatırım akışını kolaylaştıracaktır. Böylece yatırımcıların yatırım kararları alabilmeleri için gerekli bilgi, araç ve hizmetlere erişimini sağlayacaktır çünkü finansal altyapı, yatırımcılar ile finansman gerektiren potansiyel projeler veya işletmeler arasında bir aracıdır (Litvinova, 2011: 161-169). Bundan dolayı Kırgızistan'da hükümet, yatırımcıların çeşitli finansal hizmetlere ve kaynaklara erişimini sağlayarak finansal altyapıyı geliştirmek ve güçlendirmek için önlemler almaktadır. Bu önlemler, avantajlar ve dezavantajlar ile hedef ve sonuçlara yönelik tespitler aşağıda başlıklar halinde değerlendirilmektedir.

2.1.1. Bankacılık Sistemi

Piyasa ekonomisinin en önemli kollarından biri olan bankacılık sistemi, işletmeler ve bir bütün olarak toplum hayatı üzerinde büyük ve çok yönlü bir etkiye sahiptir. Sadece parasal sermayenin sektörler arası ve bölgeler arası yeniden dağıtım mekanizmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda ülkenin ekonomik sisteminin uzlaşma ve ödeme mekanizmalarının kilit bir unsurudur. Devletin bankacılık sisteminin durumu, ulusal para biriminin güvenliğini ve istikrarını önemli ölçüde etkiler (Sotnikova ve Tkacheva, 2015:261).

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bankacılık sistemi, sistemin ilk kademesinin Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Bankası tarafından temsil edildiği ve ikinci kademenin ticari bankalar tarafından temsil edildiği iki kademeli bir sistemdir. Merkez Bankası'nın amacı, uygun para politikasının uygulanması yoluyla fiyat istikrarını sağlamak ve sürdürmektir. Bu amaç doğrultusunda, Kırgızistan Merkez Bankası'nın temel görevi, ulusal para biriminin satın alma gücünü korumak, cumhuriyetin uzun vadeli ekonomik büyümesini teşvik etmek için cumhuriyetin bankacılık ve ödeme sisteminin verimliliğini, güvenliğini ve güvenilirliğini sağlamaktır (Sampieva ve Bektenova, 2017: 102-103).

Bankacılık sektörünün varlığı, reel sektörün gelişme derecesine bağlıdır. Bankacılık sektörünün dinamik gelişimine GSYH büyümesi eşlik eder. Kırgızistan'ın bankacılık sektörü son yıllarda yavaş gelişmektedir. Küçük zorluklara rağmen, bankacılık faaliyetinin ana göstergelerinde olumlu gelişme eğilimleri vardır. Kırgızistan'da bankacılık sektörünün finansal aracı olarak rolü çok yavaş bir hızda büyümektedir. Kırgızistan'da bankacılık rekabetinin gelişimi yavaştır ve ekonominin reel sektörü henüz bankalardan gelen ucuz kredi kaynaklarına doymuş değildir. Tüm bunlar bankacılık rekabetini bilimsel araştırmanın önemli nesnelere biri haline getirmektedir (Niyazaliev, 2014: 118).

Kırgızistan, çok çeşitli finansal hizmetler sunan ticari bankalardan oluşan iyi gelişmiş bir bankacılık sistemine sahiptir. Bankalar yatırımcılara banka hesapları, krediler, döviz bozdurma, finansal varlık yönetimi ve diğer finansal işlemler sunmaktadır. Buna ek olarak, bankalar küçük ve orta ölçekli işletmelere finansal destek sağlayarak girişimciliği teşvik etmekte ve yatırım çekmektedir (Sayakbaeva ve Omurakova, 2019: 269-273).

Kırgızistan'ın bankacılık sektörü, gelişmekte olan piyasalarla ilgilenen dış yatırımcılar için cazip bir fırsat sunmaktadır. Orta Asya'da bulunan Kırgızistan, finansal hizmetler sektöründe dinamik bir ekonomiye ve daha fazla büyüme potansiyeline sahiptir. Kırgızistan'ın bankacılık sektörünün en önemli özelliklerinden biri de yabancı yatırımlara olan açıklığıdır. Yabancı yatırımcılar ticari bankalarda yüzde yüz yabancı mülkiyete hak kazanabilmektedirler. Bu, gelişmekte olan finansal piyasalara yatırım yapmak isteyen dış yatırımcılar için elverişli bir ortam oluşturmaktadır.

Kırgızistan'ın bankacılık sektörü ticari bankalar, mikro finans kuruluşları ve kredi birliklerinden oluşmaktadır. Ticari bankalar piyasadaki ana oyuncular ve bireylere ve işletmelere hizmet vermek, borç verme, mevduat işlemleri, uluslararası ödemeler ve ticaret finansmanı gibi çok çeşitli hizmetler sunmaktadır.

Kırgızistan'daki bankacılık sektörü istikrarlı ve giderek gelişen bir sektördür. Ticari bankaların faaliyetleri Kırgızistan Merkez Bankası tarafından sıkı bir şekilde düzenlenmektedir. Kırgızistan Ulusal Bankası, şeffaflığın artırılması, risklerin azaltılması ve kurumsal yönetişimin iyileştirilmesine yönelik hedeflere odaklanarak sektörün gelişimine aktif olarak katkıda bulunmaktadır (Gyiazov, 2011: 58, nbkr.kg, 05.05.2023).

2.1.2.Borsa

Kırgızistan'daki borsa faaliyeti, ülkedeki menkul kıymet ticaretinin ana organizatörü olan Kırgızistan Ulusal Borsası'nda (NBK) gerçekleştirilmektedir. Kırgızistan Ulusal Borsası, menkul kıymet işlemlerini yürütmek için elektronik bir platform sunmaktadır. Bu, yatırımcıların borsada fiziksel olarak bulunmaya gerek kalmadan uzaktan teklif vermelerine olanak tanır. Kırgızistan Ulusal Borsasında, hisse senetleri, tahviller ve fonlar dahil olmak üzere çeşitli menkul kıymetler ticareti yapmak mümkündür. Yatırımcılar portföylerini çeşitlendirme ve yatırım stratejilerine ve risklerine uygun araçları seçme şansına sahiptir. Kırgızistan Ulusal Borsasında ticaret, Kırgızistan Ulusal Bankası ve Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu tarafından düzenlenir. Düzenleyiciler kurallara uyumu izler ve ticaretin şeffaflığını, yatırımcıların çıkarlarını korumayı ve piyasanın etkin işleyişini sağlar. Kırgızistan borsası nispeten genç ve az gelişmiştir, bu da likiditesine ve ticaret hacmine yansır. Ticaret hacimleri gelişmiş borsalara kıyasla daha düşük olabilir. Bununla birlikte, bu aynı zamanda daha küçük hacimlerin daha çevik ve hızlı ticaret için bir fırsat sağlayabileceği anlamına gelir (Gavrilenko, 2017: 72).

Kırgızistan'ın borsa sektörü daha fazla gelişme ve büyüme potansiyeline sahiptir. Hükümet ve düzenleyiciler olumlu bir yatırım ortamı yaratmaya, pazar şeffaflığını artırmaya ve daha fazla yabancı yatırım çekmeye çalışıyorlar. Bu, piyasa likiditesinin artmasına ve yatırım fırsatlarının artmasına katkıda bulunabilir.

2.2. Uluslararası İş Birliği

Orta Asya'da yedi milyon nüfusa ve 11 Milyar Dolar milli gelire sahip olan bir ülke olan Kırgızistan, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek için yabancı yatırımları aktif olarak çekmeyi ve desteklemeyi amaçlamaktadır. Bu hedefe ulaşmak için ülke aktif olarak uluslararası iş birliğini geliştirmekte ve desteklemektedir. Kırgızistan, Avrasya Ekonomik Birliği (Eurasian

Economic Union-EAEU veya EEU), Şanghay İşbirliği Örgütü (Shanghai Cooperation Organisation-SCO) ve diğerleri gibi çeşitli bölgesel entegrasyon örgütlerinin üyesidir. Bu örgütlere katılım, Kırgızistan'ın ülkeye yabancı yatırımları çeken büyük pazarlara ve ekonomik fırsatlara erişmesini sağlamaktadır. Kırgızistan aktif olarak müzakere etmekte ve diğer ülkelerle ikili yatırım anlaşmaları yapmaktadır. Bu anlaşmalar yatırımcılara koruma, faydalar ve garantiler sağlamakta ve yatırım anlaşmazlıklarını çözmek için mekanizmalar oluşturmaktadır. Bu tür anlaşmalar yabancı yatırımcılar için elverişli ve şeffaf bir ortam yaratmaktadır.

Kırgızistan, ülkedeki yatırım ortamını iyileştirmek için adımlar atmaya devam etmektedir. Buna yabancı yatırımların tescil prosedürlerinin basitleştirilmesi, yasal ve iş ortamının iyileştirilmesi, yolsuzlukla mücadele ve şeffaflığın artırılması dahildir. Bu tür önlemler yabancı yatırımcıların güvenini artırmayı ve Kırgızistan'daki başarılı faaliyetleri için koşullar yaratmayı amaçlamaktadır. Kırgızistan, çeşitli ülkelerde düzenlenen uluslararası yatırım forumlarına ve sergilere aktif olarak katılmaktadır. Bu etkinlikler Kırgızistan'ın yatırım fırsatlarını sunmak, yabancı yatırımcıları çekmek ve iş bağlantıları kurmak için bir platform sunmaktadır. Bu tür etkinliklere katılım, Kırgızistan'ın uluslararası yatırım topluluğunun dikkatini çekmesine ve yatırım avantajlarını geliştirmesine olanak tanır. Kırgızistan, ulaşım ağları, enerji, telekomünikasyon ve diğer endüstriler de dahil olmak üzere altyapısını geliştirmek için aktif olarak çalışmaktadır. Altyapının geliştirilmesi, bu sektörlere yabancı yatırımların çekilmesi için koşullar yaratmaktadır. Buna ek olarak, ülke vergi indirimleri, serbest ticaret bölgeleri ve yatırımcıların Kırgızistan'ı yatırım için daha cazip hale getirmeleri için diğer ayrıcalıklar gibi özel yatırım koşulları sunmaktadır (Misnik, 2013: 341).

Uluslararası iş birliği, Kırgızistan'ın yatırım ortamını sürdürme stratejisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bölgesel ve uluslararası örgütlere aktif katılım, ikili yatırım anlaşmalarının imzalanması, uluslararası yatırım forumları ve sergiler aracılığıyla yabancı yatırımların teşvik edilmesi, altyapının geliştirilmesi, uluslararası yatırım projelerine destek verilmesi, uluslararası finans kuruluşlarına katılım ve insan sermayesinin geliştirilmesi gibi tüm bu önlemler Kırgızistan'da elverişli bir yatırım ortamının oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

Uluslararası iş birliği, Kırgızistan'ın yabancı yatırımların sürdürülmesinde ve çekilmesinde önemli bir araçtır. Uluslararası ilişkilerin geliştirilmesi ve desteklenmesi, bölgesel ve uluslararası örgütlere katılım, yabancı yatırımcıların katılımı ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi, Kırgızistan'ın ekonomik büyümesine, yeni istihdam yaratılmasına ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (Misnik, 2013: 341).

2.3. Finansal İnovasyon

Kırgızistan, finansal inovasyonu ve yeni finansal araçların geliştirilmesini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Buna dijital ödeme sistemlerinin, fintech start-up'larının ve yatırımcılar ve girişimciler için finansal hizmetlere erişimi iyileştirmeye yardımcı olan diğer teknolojik çözümlerin geliştirilmesi de dahildir (Gyiazov, 2011: 58).

Mali sistem, Kırgızistan'a dış yatırım çekilmesinde kilit bir rol oynamaktadır. İyi gelişmiş bir bankacılık sistemi, borsa, hükümet desteği, uluslararası iş birliği, finansal yenilik ve finansal

eğitim, elverişli bir yatırım ortamına katkıda bulunur. Kırgızistan, daha fazla sermaye çekmek ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla mali sistemi ve dış yatırım koşullarını iyileştirmek için çalışmaya devam etmektedir (Sayakbaeva ve Omurakova, 2019: 269-273).

2.4. Turizm

Turizm, bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli hizmet sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, turizm potansiyeline sahip gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine yönelerek, ekonomik kalkınmalarını hızlandırmaya ve gelir dağılımı yoluyla ülke içi refahı artırmaya çalışmaktadır (Çetintaş ve Bektaş, 2008: 37).

Kırgızistan, turizmin gelişmesini destekleyen doğal kaynaklar açısından zengindir. Günümüzde Kırgızistan'da turizmin öncelikli alanları sağlık ve tıp, kayak, tatil ve eğlence turizmidir (Sarieva, 2015: 116). Ülke çok sayıda tedavi edici çamur, mineral ve termal kaynak rezervine, ekolojik olarak temiz ve güzel manzaralara sahiptir. Tüm bunlar turizm ve tatil köyü rekreasyonu için benzersiz koşullar yaratmaktadır. Kırgızistan turizmde güçlü rekabet avantajlarına sahiptir. Her şeyden önce, yaşayan zengin orijinal kültür ve gelenekler, tarih, korunmuş ekolojidir (Tolonov, 2020: 182).

Kırgızistan, turizm endüstrisinin gelişimi için büyük bir potansiyele sahiptir. National Geographic Traveler, İngiliz Financial Times 2016 gibi yetkili yayınların turizm derecelendirmelerinde tartışmasız bir lider haline geldi ve cumhuriyetimizi yedi dünya ülkeleri ülke listesine dahil etmiştir (Karimova, 2020:48). Büyük turizm potansiyeline sahip Kırgızistan için, yabancı turistlerin en çok ilgisini çeken tıp, gastronomi, iş turizmi gibi ülke için yeni alternatif destinasyonlar geliştirmek de önemlidir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nde turizmin gelişmesinin temel sorunları, hala yetersiz gelişmiş turizm altyapısı, düşük hizmet seviyesi ve konuklara hizmet kültürüdür.

Turizmin gelişmesinde özellikle önemli olan, girişimciliğin devlet tarafından desteklenmesi, cazip bir yatırım ortamının oluşturulması, turistlere açık bir ülke olan Kırgızistan'ın çekici bir imajının oluşturulmasıdır. Turizm sektörünün istatistiki verilerinin toplanması ve işlenmesi için devlet bilgi merkezinin oluşturulması, turizm hizmetleri pazarının incelenmesine, stratejinin oluşturulmasına, turizm gelişim yönlerine olan talebin belirlenmesine katkıda bulunacaktır (Akyzbekova ve Kanatbekova, 2016: 22). Modern turizm, yüksek düzeyde istihdam ve turizme katılan insanların refahını sağlama potansiyeline sahip, oldukça karlı, çok sektörlü bir komplekstir. Dünya Turizm Örgütü'ne göre turizm, dünya ekonomisinin yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır ve yıllık ortalama büyüme oranı %4-5 civarındadır. Büyüme oranı yüzde 4-5 civarındadır (Tolonov, 2020: 182).

Şu anda turizm endüstrisi işletmeleri kendi gelişimleri için yollar bulmaya, dış ortamdaki değişikliklere esnek bir şekilde yanıt vermeye, rekabet gücünü korumanın yollarını aramaya ve piyasa koşullarında etkili bir gelişim sağlamaya zorlanmaktadır. Yatırımların turizm alanına aktif bir şekilde çekilmesi, Cumhuriyetin turizm endüstrisinin altyapısının geliştirilmesine önemli bir katkıda bulunmaya yardımcı olacaktır. Yatırım çekme biçim ve yöntemlerinin geliştirilmesi,

turistlere çeşitli hizmetler sunan işletmelerin yatırım faaliyetlerinde gelişmekte olan ülkelerin olumlu deneyimlerinin kullanılması, ülkenin turizm sektöründeki yatırım ortamını iyileştirmesine yardımcı olacaktır. Turizm potansiyelinin hayata geçirilmesi için gerekli olan yatırım kaynaklarındaki ihtiyaçların tanımlanmasına, turizm endüstrisinin altyapı nesnelere yatırım faaliyetlerini teşvik eden uygun örgütsel ve ekonomik mekanizmaların oluşturulmasına da dikkat etmek gerekir. Dünya deneyiminin de gösterdiği gibi, yatırım çekme konusunda en büyük başarı, ekonomilerinde böyle bir hedefi öncelik olarak belirleyen ve mümkün olan en geniş önlem yelpazesini kullanan ülkeler tarafından elde edilmektedir (Sulaymanova, 2013: 56).

Kırgız Cumhuriyeti'nde turizmin gelişimine ilişkin teorik konular henüz oluşum aşamasındadır. Bu şu nedenlerle açıklanmaktadır: birincisi, Sovyet döneminin turizmi, merkezi olarak planlanmış bir ekonominin katı çerçevesinde gelişmiştir; ikincisi, bu ekonomik kalkınma koşullarında bile, turizm alanında pratikte uluslararası turizm gibi bir yön yoktu; üçüncüsü, modern turizm, yani piyasa ekonomisinin ve demokrasinin gelişme koşullarında turizm, Kırgızistan için yeni bir olgudur, turizm gelişiminin geniş dünya deneyiminin incelenmesini ve analizini gerektiren bir ekonomi olgusudur. Bu, doğanın korunması koşullarını ve halkımızın zihniyetini dikkate alarak diğer ülkelerin kabul edilebilir deneyimlerini benimseme fırsatı verecektir. Ve elbette, kendi özgün Kırgız turizm kalkınma modelimizin yaratılmasına katkıda bulunacaktır (Otorbaev ve Turdumambetov, 2016: 42).

Bilindiği üzere, bu ekonomi dalı, dünyanın birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkesinin temel dayanağı olmasının yanı sıra, aktif rekreasyonun, sağlığın geliştirilmesinin, boş zamanın rasyonel kullanımının ve bakış açısının genişletilmesinin ana biçimidir ve yetkin organizasyon koşulları altında ekonomideki karlı kalemlerden biri haline gelir. Bu sektörün ülkenin GSYH'sine katkısı, ülkedeki siyasi istikrarsızlıkla ilişkili dönemler hariç, her yıl artmaktadır. Kırgızistan'da işsizlik oranının yüksek olduğu bir durumda turizm sektörünü geliştirme ihtiyacının farkına varmak önemlidir. Bazı araştırmalara göre, turizm sektöründeki bir iş, ilgili sektörlerde dört işin oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Bekboeva ve Supataeva, 2014: 240).

3. KIRGIZİSTAN'DA YATIRIM ORTAMINI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK POLİTİKALARIN SONUÇLARI

Orta Asya'nın merkezinde yer alan Kırgızistan, ekonominin çeşitli sektörlerinin gelişimi için önemli bir potansiyele sahiptir. Dış yatırımları çekmek ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla Kırgızistan hükümeti, yabancı yatırımcılara ayrıcalıklar ve teşvikler sunan gelecek vaat eden birkaç sektör belirlemiştir. Kırgızistan, dış yatırımları çekmek için çok çeşitli gelecek vaat eden sektörler sunmaktadır. Turizm, tarım, bilgi teknolojisi, enerji ve hafif sanayi, hükümetin yatırımcılara teşvikler ve vergi indirimleri sunduğu kilit sektörlerdir. Bu sektörlerin gelişimi sadece ekonomik büyümeye katkıda bulunmakla kalmamakta, aynı zamanda istihdam yaratmakta, altyapıyı iyileştirmekte ve ülkeye yeni teknoloji çekmektedir. Kısaca dış yatırım Kırgızistan'ın kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Hükümetler bu gelecek vaat eden sektörlerde başarılı

projeler için elverişli bir yatırım ortamı oluşturmaya ve gerekli koşulları sağlamaya kararlıdırlar (Alibekova, 2013: 124).

Kırgızistan ekonomisinin mevcut durumu, son dönemde, ülkedeki yatırım ortamının içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulmaya başladığını göstermektedir. Kırgızistan'ın ekonomik performansında 2017 yılından bu yana gözlemlenen durgunluk dönemi sona ermektedir. Her şeyden önce, devlet başkanının inisiyatifiyle, bölgesel kalkınma (iş ve yatırım) ve ülkenin dijitalleşmesi için koşullar yaratılmaktadır. Ayrıca devlet, bölgelerdeki ihracatçı işletmeler için devlet destek tedbirlerini güçlendirmeyi amaçlayan yatırım projelerinin uygulanmasını denetlemekte ve bunları hızlandırmak için önlemler alınmaktadır (Artykbaev, 2011: 172).

Kırgız Cumhuriyeti'nde tarım ürünleri için ticaret ve lojistik merkezleri sistemi geliştirmek üzere yatırımcıları çekmek için aktif çalışmalar devam etmektedir. Bundan dolayı ülke ekonomisinde bir toparlanma yaşanmaktadır. Ayrıca, Kırgız Cumhuriyeti için tamamen yeni bir proje olarak dijitalleşmenin başlatılması ekonomik durgunluğu ortadan kaldırmıştır. Yatırım ortamının iyileşmesi gerektiğinden büyüme önümüzdeki yıllarda da devam edecektir. (kabar.kg 05/05/2023). Kırgızistan'a yapılan doğrudan yabancı yatırım 2021 yılında %53,4 oranında artmıştır. Yatırımlar Celal-Abad bölgesinde ve Oş şehrinde keskin bir artış göstermiştir.

Tablo 1. Bölgelere Göre Doğrudan Yabancı Yatırım (Bin ABD Doları)

İdari alanlar	2018	2019	2020	2021	2022*
Batken bölgesi	2.152,2	11.470,6	3.009,3	334,8	5.334,8
Celal-Abad bölgesi	128.806,7	255.388,8	79.266,3	359.833,3	432.386,3
Issık Göl Bölgesi	91.256,9	259.189,8	150.818,6	5.843,9	1.041,0
Narın bölgesi	4.096,8	171,6	-	-	133,6
Oş bölgesi	8.238,9	3.490,6	2.539,5	23.487,5	22.867,1
Talas bölgesi	909,7	29,8	36.581,4	81.845,5	107.244,6
Chui bölgesi	249.314,3	175.684,9	99.964,8	203.926,8	196.687,2
r. Bişkek	366.946,0	371.087,5	164.892,2	329.551,1	278.934,0
r. Oş	22,1	405,1	481,7	1.268,3	1.496,3
Toplam	851.743,6	1.076.918,7	537.553,8	1.006.091,2	1.046.124,9

* geçici veriler.

Kaynak: (stat.kg, 05.10.2023)

Doğrudan yabancı yatırım girişleri 2018 yılında 1.046,1 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir (çıkışlar hariç) olarak gerçekleşmiş olup 2020 yılına kıyasla %51,4 oranında artmıştır.

Şekil 1. Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin dinamikleri (2016=100)

Kaynak: (kabar.kg, 05.10.2023).

Kırgızistan'ın doğrudan yatırımlar 2022 yılında azalmıştır. Bunun ana nedeni küresel olarak yatırımlardaki düşüştür. Ukrayna'daki savaş, pandeminin kalıcı etkilerini şiddetlendirerek dünyanın birçok ülkesinde gıda, yakıt ve mali krize neden olmaktadır. Bunun dışında yerel halkın tutumunda da bazı sorunlar dikkat çekmektedir. Özellikle son dönemlerde yerel halk ile maden yatırımcıları arasında sıklıkla çatışmalar yaşandığı görülmektedir (Zulpueva vd., 2020: 222). Bu çatışmaların ana kaynağının, kamuda şeffaflık ilkesindeki aksamalar olduğu bilinmektedir.

4. SONUÇ

Kırgız Cumhuriyeti devleti, yatırım çekmek için istikrarlı bir yasal, altyapısal ve bilgi tabanı oluşturmuş ve yatırımcıların haklarını korumayı amaçlayan devlet garantileri mekanizmasını uygulamaya koymuştur. Ayrıca yatırım projelerine arsa ve destek sağlanmasına yönelik idari mekanizma etkin bir şekilde işlemekte, iş dünyası üzerindeki bürokratik yükü en aza indirmekte ve yatırımcılara geniş bir yelpazede devlet desteği sağlamaktadır. Böylece ekonomik performansı ve yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik politikalar istikrarlı bir ilerleme kaydetmekte ve bir öncelik olmaya devam etmektedir.

Tüm bu gelişmelere rağmen Kırgızistan'daki yatırım ortamının diğer orta Asya ülkelerine kıyasla hala yeterli siyasi ve ekonomik altyapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Yolsuzluk problemi, kamuda şeffaflık, kredi teminindeki zorluklar, finansmana sınırlı erişim ve kalifiye personel eksikliği gibi sorunlar yeterince giderilememiştir. İdari karar vericilerin ülkedeki yatırım ortamının daha elverişli hale gelmesini sağlamak için daha fazla çaba göstermesi gerektiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ancak bu sayede Kırgızistan Orta Asya'nın hızlı gelişimine ayak uydurabilir ve doğal güzelliklerinin de avantajı ile bir yatırım merkezi haline gelebilir.

KAYNAKÇA

Asiedu, Elizabeth (2002), Gelişmekte Olan Ülkelere Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırımın Belirleyicileri Üzerine [On The Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries], *World Development*, 30(1), ss.107- 119.

Attokurova, A. T., & Ysakzhanova, A. Y. (2019). Kırgız Cumhuriyeti'nde Yatırım Politikası Geliştirme Yolları, *Vestnik of Osh State University*, ss.56-58.

Ауупов А.Н. (2012). Ulusal ekonominin kurumsal faktörlerin etkisi altında gelişmesi [развитие национальной экономики под воздействием институциональных

Факторов]. Yüksek Mesleki Eğitim Devlet Eğitim Kurumu Kırgız-Rus Slav Üniversitesi, Bişkek

Baimuratov, A. A., & Zikiraev, M. T. (2015). Kırgızistan'ın Mevcut Ekonomik Durumu: Sorunlar ve Beklentiler [Современное экономическое положение Кыргызстана: проблемы и перспективы]. *Bilim Toprakları*, ss.101-105.

Braunstein, Elissa, (2000), Doğrudan Yabancı Yatırımın Sağlanması: Aile Yapısı, İşgücü Piyasaları ve Uluslararası Sermaye Hareketliliği [Engendering Foreign Direct Investment: Family Structure, Labor Markets and International Capital Mobility]. *World Development*, 28(7), ss.1157-1172.

Idirisova, K. A. (2019). Kırgız Cumhuriyeti Yatırım Politikasının Devlet Tarafından Düzenlenmesi [Государственное регулирование инвестиционной политики кыргызской республики]. *Kırgız-Rus Slav Üniversitesi Bülteni*, ss.3-6.

Orozonova, A. A., & Atashova, A. (2019). Dijitalleşme koşulları altında Kırgız Cumhuriyeti'nin Sosyo-Ekonomik Gelişimi [Социально экономическое развитие Кыргызской Республики в условиях цифровизации]. *Ekonomik İlişkiler*, ss.87-96.

Pashalieva M., & Kahrman H. (2016). Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan'da Doğrudan

Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri ile Kıyaslanması. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 163-188

Sagandykova S. (2010). Yabancı Yatırımlar: Yatırım Süreçlerinin Analizi ve Tahmini [Иностранные инвестиции: анализ и прогноз инвестиционных процессов]. *Almaty*, 2010

Sasykulov, B. B., & Ajtbaeva, N. K. (2019). Modern Koşullarda Kırgız Cumhuriyeti'nin Yatırım Ortamını İyileştirmeye Yönelik Sorunlar ve Temel Yönergeler [Проблемы и основные направления улучшения инвестиционного климата Кыргызской Республики в современных условиях]. *Finansovaya Ekonomika*, ss.209-214.

Sayakbayeva A.A., Sartova R.B., Medetbekova. İ.T. (2019). AET üyesi devletlerin sigorta piyasaları [страховые рынки государств-членов еаэс]. *Kamu Derneği "Orta Asya Ülkeleri Muhasebeciler ve Denetçiler Issık-Kul Forumu*, 3(26), ss.75-81.

Sayakbayeva A.A., Jorobekova G.A. (2020). Kayıtdışı Ekonomiye Karşı Bir Önlem Olarak Vergi İdaresinin Teorik ve Pratik Yönleri [Теоретические и практические аспекты налогового администрирования как противодействие теневой экономики], *Avrasya Bilimsel Birliği*. 4(62), ss.274-278.

Taalaibek, K.A. (2019). Mevcut Aşamada Kırgız Cumhuriyeti Bölgelerinin Ekonomik Kalkınmasının Karşılaştırmalı Analizi [Сравнительный анализ экономического развития регионов Кыргызской Республики на современном этапе]. Modern Ekonominin Aktüel Konuları, ss.686-696.

Zainilova, N. K. (2017). Kırgız Cumhuriyeti'nde yatırımın mevcut durumu ve geliştirilmesi için beklentiler [Современное состояние инвестиций в Кыргызской Республике и перспективы его развития]. Uluslararası Kırgızistan Üniversitesi Bülteni, 2(32), ss.101-105.

Zulpueva, A., Parpieva, F., & Kerimbaeva, T. (2020). Kırgız Cumhuriyeti'ne Yatırımın İç ve Dış Kaynaklarının Kısa Bir Analizi [Краткий анализ внутренних и внешних источников инвестиций в Кыргызскую Республику]. Bilim ve Uygulama Bülteni, 6(6), ss.220-224. https://doi.org/10.33619/2414_2948/55/27

Web Siteleri

<https://www.economy.gov.kg>, Erişim Tarihi: 03.09.2023

<https://www.gov.kg>, Erişim Tarihi: 05.09.2023

<https://www.idcf.kg>, Erişim Tarihi: 22.09.2023

<https://www.invest.gov.kg>, Erişim Tarihi: 10.09.2023

<https://www.kabar.kg>, Erişim Tarihi: 05.10.2023

<https://www.kyrgyzinvest.org>, Erişim Tarihi: 23.10.2023

<https://www.nbkr.kg>, Erişim Tarihi: 30.09.2023

<https://www.osce.org/ru/kyrgyzstan>, Erişim Tarihi: 05.10.2023

<https://www.unctad.org>, Erişim Tarihi: 05.10.2023

<https://www.worldbank.org>, Erişim Tarihi: 10.10.2023

<https://www.stat.kg>, Erişim Tarihi: 05.10.2023

MODERN SUCCESSFUL SCHOOL MANAGEMENT MODEL

Researcher Chinar TYLEGENOVNA MAZHINOVA

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

In connection with the final modernization of the socio-economic and political structure in today's space – developed age of Science and teaching, the main task is to create a different concept and make new demands on the national education system.

The article describes the main direction of school management management - successful teaching, management and strategic planning of the successful development of the school.

Leadership models are proposed when it is reported that the head of the school should be not only a manager who has mastered management, but also a person who can show respect and trust in a person, see and anticipate the possibilities of leadership and distributed leadership, whose goal is not management, but leadership and mentoring. In addition, experiences in school management are cited.

Keywords: Successful teaching and Learning, Self-Assessment, Management, Successful student, Successful school

ЗАМАНАУИ ТАБЫСТЫ МЕКТЕПТІ БАСҚАРУ МОДЕЛІ

Зерттеуші Чинар ТЫЛЕГЕНОВНА МАЖИНОВА

АННОТАЦИЯ

Бүгінгі ғылым мен ілімнің ғарыштап дамыған заманда әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымның түпкілікті жаңаруына байланысты алға қойылып отырған басты міндет – ұлттық білім жүйесіне басқаша тұжырымдама жасап, жаңаша талап қою.

Мақалада мектепті басқару менеджментінің басты бағыты - табысты оқыту, басқару және мектептің табысты дамуын стратегиялық жоспарлау туралы баяндалады.

Мектеп басшысы менеджментті игерген менеджер ғана емес, адамға деген құрмет көрсетіп, сенім арта білетін, көшбасшылық пен бөлінген көшбасшылықтың мүмкіндіктерін көре және болжай алатын, мақсаты- басқару емес, жетекшілік пен тәлімгерлікке бұрылған тұлға болу қажеттігі туралы баяндала келе, көшбасшылық моделдері ұсынылады. Сонымен қатар, мектеп басқарудағы тәжірибелер келтіріледі.

Түйін сөздер: табысты оқыту мен оқу, өзін-өзі бағамдау, басқару, табысты оқушы, табысты мектеп.

Бүгінгі ғылым мен ілімнің ғарыштап дамыған заманда әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымның түпкілікті жаңаруына байланысты алға қойылып отырған басты міндет – ұлттық білім жүйесіне басқаша тұжырымдама жасап, жаңаша талап қою. Қазіргі қоғамның дамуы кезінде білім беру мекемесін тиімді басқару мәселелері әрбір мектеп көшбасшысы үшін өзекті болып саналады. Инновациялық және тәжірибелік қызмет мектептегі білімнің жоғарғы сапасын арттырады. Ол мектепті және мектеп ішіндегі оқу-

тәрбие үрдісін жаңа жолға қоюға себепкер болады. Оның негізіне қоғамның даму мүмкіндіктері, оқушылар мен ұстаздардың жан-жақты дамуына мектепте жағдай жасау, өзін-өзі басқару және ұжымдық қызметті тиімді ету кіреді. Қазіргі өзгеріс заманында басқару мектептің ары қарай дамуының негізгі факторы болып саналады. Ол өзгерістерге тез жауап беріп, болашаққа бағдар жасай алу керек .

Себебі әлемдегі жаһандану, даму және өзгеріс тек үздіксіз ізденудегі білім мен ғылымға тікелей байланысты. Сондықтан мектептегі оқыту мен оқудағы пайдаланатын жаңа әдіс-тәсілдер білімді дамытудың басты тетігі деп ойлаймын. Қазіргі таңда еліміздегі білім беру саласында қарқындап жүріп жатқан жаңалықтардан қалыс қалмай, мектептің оқу-тәрбие үдерісіне өзгерістер енгізу қажеттілігі туындап отыр. Бұл мақсаттағы жұмыстарымызды анықтап алу үшін қазіргі жағдайымызға талдау жасауымыз қажет.

Сондықтан мектеп көшбасшысы өз білім мекемесінде құқықтық нормаларды енгізу технологиясымен жақсы таныс болуы керек. Негізгі басқару технологиясы болып білім мекемесін, оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру және жобалау саналады. Жоспарлау білім мекемесінің дамуына ықпал жасайды, тек мемлекеттік тапсырысты орындауға бағытталды. Осындай бағыт осы кезге дейін мектеп басқару жүйесінде көп кездесті. Бірақ әрбір мектептің өзінше ерекшеліктері бар. Жаңа инновациялық үрдістер көшбасшы мен ол басқарып отырған командадан басқа шешімдерді қажет етті. Ең бастысы – мектеп көшбасшысы мен оның командасына өз білім мекемесінің даму стратегиясын анықтау:

- Мектептің болашағын (оның миссиясын), даму перспективасын көру;
- Өз білім мекемесінің мақсатын анықтау;
- Стратегияны жүзеге асыру формаларын таңдау;
- Стратегиялық ойды жүзеге асыру;
- Стратегияны жүзеге асыруда баға беру. (1)

Осы басқару қызметінде ерекше орын алатыны ол- сараптау. Ол мектеп мәселелерін анықтауға көп көмек береді. Сараптау тереңірек жасалған сайын, перспектива нақтырақ көрінеді. Бұл жұмысты атқаруға оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың бәрін – ұстаздар, оқушылар мен ата-аналарды сараптау жұмысына қатыстыру керек. Біздің мектепте үштік қауымдастықта жұмыс жүйелі жоспарланып атқарылуда. Мектептің дамуында даму жоспарындағы өзгеріс үш жылға мектептің негізгі басымдықтарына негізделген жалпы «жол картасы» көрінісі болып табылады

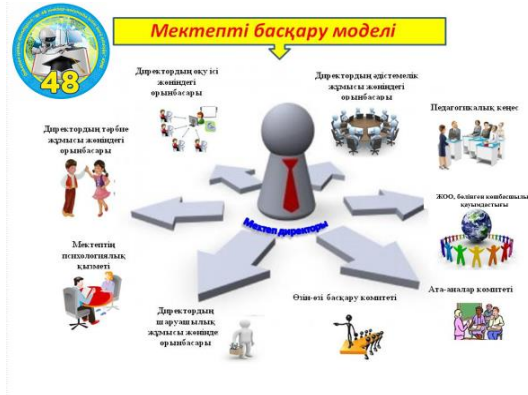
Мектеп директорынан өзгерістер енгізуді басқаруда нағыз көшбасшы болу талап етіледі.

Әлем өзгеруде, әлеммен бірге балалар да өзгереді, бұл мектептің өзгеру дамуына ықпал жасайды.

Мектепке өзгеріс енгізуге, дамуына 8 қадам ықпал жасайды деп тұжырым жасадым.

1. Мектеп мәдинетінің дамуы
2. Мұғалімдердің кәсіби дамуының деңгейі
3. Оқушының оқудағы деңгейі

4. Ата-аналардың сұраныс деңгейі
 5. Сыртқы ортамен байланыс
 6. Мектепте жағымды орта қалыптастыру
 7. Мектептегі МТБ
 8. Мектептегі қаржылық ресурстар
- Мектепті басқару моделінде 9 бөлінген көшбасшылықты көруге болады.

.(1) сурет

Осы басқару моделі арқылы мектеп жұмысының жүйесі жүйеленіп іске асырылуда. Әр ОТІМ өз бағыттары бойынша жұмыс атқаруда. Бөлінген көшбасшылықпен қауымдастықта бірлескен жұмыс нәтижесінде ұжым болып қалыптастырылып, ең біріншіден мұғалімдер арасында ынтымақтастық орта қалыптастыру, зерттеу, диагностикалау жұмыстары жүргізіліп, мәдениетті оқу ортасын құру, оқыту мен оқудағы көшбасшылық іске асырылуда. Қашықтықтан оқытуда осы үштік одақтың жұмысы жақсы нәтижесін берді.

Мектепшілік басқарудағы негізгі бағыттар: мектеп ұжымының мектеп ұйымдарында штатты іріктеу, жинақтау, қызметкерлердің қажеттіліктерін анықтау, қарым-қатынас басқаруды жүзеге асыру.

- Қызметкерлерді басқаруға байланысты этика нормасына сақтау
- Шешім қабылдауда қызметкерлерді қатыстыру және олардың басқарудағы үлесін кеңейту

Басқарудың қызметін ұйымдастырудағы негізгі орын алатын оқу жылында мектеп дамуының негізгі бағыттарын жоспарлау болып табылады. Оқу жылының соңында орындалған істер мен жеткен жетістіктерге мониторинг жүргізіледі. Мәселелер анықталып, керекті бағдарламаға түзетулер жасалады. Мектеп көшбасшысы ретінде оқу жылында, жоспарды орындау кезінде туындап жатқан мәселелерді көріп отырамын. Кейбіреуі жедел түрде шешіліп, басқасы мектептегі процесстерге оң әсер етіп, оны өзгертіп жатады.

Даму бағдарламасына енгізілген бірнеше нәтижелер туралы айтсақ, олар үздіксіз тәрбие және білім сапасын арттыруға жұмыс жасайды.

Бағдарламаны жүзеге асырудағы нәтижелер қандай? Өзімнің басқару қызметімді саралай келе, мен үшін өзекті болып саналатын мектепті және білім беру үрдісін тиімді басқару – әрбір оқушының тұлғалық дамуына және білім сапасын арттыруға бағытталғаны.

Басқару -оқушылардың табысты оқып, жоғары нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ете отырып, оқыту туралы ортақ ұстаным қалыптастыру жұмысына жетекшілік ететін, мықты ұйымдастырушылық миссиясы бар және оқушылардың үлгеріміне үлкен үміт артылатын интерактивті үдеріс.

Мектептің басты негізгі мақсаты - сапалы білім беру.

Мектепті дамытуда табысты мектепке жеткізуде 6 бөлімнен құралған даму бағдарламасы, мектептің өзекті тақырыбы : «XXI ғасыр оқушысының дағдысын жетілдірудегі табысты оқыту мен табысты мұғалім» 5 жылда кезең- кезеңмен жүйемен іске асыруымыз керек.

Ол анық және қарапайым түрде мектептің басымдықтарын, стандарттарды арттыру үшін қолданылатын негізгі шараларды, осы және негізгі нәтижелер мен жоспарда қойылған мақсаттарға бөлінетін ресурстарды біріктіруі тиіс. Онда алдағы 5 жылға өзін-өзі бағалау барысында анықталған мектептің негізгі басымдықтарына негізделген жалпы «жол картасы» көрініс табады. Ол нақты деректерге сүйенеді және мектеп саясаты мен әрекеттер жоспарымен тығыз байланысты болады, бірақ олар МДЖ құжатына кірмеуі тиіс. Бұл қызметкерлер өз жұмысын жетілдіре және дамыта отырып, бағалауды бастау ретінде қолданылатын құжат болуы керек. Оның оқушыларға, оларды оқытуға және оқушылар жеткен нәтижелерді жетілдіруге назар аударуы маңызды.

Мектептің дамуының бір бағыты талантты оқушыларды қолдау жүйесі боп табылады. Мектептің педагогикалық ұжымы осы бағыттың негізгі мақсаты әртүрлі әрекет түрлерін өз оқыту мен оқуда қамтамасыз ету деп есептейді.

Мектеп түлектерінің мемлекеттік қорытынды аттестатау және сыртқы бақылаудағы білім сапасы, негізгі жоспардың бірі болып табылады.

2019-2020 оқу жылында аяқтаған 18 түлектің, 16 -сы жоғары оқу орнына, 2-уі колледжге қабылданып, 9 түлек білім гранты иегері болып танылды.

Жаңа кезеңдегі қажетті менеджерлік қабілеттер 3 негізгі бөлімнен тұрады

- білім мекемелерінде ағымды жағдайда түсініп, содан соң мақсатты деңгей мен ағымдағы мақсаттар/ міндеттер деңгейін салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды жою.

- айырмашылықтарды қысқарту үшін өз қызметін, білігін және тиімті ресурстарын күтпеген жағдайларға бейімдеу.

- айырмашылықты төмендету үшін өз қарамағындағылармен мақсат-міндеттерді бөлісіп, солар тарапынан келісім мен ынтымақтастыққа қол жеткізу.

Білім беру ұйымдары басшыларының біліктілігін арттыру бағдарламасы директорлардан мектептің дамуын басқарумен қатар бақылауды да талап етеді және төмендегідей негізгі үш талап қойылады:

1. Өз ұжымында ортақ ұстаным мен құндылықтарды қалыптастыру.
2. Мектеп көшбасшылығы мен оны басқару туралы мықты білім мен түсінік қалыптастыру.

3. Тиісті жеке қасиеттердің, әлеуметтік дағдылардың болуы және адамдармен қарым-қатынас жасау өнерін игеру. (2)

Сондықтан мектеп басшысы менеджментті игерген менеджер ғана емес, адамға деген құрмет көрсетіп, сенім арта білетін, көшбасшылық пен бөлінген көшбасшылықтың мүмкіндіктерін көре және болжай алатын, мақсаты- басқару емес, жетекшілік пен тәлімгерлікке бұрылған тұлға деген тұжырымға келдім. Мақсат айқын – табысты оқушы, табысты мұғалім, табысты басшы, табысты мектеп! Олай болса, осы мақсатқа жету үшін шынайы іс - әрекеттің маңызы зор. Себебі, тек шынайы жауапкершілікпен жұмыс жасайтын ортаны қалыптастыру – тиісті нәтижеге жеткізеді. Ұлттық білім беру жүйесін модернизациялау жағдайында әлемдік озық тәжірибелерді пайдалану мүмкіндіктерін бағалау, ұлттық дәстүр мен ерекшеліктерді ескеру, білім мазмұнын жаңарту, білім беру жүйесін басқару мен ұйымдастырудың тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын іздестіру секілді өзекті жайттар ерекше маңызға ие болып отыр. Мектеп директорынан өзгерістер енгізуді басқаруда нағыз көшбасшы болу талап етіледі.

Мониторинг пен бақылау мектептің дамуына, жақсаруына көмектеседі.

Мектепте оқу -тәрбие үдерісі бойынша жинақталған деректер қоры, мектеп сайты жұмыс жасайды.

Заманауи мектепті басқару моделінен күтілетін нәтиже бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру.

(2 сурет)

Еліміздегі қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті табысты маман дайындау. Табысты маманды мектеп дайындайды, яғни мектеп — үйрететін орта, оның жүрегі – Мұғалім.

Қорытындылай келе, мектеп үшін нәтижеге жету әр тұлғаның білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін өмірде қолдану болып табылады. Бүгінгі бақытты бала - ертенгі жаңа әлем. Табысты мектептің көздейтін мақсаты: мектеп бітіріп шыққан әрбір тұлғаның бүкіл әлемге саналы ақыл көзімен қарай білуі деп санаймын. Сондықтан да барлығымыздың алдымыздағы басты міндет - әлем есігіне еркін енетін, дүниежүзілік мәдениетті танитын, тіл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай, интеллектуалдық өрісі кең, білімі жоғары, жан-жақты ақпараттандырылған, заман талабына сай табысты бақытты ұрпақ тәрбиелеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мектептегі тәжірибе кезеніндегі орындауға арналған тапсырмалар «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017 ж.
2. Басшыға арналған нұсқаулық - «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017 ж.
3. ҚР мектеп басшыларының БА бағдарламасы - «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017 ж.
4. Қазақстан Республикасының педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Екінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017 ж.
5. «ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИАЛОГ» Ақпараттық - әдістемелік журналы №1, №2, №3 2017 ж.

EFFECTIVE MANAGEMENT OF EDUCATIONAL WORK AT SCHOOL: IDEAS OF THE ALASH INTELLIGENTSIA AND NATIONAL VALUES

Researcher Zhansaya MURATOVNA IMANKENOVA

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

This report examines the problem of effective management of educational work at school, taking into account the ideas of the Alash intelligentsia about national values in its works. The main aspects of the management of educational activities, as well as their relationship with the national values and heritage of the Alashordyn people are described.

The introductory part of the work provides an overview of the progress of educational work in a modern school, the management of educational work, modern approaches to the organization of educational activities.

In the main part, he will briefly dwell on the works of the Alash intelligentsia, their influence on national consciousness. Special attention is paid to the ideas of alashords in the context of education and upbringing. The interrelation of national values and the management of educational work is given, as well as examples of their practical implementation in the educational work of the school. The prospects for the development of national education using the educational work management system in the future will be considered in the final part of the work.

Keywords: Management in educational work, Works of the Alash intelligentsia, National consciousness, National values, National education

МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ ТИІМДІ МЕНЕДЖМЕНТІ: АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Зерттеуші Жансая МУРАТОВНА ИМАНКЕНОВА

АННОТАЦИЯ

Бұл баяндамада Алаш зиялыларының еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар туралы идеялары ескере отырып, мектептегі тәрбие жұмысын тиімді басқару мәселесі айтылады. Тәрбие қызметі менеджментінің негізгі аспектілері, сондай-ақ олардың ұлттық құндылықтармен және алашордалықтардың мұрасымен өзара байланысы баяндалады.

Жұмыстың кіріспе бөлімінде қазіргі мектептегі тәрбие жұмысының барысы, тәрбие жұмысының менеджменті, тәрбие қызметін ұйымдастырудың заманауи тәсілдеріне шолу жасалады.

Негізгі бөлімде Алаш зиялыларының еңбектеріне, олардың ұлттық санаға әсеріне қысқаша тоқталады. Алашордалықтардың білім беру және тәрбие контекстіндегі идеяларына баса назар аударылады. Ұлттық құндылықтар мен тәрбие жұмысы менеджментінің өзара байланысы, сонымен қатар оларды мектептің тәрбие жұмысында практикалық тұрғыда іске асырудың мысалдары келтіріледі. Болашақта тәрбие жұмысының менеджмент жүйесін Алаш зиялыларының құнды ойларын қолдана отырып, ұлттық тәрбиені дамыту перспективалары жұмыстың қорытынды бөлімінде қаралады.

Түйін сөздер: тәрбие жұмысындағы менеджмент, Алаш зиялыларының еңбектері, ұлттық сана, ұлттық құндылықтар, ұлттық тәрбие беру.

Қазіргі білім беру процесінде оқыту ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаны тәрбиелеу де маңызды. Алайда, мектепте тиімді тәрбие жұмысы үшін менеджменттің заманауи әдістері мен ұлттық құндылықтарды есепке алуды қамтитын кешенді тәсіл қажет. Бұл баяндамада Алаш зиялылары мен ұлттық құндылықтар идеялары негізінде мектептегі тәрбие жұмысының тиімді менеджменті мәселелерін қарастырамыз.

Алаш зиялылары-XX ғасырдың басында Алаш автономиясы шегінде белсенді қалыптасқан қоғамның зияткерлік қабаты. Алаш зиялыларының негізгі идеялары білім, мәдениет және ұлттық бірегейлікті дамытумен байланысты. Бұл идеяларды мектептегі тәрбие жұмысының заманауи менеджментінің негізі ретінде пайдалану маңызды.

Бұл қозғалыстың негізгі қағидаларының бірі ұлттық бірегейлік және өз мәдениетіне негізделген білім беру идеясы болды. Мектептегі тәрбие жұмысының менеджментіне қатысты Алаш зиялыларының принциптері келесі мәселелер төңірегінде қамтылуы керек:

- Ұлттық мәдениетті оқу үдерісіне интеграциялау: Мәдени іс-шараларды дамыту, халықтың тарихы мен дәстүрлерін зерттеу өз ұлты үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға және ұжымдық рухты нығайтуға ықпал етеді.

- Ата-аналармен және қоғаммен ынтымақтастық: ата-аналармен және қоғаммен белсенді қарым-қатынас қолайлы білім беру ортасын құруға және мектептің тәрбиелік мақсаттарын қолдауға көмектеседі.

- Жеке қасиеттерді дамыту: жауапкершілік, толеранттылық және Тәуелсіздік сияқты жеке қасиеттерді дамытуға назар аудару тәрбие жұмысының маңызды элементі болып табылады.

Жаһандануға байланысты заманауи сын-қатерлер мен өзгерістерді ескере отырып, ұлттық құндылықтарды сақтау және ілгерілету тәрбие жұмысының тиімді менеджментінің ажырамас бөлігіне айналады. Ұлттық құндылықтарға мыналар кіреді:

- Мәдениеттердің әртүрлілігін құрметтеу: мәдениеттегі айырмашылықтарды құрметтеуге ықпал ету толерантты білім беру кеңістігін құруға ықпал етеді.

- Технологиялар мен дәстүрлердің интеграциясы: заманауи технологияларды дәстүрлерді сақтау және болашақ ұрпаққа табыстау үшін пайдалануға болады, осылайша өткен мен болашақ арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

- Ұлттық тілді қолдау: оқу-тәрбие процесінде ұлттық тілді сақтау және дамыту мәдени және тілдік бірегейлікті сақтауға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Түркістан қаласы, Түркі елінің шаңырағында өткізілген «Әділетті Қазақстан - Адал азамат» атты II Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде: «Адал азаматқатән қасиеттер әрбір жастың бойынан табылуы керек, ұрпақтың бойында жаман әдет болса, бұл үлкендердің кінәсі»- дей келе, Әділетті Қазақстанды құру үшін бүкіл қоғам болып жұмылу керектігін атап өтті.

«Біртұтас тәрбие бағдарламасы» – ұлттық, адами құндылықтарға негізделген. Бұл құжатта білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысын толыққанды жүзеге асыру үшін білім алушылардың бойында қалыптастырылуы тиіс құндылықтар мен тәрбиенің мақсаты, міндеттері айқындалады. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген,

әлемдік озық білімді игерген саналы азаматты тәрбиелеу мақсаты көзделеді [1]. Осы бағдарламадағы қазан айының ерекше Алашордалықтарға тағзым айы ретінде жариялануы да мақаланың ғылыми негіздемесіне алынды.

Ең данышпан қазақ бастауында тұрған ұлы гуманистік ойды дамытқан, нағыз ренессанстық деңгейге жеткізген – Алаш қайраткерлері. Қазақ баласына Абайды ең алғаш таныстырған да Алаш зиялылары, Алаштың Әлихан, Ахметі, Міржақыбы. Елі мен жерінің тәуелсіздігі жолында іздене отырып, сол күрес жолында Алаш зиялылары өздерін де, өз замандастарын да, өзінен кейінгілерді де қайраткерлік жағынан да, қаламгерлік жағынан да дайындады, жетілдірді деуге болады.

Ұлттың бойында сан ғасырлар жинақталған рух пен мұраттың ұлы бұлқынысы болған Алаш қозғалысы ел тағдырына қатысты барша идеяны өзіне өзек еткені бүгінде көбімізге белгілі. Құдайға тәуба, Алаш қайраткерлері күресінің тағылымы да, Алаш қаламгерлерінің мұрасы да жылдан жылға қазақтың рухани-мәдени өміріне еніп, «Алаш» сөзі аяулы ұғым, қасиетті түсінік ретінде қоғамымызда асқақтатыла айтылып келеді. Күнделікті теледидардан, радиодан, газеттерден «Алаш» сөзінің айрықша мән беріліп айтылғанына, жазылғанына куә болудамыз. Яғни, Алланың алқауымен қазақ баласының жаны мен жүрегіне, ойы мен пікіріне, санасы мен сезіміне «Алаш» ұғымы уақыт өткен сайын бойлай түсуде. Сонау ХХ ғасырдың басында елдің еркіндігі үшін күрескен ерлер қалаған осы қасиетті сөз тәуелсіздігіне жеткен қазақ баласына да соншалықты қымбат, аяулы ұғымға айналуда. Бұл – санамыздың жаңғыруы, тарихи тамырларымызды қастерлеуіміз, елдіктің белгісі, өсер жұрттың өнегесі [2].

Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау мәселесі тұрды. Алаш қайраткерлерінің қай-қайсы да тілдің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Сондықтан да Алаш сияқты аса ірі қозғалыстың рухани тінінде қазақ тілі мәселесі ерекше орынға ие болды.

Алаш зиялыларының тіл төңірегіндегі еңбектерінің алуандығы – олардың ұлт тағдырындағы тілдің төтенше маңызын әрі терең, әрі жан-жақты түсінгендігін аңғартады. Соған орай, Алаштың тілдік мұрасын сан тарапты құбылыс деп бағалай келе, оны бірнеше аспектіде сипаттаудың бірқатар мүмкіндіктерін аңғартпақпыз.

Біріншіден, Алаш азаматтары қазақ ғылымының төлбасы әрі арналы саласы ретінде ең алғаш болып тілтану ғылымының іргетасын қалады. Оның себебіне үңілсек, онда Алаш қайраткерлерінің барлық ұлттық ерекшеліктердің ішінен халықтың болмысын, өткені мен бүгінін танытарлық тіл сияқты ең көрнекті құбылысты таңдауы аса қисынды еді. Ахмет Байтұрсынұлының тіл саласындағы еңбектері, кейінірек жазылған Халел Досмұхамедұлының, Телжан Шонанұлының, Елдес Омарұлының еңбектері алдымен оқытуға, білім беруге арналған дүниелер болатын. Екіншіден, Алаш қаламгерлері ХІХ ғасырдың ортасында алғашқы белгілері байқалған ұлттық жазба әдебиетімізді жанрлық жағынан да, стильдік тұрғыдан да қалыптастырды, анағұрлым байытты. Жазба

әдебиетіміздің тарихындағы алаштық кезенді зерттеуде қазақ лексикасының зор мүмкіндіктерін айқындайтын мысалдар жеткілікті. Сөз қолдану, ұғымды беру, тың сөз тіркестерін жасау, бейнелілік тудыру, тілдің стильдік мүмкіндіктерін ашу, құбылысты суреттеу – олардың ұлттық ойлаудың биігіне жеткендігін, сондай-ақ Шығыс пен Батыстың рухани игіліктерін ізденгіштікпен зерделегенін байқатады [4]. Үшіншіден, Алаш зиялылары ХХ ғасырдың басында ұлт тәуелсіздігі мәселесін көтере отырып, ұлттың рухани-мәдени өрлеуіндегі, саяси ұйысуындағы асыл қазынаның бірегейі тіл екендігін байыптады. Сөйтіп, олар тілді сақтау, дамыту, қолданыс аясын кеңейту міндеттерін көтере келе, қазақ тілінің саяси, қоғамдық, әлеуметтік мәртебесіне ерекше мән берді. А.Байтұрсынұлы «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» - деп ұлттық рухтың, болмыстың негізі де, арқауы да тіл екендігін алғаш аңғартты. А.Байтұрсынұлының «Туған тілім», М.Жұмабаевтың «Қазақ тілі», С.Торайғыровтың «Туған тіліме» өлеңдері – жалпы қазақ әдебиетіндегі тіл тақырыбында жазылған тұңғыш көркем туындылар еді.

Төртіншіден, Алаш қозғалысы тұсында шын мәніндегі ұлттық мазмұндағы қазақ баспасөзі қалыптасты. Алаштың рухани көсемі Ахаңның еңбегімен, жігерімен дүниеге келген «Қазақ» газетімен бірге, Түркістан көсемі Мұстафа Шоқай шығарған «Бірлік туы» және Алаштың астанасы Семей қаласында Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасовтар шығарушылары болған «Сарыарқа» газеттері публицистикалық тіліміздің айрықша дамуына іргелі үлестерін қосты.

Бесіншіден, Алаш оқымыстыларының ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектері, әр салаларға арналған оқулықтары арқылы тіліміздің ғылыми және ғылыми-көпшілік стильдерін қалыптастырды. Қазақ тілінің әліпбиін, емлесін жасаумен, ішкі заңдылықтарын ғылыми дәйектеумен бірге Алаш зиялылары тіліміздің тазалығы, мәдениеті үшін де күресті.

Алтыншыдан, Алаш қаламгерлерінің аударма саласындағы алуан еңбектерінің нәтижесінде қазақ аудармасының негізі қаланды. Бұл арада Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Қ.Кемеңгерұлы және тағы басқалар жасаған көркем аудармалар, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Аймауытов, Т.Шонанұлы және тағы басқа қаламгерлер жасаған ғылыми аудармалар, сондай-ақ әлеуметтану, саясаттану, философия салаларында орындалған аудармалар, әлбетте, саны жағынан да, түрі жағынан да өзіне дейінгі кезеңдерге қарағанда әжептеуір өсу болатын.

Жетіншіден, Алаш қайраткерлері жалпылай келгенде, Алаш қозғалысының барысында, негізінен алғанда, облыстық қазақ комитеттерінің, Алаш партиясының құрылуы тұсында, Бірінші, Екінші жалпықазақ съездері кезінде, Алашорда үкіметінің қызмет етуі кезеңінде тіліміздегі ресми-іскери стильді қалыптастыра бастады.

Міне, біз негізгі жеті себебін жіктеген қазақ тілінің Алаш қозғалысы тұсындағы өрістеу бағыттары өз кезеңінің ғана емес, бұдан соңғы жылдарда да дәстүр жайған, өнегелі өріс болған құбылыс, жанды үдеріс болатын. Біз бабаларымыздың күресі мен өсиетін бойымызға сіңіруде, олардың бүгінгі күнімізбен тікелей сабақтас құндылық екендігін

әрқашан сезінуіміз қажет. Осы тамырластық дегдар сезім бүгінгі қазақтың азаттығына, ел болуына, ел болу үшін, басқа да мемлекеттік атрибуттармен, істермен бірге ұлт тілінің мерейін асыратын, отаршылдық қалдықтарымен күресетін баянды шаруаларға жұмылдыруы шарт һәм міндетті. Ата-бабаларымыздың да, ұлы ақын Абай Құнанбаевтың да, Алаш зиялыларының да аманаты осында [5].

Білім беруде Алаш зиялыларының идеяларын қолдану.

Білім беру бағдарламаларын дамыту: Алаш зиялыларының идеялары тұлғаның, азаматтық және ұлттық құндылықтардың дамуын ынталандыратын заманауи білім беру бағдарламаларына енгізілуі мүмкін.

Қоғамның белсенді қатысуы: тәрбиелік менеджмент өзін-өзі басқару және өзін-өзі ұйымдастыру идеяларын ескере отырып, қоғамның білім беру процесіне белсенді қатысуы үшін жағдай жасауы керек.

Ұлттық құндылықтар және олардың тәрбие үдерісіндегі рөлі.

Тіл мен мәдениетті сақтау: тәрбие жұмысының менеджменті тиісті бағдарламалар мен іс-шараларды енгізу арқылы ұлттық тіл мен мәдениеттің сақталуы мен дамуына белсенді қолдау көрсетуі керек.

Азаматтық құндылықтарды тәрбиелеу: тәрбие жұмысының бағдарламалары толеранттылықтың, әртүрлілікті құрметтеудің және қоғам алдындағы жауапкершіліктің маңыздылығын баса көрсете отырып, азаматтық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Тәрбие жұмысындағы менеджменттің заманауи әдістері.

Байланыс: мұғалімдер, оқушылар мен ата - аналар арасындағы тиімді қарым-қатынас-табысты тәрбиенің КЕПШІ. Қазіргі заманғы коммуникация құралдарын пайдалану және қоғаммен ашық диалог-білім беруді басқарудың маңызды компоненттері.

Мониторинг және бағалау: тәрбие процесінің тұрақты мониторингі және оның нәтижелерін бағалау ұлттық құндылықтарға сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, стратегиялар мен әдістерді уақтылы түзетуге мүмкіндік береді.

Мектептегі тәрбие жұмысының тиімді менеджменті Алаш зиялыларының идеяларын да, ұлттық құндылықтарды да ескеруді талап етеді. Осы принциптерді біріктіру оқушылардың жеке басының үйлесімді дамуына және олардың қазіргі қоғамға сәтті енуіне ықпал ететін білім беру кеңістігін қалыптастыруға көмектеседі.

ШҚО ББ Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің «№48 мектеп-қосымша білім беру орталығы» КММ-де мектептегі тәрбие саласында ұлттық құндылықтарды дәріптеуге байланысты ауқымды шаралар ұйымдастырылуда. Оның ең негізгісі оқушы бойындағы ұлттық сананы оятуды мақсат ететін тәрбие сағаттары, ашық шаралар, дебат сайыстары, қолөнер туындылары мен әдеби-музыкалық кештер, ұлттық болмысты танытатын театрға, мұражайға саяхат жұмыстары, кинотеатрда көрсетілімдегі «Оян, қазақ!» фильмдеріне бару болса, үштік одақтың үшінші тармағы ата-аналарды педагогикалық қолдау орталығы ұйымының жұмыстарын да осы бағытта жүргізілуде. Ата-әжелерден құрылған «Даналық

мектебі» жас жеткіншектердің ұлттық құндылықтар жайындағы санасын кеңейтуде айтарлықтай үлес қосуда.

Қорытынды

Алаш зиялыларының идеялары мен ұлттық құндылықтарға негізделген мектептегі тәрбие жұмысының тиімді менеджменті қоғамға белсенді қатысуға дайын үйлесімді тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Тарихи мұраны құрметтеумен біріктірілген заманауи басқару әдістері уақыт рухы мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес білім беруді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің «Біртұтас тәрбие бағдарламасы» кешенді жоспары
2. «Алашорда пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» // Социалистік Қазақстан. -1989. 11 шілде. -2 б.
3. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940г.г.- Алматы: Ғылым, -1991. -220 б.
4. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Алаш қозғалысы // Ақиқат. — 1991. № 11. 2-3 б.
5. Нұрпейісов К. Алаш ҺЭМ Алашорда. -Алматы: Ататек, -1995. -216
6. Нурмаганбетова Р.К. Проблема Алаш и Алашорды в Казахстанской историографии 20-90-х годах: автореф. дисс. канд. ист. наук. — Алматы, — 1999. -89с.

THE ROLE OF THE STUDENT IN SELF-DEVELOPMENT THROUGH THE STEM METHOD IN MASTERING CHEMISTRY

Researcher Shynar AKYLBEKOVNA ALTAYEVA

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

In this report, the importance of education through the STEM method is associated with the development of modern digital technologies and the rapid growth of digitalization of all spheres of human activity and is an urgent problem. In chemistry classes, students describe the deepening of theoretical knowledge, the study of modeling work, the study of technologies for collecting and processing experimental data, the development of engineering graphics and design skills.

In the introductory part of the work, an overview of the modern approach to the STEM method was made. In the main part, by doing interesting experiments and experiments using the STEM method, drawing up projects, connecting one subject and another, that you can easily understand the terms. Based on the results of checking students' progress, the aim was to determine the effectiveness of the implementation of the STEM approach in Chemistry Lessons in the 8th grade within the framework of the updated content of Education. The results showed that the use of STEM technologies in Chemistry Lessons had a positive effect on the progress of the participants in the experiment.

Keywords: The era of digitalization, The STEM method, Competitiveness, School, Society that contributes to the development of students.

ХИМИЯ ПӘНІН ИГЕРУДЕ STEM ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Зерттеуші Шынар АҚЫЛБЕКОВНА АЛТАЕВА

АННОТАЦИЯ

Бұл баяндамада STEM әдісі арқылы білім беру маңыздылығы заманауи цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жылдам қарқынмен өсуіне байланысты және өзекті мәселе болып табылады. Химия сабақтарында оқушылар теориялық алған білімдерін тереңдету, моделдеу жұмыстарын зерттеу, тәжірибелік мәліметтерді жинау және өңдеу технологияларын үйрену, инженерлік графика және дизайн жасау дағдыларын дамытуды баяндайды.

Жұмыстың кіріспе бөлімінде STEM әдісінің заманауи тәсілдеріне шолу жасалды. Негізгі бөлімде STEM әдісі арқылы қызықты эксперименттер мен тәжірибелер жасап, жобалар құрастыру арқылы, бір пән мен екінші пәнді байланыстыра отырып, терминдерді оңай түсінетінін. Оқушылардың үлгерімін тексеру нәтижелері бойынша жаңартылған білім мазмұны аясында 8-сыныпта химия сабақтарында STEM тәсілін жүзеге асырудың тиімділігін анықтау болды. Нәтижелер химия сабақтарында STEM технологияларын қолдану экспериментке қатысушылардың үлгеріміне оң әсер еткенін көрсетті.

Түйін сөздер: Цифрландыру дәуірі, STEM әдісі, бәсекеге қабілеттілік, оқушы дамуына ықпал ететін мектеп, қоғам.

Қазіргі уақытта күн сайын қарқындап дамып келе жатқан жаңа туындылар, жоғары технологиялық инновациялар, ақпараттардың жылдам ағымы өміріміздің барлық саласын тез өзгертіп отыр. Заман талабына сай қоғамның қажеттіліктері мен жеке адамның мүдделері де күн санап өзгеруде. **Қоғамның қай саласын алсақта, дамуы мен өсуі үшін білім мен ғылымға тікелей байланысты болып келеді. Әлем елдері ғылыми технологиялық революцияның төртінші толқынында. Себебі, жоғары технологиялық инновациялар, таңғаларлық өнертабыстар, ақпараттардың жылдам әрі толассыз ағыны, күн сайын жетілдіріліп отырған автоматтық жүйелер, робототехника т.б. Цифрландыру дәуірінде және технологияның тез эволюциясы кезінде машина жасау, ғылым, өнер, IT технологиясына байланысты мамандықтар барған сайын танымал бола бастады. Демек, мектеп оқушыларын мамандыққа дайындау барысында жаратылыстану, инженерия және технология саласы бойынша білім беруде кең ауқымынан жан-жақты оқытуды және білімді талап етеді. Әрбір бәсекеге қабілетті мемлекеттің білім беру жүйесі алдында мәселе бар - мұндай мамандарды қалай дайындау керек? Таяу және алыс шет елдердің көптеген елдерінде жоғары технологиялар саласындағы мамандарды даярлаудың негізі STEM білім болып табылады. Сондықтан Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур, АҚШ сияқты көптеген елдер STEM білім беру саласында мемлекеттік бағдарламалар жүргізеді.**

Біздің алдымызда тұрған ең басты мақсат техниканың арқасында жан-жақты озық дамыған жас жеткіншектердің бойына ақпараттық мәдениетті қалыптастыра отырып, жан-жақты, заманауи әдістер мен технологияларды білетін, терең білімді, өз білімін кез-келген салада қолдана алатын тұлғаны тәрбиелеу. Осы мақсатта елімізде қазір бірқатар білім бағдарламасы жүзеге асырылып жатыр. Соның бірі, білім берудің жаңа бағыты — STEM әдісі. Оқушылардың қызығушылығын арттыратын әр түрлі техникалық жүйелерді, атап айтсақ, робототехника, дизайн, бағдарламалау, модельдеу, 3D дизайн ақпараттарын тиімді пайдалану. Ақпаратты біліп және түсініп ғана емес, сонымен қатар талдау, жинақтау, зерттеу және ойлап табу маңызды болады. Сондықтанда, оқушы бір мезгілде жаратылыстану, математика, технология және инженерия сияқты «STEM» (ғылым, технология, инженерия және математика) біріктіруге болатын негізгі академиялық бағыттарда дамуы қажет.

STEM - бұл академиялық ғылыми және техникалық тұжырымдамаларды нақты өмірде қарастыратын біріктірілген оқыту әдісі. Бұл әдістің негізгі мақсаты-STEM сауаттылығы мен әлемдік экономикада бәсекеге қабілеттіліктің дамуына ықпал ететін мектеп, қауымдастық, жұмыс және әлем арасындағы тұрақты байланысты құру болып табылады..

Оқыту үдерісінде STEM әдісін қолдану арқылы оқушыларда төмендегідей дағдыларының дамуына ықпал етеді:

- кез келген қиындықты шешу;
- Іс- әрекетті шығармашылықпен орындау;
- сыни тұрғыдан талдау;

- сандық сауаттылық;
- тапсырманы сыныпта бірлесіп орындау;
- жаңаша идеялар, өз ойын еркін жеткізе алу;
- тәуелсіз ойлау;
- зерттеушілік дағдыларының қалыптасуы;

Мектептер мен жоғары оқу орындарында STEM оқытудың бірыңғай әдістемесі жоқ. STEM оқыту пәндер мектептің мүмкіндіктеріне, бағытына байланысты әр түрлі жүргізіледі. STEM технологияларын қолданған кезде оқушылардың шешім табу қабілеті дамиды, мәселелер және ақпаратпен жұмыс істеуді үйренеді.

STEM әдісін сабақта қолдану үшін оқушылардың дағдыларын қалыптастыру үшін, әріптестермен бірлесе отырып, оқу мақсаттарына сәйкес оны қалай жүзеге асыруға болатындығын жоспарлау барысында талдап, сабақ жоспары құрастырылады. Сабақ жоспарында мұғалім бірнеше пәндерде қамтылатын оқу мақсаттарын жинақтап, жаңа білімді меңгеруде STEM әдісін пайдаланады.

STEM оқыту арқылы ұсынатын инновациялық әдіс зерттеуді қамтитын толыққанды жоспарлы оқыту жаратылыстану ғылымдары инженерия, технология және математикамен біріктірілген сабақтар. Химия білімінде STEM негізгі принциптерін қанағаттандыратын оқу пәні үшін мазмұнды іріктеуде қол жетімділік, жүйелік әдістемелік критерийлері болу қажет. STEM оқыту элементтері және тәжірибеге бағытталған тәсілдер арқылы, сабақ барысында ситуациялық тапсырмалар ұсынылуы мүмкін, бұл білім алушыларға кез-келген қиындықтағы тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. STEM тапсырмаларын құрудың мақсаты химия ғылымдарының байланысын көрсетуде жаратылыстану пәндерінен алынған білімді меңгереді және оларды қолдануды бірден үйренеді.

Химия—өте күрделі пән. Химия пәнін оқуда бірінші жылынан оқушылар қызығушылықтарын жоғалтады. Әр мұғалім өз пәнін жетік меңгертіп, оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі логикалық ойлау дағдыларын дамытуға арналған әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Мұғалім үшін негізгі міндеттердің бірі - оқушылардың оқуға, шығармашылыққа деген қызығушылығын ояту, оқу процесінде қызығушылық пен шығармашылықты шақыратын күшті құрал ол пәнді тану және қабілеттерін соған қарай бейімдеу. Оқу формалары мен құралдарын әртараптандыруға мүмкіндік беретін оқу процесінде STEM тәсілін қолдану арқылы оқу пәніне мотивацияны арттыру болып табылады.

Мектепте оқытылатын химия сабақтарында оқушылар пәнді түсінуге көмектесетін қызықты жобалар, оңтайлы анықтамалар, виртуалды зертхана және химиялық эксперименттерді қолдана алады. Кез келген күрделі және қауіпті тәжірибелерді жүргізуге болатын виртуалды химиялық зертханаларды көре алады.

Сонымен қатар, оқушылар заманауи материалдар мен жабдықтарды пайдалана отырып, өнімнің құрылысын өздері моделдейді, Қолда бар мүмкіндіктерді пайдалана алады. Пластмассадан және картоннан модельдер жасайды. Әр түрлі материалдардың комбинациясын, қасиеттерін ескеруді үйренеді. Құрылымдық заттарды қалай жақсы байланыстыру керектігін модельдің компоненттері оны мүмкіндігінше түсінеді.

Химияда STEM технологиясын қолданудың ең қолайлы тақырыптары мысал ретінде электролизді, атомның құрылымын, қышқыл негіздерін атауға болады, ерігіштігі, реакция жылдамдығы, химиялық реакция түрлері, химиялық қасиеттері сутегі, стехиометрия, термохимия және т. б. ақпаратты табу үшін зерттеу дағдыларын қолданады. STEM әдісін қолдану арқылы оқушылардың өзін-өзі бағалауы, сыни ойлауын және топта жұмыс істеу дағдыларының дамығанын көрсетеді.

Химия сабақтарында интерактивті модульдерді қолдану бұл STEM білім беру тәсілі. Интерактивті Модульдер айқын сипатталады ақпараттың құрылымдылығы, материалдардың оңтайландырылған көлемі, тұйықталу, мазмұнның өзін-өзі қамтамасыз етуі және жақсы көріну дәрежесі.

Көптеген оқушылар сабақ кезінде өз көздерімен көрмейтін терминдерді түсінуі, STEM әдісі арқылы қызықты эксперименттер мен тәжірибелер жасап, моделдер мен жобалар құрастыру арқылы, бір пән мен екінші пәнді байланыстыра отырып, терминдерді оңай түсінеді.

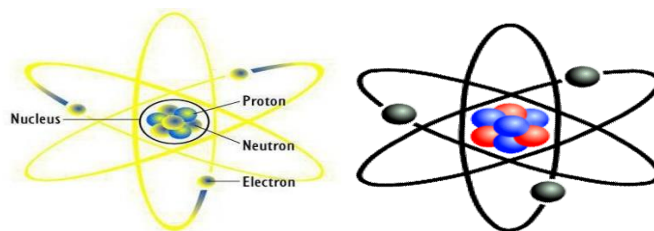
Көбінесе химия сабақтарында топырақтың құрамын талдау, тыңайтқыштарды таңдау; басқа пәндерде-материалды оңтайлы таңдау, аумақты есептеу, вегетациялық кезең, климат, суару және т. б. туралы ақпаратты жинақтайды.

Химия сабақтарында – құймалардың құрамын және оларды өңдеудің коррозияға қарсы әдістерін зерттеу, басқа пәндерде - физикалық көрсеткіштерді есептеу, картадан орынды негізделген таңдау, шығармашылық, оңтайлы материалды таңдау, беріктігін тексеру сияқты сабақтарда оқушылар жан-жақты дамиды. Реакциялардың химиялық теңдеулерін шешуге, органикалық және бейорганикалық химияны түсінуге, элементтерді интерактивті периодтық жүйемен бірге үйренуге болады

Интеграцияланған бағдарламаларды жүзеге асыру үшін авторлық курстарды, факультативтерді, үйірмелерді және т.б. пайдалануға болады. Мектебімізде оқушылардың қажеттіліктерін жүзеге асыруға бағытталған «Өркениет» қосымша білім беру курстары ұйымдастырылып, жүргізілуде. Оқушылардың қызығушылықтары мен тілектеріне байланысты әртүрлі бағыттағы авторлық курстар, олимпиадалар, ғылыми жобаларға қатысып, жүлделі орындарға орындарға ие болуда.

Химия сабақтарында "Атом құрылысы" тақырыбын зерттегенде, балалар өте қызықты және креативті атомдардың модельдерін жасауды үйренді.

Білім беру процесінде STEM білім берудің әдістемелік шешімдерін жүргізу ғылымды біліммен үйлестіруге, оқушылардың құзыреттілігін анықтайтын маңызды сипаттамаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, STEM әдісін қолдануда, пәннің мазмұнын оқытуда жалпы тақырыптар келесі негізгі дағдылар мен құзыреттерді қалыптасады:

1. Тапсырмаларды орындап, сұрақтар қоя білуге дағдылану;
2. Модельдерді әзірлеу және пайдалану.
3. Зерттеуді жоспарлау және жүргізу.
4. Деректерді талдау және түсіндіру.
5. Орындау үшін қажетті ойлау дағдыларын дамыту және пайдалану;
6. Түсініктеме беру (ғылым негізінде) және сындарлы таба білу шешімдер;
7. Қолда бар фактілер негізінде дәлелдей білу;
8. Идеялар мен байланыстарды қайта топтастыру қабілеті
9. Зерттеу мәселесін және оны шешу жолдарын қалыптастыра білу
10. Ақпаратты алу, бері және оны бағалау.

Ең бастысы, құпия жаңа технологияларда емес, оқушылардың зерттеу іс-әрекетінде екенін ұмытпау керек. Химия бойынша пайдалы ақпаратты таңдау.

Қорытындылай келе, STEM әдісі арқылы сабақ барысында оқушылардың өзін-өзі дамытуға арналған технологияларды тиімді қолдану. Жаһандық бәсекеге қабілетті жоғары білікті білгір оқушыларды тәрбиелеп, дамыған әлемге болашақ мамандарды дайындау, STEM әдісі арқылы оқу үдерісін кең көлемде қолданып, биік нәтижелерге жететініне сеніміз мол.

Оқу процесінде оқуға деген ынтаны дамытуға барлық жетілдіру құралдары ықпал етеді. Мазмұнын жаңарту және пәнаралық байланыстарды оқытуда әдіс-тәсілдерді жетілдіру, проблемалық дамытудың барлық түрлерін қолдану, жеке, ұжымдық оқытудың әртүрлі формаларын және топтық жұмыс түрлерін қолдану.

Химия пәнін оқытуда STEM әдісі бойынша «өмір бойы оқу» үдерісін негіздей отырып, басқа пәндерді байланыстыра оқыту мен меңгеру жүктеледі. STEM әдісін жүргізу үшін педагогтардың алдында тұрған кедергілердің бірі, уақыттың тапшылығы, STEM кәсіби дайындығының болмауы жатады

Бүгінгі таңда STEM әдісі бойынша инновациялық технологияларды қолданып, оқытуға әр мұғалімнің шеберлігі мен жеке қызығушылығына қаншалықты кеңінен енгізуге болатынын және оқушылардың даму болашағы мұғалімнің шығармашылық көзқарасымен байланысты болады. Оқу іс-әрекетінде оқушыға мотивация бере отырып, іс - әрекеттің өзінен "Рахат" алатындай жағдай туғызу.

Білім беру үрдісінде STEM технологияларының тиімділігін арттыруға жоспарланған оқу нәтижелеріне қол жеткізе отырып, оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасауға бағытталған білімі жүйесін құру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бобровницкая С.А. оқушылардың оқу пәніне деген ынтасын арттыру STEM технологияларын қолдану арқылы" Химия". кәсіби қазіргі басшының құзыреттілігі білім беруді дамыту факторы ретінде сфералар. III Халықаралық ғылыми-практикалық семинар, Минск, сәуір-маусым,2020ж

2.Г.Ногайбаева, С.Жумажанова. "Әлемде және Қазақстанда STEM-білім беруді дамыту" \ «Білімді ел - Образованная страна» №20

3.Тен А. С. Қазіргі білім берудегі жаңа трендтер. Электрондық ресурс:
URL: <http://zkoipk.kz/ru/2016smart3/2541-conf.html>

**PRESENTATION OF NATIONAL VALUES TO STUDENTS BY TEACHING THE ART
OF AITYS**

Researcher Saule MYRZABEKOVA AITONOVNA

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Quality education and conscious upbringing are formed by National Education. The richness of the native language plays a special role in National Education. In the course of teaching the Kazakh language and literature, the art of aitys is very important in educating the younger generation in folk and national values. Aitys is one of the most difficult, voluminous and valuable branches of art. He is a constant companion, mentor, expert, sharp tool of the Kazakh people, who have lived in the steppe since ancient times. Not only the art of the word, but also the language, mentality, the school of the nation, the ladder of sharpness, combined with ingenuity and quick wit, leadership and eloquence. This sacred heritage has a lot to give to the younger generation. Listening to the art of aitys, the student learns what eloquence, mobility, ingenuity, and word formation are.

The aitysker poet was sure to be able to play the Kazakh National Instrument - the sacred dombra, composed poems himself, performed songs in folk songs. Kazakh and dombra are inseparable concepts. The dombra is a sacred instrument that became the basis for the Legends of ancient times. The sacred dombra, which came from ancient times, is inherited from generation to generation. In modern terms, this is our national brand. Therefore, instilling the dignity of the dombra in the student's mind is a very important task.

Kazakh national costumes can also be seen in the aitysker Akyn. An intelligent, embroidered cape, a beret made of expensive fur, an owl worn on the roof of a beret. Due to the superstition of eye contact, the owl was also worn on the head of the dombra.

The national costume is a rich historical and cultural heritage. The clothes made by Kazakh businessmen show the worldview, philosophical views and perception of the world of our nation. This is our national culture.

Teaching the genre of aitys, you can see in the actions of poets what Kazakh traditions are, as well as national values. When Sal-Seri travel around the country, they are greeted, that is, hospitality, slaughtering animals, riding horses, dressing in robes, showing gifts-prove that the Kazakh people respect, respect and appreciate people of art.

Keywords: National value, Education, Art of aitys, Culture, Traditions and customs.

АЙТЫС ӨНЕРІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТАНЫТУ

Зерттеуші Сауле АЙТОНОВНА МЫРЗАБЕКОВА

АННОТАЦИЯ

Сапалы білім мен саналы тәрбие беру ұлттық тәрбиемен қалыптасады. Ұлттық тәрбиеде ана тілі байлығының алар орны ерекше. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту барысында өскелең ұрпақты халықтық, ұлттық құндылыққа тәрбиелеуде айтыс өнерінің мәні өте зор. Айтыс - өнердің ең қиыны, көлемді де құнды салаларының бірі. Ол - ықылым заманнан бері сайын даланы мекен еткен қазақ атты халықтың айнымас серігі, ақылшысы, сарапшысы, өткір құралы. Сөз өнері ғана емес, тапқырлық пен ұшқыр ой, көсемдік пен шешендік ұштасқан тіл, діл, ұлт мектебі, өткірлік баспалдағы. Осы киелі мұраның өскелең ұрпаққа берері өте мол. Оқушы айтыс өнерін тыңдай отырып, шешендік, ұтқырлық, тапқырлық, сөз саптаудың не екенін үйренеді.

Айтыскер ақын міндетті түрде қазақтың ұлттық аспабы - киелі домбырада ойнай білген, өлеңін өзі шығарған, әнін халық әндеріне салып орындаған. Қазақ пен домбыра – бір-бірінен бөле-жаруға болмайтын егіз ұғым. Домбыра – көне заманның аңыздарына арқау болған киелі аспап. Ежелгі дәуірден жеткен қастерлі домбыра ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келеді. Қазіргі тілмен айтсақ, бұл біздің ұлттық брендiмiз. Сондықтан домбыраның қадір-қасиетін білім алушының санасына сіңіру – өте маңызды міндет.

Қазақтың ұлттық киімдерін де айтыскер ақын бойынан көруге болады. Зерделі, кестелі шапан, қымбат аң терісінен тігілген бөрік, бөріктің төбесіне тағылған үкі. Көз тимесін деген ырымға байланысты үкіні домбыраның басына да таққан.

Ұлттық киім – бай тарихи – мәдени мұра. Қазақ ісмерлерінің қолынан шыққан киімдерден ұлтымыздың дүниетанымдық, философиялық көзқарасы мен дүниені қабылдауы көрінеді. Ол — біздің ұлттық мәдениетіміз.

Айтыс жанрын оқыта отырып, ұлттық құндылықтармен қатар қазақтың салт-дәстүрлерінің қандай екенін ақындардың іс-әрекеттерінен де көруге болады. Сал-серілер ел аралағанда оларды күтіп алу, яғни қонақжайлық, малдың сойылуы, ат мінгізу, шапан кигізу, сый-сияпат көрсету – қазақ халқының өнер адамдарын аса қадірлеп, құрметтейтінін, бағалайтынын дәлелдейді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылық, тәрбие, айтыс өнері, мәдениет, салт-дәстүр.

Бүгінгі таңда сапалы білім мен саналы тәрбие беру ұлттық тәрбиемен қалыптасады. Ұлттық тәрбиеде, әсіресе, ана тілі байлығының алар орны ерекше екені белгілі. Осыны ескере келе, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту барысында тек қана теориялық білім беріп қана қоймай, ұлттық үрдісімізден хабар бере отырып, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мәселесіне жете назар аударуға тырысу керек. Білім мен тәрбие берудегі озық ұстанымдардың ұлттық тәрбие құндылықтарымен байланыстыра отырып, әр оқушының қабілетін, талантын ашу, өзіндік ұлттық тәрбиесі мен санасын қалыптастыру – қазақ тілі мен қазақ әдебиеті ұстаздар қауымының алдында тұрған басты міндет болып табылады.

Өз тәжірибемде қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда ұлттық құндылықтарымызды сабақтарымда пайдаланамын. Сабақты түрлендіру арқылы мақал-мәтелдер, шешендік сөздерді қолданып, бала бойында ұлтымызға ғана тән терең ойлау, шебер сөйлеу дағдыларын дамытып, тіл көркемдігін сақтауға өз үлесімді қосудамын. Мысалы, өскелең ұрпақты халықтық ұлттық құндылыққа тәрбиелеуде Айтыс өнерінің мәні өте зор дегім келеді.

Қазақ халқының ешкімге ұқсамайтын бітімі мен болмысын ажарлайтын ұлттық қадір қасиеті аз емес. Соның бірегейі есте жоқ ерте замандарда туып, қалыптасып, дамып - жетіліп, бүгінгі күннің қажетіне жарап отырған халық ауыз әдебиеті болса, оның ең бір өміршең жанры – айтыс та ұлттық ескірмес мұраларының қатарында жаңа ғасырдың табалдырығын аттап отырғаны талас тудырмайды. Айтыс қай дәуірде де халық өмірінің айнасындай дидарынан, табиғатынан айнамаған өнер. Халқымыз ежелден шешен сөйлеуге, тілдің шұрайлылығына, қанықтылығына бейнелілігіне, ерекше көңіл бөліп келген. Оқушыларды шебер сөйлей білуге үйретуге айтыс жанрының алатын орны ұшаңтеңіз.

Айтыс өнерін пайдалану арқылы оқушылардың рухани дүниесін байыту, ой-өрісін кеңейту, адамгершілік-эстетикалық көзқарасының қалыптасуына ықпал ету, халықтың мәдени мұрасына қамқорлықпен қарап және оны бағалай білуге үйрету болып табылады.

Айтыстарды сипатына, түрлеріне мезгіліне қарай айыра білуге, олардың мазмұнында көтерілген әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсінуге тәрбиелеу арқылы естіген өлеңдерін шынайы сезіммен қабылдап бағалай білу қабілеттерін қалыптастыра отырып айтыс ақындарының өзіне тән орындаушылық ерекшеліктеріне (дауыс ырғағы, айту мәнері, сөз ұқсастығы, тіл мәдениеті, аспапта ойнауы, диапазоны, т.б.) тоқталып оқушылардың көркемдік талғамын жетілдіру.

Айтыс ақындарының ішкі рухани байлығы мен сырт пошыманың өзара үйлесімділігі атап көрсетіп, олардың жүріс-тұрысын, жарамды киім киісін, көпшілік алдында өзін-өзі ұстай білу мәдениетін үлгі-өнеге ету арқылы жас-жеткіншектердің, оқушылардың этикалық және эстетикалық тәрбие берудегі ролі орасан зор.

Айтыс - қазақ халқы үшін бүгінгі күні ұлттық құндылыққа айналып үлгерген өнер. Өнердің ең қиыны, көлемді де құнды салаларының бірі. Айтыс - ықылым заманнан бері сайын даланы мекен еткен қазақ атты халықтың айнымас серігі, ақылшысы, сарапшысы, өткір құралы. Сөз өнері ғана емес, тапқырлық пен ұшқыр ой, көсемдік пен шешендік ұштасқан тіл, діл, ұлт мектебі, өткірлік баспалдағы. Осы қасиеттің барлығын бойында сақтап, ғасырдан ғасырға, заманнан заманға өзгермей өту мүмкін емес, әрине.

Уақытында халық ерекше деп бағаланған Жамбыл мен Құлмамбеттен, Біржан мен Сарадан, Кемпірбай мен Шөжеден қалған үздік айтыс үлгілері бүгінде ескерткішке айналған. Біржанның мәрттігі, Сараның сөзге тоқтаған тектілігі секілді қасиеттер сол ескерткіште тұр. Оны көкірегінің көзі, санасының саңылауы барлар ғана аңғаратын, арнайы бұрылып іздегендер ғана табарлықтай. Оның бергі жағында зобалаң жылдарда елмен бірге қуғын-сүргін көріп, жойылып кете жаздап барып, қайта оралды.

Айтыс сөз мектебі ғана емес, ұлттық мінез брендіне тән сипатта, онда адалдық, табиғилық иісі аңқып тұрады. Жанкүйер көрермен айтыстың шаршы алаңында қара терге түскен ақын үшін тақым қысып, бірге күйіп-піседі. Қыз-келіншектен иба, жігіттерден ірілік пен өрелілік көріп тәнті болатын, анайы, дөкір сөз айтып қалған ақынды сол мезетте-ақ үнсіз ғана қабағымен жасқап жіберетін патша көңілді көрермен. Солайша бір-бірін тәрбиелейтін, бір бірліктен табылып, біте қайнасатын ұлы өнер. Осы киелі мұраның өскелең ұрпаққа берері өте мол.

Айтыстың ерекшелігі - орындаушы да өлеңді шығарушы да бір адам. Оқушы айтыс өнерін тыңдай отырып, шешендік, ұтқырлық, тапқырлық, сөз саптаудың не екенін үйренеді.

Айтыскер ақын міндетті түрде қазақтың ұлттық аспабы- киелі домбырада ойнай білген, өлеңін өзі шығарған, әнін халық әндеріне салып орындаған.

Қазақ пен домбыра – бір-бірінен бөле-жаруға болмайтын егіз ұғым. Домбыра – көне заманның аңыздарына арқау болған киелі аспап. Ежелгі дәуірден жеткен қастерлі домбыра ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келеді. Қазіргі тілмен айтсақ, бұл біздің ұлттық брендіміз. Сондықтан домбыраның қадір-қасиетін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру – өте маңызды міндет. Қазір жастарымыз домбыраны заманауи музыкамен ұштастырып, дүниежүзіне танытуда. Бұл төл тарихымыз бен мәдениетімізге әлем халықтарының қызығушылығын арттырады. Қазақстанның бірегей бет-бейнесін қалыптастырады. Ұлтымыздың рухан көтеретін домбыраға әр шаңырақтың төрінде орын бар. Себебі домбыра – қазақтың жаны»

Сонымен қатар, қазақтың ұлттық киімдерін де айтыскер ақын бойынан көруге болады. Атап айтқанда зерделі, кестелі шапан, неше түрлі қымбат аң терісінен тігілген бөрік, бөріктің төбесіне тағылған үкі . Сонымен қатар үкіні домбыраның басына да таққан, бұл көз тимесін деген ырымға байланысты тағылған.

Ұлттық киім – бай тарихи – мәдени мұра. Бұрын *ақын*, әнші, сауыққой салдар мен өнерпаз жастар өте сәнді тігілген шошақ төбелі құндыз бөрікке үкі тағып қиетін.

Қазақ ісмерлерінің қолынан шыққан киімдерден ұлтымыздың дүниетанымдық, философиялық көзқарасы мен дүниені қабылдауы көрінеді. Халқымыздың бүкіл ішкі жан дүниесі, ұстанған діні мен ділі киім үлгілерінен, олардың пішілуінен, тігілуінен, қолданылған әшекейлерден, таңдалған түр-түстен аңғарылады десек әсіре айтқандық емес. Өйткені кез келген киім оны жасап шығарған халықтың ішкі руханиятының материалданған көрінісі екені даусыз. Демек, киімдеріміз қандай сұлу болса, жан байлығымыз да соншалықты сұлу болғаны! Қазақы киімнің барша сымбаты мен ою-өрнегінде, әрбір әшекейінде халқымыздың тарихының, ой-дүниесінің қайталанбас көрінісі бар. Ол — біздің ұлттық мәдениетіміз!

Айтыс жанрын оқыта отырып, ұлттық құндылықтарды ғана танытып қоймай, қазақтың салт-дәстүрлерінің қандай екенін осы ақын іс-әрекеттерінен де көруге болады. Мысалы, сал-серілер қай ауыла келсе дағы оларды күтіп алу, яғни қонақжайлық, малдың сойылуы, ат мінгізу, шапан кигізу, сый-сияпат көрсету – қазақ халқының өнерадамдарын аса қадірлеп, құрметтейтінін, бағалайтынын көруге болады. Мысалы Абай шығармасын

оқытуда Барлас пен Байгөкшеге көрсетілген сый-сияпатты айтуға болады. Бұнымен айтпағым, өнердің кәусар бұлағын, баға жетпес асыл мұрасын оқыта отырып, айтыс өнерінің оқушы бойына керемет құндылықтарды үйретері анық деп санаймын.

Ақын ерікті – еріксіз өз заманының тонын кимеске, өз әлеуметінің мұңын жоқтамаса, тілегін орындамасқа әдді жоқ. Ақын өзгелердің сезбегін сезеді, көрмегенін көреді, ойламағанын болжайды, тілі жетпегенін айтып береді.

Айтыс жақсылыққа сүйіндіріп, келеңсіз көріністерден жиіркендіретін насихатшылдық тәрбие құралы іспеттес. Қай заманда, қай қоғамда болмасын, сол кезеңмен мәден жолы адамың рухани байлығын арттыру түсу болып табылатын белгілі жайт. Осы орайда оқушыларды ізгілікке, патриоттыққа және тағы басқа қасиеттерге баулитын айтыстың тәрбиеде маңызы ерекше зор.

Айтыс жас ұрпақтың бойында ұлттық мұраттарды дүниежүзілік рухани қазынамен ұштастыру арқылы қалыптастыратыны белгілі. Дегенмен жеткіншек ұрпақтың жалпы дамуына пәрменді ықпал оның жан дүниесін байытып, ой-өрісін өсіретін айтыс өнерін тәрбие жүйесінде қолдануда. Айтыс өнерінің дағдыларын оқушылар бойына жүйелі қалыптастыру жолдарына жол сілтейтін үлкен өнердегі асыл қазына.

Демек, айтыс ақынының бойынан қазақтың ұлттық құндылық түрлерін толық көруге болады. Айтыс – ұлттық құндылығымыз. Ал осы ұлттық құндылықты сақтап қалу үшін өткенді саралап бүгінгіні бағалап отыру басты мақсат.

THE IMPORTANCE OF THE LITERARY SUBJECT IN THE DEVELOPMENT OF MORAL QUALITIES OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

Researcher Anargul ZAMANOVNA AKHMADIEVA
Researcher Altyn ZHURSINKANKYZY ZHURSINKANOVA
"School-center of additional education № 48"
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

In this scientific work, the author considers the importance of the literary educational discipline in the development of moral qualities of Primary School students.

by the words of the great Kazakh poet Abay Kunanbayev, who was a harbinger of morality and goodness, showing from his experience, he calls for hard work, diligence, thrift.

"The stage of Primary School is the foundation of the student's development, a powerful stage in the formation of educational activity. One of the ways to increase the educational cognitive activity of a student is unique in that the development of student abilities can be realized through the reading of works of art. To stimulate the cognitive interest of each student through works of art, to guide them to apply the acquired knowledge and skills in everyday life.

Reading works of art – the student expands his worldview and trains in the ability to recognize literary genres. The requirements of the new age are comprehensively developed, the upbringing of a student with individualized personal qualities.

This article describes the importance of the literary discipline in the development of moral qualities of Primary School students.

Keywords: Primary School Education, Literary discipline, Development of personal qualities, Artistic works, Awakening of cognitive interests

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУДА ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІНІҢ МАҢЫЗЫ

Зерттеуші Анаргүль ЗАМАНОВНА АХМАДИЕВА
Зерттеуші Алтын ЖҮРСІНҚАНҚЫЗЫ ЖҮРСІНҚАНОВА

АННОТАЦИЯ

Берілген ғылыми жұмыста автор бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін дамытуда әдебиеттік оқу пәнінің маңызын, өз іс – тәжірибелерінен көрсете отырып, адамгершілік пен жақсылықтың жаршысы болған қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың қара сөздері арқылы еңбекқорлыққа, ұқыптылыққа, үнемшілдікке шақырады.

«Бастауыш сынып сатысы – оқушы дамуының іргетасы, тәрбие әрекеті қалыптасуының қуатты жүретін кезеңі. Оқушының оқу танымдық белсенділігін арттырудың бір жолы көркем шығармаларды оқу арқылы оқушы қабілеттерін дамытуды іске асыруға болатынын ерекше. Әр оқушыны көркем шығармалар арқылы танымдық қызығушылығын оятып, алған білім, білік дағдыларын күнделікті өмірде қолдана алуларына бағыт бағдар беру.

Көркем шығармаларды оқи отырып – оқушы дүниетанымы кеңейіп, әдеби жанрларды тани білуге жаттығады. Жаңа заман талабы жан-жақты дамыған, жеке тұлғалық қасиеттері дараланған оқушыны тәрбиелеу.

Аталған мақалада бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін дамытуда әдебиеттік оқу пәнінің маңызы жайында баяндалған.

Түйін сөздер: бастауыш сыныптарға білім беру, әдебиеттік оқу пәні, тұлғалық қасиеттерді дамыту, көркем шығармалар, танымдық қызығушылықтарын ояту

«Білім негізі бастауышта» деп тегін айтылмаған, өйткені бастауыш сатысы – оқушы дамуының іргетасы, оқу әрекеті қалыптасуының қуатты жүретін кезеңі. Бұл кезеңдегі түпкілікті мақсатты, міндетті түрде іске асыратын оқу пәнінің бірі әдебиеттік оқу. Оқушының оқу танымдық белсенділігін арттырудың бір жолы көркем шығармаларды оқу арқылы оқушы қабілеттерін дамытуды іске асыруға болатынын ерекше айтқым келеді. Өз іс - тәжірибемдегі негізгі міндетім – оқушының ойын, көркем шығармалар арқылы танымдық қызығушылығын ояту және алынған білім білік дағдыларын күнделікті өмірде қолдана алуларына бағыт бағдар беру. Көркем шығармаларды оқи отырып – оқушы дүниетанымы кеңейіп, әдеби жанрларды тани білуге жаттығады. Қорыта келсем, жаңа заман талабы жан-жақты дамыған, жеке тұлғалық қасиеттері дараланған оқушыны тәрбиелеуді қажет ететіні белгілі. Төмендегі «Бақыттың кілті – жақсы қасиет» кіріктірілген сабақты (тәрбие сағаты мен тіл дамыту) назарларыңызға ұсынамын.

Мақсаты: Бала бойында адамгершілік қасиеттерді ояту. Айналасынан тек жақсы қасиеттерді сіңіруге, өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету. Жақсы қасиеттерді қалыптастыратын тәрбиеші-көркем әдебиетті сүйеге тәрбиелеу.

Тәрбие сабағының, дүние есігін ашқаннан ана әлдиімен құлағымызға сіңген, жүрегімізде жатталатын, санамызда сақталатын, ақыл беретін, ой беретін ана тіліміздің үйлескен сабағы.

Бұл сабақта сендерге осы уақытқа дейінігі алаған білімдерің көмекке келеді. Сабағымыз **«Бақыттың кілті- жақсы қасиеттер»** деген тақырыппен өтеді.

Тақтаға назар аударыңдар сұрақты оқи қойыңдар. «Қайткенде адам, адам болып қалады?» Бұл сұрақтың бүгінгі таңда барлық азамат алдында тұрып, ойландыруы тегін емес. Бұл көп жайды аңғартады. Маманнан гөрі адам тәрбиелеу - қай ұлтта болмасын бірінші орында тұрған мәселе.

Тәрбие деген не?

Тәрбие деген адам бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыру құралы екен.

Ал тәрбие қай кезден басталады?

(Отбасы, тәрбие -табалдырықтан дейді.) **«Үяда не көрсе, ұшқанда соны ілерсін.**

Ертеде ақылды дана Жүсіп Баласұғын деген адам өткен екен. Міне сол адам «Адамда жақсы қасиет болмаса оған бақ та бақыт та қонбайды» деген екен.

Ал бақыт деген не?

Осы сұрақтың төңірегінде ойланып көрелік. «Оқушылар пікірі»

- Бақыт- ұрпақ өсіріу, тәрбиелеу, саналы тәрбие беру.

- Бақыт- денсаулық, бақыт-өзгелерге қуаныш, жылылық беру. Балалар енді осы бақытқа барар жолмен жүру, бақыттың есігін ашар кілт-жақсы қасиеттерді адамгершілік қасиеттерді өз бойында қалыптастыру өз қолдарында екен. Ал енді адамгершілік пен жақсылықтың жаршысы болған Абай атамыз: 3-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек деген екен.

Ыстық қайрат- бұл еңбек, **нұрлы ақыл**- сенің ақылыңның нұрынан басқалар шуақ алу керек, ал **жылы жүрек**- қайырымдылық.

Алтайдың мұзарт шың Мұзтауындай биікте елінің бүгінгі күнінен Оралханға аян берген екен ау. Алдымда отырған оқушыларыма мен әдебиет әлемін осылайша жерлес жазушымының теңдесі жоқ сөз өнерімен өрнектеген Оралхан Бөкей шығармалары арқылы түсіндіріп отырамын. Әлемдік әдебиеттегі өзгелерге ұқсамайтын дара тұлғасын дамытуға жас ұрпақ бойына сіңдіруе тырысамын. Жазушыны өзгелерді озық етіп көрсететін оның кейіпкерлері екенін, ол кейіпкерлері қарапайым ауылдастары біз, сендер және олар екенін саналарына сіңіремін.

Оралхан Бөкей туралы тың деректерге кезек берсек:

Қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдағы жарық жұлдыздарының бірі – Оралхан Бөкей 1943 жылы 28 қыркүйекте Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданына қарасты Шыңғыстай ауылының тумасы.

Әдебиетке өзіндік өрнегін сала келген жазушы оқырманын өзгеге ұқсамайтын ерекшелігімен таңқалдырды. «Қамшыгер» атты повестер мен әңгімелерінің тұңғыш жинағы жазушы есімін көпке таныс етті. Ару Алтай мен Оралхан есімі қазақ әдебиетінде қатар астасып қала берді.

Тарих сахнасы мұны ешқашан жоққа шығара алмаймыз. қаламгер туындылары неміс, словян, болгар, ағылшын, венгер, араб, қытай, жапон және ТМД елдерінің тілдеріне аударылды. Оралхан Бөкей – көркем сөз өнерінің хас шебері «Құлыным менің» пьесасы үшін Қазақстан Республикасы Жастар сыйлығының лауреаты, 1978 жылы «Найзағай ізі» повестері мен әңгімелері үшін Н. Островский атындағы Бүкілодақтық әдеби сыйлықтың лауреаты, 1986 жылы «Біздің жақта қыс ұзақ» повестері мен әңгімелері үшін Абай атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты наградаларына ие болған.

Оралхан Бөкейдің «Анна апайдың бақшасы» әңгімесін оқыту.

«Анна апайдың бақшасы» әңгімесі бойынша жұмыс.

1. Мәтінді оқыту.
2. Сөздік жұмысы. (тырна қиқуы, тесік жасау, шарбақ, көрші, кіндік бала)
3. Түсініктерін байқау
 - а) Әңгімедегі басты кейіпкерлер
 - б) Жеңістің ісін бағала.

Әңгіме бойынша қорытынды. Біз айтып отырған жақсы қасиеттерге ие кім? Сен өзің осы әңгімеден соң қандай ойда қалдың? Жеңістің бойындағы жақсы қасиет кімнен дарыған? Неге олай ойлайсың?

Жақсы қасиет қашанда адамды көкке көтеретін, атын шығаратын іс.

Жаман қасиет- адам атына ұят келтіреді.

Абай жақсыны ойға жи, жамандықтан көңіліңді суыт, одан аулақ бол дейді. «Адам болам десеңіз» өлеңін оқыдық. Сондағы 5 асыл іс, 5 дұшпанды еске түсір. Сонымен 90 ауыз сөздің тобықтай түйіні бар. Яғни айтылған сөздерден, әңгімеден қорытынды жасайық. Жеңіс өз бойындағы жаман қылықтардан құтылу үшін не істеді? Өз мінін мойындап, түзелуге тырысып және айтқанын орындады. Сөзге тұра білу де жақсы қасиет.

Олай болса адам өзін-өзі де тәрбиелей алады екен. Өзіңді өзің бағалап, өзіңді өзің жазалай білсең –бұл да жақсы қасиеттерді игеруге жол ашады.

Сонымен бақыттың кілті - жақсы қасиеттерді бойыңа сіңір де, ыстық қайратыңмен, нұрлы ақылыңмен, жылы жүрегіңмен бақыттың төрінен орын ал.

Әдебиеттік оқу пәні – бастауыш сынып оқушыларының ауызша және жазбаша тілін дамытуды, яғни сөздік қорын байытуды, байланыстыра және грамматикалық тұрғыдан жүйелі сөйлеуге үйретуді, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды көздейді. Ұлттық тәрбие, рухани-мәдени құндылықтар, ана тілі мен қазақ халқының салт-дәстүрі негізінде сусындаған жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Адамның ішкі рухани жан дүниесі байлығын ашуға, адамгершілікке тәрбиелеуге, тілі мен қиялын дамытуға мүмкіндік береді [1]. Жалпы, әдебиеттік оқу сабағы арқылы жазу мен сөйлеу мәдениетінің алғы шарты қаланады. Тілдің тәрбиелік мәні де күшті. Ана тілін жақсы меңгерген оқушының ғана көркем әдебиетімізді қызыға оқуға, көркем өнер үйірмесіне құмарта қатысуға, адамдармен сыпайы қарым-қатынас жасап, тіл табынуға деген бейімділігі қалыптасады, яғни баланың мәдени өрісі қоғам талабына сай бола түседі. Мұғалім балалардың дүниетанымымен әуел бастан дұрыс қалыптастыруды мақсат тұтуы тиіс. Сондықтан тіл сабағы айнала қоршаған болмысты бақылау негізінде оқытылуы керек.

Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деп көрсетеді. Ш.Таубаева: «Құзыреттілік–ол тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті» ,-деп қарастырады. [2]. Сонымен, құзіреттілік дегеніміз - оқушының алған білімі мен

дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі. Әдебиеттік оқу сабақтарында оқушылардың мәдени құзыреттіліктерін қалыптастыруда қатысымдық әдістің маңызы зор. Мәдени құзіреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі.Сондықтан мұғалім алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тыңдай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек.

Оқушылардың мәдени құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері төмендегідей:

- Сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар)
- Диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс)

Бұл жұмыс түрлері мәдени құзыреттіліктің алашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, оларды барлық сабақта мұғалім мүмкіндігінше қолдана алады. Ана тілін оқытудағы негізгі мақсат – оқушылардың сөздік қорын, ауызша сөйлеу тілін және жазбаша сөйлеу

тілін, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, оларға рухани дүниесін байыту, өмірдің ең қымбаттысы, ең асылы – жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себу. Ол үшін бала айналадағы затты, құбылыс пен болмысты танып білуі тиіс. Соған байланысты оның тіл байлығы да артады. Баланың өмірді көргені, танығаны көп болса, оның тілі де байи түседі. Оқушының тіл байлығы ауызша түрде де жазбаша түрде де қатар дамытылуы тиіс. Ана тілі жас баланың ақыл-ойының дұрыс дамуына білімді еркін және оңай меңгеруіне көп жеңілдік келтіреді. Сол себепті мектепте ана тілін оқыту ісіне ерекше мән береді. Өйткені ана тілін дұрыс меңгермеген оқушы басқа пәндерді де ойдағыдай үйрене алмайды. Білгенін не сөз тауып айтып бере алмай, не ойын қағаз бетіне түсіре алмай, қиналады. Осыдан-ақ ана тілі мектептегі негізгі пәндердің бірі екенін анық байқаймыз. Аса көрнекті педагог К.Д.Ушинский ана тілінің білім берудегі ролі туралы: “Ана тілін толық меңгермеген бала тарихты, географияны, жаратылыс ғылымдарын және математиканы өз сөзімен айтып бере алмайтын күйге ұшырайды. Ана тілі басқа пәндердің бәріне қатысы бар және олардың нәтижелерін өзіне жинастыратын басты, өзекті пән. Сондықтан да қазіргі кезде бастауыш мектепте оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйренген сөздерін қолдана отырып, айтайын деген ойын анық жеткізіп сөйлеуіне зор көңіл бөлінеді. Осыған орай педагогикалық іс-тәжірибе барысында ана тілінде оқушылардың дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары

деңгейде көтеру. [4]. Тіл адамның қатынас құралы ретінде оның барлық өміріндегі нәрі, азығы іспетті екені белгілі. Бастауыш сыныптағы ана тілі сабағының түбегейлі мақсаты оқушылардың жеке басын қалыптастыра отырып, әдеби мұраларға деген талғамын тәрбиелеу, рухани дүниесін кеңейту, ақыл-ойы мен ұлттық сана-сезімін дамытуға ықпал ету, кітап оқуға деген мұқтаждығын қалыптастыру.

Осы мақсатты орындауға келгенде ана тілі сабағының алдына мынадай міндеттер жүктеледі:

- оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыру және жетілдіру;
- көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын ояту;
- шығарманың түпкі мазмұны – мәнін түсінуін, Эмоциялық қабылдауын (кейіпкерлердің көңіл-күйіне ортақтасу, күйіну, сүйіну т.б.) қамтамасыз ету;
- мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерін, сөйлеу мен сөйлеу үлгілерін үйрете отырып, ана тіліміздегі сөз мағыналарының түрленуіне көңіл аударту;
- шағырмадағы көркем бейнелердің ерекшеліктерін аша білуге бағыттау;
- ауызекі және жазба тілде байланыстырып сөйлеуін (ойын еркін жеткізу, сауатты да мәнді жаза білу) дамыту;
- өзіндік ой-пікірін айта білуге баулу;
- оқушылардың бойына ізгілік пен имандылық, адалдық пен мейірімділік сияқты адамгершілік қасиеттерді дарыту.

Мәтінмен жүргізетін жұмыс түрлері оны оқу, мәтінді дұрыс сөйлеу үлгілері арқылы оқығанын, жеңіл диалогқа айналдыру, қарапайым мазмұнын айту арқылы көрінеді. Мақал-мәтелдерді оқу нәтижесінде халықтың тіл арқылы танылатын даналығынан хабардар

болады. Сол сияқты қарым-қатынас жасау әдебіне енетін, түрлі атаулық ұғымдар қарым-қатынас жасау әдебіне енетін, түрлі атаулық ұғымдар (айналайын, қарағым, қозым, ботам, жарығым т.б.) мен жер-су атауларын берудегі тапқырлықтар ұлттық таныммен, ұтымды үрдістердің жүйесін белгілеумен бірге олардың сүйіспеншілігін қалыптастырады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жүсіпова Ж.А . Педагогикалық шеберлік. Алматы, 2011
2. Байжуманова Н. С. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Білім әлемінде. - 2008. - № 5. - С. 33-36.
3. Нұрғазиева Н. М. Шығармашылық әрекеттегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің аспектілері // Бастауыш мектеп. - 2010. - №11. - С. 58-60
4. Уәлиханұлы Н., Тілемісұлы Н. Сөз мәдениеті. - Алматы: 2002
5. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1994. - 1 т. - 496 б.
6. Абай Құнанбаев. Жинақ өлеңдері [Жақсы қасиет] 65
7. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік – философиялық талдау- Алматы: Рауан, 2000.-180 б.

WAYS TO INCREASE THE STUDENT'S CREATIVITY THROUGH NEW LEARNING PLATFORMS

Researcher Akgul SAIRANBEKKYZY

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Modern requirements are the development of creative abilities in the classroom and extracurricular time in order to attract students to creative work, increase their activity and interest. One of the new teaching technologies is interactive technique and technology. At the stage of its development, the main task of the teacher is to train modern and qualified workers. For example, I decided to focus on the technologies that helped me a lot in this. These are: strategies for critical thinking, techniques for forming competencies. That is why the use of modern information technologies, electronic textbooks and internet resources is one of the most relevant topics in the educational process, showing the development of students' creative abilities.

B. D. Elkonin gives the following definition of creativity: "creativity is creation in a special context, when a newly created thing is not a mechanical repetition of the previous ones, but is distinguished by its semblance, homogeneity, self - testifying, proving, then we can talk about the creative act that gave rise to this thing." - says. Therefore, I think that we should not forget at some point that we need a generation with a highly developed mindset, an intelligent, versatile mind.

Keywords: New technology, Ability, Resource, Transformation, Correct use of Information and communication technologies

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПЛАТФОРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Зерттеуші Ақгүл САЙРАНБЕКҚЫЗЫ

АННОТАЦИЯ

Қазіргі заман талабы - оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін шығармашылық қабілеттерін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамыту. Оқытудың жаңа технологияларының бірі - интерактивті техника және технология. Оның дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Мысалы, бұл ретте маған көп көмек көрсеткен технологияларға тоқтала кетуді жөн көрдім. Олар: сыни тұрғыдан ойлау стратегиясы, күзиреттілікті қалыптастыру амалдары. Сондықтан да қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға жол көрсетуінде өзекті тақырыптардың бірі болып саналады.

Б.Д.Эльконин шығармашылыққа мынандай анықтама береді: «Шығармашылық - бұл ерекше тұрғыдағы жасампаздық, жаңадан жасалған нәрсе бұрынғы нәрселердің механикалық қайталануы емес, өзінің сонылығымен, біртұмалығымен ерекшеленетін болса, өзін - өзі куәландыратын, дәлелдейтін болса, онда бұл нәрсені туғызған шығармашылық акт туралы сөз қозғауға болады.»-дейді. Сондықтан да, ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан - жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн деп ойлаймын.

Түйін сөздер: жаңа технология, қабілет, , ресурс, түрлендіру, АКТ дұрыс қолдану

Жыл сайын балаларды барлық пәндер бойынша оқу материалын оқуға тарту қиындай түсуде. Осыған байланысты мен мынадай мәселеге тап болдым: «Оқу мен тәрбие процесін қалай ұйымдастыру керек балалар тақырыпқа белсенді, қызығушылықпен және ынтамен қалай енеді?» Қазіргі балаларды не қызықтырады? Жауап қарапайым және түсінікті: гаджеттер, интернет және ойындар. Неліктен оларды нақты білім беру мәселелерін шешу үшін қолданбасқа, өйткені цифрлық және мобильді технологиялардың үздіксіз дамуы мұғалімдерге бетпе-бет және қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру тұрғысынан жаңа мүмкіндіктер ашады. Мен үшін шешімнің бірі цифрлық білім беру платформалары болды. Бұл тақырып өте өзекті деп ойлаймын. Біз баланы ақпарат ағынымен жұмыс істеуге үйретіп, берілген тапсырмалар мен мәселелерді шешуге дұрыс бағыт-бағдар беруіміз керек. Жұмыстың мақсаты: оқушылардың танымдық ынтасын арттыруға бағытталған іс-әрекеттің белгілі бір әдістемелік тәсілдері мен әдістерін қолдану тәжірибесін беру.

Осы тұста мақалама бірнеше тапсырмалар алған болатынымын:

1. Осы мәселе бойынша бар әдебиеттерді зерттеп, тапсырмаларды құрудың негізгі ережелерін білу.

2. Танымдық мотивацияны арттыруға бағытталған іс-әрекеттің әдістемелік техникасы мен әдістерімен бөлісу.

3. Білім беру платформаларымен жұмыс істеу дағдыларын дамыту және жетілдіру.

Қашықтықтан оқыту бізге цифрлық ресурстарды пайдаланудың үлкен мүмкіндіктерін көрсетті. Мен әртүрлілерін оқып, олар үшін жұмыс істеуге тырыстым, бірақ маған LearningApps.org (Сурет 1) және Learnis (Сурет 2). қатты ұнады және олар оқушыларға өте ұнады. Үй тапсырмасын қайталауда, жаңа тақырыпты оқуда немесе өз бетімен жұмыс істеуде тапсырма түрлерін оңай қолдануға болады. Тест (викторина), сөзжұмбақ шешу, заттарды топқа бөлу, жұмбақтарды табу, сәйкестіктерді табу, картадан табу т.б. Кейбір мысалдар <https://learningapps.org/14811705>, <https://learningapps.org/14600312>, <https://onlinetestpad.com/horqt36mokswq>. Тапсырмаларды әртүрлі үлгілерді пайдаланып онлайн жасауға және өңдеуге болады. [1, 192]

Біраз уақыттан кейін мен өз жұмысымда Learnis платформасының (<https://www.learnis.ru>) артықшылықтарын таптым - бұл ойын әдістеріне негізделген тиімді оқытуға арналған электрондық қызметтер жиынтығы. Сервис білім беру веб-квесттерін, викториналарды, интеллектуалдық және терминологиялық ойындарды, интерактивті бейнероликтерді жасауға мүмкіндік береді. Learnis кез келген заманауи платформада, соның ішінде мобильді құрылғыларда қолданылуы мүмкін. [2,87]

Дайын шаблондарды пайдалана отырып, мен өзімнің ойындарымды жасаймын, өз пәнімнен оларды білімді және қызықты ететін мазмұнды қосамын. Ойындарды бірнеше рет қолдануға болады және қажет болған жағдайда өңдеуге болады.

Барлық сабақтарда және сыныптан тыс жұмыстарда тақырыпқа қатысу немесе оны қайталау үшін <https://www.Learnis.ru/580086/> «Бөлмеден шығыңыз» білім беру веб-квестін қолданамын. Онда ойыншыға бөлмедегі анықтамалар мен нысандарды пайдаланып

виртуалды жабық кеңістіктен құтылу тапсырылады. Нұсқаулар тапсырмалар, не жұмбақтар немесе оқу тапсырмалары түрінде болуы мүмкін, олардың шешімі сюжетті одан әрі дамытудың кілті болып табылады. Анықтамаларды табу және интерьер элементтерін пайдалану арқылы квест қатысушылары тапсырмаларға қол жеткізе алады және оларды шешу, сайып келгенде, шығу есігінің кодын анықтауға мүмкіндік береді. Ресурстың артықшылығы - барлық бөлмелер смартфондар мен планшеттерге бейімделген.

Білім беру вебквесті оқытуға сараланған тәсілді енгізуге көмектеседі. Бөлменің кез келген орналасуын пайдалана отырып, бір тақырып бойынша тапсырмалардың бірнеше нұсқасын жасауға болады, әлсіздер үшін кейбір нұсқаларды, күштілері үшін басқаларын жасауға болады. Сонымен қатар, ашуға арналған кодтың күрделілігі де балалардың жеке мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін. Квестті сабақтарда фронтальды және жеке түрде қолдануға болады.[3,66] Кәдімгі және онлайн сабақтарда, қашықтықтан оқытуда, сонымен қатар үй тапсырмасы ретінде пайдалануға болады.

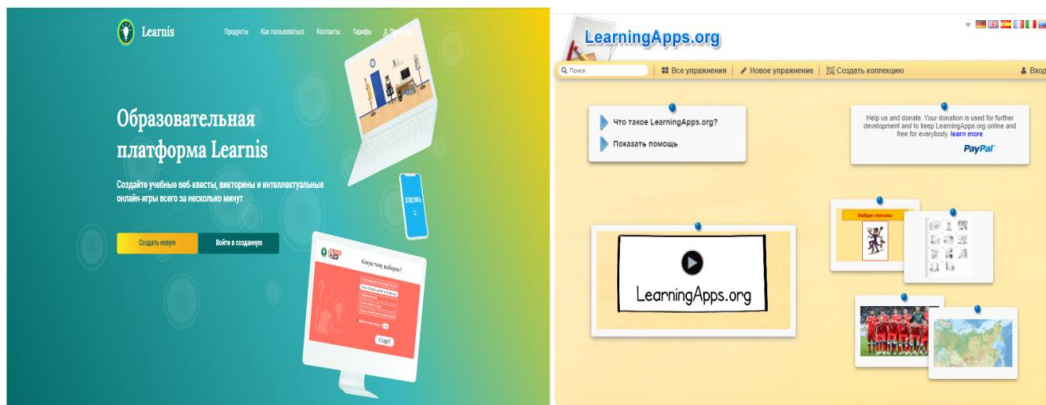
Сыныптан тыс жұмыстар үшін **Learnis** платформасы арқылы жасалған викториналарды қолдану арқылы тапсырмаларды дайындау және жүктеу процесі мүмкіндігінше қарапайым және арнайы дағдыларды қажет етпейтінін атап өткім келеді. Learnis сайтында жасалған викторинаның артықшылығы - жүйе дұрыс немесе қате жауаптар үшін ұпайларды автоматты түрде есептеп, шегереді, содан кейін жеңімпазды анықтайды. Бұл пішінді мобильді құрылғылар арқылы жеке немесе топтық жұмыс ретінде пайдалануға болады. Қораптан тыс ойлау, шешім қабылдау және топпен жұмыс істеу қабілеттерін қалыптастыру. Learnis сабақ платформасында жасалған ойын негізіндегі білім беру мазмұнын қосу арқылы оқу сабақтарының интерактивтілігі артады және нәтижесінде студенттердің мотивациясы артады, бұл өз кезегінде танымдық белсенділіктің дамуына және білімнің игерілуіне оң әсер етеді.[4,223] Оқу материалын меңгеру де айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Жалпы технологиялық даму дәуіріндегі өмір әр түрлі болып келеді, осылайша бірқатар қиындықтар туғызады. Ол жеке тұлғадан шаблондық, әдеттегі әрекеттерді емес, ұтқырлықты, ойлаудың икемділігін, тез бағдарлануды және жаңа жағдайларға бейімделуді, әртүрлі мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарасты талап етеді. Егер барлық дерлік кәсіптердегі ақыл – ой еңбегінің үлесі үнемі өсіп келе жатқанын және орындаушылық қызметтің көп бөлігі машиналарға ауысатындығын ескеретін болсақ, онда адамның шығармашылық қабілеттері оның ақыл-ойының маңызды бөлігі болып табылатыны және оларды дамыту міндеті-қазіргі адамды тәрбиелеудегі маңызды міндеттердің бірі екендігі айқын болады. Отандық ғалымдардың да, шетелдік ғалымдардың да еңбектерінде "шығармашылық қабілеттер" ұғымының әртүрлі түсіндірмелері бар, бірақ олардың барлығы анықтаманың негізгі компоненттерінің арасында шығармашылық қиял мен ойлауды ажыратады. Біз үшін кеңестік ғалым-философ А. Н. Лука ұғымы жақын. [8,79] Ол шығармашылық мәселелерін зерттей отырып, шығармашылық қабілеттерін ерекше атап өтеді. Бөлектегім келетін келесі қолданба-**Kahoot**. Ол білімді бақылау кезеңінде жиі қолданылады. Осы платформадағы мұғалім әртүрлі тесттер мен викториналар жасайды, ал

оқушылар үйде бола отырып, оларды ойын түрінде шеше алады. Сондай-ақ, студенттер мен оқушылар өздерінің барлық шығармашылықтарын байланыстыра отырып, бір-біріне әртүрлі тапсырмаларды өздері ойлап таба алады, осылайша олар оқу материалын жақсы меңгереді және есте сақтайды. Ойын технологиясы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін керемет дамытады, сонымен қатар эмоционалды және физикалық белсенділікті төмендетеді.

Қорытындылай келе, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін көптеген әдістер бар екенін атап өткім келеді және мұғалім өз сыныбы немесе тобы үшін қайсысы тиімдірек болатынын өзі таңдайды. Қашықтықтан оқытуға көшу оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға кедергі болмауы керек екенін есте ұстаған жөн. Қазіргі адам кім болса да, қандай қызмет түрін тандаса да, ол әрқашан қажетті ақпаратты тауып, оны түсініп, өз іс-әрекетінде қолдана білуі керек. Бұл әдістер мен формаларды сабақтарда қолдану өте жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, өйткені әртүрлі ақпарат көздері пайдаланылады, есте сақтау мен қабылдаудың әртүрлі түрлері қатысады. Мәтінмен жұмыс істей білу оқушыларға жаңа білімді өз бетінше алуға және оқығанын түсінуге көмектеседі. Тек осы жағдайда ғана ойлаудың, танымдық дербестіктің, белсенді оқу іс-әрекетінің және дамуы білім беру стандарттары талап ететін тұлғаның басқа да қасиеттерінің дамуына сенуге болады. Менің ойымша, тек шығармашылық көзқарас пен жаңа инновациялық технологиялық әдістер қазіргі мектеп оқушысының белсенді оқу позициясын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қосымша 1

Сурет 1. Сурет 2.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <https://psy.1september.ru/article.php?ID=200701004> <http://festival.1september.ru/articles/599535/>
2. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Қазақстан жолы-2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» 2014 ж

3. М.Ю.Новиков. Методы обучения информационных методов на основе мобильных технологий. [Электронный ресурс].
4. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары: оқу құралы / К. Өстеміров.- Алматы: ЖШС «Казпрофтех», 2007.
5. М.Ю.Новиков. Образовательные веб-квесты, викторины и игры Learnis в системе методов мобильного обучения. [Электронный ресурс].

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGY IN THE FORMATION OF THE CORRECT ATTITUDE TO WORK AND MASTERING THE CULTURE OF WORK

Researcher Asel ZHANARBEKKYZY KADYLBEK

Researcher Arai BOLATOVNA ZARIPOVA

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Recently, President K. Tokayev outlined three important areas that should be especially understood by the youth of the New Kazakhstan, noting the high expectations of educated youth. Education and science do not stand still. As the requirements of the times increase, we adapt to it. The current 21st century is the culmination of psychology. This is because psychology is a person himself, his thoughts, his knowledge, his development. That is why I think that the place of psychology in pedagogy and child education is one of the most important topics that we consider today.

Abai also dedicated most of his poems to the younger generation: "There are three things that protect all human beings. Then it is necessary to run away: first – ignorance, second – laziness, third - cruelty." "Laziness is the enemy of art all over the world. This is what makes me think that I am not the only one who is not the only one who is not the only one who is not the only one. One of the worst enemies of Labor, one of the spiritual troubles that does not lead a person to success and does not pull him away from his neck." Therefore, no matter what field we study, only a student who has worked, understood the need for it and received a competent education will achieve his goal.

Keywords: Modern, Pedagogy, Labor, New technology

ЕҢБЕККЕ ДЕГЕН ДҰРЫС КӨЗҚАРАСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖӘНЕ ЕҢБЕК МӘДЕНИТІН МЕҢГЕРУДЕ ПЕДАГОГИКАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Зерттеуші Әсел ЖАНАРБЕКҚЫЗЫ ҚАДЫЛБЕК

Зерттеуші Арай БОЛАТОВНА ЗАРИПОВА

АННОТАЦИЯ

Жақында Президент Қ. Тоқаев Жаңа Қазақстанның жастары айрықша түсінуге тиіс үш маңызды бағытты атап, білімді жастардан үлкен үміт күтетінін жеткізді. Білім мен ғылым бір орнында тұрмайды. Заман талабы артқан сайын, оған бейімделе түсеміз. Қазіргі 21 ғасыр психологияның шарықтау кезі десек те болады. Себебі, психология – ол адамның өзі, ойы, дүниетанымы, дамуы. Сондықтан да педагогикадағы, балаоқытуда психологияның орны бүгінгі күні қарастыратын маңызды тақырыптардың бірі деп ойлаймын.

Абай да өз өлеңдерінің де көбін жас буынға арнады: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Содан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – залымдық». Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Еңбектің қас жауы, адамды табысқа жеткізбей, желкесінен тартып жібермейтін рухани кеселдің бірі», - деді. Сондықтан да, қай саланы оқымасак та, еңбектеніп, оның қажеттілігін түсініп, сауатты білім алған оқушы ғана мақсатына жетпек.

Түйін сөздер: заманауи, педагогика, еңбек, жаңа технология

Жақында Президент Қ. Тоқаев Жаңа Қазақстанның жастары айрықша түсінуге тиіс үш маңызды бағытты атап, білімді жастардан үлкен үміт күтетінін жеткізді. Білім мен ғылым бір орнында тұрмайды. Заман талабы артқан сайын, оған бейімделе түсеміз. Қазіргі 21 ғасыр психологияның шарықтау кезі десек те болады. Себебі, психология – ол адамның өзі, ойы, дүние-танымы, дамуы. Сондықтан да педагогикадағы, балаоқытуда психологияның орны бүгінгі күні қарастыратын маңызды тақырыптардың бірі деп ойлаймын.

Абай да өз өлеңдерінің де көбін жас буынға арнады: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Содан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі- залымдық». Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Еңбектің қас жауы, адамды табысқа жеткізбей, желкесінен тартып жібермейтін рухани кеселдің бірі», - деді. Сондықтан да, қай саланы оқымасак та, еңбектеніп, оның қажеттілігін түсініп, сауатты білім алған оқушы ғана мақсатына жетпек.

Түйін сөздер: заманауи, педагогика, , еңбек, қазақстандағы оқыту бағдарламасы, шет елдік технология.

Жастардың бойына еңбек сүйгіштік қасиетті қалыптастыру өзекті тақырыптардың бірі. «Абай – өз заманындағы іскерліктің ұйытқысы, еңбекқорлықтың мотиваторы, – деді ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев[1]. Абай айтқан бес асыл істің бірі – еңбек. **Абайдың өзі де халықтың болашағы жастардың қолында деп білді.**

Жаһандық ғаламданудың кеңеюі, ақпараттық технологиялардың өріс алуы, білім беру нәтижесіне халықаралық талаптардың күшеюіне байланысты «Ұлтымыздың әлеуетін оятуға және оны жүзеге асыруға жағдай жасайтын интеллектуалды төңкеріс қажет», - деп «Қазақстан 2030» стратегиясында айтылғандай, барлық білім беру жүйесінің қарқынды дамуында, стратегиялық бағыттағы ең маңыздысы еңбекке баулу рөлін барынша күшейту[2, 45]. Ал адам бойындағы бұндай қасиеттер ішкі және сыртқы факторларға, мотивация деп жатамыз, берілетін ерік-жігерге байланысты. **Абай өлеңдерінің асқан мотивация жоқ шығар. «Талапты ерге нұр жауар», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Әуелі өнер ізделік қолдан келсе, ең болмаса еңбекпен мал табалық» деп өнер іздеуге, адал еңбек етуге шақырады. Абай: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Содан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі- залымдық». Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады[3]. Еңбектің қас жауы, адамды табысқа жеткізбей, желкесінен тартып жібермейтін рухани кеселдің бірі – Абай айтқан «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсенің» ең бастысы - еріншектік немесе жалқаулық** Сондықтан да, қай саланы оқымасак та, еңбектеніп жеткен мақсат қана жемісін, табысын бермек.

Өзімізге белгілі эволюциялық ілімнің негізін салушы Чарльз Дарвин еңбектің, еңбекке баулудық, еңбек тәрбиесінің маңызын жоғары бағалаған. Швейцария педагогы Генрих Песталоцци дене тәрбиесін еңбек тәрбиесімен ұштастыруды, оқуды өнімді

еңбекпен, соның ішінде қол өнері және ауыл-шаруашылық еңбегімен ұштастырады. Ол еңбек адамгершілікке үйретеді, балалардың бір-бірімен өзара және олардың ересектермен дұрыс қарым-қатынаста болуын қалыптастырады деп санады. Дұрыс ұйымдастырылған еңбек балалардың ақыл-ойын дамытады, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады. Осы негізде ол -еңбек тәрбиесінің негізгі мақсаты қоғам өміріне белсене қатысатын жан-жақты дамыған адамды қалыптастыру дегенді дәлелдеді.

Еңбек тәрбиесінің теориясын жасауда басты рөл атқарған К.Д.Ушинский адамның жан-жақты дамуы үшін еңбектің маңызының зор екендігін көрсетті [4].Айта берсек, келтіретін дәлелдемелер өте көп. Барлығының айтпағы ой еңбегі мен дене еңбегінің үйлесімі толық тұлғаны тәрбиелейді.

Мектепте еңбекке тәрбиелеу оқуға деген саналы көзқарасты тәрбиелеудің, адамды адамгершілік және зиялылық жағынан қалыптастыруды көздейді. Қоғам игілігі үшін балаларға еңбекті сүюді қалыптастыруымыз керек. Ал ол үшін ең алдымен оқушылардың еңбекке деген көзқарастарын шығармашылық көзқараспен амал етейік.

Еңбекке баулу қарапайым үй тірлігінен де бастау алады. Қазіргі жастарды ата-аналар барынша өбектеп, әлпештеп өсіреді. Балаға еркіндік бермейді. Ондай баладан елгезек, қолғанат бала шығуы екі талай. Әрбір бала өз сөмкесін өзі тасып, өз киімдерін, қарапайым жуыну, ұқыпты жинау сияқты дағдыларды қалыптастыруы қажет.Өзге елдерде баланы еңбекке тәрбиелеуін саралайық.

Еуропада балаларды еркін әрі өз құқықтарын қорғай білетіндей тәрбиелейді екен. Отбасындағы баланың кіші жасына қарамастан, оның пікірі ескеріледі. Мемлекет пен ата-аналардың бала тәрбиесіндегі басты қаруы – ойын. Сол себепті балабақшалар мен өзге де мекемелерде ойындардың түрлі нұсқалары қарастырылған. Ойын арқылы баланы еңбек үлгісін көрсетеді.

Ирландияда балаларға ерекше қамқорлықпен қарайды. Балалары бір нәрсені бүлдіріп, сындырып қойған болса да, ұрыспастан қорқып қалмағандығын, жарақаттанбағандығын тексереді. Бұл мемлекетте балалар үйі жоқ [5].Бұдан шығатын қорытынды олар балаға аса жауапкершілікпен қарап, сауатты білім, тәрбие береді.

Австриялықтар баларды тәрбиелеу үшін жан-жақты жолдарды қарастырады. Оны көріп өскен бала да, жан-жақты болып, еңбекке деген оң көзқарасы қалыптасады.

Бельгияда балаларын жастайынан қоғамның мүшесі болуға үйретеді. Олар небары 2,5 жасында мектеп қабырғасында жүреді. Сыныптағы барлық пәнді бір ғана ұстаз жүргізеді. Ол ұстаз балалардың тату болып, әрдайым бір-біріне көмектесе білуге тәрбиелейді. Бірігіп жасалған еңбек әрқашан жемісін берері сөзсіз.

Нидерландияның басты заңы «Балалар барынша еркін өсуі тиіс» деген атау алған. Балаларға денсаулығына зияны тимейтін дүниелердің барлығына рұқсат береді. Таңертеңнен кешке дейін бір нәрселерді жасасын, сындырсын, құлатсын оларға ешкім ұрыспайды. Сол секілді мектеп те балаларға барынша еркіндік сыйлауы тиіс.Сол арқылы баланы қинамай еңбекке тәрбиелеуге болады деп санайды.

АҚШ-та бала тәрбиесімен аналар айналысады. Балалар тәрбиесінде барынша салмақты әрі тең дәрежелі қарым-қатынаста болуға тырысады. Әдеттегі отбасыларда жаман қылық жасаған үшін екі түрлі тәсілмен жазалайды. Бірінші – ойыншықтарын алып қойып, теледидар көруден шектеу, екіншісі – орындыққа отырып өзінің қате жасаған іс-әрекеті жайында ойлану. Отбасында баланы ұру қатаң түрде заңмен қудаланады [6]. Баламен неғұрлым ересектер сияқты сөйлесіп, барлық мәселені шешуге тырысады. Еңбек етудің маңыздылығын сөйлесу, түсіндіру арқылы жеткізеді.

Канада да Нидерланд еліндегідей барлығын жасауға мүмкіндік береді. Олардың айтуынша, «жоқ» сөзі балалардың болашаққа деген нық қадамдарын тежейді. Тәртіп, талап деген ұғымдардың аса маңыздылығы жоқ. Үлкендер де кішкентайлар да тек бақытты болуға ұмтылады. Бақытты бала өзі еңбек етуге ұмтылады деп санайды.

Кубада бала тәрбиесімен аналар немесе әжелер айналысады. Олардың уақыттары болмаған жағдайда көмектесетін бала-бақшалар бар. Ал тәрбиешілерді шақырмауға тырысады. Қыз балаларды үй шаруасына икемді етіп тәрбиелесе, ұл балаларды мықты болуға үйретеді. Балалар ата-аналарымен сыр бөліскенді ұнатады. Еңбек етуді жақындарының үлгісі арқылы көреді, түсінеді.

Таиландта «Өзіңнен асқан ұстаз жоқ» деген ұстанымды жақсы көреді. Ата-аналары балаларын қорғау үшін ешқандай әрекет жасамайды. Олар сүрініп, жылап жатса да үндемейді. Әрине ата-аналары ненің дұрыс-бұрыс екендігін айтып отырады, алайды соңғы шешімді кішкентайлар өздері қабылдайды. Еңбек етуді де өз еріктеріне қалдырады.

Вьетнамда ұл елдің балалары көшеде тәрбиеленеді деуге де болады [7].. Соған қарамастан, балалары жақсы мен жаманды ажырата біледі. Олар еңбекті кішкентайынан түсінеді.

Еңбек тәрбиесі барлық халықтар мен ұлттардың дәстүрлі халықтық педагогиканың негізгі құрамдас бөлігіретін де дамыған. Мысалы: қазақ халқының дәстүрлі тәлім тәрбие беру жүйесінде жас кезінен бастап еңбекке, белгілі бір кәсіпке баулыған әрбір жас сәби «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген мақал рухында тәрбиеленген. Өз тәжірибемде еңбек білім беру мен тығыз байланысты жүзеге асырылады. Оқу еңбегінің барысында бала ұқыптылыққа, еңбекқорлық, еңбек ету дағдысы қалыптасады. Сондықтан жас жеткіншектің дамуы үшін бірден-бір қажетті нәрсе ол – еңбек.

А.С. Макаренко балаларды еңбекке қай жастан тәрбиелеу керек? Деген сұраққа мүмкіндігінше ертерек бастау керек деп көрсетті. Ал баланы еңбекке тәрбиелеудің бастапқы ұясы отбасы сосын балабақша. Бұл ретте ата-ананың балабақша тәрбиешілерінің орны бірінші кезекке қойылады. Бала кез-келген сәтте үйдегі адамдарға алдындағы тәрбиешісіне немесе ұстазына еліктейтін болғандықтан олар өздерінің бала алдындағы іс-әрекет қимылдарына ерекше мән беру керек. Балалар сол үлкендерден көргенін жасауға талпынады.

Еңбек – дегеніміз бойымыздағы энергия яғни күшіміз, осы күшті пайдаланудың өзі еңбек. Адамдар еңбек ету арқылы көптеген жетістіктерге жетеді. Күнделікті ішіп жейтін тағам мен киімнің өзі еңбекпен келеді. Балалардың ең бегі туралы айтатын болсақ

күнделікті өмірде кездесетін көзге көріне бермейтін, өзіміз мән бере бермейтін еңбек түрлері өте көп. Мысалы: 2-3 жастағы баланың өздігінен тамағын ішіп жеуі, ойыншығын, киімін жинауының өзі олар үшін үлкен еңбек. Баланың өз-өзіне қызмет қыла білуінің өзі еңбекке жатады. Еңбекке баулу арқылы баланың есте сақтау, көру, сезіну қабілеттері арта түседі. Мысалы: шұлығын, қолғабын, баскиімін, көйлегін киетін кезде оны қай жерге киетінін, ойлау, көру, есте сақтау қабілеттері арқылы жасалады. Баланың әр жасаған, еңбегін, қылығын мақтап отыру қажет. Мысалы ой жарайсын, бәрекелді, өте жақсы, керемет деген сөздер баланы еңбек етуге деген қызығушылығын оятады. Баланы ойын арқылы да еңбекке баулуға болады. Баланың ойынына аса мән беру керек. Ұлы педагог А.С.Макаренко айтқандай бала ойын кезінде қандай болса, кейін есейгенде жұмыс орынында да сондай болады. Сондықтан ойын кезінде баланы қадағалап, ойынына мән беру керек. Егер дұрыс емес екеніне көз жеткізсеңіз, дұрыс жолға бағыттау керек. Бала ойын ойнағанда үлкендерден немесе теледидардан көргендерін қайталайды. Өйткені ойын кезіндегі іс-әрекеті, қимыл қозғалысы бәрі өз отбасында көрген білгендердің айқын дәлелі. Баланың ойыны арқылы отбасындағы беріп жатқан тәрбиенің қандай екенін аңғаруға болады және қандай мамандық иесі екенін білуге болады. Сондықтан баланың көзінше артықсөз, артық қимыл жасаудың қажеті жоқ. Балаға ата-ана жақсы жағынан көрінуі қажет. Сондай-ақ баланы еңбекке баулу арқылы адамгершілікке, мейірімділікке тәрбиелеу болып есептеледі. Мысалы жерде жатқан нанды алып қоюы, киімін күтіп киюі бәрі адамгершілікке, үлкендердің еңбегін сыйлағаны болып есептеледі.

Қазақ атамыз: «Баланың 5 жасқа дейін алақанына салып аяла, 13 – ке дейін құлыңша жұмса, 13-тен бастап өзіңмен теңдей етіп ұста» деген екен. Халық даналығы бойынша еңбек тәрбиесінің 5 жастан басталатыны айтылып отыр. Дегенмен психологтар балаға 3 жасынан бастап дастарғанға табақтарды, қасықтарды тасуға болатынын айтады. Алайда бұл жас баланың ойын жасы болғандықтан анасына дастарханды жасауға немесе жинауға көмектесуді көбіне ойын ретінде қабылдайды. Осыған қарамастан баланың денесі еңбекке икемделе бастауы үшін 3 жасынан бастап – ақ балабақшада, үйде кішігірім істерді істеуге рұқсат етіледі. Баланың жұмысқа деген ынтасы артқан сайын ісі де жемісті бола бастайды. Егер тапсырылған істі тиянақты атқарса, онда мақтау айтып балаларды қолдап отырамыз. Сонда баланың бойында ерік-жігер мен өзіне деген сенім пайда болады. Халқымыз «Баланы жастан» деп текке айтпаса керек.

Неғұрлым еңбекке ерте бейімделген бала, соғұрлым іске епті келеді. Сондықтан балаға ойнап болған соң ойыншықтарын жинатып немесе бірге жинап, шаң сүрту, гүлге су құю секілді қарапайым іс-әрекеттерді балабақшада үйретіледі. Себебі еңбек тәрбиесі бала тәрбиесінің ең маңызды бөлігі Еңбек баланың адамгершілігінің қалыптасуына орасан зор әсер етеді. Еңбек ету арқылы сол істерге қатысты мәліметтер мен ептілікті бойына жинақтай береді. Әрі денесі де шыныға түседі. Сондай-ақ еңбек балаларды ұйымшылдыққа, жігерлі іске, көркем шығармашылыққа, іскерлікке баулиды. Баланы еңбекке баулу педагогикасы ұлтқа, елге бөлінбейтініне тағы бір көз жеткіздік. Барлық елдің мақсаты баламен барынша еркін сөйлесіп, оны жай ғана жақсы көріп, ересектер мысалында еңбекке

баулу. Адам еңбек арқылы тәрбие алады, өзін де, өзгені де еңбек арқылы таниды. Адам баласының еңбегі нәтижесінде қоғам дамып, өркениет өрістейді. Сондықтан да еңбек тәрбиесі ұрпақ тәрбиесінде маңызды орын алады. Адам ең бастысы еңбектенуге, ақыл ойын жұмсауға ерінбей-талмай еңбек еткенде ғана арманы орындалып, жетістікке қол жеткізе алады.

«Жігітке жеті өнерде аз» деген аталарымыздың сөзін еске алсақ, жетпіс өнерлік қасиет адамның бойына еңбектену арқылы ғана қалыптасады. Алдымызда тәрбиелеп отырған балаларымыз бала бақшадан еңбекке машықтанса, болашақта сегіз қырлы, бір сырлы болатынына күмән жоқ.

Балаларды еңбек сүйгіш етіп өсіру үшін ерте жастан – ақ осыған психологиялық жағынан дайындау қажет. Бала есейген сайын одан күрделірек істерді орындауын талап етудің пайдасы зор. Сондай-ақ баланы еңбекке баулуда оны табандылыққа үйретудің мәні бар. Еңбекке деген дағды дамып, ол әдетке айналса ғана нәтижесін бермек.

Жасөспірімді еңбекті құрметтеу және сүйуге тәрбиелеу мектепке дейін және мектептің негізгі міндеттерінің бірі. Мектепте еңбекке қызығушылығын тәрбиелеу, келешекте оған өзінің саналы, белсенді әрекеті ынтасын қалыптастыру. Баланың басқа адамдарға пайдасын тигізетін еңбекке даярлығын қалыптастыру. Бұл баланы еңбекке баулу мектепке дейінгі мекеме, мектеп және ата-анасының қатысуымен жүзеге асырылады. Сондай-ақ балаларымыздың жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет.

Жас ұрпақты еңбекке тәрбиелеу – маңызды педагогикалық процесс. Өйткені, болашақ қоғам азаматтары өздерінің адамгершілік қасиеттерін, абыройын, өмірден алатын орнын тек қана еңбек арқылы ғана ақтай алады. Еңбекке баулуда бала күнделікті өмірге қажетті дағдылар мен ептіліктерді меңгеріп қана қоймай, еңбек баланың ақыл-ойының дамуына әсер етеді, бастаған ісін соңына дейін аяқтауға дағдыландырады. «Адамды — адам еткен еңбек», себебі адам баласы өмірге келген күннен бастап еңбекпен тығыз байланыста болады. Шыр етіп өмір есігін ашқан сәт, ана сүтін емудің өзі еңбекке жатады[8]. Еңбек дегеніміз бойымыздағы энергия яғни күшіміз, осы күшті пайдаланудың өзі еңбек.

Балаларды еңбек түрлерімен таныстырғанда ұжымдық еңбектің де маңыздылығын атаған жөн, оны татулықпен ұйымдастырып атқаруға үйретеміз. Еңбектің кез келген түріне баланың қызығушылығын ояту, ұжымда еңбек етуде белсенділік, ынта ықыласын көрсетуді қолдап отыруымыз қажет. Өз қолымен жасаған еңбегіне қуаныш, мақтаныш сезімін тудырып, еңбекке қызығушылығын тәрбиелейміз. Үлкендерге көмектесу арқылы еңбек етуге жат қылықтарды басты назарға алу: еріншектік, жалқаулық, шалағайлық, ұқыпсыздыққа жиренуге баулу, яғни жол бермеуге тәрбиелеу.

Осы тұрғыда жаман мен жақсы туралы, адал еңбек туралы ұлы Абайдан асырып жеткізе алмайтын сияқты. Сондай-ақ ойшыл ақынның «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым» деген даналығының маңызы зор деп білемін. Бұл қағида бізге, жастарға, ауадай қажет. **Абай: «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Ақылың мен қайратың екі жақтап», – деп бүкіл пенде атаулыға күш-жігер беріп, жол көрсеткен[9].** Оны еліміздің Президенті

Қасым-Жомарт Тоқаев: "Абай шығармашылығына арқау болған тақырыптың бірі – масылдықпен күрес. Ақын үнемі уайымсыз салғырттыққа, ойын-күлкіге салынбай, сергек болуға үндейді. Оны ұдайы еңбек арқылы шындап отыруды күп көреді. Қазір біз көп айтып жүрген эмоционалды интеллектіге де сол тұста назар аударды. Мақтан мен масылдық психологиядан арылып, қайраттанып еңбек етуді, талаптанып білім іздеуді насихаттаған" деп жазады. «Біз Қазақстанның даму жолында күш-жігерін жұмсап, жетістікке жеткен барша еңбек адамдарына лайықты құрмет көрсетеміз. Еңбек бәрін де жеңбек. Әрбір еңбек бағалы! Біз еңбекқор ұлт болуымыз керек»- деген елбасымыздың сөздерімен қорытындылағым келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасым-Жомарт Кемелұлы // мақала “Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан”.басты б.
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы. // Казахстанская правда. №218 (26639), от 13.07.2011.
3. Абай. Таңдамалы шығармалары:Алматы,2004-62б.
4. Жалпы биология.Алматы,1991.-Б.14-15б.
5. Берікханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кріспе. Оқу құралы.: А.2009ж-2б.
6. Макки Э., Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. Академическое издательство, 2021. – 433 б.
7. Еңбекке тәрбиелеу мен оқыту тұжырымдамасы. //Қазақстан мұғалімі. 19 аңпан, 1993 жыл-6б.
8. В.А.Сухомилинский. Балаға жүрек жылуы. - Алматы,1976-201б.
9. Қ.Жарыңбаев,С.Қалиев. Қазақтың тәлім-тәрбиесі -Алматы, 1995-82б.

MY POINT OF VIEW ON UPBRINGING

Researcher Manar KAKESHOVNA ZHANKEBAYEVA

Researcher Nargiz KAIRATKYZY SABYR

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Educational work is the interaction of educators and pupils aimed at one goal. "We see that the concept of education is also mentioned first of all in the meaningful words of the second teacher in the World, Abu-Nasir al-Farabi," education given without education is the worst enemy of humanity."

The task of the school in the new century is to educate the younger generation of our sovereign country with full development. This requires the teaching community to take a very responsible approach to raising children. "The teacher is going to be what he is at school. That is, if the teacher is educated, he wants to get more children out of school. And then, first of all, the school needs a well-educated teacher, knowledge of pedagogy, methodology, good teaching," A. Baitursynov said. Therefore, the mechanism of the main person in school education and upbringing can be called the teacher, as well as his theoretical knowledge and professional skills, creative activity. And the highest level of professional skills is creative work, the ability to create an educational process with innovations and changes, that is, to carry out innovative activities. Its main manifestation is the organization of work with the introduction of technologies, methods and techniques of training and education, development into the educational process.

Keywords: Pedagogy, Value, Education, Unified educational program, Teacher, Education

ТӘРБИЕГЕ БАЙЛАНЫСТЫ МЕНІҢ КӨЗҚАРАСЫМ

Зерттеуші Манар Какешовна ЖАНКЕБАЕВА

Зерттеуші Наргиз Қайратқызы САБЫР

ABSTRACT

Тәрбие жұмысы – тәрбие берушілер мен тәрбиеленушілердің бір мақсатқа бағытталған өзара әрекеттестік іс-әрекеті. Қазақстанның Халық батыры, Ұлы Отан соғысының ардагері Б. Момышұлы атамыздың: «Мен ақылды тентектің тәрбиесіз болуынан қорқамын» десе, әлемдегі екінші ұстаз Әбу-Насыр Әл-Фараби «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деген мағыналы сөздерінен тәрбие ұғымының білімнен де бірінші аталып отырғанын байқаймыз.

Жаңа ғасырдағы мектеп алдындағы міндет-егеменді еліміздің жас ұрпағына жан-жақты дамыта отырып тәрбиелеу. Бұл ұстаздар қауымынан бала тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді. «Мұғалім қандай болса, мектепте сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогикадан, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім», - деген А. Байтұрсынов. Демек мектептегі білім мен тәрбие берудегі негізгі тұлғаның тетігі ұстаз, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі деуге болады. Ал, кәсіби шеберліктің жоғары шегі шығармашылық еңбек, оқу-тәрбие үрдісін жаңашылдықпен, өзгеріспен құра білу, яғни инновациялық қызметті жүзеге асыру. Оның негізгі көрінісі оқыту мен тәрбиелеудің, дамытудың технологияларын, әдіс-тәсілдерін оқу-тәрбие үрдісіне енгізе отырып, жұмысты ұйымдастыру.

Түйін сөздер: педагогика, құндылық, тәрбие, біртұтас тәрбие бағдарламасы, ұстаз, білім

Өмір ағымы талап етіп отырған жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді, үйлесімді жетілген жеке тұлғаны дайындау бүгінгі мектеп алдында тұрған негізгі міндет. Осыған байланысты, мектептің бастауыш оқыту сатысындағы оқу-тәрбие жұмыстарын жан-жақты толықтырып, халықтық тәлім-тәрбиенің озық үлгілерімен сабақтастырып қайта қарап шығу, бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімі дамыған азамат тәрбиелеу бүгінгі күн талабының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Мектепке келген баланың отбасында бойына сіңірген мейірімділік, сүйіспеншілік, бауырмалдық секілді қасиеттерін одан әрі шыңдап, соның негізінде патриоттық сезімді оята білу үшін әрбір мұғалім жүйе бойынша белгіленген нақты іс-шараларды аса шеберлікпен үйлестіріп жүргізуі тиіс. Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов: «Жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру» деген негізгі бағытын ұстана отырып, қазақ халқы баланы бесіктен тәрбиелеген, ендеше бастауышта тиянақты, түпкілікті білім берумен қатар адамгершілігі мол тәрбиелі азамат қалыптастыруда тәрбие жұмыстарының мәні зор.

«Білім мен тәрбие егіз» деген ұғым бар. Яғни, мектеп табалдырығын аттаған оқушыға сапалы біліммен қатар саналы тәрбие беру әр ұстаздың міндеттерінің бірі. Бір-бір үйдің еркесі оқушы атанып, өзге ортаға қалыптасып кетуі үшін уақыт та, мұғалімнің кәсіби шеберлігі де шыдамдылығы да қажет-ақ. Әр бала өз алдына - жеке тұлға. Әр тұлғаның өзіндік ерекшелігі бар. Оны көре, тани, сақтай, сыйлай білгенде ғана, ол өзіне деген қарым - қатынастан өзгеге деген ойларын қалыптастырады. Осы ретте бастауыш сынып мұғалімдерінің қазіргі заман талабына сай жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен ұлттық психология қалыптасқан, имандылық әдеби парасаты бар ұрпақ тәрбиелеу, өсіруде, білім беруде еңбегі ерен.

Бала – адам ұрпағы. Оның бойында-даму табиғатынан қалыптасқан дүние. Тұлғаның қалыптасу мақсаты – өзінің ерекшелігін айқындап, орнын табу. Ұстаздың мақсаты – қалыптасуына көмек беру. Бала тәрбиесі-мәңгілік мәселе, әрі қиын, әрі күрделі үрдіс, тіпті ол соғып тұрған жүрегің сияқты. Ұлағаты зор, өнегесі мол отбасы тәрбиесіне ештеңе тең келмейді. Өткені әр отбасы ұрпақ тәрбиелеудегі ата-бабамыздың ғасырлар бойы белгілі жүйемен қалыптасқан өзіндік ерекшелігіне өте бай. Жас ұрпақты дұрыс тәрбиелеу-ата-аналар мен ұстаз тәрбиешілердің, әсіресе сынып жетекшілерінің алдындағы ең басты міндет. Ендеше өз оқушының бойынан табиғи дарындылық байқасаңыз, қол ұшын беріп демеу, сурет салуға бейімі барларының қарындашын ұштау, ән салатындарды өнерге баулу-парызымыз. Бұл оларды болашақ үлкен мамандыққа тәрбиелеудің қарапайым ғана баспалдағы. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесіндегі шешуші буын мектеп болғандықтан, бұрынғыдан да зор жауапкершілік артуда. Әр шәкірт мектеп арқылы өмірге жолдама алады.

Мектеп қабырғасында жақсы тәрбиеленген, саналы білім алған шәкірт өмірде өз орнын табады. Ол үшін ең әуелі ұрпағымызды бала кезінен-ақ ұлттық тәлім-тәрбиеге, адамгершілік әдетке, рухани, мәдениетке баулу керек.

Ұрпақ тәрбие – дамуына ата-ана, мектеп, бүкіл қоғам жауапты. Ел ертеңі бүгінгі және келешек ұрпақ үшін нақты да нәтижелі, сапалы да саналы жұмыстар атқару – біздің мүдделі мұратымыз

Қазақ баласының бойында Абай атамыз айтқандай, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек болуы-өмір сүрудің басты заңдылығы болса, осы үш қасиетті шәкірттеріміздің бойына сіңіру біздің міндетіміз екені даусыз. Сынып жетекшісі және пән мұғалімі ретінде санасына білім нәрін құйып, жүрек жылуымен ізгі қасиеттерге тәрбиелей алсақ, онда біз Мәңгілік еліміздің Мәңгілік ел болып жасай беруіне өз үлесімізді қосамын деген сенімдеміз. Еліміздің ертеңгі болашағы – өсіп келе жатқан жас ұрпақ балғындарын ұрпақ тәрбиесіне аса жауапкершілікпен қарау басты міндетіміз. Алға қойған мақсатымызды орындай отырып, егеменді еліміздің болашақ ұрпағын тәрбиелеуде баршамыз тыңғылықты, үздіксіз еңбек ету жолындамыз.

Адам бойындағы ең тамаша нәрсе – білім мен ақыл» деген Жүсіп Баласағұнның сөзімен мен толығымен келісемін. Себебі, тәрбие ақылмен тығыз байланысты. Адамды адам қылатын - ақылы. Ақылсыз адамға дұрыс тәрбие қалыптаспайды. Халқымызда “Ақылдыға ерсең адаспайсың” деген нақыл сөз бар. Тәртібі осал, ата-анасының ақылын алмай сабақ бетіне қарамайтын бала қалай білімді бола алады? Бір сөзбен айтқанда тәрбиелі болса ғана білім алады. Кейбіреулер білімді болса тәрбие өзі-ақ қалыптасады дейді, сондықтан білімді болған жөн деседі. Білім алғанның бәрі жақсы тәрбиелі бола алмайды, білім алу үшін де тәрбие қажет. Сондықтан баланы дұрыс тәрбиелеу бәріміздің борышымыз. Бала-біздің болашағымыз. Баланы дұрыс тәрбиелеу - тек ата-ананың ғана міндеті емес. Бұл баршаның ісі. Жас ұрпақты тәрбиелеуші ретінде ойға түйгенім - адамды тәрбиелеу үшін тәрбиеленушіні барлық жағынан білу, жан дүниесін зерттеу шарт екен. Кезінде ұлы педагог С.Ушинский: «Оқушыларға жан - жақты тәрбие беру үшін оны жан - жақты зерттеп білу керек» - деген. Мен, ата-аналардың көздерінің нұрындай балаларын маған сеніммен тапсырып алдыма әкелген жас ұрпақтың ертеңгі күні білімді, адамгершілігі мол, қоғамымызды өркендетуге қабілеті мен қарымы жететін азамат, жеке тұлға тәрбиелеу үшін, оларды өз бетімен білімді алуға, терең ойлап, ойын дұрыс жеткізе білуге үйретуім керек. «Тәлім - тәрбие дәрменсіз болмауы үшін, ол халықтық болуы тиіс» /С. Ушинский/, яғни, әр баланың бойына ұлттық сезім, ұлттық үрдіс дарыту – біздің міндетіміз.

Мен - ұстазбын, мен - мұғаліммін, мен - зерттеушімін, мен жас ұрпақты келешекке жетелеп апаратын - тәрбиешімін. Өзім бастауыш сынып мұғалімі болғандықтан, сынып жетекшісі ретінде бала тәрбиесіне тікелей араласып келемін. «Тәрбие басы – тал бесік» деген қазақтың мағыналы сөздерінде үлкен астар бар сияқты. Қазіргі заман талабына сай оқу-тәрбие жұмысының түрлері, өткізу іс-шаралары үнемі өзгеріп, жаңарып, дамып отыр. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесіндегі шешуші буын мектеп болғандықтан, бұрынғыдан да зор жауапкершілік артуда. Әр шәкірт мектеп арқылы өмірге жолдама алады. Мектеп еш уақытта отбасынан, қоғамнан бөлініп, өз бетінше жеке мекеме болған емес. Сондықтан оның іс-әрекеті отбасымен, көпшілікпен біте қайнасқан. Осы тұрғыдан алғанда мектеп – бала мен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың жеке адамның дамуына және қалыптасуында

эртүрлі факторлардың үйлестіріліп, біріктірілудің орталығы. Мектептің ата-аналармен жүргізілетін жұмыстарының ерекшелігі осы екі жақтың байланысы мен әрекет бірлігінің тұрақтылығынан көрінеді. Бұл тұрақтылықты сынып жетекшісі қамтамасыз етеді. Сынып жетекшілер – оқушылардың екінші ата-анасы ретінде бірге жүріп, халыққа ғасырлар бойы өз ұрпағын тәрбиелеп келген тәжірибесінен үлгі көрсетуді мақсат-мұраты санайды. Сынып жетекші оқушыға материалдық жағдай жасамағанымен, оның өміріне азық болар ең қымбат асыл қасиеттер – адамгершілік құндылықтарымен қамтамасыз етеді. Мектеп пен ата-аналар ынтымақтаса жұмыс жүргізсе, балаларға тиісті көңіл бөле білсе, олармен санаса білсе, келешектің шын жанашыры, елдің арқа сүйер азаматтары тәрбиеленіп шығары сөзсіз. Қазақ ағартушысы М.Жұмабаев «...Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, ұстаз баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» деген. Жас ұрпаққа саналы тәрбие және сапалы білім беру деңгейі ең алдымен мұғалімнің даярлығына, оның іс-тәжірибесінің қалыптасып, шыңдалуына байланысты. Келешекте біздің еліміз басқа тәуелсіз елдермен терезесі тең болып өмір сүруі үшін қазақ балаларын ешкімнен кем қылмай, мектеп қабырғасынан-ақ жан-жақты білімді, тәрбиелі етіп шығару жолындағы басты тұлға – мұғалім. Біріншіден, мұғалімнің ары таза, адал, инабатты, сыпайы, парасатты, байсалды, ұстамды, төзімді, кешірімді болуы шарт. Екіншіден, мұғалімнің ой-өрісі кең, жан-жақты, білімді, өз мамандығына өз мамандығына сай, оны сүйетін, өз ойын шәкірттерге анық тұжырымды, дәл айтып түсіндіре білуі шарт. Үшіншіден, мұғалім өз оқушыларына беделді, ұжым арасында сыйлы болуы шарт. Әрдайым оқушыларымен әдептілік қарым-қатынаста болғаны жөн. Бүгінгі күні сынып жетекшісі-кәсіпкер, педагог, ол өсіп кележатқан бала үшін:

1. Жалпы адамзаттық мәдениетті меңгеруде оқушы мен қоғамның арасындағы рухани жалғастырушы;
2. Сынып ұжымының алуан түрлі бірлескен іс-шаралары барысында олардың өзара ынтымақтастық қарым-қатынасының қалыптасуын ұйымдастырушысы;
3. Оқушы тұлғасының қалыптасуына қолайлы жағдай жасау мақсатымен олардың дамуын бақылаушы;
4. Сыныпта қолайлы, жайлы моральдық-психологиялық ахуал қалыптастыру үшін сынып ерекшеліктерін ескере отырып, қажетті тәрбиелі ықпалдар жасаушы;
5. Оқушының дамуы мен жетілуіне ықпал жасайтын барлық тәрбиелік күштердің (мектеп, отбасы, қоғам) басын қосушы, үйлестірушісі

Ұлт болып ұйысып, ел болып еңсемізді көтерген кезімізде қолға алар ісіміздің өзі ұрпақ тәрбиесі. Қазіргі заманда ең басты мәселе – бала тәрбиесі. Мысалы, оқушы мектепке келген кезінде тіл алғыш, жүрегі таза, сезімі пәк болып, өсе, не жоғарғы буынға келгенде өзгеріп сала береді. Сол кезде мына бала қандай еді, қалай өзгеріп кетті, мынадай жаман әдеттерді қайдан үйреніп ала қойды, неге озбырлық жасауға бейім болып алды деген сұрақтар мазалайды. Әрине, оның себептерін жан-жақты іздеуге болады. Бала тәрбиесіне ата-анасы мен жүрген ортасына мұғалімнің де қатысы бар. Баланың қалыптасуына ықпал етіп, дамуына үлес қосатын мұғалімнің есте ұстар жағдайлары аз емес. Солардың ішінде ең

негізгісі – балаға деген жүрек жылуы. Ол қашан да қажет және ешқашан артық болмайды. Қазіргі жағдайда тәрбиенің жалпы негізі адамгершілік құндылықтар болуы керек. Адамгершілік құндылықтар үлкен мен кішінің арасындағы шынайы қарым-қатынас кезінде бала бойына дариды. Мектеп қабырғасында жақсы тәрбиеленген, саналы білім алған шәкірт өмірде өз орнын табады. Ол үшін ең әуелі ұрпағымызды бала кезінен-ақ ұлттық тәлім-тәрбиеге, адамгершілік әдетке, рухани, мәдениетке баулу керек. Сонда жас ұрпақ елі үшін елең қағар азамат, имандылық қасиеттерді жақсы білетін азамат болып қалыптасады. Ұлтымыздың ұлағатты дәстүрін кеңінен пайдаланып, тәрбие ісіне арқау ету өз нәтижесін береді. Қазіргі қоғам жан-жақты үйлесімді жетілген жаңа ұрпақты – жаңа адамды тәрбиелеуді талап етеді. Қоғам талабы – заман талабы. Өйткені «Әр адам – өз заманының баласы». Сол себепті адамды заман билейді, заманына сай заңы туындайды. Бала тәрбиесіндегі негізгі де маңызды роль ата-аналарда. Ата-ана отбасында өздерінің күнделікті жұмысы, тындырған ісі туралы бала-шағасының алдында айтып, әңгіме-дүкен құрады. Бірте – бірте балалары да өз жаңалықтарын ортаға салып, айта бастайды. Осылайша жанұя мүшелерімен сенімі, сүйіспеншілігі, достық қатынастары нығая түседі. «Жанұяға қарап бала өседі, қарағайға қарап тал өседі» деп тегін айтылмаған болса керек. Ата-ана баламен тілдесуде, пікірлесуде бейауыз сөздерді қолданбай, дәрекілікпен жеке басын қорғамай, мейірімді, табиғи, жылы, ақылды сөздер айтып өнеге бола білсе, тәрбиеде табысқа жетеді. Өйткені «Жақсы сөз жан семіртеді». Кейбір ата-аналар өте қатал, айтқанын орындатады. Мұндайда бала қорыққаннан уақытша тыңдайды. Бірақ ата-анасының уысынан шыққаннан соң, өзін-өзі ұстай алмайтын жағдайға жетуі мүмкін. Сондықтан сынып жетекші ата-ана ескермеген тәрбиенің тиімді сәттерін пайдалану қажет.

Сынып жетекші оқушыға материалдық жағдай жасамағанымен, оның өміріне азық болар ең қымбат асыл қасиеттер – адамгершілік құндылықтармен қамтамасыз етеді. Әрбір оқушының жеке басын тәрбиелеудің стратегиясын білу үшін тек оның күшті және әлсіз жақтарын біліп қоймай, сонымен қатар оның оқитын, тұратын, қарым-қатынас жасайтын жайдайларын білуіміз керек. Ол үшін олардың ата-аналарымен тығыз байланыста болу қажет. Ата-анамен, отбасымен тығыз байланысты болудың ең негізгі жолы мектепте өткізілетін әртүрлі мерекелер, іс-шаралар мен жиналыстар, сайыс, ашық есік күндерін ұйымдастырып, ата-аналарды шақырып, ата-аналарды тек көрермен ретінде ғана қарастырып қоймай, балалармен бірге әртүрлі логикалық сұрақтарға жауап беріп, көңілді ойындарға қатыстырып отыру керек. Ашық тәрбие сағаттары, психологиялық тренингтерге қатыстыру немесе құқық қорғау органдарынан инспекторлар, дәрігерлер, ақсақалдар алқасынан қонақтар шақырылып, мәні зор инабаттылыққа, имандылыққа баулитын ақыл-кеңестер алу өз нәтижесін береді. Ата-аналар мүмкіндігінше балаларды үйде қараусыз қалдырмауға, немен шұғылданатынын, күнделікті қанша сабақ болып, қаншада қайтатынын біліп отырулары қажет. Мектеп пен ата-аналар ынтымақтаса жұмыс жүргізсе, балаларға тиісті көңіл бөле білсе, олармен санаса білсе, келешектің шын жанашыры, елдің арқа сүйер азаматтары тәрбиеленіп шығары сөзсіз. Менің ойымша әрбір жас толқын қай жағынан болсын, тамаша, жан-жақты келісті азамат болып қалыптасуы қажет. Ол еңбекқор,

адал, білімді, көп оқыған ақылды болып қана қоймай, тәрбиелі де көркем, ибалы болуы керек. Балаларды сүйетін және өзінің ісіне берілген сынып жетекшісі ғана мейірбан жеке тұлғаның қалыптасуына көмек көрсетуге қабілетті. Жемісті тәрбиенің сыры – шәкіртке құрметпен қарауда.

Сынып жетекшілер оқушылардың екінші ата-анасы ретінде бірге жүріп, халықты ғасырлар бойы өз ұрпағын тәрбиелеп келген тәжірибесінен үлгі көрсетуді мақсат-мұраты санайды. Балаларға тәрбиелік жұмыс жүргізуді жан-жақты қарастырып, тиянақты көрсететін тұлға – ол сынып жетекшісі.

Мен, сынып жетекші, алдымда отырған жас жеткіншектерден ертеңгі күні білімді, адамгершілігі мол, қоғамымызды өркендетуге қабілеті мен қарымы жететін азамат, жеке тұлға тәрбиелеу үшін, оларды өз бетімен білімді алуға, терең ойлап, ойын дұрыс жеткізе білуге үйретуі керек.

Ойымды қорыта келе, Джон Локк ағылшын философының «Тәрбие туралы ойлар», «Адамның санасы туралы тәжірибе» атты еңбегінде адам жаны туғанда таза тақтай сияқты болады, адамдар тәрбиеге қарай ғана мейрімді не жауыз, пайдалы не пайдасыз болып қалыптасады деген. Локк бойынша тәрбиенің мақсаты — іскер, адал адамды, өз мүддесіне жетуде табандылық көрсете алатын, бірақ басқалармен де есептесетін «нағыз адамды» тәрбиелеу.

A QUALIFIED TEACHER IS A REQUIREMENT OF TIME

Researcher Bakyt DAVLETCHANOVNA OZHEKENEVA

Researcher Alira PAZYLOVNA NIGMETOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

In the XXI century, the transformations of the world, new strategic programs of economic development, the openness of society, its rapid informatization and rapid development are changing the requirements for education. In the practice of other countries, each country has its own system of general secondary education and school model, each of which has its own internal structure and content.

A national model of education is being formed in the country, replacing traditional education. As they say, education is a powerful force for the development of human society, a new education system is being created in our sovereign country, which is moving towards entering the world educational space.

Times have changed, and we have moved in a new direction. A modern teacher should act as a teacher who has different skills, and most importantly, the necessary education. Currently, a number of new programs and teaching methods are being implemented in our country, consisting of different items and categories, as a result of which a teacher can meet all the requirements of a teacher of the XXI century.

The main purpose of these programs and teaching methods is to help teachers improve and evaluate their teaching experience, i.e. to develop and train students, organize research activities, and apply the knowledge gained in practice.

During the organization of each lesson, it is necessary to monitor the child's readiness to participate in the lesson, greeting students, spending moments of psychological and emotional preparation and looking into their souls.

Students give us the opportunity to reveal ourselves, to find talents in ourselves that we do not even suspect. Now is the time of new technologies, the age of digitalization, and we teachers must change along with today's changes, move, run ahead of all trains, because they are looking at us – the future generation, generation "Z".

Keywords: Transformation, Innovation, National model of education, Digitalization

КВАЛИФИЦИРОВАННЫЙ УЧИТЕЛЬ-ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

**Исследователь, Бакыт ДАВЛЕТЧАНОВНА ОЖЕКЕНЕВА
Исследователь, Алира ПАЗЫЛОВНА НИГМЕТОВА**

АННОТАЦИЯ

В XXI веке трансформации мира, новые стратегические программы экономического развития, открытость общества, его стремительная информатизация и стремительное развитие меняют требования к образованию. В практике других стран каждая страна имеет свою систему общего среднего образования и школьную модель, каждая из которых имеет свою внутреннюю структуру и содержание.

В стране формируется национальная модель образования, заменяющая традиционное образование. Как говорится, образование - мощная сила для развития человеческого общества, в нашей суверенной стране создается новая система образования, которая движется к вхождению в мировое образовательное пространство.

Времена изменились, и мы двинулись в новом направлении. Современный учитель должен выступать в роли учителя, который владеет разными навыками, а самое главное необходимым образованием. В данное время в нашей стране реализуются ряд новых программ и методов обучения, состоящую из разных пунктов и категорий, в результате прохождения которых учитель может соответствовать всем требованиям учителя XXI века.

Основная цель данных программ и методов обучения помочь учителям улучшить и оценить свой педагогический опыт, т.е. развить и обучить студентов, организовать исследовательскую деятельность, применить полученные знания на практике.

Во время организации каждого урока нужно контролировать готовность ребенка к участию в уроке, приветствуя учеников, проводя моменты психологической и эмоциональной подготовки и заглядывая в их души. Ведь взаимопонимание и дружеские отношения между учителями и учениками - главный залог успешного урока.

Мир развивается и процветает день ото дня. Сегодня наша задача - сформировать и воспитать достойную, творческую, талантливую, грамотную и интеллигентную личность в соответствии с требованиями XXI века, полную инноваций.

Ученики дают нам возможность раскрыть себя, отыскать в себе таланты о которых мы даже не подозреваем. Сейчас время новых технологий, век цифровизации, и мы учителя должны наравне с сегодняшними изменениями изменяться, двигаться, бежать впереди всех поездов, ведь на нас смотрят они – будущее поколение, поколение «Z».

Ключевые слова: трансформация, инновации, национальная модель образования, цифровизация

В XXI веке трансформации мира, новые стратегические программы экономического развития, открытость общества, его стремительная информатизация и стремительное развитие меняют требования к образованию. В практике других стран каждая страна имеет свою систему общего среднего образования и школьную модель, каждая из которых имеет свою внутреннюю структуру и содержание.

В стране формируется национальная модель образования, заменяющая традиционное образование. Как говорится, образование - мощная сила для развития человеческого общества, в нашей суверенной стране создается новая система образования, которая движется к вхождению в мировое образовательное пространство.

Времена изменились, и мы двинулись в новом направлении. Современный учитель должен выступать в роли учителя, который владеет разными навыками, а самое главное необходимым образованием. В данное время в нашей стране реализуются ряд новых программ и методов обучения, состоящую из разных пунктов и категорий, в результате прохождения которых учитель может соответствовать всем требованиям учителя XXI века.

Основная цель данных программ и методов обучения помочь учителям улучшить и оценить свой педагогический опыт, т.е. развить и обучить студентов, организовать исследовательскую деятельность, применить полученные знания на практике.

Нам, как современному учителю очень интересны все обновления в содержании обучения. Каждый день можно использовать разные способы организации уроков, создавать благоприятную для детей атмосферу и новые способы обучения. Конечно, к каждому занятию нужно готовиться, мы ведем учеников к непрерывным действиям, задавая им творческое направление. Когда ученики входят в класс, они в первую очередь обращают внимание на созданную для них ситуацию и психологическое и эмоциональное состояние учителя. Тот факт, что люди чувствуют себя свободными и безопасными в процессе обучения, оказывает большое влияние на результат урока.

Поэтому наша задача - создать для студентов атмосферу сотрудничества и культурно-эстетических условий. Прежде чем давать образование сидящему перед вами ребенку, необходимо знать его настроение, поведение, состояние здоровья, способности, уровень памяти, семейное положение, чего он хочет и чего не хочет.

Во время организации каждого урока нужно контролировать готовность ребенка к участию в уроке, приветствуя учеников, проводя моменты психологической и эмоциональной подготовки и заглядывая в их души. Ведь взаимопонимание и дружеские отношения между учителями и учениками - главный залог успешного урока. Также хочется обратить внимание на наличие дружеских и уважительных отношений между учениками. Групповая работа, прежде всего, дает ученикам возможность работать вместе. Во-вторых, это способствует организации. В-третьих, они помогают друг другу учиться и учиться друг у друга. Ученики учатся общаться и взаимодействовать друг с другом. С каждым уроком я обновляюсь, у меня появляются новые идеи, вы будете стремиться к новым проектам. Если ваша мечта сбудется, ваша уверенность в себе возрастет. Поскольку детская душа стремится открывать новое, я уделяю много внимания развитию их стремлений. Один из способов развить у ребенка мотивацию и интерес к обучению состоит в том, чтобы учащийся сам понимал и решал учебный материал с помощью эффективных методов преподавания предмета.

Основная идея в том, чтобы сосредоточиться на способах усвоения урока. Во время урока учитель должен уметь меньше говорить, а учащиеся - больше (задавать вопросы,

приводить примеры, делиться идеями, доказывать правильность ответов друзей и т.д.). Все ученики участвуют в задании, поставленном учителем, отвечают на вопрос по согласованию с группой, повышают активность и ответственность. Задача состоит в том, чтобы направлять учащихся в их собственных творческих занятиях, используя электронные учебники, интерактивные доски, рисунки и стратегии критического мышления на своих уроках, чтобы развить интерес учащихся к предмету. С уверенностью хочется сказать, что образование в нашей стране, которая реализует масштабный проект с новым подходом к образованию и науке, будет развиваться на высоком уровне, а главное учтет интересы детей.

Особое внимание следует обратить на то, что бывший ученик - слушатель, исполнитель, а нынешний - личность, ищущая знания, знающий чего он хочет.

Учитель должен работать творчески, используя новые технологии в учебном процессе, привлекая учеников к качественному образованию и труду. На уроках мы работаем по направлениям группового, индивидуального обучения. С каждым уроком мы видим хорошие результаты, реальный интерес учеников.

Мир развивается и процветает день ото дня. Сегодня наша задача - сформировать и воспитать достойную, творческую, талантливую, грамотную и интеллигентную личность в соответствии с требованиями XXI века, полную инноваций.

Если ученики станут полноправными гражданами суверенной страны, будут служить своей Родине и вспоминать своего учителя добрым словом, не это ли счастье?

Конечно, недостаточно закончить высшее учебное заведение с отличием, мы учимся всю свою жизнь, чтобы достичь высшей точки обучения.

Ученики дают нам возможность раскрыть себя, отыскать в себе таланты о которых мы даже не подозреваем. Сейчас время новых технологий, век цифровизации, и мы учителя должны наравне с сегодняшними изменениями изменяться, двигаться, бежать впереди всех поездов, ведь на нас смотрят они – будущее поколение, поколение «Z».

Анализ состояния и динамичного развития национальной системы образования Республики Казахстан позволяет доказать, что в настоящее время перед казахстанским обществом стоит задача создания высокоэффективной системы образования, отвечающей коренным изменениям во всех отраслях экономики. Система народного образования в Казахстане, в целом школьное образование, изучается отечественными и казахстанскими учеными и является актуальной на сегодняшний день.

Большинство современных стран мира признали необходимость модернизации среднего образования как одной из приоритетных целей реформирования национального образования, поскольку эффективность общеобразовательной школы является важным показателем степени развития любой страны, ее социального уровня. В документах международных организаций школьное образование должно отвечать потребностям современного общества, сталкивающегося с растущим числом нерешенных проблем, побуждающих людей искать пути их решения, раскрывая резервы творческого потенциала людей. В стратегическом плане Республики Казахстан до 2025 года говорится, что «система

образования должна быть направлена на обеспечение доступности и инклюзивности на всех уровнях и подготовку кадров, отвечающих как нынешним требованиям рынка, так и будущей экономике».

В условиях 4-й промышленной революции роль человеческого капитала становится все более возрастающей. Сегодня для эффективного развития государства недостаточно иметь природные, физические богатства. Качество человеческого капитала, то есть уровень образования и объем знаний, накопленных в обществе, оказывают гораздо большее влияние на темпы роста уровня благосостояния и конкурентоспособности страны.

Подводя итоги, можно сказать, что учитель это не просто профессия. Он является автором, режиссером-постановщиком своего актера, цель которого не просто научить чему-то, а дать направление, показать как лучше, дать возможность ребенку самому. Если учитель социально ориентированный, образованный, воспитанный и добросердечный человек, я ставлю большие цели в жизни и двигаюсь вперед с решимостью и целеустремленностью - это самое верное и самое прекрасное в их жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Новиков, Д.А. Модели и механизмы управления развитием региональных образовательных систем (концептуальные положения). М.: ИПУ РАН, 2001.– 83 с.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысы
3. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (за годы Независимости Казахстана) [Электронный ресурс]/ Режим доступа <http://iac.kz/ru/project/nacionalnyy-doklad>

IN THE ERA OF GLOBAL INFORMATIZATION, STUDENTS INSTILLING NATIONAL VALUES

Researcher Aizhan ASKARKYZY

Researcher Madina ALTYNKHANOVNA SAKALBAYEVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

In this article, one of the most pressing issues is the education of the generation today. Today, the emphasis is placed on the task of educating a person with a high culture and national values in accordance with world knowledge, mastering the "internet" system in connection with globalization. Because the true qualities of the Kazakh people, such as modern morality, decency and morality, are considered the weak point of humanity, and the traditions inherited from our ancestors play an important role in restoring the poison of technogenic civilization.

The main task of the education system is to educate a patriotic citizen of his country. The subject of computer science taught at the school is based on teaching students all the possibilities of computer technology. It is the instilling of national values in the student, linking this education with educational work on a national basis.

Keywords: National value, Globalization, Technogenic civilization, Patriotism, Heritage

ҒАЛАМДЫҚ АҚПАРАТТАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕ ОҚУШЫ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАРЫТУ

Зерттеуші Айжан АСКАРКЫЗЫ

Зерттеуші Мадина АЛТЫНКАНОВНА САКАЛБАЕВА

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада бүгінгі күнгі ұрпақ тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі екендігін қарастырады. Қазіргі таңда ғаламдасуға байланысты «интернет» жүйесін жетік меңгере отырып, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген жеке тұлға тәрбиелеу алға қойған міндет екендігіне баса назар аударылады. Себебі, қазіргі адамгершілік, әдептілік, имандылық сынды қазақ халқына тән шынайы қасиеттерді адамзатың әлсіз тұсы деп қарауға жетіп қалған техногендік өркениеттіліктің уытын қайтару үшін ата-бабаларымыздан мұра болып қалған салт-дәстүрлерге маңызды рөл жүктеледі.

Білім беру жүйесінің басты міндеті өз елінің ұлтжанды азаматын тәрбиелеу. Мектепте оқытылатын информатика пәні оқушыларға компьютерлік технологиялардың барлық мүмкіндіктерін үйретуге негізделген. Міне, осы білім беруді ұлттық негіздегі тәрбиелік жұмыстармен байланыстыра отырып, оқушы бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру.

Түйін сөздер: ұлттық құндылық, ғаламдану, техногендік өркениеттілік, ұлтжандылық, мұра

Бұл мақалада бүгінгі күнгі ұрпақ тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі екендігін қарастырады. Қазіргі таңда ғаламдасуға байланысты «интернет» жүйесін жетік меңгере отырып, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген жеке тұлға тәрбиелеу алға қойған міндет екендігіне баса назар аударылады. Қазіргі отаншылдық, патриотизм, адамгершілік, әдептілік, имандылық сынды қазақ халқына тән шынайы қасиеттерді адамзаттың әлсіз тұсы деп қарауға жетіп қалған техногендік өркениеттілік заманында ұлттық құндылықтарды сақтау өзекті.

Білім беру жүйесінің басты міндеті өз елінің ұлтжанды азаматын тәрбиелеу. Мектепте оқытылатын информатика пәні оқушыларға компьютерлік технологиялардың барлық мүмкіндіктерін үйретуге негізделген. Міне, осы білім беруді ұлттық негіздегі тәрбиелік жұмыстармен байланыстыра отырып, оқушы бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру.

Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттары. Ғасырдан ғасырға жеткен халықтың қазынасы – тілі, ділі, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ұлтымыздың рухани байлығы. Сол ұлттық құндылықтарымыздың арқасында біз өзіміздің ұлттық қалпымызды сақтап, әлемге танылып отырмыз. Сондықтан да кешеден бүгінге сол құндылықтарымыз қалай жетті, ертеңгі күнге жеткізе аламыз ба? – деп алаңдауымыз керек.

Абай: «Адамды заман билемек, заманға жаман күйлемек»- дейді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды, виртуалды, әлемде жоғалып кетпеу, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды, ұлттық бірегейлігімізді және рухани ерекшелігімізді сақтап қалу аса маңызға ие. ХХІ ғасырда рухы биік, әлем мәдениетімен бәсекеге түсе алатындай белес тұр. Бұл ең маңызды мәселелердің бірі. Біз үшін еліміздің өркендеуі, ұлттық ерекшелігіміз бен ұлттық құндылықтарымызды сақтау – қымбат қазына. Әрине, халқымыздың ұлттық құндылықтары өте көп. Оларды іріктеп, бес бағытта қарау заман талабы секілді.

Бірінші құндылық – тәуелсіздік және тарихи таным деп атаған жөн. Тәуелсіздіктің арқасында, қазақ елін, Қазақстан халқын әлем таныды және мойындады.

Екінші құндылық – ел мен жер деп білемін. Ол бүгінгі жаһандық тайталас кезіндегі ұлттық бірегейліктің символы болып қала береді.

Үшінші құндылық – тіл, әдебиет және руханият. Тіл мен әдебиет – ұлттың жаны мен жады, оның бет-бейнесі, өткені, бүгінгі мен болашағы. Тл ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады», -деп тілдің ұлт үшін қандай маңызы бар екенін бір ғана ауыз сөзге сыйдырған еді.

Төртінші құндылық – ұлттық дәстүр және отбасы. Отбасы – тәрбиенің тамаша мектебі. Үлкенді сыйлауға, ана тілін ардақтауға, салт-дәстүрімізді сақтауға тәрбиеленсек, ұшқанда да соны іліп, жүрген жерімізде сол құндылықтарды дәріптейміз.

Бесінші құндылық – білім мен біліктілік. Білімді ел – озады, ғылымсыз ел – тозады. Елімізде білім мен ғылым саласына үлкен қамқорлық жасалды.

Әл-Фараби бабамыз: «Дүниеде тәрбиесіз берілген білімнен қауіпті нәрсе жоқ» деген екен. Сондықтан да білім мен тәрбиені бір процестің екі жағы деп қарау қажет.

Ақпараттық қажеттілік тұлғаны ақпараттық жинақтаған білімі арқасында басқа қажеттіліктерін жүзеге асырып, өзін-өзі дамытуға бағыттайды. Қазіргі уақытта және болашақта жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру – қоғамның алдында тұрған ең басты міндет. Ақпараттық мәдениеті қалыптасқан, сауатты адам қажетті ақпаратты тауып алуға, бағалауға және тиімді қолдануға қабілетті, ақпарат сақталатын дәстүрлі және автоматтандырылған техникалық құралдарды дұрыс пайдалана білуі қажет.

Қазақ халқының Ұлы педагогтарының бірі Мағжан Жұмабаев: «Қазақтың тағдыры, келешегі, ел болуы да мектебінің қандай негізде болуына барып тіреледі», - деп айтқандай, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық рухани мұраны жас ұрпақтың бойына қалыптастырудағы мектептің ролі зор. Ұлы Мағжан бұл сөзін қазіргі қоғамды сезіп-білгендей, кемеңгерлікпен біліп айтқандай. Өйткені қазіргі қоғам – «ақпараттық қоғам» болып отыр. Ақпараттық қоғамда келешек ұрпақтың ұлттық болмысын жоғалтып алмауы, адасып қалмауы бүгінгі күні басты назар аударатын өзекті мәселеге айналды. Осы мәселені шешуге игі әсерін тигізетін бірден – бір тұлға мектептегі информатика пәні мұғалімі деп білемін. Информатика – ақпараттық процестерді зерттейтін ғылым. Дегенмен, оқушыларға мектепте информатиканы оқытқанда тек ақпараттық процестерді оқытып қана қоймай, ақпараттық мәдениетті ұлттық негізде қалыптастыруға мән берген жөн. Қазіргі таңда информатика сабағында компьютерлік технологияны кеңінен қолдану тиімділігі оқушылардың бойына ұлттық құндылықты қалыптастыруда кез-келген материалды қызықты, әрі ғылыми тұрғыдан мазмұнды етіуге игі әсерін тигізеді. Компьютерлік технологияны дұрыс, мәдениетті түрде пайдалана білсе, оның мүмкіншілігі көп.

Информатика пәнінде компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға арналған жаттығулар ретінде «Ұлттық қолөнер», «Ұлттық салт-дәстүрлер», «Ұлттық тағамдар», «Ұлттық ойындар», «Ұлттық киімдер», «Ұлттық музыкалық аспаптар» деген тақырыптарды қолдануға болады. Аталған тақырыптарға байланысты жаттығулар жасау негізінде, оқушыларға қазақ халқының салт-дәстүрі негізінде тәрбие беру моделін іске асыруға болады.

Информатика пәнін оқытуда халықтық педагогиканың мұрасын қолдану – мұғалімнен ізденушілікті, шығармашылықты талап етеді. Бұл халықтық педагогика: Оқушыларды ұлттық рухта тәрбиелеу; қазақ халқының сана салттық байлығын қолдана отырып білім беруді қызықты және ұтымды қылып өткізу; әрбір ауыздан шыққан, соның ішінде халықтың ауызекі мұрасын жан – жақты түсіне білуге үйрету; оқушылардың ұлттық санасын қалыптастыру; өз ұлтының ерекшеліктерімен таныстыру; оқушылардың көзқарасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Мәселен, халықтық педагогиканың бастау көзінің бірі – халқымыздың даналары. Осындай дана ғұламалардың ой – пікірлерін, қанатты сөздерін орнымен пайдалану сабақтың білімділік және тәрбиелік мәнін арттырады.

Сабақ барысында осындай ұлттық құндылықтардың мән мағынасын ұғындыру, оны баланың санасына, сезіміне, мінез – құлқына әсер ететіндей дәрежеде жеткізу мұғалімнен шеберлікті талап етеді. Сабақ барысында ұлттық құндылықтарды қажетті жерінде тиімді пайдаланса, сабақ мазмұны жағынан өте сапалы және жоғарғы деңгейдегі сабақ бола отырып, оқушылардың ұлттық – танымдық білімдерін қалыптастыруға ықпал етері сөзсіз.

Осындай ойларды қорытындылай келе, бүгінгі таңда ұлтымыздың рухани байлықтарын көзіміздің қарашығындай сақтап, келешекке жеткіземіз деген мақсатпен ел болып бірлесе жұмыстар жүргізу керек деп есептейміз.

Білім - қоғамды қанағаттандыратын, рухани мұраны сақтайтын ұрпақ пен ұрпақты сабақтастыратын құрал. Сондықтан, оқушының елдің ертеңі, үміт күтер азаматы екенін ескере отырып, тұлға ретінде қалыптастыру, олардың білім деңгейлерінің әлемдік стандартқа сай болуға лайықты жұмыс істеу, білімді де тәрбиелі азамат тәрбиелеу бүгінгі күннің басты талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақпарат дереккөзі: <https://massaget.kz/blogs/26580/>
2. Жалғасбаева Р.Ж. «Жаратылыстану пәндерін оқытуда халықтық педагогика элементтерін қолдану» // V Халықаралық «Сейтен тағылымдары» ғылыми-практикалық конференциясының материалдары бойынша ғылыми мақалалар жинағы. 2010 жыл.
3. Әбдурахитов Ә. «Информатика пәнін оқытудағы ұлттық ерекшеліктер»// <http://kk.convdocs.org/docs/index-249347.html>
4. koshpendi.kz
5. adyrna.kz
6. ustaz.kz

CHOOSING A PROFESSION-CORRECTLY LAYING ONE BRICK OF YOUR LIFE

Researcher Ayaulym KUMAROVNA ASSYLBAYEVA

Researcher Umit KYZYROVNA AKHMETOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Choosing a profession is not only choosing the job you want to do, but also choosing the environment in which you want to get involved. It is not for nothing that Kazakh said: "a person should not be mistaken in two different situations: one - when choosing a wife, the other - when choosing a profession."

The word "profession" comes from the Latin word, which means "to speak in public, to declare". In the old days, where there was no memory, there was no such variety of profession as now. As times changed, man also matured, and market relations appeared. Society developed, and various jobs and, accordingly, different professions came into the world. And at the present stage, choosing a profession that is close to you is a difficult task. 4.3% of graduates of modern higher educational institutions are lawyer, economist, customs officer. In their opinion, the owners of the same business have a great future. There is no denying that he earns more in professions than in others. However, at the moment, it is unlikely that graduates of these specialties will find a job and get somewhere. As a result, many of our young people today embrace their diplomas and lie in construction, in the market or without work.

Keyword: Profession, Golden nest, Direction, Communication, Nanotechnology

МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ–ӨМІРІҢІЗДІҢ БІР КІРПІШІН ДҰРЫС ҚАЛАУ

Зерттеуші Умит КЫЗЫРОВНА АХМЕТОВА

Зерттеуші Аяулым КУМАРОВНА АСЫЛБАЕВА

АННОТАЦИЯ

Мамандық таңдау деген өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау. Қазақ: "Адам екі түрлі жағдайда қателеспеу керек: бірі - жар таңдағанда, екіншісі - мамандық таңдағанда" деп бекер айтпаған.

"Мамандық" сөзі латын сөзінен шыққан, "жұрт алдында сөйлеу, жариялау" дегенді білдіреді. Есте жоқ ескі заманда мамандықтың қазіргідей түр-түрі болмады. Заман өзгерген сайын, адам да жетіліп, нарықтық қарым-қатынас пайда болды. Қоғам дамып, дүниеге түрлі жұмыстар, сәйкесінше, түрлі мамандықтар келді. Ал қазіргі кезеңде өзіңнің жаныңа жақын мамандық таңдау – қиынның - қиыны. Қазіргі жоғары оқу орындарын бітіргендердің 4,3 бөлігі заңгер, экономист, кеденші мамандықтарын құрайды. Олардың ойынша сол кәсіп иелерінің болашағы зор. Жоққа шығаруға болмайды, ол мамандықтардың табар табысы басқаларға қарағанда көптеу. Әйткенмен қазіргі таңда нақ осы мамандықтар бойынша оқу бітіргендердің жұмыс тауып, бір жерге сіңісіп кетуі екіталай. Соның салдарынан бүгінде көптеген жастарымыз дипломдарын құшақтап, құрылыста, базарда немесе жұмыссыз жатқандары ақиқат.

Түйін: мамандық, алтын ұя, бағыт-бағдар, қарым-қатынас, нанотехнология

Мамандық таңдау деген өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау. Қазақ: "Адам екі түрлі жағдайда қателеспеу керек: бірі - жар таңдағанда, екіншісі - мамандық таңдағанда" деп бекер айтпаған. Мамандық таңдау – тек оқу мен диплом алу ғана емес, бұл – өз өмір жолыңды дұрыс таңдау. Сондықтан болашаққа қадам басар кезде талапкердің де, ата-ананың да «жеті рет өлшеп, бір рет кескені» абзал. Десек те, ол кейде біздің айтқанымыздай бола бермейді. Кейде ЖОО бітірген жастарымыздың өз мамандығы бойынша жұмысқа орналасуға қызығушылық танытпауының өзі сондықтан. Шынайы көзқараспен қарайтын болсақ, дұрыс таңдалған мамандық иесі қашанда өз ісінің шебері, әрі білгірі болып, қашанда сұрансқа ие болып жатады. Ол өз таңдаған бағытын жақсы көріп, сол саланың мақтанышына айнала алады.

"Мамандық" сөзі латын сөзінен шыққан, "жұрт алдында сөйлеу, жариялау" дегенді білдіреді. Есте жоқ ескі заманда мамандықтың қазіргідей түр-түрі болмады. Заман өзгерген сайын, адам да жетіліп, нарықтық қарым-қатынас пайда болды. Қоғам дамып, дүниеге түрлі жұмыстар, сәйкесінше, түрлі мамандықтар келді. Ал қазіргі кезеңде өзіңнің жаныңа жақын мамандық таңдау – қиынның - қиыны. Қазіргі жоғары оқу орындарын бітіргендердің 4,3 бөлігі заңгер, экономист, кеденші мамандықтарын құрайды. Олардың ойынша сол кәсіп иелерінің болашағы зор. Жоққа шығаруға болмайды, ол мамандықтардың

табар табысы басқаларға қарағанда көптеу. Әйткенмен қазіргі таңда нақ осы мамандықтар бойынша оқу бітіргендердің жұмыс тауып, бір жерге сіңісіп кетуі екіталай. Соның салдарынан бүгінде көптеген жастарымыз дипломдарын құшақтап, құрылыста, базарда немесе жұмыссыз жатқандары ақиқат.

Осы орайда мектепте жүргізіліп жатқан әр түрлі жоғарғы оқу орындарының өкілдерімен кездесу, мамандық туралы ашық сабақтар, дөңгелек столдар сияқты жүйелі кәсіптік бағыт-бағдар жұмысы оқушының болашақта дұрыс мамандық таңдауына мұрындық болмақ. Жұмыс тіжірібесінде жүрген ШҚ гуманитарлық колледжінің 2 курс студентімен жұмыс жүйесі оқушыларымызға қатты әсер етті деуге болады. Алтын ұясынан қанат қағып кеткен әр түлектің орны

мектеп үшін ыстық-ақ. 2018-2019 оқу жылы ерекше, себебі алғаш түлектеріміз бітірді. 2022-2023 оқу жылы біздің оқушыларымыз үшін ерекше жыл болды, атап айтатын болсақ негізгі орта білім түлектері 98 оқушы ішінен 48 оқушы грант иегерлері атанды. Оқушылар тарапынан мамандық таңдауға байланысты сұрақтар мазалайды. Соның ішінде бір оқушының: «Көптеген түлектер неге

оқыған мамандығы бойынша жұмыс жасамай, басқа салада жұмыс жасап кетеді» - деген сұрағы бізді ойландырып тастағандай болды. Расында да, өзі қалаған, қазіргі заманға керек мамандықты таңдауда неге түлектеріміз қателесіп жатыр деген ой туады. Бұл мәселені түлектің мойнына артып тастауға болмас. Бұған қоғам, ата-ана, білім мекемесі де тікелей жауапты. Мектептегі мамандық таңдауға байланысты өткізілетін іс-шаралар тек оқушыға бағыт қана береді. Ал таңдау ол оқушының өз құзырында.

Мамандық жайлы толық түсінік алу үшін: «Маман иесі не істейді?», «Оның қызметінің нәтижесі неге алып келеді?», «Маман иесі қандай жағдайда жұмыс істейді?» деген қатысты сұрақтардың жауабын білу керек. Кәсіби қызметтің нәтижесі – кез келген жұмыстың негізі. Біздің өмірде неге қол жеткізгіміз келгені туралы түсініктің өзі біздің арманымызға жетуге мүмкіндік береді. Әрине, мамандық таңдағанда маманға тек қана білімі мен іскерлігі ғана емес, сондай-ақ оның қабілеті мен жеке қасиеттерін дамыту деңгейі жағынан да қандай талаптар қойылатынын білу маңызды. Мұндай ақпараттарды қайдан алуға болады? Өз мамандығы туралы кәсіби маман ғана жақсы айтып бере алады. Мамандық таңдау алдында кез келген жасөспірім белгілі бір мамандықтың иесі болып табылатын ересек адамдардың қасында болады. Олардың өз мамандықтары туралы қызықты әңгімелері жасөспірімді қызмет саласындағы белгілі бір қызығушылықты дамытудың себепкері болуы мүмкін. Мамандарды ЖОО-да, колледждерде табуға болады. Олармен қалай кездесу керек? Ең қарапайым тәсіл – ашық есік күндеріне келіп, өзінді қызықтырған факультет деканатының, кафедраның қызметкерлерінен тиісті ақпарат алу. Сонымен қатар, ЖОО-ның кәсіби қызмет туралы сол мамандық бойынша оқудың ерекшеліктері туралы нақты ақпарат бере алатын қызметкерлерімен жеке кездесу жөнінде келісуіңізге болады.

Рас, өз жаныңызға жақын мамандықты іздеп табу - барынша күрделі жұмыс. Өз қалауыңызды білесіз, бірақ мамандығыңыздың қалай аталатынын білмейсіз. Бұндай жағдайда мектеп психологтары, мектеп мұғалімдері, ата-анаңыз, туған-туыстарыңыздың көмектеріне жүгінгеніңіз жөн.

Мамандық таңдау — белгілі бір даярлықты қажет ететін іс-әрекет түрі, тіршілік көзі, дағды жүйесі және жасөспірімдік кезеңде қабылданатын жауапты шешімдердің біреуі екенін білеміз. Сондықтан мамандық таңдауға келгенде ғылыми тұрғыдан дәлелденген негізгі факторларға сүйенген жөн. Атап айтсақ, икемділік, мағлұматтылық, тартылу деңгейі, мүмкіншілік, ата-аналардың көзқарасы, құрдастарының көзқарастары, нарық қажеттілігі. Нақты айтқанда, баланың таңдаған мамандығы өзі өскен ортаға маңызды, бағалы үлес қосатындай болуы қажет.

Жақсы маман болу үшін ең алдымен өзің таңдаған мамандықты сүйіп қана қоймай, сол мамандықтың қыры мен сырын жете меңгеруің керек. Сонда ғана өзің таңдаған мамандықтың қаншалықты құнды, әрі маңызды екенін біле түсетін боласың. Өйткені сен таңдаған мамандық сенің кәсібің, әрі нәсібің. Сонымен қатар сенің көмегіңе мұқтаж жанның қажеттілігін өтеуге жауапты екенінді ұмытпауың керек. Ойшыл ақын Шәкәрім

Құдайбердіұлының «Адамдық борышың халқыңа еңбек қыл, Ар-ождан айнымай ар сақта соны біл...», — деген өлең жолдары соған дәлел. Өзінің бейімділігі мен қабілетіне қарай маман болған адамның жұмысы өнімді, әрі берекелі болмақ. Ақын Жүсіпбек Аймауытов өмірде өз мақсаттарымызға жету үшін қабілетімізге қарай мамандықты таңдай білуіміз керек деген тұжырым жасаған екен.

Бүгінгі дамыған қоғамда мамандықтың түрі өте көп. Мәселен, соңғы статистикалық зерттеулер бойынша, әлемде 40 мыңға жуық мамандық түрі бар екен. Әрине, бұл 40 мыңның ішінен өзіңе лайық біреуін таңдау оңайға соқпауы мүмкін. Алайда жүрегің қалаған, қоғамда сұранысқа ие кәсіп иесі болуға мүмкіндік мол. Ол үшін нарықты зерттеп, яки қазіргі қоғамда сұранысқа ие мамандықтар бойынша өз бетіңше сараптама жүргізуге болады.

Қазірде мектеп психологы мен сынып жетекшінің жүргізген сауалнамасы негізінде көп пайыз оқушыларымыз медициналық, технологиялық, ақпараттық жүйе, заңгер саласындағы мамандықты таңдаған екен. Бұл бәлкім қуантарлық жағдай. Дегенмен, қазірде ел экономикасын көтеруде нанотехнологиялық орталықтар мен зерттеу институттарында жаңалықтар ашатын, химиялық биология, биотехнология саласындағы және техникалық мамандығы бар кадрлар тапшы екені мәлім. Сондай-ақ, заманауи техникадан хабары бар мамандар, ауыл шаруашылығы, агроном, жеке өнеркәсіпті меңгерген мамандары аса қажет екені жиі айтылып жатыр. Бүкіл қазақстандық алдына әр азаматтың алған білімі мен біліктілігі әлемнің кез келген елінде сұранысқа ие маман болатындай білім деңгейіне жетуді міндет етіп қойған еді. Оған жетудің бірден – бір жолы сапалы да терең білім екендігі дау тудырмайды. Сондықтан, құрметті түлектер, оқушылар, білімдеріңіз сіздің болашақ сүйікті мамандық таңдауларыңызға жол ашып, өмірдің бір кірпіші болып қалануларыңызға тілектеспіз.

Мамандық таңдау – қиын және еңбекті қажет ететін іс және сіз қаншалықты ізденсеңіз, нәтижесі де соғұрлым жақсы болады. Мамандық әлемімен танысуды 5-6 сыныптан бастаған тиімді. Есте сақтаңыз! Адам жан дүниесінің қалауына сай келетін салада табысқа жетеді. Сондықтан мамандықты таңдағанда немен айналысқан қызықты, немен айналысқанда жан рахатына бөленесіз, соған назар аударған жөн. Ендігі мектеп атты ұясынан ұшқалы тұрған жас түлектер мен жас қанаттарға алдағы сынақтарынан сүрінбей өтіп, қалаған мамандық иесі болуына тілектеспіз. Мамандық – бұл сіздің ақылмен сүретін өміріңіз. Өзіңізді қызықтырған саланы қорғай біліңіз және сонымен бірге өзіңіз де дамыңыз, сонда ғана биік шыңдарды бағындыра аласыз!

THE PLACE OF NATIONAL VALUES AND COMPETENT EDUCATION IN THE UPBRINGING OF CHILDREN IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Researcher Almira KONAĀAEVNA YEDILBAEVA
Researcher Zhanna RIZABEKOVNA SUYUNDINOVA

Municipal state institution
"School-center of additional education № 48"
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Educated young people are the backbone of every country. Therefore, competent education of students as parents, schools, and society is one of the most relevant topics. The young people we educate must have a high spirit and vigilance. I want to convey to the head of state the words: "people with open eyes and awake eyes begin to move the country forward." In connection with the direct introduction of new technologies, information and scientific development in our country, the goal of society in pedagogical priority is the formation and preservation of universal values of spiritual culture. Although we are not talking here about the significance of national education, it is well known. The future of a child brought up and instilled with national values will undoubtedly be bright. Such a child will be close to science and knowledge, and is constantly on the lookout. The school occupies a special place in the educational system, the formation of the child as a person. The school educates a socially active person with a developed comprehensive consciousness, formed psychological and legal culture, spiritual and moral, healthy, patriotic consciousness. Such young people will definitely bring a new look, a special impulse, and new changes.

Keywords: Youth, Upbringing, National value, Competent education, Globalization.

ЖАҢАНДАНУ ЗАМАНЫНДА БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН САУАТТЫ ТӘРБИЕНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Зерттеуші Альмира КОНАКАЕВНА ЕДИЛЬБАЕВА
Зерттеуші Жанна РИЗАБЕКҚЫЗЫ СҮЙІНДІНОВА

АННОТАЦИЯ

Әр елдің тірегі - білімді жастар. Сол себепті де оқушыларды ата-ана, мектеп, қоғам болып сауатты тәрбиелеу өзекті тақырыптардың бірі. Біз тәрбиелейтін жастардың рухы биік, санасы сергек болуы тиіс. Ойымды мемлекет басшысының «Көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар елді алға бастайды» деген сөздерімен жеткізгім келеді. Елімізге жаңа технологиялардың, ақпараттық-ғылыми дамудың бірден енуіне байланысты қоғамның педагогикалық басым бағыттағы мақсаты – рухани мәдениеттің жалпы адами құндылықтарының қалыптасуы мен сақталуы.

Мұндағы ұлттық тәрбиенің маңызын айтпасақ та, белгілі. Тәрбиелі, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өскен баланың болашағы жарқын болары сөзсіз. Ондай бала ғылым мен білімге жақын болады, үнемі ізденіс үстінде жүреді. Тәрбие жүйесінде, баланың жеке тұлға болып қалыптасуында мектептің алатын орны ерекше. Мектеп жан-жақты сана-сезімі дамыған, психологиялық, құқықтық мәдениеті қалыптасқан, рухани-адамгершілік, дені-сау, патриоттық сана сезімі жоғары, әлеуметтік белсенді жеке тұлғаны тәрбиелейді. Осындай жастар жаңа көзқарас, ерекше серпін, тың өзгерістер әкелетіні сөзсіз.

Түйін сөз: жастар, тәрбие, ұлттық құндылық, сауатты білім, жаһандану

Рухы мен мәдениеті биік, жастарының білімі терең деңгейдегі ұлт жаһандану заманында өзінің бағытынан айнамайды. Ондай ұлттың да, мемлекеттің де болашағы жарқын. Ол үшін ұлттық тәрбиені дамыту қажет. Ондай оқушылар ғылым іздеуді, жастайынан түсініп, жан-жақты ізденісте жүреді. Сол мүмкіндікті пайдаланып, бүгінде біз мектепте тәрбие мәселесіне, оның ішінде ұлттық тәрбие проблемасына бірінші кезекте мән беріп отырмыз. Ондағы мақсатымыз – сана-сезімі жоғары, елінің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық тұлғаны тәрбиелеу. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы. Ал бала тәрбиесі ұлт таңдамайды. Алайда, әр елдің бала тәрбиелеуі бір-біріне ұқсамайды.

Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күннің талабынан, өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Жаһандану заманында бәсекеге қабілетті болуымыз үшін батыстың ілімі мен ғылымын, технологиясын барынша меңгеріп, игеріп келеміз. Бұл тұста біз еліктейтін елдің тәрбиесі де санамызға енгенін мойындаймыз. Сондықтан біздің ұстаз ретіндегі міндетіміз – рухы биік ұрпақ тәрбиелеу. Тәлім-тәрбиеде, заманауи педагогикалық процесте білім беру мен тәрбиелеу ұйымдасқан болу керек. Ол педагог пен баланың өзара байланысына негізделген. Бала тұлғасының өмір сүру барысында әлеуметтенуі маңызды орын алады. Заманауи тәрбиенің мақсаты да сол, стандартты емес шешім қабылдауға қабілетті баланы тәрбиелеу[1]. Тәрбие беруде тұлғаның рухани, адамгершілік тұрғысынан қалыптасу проблемасын да наты назарға алуымыз керек. Өйткені қазіргі өсіп келе жатқан жас ұрпақта құндылықтар жүйесі басқа, құндылықтың бағыт-бағдары өзгерген. Ал біз барынша сол кезеңде баланың рухани, адамгершілікті тұрғыда дамуын сақтауымыз үшін тәрбиелеу процесінің мазмұнын отансүйгіштік, әлеуметтік ынтымақтастық, азаматтық саналылық, отбасы, еңбек пен шығармашылық, ғылым сияқты негізгі құндылықтарға бағыттауымыз қажет.

Алайда, біз тек өз ұлтымыздың емес, барлық ұлттық тәрбие туралы ауқымды тақырыпты қозғап отырсақ та, бүгінгі күннің жаһандану үдерісінің бүкіл адамзаттық жалпылама түпкі идеясы, негізгі мәселесі де осы тәрбие жайлы.

Заманауи адам тәрбиесі тұлғаның қалыптасуына, дамуына ықпал етеді. Мұндағы педагог қызметі әлеуметтік ортаның рөлін айқындап, әлеуметтік құндылықтар жүйесін ескереді, әр балаға жеке көзқарас қалыптастырады, әр баланың сөзіне құлақ салып, өздігінен қалыптасқан кез келген пікірін қолдайды, қабылдайды. Экономикалық, экологиялық, эстетикалық, құқықтық, патриоттық тәрбиені ұштастыра отырып, ұлттық сананы қалыптастырады. Ол дегеніміз ата-бабамыздың асыл мұралары арқылы рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі, ұлттық мәдениетін құрметтеу сезімін жетілдіру. Ең маңыздысы да осы деп ойлаймын. Негізгі ойымның қорытындысын дана Абай атамыз айтып кеткендей: «қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме» деп, әр нәрсеге еліктей бермеуді ескертсе, «ғылым іздеу...керегіңе жараса оқы, сызып ал» деп ғылым мен білімге ұмтылуды өсиет етеді [2].

Көк аспанмыздың астында қаншама өзге ұлт өкілдері мекен етеді. Осы уақытқа дейін тату-тәтті, бірлікте өмір сүріп келеміз. Десек те, тәрбие жағынан бірден

айырмашылық байқалады. Көбіне бірден байқалатын ерекші тәрбие үлгілеріне тоқталғым келіп отыр.

Жапондар бала тәрбиесіне аса мән беретін ұлттың бірі. Олар «балаңды бес жасқа дейін патшаңдай күт, он бес жасқа дейін құлыңдай жұмса, ал он бестен кейін досыңдай сырлас» деген тәрбие негізін берік ұстанады. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесіндегі бір ұқсастық - «ұл», «қыз» деп бөлмейді. Қатаң қағидалар негізінде өскен жапон баласы он бес жастан кейін тәртіпті, оң-солын таныған, жақсы мен жаманды айыра алатын толыққанды азамат саналады. Бала тәртіпке бағынбаса, қатаң жазаланады. Жапон баласы үшін ең үлкен жаза – жалғыз қалу. Отбасы мүшелерінен бөлек бөлмеде жалғыз отырудан асқан азап болмайтынын сәби күнінен санасына сіңірген бала сол жазаға ұшырап қалмауға күш салады. Көпшіліктен, қоғамнан тыс өмір сүру түсінігі жапондардың ортасында кешірілмес күнәмен тең. Жапонияның балалары түскі астарын үйден арнайы ыдысқа салып әкеледі. Ал, мұғалімдер болса, балалардың үйден әкелген тамақтары денсаулыққа зиян емес пе, соны мұқият қадағалайды. Сол себепті, жапон аналар арнайы сабақтарға қатысады. Ол жерде баланың ағзасына қажетті дәрумендер тамақпен сіну үшін, қандай ас әзірлеу керек және қалай даярлау керектігін түсіндіріп, үйретеді. Ер баланың да, қыз баланың да ойнайтын ойыншығына дейін ұлттық нақышта жасалады. Ойын арқылы жапон баласы ер бабасының ерлігін түйсініп, дана әжесінің шеберлігін ұғынады. Мысалы, «Карута тори» деген ойынды кішкене баладан бастап ересек адамдар да ойнайды. Бұл ойын әншейін уақыт өткізу үшін емес, елінің кешегісін санасына сіңіруге арналған. «Карута ториді» ойнау үшін байырғы әдебиеттен жүз жыр білу керек. Бұл жүз ақынның өлеңін жатқа айту деген сөз. Феноменалды ми қабілеті осылай дамиды[3].

Бүгінгі жапон мектебі әр балаға ең алдымен елдің ұлттық рухын дәріптейді, екіншіден, адамгершіліктің тиісті нормаларын қалыптастырады, үшіншіден, ұлттық мінез - құлық белгілерін сіңіреді. Міне, осындай үш мақсатты іске асыру үшін жапон мектептерінің оқу жоспарында әртүрлі гуманитарлық пәндерді оқытуға көбірек көңіл бөлінеді. Нәтижесінде, оқушының еркін сөйлеу, шапшаң ойлау, шығармашылық білім, білік, дағдылары дамиды.

Кәрістер балалардың өмірінің басталуын, оның бір жасқа толу жасын есептейді. Осы кезден бастап қана бала толыққанды адам болып есептеледі. Балалардың әрқайсысының бір жасқа толуын міндетті түрде атап өту керек, егер атап өтілмесе, онда ержеткенде баланың үйлену тойын, мерейтойын және т.б. тойларын атап өтуге болмайды. Сондықтан да ата-аналар балаларының бір жасын ерекше атап өтуге тырысады. Кәрістер үшін бала тәрбиесі - сөз бен істегі адалдық, мақсатқа жетудегі табандылық пен төзімділікке баулу.

АҚШ-та бала тәрбиесі «әрбір бала өз бетінше өмір сүріп үйрене алу керек» деген ұстанымға негізделген. Көбіне ата-аналар балаларының талап-тілегін бірінші орынға қояды. Жылдам орындауға тырысады. Ал бұзықтық жасаған балаларын екі түрлі тәсіл арқылы жазалайды. Біріншісі – ойыншықтарын алып қойып, теледидар көруден шектеу, екіншісі – орындыққа отырып өзінің қате жасаған іс-әрекеті жайында ойлану. Отбасында баланы ұру қатаң түрде заңмен қудаланады. Ұлыбритания: ағылшындар керісінше,

балаларын өте қатаң тәртіпке, эмоцияға берілмеуге, яғни өмірдің қатаң жағдайларына дайындыққа тәрбиелейді[4]. Сол себепті де олар сезімді сыртқа шығаруда салмақтылық танытқанмен, мейірімге толы болады екен.

Қытайлықтар балаларын кішкентайынан төзімді, сабырлы және қанағатшыл болуға тәрбиелейді. Аспан асты елінде тәрбиенің дәстүрлі стильдері еуропалық тәрбиеден мүлде өзгеше. Бала тәрбиесі мемлекеттік маңызы бар шаруа саналады. Қытайдың балалары Дао уағызшыларының бала туралы өсиеті әрбір қытай бүлдіршініне аңыз болып айтылады. «Балаға тәтті жеуді ұсынғанда, ол барлығын алудан ақылдылықпен бас тартады. Неге деген сұраққа: «Мен әлі кішкентаймын, сондықтан маған аз ғана бөлігі жетеді» деп түсіндіреді. Баланың осы қылығын барлық қытай перзентіне үлгі етеді, баламыз қанағатшыл, мейірімді, адамгершілігі жоғары болып өссін, дегені.

Еврейлер отбасында бала тәрбиесі қатаң бақылауда болады. Тәрбие беруде өзіндік ұстанымдары да бар. Мәселен, баланың әлжуаз, көп шағым айтуына жол бермейді. Баланың көзінше ақша туралы сөйлеуге де болмайды. Себебі бала танымында маңызды дүние ақша қалыптасып, адамдық қасиеттерден алшақтай түседі деп топшылайды.

Еврей отбасында жұбайлар бір біріне ерекше құрметпен қарайды. Ата-ана арасында сыйлы қатынас болса, бала өзін батыл сезінеді екен. Олар баланы үнемі мақтап жүреді. Бұл оның туыла салғанынан басталады. Тіпті, оның ең бірінші салған түкке тұрғысыз суреті үшін де мақтап отырады. Кез келген жетістігін барлық туыстарына, достарына хабарлайды.

Үндістер балаларын қатаң ұстайды. Оларда ата-ана мен бала арасындағы достық қарым-қатынасты өте сирек кездестіресіз. Балалар кішкентай кезінен бастап ата-анасының таңдауына, қалауына мойынсұнып өседі. Сондықтан, ержеткенде немесе бойжеткенде әкешесі кімді қалайды, сол адаммен бас қосады.

Испанияда баланы ешуақытта қараусыз қалдырмайды. Үйде жалғыз тастамайды. 12 жасқа дейін баланы мектепке ертіп апарып, ертіп алып қайтады. Баланың танымы кең болып, мансап жолында ірі жетістерге жету жолдарын кішкентайынан құлағына құйып өсіреді. Балаларын өзгелермен салыстыра қарамайды. Отбасын, ұлттық құндылықтар мен үлкендерді сыйлауға баулиды.

Швед отбасылары балаға сәби кезінен жеке тұлға ретінде қарап, еркін тәрбиелеуге тырысады. Балаларын ұрып-соғуға тыйым салынған. Тіпті, оны қылмыс ретінде санайды. Сондықтан, әрбір шведтік бала әке-шешесі өзіне қол жұмсаса, полицияға хабарлауға құқылы. Мұндай кезде ата-аналарға әкімшілік тарапынан жаза қолданылады[5].

Германия – тәртіптің елі. Бала тәрбиесінде де бірінші орынға тәртіпті қояды. Ал ата-аналар үшін басты орында – жауапкершілік. Қазіргі таңда Германия бала туу көрсеткіші бойынша құлдырап бара жатқан елдердің бірі. Себебі жастар көбіне мансап қуып, 30-дан аса, 40 жасқа таяғанда үйленеді. Сондай-ақ бірнеше баламен шектелуді жөн санайды. Бүгінде бұл процессті жою мақсатында мемлекет түрлі жобаларды қолға алуға.

Африка балаларына (Масай тайпасы) өздерінше өмір сүру кестесі жасалып қойылған. Он бес жасында ұлдар «маран» атанады. Бұл — әскери шен. Яғни, ол — осы жасынан тайпаны қорғаушы ержүрек азамат. Отыз жасында отбасын құрады және бала-

шағасын асырау үшін, өз алдына табын-табын мал бағады. Қырық бес жасында жастарды тәрбиелеумен айналысады, сонымен бірге тайпа халқы үшін жауапты шешімдер қабылдайды. Ал, алпыс жасында тайпаның «рухани көсемі» болады[6].

Сонымен қатар әр ұлттың бала тәрбиесіндегі ата-әжелердің рөлінің де өз ерекшеліктері бар. Әсіресе мұсылман халықтарында бала тәрбиесіне ата-әжелер өте белсенді араласады. Ал француздар мен американдықтарда немерелер ата-әжелерінен алшақ тәрбиеленеді[7]. Себебі, зейнеткерлікке шыққаннан кейін аталған елдерде үлкен кісілер көбінесе уақыттарын туристік сапарларға немесе жеке өмірлеріне арнап, отбасымен тек үлкен мерекелерде ғана бас қосады екен.

Ирландиядағы білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігінде өзіндік орны бар. Дамыған елдердің білім жүйесіне жүргізілген зерттеулер нәтижесі Ирландияның білім беру жүйесі алдыңғы дамыған мемлекеттердің қатарына кіреді. Сонау орта ғасырлардан бері Ирландияда білім беру ісі ең маңызды іс болған.

Қарап отырсақ, әрбір елдің қандай да бір ерекшелігі болғанымен, барлық елдің мақсаты балаға барынша дұрыс тәрбие беру. Тәрбие тақырыбы қай кезеңде болмасын өзекті тақырып, үздіксіз процесс. Жастардың психологиясы, танымы, түйсігі мүлдем басқа дейміз. Себебі, қазіргі ұлттың құрамы да әрқалай, тіліміз де біркелкі емес. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі ешбір руға, ұлтқа бөлмейді, жалпы адами тәрбиенің негізге қояды. Ұлттық тәрбиенің негізгі мақсаты — жас ұрпақты «атаның ұлы ғана болмай, адамзаттың ұлы» болуға тәрбиелеу. Адам болған соң, қандай ұлт болмасын, оның адамгершілігі болу қажет. Кез келген елдің батырлары тек туған елін, туған жерін ғана емес, жалпы адамзаттың мүддесін, бостандықты қорғайды.

Жалпы Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі тәрбие тақырыбын айтатын болсақ, тәрбиелік іс әрекетке осы заманғы көзқарастың ерекшелігі тәрбие үрдісіндегі жүйелілік және сол жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететін факторлар мен шарттардың біртұтас жиынтығында. Нормативті-құқықтық базаға жасалған талдау «жеке тұлғаның еркін дамуы», «адам құқы», «жеке тұлғаның мүддесі» және т.б. ұғымдардың жан-жақты қолданатындығын көресіз. Басым құндылықтар ретінде дербес даму, өзін-өзі табысты көрсету және өзін-өзі анықтау ерекшеленеді. Білім берудің жаңа үлгісінде іскерлік сипат байқалып, өз бетінше үздіксіз білім алуға ұмтылуды қалыптастыруға және шығармашылық қабілетті дамытуға бағытталған. Соның негізінде балаларды және жастарды мектеп жасына дейінгі, орта білім беретін, орта кәсіби, жоғары кәсіби білім, қосымша білім берудің түрлі деңгейлерін қамтитын тәрбие жүйесі құрылған. Тәрбиенің кешенді бағдарламасы, сондай-ақ, білім беру ұйымдарының аймақтық деңгейінде тәрбие беру бағдарламасы жасалып, тәрбие үдерісінің тиімділігін бағалу мен жеке тұлғаның тәрбиелік деңгейінің өлшемдері жасалған. Осы ретте бұл жұмыстарды атқаруда кадр мәселесі де қарастырылады. Ұстаздардан бөлек мектептердің, кәсіптік мектептер пен колледждің директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасарлары, жоғары оқу орындарының тәрбие ісі жөніндегі проректорлары, сынып жетекшілері, педагогтар-ұйымдастырушылар, аға вожатыйлар, әлеуметтік педагогтар, педагог-психологтар, еңбек

ақылы сынып тәрбиешілері, қосымша білім беру педагогтары мен әдіскерлер штат бірліктеріне енгізілген. Тәрбие үдерісіндегі нақты әлеуметтік-педагогикалық жағдайларды ескеретін педагогтар мен ата-аналардың, оқушылардың сұрыныстарына бағытталған тәрбие беру жүйесі құрылған және ол табысты жұмыс жасап келеді келеді. Соның нәтижесінде жеке тұлғаға тәрбиелік ықпал жасаудың ауқымы кеңейді.

Қазір білім беру үдерісінде жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына үлкен мән беріліп отыруына орай, адамгершілікке тәрбиелеу мен рухани жағынан қалыптасуы барлық тәрбие үдерісінің өзегі болып отыр. Сонымен бірге, тәрбиеге әлеуметтік-рөлдік көзқарас тұрғысында адам көптеген әлеуметтік жүйенің компоненті болып саналады: отбасы, этнос, қоғам және т.б. Сондықтан, тәрбие мазмұны құндылық қарым-қатынас жүйесімен: өзіне, өзінің отбасына, мектепке, қоршаған ортаға, Отанына, Жер әлеміне, сондай-ақ, әлеуметтік рөл жүйесімен де сәйкестенеді. Егеменді еліміздің ең басты мақсаты дамыған елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның оқушыларды тәрбиелеу ұстаздар мен ата-ананың міндеті болып қалмақ. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғадағы ең басты қасиеттердің бірі - тәрбиесі, өз ойын нақты жеткізе білуі, еркіндігі. Рухани адамгершілікке тәрбиелеудің басты мақсаты оқушылардың белсенді өмірлік жолын, қоғамдық борышын, саналы көзқарасын, сөз бен істің орнын, маңызын түсіндіру, адамгершілік нормалардан ауытқуға жол бермеуге тәрбиелеу.

Қорытындылай келе, жалпы тәрбие дегеніміз ақыл-ой, адамгершілік, отансүйгіштік тәрбие, дене тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, экологиялық тәрбие, әрбір қимыл-әрекетіміз білім-таным деңгейімізді көрсетпек. Ақыл-ойды тәрбиелеу арқылы алдын ала болжауды, ойды түйіндей білуді, саралай білуді дамытамыз. Адамгершілік тәрбиесі арқылы барша адамзатты түр-түсіне, ұлтына, жағдайына қарамай, адам деп сыйлауды, адамға жақсылық жасауды, көпшіл болуды адамдық, азаматтық қасиеттерді қалыптастыруды үйретеміз. Тек қазақ халқы емес, барлық ұлттың мақсаты бір[8]. Кез келген адам жақсылыққа сенуді, тек жақсылық жасауға бейімделсе, адамға, айналасына жақсылық жасауды, көмек көрсетуді адам баласына мейірімді болуды, табиғатты қорғауды, перзенттік парыз, әдеппен сөйледуді, өнер үйренуді, ата текті сыйлауды, ата-дәстүрді жалғастыруды, әділетсіздікпен күресуді, бүкіл адамзаттың адамгершілік қасиеттерін қабылдап, қолдауды көзделсе, міне осы кез келген ұлттың құндылығы, тәрбиесі деп білемін.

«Тәрбиенің тамыры – ұлттық құндылықтарда» деп бекер айтылмаса керек. Біздің ұлттық өнеріміздің, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жастардың жан дүниесіне, сауатты тәрбие беру арқылы сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттен өзіндік орнын алу – бүгінгі заман талабының маңыздысы[9]. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту – бабалар аманатына адалдық – ұрпақ

парызы. Осынау ұрпақ тәрбиесінің алтын қазынасын мұралыққа алған біздер оның ішіне үңіліп, одан өз болмысымызға сай, керекгін сызып алуға тиіспіз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бахтиярова Г.Р. Халық-тағылымы тәрбие қайнары//Алматы: Ғылым, 2012ж.-326.
2. Абай журналы, Алматы, 2005 ж.-6б.
3. Бөрібаев Т. Қазақ менталитетінің әлеуметтік философиялық табиғаты // Қазақстан жоғары мектебі. – 2003. – №4. – 196. 20 б.
4. Ғабитов А.,Т.Мүтәліпов Ж.Құлсариева// А. Мәдениеттану негіздері-Алматы.2013ж.124б.
5. Елеукенов Ш. Психология. Алматы: Рауан, 1995. — 352 б.
6. Келімбетов. Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. — Алматы: Жазушы. – 2014ж-246б.
7. Сүйінішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. — Алматы: Санат.2013ж.-147
8. Сыдықов М.Е. Сыныптан тыс жұмыстарда жеткіншектердің адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың педагогикалық шарттары. 13.00.01 – п.ғ.к. автореф. - Түркістан, 2008. – 28 б.
9. Батырдан қалған өсиет / Ә. Садықова // Егемен Қазақстан.- 2014.- №72-75 22 наурыз

NATIONAL VALUES-THE FORTRESS OF THE NATION

Researcher Ainur GALYMBEKOVNA OSPANOVA

Researcher Syndar USENOVNA AKTAEVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

This article is aimed at popularizing national values, instilling them in future generations. Today, the formation of a full-fledged national, intellectual generation is a common problem for humanity. Analyzing the causes and consequences of some spiritual delusions, delusions in the essence of today's generation, it is analyzed that the generation should be able to learn from the life of past ancestors, characteristic of the nation, without looking for its appearance in imitation of another culture.

Abay said: "The Times will rule a person, the Times will be bad." This makes it possible to understand the path of World Development. For us, not to disappear in the artificial world, but to preserve our national identity in the age of globalization. For us, preserving our national identity and national values is a precious treasure.

Today, any nation, the fortress of the nation, has been

Keywords: Value, Independence, Culture, Tradition, Time, Language

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР-ҰЛТ ҚОРҒАНЫ

Зерттеуші Айнур ГАЛЫМБЕКОВНА ОСПАНОВА

Зерттеуші Сындар ҮСЕНҚЫЗЫ АКТАЕВА

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада ұлттық құндылықтарды дәріптеу, болашақ ұрпақтың бойына сіңіру. Бүгінгі таңда ұлттық болмысы толық, интеллектуалды ұрпақ қалыптастыру адамзатқа ортақ түйінді мәселе. Бүгінгі ұрпақ болмысындағы кезектегі кейбір рухани адасушылықтың, жатсынудың себебі мен салдары саралана отырып, ұрпақ өзінің келбетін басқа мәдениетке еліктеуден іздемей ұлтына тән, өткен бабалар өмірінен сабақ ала білуі қажет екендігі талданады.

Абай : «Адамды заман билемек, заманға жаман күйлемек» - деді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды әлемде жоғалып кетпеу, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды сақтап қалу. Біз үшін ұлттық ерекшелігіміз бен ұлттық құндылықтарымызды сақтау – қымбат қазына. Бүгінгі таңда кез келген ұлт, ұлттың қамалы болып тұрған құндылықтарды сақтап қалуы тиіс. Мәңгілік Елге айналуының алғашқы қадамы ұлттық құндылықтарды бағалап, оны ұрпақ өмірімен сабақтастыра білу екендігі қарастырылады.

Түйін сөздер: Құндылық, тәуелсіздік, мәдениет, дәстүр, уақыт, тіл.

Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттары. Ғасырдан ғасырға жеткен халықтың қазынасы – тілі, діні, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ұлтымыздың рухани байлығы. Менің ойымша, сол құндылықтардың арқасында біз өзіміздің халықтық қалпымызды сақтап, әлемге танылып отырмыз.

Ұлттық болмыс, оны дәріптеу отбасынан басталады. Отбасының тәрбиесі мықты болса, ұрпақ та мықты болып шығады. Үлкенді сыйлау, ана тілімізді ардақтауға, салт – дәстүрімізді сақтауға тәрбиеленсек,

(1 сурет. Ұлттық құндылықтар)

ұшқанда соны іліп, жүрген жерімізде сол құндылықтарды дәріптейміз. Халық аузында жүрген әрбір мақал-мәтелдің немесе тыйым сөздердің өз тәрбиелік мән-мағынасы бар. Бірақ, қазіргі жаһандану заманында бұл құндылықтар өз бағасын жоғалтып, өткеннің еншісінде қалып бара жатқандай. Оны айтып, ескеріп отыратын көнекөз қарияларымыздың да бүгінгі келбеті мүлдем бөлек. Ақ жаулығын таққан әже мен ақ сақалы мен тақиясы бар атаны бүгінде кездестіру өте қиын. «Заманына қарай адамы» дегеннің әсері болар. Заман талабына қарай өзгере беретін болсақ, ұлттық құндылық түгілі, шыққан тегімізді ұмыту қиын емес. Заманауи жас отбасылар ата-ана қадірі, туыстық байланыс, салт-дәстүрді біле бермейді. Барлығы болмаса да, кейбір отбасылар барлығын өте жақсы білетін де жандар жетерлік. Өйткені, олар ұяларынан не көрсе, ұшқанда соны іліп жүр. Сол ұяларынан алған құндылықтарын өз ұрпақтарына үйретіп, үнемі қайталап жүреді.

Қазақтың салт-дәстүрлері өте көп. Мысалы, адам өмірге келгеннен бастап «шілдехана», «бесікке салу», «қырқынан шығару», «тұсау кесу», «сүндет той», «тілашар», «тоқым қағар», «қыз ұзату», «бет ашар», «қыз ұзату» деп кете береді. Сонда қазақтың салт-дәстүрлері адам өмірге келгеннен бастап, үлкен жасқа жеткенше салт –дәстүрін ұстанып баланы өсірген екен. Мен солардың біреуіне тоқталып кеткім келіп отыр. Көп жылдар өткелі «бесікке салу» салт дәстүрі қалыс қалуда. Қазіргі

(2 –сурет. «Тұсау кесу»)

заман талабына сай балаларды бесікке салмайды. Неге бесікке салмасқа, өзіміздің салт – дәстүрлерімізді әрі қарай жалғастырмасқа деген ой туады.

Қазақ халқы «Бесіксіз үйде береке жоқ» деп өмірге келер сәбиді асыға күткен. Себебі, бала — өмірдің гүлі, жалғасы. Жас нәрестенің өмірге келуі, отбасы мүшелеріне әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген, жас нәресте өмірге келгенде арнайы адам жіберіп сүйінші сұратқан. Қазақ баласын ағаш бесікке салып баққан. Ағаш бесік көшпелі өмірге өте қолайлы. Бесікті қазақтың құрмет тұтуы соншалық, кейде атасы жатқан бесікке немерелері жатқан. Қазақтың туған жерді алтын бесікке теңеуі де бесікті ардақтаудан шыққан.

Бесік түгел ағаштан жасалады. Оның құрылысы келіннің әнінде былай баяндалады.
Түбегінді, шүмегінді салайын.

Денең таза болсын деп
Бас жастықша салайын
Басың жұмсақ болсын деп
Екі бел жастаншы
Бел көрпенді салайын.
Сымбатты, сұлу өссін деп
Тартпа бауды тартайын
Сымға тартқан сүйректей
Денең сұлу болсын деп
Жабуыңды жабайын
Жел, суық тимей қалсын деп.

Бесікке бөлеу рәсімін ауылдың қадірменді анасы іске асырған. Бесікке салушы бесіктің барлық жабдықтарын орын-орнына қойғаннан кейін, шашуға әкелген құрт, май, бауырсақты уыстап алып бесіктің түбек байлайтын тесігінен төмен өткізіп, бесік астынан қолын тосқандарға үлестіріледі. Бұл дәстүр тыштырма деп аталады. Тыштырма үйлестіріп болған соң барлық отырғандарды қамшымен арқаларынан ұрып шығады. Сонан соң бесікті отпен аластайды.

Егемендігімізді де алдық. Аңсаған арманымыз - Тәуелсіздікке де қол жеткіздік. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл деп жарияланды. Осындай керемет мемлекет болып, өзіміздің құндылықтарымызды басқа да елдерге таныстыруымыз керек.

Ұлттық идея – туған жер, өскен орта әсерлерінен қалыптасып, халықтың тілі, ауыз әдебиеті, салт –санасы, әдет-ғұрпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы жүйеленген сезім. Ол –ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі. Ал осы ұлттық идеологиямыз әлсіз болса, барлық салаға өзінің теріс әсерін тигізетіні сөзсіз.

Абай: «Адамды заман билемек, заманға жаман күймелек» -дейді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды, виртуалды, әлемде жоғалып кетпеу, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды, ұлттық бірегейлігімізді және рухани ерекшелігімізді сақтап қалу аса маңызды.

Өнеріміз бен мәдениетіміз туралы сөз қозғағанда осындай келенсіздікке тап

боласын. Шет елдің музыкасына еліктеген жастар, шет елдік үлгіде киініп. Біздің өзіміздің ұлттық киімдерді неге әсем етіп кимеске. Оны басқа елдерге неге көрсетпеске. Біздің өзіміздік ұлттық оюларымызбен киімдеріміз өте әдемі.

Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде аталатын орны өзгеше. Қазақтың салт –

(3-сурет. Қазақтың ұлттық киімдері)

санасын жаңғырту еліміздің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор.

Қазақстанның өркениет елдер қатарында дамуын қамтамасыз етуде, тек оның ғылыми техникалық, экономикалық, ақпараттық сияқты салаларын ілгері дамытуын ғана емес, сондай –ақ, рухани мәдениетті, ұлттық құндылықтарымызды зерделеп тану қажет. Болашақ ұрпақтың қалыптасуында ұлттық құндылықтардың алатын орны зор, келер ұрпақ оларды игеріп, өз өмірлерінде қолдана білу қажет. Жаһандану қоғамында ұлттық құндылықтарды ұрпақ көзімен анықтауда сол құндылықтарға алшақтықтың бар екендігі елеңдетеді. Біз үшін еліміздің өркендеуі, ұлттық ерекшелігіміз бен ұлттық құндылықтарды сақтау-қымбат қазына. Сондықтан да Қазақ елінде тұратын әрбір азамат ұлттық құндылықтарды білуі парыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Ә. Нысанбаев. Тәуелсіздік философиясы // Адам әлемі.-2006-№83 9-16 б.
2. С.М.Ахтаева Жаһандану жаңа Қазақстан дамуының басымдықтары: Семей, 2009-123-126 б.
3. Ғабитов Н.М. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. Алматы: 1998.-203б.
4. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік – философиялық талдау- Алматы: Рауан, 2000.-180 б.

**SPECIFIC STEPS IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL
STUDENTS**

Researcher Gulnaz NURLYBEKOVNA MUSINOVA

Researcher Dinara SAKHANOVNA AKHMETOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

According to the current updated content of education, one of the main tasks in the Republic of Kazakhstan is the further development and improvement of deep education and upbringing of young people, taking into account national characteristics.

The whole world on this day recognizes the need for the most experienced, talented, very responsible class teachers-specialists in educational activities. Because the school period is very important in the fate of a person. "I don't know," he said. Therefore, the class leader must be a qualified specialist, a master of his craft.

The class leader should always be an example for students who constantly educate themselves in accordance with the requirements of society, quickly enter into communication with people, especially with students, have organizational skills, know their duties and activities, have a combination of talents and experience, actively participate in political life in their society, and love for the land of their country. The skill of a class teacher is not a special art that requires talent, but it is a profession that is necessary for teaching other specialists. We can mention teachers who have devoted their entire lives and strength and noble feelings to the upbringing of the younger generation.

Keywords: Pedagogy, Education, Teacher of a new format, Modern, Patriotic

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ НАҚТЫ ҚАДАМДАР

Зерттеуші Мусинова Гульназ Нурлыбековна
Зерттеуші Ахметова Динара Сахановна

АННОТАЦИЯ

Қазіргі жаңартылған білім мазмұны бойынша Қазақстан Республикасында басты міндеттердің бірі — ұлттық ерекшеліктерді еске алып, жастарға терең білім мен тәрбие беру ісін одан әрі дамыту және жетілдіру.

Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершіл сынып жетекші — мамандардың қажеттігін мойындап отыр. Себебі адам тағдырында мектептік кезеңі аса маңызды. Балалардың өмірлік бастауында жетесіз сынып жетекші тұрса, одан келер шығынды өлшеп болмайды. Сондықтан да сынып жетекші білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Яғни сынып жетекші шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс, сонымен қатар әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыт алуы керек.

Сынып жетекші әрқашанда өзін қоғам талабына сай үздіксіз тәрбиелеп отыратын, адамдармен, әсіресе, оқушылармен қарым-қатынасқа тез түсе білетін, ұйымдастырушылық қабілеті бар, өз міндеті мен қызметін жетік білетін, таланты мен тәжірибесі тоғысқан, өзінің қоғамындағы саяси өмірге белсенді араласып, өз елі жеріне деген сүйіспеншілігі негізінде оқушыларға үлгі болуы керек. Сынып жетекшінің шеберлігі — талантты қажет ететін ерекше бір өнер емес, бірақ, ол басқа да мамандарды шеберлікке үйретуде қажет болатын мамандық. Жас ұрпақ тәрбиесіне бүкіл ғұмыры мен қайратын және бойындағы асыл сезімдерін бағыттаған мұғалімдерді айтуға болады.

Түйін сөздер: Педагогика, тәрбие, жаңа форматтағы мұғалім, заманауи, патриот

Мақаланың өзектілігі мен түпнұсқалығы: Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершіл сынып жетекші — мамандардың қажеттігін мойындап отыр. Себебі адам тағдырында мектептік кезеңі аса маңызды. Балалардың өмірлік бастауында жетесіз сынып жетекші тұрса, одан келер шығынды өлшеп болмайды. Сондықтан да сынып жетекші білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Яғни сынып жетекші шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс, сонымен қатар әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыт алуы керек.

Мақаланың мақсаты:

- Сынып жетекшісінің интеллектуалдық, рухани бай, еркін, сау, мәдени тұлғаны тәрбиелеуді жүйелі ұйымдастыруын насихаттай отырып, шығармашылық іскерліктері мен дағдыларды меңгерген, қазіргі қоғамға бейімделген және оны жетілдіруге бағытталған тұлғаны қалыптастырудағы сынып жетекшісінің атқаратын қызметін ұйымдастырудың маңызы мен ерекшелігін зерттеу.

Мақаланың міндеттері:

1. Сыныптың тәрбие жүйесінің заманауи тәсілдерін, тәжірибесін, технологияларын зерттеу және талдау.

2. Жалпы орта білім беретін мектептердегі сыныптардың жағдайын, ерекшелігін, жас ерекшеліктерін, оқушылардың жеке қабілеті мен мүмкіндіктерін ескере отырып, сыныптың тәрбие жүйесінің тұжырымдамасы мен моделін әзірлеу.

3. Сынып жетекшісі мен оқушылар ұжымының жұмысына заманауи үлгі енгізу.

4. Тарихымызды, мәдениетімізді сақтау үшін оқушыларға арналған әдістемелік құралдар шығару

Зерттеу объектісі: бастауыш сынып (2-4 сынып) оқушылары.

Зерттеу пәні: бастауыш сынып оқушыларын патриоттық тәрбиелеудің ерекшеліктері мен нәтижелілігі. Бастауыш сынып жетекшісі оқушыларды патриоттық тәрбиелеуді жүзеге асырады.

Гипотеза: Егерде біз мектеп оқушыларын үнемі патриоттыққа тәрбиелесек, еліміздегі «Қаңтар қырғыны» сияқты төтенше жағдайлар болмас еді. Бүгінгі оқушы-еліміздің болашағы!

Критерийлер мен көрсеткіштер: патриоттық іс-шаралар, ҚР Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған жоспарлар, рухани жаңғыру бағдарламасы аясындағы іс-шаралар, педагог құзыреттілігі, оқушының құзыреттілігі, оқушылардың патриоттық іс-шараларға белсене қатысуы, патриоттық өлеңдер мен әндерді жатқа айтуы

Теориялық бөлім: Сынып жетекшісі – мектептегі оқу-тәрбие жұмысын тікелей және негізгі ұйымдастырушы, сыныптағы тәрбие жұмысын жүзеге асыру үшін директор тағайындаған ресми тұлға.

Қазіргі кезде сынып жетекшісі институты айтарлықтай өзгерді; сынып жетекшісінің бірнеше түрі бар:

- пән мұғалімі – бір мезгілде сынып жетекшісі қызметін атқарады;
- босатылған сынып жетекшісі – тек тәрбие жұмысын атқарады;
- сынып кураторы (қамқоршы) – қандай да бір жұмысты бақылау тапсырылады;
- тьютор (қорғаншы, сүйеуші, қамқоршы) – педагогтың бірқатар ұйымдастырушы қызметін оқушылар өз міндетіне алған жағдайда бақылау ұйымдастырады. Сынып жетекшісінің негізгі қызметтері: тәрбиелеу (баланы әлеуметтік қорғау); ұйымдастыру (сынып және мектептің тіршілік әрекетінің барлық педагогикалық аспектілері бойынша жұмыс, тұлғаны және ұжымды қалыптастыру, оқушыларды зерделеу); үйлестіру (тәрбие процесіне қатысушылар – педагогтер, оқушылар, ата-аналар, жұртшылық арасында дұрыс

қарым-қатынас орнату); басқару (оқушылардың жеке ісін және құжаттамалардың басқа түрін жүргізу негізінде тұлға мен ұжым дамуының өзгерісін бақылау). Баланы әлеуметтік қорғау қызметі басым болып табылады, бұл – балалардың дене, ақыл-ой және рухани-адамгершілік дамуы, олардың барлық құқықтары мен адами құндылықтарын шектеудің алдын алу үшін қалыпты жағдайды қамтамасыз ететін практикалық әлеуметтік, саяси, құқықтық, психологиялық-педагогикалық, экономикалық және медициналық-экологиялық шараларды мақсатты, саналы түрде реттейтін жүйе.

Ұйымдастыру қызметінің басты міндеті – балалардың аймақ, микроорта, мектеп өмірін және оқушылардың өз өмірін жетілдірумен байланысты жақсы бастамасына қолдау көрсету. Бұл кездегі сынып жетекшісі міндетінің бірі оқушылардың өзін өзі басқаруын дамыту болып табылады.

Сынып жетекшісінің үйлестіру қызметі тәрбие жұмысын педагогикалық ұжымның басқа мүшелерімен және ең алдымен осы сыныппен жұмыс жасайтын педагогтермен (сыныптың микропедагогикалық ұжымымен) тығыз ынтымақтастықта жүзеге асыруда көрінеді.

Басқару қызметі аясында сынып жетекшісі тәрбие жұмысына болжау, мақсатты тұжырымдау, жоспарлау, бақылау және түзетуді жүзеге асырады.

Болжау қызметін жүзеге асыру оқушылар тәрбиелілігінің бастапқы деңгейін анықтауды және өзгерістерді үнемі бақылап отыруды білдіреді.

Мақсатты тұжырымдау қызметін тәрбие жұмысының мақсаттарын оқушылармен бірге әзірлеу ретінде қарастыруға болады.

Бақылау және түзету қызметінің негізгі мақсаты – сынып тәрбие жүйесінің үнемі дамуын қамтамасыз ету.

Қарастырылған қызмет деңгейлері сынып жетекшісі жұмысының бағыттарын анықтайды, олардың ішінде алты басым бағытты бөліп көрсетуге болады.

Тәрбие жұмысының 8 бағыты

1.Қазақстандық патриотизм және азаматтық тәрбие, құқықтық тәрбие

Мақсаты: жаңа демократиялық қоғамда өмір сүруге қабілетті азаматты және патриотты; тұлғаның саяси, құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін; балалар мен жастардың құқықтық санасын, оларда балалар мен жастар ортасындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа қарсы тұру даярлығын қалыптастыру

2.Рухани-адамгершілік тәрбие

Мақсаты: тұлғаның қазақстандық қоғам өмірінің жалпы адамзаттық құндылықтарымен, нормаларымен және дәстүрлерімен келісілген рухани-адамгершілік және этикалық ұстанымдарын, моральдық қасиеттерін және көзқарастарын қалыптастыру.

3.Ұлттық тәрбие

Мақсаты: тұлғаның жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға бағдарлануына, ана тілі мен қазақ халқының, Қазақстан Республикасында тұратын этностармен этикалық топтардың мәдениетін құрметтеуіне ықпал ету.

4.Отбасы тәрбиесі

Мақсаты: ата-аналарды оқыту, бала тәрбиесінде олардың психология-лық педагогикалық күзiреттi-лiктерiн және жауапкершi-лiктерiн арттыру.

5.Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие

Мақсаты: тұлғаның өзiн кәсiби анықтауына саналы қарым-қатынасын қалыптастыру, экономикалық ойлауын және экологиялық мәдениетiн дамыту.

6.Көпмәдениеттi және көркем эстетикалық тәрбие

Мақсаты: әрбiр тұлғаның зияткерлiк мүмкiндiгiн, көшбасшылық қасиеттерiн және дарындылығын дамытуды қамтамасыз ететiн уәждемелiк кеңестiк құру.

7.Зияткерлiк тәрбие, ақпараттық мәдениет тәрбиесi

Мақсаты: бiлiм беру кеңiстiгiн тұлғаның өзiн-өзi сәйкестен-дiруiнiң көпмәдениеттi ортасы ретiнде құру, тұлғаның қоғамдағы жалпымәдени мiнез-құлық дағдыларын қалыптастыру, оның өнердегi және болмыстағы эстетикалық нысандарды қабылдау, меңгеру және бағалау әзiрлiгiн дамыту.

8.Дене тәрбиесi және салауатты өмiр салтын қалыптастыру

Мақсаты: салауатты өмiр салты, дене дамуы және психоло-гиялық денсаулық сақтау дағдылары, оған зиян келтiретiн факторларды анықтау бiлiктiлiгiн ойдағыдай қалыптастыру үшiн кеңiстiк орнату

Сынып жетекшiсiнiң тәрбие жоспары – мiндеттi педагогикалық құжат. Жоспар оқушылар ұжымының қалыпты дамуына мақсатты және жүйелi түрде ықпал етедi, тәрбие мiндеттерiн дұрыс ұйымдастыруға мүмкiндiк туғызады. Тәрбие – қиын да күрделi процесс. Жоспар болмаған жағдайда тәрбие процесiнде көп қиыншылықтар туады.

Жоспар- тәрбие жұмысының айнасы. Ол сынып жетекшiсi мен оқушылар ұжымының бiрлесе атқаратын жұмысын айқындайды. Сынып жетекшiсiнiң тәрбие жоспарындағы оның мақсат-мiндеттерi және мазмұнымен танысу барысында, белгiлi бiр сыныптағы оқушылардың тәрбиелiк деңгейiнiң сапасын, адамгершiлiк қасиеттерiн, қызығушылығы мен жеке бастарының кемшiлiгiн, т.б. қасиеттерiн байқауға болады. Ол үшiн тәрбие жоспары объективтiк тұрғыда сыныптағы оқушылардың нақтылы жағдайларын ескере отырып жасалуға тиiс. Сонда ғана мектеп оқушыларын тәрбиелеу қоғамның талабына сай нәтижелi жүргiзiледi. Сынып жетекшiсi тәрбие жұмысын жоспарлау барысында, оған оқушыларды қатыстыру мiндеттi. Жоспарлау барысында оған балаларды тарту оның нақтылығын, мектеп пен оқушылар өмiрiн тығыз байланыстыруға, сынып жетекшiсiнiң тәрбиелiк қызметiн нәтижелi ұйымдастыруға мүмкiндiк туғызады.

Сынып жетекшiсi мектептегi оқу-тәрбие процесiн жоспарлау барысында оқушылармен қарым-қатынас орнатылған жағдайда, тәрбие жоспарындағы атқарылатын шаралар оқушыларды қызықтырмауы мүмкiн, нәтижесiнде ынтымағы жарасқан, белсендi, жауапкершiлiгi мол оқушылар ұжымын құруға керi әсерiн тигiзедi. Мектеп жағдайында мұндай жағдай көптеп кездеседi.

Сынып жетекшісі тәрбие процестерінің ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбие ісін мынадай бірізділікпен басқарса жұмыс нәтижелі болады:

- тәрбие ісінің негізгі мақсатын, міндеттерін, маңызын біліп, түсіну, өзекті мәселелерін көре білу. Оқу-тәрбие жұмысының тиімді әдістері мен қажетті түрлерін пайдалану әдістемесін меңгеріп алуы;
- талдау барысында тәрбие ісінің белгіленген мақсатқа сәйкестігін анықтау, кемшіліктерінің себептерін түсіну. Мұғалімнің тәрбиелік іс-шараны талдау шеберлігі, өзінің көзқарасын қорғап, дәлелдей алуы;
- тәрбие ісінің нақты бағдарламасын жасауы. Оқушылардың көзқарасын қалыптастыру жолдарын тереңнен ойластыруы;
- сынып жетекшісі іс-әрекетті ұйымдастырып қана қоймай, оқушылардың жақсы қасиеттерінің дамуына жағдай жасауға тиіс. Істі қорытындылағанда, оқушылардың жетістіктеріне аса көңіл бөлген жөн;
- тәрбиелеу барысында мұғалімнің өзінің күшті және әлсіз жақтарын ескеруі;
- тәрбие ісін жетілдіру мақсатымен мезгіл-мезгіл өз жұмысын өзі тексеріп, талдап, оқушылардың даму деңгейін зерттеп отыруы;
- оқушыларды зерттеу арқылы тәрбиелік міндеттерді анықтауы.

Сынып жетекшісі жұмысын ең алдымен оқушыларды, олардың арасындағы қарым-қатынастарды, оқушылардың отбасын зерттеуден бастайды. Зерттеу барысында сынып оқушыларының тәрбиелік дәрежесі анықталады. Соған байланысты тәрбиелік міндеттер мен мақсат айқындалады. Белгіленген мақсатқа сәйкес тәрбие жоспары жасалады. Сынып жетекшісі жоспар жасағанда сыныбының ерекшеліктерін (жас ерекше-ліктері, тәрбиелік дәрежесі, қызығушылығы), өзінің қабілетін ескергені жөн.

Қорытынды

Ұлттың болашағы – ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі – ұстаз қолында. Ал, ұстаз мұраты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Тәрбие беру – өзгермелі өмір талабына жауап беруі тиіс. Бұған қоғамдық өмірге дербес шешім қабылдап, ойды саналы түрде түсінуге қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелемейінше қол жеткізу мүмкін емес. Ұрпақ тәрбиесі – адамзат баласының асыл мұраты.

Үшінші мыңжылдықта жастар қандай болуы керек?– деген жанды сұрақ әрбір саналы адамды ойландыратыны сөзсіз. Сынып жетекшісі тәрбие жұмысының мақсатын саналы түсініп, оны жан-жақты талдап отыруға міндетті. Сынып жетекшісінің тәрбие қызметіндегі мақсаты: білім алушы тұлғасының өзін-өзі дамыту мен іс жүзінде көрсетуі үшін жағдай жасау. Балалардың тума нышандары мен қабілеттерін дер кезінде айқындау, қауіпсіздік, эмоциялық жайлылығы үшін психологиялық жағдайлар жасау.

Сынып жұмысын ұйымдастыруда сынып жетекшісінің рөлі өте жоғары екендігін ескере отырып төмендегі сынып жетекшісі қызметіне қажетті мақсат–міндет ережелерін ұсынамын.

Мақсаты: Ізгілікті бағдарланған, әсемділікпен, ұлттық игіліктер мен мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып, әлеуметтік өмірге бейімделген өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс адамгершілік тұрғысынан жауапта шешімдер қабылдауға қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Міндеттері:

1. Жаңа демократиялық қоғамда өмір сүруге қабілетті азамат және патриот қалыптасуына, балалар мен жастардың құқықтық санасының өсуіне, оның балалар мен жастар ортасындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылық көріністеріне қарсы тұруға дайын болуына ықпал ету.

2. Тұлғаның рухани-адамгершілік және этикалық принциптерін, оның қазақстандық қоғам өмірінің нормалары және дәстүрлерімен келісілген моральдық қасиеттері мен мақсаттарын қалыптастыруға ықпал ету.

3. Тұлғаның жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға бағдарлануына, ана тілі мен қазақ халқының, Қазақстан Республикасында тұратын этностар мен этникалық топтардың мәдениетін құрметтеуіне ықпал ету.

4. Бала тұлғасын қалыптастыруда ата-аналардың ағарту жұмысын, психологиялық-педагогикалық күзіреттіліктерін күшейтуге, бала тәрбиесі үшін олардың жауапкершілігін арттыруға ықпал ету.

5. Тұлғаның еңбек дағдыларын, экономикалық ойлауы мен кәсіби қалыптасуына және өзін-өзі жүзеге асыруына саналы қарым-қатынасын қалыптастыру, экологиялық мәдениетін дамыту.

6. Әрбір тұлғаның зияткерлік мүмкіндіктерін, көшбасшылық қасиеттерін және дарындылығын дамытуды қамтамасыз ететін уәждемелік кеңістік қалыптастыру, оның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруына ықпал ету.

7. Салауатты өмір салты дағдыларын тиімді меңгеру, дене дамуы мен психологиялық денсаулықты сақтау, денсаулыққа зиян келтіретін факторларды анықтау біліктілігін ойдағыдай қалыптастыру үшін кеңістік орнату.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұсаева С. А., Бегалиев Т. Б. «Жас ерекшелік педагогикасы» Астана: Фолиант, 2006. 106 б -138б

2. Құрманалина Ш., Мұқанова Б., Ғалымова Ә., Илбясова Р. «Педагогика» Астана: Фолиант, 2010 246 б – 250 б;

3. С.Әбенбаев, Ж.Әбиев «Педагогика» Астана: Фолиант, 2009 103 б -144

**COLLOQUIAL LEXEME FOUND IN ARTICLES IN THE NEWSPAPER "DIDAR" OF
EAST KAZAKHSTAN REGION**

Researcher Tolkyñ ALPYSPAYEVNA TEMKENEVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

The language, state, and social changes of any nation are reflected in the language of mass media - newspapers and magazines of that nation. Along with the comprehensive development of society, the vocabulary of the language is also developing. According to academician Mukhtar Auezov, "some new words and new terms are born among the people, this is a natural process. Those who were born prematurely die, those who were born knowing the time will become winged and join the ranks of civil words." It is believed that mass media based on oral speech have a great influence and influence on language development. In mass information, the language periodically undergoes changes, innovations. The study of the language of the newspaper, its linguistic features is an urgent problem.

The newspaper "Didar" of the East Kazakhstan region is a newspaper that managed to preserve the values of Soviet journalism. The newspaper "Didar" is aimed at the reader and aims to make both thoughts and language clear to the general public. The types of sentences characteristic of the newspaper language, vocabulary are analyzed and sorted in such a way as to allow them to go beyond the interests of the same purpose. The newspaper's lexicon contains a number of colloquial words that reflect the face and relief of a hero of different times. The main source of enrichment of the newspaper's vocabulary is also local words, which are used only within the framework of each district of the region, which have a distribution limit.

It is reflected in the language of the media of any nation. The language changes from time to time, is subject to innovation. There are many unexplored aspects of the language of the newspaper, its linguistic features, which is why this topic is relevant and fresh today. My goal in writing this article is to identify, analyze, and study the impact of mass media based on oral speech on language development. The language of the press, which teaches language culture and aesthetics, should not inappropriately deviate from the literary norm.

Keyword: Didar newspaper, Colloquial speech, Vocabulary, Local words, Press language.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ «ДИДАР» ГАЗЕТІНДЕГІ МАҚАЛАЛАРДА КЕЗДЕСЕТІН АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ЛЕКСЕМАСЫ

Зерттеуші Толкын АЛПЫСПАЕВНА ТЕМКЕНЕВА

АННОТАЦИЯ

Кез-келген ұлттың тілі, жағдайы, әлеуметтегі өзгерісі сол ұлттың бұқаралық ақпарат құралдары - газет-журналдар тілінен көрініс табады. Қоғамның жан-жақты дамуымен бірге тілдің сөздік қоры да дами түсуде. Академик Мұхтар Әуезовтің айтқанына назар салсақ: «Халық арасында небір жаңа сөз, жаңа терминдер туып жатады, бұл – табиғи үрдіс. Солардың шала туғандары өліп, мезгілін біліп туғандары қанаттанып, азаматтық сөздер қатарына қосылады». Ауызша сөйлеу тіліне негізделген бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік дамуға тигізер әсері мен септігі зор екендігі туралы пайымдалып тұр. Бұқаралық ақпаратта тіл мезгіл сайын өзгеріске, жаңашылдыққа ұшырайды. Газет тілін, оның тілдік ерекшеліктерін зерттеу - өзекті мәселе.

Шығыс Қазақстан облысының «Дидар» газеті - кеңестік публицистиканың құндылықтарын сақтап қала білген газет. «Дидар» газеті оқырманға бағыттталып, қалың қауымға ойы да, тілі де түсінікті болуды мақсат етеді. Газет тіліне тән сөйлем түрлері, сөздік қор сол мақсат мүддесінен шығуға мүмкіндік беретіндей болып екшеленеді, сұрыпталады. Газет лексикасында әр заман кейіпкерінің бет-бейнесі мен бедерін танытатын ауызекі сөздер қатары мол. Облысымыздың әр ауданның тек өз шеңберінде қолданылатын, таралу шегі бар жергілікті сөздер де газет лексикасын байытудың негізгі көзі болып отыр.

Кез-келген ұлттың бұқаралық ақпарат құралдары тілінен көрініс табады. Тіл мезгіл сайын өзгереді, жаңашылыққа ұшырайды. Газет тілінің, оның тілдік ерекшеліктерінің зерттелмеген тұстары көп, сондықтан да бұл тақырып бүгінде өзекті, әрі тың. Осы мақаланы жазудағы мақсатым - ауызша сөйлеу тіліне негізделген бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік дамуға тигізер әсерін анықтау, талдау, зерделеу. Тіл мәдениетін, эстетикасын үйрететін баспасөз тілі әдеби нормадан жөнсіз ауытқымауы керек.

Түйін сөз: Дидар газеті, ауызекі сөйлеу, лексика, жергілікті сөздер, баспасөз тілі.

Кез-келген ұлттың тілі, жағдайы, әлеуметтегі өзгерісі сол ұлттың бұқаралық ақпарат құралдары - газет-журналдар тілінен көрініс табады. Қоғамның жан-жақты дамуымен бірге тілдің сөздік қоры да дами түсуде. Академик Мұхтар Әуезовтің айтқанына назар салсақ: «Халық арасында небір жаңа сөз, жаңа терминдер туып жатады, бұл – табиғи үрдіс. Солардың шала туғандары өліп, мезгілін біліп туғандары қанаттанып, азаматтық сөздер қатарына қосылады». Бұқаралық ақпарат құралдарында да тіл мезгіл сайын өзгеріске, жаңашылдыққа ұшырайды. Газет тілінің, оның тілдік ерекшеліктерінің зерттелмеген тұстары көп, сондықтан да бұл тақырып бүгінде өзекті, әрі тың.

Газет оқу — зиялылықтың белгісі. Ахмет Байтұрсыновтың «Газет — халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деген сөзі бүгін де өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі таңда ақпарат алмасудың заманауи тәсілдері де көп. Қазір айтылған ақпарат көзді ашып-жұмғанша сол мезетте-ақ ғаламтор, түрлі сайттар мен әлеуметтік желілер арқылы әлемге тарап жатады.

Бірақ газет оқу мәдениеті — қашанда талғамы жоғары оқырманның талабы. Тіл мәдениетін, эстетикасын үйрететін баспасөз тілі әдеби нормадан жөнсіз ауытқымауы керек. Газетке басылатын сөздің қашан да мағынасы зор, ықпалы ерекше.

Тоқсан жылдық тарихы бар Шығыс Қазақстан облысының «Дидар» газеті-аймағымыздағы таралымы ең жоғары, байырғы басылым. Оның бірден-бір себебі - тілдік-стильдік талаптарының қатаң бақылауда болғандығынан деп ойлаймын. «Дидар» газетінің басқа басылымдардан ерекшелігі - кеңестік публицистиканың құндылықтарын сақтап қала білген газет. Сол себептен, дерексіз мәліметтер, құр эмоцияға ғана негізделген пайымдаулар газет бетінде жоқ.

«Дидар» газеті оқырманға бағытталып, қалың қауымға ойы да, тілі де түсінікті болуды мақсат етеді. Газет тіліне тән сөйлем түрлері, сөздік қор (лексика) сол мақсат мүддесінен шығуға мүмкіндік беретіндей болып екселенеді, сұрыпталады. Газет лексикасында әр заман кейіпкерінің бет-бейнесі мен бедерін танытатын ауызекі сөздер қатары мол. Облысымыздың әр ауданның тек өз шеңберінде қолданылатын, таралу шегі бар жергілікті сөздер де газет лексикасын байытудың негізгі көзі болып отыр.

Газет тілшілері оқырманға керегі - сапалы, қызықты, қажетті ақпаратты жиі ұсынады. Сапалы мақала сол газеттің абырой-беделіне де әсерін тигізбей қоймайды. Сонымен қатар, газет бетінен стилистикалық түгілі, қарапайым орфографиялық қателерді көрмейміз.

Газет тілі қысқа әрі нұсқа. Бұл - жалпыға ортақ талап. Олар оқырманын жалықтырып алмауы тиіс, әрі қазір көлемді материалдарды оқып отыратындай адамдарда уақыт та жоқ.

Ауызекі сөйлеу тілінің де, кітаби тілдің де түп негізі - бір тіл. Сөйлеу тілінде ғана қолданылатын дыбыстық, лексика-граматикалық бірліктер сөйлеу тілінің жүйесін құрайды. Сөйлеу тілінде де белгілі бір норма, жүйе болады. Бірақ, сөйлеу тілі нормалары «заңдастырылмаған», біршама еркін болады. Сөйлеу тілін бұқаралық ақпарат саласында тілшілер кейіпкерінен сұхбат алу, бейресми жағдайда емін-еркін әңгімелесуде, екеуара тілдесуде қолданылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеу тілінің тілдік ерекшеліктері төмендегідей:

1. Сөйлеу тілінің лексикалық ерекшеліктері. Газеттің сөйлеу тілінде күнделікті тұрмыста қолданылатын қарапайым бейресми сөз жиі ұшырасады, бейтарап сөздермен қатар диалекті сөз, кейде тұрпайылау сөз де кездесіп отырады. Оларды тілшілер кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі мен мінезін таныту, ашу үшін стильдік мақсатта әдейі пайдаланады. Мысалы: -Баламды ренжіткенімен қоймай, мектепті шулатып жүр ме енді? Астапыралла! Тәрбие көрмеген **тәйтiк** (бұзақы, бұзық, жүгенсіз, қияңқы мағынасында) ғой мынау! (Жұмағазы Игісін «Сұмқыл», «Дидар» №8)

2. Сөйлеу тілінің фонетикалық-морфологиялық ерекшеліктері.

Дыбыстарды түсіріп айту сөйлеу тіліне тән фонетикалық белгілерге жатады. Кеп отыр- келіп отыр, сөйт-солай ет, боп па-болып па, басың қағыр (басың қалғыр) т.б тіркестерде дыбыстарды түсіріп айту сөйлеу тіліне тән құбылыс.

-Сөйт, әкем. Мен үйге барып, апанды жұбатайын, аңырап отырған шығар («Дидар» № 60).

Қыстырма, қаратпа, одағай сөздердің жиі қолданылуы сөйлеу тілінің морфологиялық ерекшеліктері болып табылады. Сөздің эмоционалдық бояуын арттыру үшін -ақ, -ау, -мыс, -ғой шылаулары пайдаланылады. Мысалы: -О, тоба, солай екен-ау,ә! Кім білген мұны! Алланың шеберлігінде шек жоқ қой! (Айтмұхамбет Қасымов «Дидар» № 120)

Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы құрамында келген соң шылауы кейде қысқартылып, жалғау тәрізді түрде айтылады.

- Кім төбелесті бастаған?

- Біз емес, олар бастағасын (бастаған соң), қарап тұра алмадық. (Мүсілім Құмарбекұлы, «Дидар» № 60)

Сөйлеу тілінде эмоционалды -экспрессивті бағалауыш, көркемдегіш, бейнелеуіш сөздер де жиі қолданылады.

- Ассалаумағалейкум, аға. Өрт сөндіргенсіз бе?

- Құдай атты мені, сорлап қалдым, сорлап....

- Не болды соғұрша? («Дидар» № 60)

Мүмкін қасиетті жер ана да осындай бітінә сұмқылдардан жиіркеніп, тазарғысы келіп сілкінетін шығар кейде... (Жұмағазы Игісін «Сұмқыл», «Дидар» №80)

3. Синтаксистік ерекшеліктері. Сөйлеу тілі стилінің басқа стильдерден өзгешелігі, ең алдымен, сөйлем құрылысынан байқалады. Сөйлеу тілінде сөйлем түрлері аралас келеді. Сұраулы, лепті, риторикалық сұраулы сөйлемдер, аяқталмаған сөйлемдер көп қолданылып, сөйлем диалогке құрылады.

- Маған күліп жүрген жоқ па? Бүгін бізге жұрт келгіш болып кетіпті ғой, түге.-Аға, жалаңбас отырсыз ғой. Редакцияда енді шашыңызды көрмеген адам қалмады.

-Түүһ, ұмытып кетіпшін ғой. Айттым емес пе, менде ес жоқ деп...

(Бекәділ Сәдібеков «Дидар» № 120)

Диалогке құрылған сөйлемдерде ой тұжырымды, әсерлі болу үшін толымсыз, жалаң сөйлемдер жиі қолданылады. Диалогке құрылған сөйлемдердегі кейіпкер тілінде орысша сөздер көптеп кездесіп жатады.

Жалпы, сөйлеу тіліндегі сөз қолданыста тілдің көп мүмкіндігі пайдаланылмайды, дәлдіктен ауытқу басым болады. Мысалы, сөйлеуші синоним сөздерді, тұрақты тіркестерді таңдап-талғап қолдануға жеткілікті мән бермейді. Ойын, сөзін шолақ аяқтайды. Ой сезімін кей жағдайда тілдік емес белгілермен жеткізеді. Тілдесуде қарапайым сөздерді еркін қолданады. Сөйлеуші өз пікірін білдіруде эмоционалды сөздерді, қыстырма, қаратпа, одағайларды жиі пайдаланады. Сұраулы, лепті сөйлемдер аралас келіп отырады; сөз диалогке құрылады.

Облысымыздың әр ауданының тек өз шеңберінде қолданылатын, таралу шегі бар жергілікті сөздер де газет лексикасын байытудың негізгі көзі болып отыр. «Дидар» газетінде кей тілшілердің диалектизмдерге көбірек баруының бірнеше себептері бар:

1.«Әркім өзі туып-өскен өлкеде қолданылатын тіл элементтерін, бала кезінен құлаққа сіңіп, үйреншікті болып кеткен сөздерді қимай, соны дұрыс деп есептейтіндіктері» Мысалы, Ол уағдалы уақыттан кешікпеді.(Болат Жүнісбеков, «Дидар» № 80). Сәл босаңсысаң, көшек ду етіп жанып кетеді де, үй суып қалады. (Берікхан Тайжігіт, «Дидар»)

2. «Әсерлі, экспрессивті сөздерді іздеуі. Мысалы, Мерекелі қауым жайлаудағы ат шаптырып, көкпар тартқан тойдан қайтқандай, арқа жарқа күліп, бірін бірі әзілмен түртпектеп, **қунақ** тарқасты. (Тасқын Болатұлы, «Дидар» №65)

Ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің көбісін көпшілік үшін тың, жаңа сөз болып көрінетіндегіне қарап, оларды әдеби үлгісіндегі жазба дүниелерімізге қосып, араластырып жіберсек, норма бұзылады, әдеби тілді диалектілендіру қаупі туады. Ал, тілді диалектілендіру - көпшілікке ортақ әдеби тіл нормаларына зиян келтіру, яғни әдеби үлгілер тілінің барлық өңір тұрғындарына түсініктілігі, айқындығы, жүйелілігі бұзылады деген сөз, сондықтан диалектизмдерге сақтықпен қараған жөн.

Қорыта айтсам, тіл мен баспасөз - егіз ұғым. Қоғамдық саяси мәдени дүниемізде болып жатқан өзгерістер тіл арқылы баспасөз беттерінде көрініс табады. Кез-келген ұлттың тіл білімін зерттеу үшін алдымен оның мерзімді баспасөзіне назар аударамыз. Мерзімді баспасөз тілі, жалпы айтқанда бұқаралық ақпарат құралдарының тілі таза, боямасыз, халықтың дүниетанымына, ұлттық мінез-құлқына сай болуы тиіс.

Баспасөздегі әрбір мақала - ұлттың айнасы. Өз халқының қадір-қасиетін ұға білген жан ана тілінде жазылған дүниені аяқасты етпейді, газет беттерінен өздеріне қажеттіні ала біледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оразалы Ш., Нұртазин М. "Тілге де тірек керек". Астана. 2003ж
2. Ләззат Оразбаева «Газет-қоғамның жаршысы», 2022 жыл
3. Дереккөзі: Облыстық "Дидар" газеті <https://didar-gazeti.kz/gazet-twraly>
4. «Сөйлеу тілінің лексикасы» 2015ж
5. Ауызекі сөйлеу диалогінің лексикалық ерекшеліктері
6. Уәли Н, Қыдырбаев Ө. Қазақ тілі: Сөз мәдениеті. Алматы, 2010
7. Тоқмахан Ф.Ш. Сөз бедерлеудің құралдары (БАҚ негізінде)// Астана қаласы

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE GAME IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Researcher Ademi BOLATKYZY BAIZHUMANOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

This article examines the importance of the game in the development of communication skills of Primary School students in the educational process. He emphasizes that the game is an effective tool for acquiring knowledge and skills, developing creative thinking and social skills. The article discusses various ways of playing, such as role-playing games, dramatization and collective games, and explains how they contribute to the development of speech, logical thinking, teamwork and the ability to listen to others. According to the results of the article, the use of the game in the educational process creates a favorable atmosphere, activates educational activities and contributes to the formation of a full-fledged personality of Primary School students.

Keywords: Primary school, Game, Communication skills, Educational process, Logical thinking.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ ОЙЫН АРҚЫЛЫ КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТІЛІКТЕРІН ДАМУ

Зерттеуші Әдемі БОЛАТҚЫЗЫ БАЙЖУМАНОВА

АННОТАЦИЯ

Бұл мақала бастауыш сынып оқушыларының оқу-тәрбие процесінде коммуникативті дағдыларын дамытудағы ойынның маңыздылығын зерттейді. Ол ойын білім мен дағдыларды игерудің, шығармашылық ойлау мен әлеуметтік дағдыларды дамытудың тиімді құралы екенін атап көрсетеді. Мақалада рөлдік ойындар, драматизация және ұжымдық ойындар сияқты әртүрлі ойын тәсілдері қарастырылады және олардың сөйлеу, логикалық ойлау, топтық жұмыс және басқаларды тыңдау қабілеттерін дамытуға қалай ықпал ететіндігі түсіндіріледі. Мақаланың қорытындысы бойынша оқу-тәрбие процесінде ойынды пайдалану қолайлы атмосфераны қалыптастырады, оқу қызметін жандандырады және бастауыш сынып оқушыларының толыққанды тұлғасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, ойын, коммуникативті дағдылар, оқу-тәрбие процесі, логикалық ойлау.

КІРІСПЕ

Қарым-қатынас дағдыларын дамыту бастауыш сынып оқушыларының өмірінде маңызды рөл атқарады. Оқу-тәрбие процесінде ойынды пайдалану балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытудың тиімді құралына айналады. Бұл мақалада ойынның бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын дамытуға қалай ықпал ететінін жайлы; Коммуникативті дағдылар әр адамның өмірінде маңызды рөл

атқарады және олардың дамуын мүмкіндігінше ертерек бастау керек. Бастауыш сынып оқушылары әсіресе қоршаған ортаға әсер етеді, сондықтан ойын олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытудың тиімді құралына айналады. Бұл мақалада біз ойынның Оқу процесіндегі маңыздылығын және бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын дамытуға қалай ықпал ететінін қарастырамыз.

Негізгі бөлігі

Оқу-тәрбие процесінде ойнаудың маңызы зор. Бұл балаларға жаңа білім мен дағдыларды оңай игеруге мүмкіндік береді, өйткені ол оларды оқу процесіне белсенді түрде тартады. Ойын түрінде бастауыш сынып оқушылары шығармашылық ойлауды, проблемаларды шешу және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік алады. Рөлдік ойындар, драматизация және импровизация қарым-қатынас дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Мұндай ойындар барысында оқушылар сөйлеу дағдылары мен логикалық ойлауын жетілдіреді. Олар өз ойлары мен сезімдерін білдіруді, басқаларды тыңдауды және жағдайларға барабар жауап беруді үйренеді. Рөлдік ойын балаларға әртүрлі рөлдерді үйренуге және басқа адамдардың тәжірибесін сезінуге мүмкіндік береді, бұл олардың әлеуметтік қабылдауын және қоршаған әлемді түсінуін дамытады. Өзара әрекеттесу мен ынтымақтастықты қажет ететін ұжымдық ойындар командалық рухты қалыптастыруға және қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мұндай ойындар барысында бастауыш сынып оқушылары командада жұмыс істеуге, өз ойлары мен идеяларын айтуға, сондай-ақ басқа қатысушылардың пікірлерін тыңдауға үйренеді. Бұл өзара әрекеттесу және төзімділік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Магнитофондар немесе проекторлар сияқты әртүрлі коммуникативті құралдарды қолданатын ойындар оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеуін дамытуға көмектеседі. Мұндай ойындар барысында балалар артикуляция дағдыларын жетілдіре алады, басқалардың сөйлеуін белсенді тыңдайды және түсінеді, сонымен қатар мәнерлеп айтып, жаза алады. Білім негізі бастауыштан басталатыны белгілі. Бастауыш сынып оқушысы не нәрсені болса да білуге құмар, қолымен ұстап, көзбен көргенді ұнатады. Зейіндері тұрақсыз болғандықтан бір сарынды оқудан тез жалығады. Сондықтан оқу мазмұны мен тәрбие әдістерін жаңарту бағытында оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру үшін жан-жақты ізденіп отыру керек деп ойлаймын. Бастауыш сынып балалары болашақтың иесі болғандықтан дүниежүзілік мәдениетті танитын, өзінің төл мәдениетін білетін, сыйлайтын, рухани дүниесі бай, саналы ойлайтын, деңгейі жоғары білікті болуы міндетті. Ата - бабаларымыздың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибиесін, мәдениетін жасөспірімдер бойында саңалы сіңіріп, қоршаған ортадағы қарым - қатынасын, мінез-құлқын өмірге деген көзқарасын, бағытын дұрыс қалыптастыру тәрбиеге байланысты. Бастауыш сыныпта адамгершілік тәрбиесі тәрбиелеу және білім беру үрдісінде әр түрлі іс - әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Олармен ойынның әр түрін ұйымдастыра отырып, бір-біріне деген қайырымдылық, мейірімділік, жаңашырлық, достық, жолдастық сезімдеріне тәрбиелеуге болады. Әрбір ұстаздың мақсаты-сабақ сапасын көтеру, сабаққа оқушының қызығушылығын арттыру. Сондай-ақ бүгінгі таңда елімізде оқыту мазмұны жаңартылып,

сабақтарда озық технологияларды қолданудамыз. Сондай технологияның бір түрі - "Ойын арқылы оқыту" технологиясы. Ойын - бала қызығушылығына негізделген оқыту тәсілдерінің бірі. В.А.Сухомолинскийдің сөзімен айтар болсақ, ойынсыз ақыл ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзіне қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойынның негізгі мақсаты - баланы қызықтыра отырып білімді берік меңгерту, ойын ойната отырып оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру. Өздігінен жұмыс істеуге үйрету, қисынсыз ойлауға дағдыландыру. Сұлтанмахмұт Торайғыров «Балалықтың қанына ойын азық» деп бекер айтпаған. Өйткені ойын үстінде баланың бір затқа бейімділігі, мүмкіндігі және қызығуы анық байқалады. "Егеменді еліміздің тірегі - білімді ұрпақ" десек, білімнің негізі бастауышта қаланатыны белгілі. Бастауыш сыныптағы әртүрлі пәндер оқушы білімін дамытып, танымдық қабілетін сомдауға үлкен үлес қосады. Балаларды оқытуда және тәрбиелеуде ойынның рөлі педагогикада бұрын да, қазір де қарастырылып келеді. Алдыңғы қатарлы педагогтардың бәрі де ойынды нағыз керекті және маңызды іс-әрекет деп түсінеді. Ойын арқылы баланың сана-сезімі, ақыл-ойы өседі. Ойындардың қажеттісі сабақтың тақырыбына қарай іріктеп ала білу ұстаз шеберлігіне байланысты. Тиімді қолданылған ойын мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыластана әрі сапалы орындайтын болады. Бастауыш сынып оқушыларын ойын арқылы оқытуда коммуникативтік тапсырмалардың рөлі ерекше. Ол тапсырмалар баланың тұлғалық дамуының ішкі қайнар көзі ретінде қызмет етеді, сондай-ақ, оқу әрекеті барысында тұлғааралық қарым-қатынасы мен өзара әрекеттеріндегі оның қажеттілігін қанаттандырады. Бастауыш білім беру деңгейінде коммуникативтік тапсырмалардың орны - сыныптық-сабақ жүйесінде, ойында, проблемалық оқытуда, коммуникативтік әрекетті ұйымдастыруда және жобалау әдістемесінде; тестілеуде және диагностикалауда; дәстүрлі емес сабақтарда; сыныптан тыс әрекеттерде көрінеді. Балалар өз іс-әрекеттерін құрдастарымен, сыныптастарымен келісіп, отбасында, мектепте, ересектермен қарым-қатынаста оқиды. Бала өмірінің осы жағына назар аударған сайын, болашақта оның мәселелері аз болады. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мәселесі қазіргі уақытта әрбір нақты адам үшін де қоғам үшін де өзекті болып табылады.

Педагогикалық үрдісті жетілдіруде ойынның алар орнын қазақстандық ғалым Н.Құлжанова да зерттеген. Ойын бала үшін еліктеу, инстинг, күнделікті негізгі әрекет және оның жеке өмірі,- деп дәлелдеген. Н.Құлжанованың айтуы бойынша ойынды әдептілік, тәрбиелік мақсатта пайдалану – баланың болашақ өміріне түзу жол салу, үлкендерге еліктеуі және өмірдің талаптарына сай бейімделуі басты педагогикалық мақсаттар. Ғалым «Бала ойында ғана тынығып», «жұмыс жасап», өсіп жетіледі. Оның ойлау қабілеті жетіліп, қарым-қатынас жасау мүмкіндігі артатынын атап көрсеткен.

«Ойын – баланың рухани дамуының негізі», — деп, Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин өз еңбектерінде атап көрсеткен. Ойынды педагогикалық процеске енгізе отырып, ұстаз балаларды ойнауға, яғни А.С. Макаренконың сөзімен айтқанда, «жақсы ойын» жасауға үйретеді. Бастауыш сыныптарда ұынылып отырған ойындардың басым көпшілігі балаларды мейірімділікке, достыққа, сүйіспеншілікке, сыйластыққа үйретуді көздейді. Сабақ барысында пайдаланатын кейбір ойындардың үлгілері:

«Даналық сөздер» ойыны

Сандықшаға қатты қағаздан жасалған әріптерді салып қоямын. Үш топтан бір-бір оқушыдан шығып сандықшаның ішіне қарамай, әріптердің бірін алады. Қандай әріп шықса, сол әріптен басталатын даналық сөздерді айтуы тиіс. Айта алмай қалған бала айып тартады. Мысалы, «Ұ» әрпі болса – «Ұят өлімнен де күшті», «А»- «Ақыл шыңы-даналық», «Ақыл - жастан, асыл-тастан», «Ж»- «Жақсы сөз-жан семіртеді», «Т»-«Туған жер-алтын бесік, асыл анам».

Ойын-жаттығу «Обал- сауап»

Оқушылардың осы тақырып бойынша алған білімдері жаттығу арқылы бекітіледі.

Ойынды доппен өткізуге болады. Өзім бір сөйлемді бастап допты бір оқушыға лақтырамын, доп кімнің қолына түссе сол оқушы берілген сөйлемді «Обал болады» немесе «Сауап болады» деген сөйлемдермен аяқтауы тиіс.

Мысалы:

- Ақты төкпе, обал болады.
- Торға түскен құсты босат, сауап болады.

Ойындарды өткен тақырыптарыма байланыстырып алып отырамын, мысалы, «Көңіл –күйімізді басқара білейік» тақырыбына **«Менің көңіл-күйім қандай?»** ойынын ойнатамын. Мұнда бір бала ортаға шығып, өз көңіл-күйін мимика, қимыл-қозғалыстар арқылы көрсетеді. Қалғандары оны тауып айтады. Ойын кезекпен осылайша жалғаса береді.

[3]

Нәтижесінде оқушылардың

- Қисынды ой-қабілеті дамиды;
- Өздігінен жұмыс істеуге үйренеді;
- Сөздік қоры байиды, тілі дамиды;
- Зейіні қалыптасады;
- Байқампаздығы артады;
- Өзара сыйластыққа үйренеді;
- Ойынның ережесін бұзбау, яғни, тәртіптілікке баулиды;
- Бір-біріне деген оқушы сенімі артады;
- Сабаққа қызығушылығы артады;

Қорытынды

- Ойын бастауыш сыныптардағы оқу-тәрбие процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол қолайлы атмосфераны қалыптастырады, оқу-танымдық іс-әрекетті белсендіреді және оқушылардың жеке басының толыққанды дамуына ықпал етеді. Рөлдік ойындар, ұжымдық ойындар және коммуникативті ойындар сияқты әртүрлі ойын тәсілдері балалардың қарым-қатынас тәжірибесін байытады. Ойын арқылы қарым-қатынас дағдыларын дамыту бастауыш сынып оқушыларына тиімді қарым-қатынас жасауды, өз ойларын білдіруді және басқа адамдарды түсінуді үйренуге мүмкіндік береді.

- Мақала оқу-тәрбие процесінде бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын дамыту үшін ойынды қолданудың маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді. Оқу бағдарламасына ойын тәсілдерін енгізу оқушылардың коммуникативтік дағдыларының табысты дамуын қамтамасыз етуге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012

2. Қоянғазина Б. Сабақта ойын ұйымдастырудың маңызы. //Бастауыш мектеп. 2001 ж. №9. Б 15-19

PROFESSIONAL ORIENTATION WORK AT SCHOOL

Researcher Zhaniya KAIRBEKOVNA SATKENEVA

Researcher Aizada BAKYTZHANOVNA SAMEKENOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

The main goal of education aimed at the global educational space is not only to acquire knowledge, but also to train independent, inquisitive, healthy, educated and qualified teenagers as well-rounded individuals through knowledge and skills. In the implementation of these goals, the problems posed to today's schoolchildren are becoming more and more demanding every day. Because today's schoolchildren are the main person of our future society. That is why the professional orientation work given at the school is of great importance today.

There are three main tasks of general education: to ensure the child's own general development, a comprehensive worldview, and to prepare him for a certain profession in the future. Among these three tasks, it has been proven that as social development becomes more complex, developing a child in a young age oriented towards a future profession is becoming the most important issue.

At present, the task of general education is not only to ensure the general development of children, but most importantly, to be able to guide them to a specific profession according to their abilities and interests at a young age. Vocational training is a science-based system of training young people to freely and independently choose a profession, taking into account the characteristics of each individual and professions that are in demand in the national economy and individual industries.

Vocational guidance is an activity aimed at preparing the young generation to consciously analyze the relevant profession they like. By providing professional orientation, it is necessary to educate students in the world of professions, their content, characteristics, the demands placed on the individual with their own qualities, and to educate them to be interested in a profession that is consciously chosen in accordance with the tasks of the development of production and economic sectors, its role in the market economy. The formation of a person's abilities is also of great importance in the conscious choice of a profession.

Keywords: Professional orientation, Economy, Labor, Profession, Society.

МЕКТЕПТЕГІ КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫ

Зерттеуші Жания КАИРБЕКОВНА САТКЕНЕВА
Зерттеуші Айзада БАҚЫТЖАНОВНА САМЕКЕНОВА

АННОТАЦИЯ

Әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталған білім берудің негізгі мақсаты білімді меңгеріп қана қоймай, білік пен дағды арқылы дербестік, ізденімпаздық, дені сау, өзгермелі жағдайда білімді де білікті жасөспірімдерді жан-жақты жеке тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды іске асыруда бүгінгі мектеп оқушыларына қойылып отырған мәселелер күн сайын талаптануда. Өйткені келешек қоғамымыздың басты тұлғасы бүгінгі мектеп оқушылары. Сондықтан мектепте берілетін кәсіби бағдар жұмыстарының бүгінгі күні маңызы зор болып табылады.

Жалпы білімнің басты үш міндеті бар олар: баланың өзіндік жалпы дамуын, жан-жақты дүниетанымын қамтамасыз ету, және оны болашақ белгілі бір кәсіпке даярлау. Осы үш міндеттің ішінде қоғамдық даму күрделенген сайын баланы жастай алдағы кәсіпке бағдарлай әзірлеу – ең көкейкесті мәселеге айналып отырғаны дәлелденді.

Қазіргі кезеңде жалпы білімнің міндеті – баланың жалпылама дамуын қамтамасыз ету ғана емес, ең бастысы оларды жастай өз қабілеті мен қызығуына қарай белгілі бір мамандыққа арнайы бағыттай білу. Кәсіпке баулу – бұл әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін және халық шаруашылығына, жеке салаларға қажетті сұранысы бар мамандықтарды ескере отырып жастарды еркін және өзіндік мамандық таңдауға дайындаудың ғылыми негізделген жүйесі.

Кәсіби бағдар беру — жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы талдап алуға дайындауға бағытталған іс-әрекеті. Кәсіби бағдар беру арқылы оқушыларды мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделілігін тәрбиелеуді қажет етеді. Мамандықты саналы таңдауда адамның қабілеттілігінің қалыптасуының да үлкен маңызы бар.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, экономика, еңбек, мамандық, қоғам.

Әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталған білім берудің негізгі мақсаты білімді меңгеріп қана қоймай, білік пен дағды арқылы дербестік, ізденімпаздық, дені сау, өзгермелі жағдайда білімді де білікті жас өспірімдерді жан-жақты жеке тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды іске асыруда бүгінгі мектеп оқушыларына қойылып отырған мәселелер күн сайын талаптануда. Өйткені келешек қоғамымыздың басты тұлғасы бүгінгі мектеп оқушылары. Сондықтан мектепте берілетін кәсіби бағдар жұмыстарының бүгінгі күні маңызы зор болып табылады. Жалпы білімнің басты үш міндеті бар олар: баланың , жан-жақты дүниетанымын қамтамасыз ету, және оны болашақ белгілі бір кәсіпке даярлау. Осы үш міндеттің ішінде қоғамдық даму күрделенген сайын баланы жастай алдағы кәсіпке бағдарлай әзірлеу – ең көкейкесті мәселеге айналып отырғаны дәлелденді. Қазіргі кезеңде

жалпы білімнің міндеті – баланың жалпылама дамуын қамтамасыз ету ғана емес, ең бастысы оларды жастай өз қабілеті мен қызығуына қарай белгілі бір мамандыққа арнайы бағыттай білу. Кәсіпке баулу – бұл әр бір жеке тұлғаның ерекшеліктерін және халық шаруашылығына, жеке салаларға қажетті сұранысы бар мамандықтарды ескере отырып жастарды еркін және өзіндік мамандық таңдауға дайындаудың ғылыми негізделген жүйесі.

Кәсіби бағдар беру — жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы талдап алуға дайындауға бағытталған іс-әрекеті. Кәсіби бағдар беру арқылы оқушыларды мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттері мен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделілігін тәрбиелеуді қажет етеді. Мамандықты саналы таңдауда адамның қабілеттілігінің қалыптасуының да үлкен маңызы бар. Ол адамның психологиялық санасының қалыптасуына байланысты. Олар: қабілеттілік, қызығушылық, бағыттың құндылығы, кәсіптік жоспар, идеялы, сенімі, т.б. Мамандық туралы жеткіліксіз білу — мамандық таңдауда кездейсоқтыққа әкеліп соқтырады. Мамандық таңдауда қателесу сайып келгенде, таңдаған мамандығын жек көріп, жұмыс орнын жиі өзгертуге себепші болады. Мектептегі кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі міндеттері төмендегідей:

- оқушыларды көпшілік мамандықтар туралы түсінікпен қаруландыру;
- кәсіптік қызығуы мен бейімділігін, қабілеттілігін қалыптастыру және дамыту мақсатында оқушылардың дара ерекшеліктерін зерттеу;
- мектеп бітірушілерге мамандық таңдауға көмектесу;
- оқушыларды белгілі мамандықтың түрін меңгеруге бейімдеу.

Бүгінгі күні мектеп оқушыларына кәсіби бағдар беру жұмыстары қайтадан жандана бастады. Біз жоғарыда атап өтілген кезеңдерді талдай отырып, кәсіби бағдар беру жұмыстарының маңызын үлкен сұранысқа ие болуда деп білеміз.

Кәсіптік бағдар беру дегеніміз — педагогтардың, психологтардың, дәрігерлердің және басқа да қызметкерлердің қоғамның қажеттілігіне қарай әрбір оқушының қабілеттілігі мен бейімділігін ескере отырып, кәсіптік қызығуы мен қабілеттілігін қалыптастыруға және мамандық таңдауға көмектесуде, мақсатты істелетін жұмыс.

Мамандық туралы жеткіліксіз білу — мамандық таңдауда кездейсоқтыққа әкеліп соқтырады. Мамандық таңдауда қателесу сайып келгенде, таңдаған мамандығын жек көріп, жұмыс орнын жиі өзгертуге себепші болады.

Мектептегі кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі міндеттері төмендегідей:

- оқушыларды көпшілік мамандықтар туралы түсінікпен қаруландыру;
- кәсіптік қызығуы мен бейімділігін, қабілеттілігін қалыптастыру және дамыту мақсатында оқушылардың дара ерекшеліктерін зерттеу;
- мектеп бітірушілерге мамандық таңдауға көмектесу;
- оқушыларды белгілі мамандықтың түрін меңгеруге бейімдеу.

Кәсіптік бағдар беру жүйесінің құрамды бөліктеріне (компоненттерге), кәсіптік ақпарат, кәсіптік ағарту жұмысы, кәсіптік ақыл-кеңес және кәсіптік іріктеу (профотбор),

кәсіптік бейімделу жатады. Кәсіптік ақпарат — орта мектептегі кәсіптік бағдар берудің ең негізгі нысандарының бірі. Кәсіптік ақпарат арқылы оқушылар әр түрлі мамандықтардың маңызы мен мәні туралы түсініктер алады. Мамандық бойынша адамға қойылатын талаптармен таныстырылады. Мамандықтың ерекшелігі, оның қоғамда алатын орны туралы түсініктер беріледі.

Кәсіптік ақпарат өте қиын, жан-жақты жұмыс. Ол әрбір экономикалық ауданның мамандарға қажеттілігі мен оның даму келешегі ескеріле отырып жүргізіледі. Кәсіптік ақпараттың мазмұны, ұйымдастыру мен әдістері әр жас кезеңінде әр түрлі болады. Сондықтан да мектеп оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып жүргізу керек. Мәселен, бастауыш класта мамандық таңдау емес, еңбекті сүйу, құрметтеу бағытында жүргізілу керек. 5-8 сыныптарда оқушылардың политехникалық ой-өрісін кеңейту, оларды сол экономикалық ауданға қажетті кең тараған мамандықтың түрлерімен таныстыру керек. Ал 9-11 сыныптарда әрбір мамандықты терең оқытуға көңіл бөлініп, белгілі бір кәсіпке қызықтыру қабілеттілігін дамыту керек болып табылады. Бұл кездегі оқушылармен жұмыстың негізгі түрлері-факультативтер, техникалық үйірмелер, әр — түрлі мамандық таңдауға бағытталған клубтар, т.б.

Кәсіптік ақпараттың өте көп тараған түрлерінің бірі — өндіріске саяхат жасау, әр түрлі мамандық иелерімен кездесу және кештер өткізу, жоғары сынып оқушылары мен өндіріс ұжымдары және кәсіптік-техникалық мектептердің оқушыларымен біріккен конференциялар, кәсіптік бағдар беру университеттерін ұйымдастыру, т.б. болып табылады.

Мектептегі кәсіптік бағдар беру жұмысының ішінде кәсіптік ақыл-кеңес ерекше орын алады. Негізгі мақсаты — балалардың денсаулық, анатомиялық-физиологиялық және әлеуметтік психологиялық жағдайын талдау негізінде жоғары сынып оқушыларының назарына кәсіптік топтар мен мамандықтарды ұсыну. Кәсіптік ақыл-кеңес жұмысына ата-аналар құрамынан, шефтік мекемелер мен өндіріс орындарынан қызметкер мамандар тартылады. Кей жағдайда кәсіптік ақыл-кеңес жұмысы өндіріс орындарында, кәсіптік техникалық училищелерде өндірістік оқу цехтарында, кәсіптік бағдар беру кабинеттерінде жүргізіледі.

Кәсіптік іріктеу — (профотбор) мамандықты меңгеруге жарамдылығын арнаулы әдістеме арқылы анықтауға бағытталған зерттеу процесі. Қоғамда кәсіптік іріктеу белгілі бір мамандықтың түріне зорлықпен жүргізілетін «бейімдеушілік» түрінде болса, кәсіптік іріктеудің (профотбор) негізіне оның гуманистік, тәрбиелік мәні, жастардың жаңа жағдайда жұмысқа «үйренуі» жатады.

Кәсіптік бейімделу (профадаптация) жұмыс орнында, тәжірибелік еңбек әрекетінде іске асады. Кәсіптік бейімделу дегеніміз — мамандыққа жаңа жағдайда бейімделу. Онда жастардың алғашқы әсерлері, олардың еңбек әрекетінің мақсатын саналы түсінуі мен сезінуі және мамандыққа қызығуын қанағаттандыруының мәні ерекше. Кәсіптік бейімделудің тиімділігі тек қана нақтылы еңбек нәтижелерінен көрінбейді, ол сонымен

қатар өндіріс ұжымында, еңбекке жаңа араласқан жастармен жүргізілетін жүйелі жұмыстың нәтижесінде іске асады.

А.С.Макаренко тәрбиенің осы сияқты кейбір күрделі мәселелерін педагогикалық теорема деп атады. Мұндай теорияның қатарында «үш күш одағы»- мектепті, үйелменді, жұртшылықты жатқызуға болады. Мектеп оқушыларға кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастырушы және үйлестіруші орталық. Мектепте кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыратын-мұғалім, сынып жетекшісі, еңбек сабағының оқытушысы, сыныптан және мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастырушы, яғни, бүкіл педагогикалық ұжым. Сынып жетекшісі барлық бағдар беру жұмысын басқарады. Оқушыларды белгілі мамандықты тыңдауға даярлайды. Сынып жетекшісі кәсіптік бағдар беру жүйесінің құрылымына сүйеніп, оқу-тәрбие жұмысы жоспарында негізгі бағыттарды белгілейді. Мысалы: кәсіптік ақпаратты ұйымдастыру, кәсіптік ақыл-кеңес беруге көмектесу, мектеп бітірушілерді жұмысқа орналастыру, т.б.

Еңбек пәнінің оқытушысы — еңбек тәрбиесі, оқыту және кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі тұлғасы. Еңбек сабақтарында алған білімдерін тәжірибеде қолдана білуге, мамандықты таңдауға бағыт береді. Сыныптан және мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастырушының негізгі қызметі: біріншіден кәсіптік бағдар беру кабинетінде анықтамалық ақыл-кеңес материалдарын жинау,

екіншіден, әртүрлі сыныптарда кәсіптік бағдар беру әдісі және оқушыларға психологиялық-педагогикалық мінездеме дайындау жөнінде мұғалімдер және сынып жетекшілері үшін ақыл кеңес ұйымдастыру;

үшіншіден, мамандық жайында оқушылар мен әңгімелесетін кәсіпорын өкілдері мен кездесу өткізу;

төртіншіден, бүкіл кәсіптік бағдар беру жұмысын жоспарлау, қорытынды жасау.

Мектеп директоры мектептегі кәсіптік бағдар беру жұмысына көп көңіл бөледі, оны бақылайды, басқарады. Кітапханада кітапхана меңгерушісі еңбек тәрбиесі, политехникалық білім беру және мамандық таңдау мәселелеріне арналған көрнекті педагогтар мен психологтардың еңбектерін, еңбек жайындағы заңдарды, жастарды жұмысқа орналастыру жайындағы әдебиеттерді, жоғары және арнайы орта оқуо рындарына, кәсіптік-техникалық мектептерге түсу туралы анықтамалықтарды күні бұрын іріктеп алуға тиіс. Осылардың бәрі мектеп бітірушілер үшін қажетті ғылыми еңбектер және құжаттар болып есептеледі.

Мектепте кітапхана меңгерушісі жұмысының негізгі бағыттары:

— мұғалімдерге, сынып жетекшілеріне көмек көрсету. Ол үшін кәсіптік бағдар беру мәселелеріне байланысты әдебиеттердің картотекасын жасау, жаңа әдебиеттер жөнінде педагогикалық кеңесте, оқушыларалдында шолу жасау;

— мамандық жөніндегі кітаптардың, мақалалардың тақырыптық көрмесін ұйымдастыру, әдебиеттердің библиографияның тізімдерін жасау, ілу;

— әртүрлі мамандықтардың ерекшеліктеріне байланысты оқушылар үшін оқырмандар конференциясын, пікірталастар, тақырыптық кештер ұйымдастыру, т.б.

Кітапхана жұмысын осы бағытта ұйымдастыру кәсіптік бағдар беру ісін жетілдіруге мүмкіншілік жасайды. Әрбір ата-анакәсіптік бағдар беру жұмысын өздерінің мамандықтарымен таныстырудан бастауы керек. Оларды өздері жұмыс істейтін кәсіп орындардағы еңбектің мазмұны мен механизмдерімен, өндірістің принципімен және технологиялық процестерімен таныстырады. Тәрбие жұмысының мұндай түрлері ата-аналардың еңбек іс-әрекетіне балалардың ынтасын көтереді. Балалардың кәсіби ынтасын дамыту үшін ата-аналар әртүрлі мамандықтар жөнінде олармен әңгіме өткізеді.

**ALPHA CHILDREN: TOPICAL ISSUES TO CONSIDER IN TRAINING AND
EDUCATION**

Researcher Rysbekova Shynar Maulykhanovna
Researcher Oralbayeva Zhuldyz Manarbekovna

Municipal state institution
"School-center of additional education № 48"
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

We know that children born since 2010 are called Alpha generations by scientists. The article discusses what their features are and how they can be brought up as a successful person.

Alpha children are our, that is, their parents: "don't sit on the Internet!"he doesn't understand what we keep saying. For them, this is an ordinary, vital need, like breathing.

For those who have just started school, the personality of the teacher, his communication and readiness for dialogue are especially important. Children today are mentally weaker than their parents. They like to communicate on an equal footing, not to speak the mind. For them, a teacher is an adult who is able to motivate and lead to development, to know the world.

Now the trend of gamification and education (learning by playing) is gaining momentum. "Surprise me" - this is the motto that underlies the new educational technologies that today's children perceive well. Agree or disagree, studying the structure of a fish, collecting its parts in a phone application is much more interesting for alphas than listening to a class lesson and a monotonous monologue of a teacher, decorated with posters with few old pictures. The scientific report discusses some features of the process of education and training of alpha-generation.

Keywords: Alpha generation, Features of training and education, Psychological features, Rational use of internet sources, Gamification

АЛЬФА – БАЛАЛАР: ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ЕСКЕРЕТІН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Зерттеуші, Шынар МАУЛЫТХАНОВНА РЫСБЕКОВА
Зерттеуші, Жұлдыз МАНАРБЕКҚЫЗЫ ОРАЛБАЕВА

АННОТАЦИЯ

2010 жылдан бастап дүниеге келген балаларды ғалымдар Альфа ұрпақ деп атап жүргенін білеміз. Мақалада олардың ерекшеліктері қандай және оларды қалай табысты адам етіп тәрбиелеуге болатындығы қарастырылған.

Альфа балалар біздің, яғни ата-анасының: «Интернетте отыра берме!» дей беретінімізді түсінбейді. Олар үшін бұл тыныс алу сияқты кәдімгі, өмірлік қажеттілік.

Мектеп табалдырығын енді аттағандар үшін мұғалімнің жеке тұлғасы, оның қарым-қатынасы және диалогқа дайындығы ерекше маңызды. Бүгінгі балалар ата-аналарына қарағанда психикалық жағынан әлсіздеу. Олар ақыл айтқанды емес, тең дәрежеде сөйлескенді ұнатады. Ұстаз деген олар үшін дамуға, әлемді тануға ынталандыратын, жетелей білетін ересек адам.

Қазір геймификация мен эдьютеймент үрдісі (ойната отырып үйрету) қарқын алуда. «Мені таң қалдырыңыз» - бүгінгі балалар жақсы қабылдайтын жаңа білім беру технологияларының негізінде жатқан ұран осы. Келіссеніз де, келіспесеніз де, балықтың құрылымын зерттеу, оның бөліктерін телефон қосымшасында жинау альфалар үшін ескі суреттері аз плакаттармен безендірілген сыныптағы сабақ пен мұғалімнің монотонды монологын тыңдаудан әлдеқайда қызықты. Ғылыми баяндамада альфа-ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту үрдісінің кейбір ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: альфа-ұрпақ, оқыту мен тәрбиелеу ерекшеліктері, психологиялық ерекшеліктер, интернет көздерін ұтымды пайдалану, геймификация

Альфа балалар біздің, яғни ата-анасының: «Интернетте отыра берме!» дей беретінімізді түсінбейді. Олар үшін бұл тыныс алу сияқты кәдімгі, өмірлік қажеттілік. Бір жағынан, мұндай бала жан-жақты келеді: бір уақытта үй тапсырмасын орындайды, әлеуметтік желіде белсенді болып, пост салып отырады және әлеуметтік желілердегі хат-хабарға да жауап береді. Екінші жағынан, ол өте шашыраңқы, оның зейінін шоғырландыру қиын және бір мәселеге ұзақ уақыт назар аударып қарай алмайды.

Бүгінгі балалар ата-аналарына қарағанда психикалық жағынан әлсіздеу. Олар ақыл айтқанды емес, тең дәрежеде сөйлескенді ұнатады. Ұстаз деген олар үшін дамуға, әлемді тануға ынталандыратын, жетелей білетін ересек адам. Екінші мыңжылдықтың балалары өздерін барлық қасиеттерімен қабылдағанды қалайды. Оларға отбасында саналы тәрбие әдісін қолданған жөн. Альфаларды жазаламау керек, бірақ марапаттауды ұмытпаңыз.

Ғалымдар Альфа балаларын оқыту туралы не айтады?

1. Балаларға алған білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік туғызатын практикалық тәсілмен қатар, ең жаңа технологияларды қолданатын әдістеме ең тиімді оқыту болады.

2. Сыни тұрғыдан ойлау және мақсаттарды / мәселелерді шешу болашақ балалар үшін өте маңызды дағдыларға айналады. Бұл дағдыларды дамытуға бала кезінен айналысу керек.

3. Топта жұмыс істеу қабілеті олардың қандай да бір мәселелерді шешу қабілетін арттыруға мүмкіндік береді, өйткені бұл мәселені әр қырынан қарастыруға мүмкіндіктері бар.

4. Альфа-балалары жасанды интеллектпен қоғамдастықта өмір сүретін болғандықтан, оларға шығармашыл болып қана қоймай, ұшқыр ой қажет.

5. Ғалымдар дәл осы Альфа ұрпағы - Марс пен Айдың қоныстануын бастайтын ұрпақ болады дейді. Олар бүкіл адамзат тарихында ешкім өздерінен бұрын жасамаған нәрсені жасайды. Альфа ұрпағының өкілдері - жазу мен оқуды үйренуден бұрын Youtube-ты қалай қолдануды білетін бала. Ол үшін бос уақыттың ең қолайлы түрі - Интернетте, әлеуметтік желілерде серуендеу және бейнежазбаларды қарау. Жалпы, олардың өмірінде видео басым рөл атқарады. Қазірдің өзінде олар интернеттен ақпарат алады, оқиды, бос уақытын сонда өткізеді, видео арқылы байланысады. Яғни, Youtube альфа ұрпағын уысында ұстайтын құралдың өзі. Соңғы кезге дейін осындай жас ұрпақ өкілдерімен қарым-қатынас көбінесе олардың ата-аналары арқылы жүрді. Бірақ бұл тенденция біртіндеп өзектілігін жоғалтады. Бұрын балалар өздерін қызықтыратын мазмұнды жазуды және оқуды үйренгенде ғана өздігінен таба алатын. Енді, дауыстық теру функциясының арқасында бұл мәселе жеңілдеді. Бала сөйлеуді үйрене салысымен Интернет-қоғамдастықтың дербес субъектісіне айналады. Дауыстық бұйрық арқылы қалаған желісіне кіреді. Бұл үшін оған енді ата-анасының көмегі қажет емес. Альфа ұрпағының өкілдері бесіктен бөлі шықпай жатып озық қолданушыларға айналады. Бірақ бұл мәселенің екінші жағы да бар - австралиялық ғалымдардың болжамдары бойынша семіздік проблемасы бұрын-соңды болмаған ауқымға дейін өседі, өйткені компьютердің алдында қозғалмай отырып, тамақты да сол жерде жеген баланың тағдыры не болмақ?

Альфаларды болашақта не күтіп тұр?

Қазір біз қымбатты альфаларымыздың білім алудың бүкіл жүйесін қайта құрылымдауға әкелетін білім берудегі цифрлық революциядан өтуі керек екенін түсінеміз. Сірә, бұрынғыдай күнделікті сабақ үшін күйзеліс ұмыт қалады және оның орнына әр оқушының білім алудағы жеке жолдары қалыптаса бастайды.

Сонымен, кейбір онлайн мектептерде оқушының бетіндегі эмоциясын тану арқылы қызығушылығы мен сабаққа қатысу дәрежесін анықтауға мүмкіндік беретін технологиялар қазірдің өзінде енгізілуде.

Альфа буыны: балалардың ерекшеліктері

Бұл балалар өскенде қандай болады? Осы жайындағы сарапшылардың жорамалдары төмендегідей:

Жылдам. Альфалардың әлеміндегі ақпараттың көптігі сонша, олар мазмұнды жоғары жылдамдықпен бағалауды үйренеді.

Экологиялық жағынан сауатты. Өкінішке орай, егер олар планетаның ойластырылмаған индустрияландыруымен ластанбаған басқа планеталарға телепортацияның қандай да бір революциялық әдісін таба алмаса, бұл мәселені шешуге тура келеді.

Ғұмырлы. Болашақты болжаушылар медициналық жаңалықтар біздің балаларымызға кем дегенде 100 жасқа дейін өмір сүруге мүмкіндік береді деп есептейді.

Сезімтал. Альфа балаларына машиналармен бәсекелесу үшін эмоционалды интеллектті дамыту керек.

Анықтама үшін: Ұрпақтар теориясын американдық ғалымдар Нил Хов пен жазушы Уильям Штраус құрды. Олар әрбір 20-25 жыл сайын адамдардың жаңа буыны дүниеге келеді деген болжам жасады. Әрбір буынның «мәдени кодын» білу «әкелер мен балалар» арасындағы байланысты жеңілдетеді және әлеуметтік алауыздықты азайтады деп есептеледі.

Альфа – балалар: оқыту мен тәрбие берудегі ескеретін өзекті мәселелер.

Жасөспірім бала – жаңа өсіп келе жатқан жас бұтақ. Оны қалай баптасаң, солай өседі, сондай жеміс береді. Сіздің әрбір жасаған қимылыңыз – сіздің берген тәрбиеніз екенін ұмытпаңыз. Бала – ата-анасының айнасы. Ата-ана қалай тәрбиелеп қалай бағыттайды, бала солай қарай ұшады

Тәрбие мен өнер ісінің сан алуан түрін көп уақыт сақтап, қазіргі ұрпаққа мирас етіп отыруға болады деп Әлкей Марғұлан атамыз айтқандай. Ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағылымдарын оқып үйреніп, өнеге тұтпай тұрып, жастарды ізгілік пен, парасаттылыққа баулу мүмкін емес.

Балапанның ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілетінін қазақ атам бекер айтпаған. Бүгінгі мына алмағайып заманда құлқынның қамы үшін жүріп, өз тәрбиеміз түгілі нәресте тә Баланы дүниеге әкеліп тәрбиелеу, азамат ету -анаға да, әкеге де парыз. Десек те, ең бірінші әйел адамның бойында перзент тоғыз ай, тоғыз күн жататын болғандықтан, ең неғнзғн нәрсе соған байланысты. Осы ретте бала тәрбиелеудегі бірінші қасиет-сабырлық. Кісінің иманы сабырлықпен толығады.

Дүниедегі бар сұлулық та, жүрек жылуы да ең алдымен анадан тарайды. Ананың ақ сүті адам баласы үшін аса қасиетті. Ана –өмір тұтқасы, өмірге адам әкелуші, тәрбиеші. «Сүтпен сіңген мінез, сүйекен кетеді» деген қазақта асыл сөз осындайдан туындаса керек.

Бүгінгі таңда қоғамда тастанды балалар саны көбейіп барады.

Жалған намысты жалау етіп, шаранасын шырылдытып қоқысқа тастайтындар, жасанды түсік жасататындар қазақ санының кемуіне бірден-бір себепкер. Баласынан бас тартатындардың көпшілігі-қазақтың қыздары. Бір отбасы бір перзентке зар болса, енді біреу шалыс басып, дүниеге келер нәрестесіне түсік жасатады. Өмірге келген күннің өзінде бауыр еті баласын көшеге тастап кетеді. Тастанды балалардың тағдырын айтқанда жіптің ұшы тәрбиеге барып тіреледі. Балалар үйі, жасөспірімдер үйі, интернаттарда өскен балалардан қандай мейірім күтпек?

Жалпы, бала тәрбиесінде ата-ананың атқарар орны орасан зор. Бүгінгі таңда мансап қуып, күнделікті жұмысты ойлаймыз деп ұрпағының тәрбиесін педагог, мамандардың мойнына артып қоятын ата-аналар да кездеседі. Елімізде жасы 18-ге толмаған баланы кешкі 9-дан кейін ата-анасыз далаға жіберуге болмайды деген заң бар. Мамандар ата-аналардың педагогикалық үдерістерге араласпай, бала тәрбиесіне немқұрайлы қарауды тоқтату керек деген пікірде. Яғни ата-аналар мен мұғалімдер бала тәрбиесіне бірдей араласуы керек. Әйтпесе балаға бір жақты көңіл бөлінуі-қоғамда белең алған мәселелерді ушықтыра түседі. «Ата-аналар мен мұғалімдер емін-еркін әңгіме құру алаңдарын ойлап табуы тиіс»

Заман ағымының үздіксіз дамуымен бірге адамдардың мінез-құлқы да күн сайын өзгеруде. Тандауы да, талғамы да бөлек жастардың тәрбиесі қандай? Балаларына барлық жағдайды жасап бергісі келіп, ақша табу мақсатында тек сыртта жүретін ата-аналардың беріп жатқан тәрбиесі қандай? Қазіргі заманның жастары, өскелең ұрпақты қалай дұрыс жолға салуға болады? Біздің қозғайтын мәселе – осы.

Альфа-баланы тәрбиелеу кезінде ұстануға тиіс негізгі 3 ереже:

Баламен бірге болу керек. Күнделікті кез-келген жағдайда баламен ынтымақта болыңыз. Яғни айтқанды бірден ұқпадың деп дүрсе қоя берудің қажеті жоқ. Мысалы, балаңызға «қолыңды жу» деп айтасыз, алайда ол орнынан қозғала қоймайды. Ал сіз айтқаныңызды тағы бірнеше рет қайталап ескертесіз, тіпті ашуланасыз. Бірақ бала тыңдамайды. Оның себебі сіз балаға не үшін қол жуу керектігін түсіндірмегеніңізде. Даладан келгенде қолды жуу керек. Өйткені қолыңа түрлі микробтар жұғады, одан ауырып қалуың мүмкін, деген секілді түсіндіре кету керек. Бала жауапкершілікті сезінеді, сіздің жаныңыз ашып тұрғанын түсінеді.

Өтірік айтпаңыз. Альфа ұрпақ алдай салғанға көнбейді. Сондықтан баламен жай ғана шынайы болыңыз. Өйткені олар өтірікті бірден сезеді. Бір рет алдаған соң сенімге кіру қиын болуы мүмкін.

Көп әңгімелесу. Өсіп келе жатқан жаңа буын өкілімен тең дәрежеде, яғни ересектер секілді сөйлесу керек. Олардың ойдан шығарған қияли әңгімесін, сөзшеңдігін қабылдап, тыңдай білген жөн. Баламен жиі сөйлескен сайын ол әлемді және өзін жақсы тани бастайды және өмірден не қалайтындарын ерте түсінеді.

Альфа-балалардың кезінде жоғары білім дипломы өз құндылығын жояды. Онлайн режимде алатын білім мен дағдылар ең басты орынға шығады. Сондықтан енді ғана өсіп келе жатқан ұрпаққа «келешекте кім боласың?» деген сұрақты қоймаған жөн, дейді ғалымдар. Оның орнына «мен сені дәл осы қалпыңда жақсы көрем және болашақта қандай адам болсаңда жақсы көретін боламын» деген сөздерді жиі айту қажет екен. Бір сөзбен айтқанда альфа-балалар - ойын нақты, қысылмай ашық жеткізе алатын, тез шешім шығара білетін, шығармашылыққа бейім, қалыптасқан тұлға. Олар білімді жақсы көреді, табанды және мақсаттары айқын.

Қорытындылай келе:

Әрине, баланың тәрбиесі-болашақтың тәрбиесі. Елдің ертеңгі іргесін қалайтындар да бүгінгі балалар. Психологтар «Қазіргі заманның балалары өздерін барынша жақсы

сезінуі үшін ата-аналарына, жалпы қоғамға қажет екенін сезінуі керек» дейді. Бұл да дұрыс пікір. «Алайда балаға шамадан тыс бақылау орнату-бостандығын шектейді әрі бұл балаға деген сенімсіздіктің белгісі» дейді мамандар. Дегенмен бүгінгі қоғамда балаға бақылау да, назар да ауадай қажет.

Альфа ұрпақтың ерекшеліктері: Олардың миллениал (1980 мен 1996жж туғандар) мен зумер (1997 мен 2010жж туғандар) ұрпақтардан айырмашылығы: Интернеттегі өмір. Альфа ұрпақ өмір мен интернетті түбегейлі біріктіреді. Ғалымдар оларды футуролог деп атайды. Қолына гаджет ұстап өмірге келгендер әлемді цифрлы технология арқылы таниды. Олар жаялықта жатып-ақ кезінде біз білген ақпараттан он есе көп ақпарат қабылдайды. Олар үшін уақыт пен кеңістікте шекара жоқ. Интернет арқылы басқа елде тұратын туыстарымен дәл қазіргі уақытта сөйлесе алады. Гуглдың іздеу батырмасы арқылы кез келген сұрағына дәл сол сәтте жауап таба алады. Ғаламдық қабылдау. Қазір адамдар көп қыдыратын, саяхаттайтын болған. Ал альфа ұрпақ үшін өзге елдің тілі, жері, салт-дәстүрі өте қызық. Сондықтан келешекте бұл ұрпақ жаңа әлем құру үшін кез-келген елдің, тілдің адамдарымен тіл табысып кете алады. Қабылдау жылдамдығы. Ақпаратты өңдеп, қорытуда бұл ұрпақ тіпті алдыңғы зумер, Z ұрпақтан асып түсетін болады. Альфа ұрпақтар бір тәулік ішінде өте үлкен көлемдегі ақпаратты қабылдай алатын қабілетке ие. Бұл балалар есейген шақта кез-келген уақытта жаңа ережелерге тез үйренеді. Себебі олар үздіксіз сабақ алуға дағдыланған. Альфалар жан-жақты білімді, ой-өрісі кең ұрпақ. Олар бір орнында тұрғанды қаламайды. Алдыңғы ұрпақ интернетті өз қажеттіліктері үшін ғана, шектен шықпай пайдаланып үйренген. Ал альфа ұрпақ ары қарай дамығанды жақсы көреді, бір орында тұрақтап қалмайды. Альфалар өздерінің бұл әлемге не үшін келгенін және не қалайтындарын жақсы біледі. Көпсалалы, жан-жақты. Бір ғана мамандықтың иесі болу, альфа ұрпақтар кезінде келмеске кетеді. Олар ғалымдардың болжамы бойынша әр 5 жылда бір жаңа мамандықты игеріп, иесі атанады. Болашақта альфа ұрпақ өмір сүрудің лайықты деңгейіне жетіп, дамуы үшін өте көп оқитын болады. Ашық және төзімді. Альфа ұрпақ мейірімді, ашық келеді. Сондай-ақ олар өте төзімді. Альфа ұрпақ өздерінен 10 жыл алдын туған ұрпаққа қарағанда әлдеқайда сабырлы. Олар барлығының жайлылықта, тең дәрежеде өмір сүргенін қалайды. Планетаға қамқорлық. Жоғарыда айтылғандай альфа ұрпақ көптеген табиғи қиындықтарға бетпе-бет келеді: ауаның, судың ластануы, кейбір жан-жануарлардың жойылуы т.б.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының 2019 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
2. Б.А. Тұрғанбекова «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы-2021
3. К.Құдайбергенова «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі» (ғылыми-практикалық конференция материалдары) Алматы-2022
4. «Қазақстан мектебі» журналдары, 2023 жыл

THE ROLE OF THE CLASS TEACHER IN RAISING CHILDREN

Researcher Altynai ADILBEKOVNA ANUARBEKOVA

Researcher Moldir ZHUMAKANKYZY SMAGULOVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

The XXI century is a time of rapid development of Science and education , a time of a competition of thoughts that requires the upbringing of a person who can find a way out of a flexible impasse in life. At the same time, the role of the school and the teaching staff of the school, including the class teacher, is enormous. In addition to always being innovative, the class teacher is a creative person who can find a place in the heart of every student.

Akhmet Baitursynov, a unique Kazakh citizen, simply did not call the teacher a "human farmer". After all, he is a wise person who sows knowledge in his student, sows the seeds of morality. He is the servant of eternal light. It takes a lot of work for a young spindle to have deep roots, a lush leaf and abundant fruiting, which the gardener will wait for for a long time. The class leader is also like this gardener. Only a qualified specialist, who is in a comprehensive, constant search, keeps up with the Times and improves himself, brings up talented students. Therefore, our words should be straight, our head should be high, our spirit should be strong, our mind and chest should be awake.

Keywords: Modern requirements, Creativity, Class teacher, Psychological climate, New methods and techniques

СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

Зерттеуші Алтынай АДІЛБЕКОВНА АНУАРБЕКОВА

Зерттеуші Молдир ЖУМАКАНКЫЗЫ СМАГУЛОВА

АННОТАЦИЯ

XXI ғасыр ғылым мен білімнің қарқынды дамыған заманы бой емес, ой жарыстыратын заманда, өздігінен тығырықтан шығуға жол таба білетін, өмірге икемді тұлғаны тәрбиелеуді қажет етеді. Осы тұста, мектептің және мектепте қызмет атқаратын ұстаздар қауымының, соның ішінде сынып жетекшінің алатын орны орасан зор. Сынып жетекші әрдайым жаңашыл болумен қатар, креативті, әрбір оқушының жүрегінен орын таба алатын тұлға.

Қазақтың біртуар азаматы Ахмет Байтұрсынов атамыз «Адамдық диканшысы» деп ұстазды жайдан-жай атамаған. Өйткені ол шәкіртінің бойына білім нәрін себетін, адамгершілік дәнін егетін абзал жан. Ол-мәңгі нұрдың қызметшісі. Жас шыбықтың тамыры терең, жапырағы жайқалып, жемісі мол болуы үшін үлкен еңбек қажет, оны бағбан ұзақ күтеді. Сынып жетекші де осы бағбан тәрізді. Тек, жан-жақты, үнемі ізденісте жүретін, заман ағымен жүріп, өз-өзін жетілдіріп отыратын білікті маман ғана, дарынды шәкірттерді тәрбиелеп шығады. Сондықтан да, сөзіміз – түзу, еңсеміз – биік, рухымыз – мықты, санамыз бен көкірегіміз ояу болуы керек.

Түйін сөздер: заман талабы, креатив, сынып жетекші, психологиялық ахуал, жаңа әдіс-тәсілдер

« Баланың бас ұстазы ата-ана» десек те, бала «ата-ана – мұғалім – қоғам» үштігінің бірлігі арқасында тәрбиеленеді. Осы мәселеде сынып жетекшісінің еңбегінің зорлығына ешкім дауласпас керек. Қызығы мен қиындығы қатар жүретін осы бір істің мән-жағын атқарған адам ғана біледі. Сонымен « сынып жетекшісі» деген кім? Сұрағына жауап іздеп, жан-жақты зерделесек.

Бүгінгі заман талабы білімді де білікті, өздігінен тығырықтан шығуға жол таба білетін, өмірге икемді тұлғаны тәрбиелеуді қажет етеді. Сынып жетекші әрдайым жаңашыл болумен қатар, креативті, әрбір оқушының жүрегінен орын таба алатын тұлға. Бастауыш сабағында оқушылармен әңгімелесу, топтасып, жұптасып қызыға жұмыс жасау, танымдық қабілеттерін дамыту, сергіту сәттерді тиімді ұйымдастыру, қабілеттерін ұштау, сергіту, сыныптағы жақсы психологиялық ахуал туғызу, сыни көзқарастарын қалыптасыру, жаңа әдіс-тәсілдерді әрбір сабаққа шебер қолдануы-мұның барлығы кәсіби шеберлігімде пайдаланылатын оқушылармен жұмыс түрлері болып табылады. Тәжірибе кезінде оқушыларымды асыға күтемін, олардың әрқайсысы бүгін қандай көңіл-күймен келетінін қадағалаймын. Себебі сабақ бастамас бұрын, оқушыларымның күніл-күйлерін көтеру мақсатында түрлі тренингтер ұйымдастырып, жақсы психологиялық ахуал туғызу, таңғажайып балалар әлемін тереңірек танып, өз өмір тәжірибемнің, мейірімнің діндерін қондыру-үлкен бақыт. Оқушы-мұғалім, мұғалім-оқушы арасындағы жылы лебезді қарым-қатынасты қалыптастыру-талантты және дарынды балалардың өз орнын табуға, дарындылық таланттық қабілеттерін ашуға қадамның алғы шарты деп білемін.

Сынып жетекшісі өте маңызды, әрі жауапты міндеттерді орындайды. Ол сыныптағы тәрбие жұмыстарының ұйымдастырушысы және оқушылардың ұстазы болып табылады, оқушылар ұжымын ұйымдастырады, тәрбиелейді, мұғалімдердің, ата-аналар мен жұртшылықтың тәрбиелік күш-жігерін біріктіреді. Сабақтан тыс уақытта тәрбие жұмыстарын жүргізуде комплексті қарауды жүзеге асыру, ақыл-ой, идеялық-саяси, еңбек және адамгершілік тәрбиелерінің тығыз бірлігін қамтамасыз ету мектеп оқушылары тәрбиесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Сынып жетекшісінің негізгі міндеті – оқушыларды тәрбиелеу және оларды тату ұжымға топтастыру. Ол тәрбие құралдарына оқу міндеттеріне саналы және жауапты қатынасты тәрбиелеу, оқу барысында өзара көмек ұйымдастыру, мектеп тәртібін, режимін сақтауға үйрету және т.б.

Сынып жетекшісі әр оқушының бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырып, потенциалды қабілетін ашып, интеллектісінің дұрыс дамып жетілуіне жағдай жасайды. Ол сыныптың оқу-тәрбие жұмысын іске асыратын, оқушының ұжымдағы өміріне басшылық жасап, ата-ана мен мектептің ынтымақтастық тенденциясын қамтамасыз ететін басты тұлға.

Сынып жетекшісінің негізгі міндеті мектептің алдына қойылған оқу-тәрбие үрдістеріне ойдағыдай орындау үшін оқушылар ұжымын ынтымағы күшті, отрақ мақсатта біріктіру болып табылады. Сынып оқушыларын барлық жағынан зерттеп-біліп, бейімділігі, талап тілегін анықтап, мінез-құлқын үнемі бақылап, бүкіл сыныптың жеке адамның мінез-құлқының дағдыларын дамытып, өз сыныбының, өз мектебінің абыройы үшін оқушыларды жауапкершілік сезімі рухында тәрбиелеу мақсатымен оқушылар ережені орындалуын қадағалап, сынып оқушыларының оқу үлгерімін, қоғамдық жұмысты атқаруды, демалысты қалай өткізетінін бақылап, олардың шығармашылық жұмысын зерттеп біліп, оқушылардың

күнделікті іс-әрекетімен, отбасындағы тіршілік жағдайымен танысып, оқушылардың тәртібін, олардың үйге берілген сабақтарын, атқаратын қоғамдық жұмыстарын ретке салып отыру, өз сыныбының мұғалімдерімен оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру үшін оқушыларға бірыңғай талап қойып, оқу және қоғамдық жұмыстарға көмек көрсету үшін үнемі байланыс жасап, оқушылардың сабаққа қатысуын, сыныпты безендіруін және сынып құралдарының сақтауын, кезекшіліктің ұйымдастырылуына орындалуын бақылау сынып жетекшісі арқылы жүзеге асады.

Менің мақсатым –балаларға жақсы көңіл –күй сыйлай отырып, саналы тәрбие, сапалы білім беру. Өзімді жұмыс барысында балаларға бағыт беруші, жол сілтеуші сезінемін. Бұл балалардың өзіне деген сенімін арттырып, оқу іс-әрекеттеріне деген тұрақты зейінін қалыптастыруға, қызығушылығын оятуға жағдай туғызады. Тәрбие –отбасынан басталатындықтан қашанда тәрбиеленушінің ата-ана, жанұясымен жете танысып, үнемі қарым-қатынаста болуды өзіме мақсат етемін. Кез келген бала дарынды немесе дарынсыз болсын, жылдам немесе ақырын қимылдасын, бәрібір өзіне деген сүйіспеншілік пен құрметті қалайды.

Әрбір сынып жетекші өз Отанынын шексіз сүйетін білімді, іскер, адамгершілігі мол, парасатты, мәдениетті жан-жақты жетілген ұрпақ дайындауға міндетті Сабақта әр-түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану, оқушының жеке басын құрметтеу, білім беру-қазіргі оқытудың негізгі талабы.Өйткені оқушыларының барлықтарының ойлау қабілеті бірдей емес. Сондықтан бұл мәселеге психологиялық тұрғыдан қарап, педагогикалық әрекет, әдістемелік шеберлікпен қадам жасау керек.

Сынып жетекші - оқушының жүрегіне жол табатын және оқушының өз елінің патриоты болып тәрбиеленген, дамыған тұлға болып қалыптасуына жауапты адам. Бұл оқушыға Сынып жетекші алдында жан-жақты білім алуға, ішкі қабілетін ашуға, талантын дамытуға және сол арқылы білім бұлағынан сусындауға көмектеседі. Кішкентай кезінен бастап отбасы, ата-аналар мен Сынып жетекшідер оқушыларға даналыққа, сақтық пен көрегендікке үйретеді. Сынып жетекшінің басты мақсаты - оқушыға білгенін, көргенін жеткізе білу, оның әр сағат сайын ақыл-ойының өсуіне көмектесу. Егер әр Сынып жетекші оқушыларға жан-жақты білім беруге, олардың ішкі қабілеттерін анықтауға, дарындылығын дамытуға, мақсатына жетуге үлес қосатын болса, бұл Сынып жетекшінің жетістігі.

Жалпы, оқытудың жаңа әдістерін қолдану арқылы оқытудың жаңа әдістерін қалыптастыру оқушыларға еркіндік беру, сыныптастарымен сөйлесу, сәттерді тиімді ұйымдастыру, қалған уақытты тиімді ұйымдастыру, өзін-өзі бағалау, топтық бағалау, дарынды және талантты оқушылармен жұмыс жасау, жас ерекшеліктеріне сай жоспарлау, кешенді дамыту, сыныпты кешенді дамыту. Жаңа технологияларды қолдана отырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. (2.4)

Осы мақсатқа жету үшін мектепте тиімді Сынып жетекші болу үшін үнемі өзгеріп, біліктілігімізді арттыруымыз қажет. Ол үшін жақсы Сынып жетекші оқушылардың әлеуметтік және тұлғалық дамуына жауапкершілікті сезінуі керек. Ұстаз әрдайым жаңашыл болумен қатар, креативті, әрбір оқушының жүрегінен орын таба алатын тұлға. Оқушылармен әңгімелесу, топтасып, жұптасып қызыға жұмыс жасау, танымдық қабілеттерін дамыту, сергіту сәттерді тиімді ұйымдастыру, қабілеттерін ұштау, сергіту,

сыныптағы жақсы психологиялық ахуал туғызу, сыни көзқарастарын қалыптасыру, жаңа әдіс-тәсілдерді әрбір сабаққа шебер қолдануы-мұның барлығы кәсіби шеберлігімде пайдаланылатын оқушылармен жұмыс түрлері болып табылады. Тәжірибе кезінде оқушыларымды асыға күтемін, олардың әрқайсысы бүгін қандай көңіл-күймен келетінін қадағалаймын. Себебі сабақ бастамас бұрын, оқушыларымың күңіл-күйлерін көтеру мақсатында түрлі тренингтер ұйымдастырып, жақсы психологиялық ахуал туғызу, таңғажайып балалар әлемін тереңірек танып, өз өмір тәжірибемнің, мейірімнің діндерін қондыру-үлкен бақыт.

Баланың жеке тұлға ретінде дамуы,өзіндік көзқарасының қалыптасуы,ой-өрісінің кеңеюі мектеп қабырғасынан басталады деп ойлаймын. Сондықтан бүгінгі педагогтың міндеті жеке тұлғаны рухани адамгершілік, ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтар жағынан дамыту үшін оның білім беру алу жолындағы өмірін мәдениетке ену үрдісі ретінде ұйымдастырып, оқушының әр даму кезеңінде әлеуметтік өмірдің мәнін түсінуімізге бағыттауымыз қажет. Сабақ процесінде сыныптан тыс жұмыстарда оқушының білім көлемі меңгертіліп, мінез-құлық өмірге деген белсінділігі артып, рухани-адамгершілік дәрежесі біртіндеп дамиды.Сонда ғана жас ұрпақ болашақта өз ана тілін құрметтей алатын, өзін-өзі басқара алатын, қызмет көрсете алатын тәрбиелі, үлгілі, жаны сұлу, рухани-адамгершілігі таза тұлға болып қалыптасады.

Сынып жетекшісі оқушыларға ұрсып емес, саналы тәрбие, аз сөзге көп мағына сыйғызып түсіндіру арқылы өзін- өзі тәрбиелеуге, жіберген қателігін түзеп, қайталамайтын жағдайға жеткізуге үйретуге болады. Әр шәкіртінің бойындағы қабілет, дарынын уақытында байқап, пән мұғалімдерімен, ата- анамен тығыз байланыс жасап, болашақ өмір жолына пайдасы тиетіндей олимпиада, ғылыми жоба жарыстарына қатысуын қадағаласа, орасан пайда келтіргені.

Қорытындай келе, әрбір сынып жетекші кез-келген оқушының жүрегінің жылы лебізін оята біліп, Отанына деген құрметін аша біліп, жақсы қарым-қатынас орната білуі қажет. Сонда ғана жас ұрпақ болашақта өз ана тілін құрметтей алатын, өзін-өзі басқара алатын, қызмет көрсете алатын тәрбиелі, үлгілі, жаны сұлу, рухани-адамгершілігі таза ең бастысы бәсекеге қабілетті дарынды тұлға болып қалыптасады. Оқушылардың сыныптағы іс-әрекетерін ұйымдастыруын, оларға тәрбиелік ықпал етуді үйлестіруші сынып жетекшісі. Ол оқушылармен және олардың ата-аналарымен жұмыс істейді. Сынып жетекшісі-өзіне тапсырылған оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы мұғалім.

Ұлттың болашағы –ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі –ұстаз қолында. Ал, ұстаз мұраты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Тәрбие беру – өзгермелі өмір талабына жауап беруі тиіс. Бұған қоғамдық өмірге дербес шешім қабылдап, ойды саналы түрде түсінуге қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелемейінше қол жеткізу мүмкін емес. Ұрпақ тәрбиесі – адамзат баласының асыл мұраты. Үшінші мыңжылдықта жастар қандай болуы керек?– деген жанды сұрақ әрбір саналы адамды ойландыратыны сөзсіз. Сондықтан да Елбасымыз Н. Назарбаев халқымыздың алдында: “XXI ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан –жақты мәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеу керек”– деп жауапты міндет қойып отыр. Бұл

бүкіл адамзатты ойландыратыны анық жағдай.. Адамның адам болып қалыптасуында ата – аналармен қатар сынып жетекшілердің ықпалы зор. Яғни тәрбие жүйесіне жүктелер жүк те жеңіл емес. Қандай істі болсын бастау, оны өмірге ендіру оңай шаруа емес. Ұрпақ тәрбиесі– бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс. Тәрбие жолы қиын жол. Өмірді өрнектейтін адам ұстаз шәкірт алдындағы парызын ешуақытта ұмытпайды. Мүлт кетсе-үлкен қателік жіберіп алатынын біледі. Ал тәрбиеде кеткен қателікті түзеу оңай іс емес. Сондықтан әр ұстаз жалықпай ізденеді, білім беруді, тәрбиелеуді, шығармашылықпен еңбек етуді абыройлы міндеті, айбынды мақсаты деп біледі. Сынып жетекшісі тәрбие жұмысының мақсатын саналы түсініп, оны жан-жақты талдап отыруға міндетті. Сынып жетекшінің тәрбие қызметіндегі мақсаты: білім алушы тұлғасының өзін-өзі дамыту мен іс жүзінде көрсетуі үшін жағдай жасау. Балалардың тума нышандары мен қабілеттерін дер кезінде айқындау, қауіпсіздік, эмоциялық жайлылығы үшін психологиялық жағдайлар жасау. Сынып жұмысын ұйымдастыруда сынып жетекшінің рөлі өте жоғары екендігін ескере отырып төмендегі сынып жетекші қызметіне қажетті мақсат–міндет ережелерін ұсынамын.

**WAYS TO FORM EFFECTIVE METHODOLOGICAL WORK AIMED AT
IMPROVING THE READING LITERACY OF A STUDENT IN PRIMARY SCHOOL**

Researcher Aiymgul KAKENKYZY KUMALKANOVA

Researcher Raushan ERLANOVNA AKYLBAYEVA

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

Today, the problems of increasing competition in the quality of education in Kazakhstan's education system, adaptation to real life stages indicate that a person must live and function in society in conditions that require high professionalism and intellectual activity in order to make the right decisions related to various life problems.

The article discusses ways to improve the reading literacy of Primary School students along with methodological work.

"Literate reading is the understanding, use, display and work of a written text to achieve goals, develop knowledge and potential, and participate in society." Text is a form of learning that occupies a large place in the process of teaching languages. Firstly, the educational material from the language is in the form of teaching texts, and secondly, the presentation of exercises in the form of a whole text also requires a differentiated systematization of the work performed by the text. Presentation of the function of the text – allows the student to know the units of the language from a functional point of view, thereby forming a consistent logical thinking. In this regard, the teacher will be able to achieve a real result only if he systematically conducts work with the text and is able to form the student's skills of competent reading. It is written that the main tasks can be achieved through literate training of students.

Keywords: Intellectual, Visual, Fragment, Interpretation, Illustration

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ТИІМДІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

**Зерттеуші Айымгүл КАКЕНҚЫЗЫ ҚҰМАЛҚАНОВА
Зерттеуші Раушан ЕРЛАНОВНА АҚЫЛБАЕВА**

АННОТАЦИЯ

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шынайы өмірлік кезеңдерге бейімделендіру мәселелері — адам қоғамда түрлі өмірлік мәселелерге байланысты дұрыс шешімдер қабылдау үшін жоғары кәсіптілік пен интеллектуалдық әрекеттерді қажет ететін жағдайларда заман талабына сай өмір сүріп, қызмет ету керектігін көрсетеді.

Мақалада бастауыш сыныптағы оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру жолдарын әдісемелік жұмыспен қатар қалыптастыру жолдары қарастырылған.

«Сауатты оқу – бұл мақсатқа қол жеткізу, білім мен әлеуетті дамыту, қоғамға қатысу үшін жазбаша мәтінді түсіну, пайдалану, көрсету және жұмыс жасау». Мәтін – тілдерді оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты мұғалім мәтінмен жұмысты жүйелі жүргізгенде және оқушының сауатты оқу дағдысын қалыптастыра білгенде ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады. Оқушыларды сауаты оқыту арқылы негізгі міндеттерге жетуге болатыны туралы жазылған.

Кілт сөздер: интеллектуал, визуал, фрагмент, интерпретация, иллюстрация

Оқырман сауаттылығының негізі — мәтінмен жұмысты толық қалыптастыру болып табылады. Бұл оқушылар шығармадан қажетті ақпарат алуына, нақты мәтіннен қорытынды шығаруына, негізгі кейіпкерлердің әрекеттерін интерпретациялауға, мәтін үлгісімен бекітуге және мәтін құрылымының бастапқы сараптамасын алуға көмектеседі. PISA зерттеуінде оқушылардың жазбаша мәтіндерді ұғына оқу қабілеттілігі және оларға рефлексия, олардың мазмұнын өз мақсаттарына қол жеткізу үшін қолдануы, білімдері мен дағдыларын қоғамның белсенді өміріне араласуы үшін дамытуы. Оқу сауаттылығын тексеру оқу техникасы немесе мәтіннің мазмұнын нақты түсінуін бағалау емес, оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу ептіліктерін бағалауға бағытталған.

Қазіргі мектептерде оқушылардың бойындағы функционалдық сауаттылық пен өмірге қажетті құзырлықтар жиынтығын дамытуға басты назар аударыла бастады. Сондықтан әрбір ұстаз жаңа кезең талаптарына сай болу үшін педагогикалық үрдістің бірізділігін және оқу мен тәрбиенің біртұтастығын сақтай отырып, оқушының рухани

өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға ынталы, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын, өзгермелі өмірге оқушыны да, өзін де даярлай білетін шығармашыл тұлға болуы тиіс.

Оқу сауаттылығы әр түрлі мәтіндерден ақпарат табу және алу, көркем, ғылыми-танымал, ресми мәтіндермен жұмыс істей білу, мәтіннен ақпаратты түсіну және барабар бағалай білу қабілеттерін қамтиды. Бұл мұқият оқу және мәтінді талдау арқылы мағынаға ену. Адам шын мәнінде ойланып оқыған кезде, оның қиялдары міндетті түрде жұмыс істейді, ол өзінің ішкі суреттерімен белсенді әрекеттесуі мүмкін. Бала мәтінмен жұмысты меңгерген кезде, ауызша сөйлеуі дамиды және дамудың келесі маңызды сатысы ретінде жазбаша сөйлеуі дамиды.

Оқу сауаттылығы — бұл адамның жазбаша мәтіндерді ұғынуға және оларға рефлексия жасауға, өз мақсаттарына жету үшін олардың мазмұнын пайдалануға, мәтін типтерін білуді дамытуға қабілеті.

«Мәтін» түсінігін кеңінен түсіндіру керек. Ол тек сөздерді ғана емес, диаграммалар, суреттер, карталар, кестелер, графиктер түріндегі визуалды бейнелерді де қамтуы мүмкін.

Мәтіндерді тұтас (визуалды бейнесіз) және тегіс емес (визуалды бейнелермен) деп бөлуге болады. Тұтас мәтіндердің түрлері:

сипаттама (көркем және техникалық);

әңгіме (әңгіме, есеп, репортаж);

түсіндіру (ойлау, түсіндіру);

аргументация (ғылыми пікір, негіздеме);

Нұсқаулық (жұмысты орындауға нұсқау, ережелер және т.б.)

Толық емес мәтінге мыналарды жатқызуға болады:

формалар (сауалнама және басқалар);

ақпараттық парақ (кестелер және т.б.);

Сауатты оқуды қалыптастырудың әртүрлі тәсілдері бар. Біріншіден, бұл мәтіннің қарапайым бірліктеріне: сөзге, ұсынысқа, абзацқа назар аудару; екіншіден, мәтін құрылымын және оның логикалық байланыстарын талдаусыз мәтінді түсіну мен түсіндіру мүмкін емес. Оқушы оларды бекіте отырып, жоспар, тезистер, конспектілер, сызбалар мен кестелерді құрастыруды үйренеді; үшіншіден, мәтінді түсіну-бұл көптеген мәселені шешу деуге болады. Оқушыға сұрақтар қоя отырып, мәтінмен (автормен) диалог жүргізуді үйренеді.

Мәтінмен жұмыс үш кезеңді қамтиды. Олар:

I кезең. Оқуға дейінгі мәтінмен жұмыс. Антиципация (алдын алу, алдағы оқуды болжау). Мәтіннің мағыналық, тақырыптық, эмоциялық бағыттылығын анықтау, оның кейіпкерлерін шығарманың атауы, автордың аты, негізгі сөздер, оқырман тәжірибесіне сүйенген иллюстрацияның алдыңғы мәтіні бойынша бөлу. Оқушылардың жұмысқа дайындығын ескере отырып, сабақтың мақсатын қою.

II кезең. Оқу кезінде мәтінмен жұмыс.

Мәтінді бастапқы оқу. Сыныпта өз бетінше оқу немесе оқу-тыңдау, немесе мәтіннің ерекшеліктеріне, оқушылардың жас және жеке мүмкіндіктеріне сәйкес аралас оқу (мұғалімнің таңдауы бойынша). Алғашқы қабылдауды анықтау. Оқушылардың бастапқы болжамдарының оқылған мәтіннің мазмұнымен, эмоционалды бояуымен сәйкестігін анықтау.

Мәтінді қайта оқу. Баяу «ойланып» қайта оқу (барлық мәтін немесе оның жекелеген фрагменттері).

Мәтінді талдау (тәсілдер: мәтін арқылы автормен диалог, түсініктеме оқу, оқылған әңгімелесу, негізгі сөздерді, сөйлемдерді, абзацтарды, мағыналық бөліктерді және т.б. бөлу). Әрбір мағыналық бөлімге нақтылау мәселесін қою.

Мәтін мазмұны бойынша әңгіме. Оқылғандарды жалпылау. Жалпылама сұрақтарды мәтінге қою. Мәтіннің жекелеген фрагменттеріне жүгіну (қажет болған жағдайда).

Мәнерлеп оқу.

III кезең. Оқылғаннан кейін мәтінмен жұмыс

1. Мәтін бойынша тұжырымдамалық (мағыналық) әңгіме. Оқылған тақырыпты ұжымдық талқылау, пікірталас. Шығарманың авторлық ұстанымымен оқырман интерпретациясының (түсіндірмелердің, бағалардың) арақатынасы. Мәтіннің негізгі идеясын немесе оның басты мәндерінің жиынтығын анықтау және тұжырымдау.

2. Жазушымен танысу. Жазушы туралы әңгіме. Жазушының жеке басы туралы әңгіме. Оқулық материалдарымен, қосымша көздермен жұмыс.

3. Тақырып, иллюстрациялармен жұмыс. Тақырып мағынасын талқылау. Оқушылардың дайын иллюстрацияларға үндеуі. Суретшінің көзқарасының оқырман көрінісімен арақатынасы. Оқушылардың оқырман іс-әрекетінің қандай да бір саласына сүйенетін шығармашылық тапсырмалар (эмоциялар, қиял, мазмұнды ұғыну, көркем форма).

Қазіргі өмір ағымының техниканың қарқынды дамыған тұсында адамзат әлемі функционалды сауатты болса, өмір сүруге бейім, алған білімін өзіне тиімді қолдана алатын тұлға қалыптасары сөзсіз. Сондықтан уақыт талабына сай оқушының күнделікті тапсырмасына мәтінді таңдауда қажеттілігі мен қолжетімділігіне қарай сұрақ құрастыруда ойлау процесіне әсерін де ескеру қажет. Сонда ғана функционалдық сауатты тұлға болып толық қалыптасады.

Білім негізі - бастауыш сыныпта қаланатыны жұртшылыққа белгілі жағдай. Оқушының бұл сыныптарда алған білімінің тиянақты да сапалы болуы - жоғары сыныпқа барғанда жақсы оқуының кепілі болатындығын ешкім жасыра алмайды.

Жаңа бағдарламаға көшкен оқушылар ізденгіш, өз бетінше жұмыс істеуге икемді, ішкі сезімге бай, ақыл-ойы өткір болып тәрбиеленуде.

Әрине, бұл - мұғалімдер жұртшылығының еңбегі. Мектеп жұмысының алға басуы, оқушылардың алған білімінің тиянақты, сапалы болуы, қорыта келгенде, мұғалімдердің күнделікті дайындығы мен оның педагогикалық шеберлігіне, ізденгіштігіне, жеке басының білімі мен ерекшелігіне байланысты.

Қазіргі кезеңде сабаққа қойылатын талаптарға байланысты сабақты тек оқытумен ғана шектеп қоймай, сонымен бірге тәрбиелеу, дүниетану, әрбір сабақ барысында оқушыны өздігінен еңбектеніп, қорытынды жасай білуге баулу арқылы бірте-бірте ғылым негізіне саналылықпен қарайтын азамат етіп тәрбиелеуге болады.

Болашақ ұрпақтың білікті азамат болып өсіп-өнуі мектептен, ең алдымен, бастауыш білім беруден бастау алатыны анық. Сондықтан да бастауыш мектепте оқу үлгермеуін болдырмау жолында оқулықтар мен білім беру бағдарламаларының сапасын арттыру қажет. Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгермеушілігін болдырмаудың жолдары оларды шығармашылық іс -әрекетке баулу қажет екенін деп қорытындылаймыз. Олай болса, оқушыларды шығармашылық іс -әрекетке баулу тек оқыту процесінде ғана емес, оны тәрбиелік үрдістерде, сыныптан, сабақтан тыс жұмыстармен байланыстырып дамыту қолға алынатын болса, онда бұл мәселе өз мазмұнын одан әрі жетілдіре түсетіні анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Ата Заңы. – Алматы, 1995. Толықтырулар мен 21.05.2007ж.
2. ҚР-ның Президенті Н.Назарбаевтың жыл сайынғы дәстүрлі Қазақстан халқына жолдаулары;
3. ҚР Білім туралы заңы 07.06.1999ж.
4. ҚР Білім туралы заңы. (толықтыру, өзгерту енгізілген) 15.08.2007ж.

STUDY OF SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN IN THE PROCESS OF TRANSITION FROM PREPARATORY CLASSES TO PRIMARY SCHOOL

Researcher Bakytgul SOVETOVNA TURABAYEVA
Researcher Karlygash KATAYEVNA ZHUMAGALIYEVA

Municipal state institution
"School-center of additional education № 48"
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

The transition from pre-school classes to Primary School is an important stage in the development of a child, which includes many changes and difficulties. One of the main aspects of adaptation is social adaptation, which has a significant impact on the formation of the child's personality and social skills. In this study, we will focus on the analysis of factors affecting the social adaptation of children during the transition from preparatory classes to Primary School.

The purpose of the study is to identify the main factors affecting the social adaptation of children during the transition from pre – school classes to primary school and develop recommendations to optimize this process.

The results of research work confirm the importance of social adaptation of children during the transition from preparatory classes to primary school for successful integration into a new social environment. The implementation of the proposed recommendations can contribute to a harmonious process of adaptation and ensure the full development of the child in the educational environment.

Keywords: Teaching methods in preparatory classes, Social adaptation, Social skills, Research work, Harmonious development

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ СЫНЫПТАРЫНАН БАСТАУЫШ МЕКТЕПКЕ КӨШУ ПРОЦЕСІНДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІН ЗЕРТТЕУ

Зерттеуші Бакытгуль СОВЕТОВНА ТУРАБАЕВА
Зерттеуші Қарлығаш ҚАТАЙҚЫЗЫ ЖУМАҒАЛИЕВА

АННОТАЦИЯ

Мектепалды даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке көшу баланың дамуындағы көптеген өзгерістер мен қиындықтарды қамтитын маңызды кезең болып табылады. Бейімделудің негізгі аспектілерінің бірі - баланың жеке басы мен әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға айтарлықтай әсер ететін әлеуметтік бейімделу. Бұл зерттеуде біз даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке ауысу кезінде балалардың әлеуметтік бейімделуіне әсер ететін факторларды талдауға назар аударамыз.

Зерттеудің мақсаты – мектепалды даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке көшу кезінде балалардың әлеуметтік бейімделуіне әсер ететін негізгі факторларды анықтау және осы процесті оңтайландыру үшін ұсыныстар жасау.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесі жаңа әлеуметтік ортаға сәтті интеграциялау үшін даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке көшу кезінде балалардың әлеуметтік бейімделуінің маңыздылығын растайды. Ұсынылған ұсыныстарды іске асыру бейімделудің үйлесімді процесіне ықпал ете алады және баланың білім беру ортасында толыққанды дамуын қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: даярлық сыныптарындағы оқыту әдістемесі, әлеуметтік бейімделу, әлеуметтік дағдылар, зерттеу жұмыстары, үйлесімді даму

Өзгермелі әлем жағдайында бүгінгі күннің талабына орай мақсат, міндеттерді шешу үшін оларды іске асыратын болашақ ұрпақ қоғам дамуына сәйкес болуы қажет. Қоғамдағы өзгерістердің бағыт-бағдары мен талаптары сол қоғамда өмір сүріп отырған адамдарға да жаңа талап-тілектер мен құндылықтарды жүктеп отырары сөзсіз. Ал бүгінгі күннің қояр басты талабы - әрбір адамның өзі өмір сүріп отырған кезеңдегі өзгерістерді ой елегінен өткізіп, жаңа жағдайға, өмірге қарай бейімделуі яғни өздерін қайта құруы, бойларындағы құндылықтарды қайта бағалап, байыта отырып, өмір сүре алуы.

Адам өмірге дайын мінез-құлық нормалар, рухани құндылықтар, және қызығушылықтармен келмейді. Бұл қасиеттердің барлығы бірте-бірте әртүрлі әлеуметтік құрылымдар мен топтарда қалыптасып, дамып, қоғам дамуындағы өзгерістерге орай, қоғамдық қатынастар негізінде қалыптасқан топтар мен жеке адамдардың іс-әрекетін реттейтін талаптарға бағынады.

Ал әрбір адам қалыптасып, дамып тұлға, дербес адамға айналғанша өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік жүйенің мәдени мұралары мен құндылықтарын игеруде өзіне тән жолдары мен сатылардан өтеді.

Әлеуметтендіру үрдісі әлеуметтіктен тыс қалған адамды тәрбие арқылы әлеуметтендіріп, сол қоғамға сай өмір сүруге дағдыландырады. Бұл үрдіс жеке бастың жас ерекшелігіне байланысты күрделеніп, өзгеріске ұшырайды.

“Әлеуметтендіру” сөзі “әлеуметтік” сөзімен төркіндес яғни (латынша “socialis”) әлеуметтік, қоғамдық деген ұғымдарды білдіреді. Әлеуметтену - индивиттің нақты қоғамға, әлеуметтік топқа тән құндылықтарды, нормаларды, мінез-құлық үлгілерін игеріп, тұлғаға айналу процесі [1].

Ал ғалым Т.Қалдыбаеваның пайымдауынша “әлеуметтендіру” ұғымы тұлға ұғымымен мәні бір, бірі адамның әлеуметтік даму жолын бейнелесе, екіншісі соның нәтижесі, ал әлеуметтендірудің мәні - адамның адамдық қасиеттерін ашып, оны қоғамдағы әлеуметтік қатынасқа түсуге даярлау, тек әлеуметтік қатынасқа түсіп қана қоюға емес, саналы арақатынасқа, өзінен басқа да адамдар сезімі, мүддесі, сұранысы бар екенімен санаса отырып, адамдық мәніне лайықты қатынас жасау деп тұжырымдайды [2]. Т.Парсонс анықтамасы бойынша әлеуметтендіру дегеніміз – индивиттердің жалпыға бірдей нормаларды бойына сіңіруі арқылы әлеуметтік жүйемен үйлесуі [3]. Н.Смелзердің пікірінше адам алғаш өмірге келгеннен бастап әлеуметтендіру барысында тұлғаны қалыптастыру жүріп жатады. Кең көлемді құндылықтарды, сол арқылы адамдар тіршілігінің бағдарларын меңгереді дейді [2]. Ғалымдардың әлеуметтендіру туралы пікірлерін саралай келіп, әлеуметтендіру немесе әлеуметтік даму бұл өмірге келген барлық адамның қоғамдық өмірге араласып, әрекет етуі үшін, өмір сүруге мүмкіндік беретін әртүрлі білім-біліктер мен өмірлік дағдылар және тәжірибелерді, жалпыға ортақ мінез-құлық нормалары мен ережелерін игеріп, белгілі іскерліктер мен өз ұлтының мәдениетін меңгере отырып қоғам мен мәдениетке кіру үрдісі. Игерген іскерлік-дағдылар мен құндылықтар негізінде әлеуметтік ортамен яғни қоғамдық өмірмен қарым-қатынасқа түсе

отырып өмірдегі өз орнына, роліне ие болып, индивидтің тұлғаға немесе дербес адамға айналу жолы деп тұжырымдауға болады.

Балалар құқы Конвенциясында (1989) балаларды туылғаннан әлеуметтендіру, әртүрлі әлеуметтік ортаға бейімделу мен жаңа қарым-қатынастардың, нормалар мен құндылықтардың пайда болуына жетелейтін нышандардың пайда болуы кезеңі немесе алғашқы сатысы деп қарастырады [4].

Елімізде жүргізілген соңғы статистикалық зерттеу қорытындыларының көрсеткіштері бойынша тұрақты мектепке дейінгі ұйымдардағы балалардың саны (мың адамға шаққанда) қалада 134,1 пайызды, ауылдық жерлерде 13,4 пайызды құраған [5]. Аталған мәліметтер көрсеткендей балалардың балабақшаға қамтылмауы мектепке дейінгі кезеңде міндетті мектепалды даярлық топтары мен сыныптарына барғанға дейін /6 жас/ отбасы алғашы әлеуметтік ортасы болып, әлеуметтендіру үрдісі тек отбасында жүзеге асуда. Осы мәселеге орай мынандай сұрақтар туындайды: отбасындағы тәрбиенің күнгейі мен көлеңкесі қандай, отбасында тәрбиеленген барлық балалар өз дәрежесінде жан-жақты (ақыл-ой, дене) дами ма, оған ата-ананың білімі жете ме?

Ал даярлық сыныптарында балалардың психофизиологиялық және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, психикалық жай-күйлерін қалыптастыру, дамытумен қатар жан-жақты тәрбие беру көзделеді. Бағдарланған мақсат-міндеттерді шешуде мектепке дейінгі ұйымдарда әртүрлі бағыттағы тәрбие бағдарламалары мен педагогикалық бағыттарда жұмыс жүргізілуде. Атап айтсақ “Балбөбек” бағдарламасы, “Сорос - Қазақстан” қорының “Тәй-тәй” бағдарламасы, ТРИЗ педагогикасы, Р.Штайнердің Вольдорфтық педагогикасы және т.б. жалпы дамыту бағыттары мен бағдарламалары. “Балбөбек” бағдарламасында мектепке дейінгі кезеңде жүргізілуге тиісті білім беру мазмұны тарихи-тәжірибелік зерттеу нәтижесінде ұлттық педагогикаға негізделіп құрылған [6]. Бағдарлама мазмұны “Отбасы”, “Балабақша”, “Ойыншықтар”, “Жыл мезгілдері”, “Қазақстан-Республикам менің”, “Жануарлар дүниесі” атты тақырыптар негізінде 2-ден 7 жасқа дейін кешенді тәсілмен іске асырылады. Бағдарламада кешенді тәсіл арқылы әр топқа белгіленген апталық жүктемені азайта отырып, балаларды өз бетінше шығармашылықпен әрекет етуге баулиды. Бірізділік принципін сақтай отырып аптаның бір күні тәрбиенің бір саласына беріліп, қалған тәрбие алғашқысымен сабақтастырыла жүргізіледі. Экономикалық, экологиялық тәрбиенің алғашқы қарапайым негіздерімен қатар, имандылық-инабаттылық тәрбиесі де бір бөлім болып берілген. Бағдаламаның негізгі мақсаты-жан-жақты жетілген тұлғаны қалыптастыру.

“Тәй-тәй” бағдарламасы баланы жан-жақты жетілдіруге, дербестікке талпындыруға, өзіндік дамуына жағдай туғызып, кез-келген жағдайлардан дербес әрекет етіп, ой қорытып, өзін бетінше қадам жасауға үйретуге бағдарланған. Бағдарламада ата-аналармен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, дамытушы орта арқылы, баланы дамыту көзделген. Р.Штайнердің Вольдорфтық педагогикасы баланы ақыл-ой, интеллектуалдық дамытудан бұрын олардың жаны мен тәнінің үйлесімді дамуы, рухани дамуын алға қояды. Баланың 7 жасына дейін есі мен ойлауына күш түсіруге қарсы шығады. Бала айнала қоршаған өмірді

талдап-талқылау жолымен емес өзінің өмірлік тәжірибесі арқылы танып біледі, өмірді танып-білуді баланың рухани және ақыл-ойының әбден толысқан кезінде өз еркімен, өз ықтияры болған кезде іске асыруды тиімді деп тауып, баланың еркін өсуіне айнала қоршаған адамдар мен үлкендер тарапынан жақсы көру мен сүйіспеншіліктің болуын басты шарт етіп алады [7].

ТРИЗ педагогикасы бағытындағы бағдарламада балалардың жас күнінен дүниеге ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, ақыл-ой күші мен интеллектуалдық қажеттіліктерін дамыту бағытында құрылған.

Бұл бағдарламаларды саралаудан шығатын қорытынды бағдарламалардың әр қайсысының өзіндік бағыт-бағдарымен, алға қойған мақсат-міндеттеріне қарамастан барлығын тоғыстыратын негізгі мақсат - баланы тұлға немесе дербес адамға жеткізудің жолдарын, әдіс-тәсілдерін іздеуі мен сол ізденістерін ғылыми негіздеп тәрбие бағдарламалары мен педагогикалық бағыттарды жасауында.

Ғалымдар атап көрсеткендей адамның қалыптасып дамуын айқындаушы тұтас бір кезең болып табылатын мектепке дейінгі шақта балалардың әлеуметтік білімдері жинақталып, қалыптасады. Ал осы кішкентай адамның қалыптасып, дамуы шартты түрде өмір сүріп отырған ортасы мен үлкендерге байланысты екені даусыз. Сол себептен бала мүмкіндіктерін үздіксіз кеңейтіп, қажеттіліктерін қанағаттандыру ең бірінші шарт. Демек мектепке дейінгі баланы әлеуметтендіру – даярлық сыныптарындағы педагогиканың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке ауысу кезеңіндегі балалардың әлеуметтік бейімделуі олардың дамуының маңызды аспектісін білдіреді. Бұл ауысу әлеуметтік ортадағы өзгерістермен, балалардың әлеуметтік жұмысына әсер етуі мүмкін талаптар мен үміттермен бірге жүреді.

Бұл зерттеу осы кезеңдегі балалардың әлеуметтік бейімделу ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Мақсатқа жету үшін кешенді талдау жүргізілді, оған мыналар кіреді:

Бақылау: балабақша мен бастауыш мектептегі балалардың мінез-құлқын жүйелі бақылау.

Сауалнама: балалардың мінез-құлқы мен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін анықтау үшін ата-аналар мен мұғалімдерден сауалнама.

Психологиялық тестілеу: балалардағы әлеуметтік бейімделу деңгейін бағалау үшін психологиялық тесттерді қолдану.

Зерттеу жұмысына әлеуметтік-мәдени факторлардың айырмашылықтарын ескере отырып, даярлық сыныптардан бастауыш мектептерге ауысатын балалар кірді.

Әлеуметтік ортадағы өзгерістер: бастауыш мектепке ауысу балаларда стрессті тудыруы мүмкін әлеуметтік ортаның өзгеруімен бірге жүреді. Осы кезеңде балаларда достарының санының азаюы және өзара әрекеттесу динамикасының өзгеруі байқалады.

Әлеуметтік дағдыларды дамыту: зерттеу сәтті бейімделген балалардың қарым-қатынас, ынтымақтастық және қақтығыстарды шешу сияқты дамыған әлеуметтік дағдылары бар екенін анықтады.

Мұғалімдердің рөлі: бейімделу процесінде мұғалімдер маңызды рөл атқарады. Мұғалімдердің қолдауы мен түсінігі бейімделудің тегіс процесіне ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері

1. Ата-аналардың әлеуметтік бейімделудегі рөлі

Зерттеу нәтижелері ата-аналардың бейімделу процесіне белсенді қатысуы балалардың стресс пен бейімделу қиындықтарын сәтті жеңуіне ықпал ететінін растайды.

2. Білім беру контекстінің мағынасы

Бастауыш мектептегі құрылымдық және қолдау көрсететін білім беру ортасы балалардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететіні анықталды.

3. Топтық динамика

Құрдастардың достығы, топтық қарым-қатынас және мұғалімдердің қолдауы сияқты факторлар әлеуметтік бейімделуге маңызды әсер етеді.

4. Қарым-қатынас дағдыларын дамыту

Дамыған қарым-қатынас дағдылары бар балалар жаңа әлеуметтік ортаға сәтті енеді.

Зерттеу негізінде мектепалды даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке көшу кезінде балалардың әлеуметтік бейімделу процесін оңтайландыру үшін келесі ұсыныстар ұсынылады:

- Ата-аналарға арналған оқыту іс-шараларын өткізу: ата-аналар балалардың әлеуметтік бейімделуін қолдауға белсенді қатысудың маңыздылығы туралы хабардар болуы керек.

- Құрылымдық сынып командаларын құру: мұғалімдер сыныпта достық және қолдау атмосферасын қалыптастыру үшін белсенді жұмыс істеуі керек.

- Коммуникативті дағдылар бойынша бағдарламаларды дамыту: білім беру бағдарламасында қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға назар аудару керек.

Зерттеу мектепалды даярлық сыныптарынан бастауыш мектепке ауысу кезінде балалардың әлеуметтік бейімделуіне назар аударудың маңыздылығын көрсетеді. Әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған бағдарламалар мен әдістерді әзірлеу, сондай-ақ педагогтар тарапынан қолдауды қамтамасыз ету балалардың жаңа әлеуметтік ортаға сәтті бейімделуінің негізгі элементтері болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы — 1-т. «Қазақ энциклопедиясының» Бас ред.- Алматы: Атамұра баспасы, 1998. — 540 б.

2. Мудрик А.В. Социальная педагогика. — М.: Изд. центр «Академия», 2000.-255 с.

3. Қалдыбаева Т. Білім социологиясы. — Алматы: Фолиант, 1997. — 184 б.

4. Қазақстан мектебі. — 2000. — № 7. — 11–12-б.

5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. — Алматы: Эверо, 2004. — 420 с.

6. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.-[ЭР]. Қолжетімділік тәртiбi: adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459

7. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. -М.: Просвещение, 1986. -226 с.

UNIVERSAL EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS THE IMPORTANCE OF VALUES IN RAISING CHILDREN

Researcher Nazerke **BAKYTBEKKYZY ASSYLBEK**

Researcher Nazym **NURLANKYZY MAUILKANOVA**

Municipal state institution

"School-center of additional education № 48"

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

ABSTRACT

The law of the Republic of Kazakhstan "on education" emphasizes: "the main task of the education system is the formation, development and professional improvement of the individual on the basis of national, universal values, achievements of Science and practice", which provides for the formation of each person as an educated and qualified, conscious citizen in accordance with modern requirements. Universal values are the basis of spiritual and moral education and upbringing, personality formation. Therefore, teachers play a decisive role in the education of self-confidence, instilling in a child from an early age the qualities of virtue, kindness, charity, hard work, that is, moral value. The fate of the generation is the fate of the nation, by the way, the future of the nation is in the hands of its educated, talented, educated generation, which has absorbed moral and noble qualities. In the educational process, universal values are of great importance in the upbringing of children.

Keywords: Education, Universal value, Education, Generation, Pedagogy

ОҚУ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Зерттеуші Назерке Бақытбекқызы Асылбек

Зерттеуші Назым Нұрланқызы Мәуілқанова

АННОТАЦИЯ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - жеке тұлғаны ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтардың, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптастыру, дамыту және кәсіби тұрғыдан жетілдіру», - деп атап көрсетілуі әр тұлғаның заман талаптарына сай білімді де білікті, саналы азамат ретінде қалыптасуын көздейді. Жалпыадамзаттық құндылықтар – рухани-адамгершілік білім мен тәрбиенің, тұлғаны қалыптастырудың негізі. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, еңбекқорлық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде педагогтар шешуші рөл атқарады. Ұрпақ тағдыры – ұлт тағдыры демекші, ұлттың болашағы - оның білімді, талантты, адамгершілік асыл қасиеттерді бойына сіңірген тәрбиелі ұрпақтың қолында. Оқу тәрбие үрдісінде жалпыадамзаттық құндылықтардың бала тәрбиесіндегі маңызы өте зор.

Тірек сөздер: тәрбие, жалпыадамзаттық құндылық, білім беру, ұрпақ, педагогика

Адамгершіліктің қайнар бұлағы - халқында, отбасында, олардың өнерлерінде, салт-дәстүр, әдет-ғұрпында. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс - тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді. Көрнекті педагог В. Сухомлинский : «Ата-анамен бірге жалпы күш-жігерді біріктіру арқасында ұстаздар балаларға үлкен адамдық бағыт беруі мүмкін», — дейді. Демек, шәкіртке жан-жақты терең білім беріп, оның жүрегіне адамгершіліктің асыл қасиеттерін үздіксіз сіңіре білсек, ертеңгі азамат жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, айналасымен санасуына ықпал етері сөзсіз. Жақсы өмір сүру материалдық және рухани байлықтың ара қатынасының тепе-теңдігіне байланысты.

Абайдың «ақыл, қайрат, жүректі бірге ұста», - деген сөзінен жақсы өмірдің бейнесін көруге болады. Шынайы байлық адамдардың іс-әрекетінен көрінеді. Халық педагогикасы – сәбидің сезімін ананың әуенімен оятатын бесік жырлары, даналыққа толы мақал-мәтелдер, жұмбақжаңылтпаштар, қиял-ғажайып ертегілері, ойындары, тәрбиелеп өсіру негіздері адамгершілік ниеттерге баулиды.

Рухани-адамгершілік тәрбиесінде алдымен баланы тек жақсылыққа - қайырымдылық, мейірімділік, ізгілікке тәрбиелеп, соны мақсат тұтса, ұстаздың, ата-ананың да болашағы зор болмақ.

Қазақ халқының өзін-өзі ұғынуының адамгершіліктік даму жолы – оның білім алуында. «Адамға тек білім ғана күш береді. Халықтың білім алу, кең жолындағы күресте білім ұлы қару болып табылады. Тек білім ғана қазақ халқын еркіндік жолына, адамгершілік жолына шығара алады, - деп Уәлиханов дұрыс айтқан. Ыбырай Алтынсаринді біз ағартушы–педагог, ғалым, ақын, және балалар жазушы ретінде білеміз. Осы көпқырлы қызметінің барлығында адамгершіліктің мәні туралы, қарым– қатынастардың адамгершілікті жеке адамды тәрбиелеу туралы ой-пікірлері кездеседі деп батыл айтуға болады. Ыбырай Алтынсариннің адамгершілік туралы пікірлерінің маңызды көзі халық ауыз әдебиеті, халықтың өмірі мен тұрмыс– тіршілігін, қайғысы мен қуанышын, патриоттылығын, дәстүрлері мен әдет– ғұрыптарын бейнелейтін халық ауыз әдебиеті болып табылады. Бұған дәлел ретінде «Қазақ хрестоматиясы» оқулығын алуға болады.

Ы.Алтынсарин пікірінше, адамгершіліктің негізіне білім мен тәрбие құрайды. «Баланың ең жақсы адамгершілік қасиеттері тек ұдайы қалыптасады». «Жақсы тәрбиеленген бала сонан кейін де жақсы адам болып қала береді». «Адамгершілікке тәрбиелеудің басты құралы – еңбек пен ата-аналарының үлгісі болып табылады», - дейді Ы.Алтынсарин. Ы.Алтынсарин қай қасиеттерді тәрбиелеуден адамгершілік тәрбиесінің мазмұнын көреді? Бұл - патриоттық адамгершілік, әділдік, шыншылдық, жауапкершілік, қарапайымдылық.

Қазіргі кезде қоғамымыздың ертеңгі болашағы бүгінгі жас ұрпақтың тәрбиесімен тығыз байланысты. Сондықтан мектеп оқушы жастарын тәрбиелеу ісінде, оларды рухани-адамгершілікке бағыттай отырып жетілдіріп дамытуға баса назар аударғанымыз жөн. Бүгінгі жас ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе – мектеп оқушыларын рухани жетілдіру, дамыту. Рухани даму дегеніміз - өзінің өмірдегі орнын, жауапкершілігін түсініп, өзін-өзі

жетілдіріп отыру. Рухани даму жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі өзегі болып табылады. Рухани дамыған тұлғаның көрсеткіштері: үлкенге құрмет, кішіге ізет білдіру, басқаларға жақсылық жасау, қамқорлық көрсету, жақсылық жасауға ұмтылу, өзін-өзі дамыту, жетілдіру. Қазіргі уақытта республикамызда мектеп оқушыларын тәрбиелеу ісінде адамның ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін дамыту, жетілдіруге байланысты істерді жүзеге асыруда. Халықтың діни, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ырым-тыйым, наным-сенім рухани мәдениет және ұлттық дүниетанымдық негізде жас ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін дұрыс жолға қою міндеттерін іске асыру басты назарда болып отыр. Тәрбиелі мінез адам бойында имандылық қасиеттердің бар екендігін көрсетеді. Басқаларға қамқорлық, қадірлеу, сыйлау, құрметтеу, жауапкершілікпен адалдық-мінез сапасының негізгі бітістері. «Адам – бұл дүниеге қонақ, сондықтан ол артына ылғи да жақсы сөзбен жақсы ісін қалдырып отыруы қажет. Ол үшін әр кез жаман қылықтан сақтанып, адалдықпен жүріп-тұруы тиіс», - деген Жүсіп Баласағұни ойлары бізге жақсы мәлім. Ондай болса, келешек өскелең жас ұрпақты рухани адамгершілік тәрбиесі арқылы толыққанды жетілген азамат етіп тәрбиелеу еліміздің, қоғамымыздың басты алға қойған мақсаты. Әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, қонақжайлылық құндылықтары қалыптасқан халқымыз осы асыл да абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білу үшін, әрбір тәрбиеші, ұстаз халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білумен қатар, өзінің бойына адамдық құндылықтарды терең сіңірген, рухани жаны таза адам болуы шарт. Ол рухани-адамгершілік тағылымдарды өркениетті өмірмен байланыстыра отырып, білім берудің барлық кезеңдерінде негізге алғаны жөн. Сонда ғана өзінің міндетін айқын сезіне білетін, мінез-құлқы жетілген саналы адам қалыптасады.

Біз педагогтар бүгінгі күні болашақ тәрбиесімен айналыса отырып, оларды жүрек қайраттылығына, ақылдың сәулелігіне тәрбиелеп үйретуіміз керек. Біздерге бүгінгі таңда болашақ ұрпақ өкілдерін өмірге дайындаусияқты ұлы іс жүктеліп отыр. Бұл іс үлкен жауапкершілікті, ерекше шеберлікті қажет етеді. Себебі, бала өзінің болмысында өте нәзік және иілгіш. Оның иілгіштігін назарға ала отырып өмірге икемдеу, адамгершілік тұлғасы биік адам ету біздердің қолымызда. Болашақта адамның биіктігі, асқақтығы, өзгелерден артықшылығы оның материалдық жағдайымен емес, керісінше рухани байлығымен, даналығымен, білімділігімен, мәдениеттілігімен өлшенеді. Әрине, осындай ізгі қасиеттерді бойына сіңірген болашағы бар елдің тасы өрге домалап, өркениетті мемлекет болатыны сөзсіз. Сондықтанда бүгінгі таңда егемендігі жарасқан жас мемлекетіміздің аяғынан нық тұрып, болашаққа сеніммен қарауы жолында біз, педагогтік қауым көкірегі ашық, саналы, адамгершілік қасиеті биік бүлдіршіндерді тәрбиелеу жолында білім саласындағы жаңашыл бағыттарды, әлемдік озық тәжірибелерді кеңінен пайдаланып, олардың негізінде оқу-тәрбие үрдісін іске асыруымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Ы. Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» Алматы, 2003ж.
2. Ақиқатты таны біл. Алматы, 2004 ж.
3. Абай Құнанбаев нақыл сөздері

The source of morality is in the people, family, their arts, traditions and customs. Every person learns morality from his daily life, from the nature around him. Outstanding teacher V. Sukhomlinsky says: "Teachers can give children a great human direction thanks to joint efforts with parents." Therefore, if we are able to provide the student with comprehensive and in-depth knowledge and continuously instill in his heart the noble qualities of humanity, then tomorrow's citizen will definitely influence the formation of his own attitude and respect for his surroundings. A good life depends on the balance between material and spiritual wealth.

One can see the image of a good life from Abay's words "Keep mind, courage, and heart together". Real wealth is seen in people's actions. Folk pedagogy - lullabies that awaken the baby's feelings with the mother's music, proverbs full of wisdom, riddles, fantasy tales, games, the basics of upbringing instill moral intentions.

In the spiritual and moral education, first of all, if the child is brought up only for goodness - charity, kindness, and goodness, then the future of the teacher and parents will be great.

The way of moral development of the self-understanding of the Kazakh people is in their education. "Only knowledge gives strength to a person. Education is a great weapon in the people's struggle for education. Only education can lead the Kazakh people to the path of freedom and morality, Ualikhanov rightly said. We know Ibray Altynsarin as an educator, scientist, poet, and children's writer. It can be safely said that in all these multifaceted activities, there are ideas about the essence of morality, relationships and the education of a moral individual. An important source of Ibray Altynsarin's opinions about morality is folk literature, folk literature that depicts people's life and lifestyle, sorrows and joys, patriotism, traditions and customs. The textbook "Kazakh Chrestomatiya" can be taken as a proof of this.

According to Y. Altynsarin, the basis of morality is education and upbringing. "The best moral qualities of a child are only formed continuously." "A well-educated child remains a good person." "The main tool for moral education is work and the example of parents," says Y. Altynsarin. Y. Altynsarin sees the content of moral education in the cultivation of which qualities? This is patriotic morality, justice, honesty, responsibility, modesty.

Today, the future of our society is closely related to the education of today's young generation. That's why we should focus on improving and developing schoolchildren, focusing on their spiritual and moral development. The main problem in the education of today's young generation is the spiritual improvement and development of schoolchildren. Spiritual development means understanding one's place and responsibility in life and self-improvement. Spiritual development is the main core of personality formation. Indicators of a spiritually developed person: respect for elders, respect for the younger, doing good to others, showing care, striving to do good, self-development, improvement. At present, in the education of schoolchildren in our republic, activities related to the development and improvement of the inner soul and spiritual

world of a person are carried out. The main focus is on the implementation of the tasks of establishing the spiritual and moral education of the young generation on the basis of the people's religion, customs, traditions, rituals, beliefs, spiritual culture and national worldview. Educated character indicates the presence of moral qualities in a person. Caring for others, esteeming, respect, respect, honesty with responsibility are the main qualities of character quality. "A person is a guest in this world, so he should always leave a good deed with a good word. For that, he should always beware of bad behavior and behave honestly", said Yusup Balasaguni's thoughts are well known to us. If that is the case, the main goal of our country and society is to educate the future young generation to become fully mature citizens through spiritual and moral education. In order to be able to feed these noble and dignified qualities to the minds of the young generation, our people, who have developed the values of decency, faith, kindness, charity, dignity, and hospitality, every educator and teacher should thoroughly study folk pedagogy, traditions and customs established over many centuries. In addition to knowledge, it is necessary to be a person who deeply imbibes human values and has a pure spiritual soul. It should be based on all stages of education, connecting spiritual and moral lessons with civilized life. Only then will a conscientious person with a clear sense of duty and mature behavior be formed.

We, the teachers, are engaged in the education of the future, and we must educate them to be courageous and bright. Today, we are entrusted with the great task of preparing future generations for life. This work requires great responsibility and special skills. This is because the child is very delicate and flexible in his nature. It is in our hands to adapt to life, taking into account his flexibility, to make him a person with a high moral character. In the future, a person's height, superiority, superiority over others will be measured not by his material condition, but by his spiritual wealth, wisdom, education, culture. Undoubtedly, a country with such a good future will be a civilized state. Therefore, today, in order for our young independent state to stand firmly on its feet and look to the future with confidence, we, the teaching community, should make wide use of innovative directions in the field of education, world best practices, and implement the educational process based on them in order to raise open-minded, intelligent, high moral children.

REFERENCES

1. Y. Altynsarin "Kazakh anthology" Almaty, 2003.
2. Know the truth. Almaty, 2004
3. Abay Kunanbayev proverbs

ÇOKDİLLİ EĞİTİMİN GELECEĞİ

Akzhunisova N.B.
Smakova T.

E. A. Boketov'un adını taşıyan Karaganda Üniversitesi

ÖZET

Bu makale Kazakistan'da çokdilli eğitimin sorunlarını incelemektedir. Çok dilli eğitim alanına özel alanlar belirlendi. Yazarlar, kendi diline hakim olarak Kazakça, Rusça ve İngilizce öğrenirken üç dilliliğin aşamalarını anlattılar. Üç dillilik devlet dili temelinde gelişirse bu sorun çözülecektir. Ülkemizin dil politikasında öncelikli olan Kazak dili, dil statüsünü giderek güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok dillilik, iki dillilik, çok dilli eğitim, üç dilli eğitim, iki dilli eğitim, Üç dilli dil, eğitim süreci, dilsel ve dilsel olmayan konular, çok kültürlü kişilik, çok dilli kişilik, linguodidaktik, yabancı dil eğitimi, düzey eğitimi, çok dilli eğitim kavramının verilmesi

THE FUTURE OF MULTIPLE EDUCATION

Akzhunisova N.B.
Smakova T.

ABSTRACT

The article discusses the issues of multilingual education in Kazakhstan. Highlighted specific areas of multilingual educational space. The authors describe the steps trilingual, which, along with the study of Kazakh, Russian, English, required for knowledge of the native language. This problem will be the right decision if trilingual will be developed on the basis of the state language. The Kazakh language is the dominant language of the language policy pursued in our country is gradually strengthening its status.

Keywords: Multilingualism, bilingualism, multilingual education, trilingual education, bilingual education, Trilingual language, educational process, linguistic and non-linguistic issues, multicultural personality, multilingual personality, linguodidactics, foreign language education, level education Giving the concept of multilingual education

Халқымыз ежелден тіл мәселесіне көп мән беріп, «Өнер алды – қызыл тіл» деп, сөз өнерін бар өнердің алдына қойып, жоғары бағалаған. Әдетте тіл жөнінде «тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас жасау құралы» деп, оған жай ғана анықтама берілгенімен, іс жүзінде тіл тек адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы ғана болып қалмастан, қайта одан да маңыздысы, ол белгілі бір ұлттың ұлттық сана-сезімі, халықтың халықтық қасиеті, оның жалпы тарихы, әдет-ғұрпы, мәдениеті қатарлыларды тұтастай өз бойына қамтып жататын күрделі ұғым. Сондықтан тіл мейлі қайсы ұлттың болмасын тарихы мен тағдырының, тәрбиесі мен тағылымының, бүкіл халықтық болмысының баға жетпес асылы, сарқылмас құнды қазынасы, ұлт рухының ұйтқысы болып келген.

Адамның өз ана тілін жетік білуімен қатар өзге бір ұлттың тілін жетік игеріп, сол ұлт азаматтарымен өзара түсінісе алатыны үлкен біліктіліктің белгісі деуге болады. Өмірде өзге бір ұлттың тілін білетін адам сол халықтың ішкі жан-дүниесін түсініп, барлық мәдени

құндылықтарымен танысу орайына ие бола алады. Азаматтарымыздың қазіргі ай сайын алға қадам басып, күн сайын жаңарып, тез қарқынмен дамып бара жатқан өзгерістерге толы өмірге ойдағыдай сәйкесуі үшін қос тілді болып қана қалмай, сонымен қатар көп тілді болуы басты қажеттілікке айналуға. Бұл іс әр азаматтың өзіне де, өзгеге де тиімді. Сондықтан қазіргі қоғамда көп тілді меңгеру кез келген адамды жарқын болашаққа бастайтын жол іспеттес. Кезінде халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген аталы сөзі дәл бүгінгі дамыған дәуірімізге сәйкес айтылғандай[1].

Қазіргі заманның талабы - көптілділік. Адам баласының рухани байлығы, тәрбиесі, білімі бәрі де тіл арқылы жетіледі. Яғни, жақсылық та - тілден, жамандық та - тілден. Әр адамның сөздік қоры бай болуы үшін тілін, ой өрісін жан-жақты дамытуы керек. Сол себепті, болашақ ұрпағымызға үштілділікті қажетті деп ұғындыру ұстаздың ең басты міндеті болып саналады.

Қазіргі уақытта еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта үштілділікті еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару – біздің қазіргі кездегі ең басты міндетіміз. Көптілділік мәселесі-тек Қазақстан үшін ғана емес, әлем алдында тұрған шешімін таппай тұрған мәселелердің бірі. ХХІ ғасырдан бастап Қазақстан білім саласында әлемдік білім кеңістігіндегі секілді тенденциялар байқалуда. Бұл тенденциялар қатарына: біріншіден: қарқынды реформаларды жатқызуға болады, яғни білім саласының барлық деңгейін қамтитын және біліс саласының өзгерісін бақылайтын жүйелік сараптама (анализ); Екіншіден: бұл тенденция қатарына білім саласының әртараптануын (диверсификация) қосу; Үшіншіден: білімді халықаралық деңгейге жеткізу, яғни дамыған мемлекеттердің өзара саяси-экономикалық ықпалдасуының арқасында ұлттық білім беру дәстүрін сақтай отырып, жалпы концепциясын құру. Жоғарғы мектептерде реформалау процесі көптеген жаңашылдықтарға алып келеді. Айта кету керек, Қазақстандағы бірқатар мектептердегі деңгей модернизация тұрғысында Еуропаның көп елдеріндегі сияқты біршама қиындықтарды басынан өткеруде.

Еліміздің қазіргі заман талабына сай ҚР «Білім туралы» заңының 5-бабында «Барлық оқу орындары мемлекеттік жалпы міндетті стандартқа сәйкес мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін білу мен дамытуды, орыс тілі және бір шетел тілін оқып үйренуді қамтамасыз етуге тиіс» деп көрсетілген[2].

Мемлекетіміздің мектеп реформасында қаралған үш тілде оқыту-қазіргі заман қажеттілігі. Осы мақсатта қазақ, орыс, ағылшын тілдері ұлтына арамастан тең дәрежеде оқытылады. Көп тілді меңгерген адам өз өмірін қалайда мағыналы өткізетін айтулы тұлға болып жетілері анық. Бүгінгі таңда елімізде «Көптілділік» мәселесі көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады. Елбасымыз сол үшін де тілдердің үштұғырлылығын міндеттеп отыр. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүгіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бірғана этнос мекендейтін мемлекетте көптілділік сирек болып келеді.

Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12 сессиясында сөйлеген сөзінде: "Қазақстандықтардың жаңа ұрпағы ең кемі үштілді болуы,қазақ,орыс,ағылшын тілдерін еркін меңгеруі тиіс." Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының шетелдермен халықаралық байланыстары күннен -күнге арта түсуде. Сол байланыстарды дамыту үшін шет тілін жетік меңгерген мамандар қажет. Елбасымыз өзінің халыққа арнаған Жолдауындағы білім беру жүйесінде үш тілдің -мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін,ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз. Қазіргі уақытта мұғалімнің жақсы шәкірт тәрбиелеп оқытуына бар жағдай үкімет тарапынан жасалып отыр деп жоғарыда тоқталып өткен болатынмын. Ұстаздың мақсаты-өмірден өз орнын таңдай алатын және өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап,кез келген ортаға тез бейімделе алатын,белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын,көптілді және көпмәдениетті құзіреттілікті игерген полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыру. Мектептерде көптілді білім беру үшін тілді терең меңгерген мұғалімдер даярлау қажет. Қазіргі уақытта мемлекеттік тілдің қызмет аясын кеңейту бізде шешімін таппай келе жатқан мәселелердің бірі. Ең алдымен шәкірттеріміздің патриоттық сезімдерін нығайтуымыз керек.

Кем дегенде үш тілді меңгеру-заман талабына айналып отырған қажеттіліктердің бірі. Қазіргі таңда адам қызметінің барлық салаларында жаһандану үрдісі орын алғандықтан, білім беру саласында қайта қарастырулар болып жатыр. Сол себептен ақпараттық- коммуникативтік құзырлықпен қатар, полимәдениеттілік бүгінгі уақытта білім беру құзырлығының басты бағыттарының бірі ретінде анықталды[3].

Көптілді білім- көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілеттерін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оның негізгі мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой-өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлтаралық қатынас мәдениетін, толлеранттілігін және планетарлық ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Маманға шет тілін меңгеру кез-келген шетелдік ортада өзін еркін ұстап, жаңа ақпараттық ғаламшарға бейімделу мүмкіндігіне ие болады. Әр адамның түрлі әлеуметтік қызметтерінде жеткен жетістіктерінің нәтижелері түрлі болады, сол себептен шетел тілін оқытудың мақсаты тек нақты білім іскерліктерін біліп қана қоймай, сондай тілдік тұлғаны қалыптастыру болып табылады, оған шет тілі «өмір заңдылықтарында» және «нақты жағдаяттарда қарым-қатынас жасай алу үшін» қажет болмақ.

Қазіргі кезде студенттерге ағылшын тілін оқытудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес оқытудың жаңа технологияларын, ақпараттық және компьютерлік жүйелер арқылы ізденіс

жұмыстарын жандандыра түсудің барлық мүмкіндіктері жасалған. Шетел тілін оқытуда лингафондық құрал-жабдықтар, аудио, видео кешені – оқушылардың ауызша және жазбаша аударудағы білім жетілдіру, сөздік қорын қосымша жаңа сөздермен байыту, толықтыру, ой-өрісін дамыту мақсатында қолданылады. Сондай-ақ оқыту процесінде мультимедия бағдарламасының көмегімен, ғаламтордан алынған әлемдік жағдайлар, педагогикалық технологиялардың түрлі әдіс – тәсілдері, коммуникативтік бағыттағы оқыту элементтері кең қолданылады. Тілге байланысты оқу процесінде жүйелі жетілдіру жұмыстары жүргізіліп отырады, атап айтсақ ашық сабақтар, пікір-сайыстар, семинар, конференциялар, практикалық сабақтар, дөңгелек үстелдер, кездесулер, өзара сабаққа қатынасып талдау, оқушылардың зерттеу жұмысымен айналысулары, сонымен қатар студенттердің жеке ізденіс жұмыстарына басшылық ету.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің жылдағы дәстүрлі Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету тиістігіне ерекше мән береді. Сонымен қатар бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударады. Сондықтан қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар көптілділікті меңгеруді жолға қою- бүгінгі таңдағы орта білім жүйесінде педагогикалық үрдістің негізгі бағыттарының бірі. «Үш тұғырлылық» жобасы аясында қазақ, орыс және ағылшын тілдерін үйренуге жағдайлар жасалуда. Бұл жобаның еліміздің әлемнің бәсекеге қабілетті елдерінің қатарына қосылуға үлкен мүмкіндік беретіні сөзсіз. Сонымен бірге, осы ретте халықтың біраз бөлігі еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілі екендігін білу шарт. Осы ретте көптілділік деп жүргенде өз тілімізді соның бірі ретінде қолданып қалмаймыз ба деген ой туындауы әбден мүмкін. Көптілді оқыту- жас ұрпақтың білім кеңестігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемнің ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік. Әр адамның рухани-адамгершілігін арттыру үшін, бүгінгі тез өзгеріп жатқан дүниеде өмір сүріп, еңбек ету үшін жан-жақты болу қажет. Осыған орай, бүгінгі таңда Қазақстанға ақпараттық-технологиялық, ғылыми, медициналық, оқу-әдістемелік т.б. салаларда жаңалықтарды, әлемдік ілгері тәжірибелерден хабары болып, бұл жаңалықтарды өзінің ана тілінде халқының игілігіне пайдалану үшін халықаралық байланыстарды нығайтып, әлем аренасына шығу үшін көп тіл білетін мамандар қажет. Оқу орындарының барлық салаларына жаңа талап, жаңа міндет, жаңа мақсаттар жүктейді. Осыған орай білім беру жүйесінде оқытушыларға қойылатын басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, бәсекеге қабілетті маман тәрбиелеу. Көптілді мемлекеттер арасында әлеуметтік- мәдени қатынастар жасай алатын, түрлі елдердің мәдениеті, әдебиеті, тарихымен танысып, қажетін пайдалана отырып, бөтен мәдениеттің ішіне сіңіп кетпей,өзінің елі мен мәдениетін басқаларға таныта алатын, санатты да саналы тұлғаны қалыптастыру өмір талабы. Бүгінгі Қазақстанға технологиялық ғылыми, медициналық және басқа да салаларда жаңалықтарды өзінің ана тілінде халқының игілігіне

пайдалану үшін халықаралық байланыстарды нығайтып, әлем аренасына шығу үшін көп тіл білетін мамандар даярлау қажеттілігі туындап отыр. Замана ағымына лайықты қазіргі алдымызда тұрған міндет халқымыздың ұлттық дербестігін сақтай отырып, елімізді өркениетті елдер қатарына қосу. Сол өркениетті елдер санатына қосылуына ықпал жасайтын еліміздің ертеңгі болашағы жастарға білім мен тәрбие беретін- мектеп. Болашақ Қазақстанның азаматтары ескінің көзіндей жаңаның ізіндей болып дүниежүзілік мәдениетті танытын, өзінің төл мәдениетін сыйлайтын, басқаға өзін таныта, сыйлата алатын рухани дүниесі бай, білімді, білікті болуы шарт. Әлемдік білім беру іс- тәжірибесінде көптілді және билингвалды білім беру жаңалық емес, атап айтқанда, АҚШ пен көптеген Еуропа елдерінде, әсіресе соңғы жылдарда бұл бағытта жетістікке қол жеткен Бірақ, қазақстандық білім беру жүйесінде көптілді және билингвалды білім берудің халықаралық іс-тәжірибесінде қолданыс тапқан моделдерін енгізу- жаңа педагогикалық проблема, өйткені ол жаңа жағдайларда шығармашылық тұрғыдан іске асырылуы тиіс[4].

Бұл мәселе бүгінде мемлекеттік деңгейде талқыланып, білім реформалары аясында қарастырылып отырғандығы бізді қуантады. Көптілді оқыту- жас ұрпақтың білім кеңестігінде еркін араласуына жол ашатын, әлемнің түрлі ғылыми құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік. Әр адамның рухани-адамгершілігін арттыру үшін, бүгінде тез өзгеріп жатқан дүниеде өмір сүріп, еңбек ету үшін жан-жақты болу қажет. Осыған орай, бүгінгі таңда Қазақстанға ақпараттық-технологиялық, ғылыми, оқу-әдістемелік т.б. салаларда жаңалықтарды, әлемнің ілгері тәжірибелерінен хабары болып, бұл жаңалықтарды өзінің ана тілінде халқының игілігіне пайдалану үшін халықаралық байланыстарды нығайтып, әлем аренасына шығу үшін көп тіл білетін мамандар қажет. Осы бағытта қазіргі уақытта балабақшалар, мектептер, ЖОО-дары өз үлесін қосуда. Бұл орайда біздің Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті де бұл мәселеге өз үлесін қосуда. Университетімізде көптеген мамандықтар бойынша студенттерді үш тілде тереңдетіп оқытатын оқу топтары ашылған. Бүгінде студенттеріміз үш тілде еркін сөйлеп, әр түрлі сайыстарды үш тілде өткізе алатын деңгейге жетті. Сол жас өркеннің болмысын тануға ұмтылысына көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін рухани күш беру- бүгінгі мұғалімнің басты мақсаты. Бұл мақсаттың орындалуы үшін оқыту мазмұнының жаңартылуы, әдіс- тәсілдің озығы өмірге келуі, ол тәсілдер әрбір оқушының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтын болып ұйымдастырылуы қажет.

Үштілділік жөніндегі сөз Елбасымыздың “Тілдердің үштұғырлығы мәдени жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар - қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі - ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі” деген салиқалы үндеуінен бастау алған болатын. Сонымен қатар Нұрсұлтан Әбішұлы: “мектептерге ағылшын тілінен шетелдік оқытушыларды тарту қажет. Кез келген ортанқол мектептің балаларға ең жоғары деңгейде шет тілін оқып үйренуіне жағдай жасайтындай

дәрежеге қол жеткізуіміз міндет”- деп ерекше атап көрсеткен. Үштілділік - нақты тұлға, ұжым, халықтың белгілі бір қоғамда қарым-қатынас үдерісінде қажет болған жағдайда үш түрлі тілді алма-кезек қолдану құбылысы. Біз үштілділікті тәуелсіз еліміз үшін стратегиялық мәні ерекше құбылыс деп бағалаймыз, сондықтан да бұл құбылысты төрттілділік пен бестілділіктен бөліп қараймыз, үштілділіктің кез келген сыңары ретінде кез келген шет тілін алуға болар еді, бірақ біз бұл жерде де қоғамның нақты сұранысы басым түскен қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне ерекше мән берген жөн деп түсінеміз. Бүгінгі таңда мемлекетімізде үштілділік мәселесін нақты іс түрінде жүзеге асыру керек пе? Әрине, керек. Еліміз бен жерімізге ие болатын жастар үш тілді де қатар меңгеруі тиіс. Бірақ бұл үш тілдің тұғыры бірдей деген сөз емес. Қазақстанда бір ғана тұғырлы тіл бар, ол мемлекеттік тіл – қазақ тілі. Тұғыр сөзі дінгек, қазық деген мағынада қолданылады. Бір шаңырақты көтеру үшін үш дінгек керек емес. Бір дінгекпен көтерген шаңырақтың жан-жағынан уықтар қадалып, оның беріктігін қамтамасыз етеді. Біздің алтын дінгегіміз, тұғырымыз – қазақ тілі, ал жан-жағынан өзге тілдер мемлекеттік тілді қолдап уық секілді қадалады. Бірақ кейбіріміз үштілділік үдерісі жөнінде басқаша көзқарас танытып жатамыз. Мұның себебі осы бір сөздің мағынасын түсінбеуден келіп шығады. Бірқатары осы бағытты ұстануға оң көзбен қарап, құптаса, енді бірі өз қарсылықтарын білдіруде. Атап айтсақ, саясаттанушы Т.Әбдуәлидің: «Мемлекет басшысы жаһандану жөнінде мәселе көтергенде де өре түрегелдік. Жаһандану дегеніміз қарапайым сөзбен айтқанда жоғары деңгейге жеткен елдермен қарым-қатынасымызды нығайту. Соның бірі - тілдік коммуникация. Бұл үшін халықаралық қатынас тілі болып жүрген ағылшын тілін үйренуге жастарымызды жатпай-тұрмай баулуымыз керек. Оның қажеттілігін уақыт өткен сайын өткір сезініп келеміз» деген ойын оқытушы Т.Тәңірбергенқызы ары қарай жалғастырады: «Ағылшын тілін үйренгеннен біз мәңгүрттенбейміз. Ағылшын тілі қазақ тілін үйренуге ешқандай кедергі жасамайды. Тек соны түсіне білуіміз керек. Себебі, ағылшын тілі мемлекеттік тілмен бәсекелес емес». Ия, расында да, ағылшын тілі қазақ жерінде өз үстемдігін жүргізе алмайды. Қазақстанда тек қазақ тілі ғана билік құра алады. Ағылшын тілі – қазақ жерінің жаңа әлемге ашар есігі. Үштілділікті үрейлі кейіпте елестететін кейбір ағаларымыз «мұны ең соңғы өлу деп те қорқатындығын» жасырмайды. Біз өзге тілдерден қорықпауымыз керек. Керісінше, сол тілдерді пайдалана отырып өзімізді өзгелерге таныта білуіміз қажет. Мәселен, М.Әуезовтың «Абай жолы» романы ағылшын тіліне аударылмаса Абайдай ғажап ақынымызбен қалай мақтанар едік? Ағылшын тілін үйренгеннен біз мәңгүрттенбейміз. Ағылшын тілі - әлемдік бизнес тілі, мемлекеттік тіл – ұлт тілі. Мемлекеттік тілде сөйлеу - әрбір Қазақстан азаматының борышы. Ағылшын тілі қазақ тілін үйренуге ешқандай кедергі жасамайды. Тек соны түсіне білу керек. Әлемдік ғаламдандырудың өткізгіші, ғаламдандыру тілі болып танылған ағылшын тілін білу - ағылшын тілді елдермен тиімді байланысқа түскен әлемдік деңгейде өз орнын ойып тұрып ала бастаған Қазақстан үшін қажеттілік. Қиындық туғызатыны - аталған үш тілді меңгерген мамандардың кездесе бермейтіні. Ендеше, аталған компоненттерден тұратын, яғни қазақ, ағылшын, орыс тілі қатысқан үштілділік сөйлермендерін дайындау кезек күттірмейтін мәселе. Мәселені

түбегейлі шешу үшін Қазақстанның жоғары оқу орындарында ағылшын, қазақ тілінен маман болып шыққан қазақтілді қазақ және басқа ұлт өкілдерін үштілділікке ыңғайлап қайта дайындаудан өткізіп, оларға үштілділік маманы деген құжат табыс еткен жөн. Соңғы деректерге сүйенсек, Қазақстанда 98 амеркандық пен 81 ағылшын тұрады, амеркандықтардың 78-і ағылшынның, 71-і өз ұлтының тілін меңгерген. Бұл күллі тұрғынның 1 пайызын құрайды. Ұлт деңгейінде алсақ, ағылшын тілін меңгергендердің тең жартысын жергілікті қазақтар құрайды. Басқаша айтқанда, ағылшын тілін меңгерген қазақ саны – 53 743, бұл – ұлт арасындағы үлкен көрсеткіш және күллі қазақтың 0,7 пайызы деген сөз. Әрине, әр көтерілген мәселенің оң және теріс жағы болады, әр тұлғаның өзіндік жеке пікірі болады, бірақ анау айтты, мынау айтты деген негізсіз, дәлелсіз күдіктен арылып, бой көтеріп отырған мәселенің маңыздылығының қаншалықты қажет дәрежеде екенін айқындап, нақты зерттеп алғанмыз жөн сияқты. Егер біз Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазақ тілін дұрыс жұмсай білсек, ол қоғамдағы тілге жүктелетін қажеттілігіміз болса өтеуге жарайтын бай тіл. Мәселе тілдің міндетін дұрыс түсініп, өз міндетімізді атқаруда болып отыр. Ұлттық өркендеп, тіліміз өз еліміздегі және халықаралық дәрежедегі позициясын нығайтқан кезде біздің сөздеріміз де өзге тілдерге енетіндігіне, тіліміздің әлемдік ақпарат кеңістігінен өз орнын иеленетіндігіне күмән келтірмеуге болады. Дәл бүгін де қазақ тілінің әлем тілдерінің ешқасысынан да кем түспейтін, бірнеше ғасырлық даму тарихы бар, ұлттық әдеби тіл деңгейіне дейін дамып жетілген ұлы тіл екендігіне еш күмән жоқ.

«Тілі бірдің-тілегі бір», «Тіл тағдыры-ел тағдыры» екендігін жадымызда ұстай отырып, ел бірлігінің негізі- тіл бірлігіне қол жеткізу жолында қызмет ету парыз. Ендеше жас ұрпақтың қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін, өзге тілдерді оқып білуге деген қызығулары мен ұмтылыстарын арттыру арқылы олардың Отанға деген махаббаттарын оятып, өз тағдырын ел тағдырымен мәңгілікке байланыстыратын ұрпақ болып қалыптасуына қол жеткізу- басты міндетіміз.

Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейге көтерілуіміз керек. Студенттердің жыл бойы халықаралық жобаларға қатысуын қадағалау, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарды нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері. Алматы. 2006ж. № 6. – С.73-77.
2. ҚР заңы. «Қазақстан Республикасының тіл туралы заңы». Ресми басылым. ҚР заңы 06.01.11ж. №378-IV. // <http://kapshagay.gov.kz.news>.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан». Егемен Қазақстан. Астана қ. 2007ж. №55. – С.11-13.
4. Бұзайбақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. Алматы: «Білім», 2009ж. - С.189-190.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хасанулы Б. Основа языкового общения . Алматы. 2006г. №6. – С.73-77.
2. Закон РК «О языках в Республике Казахстан». Официальное издание. Законом РК от 06.01.11 г. № 378-IV. // <http://kapshagay.gov.kz.news>.
3. Послание президента «Новый Казахстан в новом мире». Независимый Казакстан. г. Астана. 2007г. №55. – С.11-13.
4. Бузайбакова К.Ж. Основа инновационной педагогики. Алматы: «Образование», 2009г. - С.189-190.

APPENDIXES

1. KHasanuly B. The basis of linguistic communication. Almaty. 2006y. №6. – P.73-77
2. Law of the Republic of Kazakhstan Concerning languages in the Republic of Kazakhstan. The official publication. Low of the Republic of Kazakhstan from 06.01.11 y. № 378-IV. // <http://kapshagay.gov.kz.news>.
3. Address by the President "New Kazakhstan in the new world." Independent Kazakhstan. Astana. 2007 y. №55. - P.11-13.
4. Buzaibakova K.ZH. Based on innovative pedagogy. Almaty: «Education», 2009y. - P.189-190.

ABAY'IN ESERLERİNDE MANEVİ EĞİTİM

Baymoldina Anar Sabyrova

Saran İnsani ve Teknik Koleji'nde Kazak dili ve edebiyatı öğretmeni

ÖZET

Bu makalede Abay'ın ebedi mirasının her eserine yansıdığı, Abay'ın hâlâ incelenmesi gereken dipsiz, derin bir olgu olduğu değerlendirilmektedir. Büyük bilim adamı, edebiyat araştırmacısı, şair-çevirmen Ahmet Baytursynov: "Abay'ın sözlerinin dünyada kalması Kazaklar için büyük bir hediyedir. Kazak çocukları, yüzlerini doğrultup doğru yolu gösterenlere ve doğru yolu bulanlara çok müteşekkirdir. Abay'ın sözlerinin sıradan bir insan için anlaşılmasının zor olduğu doğrudur. Ancak bu zorluk Abai'nin konuşamamasından kaynaklanan bir kusur değil, öğrencilerin anlayamamasından kaynaklanan bir kusurdur. Abay ne hakkında yazarsa yazsın, kökenini, kökenini, iç sırlarını, vasıflarını kavramadan yazıyor. Abay, halkını çok eleştiren bir şairdir. Bunun nedeni Kazaklardan nefret etmesi değil, ülkesini diğer ülkelerle eşit hale getirmeye odaklanmış olması, birlik, bilim ve çalışma için çabalamasıydı. Abay, doğanın mevsimlerini kendine has bir dille seslendirdi. Çocukların ve gençlerin şıklığa ve güzelliğe bakış açılarının oluşmasında Abai'nin şiirlerinin rolü çok önemlidir. Abai'nin evrensel bir kişilik olduğu ve mirasının ölümsüz olduğu her esere yansıyor. Abai hâlâ üzerinde çalışılması gereken berbat, derin bir olgudur. Keşfettikçe farklı yönleri ortaya çıkaran bir başyapıt.

Anahtar Kelimeler: Abay'ın eserleri, İlim, Sanat, Akıl, Kazak insanı

SPIRITUAL EDUCATION IN ABAY'S WORKS

Baymoldina Anar Sabyrova

Teacher of Kazakh language and literature at Saran Humanitarian and Technical College

ABSTRACT

In this article, it is evaluated that Abay's eternal legacy is reflected in every work of his, and that Abay is a bottomless, deep phenomenon that still needs to be examined. Great scientist, literary researcher, poet-translator Ahmet Baytursynov: "The fact that Abay's words remain in the world is a great gift for the Kazakhs. Kazakh children are very grateful to those who straighten their faces and show the right path and find the right path. The fact that Abay's words are understandable to an ordinary person It is true that it is difficult. However, this difficulty is not a defect arising from Abai's inability to speak, but a defect arising from the students' inability to understand. Whatever Abay writes about, he writes without understanding its origin, origin, inner secrets and qualities. Abay is a poet who is very critical of his people. This is because of the Kazakhs. It was not that he hated, but that he focused on making his country equal with other countries, and that he strived for unity, science and work. Abay sang the seasons of nature in his own unique language. The role of Abai's poems is very important in forming the perspective of children and young people on elegance and beauty. Abai' That he is a universal personality and his legacy is immortal is reflected in every work. Abai is a terrible, deep phenomenon that still needs to be studied. A masterpiece that reveals different aspects as you explore it.

Keywords: Abay's works, Science, Art, Mind, Kazak people.

Ұлы ғалым, әдебиет зерттеушісі, ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсынов: «Абай сөздері дүнияде қалғаны – қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды ылақпай түп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер. ...Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Не нәрсе жайында жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек»- дейді. (1).

Абайдың түп мақсаты – халқын мәдениетті ел қатарына қосу. Оған жетудің жолы-оқу, өнер, білім, еңбек, ақыл деп білді. Бұл -Абай өлеңдерінің, қара сөздерінің түп қазығы.

«Қараңғылықтың қапас түнінде лаулап жанған шамшырақ – Абай бойында қазақ халқының небір асыл қасиеттері, армандары, идеялары ғажап келісіммен ұялағандай. Абай туралы жазу-қазақ халқының ары туралы жазу еді! Салқар көштей ұзақ тарихтағы самаладай жарық жұлдыз туралы жазу болатын. Әуезовтің рухани дүниесінің байлығы, шеккен мың күйлерінің қалыбы оны Абай өмірін шығармаға арқау етуге беттеткен күштердің бірі деп білуіміз ләзім».(3)

Мұхтар Әуезов: «Тегінде, Абай шығармаларының барлық қор, нәрі үлкен үш арнадан құралады. Бұның біріншісі, ең молы- қазақтың халық әдебиетінің мұра-тумалары, екіншісі- шығыс әдебиетінен келген және ең аз сезілетін белгілер. Үшіншісі- Абайды мәдениетті, үлкен аңғарлы зор ақын етіп көрсететін батыс әдебиетінің үлгі өрнектері». (5)

Орыс әдебиетінің қайраткерлері өз шығармалары арқылы тұс-тұсындағы зұлымдық, қараңғылық күштермен алысып өткенін көреді. Пушкин, Белинский, Чернышевский, Некрасов, Салтыковтардың сол замандағы жауыз тәртіпке қарсы алысқан қандай құралдарды қолданғанын көріп, біледі. ... Ақсүйек ұлықтар, төре-чиновниктер, алпауыт қанаушылардың қоғамға залалды озбырлық өктемдігін, надандық, зұлымдығын сол ақын, жазушылардың қалайша сынап, жерлеп сөйлегенін көреді. Сол әдіс өрнектерді Абай барынша кең түрде, мол үлгіде қолдануға кіріседі. Абайды Европа мектебімен, орыс әдебиетінің классик дәуірлерімен жанастырып, қабыстыратын өткел осындай қоғамдық, тарихи өткелдер болды. Мазмұн сарыны, ішкі бағыт нәрі ел тұрмысының, қоғам күйінің өзіндік топырағынан шыққан сарын нәрселер болады. Соны жарыққа шығаратын түр-үлгіні ғана орыс халқының асыл қазынасынан алады. (5)

Абай өз халқын көп сынаған ақын. Бұл оның қазақты жек көргендігінен емес, өз елін басқа елдермен терезесі тең болуға, бірлікке, ғылымға, еңбекке ұмтылдыруға баса назар аударғандығы. **Тоғызыншы қара сөзінде:** «Осы мен өзім- қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уа, әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, я көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем- сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге,

жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? ...» (2) -деуі осыған дәлел.

Абайдың **«Малға достың мұны жоқ»** өлеңі – сол кезеңдегі мал иесі байлардың тойымсыз, ынсапсыздығын, өткір сынайды:

... Мал жияды мақтаныш білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,

Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке,- деумен қатар келесі жолдарда:

...Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек,- деп елінен адамгершілік күтеді.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінде:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын» өлеңінде:

Адасып, алаңдама жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық қамалмай,
Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай,- деген шумақтардан сын түзелмей, мін түзелмейтіндігін көрсетеді.

Төртінші қара сөзінде еңбекті дәріптейді: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді малына сатып алуға таба алмайды. Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды», - дейді.(2)

Егер Абай өз ұлтын бәрінен артық сүймесе, оның болашағына алаңдамаса, соншама күйзеліп, күйінбес еді. Абайдың: «Өзіңе сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап» деп, пенде атаулыға күш-жігер беруі - мына біздерге де қатысты. Абай қазіргі қиындықтан алып шығар жолды бәрімізге нұсқап тұр. Ынтымақ пен бірлік, еңбек пен ақыл, қуат пен күш – міне, бәрімізге қажеті осы! Абайды тани алмаған қазақ дүниені де танып жарытпайды.

Абайдың өзге өлеңдерімен қатар тапқан тағы бір тың тақырыбы – қазақ әніне арналған өлеңдер.

Оның бірі- **«Көңіл құсы құқылжыр»** атты өлеңінде:

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,

Жас балаша көңілді жақсы уатар,- деген шумақтарында немесе:

Өмірдің алды-ыстық, арты-суық,
Алды-ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық...

Әнге арналған екінші **«Құлақтан кіріп, бойды алар»** өлеңі:

Құлақтан кіріп, бойды алар,
Әсем ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй,- деп басталады.
Бұл өлеңдерінде ақын ән мен күйдің құдіретін ерекше бағалап, көрсетеді.

Абайдың жалпы адамзаттық тұлға екендігі, оның мұралары мәңгілік екендігі кез-келген шығармасынан көрініс береді. Абай әлі де зерттеуді қажет ететін тұңғыық, терең құбылыс. Зерттеген сайын әр түрлі қырлары ашылатын жауһар. Барлық адам баласын жақсы көрудің үлгісін «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» өлеңінде тайға таңба басқандай етіп көрсетіп кеткен:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Немесе, **«Өлсем орным қара жер»** өлеңінде өзінің қаншалықты жұмбақ, ғасырлармен үндес екендігін көз алдымызға елестетіп, ұрпақтарына ой тастайды:

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма.

Абай табиғат мезгілдерін өз ерекшелігімен жырлады. Балалар мен жастардың әсемдікке, сұлулыққа деген көзқарастарын қалыптастыруда Абай өлеңдерінің рөлі өте зор. Туған жердің көркем табиғаты, қазақ ауылының көріністері, адамдардың сезімдері «Күз», «Жазғытұрым», «Жаз», «Қыс» т.б. өлеңдерінде шебер сурттелген. Табиғаттың әсем

көрінісін суреттеген Абайдың шешен тілі, теңеулері балалардың сезіміне әсер етіп, одан әрі біле түсуге, оқуға қызығушылықтарын арттырады.

А.Байтұрсынов: «Сөз жазатын адамға әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек, мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады»- дейді.(1) Олай болса, кез келген мәселеде Абайға жүгініп отыратынымыз анық. Абай әлемінің бар құдіретін жете тану арқылы халқымыздың рухани өсіп-өркендеуін, қандай іргелі елдің деңгейге көтерілгендігін, шыққан биігін әлемге паш етеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А. Байтұрсынов «Ақ жол» Алматы-1991 жыл.
2. А.Құнанбаев «Қара сөздер» Алматы. 2007 жыл.
3. Р.Нұрғалиев «Трагедия табиғаты» Алматы. 1968 жыл.
4. Н.Назарбаев «Адамзаттың Абайы». «Абай» журналы.1991жыл.
5. М.Әуезов «Жиырма томдық шығармалар жинағы» Алматы.1985 жыл.

İBRAHİM'İN ÖĞRETİSİ

Rakhmetova Bazar Anasovna

Candidate of Philology

Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Kazakhstan

Serikbayeva Zhannur Kuanyshbaevna

Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Kazakhsta

beibarys@mail.ru

ÖZET

Bu makale İbray çalışmalarının başlıca temel sorunlarını ele almaktadır. Yazarın eserlerinin, halkın zor zamanlarında iyi eğitilmiş ve kültürlü bir neslin yetişmesinde yol gösterici olduğu belirtilmektedir. İbray Altynsarin'in ana odağı Kazak yaşamıdır. Ülkenin durgunluk durumu. Mektuplardan birinin metninde İbray Kyr oğluna vaaz veriyor. Bir öğrenci kardeşine hasta olduğunu haber veriyor. Y. Altynsarin'in öğretme, eğitme ve yazma çalışmaları özel ilgiyi hak ediyor. Sonuçta İbray Altynsarin'in öğretme faaliyeti ve yaratıcılığı birbiriyle bağlantılı şeyler. Sanatsal eserlerin yazımını kendi aydınlanma düşüncesine tabi kılmıştır. İbray Altynsarin'in tarihi temeli, milletin kimliği ve yerli halkının kaderi ile kök salmış ve iç içe geçmiş özel bir olgudur. Kazak bozkırında kalıcı olarak eğitim yönüne yönelen İbray, Rus-Kazak okullarının Kazakların sosyal ve manevi yaşamını etkileyeceğine ve yeni bir kültür başlatacağına inanıyordu.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Öğretim, Aydınlanma, Görev, Metodoloji.

THE DOCTRINE OF ABRAHAM

Rakhmetova Bazar Anasovna

Serikbayeva Zhannur Kuanyshbaevna

ABSTRACT

This article is dealt with the major key problems of İbray studies. It is indicated that the works of the writer has become a guide to the upbringing of a well-educated and cultured generation in difficult times of the people. İbray Altynsarin's main focus is Kazakh life. The state of the country's stagnation. In the text of one of the letters, İbray Kyr preaches to his son. A student informs his brother that he is ill. Y. Altynsarin's teaching, educational and writing work deserves special attention. After all, İbray Altynsarin's teaching activity and creativity are things that are connected to each other. He subordinated the writing of artistic works to his idea of enlightenment. The historical foundation of İbray Altynsarin is a special phenomenon that is rooted and intertwined with the identity of the nation and the fate of its native people. After opening schools for the first time in the Kazakh steppe, İbray permanently moved to the direction of education, he believed that Russian-Kazakh schools would influence the social and spiritual life of Kazakhs and start a new culture.

Keywords: Education, Training, Enlightenment, Mission, Methodology.

Ы.Алтынсариннің ұстаздық, ағартушылық, жазушылық еңбегі ерекше көңіл бөлуді қажет етеді.

Өйткені, Ыбырай Алтынсариннің ұстаздық қызметі мен шығармашылығы бір-бірімен сабақтасып жатқан дүниелер. Ол көркем шығарма жазуды өзінің ағартушылық идеясына бағындырған.

Ыбырай Алтынсариннің тарихи тұғыры – ұлт болмысымен, туған халқының тағдырымен тамырласып, астасып кеткен айрықша бір құбылыс.

Ыбырай қазақ даласында тұңғыш рет мектептер ашқаннан кейін біржола ағартушылық бағытқа көшкен, орыс-қазақ мектептері қазақтың әлеуметтік және рухани өміріне әсерін тигізіп, жаңа мәдениетке бастайды, – деген сенімде болған. Ол әдебиетті қоғамдық құбылыс деп санап, жас ұрпақты тәрбиелеуге құрал ретінде алды. Сондықтан Ыбырайдың ағартушылық қызметінің жемісі, оны балалар әдебиетінің жазушысы етті.

Ыбырайдың 1879 жылы Орынборда шыққан алғашқы "Қазақ хрестоматиясы" оқулығына енген шағын әңгімелер, өлеңдер, халық ауыз әдебиетінен берілген үзінділер, мысал әңгімелер балаларды еңбекке, адамгершілікке, тапқырлыққа, ізденушілікке, мейірімділікке баулу мақсатымен, өмір шындығы негізінде жазылды. Ағартушы-ұстаз кітап жазуда орыс алфавитін енгізу арқылы оқулықтарда орынсыз қолданылып келген татар және араб сөздерінен тазартты. Жазушы әңгімелерінде ауыз әдебиетінің жанрлары – жұмбақтардағы, мақал- мәтелдердегі, айтыстардағы, шешендік сөздердегі көркемдік амал-тәсілдерді прозаға қолдана отырып, оқушылардың ой-дүниесін, өмір танымын дамыту, сөйлеу тілін жетілдіру арқылы биік парасаттылыққа, адамдық жақсы қасиеттерге баулиды.

Ы. Алтынсарин тұсында берілген білімнің сапалылығы өте жоғары болған. Мәселен, үш қана кластық білімі бар оқушы аудармашылық жұмысты да жүргізе алған. Сол сияқты үш ай ішінде балалар алфавитті ғана меңгеріп қоймай, жүргізіп, мәнерлеп оқу деңгейіне жеткен. Мұны сол кездегі Ы.Алтынсариннің оқушылардың үлгерімі жайында Орынбор қаласындағы оқу бөлімі басқармасына берген есептерінен байқауға болады. Ол өзінің Н.И.Ильминскийге жазған хатында «Бұл балалар да менің айызымды қандырып, не бәрі үш айдың ішінде оқи білетін орысша, қазақша жаза білетін болды» дейді.

Ұлтының болашағы ұрпағында тұрғанын бар жан-тәнімен, азаматтық жауапкершілігімен сезінген Ыбырай Алтынсарин бар жақсыны балаға үйретуге мейлінше ықыласты, ынталы болды. Жапан даланы ондаған жылдар бойы жаяу аралағандай күйде оңды-солды ат-көлікпен айналып жүріп, мектеп үйін салған, оқу құралын жазған, оқушының тұрар орнын, ас-суын қамдаған, қысқаша айтқанда балаға қажеттің барлығынан аянып қалмаған жазушы балаларға арнап бастырған шығармаларында балаша шаттанып, балаша ойланып, балаша ынталы күйге түседі.

Ағартушының бала жанын баурап жазған әр сөзінің астарында соншалықты ыстық ықылас, ақтарылған ақ пейіл, аталық ақ ниет тұрды.

Қазақ баласының тұңғыш оқу кітабы «Қазақ хрестоматиясындағы» өз жанынан шыққаны бар, өзгеден аударғаны бар қай шығармасында да ұстаздық тағылым, үлкен жүректің перзентке деген ыстық махаббаты, шапағаты байқалады..

Балалар өмірінен алынған қысқа-қысқа әңгіме-ертегілердің әрқайсысында бала үшін беймәлім, жұмбақ, ұланғайыр, өлшеусіз үлкен өмірдің әр сәтінің, әр құбылысының мәні, мың-сан қырынан қамтылып, жарқ-жұрқ ойнаған найзағай отындай санаға сәуле жүгіртеді.

Ыбырайдың балаларға арнаған шағын өсиет-өнеге, ғибрат әңгіме-ертегілеріндегі үзілмеген бір желі – бұл дүниені Алланың жаратқандығы, барша жаратылыс иесіне айрықша қамқорлық, махаббат төгіп, әрі қалпына қарай жауапкершілік, қилы міндет жүктегендігі. Ыбырай бұғанасы қатып, буыны бекімеген адамзаттың жас өкілін жаратушы Иенің ықыласына шомылып туған айрықша ғұмырының мәнін ұғынып өссін деп барын салады.

«Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесінде әкесі он жасар ұлына өрмек тоқып жүрген өрмекшіні, бір түйір нан тістеп жүгіріп кетіп бара жатқан құмырсқаны, көкте шырылдап балапан қамымен жүрген қарлығашты нұсқап тұрып, жаратылыстың ұлы заңдары, жаратушының міндет-талабы тұрғысынан ой тастайды.

«Сонда атасы айтты:

- Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған ғибрат: өрмекші, маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң өзіне азық етуге. Құмырсқа

бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның талшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан, үйіне жүгіріп қайтып барады.

Қарлығаш балапандары ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ.

Сені де Құдайтағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек,-деді» [1,26].

«Сәтемір хан» әңгімесінде де еңбектің пайдасы, білімнің, кәсіптің игілігі, жан иесі әрекет үстінде өмір сүру қажеттілігі тайға таңба басқандай, анық, бос уағыз, тәптіштеуден аулақ жып-жинақы баяндаумен Сәтемір ханның өмір сабағы тұрғысында берілген.

Ыбырай Алтынсариннің балаға арнап бастырған әр шығармасының астарында еңбек, талап, қанағат, ынсап, сабыр, төзім, адалдық, аңғарымпаздық, аяу сезімі, жанашырлық, жанкештілік, ұқсатымдылық, парасат, сақтық, жомарттық, мақтаншақтық, даңғазалық, қулық, айлакерлік, көпсөзділік, жалқаулық, т.б. адамға тән жағымды, теріс әдет-қылықтар туралы көз жеткізе, жүректі иландыра айтылған тіршілік мысалдары жатады.

Ыбырай Алтынсарин өзі өмір сүріп отырған дәуірдегі қазақ баласының тұрмыс күйіне, рухани дамуына аса қатты алаңдаушылықта болды. Ресейдің отаршыл саясаты сан ғасыр өзіндік ғұмыр салтымен тарих көшінде келе жатқан, еңсесін бастырмаған, еркіндігінен айрылмаған қазақ халқының көшпелі өмір дағдысына толып жатқан оң-теріс ықпалын тигізді.

Ыбырай заманында қазақ тарихының тағы бір сүреңсіз парақтары қатталып жатты. Ата менен бабадан қалған бас мұра – қазақ жері мемлекет меншігіне өтті. Қоныс тарылды. Халық жаз жайлау, қыс қыстауында жанына жайлы тұрмыс кешуден қалды. Қазақ даласын ірі-ірі қарсылықтар, қайшылықтар жайлады. Жергілікті әкімшілік билік, патша өкіметі тарапынан ұстанған саясат, діни миссионерлік ағым, т.б. толып жатқан қоғамдық-

әлеуметтік ауыртпалықтар қыспағында қалып отырған халқының келешек тағдыры үшін жаны шырылдаған Ыбырайдың сол уақыттарда жасаған әрбір әрекетінің аса зор тарихи мәні бар.

Ағартушы Ыбырай Алтынсарин ұрпақ үшін тұтатқан білім шырағы адамзат өркениеті атты ұлы ұғымды тұтас алғандай жарық төкті, жан-жағын тұтас қамтыды.

Ыбырай Алтынсарин оқудағы балалардың үйіне жазған хаттарының үлгісін келтірген. Осы хаттарда жеке адамның сағыныш күйі, оқу жайы ғана емес – тұтас бір дәуірдегі ұлт тағдыры берілген.

Бір хатта оқудағы бала ата, әжесіне жіберген қаржысы үшін жан ризашылығын білдіре отырып, ата-ана қамқорлығының келешек өтеуі бар екендігін, өзінің жанын салып білім үйреніп жатқанын хабарлайды. Ыбырай бұл арқылы оқу іздеп жыраққа кеткен әрбір қазақ баласына міндет жүктеп отыр.

«Өткен поштадан жіберген сәлем хатыңызды, азын-аулақ ақшасымен, жолығып алдым. Алла разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен құдайтағаладан тілеймін сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай еді деп» [1,46].

Осы хатта Ыбырай баланың дүниеге көзі ашылып, кісі болып қалғанын да шағын бір мысал арқылы жеткізеді. Ыбырай атасы баланың адам болып қалғанын, ұлтының мұңын мұңдар, жоғын табар жоқшысы боларын меңзейді.

«Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан шықты деп. Аман жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз айтады: қорасанды егіп шығарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса қатерсіз, жеңіл шығады деп. Осы сөзді реті келсе ескеріп, жақын жердегі лекарьлерге кішкентай інілерімді апарып, шешек ектірген қалай болар екен?

Қош, дауаларыңыздан үміткен балаңыз Н.» [1,47].

Ендігі бір хатты жазып отырған баланы Ыбырай атасы кісіге, кішіге қамқор етіп көрсетеді.

«Осы хатты тапсырушыдан Қадишаға екі қадақтай конфет жібердім, сен алып, өзіне тапсыра көр. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен өтін, маған берген ақшасын босқа шығарды деп ұрыспасын. Қадиша кішкене бала ғой, ағам жіберіпті деп қуанып қалсын дедім» [1,47].

Келесі хатта қазақ баласының елге деген, ұлттық құндылықтарға деген сағыныш, құрметі көрінеді..

«Мінекей, достым Мұратбай, мен екінші класқа шығып, енді бір-екі жұмадан соң елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем керек. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл, көкорай шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі желкілдеген көк шөп, ішінде жыңғылдаған малдың жүргендері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрдастарыма сәлем; ағама айт менің күрең дөненімді кісіге мінгізбей семіз сақтасын, барған соң өзім жаратып жайлармын. Достың Н» [1,47].

Ыбырай Алтынсариннің аса бір алаң болған шаруасы – қазақ тұрмысы. Елдің отырықшылыққа ойысу жағдайы. Осы мақсаттағы айтпағын да бір хат мәтінінде Ыбырай қыр баласының өзінің аузына салып уағыздайды.

Оқудағы бала өзінің ағасына науқастанып қалу жайын ұғындырады.

«Ауырғаным себебі, қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептешімнің үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үй жоқ екен, киіз үйде патшалық жеңіл киіммен жатып тұрып жүргенде бойымды суық ұстады, сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым. Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін.

Ай, аға, әкеме айтып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қысты күні сонша жаман ғой. Суық киіз үйде қыстың күні бүрісіп, алдың отқа жылынса, артың тоңып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: «қазақтың дертінің көбісі – не бойын суыққа алдырғаннан, не тазалық жоқтықтан пайда болады дейді, қотыр, бөрткен, таза болмағаннан, сүзек, шаншу, жөтел бәрі де суықтан дейді» [1,48].

Ыбырай Алтынсарин - қазақ халқының бойында көп қасиет барын қайта-қайта айтудан жалықпаған, нені айтса да адамшылыққа баулыған, өмір сүру әдебін үйреткен сирек дарын, ұлт бақытына туған тарихи тұлға.

Мұхтар Әуезов айтқандай, екі оттың ортасында отырып ұлттық мүдде үшін жанкештіліктің үлгісі болған Ыбырай Алтынсариннің тарихи еңбегі өлшеусіз. Ресей империясының озбыр отаршылдық пиғылын сезіне отырып, сезбегендей әрекеттерге барып, ел мүддесі үшін қазақ ортасының қырғиқабақ қылықтарын да жүрекке түйіп ғұмыр кешкен, кім-кімнен де озық ойлар айтып, қайырымды істер атқарған Ыбырай Алтынсарин тағылымының бір парасы – балаларға арнап жазған шығармаларындағы бала жанын ынталы жүрекпен баурай отырып ұлт мұратына қарай баулу.

Ыбырай Алтынсарин небәрі 48 жас өмір сүрді. Сол ғибратты ғұмырдың сәулесі сандаған жылдар бойы ұрпақ санасында жаңғырып отыр, алдағы дәуірлерде де Ыбырай жаққан білім шырағының нұры жарқырай береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988.
2. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия).-Алматы: Білім, 2003.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19 т. – Алматы: Жазушы, 1985.

KARKARALI BÖLGESİNDEKİ YER VE SU ADLARI

Muftalova Akku Kusayimovna

Abay Kunanbayev'in adını taşıyan Saran İnsani ve Teknik Koleji'nde Kazak dili ve edebiyatı öğretmeni

ÖZET

Bu makalede Karkaralı bölgesinde yer alan yer-su adlarının kökenlerinin tarihçesi, yapılan araştırmalardan yola çıkılarak özetlenmektedir. Makaleyi yazarken tarihi araştırmalar eserlerle ve halkın ağzından çıkan tarihi bilgilerle desteklenir. "Karkaralı ismi nasıl ortaya çıktı?" Madi dedemizin dediği gibi "Adın Karkaralı olacak" genel olarak "Karkara" farklı anlamlarda kullanılıyor. 1. Kuş adı. 2. Kızın başlığı. 3. Yüksek dağ, büyük dağ, dev dağ. Moğollar yüksek dağa "Harhiraa" adını verdiler. Karkara - Arapça "tuz", Türkçe konuşan halklarda düz arazi kavramını verirken, Kazakça isminde "Karkara" özellikle dağların arasında yüksek olan kümeleri ifade eder. Aşağıdaki konseptte göre "Karkara" adında bir başlık da var. Ayrıca "Karkara", arabanın bulunmadığı durumlarda deve ile hareket etmek anlamına gelir. Şimdi doğrudan "Karkaralı" isminin kökeninden bahsedelim, "İki komşu köyün zenginleri, çocuklarını doğmadan önce bir araya getirirler. Bir zamanlar köyler arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve adı geçen kız ve oğlan birbirinden ayrılıp götürülmüş. Kız çok güzel olacak ve oğlan büyüyecek gerçek bir kahraman olacak. Yıllar sonra tanışan iki aşık, birbirleri olmadan hayatın anlamsız olduğunu anlayarak köylerinden kaçarlar.

Anahtar Kelimeler: Bölge, Türk, Dzungar saldırısı, Efsane.

NAMES OF PLACES AND WATERS IN KARKARALI REGION

uftalova Akku Kusayimovna

ABSTRACT

In this article, the history of the origins of place-water names in the Karkaralı region is summarized based on the research conducted. While writing the article, historical research is supported by works and historical information from the public. "How did the name Karkaralı come about?" As our grandfather Madi said, "Your name will be Karkaralı." In general, "Karkara" is used in different meanings. 1. Bird name. 2. The girl's headdress. 3. High mountain, big mountain, giant mountain. The Mongols called the high mountain "Harhiraa". Karkara - Arabic "salt" gives the concept of flat land in Turkish-speaking peoples, while "Karkara" in the Kazakh name refers to high clusters especially among mountains. There is also a title called "Karkara" based on the following concept. Also, "Karkara" means moving by camel when a car is not available. Now let's talk directly about the origin of the name "Karkaraly", "The rich people of two villages of Karkaraly unite their children before they are born, once there was a disagreement between the villages and the girl and the boy in question. divorced. The girl is very beautiful, the guy grows up to be a real hero. Realizing that life without each other is meaningless, two lovers who met years later run away from their village.

Keywords: Region, Turk, Dzungar attack, Legend.

Қарқаралы атауы қалай пайда болды?»,- деген сауал қай адамды болмасын толғандырады сөзсіз. Мәди атамның «Атыңнан айналайын Қарқаралы» деп айтқанындай, жалпы «Қарқара» әр түрлі мағынада қолданылады. 1. Құс аты. 2. Қыздың бас киімі. 3. Биік тау, ұлы тау, алып тау. Монғолдар биік тауды «Хархираа» деп атаған. Қарқара – арабша «тұз» түркі тілдес халықтарда тегіс жер деген ұғымды берсе, қазақ атауында «Қарқара» таулар ішінде өзгелерінен айрықша биік тұрған шоғырларға меңзеп айтылады. Келесі ұғым бойынша, «Қарқара» деген бас киім де бар. Сондай – ақ, «Қарқара» арбаның жоқ кезінде түйемен көшуді білдіреді. Ал енді сөздің этимологиясына жүгінсек, көне түркі тілінде қолдың жоғары бөлігі «қар» деп аталса, қолды құран тілінде де «қар» деп атайды. Ал енді тікелей «Қарқаралы» атауының шығу тарихына тоқталсақ, «көрші тұрған екі ауыл байлары өздерінің балаларын тумай жатып атастырып қояды. Бірде ауылдар арасында келіспеушіліктер туып, атастырылған қыз бен жігітті айырып алып кетеді. Қыз өте сұлу болады, ал жігіт нағыз батыр болып өседі. Арада жылдар өтіп екеуі кездеседі, екі ғашық бір – бірінсіз өмірдің қисыны болмайтынын түсініп, ауылдарынан қашып кетеді. Мұны сезген қыз әкесі қуғыншы жіберіп, жігіттің өліміне себепші болады. Сонда мұндай сұмдықты көрген қыз шыдай алмай өз - өзіне қол жұмсайды. Сүйгенінің кеудесіне құлағанда, қыздың ауыр бас киімі Қарқара жерге құлапты. Осыдан «Қарқаралы» атауы шығыпты – мыс».

Осы Қарқаралы тауы жөніндегі екінші бір аңызға тоқталсақ, «Ертеде Алла Тағала солтүстіктен мұз басып келеді деген хабарды естіп, суықтан қорғауға бел буады. Ол қапшығына жан – жағындағы барлық тастарды жинап алып, ұзақ жолға аттанады. Жолда көптеген адамдарды кездестіреді. Олар Алла Тағаладан тау және су берулерін өтінеді. Бірақ Алла Тағала ешкімге назар аудармайды. Сөйтіп келе жатқанда алдынан Асан қайғы шығады. Асан қайғы:

- Құдіретті Алла, жапан далада тұратын қазақтарға көмектесе гөр! Оларға жел тоқтататын тау бер, - деп сұрапты. Сонда Алла Тағала:

- Солтүстік жақтан мұз тау басталып келеді. Мен сол мұздыққа кедергі жасайтын таулар әкеліп барамын, - дейді.

- Сен өзің осы дүниедегіні басқарып отырсың, егер мұздықты тоқтата алмасаң, сенің құдіретің қайда? – дейді Асан қайғы.

Бұған Алла қатты ашуланып, Асан қайғы сөзіне жауап та қатпай, жүріп кетеді.

Сонда Асан қайғы жасырынып келіп, Тағаланың қабын тесіп қалады, қаптан шашылып қалған тастар үлкен – үлкен тауларға айналады. Міне, осыдан кейін Қарқаралы, Көкшетау, Баянауыл таулары пайда болған дейді – мыс».

Қарқаралы тауы жайында жазылған тағы бір аңыз – дерекке сүйенсек, онда былай делінген: «1727 жылы жоңғарлар шабуылы кезінде жаудың бір түмен сарбазы қазіргі қаланың батыс жағында қорған салып, бекінеді. Олардың мақсаты - өздерінің Ертіс бойындағы қолы әлсірей ме, соған қолғабысқа аттану болса керек. Бұл кезде қазақтар

орталық, терістік жақтан жоңғарлар қолын әлсірете ме, соған қолғабысқа аттану болса керек. Бұл кезде қазақ сарбаздары орталық, терістік жақтан жоңғарлар қолын әлсірете бастаған және 1739 – 1740 жылдары Абылай қалмақтың ханы Қалдан Цереннің қолына түсіп, кейіннен достасып, соғыспау туралы келісімге келген. Осы кезді пайдаланып Шаншар абыздың екінші әйелі Нұрбикеден туған Тілеуке, Бертис хан қол жинап, түстік Сыр бойынан келіп Қарқаралыға бекініп жатқан жоңғарларды жойып, елді осы жаққа орналастыруды қолға алып, бекіністі тазартудың қамына кіріскен. Жер жағдайын жетік білмегендіктен, жоңғарлар алдымыздан қауіп жоқ деп ойлаған. Жағдай ойлағаннан басқаша болып шықты. Бертис қолы Қарқаралының батыс жағындағы Шоқпартас маңындағы орманға орналасып, жауды сезіктендірмей желке жағынан шабуыл жасау үшін тауға барлау жұмысын жүргізіп, Шоқпартастан Суықбұлаққа қарай асатын шұбырынды жол тапқан. Осының нәтижесінде жаудың желке жағынан шабуылдауға толық мүмкіндік туған. Күтпеген жерден қалың қолдың үрейі ұшып, берекесі кеткен жоңғарлар қолы қаша жөнелген. Жоңғар қолын қатты шығынға ұшыратып, түстікке қарай қуып жіберген. Сөйтіп, Қаракесек руын осы маңға, Балқантауға дейін орналастыруды жоспарлап, ол оңтүстікке елге қарай қайтып, елді көшіруді ұйымдастырған. Бұл кезде Қарқаралы деген тау жоқ. Бұл жерге жоңғарлардан тазартылған соң, Қоңырат деген тайпа келеді. Бұл тайпа сан жағынан көп, Арғынмен туыс ел. Олар таудың күншығыс жағында ауыл – ауыл болып отырған. Сол жылдары қар өте қалың түскен, тауда арқар, елік те өріп жүрген. Садақпен аң аулауға барайын десе, бар алмайды. Тау басы мен биік жондар қара болып жатқанмен, тау етегі өте қалың оспақ көбік қар болған. Тауға шықпақ болғанда, аттары қарға көміліп, жаяу шығайын десе, өздері де қарға көміліп, бойламаған.

Көктем өте кеш шыққан, жаз шыға ол кезде аң ауланбайды. Дала тағысы киелі болады, төлі жетім қалса, қырсыз болады деген ұғым қалыптасқан. Сөйтіп, бұл тауда «Басы қара, етегі қарлы - Қарқаралы» деген атау пайда болған. Арғындар ішіндегі Қарақожа әулетінен тараған Қаракесек руы келе бастағанда, алдымен «Қара – қарлы» тауына Өлтөбет руы келіп қоныстанған. Ал қоңыраттықтар болса Есіл бойына көшіп кеткен».

Тау-төбе аңыздары

Біздің Қарқаралы тауының ең биігі – **Жиренсақал әулие тауы**. Биіктігі – 1338 м, ені 20-25 км. Ел ауызындағы аңызға сүйенсек, Жиренсақал әулие тауы деп аталу себебі, баяғы өткен заманда Қарқаралы орманында елсіз кезде оңтүстік жақтан келген Жиренсақал және Шәймерден деген кезбе әулиелер болған екен. Олар жазда осында келіп, орман ішін аралаған. Қазір «Комсомол шыңы» деп аталатын биік тау бұрын «Жиренсақал» деп аталатын. Бұл кісілер садақты мерген болған. Ол кезде орман ішінде аңның неше түрі болған. Тамақтанарда арқардың не марқасын, не тоқтысын немесе киік, қарақұйрықтың марқа төледерін атып алатын. Аңды сойған соң, қарнына толтырып тау пиязы, шалғын жуа мен тұзды қоса салып, жайдақ жақпар тастардың қазан сияқты шұңқыр жерін тауып, үстіне от жағып пісіргенде, қазанға пісіргендегіден анағұрлым дәмді болады екен. Тойғанынша тамақтанып, қалған етін қыш құмырасына салып, бірнеше күн азықтанатын болса керек.

Сол тауда әулиенің үңгірі бар екен, соған бала көтермеген әйелдер түнеп шықса, жүкті болады деген аңыз бар.

Жи́ренсақал әулие шыңы. Бұл шың мұхит деңгейінен 1403 метр биіктікте орналасқан. 1949 жылдан бері қарай комсомол жастары сол шыңға шығып белгі қойғандықтан, Комсомол шыңы деп аталған.

Көнекөз қариялардың айтуы бойынша, бұл шыңды Жи́ренсақал әулие шыңы деп атаған. Бұның дәлелі есебінде таңға жақын күн шығып келе жатқан кезде шыңға қарасаңыз күнмен шағылысып, шың қала жақтан қарағанда Жи́ренсақалға ұқсайды. Бұны көру үшін ашық күні қала жақтағы биік жерден байқауға болады. Ал қариялардың айтуы бойынша, сол шыңның бауырында Жи́ренсақал әулие болған деп жорамал жасайды. Күн шығарда шыңның Жи́ренсақалға ұқсап көрінуі Жи́ренсақал деп аталуына себеп болған.

Бұл шыңды үш жағынан қарасаңыз үш түрлі болып көрінеді. Бір жағынан қарасаңыз – үш тас болып көрінеді, екінші жағынан - өркешке ұқсап көрінеді, үшінші жағынан – Жи́ренсақал болып көрінеді.

Осы Қарқаралы тауында **«Қайсар шыңы», «Кеңесары асуы», «Шағырай тауы»** бар. Қайсар шыңы «Шахтер» демалыс үйінің желкесінде тіп – тік біткен найза тәрізді болып тұр. Аңызға қарағанда, осы шыңның басынан бүркіттің балапанын алуға шыққан Алтайдың досы Қайсар құлап, мерт болыпты. Қазір осы биікті «Қайсар шыңы» деп атайды.

Кеңесары асуы. Қарқаралының Комиссаровка жағында Мәтен кезеңі деген асу бар. Шаңкөз жақта Сұлтан асуы тағы бар. Осындай атаулар тарихта белгілі Кеңесары, Наурызбай қозғалысының кейбір сәттерін еске түсіреді. Тарихтан белгілі Қарқаралыдағы Жамантай сұлтан Кеңесарыға қарсы болады. Сонда Жамантайды шаппақ болып, қол жинап келген Кеңесарының әскері осы асуларды басып өтіпті деген аңыз бар. Содан асу Кеңесары асуы деп аталған.

Шағырай тауы. Ауылдың оңтүстігін ала жатқан таулар. Тікенекті ауылынан 12-15 шақырым жерде, яғни оңтүстікке қарай «Шағырай тауы» бар. «Ертеде осы Тікенекті бойын мекендеген Шоңайбай деген байдың жылқысын Найман Шағырай ұры барымталап, айдап кетеді. Сонда Шоңайбайдың баласы Рақымжан соңынан қуып барып, Шағыраймен бетпе – бет кездеседі. Ақыры соққыдан Шағырай өліп, оның сүйегін таудың етегіне көмусіз тастап кетеді. Сөйтіп, сол тау «Шағырай тауы» деп аталып кеткен». Сонымен қатар, осы Қарқаралы тауындағы және Қарқаралы ауданындағы таулы аймақтар, өзен – көлдер, үңгір – тастар, зираттар, ауылды, қыстақты жерлер жайлы айтып өтсек, Ащыөзек өзені – Түндік өзенінің оң саласы, Қарқаралы және Егіндібұлақ ауданының жерімен ағып өтеді. Қайнар ауылының батысында 30 км жердегі Үлкен Сырымбет тауының оңтүстік – батыс беткейіндегі бұлақтан басталады. Ұзындығы 80 км. Өзен бастапқыда Тоқтысу, орта тұсы Шабазшиөзек, аяқ кезі Ащыөзек деп аталады. Негізінен қар суымен толысады. Таулы – тасты жерді жарып өтеді.

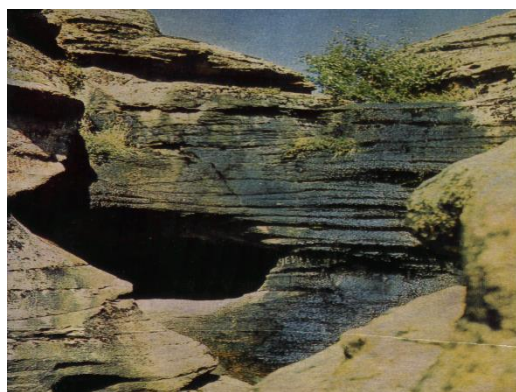
Осы Қарқаралы жерінде **Бақты тауы** орналасқан. Бұл таудың аталуының төркіні екі негізден тұрады. Бірінші дерек – ұлы бабаларымыздың бірегейі Асан қайғы «Жер ұйық» іздеп, жер дүниені шарлаған. Жақсы – жаманын барлап жүріп біздің Түндік өзеніне жеткен екен. Бір түнеп, аттаныпты. Желмаясына мініп тұрып «Пай – пай! Ащылы – тұщылы ой Түндік, маңырап жатқан қой Түндік, Шопан атаға құтты қоныс екен ғой!», - депті.

Түстік жердегі өлкесі қайың тал, тау – тасы, қарағай – шыршалы, сай – саласы қалың шалғын айнала етегі шымырлап ағып жатқан сансыз бұлағы бар тауды көргенде: «Жерім – ақ екен! Алланың жарылқауы – ай! Алақандай тау болса да айналасындағы елге құт – береке, ырыс пен бақ екен ғой!»-депті. Сонан «Бақты» деп атанып кетеді.

«Боқты» - «Боғды» деген моңғол сөзінен шыққан деген дерек бар. Яғни, моңғолдардың жоғарғы билеушілерін «боғды» деп атаған. Боқты (Бақты) - Қарқаралы ауданының солтүстігіндегі тау алқабы. Солтүстіктен оңтүстікке қарай 30 км созылып жатыр, ені 15 -17 км. Сарыбұлақ және Абыз өзендерінің аңғары Боқтыны екіге бөліп тұрады.

Ең биік жері Ақтау тауы, 1176 м. Орта, жоғарғы тас-көмір гранитоидтерінен түзілген. Таудың қызыл қоңыр топырағында жусан, бетеге, қараған, тобылғы өседі, беткейлерінде қарағайлы сирек ормандар, арша қопалары кездеседі, аңғарларда қайың, терек, тал өскен кішігірім ормандар, шөбі шүйгін шалғындар бар. Шығыс жақ беткейінен Түндік өзені, батыста – Сарыбұлақ және жазда тартылып қалатын бірқатар басқа өзендер басталады. Бұрынғы заманда осы Боқты тауын Боғды деген хан мекендеген деген тағы бір дерек бар. Сол себепті де бұрын «Боғды», кейіннен «Боқты», ал қазір жергілікті халық «Бақты» деп атайды.

Бақты ауылының маңында **Әулие** дейтін жер бар.

Бірі – Молдаған қыстағының жоғары жағында орналасқан. Ішінде жүз кісі сиярлықтай кең үңгір, алдында тас арасынан бастау алатын бұлақ бар. Мұнда әр түрлі аурумен ауырғандар, баласы жоқтар келіп түнеп тәуәп етеді екен.

Екінші бір әулие қуыс Абыз ауылынан 3-4 шақырым қашықтықта орналасқан. Онда кең үңгір ішінде тас төсек, тас орындық, тас үстел бар. Ал сол төсек тастың жоғары жағынан су тамшылап тұрады. Біздің бала кезімізде үлкендер «тас төсекте әулие жатыр, ал су сол

әулиеге нәр беріп тұр», - деп түсіндіретін. Тағы бір ерекшелігі ішінде, күн түспейтін тұсында бір ағаш өсіп тұр. Ол үнгірге де кезінде адамдар ауырғанда, балалары, жарлары соғыстан қайтпай қалғандар тәуәп етуге барады екен. Егер соның ішінде тас орындыққа отырып, тапжылмай тілек тілесе, Қарасақал әулие аян беріп, тілегін қабыл алса, алдынан ақ тышқан немесе ақ құс шығады екен.

Сонымен қатар, осы Абыздың маңайында **Қазанбас қыстауы** және **Қашқантас тауы** бар. «Қазанбас» қыстауына байланысты аңызға тоқталып өтсем, «Жошы өте ақылды, парасатты адам болса керек. Маңайында әр елден қашып - пысып келген адамдарға пана болып, жер беріп, алдына мал салып, өзінің адамы етіп отырған екен. Кіші жүздің төртауыл руынан шыққан

Қазанбас бала кезінде Жошының қозысын бағып жүріп ұйықтап қалады. Осы жалқау баланы жақтырмаған ел Жошекең осы құлын неге құтыра береді десе, оны естіген Жошы: «Олай деменіздер, құл емес, ұл деп айтыңыздар», - деп отырады екен. Содан басы қазандай баланы Қазанбас атап кетеді. Кейін осы Қазанбастың баласы Ыбырай Кеңес үкіметі орнағанда белсенді болып, Жошы қыстауын «Қазанбас» ататып жібереді».

Ал, **Қашқантас** – Қарқаралы өңіріндегі Боқты тауының етегінде орналасқан оқшау тау. «Қашқантас» жайлы мынадай аңыз бар. «Ертеректе бір қаракесек жігіті ел аралап, Алтай жеріне барса керек. Сауықшыл жас найманның ірі байының қызына ғашық болып, қыз келіскен соң, алып қашады. Бірақ қыз әкесі қарсы болса керек, көп ұзамай арттарынан қуғыншы да шығады. Қуғыншылардан қара үзіп кеткен жігіт пен қыз осы бір ну тоғайлы, жақпар тасты жеке, оқшау орналасқан тауға келіп паналайды. Қуғыншылар қанша іздегенмен, таба алмай елдеріне қайтыпты. Сөйтіп, қуғыннан құтылған екі жас сол жерді мекендеп, бақытты өмір сүреді. Сөйтіп, оқшау тау «Қашқантас» аталыныпты».

Бұғылы тау – Қарқаралы тауының солтүстік сілемі. Қарқаралы қаласының батысында, оңтүстікке қарай 9 – 10 км-ге созылып жатыр, ені 3 км. Ең биік жері 1323 м. Беткейлері қатты тілімделген, тік жарлы. Бұғылы табиғаты көркем. Шығыс беткейінің орта тұсында әйгілі Шайтанкөл орналасқан. Бұғылы тауы байлар, билер заманында «Бұғылы» деп аталған. Сонау ерте заманда Ағылы, Тағылы, Бұғылы үш ағайынды болыпты. Бұғылы

Дарияның жерінде ауқатты бай адам болған екен. Содан боранды күні аңға шығып, тауда адасып, ауылға оралмайды, осыдан кейін халық сол тауды «Бұғылы» деп атап кеткен.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ә.Әбдірахманов «Қазақстанның жер – су атаулары» Алматы, АН КазССР, 1959 ж.
2. Ә.Әбдірахманов «Топонимика және этимология» Алматы, Ғылым. 1935 ж.
3. Ә.Әбдірахманов «Қазақстан этнотопонимикасы» Алматы, Ғылым. 1979 ж.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. (редакторы А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев) Алматы, Ғылым. 1966 ж.
5. ҚТТС. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. Алматы. 1974-1986 ж.ж.
6. А.Махмұтов «Көне топонимдердің мағынасы» Алматы, Ғылым. 1986 ж.
7. Ә.Нұрмағанбетов «Жер – су аттарының тек төркіні туралы» Алматы, 1986 ж.
8. «Қазақ ономастика мәселелері» Алматы. Ғылым. 1989 ж.
9. «Орталық Қазақстанның жер – су аттары» Алматы, Ғылым, 1989 жыл
10. «Жер шежіре» ҚР Білім және ғылым министрлігі Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті Қарағанды облысының Тілдерді дамыту жөніндегі басқармасы. Қарағанды - 2006
11. «Қарқаралы» аудандық газет – журналдары
12. «Орталық Қазақстан» облыстық газеті.

BOŞANMIŞ VE ÇALIŞAN KADINLARIN ÇOCUKLARI İLE OLAN İLETİŞİM PROBLEMLERİ

Ayşe ULAŞ

ORCID ID: 0009-0003-8788-9198

ayseulas1978@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma genel olarak, boşanmış ve çalışan kadınların çocukları ile yaşadıkları sorunlar üzerine eğilmiştir. Boşanmış ve çalışan kadınlar ekseninde evlilik ve aile kurumları irdelenmiş, boşanma ve boşanmanın kadın üzerindeki etkileri incelenmiştir. Boşanma olgusu incelenirken de özellikle boşanmış ve çalışan kadınların çocukları ile ilgili problemleri ve çocukları ile yaşadıkları iletişim sorunları anlaşılmasına çalışılmıştır. Çalışan ve boşanmış çocuklu kadınları konu edinen bu çalışma ile ilgili literatüre katkı sağlamak hedeflenmektedir. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşme tekniğine ve gözlem tekniğine başvurulmuştur. Verilerin analizi için söylem analizi tekniği kullanılmıştır. Çalışma Bursa İl Merkezi ile sınırlı tutulmuştur. Çalışmanın araştırma grubunu çeşitli kamu kurumlarında ve özel sektörde çalışmakta olan boşanmış çocuklu kadınlar oluşturmaktadır.

Boşanmış ailelerin çocuklarının boşanma sürecini algılayıp kabullenmeleri ve bu durumu ebeveynleri ile olan ilişkilerine yansıtma biçimleri araştırılmıştır. Çalışan ve boşanmış kadınlar ile bu kadınların çocukları ile olan ilişkilerinde, çocukların boşanma durumunu anne ile olan ilişkilerine yansıtma tarzları irdelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular yedi başlık altında incelenmiştir. Araştırma düzen-düzensizlik, eğitim başarısı, ilgi çekmek, kişisel bakım, öfke kontrolü, ebeveyn ile kişisel ilişki kurmak ve somatik/fiziksel etki boyutlarında yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evlilik, Boşanma, Boşanmış kadınlar, Çalışan boşanmış kadınlar, Boşanma ve çocuk.

*Bu bildiri Bursa Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyoloji Anabilimdalında yürütülmekte olan "Boşanmış ve Çalışan Kadınların Çocukları ile Olan İletişim Problemleri" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

COMMUNICATION PROBLEMS OF DIVORCED AND WORKING WOMEN WITH THEIR CHILDREN

Ayşe ULAŞ

ABSTRACT

This study primarily focuses on the challenges faced by divorced and employed women in raising their children. It delves into the realms of marriage and family institutions within the context of divorced and employed women, examining the impact of divorce and its consequences on women. In the exploration of the phenomenon of divorce, particular attention is given to understanding the problems that divorced, employed women encounter in relation to their children and the communication issues they experience with their children. The aim of this study is to contribute to the existing literature concerning employed and divorced women with children.

To achieve this objective, a qualitative research method has been employed. Data collection involved the use of semi-structured interviews and observation techniques. Discourse analysis was employed as the technique for data analysis. The study is limited to the central district of Bursa. The research group for this study consists of divorced women with children who are employed in various public institutions and the private sector.

The research investigates how the children of divorced families perceive and adapt to the divorce process and how they reflect this situation in their relationships with their parents. It also examines the ways in which employed and divorced women and their children cope with the impact of divorce on their relationships. The findings obtained from the study are categorized into seven main dimensions: order-disorder, academic success, seeking attention, personal care, anger management, establishing a personal relationship with parents, and somatic/physical effects.

Keywords: Marriage, Divorce, Divorced women, Employed divorced women, Divorce and children.

GİRİŞ

Çalışmanın amacı, boşanma sürecinin ve boşanmanın kadın üzerindeki etkisinin, annenin çocukları ile arasında neden olduğu iletişim sorunlarını anlamaktır. Dolayısı ile bu çalışma, çalışan boşanmış anne ve çocuğunun iletişiminin boşanma sürecinden ve boşanmanın gerçekleşmesinden ne şekilde etkilendiğini araştırmaktadır. Bu yönü ile araştırma, boşanmanın anne-çocuk ilişkisine etkilerini konu edinmiş olması açısından özgün bir çalışma ortaya koymayı ve ileride konu ile ilgili yapılacak çalışmalara öncülük etmeyi amaçlamaktadır.

Evlilik, aile bireyleri için rol tanımlamaları yapılması, çocukların bakım ve yetiştirilmelerini sağlama, kültürün kuşaklar arası aktarımını sağlama, toplumun devamlılığını sağlama, cinselliğin toplumsal kabulünü sağlama, ekonomik kaynak sağlama, toplumsal denetim mekanizması sağlama, eğitim, eğlence ve diğer toplumsal kurumlara kaynak olma gibi birçok işlevi içerisinde barındıran bir kurumdur. Aile, birey için temel bir dayanak noktasıdır; burada beslenme, bakım, duygusal ve psikolojik destek, eğitim, kültürel ve dini değerlerin aktarılması ve bireyin zihinsel gelişiminin desteklenmesi gibi temel ihtiyaçlar karşılanır. Aile içindeki

etkileşimler, bireyin psiko-sosyal gelişiminde merkezi bir role sahiptir. Bu etkileşimler, bireyin özsaygısını, kimlik oluşumunu, kişilik gelişimini ve sosyal yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olur. Bu sebeple, aile kurumu, din ve devlet gibi otoriteler tarafından da destek görmüş ve varlığını sürdürmüştür (Yavuzer, 2011).

Aile, toplumsal açıdan oldukça kritik bir yerde durmaktadır ve günümüzde büyük bir evrim geçirmektedir. Bu evrim, sadece ailenin yapısında değil, onun geleneksel özünde de hissedilmektedir (Canatan ve Yıldırım, 2011: 9). Modernleşme süreci, bireyi merkezine alarak geleneğe meydan okumuş bir harekettir. Bu hareket, toplumsal dokuda ve aile düzeninde devrim niteliğinde değişikliklere yol açmıştır. Modernleşmenin etkisiyle, geleneksel aile yapısı, daha kompakt bir form olan çekirdek aileye dönüşmüştür. Teknolojik, ekonomik ve sosyal evrim, ailenin işlevlerini ve yapısını yeniden şekillendirmiştir. Özellikle genç nesillerin eğitim ve kariyer konularındaki sorumlulukları, aile odaklı olmaktan çıkıp devlete ve diğer kuruluşlara kaydırılmıştır. Modernleşme, bireyin özgürlüğünü ve özerkliğini artırmıştır. Ama kültürümüzde ailenin toplum içindeki yeri ve değeri değişmemiştir. Akrabalık bağları ve toplumsal ilişkiler gibi bazı geleneksel değerler hâlâ bizim kültürümüzde saygın bir yere sahiptir. Topçu (2006)'nın vurguladığına göre, sanayi devriminin getirdiği en kritik değişimlerden biri aile yapısının evrimidir. Sanayileşme, uzun süredir var olan geniş aile modelini çekirdek aileye dönüştürmüştür. Sayar (2010)'a göre, çekirdek aile, anne-baba ve henüz yetişkin olmayan çocuklardan oluşan bir modeldir ve sanayileşmeyle birlikte bu yapı daha da belirginleşmiştir. Bu şekilde, ailenin rolü ve bireyin toplum içerisindeki yeri yeniden tanımlanmıştır (Topçu, 2006).

Kavramsal olarak boşanma evlilik birliğinin sona erdirilmesi, evlenerek biz olan çiftin yeniden ben olması durumudur. Boşanma, çiftlerin duygusal olarak birbirlerinden uzaklaştıktan sonra hukuki anlamda da ayrılmaları anlamına gelir (Güler ve Kalafat, 2022). Her bir çift, boşanma öncesi, boşanma anı ve boşanma sonrasında duygusal çalkantılar, ekonomik zorluklar ve sosyal çevrenin baskısı gibi boşanmanın daha da zorlayıcı bir hâl almasına neden olan farklı deneyimler yaşar. Boşanma, hukuki sürecin çok öncesinde, çiftlerin birbirlerine olan güvenlerini ve saygılarını yitirmeleriyle başlar. Ailenin yapısal bütünlüğü zedelenirken, toplumsal değişim ve modernleşme boşanmayı daha yaygın bir sorun hâline getirir. Boşanma, hem yasal hem sosyal sonuçları olan karmaşık bir süreçtir. Bu sürecin etkileri özellikle ailenin yaşam biçimi üzerinde belirgin sonuçlar doğurur. Boşanmış bireylerin bir çoğunda psikolojik sorunlar gözlemlenebilir.

Boşanma, evliliğin resmi olarak sonlandırılması anlamına gelir. Boşanma, kanunda belirtilen bir nedene dayandırılarak evlilik birliğinin mahkeme kararıyla sona erdirilmesidir (Gençcan, 2017: 230). Evliliğin sonlanmasına neden olan birçok sebep vardır. Bunları kategorilere ayırırsak; ekonomik zorluklar, eşlerin kültürel ve sosyal farklılıkları, cinsel problemler, iletişim kopuklukları, ihanet ve şiddet olarak sıralayabiliriz. Ancak bu temel sebeplerin yanında, bireyin kendi iç dünyasından kaynaklanan nedenler ile toplumsal ve ekonomik faktörler de etkilidir. Bu tür sorunlarla dolu bir evlilikte, uyumlu ve sağlıklı ilişkilerin sürdürülmesi zorlaşır. Anlayış, sevgi ve saygı gibi temel değerlerin devamı zor olabilir. Sorunlu bir evlilikte yaşamak, bazen boşanmaktan daha travmatik olabilir. Genellikle boşanma sürecinde, her iki taraf da duygusal

yaralar alır. Bu dönemde, taraflar birbirlerine zarar verir ve özsaygılarını kaybederler. Ne kadar zorlayıcı olursa olsun, evlilik bir rutindir ve bu rutinden çıkmak kolay değildir. Boşanma sonrası, en büyük zorluk, yaşanan bu boşluğu doldurmaktır.

Bir çiftin evliliğini sürdüremeyeceklerine karar verip bu kararı hukuki olarak onaylatmasıyla boşanma tamamlanır. Boşanma çoğu kez sadece bir çiftin boşanması süreci değildir. Evli olan çiftlerin bir çoğunun çocukları vardır. Çocuklu çiftlerde ise boşanma çok daha zor geçen bir süreç olabilir. Boşanmış ailelerde çocuklar süreçten kötü etkilenebilir. Bu durum onların ebeveynleri ile olan ilişkilerine de yansiyabilir. Hangi sebeple olursa olsun, bu kararın etkisi sadece çiftle sınırlı kalmaz; çocuklar, aile bireyleri ve yakın çevre de bu süreçten nasibini alır. Boşanma, insanların hayatlarını, yaşadıkları ortamı ve yaşam standartlarını ciddi şekilde değiştirir (Cabılar ve Yılmaz, 2022).

Ebeveynlerin ayrılık süreci, çocuklar için sıkça zorlayıcı ve duygusal travmalara yol açabilen bir süreçtir. Bu dönemde, anne ve baba genellikle kendi duygusal sıkıntılarıyla boğuşurken, çocukları ihmal etme eğiliminde olabilirler. Boşanma, kadın ve erkeği etkilerken, çoğu zaman en fazla etkilenenler çocuklardır. Boşanma sonrası, çocuklar genellikle mağduriyet yaşarlar. İlk olarak, büyük bir korku ve endişe duyarlar. Özellikle ebeveynlerinin kurallarına uymadıklarında veya hatalı davrandıklarında terk edilme tehdidi algısı, çocuklarda korku oluşturabilir. Küçük çocuklar, boşanma sonrası battaniyeye, oyuncak bebeklere veya oyuncak hayvanlara sıkıca bağlanarak güvenlik ararlar.

Boşanmış ebeveynlerin çocukları kendilerini genellikle kötü hissederler ve bu, boşanma olayına tepki olarak yaygın bir duygusal reaksiyondur. Bu çocuklar artık en iyi koşullarda bile sadece bir ebeveynleriyle yaşayacaklarını kabul etmek zorundadırlar. Bu durum, nedeni ya da nedeni belirsiz şekilde sık sık ağlama nöbetlerine, yalnız kalmak isteğine, genel bir hüznün haline, az konuşmaya, okula gitmekten kaçınmaya, arkadaşlarıyla vakit geçirmek istememeye, sık sık hayal kurmaya, eskiden keyif aldıkları aktivitelerden soğumaya, hızlı öfke patlamalarına ve saldırgan davranışlara yol açabilir. Bu nedenle, anne ve baba tarafından, çocuklarına anlayışlı olduklarını hissettirmek ve onları desteklemek büyük önem taşımaktadır.

Araştırmaya konu olan boşanmış çocuklu kadınların çocuklarının boşanma esnasındaki yaş grupları; 0-6 yaş, 7-13 yaş, 14-20 yaş ve 21 yaş ve üzeri olarak alınmıştır. İlk olarak boşanmış aile çocukları düzen-düzensizlik açısından incelenmiştir. Bu aşamada çocukların şahsi eşyalarını, oyuncaklarını, yataklarını toplamaları gibi bulgular değerlendirilmiştir. İkinci olarak boşanmış aile çocuklarının eğitim başarıları değerlendirilmiştir. Boşanma sürecinde ve sonrasında çocukların yaş grupları da dikkate alınarak, eğitim başarılarında herhangi bir azalma ya da artma oldu mu sorusunun yanıtı bulunmaya çalışılmıştır. Çalışmada üçüncü olarak, boşanmış aile çocuklarının boşanma süreci ve sonrasında ilgi çekmek adına yaptıkları incelenmiştir. Dördüncü olarak boşanma süreci ve sonrasında çocukların kişisel bakımlarında herhangi bir değişiklik yaşanılıp yaşanılmadığı araştırılmıştır. Yaş grupları da dikkate alınmak kaydı ile kişisel bakım, diş fırçalama, saç tarama, tırnak kesme, banyo yapma gibi değişkenler üzerinden sorgulanmıştır. Beşinci olarak boşanma süreci ve sonrasında sürece dahil olmak mecburiyetinde kalan bu

çocukların öfke kontrolleri değerlendirilmiştir. Öfkelerini kontrol edebilme becerileri ve öfkelerini dışa yansıtırken kullandıkları tepkiler araştırılmıştır. Altıncı olarak boşanma sürecinde ve sonrasında söz konusu çocukların ebeveynleri ile kurdukları kişisel ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır. Boşanmanın öncesinde, boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında çocukların ebeveynleri ile kurdukları kişisel ilişkilerde yaşanan değişiklikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Son olarak boşanma ve boşanma sürecinin yaş grupları özelinde çocuklar üzerinde bıraktığı somatik/fiziksel etkiler incelenmiştir. Çocukların kendilerine zarar verip vermedikleri sorgulanmıştır. Eğer bir zarar verme söz konusu ise bunun ne şekilde gerçekleştiği araştırılmıştır. Ayrıca boşanma olgusu ele alınırken kadının çalışıyor olmasının, eğitim seviyesinin, yaşının ve kültürel değerlerinin duruma etkisi üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Boşanmanın çocuklar üzerindeki etkisi cinsiyete göre değişiklik gösterebilmektedir. Huure ve ekibi (2006) gerçekleştirdikleri bir çalışmada, ebeveynleri boşanan kızların daha fazla ilişki odaklı problemlerle karşılaştığını, erkeklerin ise davranışla ilgili zorluklar yaşadığını belirtmiştir. Aral ve Sağlam'ın (2012) yaptığı bir başka çalışma, boşanmış ailelerin kız çocuklarının erkek çocuklara göre daha endişeli olduklarını göstermiştir. Kılınç (2004) da kız çocuklarının daha derin psikolojik ve ilişki sorunlarıyla, erkek çocuklarının ise sosyal uyum problemleri ve agresif davranışlarla mücadele ettiklerini vurgulamıştır.

Gelişimsel psikologlar, özellikle davranışçı yaklaşımı benimseyenler, çocukluğu doğuştan gelen ve evrensel bir süreç olarak değerlendirmişlerdir. Ancak çocuk sosyolojisi, çocukluğu toplumsal bir yapı olarak ele alır ve çocukları, pasif değil aktif bireyler olarak tanımlar (Onur, 2007). Son yıllarda sosyal bilimlerde, çocuk konusunun tarihsel, toplumsal ve kültürel bir bağlam içerisinde incelenmesi daha yaygın bir hal almıştır (Onur, 2007; Tezcan, 2005, aktaran Kadir Canatan, Ergün Yıldırım).

Bazı ebeveynler, boşanmanın çocukları üzerindeki potansiyel olumsuz etkilerini düşünerek, çocuklarının en iyi çıkarları için bir arada kalmaya karar verebilir. Bu, boşanmış ailelerin çocuklarının, sağlıklı ailelerin çocuklarına kıyasla daha yüksek riskte olabileceği korkusundan kaynaklanabilir. Ancak, sadece çocuklar için birlikte olma düşüncesi her zaman işe yaramayabilir ve bazen boşanmanın getireceği rahatlama, bir arada yaşamının oluşturduğu gerilimden daha iyidir.

Gardner, bir ebeveynin diğerine karşı yabancılaşmasını ifade eden bir durumu Ebeveyn Yabancılaştırma Sendromu (EYS) terimiyle ortaya atmıştır. 1985'te bu sendromu, bir ebeveynin çocuğu diğer ebeveyne karşı bilinçli bir biçimde olumsuz yönlendirmesi olarak tanımlamıştır. Boşanma, iki eşin yasal olarak evliliğini bitirmesi sürecidir. Ancak bu süreçte yaşanan gerginlikler ve çatışmalar, bir ebeveynin diğerine karşı çocukta yabancılaşma hissini tetikleyebilir. Bu, bir ebeveynle sıkı bir bağ kurulması ve diğer ebeveynle ilişkinin belirli bir neden olmaksızın kesilmesi şeklinde gelişen bir durumdur. Özellikle karmaşık boşanma durumlarında bu daha sık gözlemlenir ve çocuk için bu durum duygusal bir istismar olarak değerlendirilir. YYS, temelde duygusal istismarın bir formunu oluşturmaktadır. Evlilik sırasında var olan anlaşmazlıklar, boşanma

döneminde ve sonrasında da devam edebilir. Yabancılaştıran ebeveynin suçlama, eleştiri ve duygusal manipülasyonlarla çocuğunu duygusal olarak bağımlı hale getirmesi ve onun bağımsız düşünme kabiliyetini kısıtlaması, bu istismarın belirtilerindedir. Bazen duygusal istismar, fiziksel veya cinsel istismardan daha derin yaralar bırakabilir. Hem çocuk hem de EYS'nin etkisi altında kalan ebeveyn için bu etkiler ömür boyu sürebilir.

Boşanma sonrası kadınlar hem maddi hem de manevi olarak çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Toplumsal ve kültürel baskılar, aile içi ya da eş tarafından dışlanma, mali zorluklar, evlilikle kazanılan sosyal statünün yitirilmesi, adil olmayan muamele görmeleri ve çocuklarıyla ilgili olarak yaşadıkları duygusal sorunlar, boşanmış kadınların en sık karşılaştığı sorunlar arasında yer almaktadır (Sarpkaya, 2012). Boşanma, kadını sosyal çevresinden, kazandığı statüden ve evlilikle kurduğu arkadaşlıklardan uzaklaştırabilir. Bu durum, kadınlarda başarısızlık duygusunu ve arkadaşlarını kaybetme korkusunu tetikleyebilir. Bu zorlukların kaynağı genellikle toplumsal önyargılar, aile ve çevrenin tutumları ve eşle olan ilişkilerin sona ermesi gibi faktörlerdir (Sucu, 2007). Özellikle erkek egemen toplumlarda, kadının çocuk sahibi olması ona toplumsal bir değer kazandırır. Bu bağlamda, boşanmış ve çocuk sahibi kadınlar, çocuksuz boşanmış kadınlara göre toplumda daha olumlu bir değerlendirme alabilirler (Sarpkaya, 2013).

Toplumun boşanmayı olumsuz bir şekilde değerlendirdiği yerlerde, boşanan kadın üzerindeki baskı daha yoğundur. Bu kadınlar, boşandıktan sonra toplum içerisinde daha ihtiyatlı davranma eğilimindedir. Handan Karakaya'nın 2018'de gerçekleştirdiği bir araştırmada, katılımcı kadınların boşanmaya karar verirken toplumun "boşanmış kadın" imajından endişe duymadıklarını belirtmelerine rağmen, boşandıktan sonraki hayatlarında davranışlarını değiştirdikleri, daha mütevazı giysiler tercih ettikleri ve sosyal ilişkilerini sınırladıkları gözlemlenmiştir. Bu, "boşanmış kadın" etiketine karşı derinlemesine bir çekince duyduklarını ortaya koymaktadır (Karakaya, 2019). Bu durum, boşanan kadınların toplumsal yargılardan, istenmeyen yaklaşımlardan ve olumsuz tutumlardan korunma amacı taşıdığını göstermektedir.

Büyük şehirlerde yaşayan boşanmış kadınların toplumsal baskıdan daha etkin bir şekilde uzak durabildikleri gözlemlenirken, küçük yerleşim yerlerinde bu baskının daha yoğun olduğu belirtilmiştir. Boşanma süreci ve sonrasında kadınlar, çeşitli ruhsal zorluklarla karşı karşıya kalabilirler. Özellikle anksiyete, boşanmış kadınlarda yaygın bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Öngider'in yaptığı bir araştırmada, boşanmış kadınların anksiyete seviyelerinin, evli kadınlara kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu anksiyetenin nedenlerinden biri, kadının toplumsal sorunlarla ve maddi zorluklarla yalnız başına mücadele etmesi olabilir (Öngider, 2011, 2013). Ayrıca, kadınların sadece kendi sorunlarıyla değil, çocuklarının sorunlarıyla da uğraşmak zorunda kalması, bu zorlukları katlayabilir. Çocukların baba tarafından ya da çevrelerinden yeterli desteği alamamaları, kadının ruhsal yükünü daha da artırabilir (Öngider, 2013).

Aile desteğinin eksikliği ya da tamamen kaybedilmesi, kadınların boşanma sonrası karşılaştıkları zorluklarla mücadele ederken daha fazla zorlanmalarına sebep olmaktadır (Can ve Aksu, 2016). Boşanmayla birlikte toplumda bazı statülerini kaybeden kadınlar, çocuklarına daha

iyi bir hayat sunma veya mesleklerinde ilerleme amacıyla, kaybettikleri bu statüleri güçlü, bağımsız kadın imajıyla telafi etmeye çalışmaktadırlar. Bu yaklaşım, onların toplumun olumsuz tutumlarına ve baskılarına karşı direncini artırmaktadır. Boşanma sonrası çalışma hayatına devam eden kadınlar, maddi özgürlüklerini ve toplum içindeki hareketliliklerini koruyabilmekte ve bu, onların sosyal yaşamlarını kolaylaştırmaktadır. Erkek egemen toplumlardan uzakta, ekonomik bağımsızlığa sahip kadınlar, özgürce seyahat edebilir, istedikleriyle iletişim kurabilir ve tek başlarına yaşayabilirler. Ancak, ekonomik özgürlüğe sahip olmayan kadınlar için bu olanaklar sınırlıdır. Maddi bağımsızlığı olmayan boşanmış kadınlar, özellikle çocukları varsa, eski yaşamlarına geri dönebilirler (Sarpkaya, 2012).

Boşanma, kadınlar için toplumumuzda her zaman zor bir deneyim olagelmıştır. Aile yapısı, geleneksel değerler ve erkek egemen toplum, kadının boşanma kararını zorlaştırmış ve bu sürecin önünde engeller oluşturmuştur. Boşanma kararı alırken, kadınlar ekonomik zorluklar, çocuklarının geleceği ve aile ya da gelenekten gelen baskılar gibi faktörlerden etkilenmekte ve bu kararı ertelemektedirler. Birçok kadının boşanma kararını daha uygun şartların oluşmasını bekleyerek aldığı gözlemlenmiştir. Özellikle çocuklu kadınlar için, boşanma en son seçenek olarak düşünülmüştür. Boşanma sonrası, kadınların hayatlarını yeniden düzenlemek için büyük bir çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Bu zorluklar sadece boşanma süreciyle sınırlı kalmamış, ekonomik zorluklar, toplumdaki gelen baskı, taciz ve itibar kaybı gibi konularda devam etmiştir. Bu süreçte kadınlar, anksiyete başta olmak üzere birçok ruhsal sorunla mücadele etmişlerdir. Aile veya profesyonel destek alan kadınların bu süreci daha hafif atlattığı gözlenirken, ailelerinden destek alamayan kadınların bu süreci daha zor atlattığı bilinmektedir. Eğitimli ve çalışan kadınların ise boşanma kararını daha rahat alabildikleri belirtilmiştir.

Araştırmanın konusunu çalışan, boşanmış ve çocuklu kadınlar oluşturduğundan ve bu kadınların kendilerine has kültürleri, sosyo-ekonomik durumları, boşanma esnasındaki yaşları, eğitim düzeylerinin de hem boşanma durumuna olan etkisi hem de çocukları ile olan ilişkilerine etkisi dolayısı ile ve çocuklarının boşanma esnasındaki yaşları ve çocuklarının cinsiyetlerinin de anne ile ilişkilerini etkileyeceği gerçeğinden hareketle tüm bu değişkenler araştırılmıştır. Çocukların anne ile olan ilişkileri boşanma sonrasında yaşanan düzen-düzensizlik, eğitim başarıları, ilgi çekmek için yaptıkları, kişisel bakımları ile ilgili sorunlar, öfke kontrolleri, ebeveynleri ile olan kişisel ilişki kurma istekleri, somatik-fiziksel etkileri çerçevesinde araştırma incelenerek tüm bu değişkenler de dahil edilerek etnometodolojik bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın bu kısmına kadar, evlilik, boşanma, boşanmanın anne-çocuk ilişkisine etkisi ele alınmıştır. Çalışmanın ana gayesi ilgili literatürde ihmal edilen çalışan, boşanmış ve çalışan kadınların çocukları ile yaşadıkları iletişim problemlerini inceleyen nitel bir çalışma ortaya koymaktır. Zira evlilik ve boşanma herkes tarafından bilinen konular olmakla birlikte ebeveyn - çocuk iletişimi açısından boşanma çok fazla incelenmemiş bir konudur.

Evlilikte boşanma da bütün toplumlarda yaşanan gerçekliklerdir. Toplumlar kendi kültürel birikimleri ile farklı yaklaşımlar geliştirebilirlerse de evlilik kadar boşanmanın da her

toplumda yaşanan bir olgu olduğunu söyleyebiliriz. Bazı toplumlar diğerlerine göre boşanmaya daha mesafeli yaklaşabilirler. Bunun doğal bir sonucu olarak bu toplumlardan gelen kadınlar da boşanma olgusu karşısında da, çocukları ile olan iletişimleri noktasında da farklı yaklaşımlar gösterebilirler. Her ne kadar bu çalışma Bursa ilinde gerçekleştirilmiş olsa dahi görüşme yapılan katılımcılar ülkenin farklı bölgelerinden gelerek Bursa'ya yerleşmiş kadınlardan oluşmaktadır. Görüşme yapılan kadınların sadece 4 tanesi Bursa'lıdır. Farklı kültürel birikime sahip bu kadınların boşanma sebeplerinde de farklılıklar gözlenmiştir. Bazılarının bunun için evlilik bitirilir mi dediği konularda diğer bazı katılımcılar böyle bir şeye tahammül edilebilir mi şeklinde tepkiler göstermişlerdir. Çocukları ile benzer sorunları yaşayan kadınların da yine verdikleri tepkilerde ya da çocuklarına yaklaşım biçimlerinde ailelerinden getirdikleri kültürel birikimin etkileri görülmüştür.

18. yüzyılın başlangıcından itibaren ailede görülen dönüşüm, anne, baba ve çocukların daha sınırlı ve akraba ilişkilerinin daha az yoğun olduğu çekirdek aile yapısını popüler hale getirmiştir. Bu yapısal değişiklikler, sosyo-kültürel etkileşimlerin ve jenerasyonlar arasındaki kültürel bağların zayıflamasına sebep olmuş, bu da bireylerin daha önce yakın ilişkiler içinde evlendiği akraba veya komşular dışında farklı kültürlerden insanlarla birlikte olmasını kolaylaştırmıştır (Canatan ve Yıldırım, 2013).

Geleneksel olarak kutsallık atfedilen evlilik anlayışı, modern zamanlarda iki bireyin ortak hedeflere ulaşma arzusuna dayalı bir yaşam birlikteliği olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu birliğin temelindeki ortak amaç ve hedeflerin kaybolması, evliliğin önemini yitirmesine ve eşler arasında anlaşmazlıkların doğmasına neden olabilmektedir. Tarihsel olarak evliliklerde boşanmalar her zaman yaşanmış olsa da, günümüzde toplumsal ve kültürel değişimlerle birlikte boşanma oranlarının arttığı gözlemlenmektedir (Turgut, 2011). TÜİK çalışmaları da bu trendi onaylar şekildedir.

Boşanma süreci, aile fertlerini derinden etkileyebilir. Boşanmaya neden olan faktörler genellikle evliliğin içinde yaşanan anlaşmazlıklar, şiddet eylemleri, duygusal ve sosyal sorunlardır. Bu sorunlar biriktiğinde ve çözülemeyeceği anlaşıldığında, boşanma genellikle kaçınılmaz hale gelir. Boşanma eyleminin yetişkinler ve çocuklar üzerindeki etkileri farklılık gösterir. Yetişkinler için boşanma, duygusal travma, stres, maddi zorluklar, kaygılar ve uyku sorunları gibi bir dizi problemi beraberinde getirebilir. Ayrıca, boşanma sonrası sosyal izolasyon, intikam duyguları, depresyon ve özsaygı eksikliği gibi zorluklar da yaşanabilir. Boşanma, çocukların sosyal, duygusal ve psikolojik gelişimlerine zarar verebilir. Sağlıklı bir aile ortamında, çocukların bu gelişimleri desteklenirken, aile yapısının dağılması, hem çocukları hem de diğer aile üyelerini olumsuz etkileyebilir. Boşanmanın sebep olduğu bu olumsuzlukların hafifletilmesi için önleyici tedbirler almak önemlidir. Eğer boşanma kaçınılmazsa, hem yetişkinler hem de çocuklar için aile danışmanlığı ve psikoterapi gibi destek hizmetleri sunmak, bu zor süreçte bireylerin daha az zarar görmesine yardımcı olabilir. Boşanma sürecinin doğru yönetilmesi, olası travma ve zararların azaltılmasında kritik bir rol oynar.

Toplumlarda evlilikler kadar boşanmalarda son derece doğaldır. Evlilikten beklediğini bulamayan çiftler bir noktaya kadar evliliği taşısalar bile sonuçta genel olarak boşanma olgusu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Boşanma çift açısından bakıldığında bir son olarak görülebilir. Ancak çocuk sahibi olan çiftler için durum tam olarak böyle değildir. Boşanma sonrasında çocukların boşanma olgusuna verdikleri tepkiler ve ebeveynleri ile olan iletişimleri gündeme gelmektedir. Toplumumuzda genel olarak erkeğin boşanma sonrasında çocuklarına karşı da ilgisizleştiği ve çocuklarını yeni hayatına fazla dahil etmediği gözlenmektedir. Ya da çocukların ne yaşayacağı çok da önemsenmeden anne ya da baba tarafından EYS'ne maruz bırakılan çocuklar olduğu görülmektedir. Toplumun ve çocukların geleceği göz önüne alındığında evlilik çağına gelmiş olan bireylerin hem biyolojik hem de psikolojik açıdan, evlilik için ne derece hazır olduklarının tespit edilmesi gerektiği görülmüştür. Evlilikleri bitme noktasına gelen çiftlere de gerekli psikolojik desteğin sağlanması gerektiği anlaşılmıştır. Ailelerin başta ekonomik sıkıntılar olmak üzere çiftlerin dışında olan pek çok nedenden parçalanabildikleri göz önüne alındığında ailenin devlet eli ile desteklenmesi ve korunması gereği gayet açıktır. Yapılan tüm desteklere, verilen eğitimlere rağmen yine de çiftin evliliğinin bitmesi gerekiyorsa bu noktada da hem çiftin hem de çocuklarının ruh sağlıklarının korunmasının önemi çalışma bulgularında gözlenebilir.

Bu çalışma kapsamında 22 kadın ile bu kadınların 22'si kız, 18'i erkek toplam 40 çocuğu ile olan iletişim sorunlarını kavrayabilmek adına derinlemesine görüşme sağlanmıştır. Görüşme bulguları çocukların yaş gruplarına göre yorumlanmıştır. Çocuklar 6 yaş ve daha küçük olan çocuklar, 7-13 yaş aralığındaki çocuklar, 14-20 yaş arası çocuklar ve 21 yaş ve üzeri çocuklar olarak yaş gruplarına ayrılmıştır. Yaş gruplarına göre çocuklar ve anne ile iletişimleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre;

0-6 yaş arası çocuklar ile anneleri arasında çok ciddi bir iletişim sorunu olmadığı gözlenmekle birlikte çocukların yaşananalara verdikleri bir takım tepkiler de gözlenmiştir. Bunlar direk olarak anne ile iletişim sorunu olmanın ötesinde yaşantıdaki değişime tepki, annenin ilgisini çekmek gibi değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

7-13 yaş arası çocuklar ile anneleri arasında yaşanan problemlerde yine en yaygın olarak anneyi suçlama tavrı etkili olmuştur. Bunu baba ile ve babanın yakınları ile olan görüşmelerin tetiklediği anlaşılmıştır. Ayrıca bu yaş grubuna mensup çocuklarda aşırı alınganlık tavırları dikkat çekicidir.

14-20 yaş arası çocuklar ile anneleri arasında yaşanan problemlerin ergenliğinde etkisi ile en üst safhada yaşandığı gözlenmiştir. Anneyi suçlama davranışları, intihara meyilli olma durumu, uyuşturucu kullanımı, kendini kesme hareketleri gözlenmiş olup bunlarla mücadelede annenin yaşadığı sorunlar anlaşılmaya çalışılmıştır.

21 + yaş ve üzeri yaşlardaki çocuklar ile anneleri arasında boşanmayı talep eden taraf farkı gözetilmeksizin genel olarak annenin suçlandığı görülmüştür. Anne ile iletişimde çocukların kendi perspektiflerinden baktıkları ve annenin yaşadıklarını önemsemedikleri anlaşılmıştır.

Sonuç olarak, Bursa ili içerisinde yaşayan katılımcılarımız boşanma süreci ve boşanma sonrası dönem baz alınarak değerlendirilmiştir. Katılımcılarımız kendilerinin dahil oldukları yaş grubu, ailelerinden getirdikleri kimlikleri, içerisinde yaşadıkları coğrafyanın etkileri, iş hayatı nedeni ile mensubu buldukları gruplar ve evlilik dolayısı ile dahil oldukları eşlerinin aileleri ve sahip oldukları farklı yaş gruplarından çocukları ile bu çalışmaya dahil olmuşlardır. Bu çalışma bu kesitin ya da bu durağın sosyolojik fotoğrafını ortaya koymaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Aral, N., & Sağlam, M. (2012). Ebeveynleri boşanma sürecinde olan çocuklar ile ebeveynleri ile birlikte yaşayan çocukların duygularının cinsiyete göre incelenmesi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(2), 72-85.

Arıkan, Ç. (1996). Halkın boşanma ile ilgili tutumları. Ankara: TC. Aile ve Başbakanlık Kurumu.

Cabılar, B. Ö. & Yılmaz, A. E. (2022). Boşanma ve boşanma sonrası uyum: Tanımlar, modeller ve uyumun değerlendirilmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(1), 1-1.

Canatan, K., & Yıldırım, E. (2011). *Aile Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.

Canatan, K. & Yıldırım, E. (2013). *Aile Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap Yayıncılık.

Gençcan, Ö. U. (2017). *Boşanma Tazminat ve Nafaka Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Güler, K., Kalafat, B. (2022). Boşanma ve Boşanmanın Yetişkinler Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. *The Journal of Academic Social Science*, 10; 135, 207-232.

Karakaya, H. (2019). Toplumsal cinsiyet bağlamında boşanma/ boşanma süreci ve kadın: Elazığ örneği. *Kadın ve Demokrasi Derneği*, 4(2), 261-291.

Kılınç, H. (2004). The impact of parental divorce and interparental conflict in intact families on heterosexual functioning of young Turkish women. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Topçu, N. (2006). *Sosyoloji*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Torun, F. (2011). Ebeveyn yabancılaştırma sendromu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, 3(3), 446-482.

Yavuzer, H. (2011). *Aile din ilişkisi tez*.

INTENSIFICATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Prof. Dr. Koblanov Zhanpeis

M. Auezov South Kazakhstan State University

Shymkent, Kazakhstan

koblanova.o.n@mail.ru

ABSTRACT

Among the most modern methodological approaches to improving the general and professional training of students, experts call methods and forms of activating cognitive activity. It is largely ensured by the interconnection of learning. Instills in the student the needs for deep mastering of knowledge, improvement of professional skills, erudition and culture.

First of all, the specific features, content and structure of cognitive activity of students, universities and faculties of physical culture have not been investigated, a model of cognitive activity of students has not been developed, optimal ways and conditions for activating this activity have not been determined.

Pedagogical experience in this direction is episodic, not always supported by fundamental theoretical research.

In our opinion, based on this, the relevance of the problem of activating the cognitive activity of students – future teachers, is determined by:

- a) high requirements for the professionalism of a modern teacher;
- b) the significance of the formation of students' cognitive activity as an important part of their professional training at the university;
- c) the importance of students mastering cognitive skills and abilities for a more complete development of theoretical and special disciplines;
- d) insufficient development of the pedagogical aspect of the problem of cognitive activity in the study of special disciplines.

The methodological basis for the study and development of effective ways to solve this problem should be the fundamental principles of a systematic approach; theory of activity; unity of scientific knowledge and practice; the doctrine of the comprehensive and harmonious development of personality, its professional formation; theory of cognition. It is fundamental to understand the improvement of general theoretical and professional training of specialists in higher education.

Self-education of students is an integral part of the formation of cognitive activity. The role of interaction between a teacher and a student of students in the activation of cognitive activity is determined. The content of mutual learning has been experimentally determined: mutual observation, mutual imitation, mutual evaluation, borrowed correction of errors, mutual assistance.

Keywords: Activation, Activity, Requirements, Improvements, Mutual assistance.

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Проф. Др. Кобланов Жанпейс

РЕЗЮМЕ

В числе наиболее современных методических подходов повышения общей и профессиональной подготовки студентов специалисты называют методы и формы активизации познавательной деятельности. Она во многом обеспечивается взаимосвязью обучения. Прививает студенту потребности к глубокому освоению знаний, совершенствованию профессионального мастерства, эрудиции и культуры.

Прежде всего не исследованы специфические особенности, содержание и структура познавательной деятельности студентов, университетов и факультетов физической культуры, не разработана модель познавательной деятельности студентов, не определены оптимальные пути и условия активизации этой деятельности.

Педагогический опыт в этом направлении носит эпизодический характер, не всегда подкреплен фундаментальными теоретическими изысканиями.

На наш взгляд, исходя из этого, актуальность проблемы активизации познавательной деятельности студентов – будущих учителей, обуславливается:

- а) высокими требованиями к профессионализму современного учителя;
- б) значимостью формирования у студентов познавательной активности как важной составной части их профессиональной подготовки в ВУЗе;
- в) важностью овладения студентами познавательными умениями и навыками для более полного освоения теоретических и специальных дисциплин;
- г) недостаточной разработанностью педагогического аспекта проблемы познавательной деятельности при изучении специальных дисциплин.

Методологических основой при исследовании и разработке эффективных путей решения указанной проблемы должны стать основополагающие принципы системного подхода; теории деятельности; единства научного знания и практики; учение о всестороннем и гармоничном развитии личности, ее профессиональном становлении; теория познания. Принципиальным является понимание совершенствования общетеоретической и профессиональной подготовки специалистов в высшем учебном заведении.

Самовоспитание студентов является составной частью формирования познавательной деятельности. Определена роль взаимодействия преподавателя и студента учащихся между собой в активизации познавательной деятельности. Экспериментально определено содержание взаимообучения: взаимонаблюдение, взаимоподражание, самооценка, взаимное исправление ошибок, взаимопомощь.

Ключевое слово: активизация, деятельность, требования, совершенствования, взаимопомощь.

В постановке проблемы повышения познавательной активности будущего учителя физической культуры были выделены такие понятия, как «познавательная активность», «познавательная деятельность», «познавательная самостоятельность», «познавательный интерес».

Усилия вузовских педагогов направляются на изыскание примеров и способов повышения учебно-познавательной активности студентов. Однако само понятие «активизация» так же как и термин «активность» остаются дискуссионными.

Исследуя процесс формирования познавательной самостоятельности обучающихся, Н.А.Половникова выделила три группы теорий и концепций в этом аспекте, а именно:

1. творческие теории воспитания познавательной самостоятельности, которые сложились в массовом эксперименте развивающего начального обучения (Л.Н.Зенков, А.А.Люблинская, Д.М.Эльконин, В.В.Давыдов); проблемного обучения (Н.Г.Дири, А.М.Матюшкин, М.И.Махмудов, М.Н.Скаткин, Т.В.Кудрявцев); при разработке познавательных задач (И.Я.Лернер, Т.В.Наполнова);

2. репродуктивно-творческие теории (теория Данилова/Есипова); объяснительно-поисковой тип обучения (П.И.Пидкасистый, Б.И.Коротяев);

3. Репродуктивные концепции, связанные с объяснительно иллюстративным типом обучения.

Познавательная деятельность представляет собой процесс передачи и присвоения индивидами достижений общественно-исторического развития, опыта предшествующих поколений. Это чрезвычайно сложный процесс, имеющий специфический механизм интерполяризации внешних действий.

Репродуктивная познавательная деятельность – эта деятельность, связанная с последующим воспроизводством и применением этих знаний в практической деятельности, в творчестве. Этот тип познавательной деятельности охватывает усвоение знаний, применение их в творческой работе, овладение различными средствами учебной деятельности.

В познавательной деятельности участвуют множество мотивов: социальные, моральные, мотивы общения, самовоспитания и т.д., в том числе познавательный мотив, который является наиболее сильным, поскольку он выражает прямое отношение к познанию. В познавательных мотивах учебно-познавательные интересы лежат у основания активности, самостоятельности студентов в учении. Они влияют на всю познавательную деятельность, а также на конкретный процесс познания.

Наши наблюдения и результаты многих исследований психологов и педагогов показали, что кто учится с интересом, знания сохраняются надолго и легко воспроизводятся. В психолого-педагогической литературе различают следующие типы познавательной деятельности: перцептивная, репродуктивная и продуктивная.

Перцептивная познавательная деятельность – это такой тип деятельности, при котором признаки и содержание предметов, явлений, событий, а также некоторые сведения о них воспринимаются в наблюдении посредством устной и письменной речи.

Перцептивная деятельность начинается с ощущений и заканчивается формированием представлений. Если студенты усваивают ход возможного или имеющего место в истории науки рассуждения, приводящего к выявлению события, его закономерностей, то такую познавательную деятельность можно назвать перцептивно-исследовательской.

В ходе перцептивно-исследовательской деятельности формируются первые представления о путях познания природы и общества, создается уверенность в отношении познания мира и его закономерностей. Если обучающиеся усваивают процесс рассуждения, направленный на способ исследования явлений природы и общества, то это – перцептивно-творческая деятельность, которая состоит из усвоения конкретных фактов, раскрывающих механизм научного, художественного и др. Творчества. В этом процессе приобретаются первые представления об интеллектуальных процессах, осуществляемых в процессе создания человеком материальных богатств, научных и духовных ценностей.

Репродуктивная познавательная деятельность – эта деятельность, связанная с последующим воспроизводством и применением этих знаний в практической деятельности, в творчестве. Этот тип познавательной деятельности охватывает усвоение знаний, применение их в творческой работе, овладение различными средствами учебной деятельности.

В зависимости от уровня приобретения и применения знаний, овладения приемами и способами деятельности, репродуктивная деятельность тоже проявляется в различном виде. Если усваиваются «готовые знания» о предметах, явлениях или же приемы деятельности (не изучая как добыть эти знания и приемы) и применяют их при решении различных типов задач, то правильно будет назвать ее особой репродуктивной деятельностью. Если же усваивается предыдущий процесс рассуждения, осуществленный при выявлении закономерности, или же применяют их при решении подобных задач, т.е. задач, в которых закреплена вновь изученная закономерность, то осуществляемую при этом деятельность можно назвать репродуктивно-исследовательской деятельностью.

Репродуктивная познавательная деятельность необходима в обучении потому, что она позволяет в сжатые сроки и экономным путем вооружать образцами рациональных приемов и способов учебно-познавательной деятельности и навыками их воспроизведения.

Продуктивная познавательная деятельность - такой тип деятельности, который направлен на решение творческих задач различных типов. Вообще, проявленное в работе, в процессе деятельности творчество, присуще в той или иной степени всем людям. Поскольку воспитание всесторонне и гармонически развитой личности является основной задачей образования, то она должна помочь обучающимся в формировании творческого отношения к познавательной деятельности.

Продуктивная познавательная деятельность осуществляется в обучении по разному. Один из видов продуктивной познавательной деятельности – эвристическая деятельность. Основная особенность ее - вызвать в знаниях противоречивое, или же, разбирая противоречивые размышления, найти в чем заключается действительная истина. Наряду с эвристической деятельностью, студентов (под руководством преподавателя) привлекают

частично и к самостоятельной деятельности. Это познавательная продуктивная деятельность, организуемая и контролируемая преподавателем в учебной деятельности. Преподаватель, учитывая познавательные возможности студентов, возлагает решение одной стороны исследуемой проблемы на них самих, а студенты решают ее, используя имеющиеся знания, приемы и способы учебной деятельности. Например, перед ними ставится задача: составить план изучения проблемы, сформулировать гипотезу для исследования ее сущности, определить способы ее решения. В данном случае осуществляется частично поисковая деятельность.

Изложенное выше диктует необходимость, для формирования и развития у студентов перцептивных, репродуктивных и творческих познавательных умений, навыков и способностей надо организовать в учебном процессе присущие каждому из них содержание и формы деятельности, постоянно увязывать их, чередовать и использовать в единстве. Эффективная самостоятельность, индивидуальная и дифференцированная работа, эвристическая беседа, исследовательская и поисковая работа - те важные приемы, при которых студенты получают не готовые знания, а под руководством преподавателя самостоятельно открывают, приобретают их.

Знания, приобретенные собственными усилиями, прочнее, а процесс их приобретения - привлекательнее. Не случайно, что передовые преподаватели в практике своей работы гораздо чаще прибегают к этим эффективным приемам и способам организации учебной работы студентов, нацеливают их на самостоятельное приобретение знаний. Активизация познавательной деятельности означает стимулирование к выполнению познавательных задач. Определяя цели, задачи и условия активизации, необходимо иметь в виду, что мерой полноценности личности являются не только и не столько учебные оценки «хорошо» и «удовлетворительно», насколько в процессе обучения развиты желание и умение работать, умение самостоятельно усваивать знания, способность напрягать свои силы во имя достижения поставленной цели, потребность приносить пользу своей активной деятельностью.

Таким образом, активизация учебной деятельности преследует не только цель повышения успеваемости, получения высоких оценок, а общее развитие личности. Этому способствует систематическое вовлечение студента в учебно-познавательную работу, требующую оптимального умственного напряжения, которое предопределяет развитие умственных сил и - что еще важнее - делает возможным ощутить успех каждому студенту. В связи с этим формируются умственные потребности, ценностные установки, стремление к самовоспитанию, обогащению своей личности знаниями и умениями.

Для продуктивной деятельности нужна не максимальная, а оптимальная активизация. Активизация студентов в процессе обучения будет правильно организована в том случае, если она обеспечивает достижение умело поставленных задач, целей при рациональной трате сил и в результате этого - сохранение психологического равновесия и получения студентами положительных эмоций.

Понятие познавательной активности у разных исследователей толкуется по-разному. Некоторые из них (Л.П.Аристова, М.И.Еникеев, И.Ф.Харламов и др.) считают, что активность имеет место только в тех случаях, когда студенты решают творческие задачи, исключая тем самым полностью репродуктивную, упражненческую деятельность, что в учебном процессе важно. Они рассматривают активность как деятельность.

Другие авторы (И.А.Редковец, М.А.Робер, Ф.Тильман) познавательную активность рассматривают как черту личности.

На наш взгляд, наиболее соответствует сущности функции учебного процесса определение понятий познавательной активности, данное Т.И.Шамовой. Она считает, что познавательную активность необходимо рассматривать и как цель деятельности, и как средство для достижения целей и как стремление к получению оптимального результата от данной деятельности.

Активизация познавательной деятельности студента предполагает стимуляцию проявлений всех сторон его личностных качеств.

Опираясь на вышеуказанную концепцию, мы выработали методическую систему активизации познавательной деятельности студентов. При разработке указанной системы мы различали внешнюю и внутреннюю активизацию познавательной деятельности.

Под **внешней** активизацией мы подразумеваем стимуляцию более простых познавательных процессов, связанных с проявлением восприятия, внимания и поддержания уровня общей работоспособности студента.

Приемами для этого служат:

- обеспечение смены работы разных нервных центров путем чередования различных методов организации видов учебной работы;
- оптимальное взаимоотношение словесного и наглядного, конкретного и абстрактного в учебном процессе;
- поддержание позитивных эмоций и др.

Внутренняя активизация - это прежде всего активизация мышления студентов, стимулирование их творческого воображения и творчества в целом. Основными приемами внутренней активизации являются:

- самостоятельная работа студентов;
- элементы программированного обучения;
- проблемное обучение;
- творческие задания.

Процесс учения мы рассматривали как целенаправленную познавательную отражательно-преобразующую деятельность по овладению знаниями, способами их добывания, переработки и применения.

Качественными характеристиками познавательной деятельности являются познавательная активность и познавательная самостоятельность. Эти характеристики рассматриваются в неразрывной связи. Подчеркивается, что активность предполагает определенную степень самостоятельности (Б.П.Есипов), является условием

самостоятельности (И.Я.Лернер). Под познавательной активностью понимается качество деятельности личности, которое проявляется в отношении студента к содержанию и процессу деятельности, в стремлении его к эффективному овладению знаниями и способами деятельности за оптимальное время, в мобилизации нравственно-волевых усилий, направленных на достижение познавательной цели. Познавательная активность является целью деятельности, средством ее цели деятельности достижения и создание условий для достижения цели. Ресурсом формирования познавательной активности считается познавательный интерес, который развивается в процессе деятельности, связанной с познавательным началом. Подчеркивается взаимообусловность процессов формирования познавательной активности и познавательного интереса: активность побуждается познавательным интересом, в то же время формирование активности развивает и углубляет интерес.

В понятии «познавательная активность» выделяют мотивационный, интеллектуальный и эмоционально-волевой компоненты (М.А.Данилов, Б.П.Есипов, Е.А.Голант, Т.И.Шамова). При проявлении интеллектуального компонента познавательной активности обучающиеся анализируют объект, выдвигают идеи, решают задачу, предлагают свой вариант, проверяют свое состояние, делают собственный вывод. При действии мотивационного компонента студентам нравится предъявляемый материал, они стремятся к овладению предъявляемым им материалом, выражают свое критическое отношение, проявляют интерес и любознательность. Когда в учебный процесс подключен эмоционально-волевой компонент познавательной активности, студенты умеют удивляться чему-то, реагируют на что-то и показывают уверенность в собственных силах.

Познавательная активность как индивидуальная характеристика учебной деятельности обучающегося может быть отражена через следующие показатели:

1. Через степень выраженности соответствующих качеств личности. Качествами, описывающими позитивный аспект учебной активности обучающегося выступают:

- познавательная активность как собственная черта личности, а также любознательность, постоянное стремление узнать новое и т.п. позитивная сторона познавательной активности личности;

- прилежание, учебная старательность, как черты характеризующие субъективные усилия обучающегося, направленные на решение поставленных перед ним учебно-познавательных задач (мотивационная сторона познавательной активности).

2. Через учебную продуктивность с параметрами, раскрывающими сформированность соответствующих знаний, умений, навыков.

В реальной педагогической практике оценивание «действительного уровня знаний» (понимаемого широко, с включением учебных умений и навыков) обучающегося происходит по отношению к некоторой конструируемой каждым преподавателем дидактической «норме», не всегда совпадающей с требованиями учебной программы. Нередко полученный таким образом показатель экспертной оценки существенно расходится с «журнальным» баллом успеваемости.

3. Через выраженность экспрессивных проявлений познавательной деятельности, отражающих степень включенности студентов в учебную работу.

Степень включенности отдельных студентов в учебную работу на занятиях (познавательная активность в специфически-педагогическом значении) манифестируется посредством самых разнообразных экспрессивных проявлений. К числу таких внешне наблюдаемых, индивидуально значительно варьирующих вербальных и невербальных проявлений познавательной активности студентов относятся следующие:

- заинтересованный, серьезный, «осмысленный», внимательный, вдумчивый, сосредоточенный взгляд, живой «блеск» или даже «горение глаз»;
- специфическое выражение лица в виде «рабочего внимания», размышлений различной степени сформированности и напряженности, при выраженной увлеченности познавательной деятельности иногда наблюдается маска «застойного удивления», полуоткрытый рот, фиксированный взгляд);
- включенная поза (с вытянутой шеей, поднятой головой, избеганием «скрытых» позиций);
- активное поднимание рук, особенно сопровождаемое характерным нетерпеливым раскачиванием, дрожанием («трясением») при оторванном локте и тянущемся, приподнятом или раскачивающемся корпусе.

Наиболее достоверным признаком высокой познавательной активности студентов являются учебно-предметные проявления включенности в виде заинтересованного участия студентов в содержательном развитии дидактических диалогов и фронтальных бесед, а также в наличии инициативной речи по предметным вопросам, их просьб о помощи, конструктивных обращений к преподавателю и соседям за разъяснениями.

Менее однозначно о познавательной активности студентов в различных видах учебной работы свидетельствуют следующие экспрессивные проявления:

- положение корпуса «подперев голову сбоку»;
- положение руки у виска или «подперев подбородок»;
- касание, надавливание, почесывание, «теребление» носа, губ, скул, висков, нередко со сморщенным лбом, полу производными гримасами, другими реакциями лицевой психомоторики;
- взъерошивание руками волос, почесывание затылка и темени (преимущественно у юношей);
- «открытый корпус» (при сосредоточенно критическом обзрении сделанной, например, в тетради работы, иногда в положении «руки на груди», или даже подложив под себя ногу);
- машинальное постукивание ручкой по пальцам, прищелкивание ими;
- покусывание ручек и карандашей, покусывание ногтей;
- беззвучная артикуляция, шевеление губами при работе;
- более или менее регулярное слежение за действиями и перемещениями преподавателя при его работе с группой;

- скорость выполнения указаний преподавателя, быстрота необходимых записей;
- жалобы, содержащие просьбы об устранении внеучебных помех со стороны соседей и другие.

Выключенность из учебного процесса, познавательная пассивность в узком смысле слова, иногда выражается в неподвижном сидении, молчаливом «отсутствующем присутствии», сопровождающемся более или менее сдерживанием или скрываемыми зевками, угасшим, пустым, тусклым, «ступорным» или блуждающим взглядом. Значительно чаще она проявляется в разного рода внеучебных занятиях, разглядывании стен классной комнаты, происходящего за ее окнами: манипулировании ручками, карандашами и тому подобными как специальном занятии; игре с посторонними предметами; попытках отвлечения соседей разговорами; помехах им в виде толчков, щелчков, ударов; бормотании, «мурлыкании» под нос.

Индикаторами познавательной пассивности студентов на занятиях также могут служить:

- отсутствующий, апатичный, равнодушный, безразличный, инертный вид;
- небрежная, развалившаяся поза «отбывания учебной повинности, а также соответствующие ей лицевые маски»;
- мимика, неадекватная ситуация урока;
- занятие посторонними делами, внешне имитирующими учебные (разрисовывание тетрадей, листков бумаги, чтение книг, писание записок и т.п.);
- монотонное, унылое воспроизведение учебного материала при обращении учителя, ответы наугад и другие внешние проявления.

На основании сопоставления показателей и проявлений познавательной активности возможно выделение следующих ее уровней применительно к учебной работе студентов на занятии в целом:

1. Уровень «присутствия».
2. Рецептивно-пассивный.
3. Исполнительски-репродуктивный.
4. Активно-участвующий.
5. Творчески-включенный.

Выделение указанных форм учебной активности не противоречит тому положению, что эффективное обучение возможно лишь при гармоничном сочетании рецептивной, репродуктивной и продуктивной форм учебной деятельности студентов, однако ведущее значение, бесспорно, принадлежит именно последней из названных форм. Активность интерпретируется как готовность к деятельности, инициативность.

Анализ психолого-педагогических источников показывает, что активность определяется либо как черта личности, либо с позиций деятельности. Активность определяют и как качество деятельности.

Как уже подчеркивалось в гипотезе - познание самого себя не только сторона познавательной активности, но и условие повышения познавательной активности, направленной на внешний мир.

В этой связи одной из частных задач исследования явилось изучение процессов самопознания, характеристик его определяющих и составляющих, методов и средств, дидактических условий, способствующих познанию самого себя.

В основе самопознания лежит самооценка, которая может рассматриваться как процесс и как результат познания человеком своей личности.

Познание самого себя является условием самовоспитания, которое в свою очередь способствует более глубокому самопознанию человеком своих сил и возможностей. Об этом свидетельствуют исследования психологов и педагогов. Не претендуя на оригинальность в этом вопросе, на основе проведенных другими авторами исследований, рассмотрим соотношение самооценки и самовоспитания в процессе самопознания (Е.Л.Белкин, Л.И.Божович, А.Я.Арет, Л.П.Корнеев, И.А.Теребулина, И.И.Гелашвили, М.А.Данилов, Б.П.Есипов и др.).

Процесс самовоспитания, выработки программы жизнедеятельности и контроля за ее выполнением предполагает активное получение и переработку субъектом информации об окружающей действительности, о самом себе, о ходе реализации своих планов. Как показывает Л.И.Божович, необходимостью в информации важнейшая потребность человека и ее удовлетворению способствует ориентировочный рефлекс, имеющий универсальное значение для взаимодействия человека со средой.

Ориентация в жизненных ситуациях на высоком уровне осознанности может осуществляться в целях наиболее эффективного саморегулирования, уравнивания взаимоотношений со средой и т.д. Этому способствует самоинформация, которая помогает человеку составить адекватную его целям программу самовоспитания. Однако одной самоинформации о социальных требованиях к личности и собственных качествах еще недостаточно для составления полноценной программы самовоспитания.

Формирование программы самовоспитания происходит вследствие перевода внешних требований к человеку во внутренние требования к своей деятельности. Это осуществляется в результате установления человеком несоответствия между требованиями к нему и его поведением и выработки на этой основе самообязательств осуществить намеченную программу по самовоспитанию. Самообязательства вначале имеют характер обещания совершить отдельные поступки в целях совершенствования своей личности. В дальнейшем, по мере повышения уровня осознания необходимости самовоспитания, понимания, что отдельных поступков мало для формирования желаемых качеств, для преодоления недостатков, человек начинает вырабатывать правила самовоспитания, определяющие основные линии его поведения, систему поступков в разных условиях и способствующие преодолению ситуативности самовоспитания: «Быть принципиальным». «Честно выполнять требования со стороны общества», «Доводить начатое дело до конца»; «Никогда не хвастаться своими успехами»; «Не торопиться в споре». «Не допускать

оскорблений, резкостей». «Тщательно взвешивать свои слова»; «Не показывать своего волнения» и т.д.

Дошедшие до нас дневники и записи выдающихся людей содержат сведения о личных правилах и их роли в процессе самовоспитания. Ч.Валиханов считал, что самовоспитанию помогало следующее:

1. Спокойствие совершенное, по крайней мере, внешнее.
2. Прямота в словах и поступках.
3. Обдуманность действия.
4. Решительность.
5. Не говорить о себе без нужды ни одного слова.
6. Не проводить время бессознательно; делать то, что хочешь, а не то, что случится.
7. Издерживать только на необходимое или приятное, не по страсти издерживать.
8. Каждый вечер добросовестно давать отчет в своих поступках.
9. Ни разу не хватать ни тем, что было, ни тем, что есть, ни тем, что будет.

Абай особо важное значение в самовоспитании придавал следующим правилам: «Что назначено непременно исполнить, то исполняй, не смотря ни на что... Что исполняешь, исполняй хорошо... Никогда не справляйся в книге, ежели что-нибудь забыл, а старайся сам припомнить... Заставь постоянно ум твой действовать со всею ему возможною силой». При этом великий мыслитель на основе собственного самоанализа подчеркивал необходимость направленности правил на совершенствование и на решение практических задач, достижение конкретных, реальных целей, стоящих перед человеком.

Осознание необходимости самовоспитания, стремление овладеть этим процессом, сделать его более эффективным побуждают людей записывать и анализировать свои обязательства и правила, вести личные дневники. Они придают письменному оформлению своих самообязательств важную роль, рассматривая его как средство уточнения, более четкого построения программы самовоспитания, его стимулирования.

В наших исследованиях также имело место изучение и анализ подобной информации, целенаправленно фиксируемой и собираемой экспериментаторами. В качестве форм письменного фиксирования самообязательств использовались и личные дневники, и записные книжки, и просто отдельные листочки. Причем отметим сразу, что дневники вела сравнительно небольшая группа (около 6% от общего числа обследованных). В связи с этим возникает вопрос: является ли ведение дневника (записей) необходимым условием эффективного самовоспитания?

Анализ и обобщение материалов приводит к выводам, что дневник помогает человеку припомнить события жизни и продумать их значение; приучает фиксировать и раздумывать над ними; содействует анализу деятельности, составлению полной программы самовоспитания и т. д. На положительную роль дневника в самовоспитании указывали выдающиеся мыслители (Ч.Валиханов, Абай, Джамбул, Аль-Харезми, А.Навои, и др.). «Теперь... когда я занимаюсь развитием своих способностей, - подчеркивал Ч.Валиханов, - по дневнику я буду в состоянии судить о ходе этого развития». На основе проведенного

анализа по выявлению своих недостатков, он определил так задачи самовоспитания: «Важнее всего для меня в жизни избавление от трех главных пороков: бесхарактерности, раздражительности и лени». Посредством записи в дневнике писатель прослеживал ход работы над собой, ставил конкретные задачи по самовоспитанию.

Достаточна всесторонняя и глубокая самооценка своей деятельности по самовоспитанию может осуществляться в связи с самонаблюдением и самоанализом, которые в определенном смысле выступают средствами самооценки. При самонаблюдении главным объектом является поступок. Как отмечал Гегель, «в поступке... совершающей его достигает созерцания себя самого в предметности или чувствования самого себя в своем наличном бытии».

Описание самонаблюдения нередко встречается в художественной и мемуарной литературе. Много ярких примеров таких описаний содержится в произведениях Ж.Ж.Руссо, Стендаля, И.С.Тургенева, Ч.Валиханова, Абая, Джамбула и других. Действительно, дошедшие до нас дневниковые записи великих предшественников свидетельствуют о роли самонаблюдения в самовоспитании. Человек обладает как бы следящей системой, которая способна наблюдать не только за тем, что происходит вне ее, но и за тем, что делается в ней самой.

Необходимо различать виды самонаблюдения во времени. Если человек наблюдает за собой непосредственно в данной ситуации, то имеет место непосредственное самонаблюдение. Однако человек может наблюдать за собой и ретроспективно, скажем, за тем, как он вел себя вчера, неделю, месяц, год назад в определенной ситуации, что он переживал. Это - ретроспективное самонаблюдение. Бывает, что в течение жизни человек к одному и тому же факту возвращается много раз. При непосредственном самонаблюдении внимание человека как бы раздваивается. В основном оно направлено на выполняемое действие, а побочно - на возникающие при этом эмоции. При некоторых психических состояниях такое раздвоенное внимание затруднено, как, например, при аффективных состояниях, в ситуациях, когда человек отдается каким-то занятиям целиком, «забывает о себе».

Ретроспективное самонаблюдение имеет ряд преимуществ. К ним относится то, что оно связано во времени с конкретной ситуацией, а может простираться на тот отрезок прошлого, который человек желает выделить для анализа. Она может проводиться повторно, что позволяет один и тот же эпизод рассматривать с разных точек зрения и приходиться к новым, нередко более верным выводам. Для подобных размышлений человек может выбрать наиболее удобное время, что дает ему возможность изучить эпизод прошлого более детально. Недостаток ретроспективного самонаблюдения заключается в том, что различные детали «улетучиваются» из памяти, а они порой имеют важное значение для правильной оценки своего поведения.

При изучении самоанализа необходимо исходить из связи самосознания с социальными условиями, о создании человеческих условий, в которых бы человек

«познавал себя как человека». И.С. Кон отмечает, что способность осмысливать свои поступки и переживать их - одна из важнейших черт развитой личности.

Для успешного самоанализа в процессе самовоспитания необходимо, чтобы он имел разносторонний и в то же время глубокий характер, опирался на реальное практическое поведение при выяснении и объяснении причин достоинств и недостатков личности, осуществлялся с позиций общественных требований. Важно завершать самоанализ практическими выводами, постановкой конкретных задач по совершенствованию личности в общественно полезной деятельности.

Нами изучался вопрос о понимании и использовании самоанализа студентами. Применялся метод индивидуальных и коллективных бесед. Обсуждались такие вопросы: как вы понимаете слово «самоанализ»? Занимаетесь ли вы «самоанализом»? Какие стороны своего поведения и личности анализируете? Проводите ли вы анализ причин своего поведения? Анализируете ли вы свой режим и правильность образа жизни? С какого возраста вы начали анализировать свои качества и поступки? Сравните ли себя при самоанализе с товарищами, персонажами художественных произведений, выдающимися людьми? Что это сравнение показывает? Какую пользу дает вам самоанализ? Как часто занимаетесь вы самоанализом: систематически, время от времени, редко?

Беседы, анкеты, изучение сочинений, писем и других материалов приводят к выводу о том, что самоанализ используется уже в подростковом возрасте, хотя более массовый, всесторонний и глубокий характер он приобретает в юношеском возрасте. Существенным фактором развития способности к самоанализу у человека является изучение художественных произведений, сравнение черт персонажа литературного произведения со своими личностными качествами. Большое значение имеет самоанализ в процессе трудовой деятельности, когда люди подвергают себя анализу по поводу успехов и неудач в профессиональной деятельности.

Наши исследования показывают, что осуществляя самоанализ, студенты встречаются с рядом трудностей, особенно при попытках анализировать собственные качества, побудительные причины своего поведения. Развитию способности к самоанализу благоприятствуют специальные беседы на эту тему, формирование четких мировоззренческих установок и интеллектуальных качеств, стимулирование самоанализа в процессе практической общественно ценной деятельности.

Важным условием проверки своих сил является труд, в том числе анализ учебного материала знаниями о самооценке способствует самопознанию. Благоприятными возможностями для информации студентов о самооценке, о роли самопознания и самовоспитания как активном средстве познания своих потенциальных сил, раскрытия своих личностных резервов обладает учебная деятельность.

Таким образом, приведенные выше теоретико - практические положения о самообразовании, самовоспитании, самопознании, позволили сформулировать конкретные методические пути повышения их уровня, глубины и систематичности. Это стало реальной основой для совершенствования процесса активизации познавательной деятельности

студентов в ходе эксперимента, позволило существенно улучшить процесс формирования общих и профессиональных знаний, умений, качеств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю.К. Интенсификация процесса обучения. - М.: Знание, 1987. - 78 с.
2. Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов / Г.В. Лаврентьев, Н.Б. Лаврентьева. Ч.1.- Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. - 156с.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования /Под ред. Е.С. Полат. - М.: Академия, 2001. - 271 с.
4. Околелов О.П. Теория и практика интенсификации процесса обучения в вузе: Автореф. дис. ...док. пед. наук. - М.: 1995. - 45с.
5. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования. -М.: Школа-Пресс, 1994. - 321 с.
6. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т.- М.: Народное образование, 2006 г.

TÜRK MİLLETİNİN KÖK TARİHİ

Abrorbek Alişeroğlu KADİROV
Andijan Devlet Pedagoji Enstitüsü
Sosyal Bilimler ve Beşeri Bilimler
abrorqdirov003@gmail.com

ÖZET

Bu makalede Türk halklarının köken tarihi ve coğrafi konumu, dünya ve yerel tarihçilerin Türk halklarının tarihi araştırmaları ve günümüz Türk halkları hakkındaki çalışmaları ele alınmaktadır.

Aynı zamanda birçok eski ve ortaçağ yazarı Türk halkları ve boyları hakkında yazılar yazmıştır. Ancak Türk halklarının tarihine ilişkin bilimsel araştırmaları ilk yapanlar Avrupalılar olması konusundadır. Onların ve eski yazarların isimlerini yeniden yazmayacağız çünkü sonuçları dağınık, tutarsız ve sonuçlarının gerçekliğimiz açısından önemi açık değil. Akademisyen E. I. Eichwald, çağımızdan çok önce Avrupa'da Türk boylarının yaşadığı fikrini bilimsel olarak kanıtlayan ilk kişiydi. Yurttaşımız L. N. Gumilyov, Türk tarihi çalışmalarına büyük katkı yaptı. "Eski Türkler" ve "Hazar Denizi Çevresinde Bin Yıl" adlı eserleri Türkçe konuşan halklara ithaf edilmiştir. Hatta eserlerinin bilimsel etnolojinin temelini oluşturduğu bile araştırılıp yazılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkhalklar, Togli Altay, Ashinqabilasi, Hunlar, Prototurk.

HISTORY OF THE ORIGIN OF THE TURKISH PEOPLE

Abrorbek Alisher KADYROV

ABSTRACT

This article discusses the history of the origin of the Turkic peoples and their geographical location, the works of world and local historians on the history of the study of the Turkic peoples, and the current Turkic peoples.

At the same time, many ancient and medieval writers wrote about Turkish peoples and tribes. However, Europeans were the first to conduct scientific research on the history of the Turkish people. We will not rewrite their names and those of ancient authors because their results are scattered, inconsistent, and the significance of their consequences for our reality is unclear. Academician E. I. Eichwald was the first to scientifically prove the idea that Turkish tribes lived in Europe long before our era. Our compatriot L. N. Gumilyov made a great contribution to the study of Turkish history. His works "Ancient Turks" and "A Thousand Years Around the Caspian Sea" were dedicated to Turkish-speaking peoples. It will even be researched and written that his works form the basis of scientific ethnology.

Keywords: Turkic peoples, Mountain Altai, Ashin tribe, Huns, Proto-Turk.

Ancient Turks played an important role in the history of human development. Historians have recognized that they made a worthy contribution to world civilization. Turkic peoples have had their own history, culture, language, writing, art and literature since ancient times. People belonging to the Turkic people have the same historical roots, common language, religion, customs and traditions, and values, and with the passage of time, some peculiarities began to appear. First and foremost in history, folk history is based on primary sources. The sources of folk history are material culture and written sources, and the history of Turkic peoples is described based on the scientific information obtained from them. Turkic peoples are Turkic-speaking peoples living in northern and central Eurasia. These peoples have more or less common culture and traditions. The Turkic peoples do not belong to a specific race, the element that connects them is mainly located in their ethnogenesis. The word "Turk" means strong, perfect, justice. Ancient Turks are genetically and phenotypically closely related to East Asians and Siberians. Genetic, archaeological, and linguistic evidence links the early Turkic peoples to Northeast Asia, who later adopted a nomadic lifestyle and expanded westward from eastern Mongolia. Over the course of several thousand years, Turkic tribes have been united and divided many times, and their tribal composition has changed.

Many ancient and medieval authors wrote about Turkic peoples and tribes. However, Europeans were the first to conduct scientific research on the history of the Turkic peoples. We will not rewrite their names, as well as ancient authors, because their conclusions are scattered, inconsistent, and the importance of their conclusions for our reality is not clear. Academician E. I. Eichwald was the first to scientifically substantiate the idea that Turkic tribes lived in Europe long before our era. Our compatriot L. N. Gumilyov made a great contribution to the study of the history of the Turks. His works "Ancient Turks" and "A thousand years around the Caspian Sea" are dedicated to Turkic-speaking peoples. It can even be said that his works laid the foundation for scientific ethnology.

In the science of historical linguistics of the former Soviet period, an idea was formed that the Altai Mountains are the homeland of the Turkic peoples, and that the Turkic population was formed in this region and then spread to other countries. The formation of the khanate for the first time in the mountainous Altai regions under the Turkish ethnonym played a big role in the emergence of such a vision. Ethnolinguistic research conducted in the mountainous Altai region during the 18th-19th centuries also confirms the validity of such a scientific hypothesis. In this way, the mountain Altai was mentioned as the first homeland of the Turkic peoples, and the term "Altaic language family" appeared in world historical linguistics. The researches conducted by ethnographers and linguists here and the narratives collected by them about the origin of the Turks played a major role in the scientific foundation of such a concept. Judging from the content of the narratives about the origin of the Turkic peoples, it is not about the origin of the ancient Turks from Altai, but about the unification of a group of young warriors who gathered around Prince Ashina in mountainous Altai under the name of Turks. 1:

A number of sources contain information about the history, culture, customs, and unique aspects of the ancient Turkic peoples. In various writings, objects, objects, written monuments such as "Avesta", "Bexistun", Orhun-Enasoy, Beruni, Narshahi, Shami, Sharafuddin Ali Yazdi, Ibn Arabshah, Muhammad Salih, Hafiz Tanish al-Bukhari, Bayani. a lot of information is given in the works of historians, as well as in the works of Greek, Chinese, Indian, Armenian historians. The works of historians I.V. Pyankov, N.G. Gorbunova are also an important source. Information about the ancient Turks is also given in Chinese written sources. "Historical Testimonies" (1st century BC), "History of the Great Khan Dynasty" (1st century AD), "History of the Little Han Dynasty" (5th century AD), "History of the Wei Dynasty" (6th century AD), "History of the Northern Kingdoms (Beishi)" » (7th century AD) and others. Scientific works of Russian Orientalists and Turkologists are also of particular importance. The scientific work of Uzbek scientists in this regard also occupies an important place. The works of historians B.Ahmedov, T.Saidkulov, academicians of literature A.Qayumov, B.Tokhliev, N.Rakhmonov, H.Boltaboev are noteworthy. In the past, each nation associated its origin with an animal, creature, plant or object. Gumilyov's book "Ancient Turks" also touched on this issue. Such a totemistic worldview is the way people of the ancient world perceive the universe and existence, nature, etc It was formed due to his interest in his origin and origin, in relation to the understanding of his relationship with nature and other things. The Ashin tribe was called Tu-kyu by the Chinese. According to Khojayev's information based on Chinese sources, from the last quarter of the third millennium BC, the history of the northern Chinese principalities began to be written by the chroniclers of that time, that is, the chroniclers who were called "Shi" in the ancient Chinese small kingdoms. confirms that cattle-breeding proto-Turkic tribes lived in the northeastern borders. One of the small governorates was the "Shya" kingdom, which ruled in northern China. In the years 1766-1122 BC, a small governorship named "Shong" reigned, both of them showed the activities of "Shi" in their divan, and not only wrote the history of their kingdoms on stone, bone, Chinese reeds. According to the sources, the Huns were the leaders of the Proto-Turkic Tribes Political Union, the Union of Tribes. After the collapse of the power of the Huns, the proto-Turkic tribes that remained in their places without going west with Atilla were headed by the "Turo" tribe, which consisted of 40 tribes. Their names are mentioned in the history of the northern dynasties.

Mil. BC from II century - AD. Until the 3rd century, the Turks were part of the Khanate of the Huns, so they were also called Shyunnu and Hunnu in Chinese sources. They called Mazkur (tele in modern language). It was in the hands of the Turks in the 6th century. Ashina's generation became stronger and established the Turkish khanate. According to Chinese sources, Turkic tribes mentioned in the 9th century were distinguished by 58 names. 22 of them are called Uighurs (allies). After the end of the Uighur khanate, a large part of them is located in the territory of Turkestan. In the works of Turkish scientists, the Turkish tribe is also called Kokturk. According to researches, kokturkso meant Turks who believe in the sky, Turks with high mountains, and Turks with a blue wolf as their totem. Turkish toponyms, ethnonyms, and hydronyms are common in Central Asia. Not only archaeological and anthropological materials, but also various written sources testify to the fact that our Turkish ancestors, who came from their tribesmen to

Movarounnahr and neighboring regions during the period of the Turkish khanate, did not enter any part of Central Asia. It led to the formation of the ethno-cultural field.

By Turkic peoples, we mean about forty nationalities such as Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Karakalpak, Uyghur, Tatar, Bashkir, Chuvash, Azerbaijani, Karachay, Turk, Komik, Balkar. In ancient times, these people lived in Central Asia, Central Asia and Asia Minor, in the regions located in a large part of Russia. Currently, the Turkish population has reached approximately 200-250 million people. There are currently six independent Turkic states: Uzbekistan, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, and Turkmenistan.

In conclusion, it should be said that each nation should know the history, culture, art and literature of its blood relatives, which is an important factor for its prosperous future. and we talked about how it spread to the territory of Eurasia. Drawing a conclusion from the history of the Turkic peoples, it should be said that we Turkic peoples should be proud of the fact that the Turkic peoples have made a worthy contribution to world civilization, that the Turkic peoples have not lost their place from the earliest times to the present, and that they have a rich history, and a worthy generation. we need to make our future prosperous.

LIST OF USEFUL MEDICINES.

1. Ahmadali Askarov. The history of the origin of the Uzbek people. NMIU of Uzbekistan. 2015.
2. Dildorakhan Abdullayeva. Literature of Turkic peoples. Tashkent. 2014
3. Babayar, Ghaibulla. "Imperial Titles on Coins of the Western Turkic Khanate". Central Asian History in Modern Medieval Studies. Tashkent: New Edition. 2013.
4. Safarov Talib Todjievich. Information on the ethnography of the Turkic peoples of Central Asia. 2022.

MIGRANT MOVEMENT IN TURKESTAN AT THE END OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Faizulla Kabilov

National painting and design named after Kamoliddin Behzod
Senior teacher of the "Applied graphics and artistic photography"

ABSTRACT

In this article, the Jadid movement in the Turkestan region in the late 19th-early 20th centuries and the ideas they put forward, the proposed reforms and intense efforts in this direction, the first established schools of the new method, the textbooks published by the Jadid movement centers, educational-methodological opinions about literature are stated.

Keywords: Jadid, Jadidchilar, Dargs of the Jadid movement, "Usuli Savtiya", "Usuli Jadida"

XIX ASR OXIRI –XX ASRNING BOSHLARIDA TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATI

Fayzulla Kabilov

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr oxiri–XX asr boshlarida Turkiston O‘lkasida jadidchilik harakati va ular ilgari surgan g‘oyalar, taklif qilgan islohotlar va bu yo‘ldagi qizg‘in sa‘y-harakatlar , dastlabki tashkil etilgan yangi usul maktablari , jadidchilik harakati darg‘alari tomonidan chop etilgan darsliklar, o‘quv –uslubiy adabiyotlar xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: Jadid, jadidchilar, jadidchilik harakati darg‘alari, “Usuli savtiya”, “Usuli jadida”

XIX asr oxiri–XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko‘p joylarida jadidchilik xarakati kuchayib ketdi bu xarakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilganligi sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdorlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch vakillari **qadim yo qadimchilar** deb atalgan bo‘lsa, yangi hayot shabadalarini olib kelishga urungan kishilar esa **jadid yoki jadidchilar** degan nom oldilar. Shu tarzda asrimiz boshlarida jadidlar harakati yuzaga keldi. [2.- B.38]

XIX asr oxirida tarix sahnasiga kelgan jadidlar xalq va millatning hayoti va kelajagi uchun tinmay zahmat chekkanlar, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular “Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas” degan hadisi sharifni hayotiy e‘tiqod deb bildilar. Milliy istiqloq, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma‘rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarini chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar.

Bu davrda Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab ulug‘ insonlar milliy uyg‘onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turdilar [1]. Ular yangi usul maktablari bilan bir qatorda, odamlarning dunyoqarashi va turmush tarzini o‘zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etdilar.

Jadidchilik jamiyatni to‘ntarish yo‘li bilan emas, islohatlar yo‘li bilan rivojlantirishni o‘zining asosiy vazifasi deb belgiladi. (*1-shaklga qarang*) Jadidchilik harakati tarixiga nazar solsak, ular ilgari surgan g‘oyalar, taklif qilgan islohotlar va bu yo‘ldagi qizg‘in sa‘y-harakatlar bilan bugun yurtimizda kechayotgan shiddatli o‘zgarishlar jarayoni o‘rtasida ko‘p mushtarak jihatlarda mavjudligiga guvoh bo‘lamiz. Agar lo‘nda qilib aytsak, jadidlarning xarakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan: [3.-B.25]

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki jadidlar ilm va ma‘rifat yagona qurol bo‘lib ular shu qurol yordamida o‘lkadan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo‘ldilar. Ma‘lumki, birinchi marta jadidchilik qirimda paydo bo‘lgan uning asoschisi asrimiz boshlarida turkiy qavmlarining chinakkam jafokashi va iftixori Ismoilbek G‘aspirali (1851-1914) hisoblanadi. [3.-B.355] Sharq xalqlari ma‘naviy xayotida xususan maktablari va maorifida chinakam inqilab yasab, “Usuliy jadid” nomi bilan tarihga kirgan “Usuli Savtiya” ni u boshlab berdi u barcha turkiy xalqlarning yaxlit yagona millat deb yuritdi ularni ham ilm.ma‘rifatda, xaq-xuquqda dunyoning taraqqiy qilgan millatlari bilan teng ko‘rmoqni orzu qildi. Butun aqli, vujudini mana shu muqaddas ishga-millatning ravnaqi va muxofazasi yo‘liga sarf etdi.

Ismoilbek G‘aspiralining xizmatlaridan yana biri shundaki, u 1884 yilda yana bir muxim ishga qo‘l uradi, 12 bolani yangicha –“Usuli jadida” bilan o‘qitishga kirishadi. va qirq kun ichida burro savodini chiqaradi. Imtixon tashkil qilib bolalarning ota- onalarini taklif qiladi. Chetdan kishilar kelib ko‘radilar. Hamma bir og‘izdan “Usuli jadida” ning beqiyos imkoniyatini etirof etadi. hulla Ismoilbek ikki yilda eska maktabda 5 yilda oladigan taqsilni o‘rgatishga muvoffaq bo‘ladi. So‘ng ular uchun “Xo‘jai sibyon” (“Bolalar muallimi”) nomli birinchi darslikni tuzadi.

Yangi usul maktablari uchun “Usuli jadidi” bilan o‘qitishning qoidalarini tushuntiradi. Bular quyidagilar edi:

Yangi usul maktablarida o‘qitish qoidalari

- * Sinfda (maktabda) bolalar soni 30 tadan oshmaslikga ;
- * Bolalar faqat ikki daf‘a yoz va qish boshlaridagina maktabga qabul qilinishi;
- * Har qabul nechta bo‘lishidan qat’iy nazar, bir sinfdan oshmasligi ;
- * Har bir muallimda ko‘pi bilan 3-4 sinf bo‘lishi ;
- * Agar maktab 3 sinfdan iborat bo‘lsa, darslar ketma-ket ma‘lum uyg‘unlikda qo‘yilmog‘i, 7-9 yoshlardagi bola 7-8 soat uzluksiz o‘qiy olmaydi. Uning uchun besh soat kifoya. Har darsdan so‘ng 10 daqiqa tanaffus;

- * Juma va bayram kunlari dam olinishi ;
- * 10 oy o‘qishdan so‘ng yozning issiq kunlarida ta‘til bo‘lishi;
- * Dars zeriktirmasligi ...
- * Shogirdlarini urish va so‘kish befoyda ekanligi va boshqalarga e‘tibor qaratilgan edi...

Bolalarni har olti oyda imtihon qilish yil ohirida sinfdan sinfga o‘tkazish o‘zlashtirmaganlarni sinfda qoldirish ko‘zda tutiladi. Darslar har xil va xar biri yarim soatdan bir soatgacha bo‘lishi mumkin. Darslar orasida tanaffuslar bo‘lmog‘i kerak. Shuni ta‘kidlash joizki, bu maktablar uchun “Xo‘jai sibyon” asosiy darslik bo‘lib xizmat qilar edi. 1910 yilgacha u 27 marotaba nashr qilingan. Lekin gap shundaki, “jadidchilikda birgina maktab bilan cheklanmasdi u Russiyadagi musulmonlar ma‘naviy olamining barcha jihatlarini –madrasani ham, matbuotni ham, “ilm-fanni”. ham o‘z ichiga olar va eng muhimi, ularning hammasi turmushga nechog‘lik dahldorligi, zamonga xizmat qila olishi asosiy me‘zon qilib ko‘zda tutilar edi” [5.-B.31].

Millatning o‘zligini ko‘rsatadigan xususiyatlardan biri til va maorifdir. Bu ikkisi bo‘lmasa, millat mustaqil bo‘la olmaydi. G‘aspirali 1905 yilda yozgan maqolalaridan birida **millatning asosi ikkita:** tavhidiy til (til birligi) va tavhidiy din (din birligi) degan edi: Darhaqiqat, tilning o‘rni beqiyos : “Insonning oti bo‘lmasa, o‘zi ham yo‘q demakdir, shuningdek, tili bo‘lmagan inson ham soqovdir” [5- B.34.] Bu bilan G‘aspirali, millatni yo‘q qilish uchun yuqoridagilardan bittasining buzilishi kifoya - deydi.

Ismoilbek G‘aspiralining nomi Markaziy Osiyoda ham ma‘lum va mashhur edi. Xususan, XX asr boshlaridagi Turkiston, Buxoro va Xivaning sakkiz millionli halqi milliy ongida yuz bergan o‘zgarishlarda uning buyuk xizmati bor deyishga to‘la haqlimiz. G‘aspiralining g‘oyalari Markaziy Osiyoga keng tarqaldi: Buxoro, Samarqand, Farg‘ona, Namangan, Qo‘qon, Toshkent kabi o‘nlab shaharlardagi ziyolilar guruhi jadidchilik harakatiga bosh-qosh bo‘ldilar, yangi usul maktablarini ochishda faol ishtirok etdilar. Ular tomonidan handasa (matematika), jo‘g‘rofiya (geografiya), tarix, tibbiyot kabi o‘nlab fanlarning dasturi, darslik va o‘quv qo‘llanmalari ishlab chiqildi, gazeta va jurnallar nashr etildi.

Jadidchilar xarakatining darg‘alari maktab, maorif soxasida juda katta targ‘ibot ishlari olib bordilar. Savod chiqarish uslubining yangicha turlarini amaliyotga tatbiq etdilar. Buni biz Abduqodir Shakuriyning o‘qitish uslubiga kiritgan yangiliklarini misol qilishimiz mumkin.

Jadidchilik harakati darg‘alaridan yana biri, Ishoqxon Ibrat faoiyati ham tahsinga loyiqdir. U yangi usul maktalarini ochish bilan bir qatorda Turkiston O‘lkasida birinchilardan bo‘lib To‘raqo‘rg‘onda bosmaxona tashkil etib, jadid maktablari uchun darsliklar o‘quv qo‘llanmalar , shuningdek gazeta va jurnallarni chop etishni yo‘lga qo‘ydi., U eng qadimiy finikiya, yahudiy, suriya, yunon yozuvlarini o‘rgandi. Xorijiy tillardan arab, fors, rus, turk, fransuz, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal bilimdoni bo‘ldi. Olti tilni, (*arabcha ,forscha , hindcha, turkcha, o‘zbekcha va rus so‘zlarini*) o‘z ichiga qamrab olgan “**Lug‘at sitta-as-sina**” nomli mukammal lug‘at kitobini yaratdi. [4. B.373]

Bu davrda Ibrat singari o‘nlab jadidchilik harakatining darg‘alari o‘z faoliyatlari davomida

adabiy tildagi turli islohotlar, ular bilan bog‘liq muammo va takliflarni matbuot orqali yoritib bordilar. “Chig‘atoy gurungi” o‘z qarashlarini Fitrat boshchiligida nashr bo‘lgan “Tong” jurnalida e‘lon qildi. Ayniqsa, jadid g‘oyalari badiiy adabiyotda ham o‘z aksini topdi, so‘z san‘ati kuchli targ‘ibot va tashviqot vositasiga aylandi.

Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So‘fizoda, Tavallo, Hamza kabi ijodkorlar ma‘rifat jarchilariga aylandi. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari nafaqat pedagogik fikr taraqqiyotida, balki ijtimoiy-estetik tafakkur rivojida ham katta iz qoldirdi.

Bu ma‘rifatparvar pedagoglar keng omma o‘rtasida ilm-ma‘rifat, madaniyat tarqatish uchun qizg‘in kurash olib boradilar, o‘z davrining ilg‘or, peshqadam pedagoglari sifatida xalqqa, jamiyatga taniladilar. Ular tatar, ozarbijon, rus va boshqa xalqlar pedagoglari bilan aloqada bo‘lib, maktabda o‘quvchilarga yangi usulda ona tili bilan birga, geografiya, tarix kabi gumanitar va aniq fanlarni o‘qitadilar, ta‘lim-tarbiyaga oid darslikla va qo‘llanmalar yozib, nashr ettiradilar.

Turkiston jadidlari ozodlik, ma‘rifat uchun kurashlarini ma‘lum dastur asosida ikki yo‘nalishda ma‘daniy taraqqiyotni rivojlantirish buning uchun ma‘rifatparvarlikka asoslanish va bu boradagi falliyatni amaliyot bilan bog‘liq holda olib borish orqali amalga oshiradilar. Ular milliy uyg‘onishning asosini, ta‘limni, o‘quv dasturlarini isloh qilishda ko‘radilar. Dasturni ishlab chiqish va amalga oshirishda Ubaydulloho‘ja, Abdullaxo‘jayev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Abdulhamid Cho‘lpon faol ishtirok etadilar, Munavvarqori Abdurashidxonov Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ishoqxon Ibrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy - ma‘rifatparvarlik, ta‘lim-tarbiya haqidagi qarashlari, g‘oyalari bilan shuhrat qozondilar. Markaziy Osiyo jadidchilik haqida gap ketganda, yuqorida nomlari qayd etilgan o‘nlab ma‘rifatparvarlarning faoliyatisiz tasavvur qila olmaymiz.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2020 yilning 1 oktyabrida O‘qituvchi va murabbiylar bayrami munosabati bilan bir guruh vatandoshlarimizni mukofotlash to‘g‘risidagi Farmoni imzolandi. Ana shunday yurtdoshlarimiz orasida Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, obod va farovon hayotini ta‘minlash yo‘lida fidokorlik ko‘rsatib, milliy ta‘lim va tarbiya tizimini yaratishga beqiyos hissa qo‘shgan Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi. Mamlakatimizda ulug‘ ma‘rifatparvar bobomiz Mahmudxo‘ja Behbudiy tavvaludining 145 yilligi keng nishonlandi.

Bugungi kunda Yurtboshimizning sa‘y – harakatlaridan ilhomlangan olimlarimiz O‘zbekiston tarixini chuquroq o‘rganish, tarixni xolisona yoritish, o‘tmish mutafakkirlari, jumladan jadidchilik harakati darg‘alari tomonidan qoldirilgan ilmiy merosni o‘rganishga katta e‘tibor berishmoqda. Prezidentimiz ta‘kidlaganlaridek: “Umuman, biz jadidchilik harakati, ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi” [1.].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 14.10.2020 y. <https://president.uz/uz/lists/view/38645/16>.
2. Dolimov Ulug'bek Turkistonda jadid maktablari. – T.: "Universitet", 2006.
3. Xoshimov K, Hasanov R. va bosh. Pedagogika tarixi. T.: "O'qituvchi", 1996.
4. Hasanov R. Ishoqxon Ibrat. // O'zbek pedagogikasi antologiyasi. –T.: "O'qituvchi", 2010, B.372-377.
5. Qosimov B. Ismoilbek G'aspirali. – T.: 1992.

KHOJA AHMAD YASSAVIY IS THE FOUNDER OF THE YASSAVIYA TARIQAT

Gulistan Masharipova

Tashkent University of Applied Sciences

Docent of the Department of "Social Sciences"

amirjahon1116@gmail.com)

Uzbekistan

ABSTRACT

Khwaja Ahmed Yassavi, the founder of the first mystical order that appeared in Central Asia in the 12th century, is said to have been born in Sayram (Yassi) in the second half of the 11th century, in some sources in 1103. "The time of his death is written in many manuscript sources as 1167. But in some narrations, it is said that he lived for 130 years.

His father, Shaykh Ibrahim, was one of the most influential people of the youth tradition. His mother was Aisha Khotun, the daughter of Musa Sheikh. Soon after Ahmed's birth, his mother died. At the age of seven, he also separated from his father. Her sister named Gavhar Shahnoz will take care of her education.

The article describes the fact that Khwaja Ahmed Yassavi is a manifestation of Sufism and the founder of the Yassaviya order, a brief description of the work "Devoni Hikmat", as well as the idea of loyalty to religious and moral values under his influence, and the continuation of the tradition of philosophical wisdom.

Keywords: Ahmad Yassavi, Sufism, Yassaviism, Tariqat, "Devoni Hikmat

XOJA AHMAD YASSAVIY – YASSAVIYA TARIQATINING ASOSCHISI

Guliston Masharipova

ANNOTATSIYA

Oʻrta Osiyoda XII asrda paydo boʻlgan ilk tasavvufiy tariqatning asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy baʼzi manbalarda XI asrning ikkinchi yarmida, baʼzi manbalarda 1103yilda Sayramda (Yassi) dunyoga kelgani aytiladi. "Uning vafot etgan vaqti koʻpgina qoʻlyozma manbalarda 1167 yil deb yozilgan. Ammo baʼzi rivoyatlarda uni 130 yil yashagan", deyishadi.

Otasi Shayx Ibrohim javonmardlik tariqiga mansub nufuzli zotlardan boʻlgan. Onasi esa Muso Shayxning qizi Oysha Xotun edi. Ahmad tugʻilgach koʻp oʻtmay onasi vafot etadi. Yetti yoshida u otasidan ham ajraladi. Uning tarbiyasi bilan Gavhar Shahnoz ismli opasi mashgʻul boʻladi.

Maqolada Xoja Ahmad Yassaviyning tasavvuf ilmining namoyondasi va Yassaviya tariqatining asoschisi ekanligi, "Devoni hikmat" asarining qisqacha tavsifi, hamda uning taʼsirida diniy va ahloqiy qadriyatlarga sodiqlik gʻoyasi, falsafiy hikmatnavislik anʼanasining davomiyligi yoritilgan.

Tayanch soʻzlar: Ahmad Yassaviy, tasavvuf, yassaviylik, tariqat, "Devoni hikmat

Mamlakatimizda mustakillik yillarida "Buyuk adib va mutafakkirlarimizning nodir merosi, ibratli hayoti va ijtimoiy faoliyatini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, yoshlarimizni o'zlikni anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga xurmat ruhida tarbiyalash" eng muhim dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Buyuk mutasavvuf va "karamati zo'r" valiy haqida gap ketganda yurtdoshlarimiz qalbida Turkiston diyoridan chiqqan mutafakkir nomining va ta'limotining ulug'vorligidan faxrlanish tuyg'usi uyg'onadi. U zotning ulug'ligini shundan ham ko'rishimiz mumkinki, nufuzli xalqaro tashkilotlardan biri, YuNESKO tomonidan 1993 yilni "Yassaviy yili" deb e'lon qilindi.]10] Darhaqiqat, qariyb sakkiz asrki, Xoja Ahmad Yassaviy ta'limotiga, uning hikmatlariga qiziqish kuchaysa kuchaydiki, susaymadi. Bu esa uning nomi, ta'limoti, asarlari umrboqiyligidan nishonadir.

O'rta Osiyoda XII asrda paydo bo'lgan ilk tasavvufiy tariqatning asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy ba'zi manbalarda XI asrning ikkinchi yarmida, ba'zi manbalarda 1103yilda Sayramda (Yassi) dunyoga kelgani aytiladi. "Uning vafot etgan vaqti ko'pgina qo'lyozma manbalarda 1167 yil deb yozilgan. Ammo ba'zi rivoyatlarda uni 130 yil yashagan"[10], deyishadi.

Otasi Shayx Ibrohim javonmardlik tariqiga mansub nufuzli zotlardan bo'lgan. Onasi esa Muso Shayxning qizi Oysha Xotun edi. Ahmad tug'ulgach ko'p o'tmay onasi vafot etadi. Yetti yoshida u otasidan ham ajraladi. Uning tarbiyasi bilan Gavhar Shahnoz ismli opasi mashg'ul bo'ladi. U yetimlik azob va qiynoqlarini boshdan kechirganligi bois haam hikmatlarida mana bunday fikrlarni bayon etgan edi

Oqil ersang g'ariblarni ko'nglin ovla

Mustafodek elni kezib yetim kovla.

Dunyoparast nojinslardan bo'yun tovla,

Bo'yun tovlab daryo bo'lib toshdim mano.

Ahmad opasi bilan Yassiga ko'chib borgach, birinchi ustoda Arslon bob bilan uchrashadi va undan tahsil oladi. Hikmatlardan birida bu haqda:

Yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,

Har sir ko'rib, parda birla bukub yobti,...

Manbalardja qayd etilishicha, Ahmad dastlabki ta'limotni Yassida mashhur olim Shahobiddin Isfijobiydan oladi. So'ngra u yerdagi bir qator tolibi ilmlar kabi Arslon bobo qo'lida tarbiya va tahsil oladi. Aynan shu shaharda Yassaviy botin ilmi sirlarini mukammal o'zlashtiradi. Buni quyidagi so'zlar ham tasdiqlaydi:

Sakkizimda sekiz yondin yo'l ochildi

Hikmat ayt, deb boshlarimda nur sochildi...

O'sha zamonlarda Movarounnahrning ilm-ma'rifat markazlaridan bo'lgan Buxoroda ko'plab turkistonlik toliblar yig'ilishgan. Ustozi Arslon bobo ko'rsatmasi bilan Yassaviy ham Buxoroga yo'l oladi. Buxoroda arab, fors tillarini o'rganish bilan bir qatorda, forsiyda yaratilgan tasavvufiy adabiyot bilan tanishadi. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, Abdulloh Baqriy, Xoja Hasan Andoqiylar bilan hamsuhbat va hammaslahat bo'lib, davrning eng peshqadam olimi va so'fiysi Shayx Hamadoniylar qatoridan joy oladi. Shayx Hamadoniylar suluk

odoblarini o'rganadi, ilm-u saboqlaridan bahramand bo'ladi. Ahmadning o'zi "Ustoz Yusuf Hamadoniy huzuriga 23 yoshida borganini va ul Hazratning tarbiyasiga noil bo'lg'onligini" aytadi[11].

Yusuf Hamadoniyning Buxorodagi shogirdlari orasida Hasan Andoqiy, Abdullo Baraqiy, Ahmad Yassaviy va Abduxoliq G'ijduvoni alohida ajralib turardi. Keyinroq bu to'rt iste'dodli shogird Hamadoniy maktabini muvaffaqiyat bilan davom ettirdilar. "Yassaviya", "Naqshbandiya" tariqatlari Hamadoniy ta'limoti asosida shakllandi. Ahmad Yassaviy tasavvuf ilmini shu qadar chuqur egallaydiki, xalq orasida "Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad" degan naql paydo bo'ladi.[10]

U o'z ustozining eng ishongan va e'tiborli xalifalaridan edi. Sharqshunos olim Orif Usmonning ma'lumotlariga ko'ra, Abdulholiq G'ijduvoni kunlardan bir kuni Yusuf Hamadoniydan shogirdlarining taqdiri xaqida so'zlab berishni iltimos qilgan. Shunda ustoz "Mening asl halifalarim avval Ho'ja Abdullo Bakriy, so'ngra Ho'ja Xasan Andoqiy, undan so'ng Xoja Ahmad Yassaviydir. Xoja Ahmad Yassaviy o'z navbati bilan halifalik qilganidan keyin bir oz vaqt o'tgach, o'z vatani Turkistonga ketadi. So'ngra uning o'rniga sen halifalik qilasan"[11] – degan ekan. Voqealar ustoz Yusuf Hamadoniy aytganidek sodir bo'lib, keyinchalik Buxorodan o'z yurti Yassiga qaytgan Ahmad madrasa va hona qurdirib, o'z atrofiga ko'plab shogirdlarni to'playdi.

Ahmad Yassaviy tarbiyalab yetishtirgan shogirdlar Mansur bobo (Arslon boboning o'g'li), Abul Malik Oto Tosh Ho'ja (Zangi boboning otasi), Hakim Oto (Sulaymon Boqirgoniy), Zangi Oto va boshqa ko'plab tolibi ilmlardir. U o'zi asos solgan "Yassaviya" tariqatini o'z shogirdlari orqali Turkiston va Shosh atrofidagi viloyatlarga tarqata boshlagan. U so'fiylik g'oyalari, shuningdek, o'z tariqati asoslarini targ'ib etishda she'rlaridan, hikmatlaridan foydalanadi.

O'rta asrlarda Ahmad Yassaviyni «Piri Turkiston», «Xojai Turkiston» deb, alohida hurmat bilan tilga olingan. Xususan, Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Xoja Ahmad Yassaviy haqida ma'lumotlar bergan. Alisher Navoiy Yassaviy to'g'risida «Maqomoti oliy va mashhur, karomoti matavoliy va nomahsur ermish. Murid va ashob g'oyatsiz va shohu gado aning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish» [2. – B.248], – deydi. Bu fikr Yassaviyning Yassiga qaytib kelib, yangi bir tariqatga asos solgan murshid sifatida shuhrat topgan davrlariga tegishlidir. Yassaviy turkiy xalqlarni islomga yanada kengroq jalb qilish va tasavvuf g'oyalarini omma ko'ngliga chuqur singdirish maqsadida she'riyatdan ham foydalangan. Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, Yassaviyning «adabiyotda tutgan yo'li sodda xalq shoirlarimizning tutg'on yo'lidir... Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalgan she'rlar bilan barobar» [3. – B.142]

Darhaqiqat, Xoja Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi, tariqati, shuningdek izdoshlari haqida xabar beruvchi muhim manbalardan biri mashhur turk olimi Muhammad Fuod Ko'prulizodaning «Turk adabiyotida ilk mutasavvufilar» nomli asaridir [5.– b.160.].

Muhammad Fuod Ko'prulizodaning 1918 yilda yozilgan «Turk adabiyotida ilk mutasavvufilar» kitobi yassaviyshunoslikda alohida hodisa bo'lgandi. Tan olib aytish kerakki,

hanuzgacha na Turkiyada, na turkiy xalqlar istiqomat qiladigan boshqa o'lkalarda «Ilk mutasviflar»ga teng keladigan va u qadar mashhur bo'lgan ikkinchi bir tadqiqot yaratilgani yo'q.

Qolaversa, o'ttizinchi yillardan to yetmishinchi yillargacha Yassaviy ijodiyotini tadqiq etishda Turkiyada ham qandaydir turg'unlik hukm surgandi. Professor Kamol Eraslon nashrga tayyorlagan «Devoni hikmat»dan sochmalar» kitobining chop etilishi bilan ahvol bir qadar o'zgardi. Yassida Ahmad Yassaviy ijodiyotiga yaqinlashish, keng omma nigohini unga qaratish ehtiyoji XX asrning oltmishinchi yillarning oxirlarida O'zbekistonda paydo bo'lgandi. Bu da'voning yorqin dalili sifatida filologiya fanlari doktori, marhum professor Ergash Rustamovning «Ahmad Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi» nomli maqolasini ayta olamiz.

«O'zbek tili va adabiyoti» jurnalining 1972 yil 4-5-sonlarida bosilgan ushbu maqola uchun muallif nohaq tanqidlarga giriftor etilgan bo'lsa-da, o'zining amaliy xizmatini bajargan edi. Shuning uchun biz uning ayrim falsafiy fikrlarini qisqartirishlar bilan ushbu maqolaga kiritdik. Haqiqatning qaror topishi uchun jabr chekkan ulkan olimimizning ruhlari bundan shod bo'lur, degan umiddamiz.

Ahmad Yassaviyning turkiy xalqlar tarixi va diniy hayotidagi falsafiy xizmati faqat hikmatnavislik an'anasini boshlab berganligi bilan chegaralanmaydi, albatta.

«Devoni hikmat»da munojot, qasida, munozara janri talablariga muvofiq keladigan she'rlar qatoridan bir «Me'rojnom» ham o'rin olgan. Yassaviyning Hazrati Muhammad alayhissalom madh etilgan manzumalari o'z davridan boshlab hanuzgacha o'quvchi ko'nglini ilhomlanitirib kelgan va har qinday ruhoniatchi ijodkorga ta'sir ko'rsatishga qodir asarlardir. Xullas, Yassaviyning ijodiyoti falsafiy tarixida ham, xalqimiz tarixida ham xos mavqega ega. Shuning uchun Yassaviy hayoti, saru suluk yo'li, ishq va irfoniy mazmundagi she'riyati necha asrlardan buyon turkiy xalqlarning qalbida mustahkam o'rin olib kelmoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, Ahmad Yassaviy O'rta Osiyo madaniyati tarixida ilk turkiy zamon mutasavvuf shoir sifatida ma'lumdur. Uning tasavvufni targ'ib etuvchi turkiyda yozilgan she'rlari tilining xalqqa yaqinligi, ohangdorligi bilan tezda mashhur bo'lib ketdi.

Ahmad Yassaviyning «Hikmat» asarida 240 ga yaqin she'rlar jamlangan bo'lib, asar xalq orasida «Devoni hikmat» nomi bilan mashhur bo'lgan. Hikmatlarga «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim», «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Yassaviy miskin Ahmad», «Miskin Yassaviy», «Xoja Ahmad», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» kabi taxalluslar qo'yilgan.

Uning hikmatlarida pand-nasihati asosiy o'rin tutadi. Ularning barchasida so'fiylik tariqatining amollari haqiqatni bilish, Haqni sevish, nafsuni dunyodan chekinishga da'vat etuvchi g'oyalar o'z aksini topgandir. Inson ruhi va ongini har qanday illat, qabohatdan ozod etish kerak, ana shundagina insonda axloqida ko'zga tashlanuvchi ayrim nuqsonlar yuzaga

kelmaydi, degan fikrlar komil insonni shakllantirishning asosiy yo'llaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Zero, tasavvuf nafs lazzatlaridan voz kechishdir. Nafs-ochko'zlik, o'g'rilik, jaholat, xudbinlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun qanoat Ahmad Yassaviyning hayotiy shiori sanaladi. Oliy ruhiy olam sirlariga yetishgani uchun u nafsidan, kibru havodan kechgan edi. Quyidagi baytlarda buni yaqqol ko'rish mumkin:

*Jondan kechgan chin oshiqlar dunyo demas,
Nafsi o'luk, obu taom g'amin yemas.
Bu dunyoda sudu ziyon bo'lsa bilmas,
Dunyo kelib, jilva qilsa boqg'oni yo'q.*

Ayni vaqtda shoir o'zini o'zgalardan ustun qo'ymaydi, valiyman deb, kibru havoga berilmaydi, aksincha, o'ziga tanqidiy ruh bilan qaraydi. O'zini va o'zgalarni kamtarlikka chaqiradi:

*Yo'ldan chiqib ozganimni bilmadim men,
Haq so'zini qo'log'imga olmadim men,
Bu dunyodan ketarimni bilmadim men,
So'rar bo'lsa men qul anda ne qilg'ayman?*

Ahmad Yassaviy nodonlik tufayli hayotda savodsizlik, diyonatsizlik, ota-ona va ustozlarga hurmatsizlik, ma'naviy qashshoqlik, yovuzlik, takabburlik, nodon insonning eng tuban shaxs ekani, nodonlik, razolat hukm surgan joyda, ma'rifat bo'lmagan o'lkada mamlakatning inqirozga yuz tutishini alohida qayd etib o'tadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida Haqqa yetish yo'lini targ'ib qilar ekan, insonni jaholat botqog'idan xalos qilish lozimligiga urg'u beradi. U "Shariatda orif-biloh bo'lishni, tariqatda voqif-asror bo'lishni, haqiqatda komil-mukammal bo'lishni, ma'rifatda daryoi ummon bo'lishni talab qiladi".

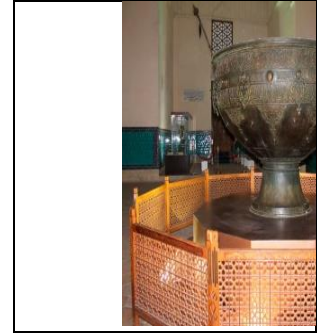
Ahmad Yassaviy – mutasavvuf shoir. Tasavvufdagi to'rt asosiy bosqich: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat mohiyatini she'riy misralariga singdirgan Ahmad Yassaviy shu yo'nalishda katta shuhrat qozondi. Bu bejiz emas. Adib tasavvufni inson ma'naviyatini yuksaltiruvchi muhim omil sifatida biladi. Bundan maqsad insoniyatni to'g'ri yo'lga da'vat etishdir. To'g'ri yo'l haqiqatni anglashga olib kelmoq kerak. Haqiqatni anglash o'zlikni anglashdir. Bunga erishmoq uchun kishining hidoyat yo'lga kirmog'i, butun kuch va vujudini shu yo'lga qaratmog'i kerak.

"Yassaviya" tariqatining barcha aqidalari Ahmad Yassaviyning asosiy asari bo'lmish "Hikmat"da mufassal bayon etilgan. Buni biz, So'fi Olloyorning Yassaviy xakidagi kuyidagi fikrlaridan ham bilishimiz mumkin: "Shariatda edi ul oftobe qolibdur bizgaul erdin kitobe". [6. - B. 84]

"Hikmat" asarida "Yassaviya" ta'limotidagi poklik, halollik, to'g'rilik, mehr-shafqat, o'z qo'l kuchi, peshona teri va halol mehnati bilan kun kechirish, Alloh taolo visoliga yetishish yo'lida insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg'or umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilgan.

Ayrim manbalarda Ahmad Yassaviy 4400, boshqa manbalarda 9900 hikmat aytgan deyishadi. (Shoirning o'zi devonida "To'rt ming to'rt yuz hikmat aytdim, haqdin farmon", deydi. Ibrohim Haqqulovning yozishicha, turk olimi Komil Erarslon bu raqamni keyingi shoirlar to'qigan, degan fikrni aytadi). Bizningcha ham, 4400 raqami ramziy ma'noda ishlatilgan. Aslida gap shoir hikmatlarining sonida emas, mazmunidadir.

Sohibqiron Amir Temur farmoni bilan 1395-1397 yillarda Turkistonda "Yassaviya" tariqatining asoschisi Xo'ja Ahmad Yassaviyning qabri o'rnida muhtasham maqbara qurdiriladi. Amir Temur alohida farmon qabul qilib, maqbara yonida masjid va xonaqoh darvishlari va ziyoratchilari uchun 60 chelak suv sig'adigan katta doshqozon yasatgan. Og'irligi 2 tonna, chetining aylanasi 2,75 gaz keladigan, yetti xil metall: temir, ruh, qo'rg'oshin, qalay, qizil mis, kumush va oltin qorishmasidan yasalgan *mazkur qozon tabrizlik ohangar usta Abdul Aziz ibn Sharafiddin va uning shogirdlari qo'li bilan yasalgan*. Bu qozonga o'xshash nodir ajoyibot dunyoning boshqa hech bir diyorida uchramaydi. Bayram, hayit kunlari Yassaviy masjidiga son-sanoqsiz ibodat qiluvchilardan kelganida, bu qozonga shu maqbara ostidan chiqadigan muqaddas buloq suvidan to'ldirib, odamlarga ulashilgan. Ziyoratchilar ko'ngillari poklanib, kasalliklardan forig' bo'lib ketishgan.

"Yassaviya" tariqatining asoschisi va shoir Xoja Ahmad Yassaviy qoldirib ketgan buyuk meros, ma'naviyatimizning rivojida muhim o'rin egallab kelmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Yassaviyni bilish – bu eng avvalo Shariat, Tariqat, Ma'rifat va Haqiqatni bilish demak. Yassaviyni bilish – bu inson Aqli, Qalbi va Ruhi sirlarini teran anglab komillik maqomidan ogoh bo'lish demakdirn.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. "Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng urganish va targib kilish maksadida yoshlar urtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish tugrisida"gi ^arori / Xalk suzi. 2018 yil, 15-may.
2. Alisher Navoiy. Nasoyimul-muxabbat. - Toshkent., Fan, 2001. - 419 b. Boshka nashri - Toshkent., Fan, 2009.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild: Ilmiy asarlar - Toshkent., «Ma'naviyat», 2000 - B. 142.
4. Baratova N., Sufi Olloyorning badiiy-ma'naviy karashlari, Samarkand, 2002. - B.84.
5. Köp'rülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavviflar. - Ankara, 1991.
6. Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
7. Yassaviy kim edi (To'plab nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Boybo'ta Do'stqoraev). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.
8. Hoshimov K. Hasanov R. va boshq. Pedagogika tarixi. – T.: O'qituvchi, 1996,
9. www.ziyo.uz.
10. <https://oyina.uz/kiril/generation/112>
11. <https://sputniknews.uz/20231011/ahmad-yassaviy-biografiya-39814020.html>

PROCESSES OF STUDYING AND MUSEUMALIZATION OF AXSİKENT HISTORY

Hasanova Feruza Rahmonaliyeva

National painting named after Kamoliddin Behzod and
Institute of Design Teacher of the Department of “Museum Studie”’s
Tashkent, Uzbekistan

ABSTRACT

Studying and researching the history of Akhsikent, which is considered an important source in the formation of Uzbek statehood, and making it a museum is one of the most important current issues of the present time.

It is known that recently, a number of scientific studies were conducted, scientific conferences were organized, and archeological excavations were carried out on the history of Akhsikent and its transformation into an "open-air museum", the place of the ancient monument of Akhsikent in the world civilization, the importance of Uzbek statehood in the region.

In this article, the issues of studying the cities of Akhsi and Akhsikent, the efforts made to turn it into an open-air museum and the development of tourism, the researches carried out by our republican and foreign scientists and their comparative analysis are described.

Keywords: Aksikent, "Davan Tipi", Zhang Xiang, "Boburnoma", "Jahonnoma

AXSİKENT TARIXINI O‘RGANISH VA MUZEYLASHTIRISH JARAYONLARI

Hasanova Feruza Rahmonaliyeva

ANNOTATSIYA

O‘zbek davlatchiligining shakllanishida muhim manba xisoblangan Axsikent tarixini o‘rganish, tadqiq etish hamda uni muzeylashtirish hozirgi davrning eng muhim dolzarb masalalaridan biridir.

Ma’lumki, keyingi paytlarda Axsikent tarixi va uni “Ochiq osmon ostidagi muzey” ga aylantirish , qadimiy Axsikent yodgorligining jahon tamaddunndagi tutgan o‘rni, o‘zbek davlatchiligining rivljidagi ahamiyati borasida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi, ilmiy konferensiyalar tashkil etildi, arxeologik qazuv ishlari amalga oshirildi.

Mazkur maqolada, Aysi va Axsikent shaxristonini o‘rganish masalalari, uni Ochiq osmon ostidagi muzeyga aylantirish va turizmni rivojlantirish borasida olib borilgan sa’y-harakatlar, respublikamiz hamda xorijlik olimlarimiz tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va ularning qiyosiy tahlili bayon etilgan

Tayanch so‘zlar: Axsikent, “Davan tipi”, Chjan Syan, “Boburnoma”, “Jahonnoma

KIRISH

O‘zbek davlatchiligining shakllanishida muhim manba xisoblangan Axsikent tarixini o‘rganish, tadqiq etish hamda uni muzeylashtirish hozirgi davrning eng muhim dolzarb masalalaridan biridir.

Ma’lumki, keyingi paytlarda Axsikent tarixi va uni “Ochiq osmon ostidagi muzey” ga aylantirish , qadimiy Axsikent yodgorligining jahon tamaddunndagi tutgan o‘rni, o‘zbek

davlatchiligining rivljidagi ahamiyati borasida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi, ilmiy konferentsiyalar tashkil etildi, arxeologik qazuv ishlari amalga oshirildi.

Masalani o'rganilishi, maqsadi va dozarbligi

Mazkur maqolamizda esa, bu borada matbuot va davriy nashriyotlarda e'lon qilingan manbalarni qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, hukumatimiz tomonidan olib borilayotga say' - harakatlar, qonun va qonun osti hujjatlari, [1] Prezident qarorlari va farmonlari [4,5], O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari [6,7,8], muzeyshunoslikka oid adabiyotlarni o'rganish va uni amaliyotga tadbiiq etish masalalariga urg'u berildi.

Ushbu ilmiy tadqiqot ishida asosiy manbaa sifatida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning "Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir" [8] asari asos qilib odindi.. Mazkur asarda Yurtboshimizning 2017 yil 3 avgust sanasida san'at va madaniyat sohasi vakillari bilan bo'lgan uchrashuvda "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli so'zlagan ma'ruzalari o'rin olgan. Jumdan, xalqimiz tarixi va madaniyatining asosiy manbalari bo'lgan muzeylar haqida fikr yuritilib, ularning faoliyatida o'z yechimini kutayotgan dolzarb masalalar ham ma'ruzadan o'rin olgan:

Shuni ta'kidlash joizki, Mustaqillik yillarida muzeylar faoliyatida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Muzeyshunoslik sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borilib, monografiya va darsliklar nashr etildi. Bu borada I.Ilatov, G.Fuzailova [32], M.Hasanova [32], M.Bekmurodov, M.Rashidova [14], Ch.Ganieva [16] larning faoliyatlarini alohida e'tirof etish maqsadga muvofiq. D.T.Kuryazovanning "Muзей ishi tarixi va nazariyasi" [20] va "O'zbekistonda muзей ishi tarixi" [21] o'quv darsliklari sohaga oid adabiyotlar sirasiga kiradi. "Muзей ishi tarixi va nazariyasi" kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanmada jahondagi nufuzli muzeylarning tashkil etilish tarixi, ularning faoliyati, respublikamiz muzeylari va ularning mustaqillik yillarida isloh etilishi o'rganilgan. Shuningdek, muzeyshunoslikning nazariy asoslari, muzeyda ish yuritish uslublari, ko'rgazma va ekspozitsiya tuzish metodlari haqida yozilgan. "O'zbekistonda muзей ishi tarixi" oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'jallangan bo'lib, mamlakatimizda muzeylarning yaratilish tarixi, faoliyat, rivojlanishi, muzeyshunoslikning dolzarb masalalarini o'rganishga bag'ishlangan. J.H.Ismoilova, M.S.Muhammedovanning "Zamonaviy jahon muzeyshunosligi" [18] o'quv qo'llanmasida muzeyshunoslikning nazariy asoslari, muзей ishi va uni yuritish uslublari, muzeylar faoliyatining turli yo'nalishlari, jahon muzeylari tajribasi va ular qo'llayotgan yangi metodlarni o'rganadi. J.H.Ismoilova, K.S.Nishanova, M.S.Muhammedova "Muзей va jamiyat" [19] o'quv darsligida muzeylarning jamiyat hayotida tutgan o'rini va ahamiyati, ilk nazariy tadqiqotlar va hamkorlikni rivojlantirish masalalariga qaratgan. Muзей kommunikatsiyasining nazariyasi, strukturasi va zamonaviy muzeyshunoslik taraqqiyotidagi yangi an'analar keng talqin etilgan. K.Nishanovanning "Muзей – xalq tarixining ko'zgusi" [30] kitobida mustaqillik yillarida sohasni rivojlantirishga doir qabul qilingan qonun, farmon va qarorlar me'yoriy hujjatlar sharhiga bag'ishlangan. M.Muhammedovanning "Muзейshunoslik sohasini rivojlantirishda milliy va xalqaro tashkilotlar faoliyatining o'rni (XX—XXI asr)" [23] monografiyasida muzeyshunoslik sohasini rivojlantirishda olib borilgan nazariy tadqiqotlar, milliy va xalqaro tashkilotlar faoliyati, xorijiy

davlatlarda muzeyshunoslik sohasining rivojlanish omillari, tarixiy-madaniy meros ob'ektlarni muhofaza qilishga doir normativ hujjatlar, xalqaro tashkilotlar faoliyati keng miqyoda o'rganilgan.

Ushbu borada yurtimizda amalga oshirilgan ishlar, XXI asrda muzeyshunoslikni rivojlantirish jarayonlari „Axsikent tarixi“, ilm-fan, madaniyat va san'ati, Axsikentlik allomalar hayoti va faoliyati haqidagi manbalar kuyidagi olimlarning ilmiy ishlari va asarlatda ham tadqiq etilgan. Jumladan, A.Anarbaevning „Axsikent- stolitsa drevney Fergany"[11], A.Anorboev, U. Islomov, B. Matboboevlarning. O'zbekiston tarixida qadimgi Farg'ona[12], R.Hasanovning „Axsikentlik allomalar"[33] Mirmahmud Mirsaydullaevning „Ikki buyuk Axsikatiylar“, „Axsikentlik buyuk allomalar“, „Zahiriddin Muhammad Boburning buyuk merosi"[24,25,26,27] asarlari, Shahlo Voxidovanning „Axsikent - ochiq osmon ostidagi muzey“ [15] maqolasida Axsikentni muzeylashtirishga tegishli ko'plab ma'lumotlar mavjud.

Yuqorida qayd etilgan dissertatsiyalar, ilmiy izlanishlar, darslik, o'quv qo'llanmalar, risola va ilmiy maqolalarga, arxeologik qazishmada topilgan ashyoviy dalillarga asoslangan holda o'tmishda jahon tamadduniga munosib xissa qo'shgan qadimiy Axsikent shahri yodgorligini, mavjud yozma manbalarga suyangan holda chuqurroq o'rganish va muzeylashtirish borasida amalga oshiriladigan ishlarni tadqiq qilinishini ushbu moqolada qisqacha bayon etmoqchimiz

ASOSIY QISM

Ma'lumki, qadimshunos olimlar tomonidan „Farg'ona Afrosiyobi“, deya ta'rif berilgan Axsikent yodgorligi Farg'ona vodiysidagi eng yirik arxeologik yodgorlik hisoblanadi. Bu to'g'risida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoevning 2016 yilning 2 noyabrda Namangan viloyati saylovchilar vakillari bilan uchrashuvda „...Bu diyordagi mashhur Axsikent, Munchoqtepa, Ayritom, Mug'tepa kabi me'moriy yodgorliklar o'tmishda ushbu hududda o'ziga xos sivilizatsiya va boy madaniyat rivojlanganidan dalolat beradi"[6,7],-deya aytgan fikrlari bu zaminga berilgan yuksak bahodir

Darhaqiqat hozirgi yoshlarimizni qiziqtirib kelayotgan dolzarb masalalardan biri O'rta Osiyo hududida tashkil topgan dastlabki qo'rg'onlar, shaharlar, ilk davlatlar, bu zaminda yashagan xalqlarning turmush tarzi qanday bo'lganligi, bu yerda tug'ilib voyaga yetgan ajdodlarimiz jahon tammaduniga qanday hissa qo'shgan degan savollar javobini bilishga mushtoqligidir.... Shu bois, O'rta Osiyo hududida ilk davlatchilikni yuzaga kelishida muhim o'rin tutgan, bugungi kunda YuNESKO tomonidan butunjahon madaniy merosi ob'ekti hisoblangan qadimiy Axsikent yodgorligi hamda uni muzeylashtirish borasida olib borilayotgan say' harakatlar xususida ilmiy izlanishlarni tadqiq qilishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik

O'zbekiston mustaqilligi sharofati bilan mamlakatimizda ijtimoiy-qitiosdiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda qator islohatlarni amalga oshirishga keng sharoitlar yaratildi. Ana shu islohatlar orasida turizm va muzeyshunosdik sohasiga ham muhim e'tibor berila boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan Namangan viloyatining Axsikent tumanida joylashgan Axsikent yodgorligi xududida 2018 yilning ikkinchi yarmidan „Ochiq osmon ostida muzey“ tashkil qilish ishlari boshlab yuborilgan bo'lib, 2019 yil fevralb

oyining oxirlarida jahon standartlari darajasidagi muzey tashkil etildi. Bu shahriston ichida joylashgan 8 ta ob’ekt bo’lib, ular turar joy, ishlab chiqarish, yer osti suvi yo’llari, vodoprovod va 1,5 ming yillik madaniy qatlamlarni o’z ichiga olgan majmuadan iboratdir.

2019 yil 28 fevral kuni O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Namangan viloyati Axsikent tumaniga tashrif buyurishi va Axsikentni – ochiq osmon ostidagi muzeyga aylantirish haqida tegishli ko’rsatmalar berishi tub aholining ko’zlarida quvonch uchqunlarini o’yg’otdi. Uchrashuv suhbat tarzida davom etdi. Quvonarlisi, Prezident Sh.M.Mirziyoev Axsikent shahrining uzoq o’tmish tarixi va unda olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlar xaqida to’la ma’lumotga egaligi uchrashuv qatnashchilarini quvontirdi.

1-2 rasm. Axsikent

Ushbu qadimiy shahar miloddan avvalgi III-II asrlarda barpo etilgan bo’lib, 5,5 metrli mudofaa devorlar bilan o’ralgan va maydoni 50 gektardan ziyodroq joyni egallagan. Xitoy tarixshunoslarining manbalarida Farg’ona shahri nomini xitoychaga tarjima qilib “Yuan”, vodiy nomini esa “Da Yuan” (Katta Farg’ona) deb, tilga olinadi. Shahar topografik nuqtai nazardan 3 qismdan iborat bo’lgan: ark, ichki va tashqi shahar. deb qayd etilgan.

Ma’lumki, milodan avvalgi 138 yilda Farg’ona (Axsikent) voliysiga kelgan Xitoy sayohi Chjan Syan Farg’ona o’sha paytdayoq obod mamlakat bo’lganligi va u yerda 70 ga yaqin katta – kichik shaharlar borligi xususida ma’lumot bergan[25]. Miloddan avvalgi II asrda Sharq va G’arbni bog’lovchi Buyuk Ipak yo’lining birinchi tarmog’i O’zgandan boshlanib, Farg’ona vodiysidan shimoliy tarmog’i Axsikent, Qamchiq dovoni orqali o’tgan. Arxeolog olimlar tomonidan ikkinchi Afrosiyob sifatida e’tirof etilgan Axsikent tarixi eng kamida 3 ming yillikka borib qadalishi xususida yozma manbalar hamda arxeologik ashyoviy dalillarning mavjudligi tasdiqlaydi. Bu borada tarix fanlari doktori, professor A.Anorboev bir necha yillardan buyon o’z shogirlari bilan nemis, frantsuz, yapon va boshqa arxeologlar hamrohligida arxeologik qazishmalar olib bormoqda.

Natijada, “Axsikent - -ummul shahri Farg’ona” xususidagi ma’lumotlar, daliliy ashyolar yanada yangidan-yangi ilmiy ma’lumotlarni taqdim etishi jarayonidan ham bilsak bo’ladi.

Manbalarda qayd etilishicha Axsikent Farg’onaning yirik shahri va poytaxti bo’lib kelgan. 983 yili fors tilida yozilgan “Hudud ul-olim” asarida “Axsikent Farg’onaning poytahti, amirning qarorgohi, bu katta shahardir”, deyiladi. XII-XIII asrlarda yashagan geograf va tarixchi olim Muhammad Gajim al- Bahron “Jahonnoma” asarida Farg’ona viloyatining poytaxti Axsikent ekanligini aytib, “nihoyatda xushhavo joy” sifatida ta’riflagan edi[25].

3- rasm AXSKENT sohili

X asrning geograf olimi, arab sayyohi, Abdulvosim ibn Havqalning Axsikentga bergan ta’rifida “Farg’ona – mamlakatning nomi bo’lib, u boy shaharlar va qishloqlarni o’z ichiga olgan keng viloyatdir. Uning poytaxti Axsikat shahridir [31].

Maqdisiyning ma’lumotlariga ko’ra, Axsikent Falastindagi mashhur Ramla shahridan ham katta bo’lgan .Bu Ramla shahrining kenligini bir mil (1 mil - dengiz o’lchovi bilan 1400 metrga teng. Quruqlikda 1848 meir (o’rtacha 4000 qadam),uzunligini undan bir oz ortiqroq bo’lganligini bayon etiladi[22]

Qadimiy Axsikentdagi rabotda turon hunarmandchilik ustaxonalari, bozor, hammom va boshqa maishiy binolar bo’lgan. Qazilma vaqtida bu yerdan sopol quvurlar, turli tasvirlar tushirilgan lagan, ko’za, siyohdon kabi ku lolchilik buyumlari, xumlar, har xil shisha idishlar, hunarmandar nozik did bilan yasagan amaliy san’at namunalari hamda oltin, kumush tangalar, ayollar taqinchoqlari, ro’zg’or buyumlari topildi. XV-XVI asrlarga mansub misdan zarb etilgan chaqa pullar hazinasi topilib, o’rganilmoqda. Ushbu shahardagi suvoqava inshoati mutaxassislar diqqatini o’ziga tortadi. Pishgan g’isht va loydan maxsus suv quvurlar yasalib, shahar suv bilan ta’minlangan.

Demak, Axsikent shahri obod hamda hunarmanchilik tarmog'i rivojlangan shahar bo'lgan. Turkiyadik sayyoh va olim Yoqut Hammaviy fikricha :“Farg’ona - keng yer, unga qarashli shahar, qishloqlar ham katta, uning ulkan shahri Axsikentdir”,... “Shaharga olimlar, fozillar, ilm-fanning porloq yulduzdari, qo’li gul ajoyib binokorlari, xullas, yetmish xil hunarning sohibkor kishilari to’plangan”[9].

Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, X-XII asrning boshlarida Axsikent metallurg-temirchi ustalari toza po’lat (fulad) ishlab chiqarish texnologiyasi sirlarini bilishgan.

Po’latdan qurol tayyorlash ustadan katga mahorat talab qilgan. Qilichga ishlov berish jarayonida, uning yuzida har xil naqshlar paydo bo’lgan. Bunga o’xshash qilichlar o’ta keskir bo’lishi bilan birga, mo’jizaviy san’at asari ham hisoblanib, dunyo bozorida yuqori baholangan. Shuning uchun ham uning sopi va g’ilofiga alohida ishlov berilib, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Bunday qilichning narxi juda yuqori bo’lib, unga ega bo’lish faqat podsho askarlari va boy- badavlat odamlargagina nasib qilgan.

“Olib borilgan tadqiqotlar asosida bu yerda turli davrlarga oid ikkita shahar bo’lganligini, ulardan biri qadimgi Axsikat va ikkinchisi Bobur tug’ilgan Axsi ekanligi isbotlangan. Uning xarobalari mahalliy xalq orasida .Yangi Axsi toponimi bilan atalib, hozirda uning ozroq qismi Yakka yigit qishlog’i tagida saqlangan. Hozirda qadimgi shahar xarobalarida qazishma ishlari olib borilmoqda. Bu yerdan qisqa muddat ichida o’nlab yangi noyob topilmalar, ya’ni po’lat xanjar hamda «Oyatal kursi» bitilgan mis piyola, yaqinda esa, navbatdagi topilma noyob” Damashq qilichi” Axsi osori-atiqalar muzeyiga 510-eksponat sifatida ro’yxatga kiritildi”[36].

4-rasm. ” Damashq qilichi”

5-rasm. Metropoliten muzeyi eksponati. Dastasi arxar kiyigi shoxidan va ikkita dastasi fil suyagidan yasalgan Z.M. Boburning qilichlari [26].

Ta'kidlash kerakki, Axsikentda tayyorlangan, po'latdan yasalgan qilichlar, Jahon bozorida "Damashq po'lat qilichi" nomi bilan mashhur bo'lib, G'arbda Damashq, Sharqda Xitoy bozorlarida eng qimmat narhda sotilgan.. Mazkur qilich nusxalari hozirgi kunda AQSh. Nyu-York shahridagi Metropoliten muzeyida saqlanmoqda

Bu Axsikent qilichlarining dongi butun dunyoda mashhur bo'lgan. Bunga biz Xitoy imperatorining kuyidagi „ Axsikentning ikkita oti bilan bitta qilichiga , Sin- zyan viloyatini almashtirgan bo'lar edim“ [26]–degan so'zlaridan ham bilsak bo'ladi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki Axi va Axsikentliklar Jahon sivilizatsiyasi rivojida muhim hissa qo'shib,, madaniyat, san'at shaharsozlik, shishasozlik, irigatsiya inshootlarini qurish, harbay qurol-yarog'lar tayyorlash sohasida yuksak yutuqlarga erishganligini jahonhamjamiyati tomonidan e'tirof etilganligidir.

Qoraxoniylar davrida poytaxt O'zganga ko'chgan bo'lsa ham, Axsikent o'zining iqtisodiy va madaniy markaz sifatida mavqeini saqlab qolgan.

Buyuk Ipak yo'li tarmog'ining Farg'ona vodiysidan o'tishi, albatta, ushbu zaminning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan.

Tabiiy sharoitning qulayligi hamda Farg'ona vodiysi orqali o'tgan Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'ini Axsikent orqali o'tishi XI-XIII asr boshlarida uni Abdulkarim as-Sa'moniy so'zi bilan aytganda, "eng buyuk shaharlardan biriga" aylanishiga olib kelganligi, bu yerdan ko'plab olimu-fozillar yetishib chiqqanligi VIII – IX asrlarda Farg'ona vohasida yashagan 33 olim va mashoyix haqida o'zining "Al - Ansab" [10.-B.11] asarida ma'lumot keltiradi. Ular o'z bilimlari bilan nafaqat Farg'ona vodiysida, butun Movarounnahrda, ayrimlari esa butun Sharq dunyosiga Farg'oniy va Axsikantiy taxallusi bilan nom taratganlar.

Bizningcha, Farg'ona vodiysining Axiyent va boshqa shaharlaridan yetishib chiqqan allomalar va ularning ilmiy merosi haqidagi ma'lumotlarni turli manbalardan, qo'lyozma asarlardan izlab, tadqiq etish hamda ularni jamlab muzey fondiga kiritish zarur.

Bularning barchasi Axsikent muzeyida o'z o'rnini topishi . arxeologik qazilma jarayonida topilgan ashyolar, xorijiy davlatlarda saqlanayotgan asori-atiqalar nushasi, Axsikentlik allomalarning ramziy siymolari aks etgan tasvirlar, ularning ilmiy merosidan namunalar o'rin olishi maqsadga muvofiqdir

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur Axsikent shaxristonini o'rganish uni muzeylashtirish, ichki va tashqi turizmni tashkil etish uchun tarixiy obida, O'zbek davlatchiligining shakllanishida muhim manba sifatida tadqin qilish hozirgi davrning eng muhim dolzarb masalalaridan biri ekanligin xisobga olib kuydagi muammolar yechimiga alohida e'tibor berish tavsiya etiladi. **Jumladan:**

1.Axsikent harobasini muhofaza qilish, avaylab asrash, kelgusida uning atroflarini yachnada obodonlashtirib, mamlakatimiz va xorijdan tashrif buyurgan ziyoratchilar uchun yopiq va ochiq muzeyeyida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish;

2.Axsikent muzeyi faoliyatini ilmiy jihatdan tahlil etish, uni chuqur va to'laqonli ochib berish, rivojlanish asoslarini ishlab chiqish;

3.Axsikent qadimgi sivilizatsiya o'choqlaridan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslab jahon hamjamiyatida uning o'rnini ko'rsatib, sayyohlarga asosli ma'lumotlarni yetkazishni yo'lga qo'yish;

4.Sirdaryo bo'yidagi Aysi qishlog'ida Axsikent tarixiga bag'ishlangan AXSI majmuasi muzeyni tashkil etish va Aysi qishlog'idan topilgan asori-atiqalarni o'rganib chiqib muzey eksponatlari bilan boyitish;

5. Hozirgi kunda faoliyat yuritayotgan "Axsikent- Ochiq osmon ostidagi muzey" faoliyatini yanada takomillashtirish, yangi eksponatlar bilan to'ldirish;

6.Axsikent muzeyi atrofidagi sohil bo'yida "Axsikent- Ochiq osmon ostidagi muzey" hamda Axsikent majmuasi xududida sayyoxlarni madaniy dam olishlarini tashkillashtirish , Sirdaryo bo'ylab, qayiq va karterlarda sayr qilishni uyutirish orqali turizm intratuzilmasini shakllantirish;

7. O'zbekiston Badiiy Akademiyasining Namangan viloyati bo'limi ijodiy uyushmasi a'zolarini, shuningdek Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti professor-o'qituvchilari va talaba-yoshlarini Axsikentlik buyuk allomalar siymosini yaratish ishlariga jalb etish va ekspert guruhi tomonidan ma'qullangan tasvirlarni muzey ko'rgazmalar zaliga qo'yishni tashkillashtirish;

8.Axsikent to'g'risida mukammal ilmiy monografiyalar, kitoblar, risolalar, suratli fotoalbomlar, bukletlar tayyorlash bo'yicha ilmiy-ijlodiy tanlovlar e'lon qilinishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, AXSI va Axsikent qadimiy yodgorligini o'rganish, xalqimiz merosini asrab-avaylash faqat davlat tashkilotlarining ishi emas. Bu butun xalq - siz bizning ishimizdir. Har birimiz ma'rifatli, xush axloqli, go'zallikni tushunadigan, ona zaminimiz tarixini anglab yetadigan, bobolarimiz yaratgan ma'naviy mulkni qadrlay oladigan inson bo'lishimiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. “Muzeylar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni 2008 yil 12 sentabr // O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2008 yil. – № 37-38.
2. Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 23 dekabrda qabul qilgan №618 “Respublika muzeylari faoliyatini yaxshilash chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarori // <http://lex.uz/docs/3107036>
3. Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 31 noyabrda qabul qilgan №237 “Muzeylar faoliyatiga taaluqli me’yoriy hujjatlar to’g’risida”gi qarori // <http://lex.uz/docs/3775209>
4. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 aprelda qabul qilingan “Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy bog’i hududida Adiblar xiyobonini barpo etish to’g’risida” qaror // Xalq so’zi 19.04.2017
5. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 31 mayda qabul qilingan PQ-3022-son “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to’g’risida”gi qaror // https://nrm.uz/contentf?doc=504877_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_vazirlar_mahkamasi_ning_24_05_2017_y_312
6. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O’zbekiston, 2017-439 b.
7. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- Toshkent: O’zbekiston, 2017.-71-75 betlar
8. Mirziyoev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir.– T.: O’zbekiston, 2018. - 507 b.
9. Abdulahatov N., G’oziev T. Burxoniddin Marg’iloniy. – Toshkent: Yangi avlod. 2010 – B.151.
10. Abu Sa’d Abdulkarim ibn Muhammad as- Sam’oniy, Kitob al-Ansab. 5 jild. Haydarobod, 1963. // M. Mirsaydullaev. Axiyotlik buyuk allomalar. – T.: “Navro’z”, 2019. – B.11.
11. A. Anarbaev “Axsikent- stolitsa drevney Fergany” – T.: Tafakkur, 2013- S.29
12. A. Anorboev, U. Islomov, B. Matboboevlarning . O’zbekiston tarixida qadimgi Farg’ona . – T.: «Fan». 2001.
13. Anorboev A. Daryo sohilidagi poytaxt. // Fan va turmush, 1988-№8. – B.144-15.
14. Bekmurodov M., Rashidova M. Muzeyshunoslik. – T.: Voris Ali, 2006. - 102 b.
15. Vohidova Sh.. “Axsikent - ochiq osmon ostidagi muzey” // Q. O’rta Osiyo xalqlari tarixining dolzarb masalalari. tuzuvchi va nashrna tayyorlovchi R. Hasanov. – T.: Turon FA 2021. – B.46-50.
16. Ganiyeva CH.X. Muzeyshunoslik. – T.: Barkamol fayz, 2018. - 166 b.
17. Ilalov I. Muzevedenie. – T.: Musiqa, 2006.- 475 s.
18. Ismoilova J.H., Muhammedova M.S. Zamonaviy jahon muzeyshunosligi. – T.: Munis design group, 2013. -331 b.
19. Ismoilova J.H., Nishanova K.S. Muhammedova M.S. Muzey va jamiyat. – T.: Chinor ENK, 2015. - 176 b.
20. Kuryazova T.D. Muzey ishi tarixi va nazariyasi . – T.: Oqituvchi, 2007. - 159 b.

- 21.Kuryazova T.D. O'zbekistonda muzey ishi tarixi . – T.: San'at , 2010. -143 b.
- 22.Mamadaliev H. IX-X asrlar arab manbalarida Farg'ona shaharlarining tavsifi. Toshkent: 1988 - B.141-142
- 23.Muhammedova S.M. Muzeyshunoslik sohasini rivojlantirishda milliy va xalqaro tashkilotlar faoliyatining o'rni (XX—XXI asr). – T.: 2017. - 299 b.
- 24.Mirmahmud Mirsaydullaev “Ikki buyuk Axsikatiylar “ Namangan nashriyoti 2018. -46 b.
- 25.Mirmahmud Mirsaydullaev “Axsikentlik buyuk allomalar”. – T.: “Navro'z” ,2018.- 92.b .
- 26.Mirmahmud Mirsaydullaev Zahiriddin Muhammad Boburning buyuk merosi” - T.: “Navro'z”.2017. - B.17,25
- 27.Mirmahmud Mirsaydullaev. Axsikentlik buyuk allomalar. – Toshkent: “Navro'z”, 2019 – B.. 6-7.
- 28.Muhammedova S.M. Muzeyshunoslik sohasini rivojlantirishda milliy va xalqaro tashkilotlar faoliyatining o'rni (XX—XXI asr). – T.: 2017. - 299 b.
- 30.Nishonova K.Muzey – xalq tarixi ko'zgusi. –T. :Yoshlar matbuoti, 2011. - 391 b.
- 31.Choriev Z. Tarix atamalarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq, 1999 - B.110
- 32.Fuzailova G., Xasanova M. Muzevedenie. –T.: Fan va texnologiyalar bosmaxonasi, 2008. - 192 s.
- 33.Hasanov R. “Axsikentlik allomalar. T.: TDPI ., 1993-. 48 b.
- 34.Hoshimov K.,Hasanov R.va boshq. Pedagogika tarixi. O'quv qo'llanma – T.: “O'qituvchi”. 1996. – B.131-134.
- 35.<https://data.gov.uz/uz/datasets/6615?dp-1-page=5>
- 36.<https://yuz.uz/news/axsikent-qilichbozligi-tarixi-uzoq-tarixga-borib-taqaladi>.
<https://nargis.uz/?p=960>

BUILDINGS AND HISTORICAL MONUMENTS OF THE TEMURIAN PERIOD

Vokhidova is the daughter of Shahlo Bakhrom

Turin Polytechnic in Tashkent

2nd stage graduate student of the university

ABSTRACT

Every country has historical monuments and monuments that remind people of their past and glorious history. Through these monuments, people get spiritual nourishment, are proud of the history of their country and feel a sense of pride.

The best period in Muslim architecture is associated with the name of Amir Timur and his descendants. During the Timurid era, construction works and architecture developed to an unprecedented level. Amir Temur is also famous for building great buildings, mosques and mausoleums, huge gardens, and water structures. During the time of Temur and his descendants, there were great monuments in Samarkand, Tashkent, Bukhara, Shakhrisabz, Karshi, Turkestan, Herat, Mashhad, Nishapur, Kabul and other cities. creative works were carried out.

In this article, the researches, historical written sources and the opinions expressed in the work on Bibikhanim Mosque and its construction history, which showed the fame and creativity of the great statesman, patron of science and culture, Amir Temur's reign, are described.

Keywords: Amir Temur, Timurids, architecture, "Zafarnoma", "Boburnoma"

TEMURIYLAR DAVRI INSHOATLARI VA TARIXIY OBIDALARI

Voxidova Shahlo Baxrom qizi

ANNOTATSIYA

Har bir davlatda xalqlarning o'tmishi va ulug'vor tarixini eslatib turuvchi tarixiy obidalar va yodgorliklar mavjud. Ushbu yodgorliklar orqali insonlar ma'naviy ozuqa oladi, o'z davlatining tarixidan faxrlanadi va g'urur tuyg'usini his yetadi.

Musulmon me'morligidagi eng yaxshi davr Amir Temur va uning avlodlari nomi bilan bogliq. Temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada rivojlangan. Amir Temur buyuk imoratlar, masjid va maqbaralar, ulkan bog'u-roq'lar, suv inshootlari barpo etganligi bilan ham mashxur. Temur va uning avlodlari davrida Samarqand, Toshkent, Buxoro, Shaxrisabz, Qarshi, Turkiston, Hirot, Mashhad, Nishopur, Qobul va boshqa shaharlarda buyuk yaratuvchilik ishlari olib borilgandi.

Mazkur maqolada Buyuk davlat arbobi, ilm-fan, madaniyat homiysi, Sohibqiron Amir Temur saltanatining shuhratini, bunyodkorligini namoyon etgan – Bibixonim masjidi va uning qurilish tarixi xususida olib borilgan tadqiqotlar, tarixiy yozma manbalar va asarlarda bayon etilgan fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar, me'morchilik, "Zafarnoma", "Boburnoma"

KIRISH

Har bir davlatda xalqlarning o'tmishi va ulug'vor tarixini eslatib turuvchi tarixiy obidalar va yodgorliklar mavjud. Ushbu yodgorliklar orqali insonlar ma'naviy ozuqa oladi, o'z davlatining tarixidan faxrlanadi va g'urur tuyg'usini his yetadi.

Musulmon me'morligidagi eng yaxshi davr Amir Temur va uning avlodlari nomi bilan bogliq. Temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada rivojlangan. Amir Temur buyuk imoratlar, masjid va maqbaralar, ulkan bog'u-rog'lar, suv inshootlari barpo etganligi bilan ham mashxur. Temur va uning avlodlari davrida Samarqand, Toshkent, Buxoro, Shaxrisabz, Qarshi, Turkiston, Hirot, Mashhad, Nishopur, Qobul va boshqa shaharlarda buyuk yaratuvchilik ishlari olib borilgandi.

Albatta, Amir Temur birinchi navbatda o'z poytaxti Samarqandni dunyoning eng go'zal va obod, ko'rkam shahriga aylantirishni istar edi. Uni davrida Samarqandning dovrug'i doston bo'ladi. Shaharning to'rt tomonida to'rtta darvozasi bo'lgan. Samarqandning o'zida sohibqiron hukmronligi davrida 80 ga yaqin hammom, katta 5 ta bozor bo'lgan. Xukmdor poytaxti atrofini bog'larga aylantirgan. Bundan tashqari Shahrisabzdagi "Oq saroy" o'z davrining eng muhtasham, betakror, murakkab me'moriy yechimga ega inshooti bo'lgan. Buni kuyidagi tasvirlarda ham ko'rishimiz mumkin.

“Shohizinda”—«tirik shoh» ma'nosini beradi).«Shohizinda» ansamblida Temur va temuriylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi.

Guri Amir Maqbarasi»

Sohibqiron shu yerga, “Go’ri Amir Maqbarasi”ga dafn etilgan. Ana shundan so’ng ushbu obida temuriylar sulolasining xilxonasiga aylanadi. Unda Amir Temurdan tashqari sohibqironning o’g’illari Umarshayh Shoxruh va Mironshoh, nabirasi Mirzo Ulug’bek va Amir Temurning piri Sayyid Barakaning ham sag’analari bor.

Oradan bir necha yuz yilliklar o’tgan bo’lsada Amir Temur va Temuriylar bunyod etgan inshootlar o’z mahobati va go’zalligi bilan jahon me’morligining asl durdonalaridan biri bo’lib turibdi.

Ana shunda tarixiy obidalardan biri Samarqanddagi BIBIXONIM masjididir

TADQIQOTNING MAQSADI ,VAZIFASI VA DOLZARBLIGI

O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach o’z taraqqiyotining yangi davrini yaratdi. Xalqimiz o’zining boy tarixiy, madaniy va ma’naviy merosiga ega bo’ldi. Necha ming yillik me’morchilik va shaharsozlik tariximizni, hattoki borib ko’rish ta’qiqlangan arxitekturaviy yodgorliklarni nafaqat ziyorat qilishga, balki ularni o’rganishga va restavratsiya qilishga ham keng imkoniyatlar yaratildi.

Yurtimizda qadimdan yaratilgan nodir me’moriy obidalarni, shaharsozlikning yaratilish tarixini, qurilish usullari va qoidalarini talaba yoshlarga o’rgatish ishlari olib borish ko’zda tutildi. Hozirgi kunda bu borada keng ko’lamli ishlar olib borilmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, asrlar davomida ulug’ ajdodlarimizning milliy-ma’naviy merosi shaxs kamolotiga juda ahamiyatligi, ajdodlarimizning bizga qoldirgan

ma'naviy xazinalaridan o'rinli foydalanish, ularni yosh avlodga ko'proq tanishtirish, o'rgatish kerak bo'ladi. Ana shu ma'noda, sharqona bezaklar yoshlarni estetik qobilyatlarini shakllantirishda va ma'naviy yuksak, go'zal va nafosatli bo'lib tarbiyalanishlarida ahamiyati beqiyosdir. Ko'zlangan maqsad talabalarning va yoshlarning milliy arxitektura yodgorliklarga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttirish hamda estetik qobilyatlarini shakllantirish hisoblanadi.

Masjid va maqbaralardagi Sharqona bezaklar ulardagi rang uyg'unligini ko'ra olish va bir-biriga ta'sirini anglay olish, tasavvur va dunyoqarashni yanada kengaytiradi. Yoshlarda milliy me'morchilik haqidagi tushunchalarini boyitish, ularni qurilish materiallari, qurilish chizmachiligi, amaliy san'at bilan chuqurroq tanishtirish oliy maqsad bo'lishi lozim. Shuning uchun ajdodlarimizning milliy arxitektura tajribalarini yosh avlodga o'rgatish, ularda ilm-ma'rifatga, madaniy qadriyatlarga va kasb-hunarga qiziqtirish, ustoz-shogird an'analari asosida tarbiyalash, o'quvchilarning axloq odobi, bilim darajasi, umuman, ularning ma'naviyatining shakllanishi muhim o'rinni egallaydi.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "O'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo'q". Bu haqiqat kishilik tarixida ko'p bora o'z isbotini topgan." [2,B.4] Ona yurtimizda barpo etilgan har bir me'moriy yodgorliklar o'tish tariximizning bir bo'lagidir. Buyuk yozuvchi, Abdulla Qodiriy ta'biri bilan aytganda, "moziyga qaytib ish ko'rmoq kerakligi"ni e'tiborga olib talaba yoshlarga bo'lajak quruvchi muxandislarga me'morchilik, shaharsozlik va qurilish tarixini, ularning sir-asrorlarini o'rgatish hozirgi davrning eng muhim dolzarb masalasidir.

Shu bois, Buyuk davlat arbobi, ilm-fan, madaniyat xomiysi, Sohibqiron Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan keng qamrovli ishlar va uning natijasida barpo etilgan shaharlar, qo'rg'onlar, karvonsaroylar, bozorlar, rabotlar, sug'orish tarmoqlari, ekinzorlar, bog'-rog'lar, masjidlar, xonaqohlar, maqbaralar ko'z oldimizga keladi va ular haqida yozma ma'lumotlar o'z davri mualliflari asarlarida yozib qoldirilgan manbalarni hisobga olgan holda mazkur maqolamizda Sohibqiron Amir Temur davrida bunyod etilgan Jome masjidi xususida mushohada qilishni maqsadga muvofiq deb, mavzuga dahldor voqe'liklarni tahlil qilib, ularni kuyidagicha ifoda etmoqdamiz

ASOSIY QISM BAYONI

Darhaqiqat , mazkur Jome masjidi xususida yozma manbalarda berilgan ma'lumotlarga e'tibor bersak, masala yanada oydinlashadi va ular bir-binini to'ldiradi. Sharofiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma " asarida mazkur masjid qurilishi Amir Temurning oliy farmoni bilan yakshanba kuni, ramazon oyining to'rtida, tarix sakkiz yuz birida (1399 yil 10-may) boshlangan.[8.] Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Samarqandda Jome masjidini qurilish sababi, Amir Temur 1399 yil 29 aprely kuni Hindiston yurishidan Samarqandga qaytib keladi. U Hindistonda bo'lgan paytida "Men Samarqandga salomat qaytib borsam, anda masjidi jome solg'ayman", degan niyatini diliga tukkan. Shu niyat hosilasi sifatida Ohanin darvozasiga yaqin yerda jome masjidi binosiga tamal toshi qo'yadilar. Bu kun sanasi 1399 yil 11 mayga to'g'ri keladi.[10.] Amir Temur masjid uchun poytaxtning eng yaxshi joyini tanladi. Mashhur ustalar va me'morlar bu ulkan imoratning loyihasini tuzdilar va eng saodatli kunlarda uning poydevorini qurishga kirishdilar", deb yozib qoldirgan.[9.]

Bu haqda Zahiriddin Muhammad Bobur 1497-1498 yillarda Samarqandda bo'lganida ushbu jome masjidini o'z ko'zi bilan ko'rganini ifodalaydi: "(Temurbek) Ohanin darvozasiga yaqin qal'aning ichida toshdan bir jome masjidi solgan, u yerda aksariyat Hindistondan olib kelingan toshyo'narlar ishlaganlar. Masjidning peshtoqi kitobasi-yozuvida:" Va' iz yarfa'u Ibrohim al-qavoida (ilo oxirixi) oyatini shunday yirik harflar bilan yozgandirki, uni bir kuruh (2,5 kilometr) ga yaqin yerda o'qisa bo'ladi. Bu ham juda yuksak imoratdir"[4] Amir Temur jome masjidi qurilishini dastlab shaxsan o'zi nazorat qilgan. Ammo davlatning g'arbiy hududlarida yuzaga kelgan vaziyat tufayli yana safarga o'tlanadi. Qurilish ishlarini davom ettirishni Mahmud Dovud va Muhammad Jald kabi sarkorlar, ya'ni ishboshilarga topshiradi.

Ko'rinadiki, qurilish ishlari sohibqironsiz va uning nazoratisiz davom ettiriladi. 1404 yilda besh yillik yurishdan keyin Samarqandga qaytgan Amir Temur masjidni ko'rgach, ko'ngli to'lmaydi. Chunki masjidning darvozasi uning yo'qligida qad ko'targan Bibixonim madrasasi darvozasidan ancha past bo'lib, bundan qahri kelgan sohibqiron masjid darvozasini qaytadan ulug'vor qilib ko'tarishga farmon beradi. Aytishlaricha, darvoza yetti xil metall qorishmasidan ikki tabaqali qilib yasaladi va masjidga o'rnatiladi.

Jome masjidning ta'rif va tavsifi xususida Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma",

Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarlarida tilga olinadi. Mualliflar jome masjid qurilishida mahalliy ustalaru muhandislardan tashqari, Ozarbayjon, Fors, Hindiston va boshqa mamlakatlardan besh yuz kishi tog’larda tosh kesib, bu toshlar Hindistondan keltirilgan 95 ta baquvvat fillar (zanjirfil) yordamida tog’dan Samarqandga tashilgan. Shuningdek, xo’kizlar qo’shilgan aravalardan ham foydalanilgan, masjid uchun har birining uzunligi yetti gaz keladigan 480 ta ustun tog’dagi toshlardan yo’nib keltirilgan; masjid balandligi yerdan to tomigacha o’n gaz, eshigi yetti xil metall qorishmasidan (haft jo’sh), mehrobi metaldan bo’lgan. Amir Temur masjid qurilishiga shahzodalar va amirlardan ish yurituvchilar tayinlagan. [13] Muarrixlar Abdurazzoq Samarqandiy o’zining “Matlai sa’dayn va majmai bahrayn”, Abu Tohirxo’ja Samarqandiy “Samariya” asarlarida masjidning ulug’vorligini, ichki va tashqi toqlariga toshga o’yilgan Qur’on oyatlari va suralari bilan ziynatlanganligini, ichkari qismi gilamlar, qimmatbaho qandillar bilan bezatilganligini batafsil ta’riflaganlar.[10]

Shuningdek, 1403-1406 yillarda Samarqandda bo’lgan ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning kundaligida ham jome masjidi tilga olingan bo’lib, u quyidagi ma’lumotni keltiradi: «Podshoh farmoyishi bilan xotini Kan’yo (Saroymulxonim) volidasi sha’niga quriladigan masjid shahardagi eng muhim bino bo’lishi lozim edi. Qurib bitkazilgan masjidni ko’rgan podshoh oldingi devorining pastqam qilib qurilganidan norozi bo’ldi va uni buzishni buyurdi. Ishni tezlashtirish uchun podshoh qurilishning bir qismi ustidan shaxsan o’zi nazorat qilishini aytib, ikkinchi yarmi ustidan nazoratni o’z ayonlariga topshirdi»[10].

Jome masjidining asosiy qismini Amir Temur o’z nazoratiga olganligini Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” asarining Samarqanddagi jome masjidining qurilishiga bag’ishlangan bobida shunday yozadi: “Amir Temur o’sha paytlari ko’pincha masjid yaqinidagi madrasai Xonim va Tuman Oqo xonaqohida bo’lur edi” Agar yuqorida keltirilgan manbalarning ma’lumotlariga sinchiklab qaralsa, Amir Temur Samarqandda bo’lmaganida, tugallanmagan jome masjidining qolgan qismini davom ettirish vazifasi Bibixonim zimmasiga yuklatilganda, masjid qurilishida katta xatoliklar va ko’zbo’yamachilikka yo’l quyilmagan bo’lar edi. Bu xatoliklarga yo’l qo’ygan sarkorlar Mahmud Dovud va Muhammad Jalldar qatl etilmagan bo’lard.

Haqiqatdan ham manbalarda keltirilgan ma’lumotlarga ko’ra, Amir Temurning jome masjidi u tasdiqlagan loyiha asosida qurilgan. Ammo sohibqiron uning ro’parasida qurilgan Bibixonim

madradasining loyihasi va qurilishi jarayonini ko'rmagan. Bu haqda akademik B.Valixo'jaev "1404 yilda safardan qaytgan Amir Temur ikki imoratni bir-biriga taqqoslagan, o'zi qurdirgan jome masjididan ko'ra Saroymulx xonim qurdirgan madrasaning hashamatli ekani uning izzat-nafsiga tekkan va oqibatda sarkorlardan qasd olgani tabiiy ko'rinadi"[10] deya o'z mulohazasini bayon etadi.

Amir Temur farmoni asosida barpo etilgan Jome masjidi yillar o'tishi bilan "BIBIXONIM MASJIDI" nomi bilan atala boshlandi.

Жоме масжиди (Бибихоним номи билан аталувчи масжид)

Bibixonim jome masjidining umumiy sahni 167x109 m. bo'lib, burchaklarida baland minoralar bo'lgan va ular bizga noma'lum sabablarga ko'ra buzib yuborilgan. Hozirgi vaqtga kelib bu minoralar qayta tiklandi.

Ta'mirlanishga qadar jome masjidi bir-biri bilan bog'lanmagan 6 ta me'moriy bo'laklardan iborat bo'lgan. Masjidning hovli sahniga marmartosh taxtalar yotqizilgan.

Xususan, Bibixonim masjidining asosiy mehrobl binosi Amir Temur zamonasining arxitektura uslublari haqida tasavvur beradi. Asosiy binoning old tomonida peshtoq, markazida ravoq, burchaklarida ikkita ko'p qirrali minora bor. Peshtoq orqasidagi xona oddiy, ammo salobatli geometrik shakllar yig'indisi (kubsimon prizma, xonaning sakkiz qirrali qism ustiga tushgan baraban va gumbaz) dan iboratdir.

Gumbazning doirali asosiga baraban tutashtirilgan. Baraban sirtiga qur'on oyatlari bitilib, usti feruza koshinli pardozlangan gumbaz bilan bekitilgan. Uning kirish tomonlari ham bosh peshtoq kabi rang-barang koshinlar bilan qoplangan. Sopol g'ishtchalar yotiq, sirlangan rangli g'ishtchalar tik terilgan. Asosiy naqsh shakllari tiniq g'ishtchalardan terilib ularning oralig'i zangori g'ishtchalar, oq toshlar bilan to'ldirilgan.

Oddiy geometrik shakllar va pechak kabi charmashib ketgan yozuvlar bino bezagining tarkibiy qismini tashkil yetadi. Zinadan yuqoriga kungura ravoqli maydonchaga chiqilib, undan minoraga o'tilgan. Peshtoqning keng yuzasi jilvali koshinlar, rangbarang, qalqon shaklidagi naqshlar bilan bezatilgan.

Mehrobl binoning baland minoralari sathi to'rt burchakli kichik pannolarga bo'lingan. Geometrik shakl va o'simliksimon naqshlar turli ranglarda bezatilgan. Ular parchinkorlik,

koshinkorlik uslubida ishlangan. Peshtoq devorining yuzasi kesma koshin bilan qoplangan. Koshinkor bezakning har bir bo'lagi, gullarning o'zaklari, kosachalari, poyalari, g'unchalari va barglari maxsus zamin koshinlar parchasidan alohida kesib olingan, sopolchalar oraliq qoldirilmay bir-biriga mos joylashtirilgan.

Jumladan, Temuriylar davrida monumental yirik bino va inshootlarni barpo etishda murakkab me'morchilik va qurilish masalalarini yechish bu sohani rivojlanishiga turtki bo'lgan. Ulug' bobomiz Amir Temur "Bizning kuch qudratimizni bilmoqchi bo'lsangiz biz yaratgan inshootlarga qarang" deb bekorga ishora qilmagan.

Tarixnavis Ibn Arabshoxning shahodat berishicha, jome' masjidi mahobatidan hayratga kelgan zamondoshlari "Obidalarimiz avlodlarga bizning kimligimizdan darak beradi", deb g'urur bilan jar solishgan ekan.[11] 1868 yilda rus qo'shinlari Samarqandni qamal qilganda Bibixonim jome' masjidi to'p otib vayron qilingan[11]. Vayrona holda bo'lsa ham masjidning me'moriy shakllari serhashamligi bezaklarning nafisligi bilan kishi diqqatini jalb qilib kelgan. Undagi rang-barang naqshlarda o'sha davr xalq ustalarining nozik didi va yuksak mahoratidan darak beradi.

Жомеъ масжидининг 1890-йилги ҳолати

Yurtimiz mustaqillikka erishgandan so'ng O'zbekiston Respublikasi Birinchi prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan o'tmishimizning boshqa me'moriy yodgorliklari qatori Bibixonim jome' masjidini ham tiklashga alohida e'tibor berildi.

XV asr o'rtalarida Mirzo Ulug'bek farmoniga binoan hovli o'rtasida marmar toshdan yasalgan ulkan lavh o'rnatilgan. U Qur'on o'qiladigan maxsus kursi bo'lib, dastlab asosiy bino ichida turgan 1875 yilda katta gumbazning qulashidan xavflanib, hovli o'rtasiga chiqarib qo'yilgan. Lavhning atrofi nafis hoshiyalar, muqarnaslar, o'simliksimon naqshlar va yozuvlar bilan bezatilgan.

Jome masjidi peshtoqi mahobatli bo'lib, o'rtasida kengligi 18,8 metrli ravoq mavjud. Yon tomonlaridagi minoralar peshtoqdan baland bo'lgan. Peshtoqning ichki tomonida kichikroq

(ikkinchi) ravoq o'rnatilgan. Ravoqning yonlari o'ymakor marmar toshlar bilan bezatilgan. Uning ustidagi lavhasida masjidning qurilgan yili va Amir Temur shajarasi yozilgan.

Qo'sh tabaqali darvoza esa yetti xil temir qotishmasi, "haft jo'sh"dan yasalgan. Jome masjidining asosiy (mehrobli) binosi Amir Temur zamonasining me'moriy uslublari to'g'risida ma'lumot beradi. Masjid gumbazining doira asosli sirtiga muqaddas Qur'on oyatlari bitilgan bo'lib, gumbaz feruza koshinlar bilan pardozlangan.

Masjid yonidagi ikki kichik bino mehrobli xonaning asosan kichik hajmdagi takrori bo'lsa-da, naqshlarining soddaligi va gumbazining kungiraligi bilan farq qiladi. Jome masjidining ichki qismini pardozlashda naqqoshlik bezaklari qatorida zarhal bo'rtma gulqog'ozdan foydalanilgan.

Bibixonim jome masjidida keyingi davrda ta'mirlash, tiklash bobida tub o'zgarishlar amalga oshirildi va bu ishlar davom ettirilmoqda.

Amir Temur davrida bunyod etilgan Jome masjidining bugungi ko'rinisi

Shuni ta'kidlash joizki, "XV asr manbalarining ko'pchiligida hamda keyingi asrlarda bitilgan asarlarda ham Amir Temur qurdirgan jome masjidining tasvir-tavsifi ancha keng berilgan. U haqda yozilgan she'rlar ham keltirilganligi haqidagi ma'lumotlar ham mavjud ekanligini aytib o'tadi.

Manbalarda qayd etilishicha, eng achinarlisi shuki, Amir Temur jome masjidiga o'rnatilgan hashamatli qo'sh tabaqali darvozalar, Amir Temur vafotidan so'ng suronli yillar talatumida g'oyib bo'ladi. Ayrim taxminlarga ko'ra, mang'itlar sulolasining uchinchi hukmdori Amir Haydar o'sha darvozalarni eritib, pul zarb ettirgan ekan[10] degan taxminlar uchraydi.

O'z davrida "Masjidi Jomei buzruk" – Ulug' jome masjidi sifatida shuhrat qozongan, Amir Temur saltanatining shuhratini, bunyodkorligini namoyon etgan bu tabarruk inshoot bugun ham Samarqandga ko'rk berib turibdi.

Amir Temur o'zi e'tirof etganidek, "Bizning saltanatimiz kuch-qudratiga ishonmasangiz, biz qurgan imoratlarga boqing!" deganda naqadar haq ekanligini birgina mana shu muhtasham inshoot ham tasdiqlab turibdi.

Donishmand al-Ma'mun ko'plab shaharlarga baho berar ekan, "Movarounnahrning ko'zi Samarqanddir", – deya yuksak maqom bilan ataydi.

Har gal Amir Temur barpo etgan jome masjidiga ko'zimiz tushar ekan, birinchi navbatda inson dahosining mahorati, me'moru naqqosh, duradgoru ustalarning tafakkur qudratiga qoyil qolamiz. Jome' masjidida tarixning o'chmas sahifasidan so'zlaydigan yana bir noyob osori atiq bor. Bu masjid hovlisi o'rtasida o'rnatilgan marmar toshdan yasalgan ulkan lavhdir. U nafis hoshiyalar, turli naqshlar va yozuvlar bilan bezatilgan. Bu lavh buyuk sohibqironning nevarasi Mirzo Ulug'bek farmoni bilan yasatilgan va xalifa hazrati Usmon Qur'oni uchun mo'ljallangan. Bu lavh hozir ham masjidga ko'rk berib turibdi. Har qanday sayyoh, shahrimizga kelgan mehmon tarixiy-me'moriy yodgorlik ostonasiga qadam qo'yar ekan, mazkur inshoot haqida ma'lumot beradigan peshtaxtaga ko'zi tushadi. Inshoot haqidagi ilk taassurot ana shu lavhadan boshlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytishimiz joizki, Temuriylar davri inshootlari va tarixiy obidalarini keng ommaga tanishtirish maqsadida quyidagi masalalarga e'tiborni qaratish dozim.

- tarixiy yodgorlik va tarixiy shaharsozlikning restavratsiyasi juda murakkab va nozik jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda Bibixonim masjidini o'z go'zalgini, nafisligini kelajak avlodga yetkazishimiz zarurligi;

- zamonaviy materiallar va konstruksiyalar asosida, milliylikni o'zida jo etgan, umumiylik bilan uyg'unlashgan xolda restavratsiya qilish lozim;

- Buyuk bobolarimiz qurdirgan imoratlarini avaylab asrash, ular to'g'risida risolalar, bukletlar tayyorlab chop etish zarur;

- Temuriylar davrida monumental yirik bino va inshootlarni barpo etishda murakkab me'morchilik va qurilish masalalarini tadqiq etish;

- xorijiy sayyohlarga yurtimizda qadimdan yaratilgan nodir me'moriy obidalarini, shaharsozlikning yaratilish tarixini, qurilish usullari va qoidalari xususida keng va atroflicha ma'lumot berish orqali vatanimiz shon-shuhrati bo'lmish madaniyati va san'atini targ'ib qilish;

- oliy ta'lim muassalarida me'morchilik yo'nalishida tahsil olayotgan talaba -yoshlarni mazkur masalalar bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish va buyuk ajdodlarimizning bizga qoldirgan moddiy va ma'naviy meroslarini tegishli manbalar asosida o'rganishni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. - T.: «O'zbekiston». 2019.

2. Islom Karimov Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008y., 4-bet

3. Abdurazzoq Samarqandiy “Matlai sa'dayn va majmai bahrayn”. – T.: O'zbekiston, 2008.

4. Zahiriddin Muhammad Bobur Boburnoma. – T.: Yangi asr avlodi. 2016.

5. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi (I, liqism). – Toshkent, 2018.

6. Nizomiddin Shomiy «Zafarnoma», Tauer nashri qism, 1-jild, Bayrut, 1937 y.,

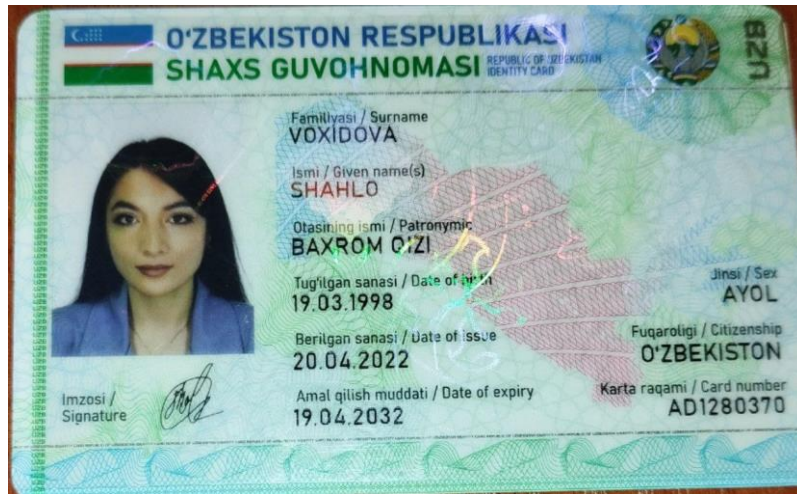
7. Sharofiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma». – T. 1972.

8. <https://oyina.uz/kiril/article/155>

9. https://samarkand.uz/about_region/monuments_museums/amir-temur-bibixonim-jome-masjidi

10. https://uza.uz/uz/posts/amir-temur-maszhidini-qachon-oz-nomi-bilan-ataymiz_349599

11. <http://vakillik.uz/archives/84>

**THE THIRD RENAISSANCE: THE NEED AND SIGNIFICANCE OF CREATING A
NEW UZBEKISTAN NATIONAL EDUCATION**

Hojiyev Farhod Jumaboyevich

Independent researcher of UzDJTU

editor-in-chief of UzMTRK "Uzbekiston 24" TV channel

farhod.hojiyev.7519 @mail.ru

ABSTRACT

This scientific article analyzes the processes in the historical development of the East and the West, including the scientific foundations of the first and second renaissance periods of Uzbek statehood.

Also, the importance of the reforms taking place at the current stage of development of New Uzbekistan, the selected strategy for the establishment of the third renaissance and the fundamental changes being implemented in the country in connection with its implementation are based on relevant facts and data.

Development of human capital in Uzbekistan, the essence of state policy on youth issues is scientifically based. Efforts to reach the level of developed countries of the world were also mentioned.

The negative impact of fighting and fighting on development, and the fact that it caused decline, is scientifically justified through the analysis of the past historical reality in the Central Asian region. And today, peace, stability, good neighborly relations are being established in the Central Asian region and its importance has been revealed.

Scientific conclusions are given about the necessity and importance of creating the Uzbek "National Education" based on Eastern civilization. And proposals are made to strengthen scientific research in this direction.

UCHINCHI RENESSANS: YANGI O‘ZBEKISTONNING MILLIY TA’LIMOTINI YARATISHNING ZARURATI VA AHAMIYATI

Hojiyev Farhod Jumaboyevich

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada sharq va g‘arb tarixiy taraqqiyotidagi jarayonlar, jumladan O‘zbek davlatchiligining birinchi va ikkinchi renessans davrining ilmiy asoslari tahlil qilingan.

Shuningdek, Yangi O‘zbekistonning bugungi rivojlanish bosqichida kechayotgan islohotlar, uchinchi renessansni barpo etish yo‘lidagi tanlangan strategiya va uning hayotga tatbiq etish yuzasidan mamlakatda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlarning ahamiyati tegishli fakt va ma’lumotlar bilan asoslangan.

O‘zbekistonda inson kapitalini rivojlantirish, yoshlar masalasidagi davlat siyosati mazmun-mohiyati ilmiy asoslangan. Shuningdek, dunyoning taraqqiy etkan davlatlari darajasiga yetishiga bo‘layotgan harakatlar tilga olingan.

Urishlar, jangu-jadallarning taraqqiyotga salbiy ta’siri, tanazzulga sabab bo‘lganligi Markaziy Osiyo mintaqasida kechgan tarixiy voqealik tahlili orqali ilmiy asoslab berilgan. Va bugun Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik, yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarining o‘rnatilayotganligi va uning ahamiyati ochib berilgan.

Sharq tamadduniga asoslangan o‘zbek “Milliy ta’limoti”ni yaratishning zarurati va ahamiyati xususida ilmiy xulosalar berilgan. Va bu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Sharq sivilizatsiyasining tanazzuli. Insoniyat taraqqiyotida asrlar davomida ilm-fan, ma’rifat markazi, buyuk allomalarni etishtirgan, diniy va ilmiy tafakkurning beshigi, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotni yuksak darajaga ko‘targan ko‘xna SHarqning o‘z mavqeini yo‘qotishi va uning sabablari mushohada yuritishga chorlaydi. Ayniqsa, tarixning shonli buyuk davri - birinchi va ikkinchi renessansni boshidan o‘tkazgan Markaziy Osiyoning qoloqlikka tushib qolganligi mana shu muqaddas zaminda yashab, mintaqaning, yurtning ertangi kelajagi uchun qayg‘urayotgan har bir vijdoni uyg‘oq insonni o‘tmish xatolaridan, tarixning qora, xalqning boshiga turli balolarni etaklab kelgan og‘ir kunlaridan saboq chiqarib, ushbu tarixiy davrni ilmiy o‘rganishni hayot taqqozo qilmoqda.

Ma’lumki, SHarq tamadduni asoslari(jamoaviy) bo‘lgan e’tiqodimiz, ma’naviyatimiz, dinimiz, qadriyatlarimiz, urf odatlarimiz, asta-sekin G‘arb tamadduni (individualizm – “o‘zingni bil - o‘zgani qo‘y”)ga og‘a boshladi.

Bularning asosiy sababi buyuk SHarq tamadduniga sabab bo‘lgan asrlar davomida shakllangan noyob milliy qadriyatlarimizni, buyuk bobolar qoldirib ketgan kitoblarni, boy milliy merosni, ulug‘ ajdolarimizning ibratli hayoti va ilmiy faoliyatini, bir so‘z bilan aytganda, milliy o‘zligimizni yoshlarimizga me’yorda etkaza bilmadik. To‘g‘ri, sovet tuzumi paytida bu masalalarni ko‘tarish mushkul edi, lekin oxirgi o‘ttiz yillik mustaqillik davrida ixtiyor o‘zimizda ediku?!

Moziyga nazar tashlasak, dunyoga tanilgan faylasuf Aristoteldan keyin “ikkinchi muallim” taxallusiga ega bo‘lgan buyuk alloma, bobokalonimiz Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug‘ Tarxon Farobiy(873-950) “Fozil shahar odamlari qarashlari” kitoblarida bundan 12 asr burun (IX asrda), axloq-odob masalasida yaxshi rahbarning(hokimning) qanday fazilatga ega bo‘lishi kerakligi to‘g‘risida quyidagilarni uqtirib o‘tgan:¹

Birinchiidan, Fozillar shahri hokimi avvalo to‘rt mo‘chali sog‘-salomat bo‘lib, o‘ziga yuklangan vazifani bajarishda biror a‘zosi xalaqit bermasligi lozim. Aksincha, u sog‘-salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim.

Ikkinchiidan, bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo‘lib, suhbatdoshining so‘zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg‘ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi zarur.

Uchinchiidan, quvvai hofiza, u anglagan, ko‘rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida to‘la-to‘kis saqlab qolishi, barcha tavsilotlarini unutmasligi zarur.

To‘rtinchiidan, u zehni o‘tkir, zukko bo‘lib, har qanday narsaning bilinar bilinmas alomatlarini va u alomatlar nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur.

Beshinchiidan, u fikrini ravshan tushuntira olishi maqsadida fasohatli ifodalay olishi zarur.

Oltinchiidan, u ustozlardan ta‘lim olishi, bilim, ma‘rifatga havasli bo‘lishi, o‘qish, o‘rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan bo‘lishi zarur.

Ettinchiidan, taom eyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha, o‘zini tiya oladigan bo‘lishi, (qimor yoki boshqa) o‘yinlardan zavq, huzur olishdan uzoq bo‘lishi zarur.

Sakkizinchiidan, u haq va haqiqatni, odil va haqgo‘y odamlarni sevadigan, yolg‘onni va yolg‘onchilarni yomon ko‘radigan bo‘lishi kerak.

To‘qqizinchiidan, u o‘z qadrini biluvchi va nomusli, oriyatli odam bo‘lishi, pastkashliklardan yuqori turuvchi, tug‘ma oliyhimmat bo‘lishi, ulug‘, oliy ishlarga intilishi zarur.

O‘ninchiidan, bu dunyo mollariga, dinor va dirhamlariga qiziqmaydigan, (mol dunyo ketidan quvmaydigan) bo‘lishi zarur.

O‘n birinchiidan, tabiatan adolatparvar bo‘lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabit va zolimlarni yomon ko‘ruvchi, o‘z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani adolatga chaqiruvchi, nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va o‘zi suygan go‘zalliklarni ravo ko‘ruvchi bo‘lishi zarur. O‘zi haq ish oldida o‘jarlik qilmay, odil ish tutgani holda, har qanday haqsizlik va razolatlarga murosasiz bo‘lishi zarur.

O‘n ikkinchiidan, o‘zi zarur deb bilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat‘iyatli, sabotli, jur‘atli, jasur bo‘lishi, qo‘rqoqlik va hadiksirashlarga yo‘l qo‘ymasligi zarur.

Ulug‘ allomamizning IX asrda bergan ushbu o‘g‘itlari hozirgi zamonamizda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmaganligiga guvohi bo‘lib turibmiz. Vazirlar, hokimlarda yuqorida Farobiy bobomiz tilga olgan fazilatlarining etarli mavjud bo‘lmaganligi Mustaqilligimizning dastlabki yillarida ko‘plab sohalarda xato va kamchiliklar, jiddiy muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lganligiga bevosita guvoh bo‘ldik. Masalan, ta‘lim sohasini olaylik. Ilk Mustaqillik yillarida

¹ Abu Nasr Farobiy, "Fozil odamlar shahri", "Yangi asr avlodi" NMM, 2016 й., 318 б.

hatto sovet tuzimi davrida faoliyat yuritgan maktabgacha ta'lim muassasalari yopildi, binolari qarovsiz, tashlandiq holga keltirildi. Maktab ta'limi dastlab 11 yillikka, keyin 9 yillikka o'tkazildi. Maktabdan keyingi majburiy 3 yillik kollej va litseylarda o'qish yo'lga qo'yildi. Afsuski, bu tizim o'zini oqlamadi. Negaki, yoshlar yashab turgan manzildan olisda barpo etilgan kollej va litseylarga qatnashga qiynaldi. Berilgan ta'lim sifati juda past edi. O'qituvchilar tahchilligi, darsliklar muammosi yuzaga keldi. O'quv metodlari, kasb-hunarga o'rgatish talabga javob bermadi. Har yili salkam yarim million yoshlar kollej va litseyni bitirib, ularning 10 foizga yaqin oliy ta'lim muassasalariga tanish-bilishlar orqali kirib o'qishni davom ettirgan bo'lsa, aksariyati jamiyatning ishsiz qatlamiga qo'shildi. Bir qismi ish qidirib xorij davlatlariga chiqib ketdi (Ayni paytda xorij davlatlarida (Rossiya, Qozog'iston, Koreya Respublikasi va hakoza) 2,5 mlnga yaqin yoshlar qurilish, ko'cha supirish va boshqa past oylik to'lanadigan ishlarni bajarib yuribdi).

O'sha paytda kollej va litseyni tugatgan aksariyat yoshlar 11 yillik umumta'lim maktabi o'quvchisi darajasidagi bilimni ololmadi. Ular kollej va litseylarda vaqtini behuda o'tkazdi. Holbuki, mld.lab davlat mablag'lari minglab yangi kollej va litseylar qurilishiga sarflandi. Ta'lim sohasidagi ushbu uzoqni o'ylamay qilingan "islohotlar" tufayli mln.lab yoshlar arosatda qoldi.

Ta'lim sohasida yo'l qo'yilgan xatolarni qisqa vaqtda tuzatish mushkul.

Uch ming yillik davlatchiligimiz tarixida yashab o'tkan buyuk allomalarimiz ilmu-urfonni, hayotiy tajribalari va nasihatlarini ulg'ayib kelayotgan avlodlarga tizimli, ilmiy asoslangan metodlar asosida etkazib berishda hanuz muammolar bor. To'g'ri, bugun maktablar 11 yillik ta'limga qaytdi. Ammo, darsliklar, o'quv metodlari masalasida o'ziga yarasha kamchiliklar, noaniqliklar ko'zga tashlanayapti.

Maktab ta'limiga ilg'or xorij davlatlarining o'qitish metodlarini qo'llash masalasi ilgari surilayapti, ayrim ta'lim muassasalarida qo'llanilayapti ham. Darsliklarni yaratishda ham mana shunday qarash va yondashuv ko'zga tashlanayapti. Ammo, ta'lim berishda, foydalanilayotgan darsliklarda milliy e'tiqodimiz, dinimiz, madaniyatimiz, urf-odatlarimiz, milliy ma'naviyatimizga xos yondashuv mavjud emas.

Yana bir masala. YOzuvimiz 1993 yil 2 sentyabrda O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risda"gi qonuniga ko'ra "lotin" grafikasiga o'tkazish belgilangan edi.²

Ushbu Qonunda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o'zbek yozuvining lotin alifbosiga o'tilgan 1929-1940 yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarini inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi" deya ma'lumotlar qayd etiladi.

SHunindek, qonunning 1-moddasida "O'zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan, quyidagi 26 harf va 3 ta harflar birikmasidan iborat o'zbek alifbosi joriy etilsin.", 2-moddasida, "Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosini joriy etish bilan birga O'zbekiston xalqining milliy iftixori bo'lmish bebaho ma'naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o'rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi" degan huquq normalari alohida

² <https://lex.uz/docs>

belgilangan. Mazkur qonun 30 yil muqaddam qabul qilingan bo'lsada, hanuz ayrim davlat va nodavlat idoralarida lotin alifbosida ish yuritilayapti.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2020 yil 20 oktyabrdagi Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2021 yil 10 fevralda Vazirlar Mahkamasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to'liq o'tishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi³. Mazkur qaror ilovasida 2023 yil 1 yanvardan «Davlat organlari va boshqa tashkilotlarning lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida ish yuritishga to'liq o'tishni ta'minlash» qayd etilgan bo'lsada, ammo ayni paytda ham ayrim idoralarda hujjatlar kirill yozuvida olib borilayapti. Kirill va lotin alfavitda kitoblar, gazeta va jurnallari, o'quv qo'llanmalari chop etilayapti.

Haqli savol tug'iladi, lotin grafikasi(alifbosi)ni o'zbek tiliga nima aloqasi bor? Nega endi aynan lotin yoki kirill grafikasi? Oldin arab yozuvidan, nega lotin grafikasiga o'tildi. Nega lotin grafikasidan kirillga o'tildi. Kirillning ustunligi nimada? Nega yana lotinga o'tildi? Lotinga o'tilgandagi hozirgi holat xalqimizga nima beradi?

Intellektual zahira (ilmiy adabiyotlar, texnik instruksiyalar) kirillda-ku?

Hammamizga ma'lumki, yurtimizda 1200 yil davomida arab yozuvidan foydalanilgan, 1929 yildan boshlab lotin yozuvidagi yangi alifboga, 1940 yil 7 maydan esa rus grafikasidagi o'zbek alifbosiga o'tildi. Oxirgi bir asrlik vaqt mobaynida o'zbek alifbosini 3 marta o'zgartirishga nima zarurat bor edi?

Barcha adabiyotlar va o'qitish tizimi dastlab lotinda, keyin kirill, yana lotinga o'tkazilishi qancha sarf-xarajat, qolaversa avlodlar almashinuvida savodsizlikni paydo qilganligi, shubhasiz. Bugungi keksa avlodning aksariyati lotin yozuvida yozishni va o'qishni bilmaydi.

So'ngi yillardagi qancha ilmiy adabiyotlar, kitoblar kirillda chop etilgan. Hozirgi yoshlar uni o'qiyolmasligi tabiiy. Bugungi yosh avlodni «chala savod» qilib qo'yish kimga kerak?!

Darvoqe, aslida lotin grafikasi eramizdan oldin taxminan 753 yilda Rimda paydo bo'lgan bo'lsa, bugun G'arb mamlakatlari yozuvining asosini tashkil etadi. Uyg'onish davrida(9-12 asr) bizning buyuk allomalarimiz yozgan ilmiy asarlarni o'rganish, yoshlarga ta'lim berish uchun G'arbliklar o'zlari foydalangan lotin yozuvida tarjima qilishgan. Va bugungi ilm-fan, texnologiyalar sohasidagi yuksak natijalarga erishganligi, haqiqat.

Mamlakatimizda ta'lim va tarbiya masalasida qat'iyat ko'rsatish vaqti keldi. Katta marralarga qat'iyat va iroda, aniq maqsad orqali erishiladi.

YUqorida SHarq va G'arb tamaddunining yaxshi va yomon tomonlari haqida so'z yuritgandik. SHu o'rinda yana bir tarixiy jarayonga e'tibor qaratsak. Hammamiz boshimizdan kechirgan, karonavirus panemiyasi va uning insoniyatga etkazgan talofatlarini boshimizdan o'tkazdik.

Bu paytda SHarq tamaddunining muhim yutug'i, sharqqa xos insoniy qadriyatlar asqotganligini esdan chiqarmasligimiz lozim. SHarqqa xos jamoaviylik, yuksak axloq, o'zaro yordam, saxovatpeshalik, rahmdillik kabi fazilatlar, ayniqsa shifokorlarimizning fidoiyligi tufayli

³ <https://lex.uz/uz/docs>

koronavirus bilan kasallangan bemorlarning 82 foizi sog'ayishiga erishildi. Bu dunyo bo'yicha sog'ayganlarning eng ko'p qismini tashkil etadi. Xullas, o'lim ko'rsatkichi eng past bo'ldi. Aksincha, G'arb mamlakatlarida ilm-fan, texnologiya, iqtisodiyot kuchli bo'lishiga qaramay, o'lim ko'rsatkichi bir necha barobar ko'p bo'ldi. Bu G'arb tamaddunining inqirozidan darak beradi.

Bu masalada, professor N.Jo'raev "O'zbek fenomeni" maqolasida quyidagilarni bayon qiladi: "Ma'lumki, sivilizatsiya hodisasi turli hududlarda turli shaklda yuzaga kelgan. Masalan, YUnonistonda nafosat, Hindistonda din, Evropada moddiy-texnika, Markaziy Osiyoda – Movarounnahr-Turon-Turkiston-O'zbekistonda axloq shaklida yuzaga kelgan. Darhaqiqat, bundan yigirma besh asr muqaddam qadimiy YUnonistonda san'atning barcha turlari hayratlanarli darajada rivojlandi. SHaharsozlik va me'morchilikdan tortib, musiqa, tasviriy san'at, haykaltaroshlik mo'jizaviy qudratga ega bo'ldi. Natijada, ayni san'at ushbu makon xalqlari ruhiyatiga, qalbiga, ongu shuuriga kuchli ta'sir o'tkazdi. Odamlarda san'atga, nafosatga ishtiyoqmandlik ehtiyojini kuchaytirdi. Uning mohiyatini tushunish qobiliyatini rivojlantirib yubordi. Oradan ikki yarim ming yil o'tibdiki, hamon yunonliklar kayfiyatida san'atga, nafosatga oshuftalik saqlanib qolgan. Hindistonda sivilizatsiya din shaklida dunyoga keldi. Natijada e'tiqodlar xilma-xilligi, ibodatlar turlichaligi hali-hamon ular ongida saqlanib qolgan. Kimdir maymunga, yana kimdir sigirga, boshqasi yana bir boshqa narsaga e'tiqod qo'ygan. Hindlardan biri «Oilada to'rt kishimiz. To'rttalamiz to'rt xil, bir-biriga o'xshamagan narsalarga sig'inamiz. Ibodat, taqvo shakli turlicha, lekin boradigan joyimiz bitta. Alloh – yagona», degan edi. Bu sivilizatsiyaning turmush tarziga, an'analarga, urf-odatlariga va xalq psixologiyasiga o'tkazgan ta'sirning naqadar mustahkamligidan dalolat beradi. Evropada sivilizatsiya moddiy-texnika shaklida yuz bergan. Ular kayfiyatida moddiy manfaatdorlik, bekamu ko'st yashash ruhi ustuvorlik qiladi. Moddiy manfaatdorlik taraqqiyotga, buyuk sivilizatsiyaga olib keldi. Lekin sivilizatsiya o'tkazgan bekamu ko'st yashash, ko'ngil tusaganicha umrguzaronlik qilish kabi salbiy hodisani turmush tarziga aylantirdi. Natijada axloq keyingi o'rinlarda qoldi. Amerikalik yirik siyosatshunos Genri Kissenjer: «AQSHda odamlar to'q va farovon yashashadi. Lekin qalbi bo'm-bo'sh. Befarq, SHarqda odamlar nimalargadir ehtiyoj sezib yashaydi. Lekin, ularning ko'ngli to'q, ertangi kunga qat'iy ishonchi bor. Umidi, maqsadi bor. AQSHda oila degan tushuncha shunchaki erkak va ayolning umrguzaronligi. SHarqda esa muhabbat bor, sevgi bor», degan edi. Ana shu holatning o'zi axloqdan uzoqlashgan moddiy manfaatdorlik asosida qurilgan sivilizatsiyaning g'oyatda salbiy ko'rinishidir. CHunki bunday illatlar turmush tarziga, cheklanmagan axloqsizlik me'yorlariga aylangan.

Yirik sotsiolog va siyosatshunos Patrik Byukenen esa bundan ham jiddiyroq muammolar haqida fikr yuritadi. Jumladan, Evropada tug'ilish keskin kamayib ketyapti, aholining asosiy qismini nafaqaxo'rlar va nogironlar tashkil etadi. Hatto Byukenen ehtirosiga berilib ketib, «Beshik yasaydiganlardan ko'ra tobut yasaydiganlarning bozori chaqqon bo'lmoqda. Eng xavflisi, yigitlarda otalik hissi, qizlarda onalik tuyg'usi yo'qolmoqda. Ular farzand ko'rishni tashvish deb tushunmoqda. Dunyoga bir marta keldingmi, ko'ngling tusaganicha yashash kerak, degan fikr aqidaga, turmush tarziga aylanib bormoqda», deydi. Ana shu tarzda Evropa sivilizatsiyasi

inqirozga uchramoqda. Sivilizatsiyaning davom ettiradigan, uning yangi ufqlarini ochadigan, genetik jihatdan sof evropalik hududda qolmayapti. Endi Evropa sivilizatsiyasi boshqa mintaqaga ko‘chadi. Bu tabiiy hol⁴. Insoniyat taraqqiyotining asrlar sinovidan o‘tgan qat’iy qonuniyatlari va talablari bor. Har qanday taraqqiyotning asosi axloq. Har qanday tanazzulning asosi axloqsizlik. Agar jamiyatda odamlar o‘z kayfiyatiga qarab yashaydigan bo‘lsa, parokandalik yuzaga keladi. Har kim ko‘ngli istaganini qiladi. Axloqiy me’yorlar, ma’naviy chegaralar, inson xatti-harakatini tartibga solib turadigan talablar buzilgan, uning o‘rnida cheksiz erkinlik berilgan joyda parokandalik yuzaga kelaveradi.

Dunyo tan olgan birinchi sivilizatsiya, IX-XII asrlardagi birinchi Renessans hodisasi yuzaga keldi. Xorazmiy, Farg‘oniy, Beruniy, Ibn Sino va boshqa yuzlab fan namoyandalari diniy va dunyoviy tafakkur maydonida keskin burilish yasashdi. Birgina Xorazmiyning «nol» raqamini kashf etgani, hozirgacha bo‘lgan umumdunyoviy taraqqiyotning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda. Kundalik turmushimizdagi oddiy o‘lchovlardan tortib, zamonaviy kompyuter texnologiyasi, kibernetika, kosmonavtika, barcha aniq va tabiiy fanlardagi olamshumul kashfiyotlarning asosida Xorazmiy yaratgan algoritm yotadi. Bundan tashqari dunyoning xohlagan manzili bilan gaplashish, ma’lumot almashishda katta qulayliklar yaratayotgan kaftdekkina mobil telefonning asosida ham algoritm turganini, unda Xorazmiyning iliq va hayotbaxsh nafasi ufurib turganining o‘zi o‘zbek intellektual qudratini, uning insoniyat taraqqiyotidagi mahobatli mavqeini ko‘rsatadi.

Ayni ana shu olamshumul taraqqiyot, faqat axloqdan oziqlanib, adolat va haqiqatdan kuch oldi. Ikkinchi sivilizatsiya davri - Amir Temur va Temuriylar davri bilan bog‘liq bo‘lgan XIV-XVIII asrlarda yuz bergan Renessans hodisasi. Bu davrda davlatchilik bilan birga fan, adabiyot, san’at misli ko‘rilmagan darajada taraqqiy topdi. Ulug‘ arab olimi Ibn Xaldunning xulosalariga ko‘ra, “Amir Temur davlatchiligidek barkamol va qudratli saltanatni jahon davlatchiligi tarixi ko‘rmagan. Ungacha bo‘lgan eng nomdor davlatlarning barchasi Temur saltanati soyasida qolib ketadi”, degan edi. Ana shu tarzda o‘zbek xalqining ko‘p ming yillik tarixiy taraqqiyoti uning millat sifatidagi fenomenini shakllantirdi. Muruvvatlilik, bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, bir-birini qadrlash, ko‘ngil so‘rash udumlari umummilliy fazilatga aylandi.⁵

Demak, hamma narsani ham iqtisodiyot hal qilavermas ekan. Ayniqsa, axloq, tarbiya sohasidagi qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, ilm olishda ustozlarga bo‘lgan hurmat-ehtiram munosabatlarini qayta tiklash vaqti keldi.

Hozirgi shiddatli davrda, barchamiz bola ta’lim-tarbiyasidagi kamchilik va nuqsonlarni borligini anglab etganligimiz, sir emas. YOshlarimiz ichida fidoiy, vatanparvar, buyuk ajdodlarga xos shiddat, shijoatga to‘la kuch bilan ilm olishga, milliy o‘zligini anglash va qadrlashga intilayotganlari safi ko‘payib bormoqda. Ularni birlashtiradigan va ruhlantiradigan, vujudida ulug‘ bobolarining qoni borligi doim his etishga undaydigan, buyuk shonli tariximizdagi birinchi va ikkinchi renessansni davomchisi ekanligini anglatib turadigan, SHarq tamadduniga asoslangan "Milliy ta’limotimiz"ni yaratish hayotiy zarurat. Bu milliy ta’limotni yaratish uchun dastavval quyidagi yo‘nalishlarda tadqiqotlarni amalga oshirish lozim:

⁴ П. Бьюкенен. «Смерть Запада». АСТ. Москва. 2004г.

⁵ “Миллий тикланиш” газетаси, 20 май, 2020 й., N 13-14

1. Dunyoviy ilmiy sohasida - o'z davrida 30 ta fan falsafasiga asos solgan buyuk bobokalonimiz, butun dunyo tan olgan "Ikkinchi muallim" Abu Nasr Faro-biyning va allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy(Ma'mun akademiyasi), Al-Xorazmiy, Abu Ali Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va hokazolar ta'limotlari;

2. Ijtimoiy sohada - davlat, jamiyat ilmiga asos solgan buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy, ulug' sarkarda Amir Temurning ("Temur tuzuklari" va x.k.lar) va uning nabiralari Mirzo Ulug'bek, diplomatiya san'ati asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobir va boshqa allomalarimiz, ta'lim va tarbiya asoschilari Kaykovus ("Qobusnoma"), jadidchilarimiz Behbudiy, Fitrat, CHo'lpon, Botuxon, Avloniy va h.k.lar ta'limotlari.

3. Diniy sohada - "Kalom" ilmining asoschilari(Imom a'zam Xanafiy), ulug' hadisshunoslar(Al-Buxoriy, Imom at-Termiziy va boshqalar), "Fikh" ilmining asoschilari(buyuk imomlar- imomlar SHofe'iy, Molik va shogirdi Ahmad Hanbaliy, Hazrati imom Abu Bakr Qaffol SHoshiy, Abu Mansur al- Moturidiy va h.k.lar), "Tasavvuf" ilmining asoschilari (Abduxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshbandiy va h.k.lar) ta'limotlari.

Xullas, birinchi va ikkinchi renessans davri olimlari ilmiy faoliyatini, ularning ibratli hayoti va faoliyatini chuqur tadqiq etish va uni keng xalq ommasiga, ayniqsa ta'limning barcha bosqichlari darsliklariga tizimli kiritish, targ'ibot qilishni yo'lga qo'yish lozim.

Bundan tashqari, Uchinchi renessans asosiga mustahkam poydevor bo'ladigan "Milliy ta'limotimiz"ni yaratishda zamonimizning ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy sohasida tanilgan eng zukko, ziyoli olimlaridan iborat ishchi guruhini tashkil etish va faoliyatini jadallashtirish maqsadga muvofiq. Yaratilajak milliy ta'limot kelajak avlod uchun ilm-fan yutuqlariga erishish, zamonaviy texnologiyalarini yaratish, ma'naviy yuksalish cho'qqilarini zabt etishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi muqarrar.

BİLGİ-BİLGİ HUKUKİ İLİŞKİLERİNİN ANA NESNESİ OLARAK

Seyimbetova Danakul

Kütüphane ve Bilgi Sistemleri eğitim programı

Dana_2976@mail.ru

Kazak Ulusal Üniversitesi El-Farabi

Almatı, Kazakistan

Tuenbaeva Kalima

UBA akademisyeni,

Kazak Ulusal Üniversitesi El-Farabi

Almatı, Kazakistan

Musayeva Suikum

Evrensel Tarih ve Müze İşleri» Bölümü

Güney Kazakistan M.Auezov Üniversitesi

Çimkent, Kazakistan

ÖZET

Toplumdaki bilginin artan rolü, bilimin çeşitli alanlarında temel ve uygulamalı araştırmaların gelişmesiyle ilişkilidir ve bunlarla «bilgi» kavramıyla ilişkilidir. Bilgilerin kullanımı, dağıtımı ve depolanması süreçleri, bilgilendirici yasal ilişkilerin ortaya çıkmasına katkıda bulunur. Bu nedenle makale, bir kişinin hayatındaki bilginin anlamını belirlemek için «bilgi», «bilgi edinme hakkı», «bilgi hakkı», «bilgiye erişim hakkı» kavramlarının bir analizini gerçekleştirmiş olup, birkaç yazarın görüşleri sunulmuştur.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bilgi mevzuatında ve bağlantılarında «bilgi» kavramı incelenmektedir. Bilgi hukuki ilişkilerinin özellikleri, içeriği ve yapısı hakkında bilgiler gözden geçirilir.

Kütüphane alanındaki bilgi ilişkilerinin yasal düzenleme sisteminin kapsamlı olduğu ve uluslararası hukukun genel kabul görmüş ilkelerini ve normlarını, kütüphane işini düzenleyen yasal normlar da dahil olmak üzere bilgi mevzuatının temel normlarını, kütüphane bilgilerinin korunmasına ilişkin cumhuriyet mevzuatının diğer endüstri normlarını, uluslararası hukuka ilişkin sorumluluk normlarını da içeren diğer endüstri normlarını içerdiği belirtilmektedir.

Bilgi alanını düzenleyen stratejik nitelikteki en önemli belgelerin etkisi altında kütüphane alanındaki bilgi hukuki ilişkilerinin dönüşümü kaydedilmiştir.

Makalede kütüphane alanında gelişen bilgi hukuki ilişkilerine özel dikkat gösterildi. Bu yasal ilişkilerin özel bir bilgi hukuki ilişkisi olduğu iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: bilgi, bilgi ilişkileri, hukuki ilişkiler, kütüphane alanındaki bilgi ve hukuki ilişkiler, kütüphane.

АҚПАРАТ-АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ НЕГІЗГІ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Сейтимбетова Данакул
Туенбаева Калима
Мусаева Суйкум

РЕЗЮМЕ

Қоғамдағы ақпараттың рөлінің артуы ғылымның әртүрлі салаларында іргелі және қолданбалы зерттеулердің дамуымен байланысты және оларды «ақпарат» ұғымы байланыстырады. Ақпаратты пайдалану, тарату, сақтау процестері ақпараттық құқықтық қатынастардың пайда болуына ықпал етеді. Сондықтан, мақалада ақпараттың адам өміріндегі маңызын белгілеу үшін «ақпарат», «ақпарат алу құқығы», «ақпараттық құқық», «ақпаратқа қол жеткізу құқығы» ұғымдарына талдау жасалынып, түрлі өз қарастар қамтылып, бірнеше авторлардың пікірлері келтірілген.

«Ақпарат» ұғымында Қазақстан Республикасының ақпараттық заңнамасы мен байланысы зерттеледі. Ақпараттық құқықтық қатынастардың ерекшеліктері, олардың мазмұны, құрылымы туралы мәліметтер қарастырылады.

Кітапхана саласындағы ақпараттық қатынастарды құқықтық реттеу жүйесі кешенді сипатқа ие және халықаралық құқықтың жалпы қабылданған қағидаттары мен нормаларын, ақпараттық заңнаманың базалық нормаларын, оның ішінде кітапхана ісін реттейтін құқықтық нормаларды, кітапхана ақпаратын қорғауға қатысты республикалық заңнаманың өзге де салалық нормаларын, халықаралық құқық үшін жауапкершілік туралы нормаларды қамтитыны атап өтіледі.

Ақпараттық саланы реттейтін стратегиялық сипаттағы аса маңызды құжаттардың ықпалы мен кітапхана саласындағы ақпараттық құқық-қатынастардың трансформациясы айтылады. Мақалада кітапхана саласында қалыптасқан ақпараттық құқықтық қатынастарға ерекше назар аударлады. Бұнда ақпараттық құқықтық қатынастардың ерекше түрі болып табылады деген пікір айтылады.

Түйін сөздер: ақпарат, ақпараттық құқықтық қатынастар, құқықтық қатынастар, кітапхана саласындағы ақпараттық-құқықтық қатынастар, кітапхана.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап әлемнің көптеген елдерінде ақпараттық процестердің қарқынды дамуымен ақпарат ағыны басталды. Ақпараттық қоғамның пайда болуымен сипатталатын жүйенің негізіне - ақпараттық қоғам деп аталатын жаңа қоғамның дамуының негізгі қозғаушы күші ретінде шексіз ақпарат алмасу, қызмет көрсету және ақпарат өндіру үрдістері кіреді.

Ақпараттық - коммуникациялық технологиялар қызметтің барлық салаларына – білім беру, денсаулық, экономика бағыттарында белсенді дамып, енгізілуде. Өйткені, ол жалпы қоғамның, оның әрбір жеке мүшесінің де қалыпты өмір сүруінің, жұмыс істеуі мен дамуының ажырамас бөлігі болып табылады.

Көптеген дамыған және дамушы елдер ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту мен таратудың артықшылықтарын толық түсінді. Ақпараттық қоғамға қарай жылжу адамзат өркениетінің болашағына апаратын жол екендігіне ешкімнің күмәні жоқ. Ақпараттық қоғамды дамыту міндеттердің тұтас кешенін шешуді көздейді. Олардың негізгілері қоғамның әрбір, жекелеген мүшесі үшін ақпаратты еркін іздеу, алу, өндіру және тарату мүмкіндігін қамтамасыз ету, бұқаралық ақпарат құралдарын дамыту, қолжетімді ақпараттық ресурстар қалыптастыру, ақпараттық қызметтер көрсету, ақпараттық жүйелерді құру, дамыту және жұмыс істеу жағдайларын қамтамасыз ету, бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру сияқты кешенді міндеттерді шешуді қажет етеді [1].

Соңғы жылдары ақпараттың қоғамдағы маңыздылығының өсуіне байланысты туындап, заң тұрғысынан реттеп, қадағалауды қажет ететін бірқатар: «ақпараттық құқық», «ақпараттық-құқықтық қатынастар», «ақпарат құқығы», «ақпаратқа қол жеткізу құқығы», «ақпарат объектілері» ұғымдарының нақты анықтамасы мен сипаттамаларын, стандартты негізін, қамту аясын белгілеу қажет.

«АҚПАРАТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ МӘНІ

Қоғамда, күнделікті өмірде, қызмет саласында ақпараттық коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданылуы, олардың жалпылық сипаты мен ауқымы ақпарат алмасудың рөлі мен маңыздылығын арттырып, ғылымда ақпаратқа қатысты жаңа тұжырымдаманы – ақпаратпен байланысты қатынастарды тудырды.

«Ақпарат» ұғымының нормативтік бекітілуі туралы айтатын болсақ, оны әртүрлі дереккөздерде түрлі сала мамандарының түсіндіруілері көп кездеседі. Сондай-ақ, ғылымда «ақпарат» ұғымының философиялық, математикалық-кибернетикалық және құқықтық түсіндірмелері бар.

Дереккөздерде бұл ұғымның аясында қоршаған әлем туралы және осыған байланысты адам әрекет ететін процестер туралы ақпарат берілетінін немесе олар заманауи технологиялардың көмегімен танылатынын түсіндіреді. Сондай-ақ, бұл тұжырымдама істің немесе бір нәрсенің жай-күйі туралы хабардар ететін хабарды білдіреді деп те сипатталады [2].

МЕМСТ 7.0-99 «Ақпараттық - кітапханалық қызмет, библиография» Мемлекетаралық стандартында «ақпарат» ұғымына: «адам және (немесе) арнайы құрылғылар коммуникация процесінде материалдық немесе рухани әлем фактілерінің көрінісі ретінде қабылдайтын мәліметтер» деп түсінік берілген [3].

Қазақстан Республикасындағы «ақпарат» ұғымының заңнамалық анықтамасы «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңының 1-бабында:

1) ақпарат – кез келген нысанда тіркелген тұлғалар, заттар, фактілер, оқиғалар, құбылыстар және процестер туралы мәліметтер;

2) ақпаратқа қол жеткізу – мемлекет кепілдік берген, Қазақстан Республикасының Конституциясында және заңдарында бекітілген, ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен әркімнің еркін алу және тарату құқығы, деп көрсетілген [4].

«Ақпарат» ұғымының кең таралуына, ғылым мен білімнің барлық бағыттарында орнығуына байланысты зерттеушілердің ақпараттық құқықтық қатынастардың қоғамдағы, құқықтағы рөлі жоғары бағаланып, әртүрлі көзқарастар, теориялар мен тұжырымдамалар қалыптасты. Яғни, ақпараттарды пайдалану ақпараттық салада жаңа құқықтық қатынастарды туғызды.

АҚПАРАТ - АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ НЕГІЗГІ ОБЪЕКТІСІ

Ақпарат құқықтық қатынастар объектісі ретінде мемлекет, қоғам және азаматтар қызметінің барлық салаларында көрініс табуда. Нақты шындықты көрсететін ақпарат ұғымы аясындағы мәселелерді талдауды бастамас бұрын, «құқықтық қатынастар объектілері» ұғымының, құқық теориясының әртүрлі тұжырымдары тұрғысынан мәнін ашуға арналған бірқатар зерттеулерге назар аударайық.

Құқық саласында зерттеу жүргізген бірқатар ғалымдар бұл ұғымды материалдық және рухани игіліктерді құқықтық қатынастардың объекті, мәні ретінде түсінуді ұсынып, оларды пайдалану, мемлекеттік басқаруды тудырады деген көзқарас білдіреді.

С.А.Комаров «Құқықтық қатынастар объектілері» ұғымына қатысты бұл мәселені терең, мұқият зерттеп, ұғымының мәнін ашуды субъективті құқықтар мен субъективті заңды міндеттерден туындайтын әлемдік құбылыстар ретінде екі түрлі көзқарас арқылы салыстырмалы түрде түсіндіріп, сипаттайды.

Біріншіден, құқықтық қатынастардың объекті мәнін тек адамдардың іс-әрекеттері, яғни іс-әрекеттер деген көзқарас тұрғысынан қарастырса, екіншіден, зерттеліп отырған ұғымды басқа қырынан материалдық игіліктермен байланысты заттар, мүліктермен байланысты көрсете отырып, материалдық емес байлықтармен адамның өмірі, денсаулығы, ар намысы және рухани игіліктермен музыка, сурет өнері, тіл өнері, әдебиет, ғылым мен техниканың жетістіктері, қағаздармен байланысты түрлі құнды құжаттар, акциялар, сертификаттар мен дипломдар т.б құқықтық қатынастарға қатысушылардың іс-әрекеттерінің нәтижелері деген плюралистік тұрғыдан түсінік береді [5].

Р.Ш.Сатвалдиев құқықтық қатынастардың мәнін субъективті құқықтар, материалдық, рухани игіліктер, жеке және мемлекеттік мүдделер, қызметтік қажеттіліктер мен онымен байланысты туындайтын құқықтық қатынастардың нәтижесі екенін атап көрсетеді [6].

Осылайша, зерттеушілердің көзқарастарына сүйене отырып, құқықтық қатынастардың объективтілік тақырыбының көптеген аспектілері бар деген қорытындыға келуге болады. Бұл құбылыс бойынша бірыңғай ұстаным жоқ, бірақ айтылған тұжырымдар негізінде біз осы құқықтық қатынастар объектісі маңыздылығын анықтай аламыз. Заңды тұлғалардың құқықтық қатынастарға түсу себептерін, құқықтары мен міндеттерін орындау

және іске асыруға бағытталғанын түсінеміз. Демек, ақпараттық қатынастарда ақпараттың өзі құқықтық қатынастардың объектісі болып табылады.

АҚПАРАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТҮСІНІКТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Ақпараттық - құқықтық қатынастарға» байланысты ұғымдары кеңінен таралып, көптеген анықтамалары қалыптасты. Осы ұғымдардың бірнешеуіне айта кетер болсақ: М.Н. Марченконың пікірінше, құқықтық қатынас - бұл құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынас, оның қатысушылары мемлекет қорғайтын және кепілдік беретін субъективті құқықтар мен заңды міндеттердің иелері болып табылады [7]. Ол, құқықтық қатынастар - әлеуметтік қатынастардың ерекше түрі ретінде экономикалық, әлеуметтік, саяси және басқа да қоғамдық қатынастарға делдал бола отырып, осы қатынастарға қатысушылар арасындағы өзара әрекеттесудің заңды нысаны ретінде қызмет етеді.

Құқықтық қатынастар мемлекеттің тұрғыдан қадағаланатын құқықтық нормалар негізінде қалыптасады және бұл оларды қоғамның негізін құрайтын адамдардың еркі мен санасына қарамастан пайда болатын экономикалық, дәлірек айтқанда өндірістік қатынастардан ажыратады.

Субъективті құқықтар мен заңды міндеттер арқылы жүзеге асырылатын қатысушылар арасындағы көптеген әртүрлі байланыстар және оларды пайдалануға және іске асыруға бағытталған бірқатар нақты шаралармен бірге олар құқықтық қатынастардың құқықтық мазмұнын құрайды, деп көрсетеді.

В.В.Лазарев құқықтық нормалардың бастауы, заңға дейін туындайтын құқықтық қатынастар, олар қоғамдық қатынастарды құрайды, салдарынан құқықтық нормалардан туындайтын құқықтық қатынастар заңды фактіге негізделген. Сондықтан жалпы құқықтық нормаларда қамтылған мемлекеттің еркін қолданады, оған мемлекет кепілдік береді және қорғайды. Олардың ерікті сипатына, туындайтын ерекшеліктеріне қарай талдайтын болсақ, мемлекеттің еркі құқықтық қатынастар объектісінен тәуелсіз, құқықтық нормаларда көрінетіндігінде, сонымен қатар құқықтық қатынастарға қатысушылардың жеке еркі олардың пайда болуына, өзгеруіне және тоқтатылуына байланысты білдірілетіндігінде көрінеді деп ойын тұжырымдайды [8].

Мемлекет тарапынан құқықтық қатынастарды заң шеңберінде іске асыру барысында қатынастарға түсетін міндетті тұлғаның немесе уәкілетті мекеменің құқығы бұзылса, оларды қорғау үшін міндетті қажетті жағдайлар жасап, шаралар қабылдауға тиіс. Жалпы айтқанда құқықтық қатынастарға түсетін тұлғалардың мемлекеттің қатысуынсыз құқықтары қамтамасыз етіледі деп айтуға болады.

Осылайша, құқық қатынастар бойынша көзқарастардың біршамасын зерделей келе, құқықтық қатынастар тақырыбының көпқырлы екендігі, сонымен қатар ақпараттық - құқықтық қатынастар ұғымын да нақтылап кету керектігі анықталды.

Т.Ш.Иззатов «Ақпараттық - құқықтық қатынастар» ұғымына - пайда болу нысанына қарамастан қоғамдағы адамдар, құжаттар, заттар, объектілер, фактілер, оқиғалар,

құбылыстар мен процестер арасындағы құқықтық қатынастар, яғни ақпаратты мақсатты түрде қайта бөлу процесі деп нақтырақ анықтама береді.

К.Ж.Амиржан бұл ұғымды түрлі ғалымдардың көзқарастары тұрғысынан түсіндіріп, бірнеше авторлардың пікірлерін салыстыра келе, ақпараттық құқықтық қатынастардың ерекшеліктері, олардың мазмұны, құрылымын қарастырып, ақпараттық құқықтық қатынастарды құқық нормаларымен реттелетін әлеуметтік қатынастар ретінде анықтауға тырысқан [9].

Ақпаратқа деген сұраныстың артуы ақпараттық қызметті жеке нысанға бөлуге, бұл құқықтық қатынастардың материалдық емес объектілерінің пайда болуына әкеледі. Сонымен, заң аясында ақпараттық қатынастарды реттеу белгілі бір құқықтық шектеулерді белгілеу, ақпараттық – құқықтық қатынастар мәселелері бойынша мінез-құлық шарттарын әзірлеу және ақпараттық құқық стандарттарын қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, егер біз «ақпараттық құқық» ұғымының мәнін нақтылау туралы тұжырымдарды ескеретін болсақ, ол ақпаратты және онымен байланысты туынды өнімдерді алу, зерттеу, құру, сатып алу, тарату тұрғысынан қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде қарастырылады.

Зерттеулерге сүйене отырып, мемлекет пен құқық теориясында құқықтық қатынастар басты категориялардың біріне жататынын, нормативтік құқық саласында пікірталастар турдыратын мәселелердің бірі екені анықталды. Адамның табиғи құқықтары мен міндеттеріне сәйкес құқықтық қатынастар туындайды және мемлекет дау туғызатын, басты мәселелерді заңды түрде бекітеді, яғни заңды қатынас рәсімделеді. Ал, «ақпарат алу құқығы» ұғымын анықтау бойынша мәліметтерді зерделесек, осы бағытта жазылған зерттеулерге сүйене отырып, ұғымды анықтауға байланысты бірқатар пікірлердің бар екендігі анықталды.

«Ақпарат алу құқығы» ұғымына байланысты зерттеулер жүргізген Т.В.Пашнина бұл түсініктің заң бойынша бекітілген терминінің жоқ екендігін алға тартып, осы құқықтық категорияның мәнін ашуға тырысқан әртүрлі авторлық түсіндірмелерді ұсынады [10]. Автор ұғымға қатысты ойын ақпаратқа құқықтың дербестігін танумен және зерттелетін құқықтың дербестігін жоққа шығарумен байланысты екі түрлі бағыт арқылы дәлелдеп, түсінудің екі негізгі тұжырымдамасы келтіреді.

Екі тұжырымдамада да ақпарат алу құқығын түсіндіруге жалпы және шағын көзқарас ерекшеленеді. Автор ақпаратқа құқық кең мағынада құқықтар жүйесінде байланыстырушы буын ретінде әрекет ететінін көрсетеді. Ол «ақпарат құқығының» шекараларын анықтауға бағытталған кең көзқарас аясындағы зерттеушілердің әрекеттеріне талдау жүргізеді.

Зерттеулерде «Ақпарат алу құқығын» тар көзқарас тұрғысынан «ақпаратқа қол жеткізу құқығымен» сәйкестендіру анықталды. Бірнеше ғалымдардың ақпаратқа қол жеткізу құқығының дербестігін дәлелдеуге бағытталған әрекеттері, сонымен қатар, көрсетілген құқықтың ерекшелігі мен сипатын растайтын шетелдік зерттеулердің материалдары бар екендігі анықталды.

«Ақпарат құқығы» мен «ақпаратқа қол жеткізу құқығы» арасындағы жалпы және түрлі ұғымдар ретінде қатынасы туралы көптеген көзқарастар нақтыланды. «Ақпарат құқығының» дербес ұғым ретінде тануды жоққа шығаруды жақтаушылар оны ой мен сөз бостандығының элементі ретінде ғана қарастыратыны анықталды.

Автор азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі ақпаратқа құқықтың дербестігін, сондай-ақ оның ақпараттық құқықты қалыптастыру мен дамытудағы шешуші рөліне назар аударады. Жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету тәсілдерінің бірі - қол жетімділігі шектелмеген ақпаратты құқықтық бекіту. Әрине, елімізде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған көптеген заңдар қабылданған.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 4-бабының 4-тарауында барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады. 18-бабы, 3- тарауына сәйкес «Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті. Ал, 20-бабының 2-тарауы бойынша «Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді» деп көрсетілген [11].

Қазақстанда ақпараттық қатынастарға байланысты қабылданған заңдарға сүйене отырып, ақпаратты кез-келген заңды түрде еркін алуға, іздеуге, беруге, өндіруге және таратуға ақпараттық өкілеттіктерді қамтитын кешенді субъективті ақпараттық құқық ретінде түсіндірілетінін көреміз. Кейбір жағдайларда қоғамдағы ақпарат алмасу саласындағы азаматтардың өзге де конституциялық құқықтарын, яғни ой, сөз және бұқаралық ақпарат бостандықтарын осы кешенді құқықпен сіңіру мүмкіндігі де көзделеді.

Жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету шараларының бірі қол жетімділігі шектелмейтін ақпаратты заңнамалық бекіту болып табылады. Ол өте ауқымды және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған.

Басқаша айтқанда, ақпаратқа жалпы көзқарастың өкілдері ақпаратты кез-келген заңды түрде еркін алуға, іздеуге, беруге, өндіруге және таратуға ақпараттық өкілеттіктерді қамтитын кешенді субъективті ақпараттық құқық ретінде түсіндіреді.

АҚПАРАТТЫҚ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КІТАПХАНА САЛАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Соңғы кезде елімізде ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етудегі кітапханалардың рөлі, ақпаратты қамтитын интернет-ресурстарға қарағанда біршама төмен, бұл өз кезегінде мәдени және ақпараттың өзіндік ерекшелігін, сенімді ақпаратты сақтаудың, өңдеудің,

берудің және таратудың маңызды көзін жоғалту қаупін тудырады деген пікірлер айтылуда. Сонымен қатар, сенімді ақпаратқа негізделген білім қоғамына көшу кітапхана саласын жаңғырту қажеттілігін көрсетеді.

Ақпарат алу құқығын жеке тұлғаның негізгі, ажырамас құқығы деп түсінуге болады, ол ақпараттық өкілеттіктер жиынтығынан, сонымен қатар жеке тұлға мен қоғамның ақпарат пен ақпараттың қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз етеді. Ақпаратты құру, іздеу, алу, беру, тарату үрдісі кітапхананың басты міндеттері болғандықтан, ақпараттық құқықтық қатынастардан туындайтын мәселелерден кітапханалық-ақпараттық ғылым саласы да шет қала алмайды.

Бүгінде кітапханашы маманға түсетін ақпарат ағындары одан ақпараттық технологияларды, кітапханалық ақпараттық, анықтамалық жүйелерді, ақпаратты қорғаудың заманауи бағдарламалық және техникалық құралдарын, компьютерлік бағдарламалар мен ғаламдық Интернет желісі, авторлық құқық және сабақтас құқықтарға және т.б. Заңдарды меңгеруді талап етеді. Сондықтан бұл процестер мемлекет алдына ақпараттық саладағы қоғамдық қатынастарды тиімді құқықтық реттеу мәселесін қояды.

Ақпараттық технологияларды дамыту кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстан Республикасының ақпараттық заңнамасын жетілдіруді талап етеді. Бұл процестер заң шығарушының алдына ақпараттық саладағы қоғамдық қатынастарды тиімді құқықтық реттеу мәселесін қояды. Қазақстанда ақпараттық - құқықтық қатынастар саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған біршама нормативтік құқықтық актілер қабылданды, біршама ақпараттық салалық нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Қазақстан Республикасының ақпаратқа байланысты заңнамалары Қазақстан Республикасының Конституциясына, Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы», «Ақпараттандыру туралы», «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» т.б. Заңдарына негізделеді және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады, алайда осы уақытқа дейін «Кітапхана ісі туралы», «Құжаттардың міндетті данасы туралы» Заңдар қабылданбағандығы ақпаратпен жұмыс істейтін кітапхана қызметкерлеріне ақпараттық - құқықтық қатынастарға байланысты біршама қиындықтар туғызады әрі осы бағытта жұмыс жасау керектігін айқын көрсетеді.

«Кітапхана ісі туралы» Заң қабылдау цифрлық коммуникация жағдайында кітапханалардың рөлін күшейту және олардың қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру, азаматтардың басқа да құқықтарын іске асыруды қамтамасыз ету, мемлекеттің ақпараттық-мәдени мұрасын сақтау, сондай-ақ ақпараттық қызметтер көрсетуді қамтамасыз ету процесінің деңгейі мен тиімділігін арттыру үшін маңызды мәнге ие.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақпаратты құру мен оны тұтынушыға ұсынуға дейінгі ақпараттық қатынастар, ақпараттық технологиялық жүйелерді жобалау мен енгізу, ақпаратты қорғау және ақпараттық-құқықтық қатынастарға қатысушы субъектілердің құқықтарын қорғау үдерістері мемлекеттің бақылауынсыз жүзеге асырыла алмайды. Сонымен қатар, ақпараттық салаға мемлекеттік араласудың қажеттілігі мен мүмкіндіктерінің шекарасы, ақпараттық ортаны мемлекеттік бақылау, адамзаттың немесе қоғамдық сана мен мінез-құлқына әсер ету сипаты бойынша ең тиімді болып табылады.

Зерттеулерге талдау жасай отырып, «құқықтық қатынастар объектілері», «ақпараттық құқық», «ақпараттық құқықтық қатынастар» анықтамалары, ақпарат құбылысының мәні, құқықтық табиғаты, сондай-ақ ақпараттық құқықтар мен міндеттердің мазмұны мен жіктелуі туралы бірыңғай қалыптасқан пікір жоқ екендігі және әртүрлі пікірталастар негізінен құқық саласында жүріп жатқаны анық байқалады. Пікірлер көп жағдайда терминологиялық сипатта, ал кейде жеке зерттеушілердің әртүрлі әдіснамалық ұстанымдарының нәтижесі ретінде көрініс табатыны, яғни, бұл ұғымдардың жеткілікті түрде жалпыға бірдей танылған, бірегей теориясының жоқ екендігі анықталды. Оның басты себебі, бұл терминдердің қолданысқа XX - ғасырдың соңында ғана түсе бастағанымен және бұл бағыттағы пікірталастардың әлі де жалғасып жатқанымен түсіндіруге болады.

Қазіргі кезеңде ақпаратпен байланысты құқықтық қатынастарды жан-жақты сипаттауға және сонымен қатар ақпарат саласындағы құқықтық реттеудің ерекшеліктері мен мәселелерін анықтауға мүмкіндік беретін құқықтық категория ретінде білім тұжырымдамасын қалыптастыруға арналған жалпыланған ғылыми материалды талдау және жалпылау өзекті болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жатқанбаева А.Е. Правовые аспекты информационной безопасности в Республике Казахстан. - Алматы, 2009. - 304 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка: около 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. 19-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1987. - 750 с.
3. Международный стандарт ГОСТ 7.0-99 «Информационно-библиотечная деятельность, библиография»// <https://ifap.ru/library/gost/7099.pdf> (07.11.23 қолжетімді).
4. «Ақпаратқа қолжеткізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401>(07.11.23 қолжетімді).
5. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. - 7-е изд. - СПб.: Питер, 2008. - 512 с.
6. Сатвалдиев Р.Ш. Деятельность государства в сфере обеспечения информационной безопасности // Вестник ТНУ. - 2017. - № 2/10. - С.174-182.
7. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Проспект, 2012. - 636 с.

8. Иззатов Т.Ш. Механизм реализации конституционного права граждан на информацию в Российской Федерации Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ю.н. Спец. 12.00.02. в РФ: автореф. дис....канд. юрид.наук.–М.,2002.–С.11.

9. Амиржан К.Ж. Информационные правоотношения: общетеоретический аспект // Вестник Омского университета. Серия «Право». – Омск, 2017. - №1(50). – С.31–35.

10. Пашнина Т.В. Дискуссионные аспекты определения термина «право на информацию» // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2017.- Т. 17.- № 2. - С.98–105.

11. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 // [https://adilet . zan.kz/kaz/docs/K950001000_\(07.11.23_kolzhetimdi\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_(07.11.23_kolzhetimdi)).

DİL POLİTİKASI VE YENİ BİR DİL ÖĞRENMENİN PERSPEKTİFLERİ

Prof. Maia KIKVADZE

(Department of Georgian Philology, Faculty of Humanities
Batumi Shota Rustaveli State University
maia.kikvadze@bsu.edu.ge

Assoc. Prof. Teona BERİDZE

Department of German Philology, Faculty of Humanities
Batumi Shota Rustaveli State University
theona.beridze@gmail.com

ÖZET

Önemli başarıların ancak kaliteli eğitimle elde edilebileceği, zorluklarla dolu bir çağda yaşıyoruz. Kaliteli, eksiksiz ve akademik eğitim niteliksel olarak dil öğrenimini ima eder. Bugün gençler hem kendi ülkelerinde hem de yurtdışında eğitim alma konusunda gerçek bir fırsatla sahipler.

Dedikleri gibi dilin sınırları yoktur. Dil bir yandan kimliğin ifadesi, diğer yandan yeni gerçeklikle, yeni dünyayla bütünleşmenin bir aracıdır.

Her yerde iletişime ihtiyacımız var, özellikle konu öğretmeye gelince.

Raporda Gürcüce ve Almanca'nın yeni dil olarak öğretilmesinin olanakları, kültür ve dil politikası ilişkileri hakkında konuşacağız.

Önemli sayıda Türk Gürcistan'da yaşıyor, ticari faaliyetlerde bulunuyor ve kişisel ilgi alanlarına göre Gürcü dilini öğreniyor. Birçoğu okullarda veya üniversitelerde eğitim alıyor. Almanya'da çok daha fazla Türk yaşıyor. Yıllardır orada temel eğitim alıyorlar ve Alman üniversitelerinde okuyorlar. Almanca onlar için ana dilleri olan Türkçe kadar önemlidir.

Ders kitapları, referans kitapları ve sözlükler dil öğrenen biri için çok önemlidir.

Araştırmamızın amacı Almanya'da Almanca dilinin, Gürcistan'da ise Gürcü dilinin nasıl çalışıldığını araştırmaktır. Dil öğrenenlere yönelik kitapların ilkeleri nelerdir, kaç isim, söz dizimi yapısı, kültürel iletişimi yansıtan metinler ve diğerleri yer alır. İncelenen ülkelerin dil politikası nedir ve yeni bir dil öğrenme sürecinde hangi bakış açıları ortaya çıkmaktadır?

Anahtar Kelimeler: Dil, Siyaset, Bakış açıları, İlişkiler

LANGUAGE POLICY AND PERSPECTIVES OF LEARNING A NEW LANGUAGE

Prof. Maia KIKVADZE
Assoc. Prof. Teona BERIDZE

ABSTRACT

We live in an era of challenges, where significant success can only be achieved through quality education. Quality, complete and academic education qualitatively implies the study of languages. Today, young people have a real opportunity to get an education both in their own country and abroad.

As they say, language has no boundaries. Language, on the one hand, is an expression of identity and on the other hand, a means of integration with the new reality, the new world.

We need communication everywhere, especially when it comes to teaching.

In the report, we will talk about the prospects of teaching Georgian and German as new languages, cultural and language policy relations.

A considerable number of Turks live in Georgia, engage in business activities, and study the Georgian language based on their personal interests. Many of them receive education in schools or universities. Much more Turks live in Germany. They have been receiving basic education there for years and studying at German universities. German is equally important for them along with their mother tongue, Turkish.

Textbooks, reference books and dictionaries are very important for a language learner.

The purpose of our research is to study how the German language is studied in Germany and the Georgian language is studied in Georgia. What are the principles of language learner's books, how many names, syntactic constructions, texts reflecting cultural communication and others are included in them. What is the language policy of the analyzed countries and what are the perspectives in the process of learning a new language.

Keywords: Language, Politics, Perspectives, Relationships

Herhangi bir ülkenin kalkınması için doğru dil politikasının geliştirilmesine ve uygulanmasına büyük önem verilir. Bu bağlamda Gürcistan da istisna değildir. Hoşgörü ve kozmopolit yapısıyla karakterize edilen Gürcistan, çok kültürlü ve çok dilli bir yapıya sahiptir.

Devlet diline yönelik tutum, yüksek kaliteli eğitimi, ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde belirleyicidir.

Belirli zaman ve mekânlarda dilin kullanımının genel konfigürasyonunu ifade eden "Dil durumu" terimi, belirli bir alanda kaç dilin ve hangi dillerin (lehçelerin) konuşulduğunu, kaç kişinin bunları kullandığını; Bu diller üzerine konuşan insanların hangi durum ve şartlarda söz konusu dillere karşı ne tür tutum ve yaklaşım içerisinde olduklarına dair verileri içermektedir (Ferguson, 1971, s. 157).

Dil politikası, her türlü dilin (devlet, bölgesel, azınlık, yabancı vb.) işleyişine müdahale etmek üzerine oluşturulmuş resmi bir eylemdir (Gabunia, 2014: 45-46);

Önemli başarıların ancak kaliteli eğitimle elde edilebileceği, zorluklarla dolu bir çağda yaşıyoruz. Kaliteli, eksiksiz ve akademik eğitim, niteliksel olarak dil öğrenimini ima eder. Bugün gençler hem kendi ülkelerinde hem de yurtdışında eğitim alma konusunda pek çok fırsatlara sahiptirler.

Diller arası ilişkilerde sınırsız olanakları vardır. Diller, günümüz dünyası için büyük ehemmiyet arz eden ülkeler arasındaki ilişkilerin tamamen yeni seviyelere yükseltilmesine yardımcı olan en önemli objeler arasında yer almaktadır.

Dil bir yandan kimliğin ifadesi, diğer yandan yeni gerçeklikle, yeni dünyayla bütünleşmenin bir aracıdır.

Her yerde iletişime ihtiyacımız var, özellikle herhangi bir konunun öğretmesi durumunda.

Bildirimizde, Gürcüce ve Almancanın ikinci dil olarak öğretilmesinin olanakları, kültür ve dil politikası ilişkileri hakkında konuşacağız.

"İkinci bir dil öğrenmenin nedenleri sosyal ve bireysel olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir. Ülkenin birlik ve huzurunu korumak için devlet dilinin öğretilmesi ihtiyacı ulusal politika için büyük önem arz ederken; bölgesel bir dilde eğitim almak, bireyler için ilgi çekici olabilir (https://e-Learning.tsu.ge/pluginfile.php/349981/mod_resource/content/1/E1%83%97%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%98%206.pdf);

Dil, kişinin yeni topluma alışmasına, kısa sürede adapte olmasına yardımcı olur. Dil öğrenmenin sosyal nedenlerinden biri de farklı uluslar ve etnik azınlıklar arasındaki çatışmaları önleme gayretidir. Dil sayesinde farklı dinden, kültürden, inançtan insanların bir arada uyum içinde yaşaması mümkündür.

Bireysel nedenlere gelince, yeni, ikinci veya daha ileri bir dil öğrenmek için farklı nedenler bulunmaktadır. Söz konusu nedenler arasında: eğitim ve kültürel farkındalığın artırılması, yaşam şartlarının değiştirilmesi, siyasi hedefler vs. gösterilebilir.

Önemli sayıda Türk Gürcistan'da yaşıyor, ticari faaliyetlerde bulunuyor ve kişisel ilgi alanlarına göre Gürcü dilini öğreniyorlar. Birçoğu okullarda veya üniversitelerde eğitim alıyor. Almanya'da Gürcistan'a nazaran daha fazla Türk yaşamaktadır. Yıllardır orada temel eğitim alan Türkler, eğitimlerine Alman üniversitelerinde devam ediyorlar. Almanca, onlar için ana dilleri Türkçe kadar önemli.

Bugünkü bildirimizde çok önemli olarak gördüğümüz bu konuya değineceğiz. Özellikle, Gürcistan'da Gürcüce ve Almanya'da Almanca çalışmalarının Türk uyruklu insanlar için hangi şartlarda uygulandığını, eğitim kitaplarında yer alan ilkeleri, dilbilgisi konuları arasında yer alan kelime çeşitlerini, sözdizimsel yapıları, kültürel iletişimi sağlayan metinlerin içeriklerini analiz

etmeye; her iki ülkenin dil politikasının ve yeni bir dil öğrenme sürecine olan turumlarının neler üzerine kurulduğuna farklı bir açıdan bakmaya gayret edeceğiz.

Yeni dil öğrenme sürecinde dili öğretecek öğretmenin rolü çok büyüktür. Yabancı dil öğrenen kişiler, dilini öğrendikleri öğretmenlerin şahsında temsil ettiği ülkeyi görmektedirler. Amacımız onlara çok sıcak, eğlenceli bir ortamda işbirlikçi bir şekilde yeni bir dil öğretmek, onları yeni bir kültürle tanıştırmak ve en önemlisi ise isterlerse her zorluğun aşılabileceğini göstermek, anlatmak olmalıdır. Aynı zamandan ülkemizin dilini öğrenme kararlarına saygı duyduğumuzu her ortamda belirtmek motive olmaları açısından önemlidir.

Ders kitapları, referans kitapları ve sözlükler, yabancı dil öğrenen kişiler için çok vazgeçilmez araçlardır.

Herhangi bir ders kitabından veya çalışma materyalinden yeni bir dil öğrenmek, herkes için ortak olan ve dil öğrenenler için teşvik edici bir araç olan uluslararası kelimelere aşina olmakla başlar. Tanıdık kelimeler, dil öğrenen kişileri her zaman ikinci bir dil öğrenmeye eşlik eden bir tür korkudan kurtarır. Dillerin ne kadar ortak noktaya sahip olduğunu göstermek bir nevi siyasettir. Öğretim materyalinin hangi prensibe göre düzenlenmesi gerektiği de ayrıca önemlidir. Gürcüce dili öğrenenlere yönelik analitik kaynaklar tam da bahsi geçen prensip üzerine inşa edilmiştir: Giriş, selamlama ve karşılama biçimleri, aile, akrabalar, apartman-şehir, zaman-saat, hava-doğa; hayvanlar-kuşlar-bitkiler; beslenme-gıda, eğlence, spor-sağlık, hastalıklar, kültür, giyim-moda, vücut parçaları, hizmet tesisleri, ulaşım.

Gürcüce öğrenenler için birçok kaynak, öğretim materyalleri ve ders kitapları bulunmaktadır. Bildirimizde bunlardan birkaçına değineceğiz: Gürcüceyi A1, A2, B1 ve B2 seviyeleri çerçevesinde öğreten devlet dili öğretim programı- "Agmarti". Öğretme sürecindeki ana rehber "Ağmarti"dir. Avrupa dil yeterliliklerinin ve dil becerilerinin (dinleme, okuma, konuşma, yazma) gelişimini dikkate alan ve dilin iletişimsel öğretimine odaklanan bu programda, ülke tanıtımı ve kültürel içerikler ön plana çıkarılmaktadır.

Tiflis İvane Cavahişvili Devlet Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Profesörü Nino Sharashenidze'nin Avrupa Birliği tarafından finanse edilen projesi çerçevesinde 2014-2015 akademik yılında "Midamo-1" Gürcüce dili çalışma kılavuzu oluşturulmuştur. Nino Sharashenidze'nin Gürcü dilini inceleme kılavuzu, Gürcü dilinin iletişimsel dilbilgisinin temel ilkeleri dikkate alınarak hazırlanmıştır. Adı geçen kaynaklar, Gürcü dili öğrenmek isteyen herkes için uygulanabilecek söz konusu metotların oldukça başarılı sonuç verdiği ifade edilebilir, ancak bunu belirli etnik gruplara veya karma kitlelere verilen eğitim için söylememiz mümkün değildir.

Burada çok önemli bir hususa dikkat çekmek istiyorum: 2014 yılında Türk makamları tarafından uyarınca bir karar alındı. İstek üzerine Milli eğitim bakanlığına bağlı okulların 5-6-7-8. Sınıflarında birçok etnik dille birlikte Gürcüce de seçmeli ders olarak öğretilmeye başlandı. Günümüzde Gürcü dili Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki okullarında öğretilmektedir. Bu amaçla

Milli Eğitim Bakanlığı ve Gürcistan Dostluk Vakfı'nın isteği üzerine Gürcistan'ın Kutaisi ve Batum devlet üniversitelerinden gelecek Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesinde Gürcü Dili ve Edebiyatı Bölümünde davetli öğretim üyesi olarak görev yapan Prof. Dr. Rusudan Saghinadze ve Doç. Dr. Maya Kikvadze tarafından 4 adet Gürcüce ders kitabı hazırlandı. Ders kitaplarının amacı Gürcü dilini öğretmek, Gürcü kültür ve geleneklerini, komşu ülkeler olan Gürcistan ve Türkiye'nin ortak değerlerini tanıtmaktır. Ders kitaplarının hazırlanmasında her iki dildeki özel isimler, bayramlar, halk deyişleri, atasözleri ve deyimleri eşit sıklıkta sunuldu, cümlelerin yapısı, kelimelerin dizilişine göz önünde bulunduruldu. Bu bakımdan Gürcüce ile Türkçe birçok benzer özellik olduğu gibi farklı yapılar da bulunmaktadır.

Yeni bir dil öğrenmek, o dili ve kültürü tanıtmaya hizmet etmelidir. Yeni bir dil, ülkeler arasındaki ilişkilerin derinleşmesi, kültürlerin yakınlaşması ve üniversiteler için modern eğitim programlarının geliştirilmesi perspektifi bağlamında değerlendirilmelidir. Bu bağlamda iletişimsel dil öğretimi bahsi geçen hedefe hizmet eden önemli bir unsurdur.

Zamana ve mekâna göre değişiklik gösteren diller sürekli gelişmektedir. 21. Yüzyılda, dünyada, etrafımızda yaşanan süreçler, bir yandan dildeki değişimleri daha da fark edilir hale getirirken, diğer yandan da yeni dil öğrenmeye yönelik bakış açılarını belirlemektedir. Bu bakış açısının daha anlaşılır hale gelmesi için ders kitaplarının revize edilmesi gerekmektedir. Öğrendiğimiz yabancı dilin kültürü ve gelenekleri ders kitaplarında daha fazla yer almalı, kendi isimlerimizi belli bir seviyede yer vermeliyiz. Yaşanan gelişmeler ışığında Gürcistan'ı ve Gürcü dilini öğrenmek daha da gerekli hale geldi. Ayrıca, diğer ülkelerden gelen gençler Gürcistan üniversitelerinde eğitimlerine devam etmekte olup lisans programının olan istek günden güne artmaktadır.

Türk gençlerinin yıllardır dilimizi öğrendikleri Batum Devlet Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi'nde bir yıllık Gürcüce dil eğitim programı - "Yabancılar için Gürcü Dili" faaliyet göstermektedir. Son yıllarda Türk gençlerinin dışında Kazaklar, Özbekler, Ukraynalılar da Gürcüce öğrenmektedirler... Sadece bir yıl boyunca Gürcü dilinin öğretilmesini içeren program çerçevesinde kursiyerler lisans eğitimine hazırlanmaktadır.

Gürcistan Hükümeti'nin 2023 tarihli kararına göre, ulusal üniversiteye yerleşme sınavlarına girmeden Gürcistan'da eğitim görmek istediğini ifade eden yabancı vatandaşların en az B-1 düzeyinde Gürcüce bilmesi zorunluluğu getirilmiştir.

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türklerin büyük bir kısmı Almanya'da hayatlarını ikame etmektedirler. İkinci dil olarak Almanca öğrenimi alan Türk vatandaşları için oluşturulan birçok ders kitabı bulunmaktadır. Bu bağlamda bir ders kitabı ve 4 ses CD'sinden oluşan "Assimil Deutsch ohne Mühe für Türken" 2002 yılında yayımlanmıştır. 2010 yılında "Almanga", 2013 yılında Hueber yayınevi tarafından Türkçe-Almanca çalışma kitabının koşullarını içeren "Deutsch Kompakt Neu" ders kitabının Türkçe baskısı yayınlandı. Yeni başlayanlar için 100 Almanca kısa

hikâyeden oluşan kısa öyküler 2022 yılında yayımlandı. Bu kaynak, belirttiğimiz gibi, belirli bir hedef kitleye, yani ana dili Türkçe olan kitleye yönelik tasarlanmıştır. Bununla birlikte, farklı ana dilleri konuşanlar için hazırlanmış Almanca ders kitaplarında Türkçeye dair unsurlara sıkça yer verilmesi ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur.

Bilindiği üzere bu tür bir öğrenme kaynaklarının ilk bölümünde, selamlama ve veda kalıplarına yer verilmektedir. İlk yıllarda yayınlanan ders kitaplarında selamlaşmanın yalnızca Almanca versiyonları bulunmaktadır. Bu duruma, sadece Almanya'da değil, aynı zamanda Almanca konuşulan diğer ülkelerde de (Avusturya ve İsviçre) rastlanmaktadır. Yeni baskılarda selamlama ve vedalaşma kalıplarına paralel olarak hedef ülkelerin dillerine de yer verilmektedir. Türkçenin bu bağlamda önemli yer tuttuğu gözlerden kaçmamaktadır. Ayrıca giriş kısımlarında yer alan diyaloglarda sunulan kişiler arasında tipik Türkçe isimlere sıkça rastlanmaktadır. Bunun dışında yaşam, gelenek ve görenekler konuları ele alınırken Türk kültürünü anlatan metin ve diyaloglara da belli bir yer verilmektedir.

Sonuç olarak dil politikasının sosyal politikanın ayrılmaz bir parçası olarak belirtmek isteriz. Günümüz Avrupa'sının, birçok dil taşıyıcısına ve kültürüne ev sahipliği yaptığı büyük bir gerçekliktir. "Avrupa, Dünya üzerinde farklı dillerin var olduğu, pek çok dilin yan yana konuşulduğu bir merkez hüviyetindedir. Çoğu durumda iletişimin ana dili olarak kabul edilen Almanca kullanılmakta ama bununla birlikte ülkede yaşayan azınlıkların ve göçmenlerin dillerine de önem verilmektedir. Bahsi geçen bu diller, başarılı ve müreffeh bir Avrupa'da var olma ve gelişme hakkına sahiptir. (<https://rm.coe.int/16806ac02a>).

REFERANSLAR, İNTERNET KAYNAKLARI:

Gabunia Kakha, Modern Gürcistan'da dil durumu: 1. Kartvel dilleri # 3, 2014 s. 45-69; Uluslararası Çok Dilli Eğitim Dergisi,

www.multilinguaeducation.org;

(<https://rm.coe.int/16806ac02a>

(https://elearning.tsu.ge/pluginfile.php/349981/mod_resource/content/1/%E1%83%97%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%98%206.pdf);

GELİŞEN EĞİTİM BAĞLAMINDA BİREYİN SOSYALLEŞMESİ

Madina. K. PULATOVA

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan Cumhuriyeti

Madina S. SYZDYKOVA

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan Cumhuriyeti

ÖZET

Makale, kişisel gelişim eğitiminin organizasyonuna yönelik didaktik yaklaşımları, sosyal ve sosyal koşullarda gerekli olan bu tür karakter özelliklerinin biliş konusuna hakim olmanın etkili bir yolu olarak tanımlar. "Gelişen öğrenme" terimi, görünümünü ve açıklamasını bilim adamı V.V. Davydov. Sınırlı bir fenomen yelpazesini belirtmek için tanıtılan modern koşullarda, kitle pedagojik pratiğinde onurlu bir yer tutar. Makale içeriği anlamı, ana psikolojik ve pedagojik kategorilerle ilişkileri tamamlayıcı özelliklerle ortaya çıkar. Aynı zamanda, gelişim, bir bireyin zaman içinde fiziksel ve zihinsel değişim süreci olarak anlaşılmaktadır. Bu, iyileştirme, özelliklerinden ve parametrelerinden herhangi birinde daha azdan daha fazlaya, basitten karmaşığa, yükselişe geçiş anlamına gelir.

Gelişimsel eğitimin özellikleri göz önüne alındığında, makalenin yazarları, kişisel gelişim eğitiminin sosyal ve sosyal önemini gösteren bu tür bileşenleri tanımladılar. İlk olarak, bu öğretim yöntemi aktif olarak hareket eder. Kullanımı öğretimde dinamik bir fenomen olan kişilik değişikliği yasalarını dikkate almayı gerektirir. İkinci olarak, kalkınma, "eğitim", "sosyalleşme", yani kişisel gelişim için dış koşulların yaratılması ve uygulanması. Üçüncüsü, oldukça hacimli bir kavram olan gelişme, aşağıdakileri içeren ender özelliklerle karakterize edilir. İçkinlik: (doğada doğuştan gelen gelişme yeteneği); biyojenisite (kalıtım mekanizmalarını dikkate alarak); sosyojenite (kişilik oluşumunu etkileyen sosyal çevre).

Adlandırılmış özellikler birbiriyle ilişkilidir ve aşağıdaki faaliyet aşamalarını içerir: hedef belirleme, görevlerin planlanması ve uygulanması, performans sonuçlarının analizi. Aşamaların her biri, kişiliğin gelişimine belirli bir katkı sağlar ve sosyalleşmesine doğrudan bir çıkışa sahiptir. Dolayısıyla, hedef belirleme aşamasıyla ilgili olarak, makale şu kategorileri incelemektedir: seçim özgürlüğü, amaçlılık, haysiyet, onur, gurur, bağımsızlık. Planlama sürecinde irade, yaratıcılık, inisiyatif, organizasyon gelişimi. Görevlerin uygulanması aşamasında, çalışkanlık, beceri, çalışkanlık, disiplin ve etkinlik gündeme getirilir. Analiz aşamasında ilişki kurma, dürüstlük, eleştirelilik ve özeleştirme, vicdan, sorumluluk ve görev becerileri oluşur.

Bireyselliği geliştirme çabasında, kişisel gelişim eğitimi teknolojisi, öğrencilerin sosyal adaptasyonu için çok gerekli olan listelenen kategorilerin kapsamlı gelişimine odaklanır.

Anahtar Kelimeler: Kişisel gelişimsel öğrenme, Sosyalleşme, Gelişim aşamaları, Konu, Sosyal kategoriler.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ

Мадина Камитжановна Пулатова
Мадина Сембековна Сыздыкова

АННОТАЦИЯ

В статье определяются дидактические подходы к организации личностно-развивающего обучения как действенного способа овладения субъектом познания таких черт характера, которые необходимы в социально-общественных условиях. Термин «развивающее обучение» обязан своим появлением и описанием ученому В.В. Давыдову. Введенный для обозначения ограниченного круга явлений, в современных условиях он занимает почетное место в массовой педагогической практике: его содержание, смысловое значение, взаимосвязи с основными психолого-педагогическими категориями раскрываются путем взаимодополняющих характеристик. При этом под развитием понимается процесс физического и психического изменения индивида во времени, предполагающий совершенствование, переход в любых его свойствах и параметрах от меньшего к большему, от простого к сложному, от низшего к высшему, от менее значимого к более значимому.

Рассматривая характеристики развивающего обучения, авторы статьи выделили в них такие компоненты, которые свидетельствуют о социально-общественной значимости личностно-развивающего обучения. Во-первых, этот способ обучения является активно-действующим, его использование предполагает учет закономерностей изменения личности, которая представляет собой динамическое явление в обучении. Во-вторых, развитие рассматривается как синоним понятиям «воспитание», «социализация», т.е. создание и реализация внешних условий для развития личности. В-третьих, будучи достаточно объемным понятием, развитие характеризуется особыми свойствами, к числу которых относятся: *имманентность* (способность к развитию, заложенная самой природой); *биогенность* (учет механизмов наследственности); *социогенность* (общественная среда, влияющая на формирование личности).

Названные свойства взаимосвязаны и включают такие этапы деятельности: целеполагание, планирование и реализацию задач, анализ результатов деятельности. Каждый из этапов вносит специфический вклад в развитие личности и имеет непосредственный выход в ее социализацию. Так, применительно к этапу целеполагания в статье рассматриваются такие категории: свобода выбора, целеустремленность, достоинство, честь, гордость, самостоятельность. В ходе планирования развивается воля, творчество, созидание, инициатива, организованность. На этапе реализации задач воспитывается трудолюбие, мастерство, исполнительность, дисциплинированность, активность. На этапе анализа, формируются умения выстраивать отношения, честность, критичность и самокритичность, совесть, ответственность, долг.

Стремясь развить индивидуальность, технология личностно-развивающего обучения ориентирует на всестороннее развитие перечисленных категорий, столь необходимых для социально-общественной адаптации обучаемых.

Ключевые слова: личностно-развивающее обучение, социализация, этапы развития, субъект, социальные категории

Термин «развивающее обучение», введенный В.В. Давыдовым для обозначения ограниченного круга явлений, активно вошел в массовую практику, и сегодня его употребление стало таким закономерным и востребованным, что требует уже специальных исследований для уяснения его современного значения. Сегодня в понятие «развивающее обучение» включается содержательное обобщение, где смыслы взаимосвязи и основаны на психолого-педагогических категориях, представленных в данной статье обобщенными определениями.

Под развивающим обучением понимается активно-деятельностный способ (тип) обучения, пришедший на смену объяснительно-иллюстративному способу (типу). Речь идет о развитии личности – и это понятие характеризуется как динамическое, ведь личность претерпевает в течение жизни изменения, которые могут быть прогрессивными или регрессивными. Прогрессивным называется такой процесс физического и психического изменения индивида во времени, который предполагает совершенствование, переход в любых его свойствах и параметрах от меньшего к большему, от простого к сложному, от низшего к высшему [1]. Термин «формирование личности» употребляется для характеристики внутреннего изменения личности и стоит в одном ряду с такими понятиями, как «воспитание», «социализация», определяя внешние условия для развития личности. Развитие личности происходит согласно всеобщим диалектическим законам, которые представляют собой специфические свойства (закономерности), содержащиеся в ряде понятий, названия и характеристики которых представлены в таблице.

Таблица. Свойства и закономерности развития личности

Имманентность	способность к развитию, заложенная в человеке природой, неотъемлемое свойство личности
Биогенность	психическое развитие личности, во многом определяемое биологическим механизмом наследственности
Социогенность	показатель влияния социальной среды, в которой происходит развитие человека, на формирование личности
Психогенность	процесс развития подвержен саморегуляции и самоуправлению, поскольку человек есть система – саморегулирующаяся и самоуправляющаяся
Индивидуальность	личность отличается индивидуальным подбором качеств и собственным вариантом развития и представляется уникальным явлением
Неравномерность	поскольку индивид уникален, то каждая личность развивается в своем темпе, испытывая случайно распределенные во времени ускорения (спонтанность) и противоречия роста (кризисность)
Стадийность	развитие личности подчиняется всеобщему закону цикличности, претерпевая стадии зарождения, роста, кульминации, увядания

Развивающее обучение учитывает и использует перечисленные выше закономерности, приспособляясь к уровню и особенностям индивидуума. Физическое развитие осуществляется весьма наглядно по генетической программе в виде роста размеров скелета, мышечной массы и пр. Также очевидно, что внешние условия определяют огромный диапазон результатов: здоров / не здоров; физически натренирован/ невынослив. Возникает закономерный вопрос: в какой мере развитие сознания зависит от

обучения и социальных условий, а в какой – от естественного возрастного созревания? Ответ на этот вопрос принципиально важен: он определяет границы потенциальных возможностей человека, а следовательно, цели и задачи внешних педагогических воздействий.

Современной наукой установлено, что всякий акт психического развития связан с отражением в мозгу внешней среды, он есть присвоение, приобретение опыта познания и деятельности, и в этом смысле является обучением. Обучение – это форма психического развития человека, необходимый элемент развития. Всякое обучение развивает, обогащает банк памяти и условных рефлексов. Обучение и развитие не могут выступать как отдельные процессы, они соотносятся как форма и содержание единого процесса развития личности.

Концепция развивающего обучения – решающая роль в развитии принадлежит обучению – утвердилась в XX веке благодаря трудам русских ученых Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева, С.Л.Рубинштейна, Д.Б.Эльконина, П.Я.Гальперина, Э.В.Ильенкова, Л.В.Занкова, В.В.Давыдова и др. В интересах общества и самого человека обучение должно быть организовано так, чтобы достичь за минимальное время максимальных результатов развития. Оно должно идти впереди развития, максимально используя генетические возрастные предпосылки и внося в них существенные коррективы. Это обеспечивается специальной педагогической технологией, которая и называется развивающим обучением.

В развивающем обучении педагогические воздействия опережают, стимулируют, направляют и ускоряют развитие наследственных данных личности. В технологии развивающего обучения самостоятельный субъект взаимодействует с окружающей средой. Это взаимодействие включает все этапы деятельности, вносящие свой специфический вклад в развитие личности: целеполагание, планирование и организация, реализация целей и анализ результатов деятельности.

Целеполагание ориентировано на становление достоинства, чести, гордости, самостоятельности. Планирование способствует развитию воли, творчества, созидания, инициативы, организованности. На этапе реализации целей формируется трудолюбие, мастерство, исполнительность, дисциплинированность, активность. Если обучающийся мыслится как объект действия, то все указанные качества не развиваются, что приводит к деформациям и издержкам развития. Только в полноценной деятельности субъекта достигается развитие самостоятельности, нравственно-волевой сферы личности, происходит самореализация, самоизменение. Поэтому одной из основных целей развивающего обучения является формирование субъекта учения как индивида.

Чрезвычайно важной проблемой в этой гипотезе является мотивация деятельности субъекта. По способу ее решения технологии развивающего обучения разделяются на группы, эксплуатирующие в качестве основы мотивации различные потребности, способности и другие качества личности: технологии, опирающиеся на познавательный интерес (Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин – В.В. Давыдов), на потребности

самосовершенствования (Г.К. Селевко), на индивидуальный опыт личности (технология И.С. Якиманской), на творческие потребности (И.П. Волков, Г.С. Альтшуллер), на социальные инстинкты (И.П. Иванов).

На образовательном поле происходит сегодня переход от информационно-объяснительной технологии обучения к деятельностно-развивающей, формирующей широкий спектр личностных качеств обучаемого. Важными становятся не только усвоенные знания, но и сами способы усвоения и переработки учебной информации, развитие познавательных сил и творческого потенциала учащихся. Стремясь развить индивидуальность, рассматриваемая технология не выделяет ни одной из перечисленных групп качеств личности, ориентирует на всестороннее их развитие. Развивающее обучение направлено на развитие всей целостной совокупности качеств личности. Л.С. Выготский выделял два уровня в развитии: 1) уровень актуального развития – уже сформировавшиеся качества и то, что ребенок может делать самостоятельно; зону ближайшего развития – те виды деятельности, которые ребенок пока еще не в состоянии самостоятельно выполнить, но с которыми может справиться с помощью взрослых. Зона ближайшего развития – большая или меньшая возможность перейти от того, что ребенок умеет делать самостоятельно, к тому, что он может, умеет делать в сотрудничестве [2].

Система обучения Л.В. Занкова возникла в ходе междисциплинарного исследования соотношения обучения и развития. Общее развитие ученый понимает как целостное движение психики, когда каждое новообразование возникает в результате взаимодействия его ума, воли, чувств. При этом особое значение придается нравственному, эстетическому развитию, предполагающему единство и равнозначность интеллектуального и эмоционального, волевого и нравственного становления.

Вот как характеризуются на современном этапе идеалы развивающего обучения: умение учиться, овладение предметными и универсальными (общеучебными) способами действий в эмоциональной, социальной, познавательной сферах. Для реализации этих приоритетов необходима научно обоснованная, проверенная временем развивающая педагогическая система. Таковой является система Л.В. Занкова, которую В.С. Гуркова характеризует как целостностную и взаимообусловленную [3].

Задача обучения – представить учащимся целостную широкую картину мира средствами науки, литературы, искусства и непосредственного познания. Дидактические принципы – обучение на высоком уровне трудности с соблюдением меры трудности; ведущая роль теоретических знаний; осознание процесса учения; быстрый темп прохождения учебного материала; работа над развитием каждого ребенка, в том числе и слабого. Типические свойства методической системы – многогранность, процессуальность, коллизии, вариантность.

Воспитание человека, соответствующего современным требованиям общества, возможно только в том случае, если, по известному высказыванию Л.С. Выготского,

обучение будет забегать вперед развития ребенка, то есть оно будет осуществляться в зоне ближайшего развития, а не на актуальном, уже достигнутом уровне. Обязательным условием правильной реализации задач обучения является знание особенностей воспитанников, знание актуального уровня их развития. Личностно-ориентированные подходы позволяют обозначить для каждого обучаемого предельный уровень трудности информации и методов ее усвоения [4].

Импульсом к поисковой деятельности могут быть коллизии. Они возникают при следующих условиях: обучаемый сталкивается с нехваткой (избытком) информации или способов деятельности для решения поставленной проблемы; обучаемый оказывается в ситуации выбора мнения, подхода, варианта решения и т.п.; обучаемый сталкивается с новыми условиями использования уже имеющихся знаний. В таких ситуациях обучение идет не от простого к сложному, а от сложного к простому: от какой-то незнакомой, неожиданной ситуации через коллективный поиск (под руководством педагога) к ее разрешению.

Реализация дидактического принципа «обучение на высоком уровне трудности с соблюдением меры трудности» требует так отбирать и структурировать содержание, чтобы при работе с ним учащиеся испытывали максимальное умственное напряжение. Мера трудности варьируется в зависимости от возможностей каждого обучаемого, но сначала ему предстоит столкнуться с познавательной трудностью, которая и вызывает эмоции, стимулирующие учебную деятельность.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М: ИНТОР, 1996. – 544 с. 2 Выготский Л.С. Психология развития: Избранные работы. – М: ЮРАЙТ, 2019. – 281 с.
- 3 Гуркова В.С. Идея развивающего обучения Л.В. Занкова// Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. – 2016, № 35. – С. 6-11.
- 4 Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 2002. – 96 с.

OKUL ÇOCUKLARININ SİVİL FAALİYETLERİNİ ŞEKİLLENDİRMENİN YOLLARI

A. S. ORTAYEVA

NAO "Özbekali Zhanibekov adına Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi»
Çimkent, Kazakistan
sto0906@mail.ru

“Vatandaşlık faaliyeti»nin temel teriminin tanımı, iki birleştirilmiş sözcüksel birimin – “aktivite” ve “vatandaşlık” anlambiliminin incelenmesine dayanarak formüle edilmiştir. “Sivil faaliyet” kavramının bütünleştirici özü, bireyin vatan sevgisi, halkına olan bağlılığı, sosyal ve politik durumlara karşı bilinçli tutumu, topluma katılma arzusu, aktif bir sivil pozisyona sahip olma, ülkenin yasalarına saygı gösterme gibi özelliklerde kendini gösteren bir bireyin sosyal ve mesleki olgunluğunun en önemli göstergesini yansıtmaktadır. Vatandaşlığın normlarını ve değerlerini kabul etmenin en uygun dönemi ergenliktir, çünkü bu yaşta ahlakın temellerinin oluştuğu, sivil görev, hak ve sorumluluklarının anlaşılması da dahil olmak üzere toplumla olan ilişkilere yönelik sosyal tutumların oluştuğu zamandır. Yazarın yürüttüğü çalışmanın özü, bu kalitenin psikolojik ve pedagojik açıdan temsil edilmesidir - bireyin ruhsal gelişiminin temeli olarak, ulusal benliğinin büyümesinin koşulları incelenip kaleme alınacaktır.

Eğitim potansiyelinin kullanımı, bir gencin faaliyetlere kişisel katılımının önemi göz önüne alındığında artar, bu da tam olarak işin beklentilerini tam olarak neyi gördüğüne bağlıdır. Araştırmanın önde gelen ana konusu: Orta ve lise öğrencilerinin sivil aktivizminin oluşum sürecinin etkili olabilmesi için, onu eğitimin genel görevlerine tabi tutmak, gelişmekte olan eğitim ve öğretim sürecine entegre etmek gereklidir. Yazar, okulun müfredat dışı çalışmaları olanaklarını ve her şeyden önce, öğrencilere ülkenin tarihi ve kültürü, başarıları ve potansiyeli hakkında kapsamlı bilgiler sağlayan konu disiplinlerinin olanaklarını analiz etmiştir. Bu tür bilgiler sadece kültürel seviyeyi, ufku ve dünya görüşünü arttırmakla kalmaz, aynı zamanda sivil pozisyonu aktif olarak ifade etme konusunda belirli beceriler geliştirir. Yazarın derin inancına göre, ortaöğretim okullarının çalışma pratiğinde halk pedagojisi yoluyla ergen okul öğrencilerinin sivil faaliyetlerinin aşamalı olarak oluşturulması, teorik gerekçeye dayanmalı ve sistemlilik ve perspektif ilkeleri temelinde eğitim görevlerinin muhasebeleştirilmesini ve uygulanmasını sağlayan bir sisteme inşa edilmelidir. Makalede, öğretmenlerin öğrencilerin sivil aktivitelerinin gelişimi üzerindeki etkisinin aşamalarını yansıtan çeşitli eğitim çalışmalarının organizasyonu için bir algoritma sunması konusu da incelenip yazılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vatanseverlik, Vatandaşlık, Aktivite, Eğitim etkisi

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ ОРТАЕВА АКМАРАЛ САПАРАЛИЕВНА

Определение стержневого термина «гражданская активность» сформулировано на основе изучения семантики двух объединенных лексических единиц – «активность» и «гражданственность». Интегративная сущность составного понятия «гражданская активность» отражает важнейший показатель социальной и профессиональной зрелости личности, который проявляется в таких чертах, как любовь к Родине, преданность своему народу, сознательное отношение к общественным и политическим ситуациям, стремление участвовать в жизни общества, занимая активную гражданскую позицию, уважая и соблюдая законы страны. Наиболее благоприятным периодом для принятия норм и ценностей гражданственности является подростковый возраст, поскольку именно в этом возрасте складываются основы нравственности, формируются социальные установки на взаимоотношения с обществом, в том числе – и понимание гражданского долга, своих прав и обязанностей. Суть проводимого автором исследования заключается в представлении этого качества в психолого-педагогическом аспекте – как основы духовного развития личности, как условия роста ее национального самосознания.

Использование воспитательного потенциала повышается при условии значимости личного участия подростка в деятельности, которая зависит от того, в чем именно он видит перспективы выполняемой работы. Ведущая идея исследования: для того, чтобы процесс формирования гражданской активности школьников был действенным, необходимо подчинить его общим задачам воспитания, интегрировать в развивающий учебно-воспитательный процесс. Автором проанализированы возможности учебной и внеучебной работы школы, и в первую очередь возможности предметных дисциплин, предоставляющих школьникам обширную информацию об истории и культуре страны, о ее достижениях и потенциале. Такая информация не только повышает культурный уровень, кругозор и мировоззрение, но и вырабатывает определенные навыки активного выражения гражданской позиции. По глубокому убеждению автора, поэтапное формирование гражданской активности школьников-подростков средствами народной педагогики в практике работы общеобразовательных школ должно опираться на теоретическое обоснование и строиться в системе, предусматривающей учет и реализацию воспитательных задач на основе принципов системности и перспективности. В докладе планируется представить алгоритм организации различных форм воспитательной работы, которая отражает последовательность этапов воздействия педагогов на развитие гражданской активности школьников.

Ключевые слова: патриотизм, гражданственность, активность, воспитательное воздействие

Отмечая несомненную ценность проведенных исследований и накопленных материалов по проблемам патриотического, политического, правового, интернационального воспитания и формирования культуры межнационального общения, вполне обоснованным будет мнение о том, что настоящий этап развития общества и образования требует глубокого переосмысления накопленного опыта и теоретических подходов к поиску путей воспитания гражданской активности личности, начиная со школьного возраста, поскольку основы гражданственности, ведущие черты и характер личности формируется в детском возрасте, в период обучения в школе.

Необходимо учесть, что процесс формирования гражданской активности личности в возрастном аспекте имеет свои особенности, которые требуют обязательного учёта и изучения. Вместе с тем наиболее благоприятным периодом для ценностного принятия норм и ценностей гражданственности является подростковый возраст, поскольку именно в этом возрасте складываются основы нравственности, формируются социальные установки, отношения, в том числе к своему гражданскому долгу, обязанностям, правам.

Гражданская активность учащегося общеобразовательной школы рассматривается как существенная сторона общего процесса развития его личности, именно поэтому так тщательно исследуется ключевая дефиниция отобранного для статьи материала. Ведущая идея заключается в том, что гражданская активность выступает стержневой основой духовного развития личности школьника, роста его национального самосознания.

Социальная сущность понятия «гражданская активность» в формате проводимого исследования выявляется с опорой на принципы, основанные на характеристике системы нравственных ценностей и гражданской культуры. а эффективно он может реализовываться, если рассматривается как один из важнейших компонентов учебно-воспитательного процесса в школе, осуществляемого в тесном сотрудничестве с детскими общественными объединениями и ученическим самоуправлением, семьей и общественностью.

Использование воспитательного потенциала повышается при условии значимости личного участия в деятельности, которая зависит от того, в чем именно подросток видит пользу и интерес для себя в выполняемой работе. Для того чтобы процесс формирования гражданской активности школьников был действительно воспитывающим, необходимо подчинить его общим задачам воспитания, он должен быть связан с общим развитием школьников, учебно-воспитательным процессом. Поэтому в проведенном исследовании нами были проанализированы возможности учебной и внеучебной работы школы, и в первую очередь предметов гуманитарного цикла, т.к. их выигрышная сторона выражается в том, что школьники получают наиболее обширную информацию об истории, культуре, Казахстана, о достижениях нашей страны, правах и обязанностях наших граждан и тем самым повышают не только свой общий культурный уровень, кругозор и мировоззрение, но и вырабатывают определенные навыки активного выражения гражданской позиции.

При проведении таких уроков рекомендуется использовать алгоритм, в целом отражающий последовательность этапов воспитательного воздействия педагога на школьников:

- планируемая на уроке работа соотносится с целевыми установками, обеспечивающими формирование гражданской активности;
- определяется характер суждений учащихся, их жизненные ориентиры вообще и точка зрения на тот формат гражданственности, который будет рассмотрен на материале данной темы;
- совместно с учащимися намечается круг ценностных для них ориентиров и связанных с ними проблем гражданской активности;
- ищутся педагогические приемы для превращения проблемных вопросов в предмет дискуссионного обсуждения;
- вычленяется аспект гражданственности содержания в каждой из тем, чтобы персонализировать идеи и понятия, наполнить их личностным смыслом;
- исследуется направленность интересов учащихся на раскрытие сущности и содержания гражданственности как интегративного качества личности, единства и взаимосвязи патриотической, правовой культуры и культуры межнационального общения.

Внеклассная деятельность является средством формирования активной гражданской позиции, если она выступает в качестве добровольной, целенаправленной, самостоятельной и творческой жизнедеятельности подростков, их родителей и учителей, организуемого в школе в свободное от уроков время при психолого-педагогическом руководстве педагогического коллектива. Исследование показало целесообразность поэтапного построения процесса планирования формирования гражданской активности школьников. Так, на первом этапе изучается направленность активности и интересы школьников. Общим критерием сформированности гражданской активности учащихся можно считать признак, на основе которого устанавливается продвижение личности учащегося с одного уровня гражданской активности на другой, более высокий.

Использование традиционных и инновационных форм и методов формирования гражданской активности учащихся: школьные тематические массовые праздники; коллективные творческие дела; общественно-политическая деловая игра по организации школьного самоуправления; ученические клубы по интересам; работа учащихся в школьном историко-краеведческом музее; общешкольные социально-ориентированные акции, а также участие школьников в социальных акциях и программах более высокого уровня, нацеленных на помощь социально незащищенным слоям населения, решение общезначимых проблем и др. обеспечивает активное участие учащихся в различных видах деятельности, облегчает и упрощает восприятие учебного материала, побуждает к участию в обсуждениях, состязаниях, спорах, играх и т.п., и, таким образом, к проявлению активной гражданской позиции, что является незаменимым фактором всестороннего развития личности и конечной целью формирования гражданской активности школьников.

Истинность гипотезы о необходимости построения поэтапной системы формирования гражданской активности у школьников в основных чертах подтверждена на основе выявления ряда педагогических условий ее рациональной организации и обобщения результатов экспериментальной работы. Изложенные выше теоретические положения и данные, полученные в ходе экспериментальной работы, определили характер сделанных нами выводов и позволили сформулировать рекомендации.

Гражданская активность школьников является неотъемлемым компонентом процесса всестороннего развития личности, результатом социализации индивида в контексте его национального возрождения, формирование которого можно рассматривать в качестве механизма становления и развития гражданской культуры.

В общеобразовательной школе при условии четко спланированных педагогических действий реализуются следующие задачи формирования гражданской активности подростков:

- воспитывается любовь к Родине, ее культуре, истории, традициям, обычаям;
- формируется уважение к закону и правопорядку, углубляются знания о них и создаются условия для их изучения;
- развивается активная гражданская позиция, стремление к учебе и труду на благо своей страны, что способствует общему развитию и успеваемости учащихся.

Поэтапное формирование гражданской активности школьников-подростков средствами народной педагогики в практике работы общеобразовательных школ должно опираться на теоретическое обоснование и строиться в системе, предусматривающей учет и реализацию воспитательных задач. Такой подход осуществляется на основе отбора инновационных форм и методов, создающих условия, отличительными признаками которых являются целостность и непрерывность педагогического воздействия на протяжении всего периода обучения в школе.

Опытно-педагогическая работа, организованная с целью разработки системы формирования гражданской активности школьников-подростков является подтверждением объективности теоретической модели, ее критериев и показателей, доказательством реальности существования уровней сформированности исследуемых качеств у подростков.

Таким образом, предложенная методика формирования гражданской активности школьников является эффективной, что подтверждается результатами опытно-экспериментальной работы.

Выполненное исследование не претендует на исчерпывающее решение проблемы формирования гражданской активности школьников, ввиду ее сложности и многозначности для современной практики воспитания и образования подрастающего поколения. Перспективы исследования, на наш взгляд, заключаются в дальнейшей разработке таких проблем, как: формирование основ гражданственности у младших школьников, развитие гражданской активности у старшеклассников, реализация межпредметных связей в практике решения задач формирования гражданской активности учащихся; особенности организации взаимодействия социальных институтов воспитания по формированию и

развитию гражданской культуры учащихся и ряд других аспектов целенаправленной работы по формированию активной социально-общественной позиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калюжный, А.А. Теория и практика профессиональной подготовки учителя к нравственному воспитанию учащихся в целостном педагогическом процессе: дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 1995.

2. Ким В.А. Методологические и теоретические основы процесса нравственного воспитания учащихся: дисс. д-ра пед. наук. – Алма-Ата, 1992. – 36 с.

3. Целых М.П. Подготовка студентов к нравственному воспитанию школьников: дисс. ... канд. пед. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – 174 с.

4. Абилгазиева К.Т. Патриотическое воспитание молодежи на основе общественной деятельности Мустафы Чокая (1890-1941): дисс. канд. пед. наук / К.Т.Абилгазиева. – Кызылорда, 2002. – 150 с.

5. Шевченко С.В. Педагогические условия формирования гражданско-правового сознания студентов в процессе изучения в вузе социально-гуманитарных дисциплин: дисс. канд. пед. наук. – Ставрополь, 2000. – 175 с.

EDEBİYAT EĞİTİMİ İÇİN BÜTÜNLEŞTİRİCİ FIRSATLAR

Prof. Dr. Olga Andreevna STİÇEVA

NJSC Özbekali Zhanibekov'un adını taşıyan Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Ün.
Çimkent, Kazakistan Cumhuriyeti
sto0906@mail.ru

ÖZET

“Ulusun manevi dirilişi programının uygulanmasında yerli resmin didaktik potansiyeli” projesi çerçevesinde gerçekleştirilen çalışma alanlarından biri, okul ve üniversitedeki filolojik döngü derslerinin potansiyelinin sağlanmasıyla ilişkilidir. Sunumları için yöresel resim ve buluşsal çalışmalarla günümüzde Kazakistan okul eğitiminin içeriği ve metodolojik desteği, modern toplumun nesnelere ve olguları arasındaki bağlantı ve ilişkilerin anlaşılmasına, ahlaki, manevi gelişimin geliştirilmesine ve kültürel değerlerin korunmasına odaklanmaktadır. Beşeri bilimler konularının entegrasyonunun gerçekleştiği, öğrencilerin dil eğitiminin ve onların sanatsal yaratıcılık dünyasına ilişkin algılarının sentezlendiği iletişimsel yeterliliğin geliştirilmesi görevi esas konulardan biridir.

Yöresel güzel sanat eserlerinin eğitim sürecinde didaktik bir araç olarak kullanılmasının önemi hakkındaki açıklama, okulda yapılan gözlemlere dayanarak ve deneysel öğrenmenin sonuçlarının analiz edilmesiyle formüle edilmiştir. Çalışma sırasında hipotez doğrulandı. Bir pedagojik üniversitede edinilen bilgi ve becerilerin insani konuların okul öğretimi uygulamasına dönüştürülmesi için, pedagojik üniversite öğrencilerini eğitmenin didaktik koşullarını ve örgütsel biçimlerini belirlemek gerekir. Genç neslin manevi ve ahlaki gelişim görevlerinin uygulanmasına odaklanarak edebiyat ve resim araçları. Proje katılımcılarının yaptığı araştırma, içeriklerine sanat eserleri (edebiyat, resim, müzik) dahil edilmesi durumunda beşeri bilimler konularının bilişsel ve eğitimsel öneminin arttığını göstermektedir. Öğrenciler, okul disiplinlerinin kültürel yönlerinin bütünleştirici gelişimine yönelik programlar uygulayan öğretmen-araştırmacıların derslerine katılarak, öğretmenlik uygulaması aşamasında bu tür çalışmalara aşina olurlar.

Çimkent'teki bazı okullarda, içeriği ulusal sanat eserlerinin duygusal ve estetik algısı için koşullar yaratmayı amaçlayan orijinal programlar test edildi - hem eğitim sorunlarını çözmek hem de üzerinde etkisi olan kültürel bir etki yaratmaktır. Öğretmenler tarafından yürütülen işin eğitimsel potansiyeli yukarıda belirtilen tez, Çimkent şehrinde öğretmenlerin mesleki faaliyetleri ile doğrulanmakta olup, sonuçlarının belirlenen proje çerçevesinde sempozyumda tartışılması planlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Didaktik koşullar, Ruhsal oluşum, Sanat, Ev içi resim

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ольга Андреевна Стычева

Одно из направлений работы, предпринятой в рамках проекта «Дидактический потенциал отечественной живописи в реализации программы духовного возрождения нации» связано с определением потенциала занятий филологического цикла в школе и вузе путем их обеспечения произведениями отечественной живописи и эвристикой их представления. Содержательное и методическое обеспечение казахстанского школьного образования ориентировано сегодня на познание связей и отношений между предметами и явлениями современного социума, на развитие нравственно-духовных и сохранение культурных ценностей. Особую значимость приобретает задача формирования коммуникативной компетентности, в связи с чем происходит интеграция предметов гуманитарного цикла, синтезирующих языковую подготовку учащихся и восприятие ими мира художественного творчества.

Утверждение о важности использования в учебном процессе произведений отечественного изобразительного искусства в качестве дидактического средства сформулировано на основе наблюдений, проводимых в школе, а также путем анализа результатов опытного обучения. В ходе исследования получила подтверждение гипотеза: чтобы приобретенные в педагогическом вузе знания и умения трансформировались в практику школьного преподавания гуманитарных предметов, необходимо выявление дидактических условий и организационных форм воспитания студентов педвузов средствами литературы и живописи с ориентиром на реализацию задач духовно-нравственного становления молодого поколения. Исследование, проводимое участниками проекта, свидетельствует, что познавательное и воспитательное значение предметов гуманитарного цикла возрастает при условии включения в их содержание произведений искусства – литературы, живописи, музыки. С проведением такого рода работы студенты знакомятся на этапе педагогической практики, посещая уроки учителей-исследователей, реализующих программы интегративного освоения культурологических аспектов школьных дисциплин.

В ряде школ г. Шымкента были апробированы авторские программы, содержанием которых стал ориентир на создание условий эмоционально-эстетического восприятия произведений отечественной живописи – как для решения обучающих задач, так и для создания культурологического эффекта, оказывающего воздействие на воспитательный потенциал проводимой педагогами работы. Выше сформулированный тезис подтвержден профессиональной деятельностью учителей города Шымкента, о результатах которой в рамках обозначенного проекта планируется рассказать в предлагаемой статье.

Ключевые слова: дидактические условия, духовное становление, искусство, отечественная живопись

Одно из направлений работы в рамках проекта «Дидактический потенциал отечественной живописи в реализации программы духовного возрождения нации» связано с определением содержательного и учебно-методического наполнения уроков образовательной области «Язык и литература» произведениями живописи и эвристикой их представления. Давно доказано: зрительное восприятие у человека работает лучше, чем слуховое; в ряде исследований описана специфика образного мышления, оказывающего большое влияние на мышление логическое, критическое, ассоциативное. Можно с уверенностью утверждать: если совмещать прочтение текста с визуальными образами, если научить школьников «вслушиваться» в текст и «всматриваться» в детали, чувствовать внутренний посыл художника (восприятие), то структурирование логических цепочек на уровне понимания (осознание) создаст условия для оценивания роли произведений живописи в освоении гуманитарных областей знаний. Утверждение об интегративной соотнесенности эмоционально-эстетического фона восприятия и культурологического эффекта осознания сделаны на основе наблюдений, подтвердивших, что произведения художественного творчества несут в себе информационную значимость, оказывают влияние на социологизацию личности, имеют богатые воспитательные возможности.

Обновлённое содержание образования ориентирует на использование произведений живописи, о чем свидетельствует изучение программ для школ с различными языками обучения. Так, анализ учебников русского языка и литературы для школ с узбекским языком обучения позволил выявить, что, наряду с введением понятий «иллюстрации» и «репродукции», учащимся предстоит знакомство с рядом известных произведений живописи. Например, в 5 классе предусмотрено сочинение по картинам И.И. Левитана «Золотая осень» и Е.Н. Широкова «Друзья». В разделе «Сказки о художниках» дается биография М.В. Васнецова, имеются в учебнике репродукции его картин «Иван Царевич на Сером волке», «Богатыри», «Снегурочка», «Царевна-лягушка», «Спящая царевна», «Алёнушка».

При знакомстве с текстом «Первый народный художник Казахстана» учащиеся обращаются к биографии А. Кастеева, к работе над репродукциями «На жайляу», «Возле дома», «Осенний пейзаж», «Зеркальный лёд», «Цветущие яблони», «Зима». В 6 классе в теме «Для чего нужен язык» помещена репродукция картины Питера Брейгеля «Вавилонская башня», предполагается работа над картиной И. Левитана «Березовая роща». Тема «Времена года в творчестве Абая» (7 класс) делает логичным обращение к произведениям А. Кастеева «На жайляу» и «Осенний пейзаж».

В 8 классе, работая над темой «О человеке и человечности», учащиеся обращаются к репродукции знаменитого казахского художника А.Кастеева «Молодой Абай», в 9 классе в теме «Первый поэт казахов», – к его картине «Абай на джайляу». В 10 классе предполагается работа над репродукциями картин И. Репина («Пушкин в лицее», «Не ждали», «Бурлаки на Волге»); А.К. Саврасова («Грачи прилетели»), В.Е. Маковского («Варят варенье»), И.И. Левитана («Июньский день»), И.И. Шишкина («Корабельная роща»). Задание составить текст-описание предлагается учащимся после знакомства с

рассказом В.М. Гаршина «Художники» (Ю.Ю. Клевер «У пруда», «Зимний пейзаж у реки», «Закат»).

Изобразительная наглядность (иллюстратор Е.П. Самокиш-Судковская) предлагается учащимся 11 класса при изучении произведения А.С. Пушкина «Евгений Онегин»: «Евгений Онегин в карете», «Домик в деревне», «Татьяна Ларина пишет письмо Онегину», «Онегин и Татьяна – последний разговор». Изучая тему «Защита экологии – дело каждого из нас», ученики вновь обратятся к репродукциям картин И.И. Шишкина («Цветы на опушке»), И.И. Левитана («Березовая роща»). Представленный выше материал освещает вопрос о содержательном наполнении уроков, на которых в качестве эффективного средства обучения будут использованы произведения живописи.

Заседание круглого стола, проведенное в рамках августовских педагогических чтений, было посвящено разговору о методическом обеспечении уроков литературы изобразительной наглядностью. Речь шла о том, как может быть организована творческая работа, связанная со знакомством и анализом произведений казахстанских художников в ходе освоения гуманитарных предметов. Так, на уроках в гимназии по предмету «История искусства Казахстана» учащиеся знакомятся с живописными произведениями известнейших казахстанских художников: А. Кастеева, Н. Хлудова, А. Черкасского, М. Кенбаева, Г. Исмаиловой, К. Муллашева и др. Вполне логично с учетом задач профессионализации будет обращение вузовских преподавателей-словесников к полотнам названных авторов при обучении студентов структурированию текстов-описаний: работа над созданием этого типа текстов помогает формировать наблюдательность, учит приводить в систему впечатления от увиденного, анализировать и синтезировать. В ходе практики при изучении темы «Времена года в творчестве Абая» студенты наблюдали методы и приемы работы над пейзажами А.Кастеева (7 класс); на уроке по произведению М.Ауэзова «Путь Абая» (9 класс) они использовали портретную живопись. Умение определять межпредметные связи (история, география, лингвистика) создавало дополнительные условия для проведения качественной работы. Не вызывает сомнения справедливость тезиса: на занятиях в вузе студентам-филологам необходимо овладеть навыками использования произведений отечественных художников в качестве действенного наглядного средства. Образы и картины из жизни Казахстана в их творчестве убедительны, правдивы, проникнуты огромной эмоциональной силой, а потому использование репродукций сделает практические занятия при прохождении целого ряда тем особенно насыщенными и эффективными.

Для проведения коммуникативно-обусловленных практических занятий было организовано знакомство с книгой профессора И.С.Сманова «Вечные ценности». Изданная в 2013 г. в г. Астане, эта книга содержит иллюстративный материал и описание произведений выдающихся художников прошлого и современности. Творчество казахстанских художников А.Кастеева («В предгорьях Алатау», «Летнее пастбище Чалкуде», «Высокогорный каток»), Н. Хлудова («Весна в горах Тянь-Шаня») С.Мамбеева («Весна», «В горах», «Откочевка»), М.Кенбаева («Беседа», «Ловля лошадей»),

Ж.Шарденова («Березы зимой»), Г. Исмаиловой («Казахский вальс»), И. Квачко («Снежные вершины», «Степь») и др. органично представлено в рекомендуемом издании в контексте мировой живописи, что является важным для установления интегративных связей.

Книга «Вечные ценности» написана на трех языках (казахский, русский, английский), что значительно расширяет круг ее почитателей, среди которых, безусловно, не только профессиональные художники, но и педагоги, работающие в предметных областях «Язык и литература», «Искусство» и «Человек и общество». Представленные в рекомендуемом издании работы свидетельствуют о большом мастерстве художников, откровенно любующихся красотой родных пейзажей, своеобразием времен года. Уроки по составлению текстов-описаний призваны помочь учителю в решении не только обучающих и образовательных, но и воспитательных задач патриотической, эстетической, трудовой, экологической направленности. В рамках круглого стола шел плодотворный разговор о значимости интегративных связей живописи с другими видами искусства, о влиянии литературы на развитие речи обучающихся, об уникальных возможностях искусства способствовать духовно-нравственному становлению молодежи.

Ценный в дидактическом отношении материал был представлен в выступлении учителя школы-лицея №15 (г.Шымкент) Г.Р. Булегеновой. В системе работы по развитию речи предусмотрена особая группа творческих заданий – сочинений по произведениям живописи, которые, «вписываясь» в общую систему работы по развитию речи учащихся, служат формированию коммуникативных и метапредметных умений: умения раскрывать тему и основную мысль высказывания, умения создавать собственные тексты определенной композиционной формы. Изучение литературы на уровне ее диалога с другими искусствами, как убеждает практика, – естественный и плодотворный подход, отражающий суть дисциплины, объективную картину истории развития словесного творчества и, наконец, законы восприятия произведений искусства. Исходя из собственного опыта работы, учительница отмечает, что рассматривание картин развивает в детях наблюдательность, воображение, будит в них критическое чутье, способствует проявлению широты мысли. Использование репродукций картин делает процесс познания более эмоциональным, повышает интерес и работоспособность, влияет на творческую активность, что благоприятно сказывается на конечных результатах обучения.

О том, как на уроках русского языка и литературы в пятом классе организуется знакомство с творчеством А. Кастеева, рассказала учитель школы-лицея №7 им К. Спатаева Куандыкова Г.Е. Понимание звучащей речи и лексического значения слов (уровень аудирования), соблюдение речевых норм (уровень продуцирования); извлечение информации на основе обращения к печатным источникам (чтение); синкретичные подходы к оформлению информации (на уровне письма) – это те конкретные задачи, которые призваны обеспечить формирование интереса к изучению предмета и привести к успеху. Любовь и бережное отношение к родному языку сочетаются с толерантным отношением к изучению неродного языка: такая работа по ценностным ориентациям возможна при условии грамотной организации межпредметных связей и, безусловно,

благодаря привлечению в качестве средства обучения произведений изобразительного искусства.

Концептуальные положения использования репродукций в работе по обучению школьников структурированию описаний были сформулированы в выступлении учителя ОСШ им. Амангельды Ордабасинского района Туркестанской области Н.В. Вуйко. Она отметила особую роль в воспитании речевого развития культуроведческого аспекта, определила дидактические условия привлечения в учебный процесс различных видов искусства. В выступлении была выделена роль живописи: отображая и обобщая реальную действительность при помощи художественных средств, живопись знакомит с действительностью, воспитывает любовь к родной природе, уважение к человеческому труду, учит видеть и понимать прекрасное в искусстве и жизни. Об эстетической значимости отечественной живописи, о потенциале ее использования в воспитательном аспекте говорили преподаватели филологического факультета.

Новый формат обращения к изобразительной наглядности был представлен в докладе студентки М. Абдумавлановой «Романы в картинках», или манга», подготовленном под руководством к.ф.н., доцента М.И. Кадеевой. Речь идет о «веселых картинках», широкое использование которых трансформируется в комиксы, привлекающие и взрослых и детей своей возможностью интегрировать вербальные и невербальные средства общения.

Участники круглого стола пришли к выводу о значимости интегративных возможностей уроков и занятий гуманитарного цикла. Интегративный материал позитивно влияет на активизацию творческих способностей обучающихся, формирует их интерес к искусству, развивает нравственно-эстетические качества. Содержательное и методическое обеспечение уроков литературы в школе и занятий литературоведческого цикла в вузе ориентировано на освоение духовных и культурных ценностей, на познание связей и отношений предметов и явлений внешнего мира. Такой ориентир возможен только с опорой на интегративные принципы.

Одно из направлений, как уже говорилось выше, связано с формированием у обучающихся коммуникативной грамотности. Здесь также следует отметить высокий потенциал интегративного принципа, когда задачи обучения слушанию, говорению, чтению и письму решаются в комплексе, организуется учебная деятельность по их овладению, ядерным компонентом которой становится художественный текст, отражающий вопросы истории, культуры, социологии, способствующий осмыслению и пониманию окружающей действительности, происходящих событий и явлений.

Эффективный прием в работе над сочинениями-эссе является анализ микротекстов, взятых из художественных произведений. И не менее значимыми – дидактически грамотно отобранные средства обучения, в том числе – произведения отечественных художников. Педагог, не ограничиваясь сообщением теоретических сведений, активизирует эмоциональное восприятие, обучая навыкам творческого анализа художественного произведения. Так формируется образное мышление, находящее отражение в практических

работах обучающихся по развитию речи; совершенствуется зрительная и слуховая память; расширяется кругозор.

Дидактически выверенный, апробированный на практике материал, представленный в выступлениях круглого стола, безусловно, найдет применение в практике преподавания, сделав обучение ярким, запоминающимся, ориентированным на интегративное решение обучающихся, развивающих и воспитательных задач.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения.– М., 2001.
2. Гурьев А.И. Статус межпредметных связей в системе современного образования / А.И. Гурьев // Наука и школа. – 2002. – №2. – С. 41-45
3. Ералин К., Халлатов Х. Изобразительное искусство Казахстана и Средней Азии в системе подготовки будущих учителей. – М.: Прометей, 1991.
4. История искусств Казахстана. Учебник. // Сост. Галимжанова А.С., Гладиунова М.Б., Кишкашбаев Т.А., Шкляева С.А., Муратаев К.К., Елеукенова Г.Ш., Карманкулова Б.К. – Алматы, 2006.
5. Сманов Л.С. Вечные ценности. – Астана: «Фолиант», 2013.

RESİM PRİZİNDAN ULUSAL TARİH

Araştırmacı Elena Vladimirovna SPİNOVA

A.S. Puşkin 1 Nolu Lise
Şimkent, Kazakistan

ÖZET

Yazarın spor salonu bileşenine dahil edilmek üzere derlenen programı lise 1, lise 2 sınıfındaki öğrencilere yöneliktir. Bu tür derslerin öğretimi sırasında geliştirilmesi planlanan eğitimsel yeterlilikler arasında çok yönlü zeka, güçlü araştırma becerileri, aktif vatandaşlık ve üst düzeyde kültürel gelişim yer almaktadır. Modern orta öğretim sisteminde, Kazakistan tarihine ilişkin spor salonu bileşeni konu bilgisini derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Eğitim içeriğinin farklılaştırılması için koşullar yaratılmaktadır; yaratıcı bilişsel etkinliklerin organizasyonu yoluyla öğrencilerin eğitimsel yeterliliklerinin geliştirilmesidir. Ve programın özel bir özelliği, ana didaktik ilkelere biri olan entegrasyon ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmaktır. Yazar, ana öğretim aracı olarak, Kazakistan tarihinin program konuları hakkındaki bilgiyi derinleştirmek, genç nesiller arasında vatansever bir ruh ve yüksek kültür oluşturmak için tasarlanmış yerli resim eserlerini kullanmayı önermektedir.

Didaktik destek, kamu bilincinin modernizasyonu ve maneviyatın geliştirilmesinin temel hükümlerini dikkate alarak, ülkenin eğitim kurumlarında eğitim çalışmalarını organize etmeye yönelik metodolojik önerileri temsil eden yurtsever proje "Tugan Zher"e dayanmaktadır. Deneysel eğitim, tarihi şahsiyetleri ve olayları tasvir eden bu tür sanat eserlerinin tarih öğretiminde kullanılmasının, öğrencilerin ülkeleri hakkındaki bilgilerini genişletip derinleştirdiğini, gençliğin vatansever ruhunun oluşmasına katkıda bulunduğunu göstermiştir. Kazak sanatçılarının çalışmalarına aşinalık, eserlerinin derste kullanılmak üzere seçilmesi - bu araştırma yönü, yürütülen "Ulusun manevi canlanması programının uygulanmasında yerli resmin didaktik potansiyeli" Eğitim Projesinin hedeflerini yansıtmaktadır. Çimkent'teki Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi'nden bir grup öğretmen tarafından hazırlandı. Yazarın, öğrencilerin bilişsel çalışmalarının didaktik olarak yetkin bir şekilde düzenlenmesi için yöntemler seçerek, pedagojik faaliyetlerinde proje teknolojisini vurguladığı belirtilmelidir. Ülke tarihinin anlaşılmasında ulusal resim eserlerinin seçimi, tanımlanması ve kullanılmasına yönelik bireysel, grup ve kolektif projelerin oluşturulması, konu hakkındaki bilginin sistematikleştirilmesi ve derinleştirilmesi için didaktik açıdan sağlam bir yaklaşımdır. Programın test edilmesi, savunması hem ders saatlerinde hem de çeşitli öğrenci araştırma yarışmalarında gerçekleştirilen bilimsel projelerin oluşturulması temelinde gerçekleştirildi.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Resim, Maneviyat, Araştırma, Proje

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЖИВОПИСИ

Е. В. СПИНОВА

АБСТРАКТ

Авторская программа, составленная для включения в гимназический компонент, адресована учащимся 9 (10) классов. К образовательным компетенциям, формирование которых планируется в ходе преподавания такого рода курсов, относятся разносторонний интеллект, прочные навыки исследовательского труда, активная гражданская позиция, высокий уровень развития культуры. В системе современного среднего образования гимназический компонент по истории Казахстана направлен на углубление предметных знаний: создаются условия для дифференциации содержания обучения; для развития образовательных компетенций учащихся путем организации творческой познавательной деятельности. Особенностью программы является неукоснительное следование одному из главных дидактических принципов – принципу интеграции. В качестве основного средства обучения автор предлагает использовать произведения отечественной живописи, призванные углубить знания по программным темам истории Казахстана, сформировать у молодого поколения патриотический дух и высокую культуру.

В основе дидактического обеспечения – патриотический проект «Туған жер», представляющий собой методические рекомендации по организации воспитательной работы в образовательных учреждениях страны с учетом стержневых положений модернизации общественного сознания и развития духовности. Опытное обучение показало, что использование в преподавании истории таких произведений живописи, на которых изображены исторические личности и события, расширяют и углубляют знания учащихся о своей стране, способствуют становлению патриотического духа молодежи. Знакомство с творчеством казахстанских художников, отбор их произведений для использования на уроке, – такое направление исследования отражает задачи образовательного проекта «Дидактический потенциал отечественной живописи в реализации программы духовного возрождения нации», выполняемого группой преподавателей ЮКГПУ г. Шымкента. Необходимо отметить, что, отбирая способы дидактически грамотной организации познавательной работы учащихся, автор в своей педагогической деятельности выдвигает на первый план проектную технологию. Организация индивидуального, группового и коллективного создания проектов, посвященных отбору, описанию и использованию произведений отечественной живописи при усвоении истории страны – дидактически обоснованный подход к систематизации и углублению знаний по предмету. Апробация программы осуществлялась на основе создания научных проектов, защита которых проходила как в урочное время, так и на различного рода конкурсах ученических исследований.

Ключевые слова: история, живопись, духовность, исследование, проект

В практике школьного обучения и вузовского становления специалистов страны бесспорна значимость содержательного и методического обеспечения учебного предмета «История Казахстана». Внести свой посильный вклад в дело общегосударственной важности, разработав авторскую программу по курсу гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи», – так была сформулирована администрацией школы-гимназии № 1 им. А.С. Пушкина (г.Шымкент) целевая установка на совершенствование образовательной области «Человек и общество». Приступая к

реализации указанной цели путем разработки авторской программы, мы определили интегративные возможности учебного предмета «История Казахстана» в соотнесении с грантовым проектом «Дидактический потенциал отечественной живописи в реализации программы духовного возрождения нации», над которым работает группа преподавателей Южно-Казахстанского государственного педагогического университета города Шымкента.

Авторская программа представляет собой разработку курса гимназического компонента, рассчитанного на 34 академических часа и адресованного учащимся 9 (10) классов общеобразовательных школ. В системе обновленного образования гимназический компонент по истории Казахстана направлен на углубление предметных знаний; создание условий для дифференциации содержания обучения; предоставление поля для развития образовательных компетенций. Материал, отобранный для изучения в курсе обозначенного гимназического компонента, призван стать основой для расширения знаний старшеклассников по курсу «История Казахстана» посредством дидактически выверенных шагов к формированию:

- 1) интереса к предмету;
- 2) желания его освоить;
- 3) стремления к творческой познавательной деятельности.

К образовательным компетенциям, формирование которых планируется в ходе преподавания курса гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи», относятся разносторонний интеллект, прочные навыки исследовательского труда, активная гражданская позиция, высокий уровень развития культуры.

Целью авторской программы стала разработка курса гимназического компонента для учащихся 9 (10) классов общеобразовательных школ Республики Казахстан на основе произведений отечественной живописи, призванных углубить знания по темам истории Казахстана в средней школе, сформировать у молодых казахстанцев патриотический дух и высокую культуру. В процессе работы над авторской программой были определены и к настоящему времени решены следующие *задачи*:

- изучены произведения казахстанских и зарубежных художников для формирования знаний в сфере различных стилей и направлений живописи;
- отобраны живописные полотна, на которых отображены исторические события или личности, выявлена их стилевая и тематическая значимость;
- определены темы курса «Истории Казахстана», при знакомстве с которыми возможно использование произведений живописи в качестве изобразительных средств обучения;
- составлен тематический план курса гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи», определены формы и методы работы;
- апробировано его содержательное обеспечение в ходе внеклассных мероприятий в 9 И классе школы-гимназии №1 г. Шымкента.

На всех этапах организованного исследования активно работали учащиеся данного класса: здесь проявился творческий подход к изучению темы, которая вполне логично

вписывалась в один из приемов технологии критического мышления («знаю», «узнал(а)», «хочу узнать»). В ходе выполнения группового проекта шел целенаправленный отбор произведений отечественной живописи, были отобраны и систематизированы сведения о казахстанских художниках, состоялось посещение выставки «Южане рисуют сердцем» (Дворец школьников г.Шымкента, сентябрь 2021 г). Защита научного проекта на тему «Формирование у молодых казахстанцев национального и патриотического духа на уроках истории Казахстана» была поручена ученице 9 И класса Бердалиевой Нұрдане, которая представляла его в г.Алматы на конкурсе школьных научных работ.

Методы и приемы, рекомендуемые для использования в процессе преподавания курса гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи», распределены в соответствии с уровнями «Таксономии образовательных целей» Б. Блума: знание, понимание, использование, анализ, синтез, оценка.

Общеизвестно, что таксономия Блума помогает педагогу ставить образовательные цели, формулировать задания для их исполнения, выбирать инструменты для оценки. Формировать у обучающихся умственные навыки высшего порядка возможно только после завершения работы над предыдущими навыками. В программе разработанного нами курса гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи» навыки мышления, сформулированные Б. Блумом, были разделены на нижний, средний и высокий уровень, что отличается от традиционного их деления на 2 уровня. Надеемся на практическое подтверждение целесообразности нашего нововведения. Изначально Б. Блум разделил образовательные цели на три сферы: когнитивная («знаю»), аффективная («чувствую»), психомоторная («творю»), поэтому считаем возможным проводить работу, классифицируя методические приемы с учетом указанных уровней. В ходе экспериментального обучения для использования на уроках по курсу данной авторской программы следующие методические приемы: составление типологической таблицы, анализ научных статей, организация эвристической беседы.

Составление типологической таблицы	Анализ научных статей	Организация эвристической беседы
ЗНАНИЕ, ПОНИМАНИЕ	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ, АНАЛИЗ	СИНТЕЗ, ОЦЕНКА
- актуализация остаточных знаний по теме, - связь личности с событиями исторического периода, - ассоциация с современниками	развитие медиаграмотности, применение цитат, выявление различий в мнениях ученых.	формулирование собственной точки зрения, предоставление аргументов для ее защиты, прогноз развития данной темы.

В современной педагогике применяются три формы устной речи: диалог (беседа двух людей), монолог (речь одного человека), полилог (общение сразу нескольких лиц). В данной авторской программе рекомендовано широкое использование полилога, как способа обсуждения исторических проблем с участием трех и более сторон, имеющих разные точки зрения на нее. Опыт взаимодействия и нахождения точек соприкосновения – яркая отличительная черта полилога от других форм устной речи. Значение полилога в том, что он учит проникать и понимать логику собеседника; быть толерантным, находить общее и

особенное в мнении каждого; уметь не просто выслушивать, но и корректировать собственную систему взглядов. Методический прием «эвристическая беседа» является яркой демонстрацией использования полилога в педагогической практике. Стержневое условие развития содержательной полилогической речи учеников – это умение отвечать на вопросы и самостоятельно их ставить, слушать участвующих в беседе, учитывать их точки зрения, высказывать и отстаивать свое мнение. Именно эти умения являются той базой, той основой, на которой строится процесс научения полилогу как своеобразной форме осуществления речевой деятельности. Это одна из образовательных компетенций, на формирование которой направлен разработанный в данной авторской программе курс гимназического компонента.

Формирование коммуникативной компетенции у старшеклассников проходит эффективно при условии соблюдения педагогом следующих составляющих эвристической беседы:

- создать учебную речевую ситуацию;
- привлечь социально-значимый и информативный материал;
- сформулировать задания коммуникативного характера;
- персонизировать подход к структурированию высказываний обучающихся;
- уделять должное внимание процессам внутренней речи и ее акустическому оформлению.

Характерная особенность эвристической беседы – это наличие проблемы, которая требует решения. В эвристическую беседу, предполагающую серию вопросов, логически между собой взаимосвязанных, должны быть включены все ученики класса. Участие в эвристической беседе более двух человек предполагает освоение учителем структуры полилога. Ответ на каждый из вопросов эвристической беседы помогает прийти к решению общей задачи полилога. Учитель, готовясь к проведению работы по данной технологии проблемного обучения, должен продумать вопросы так, чтобы каждый из них представлял логический шаг поиска, чтобы вопросы были взаимосвязаны и обеспечены разным уровнем содержания по сложности. В таком случае в полилоге смогут участвовать школьники разного уровня подготовленности, ситуация успеха даст стимул к говорению каждого участника эвристической беседы.

В ходе написания авторской программы были использованы следующие методы:

- теоретические – анализ произведений казахстанских и зарубежных художников различных направлений живописи на интернет платформах, выставках, в сборниках/альбомах картин, книгах о живописи;
- практические – отбор живописных полотен отечественных авторов, на которых отображены исторические события или личности, определение их стилевой и тематической направленности;
- аналитические – выявление тем из курса «Истории Казахстана», при изучении которых возможно использовать живописные произведения как дидактический материал, делая исторические события запоминающимися для школьников.

Данные *методы научного исследования* также нашли отражение в учебной программе разработанного курса гимназического компонента.

В процессе написания авторской программы были проанализированы учебники истории Казахстана для средних школ разного типа с точки зрения их содержания и дидактической значимости использованных в них репродукций, принадлежащих отечественным художникам. В учебниках по истории Казахстана в качестве иллюстраций картины отечественных художников используются крайне редко. Художники, чьи работы встречаются на страницах учебника «История Казахстана» для учащихся 8 (7) классов общеобразовательных школ страны издательства Атамур [4] это А. Кастеев, Н. Хлудов, М. Каспак, М. Горелик, Р. Кожажулова, Т. Кожажулов, Ж. Кайранбай. В учебнике «История Казахстана» для 9 (8) класса общеобразовательных школ издательства Атамур [5] использованы только две репродукции, и обе они принадлежат кисти А. Кастеева А. «Сарбазы Амангельды» [5, 22] и «Турксиб» [5,83].

В учебнике по истории Казахстана для 9 класса общеобразовательных школ издательства Атамур [6] вообще нет репродукций. С одной стороны, это легко объяснить большим выбором фотографического материала для иллюстрации тем новейшей истории, но игнорировать использование живописи неправильно, так как, украсив учебники известными и малоизвестными живописными полотнами, можно не только повысить интерес к предмету, но и повлиять на развитие художественного вкуса молодых казахстанцев. В данной авторской программе методический прием визуализации учебного материала широко использован.

Возможны сложности в процессе преподавания курса гимназического компонента «Отечественная история сквозь призму живописи», но их преодолению будут способствовать следующие условия:

- использование полилога в развитии устной речи учащихся на основе дидактического приема «Эвристическая беседа»;
- формирование основ академической честности и исследовательской компетенции у большинства учащихся;

Становление нравственных компетенций учащихся на основе знаний, полученных на специальных компетентностно-обусловленных уроках;

- развитие исследовательской культуры и профессионального мастерства учителя.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Теоретическая база данной авторской программы – это сведения, основные тезисы и положения из критических статей ведущих отечественных искусствоведов, таких как Каскабасов С.А., академик НАН РК, Кундакбайулы Б.К., доктор искусствоведения, Ергалиева Р.А., доктор искусствоведения, Жумасеитова Г.Т., кандидат искусствоведения, доцент, Мусагулова Г.Ж., кандидат искусствоведения.

Для работы над авторской программой использована следующая литература

1. <https://ru.sputnik.kz/education/20210126/16130170/kazakhstan-kachestvo-uchebniki-istoria.html>
2. Мэнгілік Ел. Учебник. М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К.Жампеисова и др. – Алматы: Ұлағат, 2015 – 336 с. – с.13
3. 100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2013.
- 4.История Казахстана (18-19вв). Учебн. для 8(7) кл. общеобразовательной школы/ Кабульдинов З.Е., Калиев Ж.Н., Бейсембаева А.Т. – Алматы: Атамуа, 2018. – 208 с.
- 5.История Казахстана. Учебн. для 9(8) кл. общеобразовательной школы/ Кабульдинов З.Е., Шаймерденова М.Д., Куркеев Е.М. – Алматы: Атамуа, 2019. – 176 с.

YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİLERİNDE İLETİŞİM BECERİLERİNİN GELİŞİMİNDE DRAMATİK ETKİNLİĞİN ROLÜ

Abramova Galina Iosifovna

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan
nishgalina@mail.ru

Talip Gülzhan

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Çimkent, Kazakistan

Tazabekova Gülmira Balabekovna

7 No'lu Lise, Çimkent, Kazakistan

ÖZET

Makalenin amacı, ağırlıklı olarak Yüksek lisans öğrencilerine yabancı dil öğretiminde dramatik etkinlik yönteminin kullanılmasının özelliklerini incelemektir. İletişim becerilerini geliştirmenin etkili yollarından biri de, drama dahil olmak üzere, herhangi bir eğitim etkinliğidir.

Öğrencilerle iletişimsel yöntemi kullanırken dramatik aktivite kullanmanın ana fikri, öğrencilerin yabancı bir dile hakim olma konusundaki temel yeteneklerini geliştirmektir; okuma, yazma, konuşma ve dinleme ve özellikle iletişimsel yeterliliğin oluşturulmasıdır. Dört becerinin tamamının ve özellikle bir kişinin zihinsel faaliyeti ve zihinsel emeğinin karmaşık bir süreci olan iletişimsel yeterliliğin oluşumunun, Yüksek lisans öğrencilerinin tiyatro oyunlarına katılım sürecinde başarılı bir şekilde eğitildiğini ve ustalaştığını söyleyebiliriz. Yüksek lisans öğrencileri, gelecekteki pedagoji etkinlikleri için yüksek motivasyona sahip olduklarında dramatik etkinlik verimli bir şekilde gelişebilir. Yüksek lisans öğrencilerini motive etmek, içsel olarak ödevleri yerine getirmeye hazır olmalarıyla ilgilidir. Makale, uluslararası bilimsel pedagoji topluluğunun tanınmış üyeleri tarafından açıkça formüle edilen sonuçlara ve varsayımlara dayanmaktadır.

Dramatik etkinliklere katılım, Yüksek lisans öğrencilerinin ödevlerine, amaçlarına, psikolojik tutumları ile ihtiyaçlarına göre motive edilir. İletişimsel yeterliliğin oluşumunun stratejik dönüşümü, Yüksek lisans öğrencilerinin sosyokültürel yeterliliğinin geliştirmektir. Eğitim sürecinde karşılıklı konuşmanın coğrafi özelliklerine önemle üzerinde durulmuştur.

Yüksek lisans öğrencilerinin iletişim becerilerini geliştirmenin pedagojik özellikleri, özel bir kültürel ve eğitimsel ortam yaratma ihtiyacına göre belirlenir. Makalede, iletişim becerilerinin oluşumunda kişinin bireysel psikolojik özellikleri incelenmiştir.

Makalede, iletişimsel yeterliliğin geliştirilmesindeki sorunlar ele alınarak, pedagojik ve psikolojik kaynağın tanımları ve verileri analiz edilmiş ve konuşma iletişiminin beş bileşenini incelenmiştir: iletişim durumu, konuşmayı gönderen, konuşmanın alıcısı, konuşmanın eyleminin seyri ve sesli mesaj.

Makalenin son bölümünde, Yüksek lisans öğrencilerinde dramatik etkinlikler yöntemiyle iletişim becerilerini geliştirmeyi amaçlayan Shakespeare'in sahne oyunlarının oluşturulması ve geliştirilmesi süreci anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil öğretimi, İletişimsel yöntem, İletişimsel yeterlilik, Sosyokültürel yeterlilik, İletişim becerileri, Drama yöntemi, Cinsiyet yaklaşımı, Sosyalleşme

THE ROLE OF THE OF DRAMA ACTIVITIES IN THE COMMUNICATIVE SKILLS DEVELOPMENT WITH THE MASTER STUDENTS

G. I. ABRAMOVA
G. TALIP
G.B. TAZABEKOVA

ABSTRACT

The article is aiming at the study of the specific features of the drama activities method in foreign language teaching mainly for the senior learners, master students. One of the effective ways of forming communicative skills is activity including drama activities.

The main idea of the drama activities in the employment of the communicative method for the students is to develop their basic abilities in mastering a foreign language, i.e. reading writing speaking and listening, to form the communicative competence. It may be stated that all the four skills and especially the formation of the communicative competence being the complex processes of the human mental activities and brain labour are successfully trained and mastered. The drama activity may be fruitfully developed in case master students are highly motivated for their future teaching carriers. The motivation of the master students provides for the creation of the inner readiness for the task fulfillments. The article is based on the assumptions which have clearly been formulated by the distinguished international community members.

Drama activities employment is motivated by the tasks, psychological settings and the necessity of the master students. The strategic task of forming communicative competence is to develop students' sociocultural competence. Great attention is paid to the gender specificity of the dialogical communication in the educational process.

Pedagogical specificity of the formation of the communicative skills for the senior learners is stipulated by the necessity to create a special cultural and educational environment. The article discusses the individual psychological characteristics of the personality in the formation of the communicative skills.

Talking about the problems of the formation of the communicative competence the article analyzes the definitions and the data of the pedagogical and psychological resources., discusses the five components in speech communication, i.e. communication situation, the sender of speech, the recipient of speech, the course of speech action, and voice message.

The article suggests the process of compilation and development of the stage performance by Shakespeare's plays aimed at formation of communicative skills of the master students through drama activities method.

Keywords: Foreign language teaching, communicative method, communicative competence, sociocultural competence, communicative skills, communicative abilities, drama techniques method, gender approach, senior learners, socialization.

The communicative approach in teaching and learning foreign languages is the most relevant and widespread in the world. We may state the fact that over time, its different modifications appeared. The most popular ones are Task Based Learning, Content and Language Integrated Learning, Dogme ELT, Flipped classroom, and many others.

The master students of the South Kazakh State Pedagogical University in their deeds and searches of the best methods' applications in foreign language teaching ended up in one huge society together with the leading specialists in their field, to whom we can number the names of such famous methodologists, linguists, didactics of the past and present. The following researchers contributed greatly to the broad enrichment of the field. There are distinguished professionals along with the well-known methodologists not only in the west schools of didactics but the Kazakhstanian scientists as well. It is impossible not to mention such "star" surnames and names as Charles Freese, Harold Palmer, Robert Lado, L. Bloomfield, M. Berlitz, K. Ushinsky, F.N. Belyaev, S.K. Kasenov, T. Buldybaev, L.U. Alipbekova, B.A. Sirenova, U.K. Bayturin, Ye. I. Passov and many others.

Great role in mastering a foreign language in the high schools and universities belongs to the drama method as one of the most creative and promising methods. The use of drama in schools is not to teach a new concept. It has been around since ancient times and in many different countries it has been introduced in everyday classrooms, and it still remains the way of overcoming many problems for the teachers in their activities.. First of all, we have to clarify that by using drama in the classroom the goal is not to teach acting and performance skills, but it is presented as a methodology that can be adapted and integrated to different subject areas. As we have seen in the previous publications,[1] drama can be defined with the expression "let's pretend". Taking into account the famous ancient Chinese proverb "I hear and I forget, I see and I remember, I do and I understand", we can understand the positive effect drama can have in the education and primarily in foreign language teaching as a way to learn through experience and active participation. [2, p.8]

Various professionals, such as Dewey define drama in education as "learning by doing" [2, p.2], others, as Bolton, call the way of using drama to teach "dramatic playing". Bolton adds that learning in drama is essentially reframing; that is, the knowledge a pupil already has is placed in a new perspective. Moreover, he finds educational intuitions fail in developing natural understanding, which in his view is urgent. In his opinion drama could help pupils learn to cope with the complexities of relationships in a modern society. [3 p.45]

For a deeper understanding of the process of using drama in English teaching, it is important to consider the history of the emergence and formation of drama as specific mode of fiction represented in performance. Considered as a genre of poetry in general, the dramatic mode has been contrasted with the epic and the lyrical modes ever since Aristotle's *Poetics* (c. 335 BC)—the earliest work since Aristotle's *Poetics* (c. 335 BC)—the earliest work of dramatic theory. The term Drama comes from a Greek word meaning "action" (Classical Greek: δράμα, drama), which is derived from the verb meaning "to do" or "to act" (Classical Greek: δράω, draō). Theatre is also in origin a Greek word. The two famous masks of drama represent the division between comedy and tragedy. They are symbols of the ancient Greek Muses, Thalia and Melpomene. Thalia was the Muse of comedy, while Melpomene was the Muse of tragedy.

Practical application of the drama activities method in teaching English includes pantomime, role-playing games, improvisation, simulation, however, our research is focused on the use of the dramatized statements for the development of language skills with the Master

students, future and present teachers, for many members of our auditory already have graduated from the universities are successfully employed in all types of modern schools including the intellectual schools. The English language acquisition level in the Intellectual schools is significantly higher in comparison with the pupils of ordinary schools, this fact plays an important role in the process of choosing and working on the play, that's why we included this aspect in the title of the study on purpose.

Our research of the effectiveness of the use of drama activities method in teaching English includes the work on the plays - "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond" staged with pupils of the 7th grade, the play is "Snow White and Her Friends" staged with pupils of the 9th grade in Nazarbayev Intellectual school of Chemistry and Biology in Shymkent, and "The Show Must Go On" produces under the guidance of master students who were in many cases the scenario writers and the stage managers. Also, we assume that the use of drama activities method provides benefits not only to young learners, but also to the adult students as well. We describe the process of staging a play with university students and its reflection on them in one of the sub-chapters.

The process of staging a play with students includes several important stages, They are:

- setting the goals, objectives and expected results when working with staging a play with master students
- the choice of the play script that is suitable for the level of difficulty, age and interests of the students, and in the second case the process of compiling the play themselves as it was the play performed by the master students
- casting
- preparation of music and scenery
- rehearsal process
- the performance
- the feedback of the participants
- differences and similarities in working on the plays
- perspectives of the use of drama activities method with the high school students and the adult learners, mainly the master students.

First of all, we are aimed at developing the language competence of students - working out pronunciation, expanding vocabulary, developing communication and interaction skills. But at the same time, the development of creative thinking, imagination, the disclosure of the creative potential of students are of no less importance. The main reason of employing the drama method as one of the milestones of the communicative approach is to increase student's motivation in learning English by using drama activities method that provides a real opportunity for students to work on authentic tasks, which give a great deal of motivation for learning. All these goals are equally suitable for the high school students and for the maater students as the process of the language polishing, enriching and coloring is endless.. That's why we set the following goals for using drama. These are:

- improvement of students' communication skills

- development of students' oral speech skills
- motivating students to communicate in a foreign language;
- expansion of students' vocabulary
- development of students' imagination and creativity
- the formation of students' respect and interest in the culture and nation of the studied language;
- the development of students' skills for speaking to large audiences.

To achieve these goals, we must create special conditions and work on students' language skills. We need to solve a number of tasks, among which:

- creation of conditions for creative self-expression and free interpretation of characters and script while working on a play
- formation of an atmosphere of trust, mutual respect and mutual assistance in the actor's collective;
- practicing the pronunciation;
- practicing the stress;
- practicing the intonation;
- activation of the basic vocabulary and practicing new vocabulary;

The methodologists and researchers of the current century being involved in the process of preparing specialists for the teaching of foreign language teaching face the tremendous number of challenges mastering hitherto unknown forms and methods of distance learning for schoolchildren, students and undergraduates, getting used to working in various computer systems, existing in a remote environment, and sometimes not seeing our students in person. Of course, this leaves its certain marks on the quality and content of the methodological and educational work, and not always for the better.

Speaking about different types of methods employed in the frame of the communicative method, except drama method the project "Problems of Learning a Foreign (English) Language Using Classical and Contemporary Musical Works of the 20th Century", is worth discussing. The ultimate goal of the project was the desire to develop students' skills in speaking, listening, the ability to express their own point of view in a foreign language, replenishment of vocabulary, improvement of musical taste and expansion of intercultural horizons. One of the tasks that the project developers set themselves was to study the works of classical English music of the twentieth century based on the works of the most famous musical groups ABBA, The Beatles, Bee Gees and others in their application to the problem of learning English. The work of famous singers and musicians also did not stand aside: Louis Armstrong, Des Rii and Bruno Marcy, John Lennon, etc.

The task of the experimental groups was to prepare an experimental video tutorial dedicated to a performer or even a single song that has passed the test of time and has become a hit of all times and peoples. The participants in the experiment, the master students being mainly school teachers themselves, actively got down to business and, after the approval of the plans for the

event, presented to the audience and viewers twelve excellent videos dedicated to songs and groups from English-speaking countries. All this together constitute a separate file, which is placed by our computer scientists on the YouTube channel and is the property of the global Internet Web [4,5,6,7].

The videos, compiled in a sophisticated way acquainted the students with musical pieces, delivered a linguistic analysis of the lyrics of songs, disassembled difficult places to understand, and tried to sing their favorite tunes in English themselves. After all, as it is well known, the best way to teach a foreign language is to learn and it in songs. And this is confirmed by the confessions of many famous people of our time that, for example, they learned English on the examples of the songs of 'The Beatles' immortal creations.

A notable feature of this project is the presence of feedback (feedback) with the participants - schoolchildren, who to the question: "What did participation in this experiment give to you?" answered quite unanimously and with great inspiration. They emphasized the idea that they had had an interest in learning English, the motivation to know it better, the joy that they now understand much better what the songs are about, and their pronunciation of difficult to pronounce English words has improved.

For their part, undergraduates note an increase in interest in studying English among their wards and, as a result, a significant improvement in the quality of studies among schoolchildren was mentioned.

Generally, one of the principles of the methodology and Lingua Didactics of learning foreign languages is acquaintance with the culture, literature, art of the country of the target language. Therefore, we can confidently assert that the goal has been achieved, and the Project videos created can serve as an excellent modern didactic material, an actual methodological tool for learning English using the high-quality song heritage of the twentieth and twenty-first centuries.

As a result of the final qualification study, we obtained the following conclusions.

Considering the concept of communicative skills, we noted that in theoretical studies the authors consider the formation and development of the communicative sphere of the personality, as well as investigate the structure of communicative skills. The basis of the concept of communicative skills, we took the definition of Yu.V. Bessmertny, which defines communicative abilities as a stable set of individual psychological characteristics of a person, existing on the basis of communicative inclinations and determining the success of mastering communicative activity.

We found that the need for communication is one of the most important in the life of young and especially adult learners. Entering into relations with the outside world, an individual communicates information about himself, in return receives the back information, analyzes it and plans his activities in society based on this analysis. The effectiveness of this activity often depends on the quality of information exchange, which in turn is ensured by the presence of the necessary and sufficient communicative.

Nonverbal forms of communication are of great importance to the students. Therefore, the teacher should develop the following communication skills by using the drama activities method:

- the ability to make contact with people around;
- the ability to prevent the occurrence and timely resolve conflicts and misunderstandings that have already arisen;
- the ability to behave in such a way as to be correctly understood and perceived by another person;
- the ability to create an opportunity for another person in the manifestation of their interests and feelings;
- the ability to extract maximum information from communication for yourself.

We have determined that theatrical activity can be a successful means of developing the communicative abilities of high school and master students. Therefore, we have developed and implemented a special program for a theater group, which includes various methods and forms of working with senior learners with the aim of developing their communication skills.

In a psychodiagnostic study, we used the methodology for determining the level of sociability of Professor V.F. Ryakhovsky. The study proved that the successful development of communicative skills of learners will be more effective if theatrical activity is used.

Thus, drama activities are an effective means of developing the communicative and organizational skills of senior learners.

REFERENCES

1. Dewey, John. 2003. *Experiences and Education*. New York: Collier.
2. Bolton, Gavin. 1995. *Changes in thinking about drama in education*. London: Taylor & Francis.
3. Fergusson, Francis. 1999. *The Idea of a Theater: A Study of Ten Plays, The Art of Drama in a Changing Perspective*. Princeton, New Jersey: Princeton UP, 1998.
4. <https://www.youtube.com/watch?v=KjjIetYYz2I>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=QCt5V0Jx-HA>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=-115k3px3xI>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=HnzXIIg0eLM>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=mluNTEgg8Es>

HUSSERL'DE YÖNELİMSELLİK KAVRAMI

Arş. Gör. Dr. Ahmet Kadir USLU
Çankırı Karatekin Üniversitesi Felsefe Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-9134-0059
ahmetkadiruslu@karatekin.edu.tr

ÖZET

Yönelimsellik kavramı zihin felsefesinde ve özellikle Husserl'in fenomenolojisinde merkezde yer alan kavramlardan bir tanesidir. Hatta Husserl yönelimselliği bilincin en temel (asli) özelliği olarak tanımlamaktadır. Bilindiği üzere zihin felsefesinde yönelimsellelikle ilgili en önemli sorunlardan bir tanesi, bilincin yöneldiği nesnenin her zaman dış dünyada bir gerçekliğinin olmamasıdır. Husserl bu sorunu, yönelimselliği yönelinen nesnenin varlığından tamamen bağımsız bir şekilde ele alarak çözmeye çalışmaktadır. Buna göre yönelimsellik, dış dünyayla girdiği ilişkiye bakılmaksızın zihinsel durumun ya da deneyimin içsel ve fenomenolojik bir özelliği olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla soruna Husserl'in bakış açısıyla yaklaşacak olursak, yönelimselliği dış dünyadan tamamen bağımsız, zihinsel deneyimin içsel karakteri ve subjektif özelliğe sahip bir şey olarak nitelendirebiliriz. Bu durumda yönelimselliğin üçüncü şahıslar tarafından objektif bir biçimde değerlendirilmesi de söz konusu değildir. Bundan dolayı Husserl, zihinsel durumların nasıl oluyor da beynimizdeki nörofizyolojik süreçlerle ilişkili olduğu gibi sorular yerine fenomenolojik problemin konusu olan farklı tür sorular sormaktadır. Bir eylemin yönelimsel karakterinin ne olduğu ve neyi temsil ettiği, zihinsel eylemin kendi içsel yapısı ve bunun dışsal dünyayla nasıl ilişki kurduğu gibi sorular Husserl'in ilgilendiği sorulardan bazılarıdır. Bu çalışmanın nihai amacı da yönelimsellelikle ilgili bu ve benzeri soruları Husserl'in görüşleri çerçevesinde ele almak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yönelimsellik, Husserl, Bilinç, Zihin Felsefesi.

THE CONCEPT OF INTENTIONALITY IN HUSSERL

Res. Assist. Dr. Ahmet Kadir USLU

ABSTRACT

The concept of intentionality is one of the central concepts in the philosophy of mind and especially in Husserl's phenomenology. In fact, Husserl defines intentionality as the most fundamental (essential) feature of consciousness. As it is known, one of the most important problems in the philosophy of mind regarding intentionality is that the object to which consciousness is directed does not always have a reality in the external world. Husserl tries to solve this problem by treating intentionality as completely independent of the existence of the object of it. Accordingly, intentionality appears as an intrinsic and phenomenological feature of the mental state or experience, regardless of its relation to the external world. Therefore, if we approach the problem from Husserl's point of view, we can characterize intentionality as something that is completely independent of the external world, as something that is the internal character of mental experience, and as something that has a subjective character. In this case, there is no objective evaluation of intentionality by third parties. Therefore, instead of asking questions such as how mental states are related to neurophysiological processes in our brain, Husserl asks different kinds of questions that are the subject of the phenomenological problem. What is the intentional character of an action and what it represents, the internal structure of the mental act itself and how it relates to the external world are some of the questions that Husserl is interested in. The ultimate aim of this study is to address these and similar questions about intentionality in Husserl.

Keywords: Intentionality, Husserl, Consciousness, Philosophy of Mind

HUSSERL'DE YÖNELİMSELLİK KAVRAMI

Felsefede teknik bir terim olan yönelimsellik kavramının kökeni Aristoteles'e dek geri götürülebilir (Zahavi, 2014). Fakat bu kavramı gündelik kullanımıyla karıştırmamak gerekir. Yaygın kullanıma göre eylemde bulunurken bir amaç gütmek anlamına gelen yönelimsellik kavramı, zihin felsefesinde tamamen farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Buna göre yönelimsellik tamamen bilinçle alakalı olup, bilincin bir şeye yönelmiş olması anlamına gelir. Diğer bir deyişle bir şeyin bilincinde olmak ya da bir şeyin farkında olmaktır. Örnek vermek gerekirse, düşündüğümüz zaman, üzüldüğümüz zaman, sevdiğimiz zaman, algıladığımız zaman vs... bir şey hakkında düşünürüz veya seviniriz. Bu da demektir ki zihnimiz o şeye yönelmiş durumdadır, o anda o şeyin bilincindeyizdir. Mesela sevdiğimiz birini düşünürken bilincimiz o kişiye yönelmiş durumdadır. Dolayısıyla Husserl'in deyişiyle: "Bilgi yaşantıları, -özleri gereği- bir yönelim (intentio) taşırlar, bir şeyi kastederler, şu veya bu türdeki bir nesneyle bağlantı kurarlar" (2015, s. 45). Öyleyse yönelimsel eylemler bir nesneye ya da dünyadaki bir olaya yönelmiş olan, inanç, umut, korku, arzu gibi durumlardır (Searle, 1980). Bilincin yönelimselliği dediğimiz bu durum her bir bilinç olayı için geçerlidir, çünkü Husserl'in ifade ettiği gibi her bilinç bir şeyin bilincidir. Fakat, Toracova'nın da (2012) belirttiği üzere, zihin felsefesinin en gizemli kavramlarından biri olan yönelimselliğin nasıl var olduğu ya da nasıl oluştuğuyla ilgili henüz net bir fikrimiz mevcut değildir.

Skolastik felsefenin epistemolojisinde merkezi bir rol oynayan yönelimsellik kavramı, modern dönemdeki anlamını Brentano ile kazanmıştır. Brentano direkt olarak yönelimsellik kavramını kullanmamıştır, fakat zihnin bir nesne ya da içeriğin farkındalığını Skolastik yönelimsellik anlayışı kapsamında anlar (Küçükalp, 2010). *Ampirik Açından Psikoloji* (1874) adlı eserinde Brentano, psikoloji ile doğa bilimlerini birbirinden kesin bir biçimde ayırma gayretinde bulunur. Buna göre psikoloji dediğimiz şey psişik fenomenlerin bilimiymişken, doğa bilimi ise fiziki fenomenlerle ilgilidir (Zahavi, 2014). Bununla ilgili Brentano'nun kendisi şöyle demektedir:

"Her psişik fenomen ortaçağda skolastiklerin bir nesnenin yönelimsel (ve elbette zihinsel) içvaroluşu [Inexistenz] diye adlandırdığı karakteristik özelliği taşır. Bu karakteristik özelliği, gerçi bulanıklıktan tamamen uzak bir anlatımla olmasa bile, içerikle bağlantı, nesneye istikamet (ki burada nesneden real bir nesneyi anlamamak gerekir) ya da içkin nesnellik diye adlandırabiliriz. Her psişik fenomen kendinde bir nesne taşır. Gelgelelim tüm psişik fenomenler nesnelere aynı tarzda taşımazlar. Bir sunuşta [Vorstellung] bir şey sunulur, bir yargıda bir şey kabul edilir ya da reddedilir, sevgide sevilir, nefrette nefret edilir, arzuda arzulanır vb." [Brentano, 1973: ss. 124-125, Aktaran: Zahavi, 2014].

Kısacası Brentano'ya göre her psişik, diğer bir deyişle zihinsel olay (fenomen) bir yönelimsellik sergilerken, fiziksel olaylarda bu tarz bir yönelimsellikten söz edemeyiz.

Brentano ile başlayıp Husserl'le devam eden yönelimsellik tartışması günümüzde hala önemini korumaktadır. Zahavi'nin de (2014) belirttiği gibi, analitik felsefede ve bilişsel bilimlerde

kısaca üç değişik yönelimsellik anlayışının mevcut olduğu söylenebilir. İlki dil felsefesi kaynaklı olup, psişik (psikolojik) fenomenleri tanımlarken kullandığımız önermeleri mantıksal düzlemde inceleyerek yönelimsellik hakkında bir kanıya varmaya çalışır. Quine, Dennett, Fodor, Dretske, Churchland gibi analitik filozofların öncü olduğu ikinci yaklaşım ise yönelimselliğin nasıl doğallaştırılabileceği sorusuyla ilgilenir. Burada doğallaştırmadan kasıt, bilincin yönelimselliğini davranışa, beyine, sinir fizyolojisine dayandırmaktır. Böyle bir indirgemenin mümkün olup olmadığı sorusu halen tartışmalıdır. Üçüncü ve son yaklaşımda ise, Searle, Strawson, Crane gibi filozoflar birinci tekil şahıs perspektifini oldukça önemli görerek, yönelimselliğe ait yapıların detaylıca incelenmesini gerektiği belirtirler. Bilincin felsefi açıdan sağlıklı bir tartışması ancak buna bağlıdır. Örneğin Searle, yönelimsel durumların tamamen beynin yapısında oluştuğuna inanmasına rağmen indirgemeci yaklaşımlara karşıdır (McIntyre, 1984).

Bu çalışmanın merkezinde yer alan Husserl'e dönecek olursak, ilk iki yaklaşımın Husserl'in anlayışıyla örtüşmediği söylenebilir. Çünkü Husserl de yönelimselliği birinci tekil şahıs perspektifinden, kısaca öznenin bakış açısından betimlemeye çalışır. Bu nedenle indirgemeci bir yaklaşımı Husserl'in yönelimsellik teorisiyle bağdaştırmak pek mümkün gözükmemektedir. Zahavi'nin (2014) vurguladığı üzere, Husserl'in bilincin yönelimselliğine ait yapıları betimlemekle amaçladığı şey, zihin ile beyin arasındakinden ziyade zihin ile dünya arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmadır.

Husserl'in yönelimselliğe olan ilgisi hocası Brentano sayesinde oluşmuştur. Brentano yönelimsellik konusunda en güçlü doktrine sahip kişilerin başında gelir. Ona göre tüm zihinsel fenomenler yönelimseldir, buna ek olarak sadece zihinsel fenomenlerin yönelimsel olduğunu da belirtmiştir. Ancak Husserl'in de aralarında bulunduğu birçok filozofa göre Brentano'nun ilk tezi fazla iddialıdır. Örneğin neşe veya depresyon gibi ruh halleri her zaman bir şey hakkında olmayabilir. Benzer şekilde ağrı ve baş dönmesi gibi hisler de açıkça bir nesneye yönelmiş değillerdir. Peki Brentano'nun ikinci tezi, yani yalnızca zihinsel fenomenlerin yönelimsel olduğu iddiası doğru mudur? Mesela fotoğraf dediğimiz şey bir kişinin ya da bir şeyin fotoğrafıdır veya semboller kendilerinden ziyade bir şeyi temsil ederler. Buna rağmen bu şeylerin hiçbirisi zihinsel fenomen değillerdir. Yine de bu tür örneklerin Brentano'yu tam anlamıyla yanlışlamadığı söylenebilir. Çünkü bu tür şeyler yönelimsel bir karaktere sahip olsalar da kendi başlarına bir şey ifade etmezler. Bunlar yalnızca bazı insanların yönelimsel zihin durumları sayesinde anlam kazanırlar. Kısacası fotoğraf ya da sembol gibi şeylerin yönelimselliği, özsel bir yönelimsellikten ziyade dolaylı bir yönelimseliktir. Bu nedenle Brentano'nun tezi şu şekilde modifiye edilebilir: bütün ve sadece zihinsel fenomenler özsel(doğal) olarak yönelimseldir (McIntyre, 1989).

Brentano'nun bu iddiası zihin felsefesinde oldukça hararetli tartışmalara yol açmıştır, çünkü bu tez zihinsel fenomenlerin beyin durumları gibi fiziksel fenomenlerle açıklanabileceğini öne süren indirgemeci yaklaşımlara karşı büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bundan böyle zihinsel fenomenlerin açıklamasında kullanılan fiziksel fenomenlerin (beyin vs...) nasıl oluyor da özsel olarak yönelimsel olduğu gösterilmek zorundadır. Örneğin bilgisayarlar ya da yapay zekaya sahip

robotlar yönelimsel zihin hallerini taklit edebilirler, fakat bunun özsel bir yönelimsellik olduğunu kanıtlamak oldukça güçtür.

Brentano'nun tezi her ne kadar tartışmalı olsa da Husserl'in Brentano'da katıldığı bir nokta, yönelimselliğin zihin felsefesinde önemli bir problem yarattığıydı. Bu nedenle Husserl yönelimselliğin doğasını daha yakından inceleme gereği duymuştur.

Yönelimsellik ile ilgili en önemli sorunlardan bir tanesi bilincin yöneldiği nesnenin her zaman dış dünyada bir gerçekliğinin olmamasıdır. Örneğin birisi pembe uçan bir fil hayal ettiğinde, gerçekte böyle bir fil olmamasına rağmen, bunun bilinçte temsil ettiği bir şey vardır. Descartes da algısal deneyimlerimizin her zaman gerçek nesnelere algısı olmadığını vurgulamıştır. Var olan bir şeyle ilişkili olmasalar da gerçekçi rüyalar ya da halüsinasyonlar da bize aynı deneyimi sunabilirler. Husserl'in buradan çıkardığı sonuç şudur: yönelimsellik eyleminin kendisi yönelinen nesnenin varlığından tamamen bağımsızdır. Buna göre yönelimsellik, dış dünyayla girdiği ilişkiye bakılmaksızın zihinsel durumun ya da deneyimin içsel ve fenomenolojik bir özelliği olarak karşımıza çıkar (a.g.e, 1989).

Örneğin kral Oedipus'u düşünelim. Oedipus yolda öldürdüğü adamı aşağılamıştır fakat kendi babasını aşağılamamıştır, yine o kraliçeyle evlenmek istemiştir fakat annesiyle evlenmek istememiştir; gerçeği öğrenip kendisinden nefret etmeden önce de kral Laius'un katilinden nefret etmiştir. Fakat tabii ki Oedipus'un öldürdüğü kişi kendi babası, kraliçe de onun öz annesidir. Oedipus'un bu eylemlerinde yönelimselliği nasıl açıklayabiliriz? Tabii ki Oedipus'un arzusu kraliçe Jocasta'ya yönelmiştir, annesine değil. Fakat bu kraliçe Jocasta ile Oedipus'un annesinin aynı kişi olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu durumda o annesiyle evlenmeyi arzulamış oluyor mu olmuyor mu? Bunun cevabı Oedipus'un kendi zihinsel durumunda yatmaktadır. O Jocasta ile evlenmek istediğinde Oedipus'un zihninde Jocasta'yı temsil eden şey kraliçeydi, annesi değil. Yani Oedipus'un arzusu basit bir şekilde Jocasta değildir, spesifik bir biçimde tasarlanmış Jocasta'dır. Bu durum herkes için geçerlidir, bir şeyi zihnimize canlandırdığımızda o şeyi belirli bir yönden düşünürüz. Öyleyse yönelme eyleminin kendisi yalnızca bu eylemi temsil eden nesneye dayanmaz, o nesnenin belirli bir algılanma biçimine dayanır (a.g.e, 1989). Başka bir deyişle Oedipus'un arzusunun yöneldiği şey bir insan olarak Jocasta değil, kraliçe olarak Jocasta'dır.

Yönelimselliğin bu iki özelliği, yani yönelinen nesnenin dış dünyadaki varoluşundan bağımsız olması ve de nesnenin belirli bir algılanış biçimine dayanması, onun nedensel, davranışsal ya da nörofizyolojik açıdan değerlendirilmesi konusunda önemli sıkıntılar doğurur. Bu özelliklerinden dolayı Husserl yönelimselliğin yalnızca öznenin kendi bakış açısından bilinebileceğini belirtir. Çünkü yönelimsellik dediğimiz şey dış dünyadan bağımsız ve tamamen zihinsel deneyimin içsel bir karakteri olup, subjektif bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle üçüncü şahıslar tarafından objektif bir biçimde değerlendirilmesi mümkün değildir (a.g.e, 1989).

Bu sorunlara rağmen yönelimselliği doğallaştırma, yani zihinsel olanın nasıl oluyor da bir şeye gönderme yapabildiğine indirgemeci açıklama getirme çabaları devam etmektedir. Burada amaç zihinsel olayları beyinde gerçekleşen nörofizyolojik etkileşimlere dayandırmaktır. Bu

girişimlerden bir tanesi yönelimselliği temsili benzerlik ile açıklamaya çalışırken bir diğeri ise buna nedensellik aracılığıyla bir cevap bulmaya çalışır (Zahavi, 2014).

Benzerlik açıklaması ilk bakışta ikna edici gibi dursa da temsil edilebilirliği tam anlamıyla açıklamak için yeterli değildir. Örneğin her zaman aynadaki suretin aynadan yansıyan nesneyi ya da bir tablo veya fotoğrafın resmedilen nesneyi temsil ettiğini söylemek güçtür. Çünkü benzerlik temsil edilebilirlik için zorunlu koşul değildir (a.g.e, 2014). Mesela matematiksel semboller kendilerinden oldukça farklı şeyleri temsil ederler. Kısacası Aristoteles'in kendi heykeline benziyor oluşu Aristoteles'in heykeli temsil ettiği anlamına gelmez.

Husserl'e göre resim, fotoğraf gibi şeyler kendi başlarına içsel bir gönderme yapma niteliğine sahip değildirler. Bunlar temsil niteliklerini bilişsel bir yorumlama yardımıyla edinirler. Örnek vermek gerekirse, dolar işareti (\$) Amerika Birleşik Devleti'nin para birimi olarak yorumlanmadığı taktirde bu işaretin bir temsil niteliği yoktur. Bu işarete bir şeyi temsil etme niteliğini kazandıran şey, ona yönelimsel bir biçimde yüklenen anlamdır.

Eğer X (bir tablo ya da bir resim vs...) bir başka şeyin temsili olarak nitelenecekse, ilk olarak X'i algılamamız gerekmektedir ki daha sonra ona başka bir şeyi temsil etme görevini yükleyelim. Bu da algının temsili olduğunu öne süren bir tezin eksikliğini gözler önüne serer. Çünkü temsil teorisi açıklamaya çalıştığı şeyi ön gerektirir:

"Bir tablo, resim-kuran bir bilinç karşısındaki resimden ibarettir. Bu resim-kuran bilincin algıda beliren bir birincil nesneye resim olma 'anlamını' ya da 'geçerliliğini' kazandırması ilk defa (şu haliyle algıda temellenen) imgeleyici bir tamalgı [imaginative Apperzeption] sayesinde gerçekleşir. Dolayısıyla birşeyin resim olarak alınması, bilince önceden yönelimsel halde verili bir nesneyi öngerektirir. Bilince önceden yönelimsel halde verili bu nesnenin de gene bir resim yoluyla kurulmuş olduğunu kabul etseydik, buradan hareketle ciddi ciddi basit algıda yerleşik 'algı resimlerinden' ve algının bu resimler aracılığıyla 'şeylerin kendileriyle' ilişki kurmasından söz etseydik, besbelli ki sonsuz bir gerilemeye sürüklenecektik" [Hua XIX/1, 437, Aktaran: Zahavi, 2014].

Yönelimselliği doğallaştırma çabalarından bir diğeri ise nedensellik ilkesinden yola çıkmaktadır. Örneğin Güneşin ışığı, ateşin dumanı temsil etme şekline baktığımızda aralarında nedensel bir ilişki olduğunu görürüz. Buradan yola çıkarak zihinsel olanın bir nesneyi temsil etmesini de nedensellikle açıklamak mümkün müdür? Bir bilinç durumunun bir nesneye yönelmesini ve o nesnenin belirli bir bilinç durumunu temsil etmesini sağlayan da bu türden bir nedensellik ilişkisi olabilir mi? Bu sorulara rahatlıkla evet cevabını verebilseydik yönelimselliği doğallaştırmaktan bahsedebilirdik. Fakat bu tarz bir nedensellik açıklaması da içerisinde önemli problemler barındırmaktadır. Mesela "Uzaktan bir dağa dürbünle baktığımda, muhtemelen algımın nesnesinin dağ olduğu söylenecektir. Halbuki (yansıttığı ışık yoluyla) görsel sistemime nedensel olarak etki etse bile dağın tek neden olamayacağı, hatta öbür nedenlere kıyasla uzak bir neden teşkil edeceği ortadadır. Neden dürbünün mercekleme aracılığıyla algılamıyorum (temsili etmiyorum)?" (a.g.e, 2014, s. 172).

Nedensellik ile ilgili bir diğ er ve daha önemli problem ise var olmayan nesnelere yönelebiliyor oluşumuzdur. Örneğ in yatağ a yattığımda yuvarlak bir üçgen ya da sekiz kollu bir insan gibi tamamen kurgusal, var olmayan, imkânsız nesnelere düşünüy or olabilirim. Peki bu gibi gerçeklik dış ı nesnelere düşünme faaliyetimi nasıl olur da nedensel olarak etkileyebilirler? Tabi ki böyle bir etkide bulunamazlar. Öyleyse bilincimizin bir nesneye yönelebmesinin şartını o nesnenin bizi nedensel olarak etkilemesinde gö ren bir teoriye karşı sunulabilecek en güçlü argüman var olmayan nesnelere de yönelebiliyor oluşumuzdur (a.g.e, 2014).

Son olarak temsiller belirli şartlar altında doğ ru veya yanlış olabilirler. Bu da nedensellik argümanı için bir problem teşkil eder. Çünkü eğer A'nın B'yi temsil etmesi sadece ve sadece B'nin A'ya neden olmasına bağı lıysa, yanlış bir temsilin mümkün olmaması gerekir (a.g.e, 2014). Fakat zaman zaman yanlış temsillere (misrepresentation) tanık olabiliyoruz. Örneğ in bir atın atı temsil etmesi gibi pek çok farklı şey de atı temsil edebilir (gece karanlıkta gö rdüğ üm bir inek gibi). Bu durumda at at anlamına gelebildiğ i gibi gece görü len bir inek anlamına da gelebilir. Fakat biz gece görü len ineğ i atın anlamı olarak kabul etmeyiz. Bu soruna Fodor gibi doğ alcı yaklaşımı savunan filozoflar yanıt vermeye çalışmış tır fakat bu ayrı bir tartışma konusudur.

Husserl doğ alıcılık problemi dediğ i bu problemlerle pek ilgilenmez. O, zihinsel durumların nasıl oluyor da beynimizdeki nörofizyolojik süreçlerle ilişkili olduğ u gibi sorular yerine fenomenolojik problemin konusu olan farklı tür sorular sorar. Bir eylemin yönelimsel karakterinin ne olduğ u ve neyi temsil ettiğ i, zihinsel eylemin kendi içsel yapısı ve bunun dış sal dünyayla nasıl ilişki kurduğ u gibi sorular Husserl'in ilgilendiğ i sorulardan bazılarıdır. Bu gibi sorulara yanıt verebilmek için Husserl, tüm doğ al inançlarımızı ve doğ rularımızı (buna dış dünyanın gerçekte var olup olmadığı da dahil) dış arıda bırakmamızı söyleyen fenomenolojik epokhe dediğ i metodolojik yöntemi önerir. Tabi Husserl'in burada amaçladığı şey, zihnimiz dışında hiçbir şeyin var olmadığını söyleyen metodolojik solipsizmin amaçladığıyla aynı değildir. Bundan ziyade fenomenolojik epokhe ile amaçlanan şey, yalnızca içsel olana başvurarak eylemlerimizin fenomenolojik özelliklerini (yönelimsel karakteri de dahil olmak üzere) açıklamaktır. Çünkü zihinsel durum veya deneyimleri belirli bir zihinsel durum ya da deneyim yapan şey tam da zihnin bu fenomenolojik içsel yapısıdır. Fenomenolojik epokhe sayesinde "bilincimizde özün dışında kalan her şeyi paranteze alıp, özü orada çıkarmak mümkündür" (Topakkaya, 2009, s. 124). Husserl eylemin bu içsel ya da fenomenolojik vasfını eylemin 'fenomenolojik içeriğ i' olarak adlandırır. Husserl'e göre dış dünyayla nasıl ilişkili olduğ undan bağı msız olarak her eylem böyle bir içeriğ e sahiptir. Öyleyse Husserl'in yönelimsellik anlayış ına göre eylemin yönelimsel karakteri fenomenolojik bir özelliktir. Bu fenomenolojik teoriyle amaçlanan şey de eylemin nasıl bu yönelimsel karaktere sahip olduğ unu aydınlatmaktır (McIntyre, 1989).

Husserl *Mantıksal Soruşturmalar'ın*¹ (Logical Investigations) ikinci bölümünde eylemin içeriğ i ve nesnesini birbirinden keskin bir biçimde ayırır. Fakat geleneksel görüş e göre bir eylemin içeriğ i, o eylemin yöneldiğ i nesnenin kendisidir. Peki Husserl'in bu ayrımı yapmasının nedeni nedir birazdan ona bakacağız. Eylemin yönelimsel karakterinin dış sal nesnelere kurulan ilişkiden

¹ Bknz. (2001), Çeviren, J. N. Findlay.

bağımsız olduğunu söylemiştik. Bununla birlikte klasik teorisyenlerin çoğu yönelimsel karakterin yapısal olarak ilişkisel olduğu konusunda ısrar etmektedirler. Buna göre bir eylemi fenomenolojik yapısı içinde yönelimsel yapan şey o eylemin temsil ettiği ve yöneldiği bir nesneyle ilişkili olmasıdır. Örneğin Brentano yönelimselliği bir eylem ile bir nesne arasında kurulan bir bağlantı olarak düşünür. Yani onun gözünde yönelimsel bağlantı, birbiriyle bağlantılı her iki terimin de varoluşunu zorunlu kılan bir bağlantıya karşılık gelir. Var olmayan nesnelere yönelebilmemizin yarattığı güçlüğü ise Brentano, yönelimsel iç varoluş kavramıyla cevap verir (Zahavi, 2014). Eğer ben tek boynuzlu atın ya da Noel Baba'nın var olup olmadığı merak ediyorsam, benim eylemim zihnimin dışındaki fiziksel nesnelere ilişkili değildir. Fakat yine de benim düşüncelerim atlar ya da insanlar gibi gerçek nesnelere olmasa da, eylemin fenomenolojik içeriğinin bir parçası olan yönelimsel nesnelere bir ilişki içerisindedir. Yani tek boynuzlu at ve Noel Baba kavramları dış dünyada var olmasalar bile benim zihnimde yönelimsel nesnelere olarak var olabilirler. Bu durumda tek boynuzlu at ve Noel baba Brentano'nun deyimiyle yönelimsel iç varoluş tarzına sahip nesnelere olmak durumundadırlar. Bu her ne kadar tatmin edici bir cevap olmasa da görülüyor ki Husserl'de olduğu gibi Brentano açısından da eylemin nesnesinin dış dünyada gerçekliğinin olup olmaması yönelimsellik açısından bir sorun teşkil etmez. Aynı şekilde yöneldiğimiz nesnenin yalnızca spesifik bir yönüne yöneliyor oluşumuzda yönelimsellik ile ilgili bir problem yaratmaz. Nasıl oluyor da Oedipus'un kraliçeyle evlenmek isteyip de annesiyle evlenmek istememesini (ikisi de aynı kişi olmasına rağmen) merak ediyorduk. Çünkü onun ilk arzusuyla ikinci arzusunun nesnesi birbirinden farklıdır. Kraliçe için olan arzusu yalnızca kraliçe olarak Jocasta nesnesine yönelmiştir ve bu da Oedipus'un annesi olarak Jocasta nesnesinden farklıdır (McIntyre, 1989).

Descartes, Berkeley, Brentano gibi filozofların yönelimsellik ile ilgili görüşlerini bu klasik çerçevede içerisinde değerlendirebiliriz. Fakat bu geleneksel görüş üç farklı sorunla karşı karşıya kalmaktadır. İlk eleştiri olarak, ben var olmayan nesnelere tamamen farklı bir boyutta düşünebilirim. Örneğin ben Noel Baba'yı hayal ettiğimde akla hemen kırmızı elbiseli beyaz sakallı göbekli bir kimse gelir. Peki ya benim Noel Baba algım bundan tamamen farklıysa (mesela genç ve güzel bir kadın), bu durumda nasıl olur da benim düşüncem bu nesneye karşılık gelir? İkinci olarak, klasik görüşlerin çoğundan (Berkeley'in sübjektif idealizminde olduğu gibi) yalnızca yönelimsel nesnelere var olduğuna dair bir algı ortaya çıkmaktadır. Ya da Hume'un skeptisizminde olduğu gibi diğer türlü nesnelere varlığını asla bilemeyeceğimiz düşünülür. Her iki durumda önemli bir sorun teşkil eder: eğer zihinsel deneyimlerimizin nesnesi her zaman yalnızca yönelimsel nesnelere, bu durumda diğer türlü nesnelere hiçbir şekilde erişimimiz yok demektir. Bu da demek oluyor ki ya dünya yönelimsel nesnelere ibaret, ya da bunu hiçbir zaman bilemeyiz (a.g.e, 1989). Son olarak Husserl (1982) diyor ki, eğer bizim eylemlerimiz ara sıra olsa da gündelik anlamıyla gerçek nesnelere yöneliyorsa, klasik teorisyenler bunu sonsuz bir gerilemeye düşmeden açıklayamazlar. Çünkü bu teoriye göre bir eylemin bir nesne hakkında olabilmesi her şeyden önce o nesneyi temsil eden yönelimsel bir nesnenin varlığını gerektirir. Eğer bir nesne hakkındaki yargımız yönelimsel nesnenin kendisine başvurularak açıklanıyor, ilkinin açıklayan ikinci bir yönelimsel nesne gereklidir, üçüncüsü de ikinciyi açıklar vs... Mesela, Husserl'in elma ağacı örneğini ele alalım: Somut bir elma ağacı bilincimiz karşısında yalnızca bir

ağaç olarak durur. Bilincin algımızda oluşan bir birincil nesneye ağaç olma anlamını kazandırması ise Husserl'e göre imgeleyici bir tamalgı sayesinde mümkün olur. Yani bir nesnenin ağaç olarak algılanması, bilince önceden yönelimsel halde verili bir nesneyi ön gerektirir. Bilince önceden verili olan bu nesnenin de yine bir ağaç yoluyla oluştuğunu söyleseydik bu durumda sonsuz bir gerileme kaçınılmaz olurdu.

İçerik (anlam) ve nesneyi birbirinden ayırmakla Husserl yönelimselliğe klasik teorilerden farklı bir bakış açısı getirmiş ve bu teorilerde ortaya çıkan sorunları bertaraf etmiştir. Ona göre yönelimsellik bir nesneyle kurulan sıradan bir ilişkiden çok, ilgili nesneyle kurulan belirli türden bir ilişkidir. Nesnenin gerçekte var olup olmaması bu belli türden ilişkinin varlığına bir tehdit oluşturmaz. Somut nesnelere algılamamızda olduğu gibi, var olmayan nesnelere hedefleyen yönelimlere temel karakterini veren şey de doğrultulmuş olmalarıdır. Buradaki tek fark, var olmayan nesnelere doğrultulmuş yönelimlerde zihnimize içsel ya da dışsal bir varoluşa sahip hiçbir gönderge olmamasıdır. Yani ne tek boynuzlu at ne de Noel Baba içsel ya da dışsal bir varoluşa sahiptir. Fakat yine de bu kavramlara yönelik bir sanrı söz konusudur. Yönelimselliği bu şekilde ele aldığımızda, Brentano'da olduğu gibi sanrılama ediminin yönelimselliğini korumak adına sanrılanan şeye bir çeşit yönelimsel iç varoluş atfetmek zorunda kalmayız (Zahavi, 2014). Husserl'in (1982) elma ağacı örneğine geri dönecek olursak: Ben bir elma ağacı gördüğümde, algımın nesnesi çoğu zaman gerçek bir ağaçtır. Yani herkesin görebildiği, algılamamızdan bağımsız olarak var olan fiziksel bir nesne. Bazen ise algımızın nesnesi, kendi zihinsel deneyimimize dayanan ağaç düşüncesidir. Öyle bile olsa, Husserl'e göre buradaki nesne düşünme eyleminden farklıdır. Örneğin halüsinasyon gördüğümüzde, eylemimizin yöneldiği gerçek bir nesne mevcut değildir. Bu da kısaca demek oluyor ki, eylemin bir nesnesi mevcut değildir. Husserl diyor ki, bu durumda dahi eylemimiz yönelimseldir, çünkü aynı gerçek bir ağacı algıladığımızda olduğu gibi, halüsinasyonda da yönelimsel içeriğe sahip görsel bir deneyim yaşarız. Eyleme yönelimsel karakterini veren de gerçek bir ağaçla ilişkilymiş gibi gözükten bu içerik, yani kastedilen şeydir. Husserl'in sözleriyle:

"Tanrıyı ya da bir meleği, akıllı bir varlığı ya da fiziksel bir nesneyi veyahut da yuvarlak bir kareyi vb. zihnimin önüne getirdiğimde, adlandırılan ve aşkın olan tam da bu yolla kastedilir [gemeint], yani (tek bir sözcükle) yönelimsel nesne olur. Bu sırada nesnenin varoluşa sahip olup olmaması, hayal ürünü olup olmaması, çelişik olup olmaması önemsizdir. Besbelli ki nesnenin 'salt yönelimsel' bir nesne olduğunu söylemek nesnenin varoluş sahibi olmakla birlikte bu varoluşun yalnızca *intentio*'ya (yönelimin reel bir bileşen olarak) içerik bir varoluş olduğunu veya nesnenin herhangi bir vechesinin yönelimde varolduğunu söylemek değildir. Nesne 'salt yönelimseldir', ibaresi daha çok şu anlama gelir: Var olan, nesne değil yönelimdir; şu şu özellikteki bir nesneyi kastetme edimidir. Öte yandan yönelimsel nesne var olduğu takdirde, sadece yönelim, kastetme değil, kastedilen de var olur" [Hua XIX/1, 439 f., Aktaran: Zahavi, 2014].

Kısaca, zihnimizin gerçek olmayan nesnelere varoluş atfetmemizi gerektirmez. Bununla birlikte, bazı yönelimsel nesnelere var olmadığını söylemek, var olmayan nesnelere vardır demek değildir. Bu Zahavi'nin deyişiyle şu anlama gelir: "Yönelimsel zihin durumları göndermeleri var olmadığı zaman bile bir şeye ilişkin –bir şey ‘hakkında’- olabilir" (a.g.e, 2014, s. 174). Diğer bir deyişle, Husserl'e göre yönelimsel nesne Brentano'nun düşündüğü gibi bir nesne olmaktan çok, belirli bir yönelimsel zihin durumunun ne hakkında olduğu sorusunun yanıtıdır. Buna göre bir eylemin yönelimsel olması, o eylemin dışında var olan herhangi bir şeye değil, yalnızca eylemin içeriğine bağlıdır.

Husserl'in yaptığı bu ayrımın sonuçlarından birisi de farklı anlamların aynı nesneye yönelebileceğini göstermesidir. Yine Oedipus örneğine dönecek olursak, Oedipus'un kraliçe ile evlenme arzusu kraliçe olarak Jocasta'yı temsil eden bir anlama sahiptir, ki bu da Oedipus'un annesi olarak Jocasta ile evlenme arzusundan farklıdır. Bunun sebebi ise her iki arzunun farklı nesnelere sahip olmaları değil, aynı nesnenin farklı anlamlara sahip olmasıdır. Halbuki klasik teoriye göre kraliçe olarak Jocasta ile Oedipus'un annesi olarak Jocasta farklı iki nesne olarak düşünülmüştü (McIntyre, 1989).

Husserl'e göre zihnin yönelimsel hale gelmesi dışarıdan bir etkinin sonucu değildir, bu nedenle eylemin nesnesi yok olduğunda yönelimsellik de kaybolmaz. Bilincin asli bir özelliği olan yönelimsellik dışsal hiçbir şeye bağlı değildir. Bu nedenle de yönelimsellik eylem ve eylemin nesnesi diye birbirinden ayrı iki ögenin varlığını gerektirmez. Yönelimselliğin ortaya çıkması için gereken tek şey, zihnin bir şeye doğrultulabilme özelliğini ortaya çıkaran bir deneyimdir. Husserl'in sözleriyle:

"Bir sunuşun belli bir nesneyle belli bir biçimde ilişkilenebilir olmasının, o sunuşa dışrak, kendinde ve kendi için bir nesnenin marifeti olmadığı açıktır. Aksi takdirde sunuşun o nesneye cidden 'doğrultulmuş' olduğunu, ya da yazı yazan el dolmakalemlerle nasıl meşgulse sunuşun da nesneyle öyle iştigal ettiğini varsaymamız gerekirdi. Sunuş bir nesneyle belli bir biçimde ilişkilenebilir olmasını kesinlikle ona dışsal kalan bir şeye değil, sırf kendi asli özelliğine borçludur" [Hua XIX/1, 451, Aktaran: Zahavi, 2014].

Özetle, Husserl hiçbir zaman zihnin yönelimselliğini, zihinden bağımsız bir şeyin var olmasına dayandırmamıştır. Öyleyse Husserl'i kendisinden önceki teorisyenlerden ayıran en önemli fark şudur: Klasik teorisyenler iki düşünceyi birleştirmeye çalışmışlardır. Birincisi, bir eylemin nesnesi o eylemin yönelimsel olmasında esastır, ikinci olarak da ancak bir eylemin fenomenolojik özünde içkin olan şey onun yönelimsel olmasını sağlar. Fakat bu kombinasyon bizi bir sonuca zorlar ki o da şudur: bir eylemin nesnesi o eylemin özünün ya da anlamının (content) bir parçası olmak zorundadır, yani eyleme içkin bir şey olmak durumundadır. Husserl ise bunu reddeder. Ona göre bir eylemin nesnesi her zaman o eylemin özünden farklı bir şeydir, eylemi yönelimsel yapan şey de nesne değil bu özün kendisidir. Öyleyse Husserl'e göre bir eylemin özü, yani o eyleme temsili karakterini veren içsel ya da fenomenolojik bileşeni, eylemin içinde temsil

edilen bir şey değildir (McIntyre, 1989). Kendisinin de belirttiği üzere, bir nesneye yönelebilenin tek şartı, o nesnenin yönelimsel nesne olması, yani yönelimimizin nesnesi olmasıdır:

"Şu noktanın herkesçe onaylanacak olması için yalnızca söze dökülmesi yetecektir: Sunuşun [Vorstellung] yönelimsel nesnesi ile edimsel, bu durumda dış nesnesi aynıdır ve bu ikisini ayırt etmek *çelişiktir*. Aşkın nesne *bu sunuşun* yönelimsel nesnesi olmasaydı, başka hiçbir yoldan nesnesi olamazdı. Bunun basit bir analitik önerme olduğu kendiliğinden açıktır. Sunuşun, yani 'yönelimin' nesnesi sunulan, yani yönelinen nesneyle özdeştir, onu ifşa eder" [Hua XIX/1, 439, Aktaran: Zahavi, 2014].

Sonuç olarak Husserl yönelimsel nesne ile edimsel nesne gibi bir ayrım yapmanın anlamsız olduğunu belirtecektir. Tabii ki buradan tüm yönelimsel nesnelerin gerçek nesnelere oldukları gibi bir sonuç çıkmaz. Bundan ziyade, gerçek bir nesneye yönelindiği sürece, yönelimsel nesnenin edimsel nesneden başkası olmayacağı sonucu çıkar. Başka bir ifadeyle, ortada reel bir nesne yoksa, bu nesnenin herhangi bir varoluş tarzı da yoktur, böyle bir nesne ancak kastedilir. Ama nesne gerçekse, bu durumda yalnızca yönelinen değil, aynı zamanda verilen bir nesne de mevcut demektir. Kısacası Husserl fenomenolojisi, yönelimselliğin bilincin asli bir özelliği olduğunu vurgular ve yönelimselliğe dair indirgemeci yaklaşımlara karşı çıkar.

KAYNAKÇA

Husserl, E. (2015). Fenomenoloji Üzerine Beş Ders. Çeviren: Harun Tepe. BilgeSu Yayınları.

Husserl, E. (1982). General introduction to a pure phenomenology (F. Kersten, Trans.). Martinus Nijhoff, The Hague.

Küçükalp, K. (2010). Husserl. Say yayınları.

McIntyre, R. (1984). II. Searle on Intentionality*. Inquiry, 27(1-4), 468-483.

McIntyre, R., & Smith, D. W. (1989). Theory of intentionality. Center for Advanced Research in Phenomenology.

Searle, J. R. (1980). The intentionality of intention and action. Cognitive Science, 4(1), 47-70.

Topakkaya, A. (2009). E. Husserl'de Noema ve Noesis Kavramları. Filsfdergisi, Sayı: 7, 121-136.

Toráčová, P. (2012). Intentionality and What We Can Learn about It from Searle's Theory of Institutions. Philosophy of John Searle, 19, 83-92.

Zahavi, D. (2014). Yönelimsellik ve Bilinç. Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, (22), 167-182.

TÜRKİYE’DE YARGININ SİYASALLAŞMASI: 28 ŞUBAT SÜRECİ ÖRNEĞİ

Dr. Muhittin IŞIK

Adalet Bakanlığı, Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü
ORCID ID: 0000-0002-8477-4622
muhittin.isik.kou@hotmail.com

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye’de yargının siyasallaşması sorunsalını Türk siyasal hayatında bir dönüm noktası teşkil eden 28 Şubat süreci üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Literatürde gerek yargının siyasallaşması gerekse 28 Şubat süreci hakkında çok sayıda akademik çalışma bulunmakla birlikte yargının siyasallaşması durumunu 28 Şubat özelinde ele alan spesifik bir akademik çalışmaya rastlanılmamaktadır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu önemli düzeyde giderme iddiasındadır. Başlangıç ve bitiş noktası hakkında görüş birliğine varılamamış 28 Şubat süreci; siyasi, ekonomik, askeri, hukuki yönleri bulunan karmaşık bir süreçtir. Bu sürecin hukuki ve siyasi açıdan önemli bir özelliği de yargının siyasallaşmasıdır. Yargının siyasallaşması, kabaca hukukçunun kararlarını siyasal görüşü ya da ideolojisi doğrultusunda teşkil etmesidir. Yargının siyasallaşması tartışmaları ağırlıklı olarak bağımsızlık ve tarafsızlık kavramları üzerinden yürütülmektedir. Bu doğrultuda 28 Şubat sürecinde yargının bağımsızlığını ve tarafsızlığını yitirerek siyasallaştığı ileri sürülebilir. Bu süreçte yargı organları resmî ideolojinin (Kemalizm) etkisinde kalarak hüküm vermişlerdir. 28 Şubat’ta yargı organlarının “irtica” gerekçesiyle Refah Partisi ve Fazilet Partisi kapatmaları, yargı organlarının yüksek mensuplarının Adalet Bakanlığının tüm itirazlarına rağmen genelkurmay tarafından organize edilen irtica brifinglerine katılmaları yargının siyasallaşmasının somut örnekleridir.

Anahtar Kelimeler: Yargı, Yargının Siyasallaşması, 28 Şubat Süreci, Postmodern Darbe.

POLITICIZATION OF THE JUDICIARY IN TURKEY: AN EXAMPLE OF THE 28 FEBRUARY PROCESS

Dr. Muhittin IŞIK

ABSTRACT

This study aims to analyze the problematic of politicization of the judiciary in Turkey through the February 28 process which constitutes a turning point in Turkish political life. Although there are many academic studies in the literature about both the politicization of the judiciary and the 28 February process, there is no specific academic study that addresses the politicization of the judiciary specifically on 28 February. This study claims to significantly address this gap in the literature. The February 28 process for which no consensus was reached regarding the starting and ending point; it is a complex process with political, economic, military and legal aspects. An important feature of this process, both legally and politically, is the politicization of the judiciary. Politicization of judiciary is roughly the decision of the jurist in line with her political views or ideology. Discussions on the politicization of the judiciary are mainly carried out on the concepts of the independence and impartiality. In this regard, it can be argued that judiciary lost its independence and impartiality and became politicized during the February 28 process. In this process judicial bodies made decisions under the influence of the official ideology (Kemalism). The closure of the Welfare Party and the Virtue Party by judicial organs on February 28 on the grounds of “reactionism” and the participation of high-ranking members of the judicial organs in the reactionary briefings organized by the general staff, despite all the objections of the Ministry of Justice, are concrete examples of the politicization of the judiciary.

Keywords: Judgment, Politicization of the Judiciary, February 28 Process, Postmodern Coup.

GİRİŞ

Hukuk devleti kavramı, çağımızın toplumsal ve siyasal örgütlenmesinde ve demokratik devlet ülküsünün şekillenmesinde başat bir meşruluk aracı olarak değerlendirilmektedir. Hukuk literatüründe “hukuk devleti” kavramı, devletin hukuk kurallarıyla bağlı sayılmadığı “polis devleti” kavramının zıddı olarak kullanılmaktadır. Vatandaşların devlete karşı güven beslemeleri ve kendi kişiliklerini serbestçe geliştirebilmeleri, ancak hukuk güvenliğinin sağlandığı bir hukuk devleti sistemi içinde mümkündür. Devletin bütün işlemlerinin hukuk kurallarına uygun olması, hukuk devletinin başlıca misyonlarından birini teşkil etmektedir. Hukuk kurallarına riayet etmeyi sağlayacak mekanizmada, devletin eylem ve işlemlerinin yargı denetiminde olması gerekmektedir (İnce, 2006: 62).

Hukuk devleti prensibi; özgürlükçü, çoğulcu, çağdaş demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur. Hukuk devleti, hukukun üstünlüğünün hayata geçirildiği, yönetimde keyfilğin önlenildiği, devletin hukukun esaslarına angaje olduğu, yargının bağımsız niteliğiyle siyasal baskı ve müdahalelerden etkilenmeden faaliyet gösterdiği, hukuk kurallarının herkese eşit uygulandığı, hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı, bireylere hukuk güvenliğinin sağlandığı bir sisteme tekabül etmektedir. Hukuk devletinden söz edebilmek için genel, soyut, önceden bilinebilir, anlaşılabilir ve istikrarlı kurallardan müteşekkil bir hukuk düzeni mevcut olmalı ve hukuk kurallarının yönetilenler kadar siyasal iktidarı kullanan devlet organlarını ve yöneticilerini de bağlaması gerekmektedir (Metin, 2010: 217). Bu hususlara uyulmadığı takdirde yargının siyasallaşması sorunu gündeme gelmekte ve böylece yargı erkine olan güven azalmaktadır. Yargının siyasallaşması sorununun yargının bir erk olarak tanındığı 1961 Anayasası’ndan bu yana Türk siyasal hayatının birçok döneminde gündemdeki yerini koruduğu ifade edilebilir. Bu dönemlerden biri de Türk siyasal hayatı açısından bir dönüm noktası teşkil eden 28 Şubat sürecidir.

28 Şubat sürecinde yargının siyasallaşmasını konu edinen bu araştırmada ana hatlarıyla şu sorulara yanıt aranmıştır: Türkiye’de yargı mekanizması nasıl işlemektedir? 28 Şubat nedir? 28 Şubat sürecinde yargı nasıl siyasallaşmış ve yargının siyasallaşması hangi sonuçlara yol açmıştır?

1. TÜRKİYE’DE YARGI ERKİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye’de yargı, yasama ve yürütme organlarının yanında üç erkten biridir (Koçak Süren, 2009: 403). Türkiye’de yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılmaktadır (Anayasa md. 9). Kıta Avrupası hukuk sistemi içerisinde yer alan (Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, t.y.: 6) Türk adalet sistemi; bağımsızlık ve tarafsızlık temeline dayalı, birbirine bağlı olmayan, görev ve yetki alanları özel yasalarla düzenlenmiş, çok sayıda mahkeme ve kurumdan oluşmaktadır. Bu bağlamda Türk yargı sistemi; adli yargı (ilk derece mahkemeleri, bölge adliye mahkemeleri ve Yargıtay), idari yargı (ilk derece mahkemeleri, bölge idare mahkemeleri ve Danıştay), anayasa yargısı (Anayasa Mahkemesi) ve uyuşmazlık yargısı (Uyuşmazlık Mahkemesi) olarak kollara ayrılmaktadır. Bunlara ilaveten Hâkimler ve Savcılar Kurulu, seçim yargısı (Yüksek Seçim Kurulu) ve hesap yargısı (Sayıştay) da yargı sistemi

içerisinde bulunmaktadır (Türkiye Adalet Akademisi, 2020). Türk yargı sistemi içerisinde 2017 yılı öncesine kadar *askeri yargı* düzeni de bulunmaktaydı. 2017’de yapılan düzenlemeyle askeri yargı sistemi kaldırılmış, böylece bu sistem içerisinde yer alan yüksek mahkemelerden Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Askeri Yargıtay ve tüm askeri mahkemeler lağvedilmiştir. Yine de yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye’de çok sayıda yargı kolu mevcuttur.

Ancak yargı kolu sayısının çokluğundan ziyade yargı organlarına üye seçimi ya da ataması konusunda ciddi tartışmalar yaşanmaktadır. Örneğin Anayasa Mahkemesinin on beş üyesinden on ikisinin Cumhurbaşkanı tarafından, kalan üçünün Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmesi; Hâkimler ve Savcılar Kurulunun on üç üyesinden altısının Cumhurbaşkanı, kalan yedisinin Türkiye Büyük Millet Meclisince seçilmesi; Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Cumhuriyet Başsavcivekili’nin Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi; Danıştay üyelerinin dörtte birinin Cumhurbaşkanıca seçilmesi durumu zaman zaman tartışma konusu olmaktadır.

2. 28 ŞUBAT HAKKINDA GENEL BİR BAKIŞ

Biz bu çalışmada 28 Şubat’ı postmodern bir darbe süreci olarak kabul etmiş olsak da 28 Şubat’ın ne olduğu noktasında farklı kesimlerce değişik görüş ve iddialar ortaya atılmıştır. 28 Şubat’a dair ileri sürülen fikir ve iddiaları aşağıdaki tablo aracılığıyla kabaca iki kategoride ele almak mümkündür. Birinci kategorideki fikir ve iddialar 28 Şubat’ın darbe olduğu yönündeyken; ikinci kategoride 28 Şubat’ın darbe olmadığına yönelik fikir ve iddialara yer verilmiştir.

Tablo 1. 28 Şubat Hakkında İleri Sürülen Fikir ve İddialar

I.	II.
Modern askeri darbe	Süreç
Postmodern darbe	Muhtıra
Kara darbe	Kanunların uygulaması
Yumuşak darbe	Antidemokratik bir uygulama
	Olgu
	İslâm’ı azaltma projesi
	Karanlık dönem
	Örtülü müdahale

Kaynak: (Işık, 2023a: 213; Işık, 2023b: 201).

Yukarıdaki görüldüğü gibi 28 Şubat hakkında çok sayıda fikir ve görüş ortaya atılmışsa da “postmodern darbe” ve “süreç” iddialarının literatürde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Başlangıç ve bitiş noktası hakkında görüş birliğine varılamayan 28 Şubat (Işık, 2018: 41-42; Işık, 2023c: 7) yöntem itibarıyla önceki darbelerden farklılık gösterdiğinden “postmodern darbe” kavramıyla açıklanmıştır. Bu noktada 28 Şubat döneminin Genelkurmay Genel Sekreteri Tümgeneral Erol Özkasnak, 28 Şubat sürecinin özgün yönünü şu cümlelerle açıklamıştır:

Bu postmodern darbe... Tereyağından kıl çeker gibi, eski darbelere benzemeyen bir şekilde hiç kan akıtmadan, hiç kimseyi üzmeden, gayet usulüne uygun bir şekilde demokratik uygulamalarla, Milli Güvenlik Kurulu tarafından da benimsenerek,

devletin başındaki en büyük insandan ilgili bakanlara kadar hepsi de dâhil edilerek, hatta halkımız ortak edilerek sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla çok başarılı bir şekilde yürütülen bir süreçtir (Cevizoğlu, 2001: 56-57).

28 Şubat'ın "bin yıl süreceği" iddia edilmişse de sürecin bir ürünü olarak ortaya çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) 28 Şubat'ın uygulamalarını peyderpey ortadan kaldırmasıyla söz konusu iddianın geçerliliğini yitirdiği ileri sürülebilir (Işık, 2023d: 369). AK Parti'nin 28 Şubat sürecinin uygulamalarını ortadan kaldırmaya dönük çabası şu şekilde sıralanabilir:

- Başörtüsü yasağı kaldırılmıştır.
- YÖK, TRT gibi kurumlara asker atama usulü sonlandırılmıştır.
- MGK'daki sivil üye sayısı artırılmıştır.
- Meslek liselerini ve İmam-Hatip Liselerini hedef alan katsayı engeli ortadan kaldırılmıştır.
- Kuran Kurslarına getirilmiş yaş kısıtlamasına son verilmiştir.
- Askeri yargı düzeni kaldırılmıştır.
- Orduya validen izin almaksızın müdahale yetkisi veren EMASYA Protokolü lağvedilmiştir (Işık, 2019: 130-132).

3. 28 ŞUBAT SÜRECİNDE YARGININ SİYASALLAŞMASI

Türkiye'de devletin yönetsel gücünü elinde bulunduran yürütme organının, başka bir deyimle, siyaset makamının yargıyla denetlenebileceğine ilişkin inanışlar gittikçe azalmaktadır. Bu bağlamda, siyasetin yargıyı etkileyebilme potansiyeli ve yargı bağımsızlığı ile yargı siyaset ilişkisi tartışmaları sürekli olarak Türkiye'nin gündemini meşgul etmektedir (Uluçakar ve Çınar, 2019: 127). Bir hukuk devletinde hukukçunun Anayasaya, yasalara, mevzuata, yargısal içtihatlara, hukuk evrensel kurallarına, dosya içeriğine ve vicdana göre karar vermesi gerekmektedir (Gündel, 2007). Anayasaya göre "*Hâkimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasa'ya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi Yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez, genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz; görülmekte olan bir dava hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yargı yetkisinin kullanılmasyla ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz*" (Anayasa md. 138/I-II-III). Bu kuralın ihlal edilmesi durumunda karşılaşılabilecek sorunlardan biri de yargının siyasallaşması olmaktadır. Yargının siyasallaşması, hukukçunun kararlarını benimsediği siyasal görüşü hesaba katarak teşkil etmesi anlamına gelmektedir (Özdenören, 2008). Bilindiği üzere yargı erki; yasama veya yürütme erki kendilerine çizilen sınırların dışına çıktıklarında onları frenleyecek bir organ olarak tasarlanmıştır. Yargı erki bu işlevinden ötürü günümüzde zaman zaman yasama ve yürütme erklerinin hedefi olmaktadır. Günümüzde yasama ve yürütme erkleri birleşme eğilimi de göstermektedir. Yasama ve yürütme erkleri arasındaki çizgilerin muğlaklaştığı ya da tamamen ortadan kalktığı bu tablo hukuk devleti prensibinin mutlak manada yerleşmediği ülkelerde yargının siyasallaşması tehlikesi

de en önemli neden olmaktadır. Ancak yargının siyasallaşmasının tek nedeni yargı erki üzerinde yürütmenin sahip olduğu yetkiler değildir. Siyasallaşma kimi zaman da yargı erkinin kendisinden kaynaklanmaktadır. Böylece yargının siyasallaşması çok boyutlu bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Adıgüzel, 2022: 565-566). Yargının siyasallaşması sorunsalı daha çok yargı erkinin bağımsız ve tarafsızlığının zedelendiği, başka bir anlatımla kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlal edildiği durumlarda ortaya çıkmaktadır. “irtica “ üzerine kurgulanan 28 Şubat Potmodern Darbesi’nin başarıya ulaşmasında ordu, medya, bazı sivil toplum kuruluşları (DİSK, TİSK, TESK, TOBB, TÜRK-İŞ), üniversiteler ve bürokrasinin yargı organları da büyük rol oynamıştır. Postmodern darbe sürecinde genelde yargı erki, özeldede kimi hâkim ve savcılar gerek söylemlerinde gerekse eylemlerinde resmî ideolojinin (Kemalizm) etkisi altında kalmışlardır. Böylelikle bağımsız ve tarafsız olması gereken yargı, bu süreçte ideolojik eğilimler göstermiştir.

28 Şubat sürecinde Adalet Bakanı’nın tüm itirazlarına rağmen Genelkurmay Başkanlığı tarafından düzenlenen irtica brifinglerine Anayasa Mahkemesi Yekta Güngör Özden, Yargıtay Başkanı Müfit Utku, Danıştay Başkanı Firuzan İkinçioğulları, Sayıştay Başkanı Vecdi Gönül, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı İlhan Mesutoğlu (Kazan, 2014: 358) başta olmak üzere bazı hâkim ve savcılar katılmıştır. Brifinge katılanlar konuşmaları ayakta alkışlamışlardır (Petek, 2007: 110). Genelkurmay karargâhında irtica brifingine 400 yüksek yargı organları üyesi hâkim ve savcının katıldığı ifade edilmektedir (EĞİTİM-BİR-SEN, 2014: 41). Dahası brifinge katılan yüksek yargı mensuplarından Yekta Güngör Özden, aradan geçen uzun bir zamandan sonra brifinge ilişkin şu ifadeleri sarf etmiştir:

Bugün olsun o brifinge yine giderdim. Gittiğim için hiçbir zaman pişmanlık duymuş değilim. Memlekette olup bitenler konusunda devlet arşivinde olan konularla ilgili bilgilendirilmiştik. Bunda ne sakınca var? (Öztürk, 2013: 71).

Diğer yandan bu süreçte hâkim ve savcılarının tamamının süreci desteklediğini iddia etmek mümkün değildir. Bu süreçte ordu tarafından bir “fişleme şebekesi” olarak kurulan Batı Çalışma Grubu’nun talepleri çerçevesinde karar almayan hâkimler türlü baskılara maruz kalmış, hatta “vatan haini” olarak yaftalanmıştır (Tuna, 2007: 102). Böylece 28 Şubat sürecinde ordunun yargıyı bir oyuncak gibi kullandığı ifade edilebilir. Bu süreçte hukuk devletinin ve demokrasinin gereklerine uyulmadığı gibi şayet “din devleti” tehlikesi bulursa bile bunun üstesinden gelecek makamın ordu değil, yargı olduğu unutulmuştur (Altan, 2007: 30-31). 28 Şubat’ta yargı, ordunun talimatlarına açık hâle gelmiştir.

28 Şubat’ta “irtica” suçlamasıyla çok sayıda kamu görevlisi fişlenmiş, disiplin soruşturmasına maruz kalmış, istifaya zorlanmış ve ihraç edilmiştir. Bu çerçevede “irticacı” olduğu gerekçesiyle 1635 personel TSK’dan atılmıştır. Yaklaşık 11000 öğretmen istifa etmiş, 3527 öğretmenin görevine son verilmiş, 11890 öğretmen kılık-kıyafet/fişlemeler nedeniyle disiplin cezası almış, 33271 öğretmen kılık-kıyafet/fişlemeler nedeniyle disiplin soruşturmasına uğramış, 949 öğretmen MİT tarafından irticacı olarak fişlenmiştir. Yine MİT tarafından 2639 kamu personeli irticayla ilişkili olarak görülmüşken, 418 öğretim görevlisi irticacı olarak fişlenmiştir. İrtica gerekçesiyle 210 vali/kaymakam hakkında rapor tanzim edilmiş, 71 kaymakam ihraç

edilmiş, 331 emniyet personeli hakkında inceleme başlatılmış, 53 emniyet mensubu idari cezaya uğratılmış, irtica gerekçesiyle 396 diyanet personeline disiplin cezası verilmiş, 128 Diyanet personeli irtica gerekçesiyle meslekten atılmış, 139 yükseköğretim kurumları personeli kılık-kıyafet yasağı nedeniyle kamu görevinden çıkarılmış, irticai faaliyette bulunduğu gerekçesiyle 21 vakıf kapatılmıştır (EĞİTİM-BİR-SEN, 2014: 41-44).

28 Şubat süreci başta siyasi faaliyette bulunma hakkı ve örgütlenme hürriyeti olmak üzere çok sayıda hakkın ihlal edilmesine neden olmuştur. Bu süreçte halkın iradesiyle iktidara getirilen Refah Partisi, “laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği” iddiasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Türkiye İnsan Hakları Eşitlik Kurumu, 2022: 23). Refah Partisi’nin ardılı Fazilet Partisi de aynı gerekçeyle Anayasa Mahkemesince kapatılmıştır.

SONUÇ

Yargının bağımsızlığının ve tarafsızlığının ihlal edildiği durumlarda ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunların temel sebebinin hukuk devleti ilkesinin olmazsa olmazlarından kuvvetler ayrılığı ilkesinin gereklerine uyulmaması olduğu ileri sürülebilir. Kuvvetler ayrılığı prensibi ihmal edildiğinde hukuk devletine olan güven azalmakta, keyfi müdahaleler egemen olmaktadır. 28 Şubat sürecinde bağımsız olması gereken yargı, ne yazık ki siyasallaşmıştır. Bu anlamda 28 Şubat sürecinde bir ideolojinin (resmi ideoloji=Kemalizm) hukukun üzerine çıktığı ve hukukun bu ideoloji çerçevesinde şekillendiği, yorumlandığı ve hüküm teşkil ettiği ifade edilebilir.

28 Şubat sürecinde yargının siyasallaşmasını irtica brifingleri, Batı Çalışma Grubu gibi oluşturulmuş illegal yapılar ve parti kapatmaları üzerinden okumak mümkündür. Genelkurmay karargâhında organize edilen irtica brifinglerine yüksek yargı mensuplarının katılmış olması yargı organlarının talimat ve tavsiyelere açık olduğunu ortaya koymuşken, Batı Çalışma Grubu gibi fişleme işlevini üstlenen illegal yapıların varlığı karşısında yargı erkinin sessiz kalmış olması hukuk devleti anlayışının işlemediğini göstermiştir. Bunlara ilave olarak halkın oylarıyla iktidara gelmiş Refah Partisi’nin “irtica” gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış olması halkın iradesine ipotek konulduğunun ve hukuk devleti düzeninin dejenere olduğunun açık ifadesidir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, R. (2022). Yargının Siyasallaşması: Kavramsal Bir Çerçeve. DÜHFD, 27 (47), 563-593.

Altan, M. (2007). Din Devleti Özlemi ve Laik Tanklar. 28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi (ss. 29-37) içinde, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Cevizoğlu, H. (2001). Generalinden 28 Şubat İtirafı “Postmodern Darbe”. Ankara: Deniz Kabuğu Yayınları.

EĞİTİM-BİR-SEN (2014). Rakamlarla 28 Şubat Raporu. https://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/28_subat_rapor_web.pdf (Erişim Tarihi: 09.11.2023).

Gündel, A. (2007). Yargı Temsilcileri 28 Şubat Adına Halktan Özür Dilemeli. (Haber: Bilal Çetin). <https://www.yenisafak.com/gundem/yargi-temsilcileri-28-subat-adina-halktan-ozur-dilemeli-32091> (Erişim Tarihi: 06.11.2023).

Işık, M. (2018). 28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işık, M. (2019). 28 Şubat Süreci Hakkındaki İddialar ve Sürecin Hukuki Düzenlemelerini Dönüştürme Çabası. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (17), 122-135.

Işık, M. (2023a). 1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Muhafazakâr Düşüncenin Evrimi (1980-2001), (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işık, M. (2023b). Dünyada ve Türkiye’de Muhafazakârlık. Ankara: Astana Yayınları.

Işık, M. (2023c). Türk Siyasal Hayatında 28 Şubat Süreci: Kavramlar, Olaylar, Aktörler. Gaziantep: Özgür Yayınları.

Işık, M. (2023d). 28 Şubat Sürecinin Ekonomik ve Siyasi Arka Planı Üzerine Notlar. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 25 (44), 364-377.

İnce, M. (2006). Türkiye’de Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı. KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, VIII (1), 6181.

Kazan, Ş. (2014). 28 Şubat: Postmodern Bir Darbenin Anatomisi. T. Çetinkaya (Ed.). Ankara: MG V Yayınları.

Koçak Süren, Ö. (2009). Türkiye’de Yargının Örgütlenmesi ve Adalet Sisteminin Problemleri. TBB Dergisi, (85), 403-413.

Metin, Y. (2010). Türkiye’de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Anayasa Yargısı, 27 (2010), 217-272.

Özdeneren, R. (30.03.2008). Yargının Siyasallaşması Ne Demek? <https://www.yenisafak.com/yazarlar/rasim-ozdenoren/yarginin-siyasallamasi-ne-demek-10114> (Erişim Tarihi: 29.10.2023).

Öztürk, S. (2013). Belgelerle 28 Şubat Dünden Bugüne. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.

Petek, R. (2007). 28 Şubat’ın Hukuk Dünyasına Yansımaları. 28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi (ss. 108-116) içinde, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Tuna, H. (2007). 28 Şubat Darbesinin İnsan Hak ve Özgürlüklerine Etkileri. 28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi (ss. 101-107) içinde, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Türkiye Adalet Akademisi (2020). Türk Adalet Sistemi. <https://taa.gov.tr/yuklenenler/dosyalar/f29b2a4b-ce9d-482d-ae66-97a6864ca7eb-turk-yargi-sistemi-brosur-son-28.08.2020-tr1.pdf> (Erişim Tarihi: 07.11.2023).

Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı (T.Y.). Türk Adalet Sistemi. <https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/Dergi/13052022095441T%C3%BCrk%20Adalet%20Sistemi.pdf> (Erişim Tarihi: 07.11.2023).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (09.11.1982). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> (Erişim Tarihi: 07.11.2023).

Türkiye İnsan Hakları EŞitlik Kurumu (2022). İnsan Hakları Bağlamında 28 Şubat Darbesi. https://www.tihek.gov.tr/upload/file_editor/2022/02/1646061729.pdf (Erişim Tarihi: 09.11.2023).

Uluçakar, M. ve Çınar, M. F. (2019). Türkiye’de Yargı ile Siyaset İlişkisinin Kuvvetler AyrılıŐı Perspektifinden Analizi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (1), 126-141.

VECİHİ OFLUOĞLU PERSPEKTİFİNDEN PANTOMİN SANATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ÜLKEMİZDE PANTOMİM SANATININ DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI

Öğr. Gör Umut Abdül SÜSLER

İstanbul Topkapı Ün.

İstanbul, Türkiye

abdulsusler@topkapi.edu.tr

Araş. Gör. Ramazan BİLGE

İstanbul Topkapı Ün.

İstanbul, Türkiye

ramazanbilge@topkapi.edu.tr

ÖZET

Gösteri sanat dallarından biri olan pantomim, en yalın tanımıyla söze gerek duyulmadan duyguların aktarıldığı tiyatro oyunudur. Pantomim sanatının ortaya çıkışının, ortak bir dil ve kültür olmayışından ötürü anlaşılabilirliğin sağlanması amacıyla, İngiliz gezici tiyatroların tercih ettiği bir yöntemeye dayandığı ileri sürülür. Tarihsel süreç içerisinde farklı evrelerden geçerek günümüze ulaşan pantomim sanatı, diyalog olmayan evrensel bir sanat olarak kabul edilebilir. Günümüzde bu alanda alınan aksiyonların yetersiz kalması, pantomim sanatının geri planda kalmasına yol açmakta, bu alanda istihdam olanaklarını kısıtlı hale getirmekte ve dolayısıyla pantomim-seyirci ilişkisini zedelemektedir. Bu bağlamda gerçekleştireceğimiz çalışmada, pantomim sanatının yüzlerce performans çalışmasının yanı sıra özellikle eğitiminin önemine vurgu sağlamak adına çalışmalar yürüten, İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuarı Pantomim Sanat Dalı'nı kuran ve bir çok önemli isimle çalışmalar gerçekleştiren İstanbul Topkapı Üniversitesi Sahne Sanatları Anabilim Dalı Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Vecihi Ofluoğlu'nun deneyimleri üzerinden; bu sanatın gelişimi, günümüzdeki durumu ve üniversite eğitim süreçleri perspektiflerinden bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pantomim, Sanat, Eğitim

AN EVALUATION ON PANTOMIME ART FROM THE PERSPECTIVE OF VECİHİ OFLUOĞLU: THE PAST, PRESENT AND TOMORROW OF PANTOMIME ART IN OUR COUNTRY

Lecturer Umut Abdül SÜSLER

Res. Assist. Ramazan BİLGE

ABSTRACT

Pantomime, one of the performing arts, is a theater play in which emotions are conveyed without the need for words. It is claimed that the emergence of the art of pantomime is based on a method preferred by British traveling theaters. The art of pantomime, which has gone through different phases throughout the historical process and reached today, can be considered a universal art without dialogue. Today, the lack of action taken in this field causes the art of pantomime to remain in the background. This situation limits employment opportunities in the field and therefore damages the pantomime-audience relationship. In this context, this study aims to make an evaluation from the perspectives of the development of this art, its current situation and university education processes, through the experiences of Vecihi Ofluoğlu, who founded the Pantomime Art Branch of Istanbul University State Conservatory.

Keywords: Pantomime, Art, Education

GİRİŞ

“Kulak duyar, göz dinler.” (Vecihi Ofluoğlu). Ofluoğlu’nun sıklıkla dile getirdiği bir cümle. Pantomim sanatında, sahnede oluşan sessizlik içerisinde izlenilen sanatçıyı gözün dinlediğini ifade eder Ofluoğlu. Gözün, pantomim oyununda izleyicinin kaçınılmaz duyu organı olduğunun altını çizer. Öyle ki ona göre, izleyicinin gören ve algılayan yapısının oyun anlatımını anlamaya ve kaydetmeye başladığını belirtir. Pantomim sanatı üzerinde daha genel bir perspektif çizen Ofluoğlu, bu sanat aracılığıyla kişinin kendisini/bedenini tanıdığını ve yaşam içerisinde kendisine pek çok açıdan donanım kazandıracağını (iletişim, algı, sanatsal bakış açısı vs.) ileri sürer. 1966’da İstanbul Fransız Kültür Merkezi’ne bir Fransız tiyatro topluluğunun pantomim oyununu izledikten sonra bu sanat dalının ülkemizdeki önemli temsilcilerinden biri haline gelen ve ilklere imza atan Ofluoğlu, 1950 senesinde Bartın’da dünyaya gelmiştir. Trakya Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesinde eğitimlerini tamamladıktan sonra 1955 senesinde “Ölümden Daha Büyük Şeyler Var” oyunuyla sahne yaşamına başladı. Yaşamının büyük bir kısmını ülkemizde pantomim sanatının tanıtımına ve eğitimine adadı. Bu kapsamda ülkemizde ilk kez 1968 senesinde çağdaş anlamda bir pantomim topluluğu kurarak bu sanat üzerinde farkındalık yarattı. Ofluoğlu, İstanbul Üniversitesinde ‘Pantomim Sanat Dalını’ kurarak bir ilke daha imza atmış oldu. Öğretim görevlisi olarak uzun yıllar mimik ve hareket dersleri veren Ofluoğlu, birçok özel tiyatrodada eğitimci olarak görev aldı. Aldığı ödüllerin yanı sıra çok sayıda pantomim oyununa sahip ve bu alanda pek çok ismin de eğitimci olarak adını tarihe yazdırmıştır. Bu çalışmada da pantomim sanatının ülkemizin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Vecihi Ofluoğlu perspektifinden bahsi geçen sanatın; kapsamlı ele alınması, tarihsel gelişimi, akademi dünyasındaki yeri ve önemi ile bu sanatın geleceğine yönelik sanatçının görüşleri ele alınarak bu sanat üzerinde bir farkındalık yaratmaya çalışmak amaçlanmıştır.

PANTOMİM SANATININ DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE GELECEĞİ

Pantomimin icrası en erken Antik Yunan’da ortaya çıkmıştır. Gösteriler mutlaka sessiz olmasa da Pantomimus adlı tek maskeli dansçılarla gerçekleşmiştir (Creative Commons Attribution-ShareAlike, 2023). Ancak pantomim sanatının tarihine baktığımızda yapılan araştırmaların çoğunun sanatın ortaya çıkışını, on altıncı yüzyılda ortaya çıkan ve sıradan, maskeli karakterleri canlandıran oyuncuların yer aldığı bir tür açık hava tiyatrosu olan commedia dell’arte’ye dayandırır. Sözü edilen performansların günümüz pantomimlerinin tanıdık yönleri olan müzik, dans, akrobasi benzerlik taşıdığı söylenmektedir (Shilton, 2021). Bununla birlikte bazı kaynaklar bu sözsüz sanatın tarihinin ilkel insan zamanlarına kadar uzadığını söyler. Henüz bir konuşma dili gelişmemiş olan o zamanın insanları, vücut hareketleriyle iletişim kuruyorlardı, ancak artık bildiğimiz teatral biçim olan pantomimin kökeni, onu yaratan antik çağlara kadar geçmişte kaybolmuştu (WMO, LE CENTER DU SILENCE', Erişim Tarihi: 09.11.2023). Ofluoğlu da bu açıklamayı destekler ve sanatın ortaya çıkışıyla ilgili olarak şu bilgileri aktarır:

“Pantomimin gösterim sanatlarının atası olduğunu söylemek mümkün. Pantomim sanatı, konuşma dilinin olmadığı ilkel dönemlerde ya da işte konuşma örgüsünün olmadığı ilkel dönemlerde insanlar daha çok bedenlerini var ederek iletişim kuruyorlardı. Üst başlık olarak ‘önce hareket vardı’ denebilir. Sözlü iletişim başladıktan sonra da öncesindeki beden kullanımından vazgeçemediler. Bir şeyleri sergilemek ve karşı tarafa aktarmak, seyrettirmek insanın doğasında olsa gerek. Hatta tiyatro sanatının çıkışında o işte taklit, taklidi alıp birilerine aktarma ve benzer şeylerde de sözsüz sanatla başlamış olabileceğini düşünüyorum nitekim öyleydi. İnsan beynini çalıştıran ve anlamaya çalışan, bir yöne sevk eden bir özelliği olan bir sanat ve dünyada çok çabuk yayıldığı düşünülebilir. Çünkü baskıcı yöntemlerin sözlü gösterim sanatlarına yönelik susturma girişimlerinin karşısında susarak çok şey dile getirebilen bir sahne sanatı olarak gündeme geldi pantomim sanatı. Başka bir deyişle hareketin dile getirebildiği ve etkileyebildiği, anlatabildiği şey bugün yazılı metinlerle pek dile getirilemez diye düşünüyorum.”

Kelime olarak ise Pantomim ilk kez, 1717 yılında İngiltere’de bir posterde karşımıza çıksa da anlam olarak bugün bildiğimiz pantomim anlamını taşımıyordu. Pantomim kelimesi, ‘her şeyin taklitçisi’ olan pantomimin kendisini yalnızca müzikle hareket ederek ifade eden ve mitolojiden veya antik yazarlardan klasik hikayeler anlatan bir dansçı olduğu eski Yunancadan türemiştir (Shilton, 2021). Anlamı ise yıllar içinde birçok süreçten geçerek günümüzde tanımlamayı almıştır. Ofluoğlu, Marmara Life dergisinin Temmuz-Ağustos 2019 sayısında verdiği röportajda Pantomim tanımlamasını ve sanatın genel bakış açısını şu şekilde açıklamıştır:

“Pantomim, ‘panto’ ve ‘mim’ sözcüklerinden oluşuyor. ‘Panto’ bütün, ‘mim’ ise taklit demektir. Malumunuz mimesis kavramı buradan çıkmış olmalı. Yani mealen pantomim, ‘bütünü taklit etmek’ anlamına gelir. Ülkemizde yazılı kaynaklarda pandomim şeklinde kullanılıyor ama etimolojisi belirttiğim gibidir. Teknik olarak sahne üzerinde olabildiğince kostümsüz ve aksesuarsız bir halde ve dili kullanmaksızın seyirciye ulaşması hedeflenen ve tahkiye içeren anlatımın, sanatçının bedenini, yüzünü kullanarak aktarması işine pantomim diyoruz. Her şey anlatılabilir mi pantomim sanatında? Tabii ki bu mümkün değil. Her sanatın anlatım kısıtlılıkları vardır. Balede veya diğer gösteri sanatlarında olduğu gibi pantomimde de benzer durumlar söz konusudur. Sanatçı bu kısıtlılığa odaklanmamalı, anlatabileceği şeyler üzerine yoğunlaşmalıdır. Eğitim kısmına gelince bu sanatın icracısı olabilmek için iyi bir eğitimden geçmek şart. Tüm sahne sanatlarında olduğu gibi öncelikle bedeni çok iyi tanımış olmak gerekiyor. Çünkü o tanıdığımız beden bir bakıma bizim enstrümanımız. O bedenden yola çıkarak birtakım şeyleri

yapılandırmanın gerekiyor. Her şey bedeni fiziki anlamda çok iyi eğitmenizle başlıyor ve çok iyi tanımanızla devam ediyor. Hâkim olmanız gerekir ki dile getirdiğiniz şeyler bir anlam ifade etsin. Dolayısıyla bu sanat biraz içe odaklanıp, dışa anlatma işidir. Yani çok iyi tanıdığınız beden neler yapabileceğini biliyorsanız. Orada yola çıkarak o bedende bir şeyleri dile getirebilirsiniz (Alban, 2019).”

Ofluoğlu'nun da ifade ettiği gibi pantomim, sanatçıların konuşmalarına gerek kalmadan sadece bedenlerini kullanarak bir şeyler anlattığı en eski tiyatro sanatlarından biri olarak kabul edilmektedir. Pantomim sanatçıları, ağırlıklı olarak beyaz renkli makyajlarıyla birlikte duygularını abartmaya yönelik diğer yüz hatlarıyla da tanınırlar. Siyah beyaz çizgili üstler, beyaz eldivenler ve siyah şapkalar da bilinen pantomim sanatçısı kostümleri olarak değerlendirilebilir (Iswantara, 2018: 2018). Ofluoğlu, pantomimde maske ve sanat kullanımına ilişkin görüşlerini aynı röportajda şu şekilde belirtmiştir:

“Minimal bir anlatım dilini tercih eden mim sanatında kostüm ve dekor olmazsa olmaz değilken, maske ve makyaj sıklıkla tercih edilir. Sinema tarihinin sessiz film dönemlerinde teknik bazı farklılıklar olmakla birlikte pantomim tarzı oyunculuk kullanılmış ve bu durum sanatın modern zamanlardaki gelişimine katkı sağlamıştır. Charlie Chaplin, Laurel ve Hardy sessiz sinemada pantomim sanatının beyaz perdeye aktarımına başarılı örnekler olarak sayılabilir (Alban, 2019).”

Pek çok araştırmacı pantomimi bir jest biçimi olarak görmektedir. Bu bağlamda pantomimin diğer jest türleriyle de karşılaştırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte pantomim bir şeyleri öğretmekten başka amaçlar için de kullanılabilir; örneğin bir şeyi anlatmak veya şaka anlatmanın bir parçası olarak da bahsi geçen sanatın kullandığı söylenebilir (Gärdenfors, 2017: 4). Ofluoğlu da konuşmaya gerek kalmadan yalnızca hareketlerden oluşan bir sahne performansından çok etkilendiğini ve insanlara bir şeyleri dile getirmek için bu sanatın göz ardı edilemeyecek önemde olduğunu dile getirmektedir. En temelde pantomimin özünün ‘hareket’ olduğunu ifade eden Ofluoğlu, bedeni tanımanın çok önemli olduğunu, bu sayede bedeni çok iyi kullanabileceğimizi ve o bedende dile getirilmek istenenleri karşı tarafa doğru ve o sanata özgü bir biçimde anlatabileceğimizi vurgular (Akın, 2018). Ofluoğlu'nun pantomime yönelik yapmış olduğu açıklamalar, bu sanatın evrenselliğine de vurgu yapmaktadır. Pek çok kişi pantomimin sanatın yeni bir bakış açısı olduğunu düşünse de sanatın birkaç yüzyıl boyunca bugünkü sanat formuna dönüştüğü bilinmektedir. Pantomimin uzun ömürlü bir sanat olması; sürekli değişmesi ve zamanın modasına ve zevklerine uyum sağlamaktan korkmamasından kaynaklanmaktadır (Shilton, 2021). Bunun üzerine bir dil bilmeye gerek kalmadan beden üzerinden karşı tarafa bir şeyler aktarabilme özelliği de eklenince sanatın evrensel bir boyut kazanabildiğini söylemek mümkün hale gelmektedir. Ofluoğlu, pantomim sanatının hareket cümlelerinden oluştuğunu ve bu cümlelerin oyuncular arasında kendilerine özgü bir tarz yakalamasının mümkün olacağını belirtirken anlamın evrensel olacağına vurgu yapmıştır. Kendisi de birtakım eğriler kullanarak

farklı bir tarz yakalamaya çalışmış, sanatın karşı taraf için anlaşılabilir olması adına kendini göstermek yerine var ettiği ve anlatmak istediği şeyi daha çok sergilemeyi tercih ettiğini dile getirmektedir. Ofluoğlu bu görüşünü sadece pantomim sanatı için değil, diğer sahne sanatları için de geçerli bulduğunu dile getirmiştir. Oyuncuyu görmek yerine oyuncunun var ettiği oyunu görmenin her zaman en doğru ve evrensel kılabileceğinin (kişide yaratacağı bireysel haz ve duygu hariç) altını çizmektedir. Pantomim sanatının geleceğinin ise bu alanda eğitimin artmasıyla ve sanatla ilgili farkındalığın yükselmesiyle doğru orantılı olacağı söylenebilir.

EĞİTİMDE PANTOMİM SANATININ YERİ

Iswantara'nın 2018 yılında kaleme aldığı "Metode Pembelajaran Pantomim Indonesia" başlıklı çalışmasında, Endonezya'da insan kaynağının yetersizliği ve pantomim sanatına olan takdirin yetersizliği nedeniyle pantomim sanatının neredeyse hiç öğretilmediği vurgulanmıştır. 1968 yılında Türkiye'de ilk kez çağdaş anlamda bir pantomim topluluğunu ve Dünya'da bir ilke imza atarak İstanbul Üniversitesi bünyesinde "Pantomim Sanat Dalını" kuran Ofluoğlu, pantomim sanatının eğitim süreciyle ilgili şu değerlendirmelerde bulundu:

"Pantomim Sanat Dalı Türkiye'de; hatta Dünya'da bir üniversite bünyesinde kurulmuş bir bölüm. Ne yazık ki 2015 yılında emekli olduktan sonra bölümü hangi gerekçeyle olduğunu bilmiyorum ama kapattılar. Bu süreç içerisinde oradan 100'e yakın öğrenci mezun oldu. Bugün alanında eğitmenlerin de olduğu bu öğrencilerin büyük bir kısmı pantomim sanatına yöneldiler, bazıları da pantomim sanattan beslenerek tiyatroya benzer sahne sanatları alanında çalıştılar. O 100 kişi belki 500 kişi oldu şu an bilemiyorum. Ve Türkiye'nin her yanında bu öğrenciler bu sanatı yaymayı amaçlıyorlar. Türkiye'de 1960'larda başlayan pantomim sanatı, ustaların da yaşamlarını yitirmeleriyle ufak ufak yok olmaya ve unutulmaya başlamıştı. Bölümü açtıktan sonra, yani 2006 yılından sonra giderek güncelleşmeye başladı. Pantomim sanatına çok sıcak bakmayan tiyatro eğitmenleri ya da tiyatro yönetmenleri bile son zamanlarda ilgi göstermeye başladı. O karşı çıkan yapı bile bu sanattan beslenmeye başladı ve şöyle kaygıları vardı; -katılmıyorum tabi ona- "pantomim sanatı oyuncu bedeninde aşırı hareket yığıntısı, şablonlaşma, kalıplaşma, fazladan hareket yapma kirliliği yaratabilir." Pantomim sanatının özü, hareket olduğu için oyuncu ya da bu eğitimden geçen kişiler onu nerede ne kadar kullanacaklarını çok iyi bilebilirler. Ben 57 yıldır bu işi yapan bir kişiysen şayet benim şu anda ahtapot gibi konuşuyor olmam gerekirdi. Ancak böyle bir durum söz konusu olamaz. Çünkü pantomim sanatı bende kendimi ifade edebilmek adına bir hareket disiplini getirdi, o yüzden korkulacak bir sanat değil."

Ofluoğlu'na göre, Türkiye'de oyunculuk eğitimi sürecinde pantomim eğitimine çok sıcak bakılmamaktadır. Buna gerekçe olarak da pantomimin bedene dayanan bir eğitim olması ve bundan ötürü oyuncunun bedeni üzerinde bir kalıplaştırıcı etki bırakacağını ve yanlış beden kullanımına yönlendireceğini göstermektedir (İşeri Gever, 2020). Ofluoğlu'nun ifade ettiği gibi, drama okulları da pantomimi kendilerine uygun görmeyerek öğrencilerini bu sanattan mahrum bırakmaktadır. Öyle ki, Louise Pieri, öğrencilerin ihtiyaç duydukları tüm desteği aldıklarını, çalışan kısmın da çok azının pantomim eğitimi aldığını, öğrencilerin bu sanat üzerinden ders almaları için ders programında değişiklik yapılmadığını öne sürmektedir. Bu bağlamda drama okulları başta olmak üzere üniversitelerde de pantomim eğitiminin yaygınlaşması için öğrenci/profesyonel iş birliğinin yapılması yönünde aksiyonların alınması gerektiği söylenebilir (Elkin, 2015). Yükseköğretim Kurulunun vermiş olduğu pantomimin lisansla ilgili bir uygunluk belgesi olduğunu dile getiren Ofluoğlu da bu belgenin emsal niteliği taşıyabileceğini ve üniversitelerde bu bölümün açılabilirliğini belirtmektedir. Bu aşamada akademik kadro oluşturmanın zorluğuna dikkat çeken Ofluoğlu, eğitimcilerin ve bu alanda uzmanlaşmak isteyen kişilerin gerekli olan eğitim süreçlerini tamamlayıp bu alanda öğrenci yetiştirebileceğini belirtmektedir. Beden üzerindeki olumlu etkileri de düşünüldüğünde (dans edebilme, eskrim yapabilme, bedeni çok iyi kullanma vs.) Ofluoğlu, tiyatro/oyunculuk eğitiminin pantomimle desteklenmesinin kişilerin performansları üzerinde olumlu sonuçlar doğurabileceğini düşünmektedir (İşeri Gever, 2020). Özellikle kendi yetiştirdiği öğrencilerin birer eğitimci olarak pantomim eğitimlerinin devam ettiğini bizzat gözlemleyebildiğini belirten Ofluoğlu, öğrencileri ve pantomim eğitimi ilişkiselliğine yönelik görüşlerini Kulis Tiyatro Dergisinin Ekim 2018 sayısında verdiği röportajda şu şekilde açıklamıştır:

“O el verme meselesi; evet yani birileri gidecek ve yerine birileri gelecek, bu sanatı sürdürecekler. Ya da bu sanattan beslenip başka sanatları sürdürecekler. Yüze yakın öğrencim var buradan -İstanbul Üniversitesinden Pantomim Bölümünden- mezun olan, onların aşağı yukarı elli tanesi şimdi bu işten para kazanıyorlar, ekmek yiyorlar. Bu bölüm sayesinde birbirlerini tanıdılar, dostlukları var topluluklar oluşturdular ve bu işi sürdürüyorlar. Bu çok güzel bir şey bundan daha güzel bir şey olamaz. “Oradan üç kuruş para alıyorum, dersimi veriyorum, basıp giderim banane öğrenci ‘ne olursa olsun’” düşüncesi çok kafama yatan bir düşünce değil. O yüzden mezun olup gidenleri çok sıkı takip ediyorum, ben onları takip etmesem bile onlar beni takip ediyorlar. Yani mutlaka sık sık buluşuyoruz bir yerde ne yaptıklarını, ne ettiklerini söylüyorlar. Hala benden birtakım görüşler alıyorlar. “Hocam böyle bir şey yapsak? Şunu yapıyoruz ama doğru mu yapıyoruz, yanlış mı yapıyoruz?” gibi. Bütün sanatçılar arasında olan birtakım sürtüşmeler belki onların arasında da oluyor ama bana yansıtmamaya çalışıyorlar. Benim hep şöyle bir düşüncem vardır -bu bölüm için söylemiyorum- bir aile oluşturmaya çalışıyorum. “Birbirinizle sürtüşmeyin, birbirinize

destek olun, paslaşın. Mutlaka birbirinize ihtiyacınız olacak, bu böyle sürdürülebilir.” diyorum. Pantomimden mezun olan öğrencilerin büyük bir kısmı hala birbiriyle iletişim içerisinde, bundan çok büyük mutluluk duyuyorum. Artık her şeyi onlara bıraktım neredeyse, her şeyi çok kolay hallediyorlar. Bana sadece gidip izlemek ya da başlarını okşamak kalıyor. Başka bir şey yapmıyorum (Akın, 2018).”

Pantomim eğitimi alanların özellikle bu alanda eğitimci olma gibi bir zorunluluğu olmadığını sıklıkla ifade ettiğini dile getiren Ofluoğlu, bu eğitimi alan kişilerin, farklı meslek dallarında olsalar dahi bedenlerini tanıyan ve bu sanattan çok büyük bir oranda yararlandıklarını ifade etmektedir. Yalnızca eğitim alanların değil, bu sanatın seyircisi olanların da beslendiği bir yönü olduğunu belirten Ofluoğlu, seyircilerin evlerine gittikten sonra o sahne üzerinde gördüğü şeyleri mutlaka aynanın karşısında ya da evdeki akrabalarının karşısında bir kez oynamaya, denemeye uğraştıklarını belirtmektedir. Kişilerin bedenlerini tanıma kendilerini ifade etme süreçlerinde beden kullanımının önemine değinen Ofluoğlu düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Sözlerde tıkanmak ya konuşan kişiden ya da derdini anlatmak istediğin kişinin anlamamasından kaynaklanır. Bu durumlarda bedenle devreye girmek zorunda kalıyor insan; yolda kulaklıkla konuşanları izleyin, ellerini kullanarak konuşuyorlar. Burada, beden kendi başına yaptığı şeylerle, bedene bizim yaptırdığımız şeyleri karıştırmamak gerekir. Çok sinirli ve asabi biri değilim, kendimi çok iyi tanıyorum ve çok iyi denetleyebiliyorum. Ama evet, çok sıkıntıya düştüğüm anlarda bedenim kendiliğinden devreye giriyor fakat ben onu disipline edip, dizginleyebilme yetisine sahip olduğumu düşünüyorum. Siz bedeninizi ne kadar iyi tanırsanız, yeri geldiği zaman bedeninizi ne kadar iyi tanırsanız, yeri geldiği zaman bedeninizi ne kadar kullanacağınızı çok iyi bilirsiniz. Pantomim sanatı, bu kontrolü öğretir insana (Bozyel, 2019).”

Pantomim sanatını susmanın değil, susarken de birçok şeyi anlatabilme sanatı olarak değerlendiren Ofluoğlu, bu sanat dalının akademik dünyada yer bulması gerektiğinin altını çizmektedir. Yalnızca kendisinin girişimiyle açılmış olan bir sertifika programı ve girişimlerden ziyade gerek ülkemizde gerekse de dünya genelinde kurs gibi sınırlı eğitimlerden ziyade üniversitelerde lisans eğitimi olarak verilmesi gereken bir sanat dalı olduğunu ifade etmektedir (Alban, 2019). Bu sanatın yalnızca meslek edinmek isteyenlerle sınırlı kalmayıp, insanların hem kendilerini, hem çevrelerini, hem de diğer insanları tanıyıp bedensel oluşumlarını gözlemlemeleri, duygu ve düşüncelerini diğer kişilerle paylaşabilmeleri donanımlarını kazandırması bağlamında öğrencilerin hayata atılmadan önce almaları gereken bir eğitimi olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanlar ilkel dönemler olarak kabul edilebilecek sözel iletişimin olmadığı zamanlarda, iletişimi sürecini daha çok bedenlerini kullanarak gerçekleştirirdi. El kol sallamak, göz kırpmak, mimik kullanmak birer iletişim kurma araçları olarak kabul edilmekteydi. Sözsüz iletişim süreci bir gösteri niteliği taşımasa da Ofluoğlu, insanların bir durumu ya da herhangi bir şeyi konuşmadan anlatabilmenin onlara keyif verdiğini ve bu sürecin zamanla sanatsal bir boyuta evrildiğini ifade etmektedir (Alban, 2019). İşte pantomim sanatı da bu bağlamdan hareketle çok eskiye dayandırılabilir. Ya da Ofluoğlu'nun ifadesiyle gösterim ya da seyircili sanatların atasının var olduğu dönemde pantomim sanatı da var olmuştur. Çünkü ona göre bütün gösterim sanatları bedene dayanmaktadır. Günümüzde hem teorik olarak hem de uygulama olarak eğitimlerin verildiği pantomim; insanın kendi bedenini tanıdığı, kendini ifade edebilmesine yardımcı olduğu, kendi benliğini inşa etme sürecine katkı sağladığı, diğer insanlarla daha anlaşılır bir iletişim dili yakalamaya yardımcı olduğu bir sanat dalıdır.

Sözü edilen özellikleri ve kişinin yaşamına olabilecek olumlu etkileri düşünüldüğünde, pantomim sanatının eğitim süreçlerine de dahil olması Ofluoğlu için oldukça önemliydi. Çünkü ona göre bu sanat, tek kanallı televizyonların hakim olduğu dönemde yaşamış insanların, diğer bir deyişle günümüzün orta yaşlarının aşına olduğu bir sanat haline gelmiştir. Ona göre bu sanatın akılda kalma hali, yüzünü siyah ya da beyaz renge boyamış sanatçının icra ettiği komik anlamlar taşıyan performanslar şeklindeydi (Alban, 2019). Dolayısıyla sanata yönelik bu algının ortadan kalkması ve bireylerin hem kişisel gelişimi, hem sanata olan farkındalığın artması hem de bu sanat dalının maddi kazanç haline gelebilecek boyutta isimler yetişmesiyle paralellik gösterecekti. Ofluoğlu sözü edilen amaçlar doğrultusunda pek çok aksiyon almıştır. 1968 yılında Türkiye'deki ilk çağdaş pantomim topluluğunu kurmuş ve pantomim sanatını akademik düzeye taşınmasına önderlik etmiştir. Bununla birlikte Ofluoğlu 35 yıldan fazladır konservatuarda eğitimci olarak görev almış bu sanatın öğrencilerle buluşmasına yardımcı olmuştur. Yaptığı atölye çalışmalarıyla hem bu sanatı meslek haline getiren bireyler yetiştirmiş hem de bu sanatın getirdiği donanımla ülkemize nitelikli bireyler kazandırmıştır. Yetiştirdiği ya da bu sanatı meslek haline getiren kişilerin verdiği atölyeleri izlediğinde kendi öğretilerinden yola çıkarak ya da oradan alıntılar yaparak bir şeyler gerçekleştirildiğini ifade eden Ofluoğlu, eğitim metotlarını kimseden gizlemediğini, hatta sanatçıların geçimini bu sanattan kazanmaları için herkesin kendi tekniklerini alıp kullanabileceğinin altını çizmektedir. Kendi teknik ve öğretilerinin ise zamanla sanatçının kendi özgünlükleri ile başka bir boyuta evrilip sanatın bakış açısının genişleyebileceğini ise şu sözlerle dile getirmiştir:

“Bu konuya yürüme üzerinden bir örnek vereyim. Pantomimde yürüme tekniklerini öğretmeye başladığımda öğrencilerime, bana özgü yürüme tekniklerini öğretmeye başladıktan bir süre sonra yani yaklaşık 2-3 yıl sonra -artık benim size öğrettiğim tekniği atın bir tarafa, kendinize özgü bir yürüme tekniğiniz olsun- dedim. Yaşamda da öyledir bu durum, yani birinin ensesinden baktığınız zaman giden kişinin kim olduğunu

anlarsınız. Yürüme parmak izi gibidir kişinin, o kişiye özgü bir özellik taşır çünkü. Dolayısıyla herkes farklı yürümeye başladı gösterilerde. O kadar mutlu oldum ki, öğrencilerimin benden alıntıyla yola çıkıp da kendi bedenlerine özgü bir tarz ve stil oluşturmaları bana son derece keyif verdi. Aslında böyle olması da gerekir Türkiye’de sanatın bazı branşlarda yürümemesi ve ilerlememesi; hocanın öğrencisinin, hoca gibi yapmaya çalışması, üzerine artı bir şey koymamasından kaynaklanıyor. Yani ne gördüyse o doğrudur düşüncesiyle direkt olarak uygulamaya kalkması yanlış bence. Bilgi ve birikimler birinden başka birine geçerken mutlaka o kişinin de beslemesiyle yeni bir şekil ve tarz almaktadır.”

Son olarak Ofluoğlu’ndan elde edilen veriler ve alan yazındaki bilgiler değerlendirildiğinde, “Beden Dili Sessiz Diliniz” kitabının yazarı olan Samy Malcho’nun ifade ettiği; “Pantomim milliyete ve dile bağlı olmayan ve herkesin anlayabileceği bir temsil türüdür.” sözlerinden hareketle bu sanatın eğitime yönelik aksiyonlarına yönelik farkındalık çalışmalarının arttırılması, bu sanatı meslek haline getiren sanatçı/sanatçıların akademik anlamda üretimler yaparak sanat üzerinde tutum ve algıların pozitif anlamda geniş kitlelere yayılması, yeni öğrenciler yetiştirecek ortamlar yaratılarak bu sanatın geleceğinin devam ettirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Akın, Ö. Ç. (2018). Pantomim Sanatının Duayeni Vecihi Ofluoğlu. Kulis Tiyatro Dergisi, Sayı: 2018.

Alban, S. B. (2019). Sessiz Hikayelerin Sahibi Vecihi Ofluoğlu. Marmara Life Dergisi, Sayı: 2019.

Creative Commons Attribution-ShareAlike. (2023). Mime artist. <https://www.worldmime.org/en/about-mime/mime-and-pantomime/104-mime-and-pantomime/292-mime-artist.html>, Erişim Tarihi: 09.11.2023.

Elkin, S. (2015). Susan Elkin: Why Do Drama Schools Dismiss Pantomime? <https://www.thestage.co.uk/opinion/susan-elkin-why-do-drama-schools-dismiss-pantomime>, Erişim Tarihi: 08.11.2023.

Gärdenfors, P. (2017). Demonstration and Pantomime in the Evolution of Teaching. *Hypothesis and Theory*, 8(415), 1-12.

Iswantara, N. (2018). Metode Pembelajaran Pantomim Indonesia. Yogyakarta: Media Kreatifa Sejahtera.

İşeri Gever, O. (2020). Pantomim Denince Akla İlk Gelen Sanatçı ve Eğitimci Vecihi Ofluoğlu. *Gözden Dergisi*, Sayı: 10.

Shilton, K. (2021). History Of Pantomime - A Look Back on How Our Artform Has Developed Over Time. <https://www.imaginetheatre.co.uk/history-of-pantomime>, Erişim Tarihi: 10.11.2023.

WMO, Le Center Du Silence'. (2023). The Evolution of Mime.
<https://www.worldmime.org/en/about-mime/mime-and-pantomime/104-mime-and-pantomime/290-the-evolution-of-mime.html>, Erişim Tarihi: 09.11.2023.

SOME CURRENT ISSUES OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

Prof. Dr. Shohistahon Uljaeva Mamajonovna

National Research University Tashkent

Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

uljaevashohistahon@gmail.com

ABSTRACT

This article covers some current issues of the history of Central Asia. It analyzes the research conducted by historians of the Central Asian republics today and the trends observed in them.

In the article, the history of kingdoms and states belonging to the same historical period is interpreted from different perspectives in different republics. The process of joining some states that were not established in their territories is being interpreted as a history of invasion. Some scholars claim that their republican nation was the main driving force and Master of History. These are one-sided views and the history of the peoples who lived in the same geopolitical space should be covered objectively.

In this article, the author proposes to write the history of the peoples of Central Asia together with the scientists of the neighboring countries.

Keywords: Nation, Central Asia, History, Integration, Inter-ethnic relations

MARKAZIY OSIYO TARIXINING BA'ZI DOLZARB MASALLARI

Prof. Dr. Shohistahon ULJAEVA MAMAJONOVNA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo tarixining ayrim dolzarb masalalari yoritilgan. Unda bugungi kunda Markaziy Osiyo respublikalari tarixchilari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar va ularda kuzatilayotgan tendentsiyalar tahlil qilingan.

Maqolada bir tarixiy davrga mansub saltanat va davlatlar tarixi turli respublikalarda turli nuqtai nazardan talqin etilgan. O'z hududlarida tuzilmagan ayrim davlatlarning qo'shilish jarayoni bosqinchilik tarixi sifatida talqin qilinmoqda. Ayrim olimlarning ta'kidlashicha, ularning respublika xalqi tarixning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va ustasi bo'lgan. Bular biryoqlama qarashlar va bir geosiyosiy makonda yashagan xalqlar tarixini xolis yoritib borish kerak.

Muallif ushbu maqolasida qo'shni mamlakatlar olimlari bilan birgalikda Markaziy Osiyo xalqlari tarixini yozishni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Millat, O'rta Osiyo, Tarix, Integratsiya, Millatlararo munosabatlar

History, the heritage of our ancestors revives and reflects the most sacred feelings of our people. Central Asia has always been a crossroads of different civilizations. All nations and peoples living in the multicultural space are heirs of the history of Central Asia.

A careless or biased approach to history leads to the breakdown of inter-ethnic relations, emotional stress and humiliation of some peoples.

Nationalism, separatism and big state chauvinism can cause instability in the region and tension of international relations.

Great state chauvinism, discrimination of others, trying to prove and prove the superiority of one's own history and nation are being promoted today by historians and other political forces of Central Asian countries. Such biased actions corrupt the minds of the young generation, cause the isolation of each republic in the era of information and global wars, and create obstacles to unification. This may pave the way for us to surrender to third forces. If historical alternative answers and works are not created for these situations, the region may turn into a point of national conflict in 20-30 years.

Researches or propaganda written by scientists in a one-sided and nationalistic spirit form the vices of intolerance and invisibility towards representatives of other nations in young people. Of course, the third powers also have a big role in this, they strongly oppose the unification of the Central Asian republics, their stable and peaceful existence.

If we look at our history, like many other regions, dozens of state systems have been formed and collapsed in Central Asia since time immemorial.

During the period of colonialism, the khanates were attacked, their political status fell, and the Kokan Khanate was completely abolished. Due to historical processes and fates, the khanates that appeared and developed in the last 3-4 centuries during the Soviet regime were abolished, and new colonial management systems were introduced in their place. During the Soviet period, national-territorial demarcation was carried out in a criminal manner and the idea of "divide and rule" was implemented. As a result of the national-territorial demarcation policy of the Soviet state, the ground was created for the emergence of today's Central Asian republics. As we mentioned, over the centuries, the peoples of Central Asia lived in one or more states with different names in many cases.

In those times, the peoples of Central Asia were tolerant and respected the nations and peoples living here and lived in mutual cooperation with them. There are thousands of stories and proofs in historical works about the hospitality of our fathers and mothers, their respect for others, and their respect for all their friends.

In particular, the history of the Achaemenids, Greeks, Kushans, Ephtalians, Turkic khanates, Somanids, Tahirids, Ghaznavids, Karakhanids, Seljuks, Khorezmshahs, Mongols, Timurids, Khans and other dynasties is related to the history of almost all republican nations, but the historical processes in them belong to everyone. are being studied in different ways. Evaluating socio-political and economic processes in history as the service of only one state or nation, trying to show the superiority of some nation in history, serves as an obstacle to scientific and objective illumination of the past. Historians should follow the methods of historical methodology, first, they should not deviate from the principle of objectivity. Such one-sided analyzes can narrow the science of history and people's minds, destroy the objective study of processes, and cause national conflicts. Discrimination, showing common histories that apply to all as belonging to only one state or nation can cause anger of others and create enmity between nations.

We, the Central Asians, who are unlike any other, and which illuminate the pages of our history, have not been tarnished for thousands of years. It would be fair to give examples of these

as the feeling of living as a community, our oriental traditions, morals, oriental education, and our way of life.

Today, the study of the history of the Turkic-speaking peoples is also very relevant.

Today, covering the joint history of countries such as Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, and Azerbaijan can help us understand historical truths.

Turkic-speaking countries have always lived under the ideals of inter-ethnic harmony. We can cite Amir Temur's state as an example.

During the period of Amir Temur, inter-ethnic relations reached the peak of their development. On November 1, 2015, the former US Secretary of State John Kerry was in Samarkand, the capital of the Amir Temur state. John Kerry, who left for Kazakhstan after his trip to Uzbekistan, said the following about Samarkand at the Nazarboev University in Astana: "These are Turks, Arabs, Muslims, Jews, Greeks, Armenians, It is a city shared by Christians, Catholics and Nestorians. We believe that the United Nations was founded in New York 70 years ago. No. This happened in Samarkand several hundred years ago¹.«In Timur's Tuzuklar: "Whatever country I conquered, I cherished the dignitaries of that land; I bowed and respected the sayyids, scholars, fuzalo and mashoyikh; I saw the elders of those regions as my brothers and sisters, and their youth and children as my own children... I opened the door of justice in every country, I blocked the path of oppression and injustice," there are inscriptions worth gold.

During the era of Amir Temur, all republics of today were united into one state.

At that time, the Eurasian region was united under a single flag, and all nations and peoples, nomads and settled people lived in mutually beneficial cooperation. Amir Temur literally built a bridge between nations during his time in the Middle Ages. Even in the Middle Ages, when religious conflicts were at their peak, he opened the door to Europe with the intention of friendship and cooperation. He sent ambassadors and letters through them to many kings for friendship and beneficial cooperation.

Among the soldiers of Amir Temur there were even black people.

Let's remember that a Christian scholar also worked at the Mamun Academy. Considering the norms and religious views of that time, this work was a global event for its time. In the past, professional craftspeople, scientists, doctors, soldiers, weavers, and hundreds of other craftspeople were valued regardless of their nationality and population. Thousands of professional elites of different nationalities worked in the state of Amir Temur and they contributed to the development of the state.

Representatives of various religious denominations served in Amir Temur's army. Even women's rights were protected in this society. Amir Temur's army also had military units consisting of women. They united under a single goal, a single nation, and served for the development of the state and society.

Today, nationalism is a negative phenomenon that is an obstacle to unification, cooperation, and integration processes. Amir Temur's work is an example for those who write the pages of history for the national and religious conflict. This is the greatness and superiority of our

¹ <http://kun.uz/news/2015/11/04/kerri-bmt-samarqandda-yaratilgan-edi>

great grandfather over others. Difficulties, a number of entanglements, conflicts that have become extremely complicated during the time of the former union have greatly complicated the situation in our country, made people's lives difficult, put transparency and democracy, and our economic development in a difficult situation. The fate of the reforms being carried out in all spheres of our society, the future of our country depended in many ways on the structure of inter-ethnic relations and the immediate solution of the problems that have been accumulating for a long time.

The history of national conflicts was formed on the basis of the ideology of the colonial and Soviet era. Our forefathers chose good specialists and good people, regardless of nationality, and acted in a friendly and cooperative manner.

Taking into account that history is an important factor that determines the essence of human pride and existence, everyone's pride, dignity, and honor must be protected here, historical objective truths urge us to do so.

If we look at history, we can see the history of peoples who do not belong to only one nation, and the processes of establishing inter-national bridges in a single region and state.

The history of migration waves has a long history and consists of historical phases. It is a natural-historical process when viewed objectively. They are wider and more colorful than we think. While the tribes were moving, they used to make a living in the lands that they liked and moved when the time came. Except for some settled areas.

According to the national idea of the statehood of Uzbekistan, any nation, no matter how small it is, is a fragment of humanity, and the disappearance of its linguistic, cultural and other characteristics of any national unit will lead to the impoverishment of culture and science on earth, and individual opportunities. Therefore, the preservation of each ethnic group and the people belonging to it should be the most important goal, and this goal is, first of all, the duty of the state in every population that includes these ethnic groups².

Today, warm and friendly relations are forming between the Central Asian republics and Uzbekistan.

In his speech at the 72nd UN Assembly in 2017, the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirmonovich Mirziyoev emphasized the following: "Uzbekistan today gives priority to the Central Asian region in its foreign policy. This is a carefully chosen path. Located in the heart of Central Asia, Uzbekistan has a direct interest in this region becoming a region of stability, consistent development and good neighborliness.

A peaceful, economically developed Central Asia is the most important goal and main task that we strive for. "Uzbekistan is a firm supporter of mutual dialogue, practical cooperation and strengthening of good neighborliness³".

Today, old stereotypes and views are changing. Large-scale qualitative changes are observed in interactions in large official circles. We historians of Central Asia also believe that today "we

²I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqororlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: O'zbekiston, 1997. –B. 73-74.

³ O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi // <https://uza.uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>

should rewrite the history of Central Asian peoples in a general way and recognize the role of all nations and peoples in it."

If we objectively and cooperatively cover the history of Central Asia, which is our common past, we think that many controversial issues can be resolved. If it is emphasized in those works that the peoples of Central Asia will have the same history, our kindred and brotherly peoples living in the neighboring countries can agree with this. After all, the great states of Turan, founded by our ancestors, are the history of all the peoples living here.

**KAN, KAN ÜRÜNLERİ'NİN KULLANILMASI VE TAKİP SİSTEMİ'NİN
(HEMOVİJİLANS) SAĞLIK HUKUKU BAĞLAMINDA İDARENİN
SORUMLULUĞUNUN KAMU HUKUKU YÖNÜNDEN İNCELENMESİ**

Dr. Hakife Aktaş Belek
ORCID ID: 0000-0002-2126-9389
aktasbelek@hotmail.com

ÖZET

Kan canlı doku ve hücrelerden oluşan sağlığın korunması ve devam ettirilmesi için gerekli olan spesifik bir sıvıdır. Modern tıpta hastaya tam kan ya da ihtiyaca göre komponent tranfüzyonu yapılabilmektedir. Kan tranfüzyonu bir tıbbi tedavidir, tıbbi tedavide öncelikli olarak yarar sağlamak ve etkin sonuç elde etmek amaçlanır. Karar verilen kan türünün hastaya zarar vermemesi için tranfüzyondan önce kanla geçebilecek hastalıkları tanımlayan testler ve gelişebilecek reaksiyonların önlenmesi, başka zararlarla karşılaşmaması için donör ile hasta kanının cross-match'ı yapılır. Tedaviden beklenen yararın elde edilebilmesi için öncelikli tedbir olarak hastanın yaşamını riske sokacak her türlü risk ekarte edilir. Kan tranfüzyonundan önce kullanılacak kan entinin yarar ve zararları hakkında, hasta aydınlatılarak yazılı onamı alınır. Tranfüzyon sırasında veya sonrasında gelişebilecek reaksiyonların hemşire veya hekime bildirmesi yönünde hasta uyarılır.

Sağlık Hukuku, sağlık hakkı ve yaşam hakkına ilişkin sorunların çözümüne yönelik faaliyet yürüten multidisipliner bir bilim dalı olması nedeniyle, sağlığın korunması, sürdürülmesi ve yaşam hakkına dair meydana gelen hukuki sorunların çözümü ile ilgilenmektedir. Hastanın güvenli tedaviye ulaşması tedavinin başarıya ulaşmasının önemli basamaklarından biridir. Hasta güvenliğinin sağlanması görevi idarenin sorumluluğundadır. Bu bağlamda idare adına sağlık hizmeti yürüten kişilerin, hizmeti güvenli ve gereği gibi yürütme yükümlülüğü bulunmaktadır. 49. maddeye göre, "Kusurlu ve hukuka aykırı bir fiille başkasına zarar veren" verdiği zararı gidermekle yükümlüdür. Anayasa'nın 125. maddesinin birinci fıkrasında, "idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olduğu; yedinci fıkrasında da idarenin kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle" yükümlü bulunduğunu hüküm altına almıştır.

**USE OF BLOOD, BLOOD PRODUCTS AND TRACKING SYSTEM
(HEMOVIGILANCE) IN THE CONTEXT OF HEALTH LAW EXAMINATION OF
THE RESPONSIBILITY OF THE ADMINISTRATION IN TERMS OF PUBLIC LAW**

Dr. Hakife AKTAŞ BELEK

ABSTRACT

Blood is a specific fluid that is necessary for the protection and maintenance of health, consisting of living tissues and cells. In modern medicine, the patient can be transfused with whole blood or components as needed. Blood transfusion is a medical treatment, the primary aim of medical treatment is to provide benefit and achieve effective results. In order to ensure that the decided blood type does not harm the patient, before transfusion, tests are performed to identify diseases that can be transmitted through blood, and to prevent possible reactions and to prevent other harm, a cross-match of donor and patient blood is performed. In order to obtain the expected benefit from the treatment, as a primary precaution, any risks that could put the patient's life at risk are eliminated. Before blood transfusion, the patient is informed about the benefits and harms of the blood or its component to be used and written consent is obtained. The patient is warned to report any reactions that may occur during or after transfusion to the nurse or physician.

Since Health Law is a multidisciplinary branch of science that operates to solve problems related to the right to health and the right to life, it deals with the protection and maintenance of health and the solution of legal problems related to the right to life. The patient's access to safe treatment is one of the important steps in the success of the treatment. Ensuring patient safety is the responsibility of the administration. In this context, people who provide health services on behalf of the administration have the obligation to provide the service safely and properly. According to Article 49 of the Turkish Code of Obligations, "Anyone who harms someone else with a defective and unlawful act" is obliged to compensate for the damage he has caused. In the first paragraph of Article 125 of the Constitution, it is stated that "judicial remedy is open against all kinds of actions and transactions of the administration; In the seventh paragraph, it is stipulated that the administration is obliged to pay the damages arising from its own actions and transactions.

GİRİŞ

Kan transfüzyonu özel bir doku ve hücre transplantasyonu olarak tanımlanmaktadır. Kan ve kan ürünleri ile herhangi bir kimsenin vücudunda oluşan oksijen, kan, doku ve hücre açığının giderilmesi hedeflenmektedir. Zira kan, ve kan bileşenleri doku onarıcı, hücre yenileyici kabiliyetinden dolayı yaşam kurtarıcı bir fonksiyon ihtiva etmektedir. (Demir G, Yıldız Ö. Tıbbi Transfüzyon Endikasyonları. Ülkü B, Soysal T.(ed). Herkes için Transfüzyon Tıbbı. B.1, Aydoğan Basım, 2005, s 117-124.

Kan tranfüzyonunda dikkatle izlenmesi gereken güvenlik kurallarının ihlal edilmesi durumunda yani klinik uygulamadaki hatalar, hastaların yaşam güvenliğini riske ederek anaflaksi gibi ciddi sonuçlara yol açabilmektedir. Transfüzyon sırasında meydana gelen tepki hastanın immünolojik sistemi donörün kan hücrelerine ya da kandaki dokulara karşı reaksiyon

başlatılmasıyla meydana gelir. Akut reaksiyonlar, transfüzyon sırasında ya da 24 saat içinde gelişmekte iken, geç dönem reaksiyonları 5-7 günde gelişmektedir.(Soysal T. Gecikmiş Transfüzyon Komplikasyonları. Ar MC, Bilgen H, Utku T (Çeviri editörleri). Kanın Klinik Kullanımı El Kitabı 1. baskı, İstanbul, Türk Kızılayı, 2005: s. 70-77.

Günümüzde sıklıkla kullanılan kan komponentlerinin tedavisi, tam kan tranfüzyonundan sonra aşamalı olarak, modern tıbbın hizmetine sokulmuştur (Celkan T (2007). Kan ve kan ürünlerinin kullanımı ve sorunlar. XIII. TPOG Ulusal Pediatrik Kanser Kongresi, Hemşire Programı. 20 Haziran 2007'de http://www.tpog.org.tr/pdf/hem_15.pdf,(Erişim.15.10 2023)

Kan tedavisinde, kanda bulunan hücresel ve kimyasal elementler tam kan tranfüze edilerek hastada oluşan açık giderilebileceği gibi, tam kana ihtiyaç duyulmaması halinde sadece belirlenen kan komponentleri tranfüze edilerek, hastanın ihtiyaç duyduğu doku ve hücre ihtiyacı karşılanabilmektedir (Rg. 02/05/2007-26510, Kan ve Kan Ürünleri Kanunu).

Günümüz tıp uygulamalarında kan paranterel bir solüsyon olarak kullanılmaktan ziyade bileşenlerinin her biri ayrı ayrı işlevlerine ayrılarak kullanılmaktadır. Gelişen yeni yöntem ve uygulamalar vücudu gereksiz sıvı yüklemesine karşı korurken, komponentlerle sağlanan hemostaz ile de, gereksiz ilaç tüketiminin önüne geçilmektedir.

1. Kan ve Kan Ürünlerinin Kullanılması ve Takibi(Hemovijilans)

Tam kan, kanın bütün elementleri iken, kan ürünleri kanın ihtiva ettiği materyallerden hazırlanan tedavi edici materyallerdir. Söz konusu materyaller, kan komponentleri ve plazma fraksiyon ürünleridir. Tam kanın muhtevası eritrosit, trombosit, plazma ve pıhtılaşma faktörlerinden oluşmaktadır. Bir ünite tam kanda ortalama 200 mL eritrosit, 250 mL plazma ve 63 mL antikoagülandan oluşmaktadır. Koruyucu sıvıların özelliğine göre kanın raf ömrü değişmektedir.

Saklama süresi ve saklama şekli, 1-6°C'de antikoagülan ve içine konan koruyucu ajanın özelliğine bağlı olarak 21-42 gün arasında, kan saklama prosedürüne uygun olarak depolama ve saklama alanında muhafaza edilir. Kan ve kan bileşenleri kullanılmadan önce kan grubu tayini ve antijen tiplmesi belirlenmelidir (Sarode R, Altuntas F. Blood bank issues associated with red cell exchanges in sickle cell disease. J Clin Apher. 2006 Dec; 21(4): 271-273).

Kan Grubu

Kan grubu, kanın özelliğinin belirlenmesi amacıyla kanda bulunan antikorlara bakılması suretiyle oluşturulan sınıflandırma sistemi olarak tanımlanmaktadır. İnsanlarda A, B, AB ve 0 türleri vardır. Bundan bağımsız olarak, Rh değeri + ya da - değerinde olabilir. Bu üç sistemin birleşiminden 0-, 0+, A- A+, B- B+, AB- AB+ olmak üzere 8'li kan grubu tablosu oluşmuştur.

Kan Gurubu Tiplemesi

Kan gruplarının aynı olmasına rağmen; kan tranfüzyonu öncesinde çapraz karşılaştırma (cross matching) adı verilen bir test yapılarak karşılaştırmanın uygunluğuna karar verilir. Kan merkezlerinde donörlerden alınan kan ünitelerinin ABO ve Rh kan grupları belirlenir. ABO grupları iki aşamada ileri ve tersinir tipleme olarak gerçekleştirilir (Ulusal Tanı ve Tedavi Kılavuzu 2017 Kan bankacılığı sürüm: 1.0 / Ekim 2017 Tanı ve Tedavi Kılavuzu).

Antijen Nedir

Antijen, bir kimsenin vücuduna girmesi neticesinde immün sistemin harekete geçerek antikor üretilmesine neden olan yabancı moleküllerdir. Antijenin organaizmaya girmesi ile kendilerine karşı bağışıklık reaksiyonları ortaya çıkaran bu moleküler antikorların üremesine yol açarak vücutta kompleks bir duruma yol açarlar (Wieczorek M, Abualrous ET, Sticht J, et al. Major Histocompatibility Complex (MHC) class I and MHC class II proteins: conformational plasticity in antigen presentation. Front Immunol 2017; 8:292. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2017.00292>).

Antijen Tiplemesi

Kanda bulunan eritrositler üzerinde yaklaşık olarak 50 civarında Rh antijeni bulunmaktadır. Dünya genelindeki popülasyonun % 85'inin kanında var olan eritrositlerde Rh (D) antijeni pozitifdir.

Kan Tanfüzyonu ve Kan Tranfüzyonu endikasyonu Kan Komponentleri

İlk kan transfüzyonu işlemi, İngiliz bilim insanı Richard Lower tarafından 1666 yılında bir köpekten başka bir köpeğe yapılan tranfüzyonla gerçekleştirilmiştir. 1 yıl sonra 1667 yılında Fransız Doktor Jean-Baptiste Denis ise, tranfüzyonu insandan insana gerçekleştirmiştir. Denis'in söz konusu işlemi kayıt altına aldığı belirtilmektedir.

Kan transfüzyonu insandan insana yapılan özel doku ve hücre transplantasyonudur. Donör ve kan tranfüze edilecek kişinin kanlarının karşılaştırma testlerinin keşfinin gerçekleşmesiyle ile tıpta uygulama alanına girmiştir (<https://www.thd.org.tr/thdData/Books/399/kan-transfuzyonunun-tarihcesi-tanju-atamer.pdf>.Erişim 03. 10. 2023).

Kan Tranfüzyonu Endikasyonu

Kan transfüzyonu temel olarak şu amaçlarla yapılır; bir organ kanamasının neden olduğu sıvı kayıpları kan replasyonu yapılarak giderilmeye çalışılır.

Kan kayıpları başlıca, herhangi bir damar ağzının açılmasıyla meydana gelir. Trafik kazaları enfeksiyonlar ya da başka nedenlerle meydana gelen kan kayıpları anemiye yol açar.

Replase edilen kan, dokulara yeterli oksijeni taşıyarak anemi tedavisini sağlar. Yani çeşitli nedenlerle oluşan sıvı kayıpları yetersiz pıhtılaşma faktörleri ve diğer kan elementleri yerine konarak, vücudun mikroorganizmalara karşı direncinin belli bir düzeyde tutulması amaçlanır.

Replase edilen kan elementlerinin %50-60'ı plazmadan, %40-50'si hücrelerden oluşmaktadır. Plazmanın önemli bir kısmı su olup muhtevası besin protein ve yaşamsal değerler taşıyan kimyasal maddelerdir. Eritrositler, lökositler ve trombositler ise, kan hücrelerini oluşturmaktadır (Topal G, Şahin İ, Çalışkan E, Kılınçel Ö. “Kan Transfüzyonu ve Reaksiyonları İle İlgili Sağlık Çalışanlarının Bilgi Düzeylerinin Araştırılması”. Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 9(1), 1-5, 2019).

Kan Komponenti Nedir

Kan komponentleri, eritrosit, lökosit ve trombosit konsantreleri ile plazma ve kriopresipitat gibi kanda bulunan elementlerdir.

Tam kan içerdiği tüm elementler sayesinde akut ve ciddi kronik anemi vakalarında yapılan tranfüzyonla kanın oksijen taşıma kapasitesi artırır.

Kan ve kan komponentleri transfüzyon tedavisinde hedef, hastanın vücudunda meydana gelen kan ve elementlerde meydana gelen eksikliği gidermektir. (Lane TA (ed.). Blood Components In: Blood Transfusion Therapy: A Physician Handbook. 5th ed. Bethesda, MD: American Association of Blood Banks, 1996: 3-33).

Tam Kan

Tam kan, transfüzyon için gönüllü donörden usulüne uygun olarak alınan kan işlenerek, bileşiminde bulunan yeni ürünler elde etmek üzere ve ya uygun bir antikoagulan madde ile karıştırılarak hiçbir ayırma işlemi yapılmadan plazma ve kan hücrelerinden oluşan insan kaynaklı sıvı üründür.

Tam kanın muhtevası başlıca eritrosit, trombosit, plazma ve pıhtılaşma faktörlerinden oluşmaktadır. Bir ünite tam kanda ortalama 200 mL eritrosit, 250 mL plazma ve 63 mL antikoagulan (CPD/CPDA) bulunduğu belirtilmektedir.

Saklanma süresi, Kullanılan antikoagulan ve koruyucu solüsyonun özgünlüğüne bağlı olarak raf ömrü 21-42 gün arasında kabul edilmektedir. Kan bankalarında bulunan dolaplarda, 1-6 °C saklanması öngörülmüştür (Hedberg P, Lehto T. Aging stability of complete blood count and white blood cell differential parameters analyzed by Abbott CELL-DYN Sapphire hematology analyzer. Int J Lab Hematol 2009;31;87-96).

Kan Tranfüzyonunda Aranılan Hemoglobin Değeri

Doku ve organların beslenmesi kan ve kan ürünleri ile gerçekleşmektedir. Hemoglobin değerinin 7-8 g/dl 'den düşük olması ve takiplerde düşüşün devam etmesi halinde genel olarak eritrosit konsantrisi tranfüzyonu yapılır.

Yapılan tetkik sonuçları ve klinik gözlem dikkate alınarak ihtiyaç duyulan kan ve kan komponenti tespit edilir. Transfüze edilecek ünite miktarı, sağlayacağı yarar, yapılacak tıbbi işlem ile ilgili hastaya bilgi verilir. Bilgilendirme sonucunda hastanın yazılı onamı alınarak, tranfüzyon işlemi gerçekleştirilir. Ancak hasta onam verebilecek hukuki yeterliliğe sahip değil ise, veli veya vasisi gibi yasal temsilcisinin onamı alınarak tranfüzyon işlemi başlatılır (Shaw RE, Johnson CK, Ferrari G, Zapolanski A, Brizzio M, Rioux N, et al. Balancing the benefits and risks of blood transfusions in patients undergoing cardiac surgery: a propensity-matched analysis. *Interact Cardiovasc Thorac Surg* 2013;17:96-102)

Kan tranfüzyon Süresi

Alıcıya kan tranfüzyonu gerçekleştirilmeden önce donerden alınan kan, kan gurupları (ABO ve Rh) tipi uygun olmalı ve tranfüzyon 4 saat içinde bitirilmelidir (Ulusal Hemovijilans Rehberi 2016). 2.6. Kan,

Kan Ürünlerinin Alınması Saklanması ve Transport

Kan ve kan ürünlerinin alınabilmesi için dönerin, ilgili kurumlara gönüllü başvurusunun bulunması gerekir. Eritrosit, trombosit, lökosit süspansiyonu, TDP ve kriyopresipitat kan bankalarında saklanır. İmmünoglobulin, ve diğer koagülasyon faktörleri daha büyük ölçekli plazma havuzlarının sahip olduğu ileri teknolojik yöntemler kullanılarak elde edilir. İhtiyaç duyulan ürünlerin ayrıştırma işleminden sonra, klinik uygulamaların hizmetine sunulmak üzere hazır bulundurulur (Mollison PL, Engelfriet CP, Contreras M (eds.). *Some unfavourable effects of transfusion*. In: *Blood Transfusion in Clinical Medicine* 10th ed. Oxford, Blackwell Science, 1997: 492-493).

Kan ve Bileşenlerinin Tranfüzyonu Nedeniyle Meydana Gelebilecek İstenmeyen Olgular

Hastaya yapılması planlanan kan veya kan ürünleri bileşenleri hemovijilans faaliyetleri kapsamında olup, hemovijilans rehberine uygun izlenir. Tranfüzyon nedeniyle bazı reaksiyonlar işlem sırasında, erken meydana gelebileceği gibi, geç dönemde de meydana gelebilir. (Transfusion Reactions. In: *Principles of Transfusion Medicine*. Rossi EC, Simon EL, Moss GS, Gould SA (eds). Baltimore, Williams and Wilkins, 1996 747-812)

İstenmeyen Ciddi Olmayan Olgular

Kan ve bileşenlerinin toplanması, uygunluk testlerine tabi tutulması, işlenerek depolanması, dağıtılması ve tranfüze edilmesi sürecinin her aşamasında meydana gelen döner veya alıcıda oluşabilen reaksiyonlardır.

İstenmeyen Ciddi Olgular

İstenmeyen ciddi olgular, kanın alınması, depolanması, dağıtılması, tranfüzyon işleminin uygulanacağı alıcı veya dönerde ortaya çıkacak ciddi durumlar nedeniyle, hastanede yatarak tedavi

edilmesi, hastanede yatış süresinin uzaması, hayati tehlike, süreli süresiz sakatlığın gelişmesi sonucunda iş gücü kaybı, ölüm riski gibi sonuçlar istenmeyen ciddi olgulardır

Kan alınması, depolanması ve tranfüzyon etkilerinin izlenmesi ve kayıt altına alınması hukuken yerine getirilmesi gereken zorunlu işlemlerdir. (Newman BH, Satz SL, Janowicz NM ve ark. (2006). Donor reactions in high-school donors: the effects of sex, weight, and collection volume. Transfusion, 46, 284-288).

Kan Bağışı Nedir, Hangi Durumlarda Kan Tranfüzyonu Yapılır, Doner Olabilmenin Şartları

Kan Bağışı Nedir

Kan Bağışı, Kan vermeye uygun sağlıklı bireylerin kan ve kan ürünlerinin elde edilmesi amacıyla kanunda öngörülen şartlara uygun olarak, kan merkezleri tarafından elde edilen insan dokularıdır.

Kimlere Kan Tranfüzyonu Yapılır

Kan tranfüzyonu tıbbi tedavinin önemli bir parçasıdır. Kan tranfüzyonuna ihtiyaç duyulması halinde palyatif çözümlerle hastalık tablosunun düzeltilmesi mümkün değildir.

Belirtilmelidir ki, genetik aktarımla geçen bir hastalık olan talasemi, lösemi, diğer kanser türleri, büyük organ operasyonları, akut kronik hastalıklar ya da herhangi bir nedenle meydana gelen ciddi doku ve organ tahribatları sonucunda eksilen kan ve kan komponentleri donörden elde edilerek, ihtiyacı olan kimselere tranfüze edilir. Kan ve kan komponentlerinin biricik kaynağı sağlıklı ve gönüllü donörlerdir (Ulusal Kan ve Kan Bileşenleri Hazırlama, Kullanım ve Kalite Güvencesi Rehberi 2016).

Donör Olabilmenin Tıbbi ve Hukuki Şartları

Kimler Donör Olabilir

Donör olmak için başvuruda bulunan kişiden kan alınmadan önce, kan tranfüzyonuna ihtiyaç duyan alıcı ile donörün sağlığının korunması amacıyla yapılması gereken testler gibi, bazı tıbbi işlemler bulunmaktadır.

İşlemden önce donörün genel durumu ve risk unsuru olabilecek tüm faktörler incelenerek, sağlık durumunun kan vermeye uygun olduğu tespit edilir.

Donörde aranan diğer bir şart 18- 65 yaş aralığında olması, ilk defa kan verecek olan dönerin 61 yaşından gün olmamış olması, 50 kg altında olmaması, Boyuna bağlı olarak 18 yaşını geçmiş ve mümeyyiz olan kimsenin kilosu ayrıca dikkate alınmalıdır. (Adli Tıp Bülteni, 1997;2(3)135-8).

Geçirilmiş bir hepatit öyküsünün bulunmaması, son altı ayda diyaliz tedavisi görmemiş olması, hepatit virüsü ile temas etmemiş 2 aylık süre içinde kan bağışında bulunmamış olması,

geçirilmiş malarya, sifiliz(Ferengi) hastalığının bulunmaması, oral veya başka yoldan kullanılan ilaç ve diğer madde bağımlılığının bulunmaması, AIDS virüsü ile kontamine olma olasılığının bulunmaması, Kan alınması planlanan bölgenin cilt enfeksiyonu açısından uygun olması, astım gibi solunum yolu, ürtiker gibi dermatolojik hastalığının olmaması, bilinen bir ilaç alerjisinin bulunmaması, Hamilelik sürecinde olmaması, son 72 saat süresi içinde diş çekilmemiş olması, ağız içi cerrahi işlemin gerçekleştirilmemiş olması, kan tranfüzyonu yapılacak kişiye aktarılma olasılığı olan bir enfeksiyonun son üç haftalık sürede geçirilmemiş olması(Rg.02.05.2007-26510).

Son bir ay içinde rubella, 1 yıl içinde Rabies(kuduz) aşısı yaptırmamış olması, bir yıl süresince dövme, delici takı ve kozmetik aksesuarlar için herhangi bir işlem yaptırmamış olması, geçirilmiş herhangi bir organ Ca(Kanser) öyküsünün bulunmaması, son 3 günde aspirin ve diğer kan sulandırıcılardan herhangi bir ilacı kullanmamış olması, vücut ısısının 37,5 Co nin altında olması(şüpheli olgularda, belirti ve semptomlara bağlı olarak Oral ya da rektal yolla kontrol edilen tıbbi termometrenin sonuçları koltuk altı sonuçla karşılaştırılmalıdır), nabız irregular olmamalıdır. Kalp atımı düzenli olmalı, atım hızı 50-100 dk arasında olmalıdır. Kan basıncının 120/80 mmHg – 130/85 mmHg olmalıdır (kabul edilebilir sınır, Sistolik :90-180, diyastol;50-100 mmHg). (Zou S, Musavi F, Notari EP ve ark. (2005). Prevalence of selected viral infections among temporarily deferred donors who returned to donate blood: American Red Cross blood donor study. Transfusion, 45, 1593-1600).

Kan ve Kan Ürünlerinin Transportu

Kan ve Ürünlerinin Transportu Sürecinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Tam kan ve kırmızı kan hücrelerinin taşındığı aracın ısısı 1-10o C aralığında olmalıdır. Isıyı sürekli muhafaza eden, izole edilmiş karton köpüklü kolilerle ya da öngörülen ısı düzeyini koruyan su ve buz sızdırmadığından emin olunan plastik torba benzeri konteynerle kanın transportu sağlanmalıdır.

Dondurulmuş Kan Ürünlerin Transportu, Taze donmuş plazma(TDP) Tarnsportu

Donörden alınan kan 6 saat içinde santrifüjden sonra, kırmızı kandan ayrıştırılarak, elde edilen plazma -20 c° de taşınır.

Trombosit ve Granülositlerin Transportu

Trombosit ve Granülositlerin transportunu sağlayan konteynerlerin iç ısısı ilk teslim alınan noktadan ulaştırılması gereken yere teslim edilinceye kadar 20–24 C°’de olmalıdır (Cabaud JJ, Bourguignat L. Blood products transport, pedagogy and application. Transfus Clin Biol. 2012 Nov;19(4-5):199-201).

Kan ve Kan Ürünlerinin Saklanması Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Kan ve Kan Ürünlerinin ev tipi soğutucu ve dondurucularda saklanması uygun değildir.

Kan bankalarında kullanılan standart soğutma ve dondurma özelliğine sahip alanlarda saklanmalıdır.

(Kan ve Kan Ürünleri Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=12632&MevzuatTertip5> Erişim Tarihi.13.12. 2023).

Kan Tranfüzyonundan Kimler Sorumludur.

Kan tranfüzyonu esas olarak hemşirelik uygulaması olmakla birlikte, hastane ortamında yapılan tranfüzyondan hemşire, hastadan sorumlu hekim, hastane tranfüzyon komitesinin multiple sorumluluğu söz konusudur.

Kan Taranfüzyonunda Hemşire ve Hekim'in Sorumlulukları

Tedavi kurumlarında kan transfüzyonundan hastadan sorumlu hekim hemşire ve hastane transfüzyon komitelerinde görev yapan sağlık meslek mensubu profesyoneller sorumludur.

Hastanelerde oluşturulan transfüzyon merkezleri yapılan her bir transfüzyon takibi ile ilgili, verileri toplayarak kayıtlarını oluşturur. Konu ile ilgili yapılan değerlendirme raporları Sağlık Bakanlığına ve bağlı olduğu Bölge Kan Merkezlerine iletir(Ahmet E, Gülşah İ, Ali, Ö.(2023)Acil Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Personelin Beş Faktör Kişilik Özellikleri İle Ekip Çalışması Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, 4;1, 62-85.

Hemşirenin Sorumlulukları

Kan tranfüzyonu hemşirelik faaliyetleri arasında kabul edilen tıbbi işlemlerdendir. Tranfüzyon hazırlık aşamasından sona ermesine ve sonraki sürece dek, hemşire hastayı yakın takip etmeli ve gözlem altında bulundurulmalıdır (Atterbury C, Wilkinson J (2000). Blood transfusion. Nursing Standard, 14; 34, 47-52).

Hekimin Sorumlulukları

Hekim aldığı eğitim, bilgi ve becerileri doğrultusunda insan yaşamını korunması, devam etmesi, akut ve kronik durumlarda meydana gelen bağlı veya bağımsız komplikasyonların önlenmesi ve giderilmesinden sorumludur. (Short R. (2006). Poor cecks for bedside lood transfusion put patients at risk. British Medical Journal, 332; 7551, 1171r).

Kan ve Komponentları Tranfüzyonunda Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Kan ve kan komponentlerine sağlık sorunları nedeniyle insanlar yaşamlarının belli dönemlerinde gereksinim duyarlar.

Kan tarnfüzyonu gerçekleştirilmeden önce hekimin yazılı istemde bulunduğu ürünün adı, tranfüzyon tarihi, talep edilen ünite sayısı ve kan gurubu, tranfüze edilmesi istenen süre ve hız (dakikada verilecek damla sayısı) donör ve alıcının kan gurupları, cross-match Hepatit AIDS gibi test sonuçları, hasta tanıtım bilgisi adı, soyadı, dosya ve yatak numarası, kullanılacak ürünün son

kullanma tarihi, kanın partikül, pıhtı, veya renk değişimi yönünden (kahverengi) gözlenmesi, hastanın imzalı onam formu gibi kontrollerinin mümkün olduğunca iki hemşire tarafından yapılması yerinde olacaktır. (Yavuz MT, Yıldırım M. Kan komponentlerinin hazırlanması ve saklanması. Ceran N, editör. Kan Bankacılığı ve Transfüzyon. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2021 .26-32).

Kan Transfüzyonunu Nedeniyle Meydana Gelebilecek Komplikasyonlar

Kan ve ürünlerinin kişinin bozulan sağlığının düzeltilmesi ve devam ettirilmesi yönünde önemli tedavi edici etkisinin bulunmasının yanı sıra bazı komplikasyonlara yol açtığı da bilinmektedir. Transfüzyon sonrası gelişen komplikasyonun %2–5 civarında olduğu buna bağlı ölüm oranının 1/2000–2500 arasında olduğu ifade belirtilmektedir. (Veli G, Erol A (2003) 12;11,421-423) Kan Tranfüzyonu Komplikasyonları, akut aşamada görülebileceği gibi kronik aşamada da görülebilmektedir.

Kan tranfüzyonu sonrasında veya sırasında donör plazmasındaki antijenlerin neden olduğu ürtiker astım ve anaflaksidir. En sık görülen reaksiyon alerjik reaksiyondur. Anaflaktik reaksiyon oransal olarak en az görülen reaksiyon türüdür. Sıklıkla karşılaşılan reaksiyon ürtiker ve astımdır. Belirtilen rekaksiyonlardan herhangi birinin görülmesi durumunda hemşirelik girişimi olarak en hızlı şekilde, tranfüzyon yavaşlatılır ya da geçici bir süre için stoplanarak antihistaminikler uygulanır.

Anaflaktik reaksiyon, daha önce farklı zamanda tranfüzyon nedeniyle anti –Ig A'nın oluştuğu hastada meydan gelmektedir. Tranfüzyon yapıldıktan çok kısa süre sonra solunum güclüğü ile birlikte şok tablosu gelişir. Transfüzyon derhal durdurularak kan hastadan uzaklaştırılır. Gelişen tabloya göre hastaya antihistaminikler kullanılır, farklı tıbbi girişimler için başka ünitelere veya merkezlere transferi gerçekleştirilir.

Sonuç olarak, kan ve kan ürünleri tranfüzyonlarının yaşam kurtarmak, doku, organ onarmak, beslemek antikaogulan ve başka bir çok önemli işlevleri olmakla birlikte, çeşitli nedenlerle geri dönüşümsüz olarak morbidite ve mortaliteye neden olabileme potansiyelini bünyesinde barındırdığı, göz ardı edilmemelidir. Özellikle çocuk, yaşlı, böbrek, kalp, karaciğer yetmezliği olan hastalarda daha dikkatli kullanılması gerekir(Rossi EC, Simon EL, Moss GS, Gould SA (eds). Transfusion Reactions. In: Principles of Transfusion Medicine. Baltimor, Williams and Wilkins, 1996: 747-812).

2. Kan Takip Sistemi (Hemovijilans)

Kan ve kan ürünlerinin elde edilmesinden son alıcıların takip edilmesi transfüzyonun kötü sonuçlarının kaydının oluşturulması dahil olmak üzere, bütün basamakların prosüdüre uygun olarak, eksiksiz takip edilmesi sürecidir.

Hemovijilans amacı nedir

Hemovijilansın amacı ve ön koşulu, kan ve bileşenlerinin yol açtığı istenmeyen reaksiyon ve olguların izlenerek tekrarını engellemek donör ve hastanın (transfüzyon) güvenliğini arttırmaktır (<https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/37016/0/ulusal-hemovijilans-rehberi-versiyon-2pdf.pdf>, Erişim. 13.12. 2023).

Bildirilmesi Zorunlu Haller, Olguların Takibi ve Nedenleri

İstenmeyen reaksiyon ve haller, kan bağışı sırasında donörlerde ya da hastada kan ve kan bileşenlerinin tranfüzyonu ile ilişkili gelişen istenmeyen olgulardır. Kan ürünlerinin elde edilmesi sürecinde donör ya da hastada gelişen organ, doku ve hücreleri hasara uğratan, hastane de yatış süresini uzatan, iş gücü sürecinden uzak kalmasına neden olan olguların bildirim zorunlu hallerdir.

İstenmeyen Reaksiyon ve Olguların Nedenleri

İstenmeyen reaksiyon ve olguların temel nedenleri başlıca şunlardır; Görevli personelden kaynaklı hatalar, kullanılan ekipman, alt yapı, organizasyon eksikliği ve yönetişsel eksiklikler olarak sıralanabilir.

Reaksiyon nedenine ilişkin açıklık olmaması halinde, nedene yönelik araştırma yapılarak kök nedene inilmelidir. Araştırma sonucunda karşılaşılan uygunsuzluğun nedeni araştırılıp odak belirlendiğinde ilgililer, meydana gelen olumsuzluğa yol açan unsurları sorumlu birimlerle paylaşmalıdır (Tiftik, E.N., Akay, O.M., Albayrak, D., Erdem, F., Üsküdar Teke, H., Yavaşoğlu, İ., ... Demir, M. (2017). Akut transfüzyon reaksiyonlarının analizi (Transfüzyon hemşiresi, hemovijilans hemşiresi model projesi, 43. Ulusal Hematoloji Kongresi. 1-4 Kasım 2017. Antalya)

İstenmeyen Reaksiyonların Takibi

Son anda tespiti yapılmış reaksiyonların ve uygunsuzlukların giderilmesi faaliyetleri, takip sistemi biriminde görevlendirilmiş kişiler tarafından yürütülür. Hemovijilans sistem multipl paydaşlı bir sistemdir. Dolayısıyla sistemin hangi halkasında aksaklık uygunsuzluk ve tedbirsizlik meydana gelmişse ilgili halkada bulunan görevlinin yükümlülüğünden dolayı hukuki sorumluluğu söz konusu olacaktır. (Bakınız; 04.12.2008 tarih ve 27074 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan Kan ve Kan Ürünleri Yönetmeliği).

Hemovijilans, Kan Transfüzyonu “merkezi otorite sorumlusu” Sağlık Bakanlığıdır. Bu nedenle denetim sevk ve idare etme, süreci takip etme, hizmeti örgütleme, birimleri oluşturma, normlar belirleme, sağlık bakanlığının uhdesindedir.

II. HATALI TRANFÜZYONDAN KAYNAKLANAN HUKUKİ SORUMLULUKLAR: İDARENİN SORUMLULUĞU

Sağlık hizmeti, bünyesinde kamu yararı barındıran kamu ihtiyacını karşılamayı amaçlayan bir hizmettir. Kamunun sağlık ihtiyaçları, kamu tüzel kişisi ve onun denetimi altındaki özel hukuk kişisi tarafından karşılanmaktadır. Kan tranfüzyonu sağlık hizmetinin bir parçasıdır. Hizmet sağlık kuruluşlarında istihdam edilen hemşire hekim ve yetkilendirilmiş diğer profesyoneller tarafından

verilmektedir (A. Belek, H.(2023)Ötanaziye Türkiye’de ve Dünyada Yasal Yaklaşım, B.1, Astana Yayınları, Ankara s.172).

1. İdarenin Hukuki Sorumluluğu

Hizmetten kaynaklı sorumluluk sözleşme veya sözleşme dışı uygulamadan doğan Türk Borçlar Kanunu(TBK)özel hukuk sorumluluğunu belirleyen kurucu unsurları dikkate alınarak belirlenmiştir.

Sorumluluğun sebepleri, kusurlu davranış, sözleşme ve kanun hükmünden kaynaklanmaktadır.

Kusur, hukuka aykırı fiil, zarar, hukuka aykırı fiil ile zarar arasındaki uygun nedensellik bağı, olarak sıralanabilir(Oğuzman, M.K/Barlas, N. (2017)Medeni Hukuk, B. 23, Vedat Kitapçılık, İstanbul, s.177, 178.

Özel Hukukta Kusur Sorumluluğuna Yol Açan Haller

Bir eylemde bulunurken veya bir işlem yapılırken yeterli dikkat ve özenin gösterilmemesi, hukukta kusurlu davranış olarak kabul edilmektedir. Bu eylemli davranış kasten yapılabileceği gibi, ihmali davranışla da yapılabilir.

Hizmetin organizasyon yükümlerine aykırı olması, genel kuralların ihlaline yol açacağından, yüküm ihlaline bağlanan sonuçlar doğurur. Bu bağlamda kusur, zarar ve illiyet bağının varlığı, sorumluluk şartları şeklinde karşımıza çıkar.

Hekimin Sorumluluğu

Tıbbi müdahaleden dolayı meydana gelen sorumluluğun kaynağını hekimin yükümlü olduğu özen yükümlülüğünün ihlali oluşturur (Özçetin, Selvi, Balaban, Murat. (2015) Sağlık Hukuku, B. 2, Seçkin Yayıncılık, Ankara, s. 185, vd.

Özel hukuk bakımından sorumluluk kavramından meydana gelen zarardan tazminat yükümlülüğü anlaşılmaktadır. Tıbbi müdahaleden doğan sorumluluğun kaynağı sözleşmeye aykırılık ya da haksız fiildir (Eren, F. (1998) Borçlar Hukuku Genel Hükümler, C. 1, B. 6, İstanbul, s. 455).

Tıbbi müdahale hastanın sağlığını geri kazanması, yaşamını devam ettirmesi için beden bütünlüğüne yönelik yapılan hatalı işlem sözleşmeye ve hukuka aykırılık sorumluluğu tarzında ortaya çıkar.

Kısaca mesleğinin gerektirdiği bilgi ve yeteneğe sahip olunmaması, özensiz ve hukuk kuralına aykırılık özel hastanelerde hizmet kusurunun nedenleri olarak belirtilebilir. Kusurlu davranışından dolayı meydana gelen zararı TBK m. 49 ‘a göre kişi gidermekle yükümlüdür. Ayrıca TBK m. 65, 70, 71, 112 ve 116 maddeleri de kişinin neden olduğu zararın giderilmesinde uygulama alanı bulabilmektedir.

Belirtilmelidir ki, bir başkasına zarar veren kişiden zararın tazmin yoluna gidilmesi için, ayrıca kişinin kusurlu olması da aranır. Sorumluluk hukukunun temelinde başkasına hukuka aykırı zarar verememe ilkesi bulunmaktadır.

Sorumluluk hukuku zarar vermeme ilkesine aykırı bir fiil nedeniyle başkasına zarar verilmesinin, zarar verene aktarmasını amaçlamaktadır (Hakeri, H, Ünver, Y, Ç Yenerer, Ö. (2013). Tıp/Sağlık Hukuku Mevzuatı, Güncellenmiş B.2, Seçkin Yayıncılık Ankara, s. 854-855;Helvacı, S, Erlüle, F.(2018) Medeni Hukuk, B.5, Legal Yayıncılık İstanbul, s. 97,98).

Yargıtay'ın özel hastanelerde görev ifa eden hekimlerin sorumluluğuna ilişkin kararlarında özel hastane sahibi veya işletenin sorumluluğunu dikkate alarak, hastane ile hekim ya da diğer sağlık meslek görevlileri arasındaki ilişkiyi TBK m. 66 da belirtilen "Adam Çalıştırmanın Sorumluluğu" hükümlerine göre nitelendirmiştir(Aral, F, Ayrancı, H.(2018),Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkisi, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş B. 11, Yetkin Yayınları Ankara, 50,51;Sert, G.(2008),Tıp Etiği ve Mahremiyet Hakkı, Babil Yayınları, s. 69.

Özen sorumluluğu başlığı altında adam çalıştırmanın sorumluluğu, m. 66'ya göre, "Adam çalıştıran, çalışanın, kendisine verilen işin yapılması sırasında başkalarına verdiği zararı gidermekle" yükümlüdür.

Borçtan doğan edimler, hiç veya gereği gibi ifa edilmemiş ise, borçlu kusursuz olduğunu ispatlamadıkça, TBK 112 çerçevesinde "alacaklının bundan doğan zararını" gidermekle yükümlüdür (A. Belek, H (2023). Sağlık Hukuku Açısından, Göçmenlerin İş-Barınma ve Sağlık Hakkı (Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla) B.1, Ankara Astana Yayınları, s. 108.

Hastane sahibi veya işleticisini hastanın maruz kaldığı zararı gidermek için ödediği tazminatı, zararın meydana gelmesinde kusuru olan çalışana, sorumluluğu ölçüsünde rücu etme hakkına sahiptir.

Özel Hastanelerde Meydana Gelen Zararların Karşılansısı İçin Açılacak Davalar ve Yargı Yeri

Özel Hastane

Özel hastanelerde hasta ve hastane arasında yapılan sözleşme gereği hastanın yatarak ya da ayaktan tedavi görme borcunun ifa edilmesi sırasında, hastanede yaşamını yitirmesi veya bedensel zararlara maruz kalması, nedeniyle TBK/54/.2 "kazanç kaybı"; TBK/54/b.3, 4"; "çalışma gücünün azalmasından ya da yitirilmesinden doğan kayıplar"; TBK/55,56'ya göre, işletme ve yardımcı kişiler pozisyonundaki hekim hemşire ve diğer sağlık görevlilerinin kusurlarından dolayı özel hastanelere karşı açılacak davalarda Asliye Hukuk Mahkemeleri görevlidir(N.Nomer, H. (2013), Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Gözden Geçirilmiş Onüçüncü Bası, Beta Yayıncılık İstanbul, s.134, 135,

Özel hastanelerde, sağlık tesislerinde veya muayenehanesinde kendi nam ve hesabına çalışan hekime karşı kötü, hatalı tıbbi iş ve işlem (Malpraktis, Hekimlik Meslek Etiği Kuralları m.13) nedeniyle doğrudan maddi ve manevi tazminat davası açılabilir. Taraflar arasındaki

husumetin çözümü adli yargının görev alanına girmekte ve davalar tüketici mahkemelerinde görülmektedir.

Ayrıca Hasta, sunulan sağlık hizmeti nedeniyle uğradığını ileri sürdüğü maddi ve manevi zararının giderilmesi için, idari yargıya özgü olarak kabul edilen tam yargı davasını da idari yargı yerinde açabilir.

Kişi uğradığı bedensel zararlar nedeniyle tedavi giderlerini mutlak suretle belgelendirmek zorunda değildir (Nomer, s.170). Kişinin kişilik hakkına yapılan tecavüz nedeniyle malvarlığı aktifinde meydana gelen zararın giderimi için, zarara neden olan kişi ya da kişilere karşı, MK. 25/III, 26/II, 120, 158/II, 174/II, BK. 53, 54, 56, 57, TTK. 58 maddi tazminat davası, MK. 25/III, 26/II, 143/II, 158/II, BK 56 maddelerinde kişinin kişiliğine yapılan tecavüz nedeniyle duyduğu elem ve ızdırabın başka bir yolla tatminin sağlanması için, manevi tazminat davası açılabileceği öngörülmektedir.

Kamu Hukukunda İdarenin Sorumluluğunu Doğuran Hizmet Kusuru

TBK 49. Maddesi, herkesi neden olduğu zarardan sorumlu tutarak zararın hukuken gidermesi külfetini zarar verene aktarmıştır. Bu ilkesel hukuki düzenleme Kamu Hukukunda Medeni Hukuka kıyasla, daha geniş uygulama alanı bulabilmektedir.

Belirtmek gerekirse İdarenin Özel Hukuktan farklı kendine has, yasa ve kurallarla tanımlanmış sorumlulukları bulunmaktadır. İdarenin sorumluluğunun ulusal dayanakları Anayasa yasalar ve içtihatlardır. Uluslararası dayanakları uluslararası atlaşmalar ve diğer hukuk belgeleridir.

İdare, kamu adına Anayasa kanun ve uluslararası hukuktan aldığı yetki ile kamu ajanları eliyle kamusal yöntemlerle kamuya ait sağlık kurumlarında doğrudan, sağlık hizmetinin verilmesinden, özel sağlık kurumlarında, denetim ve gözetim faaliyetinin yürütülmesinden sorumludur. Bu nedenle kamu görevinin icrası sürecinde ki, eylem ve işlemler nedeniyle meydana gelen zarardan sorumludur.

İdarenin sorumluluğu yargısal süreç sonucunda idarenin eylem ve işlemlerinden doğan zarar, zarardan sorumlu olan idareye aktarılmıştır.

İdare eliyle yürütülen kusurlu sağlık hizmetinin geç işlemesi veya gereği gibi işlememesi nedeniyle meydana gelen maddi ve manevi zararın giderimi için, idarenin tazminat sorumluluğu doğar(Kemal Gözler, İdare Hukuku, Ekin Yayınları, İkinci Baskı, Cilt:II, Bursa, 2009, s. 1057., Ramazan Çağlayan, İdari Yargılama Hukuku, Seçkin Yayınları, Güncellenmiş 5. Baskı, Ankara 2014, s. 546.

2. Tam Yargı Davaları

İdare Hukukunda İdarenin özen sorumluluğuna aykırı davranışı, tazminat borcu yaptırımı ile karşılaşır. Ancak İdarenin tazminat borcuna hükmolunabilmesi için 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu çerçevesinde uyuşmazlığın çözümü için zarara uğrayan tarafın açtığı tam yargı davasının bulunması gerekir.

Danıştay içtihatına göre, İdarenin iş ve eylemleri sonucunda davacının hak ve menfaatlerinde oluşan maddi ve manevi zarar ile birlikte, hukuka aykırılığın tespit edilmesi sonucunda karar verilir (Yıldırım, T/Yasin, M/ Kaman, N vd. İdare Hukuku, (2013) Güncellenmiş B.5, XII levha Yayını İstanbul, s. 818,819.

Buna göre, sağlık hizmetinin kusurlu işlemesi nedeniyle oluşan zararın tazmini Tam Yargı Davası hizmeti kusurlu sunduğu iddia edilen hemşire, hekim ya da ilgili sağlık çalışanına değil, bağlı çalıştığı idari birimine karşı açılmalıdır.

Davanın doğrudan hizmeti yürüten idare ajanına açılması, Tam Yargı Davasının niteliğine aykırıdır. Genel olarak bu tür davaların sağlık hizmetinin yürütülmesinden sorumlu idari birime açıldığı görülmektedir. Hizmeti bizzat sunarken, zarara neden olan hekim, hemşire ve diğer sağlık görevlileri, idare mahkemesi sürecinde ya da Danıştay aşamasında davalı idarenin yanında (istemde bulunması ve mahkeme heyetinin kabul etmesi halinde) müdahil sıfatıyla katılabilirler. Hemşire ve hekimin müdahilliğinin kabul edilmemesi halinde, temyiz merciine başvuruda bulunarak davanın usul yönünden bozulmasını isteme hakkı doğar(Danıştay 10.D. 11.6.2010, E: 2007/4932, K:2010/5301, Danıştay UYAP Bilişim Sistemi).

Özetlersek sağlık hizmeti diğer kamu hizmetlerinden farklıdır. Zira temel hak olan yaşam hakkı özellikli bir haktır (Anayasa m. 17/1). İdare her bireyin doğuştan sahip olduğu bu hakkı kullanabilmesi için, hastaneler kurmak eleman çalıştırmak finansmanını sağlamak gibi tedbir alma yükümü altındadır.

Bireylerin ve toplumun sağlığın korunması, devam ettirilmesi, hastalık durumunda tedavi ettirmesi görevini yerine getirmesi için devlet aktif rol üstlenmelidir. Anayasa “herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu, Devlet’in herkesin hayatını beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlama görevi bulunduğunu belirtmektedir. (Azarkan, E. 20189)Uluslararası Hukukta Sağlık Hakkı, B. 1, Ankara, s. 50). Devlet bu görevi kamu, özel sağlık ve sosyal kurumların hizmetlerinden yararlanarak ve denetleyerek yerine getirir.

İdare sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için “kanunla genel sağlık sigortası” kurulabilme yetkisini kullanır. (AY m.56). İdarenin asli görevi olan yaşama hakkının temelini teşkil eden sağlık hakkını sunarken vücut ve ruh ruhsal bütünlüğün korunması, çevresel yönden tam bir iyilik hali içinde sağlık hizmetini tıp biliminin kurallarına uygun sunma zorunluluğu bulunmaktadır (https://www.ttb.org.tr/n_fisek_/kitap_1/33.html, Erişim. 17. 12. 2023).

Hukuken sağlık bir hak ve kamusal hizmet olarak düzenlendiği için, İdarenin her bireye karşı sunulan hizmetten doğan sorumluluğu söz konusudur. Hasta hekim veya hasta hemşire ilişkisi olarak görülen ilişki hastanın birincil muhatabı hizmetin kamu hizmeti olması nedeniyle İdaredir (T. Uzeltürk, S.(2012) Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı B. 1, Legal Yayıncılık)

Kişi sağlık hizmetinin sunumu sırasında uğradığı zararı ileri sürerek idari yargı yerinde tam yargı davası açarak zararının giderilmesini talep etme hakkına sahiptir. Sağlık hizmeti, bünyesinde

risk taşıma potansiyeline sahip özellikli bir hizmet olması nedeniyle, teşhis tedavi ve koruma amaçlı sunulan sağlık hizmetinden kaynaklanan tam yargı davalarında aranan idarenin ağır hizmet kusuru şartını Danıştay içtihadında değiştirmiş, İdarenin hizmet kusuru olarak düzenlemiştir.

Hastane ve hekimin neden olduğu yargısal çözüm gerektiren haller

1. ortalama aynı eğitimi almış ve aynı işi yapan hekimin bilgisizlik, tecrübesizlik, özensiz ve dikkatsiz davranışı nedeni ile hastada meydana gelen zararlar,

2. daha önce hasta veya yakınları ile yaşanan husumet nedeni ile hastaya hastane işletmecisinin veya hekimin kasten zarar vermesi.

3. Akde Aykırı davranmak (hekimden kaynaklı ise hekimin kusuru ile birlikte hastanenin kusursuz sorumluluğu, hastaneden kaynaklanan hizmet kusuru ise, doğrudan hastanenin sorumluluğu söz konusudur).

4. Yasaların hastaneye veya hekime yüklediği yükümlülükleri yerine getirmemek.

Tam yargı davası hangi hallerde açılır?

Tam yargı davası, davaya dayanak gösterilen idari işlem veya eylem dolayısıyla hakkı ihlal edilenler tarafından açılabilmektedir. Bunun yanı sıra, hak ihlali şartı da aranmaktadır (Yıldırım, 892-895)

TBK 49. Maddesi, herkesi neden olduğu zarardan sorumlu tutarak zararın hukuken gidermesi külfetini zarar verene aktarmıştır. Bu ilkesel hukuksal düzenleme Medeni Hukuka kıyasla, Kamu Hukukunda daha geniş uygulama alanı bulabilmektedir.

Kamu hastanelerde veya diğer sağlık kurumlarında prosüdür ve basamaklara uygun olarak dikkat ve özen yükümlülüğüne aykırı olarak tranfüze edilen kan neticesinde hastada oluşan zararın karşılanması için, husumetin dava konusu işlemi tesis eden veya eylemde bulunan idareye yönetilmesi gerekir (D.5D,E. 1994/5539, K.1997/128,T.23.1.1997).

SONUÇ

Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması başlığı altında 1982 Anayasasının 40'inci maddesi, "Kişinin, resmi görevliler tarafından vaki haksız işlemler sonucu uğradığı zarar" kanuna göre, Devletçe tazmin edileceğini belirtmektedir. Devletin zarardan sorumlu olan ilgili görevliye kusuru oranında rücu hakkı saklıdır." hükmüyle ve Anayasa İdarenin kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödeme yükümlülüğünü 125/7'de düzenleyerek, idarenin mali sorumluluğuna işaret etmiştir. Bu sayede bireylerin şahsında doğan zararların giderimi Anayasal güvenceye kavuşturulmuştur.

İdarenin sorumluluğunun ortaya çıkmasına yol açan unsurlar, Özel Hukuk sorumluluğuna yol açan unsurlarla benzer olmakla birlikte, İdare Hukuku'nun devlet ile vatandaş arasındaki hukuki konum ve ilişkileri nedeniyle bazı farklı yönleri bulunmaktadır.

İdare Hukukunun yargı içtihatlarıyla gelişen bir hukuk dalı olması, İdare hukukuna özgü söz konusu içtihatlar göz önünde bulundurularak yönetsel faaliyetler yürütülmektedir. Bu bağlamda Danıştay'ın kararları İdare Hukuku'ndaki sorumluluk kavramı diğer hukuk dallarından farklı yönlerini ortaya koyarak uygulamanın çeşitliliğine etki etmektedir.

Belirtilmelidir ki Hastanın güvenli tedaviye ulaşması, tedavinin başarıya ulaşmasının önemli basamaklarından biridir. Tedavi süresince hasta güvenliğinin sağlanması idarenin sorumluluğundadır. Dolayısıyla İdare adına sağlık hizmeti yürüten kişilerin, hizmeti güvenli ve gereği gibi yürütme yükümlülüğü bulunmaktadır. Yükümlülükler aykırılıktan doğan zararın giderilmesine İdare katlanmak zorundadır.

KAYNAKÇA

A. Belek, H (2023). Sağlık Hukuku Açısından, Göçmenlerin İş-Barınma ve Sağlık Hakkı (Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla) B.1, Ankara Astana Yayınları.

A. Belek, H. (2023) Ötanaziye Türkiye’de ve Dünyada Yasal Yaklaşım, B.1, Astana Yayınları, Ankara

Atterbury C, Wilkinson J (2000). Blood transfusion. Nursing Standard, 14; 34, 47-52.

Aral, F, Ayrancı, H. (2018), Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkisi, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş B. 11, Yetkin Yayınları Ankara.

Ahmet E, Gülşah İ, Ali, Ö. (2023) Acil Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Personelin Beş Faktör Kişilik Özellikleri İle Ekip Çalışması Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, 4;1, 62-85.

Cabaud JJ, Bourguignat L. Blood products transport, pedagogy and application. Transfus Clin Biol. 2012 Nov;19(4-5):199-201).

Hakeri, H, Ünver, Y, Ç Yenerer, Ö. (2013). Tıp/Sağlık Hukuku Mevzuatı, Güncellenmiş B.2, Seçkin Yayıncılık Ankara, s. 854-855; Helvacı, S, Erlüle, F. (2018) Medeni Hukuk, B.5, Legal Yayıncılık İstanbul.

Kemal Gözler, İdare Hukuku, Ekin Yayınları, İkinci Baskı, Cilt: II, Bursa, 2009.

N. Nomer, H. (2013), Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Gözden Geçirilmiş On üçüncü Bası, Beta Yayıncılık İstanbul.

Oğuzman, M.K/Barlas, N. (2017) Medeni Hukuk, B. 23, Vedat Kitapçılık, İstanbul.

Özçetin, Selvi, Balaban, Murat. (2015) Sağlık Hukuku, B. 2, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Rossi EC, Simon EL, Moss GS, Gould SA (eds). Transfusion Reactions. In: Principles of Transfusion Medicine. Baltimor, Williams and Wilkins, 1996: 747-812.

Short R. (2006). Poor cecks for bedside lood transfusion put patients at risk. British Medical Journal, 332; 7551, 1171.

Tiftik, E.N., Akay, O.M., Albayrak, D., Erdem, F., Üsküdar Teke, H., Yavaşoğlu, İ., ... Demir, M. (2017) Akut transfüzyon reaksiyonlarının analizi (Transfüzyon hemşiresi, hemovijilans hemşiresi model projesi, 43. Ulusal Hematoloji Kongresi. 1-4 Kasım 2017. Antalya.

Veli G, Erol A(2003) Kan Tranfüzyonu Komplikasyonları, 12;11,421-423.

https://www.ttb.org.tr/n_fisek /kitap 1/33.html, Erişim. 17. 12. 2023

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155596>)

Yavuz MT, Yıldırım M. Kan komponentlerinin hazırlanması ve saklanması. Ceran N, editör. Kan Bankacılığı ve Transfüzyon. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2021 .26-32.

Yıldırım, T/Yasin, M/ Kaman, N vd. İdare Hukuku, (2013) Güncellenmiş B.5, XII levha Yayını İstanbul.

Ramazan Çağlayan, İdari Yargılama Hukuku, Seçkin Yayınları, Güncellenmiş 5. Baskı, Ankara 2014.

Atterbury C, Wilkinson J (2000). Blood transfusion. Nursing Standard, 14; 34, 47-52.

Eren, F. Borçlar Hukuku Genel Hükümler, C. 1, B. 6, İstanbul 1998.

Sert, G. 2008, Tıp Etiği ve Mahremiyet Hakkı, Babil Yayınları.

QO'QON XONLIGIDA TA'LIM TIZIMI VA ADABIY MUHIT TALQINI XUSUSIDA

Zebo Muradova

Toshkent shahridagi 41-sonli umumiy o'рта ta'lim
maktabining yuqori sinf o'quvchisi
O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'рта Osiyodagi uch xonliklardan biri Qo'qon xonligida XIX asr boshlarida boshlangan ilmiy, madaniy- adabiy muhitning shakllanishi va rivojlanishida bevosita xonlikdagi maktab va madrasalarning o'rni ahamiyati, ilm-ma'rifat, ta'limning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq qilingan. Shuningdek,, Qo'qon Farg'ona vodiysidagi eng qadimiy shaharlardan biri ekanligi, XIX asr va XX asr boshlarida Qo'qon xonligida tashkil etilgan maktablar va ularning turlari, o'qitish uslublari, ilm –ma'rifat maskani sifatida bunyod etilgan madrasalarda ta'lim jarayoni, ta'lim olish muddati, o'qitiladigan fanlar, o'quv dasturlari, madrasalarda dars beruvchi mudarrislariga to'lanadigan maoshlar va soliq tizimidagi imtiyozlar, M.Alixo'jaev, M.Vohidov, H.Bobobekov ,R.Hasanov ,Z.Xatamova va shu kabi boshqa olimlar tomonidan Qo'qon xonligi tarixnavisligiga oid olib borilgan tadqiqotlar talqini xususida ha fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Qo'qon xonligi, ta'lim turlari, ta'lim islohotlari, adabiy jarayon,yozma manbalar, tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, darsliklar, o'quv dasturlari

ON THE INTERPRETATION OF THE EDUCATIONAL SYSTEM AND THE LITERARY ENVIRONMENT IN THE KOKAN KHANTY

Zebo Muradova

ABSTRACT

In this article, the significance of the role of schools and madrasas in the khanate, science and education, and the specific characteristics of education, in the formation and development of the scientific, cultural and literary environment that began in the beginning of the 19th century in the Kokand khanate, one of the three khanates in Central Asia, are researched. Also, the fact that Koqan is one of the oldest cities in the Fergana Valley, the schools established in the Koqan Khanate in the XIX and early XX centuries and their types, teaching methods, educational process, duration of education, taught subjects, curricula , salaries paid to teachers in madrasahs and benefits in the tax system, opinions on the interpretation of research conducted by M. Alikhozhaev, , M. Vohidov, H. Bobobekov, R. Hasanov, Z. Khatamova and other scientists related to the historiography of the Kokand Khanate done

Keywords. Kokan khanate, types of education, educational reforms. literary process, written sources, historical documents, archival materials, textbooks, educational programs

XIX asr boshlarida Qo‘qon xonligida boshlangan ilmiy, madaniy- adabiy muhitning shakllanishi va rivojlanishida bevosita xonlikdagi maktab va madrasalarning o‘rni ahamiyatga molikdir. Ular xalqni ma‘rifatli qilish, an‘anaviy ta‘limni va madaniy-ma‘naviy hayotni yuksaltirishda katta rol o‘ynagan.

XIX asrdagi Qo‘qon xonlari arxivlarida beklar va xonlar saroylarida sag‘ir (etim)lar uchun ochilgan maktablar haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bunday maktablar davlat mablag‘lari hisobiga faoliyat yuritgan. Xususan, arxiv materiallari ichida Xudoyorxonning uchinchi marta taxtga o‘tirgan chog‘ida Qo‘qon xonligining eng katta va boy viloyati – Marg‘ilon begi bo‘lgan ukasi Sulton Murodbekning xazinachisi va ish boshqaruvchisining yozishmalari saqlanib qolgan. Unda shunday deyiladi: “Sag‘irlar maktabiga kir yuvish uchun ellik paysa sovun va bir tanga pul bering. 1289 yil. Muhr: Mirza Muhammad Yusuf”

Turkiston general-gubernatorligi arxiv fondlaridagi ma'lumotlar va imperiya ma'murlarining fikricha, XIX asrda mahalliy maktablar ikki xil bo‘lgan. Birinchisi, quyi maktablar bo‘lib, masjidlarda faoliyat yuritgan. Ikkinchisi yuqori maktablar, faqat shaharlarda, katta qishloqlarda ish olib borgan .

Tadqiqotchi R.Hasanovning fikriga ko‘ra “XIX asr boshlariga kelib, O‘rta Osiyoda iqtisodiy rivojlanish boshlangani tufayli ta‘lim sohasida ham ayrim o‘zgarishlar yuz bera boshlagan. Maktab va madrasalar qurish avj olib, ayniqsa Qo‘qon, Toshkent, Buxoro kabi shaharlarda ularning soni tez ko‘paygan.

Bu davrda bir nechta turdagi diniy ta‘lim muassasalari (maktab, madrasa, qorixona, daloilxonalar) mavjud edi. Maktablar boshlang‘ich ta‘lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o‘qish o‘rgatilgan, din haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o‘quv muassasasi hisoblangan. Qorixona va daloilxonalar quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan.”

Rossiya bosqiniga qadar O‘rta Osiyo hududida mavjud bo‘lgan maktablar soni haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Biroq, adabiy manbalar, O‘rta Osiyoga kelgan sayohatchilarning safar qaydnomalari, hisobotlari va xabarlariga asoslanib, XIX asr boshlarida Turkiston o‘lkasidagi maktablar holati haqida umumiy bir xulosaga kelish mumkin. Chunonchi, shaharlardagi maktablar soni masjidlar soniga taxminan teng bo‘lgan. Bu bejiz emas. Zero, yuqorida aytib o‘tganimizdek, maktablar deyarli doimo masjidlar huzurida ochilgan. Taxminlarga ko‘ra, o‘sha davrda aholisi 500 ming kishini tashkil etgan Toshkent shahrida salkam 150 ta maktab mavjud bo‘lgan, lekin buni ham to‘liq ma'lumot deb bo‘lmaydi

Ana shunday ma'lumotlar XIX asr boshlarida O‘zbekistonning boshqa shahar va qishloqlariga qaraganda madaniy hayot ancha qizg‘in bo‘lgan Qo‘qon shahri bo‘yicha ham uchraydi. Xususan, 1813-1814 yillarda Qo‘qon shahrida bo‘lgan rus elchisi F.Nazarov o‘z hisobotlarida Qo‘qonda “to‘rt yuztagacha masjidlar mavjudligi”ni yozadi.

Shuni ta'kidlash joizki, maktablar odatda vaqf daromadiga ega bo'lgan masjidlar huzurida ochilgan. Lekin bu o'rinda maktablar vaqf daromadiga ega bo'lgan ekan, degan xulosaga borish noo'rin bo'ladi. Chunki maktablar masjidga qarashli vaqf daromadining bir qismidan foydalangan, xolos. Bundan tashqari, maktablar aholi tomonidan ochilishi va ta'minlanib turilishi mumkin bo'lgan. Odatda bunda mashg'ulotlar maktabdor o'qituvchining uyida o'tkazilgan.

Ilm olish istagidagi har bir kishi mulkiy holatidan qat'iy nazar, madrasaga kirib o'qishi mumkin bo'lgan. Hozirgi O'zbekistonning barcha shahar va qishloqlarida o'nlab madrasalar qurilgan va ishlab turgan. Bu madrasalar uch toifaga bo'lingan, ya'ni: xususiy madra'salar ,eshon madrasalari, Xonlar, capoy amaldorlari tomonidan qurdirgan yirik madrasalar “xon madrasalari” dir..

Misol uchun, Toshkentdagi Baroqxon va Qo'qonda 1858 yili Xudoyorxon qurdirgan Ali madrasalari xon madrasalaridir. Diniy rahnamolar, eshonlar, pirlar qurdirganlari eshon madrasalar deyilgan. 1458 yili Toshkentda Xo'ja Ahror Valiy, 1841 yili Andijonda Xalfa Aziz eshon qurdirgan madrasalar shular sirasiga kiradi. Yirik yer egalari, boylar, savdogarlar qurdirgan madrasalar xususiy madrasalar bo'lgan. Bundan tashqari, vaqf mulkining miqdori, daromadi va hujralarning soniga qarab, madrasalar yirik, o'rta va masjid madrasalarga ham bo'lingan. Madrasalarning asosiy qismi yirik shaharlarda joylashgan. “1875 yili Farg'ona vodiysining gavjum shaharlari – Andijon, Qo'qon, Marg'ilon, Namangan va O'shda 182 ta madrasa bo'lib, ularda 10391 talaba ta'lim olgan” .Tarixchi olim Sh.Vohidov Qo'qon xonligi tarixnavisligiga bag'ishlangan tadqiqotlarida mahalliy tarixiy asarlar va boshqa turkum manbalardagi ma'lumotlarning qiyosiy tahlili asosida XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligining o'zida 350 dan ortiq madrasa mavjud bo'lgani haqida yozadi .Tabiiyki, bu madrasalarning aksariyati xonlik shaharlari, qisman yirik qishloqlari hissasiga to'g'ri kelgan. Masalan, mamlakat poytaxti Qo'qon shahri 540 ta mahalladan tashkil topgan bo'lib, XIX asrning birinchi yarmida 15 ta yirik madrasa faoliyat ko'rsatgan . Yozma manbalar, tarixiy hujjatlar hamda arxiv materiallari ustida olib borgan izlanishlar jarayonida esa XVIII asr ikkinchi yarmidan XIX asrning 70 – yillariga qadar Qo'qon shahrida qurilib, ishga tushirilgan 40 ga yaqin madrasalar aniqlandi.

M.Alixo'jaevning ta'kidlashiga ko'ra Qo'qon xonligida buyurtmachining talabiga ko'ra bunyod etilgan madrasalar ham mavjud bo'lgan va ular xarakteriga ko'ra bugungi kungacha bo'lgan tadqiqotchilar tomonidan uchta katta turga bo'lingan. Bular xon madrasalari, eshon madrasalari va mulkdorlar qurdirgan madrasalardir .

Albatta, ularning nima maqsadda qurilgani keyinchalik faoliyat ko'lamiga va taqdiriga ham katta ta'sir o'tkazgan. Ta'kidlash joizki, madrasalarni turkumlashda ularning yuzaga kelish shart-sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Masalan, ayrim madrasalar jome' masjidlarda talabalarga darslar tashkil etish maqsadida qo'shimcha hujralarning ochilishi bilan ham yuzaga kelgan.

Qo'qon xonligida ta'lim tizimida – maktab va madrasalar tarixini o'rganilganda bu sohaga davlat xukmdorlari alohida imtiyozlar berganligining guvohi bo'lish mumkin. Aynan maktab va madrasalarning soliq siyosatida qo'lga kiritgan imtiyozlari nafaqat ta'lim maskani uchun, balki tolibi ilmlar va mudarris-domlolar uchun ham qulay sharoitni yarata olgan.

Tadqiqotchi Z.Xatamova Qo‘qon xonligi soliq tizimini o‘rganish mobaynida madrasalarning soliqlardan ozod etilganligi va qonun qoidasi qanday bo‘lganligini tahlil etishda quyidagi ma'lumotlarni keltirib o‘tgan: Qo‘qon xonligida “vaqfi maxsus” – maktab va madrasalar ochib, vaqf ta'xis etish keng tarqalgan bo‘lib, bunday mulklarni istisno qilingan holatlardan boshqa vaziyatlarda sotish yoki sovg‘a qilish mumkin emas edi. Vaqflar, shuningdek, madrasa, maktab, qorixonona, shifoxona, nogironlar uylari, kutubxonalar uchun vasiyat qilinardi. Ular orasida eng keng tarqalgani maktab va madrasalar vaqf yerlari bo‘lib, ular ta'lim muassasalarining faoliyat ko‘rsatishida asosiy omil hisoblanardi. Bu an'a, ayniqsa, ishlab chiqarishning asosiy tarmog‘ini dehqonchilik tashkil etuvchi Movarounnahr mintaqasida keng tarqalgan bo‘lib, Qo‘qon xonligida ham vaqf qilingan ekin yerlar katta o‘rinni egallagan.

Chekka qishloqlarning maktablarining mulklari nihoyatda kam bo‘lgan, masalan, 1832 yilda Andijon shahrining Olaylik dahasi Domulla Salimbobo qozi mahallasida qurilgan Oxund domulla Salimbobo qozi maktabi vaqfnomasida ko‘rsatilishicha, bitta yer uchastka, bitta tegirmon shu maktabga tegishli bo‘lgan.

Madrasalarga tegishli bo‘lgan mulk miqdori ko‘p va oz bo‘lsada ularning faoliyatiga salbiy ta'sir ko‘rsatmagan. Chunki, Qo‘qon xonligi Qo‘qon bekligidagi maktablarda o‘quv, ta'lim- tarbiya ishlarini yaxshi yo‘lga qo‘yish, ta'lim sifatini oshirish maqsadida vaqf mulki va daromadi mavjud bo‘lgan. Vaqf daromadi maktabning moddiy bazasi hisoblangan. Vaqf mulki bor maktablarda o‘qituvchi maoshi, maktab binosini ta'mirlash ishlari vaqf daromadi hisobidan amalga oshirilgan.

Madrasalar faoliyatida shu madrasada mudarrislik qilayotgan shaxslarning salohiyati katta ahamiyat kasb etgan. O‘rta Osiyoning boshqa mintaqalarida bo‘lganidek, Qo‘qon xonligida ham madrasa mudarrislari davlat va jamiyatning eng ko‘zga ko‘ringan, madaniy-ma'naviy muhit rivojiga hamda mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotiga katta hissa qo‘shgan faol shaxslar bo‘lganlar. Ularning aksariyati diniy mansab egalari bo‘lish bilan birga madrasalarda talabalarga saboq berish bilan ham mashg‘ul bo‘lganlar. Katta mavqega ega bo‘lgan poytaxt madrasalari mudarrisi odatda xon tomonidan, beklklardagi katta madrasalar mudarrisi esa joylardagi hokimlar tomonidan tayinlangan va bu xususda maxsus yorliqlar chiqarilgan. Ko‘p hollarda kuchli bilimga ega bo‘lgan mudarrislari a'lam, muftiy, qozilik amallariga ko‘tarilgan. Mavjud tarixiy hujjatlarga qaraganda, bunday vaqtda ularning madrasalardagi mudarrislik maqom vazifalarining saqlanib qolishi haqida eslatib o‘tilgan. Qo‘qon xonligida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi soliq tizimi madaniy-maorif sohasi bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Masjidlar qoshidagi madrasalar, qishloq maktablari mulklaridan ham davlat soliqlari – xiroj, tanobona, zakot singari soliqlar undirilgan. Xiroj va tanobona solig‘i dehqonchilik va bog‘dorchilik maxsulotlaridan olingan. Zakot solig‘i esa savdo sohasidagi mulklardan olingan. Bunday mulklar shahardagi yirik madrasalarda mavjud bo‘lgan va ular bozorlardagi rastalar va karvonsaroylar bo‘lgan. Masalan, Qo‘qondagi Ming Oyim madrasasi tasarrufida 1ta karvonsaroy, 14 ta do‘kon va turli qishloqlardagi mayda yerlardan tashqari, 15 ta qishloq yerlari bor edi.

Poytaxt Qo‘qondagi madrasalar beklklardagi yoki qishloqlardagi madrasalardan faqatgina hashamatli binolari bilan emas, o‘qitish saviyasi, ta'limi sifati bilan ham ajralib turgan va bu farqni rus ma'murlari ham ta'kidlab o‘tganlar. V.P.Nalivkinning e'tirof etishicha, Qo‘qon va

Margʻilondagi madrasalar alohida ajralib turgan. Xususan, XIX asrning 70-80 yillariga kelib Qoʻqon shahridagi madrasalar musulmon universitetlari sifatida Buxoro bilan raqobatlasha oladigan darajaga yetgan. Talabalar faqat Turkiston oʻlkasidan emas, balki Buxoro hududlaridan ham kela boshlagan.

1841 yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Qoʻqon shahridagi xonning asosiy madrasasida 1000 ta mulla oʻqigan. Bu madrasani ikkita bosh mudarris boshqargan: Eshon Mavloniy va Mahzumi Buxorpy. Bular hurmatli insonlar boʻlib, katta ilmga ega edilar. Madrasalar Koʻkon xonligining boshqa shaharlarida ham bor edi, ammo ular Qoʻqondagidek salobatli va katta emasdi. Oʻqishni bitirganlarning ayrimlari bilimipya takomillashtirish va oshirish uchun Buxoro va Samarqand madrasalariga ham borib oʻqishar edilar. Har bir maktabdor domlarning ham oʻzicha oʻqitish uslublari boʻlgan. Ularning baʼzilari bolalarnig yosh xususiyatlariga alohnda eʼtibor bergan holda kichik yoshdagi oʻquvchilarga xusnixat va ogʻzaki hisobni oʻrgatsa, katta yoshdagi oʻquvchilarga esa qurʼonning oyat va suralaridan tashqari fors, arab, turkiy tillarda yozilgan oʻnta hayotiy kitoblarni ham oʻqishni oʻrgatar edi. Demak, dastlabki boshlangich taʼlimdan soʻng Qurʼon xatm qilinib, «Chor kitob», keyin esa «Soʻfi Olloyor» ibtido qilingan. Soʻngra «Kalila va Dimna», «Qobusnoma» singari donishmandlik ruhidagi kitoblar oʻqitilgan. Oʻquvchilarga «Odobnoma» dasturlari asosnda dars berplgan. Xalq ogʻzida yurgan axloqny, maʼnaviy, falsafiy ruhdagi maqollar, masallar, majmualar, rivoyatlar, hikoyatlardan esa tarbiya vositasi sifatida foydalanilgan. Madrasalarda oʻquv dasturi asosan uch bosqichda: boshlangʻich (adno), oʻrta (avsat) va yudori (aʼlo) bosqichlarda olib borilib, unda uchta til (arab, fors va turkiy) mukammal oʻrgatilgan. Madrasalarda Qurʼon ilmi (oʻqish uslublari, qiroat, tavsif), fiqh (shariat qonunlari), handasa, ilmi nujum, axloq, falsafa, mantiq, adabiyot, joʻgʻrofiya, tarix, tabobat fanlari oʻqitilgan. Talabalar arab va fors tillari orqali Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr», Hofiz Sheroziy devoni, Mirzo Abduqodir Bedil devoni, Mir Alisher Navoiyning «Chor devon»i, Fuzuliy gʻazaliyoti hamda Sharqda milliy taʼlim sohasida darslik va qoʻllanma sifatida foydalanib kelinayotgan «Maslak ul-muttadin», «Avvali ilm», «Muʼzi Vazanjoniy», «Avomil», «Harakat», «Qofiya», «Sharqi muloyi Jomiy», «Risolai Shamsiya» kabi risolalar bilan tanishish imkoniga ham ega boʻlganlar. Bu esa madrasalarda taʼlim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng oʻrin olganligini, dunyoni anglash, tafakkurni shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganligini koʻrsatadi.

Madrasalarning oʻquv dasturidan arab tili grammatikasi, morfologiyasi (sarfi), sintaksisi (nahvi), etimologiya, notiqlik, din tarixi, qiroat ilmi va munozara madaniyati, ilohiyot va qonunshunoslik, hadis, fiqh, aqoid, meros taqsimoti, falsafa, mantiq, riyoziyot (matematika), joʻgʻrofiya, geometriya, tib ilmi, kimyo va boshqa fanlar oʻrin olgan.

Talabalarga fiqh (islom huquqshunosligi) mukammal oʻrgatilgan. Islom fiqhi musulmonlarning huquq va burchlarini bayon qilib, shaxsiy va jamiyat hayotidagi tartiblarni qaror toptirgan. Bu ilm hayotdagi hamma masalalarni aniq va tushunarli yechib bergan.

Madrasalarda mantiq ilmlarning debochasi deb qaralgan. Bu fan “Shamsiya” va “Sulla” asarlari asosida oʻrgatilgan. Eʼtiborga sazovor joyi shundaki, madrasalarda qadimgi yunon va hind falsafasi asosida shakllangan falsafa darsini oʻqitish alohida oʻrin egallagan. Jumladan, Sadridin

Taftazoniyning “Tahzib”, Umar Nasafiyning metafizika negizida yozilgan ilmi nujum, ya'ni astrologiya va kosmografiyaga oid “Hikmatul-ayn” asari, shuningdek, falsafa o'rganilgan. O'qish jarayonida talabalar Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Sa'diy Sheroziy, Mashrab, So'fi Olloyor kabi ko'plab mashhur shoirlarning devonlarini qunt bilan o'rgangan. Madrasalarda hadis va Qur'on tafsiriga oid Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Qozi Bayzoviy va Mahmud Zamaxshariy kitoblarini o'qitishga alohida ahamiyat berilgan.

XIX asrda Qo'qon shahrida oliy o'quv yurti sifatida tashkil qilingan madrasalar ko'p edi. Ular shuningdek tarixiy me'moriy yodgorliklar hamdir. Ulardan ko'pi shu kunga qadar saqlanib qolinmadi, nomlari ham noma'lum. Saqlanib qolganlari haqida esa ayrim yozma parchalar yoki ko'pincha faqat nomlari eslatib o'tilgan xolos. Ma'lumotlarga qaraganda, XIX asrning oxirlarida shahar va uning atrofida 52 ta madrasa, 120dan oshiq maktab, 50 dan ortiq masjid, 44 ta karvonsaroy, 20 ta bozor, 10 dan ziyod banklar tarixiy inshootlarda faoliyat yuritgan.

R.Hasanov ta'kidlashicha, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'rta Osiyo madrasalari o'quv dasturi birmuncha isloh etilib, ularda o'qitiladigan fanlar tarkibiga turk, rus, fransuz, ingliz tillari, fizika, ziroatchilik, hisob, gigiena, psixologiya, metodika, trigonometriya, siyosiy iqtisod, tijorat kabi fanlar kirib kela boshlagan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida 336, Xiva xonligida 132, Turkiston general-gubernatorligida 348 madrasa bo'lgan. XX asrning ikkinchi choragi boshlarida sovet hukumati tomonidan madrasalar diniy muassasalar qatorida davlatdan ajratilgan va «xurofot o'choqlari» tamg'asi bilan tugatib yuborilgan

Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib ta'kidlash mumkinki, XVIII-XIX asr boshida yuzaga kelgan Qo'qon xonligidagi madrasalar faoliyati ham ana shu davrlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jarayonlar hamda madaniy-ma'naviy hayotda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan hamohang edi. Olimxon (1798-1810) va Umarxon (1810-1822) boshqaruvi yillarida mamlakatda markazlashtirish siyosatining yakuniga yetkazilishi va oliy hokimiyatning qaror topishi mamlakatning turg'unlik davridan deyarli barcha sohalarida rivojlanish davriga o'tishiga turtki berdi. Garchi, oldingi asrlardagidek aniq va tabiiy fanlar, kitobat san'ati yuksak darajada rivoj topmasa-da, adabiyot, me'morchilik, amaliy san'atning bir qator sohalarida o'ziga xos o'sish yuz berdi.

Milliy qadriyatlarimiz, ma'naviy boy merosimizni tiklash va ularni chuqur o'rganish, uning mazmun-mohiyati va ahamiyatini xalqimiz o'rtasida targ'ib etish, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Mansur Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Bahouddin Naqshbandiy va Mahmud Zamaxshariy singari yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk muhaddis, faqih, tasavvuf va mufassir allomalar merosini har tomonlama teran o'rganish, yuksak insoniy g'oyalar va muqaddas qadriyatlarimizni o'zida ifoda etgan manbalarni tadqiq etish, ulardan diniy ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarida foydalanish, diniy xodimlarning malakasini, bilim va tajribasini oshirish bo'yicha o'quv-uslubiy ishlarni amalga oshirish, yosh avlodning ruhiy va ma'naviy olamini boyitish, azaliy milliy qadriyatlarimizni saqlash va ulug'lash, yurtimiz tarixi zarvaraqlariga oltin harflar bilan muhrlangan nodir qo'lyozmalarni kelgusi avlodlarga yetkazish, ajdodlarimiz hayoti, axloqi va yuksak ma'naviyatini ifodalovchi matnlarni tarjima qilib, yoshlar qalbida ular qoldirgan merosga hurmat, e'zoz va muhabbat tuyg'usini shakllantirish, yurtimiz Movarounnahrning

Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Axsiket, Xiva, Shosh, Qo‘qon, Marg‘inon va boshqa shaharlaridagi ma‘rifat maskanlari bo‘lmish madrasalarda yetishib chiqqan allomalar haqida, ular tahsil olgan madrasalar va hozirda yurtimiz O‘zbekistonda ishlab turgan madrasalar haqida talabalarga ma‘lumot berib borish har birimizning oldimizda turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Alijo‘jaev M. “Qo‘qon xonligining madaniy hayotida maktab va madrasalarning tutgan o‘rni”, Toshkent 2012, avtoref.23b.
2. Abdurahim Hasanov //“Islom nuri” gazetasi. 2020 yil 16-son
3. Bababekov X. N. Glava “Kokandskoe xanstvo» 5-go toma «Istorii sivilizatsii Sentral'noy Azii» (c.71–81), o'publikovannoe na angliyskom yazike YUNESKO.
4. Bobobekov H. N. Qo‘qon tarixi. To‘ldirilgan va qayta ishlangan. Toshkent, 2016. Hajmi 25,5 b.t. +76 bet rangli foto. Monografiya.
5. Vohidov Sh. Qo‘qon xonligida tarixnavislik. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 109.
6. Katalog sredneaziatskix jalovannix gramot. Iz fonda Instituta vostokovedeniya im. Abu Rayxana Beruni Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan. Sostaviteli: A.Urunbaev, G.Djuraeva, S.Gulomov. Orientwissenschaftliche Hefte. 23/2007. – S.51.
7. Rasulov B.M. O‘zbekistondagi musulmon maktab va madrasalari tarixidan (XIX asr oxiri - XX asrning 20 - yillari): Tarix fan. nomz. ... diss. – Andijon: ADU, 1996. – B. 46.
8. O‘rta Osiyo xalqlari tarixining dolzarb masalalari. Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari to‘plami//Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi: Rahmonali Hasanov – T.: Turon FA., 2021. 204b.
9. Xatamova Z. Qo‘qon xonligi soliq siyosatida madrasalarga yaratilgan imtiyozlar tarixidan. “Madrasa va oliy ta‘lim tarixini o‘rganishning dolzarb muammolari tarixidan” nomli Respublika ilmiy amaliy konferensiya. Samarqand, 2020 y. 113-117-betlar.
10. Hasanov R. Qo‘qon xonligida ta‘lim, ilm-fan va adabiy muhitning shakllanishi //”Ozbekistonda ijtimoiy fanlar”jurnali” FAN” nashriyoti. – Toshkent -2022 . № 3-4/2022. V, 115,122
11. <http://hozir.org/onda-halc-talimi.html>
12. <http://www.adolatgzt.uz/society/4125>